

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA

AZ ALAPÍTÁS ÉVE

1867

**Tüskés Gábor – Knapp Éva: A katakombaszentek tisztelete.
Fejezet a barokk kori szent- és ereklyekultusz történetéből**

Fábiánné Kiss Erzsébet: A honárulók vagyonának lefoglalása és kezelése — az 1848–49-es pénzügyi adminisztráció egyik speciális feladata

Heckenast Gusztáv: Magyarország nem magyar iparos népeisége a 18. században

Sándor Pál: A honi zsidó értelmiségről 1840–49-ben

Hermann Róbert: Műfajok és tendenciák az 1848–49-es polgári memoárirodalomban

Ó Siocháin, Séamas – Kabdebó Tamás: Magyarország és a két Roger Casement

Tisztelt Olvasó!

A Századok a Magyar Történelmi Társulat nagy tradíciókkal rendelkező tudományos orgánuma 1867 óta jelenik meg folyamatosan. Alapításakor, s utána még hosszú évtizedeken keresztül évente 10 alkalommal jelent meg, s előfizetőinek ezenfelül még egy pótfüzetet is juttatott.

A jelenlegi Századok, nemhogy e tradíciók folytatásához, de rendszeres megjelenítéséhez sem rendelkezik elegendő anyagi eszközzel. Szerkesztőségünk a folyóirat kiadása körül évek óta állandósult válság következtében arra az elhatározásra jutott, hogy kísérletet tesz e helyzet megváltoztatására. A központi költségvetési támogatás emelésében nem reménykedhetünk, sőt reálértékben ez az állami támogatás évek óta csökken, s ez a többi tudományos folyóirat mellett a Századokat is súlyosan érinti.

A jelen helyzetben mi is a „szokásos” megoldáshoz folyamodtunk, s létrehoztuk a **Századok Alapítványt**. Az alábbiakban az alapító okirat néhány pontjára hívjuk fel szíves figyelmét:

„4. Az alapítvány nyitott és közhasznú...

5...Pénzügyi támogatást vár más alapítványoktól, külföldi és magyar állampolgárok befizetéséből...

6...Az **alapítványi befizetők névsorát** — az összeg feltüntetésével — a Századok... *minden évben, az utolsó számban nyilvánosságra hozza.*

7...Az alapítvány minden év novemberében elszámol vagyónáról, s a „mérlegbeszámolót” nyilvánosságra hozza a Századok (ezt követő) legközelebbi számában...”

Tisztelt olvasó!

Tisztában vagyunk azzal, hogy a jelenlegi gazdasági körülmények nem a legkedvezőbbek ahhoz, hogy ilyen felhívással forduljunk Önhez, de ha ezt anyagi körülményei megengedik, kérjük, *csatlakozzon az alapítvány támogatóihoz.*

Alapítványunkat a Budapest Bank Rt. kezeli, **belföldi számlaszámunk: BBRT 208-26411**

Külföldi támogatóink devizában a:

„Budapest Bank 401-151-941-8797-0”

számlára fizethetnek be. Egyes bankok, különösen az amerikaiak, csekkel történő fizetés, vagy banki átutalás esetén magas összegű (35\$) banki költséget is felszámolnak, ezért talán célszerűbb a közvetlen befizetés.

Hazai támogatóink *befizetési csekket a Századok szerkesztőségétől kaphatnak.*

A befizetett összeg alapítványi hozzájárulásnak számít és az adóalapból levonható.

Abban a reményben, hogy céljainkkal Ön is egyetért, előre is köszönjük erkölcsi és — remélhető — anyagi támogatását.

*Tisztelettel:
a Századok szerkesztősége*

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA
SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST, I. ÚRI U. 53.

TELEFON/FAX: 155-77-72
128. ÉVFOLYAM 1994. 1. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BÁCSKAI VERA, DOMBRÁDY LORÁND, ENGEL PÁL, GERŐ ANDRÁS, HAJDU TIBOR,
IZSÁK LAJOS, JAKÓ ZSIGMOND, KATUS LÁSZLÓ, KOROKNAY ÁKOS, KUBINYI ANDRÁS,
MUCSI FERENC (felelős szerkesztő), NIEDERHAUSER EMIL, PALOTÁS EMIL, PRITZ PÁL,
RÁCZ ISTVÁN, ROMSICS IGNÁC, SIPOS PÉTER, VÁRKONYI ÁGNES, VIDA ISTVÁN,
WELLMANN IMRE

Szerkesztő:
PÁL LAJOS

A szerkesztőség munkatársai:
TILKOVSKY LORÁNT és URBÁN ALADÁR

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

- Tüskés Gábor — Knapp Éva:* A katakombaszentek tisztelete. Fejezet a barokk kori szent- és ereklyekultusz történetéből 3
Fábiánné Kiss Erzsébet: A honárulók vagyonának lefoglalása és kezelése — az 1848–49-es pénzügyi adminisztráció egyik speciális feladata 46

KÖZLEMÉNYEK

- Heckenast Gusztáv:* Magyarország nem magyar iparos népeisége a 18. században 91
Sándor Pál: A honi zsidó értelmiségről 1840–1849-ben 102
Hermann Róbert: Műfajok és tendenciák az 1848–49-es polgári memoáriróadalomban 113
Ó Stocháin, Seamas — Kabdebó Tamás: Magyarország és a két Roger Casement 135

DOKUMENTUMOK

- Enyedi Sándor:* „...Egek szeretik hazánkat, nemzetünket...”
Aranka György első levelei Kovachich Márton Györgyhöz 142
Gángó Gábor: Eötvös József első politikai–filozófiai szintézisterve 160
Sziklay Andor: Amerikai állampolgár az emigráns Kossuth szolgálatában.
William James Stillman magyarországi küldetése 169

FIGYELŐ

Miskolczy Ambrus: Egy görög katolikus püspök római száműzetésben (Historiográfiai széljegyzetek Inochentie Micu-Klein legújabb életrajza kapcsán) 180

BESZÁMOLÓ

Beszámoló a Werbőczy István és műve c. tudományos ülésről (*Földi András*) 194
Giesswein Sándor emlékülés az ELTÉ-n. (*Balogh Margit*) 201
PÁLYÁZATI FELHÍVÁS 203

TÖRTÉNETI IRODALOM

Crown, Church and Estates. Central European politics in the sixteenth and seventeenth centuries (Ism.: *Tóth István György*) 204
Robert A. Kann: Dynasty, politics and Culture. Selected Essays. (Ism.: *Miskolczy Ambrus*) 205
Dan V. Pleshoyano: Colonel Nicolae Pleșoianu and the National Regeneration Movement in Walachia (*Miskolczy Ambrus*) 207
Géza András von Geyr: Sándor Wekerle 1848–1921. Die Politische biographie eines Ungarischen staatsmannes der Donaumonarchie. (Ism.: *Gergely Jenő*) 208
Surányi Róbert: A Brit Munkáspárt és a Szovjetunió (1917–1924) (Ism.: *Jemnitz János*) 210
Erdmann Gyula: Begyűjtés, beszolgáltatás Magyarországon 1945–1956. (Ism.: *Föglein Gizella*) 212
Haraszti György: Magyar Zsidó Levéltári Repertórium (Ism.: *Tilkovszky Loránt*) 214
Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen (Ism.: *Heckenast Gusztáv*) 215
Minderheitenfragen der Südosteuropa (Ism.: *Radó Bálint*) 217

E számunk megjelenését támogatta a *Magyar Hitel Bank Rt.*
Táncsics Mihály Alapítványa

Folyóiratunk az MTA Könyv- és Folyóiratkiadó Bizottságának
állandó támogatásával jelenik meg

Tüskés Gábor — Knapp Éva

A KATAKOMBASZENTEK TISZTELETE

Fejezet a barokk kori szent- és ereklyekultusz történetéből

A szentek tiszteletének egyik sajátos formája az ereklyék kultusza. Az ereklyetisztelet teljes mértékben osztozik a szentek sokrétű történeti, kulturális szerepében, átfogó vizsgálata más diszciplínák részeredményeinek felhasználásával a történettudomány feladata. A magyarországi ereklyekultusz történetéről viszonylag keveset tudunk. A történeti kutatás figyelme a nemzetközi vizsgálatokhoz hasonlóan eddig elsősorban a középkori ereklyék felé irányult, s bár Magyarországon a középkorban nem volt a nagy nyugat-európai ereklyegyűjteményekhez hasonló nagyságú ereklyekincs, fontos eredmények születtek például az ereklyék típusairól, csereforgalmáról, funkcióiról, az ereklyerablásokról és az ereklyékről alkotott felfogás változásáról. Lényegesen kevesebb ismeretünk van a tridenti zsinat utáni időszak ereklyekultuszáról, pedig ekkor az ereklyék a középkorhoz mérhető kulturális szerepet játszottak. Ennek egyik oka lehet, hogy a középkori ereklyék nagy része elpusztult vagy hozzáférhetetlenné vált, az újkoriak pedig a szekularizációt követően nagyrészt funkciójukat veszítették a vallási életben és nem vonták magukra a kutatás figyelmét.

Az utóbbi néhány évben nemzetközi viszonylatban jelentősen fellendült az újkori ereklyetisztelet történeti, művészettörténeti, vallásosságtörténeti kutatása, s a monográfiák, konferenciák, tanulmányok, valamint az egy-egy terület ereklyeanyagát reprezentáló kiállítások és katalógusok sorozata számos új eredményt tartalmaz.¹ A barokk kori ereklyetisztelet eszmetörténeti háttérében egyrészt a katolikus hit állandó láttatásának, a „demonstratio catholica”-nak ellenreformációs igénye áll, amit tételiesen a tridenti zsinat 25. ülésének dekrétuma fogalmazott meg a képek, szentek és ereklyék tiszteletéről. Másrészt fontos tényezők a szentek közvetlen, reális meg tapasztalásának vallási igénye, valamint a női kolostorok speciális áhitat gyakorlata és az ebből fakadó ereklyedíszítő tevékenység. Ez utóbbihoz a 18. század második felétől nem ritkán gazdasági megfontolások kapcsolódnak. Az ereklyekultusz vizsgálata ebben az időszakban fontos adatokat szolgáltat a szenttisztelet történeti típusaihoz, rétegeihez, funkcióihoz és további megnyilvánulásaihoz, más kultuszformák történetéhez, az ereklyetisztelet és a képtisztelet kapcsolatához, a protestantizmus, a felvilágosodás, a romantika és a historizmus szentekkel és ereklyékkal kapcsolatos álláspontjának alakulásához. Ezen túlmenően értékes felismeréseket eredményezhet a középkori és a tridentinum utáni szent- és ereklyetisztelet összefüggéseiről, az ereklyehit és az ereklyekritika viszonyáról, a népi ereklyetisztelet formáiról és funkcióiról, a bemutatási formák változatosságáról, az ereklyegyűjtés és speciális képző-

művészeti, kézműves tevékenységek történetéről, az ikonográfiai elemekkel való esztétikai és vizuális kapcsolat alakulásáról, az ereklyék és a „vallási testiesség” viszonyáról, a színjátékszerű megnyilvánulások szerepéről, valamint az ereklyekultusz apotropeikus és pszichológiai jelentőségéről.

A barokk kori szentisztelet egyik tipikus megnyilvánulása a katakombaszentek kultusza. A kultuszáramlat európai elterjedésének alapját a római katakombák 16. századi újrafelfedezése, az ennek nyomán meginduló ásatások, a talált csontvázak őskeresztény vértanú-szentekeként való hitelesítése, valamint az ereklyék Európaszerte történt szétajándékozása együttesen szolgáltatták. Magyarországon a kultusz nem tett szert olyan jelentőségre, mint például svájci, bajor és osztrák területeken, ugyanakkor lényegesen erőteljesebb annál, mint például a Rajna-vidéken. A Magyarországi kultusz körülményei és megnyilvánulási formái nemcsak számos hasonlóságot mutatnak az említett területek katakombaszent-kultuszának formáival, hanem lényegesen pontokon el is térnek azoktól. Így a kultuszáramlat megismerésével nem csupán egy eddig ismeretlen részlet tárul föl a barokk kori szentisztelet magyarországi történetéből, hanem lehetőség nyílik a helyi sajátosságok összevetésére a kultusz európai megnyilvánulásaival.

A bemutatásnál több ok miatt sem törekedhetünk a teljességre. Történeti vizsgálatról lévén szó, a munka középpontjában az ereklyék megszerzése, Magyarországra kerülése, translációja és kultusza áll, s eleve lemondunk az ereklyék hitelességét érintő kérdések tanulmányozásáról. Ezzel kapcsolatban csupán megjegyezzük, hogy egyrészt már a kortársak részéről alapos gyanú merült fel a talált csontvázak eredetével kapcsolatban, másrészt hogy az újabb kutatások különféle megfontolásokat szem előtt tartva ugyancsak többször kétségbe vonták az ereklyék hitelességét. De nem törekedhetünk a teljességre az ereklyék előfordulását illetően sem, mivel egyrészt csak kevés, a témát legalább mellékesen érintő feldolgozással számolhattunk, másrészt a számba vehető történeti forrásanyag rendkívül szétszórta, töredékes, fennmaradása esetleges, s nem mindig hozzáférhető. A lehetőségekhez képest figyelmünket az egész történeti Magyarországra kiterjesztettük. A vizsgálat időbeli határait az általunk ismert első és utolsó katakombaszent Magyarországra kerülése (1651–1855) alkotja, de nem feledkeztünk meg a kultusz utóéletéről, az ereklyékhez való viszonyulás újabb formáiról sem. Tágabb értelemben a katakombaszent-kultusz megnyilvánulásának kell tartanunk azt a törekvést, amely nem egész csontváz-ereklyék, hanem csupán ereklyerészek megszerzésére irányult. Ezek az ereklyerészek kerülhettek egy újonnan felszentelendő oltárba, egy új templom vagy kápolna alapkövébe, de elhelyezhették őket külön díszes ereklyetartóban is, amelyet aztán rendszerint egy már felszentelt oltáron állítottak fel. Gyakran előfordult, hogy egyetlen ereklyetartóba több katakombaszent ereklyéjét sűrítették össze, nem egyszer más szentek ereklyéivel együtt. Ezek az ereklyetartók aztán ugyancsak az oltáron vagy az oltár közelében kaptak helyet. Az ereklyerészek esetében azonban nem beszélhetünk a katakombaszentek önálló tiszteletéről, hiszen itt az ereklyék alárendelt szerepet játszottak, egy nagyobb liturgikus egység részeként töltötték be funkciójukat.

Az ereklyék megszerzése

A továbbiakban tehát csak azokat az eseteket vizsgáljuk, amikor egy katakombaszent egész csontvázeréklyéje került áthozatalra. Az 1651–1855 között eltelt két-száz éves időtartamban eddig összesen 36 egész ereklye (ezek közül 1–1 esetben a katakombaszenteknek kijáró tiszteletben részesített ereklyecsoport, illetve az egész testet reprezentáló fejereklye) megszerzésére találtunk nyomokat. Néhány esetben tudomást szerzünk az ereklyék felfedezésének, kiásásának, a katakombából való kiemelésének körülményeiről. Így például az elsőként Magyarországra került ereklyegyüttest, az 1651-ben a nagyszombati jezsuita templomba vitt „tíz szent mártír” ereklyéit XV. Gergely pápa (1621–23) emeltette ki a Callixtus katakombából.² Az 1783-ban a pécsi székesegyházba került Szt. Vincentius vértanú csontjait XII. Kelemen pápa rendeletére vették ki a Szt. Felix és Adauctus katakombából. Az ereklyéhez mellékelt tanúsító irat szerint a búcsúengedélyek és ereklyék kongregációja megvizsgálta az ereklyét és hitelesnek ismerte el.³ Hasonló részletekről értesülünk az 1742-ben a kalocsai székesegyházba került Szt. Pius ereklyével kapcsolatban.⁴ Az 1833. december 31-én a mucsii plébániatemplomban nyilvános tiszteletre kitett Szt. Valerius Felicianus vértanú ereklyéjéhez mellékelt hitelesítő irat arról tanúskodik, hogy a szent testét XII. Leó pápa rendeletére az 1825-ös jubileumi év március 29-én vették ki a Veranus mezőn lévő Szt. Cyriaca katakombából. Az irat szerint megtalálták a szent vérével festett edényt és azt a márványtáblát, amelyre a szent neve volt rávésve.⁵ Ugyanerről szerzünk tudomást az 1819. február 22-én a Callixtus katakombából kiásatott és 1836-ban a roznycói székesegyházba került Szt. Neitus ereklyével kapcsolatban.⁶ Az 1852-ben Búcsúszentlászlón oltárra helyezett Szt. Vitalis vértanú hitelesítő irata csupán a szent vérével megfestett edényt tartalmazza, feliratról nem tesz említést.⁷ A leírások alapján nyilvánvaló, hogy az ereklyék megtalálási körülményeinek részletes bemutatására azért került sor, hogy ezzel is alátámasszák az ereklyék hitelességét. Az ereklyék megtalálását és oltárra kerülését jelző időpontok összevetéséből kitűnik, az ereklyéket napfényre kerülésük után a búcsúengedélyek és ereklyék kongregációjának döntésével együtt hosszabb-rövidebb ideig Rómában őrizték, hogy a kérések kedvező elbírálása után az adományozást tartalmazó hitelesítő irattal együtt rendeltetési helyükre szállítsák őket.

A katakombaszentek Magyarországra kerülése többféle úton történt. A leggyakoribb, amikor közvetlenül Rómából kéri az ereklyét. A második lehetőség, ha az ereklye nem közvetlenül Rómából, hanem onnan már elkerülve egy másik hely vagy személy közvetítésével jut el az országba. Végül az is előfordul, hogy nem kérés vagy közvetítés nyomán, hanem a pápa ajándékként érkezik meg. Az ereklyét kérő, illetve közvetítő személyek között leggyakrabban a főpapság képviselőivel találkozunk. Így például Szt. Vincentius testét 1738-ban a spanyol származású Alvarus Cienfuegos kardinális, pécsi püspök szerezte meg székesegyházának,⁸ Szt. Pius testét Pathachich Gábor kalocsai érsek kérte Rómából 1740 körül.⁹ A Rómában teológiai tanulmányokat végzett gróf Eszterházy Pál még pécsi püspökké való kinevezése előtt (1762 után és 1780 előtt) kérte Szt. Faustinus testét.¹⁰ Föltehetően gróf Zichy Ferenc győri püspök volt a győri ferencesekhez került Szt. Maximus ereklyének a megszer-

zöje.¹¹ A Rómában tanult szombathelyi püspök, egyúttal nagy ereklyegyűjtő Herzan-Harras Ferenc két ereklyét is kért és kapott: az ő végrendeletéből került Szt. Vincentius ereklyéje 1804-ben a szentgotthárdi ciszterci apátsági templomba,¹² Szt. Placidus teste pedig 1814-ben a szombathelyi székesegyházba.¹³ Az 1836-ban a rozsnyói székesegyházban elhelyezett Szt. Neitus ereklyét Scitovszky János rozsnyói püspök kérte és kapta meg Rómából.¹⁴ Az ereklyék főpapi közvetítéséről tanúskodik a budavári Nagyboldogasszony templomba került Szt. Flamidianus ereklye, amelyet 1695-ben Kollonich Lipót bíboros ajándékozott a jezsuitáknál,¹⁵ továbbá a zala-szentgróti plébániatemplomba jutott Szt. Innocentius ereklye, amelyet József Fülöp szekkai püspök közvetítésével és Koller Ignác veszprémi püspök jóváhagyásával 1769-ben helyeztek el.¹⁶

A püspökök mellett a különböző szerzetesrendek tagjai, előjárói is kértek ereklyéket. Így például az 1751-ben a homokkomáromi plébániatemplomba került Szt. Felix ereklyét Koptik Odo, celldömölki bencés apát,¹⁷ az 1761-ben a székesfehérvári Nepomuki Szent János templomba került Szt. Candidus ereklyét Vánossi Antal, a jezsuita rend helyettes tartományfőnöke kérte és kapta meg Rómából.¹⁸ Az 1852-ben Magyarországra jutott Szt. Vitalis testét Aloysius Marcus minorita szerzetes, apostolis misszionárius kérte.¹⁹ Az ereklyék szerzetesi közvetítését mutatja a nagyszombati „tíz szent mártír” példája. Az ereklyék Nicolaus Lancicius, litván jezsuita provinciális ajándékként 1651-ben jutottak a jezsuiták 14 évvel azelőtt befejezett Keresztelő Szent János templomába.²⁰ Ugyancsak még a 17. században (1682 körül) kapja meg Szt. Theodora vértanú ereklyéit az akkor újjáépülő pálos kolostor a híres búcsújáráhely, Máriavölgy. Az ereklye Aschperger Lipót pálos szerzetes révén került oda, aki Frigyes boroszlói érsek udvari kápolnájának volt papja, s az érsek halála után az ereklyét Boroszlóból magával vitte Máriavölgybe.²¹ A pesti pálosok közvetítő szerepéről értesülünk Forgách Pál nagyváradi püspöknek a kolostor priorjához címzett, 1749. október 10-én kelt leveléből, melyben a püspök Szt. Bonifatius vértanú testerekléjének Nagyváradra küldését kéri.²² A főpapság és a szerzetesség mellett az ereklyék kérői, illetve közvetítői között világi méltóságokkal is találkozunk. Így például Szt. Felicianus ereklyéjét 1759-ben gróf Balassa Pál, a balassagyarmati templom építtetője és kegyura kérte Rómából temploma számára.²³ A mucsii plébániatemplom Szt. Valerius Felicianus ereklyéjét Apponyi Antal, a császári udvar apostoli követe, a templom kegyura kapta meg Rómából.²⁴ Ugyancsak az ereklyék világi méltóságok által történt közvetítésére utal, hogy a Koptik Odó által Rómából kért Szt. Felix ereklye gróf Batthyány Lajos kegyúr révén jutott a homokkomáromi templomba.²⁵

Néhány esetben az ereklye nem kérés vagy közvetítés eredményeként, hanem közvetlenül pápai ajándékként került az országba. 1696-ban XII. Ince pápa a budavári jezsuita főtemplomnak ajándékozta Szt. Fortunatus csontváz-ereklyéjét.²⁶ 1776-ban VI. Pius pápa Mária Krisztina osztrák főhercegnőnek Szt. Christina ereklyéjét, a hercegnő férjének, Albert Kázmér szász tescheni hercegnek pedig Szt. Augustus testét ajándékozta, amelyeket ők a mosonmagyaróvári kapucinus templomban helyeztek el.²⁷ Egyetlen alkalommal maradt fenn a nyoma annak, hogy az ereklyét kérő főpap a pápához intézett kérése alátámasztására közbenjáró támogatását is igénybe vette. Amikor Scitovszky János rozsnyói püspök 1834-ben székesegyházának XVI.

Gergely pápától vértanú ereklyét kért, egyúttal levélben fordult Petrus Ostinus bécsi apostoli nunciushoz, amelyben arról ír, hogy kérését a nuncius „hatalmával és hatá-
sos közbenjárói” segítségével a legszentségesebb atyánál méltóztassa kegyesen támo-
gatni”.²⁸ A kérés meghallgatása után a pápai adományozó levelet ugyanez a bécsi
apostoli nuncius állította ki, melyért a püspök 1835. áprilisának végén köszönetet
mond.²⁹ Föltételezhető, hogy a közvetlen római kapcsolatokkal nem rendelkező
ereklyekérők más alkalommal is hasonló segítséget vettek igénybe.

Az általunk számba vett 36 esetből 27 alkalommal ismerjük biztosan az ereklye
kérésében, ajándékozásában, illetve közvetítésében szerepet játszó személyt vagy kö-
zösséget. A katakombaszentek megoszlása az országba kerülés módja szerint a kö-
vetkezőképpen alakul:

	Kérés	Közvetítés	Pápai ajándék
<i>Főpapa</i>	8	2	–
<i>Szerzetes</i>	4	3	1
<i>Világi méltóság</i>	6	–	3

A 27 esetből 8 alkalommal kéréssel, 5 alkalommal valamiféle közvetítéssel, 4
alkalommal pedig pápai ajándékozással van dolgunk. A kérők, közvetítők, illetve a
megajándékozottak társadalmi állapotát vizsgálva többségük magas egyházi tisztsé-
get töltött be (10 eset), más részük szerzetes volt (8 eset, de közülük 2 magas egyházi
tisztsége révén ugyancsak a főpapság körébe vonható), 9 esetben pedig különböző
világi méltóságot viseltek az ereklyét kérők illetve közvetítők, ez utóbbiak közül
azonban csupán ketten játszottak aktív szerepet az ereklyék Magyarországra kerülé-
sében. Ez a megoszlás hozzávetőlegesen tükrözi azt az arányt, amely szerint az itt
megjelenő társadalmi rétegek tagjainak lehetőségük volt arra, hogy Rómában járva,
ott kapcsolatokkal rendelkezve tudomást szerezzenek az ereklyékről, s az ereklyék
szállításával járó költségeket fedezni tudták. Másrészt a világi személyek által kért
ereklyék Magyarországra jutása mögött is — két eset kivételével — közvetlen egy-
házi intenció rejlik, ami kifejezetten utal a kultusz döntően egyházi terjesztésére.

Az ereklyék Magyarországra kerülésére vonatkozó alapvető adatokat az erek-
lyéhez mellékelte hitelesítő irat (un. *authenticum*) tartalmazza. A 36 esetből 11 alka-
lommal találtuk meg magát az iratot, 8 esetben bukkantunk a forrásokban valami-
lyen rá vonatkozó utalásra, 17 esetben semmiféle nyomra nem leltünk. Az adomá-
nyozás tényét rögzítő hitelesítő iratnak több fajtája volt használatban. A csontvázak
hitelesítését a pápai vikárius generális vezetése alatt működő bizottság, a IX. Kele-
men által 1668-ban felállított búcsúengedélyek és ereklyék kongregációja végezte, s
ez adott nevet a névtelenül megtalált testereklyéknek.³⁰ Ezek a nevek részben fan-
tázia-nevek voltak (Anonymus, Donatus), részben a vértanú kiemelkedő tulajdonsá-
gára utaltak (Felix, Fortunatus), részben pedig közvetlen kapcsolatban álltak a kérő,
illetve megajándékozott személy nevével (Christina, Augustus). A hitelesítő irat
leggyakoribb változata az előre elkészített formanyomtatvány, amelybe utólag kézzel
írták be a hiányzó adatokat (7 db).³¹ Az irat ritkább változata az ugyancsak előre

elkészített, de pergamenre, kézzel írott, díszes ajándékozó oklevél (2 db).³² Mindössze 1 alkalommal találkoztunk az ún. *brevis apostolici* formával, amely speciális kérést teljesít, s ennek megfelelően nemcsak az egész oklevél van kézzel, pergamenre írva, hanem szövege is egyedi, s kivitele is ennek a legdíszesebb.³³ Míg az egyszerűbb formanyomtatványt rendszerint a pápa vikárius generálisa adja ki, a díszesebb okleveleket az apostoli kincstár prefektusa vagy maga a pápa. Mindössze 1 alkalommal találkoztunk a hitelesítő iratnak azzal a formájával, amely egy, az ereklye útjára vonatkozó további iratban (*itinerarium*) átírva maradt fenn (ún. *insertio*).³⁴

A hitelesítő irat rendszerint tartalmazza a kiadó személy nevét, címeit, formulával indokolja az adományozás tényét, közli a megadományozott személy nevét, címeit, részletezi az adomány tárgyát. Ezen belül megadja a vértanú nevét, annak a katakombának a nevével együtt, amelyből a csontváz előkerült, néha utal a megtalálás körülményeire (a csontok kiemelésének idejére, a kiemelést elrendelő pápai utasításra, a csontváz mellett talált vérrrel megfestett edényre és a vértanú nevét tartalmazó kőlapra). A hitelesítő iratban olvashatjuk a búcsúengedélyek és ereklyék kongregációjának az ereklye hitelességét tartalmazó döntését. Ezt követően az irat részletezi az ereklye útrabocsátásának, csomagolásának körülményeit (a csontokat tartalmazó doboz anyagának, formájának, lezárási módjának, az ereklyének és tartozékainak, esetleg öltözetének jellegzetességeit). Ezután rendszerint megjegyzést találunk az ereklye további sorsának, nyilvános tiszteletének lehetséges körülményeire, utalással a rítuskongregáció 1691. augusztus 11-én kiadott határozatára, amely szerint a római martirologiumban nem szereplő szentek tiszteletére se mise, se officium nem mondható. Az irat végén találjuk az oklevél kiadójának a hitelesítő iratra vonatkozó megerősítő formuláját (hivatkozás az irat kiadójának aláírására, pecsétjére, a kiállító tisztségviselő címére), a kiállítás helyét, idejét, a saját kezű aláírásokat és a pecsétet. Ugyanitt némely esetben utalást találunk a hitelesítő irat római másolatának lelőhelyére. Esetenként a hitelesítő irat alsó vagy külső részére vezették rá az ereklye szállítására, elhelyezésére vonatkozó utólagos megjegyzéseket.³⁵

Az ereklyék megszerzése után a következő lépést a testek rendeltetési helyére történő biztonságos szállítás jelentette. Az ereklyék római csomagolásának módjára a hitelesítő iratok adnak felvilágosítást. A legegyszerűbb megoldás, amikor a csontokat mellékleteivel együtt festett papírral fedett, fa tartóban helyezték el, amit jól lezártak, selyemszalaggal átkötöttek és lepecsételtek. Előkelőbb megoldásnak számított, amikor az ereklyét már Rómában feldíszítették. Így például 1826-ban Szt. Valerius Felicianus ereklyéjét „különféle szabott ruhák sorába, aranyművekkel borítva és más díszekkel szépen elhelyezve, harcos módjára felöltöztetve egy szép mesterséggel kidolgozott és bearanyozott, négy kristályüveg táblával megerősített fa tartóba” tették.³⁶ Az 1776-ban VI. Pius pápa által Mária Krisztina osztrák főhercegnőnek ajándékozott Szt. Christina testét „hajás selyemmel borított, selyemből és aranyból fűzött rojtokkal körüldíszített fa szekrénybe” helyezték.³⁷

A katakombaszentek útvonala rendszerint Bécsen keresztül vezetett Magyarországra. Az 1751-ben Homokkomáromba került ereklye útjáról csupán annyit tudunk, hogy Bécsen és Nagykanizsán keresztül vitték oda.³⁸ Forgách Pál váradi püspök 1749. október 10-én kelt leveléből arról értesülünk, hogy a püspök bizalmas emberét, Durstinszky Jánost bízta meg Szt. Bonifatius ereklyéjének a pesti pálosok-

tól Nagyváradra történő szállításával.³⁹ Szt. Felicianus ereklyéje Esztergomon át az ereklyét megszerző Balassa Pál kékkői várából került Balassagyarmatra,⁴⁰ Szt. Innocentius testét 1768-ban Grazon keresztül szállították Zalaszentgrótra.⁴¹ Szt. Vitalis ereklyéjét Marcus Aloysius ferences misszionárius Rómából Pozsonyba vitte, majd az ereklye Pápára került, ahonnan 1852-ben szállították Búcsúszentlászlóra.⁴² Amikor Alvarus Cienfuegos pécsi püspök Szt. Vincentius ereklyéjét 1737-ben Bécsbe szállíttatta, az ereklye útközben megsérült, ezért a testet ott újra összeállították, becsomagolták és úgy küldték tovább Pécsre.⁴³ Szt. Candidus ereklyéjét Rómából Nagyszombaton át először Pestre vitték, ahol a budai klarisszák földszítették. A klarisszák apátnője ekkor megkérte az esztergomi érseket, hogy gondoskodjon az ereklye biztonságos szállításáról. Az érsek Richvalski kanonokot bízta meg az ügy lebonyolításával, aki azonban időközben meghalt, s ezért 1761-ben a kanonok utódja intézte az ereklye Székesfehérvárra szállítását.⁴⁴ Szt. Faustinus ereklyéjét 1781 áprilisában Rómából Bécsbe vitték, ahol feldíszítették, majd hajóra tették és a Dunán Mohácsig szállították. 1781. június 20-án Székel Ferdinánd hímesházi plébános a mohácsi plébános segítségével az ereklyét Mohácsról Hímesházán, Szentersébeten és Bogádon át Pécs határáig vitte, ahonnan 16 teherhordó a pálosok templomába szállította.⁴⁵

A legrészletesebben a Scitovszky János püspök kérésére Rozsnyóra került Szt. Neitus ereklye útvonalát ismerjük. Az adományozó levél kézhezvétele után Scitovszky a bécsi apostoli nunciatúra Rómában tartózkodó tagjainak segítségét kérte a szállításban, akik az ereklyét útnak is indították. A katakombaszentet a tengerpartig vitték, ahonnan kocsin Bécsbe vitték, ahol 1835. október 10-én átadták a püspöknek. Ezután a püspök magával vitte az egyházmegyéjében lévő Gácsra, ahonnan október 25-én a pozsonyi Szt. Erzsébet apácák kolostorába szállították. Innen 1836. hamvazószerdáján (február 20.) megerősített koporsóban Rósemberszky István rozsnyói kanonok ismét útnak indította az ereklyét. Az útvonal Diószeg, Pata, Verebély, Léva érintésével Szántón át Hont megye központi mezővárosába, Ipolyságra vezetett, majd Hugyag, Szakál érintésével a Ráros hídnál elérte a rozsnyói egyházmegye határát. Itt a rozsnyói egyházmegye plébánosai által vezetett ünnepélyes menet fogadta az ereklyét. Február 26-án Rimaszombatból Fügére értek, ahol a szent testét 20 fehér ruhás lány gyertyával a kezében kíserte át a falun. A következő helyen, Szárnyán több falu népe gyűlt össze az ereklye fogadására. Végül a menet Rozsnyó filiájába, Berzétére ért, ahol a nép éneklése közben a Szt. Anna templomban helyezték el az ereklyét. Március 10-én innen került sor a Rozsnyóba történő ünnepélyes átvitelre.⁴⁶ A leírás alapján nyilvánvaló: az egyházmegye határán belül az egyházi szervezés jelentős mértékben törekedett arra, hogy már a szállítás során a lakosság minél szélesebb rétegei kerüljenek kapcsolatba az ereklyével.

A szállítás után vessünk egy pillantást arra, hova, milyen környezetbe kerültek a katakombaszentek. A kultuszhelyek térképre vetítéséből kitűnik, hogy a 36 katakombaszent az ország 28 helységének 29 templomában nyert elhelyezést. (Öt esetben párosával szerezték meg őket, két további templomban két-két ereklyét különböző időben helyeztek el.) A nyilvános kultuszhelyek az ereklyék odakerülésének módja szerint a következő megoszlást mutatják:

	Közvetett úton			Közvetlenül
	Főpaptól	Világi személy- től	Szerzetestől	
<i>Székesegyház</i>	1	–	–	10
<i>Szerzetesi templom</i>	2	2	2	7
<i>Plébániatemp- lom</i>	1	1	–	6
<i>Kastélykápolna</i>				3
<i>Ismeretlen</i>				1

Az ereklyék nagyobb része (27) közvetlenül az átszállítás után a nyilvános kultusz színhelyére került, kisebb része (9) csak hosszabb-rövidebb idő után, az ereklyét kérő főpapi, szerzetesi vagy világi személyek tulajdonából jutott oda. Ez utóbbiak többsége szerzetesi templomban nyert elhelyezést, ami arra utal, hogy az említett társadalmi csoportok egyaránt a szerzetesi templomokban látták biztosítottnak a megőrzést és a kultusz életben tartását. Ezt alátámasztani látszik egyrészt az, hogy az összes ereklyének több mint egyharmadát (13) szerzetesi templomban helyezték el, másrészt, hogy a tovább translált 7 ereklye közül 4 ugyancsak szerzetesi templomba került. A rendek közül a jezsuiták járnak elől a katakombaszentek kultuszának felkarolásában: három jelentős templomukban (Nagyszombat, Székesfehérvár, Buda) összesen 4 ereklyét találunk. Őket követik a mosonmagyaróvári kapucinusok és a budai klarisszák 2–2 ereklyével, a máriavölgyi pálosok, a szentgotthárdi ciszterciek, valamint a pozsonyi, a győri és a búcsúszentlászlói ferencesek 1–1 ereklyével. A katakombaszentek második átvitele során további 2–2 ereklye jutott a budai Szt. Erzsébet apácák és a budai ferencesek templomába. A kultusz terjesztésében a szerzetesi templomok után a püspöki székesegyházak következnek 11 ereklyével, ezek közül négyben 2–2 ereklye volt (Esztergom, Nagyvárad, Eger, Pécs). Harmadik helyen a plébániatemplomok állnak összesen 8 ereklyével. A katakombaszentek kultuszhelyének és a nyilvános kultusz kezdeti időpontjainak összevetése arról tanúskodik, hogy 1650–1740 között elsősorban a püspöki székesegyházak és a rendi központok szerzetesi templomai váltak a kultusz színtereivé, a 18. század közepétől az ereklyék a kisebb helyeken, plébániatemplomokban is föltűnnek. (ld. Függelék)

A transláció

A katakombaszentek tiszteletét megelőző, s a további kultuszt mintegy kiváltó közvetlen mozzanat az ereklyék ünnepélyes körülmények között végbemenő *transzlációja*, a kultusz központjában történő elhelyezése. A translációkat mozgató egyik alap gondolat, hogy az ereklye fontosabb, mint maga a szent, akinek személye rendszerint teljesen háttérbe szorul. A tulajdonképpeni translációt némely esetben megelőzte az *illáció* akta: a még tiszteletben nem részesített ereklyék első, ünnepélyes és nyilvános oltárra emelése.

Előfordult, hogy a hosszú ideig tartó szállítás közben az ereklyét többször is oltárra helyezték, míg eljutott végső rendeltetési helyére. A nagyszombati Keresztelő Szt. János templomba került „tíz szent mártír” illációja a translációt megelőzően a város Szt. Miklós templomában történt.⁴⁷ Máriavölgyben a szent illációja a transláció szertartásának szerves része. 1717. június 7-én reggel 8 órakor a translációra összegyűlt főpapok a szerzetesekkel és az előkelő világiakkal ünnepélyes menetben a holtak kápolnájához (Sigray-kápolna) vonultak, amelyben Szt. Theodora „egész test formába összerakva, értékes ékszerekkel feldíszítve, aranyozott ékes trónformájú ravatalon előre el volt helyezve.”⁴⁸ Az Alvarus Cienfuegos pécsi püspöki által a pécsi székesegyháznak küldött Szt. Vincentius ereklyét már útközben, Bécsben oltárra emelték. A szállítás közben megsérült testet ugyanis itt újra összeállították és feldíszítve Julianus Sabbatinus apollóniai püspök házi kápolnájában nyilvános tiszteletre tették ki, a püspök pedig 1737 advent első vasárnapján (december 1.) a hívek és a szent test jelenlétében szent cselekményeket végzett.⁴⁹ Szt. Vincentius második illációja a pécsi Mindenszentek templomában történt: a testet addig őrizték itt, amíg az ereklyét megillető ünnepi translációra készülődtek.⁵⁰ A másik pécsi katakombaszent, Szt. Faustinus teste a városba érkezése után a pálosok templomának Szt. Tekla oltárára került, s itt várta meg 1781. május 29-ét, amikor a püspöki bevonulás részeként ünnepélyesen a székesegyházba vitték.⁵¹ A Rozsnyóra került Szt. Neitus illációja 1836. február 4-én a pozsonyi Szt. Erzsébet apácák templomában történt. A Scitovszky János rozsnyói püspök által az illáció emlékére kiadott irat szerint a püspök a *benedictio capsarum pro reliquiis includendis*-szel megáldotta, majd imádságok és himnuszok éneklése közben elhelyezte a földíszített ereklyét. Ezt követően február 4–16. között a Szt. Erzsébet apácák templomában nyilvános tiszteletre tették ki az ereklyét, melyet ez idő alatt a pozsonyiak folyamatos tiszteletben részesítettek. Február 9-én német nyelvű prédikáció volt a szentről, február 14-én pedig Jordánszky Elek, püspöki suffraganeus mondott „apostoli kenetű” beszédet. A beszéd után Jordánszky ünnepi misét celebrált, majd az összegyűltekkel együtt a szent pártfogásába ajánlotta magát.⁵²

A kultuszt megelőző, a translációval szoros kapcsolatban lévő további hivatalos egyházi megnyilvánulás az ereklyék második hitelesítése, nyilvános tiszteletének püspöki engedélyezése, rekogníciója. Erről leggyakrabban az authenticum mellett a másik legfontosabb forrásból, rendszerint a megyéspüspök által kiadott ún. rekogníciós iratból (*instrumentum recognitionis*) szerzünk tudomást. Ez lehetett önálló irat, de előfordult, hogy a Rómában kiállított hitelesítő iratra vezették rá az ereklye leírását tartalmazó, hitelességét és nyilvános kultuszának engedélyezését tanúsító sorokat. A máriavölgyi Szt. Theodora ereklye rekogníciója a transláció keretében történt, amikor a holtak kápolnájában elhelyezett test előtt a translációra összegyűltek jelenlétében a püspöki titkár felolvasta az ereklyét hitelesítő főpapi bullát.⁵³ A pécsi székesegyháznak küldött Szt. Vincentius ereklye rekogníciós iratát Alvarus Cienfuegos kérésére Julianus Sabbatinus apollóniai püspök adta ki 1737. december 1-én, aki az útközben megsérült katakombaszent csontjait Bécsben összeállította és újra feldíszíttette. Mint írja, „a szent fej részeit gondosan felderítve kikutattuk, összeraktuk és megtapasztaltuk annak teljességét, a szent vérét tartalmazó edény töredékeit hasonlóképpen megkeresvén egy másik kristály edényben a feje előtt is-

mét összeállítva elhelyeztük. Eközben a koporsót összeillesztve a szent ereklyék helyreállítottak, a faládába tisztelettel áttettek, lezártak és lepecsételtettek.” Majd a püspök így folytatja: „a megmaradt hamvakat pedig összegyűjtöttük, az ezekből származó bizonytalan eredetű részeket külön helyen fa tartóba zártuk, megpecsételtük és ugyanennek a székesegyháznak (ti. a pécsinek) átvitelre odaadtuk.”⁵⁴ A homokomáromi Szt. Felix ereklye 1751-es oltárra helyezése Padányi Bíró Márton veszprémi püspök engedélyével történt.⁵⁵ A balassagyarmati plébániatemplom Szt. Felicianus testereklyéjének rekogníciós iratát Révay Antal, az esztergomi érsekség suffraganeusa állította ki 1759. augusztus 20-án Balassagyarmaton. Ebből megtudjuk, hogy Révay megvizsgálta az ereklyét és megerősítette annak hitelességét.⁵⁶ Hasonló esztergomi érseki engedélyről tudunk a székesfehérvári Szt. Candidus ereklyével kapcsolatban.⁵⁷ A zalaszentgróti Szt. Innocentius⁵⁸ és a mosonmagyaróvári Szt. Augustus⁵⁹ ereklyék rekogníciója a római authenticumra rávezetett veszprémi, illetve győri püspöki záradékkal történt. A mucsii Szt. Valerius Felicianus testereklye nyilvános kitételre szóló engedélyt a pécsi egyházmegyei hivatal nevében Brüstle József állította ki.⁶⁰ A rozsnyói Szt. Neitus ereklye rekogníciójára föltehetően a katakombaszentnek a pozsonyi Szt. Erzsébet apácák templomában történt elhelyezése előtt került sor, amikor Scitovszky püspök engedélyével három ereklyerészt leválasztottak a testből.⁶¹

A katakombaszentek rekogníciójával teljesült az ereklyék nyilvános tiszteletének utolsó egyházi feltétele. Megkezdődhetett a translációs ünnepek tervezése, előkészítése. A translációra rendszerint még az ereklye Rómából való megérkezésének évében sor került, s így néhány hónap állt rendelkezésre az ünnepek megszervezésére. Szt. Neitus teste például 1836. március 10-én érkezett Rózsnyóra, a translációs ünnepeket ugyanezen év június 12-én tartották.⁶² Viszonylag rövid idő telt el Szt. Faustinus testének Pécsre érkezése és translációja között, mivel a test 1781. április 20-án még Mohácson volt, a translációra pedig már egy hónap múlva, május 29-én sor került.⁶³ Különbözőképpen alakult a Herzan-Harras Ferenc szombathelyi püspök tulajdonából végrendeletileg a szentgotthárdi ciszterci templomba jutott Szt. Vincentius, illetve a szombathelyi székesegyházba jutott Szt. Placidus ereklye további sorsa. Szt. Vincentius testét a püspök halála után (1804. június 2.) már alig három hónap múlva, szeptember 23-án translálták Szentgotthárdra,⁶⁴ Szt. Placidus ünnepélyes elhelyezésére azonban ismeretlen okok miatt csak tíz év múlva, 1814. április 29-én került sor.⁶⁵ Kivételnek számít a Szt. Theodora ereklye Máriavölgybe történt megérkezése (1682 körül) és translációja (1717. június 27.) között eltelt hosszú időszak: itt a háborús körülmények miatt 35 évig a kolostor kincstárában őrizték az ereklyét.⁶⁶

Máriavölgyben az előkészületek megszervezését Szennyesi Antal pálos szerzetes végezte, s az ünnepek lefolyását is ő irányította.⁶⁷ A rozsnyói előkészületek fő mozgatója maga az ereklyét kérő püspök, Scitovszky János. 1836. április 30-án Pozsonyban körlevelet ad ki, melyben kéri az egyházmegye papságát, közölkék az egyházmegyei diakónussal, honnan, mikor, milyen körmenettel kívánnak részt venni az ünnepségen. Egyúttal kéri, a körmenetek legkésőbb a transláció napján, június 12-én délig mindenképpen érjenek Rózsnyóra, hogy a délutáni ünnepeken már részt vehessenek.⁶⁸

Az előkészületek fontos mozzanata a katakombaszentek testének feldíszítése, ereklyetartóban történő elhelyezése. Ez néhány esetben már Rómában vagy a szállítás közben megtörtént, leggyakrabban azonban a translációt megelőzően került rá sor. Egy kivétellel mindig feldíszítették a csontvázat. A szokás formája felőli tájékoztatatlanság, a megfelelő anyagi eszközök hiánya és az ereklye hiányossága egyaránt oka lehetett annak, hogy Búcsúszentlászlón a Szt. Vitalis ereklye translációjára abban az egyszerű fa dobozban kerítették sort, amelyben a Rómából való szállítás történt.⁶⁹ A díszítést rendszerint különböző külföldi, elsősorban osztrák és hazai női kolostorok apácái végezték. A bécsi orsolyiták díszítették fel a Homokkomáromba került Szt. Felix ereklyét,⁷⁰ s ugyancsak Bécsben öltöztették fel a Pécsre került Szt. Faustinus testét.⁷¹ A grazi orsolyiták végezték a zalaszentgróti Szt. Innocentius díszítését,⁷² s ugyancsak Grazban történt a szentgotthárdi Szt. Vincentius testének felékesítése. Ez utóbbi ereklye felöltöztetését az ereklyetartó koporsó hátsó oldalának felirata szerint Theresia Zenger végezte 51 éves korában.⁷³ A budai klarisszák öltöztették fel a székesfehérvári Szt. Candidus testét.⁷⁴ A szombathelyi Szt. Placidus ereklye díszítését Somogyi Lipót püspök megbízásából a győri orsolyiták végezték.⁷⁵ A rosznyói Szt. Neitus ereklye díszítésére a pozsonyi Szt. Erzsébet apácák kaptak megbízást. Munkájuk három hónapig tartott, melyben Haaz Mária Erzsébet superiora és Haetsér Mária Emerica secretaria irányításával számos apáca vett részt.⁷⁶

A katakombaszentek öltözéke rendkívül változatos, értékes anyagokból aprólékos kézimunkával készült. Az 1651-ben Nagyszombatban elhelyezett „tíz szent mártír” testét bársonnyal ékesítették.⁷⁷ Szt. Theodoráról csupán annyit tudunk, hogy 1717-ben értékes ékszerekkel díszítették.⁷⁸ Szt. Placidus díszítését 327 aranyforintért végezték,⁷⁹ Szt. Candidus ruhája 160 aranyforintba került. Ez utóbbi a korabeli vélemény szerint „olyan szépséges elegáns volt, hogy aki látta, hozzá hasonlót nem tudott mondani”.⁸⁰ Szt. Neitus testét a leírás szerint „aranyszövetbe és selyembe öltöztették, amit igazgyöngyökkel, drágakövekkel, smaragdokkal és aranyrojtokkal díszítettek”.⁸¹ A ma is épségben látható ereklyék öltözéke dekoratív hatású, s ez a dekorativitás volt az egyik oka a katakombaszentek közkedveltségének. Ez a technika lényegében azonos a női kolostorokból kikerült szentképek polion technikával készült keretdíszítésével.⁸² Egyes testrészeket (ujjak, bordák stb.) ékkövekkel, igazgyöngyökkel, színes csiszolt üvegekkel tettek még látványosabbá. A díszítő technikák közül megfigyelhető még a színes ruhák, bársony és selyem rátétek, hímezések gazdag alkalmazása. Az általános szoknyaszerű vagy nadrágos, köpenyes öltözék a barokk elképzelés szerinti római katonai egyenruhát, s ezzel a katakombaszent a Krisztus katonája-gondolatot jeleníti meg. A katakombaszent feje rendszerint párnán nyugszik, lábára cipőt, kezére kesztyűt húztak, s a szentet ellátták a vértanúság győzelmi szimbólumaival: kezébe pálmaágot, fejére babérkoszorút helyeztek, melléje pedig a vérét tartalmazó díszes edényt tették. Szombathelyen Szt. Placidus teste mellett kinyújtott karral, fején turbánszerű ékítménnyel fekszik, kezében pálmaág, mellette kelyhet formázó ékköves dísz. Lábánál átlátszó falú dobozban gyöngyből készült kis karika (koszorú), a doboz hátoldalán felirat: „S. S. *Reliquiae S. Placidii martyris*”.

Az ereklye nézésének kegyelemkövetítő erejéről alkotott elképzelés különös erővel jelentkezik az ereklye foglatában, az üvegfalú koporsóban. Az ereklyéknek ez a nyílt megmutatása lényegében a középkori ötvösművi ereklyesírok, ereklyetartó

szekrények gondolatát viszi tovább, s a közvetlen láttatás igényének folyamatosságát tanúsítja az ereklyekultuszban. Az üvegekoporsó biztosítja a vizuális kapcsolatot a kultusz tárgyával, s ez az elhelyezés — miközben a színpadi hatás ellenére a valószínűség benyomását kelti — tulajdonképpen nem más, mint a hitelesség kelléke, az ereklye autenticitásának egyik hordozója. A Pécsre került Szt. Vincentius ereklyetartó koporsója a korabeli leírás szerint „kristályüveggel és aranyozott fémmel művészi módon elkészített, aranyozott fa láda” volt.⁸³ Szt. Felicianus testét „koporsóformájú, ezüstözött sárgaréz tartóban helyezték el, amelynek az elülső oldalát, a lábánál és a fejénél lévő részét kristályüveggel borították.”⁸⁴ Szt. Neitus koporsójának belsejét a pozsonyi Szt. Erzsébet apácák „aranyrojtokkal, gyöngyökkel, igazgyöngyökkel és értékes kövekkel díszítették. A tartó kristályüveggel fedett, aranyozott keretű fa láda volt, amit szépen elkészített díszekkel borítottak.”⁸⁵ A szentgotthárdi Szt. Vincentius ereklye üvegfalú koporsójának hátoldaláról megtudjuk, hogy az aranyozási munkát Joseph Grünberg — talán grazi mester — végezte.⁸⁶ A koporsók hátsó oldala rendszerint nem üvegből, hanem fából készült, amit néha faragással borítottak. A zalaszentgróti ereklyetartó elülső oldalának sarkain két gazdagon aranyozott, faragott angyalfej látható. A metszetek alapján hasonló angyalfigurák díszítették Szt. Fortunatus és Szt. Clemens budai ereklyetartó koporsóját. A szentgotthárdi üvegfalú, empire stílusú ereklyetartó fa részeit feketére fényezték és aranyozott lécekkel díszítették.⁸⁷ Néhány alkalommal nem üvegekoporsóban, hanem a híveknek láthatatlan módon helyezték el az ereklyét: Szt. Christina és Szt. Augustus felöltöztetett testét homályos üveggel borított koporsóba,⁸⁸ a Szt. Vitalis feldíszítetlen csontjait tartalmazó fa dobozt pedig egy tabernákulumszerű fa tartóba tették. Szt. Flami-dianus ereklyéjét — mivel itt csupán a fej translációjára került sor — egy kisebb méretű, kockára helyezett gúla alakú, üvegfalú tartóba helyezték, a fej fölél pedig apácamunkával készített gazdag díszítésű koszorút erősítettek.

Ha számbavesszük azokat az elhelyezési módokat, ahogyan az ereklyéket nyilvános tiszteletre kitették és a befogadó tér ikonográfiai programjának részévé váltak, többféle megoldással találkozunk. A transláció során a budavári Nagyboldogasszony templom főoltárára tették Szt. Flami-dianus⁸⁹ és Szt. Fortunatus⁹⁰ ereklyéit. Homokomáromban ugyancsak a főoltáron, a már ott lévő kegykép alá, mintegy annak attribútumaként helyezték el az ereklyét.⁹¹ Szt. Faustinus teste a pécsi székesegyház főoltárán (Szt. Kereszt oltár) kapott helyet egy időre.⁹² Külön oltárt emeltek Szt. Theodora ereklyéjének Máriavölgyben⁹³ és Szt. Felicianus testének Balassagyarmaton.⁹⁴ Szt. Pius testét a kalocsai székesegyház Fájdalmas Szűz mellékoltárán,⁹⁵ Szt. Vitalis ereklyetartóját Búcsúszentlászlón a Szt. Anna mellékoltáron helyezték el.⁹⁶ Szt. Maximus koporsója ma a győri székesegyháznak a könnyező Mária-képet tartalmazó északi mellékhajójában, annak jobboldali első, Szt. Anna mellékoltárán látható. Szt. Vincentius ereklyetartóját Szentgotthárdon a Szt. Bernát mellékoltárhoz, külön tartóra állították.⁹⁷ Forgách Pál váradi püspök leveléből arról értesülünk, hogy a pesti pálosoktól elkért Szt. Bonifatius ereklyét székesegyházában a Szt. Pál oltár alatt, négy márvány oszlop mögött kívánta elhelyezni.⁹⁸ Néhány esetben az ereklyék külön kápolnába kerültek. Így például Szt. Vincentius a pécsi székesegyház,⁹⁹ Szt. Candidus a székesfehérvári jezsuita templom Szt. Imre kápolnájában kapott helyet.¹⁰⁰ Szt. Placidus ereklyéjét a szombathelyi székesegyház Nepomuki Szt. János

kápolnájában helyezték el.¹⁰¹ 1836-ban Szt. Neitus testét a rozsnyói székesegyház Szt. Anna kápolnájába vitték, de ugyanekkor a kápolna titulását a katakombaszent nevére változtatták.¹⁰²

A translációs körmenet, mely lényegében az ereklyék megmutatását szolgáló középkori és újkori ereklye-körmenetek párhuzama, mindenütt rendkívül látványos körülmények között zajlott. Időpontját 14 esetben ismerjük pontosan: négy translációt vasárnapon tartottak, kettőt a gazdasági év különböző határnapjain (Szt. Bertalan, illetve Péter és Pál napján), kettőt pünkösöd harmadnapján, kettőt valamilyen vértanúszent ünnepén (Szt. Tekla, illetve Veronai Szt. Péter napján), egyet az év utolsó napján és egyet-egyet a három magyar szent király (Szt. István, Szt. Imre és Szt. László) ünnepein. Mindez arra utal, hogy az időpont megválasztásában egyrészt törekedtek a translációnak más, már meglévő ünnepekkel történő egybekapcsolására. Másrészt a katakombaszenteket igyekeztek kapcsolatba hozni más vértanúszentek, illetve a már széles körű tiszteletnek örvendő magyar szentek kultuszával.

A körmenet lefolyását nem mindig ismerjük pontosan, de a források szűkszávságából még nem következtethetünk az események szerényebb jellegére. Számos különbség volt egy püspöki városban, egy kolostorban vagy egy vidéki plébániatemplomban lezajlott ünnepség fénye, lefolyása között, ezek azonban lényegében mind ugyanannak a cselekménysorozatnak a variációit jelentették. A más-más helyről fennmaradt különböző leírások részletei jól kiegészítik egymást, segítségükkel viszonylag pontos képet alkothatunk a kultusznak erről a központi eseményéről. A nagyszombati transláció 1651-ben Szt. Bertalan napján (augusztus 24.) történt Szepelchényi György nyitrai és Tarnóczy Mátyás váci püspök, az esztergomi és a pozsonyi kollégium és káptalan részvételével, „a hadi eszközök dörgése, trombiták harssága, harangok zúgása és éneklő sokaság közepette”. Az ünnepi misét Lippay György érsek celebrálta, Jászberényi Tamás, a filozófiai kar dékánja magyar nyelven a szentek dicsőségéről mondott beszédet.¹⁰³ Szt. Flamidianus 1695-ös budai translációjáról annyit tudunk, hogy a pünkösöd utáni 7. vasárnapon (amely július 11-re esett) a Nagyboldogasszony templom sekrestyéjében a papok vállukra emelték az ereklyét, ünnepélyesen körülhordozták a templomban és a főoltárra tették.¹⁰⁴ Hasonló körülmények között zajlott le ugyanott Szt. Fortunatus translációja 1696. május 13-án. A különleges alkalomra a jezsuiták új zeneművet is készítették.¹⁰⁵

A máriavölgyi transláció leírásából a helyi sajátosságok mellett a cselekménysorozatnak minden jellemző eleme kiolvasható. Az ünnepélyes menet a kolostorból a Sigray-kápolnába indult, ahonnan az ereklye illációja és rekogníciója után a katakombaszenttel együtt körmenetben vonult tovább. A menet élén a máriavölgyi pálos szerzetesek haladtak, utánuk más, dalmatikába öltözött egyházi személyek, kezükben gyertyát tartva. Őket követte Erdődy Ádám nyitrai püspök két segítőjével, Eszterházy Imre pozsonyi kanonokkal és Okolicsány János választott püspökkel. Utánuk következett a szent test, amely körül 12 gyermek ment angyalnak öltözve, majd 12 szűz vonult szép ruhában pálmákkal és liliomokkal. Mögöttük mentek az előkelők, nemesek, a polgárok és a köznép, legvégül a férfiak után — az egyházi előírásnak megfelelően — az asszonyok. A menet a felsorakozott nép közepette a szentkúthoz vonult, azt megkerülte, majd bevonult a templomba.¹⁰⁶ A pálosok évkönyve szerint itt az ereklye helyéül szolgáló Szt. Theodora oltárt előre feldíszítették, számos gyer-

tyával és lámpával megvilágították. A nyitrai püspök kíséretével a főoltárhoz ment és ünnepi misét mondott. Ezt követően délután 2 óráig a templomban és a templomon kívül magyar–szlovák és német nyelven az összegyűlteknak misék keretében beszédeket mondtak. Rövid pihenés után az ünnep vesperással és prédikációkkal folytatódott egészen az éjszaka kezdetéig.¹⁰⁷

Szt. Vincentius ereklyéjének pécsi translációját Berényi Zsigmond püspöki administrator vezette a városon kívül fekvő Mindenszentek templomából a székesegyházba. A körmeneten jelen voltak a káptalan tagjai, világi papok és szerzetesek, továbbá több vidéki plébános híveivel. Rajtuk kívül megjelentek a megye képviselői és a városi tanács tagjai, valamint a város összes társulata zászlóikkal.¹⁰⁸ Berényi püspök saját leírása szerint az ereklye oltárra helyezése után *Te Deumot*, beszédet és végül ünnepi misét mondott.¹⁰⁹ Hasonló körülmények között ment végbe Szt. Candidus székesfehérvári translációja 1761. november 5-én.¹¹⁰ A homokkomáromi transláció a helyi plébánia magyar nyelvű története tanúsága alapján „32 egyházi személy, számos tisztviselő, nemesek és mintegy 16 ezer ember kíséretében, 50 zászló alatt, tarackok durrogása, áhitatos énekek közben” történt.¹¹¹ Balassagyarmaton a transláció egybeesett a plébániatemplom felszentelésével. A testet Balassa Pál kegyúr várából vitték át Balassagyarmatra 1759. augusztus 20-án. Ez alkalommal Révay Antal esztergomi érseki suffraganeus 3785 személyt bérmált meg.¹¹²

Mint már említettük, Szt. Faustinus translációja Eszterházy Pál pécsi püspök bevonulásához kapcsolódott, annak fényét volt hivatott emelni. Az egykorú magyar, német és latin nyelvű híradások alapján a püspöki bevonulás és a translációs menet elemei nem választhatók szét, az ünnepség egyik mozzanata szervesen a másikba kapcsolódik.¹¹³ A bevonuló püspököt a város határában magyar és német lovassereg, valamint a város jegyzője várja, a város kapujában a városi tisztviselők nevében a bíró beszéddel köszönti. A városházán lévő díszítés az igazság istenasszonyát jelképezte, kezében a mérleg egyik serpenyőjében püspöki pálca és süveg, a másikban fegyver. A püspök ezután a pálosok kolostorához ment, ahol püspöki díszbe öltözött, s ahonnan magukkal vitték a Szt. Faustinus ereklyét. A vár kapuja előtt a káptalan rendeletére díszkaput (*porta triumphalis*) emeltek, amelyen a menetnek át kellett haladnia. A székesegyházban történt a pápai bulla felolvasása (sajnos nem lehet eldönteni, hogy itt a püspöki kinevezésről vagy az ereklye rekogníciójáról van-e szó). A *Te Deum* eléneklése után a püspök magyar nyelvű prédikációt tartott, majd énekes misét mondott, mely alatt a templomon kívül öt csoportra osztott fegyveres polgárok díszlövéseket adtak le. Mindezek után a püspöki várban száz személy részére díszebédet (*tractatio*) adtak, este pedig mind a díszkaput, mind a kanonoki házakat kivilágították.¹¹⁴

A szentgotthárdi¹¹⁵ és a szombathelyi¹¹⁶ translációról mindössze annyi maradt fenn, hogy főpapi segédlettel ment végbe. Jóval szerényebb körülmények között történt a mucsii transláció 1833. december 31-én, melynek kapcsán a katakombaszentet két kandeláberrel együtt a plébániatemplomnak ajándékozó Apponyi Antal kegyúron és feleségén kívül csupán a závodi plébános jelenlétét említi a forrás.¹¹⁷ Az 1852-es búcsúszentlászlói transláció Ranolder János veszprémi püspök és Deák Ferenc jelenlétében történt.¹¹⁸

A legfényesebb körülmények között a források tanúsága szerint a rozsnyói transzláció ment végbe 1836-ban. Itt találkozunk egyedül a transzlációt 3 hónappal megelőző győzelmi bevonulás motívumával. Ekkor „a tetem... egy veres posztóval bevont kocsira volt téve, fátóval, koronával és arany pálma-ággal, meg más arany és ezüst függelékekkel ékesítve. A kocsi mellett 44 ifjú ment égő fáklyákkal. Dob, trombita, síp, harang- s mozsár-szó kísérte a menetet. Az úton a házak mindenütt önként kivilágítva valának. Benn a városban mintegy 30 polgár ugrott a kocsihoz, s kifogván belőle a lovakat, magok saját kezeikkel vonák a szekeret be a püspöki lakásba”.¹¹⁹ Maga a transzláció pünkösdi utáni 3. vasárnap, június 12-én volt. Az ünnepség már szombaton elkezdődött, ekkorra 5–6000 ember gyűlt össze. Délután 3 órakor a templomi kórus vesperást énekelt, majd kompletóriumot, matutinumot és laudest mondtak a katakombaszent tiszteletére. Este 6 órakor Szokol János székesegyházi plébános az oltáriszentség jelenlétében litániát tartott, melynek végén Szt. Neitushoz könyörögtek. A székesegyházban szombatról vasárnapra virradó éjjel virasztás volt. Másnap reggel 5 órakor matutinummal kezdődött a nap, közben állandóan zúgott a székesegyház nagyharangja. 1/2 6-tól 8 óráig a székesegyházban és a székesegyház előtt összesen 11 misét mondtak. 1/2 9-kor kezdtek gyülekezni a transzlációra: a papság beöltözött, a két helyi plébánia népe pedig a körmenet útvonalával mellett — a székesegyház kapujától a püspöki rezidenciáig — sorakozott fel. A körmenet a székesegyházból ének nélkül, harangzúgás közben (*scena muta*) indult a püspöki palotában lévő ereklyéért. A püspöki kápolnában térden állva *Soli Deo*-val köszöntötték a szentet, majd a püspök az „*O Sancte Neite*” kezdetű antifónát intónálta. Két kántor a Mindenszentek litániáját énekelte, majd amikor a „*Szent Háromság egy Isten*” következett, a menet az ereklyével együtt a korábbi rendben megindult a székesegyház felé. Itt az ereklyét a püspöki trón baldachinja alá helyezték, majd a püspök *Te Deumot* énekelt és magyar nyelvű beszédet mondott. Ezután a kivilágított templomban a nép a főoltár megkerülésével elvonult az ereklye előtt. Délután 3 órakor ünnepi vesperás volt, majd 6 órakor litániával fejeződött be a nap.¹²⁰

A transzlációt követő napokon — mintegy hatásának fokozására — gyakran további ünnepségek, búcsúnyerési lehetőségek, prédikációk, körmenetek voltak. Háromnapos ünnepségről (*triduum*) hallunk Búcsúszentlászlón,¹²¹ Mucsiban¹²² és Máriavölgyben,¹²³ Rozsnyón pedig a transzlációt követő egész héten folyamatosan ünnepeltek.¹²⁴ A máriavölgyi kolostortemplom erre az alkalomra az apostoli szentszéktől három egymást követő napra teljes búcsúengedélyt kapott, ami nagymértékben hozzájárult a transzlációt követő ünnepségek vonzerejéhez.¹²⁵ Ezekre a napokra a távolabbi országrészekből és külföldről — például az ausztriai „Cicerstorff”-ből¹²⁶ — is állandóan érkeztek a különböző társadalmi összetételű csoportok; a források 25 000 áldozóról szólnak.¹²⁷ Mindhárom napon ugyanabban az időben három különböző helyen más-más nyelven voltak prédikációk. Külön gondoskodtak a prédikációk helyének és idejének hírüladásáról. A transzláció napján a körmenet után Prainer Jakab pozsonyi olvasókanonok a templomban magyarul, Ugrini György bazini archidiakonus helyettes a Szt. Anna kápolna előtti téren szlovákul, Flaischer pozsonyi káplán a szentkútnál német nyelven mondott beszédet. A második napon a templomban egy Hamburgi nevű ferences gárdián németül, a Szt. Anna kápolna előtti téren Kubovich Pál stomfai plébános szlovákul, a szentkútnál Ozoly Flórián

ferences szerzetes, híres pozsonyi szónok magyar nyelven tartott prédikációt. A harmadik napon a templomban Gajan János, a modrusi királyi megye papja szlovákul, a Szt. Anna kápolna előtti téren Vindis Gáspár ausztriai plébános németül, a szentkútnál Keszthely Márton, a csallóközi Szerdahely plébánosa magyarul beszélt.¹²⁸ A zenét a transláció napján a stomfai zenészek, a szomszéd iskola zenészei és a pozsonyi trombitások szolgáltatták. A második napon érkeztek meg a piaristák teljes kórossal, trombitákkal és dobosokkal, akik az egykorú leírás szerint „olyan zenét szolgáltattak, hogy még a császár öfelsége előtt is dicséretet kaptak volna”.¹²⁹ A háromnapos ünnepségsorozat záróaktusa a harmadik napon mondott vesperás és *Te Deum* volt.¹³⁰ A búcsújárárhely 17–18. századi történetét áttanulmányozó Pásztor Lajos szerint talán ez az ünnepségsorozat volt a kolostor életében az egyik legfényesebb.¹³¹

A hétnapos rozsnyói ünnepségre az ereklyét adományozó pápai iratnak az a részlete adott alkalmat, amely szerint azok, akik „igaz bűnbánattal és hitvallással a translációt követő ünnepi szentmisén áldoznak, vagy akik ezután hét egymást követő napon ezt a templomot meglátogatják és ott... imádkoznak, minden időre minden bűnük teljes bocsánatát... nyerik.”¹³² Ezekén a napokon állandóan misék, magyar és szlovák nyelvű prédikációk voltak. Az ötödik napon több ezer vidéki lakos 1/2 9-kor a gimnázium templomából a diákokkal együtt körmenettel vonult a székesegyházba, ahol a püspök a szószékről köszöntötte a liceum magyar hallgatóit, a hívek pedig — közeledvén az aratás ideje — érett búzakévéit ajánlottak föl az egyház és a haza számára. Ugyanezen idő alatt Marsovszky András az összegyűlt németeknek rögtönzött beszédet tartott. Az ünnepi mise a fiatal iskolásoknak egyttal elsőáldozási alkalmul szolgált. A hatodik napon, szombaton folyamatosan prédikációkat tartottak a megjelenteknek, 6 óraker koncelebrált szentmisét mondtak a rozsnyóiak és a heti vásárra érkezők részvételével, 9 óraker a székesegyház kórusa énekelt. Az ünnepségsorozat utolsó napján, vasárnap mintegy 15 000 ember részvételével Szt. Neitus ereklyéjét a Szt. Anna mellékkápolna oltárára helyezték, a kápolna titulusát Annáról Neitusra változtatták. Ez alkalommal Hollók Imre magyarul, Czott Ferenc szlovákul, Marsovszky András pedig németül tartott beszédet, az ünnepi misét Hegyessy Pál olvasókanonok celebrálta. Délután litánia volt, majd a jelenlévő papság a Szt. Neitus oltárnál *Te Deumot* mondott, s közben mozsárlövésekkel adták tudtul az ünnepségek befejeződését. A hétnapos ünnepségsorozat résztvevőinek számáról pontos adatok nem állnak rendelkezésre, az áldozók száma 30 000 körül mozgott. Az események híre túlterjedt az egyházmegye határain is, így például körmenetek jöttek a kassai és a szepesi egyházmegyéből.¹³³ Az ünnepségek egyik résztvevőjének megjegyzése szerint ezekben a napokban „éjjelente három nyelven kegyes énekeket lehetett hallani”.¹³⁴

A translációk látványának, érzelmi hatásának elmélyítését szolgálták az ünnepségek alkalmával nagy számban mondott prédikációk. Ezek felvilágosítást adnak a katakombaszentek kultuszának egyházi motivációiról. A rozsnyói transláció napján mondott magyar nyelvű püspöki beszéd¹³⁵ a vértanúisztelet korai időszakára való történeti visszatekintéssel kezdődik, majd Scitovszky püspök Neitust követésre méltó példaként állítja hallgatói elé, s felhívja a figyelmet a transláció emlékünnepeinek jövőbeli megtartására. A rozsnyói translációs ünnepségek utolsó napján, ma-

gyar nyelven mondott beszédében¹³⁶ Hollók Imre, roznnyói történészprofesszor először utal a katakombaszent jelenlétének lelki táplálék-jellegére, majd az ereklyetisztelet vakbuzgóságnak, bálványozásnak bélyegzőkkel száll vitába. Ezután az ereklyetisztelet kezdeteire és a bibliai csodák példájára, valamint az egyházatyák és a zsinatok tanítására hivatkozva tolmácsolja az ereklyetiszteletről szóló egyházi tanítást, melynek keretében külön szól a „puszta ész hívei”-hez,¹³⁷ s az ereklyékkel történt múltbeli visszaéléseket a feledésre méltó hibák közé sorolja. Beszéde második részében Hollók az ereklyetisztelet egyház által helyesnek tartott módját ismerteti. Kiemeli a vértanú szentek közbenjáró funkcióját s azt, hogy nekik csupán tisztelet, nem imádás lehet részük. Ezután negatív példákat említ az ereklyetisztelet kilengéseire, majd a „kinyilatkoztatott vallás iránti nagy hidegvérűség” (közömbösség) terjedését kárhoztatja.¹³⁸ Felhívja a figyelmet arra is, hogy az egyház szándéka szerint a helyes tisztelet feltételei a bűnbánat, a gyónás és az áldozás, amelyeket minden igaz hívőnek teljesítenie kell. Végül röviden válaszol a „füléhez jutott” különféle kifogásokra, amelyek a „józan ész” kételyeit fogalmazzák meg az ereklyekultusszal kapcsolatban.¹³⁹ Nem nehéz észrevennünk a mindkét beszédben jelenlévő aktualizáló szándékot, amelyből a pasztorációs megfontolások mellett a transláció további mozgatóerői is élénk rajzolódnak. Figyelemre méltó motívum egyrészt a katakombaszent egyházilag jóváhagyott keretek között mozgó további kultuszának biztosítása. Másfelől kitűnik, hogy ennek a viszonylag későn, a kultuszáramlat vége felé translált katakombaszentnek elsődleges feladatul a másvallású (protestáns és ortodox) környezet, továbbá a növekvő racionális hatások és vallási közömbösség ellensúlyozását szánták.¹⁴⁰

A kultusz

A bemutatott példákból kibontakozó kép felhívja a figyelmet arra, hogy a translációs ünnepségek az első és legfontosabb alkalmat jelentették a katakombaszentek szélesebb körben történő megismertetésére. A továbbiakban azt szeretnénk bemutatni, hogy a translációt követően milyen újabb lehetőségek voltak a kultusz egyházi terjesztésére, s hogy a kultusz propagandája következtében a szentek milyen mértékben találtak befogadásra a különböző társadalmi rétegekben.

A katakombaszenteknek a lelkigondozásban szánt jelentős szerepről tanúskodik az a levélfogalmazvány, amelyet közvetlenül Szt. Vincentius pécsi translációja után készítettek, s amelynek tisztázatát az ereklyét küldő Alvarus Cienfuegos pécsi püspöknek szándékoztak elküldeni.¹⁴¹ A köszönetnyilvánító sorok után arról olvassunk, hogy az ereklyét Pécssett a Rómában székelő püspök egyházmegyéjéről történt gondoskodása jelének tartják, s hogy „az egyházmegye népe e szenten keresztül bírja a hit reményét és zálogát”.¹⁴² Amikor a Szt. Neitus ereklyét Rozsnnyóra transláló Scitovszky János püspök három év múlva a roznnyói püspökséget a pécsivel készűl fölcserélni, papságát azzal biztatja, imádkozni fog értük, hogy „Szt. Neitus ereklyéjét ezután is olyan sokan keressék fel, mint eddig”. Majd így folytatja: „Higgyetek!... ugyanis a vértanú példájával megtanítjuk a hitet Krisztusban és ne féljeteK a hit halála miatt.”¹⁴³ A kultusz további biztosítását szolgálta, amikor a katakombaszentet az ország vagy egy szűkebb közösség patrónusának nyilvánították. A máriavölgyi Szt.

Theodorát a translációt megörökítő egyik forrás „*nova Regni Patrona*”-nak nevezi.¹⁴⁴ Scitovszky János a rozsnyói transláció napján mondott ünnepi beszédében Szt. Neitusról mint „Rozsnyó püspöki városa lakói különös pártfogója”-ról emlékezik meg.¹⁴⁵

Néhány esetben egyházi részről törekedtek a katakombaszentek közvetlenebb kapcsolatba hozására a hívekkel. Szt. Fortunatusnak a budavári Nagyboldogasszony templomban 1696-ban történt translációja után a főoltárra helyezést megelőzően a katakombaszent a templomhajót a szentélytől elválasztó rács előtt egy asztalon volt kitéve „a hívek érintésére és nyilvános tiszteletre”.¹⁴⁶ A mucsii translációt követően az eredetileg a Szűz Mária mellékoltárra tett ereklyét Nagy Ferenc plébános az előkelőbb helynek számító főoltárra helyeztette át.¹⁴⁷ Homokkomáromban az oltár 19. századi átalakításakor az oltár mögött a kegykép és az ereklye alá külön lépcsőfeljártót építettek, melynek segítségével a hívek a kegykép és az alatta elhelyezett ereklye-csontváz közvetlen közelébe juthattak.¹⁴⁸

Az ereklyék kultuszának és a kultuszhelyek forgalmának növekedését voltak hivatva elősegíteni a katakombaszentek képi ábrázolásai. A vértanúereklyéket bemutató, metszettel díszített sokszorosított nyomatokat a transláció vagy más ünnepi alkalmak résztvevőinek osztogathatták, így hazavihetők voltak s mintegy emlékeztetőül szolgáltak. Ezek értékét tovább fokozta, ha a transláció előtt magához az ereklyéhez vagy azt követően az ereklyetartó koporsóhoz érintették őket. A nyomatok felépítésére jellemző, hogy a katakombaszent ábrázolásán kívül szöveget is találunk rajtuk, melyek az ereklyére vonatkozó fontosabb tárgyi adatokon kívül (a szent neve, a megszerzés, és a nyilvános kultusz körülményei) a szent közbenjárását kérő imádságot, antifónát is tartalmaznak. Az ábrázolások úgy mutatják be a szenteket, ahogy velük a hívek a valóságban találkozhattak. A metszők ügyeltek az apróbb részletekre, ezért a képeken jól felismerhetők a díszes koporsó, a szentek jellegzetes öltözete és a vértanúság attribútumai. Ismeretlen helyen készült a budai jezsuitáknak ajándékozott Szt. Fortunatust ábrázoló 18. századi rézmetszet;¹⁴⁹ a budai klarisszáknál őrzött Szt. Clemens¹⁵⁰ és Szt. Bonifatius¹⁵¹ ereklyéket bemutató két rézmetszetet Binder műhelyében nyomtatták. A homokkomáromi ereklyének két, egymáshoz hasonló ábrázolásáról tudunk. Az egyiket sajnos csak leírásból ismerjük: eszerint a pozsonyi Landerernél 1752-ben nyomtatott emléklapon a homokkomáromi Mária-kegykép alatt a Szt. Felix ereklye látható. A kegykép és az ereklye alatt a korabeli kegytemplom látszik, melyhez kétoldalt zászlók alatt érkeznek a búcsúsok. A kép alatti felírás szerint a nyomtatvány „*Hozzáillesztett a Szt. Testéhez Homokkomáromban, Weszprimi püspökségben*”. A nyomtatvány hátoldalán a katakombaszentet dicsőítő magyar nyelvű himnusz szövege olvasható.¹⁵² Ehhez hasonló képi elrendezést mutat a pozsonyi Zellernek egy ugyanezt a témát ábrázoló metszete, amelyen azonban semmiféle szöveg nem olvasható.¹⁵³

A nyomatoknál ritkábban fordult elő a szentek ábrázolása más művészeti ágban. Az egri líceumnak a tridenti zsinatot ábrázoló freskóján Kracker János Lukács és Zach János alkotásaként a zsinat hittételei között oltárépítményen egy feldíszített katakombaszent ereklye látható üvegekoporsóban, alatta a segítő Mária kegyképtípus ábrázolása. Az 1836-os rozsnyói transláció után a Szt. Neitus testét őrző kápolnát Kolbay Tivadar kassai művész 1845 táján falfestményekkel díszítette.¹⁵⁴ A jelenetek

között föltehetően a szent alakja is helyet kapott. Mindezek a példák arról tanúskodnak, hogy egyrészt az ábrázolásokon a katakombaszenteket a többi szenttel egyenrangúnak tekintették, másrészt hogy a katakombaszent-ábrázolásoknak a többi szent ábrázolásaihoz hasonló közvetítő feladatot szántak.

A képekhez hasonlóan a kultusz terjedését volt hivatva elősegíteni a katakombaszentekről és translációjukról szóló írott propagandaanyag. A korabeli sajtó híradásai közül kiemeljük az első magyar nyelvű újság, a Pozsonyban megjelent Magyar Hírmondó tudósítását, amely az 1781-es pécsi püspöki bevonulás leírásakor nem feledkezik meg a Szt. Faustinus ereklye megemlézéséről.¹⁵⁵ Ugyanerről az eseményről a Pressburger Zeitung részletes tudósítást közöl.¹⁵⁶ A rozsnói eseményekről két alkalommal is megemlékezik a pesti Jelenkor 1836-ban.¹⁵⁷ A kultusz terjesztése szempontjából nem hagyhatjuk figyelmen kívül az egyházmegyei sematizmusok közléseit sem. Így például az 1833-ban Mucsira került Szt. Valerius Felicianus ereklyéről az 1834-es pécsi egyházmegyei sematizmus még nem tesz említést,¹⁵⁸ az 1842-ben megjelent viszont a templom leírásánál már tartalmazza.¹⁵⁹ Néhány esetben a transláció vagy annak emlékűnepe alkalmával mondott prédikációkat külön kiadták vagy felvették a nyomtatott prédikáció gyűjteményekbe. Illyés Istvánnak a nagyszombati „tíz szent mártír” 1651-es translációjának 1686-os emlékűnepe alkalmával mondott beszédét például megtaláljuk a szerző 1725-ben Nagyszombatban kiadott prédikáció gyűjteményében.¹⁶⁰ A 9 lap terjedelmű beszéd „Szt. Mátyrok teteminek translációja napján predikáció” címet viseli. Benne a szerző jórészt általánosságban foglalkozik a vértanúszentek tiszteletével és példájával, egy helyütt azonban részletesebben is szól a nagyszombati ereklyékről.¹⁶¹ Egyelőre csak utalást találtunk arra, hogy Vindis Gáspár ausztriai plébános az 1717-es máriavölgyi transláció harmadik napján Szt. Theodoráról mondott beszédét néhány év múlva más prédikációkkal együtt német nyelven nyomtatásban is megjelentette.¹⁶²

Egyedinek számít Hollók Imre Szt. Neitusról írt munkája, melynek címlapján a szerző „Historiarum Professor”-nak mondja magát.¹⁶³ A 264 számozott oldal terjedelmű, részben latin nyelvű munka 1841-ben, a transláció ötödik évfordulóján jelent meg Rozsnón az új rozsnói püspök, Zichy Kelemen támogatásával. A szerző könyvét három részre tagolta. A könyv harmadik, leghosszabb részében (34 fejezet) kerül sor az ereklye translációjának és a transláció emlékűnepeinek aprólékos bemutatására. Az események lefolyásán kívül itt olvashatjuk a jelentősebbnek vélt ünnepi beszédek szövegét magyar nyelven. A függelékben Hollók közli a transláció és az emlékűnepek alkalmával mondott officiumot és az ünnepi mise változó részeit, végül néhány, a szenttel kapcsolatos imádságot, himnuszt és könyörgést hoz magyar, német és szlovák nyelven. A műveltebb olvasóközönségnek szánt munka stílusát az értekező hang mellett áthatja a vallásos érzés, ugyanakkor a szerző nem hallgatja el korának kritikai megjegyzéseit sem. Mindebből nyilvánvaló, hogy a könyv kettős céllal íródott: az eseményeknek a történeti hűséget szem előtt tartó rögzítésével a kultusz további fellendülését kívánta elősegíteni.

A kultusz ébrentartását a leghatásosabban minden bizonnyal a translációk évfordulóin tartott emlékűnepek szolgálták. A homokkomáromi ferencesek törekvését a szent ünnepének a változatlan ünnepek közé történő besorolására az mutatja, hogy a kegyhely leglátogatottabb búcsúnapjai 1751–1786 között Kisboldogasszony

mellett pünkösöd és a környező napok (a transláció emléknapja) voltak.¹⁶⁴ A nagyszombati emlékűnnepet a transláció után 35 évig föltehetően folyamatosan megtartották.¹⁶⁵ A Szt. Flamidianus ereklye translációjának emléknapján a katakombaszentet elvették állandó őrzési helyéről, a budavári Nagyboldogasszony templom 1702-ben alapított Szt. István király oltáráról és a főoltárra tették.¹⁶⁶ Ugyanez történt az ugyanott őrzött Szt. Fortunatus testével a transláció emlékűnnepén és annak nyolcadában.¹⁶⁷ A jezsuiták évkönyvének egy 1730. április 30-i bejegyzése szerint azonban az áthelyezés ekkor már elmaradt.¹⁶⁸ Balassagyarmaton a katakombaszentet őrző oltár a translációt követően sokáig búcsújáráróhely maradt, a transláció 100. és 150. évfordulóját különösen nagy fénytel ünnepelték.¹⁶⁹ A homokkomáromi emlékkűnnepek egykori meglétére egyrészt a kegyhely éven belüli látogatottságának megoszlásából következtethetünk.¹⁷⁰ Másrészt ránk maradt a templom kegyurának, Batthyány Lajos gróf egy 1758. június 9-én Pozsonyban kelt válaszlevele, amelyet a homokkomáromi ferences adminisztrátorhoz intézett.¹⁷¹ Eszerint az adminisztrátor egy korábbi levelében a Szt. Felix kultusz csökkenéséről panaszkodott Batthyáynak, mire a kegyúr arra kéri az adminisztrátort, hogy a szentről szóló prédikációinak szövegét küldje el neki.

Külön kell szólnunk a Rozsnyón tartott translációs emlékkűnnepekről, mivel ezek lefolyását a translációt követő 4 évben pontosan ismerjük.¹⁷² Az emlékkűnnep rendje már az első évben kialakult, s a későbbiekben sem sokat változott. Az első alkalommal a püspök magyar nyelven nyomtatásban kiadja az egész ünnepségsorozat liturgikus rendjét. Nem sokkal az ünnepségsorozat kezdete előtt a püspök, illetve a spirituális vikárius újabb iratot intéz Rozsnyó város világi és szerzetesi papjaihoz, melyben megismétli a körlevélben mondottakat, kéri a papságot a gyóntatás fokozott figyelemmel történő lebonyolítására, s engedélyt ad a neki fenntartott bűnök alóli feloldozásra. Az egész ünnepségsorozat lényegében a translációs ünnepséges analógiájára zajlott le. Ennek megfelelően a középpontban a translációs menetre emlékeztető körmenet, a hozzá kapcsolódó ünnepi szentmise és prédikáció állt. A körmenet a székesegyházba visszatérve először a Szt. Neitus oltárhoz ment, ahol elénekelték a Scitovszky János püspök által szerzett „*Szent Neit...*” kezdetű himnuszt.¹⁷³ Az ünnep napján és a következő hét napon számos misét és prédikációt mondtak. Az ünnep oktávján a nagymise előtt ismét körmenet vonult az ereklyéhez, majd délután 6 órakor püspöki litániával fejeződött be az ünnepségsorozat. Az emlékkűnnepek hatására jellemző, hogy az első alkalommal, 1837-ben az ünnep napján 16 000 vidéki lakos részvételét említik, az egész ünnepségsorozat alatt pedig csak a székesegyházban 10 000 áldozóról szólnak a források.¹⁷⁴ 1838-ban szükségessé vált a koldusok tevékenységének egyházi szabályozása.¹⁷⁵ Ugyanebben az évben bár az emlékkűnnep Szt. Péter és Pál napjára esett, az ünnepség szokásos rendjét pontosan betartották.¹⁷⁶

Ránk maradt az 1837–1840 közötti rozsnyói emlékkűnnepek alkalmával három nyelven mondott prédikációk egy részének száma az évek és a nyelv megoszlásában, s hogy ezeket a beszédek hány nap alatt mondták el:¹⁷⁷

	Napok száma	A prédikációk nyelve		
		magyar	szlovák	német
1837	4	4	3	1
1838	7	7	6	3
1839	6	6	5	3
1840	4	4	4	3

Az adatok szerint a négy év alatt összesen minimálisan 49 beszédet mondtak. Minden alkalommal, minden évben és mind a három nyelven volt legalább egy prédikáció, egy napon két azonos nyelvű prédikáció nem hangzott el. Magyar prédikáció minden évben naponta legalább egy volt, ezek száma az évenkénti prédikációs napok számához viszonyítva stagnál. A magyar beszédeknel valamivel kevesebb a szlovák és még kevesebb a német nyelvű prédikációk száma. Ezek az évenkénti prédikációs napok számához viszonyítva növekvő tendenciát mutatnak, ami egyrészt arra utal, hogy a szlovák és német nyelvű lakosságnak egyre nagyobb szerepet szántak az ünnepségsorozatokon. Másfelől a szlovák és német nyelvű beszédek növekvő aránya következtetni enged a szlovák és német anyanyelvű lakosság fokozódó részvételére az emlékünnepeken.

Hollók Imrének a rozsnyói eseményeket megörökítő munkája az 1837–1840 közötti emlékünnepek alkalmával mondott négy magyar nyelvű beszéd teljes szövegét is megőrizte.¹⁷⁸ (1837-ből és 1839-ből 1–1, 1838-ból 2 beszéd szövege maradt ránk.) Ez a négy beszéd az 1837–1840 között minimálisan elhangzott 21 magyar nyelvű beszédnek 19%-a.

A kultusz decentralizálásának s egyben vonzásköre kiterjesztésének irányában hatott, amikor a katakombaszent ereklyéjét megosztották, s a leválasztott részeket különböző céllal tovább ajándékozták. Így például amikor 1720-ban építeni kezdték a sajlóádi pálos kolostorhoz tartozó Sarlós Boldogasszony templomot, alapkövébe XI. Ince pápa viaszképe, egy czestochowai Mária-érem és két vértanú ereklyéje mellett Szt. Theodora mártír ereklyéjét is elhelyezték.¹⁷⁹ A pálos kolostorok közti szoros kapcsolat alapján csaknem biztosra vehető, hogy itt a három évvel korábban a máriavölgyi kolostorban oltárra helyezett Szt. Theodora ereklye partikulájáról van szó. Hasonlóképpen feltételezhető, hogy a pécsi székesegyház Szt. Mór kápolnájában lévő Szt. Mór oltár lapjába Szt. Gervasius vértanú ereklyéje mellett az ugyanezen oltár alatt elhelyezett katakombaszent, Szt. Faustinus testéből leválasztott ereklyerészt tették a 19. század végén.¹⁸⁰ A rozsnyói Szt. Neitus ereklyecsontváz esetében három ereklyerész leválasztásáról tudunk. Miután a pozsonyi Szt. Erzsébet apácák feldíszítették az ereklyét, Scitovszky püspök hálából egy darabot adott nekik a testből. Az ajándékozás tényét a püspök egy 1836. március 5-én kelt hitelesítő levéllel igazolva. Három nappal később, március 8-án a püspök további ereklyerészeket adott a bécsi szalézi apácáknak és az ereklyekedvelő Klobusiczky Péter kalocsai érseknek.¹⁸¹ A püspöki ajándékozás szándékára fényt vet a korabeli forrás megjegyzése: „Ezzel a cselekedettel a szent vértanú tisztelete eljutott Bécsbe, a kalocsai érseki egyházmegye lelkipásztorainak említésein át pedig elterjedt a köztudatban.”¹⁸²

A katakombaszentek kultuszának ápolását szolgálta, amikor az ereklyék különböző okokból új helyre kerültek, s ott továbbra is nyilvánosan tisztelték őket. A szerzetesrendek egy részének feloszlata következtében több ereklyét más rendek vettek át korábbi tulajdonosuktól. A budai klarisszáknál őrzött Szt. Clemens és Szt. Bonifatius ereklyéket a rend 1782-ben bekövetkezett feloszlata után a budai várbeli ferencesek vették át.¹⁸³ A mosonmagyaróvári kapucinusok feloszlata után (1787) az általuk őrzött Szt. Augustus ereklyét a helyi plébániatemplomba vitték. Az eredetileg ugyanott őrzött Szt. Christina ereklye sorsa némileg másképpen alakult, de végül ez is a plébániatemplomba került (1790).¹⁸⁴ A budavári Nagyboldogasszony templom Szt. István oltárán őrzött Szt. Fortunatus ereklyét 1789-ben ellopták, a díszeitől megfosztott csontokat azonban megtalálták és átadták a vízivárosi Szt. Erzsébet apácáknak, akik azokat ismét oltárra helyezték.¹⁸⁵ Az idők folyamán ugyanonnan raktárba került Szt. Flamidianus fejereklyét a 19. század végén Némethy Lajos, a vízivárosi Szt. Erzsébet apácák káplánja közvetítésével az apácák templomának főoltárán helyezték el ismét.¹⁸⁶

A kultusz egyházi ápolásáról tanúskodik az ereklyék újra történő feldíszítése. Így például a transláció után 70 évvel, 1764-ben ismét feldíszítették a budai Szt. Fortunatus testét. A több mint 300 forintba került díszítés során az ereklyét arany és ezüst szövetruhába öltöztették és új koporsóba tették.¹⁸⁷ Amikor az elloptott és ruhájától megfosztott ereklye 1789 után a vízivárosi Szt. Erzsébet apácákhoz került, a testet az apácák ismét feldíszítették, díszes üvegekoporsóba tették, a szent arcát pedig viaszból megformálták.¹⁸⁸ Ugyancsak kétszer került sor a kalocsai székesegyházba őrzött Szt. Pius újraöltöztetésére. Először 1799-ben, 57 évvel a transláció után, Klobusiczky Péter kanonok adományából kapott új díszet az ereklye.¹⁸⁹ Másodszor a templom 1827-es restaurálásakor a kalocsai apácák öltöztették fel a testet és a koporsót is megújították.¹⁹⁰

Nem ritkán a katakombaszentek őrzési helyének megújításával is hozzájárultak a kultusz fényének emeléséhez. Máriavölgyben például néhány hónappal a transláció után a Remete Szt. Pál kápolna mellett a katakombaszent testét őrző Szt. Theodora kápolna falait is márvánnyal borítják a templom bevételeiből.¹⁹¹ Arra már utaltunk, hogy a rozsnyói Szt. Neitus kápolnát falfestményekkel díszítették, de itt kell megemlítenünk azt is, hogy 1876-ban a rozsnyói székesegyházban egy 10 mázsás harangot neveztek el az őrzött katakombaszentről.¹⁹²

A kultusz egyházi terjesztése után fordítsuk figyelmünket a kultusz befogadása felé. A katakombaszentek csodatévő erejébe vetett hit volt az alapja azoknak a mirákulumoknak, amelyek az ereklyéknél történtek. Az 1696-os transláció után a budavári Nagyboldogasszony templomban nyilvános tiszteletre kitett Szt. Fortunatus ereklyéről feljegyezték,¹⁹³ hogy a közelebb lakók közül a horvátok különös tiszteletben részesítették és térden csúszva járták körül. A horvátok közül többen arról tettek tanúságot, hogy a vértanút különféle testi és lelki bajaikban segítségül hívván kegyelmekben részesültek. Ezek közül ötöt név nélkül a jezsuiták naplójukban is feljegyezték. Ebből megtudjuk, hogy az egyik horvát ember hosszú ideig fejfájásban szenvedett, majd amikor Szt. Fortunatus testét harmadszor meglátogatta, meggyógyult. Egy másik mindkét kezére béna volt, majd amikor fogadalmat tett a szenthez, azonnal meggyógyult. Másvalaki beteg gyermeke egészségének helyreállításáért egész éven

át minden szombati napra böjtöt fogadott Szt. Fortunatus tiszteletére, s amikor az első böjtöt tartotta, a gyermek teljesen meggyógyult. Három szombati napon kenyéren és vizen való böjtöt fogadott egy legyengült horvát embert, majd amikor erejét visszanyerte, a szent segítségéért szombati napokon egész éven át böjtölt. De nem csak betegségben fordultak Szt. Fortunatushoz segítségért. Egy egyedülálló horvát asszony „erősen szenvedett rosszakarójától, aki őt a legsúlyosabb vádakkal gyalázta és már a törvényszék elé vitte az ügyet... Az asszony ártatlanságának védelmére Szt. Fortunatushoz könyörgött: és íme! A bajkeverő és hamisan vádló magától elment az üldözött nőhöz, megkérlelte és a jogsérelméről kiengesztelte”.¹⁹⁴ További részleteket nem ismerünk ugyan, de a horvátok kultuszának folyamatosságára közvetve utal, hogy amikor az ereklye 1789-ben átkerült a vízivárosi Szt. Erzsébet apácák templomába, ez a templom egyben a horvát katolikusok plébániatemploma volt.¹⁹⁵

Hasonló mirákulumokról értesülünk a székesfehérvári jezsuiták templomában őrzött Szt. Candidus ereklyénél. A jezsuiták missziós tevékenységét bemutató forrás a transláció megörökítésénél (1761) mindössze egyetlen mirákulum részletes leírását adja, majd hozzáfűzi, hogy számos fogadalmi tárgy (*anathema*) tanúsítja a szent segítségét.¹⁹⁶ A leírt eset egy kálvinista ember megtérését mondja el, aki egy szomszédos mezővárosból munkavégzés miatt ment a városba, s barátai meggyőzésére belekeveredett a translációs menet forgatagába. Ezt követően „emlékezetébe ötlött tévedése, melybe annyi éven át belesüllyedt, majd erre rájövén mások által megzavart korábbi nyugalmát Kálvint megtagadva visszanyerte”. Erről feleségével és két gyermekével együtt tett tanúságot a szent testénél.¹⁹⁷

Részletesebben ismerjük a homokkomáromi búcsújáró templom főoltárán a már korábban is ott tisztelt Mária-kegykép alatt 1751-ben elhelyezett Szt. Felix ereklyének a kegyképpel összekapcsolódott tiszteletét. A kultusz páratlan fellendülését bizonyítja az a mirákulumos könyv, amely az 1751–1786 közötti időszakban 462 bejegyzést, az ereklye és a kegykép segítségének tulajdonított csodás gyógyulást, mirákulomot tartalmaz.¹⁹⁸ Ezek az adatok nemcsak a mirákulumokról és a búcsújárás történetéről, hanem az ereklyének a búcsújárással és a kegykép kultuszával szorosan összefonódott tiszteletéről is felvilágosítást adnak. A kegyhely vonzaskörének vizsgálata azt mutatja, hogy egy földrajzilag jól körülhatárolható területen (mintegy 60–70 km-es körzetben) a katakombaszent kultusza egyenrangú lett a többi szent tiszteletével. Ez egyben arra utal, hogy a német telepések lakta falu temploma a kegykép és az ereklye révén szerves részévé vált a magyar- és horvátlakta környék vallásos életének. A kultusz időbeli alakulására a följegyzések tükrében az jellemző, hogy a felölelt 35 éves időtartamot három egyenlő részre osztva az első periódus a kegyhely vonzaskörének kialakulását, a második a stabilizálódását, a harmadik pedig a hanyatlását jelenti. A kegyhelyre zarándoklók társadalmi állapotának vizsgálatából kitűnik, hogy a kultusz résztvevői elsősorban a parasztság és a kisbirtokos nemesség köréből kerültek ki, az arisztokrácia csak adományaival támogatta a kegyhelyet. A zarándoklatok okának csoportosítása azt mutatja, hogy a kegyhelyre látogatóknak csaknem egyharmad része természetes úton gyógyíthatatlannak tartott bajok miatt fordult Szt. Felixhez, illetve Máriához segítségért. A jegyzőkönyv adatai szerint csaknem minden gyógyulás a fogadalomtevő lakóhelyén, otthonában következett be, amiből a szentekhez és ereklyéikhez fűződő viszony közvetlenebbé válására következtethetünk.

Bár a mirákulumos könyvben 1786 után nem találunk nyomot a további kultuszra, a kegykép és az ereklye ezután sem merült feledésbe. Erről tanúskodik az a koporsó felnyitásakor az ereklye mellett talált ún. *Brevert* („littera brevis”), melynek metszeteikkel díszített, összehajtható lapjaiba különféle, amulett értékű növényi és ásványi anyagokat csomagoltak. Ezeknek a *Brevert*-eknek a népi gyakorlatban általános érvényű bajelhárító, védő erőt tulajdonítottak, hatásukat ereklyéhez érintve még nagyobbnak vélték. Ezért arra gondolhatunk, hogy a Szt. Felix ereklye mellett talált *Brevert* egy jámbor hívő csúsztathatta a koporsóba a 18. század végén vagy a 19. század elején.¹⁹⁹ A balassagyarmati Szt. Felicianus ereklye kultuszát az a feljegyzés tanúsítja, amely szerint oltára a transláció után sokáig búcsújáráhely maradt.²⁰⁰ Ebből talán nem alaptalanul következtetünk a tartós helyi kultusz kialakulására a szent körül.

Az egyházi kultuszterjesztő tevékenység eredményességéről tanúskodik a katakombaszentek nevének keresztnévként választása. A szentek névpatronátusa nagymértékben hozzájárult a szent nevének széles körben történő megismertetéséhez és a kultusz ébrentartásához. Ugyanakkor a név patronátus megmutatja azt is, hogy ezen a téren a katakombaszenteket mennyiben tekintették egyrangúnak a többi szenttel. Nem tekinthető véletlennek, hogy a történeti anyagban eddig mindössze 1 katakombaszentnél találtunk nyomot a szent nevének keresztnévként való választására, ami azonban nem jelenti azt, hogy a szokás más alkalommal nem fordult elő. A Rozsnyón elhelyezett Szt. Neitus neve először az ereklye pozsonyi illációja alkalmával tűnik föl keresztnévként, amikor az illációs ünnepségsorozat befejező napjának délutánján az esemény emlékére az akkortájt született fiúgyermekek közül többet a Neitus névre kereszteltek.²⁰¹ A névanyag további vizsgálata kimutatta, hogy a pozsonyi Szt. Márton székesegyház plébániájának keresztelési anyakönyvében a „Neitus M(artyr)” nevek valóban 1836. február 14-én kezdődnek, és egy hónap alatt március 15-ig 12 ilyen bejegyzés található.²⁰² A katakombaszent nevének kismértékű ismeretére utal azonban, hogy a nevet mind a 12 esetben csupán második névként írták be. Vezetéknevük alapján ítélve a szülők főként németek és a szegényebb társadalmi rétegekből valók voltak. Csupán egy esetben középosztálybeli az apa, a szabolcai nótárius, a többi munkás, szőlőműves, hajós, halász, zenész, urasági kocsis. A rozsnyói transláció negyedik évfordulóján arról értesülünk, hogy a Neitus nevet gyakran adják keresztnévül, s hogy eddig egyedül a székesegyház anyakönyvében összesen 18 ilyen név található. A név első névként való legrégebb használata a putnoki plébánia anyakönyvében tűnik föl, noha Rozsnyón föltehetően korábbi előfordulásai is vannak. A két Neitus névre keresztelt 1851-ben, illetve 1859-ben született Putnok egykori filiáiban: Málé (ma Serényifalva) és Abafalva községben. További jellemző adat, hogy a vizslási születésű Sándor Neitus kovácmester fiúgyermekét 1885-ben Salgótarjánban már nem Neitus, hanem Ödön Rudolf névre keresztelték. Egy másik adat szerint 1910–1915 körül Rozsnyón élt egy „Neiti bácsi” nevű öreg sekrestyés. A Neitus név használatára múlt századi adatok vannak még a Sajópüspökihez tartozó Bánrévéről (egy a 19. század második feléből és egy 1888-ból). A századfordulóról és a 20. század első feléből további adatok vannak Aggtelekről (1), Serényifalváról (4), Hódoscsépányról (3) és Szentsimonból (2). Szentsimonról tudjuk, hogy 1836-ban a faluból többen ott voltak a rozsnyói transláción,²⁰³ s hogy

később a falu lakosai a translációs emlékünnepeken is részt vettek. A név elnöiesedésére utal, hogy a miskolci tanítóképző internátusában 1930 táján volt egy Neita nevű nővér, aki ezt a nevet rendi névként viselte. A név felvételére az adhat magyarázatot, hogy a nővér a szatmári irgalmasokhoz tartozott, akiknek az első világháború után Rozsnyón volt a szlovákiai központjuk.²⁰⁴

Az adatok összesítéséből kitűnik, hogy a Neitus nevet viselők születési helye az egykori rozsnyói püspökség területéhez tartozó Nógrád, Gömör és Torna, valamint Borsod megyébe esik. A név itt is viszonylag ritka, s előfordulása részben a rozsnyói kultuszra, részben annak kisugárzására vezethető vissza. Az adatok alapján csak föltételezhető, hogy elsősorban a rozsnyói translációs emlékünnepek körül, azaz a júniusban születetteket keresztelték a Neitus névre. A nevek tér- és időbeli megoszlása azt mutatja, hogy a kultusz középpontjától, illetve a translációs eseményektől távolodva a kultusz kisugárzása térben és időben fokozatosan csökken.

A kultusz eddig bemutatott megnyilvánulásai után szólnunk kell a katakombaszentek ereklyéihez fűződő viszony megváltozásáról, az ereklyékkel szemben tanúsított tartózkodó és kritikus magatartásról. Ennek első nyomaival a 18. század végén találkozunk, amikor II. József rendeleteivel hivatalosan is szabályozni kívánta az ereklyekultuszt. A császár először rendeletet adott ki az ereklyék összegyűjtésére, majd 1787. január 15-én elrendelte, hogy az összegyűjtött ereklyéket „rövid úton semmisítsék meg”.²⁰⁵ Ez utóbbi rendeletet 1788. március 28-án „normalia” cím alatt nyomtatásban elküldték a prímásnak, az egyházi tárgyak királyi raktárának, minden megyéspüspöknek és a kerületi biztosoknak. E rendelet szerint a hitelesítő irat nélküli ereklyéket át kell adni a királyi biztosoknak, akik ezeket az egyházi biztosok segítségével kötelesek voltak megsemmisíteni.²⁰⁶ Minden jel arra mutat, hogy az elégetett ereklyék között volt két katakombaszent, a budai várbeli ferencesektől Szt. Clemens és Szt. Bonifatius ereklyéje. Az adatok szerint mindkét ereklyét a hitelesítő irat másolatával együtt égették el.²⁰⁷

Különös módon menekült meg a megsemmisüléstől a mosonmagyaróvári kapucinus templom Szt. Christina ereklyéje. Az ereklyének megvolt ugyan a Rómában kiállított adományozó hitelesítő irata, de hiányzott róla a helyi kultusz engedélyezését tanúsító győri megyéspüspöki záradék, ami az ereklyével együtt őrzött másik katakombaszent hitelesítő iratán ma is olvasható. Ebből joggal gondolhattak az ereklyét fenyegető veszélyre, s ezért a kapucinus templom berendezésének 1787. november 6-án történt elárverezésekor egy 1782. augusztus 30-án kelt 5916/98. sz. rendelet ellenére „feledékenységből vagy tévedésből” a Szt. Christina ereklyét is dobra verték.²⁰⁸ Az ereklyét Probst Katalin magyaróvári lakos vette meg 24 forintért. A rendelet ellenére történt elárverezés miatt Győr-Moson megye főispánja, gróf Győry Ferenc felelősségre vonja a megye egyik alispánját, aki válaszként a felelősséget az árverezést levezető Temlin Zsigmondra hárítja és kéri a főispántól a vonatkozó rendelkezés megküldését.²⁰⁹ 1790. február 17-én egy 544/5293. sz. rendelkezés értelmében az ereklyét 24 forintért visszavásárolták, amely aztán a plébániatemplomba került a már 1787 óta ott őrzött Szt. Augustus ereklye mellé.²¹⁰

A katakombaszentekkel kapcsolatos magatartás megváltozására enged következtetni, amikor az ereklyéket a korábbi őrzési körülményeknél kevésbé előkelő módon helyezik el, s a templomon belül fokozatosan a háttérbe szorulnak. A 18.

század végén Szt. Flamidianus ereklyéjét a budavári Nagybaldogasszony templom Szt. István oltáráról a sekrestyébe helyezték át, majd a templom 1877-es átépítésekor raktárba tették.²¹¹ Az eredetileg ugyancsak a Szt. István oltáron őrzött, 1789-ben ellopott Szt. Fortunatus ereklyét a csontok megtalálása után már nem tették vissza eredeti helyére, hanem elajándékozták a vízivárosi Szt. Erzsébet apácáknak.²¹² Szt. Faustinus pécsi ereklyéje a székesegyház főoltáráról egy idő múlva az altemplomba került,²¹³ majd a székesegyház 1882-es átépítése során a Szt. Mór mellékkápolna oltárlapja alá tették, az oltár predellájára pedig a következő feliratot vésték „*Ad venerationem reposita quiescunt hic loci ossa gloriosi martyris Sancti Faustini*”.²¹⁴

A katolikus magatartás megváltozása mellett nem feledkezhetünk meg a katakombaszentek protestáns és felvilágosult kritikájáról sem. Ez a 17. és a 18. században része az ereklyetisztelet általános bírálatának a 19. században több konkrét példát is találunk rá. Már utaltunk az ereklyetisztelet védelmezésének a rozsnyói translációs ünnepségek utolsó napján mondott prédikációban található nyomaira, s felhívtuk a figyelmet a Hollók Imrének a rozsnyói eseményekről írt könyvének arra a részére, amelyben a szerző a szentek ereklyéinek, ezen belül a Magyarországon tisztelt ereklyéknek a sorába foglalja bele a Szt. Neitus ereklye történetét.²¹⁵ Mindez nemcsak arra utal, hogy egyházi részről a katakombaszentek ereklyéit igyekeztek egyenrangúnak feltüntetni más szentek ereklyéivel, hanem arra is, hogy ily módon vélték elhárítani az ereklyék iránt ekkor már katolikus és protestáns részről egyaránt jelentkező kételkedést.

Hogy mindez nem alap nélkül történt, mutatják azok a megjegyzések, amelyek a rozsnyói eseményeket a korabeli protestáns sajtóban kísérték. A Szt. Neitus ereklye Rozsnyóra kerülésének polemikus ízü visszhangjával két német nyelvű lap 1838-as számainak hasábjain találkozunk. Az Ephemerides Darmstadtenses ironikus megjegyzése szerint Scitovszky püspök Szt. Neitus testének 30 000 forintért történő „előnyös” megvásárlásával a szentszékhez vezető útját akarta egyengetni.²¹⁶ Az Allgemeine Kirchenzeitung egyik levelezője pedig azt írta, hogy a rozsnyói katolikusok imádják Szt. Neitus testét.²¹⁷ Az események ismeretében nem lepődhetünk meg azon a — nyilván nem csak az itt idézet kritikai vélemények mögött rejlő — megütőközösen, amellyel a protestáns hívők a katakombaszentek kultuszának korabeli megnyilvánulásait szemlélhették.

Röviden szólnunk kell arról is, hogyan alakult a katakombaszentek ereklyéinek további sorsa és kultusza a 20. században. A 36 ereklyéből kettő még a 18. század végén elpusztult,²¹⁸ 4 ereklyéről csak annyit tudunk, hogy ma már nincsenek ott a templomban.²¹⁹ A vízivárosi Szt. Erzsébet apácák Szt. Fortunatus ereklyéje a második világháború pusztításának esett áldozatul.²²⁰ A legtöbb katakombaszent eredeti őrzési helyén található,²²¹ néhányat pedig ugyanabban a templomban más környezetbe tettek át. Ez utóbbiak közül Szt. Flamidianus fejereklyéje ma a Szt. Erzsébet apácák templomának kórusán, egy másik hasonló, de felirat nélküli koponyaereklye mellett található. Állítólag a második világháború éve alatt került fel oda.²²² A Szt. Innocentius testét tartalmazó üvegkoporsó a zalaszentgróti plébániatemplom szentélye melletti jobb oldali mellékkápolnában, egy használaton kívüli mellékoltár lépcsőjén, növényi dekoráció mögött kissé porosan, mintegy elfeledve áll. A mosonmagyaróvári plébániatemplomban a Szt. Kereszt, illetve a Háromkirályok mellékoltáron

örzött Szt. Christina és Szt. Augustus ereklyéket 1962 körül az oltárok „felszabadítása” érdekében elvették korábbi helyükről és az oltárok melletti fal tartókon helyezték el. Ekkor az ereklyéket porszívóval megtisztogatták és az eddig felnyitható koporsókat lezárták.²²³ Szt. Faustinus teste a pécsi székesegyház Szt. Mór kápolnájában az oltár alatt az oltárrács mögött sokáig lepellet volt letakarva,²²⁴ majd Rogács Ferenc püspök idejében (1958–1961) egyszerű, szürkére festett fa koporsót készítettek neki. Ugyanekkor az oltárrácsot is megerősítették, s a püspöki pecséttel lezárt koporsót az ereklyével a rács mögött elhelyezték.²²⁵ A rosznyói ereklye a transláció százéves évfordulója alkalmából (1936) Bubnics Mihály püspöksége idején új oltárt kapott, melyen a következő felirat olvasható:

„S. Neitus Martyr Christi in Pacem.
1836. Joannes Episcopus me portat.
1936. Michael Episcopus me ornat.”²²⁶

A szombathelyi székesegyházba 1953. október 25-én helyezték vissza az északi oldalhajó első kápolnájának (volt Nepomuki Szt. János kápolna) oltárára Szt. Placidus ereklyéjét, melynek a bombázáskor megsérült üvegekoporsóját külső és belső díszével együtt gondosan restaurálták.²²⁷ Az 1945-ben elpusztult oltárkép helyére ugyanekkor állították fel a Feszty Masa által festett új oltárképet, amely Lisieuxi Szt. Terézt „mind a hithirdetés ügyének védőszentjét” ábrázolja.²²⁸

A transláció emlékünnepeinek 20. századi megülésére csak néhány helyről van adatunk. Homokkomáromban a templom 1941. évi kifestéskor a belső falra jól olvasható betűkkel ráfestették a templom történetét, melyben a Szt. Felix ereklyéről is megemlékeznek. Az emléknep ekkorra már egybemosódott pünkösd ünnepével, de a templom 1941. július 13-i újbóli felszentelése alkalmából a veszprémi püspök elrendeli Szt. Felix ünnepének a templom felszentelési évfordulójával egybekapcsolt megülését. 1943-ban ezen a napon áldották meg a templom felé vezető út melletti fán elhelyezett Mária-képet.²²⁹ Az ünnepi prédikációban a szentről néha még ma is szót ejtenek, de a templom búcsúnapjai közül napjainkban Szt. Felix ünnepe a legkevésbé látogatott. A búcsúok közül többen ma is felmennek az oltár mögött készített emelvényre, s ott imádkoznak. Rozsnyón még az 1960-as években is a transláció emléknapján, a pünkösd utáni harmadik vasárnapon volt a „Néti búcsú”, mivel azonban rendszerint a Jézus Szíve ünnep megülése is erre a napra esik, a nap eredeti jelentése fokozatosan háttérbe szorul.²³⁰

A katakombaszentek csodatévő erejébe vetett hit szórványos továbbéléséről tanúskodik az a fogadalmi tábla, amelyet a vízivárosi Szt. Erzsébet apácák Szt. Fortunatus ereklyéjénél ajánlottak föl századunk 30-as éveiben.²³¹ Két katakombaszentnél találtunk nyomot a szent nevének keresztnévként történő választására. A Szt. Neitus nevét viselőkről korábban már megemlékeztünk, itt csupán azt jegyezzük meg, hogy az utolsó ismert adat a Neitus (Nétus) név adására 1942-ből való. Jellemzőnek kell tartanunk, hogy a név egyik 1904-ben született viselője névnapját nem a transláció emlékünnepein, hanem november 1-jén, Mindenszentekkor tartotta, mivel úgy értesült, „hogy volt egy szenté avatott Nétus nevű pap, amely a Rozsnyói székesegyházban nyugszik”.²³² Szt. Fortunatus névpatrónusként való újabb tiszteletét tanúsítja, hogy a vízivárosi Szt. Erzsébet apácák között a század első felében még akadt, aki a név női alakját (Fortunata) vette fel rendi névként.²³³ Párja nélkül áll

az adat, amely szerint a két mosonmagyaróvári katakombaszent, Szt. Christina és Szt. Augustus névünnepe az 1950-es, 1960-as években úgy ülték meg, hogy ezen a napon egész nap megvilágították az ereklyéket.²³⁴ A balassagyarmati Szt. Felicianusról az újabb időkben templomi énekkart neveztek el.²³⁵

*

Az elemzés végére érve megállapíthatjuk, a katakombaszentek tisztelete jó példával szolgál a korábban ismeretlen szentek kultuszának ereklyéjük révén történő meghonosítására, a szentkultusz külső irányítottságára, illetve irányíthatóságára. Ezen túlmenően a katakombaszent-kultusz paradigmaticusnak bizonyult más egyházi áhitatformák történeti alakulására: példáján a kultusz fázisai a terjesztéstől a meggyökerezésen és a szekularizáció utáni újjáéledésen át az elhalásig lépésről lépésre nyomon követhetők. A kultusz társadalmi bázisának, tartalmi és formai elemeinek kapcsán csaknem minden esetben megragadhattuk a kultusz terjedését közvetlenül szorgalmazó tényezőt, az esetek többségében egyházi (főpapi és szerzetesi), néhány esetben világi (kegyúri) intenciót, amelyre aztán a kultusz további megnyilvánulásait visszavezettük.

Másfelől felsejlik az eszmei háttér is, amely motiválta a kultuszt, s ami közvetlen indítékot adott egy-egy katakombaszent megszerzésére. A katakombaszentek kezdődő tiszteletében megragadható a 17. századi és a 18. század eleji Magyarországnak a barokk kori szentkultuszt meghatározó két alapvető problémája, a török elleni küzdelem és az ellenreformáció. Ennek megfelelően a 17. században a kultusz törökellenes vonása az erőteljesebb. Jó példa erre, hogy a közvetlen török veszély megszűnése után, 1696-ban a budavári jezsuita főtemplomnak XII. Ince pápa által ajándékozott Szt. Fortunatus ereklye adományozása a katakombaszentet ábrázoló korabeli metszet felirata szerint „zum Schutz der Christenheit wider die Türken” történt.

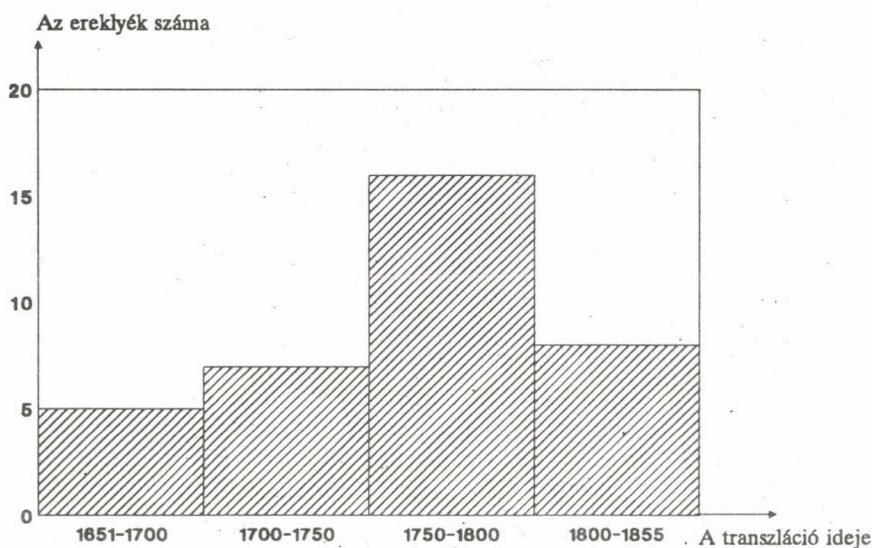
A 18. században megerősödik és fokozatosan előtérbe kerül a katakombaszentek presztízszenvelő, reprezentatív funkciója: az ereklyék megszerzésének célja ekkor részben egy már kialakult kultuszhely hírnevének föllendítése, egy új templom vagy egy új egyházmegye szakrális tekintélyének emelése, a „*sanctitas loci*” erősítése. Másrészt ekkor a kultusz gyakran kapcsolódik össze Mária, illetve a magyar szentek tiszteletével, ami arra utal, hogy a katakombaszentek tisztelete ekkor már összefüggésben áll a reformáció utáni idők rekatolizációs törekvével. Ezt támasztja alá az ereklyék földrajzi elterjedése. (Ld. a térképet) A térképről leolvasható, hogy a katakombaszentek szinte kivétel nélkül katolikus többségű vagy vegyes vallású területekre kerültek, s még véletlenül sem találkozunk velük protestáns többségű környezetben, ahol jelenlétük nem hatott volna pozitív irányban a térítő törekvésekre, s a kultuszban résztvevőknek a másik felekezet állandó kritikájával kellett volna számolniuk. Végül több utalást találtunk arra, hogy a kultusz szorgalmazásának célja a nemzetiségek összekapcsolása, a különböző nyelvet beszélőknek egy azelőtt mindannyiuk által ismeretlen, most azonban már mindannyiuk részéről ismert szent kultuszában történő egyesítése. Ezekhez a motivációkhoz járult a katakombaszenteknek

a pasztorációban szánt jelentős szerep, s mindezek a tényezők együttesen mutatják a kultusz sokrétű integráló funkcióját.

A kultusz terjesztésének legfontosabb része az ereklye ünnepélyes translációja, az ezekben megnyilvánuló eksztatikus vonás a későbbi hatás egyik fő összetevője. A transláció fogalma nem korlátozódik csupán a katakombaszentek ereklyéire, hanem kegyszobrokhoz, kegyképekhez és más ereklyékhez is gyakran kapcsolódik. (Így például az 1771-ben Raguzából Bécsbe került Szent Jobb ereklyét fényes udvari ünnepségek után látványos körülmények között szállították Budára. A transláció és a kultuszt előmozdító más intézkedések dinasztikus jellege az egykorú források alapján nyilvánvaló.)²³⁶ Másfelől a translációk figuratív, teátrális elemei nemcsak más világi és egyházi felvonulások (fejedelmi bevonulások, úrnapi körmenetek) külsőségeire emlékeztetnek, hanem megfelelnek a korabeli művészeti ágakban (plasztika, építészet, zene) megnyilvánuló barokk formáknak és szemléletnek. A transláció mellett lehetőség nyílt a kultusz terjesztését szolgáló további megnyilvánulások bemutatására.

A kultusz befogadásának jellemző vonása, hogy mindig megmarad a helyi kultusz, egy jól körülhatárolható és befolyásolható terület keretei között, és soha nem lépi át egy egyházmegye, egy kegyhely vagy egy templom vonzáskörének határait. A kultusz tényleges befogadását mutatják a katakombaszentek „népi” funkciói: a szentek csodatevőként és névpatronusként való tisztelete, valamint a legendák kialakulása. A kultusz további jellemző vonása, hogy a katakombaszenteknek nem alakultak ki speciális patronátusaik, a szentek nem illeszkednek be a barokk kori szenttiszteltetésben tovább zajló specializálódási folyamatba. A liturgikus tiszteltet helyi jellege mellett ez is nagymértékben közrejátszott abban, hogy egyrészt a katakombaszentek nem tudtak szert tenni országos jelentőségre, másrészt hogy a kultusz nagy tömegeket megmozgató, kezdeti gyors fellendülését szorgalmazó tényezők megszűnése csaknem minden esetben együtt jár magának a kultusznak a hanyatlásával, illetve eltűnésével. A kultusz háttérbe szorulásához rendszerint hozzájárult az is, hogy a többi szenttől eltérően a katakombaszenteknek csak ritkán volt részletes életrajza, a róluk alkotott kép a személyes jegyek hiányában jórészt csupán általánosságokat tartalmazott. Mindehhez járult a 18–19. század fordulóján erősödő kétely az ereklyék hitelességében, a szentek csodatevő erejében, ami a 19. századi új kultuszáramlatok feltűnésével együtt a szentekhez fűződő viszony újabb megváltozását, a katakombaszenteknek a kultuszból való fokozatos kiszorulását eredményezte. Ez a folyamat nemcsak a katakombaszentek, hanem a többi szent ereklyéit is érintette: a Szent Jobbal kapcsolatban például már a 18. század végén voltak, akik tiltakoztak az ellen, hogy „egy senyvett csontot” tiszteljenek.²³⁷ A 17–18. századi kultusznyomok után a 19. század első évtizedeiben hasonlóképpen kétely merült fel Alamizsnás Szt. János Budán lévő ereklyéjének hitelességével kapcsolatban.²³⁸

Végül csak jelzésszerűen utalunk a főbb különbségekre, amelyek a magyarországi kultuszt a délnémet, osztrák és svájci területek katakombaszentkultuszától elválasztják.²³⁹ Míg az említett területeken a katakombaszentek divatja a 17–18. századra tehető, Magyarországon a kultuszáramlat a 17. század második felétől a 19. század közepéig tart, fénykora a 18. század második felére esik.[volt kettes tábl.] Ez a megkésetttség megfelel a magyarországi barokk kultúra megkésett kialakulásának,

A translációk időbeli alakulása

melyben a szentek által képviselt eszmények keresése fontos szerepet játszik. A katakombaszentek Magyarországra kerülésének körülményei ugyancsak eltérnek a svájci területen végzett vizsgálatok eredményeitől. Ott ugyanis az ereklyék megszerzésében első helyen nem a főpapok, hanem a szerzetesi közösségek, kolostorok állnak, a legfőbb közbenjáró szerepet pedig a vatikáni szolgálatot teljesítő svájci gárda tagjai játszották. A kultusz terjesztésében a két területen egyaránt fontosabb szerepük volt a kolostoroknak, mint a világi plébániáknak, püspöki templomoknak.

A transláció Magyarországon a svájci, délnémet példákhoz viszonyítva a külső formák tekintetében szerényebb keretek között marad (így pl. nem találtunk nyomot az ún. vértanú játékokra), a kultusz intenzitása kisebb, az ikonográfiai megnyilvánulások szegényesebbek, szerkezete azonban lényegében hasonló vonásokra mutat. Az említett külföldi területek és a magyarországi kultusz intenzitásának különbségét jól szemlélteti, hogy például egyedül a konstanzi püspökség svájci részében 135 katakombaszent translációjáról és kultuszáról sikerült anyagot gyűjteni. Az ereklyék oly nagymértékű halmozására sincs nálunk példa, mint Altomünster, Waldsassen, Gutenzell, Banz, Monselice ereklye-együttese. A további kutatások természetesen némileg módosíthatják ezeket az arányokat, az általunk rajzolt kép azonban talán már így is lehetővé teszi a kultusz magyarországi jellegzetességeinek beillesztését az európai kultuszáramlatok folyamatába.

JEGYZETEK

¹ Az ereklyekultusz legfontosabb nemzetközi irodalmának bibliográfiája: *Legner, Anton* (Hg.): *Reliquien. Verehrung und Verklärung. Skizzen und Noten zur Thematik und Katalog zur Ausstellung der Kölner Sammlung Louis Peters im Schnüttgen-Museum. Köln 1989. 370–395.* A katakombaszent-kultusz legjobb monográfiája svájci anyag alapján: *Achermann, Hansjakob*: *Die Katakombenheiligen und ihre Translationen in der schweizerischen Quart des Bistums Konstanz. Stans 1979.*

² „... haec ... Gregorius 15. ex coemeterio S. Calixti levavit...” *Ocskovszky, Franc. Aug.*: *Historia Urbis Tirnaviensis... Tirnaviae 1843. 54.* A vértanúk név szerint a következők: Adiodemus, Desiderius, Anicetus, Julianus, Serotina, Christina, Sinesia, Semidia, Priscilla, Severina. *Ilyés István*: *Fasciculus miscellaneus. Az-az, Némelly... Prédikációk. Nagyszombat, 1725. 68.*

³ *Litterae Authenticae Sacris Corporis S. Vincenty Martyris. Pécs, Káptalani Levéltár, Magánlevéltár. Fasc. LXXII. n. 25.*

⁴ *Pintér Imre*: *A kalocsai Főszékesegyház. 1000–1942. Budapest, 1942. 57–58.*

⁵ *Brüsztle, Josephus*: *Recensio Universi Cleri Diocesis Quinque-Ecllensis... III. Quinque-Ecll. 1879. 859–860.*

⁶ *Hollók, Emericus*: *Solemnia cultus exuviarum S. Neiti... Rosnaviae 1841. 41.*

⁷ Hitelesítő irat az ereklyetartó mellett a falon. Búcsúszentlászló, Plébániatemplom.

⁸ *Litterae Authenticae ... i. m.: Berényi, Sigismundus*: *Functiones Sacrae. Pécs, Egyetemi Könyvtár, Klimó-tár. F V 7. 19.; Brüsztle, Josephus*: *Recensio Universi Cleri Diocesis Quinque-Ecclesiensis... I. Quinque-Ecll. 1874. 492.*

⁹ *Katona, Stephanus*: *Historia Metropolitanae Colocensis Ecclesiae... II. Colocae 1800. 267.; Pintér I.*: *i. m. 57.*

¹⁰ *Brüsztle*: *i. m. 1874, 506.*

¹¹ *Horváth Detre Mihály*: *Győr templomai I. Magyarázó leírás. (Kézirat) h. n. é. n. (Győr 1955) Püspöki Könyvtár, Győr, Mc 128. 227.*

¹² „Hoc Sacrum Corpus... ab Eminentissimo Domino Cardinale et Episcopo Sabariensi Francisco e Comitibus Herzan ab Harras Roma adlatum huicque abbatili Ecclesiae donatum fuit...” Felirat az ereklyetartó hátsó oldalán. Szentgotthárd, Plébániatemplom.

¹³ *Géfin Gyula*: *A Szombathelyi Egyházmegye története I. Szombathely, 1929. 230.*

¹⁴ *Hollók*: *i. m. 32–34. Vö. Meszlényi Antal*: *A jozefinizmus kora Magyarországon. (1780–1846.) Budapest, 1934. 354–357.*

¹⁵ *Némethy Lajos*: *A Budapest–Vízivárosi Erzsébetiek. Budapest, 1886. 30.*

¹⁶ Hitelesítő irat magyar fordítása az ereklyetartó előtt. Zalaszentgrót, Plébániatemplom.

¹⁷ Homokkomáromi plébánia, kegytemplom története eredeti írásban 1751. Homokkomárom, Plébániai irattár. (A 19. század közepéről.)

¹⁸ Hitelesítő irat a Szt. Imre kápolna falán. Székesfehérvár, Nepomuki Szt. János templom. *Hollók*: *i. m. 44.*

¹⁹ Hitelesítő irat ... Búcsúszentlászló ... *i. m.*

²⁰ „... haec ... Christi Martyrum corpora a P. Nicolao Lancicio Provinciae Litvaniae PP. Soc. J. praeside submissa ...” *Ocskovszky*: *i. m. 54. Nicolaus Lancicius ajándékozó levele 1634. május 4. Budapest, Egyetemi Könyvtár, Kézirattár Ab. 260/2.*

²¹ *Orosz Franciscus*: *Liber historicus ecclesiae Thallensis... Bp. Egyetemi Könyvtár, Kézirattár. Ab 179. 26.*

²² *Acta Paulinorum, fasc. 309. fol. 25. Bp. OL, Kamarai Levéltár, E 153.*

²³ *Az Esztergomi Főegyházmegye névtára és évkönyve 1982 Esztergom, 1982. 217.; Nagy Iván*: *Balassa Gyarmat. Balassagyarmat, 1894. 32.*

²⁴ *Hollók*: *i. m. 31.; Brüsztle*: *i. m. 1879. 858.*

²⁵ Homokkomáromi plébánia, kegytemplom ... *i. m.*

²⁶ *Historia Societatis Jesu Budae ... sub Leopoldo I. 2. septembris Anno 1686 continuative usque Annum 1736. Bp. OSZK, Kézirattár, Fol. Lat. 3440. fol. 28/b.*

²⁷ *Weisz János*: *A mosonmagyaróvári „sóház”, volt kapucinus kolostor története. (Kézirat) Várgesztes 1970–71. 19–21.*

²⁸ *Hollók*: *i. m. 42.*

³⁰ *Achermann*: *i. m. 20–21.*

³¹ Szt. Pius hitelesítő iratát közli *Pintér Imre*: i. m. 57–58.; Szt. Felix: Hitelesítő irat az ereklye mellett a koporsóban. Homokkomárom, Plébániatemplom.; Szt. Candidus: Hitelesítő irat... Székesfehérvár... i. m.; Szt. Faustinus: Testimoniales de reliquiis S. Faustini 1762. Pécs, Káptalani Levéltár, Magánlevéltár. Fasc. CXXXVI. N. 18.; Szt. Placidus: *Géfin*: i. m. 230–231.; Szt. Valerius Felicianus: *Brüsztle*: i. m. 1879, 859–860.; Szt. Vitalis: Hitelesítő irat ... Búcsúszentlászló ... i. m.

³² Szt. Augustus hitelesítő irata az ereklyetartó mellett a falon. Mosonmagyaróvár, I. sz. Plébániatemplom.; Szt. Christina hitelesítő irata az ereklyetartó mellett a falon. Mosonmagyaróvár, I. sz. Plébániatemplom.

³³ *Hollók*: i. m. 40–42.

³⁴ *Litterae Authenticae*... i. m.

³⁵ A hitelesítő iratok felépítésére példa a székesfehérvári Szt. Candidus kitöltött formanyomtatványának teljes szövege.

³⁶ *Brüsztle*: i. m. 1879. 860.

³⁷ Szt. Christina hitelesítő irata ... Mosonmagyaróvár ... i. m.

³⁸ *Takács Ince* — *Pfeiffer János*: Szent Ferenc fiai Veszprém egyházmegye területén különös tekintettel a XVII. és XVIII. századra. (Kézirat) Veszprém 1948. 129.

³⁹ *Acta Paulinorum*, fasc. 309. fol. 25. ... i. m.

⁴⁰ Az Esztergomi Főegyházmegye névtára: i. m. 217.

⁴¹ Hitelesítő irat ... Zalaszentgrót ... i. m.

⁴² Koroncz László búcsúszentlászlói plébános közlése.

⁴³ *Litterae Authenticae* ... i. m.

⁴⁴ *Historia Missionis Alba-Regalensis Soc. Jes. ab anno Domini 1727*. Bp. Egyetemi Könyvtár, Kézirattár, Ab 82. fol. 69/a–69/b.

⁴⁵ *Brüsztle*: i. m. 1874, 506.; *Historia Domus Quinque-Ecclesiensis*. Tomus I. 1686–1805. Conscripta 1776 per Samuelem Horvath. Bp. Országuti Ferences Ház Levéltára. 6. sz. 321.

⁴⁶ A szállítás leírását lásd *Hollók*: i. m. 53–87.

⁴⁷ *Ilyés*: i. m. 66.

⁴⁸ *Benger, Nicolaus*: *Annalium Eremiticorum*... volumen secundum. 1663–1727. Bp. Egyetemi Könyvtár, Kézirattár. Ab 210. fol. 223/a.

⁴⁹ *Litterae Authenticae* ... i. m.

⁵⁰ Pécs, Káptalani Levéltár, Magánlevéltár, Fasc. LXXXVII. N. 71.

⁵¹ *Brüsztle*: i. m. 1874, 506.

⁵² *Hollók*: i. m. 60–70.; XVI. Gergely pápa ajándéka. Jelenkor, 1836. február 24. 16. sz. 153.; *Jordánszky, Alexius*: Anrede bei dem vom 4 ten bis 17 ten Februar 1836 in der Kirche St. Elisabeth in Pressburg ruhenden Körper des heiligen Neiti Martyrers... Pressburg, 1836.

⁵³ *Benger, Nicolaus*: *Annalium*... i. m. fol. 223/a.

⁵⁴ *Litterae Authenticae* ... i. m.

⁵⁵ Homokkomáromi plébánia, kegytemplom... i. m.

⁵⁶ Hitelesítő irat az ereklyetartó mellett a falon. Balassagyarmat, Plébániatemplom.

⁵⁷ *Historia Missionis*... i. m. fol. 69/b.

⁵⁸ Hitelesítő irat ... Zalaszentgrót... i. m.

⁵⁹ Szt. Augustus hitelesítő irata ... Mosonmagyaróvár... i. m.

⁶⁰ *Brüsztle*: i. m. 1879. 859.

⁶¹ *Hollók*: i. m. 71–73.

⁶² *Hollók*: i. m. 87–90.

⁶³ *Brüsztle*: i. m. 1874, 506.

⁶⁴ Felirat... Szentgotthárd... i. m.: Tudósítás E' Sz. Testről. Szombathely, Vas Megyei Levéltár, XII/4. A Szentgotthárdi Ciszterci Apátság rendi iratai. Vegyes iratok. Vegyes nyugták, elismervények 1745–1849. A latinból fordított magyar és német nyelvű szövegből részleteket közöl *Zlinszkyne Sternegg Mária*: A szentgotthárdi ciszterci apátság története és művészetének emlékei (1183–1878). In: *Szentgotthárd* (Szerk.: *Kuntár Lajos* — *Szabó László*) Szombathely, 1981. 365–540. 517. és 535. 208/a. sz. jegyzet.

⁶⁵ *Géfin*: i. m. 284.

⁶⁶ *Benger, Nicolaus*: *Chronotaxis Monasteriorum Ordinis Sancti Pauli Primi Eremitae*. Bp. OL. Kézirat 1740 körül, Kamarai Levéltár, E 153. *Acta Paulinorum*. Fasc. 627. Cap. V. Num. 115.; *Kisbán Emil*: A magyar pálosrend története. II. Budapest, 1940. 46.

⁶⁷ *Orosz, Franciscus*: *Liber Historicus*... i. m. 28.

⁶⁸ *Hollók*: i. m. 87–99.

⁶⁹ A csontok ma is ebben a dobozban vannak.

⁷⁰ *Takács-Pfeiffer*: i. m. 129.

- 71 „... Viennae exornatum...” *Historia Domus Quinque-Ecclesiensis...* i. m. 321.
- 72 Hitelesítő irat... Zalazsentgrót... i. m.
- 73 „... Theres. Zenger ex Urs: a Gratz hat dieses h: gekleidet Ihres Alters 51 Ja. ...” Felirat... Szentgotthárd... i. m.
- 74 *Historia Missionis...* i. m. fol. 69/b.
- 75 A díszítésre vonatkozó iratok, a győri apácák, a chirurgus stb. nyugtái „Ornamenta S. Corporis S. Placidi M.” címen a Szombathelyi Püspöki Levéltárban a III. sz. 5. fiókjában található *Géfin*: i. m. 284. szerint. A levéltár rendezetlensége miatt jelenleg nem hozzáférhető.
- 76 *Hollók*: i. m. 71.
- 77 „... haec ... purpuratorum Christi Martyrum Corpora...” *Ocskovszky*: i. m. 54.
- 78 „... pretiosis ornamentis decoratum...” *Benger, Nicolaus: Annalium...* i. m. fol. 223/a.
- 79 *Géfin*: i. m. 284.
- 80 *Historia Missionis...* i. m. fol. 69/b.
- 81 *Hollók*: i. m. 71.
- 82 *Szilárdy Zoltán*: Magyar barokk szentképek. Művészettörténeti értesítő, 30 (1981) 2. sz. 114–135. Itt: 217.; *Tüskés Gábor — Knapp Éva*: „Öltöztetve vagyon vörös bársonyba...” Feldíszített katakombaszent ereklyék Magyarországon. In: *Devóció és dekoráció. 18. és 19. századi kolostormunkák Magyarországon.* (Szerk. Lengyel László) Eger 1987. 25–44.
- 83 *Litterae Authenticae...* i. m.
- 84 Hitelesítő irat... Balassagyarmat... i. m.
- 85 *Hollók*: i. m. 60.
- 86 „... Joseph Grünberg Vergolter” Felirat... Szentgotthárd... i. m.
- 87 *Zlinszkyne Sternegg*: i. m. 517.
- 88 *Pintér Gyula*: A magyaróvári plébániatemplom múltja, értékei és ereklyéi. Mosonmagyaróvár, 1940. 11.
- 89 *Némethy*: i. m. 30.
- 90 „... ad summam aram fuit repositus S. Martyr...” *Historia Societatis Jesu Budae...* i. m. fol. 28/b.
- 91 Homokkomáromi plébánia, kegytemplom... i. m.
- 92 „... ibidem reverenter ad aram S. Crucis deponatur...” *Brüstle*: i. m. 1874, 506.
- 93 *Orosz, Franciscus: Liber historicus...* i. m. 28.
- 94 *Nagy*: i. m. 32.
- 95 *Winkler Pál*: A kalocsai érseki főszékesegyház 1010-től napjainkig. Kalocsa, 1929. 119.
- 96 Ma is ott látható.
- 97 „... ezen Szt. Bernárd Apát Oltárjához helyeztetett...” Tudósítás... i. m.
- 98 *Acta Paulinorum, fasc. 309. fol. 25...* i. m.
- 99 *Commissio Episcopi Berényi Domino Domsics ut ad aedificium Capellae S. Emerici Currus et manualistas Constituat. 1742, Pécs, Káptalani Levéltár, Magánlevéltár, Fasc. CXLVI. N. 21.*
- 100 „... Emericiano sacello intulit...” *Historia Missionis...* i. m. fol. 69/b.
- 101 *Géfin Gyula*: A Szombathelyi székesegyház. Szombathely 1943. 32.
- 102 *Hollók*: i. m. 121–122.
- 103 *Ocskovszky*: i. m. 54. Vö. *Solennizatio corporum seu Reliquiarum S. S. Martyrum...* Lippay György oklevele 1654. június 5. Budapest, Egyetemi Könyvtár, Kézirattár, *Collectio Hevenessiana Tom. 69. 31–32.*
- 104 *Némethy*: i. m. 30.
- 105 *Historia Societatis Jesu Budae...* i. m. fol. 28/b.
- 106 *Orosz, Franciscus: Liber Historicus...* i. m. 26–27.
- 107 *Benger, Nicolaus: Annalium...* i. m. fol. 223/b.
- 108 *Brüstle*: i. m. 1874, 492–493.; vö. még *Bárdos Kornél*: Pécs zenéje a 18. században. Budapest, 1976. 98.; *Taksonyi József*: Pécs egyházzenei művelődése a 18. században. Pécs, 1935. 18.
- 109 *Berényi, Sigismundus: Functiones Sacrae...* i. m. 19. Vö. *Minuta translationis solemniss ad cathedralem S. Corporis S. Vincentii Martyris. Pécs, Püspöki Levéltár, 1738/11.*
- 110 *Historia Missionis...* i. m. fol. 69/b.
- 111 Homokkomáromi plébánia, kegytemplom... i. m.
- 112 *Az Esztergomi Főegyházmege névtára*: i. m. 217.
- 113 *Elegyes tudósítások. Magyar Hírmondó 1781, Szt. Iván hava, 13. napja, 46. levél 366–368.; Inländische Begebenheiten. Pressburger Zeitung, 1781. június 16. lapszám nélkül.; Historia Domus Quinque-Ecclesiensis...* i. m. 320–321.
- 114 *Elegyes tudósítások*: i. m.

- ¹¹⁵ „...Pontificante Reverendissimo Domino Canonico Sabariensi Lectore et Abbate... Joannes Nepomuki Eölbey... ex positum...” Felirat... Szentgotthárd... i. m.
- ¹¹⁶ Somogy Lipót Márton szombathelyi püspök közreműködésével. *Géfin*: i. m. 1929, 284.
- ¹¹⁷ *Brüsztle*: i. m. 1879, 858–859.
- ¹¹⁸ Koroncz László búcsúszentlászlói plébános közlése.
- ¹¹⁹ Sz. Neit vértanú tetemei Rozsnyón. Jelenkor, 1836. május 11. 38. sz. 61. Vö. Festum solenne Sancti Neiti recurrens Rosnaviae. Alveare — Méhkas 1837, II. 293–295.
- ¹²⁰ *Hollók*: i. m. 99–118. Szt. Constantinus kismartoni translációjához vö. *Balogh, Augustus Florianus*: Beatissima Virgo Maria Mater Dei, qua Regina et Patrona Hungariorum. Agriae 1872. 592–593.
- ¹²¹ Koroncz László búcsúszentlászlói plébános közlése.
- ¹²² *Brüsztle*: i. m. 1879, 859.
- ¹²³ *Benger, Nicolaus*: Annalium... i. m. fol. 223/b. *Orosz, Franciscus*: Liber historicus... i. m. 27–28.
- ¹²⁴ *Hollók*: i. m. 119–151.
- ¹²⁵ *Benger, Nicolaus*: Annalium... i. m. fol. 223/a.
- ¹²⁶ *Orosz, Franciscus*: Liber historicus... i. m. 26–27.
- ¹²⁷ *Benger, Nicolaus*: Annalium... i. m. fol. 223/b.; *Orosz, Franciscus*: Liber historicus... i. m. 26.
- ¹²⁸ *Orosz, Franciscus*: Liber historicus... i. m. 27.
- ¹²⁹ *Orosz, Franciscus*: Liber historicus... i. m. 27–28.
- ¹³⁰ *Benger, Nicolaus*: Annalium... i. m. fol. 223/b.
- ¹³¹ *Pásztor Lajos*: A máriavölgyi kegyhely a XVII–XVIII. században. Budapest, 1943. 27.
- ¹³² *Hollók*: i. m. 41–42.
- ¹³³ Az egész ünnepegy részletes leírását adja *Hollók*: i. m. 119–151.
- ¹³⁴ *Hollók*: i. m. 149.
- ¹³⁵ *Hollók*: i. m. 104–116.
- ¹³⁶ *Hollók*: i. m. 122–145.
- ¹³⁷ *Hollók*: i. m. 130.
- ¹³⁸ *Hollók*: i. m. 139.
- ¹³⁹ *Hollók*: i. m. 140–143.
- ¹⁴⁰ Ezt a megállapítást jól alátámasztják a történeti adatok. Scitovszky János a pápához intézett ereklyekérő levelében kérését többek között azzal indokolja, hogy a rozsnyói egyházmegye területén élők a reformáció óta a katolikus hittől eltávolodtak. Erre példaként Pázmány Péter 1636-os vizitációját idézi, amely szerint a 102 gömör megyei plébánia száma a reformáció hatására háromra csökkent. A jezsuiták 1659-ben kezdődő térítő tevékenysége után a rozsnyói egyházmegye 1776-ban alakult meg 29 plébániával. A levél szerint 58 év múlva a plébániák száma 97-re szaporodott, a katakombaszent kérésének idején pedig a katolikusok számát a püspök kb. 140 ezerre teszi az egyházmegyében. Scitovszky levelét közli *Hollók*: i. m. 33–34.; Egy másik forrásból azt is megtudjuk, hogy csupán a rozsnyói egyházmegye területéhez tartozó Gömör és Kishont megyében a nem katolikusok száma 68 705 fő. *Hollók*: i. m. 147.
- ¹⁴¹ Relatio ad Cardinalem Cienfuegos... i. m.
- ¹⁴² Relatio ad Cardinalem Cienfuegos... i. m.
- ¹⁴³ *Hollók*: i. m. 211.
- ¹⁴⁴ *Benger, Nicolaus*: Annalium... i. m. fol. 223/a.
- ¹⁴⁵ *Hollók*: i. m. 115. Katakombaszent a társpatrónusa a nagyemőkei Szt. Anna és Szt. Julius társulatlak: *Rabcsek, Andreas*: Löbliche Bruderschaft... Tyrnau 1750., *Üb*: Szent Anna Asszony és Szent Gyula avagy Julius M. gyülekezete... Nagy Emőke névű Helységben... Nagyszombat 1750.
- ¹⁴⁶ Historia Societatis Jesu Budae ... i. m. fol. 28/b.
- ¹⁴⁷ *Brüsztle*: i. m. 1879. 861.
- ¹⁴⁸ Tomasich József homokkomáromi templomgondnok közlése.
- ¹⁴⁹ *Némethy*: i. m. 29–30.
- ¹⁵⁰ *Pataky Dénes*: A magyar rézmetszés története. Budapest, 1951. 85.
- ¹⁵¹ A gyűjteményében lévő metszet feliratát közli *Bálint Sándor*: Ünnepi kalendárium I. Budapest, 1977. 369.
- ¹⁵² *Takács—Pfeiffer*: i. m. IV. fejezet, 64.
- ¹⁵³ Dubay Miklós gyűjteményében. A metszetet közli *Tuskés Gábor — Knapp Éva*: Egy dunántúli búcsújáráshely a XVII. században. (A homokkomáromi mirákulumos könyv tanulságai. 1751–1786.) *Ethnographia*, XCIII (1982) 269–291. Ítt. 275. 6. kép.
- ¹⁵⁴ *Gangel Judit*: Rozsnyó műemlékei. Budapest, 1942. 21.
- ¹⁵⁵ Elegyes tudósítások: i. m.

- ¹⁵⁶ Inländische Begebenheiten: i. m.
- ¹⁵⁷ XVI. Gergely pápa ajándéka: i. m. Szt. Neit vértanú tetemei Rozsnyón: i. m.
- ¹⁵⁸ Schematismus venerabili cleri diocesis Quinque-Ecclesiensis pro Anno Jesu Christi MDCCCXXXIV. Quinque-Ecclesiensis 1834. 94.
- ¹⁵⁹ Schematismus venerabili cleri diocesis Quinque-Ecclesiensis pro Anno Jesu Christi MDCCCXLII. Quinque-Ecclesiensis 1842, 120.
- ¹⁶⁰ Ilyés: i. m. 65–73.
- ¹⁶¹ Ilyés: i. m. 65., 66., 69.
- ¹⁶² Orosz, Franciscus: Liber historicus... i. m. 27. További katakombaszent-prédikációk: *Both Jakab*: Szent Felix iffurul és martyrrul predikáció... Posony 1751., *Aszalay Thaddaeus*: Salus hodie facta Ma lött üdvösség ... midőn ... András Istvánnak ... monoki kastélyában ... kápolna felszenteltetett s ... szent Orbán ... tetemei általvitettek ... Buda 1771.
- ¹⁶³ Hollók: i. m.
- ¹⁶⁴ Tüskés — Knapp: i. m.
- ¹⁶⁵ A prédikáció egyik megjegyzése szerint ez a beszéd 1686. Szt. Bertalan ünnepének oktávján, vasárnap hangzott el, azaz 35 évvel a transláció után. Ilyés: i. m. 65.
- ¹⁶⁶ Némethy Lajos: Nagyboldogasszonyról nevezett Budapestvári főtemplom történelme. Esztergom 1876. 124.
- ¹⁶⁷ Némethy: i. m. (1886), 29.
- ¹⁶⁸ Némethy: i. m. (1886), 29., 2. sz. jegyzet.
- ¹⁶⁹ Az Esztergomi Főegyházmege névtára: i. m. 217.
- ¹⁷⁰ Tüskés — Knapp: i. m.
- ¹⁷¹ A nagykanizsai ferences rendház levéltárából idézi Takács—Pfeiffer: i. m. Okmánytár.
- ¹⁷² Hollók: i. m. 151–247.
- ¹⁷³ Hollók: i. m. 157–158.
- ¹⁷⁴ Hollók: i. m. 174–175.
- ¹⁷⁵ Hollók: i. m. 177–178.
- ¹⁷⁶ Hollók: i. m. 180–182. A nagyemőkei nyolc napos áhitatgyakorlatot közli: Julius martyr sanctus... Tynnaviae 1749.; Ditsóséges Sz. Gyula mártýrnak tiszteletére egymás-után folyó nyöltz napok alatt tartandó ájtatosság. Nagyszombat, 1753.
- ¹⁷⁷ Hollók: i. m. 153–154., 159. (1837), 182–183. (1838), 215–216. (1839), 245. (1840).
- ¹⁷⁸ Hollók: i. m. 160–174., 183–193., 194–210., 216–241. Ld. még: *Draxler János*: Egyházi beszéd, melyet Szent Felicián teste elhozatalának százados évfordulati napján 1859. aug. 20-án mondott... Bállassagyarmat, 1863.
- ¹⁷⁹ Acta Paulinorum, fasc. 188/a. fol. 5. Bp. OL, Kamarai Levéltár, E 153.
- ¹⁸⁰ Az ereklyetartó doboz felirata: Ara Capella B. Mauri In honorem B. Mauri Reliquiae S. S. M. M. Gervasii et Faustini. A dobozt Dulánszky Nándor pécsi püspök (1877–1896) pecsétje zárja le.
- ¹⁸¹ Hollók: i. m. 71–73.
- ¹⁸² Hollók: i. m. 73.
- ¹⁸³ Némethy Lajos: Adatok Árpád-házi Boldog Margit ereklyéinek történetéhez. Budapest, 1884. 241.
- ¹⁸⁴ Levárdy Ferenc: A magyaróvári plébániatemplom története: Mosonmagyaróvár 1979. 5. számozatlan lap.; Weisz: i. m. 21–22.
- ¹⁸⁵ Némethy: i. m. 1876, 205.; Némethy: i. m. (1886), 30.
- ¹⁸⁶ Némethy: i. m. (1886), 30.; Pokorny Emánuel: A Szent-Erzsébet szerzet. Budapest, 1935. 110.
- ¹⁸⁷ Némethy: i. m. 1876, 124.
- ¹⁸⁸ Pokorny: i. m. 110.
- ¹⁸⁹ Katona: i. m. 267.
- ¹⁹⁰ Winkler: i. m. 120.
- ¹⁹¹ Orosz, Franciscus: Liber historicus... i. m. 28.
- ¹⁹² Mikesy Sándor: Adalékok a személynevek földrajzi körzetek szerint való jelentkezéséhez. Egy XIX–XX. századi tiszteleti név: Nétus. Magyar Nyelv, 64. (1968) 304–309. itt: 307.
- ¹⁹³ Historia Societatis Jesu Buae... i. m. fol. 28/b.
- ¹⁹⁴ Historia Societatis Jesu Buae... i. m. fol. 28/b.
- ¹⁹⁵ Némethy: i. m. (1886), 7–8.
- ¹⁹⁶ Historia Missionis... i. m. fol. 69/b.
- ¹⁹⁷ Historia Missionis... i. m. fol. 69/b.

¹⁹⁸ Synoptica Connotatio Singularium Gratiarum meritis et precibus B. V. M. ac Sti Felicis Martiry Fidelibus de Ecclesiam Homo-komáromiensem se devoventibus collatarum Ab Anno 1751. Homokkomárom, Plébániai irattár.

¹⁹⁹ Minderről lásd részletesen *Tüskés — Knapp*: i. m.

²⁰⁰ Az Esztergomi Főegyházmege névtára: i. m. 217.

²⁰¹ XVI. Gergely pápa ajándéka: i. m. 153.; *Hollók*: i. m. 70.

²⁰² *Mikesy*: i. m. 308.

²⁰³ *Mikesy*: i. m. 308–309. A szentsimoniak részvételét említi *Hollók*: i. m. 95.

²⁰⁴ *Mikesy*: i. m. 309.

²⁰⁵ *Némethy*: i. m. 1884, 239.

²⁰⁶ *Némethy*: i. m. 1884, 239–240.

²⁰⁷ *Némethy*: i. m. 1884, 241.

²⁰⁸ 4807/1787. sz. levél, Mosonmagyaróvár, Városi Levéltár; *Weisz*: i. m. 21.

²⁰⁹ A főispán levelének a felelősségrevonást tartalmazó része: „Ferner... dem... Aufhebung Komissär Herrn Siegmund Temlin zur Lasst fallen ... als welcher... den Leib der Heiligen Christine für 24. fl. an eine gewisse Hung-Altenburger Einwohnerin Katharina Probstin lizitando veräussert hat.” Az alispán válaszelevelének fogalmazványa a főispán levelének hátoldalán olvasható. 4019/1789. sz. levél, Mosonmagyaróvár, Városi Levéltár.

²¹⁰ *Weisz*: i. m. 22.

²¹¹ *Némethy*: i. m. (1886) 31.

²¹² *Némethy*: i. m. 1876, 205.; *Némethy*: i. m. (1886), 30.

²¹³ *Haas Mihály* (szerk.): Baranya. Pécs, 1845. 307.

²¹⁴ *Petrovich Ede*: Pécsi székesegyház. Pécs, 1956. 91–9.

²¹⁵ *Hollók*: i. m. 6–31.

²¹⁶ Idézi *Hollók*: i. m. 55–59.

²¹⁷ Idézi *Hollók*: i. m. 135.

²¹⁸ A budai ferencesek Szt. Clemens és Szt. Bonifatius ereklyéjének elégetését említi *Némethy*: i. m. 1884, 239–241.

²¹⁹ Ezek a következők: Tíz szent mártír (Nagyszombat), Szt. Theodora (Máriavölgy), Szt. Vincentius (Pécs), Szt. Bonifatius (Nagyvárad)

²²⁰ Mócsai Gábor kanonok, a volt vízivárosi Szt. Erzsébet apácák templomigazgatójának közlése.

²²¹ Így például: Szt. Pius (Kalocsa), Szt. Felix (Homokkomárom), Szt. Felicianus (Balassagyarmat), Szt. Candidus (Székesfehérvár), Szt. Maximus (Győr), Szt. Vincentius (Szentgotthárd), Szt. Placidus (Szombathely), Szt. Valerius Felicianus (Mucsi), Szt. Neitus (Rozsnyó), Szt. Vitalis (Búcsúszentlászló).

²²² Mócsai Gábor kanonok közlése.

²²³ Varga József volt mosonmagyaróvári esperesplébános közlése.

²²⁴ Hergenröder Miklós pécsi székesegyházi kanonok közlése.

²²⁵ Hergenröder Miklós közlése.

²²⁶ *Mikesy*: i. m. 307.

²²⁷ *Sill Ferenc*: A szombathelyi székesegyház újjáépítése 1945–1975. In: A 200 éves szombathelyi egyházmegye emlékkönyve (1777–1977). Szombathely 1977. 127–172. itt: 146. Az 58. sz. jegyzetben hivatkozik Püsp. Klev. 1953. VII. 1981/1953. sz.

²²⁸ Az oltár mellett elhelyezett tájékoztató felirat alapján.

²²⁹ A homokkomáromi plébánia története 1938. és 1948. két szentév között. Homokkomárom, Plébániai irattár.

²³⁰ *Mikesy*: i. m. 307., 309. A Rozsnyó környéki vallásosságra lásd még *Bálint Sándor*: Kultusznyomok Rozsnyó vidékén. In: *Uő*: Sacra Hungaria. Budapest, 1943. (1944). 87–95.

²³¹ A fogadalmi márványtábla felirata: Hálából Szent Fortunának (Leng Rezsóné) 1935. dec. 24.

²³² *Mikesy*: i. m. 309.

²³³ Mócsai Gábor kanonok közlése.

²³⁴ Varga József volt mosonmagyaróvári esperesplébános közlése.

²³⁵ Szilárdfy Zoltán közlése.

²³⁶ *Karsai Géza*: Szent István király tisztelete. In: Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján. III. Szerk.: *Serédi Jusztinián*, Budapest, 1938. 155–256. Itt: 166. 165. *Holovics Flórián*: A Szent Jobb hazatérése. *Vigilia*, 36 (1971) 8. sz. 554–555.

²³⁷ *Óz Pál* szavait idézi *Csapodi Csaba*: Kinek tartották Szent Istvánt a 18. században? *Regnum*, 1936. 346–355. Itt: 355.

²³⁸ *Némethy*: i. m. 1876, 204–205.

²³⁹ Az említett területek katakombaszent-kultuszát különböző szempontból tárgyalja *Achermann, Hansjakob*: Translationen heiliger Leiber als barockes Phänomen. Jahrbuch für Volkskunde, 4 (1981) 101–111.; *Krausen, Edgar*: Schicksale römischer Katakombenheiliger zwischen 1800 und 1980. Jahrbuch für Volkskunde, 4 (1981) 160–167.; *Markmüller, Fritz*: Die Übertragung zweier Katakombenheiliger nach Niederbayern im 18. Jahrhundert. Jahrbuch für Volkskunde, 4. (1981) 127–159.; *Plück, Beate*: Der Kult des Katakombenheiligen Donatus von Münstereifel. Jahrbuch für Volkskunde, 4 (1981) 112–126.; *Pötzl, Walter*: Katakombenheilige als „Attribute“ von Gnadenbildern. Jahrbuch für Volkskunde, 4 (1981) 168–184. Vö. *Boutry, Philippe*: Les saints des Catacombes. Itinéraires françaises d'une piété ultramontaine (1800–1881). Mélanges de l'Ecole Française de Rome 91 (1979) 875–930.

FÜGGELÉK

Áttekintés a katakombaszent ereklyék megszerzéséről és translációjáról

Hitelesítő irat	Katakomba	Kiállító	Vértanú	Az ereklyét kapja	A transláció helye	A transláció ideje
1605–1644 között	Callixtus		Tíz szent mártír	Nicolaus Lanciscius, jezsuita tartományfőnök	Nagyszombat, Ker. Szt. János templom	1651. aug. 24.
1677			Bonifatius	Drugeth Zsigmond gróf	Homonna	1677 (?)
1685 (?)			Constantinus	Eszterházy Pál herceg	Kismarton, kastélykápolna	1686
1695 előtt			Flamidianus	Kollonich Lipót esztergomi érsek	Buda, Nagyboldogasszony t.	1695. júl. 11.
1691–1700 között			Fortunatus		Buda, Nagyboldogasszony t.	1696. máj. 13.
1682 előtt			Theodora	Aschperger Lipót, pálos sz.	Máriavölgy, pálos kol. t.	1717. jún. 27.
1736. dec. 14.	Felix et Adauctus	Thomas Cervonius, Sacris Apostolice Praefectus	Vincentius	Alvarus Cienfuegos, pécsi püspök	Pécs, székesegyház	1738. máj. 27. v. 28.
1742. júl. 11.		Silvester Merani Jan., Sacris Apostolice Praefectus	Pius	Pathachich Gábor, kalocsai érsek	Kalocsa, székesegyház	1741. júl. 11.
1748 előtt			Julius	Rabcsek András nagyemőkei plébános	Nagyemőke, plébániat.	1748
1749 előtt			Bonifatius	Forách Pál, nagyvárad püspök	Nagyvárad, székesegyház	1749 körül (?)
1749 előtt			Defendens	Forách Pál, nagyvárad püspök	Nagyvárad, székesegyház	1749 körül (?)

Hitelesítő irat	Katakomba	Kiállító	Vértanú	Az ereklyét kapja	A transláció helye	A transláció ideje
1750 körül			Adeodatus	Erdődy György gróf	Bogoszló, palotakápolna	1750 körül
1740. okt. 27.	Priscilla	Jo. Antonius Guadagni, Vicarius Generalis	Felix	Koptik Ottó, dömlői apát	Homokkomárom, plébániatemplom	1751. jún. 2.
1759 előtt			Felicianus	Balassa Pál gróf	Balassagyarmat, Sztháromság	1759. aug. 20.
1754. máj. 10.	Pontianus	Jo. Antonius Guadagni, Vicarius Generalis	Candidus	Vánossi Antal, jezsuita tartományfőnök helyettes	Székesfehérvár, Nepomuki Szt. János templom	1761. nov. 5.
1768 előtt	Laurentius		Innocentius		Zalaszentgrót, plébániat.	1769. okt. 25. után
1770 előtt			Innocentius		Eger, székesegyház	1770 előtt
1770 előtt			Symplicius		Eger, székesegyház	1770 előtt
1771 előtt			Maximus	Zichy Ferenc, győri püspök(?)	Győr, Ferences t.	1771. máj. 12.
1771 előtt			Reparatus	Kudler Paschal ferences sz.	Pozsony, Ferences t.	1771
1771. márc. 8.		Marcus Antonius Vic. Gen.	Urbanus	Andrássy István gróf	Monok, kastélykápolna (?)	1771
1775 előtt	Laurentius		Benediktus		Závod plébániat.	1775
1776. márc. 30.	Laurentius	Nic. Angelus Ma. Landini Sacris Apostolycy Praefectus	Christina	Maria Christina, osztrák főhercegnő	Mosonmagyaróvár, kapucinus kolostortemplom	1778 után
1776. márc. 30.	Laurentius	Nic. Angelus Ma. Landini Sacris Apostolycy Praefectus	Augustus	Albert Kázmér, szász tescheni herceg	Mosonmagyaróvár, kapucinus kolostortemplom	1778 után

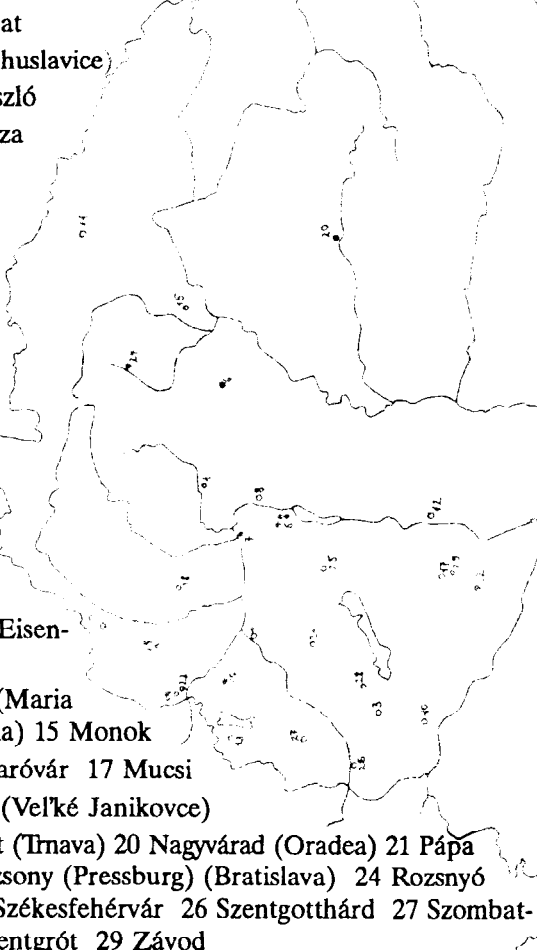
Hitelesítő irat	Katakomba	Kiállító	Vértanú	Az ereklyét kapja	A transláció helye	A transláció ideje
1762. jan. 8	Priscilla	Antonius Maria, Vicarius Generalis	Faustinus	Eszterházy Pál, pécsi püspök	Pécs, székesegyház	1781. jún. 29.
1782 előtt			Bonifatius		Buda, klarissza kolostor	1782 előtt
1782 előtt			Clemens		Buda, klarissza kolostor	1782 előtt
1783			Martialis	Bajzáth József veszprémi pp.	Pápa, plébániat.	1788
1801. nov. 5. előtt	Cyriaca		Vincentius	Herzan-Harras Ferenc, szombathelyi püspök	Szentgotthárd, ciszter ap. t.	1804. szept. 23.
1793. dec.	Pontianus	Julius Maria Somalia, Vicarius Generalis	Placidus	Herzan-Harras Ferenc, szombathelyi püspök	Szombathely, székesegyház	1814. ápr. 29.
1826. szept. 19.	Cyriaca	Placidus, Card. Zurla Vicarius Generalis	Valerius Felecianus	Apponyi Antal gróf, apostoli követ	Mucsi, plébániat.	1833. dec. 31.
1835. márc. 20.	Callixtus	Gregorius PP. XVI.	Neitus	Scitovszky János, rozsnói p.	Rozsnyó, székesegyház	1836. jún. 12.
1836. máj. 8.	Cyriaca	Carolus, Card. Odescalchus Vicarius Generalis	Vitalis	Aloysius Marcus, ferences sz., apostoli misszionárius	Búcsúszentlászló, ferences kolostort.	1852
1854			Valentius	Scitovszky János, eszt. érs.	Esztergom, székesegyház	1854
1854			Modestina	Scitovszky János, eszt. érs.	Esztergom, székesegyház	1854
1855 előtt			Lucentius		Fót, plébániat.	1855

Térkép

A katakombaszentek kultuszhelyei

Az ereklyék száma

- 1
● 2

-
- 1 Balassagyarmat
2 Bogoszló (Bohuslavice)
3 Bucsuszentlászló
4 Buda, Klarissza templom
5 Buda, Nagyboldogasszony templom
6 Eger
7 Esztergom
8 Fót
9 Győr
10 Homokkőmáram
11 Homonna (Humenné)
12 Kalocsa
13 Kismarton (Eisenstadt)
14 Máriavölgy (Maria Thal) (Marianka) 15 Monok
16 Mosonmagyaróvár 17 Mucsi
18 Nagymőke (Velké Janíkovce)
19 Nagyszombat (Tnava) 20 Nagyvárád (Oradea) 21 Pápa
22 Pécs 23 Pozsony (Pressburg) (Bratislava) 24 Rozsnyó (Rožňava) 25 Székesfehérvár 26 Szentgotthárd 27 Szombathely 28 Zalaszentgrót 29 Závod

THE CULT OF THE SAINTS OF THE CATACOMBS. A CHAPTER FROM THE HISTORY
OF THE BAROQUE CULT OF SAINTS AND RELICS

by Gábor Tüskés and Éva Knapp

(Summary)

The cult of the saints of catacombs in one of the typical manifestations of the worship of saints in the Baroque era. Its spread in Europe was due to the rediscovery of the catacombs of Rome in the 16th century and the identification of the skeletons found in the course of the subsequent excavations as those of early Christian martyr saints, as well as to the distribution of the bones throughout Europe. The significance of the cult in Hungary was not so great as for example in Switzerland, Bavaria or Austria, though it was significantly stronger than in the Rhineland. The circumstances and manifestations of the cult in Hungary both resemble and differ from those in above mentioned territories. So the analysis of the cult in Hungary enriches our knowledge of the cult of saints in Hungary in the Baroque period and at the same time it offers European comparisons.

The cult in Hungary lasted from the second half of the 17th to the middle of the 19th centuries, its peak has been the second half of the 18th. Its late appearance corresponds to the retarded evolution of Baroque culture in Hungary in general an important feature of which was the quest of the ideals represented by these saints. The outer forms of the cult were more modest than those in Switzerland and the southern German territories (there is for example no trace of the so-called martyr's plays here), the intensity of the cult was smaller, the iconography less various, but the basic structure reveals fundamental similarities. The differences of intensity of the cult are well illustrated by the fact that only from the Swiss part of the diocese of Constance the cult of 135 saints of catacombs could be documented. Nor can the quantity of relics to be found at Altmünster, Waldsassen, Gutenzell, Banz or Monselice be compared to that in Hungary.

Further research can naturally modify these results in the future but the picture outlined above can probably contribute to the allocation of the Hungarian cult among the European trends of the day.

Gábor Tüskés — Éva Knapp

LE CULTE DES SAINTS DES CATACOMBES
UN CHAPITRE DE L'HISTOIRE DU CULTE DES SAINTS ET DES RELIQUES
À L'ÉPOQUE BAROQUE

(Résumé)

Le culte des saints des catacombes c'est un des aspects typiques du culte des saints à l'époque baroque. La diffusion du culte en Europe était fondée d'une part par la découverte des catacombes romains du 16e siècle, par les fouilles commencées à la suite, par la vérification des squelettes trouvées comme celles des martyrs chrétiens-primitifs, d'autre part par la distribution de ces reliques comme cadeau dans toute l'Europe. En Hongrie le culte n'avait pas de telle importance qu'en Suisse et en Bavière ou en Autriche, mais il était plus important que par ex. dans la Rhénanie. Les conditions et les aspects du culte en Hongrie montrent non seulement de nombreuses ressemblances avec les formes du culte des saints des catacombes des territoires mentionnés, mais en diffèrent à la fois sur les points essentiels. Ainsi: connaissant le culte mentionné; c'est non seulement un détail jusqu'ici inconnu de l'histoire du culte des saints à l'époque baroque qui s'ouvrira pour nous, mais nous recevrons à la fois la possibilité de comparer des particularités locales avec les aspects du culte européen.

En Hongrie le courant du culte durait de la 2e moitié du 17e au milieu du 19e siècle, et son âge d'or était daté à la 2e moitié du 18e siècle. Ce retard convenait à la formation tardive de la culture baroque en Hongrie où la recherche des idées représentées par les saints avait un rôle important. La translation — en la comparant avec les exemples suisses et sud-allemands — quant aux formes extérieures est restée dans les cadres plus modestes (par ex. on ne trouvait pas des jeux des martyrs), l'intensité du culte et ses représentations iconographiques étaient moins riches, mais sa structure au fond montrait des traits semblables.

On peut bien illustrer la différence de l'intensité du culte hongrois et des territoires étrangers par le fait que même uniquement dans la partie suisse du diocèse de Constanz on pouvait ramasser des documents de la translation et du culte de 135 saints des catacombes. En Hongrie on ne trouvait également des exemples de l'accumulation si riche des reliques que dans le cas d'Altomünster, Waldsassen, Gutenzell, Banz, Monselice.

Il est naturel que les recherches ultérieures pourront modifier encore ces proportions, mais l'image donnée par nous rend possible en soi l'intégration des particularités du culte hongrois au procès de courants du culte européens.

Fábiánné Kiss Erzsébet

A HONÁRULÓK VAGYONÁNAK LEFOGLALÁSA ÉS KEZELÉSE

Az 1848–1849-es pénzügyi adminisztráció egyik speciális feladata

Duschek Ferenc Synoptische Darstellung-jának közreadása után szembesítettük Duschek kijelentéseit a rendelkezésre álló adatokkal a pénz- és bankjegy-kiadás vonatkozásában.* Ezúttal az uralkodó család és a „honárulók” javainak lefoglalása körüli kincstári gyakorlatot vesszük szemügyre. A probléma részletes vizsgálata sok figyelemre méltó következtetésre ad lehetőséget, s nemcsak Duschek kijelentéseit illetően.

Az uralkodó 1848. október 3-ai országgyűlést eloszlató rendelete után válaszul október 7-én az országgyűlés V. Ferdinánd törvénytelen lépését megbélyegző határozatot hozott, melynek egyik passzusa a következőképpen hangzik: „Mely határozatnak folytán a nemzet képviselői úgy Jellacsics Józsefet magát, mint mindenkit, aki őt ez országban bármely hivatalos hatósággal bírónak elismerné, neki önkéntesen engedelmeskednék, vagy éppen a nemzet alkotmányos szabadságának felforgatására intézett merényleteiben segédkezet nyújtani merészelné, hazaárulónak nyilatkoztatják, s a honnak minden becsületes polgárát, de különösen a vitéz magyar hadsereget s az országnak minden hatóságait és tisztviselőit a honárulásbani részvét súlyának terhe alatt arra kötelezik, hogy ezekkel akkint bánjanak, mint a törvények a honárulókkal bántani rendelik.”¹ „Ugyane határozattal Récsey Ádámot, mint aki állítólagos „ministerelnök”ként „ministerelnökké törvényes formában lett kineveztetése nélkül írta alá” a „felforgató irat”ot, törvényes kereset alá vonta, és evégett vád alá helyezését elhatározta.”² Fentiek alapján mégsem jelenthető ki, miszerint — hasonlóan az osztrák számonkérés 1848. október 3-ai, ill. 1849. április 14-ei cezúrájához — a magyar kormány 1848. október 7-ét tekintette volna a honárulásért perbe foghatás kiindulási időpontjának; *nem is hivatkoztak erre soha* eljárás indításánál. Voltak honárulás miatt foganatosított intézkedések október 7-énél korábban is: elég, ha egy nagy vagyon urának, gr. Zichy Ödönnek szeptember 30-ai kivégzésére (javainak lefoglalására novemberben hoztak végzést), vagy egy nagy név tulajdonosának, gr. Latour osztrák hadügyminiszternek mint magyar indigenának és Jellacsics segítőjének Temes és Torontál megyei birtokai zár alá vételére utalunk, mely utóbbit az Országos Honvédelmi Bizottmány október 3-án rendelte meg Vukovics kormánybiztosnál.³

Végül is milyen jogszabály, országos határozat alapján jártak el a honárulók ellen? A statáriális törvények nem ezekre az ügyekre, hanem a közcsend ellen vétőkre vonatkoztak, és a törvényhatóságok tisztviselőiből összeállt bíróságok egy 1846-

os helytartótanácsi rendelet alapján ítélték el elsősorban közrendű — a kutatások szerint nemzetiségi közrendű — vádlottaikat.⁴

A honárulás eseteire ez idő tájt még a 18. századi törvénycikkek voltak érvényben, általában az 1723:IX. tc., valamint a X., XI., XII. tc. Kapocsfai Imre pesti kerületi közvádoló maga is hivatkozik erre a törvényre két alkalommal, ráadásul jóval a véstörvény és a kiegészítő rendeletek meghozatala után.⁵ Az 1723:IX. tc. 1.§-a megerősíti az 1715:VII. tc.-t, amelynek 3.§-a vonatkozik elsősorban a honárulási esetekkel kapcsolatos birtokelkobzásra: „/.../ ilyen felségsértők elfogatása alkalmával (ha csak őket tetten érve nem ejtették fogságba /.../) azok ingó és ingatlan javait az elmarasztaló ítélet előtt le ne foglalják, s el ne harácsolják, hanem az ilyen javakat előzetesen összeírván, az elharácsolás veszélyének meggátlása végett, a bíróság ítékezésének céljára a per végkimenetelig zár alá vegyék és számadás terhe alatt harmadik kézbe adják, vagy az esetek s körülmények különféleségéhez képest, a zár alá vétel elhagyásával is, azokat az elfogottak számára kell kezelni.”⁶ Az 1723:IX. tc. ezt a kérdést már nem részletezi, felsorolja viszont a hűtlenségi eseteket, noha ezt is kevesebb számban, mint a korábbi törvények.

1848-ig a szokásos kincstári (kamarai) gyakorlat szerint a perbe fogott személy javait a királyi jogügyigazgató mint a korona ügyésze kezdeményezése nyomán a Kamarai Tanács utasítására a helyi kincstári hivatalnokok (harmincados, sótiszt, uradalmi ügyvéd) biztosították, zár alá helyezték (sequestrum); összeírás, becsü elkészítése mellett a birtokot átvették törvényes keretek (megfelelő királyi és törvényhatósági személyek jelenléte) között, és az ítélet megszületéséig ideiglenes jelleggel — ahogyan az 1715:VII. tc. is előírta —, majd utána véglegesen (confiscatio) egy újabb királyi adományig, mint kincstári jószágot gondozták (fiscalitas).

Nagyon fontos a fentiek ismerete, valamint annak hangsúlyozása, hogy a kincstári eljárás az *ítélet előtt* indult *ideiglenes jelleggel*, majd *ítélet után* vált *véglegessé* — legalábbis a törvény előírásai szerint.⁷

1849-ben sok honárulási eljárás indult, és a javak ítélet előtti biztosítása, károkozás nélküli megőrzése neuralgikus pont volt a minisztériumi gyakorlatban, konkrétan a Pénzügy- és Igazságügyi Minisztérium, ill. az Országos Honvédelmi Bizottmány, a kormányzó és Pénzügyminisztérium között.

Az 1848–1849-es időszakban honárulási esetekre vonatkozó törvényt (országos határozatot) 1849. február 13-án alkotott az országgyűlés, az ún. véstörvényt. Két kérdés merül fel, amit meg kell vizsgálni: mi szerint jártak el 1848 őszétől kezdve 1849. február 13-ig, ill. mi szerint jártak el 1849. február 13-a után, mivel a törvény nem tartalmazott intézkedést a honárulók javairól, és korábbi törvényre sem utalt.

Az említett október 7-i országos határozat után 10-én több határozat is született a honárulásról. Mivel kétség nem férhetett Récsey Ádám tettleges honárulása iránt, az országgyűlés 36 tagú bíróságot jelölt ki, valamint a „vádper haladéktalan megindítása és elővitele végett az 1848:III. tc. 34. §-a alapján biztosokul” Kubinyi Ferencet, Palóczy Lászlót és Glatz Antal képviselőket küldte ki.⁸ A másik határozat a külföldön tartózkodókkal foglalkozott, akik szintén a hűtlenség vétkébe estek, ha bizonyos határidőre nem tértek haza. Az 561. számú határozat szerint minden magyarnak kötelessége a küzdelmekben a haza segítségére lenni és terheiben osztozni. Ezért egyrészt visszahívja az országgyűlés a külföldön szolgálatot teljesítő magyar

csapatokat, másrészt a külföldön tartózkodó birtokos vagy nem-birtokos polgárokat. Utóbbiakat hűtlenség vádja illette, ha (az ausztriai birodalmi tartományokból) 15 nap alatt vagy (a távolabb lévők) az Országos Honvédelmi Bizottmány által megjelölendő határnapra haza nem tértek. Ezzel — a határozat szövege szerint — a haza elleni ármánykodást, összeesküvést kívánták megelőzni. A határozat alól csak azok élveztek kivételt, akik kint megtelepedtek, közhivataloknál vagy OHB-megbízásból tartózkodtak az ország határán kívül, de ez csak alkalmazásuk vagy megbízatásuk idejére szólt. — E határozat végrehajtását az országgyűlés az Országos Honvédelmi Bizottmányra bízta, aminek foganatosítására október 28-án ismételten felhívta.⁹

Lényegesen több személyt vont ki ennek az intézkedésnek a szigora alól az adótörvény VII., a távolléti adóról szóló fejezete. Az 1849. június 1-én kelt törvény (országos határozat) vonatkozó fejezete 1. §-a háromszoros adóteherrel sújtja (személyükben és birtokaik után) azokat, akik egy éven belül félét nem töltöttek Magyarországon. A kivételek közé nemcsak a fent említettek tartoztak (c/ pont), hanem azok is, akik a 24. évet nem töltötték be és tanulás céljából tartózkodtak külföldön (a), valamint a kormány engedélyével „tapasztalás végett” max. 2 évet töltenek el ott (b). További kedvezményt kaptak azok — s ezek igen nagy számban kerültek ki az arisztokraták és más jómódúak közül —, akik gyógykezelés végett, kormányi engedély mellett időztek a biztonságos határon túli részekben (d).¹⁰ Noha az adótörvény csak a magyar kormány működésének utolsó heteiben látott napvilágot, igen sokan kértek és kaptak külföldi tartózkodási engedélyt 1848 őszétől, vagy enélkül tartózkodtak kint mint menekültek.

A hatóságok, ide értve a törvényhatóságokon kívül a kormánybiztosokat és a helyi katonai parancsnokokat is, előszeretettel — valószínűleg bejelentések alapján — zárolták a külföldön tartózkodók javait, és nem minden esetben tájékoztattak a tartózkodási engedély meglétéről. Az ilyenek vagyonát azzal a céllal foglalták le, hogy a birtok jövedelme külföldre ne kerüljön. A kincstári ügyvitel szerint az ilyen javak jövedelmét letétként kellett kezelni az állampénztárban.¹¹

Az Igazságügyi Minisztérium (még 1849 júliusában sem) rendelkezett pontos adatokkal az engedéllyel külföldön tartózkodókról, pedig a külföldön tartózkodás körülménye igen súlyosan van jelen a problémában, mivel az ilyen (honárulással vádolt) személyek bírói felelősségre vonását akadályozta távollétük, vagyis egy helyben állt mind az igazságszolgáltatási, (s ennek következtében) mind a kincstári eljárás. A törvényesség betartása érdekében az Igazságügyi Minisztérium (elég későn, csak 1849 június–júliusában) ahhoz a megoldáshoz kívánt folyamodni, hogy a határon kívül tartózkodókat „edictaliter” idézteti, s a határnap elteltével mindenképpen (akár megjelenik az illető, akár nem) lefolytatják a bírói eljárást és kimondják az ítéletet. — Nincs tudomásunk ily módon teljesen végig vitt eljárásról. Persze az Igazságügyi Minisztérium is 1849. július 16-án kérte az engedéllyel külföldön tartózkodók névsorát az OHB-irattárból...¹²

Az OHB 1849. január 25-én a császári biztosokat és az e biztosoktól (ill. az osztrákoktól) hivatalt elvállalókat honárulókká nyilvánította a nemzet nevében. Az ilyenek parancsait teljesítő törvényhatósági tisztviselőket vagy bárki mást is honárulónak minősít a rendelet. (Közlöny 1849/11. sz. – jan. 26. 1018/E. K. sz.)

Egyéb, ide vonatkozó rendelkezésről 1849. február 13-a előtt nincs tudomásunk, de felsoroljuk a honárulási vétség miatt tett konkrét birtokfoglalási intézkedéseket:

(időpont)	(esemény)	(rendelkező, intézkedő)
1848. aug. 9.	a dályai püspöki uradalmat, személyes javakat záról a hivatalától megfosztott Rajacsics szerb pátriárkánál	belügyminiszteri rendeletre, Verőce megye főispánja (voltak problémái a törvényességet illetően)
1848. szept. 30. november	gr. Zichy Ödön kivégzése javak lefoglalása	Orsz. Rendőri és Postaosztály (OHB)
1848. okt. 4.	gr. Latour temesi birtokainak lefoglalása	OHB-rendeletre, Vukovics Sebő kormánybiztos
1848. okt. 7.	br. Récsey Ádámot bíróság elé utalja	az országgyűlés
(1849 nyara)	javainak lefoglalása	erdélyi th. kormánybiztos, erdélyi állami javak igazgatója
1848. okt. 14.	Haulik György zágrábi püspök javai zár alá	OHB-rendelet
1848. okt. 29.	a temesi comité törvényen kívül helyezése	OHB-végzés
1848. dec. 3.	Perlaki Károly alapítványi uradalmi főtiszt (Csákova) javainak lefoglalása	Vukovics S. kormánybiztos intézkedését helybenhagyja az OHB
1848. dec. 5.	gr. Zichy Domokos veszprémi püspök javainak lefoglalása	OHB-rendelet
1848 vége	gr. Pallavicini Rogert lázítás miatt fenytő perbe fogja, javait lefoglalja	Borsod megye, Szemere B. kormánybiztos

A még ekkor is érvényes korábbi törvények (1715, 1723) alapján a kincstári gépezetnek — ahogyan korábban — azonnal be kellett volna indulnia, hogy a birtokokat zár alá vegye. Haulik zágrábi püspök esetében a Honvédelmi Bizottmány fel is szólította a Pénzügyminisztériumot, hogy nevezzen biztost a szükséges lépések megtételére, de ilyennek kiküldéséről nincs tudomásunk. A billéti uradalmat minden esetre a helyi törvényhatóság zároltatta, de a hadi események meghiúsították a leltár felvételét és zárgondnok kijelölését.¹³

1849. február 13-án született meg az országos határozat a rögtönítélő véstörvényiségekről („véstörvény”). Olyan paragrafust nem tartalmaz, amely a perbe fo-

gottak vagyonának zárolásáról, ill. az elítéltek vagyoneklobzásáról intézkedne vagy utalna a korábbi törvényekre.

Az 1848. július 24-én Hadzsics Lázár képviselő által benyújtott törvényjavaslat, amely a törvény megalkotásának folyamatát elindította, még egy külön §-ban szükségesnek tartotta, hogy kimondja: „6. § A hűtlenség bűnében talált bűnösre kimondandó büntetés: összes vagyonának elkobzása mellett a halál.”¹⁴ A Deák Ferenc igazságügyi miniszter által készített törvényjavaslat szövegében (1848. július 31.) már nem található meg ez a paragrafus; úgy látszik, hogy Deák nem tartotta szükségesnek az elkobzás külön pontban való megszövegezését.¹⁵ Az addigi gyakorlat „magától értetődése” ellenére, e vonatkozásban is bebizonyosodott, hogy a törvénynek világosan és minden részletre kiterjedően kell fogalmaznia, mert ha nem így van, a gyakorlat zavarhoz, visszaéléshez vezethet. Így történt ebben a kérdésben is. 1848 ősze óta, még inkább 1849-ben az ország magyar fennhatóság alatt lévő területein a helyi hatóságok, kormánybiztosok, katonai parancsnokok „magától értetődően” foglalják le a befogottak, megvádoltak és a külföldön tartózkodók javait. Sőt, nemcsak biztosítanak ingó és ingatlan javakat, hanem — elsősorban a katonai parancsnokok — felhasználják vagy eladják az ingóságok egy részét (élelem, termés), sok esetben előzetes becsú, leltár és elszámolás nélkül. Az egyes, foglalást rendelő intézkedéseket pedig nem az illetékes minisztériumok (Igazságügyi Minisztérium, Pénzügyminisztérium), hanem elsősorban az Országos Honvédelmi Bizottmány, ill. Kossuth Lajos személyesen adta ki.

Néhány példa a véstörvény megszületése utáni időből 1849 április végéig, a törvényt kiegészítő rendeletek kiadásáig:

(időpont)	(esemény)	(rendelkező, intézkedő)
1849. márc. 22.	Babarczy Antal szentesi telke	Vukovics S. kormánybiztos, majd IM-rendelet
1849. márc. 29.	gr. Károlyi Lajos több megyére kiterjedő uradalmi (összes)	OHB, majd IM-rendelet
1849. ápr. 10.	órgr. Pallavicini Alfonz	OHB, gr. Batthyány Kázmér kormánybiztos
1849. ápr. 10.	árverés Hám János ingósaiból a szatmári püspökség vonatkozásában	katonaság
1849. ápr. 14.	gr. Szirmay István szirmabesenyői uradalma	Szemere B. kormánybiztos
1849. ápr. 15. (!)	a nádor összes javai	Kossuth kormányzó
1849. ápr. 25.	hg. Breczenheim összes javai	Kossuth kormányzó
1849. ápr.	gr. Hunyady Ferenc-javak	Damjanich tábornok, Vukovics Sebő kormánybiztos

A helyi hatóságok, a katonai parancsnokok felületes, önkényes eljárása, visszaélései ugyanis joggal nyugtalanították a lakosságot, ezért a közvélemény megnyugtatója érdekében a kormány a törvény hiányosságát kiegészítő rendeletekkel igyekszik pótolni. A kiegészítő szabályozás szorgalmazóját 1849 április végén elsősorban Duschek pénzügyminiszterben gyanítjuk, a későbbiekben (június-július), párhuzamosan a központi pesti vésztörvényszék felállításával, Vukovics igazságügyi miniszter igyekszik a folyamatot törvényessé, önmaga és az államügyész által felügyelhetővé tenni.

Duschek fő törekvése e vonatkozásban egyrészt az volt, hogy gátat vessen a kormánybiztosok „forradalmi szellemű” azonnali intézkedéseinek, másrészt, hogy mentsen és őrizzen minden vagyont, amit lehet, részben az uralkodó és a jórészt arisztokrata, nemesi személyek javára, részben saját maga tisztára mosása érdekében. Arról ugyanis meg volt győződve, hogy a forradalmi idő átmeneti, és visszatér az osztrák császár és király uralma, amikor mindenről számot kell adni. — Törekvéseit azzal igyekezett elfogadtatni — amint a rendeletekből és az Igazságügyi Minisztériumhoz intézett átirataiból is kitűnik —, hogy egyrészt: a birtokzárolás, ill. -foglalás csakis a törvényesség útjának betartásával és betartatásával történhet, azaz *zárolás IM-határozat alapján, végleges elfoglalás pedig csakis bírói ítélet után*. Másrészt pedig az olyan foglalásért, eltulajdonításért, károkozásért, amit nem a Pénzügyminisztérium biztosai intéztek, ill. okoztak, elhárította a kincstárról a felelősséget. Ily módon a folyamatot „sikerült” lelassítania; időt nyert. Abból azonban még több zavar keletkezett, s nem kevés kár, hogy csak vonakodva hozott ideiglenes intézkedéseket a javak biztosítása érdekében.¹⁶ Érdekes, hogy egyik miniszter sem fordult a minisztertanács fórumához e probléma tisztázása érdekében, pedig kifejezetten odaillő téma lett volna.¹⁷

Amikor Kossuth Lajos 1849. április 19-én összefoglaló jelentés kért a lefoglalt javakról az Igazságügyi Minisztériumtól, Nagy Károly megbízott vezető, osztályigazgató tanácsos csupán három ügyről tudott beszámolni: 1848-ból gr. Zichy Ödönt, 1849-ből gr. Károlyi Lajost és Babarczy Antalt említette. Maga is jelezte, hogy ez korántsem az összes, de nincsenek adatai.¹⁸ Kossuth április 19-i iratában egyúttal akképp intézkedett, hogy az Igazságügyi Minisztérium a honárulóknak az állam részére eddig lefoglalt (és ezentúl lefoglalandó) javaira nézve már eszközlött összeírásokat a Pénzügyminisztériumhoz tegye át, és ezután, valahányszor az Igazságügyi Minisztérium valamint lezárolandónak kimond (!), az átvétel és kezelés végett a Pénzügyminisztériumot értesítse.¹⁹ — A kormányzó szövegéből úgy tűnik, mintha a vagyonlefoglalás az Igazságügyi Minisztérium irányítása, ráadásul naprakész irányítása alatt állna, és mintha csupán a Pénzügyminisztérium hatásköri jogának kellene érvényt szerezni. Az igazságügyi tárca azonban beismeri teljes tájékozatlanságát e kérdésben, és a kormányzótól kért segítséget: központi rendeleteket, amelyekkel talán sikerül elejét venni az illetéktelen intézkedéseknek (felsorolja, hogy a kormánybiztosok, törvényhatóságok, vésztörvényszékek részéről), és el lehetne érni, hogy a helyi hatóságok adatbejelentése után az Igazságügyi és a Pénzügyminisztérium járjon el a javak zárolásában és kezelésében, megosztotva az igazságügyi és a pénzügyi igazgatási teendőkön.²⁰

A következőkben ismertetjük azokat az intézkedéseket, *kiegészítő rendeleteket*, amelyek a honárulók javai körüli eljárásról szólnak.

1) Az *első*t a kormányzó 1849. április 26-i kelettel 6083. eln. szám alatt az április 27-i 90. számú Közlöny-ben jelentette meg (lásd: az iratközlő *Függelék*-ben). A rendelet szövege szinte a dolgok közepébe vágott — előzmények nélkül —, hiszen az adminisztráció egyformaságát kívánta meg, holott eligazító utasítás nem volt. Két lényeges pontja van:

a) a *lefoglaló* szabályszerű eljárás után (ezt már korábban ismertettük) a Pénzügyminisztériumhoz jelent;

b) a *zár gondnok*ot kell kijelölnie még a pénzügyi (*minisztériumi*) *biztos* előtt. — Felmerül a kérdés, hogy milyen határozat vagy végzés alapján intézkedik a lefoglaló (törvényhatóság, kormánybiztos, közvádó stb.)? Nagy Károly (IM) idézett április 21-ei levelében kiemelten szól arról, hogy a rögtönítélő törvényszékek nem rendelkezhetnek zár alá vételről, hanem az egyes személyek ellen lefolytatott bírói eljárásról tett jelentésük után az Igazságügyi Minisztérium és a Pénzügyminisztérium intézkedhet csak az állam nevében, amely a „törvényes és természetszerű tulajdonos”. — Duschek pénzügyminiszter eközben saját szempontjai (a lehető legkevesebb elkobzás, *confiscatio*; a korábbi állapot lehetőség szerinti megőrzése) szerinti utasításokat adott beosztottjaiból válogatott pénzügyi biztosainak: a helyileg kinevezett zár gondnok felesleges; olyan birtokokon, ahol szabályozott, rendezett formában folyik a gazdálkodás (elsősorban nagyobb uradalmakban) a korábbi gazdatisztek irányítása alatt, mindent változatlan formában kell hagyni; ilyen helyeken a pénzügyi biztos csak az állami felügyeletet biztosítja.²¹ Takarékos hivatalnok módjára azt rendjén valónak találta, hogy a romló vagy költséget igénylő termékeket, tárgyakat azonnal eladják vagy a hadseregnek szállítsák, mindent elismervény, nyugta, elszámolás, feljegyzés mellett. Az esetleges jövedelmet az állampénztárba kell küldeni.²²

A következő rendelet 2) ugyancsak a kormányzótól jelent meg a Közlöny-ben május 3-án (95. szám) május 2-ai kelettel, 5908. eln. szám alatt (lásd: iratközlő *Függelék*-ben).

A néhány nappal később született rendelet az előzővel ellentétben, nem a Pénzügyminisztériumhoz, hanem az Igazságügyi Minisztériumhoz irányítja a jelentést tevőt, akinek addigra a javak zárlati biztosítását is el kell végezni (bejárás, leltár, becsü). Az Igazságügyi Minisztérium által meghozott végleges határozat után a Pénzügyminisztérium rendelkezik a javak állandó átvételéről. A bírósági ítéletről, ami után a szokás és jog szerint a végleges foglalás eszközölhető, nem esik szó.²³

A sorrendben következő 3), ezúttal május 15-ei rendelet (lásd: iratközlő *Függelék*-ben; Közlöny, 1849/108. szám (máj. 18.), igazságügyminiszteri rendelet, máj. 15., 1252–1254., 1293., 1306–1307., 1319. számok) megszületésében Duschek közbenjárását gyaníthatjuk, mégpedig máj. 7-i és 14-i, az Igazságügyi Minisztériumhoz küldött átiratai alapján, amelyekben számos kifogást emelt az eddigi intézkedésekkel szemben, és több javaslatot is tett a helyzet tisztázására. Átirataiban felhívta a figyelmet az előző két kormányzói rendelet lényeges ellentmondására (a Pénzügyminisztérium, ill. az Igazságügyi Minisztérium elsődlegessége), és javasolta, hogy végleges és állandó átvételre csak a bírói ítélet kimondása után kerüljön sor. Addig csak a következő lépések történhetnek: a javak biztosítása, az adatokat tartalmazó jelen-

tés beküldése az Igazságügyi Minisztériumnak, a zárolásról IM-határozat; a Pénzügyminisztérium *ideiglenes kezelésre* a javakat átveszi. Duschek számos kezelésbeli részletre is felhívta a figyelmet, a már említett elv szellemében: a lehető legkevesebb változtatás a lehető legkevesebb költséggel.²⁴

Az általunk 3)-ik rendeletként besorolt IM-intézkedés a Duschek-féle átiratokra adott válaszként is felfogható. Igen lényegesen pontban tér el a Pénzügyminisztérium javaslatától: nem a bírói ítélet, hanem az IM-határozat döntött, hogy a helyi hatóság által biztosított (ideiglenesen zárolt) javak felszabadíthatók-e vagy át kell küldeni az ügy iratait a Pénzügyminisztériumhoz a végleges (!) átvétel előkészítésére. — Feltűnő, hogy a véstörvényszéki eljárás mintha egy másik, független szálon futott volna. Ismerve azt a sok birtokfoglalási esetet, melyekről az Igazságügyi és a Pénzügyminisztérium még csak nem is hallott, elképzelhető volt az abszurd helyzet, hogy valakit a véstörvényszék elítélt, miközben javait az Igazságügyi Minisztérium felszabadítandónak, ügyét a köztörvényi útra terelendőnek ítélte. (Volt is ilyen; Vö. Becsei Károly sószállító hasonló esetével, lásd: a *Függelék Jegyzék*-ében)

Miközben egymás után születtek a rendeletek, a Pénzügyminisztérium a maga által hozott szabályok szerint — s a többiek szintűgy — intézkedik. Belép az intézkedők körébe a belügyminiszter (miniszterelnök) Szemere is, ami tovább bonyolítja a helyzetet, ráadásul úgy tűnik, mintha a miniszterelnök–belügyminiszter nem is hallott volna a kormányzó, ill. minisztertársai ez irányú eddigi intézkedéseiről.

A rendelet 4) Szemere belügyminiszteri hatáskörben 1849. június 19-én a Közlöny 135. számában dátum és szám nélkül megjelent rendelete, a had- és védcsoportok parancsnokaihoz (lásd: az iratközlő *Függelék*-ben). A katonai parancsnokoknak a birtokfoglalások terén történt túlkapásai ellen kiadott rendelet megegyezik a Beniczky Lajos kormánybiztos tudakozódására adott válasszal, amely Beniczky június 8-i levelére született.²⁵ E sebtében leközölt rendelet helyett nagy szükség lett volna egy olyan, legalábbis miniszterelnöki hatáskörben született szabályozásra, amit minisztertanácsi véleménycsere után fogalmaztak volna.

Közben figyelemmel kell lennünk a véstörvényszéki szervezet és ezzel kapcsolatban a honárulók vagyonának lefoglalása körüli változásokra, melyeket az igazságügyminiszter irányít. Június 8-án a minisztertanács úgy határozott, hogy „a) A tábor kíséretében létező mozgó véstörvényszékek tüstént megszüntetendők. b) Az igazságügyminiszterre bízott az is, hogy a közvádlok részére szolgáló olynemű utasítás adassék, miszerént azok, mielőtt valakit a véstörvényszékek elébe állítanának, a vádalap és idéztetés okiratait az igazságügyminiszterhez fölterjeszteni köteleztessenek. c) A véstörvényszékek eljárása uniformitásának kellő és óhajtott létesítésére, és az elvek egységének biztosítására a ministeri tanács csak egy véstörvényszéknek Pesten leendő fölállítását, s a többieknek megszüntetését határozta.”²⁶ Nyilvánvalóan — s a fogalmazás is utal erre — kifogás merült fel a törvényszékek egész működésével szemben,²⁷ s ezt mi témánk, a honárulással vádlottak javainak lefoglalását tekintve, ami szorosan kapcsolódott a vádeljáráshoz, megerősíthetjük. Nem áll ugyan rendelkezésre jegyzőkönyvi feljegyzés a minisztertanácsi megbeszélésről, de bizonyosra vehetjük, hogy a javak lefoglalása és kezelése körüli rendezetlen helyzet hozzájárult a véstörvényszéki eljárás minisztériumi irányítás alá vonásával. A *közvádlokra* vonatkozó passzus is mutatja, hogy a kormány elhatározta az eljárás ily módon

való szabályozását.²⁸ 1848-ban a törvényhatóságok mindegyike 1–1 tiszti ügyészt bízott meg azzal, hogy a két minisztériumi központi közvádllóval tartva a kapcsolatot, államügyési feladatokat lássanak el. Ők voltak a vidéki közvádllók.²⁹ Az 1848-ban kinevezett két minisztériumi közvádllónak 1849-ben a honárulási ügyekben a véstörvénytörvénysek nem sok hasznát vették, mert nem jelentek meg hivatalukban.³⁰ A véstörvény után a működő közvádllókat 1849. ápr. 14-ig nem a minisztérium, hanem a Honvédelmi Bizottmány nevezte ki, s bármennyire is hihetetlen, az Igazságügyi Minisztérium teljesen tájékozatlan volt e téren.³¹ A véstörvénysek megszüntetésekor és a pesti központi létrehozása idején a közvádllói szervezet is megújult: adataink szerint a közvádllók az igazságszolgáltatási kerületekben működtek. Felettesük a minisztériumi államügyész, ill. az igazságügyi miniszter volt. Így már érvényt lehetett szerezni a törvényes előírások betartásának; a június 8-i minisztertanácsi határozat után, a felterjesztett iratok alapján a miniszter továbbította a vádemelésre kerülő ügyeket a pesti véstörvényseknek.³² A korábbi, a megszünt véstörvénysek által felterjesztett ügyek iratait és jegyzőkönyveit pedig felülvizsgálta az Igazságügyi Minisztérium, jelesül az államügyész Farkas János. Számos ilyen véleményt találhatunk az államügyési iratok között; köztük több olyat is, amely korrigálandónak találta a született ítéleteket, döntéseket. Több ügyben az államügyész döntésének már nem szerezhettek érvényt a minisztérium működésének befejeztével. — A felterjesztett iratok alapján az államügyész arról is tájékozódni kívánt, hogy az ügyeket képviselő jogászok közül kiket érdemes alkalmazni a közvádllói szervezetben. A munka ugyanis temérdek volt, és több közvádlló és -segéd hiányzott mind a felülbírálásnál, mind az ügyek intézésénél. A forradalom igazságszolgáltatásának konszolidálódása idejére pedig felvetődött az így kiválogatott jelesebb, közéleti elkötelezettségű jogászok fenyítő törvénytörvénysek alkalmazása.³³

A lefoglalt javak adminisztrációjában a helyzet tisztázására az igazságügyminiszter részéről újabb rendelet, valamint konkrét ügyekben született állásfoglalások jelzik az utolsó hetek eseményeit. Ezek az intézkedések részben a Pénzügyminisztérium és Duschek miniszter javaslatainak, ill. eltérő szempontjainak is köszönhetőek. Az említett rendelet 5) a Közlöny-ben 1849. június 24-ről keltezte (142. szám, június 27., — 2731/91. á. ü., 1926/94. á. ü., 2094/95. á. ü., 2866. Ig./90. á. ü. számok) lényegében a május 15-i rendeletet ismétli meg azzal az indokkal, hogy az nem jutott el az illetékesekhez, s kiegészíti a következőkkel: 8 nap alatt jelentést kért a törvényhatóságoktól a hatóság területén zárolt javakról³⁴; az ártatlan családtagok vagyonát el kell különíteni és ezáltal kell biztosítani megélhetésüket; a külföldön tartózkodók jövedelmét letéteményként kell őrizni az állampénztárban.³⁵

A május 11-i közvádllói rendelethez hasonlóan fontos elvi állásfoglalás az igazságügyi miniszter részéről, amit a pesti véstörvénysekhez átküldött ügyek iratainak kísérőlevelében fogalmazott meg: nem ért egyet azzal, amit Kapocsfí Imre pesti közvádlló számos esetben javasolt, miszerint még el nem ítélték lefoglalt ingóságai elárverezésre kerülhetnek („hiszen bűnük nyilvánvaló”): „(...) a honárulási váddal terhelt egy honpolgárnak is vagyonát addig végkép elfoglalni s elárverezni, míg elle-ne a marasztaló ítélet kimondva nincs, nem lehet.” Az eljárás esetleges elhúzódsának megakadályozása érdekében a külföldre távozottakat, menekülteket a véstörvénytörvénysek „edictaliter” idéztesse meg. A gyanú alatt lévő kisebb vétkesek számára a

miniszter egy határnapot kívánt megjelölni.³⁶ Annak azonban nem látta volna akadályát az igazságügyi miniszter, hogy a pénzügyminiszter „minden előlegesen lezárolt jószágokra nézve (...) a fő felügyelést, s intézkedést rögtön” átvegye.³⁷ A vitás, gazdátlan javak ugyanis az eljárás elhúzódságig (IM-határozat, ítélet) nagy károkat szenvedhettek, ill. inkább költséget és nem hasznot jelentettek az állampénztárnak. Vukovics mintegy a 19. század forradalmári optimizmusával tette fel ezt a kérést Duscheknek, nem sejtve, hogy a pénzügyminisztert nemcsak a törvényesség őrzésének szándéka vezérli.

Duscheknek erre a javaslatra — válasz ez a június 24-i rendeletre is — július 28-án a következő, elvi jelentőségű átirata született, igaz, inkább csak posztulátumként, mivel a minisztérium napjai meg voltak számlálva. Annyiban mégis figyelembe kell vennünk, mivel a Pénzügyminisztérium bevallotta is ezeket az elveket alkalmazta addigi működése során: „(...) én az előlegesen lezárolt jószágok felett sem a felügyeletet, sem pedig az intézkedést másképp nem gyakorolhatom, hacsak azon jószágokat szabály szerint öszve nem iratim, és rendesen kezelés alá nem vétethetem, ezt pedig az előleges lezárolás alapján, mely köztudomásra sokszor minden alap nélkül, s sokszor tsupa mende-monda után történik, annál kevesebbé rendelhetem el, mivel ily lezárolásokra már eddig is roppant mennyiségű pénz fordított, mely az illetőknek feloldozása esetére az álladalomra nézve egészen elvesz, — minthogy végtére ily előleges lezárolások köztudomás szerint Kormány-Biztosok, hatóságok, sőt egyes Szolga-Bírák és katonai csapatok vezérei által is történvén, ily alkalmakkal sok esetekben az ingó javak eladattak, sőt elprédáltattak, melyek miatt az illetőknek felmentése esetére az álladalom ellen, ha a dolgok ily zavart állapotjában a kezelésbe bocsájtkoznék, veszélyes kárpótlási keresetek formáltathatnának; ezeknél fogva, nehogy hallgatásom által Minister Úrnak nézetét osztani látszassam, kinyilatkoztatom, miszerént én a lefoglalt javakra nézve a főfelügyeletet s intézkedést és ezekből származó felelősséget csak azon időtől fogva vállalhatom és vállalom el, midőn kimondtván az illető egyénre az Igazságügyi Ministerium által a honárulási kereset és a javak véglezárolása, én erről az Igazságügyi Ministeriumtól tudósítást nyerendek, és ennek következtében azon Jószágot rendes Lelettár mellett az általam kinevezendő egyén által álladalmi kezelés alá veendem.”³⁸

*

Erdélyben a vagyoneklobzásról hozott 1848-i konkrét, személyekhez fűződő rendeleteket (pl. br. Récsey) csak 1849 tavaszától kezdve hajtották végre, egy időben az ottani közigazgatási átszervezéssel, aminek kezdeteit Csány László kormánybiztosi működéséhez kapcsolhatjuk.

Csány biztosi működése idején az ilyen ügyekben maga a teljhatalmú biztos irányította a helyileg eljáró rendőri bizottmányokat. Szemben állított fel egy országos, az egyes székekben pedig kisebb rendőri hivatalokat (ápr. 4.). A Csányt követő új biztos, Szent-Iványi Károly átruházta a honárulók javaival kapcsolatos teendőket az „állodalmi javak igazgatóságára”, amelyet még Csány szervezett meg a kincstartóság felszámolása után 1849. április 20-i indulással, más szakigazgatási hivatalokkal egy időben. Az igazgatóság május 14-én kezdte meg működését Gyergyai Samu volt kincstartósági titkár vezetése alatt; az elkobzott javakat május 24-től, a kormánybiz-

tos 52. számú rendelete alapján kezelték. — Gyergyai a minisztérium számára a megyei kormánybiztosok bekért jelentései alapján 1849. június 9-én és július 19-én részletes, adatokkal ellátott helyzetképet adott a zár alá vett és leltározott ingó és ingatlan javokról. A júliusi kimutatás 56 nevezetesebb vagyont tartalmaz. Az álladalmi javak igazgatóságának anyaga alapján kiugró főbb nevek: Jósika János, Jósika Lajos, Jósika Samu, Récsey Ádám, Bornemissza János, Nopcsa László, Rosenauer Frigyes, a szászok. — Récseyről az országgyűlés októberi határozatának alapján az álladalmi javak igazgatója csak június 1-én adott ki rendeletet. A pénzügyi vezetés a magyarországi szabályozás szerint kívánta volna az erdélyi eljárást is, de erre már alig nyílt mód.³⁹

*

Röviden említést teszünk még egy-két *speciális* vonatkozásról.

Az *egyházi főpapok* majdnem mindegyike eltávozott az osztrák csapatokkal — vagy még azok előtt — székhelyéről leginkább az osztrák fővárosba; sokukat, kisebb rangúakat is, irgatók, cimborálás vádjával illették a magyar hatóságok. A kincstári gyakorlat régi szabályai szerint a tisztségviselő nélküli egyházi posztot megürültnek tekintve, a javakat a kincstár kezelte addig, amíg új tisztségviselő nem került az (legtöbbször) elhalálozott helyére. A kérdés e helyzetben úgy mérült fel — ha a távozáson kívül más vád nem volt —, hogy a külföldön lévő egyházi személyt megilleti-e magyarországi jövedelme, ill. megürültnek tekinthető-e az egyházi birtok. A Vallás- és Közoktatási Minisztérium is igényt tartott efféle jövedelmekre, ami vitára vezetett a Pénzügyminisztériummal.⁴⁰ — Példák: az auraniai perjel birtokán bérlő gazdálkodott, aki a jövedelmet a külföldön élő perjelhez kívánta küldeni; Hám János volt szatmári püspöki javait megürült egyházi jószágként kezelték, miután esztergomi érsek lett, majd az ellenséggeli távozása után mind a püspöki, mind az érseki, mind magánjavai zárolásra kerültek; Zichy Domokos gr. veszprémi püspök javait távozása után lefoglalták decemberben, 1849 tavaszán visszatérve, visszavette, majd május után újra zárolta javait az ottani kormánybiztos stb. — Amint a jegyzék mutatja, a vád alá helyezett vagy vádolt egyháziak között igen sok olyan személy is volt, akinek csekély ingóságán kívül egyebe nem akadt.

Komoly problémát jelentett az olyan személyek vagyonának megóvása, akik nem voltak ugyan honárulók, de elmenekülve akár csak az ország másik részébe, *gazdátlanul* hagyták *jószágait*. Az ilyen javak felügyelését a törvényhatóság — ha éppen működött — nem győzte emberrel; magánszemélyek pedig csak díjazással vállalták a gondnokságot, erre viszont nem volt pénz. Ez a kérdés a már 1848-ban háborús körülmények közé került déli megyékben vált állandó problémává.⁴¹

A honárulók lefoglalt javainak kezelése az osztrák oldalon

Hasonlóan az igazolási eljárás lefolytatásának értékeléséhez, e vonatkozásban is meg kell állapítanunk, hogy az osztrákok kezdettől kiforrott elvek szerint „kezelték” a lefoglalt javak kérdését is. Minden kiadott rendelet egybehangzóan leszögezi, hogy a magyar szervektől elszenvedett károkért a „rebellisek” lefoglalt, elkobzott

birtokaiból ad kártérítést az osztrák kincstár. A Finanzministerium csak az osztrák katonaság által okozott bizonyított károkért volt hajlandó fizetni.⁴²

Havas József cs. kir. biztos elnöklete alatt már 1849 januárban megszervezték egy „vegyes bizottmányt”, amely a kártalanítási folyamodványokat tárgyalta. Ebben kincstári jogügyigazgatósági ügyészek is részt vettek.⁴³

1849 nyarán gr. Desseffy Emil Bach minisztertől több cs. kir. biztos részére anyagi támogatást kért, akik tetemes károkat szenvedtek a „rebellisektől”. Ezek: Babarczy Antal, Fiáth Ferenc, Luka Sándor, Gaál Ede, Havas József, Czindery László, gr. Károlyi Lajos stb. Ahogy írja: „Mehrere dieser Herren sind seitdem durch die Rebellen für Vogelfrei erklärt worden, und es wurde das Eigentum aller unter Sequester gesetzt und als Staatsgut erklärt, ihre vorgefundenen Barschaften konfisziert, zahlreiche und kostspielige Administrationen zur Verwaltung ihres Vermögens aufgestellt, und ihre Häuser teilweise geplündert (...)”⁴⁴

Azt is feltételezzük, hogy nem könnyen ismerték el jogosnak a kárigényeket. Ezt sajnálatos módon alig sikerül adatokkal alátámasztani, mivel az ilyen tárgyú ügyek majdnem minden irata hiányzik a különféle irategyüttesekből. Példaértékűnek (és analóg módon felhasználhatónak) tartjuk viszont a gr. Zichy Ödön-örökösnek adott választ, amelyben a királyi jogügyigazgató gondosan elemzi a szerencsétlenül járt gróf halálának körülményeit, és nem javasolja, hogy az uralkodói hűség szerepeljen megöletése okaként; véleménye szerint gr. Zichy Ödön elsősorban birtokai védelmében ügködött a nála talált Jellasics-proklamációkkal.⁴⁵

*

A javakban keletkező károkat nem, de a magyar állampénztár által ilyen címen beszedett pénzüsszegek pontos adatát ismerjük — amennyiben minden tétel szerepel itt. Az iratokkal egybevetethetők a bejegyzések, s megállapítható, hogy ezeken az összegeken kívül nemigen volt más készpénz-bevétel. Ez összesen 260 000.- frt körül van. Az állampénztár az elhalálozás miatt megürült egyházi javak készpénz-jövedelmeit is ide sorolta, és ha mi ezt leszámítjuk, kb. 230 000.- frt ilyen jövedelmet mutathatunk ki.⁴⁶ Még ha ide is számítanánk az elkobzott Zichy-ékszereket, amelyek értéke kb. 200 000.- frt, ez a készpénz-összeg mindenképpen elhanyagolható nagyságú állami bevételnek tekinthető. Elég, ha gondolunk egyes minisztériumok költségvetési kiadásaira, elsősorban a katonai kiadásokra, vagy akár a 61 milliós bankjegy-hitelre.

Ami Duschek Ferencet illeti, az elkobzott birtokok 1848–1849. évi kincstári kezelése vonatkozásában is megállapítható, hogy saját szerepét az osztrák bíróság előtt megmásítani: szépíteni, hangsúlyossá tenni igyekezett. A túlzásaitól eltekintve, vallomása lényegében megegyezett a valósággal.

JEGYZETEK

⁴² Lásd: *Fábiánné Kiss Erzsébet*: Duschek Ferencnek az 1848–1849-i működéséről az osztrák bíróság számára írt összefoglalója (1850). Levéltári Közlemények, 1980–1981 (51–52.) (a továbbiakban: *Duschek*) 267–312.; valamint: A „Kossuth-bankók” sorsa az osztrák uralom idején. Századok, 1984 (118.)/2., 273–301.

⁴³ Az 1848/49. évi népképviselési országgyűlés. Szerk. és bev.: *Beér János — Csizmadia Andor*. Budapest, 1954. (A továbbiakban: *Csizmadia-Beér*), 270. (549. sz. határozat)

² Uo. és 271.

³ Magyar Országos Levéltár (MOL), az 1848–1849-es minisztérium levéltára, Miniszterelnökség, Országos Honvédelmi Bizottmány, Kormányzóelnökség (H 2., a továbbiakban: OHB vagy Korm. elnöki), 1848:845. eln. okt. 3. (exped).

⁴ Erről: *Dr. Sarlós Béla*: Az 1848/49-es forradalom és szabadságharc büntetőjoga. Budapest, 1959. (a továbbiakban: *Sarlós*, 1959), I. rész, III. fejezet.

⁵ Vö. MOL, az 1848–1849-es minisztérium levéltára, Igazságügyi Minisztérium, Álladalmi ügyészi osztály (H 72., a továbbiakban: IM, Állad. ügyészi), 1849:1. kútfő, 57. tétel. Dr. Bee Antal volt ig. főorvos-katonatiszt ügye. 317/k.v. szám.

⁶ Magyar Törvénytár. Corpus Iuris. 4. köt. Budapest, 1900.

⁷ Tapasztalatunk szerint 1849-ben ítélet után tekintik véglegesnek az elkobzást, sőt ideiglenes kezelésre sem hajlandó a Duschek-vezette Pénzügyminisztérium, hacsak nem áll rendelkezésre ehhez IM-határozat. Az alábbiakban erről bőven lesz szó. — A leginkább részletes lexikoni meghatározás a következő: A hűtlenségnek fej- és jószágvesztés esetében a „magánjogi hatása az volt, hogy a bűnösnek összes vagyona a tett elkövetésével (ipso facto), azaz azonnal, és anélkül, hogy arra ítélet szükséges lett volna (!), a koronára szállt. A hűtlenség tehát háramlási címzet (titulus devolutionis) képezett, s mint ilyen, nemcsak bűnvádi, hanem polgári pernek is lehetett tárgya”. Kiemelendő, hogy a jószágvesztés mint büntetés későbbi büntető-törvénykönyveinkben többé nem szerepel. A Pallas Nagy Lexikona (Bp. 1893–1904) — „Hűtlenség”).

⁸ *Csizmadia-Beér*, 274. (558. sz. határozat)

⁹ Uo., 275–276. (561. sz. határozat); 291. (614. sz. határozat)

¹⁰ Uo., 829.

¹¹ Kapocsi Imre pesti kerületi közzvádó 1849. június 13-i felterjesztése szerint nála több, az ellenséggel állítólag megszökött egyént mint hazaárulót jelentenek, bizonyíték nélkül. Ezek javai az állam érdekeinek biztosításaképpen a közzvádó által zár alá helyeztetnek. Azt javasolja, hogy azokra nézve, akiket az ellenséggel együtti távozáson kívül semmi más nem terhel, országgyűlési határozat vagy kormányrendelet útján bizonyos határidő lenne kitűzendő, hogy ezen idő alatt magukat igazolni tudják. (V.ö. 1848. okt.) IM, Állad. ügyészi, 1849:1. k.fő, 19. tétel, 355. k.v. szám. — Benyovszky Péter, Nákó János megbíztotta a budai ostrom után konstátálta, hogy Nákó pesti házait és ezek berendezését lefoglalták, holott engedéllyel tartózkodik külföldön. — Az államügyész a Nákót terhelő adatok felterjesztésére utasítja a pesti közzvádót, és inti, hogy enélkül a jövőben ne terjessen fel ügyeket. Uo., 1849:1.k.fő, 5. tétel, 1849. jún. 12., 19. 2052. Ig./42. á. ü. szám.

¹² V.ö. Igazságügyi Minisztérium Kossuthhoz, 1849. július 16. MOL, az 1848–1849-es minisztérium levéltára, Igazságügyi Minisztérium, Szegedi iratok (H 73., a továbbiakban: IM, Szegedi), 1849:317. k.fő, fogalmazvány.

¹³ OHB-rendelet, okt. 14. (exp.) OHB, Elnöki, 1848:1066. eln. A Pénzügyminisztériumhoz megérkezett; nyoma van a rendeletnek: MOL, az 1848–1849-es minisztérium levéltára, Pénzügyminisztérium, Központi iktatókönyvek (H 24.). — Hertelendy Miksa kormánybiztos jelentése az igazságügyi miniszternek, 1849. június 6. IM, Állad. ügyészi, 1849:1. k.fő, 6. tétel, Nagyszentmiklós, 59. sz.

¹⁴ *Csizmadia-Beér*, 174., 706., a törvényjavaslat: 712. — Hadzsics (nagybecskereki városbíró) Temes, Torontál és Bács megyék ostromállapotba helyezéséről és haditörvényszékek felállításáról nyújtotta be javaslatát, tekintettel az egyre feszültebb délvidéki állapotokra, noha Vukovics Sebő kormánybiztos ezt a véleményt megalapozatlannak tartotta. Július 30. MOL, az 1848–1849-es minisztérium levéltára, Belügyminisztérium, Elnöki (H 9., a továbbiakban: Bm, Elnöki), 1848:696.

¹⁵ Két korabeli véleményt idézünk arról, miszerint a halálbüntetés kimondása jelentette a vagyon-elkobzást is: Becsei Károly kir. szószállító perének ítélet végrehajtása utáni (!) államügyészi felülvizsgálata alkalmával Farkas János úgy vélekedett, hogy, noha az őt elítélő és kivégeztető nagyváradi vésztörvényszék ítéletében nincs szó jószágvesztésről, a javak elkobzása jogos volt, mivel az a vésztörvényben benne foglaltatik (sic!). Lásd: az ügyészi vélemény fogalmazványát, 1849. jún. 13. (kiadmányozás nélküli), IM, Állad. ügyészi, 1849:1. k.fő, 116. tétel, 1760. Ig./15. á. ü. szám. — Kornis Károly büntetőjogász eljárás „kis kalauza” a vésztörvény hiányosságait kívánta pótolni értelmezésével és iratmintáival. Ő magától értetődően — hivatkozás nélkül — így fogalmaz: „A honárulási vétség büntetése életvesztésen kívül, jószágvesztés is lévén: — intézkedjék közzvádó aziránt is: hogy a vádlott elfogatás alkalmával egyszersmind vádlott vagyonának zár alá vétele is eszközöltessék (...)” 21–22. par. *Kornis Károly*: Eljárás rendszer. Az országgyűlés 1849. évi február 13-án kelt határozata által megalapított rögtön ítélő hadi s polgári vegyes bíróságok, és az azok mellett működő közzvádók számára alkalmas gyakorlati tiszti írás szerkezeti példányokkal ellátva. [1849] (a továbbiakban: *Kornis*)

¹⁶ Erről részletesen: *Duschek*, 299–300.; és Hadtörténeti Levéltár, Kriegesgericht Pest, 5/44. 1852. Duschek Ferenc, 1850., fol. 323/v–324. (németül)

¹⁷ V.ö. Az 1848–1849. évi minisztertanácsi jegyzőkönyvek. Szerk. és bev. F. Kiss Erzsébet. (MOL kiadványai II/15.) Bp. 1989. (a továbbiakban: Minisztertanácsi jegyzőkönyvek), 1849. június 16-ai tanácskozás a magyar foglyokról, 81., ill. a véstörvényszékek átszervezése, 1849. június 8., 78–79. — E két alkalmon kívül nem foglalkoztak a honárulók ügyeivel a fennmaradt adatok szerint.

¹⁸ Nagy Károly mb. Igazságügyi Minisztérium-vezető a Pénzügyminisztériumnak, 1849. ápr. 21. 764. Ig. sz. MOL, az 1848–1849-es minisztérium levéltára, Pénzügyminisztérium, 1849-i iratok (H 29.), ún. jogügyi iratok (a továbbiakban: Pm, 1849. ún. jogügyi), 4556. pü. szám (Uo., Igazságügyi Minisztérium, Büntető-törvénykezési osztály, H 69., a továbbiakban: IM, Büntető-törv., 1849:5. kfő, 181. tétel). — V.ö. az általunk összeszámolt esetekkel.

¹⁹ A fenti iratban (18. jegyzet) hivatkozott, korm. elnöki 1849:5832. eln. szám.

²⁰ Nagy Károly id. levele (18. jegyzet).

²¹ Lásd: utasítás Ferentzy Lajos miniszteri titkárnak, akit a miniszter gr. Károlyi Lajos Szatmár megyei javainak összeírására, ill. átvételére küldött ki. 1849. ápr. 20. Pm. 1849. ún. jogügyi, 4450. pü. szám. Teljes szövegét a *Függelék*-ben közöljük. (IM, Büntető-törv., 1849:5. kfő, 187. tétel); A Pénzügyminisztérium Ferentzyhez Újfalussy Miklós zárgondnoki kinevezéséről, 1849. május 5. Pm, uo., 5220–5221. pü. számok.

²² Duschek Luzsénszky Pál kormánybiztoshoz (Kassa) írott levelében hangsúlyozza, hogy az „elkobzott vagyonoknál oly tárgyak, melyek magokat a tartásban felemészítik, vagy melyeknek tartása netalán költséget okozna, árverés útján igenis eladhatók: úgy mindazonáltal, hogy” a leltárban szerepeljenek, és az árverés szabályos eljárás keretében tartassék meg. A pénzt az állampénztárhoz kell küldeni. Pm, uo., 1849:5101. pü. sz. Máj. 6. Pl. árverési hirdetés a Közlöny 134. számában (1849. jún. 17.), 508. pag. A hirdetés június 7-i, és a Pénzügyminisztérium engedélyével az alcsmúti uradalmi (nádori) juhnyájaknál a hirtelen betegségbe esett juhok megvételét adja bérbe. — Szeged környékén a romlandó lefoglalt árut egy gyűjtőhelyen tárolták gr. Batthyány Kázmér kormánybiztos rendelete alapján, s az eladással egy megyei választmány foglalkozott. Rónay Móricz 1. alispán (Torontál) Török Gábor kormánybiztosnak, 1849. máj. 4. Nagyszentmiklós, 136. sz. IM, Állad. ügyészi, 1849:1. kfő, 6. tétel, melléklet. Duschek 1849. máj. 7-ei, az Igazságügyi Minisztériumhoz intézett átiratában azt is felvetette, hogy célszerű lenne a lefoglalt készpénzt, a birtokok jövedelmét az államnak nyújtott kölcsönnek tekinteni, amit a vádlott — ártatlansága esetén — 5%-os kamattal megtoldva kapna kézhez. Eltételtetés esetén ez az összeg is az állam tulajdonává válna. Pm., 1849. ún. jogügyi, 5263. pü. szám, 10. pont.

²³ Egy, e rendelet szerint lefolytatott zárolás iratait lásd: IM, Szegedi, 49. kfő, 12. tétel, 1849. máj. 25. Bars megye. — Nem sokkal e rendelet vétele után Repeczky Ferenc kormánybiztos (Nógrád) azt kívánta megtudni, hogy az ellenség alatt szolgált hivatalnokok iránti nyomozás megtörténtével ítélt-e saját maga (!), vagy terjessze fel az ügyet a kormányban. A kormányzó a Belügyminisztériumnak küldte meg a kérdést tartalmazó levelet, ahol Szemere a maga sajátos modorában intézkedve a kormánybiztosra bízta (!), hogy kiket állíttat törvényszék elé, kiket mozdít el csupán állásukból, azon az alapon, hogy bízik „ismert hazafiságában és elhatározottságában”. 1849. máj. 8., 11. MOL, az 1848–1849-es minisztérium levéltára, Belügyminisztérium Országlati osztály (H 13., a továbbiakban: Bm, Országlati), 1849. I. sorozat, 11. kfő, 3. tétel.

²⁴ Duschek átiratai: 1849. máj. 7., 14.: Pm, 1849. ún. jogügyi, 5263., 5717. pü. számok. — A gr. Károlyi Lajos birtokain működő pénzügyi miniszteri biztos jelentése szerint Holdmező-Vásárhely a gr. Károlyi István pusztáján 1583 hadifoglyot kíván elhelyezni és élelmezni, ami ellen a Pénzügyminisztérium azzal tiltakozott a Honvédelmi Minisztériumnál, hogy e birtokok még nem az államéi, és a népes és vagyonos községekre hátrítsák az eltartás terhét. Uo., 11635. pü. sz. július 21. — Vukovics egyik „nyugtató” érvelésére Duschek kijelenti, hogy ő akár gr. Batthyány Kázmér kormánybiztos zárolását is olyannak tartja, mint minden olyan zárolást, amelyről nincs IM-határozat, azaz törvénytelennek. (őgr. Pallavicini Alfonz mindszenti és algyói javairól volt szó) Uo., 10129. pü. sz. július 26. (IM, Állad. ügyészi, 1849:1. kfő, 84. tétel)

²⁵ Beniczky Lajos kormánybiztos 1849. jún. 8-i levele, Besztercebánya, 289. számra adott belügyminiszteri válasz: Bm, Országlati, 1849. II. sorozat, 11. kfő, 3. tétel. — Katonai parancsnokok túlkapasairól tudóst pl.: Hertelendy Miksa kormánybiztos az Igazságügyi Minisztériumhoz, 1849. június 5. Szervitzky György javairól. IM, Állad. ügyészi, 1849:1. kfő, 6. tétel, 59. korb. sz.

²⁶ Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 78–79.

²⁷ A honárulók büntetéséről 1849 márciusában országgyűlési vita is kibontakozott. Eszerint a Ház „meditációjában” annak a felvetéséig is eljutott, és éppen egy baloldali politikus, Irányi Dániel személyében, hogy vajon megfelel-e a szabadelvű eszméknek a honárulás büntetésének magyarországi eljárása: a halálos ítélet, a vagyonelkobzás. — Kazinczy Gábor oda nyilatkozott, hogy „a legszerencsésebb elvnek tartom azt, hogy ha a büntetőigazság a vagyon elkobzására is kiterjeszkedik, mert ez civilisált népeknél a barbár népek maradványaira mutat (...)” Közlöny, a márc. 19-ei ülés tudósítása, 1849/57. sz. márc. 20.

pag. 200–201. — Jól mutatja a kormánynak a törvényességre való törekvését a közvádloknak adott miniszteri utasítás megfogalmazása: „minden olyan eset, mely haza elleni tetteles cselekvésen vagy izgatáson nem alapszik, (...) vád tárgya nem lehet. (...) mindenkor a vádmegindítást az esetbeli körülményeknek a törvénybeli hű összehasonlítás után eszközölje. Így lesz a törvény szigorában, s egyszersmind határaitban megtartva.” 1849. máj. 11. 1242. Ig. sz. Közlöny, 1849/104. sz. máj. 13. — Nem fogadható el *Andics Erzsébet és Sarlós Béla* értékelése, amely szerint a kormány, ill. egyes politikusaiknak a törvényességért tett intézkedéseit megalkuvásnak, a békepártinak tett engedménynek fogták fel. A véstörvényszéki gyakorlat központosítása szerintük a forradalmi lendület megakasztását („likvidálását”) jelentette. E lendületnek pedig elvezetnie a földosztásig — előbb a honárulók, majd minden földesúr földjének felosztásáig — kellett volna elvezetnie. Lásd: *Sarlós 1959; Andics Erzsébet*: Kossuth harca az árulók és megalkuvók ellen a reformkorban és a forradalom idején. Bp. 1955. (a továbbiakban: *Andics*). *Andics* a vagyonelkobzásról elsősorban: i. m. 75–102., 147–153., 187–188.

²⁸ Érdemes megemlíteni Kornis Károly egyetemi, a minisztérium által kinevezett büntetőjogi tanár véleményét, aki 1849 májusától budapesti közvádloi tevékenységet is folytatott. A vagyon körüli eljárást úgy értelmezi, miszerint a hatósági (ez törvényhatóság vagy kormánybiztos) feljelentés vagy magánszemélyek kellően megvizsgált bejelentése nyomán az állami közvádlo mint hivatalos vád-képviselő jár el mind a véstörvényszék előtti vádemelésben, mind a vádlott javainak lefoglalása (elkobzása) körüli teendőknél. *Kornis*, pag. 16., 17., 21., 22.

²⁹ Ehhez lásd: IM, Büntető-törv., 1848:36. kfő és 1849:9. kfő. Az 1848-as kútfőben elég sok irat található, és mind e két tárgyról szól: vidéki közvádlok kijelölése; idegen állampolgárságú államfoglyok iránti tudakozódás a minisztérium részéről. — 1849-ben csak két megyei tiszti ügyészi irat található a kútfőben. — Az új közvádloi szervezet és a korábbi királyi jogügyi igazgatóság viszonyára lásd: *F. Kiss Erzsébet*: Az 1848–1849-es magyar minisztériumok. (MOL kiadványai III/7.) Bp., 1987., (a továbbiakban: *F. Kiss*), 306–310.

³⁰ Uo., 385., 394.

³¹ 1849. márc. 16-i átiratában Nyáry Pál a véstörvény utáni közvádloi eskümintát sürgeti az Igazságügyi Minisztériumnál, amely válaszában azzal mentegetődzik, hogy azt sem tudja, hol működnek ilyen törvényszékek, mert az OHB rendeletére szerveződnek, s közvádlokat is az nevez. — Ugyanitt megtalálható az eskümintá szövege. IM, Büntető-törv., 1849:5. kfő, 152. tétel.

³² Pl. az igazságügyi miniszter továbbítja a Kapocsi Imre pesti közvádlo által felterjesztett ügyeket a pesti központi véstörvényszékhez. 1849. jún. 26. IM, Állad. ügyészi, 1849:1. kfő, 63. tétel.

³³ V.ö.: IM, Államügyészi Osztály irataival; *F. Kiss*, 394–396.; — A közvádloi szervezet állapotáról és majdani tervekről: Kapocsi Imre pesti ker. közvádlo felterjesztése a hivatalnál alkalmazandó segédközvádlokról és ezek fizetéséről (369. k.v. szám) Farkas János államügyész véleménye erről: MOL, az 1848–1849-es minisztérium levéltára, Igazságügyi Minisztérium, Vegyes iratok (H 74.), a továbbiakban IM, Vegyes), a) 1849. jún. 14., 15. 1849:2309. á. ü. szám. — 1849 áprilisáig, ill. a második minisztérium megalakulása előtt a Büntető-törvénykezési Osztály ellenőrizte a véstörvényszékek beküldött jegyzőkönyveit (H 69.).

³⁴ Duschek a tisztánlátás érdekében vetette fel a kimutatások sükségességét, június 18. Pm, 1849. ún. jogügyi, 8980. pü. szám. — Ilyen beküldött jelentések: Komárom megye, jún. 29. IM, Szegedi, 1849:49. kfő, 11. tétel; Krassó megye, 1849. júl. 4., 11. Uo., 1849:49. kfő, 14., 16. tételek.

³⁵ „(...) Tapasztalván, miként több hatóságokban a honárulással vádolt családfelek zár alá vett vagyonai közt, a nem vádolt nőnek, — sőt a rég meghalt nőnek saját vagyonai is zár alá vétettek, s a család lakása, s élelmére nézve semmi rendelkezés nem tétetett: rendelem és meghagyom minden hatóságnak, és kormánybiztosnak, hogy: a) a honárulással vádolt családfelek vagyonától, — ártatlan néjének, vagy bárki másnak saját vagyonát elkülönítse. b) a családfelek zár alá vett vagyonából, az ártatlan nő s gyermekek részére lakás s élelem tekintetében intézkedjék. 1849. Ig. 117. á. ü. Érdekében levén az álladalomnak, hogy a külföldön lakó honfiak javainak jövedelme a hazából ki ne vitessék; rendelem és meghagyom minden hatóságnak, hogy a kebelében birtokos, de külföldön lakó honfiak neveinek s birtokainak jegyzékét, nekem sietősen felterjessze; s egyszersmind külföldön mulatásuk okát, ha és amennyiben erről tudomása van, vagy azt szerezni képes, feljelentse, hogy az engedelem nélkül kinn lakók javainak jövedelmét zár alá vétethessem, s azon jövedelmet a pénzügyminister letéteményképen kezelhesse.” (Lásd: IM, Állad. ügyészi, 1849:1. kfő, 84. tétel) A Rákóczi-szabadságharc után, ill. a visszaszerzett területeken már korábban, igen sok birtokelkobzási eset volt. Hasonlóan felmerült a nem-vétés családtagok védelme. Bizonyára ezek a gyakorlati tapasztalatok alapozták meg az idevonatkozó (1715-ös) törvénycikkek megalkotását. V. ö. MOL, Magyar Kamara levéltára, Litterae ad Cameram exaratae (E 41.), 1708-as évtől. — Egy adat a családtagok vagyonának elkülönítéséről: az államügyész az eset felülvizsgálata során utasítja Repeczy Ferenc kormánybiztot (Nógrád), hogy vizsgálja ki, mennyiben felelnek meg a valóságának a Gyürky Eleonóra, Forgács Sándorné kérelmében előadottak, de ha igen, akkor javait különítsék el férjéjétől, sőt, férje

zár alatti vagyonából biztosítsák az ő és gyermekei tartását. 1849. jún. 19. 2213. Ig./57. á. ü. szám, IM, Állad. ügyési, 1849:1. kf6, 18. tétel. A külföldön tartózkodókkal kapcsolatos rendezetlen helyzetre a pesti közvédelő is felhívta a figyelmet. 1849. jún. 13. Uo., 1849:1. kf6, 19. tétel.

³⁶ Vukovics a pesti véisztörvényszéknek, 1849. jún. 26. IM, Állad. ügyési, 1849:1. kf6, 63/a tétel. — Tudomásunk szerint ez nem történt meg.

³⁷ 1849. jún. 24. Uo., 1849:1. kf6, 84 tétel, (Pm, 1849. ún. jogügyi, 10129. pü. sz.) A június 27-i rendeletet küldte meg a Pénzügyminisztériumnak.

³⁸ Pm, uo. 9302., 10129. pü. sz. — Utólag értesült a Pénzügyminisztérium pl. Czindery László Dráva melletti gulyájának eladásáról, lovainak Mezőhegyesre hajtásáról. Emellett Czindery ellen roppant vagyoni követelések álltak fenn, aminek kamatait az állam aligha vállalhatta volna. A vagyon kezelésébe való beavatkozás az államra üthetett vissza; a kincstár esetleg nem is lett volna képes elhárítani a tetemes kárpótlási követeléseket. Duschek pénzügyminiszter legalább utólag szeretett volna betekinteni az iratokba, hogy elejét vehesse a nagyobb bajnak. 1849. júl. 28. Uo., 11943. pü. sz./431. p. o. sz. (IM, Szegedi, 1849:49. kf6, 44. tétel.) — Az ügyet egyébként Noszlopy Gáspár kormánybiztos (Somogy) „bonyolította”. Lásd: IM, uo., 1849:49. kf6, 1. tétel, 1849. június 27.

³⁹ Gyergyai jelentései, amelyekből az előzmények is kiderülnek: Pm, 1849, ún. jogügyi, 10127., 12291. pü. szám, Kolozsvár, 1849. június 9., július 19. Amiről nem értesülünk, hogy Vay Miklós br. erdélyi kormánybiztos már 1848 augusztusában írt Szemerének „politikai vétségek színét viselő”, megindítandó perekről. Bm, Elnöki, 1848:810. — Az álladalmi javak anyagáról: *Trócsányi Zolt.* Erdélyi kormányhatósági levéltárak. (MOL, Levéltári leltárak I/5.) Bp. 1973. 615., Álladalmi javak igazgatósága (F 251.), 1849. — A 3. csomóban lefoglalt javak leltárai találhatóak (Jósika, Récsy). Ugyanitt Csány 1849. ápr. 20-kai nyomtatott rendelete: 1. ikt. sz. Lásd még: *F. Kiss*, 180–181. — Az egyes esetek adatai a *Függelék*-ben találhatóak.

⁴⁰ A közoktatási miniszter adott ki olyan rendelkezéseket, amelyek figyelmen kívül hagyták a megjelent rendeleteket, és az egyháziak lefoglalt javaiból származó jövedelmeket egyházmegyei, ill. alapítványi pénztárhoz tartozónak tekintette. Ez ellen a Pénzügyminisztérium tiltakozott, mivel a jövedelmek korábban sem az alapítványi pénztárakhoz kerültek. — Pm, uo., 10569. pü. szám, 1849. júl. 134., — Vö. Czizler Ignác adataival a *Függelék*-ben.

⁴¹ Pl. Hertelendy Miksa kormánybiztos (Torontál), Nagyszentmiklós, 1849. jún. 5. 59. sz. IM, Állad. ügyési, 1849:1. kf6, 6. tétel.

⁴² Vö. *Andics*, 125., *F. Kiss*, passim. — „Gyűjteménye a Magyarország számára kibocsátott Legfelsőbb Manifestumok és Szózatoknak, valamint a cs. kir. hadsereg főparancsnokai által Magyarországnak kiadott Hirdetményeknek. Hivatalos kiadás. I–II. füzet. (1848. szept. 22. — 1849. dec. 31.) Buda, 1849. — E kiadvány alapján a vonatkozó osztrák rendeletek: Windisch-Graetz 1849. jan. 1., márc. 10-ei rendeletei, pag. 34., 69., Haynau 1849. júl. 1., 2-ai rendeletei, pag. 97–98., 104., Heyntzel városparancsnok a fővárosban, 1849. júl. 26., aug. 21., pag. 123., 139.

⁴³ MOL, Királyi Jogügyigazgatóság levéltára, Acta secreta (E 568.), iktatókönyv, 5. szám. — Ennek iratait azonban sajnálatos módon sem a Jogügyigazgatóság levéltárában, sem Havas József cs. kir. biztos anyagában (MOL, D 30.) nem leltük fel.

⁴⁴ *Andics Erzsébet*: A nagybirtokos arisztokrácia ellenforradalmi szerepe 1848–49-ben. (Magyarország újabkori történetének forrásai) III. Bp. 1981. 291. pag. 469. szám, 1849. jún. 6.

⁴⁵ Uo., II. Bp. 1965. pag. 449., 282. szám; válasz: pag. 469. Gr. Zichy Edmund 1849. febr. 4-én folyamodott Havas József cs. kir. biztoshoz. — Az átnézett, ámde — témánk szempontjából — hiányos anyagban a magyar kormány által lefoglalt legnagyobb vagyonok urainak neve általában szerepel minden segédletben, de az iratok ma már nem lelhetők.

⁴⁶ Az Állampénztár, Bevételi és kiadási főkönyv, 1849. jan–aug. (H 100. 23.; 26. köt.), valamint iratok adatai:

– egri érsekség (Pyrker halála miatt megürült)	640.– frt CM
– Fogarassy Mihály terményeiből júl. 13. (iratból)	3 700.–
– gr. Gyulay	8 100.–
	4 100.–
(iratból)	2 400.–

(összesen 14 600.–)

– Szatmári püspökség (Hám, megürültnek kezelték) ápr. 10.	13 000.–
jún. 24. (ingóság eladása) (iratból)	11 600.–
	(összesen 24 600.–)
– gr. Károlyi Lajos (szatmári urad. pénztárból) máj. 5.	15 000.–
május 16. (erdődi urad. pénztár, arany–ezüst)	1 660.–
júl. előleg (Vorschuss, gegen Ersatz; uradalmi jövedelem)	6 000.–
	(összesen 22 660.–)
– kassai püspökség (Ocskay halála miatt megürült) össz.	23 201.–
– Mericzay János ezüst–ingóság jún. 25. (iratból)	106.–
– nádor: pénztár, jún. 22.	16 934.–
Alcsút, júl. (előleg)	4 000.–
kisjenői urad. össz.	14 000.–
tiszaszentmiklósi urad.	1 000.–
tiszaszentmiklósi urad., előleg, júl.	1 627.–
	(összesen 37 561.–)
– őgr. Pallavicini Alfonz, pénzkészlet jún. 21.	21 023.–
– székesfehérvári püspökség (Barkóczy halála miatt megürült)	6 632.–
– Szirmay (Pallavicini) javak	15 619.– (iratból is)
– bánsági lázadók, jún. 20.	87 000.–
– Thoma Ágoston (árverezés)	450.–
– br. Vécsey Miklós, jövedelem	6 440.–
– gr. Zichy Ödön, márc. 5.	243.–
(árverés) ápr. 3., 8.	2 995.–
	(összesen 3 238.–)
summa summarum:	267 470.– frt CM.
Zichy ékszerek:	200 000.– frt

FÜGGELÉK

1.

Rendelet 6083/K.

Tapasztaltatván, mikép a honárulási bűn miatt az állomány mint törvényes és természetszerű tulajdonos számára lefoglalt vagyonok körüli eljárásban, a kormánybiztosok részéről nem tartatik meg azon egyformaság, melyet az administratio rende megkíván:

Ezennel az egész országban, a vele egyesült Erdélyben, s minden hozzá tartozó tartományokban, a honárulási bűn miatt elkobzandó, vagy előlegesen lezárolandó javak körüli eljárásra nézve következő szabály állapotittatik meg: az illető kormánybiztosok, s általában mindazon köztisztviselők által szoroson megtartandók, kiknek mű-

ködése körében vagyonekobzás (confiscatio), vagy lezárolás (sequestratio) esete adandja magát elő.

A honárulási bűn miatt az állomány részére szállt vagyont elkobzó (confiscáló) aktivitási köre következőkben határozatik meg:

A vagyont az álladalom részére lefoglalja, biztosítja, rendes lelettár (inventarium) vezetése mellett összeírja; a lezárolt vagyon számára zárgondnokot nevez, s nem várva be az összeírás befejezését, a pénzügyi ministeriumnak oly végre tesz jelentést, hogy az, mint az ország minden vagyonának egyedüli kezelője, az átvétel és kezelés iránt kellőleg rendelkezessék.

Debreczen, april. 26. 1849.

Kossuth Lajos
az orsz[ág] kormányzó elnöke

Közlöny, 1849/90. szám (ápr. 27.) 331. p.

2.

5908/k. e.

Tapasztaltatván, miszerint a hazaárulókká nyilvánítottak vagy elítéltek javainak zár alá vételéről részint kormánybiztosok, részint a törvényhatóságok, sőt rögtönítélő vegyes törvényszékek is rendelkeztek: annál fogva mind a kormánybiztosok, mind a törvényhatóságok oda utasítottak, hogy honárulási vétek felmerülése esetében, erről jelentésüket, az illető vétkeseket terhelő adatokkal együtt, javaiknak zárlati biztosítása mellett az igazságügyministeriumhoz tegyék meg, minek folytán a vég és állandó elzárólast az igazságügyministerium rendelendi meg, s az átvétel és további kezelés iránti intézkedések végett a pénzügyministerium intézkedendik.

Debreczen, május 2-án 1849.

Kossuth Lajos
az ország kormányzó elnöke

Közlöny, 1849/95. szám (máj. 3.) 349. p.

3.

Rendelet

1252, 1253, 1254, 1293, 1306, 1307, 1319.

A honárulás vétkével terheltek javainak elfoglalásában, s lezárolásában szükséges egyformaság, költség kímélés és önkény megelőzése tekintetéből, az illető hatósági elnökök, és kormánybiztosok által, mulasztás esetében minden kárra nézve reájuk háruló felelet terhe alatt, következő szabályok megtartandók.

1-ör. Honárulási vétek felmerülése esetében, az illető hatósági elnök, vagy kormánybiztos, ideiglenesen mindazon intézkedéseket tegye meg, melyek a vádlottak javainak biztosítására nélkülözhetetlenek.

2-or. Erről jelentését a vádlottat terhelő adatokkal együtt az igazságügyi ministeriumnak rögtön adja be, s meddig onnan, a javak végelzárólasta meg nem rendel-

tetik, azokból ideiglenesen valamit eladni, felhasználni, vagy bármilyen célra fordítani tilalmazzatik.

3-szor. Ha a lezárolásnak az igazságügyi ministerium helyét nem találja, a javaknak előbbi állapotjába leendő visszahelyezése iránt, az illető hatósági elnök vagy kormánybiztos utasítást innen veendő.

4-szer. Ha pedig a lezárolás itten kimondatnék, valamint a javak átvétele, összeírása s kezelése iránti intézkedés végett, a pénzügyministerium, ügy tudomásul és alkalmazkodásul az illető hatósági elnök vagy kormánybiztos is innen értesíttetni fognak.

Kelt Debreczenben május 15-kén 1849.

Igazságügyiminister
Vukovics Sebő

Közlöny, 1849/198. szám (máj. 18.) 401. p.

(Sarlós a lefoglalt javak vonatkozásában egyedül ezt a rendeletet vette fel az 1848/1849-es „büntetőjogi rendelkezéseket tartalmazó jogszabályok jegyzéké”-be, *Sarlós* 1959, 363.)

4.

Rendelet

A had- és védcsapatok parancsnokaihoz.

Tapasztaltatván az ország több vidékein, de különösen Árva, Liptó, Túróc és Zólyom megyékben, hogy az átvonuló apró had- és védcsapatok parancsnokai honárulási bűn gyanújával vagy egyszerű feladással terhelt egyéneket saját hatalmuknál fogvást elfognak, s minden előleges vizsgálat nélkül a legközelebbi hatóság börtönébe beküldik, sőt feledve szabadságharcunk magasztos jellemét, arra is kiterjeszkednek jogtalanul, hogy az elfogott vagy eltávozott vádlottak vagyonának egy részét letartóztatván, minden összeírás és felterjesztés nélkül elkobozzák.

Mindezen visszaélések meggátlására ezennel rendeltetik: hogy az országban levő had és védcseregek parancsnokai egyedül alapos vádak nyomán s rendkívül sürgetős esetben foghassanak el honpolgárt; hogy azt írásbeli jelentéssel a legközelebbi polgári hatóságnak átadni tartozzanak; hogy összeírás s becslés nélkül semmi vagyont ne foglalhassanak le, s amit elfoglaltak, azt 48 óra alatt, összeírás mellett szinte a polgári hatóságnak tartozzanak átadni.

Ki e rendelet ellen vét, a hadügyministerium megegyezésével, hadi törvényszék elébe állíttatik, s minden okozott károkból is elmarasztaltatik.

(jún. 8. után)

Belügyminister
Szemere Bertalan

Közlöny, 1849/135. szám (jún. 19.) 509. pag.

(*Sarlós* 1959 jegyzékében szerepel)

5.

Instrukció minisztériumi biztos részére honárulók javai tekintetében
Ferentzy Lajos miniszteri titkár úrnak

Szathmár megye Bizottmánya a honvédelmi bizottmány, és illetőleg az Igazságügyi Ministerium által oda utasított, hogy hazaárulás vétkével terhelt Gróf Károlyi Lajosnak Szathmár megye határai között fekvő Javait összeírassa, és az Álladalom javára lezároltassa.

A Bizottmány ezen rendeletnek már annyiban eleget is tett, amennyiben maga részéről az írt Javak összeírásával Újfalusi Miklóst a tisztí ügyésszel és illető szolgálóbíróval meg is bízta. A pénzügyministerium az ország kormányzóelnöke által legújában oda utasított, hogy az érintett javakat az álladalom részére azonnal általvén, azok valóságos átvétele, s zárlati kezelése iránt a kellő intézkedéseket rögtön tegye meg.

Fő tekintet lévén ezen eljárásnál, hogy egyrészt mellette a legnagyobb rend és pontosság megtartassék, másrészt pedig mind a költséggel, mind pedig az idővel lehető legjobban gazdálkodhassék, erre nézve Ön a Pénzügyi Ministerium részéről ezen eljáráshoz következő utasítással küldetik ki.

1-ör. Mindenekelőtt érintkezésbe teendi magát azon fennevezett egyénekkel, kik Szathmár megye Bizottmánya részéről az írt Javak összeírására már kiküldettek; ezek által az érintett Gróf Károlyi Lajosnak minden néven nevezendő Szathmár megyében található ingó és ingatlan Javainak s követeléseinek eszközlendő összeírásában befolyással leendő és megtörténvén eszerént minden egyes Jóságoknak és ingóságoknak pontos összeírása, melynek egy példánya ide felterjesztendő, azokat tüstént a szokott ünnepélyességek és formák megtartása mellett a törvényes Bizonság jelenlétében az álladalmi kincstár részére tüstént ált is veendi.

2-or. Miután értesültem aziránt: mikép a szóban lévő javakra nézve több rendbeli fictitius szerződések vannak kötve, melyek az álladalomnak materiális kárt, — Gr. Károlyi Lajosnak pedig netaláni bíróilag leendő felmentése esetében hasonlókép zavart okozhatnának; — ha ezen eljárásnál némely ingóságok már eladottaknak lenni állíttatnának, ezeket Ön az összeírásba ugyan befoglalandja és illetőleg az álladalmi kincstár részére ált is veendi, hanem magára a kellőleg feljegyzendő követelésre nézve mindgyárt ott a hely színén a szükséges nyomozást megteendő, és a követlőket követeléseikkel egyetemben véleményes Jelentése kíséretében a Pénzügyi Ministeriumhoz utasítandja.

3-or. Ha valami ingóságok időközben eladottaknak vagy elsikkasztottak lenni találtatnának, ezekre nézve Ön oda utasíttatik, hogy az elsikkasztásnak minden körülményeit mingyárt ott a helyszínén a lehető legnagyobb szigorral vizsgáltassa meg, azon tisztviselőket, kik az elsikkasztásnak részesei voltak, hivatalaikból tüstént bocsássa el, és helyeiket hú, és az álladalom érdekéhez ragaszkodó alkalmas egyénekkel ideiglenesen töltsse be. Miről a jelentés a szükséges oklevelekkel ellátva szinte megteendő lesz.

4-er. Minthogy érintett Gróf Károlyi Lajos mindaddig, míg felette a hazaárulási bűn bíróilag ki nem mondatik, elítéltetnék, és javai az álladalom tulajdonának nem tekintethetik, erre nézve a jóság kezelésének módja változatlanul meghagyatik, Ön mindazáltal oda utasíttatik, hogy amennyiben a kezelési rendszerben valami kárt

vagy pedig hijánt észrevenne, azeránt ide tüstént véleményes Jelentést s illetőleg javallatot tegyen.

5-ör. Érdekében állván az Álladalomnak a Gróf Károlyi Lajos féle jószágokat tökéletesen ösmérni, erre nézve Önnek egyik fő feladata leend azokról egy minden tekintetben pontos leírást készíteni, és véleményezőleg azeránt nyilatkozni, vajon azon esetre, ha ezen Javak az Álladalom tulajdonává válnának, hogyan vélné azokat kezelendőknék?

6-or. A gazdaság folytatásához nem szükséges, az uradalmi pénztárakban netán található és ezentúl begyűlendő pénzeket, jelesül az arany és ezüst pénzt közvetlenül Debreczenbe a főpénztári fiókhivatalhoz, a pénzjegyeket pedig a szathmári sóhivatalhoz szállítandja.

Végtére, hogy az Álladalomnak ebbeli intézkedései a dolog végső eldöntéséig sértetlenül feltartassanak, s illetőleg, hogy az a hűtlen kezelésből eredő kártól is megóvattassék, Ön oda utasíttatik, hogy befejezván az áltvételi működését, további rendelésig Szathmár megyében s jelesen pedig a Károlyi Lajos féle Jóságok valamelyikében maradjon, és ott a kezelésre — egyedül azomban annak hűségére és tisztaságára nézve — szoroson felügyeljen.

Napidíjai s úti költségei fejében Önnek előlegzés gyanánt számadás terhe alatt 300 pft (pengőforint) a főpénztári fiók hivatalnál utalványoztatott.

1849. április 20.

(Pm, 1849, ún. jogügyi, 4450. pü. szám. fogalmazvány javításokkal. Fogalmazó Szepessy Mihály tanácsos. pag. 3. —)

6.

Jegyzék a honárulás miatt lefoglalt javakról

A jegyzék nem adhat teljes névsor, mert:

- 1) a megmaradt iratok alapján készült,
- 2) kisebb jelentőségű ügyekből egyet-egyet vettünk fel a típus bemutatására.

Statisztikai észrevételek:

150 eset közül a legtöbb: külföldre vagy ellenséggel távozás,

utána: nem szerepel az ok

harcol az ellenség oldalán vagy hivatalt vállalt (vésztörv. 5.§ a/ e/)

segíti az ellenséget (5.§ b/)

izgatás (5.§ a/ c/)

külön kategória: cs. kir. biztos

az 1723:IX. tc. alapján bűnös

a temesi Comité tagja

8 esetben találtunk olyan adatot, amely a javak zár alóli felmentésére vonatkozott.

A szereplő személyek társadalmi állása:

legtöbb: arisztokrata és egyházi személy
 majd: kormányhivatalnok
 törvényhatósági tisztviselő
 katona
 „polgár”
 birtokos
 szerkesztő
 megjelölés nincs

Egyszerű lakosok nagy számban a következő vidékekről:

Délvidék (Bács megye, Temes megye, Torontál megye, Arad)
 Dunántúl (Győr megye, Tolna megye, Komárom megye)
 Felvidék (Sáros megye, Bars megye, Bakabánya, Besztercebánya, Eperjes)
 Királyhágón túli részek

Veninger Ferenc díjazó említést tesz (1849 június) még Almásy-, Török-, Szőgyény- stb. vagyonokról, amelyeket Ludwigh János az ő gondjaira bízott, és amit később az Országos rendőrségnek adott át, az pedig a közvádlónak. Mi ezek nyomát az átnézett iratokban nem találtuk.

1. Alkér Antal tanácsos, Pest város

- az osztrákoktól hivatalt vállalt, majd velük távozott
- neje igényt tart az elkobzott javakra

2. gr. Althan Ferdinánd

- a vétség megjelölése nélkül
- a **kormányzó** rendeletére zárolt **kelcei uradalom** (Zemplén megye) leltárát Boronkay Albert kormánybiztos megküldi. **1849. jún. 14.**

3. br. Ambrózyak: Lajos, György, István

- **Lajos**: az **1848. okt. 29-i OHB-végzéssel** törvényen kívül helyezett temesi Comité elnöke, volt főispánhelyettes
 - (1848. máj. 4.) Az alispán temesi javait lefoglaltatta (IM-határozat nincs)
 - 1849. máj. 24. „a honárulással vádlottak zár alá vett javainak kezelésével megbízott választmány” (megyei) megküldi **remetei és gyarat** javainak összeírását
 - 1849. jún. 12. pénzügyminiszteri biztos Lajos és György birtokain Knézy Antal. IM-határozat van, ítélet nincs; eszerinti intézkedésre utasítja a Pénzügyminisztérium a miniszteri biztost.

– **György:** lefoglalt gabonájából 200 mérő eladását engedélyezi az IM, Államalmi ügyészi osztály Temesvár városnak, hogy pénzhez jusson a város. Elszámolás a Pénzügyminisztériumnak. 1849. júl. 18.

– **István:** lefoglalt javainak jegyzéke (1849. június)

4. az *auraniai* perjel (külföldön) **szárcsai uradalma** (Torontál megye) vonatkozóan kormányi intézkedés nincs. (Az országgyűlés 1848. július 26-ai ülésén Bogdanovics Vilibáld torontáli képviselőnek volt egy zárolást javasoló, de visszavett indítványa; 144. szám) Az uradalmi felügyelő bérlő a majorsági földeket. Hertelendy Miksa kormánybiztos (Torontál) azonnali intézkedést kér az Igazságügyi Minisztériumtól megválaszolatlan kérdések miatt. 1849. jún. 5.

5. *Babarczy Antal*

– a Helytartótanács tanácsosa volt, 1849-ben cs. kir. biztos (Pest megye), a nyári hadjárat idején a főparancsnokság melletti Landes-Commissariats Directorat igazgatója, később nagyváradi kerületi biztos.

– 1849. márc. 22-én Vukovics Sebő kormánybiztos jelenti a Honvédelmi Bizottmánynak, hogy szentesi (Csongrád megye) 1 telkét elkoboztatta; zárgondnokul Boross Sámuel szentesi polgármestert nevezte ki (HB–IM intézkedés, a Pénzügyminisztériumot nem értesítik)

– zár alatt hódmezővásárhelyi háza

– zárgondnok Jeney Imre tiszti ügyész (Csongrád). 1849. máj. 20.

– 1849. okt. 18. a K. K. Ungarischer Cameral Hauptzählamt 1849. okt. 4-i belügyminisztériumi határozat alapján a rebellesektől elszenvedett kára miatt — tekintettel hűségére — 3000.– Ft CM.-t fizet ki számára a rebellesek javainak terhére.

6. *Bács megyei lakosok:* Ófutak, Kulpin, Piros, Kiszács, Begecs, Ókér helységekből.

– ingóságok lefoglalása, 1849. július 17. (leltár nincs)

gr. *Baillet de Latour, Theodor Lásd:* gr. *Latour, Theodor, Baillet de*

7. *Barlanghy László*, kir. ágens (külföldön)

– 1849. jún. 29. szemerei birtoka (Komárom megye) zár alatt, amelyet Vukovics Sebő rendelt el (még korábban, de időpontot és okot a jelentés nem ad meg)

– az Igazságügyi Minisztérium Komárom és Bars megyei birtokai jövedelmét lefoglaltatja, amelyet letéteményként kell kezelni, „nehogy külföldre kerüljön a magyar föld jövedelme”. 1849. jún. 26.

8. *Becsei Károly*, kamarai sószállító (kivégzett)

– 1849. június–július: Farkas János államügyész felülvizsgálata során azt a véleményét fogalmazta meg, miszerint kötött ugyan az elítélt szerződést a Cameral Verwaltung-gal só szállítására, de ténylegesen nem szállított, így a véstörvényszéki eljárás helyett elég lett volna a köztörvényi, fenyítéssel. Elkobzott vagyona ezért özvegyének visszaadandó —, ha már életét nem

adhatják vissza. — Voltak szerződésbeli társai is. Szerződésbeli előlegek visszafizetési procedúrája.

9. *dr. Bee Antal*, cs. kir. ig. főorvos (ellenséggel távozott)

– 1849. jún. 17. A közvádli Kapocsi Imre az 1723:IX. tc. alapján állomáshelyének elhagyása miatt feljeleni az Igazságügyi Minisztériumnál. Engedélyt kér **ingóságai eladására**.

10. *Bezerédj Miklós*, c. püspök, veszprémi kanonok

– 1849. máj. 31. Hunkár Antal kormánybiztos (Veszprém m.) a püspök család (Vas megye) és zalakoppányi (Zala m.) javainak lefoglalásáról értesít, és a szolgabíró által felvett leltárat küldi.

11. *Biringer Mátyás*, főpostaigazgató, Pest

– 1849. máj. 9. A Belügyminisztérium a Közlekedési Minisztériumhoz továbbítja zárolt birtokai **gondokának**, Nátl József szegedi h. főpostaigazgatónak a jelentését.

12. *hg. Breckenheim Ferdinánd*

– 1849. ápr. 25. **Kormányzói** rendelet az átvételről, miután Szemere Bertalan kormánybiztos (felsőmagyarországi) már korábban lefoglalta az **Abaúj és Zemplén** megyei javakat.

– 1849. máj. 5-én törvényes formák között történt meg a javak lefoglalása: a **sárospataki vár és uradalom, a regéci uradalom** (2 város, 16 falu, 2 puszta). — Ítélet nincs, ezért Gönczy Gedeon tokaji állami ügyvéd mint **miniszteri biztos** ügyelt, hogy a kezelési mód ne változzon.

13. *br. Bruckenthalok*: id. és ifj. József, Károly

– 1849. jún. 11-ei jelentés szerint elkészültek fentiek **kolozsvári, fogarasi, szebeni és szombatfalvai** lefoglalt javainak összeírásai.

– az erdélyi **állodalmi javak igazgatósága** kolozsvári, fogarasi, **Küküllő megyei, bényei, bethlenszentmiklósi** lefoglalt javakat regisztrál.

14. *Bublik István*, rk. esperes plébános, Verebély

– izgatás, saját költségén újoncokat állított a magyar kormány ellen, majd távozott az ellenséggel

– 1849. jún. 21. Justh József főispán, **kormánybiztos** (Bars) felterjeszti az általa lefoglalt **ingóságok** jegyzékét.

15. *gr. Csáky Tivadar*

– 1849. máj. 31. **Abaúj megye** lefoglaltatta és összeíratta **kassai** javait. **Zárgondnok** Csorba Károly ügyvéd. **IM-határozat** nincs.

16. *Cseh Antal*, birtokos, Bács megye

– **államügyészi** vélemény: mivel semmi terhelő adatot nem jelentett róla Haczell Márton kormánybiztos (Bács), s csupán a szerbek elől menekült családjával, így igazoltnak tekinthető. A **zár alól** javait már feloldották. (1849. jún. 26. ügyészi felülvizsgálat).

17. *Czigler Ignác*, osztrák tábori főpap, volt magyar főpap és lekéri apát, edictaliter a véisztörvényszék elé idézve

- izgatás, hivatalt elhagyott, ill. vállalt az ellenségnél, ellenséggel távozott
- 1849. jún. 12. Kapocsfi Imre pesti közbíró jelentést tesz a budai szállásán (Úri u. 50.) lefoglalt ingóságokról; az eladhatást veti fel.
- 1849. jún. 26., júl. 1. Justh József főispán és kormánybiztos (Bars m.) jelenti, hogy a lekéri apátsági javait a VKM a vallásalap részére a megye törvényhatósága által zároltatta, és a jövedelmet is a vallásalapi pénztárhoz rendelte.
- A lekéri lelkész kéri vissza a volt apát javai közt talált templomi szereket, Mednyánszky Cézár HM-osztályvezető pedig a szállásán talált katonai parochiális levéltári iratokat. — Lekéri apátsági leltár: Lekér és Oroszka (Bars m.), jún. 21.

18. *Czindery László*, Somogy megye főispánja, cs. kir. biztosa, 1849. jan–ápr.

- 1849. máj. 23. – jún. 11. Noszlopy Gáspár kormánybiztos (Somogy) Czindery javait lefoglalta; zárgondnokul Boncz Endre ügyvédet jelölte ki (Közölny-rendelet, máj. 15., 18. alapján). Somogy megyei összefró választmány összefrást készít, zárol és a zárgondnoknak ünnepélyesen átad a caput bonorum Szigetvárott, a szentmihályfai jószágban, a ladi uradalomban. A kormánybiztos engedély nélkül elad, ill. uradalmi jövedelmet felhasznál, mire a Pénzügyminisztérium tiltakozik az eljárás ellen. 1849. júl. 28.

19. *Dalmer*, pesti kávé

- 1849. jún. 24. Dolezsál Tamás pesti kávé és háztulajdonos Dalmer lefoglalt kávéháza bérletéért folyamodik.

20. *Dézsán Ákos* (Deschan Achill) szolgabíró, Temes megye, a temesi Comité tagja

- 1848. okt. 29. OHB-végzéssel törvényen kívül helyezve (vö. br. Ambrózy).
- 1849. jún. 12. A Pénzügyminisztérium Knézy Antal miniszteri biztost eligazítja: IM-határozat van, de ítélet még nincs.
- 1849. júl. 26. Az Igazságügyi Minisztérium átküldi a Pénzügyminisztériumnak a bukovecki javairól máj. 5-én felvett leltárat, és felszólítja az intézkedésre.

21. *Divéky Antal*, másodalispán, Árva megye

- az orosz sereg tábornokától fogadott el megbízást
- 1849. jún. 27. az Igazságügyi Minisztérium véisztörvényszék elé utalja ügyét. Utasítja Madocsányi Antal kormánybiztost (Árva m.) ottani javainak zárolására, és erről értesíti a Pénzügyminisztériumot.

22. *Dorner Ede*, alispán, Győr megye

- az ellenséget segítette
- 1849. máj. 23. óta őrizetben. Kérelemmel fordult a kormányzóhoz ügye intézése érdekében.

- 1849. júl. 17. Az **Igazságügyi Minisztérium** ügyét a véisztörvényiszték elé utalja. Utasít javai zárolására. A Pénzügyminisztériumot is eszerinti intézkedésre kéri.
- 23. *Döry Gábor*, a királyi tábla bírāja, Tolna, Fehér, stb. megye cs. kir. biztosa
 - 1849. jún. 13. A köztádló a pesti szállásán Hajnik Pál országos **rendőrigazgató** által zárolt ingóságait maga is zárolta, összeíratta. A köztádló jónak látná a javakat **eladatni**, hogy „bűneiért lakoljon”.
- 24. *Dubraviczky Simon*, volt minisztériumi osztályigazgató tanácsos, majd az ideiglenes osztrák polgári közigazgatás osztályigazgatója. Az ellenséggel távozott, röviddel ezután meghalt.
 - 1849. jún. 12. **Budai és szelei vagyona zár alá**li felmentésének elrendelése.
 - 1849. jún. 22. A Pénzügyminisztériumnak nem kell intézkednie, mivel még zár alá sem vette a javakat.
- 25. *Durmán Mihály*, tisztartó br. Ambrózy nál
 - a temesi Comité szolgálatában; átszökött a temesi várba
 - 1848. okt. 29. **OHB-végzéssel** törvényen kívül helyezve (vö. br. Ambrózy)
 - 1849. máj. 24. A „honáruállással vádlottak zár alá vett javainak kezelésével megbízott **választmány**” megküldi csekély **gyarmati** javainak leltárát.
- 26. *Endrédi*, kapitány
 - osztrákokkal közösen harcol
 - 1849. jún. 13. A köztádló pesti szállásán lefoglalt **ingóságok** eladhatásáért folyamodik.
- 27. *Eötvös József*, kir. jogügyigazgató
 - vádemelés: nem ment Debrecenbe, az ellenségnél hivatalt vállalt, majd velük távozott (d. n.). Lefoglalt javait összeírták.
- 28. *Eötvös Pál*, volt kamarai titkár, volt pénzügyminisztériumi tanácsos
 - hivatalt vállalt (Camerál Verwaltung), majd az ellenséggel távozott
 - 1849. jún. 28. javainak zár alá vétele. A pénzügyminiszter értetlenségét fejezi ki e fölött.
- 29. *gr. Falkenheim Ödön*
 - 1848. ápr. 26. a **girincsi uradalom** (Zemplén m.) összeírását megkapja a Pénzügyminisztérium.
- 30. *Farkas Ferenc*, a székesfehérvári káptalan főprépostja és
- 31. *Farkas Imre*, éneklő kanonok
 - az **Igazságügyi Minisztérium** 1849. jún. 24-i rendeletére Batthyány István kormánybiztos lefoglalta a fentiek ingó–ingatlan javait. A Minisztérium véisztörvényiszték elé utalja ügyüket (jún. 28.).
- 32. *Fogarassy Mihály*, nagyváradi r. k. püspök, tanulmányi igazgató; a magyar püspöki kar 1848 októberi felségfolyamodásának átadója; az ellenséggel távozott

- 1849. jún. 17. Kapocsfői Imre közbíró ingóságainak eladhatása iránt kért engedélyt az Igazságügyi Minisztériumtól.
 - 1849. júl. 13. A pénzügyminiszteri biztos, Mikolczy Lajos jelentése szerint csak olyan javai vannak, melyek a káptalani birtokok és beruházások jövedelméből öt arányosan illették. — Termények eladásából 3700.- Ft haszon, amit a nagyváradi sóhivatalhoz fizettek be. (Állampénztári kimutatásban nem található.)
33. gr. *iff. Forgách Antal*, cs. kir. biztos (Heves megye, nyitrai kerület)
- 1849. máj. 25. Repeczky Ferenc kormánybiztos (Nógrád megye) a gácsi uradalom leltárát küldi.
34. gr. *Forgách József*, kémkedés — a magyar bankjegyeket nem fogadja el
- 1849. máj. 25-én a komáromi vésztörvényszék felmenti, ezért az Igazságügyi Minisztérium Nógrád megyei javai (gácsi uradalom) zár alóli feloldását rendeli el (jún. 23.).
35. gr. *Forgách Sándor*
- 1849. máj. 9.: javainak zár alá vételei: drahi, frázsi, varbói, susanczi leltár.
 - 1849. jún. 12. IM-határozat van, ítélet nincs.
 - 1849. jún. 19. Felesége javainak kivizsgálása (Bubla Ágoston váci püspöki jószágigazgató, miniszteri biztos).
36. *Gaál Ede*, gyulai
- Windisch-Graetz megbízásából Fejér megye cs. kir. biztosa, majd Pest és Tolna rendkívüli biztosa, 1849 őszétől szegedi kerületi főbiztos.
 - 1849. jún. 18. A közbíró szerint bűnössége nyilvánvaló; vizsgálat nem szükséges; lefoglalt javai eladását javasolja.
37. *Galliczenstein* zsidó
- 1849. febr. 18. óta Puky kormánybiztos rendeletéből ok megjelölése nélkül „honárulási gyanú és vád miatt zár alatt” vannak javai — Komárom megye június 29-i jelentése.
38. *Gombos Bertalan*, kir. jogügyigazgatósági ügyész, hivatalt vállalt, majd távozott az ellenséggel
- 1849. jún. 17. Kapocsfői Imre közbíró az 1723:IX. tc-re hivatkozva lefoglalt ingóságai eladását javasolja.
39. *Gosztonyi Miklós*, felváltószéki volt elnök, cimborált az ellenséggel, megszökött
- 1849. jún. 22-én az Igazságügyi Minisztérium javait biztosítási zár alá véteti Nógrád megyében, és erről értesíti a Pénzügyminisztériumot is.
40. *Graffay Károly*, kir. ügyész (Duschetket kihallgatta 1849-ben) hivatalt vállalt, majd megszökött az ellenséggel
- 1849. jún. 18. A közbíró lefoglalt ingóságainak eladását javasolja.

41. *Gyertyánffy Dávid*, babdai

- 1849. jún. 5. Hertelendy Miksa kormánybiztos (Torontál) jelentése: Pesten hivatalt vállalt, majd továbbmenekült. Gaádi javainak leltára máj. 16-ról, amit a megyei törvényhatóság készített. Fiainak kérelme a jószág iránt, mivel anyai rész (máj. 17.).

42. *gr. Gyulay Ferenc*, tábornagy, 1849 júliusától osztrák hadügyminiszter

- 1849. júl. 25-én Boros József állami ügyész megkezdi a javak zárolását: Arad megye, Szabolcs megye. — Bevétel Arad megyei jövedelmeiből: 8100.- frt CM. és 4100.- frt CM. (az aradi sóhivatalhoz). — 2400.- frt haszonbér foglalás (Szabolcs m., Maczos puszta).

43. *Habsburg család**Károly főherceg*

- 1849. jún. 19-én fejeződött be a ráckevei uradalom összeírása, zárólása a Pénzügyminisztérium részéről.

a nádor, István főherceg

1.) nádori pénztár

(cassa regni, ország pénztára)

- 1849. máj. 24. egyenleg: 58 253.- pfrt

ebből hadi célra: 15 000.- pfrt

2 Vodiáner-váltó: 25 000.- pfrt

Vodiánerék a 2 váltót visszafizették

fizettek még: Alcsútra; nádori hivatalnokoknak

maradvány: állampénztárba, jún. 22.

Szegedre; ahol különféle kifizetéseket teljesítettek belőle.

(1849. szept. a pénztár osztrák vizsgálata szerint a nádori hivatalnokoknak tett kifizetések: 3526.- frt kivételével a kifizetések törvénytelenek, tehát megtérítendők.)

2.) Margitsziget: ideiglenes gondnok (terv: népkert lesz jún.)

3.) várpalota: Veninger Ferenc díjazó az ideiglenes gondnok-főfelügyelő (mást is kezel; később átadja a felügyelést az ORPO-nak, amely köztársasági kezelés alá adja) összeírás folyik.

4.) Pest megyei birtokok: Piliscsaba, Üröm, Borosjenő

- 1849. jún. 8. kormánybiztosi jövedelem-kimutatás + teendők; ideiglenes zárgondnok

- 1849. júl. 13. az uradalom átvétele (Mérey Károly pénzügyi titkár)

5.) alcsúti uradalom (Fejér megye):

- 1849. máj. 27. pénzügyminiszteri biztos Balás Ágoston titkár

- 1849. júl. 13. az uradalom átvétele (Mérey Károly pénzügyi titkár)

6.) kisjenői uradalom (Arad megye):

- 1849. márc. 28. a kormánybiztos saját hatáskörben lefoglalta; összeírás

– 1849. **ápr. 15.** Kossuth kormányzó a Függetlenségi Nyilatkozat értelmében utasítja a kormánybiztost a zárolásra, amíg a Pénzügyminisztérium intézkedik.

7.) **tiszaszentmiklósi uradalom** (Torontál megye):

– 1849. **máj. 1.** a Pénzügyminisztérium részéről átvételre kijelölve a becskerekai állami ügyvéd Hollósy Mihály

– 1849. **júl. 20.** összeírás elkészült.

Összes állami készpénz-bevétel a nádori javakból:

1849. jún. 22. nádori pénztár (eddig letét) 16 934.– frt CM.

1849. jún. Alcsút (előleg) 4 000.– frt CM.

1849 Kisjenő (urad. jövedelem) 5 000.– frt CM

Kisjenő 9 000.– frt CM.

Tiszaszentmiklós 1 000.– frt CM.

1849. júl. Tiszaszentmiklós (előleg) 1 627.– frt CM.

44. **Halasy Ede**, alispán (Komárom)

– 1849. **jún. 10.** az **Igazságügyi Minisztérium** a vésztörvényszéki eljárást felfüggeszti, de fenyítő bíróság elé utalja az ügyet. Javainak zárlatát feloldja (Komárom, Heves m.)

– 1849. jún. 18. a **Pénzügyminisztérium** intézkedésre utasítja Újházy László kormánybiztost (Komárom m.).

45. **Hám János**, szatmári püspök (1828–1848), 1848. nyara – 1849. nyara: kinevezett hercegprímás, majd ismét szatmári püspök

a számításba vett **birtokfajták:**

– szatmári püspöki javak, amelyeket a kincstár megürültnek tekintett érseki kinevezésétől

– érseki javak

– magánvagyon

1849 februárjában fogták el a kompromittáló iratokat (1849. jan. 20-i pásztorlevélben az osztrákok támogatására szólította fel a papságot és a hívőket). Febr. 18-án hálaadó Tedeum-ot tartott; pénzzel segíti az osztrákokat; velük menekül 1849. ápr. 22-én.

1849. **ápr. 10.** a megürült szatmári püspöki ingó javak árveréséből 13.000.– frt CM. **bevétel**, ugyanitt **pénzügyi biztos:** Szögyény Lőrinc (érseki kinevezésétől 1849. jan. 1-ig), majd Tury István

1849. **ápr. 28.** **kormányzói** intézkedés az **Esztergom megyei érseki javak** lefoglalásáról.

1849. **máj. 10.** **érseki javak** (8 uradalom; kevés majorság, legkisebb uradalmak: nagyszombati, pozsonyi) zár alá vétele, **zárgondnok** kinevezése Jeszenák János **kormánybiztos** (Nyitra, Pozsony) által — szállítás innen a katonaság szükségletére.

1849. **máj. 17.** Az **igazságügyi miniszter** rendelete az **érseki javak** lefoglalásáról (Scitovszkyval együtt).

1849. máj. 24. az érseki javak igazgatója szerint Hám János az érseki javakat nem vette használatba (ti. a pápai megerősítésre várt ezzel). — A zárgondnok kinevezését nem tartja célszerűnek, mert csak a költségeket növelné. — A Pénzügyminisztérium intézkedik, hogy az esztergomi kormánybiztos legyen a miniszteri biztos (Palkovics Károly).
1849. máj. 25. érseki, Bars megyei javak összeírása, zárgondnok Nagysallói, verebélyi uradalmak. Nyomozati anyag ugyaninnen.
1849. máj. 25. Nógrád megyei érseki javak összeírása: drégelyi uradalom.
1849. jún. 6. a szatmári püspöki javak (zsadányi, batizi, vasvári alapítványi javak, szatmári városi alap) lefoglalása veszélyezteti az alapítványokból fenntartott intézmények létét. (Lefoglalásuk 1849. máj. végén; fenti tárgyanban jún. 28-án a Pénzügyminisztérium intézkedést kér az Igazságügyi Minisztériumtól.)
- (A lefoglaláskor nagy pusztítás történt a szatmári püspöki magánvagyonban —; kármegállapítás 1850-ben; a kir. jogügyi igazgató vizsgálódik az eljárás során; — az osztrák udvar már 1849 nyarán „ejtette” Hámot.)
1849. jún. 12. Nyitra megyei érseki javakat zár alá helyezik: Egerszeg, Üzbég, Chinorán. Ezt is az esztergomi kormánybiztos felügyeli; a zárgondnokot a Pénzügyminisztérium felmenti (jún. 21.).
1849. jún. 13. a kormányzó felsővidéki érseki birtok átvételét rendeli el a Pénzügyminisztériumnak, hogy az ottani élelmet a hadsereg rendelkezésére bocsássák. Kruplanicz jószágigazgatót elmozdítja.
1849. jún. 15. Buda, Úri utca, érseki ingóságok (ezüst) összeírása. Kapocsfői közvádoló előterjesztése így hangzik: mivel honárulása kétségen kívüli, az igazságügyminiszter az állami tulajdonjogot mondaná ki, hogy a többi helyen is intézkedni lehessen a lefoglalás iránt — A közvádoló kérdése a Pénzügyminisztériumtól: hová kerüljön az ezüst? A válasz szerint a díjazó hivatalhoz kellett volna küldenie, de a levelet már nem küldték el (júli. 13.). (Nem szerepel az állampénztári bevételek között.)
1849. jún. 20. Szatmárnémeti városbeli összeírás püspöki javakról a máj. 17-i IM-rendelet alapján.
1849. jún. 23. Esztergom megyei érseki javak összeírása és zárolása; zárgondnok — a kormányzó ápr. 28-i rendelete alapján. (igen értékes részletes összeírás)
1849. jún. 24. püspöki ingó vagyonból befolyt jövedelem: 11.600.– pfrt.
1849. jún. 25. Szatmár megyei, zsadányi püspöki javak összeírása IM-rendelet alapján (máj. 17.).
1849. júli. 1. Bars megyei zárolás, zárgondnok.

46. *Haulik György* zágrábi püspök

1848. okt. 14. **OHB-rendelet** honárulás miatt Magyarországon fekvő minden egyházi javait és jövedelmét zár alá vétet, és a megyéjéhez tartozott Muraközt a szombathelyi püspökséghez kapcsolta. A Pénzügyminisztériumot utasítja miniszteri biztos kinevezésére a zárolás végett.

1849. jún. 6-án Hertelendy Miksa kormánybiztos (Torontál) a **billéti uradalomról** azt jelenti az Igazságügyi Minisztériumnak, hogy az OHB-rendelet után zárolták ugyan, de a hadi események miatt sem leltárt nem vettek fel, sem gondnokot nem neveztek. (A zárolást a törvényhatóság és nem a Pénzügyminisztérium foganatosította.)

47. *Havas József* cs. kir. biztos (Buda, Pest, Óbuda), korábban helytartótanácsi, majd minisztériumi hivatalnok

1849. máj. 2-án és 3-án **Pest város** zároltatja a város területén lévő ingó-ingatlan javait; ideiglenes zárgondnok Ledniczky Mihály ügyvéd.

1849. jún. 30-ig a Pénzügyminisztériumnak nem volt tudomása a zárolásról.

48. *Hedry Ernő* (Erneszt), alispán, cs. kir. biztos (Sáros megye)

1849. jún. 12-én a **Pénzügyminisztérium** Göntzi Gedeon tokaji állami ügyész (Zemplén megye) a javak zárolására utasítja azzal, hogy tartsa szem előtt, hogy ítélet még nincs.

1849. nov. 30-i kimutatás szerint az **osztrák** kincstártól 340.–, 100.–, 500.– frt CM. kártérítést kapott.

49. *Hentzi Henrik*, cs. kir. katonatiszt, budai parancsnok

1849. jún. 26. Újházi László **kormánybiztos** (Komárom) letiltatta a gr. Eszterházi-féle tatai uradalomnál lévő kamatozó tőkepénzét, ami 11.353.– pfrt volt.

1849. okt. 31-ei kimutatás szerint 1200.– frt CM-t kapott.

50. *Hernoegger* (Hernegger, Herneggen) *Antal*, r. k. lelkész (Kóka) és51. *Mericzay János*, r. k. lelkész (Szecső) kivégzettek.

1849. ápr. 6., ill. 7-én egy **katonai törvényszék** (Damjaniché) halálra ítélte és főbe lőtte őket. Hernoeggernél az elítéltetés oka ismeretlen; állítólag volt káplánja személyes bosszúja játszott közre.

Mericzay borral nem tudott szolgálni, s ez lett volna lefogásának közvetlen oka. Javaikat zárolták. (A katonai rögtönítélő bíróság polgári személyekre nem volt illetékes.)

1849. máj. 7–9-én az Igazságügyi Minisztérium átküldte a Pénzügyminisztériumnak Mericzay ezüst ingóságait. Az ezüst a debreceni beváltó hivatalhoz került 106.– frt értékben (máj. 25.).

52. *Hlavács János*, eperjesi

cimborálás, szökés az ellenséggel

1849. jún. 15. A kormánybiztos (Sáros megye) vizsgálatot folytatott, javait zárta.

IM-határozatról nem tud a Pénzügyminisztérium.

53. *Hrebenda János*, háztulajdonos orvos (Pest város)

Hurban hadi orvosa, menekült az ellenséggel.

1849. jún. 19. Kapocsfi Imre pesti közbíró két, bérlők által lakott házát eladandónak véli.

54. gr. *Hunyady Ferenc*

1849. júl. 22-én terjeszti fel Újházy László kormánybiztos (Komárom) a lefoglalt ingó–ingatlan javak jegyzékét, amelyeket

1849. áprilisában Damjanich tábornok foglaltatott le és Vukovics országos biztos hagyott helyben. Gr. Hunyadynak a komáromi várban katonáskodó fia magát kártalaníttatni kéri. Újházy utasítást kér a Pénzügyminisztériumtól.

55. *Joannovics Döme*, mérnök (Pest város)

A szerbek és Jellasics mellett nyilatkozott, fiai ott harcolnak, az ellenséggel távozott.

1849. jún. 18. Kapocsfi pesti közbíró a belvárosi házát eladhatónak véli.

56. br. *Jósika Samu*, br. *Jósika Lajos*, br. *Jósika János*

Csány László erdélyi teljhatalmú kormánybiztos 1849. ápr. 21-ei rendeletére lefoglalt birtokok: kolozsvári ingó–ingatlan, szamosfalvi, buzai ingó–ingatlan (leltárak: május, június–július), Torda, Doboka, Kolozs megyei birtokok, Mikes, Budatelek, Branyicska (Hunyad megye), Szentlászló, Csákygorbói, szilágyosmlyói birtokok.

57. gr. *Károlyi Lajos*, volt nyitrai főispán, cs. kir. biztos

1849. febr. 16-án a Pénzügyminisztérium OHB-érdeklődésre azt válaszolja, hogy gr. Károlyi Lajos javainak zárolásáról nincs tudomása.

1849. márc. 29-én az OHB (Nyáry Pál) zár alá véteti gr. Károlyi Lajos összes javait, mivel az ellenség szolgálatában állott.

1849. márc. 30. IM-határozat.

1849. márc. 31-én az Igazságügyi Minisztérium rendeletet küld Békés és Csongrád megyéknek a zárolás végrehajtásáról.

1849. ápr. 8–12., zárolás és jelentés erről Békés megyében. Zárgondnokot jelöl a megye.

1849. ápr. 10., 11. Csongrád megyei zárolás és jelentés.

1849. ápr. 20-án a Pénzügyminisztérium a gróf Szatmár megyei birtokaihoz miniszteri biztost küld ki Ferentzy Lajos titkár személyében. Utasítást ad; mivel ítélet nincs, a javak nem az államéi; intézkedéseket eszerint hozzon.

1849. ápr. 23., 24. A Pénzügyminisztérium a Békés megyei jószágokban Szentleányi József temesi pénzügyigazgatósági ülnököt bízta meg a **miniszteri biztosi** teendőkkal. Zárolás, összeírás.
1849. ápr. 25. Csongrád megyében szintén Szentleányi a **miniszteri biztos**. Itteni birtokok: **Vásárhely** 1/3-a, **puszták** (derekegyházi, szentesi, királysági, hegyesi, bökényi, héthalmi), **csányi dohány kertészség** 1/2-e. (Jún. 14-én javaslatokat tesz a későbbi gazdasági ésszerűsítésekre.)
1849. máj. Ferentzy miniszteri biztos jelentése a **szatmári** javakról (**erdődi**).
1849. máj. 11. **Komáromi gabonáját zár** alá véteti Puky Miklós **kormánybiztos**.
1849. máj. 19. **Csongrád** megyei birtokok zárolása, összeírás, zárgondnok kijelölése (megye).
1849. máj. 22. **Szatmár** megyei birtokok zárolása, összeírás, zárgondnok kijelölése.
1849. máj. 26. **Heves** megyei birtokok összeírása. Újfalussy Miklós **miniszteri biztos**.
1849. jún. 16. **Kenderesi** rész-jószág (Heves m.) összeírása, átvétele.
1849. jún. 21. a **családi közös** birtokokból Károlyi Lajost illető rész (kb. 20.000.- frt) a bírói ítéletig függőben tartva.
1849. jún. 26. a **nyitrai uradalmakból** felszállítandó **gyapjú** (az esztergomi kormánybiztoshoz).
1849. júl. 9. az alföldi birtokok (**Békés, Csanád, Csongrád**) átvétele, összeírása (igen részletes).
1849. júl. 14. **családi közös** (osztatlan) birtokok: **Szatmár-Bereg-Ugocsa-Máramaros-Sáros** megyékben: **misztótfalusi, fehérgyarmati, salánki, muzsai uradalmak, lápospataki, szamosdobi** jószág. A Pénzügyminisztérium szeretne valakit kiküldeni a legközelebbi családi computus idején; iratokat kér.
1849. júl. 22. az **alföldi** jószág II. félévi várható jövedelme: 28.554.- pfrt.
- Kézpénz-bevétel** az államkincstár részére:
- 1849. máj. 5. szatmári jövedelem	15 000.- frt CM.
- 1849. máj. 16. erdődi uradalmi pénztári nemesfém	1 660.- frt CM.
- 1849. júl. Csanád m. (előleg) (Vorschuss)	6 000.- frt CM.
58. **Keszler** (Keszlerffy?) **János**, miniszteri titkár (tanácsos?)
1849. jún. 17. Kapocsfi pesti **közwádló** három **krisztinavárosi** házát árverésre kívánja bocsátani, mert: hivatalt vállalt, feljelentett, főbe lövetett, és családját is szökésre kényszerítette.

59. *Kollár János* (Jan), ev. lelkész (Pest)
pánszláv izgatás, szökés (Olmütz)

1849. jún. 12. Kapocsfői pesti köztudó az „oroszigpropaganda ismert zsoldos hőse”-nek nevezi, és ingóságainak eladását javasolja.

1849. júl. 16. Az Igazságügyi Minisztérium vésztörvényszék elé utalja. Kéri a Pénzügyminisztériumot, hogy Pest megyei javait vegye zár alá.

60. *Kossalkó János*, kir. jogügyi igazgatósági ügyész

Windisch-Graetz bevonulása előtt „kémeskedett”, feladási adatokat gyűjtött. A cs. kir. „hadpolitikai bizottmányhoz” [katonai és polgári központi bizottmány] bírónak nevezték ki.

1849. jún. 18-án a pesti köztudó a fentiek és szökése alapján lefoglalt javait eladhatóknak ítéli.

61. *Kosztits Mihály*

1849. jún. 23. A pesti köztudó jelenti, hogy délvidéki tartózkodása esetleg csak rokoni látogatást jelent és nem az ellenséggel való cimborálást. Javasol igazolási határnapot, és küldi a lefoglalt ingóságok leltárát.

62. *Körmöczy Imre*, kanonok (Nagyvárad)

1849. jún. 15. Kapocsfői köztudó szerint erősen agitált, hírlapokban is. Az osztrák uralom idején Fogarassy Mihály püspöknek segédkezet nyújtva, a hazafias érzelmű tanárokat elmozdította, rabságba vetette. Bécsbe szökött. Kéri javai eladását, de a Pénzügyminisztérium

1849. júl. 13-án akként válaszol, hogy csak olyan javai vannak, melyek a káptalani birtokok és beruházások jövedelmeiből öt aránylagosan illetik.

63. *Kunszt József*, vikárius (Esztergom)

1849. máj. 28. Palkovics Károly kormánybiztos (Esztergom) zároltatta javait, mivel lakhelyéről eltávozott.

64. *Láffert Antal* br.

1849. jún. 21-én az Igazságügyi Minisztérium átírt a Pénzügyminisztériumnak, hogy amíg Pest megye nem tisztázza ügyét, adják ki felcségének az ellátására szolgáló anyagiakat a zárolt javakból.

65. *Latinovits Móricz*, birtokos (Bács megye)

1849. máj. 31. Haczell Márton kormánybiztos (Bács m.) Latinovits javait az állam részére lefoglaltatta, összeíratta távolléte miatt. Most személyesen tisztázta magát, így javait az Igazságügyi Minisztérium visszatadta.

66. *gr. Latour, Theodor, Baillet de*, osztrák hadügyminiszter

1848. okt. 4-i OHB-parancsra Vukovics kormánybiztos (Bánság) Temes megyei jószágait lefoglaltatta. Az OHB rendeletére az Igazságügyi Minisztérium átadja az ügyet Kóczán József köztudónak „figyelemben tartás” végett. (okt. 20.)

67. hg. *Lichtenstein*

1849. jún. 29. Az IM-rendeletre Újházi László kormánybiztos jelenti (Komárom), hogy a herceg javait ok megjelölése nélkül Puky kormánybiztos 1849. máj. 12-én lefoglaltatta. (Külföldön tartózkodott).

68. *Lexa Ferenc*, lelkész (Tápió–Györgye)

1849. júl. 16-án az Igazságügyi Minisztérium értesíti a Pénzügyminisztériumot, hogy a pesti vésztörvényszék elé utalta ügyét, mivel Windisch-Graetz proclamatioját hirdette és Kossuthot „gyalázta” a szószékről. Pest megyei javait zár alá helyeztette; további intézkedést elvár.

69. *Lipthay András*, kanonok (Esztergom)

(többször összetévesztik L. Antal vál. dulmi püspök, esztergomi kanonokkal, aki ráadásul a pesti papneveldeben is igazgató-utóda L. Andrásnak)

1849. máj. 28. Palkovics Károly kormánybiztos (Esztergom) a két személyt felcserélve és mindkettőt hazaárulónak minősítve, azt javasolja az Igazságügyi Minisztériumnak, hogy annak a javait foglalják le, amelyiküknek van.

1849. jún. 17. Kapocsfői pesti közbíró L. András javait eladhatónak véli, mivel sajtó útján is izgatott és az ellenséggel menekült.

1849. jún. 26. L. Antal jún. 19-i beadványára a Belügyminisztérium a Közlönyben adja tudtul a névcserét illető helyesbítést.

70. *Locatelli László*, volt kamarai titkár

1849. jún. 18-án Kapocsfői közbíró Locatelli belvárosi házáat és ingóságait eladásra javasolja az Igazságügyi Minisztériumnak, mivel az osztrákoknál hivatalt vállalt, majd velük együtt menekült.

71. *Luka Sándor*, volt adminisztrátor (Hont megye)

1849. jún. 17. Kapocsfői pesti közbíró javai elárverezését azonnal lehetségesnek tartja, mivel ügye olyan egyértelmű, hogy vizsgálatot sem igényel. (!) (eltávozott)

72. *Madarassy László*, 2. alispán (Pest megye)

1849. júl. 16. Az Igazságügyi Minisztérium átküldi a Pénzügyminisztériumnak intézkedés végett tasi (solti járás) ingó–ingatlan javai leltárát és Izsákon a gr. Reviczky-családtól haszonbérlett birtoka leltárát.

73. *id. br. Majthényi László*, főispán (Bars megye), 1849-ben Komárom, majd Nógrád és Bars megyék cs. kir. biztosa

1849. máj. 25. Lehota-gyarmati (Bars m.) javainak leltára; a birtok ideiglenes zárgondnokság alatt. – Lefoglalt iratok; kiterjedt nyomozati anyag (Justh József főispán és kormánybiztos részéről).

1849. jún. 23-án Kapocsfői pesti közbíró br. Majthényi pesti szállásán talált ingóságok eladását javasolja, noha a család ügyvédje szerint ez br. Majthényiné tulajdona.

74. *Malenicza Miklós*, birtokos (Törontál megye)

1849. jan. 18. Vukovics kormánybiztos elrendelte javai lefoglalását, amit a megyei adminisztráció csak 1849. máj. 13-án tudott foganatosítani (Lászlóffy Simon főszolgabíró). A kezelés nehézkes; ideiglenes intézkedések.

Mericzay János lásd: 51. szám alatt.

75. *Mocsonyi család*

(1848) Vukovics kormánybiztos rendelte el a foenyi uradalom zárolását, ami az összeírással együtt meg is történt. Torontál megye gondnokot nevezett ki, akit a jövedelem 1/6-a illet. A robot és a tized megszűnése miatt a haszon nem nagy. A kormánybiztos (Hertelendy Miksa, Torontál megye) ezért a Pénzügyminisztériumtól vár gondnoki díjat (1849. jún. 5.).

76. br. *Montbach Frigyes*

fegyverrel harcol; feljelentés

1849. június 20. Kapocsfi pesti közvádó a Pénzügyminisztériumnak jelenti, hogy honárulóként és a lefoglalt patrimonialis ráckevei uradalom adósa-ként (peszéri puszták haszonbérője) szerepel az ügye. A ráckevei uradalmi ügyész ingó–ingatlan javait zároltatta (jún. 12.), valamint ingó javai leltára is elkészült dunaföldvári (Tolna m.) házáról és kertjéről (jún. 7.). — A közvádó az aktuális teendők miatt külön pénzügyi biztos kiküldését kéri, vagy a ráckevei pénzügyi biztos utasításának kiegészítését br. Montbach ügyére is.

1849. jún. 13-án a Pénzügyminisztérium az Igazságügyi Minisztérium határozata után érdeklődik.

77. *Nagy Ferenc*, volt diósgyőri uradalmi ügyész; eltávozott

(1849) Szemere kormánybiztos elrendelte javai zárolását. Zárgondnok Szmrecsányi Ernő. Testvérei egyes dolgokat maguknak kértek és meg is kaptak.

78. *Nagykikindai kiváltságos kerület*

1849. máj. 20-án a belügyminiszter tudatja a Pénzügyminisztériummal, hogy Torontál megye a kormány jóváhagyásának reményében a kerület önkormányzatát a lázadás miatt büntetésképpen a szolgabíró hatósága alá rendelte. Mivel a megye a kerület 2 milliónyit érő javairól nem rendelkezett, a kerületi bizottmány úgy határozott, hogy arra felügyel, mégpedig a kerület tisztviselői útján.

1849. jún. 2-án küldte meg válaszáat a Pénzügyminisztérium, amely a kérdés igazgatási vonatkozásaira nem tér ki, csupán a kerületi vagyon kezelésével foglalkozik. Leszögezi: a kerület kincstári terület, s mint ilyen állami jószág volt eddig is. — Ha a Belügyminisztérium egyetért, rögtön pénzügyi biztost küld a kerületbe tájékozódás végett.

79. *gr. Nákó Kálmán*

Kmety Ignác (kivégzett) vallomásából: ellenség részére pénzt adott újoncok kiállításához

1849. jún. 12., 24. Geréb Rudolf, *gr. Nákó* megbízottja **rátóti** és **nagyszentmiklósi** javai (Pest m., Torontál m.) és **pesti** javai zárának feloldását kéri, mivel megbízója csehországi fürdőhelyen tartózkodik, s szerinte távolléte ezáltal igazolt.

1849. jún. 19. az **Igazságügyi Minisztérium** rendelkezése szerint javai jövedelmét az állampénztárban letétként kell kezelni.

80. *Neihammer György*, budai hivatalnok

1849. jún. 12. Kapocsfői pesti **közvádoló Úri** utcai szállásán lefoglalt ingóságai eladását javasolja.

81. *Osztroluczky Miklós*, cs. kir. biztos (Zólyom m.)

1849. jún. 12. **IM-határozat** van. Nógrádi lefoglalt javai (**Pencz, Petény**) tekintetében Bubla Ágoston váci püspöki jószágigazgató, miniszteri biztos jár el.

82. *őgr. Pallavicini Alfonz*

1849. ápr. 10. **OHB-rendelet** nyomán *gr. Batthyány Kázmér kormánybiztos* intézkedik, hogy a külföldön lévő Pallaviciniek vagyonát a **megye** foglalja le.

1849. ápr. 19. a javak biztosítása végetti **zárolás**.

1849. ápr. 24. **máj. 8.** (Csongrád megye) **algyői, mindszei uradalom** ingóingatlan leltára.

1849. máj. 20. Két **törvényhatósági zárgondnok** (Jeney Imre megyei tisztviselő és Sántha Ede), akik ellen a Pénzügyminisztérium nem emelt kifogást.

1849. jún. 21. **készpénz-bevétel** az állampénztárban: uradalmi pénztárakból: 21.023.– frt CM.

83. *gr. Pallavicini Rogér*

1848 — Borsod **megye** törvényszéke előtt **fenyítő per** indult ellene **lázítás** miatt — Szemere **kormánybiztos** elrendelte javai **zárolását**; a minisztériumok nem értesültek erről (1849. jún.)

1849. jún. 12. Ragályi Károly **alispán** (Borsod m.) felügyel a lefoglalt javakra (**kurityáni, szendrei, garadnai, királykúti rétek**) és az ellenségtől visszaszerzett 100 szekérnyi innen való terményt.

84. *Perlaki Károly* alapítványi uradalmi főtitkár (Csákova)

1848. dec. 3. Vukovics **kormánybiztos** jelenti az OHB-nak, hogy az alapítványi javakat az osztrákok kezére játszotta. A **pesti ház** és a Gyöngyösnél lévő **birtok** lefoglalása.

1849. máj. **Zárgondnok** (Heves m.), leltár.

85. br. *Piret, Anton* osztrák altábornagy

1849. júl. 5. Temesvár város zárolta ingóságait; leltár.

1849. júl. 16. A Pénzügyminisztérium Andreánszky Miksa szentandrászi állami ügyészt bízza meg a lefoglalt ingóságok őriztetésével.

86. *Posch János*, postaigazgató (Pest) az ellenséget szolgálta, megszökött

1849. jún. 19. Kapocsfői pesti közbíró javai eladását javasolja. Leltár: belvárosi (Aranykéz utcai) háza jövedelme és ingóságai.

87. br. *Prónay István és neje, gr. Nádasdy Anna*

1849. jún. 29. (praes.) Füredy Lajos ügyvéd kéri a zár alá vett péceli lakást és vagyont a zár alól feloldatni. Családjával távozott a báró; felesége gyermeket vár.

88. br. *Récsey Ádám*, tábornagy

1848. okt. 10. Az országgyűlés 558. sz. határozatával kimondta rá a hazaárulás vádját.

1848. okt. 25. br. Vay Miklós erdélyi kormánybiztos utasít a javak zárolására, de ezt a közbejött zavaros idők miatt nem tudták teljesíteni.

1849. máj. 31-én Szent-Iványi Károly erdélyi kormánybiztos utasítja Gyergyai Samu erdélyi állami javak igazgatóját br. Récsey minden javainak bírói zár alá helyezésére és összeírására.

1849. jún. 1. Gyergyai Samu intézkedett minden javai lefoglalása és összeírása iránt; a Kolozs megyeiek már zár alatt.

Leltár: júl. 2–7.: Kolozs megye: Kötelen, Zsuk, Felsőszováth (Gyergyai jún. 26-i rendelete nyomán).

89. br. *Révay György*, főispán (Túróc megye), Árva és Túróc megyék cs. kir. biztosa

1849. jún. 23. Túróc-ban lefoglalt javaiból neje és testvére a sajátjuk felszabadítását kérik (gr. Keglevich Rozália és br. Révay Xavéria).

90. *Rigyicski Pál* 1848. máj.: családotól Prágába ment; a szláv kongresszus jegyzője.

1848 — javait a rendőrség lefoglaltatta

1849. jún. 19. Kapocsfői pesti közbíró lefoglalt javai eladását látja célszerűnek. (Rigyicski a szerbek között tartózkodik.)

91. *Rohonczy Ignác*, volt adminisztrátor (Sopron megye), cs. kir. biztos (Sopron, Vas m.)

1849. jún. 11. A kormányzó elrendeli Rohonczy Veszprém megyei birtokainak elfoglalását.

1849. júl. 28. Hunkár Antal kormánybiztos (Veszprém) lefoglaltatta a javakat (van közte közös vagyon is): csatári puszta (Veszprém mellett) ingóingatlan leltárral, nagy- és kisbogdányi, ötvösi, somlai birtok.

92. gr. *Sándor Móric*

1849. jún. 13. Palkovics Károly kormánybiztos (Esztergom m.) arról értesült, hogy a **bajnai uradalomból** pénzt küldenek ki gr. Sándor Móricnak, ezért zár alá vétette az uradalmat, **zárgondnokot** nevezett (Ertl Károly) és elkészíttette az **összírás**t; az uradalom **pusztagyarmati, somodori, sárisápi, bajnai** kerületeiről (jún. 14.). **Annavölgyi kőszénbánya** leltára. **Szomor, Gyarmat** (Komárom m.). A minisztériumoknak nincs tudomása az ügyről; a kormánybiztos saját hatáskörben intézkedett.

93. *Saphir [Sigmund]*, szerkesztő [Der Schmetterling, Der Wahre Ungar — 1849. jan., Spiegel für Kunst]

1849. jún. 13. Kapocsi pesti **közzéadó** az általa szerkesztett lapot „hazaellesnek” nyilvánítja. Ingóságait eladhatónak ítéli. (elmenekült)

94. *Schiffner Gyula*, városi tanácsnok (Pest)

1849. jún. 13. Kapocsi pesti **közzéadó** a cimborálás és szökés nyilvánvalósága miatt semmi akadályt nem lát a lefoglalt ingóságok eladása előtt, noha neje is igényt tart a javakra.

95. *Scitovszky János*, pécsi püspök, esztergomi érsek (1849 nyarától, Hám leváltása után)

1849. máj. 17. **Igazságügyi Minisztérium**-rendelet a törvényhatóságoknak és kormánybiztosoknak a törvényhatóságok területén lévő javak biztosítására, amíg a Pénzügyminisztérium intézkedik (Hámmal együtt).

1849. jún. 20. A **Pénzügyminisztérium** törvényes foglalást rendel Somoskeőy István állami ügyvédnél (Tiszolc).

96. br. *Sennyey Pál*

1849. jún. 16. Boronkay Albert **kormánybiztos** (Zemplén m.) a **kormányzó** rendeletére lefoglalt **Zemplén megyei** ingó–ingatlan javai leltárát megküldi. — Br. Sennyey anyja, gr. Nádasdy Erzsébet a lefoglalt javakat sajátjának ismeri el, amiből még kiskorú gyermekeit tartania kell.

97. br. *Sina György*

megtiltotta magyar pénz elfogadását (100 frt-os)

1849. máj. 4. A **Pénzügyminisztérium** IM-határozat után érdeklődik. **Csanád megyében** ugyanis lefoglalták **szegedi** javait, és van még a megyében egy 13.500 holdas felszerelt **birtoka**. A foglalást gr. Batthyány Kázmér akkori **kormánybiztos** rendelte el a javak biztosítása céljából. — Lefoglalva: **kömáromi háza**.

1849. máj. 29. Az **Igazságügyi Minisztérium** a **zár feloldását** rendeli Osztrovszky József kormánybiztosnak (Szeged) és felkéri br. Sinát a „nemzet ügye iránti jó szándékáról” való nyilatkozatra.

1849. jún. 21. br. Sina kifogásolja az **Igazságügyi Minisztériumnál** **terményei** (dohány, búza) lefoglalását (Szeged, Törökbecse, Fegyvernek). A lefogra-

lásra semmi más ok nincs, mint hogy külföldön tartózkodik, és „érzelmeit a haza iránt tetteleg nem mutatja”.

1849. júl. 18. Az **Igazságügyi Minisztérium** utasítja Temesvárt br. Sina gabonája **zár alóli feloldására**, mivel javait az állam nem foglalta, ill. foglalja le.

98. *Szarvas Ferenc*, püspöki helynök (Vác)

1849. júl. 16. Az **igazságügyi-miniszter** az országos **vésztörvényszék** elé utalja ügyét: Windisch-Graetz proclamatio és a magyar püspöki kar körlevelének hirdetése. Javait **Pest megyében zár** alá helyezi; felkéri a Pénzügy-minisztériumot a további intézkedésre.

99. *Szászok* Erdélyben

1849. jún. 9. Gyergyai Samu erdélyi állami javak igazgatója jelenti, hogy elkészült a lefoglalt **Fogaras vidéki** javak összeírása.

1849. júl. A szászok kérelmezik a Pénzügyminisztériumnál a javak bírói **zár alóli** felszabadítását.

100. *Szekrényessy Endre* (András), városi tanácsnok (Pest)

1849. jún. 23. Kapocsfi pesti **közvádló** a hivatalvállalás és szökés miatt lefoglalt **ingóságait** eladhatónak ítéli.

101. *Szentkirályi Móric*

1849. jún. 9. Farkas János **államügyész** véleménye szerint javainak az a része, amely felesége, ill. elhalt első felesége tulajdona, a **zár alóli** feloldható (**Pest megye, Pest város**). — Ítélet még nincs.

1849. jún. 21. A **Pénzügyminisztérium** utasítja Olgyay Thitus **pénzügyi biztost** Szentkirályi saját vagyona átvételére.

102. *Szervitzky György*

eltávozott

1849. máj. 4. Rónay Móric **alispán** (Torontál m.) beküldi Török Gábo **kormánybiztosnak** Szervitzky **törökkanizsai uradalmáról** felvett leltárát.

1849. jún. 5. Hertelendy Miksa kormánybiztos (Torontál m.) az Igazságügy Minisztériumhoz továbbítja az alispán jelentését, a lefoglalt birtok kezelé séhez gazdatisztet kér, mert így sok a kár.

1849. jún. 17-én az **Igazságügyi Minisztérium** — az **államügyész** véleményér alapozva a felhozott indok elégtelen voltára hivatkozva **megszünteti** a ve gyon-zárat. Javait vissza kell adni.

1849. júl. 16. A Pénzügyminisztériumnak nem volt tudomása a zárolásról.

103. *gr. Szirmay István*, cs. kir. őrnagy, Schlik támogatására szabadcsapatot hoz létr

(1849) Szemere Bertalan **kormánybiztos** (felsőmagyarországi) zároltatt: **szirmabesenyői uradalom; ingóságok eladatása** (biztosítás céljával: bútorok, italok, juhok, gazdasági készlet): **kézpénz**-bevétel: 5019.- frt, am Debrecenbe küld, (de az állampénztári feljegyzésekben nincs nyoma).

1849. jún. 11. A **Pénzügyminisztérium** Károly János diósgyőri prefektust küldi ki az uradalomba biztosként. A korábbi leltározás felülvizsgálata (jún. 24.).

1849. jún. 12. **IM-határozat.**

1849. jún. 22. **Készpénz-bevétel** az állampénztárban: 10.600.– frt CM.

104. *Sztojánovits Mihály*, 2. alispán (Torontál m.), képviselő (Nagykikinda, lem. tek.)

1849. máj. 4. Rónay Móric 1. alispán jelentése Török Gábor kormánybiztosnak (bánsági és végvidéki), miszerint Sztojánovits Rajasics pátriárkánál hódolt és ott is maradt. A **megye** kérte elmozdítását az alispáni székből. **Lovrini uradalma** eladását javasolja.

105. *Tahi József*

osztrákokat polgári ruhában menekített

1849. jún. 27. Az **igazságügyi miniszter** „mint lázítót, köztörvény szerinti kereset alá vonatni rendelte”. **Törvényhatóságok** rendeljék zár alá vétetni javait (Szabolcs, Tolna, Pest megyék, Pest város), nevezzenek gondnokot, s a pénzt utalják a Pénzügyminisztériumhoz.

106. *Temesi* (bánsági, Temes m., Temesvár) lázadó lakosok

1849. jún. 20. Osztrovszky József **kormánybiztos** 87.000.– frt CM.-t szállít be a szegedi sóhivatalba az állampénztár részére, amit a lakosoktól foglalt le.

107. *Trifunác János*, birtokos (Torontál m.)

1848 — Vukovics **kormánybiztos** foglaltatja le javait.

1849. máj. 18. Törvényhatósági jelentés Hertelendy Miksa kormánybiztosnak (Torontál m.) Trifunác javairól. A **rudnai haszonbér** leltára. A birtok terjedelmes és gondnoka nincs (pl. 2330 „selyembirka”).

108. *br. Vécsey Miklós*

Jellasicsot többször vendégül látta Pesten; elmenekült

1849. máj. 31. előtt: Márinkás János volt uradalmi ügyész jelentette fel. **Pesti ingóságai** és egyéb javai **Igazságügyi Minisztérium**-rendeletre zár alá kerültek. Márinkás befizetett az államnak 6440.– frt CM.-t.

1849. jún. 12. Az **Igazságügyi Minisztérium** utasítja Szatmár megyét br. Vécsey javainak biztosítására. A Pénzügyminisztériumot arra kéri, hogy vegye át a pesti javakat, mivel a honárulás ténye megállapított.

1849. jún. 19. Szatmári **pénzügyi biztos** Bornemisza Antal állami ügyvéd, Pesten Olgyay Jeromos temesi állami gazdász, igazgatósági tollnok. (Pénzügyminisztériumi figyelmeztetés a biztosnak: ítélet még nincs!)

1849. jún. 25. Befolyt jövedelmek a szatmári sóhivatalhoz utalva, ill. letétként kezeli az állampénztár.

1849. júl. 16. A Szatmár megyei pénzügyi biztos jelenti, hogy a megyei leltár késik, a Szatmár városi pedig ezután kerül sorra, mert a város ezt nem engedti át a minisztériumi megbízottaknak.

109. *Vida Károly*, szerkesztő „Figyelmező”

1849. jún. 13. Kapocsfői pesti **közzéadóló** cimborálás, szökés miatt lefoglalt **ingóságait** (tárgyak, búza) eladhatónak ítéli.

1849. júl. 30. A Pénzügyminisztérium kéri az iratokat, mivel eddig nem volt tudomása az ügyről.

110. *Zágrábi káptalan*

1848. Vukovics **kormánybiztos** elrendeli a zárolást, összeírást; **zárgondnokot** nevez: **módosi uradalom** (Torontál m.).

1849. jún. 5. Hertelendy Miksa kormánybiztos (Torontál m.) jelentése a **törvényhatóság** intézkedéséről. Szükség lenne gondnoki díjra.

111. *Zalavári apátság*

1849. jún. 26. Kapcsolatban áll a gottviczi apátsággal (az apát ott lakik), és az itteni jövedelmeket oda szállították, amit most nem tehetnek. — A VKM maga akarja a felügyeletet ellátni (a Pénzügyminisztérium helyett).

112. *gr. Zichy Bódog*, cs. kir. biztos

1849. jún. 26. Hunkár Antal **kormánybiztos** (Veszprém) bejelenti **vászonykői** és **nagyszöllősi uradalmait**. Engedélyt kér az Igazságügyi **Minisztériumtól** a lefoglalásra.

113. *gr. Zichy Domokos*, veszprémi püspök (megürültnek tekintve külföldre távozása miatt)

1848. nov. 26. Kossuth **OHB-elnök** tudatja a püspöki karral Zichy D. letételét; püspökségét megürültnek tekintik. (ti. Zichy D. több „meggondolatlanul” őszinte kijelentést tett. Az intézkedés ellen a püspöki kar tiltakozott.)

1848. dec. 5. Javait az OHB-rendeletére lefoglalták,

1849. **tavaszán** az osztrákok visszafoglalták; a procedúra költségeit a „pártütők” vagyonából kívánták fedezni.

1849. jún. 7. Csertán Sándor **kormánybiztos** (Zala) a **zalai birtokokat** újra zár alá helyezi.

1849. jún. 12. Hunkár Antal főispán, kormánybiztos (Veszprém) előterjeszti a püspök **magánjavainak** listáját; kérdés, volt-e IM-határozat a zárolás foganatosítására. E javak: **Somogy**, **Veszprém** (részjavak), **Bihar m.** (Élesd, Lugos), **Fejér m.** (szentiványi puszta). A somogyi javak 1848-as értéke: 400.000.– (váltó) frt.

1849. jún. 17-én Olgyay Zsigmond **pénzügyi biztos** (Veszprém) **gyapjút** szállít a püspök birtokáról az óbudai állami uradalomba (bizonytalan a megérkezése).

1849. jún. 7. Noszlopy Gáspár **kormánybiztos** (Somogy) befejezte **Somogy megyei püspöki és magánjavai** összeírását és zárolását.

1849. jún. 12–29. Olgyay pénzügyi biztos összeíratta a **veszprémi** uradalmi és a **Fejér megyei** (szentiványi puszta) javakat; a törvényes átvételt a hadi események meggátolták (júl. 9.).

114. gr. *Zichy István*

1849. máj. 2. Puky Miklós kormánybiztos (Komárom) zár alá helyezette javait az ok megjelölése nélkül. (Külföldön tartózkodik.)

115. gr. *Zichy Miklós*

1849. máj. 9. Puky Miklós kormánybiztos (Komárom) zár alá helyezette javait az ok megjelölése nélkül (külföldön tartózkodik). **Neszmély, Almás, Szentpál, Kisújfalu, Pusztaalmás, Fúzitó, Ó- és Új-Szőny** stb. **Komáromi ház** (jún. 29-i jelentésből).

1849. jún. 16. A kormányzó felhívja a figyelmet a lefoglalt **almási uradalomban** a **minta-cukorgyárra**, de a Pénzügyminisztérium — és az Igazságügyi Minisztérium sem — értesült a lefoglalásról (jún. 18., 24.).

116. gr. *Zichy Ödön*

kivégzett

1848. szept. kivégzés — **katonai parancsnok**

1848. nov. javak lefoglalására határozat (OHB);

az ORPO veszi át: **ékszer**, 200 280.– frt értékben Kálózdról (1849. márc. 31-ei leltár)

városligeti telek,

kihelyezett tőkék,

vasadi puszta bérlete,

Bihar m. birtokok

(gr. Zichy Edmund örökös jegyzéke szerint, amit Havas József cs. kir. biztoshoz adott be)

készpénz-bevétel az állampénztárban:

1849. márc. 5. árverés

243.– frt CM.

1849. ápr. 3., 8. árverés

2 995.– frt CM.

(ORPO-nál)

1849. ápr. 13. Zilahi Lajos **közvádoló** (Bihar m.) jelentése szerint 1848. nov.-ben vették itteni birtokait zár alá, majd 1849. febr. 26-i rendelet (OHB) alapján megyei **zárgondnok** jelölése, összeírás.

A **Pénzügyminisztérium** 1849. júl. 15-i levelében kijelenti, hogy sem az összeírásba, sem a lefoglalásba nem folyt bele.

De: az 1849. máj. 17-i államügyési vélemény szerint 1849. jan. 8-ig az értékek a Pénzügyminisztériumnál voltak.

Az **országgyűlés** 1849. márc. 11-ei határozatával rendelte el az értékek leltározását, amit márc. 30-án végeztek el.

Volt kincstári javak átvétele a felelős minisztérium által:

- 1) **mehádiai fürdők:** 1849. jún. 10-én jelenti Fülepp Lipót kormánybiztos (Krássó megye és oláh végvidék) a lefoglalást. Indok: korábban is állami tulajdon volt. — Az egyes „üzletágakat” haszonbérletűk kezelték, amit ny. tisztek felügyeltek az állam részéről (fogadó, fürdő, bormérés, vendéglő).
A kormányzó általában szorgalmazta a bánági javak rendezését és hasznosítását, pl. a Herkulesfürdő magánkézbe adását (1849. jún. 2.).
- 2) a **pesti porcelángyár** átvétele állami kezelésbe, 1849. június végén.
- 3) **temesvári (józsefvárosi) volt cs. dohánygyár** átvétele:
gr. Vécsey tábornok, az 5. hadtest részéről. Leltár, 1849. jún. 11.: dohányszortók és felszerelés. (1849. jún. 24.)
- 4) a **nagykikindai kiváltságos kincstári kerület** megszüntetését lásd: a jegyzékben, mivel ez kifejezetten a lázadás miatti büntetést jelentette.

DISTRRAINT AND MANAGEMENT OF TRAITORS' PROPERTY AS A SPECIAL TASK
OF FINANCIAL ADMINISTRATION IN 1848–49

by Fábíánné Kiss Erzsébet

(Summary)

The author analyzes the decrees and measures passed and taken by the Hungarian diet and government of 1848–49 for the confiscation of the traitors' properties. The summary jurisdiction with the aim of securing public order and the martial law courts involving only soldiers are not discussed in the paper.

In the autumn of 1848, when the conflict with Austria began to deepen, it became increasingly obvious that Act IX of 1723 still prevailing could not be applied to cases of treason in the given political situation any more, so the diet passed rather belatedly the so-called martial law of February 13, 1849. None of the paragraphs provided for confiscation but it was held natural on the basis of earlier practice in such cases. The author points out the shortcomings of the martial law and the complementary decrees giving the text of the latter ones in the Appendix. She also discusses the abuses caused by non-competent and contradictory measures. The decrees did namely not specify unequivocally the circle of those authorized to take measures and even the competency of the various ministries was uncertain. The situation was made still more complicated by Minister of Finance Duschek Ferenc who consciously slowed down the process referring to his observance of the old legal procedures.

The author points out that the attitude of the Hungarian government and the Minister of Justice was also aiming at legality but differed from the ideas of the Minister of Finance. Their aim was not to preserve the old principals but to dissolve the martial courts in the country and set up a central court controlled by the government in order to „keep the law strict but at the same time within due limits”.

This effect was based on considerations of political ethics and at the same time also on the much quoted sense of the Hungarian politicians coming from the nobility towards legal matters. It can by no means be branded as opportunism and a step towards compromise.

On the basis of contemporary documents the author comes to the conclusion that the confiscation of the traitors' property did not mean a considerable extra gain for the treasury. In the Appendix she gives the detailed case histories of more than one hundred sequestrations and confiscations to support and illustrate her statements. She also offers a short review of the conditions in Transylvania and of the confiscation practice in Austria as well.

Madame Fábrián, Erzsébet Kiss

LA RÉQUISITION ET GESTION DE LA FORTUNE DES TRAITRES À LA PATRIE-DEVOIR
SPÉCIAL DU GOUVERNEMENT FINANCIER DES ANNÉES 1848/1849

(Résumé)

L'auteur analyse dans son étude les ordres et les mesures au sujet de la réquisitions de la fortune des traîtres à la patrie faits par le parlement et le gouvernement hongrois dans les années 1848-49. Cette analyse ne s'occupe pas de la justice sommaire des municipalités ayant devoir assurer l'ordre public et des cours martiales militaires, la compétence desquelles n'embrassait pas des personnes civiles. Au temps de la confrontation montante avec l'Autriche, en automne d'1848, devenait plus en plus évident que l'article IX de la loi d'1725, étant en vigueur, ne sera plus adaptable dans la situation politique d'1848 — au cas des trahisons à la patrie. En conséquence — assez tard — le parlement a établi la loi martiale par le décret national du 13 février d'1849. Aucun des articles ne réglait pas le problème de la réquisition, mais — à la base de la pratique juridique et financière antérieure on la trouvait „naturelle” dans le cas des jugements contre la lèse-majesté et la trahison à la patrie. L'auteur cette fois démontre les lacunes de la loi martiale et de ses compléments aussi, même publie le texte de celles-ci dans l'Annexe. Au cours de l'étude de ces questions partielles; l'auteur laisse nous connaître les abus et les conflits produits par les mesures inconvenables et contradictoires quant aux traîtres à la patrie. Les décrets ne précisaient pas non seulement le milieu des compétents sur terrain, mais laissaient des incertitudes et des parallélismes dans la compétence des divers ministères. Cette situation était encore compliquée par le fait que Ferenc Dusek, le ministre des finances ralentissait consciemment les processus, soulignant de sa part son attachement à l'ancien procédé légal.

L'auteur explique que l'attitude du gouvernement hongrois et celui du ministre de justice s'orientait vers la légitimité, et ce que distinguait les deux attitudes c'était que ni le gouvernement hongrois ni le ministre de justice ne voulaient conserver intactement les anciennes conditions comme le ministre des finances, mais — par l'aide de la dissolution des cours martiales régionales et par l'établissement du tribunal central — contrôlable par le gouvernement aussi- ils s'efforçaient de garder la loi „dans sa rigueur et dans ses limites” au temps resté.

Leur effort procédait, hors des considérations morales- du sens de droit proverbial des politiciens nobles hongrois et pas de l'opportunisme et du déplacement vers le compromis.

L'auteur — à la base de ces documents — constate que la réquisition des fortunes n'améliorait pas matériellement la situation du Trésor. Il publie dans le détail — illustrant par les données: l'histoire événementielle de plus de 1 cas de blocage et de réquisition des biens dans l'Annexe: pour vérifier et représenter ses affirmations. Il s'étale brièvement aux conditions transylvaniennes et à la pratique de la réquisition du partenaire autrichien aussi.

Heckenast Gusztáv

MAGYARORSZÁG NEM MAGYAR IPAROS NÉPESSÉGE A 18. SZÁZADBAN

Előre kívánom bocsátani, hogy a címben jelzett téma kidolgozásához monográfiára vagy monográfiákra lenne szükség. Egy rövid közleményben csak a problémák érzékeltetésére, legfeljebb felvázolására nyílik mód. Erre teszek kísérletet a 18. századi ipartörténeti kutatásaim alapján. Amit nyújtani tudok, az a kérdésnek egy bizonyos fajta megközelítése. Más kutató, más egyéni előzmények után, bizonyára másképp nyúlna a témához. Magától értetődő lehetne például egy demográfiai vagy egy nemzetiségtörténeti szempontú feldolgozás. Én az alábbiakban elsősorban a külföldről bevándorolt iparosokra fordítom figyelmemet, mert az alapkérdésnek az Európához való felzárkózást, ennek lehetőségeit és korlátait látom.

Történetírásunk lényegében egységes álláspontja, hogy a 150 éves török uralom következtében Magyarország elvesztette népességének ez idő alatti természetes szaporulatát. Lakosságának száma a 15. század végén és a 18. század elején egyaránt 4 millió körül lehetett, a 18. század végére azonban — részben természetes szaporulat, részben bevándorlás eredményeként — elérte a 10 milliót.¹ Arra vonatkozólag, hogy a mindenkori lakosságnak mekkora része tekinthető iparosnak, tudtommal nincsenek hiteles adatok. Az nyilvánvaló, hogy a túlnyomó többsége mezőgazdasággal foglalkozott.

Témánkhoz közelítve: ugyancsak nincsenek hiteles adatok az iparos népesség nemzetiségi megoszlásáról. Mindenesetre föltehető, hogy (a magyar is beleértve) valamennyi nemzetiség köréből kerültek ki — ha nem is egyforma arányban — iparosok, továbbá az is, hogy a németek tekinthetők — gondoljunk a felvidéki német és az erdélyi szász városokra — a viszonylag legiparosodottabb nemzetiségnek. Evidenciának tűnik az is, hogy a középkorban bevándorolt német bányászok és kézművesek leszármazottjainak egy része más nemzetiségű környezetéhez asszimilálódott, illetve a németek helyébe egyre gyakrabban léphettek az autochton nemzetiségek ipari foglalkozásra áttérő egyedei.

Valamiféle információt nyújthat a kézművesség nemzetiségi megoszlásáról a céhlevelek nyelve; joggal tehető fel ugyanis, hogy magyar nyelvű céhprivilegiumot magyar, német nyelvűt német stb. iparosok kaptak. (A latin nyelvűeknek nemzetiségi tekintetben nincs információ-hordozó értéke: kaphatta őket bármely — akár egy –, akár többnyelvű — iparos testület.) A forrásfeltárás mai állapota e téren még nem enged meg történeti statisztikai vizsgálatot, súlypontok felvázolása azonban már lehetségesnek tűnik.

Idevágó vizsgálódásom bázisa *A magyarországi céhes kézműipar forrásanyagának katasztere* c. kiadvány.² Ez a kataszter korántsem teljes, sem időben, sem térben. A mai országterületre és a 18–19. századra vonatkozólag valószínűleg nincsenek benne számottevő hiányok, török kori és szlovákiai anyaga viszonylag bőségesnek mondható, a középkorra, valamint általában Erdélyre és Horvátországra vonatkozólag kifejezetten szegényes. Arra azonban alkalmasnak látszik, hogy a 18. századi Magyar Királyság területére értékelhető információkat adjon.

Ha az ugyanazon évből származó, ugyanazon nyelvű céhprivilegiumokat, bár több példányban maradtak fenn, egy darabnak számolom, s mellőzöm azokat a privilegiumokat, amelyek nyelvéről a kataszter nem közöl adatokat, akkor a Magyar Királyság szűken vett területére 1686 és 1790 között 2470 céhprivilegium kibocsátásáról van tudomásunk. E nyilvántartott 2470 privilegiumból latin nyelvű 322, magyar 996, német 969, valamilyen szláv (néhány kivétellel bizonyosan szlovák) nyelvű 183. Tehát az 1686 és 1790 között kiállított, nyilvántartott céhlevelek mintegy 40–40 %-a magyar, illetve német, 7,5 %-a szláv (szlovák) nyelvű. A céhkataszter területi hiányosságainak ismeretében bizonyos, hogy a német és a szlovák nyelvűek száma és számaránya a valóságban ennél valamivel magasabb volt. További számszerű megállapítások már félrevezetőek volnának, azt a következtetést azonban mindenképpen levonhatjuk, hogy a 18. században kézműveseink közel fele német nyelvű céhprivilegiummal élt, s többi nemzetiségeink közül a szlovákoknak volt számba vehető kézműves rétege. A céhlevelek területi eloszlása alapján nyilvánvaló a német kézművesek túlsúlya az ország nyugati megyéiben (Vas, Sopron, Moson, Pozsony) és az ott fekvő városokban, a Szepességben, Bártfán, Eperjesen, Pesten és Budán, valamint Baranyában és Bács-Bodrogban, a szlovákoké pedig Nyitrában, Trencsénben, Árvában, Turócbán, Liptóban és Zólyomban. Többet, s főleg pontosabbat kézműveseink nemzetiségi megoszlásáról ma nem mondhatunk.

Tisztában vagyok vele, hogy a fenti súlypont-felvázolás statikus, egy évszázad összesített adatain nyugszik. Kíváncsi lennék olyan kiindulópontot találni, amelyre valamely fejlődésrajz felépíthető. Jobb híján megismételtem a nyilvántartott céhprivilegiumok nyelvi megoszlásának vizsgálatát az 1686 és 1699 közötti időre leszűkítve. Itt is egy darabnak számolva az ugyanazon évből származó, ugyanazon nyelvű privilegiumokat, és mellőzve azokat, amelyek nyelvéről nincs adat a kataszterben, 372 nyilvántartott céhlevélről van szó; közülük 69 latin nyelvű, 131 magyar, 143 német és 29 szláv (csupa felvidéki, tehát nyilvánvalóan cseh azaz szlovák). Első pillantásra csak a latin nyelvűek viszonylag magas aránya szembetűnő: az 1686–1790 időszakra számított kb. 13 %-kal szemben 18,6 %. Megfogható támpontot kapunk viszont, ha az 1686 és 1699 közti 14 évben kibocsátott és nyilvántartott céhprivilegiumokat területi bontásban is vizsgáljuk. A 372 privilegiumból 234 esik a királyi Magyarország terü-

letére, 138 pedig a törököktől visszafoglalt területre. Ez utóbbiak nyelvi megoszlása: latin 21 (15,2 %), magyar 50 (36,2 %), német 67 (48,6 %). Ezek a számok azt sejtetik, hogy közvetlenül a török kiűzése után az új szerzeményi területre több német kézműves költözött, mint magyar. A magyar nyelvű céhlevelet nyert kézművesek egy része feltehetően ott élt már a török alatt is, az újonnan oda költözött magyarok csak a királyi Magyarország, legfeljebb még Erdély területéről jöhettek. Az ország töröktől meg nem szállt területeiről levándorolhattak a neoacquisticumba német kézművesek is, de óvatosságra int, hogy e korai időből az újszerzeményi területen egyetlen szláv nyelvű céhprivilegium sem tűnik fel. Így alighanem kimondható, hogy a volt török területen feltűnő német kézművesek nagy része külföldről vándorolt be Magyarországra. A török alól felszabadított Pesten például elsősorban az osztrák tartományokból és Bajorországból származó kézműveseket találunk.³

Mint már említettem, nincsenek hiteles adatok arról, hogy az ország lakosságának mekkora része tekinthető iparosnak. Bánkúti Imre megalapozottnak tűnő forrásimpresziók alapján a kézművesek számát a 18. század első évtizedében mintegy 5500–6000-re tette; ha figyelembe vesszük, hogy az osztrák kameralista Philipp Wilhelm Hörnigk az osztrák–ceh tartományok adófizetésre képes mesterembereinek számát az 1670-es években 82 000-re becsülte, vagy hogy Párizsban a 17. század végén mintegy 12 000 mester és 60 000 kézműveslegény dolgozott, Bánkúti becslésének nagyságrendje elfogadhatónak látszik.⁴ Bizonyos, hogy ez a néhány ezer kézműves nem tudta fedezni az ország ekkor kb. 4 millióra tehető lakosságának ipari szükségleteit, s a hiánynak, ahogy a népesség a bevándorló telepeseikkel a természetes szaporodásnál nagyobb mértékben nőtt, szükségképpen növekednie kellett.

Egyáltalán nem meglepő tehát, hogy az 1722/23. évi országgyűlés 117. tc.-e tizenöt évi adómentességet biztosított az országba költöző kézműveseknek, feltéve, hogy ez idő alatt nem hagynak fel az ipari tevékenységgel.

A törvénycikk végrehajtása kapcsán a magyar királyi helytartótanács 1725. december 13-án körrendeletben szólította fel a vármegyéket és a szabad királyi városokat, hogy a különböző kézművesek betelepítése és manufaktúrák létesítése érdekében adjanak tájékoztatást szükségleteikről. Harminc vármegye és tizennyolc szabad királyi város válaszát ismerjük; közöttük az érdemleges válasz előli kitéréstől a lelkiismeretes és alapos helyzetfelmérésig mindenféle típus megtalálható. Abaúj vármegye például posztókészítőt és két kalapost kíván hat, illetve hét segéddel Szepsibe, kovácsokat Szepsibe, Göncre és Abaújszántóra, két lakatost Szepsibe, egy-egy asztalost Jászóra és Göncre, egy esztergályost két segéddel Mislyére, egy-egy fazekast Jászóra, illetve Fájra, egy takácsot Csécsre, két-két német vargát Szepsibe és Mislyére, egy kocsigyártó ácsot két segéddel Mislyére és egy lótakaró-készítőt ugyanide vagy Göncre, egy csapómestert két segéddel bárhová a megyébe, két pokrócvarrószabót Szepsibe, egy üveggyártót Regéckétre, kettőt Hejcére, végül két harisnyaszövőt négy segéddel Szepsibe. Somogy vármegye minden részletezés nélkül kijelenti, hogy akár ötszáz kézművest is hajlandó befogadni. Székesfehérvár nem kér kézműveseket, Korpona viszont négy posztókészítőre, két-két tímárra, kalaposra, kovácsra, kocsigyártó ácsra, építészre, vargára, kötélgyártóra, kőművesre és egy-egy kordovánkészítőre, fegyverművesre, ónkovácsra, órásra, lótakaró-készítőre, tügyártóra, késesre, kártyafestőre, üveggyártóra, cukrászra, pékre tart igényt. Az egész anyagból egy, az

elemi kézműipari szükségletek kielégítésére sem képes ország lehangoló képe rajzolódnak ki: minden mesterségben hiány van és az igények elsősorban a legegységibb szükségletek kielégítésére, posztóművesek, vargák, tímárok beköltöztetésére irányulnak. Az embernek ezeket a jelentéseket olvasva az az érzése támad, hogy enni ugyan volt mit az országban, de a nép meztelen. Csak néhány megyei felterjesztésben találunk konkrét javaslatokat bizonyos mesterségek (elsősorban a német öltözködés divatját szolgálók) meghonosítására, bányák nyitására, papírmalmok építésére stb.⁵ A helytartótanács körrendeletére adott válaszokból nyilvánvaló, hogy még a kézműipari termelés egyszerű szinten tartásához is külföldi iparosok bevándorlására volt szükség.

Nem tudjuk, hogy ennek az 1726. évi helyzetfelmérésnek lettek-e konkrét következményei, vagyis hogy akár a hatóságok, akár maguk a bevándorló iparosok igazodtak-e a helytartótanáccsal közölt igényekhez. Az látszik valószínűnek, hogy külföldi kézművesek betelepülése spontán folyamatként, legfeljebb helyi és nem országos szervezés keretében ment vége. Elvértve arra is vannak adatok, hogy magánvállalkozók fejpénz reményében toboroztak kézműveseket Magyarországra.⁶

Az kétségtelen, hogy az iparosok betelepülése vagy betelepítése — területenként és időszakonként változó intenzitással — a török kiűzést követő évszázadban megszakítatlanul folyt. Mindezt teljes mélységben talán a kormánysszékek, törvényhatóságok és uradalmak levéltáraiban erre irányuló összehangolt kutatás sem fogja tudni feltárni, egyes — hangsúlyozottan illusztratív — jellemző adatok azonban már ma is rendelkezésünkre állnak.

Benda Gyula és Király Ferenc Keszthely iparos társadalmát vizsgálták. Megálapították, hogy az iparosok száma a 18. század folyamán erőteljesen megnőtt, az 1711. évi 42-ről 1773-ban 139-re, s ez utóbbiak közel kétharmada az utolsó húsz évben költözött be. A beköltözők egy része a város szűkebb vagy tágabb környékéről való, de az 1740-es évektől folyamatosan érkeztek kézművesek az örökös tartományokból; arányukat megbecsülni a szerzők nem tudták, azt azonban meg tudták állapítani, hogy Keszthelyen a legnépesebb céhek (takácsok, fazekasok, halászok, csizmadiák) magyarok voltak, s nemcsak ipari tevékenységükből éltek, hanem mezőgazdasági munkát is végeztek, a magasabban képzett iparosok, a fém- és faiparral foglalkozó céhek pedig németek voltak, s mestereiknek általában nem volt szőlejük.⁷ Kerecsényi Edit Nagykanizsa benépesítését vizsgálva 1690 után Ausztriából és Horvátországból érkezőkről szól, megállapítja, hogy a polgárok lajstromába 1745–1825 között bejegyzett személyek csaknem fele a ruházati iparban tevékenykedett, a gombkötők zömmel horvátok voltak, a három kétfestőből kettő német, s a magyar viselet visszaszorulását mutatja, hogy míg német szabó huszonhat volt, magyar csak nyolc. Ami a kanizsai polgárok származáshelyeit illeti, különböző évkörökben konzekvensen 16 és 19 % között mozog a magyar korona országain kívül, egy-két kivétellel Ausztriában, illetve a Német Birodalomban születettek aránya.⁸

Ha a legmindennapibb kézműves foglalkozásokban is hiány volt szakiparosokban, természetesnek vehetjük, hogy fokozottan ez volt a helyzet akkor, ha valamilyen nálunk addig ismeretlen, új termelési eljárást akartak meghonosítani. A középkori kézművességnél fejlettebb üzemi formák és technikai eljárások meghonosítása Magyarországon ekkor csakis külföldi mesterek és szakmunkások beköltöztetése révén

volt elképzelhető. Így amikor Theophilus Stercz 1725-ben posztómanufaktúrát alapított Besztercebányán, Sziléziából és Szászországból hívott be mestereket és segédekét, összesen 25 főt.⁹

Hasonló volt a helyzet és az eljárás a vaskohászatban is. A technikai feladat itt az indirekt vasolvasztás, a tőlünk nyugatra fekvő országokban már több száz éve ismert faszéntüzeléses nagyolvasztó meghonosítása volt. Az első magyarországi nagyolvasztó Libetbányán működött 1692-től 1695-ig vagy 1696-ig. Az üzem vezetője, Karl Philipp Kropf morvaországi német volt, s a kohótelep teljes személyzetét, az öntőmesterrel és a hármorkováccsal együtt összesen 13 munkást, a sziléziai Jägerndorfból hozta magával. Ezek néhány év leforgása alatt egytől-egyig hazaszöktek, s ezzel az üzem meg is szűnt.¹⁰ Amikor a Rákóczi-szabadságharc egykori országos vasinspektora, Lányi Pál 1717 táján elhatározta, hogy dobsinai vasöntő massáját nagyolvasztóvá fejleszti, ezt csak külföldi munkaerők behívásával tudta megvalósítani. Először Stájerországból hozatott szakmunkásokat, s amikor ezek kudarcot vallottak, szászországi mestereket hívott Dobsinára, akik 1722-ben felépítették és üzembe helyezték a nagyolvasztót. A szász mesterek, vagy legalábbis egyesek közülük megtelepedtek Dobsinán, így az üzem folyamatos működése biztosítva volt.¹¹ Ugyancsak szászországi mesterek — nem tudjuk, a Lányi által behívottak vagy mások — alkotta volt 1726-ban a második libetbányai, 1730-ban a pojniki nagyolvasztó.¹²

Egy új technika meghonosításának a külföldi szakember behívása vagy betelepítése mellett mellett van egy másik útja is: ha valaki külföldi tanulmányútra megy, s hazatérése után megvalósítja a kint tanultakat. E második lehetőség legkorábbi példáit az 1730-as évekből ismerem. Gottlieb Adam Werner, az alsó-magyarországi főkamagrófság bánya- és kohófelügyelője, fiatal korában, 1718/19-ben a felső-sziléziai Drachenhammerban dolgozott, s ottani tapasztalatait hasznosította 1735-ben a Bars megyei Pilán létesített nagyolvasztóban.¹³ 1737 végén Johann Michael Fritz pedig egyenesen az alsó-magyarországi főkamagrófság költségén ment másfél éves tanulmányútra két olvasztár és egy kovács kíséretében a morvaországi Bernsteinbe, hogy a nagyolvasztó építését és üzemeltetését megtanulja. Hazatérése után a rhónici nagyolvasztó vezetője lett.¹⁴

A fejlettebb külföldi technika meghonosításának két útja keveredett a diósgyőri vasmű alapításakor. Az alapító és első igazgató, a würzburgi születésű egri lakatosmester, Fazola Henrik 1769-ben tanulmányúton járt a stájerországi Eisenerzben, s nyilván hasznosította az ott látottakat, de magát az első diósgyőri nagyolvasztót nem ő, hanem egy ugyancsak Eisenerzből hozatott mester, Johann Georg Gfelner építette, mint ahogy első szakmunkásai is eisenerziek voltak.¹⁵

A külföldi tanulmányút vagy tapasztalatszerzés mindamellet ritkaság számba ment, egyrészt költséges volta miatt, másrészt azért, mert megkerülhetetlen előfeltétele volt a nyelvtudás. Nem véletlen, hogy a felsorolt példák mind hazai születésű vagy pláne bevándorolt németekről szólnak. Általános és korjellemző továbbra is a külföldi szakember betelepítése, illetve önkéntes bevándorlása maradt. Ennek különböző változataira hozok példákat a következőkben.

Az ember azt hinné, hogy ha a tulajdonos vagy vállalkozó üzeme, főleg manufaktúrája élére külföldről hívott szakmai vezetőt, a megszerezhető legjobb szakembert hozta. Előfordult ez is. Az 1768-ban a gácsi posztómanufaktúra élére szerződött

Franz Geyer kitűnő, nagy gyakorlattal rendelkező szakember volt. „Berlinben elsajátította a holland damaszt szövés módját, onnan hívták Ausztriába, ahol 1749-ben Hasslachban damaszt asztalnemű manufaktúrát létesített. Később visszament állami megbízásból Poroszországba, hogy elsajátítsa a posztógyártást is. Fondorlatos szökeése után a linzi Wollenzeugfabrique alkalmazottja lesz, majd önállósul. Oly ismert már ekkor, hogy Velencébe, Bajorországba csábítják, de inkább Forgács Jánoshoz ment” Gácsra. Fel is virágoztatta az üzemet. Ám Endrei Walter könyvének azt a fejezetét, amelyből Geyer pályafutását idézem, e szavakkal kezdi: „E fejezetnek azt a címet is adhattuk volna, hogy: a hazai dilettantizmus kezdetei.” És ezután hosszú sorban következnek tanulatlan, tájékozatlan, olykor ostoba külföldi „szakemberek” kudarcainak történetei. Álljon itt erre egyetlen példa: Heinrich Vogel, az apatini kincstári textilmanufaktúra „festékgyáros”-a „a csülleget szárítás előtt kiprészelt, miáltal a festékanyagot tartalmazó levélnedv kifolyt, és a megmaradt rostokat akarta eladni”.¹⁶

Szólni kell a külföldről behívott szakemberre leselkedő olyan veszedelmekről is, amelyekről az illető előzőleg nem is álmodhatott. Az Augsburg melletti Pfrandtenből származó Joseph Sartory, aki néhány éven át a Sztroganovok szibériai vasművét igazgatta, 1779-ben két bécsi tőkéssel társulva átvette a kishonti kerületben fekvő rimabrézói vasművet, s ott nagyolvasztót épített. Az iratokból nem derül ki, milyen ügyben támadt összetűzése a megyei hatósággal, amely azután Sartoryt mint nem nemes 25 botütésre ítélte, s az ítéletet végre is hajtatta; az üzemvezető igazgató még bepanaszolta II. Józsefnél a vármegyét, azután meghalt.¹⁷

Ismerünk eseteket, amikor nem egy hazai üzem élére hívtak külföldről vezetőt, hanem egy egész külföldi manufaktúra települt át Magyarországra. Így települt át teljes felszereléssel és személyzettel 1776-ban két bécsi céhmester, Joseph Beywinckler és Joseph Höpfinger Óbudára, hogy közelebb kerüljön nyersanyagforrásához, a dél-magyarországi eredetű selyemfonálhoz. Hasonló megfontolás vezette az olasz származású, de már pesti születésű Valero Istvánt, amikor bécsi próbálkozás után mégis Pesten létesített ugyancsak 1776-ban selyemgyártó manufaktúrát.¹⁸

A veszprémi püspök kislódi birtokán 1756 és 1762 között építette fel nagyolvasztóból és hámból álló vasművét Johann Karl Homolatsch, előbb kolostori könyvelő a morvaországi Saarban, majd az ugyancsak morvaországi neustadtli uradalom gazdasági igazgatója. A kapcsolatot a vállalkozó és a püspök között a morvaországi Boschkowitzból való Schaya Donath, gróf Dietrichstein házi zsidaja és Salamon Ablath veszprémi püspöki zsidó hozta létre az üzem melletti kocsmá haszonbérlete fejében. Az egyébként meglehetősen jelentéktelen vasmű családi-rokoni vállalkozás volt. Az üzem munkásainak 1774. évi névjegyzéke 42 nevet sorol fel, akik a jegyzékhez fűzött megjegyzés szerint majdnem kivétel nélkül a vállalkozó vérrokonai voltak vagy távolabbi atyafiságából kerültek ki. Az üzem vezetését is Homolatsch 1762-ben bekövetkezett halála után a legközelebbi felnőtt rokon, az alapító veje, Johann Joseph Schebelle brünni lakos (csak *Inwohner*, nem *Bürger*) vette át. Az 1792-ben megszűnt vállalkozás utolsó vezetői az alapító fia, Walter Homolatsch és a családba beházasodott Franz Johann Tscheska voltak. Azt hiszem nem túlzok, ha az egész kislódi üzemi kollektívát Morvaországból betelepült, németekből és cseh-morvák-ból álló kolóniának tekintem.

Ugyancsak Morva- és Csehországból érkezett a szakmai utánpótlás is. Schebelle jelentette 1771-ben a selmecbányai főkamagrófi hivatalnak, hogy két szénégetője, Reindl, és Pomzar, feleségükkel és kis gyermekeikkel a csehországi Zbírovból egyik üzemből a másikba vándorolt munkát keresve, míg végre nyolc évvel ezelőtt ide érkezett; most tavasszal pedig egy napszámos jött négy koldus asszonnyal és nyolc koldus gyerekekkel. Általában: munkások vándorolnak szerte az országban „feleségükkel és kis gyermekeikkel, egyik üzemtől a másikig, alkalmaztatást keresve”. Akad olyan is, aki előre lelevelezi — ha tud írni — munkába állását, mint Jan Lonk zbírovi hármorkovács, aki azt írta 1771. április 27-én Schebellének, hogy „egyetlen óhajtam, hogy Magyarországon telepedjem meg”.

Az így bevándorolt munkások egy része végül is valószínűleg az országban maradt, egyesekről viszont tudjuk, hogy reményeikben csalódva idővel eltávoztak. Kislódi ismerőseink közül Lonk néhány év múlva visszatért Csehországba, Tscheska pedig egy bécsi albérleti szobában tűnik el szemünk elől.¹⁹

A spontán vagy az önkéntes munkás-beteleplés mellett volt államilag szervezett munkás-beteleplés is. Nagyon tanulságos példák vannak erre Vajdahunyadról.

Franz Müller, az erdélyi kincstartóság tanácsosa, 1779-ben több mint fél évet töltött a vajdahunyadi kincstári uradalomban. Terjedelmes vizitációs jelentésében²⁰ javasolta többek között a vajdahunyadi cs. kir. vasmű erőteljes fejlesztését. Az udvari kamara egyetértett a javaslattal, elrendelte a tucatnyi üzembrészből álló vasmű rekonstrukcióját, egy nagyolvasztó építését, valamint az acél- és a kaszagyártás bevezetését. Mindehhez tapasztalt szakmunkásokra volt szükség.

A vajdahunyadi vasműben németek, románok és cigányok dolgoztak. Elvértve ez utóbbiak közt is akadtak jó szakmunkások, így például egyszer a román Zacharie Pascal olvasztómester tűz dukát jutalmat kapott,²¹ de az üzemvezetésnek az volt a — nyilván nem megalapozatlan — véleménye, hogy fejleszteni csak külföldről jött német munkásokkal lehet.²² A belföldiek kulturális színvonalát mutatja az az adat, hogy 1773-ban a vajdahunyadi vasmű 32 német nemzetiségű munkása közül írni egy sem tudott, olvasni is csak kilenc, s egyikük csak a nyomtatott betűt.²³

Az udvari kamara a vajdahunyadi kaszagyártás bevezetésére az alsó-ausztriai kaszagyártás központjából, Waydhofenből akart szakmunkásokat küldeni, de onnan senki sem volt hajlandó Erdélybe áttelepülni. Végül több mint harminc (!) levélváltás után sikerült rávenni a stájerországi Heinfeldből Franz Weinmeister kaszakovácssegédet, hogy jöjjön Vajdahunyadra; ő azután további kilenc kaszakovácsot toborzott Bruck környékéről.²⁴ Ugyanekkor 1784 őszen érkezett Vajdahunyadra két acélgyártó szakmunkás Karintiából, a vasmű igazgatójának jelentése szerint azonban tudásuk még csak nem is középszerű, önfefűek, ügyetlenek, lusták, nagyolznak és isznak, helybeli segédmunkásaikkal durvák, előljáróikkal pimaszok.²⁵ Nyilvánvaló, hogy aki vállalkozott az — akár csak időleges — áttelepülésre, otthon nem tartozott még a tisztas középszerűhez sem. Szaktudásával és úgy látszik emberi tulajdonságaival is kirítt ebből a társaságból az 1786-ban áttelepült Philipp Proffin hámosos a karintiai St. Salvatorból, aki otthoni adósságai elől jött Erdélybe, hat munkását is magával hozva. Beilleszkedésük nem ment könnyen. A régi munkások, „bosszúálló, ellenséges érzületű, alattomos emberek”, csúfolták az újonnan jötteket, nem ismerték el szak-

tudásukat, s olyan légkört teremtettek, hogy Proffin és emberei hamarosan nem mertek már többet és jobban dolgozni náluk.²⁶

A 18. századi magyarországi nem magyar iparosok kérdésének vizsgálatát egy történeti statisztikainak látszó forrascsoport, a különböző nyelvű céhprivilegiumok elemzésével kezdtem. Befejezni egy másik, ugyancsak történeti statisztikainak látszó forrascsoport, a manufaktúra tabellák vizsgálatával kívánom.

A magyar királyi helytartótanács az 1770-es évek végétől kezdve szinte évenként jelentést kért minden törvényhatóságtól a területén lévő manufaktúrákról.²⁷ Az üzemenként táblázatos formában elkészített jelentésnek többek között felelnie kellett arra a kérdésre is, hogy az üzem hány belföldi és hány külföldi eredetű munkást foglalkoztat. A tabellák²⁸ persze nagyon sok kívánni valót hagynak maguk után. Nem beszélve a válaszok pontatlanságáról, a helyenként nyilvánvaló önellentmondásokról, legfőbb fogvatékoságuk az, hogy egyszerűen nem tudjuk, hány manufaktúráról nem készült jelentés. A összesítő adatok tehát mindenképpen töredékesek, s csak abban bízhatunk, hogy forráskritikai érzékünk megóv az elhamarkodott következtetésektől.

Az 1786. évi manufaktúra tabellák adatai szerint az ott nyilvántartott 1511 munkás közül 211 lett volna külföldi (nem egészen 14 %).²⁹ Minthogy a tabellák közel egyharmada csak a munkások számát adja meg, származásukra nem tér ki, bizonyosra vehetjük, hogy a magyarországi manufaktúrákban ennél több, valószínűleg lényegesen több külföldi dolgozott. A „külföldi” kategória bizonytalanságára utal, hogy nem tudjuk, meddig tekintettek valakit külföldinek, s elgondolkozhatunk a diósgyőri koronauradalom üveghutájának munkásairól szóló megjegyzésen: „belföldiek, akiknek az elei Morva- és Csehországból jöttek és itt megtelepedtek”.³⁰

A rendelkezésünkre álló adatokból mindenesetre úgy látszik, hogy az üveghutákban különös előszeretettel foglalkoztattak külföldieket. Festetics Lajos Somogy megyei hárságyi *fabrica vitraria*jában 1781 és 1787 között kizárólag *ex Bohemia* jött munkások dolgoztak, számuk az évek során hét és tizenhat között ingadozott, csak egyszer bukkan fel közöttük egy stájerországi.³¹ A pécsi püspök hosszúhetényi üveghutájában négy cseh és négy morva segéd, valamint két cseh inas dolgozott, csak a kisegítő napszámosok voltak belföldiek.³² Melczer Ignác bakócai üvegcsűrjében osztrák segéd irányította a belföldi inas és a napszámosok munkáját.³³ A bakonyi Lókúton tíz cseh, Csehbányán tíz külföldi (nyilván ugyancsak cseh) munkásból állt az üveghuta személyzete,³⁴ míg a veszprémi püspök városlődi hutájában a hat, gróf Zichy Károly úrkúti hutájában az öt külföldi segéd mellett két-két belföldit is találunk.³⁵ A besztercebányai püspök Bars megyei németi üveghutájában három segéd és két inas dolgozott, valamennyien külföldiek, az esztergomi káptalan ugyancsak Bars megyei ebedeci hutájában 1781-ben három külföldi segéd mellett két belföldi segédet és két belföldi inast mondanak,³⁶ öt évvel később már mind a nyolc segéd belföldi.³⁷ A nagyváradai püspök Bihar megyei béli hutájában a tíz segédből nyolc külföldi,³⁸ gróf Károlyi Antal Szatmár megyei hutai *fabrica*jában tíz segédből hét,³⁹ herceg Esterházy Miklós Zólyom megyei miklósfalvai üvegcsűrjében pedig hét segédből hat.⁴⁰ Négy cseh segéd volt a hasznosi közbirtokosság üveghutájában,⁴¹ s a belföldiek mellett két-két külföldi segéd a négy Abaúj megyei hutában: Hollóházán, Újhután, Füzéren és Nagyszaláncon.⁴² Hasonló volt a helyzet Horvátországban is: a Kőrös megyei Leszkovecen a segédek (8) és az inasok (15) mind külföldiek, a verőcei

Nassicán három cseh és két ausztriai dolgozott, a Szeverin megyei Sussicán pedig a nyolc segédből hét volt csehországi.⁴³

Más iparágakban nem ennyire feltűnő a külföldiek foglalkoztatása, néhány jellemző információ mégis ide kívánczok. Kizárólag külföldi szakmunkások dolgoztak, mindig csak egynéhányan, a zágrábi káptalan és a pécsi káptalan papírmalmában, ez utóbbiban három birodalmi német és egy osztrák,⁴⁴ egy bajor segéd és egy morva inas termelt a kamara papírmalmában Znióváralján,⁴⁵ s külföldi volt a segédek többsége a Bars megyei Ebbedecen és Nemeskosztolányban, a Gömör megyei Murányalján, végül tisztán nemzetközi társaságból állt a Besztercebánya melletti kosztivjarszkai papírmalom személyzete: a valószínűleg helybeli német tulajdonos egy porosz, egy sziléziai, egy csehországi segédet, egy prágai és egy moszkvai inast foglalkoztató.⁴⁶ A Nyitra megyei holicsi majolika manufaktúrában tizennyolc munkásból tíz volt külföldi,⁴⁷ Kuny Domokos budai fajansz manufaktúrájában tizenhárom munkásból négy,⁴⁸ Róth Ferenc pongyeloki *majolica fabrica*-jának munkája is egy-egy külföldi mesterre, segédre és inasra volt alapozva.⁴⁹

Szép számban szerepelnek külföldi segédek és speciális szakmunkások (posztónyírók, festők, takácsok) a textilmanufaktúrákról készült tabellákban is. 1786-ban a kilenc pesti textilmanufaktúra 303 munkásából 96-ot mondanak külföldinek;⁵⁰ ez utóbbiak közül 70 dolgozott a Valero testvéreknél, de a következő évben — nem tudom miért — már Valeroék valamennyi munkását belföldinek mondják.⁵¹ Mária Krisztina főhercegnő 1776-ban alapított mosoni textilmanufaktúrája 1783. évi adat szerint 75 külföldi, „azaz Ausztriából, Morvaországból, Csehországból, Sziléziából stb. származó” munkást foglalkoztatott, és 30 magyarországi születésűt; 1787-ben viszont már csak 9 külföldit 56 magyarországgal szemben.⁵² Ugyancsak túlnyomó volt a külföldiek aránya gróf Batthyány Tódornak az osztrák határszélen létesített üzemeiben: 1782-ben a loipersdorfi sárgaréz- és tűgyártó manufaktúrában 30 külföldi, a tarcsai posztómanufaktúrában 12 külföldi, az ugyancsak tarcsai dohánygyárában 4 külföldi volt a teljes munkáslétszám,⁵³ 1786-ban a borostyánkői kén-, réz- és vitriolfabrikában pedig 75 külföldi és 15 belföldi dolgozott;⁵⁴ érthetetlen, de az 1787-i tabellák szerint a külföldi munkások e tömegéből Loipersdorfban csak kettő maradt, Borostyánkőn egy sem, helyükbe — ha igaz — belföldiek léptek.⁵⁵

Végül az 1786-ban Pozsonyban alapított két tükörgyártó manufaktúráról érdemes megemlékezni. Johann Georg Rudolph és társa kis méretű hordozható és zseb-tüköröket gyártott, Michael Hummel vállalkozását tükörgyárnak nevezte, s ennek melléküzemei voltak tű-, ceruza-, fémfüst- és színespapírkészítő „manufaktúrái”. Mindkét vállalkozó Nürnbergből szerződtette üzemezetetőjét és munkásainak többségét, a termelést is csak ezek megérkezése után indították meg. Úgy látszik egyik vállalkozás sem tudott fennmaradni, mert termékeik drágábbak voltak a Nürnbergből importált hasonló áruknál.⁵⁶

A tanulságok a fentiekből azt hiszem nyilvánvalóak. A 18. századi Magyarország mind a céhes ipar, mind a manufaktúrák fejlődés tekintetében el volt maradva közvetlen nyugati szomszédainak, az osztrák és cseh tartományok színvonalához képest. Nemcsak a fejlesztés, új iparágak, modernebb technikák meghonosítása, de az egyszerű szinten tartás is lehetetlen volt külföldi iparosok folyamatos bevándorlása nélkül. A beköltözők általában a Habsburg-birodalom velünk szomszédos tartomá-

nyaiból jöttek, s kitüntetett helyet foglaltak el közöttük a cseh- és morvaországiak. Képviselve voltak a bevándorlók között német birodalmiak is, de úgy tűnik, kisebb arányban, mint az előző századokban. A magyar iparosság utánpótlási területe leszűkül. Magának a jelenségnek ez a leszűkülés az egyetlen új mozzanata.

Sajnos nem beszélhetünk Európához való fölzárkózásról, csak a lemaradás mértékének csökkentéséről. Ennyit tett lehetővé a szakmai színvonalát tekintve igen vegyes külföldi iparos bevándorlás. S ez nem új. Így volt már a középkor századaiban is, s így lesz majd a 19. században is. Az iparos népesség folyamatos áramlása nyugatról kelet felé, és a hozzánk érkezők befogadása a termelés volumenének és színvonalának emelése érdekében az egész magyar ipartörténet konstans vonásának látszik.

JEGYZETEK

¹ *Wellmann Imre*: Magyarország népességének fejlődése a 18. században, in: Magyarország története 1686–1790, főszerk. Ember Győző, Heckenast Gusztáv, Budapest 1898. 25–80.

² A magyarországi céhes kézműipar forrásanyagának katasztere, II. k., szerk. Éri István, Nagy Lajos, Nagybákay Péter, Budapest 1976.

³ *Dümmerth Dezső*: Pest város társadalma 1686–1696, Budapest 1968: 61; *Fallenbüchl Zoltán*: Pest város népességének származáshelyei a statisztika és kartográfia tükrében (1687–1770), in: Tanulmányok Budapest Múltjából 15/1963. 170–184.

⁴ *Bánkúti Imre*: A kuruc függetlenségi háború gazdasági problémái 1703–1711, Budapest 1991. 161; *Herbert Hassinger*: Johann Joachim Becher, 1635–1682, Wien 1951. 185; *Handbuch der europäischen Geschichte*, IV, hrsg. Theodor Schieder, Stuttgart 1975². 193.

⁵ *Heckenast Gusztáv*: Magyarország ipara 1726-ban, in: Történelmi Szemle 14/1971. 320–329.

⁶ *Konrad Schünemann*: Österreichs Bevölkerungspolitik unter Maria Theresia, I. Berlin é.n. (1935). 271.

⁷ *Benda Gyula – Király Ferenc*: Iparosok egy kisváros társadalmában, in: VI. Kézművesipartörténeti Szimpózium Veszprém 1988. november 15–16, Veszprém 1989. 32–34.

⁸ *Kerecsényi Edit*: Adatok Nagykanizsa benépesítéséhez: a polgárok lajstromába 1745–1825 között bejegyzett személyek foglalkozás és születési hely szerinti összetétele. Uo. 225–229.

⁹ *Heckenast* (5. jz.) i. m. 327.

¹⁰ *Heckenast Gusztáv*: A magyarországi vaskohászat története a feudalizmus korában, Budapest 1991. 198–199.

¹¹ Uo. 201–202.

¹² Uo. 202–203.

¹³ *Vastagh Gábor*: Egy korai magyar nagyolvasztó, in: Kohászati Lapok 96/1963. 333.

¹⁴ *Heckenast* (10. jz.) i. m. 203–204.

¹⁵ Uo. 247.

¹⁶ *Endrei Walter*: Magyarországi textilmanufaktúrák a 18. században, Budapest 1969. 130–133.

¹⁷ *Magyar Országos Levéltár*, Budapest (a továbbiakban: MOL), C. 43. Acta secundum referentes, 1782. Bacsák, No. 37. 1783, Bacsák, No. 18.

¹⁸ *Nagy István*: A manufaktúraipar kialakulása Pest–Budán, in: Tanulmányok Budapest Múltjából 14/1961. 299–305.

¹⁹ *Heckenast Gusztáv*: A kislódi vashámor, in: A Dunántúl településtörténete II/1, 1767–1848, PAB-VEAB Értesítő 1977: 291–295. Az idézetek: Štátný ústředný bankský archiv, Banská Štiavnica, HKG. Berichte. 1774. május 30., illetve 1771. november 18.

²⁰ Österreichisches Staatsarchiv, Wien, Hofkammerarchiv, Rote, Nr. 3094.

²¹ Uo. Rote Nr. 3095, Fol. 265 sk.

²² Uo. Rote Nr. 3097, Fol. 442.

²³ Uo. Rote Nr. 3091, Fol. 1289.

²⁴ Uo. Rote Nr. 3096, passim.

- ²⁵ Uo. Rote Nr. 3096, Fol. 358–366.
- ²⁶ Uo. Rote Nr. 3097, Fol. 246–264 és 423–447.
- ²⁷ MOL. C. 43. Acta secundum referentes, 1781, Nic. Skerlecz, No. 9. és No. 71; 1782, Nic. Skerlecz, No. 29; 1783, Nic. Skerlecz, No. 32; C. 64. Departamentum commerciale. 1783/84. No. 37; 1785, No. 4etE., No. 65; 1786, No. 25A; 1787, No. 17; 1788, No. 82.
- ²⁸ *Németh György*: Magyarországi manufaktúrák és más ipari üzemek a II. József korabeli manufaktúratabellákon, in: Manufaktúrák Magyarországon, I, Miskolc 1989: 7–60.
- ²⁹ *Dávid Zoltán*: Magyarország munkaerőhelyzete a XVIII–XIX. század fordulóján, in: Statisztikai Szemle 49/1971. 632–644.
- ³⁰ MOL. C. 64. Departamentum commerciale, 1787. No. 17, Pos. 31.
- ³¹ MOL. C. 43. Acta secundum referentes, 1781, Nic. Skerlecz, No. 71, Pos. 67; 1783, Nic. Skerlecz, No. 32, Pos. 3; C. 64. Departamentum commerciale, 1783/84, No. 37, Pos. 2; 1785, No. 65, Pos. 2; 1786, No. 25A, Pos. 57 és 93; 1787, No. 17, Pos. 57.
- ³² MOL. C. 64. Departamentum commerciale, 1786, No. 25A, Pos. 57; 1787, No. 17, Pos. 82.
- ³³ Uo. 1786, No. 25/A, Pos. 57.
- ³⁴ Uo. 1787. No. 17. Pos. 83.
- ³⁵ Uo. 1786, No. 25A, Pos. 91.
- ³⁶ MOL. C. 43. Acta secundum referentes, 1781, Nic. Skerlecz, No. 71, Pos. 60.
- ³⁷ MOL. C. 64. Departamentum commerciale, 1786, No. 25A, Pos. 79; 1787, No. 17, Pos. 33.
- ³⁸ Uo. 1786, No. 25A, Pos. 58.
- ³⁹ Uo. Pos. 15.
- ⁴⁰ Uo. Pos. 47.
- ⁴¹ Uo. Pos. 61.
- ⁴² Uo. Pos. 75; 1787. No. 17, Pos. 60.
- ⁴³ Uo. 1786, No. 25A, Pos. 39 és 57; 1787, No. 17, Pos. 53.
- ⁴⁴ MOL. C. 43. Acta secundum referentes, 1782, Mednyánszky, No. 25; C. 64. Departamentum commerciale, 1786, No. 25A, Pos. 57.
- ⁴⁵ Uo. Pos. 65.
- ⁴⁶ Uo. 1787, No. 17, Pos. 33, 64 és 75.
- ⁴⁷ Uo. 1786, No. 25A, Pos. 88.
- ⁴⁸ Uo. 1787, No. 17, Pos. 58.
- ⁴⁹ MOL. C. 43. Acta secundum referentes, 1782, Nic. Skerlecz, No. 29, Pos. 5; C. 64. Departamentum commerciale, 1786, No. 25A, Pos. 67; 1787, No. 17, Pos. 64.
- ⁵⁰ Uo. 1786, No. 25A, Pos. 19.
- ⁵¹ Uo. Pos. 19; 1787, No. 17, Pos. 28.
- ⁵² MOL. C. 43. Acta secundum referentes, 1783, Nic. Skerlecz, No. 32, Pos. 31; C. 64. Departamentum commerciale, 1787, No. 17, Pos. 66.
- ⁵³ MOL. C. 43. Acta secundum referentes, 1782, Nic. Skerlecz, No. 29, Pos. 4.
- ⁵⁴ MOL. C. 64. Departamentum commerciale, 1786, No. 25A, Pos. 86.
- ⁵⁵ Uo. 1787, No. 17. Pos. 19.
- ⁵⁶ Uo. 1786, No. 25A, Pos. 70; 1787, No. 17, Pos. 6 és 86.

Sándor Pál

A HONI ZSIDÓ ÉRTELMSÉGRŐL 1840–1849-BEN

Amikor 1840. május 13-án befejeződött a magyar országgyűlés Pozsonyban, néhány fontosabb reformjavaslat királyi szentesítése mellett,¹ törvényt alkottak az ország zsidó lakosságáról is.² Ezzel, ha bármily szerény formában is, kétségtelen lépés történt előre a hazai zsidóság középkori jogfosztottságának felszámolására.³ Igaz, hogy néhány reformer, főleg pedig Kossuth szemében a törvény, csupán a „nagy szavak parányi eredménye” volt,⁴ de az is kétségtelen, hogy a Habsburg Birodalomban és egész Kelet-Európában ez a törvény volt — II. József *rendelkezései* után — az első komolyabb lépés az emancipáció felé.

Sokkal nagyobb reményekre jogosították fel a honi zsidóságot az 1843/44. évi országgyűlés alsótáblájának törvényjavaslatai, amelyek 21 §-ban összegezték azokat a reformokat, melyek által a különböző színárnyalatú reformerek polgárjogot kívántak adni — társadalmi és politikai tekintetben — a honi zsidóságnak.⁵ A remények azonban nem váltak valóra, mert az uralkodó anélkül oszlatta föl az országgyűlést, hogy a két tábla között 1844. november 8-án nagy nehezen megszületett törvényjavaslatokra egyáltalán válaszolt volna a rendeknek. Ennek ellenére, vagy éppen ezért erősödnek föl a 40-es évektől a magyarországi zsidóság polgárjogot követelő asszimilációs törekvései ekkor már főleg a különböző egyesületi mozgalmak formájában. Ezeket minden esetben művelt, több nyelven beszélő értelmiségiek kezdeményezik és vezetik. Hadd utaljunk a főbb mozzanatokra.

Bloch Móricz nyelvész, aki már fiatalon is a zsidó nyelvészettel, mellette a Biblia tanulmányozásával és a hazai zsidóság társadalmi helyzetével foglalkozik, egyik tevéken harcosa az emancipációnak. 1840-ben „A zsidókról” című röpiratában szót emel népe egyenjogúsításáért és ugyanebben az esztendőben kiadja Mózes öt könyvének magyar fordítását.⁶ Műve részét képezi a honi zsidóság magyarosításáért folyó asszimilációs törekvéseknek. Erőteljesen síkra száll e mozgalomért Rosenthál Móricz rabbi, budai tanító, majd a pesti kereskedelmi iskola tanára is, aki egyúttal a pesti Pannonia című német szépirodalmi hetilap munkatársa. Ő már 1830-tól szintén terjesztője a magyar nyelvhasználatnak hittestvérei között. 1840-ben adja ki a zoltárok és a régi zsidó mondások magyar fordítását. Szerzője „A zsidó és a kor-

szellem Európában” című, 1841-ben megjelent dolgozatnak, melynek Kossuth Pesti Hírlapja figyelmet szentelt.⁷ Zsoltárfordításának előszavában — többek között — ezeket a jellemző sorokat írja: „A múlt országgyűlés alatt Pozsonyban lévén, s hallván, hogy a lelkes magyar szónokok pártoló szavukat az e honban lakó sidók... ügyében is felemelék, rögtön elhatározván magamban... letenni hálám gyümölcsét... a nemzeti nyelv fölvirágoztatásának megközelítésére, Izrael könyörgéseit az eredeti text után magyarra fordítám, s beiktatám a király és a hon iránt való imát.”⁸ Itt csak jelezzük: magyar nyelven, már korábban is beszéltek. A legrégebb magyar nyelvű zsidó hitszónoklat 1814-ben hangzott el Makón, Schweitzer Fábían hitközségi jegyző ajkáról, amikor a napóleoni háborúk után Ferenc császár visszatért Bécsbe s augusztus 4-én ünnepélyt rendeztek. A második magyar nyelvű hitszónoklat 1817-ben Nagykőrösön hangzott föl, a zsidó templom szeptember 7-i avató istentisztelete során. Krauker Salamon főrabbi beszédét egy évvel később a nagykőrösi nyomda ki is adta.⁹ A magyar nyelvterjesztés mozgalma a hazai zsidóság körében azonban inkább csak a 30-as 40-es évek fordulóján kap lendületet, főleg két egyleti mozgalom létesítésével.

Az egyik az 1842-ben megalakult „A nehéz kézműveket és a földművelést az izraeliták közt terjesztő pesti egylet”, rövidebb és ismertebb nevén a Magyar Izraelita Kézmű- és Földműves Egylet, a MIKÉFE. Célja már a zsidó ifjak nevelése volt a hazai ipar és földművelés fejlesztése érdekében. Hatására Aradon, Debrecenben, Nagykanizsán hasonló egyletek létesülnek.^{9/a} Buzdítóan hat az Egylet működésére Kossuth egyleti politikája, az iparegyesületek létesítése. 1842. november 1-jén volt az alakuló közgyűlés. Az igazgató egyúttal az Egylet első elnöke, az országos tekintélyű neves orvos, az emancipáció egyik élharcosa, dr. Jakobovics Fülöp, aligazgató az ugyancsak az emancipációért küzdő, a Pester Lloyd című hetilap szerkesztőbizottságának első elnöke, Kern Jakab lett. A vezetőség már 1843. január 6-án kapcsolatot teremt a Batthyány Lajos elnöklete alatt álló Országos Iparegyesülettel, hogy az Egyletet a fiókegyesületek sorába iktassák. Ez 1843. január 13-án, a Batthyány elnöklete alatt tartott ülésen meg is történik, amiről Batthyány meleg hangú átiratban értesíti a MIKÉFE vezetőségét. Az Egylet első titkára a pozsonyi születésű orvos, Schlésinger Ignác,¹⁰ ki 1843-ban egyúttal kezdeményezője az ún. Magyarító Egylet létrehozásának is. Az emancipációt megvalósítani törekvő asszimilációs mozgalmak sorában, talán éppen ennek a másiknak van a legfontosabb szerepe. Teljes neve: A honi izraeliták közt magyar nyelvet terjesztő egylet. Létrejöttét — jellemző módon — a fiatal nemzedék tagjai, a pesti zsidó orvostanhallgatók kezdeményezik. Titkára az a fiatal Diósy Márton lett 1844-ben, aki egyúttal a Nemzeti Kör-ben¹¹ is tevékenykedik a magyar reformmozgalom egyik fiatal tagjaként. Az Egylet legfőbb célja a magyar nyelvhasználat-érzés-szellem terjesztése. Diósy programja: magyarosodjunk és magyarosítsunk, polgárosodjunk, hogy polgárártassunk. Ez az Egylet gyűjti össze mindazokat, akik a magyarországi zsidóság vallási életét, községi berendezkedését reformálni akarják. Működésének hatására hasonló céllal Izraelita Újító Egylet-ek keletkeznek 1847-ben Aradon, Nagyváradon, Nagybecskerekken és Pécsen.¹² Diósy mellett Einhorn Ignác, magyarosított nevén Horn Ede¹³ közgazdasági író, publicista és hitszónok, valamint az író és publicista Szegfi Mór¹⁴ játszanak jelentős szerepet a nyelvterjesztő egyesület életében. Horn Ede — amellett, hogy az Egylet

könyvtárosa és szerkeszti a Magyar Zsidó Évkönyvet — a vallási reform talán legradikálisabb és legbátrabb képviselője. Úgy véli: választani kell a vallás fontos és közzömbös elemei között; lényeg és forma, erkölcsi tanok és szertartások között s el kell hagyni, ami elavult. 1848 áprilisában ő az Egylet radikális bizottságának elnöke; valójában a pesti zsidóság vezéralakja.¹⁵

A vallást és a vele összefüggő mindennapi szokásokat, életmódot reformálni igyekvő mozgalmak hatására, Löw Lipót¹⁶, akkor pápai főrabbi, aki az elsők között szónokolt magyarul a templomban, 1847. június 22-én az alábbi nyilatkozat aláírására szólítja fel a honi rabbikat. Kinyilvánítjuk, hogy „minden embert, akármilyen vallást kövessen, valódi felebarátunknak tartunk. Magyarországot valóságos és egyedüli hazánknak ismerjük el, és azon leszünk, hogy az iránta érzett szeretetet híveink szívébe ültessük. A hitközség kebelében népiskolákat szervezünk...”¹⁷ Ő az, aki 1847-ben megindítja az első magyar nyelvű folyóiratot, Magyar Zsinagóga címmel. Ugyanekkor Szegfi megjelenteti az Első Magyar Zsidó Naptár-t.¹⁸

Míndez mutatja, hogy az 1840-es esztendőök egyesületi mozgalmai új fejezetet nyitnak a hazai zsidóság életében. S bár történelmi tény, hogy Kossuth asszimilációs politikája, amely vallási reform címén, *először társadalmi összeolvadást követelt*, hogy az, mint a nemzethez tartozás bizonyítéka alapul szolgáljon a *politikai* egyenjogúsításhoz,¹⁹ egyfelől visszatetszést keltett, főként egyes vidéki (Ugocsa, Pozsony, Paks) hitközségeknél. Másfelől viszont erős lendületet is adott az asszimilációs reformmozgalmak kibontakozásához. S ez utóbbi volt a kétirányú mozgás fő vonulata. Az eddig jobbra kettős kötődésű magyarországi zsidóságnak az 1840-es években van lehetősége — a nemesség liberális táborá által meghatározott politika keretei között — elmozdulni az asszimiláció hosszán elhúzódó s több generáción át tartó végső állomása — a beolvadás felé. A beolvadás kezdeti fázisának vagyunk tanúi ezekben az esztendőökben. Ezek az évek, ilyen értelemben a honi zsidóság reformkorszakát jelentik.

A korszakhoz hozzátartozik jónéhány zsidó család áttérése valamelyik keresztény hitre. Így térnek át az Ullmanok, a Weidnerek (Wodiánerek) mellett a Kanitz, a Kunewalder családok és még számos, a közéletben szereplő zsidó személy, mint Bloch Móricz, aki 1843. május 23-án veszi fel a Ballagi Mór nevet, az óbudai születésű Finaly Zsigmond orvos, aki 1847-ben az Orvosi Tár munkatársa. Mellettük említést érdemel a hányatott életű Hugó Károly orvosdoktor, családi nevén Bernstein Fülöp, ki németül és franciául is írt drámákat s 1844-ben tért át az ágostai evangélikus hitre, hogy a bécsi gazdagabb házakba is bejuthasson. Falk Miksa hírlapíró és politikus, aki 1843-ban a Der Ungar című irodalmi divatlap munkatársa, 1848-ban szerkesztőségi tagja, 1850-től pedig a Pesti Napló-nál dolgozik, majd közel negyven éven át a Pester Lloyd főszerkesztője. Hirsch Gusztáv hírlapíró, aki Zerffi néven publikál 1846-ban a Honderü-ben, 1848-ban a Der Ungar című lapot szerkeszti és létrehozja a rövid életű (1848. április 6-ától augusztus 5-ig) Reform című szépirodalmi lapnak. A szabadságharcban honvéd lesz és eléri a századosi rangot.

Kunewalder Jónás, közvetlenül kitérése előtt, 1847. szeptember 23-án, még a pesti hitközség elnökeként, beadvánnyal fordul a november 11-én megnyíló országgyűléshez. Abban kifejezi azt a kérését, hogy az országgyűlés a „közállomány sáncaiba törvényszerűleg leendő felvetésünket hathatós szavával is gyámolítani méltóztat-

sék”.²⁰ A különféle gazdasági-társadalmi egyletek tagjai és vezetői az ország zsidó lakosaival együtt nagy várakozással tekintenek a megnyíló országgyűlés törvényalkotása elé. Szomorú történeti tény, hogy egyetlen halvány kísérlettel eltekintve, amikor 1848. január 21-én a városok rendezéséről szóló törvényjavaslatot (XXIII. tc.) tárgyalta az alsótábla és a liberálisok a választójog megadását „valláskülönbség nélkül” akarták — meghatározott census alapján — törvényerőre emelni, e szerény kísérlet is megfeneklett a városi követek makacs ellenállásán. Még szomorúbb események játszódnak le Pozsonyban februárban. Amikor ugyanis Bohus János, Arad megye követte azt indítványozza 19-én, hogy az ország zsidó lakosai (közel 300 ezer lélek) is teljes polgárjogot nyerjenek, az ülésteremből kihallatszó szópárbaj feltüzeli az utca emberét és zsidóellenes zavargások törnek ki. Ezeket csak három nap után, akkor is csak fegyveres erővel sikerült megfékezni.²¹ Ezen a napon — február 23-án — tör ki a párizsi forradalom, amely új fejezetet nyitott Európa s benne Magyarország és a hazai zsidóság történetének lapjain is.

Kossuth, aki március 1-jén értesül Lajos Fülöp trónjának megdöntéséről, elérkezettnek látja az időt, hogy alkotmányos berendezkedést követeljen nemcsak Magyarországnak, hanem valamennyi Habsburg-uralom alatt álló országnak. Március 3-án nagy beszédet mond az országgyűlés termét sűrű sorokban ellepő hallgatósága előtt, amelyben — többek között — kijelenti: „... kimondottam meggyőződésemet, hogy a köztünk és a császári birodalom szövetséges népei közt fennforgó érdekalkotást önállásunk, szabadságunk s jólétünk kára nélkül, csak a közös alkotmányosság érzelmrokonító alapján lehet kiegyenlíteni... az leszen a Habsburg-ház második alapítója, ki a birodalom kormányrendszerét alkotmányos irányban reformálandja... collegiális kormányrendszerünket magyar felelős minisztériummá átalakítását minden reformjaink alapfeltételének s lényeges biztosítékának tekintjük...”²²

Kossuth beszédének teljes szövegét az a magyar születésű zsidó Goldner Miksa orvosnövendék viszi magával Bécsbe, aki később a magyar szabadságharcban teljesített szolgálatot orvosként, századosi rangban.²³ A magyar szöveget pedig Kaufmann-Kálazdy (Kálózdy) Mór, tatai születésű zsidó orvos fordítja németre. A beszéd a forrongó Bécsben is megteszi hatását, amikor azt március 13-án a rendi gyűlés székháza előtt gyülekező s alkotmányosságot követelő polgárok, diákok és munkások tüntető tömegei előtt három ízben is felolvassák.²⁴ Ezt a tömeget látja Kálazdy kollégája, az óbudai születésű dr. Fischhof Adolf, aki rendes kórházi körútja alkalmával elmegy a tartományi gyűlés székháza elé. Ő ifjúként Pesten járt gimnáziumban, ahol zsidó létére, elkülönítve osztálytársaitól, külön padban ült. Orvosi tanulmányait a bécsi egyetemen végezte el, majd a közkórház alorvosaként dolgozik. Kora ifjúságától áthatotta a polgári szabadság eszméje. Az összegyűlt tömeg előtt beszédet tart; alkotmányosságot, lelkiismereti- és tanszabadságot, felelős minisztériumot, valamint népképviselést követel. Megszervezi az egyetemi ifjúságot, majd elnöke lesz a Közbiztonsági Bizottmánynak. Az alkotmányozó nemzetgyűlésben Bécs egyik kerületét képviseli és külügyminiszteri tanácsos lesz a rövid életű Doblhoff-Dier-féle liberális kabinetben.²⁵

Elmondhatjuk tehát, hogy Kossuth e nevezetes beszédét a magyar születésű Goldner és Kálazdy révén ismerte meg a március 13-án Bécsben tüntető tömeg s így mindketten közvetlen részesei lettek a bécsi forradalom kitörésének. Mellettük

Fischhof Adolf és Goldmark József orvosok beszédei az alsó-ausztriai rendek házában aulájában ugyanakkor irányt és célt mutattak a tüntető tömegnek. Amikor pedig Pesten, március 15-én kitört a forradalom, a pozsonyi születésű, fiatal hírlapíró, Dux Adolf Nemzeti-dal fordításával, Diósy meg ünnepi vezércikkkel köszönti a nagy eseményt.²⁶ Egykorú feljegyzések tanúskodnak arról, hogy e nevezetes napon a Tánccsot kiszabadító lelkes tömeg egyharmada volt zsidó — később Tánccsics egy külön zsidó nemzetőrséget is szervezett — és a forradalom másnapján, amikor megkezdődött a jelentkezés a nemzetőrségbe, a lajstromozottak egynegyede a zsidó ifjak sorából került ki.²⁷ Zerffy (Hirsch) Gusztáv²⁸ zsidó hírlapíró pedig túlradó lelkesedéssel írja a tizenkét ponthoz kapcsolt törvény előtti egyenlőségről: „Többé nem fogjuk sem a parasztot születése, sem a zsidót vallása miatt üldözni. Mindkettőnek testvéri kezet nyújtandunk, kiemeljük őket az erkölcsi süllyedés mocsarából.”²⁹ Kétségtelen tehát, hogy a honi zsidó értelmiség — az ország zsidó lakóival együtt — 48-at magáénak vallotta s attól várta polgári és politikai emancipációját.

Több, mint sajnálatos eseményként kell azonban regisztrálnunk a forradalom tavaszán a sok helyen fellángoló zsidóellenes atrocitásokat. Főként a városok német ajkú és magyar céhpolgárai voltak azok, akik versenytársat látva a zsidó kereskedő- és iparosrétegekben, nemcsak megakadályozták, hogy a honi zsidóság városi választójogot kapjon, de szembeszálltak a felelős kormány azon törekvéseivel is, hogy a honos zsidókat felvegyék a nemzetőrség tagjai sorába. (XXII. tc.) Tiltakozásukat emberhalállal is végződő zsidóellenes zavargások hulláma kísérte több városban is. A pozsonyi zsidóüldözések kivizsgálására a kormányzat Tarnóczy Kázmér kormánybiztost küldte ki, aki terjedelmes jelentésében — többek között — megállapította: „Pozsony városában elkövetett zsidóablási és kiűzési botrány akadályozására nézve, aligha található a város területén létező valamely osztály avagy hatóság, mely kötelességmulasztási, éretlenségi, közömbösségi vád nagyobb kisebb súlya által ne terheltetnék.”³⁰ De így volt ez Nagyszombatban, Vágújhelyen, Székesfehérvárott, Szombat helyen, Temesvárott és Pesten is.³¹ A zavargások megkötötték a kormány kezét s eredménye az lett, hogy a honi zsidóság nemcsak választójogot nem kapott, de Batthyány is arra kényszerült, hogy rábeszélje a pesti hitközség vezetőit — élén Horn Edével —, hogy ők maguk kérik „ideiglenes” felmentésüket a nemzetőri szolgálat alól. A kormány elnöke, mérlegelve az adott helyzetet, csak ezzel a föltétellel vállalta a zsidó lakosság védelmét. Horn Ede elkeseredetten írta: „Magyarországon a szabaddá vált nép arra használta fel újonnan nyert erejét, hogy a zsidókat a sötét középkorba próbálta visszalökni. A zsidók az első felhívásra életüket és vagyonukat voltak hajlandók áldozni, mialatt Magyarországon a zsidóheccek napirenden voltak, az osztrák zsidókat mindenütt készségesen felvették a nemzetőrségbe... Míg a magyar kormánynak »nem volt ideje« az emancipációs törvény megalkotására. Az osztrák zsidók a Reichsrath képviselői voltak és miniszteriális helyeken ültek benn. Ennek ellenére a zsidók a magyar minisztériumért, Magyarorszáért Ausztriával szemben és Budapestért lelkesedtek Béccsel szemben.”^{31/a} De Vörösmarty Mihály is így nyilatkozott a Pesti Hírlap hasábjain a lap június 4-i számában: „Az egyenlőség és testvériség áldásai, csak egy népet hagytak érintetlenül, a szenvedéseiben örök zsidót. Annyi bizonyos, hogy az egyenlőség szent neve, sohasem volt rémítőbb hazugság, mint most.”³²

Így könnyen érthető, hogy az április végi – májusi hetekben, miért foglalkozik, elsősorban a pesti és a pozsonyi hitközség, az Amerikába történő kivándorlás komor gondolatával. Május első felében megalakul Pesten a Központi Kivándorlási Egylet, amely röpiratában felszólítja a hazai zsidóságot, hogy — mentőeszközként — vándoroljon ki Amerikába. Pozsonyban Korn Fülöp Antal,³³ a pozsonyi váraljai könyv-árús az, aki a pozsonyi véres hűsvét hatása nyomán szegődik a mozgalom vezetőjévé. De már május végén egy másik röpirat is napvilágot lát, amelyben az olvasható, hogy „*mi nem megyünk Amerikába*”, mert „*szegény Magyarországot veszély fenyegeti...*”³⁴

A forradalom és szabadságharc eseményeinek leírásától szükségképpen eltekintve, csak a témánk szempontjából fontos körülményre kívánjuk az olvasó figyelmét felhívni. Ez pedig így hangzik: minél súlyosabb feladatokat kellett megoldania a kormánzatnak a forradalmi vívmányok megőrzése és a szabadságharc győzelme érdekében, annál inkább volt lehetősége a honi zsidóság polgárjogainak megadására. Az elmozdulást ez irány felé az augusztus 22-i országgyűlés jelzi, amikor az újoncálítást törvénybe iktatták, melynek 11.§-a, már kimondta: a hon minden 19. évét betöltött lakosa „*sors és valláskülönbség nélkül*” katonája a hazának.³⁵ Ezzel immár törvényesen is lehetővé vált a magyarországi zsidó lakosok részvétele a nemzetőrség, a népfőlkelők, a szabads csapatok, a honvédség soraiban. Igaz, hogy az egyes hitközségek, (a pozsonyi, a komáromi, a veszprémi, a temesvári, a sátoraljaújhelyi, hogy csak néhány példát említsünk) *kezdetől fogva* érvényesíteni kívánták ezt az óhajukat, följárulva szolgálataikat a hadvezetésnek, de törekvéseik megvalósítására, csak a nyár vége felé s főleg Jellačić betörése után volt módjuk.

Amikor 1848. március 15-e után két hónappal megalakul a Központi Kivándorlási Egylet és Reich Ignác,³⁶ a Pesti Izraelita Hitközség főiskolájának tanára, egyúttal hírlapíró, egy kis verses füzetben fogalmazza meg bánatát, mert a zsidókat kirekesztik a nemzetőrségből s ezért — úgy látja — nincs más út, mint a kivándorlás, néhány hónappal később már boldog, hogy itt maradhat. A zsidó értelmiség, amikor a vészhelyzetben megnyílik előtte is a lehetőség, tömegesen vesz részt a forradalom és szabadságharc ügyének diadalra juttatásában. A tizennyolc nyelven tudó Helprin Mihály, aki csak húsz éves korában költözik Orosz–Lengyelországból Magyarországra, kivételes nyelvtudása révén már 1846-ban verseket ír Petőfi modorában és a forradalom alatt beáll honvédeknek. „Kaszához ki magyar” című versében önvédelemre buzdítja a magyar népet. Majd, amikor 1849. május 1-jén megalakul a Szemere-kormány, a miniszterelnök titkáráként dolgozik a sajtóirodában.³⁷ A már több ízben említett Kálazdy Mór 1848. júliusában tábori kórházi főorvosként teljesít szolgálatot Kanizsán. Szeptemberben a 19. zászlóaljhoz kerül Lócsére, századosi rangban. Októberben a komáromi várba rendelik. 49 januárjában hadosztályi rendező-főorvos, aki a kanizsai és a martonvásári tábori kórházakat rendezi be a sebesültek fogadására és ápolására. Léván és Nyitrán is ő szervezi meg a tábori kórházakat. Számos jelentést ír — a mindenkori hadvezetés részére — a honvédség egészségügyi helyzetéről, a hiányos lábbeli ellátásáról, az élelmezés katasztrófális voltáról, a katonák ivóvízellátásának és tisztálkodásának nehézségeiről és a különféle megbetegedésekről, ezek közül az elharapódzó váltólázról is. Világos után Törökországba emigrál és Bem tábornok mellett teljesít orvosi szolgálatot a török hadseregben, amely a cári elnyomás ellen harcol. Bem halála után (1850), Kossuth mellett marad, akit török

nyelvre oktat.³⁸ Nevezetes szerepet játszik 1848. március 19-én Dr. Korányi (Krónfeld) Frigyes, aki tagja volt a pesti forradalmi küldöttségnek Pozsonyban. A szabadságharcban először a Szabolcs megyei nemzetőrök orvosa, majd november 10-től Mészáros Lázár hadügyminiszter kinevezi a Szabolcs megyei honvédszászlóalj orvosának.³⁹ Az említettek mellett még számos magyarországi zsidó orvos vesz részt a szabadságharcban, kik közül itt — a teljesség igénye nélkül — csupán a következő neveket említjük meg. Politzer Illését, aki 48 decemberében a szolnoki kórházban szolgál a szintén zsidó Feuer Dávid és Offenheimer orvosokkal együtt, Dr. Süss főorvos vezetése alatt. 49 elején kerül Nagyváradra, ahol eleinte a sebészetben dolgozik, később a tifuszos betegek közé osztják be, ahol maga is megkapja a súlyos betegséget. A cári seregek betörését követően (június 19–20.) Cegléden szolgál egyedüli orvosként, egészen az augusztus 9-i temesvári csatáig.⁴⁰ Nem feledkezhetünk meg Dr. Grünhut Adolfról sem, aki a szabadságharcban delejességgel kezelte a beteg katonákat. Nevezetes szerepet játszott Dr. Grósz Albert szemészorvos, aki Nagyváradon született 1819. január 12-én. Korának egyik kiváló szemspecialistája volt. A szabadságharc alatt az aldunai tábor törzsorvosa, majd a váradi kórház főorvosa. Mándl Lajos orvos a honvédseregben, hadnagyként, miként Miksa testvére is ugyanilyen rangban szolgál az aradi 29. zászlóaljban. Később már főorvos a 59. zászlóalj kötelékében. Ismerjük Dr. Glück Ignác nevét is, aki a 28. zászlóaljban orvos, hadnagyi rangban.⁴¹ Megemlítjük Dr. Manovill Miksát, aki 1848 tavaszán hozza haza orvosi diplomáját Bécsből és Komáromban, Klapka mellett teljesít szolgálatot egészen a kapitulációig.⁴²

A már említett újságírók, írók és politikusok nevei mellett, ezúttal csak Helfy Ignác és Vasfi Mór nevére utalunk. Az előbbi Kossuth közeli barátja volt és kezdetől fogva részt vett a szabadságharcban, honvédként. Az utóbbi, aki nemcsak újságíró, de orvos is volt egyúttal, ebben a minőségében Temesvárott teljesített szolgálatot. A honi zsidó művészek közül e rövid dolgozatban, csak két név megemlézésére szorítkozhatunk. Tyroler József litografuséra és Reményi Ede hegedűművészé-
re. Az előbbi az Árva megyei Bobróról került föl Pestre. Nevével először a Der Ungar című irodalmi divatlap mellékletében találkozunk, amelyben Liszt Ferenc arcképét örökítette meg. Hamarosan a képeslapok legkedveltebb illusztrátora lesz, aki József nádor arcképének megalkotásáért 100 forint jutalomban részesül. Ő metszette — többek között — István nádor, Kossuth, Batthyány, Bem, Klapka, Deák arcképeit is. A Kossuth-bankók megrajzolója volt, amiért Világos után három hónapi várfogságra ítélték. Onnan Haynau zsidó származású kedvese, bizonyos Gotthardné közbenjárására szabadult ki.⁴³ A hegedűművész, zeneszerző és zeneesztéta Reményi Ede pedig, aki Bécsben folytatta tanulmányait, a negyvenes években Pesten koncertezik, majd a szabadságharcban Görgey segédtisztje lesz. Innen neve: „Görgey hegedűse”.⁴⁴

Voltak rabbik is, akik kiálltak a szabadságharc ügye mellett. Így említjük meg Königsberger Lajost, aki a bevonuló zsidó nemzetőrökhöz intézett lelkesítő beszédet, arra intve őket, hogy „Magyarország a mi édesanyánk, mely szült és nagyra növelt bennünket, és habár nem ismernek el honpolgároknak, ha sok helyen kegyetlenül üldöznek is... nem szabad szívünkben a gyűlöletnek és bosszúnak tért engedni. Sőt, imádkozni kell jószágos Atyánkhoz, hogy ezt a gaztettet ne torolja meg és ellensége-

inknek bocsásson meg”.⁴⁵ 1849. május 27-én ünnepelte a Magyarító Egylet az ország függetlenségét, mely alkalommal Horn Ede, aki tábori lelkész volt a fegyveres küzdelem idején, és az anyahitközség nevében Schwab Lów,⁴⁶ pesti rabbi is lelkes beszédeket tartottak. Emiatt jutott az utóbbi — Világos után — az osztrák hadbíró-ság kezére. Augusztus 17-én kísérték a fogdába, ahol 35 napot töltött vizsgálati fog-ságban. A közbeszéd szerint ő is Haynau kedvese segítségével szabadult.⁴⁷ Itt említ-jük meg Oppenheimer Dávid Hermann⁴⁸ temesvári és bányászati főrabbi személyét is, aki a forradalom kitörése hírére hálaadó istentiszteletet tartott az alkotmányos sza-badság békés úton történt kivívásáért, így adva kifejezést azon hón áhított óhajnak, hogy az alkotmányos átalakulás meghozza a hazai zsidóság számára is a polgári és politikai egyenjogúságot.⁴⁹ Hasonló szerepet játszott a morvaországi születésű Lów Lipót is, aki 1846-ban Nagykanizsán, 1846–50 között Pápán, végül Szegeden volt rabbi. Ő, aki függetlenségi küzdelem idején szintén tábori lelkész volt, Napló-jában elbeszéli, hogy 1849. június 3-án a veszprémiek felkérésére nagyhatású prédikációt tartott a város zsinagógájában az egybegyűlt zsidó és keresztény hallgatóság előtt s „tisztá magyarsággal” lelkesen üdvözölte a függetlenségi nyilatkozatot. Emiatt az osztrák hatóságok október 16-án fogolyként vitték át Veszprém és egy ideig fogva is tartották. Ő is lelkes híve volt a honi zsidóság magyarosodásának.⁵⁰

Nem volt tehát véletlen, hogy amikor negyven esztendővel utóbb Kohn Sámuel, pesti főrabbi⁵¹ levélben kért felvilágosítást Klapkától a honi zsidóság szerepéről a szabadságharcban, Klapka válaszában kiemelte: „Függetlenségi harcunkban 1848–49-ben zsidó honfitársaink is odaadóan részt vettek. És nemcsak nagy anyagi áldo-zatokat hoztak az ügy szolgálatában, de személyesen is közreműködtek a harcban.” Levelében több nevet is kiemelt, mint Lévy Henrik közgazdászét,⁵² Rothfeld Sámuel hírlapíróét,⁵³ Hazay (Heim) Ernő publicistáét,⁵⁴ Holländer Leó, a honi zsidó-ság érdemes harcosáét.⁵⁵ Ő 48-ban két fiával önként lépett a honvédségbe és köz-vetlen kapcsolatba került Kossuth-tal, aki felismerte képességeit, őrnagyi rangban főhadbiztosnak nevezte ki. Ő volt az élelmezési, ruházati, elszállásolási ügyek legfőbb vezetője s egyúttal a Honvédelmi Minisztérium gazdasági osztályának irányítója. Klapka válaszában kiemelte Oppody (vagy Oppodi) -Oppenheim Alajos könyvelő nevét is.⁵⁶ Ő a Honvédelmi Minisztérium számvevőségi osztályán, mint főszámvevő teljesített szolgálatot, őrnagyi rangban a világosi kapitulációig. Megemlékezett Szar-vady Frigyes hírlapíróról is, aki a kormányt Párizsban képviselő Teleki László tit-kára volt.⁵⁷

Az elmondottakból egyértelműen kitűnik: a honi zsidó értelmiség színe-java hazájának tekintette az országot, amelyben élt. Sőt: vezető szerepet játszott az asszimilációs folyamatban, azonosulva a nemzet szabadságeszményével. Tetteikkel bizonyította a magyarságát, midőn számára is lehetővé vált, hogy részt vegyen a forradalom és szabadságharc küzdelmeiben. Sőt: tette ezt annak ellenére, hogy egyenjogúságot sem társadalmi, sem politikai, sem vallási tekintetben nem kapott. E jogokban csak a szabadságharc végnapjaitól részesülhetett volna, midőn a kormány már Szegedre menekült, és Haynau seregei a város határához érkeztek. 1849. július 28-án vasárnap délelőtt Szemere Bertalan kormányfő 48-ból álló törvényjavaslatot terjesztett be a nemzetgyűlésnek „a legújabb törvényekbe foglalt egyenlőségi elv alapján s az igazság s humanitás örök törvényei szerint” a teljes emancipációról,

amelyet a ház — minden észrevétel nélkül — „köztappsal” elfogadott.⁵⁸ Augusztus 13-án Görgey fegyverletételre kényszerült Világosnál s ezzel nemcsak a szabadságharc ügye veszett el, de az emancipációról szóló törvényjavaslat nem szentesülhetett. Pusztá *elv* maradt, s megvalósításának hiánya súlyos örökséget hagyott hátra a történelmi jövő számára.

JEGYZETEK

¹ Tárgyunk szempontjából nem térünk ki ezek részletezésére. Összefoglalólag utalunk a Magyarország Története 1790–1848 című szintézis 2. kötetében a 779–784. lapokon frottakra. Főszerkesztő: Mérei Gyula, szerkesztő: Vörös Károly. Budapest, 1980.

² Magyar Törvénytár. 1836–1868. Budapest, 1896. 175–176. l.

³ A részletekre lásd: Venetianer Lajos: A magyar zsidóság története. Budapest, 1986. évi kiadás 101–104. l. Továbbá: Csetényi Imre, Adalékok a magyar zsidóság reformkorszakbeli történetéhez. Budapest, 1928. 13–15. l. Ugyanerről: Simon László: Zsidókérdés a magyar reformkorban (1790–1848) Különös tekintettel a nemzetiségekre. Debrecen, 1936. 34–37. l.

⁴ Idézi Büchler Sándor: A zsidók története Budapesten a legrégibb időkől 1867-ig. Budapest, 1901. 430. l. Izraelita Magyar Irodalmi Társulat (a továbbiakban: IMIT) kiadványa. XIV.

⁵ Az 1843/44. évi magyar országgyűlési alsó tábla kerületi üléseinek naplója. Szerkesztette és kiadta Kovács Ferenc. Budapest, 1894. 6. k. 119–400. l. Ugyanerről Simon L. már id. munkájának 65. l.

⁶ Bloch Móricz: született 1815-ben, meghalt 1891-ben. Tagja volt a Magyar Tudományos Akadémiának. Róla is lásd: Komlós Aladár, Magyar zsidó írók 1848-ban. IMIT. Évk. Szerkeszti: Szemere Samu. Budapest, 1948. 187–192. l.

⁷ Pesti Hírlap. 1841. szeptember 4. sz.

⁸ Idézi Büchler, id. m. IMIT. Kiadványa, 410. l.

⁹ Szalai György: A hazai zsidóság magyarosodása 1849-ig. Világosság. 1974. 4. sz. 219. l.

^{9a} Említi Venetianer, id. m. 142. l. Részletesebben lásd. Kertész Ödön, A százhatesztendő MİKÉ-FE első negyedszázada. IMIT. Évk. Budapest, 1948. 273–293. l.

¹⁰ Schlesinger Ignác: született Pozsonyban, 1810-ben, meghalt Pesten, 1849. augusztus 22-én tüdővészben. Pesten járt gimnáziumba, az egyetemet Bécsben végezte el és 1832-ben szerezte meg orvosi diplomáját.

¹¹ A Magyarító Egylet-ről is lásd, Grünwald Fülöp: A zsidó ifjúság a magyar szabadságharcban. IMIT. Évk. Budapest, 1984. 193–206. l. Diósy (néha: Diósi) Márton: hírlapíró. Született 1818-ban, meghalt Londonban, 1892. március 21-én. Cikkei 1845–46-ban a Honderű, a Pesti Divatlap nevű újságokban jelentek meg. 1848-ban az Első Zsidó naptár szerkesztője. A szabadságharc alatt Kossuth titkára. Világos után Londonba emigrált. Nemzeti Kör: színészek, írók, újságírók, ügyvédek, orvosok, hivatalnokok társaságából alakult 1837-ben a haladó irodalmi és művészeti mozgalmakat pártoló egyesületként. Első elnöke Fáy András volt. Ebből vált ki a radikálizálódástól visszalépő nemesi reformerek egy csoportja, 1845-ben megalakítva a Pesti Kör-t, Ráday Gedeon elnökletével. A két Kör 1847-ben Pesti Ellenzéki Kör néven egyesült a konzervatív irányzat előretörésének ellensúlyozására.

¹² Venetianer, id. m. 154–158. l.

¹³ Horn Ede (Einhorn Ignác) született Vágújhelyen, 1825. szeptember 25-én, meghalt Budapesten, 1875. november 2-án. Alapítója a pesti radikális reformközösségnek, melynek templomában az első hit-szónok. A szabadságharc alatt tábori lelkész. Világos után, mivel Haynau elfogató parancsot adott ki ellene, először Vágújhelyen bújjik meg, majd külföldre szökik, Prágába, Lipszcebe, Brüsszelbe, onnan Párizsba. Pénzügyi szakember, aki nagyívű nemzetgazdasági tudományos pályát fut be. Legismertebb munkája A közgazdaságtan a fiziokraták előtt címét viseli (francia nyelven), amiért 3 ezer frankos akadémiai jutalomban részesült. Húsz évi száműzetés után 1869 nyarán végleg hazajön. 1875-ben földművelés- ipar- és kereskedelmi minisztériumi államtitkár és a Terézváros képviselője.

¹⁴ Szeffi Mór: író, publicista és szabadságharcos. Született a Somogy megyei Szillben, 1825. március 5-én. Meghalt Tapon, 1896. augusztus 28-án: Költeményeket, tárcákat és elbeszéléseket írt az Életképek-be a Pesti Divatlap-ba, a Hölgyfutár-ba, majd a Zsidó Naptár-ba. A szabadságharc alatt a tüzérségnél szolgált századosi rangban. Szemere miniszterelnök titkára is volt. Világos után emigrált és Párizsból, Berlinből, Londonból küldött haza hírlapi tudósításokat.

¹⁵ Grünwald Fülöp, id. m. uo.

¹⁶ Löw Lipót: született a morvaországi Czernahorán, 1811. május 23-án. Meghalt Szegeden 1875. október 13-án 1846-ban Nagykanizsán, 1846–50 között Pápán, utána Szegeden volt rabbi. A hazai zsidóság

első történetkutatója. A szabadságharcban tábori lelkes, aki lelkesítő beszédeket tartott, amiért Világos után fogságba került

¹⁷ Venetianer, id. m. 157 l.

¹⁸ Farkas Gyula, A „fiatal Magyarország” kora. Budapest, 1932. 97–103. l.

¹⁹ Lásd tanulmányunkat, Az emancipáció útján (1840–1849). Valóság. 1991. 8. sz. 34–55. l.

²⁰ Venetianer, id. m. 158. l.

²¹ Uő. id. m. 166–169. l. Az egykorú szakmunkák közül lásd: Horváth Mihály, Huszonöt év Magyarország történelméből 1823–1848. 3. kiadás. Budapest, 1886. 2. k. 615. l.

²² Kossuth Lajos az utolsó rendi országgyűlésen 1847/48. Sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányt írta Barta István. Kossuth Lajos Összes Munkái. XI. k. Budapest, 1951. 619–628. l.

²³ Bernstein Béla: A zsidók az 1848-iki szabadságmegzalmakban Európa-szerte. IMIT. Évk. Budapest, 1910. 61. l. Továbbá nagy anyag található a kérdésről, Zétény Győző: A magyar szabadságharc honvéderőseinek című munkájában. Budapest, 1948. 128–129. l.

²⁴ Csillag István: Kálazdy Mór törzsorvos az 1848/49-es szabadságharcban. MIOK. (Magyar Izraeliták Országos Képviselőlete) Évk. 1981/82. Budapest, 101–111. l.

²⁵ Bernstein, id. m. 57–59. l. Dr. Fischhof Adolf született Óbudán, 1816. december 18-án. Meghalt Emmersdorfbán, 1893. március 23-án. Orvosi működése mellett politikai és publicisztikai tevékenységet is folytatott.

²⁶ Ugrin Aranka: Reformkori németnyelvű hírlapok és folyóiratok. A magyar sajtó története. 1. k. 1705–1848. Budapest, 1979. 568. l. Dux Adolf: bölcsész és jogi doktor. Született Pozsonyban, 1822. október 25-én, szegény zsidó szülők gyermekeként. Apja kijárta, hogy gyermekként bemutassa Deák Ferencnek, aki igen tehetségesnek tartotta a gyermeket s ettől kezdve szülei mindent megtettek iskolázatásáért. A gimnáziumot Győrött, a bölcsészeti és a jogi akadémiát Pozsonyban végezte el. 1847-től a Pressburger Zeitung s mellékletének, a Pannoniá-nak munkatársa és magyar költeményeket fordított németre. A Kisfaludy Társaság tagja.

²⁷ Grünwald Fülöp id. m. uo.

²⁸ Hirsch Gusztáv: hírlapíró. Született 1820-ban. A Zerffy név felvételének időpontja bizonytalan. 1844–46-ban jelennek meg külföldön német nyelvű munkái; 46-ban a Honderű-ben közölt cikksorozatot; 48-ban a Der Ungar című lapot szerkeszti és április 16-á megindítja a Reform című szépirodalmi lapot, mely még az év augusztus 6-án megszűnik. Ekkor beáll honvédek Schweidel József táborába és a tábor-nok segédtszije századosi rangban. Világos után Belgrádba menekült. Halálzási helye és éve ismeretlen.

²⁹ Bernstein Béla: A zsidókérdés 1848 előtt. Magyar Zsidó Szemle (MZSSZ) Budapest, 1936. 53. évf. 167. l.

³⁰ Ez a jelentés az április 23–24-én történt zsidóüldözésekről szól. A jelentést közölte: Dr. Derzsényi Móric, Az 1848–1849-i magyar szabadságharc zsidó tárgyú irománya. MIOK. Évk. Budapest, 1973/74. 293–327. l.

³¹ A zsidóellenes zavargásokról az egykorú lapok híradásai szólnak. Azok felhasználásán alapul e kérdésről Venetianer id. m. vonatkozó része. Lásd 169–170. l., valamint, Bernstein Béla: A negyvennyolcas szabadságharc... c. id. m. 30–39. l. Budapest, 1939. évi kiadás.

^{31/a} Horn Ede fájdalmas kifakadására, lásd: Szalai György: id. m. 223. l.

³² Vörösmarty szavait idézi Venetianer, id. m. 170–171. l.

³³ Korn Fülöp Antal: publicista és könyvtáros. Születési helye és éve ismeretlen. Meghalt a Torontál megyei Csemei községben 1866. augusztus 15-én. Amikor a vészhelyzetben a zsidó lakosokat is felveszik honvédek, önkéntes zsidó csapatot toboroz a horvátok ellen. Részt vesz a schwechati csatában. 1849 februárjában honvédtiszt. Világos után először Törökországba, majd Angliába, onnan Amerikába megy, ahol a magyarság érdekében fejt ki publicisztikai tevékenységet. 1863-ban tért haza.

³⁴ A kivándorlás ügyére és annak lényegében történt elmaradására, lásd: Bernstein Béla, A negyvennyolcas szabadságharc... id. m. 41. l. és Grünwald Fülöp szintén idézett dolgozatának vonatkozó részét.

³⁵ Bernstein, id. m. uo., 87. l.

³⁶ Reich Ignác: született a Pest megyei Zsámbékon, 1821-ben. 1842-ben jött Pestre, ahol bölcsészeti tanulmányokat folytatott. Magyarul, németül, franciául, héberül és latinul is beszélt. Hírlapírói munkásságát a zsidók emancipációjának szentelte. Meghalt Pesten, 1887. április 8-án.

³⁷ Komlós Aladár, id. m. uo. Helprin Mihály: fró és publicista. Született Piotkrowban, 1782-ben. Magyarul tökéletesen írt, olvasott és beszélt. Világos után Hamburgba menekült, onnan Brüsszelbe, majd Párizsba ment. 1850-ben tért haza. 1856-ig a sátoraljaújhegyi izraelita hitközség elemi és polgári iskolájának igazgató tanára, majd Amerikába vándorol, ahol könyvkereskedéssel foglalkozik. 1857-től ismét tanító New York-ban.

³⁸ Csillag István, id. m. és Zétény, id. m. uo.

³⁹ Korányi (Krónfeld) Frigyes: neves belorvos, egyetemi tanár. Született Nagykállóban, 1828. december 28-án. Meghalt Budapesten, 1913. május 19-én. Lásd hozzá Zétény, id. m. 152 l.

⁴⁰ Zétény, id. m. 188. l.

⁴¹ Uő. id. m. 170. l.

⁴² MIOK Évk. Budapest, 1976. 20–27. l., valamint Zétény, id. m. 128. l.

⁴³ Dr. Fábó Bertalan, Tyroler József. IMIT. Évk. 1910. 162–170. l. és Kertai Friedrich Klára, Tyroler József. MIOK. Évk. 1979/80. Budapest, 1980. 220–230. l. Tyroler J. született 1822-ben, meghalt Budapesten 1854-ben.

⁴⁴ Reményire lásd a róla szóló művészeti lexikonokat.

⁴⁵ Bernstein Béla: A negyvennyolcas forradalom... id. m. 75. l.

⁴⁶ Schwab Lőw: pesti főrabbi. Született a morvaországi Kruknában, 1794. március 11-é. Meghalt Budapesten, 1857. április 3-án. Matematikával és filozófiával is foglalkozott.

⁴⁷ Büchler Sándor, id. m. 461–463. l.

⁴⁸ Oppenheimer (Hirsch) Dávid Hermann született Temesváron, 1794-ben. Meghalt ugyanott 1859-ben. A család német földről eredt. A helytartóság Temes megye és a katonai határőrvidék rabbija címmel ruházta föl, akinek az egész Bánságban kizárólagos joga volt esketéseket végezni.

⁴⁹ Minderre lásd, Dr. Singer Jakab: A temesvári zsidók az 1848–49-iki szabadságharcban. Temesvár, 1914. Kln. a Történelmi és Régészeti Értesítő 1913. évi III–IV. füzetéből. 1–4. l.

⁵⁰ Dr. Schweitzer József, Magyar írók magyar rabbikról. MIOK. Évk. 1973/74. Budapest, 1974. 196–198. l. Lőw Lipótra lásd a 16. jegyzetben írottakat.

⁵¹ Kohn Sámuel: pesti főrabbi. Született Baján, 1841. szeptember 21-én. Meghalt 1920. március 11-én. 1865-ben avatták bölcsészdoktorrá a breslaui egyetemen. 1866-ban a Pesti Izraelita Hitközség rabbija. Megírta, A zsidók története Magyarországon című művét, amelynek csak első — 1526-ig terjedő — kötete látott Budapesten napvilágot. A szombatosokról és egyéb vallási tárgyú kérdésekről is értekezett. Irodalomtörténeti munkásságot is folytatott. Királyi, majd udvari tanácsos. Később főrabbi. Klapka a levelet németül írta a főrabbinak. A szöveget Venetianer közli sokat említett munkája 198–200 lapjain. „An unserem Unabhängigkeits Kampfe in den Jahren 1848 und 49 beteiligten sich in der hingebendsten Weise auch unsere israelitischen Landsleute.” Stb. A levelet magyar fordításban már közöltük a História 1992. évi 8. század 26–27. oldalain.

⁵² Lévy Henrik: kisteleki báró, közigazdász. Született Jankovácson, 1826-ban. Meghalt Budapesten, 1907. december 16-án. A függetlenségi harcban hadnagy volt.

⁵³ Rothfeld Sámuel: hírlapíró. Született Pesten, 1830-ban. A szabadságharcban való részvétele miatt, Világos után bujdosnia kellett. Budapesten, 1896. március 3-án halt meg.

⁵⁴ Hazay Ernő: publicista. Született Temesvárott, 1819-ben. Szélsőbaloldali politikus, aki a magyar köztársaság ügyéért kardoskodott. Világos után az osztrák hadbírótság halálra ítélte, de sikerült külföldre menekülnie. Néhány év múlva kegyelmet kapott és visszajött Pestre, ahol újságírói tevékenységet folytatott. Egy ideig visszavonult birtokára, ahol gazdálkodott, később azonban (1867 után) ismét élénk publicistikai tevékenységet fejtett ki. Szülőhelyén Bátorkesziben halt meg 1889-ben.

⁵⁵ Holländer Leó: a 48-as magyar honvédség főbiztosa, a magyar zsidó közügyek érdemes harcosa. Született Eperjesen, 1806-ban, meghalt ugyanott 1887-ben. 1840-ben ő vezette a zsidó küldöttséget az országgyűléshez. A szabadságharcban őrnagy, mint főhadbiztos. A kapituláció után állandó rendőri felügyelet alatt áll. 1861-től újabb tevékeny harcosa az emancipációnak. Részt vett a budapesti Rabbiképző megalapításában.

⁵⁶ Oppody (Oppodi), 1848-ig Oppenheim Alajos Győző: a forradalom kitörésekor könyvelő. Született 1818-ban, a helység nevét nem ismerjük. Meghalt Budapesten, 1899-ben. 48 májusától számtiszt a Közlekedésügyi Minisztériumban; 49. május 22-től főszámvevő százados a Honvédelmi Minisztérium számvevőéségi osztályán egészen a kapitulációig. 1867–68-ban kereskedő, a pesti Honvédegylet tagja; kereskedelmi törvénytörvénykezési becsűs Budapesten.

⁵⁷ Szarvady Frigyes: jeles hírlapíró, a kormányt Párizsban képviselő Teleki László titkára, diplomata. Született Újvidéken, más adat szerint Szabadkán 1822-ben. Meghalt Párizsban, 1882-ben. A bécsi, prágai, pesti egyetemeken tanult jogot s 1847-ben ügyvédi irodát nyitott Pozsonyban. Innen írta szabadelvű cikkeit a párizsi Constitutionelle-nek. Cikkei miatt a bécsi rendőrség nyomozást indított ellene, de nem tudták leleplezni. Dolgozott a Pesti Hírlapnál és a Pressburger Zeitungnál. Vezércikkeivel a magyar nemzeti ügyet szolgálta. A bukás után Franciaországban folytatott újságírói tevékenységet. A párizsi emigránsok vezető köréhez tartozott, aki Teleki Lászlóval, annak haláláig, szoros összeköttetésben volt.

⁵⁸ Venetianer, id. m. 201–204. l. Lásd hozzá: Marczali Henrik, A zsidók emancipációja a szabadságharc korában. IMIT. Évk. 1933. 90–97. l.

Hermann Róbert

MŰFAJOK ÉS TENDENCIÁK AZ 1848–49-ES POLGÁRI MEMOÁRIRODALOMBAN

1848–1849 története ma már a magyar nemzeti mitológia egyik meghatározó jelentőségű fejezete. Mítosz ez, hiszen tele van csillogó és drámai jelenetekkel, félelem és gáncs nélküli lovagokkal és hűséges szolgálakkal; míg a másik oldalon cselzővőkkel és árulókkal, esküszegőkkel és banditákkal. A múlt századi képes albumokat lapozva mintha egy nagy, többfelvonásos dráma színpontjait látnánk; március 15-én a nyomda előtt és a Nemzeti Múzeumnál, július 11-én a képviselőházban, szeptember 29-én a Velencei-tó északi partján, Pákozd és Sukoró között, 1849 januárjában a Debrecen és Budapest közötti úton, április 14-én a debreceni nagytemplomban, május 21-én Budavár falain. De nem hiányoznak a drámai, sőt rémdrámái jelenetek sem; Zalatna, Nagyenyed, Abrudbánya füstölgő romjai, a zentai halottfejkoszorú, a világosi fegyverletétel, Kossuth búcsúja Orsovánál, és végül az aradi és pesti kivégzések.

Mint minden mítosz, 1848–49 története is igaz és hamis elemekből állt és áll. A mítoszeremtés már a „nagy év” napjaiban megindult; hiszen nincs az a valóság, ami legendaként ne lehetne még szebb. Így született meg a Nemzeti Múzeum lépcsőjén a Nemzeti dalt szavaló Petőfi mítosza; így adott egy derék ponyvaíró Kossuth szájába imát a kápolnai csatatéren s egy másik az orsovai Duna-parton; s így lett a magyar szabadságharc talán legjobb hadvezéréből, Görgeiből, Vörösmarty lantján „silány gazember, /ki e hazát eladta cudarul.”¹

1848–49 a magyar nemzet közös mítosza, de nemcsak magyar mítosz. Nemcsak a magyar nemzeti önazonosság egyik meghatározó eleme, hanem a szomszéd népek identitásáé is. A nemzettévalás folyamatának ha nem is kezdete, de talán legszembevetőbb jele ez nemcsak a magyar, hanem a román, szerb, horvát és szlovák történelemben is. Ahogy a magyar honvédek feje köré szinte glóriát képzelt a magyar köztudat, úgy a román is hajlamos az egységmozgalmak arkangyalait látni Avram Iancu (kétfejű sasos lobogó alatt masírozó) lándzsás légióiban. Ahogy a vörössipkásoknak legendája (igaz legendája) van, a szlovák köztudat is mitológikus hősöknek tekint Hurban, Hoda és Štur szintén a cs. kir. hadsereg oldalán álló, nagyobbrészt

prágai cseh diákokból verbuvált, negyedzászlóaljnyi szlovák légionistáit. Ahogy a magyar köztudat az alkotmányért argonautákként útra kelő hősöket lát az 1848. március 15-én Pozsonyból Bécsbe induló országgyűlési küldöttség tagjaiban; úgy a horvát köztudatban mindmáig valamifajta Héraklészként vagy Odüsszeuszként él a lovagias bán, báró Josip Jellačić képe. De 1848–49 nem csak az itt élő népek, hanem az őket akkor egységsítő birodalom mítosza is. Ekkor indul útnak az a 18 éves fiatalember, aki „megmenti a birodalmat” a felbomlástól, s aki kíméletlenül abszolutisztikus önkényűrből külpolitikai és katonai kudarcok sora után többé-kevésbé alkotmányos uralkodóvá, az aradi tizenhárom és Batthyány Lajos gyilkosából joviális Ferencjós-kává szelidül; aki uralkodása kezdetén háborúval kovácsolja össze birodalmát s uralkodása végén egy olyan háborúba viszi, amely a birodalom végét is jelenti. 1848–49 a Habsburg-birodalom utolsó megnyert háborújának éve is; igaz, ezt a háborút önön alattvalói ellen nyeri meg.

Az események megörökítését már a kortársak, a résztvevők is fontosnak tartották. Nem véletlen, hogy március 15. történetéről néhány héten belül több füzetke is született, hogy az ugrásszerűen megnövekedett számú sajtótermékek állandó tudósítói szinte naplószerű pontossággal és részletességgel számolnak be egy-egy országos vagy helyi jelentőségű eseményről. Az ország politikai átalakulásának újabb és újabb híreit tudtul adó írásokat 1848 május–júniusától egyre inkább felváltják a haditudósítások, hogy aztán 1848 októberétől már szinte csak ez a műfaj kapjon helyet a különböző lapok „Vidékről” vagy „Vidéki hírek” című rovataiban.

1849. március 13-án a hivatalos lap, a Közlöny hasábjain jelenik meg az Országos Honvédelmi Bizottmány felhívása:

„Magyarország szabadságharca anyni magasztos, lelket emelő példáját mutatja fel a katonai képességnek, oroszlányi bajnokságnak, az önmegtagadás- s önfeláldozásnak, miképp ily rövid hadviselésben alig van a történet lapjaiban ennyiről emlékezet.” Az Országos Honvédelmi Bizottmány „őhajtja e szent harcnak nemcsak nagyobb méretű lenyomatát hagyni az utókorra, hanem lélekemelő s bámulatra ragadó egyes hőstettek emlékét is ajándékuul átadni.

Ezen fontos feladat létesítésére a külön hadosztályokhoz több gyakorlott tollú s egyszersmind tiszta jellemű egyén kívántatik, kik a hadi ügy folyamatát, mint egyes tetteket, az igazsághoz híven följegyezve anyagot készítsenek elő egy, a Honvédelmi Bizottmány által később felkérendő historiográf munkájára, ki Magyarország e legdicsőbb harcának töredékes vázlataiból egy minden részeiben hű egészet alkothasson”. Felkérlik tehát azokat, akik „a kijelelt feladatnak megfelelni hivatást és képeséget éreznek magokban”, hogy mielőbb jelentkezzenek a Honvédelmi Bizottmány tagjánál, a neves írónál, báró Jósika Miklósnál.

Március 16-án meg is születnek a kinevezések; a „történeti jegyzők” között van két másodrangú költő, Lisznyay Kálmán és Zalár József, három publicista, Mészáros Károly, Dobrosy István és Friebeisz István és a későbbi neves történetíró, Kővári László. A felhívást olvasó Vasvári Pál azonban úgy vélte, „egy-két hivatalos toll nem elég ily roppant korszak jellemzésére”, ezért ajánlotta „szabadsági harcunk tényezőinek” a francia forradalom szereplőinek példáját, „írjanak memoárt! — Ki-ki jegyezze fel lelkiismereti hitelességgel, ami körében történik, mint a francia forradalom emberei tették. (...) Az egyik napvilágra bocsátja emlékiratát, a másik barátaival

közli, a harmadik csak magának jegyez, s iratát végrendeletben adja, az eseményeket feledésbe merülni ne engedje. Írjunk memoárokat!”

Az Országos Honvédelmi Bizottmány által megbízott történeti jegyzők működése nem sok eredménnyel járt. Volt olyan közöttük, aki személyes adottságai folytán volt alkalmatlan e feladatra, volt olyan, akinek nem volt miről tudósítania; többségüket azonban „titokvédelmi” szempontok miatt nem engedték a hivatalos iratok közelébe, s ezért sem igen tehettek eleget megbízásuknak. 1849 után csupán ketten, Kővári László és Mészáros Károly hasznosították az összegyűjtött anyagot.²

Vasvári intését a kortársak, az események alakítói, szereplői és elszenvedői tömegesen „fogadták meg”; noha többségük valószínűleg nem olvasta az idézett cikket, s nem is igen volt szükségük ilyen biztatásra ahhoz, hogy élményeiket papírra vessék. Érdemes néhány pillantást vetni erre a — teljes egészében mindmáig fel nem mért és fel nem tárt — mennyiségében csak a 20. század nagy történelmi sorsfordulóiban időszakában létrejövő mérhető napló- és emlékiratirodalomra, mind műfaji, mind fontossági szempontból.

Legbecsesebbek és sajnos legritkábbak mindmáig a kortársi naplók. Vizsgálódásunkat immáron csak a magyar oldalra kiterjesztve; a miniszterek közül 1848 szeptemberéig — tudomásunk szerint — egyedül gróf Széchenyi István vezetett naplót. Ez a — bizton mondhatjuk — mind emberi dokumentumként, mind irodalmi alkotásként egyedülálló mű egyike a forradalom legbecsesebb forrásainak; pld. a Batthyány-kormány minisztertanácsi üléseiről ezek a szaggatott Széchenyi kedélyének hullámvázát jelző bejegyzések szinte több adatot hordoznak, mint az egyébként csak töredékesen fennmaradt minisztertanácsi jegyzőkönyvek. Szemere Bertalan, a Batthyány-kormány belügyminisztere és a második felelős minisztérium miniszterelnöke és belügyminisztere 1830-ban, Kazinczy Ferenc biztatására kezdett naplót írni, s folytatta azt egészen 1848. április 12–14-ig, a Batthyány-kormány egészének Pestre érkezéséig. „Amit beleírtam — mondta jóbarátjának, Csengery Antalnak —, mind igaz, soha nem hazudtam. Mindenkor a pillanat melegében írtam, amit írtam. De nem is olvasta soha senki. Ha valami benső tökélyre vergődhettem, ennek köszönhetem.” (Érdekes eltérés ez Széchenyitől, akinek naplójegyzeteiről kortársai nemcsak tudtak, hanem a legnagyobb magyar néha fel is olvasott belőlük azoknak, akikről írt.) Sajnos Szemerének ez a „lélektani tükre” elveszett; valószínűleg Buda várának 1849. május 21-i visszafoglalása alkalmával esett a várat feldúló honvédek áldozatául. Az immáron emigráns Szemere csak 1849. augusztus 24-én, a magyar határ átlépésekor kezdett újabb diárium írásába, s folytatta azt egészen 1862 januárjáig. Ezt a naplót már 1869-ben megjelentette Ráth Mór, újrakiadása még várat magára.

A második magyar minisztérium tagjai közül Csány László, még mint teljhatalmú országos biztos, 1849 január elején, Budapest feladása előtt kezdte el megírni „mulatságból történetét ... a vészteljes 9 holnapoknak”. Nem tudni, hogy ebből az érdekes, kortársi emlékiratból mikor lett napló; Csány 1849. augusztus 11-én már azon sajnálkozott „hogy az utóbbi napok eseményéről nem vitt naplót”. Szemere megkérdezte tőle: „Tehát az előbbiekről vittél.” „Mégpedig kommentárokkal!” — válaszolta Szemerének Csány. Sajnos, ez a napló is lappang; lehet, hogy Csány elveszett periratai közé került.

Az 1847–1848. évi utolsó rendi és az 1848–49. évi népképviselési országgyűlés követői és képviselői közül csupán néhányuk naplóját ismerjük. Lónyay Menyhért naplója mindmáig egyike az utolsó rendi országgyűlés legfontosabb forrásainak; sok tekintetben kiegészíti a szintén követként résztvevő Széchenyiét. A népképviselési országgyűlés egésze alatt vezette naplóját a szepességi Hunfalvy Pál, ebből először ő maga közölt szemelvényeket a múlt század végén, a teljes szöveget pedig 1986-ban tette közzé Urbán Aladár. Hunfalvy naplója erről az 1848 júniusától 1849 októberéig terjedő időszakról tartalmaz nélkülözhetetlen ismereteket, pld. az országgyűlési zárt ülések többségéről csak tőle rendelkezünk pontos adatokkal. A Hunyad megyei gróf Gyulay Lajos naplója inkább művelődéstörténeti és mentalitástörténeti szempontból érdekes. A felsőházi tagok közül szinte kiadhatatlan mennyiségű naplójegyzetet hagyott hátra báró Wesselényi Miklós, ezeknek mindmáig csupán töredéke látott napvilágot, holott Wesselényi levelezőkönyveivel együtt a reformkorszak és az 1848 októberig terjedő időszak politikatörténetének egyik legjelentősebb forráscsoportját képezik.

Bár a katonai naplókkal és emlékiratokkal nem kívánunk különösebben foglalkozni, hiszen egyszerű felsorolásuk többszörösen meghaladná ennek a bevezetőnek a kereteit; egyetlen személy, az 1848 május végétől 1849 május elejéig a hadügyminisztériumot irányító Mészáros Lázár esetében kivételt teszünk. Mészáros — mindmáig csak töredékesen kiadott — emlékirataiban írja, hogy „szokásom volt ugyan a különös és a történelemben vágó eseményeket feljegyezni, hanem a miniszteriális járomban hanyagabb kezdék lenni, örülvén, ha este megszabadulhattam. A véletlen szintén elkedvetlenített, mivel háromszor kezdém jegyzeteimet 1813 óta, azaz a nyilvános életbe lépésemtől fogva, s mindannyiszor elvesztém azokat, vagy elemek, vagy a háború által. Az utolsót leginkább sajnáltam, nem a veszteségért magáért, hanem azért, hogy amit távollétemben Kassán az osztrákok bántatlanul hagytak, azt honfi-véreink — talán legtitkosabb helyeni használat végett, — elrontották, amint mondják — elsinkófázták”. Ezt az 1848 decemberéig terjedő naplótöredéket már csak azért is sajnálnunk kell, mert Mészáros nemcsak a Batthyány-kormány tevékenységéről, hanem az annak helyébe lépő Országos Honvédelmi Bizottmány belső történetéről is fontos adatokat jegyezhetett fel. A szemrontóan csúf írású hadügyminiszter csak 1849 decemberében, már a törökországi emigrációban kezdte újra naplójának vezetését, s immáron az emigráció önemésztő világáról nyújtott távolságtartóan ironikus képet.

Nemcsak a felsőháznak, hanem egyben az Országos Honvédelmi Bizottmánynak is tagja volt a neves regényíró, báró Jósika Miklós. A szabadságharc történetét megörökítő, önéletrajzi elemeket is bőven tartalmazó, szintén újrakiadásra érdemes regényében (*Egy magyar család a forradalom alatt*) a mű forrásai között említi saját naplóját és jegyzeteit, sajnos ezt sem ismerjük.³

A közélet más szereplői közül szintén félig-meddig elveszettek tekinthető Batthyány Lajos miniszterelnök titkárának, Jászay Pálnak a naplója. 1828–1839 közti naplójegyzeteit Czékus László, 1849 január–május között vezetett naplóját Hentaller Lajos adta ki. Sajnos a család kezén elkeveredett 1848 évi naplója, amely bizonyonnyal nagy segítséget jelenthetne Batthyány Lajos emberi és politikusi portréjának megrajzolásához. A Batthyány-kormány radikális ellenzékének tagjai közül Petőfi és Vas-

vári naplójáról tudunk; Petőfi nyilvánosságnak szánt naplójegyzetei már 1848-ban megjelentek. Vasvári egy fekete könyvbe jegyezte „forradalmi naplóját”; 1848. május 7-én éjjel Vasvári lakását kirabolták, s a tettesek többek között elvitték ezeket a feljegyzéseket is. Egy 1849 júniusi hírlapi cikkében Vasvári sajnálkozva jegyezte meg, hogy „aki visszahozza azon forradalmi naplót, az legfőbb kincsemet adja vissza...”.

A minisztériumi tisztviselők naplói közül kiemelendő még a Magyar Tudományos Akadémia tagjáié, Jakab Istváné, ennek a rövidke naplónak mindmáig csupán 1849 április–májusi részlete jelent meg. Mind a személyiség, mind a környezet miatt figyelemreméltó a gróf Károlyi-család bizalmi emberének, Bártfay Lászlónak 1849 januárjától 1851 januárjáig vezetett diáriuma. Ebbe a kategóriába tartozik a neves színész, a szabadságharc alatt kormánybiztosként és védseregi vezérkapitányként egyaránt működő Egressy Gábor 1849 június végétől 1850 augusztus végéig terjedő naplója is, ennek az 1851-ben erősen cenzúrázva megjelent naplónak a teljes kiadása is mielőbb fontos lenne.

A politika szereplőinek naplójegyzeteihez tehát általában nem volt kegyes a sors; több eltűnt, mint meglévő diáriumról tudunk. Jóval nagyobb számban maradtak meg az eseményeket nem annyira alakító, mint inkább elszenvadó polgári személyek feljegyzései. Ezek igazi beccsel a helytörténészek számára bírnak, de külön értéket jelentenek a bennük megőrzött ál- és félhírek tömege miatt is. A kor levegője árad ezeknek — a nagy politikai összefüggéseket nem ismerő — személyeknek a jegyzeteiből; ezekből tudjuk, hogy melyik nap esett az eső Győrben, mennyibe került a kenyér Besztercebányán, milyen volt a kereskedelmi forgalom Pozsonyban, hogyan viselkedtek az oroszok Kassán és Miskolcon, mikor és hányszor keresztelték át az utcákat Budán és Pesten. Jobb tükörképei a közvélemény tényleges alakulásának, mint a hurráoptimizmusra — és pesszimizmusra mindenkor hajlamos sajtó. Ezeknek a naplónak tekintélyes része ma már valamilyen kiadásban hozzáférhető; különösen kiemelendő ezek közül a besztercebányai Zipser Keresztély András, a budapesti Mátray Gábor, a miskolci Szűcs Miklós és Alexy Lajos, a győri Ecker János vagy a lugosi Kanitz Simon naplója.⁴

Szinte az eseményekkel egyidőben születtek a következő műfaj, a védőirat vagy igazoló jelentés már nem annyira személyes, mint inkább politikai okokból szubjektív és torzító darabjai. Ma, amikor már tudjuk, hogy 1848 szeptemberének és 1849 januárjának politikai és katonai válságát a magyar forradalom és szabadságharc túlélte, nem feledkezhetünk meg arról, hogy a kortársak, az események alakítói és résztvevői számára ez a túlélés korántsem volt ilyen egyértelmű. Sokan érezték úgy 1848 szeptemberében, hogy a magyar önállóság nem egyéb gyönyörű ábrándnál; sokan vélték úgy 1848 december végén, 1849 január elején, hogy a cs. kir. főszeregy nyomasztó túlereje és a nemzetiségi felkelők nemsokára az ország egész területét kezükre kerítik, s akkor a végsőkig kitartókra súlyos megtorlás vár. Ez magyarázza katonák és politikusok szinte tömeges megingását, visszavonulását és lemondását, főleg ez utóbbi időszakban. A magyar szabadságharc belső tartalékai azonban még nem fogytak el; 1849 február végétől — március közepétől megfordult a hadiszeregy cse, s a magyar kormánysszervegy igazolást követeltek mindazoktól, akik a válságyos pillanatokban elhagyták a közös zászlót. A köznemesi radikálisok egyik vezéralakja,

Madarász József már 1849. január 26-án követelte, hogy mindazon képviselőket, akik 1849. február 10-ig nem jelennek meg a nemzetgyűlésen, fosszák meg mandátumuktól. Az indítvány hosszú viták után 1849. február 28-án, immáron március 1-jei határidővel, némileg pontosabb meghatározásban vált határozattá. 1849 március-április után egyre több képviselő nyújtotta be utólagos igazolását.

Nemcsak elmaradásáért, hanem korábbi politikai tevékenységéért is felelőségre vonták az 1849. április 29-én a magyar hatósági kezére került ifj. Pázmándy Dénest, a képviselőház 1849. január 5-én lemondott elnökét. Az ő védőirata többek között azért érdekes, mert a cs. kir. hatóságok előtt tett korábbi és későbbi vallomásai, hadbírószági vizsgálatának egész anyagával együtt szintén elvesztek vagy lappanganak. A sajtó útján tartotta fontosnak megvédelmezni 1849 január elejéig tartó kormánybiztosi működésének egyes epizódjait Komárom várának kormánybiztosa, Halassy Ede.

Báró Vay Miklóst nem annyira tettei, mint inkább mulasztásai miatt vonta vizsgálat alá Erdély 1848 novemberi elvesztéséért az Országos Honvédelmi Bizottmány. Az ő igazoló irata egy jószándékú, a vérontást kerülni akaró és a rendkívüli eszközöktől irtózó, tisztességére és hazafiságára kényes ember védekezése. Jól kiegészíti Vay későbbi, az Újépületben és Theresienstadtban elszenvedett fogsága alatt írott naplójegyzeteit.⁵

Az 1849 júniusától megkezdődő orosz intervenciónak köszönhetően a cs. kir. hadsereg 1849 augusztus közepére felszámolta a nyílt mezei seregek ellenállását, október elejére pedig már az ország egész területe a kezére került. A hadbírószági eljárások 1849 januárja óta folytak; így többek között az első magyar miniszterelnöké, gróf Batthyány Lajosé is. Ezek az eljárások a hadbíró személyétől, a felsőbb hatóságok útmutatásától függően többé-kevésbé részletesek voltak, s igyekeztek kideríteni mindazt, amivel a vádlottak a birodalom érdekeit, az uralkodóház hatalmát veszélyeztették vagy sértették. Az igazán fontos személyiségek jó része kikerült a cs. kir. hadbírószágok hatásköréből; Kossuth, Szemere, Batthyány Kázmér, Vukovics Sebő, Mészáros Lázár, Pulszky Ferenc, Teleki László külföldön voltak; az első minisztérium tagjai közül semmi sem indokolta Klauzál Gábor, Széchenyi István, Esterházy Pál, Eötvös József vagy Deák Ferenc felelősségre vonását. A második minisztérium tagjai közül Aulich Lajos nem hadügyminiszteri, hanem harctéri működése miatt jutott hadbírószág elé, Görgeinek a cár kérésére kegyelmet kellett adni. Végül is Csány László közlekedésügyi és Duschek Ferenc pénzügyminisztert állították bíróság elé. Ha a miniszterek nem is, képviselők és kormánybiztosok nagy számban kerültek a cs. kir. hatóságok kezére. Akinek szerencséje volt, inkább később; így ugyanis már jóval nagyobb esélye volt az amnesztiára. Bár e büntetőperек egészének története mindmáig feldolgozatlan, az adatokból úgy tűnik, hogy a megtorlás, kivégzés vagy börtönbüntetés formájában, elsősorban a közjogi méltóságokat és a kormánybiztosokat érte. Csány László és Jeszenák János kivégzésének okát is abban kell keresnünk, hogy mindketten kormánybiztosok voltak; Csánynak a dunántúli seregek megszervezésében, és megőrzésében voltak az osztrák hatalom számára sem feledhető érdemei; Jeszenák pedig a felvidéki szlovák lakosság fellázítását akadályozta meg sikeresen, emellett két erőd, Lipótvár és Komárom magyar kézen tartása körül is szorgoskodott. Perényi Zsigmond és Szacs vay Imre kivégzését az indokolta, hogy

alíírásuk szerepelt a Függetlenségi Nyilatkozat hivatalos példányain, s így nyilvánvalóan elkövették a felségsértés bűnét. A képviselők többsége ugyanis nyugodtan védekezhetett azzal a hadbírótság előtt, hogy ő a trónfosztás kimondásakor nem is volt a debreceni nagytemplomban, nem értett egyet ezzel a lépéssel stb., az ő védekezésüknek volt némi hihetősége, az aláírókének azonban nem.

Azért foglalkozunk ilyen részletesen a hadbírószági eljárások körülményeivel, mert ezek során születtek következő forráscsoportunk, a hadbírószági igazoló iratok egyes darabjai. Sajnos a polgári személyek ellen folytatott hadbírószági eljárások anyagát a múlt század hetvenes éveiben a bécsi Kriegsarchivban erősen kiselejtezték, jó esetben fennmaradt a hadbíró előterjesztés (votum informativum), az iratjegyzék és az ítélet, rosszabb esetben csak egy egyszerű utalólap arról, hogy az illető személyt mikor részesítették amnesztiában. Az 1849-ben külföldre távozottak iratanyaga néhány kivétellel ma is megtalálható, eltűntek azonban a nevesebb kivégzett személyek, ill. az 1867 után is aktív politikai szerepet játszó iratai — talán nem egészen véletlenül. A polgári személyek ellen lefolytatott vizsgálatok során a vádlottaknak lehetőségük volt arra, hogy védőiratban tárják a bíróságok elé 1848–49-es tevékenységük történetét és indokait. Ezek közül a védőiratok közül ismerjük gróf Batthyány Lajosét, egy későbbi kézíratos másolat alapján nemrég tette azt közzé Urbán Aladár Batthyány poréneke anyagát tartalmazó kötetében. A második magyar felelős minisztérium tagjai közül Duschek Ferenc írt igen hosszú, s természetesen célzatos védőiratot 1848–49. évi működéséről, amelyben azt igyekezett bizonyítani, hogy pénzügyminisztériumi államtitkárként és miniszterként egyaránt az ausztriai uralkodóház érdekeit igyekezett — természetesen titokban — képviselni a magyar államparátusban. A védőirat sikere csupán részleges volt. Duschek ugyan megmenekült a halálbüntetéstől, de így is hosszú éveket kellett börtönben töltenie.

A képviselők védőiratai közül fennmaradt a Kossuth ellenzékének számító, békepártként aposztrofált politikai csoportosulás egyik vezéralakjáé, Kazinczy Gáboré. Kemény Zsigmond védőiratát 1883-ban kivonatossan tett közzé Beksics Gusztáv. Ennek újrakiadása folyamatban van, bár az eredeti kézirat sok helyen erősen megrongálódott, s egy része el is tűnt, az így is megállapítható, hogy a Beksics által közölt szöveg az eredeti terjedelemnek mindössze kétharmadát teszi ki. 1990-ben fedezte fel és publikálta Ruszoly József a képviselőház korelnökének, Palóczy Lászlónak a védőiratát, a fennmaradt fogalmazvány alapján. Bodnár István és Gárdonyi Albert utalásából tudjuk, hogy Bezerédj Istvánnak is volt ilyen védőirata, s e század elején még a család birtokában volt annak fogalmazványa. E védőiratok forrásértéke — minden torzításuk ellenére — jelentős. Kemény és Kazinczy védőiratai a képviselőház működéséről tartalmazznak más forrásból nem ismert adatokat; Duscheké az OHB és a Szemere-kormány belső ellentéteibe nyújt bepillantást. E védőiratok közös jellemzője az, hogy íróik minden alkalommal hangsúlyozták az 1848 áprilisi törvényekhez való ragaszkodásukat, illetve azt, hogy szükségesnek tartották azok bizonyos módosítását az osztrák fél javára. A forradalom ügye melletti kitérésüket jobbra egzisztenciális okokkal, vagy Kossuth és Madarász „terrorizmusával” magyarázták. E védőiratokat olvasva azt hihetnénk, hogy 1848 szeptembere és 1849 áprilisa között Budapest és Debrecen az 1793–1794-es Párizshoz volt hasonlatos, a békepárt tagjai amúgy is szívesen aposztrofálták magukat magyar gironde-istákként (ahogy persze a

radikálisok is szívesen tetszelegtek a jakobinusok szerepében). A terrorizmussal kapcsolatban meg kell jegyeznünk, hogy 1848 szeptembere kivételével ennek komoly esélye nem volt; s Kossuth joggal írhatta később a vidini levélben, hogy Robespierre-é lenni „nem tudtam, nem akartam, s mondhatlan szerencsétlenségemben is emel a gondolat, hogy kezem vértől mocsoktalan”. A védőiratok szerzői emellett igyekeztek a felelősséget a külföldön tudottakra hárítani. Ennek jellemző példája, hogy Kossuth bizalmi emberét, Ludvig Jánost, mivel nem lehetett tudni, hogy sikerült-e kimenekülnie, mind Kemény védőirata, mind Görgei egyik klagenfurti vallomása a békepártiak közé sorolták. Az egyes védőiratok között persze komoly eltérések vannak szerzőik politikai pártállása szerint is, Duschek hűvös távolságtartással tekint az egész 1848-as átalakulásra, Kemény és Kazinczy Kossuth túlzott radikalizmusát, konfliktusra való törekvését hangsúlyozza; Palóczy László ellenben öntudatosan kifejti, hogy az uralkodónak a költségvetés megtárgyalása előtt nem volt joga az országgyűlés feloszlatására, tehát az október 3-i manifesztum törvénytelen volt. Mind Kemény, mind Kazinczy, mind Bezerédj védekezésében megtaláljuk azt az elemet, hogy azért maradtak az országgyűlésen, mert ezáltal vélték megakadályozhatónak azt, hogy Kossuth és Madarász még „szélsőségesebb” határozatokat hozathasson, s úgy vélték, így a megfelelő időben kedvező fordulatot adhatnak az eseményeknek.⁶

Már a hadbírószági eljárások első hullámának elmúltával, 1850–51-ben elkezdtek a következő két műfaj, a politikai röpirat és a politikusi jellemrajz legfontosabb itthoni darabjai. A röpiratok közül elsősorban Kemény Zsigmond „Forradalom után”-ját kell kiemelnünk, amely az 1825–1849 közötti időszak elemzésével bizonygatja, hogy a magyar nép jellemétől idegen a forradalmi szellem, s ezért az ostromállapot fenntartása fölösleges. A történeti áttekintés egyben kiegészíti Kemény védőiratát is; főleg a Batthyány-kormány pártjának elolvadásáról és a hadsereg és az országgyűlés 1849-es viszonyáról írtak érdekesek. Kossuth és Madarász ebben a megközelítésben „nemzetidegen” jelenség a magyar történelemben, akik idegen eszméket próbáltak megvalósítani Magyarországon. Hasonló szellemben nyilatkozott 1853-ban hosszú időn át kiadatlan röpiratában gróf Bánffy Dénes, az erdélyi konzervatív arisztokrácia egyik tagja is. Bánffy azonban ennél már tovább is ment. Nem vitatta ugyan Kossuth és követői hibáit, elítéli Lamberg meggyilkolását, Zichy Ödön kivégzését, az 1848 október végi határátlépést, a függetlenség kimondását; ugyanakkor nem hallgat a kamarilla cselszövéseiről sem, s kifejti, hogy ezek vitték odáig a dolgot, hogy a nemzet számára nem maradt már lehetőség, mint a forradalom. Különösen Erdély esetét emeli ki, ahol szerinte Puchner főparancsnok és a szász polgárság ármányai lázították fel a román lakosságot a magyar nemzetiség és államhatalom ellen, s ezzel ők gerjesztették a forradalmat, nem pedig az önvédelemből Bem vezetésével visszavágó magyarok. A röpiratirodalom többi terméke inkább közjogi fejtegetések gyűjteménye, jóval kevesebb bennük a személyes elem. A szellemi mélyrepülés lehetőségeit jelzi pld. Ponori Thewrewk József műve, amely „Magyarország orvmadara, Kossuth Lajos” címmel jelent meg, s amely a képtelen vádak mellett fikatív tudósítást is közöl az országgyűlés utolsó aradi üléséről, amelyen a képviselők öklükkel fenyegették volna Kossuthot és a minisztereket...

Csengery Antal és Kemény Zsigmond 1850-ben láttak hozzá a „Magyar szónokok és státusférjak” című gyűjtemény összeállításához, amelynek két kötete 1851-

ben látott napvilágot. A gyűjtemény politikai jellemrajzok során át mutatja be az 1825–1849 közötti évek történetét, Kemény Zsigmondnak a két Wesselényiről és Széchenyiről írott portréi mindmáig a magyar esszéirodalom csúcsteljesítményei közé tartoznak; Csengery Antal Felsőbüki Nagy Pálról, Beöthy Ödönről, Szentkirályi Móricról, Dessewffy Aurélról, Eötvös Józsefről, Szemeréről, Szalay Lászlóról írott jellemrajzai közül pedig nem egy ma is az illető személyiségek leghasználhatóbb életrajzai közé tartozik. A nagyívű vállalkozás folytatását a cenzúra ugyanúgy megakadályozta, mint a Szilágyi Sándor által 1850-ben elindított első kortörténeti folyóiratáét (Magyar Emléklapok). Az elkészült jellemrajzok többségét Csengery később alaposan kibővítette és átdolgozta; akárcsak Tóth Lőrinc a két Pázmándyról szólót, amelynek első változatát Csengery közlése kimondottan alkalmatlannak tartotta. Csengery Kossuthról írott jellemrajza is csak 1883-ban, a szerző halála után három évvel látott napvilágot a Gyulai Pál szerkesztette Budapesti Szemlében — nem titokoltan Kossuth-ellenes szándéktól vezetve.

A vállalkozás elsorvadásával maga a műfaj nem sorvadt el, noha későbbi darabjai inkább irodalmi, mint forrásértékkel bírnak; elég itt utalnunk Eötvös József Széchenyiről és Szalayról; Pulszky Ferenc Eötvösről, Széchenyiről, Deákról és Dessewffy Aurélról írott jellemrajzaira, vagy a Magyar Tudományos Akadémia emlékbeszéd-sorozatára.

A jellemrajzok műfaja az emigrációs irodalomban is előkelő helyet töltött be. Szemere Bertalan, az ex-miniszterelnök 1852-ben látott hozzá Kossuth, Batthyány és Görgey jellemrajzának, s ezeken keresztül a magyar forradalom történetének megírásához. Munkájának közvetlen politikai célja Kossuth vezető pozíciójának megintatása volt; ezt nem érte el, ám szinte végleg sikerült kigolyóznia önmagát az emigráció lehetséges vezetői közül. Hasonló cézzal születtek Batthyány Kázmér jellemrajzai, amelyeket a magyar törekvésekkel rokonszenvező Joseph Andrew Blackwell dolgozott át, hogy azok ne csak a magyar, hanem a külföldi olvasóknak is emészthetők legyenek. Jellemrajzokban tárgyalja a magyar forradalom és szabadságharc eseményeit Jósika Miklós is névtelenül megjelent munkájában (Zur Geschichte des ungarischen Freiheitskampfes); ez utóbbinak mindmáig nincs magyar kiadása.

A műfaj hazai darabjai közül külön kiemelendő az OHB egykori tagjának, Pálffy Jánosnak 240 hazai személyiség életrajzát tartalmazó emlékezése; ezeknek mindössze kétharmada jelent meg 1939-ben, Szabó T. Attila sajtó alá rendezésében. Az újrakiadásra érdemes munka jellemrajzai közül történeti forrásként kiemelkedik a Batthyányról, Kossuthról és Görgeiről írott vázlat; Batthyány jellemrajzában az erdélyi unió szentesítésének kalandos körülményeiről, a miniszterelnök szeptemberi tevékenységéről tudat fontos részleteket; Kossuth jellemrajzából az OHB működését ismerhetjük meg; Görgeiében a békepárt és a hadsereg kapcsolatáról közöl fontos részleteket. Pálffy — bár a békepárttal rokonszenvezett — nem restelli elismerni Kossuth zsenialitását, Csány László tiszta jellemét; s nem hunyja be szemét eszmétársai, Kemény Zsigmond, vagy Csengery Antal hibái előtt sem.⁷

És itt érkeztünk el a szoros értelemben vett emlékiratok műfajához. Ezek egyszerű felsorolása is többszáz oldalt töltene meg; a nyomtatásban megjelentek hozzávetőleg teljes listája megjelent a „Magyar történelmi bibliográfia, 1825–1867” III. kötetében. Kritikai megrostálásukra először egy osztrák történetíró, Ferdinand

Strobl von Ravelsberg vállalkozott „Die ungarische Donau-Armee 1848–49” című, Anatole Wacquant néven 1900-ban megjelent munkájában. Őt követte nem nagyon magas színvonalon Románecz Mihály 1910-ben, Kacziány Géza 1917-ben és Nagy Márta 1936-ban. Ezek a munkák főleg személyiségek, s nem műfajok és tendenciák szerint tárgyalják az emlékiratokat. Merőben más, a politikátörténet csomópontjait figyelembe vevő módon értékelte ezt az emlékiratirodalmat Kosáry Domokos a Görgey-kérdés történetét feldolgozó, szintén 1936-ban megjelent munkájában.

A szabadságharcról szóló emlékiratirodalom az emigráció első éveiben két fő szempont szerint csoportosítható. Az első csoportba az emigráció belső hatalmi harcához kapcsolódó memoárokat kell sorolnunk. A leghevesebb viták éppen a végnapok történetéről folytak. Kossuth, augusztus 11-i lemondása és a diktatúra Görgeire ruházása miatt, már augusztus végétől egyre élesebb támadásoknak volt kitéve az emigráció katonai vezetői, Bem, Perczel, illetve a volt miniszterelnök, Szemere Bertalan részéről. Amikor Kossuth meg akarta tartani az emigráció vezetését, el kellett határolnia magát ettől a kínos emlékü aktustól, s többek között ezért fogalmazta meg a külhoni magyar diplomáciai ügynökökhöz szóló, 1849. szeptember 11-i vidini levelében olyan határozottan Görgei árulásának vádját.

Amikor pedig 1849 szeptemberében több lapban megjelent Kossuth és a kormány lemondásának okmánya, a miniszterek mindegyikének aláírásával, az éppen Athénban tartózkodó Szemere Bertalan érezte szükségét annak, hogy tiltakozzon ez ellen a hamisítás ellen, mondván, hogy ő nemcsak nem írta alá a kormány lemondását, de sem arról, sem a diktatúrának Görgeire ruházásáról nem kérték ki előzetesen a véleményét. Szemere tiltakozásának megjelenését a francia lapokban Teleki Lászlónak ugyan sikerült megakadályoznia, de 1850-ben, az említett okmány egy újabb, hasonló formában történt megjelentetésekor, Szemere ismét eljuttatta tiltakozását immáron a Kölnische Zeitunghoz. A nyilatkozatra Vukovics Sebő és Horváth Mihály válaszoltak, állítva, hogy ha Szemere nem is írta alá az említett okmányt, tudomása volt a döntésről, s mivel annak felelősségében nem akart osztozni, eltávozott Aradról. Ezt követte Szemere viszontválasza, majd Vukovics és Horváth újabb cikke. Szemere utolsó megnyilatkozásában már határozottan kimondja, hogy a jelen és a jövő érdekében fontosnak tartja „a magyar kérdést tökéletesen földeríteni”, s ezért a magyar szabadságharc vezetőinek hibáit is feltárni. „A népeknek nem bizonyos nevekre van többé szükségök — írja, egyértelműen Kossuthra utalva — ez az idő elmúlt. Aki még ma is a szabadság szent nevének kívül más névhez ragaszkodik, az bálványimádó. Én részemről nem tartozom ebbe a sorba.” Utoljára a Kiutahiába internált gróf Batthyány Kázmér szólalt meg e vitában, és ő is Szemere állításait erősítette meg. A tét tehát nem egyszerűen egy immáron történeti jellegű, filológiai kérdés eldöntése volt, hanem az, hogy ki lesz az emigráció vezére. Ha ugyanis Kossuth lemondása törvényes, de a minisztériumé nem az, akkor a volt kormányzó nem tarthat igényt az emigráció vezetésére; a miniszterelnök viszont igen. Szemere számítása azonban nem vált be. Bár az emigránsok többsége látta Kossuth személyes hibáit, s torkig volt az ex-kormányzó arrogáns megnyilatkozásaival, mégis úgy vélték, hogy Kossuth nevére szüksége van az emigrációnak, ha a magyar ügyet a nagypolitika szintjén akarják képviselni. Ezért a többség kénytelen-kelletlen ugyan, de elfogadta Kossuth egyszemélyi vezetését, s Szemere egyre kevesebb sikerrel ismételte

meg a legkülönbözőbb lapok hasábjain egyre elkeseredettebb támadásait Kossuth ellen.⁸

Az emlékezések másik fő célja a magyar ügy iránti rokonszenvkeltés volt. Ezt szolgálták Pulszky Ferenc feleségének, Waltherr Teréziának németül és angolul megjelent memoárjai, vagy a kalandos sorsú és meglehetősen kétes szerepet játszó Wilhelmine Beck nevű kalandornő emlékezései csakúgy, mint a katonák, Klapka, Czetz János, Prágay János, Pataky Mihály munkái. Szemere azonban félretette ezt a munkát, Batthyány emlékiratai pedig azért nem jelentek meg, mert a szerző haza szeretett volna térni, s az amnesztia reményében leállította a kiadás előkészületeit. A kalandos sorsú kéziratból csupán a már említett, Blackwell által átdolgozott jellemrajzokat és a Tóth Lőrinc által közzétett töredéket ismerjük. A kézirat a század elején még megvolt, azóta nyoma veszett.

A miniszterek közül még itthoni bujdosása alatt kezdte meg emlékei feljegyzését Vukovics Sebő; az eseményeket 1849 márciusától tárgyaló kézirat azonban 1849 július végénél megszakadt. Vukovics később megírta az 1847–48-as országgyűlés és a szerb fölkelés történetét is; ám ezek már az emigrációs történetírás termékei közé tartoznak, s jóval kevesebb bennük a személyes jellegű feljegyzés.⁹

Óhatatlanul felvetődik az olvasóban a kérdés: és Kossuth? Ő nem írt emlékiratokat? S ha nem; miért nem?

Kossuthot többször is unszolták, hogy írja meg emlékiratait. „Hogy az én emlékirataim nem megvetendő világot vetnének hazánk történelmének egy igen érdekes szakaszára, azt elismerem. Azt pedig tudom, hogy az adatok, melyekben nem szűkölködöm, itt-ott nagyon furcsa fényt vethetnének némely hírneves reputációkra, s nem egy emlékirati lapot, nem egy »históriát« a »fabulák« országába relegálnának. Hanem úgy érzem, hogy nemigen lehetne azon közügyekről, melyekben részt vettem, szólanom anélkül, hogy itt-ott magamról is szólnék. Én pedig — vegyék bár az unszolók hibának, nem tehetek róla — egy nemével a legözöndölgő undornak viselkedem az autobiográfiák iránt, mert lélektani okoknál fogva meg vagyok győződve, hogy aki saját »viselt dolgainak« megörökítése végett veszen tollat kezébe, akarva, nem akarva azon ösztön befolyása alatt ír, hogy saját édes énje alakjának szögleteségeit kidomborítsa, saját jellemének foltjait lecsiszolja, hibáit elsimítsa, vétkeit elfedezze vagy mások nyakába kerítse; általában hogy másokat minél kisebbeknek tüntessen fel, miszerint maga minél nagyobbának látszassék.” – írta 1870. december 30-án. Amikor pedig 1879-ben két budapesti könyvkereskedő felszólította őt, hogy a szegedi nagy árvíz károsultjait segélyezendő, írja meg emlékiratait, s ők azt készek minden haszon nélkül kiadni, Kossuth a fentiekhez még hozzátette: „Akarva nem akarva, a »kedves én« szubjektivitása okvetlenül beletolakodik a játékba, úgy hogy azoknál, kik a történelmi fontosságú eseményeknek nem pusztán avatott tanúi, hanem tényezői vagy éppen intézői is voltak, az autobiográfiák kisebb-nagyobb mértékben mindig vagy az öndicsőítési, vagy legalább az önigazolási viselkedés nyomait viselik magukon. Julius Caesar kommentárjaitól kezdve nem ismerek autobiográf színezetű emlékiratot, mely e gyarlóságtól ment volna. Lehet, hogy ez lélektani kényszerűség, de mindenesetre hiúság szagú; ez pedig olyan szag, amitől és gyomromból undorodom. (...) Lehet, rosszul tettem, de be kell vallanom, hogy soha még csak

kísértetbe sem jöttem ennek az undornak leküzdését megkísérelni, legalább azóta bizonyosan nem, amióta nemzetünk közéletében cselekvőleg részt veheték.”

Szép és maradandó gondolatok ezek — nemcsak a magyar emlékiratirodalomra érvényesek. Ám — véleményünk szerint — az igazság az utolsó mondatban van elrejtve. Kossuth számára a múlt nem történelmi eseménysor, hanem politikai érvkészetlet volt; s úgy vélte, nem kötheti meg a saját kezét egy végleges, bármikor bárki által felüthető munkában foglaltakkal. Ezért nem avatkozott a szabadságharc történetét taglaló sajtóvitákba az 1850-es években, legalábbis a saját nevében nem; hanem hol segédtsitje, Asbóth Sándor nevében, hol más munkatársainak aláírásával tette közzé ilyen jellegű állásfoglalásait. A szabadságharc történetével részletesebben csak egy 1858-as angliai felolvasásában foglalkozott; ám itt is került az, hogy összefoglaló képet adjon, csupán egyes elemeket, a Bécshez való viszonyt, a nemzetiségek állásfoglalását, a fegyverletétel körülményeit taglalta. Jellemző példa, hogy bár Görgei emlékiratait már 1852-ben megkapta, s ki is jelentette róluk, hogy a bennük foglaltak „mérges koholmányok”; ám csak 1888-ban jutott eszébe, hogy kétségbe vonja mindazt, amit Görgei utolsó, 1849. augusztus 10-i találkozájukról írt. Erre utal az is, hogy a vidini levél szerzőségét ugyan soha nem tagadta meg, de elkerülte a rá való utalást, s „Irataim az emigrációból” című munkájának előszavában a fiktív orsovai búcsúszózatról szólva megjegyezte: „Én sem azt, sem mást nem írtam”; amivel aztán sok fejtörést okozott a vidini levél szerzőségét találgató történészeknek.

Kossuth visszaemlékezés töredékeiben ugyanakkor megtalálható mindaz, amit az „autobiografikus” irodalom lehetséges hibáiról írt. Önmagában legfeljebb két dolog hibáztatott: lágyszívűségét és túlzott szerénységét. Ezeknek az írásoknak az összegyűjtése azonban így is hasznos vállalkozás lenne, noha inkább Kossuth múlt-szemléletéről, mint múltjáról tanúskodnak.¹⁰

A hazai 1848–49-es memoárirodalom kialakulását több tényező is nehezítette. Az első a cenzúra volt; nem nagyon volt remény arra, hogy ilyen jellegű munkák megjelenjenek. A második tényező maga a megtorlás volt. A börtönben ülők nem nagyon írtak emlékiratokat, hiszen ha ezek a cs. kir. hatóságok kezére kerülnek, csak a szerző és társai helyzetét súlyosbíthatták volna; a szabadlábbon lévők hasonló okokból óvakodtak saját 1848–49-es tetteik megörökítésétől. Az első néhány évben csupán néhány hazatért emigráns (Egressy Gábor, Lázár Kálmán, Makay Sándor) naplói és emlékiratai láthattak napvilágot; olyan munkák, amelyek nem a legkedvezőbb fényben tüntették fel az emigráció viszonyait, s csak a nemzeti összefogás eszméjét gyengíthették. Hasonló okokból engedélyezték a hatóságok Kossuth vidini levelének — igaz, megcsonkított — magyar kiadását is.

Az itthoni memoárirodalom elsősorban egy olyan eseménysorral foglalkozott, amelyet a cs. kir. hatóságok sem értékelhettek pozitívan; s ez a magyar forradalom elleni román felkelés, ezen belül a Zaránd és Alsó-Fejér vármegyei román irtóhadjáratok története volt. Ezek a polgári lakosság elleni atrocitások a cs. kir. tisztek jórésztét is felháborították, s többségüket a nacionalista indulatokon kívül csak a tömeghíztéria és a rablásvágy motiválta. A békés települések elleni akciók során nemcsak emberéletben és magánvagyonban, hanem az állami tulajdonban is jövátételten pusztításokat okoztak Iancu, Axente és Balinte lándzsás felkelői; s ezeket a

mészárlásokat még a polgári lakosság ellenállásával sem nagyon lehetett indokolni, mint a cs. kir. és orosz csapatok megtorló akcióit Losonc, Bósárkány vagy Csongrád felégetésekor.

A szerzők többsége egyszerű polgár, e mészárlások túlélője, mint ifj. Baternay Imre, Csorba Simon, Bölöni Mikó Samu. Ifj. Kemény István báró, Alsó-Fehér vármegye volt főispánja, széleskörű és rendszeres kutatásokat folytatott az események minél alaposabb feltárása érdekében. Szemtanúkat keresett fel, kikérdezte a túlélőket, s 1849–1852 között összeállította „Fekete könyv” címen ismert munkáját, melyben „az oláh rabló csordák által a fegyvertelen magyar földesurak ellen intézett irtó háború egyes események vannak feljegyezve”. A német nyelven szerkesztett kéziratot munkát nemcsak az erdélyi katonai kormányzó, Karl Schwarzenberg, hanem az uralkodó, Ferenc József kezébe is eljuttatta.¹¹

Az emlékiratok másik, szintén az 1850-es években keletkezett csoportját a „kizökkent idő” érzete hatja át. A börtönből szabadult Hunkár Antal, a néhány hetes vizsgálati fogságot szenvedett gróf Bethlen Lajos ugyanúgy nem találja helyét ebben a forradalom utáni világban, mint az 1848 decemberében szinte vagyontalanná vált Ujfalvy Sándor. A múlt emlékeinek feljegyzéseiből merítenek vigaszt, s úgy próbálják tovább élni a hagyományos életet, mint Gyulai régi udvarházának utolsó gazdája.¹²

Az 1860-tól némileg szabadabb szellemi élet sem annyira a politikusok, mint inkább a katonák memoárjainak megjelenését segíti elő. A honvédtisztek egy része már várfogságában hozzálát — osztrák megrendelésre — emlékeinek megörökítéséhez; hadműveleti naplókat, csapattesttörténeteket írnak a szabadságharc történetét tárgyaló hivatalos osztrák munkák szerzőinek használatára. Így születnek Bayer József, Szuper Sándor, Gyulai Gaál Miklós, Asbóth Lajos, Beniczky Lajos emlékiratai; ezek egy részét saját neve alatt teszi közzé 1862-ben Asbóth Lajos, ekkor már az osztrák titkosrendőrség egyik legveszélyesebb besúgója. 1861-ben jelent meg Vahot Imre és Gánóczy Flóris közös vállalkozása, a „Honvédek könyve” című adattár három füzeté, amelynek folytatása hat évig váratott magára; a kiegészítés utáni években egészen a század végéig viszonylag sok ilyen gyűjteményes munka látott napvilágot, változó színvonalú és megbízhatóságú visszaemlékezésekkel.¹³

Az emigráció — akárcsak a győztes hatalom — szükségét érezte annak, hogy a korabeli Európa az ő szempontjaiból ismerje meg a forradalom és szabadságharc történetét. Hiszen 1850-ben már megjelent a nyári, 1851-ben pedig a téli hadjáratot osztrák szempontból tárgyaló munka; illetve a hivatalos orosz összeállítás francia és német nyelven.¹⁴ A szabadságharc történetét megíró munkaközösség megszervezését Klapka György tábornok vállalta magára. Előbb egy, a magyar érdekeket képviselő folyóirat indítására gondolt, amelyben külön rovat foglalkozott volna „legutóbbi szabadságharcunk történetével”, majd egy nagy összefoglaló munkát tervezett. A katonai részeket Klapka és Czetz János, a magyarországi események történetét Teleki László írta volna. Teleki azzal utasította vissza a felkérést, hogy legfeljebb Magyarország diplomáciai viszonyait írhatná meg, hiszen éppen a legfontosabb hazai eseményeknél nem volt jelen. Ugyanakkor felhívta Klapka figyelmét Horváth Mihályra és Vukovicsra, akik egy olyan történeti munkán dolgoznak, „mely a legutóbbi magyarországi eseményeket tárgyalni fogja; előre láthatólag jeles mű lesz a maga nemében...”. Klapka valószínűleg mindkettőjükkel értekezett e tárgyról, s így elállt

eredeti szándékától; helyette Czetz-cel közösen megírták a magyar szabadságharc katonai történetét 1848 májusától 1849 áprilisáig; Czetz az erdélyi, Klapka pedig a magyarországi hadszíntér eseményeit dolgozta fel. (Der Nationalkrieg in Ungarn und Siebenbürgen in den Jahren 1848 und 1849.)

Horváth Mihály 1850 júniusa óta gyűjtötte a szabadságharcra vonatkozó adatokat. Vukovicson kívül adatokat ajánlott fel neki pld. Mednyánszky Cézár, Görgei tábori lelkésze. Megszerezte Kemény nevezetes röpiratát, Szilágyi Sándor gyengécske munkáit is. A munka előkészületeibe bevonta Fülepp Lipót volt képviselőt és kormánybiztost is. 1851 decemberében azonban félretette a már elkészült részeket, s nekilátott az 1780–1848 közötti időszak történetének kidolgozásához. A háromkötetesre terjedő munka I. kötetét Vukovicznak az 1847–1848-as rendi országgyűlésről szóló dolgozata fejezte volna be. Valószínűleg ennek az elhatározásnak is szerepe lehetett abban, hogy Klapka ismét felvetette a magyar szabadságharcról szóló összefoglaló munka megírását, s a végnapok történetéhez adatokat kért Horváth Mihálytól is. Klapkának ez a szándéka azonban inkább csak afféle fellobbanás volt; ő is azok közé tartozott, akik jobban szerették alakítani a történelmet, mint leírni azt. Az emigráción belüli politikai viharok, saját pozíciójának megtartása, majd Svájcba költözése lefoglalták a derék tábornokot, s az összefoglaló munka megírása ismét másokra maradt.

1852-ben Görgei emlékiratának megjelenése adott újabb lökést nemcsak az emigrációs emlékiratirodalomnak, hanem a tervezett összefoglaló munkának is. A Görgei emlékirataiban nem a legjobb színben beállított Guyon, Dembiński és Perczel válasziratokat fogalmazták; Horváth Mihály abban reménykedett, hogy Kossuth sem fogja szó nélkül megállni a dolgot. „S ha ez is megtörtént, aztán teljesen informálva lesz minden oldalról a történetíró.” Emellett kiadási nehézségek is mutatkoztak, s Horváth — Kossuth válasza is elmaradván — újabb négy évre félretette a munkát.

1855-ben egy újabb, immáron „nemzetközi” szerzőpáros látott hozzá a magyar szellemű összefoglaló munka megírásához. Irányi Dániel, volt képviselő és kormánybiztos, és a magyarbarát francia publicista, Charles-Louis Chassin a magyar ügyre nézve várhatóan kedvező európai változások reményében kívánta megírni a magyar negyvennyolc és előzményei történetét. Ha a „nonum prematur in annum” követelményét nem is tartották meg, ezt a munkát sem lehet összecsapottnak nevezni, hiszen az első kötet csak 1859 áprilisában került nyomdába. Irányi és Chassin munkája nem igazán jó alkotás. Értékei inkább az 1848 előtti Magyarország bemutatásában jelentkeznék; a munka „túlmagyarságára” már a korabeli francia kritika felhívta a figyelmet; különösen érvényes ez a nemzetiségi kérdést tárgyaló fejezetekre. Emellett Irányi — sajnos — szinte következetesen kigyomlált a könyvből minden személyes jellegű visszaemlékezést, kivéve az 1848 márciusi eseményeket, illetve Kossuthtal vagy Görgeivel folytatott megbeszéléseinek leírását. A várt hatás is elmaradt; a munka eladatlan példányait 1867 után Magyarországon próbálták meg értékesíteni.

Közben Horváth 1856 végén ismét munkához látott. A második kidolgozásból azonban még fontos részletek, így az 1849 nyári délvidéki és erdélyi események, hiányoztak. Irányi munkájának megjelenése miatt ismét félretette a kéziratot, s csak 1864 nyarán vette fel újra a már annyiszor elejtett fonalat. A közbenső időszakban

sem hagyott fel az anyaggyűjtéssel; nemcsak Vukovicstól kapott újabb és újabb felvilágosításokat, hanem Görgei volt kormánybiztosától, Ludvig Jánostól, és a munkát kiadó volt komáromi kormánybiztosától, Puky Miklóstól is. 1865 márciusában már kinyomtatták az első két kötetet, májusban az egész munka kész volt. Horváth munkájának nem nagyon használt a 15 év késés.

Az emigráció történetiszemléletének e jeles darabja éppen abban szenvedett hiányt, amiben, mint kortárs és résztvevő munkájának, bővelkednie kellett volna: a személyes visszaemlékezésben. Horváth munkája ettől nem lett pártatlanabb, csak pontatlanabb. Horváth, aki 1850-ben még Vukovicccsal közösen írt a végnapok történetéről, 1852-ben Klapkának nyújtott ugyanerről felvilágosítást; 1865-ben e napok történetét tekintve már a legnagyobb bizonytalanságban volt, s munkája e pontokon legfeljebb a Görgei emlékiratában foglaltak fordított előjelű interpretációjának tekinthető. Horváth Mihály munkájával azért foglalkoztunk ilyen hosszan, mert jelzi azt a folyamatot, ahogyan az események a kortársak számára politikából történelemmé kezdtek válni; ám még az emigráció működésében részt nem vevő Horváth Mihály sem tudta magát kivonni az emigrációs történelemszemlélet hatása alól; s bár munkájában bevallottan arra törekedett, hogy a Kossuth körül kialakult kultuszt gyengítse, ugyanakkor továbbéltette a Batthyány-kormány gyengeségét vagy a Görgei árulását hirdető tételeket — máig tartó hatással.¹⁵

A személyes és a történeti jellegű megközelítés még sokáig élt egymás mellett. Érdekes módon 1867 után az 1848–49-ről szóló irodalomban majdnem másfél évtizedig alig találkozzunk jelentősebb politikusi visszaemlékezéssel. Több okmánykiadás, a képviselőházi és felsőházi napló rövidített változata, emellett tucatnyi katonai jellegű visszaemlékezés látott napvilágot; a négy év politikusi szereplői viszont jobbára megelégedtek a forradalom történetét csak példatárnak használó röpiratok írásával. A politikusi visszaemlékezések utolsó nagyobb hullámát érdekes módon két korábbi írás megjelenése indította el.

Az emigráns Kossuth 1881-ben jelentette meg „Irataim az emigrációból” című munkájának II. kötetét. Ebben a kötetben újra megjelent Kossuth már említett, 1858-as angliai felolvasásainak szövege „Értekezés Magyarországról” címmel. Ezt követően a Gyulai Pál szerkesztette Budapesti Szemlében egymás után jelentek meg az értekezés különböző passzusait támadó közlemények. A szerzők egy része Kossuth Pragmatica Sanctio-értelmezését és ehhez fűzött fejtegetéseit támadta; Görgei pedig a rá vonatkozó vádakát cáfolta. A Pragmatica Sanctiora vonatkozó, a közös ügyeket tárgyaló cikkeket már jórészt olyan szerzők írták, akik nem játszottak komoly, vagy egyáltalán semmilyen szerepet a forradalomban (Gyulai Pál, Salamon Ferenc, Arany László). Két évvel Kossuth e kötetének megjelenése után Beksics Gusztáv megrövidítve közzétette Kemény Zsigmond 1849-es hadbíróági védőiratát. Az emlékirat közzététele után néhány héttel Kossuth egy a sajtóban megjelent magánlevelében „lappangva turkáló vakandok bandának” nyilvánította a békepártot, amely elment ugyan Debrecenbe, „de nem volt bátorsága véleményét nyíltan bevallani, hanem sötétben szövögette az átkos visszavonás hálóit, rejtekben konspirált a nemzet dicsőséges erőfeszítésének megghiúsítására, országgyűlési tagok létökre lesből titkokban nemcsak minden lehetőit elkövettek hitelének aláásására, hanem valóságos

Mephistophelesek még ösztökélték is a hadvezéreket, hogy az országgyűlést fegyverrel ugrasszák szét...”.

Az itthoniak közül Pulszky Ferenc és Irányi Dániel szólaltak meg. Pulszky szerint Kovács Lajos és társai, köztük Kemény is, Lamartine-nak a gironde-isták történetéről szóló munkája alapján kinézték maguknak ezek szerepét, s ezt kívánták eljátszani 1848–49-ben; csakhogy míg a gironde-isták bátor emberek voltak, akik meghaltak a meggyőződésükért, addig Kovácsék nem merten nyíltan fellépni, hanem csak súgtak-búgtak, és a katonákat biztatták államcsínyre. Irányi Dániel viszont, Kemény emlékirata alapján azzal vádolta a békepártot, hogy annak tagjai szét akarták kergettetni a népképviselői országgyűlést, erőhatalommal megbuktatni a kormányt, s az ellenséggel a nemzet jogainak feladása árán egyezkedni akartak. Irányi nemcsak egy hírlapi cikkben, hanem egy külön röpiratban is felszólalt e tárgyban.

A válasz sem késett sokáig. Hunfalvy Pál a Budapesti Szemlében 1848–49-es naplójegyzetei alapján írt rövid visszpillantást a forradalomra. Hunfalvy — utalva Pulszky 1848 végi távozásának gyanús körülményeire s 1867 utáni hazatérésére — úgy vélte, Pulszky vádjai jórészt a körülmények nem ismeretéből, illetve saját állításainak végig nem gondolásából fakadnak. Irányi röpiratára Kovács Lajos külön, igen sok memoár-jellegű elemet tartalmazó röpiratban válaszolt. Kovács a kötetet „a lapangva turkáló vakandok banda még élő tagjainak” ajánlotta, akik között olyan személyiségek voltak, mint Bittó István, Horváth Boldizsár, Lónyay Menyhért, Hunfalvy Pál, Jókai Mór, Zichy Antal. Kovács úgy vélte, hogy Irányi vádjainak többsége nem állja meg a helyét; ugyanakkor egyértelműen jelezte, hogy itt továbbra sem egyszerű történeti filológiai, hanem politikai kérdéssről van szó; radikálisok és békepártiak álltak szemben 1848-ban, negyvenkilencesek és hatvanhetesek állnak szemben most; az ellentét igazi gyökere azonban a Széchenyi–Kossuth ellentétben található. Kovács már ekkor egyszerű fikciónak nyilvánította a bécsi kamarilla legendáját, s úgy vélte, hogy Kossuth és párthívei maguk vitték odáig a dolgokat, hogy Ausztria számára sem maradt más lehetőség, mint a fegyveres fellépés. Ebben a szellemben nyilatkozott a Budapesti Szemlében írott „Történelmi tanulmányok”-ban, és Széchenyi közéletének utolsó három évéről írott összefoglaló munkájában is.

A köznemesi radikálisok közül Madarász József látta elérkezettnek az időt a megszólalásra. Kemény emlékirata, Kovács röpirata és Kazinczy Gábor ekkortájt megjelent 1849-es védőirata, illetve a korabeli sajtó alapján kombinált emlékirataiban ugyan naplószerű tördelésben írja le az eseményeket, azonban néhány szűrőpróbaszerű vizsgálatból is kiderül, hogy Madarásznak nem voltak ilyen feljegyzései; egy 1849 január végi képviselőházi zárt ülést pl. teljes egy hónappal eldatál. Az emlékirat érdemei közé tartozik, hogy közli Madarász László néhány, saját 1848–49-es ténykedésére vonatkozó emigrációs magánlevelének szövegét — sajnos azonban, a korszak sajátos forrásközlési szokásának megfelelően, a levelek szövegéből csak a címzett és az aláíró személye hihető; a szövegek többségét teljesen átírta a bátyjánál karakterként ugyan nagyobb, de talentumát tekintve jóval kisebb testvér. Madarász emlékiratait egyedül Irányi méltatta egy röpiratra; a későbbi történetírók jó része azonban — kitűnő érzékkel — egészen 1945-ig nem tekintette azt komoly történeti értékű forrásnak. Madarász József szemléletének lényege az volt, hogy bátyja és ő voltak a 19. századi magyar történelem legkövetkezetesebb és legtisztességesebb politikusai;

a többiek viszont vagy jellemüket, vagy képességeiket tekintve messze alattuk maradtak.¹⁶

A hazai emlékiratirodalom kapcsán már utaltunk az első emigrációs memoárokra; ezeket az 1870–80 közötti időszakban tucatnyi újabb követte; egy részük naplójegyzetek alapján készült (László Károly, Pap János, Ihász Dániel, Nagy Péter, Árvay Sándor, Szöllösy Ferenc feljegyzései); más részükben a személyes visszaemlékezések mellett igen erős a történeti jelleg is.¹⁷

Szintén közvetve kapcsolódnak a negyvennyolcas memoárirodalomhoz a börtön-emlékiratok legkitűnőbb darabjai, Barsi Neumann János, Deák Farkas munkái, Mezősy László hatásadás visszaemlékezései vagy Földy János alaposan átdolgozott kiadásban ismert feljegyzései.¹⁸

Madarász József emlékiratai kapcsán már utaltunk arra, hogy az emlékirodalmat egyre inkább befolyásolták a már megjelent memoárok, mint a tényleges emlékek. Ez alól a tendencia alól sajnos egyre kevésbé jelentettek kivételt a századvégi visszatekintések; ezért is kell óvatosan kezelnünk az olyan szerzők munkáit, mint pl. a két negyvennyolcas képviselőt, Frideczky Lajosét és Kacs Kovács Lajosét.

Ezt követően az emlékiratirodalomra jóval inkább hatottak évfordulós vagy kereskedelmi szempontok, mint a napi politika. Az 1870–80-as években meg-megszólaltak az 1848–49 előtti és utáni konzervatívok, vagy az államapparátus tagjai is; egyre kevésbé kellett félniük attól, hogy ezért schwarzgelbnek vagy muszkavezetőnek minősítsék őket. Az emlékiratírókat jobban befolyásolták élményeik megörökítésekor a múlt évek, mint az, hogy negyvennyolcasnak vagy hatvanhetesnek vallják-e magukat.¹⁹

Emellett már az 1870-es évektől megindult az emlékiratok és naplók szisztematikus gyűjtése és kiadása is. K. Papp Miklós és Kuzsok István egy-egy folyóiratban közölt jobbára erdélyi vonatkozású visszaemlékezéseket; Abafi Lajos a „Figyelő”-ben irodalom-, a „Hazánkban” pedig jobbára politikai- és hadtörténeti jellegű emlékezések és naplók nagy számát tette közzé. Az előbbiben jelent meg pld. Besze János egyik emlékezése, az utóbbiban pedig a Puky Miklós és Rózsafy Mátyás között Komárom 1849-es történetéről lefolyt vita anyaga, Kovács Lajos egyik visszaemlékezése vagy Kazinczy Gábor már említett védőirata. A Gyulai Pál szerkesztette Budapesti Szemle is komoly szerepet vállalt a rövidebb emlékiratok és naplók kiadásában; Kovács Lajos, Hunfalvy Pál, Görgei Artúr munkáin kívül itt látott napvilágot gróf Bánffy Dénes említett röpirata vagy Lónyay Menyhért naplója. A rövidke, napi- és hetilapokban közölt emlékiratoknak és naplókknak se szeri, se száma.²⁰

Tanulmányunkban elsősorban a műfajok és tendenciák fő jellemzőit kívántuk megmutatni, tehát nem vállalkozhattunk az 1848–49-es napló- és memoárirodalom egészének történeti vagy irodalmi szempontú értékelésére; ezzel magyarázható, hogy olyan emlékiratokra, mint pl. Táncsics Mihályé, Pulszky Ferencé vagy Degré Alajosé, vagy a kevésbé ismert személyiségek közül Szárazberky Nagy Józsefé, nem térünk ki. Részünkről ez nem értékítélet, sőt, inkább azt jelzi, hogy ezek esetében a többinél autonómabb, napi politikai szempontokból kevésbé vezérelve alkotott műről van szó. Hasonló okokból nem foglalkozhattunk részletesen a rövidebb, általában gyűjteményes formában megjelent emlékezésekkel sem (Jókai Mór, Berecz Károly, id. Ábrányi Kornél, Pongrácz Lajos, Vadnai Károly, Tóth Kálmán alkotásai), vagy az első-

sorban irodalom- és művelődéstörténeti jellegű memoárokkal (Vahot Imre, Vachott Sándorné, Frankenburg Adolf, Szilágyi Sándor munkái).²¹

1848–1849-es tárgyú forráskiadásunknak mindmáig komoly adósságai vannak a naplók és emlékiratok megjelenítésében is. A szabadságharc legtöbb tábornokának emlékiratai mindmáig kiadatlanok, vagy csak megbízhatatlan közlésük van; kivételt csupán Klapka, Görgei és Leiningen-Westerburg Károly emlékiratai jelentenek. Az alacsonyabb rangú tisztek németül vagy angolul megjelent munkái ma már eredetiben is szinte hozzáférhetetlenek (Szillányi Péter, Thaly Zsigmond, Prágay János, Üchritz Emil, Nedbál Ignác). A polgári és politikusi naplokról és emlékezésekről már szoltunk. Ideje lenne ebből az adósságból is törleszteni, 1848–1849 közzelgő 150. évfordulója alkalmából.

JEGYZETEK

¹ A Nemzeti Múzeum lépcsőjén a Nemzeti dalt szavaló Petőfi legendájáról: *Várkonyi Nándor*: Rostra, (Az üstökös csövája c. kötetben, Bp., 1957.) — Kossuth fiktvn kápolnai imája: *Gracza György*: Az 1848–49-iki magyar szabadságharc története, Bp., é.n. IV. köt. 620–621. (Roboz István műve) — Az orsovai búcsúszózat: *Tóth János*: Kossuth-levelek Jászberényben, Jászkutság, 1982. I. 32–35. — Kossuth nyilatkozata költött mivoltukról: Kossuth Lajos iratai. S. a. r. *Kossuth Ferenc*. X. köt., Bp., 1904. 250–251. és Kossuth levele Zvarinyi Sándornak, A Nép, 1921. július 31.

² Az OHB felhívása 1849. március 11-én és a történeti jegyzők kinevezése: Kossuth Lajos összes munkái (továbbiakban: KLÓM) XIV. köt. Szerk. *Barta István*. Bp., 1953., 638. és 660–662. Az egyes történetírókról: *Lukinich Imre*: A szabadságharc történetírói, Századok, 1917. 345–355. Vasvári „Írjunk memoire-okat” című cikkét közli *Bene János — Takács Péter*: Források Vasvári Pál életéhez, Tiszavasvári, 1989. 160–163. Az elkészült munkák: (*Mészáros Károly*) A magyar forradalom titkos levéltára, Pest, 1850., *Úó*: Kossuth levelezése a magyar szabadságharc karvezéréivel 1848–49-ben, Ungvár, 1862., *Kövári László*: Erdély története 1848–49-ben, Pest, 1861. *Úó*: Okmánytár az 1848–49-iki erdélyi eseményekhez, Pest–Kolozsvár, 1861., *Úó*: Visszaemlékezések a forradalom derűsebb napjaira. Kolozsvár, 1896.

³ Széchenyi István naplóját *Viszota Gyula* tette közzé hat kötetben, Bp., 1925–1939.; az 1848. március 19. utáni naplót közli *Károlyi Árpád*: Gr. Széchenyi István döblingi irodalmi hagyatéka I. köt., Bp. 1921.; a naplóról ld. még *Kosáry Domokos*: Széchenyi, a naplóíró és történelmi személyiség. In: A történelem veszedelmei, Bp., 1987. — Szemere naplójáról: *Csengery Antal*: Szemere Bertalan. In: Történeti tanulmányok és jellemrajzok. II. köt. 2. bőv. kiad. Bp., 1884. 195–196. és Szemere Bertalan: Naplóm, I. köt., Pest, 1896. 89. és 91. — Csány László naplójáról: Csány 1849. január 4-i levele Kossuthnak, közli KLÓM XIV. 42. és *Jókai Mór*: Életem legszomorúbb napjai. In: Cikkék és beszédek, VI. köt. S. a. r. *Láng József, Rigó László és Kerényi Ferenc*. Bp. 1975. 40. — Lónyay naplójáról: *Dénes Iván Zoltán*: Egy mítosz születése. Lónyay Menyhért visszaemlékezése Dessenwffy Emilre. In: Az önrendelkezés érvényessége, Bp., 1988. Kiadása: *Kónyi Manó*: Lónyay Menyhértnek 1847/8-diki naplója. Budapesti Szemle, 1896. 121. k. 337–362. és 122. k. 18–49. — Gyulai Lajos naplójáról: *Pándi Pál*: Tallózás erdélyi levéltárakban. In: Első aranykorunk, Bp., 1976. — Wesselényi: Báró Wesselényi Miklós útinaplója 1821–1822. Kolozsvár, 1925. és *Széchenyi István — Wesselényi Miklós*: Feleselő naplók. Szerk. *Maller Sándor*. Bp., 1986. — Mészáros Lázár naplójának sorsáról: Mészáros Lázár emlékiratai. Az eredeti kéziratokból közrebocsátja *Szokoló Viktor*. Pest, 1867. I. köt. 52–53. Emigrációs naplója: OSZK Kézirattára Oct. Hung. 377. — Jósika Miklós naplójáról: Egy magyar család a forradalom alatt. 3. kiad. IV. köt. Bp., 1897. 477.

⁴ Jászay Pál naplóiról: *Szinnyei József*: Magyar írók élete és munkái, V. köt. Bp. 1897. 429. hasáb és *Hentaller Lajos*: Vértörzszak I. köt. Bp., 96–98. — Petőfi naplójegyzeteit ld. Petőfi Sándor összes művei, V. köt. S. a. r. *Kiss József és V. Nyilassy Vilma*. Bp., 1956. — Vasvári naplójáról: *Bene — Takács*: i. m. 45. és 155–156. — Jakab István naplója: OSZK Kézirattár Quart. Hung. 1315., a kiadott részletet ld. *Katona Tamás* szerk. Budavár bevételének emlékezete 1849, Bp., 1989. — A továbbiakat ld. Bárfay László naplója II. 1849–1851. és válogatott levelei Kölcsey Ferenchez. S. a. r. *Jenei Károly*, Bp. 1969. Egressy Gábor törökországi naplója 1849–1850., Pest, 1851. és a kézirat: OSZK Kézirattár Fol. Hung. 1227. Zipszer Keresztély András naplója 1848. november 14. — 1850. január 7-ig. In: *Jurkovich Emil*: Történeti tárczák,

Besztercebánya, 1910. *Mátray Gábor*: Töredék jegyzemények Magyarország történetéből 1848/49-ben. S. a. r. *Fülep Katalin* Bp., 1989. Szűcs Miklós naplója 1839–1849. S. a. r. *Kilián István*. Miskolc, 1981. *Alexy Lajos* naplójából *Vörös Károly* tett közzé több, szemelvényes részletet: Pest-budai hétköznapok, Bp. 1966., Magyaróvár 1848 őszén, Arrabona 5. Győr, 1963., Miskolci hétköznapok 1848 nyarán, Borsodi Levéltári Évkönyv, Miskolc, 1977. — Ecker János naplójának több szemelvényes kiadása és ismertetése ismert: *Lám Frigyes*: Egy győri polgár a reformkorszakban, Győr, 1928., *Balázs Péter*: Egy győri német polgár 1848/49-ben, Arrabona 6–7., Győr, 1964–65., Ecker János naplója, Győr, 1973. — Kanitz [Simon] dr. 1848. és 1849. évi naplójából. Közli *Kanitz Ágost*. 1848–49. Történelmi Lapok, 1895–1896.

⁵ A távollevő képviselők igazolásáról: *Beér János* — *Csizmadia Andor* szerk. Az 1848/49. évi népképviseleti országgyűlés, Bp. 1954. 843–851. Pázmány védőiratát újraközölte *Pap Dénes*: Okmánytár Magyarország függetlenségi harcának történetéhez. 1848–1849. II. ki. Pest, 1869. 436–443. Halassy Ede védőiratát ld. Becsület dolga. Pesti Hírlap, 1849. jún. 24. (Válasz *Jókai Károly*: „Komáromnak egy évi története” című cikksorozatára.) Vay védőiratát ld. Magyar Országos Levéltár (MOL) Miniszterelnökség, H 2. Országos Honvédelmi Bizottmány és Kormányzóelnökség iratai (OHB) 1849:5290. Téves dátummal és sok félreolvasással és kihagyással közölte *Lévay József*: Emléklapok vajai báró Vay Miklós életéből, Bp., 1899. 187–202. Vay börtönben írt naplójegyzeteit ld. uo. 211–305.; az Újépületi naplót *Tóth Gyula* szerk. Küzdelem, bukás megtorlás. Bp., 1978. II. köt., a theresienstadti naplót uő. szerk. A föld megőszült, Bp., 1985.

⁶ A megtorlásról *Berzeviczy Albert*: Az absolutizmus kora Magyarországon 1849–1965. I. köt. bp. 1922. 108–143., *Kacziány Géza*: Magyar vértanúk könyve, Bp., 1906. *Károlyi Árpád*: Németújvári gróf Batthyány Lajos első magyar miniszterelnök főbenjáró pöre, Bp., 1932., *Urbán Aladár* szerk. Gróf Batthyány Lajos főbenjáró pöre, Bp., 1991. *Katona Tamás* szerk. Az aradi vértanúk, 1. kiad. Bp. 1979. I. köt. Bevezető. — Az iratanyagra és sorsára ld. *Friedrich Endre*: Gróf Batthyány Lajos utolsó napjai, Századok, 1927. 119–120., *Böhm Jakob*: A Hadtörténelmi Levéltár őrizetében levő cs. kir. eredetű fondok az 1848/49. évi forradalom és szabadságharc, illetőleg az abszolutizmus idejéből, Hadtörténelmi Közlemények, (továbbiakban HK) 1980/2. szám. — Duschek védőiratának közlését ld. *F. Kiss Erzsébet*: Duschek Ferencnek az 1848–1849-i működéséről az osztrák bíróság számára írt összefoglalója (1950. Levéltári Közlemények), 1980–1981. Kazinczy Gábor védőiratát közölte *Abafi Lajos*: Szeretem a forradalomban, Hazánk, I. 1884. 83–105., az eredeti fogalmazványt ld. Zala Megyei Levéltár, A sümegi Kisfaludy Sándor emlékmúzeumból átvett iratok, 1848–1849-es csomó, szám nélkül. Ezúton mondok köszönetet Molnár András barátomnak, aki felhívta a figyelmet a kéziratra, s rendelkezésemre bocsátotta annak másolatát. — Kemény Zsigmond védőiratának kéziratát ld. MOL R 313. Személyek szerinti iratok. Kemény Zsigmond iratai. Megjelenés alatt az Encyclopaedia Transylvanica sorozatban, Hermann Róbert és Miskolczy Ambrus kiadásában. Közlését ld. *Beksis Gusztáv*: Kemény Zsigmond. A forradalom s a kiegyezés, Bp., 1883. 1. kiad. 54–139. és innen átvéve „Emlékirat 1849-ből” címmel *Kemény Zsigmond*: Történelmi és irodalmi tanulmányok. S. a. r. *Gyulai Pál*. I. köt. 47–141. Palóczy védőirata: *Ruszoly József*: „Március 15-kén 1850-ig esztendőben”. Palóczy László védőirata a pesti haditörvényszéknek. Napjaink, 1990. 3. szám. és uő.: Három borsodi örökhatyó. Miskolc, 1992. — Bezerédj védőiratáról: *Bodnár István* — *Gárdonyi Albert*: Bezerédj István. Bp. 1920. 393–399. — Kossuth a terrorizmusról: *Kossuth Lajos*: Írások és beszédek 1848–1849-ből. S. a. r. *Katona Tamás*. Bp. 1987. 524. — Kemény Ludvigéről: *Beksis* i. m. 131. Görgei Ludvigéről: *Sebes Dénes*: Két Magyarország, Bp. é. n. 92.

⁷ Kemény röpiratának újabb kiadása: *Kemény Zsigmond*: Változatok a történelemre. S. a. r. *Tóth Gyula*. Bp., 1982. — Bánffy Dénesé: *Marczali Henrik*: Gróf Bánffy Dénes emlékiratai az 1848. évi forradalomról, Budapesti Szemle, 1889. 59–60. kötet. — Csengery jellemrajzainak bővített változatát ld. *Csengery* i. m. II. köt., Kemény jellemrajzait *Kemény Zsigmond*: Sorsok és vonások. S. a. r. *Tóth Gyula*. Bp. 1970. Csengery Tóth Lőrinc Pázmány-jellemrajzáról: Csengery Antal hátrahagyott iratai és feljegyzései. Bevezeti *Wlassics Gyula*, s. a. r. *Csengery Lóránt*. 437. — A Pázmány-jellemrajz *Tóth Lőrinc* által átdolgozott szövegét ld. Hazánk I. köt. Szerk. *Abafi Lajos*. 164–185. — *Eötvös* jellemrajzait ld. Arcképek és programok. S. a. r. *Fenyő István*. Bp., 1975. — *Pulszky* jellemrajzai: Ábránd és valóság. II. köt. Jellemrajzok. Bp., é. n. — Szemere jellemrajzainak új kiadása: *Szemere Bertalan*: Politikai jellemrajzok — Okmánytár. S. a. r. *Hermann Róbert* — *Pelyach István*. Bp., 1990. — Batthyány Kázmér jellemrajzainak gyenge magyar fordítását ld. *Füzes Miklós*: Az ismeretlen Batthyány. A Janus Pannoniusz múzeum Évkönyve, 17–18. köt. Pécs, 1983–1984. — Jósika említett munkája II. kötetének kézírata 1916-ban Ifj. Biás Istvánnak, a marosvásárhelyi Teleki Levéltár őrének tulajdonában volt; innen közölt két fejezetet fordításban, a szerző ismerete nélkül *Márki Sándor*: Adalékok a szabadságharc történetéhez, HK 1916. 387–400. — *Pálffy János* emlékezései: Magyarországi és erdélyi urak. S. a. r. *Szabó T. Attila*. Kolozsvár–Budapest é. n. (A munkának két kiadása van, ezek oldalszámozása nem azonos.)

⁸ *Románecz Mihály*: A magyar memoire- és naplóirodalom története a legrégebb időktől 1848–49-iki szabadságharcunkig. In: Tanulmányok (sic!), beszédek, költemények. Ungvár, 1910. 1–90., *Kacziány*

Géza: A magyar memoire-irodalom 1848-tól 1914-ig, Bp., 1917., *Nagy Márta*: Az 1848–1849-es emigráció memoire irodalma, Bp., 1936., *Kossuth Domokos*: A Görgey-kérdés és története, Bp., — Kossuth vidini levelét közli *Kossuth*: Írások és beszédek... 508–529., a levél céljaira ld. *Hajnal István*: A Kossuth-emigráció Törökországban, Bp., 1927. I. köt. 34–63. — *Szemere* nyilatkozata: Politikai jellemrajzok ... 56–57. és *Naplóm* I. köt. 69–70. — A lemondás kérdéséről folytatott vita anyagát magyar fordításban kivonatossan közli *Görgey István*: 1848 és 1849-ből. Élmények és benyomások. Okiratok és ezek magyarázata. Tanulmányok és történelmi kritika. III. köt. Bp., 1888. 507–527. Ld. még *Szemere*: *Naplóm* I. köt. 95. és 102. — A későbbi hírlapi viták anyagából közöl *Jánossy Dénes*: A Kossuth-emigráció Angliában és Amerikában, II/1. köt. Bp., 1944. 86–93., 158–171., 290–294., 463–476., II/2. köt. Bp., 1948. 606–613. és *Ács Tivadar*: A genovai lázadás, Bp., 1958. 192–216. Az emigráns Szemereére ld. még *Pelyach István*: A Politikai jellemrajzok. Szemere Bertalan emlékkönyv, szerk. *Ruszo József*, Miskolc, 1991. és *Albert Gábor*: Zsákutcák hősei, Bp. 1989.

⁹ A hivatkozott emlékiratok: *Pulszky Terézia*: Egy magyar hölgy emlékiratai. Ford. *Hortobágyi Tibor*, s. a. r. *Egyed Ilona*. Bp., 1986.; *Wilhelmine Beck*: Personal Adventures during the late War of Independence in Hungary, London, 1850. I–II. köt., meglehetősen szabad magyar fordítása: *Beck Vilma*: Egy hölgy emlékiratai az 1848–49-iki magyar szabadságharcból. Ford. *Halász Sándor*, Miskolc, 1901. *Georg Klapka*: Memoiren. April bis Oktober 1849, Leipzig, 1850. és *Der Nationalkrieg in Ungarn und Siebenbürgen in den Jahren 1848 und 1849*, Leipzig, 1851. I–II. köt., *Johann Czetz*: Bem's Feldzug in Siebenbürgen, Hamburg, 1850., kevéssé szabatos magyar fordítása: Bem erdélyi hadjárata 1848–49., Ford. *Komáromi Iván*. Pest, 1868., *Johann Prágay*: The Hungarian Revolution, New York, 1850., németül: *Der Krieg in Ungarn*, *Michael Pataky*: Bem in Siebenbürgen, Leipzig, 1850. — *Szemere* terve emlékiratairól: *Naplóm* I. 107. — *Batthyány* emlékiratairól: *Horváth Jenő*: Gróf Batthyány Kázmér és emlékiratai, Budapesti Szemle, 1932. 118. k. Megjelent fejezeteit ld. *Tóth Lőrinc*: Gróf Batthyány Kázmér és emlékiratai, Budapesti Szemle, 1893. 74. k. 354–372. és 75. k. 29–67. — *Vukovics Sebő* emlékiratai Magyarországon való bujdosása és száműzetésének idejéből. S. a. r. *Bessenyei Ferenc* Bp., 1894., a Magyarországon frott, az 1849-es eseményeket tárgyaló részt újraközi: *Vukovics Sebő* visszaemlékezései 1849-re. S. a. r. *Katona Tamás*. Bp., 1982. 1851-ben már kézen volt az 1847–1848-as rendi országgyűlés történetét tárgyaló rész, ld. erre *Horváth Mihály* 1851. december 5-i levelét *Vukovics*hoz. MOL R. 216. *Vukovics Sebő* iratai, *Horváth Mihály* levelei (továbbiakban *Vukovics-ir.* *Horváth-lev.*)

¹⁰ *Kossuth* 1870. december 30-i nyilatkozatát közli: *Kossuth Lajos* iratai. VIII. köt. S. a. r. *Kossuth Ferenc*. Bp., 1900. 329–330.; 1879. április 21-én *Tettye Nándor*hoz és társához frott levelét közli: *Kossuth Lajos* iratai IX. köt. S. a. r. *Kossuth Ferenc*, Bp., 1902. 319–320. — *Kossuth* *Asbóth Sándor* nevében közzétett nyilatkozatára ld. *Szemere*: *Naplóm* ... I. köt. 75. — A *Kölnische Zeitung*ban más néven közzétett cikkekre ld. *Kossuth Lajos*: Irataim az emigrációból. II. köt., Bp., 1881. 173–178. — Az 1858-as angliai felolvasások anyagát ld. ugyanott 132–254. — *Kossuth* Görgei emlékiratairól tett nyilatkozatát idézi *Nemeskéri Kiss Miklós* 1852. június 11-i levele; közli *Jánossy Dénes*: i. m. II/2. köt. 877. — 1888–1890-es nyilatkozatai Görgeivel folytatott utolsó beszélgetéséről: *Kossuth Lajos* iratai X. köt. 168–169. és 358–360. — *Kossuth* az orsovai búcsúszózatáról: Irataim az emigrációból, I. köt. Bp., 1880. V–VI; — *Tanárky Gyula*, *Kossuth* titkára 1859. november 14-i naplójegyzetében írja: „Különlegességei közé tartozik Öregünknek, hogy teljességgel nem olvassa, amit contemporanus honfitársai róla s az 1848/9 eseményekről kinyomattnak.” A *Kossuth-emigráció* szolgálatában. *Tanárky Gyula* naplója (1849–1866), S. a. r. *Koltay-Kastner Jenő*. Bp. 1961. 109.

¹¹ A hivatkozott munkákat ld. *L[ázár] K[álmán]*: Magyar menekvők Törökföldön, Kolozsvár, 1850.; *Imrefi [Vahot Imre]*: A magyar menekültek Törökországban, Pest, 1850. (Makay Sándor feljegyzései alapján.) — A vidini levél magyarországi kiadása: *Szilágyi Sándor*: *Kossuth* a forradalom végnapjairól, Pest, 1850. — Az erdélyi emlékiratokat ld. *Baternay Imre*: A Zaránd vármegyei oláh lázadás. Történelmi Lapok, 1876. 33–39. szám.; *Csorba Simon* naplója. OSZK Kézirattára, Quart. Hung. 2585., *Böllöni Mikó Samu*: *Zalatna és Abrudbánya pusztulása 1848/49-ben*. S. a. r. *Marjalaki Kiss István*. Bp., é. n. A „Fekete Könyv” magyar kiadása: Ifj. *Kemény István* báró emléklapjai, melyeken mint a boldogultak 1848. évben, utolsó, alsófehérmegyei főispán, néhány jelenetet vázol azon irtóháborúból, melyben az oláh rablócsordák a magyar birtokosság ellen dühöngtek. Az eredeti, német kézirat szerint közli *H. P.* Bp., 1903. Mind ennek, mind *Baternay* munkájának kézírata megtalálható MOL R 198. Erdélyi iratok, 7. csomó 5. tétel. A „Fekete könyv” születésére ld. *Eötvös Károly*: *Báró Kemény István*. In: *Magyar alakok*, Bp., é. n.

¹² *Hunkár Antal* emlékiratai. S. a. r. *Lukinich Imre*. HK, 1926., *Gróf Bethlen Lajos* önéletrajza. S. a. r. *Szádeczky Lajos*. Kolozsvár, 1908. és *Makkai László* — *Bisztray Gyula* szerk.: *Erdély öröksége* X. köt. Két ország ölelkezése. Bp. é. n., *Újfaly Sándor*: *Emlékiratok*. S. a. r. *Benkő Samu* és *Ugrin Aranka*. Bp. 1990.

¹³ Az aradi várfogságban frott memoárokra ld. *Böhm* i. m. 270–271. és *Böhm Jakob*: *Gyulai Gaál Miklós* honvédtábornok emlékirata az 1848/49. évi magyar szabadságharcról, HK 1985. 1. szám. 129–131.

Ezeknek az utólagos hadműveleti naplónak a kéziratai részben a Hadtörténelmi Levéltárban található (Az 1848–1849. évi forradalom és szabadságharc iratai), részben a Magyar Országos Levéltárban, P 295. A Görgey-család levéltára. Görgei Artúr gyűjtemény, b/21. fasc. Kiadásai: Asbóth Lajos emlékiratai az 1848-iki és az 1849-iki magyarországi hadjárataiból, 1–2. kiad.; I–II. köt., Pest, 1862., *Steier Lajos*: Beniczky Lajos bányavidéki kormánybiztos és honvédezzredes visszaemlékezései és jelentései az 1848/49-iki szabadságharcról és a tót mozgalomról, Bp., 1924. — A későbbi gyűjteményes munkák közül kiemelendő *Tóth Kálmán*: szerk. A Honvédelemháza könyve, Pest, 1870., *Szokoly Viktor* szerk.: Honvédelem, Pest, 1868., *Lakatos Ottó*: szerk. Aradi vértanúk albuma, Arad és Budapest, öt kiadásban, *Kunsági-Potemkin*: Honvédvilág I–II. köt., Pest, 1868.

¹⁴ A hivatalos osztrák és orosz munkák: [*Wilhelm Ramming*]: Der Feldzug in Ungarn und Siebenbürgen im Sommer des Jahres 1849., Pesth, 1850., [*Johann Nobilit*]: Der Winter-Feldzug 1848–1849 in Ungarn unter dem Oberkommando des Feldmarschalls Fürsten zu Windisch-Grätz, Wien, 1851., *H[einrich] v[on] N[eidhardt]*: Bericht über die Kriegs-Operationen des Russischen Truppen gegen die Ungarischen Rebellen im Jahre 1849., Berlin, 1851., *J. Tolstoy*: Relation des opérations de l'armée russe en Hongrie, Paris, 1850.

¹⁵ Az emigrációs folyóirat illetve összefoglaló munka tervezetéről: *Klapka György*: Emlékeimből. S. a. r. *Katona Tamás*: Bp., 1986. 288–290. és 460–462. — Horváth munkásságára ld. *Márki Sándor*: Horváth Mihály, Bp., 1917. 153–154. és MOL Vukovics-ir, Horváth-lev. — Klapka újabb tervére ld. *Márki* i. m. 167. — Görgei emlékiratának hatására ld. *Kosáry* i. m. 118–122. és *Jánossy* i. m. II/2. köt. 831–832. (Horváth Mihály idézett megjegyzése), 844., 859., 877., 999–1000. és *Borus József*: Dembinski fővezérre és a kápolnai csata, Bp., 1975. 31–33. — Irányi és Chassin munkájára ld. *Spira György* bevezetőjét *Irányi Dániel* — *Charles-Louis Chassin*: A magyar forradalom politikai története 1847–1849. Ford. *Szoboszlai Margit*. Bp., 1989. I–II. köt. és *Csorba Csilla*: 1848/49. megítélése Irányi D. — Ch.-L. Chassin: Histoire Politique De la Révolution de Hongrie című könyvében. In - - és *Gerő András*: Nyolc tanulmány a 19. századi magyar történet köréből, Bp. 1978. — Az eladatlan példányok sorsára ld. Perczel Mór sk. megjegyzését a munka általa széljegyzetelt példányán: OSZK Kézirattára, Oct. Hung. 616. VII. köt. 19–20. f. — Horváth munkájára ld. *Márki* i. m. 271–284. MOL Vukovics-ir. Horváth-lev. és *Kosáry* i. m. 145–149.

¹⁶ Az 1880-as évek vitáira ld. *Kosáry* i. m. 224–246. és *Csabay Tibor*: Kossuth Lajos és az irodalom, Bp., 1961. 253–261. — Kossuth a békepárttól: Kossuth Lajos iratai, X. köt. S. a. r. *Kossuth Ferenc*. Bp., 1904. 57. *Pulszky Ferenc* cikkét ld. Pesti Napló, 1883. márc. 16–17. — *Irányi Dániel*: Megjegyzések br. Kemény Zsigmond emlékiratára, Bp., 1883. — *Hunfalvy Pál*: Rövid visszapillantás a forradalomra, Budapesti Szemle, 1883. 34. köt. — *Kovács Lajos*: A békepárt a magyar forradalomban. Válasz Irányi Dániel rópiratára, Bp., 1883., Történelmi tanulmányok I–VII., Budapesti Szemle, 1883. 33–35. köt. és Gróf Széchenyi István közéletének három utolsó éve 1846–1848., I–II. köt. Bp., 1889. — *Madarász József*: Emlékirataim 1831–1881., Bp., 1883., a hiv. eldatálás 210–212.

¹⁷ A hivatkozott emigráns munkák: *Aldor Imre*: Vázlatok a magyar emigratio életéből, Pest, 1870. (Ihász Dániel és Nagy Péter feljegyzései alapján), *Szöllősy Ferenc*: Kossuth és a magyar emigratio török földön, Lipcse, 1870. — Közlemények Árvay László bujdosásából. Átdolgozta *Pákh Albert*, Vasárnapi Újság 1867., — *László Károly*: Naplótöredék az 1849-ik menekülteket, internáltakat, különösen Kossuthot és környezetét illetőleg Törökországban és az Amerikai Egyesült Államokban, Bp., 1887. — *Pap János* — *Szalczér Sándor*: A magyar emigránsok Törökországban 1849–1861. Pécs, 1893. — A történeti jellegűek közül kiemelendő *Veress Sándor*: A magyar emigratio a Keleten I–II. köt., Bp., 1879. és *Dancs Lajos*: Töredékek tízéves emigracionális életéből, Nagyszőlős 1890.

¹⁸ A börtönemlékiratok: *Barsi Neumann János*: Utazás ismeretlen állomások felé 1849–1856 és Berzsenyi Lénárd rajjai. Az oltmüti foglyok arcképsorozata. S. a. r. *Simon V. Péter*. Bp., 1988. — *Deák Farkas*: Fogságom naplója. S. a. r. *Kovács József*, Bukarest, 1972. — *Mezősylv László*: Az Újépületben 1849. július 19. – november 10-ig, 1848–49. Történelmi Lapok, 1892. — *Földy János*: Világostól Josephstadtig 1849–1856. S. a. r. *Balassa Imre*. Bp., 1939. A börtönemlékiratokból bőséges, de sajnos szemelvényes válogatást ad *Tóth Gyula* két munkája: Küzdelem, bukás, megtorlás, I–II. köt. Bp., 1978. és A föld megőszült I–II. köt.

¹⁹ *Frideczky Lajos* memoárját *Varga János* tette közzé: Középszinten a történelemben, Salgótarján, 1988. — *Kacsokovics Lajos*: Életem leírása, Sój, 1887. OSZK Kézirattára, Fol. Hung. 1329. — A konzeratívok emlékiratai közül kiemelendő: *Fiáth Ferenc*: Életem és élményeim, I–II. köt. Bp., 1878. — *Wirkner Lajos*: Élményeim. Néhány lap 1825-től 1852-ig terjedő nyilvános pályám naplójegyzeteiből, Pozsony, 1879. — *Idősb Szőgyén-Marich László* országbíró emlékiratai, I–III. köt. Bp., 1903., 1917–1918.

²⁰ *Besze János*: A kis-tomaji puszta vendégei 1849-ben. Figyelő, 1879. 9. k. 150–155. Besze emlékiratainak bővebb változatát ld. Naplójegyzetek, Arad és Vidéke, 1887. 12–30. szám. *Puky Miklós*: Komáromi emlékeim, Hazánk, 1885. III. k. 163–173., *Rózsafy Mátyas*: Komárom 1848/49-iki történetéhez, uo., 1888. VIII. k. 65–76., *Puky Miklós*: Komáromi dolgok, uo. 154–157., Puky emlékezése már korábban

elkészült, mert Horváth Mihály már használta azt: Magyarország függetlenségi harczának története 1848 és 1849-ben c. munkája II. kötetében. *Kovács Lajos*: Az 1849-iki debreceni pártok és az „Esti Lapok”. *Hazánk*, 1884. I. k. 196–201.

²¹ Az említett egyéb emlékiratok: *Táncsics Mihály*: Életpályám. S. a. r. Czibor János. Bp., 1978. (Nem teljes, rövidített kiadás) — *Pulszky Ferenc*: Életem és korom I–II. köt., S. a. r. Oltványi Ambrus. Bp., 1958. — *Degré Alajos*: Visszaemlékezéseim, S. a. r. *Ugrin Aranka*. Bp. 1983. — Szárazberky Nagy József (1800–1878) emlékjegyzetei, Bp., 1931. — Jókai emlékezéseit ld. a különböző életmű-kiadásokban. — *Berecz Károly*: A régi „Fiatal Magyarország”, Bp., 1898. — *Id. Ábrányi Kornél*: Életemből és emlékeimből a történelem, irodalom és művészet köréből. Bp., 1897. és Képek a múlt és jelenből, Bp., 1898. — *Pongrácz Lajos*: Szemelvények egy régi vármegyei táblabírónak hátrahagyott dolgozataiból, Bp., 1898. — *Vadnai Károly*: Elmúlt idők, Bp., 1886. — *Tóth Kálmán*: Irkafirkák, Bp., 1877. — Vahot Imre emlékiratai, 2. kiad. Bp., 1881. — *Vachott Sándorné*: Rajzok a múltból, I–II. köt., Bp., 1887. — *Frankenburg Adolf*: Őszinte vallomások, Pest, 1865., Emlékiratok, I–III. köt. Pest, 1686., Bécsi élményeim, I–II. köt., Bp., 1885. — *Szilágyi Sándor*: Rajzok a forradalom utáni időkből, Bp., 1876.

Séamas Ó Síocháin – Kabdebó Tamás

MAGYARORSZÁG ÉS A KÉT ROGER CASEMENT

Ferdinandy Mihály emlékének

Bevezetés

Kossuth Lajos¹ életének egy 1849-es epizódjából a magyar történelem és történetírás tud „Roger Casementről”, de — mint Kossuth és köre — a kor írói² és későbbi történészei³ is angolnak tartották őt. Valójában azonban ír volt, és apja volt Sir Roger Casementnek (1864–1916), a jól ismert ír hazafinak, aki híres volt a gyarmatok őslakóinak védelmében tett humanitárius cselekedeteiről, és akit az 1916-os felkelésben⁴ játszott szerepéért kivégeztek. Az id. Casementtel (1819–1877) kapcsolatos megbocsátható félreértés más Európában felbukkanó írek esetében is előfordult, hacsak pusztán az a tény miatt is, hogy mind brit útlevéllel utaztak.

Édesapja magyar kalandja, hasonlóan ahhoz az általános magyar-barát háttérhez, amelynek részese volt, bizonyos jelentőséget kapott később a fiatal Casement életében. A jelen cikk az 1849-es esemény történelmi tényeit és fontosságát vizsgálja, és arra keres választ, hogy a magyar példa mit jelentett az ifjabb Casement számára. Mindenekelőtt talán legjobb az említett epizóddal kezdeni és azzal, ahogy azt az ifj. Casementtől az ír olvasóközönség a 20. században először hallhatta.

Kossuth ír hírvivője

1904-ben a fellendülő ír nemzeti mozgalom egyik vezetője, Arthur Griffith, cikksorozatot írt, amelyben a magyar kísérlet tanulságait vontta le. A cikkek elsőnek a *The United Irishman*-ban jelentek meg, majd azt követően röpiratként „The Resurrection of Hungary”⁵ (Magyarország feltámadása) címen külön is. Röviddel ezután, 1905. február 25-én, a *The United Irishman* közölt egy cikket „Kossuth ír hírvivője” címmel. Az aláírás csupán ennyi volt „X”, a cikk írója pedig valójában az ifjabb Roger Casement.⁶

A cikk beszámolt Kossuth életének egy epizódjáról, amelyet később maga is megírt az Emlékirataiban. Elmondta, hogy a világsi vereséget követően, Kossuth és

hívei miként találtak menedéket, egy Duna-menti török területen, Viddinben. Mivel féltő volt, hogy osztrák és orosz nyomásra a törökök kiadják őket, Kossuth azt a tanácsot kapta, hogy levélben forduljon a brit miniszterelnökhöz, Lord Palmerstonhoz, s kérje az angolok közbelépését. A nehézség a levél biztonságos és gyors eljuttatásában volt. Ekkor egy ismeretlen „angol” úr jelent meg, s mint vallotta, „egyesen Indiából jött, hogy a magyar szabadságért harcoljon”. Rövid tanácskozás után a levelet rábízta, és kalandos utazása után az el is jutott Lord Palmerston kezébe. A brit közbelépés valóban megmentette a magyar hazafiakat. Kossuth csak évek múltával tudta meg jótevője nevét, amikor szintén menekülés közben, egy vonaton az Egyesült Államokban összetalálkoztak, és az idegen egy névkártyát adott át Kossuthnak. A kártyán a Mr. Roger Casement név alatt ceruzával ez állt: „Én adtam át Palmerstonnak a widdini levelet.”

A történelmi esemény

A Palmerstonnak szóló levél eljuttatásával tett szolgálata nem az egyetlen olyan esemény, amelyről Kossuth az idősebb Rogerral kapcsolatban megemlékezhetett volna. Id. Casement útlevele meglehetősen kalandos útról árulkodik 1849 végén, akár jogos tulajdonosától elválasztva tette is azt meg, akár pedig mint duplikátum, magyar nemzetiségű menekülteknek a visszaállított Osztrák Birodalom határain való átcsempészését szolgálva.

Fő forrásaink a Casement-epizód történelmi tényeinek megismerésében a korabeli informátorok és és memoir írók, azaz Kossuthné, Pulszkyné és az angol újságíró, Charles Pridham. Ők, félve az akkori és korábbi rendőrségi kémektől, szándékosan ködösítik a lényeges részleteket.

1849 októberében Kossuthné, a volt kormányzó felesége, egy meg nem nevezett magyar tiszt⁷ társaságában menekült az osztrák hatóságok markából (akik egyébként fogva tartották a gyermekeit).⁸ Kossuthné Mary Smith név alatt utazott, míg a kíséretében lévő úr útlevele Roger Casement névre volt kiállítva.

Bizonyíték van rá, hogy id. Casement, miután 1849 szeptemberében látogatást tett Kossuth táborában, Bécsbe utazott, ott találkozott és tárgyalt a brit nagykövettel, Lord Ponsonbyval, majd folytatta útját Londonba. (Úgy tűnik előzőleg személyesen is találkozhatott volna Kossuthnéval, Kelet-Magyarországon, de végül is a szökésben közreműködő egyik személy mégsem bízott meg benne.⁹)

Kossuth levelének¹⁰ (vagy másolatának) korai brit publikálása azt látszik alátámasztani, hogy a Lord Ponsonbyval Bécsben történt októberi¹¹ megbeszélést követően Casement Londonba sietett, ahol Palmerstonnal találkozott. A brit külügyminiszterrel való találkozására (amelyről egyébként nincs feljegyzés) október 9-én vagy röviddel azután kerülhetett sor. A levél másolata ezen a napon, október 9-én, jelent meg a londoni Daily News-ban.

Nem lehetetlen, hogy Casement, miközben a levél első példányát kézbesítette Palmerstonnal, egy másodpéldányt Kossuth volt angliai követének, Pulszky Ferencnek adott át Londonban. Pulszky közvetlen kapcsolatban állt a Daily News-zal, amely újság szimpatizált a magyar ügygel. Egy másik feltételezés szerint, Charles Pridham is eljuttathatta a levelet a Daily News-hoz. Amíg Casement Bécsből Lon-

donba tartott, Charles Pridham ugyanonnan Törökországba utazott, ahol magától Kossuthtól kaphatott egy másolatot a levélből, amelyet azután eljuttatott a Daily News-nak.

Időközben Ponsonby, a bécsi brit követ, biztosította külügyminiszterét, hogy a menekültek biztonságban vannak Törökországban, de kérte, hogy további biztonságuk érdekében rendeljenek el flotta hadgyakorlatot a Dardanellákhoz.¹²

Végül is Kossuthné és Pulszkyné teljes biztonságba került jóval Kossuth előtt, akit a török hatóságok internáltak 1851 őszéig. Pulszkyné 1849 őszén csatlakozott férjéhez Pulszky Ferenchez, a teljhatalmú magyar megbízotthoz. Elképzelhető, miként az ellenkezője is, hogy id. Casement¹³ maga segítette Pulszkynét az odajutásban. Az is valószínű, hogy Pulszkyknak is voltak Kossuthtól olyan levelei, amelyek Casementen keresztül juthattak hozzá.¹⁴

A Törökországban tartózkodó különböző magyar tisztek jelentéseiből és levelezéséből (ahogy azt Hajnaltól tudjuk) lehetségesnek tarthatjuk, hogy id. Casement szeptember 7. előtt érkezett Widdinbe és azt szeptember 20-án hagyta el. Lehetett október elején Bécsben és még október 9. előtt megérkezhetett Londonba. Hét nap elegendő volt, még az olyan hosszú út, mint a Pest–London távolság, megtételére is.¹⁵

A magyar történelmi tapasztalat hagyományának jelentősége ifj. Roger Casement életében

Hogy miért kerülhetett apja magyar kalandja és a magyarok szabadságért folytatott küzdelme az ifjú Casement gondolkodásának előterébe, és miért pont akkor, amikor — negyvenéves korában — ez olyan kérdés, amit életpályája összefüggésében kell vizsgálnunk. 1904 volt az az év, amikor Casement figyelme először fordult intenzíven az ír helyzet felé, és ez a figyelme nem szűnt meg haláláig (1916).

Az 1916-os Húsvéti Felkelés, noha kitörésekor nem támaszkodott széles tömegekre, elindította azt az eseménysort, amely végül az Angliától való elszakadáshoz és a független ír állam megteremtéséhez vezetett. A közvélemény megfordításában semmi nem játszott akkora szerepet, mint a felkelés vezetőinek kivégzése. Statáriális bírósági ítéleteket követően (május 3. és 12. között) tizenöten álltak a kivégzőosztag elé. A kivégzendők sorában az utolsó Sir Roger Casement volt, akit a többiektől eltérően, nyilvános tárgyaláson, kötél általi halálra ítélték, és kivégzésére augusztus 3-án került sor. Casement a tervezett felkeléshez Németországban próbált támogatást szerezni, és az ottani hadifoglyok ír tagjaiból szeretett volna egy ír brigádot felállítani. Próbálkozásai azonban mindössze egy maroknyi írt győztek meg, és a német hatóságoktól is csak igen csekély mennyiségű fegyverre és lőszerre számíthatott. Így hamarosan be kellett látnia terve hiábavalóságát. Német vendéglátóit sikerült meggyőznie, hogy tengeralattjárón térhessen vissza Írországba, és ott megkísérelje a felkelés megállítását. Ám röviddel partraszállása után letartóztatták, és először Dublinba majd Londonba szállították.

A felkelés többi vezetőjével ellentétben, Casement felnőttkorának java részét Írországtól távol töltötte. Kiemelkedő pályát futott be, mint brit konzulátusi tisztviselő, afrikai és dél-amerikai állomáshelyeken. Hírnevét elsősorban két jelentésnek

köszönheti: az egyik a Kongó Szabad Állam gumiültetvényein dolgozó bennszülött lakosság ellen elkövetett atrocitásokról; a másik, ugyancsak a gumikereskedelemmel kapcsolatban, egy még borzalmasabb helyzetről, az Amazonas egyik mellékfolyója, a Putumayo mentén, Peruban élő indiánok szenvedéseiről számolt be, akiket valósággal megtizedelt az ültetvényeken folyó kemény munka. Ez utóbbi jelentés után Casement lovagi címet kapott, ami később csak tovább bőszítette az „árulása” miatt dühös briteket.

Úgy tűnik Casement mindig büszke volt ír származására és kora gyermekkorától érdeklődést mutatott az ír történelem iránt, bár ezen kötődését pályája korai szakaszában látszólag sikerült összeegyeztetnie a brit birodalmi törekvések iránti elkötelezettséggel. Ezt tükrözik a brit Külügyi Hivatal szolgálatában eltöltött kezdeti évek írásai: az akkor Olaj-Folyóvidéki Protektorátusnak nevezett első posztján (1892–95), majd brit konzulként, Lourenco Marques-ban (1895–98) írottak; vagy azok, amelyek St. Paul de Loandában (1898) születtek — ahol megszakításokkal szolgált a búr háborúban való részvétele miatt; ~~és~~ végül azok az írások, amelyeket kongói évek alatt készített és melyeknek csúcspontja a kongói vizsgálatról készült jelentése (1903) volt. A fordulat kezdetét, úgy tűnik, a búr háborúra tehetjük. Mint utólag állította, mélyen megrázta a búr foglyokkal való bánásmód. Egy bizonyos, a kongói vizsgálat idején már ír érzelmei kezdtek befolyásolni a gyarmati elnyomással kapcsolatos általános és a brit birodalommal szembeni konkrét magatartását. 1907-ben így ír Alice Stopford Greennek: „A háború (a búr háború) nyugtalanító gondolatokat ébresztett bennem, — a koncentrációs táborok még inkább, és végül a magányos kongói erdőkben, ahol Leopoldra rátaláltam, rátaláltam önmagamra is — a javíthatatlan írre.”¹⁶

Megváltozott nézetei a kongói hivatalos jelentés megküldését követő hosszú szabadsága alatt szilárdultak meg, amely szabadság jelentős részét Írországbán töltötte. Hatással volt rá az akkori ír közélet megélénkülése — a nyelvmozgalom, a kulturális és irodalmi mozgalmak, a politikai élet pezsgése. Ekkor, 1904-ben olvassa Casement, Arthur Griffith Magyarországgal foglalkozó cikksorozatát. Kétségtelen, hogy hatottak rá a magyar események tanulságai, ahogy azokat Griffith vázolta, de magyar vonzódásának személyes okai is voltak, mint korábban említettük.

Id. Casement meghalt 1877-ben, amikor a fia, Roger hétéves volt, de a Kosuth-történetet gyakran elmesélte gyerekeinek, úgy hogy a kis Rogert ez eléggé megragadta ahhoz, hogy később is részletesen emlékezzen rá, sőt meg akarja ezt osztani egy ír hallgatósággal. Kosuth számára jótevője angol volt, annak viselkedését pedig, mint az „angol jellem” megnyilvánulásait írta le. Ugyanakkor az ifjabb Casement, aki bizonyos rokonságot vélt felismerni az ír nép és más elnyomott népek között, a közös történelmi tapasztalatok nyomán, fontosnak tartotta tudatosítani egyrészt apja ír származását, másrészt azon cselekedete jelentőségét, hogy hátat fordított Indiának és a brit hadseregnek, hogy a magyar ügy mellé álljon.

Amikor egy megszakított lisszaboni konzuli küldetésből visszatér Írországba, ifj. Casement így ír barátnőjének Mrs. Mary Huttonnak: „Magyarország Feltámadása velem jött Lisszabonból, és ezt fogom olvasni rám kényszerített pihenőm alatt.” Majd elmeséli miként járt közbe édesapja a magyar ügyért. Ezt a következőkkel zárja: „Sokat mesélte nekem ezt a történetet kisfiúkoromban, azután évekkkel ezelőtt, egy

londoni lapban, amely Kossuth könyvét ismertette, bukkantam rá újra. A Magyarország Feltámadása tehát számomra különös jelentőséggel bír.” A levél néhány további mondata írójának akkori hangulatát tükrözi: „Egy napon talán tesztek valamit a hazámért. Igen, bármely férfi — vagy nő — aki szereti Írországot, boldogan vállalná a vérpadot vagy más szégyenletes véget, ha ezzel oly módon állhatna ki Írország becsületéért és jogaiért, mint ahogy azt a magyarok tették 1848-ban.”¹⁷

A következő év, 1905 elején, Casement több barátjának is utal a magyar ügyre, köztük Alice Stopford Green-nek, Kate Frenchnek, fivérének Tomnak és unokatestvérének Gertrude Bannisternek.¹⁸ Válaszában Tom ezt írja: „Megkaptam a *The United Irishman*-t és a *Magyarország Röpirat*-ot. Mily nagyon hasonlít Írország Magyarországhoz, de nekünk nincsenek Deákéhoz (sic) és Kossuth-hoz fogható férfaiink. Úgy tűnik, hogy minden lelkesedést kiirtottak már Írországból, és talán soha nem lesznek már igazi vezetői. Sajnálatos.”¹⁹

Arthur Griffith mint követendő modellt állította Deák stratégiáját az írek elé.²⁰ Kossuth „harcos” szemléletével szemben, Deák a „békés” alternatívát képviselte, előtérbe helyezte a módszeres passzív ellenállást a fegyveres felkelés helyett. Casement lelkesedett a gondolatért, ezt mutatja unokatestvéréhez, Gertrude-hoz írt levele. Anglia „meglátja majd, hogy veszélyesebb ellenfél lehetünk, mint eddig bármikor — passzív ellenállás nemzeti méreteken. Nem lesznek adók, nem lesz bevonulás, nem lesz közszolgálat sehol, ahová a passzív ellenállás eljuthat — Írország ilyen módon fog válaszolni”²¹ Az Angliának nyújtott ír támogatás megvonásának egyik formája az angol fegyveres erőkhöz való ír bevonulás megtagadása lett volna. Alice Stopford Greennel, aki egy lelkes ír nacionalista volt, és Bulmer Hobsonnal, az Irish Republican Brotherhood²²-nak egyik, 1904-ben csatlakozott fiatal tagjával együtt, Casement segédkezett egy Ulsterben terjesztett bevonulás-ellenes röplap megírásában (1914).²³

Casement következő konzuli megbízatása Brazíliaba szölt. Itt találkozott a magyar gondolat egy másik formájával — a dualizmussal.²⁴ Már első konzuli posztján, Lourenco Marques-ban, megfigyelte, hogy az ír exportot a brit statisztikában semmi sem jelölte. Ezen változtatni kezdett. Mire Santosba ért, nemcsak az ír exportra figyelt oda, hanem hivatalos papírjára is ezt nyomtatta: Nagy Britannia és Írország Konzulátusa.²⁵ Ahogy életrajzírója, Roger Sawyer rámutat, Casement tettének indokait néhány évvel később szavakban is megfogalmazta, amikor az Ír Brigádba toborzandó németországi hadifoglyokat így szólította meg: „A király, akit szolgálhatok, törvény szerint Nagy-Britannia és Írország királya. Anglia Királya, mint olyan a törvény előtt nem létezik.”²⁶

Summa

Az apa, id. Casement magyar élménye lehetővé tette ismertebb fia számára, hogy az, Írország függetlenségi harcát összekapcsolja a magyarok szabadságáért vívott küzdelmével, és egyben tisztázza az apja ír mivoltát, egy olyan íret, aki, mert belülről figyelte az elnyomott népek szomorú sorsát, azonosulni tudott a magyar ügygel. Az „ír-magyar” politika, ahogy a Sinn Fein politikát kezdetben időnként nevezték, jelentős helyet foglalt el az ifjú Casement gondolkodásában.

JEGYZETEK

¹ L. Kossuth: *Meine Schriften*, Leipzig, 1880. vol. 3. 342–6.

² Andrassy Gyula gróf, a Török Porta teljhatalmú magyar megbízottja, 1849. szeptember 7-én Viddinből írja Görgey Artúrnak, a magyar fővezérnek: „A másik angol meg Indiából jött hozzánk.” *Az emigráció iratai 17*, (*Hajnal István: A Kossuth emigráció Törökországban*, Budapest, 1927, 466.)

³ Hajnal maga, majd a korral foglalkozó minden későbbi történész, köztük a jelen cikk társszerzője. (*Thomas Kabdebo: Diplomat in Exile*, Boulder Co., 1979, 62, 184.)

⁴ A Casement pályájára vonatkozó általános adatok megtalálhatók három legújabb Casementtel foglalkozó életrajzi műben: *Brian Inglis: Roger Casement*, London, Hodder Stoughton, 1973; *B. L. Reid: The Life of Roger Casement*, New Haven, Yale University Press, 1976; *Roger Sawyer: Roger Casement the Flawed Hero*, London Routledge Kegan Paul, 1984.

⁵ A röpirat könyvformában 1904-ben jelent meg először. Lásd: a magyar vonatkozásokról *Thomas Kabdebo: The Hungarian–Irish „parallel” and Arthur Griffith’s use of his sources*, Maynoot, 1988. magyarul: *A magyar–ír párhuzam és Arthur Griffith történeti forrásai. Századok*, 1991. 3–4. sz. 309–331.

⁶ A cikk megjelent *H. O. Mackey: The Life and Times of Roger Casement* című művében, Dublin, C. J. Fallon, 1954, 13–18.

⁷ Egy gyalogsági százados (*T. Pulszky: Escape of Madame Kossuth*, in: *White Red and Black*, by F. T. Pulszky, London, 1853, vol. 1. 33.).

⁸ 1849. szeptember 25-től fogva. Két, Kossuthné szökésével foglalkozó frászt említhetünk itt meg. Az egyik Emilia Hogl-tól (a későbbi Mrs. Robert Rombauer) származik, a másik Pulszky Teréziától, aki azt Kossuthné visszaemlékezéséből ismerte. (Mrs. Robert Rombauer: *Egy magyar nő élete az emigrációban*, Budapesti Szemle, 1813, 286–297; T. Pulszky: *Escape of Madame Kossuth*, uo. 33.)

⁹ Ha a feltevés helyes, Casement Törökországból jövet és Kossuthné útban Törökország felé találkozhatott a Bánáthban 1849 késő szeptemberében. (*T. Pulszky: Escape of Madame Kossuth*, uo. 34.)

¹⁰ Kossuth Palmerstonnak, Viddin, 1849. szeptember 20. Hajnal, im. 482–486, cfr. *Daily News*, London, 1849. október 9.

¹¹ Casement Bécsbe érkezésének dátuma Hajnal részéről találgatásnak tűnik, amelyet pontos adatokkal nem tudunk alátámasztani. A *Daily News* és a *The Times* egyik tudósítója, Charles Pridham, Bécsben tartózkodik ez idő tájt. Azonban szándékosan homályosan számol be arról, mi történt és kik találkoztak. (*Charles Pridham: Kossuth and Magyar Land*, London, James Madden, 1851, 199–200.). Lehetséges, hogy személyesen találkozott Casementtel október elején, és az átadhatta neki Kossuth levelet, közvetlenül a *Daily News* számára.

¹² Ponsonby Palmerstonnak, 1849. október 9. és október 15. (P. R. O. F. O. 7/370.).

¹³ Emich Gusztávné volt az, aki hamis útlevelet szerzett Pulszkykné részére 1849 őszén és Angliába kísérte őt. (Sz.: *Pulszky Teréz: Hazánk s a külföld*, 1867. március 14.). Meggyőződésem, hogy számos kérdésünkre a választ a Lansdowne családi archívumban találhatjuk meg, de sajnos ez a kutatók elől el van zárva. Lansdowne (Henry Petty, Lansdowne márkija) 1849-től folyamatosan segítette Pulszkyékát. Az összekötőket nem ismerjük.

¹⁴ Ez ismét a cikk társszerzőjének (Kabdebó Tamásnak) felvetése. Voltak más „angolok” is, akik titkos vagy félig titkos üzenettel megfordultak Kossuth táborában. A már említett Pridham-en kívül Charles Frederick Henningsen (író és a *Daily News* tudósítója) és két kapitány, Longworth és Herbert.

¹⁵ Blackwell Emery-nek, Pressburg, 1848. január 7. (*Kabdebó Tamás: Blackwell küldetése*, Budapest, 1990. 284.).

¹⁶ Ír Nemzeti Könyvtár (National Library of Ireland), Ms. 10.464: Casement Alice Greennek 20/4/07.

¹⁷ NLI Ms. 8612, Mary Hutton Papers. R. C. M. H.-nak 15/12/04

¹⁸ NLI Ms. 10.464, R. C. Alice Greennek, 34/2222/05; Ms. 13.073, Kate French R. C.-nek 25/2/05.

¹⁹ NLI Ms. 13.076 (1/I) Tom Casement R. C.-nek 10/3.05.

²⁰ Inglis, i.m. 135.

²¹ NLI Ms. 13.074 (2/II) R. C. Gertrud Bannisternek.

²² Szó szerint: „Ír Köztársasági Testvériség”. Ez a szervezet a múlt század végén a „Fenian Brotherhood” (Fenian Testvérség) egyik töredékéből alkotott csoport volt, mely részben beleolvadt az 1907-ben megalakult „eredeti” IRA-ba (Ír Köztársasági Hadsereg), részben azonban az „eredeti” IRA békes törekvéseivel ellentétben alapját adta az „Ideiglenes IRA”-nak, mely a mai IRA alapszervezete volt.

²³ Inglis, 136., és Sawyer 48., 168 (jegyzet). Az Írország tegnap és holnap-ban (Ireland Yesterday and Tomorrow), (Tralee: Anvil Books, 1968), Bulmer Hobson írja: „Egy négyoldalas röplap készült, melyet széles körben terjesztettünk. A röplap első megfogalmazása Alice Stopford Greentől származik; ehhez írt hozzá Roger Casement, majd én is.” A röpirat címe: Irishmen and the English Army (Az írek és az Angol Hadsereg), Dungannon Club Publication No. 1.

²⁴ Lásd, Sawyer, im. 61–62.

²⁵ Uo. 52.

²⁶ Uo. 62.

Enyedi Sándor:

„...EGEK SZERETIK HAZÁNKAT, NEMZETÜNKET...”

*Aranka György első levelei Kovachich Márton Györgyhöz**

A 18. század utolsó évtizedének első évei jogos reményekkel töltötték el Magyarország és Erdély szellemi embereit; néhány év alatt több kedvező változás következett be, mint korább évtizedek során. 1790-ben és 1792-ben Pest–Budán, illetve Kolozsváron megalakultak az első magyar hivatásos színtársulatok; 1791-ben Erdélyben, Kolozsváron létrejött az Erdélyi Kéziratkiadó Társaság, 1793. november 15-én Budán ünnepélyesen megnyílt a Kovachich Márton György alapította tudományos intézet és iratgyűjtemény (Grammatophylacium) — s nem egészen három hét múlva Marosvásárhelyen elkezdi tevékenységét az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság. Az Aranka György vezette társaság 1793. december 3-án kezdi el munkáját.

Az eltelt kétszáz év során számos tanulmány foglalkozott a társaság célkitűzéseivel, eredményeivel, történetével. A sok szerző közül külön említést azok érdemelnek, akiknek módjukban volt megtekinteni, áttanulmányozni a társaság akkor még törzsanyagában együtt volt működési iratait, levelezését. Az ilyen első szerző *Jakab Elek*¹ volt, (1884) aki búvárkodásának eredményeit terjedelmes tanulmányában tette közzé. Őt követte *Perényi József*² (1918), majd harminchét év után *Jancsó Elemér*, aki elsősorban azzal vitte tovább az elért eredményeket, hogy publikálta a társaság iratait.³ (1955).

Annak is már majdnem negyven éve. Vajon a fenti szerzők írásaiból már mindent tudhatunk az említett társaság áldozatos tevékenységéről, a társaság történetéről, az elvégzett munka mindennapjairól? Ha gondosan összevetjük az említett dolgozatokat, világossá válik, hogy sok még a feltáráásra váró rész, netalán a korrekcióra szoruló korábbi megállapítás.

Jancsó Elemér távlati terveiben szerepelt a társaság levelezésének a kiadása is. Rövid dolgozatot is publikált ebben a témakörben,⁴ de a korai halála és az akkori romániai magyar könyvkiadás romló viszonyai nem tették lehetővé tervének megvalósítását. Amit leírt, abból világos, hogy Aranka György Kovachich Márton Györgyhöz írt első *forrásértékű* leveleit nem ismerte. A későbbi levelekből már többet ismert, hiszen ezek egy része nyomtatásban is megjelent.⁵ De a társaság történetére vonatkozóan igazán értékesek az első levelek, amelyben Aranka György részletesen beszámol Kovachichnak a társaság létrejöttéről, működésének első hónapjairól, sok olyan részletre kitérve, amelyeket adatok hiányában a tanulmányírók alig vagy rosszul ismertek. Az Aranka György–Kovachich Márton György levelezésre első íz-

ben egy rövid mustrában történik említés.⁶ Majd ennek nyomán elindulva V. Windisch Éva az Országos Széchenyi Könyvtár kéziratárának *latin* gyűjteményében találta meg a magyar nyelvű leveleket és értelmezte azokat doktori dolgozatában Kovachich Márton György szempontjából. De túl későn ahhoz, hogy e megállapításokat Jancsó Elemér hasznosíthatta volna.⁷

Az eddig — az Aranka irodalomban ismeretlen — leveleket itt tesszük első ízben közzé; csupán egyetlen levél *részletét* közöltem az 1988-ban kiadott kötetemben.⁸

Lássuk tehát a leveleket.

A már említett szellemi műhelyt létrehozó Kovachich Márton György intéze-
téről *Tertina* Mihály pap-tanár értesíti Aranka Györgyöt, ő az; aki a közvetlen kap-
csolat létrehozását segíti elő. *Tertina* arra kérte Arankát, hogy működjön közre;
Aranka az 1794. június 7-i levelében jó kívánságokkal halmozza el az induló intéz-
ményt; s bár a kérés hirtelen érte Arankát, de máris próbálkozik; annak külön ör-
vend — hogy Kovachich — mint írta — a magyar nyelvet is „tudós pennája alá vette
...” Az erdélyi kezdeményezésekből, Kovachich munkálkodásából Aranka azt látja,
hogy az „egek szeretik Hazánkat, Nemzetünket: és a mi gyenge igyekezeteinket fel-
akarják segíteni...” Lám felállott az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság is! Egy
készítendő lexikon ügyében kéri Kovachich véleményét; ugyanakkor hívja a társulat
tagjainak sorába. A Kézírások Társasága pedig arra készül, hogy kiadja Marosszék
főtisztjeinek a névsorát 1491–1515 közötti évekből. És máris a székelyek törté-
netéhez jutottak; kéri Aranka, hogy segítsen e kérdések megvilágításában oklevelek-
kel — ha tud. (A székelyek történetére vonatkozó kérdések a további levelek fő
részeit alkotják.)

A válasz hamar jött, s hamar keletkezett az újabb levél, mint Aranka írta:
„Mikor el olvastam, méltónak találtam Kovachichhoz...” A második levél is bizako-
dó, és önérettel teli: „Kovachich a Diplomák egybe Gyűjtésének a feje az Anya
Országban, N[eme]s Magyar Országon: és Aranka Erdélyben, a ki a Magyar Nyelv
Mívelő Társaságnak Fő Titoknokjának neveztetik”; és számíthatnak az utókor elis-
merésére: „A Maradék mindeniket szőre szálán meg fogja esmérni” — mert: „Ha
az Egeknek... az Igyekezet tetszik, — a pokol kapui nem vesznek rajta diadalmat...”
A lelkesedés ideje nem közömbös: a levél 1794. július 5-én íródott, amikor joggal
jelentette Aranka, hogy addig még nem volt jelentős akadály útjukban, ezért re-
ménykedik, hogy a Társaság munkáinak első két kötete a közeljövőben megjelenik...

Éppen egy *Tertinától* érkezett levél jelzi, hogy Magyarországon nem mindenki
tudja megkülönböztetni a két erdélyi társaságot. És ebben a második levélben na-
gyon fontos tisztázás történik; lényegében cáfolja azt, amit Jancsó Elemér a már
idézett forráskiadványában többször is leszögez. Idézzük Jancsót: „Mindkét társaság-
nak Aranka György volt a tényleges irányítója és mindkét társaság egyik fő céljául
a régi kézírások gyűjtését, kiadását és feldolgozását tűzte ki...”⁹ Más helyen: „A
Kéziratkiadó Társaság lényegében nem volt más, mint a Nyelvmívelő Társaság tör-
téneti munkáinak kiadója...”¹⁰

A helyzet ennél bonyolultabb. A július 5-i levél a bizonyíték, hogy Aranka
ugyan részt vett a Kéziratkiadó Társaság 1791-es megalapításában; segítette azt kü-
lönféle kéziratok kútfókkal, amelyek kiadásában reménykedett, de a kezdet után
tevékenysége a kéziratkiadó társaságban alkalmi volt: két kisebb tudományos téma

kidolgozását vállalta, és továbbra is közvetítette a kéziratokat, össze is állított egy lajstromot azokról a javasolt kéziratokról, amelyek megjelenését hasznosnak ítélte, de a Kéziratkiadó Társaság fölött a gubernátor rendelkezett, aki „a fő mozdító Rugó és vezérlő Jo Lélek volt...” aki egy 4 tagból álló igazgató tanácsot irányított. E tanács intézte a Kéziratkiadó Társaság folyó ügyeit. És mikor már 1792-ben felmerült a Nyelvmívelő Társaság létesítésének gondolata, Arankát e társaság felállítására foglalkoztatta, s mint írta: „... a Kéziratkiadó Társaság gondjaiból most elsősorban egészen ki akartam magamat vonni ezen a kicsiny segítségen kívül. Már ez a Kézirat Kiadó Társaság folytában vagon...”

A következő levél (1794. júl. 6.) csak megerősíti azt, hogy Aranka és az erdélyi arisztokraták által vezetett Kéziratkiadó Társaság véleménye nem mindig azonos, azaz: sokszor lényegileg eltér egymástól. Ugyanis a kolozsvári társaság többnyelvű, magyar, német, latin forráskiadványok megjelentetésére készül, Aranka viszont azt szeretné, ha a kiadványok kizárólagosan magyar nyelvűek lennének: „A mi azt illeti, hogy Magyar, Német, és Deák Kézírások elegy adatnak ki: ebben a Méltóságos Fő Tanácsnak ez a természeti gondolkodása volt, hogy mind a két hazában mind a három nyelv közönséges lévén, és minden születésbeli vagy tudos Embereknek szükséges képpen tudni kellett mind a hármát: tehát a Hazára nézve nintsen miért különbséget tenni a nyelvek között...” Majd: „Én pedig még azt teszem hozzá: hogy azt akarnám hogy azok a K[iadatlan] K[éz]írások mind magyarul volnának írva; és minden Haza közönséges javára intézett Munkákis magyarul irathatnának, és semmi se Déakul vagy Németül...”

Aranka részletesen szeretne tájékozódni a Kovachich által létrehozott és megnyitott gyűjteményről, a társaság többi tagjai számára részletes ismertetést kér Kovachichtól, ő pedig nem felejt el megemlíteni, hogy a köpecsi *Benkő* József történész, a gyulafehérvári *Batthyány* püspök, az öreg *Mátyus* István orvos, és a szintén helybéli első ítéző mester *Csernátoni* Ferenc urak is hasznos segítőivé válhatnak Kovachich törekvéseinek.

Az eddigi levelekben is többször történik említés a Marosvásárhelyen megnyílt társaság tevékenységéről, de igazi részletes beszámoló az 1794. július 26-i levélben olvasható. A szerző immár nyolc hónap munkájára tekinthet vissza.

Aranka nem láthatott külföldi — hasonló profilú — társaságokat, úgy véli, hogy az amilyet akar, olyan külföldön sincs. Az eddigi ülések nem bizonyultak elég eredményesnek, mivel a résztvevők többsége „illiteratus emberek”, akiktől sokat várni nem lehet. Aranka szerint a társaság feladata, hogy összegyűjtse a haza történetére, állapotjára, régiségeire, ritkaságaira (műemlékeire) vonatkozó anyagokat, s ezekről recenziókat kell készíteni, de nem szabad megelégedni a *gyűjteményes jelleggel*; a társaság *munkás társaság* is kell legyen, azaz olyan, amely képes a vitákon szakmai kompetenciával részt venni; tehát a viták résztvevőinek kellő szakmai tudással kell rendelkezniük, ezért elkerülhetetlen az addig működő társaság megreformálása. A reform célja — mégha ez így nem is fogalmazódik meg, de a körülírásból világos — megfelelő szakemberek bevonása és képzése, ezért szükséges a munkás tagok munkáit közlő „szakaszos írások” — azaz folyóiratok kiadása. A reform körvonalainak kialakulása jegyében tartották a társaság július 15-i, 17-i, 21-i, és 24-i üléseit. Ez meglehetősen új adat, hiszen ha fellapozzuk a társaság iratait, a folyama-

tosan sorszámozott jegyzőkönyvek szerint 1794. június 3-a és 1795. november 8-a között nem volt ülés. Az 1794. június 3-i a 11-dik, az 1795. november 8-i a 12-dik sorszámot viseli. A szakirodalomban az említett négy ülés tárgysorozatának a feltűntetése valódi novum, és külön színfoltot jelentett a 21-i ülés leírása, amelyet Bánffy György gubernátor és nagy számú kísérete tisztelt meg. „Igen jó kedve volt Excellenciájának és az egész jelen volt uraságot úgy meg szállotta a Magyarság Lelke, hogy csaknem az egész asztal felett hol egyik hol másik végén az asztalnak a Magyar Orthographia, s más Grammaticumokat illető kérdések forgattanak elé...”

Tehát olyan nyomok ezek, amelyekre a korábbi szerzők dolgozataiban nincs magyarázat, s amelynek megfejtése meghaladná e rövid bevezetés kereteit. A kiemelt részek is jelzik, hogy a most már közlésre kerülő Aranka levelek tovább gondolkozásra készítetik a kutatót, s egyéb források felhasználásával eljuthatunk a valódi magyarázatokig, a társaság változó sorsának a valódi okaihoz.

Az első ciklushoz tartozó ötödik levél rövid, arról tudósít, hogy Aranka készen van az útra, a magyarországra, amely során Kovachich-csal személyesen is megismerkedhet, s amely után — nem a találkozás miatt — hanem a történelmi változások nyomán a társaság egy újabb szakasza kezdődik.

A kétszáz éves nyelvemelő társaság a kétszázadik évfordulóra is tartogat megfejtésre váró titkokat.

JEGYZETEK

* Eötvös Alapítvány által támogatott kutatás.

¹ *Jakab Elek*: Aranka György és az Erdélyi Nyelvemelő és Kéziratkiadó Társaság, Figyelő, 1884. (klny.)

² *Perényi József*: Aranka György magyar nyelvemelő társasága, ItK, 1918. (I–II.r.)

³ *Jancsó Elemér*: Az Erdélyi Magyar Nyelvemelő Társaság iratai, Akadémiai Könyvkiadó, Budapest, 1955.

⁴ *Jancsó Elemér*: Aranka György levelezése, Kolozsvár, 1947. 20. l.

⁵ Aranka György levelei Kovachich Márton Györgyhöz, Figyelő, 1878. V. 145–154. l. (Az első publikált levél 1796. augusztus 12-i.) Ferenczi József közleménye.

⁶ *Csillag Gyula*: Kovachich levelezései. Századok, 1869. 334–336. l.

⁷ *V. Windisch Éva*: Kovachich Márton György és a magyar tudományszervezés első kísérletei, Századok, 1968. 1–2. sz. 90–144. l.

⁸ Aranka György erdélyi társaságai. Válogatta, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta: *Enyedi Sándor*. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1988.

⁹ *Jancsó* i. m. Iratok, 35. l.

¹⁰ Uo. 85. l. 93. jegyzet.

*

1. Aranka György levele Kovachich Márton Györgyhöz

MVásárhely Sz Iván H. 7dikén 1794

Tekintetes Ur

Nagy Érdemü Tudos Hazafi!

Professor Tertina Ur nagy örömet szerzett nékem, közelébbi Postán vett Leveleiben jelentvén hogy a' Tek[intetes] Ur által szerzettetett hallhatatlan Igyekezet, a' Diplomák Institutumának Társasága szerentsésen fel állott. Az Egek áldják meg a'

Tekintetes Urat és nemes Igyekezeteit tegyék továbbis szerentsésekké! Soha személyes ember annál szebb és hasznosabb dolgot nem kezdett. A' Nemzet és Haza örökké adossá fogmaradni a' T[ekintetes] Urnak. Soha ezt az uri Munkát, Herosi munkát akarok mondani, meg nem tudja eléggé fizetni. Tertina Ur serkenget engemis hogy a' T[ekintetes] Urat segillyem, de ilyen hirtelen, és szerfelett el lévén foglalva, nem tudom hirtelen mivel szolgállyak. Vice vajda Kendi Antalnak egy 1468-ban költ Levelét zárom ide; az eredeti Levélből magam irtam le, ad Judicia Duelli tartozik; a' Tek[intetes] Ur az ilyenekkel és szebbekkel bővelkedik; de az ilyen Példáknak sokasága, némelly környöl állásnak világosítására 's külömségére szolgálhat.

A'mit pedig Pr[ofesor] Tertina Ur ír; hogy a' T[ekintetes] Ur a' Magyar Nyelvetis tudos pennája alá vette és annak elő mozditásáról, 's egy Magyar Szotárnak Ideájáról dolgozik: e' nékem nem csak igen tetzik, hanem álmétkodom rajta. Észre veszem háláadással hogy az Egek szeretik Hazánkat, Nemzetünket: és a'mi gyenge igyekezeteinket fel akarják segélleni. Kedves Tek[intetes] Ur hosszas törödéseim után 'mi gyenge igyekezetünkis a' Magyar Nyelv Mivelő Társaság fel állván, és már lassan lassan abban lévén miképpen indulhasson meg: egy örvendetesebb hír nem hathatott füleimbe annál, hogy egy olyan mély bé látásas, tudos és Munkás Hazafi mint a' Tek[intetes] Ur, a'mi kívánságunkat megelőzte, és minekelötte talán Jelentő Levelünkis maga modja szerént vette volna, már tudos Munkájával magát a' Társaságban bé avatta. Egy Lexiconnak készitése egy lévén a' Társaság leg nagyobb és munkások tárgyai közül, és gondolatom szeréntis legelső dolog lévén, annak egy tökéletes Ideáját formálni: igen szeretném a' Tek[intetes] Ur gondolatlyát venni rolla! Nyavallyámtol meg akadállyoztatván a' Fárságon, midön a K[irályi] Tábla Productionale Forumra Kolosvárra bé ment-volt, ott adták voltki Társaim Jelentő Levelét igen hibáson. Azokbol az Exemplarokbol If. M[éltóságos] Grof Teleki Sámuel Ur 500-at magával ki vitt volt hogy a'ki nevezetteknek, kik között a T[ekintetes] Uris volt megadja vagy meg küldje: nem tudom, a' T[ekintetes] Ur, vette é vagy nem? Ugyancsak ha nem vette volna, kicsiny Társaságunk nevében bátorkodom a' T[ekintetes] Urat Társnak hívni magam mellé; és mind segedelmet, mind bölcs Tanattsát ki kérem.

Azon kívül az Erdélyi már bé állott Kéz Irások Társasága tetszésére akarván nyomtatás alá készíteni egy Kéz Irásotskát, melly azoknak a' Fő és Vitéz Tiszteknek Neveket foglallya magában, kik 1491-től fogva 1515-ig Maros Széken a' régi szokás szernt mellyről Verböczibenis emlékezet vagyon juxta *Tribus et Generationis* viselték a' Tisztséget. Ebben meg akadtam. 1) Mi volt tulajdon képpen ezeknek a' szoknak *Tribus et Generao*, a'mint az eredeti magyar Irásban vagyon: *Nem* és *Agazat*, az értelmek? Az Irás így megyen: *Titulus* Urunk Esztendejében. Ezer ötszáz hetven hét esztendőben Loföségről való Nemről, Agrol valo *Laistrom*. 1491-ben, mikor írának: A' Fő Hadnagyság volt *Ewrlík* Nemben *Bod* Agon; Fő Hadnagyok voltak Barcsai Gáspár és Gyulakutiak; a' Fő Biztosság volt *Jenő* Nemben *Boroszlo* Agon; Fő Birák voltak Sz. Györgyi Tot György fiai. 2) Vallyon az egész Székellységen hány *Tribus* és *Generatio* volt; minden más Székekenis csak azok a' nevezetek voltaké a'melleyek Marus Széken, vagy külömbözök. A' mult nyáron eljártam az egész Székelységet, és legkisebb világosodást sem kaptam sohonnan. 3) A' Magyarok között megvolté a'

Nemzetnek eza' felosztása és külömbsege juxta Tribus és Generationes. Én ki jöve-telek után semmi nyomat nem kaphatom; azon a' kevesen kívül de *Genere Aba* 's hasonlok. 4) A' Székelyekről is szeretnék bővebben értekezödni, ha mi régi Levelekből a' T[ekintetes] Ur utasítani nem sajnallaná. 5) Nem külömben erről a' külömb-ségről, hogy a' Szászok és Székelyek földé, nem vármegyékre vagynak felosztva, hanem Székekre — *Sedes*. Ebben a' külömbsegeben mintha láttatnám valami nagyobb dolognak okát látni. Mind ezekben bátorkodom kérni a' T[ekintetes] Ur világosítását.

Nem külömben abbanis, hogy mellyik a' régibb Magyar Irás. Én eddig legré-gibbet tudtam nálunk, a' Kászon Szék Csiktól való elválásának meg Irását, mely költ Mátyás Király alatt, most nyujtottak egy jó Barátom Reménséget, hogy régibbet fog nékem mutatni, még nemláthattam. A' mit leg inkább csudálok az hogy a' melly régi Irásokat kapok, mind azokban a' Nyelv tökéletes, olyan jó, mint kell, és az Erdélyi Dialectus, mellyel élt Nemes Magyar Országis a' mint találom a' 17dik Száznak ele-jéig; most kezdették az ujj Irok kivált Nyelvünket úgy el rontani, hogy a' Gramma-ticusok közönségesen magokis hibáznak még a' Paradigmákbanis, annál inkább a' szükségtelen ujjításokban, és az Analogia követésében. Az ... ujj Grammaticusoknak D[octo]r Gyarmatinak Grammaticája most jött ki az első darabja, 's azis hibás. A' többi között; a' Regulat Exception teszik 's vice versa. Ha mi régi Magyar Irásokkal birna a' T[ekintetes] Ur, igen szépen kérem méltotassék rollok tudositani, 's a' mennyiben lehet közleni. Igen nagy Tisztelettel vagyok

A' Tekintetes Urnak alázatos Szolgája
Aranka György

L: OSZK. Kt. Quart. Lat. 773/143–144. ff. 143–144.

2. Aranka György levele Kovachich Márton Györgyhöz

MVásárhely, Sz[ent] Jakab Havának 5dikén [július] 1794.

Tekintes Tudos Ur

Kedves Jó Barátom!

Sz[ent] Iván Havának hozzám eresztett válaszló betses Levelét a' Tekintetes Urnak, a' közelebb múlt postával u. m. 2dik volt szerentsém venni. Mihellyt a T[ekin-tetes] Ur Drága nevét meg láttam rajta, azonnal egy bizonyos meg elégedés fogott el: melly annál inkább nevedett midőn láttam hogy a' Levél Arkosra van írva. Mikor el olvastam; méltónak találtam Kováchichoz; és nem csak fejéhez, hanem pennájáéhoz; Szívéhezis. És így Kováchich és Aranka esmerik egymást, Barátilag. Kovachich a' Diplomák egybe Gyűjtésének a' feje az Anya Országban N[eme]js Ma-gyar Országon: és Aranka Erdélyben, ki a' Magyar Nyelv Mívelő Társaságnak Fő Titoknokjának nevezetik, és itt helybe a' N[eme]js Igyekezetnek ezer Terhein kívül egyszersmind egy Elmével, egy Szívvel és egy Nyelvel küszködik: melly nekie zavart, nyughatatlanságot és akadékot szerez a' leg tisztább igyekezetben. A' Maradék min-deniket szőre szálán meg fogja esmérni. Az ő magok viseletek és cselekedetek világ szine előtt vagynak és mindenütt nyelveken forognak: én pedig a' mint Személyeiket betsüllem és szeretem; úgy neveiketis meg kiméllem, és részemről megis fogom örök-ké kimélni: Az én kicsiny nyughatatlanságom semmi sem. Ha az Egeknek, a' mint

jovoltokban bizom, az Igyekezet tetszik; a'pokol kapui nem visznek rajta diadalmat: ha pedig a Végzéseken ellen vagyom; nintsen miért erőlködni. Még eddig a' dolognak tökéletességre való menetele csak haladott és meg nem akadott; 's bizom hogy meg sem akadhat: reménlem hogy a' Társaság Munkái közül az első darab, 's talán a' másodikkis két hónap alatt Sajto reá megyen. Ennek a' Munkának, mert homlokára ezt a' nevet akarom tenni: *Társaság Munkái* (Acta), három része leszen, az elsőben lesznek a' Nyelvet magáért illető Darabok; a' másodikban, hogy a' munka érzékenyebb (Interessantabb) legyen, a' Haza Esmeretét illető Darabok; a' harmadikban elegendő Elme darabok mind folyó mind kötött beszédben. A' két utolsóra már vagnak készen Darabotskáim, csak az első vagyom hátra; melly az Erdélyi és Magyar Országi Szóllás módja között különbség lévén, igen munkás és kényes, csinos ki dolgozást kíván: a' lévén a' cél hogy a' különbségeknek sőt mind a' két Hazában a' nyelvbe bé csúszott hibáknak mivoltárais úgy dolgoztassák ki, hogy mi az igaz, mi a' jó és rossz magából a' Nyelvből és annak Természetéből vett közönséges Regulákból tesznek (?) ki, és minden czivodás elkerültessék. Minthogy a' Tek[intetes] Ur evel az Igyekezettel esmérkedni akar, ide zárom a' Dietán ki adott utobbszori Jelentésemet, az elsőbből nintsen egy példámis; ebből sem maradott több: azért Pr[ofessor] Tertina Urral nem közölhetvén: ha módja lévén benne a' Tek[intetes] Ur közölhetné, kedvesen venném. Szinte mai Postával veszem levelét, mellyből úgy látom hogy ezt az Igyekezetet éppen esméri, és a' K[ézirat] K[iadó] Irások Társaságával egybe zavarja. Ez a' K[ézirat] K[iadó] I[nstitutum] Társasága más dolog. Ezt még az első Ország Gyűlésen 1791-ben fel állítottam. Előbb nyomtatásban adtam ki egy Jelentő levelet, mint az ide zárt Erdélyi M[agyar] Nyelv Mívelő Társasaság. Azután el-indítottam egy Arkus tiszta Papirossat a Rendekek közt és alája irtak mintegy 80-an 30–30 aranyig, és az első tiz aranyot akkor többnyire megis adták. Azután a' Méltóságos Gubernátor Ur Excellentiája, ki mind a' két Társaságban a' fő mozdító Rugo és vezérő Jo Lélek volt, 's mais az, egybe gyűjtötte őket: a' Gyűlés választott egy Tanátsot, mellynek Elől ülője Excellentiája mellé adtak az Igazgató Tanátsból 4 Tanátsos Urat, Titoknoknak választották Gr. Bethlen Gergelyt, Kints Tartonak Gr. Teleki Lászlót. A' ki nyomtatando Kézirat Kiado Irások Laistromát, a'mint hirtelen lehetett ki dolgoztam, ki adtam; hibás de nem tehetek rojla. Ez a' Tek[intetes] Urnál meg van. A' második Gyűlésen 1792-ben a' Tanáts Urakból a' Kézirat Kiadando Irásokból a' Hazában levő jobb Tudos embereknek ki osztott dolgozni: nékem jutott a' Kászon Szék Csiktól való meg válása, és a' Maros Széki Tisztekeknek változása. Mert én nekem a' lévén a' fejemben, hogy a' Magyar Társaságot állítsam fel 's azon dolgozzam; a' Kézirat Kiadó Társasága gondjaiból most elsőbbenis egészen ki akartam magamat vonni ezen a' kicsiny segittségen kívül. Már ez a' Kézirat Kiado Társasága folytában vagyom. Könyv Nyomtató Hochmeister fel vállalta a' Munkák ki adását. 40 Példát ingyen ad a' Társaságnak. A' munka leszen negyed részbe; már egy darab sajto alattis vagyom, a'mint irtam. A' Magyar Társaság dolgát a' Rendekek Törvény Czikkelybe irták:.....de az volt.....Dietara a' j..... udvari válaszszaal, hogy a' Rendekek a' több Tudományos Czikkelyekkel 's Tárgyakkal együtt adják bővebb vélekedéseket rolla. Ebben meg akadván, gondolkodtam, hogy azt a' Társaságot előre csak mint privatum Institutot jó volna meg próbálni; és most a' mult Karátson előtt itt lévén Ifiabb Grof Teleki Sámuel Ur, véle együtt és még három négy jó embereket

körünkbe vévén, elkezdettük. A' jo Gubernátornak tetszett a' Fő Praesseséget méltoztatott fel vállalni, így attuk ki Jelentő Leveleket, így formáltuk azután a' Nagy Társaságot, 's így indult meg a' dolog; némelyek mint jól tevők, mások mint Munkás Társok a' Társaságba bé avatván magokat. Leg nagyobb szükségem a' Munkás Társokban vagyon. Öt fl-t [forintot] adni kiki semminek tartya, örömmel ad: de Munkát még nem látok. Hogy én adjak Tárgyot valakinek, arra elébb esmérnem kell erejét és hajlandóságát: hogy maga bé küldjen egy Munkát; a'ki hozzá nem szokott a' munkához, tartozkodni láttatik. Sietek az első Darabotskát ki adni, hogy utat mutassak. Ez az én igyekezetemnek historiája! — A' Tek[intetes] Ur Nemes Igyekezetét már régen esmérem; apro darabotskák mellyek reá tartoznak meg is vagynak nálam. Vestigia Comitiorum nintsen meg, csak olvastam örömmel, úgy ha mi Supplamentuma azután ki jött az sinsen. Az Egek segillyék a' Tek[intetes] Urat. Soha személyes ember a' Hazában ennél szebb dologhoz nem kezdett. Nagy barátságot cselekszik a' Tek[intetes] Ur hogy engedi, hogy magyarul írjak: én a' Tek[intetes] Ur deák Leveleit örömmel olvasom.

Már leg elsőbenis válaszlok a' T[ekintetes] Ur parantsolataira. Az 1526dik beli Törvény Czikkelyben említett Constibus (?) nes Tramensis de modo exercituando előttem esméretlenek; hanem irok irántok az Országban mindenfelé. Itt a' Kir[ályi] Táblán két jo Ur vagyon, kik az e'félékben erőssek Itélő Mester Cserei János és Türi László Urak, most a' K[irályi] Tábla ki bomolván egyik sinsen itt; mikor vélek találkozhatom, tudom örömet utasitanak benne ezekis ha mit tudnak. A' mi a' Magyar Bibliothékák recensioját illeti: Ebben reménségem vagyon hogy bizonyoson szolgálhatok mind Enyeden mind másutt. Igaz hogy az Enyedi collegyomban feles magyar régi könyvek vagynak; de én a' régi könyvekre nézve leg elsőnek tartom a' Méltóságos Gr. Teleki Josef Ur Excellentiája itt lévő Bibliothecáját, és ő Excellentiája ott lévén Pesten jonak tartanám ha a' T[ekintetes] Ur Excellentiáját még ott létében meg találná; mert igyekezik bé jöni. Az ujj könyvekre nézve pedig leg első az özvegy Méltóságos B. Alvinczi Gáborné ö n[agy]ságáé Kolosvárat; ha tetszik ezt az Aszszonyságot is meg találni, én örömet magamis irok ennek az Aszszonyságnak; és a' Gub[ernátor] Excellentiája Secretariussával Kováts Urral egybe vetvén magunkat, reménlem ittis megyünk valamire. Csak azon kérem a' Tek[intetes] Urat, méltoztasék nékem minél hamarébb maga gondolattját a' Recensio modjáról bé küldeni, sőt hogy a' Munka bizonyosabb legyen, melléje egy probátis tenni, vagy példát.

Most szállok a' magam dolgaira. A' Székelyek Tribusáról és Generatioirol Koller [Kollár?] Gyűjteményeiből kiirt és bé küldött régi Kéz Írás darabotskáját ki mondhatatlanul köszönöm. És így ennek a' Summája ez: hogy a' Székelyek közt 6 Tribus volt, és minden Tribusban 4 Genera -1 (?) Evel meg egyezik a' N[emes] Procurator Siménfalvi Jegyzék, mellyben hasonloképpen úgy találom hogy régen a' Székelyek között 6 Nem volt u.m. Halom, Eröslük, Jenő, Megyes, Adorján és Abrám. Honnan vette nem tudhatom, mert a' Kéz Írásai olyan kéznél vagynak, hogynem érkezek hozzájuk, illiteratus kéznél. Ezt meg erősíti a' Kászon Szék Csiktól valo el válásáról írott Kéz Írásis, ezis azt mondja hogy Kászon Székeben hat Nem volt; nevezetesen emlékezik a' Halom Nemről. Ellene van a' Sigmond Császár Kézdi Vásár helyieknek adott Privilégiuma, mellyben nyilván iratik hogy Kézdi Székben csak öt Nem volt. Kivált képpen pedig a' Maros Széki Tiszteknek 1490-től fogva

1515-ig Nemek 's Agazatok szerént valo változások, melly ezekről a' Nemeokről és Agakrol emlékezik:

1) *Eurlik* v. *Eurlot*, *Eurlet*, *Eurlit*. Ágai: *Bod*, *Zeöld*, *Zováth*, *Eczken*, *Suprod*.
 2) *Jenő* (mellyel talám mind egy a' *Jani* és *János* mellyek elő fordulnak) Ágai: *Boroszlo*, *Balási*, *Nagy*, *Zomur*, *Vai*, *Balassi* 3) *Adorján* Ágai: *Poson*, *Telegd*, *Vatanyán*, *Adorján*, *Vasmi*, *Aja* 4) *Megyes* Ágai: *Megyes*, *Kürth*, *Dudar*, *Kurta*, *Gyáros* 5) *Ab-rám* Ágai: *Nagy*, *Karátson*, *Vi*, *Gozu* 6) *Vi* Ágai: nem fordulnak elé. 7) *Gyerő Zabság* Ágai: *Gyerő*. 8) *Halom* Ágai: *Péter*, *Halom*, *Náznán* 9) *Burlit* Ágai: *Zábrod* 10) *Emkét* Ágai: *Zoath*. Melly nevezetek közül *Maros Széken* mais fenn vagynak a' faluk neveiben ezek: *Zováth* ma *Szováta*, *Suprod* ma *Sepröd*, *Vi* ma *Vaja*, *Adorján*; *Vácc-mány*; *Megyes* ma *Megyesfalva*; *Gozu* ma *Görs*; *Náznán* ma *Náznánfalva*. Ezzel a különbséggel nem tudom mit csinállyak. Ha mit tudna többet, segélyen engem a' *Tek[intetes]* Ur. Mért azt a' *Maros Széki Tiszteknek* változásai *juxta Tribus et Generationes*, a' *K[ézirat] Kiado I[nstitutum] I Társasága* számára ki kellenék illendő képpen dolgoznom. A' jövő postán ki küldem a' *T[ekintetes]* Urnak az egész *Kéz Irást*. *Kicsiny*, de munkát ad. Szinte tegnap mikor ezen a' válaszon gondolkodám, jutott mégis egy *Dátum* eszembe. Tavaj nyáron egykis utazást tevé a' *Székely földön*, tapasztaltam hogy némelly *Székek* a' *Havasokon* lévő *Részeket* *Hatodnak* hívják. Valyon nem világosítanaé ez a' dologban valamit; már irni fogok iránta a' *Székely földén*. Ez a' *Számárol* a' *Nemeiknek* és *Agoknak*. EVEL két dolog volt egyben kötve 1) A' *Tisztségek* viselése, melly a' felsőbbekből világos 2) az *örökségeknek* és *hasznoknak* osztása, melly meg tetszik a' *Kászoniak* leveléből; mellybe azt mondják a *Halom Nem* béliek több *Nemeknek*: Nem illik hogy csak nekünk tegyétek osztozo atyánkfiává *Lázár András Uramot*. De 3szor terehis volt véle egybe kötve, melly megtették a' *Sigmond Császár* 1427dik beli fenn említett *Leveléből* a'hol a' *Kézdi Vásár* helyiek azon panaszkodnak hogy a' *Kézdi Székek* őket, a' magok öt *Nemekbe* fel osztván sokat huzással vonással terhelik. Továbbá egy *Sensatiojabol* (?) *János Királynak* megkölt 1538ban ki tetszik hogy mind ezek az *Nemek* és *Agok* a' *Lofőség* különbsége volt. És a'mit én gyanitok, de dátumom nints réá 4) Ez a' különbség fundálozik a' *Székellyek* régi hadi rendtartásoknak és fel üléseknek *Systemájából*, hogy é szerént a' fel ülés rendet *Nemek* és *Ágok* szerént jo moddal tarthassák. Minden *Dátumimat* ki fogom küldeni a' *Tek[intetes]* Urnak, mihelyt le irathatom; és tudos vélekedését el várom. A' *Magyarok* között sem *Erdélybe* sem *Magyar Ország*on ennek a' *Nem's Ag* különbségeknak semmi képen nem találok. A' *Nyitra Vármegyei Skaltetekről* szeretnék többet tudni és *Dátumokat* látni; mert ezek irántis kétségem van, hogy a' *Székellyekhez* ezen részben hasonlok volnának. A' *Székellyek* és *Szászok* közt *Szék* (*Sedes*) hol vette eredetét? *Esméri* a' *Tek[intetes]* Ur a' *Bárdi[osy]* *János* Ur munkáját *Animadversiones Historico Critico Diplomaticae in opus de Insuerectione Nobb[ilium] Auctore Josepho Keresztury Budae 1792*. Ebben az 56 lapon az *Esztergomi Érsekség* jóságában lako *Nemesség*, söt magok a' különb *Vármegyékben* lévő *falukis Székek*re vagynak osztva u.m. *Sedes Verebelyiensi(s)*, *Sedes Vajkensi(s)*, *Sedes Érsekéelensi(s)*. Mintha ebből nyílt volna egy kitsidet a' szemem. Ezek azért nevezettek *Székeknek* v. *Sedeseknek*, mivel az *Érsek Jurisdictionja* alatt a' *vármegye Székitől* meg különböztetett *Székek* tartottanak: *Rá szabom* a' *Székellyekre* 's *Szászokra*. Az egész *Székelység* együtt és a' *Szászságis* együtt egyegy

Vármegye mindenik, egyegy Fő Ispány alatt volt és vagyon; a' Székelyek Ispánya a' fejedelem, a' Szászoké a' Nationis Comes. Mindenik a' Törvény kiszolgáltatás és Rend tartás okáért fel osztatott a'probb részekre 's ezek az egy Vármegyéknek a'probb részei nevezettek a' Gyűlésekről Székeknek. Így vélekedem.

A' régi *Kéz Írásokrol*. A' Jankovits és Pray Urnal levő K[ézirat] K[iado] I[nstitutum] rol valo tudositást szépen köszönöm. Jol juttatta eszembe a' T[ekintetes] Ur Pray Urat, annakaz urnak irni fogok. Eme posoni káptalanban levő Kéz Írás talám a' lészenn, melly ugy kezdődik: Láttátuk 's a't. erről keveset tartok. Volt jesuita Cserei Josef Ur is adott ki a' Magyar chrestomatiaja I. Darabjába a' 76' lapon egy régi Éneket: Emlékezzünk regiekről 's a' t. Ezt más írás modjával Posonban adtaki Posonban 1787ben T[ekintetes] Révai Miklos Ur. Révai Miklos elegyes versei nevezetű könyvében a' 279dik lapon az eredeti írásbol. Mégis igen régi nemlehet, mert Dés Várossa Nemesnek nevezetik benne. Ugyan ott hátul T[ekintetes] Posoni Prof[essor] Peer Jakabnak egy régi Kéz Írásbol még ki adatnak némely régiségek, de ezek is ugy látszik 1500-an felyül nem mennek. Én leg régiebb Magyarságoknak tartom az I. Lajos Kir[ály] ideje béli Esküvést melly van a' Corpus Iurisban Lajos K[irály] Decretuma után. *Második* a' melly van nálam László Erdélyi Vajda Levele 1383ban költ Magyarul K[éz] I[rat]. Az eredeti Írást nem láthattam, a'ki által adta, aztmondja az eredeti Írásbol írta ki. *3-dikat* a' Készon szék elválását Csiktól Mátyás Király ideje béli K[éz] I[rás], az eredetit nem láthattam és *4-diket* a' Maros Szék Tisztjeiknek változását, ennek is el tévelyedett az eredeti Írása; és ezt a' két utolsót akarom ki dolgozni a' K[ézirat] K[iado] I. I. Társasága számára. Igazságokat meg fogom erősíteni.

Nem tudom az elmém bádjadotté meg, mivel reggel 5 orakor kezdettem az íráshoz, vagy a' dologbol fogytam ki. Ugy tetszik most eléggé terheltem a' T[ekintetes] Urat.

Ajánlom magamat drága Barátságába és igen különös szivességgel vagyok
alázatos szolgája
Aranka György

L: OSZK. KT. Fol.lat. 77. ff. 19–20.

3. Aranka György levele Kovachich Márton Györgyhöz

Tekintetes Ur

Drága Barátom Uram!

A' tegnapi Postával nem fizethetném le adosságomat; az ígért Darabotskákat nem küldhetém ki: Másaik nem készültének volt el. Elébbeni válaszomat sem végeztem volt el: valójában nem csalt volt meg a' gyanum, csak az elmém fáradott meg; azután hogy meg pihentem ugy vettem észre hogy a' Nyelv Mesterekből és Magyar Szotárok eddig valo Iroirolis akartam irni. Mikor azon gondolkodnám pedig, hogy legalábbis ezt hogy tellyesitsem; azután ezen levelem mellett az ígért K[ézirat] K[iado] I[nstitutum] I) másait ki küldvén, azok iránt micsoda utasításait kérjem a' T[ekintetes] Urnak és továbbis hogy tegyem magamat drága Barátságára méltobbá: a' mult Honak 27dikéről ujjabb betses Levelét veszem a' T[ekintetes] Urnak kimondhatatlan öröömre. Ebben emlékezik a' T[ekintetes] Ur: 1) egy munkájáról *Exerci-*

tatio de Praedicalis Nobilitatis Hungaricae ubi ostendito, quomodo in hoc Genere laborandum Lit. Ha kívánságom valami embertelenségre nem magyaráztatnék, ennek mását szeretném meg nyerni a' T[ekintetes] Urtol a' Társaság Gyűjteményei közé; az Írásba téjendő költséget meg fordítván. 2) Ennek alkalmatosságával: de Genere Aba, Akus, Bel, Bugáth, 's a' t. Kívánnya a' T[ekintetes] Ur számos példákkal világositani; hoy nemcsak a'ra (?) a' Székelyeknél, hanem a' Magyar Nemzetbenis megvolt az ugy nevezett Nemek-*Generum* külömbisége. Ezekben magamnakis bizonyos tapasztalásaim vagynak; és a' példákat senki kétségsbe méltán nem hozhattya: de ugy tartom hogy némelly homályosság mégis vagyon az egész dologban. Hogy a' T[ekintetes] Urnak a' tudos vizsgálódásra bővebb alkalmatosságot adjak; és egyszersmind világosító utasításátis meg nyerhessem: bátorkodom gondolatimat tisztábban ki fejteni. Leg első kérdés talám az: hogy ezen a' Szonn *Genus* — Nem mit értetenek Eleink, a' nemzetségi származásté? p.o. *de Genere Aba-Kun*, azt teszié hogy Aba és Akus Nemzetségből és Véréből származott; Kézaban (?) az Appendixben *Geicha de Genere Turul* azt teszié hogy Gejza a' Turul Maradéka? Második kérdés: Hasonlóé ehez a' Nemhez a' Székelyeké? p.o. Mikor az iratok hogy a' Halom Nemből Náznán Agbol kapitannak vagy Király bironak választatott egy Lázár vagy Tot; azt teszié, hogy ez a' Lázár v. Tot abbol a' Náznán familiájából valo, melly familia egy Halom nevü emberről vette származását? És így vallyon egyé az értelme annak, mikor a' magyarrol azt írják hogy de Genere Aba, és a' Székelyről hogy ex Tribus Halom? A' Paczinacziták vagy Paloczok között láttatom a' Székelyek Tribussának és Generatiojának nyomát találni, mivel Cont Porp de Administrando Imperio a' 38dik Részben azt írja, hogy ezek VIII. Nemzetségre és mind öszve 40 részre voltak fel osztva; és így 8 Nem 40 Agzat, minden nemben 5 Ág. Azután a' XIdik Részben a' Törököket 7 Nemre osztya: Nece (?), Megere, Hatergemeti, Tarian, Genak, Kare és Kaye; Nyolczadiknak teszi a' Kabar nemet, melly a' kazárokkal hasonlván, magát a' Törökökhöz csapta és azt írja hogy ez a' kabarok Neme három Agbol állott. Ennekem úgy tetszik, hogy a' Constantinus előadása szerint ez a' külömb vérből valo származást, hanem csak külömb helységek szerint valo fel osztását jelenti a' Nemzetnek: és a' Székelyek Tribussainak külömbségérölis éppen azt tartom. Következés szerint meg maradok elébbi állításom mellett, hogy a' Magyar Nemzetben a' Tribussoknak és Generatioknak semmi nyomát nem találom és azt hozomki, hogy a' Székelyek eredetek szerint Magyarok, de az Almus alatt bé jött 's vármegyéken meg telepedett Magyaroktól külömböző nép volt. 3) Emlékezik a' T[ekintetes] Ur a' Diplomákban 's másutt elő fordulo Kereszt nevekről: ezekből igen szerettem volna egy néhány példát látni. 4) Esmét illeti a' T[ekintetes] Ur a' Sedes v. Székek nevezetet. Erről közelebbi levelemben emlékezzvén: el várom vala a' T[ekintetes] Ur tudos vélekedését. 5) Panasz: A' Hazai Iroink Munkái gyengék: sok a' haja, kevés a' bele közönségesen. Igaz. Én Hazánk Iroi között t.i. az Eredetiek között leg elsőnek tartom Bethlen Farkast. Egy Hazai Iroban négy dolgot kívánok: Tudománt illendő készüléssel; Világot; gyakorlott pennát és érzékeny szivet. Ezeket azonban a' csak nem dirib darab Kéz Írásotskákbán, mellyeket gyűjtegetünk, 's részszerént kiis akarunk adni fel nem talállyuk; de azért egyben gyűjtések, azért hogy el ne veszzenek és közönségessé tételek, azért a'ki öket látni 's hasznokat akarja venni, láthassa és hasznokat vehesse igen szükséges. 6) Bizonyoson hittem hogy a' T[ekintetes] Urnál

a' Magyar Történeteknek sok szép Gyűjteménye vagyon. Kérem alázatosan a' T[ekintetes] Urat, hogy azok közül, azoknak neveket, mellyek Erdély Történeteket illetik, méltoztassék nékem meg küldeni. 2) Az Erdélyi K[ézirat] K[iado] I/...../ I/...../ Társaságáról közönséggé tett K[iadatlan] K[éz] Irások Laistroma meg lévén a' T[ekintetes] Urnál; méltoztassék arra pontonként, ha mi Jegyzései lesznek fel tenni, ugy egy kiadando Kéz Irás illendő ki dolgozásának modjáról, és minden szükséges requisitumokrol. Még a' Nyáron, ha Isten segít szándékozáván Kolosvárra menni 's a' Méltóságos Tanáts Fejeivel ezekről bővebben értekeződni, annál inkább mivel eddig, mikor jelen vagyok, abban a' kitsid Méltóságos Tanátsbannis szabad bé menetelem vagyon engedve: hogy azzal az alkalmatossággal a' T[ekintetes] Ur érdemes Személyétis Társul ajánlhassam bé, tudos vélekedéseit adhassam elé. Söt kérem a' T[ekintetes] Urat, méltoztassék nékem, ha valamellyik Darabotskát tetszenék ki dolgozni; aztis meg nevezni 7) Ezeknek a' K[iadatlan] K[éz] Irásoknak ki adatások modjáról némely Jegyzései a' T[ekintetes] Urnak. Azokra Jelentem: A' Deius Barovius Tizedik Decessárol örömmel értem hogy meg vagyon a' T[ekintetes] Urnál; és ha a' T[ekintetes] Ur meg engedi a' Méltóságos Gubernátor Ur Excellentiájának mint a' K[iadatlan] K[éz] I[] Társasága Elöl Üllőjének bé jelentem. De elébb parantsolattyát és engedelmet el várom rolla. A'mi Kollinovichot illeti: Bizonyoson legel-sőbbennis jobban meg fogom találatni, és azért a' T[ekintetes] Urat kellett volna eddigis érette meg találni. Eztis bé jelentem, ha a' T[ekintetes] Ur megengedi. A'melly Kéz Irás nállam vagyon XII. Könyvből áll; megyen XI. Kal. Sextilis-ig, végzódik ezeken a' szokon: *omnigis personue ac nomini honos habetur*. Alol e' vagyon irva: *Zuiquid hic contra fidem catholicam, bonos mores, Legitimam Potetatem, dictum factum... id dictum... nesto*. Azután vagyon *Fulerum Narvationis* de XIII. Könyvre; és leghátul: *Index Rerum et Vesborum ordine alphabetico*.

És így a' Fulerumból ugy jó ki világosan, hogy a' 13dik Könyv egészen hibázik. A'mi azt illeti, hogy Magyar, Német, és Deák Kéz Irások elegy adatnak ki: ebben a' Méltóságos Fő Tanátsnak ez a' természeti gondolkodása volt, hogy mind a' két hazában mind a' három nyelv közönséges lévén, és minden nagy születésbeli vagy tudos Embereknek szükséges képpen tudni kellelvén mind a' hármat: tehát a' Hazára nézve nintsen miért különbséget tenni a' nyelvek között; söt a' nemzetek közt valo egység szerént a' nyelveketis egyeztetni kellenék; és a' Magyar Nyelvre nézve, ennek a' más két nyelvekről valo meg különböztetése talám hátra maradást okozhatott volna. Az idegenek közül a'ki meg akarja venni: meg veszi igyis: de a' főczél ebben az Igyekezeten a' Haza és Hazafiai lévén, ezekre kell fő képpen figyelmezni. Én pedig még azt teszem hozzá: hogy azt akarnám hogy azok a' K[iadatlan] K[éz] Irások mind magyarul volnának irva; és minden Haza közönséges javára intézett Munkákis magyarul iratnának, és semmi se Déákul vagy Németül, ki nem vévén az Indexeketis: hogy az idegenek ne olvashatnák, 's nemzetünk és szabadságaink irigygyei ne piszkálhatnának benne, Hazánk kárára. A' kül földieket nem ohajtom most hogy magyarul tudjanak. Azt kívánván, hogy minden Esméretet Hazánkrol és Nemzetünkrol ök töllünk és általunk szerezzenek: nem pedig a' mint eddig fonákul esett mi szerezzük ö töllek és általok. A' kiadás szépségére vagyon gondja Méltóságos Fő Tanátsnak, a' Negyed rész forma mikor meg alitatott jelen voltam. Szinte azon állottanak meg hogy egész árkus formában legyen, de többeknek tetszett a' Negyed-

rész, és úgy végezteték. A'mi azt nézi, hogy az Indexek, Consignatiok, Elenchusok, Genealogiak, Levelek, 's hasonlok a' Történetek is viselt dolgok rendiben ki adatatni nem illenek; mint a' Zredna János Leveleis Schwartnerben: ez igen helyes, és felette kérem a' T[ekintetes] Urat, hogy ha mik a' K[iadatlan] K[éz] Irások nyomtatott laistromában volnának olyanok, mellyeket ki adatni méltoknak nem tartana a'mint fellyebbis bátorkodtam a' T[ekintetes] Urat a' Laistromra téjendő Jegyzések iránt kérni: ne sajnállya engem tudositani, hogy közölhessem bölc Vélekedését. A' K[iadatlan] K[éz] I[rások] I[.....] társasága céljáról és Systemájáról ki adott Jelenést a' T[ekintetes] Urral nem közölhetem, mert egy példám sem maradt meg. Meg látom ha az ujság Levelekben nem adatotté ki, és ha meg kaphatom meg küldem. A fenn említett és közönséges czélokön kívül azis célja a' társaságnak: hogy a' sok leirással a' drága Monumentumok mindennap romolván; minek előtte egészszen elrontatnának szedessenek öszve ha lehet az eredeti Irások, azok nem találatván meg azoknak a' jobb Mássai critice dolgoztassanak és szépen 's jo adassanak ki. Az Erdélyi Méltóságos Püspök Ur Excellentiájánál tagadhatatlan hogy nagykinst vagyon mind a' két hazára: de hogy ő Excellentiája azokat valaha jo Elenchusok szerént a' T[ekintetes] Ur modja szerént rendbe szedesse; ahoz reménségünk nemlehet. Az ő Excellentiája környül állásai és foglalatosságai azt meg nemengedik. Mostis szüntelen gyűjt. Pünkösdbe itt járván Excellentiája, meg aláztavolt magát hozzám, és énis szaporítottam az Excellentiája kintsit vagy 3 darabotskával. Azzal az alkalmatossággal emlékezett ő Excellentiája a' T[ekintetes] Ur Személyéről is nagy dicsérettel. A' Supplementumokat ad Vestigia Comisiot régen várjuk Itélő Mester Cserei Urral, a'ki Bétsből valo hazajövetelekor a' Vestigia-kat magának meghozta volt. Én mindenek instálom magamnak a' T[ekintetes] Ur valami folyo Munkát. Entwurf zu einer Sammlung kleiner Schriften 's a' t. Heftweise zu lo Bogen. Ebből sem tudom mi lett; ezt a' munkátis szeretném esmérni. Hogy még nállunk Erdélyben senki nem találkozott a'ki a' Vestigia Comitatumhoz hasonló Munkához kezdjen; én éppen nem csudálhatom. Söt azt tartom nagy csudának hogy Nemes Magyar Országön találatott egy Kovachich, a'kinek az Egek egy olyan nagy Igyekezetre még kívántato Nemes indulatot, terheinek meg győzésére elégséges erőt és Hazája szeretetével gerjedező szivet ajándékozvánis; elég bátorsággal birt, olyan terhes munkát elkezdni és ennyire vinni.

Kedves T[ekintetes] Ur! böltsen méltoztatik által látni, hogy a'mi társaságunknak erről a' T[ekintetes] Ur nemes igyekezetétől meg kell emlékezzünk, és elfelejtkeznünk rolla meg botosáthatatlan vétek lenne: ha azért a' T[ekintetes] Urat terhelni bátorkodom, kérem igen szépen, ne sajnállya akár magyar akár déák nyelven, nekem annak Historiáját, eredetét, czéllját, fel állását, eddig valo folyását és mostani állapotjának mi voltát meg írni, hogy tehessük közönségessé. Ha déákul írja a' T[ekintetes] Ur magam fogom magyarra fordítani. A' több Magyar Országi Igyekezetek mivoltárol sem tudhatok semmit miben vagyon p.o. A' Pr[ofessor] Révai Miklos Urtol kezdett Tudos Társaság és a' Soproni 's Pesti Magyar Társaságok; söt aztsem tudom kiknek kellene irántok írnom? Mi nállunk személlyes ember nem találkozván a'ki olyan nagy dologba merjen fogni mint a' T[ekintetes] Ur, a' nemes ország magáévá tette a' dolgot, és az Articulusoknak 's mindenféle közönséges Actáknak egyben szedésit a' Juridica Deputatióra bizta, 's ennek Tagjai serény és jo

lépéseket tette nekis benne; Gr. Teleki Mihály Ur a' kolosvári Itélő Mester Türi László, 's Balia Sámuel Urak a' Károly Fejér vári káptalanokat el járván és megvisgálván. Ezek az Urak Instructiojok szerént egybe fogják szedni, laistromokat készíteni rollok; és azután jo rendel az Ország tulajdon Leveles Házába fognak közönséges haszonra és bátorságba léjendő meg tartás véget tétetni.

Ez az említett Balia Uris egy tudos és nagy igyekezetü Ur, ki a' Diplomákat igen szereti. Még az első Diaeta alatt 1791-ben adta ki magyarul: Erdély Ország Közönséges Nemzeti Törvényeinek I. Részét 8adrészben Kolosváratt 467 lap. Ezt az első Részét írta a' törvény szerző Hatalomrol (de pote[s] tate Legis latonia) a' Másodikat akarta írni a' Telyesítő Hatalomrol (de potetate Exequate). De meg gondolkozott, és ugy gondolván hogy egy erővel jobb volna Erdélynek egész Jus Publicumát meg írni, mellyreaz első Titulust igen keskenynek látta, ujj formába akarja önteni az egész munkát, és már az első Darabjával szinte készenis vagyon.

Vagyon még egy Emberünk Diplomákat szerető Benkő Josef köpeczi Református Pap és Harlemi Tudos Társaságnak tagja. A' Magyarok közt Diplomákban és K[iadatlan] K[éz] Irásokban a' Méltóságos Püspök Ur Excellentiáján kívül senkinek olyan Gyűjteménye nintsen mint ennek az Urnak. Ez az Ur adta ki ezelőtt a' Transilvaniát két Darabba 8^d részbe és a Mikviát esmét két Darabba; a Közlebb mult Gyűlésen pedig Siculiát ezt is 8^d részbe. Ezekből a' munkáiból az ő Érdemét meg esmérheti a' T[ekintetes] Ur. Már egy kevésség meg gyengült élébbeni erejében. Ezekről a két jó érdemes Urakrol minapi Levelemben elfelejtkezém, most siettem hibámat ki potolni, s érdeméről a T[ekintetes] Urral meg esmértetni őket. Ha az Isten a' T[ekintetes] Urat be hozza több jo Urakkalis meg fogomesmértetni; nevezetesen azokkal kik álmokat, mulattságokat és a' játék asztaokat meg csalván, magokat a' Haza előtt fárattságos munkájokkal érdemesekké tették; kik közül Személly szerént most ketten vagynak itt; az öreg Doctor Mátyus ur a' Dietatika Iroja, és az első Itélő Mester Csernátoni Ferenc ur, a' Verantius hires Levelének szép forditoja francziából. Ez a' Verantius Levele vagyon egy Könyvetskének a' végibe, mellynek Homlok Irása Magyarul: Egy Lengyel Tanáts Urnak egy Romai Birodalombéli Urhoz küldött Levele, mellyet 1790ben francziából fordítottam magyarra, és Kéz Irásban vagyon. Akkor látná a' T[ekintetes] Ur vélem találkozáván egy 57 esztendő vén embert, a'ki 57 esztendők elfolyta alatt csak azért élt, hogy éllyen; kinek a' szemei jobbak most mint ez előtt 30 esztendővel és többetis dolgozik a'ki Tábla fia 's Urnak neveztetik, és egész esztendei Jövedelme fizetésével együtt nem megyen többre 300 nforintnál: de a' mellett nállánál a' T[ekintetes] Urat egy Királyis jobb szivel nem láttya. Még kellenék irnom czéлом szerént, azokrol a' Grammatikákrol és Magyar Lexiconokrol, kikről valamit tudok; de ugy meg szorulék az időbe hogy a' miket ide zárok sorokat se olvashatom meg egyen kívül. Azért most maradok a' T[ekintetes] Ur Barátságának és tudos utasításainak 's vélekedéseknek ki kérése mellett

A' Tekintetes Urnak
alázatos Szolgája
Aranka György

[1794. júl. 6.]

L: OSZK Kt. Fol. Lat. 77/21-22.

4. Aranka György levele Kovachich Márton Györgyhöz

MVásárhely. 26. July 1794

Igen Kedves Tekintetes Ur!

Minapi és mindjárt a' második Levelemmel a' sűrű posták meg csökkentek, és ma a' Levél mértékeis kisebbedik: és mindezekkel, a'mint én vélekedem, egy jó Barátomnak szeretetére, 's egyjó Hazafinak Tekintetére annál érdemesebbé tettem magamat. Mert miolta a' Magyar Társaság fel állott, mind néztem szorgalmatosan annak folyását és Gyűléseinek rendit: 's minél tovább néztem, annál inkább meggyőződtem hogy czéломat vele elnem érem. Én soha társaságot nem láttam, és illyent a'mineműt én akarok 's gondoltam, több Német, Francia és Anglus Országokba járt Hazánkfiai se láttanak. Mert az én gondolatom szerént Ennek, a'mint a' Haza Történeteit, állapotját, régiségeit 's ritkaságait illető darabokra nézve; nem különben az Elme darabokra (Pisces d' Esprit) néztis, mellyek bé fognak küldetni; sőt a' Recenziokra nézve is *Gyűjteményes társaságnak* kell lenni, a'melly nem olyan nehéz és lehetetlen munka, hogy egynéhány tanult jó Hazafival egybe kötvén magamat véghez ne vihessen: ugy ellenben a' Nyelv mivelésére nézve, hogy t.i. fel vévén az Írás módját, melly nagy zürzavarban vagon; azután a Declinatioknak és Conjugatioknak különböző formájokhoz képest való Paradigmáit, mivel még soha sem a' Declinatioknak sem Conjugatioknak egy tökéletes és egész paradigmája nem adatott, a' Syntaxist Poesist, Magyar Lexicont, a t. el halgatvánis; ezekre nézve mondom ennek a' Társaságnak is nem csak Gyűjteményes hanem Munkás Társaságnak is kell lenni, 's kivált helyben minden külömbiséget, minden kérdést fel kell venni, meg rázni, meg ítélni, egy szoval rendes és igen munkás Gyűléseket kell tartani. Még pedig olyan társokkal a' kik arra készen legyenek; leg alább reá készüllyenek mindenkor: mellyre az eddig tartott nagy Gyűléseknek (egy szó olvashatatlan!) tagja nem hogy elég-ségesek volnának; sőt nagyobb részénk ugy szollvan csaknem illiteratus (?) emberek lévén, leg alább készületlenül szolván a' dologhoz, csak zürzavart csinálnak. A'melly gondolatot azért régen forgattam elmémben, hogy a' Társaságot reformállyam, csak a' minap érek meg; minekutána utobbszori Levelemet el küldém. De azt mindjárt meg akarván próbálni; a' dolgom ugy meg gyüle: hogy minden levelezésemet félbe kelle szakasztanom. A' dolgot illyen formán csinálám. A' meg indult Társaságtól nem szakadtam el, azt meg hagytam a' közönséges dolgoknak vitelére folytatására; hanem a' kiknek kedvek volt az itt helyben lévő mind catholicus, mind Ref[ormátus] papokból és Professorokból ugy a' Procuratorokból is egybe gyűjtván, azokból formáltam egy Munkás Társaságot; a' kikkel rendes Gyűléseket tartván, abban a' részében munkáinknak, melly munkát kíván, dolgozassunk, 's magunk vélekedéseinket ugy a' távulabb lévő Társoknak, a' kikkel mindent közleni, 's ítéleteket venni kívánnyuk, gondolattokatis meg rázzuk, meg egyeztessük és benne határozásokat tegyünk: a' Gyűjteményes bé küldendő Darabokat pedig meg vizsgállyuk, 's mindezekből egybe szedvén őket a' Társaság nevével Szakaszos Darabokat bocsásunk ki. Már négy Gyűlést tartottunk, u.m. ezen folyo Honak 15dikén, 17dikén, 21dikén és 24dikén. Az első Gyűlésben mindjárt meg álitottuk az egész systemákat, 's a' Munkát is el kezdtük némelly ortographiai kérdéseken; azomban Méltóságos Gubernátor Urunk Excellentiája itt menvén keresztül, 's azt igérvén hogy vissza

jötekor meg fogja magát, mint az egész Társaságnak Rendes Elöl ülője Gyűlésünkben alázni; 17dikén probára esmént gyűlést tartottunk; 21dikén meg érkezett Excellentiája és ő Excellentiája 's az egész nagy sereg előtt tartottuk a' Gyűlést, mindeneknek nagy meg elégedésekkel; a' 24-diki csak Rendes Gyűlés volt, mivel ugy határoztuk, hogy minden héten rend szerént csütörtökön tarcsunk Gyűlést. Praesen-sünk köztünk nintsen, Társaimat én vezérlem. Az elébbi Gyűlés után mindjárt circulioba botsátom a' Tárgyokat és kérdéseket mellyek a' jövő Gyűlésen fognak folyni; arra kiki réá készül, 's írásba teszi gondolattyát röviden, elől a' kérést; utánna a' Regulát v. Vélekedésit, 's ez után az okait. Hasonlo képpen ha mi Jelentéseim és Társaságot illeti ujjságaim vagynak azokatis hirrre adom 's elébbi Protocolummal nézőre ereszttem. Azután ezekkel u.m. Protocole és Jelentések olvasásával a' Gyűlésben nem töltünk időt, hanem a' munkához fogunk. A' Mlsgs Gubernator Ur Excljához itt létiben tartott köszöntő Beszéd, 's az akkori egész Gyűlésnek rendi, az ujjság Levelek által közönségessé fog tétettetni. Éppen azon Gyűlésbeli Jelentés rendiben esett meg a' Jelentés a' Tek[intetes] Urrolis, hogy tudos Levelében a' Társaság hivatalát elfogadni 's munkás segedelmétis ajánlani nem sajnállotta. A' Gyűlés után ő Excellentiája szollott sokat a' Tekintetes Urrol és nagy Érdemét dicsérvén, örömét jelentette hozzám hogy olyan Tudos Hazafinak Barátságát meg nyerhettem. Igen jo kedve volt Exljának, és az egész jelen volt uraságot meg szállotta a' Magyarország Lelke, hogy csak nem egész asztal felett hol egyik hol másik végin az asztalnak a' Magyar Ortographia 's más Grammatikumokat illető kérdések forgottanak elé. Hogy 'a T[ekintetes] Urral a' mi munkánkat mintegy meg kostoltathassam egykis példáját adom. A' közelebbi Gyűlésen ez a' kérdés határozottatott meg.

Kérdés: A' Magyaroknak a' magyar Írásban nem lévén *c* betűjik, hanem a' helyett *cz* v. *tz*-vel élvén; leheté ezekkel mindenütt egyaránt élni?

1. Reg[ula]: A' Származott Szokban [Derivatus] az Eredeti Szonak [Primitivi] írása modját kell követni. p.o. *Császár* ird *cs*-sel, mint *t*-vel mert az eredeti szo is *c*-vel iratik *Caesar*. Ellenben *mozdítson* ird *ts*-sel mert az eredeti szo *mozdit*.

2. Reg[ula] A' nem származottakban mindenkor *cz* és *cs*-el kell élni, p.o. *Czipo*, *kancza*, *csupor*, *czigány*. *Okai*: 1) Hogy legyen egy bizonyos Regula 's ne habozzon az ember? Mert a' Régiek örökké *c*-vel éltenek. Irták ugyan *ch*-valis, de ittis csak a' *c*-t tartották meg; Éltek *z*-vel a' *cz* helyett: de ennekis hangja inkább közelit a' *c*-hez mint *t*-hez.

3) Mert már több Száz esztendivel hogy némelly Tudosok a' *c* helyébe a' *t* betüt bé hozván, az írás modját minden oskolákban ugy tanították az Írás modját: mégis a' nyelv természetin erőt venni 's a' *cz* és *cs*-sel valo élést ki oltani nem tudták a' Magyarok között. Mellyből a' jo hogy a' mostani ujj igyekezet azon valo erőlködés is haszontalan lenne.

4) Mert a' *c* betűnek a' hangja is inkább közelit a' *cz* betü hangjához mint a' *t* betüé. Innen a'ki ezt a' szot le akarja írni: *Ábécés könyv* — csak betűkkel, ma sem írja *ABT*-s könyv, hanem *ABC*-s könyv. A' most közelebbi kérések pedig ezek:

K[érdés]: A' Nevek és Igék (nomina et verba) a' kötött forma (forma contracta) harmadik személyében, veszneké mindenkor *j* betüt fel; és mikor vesznek, mikor nem? p.o. *Hal*: hala vagy halja. *Méh*: Méhe v. Méhje. *Méz*: Meze v. Mézje 's a' *t*.

K: Annál inkább mikor a' szo gy, ly, ny, ty, betükön végződik? p.o. Király: Királya, v. Királlya? 's a't.

K: Ugy akkor is, mikor Sz, cz, cs, tz, ts betükön végződik? p.o. Abrosz: abroszja, v. abroszsza. Malacz: malaczja v. malaczza.

K: A' Fő Szokban v. témákban ha kérdés be jö, hogy az utolsó Mással hangzot (consonánst) meg kellé kettőztetni: itt mi a' Regula? p.o. Király v. Királly. Erös v. erőss. Nemes v. Nemess. Itél v. Itéll, Orr v. Or. 's. a' t.

K: Mellyik irás modja jobb: 'sir, 'sinor, 'sido vagy zsinat, zsir, zsidó?

Kedves T[ekintetes] Ur! A' T[ekintetes] Urnak mind Hazafiu mind barátságai jo szivéhez, és az e'félékben valo tiszta 's gyakorlott bé látásához bizván, bátorokodtam a'mennyiben lehetett mindeneket tisztán a' T[ekintetes] Ur eleibe tenni. Kérem mind ezekről bölts tanátsát, és utasítását; kérem hogy ezekben nevezzen nekem valami jo segítő Munkás Társokat, a'kikkel jonak itélném ezen Levelemet közölvén. Már megyek más tárgyakra.

Ezek között a terhes aproságok között a' Diplomákatis forgatván néha néha magam ujjítására. Esmét akadtam a' Székellyel Tribussárol és Generatiojáról egy Jegyzésre 1548-rol. Világosan nintsen ki írva, de amint látszik a' Laistrom a' Tisztekeknek 24 esztendők alatt valo változásokat foglallya magában. Ebben az a' megjegyzésre méltó 1) Hogy a' Nemes és Tribusok azok alatt a' 24 esztendők alatt mind egy nyomban mentenek mind a' Hadnagyságra mind a' Biroságra nézve. A' Hadnagyságban így: 1) Halom -nem? 2) Örlich 3) Jenei 4) Megyes 5) Adorján 6) Ábrán Biroságra így: 1) Megyes 2) Jenő 3) Adorján 4) Ábrán 5) Örlich 6) Halom. 2) Generatiokra vagy Agokra nézve pedig bizonyos rendet nem látok, hanem számlálatnak elé 24 esztendők alatt a' Hadnagyságra és Biroságra nézve 23 különböző Ag u.m. Megyes, Boroszlo, Poson, Nagy, Bud, és Budor, György és Gierg, Kürt, Blásy, Vártzman, Wy, Eczken, Péter, Dud és Dudor, Zumura, Vaji és Vaja, Karácson, Seprüd, Gabud, Teled, Gyerző, Zovát, Náznán. E' sem eredeti Irás. Csak az a' vélekedés erősödik véle hogy hat Tribusnak kellett lenni. Ez az Irás pedig Maros Széki.

Az Erdélyiek Taborozásoknak modjáról — De modo exercituandi Transilvanorum — még nyomában nem akadtam, de egykis reménséget vettem, szinte ma irok iránta Hunyad Vár megyébe Sombori Urhoz.

A' Magyar Országai Gyüléseknek pedig akadtam egy Nyomára; ez igen szemben tünő és tudom hogy a' T[ekintetes] Ur már régen fel találta; de mégis meg említem. Ez Ulászlo Királynak egy Diplomája arról hogy az Országot idegenekre nem bot-sáttya, 's egyszersmind a' fiátis Lajos meg koronáztattya. A' végén é van: In quod ... (p) seures Literas Notras Pendenti (?) Sigillo Nro Communitás eis dem Universis Däis et Regnicolis Nostris duximus Comedendas Datum Budae, 15 a Die Diaetae sen Generalis Congregadnis y notare Ao. 1508 u zi.

A' Tudos Professor Tertina Ur számára is találtam egyet: a' Titulussa ez. Ao. 1281 *Elisebtha Regina* confirmat Donationes Anno Requiud consortis Béla Tertini et quintam partem proventum Tributi de Zyloch Abbasiae B. Margarethae de Mezes confert. De é nálam nints meg; hanem vagon a' N[emes] Cornides Uram Irásai között. Gr. Teleki Josef Ur Excellentiájának, talám B. Pronay Sándor Ur keze és szeme alatt.

Most nem irhatok semmiképpen Tertina Urnak.

Közelébb írok a' T[ekintetes] Urnak némelly Grammatikákról és a' Magyar Lexiconba fogom közleni csekély vélekedésemet. Lévén igen különös tisztelettel

A' Tekintetes Urnak
igen alázatos Szolgája
Aranka György

L: OSZK Kt. Quart. Lat. 773/145–146.

5. Aranka György levele Kovachich Márton Györgyhöz

MVásárhelly, Kis Aszszony Hava (Aug.) 1. Napj. 1794.

Kedves Tekintetes Ur!

Holnap szándékozom indulni Debreczenbe a' vásárra menökkel, 's ha az Egek engedik onnan egy fordulást tenni fellyebbis, hogy a' Tek[intetes] Urat esmérhessem és ölelhessem. Készüllyen engem sok szép régi Kéz Írásokkal maga 's valami jo Barattya által a' Helységgel 's Helységbéli Érdemes Tudos Urakkal, jo Barátaival meg esmertetni. Addigis ölelem és vagyok

A' Tekintetes urnak
alázatos Szolgája
Aranka György

(Buda perc. 16. Aug. 1794.)

L: OSZK Kt. Fol. Lat. 43/X.k. 175.

Gárgó Gábor

EÖTVÖS JÓZSEF ELSŐ POLITIKAI-FILOZÓFIAI SZINTÉZISTERVE

Ahogy arról e folyóirat lapjain korábban már szó esett (G. G., 'Kiadatlan Eötvös-kéziratok 1848–49-ből', 1993/3. 489–91.), az eötvösi állambölcselet fejlődéstörténetében fontos szerepet tölt be egy három fejezetből álló töredék, amely az első ismert kísérlete arra, hogy az államról, mégpedig elsősorban az osztrák birodalomról alkotott nézeteit rendszerbe foglalja. E föltehetően 1849 tavaszi kézirat keletkezés-történetét és az *Uralkodó eszmék* felé vezető úton betöltött helyét az említett szövegközlő tanulmányban a szerző legjobb tudása szerint ismerteti, aki itt — újabb adatok előkerülése híján — az ott leírtak ismétlésétől eltekintene.

Az *Uralkodó eszmék* ezen „ösváltozatából” elkészült fejezetek magyar fordítása mintegy a műhelymunka velejárójának tekintendő, ami ugyanakkor remélhetőleg hasznosan kiegészíti a jövőbeni német nyelvű kiadását.

A jelen szövegközlés csak az emendált főszöveg fordítását tartalmazza, jóllehet a kéziratban található áthúzott változatokban további fontos adatok rejtőznek. A német nyelvű szöveg helyesírási és nyelvhelyességi sajátosságainak visszaadását a fordítás meg sem kísérel, hiszen azok tanulmányozására úgyszint csak az eredeti alkalmas.

A töredék szövege a következő:

Előszó

Mindama nagy kérdések között, melyek megoldása a jelent foglalkoztatja, nincs egy sem, mely a jövőre nézve fontosabb volna, mint az, hogy az osztrák birodalom miként alkottassék újjá az utóbbi idők megrázkódtatásai után. Aki e kérdést csupán dinasztikus érdekek szempontjából szemléli, sőt az is, aki megoldásánál csak a birodalomban lakó népek kívánatait és érdekeit tartja szem előtt, annak fontosságát csak félig értette meg. A kérdés mindenkié, nemcsak úgy, ahogy manapság az érdekek közösségénél fogva minden a világ bármely részén felmerülő kérdés megoldása az, hanem azért is, mivel az osztrák birodalom földrajzi fekvése mellett nincs

állam Európában, amelynek viszonyaira az állás, melyet e birodalom elfoglal, közvetlen hatást ne gyakorolna.

Már IV. Henrik francia király világosan átlátta ezt, és az új keresztény államrendre vonatkozó javaslatában Magyarországnak (azaz az osztrák birodalom egy nagy részének) alkotmányt javasolt, amelyen keresztül valamennyi európai államnak az ország kormányzásába befolyást biztosított volna. És ki tagadná, hogy ezen országok viszonyainak mindenkori jelentősége egész Európa számára korunkban csak növekedett.

Az európai műveltség, továbbá a polgári szabadság határain — mely utóbbi nyugaton az állam és egyház közötti ellentétből eredt — az osztrák birodalom népeinek magasabb feladata van, mint csupán önnön érdekeik igazolása. Ausztriának nagy küldetése van Európában.

És ha minden eszmei rokonszenv ellenére, mely néhány nagy állam, illetve a birodalom egyes részei közt fennáll, semmiféle megmozdulás támogatásra nem talált, amelynek következménye a birodalom felbomlása lett volna, ha azon államok, amelyek Ausztriával régóta vetélkednek, a tényleges veszély pillanatában ellentéteiket feladták is, és az Oroszországra annyira féltékeny Anglia egy olyan eszközt ismert el Ausztria fenntartására, amelyiknek, úgy tűnt, Oroszország hatalmának növekedése a következménye, mindez sem a szabadság eszméitől való elfordulásnak, sem más államoknak az ausztriai dinasztiaiával szembeni ragaszkodásának nem tulajdonítható, hanem egyedül és kizárólag annak, hogy más népek Ausztriának e feladatát jobban felismerték, mint az magában a birodalomban megtörtént.

Ausztria nagy feladata lett, hogy a műveltség emelését azoknál a népeknél elősegítse, amelyek erre oly fogékonyak, és azt oly régen nélkülözték, és kizárólag az az állam, amely minden népet magába foglal, amelyből az osztrák birodalom áll, tudná e feladatot megoldani.

Ausztriának kell a nyugat szabadságát az északkeletről fenyegető, túlerőben levő hatalom ellen megvédeni.

Végezetül úgy tűnik, hogy az állam, amelyben Európa három legnagyobb nemzetisége, a szláv, német és román találkozik, és ahol közéjük egy negyedik (a magyar) ékelődik, amelyik Ázsia sztyeppéiről jövő utolsó vándorként oly sok éven át nem veszítette el nemzetiségét, arra rendeltetett, hogy a nemzeti ellentétek kiegyenlítését, amely után a hit és a civilizáció közössége oly régóta hiába törekszik, előremozdítsa.

Ha Ausztriának e feladatot meg kell oldania, akkor nem elegendő, hogy saját keretein belül maradjon, és idegen hatalmak által, azon nagy következményektől való félelem miatt, amelyeket az államnak a feloszlása maga után vonna, mesterségesen megtámogatva és fenntartva legyen, ahogy azt egy századdal ezelőtt a török birodalommal tették. – Ha Ausztria feladatát meg akarja oldani, *akkor mindenekelött erősen kell lennie*, és ki kendőzhetné el a szomorú igazságot, hogy pillanatnyilag nem az.

Bevezetés

A hatás, melyet egy állam a világ menetére gyakorol, nem kizárólag a rendelkezésére álló anyagi eszközöktől függ; hatalmi állását ezenkívül két körülmény határozza meg.

A belső biztonság és nyugalom mértéke, mely lehetővé teszi, hogy anyagi erejét a külföld irányában hasznosítsa, továbbá az állam hatalmának közkeletű megítélése. Csak az annak is tartott államok erősek valójában, mivel anélkül élvezhetik erejük előnyeit, hogy azt igénybe kellene venniük, ami óhatatlanul annak fogyatkozásával jár együtt.

Ausztria jelenlegi állása egyik tekintetben sem mondható kedvezőnek.

Belső nyugalomában fenyegettetve, az állam arra kényszerül, hogy a rendelkezésre álló bőséges eszközök nagy részét a belbiztonság fenntartására fordítsa, és a szükséghelyzet, melybe az állam került (területi épségének megóvásáért Oroszország pillanatnyi segítségéért folyamodott), az állam erejébe vetett bizalmat sokakban megingatta, és ha magam távol is vagyok attól, hogy osszam az Ausztria gyengeségéről terjesztett nézeteket, és ha ennek az írásnak a folyamán bizonyítani fogom is, hogy Ausztria rendelkezik az erőnek az összetevőivel — olyannyira, amely mértékben azokkal más európai állam jelenleg nem rendelkezik — mindazonáltal az akadályok, melyek ezt az erőt pillanatnyilag megbénítják, túlságosan is szembetűnőbbek annál, mintsem hogy az ember tetszetős illúziókba ringathatná magát.

Talán nincs még egy ország, ahol az érdekek annyira azonosak volnának, mint Ausztriában.

Ezek az anyagi, sőt morális érdekek a koronától az utolsó állampolgárig egyet követelnek: a monarchia *egységének* fenntartását. Ezt kell elismernünk, bármely felekezethez vagy nemzetiséghez tartozunk is, minden vallási szabadság alapfeltételének, az egyetlen létlehetőségnek *valamennyi* nemzetiség számára. És ahogy nem az állam egysége és a fenntartásához szükséges hatalom, vagyis a központi kormányzat az, ami a különböző nemzetiségeket és az egyes ember polgári szabadságát veszélyezteti, szintúgy nem a polgári szabadság és a nemzeti öntudat fenyegeti veszélyekkel az államot és a dinasztiát. Ahogy az érdekek, úgy a veszélyek is közösek a trón és Ausztria népei számára, mivel ezek a birodalom határain kívül keresendők.

És ahogy lehetnek egyesek, akik most sokkal inkább rendet tesznek, mintsem rendet akarnának, és abban a tévhitben látszanak élni, hogy a monarchia egysége a nemzeti különbségek meglétével, a polgári szabadság az állam biztonságával nem összeegyeztethető, úgy másfelől igen számosan vannak, akik mindent bevetnek, hogy ezen állítás helyességét bizonyítsák akkor, midőn a nemzetiség és a történeti jog nevében Ausztria állami egységének meglétével össze nem egyeztethető igényekkel lépnek fel, vagy midőn polgári szabadság helyett olyan dolgokat követelnek, amelyek szükségszerűen vezetnének minden államszervezet felbomlásához.

Manapság minden politikai harc az érdekek ellentéte által keletkezik; nálunk a legnagyobb érdekösszhang sem teremtett egységet. Sőt olybá tűnik, mintha az emberek mindezt egyáltalán nem akarnák tekintetbe venni, és még azok is, akik semmire nem készülnek az osztrák állam egysége ellen, sokkal inkább szükségszerűségként törődnek létébe bele, mellyel szembehelyezkedni nem képesek, mintsem hogy a legfőbb javak feltételeként ismerjék el, és ennél fogva magukat minden államellenes tevékenységtől megtartóztatják, de úgy vélik, arra sincs ok, hogy különösebben pártfogolják.

Mi a dolgok ezen állásának — vagy beszéljünk világosan — e veszélynek az oka, amely az egyes emberek részéről az osztrák birodalmat fenyegeti? Mint ahogy

Guizot a római birodalomról igen helyesen megállapítja: hogy bukása azért következett be, mert valójában senki nem akadt, aki igazán oda akart volna tartozni, úgy semmi nem lehet államra nézve veszélyesebb, mint az, ha léte az állampolgárok nagy részének szemében közönyössé vált, és nehéz pillanatokban az egyes polgároknak csak annyi ereje áll az állam rendelkezésére, amennyit törvényesen nem tudnak megvonni anélkül, hogy büntetésnek tennék ki magukat.

Számos jelenség van az osztrák birodalomban, melynek magyarázatát az elmúlt időszak eseményeiben találjuk. Minden küzdelem magának a győzőnek a soraiban is zavart idéz elő; és ha hosszú időn keresztül mindent felhasználnak, hogy a tömegek győőletét és gonosz indulatait felszítsák, akkor kizárt a hirtelen visszatérés a nyugodtabb megfontoláshoz. Kívülről elő lehet idézni nyugtalanságot: a békességet kizárólag az idő hozza meg, azonban az mindig, és mélységesen meg vagyok győződve arról, hogy minden, ami a jelenlegi helyzetben csupán a közelmúlt utórezgésének tekinthető — mindenekelőtt a nagymértékű nemzetiségi ellentétek — hamarabb félretételnek, mint azt mi magunk gondolnánk. De nagyon tévedünk, ha mindazon jelenségek okát, amelyek a birodalom jövőjét illetően aggodalommal töltenek el bennünket, kizárólag, sőt akár csak nagyrészt is a felgerjedt szenvedélyekben keressük.

Szilárd meggyőződéssel szerint az ok mélyebben rejlik. Nem a birodalom népei közül *néhánynak az érzéseiben*, hanem *valamennyinek az eszméiben* kell felismernünk nagy nehézségeink forrását, és ott keresendő helyzetünk veszélye is. A sérelmeket az idő orvosolja: a hamis fogalmak annál erősebbek, minél tovább hatalmukban tartanak bennünket. Mivel az emberek szükséglete nem annyira az, hogy *helyes*, sokkal inkább az, hogy *bármilyen* meggyőződésük legyen, és ezért, ha egyszer elhiszik, hogy valalmiről meggyőződtek, és nézeteik rendszerét a végkövetkeztetésig felépítették, nehéz, sőt majdnem lehetetlen nekik a kiindulási pont helytelenségét bebizonyítani. Ezért az eszmék már az államok kifejlődése során nagy fontosságúak: mivel politikai szenvedélyek — a legnagyobb felbolydulás ritka pillanatait kivéve — mindig csak a nép viszonylag kis részében munkálnak, amíg bizonyos eszmékre többnyire mint közkinccsre tekinthetnek, és az a tévedés avagy igazság, amely a magasabbban állók esetében politikai rendszernek, illetőleg tudománynak alapját képezi, a tömeg számára politikai meggyőződésének fundamentumát alkotja.

Ha most figyelmünket az osztrák birodalomban uralkodó politikai eszmék felé fordítjuk, mindenekelőtt találunk:

Egyrészt teljességgel téves nézeteket mindarról, ami 1848-ban tulajdonképpen törvényt, és következésképp a lehető legnagyobb önámítást az állam jelen helyzetét illetően.

Az emberek egy részének az 1848-as év eseménysorozata csupán átmeneti jelenség volt. Vihar, amely néhány fát gyökerestől kitépett, valamennyit megrázta, sok mindent lerombolt, de mellyel, éppen mivel elvonult, többé foglalkozni nem szükséges; betegség, amely az államot hirtelen hatalmába kerítette, anélkül hogy szervezetben, ami ellenállt, más nyomot hagyott volna, mint pillanatnyi gyengeséget. Minden maradhat és maradni is fog a régiben, főleg, ha az állam elővigyázatból néhol villámhárítót helyez el, és táplálkozásbeli rendszabályokkal a roham visszatértét megakadályozni igyekszik; ebből a nézőpontból minden további lépés fölöslegesnek tűnik.

Mások homlokegyenest ellenkező nézetből indulnak ki. Számukra a 48-as év olyan fejezet, amely után Ausztria történelme újra kell, hogy kezdődjék. Minden, ami volt, nincs többé. Minden romokban hever. A feladat a törmeléket a lehető leggyorsabban eltakarítani, a talajt alaposan felszántani, és azután az új vetőmagot sűrűn elhinteni, hogy a jövő a szorgalmas magvetőt megjutalmazza, vagy legalább számára a jelenben elimerést szerezzen, ahogy ezt a nagy szorongalom, még ha eredményt nem is hoz, mindig megérdemli.

A kettő között helyezkedik el egy harmadik, a legnépesebb párt, amely a két nézet egyikét sem akarja egészen osztani, hanem azt, ami számára a régi viszonyok alatt kedvezett, mint sértetlenül megmaradtat, ami hátrányosnak tűnt, mint visszahozhatatlanul elpusztultat tekint. Hogy miképpen lehetnek a 48-as év eseményei után a királyságnak vagy az arisztokratikus hatalomnak a régi értelemben vett visszaállításában, ez példának okáért éppen olyan felfoghatatlannak tetszik, mint az, hogy miért kell egyszer s mindenkorra megszűnniük azon kiváltságoknak, melyeket valaki városi polgárként vagy céh tagjaként élvezett, oly események miatt, melyek előidézéséhez maga is hozzájárult.

Ahogy nem látjuk világosan a közelmúlt következményeit és a dolgok valódi állását, *úgy zavaros, ködös fogalmakat találunk, ha figyelmünket a jövőbeni berendezésre vonatkozó uralkodó nézetek felé fordítjuk.*

Szabadságot és rendet akarunk mindannyian — vagy legalább nagy rész, míg mások, úgy tűnik, ebből csak az egyiket óhajtják — de hogy e szabadság és rend miben álljon, afelől még azok körében is a legkülönbözőbb nézetek uralkodnak, akik tisztában kívánnak lenni e fogalmakkal; a legtöbb embernek e két szó látnivalóan nem arra való, hogy fogalmakat jelöljön, hanem csak arra, hogy jelszóul használják őket, amelyről egymást mint valamelyik párthoz tartozót kölcsönösen felismerik.

Ahogy az egyiknek a rend az, *ami korábban volt*, úgy a másiknak a szabadság *az ellentéte annak, ami korábban volt.* Történettudósok és próféták vették át az államférfiak helyét, a jelen, akár egy Janus-szobor, szemét a távoli jövőre és múltra szegezi anélkül, hogy a helyet, ahol áll, egyetlen pillantásra méltatná. Hogy lenne így előrelépés lehetséges?

Már Bacon a maga korában azt a megjegyzést tette általában a tudományokra, hogy van, miszerint ugyanarra a dologra több szavunk van, de vannak olyan szavak is, melyek mellől hiányoznak a dolgok, amelyeket jelölniük kell. A politikában ma is igaz e megállapítás, mivel minden politikatudomány inkább szavakkal, mint a jelölni kívánt fogalmakkal foglalkozik, és ezt azt államtudományokban oly meszemenően alkalmaztuk, hogy e tudományokat méltóképpen állíthatjuk a középkori skolasztika mellé, oly csekély lehet az ismeretek terén annyi sok munkának az eredménye. Aki szavakat vet, szép frázisokat vagy legjobb esetben mesterségesen összezsírozott körmondatokat arathat: messzebb nem jut. És ahogy a tudomány megelégszik üres szavakkal, úgy hozzászoktunk a gyakorlati életben is ahhoz, hogy a dolgok lényegét egy bizonyos alakban pillantsuk meg, amit másutt eszközül használnak a szabadság és rend megalapozására, nem törődve azzal, hogy azok ott a célnak megfelelnek-e avagy a mi viszonyainkra alkalmazhatók-e, mintha azt hinnők, hogy a világtörténet álarcosbál, ahol minden népnek csak fel kell vennie bizonyos ruhát, hogy

felérjen azzal, akinek a viseletét kölcsönkérte, és mintha minden megtörténhetne, ha az államot bebújtatjuk valamely jólszabott alkotmányos jellegű álruhába.

A jelent és jövőt illető eszmék zűrzavarának szükségszerű következménye, hogy a jelen pillanatban Ausztriában két egymással ellentétes jelenséget szemlélhetünk, melyek mindegyike az államért való legkomolyabb aggodalomra jogosít fel.

Sokaknál *szüntelen tevékenységet* látunk – vagy a pusztá romlásban, mivel, úgy látszik, meg vannak győződve arról, hogy először csak alaposan tisztogatni kell, a jó dolgok már majd maguktól előteremnek; avagy pedig új alkotmányos formák alapításában, amelyeket a szabadság és egyenlőség egyetlen igazi alakjának nyilatkoztatnak ki, és mindenkit, aki ebben kételkedik, eretnekséggel vádolnak, oly vallásos türelmetlenséggel, mintha a megvarratlan trieri köntösről volna szó.

Másoknál *a legnagyobb közöny* mutatkozik, részben mivel számukra az osztrák állam helyzete eleve reménytelennek tűnik, mivel ott mindazt, amit az állam berendezéséről szóló kézikönyvek tanítani szoktak, nem pontosan tudják alkalmazni, részben mivel azt hiszik, hogy az állam, amely az elmúlt időben a nagy veszedelemből csodával határos módon korábbi kiterjedésében keveredett ki, nem futhat zátonyra, és az integritás megőrzéséről az európa diplomácia, az alkotmányos szabadságról pedig a Jóisten fog gondoskodni – mintha egy 35 milliós állam másképpen fennmaradhatna, mint saját ereje által, és mintha a szabadság nem a tudásnak az értelmében volna Isten ajándéka, amelyhez Isten az ösztönzést is megadta, de aminek a hasznát magunknak kell megszereznünk.

Sok szó esik a tömegek rosszindulatáról és egyes emberek bűnös céljairól, mint ami bizonyára oka annak, hogy Ausztria szép jövődjé még nem kezdődött meg. Én nem tagadom sem a sokaság rosszindulatát, sem egyes emberek bűnös céljait, csupán annyi tűnik előttem biztosnak, hogy az utóbbit illetően igen gyakran csalódunk, és hogy sokkal több népet vezetnek félre a romlás felé vivő útra olyanok, akik ezt aljas szándékkal, mint olyanok, akik tudatosan, személyes célok eléréseért teszik. Ami viszont a rosszindulatot illeti, az ezekre igaz lehet, de nem volt még sem Ausztriában, sem másutt a világon nép, ahol a többség vagy akárcsak egy olyannyira jelentős kisebbség, amely az ország sorsára befolyást tudott gyakorolni, a felfordulást vagy ne adj isten a gonoszságot akarta volna. Ahogy az egyes ember döntése majdnem mindig mint az önfenntartás eszköze működik, és a zsarnokok sora Nérótól Robespierre-ig, akiknek a nevétől az ember iszonyattal visszaretten, inkább a leggyávább, mint a legkegyetlenebb emberek névjegyzékének tekinthető; úgy népek soha nem rohantak a fejetlenségbe, csak miután kétségbe vonták a meglevő rend fenntartásának lehetőségét, és emiatt mindenáron egy újnak megalapozására törekedtek.

Amit a népek gonosz indulatainak neveznek, az mindig efféle eszmék eredménye. És szilárdan meg vagyok győződve arról, hogy Ausztriában csupán a nézetek és eszmék körül uralkodó zűrzavart kell megszüntetnünk, hogy a bennünket körülvevő bonyodalmak nagy részét megoldjuk, és lehetővé tegyük, hogy az eszköz megválasztásában ugyanúgy megegyezésre jussunk, ahogy a cél tekintetében — ami a szabadság és rend megalapozása — Ausztria lakóinak legnagyobb része között amúgy sem áll fenn nézetkülönbség.

Ez az, amire ebben az írásban kísérletet teszek.

Ahogy a véleményekben uralkodó tévedés kettős, aszerint, hogy az állam jelen helyzetére, illetve annak jövőjére vonatkoznak: úgy e munka feladata is kettős kell hogy legyen.

Majd minden csalódásnak, amivel az osztrák birodalom jelen helyzetével kapcsolatban találkozunk, az az oka, hogy soha meg sem kíséreltük, hogy a közelmúlt eseményeiről és azok igazi alapjáról világos képet alkossunk, és azokat vagy néhány személyiség befolyásának, vagy a korábbi idők túlságos elnyomására adott reakciónak, vagy esetleg a véletlennek és idegen behatásnak tulajdonítottunk anélkül, hogy tovább kutatnánk, vajon ezeken az okokon kívül más nem létezik-e, aminek az 1848. évi forradalom kitörése és annak lefolyása tulajdonítható, és hogy ezen okok némelyike nem áll-e még mindig fenn?

Ha a birodalom jelen helyzetéről, amit minden jövőbeni fejlődés szükséges alapjának kell tekintenünk, helyes véleményt kívánunk alkotni, akkor mindenekelőtt a közelmúlt eseményeivel és azok mélyebben fekvő indítékaival kell tisztába jönnünk, és ez az, ami e munka első részét kiteszi.

Aki valamely nagy eseményben részt vett, kevésbé alkalmas arra, hogy arról beszéljen, nem azért, mert nehéz elfogulatlannak lennie, hanem mert fel sem tételezi senki az elfogulatlanságot. És jóllehet a múlt előadása során tisztán ahhoz fogom magam tartani, ami céломhoz szükséges, és sem az elmúlt események (és különösen az elbeszélés középpontjába állítandó magyarországi mozgalmak) részletes történetébe, sem egyes személyiségek megítélésébe nem kívánok bocsátkozni, bizonyára sok mindent, ami számomra kétségtelennek tűnik, csupán a személyes nézőpontom eredményének fogják tekinteni. Egyébként a múltnak előadása a munkám céljához olyannyira szükséges, hogy nem vonhatom ki magam alóla, akkor sem, ha azt kockáztatom ezzel, hogy több dolog, amit mondok, tévesen fog megítéltetni.

Maga a cél annak a kérdésnek a megoldása: a jelen viszonyok között hogyan alapozható meg legkönnyebben az osztrák birodalomban a szabadság és rend, amit mindnyájan akarunk?

Korunkat egysvalami jellemzi. Ez az az egység, amelyet a civilizált világ összes népénél a véleményekben és törekvésekben megfigyelhetünk.

Ahogy Portugáliától Lengyelországig, Amerikától Ausztriáig nem találunk intézményt, és különösen az államélet területén nem, amelyek ezekkel az eszmékkel ellenkeznek, úgy a kérdés: milyen mértékben valósíthatók meg ezen eszmék egy bizonyos államban? nem válaszolható meg anélkül, hogy azt ne kutatnánk, *milyen mértékben valósíthatók meg ezek az eszmék egyáltalában*. Kétszeresen szükséges ez akkor, ha olyan ország poltitikai fejlődésével foglalkozunk, ahol a jövő alapjául szolgáló politikai eszmék befolyásáról saját tapasztalatokkal nem rendelkezünk, és ahol ezeket olyannyira a más országokban uralkodó eszmék után alakítjuk ki, mint Ausztriában.

Tévedés azt állítani, hogy az ausztriai forradalom csupán a francia által jött létre. Párizs befolyása századunkban, ahogy Wittenbergé a XVI-ban csak annak tulajdonítható, hogy kifejezte azokat az eszméket, amelyek csírában mindenütt megvoltak, de tagadhatatlan, hogy azoknak az eszméknek a megnyilvánulási formája, amelyekkel a fennállót támadják, lényegében olyan, mint Franciaországban, és hogy a franciáknak tulajdonítható, nem a forradalom általában, hanem annak különös

iránya, úgy, ahogy Luther személyében nem általában a reformációnak okát kell látnunk, hanem azét a formáét, ahogyan a reformáció végbement.

Menjünk végig azoknak a kívánságoknak és reményeknek, terveknek és kísérleteknek a során, amelyek Ausztriát két éve mozgásban tartották, és nem fogunk semmit találni, ami ugyanabban a formában ne lenne Franciaországban fellelhető.

A szabadságról és egyenlőségről alkotott eszmék; az államhatalom mindenbeni, még a polgárok vallását és oktatását illető tárgyakra is kiterjedő korlátlan szuverenitásáról vallott eszmék; a lehető legnagyobb államigazgatási centralizáció, a törvényhozó és bírói hatalom megszervezése: egyszóval mindent, ami után két éve törekszünk és igyekszünk, Franciaországtól vettünk át.

Nem tartozom azok közé, akik e nézetazonosságban valami kivetnivalót találnak. Ugyanahhoz a civilizációhoz tartozó népek fejlődésük során gyarkan összetalálkozhatnak, sőt, eljutva e civilizáció tetőpontjára e találkozás szükségszerű. Ha viszont nem is tesszük szavá mozgalmunkban az eredetiség hiányát, nem térhetünk ki a kérdés elől, hogy *vajon azon eszmék, melyeket Franciaországban kijelöltek, és egész Európában, különösen azonban nálunk oly általánosan elterjedtek, helyesek-e valójában?*

E kérdés lelkiismeretes vizsgálatát oly fontosnak tartom, amennyire szilárd meggyőződésem, hogy *a mód, ahogy több mint két évszázada a politikai tudományokkal foglalkoznak, és ahogy ezen eszmék helyességét mindmáig vizsgálták, nem az, amely révén tényleges eredmények elérhetők.*

Itt az olvasó különös figyelmét kérem, mivel munkám egész értéke a következőkben kifejtett nézetek helyességétől függ.

I

Az osztrák állam az 1848. év eseményei előtt

Korunk fogalmai újkeletűek az állam egységének szükséges feltételeiről.

Mivel Svájc kivételével Európa valamennyi állama létrejöttét és jelenlegi alakját a királyságnak köszönheti, és mivel a korona és az alárendelt népek viszonyát az egész középkor folyamán a magánjog alapelvei, azaz írott oklevelek vagy bevett szokásjog szerint határozták meg, mindenütt, ahol az idők során kisebb tartományok egy uralkodósaládnak minden egyes tartományra kiterjedő joga által egy korona alatt egyesültek, a viszony, melyben e részek a koronával álltak, szükségszerűen különböző volt. A korona uralma alatt egyesült országokat rendszerint közös névvel jelölték, és megszokottá vált e monarchiákra mint egészekre tekinteni. Szigorúan véve ez a felfogás — nemrégén még Európa legtöbb állmában — csak a külfölddel való viszonyt tekintve volt helytálló. Emellett az állam minden egyes része megőrizte saját egyéni létét, minden tartomány, grófság, sőt gyakran még egyes városok is vagy azok között a viszonyok között maradtak, amelyben — legtöbbször szerződés vagy örökség révén — összekötöttek a monarchiával, vagy legalább ezt követelték.

A kapocs, mely valamennyiüket összetatotta, az uralkodó személyének egysége; a viszony, melyben egymással szemben álltak, a perszonális unió volt.

Nincs messze még az az idő, amikor Európa majden minden uralkodója, akár csak XIV. Lajos, minden elbizakodottság nélkül magát az állammal azonosította

(l'état c'est moi), mivel az uralkodó személyén kívül nem volt egyéb, ami az állam egyes részeit egésszé formálta volna. Nélküle tartományok, városok, uradalmak maradnak, hosszú évszázadok szokása és közös érdekek által egyesítve, a legtöbb esetben kölcsönös vetélkedésben, olykor régi barátságban, mely egyesítésük idejét túllélt; de az állam mint egész csak a királyság által létezik és nélküle elképzelhetetlen. És ha manapság a tiszta perszónalunio fennállását elégtelennek véljük az állam egységének megalapozására, el kell ismernünk, hogy a vélemények e tekintetben nagyon megváltoztak, és hogy egy fél évszázada kevesen merészeltek volna e nézetüknek hangot adni, miáltal minden cselekedetre, mellyel egyes uralkodók vétel, szerződés vagy örökség révén az állam területét megnövelték, a jogtalanság bélyegét sütötték volna.

Ezt a viszonyt, mely a francia forradalom előtt Európa majdnem minden államában fennállt, találjuk az osztrák birodalomban is, sőt talán nincs is állam, ahol a királyi hatalomnak mint egyetlen egységteremtő feltételnek a befolyása világosabban megmutatkozna, mint éppen itt.

Az osztrák birodalomban hiányoztak mindazok az eszközök, melyek által más államokban az egyes tartományok között fennálló különbségek egészen vagy legalább részben kiegyenlítődnek.

[A kézirat itt megszakad. G. G.]

Sziklay Andor:

AMERIKAI ÁLLAMPOLGÁR AZ EMIGRÁNS KOSSUTH SZOLGÁLATÁBAN

William James Stillman magyarországi küldetése

A fordító bevezető jegyzete.

A Szentkorona, amely évszázadokon át fennhatósága alatt tartotta a magyar nemzetet, több ízben büvökörébe vont engem is, pedig én csak szabadidőmben vagyok magyar.*

A II. világháború végén mint az amerikai tisztikar kiküldött tagja Heidelbergben kihallgattam Pajtás Ernő ezredest, a Koronaőrség volt parancsnokát, aki védő őrizetünkbe helyezte a magyarság legbecesebb ereklyéjét.

Hét évvel később a washingtoni külügyminisztériumban, ahol akkor a Szovjet-kelet-európai Hivatal magyar hírszerző osztályát vezettem, tanulmányt kellett készítenem a Szentkoronáról („The Holy Crown of Hungary: Status Since World War II”, Int. Rpt. No. 5867) a relikvia hazaküldésének esetére.

Két évtizeddel később újabb tanulmány elkészítése hárult rám a tárgyban. Ekkor a State Department nemzetközi jogi osztályának tanácsosa voltam és a Szentkorona küszöbön álló hazaszállítása tett szükségessé egy az előzőnél behatódóbb fejtegetést („The Holy Crown of Hungary: Background, Significance, and Ramifications of Its Possible Return of Hungary”, L-EUR-3/14-720.). Adatgyűjtés során az osztály könyvtárában egy különös pamflet került a kezembe, amely a Szentkoronáról szólt, mégpedig meglepő, előzetesen sehol nem talált vonatkozásban: arról, hogy Kossuth 1852-ben ki akarta ásatni és Amerikába akarta küldeni a legendás ereklyét. Rögtönzött kötésben, fénymásolatban, címlap nélkül, gépirással ráillesztett címmel lapult a nyomtatás selejtezésre váró lim-lomok között: „William James Stillman, On a Mission for Kossuth, 1884” — kalandregénybe illő beszámoló egy rendkívüli megbízatásról, amelyet a szerző a beszámoló szerint Kossuth-tól a nagy emigráns amerikai körútja idején kapott.

Másolatot csináltattam a 21 oldalas nyomtatványról és félretettem olyan időkre, amikor majd kivizsgálhatom a hátteret. Erre csak az utóbbi hónapokban került sor; most van módom beszámolni Stillman kilétéről és a pamflet megjelenésének körülményeiről.

* Dr. A. C. Klay (Sziklay Andor) másodgenerációs amerikai magyar, ny. USA-követségi tanácsos. Egyetemek vendégtanára, történelmi nemzetközi jogi és szépirodalmi könyvek és tanulmányok kétnyelvű írója. A Dürer Kiadónál rövidesen megjelenik Kanyargós utakon c. emlékezéseinek 2. kötete.

W. S. Stillman (1827–1901) a „New York Post” napilap képzőművészeti kritikusa és maga is elismert festőművész volt. Több könyvet, számos esszét és sok kritikát írt, előkelő társadalmi és politikai körökben lett népszerű, és 1861-ben, egy olyan korszakban, amikor írókat, kereskedőket, sőt olykor idegen állampolgárokat is kineveztek a konzuli karba, Stillman-t Seward külügyminiszter, aki volt New York-i szenátor korából jól ismerte, konzuli megbízással Rómába küldte. Három évig ott, majd további három éven át Görögországban szolgálta az amerikai polgárvédelmi és kereskedelmi érdekeket. Lemondott 1869-ben, hogy a londoni „Times” balkáni tudósítója legyen. Végül Londonban telepedett le és épp csak hogy megérte a századfordulót: 1901 elején meghalt.

Bonyodalmas keresgélés a pamfletnek nézett szöveg eredeti formájához vezetett: Stillman beszámolója a rangos „The Century” folyóirat 1884 júniusi számában jelent meg. Egyike volt ez az ország két ún. „quality magazine”-jének (a másik most is megjelenő „Harper’s”). Jellemző Stillman tekintélyére, de nyilván írása értékelésére is, hogy ez ott jelent meg, ahol első ízben látott napvilágot folytatásokban Henry James „The Bostonians”-je, Jack London „The Sea Wolf”-ja, William Dean Howells „Silas Lapham”-je (a zeneirodalmi részben cikkek Berlioztól Lisztról, Sain-Saens-től Grieg-ről, Gounod-tól Chopin-ről).

*

William James Stillman: Küldetésben Kossuth megbízásából

Kossuthnak, a magyar szabadsághősnek Amerikába érkezése 1851-ben ország-szerte rendkívüli lelkesedést váltott ki. Azért jött, hogy felszabadítsa letiport nemzetét. Elmentem meghallgatni őt.

Adományokat kért, hogy a magyarokat új harcra fegyverezhesse fel a Habsburgok ellen. Ékesszólása az északi államokban elsöpört minden hűvös megfontolást és magát a washingtoni kormányt is megrázta, de végül szónoklatainak eredménye csak a belőlük fakadt bevétel volt, amelyhez minden hallgatója hozzájárult, mert ilyen ellenállhatatlan beszédek angol anyanyelvű szónoktól sem hallott itt senki. Valahányszor egy városban fellépni készült, előzetesen megtudott egyet-mást a helység történetéből és így a hallgatók hazafias érzelmeinek helyi vonatkozásait is érinthette amellet, hogy a dicső nemzeti múltat újszerű, különleges módon alkalmazta. Valósággal úgy éreztük magunkat Kossuth szónoklatai alatt, mint athéniek, akik Demoszthenész filippikáinak hatására hadba szállni készülnek.

Mielőtt Kossuth elhagyta New Yorkot jelentkeztem nála azzal, hogy szeretnék valamilyen szolgálatot vállalni a felújítandó küzdelemben. Lépésemet eltitkoltam családom előtt és amikor Kossuth már a nyugati államokban indult, jóváhagyta, hogy amikor már ismét Európában lesz, kövessem őt oda.

Útja északon diadalmenet volt. Túlzott remények töltötték el és olyan várakozásokat táplált, amelyeket higgadtabb természetű, meggondoltabb ember nem tart-

hatott volna teljesülhetőnek. Szónoklatainak áradata nem törhetett át a rabszolgatartó államok népének közönyén a szabadságjogokat illetően. Annak tudatában, hogy az északiaké a tőke és az energia legnagyobb része, azt hitte, hogy ez azt is jelenti, hogy az Észak uralja a Délt. Túl későn ébredt arra, hogy ez a felfogás téves. Washingtonban bepillantott a közélet és a politikai kettős természetébe, az államrend és a demagógia gyakorlati alapfogalmaiba; míg az előbbi fényes fogadtatásban részesítette, addig az utóbbi a fal mellett elfojtotta reményeit. A déli államok a szabadság ügyével sem magyar, sem más vonatkozásban nem rokonszenveztek és fagyos közönnyel fogadták Kossuth ékesszólását. Ugyanekkor a politikusok haszonhajtás lehetőségét látták Kossuth körútjában és a bevándoroltakban, akik túlnyomórészt republikánus érzelműek voltak és az összeomlott európai forradalmak nyomán vándoroltak ki ide. Ígéreteket tettek bizonyos segítségre magánforrásokból, és annak kilátásával is kecsegtették Kossuthot, hogy az Egyesült Államok Magyarországot hadviselőnek fogja nyilvánítani, ami által ő, mint az ország törvényes kormányzója, támogatásra számíthat. Mindez végül meddőnek bizonyult, de Kossuthot várakozásra készítette. Elnökválasztás állt küszöbön és megbeszélések folytak közte és egyes pártvezérek között, akik a szabadsághősnek az idegenszületésű szavazókra tett hatását a maguk céljaira akarták felhasználni. Ezeknek a megbeszéléseknek folyama alatt Kossuth nem készíthetett további terveket.

Meglátogattam ők késő esti órákban, és többnyire várnom kellett, míg politikai bizottságok tagjai el nem távoztak. Egy ilyen alkalommal ingerült hangulatban találtam, „Mr. Stillman, — tört ki —, ha az Ön hazája meg nem szabadul az ilyen politikusoktól, ötven éven belül összeomlik”. Éppen egy demokrata pártküldöttség járt nála, amely határozott ígéretet tett Kossuth ügyének támogatására, ha befolyását latbaveti az említett szavazók körében bizonyos jelöltek érdekében. Ígérték két teljesen felszerelt hadihajót és pénzt is, amelynek összegére nem emlékszem pontosan, de úgy rémlik, hogy félmillió dollárról volt szó. Azt természetesen nem közölte velem Kossuth, hogy mit határozott, de az ígérek jellemezték az amerikai politikai fufangosságát. Ez a bizottság Franklin Pierce demokrata elnökjelöltnek jóváhagyásával tárgyalt.

A terv, amelynek keretében Kossuth első ízben akarta igénybe venni szolgáltatásokat, fegyverek és hadianyagok tárolására irányult a Földközi-tenger partvidékének egy pontján, ahonnan gyorsan lehetett volna szállítani a horvát partokat. Ebben lett volna szerepe az említett bizottság által ígért két hadihajónak. Kossuth a Szardíniától délre fekvő Galita nevű kis szigetet vélte alkalmasnak az akció céljaira, mert senki nem tartott rá igényt, nem volt megszállás alatt, és évekkel előbb egy hadihajónk kitűzte az amerikai zászlót a szigetre, talán valamilyen tréfából, amelyet matrózok üzhettek.

Ezt a szigetet kellett volna meglátogatnom, hogy ott szemlét tartsak és jelentést tegyek arról, hogy alkalmasnak tűnik-e a jelzett célra. De a tárgyalások elhúzódtak, különféle problémák merültek fel és semmi nem történt addig, amíg Kossuthnak már vissza kellett térnie Európába. Rám vonatkozóan Mr. Pulszkynak adott utasításokat olyan értelemben, hogy amikor az ügyek bizonyos stádiumba jutnak, kövessem Kossuthot.

Kaptam is felkérést néhány hét múlva arra, hogy Londonba utazzam. Pulszky megadta nekem Kossuth ottani lakáscímét, amely ha jól emlékszem a csöndes Bywater Way-ben volt, és arra utasított, hogy késő éjszaka és kerülő utakon menjek oda, mert a házat osztrák kémek állandóan figyelték.

Ajánlólevelet kaptam Madame Schmidt-hez, egy német emigránsnőhöz, aki a londoni köztársaságiak egyik vezetője volt. Otthonában különféle menekültek kis csoportjaival találkoztam: németekkel, franciákkal, oroszokkal és másokkal. Ez a kör minden vasárnap este az európai politikai helyzetet vitatta. A résztvevők közül csak egyre emlékszem, egy Nurich nevű fiatal oroszra, akivel szoros barátságot kötöttem; ez azóta természetesen megszűnt.

A Galita-tervről többé nem esett szó, minthogy az amerikaiakkal való politikai megegyezéstől függött volna, amely nem jött létre. Ellenben az a határozat történt, hogy Milanóba utazzam egy kiáltvánnyal, amelyben Kossuth az ottani olasz katonaság magyar tagjait arra kéri, hogy forrongások esetén ne lőjenek olasz felkelőkre. Ez arra a felkelésre vonatkozott, amelyet Mazzini 1853 tavaszára tűzött ki s amelyre nézve a két szabadsághős nem volt azonos véleményen. Kossuth ekkor nem volt készen arra, hogy Magyarországon felkelést támasszon; mindaddig nem akart népi zendülést felidézni, amíg nem lehetett kilátás teljes sikerre. Mazzini viszont úgy vélte, hogy még sikertelenség kockázatával is szükséges a felkelés, mert a kezdeményezés magában véve növelné az ő meggyengült olaszországi hatóerejét. Kossuth azt mondta nekem, hogy ellenzi Mazzini álláspontját, mert nem hajlandó „a magyar nemzet vérével könnyelműsködni”. De ha Mazzini úgymond, tovább erősködik, azt parancsolná a magyar katonaságnak, hogy felkelés esetén ne lőjenek a népre — de ennél többet tenni nem hajlandó.

Kossuth utasítására Londonban vártam Mazzini terveinek kialakulását. Mielőtt az én vállalkozásomra sor került volna, egy másik misszió vált sürgőssé.

Amikor a magyar szabadságharc 1849-ben összeomlott és Kossuth Törökországba készült indulni, elhatározta, hogy a magyar királyi koronát és tartozékait elrejtí valahol, ahol ezek nem juthatnának osztrák kezekbe. A korona nélkül Ferenc József nem kerülhetne törvényesen a magyar trónra. Kossuth és kabinetjének egy tagja, Szemere Bertalan, az Alsó Duna egyik pontján a relikviákat elásatta egy osztag hadifogollyal, akiket azután a nagy titok megőrzésének biztosítására agyonlőttek. (Jegyzet: Ez a rémregénybe illő álhír a Szentkorona megtalálása után terjedt el a bécsi sajtóban. — A ford.) Utóbb Kossuth hírt kapott arról, hogy Szemere, aki időközben politikai ellenfelévé vált, közölni akarja a relikvia rejtekhelyét az osztrák kormánnyal. Ekkor egy különítményt szervezett, amelynek élére engem állított. A lelőhely pontos leírását egy rejtjeles memorandumba foglalta. A „kulcs” egy olyan magyar dalból alakított, amely kedvence volt egyik budapesti hírszerzőjének.

A memorandumban minden betűt egy törtszám képviselt, amelyben a nevező a dal valamelyik szavát, a számláló pedig annak a szónak valamelyik betűjét jelezte. Ennek alapján a szöveg négy részre oszlott. Az elsőt a 1., 5., 9. és további betűk tették ki, a másodikat a 2., 6., 10. és így tovább, a harmadikat a 3., 7., 11., stb., a negyediket a 4., 8., 12., tehát mindig 4-nek hozzáadásával. A papír nagyon vékony, finom, kicsire hajtogatható és könnyen eldugható volt. Két példányt kaptam, egyet

a pesti személy és egyet a magam részére, ezenkívül kettő ment Konstantinápolyba, az egyik egy ottani ügynöknek és a másik annak, aki a papírt odavitte.

A terv az volt, hogy végül mindannyian, akiket illet, találkozunk, elmegyünk a rejtkehelyre, kiássuk a királyi koronát és annak tartozékait, bezárjuk őket egy dobozba, amelyek Konstantinápolyba küldünk, én odautazom, átveszem a dobozt és elviszem Bostonba Dr. S. G. Howe-hoz titkos őrizetbe. (Kiemelés tőlem — A ford.)

Az én példányomat egészen kicsire hajtogattam össze, vékonyan bevontam kaucsukkal és London egyik külvárosának egy jelentéktelen suszterboltjába mentem. Kivájattam az egyik csizmám sarkát és a keletkezett űrben elhelyeztem a kis papírt. A suszter az űrt elfedte egy megfelelő talpbőr-darabbal.

Utasításomnak megfelelően hat hétig utazgattam, mielőtt Pesth-re érkeztem volna; így utazásom az esetleges megfigyelők előtt vakációzásnak tűnhetett. Osztrák területről közölnöm kellett Kossuth-tal különféle szerzett értesüléseket és megfigyeléseket virágnyelven, mintha levelem szerelmespár levelezésének lenne része. A szavakat úgy kellett megválogatnom és elhelyeznem, hogy a szöveg egy „grille” elhelyezésével kiadja az igazi üzenetet. Legalkalmasabb formának a szerelmeslevél látszott, mert az ilyenekben gyanú keltése nélkül lehet mindenféléről locsogni.

Nem lévén jártas a francia nyelvben, vásároltam egy zsebszótárt és egy Racine-kötetet. Tíznapos párizsi tartózkodás alatt felszedtem a nyelvből annyit, amennyi minimálisan elegendő volt utazási célra.

A nap számos óráját nyelvtanulásnak szenteltem és végül el is jutottam addig, hogy elég folyékonyan tudtam kotyogni franciául, no és alaposan megismertem Racine-t.

Párizsból Brüsszelbe véletlenül akadt útitársakkal utaztam, az Alabama állambeli Mr. Coxe-al, feleségével és leányukkal. A ő révükön megismerkedtem Monsieur LeHand de Beaulieu-val, a belga liberálispartiai vezetőjével, akinek az apja Waterloo-nál egy belga osztagot vezényelt. Ebből az ismeretségből évekre terjedő kapcsolat alakult ki, ugyanis rendkívül érdekelte őt Amerika; fivérével belga települést szervezett Alabamában. Családi birtokukhoz tartozott a waterlooi csatater egy része, amelyet az ő társaságában meg is látogattam. Megmutatta a sávokat, amelyeket Napóleon nehézütegei nyomtak a talajba; ezek világosan láthatók voltak, az évek során ismételt szántások ellenére. Minthogy a terepet gyerekkorától fogva jól ismerte, közvetlen forrásokból tudta, hogy a földben látható nyomatokat valóban az ágyuk okozták. A képzelet visszavitt a titáni összecsapáshoz, amelynek kimenetele hosszú időre meghatározta Anglia helyét az európai politikában. M. LeHand-et sokan ösztökélték, hogy ejtse el családi nevének nemességi formáját, apja példáját követve, aki a pátenst elégette Brüsszel főterén. De ő a republikánus mozgalomban vitt szerepe ellenére megőrizte az ősi formát, és ez nem gátolta abban, hogy állhatatos köztársasági legyen.

Ellátogattam Düsseldorfba is, hogy megtekintsem az ottani szépművészeti múzeumot, amely valósággal visszavitt a középkor mélyébe. Éjjel érkeztem rajnai gőzhajón; rendőr sem volt az utcákon, amelyeket hosszabb távokra beosztva felfüggesztett olajlámpák világítottak meg. Sokáig kóboroltam, cipelve bőröndömet, hogy szállodát találjak, de egy lélekkel sem találkoztam, akitől útbaigazítást kérhettem volna. Végül egy kis vendéglőre bukkantam, amelyben még lámpák világoltak és ahol meg-

szállni lehetett. A primitív környezet, Párizs és Brüsszel után, romantikus hatást tett rám.

Berlinben megismerkedtem Varnhagen von Ense úrral, akihez ajánlólevelem volt Schmidt asszonytól, londoni republikánus ismerősömtől. Nagyon szívélyesen fogadott és igyekezett rábeszélni, hogy maradjak Berlinben a fényes téli társaságbeli szezonra. A fő vonzóerő abban állt az én szempontomból, hogy megismerkedhetnék Humboldt úrral, aki pillanatnyilag távol volt. Varnhagen von Ense a legkellemesebb benyomást hagyott emlékezetemben, mint udvarias, szívélyes, segítségre mindig kész ember, akinek átfogó képe volt a politikai viszonyokról és aki nagy érdeklődéssel viseltetik Amerika iránt. Meglátogattam az új múzeumot is, ahol Kaulbach freskókon dolgozott. Ezután Drezdán át Prágába érkeztem, ahonnan már el is kellett kezdenem a Kossuthnak szóló jelentéseket.

Bécsben fürgébb voltam a híres rendőrségnél, amelynek hírneve túlzott: elsietem egy szállodából, mielőtt még onnan nevemet bejelenthették volna és spicli szegődhetett volna nyomomba. Egy republikánushoz mentem, akit Kossuth ismert és aki összehozhatott volna az osztrák főváros egy magyar lakosával. Ez állhatott volna egy ügynöknek a helyére, akivel megszakadt a kapcsolat. Mint Kossuth még otthon elmondta nekem az esetet, hogy nagy óvatosságra intsen, az illetőnek titkos utasítást kellett vinnie bizonyos beszervezett tisztékhez, vagy közkatonákhoz, de amikor megközelítette a kaszárnyát, lecsaptak rá a rendőrök. Találtak nála egy noteszt, amelyben kívülállók mellett olyanok nevei is voltak feljegyezve, akikkel Kossuth érdekében az ügynöknek kapcsolatba kellett volna lépnie. Mindegyiket letartóztatták, köztük az említett személyt, aki árulást gyanított. Ez, attól félve, hogy kínzásnak nem lesz képes ellenállni és fel fogja tárni Kossuth ügyét veszélyeztető adatait, cellájában az ágy lepedőjébe csavarta magát és azt az asztalon égő gyertyával meggyújtotta. Csak akkor kiáltozott segítségért, amikor már tudta, hogy menthetetlen. Az odasiető őrség előtt kijelentette végső lélegzetével, hogy a forradalmi eszmékért, amelyeket főnöke diadalra fog vinni, ezek képesek kínhalált szenvedni úgy, mint ő. (Nyilván Johann Mazról, a szabadságharc honvédseregének volt alezredeséről van szó. – *A szerk.*)

Ennek az embernek a pótlására kellett tehát találni valakit. Akihez irányítottak, egy szalaggyártó üzem tulajdonosa volt a főutcák egyikén.

Azzal az ürüggyel, hogy látogatójának megmutatja az üzem emeleti szövőtermét, felvitt oda bizalmas beszélgetésre, így módom volt lehallgatás veszélye nélkül tájékoztatnom őt megbízatásomról. Lelkesen fogadta beszámolómat. Elvitt otthonába, bemutatott a feleségének, lányainak és az egyik lány udvarlójának, azzal, hogy Kossuth ügynöke vagyok. A hajam szála állt égnek.

Egy pillanatra sem szűnt ezt követően, bécsi tíz napom alatt, aggodalmam afölött, hogy ennek a bemutatásnak következményei lesznek. Ellenséges földön jártam, ahol ha a legcsekélyebb gyanú terelődött volna rám, örökre eltűntem volna. Rejtjelekkel írott üzenetek voltak nálam Kossuth aláírásával, és most már öt nő és két férfi növelte azok számát, akik tudtak feladatomról.

Az első két-három nap alatt érthetően féltem, csak járkáltam az utcákon s itt-ott kávéztam, szivaroztam, nem volt nyugodt pillanatom. De mégsem hanyagoltam el egészen a dolgomat.

Sikerült megtalálnom valakit, akinek a nevét Kossuth azzal adta meg nekem, hogy ez szükség esetén egyes bécsi hívekkel kapcsolatba léptethet. Az illető azonban nyomban kijelentette, hogy ő semmiféle összeköttetés megteremtését nem vállalja sem a bécsiekkel, sem, úgymond a volt diktátorral és hevesen figyelmeztetett igyekezetem esetleges karhatalmi következményeire. Hangoztatta, hogy Kossuth túlbecsüli a magyarokra gyakorolt hatóerejét, amely az általa okozott katasztrófa következtében mélypontra süllyedt.

Mindemellett egy pillanatig sem gondoltam arra, hogy vállalkozásomat feladjam, vagy bármilyen tekintetben kevesebbet tegyek az ügyben, mint amire megbízást vállaltam. Jelentettem Kossuthnak, hogy az egyetlen, akit ez ideig együttműködésre késznek találtam, a szalagüzem tulajdonosa volt, aki azonban nem eléggé elővigyázatos. Jelenttem azt is, hogy sikerült megnyernem az amerikai konzul bizalmát, aki egyébiránt a császári kormány készséges híve volt; vízumot kaptam Magyarországra és megérkeztem Pesth-re.

Végrehajtandó feladatomban színhelyén mihamar ráébredtem, hogy Kossuth milyen ügyetlen összeesküvő volt. Helyi ügynökének nevét és az ún. Károlyi Ház-beli lakását anélkül adta meg nekem, hogy figyelmeztetett volna arra, amit kétségkívül tudhatott: nevezetesen arra, hogy ez az ember bujkál a rendőrkopók elől és csak a legnagyobb elővigyázattal és mások útján lehet megközelíteni. Bécsi taktikámmal, tehát anélkül, hogy kérdezősködéssel magamra tereljem a figyelmet, egyenesen a címre hajtattam. A Ház kapusa, aki bizonyára feltételezte, hogy a konflis kocsisa spicli, azt válaszolta kérdésemre, hogy ilyen nevű lakó ott nincs. Visszatértem a szállodába és azután gyalog mentem vissza a Házhoz, ahol megint megkérdeztem a kapust, de ez mérgesen ugyanúgy felelt, mint előbb.

Most már nem tudva, mitévő legyek, levelet küldtem Kossuthnak. Közöltem, hogy az a bizonyos személy hol érhet el engem. Kossuth azonban válaszában csak megismételte előzőleg adott utasításait.

Hotelbeliekkel beszélgetve megpróbáltam kérdezősködni addig a mértékig, ameddig gyanú keltése elkerülhető volt, olyan szabadelvű polgárok iránt, akiket talán felhasználhattam volna. Eközben behívót kaptam a rendőrségre.

Úgy látszik, kielégítően szerepelhettem ott, mert meggyőződhetek arról, hogy németül milyen keveset tudok és az gondolhatták, hogy ostoba, ügyefogyott fráter vagyok, bemutatkozásom szerint utazgató tájképfestő, aki nem ismer senkit, de nem is keres ismeretséget. Azt, hogy gyanakvásuk megszűnt, nyilván elősegítette a konzulunktól kapott igazolás.

Néhány napig vártam valamilyen kínálkozó alkalomra. Ehhez hozzá is juttatott egy gyomorrontás, amely megokolta, hogy orvost hívjak. Egy Dr. Orzovensky nevű orvost választottam, aki, mint megtudtam, az orvosi kar főnöke volt a forradalom idején. (Dr. Orzenovszky Károly törzsorvos volt Görgey táborában; 1849-ben egy ideig az Újépületben raboskodott. – *A szerk.*)

Ennek az orvosnak a segítségével óvatosan utánajártam azoknak, akikhez Kossuth irányított. Kitént, hogy mindegyik ellen vádiratot adtak ki, mindegyiket kereste a rendőrség, de erről Kossuthtól nem kaptam intést.

A sok járáskelésben a csizmáim sarkai alaposan megkoptak. Választanom kellett, járjak-e tovább velük, kockáztatva, hogy az alájuk rejtett papírok előbukkannak,

vagy pedig valahol másutt dugtam el őket. Végül a papírokat és leveleket a szoba szekrényének sarkában dugtam el és a csizmákat egy esős éjszakán a folyamba vettem, mert a kivájt sarkak természetesen rögtön gyanút kelthettek volna a szállodai csizmatisztító személyzetben és ez engem egyenesen a börtönbe vihetett volna. Nem tudva, hogy a városban egy ideje kijárási tilalom volt és este 8 óra után tilos volt az utcán járni, vártam 9 óráig, amíg sötét lett, és elsétáltam a folyam partjára, ahonnan a hullámok közé dobtam a csizmákat. A veszedelmessé vált lábbelik elúsztak.

Felmentem a rakpart felsőbb szintjére, ahol éppen egy közeli pontra érkezett a folyamórség. Visszasiettem az alsó járdára, remélve, hogy még nem keltettem figyelmet. Érthető volt félelmem a letartóztatástól, mert könnyen megtalálhatták a nyomozók az elrejtett papírokat. Vártam, amíg az órség eltávozott, és visszatérve a felső szintre, elindultam a szállodám felé.

Szemerakélt az eső és nagy volt a sötétség. Amikor egy utcai lámpa fénykörébe értem, meglátott egy rakparti ór és odakiáltott: „Ki jár ott?” Nem feleltem, mintha nem hallottam volna a kérdést, és közvetlenül a lámpa alá siettem, arra gondolva, hogy ha az ór jobban szemügyre vesz, külsőm alapján láthatja, hogy idegen vagyok, így a válasz nélkül hagyott kérdést nem fogja lövés követni. Megálltam a lámpa alatt és vártam, hogy az ór odajöjjön. Nem voltam éppenséggel megrémülve, de megvalom, hogy bizony ideges voltam, amikor hozzám lépett. Kérdést tett fel, amelyet persze nem érttem, németül próbáltam úgy ahogy megértetni magam, már amennyire kollégiumi tananyagból emlékezhettem német szavakra. Ha komikusan is hangzott az összetakolt kis szöveg, talán megértette, hogy idegen vagyok itt, ich bin ein Fremden, nem járok semmi rosszban, csak a folyamat akartam éjjeli fényben látni. Német nyelvem humoros hatást tett, elnevette magát a hibák miatt. „Rendben van”, mondta, és hozzátett egy figyelmeztetést, amelyet megértettem: „Ha idegen, maradjon a lakásán.” Megneveztem a szállodámat, mire barátságosan, gesztusokkal, útbaigazított. A rendőrök nyilván nem engedtek volna utamra ilyen könnyen. Úgy látszik, hogy a katonaság, amelyhez ez az ór is tartozott, nem járt szívesen a rendőrök kezére. Az ór nevét, ha tudtam volna, szívesen megneveztem volna mint egyfajta támogatóm nevét, mert mondhatni annak bizonyult.

Szerencsésen visszaérkeztem lakásomra. Pesth-en maradtam egy hónapon át, amely alatt mindinkább ismert lettem annyi idő után a rajzolásra, mint tartózkodásom céljára már nem hivatkozhattam, és budai erődök közelében szállva meg, kémnek nézhetek. Dr. Orzovenskynek és családjának köszönhettem biztonságomat és hogy kellemes semmittevéssel tölthettem az időt, mialatt Kossuth utasításaira vártam, választ két fontos levelemre. Megírtam neki, hogy nem találom azokat, akikhez küldött, vissza akarok térni Londonban, kérek instrukciókat a helyzet újabb áttekin-tése céljából, mert a dolog úgy látszik végleg megrekedt.

Orzovensky előtt szintén feltártam a helyzetet és arra kértem, hogy nevezzen meg egy biztonságos helyet, ahol a papírokat hagyhatnám és ahol azokat egy majd helyemre lépő személy átvehetné. Orzovensky felháborodott, dühösen szidott azért, mert őt és családját, úgymond, nagy veszélynek tettem ki, hiszen a legcsekélyebb gyanú mindnyájukat börtönbe juttathatja, semmit nem akar tudni, semmit nem akar tenni érdekemben, azonnal megszünteti velem a további összeköttetést, kiáltozta.

Eddig a pillanatig alig is félttem, ritkán aggályoskodtam, kivéve az említett rakparti epizódot. Most azonban a doktor kitörése alaposan megfélemlített, mert arra gondoltam, hogy a karhatalmiak esetleges gyanújának elkerülése céljából denúnciálhat engem. Nagy csávába kerültem, a latin kiszólással szívem a torkomban lüktetett és nem voltam képes másként válaszolni, mint szájpaddásomhoz tapadó nyelvel, kapkodó suttogással.

A papírokat megsemmisítettem és a legközelebbi vonattal Bécsbe utaztam. Most már az sem ijesztett volna meg, ha a vonatom kisiklik, annyira jelentéktelen lett volna ez az előző helyzetem veszélyeihez képest. A bécsi pályaudvaron egy virsli és egy zsemle elfogyasztása után expressz vonaton hagytam el a császári tartományokat, hogy Frankfurtba érkezve végre nyugodt álomra hajthassam a fejemet.

Ekkor már, megnyugodva, oktalannak láttam a pánikot, amely Pesth-en elfogott; Dr. Orzovensky aligha árult volna el, és az okmányokat nyugodtan elhozhattam volna magammal. A magamfajta ember bátorsága nem olyan volt, mint azé, aki átlátja a veszélyt és szembenéz vele, hanem az olyan emberé, aki a még oly világos veszedelmet sem látja eléggé; igazában csak most eszméltem a helyzetre, amikor már biztonságban voltam.

Londonba érkezve Kossuthhoz siettem. Kínos jelenetre voltam elkészülve, szemrehányásokat vártam. Rá kellett mutatnom arra, hogy misszióm kudarcáért ő a felelős, mert nem tudatta velem azt, hogy olyan emberhez küld, akit már keres a rendőrség és emiatt ismeretlen helyen tartózkodik. Lehetséges, hogy azért nem voltam képes nyomára akadni, mert jelenlétem Pesth-en túlságosan ismertté vált és mert Kossuth nem informálta ügynökét arról, hogy a helyszínen vagyok, lépjen velem érintkezésbe.

Kossuth azonban csak annyit mondott, sajnálkozó hangon, hogy „három hónap veszendőbe ment”. Összeesküvésünk módozataival tehát kölcsönösen nem voltunk megelégedve. Számomra súlyos csalódás volt az, hogy igyekeztem és annak költsége nem hozott eredményt, nagyrészt az én alkalmatlanságom miatt, viszont én afőlött méltatlankodtam, hogy Kossuth anélkül küldött engem életveszélyes kirándulásra, amely megkínzatomhoz és hosszú bebörtönzéshez vezethetett volna, hogy súlyosan hiányos tájékoztatással látott el, amely magában véve már eleve lehetetlenné tette a megbízatás sikerét.

Ha Kossuth figyelmeztetett volna arra, hogy ügynöke esetleg rejtőzik, nem követtem volna el azt a nagy hibát, hogy nyíltan a címére mentem s méghozzá egy olyan kocsissal, aki valószínűleg jelentést tett rólam a rendőrségnek. Ha Kossuth legalább ezt követően értesítette volna ügynökét arról, hogy engem hol találhat — és ez minden további nélkül lehetséges volt hiszen Kossuth maga mondta nekem, hogy míg Pesth-en voltam, leveleket kapott az ügynöktől — azonnali kapcsolat jöhetett volna létre. Kossuth megjegyezte, hogy az illetőt kereshettem volna a Tigriskávéházban, ahol az az ember és barátai gyakran találkoztak. Jól tudta, hogy a városban nyüzsögtek a spiclik; aligha lett volna kívánatos, hogy olyan társaságban mutakozzam. Azt sem tudatta velem, hogy Pesth-en kijárási tilalom volt érvényben. Mintha nem is emlékezett volna arra, hogy milyen nyomatékosan és részletesen intett a kiinduláskor: mindent és mindenkit kerüljek el annak a látszatnak megóvására, hogy ártalmatlan utazó művész vagyok.

Engem érthetően elkésértett és felháborított, hogy ilyen felületesség miatt az életemmel játszottam, Kossuthot pedig érthetően az, hogy nem voltam leleményesebb.

Többé hasonló megbízatást nem kaptam tőle. Elhatároztam, hogy várok, amíg valamilyen zendülés tör ki, amellyel együttműködhettem. De az történt, hogy az osztrák kormány megtalálta a királyi koronát és tartozékait. Valaki, Kossuth szerint Szemere megtudta, hogy titkos megbízott van útban a relikvia kiáratása céljából, és személyi féltékenység, vagy bosszúvágy arra készítette, hogy elárulja a rejtekhelyet.

Később hallottam emigránsokról, hogy Kossuth túl jellemes és nem elég ügyes ahhoz, hogy sikert hozható összeesküvést szervezzen. Nem volt hajlama ilyen természetű tervezésre, vezetésre, aprólékosságra, aminő az én esetemben is megkívántott. Gyakran elhanyagolta fontos ügyek egyes részleteit; nagyvonalúsága, idealista hevülete szem elől tévesztette az emberi természet gyarlóságait. Fellengzése sok hazafiból ellenszenvet váltott ki; nem mindenkit babonázott meg személyi vonzereje és hatóképessége. A felsőbbség, amelyet katonai ügyekben vindikált magának, szakavatott katonai vezetőket idegenített el. Görgey tábornok állítólagos árulását is annak tulajdonították, hogy felismerte Kossuth alkalmatlanságát forradalom vezetésére és azt, hogy végső sikerre nem lehet számítani addig, amíg Kossuth el nem ejti megvalósíthatatlan elgondolásait. Magam is hallottam aktív résztvevőktől, hogy nagy volt az elégedetlenség a tisztikarban, mert Kossuth nem tudta megkülönböztetni az elvben kitűzöttet a gyakorlatban lehetségestől. Bár nem volt olyan önámító, mint Mazzini, makacsul bízott abban, hogy ékesszólásának rendkívüli erejével olyan hártatlan lelkesedést tud kiváltani, amely biztosítja a diadalt. Nem ébredt idejében tudatára annak, hogy attól a pillanattól fogva, amelyben az oroszok beavatkoztak, csak idő kérdése lehetett az ügy elbukása. A szlávokkal való bánásmódja is végzetes lett. A szerbek csak annyit kértek, hogy azonos színvonalra kerüljenek a magyarsággal a bécsi udvar önkényes uralma elleni harcban. Kossuth erre az igényre azzal felelt, hogy „nemzetnek képzeli magukat, holott nem különbek a rablóbandánál”, stb. Az ilyen válasz nem lehetett alkalmas megbékélésre: Kossuth ellen hangolta az egész szláv lakosságot és az orosz beavatkozást elkerülhetlenné tette. Mint Mazzini, ő is csak forradalmi erőforrás volt; adminisztráló képessége csak messzemenő tervek margójára szorítkozott, függetlenül a fennálló körülményektől és az emberi természet sajátosságaitól. Személyi varázsa nagyobb volt, mint ismereteim szerint bárkié, de elkerülhetetlen volt, hogy mint államfő kudarcot valljon.

Titkos ügynöki szerepemből kiléptem, azzal, hogy ha kiújul a magyar küzdelem Ausztria ellen, amit Kossuth belátható időn belül bekövetkezőnek vélt, úgy az eredetileg ellátni óhajtott feladatot elvállalhatom.

Később, 1853 tavaszán, Mazzini mozgalma összeomlott. Találkoztam Kossuth egyik munkatársával, akitől részleteket hallottam a kudarcról. Többek között elmondta, hogy magyar katonák, Kossuth előzetes utasításának megfelelően, nem lőttek a felkelőkre és Horvátországba mentek át.

Több, mint 30 évvel később felkerestem Kossuthot Torinóban és bemutatkoztam, mint az az egykori amerikai fiatalember, aki Magyarországra utazott az ő megbízásából, hogy a királyi korona kimenekítésében segítsek. A leghatározottabban tagadta, hogy ilyen vállalkozásra megbízást adott volna. „De hát megőriztem az ön

leveleit — mondtam — amelyeket nekem előzetesen küldött.” Erre ezt felelte: „Szeretném azokat látni.” Megígértem, hogy elküldöm neki a leveleket, ígérete ellenében, hogy visszaküldi őket. De azután meggondoltam a dolgot és csak egyet küldtem el, megcímzett válaszborítékot mellékelve. Válasz azonban soha nem érkezett. Talán csak azért akarta Kossuth megszerezni a leveleket, hogy a régi vállalkozás nyomai eltűnjenek.

(1884)

*

A fordító kiegészítő jegyzete

„Több mint 30 évvel” a leírt események után kereste fel Stillman Kossuthot Torinóban, tehát nyilván nem hamarabb, mint 1884-ben, amikor írása már meg is jelent. Kossuth ekkor legalább 82 éves volt, gyengélkedett is, talán fogyatékosan emlékezett a régi epizódra, mint bizonyíthatóan egyebekre is a hosszú és zivataros múltból. Némi szándékolatlan tiszteletlenséggel és politikai jogosultsággal elképzelhető, hogy a Watergate-skandalum egyik szereplője által feltalált s már a szótárakba is bekerült, a közéletben lépten-nyomon alkalmazott fogalomnak, a „deniability”-nek, a tervszerű „tagadhatóság”-nak egy esetével van dolgunk. Kossuth esetleg el akarta hessegetni a kirívóan dilettáns, személyileg kellemetlen s végül sikertelen vállalkozás emlékét.

Stillman-nak előnye, hogy csak mintegy 57 éves volt a leírt állítólagos összekülönbözés idején, így a pesti kaland még élénk lehetett emlékei sorában. Amerikai festőművész magyar államférfival kötött szövetkezése és tengerentúl végzett veszedelmes kísérlete nem volt mindennapi élmény. De talán az is feltételezhető, hogy beszámolóját kiszínezte a hiúság, a fiaskó tompítására irányuló igyekezet, és az előkelő folyóirattól járó tekintélyes honorárium, amelyet az egzotikus légkörű és terjedelmes kéziratért kaphatott.

Nem tudom, hogy valahol (Kossuth könyvtárat megtöltő levelezésében, Pulszky naplójában, gyakorú közelállók jegyzeteiben) van-e utalás erre a különös esetre, amelyet most már másfél évszázad leple takar.

Miskolczi Ambrus

EGY GÖRÖG KATOLIKUS PÜSPÖK RÓMAI SZÁMŰZETÉSÉBEN

(Historiográfiai széljegyzetek Inochentie Micu-Klein legújabb életrajza kapcsán)¹

Az erdélyi románok 18. századi története dráma — írta Octavian Bârlea a román görög katolikus múlt egyik legavatottabb értője.² A dráma első nagy főszereplője Inochentie Micu-Klein (1692–1768), aki életének több mint utolsó két évtizedét római száműzetésben élte le. Ennek az időszaknak szentelte Francisc Pall, a Kolozsvári Egyetem egykori tanára — miután Németországba távozott — az utóbbi évek egyik legnagyobb szabású román tárgyú monográfiáját. Az pedig külön jelentőséggel bír, hogy a munka az erdélyi szászok *Studia Transylvanica* című sorozatában jelent meg, példázva a szászok programszerűen vallott összerdélyi érdeklődését. A mű utószavában találóan hangsúlyozza Paul Philippi, az erdélyi vagy inkább már erdélyi származású németiség szász öntudatának egyik teoretikusa, és egyben kiváló teológiai gondolkodó, hogy „megértési nehézségek támadnak az értekelés terén, ha ez apodiktikus igénnyel lép fel. Bár az erdélyi viszonyok ismerője egyben tudatában van annak, hogy a szerző akkor írt a görög katolikus egyháztörténet eme szakaszáról, amikor ezt az egyházat államilag betiltották és létjogosultságának pátozát a száműzetésben kellett artikulálnia, ahol a szerző maga is él. És ennek az anyagnak a kezelése arra fogja ösztönözni a mi »Országismereti-Egyletünk« munkatársát, hogy az erdélyi történeti és tudati valóság egy darabját tudomásul vegye, saját szemléletét felülvizsgálja, éppen ama feldolgozáshoz, mely a nemzeti hagyományok párbeszédét újra lehetővé teszi és gyümölcsözővé teheti”.³ Súlyos és időszerű gondolatok ezek. Biztató és óvatos optimizmust sugalnak. De vajon igazolja ez a munka Philippi optimizmusát? Pontosabban: miként jelzi önmagunk — önmagunkon az erdélyi kérdésekkel foglalkozó tollforgatókat érte — revíziójának követelményét? Szemlénkben erre keresünk választ.

Inochentie Micu-Klein a 18. századi román történelem egyik legnagyobb alakja. Szókimondása, bátorsága és kérlelhetetlensége tette azzá. Szókimondáson azt értjük, hogy úgy tudta formába önteni a román nemzeti igényeket, mint addig senki. Ahhoz pedig bátorság kellett, hogy ne csak az erdélyi uralkodó rendekkel és a rendi kormányzattal dacoljon, hanem magával a központi hatalommal is. És ha olykor kompromisszumot is akart kötni, kérlelhetetlenül ragaszkodott fő célkitűzéseéhez. Amikor aztán látta, hogy az erdélyi és a birodalmi vezetés ellene fordul, Rómába menekült,

onnan próbálta meg érvényesíteni főpásztori hatalmát, és egyben kivívni a császárkirálynő megbocsátását, természetesen hiába, mert a lázadónak nem bocsáthattak meg, annál kevésbé, mivel politikai programját a lehető legkövetkezetesebben próbálta kivitelezni továbbra is. Ugyanakkor egész szereplése nemcsak azért nyer valamiféle tragikus színezetet, mert kihívja a sorsot, hanem azért is, mert nem mindig mérte fel pontosan az erőviszonyokat. Van valamiféle Don Quijotte-szerű vonás az ő elszánt küzdelmeiben, csak hogy ő éppen emelkedő eszmék jegyében szállt síkra, legfeljebb azok néznek a múltba, akik ma szajkóznak egy-két hasonló gondolatot, álpátosszal és habzó szájjal. Ezért nem vitás, a múlt sokszínűségének — ahhoz méltó — megelevenítése a jövőhöz szól. Francisc Pall könyve egyrészt példaértékű mű. Tényszerűsége okán, forrásaival, jövőbemutató. (Igaz, nem túl örvendetes, hogy nem egy forrásból kihagyott olyan részeket, amelyeket nem tartott lényegesnek, de ismerve a szerzőt, nem gyanakszunk a sajnálatos módon eddig eléggé bevett gyakorlatra, amelynek jegyében még román klasszikus írók összes műveinek kiadásából is jócskán kipontoznak a „szöveggondozók”). Másrészt, Francisc Pall értékelése a szívderítőnek nem nevezhető jelenben gyökerezik. Heroikus modell jellemzi a szemléletét, nyelvezete némileg visszafogott, de ha értékelésre kerül sor, alapvetően a szemléletnek megfelelő ünnepélyes frazeológia. És hogy ezt szóvátegyük, arra nemcsak Paul Philippi intése ad erkölcsi alapot, hanem történetírásunk hagyományai. Az, hogy magyar történészek talán nem egy vonatkozásban nagyobb értékkel és árnyaltabban jellemezték Micu-Klein alakját, mint román kollegáik. Igaz, a román historikusokat valamiféle pátosra kötelezte a görög katolikus egyház mostoha sorsa. Hiszen miután — a szovjet modellnek megfelelően, 1948-ban a görög katolikus egyház „újraegyesült” az ortodox görögkeletivel, az egyesítést megtagadó püspökeiket és papjait halálra kínozták, kitartó híveit pedig üldözték, amíg Ceaușescu — állítólag, és ez még kutatásra szorul — nem kezdte el zsarolni az ortodox egyházat a görög katolikus visszaállításának lehetőségével. A pátosznak is persze két oldala volt. Egyrészt kitartásra biztatott, másrészt a nemzeti mozzanat előtérbe állításával feledtette a katakombalétet. Francisc Pall is, ha elvi jellegű kijelentést tesz, akkor azt bizonygatja, hogy Micu-Klein papsága és népe jogegyenlőségéért harcolt. Mintha ezt ma bárki is kétségbe vonná. Ugyanakkor kerül minden elméletet. Feltehetően elege volt a „marxista” elvизésből, és inkább azt a módszert választotta, hogy „beszéljenek a tények”. Elméletellenes nacionalizmusa — félreértések elkerülése végett, hangsúlyozom, hogy a szót és fogalmat nem pejoratív értelemben, hanem a nemzeti alapállás szinonimájaként használom — viszont némi ellentmondásba sodorta. Hiszen elmarasztalja a központi abszolutizmussal szembeszegülő erdélyi rendi alkotmányosságot, ezt ugyanis elmaradottnak minősíti, sőt az erdélyi rendeket „időelőtti apartheid képviselői”-nek (Vertreter einer vorzeitigen Apartheid) nevezi. (41. old.) És mindezt anélkül, hogy megpróbálná jellemezni az erdélyi helyzetet, netán összehasonlítani más kelet-európai régiókkal. Ugyanakkor nagy együttérzéssel lépten-nyomon hangsúlyozza, hogy Micu-Klein püspök a románok negyedik nemzetként való elismeréséért harcolt, vagy az *adnumeratio*ért küzdött, azért tehát, hogy legalább az egyes román társadalmi kategóriák a magyar, szász és székely rendi nemzet földjén, azok megfelelő társadalmi rétegeivel hasonló jogokat élvezzenek. Az olvasó ezek után joggal teheti fel a kérdést: román negyedik nemzet esetén netán az alkotmány elma-

radottsága megszűnt volna? Az apartheid fogalmának használata pedig annyira anakronisztikus, hogy talán nem is a szerzőnek jutott eszébe, hanem azoknak, akik így akarják „vigasztalni” az erdélyi magyarságot, múltbeli példázatokkal, válaszként arra, hogy a Ceaușescu-korszak nemzetiségi politikáját apartheidként jellemezte Illyés Gyula.

Mindez nem azt jelenti, hogy Micu-Klein harcának igazát kétségbe vonjuk. És csak egyetérthetünk az első monográfus, Augustin Bunea, balázsfalvi teológiai professzor és kanonok pátoszával: Micu-Klein püspök sarkcsillaga az egyház és a nemzet szeretete volt.⁴ Ennek az erkölcsi-ideológiai elkötelezettségnek fogalmi szinten a megfelelő kifejezését Emanuel Turczynski találta meg, amikor „felekezeti nemzetiségként” jellemezte a románok és szerbek 18. századi nacionalizmusát.⁵ A magyar történetírás rendi, feudális vagy nemesi nacionalizmusként minősíti a 18. századi magyar nacionalizmust, mivel annak hordozója a nemesség, ill. annak egy része volt, és legfeljebb korszerűsíteni akarta a rendszert, de nem lebontani, új, polgári világ megteremtése érdekében.

Mindennek ellenére az apartheid komolyabb probléma, mint egy tetszetős szóvirág. Mögötte az autochtonizmus ideológiája húzódik meg. Egy mondatba sűrítve: a jövevények elnyomják az ősi föld jogos tulajdonosait, őslakóit. A jelen könyvben éppen a magyarok az elnyomók, no meg a szászok, bár ez utóbbi mozzanatot nem hangsúlyozza túl a szerző. Márpedig a római származást Micu-Klein éppen a szász alkotmánnyal való konfliktusa során vetette be érvként. Amikor ugyanis ajándékba kapott egy nagyszabedű telket, akkor a városi hatóságok tulajdonjogát a Diploma Andreanumra, II. Endre királytól kapott kiváltságaira hivatkozva utasították el, mire a püspök csak azzal válaszolhatott, hogy a románok az ősfoglalók, mivel a Daciát meghódító Trajanus legionariusainak egyenes és folytonosan ott lakó leszármazottai. Micu-Klein harcának indokoltságát aligha lehet ma megkérdőjelezni állításai valóság tartalmának firtatásával. Az eredetmítoszok funkcióit kell látnunk, akkor és most. Akkor úgy volt része az életnek, hogy legitimációs érvként mindenki élt vele. Ma már anakronizmus. Egy kulturálisan és identitástudatában jól körülhatárolódó népesség kollektív jogainak legitimációjára vagy annak kétségbe vonására miért kellene ma az autochtonizmus eszköztárából meríteni? Miért kell egy történeti munkának az anyagát az autochtonista diskurzusba beépíteni, kvázi legitimálni azt? Múlt és jelen elválaszthatatlanságát vajon csak a múlt érveinek a jelenbe hurcolásával lehet példázni? Hiszen Francisc Pall monográfiájában ez is történt, miközben elméleti jellegű kijelentések tényként vagy elméleteket igazoló tényként kerülnek bemutatásra...

Mindezt azért is jeleztem ilyen hosszan, mert lehet másképpen is eljárni. Ennek pedig az előfeltétele éppen az autochtonista szemléletből való kilépés, a legitimáció keresése helyett a múlt és jelen összefüggéseinek magyarázata, megértése. Ha mi magyarok büszkék akarunk lenni, akkor arra méltán lehetünk, hogy e téren magyar történészek járnak elől. Az 1930-as években olyan történészek tanulhatták meg a szakmát, akik a világháború utáni normalizálódó légkörben máig példaértékű munkákat mutattak fel. És az is tény, hogy akik utánuk kerültek be Clio — jól körülbasztázott — műhelyébe az ideológiai ballasztoktól következetesen igekeztek megszabadulni, és sikerrel. I. Tóth Zoltánnak *Az erdélyi román nacionalizmus első százada*

1697-1792 (Budapest, 1946) című könyve a magyar történetírás remekei közé tartozik, elsősorban szellemiségének köszönhetően. Nem mondható, hogy szerzője a dáko-román kontinuitás elméletének lett volna a híve, hiszen Anonymusról más szelvényben értekezett, és az sem mondható, hogy a román nacionalizmusnak engedélyt tett volna. A székelyek román származásának téveszméje ellen szavát is emelte. Történészekkel polemizált és nem történelmi figurákkal, vagy éppen a történelemmel. És talán a görög katolikus egyház brutális felszámolása is szerepet játszott abban, hogy román részről hosszabb kritikai elemzésnek nem vetették alá a művet, de hát az ortodoxia és a görög katolicizmus viszonyáról nem nagyon lehetett értekezni, a hitélmény pedig nem volt szalonképes téma. Ugyanakkor David Prodannak a 18. századvégi román nemzeti követelések anatómiáját nyújtó alapműve sokban felel I. Tóth Zoltán kérdésfeltevéseire, különösen a második bővített kiadás, amely máig az erdélyi román nemzeti mozgalom legteljesebb és legkörültekintőbb életrajza.⁶ (Az egy másik, és fájó kérdés, hogy a mű három kiadása azt is példázza, hogy a nacionalizmus elemzésétől, a polgári nacionalizmus megértésétől miként lehet eljutni a populista nacionalizmus igeneléséig.)⁷) A továbbiakban néhány mindhárom műben, azaz Francisc Pall, I. Tóth Zoltán és David Prodan munkájában felvetett közös kérdés eltérő értékelésével próbálom érzékeltetni a Micu-Klein-kutatás súlyát és horderejét.

Szemlémet a hiány szóvátételével kezdem. Hiányzik ugyanis Francisc Pall és I. Tóth Zoltán művéből a reformáció mint előzmény bemutatása. Persze jogos a kérdés, hogy minek a sok előzmény, és különben is a görögkeleti ortodoxia és aztán a görög katolicizmus a reformációt élesen és határozottan elutasította, sőt vele szemben artikulálta önmagát — mint ezt Prodan oly kategorikusan jelezte, habár nem titkolta azt sem, hogy a reformáció ösztönzött a román nyelv bevezetésére.⁸ Az érem másik oldala, hogy a reformáció és az ortodoxia viszonyát nemcsak a kemény szembenállás jellemezte. Nemcsak az, hogy a reformátorok rá akarták erőltetni hittételeiket a románokra, ki akarták szorítani rítusaikat és mindazt, amit babonának neveztek, és erre — Prodan kifejezésével — igazi „népi fanatizmus” volt a válasz. Hiszen a másvilági üdvösség ígértét vette el a reformáció, például azzal, hogy tiltani akarta a temetési szertartásokon a tyúk átnyújtását a sírhant fölött, márpedig ez a rítus azt biztosította hordozói hite szerint, hogy a tyúk a másvilágra vezető ösvényt tisztogatja a holt lelke előtt. Ugyanakkor egyes kálvinista hittételeket a román papság egy része elfogadott, és azok jegyében tevékenykedett. Sőt: a zsarnokságról és az uralkodói méltányosságról, valamint a románság népi-nemzeti megosztottságáról és egységéről is a reformáció vonzásában alakított ki tisztább képet.⁹ Csak egyet lehet érteni I. Tóth Zoltán ama következtetésével, hogy Erdély „kultúrталaja”, Erdély „európai művelődésének talaja” oly élenjáró szerepet biztosított a román nemzeti eszme fejlődésében az erdélyi román értelmiségieknek. Így „nem véletlen, hogy Erdélyből nőtt ki az egyetemes román nacionalizmus szintézisének elve. Erre a lehetőségre a románokat Erdély magyar és szász művelődése nevelte rá”.¹⁰ És ebben játszott, még nem eléggé értékelt szerepet a reformáció. Fogékonyabbá tette a papságot az iránt, hogy jobban keresse a paraszti létformából való kitörésre vezető utakat, ha kell: hitelveinek módosítása árán. Még vizsgálatra szorul az a benyomásunk, hogy a katolicizmus ott volt eredményesebb, ahol már a románok, főleg nemesek, nemesparasztko-

rábban már a reformáció vonzásába kerültek. Mindenesetre amikor Erdély a Habsburg Birodalom keretei közé került, a birodalom-építő katolikusok tanultak a tömeges reformáció kudarcából, amikor azt is megtették, amit a reformáció nem tett meg: nemcsak egyéni, hanem tömeges privilegizáltságot ígértek az áttérteknek, és nem nyúltak az egyházi életnek — a falu hétköznapjaiban népi hiedelmekkel átszótt — rítusához. Beérték azzal, hogy a görögkeleti ortodoxiáról a katolicizmusra áttérő papság elfogadott néhány katolikus hitelt, pontosabban azt, hogy van purgatórium, a Szentlélek a Fiútól is származik, szentáldozáskor Krisztus teste kovásztalan kenyérben ölt testet és a római pápa az egyház látható feje. Így elérték céljukat, a Habsburg-birodalom egységének biztosításában oly nagy szerepet játszó katolikus egyház megerősítését. A románságot, ill. annak egy részét pedig leválasztották az ortodoxiáról, és így bennük a protestáns rendekkel szemben is komoly szövetségést nyertek. A szász és magyar művelődés „nevelő” szerepe a 17. század végétől harcban és szembenállásban érvényesült, a Habsburg-birodalom bonyolult erőviszonyai közepette.

További kérdésünk az, hogy a románok minek tekintették az egyházi uniót. I. Tóth Zoltán szerint csak eszköznek. Francisc Pall is hasonlóképpen arról szól, hogy a románok csak a vallási unió révén tudhatták érvényesíteni társadalmi-politikai és nemzeti követeléseiket, s javítani általános helyzetüket. Ugyanakkor nem megy el olyan messzire, mint I. Tóth Zoltán, aki szerint Micu-Klein számára „a katolicizmus itt nem cél, nem érdek nélkül, meggyőződésből szolgált ideál, hanem csak eszköz, melynek rendeltetése a román népet jogokhoz és jobb életlehetőségekhez juttatni”.¹¹ Ezt erősíti meg Keith Hitchins, a román nemzeti mozgalom egyik legavatottabb kutatója, amikor úgy véli, hogy Micu-Klein „sohasem volt az unió őszinte előmozdítója....Az egész nép jóléte érdekelt. Az unitusok jogaiért harcot úgy is értelmezhetjük, hogy lényegében nem más mint ama hagyományok folytatása, amelyeket ifjukurában ismert meg, szülőfalujában Erdély déli részein, ahol a román parasztok évszázadokon keresztül harcoltak jogaikért és külön identitásukért a királyföldi szász hatóságok állandó visszaélései ellen.”¹² Innen már csak egy lépés, ha Micu-Klein püspököt Machiavellinek minősítjük. Francisc Pall monográfiája ezt nem teszi, de nem próbálja meg határozottan módosítani azt a véleményt, amely a nemzeti mozzanatot a vallási elé állítja. Az általa közölt források viszont Bunea jellemzését erősítik meg, amely mellett pedig egyfajta ki nem mondott lekezeléssel mennek el a történészek. Igaz, Micu-Klein lelki arcát, és talán vallásosságát, akkor ismerhetjük majd meg közelebbről, ha végre közzéteszik latin klasszikus íróktól gyűjtött idézetgyűjteményét, és azok általa adott rövid magyarázatát. És nem egyszerűen a harcos — mint maga lépten-nyomon hangsúlyozta -, a nyájáért küzdő püspöknek róható fel, hogy vallásos meggyőződésének jellegét még igazán mély elemzésnek nem vetették alá. Elfogadták katolikus és protestáns ellenfeleinek ama vádját, hogy az egyházi unió számára csak taktikai lépés volt.

Micu-Klein hitéletéről mindenekelőtt politikai szerepvállalása terelte el a figyelmet. De még az is, hogy keveset tudunk a közegről, amelyben élt. I. Tóth Zoltán kifejezetten magányos hősnek látta, annyira kimagaslott kortársai közül. „A román nemzeti ideológia Erdélyben hamarabb született meg, mint maga a román nemzet. Klein Ince nagy egyedülvaló volt, megfelelő baráti környezet és társadalmi háttér

támogatása nélkül. A nemzetet öntudatos emberek jelentik s ezek egyelőre hiányoznak.” Így „Klein példája tanulságosan mutatta meg, hogy a politikai adottság és a nemzeti mítosz miként szülhetnek együttesen politikai követeléseket egy erős férfiú tehetségén keresztül”. De „hangsúlyozandó: ez a román nemzetiség egyelőre teljes egészében az ő egyéni vívmánya és szellemi birtoka”.¹³ David Prodan, miután kiemelte Micu-Klein érdemeit, nem minden polémikus él nélkül hangsúlyozta, hogy a román „harc egyáltalán nem külső hatások vagy belső tudományos élmények folyománya. Az erdélyi román nép igényeiből fakadt, genezise már maga fejlődési folyamat, ennek keretei között bontakozik ki. Megfordítva, Inochentie Micu programja kijelöli a történettudomány jövőbeni feladatait”...¹⁴ És — természetesen — nemcsak azokat. Hiszen az az érve, hogy a románok Erdély legszámosabb népe, és számbeli arányuknak, valamint annak a ténynek megfelelően, hogy ők adóznak, részesedniük kell a hatalomban, az erdélyi román nemzeti mozgalom olyan érve, amelyet még aztán száz év múlva is forgatnak. Alighanem azonban maga Micu-Klein püspök is éppen nagyszabású egyéniségéből következően, úgy szötte politikájának szálait, hogy elfedte saját közegét és környezetét. Hiszen törvényszerű, hogy egy óriás mellett mindenki kisebbnek látszik. Ugyanakkor mint egyházfőnek pásztori küldetéstudata volt, és rangjából következően az élre tört. (Mint később a pápának írta, a püspökséget „isteni könyörületesség, a klérus törvénye és népének választása, a területiális fejedelem jóváhagyása és a Szentszék megerősítése folytán” vállalta, és tartja magát ahhoz, hogy „a püspökök ne hagyják el — úgy zsoldosok módjára — a nyájukat”).¹⁵ Küldetéstudatában pedig csak erősíthette, hogy az uralkodónak köszönhetően, résztvehetett az országgyűlésen.

1744-ben, amikor a diétán a rendek és a püspök szembekerültek a konfliktust váratlan, ám korántsem meglepő fejlemény mérgecsütötte és döntötte el. Egy boszniai szerb származású szerzetes, Visarion Sarai a Bánság felől Erdélybe jövén, tolmács útján prédikálva kirobbantotta — I. Tóth Zoltán találó kifejezésével — az „ortodoxia szabadságharcát”. Ha az egyszerű szerzetes teológiai műveltségét tekintjük, aligha vehette fel a versenyt Micu-Kleinnel, de hite lángolt. Amikor a görög katolikus püspök jelenlétében kihallgatták, Isten küldöttének vallotta magát, a teológiai kérdésekre azzal válaszolt, hogy azt egyedül Ő tudja, Ő neki csak annyit mondott „aki ígémet szolgálja, üdvözülni”, és azt „a tant prédikáltam, hogy adassék meg Istennek, ami Istené, és a császárnak, ami az övé, hogy az emberek üdvözülhessenek”.¹⁶ Ezzel szemben, amikor a püspököt felelősségre vonták, hogy a falvak népe miért fordult szembe az unióval, akkor csak azt hozta fel, „hogy a román nép (gens Valachica) privilégiumait nem tartják be, és a pópák tudatlanok (simplicitas Poparum)”.¹⁷ Igaz, a püspök egyre merészebben játszott a tűzzel.

Az talán nem igaz, hogy Micu-Klein az ortodoxiára való áttéréssel fenyegette a rendeket, amelyek követeléseit többek között azzal hátrították el, hogy az unió nem őszinte, a papok csak nyereség reményében tértek át a görög katolikus vallásra, a nép pedig a maga „babonáiban” éli életét. Viszont az unió megingásáért a rendekre akarta hátrítani a felelősséget. 1744-ben a rendek törvényhozó tevékenységének és a központi hatalom készülő lépéseinek ellensúlyozására színódust hirdetett, ahova Bécs legnagyobb elégedetlenségére világi elemeket is felvonultatott. Ez a testület pedig már nem riadt vissza a fenyegetőzéstől: ha nem ismerik el követeléseiket, lemond-

danak az unióról. És a püspöki vikárius, Nicolae de Balomir aztán néhány év múlva le is mondott, Havasalelvére menekült. Maradt viszont a nép által üldözött, nemegyszer alaposan megalázott, megvert papság. 1748-ban ennek képviselői már öntudatosan követelik a román nemzet elismerését, és románok nemesítését. I. Tóth Zoltán egész előadása tulajdonképpen Prodan kijelentése mellett szól. És emellett szól Francisc Pall forrásközlése és annak tényszerű ismertetése. Azt viszont I. Tóth Zoltán mutatta be, és talán máig a legrészletesebben, hogy a század közepén megjelent az a nemzedék, amely a katolikus hitelménynek adott hangot, és a Rómához való visszatérés ideológiáját is kidolgozta.

Közben azonban mintha Micu-Klein püspök magatartása is változott volna, vagy inkább annak más jegyei kerültek előtérbe. Honvágy gyötörte, olyan szubjektív érzésekről adott számot, melyekről addig nem vallott levélben. 1756-ban így írt vikáriusának: „Nem tudom, mely vonzeróval hat ránk a szülőföld és nem engedi, hogy elfelejtsük. Napjaim fogyatkoznak, és azt kívánom, ha lelkem megválk a testtől, a ti alázatos könyörgéseitek és szentmisétek ajánlják az Úrnak, és csontjaim Balázsfalva szent monostorában várják az általános feltámadást.”¹⁸ Hitkérdésekkel — úgy látszik — nem foglalkozott. De katolicizmusa más színben tűnt fel: mert — írja I. Tóth Zoltán — „egy bizonyos, a római környezet, a bécsi szorultság friss emlékei, furcsa száműzetése a legélénkebben kidomborították annak lehetetlenségé, hogy a katolicizmussal valaha is szembehelyezkedjék. Ha meg volt benne az ortodoxiával való kacérkodás politikai fogása, ez mint a lehelet elpárolgott, és a római Klein jóval katolikusabb színben tűnik fel, mint a balázsfalvi.”¹⁹ Annál is inkább, mert a pápa, aki egyébként visszavonulásra igyekezett rábírní, hathatott volna egyedül Mária Teréziára annak érdekében, hogy visszatérhessen szülőföldjére. Ugyanakkor Rómában írta a száműzött püspök legvérmesebb kirohanásait a jezsuiták ellen, miután mindenképpen el akarta távolíttatni a görög katolikus püspökség mellé kirendelt jezsuita teológust, aki mint valami ideológiai komisszár figyelte és némileg ellenőrizte azt, ami ott folyik. És ami még fontosabb mozzanat, annyira, hogy életének leírói nem is emlegetik, bár a forrásokban szemet szűrő: Micu-Klein püspök már nemcsak a Bibliából merített idézetekkel legitimálta hatalmát és eljárását, hanem a *Tripartitum*-ból és még a románokra oly sok sérelmes kitéltelt is tartalmazó erdélyi törvénykönyvből az *Approbaták*ból is merített. Méghozzá a pápai főhatalom döntéseinek igazságosságát vonta kétségbe. Amikor például megtudta, hogy a munkácsi püspököt Balázsfalva ellenőrzésére akarják kirendelni és őt püspökségétől megfosztani, akkor arról írt vikáriusának, hogy Magyarországon nemest jogaitól megfosztani nem lehet, a király eskü terhe alatt köteles a törvényt tisztelni, a pápa Magyarország törvényeit nem sértheti, ő nem Ausztria és nem „az erdélyi latinok”, (értsd: római katolikusok püspöke). „Ez a római fogság mind az egész oláh nemzetet (natio Valachica), mind Magyarországot sérti, sőt a népjogot (jus gentium) is.”²⁰ Érvelésében a magyarországi jogra való hivatkozás azért fordulat, mert korábban a rendiségen kívüli jogforrásokra hivatkozott. Így az 1701-i ún. II. Diploma Leopoldinumra, amelyben az uralkodó kilátásba helyezte az áttérők privilegizálását. Egész erdélyi harcának ez a rendek által el nem ismert uralkodói rendelet volt és lehetett csak a jogalapja. Az erdélyi közjogban legfeljebb románokat sújtó törvényeket találhatott volna, amelyeket jelentős részben megtorlásként hoztak, miután Mihai Viteazul havaselvi vajda császári

helytartóként elfoglalta Erdély trónját.²¹ És nyilván azt is felmérte, hogy a rendi jogban ellenfelei járatosabbak, így hát elkerülte az ingoványos területet.

De hát milyen is volt ennek a harcnak a jellege? A dolog megítélésében a történelem megértése, a nemzeti hiúság vagy éppen nemzeti érdekvédelem, a bolsevik párt rövid története által kikényszerített osztályozási kényszer egyaránt, de — természetesen — eltérő súllyal szerepet játszott, ill. érezhető a jelenlétük, ha nem másban, akkor abban, ahogy a — guszthus és hely hiányában a továbbiakban nem jelzett — primitív aktualizáló szempontok felvetésének lehetőségét is elhárítják. I. Tóth Zoltán klasszikus érvennyel fejtette ki, hogy „a román politikai fejlődés vonala a rendiséghez igyekezett volna hozzásimulni. Klein legfőbb politikai célkitűzése a románság negyedik nemzetté emelése volt. Ezért nem beszélhetünk Klein rendiségellenességéről, hiszen ennek éppen a fordítottja igaz; nem a rendiségnek, hanem az uralkodó rendeknek volt az ellensége”.²² Hasonló következtetésre jutott David Prodan is, amikor azt hangsúlyozta, hogy Micu-Klein célja „felső réteg elismertetése vagy kialakítása”.²³ Ugyanakkor ezt a harcot átszövi a tömegek érdekképviseletének és mozgósításának — jobb szó híján — „protomodern” vonása. A püspök a paraszti érdekekért is szót emelt, kérte a jobbágyok robotjának csökkentését is. Hivatkozott a természetjogra is. A nagy kihívás ennek az érvelésnek és magatartásnak értékelése volt. I. Tóth Zoltán valamiféle rugalmas kategóriarendszert dolgozott ki a társadalmi közösségek tudati állapotának jellemzésére. Népi ösztön, népi öntudat és nemzeti vagy nemzetiségi öntudat egymásra épülő fokozatai a nemzeti, ill. nemzetiségi fejlődésnek. Így az ő Micu-Klein alakja egyszerre lett a messze előre mutató korszerűség és a hagyomány hordozója. A nemzetiség szó használata is erre utal. Márpedig ez csak az 1830-as években született, összefonódva a kor ideológiai töltésű anyanyelv-kultuszával, s a 18. század derekán, Herder fellépése előtt még így nem jelentkezhetett. Kérdés tehát, hogy mennyire indokolt és zavaró egy ilyen valóban „modern” és mindenképpen későbbi fogalom használata olyan jelenségre, mely előzménynek, igaz szerves előzménynek tekinthető. Amikor Micu-Klein hozzászámítja a román natiohoz a nemes románokat is, akkor ez I. Tóth Zoltán szerint „a rendi natiofogalom megtermékenyítése a népi nemzetfogalom által. A rendi és a népi elem egybeolvadását figyelhetjük meg”. Már-már a reformkori magyar érdekegyesítő politika előképének tekintjük ezt, ha nem figyelmeztetne maga a szerző: „Klein fogalma az egységes erdélyi román nemzetiségről alapjában véve nem sok újat tartalmaz. Az ortodoxiában kifejeződő és a román etnikumban gyökerező primitív egységérzés, kihasználva a kelet-európai nagy ortodox internacionáléból a vallási unió által, Bécs érdeklődése és pártfogása révén politikai tényezővé növekedvén, a három erdélyi bevett politikai nemzet rendszeréhez negyedik bevett nemzetként kívánna hozzásimulni... Ha Klein politikai reménysei teljesülnek, akkor Erdély egy rendi külsejű, de ortodox szellemű, tehát balkáni-bizánci jellegű nemzettel szaporodott volna.” Ezzel szemben pedig ott álltak „a végeredményben mégiscsak nyugati műveltségű bevett natioók”.²⁴ Képviselői „nem ismerték a püspök lelkében lefolyt nemzeti élményt”.²⁵ De nem volt igaza a románoknak, amikor nemzeti gyűlöletből fakadónak — *ex odio nationis* — vélték az elutasító magatartást. „A rendek ellenszenvének a románság iránt nem valamely alacsony nemzetiségi gyűlölet volt az oka, hanem könnyen érthető természetes idegenkedés egy náluk sokkal alacsonyabb műveltségű és amellelt

merőben más szellemű, megjelenésű, felépítésű, erkölcsű bevándorolt néppel szemben....Az erdélyi tájkép a magyarság és szászság műve volt, csak természetes, hogy sajátjának és elidegeníthetetlennek tekintette, megvédésére pedig alakatának erre legalkalmasabb jelenségét, a rendiséget minden erővel latba vetette.” Az életformák és életszintek különbsége, valamint a másik félről kialakított kép miatt „társadalmilag képtelenség lett volna a románságot negyedik nemzetté befogadni” — fejtette ki I. Tóth Zoltán a románok elmaradottságáról szóló magyar kép rekonstrukciójával.²⁶ És mindezt kiegészíti az ortodoxia aktív unióellenességének olyatén való értékelése, hogy „a mindennapi élet ezernyi ösztönös és szabályos mozzanatában egy szervesen működő és lélegző életforma egésze tiltakozott a tőle nem részleteiben, hanem lényegében más és idegen életforma ellen. Kelet lelke szállt szembe Nyugat szellemiségével”.²⁷

Az érem másik oldala, hogy a románság vezető rétege is eljutott arra a fejlődési fokra, hogy az lett volna a társadalmi képtelenség, ha nem próbálja politikai eszközökkel kiharcolni helyét a rendi szerkezetben. 1748-ban már „nem a régi teljes egészében a kelet-európai internacionáléhoz tartozó emberek, hanem egy igényeiben nyugati műveltségű és vágyaiban rendi kiváltságra törő nemzedék tagjai” szóltak. Immár „a népből kiválva, de tőle teljesen el nem szakadva ... keresnek igényjogosultságot a nép nevében a román rendi nemzet számára”. Az a bizonyos „apartheid” így kitermelte azt a román nemzeti küzdelmet, amely a modern nemzeti mozgalom szerves előkészítője lett. Ezek után érdekes, de érthető, hogy a Ceaușescu-korszak protochronistái, akik azt bizonygatták, hogy „a román tér”-en belül minden európai jelenség idő előtt jelentkezett, nem hengegtek Micu-Klein püspökkel, miközben az 1784-i parasztfelkelést forradalomná minősítették át, a francia forradalom előképét varázsolva elő.²⁸ Megvédték az egyházi uniót, jelezve annak pozitív következményeit. De a védelmet nem vitték túlzásba. Micu-Klein pedig a bolsevik liturgikus szemléletnek megfelelően elmarasztaltatott, mert — úgymond — későn fordult a néphez stb.²⁹ David Prodan előadása az 1960-as évek Magyarországnak lassan alkonyuló nemzetellenes, Románianak pedig már gyorsan bontakozó nacionálkommunista légkörében józan pragmatizmusával jelentett új perspektívát. A nemzeti mozgalmat természetes létformaként írta le. És ha nem is igyekezett olyan mélyen megérteni a magyar felet, mint I. Tóth Zoltán a románt, de igyekezett azt emberközelbe hozni. Igaz jóval nagyobb mértékben azonosult már a román szereplőkkel, mint 1948-ban. Az etnicitásában megragadott absztrakt nép nagyobb szerephez jutott. De így is műve I. Tóth Zoltán könyvének méltó és tanulságos párja. Példamutató volt, hogy kérdezett is, nemcsak válaszolt. És a ténykérdések mögött a fogalmi szinten új perspektívákat nyitó mozzanatok húzódnak meg. Például az a körülmény, hogy nem ismerjük eléggé, milyen volt a nép magatartása Micu-Klein programjával szemben, komoly következményekkel jár. Hiszen már eleve megkérdőjelezi azt, hogy az uniót csupán felületi máznak tekintsük, netán a román nép mesterséges és végzetes megosztásának, mint ezt az ortodox egyháztörténet vallja, bár elismeri Micu-Klein nemzeti érdemeit.³⁰ D. Prodan ugyanakkor — azt lehet mondani — a román történelem egységét felszabdalo nacionálkommunista monológgal szemben érzékeltetni tudta a sokszínűség egységét, amikor azt mutatta be, hogy a románok küzdelmei két szinten bontakoztak, népi és értelmiségi szinten, hogy 1848-ban találkozzanak.

A nemzetcentrikus szemléletek hordozói azonban egy ponton túl érzéketlenné válnak mások érveivel szemben. Az *Erdély története* című gyűjteményes munkára David Prodan korábbi, ám primitív gyűlölködéstől addig mentesen kifejezésre juttatott ellenérzéseit vetítette rá, elemző bírálat helyett gyanakvó gyűlölködéssel válaszolva arra, amit inkább kiértékel, mint kiolvasott, míg korábbi kritikái írása Szekfű Gyula *Magyar történetének* egyes részéről csak okulására szolgálhatott (volna) magyar történészeknek.³¹ A józan ítélkezés annak adatott meg, aki nem lépett ki a múlt — levéltári anyag kínálta — életközelségéből. Trócsányi Zsolt, aki pályáját a reformkor és 1848-49 kutatásával kezdte, majd a fejedelmi korban mélyedt el, 50-es éveit az erdélyi 18. század kutatásának szentelte, egyre inkább életszerű képet tudott adni Micu-Klein politikai küzdelmeiről. Az *Erdély történetében* úgy értékelte az 1744-i zsinatot, hogy „ez már valóban nemzeti gyűlés, s az egyetlen ilyen román gyűlés 1848 (Balázsfalva) előtt. Maga a gyűlés összetétele is messze előre mutat, még inkább a püspököknek az a kérdése: minthogy a megerősített I. Lipót kori kiváltságlevelek (amelyek közjogi alapul szolgálnak programjához) a népre is vonatkoznak, meg kell-e kérdezni a népet arról, hogy várhatnak-e tőle a harcban segítséget s miképpen? Ez már egyenesen plebiscitum volna, megint csak a távoli jövő előképe; ide azonban már senki sem meri követni a század legnagyobb erdélyi románját”.³² A feltételes mód szerencsésen enyhíti a valamennyiünkbe beidegződött előfutár-komplexust, amelynek jegyében a múlt hőseit akkor értékeljük pozitívan, ha „megelőzték” korukat, a jelenben pedig a hagyományhűséget dicsérik. Az emlékezetidőző történetírás anakronisztikus Klein-kultuszának groteszk jellegét talán az érzékelteti, hogy mennyire furcsa lenne, ha II. Rákóczi Ferencben a demokrácia előfutárát ünneplnék, akinek eszméi ma értek be... A jól sikerült diagnózis jellemzi viszont Trócsányi Zsolt utolsó nagyszabású monográfiájának Micu-Klein képét. Sikerült ugyanis az ellentmondásos mozzanatokat egységes képbe illeszteni, az egykori és az utólagos fejlemények közötti összefüggések anakronizmustól mentes jelzésével. Amikor a szerző Erdélynek a Habsburg Birodalomba való beillesztését és illeszkedését minden oldalról alaposan megvizsgálja és leírja (1690-től 1740-ig), arra a következtetésre jut, hogy már az 1730-as években a püspök szerepében jelen van „a legtöbb elűtő (vagy ellentmondásos) vonás: az ellenreformációs irányzathoz való *kapcsolódás* és a *saját politikai létre való igény* — és egyben a politikai entitáshoz alkalmas építőelemek *keresése*, kirekesztettség és privilegizáltság nyomasztó és lendítő kettőssége, a *beilleszkedés* lehetetlensége és lehetőségei (sőt erőteljes akarása), a birodalmi elithez való fogódzás keresése — s egyben részint tudomásul nem vétele annak, hogy ezzel más erők útját keresztezheti (akik ezt nem tűrik szó nélkül), másrészt annak kellő fel nem ismerése, hogy az ilyen szövetkezésben a gyengébb fizet nagyobb árat. Mindazok az össze nem illő (vagy ellentmondásos) elemek tehát, amelyeket a rá (méltán) visszatekintő román nemzeti mozgalom (legalábbis el nem avult vagy nem kifejezetten személyhez kötött elemeit) hurcolni fog magával mint örökséget — ugyanúgy, ahogy programjának vallja eszmekörének (esetleg már kialakulásukkor nem helytálló) alapvonásait is.”³³

Ezzel összehasonlító szemlélnk végére értünk. És némi sajnálkozással jelezhetjük, hogy Francisc Pall kívül maradt a vitákon. Nincs jogunk számonkérni, hogy miért nem foglalt állást a vitás kérdésekben, és miért választotta a püspök küzdelmeinek

tényszerű leírását. Legfeljebb sajnálkozhatunk. De mintha valami hiányérzet vezetne volna tollát, a könyvet lezáró — megemlékező-teleologikus végső értékelő — összefoglalásba azt is beleszötte, hogy bár Micu-Klein célja jogos és igaz volt, „harcában az eszközök és az időpontok megválasztásában, valamint a lehetőségek megítélésében, úgy látjuk, hibákat is elkövetett, bizonyos személyes fogyatékoságok miatt, mint túl nagy lobbanékonyága, heves vérmérséklete, ami őt nemegyszer meggondolatlan tettekre ösztönözte, erőltetett — ellentmondásos vagy olykor teljességgel megalapozatlan — kijelentésekre”. Mivel ezekről Francisc Pall előadása során nem ejtett szót, az olvasóra bízta, hogy ítélje meg, mi az ellentmondásos és megalapozatlan... A kritikai szemlélet és értelmezés elmaradása azonban több negatívummal mint pozitívummal járhat. Példa erre a népszerűsítés.

Abban az esztendőben, amikor az erdélyi szászok monográfia-sorozatának megjelent eme 19. kötete, látott napvilágot nálunk egy „dokumentumregény”. Címe: *Történészek a kereszten avagy az áldozatok bosszúja – regény a román történelemhamisításról*. Szerzője Kocsis István, aki drámai keretbe helyezte el azt az ötletet, hogy az igazság kimondására vágyó román történészek megírják az őszinte román történelmet, abból részleteket olvasnak fel, és egymásközt, valamint szellemi ellenfeikkel megvitatják, hogy aztán melodramatikus lövöldözéssel és — természetesen — halállal érjen véget a dolog. Azzal, hogy ilyen összefoglaló román történelemre szükség van, és hogy ezt maguknak a közvetlenül érdekelt feleknek kell elvégeznie, csak egyetérthetünk. (Az is tény, hogy mi magyarok is sokat tanulhatnánk, ha román történészek felülvizsgálnák múltjukat, mivelhogy ez nálunk sem történt meg. Igaz, ahol nagy disznóságok történtek, ott ilyesmire nem kerülhet sor, ahol pedig csak kicsik, ott nem igazán érdekes a cinkelt kártyák kitergetése. Ugyanakkor, a román történetírást nem annyira az elmúlt negyven év kötelezné erre, mint inkább az, hogy olyan mártírjai vannak mint Nicolae Iorga, akit a vasgárdisták vertek agyon, és Gheorghe I. Brătianu, aki a kommunista börtönvilág áldozata lett.) De visszatérve Kocsis István írásához, ez a történész számára regény, a regényre vágyó olvasó számára történelem, szigorú román kritikusai szemmel pedig „hamisítások hamisítványa”. És ezt éppen a száműzött püspök szerepeltetése példázza. Az őszinte és igaz történelemben úgy jelenik meg Micu-Klein mint valami nagy összeesküvő. Ő és tanítványai „minden bizounyal igen rossz lelkiismerettel fosztották meg a román népet valódi őstörténetétől”...és „lelkiismeretüket azzal is nyugtatgathatták, hogy aki vallást cserél politikai okokból, az őstörténetet is cserélhet — ugyancsak politikából”. Elfeledtetik ugyanis a balkáni származás emlékét, hogy az erdélyi közjogi harcokban az őshonosi jogra hivatkozhatnak stb. A „kézirat” és vitája — a regényben — valamiféle pártülésre emlékeztet, hangoskodnak a propagandista-hamisítók, és igyekeznek belefojtani a szót az igazság bajnokaiba. Az előzőek — érthető módon — életszerű figurák, az utóbbiak már kevésbé, még akkor is, ha hosszan recitálnak I. Tóth Zoltán és Trócsányi Zsolt munkáiból. Messze vezetne azon eltűnődni, hogy mennyire van vagy nincs igaza Kocsis Istvánnak, amikor úgy véli, hogy román történész hősei „olyanok, amilyenek nagyon szeretnének lenni a román historikusok. És amilyenek — néha — négyyszemközti beszélgetéseken”.³⁴ Egyébként furcsának tartom, hogy regény hősei nem nagyon emlegették David Prodan könyvét, amelyet mindenki nagyra tart. És nem tartom szerencsésnek nagy történeti figurák aktualizáló bepiszkítását; egyéb-

ként magyar történeti alakokról, elejtett megjegyzéseiből is könnyen össze lehet hozni naiv lelkeknek kielégülést nyújtó piszkolódó katyvaszt. Mégis az ilyen munkáknak komoly funkciója is van.

A népszerűsítés amolyan görbe tükör, amelyben a történetírás önmagát szemlélheti. A magyar és a román egyaránt. A népszerűsítő írások ugyanakkor arra figyelmeztetnek, hogy a történetírásban miről esik túl sok szó, vagy éppen túl kevés. Például a magyarellenes regényíró, Francisc Păcurariu vaskos „elmélkedése a Kárpát-Duna-medence népeinek sorsáról”, hogy őt magát idézzük, minden képmutatása ellenére felhívta a figyelmet arra, hogy Erdély soknemzetiségű jellegű, miközben „a román tér” jó néhány történésze ezt igyekezett gondosan elfelejtteni. (Az egy másik kérdés, hogy a magyar részről talán túl felértékelték színvonalas recenzióban a színvonalatlan csúsztatásokban oly gazdag könyvet.)³⁵ Hiányra figyelmeztet az író Kocsis István is. Amikor a román történelemhamisításról értekezik, egyben arra emlékeztet, hogy a román történetírásról még kevés tanulmány készült, mármint napipolitikai célzatosságtól mentes, forrásszerűen megragadható mozzanatok nem elhallgató munka. Micu-Klein kvázi-pártideológusként való szerepeltetése említett regényében a történetírás adósságaira és kötelességeire figyelmeztet. Igaz, I. Tóth Zoltán hátsó gondolatoktól mentesen utalt a püspök lelki élményére, amikor a római származás tézisént kidolgozta, de — mint jeleztük — senki sem elemezte a püspök belső lelki-szellemi arculatát. Az pedig a román monolit szemlélet átsugárzása, amikor Kocsis István szerint „az az érdekes, hogy Micu-Klein görög katolikus püspök úgy folytatott közjogi küzdelmet a románság negyedik rendi nemzetként való elismeréséért, hogy nem ismerte a magyar közjogot”. Láttuk, a forrásokban, ennek is az ellenkezőjét. Igaz, a román történetírásban nem értelmezik ezt a mozzanatot.

De nemcsak annak hiányát tenném szóvá, hogy Inochentie Micu-Klein alakját a román történetírásban oly gyakran kiszakítják az erdélyi élet összefüggéseiből, a rendiségben és hordozóiban csak románellenes tényezőket láttatva. Micu-Klein valóságosságának tartalmát is a politikumra egyszerűsítették. És itt nemcsak egy történeti személyiségről van szó, hanem egy rendkívüli helyzetben levő egyházzól. Akarva-nem akarva az erdélyi görög katolikus egyház kettős lojalitással élt. Kelethez és Nyugathoz egyaránt kötődött. Amikor Micu-Klein azt hangsúlyozta, hogy a keleti egyházakat nem lehet jogaiktól megfosztani, akkor nemcsak hatalmi megfontolások vezették, hanem hűsége egyháza keleti identitásához is. Aligha csak formális mozzanat a rítus közössége, hiszen az a hit és hitélmény fontos összetevője. Hogy a népi vallásosságba nem akart belenyúlni, inkább realitásérzékre vall. Pásztorja és nem farkasa volt a nyájnak. A sajátos köztes helyzet, az alulról és felülről egyaránt érvényesülő és elmentés erejű nyomás az erdélyi görög katolikusokat fogékonyra tette az ortodoxiával való olyan egyházi együttműködés iránt, amely az ökumenizmus felé mutatott. A század végén azok, akik Micu-Klein püspök követőinek is vallották magukat, egyesülni is szerettek volna az ortodoxokkal, immár erőszaktól mentesen, tárgyalások útján, igaz: alapvetően nemzeti érdekvédelmi alapon, és nem pusztán hitelvek kibékítésével.³⁶ A kérdés: lesz-e ennek a dialógusnak folytatása, immár a modern ökumenizmus felé? Inochentie Micu-Klein nemzeti szenvedélyektől mentes életrajza már a pozitív válasz része volna.

Soha nem volt időszerűbb Teleki Domokos 1863-i figyelmeztetése, amellyel a románok 18. századi vallásos életéről szóló cikkét zárta: „A vallásos eszmék nyújtják kétségen kívül az emberi ész vizsgálódásaira a legtágasb tért, a legdicsőbb magaslatokat. A hatás, melyet az egymással minél szorosabban összeköttetésben élő vallásfelekezetek az eszmesúrlódásra, a szabad vitatkozásra, a felebaráti szeretetre, s az emberi ész és erkölcsök még más nemes tulajdonaira gyakorolnak, nagy mértékben felülmúlják azon előnyöket, melyeket tulajdonítnak ugyanazon ország vagy nemzet kebelében létező hitegységnek, vagy legalább valamely vallásfelekezetté akkor túlsúlyának, mely minden eltérő vallásos fejlődést és ellensúlyozást lehetlenné teszen. Meggyőződésünk szerint az ily állapotból következő korlátlan uralom a lélek fölött és ezzel karöltve járó szellemi korlátoltság egyedül is képes meghiúsítani mindazon előnyöket, melyeket egyetlen vallás kirekesztő uralma egy nemzetnél a képzelt egyetértés és erőfokozása által képes eszközölni.”³⁷

JEGYZETEK

¹ *Francisc Pall*: Ein Siebenbürgischer Bischof im römischen Exil: Inochentie Micu-Klein (1745-1768). Köln-Weimar-Wien, 1991. Böhlau Verlag, 531. l.

² *Octavian Bârlea*: Biserica Română Unită și ecumenismul Corifeilor Renașterii culturale. In: *Perspective*, 1983. 3-4. sz. 233.

³ *Pall*: i.m., 530-531.

⁴ *Augustin Bunea*: Din Istoria Românilor. Episcopul Ioan Inocențiu Klein (1728-1751). Blaj, 1900. 26.

⁵ *Emanuel Turczynski*: Konfession und Nation. Zur Frühgeschichte der serbischen und rumänischen Nationsbildung. Düsseldorf, 1976.

⁶ *David Prodan*: *Supplex Libellus Valachorum*. Cluj, 1958., București, 1967., 1984.

⁷ *Miskolczy Ambrus*: „Harc a fülekért”. *BUKSZ*, 1992. 4. sz. 436-437.

⁸ *Prodan*: *Supplex*, 1967. 83.

⁹ *Miskolczy Ambrus*: „A reformáció jegyében”? *Tiszatáj*, 1992. 1.sz. 63-75. Lásd. e kötetben is.

¹⁰ *I. Tóth Zoltán*: Az erdélyi román nacionalizmus első százada 1697-1792. Budapest, 1946. 52.

¹¹ *I. Tóth*: i.m., 77.

¹² *Keith Hitchins*: Conștiința națională și acțiune politică la românii din Transilvania (1700-1868). Cluj-Napoca, 1987. 39.

¹³ *I. Tóth*: i.m. 151-152., 138.

¹⁴ *Prodan*: *Supplex*, 1967. 199.

¹⁵ *Pall*: i.m. 455., 457.

¹⁶ *Magyar Országos Levéltár*, Erdélyi Udvari Kancellária, általános iratok, 1745:322.

¹⁷ *Uo.* 1745:320

¹⁸ *Zenovie Păclișanu*: Corespondența din exil a episcopului Inochentie Micu Klein 1746-1768. București, 1924. 116., *Pall*: i.m. 282.

¹⁹ *I. Tóth*: i.m. 159.

²⁰ *Păclișanu*: i.m. 103.

²¹ *Makkai László*: Magyar-román közös múlt. Bp., 1948. 96-97.

²² *I. Tóth*: i.m. 122.

²³ *Prodan*: i.m. 188.

²⁴ *I. Tóth*: i.m. 124.

²⁵ *Uo.*, 128.

²⁶ *Uo.* 129-130.

²⁷ *Uo.*, 156.

²⁸ *Ștefan Pascu*: Ce este Transilvania? Cluj-Napoca, 1983. 104-112.

²⁹ *Uo.*, 102.

³⁰ *Dumitru Stăniloae*: Uniatismul din Transilvania Încercare de dezmembrare a poporului român. București, 1973.

³¹ *David Prodan*: Transilvania și iar Transilvania. București, 1992.

³² Erdély története. II. (Főszerk., Köpeczi Béla). Bp., 1988. 1017-1018.

³³ *Trócsányi Zsolt*: Habsburg-politika és Habsburg-kormányzat Erdélyben 1690-1740. Bp., 1988. 425.

³⁴ Török Bálint interjúja Kocsis Istvánnal. Új Magyarország, 1992. március 11.

³⁵ *Borsi-Kálmán Béla*: Kihívás és eretnekség. Limes, 1989. 1.sz.

³⁶ *Bârlea*: i.m. 215-222.

³⁷ *Teleki Domokos*: A két kaluger. Budapesti Szemle XVII. 1863. 81.

BESZÁMOLÓ A WERBŐCZY ISTVÁN ÉS MŰVE C. TUDOMÁNYOS ÜLÉSRŐL

Az Eötvös Loránd Tudományegyetemen 1993. április 26-án Werbőczy István és műve címmel tudományos ülést rendeztek a Magyar Tudományos Akadémia, az Eötvös Loránd Tudományegyetem és a Magyar Jogász Egylet szervezésében.

Az előadók — történészek, jogtörténészek és római jogászok — különböző, egymást jól kiegészítő szempontokból mutatták be és értékelték Werbőczy István, történelmünk sokat vitatott, de sine ira et studio csak ritkán méltatott alakját. Az alábbiakban röviden ismertetjük az előadásokat azok elhangzásának sorrendjében.

Kubinyi András professzor Werbőczy István Mohács előtti politikai pályafutásáról adott áttekintést. Elmondta, hogy Werbőczy életrajzában ma is sok a fehér folt. Bár az 1530-as évek végén nyolcvan évesnek mondták, ez korántsem biztos. Nem igazolható az sem, hogy ő lett volna az a „W” vezetéknevű István, aki a nyolcvanas évek elején a kancelláriában konzervátor (levéltárőr) volt. Bizonyosra vehető, hogy 1492-ben beiratkozott a krakkói egyetem artes fakultására, ahol azonban legfeljebb csak egy félévet tanult, hiszen az év végén már kúriai jegyző.

Adatok folyamatosan 1498-tól maradtak fenn róla. Kb. 1520-ig a köznemesség politikai vezetőjének, Szobi Mihálynak a jobbkeze, politikai tervek készít, részt vesz a törvények szövegezésében és emellett végzi hivatali munkáját mint kúriai jegyző, ítélmester, majd személynök. Hivatali tiszténél fogva e két évtized alatt gyakorlatilag az egész országot bejárja és a nemesség körében általánosan ismertté válik. Nagy befolyása ellenére, amit a Hármaskönyv csak növel, a kismemesi eredetű Werbőczy csak másodvonalbeli politikus a Szobihoz hasonló tekintélyes nemesi vezérek mögött.

1519-20 táján az idős Szobi befolyása megrendülvén visszavonul, helyét Werbőczy veszi át, aki 1520-1525 között vitathatatlanul a nemesség vezére. Tevékenységére — beleértve külföldi követségeit is — tárgyalókészség és diplomáciai tapintat jellemző. Erre legjobb példa az 1525-ös hatvani országgyűlés, ahol sikerült a radikális nemesi követeléseket visszaszorítania és a rendet fenntartania, s emellett az uralkodó politikai céljainak egy részét is megvalósítania.

Az 1525-ös esztendő Werbőczy politikai tevékenységének nemcsak pozitív, hanem negatív oldalait is megvilágította. Úgy látszik, jogtudásunk azon politikusok közé sorolható, akik megfelelő irányítás mellett jó tanácsokat adva hasznos szerepet tölthetnek be, de döntéskényszer elé kerülve képtelenek megfelelni a feladataiknak. Ez bebizonyosodott nádorrá választását követően: erre a méltóságra alkalmatlan lévén bele is bukott.

Érszegi Géza főlevéltárnok előadása a személynöki hivatal működését mutatta be Werbőczy idejében.

A királyi személyes bíraskodás a 15. század második felétől a *personalis prae-sentiae locum tenens* vagy röviden a *personalis* (személynök) nevű tisztségviselőre hárult, melynek hivatalát általában egyháziak, sok esetben püspökök látták el. Az országgyűlésen éppen ezért a nemesség gyakran követelte, hogy a *personalis* jogban járatos világi személy legyen. Végül 1516 és 1525 között világi jogász, Werbőczy István töltötte be ezt a tisztséget, aki ezzel párhuzamosan aktív politikai tevékenységet is kifejtett, sőt diplomáciai küldetésben többször külföldön is járt. Érszegi Géza azt vizsgálta, hogy Werbőczy vajon miként tudott sokirányú elfoglaltságainak eleget tenni.

Személynöki hivatalában rajta kívül két protonotarius és nyolc-tíz jegyző végezte a munkát. Ennek ellenére az oklevelek kancelláriai jegyzetei között gyakran előfordul Werbőczy neve, ami arra látszik utalni, hogy a *personalis* hivatali munkáját személyesen, sőt sajátkezűleg is végezte. A kancellári jegyzetek írásának elemzése alapján azonban az előadó azt tartja valószínűnek, hogy az oklevelekre írt kancelláriai jegyzeteket nem lehet Werbőczy kézírásának tekinteni. Azok sokkal inkább az egyik jegyzője kézírásának mutatkoznak, aki vezetője utasításainak megfelelően szignálta a Werbőczyre tartozó ügyeket. Érszegi Géza az említett vizsgálat alapján megállapította, hogy a személynöki hivatal olyan képzett szakembereket, ítélmestereket és jegyzőket foglalkoztatott, akik képesek voltak a rutinügyeket felettesük távollétében is szakszerűen elintézni. Így érthető, hogy a mindennapi ügyintézés nyugétől szabad személynök mind a napi politikában, mind pedig a diplomáciai küldetésekben akadálytalanul részt tudott venni.

Werbőczy István tevékenységének harmadik, egyben életét is lezáró utolsó nagy szakasza a Mohács utáni időszakra tehető, melyről Barta Gábor professzor adott Werbőczy korábbi ténykedésére is kiterjedő áttekintést. Beszél a Jagelló-kor végi politikai mozgalmáról, arról, hogy miként vált a kisnemes Werbőczy a szerveződő köznemesi mozgalom szószólójává, a Szobi-féle főúri csoport támogatásával előbb személynökké, majd Szapolyai János erdélyi vajda támogatásával rövid időre nádorrá. Mivel e tisztre alkalmatlannak bizonyult, Mohácsot már bukott emberként érte meg — sőt többen a vesztésért is őt hibáztatták. Ekkor a köznemesség által I. János néven királlyá választott Szapolyai újból felkarolta és kancellárjává emelte.

Werbőczy befolyását ezt követően csak két rövid időszakban mondhatjuk fontosnak: 1526 végétől 1527 nyaráig, majd 1538-tól 1541-ig. Bár a kancelláriát igen jól vezette, s időnként újra szerepelt diplomataként is, politikusnak sajnálatos módon tehetségtelennel bizonyult: mindig későn észlelte a nagyobb fordulatokat és majdnem mindig rosszul reagált rájuk. Elveit sorra feladni kényszerülve végül a Budát elfoglaló törökök „magyar bírójává” süllyedt, s megaláztatva halt meg 1541-ben, nyolcvankét éves korában.

Hamza Gábor jogászprofesszor előadásában a Tripartitum jogforrási jellegének vitatott kérdésével foglalkozott. Elmondta, hogy hazai jogtudásaink egy része, így Kelemen Imre, Kövy Sándor, Szlemenics Pál a Hármaskönyvet egyenesen törvénynek tekintették. Bár a Hármaskönyv eredetileg valóban törvénykönyvnek készült, sohasem válhatott azzá, mivel nem felelt meg a szokásjogi alapokon nyugvó alkotmányos előírásoknak. Egyfelől, mert a köznemesség előretörésétől tartó főnemesség ellenezte a formai törvényerőre emelkedést és így nem került rá a szükséges

királyi pecsét, másfelől, mert megfelelő „másolókapacitás” hiányában elmaradt a kihirdetése.

Bár II. Ulászló halála után a szerző Bécsben kinyomatta a munkáját, és az a magyar jog legfontosabb forrásaként gyorsan ismertté is vált az ország egész területén, formai értelemben még mindig nem nevezhetjük azt pusztán ezáltal törvénykönyvnek. A Hármaskönyv egyértelműen a szokásjog, a consuetudo területéhez tartozik. Az 1518. évi 41. tc. és az ezt követően alkotott törvények, törvényi rendelkezések megállapítják, hogy a Tripartitum jogforrás, ennek megfelelően a bírói gyakorlat azt mint kötelező jogszabályt alkalmazza. Törvényerőre mégsem a törvények, hanem sokkal inkább a nemzet jogi meggyőződése, a már Werbőczy által is említett consensus populi emeli a Tripartitumot.

Székely György akadémikus Buda városi jogéletét választotta témájául, és a municipális valamint a statárius jog fogalmát, érvényét szembesítette a magyar főváros jogéletével, összetevőinek szerepével dinasztikus megállapodások, pecséthasználata, oklevél-kiadás, iskolaügy tekintetében. Megállapítása szerint Werbőczy elismerte, hogy a polgárok homagiumuk szempontjából a nemesekkel egyenlőek, de tanúságtételük, esküértékük vonatkozásában a jobbágyok felé taszította őket. Az áruforgalommal kapcsolatos jogviták, illetve az örökségi és ingatlanügyek tekintetében a Hármaskönyv álláspontja gazdag városi gyakorlattal szembesíthető. A büntetőbíráskodás legvitatottabb kérdése az volt, hogy mennyiben alkalmazható Buda város bíráskodása nemesemberre.

Külön foglalkoztatott az előadó a Budán élő olaszok és zsidók helyzetével és szerepével. Werbőczy a keresztények és zsidók közötti ügyekben megalázó zsidóesküt ír elő, egy későbbi levelében viszont vallotta, hogy mindenkinek, ha zsidó vagy cigány is, igazságot szolgáltat.

Szembeállította továbbá az előadás a város határán levő polgári szőlőbirtoklás és kilenced-mentesség városi gyakorlatát és igényét a feudális törvényhozás és a Hármaskönyv felfogásával. Bár Werbőczy szemében lehetetlen volt nemesi földön polgári szőlőtulajdont kialakítani, mégis vannak példák szőlőmunkások tulajdonossá emelkedésére.

A Werbőczy által — bár korlátozó tendenciával — tudomásul vett városi település, a falakkal védettség, a többféle lakosságból álló együttes közösség Werbőczy élete alkonyán a török előretörés fázisaival azonban megszűnt létezni.

A magyar és erdélyi országgyűlések hódoltsági vonatkozású végzéseiről beszélt Szakály Ferenc az MTA Történettudományi Intézet osztályvezetője, aki azt vizsgálta, hogyan tudott a magyar jogalkotás a Mohács utáni megváltozott helyzethez alkalmazkodni. A Werbőczy-féle kodifikáció megjelenése után bekövetkezett mohácsi katasztrófa és ennek következményeként az ország három részre szakadása miatt a török hódoltság ideje nem lett volna alkalmas kodifikációs munkára. Így Werbőczy Hármaskönyve nélkül aligha lehetett volna elkerülni a magyar jog egységét fenyegető partikularizálódást.

Az előadó a 17. század végéig kiadott magyarországi és erdélyi rendelkezések elemzése alapján arra a következtetésre jutott, hogy mindkét országrész jogalkotásának és törvénykezésének a célja az volt, hogy a török hatóságok illetékességi körét olyan ügyekre korlátozza — például a török adóztatás módjának, a törököknek a

lakosság rovására elkövetett kihágásainak, a török tisztviselők működésének szabályozása —, amelyekben a magyar hatóságok nem voltak érdekeltek, vagy amelyekbe az ügy természete miatt amúgy sem tudtak volna beleszólni.

A magyar és az erdélyi országgyűlések nem koncepciótlanságból vagy a tényleges erőviszonyok előtti kapitulálásból foglalkoztak szembeszökően keveset a hódoltság belviszonyaival, hanem azért, mert ezzel is kifejezésre kívánták jutatni, hogy valamennyi általános végzésüket érvényesnek tekintik a megszállt területekre is. Éppen ezért külön csak olyan esetekben szabályozták a hódoltsági vagy azzal kapcsolatos kérdéseket, ha az — egyediségük vagy területi behatároltságuk miatt — végképp elkerülhetetlen volt. Abban azonban, hogy ezek igazolhatóképpen megmaradtak a magyar jogrendszer keretei között s magyar normákra hivatkozva ítéleztek és jártak el, bizonyíthatóan nagy szerepe volt a sokáig egyedül hozzáférhető kódexnek, Werbőczy Tripartitumának.

Erdő Péter egyházjogász professzor tanulmánya a magyarországi egyházmegyei zsinatok fennmaradt szövegeit elemezte. Rámutatott arra, hogy az 1382. évi esztergomi egyházmegyei zsinat határozatai (constitutiones), melyeket több-kevesebb változással számos hazai egyházmegyei zsinat is megújított, egészen pontosan megfelelnek a szinodális könyvnek az újabb, elsősorban spanyol szakirodalomban elfogadott definíciójának. Ennek nyomán az előadó kísérletet tett az esztergomi szinodális könyv forrásainak meghatározására. A forrásszöveget egy ugyanilyen műfajú, jóval korábbi, délfancia zsinat által kiadott és később széles körben elterjedt szinodális könyvben jelöli meg.

Az esztergomi könyv szövegszerző egybeeséseit és jelentős eltéréseit vagy azzal tartja indokolhatónak, hogy a forrás hatása közvetett volt, vagy azzal, hogy az esztergomi könyv megfogalmazója szabadon kezelte forrásait. Felhívja a figyelmet arra is, hogy ugyanez a franciaországi szöveg hasonlóan szabad átvétel formájában késő középkori spanyol szinodális könyvekben is megjelenik.

Ezt követően az ülészak külföldi előadója, Wilhelm Brauner bécsei jogtörténész professzor beszélt Werbőczy István munkásságának ausztriai hatásáról. Az 1517-es bécsei nyomtatott kiadását követően a Hármaskönyv a Lajtától nyugatra fekvő területeken is ismertté vált. Különösen a Habsburg-ház Magyarország felé fordulásával, a 18. században nőtt meg iránta az érdeklődés. Ausztriában évszázadokon át a magyar jog legfontosabb forrásaként tartották számon, ezért ennek kapcsán mind a jogirodalomban mind a jogi oktatásban idézték és hivatkoztak rá, ám a ciszlajtan joghoz fűzött magyarázatokban, akárcsak a kodifikációs munkákban, idegen jog lévén nem használták fel. Ennek oka abban keresendő, hogy egy különálló jog forrásának tekintették. Az előadó többek között ezzel is azt kívánta bizonyítani, hogy Ausztria Magyarország jogrendjét önállóan tekintette, s hazánkat nem olvasztotta be a Habsburg Monarchia jogrendjébe.

Ezt követően Lengyel Andrea, az ELTE római jogi tanszékének tanársegédje a római per- és vagyonjog Hármaskönyvbéli elemeit ismertette. Rámutatott arra, hogy a római jog forrásaiból vett szó szerinti idézeteket leginkább a Prologusban találunk, ahol Werbőczy a bolognai glosszátoroknak az ő idejében már elavultnak számító módszerét követve összegyűjtött minden, számára releváns és elérhető forrást, amelyeket saját szavaival fűzött egymáshoz. E módszer magyarázatát az operis

conclusioban adja meg, ahol egyenesen a római törvényhozókra hivatkozik, akik a régiek iránti tiszteletből ugyancsak így jártak el.

A Tripartitumban fellelhető római jogi elemek elsődleges forrásául a iustinianusi Institutiók szolgálhattak, amelyekre a munka rendszerében, felépítésében is hasonlóságot mutat, sőt Werbőczy sok esetben még az egyes fejezet címeit is megtartotta. Nem esik szó azonban a már rendelkezésre álló jogi minták szolgálai másolásának hibájába, hanem sikerrel ötvözi őket a magyar joggyakorlat eredményeivel. Ezért főképp tartalmi átvételekkel találkozunk, s csak addig a határig, ameddig az a rendi keretek közé illeszthető volt, létrehozva ezzel a két jogrendszer sajátos ötvözetét.

Földi András, az ELTE római jogi tanszékének docense a római személyi és családi jognak a Hármaskönyvre gyakorolt hatását elemezte. A Tripartitumban a római jog átvételének mértékét elsősorban a célszerűség, a középkori magyar jog hézagainak kitöltése szabta meg, ami más európai országokhoz viszonyítva a római jog hatásának csak korlátozott, de nem jelentéktelen mértékben engedett teret. A jogképesség római jogi és Tripartitumbeli szabályait összevetve az előadó egyebek között megállapította, hogy Werbőczy a római jogtól eltérő értelemben használja a *sui iuris* kifejezést, ami alatt az apai vagy gyámi hatalom alatt nem álló személyeket érti.

A nők hátrányos megkülönböztetése a római jogban sok tekintetben — elsősorban az öröklés terén — enyhébb, mint a Tripartitumban. A jogképességet a római joghoz hasonlóan a Hármaskönyv szerint is korlátozhatja az infamia, mely mind a római, mind a régi magyar jogban egyfajta mellékbüntetés szerepét töltötte be. A jogképességhez hasonlóan modern, de lényegileg mindkét jogrendszerben ismert fogalom a cselekvőképesség, melyet Werbőczy részletesen kifejt, és annak fő meghatározó tényezőjére, az életkorra vonatkozó szabályok a Hármaskönyvben önálló *sedes materiae*-vel rendelkeznek.

A rokonsággal kapcsolatos római jogi fogalmak mint az *agnatio* és a *cognatio* is megjelennek a Tripartitumban azzal, hogy művében Werbőczy a maga részéről *agnatus*nak csak a férfágon, *cognatus*nak csak a nőágon leszármazott rokonokat nevezi. A házasságban a házasfelek a *carnis unionál* és a *copulationál* fogva, amit testi és jogi-erkölcsi köteléknek fordíthatunk, a testvéreknél szorosabb kapcsolatba kerülnek egymással, melynél fogva a leszármazó és végrendelet hátrahagyása nélkül elhalt férj után az ingóvagyonot özvegye örökli.

Werbőczy kiemelt formában, külön titulusokban tárgyalja a római jogban alapvető intézménynek számító *patria potestast*, azon belül pedig az örökbefogadás intézményét, amelynek szabályai megegyeznek a római jogéival.

A római magánjog Tripartitumbéli figyelembevételének talán legnevezetesebb példáját a gyámság, a tutela szabályai képezik, amelyről Tóth Ádám az ELTE római jogi tanszékének tanársegédje beszélt, aki a jogintézmény vizsgálata közben a kiskorúak gyámságának szabályai között keresett párhuzamot. A római jog és a Tripartitum között hasonlóság mutatható ki a cura és a tutela szabályainak elhatárolásában, a gyámoltak körének meghatározásában, a gyámok és a gyámság fajtáinak felosztásában. Werbőczy gyakorlata ebben a kérdésben közelebb áll a római szabályokhoz, mint kora európai gyakorlatához, ahol a hatósági gyám szerepét helyezték előtérbe. A szerző rámutat a Hármaskönyv szabályai és *lex Plaetoria* (vagy *lex Laetoria*) rendelkezései közötti azonosságra a kiskorút rászedő személyekkel kapcsolatban.

Az előadás végkövetkeztetése, hogy a Tripartitum gyámságról szóló részeinek római jogi gyökere vitathatatlan, a mű forrásait és a közvetítőket (Summa Legum Raymundi) tekintve pedig ékes bizonyítéka a közép-európai jogismeret egymásra hatásának és gyökereinek.

Ehhez kapcsolódóan Zlinszky János jogászprofesszor, alkotmánybíró beszélt Werbőczy István jogforrástanáról. Vizsgálódásait két kérdés köré csoportosította, egyrészt, hogy mi volt Werbőczy felfogása Magyarország 16. századi hatályos jogforrástanáról, másrészt, milyen helyet foglalt el a Hármaskönyv szerzőjének meg-látása szerint az országos hatályos jogforrásainak sorában.

Elsőként leszögezte, hogy a magyar királyságban Werbőczy szerint azon jog-szabályok képezték a hatályos jogot, amelyeket az ország rendesbírószá-gai alkalmaztak, s amelynek jórésze *ius commune* volt. A hatályos jog különös része, melyet kizárólag csak Magyarországon alkalmaztak, a *consuetudo*, három forrásból származik: a rendi gyűlés által jóváhagyott királyi engedélyekből, a különböző csoportok, családok vagy magánszemélyek számára adományozott, de általános érvényű királyi privilégiumokból, s végül bírói döntésekből, különösen, ha azok ellenállás nélkül megismétlődnek a bírói gyakorlatban.

A hatályos jog közvetlen forrása ezek szerint a bírói gyakorlat. Jog az, amit a bíróságok akként alkalmaznak. Ők viszont kötve vannak a törvényekhez, ami azt jelenti, hogy önkényesen nem alkothatnak jogot. Bármikor hivatkozhatnak a Magyarországon *latens* hatállyal bíró *ius commune*-re, de alkalmazniuk kell az országgyűlés által elfogadott azon törvényeket, amelyeket a mindenkori uralkodó kifejezetten vagy hallgatólagosan nem helyezett hatályon kívül. Ezzel szemben következetes nem alkalmazással a bírói gyakorlat mégiscsak hatályon kívül helyezhet dekrétumokat.

Más a helyzet a privilégiumokkal. A különböző csoportok számára adományozott kiváltságok hatálya csak addig terjed, ameddig az egységes joggal szembenálló, csak az adott területre érvényes különös törvények azt megengedik. A privilégiumokon nyugvó helyi jogot csak az országgyűlés helyezhette közvetlen döntésével hatályon kívül. Werbőczy művében az ezen elven szerint hatályosnak talált jog azon szabályait rendezte és állította össze, amelyek csak Magyarországon voltak hatályosak. Törvényjavaslatában a bíróságok által alkalmazott *ius commune*-t, bár az a szokásjog szerves része volt, tudatosan hagyta figyelmen kívül.

A Hármaskönyv nem jogkönyvnek, hanem törvényjavaslatnak íródott, ami a mű tartalmára és jellegére vonatkozóan sokmindent megmagyaráz. Amikor törvényerőre emelése nem következett be és Werbőczy saját költségén kinyomatta majd megküldte azt a bíróságoknak, bizonyára nem sejtette, hogy a hazai jog egyetlen írott összefoglalásként később éppen a *ius commune* befolyásával szemben fogják felhasználni, s hogy a magyar nemesség egységének, valamint a rendek és a király közös törvényhozói hatáskörének téziseivel a magyar alkotmányosság pillérévé válik.

Horváth Pál, az ELTE jogtörténész professzora sok nem szerencsés, politikai és ideológikus felhangokkal kísért állásfoglalás nyomába eredve, a historiográfia eszközeivel közelítette meg a Werbőczy-életművet. Mivel ennek megítélése jó két évszázada a hazai politikai gondolkodás irányváltásai szerint alakult, a témakör tuda-

mányos tartalmi elemei megoldatlanul maradtak. Így a Werbőczy-életmű első igazán átfogó elemzése is külföldi tudós, Karel Kadlec tollából származik.

Ezzel a magyar politikus reformnemzedék sorában Horváth Mihály, Szalay László, illetve a méltatlanul elfeledett Bocsor István pápai jogtanár történetkritikai vizsgálódásai állíthatók párhuzamba. Amikor a liberális reformeszmék hirdetői a polgárosult világot építve eljutottak elavult közjogunk rajzához, érthető, hogy a Hármaskönyv rendelkezéseit a fejlődés kerékkötőjének tekintették, sőt úgy vélték, hogy a Werbőczyánus jog „vérrel írott törvényei” „szentesítették a nemzet visszaesését”, nem téve különbséget Werbőczy és az ún. Werbőczyánus jog között.

Ezzel szemben Eckhart Ferenc a magyar történelem sajátos jogfejlődését objektíven szemlélve megállapította, hogy a Hármaskönyv a tudományos és egyben tanító könyv keveréke. Nem adja, mert nem is adhatja a magyar jog teljes rendszerét az akkori közönségnek, amely elsősorban gyakorlati útmutatást keresett benne. Werbőczy tudós fejtegetései közben a tárggyal összefüggő, gyakorlati kérdéseket tesz fel, amelyekre a továbbiakban felel. Ilyesformán a perek vitelénél a jogi képviselők haszonnal forgathatták. Werbőczy jelentőségét abban látta, hogy az ország feldarabolása idején a nemzeti jog, a *ius patrium* egységét megőrizte. „Ilyen összefoglaló, mindenütt ismert és használt jogkönyv nélkül ugyanis a magyar jog egységessége könnyen megszűnhetett volna. Hosszan tartó hatásában károsnak is mutatkozott több szempontból. Nagy mértékben hozzájárult a magyar jogélet mozdulatlanságához, mely a középkori magyar viszonyoknak teljesen megfelelő Hármaskönyvhöz ragaszkodva nem fejlődött tovább. Azzal pedig, hogy a nemességben kiváltságos helyzetének öntudatát megerősítette és állandóan fenntartotta, a társadalmi fejlődésnek is útjában állott” — idézte az előadó Eckhart Ferenc tárgyilagos állásfoglalását a Werbőczy-életmű mérlegeként.

Egészen más azonban az eszmetörténeti, historiográfiai mérleg. Werbőczy több évszázadon át meghatározó tényezője volt a hazai politikai gondolkodásnak. Tanítása a szentkoronáról 1790 óta a közjogi és politikai nézetek kiindulópontja. A „kalapos király” önkényes intézkedéseit követő forrongó hangulatban ugyanis Werbőczy elmélete, mely szerint minden nemes együtt van a szentkoronában a királlyal, kedvező talajra talált, de ez volt egyszersmind a választófal is nemes és paraszt között, amiért is Werbőczy nem lehetett kedvelt azon politikusaink szemében, akik a magyar parasztság egyenjogúsításáért szálltak síkra.

A fenti ismertetéshez csak azt kívánjuk végül hozzáfűzni, hogy az előadások alapjául szolgáló tanulmányok a megfelelő jegyzetapparátussal kiegészítve remélhetőleg egy önálló kötet formájában is publikussá válhatnak, hozzájárulva egy objektív, elfogultságtól mentes Werbőczy-kép kialakulásához, aminek — több évszázad után — most már legfőbb ideje lenne.

Földi András

GISSWEIN SÁNDOR EMLÉKÜLÉS AZ ELTÉ-N

(1993. november 15.)

A Barankovics Alapítvány, az ELTE Egyháztörténeti Műhely, a Justitia et Pax Bizottság, a Magyar Katolikus Püspöki Kar Egyháztörténeti Bizottsága és a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete Giesswein Sándor halálának 70. évfordulóján, 1993. november 15-én az ELTE Bölcsészettudományi Karán tudományos emlékülést rendezett. Hét évtized múltával ez volt az első alkalom, hogy egy országos rendezvényen emlékeztek a magyarországi keresztényszocialista mozgalom életre hívójára, vezetőjére és szellemi atyjára. (Ezt megelőzően ismereteink szerint csak egyetlen tanácskozás foglalkozott Giesswein Sándor érdemeivel, mégpedig 1925-ben Kassán, a felvidéki keresztényszocialista párt rendezésében.)

Giesswein Sándor győri apátkanonok, pápai prelátus, országgyűlési majd nemzetgyűlési képviselő, a Szent István Társulat alelnöke, a Szent István Akadémia alapító-elnöke, az MTA levelező tagja, szinte számba sem vehető hazai egyesületek és nemzetközi szervezetek elnöke, vezetőségének tagja, tiszteleti tagja kétségtelenül a hazai politikai katolicizmuson belül a liberális-demokratikus és szociális elkötelezettségű kereszténydemokrácia előfutára volt, akinek eszmei-politikai örökségéhez mindig bizton fordulhattak az utódok: 1945 után Barankovics István épp úgy, mint a jelenleg is új utakat kereső kereszténydemokraták.

Kállay István tanszékvezető egyetemi tanár elnöki megnyitó szavai után *Szolnoky Erzsébet* győri tanárnő rajzolta meg Giesswein Sándor igencsak gazdag, sokszínű és bonyolult pályaképét. Az egyházához mindig konzekvensen hű pap, a teológiai tekintetben feddhetetlenül katolikus gondolkodó, a zseniális nyelvérzéssel megáldott társadalomtudós valóban az utolsó katolikus polihisztor volt. Az igen szerteágazó tudományos munkásság -- nyelvtudomány, egyiptológia, assziriológia, szociológia, pedagógia -- mellett Giesswein Sándor hosszú közéleti pályafutása során aktív részese, nemegyszer szervezője és lelke volt a legkülönbélebb valláserkölcsi alapozású társadalmi mozgalmaknak, a gyermekvédelemnek, a feminizmusnak, a pacifista egyesületeknek, az eszperantó mozgalomnak. A Szent István Társulat alelnökeként e hatalmas szervezet tényleges irányítója volt, amely a katolikus könyvkiadástól a tankönyvekig, a tudományos élet szervezésétől a napi propagandáig szinte mindenfelé foglalkozott. Ennek irodalmi osztályából nőtt ki 1915-ben a Szent István Akadémia, amelynek elnökeként Giesswein a katolikus tudományosság központi alakja lett.

A huszadik század első két évtizedének magyar közéleti katolicizmusában Giesswein Sándor az egyik meghatározó személyiséggé vált, aki humanizmusával, toleranciájával, a másság elfogadására való készségével az egyik utat kínálta a korabeli katolicizmus számára. Nem elsősorban rajta, hanem az akkor igencsak konzervatív és a hatalomhoz igazodó főpapságon múlt, hogy sem egyháza, sem a katolikus közélet nem ezt választotta. Ezért is került ellentétbe az 1919 utáni keresztény kurzussal, s következetes politikai álláspontja miatt szinte kiközösítették a katolikus közéletből és mozgalmakból is.

Az egész életpályát áttekintő előadás után Giesswein Sándor tevékenységének egy-egy fontos területét elemezték a referátumok. *Gergely Jenő* egyetemi tanár (EL-

TE) „Giesswein Sándor, a politikus” címmel a politikai pályaképet vázolta fel, elsődlegesen a prelátus parlamenti szereplésére koncentrálva. Giesswein 1905-től haláláig, 18 éven át egyfolytában a magyaróvári kerület mandátumával volt tagja a törvényhozásnak, pártállására való tekintet nélkül keresztényszocialista programmal. Így 1918-ig ő volt az egyedüli „munkás”-képviselő, aki egy olyan pártot jelentett meg, amely a keresztény munkásság pártja volt. (Ezért is választották már 1905-ben a munkásügyi bizottság elnökévé.) Politikai krédóját abban lehet összefoglalni, hogy ő a társadalmi igazságosságot célzó szociális reformokat csak egy demokratikus választójogon alapuló törvényhozás révén látta keresztülvihetőnek. Tehát a keresztényszocialista programot szerves összhangba hozta a polgári demokráciával, jelen esetben a kereszténydemokráciával. A demokrácia megteremtése fő eszközeként -- a szociáldemokratákhoz hasonlóan -- az általános, egyenlő és titkos választójogot tartotta, amelyért egész életében harcolt. Részint ez, részint a pacifizmus hozta közel a baloldalhoz, amelyből 1919 után már barátságon túlmutató szövetség lett. Giesswein életével azt példázta, hogy a keresztény politika nem feltétlenül konzervatív, hanem a liberális katolicizmus tradícióira épülő demokratikus, progresszív keresztény politikára is szükség van.

A magyarországi keresztény politikának, elsősorban keresztényszocialista vonulatának az egyetemes katolikus szociális tanításban fellelhető gyökereit *Goják János* teológiai tanár (Pécs) tárta fel „Giesswein Sándor és a keresztényszociális tanítás” című előadásában. Kitűnt, hogy Giesswein mennyire korszerűen követte annak idején az egyetemes egyház szociális tanítását, s nem egy vonatkozásban pedig túl tudott lépni a *Rerum novarum*-ban foglaltakon. Számos vonatkozásban pedig fel lehet fedezni nézeteiben a II. vatikáni zsinat fél évszázaddal későbbi történelmi léptékű megállapításainak az előjeleit is.

Kovács K. Zoltán, a Barankovics Alapítvány oktatási vezetője Giesswein Sándornak a magyarországi keresztényszociális mozgalmakban betöltött vezető szerepét összegezte. 1903-ban Győrött indult félévszázados útjára ez a mozgalom, amikor is ott Giesswein elnöklétével megalakult az első keresztény szociális munkásegylet. Az egyesületeket követték a keresztény szakszervezetek, majd 1907-ben a keresztényszocialista politikai párt létrehozása. A mozgalom a legnagyobb méreteket és befolyást 1919–1921 között érte el, majd e rövid konjunkturális korszak után mintegy 50 000 taggal konszolidálódott. Míg 1919-ig egyértelműen Giesswein Sándor volt az első számú vezetője a mozgalomnak, a kurzus éveiben saját mozgalma került vele szembe.

A valóban igen sokoldalú Giesswein Sándor működési területei közül *Németh József* intézetvezető egyetemi tanár (BME) Giesswein pedagógiai nézeteit elemezte, különös tekintettel az 1907. évi pécsi szabadoktatási konferencián történetekre. A pécsi párbeszéd, dialógus azt célozta, hogy az iskolán kívüli nevelésben a konzervatív, keresztényszocialista, liberális és demokrata irányzatok fogjanak össze. Giesswein itt elhangzott gondolatai termékenyítően hatottak a Horthy-korszak népfőiskolai mozgalmára, különösen a KALOT-ra.

Inkább Giesswein Sándor eszméi, semmint személyes nexusok indokolták, hogy *Molnár Imre* (Teleki Intézet) a felvidéki keresztényszocialista párt működéséről és vezérének, gróf Esterházy Jánosnak a szerepéről szóljon. Megállapította, hogy a Giess-

wein-féle keresztény gondolat továbbéltetője és vivője a felvidéki mozgalom volt, amely megőrizte nyitottságát. A magyar többségű városokban, elsősorban Kassán élénk volt a mozgalom -- köszönhetően Fischer-Colbrie Ágost püspöknek. A giessweini szellemet Esterházy vitte tovább, aki emberségéért életével fizetett.

A nem egy tekintetben mának is szóló Giesswein Sándor-örökség tudományos feldolgozását célzó emlékülés anyagát a Barankovics Alapítvány a közeljövőben megjelenteti.

Balogh Margit

PÁLYÁZATI FELHÍVÁS

A Magyar Történelmi Társulat a Fővárosi Tudományos Alap támogatásával Budapest történeti pályázatot hirdet

A pályázat célja, hogy Budapest történetének sokoldalú megismerése új adatokkal bővüljön meg nem jelent személyes visszaemlékezések, dokumentumok feldolgozása alapján. A feldolgozandó témakörök ideje az 1872–1948 közötti korszak.

Javasolt témakörök:

- A főváros közüzemeinek története. (Pl.: BESZKÁRT, vágóhidak, kenyérgyár, vásárcsarnokok, temetkezési vállalatok stb.)
 - A főváros közigazgatásának története. (Polgármesteri hivatal, kerületi hatóságok)
 - A főváros szociálpolitikája. Lakáshelyzet, egészségügyi, szociális intézmények. (kórházak, szanatóriumok, árvaházak, szeretetotthonok)
 - Fővárosi egyesületek. (társadalmi, kulturális, sport stb.)
 - Budapest és a vidék kulturális kölcsönhatásai.
 - Budapest közösségi, gazdasági és kulturális életét formáló személyiségek, családok életrajza.
- A kézirat terjedelme *minimum 25, maximum 200* oldal lehet. A tanulmányokat szakmai zsűri bírálja.

Pályadíjak:

- I. díj (1 db) 50 000 Ft
- II. díj (2 db) 30 000 Ft
- III. díj (3 db) 20 000 Ft

A pályamunkákat 2 példányban 1994. november 15-ig kérjük beküldeni a Magyar Történelmi Társulat címére: 1014 Budapest, Űri u. 53; vagy 1250 Budapest, Pf. 9.

A pályázat titkos. A művek jellegűek. A szerző neve, lakcíme és foglalkozása zárt borítékban a pályázathoz csatolandó.

Eredményhirdetés: 1995. május 15.

A pályamunkák egy példánya — mivel a pályamunkákat a Fővárosi Tudományos Alap fedezi — a szerzői jogok figyelembe vételével a fővárosi közgyűjteménybe kerül.

Magyar Történelmi Társulat

CROWN, CHURCH AND ESTATES. CENTRAL EUROPEAN POLITICS IN THE SIXTEENTH AND SEVENTEENTH CENTURIES.

Ed. R. J. W. Evans — T. V. Thomas. (London, 1991. 322 l.)

KORONA, EGYHÁZ ÉS ÁLLAM. KÖZÉP-EURÓPAI POLITIKA A 16–17. SZÁZADBAN

A kötet az 1988. január 5–8-án Londonban, a School of Slavonic and East European Studies szervezésében megrendezett konferencia anyagának kibővített változatát nyújtja az olvasónak, összesen húsz tanulmányt.

Ez a kötet már akkor is rendkívül fontos volna, ha csak a lábjegyzetekben felsorolt művek bibliográfiáját kapnánk: a rendiség, a reformáció és az ellenreformáció igen alapos irodalomjegyzékét találjuk itt, német, angol, magyar, cseh, lengyel, ukrán stb. műveket, nehezen hozzáférhető, emlékkönyvekben, kispéldányszámú tanulmánykötetekben „elbújtatott” cikkeket éppúgy, mint a kutatások legújabb állását összefoglaló alapműveket.

A kötet azonban természetesen nem csupán mint irodalmi bevezető forgatható haszonnal: a húsz tanulmány a közép-kelet-európai, 16–17. századi fejlődés szélesívű, színvonalas panorámáját nyújtja.

Volker Press tübingeni professzor, a Német-Római Birodalom és a koraujkori német nemesség egyik legjobb szakértője a birodalom és a Habsburg-tartományok strukturáját hasonlítja össze. Történetiségében mutatja be a Német-Római Birodalom rendi gyűléseinek, a birodalmi és tartománygyűléseknek a sajátosságait, és különös figyelmet szentel a Habsburgok kettős funkciójára: egyrészt a császári koronát (egészen rövid megszakítással) ők viselték 1438-tól a Német-Római Birodalom megszűnéséig, 1806-ig, másrészt az örökös tartományok élén álltak. Ez a két funkció és az ehhez kapcsolódó udvar, a hivatalok csak hosszú fejlődés eredményeképpen váltak szét, csak lassan formálódott ki a „Habsburg-birodalom” a Német-Római Birodalmon belül.

Winfried Eberhard bochumi professzor, aki időközben a Max-Planck-Gesellschaft rendiség-történettel foglalkozó berlini kutatócsoportjának igazgatója lett, a 13–16. századi cseh rendi államot elemzi: két korábbi nagy monográfiája (Monarchie und Widerstand. Zur ständischen Oppositionsbildung im Herrschaftssystem Ferdinand I. in Böhmen és Konfessionsbildung und Stande in Böhmen) eredményeinek összefoglalásával, a különböző rendi gyűlések (Generallandtag, Ausschlusslandtag) bemutatásával. I. Ferdinánd, amikor 1526-ban cseh király lett, egy rendkívül erős és hosszú múltra visszatekintő rendiséggel találta magát szemben. Ugyancsak I. Ferdinánd és a rendek küzdelmét elemzi Alfred Kohler tanulmánya az osztrák tartományok és a Német-Római Birodalom példáján: a rendi ellenállást az új uralkodó hol nyílt erőszakkal (bécsújhelyi vérbíróság), hol diplomáciai nyomással szelerte le, uralkodása második felében pedig jól együttműködött a rendekkel. Ezt a problémakört vizsgálja a gráci Günther Burkert is, aki igen érdekes doktori értekezése eredményeit röviden összefoglalva bemutatta, hogy Miksa császár halála után többéves hatalmi vákuum keletkezett az osztrák tartományokban, egyértelmű végrendelet híján sokáig nem volt világos, hogy ki veszi át ezen tartományok felett az uralmat. Ezt jól ki tudta használni az itteni rendiség.

Makkai László — aki élete egyik utolsó nemzetközi konferenciáján vett részt — a magyar és erdélyi országgyűlések és a király, illetve a fejedelem viszonyát elemezte, nagyívű áttekintésben.

Gernot Heise a 16. század második felében az osztrák tartományokban kezdődő ellenreformációt és azon belül a jezsuiták szerepét vizsgálta. Rámutat arra, hogy a 16. század második felében — mivel I. Ferdinánd halála után három részre osztották az ausztriai tartományokat, az egyes tartományok fejedelmei erősen eltérő politikát folytattak az ellenreformáció kérdésében is.

Az ellenreformáció egyik szellemi műhelyével, a római Collegium Germanicum Hungaricummal foglalkozik Bitskey István tanulmánya, bemutatva, hogy milyen sok jól felkészült, kiváló katolikus pap és püspök végzett e falak között.

Benda Kálmán a születőfélben lévő Habsburg-abszolutizmus és a magyar rendek küzdelmét vizsgálta a 16–17. században. Összehasonlította a magyar és a cseh rendiség szerkezetét, rámutatva a fontos

különbségekre: a cseh tartományokban kevesebb nemes, viszont erősebb városokat találunk, a katolikus klérus pedig a huszita háborúk és Fehérhegy között nem volt része a kiváltságos rendeknek.

Jaroslav Pánek a cseh társadalom átalakulását elemzi a fehérhegyi csatát (1620) követően. Bármilyen éles cezúrát jelent is a cseh felkelés bukását követő megtorlás, az arisztokrácia kicsesrelődése, az erőszakos (és sikeres) ellenreformáció, mindennek megvoltak a gyökerei az 1620. évi fordulatot megelőző évtizedek cseh történelmében.

József Válka Morvaország példáján keresztül világítja meg azt a mély átalakulást, amely a cseh korona országainak nemesi társadalmában végbement a cseh felkelés bukását követően.

Gottfried Schramm, a freiburgi egyetem Kelet-Európa Tanszékének vezetője nem egy országot vizsgál a tanulmányában, hanem a közép-kelet-európai régió rendi ellenállásait elemzi összehasonlító módszerrel: a magyarországi Bocskay-felkelést, a lengyelországi Zebrzydowski-mozgalmat és a csehországi rendi ellenállást nem érthetjük meg, ha ezeket a jelenségeket egymástól elszigetelten vizsgáljuk. Különösen a kezdődő ellenreformáció és a protestáns nemesség viszonya vethető jól egybe a három területen. A rendi mozgalmak nem tudták összehangolni törekvéseiket, és ezért — a magyar küzdelem szabályt erősítő kivételével — bukásra voltak ítélve.

Inge Auerbach marburgi professzor ugyanezt az időszakot, a 30 éves háború előtörténetét és első hónapjait vizsgálja: a cseh, magyar, lengyel, litván rendi törekvéseket, és II. Ferdinánd, illetve III. Zsigmond lengyel király taktikáját velük szemben.

Robert Bireley chicagói jezsuita történész, egy alapvető II. Ferdinánd-monográfia szerzője a cikkében röviden összefoglalja kutatásai eredményeit: II. Ferdinánd császár, a tartományokat egységes birodalomba fogó, az ellenreformáció ideológiájával egységesítő uralkodó tekinthető a Habsburg-Monarchia igazi megalapítójának — bizonyítja be meggyőzően Bireley.

Georg Heilingsetzer a 17. század első felének osztrák nemességét vizsgálja. Bemutatja az ausztriai tartományok rendiségét: ennek jellemzője az arisztokrácia és a lovagság külön renddé formálódása a fejlettebb Alsó- és Felső-Ausztriában, míg a belső-ausztriai tartományokban közös táblán tanácskoztak a tartománygyűlések alkalmával. A nemesi infláció — ha nem is a magyarországihoz hasonló mértékben — az osztrák tartományokban is jelentkezett, a régi nemesség azonban nem tartotta magát egyenlőnek az újonnan felkapaszkodott családokkal. A zömében protestáns osztrák nemesség a 16–17. század fordulóján a katolizálás és a kivándorlás között választhatott, mind a kettőre bőségesen találunk példát ezen tartományok történetében.

Péter Katalin előadása az 1646–47-es országgyűlés történetével foglalkozik, valamint az ott elfogadott linzi békével. III. Ferdinánd király a Harmincéves Háborúnak a Habsburgok számára kedvezőtlen fordulatai miatt ekkor igen gyenge pozícióból tárgyalt a magyar nemességgel. Antoni Maczak (Varsó) és Orest Subtelny (Toronto) előadásai kitágították a konferencia földrajzi kereteit: Maczak a több nyelvű, több felekezetet tömörítő lengyel-litván unió rendi szerkezetével foglalkozott, míg Subtelny Mazepa felkelésével, az ukrán és a moldvai nemességgel a 18. század elején.

A konferencia zárszavát a Habsburg-dinasztia történetének nemzetközileg elismert szakértője, H. G. Koenigsberger professzor tartotta, összehasonlítva a különböző rendi mozgalmakat és törekvéseik elvi alapjait.

A kötet a 16–17. századi Közép-Európa kutatóinak nélkülözhetetlen alapműve lesz, összefoglalás és a további kutatási kiindulópontja egyszersmind.

Tóth István György

Robert A. Kann

DYNASTY, POLITICS AND CULTURE. SELECTED ESSAYS

Edited by Stanley B. Winters. Social Science Monographs, Boulder, Colorado

Atlantic Research and Publications, Highlands Lakes, NJ Distributed

by Columbia University Press, 1991. East European Monographs No. CCCXVII. 444 p.

DINASZTIA, POLITIKA ÉS KULTÚRA. VÁLOGATOTT TANULMÁNYOK

A történész műveiben él, és kollégái, tanítványai részéről aligha érheti nagyobb megtiszteltetés mint egy post-mortem tanulmánykötet. Robert A. Kann-nak annál is inkább kijárt ez a megtiszteltetés,

mivel a Habsburg Monarchia kutatást nemzetközivé tette, egyre inkább kiemelve a napipolitikai szenvedélyek homlokegyenestől. (A sors paradoxona, hogy 1938-ban éppen a politikai fejlemények miatt kellett emigrálnia.) Jelentősége kétségtelen. Ezért nem tartom szerencsésnek azt, hogy tanulmányait három elődolgozat vezeti be: Carl E. Schorske előszava, a szerkesztő Stanley B. Winters bevezetője, végül előtanulmánya. Mindhárom szép és mély tanulmányokban gazdag írás, ám — némileg zavaró, hogy — a válogatás apológiái: a jelen kötetbe foglalt tanulmányok jelentőségével foglalkoznak, azokból bőven idézve. Ha az elhunyt szerző iránti tiszteletüket akarták kifejezni az előszavazók, akkor talán célszerűbb lett volna több szubjektív portrét kérni a tekintélyes pályatársaktól. És célszerűbb lett volna a kötetben nem szereplő munkákkal bővebben foglalkozni. Különösen célszerű lett volna a Kann-féle Monarchia-koncepciót mások, csak futólag említett tudósok — E. Zöllner, C. A. Macartney, V-L. Tapié — elképzeléseivel szembevetni, hiszen így jobban kirajzolódott volna az amerikai professzor eredetisége.

Robert A. Kann igazi kísérletező történész volt. Olyan aki mindig tanult. A részletkérdések éppen úgy érdekelték, mint az ún. nagy problémák. Szemvedélyesen kutatott a levéltárakban, miközben mélyrehatóan foglalkozott a történelemelmélettel is. Példamutató az is, ahogy a kritikákból tanult. Miután többen is szóvá tették, hogy vizsgálódásaiban a kultúrának nem biztosít teret, abban is elmélyült. Ezért szívesen láttunk volna a kötetben még legalább egy művelődéstörténeti tanulmányt, vagy akár részleteket ilyen jellegű írásaiból. Igaz, nehéz úgy válogatni egy ilyen hatalmas oeuvre-ből anélkül, hogy az olvasónak ne legyen valami hiányérzete, és ne vélje úgy azt, hogy esetleg más kérdések esetleg túl nagy súly kaptak. Például Ferenc Ferdinándról két tanulmányt is olvashatunk, és egyéb tanulmányokban is kifejti a szerző a trónörököszt némileg idealizáló álláspontját. (El lehetett volna mondani, hogy a külpolitikában meglepően óvatos és józan trónörökös az állatokon állt bosszút, egy-egy vérfürdőnek beillő vadászatán.) Kimaradtak a válogatásból Kann-nak a zsidók jelentőségével és helyzetével foglalkozó tanulmányai. Igaz, ezzel inkább csak fiatalkorában foglalkozott, viszont a kérdés hordereje aligha szorult magyarázatra. Gondoljunk akár arra, hogy a Monarchia szétverésében szorgoskodó angol zsmnaliszták milyen szerepet tulajdonítottak a zsidóknak.

A válogatás nagy erénye azonban, hogy eloszlat egy előítéletet. Jelesen azt, hogy Robert A. Kann magyarellenes lett volna. Márpedig a kiegészítést és a dualizmust nagyon is kiegyensúlyozottan és bölcsen értékelte, amennyiben nem keresett bűnbakot. Biztos ítélőerővel vázolta fel a bonyolult rendszerben rejlő fejlődési lehetőségeket, hangsúlyozva az egyéni megítélés jelentőségét: „Valamennyiünk egyéni megítélésének kérdése az, hogy a Habsburg Monarchia jó vagy rossz volt.”

Robert A. Kann, mint azt a bevezető hangsúlyozza, elvetett mindenfajta determinizmust. Nemcsak az egyén vonatkozásában. Nem zárta ki annak lehetőségét, hogy a jövő soknemzetű államokét, és akkor a Habsburg Monarchia is kedvezőbb megvilágításba kerül. Ezek a sorok azonban általánosabb tanulságot is példázhatnak: múltkép és jövőkép összefüggését. Aki nyitottnak látja jövőt, annak látja a múltat is. És talán ez az optimizmus Robert A. Kann szellemi frissességének a titka. Stanley B. Winters teljes egyetértéssel is idézi azt, ahogy Hugh Seton-Watson az elhunyt professzort — özvegyéhez írt — levelében jellemezte: „Ausztria nemes kultúráját az amerikai tudós világ frissességével és erejével ötvözte, és európai bölcsességgel itatta át.” Az olvasó azonban nem tudja meg végül is, hogy miben rejlett ez az európai bölcsesség. Hiszen a Monarchiát európaiak verték szét, hogy kétszer is lángokba borítsák a világot évtizedekig húzódo polgárháborújuk során és az etnikai tisztogatást — *avant la lettre* — államrezonná emeljék, közben olykor-olykor visszasírva, amit leromboltak: a Habsburg Birodalmat.

Végül a recenzio fratlan rítusának megfelelően a kötet mellékleteivel kapcsolatban kell egyet és mást szóvá tenni. A névmutatót gondosabban kellett volna megszerkeszteni. Mert lehet, hogy van valami fratlan szabály, miszerint a lapalji jegyzetekben szereplő személyeket nem veszik be a névmutatóba, de ennek a gyakorlatnak a helytelenségét nem lehet eléggé helyteleníteni. (Például ennek az elvnek megfelelően kimaradt Keith Hitchins, holott a jegyzet bőven idéz egyik kritikájából. Ugyanakkor kimaradt a főszövegben szereplő — Kann által említett — Marczali Henrik és Julius Miskolczi is... Szerencsés szerkesztői lépés volt Kann műveinek bibliográfiáját közölni. Viszont a műveiről megjelent ismertetések bibliográfiáját is meg lehetett volna adni, nem is beszélve arról, hogy célszerű lett volna az ő általa írt recenziókat is felsorolni. Egy kis figyelmeztetés lett volna azoknak, akiknek a recenzió-írás derogál, hogy mások munkájának megbecsülése nem megy a nagyság rovására, sőt...

Dan V. Pleshoyano

COLONEL NICOLAE PLEȘOIANU AND THE NATIONAL REGENERATION MOVEMENT IN WALACHIA

East European Monographs, Boulder Distributed by Columbia University Press, New York, 1991. East European Monographs, No. CCX. 176 l.

PLEȘOIANU EZREDES ÉS A HAVASALFÖLDI NEMZETI MEGÚJULÁSI MOZGALOM

„Mind ellentmondanak egymásnak és mind hazudnak” — George Călinescu jellemezte így a havasalföldi 1848-as emlékiratirodalmat az 1941-ben megjelent nagyszabású román irodalomtörténetében. Ha túloz is ez a csípős megjegyzés, a kortörténeti tudományos elemzés szükségességét pontosan jelzi. Lassan neki is lendültek a történészek és irodalomtörténészek. Paradox módon az első nagyobb szabású életrajzt Nicolae Bălcescuról magyar írta: I. Tóth Zoltán, akit egy — talán — eltévedt golyó talált el az utcán, amikor az egyetemi diákság kérvényével az illetékesek felé tartott. Az 1960-as évektől aztán egymást követték a jobbnál jobb román monográfiák: Marin Bucur könyve az újságíró prófétáról C. A. Rosettiről, R. Tomoiagă az írőpolitikusról, Ioan Eliade Rădulescuról, Apostol Stan a katona Gheorghe Magheruról, A. Iordache a propagandista D. Brătianuról és a Golescu családról és még sorolhatnánk. Csak éppen két jelentős egyéniség maradt ki: Ion C. Brătianu, akit tanácsos volt „elfelejteni” annyi kényes kérdéshez kapcsolódott hosszú élete és még inkább leszármazottaié, a másik pedig Nicolae Pleșoianu, akit egyszerűen elfelejtettek. Ez adta a tollat Dan V. Pleshoyanu kezébe.

A kutatók mostoha feltételeit mi sem jellemzi jobban, hogy a levéltárba és a központi állami könyvtárba nem sikerült bejutnia. Mégis az életrajz jól sikerült, kiegyensúlyozott munka. Nem idealizálja hősét. Valóban elmondható Pleșoianu ezrederől, hogy „without the support of his men, the 1848 revolutionary movement would not have succeeded”. Ugyanakkor a műből kiderül, hogy a havasalföldi forradalom a tömegek és az értelmiségi bojárok, jobb szó híján: az ideológusok műve volt. A katonák annyiban játszottak meghatározó szerepet, hogy a nemzeti ideológia vonzásának engedve csatlakoztak a forradalomhoz vagy nem álltak neki ellen.

Az ideológia és a lelkesedés söpörte el a régi rendszert, néhány hónapra. Hiszen a hatalomra került forradalmárok nem érezték elég erőt, hogy a jobbágyfelszabadítást megvalósítsák, forradalmi törvényhozó hatalom megteremtésének sem voltak meg a feltételei. A parasztok és utca népének mozgósításával tudták hatalmukat biztosítani. Sőt, a bukaresti utcák olykor maguktól mozdultak meg. Amikor például az orosz intervenció rémhírére a forradalmi kormány elmenekült, akkor Bukarest népe olyan lelkesen kelt fel, hogy a kormány valóságos diadalmenetben térhetett vissza. Ebben a politikai helyzetben érthető a belső intrikálás és a tömegek mozgósításának szerepe. Ezért nem méltányos, amikor a szerző az egykori forradalmárok intrikáiban egyik vagy másik kortárs leveléből nyert információk alapján foglal állást. Annál is inkább, mert hősére vonatkozóan igazán új forrásokat nem fedezett fel. Alapvető forrása Pleșoianunak mintegy húszoldalas emlékirata. Ezt viszont talán célszerű lett volna angol fordításban közreadni, a képek helyett. Igaz a kötet illusztrálása megfelel a mű krónika jellegének. A kor nagy kérdéseit: alkotmányosság, nemzeti egység, parasztkérdés, külpolitika annyiban érinti, amennyiben ezek Pleșoianu tevékenysége megértéséhez szükségesek. A monográfia annyiban emelkedik ki a 48-as hősök életrajzai közül, amennyiben a fiatal román hadsereg kérdéseivel és jelentőségével bővebben foglalkozik. Ami tökéletesen rossz, az a kötet végén található „román fejedelemségek” című térkép. Első pillantásra a mai Románia határára belül különíti el egymástól egyforma nagyságú betűvel jelölve Moldvát, Havasalföldet, Olténiát, Bánátot, Erdélyt. Dobrugeát viszont nem jelzi, kívül marad, bár egy vékony vonalka jelzi a mai határt, olyan vonal, amely a történeti Erdélyt különíti el, sőt a Bánátot is Arad vidékétől, amely Biharral alkot valami névtelen valamit egészen Máramarosig. Belgrádot a fehér semmiben fedezhetjük fel. Románia mai nyugati határa mellett pedig Ausztriát. És mindehhez nem lelünk semmiféle magyarázatot. Nem is méltó a könyvhöz. Ennek legnagyobb érdeme azon túlmenően, hogy felidéz egy feledésbe merült történelmi figurát, az a figyelmeztetés, hogy immár meg kellene írni a román 48-as nemzedék kollektív életrajzát, hiszen a nemzedéki szolidaritás is tudjuk milyen komoly történelmi hajtóerő lehet.

Géza András von Geyr

**SÁNDOR WEKERLE 1848–1921. DIE POLITISCHE BIOGRAPHIE
EINES UNGARISCHEN STAATSMANNES DER DONAUMONARCHIE.**

(Südosteuropaischen Arbeiten 91. R. Oldenbourg Verlag, 1993. München, S. 529)

**WEKERLE SÁNDOR 1848–1921. A DUNAI MONARCHIA
MAGYAR ÁLLAMFÉRFIÁNAK POLITIKAI ÉLETRAJZA.**

A dualizmus-kori Magyarország történetének kutatásában az elmúlt húsz évben tapasztalható reneszánsz dacára nem született monografikus feldolgozás a korszak talán legtipikusabb polgári liberális államférfiről, a Lajtán innen és túl nagy tekintélynek örvendő pénzügyi szakemberről, arról a politikusról, aki kivételesen három ízben is Magyarország miniszterelnökének mondhatta magát. Ez a tény is jelzi kutatásaink és érdeklődésünk egyoldalúságait, fogyatékosságait, s a történelmet formáló személyiségek szerepének alábecsülését.

Az meg már meglepőnek sem mondható, hogy a fent jelzett adósság törlesztéséhez a fiatal történelész generáció tehetséges tagja, a magyar és német nyelvterület irodalmának egyenlő színvonalú ismerője, a Münchener Egyetemen diplomázó, és ott e munkával doktori fokozatot szerző Géza von Geyr — itthoni barátainak Geyr Géza — látott hozzá. (A félreértések elkerülése érdekében előre kell bocsátanunk, hogy a szerző Bajorországban született, s bár ősei, rokonai Magyarországhoz kötök, ő már igazi bajor, igazi német történésszékként fogott hozzá a dunai monarchia történetének vizsgálatához, s a neki leginkább szimpatikusnak bizonyult Wekerle Sándor politikai életrajzának megírásához.) Kivételesen nagy lehetőséget knált neki a kétnyelvűség mellett az európai horizontról való megközelítése a korszak Magyarországnak és liberalizmusának.

Wekerle Sándor volt az első olyan magyar miniszterelnök, aki polgári családból származott, aki polgárként lett az ország első embere. 1848-ban született, egyidejűleg a polgári Magyarországgal, és 1921-ben halt meg, majdnem egyidejűleg ugyancsak az ő polgári világának az elmúltával. Igaz, minék is tagadnánk: Wekerle nem a mi századunk, nem a trianoni Magyarország, nem a tragédiákra bukó nemzet karizmatikus államférfia volt, hanem egy olyan birodalomé, amely a kor Európájának térképén a második legnagyobb volt, lakosságát tekintve pedig a harmadik helyen állt. Ennek a Habsburgok vezérelte közép-európai „közös piacnak” volt ő az adekvát politikusa, részint maga is annak formálója, alakítója.

Furcsa egy pálya a Wekerle Sándoré, amit szinte napról-napra nyomon követhetünk Géza von Geyr segítségével. Kétségtelen pénzügyi zseni és sikeres pénzügyminiszter, aki azonban a kormányrúdhöz állva olyan politikai feladatok megoldására kell hogy vállalkozzék, amiknek semmi közük nem volt a pénzhez és a gazdasághoz. De talán kezdjük az elején. Származás, tanulmányok, hivatali pályafutás tipikusan polgári karriert jelentenek. A történelmi szerepvállalás szempontjából két mozzanatot emelnénk ki mindebből. Az egyik, ami sokak szemében bűnnek minősült a későbbiekben: Wekerle szabadkőműves volta. Geyr egyértelműen bizonyítja, hogy Wekerle páholytag volt, és magának vallotta a szabadkőműves eszméket. Ez a tény polgári mivoltát és elkötelezettségét erősítette, s egyértelmű szembenállását a félféudális–klerikális vagy akár a dzsentri mentalitással.

De Wekerle nem véletlenül volt a pénzügyek és a realitások embere. Azt is látta, hogy közéleti karriert csak úgy csinálhat, ha maga is alkalmazkodik az úri Magyarországhoz: a díszmagyar mellé vett tehát kúriát és földbirtokot, hogy formálisan is megfeleljen az elvárásoknak. A „von zu Hause aus” hozott sváb alaposság és szorgalom mellett nem volt nehéz feladat megtanulni, hogy a díszmagyarhoz dukáló díszkardot melyik oldalra is kell felkötöni.

Ezek azonban csak a külsődleges körülmények, amik azonban élvezetes olvasmánnyá is teszik a Wekerle-biográfiát. A lényeg az, hogy Wekerle Sándor a korszak legtehetségesebb és legsikeresebb pénzügyminisztereként alkotott maradandót, a valutareformtól az adóreformon át az államháztartás hón óhajtott egyensúlyának a megteremtéséig. Bécsben sem szabadkőműves volta, szabadelvű nézetei vagy itthoni népszerűsége folytán lett possible, hanem objektív gazdaságpolitikai eredményei okán, amelyek az összmonarchiának is hasznára váltak. A millennium előtti évek magyar miniszterelnökeként egy gazdaságilag és pénzügyileg stabil ország kormányzását vette kézbe. (Megjegyezzük, hogy a korszak miniszterelnökei általában a belügyi tárcát tartották meg maguknak, míg Wekerle háromszori miniszterelnöksége során mindig egyben a pénzügyminiszter is volt.)

Az első Wekerle-kormány működéséhez főként az egyházpolitikai reformok fűződnek, a feudális maradványok e téren való felszámolása és a korszerű európai normatívák érvényesítése a vallás- és lelkiismereti szabadság terén. (Házasságjog, anyakönyvezés, vallásszabadság, az izraelita vallás recepciója,

tehát az 1894–95. évi egyházpolitikai törvények, amelyek a hazai liberális jogalkotás utolsó nagy vívmányai voltak.) A konzervatív erők — elsősorban az ekkor szerveződő politikai katolicizmus, a Néppárt — és a liberális szabadelvű tábor konfrontációja volt ez, amely harcban az első polgári miniszterelnököt olyan kiváló munkatársak támogatták, mint az igazságügyminiszter Szilágyi Dezso, vagy a kultuszminiszter gróf Csáky Albin. A sikeres pénzügyi szakember az egyházpolitikai harcba belebukott, ha ez a reformok bukását nem is jelentette.

Távozása a miniszterelnöki posztról 1895-ben talán jelképes is lehetett, hiszen a rákövetkező év: 1896 ezredévi ünnepségei, historizáló ragyogása nem az ő gusztusa szerint való volt. Wekerle sokkal inkább magának illő posztot talált: ő volt a millenniumi kiállítás zsűrijének elnöke. Míg arisztokrata miniszterelnök-utódja a bandériumok és prelátusok csillogó hadai élén vonult fel az ünnepségeken, Wekerle a magyar polgári fejlődés — gyárak, kézművesek, mezőgazdák — kézzel fogható és szemmel látható eredményeinek számbavételén munkálkodott.

A nagyívű közéleti pálya későbbi szakaszait mérlegelve úgy tűnik, hogy Wekerle érdemlegesen nem további miniszterelnöki funkcióiban, hanem „polgárként”, mondhatni a civil társadalom tagjaként alkotott. Elsősorban mint a Fővárosi Közmunkák Tanácsának elnöke, s a nevéhez fűződő ún. Wekerle–telep felépítésével. A Wekerle–telep páratlan volt nemcsak a magyarországi szociálpolitikában, hanem egész Európában is, és legalábbis Budapesten azóta sem akadt követője.

Wekerle Sándort a későbbiekben akkor „vették elő” a nemzet sorsának intézői, amikor meg voltak akadva, amikor nem találtak megoldást, kiegyenlítő politikust ellentéteikre. Így elsősorban az 1904–05-ös kormányzati válság idején, amikor a fából vaskarika koalíció került hatalomra, amely a nemzeti függetlenségi törekvéseket akarta összeegyeztetni a birodalmi érdekekkel. A nagynevű Andrássy, Apponyi és Zichy, de a nagy Kossuth kiskaliberű fia sem tudtak egymással és a dinasztiával zöldágra vergődni: jöhetett ismét Wekerle. A válság megoldódott, az indulatok elcsitulnak, ám a koalíció három év múltán megbukott...

Wekerle Sándor utolsó miniszterelnöksége 1917–18-ban mondhatni méltatlan hattyúdala volt egy sikeres politikusnak. Vállalkozása inkább hősi és önfeláldozó, semmint gyakorlati eredményekkel kecsegtető. Ekkor omlik össze gazdaságilag is az a mű, aminek felépítésében maga is döntő részt vállalt. Mint a történelmi Magyarország utolsó tényleges miniszterelnöke búcsúzott a közélettől, s bukásával együtt elbukott nemcsak az Osztrák–Magyar Monarchia, hanem a történelmi Magyarország is.

Az 1919 utáni Magyarország, a keresztény nemzeti kurzus már nem Wekerle világa volt. Igaz, hogy az 1920-as nemzetgyűlési választásokon a Belvárosban pártonkívüliként még ringbe szállt nosztalgizáló elvbartáit biztatására az ellenforradalom talán leginpertinensebb alakjával, Friedrich Istvánnal szemben. A keresztény párt és a kurzuspolitikuskok a főbűnösnek a forradalmakért és összeomlásért a liberalizmust — és annak „utolsó mohikánját”, Wekerlét tették meg. A személye ellen folytatott útszéli kampányban a fő érv a „zsidó-liberalizmus” nemzetellenességének hangoztatása volt, s így ebben a nemtelen versenyfutásban eleve alulmaradt. (Az már más kérdés, hogy alig fél év múlva Friedrichet is kiebudalták a hatalomból a konzolidáló arisztokraták és nagytőkések.)

Wekerle számára Horthy Miklós Magyarországnak nem volt visszatérés a közéletbe. 1921-ben bekövetkezett halála egyben a 19. század végének konzervatív-liberalizmusát is a sírba tette.

A terjedelmes történeti biográfia színvonalához és szakmai szándékaihoz talán nem is illik az a megjegyzés, hogy a mai Magyarország politikai csatározásaiban mennyire gyümölcsözően hatna, ha annak résztvevői — pro és kontra — olvasnák ezt a könyvet, és akkor sokkal inkább meggondolnák a sommás nyilatkozatokat liberalizmusról és konzervativizmusról, európaiságról és parlagságról egyaránt.

A szokványos recenziók hangvételéről eltérően arra is rá szeretnénk mutatni, hogy nyilván nemcsak a könyv kiváló stílusát, szakszerűségét és objektivitását, hanem a szerző kreativitása mellett a hatalmas forrásfeltárást és annak célszerű kezelését, használatát is jelezte a Südosteuropa-Gesellschaft kitüntetése, amivel Geyr könyvét jutalmazta.

A forrás- és irodalomjegyzék élén a nyilvános levéltárak fondjainak felsorolása áll: az Országos Levéltárból természetesen a Miniszterelnökség iratai, a Pénzügyminisztérium elnöki rezervált forrásai, valamint a P. szekció idevágó állagai. Az Országos Széchényi Könyvtár és az MTA Kézirattára — főként a levelezési hagyatékok révén — kínál kiváló forrásokat a szerzőnek, hogy hősét emberközelle hozva mutassa be a nagyívű történelmi folyamatok és a napi politikai események koordináta rendszerében. Figyelmét azonban olyan lelőhelyek sem kerültk el, mint az ELTE Levéltára, a Református Egyház Zsinati Levéltára, a Hadtörténeti Intézet Levéltára, a Budapest Székesfővárosi Levéltár, a volt Párttörténeti Intézet Archívuma, a Magyar Nemzeti Múzeum Képcsarnoka stb.

A hazai primer forrásokkal egyenrangú szerepet kapott a müncheni bécsi Staatsarchiv, a Nationalbibliothek, valamint a Bonni Külügyi Levéltár is. Geyr Géza azonban ennél is tovább tudott menni, és a

magántulajdonban — a családnál, rokonoknál — lévő iratokat is felhasználhatta monográfiájának megírásához. Ez valóban nóvum, hiszen általa először váltak megismerhetővé e források. A szám szerint kilenc személytől kapott iratok többsége a Wekerlék hagyatéka, de külföldi is akad közöttük.

Ami a források második csoportját, a publikus anyagokat illeti, a szerző a szokásoknak megfelelően csoportosította őket, de úgy tűnik, hogy ez túldimenzionált része dolgozatának. Magyarázatul talán az kínálkozik, hogy olvasói elsősorban a német nyelvterületről kerülhetnek ki, akik számára fontos lehet olyan szélesebb körű irodalmi tájékoztatás-tájékozódás, ami a hazai olvasó, főként a szakmabeliek számára feleslegesnek tűnik.

A publikált dokumentumok (jegyzőkönyvek, memoárok, beszédek és levelek, hagyatékok) felsorolása után itthon is jól hasznosítható lesz Wekerle publikált beszédeinek, feljegyzéseinek és újságcikkeinek a regisztere. Ugyancsak ide tartozik a Wekerléről napvilágot látott életrajzi megemlékezések, beszédek összegyűjtése is. Ezek döntő többsége rövid lélegzetű ünnepi írás, vagy egy-egy nagyobb gyűjteményes munka részlete, netán lexikonban szereplő címszó. A hatalmas irodalomjegyzék ugyan imponáló, de nem tűnik ki belőle, hogy mindebből mi az, ami időálló, s melyek felett járt el az idő. (Szerencsére a szerző a felhasználásukat illetően megfelelően szelektált.) Amikor pedig felsorolja az idevágó újság- és folyóirat-tömeget, csak azt vélhetjük, hogy egy körképet akart adni arról: Wekerle működése idején melyek voltak az általa, mármint a szerző szerint fontosnak tartott sajtótermékek. Mert ezeknek átolvasása, vagy csak egy tucatnyié is, hosszú éveket venne igénybe.

A kötetben való gyors és pontos tájékozódást kiválóan szolgálja a rövidítésjegyzék mellett a névmutató is.

Az identitását kereső magyar polgár és polgárosodás mihez nyúlhatna vissza leginkább, ha nem Wekerléhez, az ő örökségéhez? S mivel a mai magyar polgár nyelve az angol, igencsak hasznos lenne ha ez a Wekerle-biográfia magyarul is megjelenhetne.

Gergely Jenő

Surányi Róbert

A BRIT MUNKÁSPÁRT ÉS A SZOVJETUNIÓ (1917–1924)

Akadémiai Kiadó, Bp. 1993. 227 p.

A kötet — a szerző kandidátusi disszertációja — egyszerre diplomácia- és gazdaságtörténet, egyaránt mélyen brit munkásmozgalom-történet és brit politikátörténet, eszmetörténet, de bizonyos fókig sajtótörténet is, amennyiben olyan brit lapokat mutat be közelebről, mint a *The Call*, a *New Statesman*, a *Labour Leader*, illetve a *The Herald* — s közben érzékelteti azt is, hogy állásfoglalásaik között orosz/szovjet vonatkozásban mi volt a különbség. A kötet értékei közé tartozik az is, ahogyan Surányi a brit szereplők egyéni vonásait megjeleníti. Az egyik kulcsszereplő, MacDonalddal mellett megjelennek közvetlen munkatársai és miniszter-társai is: J. H. Thomas és Ph. Snowden — míg a Munkáspárt balszárnyán a független értelmiségiek, mint H. N. Brailsford vagy E. Morel. Surányi nagy előszeretettel nyúl W. Churchill alakjához is, míg az orosz/szovjet oldalon a kulcsszereplők: Csicserin, Majszkij, Litvinov és Kraszín. A felsoroltak mindegyike tényleges történeti személyiség, mindegyike „ki tudta fejezni magát”, mindegyikük a maga módján a toll mester volt, (kevés kivétellel) nagyon sokat írtak és Surányi valóban a saját hangjukon tudta megszólaltatni őket.

Ezzel már el is érkeztünk Surányi megjelenítési módszeréhez. Surányi hosszú éveken át dolgozott ezen a témán — valóságos megszállottként gyűjtötte témájához a forrásokat. Szinte hihetetlen mennyiségű könyvet, periodikát olvasott át, túlzás nélkül szólva: a teljességre törekedve. Ez áll a régi, egykorú munkákra, periodikákra ugyanúgy, mint a kérdés szerteágazó történeti feldolgozásaira. S éppen ezért a munkája elején felvázolt historiográfiai áttekintés sem szokványos rápillantást nyújt, hanem érdemi, külön kis fejezetben értékel — bár célszerű lett volna mindezt tematikai csoportosításban adni.

A kötet másik nagy értékéről sem szabad megfeledkezni. Amellett, hogy Surányi érthetően nagy mértékben támaszkodott különféle nyomtatott elsődleges forrásanyagra: a brit parlament híresen izgalmas és fontos jegyzőkönyveire, különféle egyéb hivatalos kiadványokra, a Munkáspárt és a Szakszervezetek kongresszusainak ugyancsak évente kiadott jegyzőkönyveire — mindemellett Surányi hatalmas és szerteágazó archivális forrásbázisra is támaszkodott, olyan anyagokra, amelyeket Magyarországon ő publikál

először (de amelyeknek jó részével a nemzetközi történettudományi ismereteket is ő gazdagítaná, ha e munka nemcsak magyar nyelven jelenne meg). Így, Surányi felhasználta a brit külügyminisztériumi fondokat, dolgozott a Munkáspárt és a Szakszervezetek archívumában, felhasználta az olyan személyi fondokat, mint a MacDonald és Henderson levelezést — de kutatót Oxfordban is, onnan értékesítette a Ponsonby levelezés dokumentumait, s kutatót a londoni híres London School of Economics archívumában, ahonnan többek között az E. Morel–levelezés anyagait hasznosította. Vagyis a feltárt anyagmennyiség önmagában hallatlan, elsőrangú érték — és Surányinak ahhoz is volt érzéke, hogy az anyagokat összevesse, az alternatívák fölött töprengjen — így az olvasót, érdeklődőt valóban szembesítse a történelemmel, a történeti dilemmákkal, a sokszor mindmáig vitatott kérdésekkel.

A kötet öt nagy fejezetben öt nagy témát dolgoz fel. Az első nagy fejezet még az első világháború éveibe vezet vissza. Ennek a fejezetnek két témaköre van: az első részben azt elemzi, hogy miként reagált a hivatalos brit külpolitika, s méginkább a brit munkáspárt az 1917 februári orosz forradalomra, majd a fejezetnek második részében: az októberi forradalomra. Ebben a fejezetben Surányi hatalmas forrásanyagra támaszkodhatott (részint már magyarul is megjelent mozaikkockákra is építhetett) s ugyanakkor vizsgálódása mindkét kérdéskörben nemcsak a Munkáspártra szűkölt. Érintette nemcsak a szakszervezetek állásfoglalását, hanem a két kisebb súlyú, de szellemileg fontos szocialista párt, a Független Munkáspárt (ILP) és a Brit Szocialista Párt (BSP) megközelítéseit, ezek eltéréseit ugyanúgy megvilágítva, mint a magyar értelmiségiek számára mindig is izgatóbbnak tűnő fábiánusoké is. (Nem véletlen, hogy az örök renitens G. B. Shaw egykori fontos kritikus sorait még a háború éveiben magyarul is megjelentette egy budapesti kiadó!). Surányi a fentiek mellett a kisebb, szindikalizáló csoportosulásokról is szól. Érzékelteti, hogy a kérdéseknek milyen feszítő dinamikájuk volt, s nem kerül meg az „orosz kérdés” által kiváltott 1917-es brit kormányválságot, amikor A. Hendersont azért buktatták ki a brit kabinetből, mert az orosz kérdésre s a háborús problémákra más megoldásokat látott volna jónak, mint a kormányfő és a torik.

A kötet II., főfejezete az 1918 november és 1919 decembere közötti korszakot tárgyalja, aminek e téma szempontjából a központi kérdése nyilvánvalóan az antant, s kiváltképpen az angol intervenció — illetőleg az intervenció megakadályozása, megszüntetése volt. A külpolitikai kérdés ebben a vonatkozásban is azonnal belpolitikai kérdés lett, aminek ugyancsak sokféle belső nüanszbeli megközelítése volt.

A kötet III. fejezete az 1920-as évet, a lengyel-szovjet háború korszakát tárgyalja, a IV. pedig már azt az angol-szovjet relációban fontosabbnak tűnő 1921–1923-as korszakot, amikor az „abszolút megfagyott légkörből” megkezdődtek a tapogatózások a diplomáciai kapcsolatos újrafelvételére. (A tárgyalások egyik fő buktatója e korszakban is a „pénz”, a cári kormány által felvett kölcsönök visszafizetése, illetőleg az oroszországi brit befektetések, ezeknek államosítása és a kártérítési sorsa volt.)

A kötet V., záró és bizonyos fókig „kulcsfejezete” az 1924-es évhez vezet el az olvasót, ebben az évben került először hatalomra a Munkáspárt Nagy-Britanniában, s ekkor következett be egyúttal a szovjet–brit diplomáciai kapcsolatok helyreállítása is. A két esemény szoros összefüggésben áll egymással — s hogy miként, azt Surányi sokoldalúan gazdag forrásanyagra támaszkodva mutatja be. S ezután következett az immár 70 éves „krimi”, amikor napvilágra került a híres/hírhedt „Zinovjev-levél”, amivel végül a munkáspárti kormányt megbuktatták, kommunistaelenes hisztériát teremtettek, brit kommunista vezetők beborították, a brit-szovjet kapcsolatokat újra befagyasztották. Az, hogy mindez kinek az érdekében állt, már egykor, 1924-ben is elég egyértelmű volt. Ám az állítólagos Zinovjev-levél, melyet a szerző is megkérdőjelez, sok-sok vitát váltott ki. Mindebben Surányi jól tájékozott, eligazít — megint csak nagy forrásanyag alapján, jó forráskritikai érzéssel.

Mindezek után néhány kritikai észrevétel mégis fűznék a munkához. Nincs olyan teljesség, amiből mégis ne maradt volna ki valami. Surányi igen nagyra értékeli (teljes joggal!) H. N. Brailsford munkásságát: ám ezúttal nem említi a híres 1919-es munkáját (*Across the Blockade*), amely egykor nagy feltűnést, sőt vihart kellett, s amit Brailsford különféle vezető liberális lapok tudósítójaként részint oroszországi (és lengyel–magyar) élmények alapján írt meg. Hiányoznak a Plehanov-levelezés, illetőleg a Martov–Akszelrod-levelezés régen kiadott kötetei, amelyeknek vannak brit elágazásai. Plehanovról is, Akszelrodról is megjelentek újabb (amerikai) életrajzok, az amszterdami Társadalomtudományi Intézet (IISG!) pedig közzétette az ugyancsak fontos kulcsszereplő, Dan levelezését. Hyndman egyik kései, részben önéletrajzi frásának (*The Evolution of Revolution*, 1920) szintén vannak kifejezetten orosz vonatkozásai.

Nagyobb problémának látom, amit a szerző egykönnyen aligha oldhatott volna meg, hogy a brit periodikák alapos feldolgozásával szemben az orosz sajtóirodalom alig-alig jelenik meg. Holott ez a nyitó évben, 1917-ben igazán nem szegényesebb, mint a brit, ám még a kulcsesemények, s viharok orosz tükröződése is csak elvétve követhető nyomon. Ez a magyar történeti irodalomban egyelőre fehér folt maradt.

A brit periodikák közül alig jelenik meg a Justice, s egyáltalán nem jelenik meg a Clarion. E két hetilap pedig pontosan a brit „ultrák”, a nemzeti szocialisták (saját, egykori terminológiájuk) megközelítéseire tesz lehetővé jó rápillantást. S ez — mint jól ismert — a nemzetközi munkásmozgalomban már 1907–1911 között megjelent adottság volt, a két lapot így is tartották számon.

Az apróbb hiányok mellett már értékelésbeli kérdésnek látom azt, hogy milyen szinten is született meg az a döntés, hogy a brit kormány gyakorlatilag szembefordul az 1917. évi stockholmi szocialista nemzetközi konferencia ügyével és a brit részvétellel. Úgy vélem, ez nem egyszerű brit kormány-, avagy kabinet-döntés volt. A diplomáciai források egyértelműen bizonyítják, hogy a döntés nemzetközi szinten született meg, a brit, a francia, az olasz és az Egyesült Államok kormányai messzemenően összehangolták ezt a döntést, ami kihatott azután sok részletkérdésre, az útlevelek megtagadására, egyes szocialisták utazásának késleltetésére. Az azonban igaz, hogy Lloyd George ebben a vonatkozásban sem volt egyszerű sorkatona, s voltak rendkívüli lépései. Ebben a vonatkozásban az összképhez még van mit hozzátenni. Ilyen, még nem eléggé feldolgozott kérdésnek látom a Pétervári Munkástanács hivatalos küldöttségének 1917-es nyugati, s részben angliai körútját is. Az orosz részleteket érinti, hogy a Martov-irányzat nem október után, hanem még október előtt kerekedett felül a mensevikeknél (de túl későn!). Ez a kötetben csak egy jegyzetben tűnik elő, ráadásul úgy, mintha ez Cereteli és követőinek Kaukázusba távozása kapcsán történt volna. Ez így több mint elnagyolt, s a Cereteli-irányzat bukása így nem válik világossá. A kaukázusi — nyilván grúz — specialitások megjelenítése még kevésbé jelenik meg a könyvben. Persze, mindennek a megvilágítása ugyancsak terjedelmet követel, de a folyamatok semmiként sem egyszerűsíthetők le. Ugyanígy egy másik félig diplomáciai krími-történet sem: B. Lockhart megbízására gondolok. Ez ügyben még Lloyd George és francia miniszterek között is volt bizalmas levelezés, s így a „hivatalos diplomácia” mellett messzemenően folyt a kísérletezés a félhivatalos csatornák megteremtésére.

A részletekre vonatkozó megjegyzések mellett újra hangsúlyoznom kell, az igazán szövevényes, ezernyi problémát felvető történetben Surányi Róbert kitűnően ismerte ki magát és olyan munkával gazdagította a történeti irodalmat, amiből nemcsak az érdeklődők, hanem a szaktörténészek is sok új, másutt nem található mozzanattal, forrással ismerkedhetnek meg. A munka éppen ezért tartós értéke a magyar történetírásnak.

Jemnitz János

Erdmann Gyula

BEGYŰJTÉS, BESZOLGÁLTATÁS MAGYARORSZÁGON 1945–1956.

**Készült a Művelődési és Közoktatási Minisztérium és a Békés Megyei Levéltár támogatásával.
1992. 374 p.**

Az 1945–1956 közötti időszak nemcsak a magyar politika, illetve köztörténetben jelent lényegében három, jól tagolható periódust (1945–1948, 1948–1953, 1953–1956), de a hazai agrártörténet is e cezúrákkal van szinkronban.

A második világháború utáni agrártörténet és agrárpolitika egyik legsajátosabb és eddig kellően még nem feltárt területével foglalkozik Erdmann Gyula: Begyűjtés, beszolgáltatás Magyarországon 1945–1956 c. monográfiája. A könyv a Művelődési és Közoktatási Minisztérium, valamint a Békés Megyei Levéltár támogatásával jelent meg 1992-ben.

A történész-levéltáros szerző — aki a Békés Megyei Levéltár igazgatója — a háború utáni agrártörténet feldolgozásában tulajdonképpen új megközelítési szempontot honosított meg; tovább gyarapítva ezzel az agrártörténetírás eddigi eredményeit. A korábbi munkák főként a mezőgazdasági tulajdonváltásokkal (földosztás, kollektivizálás, szövetkezetesítés), valamint a birtokstruktúra módosulásaival és az üzemi szerkezet átalakulásaival összefüggésben elemezték a végbement folyamatok történeti-politikai, társadalmi–szociális és gazdasági vonatkozásait, illetve azok okait és következményeit. Erdmann Gyula könyve viszont az állami, majd állampárti beavatkozás oldaláról vizsgálja a második világháború utáni agrártörténetet, különös tekintettel a mezőgazdasági termelést, elosztást és felhasználást érintő politikai, jogi, igazgatási és közgazdasági összefüggésekre.

Az adatokban gazdag és levéltári dokumentumokat is tartalmazó könyvből kirajzolódik, hogy a beszolgáltatási rendszer, mint a mezőgazdasági termelést és elosztást befolyásoló állami beavatkozási eszköz 1945-től (sőt már 1943-tól) egészen 1956-ig folyamatosan sújtotta a tulajdonos parasztságot, majd

pedig a szövetkezeti parasztságot is. A különbség jószerint „csak” az volt, hogy az egyes rendszabályok — évről-évre újonnan kibocsátva, vagy hosszabb terminust tartalmazva — mekkora birtokkategória után, mire és hogyan terjesztették ki a beszolgáltatandó termékek, illetve termények körét és mennyiségét. Továbbá, hogy a késedelmes vagy hiányos beszolgáltatás milyen, ugyancsak természetben kirótt büntető szankciókat vont maga után.

A mezőgazdasági termékek és jövedelmek központi elvonását szolgálta a — pénzügyi stabilizáció során bevezetett, — tudatosan rendkívül szélesre nyitott agráröllő. Bár ezt a módszert (csakúgy mint a beszolgáltatást) is a kormányzat és a pártok egyaránt ideiglenes, kényszerintézkedésnek szánták; mindazonáltal folyamatosan fennmaradt 1956-ig (sőt azután is), hol szűkebbre, de inkább tágabbra nyitva.

1945–1956 között, noha „foghíjasan”, de úgyszólván állandósult paraszti teher volt pl. a földadó, a megyei és községi pótagók, az útagó, a kamarai illeték, az őrlési dézsma, a zsírdézsma, a gazdák elszámoltatása, az állatvágási tilalom, a jegyrendszer, a szabad forgalmazású termékek és termények körének szűkítése.

A szerző hangsúlyozza, hogy a második világháború után nem volt alternatívája az állami beavatkozás széleskörű alkalmazásának, az ún. kötött gazdálkodás kiteljesítésének. Hiszen a mezőgazdaság 3,7 milliárd pengő (1938. évi) háborús anyagi kárt szenvedett; a termények 38%-a, az állatállomány 43%-a elpusztult, a gépek egyharmada megsemmisült. Igaerő és vetőmaghiány lépett fel. Az ország 13 millió kat. hold mezőgazdasági területből 1945 tavaszán közel 1,5 millió kat. hold megműveletlen maradt. Ehhez nem mérhető és nem pótolható veszteség volt, hogy a munkaképes korú, főként mezőgazdaságban dolgozó férfiakosság egy része a háborúban elesett. Más részük hadifogságban és munkatáborokban volt. Az ő távollétük nemcsak azt jelentette, hogy fizikailag nem voltak jelen, hanem azt is, hogy munkaerejükkel sem vehettek részt a háború utáni termelésben.

Ebben a helyzetben a mezőgazdaságra súlyos feladatok hárultak. Mindenekelőtt szükséges volt biztosítani az ország lakosságának élelemmel való ellátását. A fegyverszüneti egyezményből adódóan eleget kellett tenni a seregellátási és jóvátételi kötelezettségeknek. A mezőgazdaság feladata volt az ipar nyersanyagellátása és az exportminimum biztosítása is. A nehézségeket tetézte az egyre inkább elhatalmasodó infláció. Ilyen körülmények között csak a parasztság áldozatvállalása eredményezhette, hogy 1948-ra a viszonylagos konszolidáció jelei mutatkoztak.

A többpártrendszerben (1945–1948) alkalmazott állami beavatkozási eszközök egyik sajátossága mindenesetre az volt, hogy a parasztságnak, a magyar társadalom legszámosabb csoportjának valamennyi rétegét lényegében megkülönböztetés nélkül sújtották.

Erdmann Gyula könyve tényekkel dokumentálja, hogy az 1948–1953 közötti periódust a parasztság megsarcolása jellemezte; az 1953–1956 közötti periódust az „oldás és kötés” logikája.

Az egypártrendszerben — új elemként — a parasztságon belüli diszkriminációs intézkedések sora lépett életbe. Az állam(párt) 1948-tól — az osztályharc állandó éleződésének elvével összhangban és a kollektivizálás jegyében — külön adóval sújtotta a 25 kat. hold feletti gazdákat. Az eufémisztikus hangzású mezőgazdaságfejlesztési járulék valójában kettős célt szolgált. Egyrészt így kívánták élesen megkülönböztetni a dolgozó parasztságot a „kulákságtól”; továbbá ez képezte az alapját az ún. kuláklistának. Eredetileg ez a fokozott adó- és beszolgáltatási terhek megállapítására szolgált; a gyakorlatban viszont a politikai megbélyegzés és a likvidálás eszközüvé vált.

A beszolgáltatási kötelezettség ekkor a teljes terményfőlölség elvételével volt egyenlő. Az újonnan bevezetett általános jövedelemadó pedig duplájára növelte az adóterhet, ami az adóhátralékosok számának ugrásszerű megnövekedéséhez vezetett. Az elviselhetetlenné vált terhek következtében a parasztság közel 5 millió kat. hold földet „ajánlott fel” az államnak. A kollektivizálás „túlteljesítését” jelezte, hogy 1953 júniusára kb. 1 millió kat. holdat tett ki azon állami tartalékföldeknek a területe, amelyeket a termelőszövetkezetek már képtelenek voltak „felvenni”.

Az „új szakasz” állami intézkedései a mezőgazdaság fokozatos rehabilitációját kívánták megteremteni. A beszolgáltatási rendelet csökkentette a beadási kötelezettségeket és nem egy, hanem három évre előre szabta meg azokat. A beadási és adóhátralékokat eltörölték és megszüntették a kuláklistát (amelyről korábban még a foglalkozás változtatásával sem lehetett lekerülni). Felemelték a mezőgazdasági termékek és termények felvásárlási árát és lehetővé tették a termelőszövetkezetekből való kilépést a gazdasági év végén.

Bár e rendeletek hatályban maradtak egészen 1956-ig; az 1955 márciusa utáni begyűjtési politika azonban lényegileg különbözött az „új szakasztól”. Ennek összegzéseként a szerző a következőket írja: „az új, rákosista vezetés ugyan ... nem merte a Nagy Imre-időszak kedvezményeit és az 1953. decemberi tv-t alapjában módosítani; ám szisztematikusan igyekezett egyrészt kemény kézzel érvényesíteni az összes előírást és alkalmazni a szankciókat, másrészt itt-ott lefaragva a kedvezményekből, néhány ponton a paraszt kárára

módosítva a tvr-t, és nem utolsósorban kifundálva a »kötelező szabadfelvásárlást«, egyértelműen célul tűzte ki azt, hogy a termés minél nagyobb része kerüljön ismét — nyomott állami áron — központi készletbe.”

Az érdeklődő olvasó számos kérdésre választ kaphat a könyvből. A legfőbb kérdés azonban inkább csak a könyv elolvasása után fogalmazódik meg: vajon miként volt lehetséges, hogy a magyar mezőgazdaság ilyen mértékű megsarcolások és megpróbáltatások idején is működőképes maradhatott...

Föglein Gizella

Haraszi György

MAGYAR ZSIDÓ LEVÉLTÁRI REPERTÓRIUM

I. Hazai levéltárak

MTA Judaisztikai Kutatócsoport, Budapest, 1993. 745 p.

A magyarországi zsidóság története levéltári forrásainak szisztematikus számbavétele alapfeltétele a továbblépésnek az ide vonatkozó kutatások terén, amelyek már eddig is igen figyelemreméltó eredményekkel jártak: elég talán a Magyar-Zsidó Oklevéltár értékes koteiteire utalnunk.

Nem szűken zsidó ügy ez, hanem hazánk történetének integráns része és feladata. Csak kisebb részben zsidó eredetű és zsidó intézmények őrizetében lévő — sajnos sokszor erősen szétzilált, veszélyeztetett állapotú, rendezetlen, nehezen áttekinthető — iratanyagokról van szó: nagyobbrészt országos, megyei, nem-zsidó egyházi és világi intézmények levéltáraiban fellelhető zsidó vonatkozású iratok, judaicák vártak számbavételre. Ehhez az első lépés aligha lehetett más, mint az elmúlt ötven év alatt kiadott közel kétszáz levéltári fond- és állagjegyzék, repertórium alapján egy „szupra-fondjegyzék” összeállítása azokról a forráscsoportokról, amelyek jelenlegi ismereteink és megállapításaink szerint egészben vagy részben zsidó vonatkozásúak. Haraszi azonban nem érte be ezzel, mert a levéltári segédletek egyenetlenségeit, feltáró munkájuk eltérő mélységét tapasztalva, számos esetben jelölt meg olyan állapotokat, amelyekben valószínű — vagy akár csak lehetséges — zsidó vonatkozású források előfordulása, és okkal feltételezi, hogy az eddigi ilyenekként nyilvántartottak a még feltárhatókhöz képest kisebb részt képeznek. Ezt a mélyebb feltárást azonban csak a kutatók egész sorának intenzív munkálkodásától lehet várni. Ehhez Haraszi „szupra-fondjegyzéke” egyelőre kiinduló támpontot ad; egy tökéletesebb új kiadása később válhat csak lehetővé.

Már azok is, akik e hatalmas munkát lektorálták, felvetették az anyag kívánatos tematikus rendszerezésének gondolatát, s konkrét javaslatokat is tettek megvalósításának lehetséges formáira. Bizonyos, hogy a hazai zsidóság történetének feldolgozásához egy ilyen tematikus rendszerezés adhatná az ideális segítséget, de egyet kell értenünk Harasztival abban, hogy a levéltári források feltártságának — feltáratlanságának jelenlegi fokán az egyelőre nem valószínű meg, s hogy a kutató feltárás szempontjából praktikusabb a jelenleg rendelkezésre álló levéltári leltárakból kiindulni.

„Hazai levéltárak zsidó vonatkozású anyagának áttekintése a kiadott levéltári segédletek alapján” — ez a pontos megjelölése a Magyar Zsidó Levéltári Repertórium Haraszi György szerkesztette I. kötetének. A tervbe — sőt részben már munkába is — vett további kötetek kiterjednek majd a történelmi Magyarország utódállamainak levéltáaira is, valamint más országok — főleg Ausztria és Izrael — azon levéltárainak, intézményeinek iratanyagára, amelyek forrásokat őriznek a magyarországi zsidóság története vonatkozásában.

A két félkötetre (A és B) osztott I. kötet élén áll Haraszi alapos, a hibalehetőségekre is igen szimpatikus módon már a maga részéről figyelmeztető bevezetése, amelyet a felhasznált kiadványok gazdag jegyzéke követ. A kiadványban alkalmazott rövidítések jegyzéke is gondosan kimunkált. Döntő jelentőségű a repertórium tipográfiai kivitelezése, amely Pál Lajos munkáját dicséri. A második félkötet végén foglalnak helyet a névmutatók (helynevek, személynevek, intézmények nevei) és a tárgymutató, valamint az angol nyelvű rezümé.

A repertórium a Komoróczy Géza szerkesztette Hungaria Judaica kiadványsorozatban jelent meg; támogatói voltak a korábbi „Kulturális és történelmi emlékeink feltárása, nyilvántartása és kiadása” program (Budapest), a Memorial Foundation for Jewish Culture (New York), az MTA Országos Tudományos Kutatási Alap (Budapest), a Rosenfeld Foundation (Cleveland, Ohio), és a Soros Alapítvány (Budapest–New York).

Tilkovszky Loránt

ETYMOLOGISCHES WÖRTERBUCH DES UNGARISCHEN

Hrsg. Loránd Benkő

Band I. Lieferung 1–3

Budapest, Akadémiai Kiadó, 1992–1993. 794 l.

A MAGYAR NYELV ETIMOLÓGIAI SZÓTÁRA

Miután az 1950-es években létrejöttek a Magyar Tudományos Akadémia kutató intézetei, az I. és a II. osztályhoz tartozó „humán” intézetek hozzákezdtek nagy, több kötetes reprezentatív összefoglalások elkészítéséhez. Eredetileg természetesen arról volt szó, hogy sztenderd marxista alkotások foglalják el a polgári korszak nagy összefoglalásainak helyét a tudományos világban, most — visszatekintve — úgy látszik, az intézetek vezetői az akkor még nem így nevezett hungarológia 1945 utáni eredményeit foglaltatták össze ezekben a — részben máig is befejezetlen — vállalkozásokban. A hat kötetes *A magyar irodalom története* (a „spenót”-ra), a *Magyarország története tíz kötetben*, a *Magyar Néprajz*, a *Magyarország műemlékei* és a *Magyarország régészeti topográfiája* eddig megjelent kötetekre gondolok. Ebbe a tudománytörténeti folyamatba illeszkedett a Nyelvtudományi Intézet sikeresen befejezett vállalkozása, *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* (Budapest, 1969–1976) három kötetben, 1984-ben megjelent mutatóval, a TESz. Megjelenésekor élénk — tudományos munkáról lévén szó, feltűnően élénk — visszhangja volt: bel- és külföldön mintegy 60 recenzió, kritikai hozzászólás jelent meg róla. Sajnálatos, hogy a történettudomány nem reagált rá, a Századok sem ismertette.

Most a Nyelvtudományi Intézet megindította a TESz német nyelvű, s így a nemzetközi tudományosság számára is hozzáférhető kiadását, a hat vaskos füzetben (Lieferung-ban) két kötetre tervezett *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen*-t, az EWÜng-ot. Természetesen az EWÜng nem egyszerűen a TESz német fordítása vagy javított változata. Ha elődjére épül is, önálló lexikális alkotás, benne vannak a magyar nyelvtudomány utolsó két évtizedének friss eredményei.

Feltűnő — de rögtön előre kell bocsátani: félrevezető — különbség mutatkozik a két szótár címében: a EWÜng-ből lemaradt a „történeti”. Kellemes meglepetés ezek után, hogy az EWÜng sokkal nagyobb mértékben veszi figyelembe a történettudomány szükségleteit, mint a TESz tette annak idején. Nem túlzás kijelenteni, hogy a történészek ne a TESz-t, hanem az EWÜng-ot forgassák.

Perse az EWÜng használata nem könnyű. Meg kell tanulni hozzá a „nyelvész kresz”-t, s a kiadvány ezt nem könnyíti meg. A „Hinweise für die Benutzung” öt nyomtatott oldalt tesz ki, csontváz, egyetlen magyarzó példa nélkül, megtanulása komoly szellemi munka. Az EWÜng szövegében helytakarékossági okokból hemzsegek a jelek és a rövidítések, s még a pontot is megspórolták az egyes rövidítések után. A rövidítések feloldása a bevezetésben 30 nyomtatott oldalra terjed. És mintha a szerkesztésnek különös öröme telt volna a történeti forráskiadványok hagyományos rövidítésének mellőzésében: így lett az Akadémia Magyar Történelmi Emlékek sorozatának jelölése a megszokott MHHS, illetve MHHD helyett MonI, illetve MonOkm, vagy az Archivum Rákócziánumé AR helyett RLev.

A helyvel való takarékoskodás következménye, elvégre a TESz három kötetének anyagát az EWÜng-ban két kötetbe kellett összesűriteni, hogy míg a TESz a szót lehetőleg szöveggörnyezetében hozta, az EWÜng következetesen ebből kiragadva, magában állva. Anyagát tekintve a két szótár ennek ellenére vagy éppen ennek eredményeként lényegében fedi egymást: mindkettő tízezer valahány szócikket tartalmaz, ezekben együttesen több tízezer szó van. Az EWÜng — szerkesztőinek szándéka szerint — a mai magyar irodalmi nyelv tekintetében teljes, a kihalt, elavult, idegen és tájszavak, tulajdonnevek tekintetében szelektált. A történettudomány szempontjából lényeges kihalt és elavult szavak tekintetében azonban jelentősen gazdagabb a TESz-nél.

Mind a TESz, mind az EWÜng megadja az egyes szavak első ismert előfordulásának időpontját. Ebből a szempontból a különbség a két szótár között mellbevágó. Az EWÜng munkatársai elmélyült kutatást folytattak 16–17. századi szövegekben, ennek eredményeként a szavak tekintélyes része, felületes becslésem szerint legalább 10%-a évszázadokat „öregedett”. Néhány kiragadott példa: abesszin 1936 helyett 1573, árvácska 1824 helyett 1642, báró 1565 helyett 1291, ciklus 1807 helyett 1592, csődör 1521 helyett 1247, delegátus 1854 helyett 1671, delegál 1818 helyett 1688, délibáb 1707 helyett 1562, s a sort szinte a végtelenségig lehetne folytatni. A TESz-nek erre a bántó fogyatékoságára annak idején Vargha Balázs mutatott rá az MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményeiben 1978-ban, majd az Új Írás 1981. évfolyamában, s az EWÜng munkatársi gárdáját dicséri, hogy szava nem maradt pusztába kiáltott szó.

Az első előfordulásokkal persze soha nem lehet minden rendben, és mindig előkerülhet korábbi adat addig kiadatlan levéltári iratokból — levéltári kutatást kívánni szótárkészítőktől nyilvánvaló maximalizmus lenne —, de az EWUng forgatása közben — szemben a TESz-szel — csak nagyritkán támad az embernek bizonytalansági érzése. Egy példa erre is: nem hiszem, hogy a nemes anyától született nem nemes (a szótár értelmezése szerint: Halbadliger) *agilis* megjelölése 1835 előtt ismeretlen lett volna a magyar nyelvben. Ez felveti az anyaggyűjtés körének elhatárolását. Saját kutatási területemen maradvá: Szamota — Zolnai Oklevélszótára (1902–1906) *hámor* szavunkat 1367 óta ismeri, így áll ez a TESz-ben is, holott 1944 óta ismerjük 1344. évi előfordulását is (Ila Bálint: Gömör megye. II. 151.). Az EWUng már ez utóbbi adatot hozza, hivatkozva a Nyelvtudományi Értekezések 1976-ban megjelent 89. kötetére. Kézenfekvő a következtetés, hogy a rokontudományok publikációira az anyaggyűjtés csak nagyon esetlegesen terjedt ki, ha egyáltalán kiterjedt.

Kiterjed az EWUng figyelme a kiveszett Árpád-kori foglalkozásnevekre, mint ardó, bocsár, csósz, daróc, földemes, horó, hógéysz, amelyek a TESz-ben nem, vagy ebben az ősi jelentésükben nem találhatók, felvesz régi posztófajtákat, mint dormi, genti, elavult pénz-, illetve ágyuneveket, mint dukát vagy falkonéta. Szemmel látható a törekvés a történeti érdekű szóanyag gazdagítására, elsősorban a társadalom-, gazdaság- és technikatörténet területén.

Végeredményben az EWUng korszerű, magas szakmai színvonalú, nemzetközileg használható alaplunka, a történettudomány számára is megkerülhetetlen kézikönyv. Első kötete példamutató rendszerességgel három füzetben két év alatt jelent meg. Bízunk benne, hogy további két év alatt a második kötet is hozzáférhetővé, a magyar nyelv etimológiai szótára teljessé válik. Hivatkozni mindig EWUng-ként fognak rá, legfeljebb könyvtári katalógus cédulák teszik majd hozzá még a munkát irányító kiadó, Benkő Loránd nevét. Hadd fejezzem be ezt az ismertetést a szótár szerzőinek névsorával: Büky Béla, Gerstner Károly, Hámosi S. Antónia, Hexendorf Edit, Horváth László, Zaicz Gábor. Őket illeti a köszönet.

Heckenast Gusztáv

MINDERHEITENFRAGEN IN SÜDOSTEUROPA

Szerk.: Gerhard Seewann

R. Oldenbourg Verlag, München 1992. 434 l.

KISEBBSÉGI KÉRDÉSEK DÉLKELET-EURÓPÁBAN

A Gerhard Seewann, a müncheni Südost-Institut munkatársa szerkesztésében, a Südostdeutsches Kulturwerk támogatásával megjelent kötet az azonos címmel, 1991. április 8-a és 14-e között Dubrovnikban tartott konferencia anyagát tartalmazza. Azon a tavaszon Raguza különböző nemzetiségű lakóit és a világörökség részét képező műkincseit még sértetlenül hagyta a neobarbár háború. A nemzetközi eseményre a városba tizenegy országból érkező résztvevők előadásait hét tematikai egységben tárgyalja a könyv.

Az első részben, mely az etnicitás általános szempontjait tárgyalja, elsőnek Friedrich Heckmann, a hamburgi Gazdasági és Politikai Főiskola professzorának *Etnosz, démosz és nemzet, avagy: Honnan származik a nemzetállam nemzeti kisebbségekkel szembeni türelmetlensége?* címet viselő felszólalása hangzott el. Megállapítása szerint a bipoláris világ felbomlása után, mely a legtöbb regionális konfliktust a két politikai-katonai tömb szembenállásának rendelte alá, újra előtérbe kerültek a korábban elhallgatott, vagy mesterségesen elfojtott nemzeti-etnikai problémák. Ezek gyökereinek felkutatásában az etnicitás definiálását Heckmann az első lépcsőfoknak tekinti. Társadalmi tényként fogadja el, hogy bizonyos embercsoportok kulturális örökségük, történelmi és aktuális tapasztalataik azonosságának tudatában vannak, származásukról pedig közös elképzeléseket alakítanak ki. E csoportokat sokféle névvel illették már. Heckmann az „eticitás” kifejezést használja annak ellenére, hogy e fogalmat szociológusok és politikusok előszeretettel kerülni szokták arra hivatkozással, hogy a modern társadalmi fejlődés fokozatosan csökkenti, majd végleg felszámolja a társadalmakon belüli vallási, kulturális és nyelvi különbségeket. E meggyőződés cáfolatául a felszólaló az „etnikai reneszánsz” számos példáját hozta fel. Végezetül hangsúlyozza és ismét csak példákkal támasztja alá a nemzet tudat teljes hiányát az antik, illetve középkorú és korai újkorú társadalmakban. Részletesen elemzi a 18. és 19. század fejlődését is, különbséget téve az — akár fiktív alapon — közös származást és kultúrát hangsúlyozó etnikai és a politikai nacionalizmusok között.

Albert F. Reiterer, az Osztrák Központi Statisztikai Hivatal munkatársa Az etnicitás politikai megalapozása címmel mondta el előadását. Álláspontja szerint a nemzetállam az állam modern európai formája. Az etnikai egységek és struktúrák kialakulását politikai folyamatként kezeli, nem lát benne természetes és spontán vonásokat. A diocletianusi birodalmi reformtól a népvándorlás korán át a Merovingok idejéig tekinti át az etnicitás fejlődésének első európai szakaszát. Ezután elemzi a hűbériséget mint olyan magánjogi kapcsolatot, mely a Karolingok alatt az államszervezés alapjává vált, valamint az egyház szerepét, VIII. Bonifác eszményét és az egyház és az állam megváltozott viszonyát a reformáció és az ellenreformáció korában. Délkelet-Európa térve a latin és bizánci rítusú kereszténység találkozásának hatásait részletezi. Az oszmán hódítás hosszú időszakát a kis etnikumok továbbélése szempontjából kedvezőnek minősíti. Reiterer a hobbes-i „bellum omnium contra omnes”-ben látja nemcsak a 16–18. század „előmodernizációjának”, de korunknak vezérlő motívumát is. Eszerint a modern állam az etnicitás bármilyen formája ellen dolgozik, mert érdekeik ellentétesek.

Silvo Devetak, a maribori egyetem professzora Nemzeti kisebbségek és államnemzet: egyenlőség vagy alávetés? címen elhangzott előadásában Közép-kelet- és Délkelet-Európa nemzetiségi konfliktusaival foglalkozott. Megállapítása szerint négy általános jellemzőben foglalhatók össze e konfliktusrendszerek. A térség legtöbb országa etnikailag nagyon vegyes lakosságú. Másrészt Európa ezen része különböző vallások találkozási helye, melyek mindegyike nagy hatást fejtett ki az etnikumok kultúrájára és azonosság-tudatára. Harmadrészt alig van a régióban olyan államhatár, mely századunk folyamán ne változott volna. Negyedrész a kommunista rezsimek szőnyeg alá söpörték a megoldatlan etnikai kérdéseket, tagadták ezek létezését, egyes etnikumokat pedig elit helyzetbe juttattak. Devetak a felgyülemlett nemzetiségi konfliktusok megoldásába elengedhetetlennek tartja a nemzetközi fórumok bevonását.

Rudolf Kern, a löweni Katolikus Egyetem Germanisztika Intézetének professzora Európai intézmények és kisebbségek címmel tartotta meg előadását, melyben az Európa Tanács, az Európai Közösség, valamint az ENSZ kisebbségekkel foglalkozó szervei munkáját tekintette át. Elsőként emelte ki az Egyesült Nemzetek által 1948. december 10-én elfogadott dokumentum, „Az emberi jogok általános nyilatkozata” jelentőségét, sajnálatosnak nevezve, hogy sem a nyilatkozat elveinek végrehajtási mechanizmusa, sem jogorvoslati biztosítékok nem kerültek az okmányba. Elemzi az Európa Tanács 1950-ben Rómában elfogadott „Az emberi jogok és alapszabadságok védelmének európai konvenciója” elnevezésű határozatát, aláhúzza, hogy még ez sem védi kifejezetten a kisebbségeket. Elismeréssel szólt viszont az Európa Tanácsnak 1988-ban a tárgykörben tett Grisel- és az 1990-es Brincat-jelentésről.

Leopold Auberger, a müncheni Südost-Institut munkatársa Nyelvi kisebbségek és a többnyelvű társadalmak stabilitása címen tartott előadást. Véleménye szerint a kisebbségek számára anyanyelvük megőrzése a túlélés legfontosabb biztosítéka. Előfordul, hogy valaki nyelvében több etnikumhoz is kötődik, sőt az a szélsőség is létezik, hogy valaki az adott társadalom egyetlen etnikumához sem kíván tartozni. Ezt mutatta 1981-ben az a lakosság 5,4%-át kitevő abszolút kisebbség, amely a jugoszláviai népszámláláskor egyszerűen „jugoszlávnak” vallotta magát.

Peter H. Nelde és Normand Labrie Területi elvek, mint konfliktus-megoldó stratégiák című előadásukban felhívták a figyelmet arra a tényre, hogy Európában egyedül Izland tekinthető egynyelvű országnak. A többnyelvű társadalmakat századunk hatvanas éveitől a bevándorlók, vendégmunkások és menekültek áradata tarkítja. Két nyelvi csoport nem békés együttélése esetén két megoldási lehetőséget látnak, a területi és az individuális elvet. Ezek alkalmazásának előnyeit két közismerten többnemzetiségű ország, Belgium és Kanada példáján mutatták be.

A könyv második fejezetében nyolc előadás foglalkozik az etnikai identitás kérdésével. Ezek közül az első Joachim Stark, az erlangeni egyetemi Politikai Tudományok Intézete professzorának Haza Kelet-Európában; a területi kötődés problematikája Romániából kitelepült németek példáján című előadása. Stark bevezetőjében utal azokra a vitákra, melyek a nyolcvanas évek közepe óta Németországban a haza (Heimat) szó jelentéséről folynak. Szól a „haza” szó „német témává” válásáról a második világháború után, amikor németek millióinak kellett otthonukat elhagyniuk. Ezt kétségtelen jogtáprásnak nevezi, melyben a nemzetiszocializmus jogtáprásai ütöttek vissza: auctoritas non veritas facit lege. Stark a csehszlovákiai és lengyelországi kitelepítések rövid tárgyalása után arra keresett választ, hogy milyen tényezők indították a romániai németés döntő részét szülőföldjének elhagyására.

Krista Zach, a müncheni Südostdeutsches Kulturwerk munkatársa előadásának, melyben az erdélyi szászok azonosság-tudatával foglalkozott, „A Királyföldön laktunk” címet adta. A két világháború közti években a szászok körében született irodalmi alkotások alapján mutatja be, mit jelentett a haza a 12. századi ősökkel dicsekedhető népesség számára. Megvizsgálja, miként érintette őket egyfelől a Szászföld autonómiájának 1867-es, illetve 1876-os megszüntetése, másfelől a terület Romániához kerülése és a nemzeti kisebbségek kárára végrehajtott 1921-es földreform. Zach az erdélyi szászok azonosság-tudata

legfontosabb elemeiként a földrajzilag jól elkülöníthető településterületet, a közös nyelvjárást, az evangélikus vallást és a teljes kulturális örökséget említi. Számbaveszi a népcsoportra vonatkozóan a 15. század közepétől megjelent feldolgozásokat, így többek között Aeneas Silvius Piccolomini, Oláh Miklós, Verancsics Antal, Honterus János és a császári diplomata, Georg Reicherstorffer írásait.

A kötetet szerkesztő Gerhard Seewann Erdélyi szász, magyarországi német, dunai sváb? címmel elmondott előadásában Délkelet-Európa németiségének azonosságtudatát tette vizsgálat tárgyává, pontatlannak minősítve mind az „erdélyi szász”, mind pedig a „dunai sváb” elnevezést. A szászok ugyanis köztudomásúlag nem Szászországból érkeztek, s a svábok is csupán elvétele a Svábföldről. Az előbbi elnevezés legalább középkori gyökerű, ami az utóbbiról nem mondható el. Az a 20. század két geográfusának, a grazi Robert Siegernek és a stuttgarti Hermann Rüdigernek íróasztalán született meg. Seewann a magyarországi németiség három identitástípusaként a megtelepedés századától a 20. század elejéig, néhol az első világháború végéig élő „Deutschungar”-típust, mely erős kötődést jelentett a magyar nemzethez, a két világháború közt előretörő „népi” („völkisch”) típust, végül az 1945 után ismét a kettős identitást kiemelő „magyarországi német” típust különböztette meg.

Wolfgang Aschauer, a Göttingeni Egyetem Földrajzi Intézetének tanára, A magyarországi németek azonosságtudata címen tartott előadásában az etnikai identitás két formájára hívta fel a figyelmet. Egyfelől az idősebb emberek azonosságtudatára gondolt, mely helyi hagyományok és kulturális örökség alapján alakult ki, másfelől a fiatalabb generációkra, melyeknek tagjai korunk nemzetiségi értelmiségeiként nemzetiségük kultúrkincseivel jelentős részben intézményi keretekben, iskolákban, különböző kulturális egyesületekben ismerkedtek meg. Így természetes, hogy maguk is ezen intézményi kereteket használják fel az örökség továbbadására. Szükséges az, hogy ez a csoport a magyarországi németiség kultúrájának elemeit előbb értéknek ismerje fel és átörökítendőnek minősítse. Ebben az értelemben a csoport azonosságtudata előfeltétel az örökség átvételéhez és továbbadásához. Ezzel szemben az idősebbek esetében az örökségen át vezetett az út az identitás kialakulásáig.

Szita László, a Baranya Megyei Levéltár igazgatója A horvátországi magyarok azonosságtudatának problémái címen mondta el a hozzászólását. Meglátása szerint abban, hogy a századelő százezres magyarsága Horvátországban már a felszélként, szerepe volt az asszimilációnak, az egykerendszernek, a századforduló éveiben történő Amerikába vándorlásnak, a világháború utáni meneküléseknek éppúgy, mint a hatvanas évektől megkezdődő Nyugat-Európába vándorlásnak. Szita László 1991 áprilisában még nem láthatta előre az újabb demográfiai katasztrófát... A magyarokat fő települési területükön, a baranyai háromszögben máig „starosjedjoci”-nak, azaz óslakosoknak, illetve „kalvini”-nak nevezi a környező szerbesség — mutatott rá a felszólaló. Valóban, megtelepedésük a honfoglalás korában, de legkésőbb a 13. században végbement. Másrészt a 17. századtól itt tevékenykedő jezsuiták és ferencesek szigorúan őrködtek, hogy az „eretnekekkel” azaz a Sztárai Mihály reformátor munkája eredményeképp a 16. század közepén meggyökereztetett református hitvallás híveivel a katolikusok, tehát a horvátok ne kössenek házasságot.

Kőhegyi Mihály, a Bajai Városi Múzeum részéről A délmagyarországi Madaras elmagyarosodása című előadásában először a 18. századi német betelepítés folyamatát tekintette át, mely a kérdéses területen a kalocsai érsek magánbetelepítéseivel vette kezdetét. Részletesen ismertette Madaras megalapítását, ahova a korábban betelepített Hajósról és Nemesánudvarról németek, Nyitra és Pest vármegyékből pedig szlovákok érkeztek. Kőhegyi korabeli források — elsősorban a kalocsai érsekhez írt, német nyelvű szentmisét és prédikációt kérő levelek — és statisztikai adatok alapján mutatja be nagyon szemléletesen a település elmagyarosodását a múlt század első felében, hangsúlyozva, hogy bár távolról sem egyedi esetről volt szó, általánosságban nem szabad túlhangsúlyozni e magyarosítási törekvések intenzitását.

Gyivicsán Anna, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Szlavisztikai Tanszékéről a magyarországi szlovákságról, mint nemzeti kisebbségről szól előadásában. Kiemelte, hogy a szlovákság ugyanazon magyar állam területén belül talált új otthonra a 18. század déli irányú népmozgása során. Hozzávetőlegesen a korabeli szlovákság egyötöde kelt akkor útra részben szociális, részben felekezeti okokból. Gyivicsán Anna megrajzolta az evangélikus, római- és görögkatolikus szlovákok áttelepedésének folyamatát és a fő települési területeket. Beszámolt a 19. századi polgárosodás szlovákokra kifejtett hatásáról, végül pedig a 20. század folyamatairól, kiemelve az ún. csehszlovák-magyar népességcserét. Aláhúzza, hogy — ellentétben a felvidéki magyarsággal —, a magyarországi szlovákok szabadon dönthettek áttelepülési szándékukról.

Valeria Heuberger, az Osztrák Kelet- és Délkelet-európai Intézet munkatársa A magyar nemzeti-ségi politika 1968-tól 1991-ig című előadásában méltatta azokat a korszakos változásokat, melyeket Magyarország demokratizálódása a nemzetiségekkel való bánásmód terén az utóbbi esztendőekben magával hozott. Korábban ugyanis, amint ezt a Népszabadság 1968. évi október 10-i száma állította, „... a magyar

társadalom általános problémáinak szocialista megoldása” volt hivatott orvosolni a nemzetiségi kérdés kezelése során felmerülő gondokat. Heuberger idézi a Magyarországi Németek Demokratikus Szövetsége 1969. február 21-i ülésén elhangzottakat, miszerint „... a magyarországi német dolgozók nagy megnyugvással veszik tudomásul, hogy munkájuk értékelésekor egyetlen mérték, egyetlen kritérium jöhet szóba: az, hogy azon a helyen, ahova őket az élet állította, miként teljesítik a szocializmus felépítése érdekében rájuk kirótt feladatokat és milyen mértékben tesznek eleget állampolgári kötelességeiknek...”. A bécsi kutatónő beszámolt a nemzeti kisebbségekről szóló új törvény szükségességéről is, nem feledve, hogy hasonló törvényi rendezést kell elvárni régióink más államainak törvényhozásaitól is.

A harmadik fejezetet a szerkesztő a nagy társadalmi változások nemzetiségeket érintő hatásainak szentelte. Az itt közzétett felszólalások sorában az első Marie-Janine Calicnak, a Müncheni Egyetem oktatójának és Susanne Pazmandinak, a müncheni Südost-Institut munkatársának közös előadása, mely a Migráció, városiasodás és asszimiláció a Vajdaság és Szlovákia összehasonlításában (1880–1938) címet kapta. A két kutató világossá tette, hogy a Bácska–Bánát, illetve a Felvidék esetében a Monarchián belül is két alapvetően különböző természeti adottságú, azaz egy mezőgazdasági és egy ipari termelésre predesztinált országrészről volt szó. Részletezték a múlt századi vasút- és általában infrastrukturális fejlődést, azok asszimilációt elősegítő hatásait. Ugyanakkor tárgyalták a Kárpát-medencén belüli évszázados, nagyon jól működő, az agrár és ipari szektor összekapcsolódását példázó idénymunkás vándorlást, mely a 19. században élő valóság volt. Említést tettek a magyar és német kisebbségek sérelmére az utódállamokban végrehajtott földreformokról és az urbanizáció ütemének 1918 után kitapintható megtorpanásáról.

Holger Fischer, a hamburgi Hungarológiai Központ munkatársa A magyarországi német kisebbség gazdasági–társadalmi változásainak területi aspektusai címmel elmondott értekezéséből kitűnik, hogy már az 1920-as és 1930-as években a társadalom más részeihez képest nagyobb mobilitás és területileg differenciált lélekszámcsökkenés jellemezte a magyarországi németiséget. Ugyanez mondható el a második világháború befejezése utáni időszakról is. A népszerűcsökkenés különösen erősen érintette az osztrák határ mentén és a szörvényben élőket. Elmondható, hogy a németiség soraiban az iparban alkalmazottak számaránya az egész században magasabb, a mezőgazdasági munkások aránya pedig végig alacsonyabb volt a lakosság más csoportjaihoz viszonyítva.

Anton Sterbling, aki a Bundeswehr hamburgi egyetemén tanít, A romániai németek a tradíció és a modernitás keresztútjében című előadásában megjegyezte, hogy belátható időn belül a romániai németiség csupán a történeti múlt része lesz. Előadásában ezt a folyamatot nem kívánta sem pozitívnak, sem negatívnak értékelni. Áttekintése mindamelllett nem hagy kétséget afelől, hogy a második világháború utáni kommunista politika a korábbiaknál is nagyobb kihívást jelentett a romániai németiség számára. Mára a többség a Németországba költözésben látja az egyedüli kiutat.

A kötet negyedik nagy tematikai egységét Peter Haslingernek A románok a Magyar Királyságban 1900 és 1918 között címet viselő előadása vezeti be. Haslinger az Osztrák Kelet- és Délkelet-európai Intézetben dolgozik. Elevenen ábrázolja a századelő nemzetiségi problémáit, visszamenve egészen az 1894-es memorandum-ügyig, miközben nem vádolható magyarbarát érzelmekkel. Ilyen megvilágításban áll elénk a felszólaló által említett magyarok közül egyedül pozitívnak minősített Jászi Oszkár, de a kor sok más szereplője is, így Vasile Goldis, Stefan Pop-Cicio, Alexandru-Voevod, Iuliu Maniu, Octavian Goga, illetve gróf Tisza István.

A müncheni Cornelius R. Zach Világháború és etnikai önszemlélet című előadásában a két világháború közötti évek román és erdélyi szász irodalmából válogatott. Rövid bevezetője után, melyben az irodalmi és általában a művészeti felfogás első világháború utáni gyökeres megváltozását tárgyalja, rátér a romániai irodalomra. Nagyon figyelemreméltó az a megállapítása, hogy a világháborút megelőzően nem találunk utalásokat arra, hogy a regátú román irodalom művelői hangot adtak volna a Magyar Királyságban élő románok sorsa fölött érzett aggodalmuknak. Ennél is többet mutat az, hogy a világháború utáni román irodalomban is csak a korábban Magyarországon élő szerzők ütöttek meg éles magyarelles hangot. Ismeretes például, hogy Goga és köre a románok erdélyi bevonulását, 1916-ot megelőzően áttelepült a Regátba, sőt mindig is a román hadbalépés mellett kardoskodott. Az előadás nagyon jól ábrázolja az erdélyi szászok irodalmában a Romániához kerülés okozta változásokat is.

Szegedi Edit, a Nagyszombati Egyetem Történeti Intézetének munkatársa A nemzetiségek közötti párbeszéd kezdetei Romániában 1918–1940 között és 1990-ben című előadásában részletesen ismertette a két világháború közötti évek bizalmatlanságra, félelemre, intoleranciára épülő légkörét, melyben az etnikumok közötti párbeszéd megindulásának nagyon kedvezőtlenek voltak a feltételei. Meglepő viszont mindaz, amit Szegedi Edit az 1931-ben kormányra kerülő Iorga vezetésé alatti évekről állít. Eszerint Titulescu külügyminiszter 1933-ban a „határok spiritualizálásáról” beszél és hitet tett amellett, hogy nem célravezető magyarokat és németeket kényszerrel álománokká formálni. Az előadó ugyanakkor szomo-

rúan szólt azokról a magyarellenességre megnyilvánulásokról, melyek a nagy reményekre feljogosító 1989 decemberi események után az 1990 márciusi marosvásárhelyi atrocitásokban csúcsosodtak ki.

Pavel Škorpil, a prágai Történeti Intézet munkatársa A németek helyzete Csehszlovákia 1945–48 között a cseh értelmiségiek korabeli megítélésében címmel jelezte mondanivalóját. Előadásának anyaga a kötet ötödik fejezetébe vezeti át az olvasót. Ebben arról szerzünk tudomást, miként jelentkezett a németellenesség 1945-ben Csehszlovákia területén. A legelőször a szocialisták nyilatkoztak, a kommunisták viszont nemzetiségtől függetlenül áhitottak az anyagi javakra. A cseh értelmiség tevékenyen bekapcsolódott a németesség jogfosztásába, melyhez az alapot a kollektív felelősség elve volt hivatva szolgáltatni. Škorpil nem hallgat a kivételekről sem, de hangsúlyozza azok elenyésző számát.

Az Orosz Tudományos Akadémia Nemzetközi Politikai Intézetének tagja, Lyuba Siselina A magyar nemzeti kisebbség mozgalma Kárpátalján a Szovjetunió totalitárius nemzeti politikájának válsága idején című előadásában emlékeztetett a szovjet személyi igazolványok hírhedt ötödik és hatodik pontjaira. Az előbbi a nemzetiséget kérdezte, az utóbbi a párttagságot... Nagyívű áttekintésében utal az 1918-as ruszin autonómia-tervezetre és a Kárpátalján adandó autonómia Prága által megígért, de egészen 1938-ig a napirendről levett gondolatára. Siselina megnevezi a szovjet uralom évtizedeiben kialakult kárpátaljai magyar orgánumokat, kiegészítve ezeket az újabbakkal.

A hatodik fejezet a bulgáriai és görögországi muzulmánokkal foglalkozik. Elsőként Julian Konsztantinov, a szófiai Kliment Ochridszky Egyetem Nyelvtudományi Intézete professzorának előadását olvashatjuk Beszámoló a bulgáriai pomák áttérésekről címmel. 1878-tól kezdve, mikor Bulgáriában végéhez ért a török fennhatóság, a bolgár állam nagyon ellentmondásos politikát folytatott az országban élő iszlám vallásúakkal szemben. Legtöbbször a nacionalista iszlámmellenes vonal kerekedett felül, de előfordult, hogy a megengedő liberális szárny dominált. A pomákok az 1989-es népszámlálás alapján 270 000 főt tesznek ki Bulgáriában, s ezzel a muzulmán közösség jelentős részét alkotják. A többi iszlám hívőtől megkülönbözteti viszont őket az, hogy mindig bolgároknak számítottak. Idenitásuk megszilárdulását a fenti kettősség nehezíti: nyelvileg a bolgárokhöz, vallásilag a törökökhöz kapcsolódnak. Ráadásul Törökország és Görögország kétségbe vonja a népcsoport bolgár etnikumát. A szerző részletesen kitér a pomákok keresztény hitre térítésének egyes 20. századi szakaszaira. Beszél a Balkán háborúk korának „Keresztelő Bizottságáról” is.

A braunschweigi Georg Eckert Nemzetközi Tankönyvkutató Intézet képviselőjében Wolfgang Höpken tartott előadást A bulgáriai törökök emigrációja és integrációja a második világháború után címmel. Jóllehet Törökország hozzászokott már az olyan nagymértékű népmozgásokhoz, mint amilyen a híres 1923-as görög–török népcserére volt, mégis tehetetlenül állt szemben azzal a diplomáciai jegyzékkel, melyet a bolgár külügyminiszter nyújtott át 1950. augusztus 10-én a szófiai török ügyvivőnek a Bulgáriában élő 675 000 török nemzetiségű állampolgár közül 250 000 három hónapon belüli távozását követelve. Ehhez fogható nagyságrendű kivándorlásra az 1968 és 1978 közötti évtizedekben került még sor, legutoljára pedig 1989-ben, amikor Todor Zsivkov a nyolcvanas évek erőszakos bolgárosítása után hirtelen megnyitotta a határokat. Höpken feltárja a magyar olvasóközönség előtt kevésbé ismert népcseremozgások politikai hátterét és emberi vetületét.

Tatjana Seyppel, a Hamburgi Egyetem Keleti Intézetének munkatársa A nyugat-thrákiai muzulmán kisebbség (1945–1990) címen adott elő a konferencián. A címben jelzett népcsoport az 1923. július 24-én aláírt lausanne-i békeszerződéssel került be a történelembe. A békeokmány egyfelől a törökországi görög kisebbség birtokszerzéséhez, szabad vallásgyakorlathoz, nyelvhasználathoz, iskolafenntartáshoz való és egyéb jogait garantálta, másfelől a zárócikkely kimondta, hogy ugyanezen jogok illetik meg a görögországi muzulmánokat. Tatjana Seyppel ezzel szemben hosszan sorolta azokat a hátrányos megkülönböztetéseket, melyeket az érintett nyugat-thrákiai muzulmánok elszenvedni kényyszerülnek. Ezek közül a legelső, hogy a görög állam tagadja a pomákok törökökkel való rokonságát és muzulmán görögöknek tekinti őket. A Németországból végleg hazatérő görög vendégmunkásokat előszeretettel telepítik le a muzulmánok lakta vidékeken. Seyppel az óvodától a felsőoktatásig sok példát hozott fel a muzulmánok diszkriminációjára, illetve beolvasztásukra tett erőszakos kísérletekre.

Szarka Lászlónak, a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete munkatársának A magyar kisebbségek Magyarország kétoldalú és regionális kapcsolataiban (1920–1990) című előadása a kötet utolsó, a kisebbségi kérdések országok közötti kapcsolatokban jelentkező hatásáról szóló fejezetébe vezeti át az olvasót. Hozzászólásában megvizsgálta a magyar nemzeti kisebbségnek az anyaországgal fenn tartott kapcsolatait, a nemzeti és az állami lojalitás kettősségének problémáját csakúgy, mint a különféle megoldási kísérleteket. Ezek sorában a nemzetközi politika összefüggéseibe ágyazva szólt arról, hogy az 1945 előtt valóságosan meglévő revíziós lehetőség korunkban ugyan már nem létezik, mégis a környező országok a magyar kisebbségek ügyével való törődést a revízió „európaizált” formájának tekintik.

Tilkovszky Loránt professzor a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete részéről A német és magyar kisebbségek politikai együttműködésének kérdése a Duna-medencében a kisantant államokban címen tartotta meg előadását. Ebben rámutatott arra, hogy a revíziós magyar politikának az utódállamok magyar és német kisebbségét egy egységes blokkba szervezni kívánó budapesti tervei meghiúsítására Csehszlovákia és Románia (kevésbé a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság) a nemzetiiségeket megosztva a német kisebbséget általában a magyarnál előnyösebb pozícióba juttatta. Ugyanakkor a trianoni sokk miatti fokozott asszimilációs törekvések nehezítették a magyarországi németiség sorsát, s ez a velük szolidáris, a kisantant államaiban élő németek magyarokkal való együttműködési hajlandóságát csökkentette. Éppen ezért fordult a Bethlen-kormány egy memorandummal 1931-ben a német kormányhoz, amelyben a hazai németiség helyzetének javítását, illetve az elcsatolt területek visszatérte után az ott élő németek jogainak maximális biztosítását ígérte, amennyiben a német kormány a kisantant államai németiségének rövidlátó, magyarelles kampányokban való részvételtől sem visszariadó magatartását elítéli és a legkülönbözőbb fórumokon való német–magyar együttműködést hajlandó szorgalmazni. Érthető okokból Bleyer Jakab, a magyarországi németek vezetője üdvözölte a tervezetet. Rövidesen kiderült azonban, hogy Berlin mégsem hajlandó az ilyen értelmű fellépésre, Budapest pedig egyoldalú engedményeket nem kívánt tenni. Gömbös Gyula 1934 februárjában ugyanebben az ügyben levelet intézett Hitlerhez, mely azonban megválaszolatlan maradt. Neurath külügyminiszter Magyarországot a németek sorsán való javításra sürgette, hogy a kisantant-országok németiségének rokonszenvét így maga a budapesti kormány nyerje meg. Állítása szerint a birodalmi kormánynak a közbelépés nem áll sem módjában, sem szándékában. Tilkovszky Loránt végezetül szólt arról a német szemléletváltozásról, mely már az Anschluss előkészítésével volt összefüggésben.

Varga Éva, a Magyar Tudományos Akadémia Regionális Kutatóintézetének munkatársa Migrációs folyamatok az egykori Hont vármegyében 1938–1948 között című előadásában először a terület politikai történetét tekintette át vázlatos formában. Ezután az 1938-as visszacsatolás következtében meginduló cseh és szlovák visszatelepülést, az 1939-es esztendőitől a Cseh–Morva Protektorátusból elmenekülő zsidóknak az immár ismét Magyarországhoz tartozó Hontba érkezését, a Vámosmikolán menedéket találó és ott magukat 1944 novemberéig tartó lengyel tisztek esetét, a szlovákiai üldözések elől ide menekülő zsidóságot, az 1944-ben már német megszállás alatt lévő Magyarországot elhagyni szándékozó zsidókat és az 1945 utáni nagyszabású áttelepítéseket említette és elemezte. Érdekes az, amit a kitelepítés elől elbújdosó és egy idő után községeikbe visszatérő németek sorsáról mondott.

Irena Reuter-Hendrichs, az ebenhauseni Tudományos és Politikai Alapítvány részéről Kisebbségi konfliktusok a balkáni államok közötti kapcsolatok összefüggésében címmel adott elő. Kiemelte az európai összehasonlításban megkésett nemzeti emancipációt, az elhúzódo felszabadító harcokat és a régió államainak egymással vívott háborúit, mint a különösen heves nacionalizmusok összezapásának fő okait. Reuter-Hendrichs a két balkánháborút alapul véve szemléletesen elemezte a terület lakóinak félelmekkel, rossz beidegződésekkel, ellenségekkel terhelt örökségét, végül pedig az 1988 februárjában Belgrádban megrendezett Balkán-konferenciát, mint az együttműködés lehetséges útját.

Valójában a Gerhard Seewann szerkesztette kötetnek tragikus aktualitást ad az alig három évvel ezelőtti konferencia színhelyén dúló háború.

A konferencia anyagának közzététele nagyon sokat segít az egymásnak feszülő érdekek eredetének felkutatásában.

Radó Bálint

CONTENTS

STUDIES — *Tüskés Gábor – Knapp Éva*: The Worship of the Saints of the Catacombs. A Chapter from the History of the Baroque Cult of Saints and Relics — *Fábiánné Kiss Erzsébet*: Distraint and Management of Traitors' Property as a Special Task of Financial Administration in 1848–49 — COMMUNICATIONS — *Heckenast Gusztáv*: Foreign Craftsmen in Hungary in the 18th Century — *Sándor Pál*: On the Jewish Intelligentsia of Hungary between 1840 and 1849 — *Hermann Róbert*: Genres and Tendencies in Middle Class Memoirs in 1848–49 — *Seamas Ó Siócháin – Kabdebó Tamás*: Hungary and the Two Roger Casements — DOCUMENTS — *Enyedi Sándor*: „... Egek szeretik hazánkat, nemzetünket...” (The skies love our fatherland and our nation). The first letters of Aranka György to Kovachich Márton György — *Sziklay Andor*: A Citizen of the United States in Service of Kossuth, Exile. The Mission of William James Stillman in Hungary. — OBSERVER — NEWS — REVIEWS

INHALT

STUDIEN — *Gábor Tüskés – Éva Knapp*: Die Verehrung der Katakombenheiligen. Kapitel aus der Geschichte des Heiligen- und Reliquinkultes der Barockzeit. — *Erzsébet Kiss, Fábián*: Die Konfiskation und Verwaltung der Vermögen von den Landesverrättern — eine spezielle Aufgabe der Finanzadministration in 1848–1849. — MITTEILUNGEN — *Gusztáv Heckenast*: Die nichtungarische Handwerkerbevölkerung Ungarns im 18. Jahrhundert. — *Pál Sándor*: Über die jüdische Intelligenz in Ungarn in 1840–1849. — *Róbert Hermann*: Gattungen und Tendenzen in der bürgerlichen Memoirenliteratur in 1848–1849. — *Ó Siócháin, Seamas – Tamás Kabdebó*: Ungarn und die beiden Roger Casement. — DOKUMENTEN — *Sándor Enyedi*: „... Die Himmel lieben unser Vaterland, unsere Nation...” Die ersten Briefe von György Aranka an György Márton Kovachich. — *Andor Sziklay*: William James Stillman (1827–1901) Eine Mission im Auftrage von Lajos Kossuth. — BEOBACHTER — BERICHT — HISTORISCHE LITERATUR

SOMMAIRE

ÉTUDES — *Gábor Tüskés – Éva Knapp*: L'admiration des saints de catacombe. Un chapitre de l'histoire du culte des saints et des reliques de l'époque baroque. *Madame Fábián, Erzsébet Kiss*: La requisition et gestion de la fortune des traîtres à la patrie — comme devoir spécial du gouvernement financier des années 1848–49. — AVIS — *Gusztáv Heckenast*: La population industrielle étrangère en Hongrie dans le 18e siècle. *Pál Sándor*: Sur les intellectuels d'origine juive du pays entre 1840–1849. *Róbert Hermann*: Des genres et tendances dans les mémoires bourgeois des années 1848/1849. *Ó Siócháin, Seamas – Tamás Kabdebó*: La Hongrie et les deux Roger Casement — DOCUMENTS — *Sándor Enyedi*: „... Les cieux aiment notre patrie et nation...” Les premières lettres de György Aranka pour Márton György Kovachich — *Andor Sziklay*: William James Stillman (1827–1901). Mission donnée par Kossuth — OBSERVATEUR — COMPTE RENDU — HISTORIOGRAPHIE

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ — *Габор Тюшкеш–Ева Кнапп*: Почтение катакомбных святых. Главы из истории культа святых и реликвий в эпоху барокко. — *Эржебет Киши Фабьян*: Конфискация и обращение с имуществами изменников отечеству — одна из специальных задач финансового управления в 1848–1849 гг. — СООБЩЕНИЕ — *Густав Хекенаст*: Невенгерское население ремесленников в Венгрии в 18-ом веке. — *Пал Шандор*: Еврейская интеллигенция в Венгрии в 1840–1849 гг. — *Роберт Херманн*: Жанры и тенденции в гражданской мемуарной литературе 1848–1849 гг. — *О Шиохайн, Симас–Тамаш Кабдэбо*: Венгрия и два Роджер Касмен. — ДОКУМЕНТЫ — *Шандор Энiedi*: «...Небеса любят нашу родину, нашу нацию...» Первые письма Дьердя Аранка к Дьердя Мартону Ковачичу. — *Андор Сиклай*: Вильям Джемс Стиллман (1827–1901). Миссия по поручению Лайоша Кошута. — ОБЗОР — ОТЧЁТ — ИСТОРИЧЕСКАЯ ЛИТЕРАТУРА

A szedés és venturázás a Századok szerkesztőségében készült a Computer Média Rt.

Ventura 2.0

magyar változatával.

Kiadó: Magyar Történelmi Társulat

Nyomás: Neotipp Nyomdaipari és Kereskedelmi Betéti Társaság

1025 Budapest, Vöröstorony lejtő 5.

Felelős vezető: dr. Naszályi Gábor

HU ISSN 0039–8098

Következő számaink tartalmából:

Binder Pál: A havasalföldi vajdaság megalakulásának dél-erdélyi előzményei és következményei

Fenyvesi László: Mátyás-émlékkönyv a kritika tükrében

Czövek István: Adalékok a francia–porosz háború történetéhez

Kelemen Elemér: Az oktatási intézményhálózat fejlődése és az oktatási vonzaskörzetek alakulása a Dél-Dunántúlon 1868–1914 között

E számunk munkatársai

Balogh Margit kandidátus, tudományos munkatárs (MTA Történettudományi Intézete, Budapest) – ***Enyedi Sándor*** tudományos kutató (Teleki László Alapítvány, Budapest) – ***Fábiánné Kiss Erzsébet*** kandidátus, főtanácsos (Országos Levéltár, Budapest) – ***Föglein Gizella*** kandidátus, egyetemi adjunktus (Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Budapest) – ***Földi András*** kandidátus, egyetemi docens (Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Budapest) – ***Gángó Gábor*** tudományos ösztöndíjas (MTA Irodalomtudományi Intézete, Budapest) – ***Gergely Jenő*** történelemtudomány doktora, egyetemi tanár (Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Budapest) – ***Heckenast Gusztáv*** a történelemtudomány doktora, főmunkatárs (MTA Történettudományi Intézete, Budapest) – ***Hermann Róbert*** tudományos munkatárs (Hadtörténeti Intézet, Budapest) – ***Jemnitz János*** a történelemtudomány doktora, tudományos tanácsadó (MTA Történettudományi Intézete, Budapest) – ***Kabdebó Tamás***, Ph. D., F.L.A. igazgató (The Library St. Patrick's College, Maynooth, Írország) – ***Knapp Éva*** könyvtáros (Eötvös Loránd Tudományegyetem Egyetemi Könyvtár, Budapest) – ***Miskolczy Ambrus*** kandidátus, tszv. egyetemi tanár (Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Budapest) – ***Ó Stocháin, Seamas*** (Írország) – ***Sándor Pál*** kandidátus (MTA Történettudományi Intézete, Budapest) – ***Sziklay Andor*** ny. követségi tanácsos (Egyesült Államok) – ***Tilkovszky Loránt*** a történelemtudomány doktora, tudományos tanácsadó (MTA Történettudományi Intézete, Budapest) – ***Tóth István György*** kandidátus, tudományos munkatárs (MTA Történettudományi Intézete, Budapest) – ***Tüskés Gábor*** kandidátus, ösztöndíjas (Soros Alapítvány, Budapest)

Tájékoztató

Tisztelt Szerzőnk!

1. A szerkesztőség szívesen veszi, ha a kézirati szöveget számítógépes szövegszerkesztés útján készíti, s lemezen adja le. Amennyiben lehetséges a Word 5.0 szövegszerkesztőt használja.

2. Hagyományos kézirat esetében jól olvasható, kopott és halvány betűket nem tartalmazó, lehetőleg javítás nélküli szöveget adjon le, minél fehérebb papíron – egy (valamikor) scanner csak jóminőségű, kontrasztos szöveget tud jó hatásfokkal „beolvasni”.

3. A jegyzeteket folyamatos számozással készítse, és a tanulmány végére helyezze el. Ha Ön, tisztelt szerzőnk, szövegszerkesztővel írja cikkét, azt kérjük, hogy a jegyzeteket a szöveg végére *írja*, „hagyományos” formában, mert a szövegszerkesztő generált formáit a ventura-program nem fogadja el.

4. Külön kérjük, hogy a teljes magyar abc-t használja kézirata elkészítésekor; ha nem rendelkezik vele, akkor az ékezeteket vékony fekete filctollal pótolja kéziratán; ha a kézíraton javítani kíván — s csak ebben az esetben — két példányban készítse azt el, és a második példányon tüntesse fel a javításokat.

5. A kéziratban az évszázadokat — idézetek, tanulmány- és könyvcímek eredeti előfordulásának kivételével — arab számmal tüntesse fel, s a kurziválandó szöveget aláhúzással jelölje. (A jegyzetekben csak a szerzők nevét kurziváljuk, szerkesztőket, összeállítókat, valamint címet nem!)

6. Kérjük arra, hogy — a jelenlegi adózási jogszabályokat figyelembe véve — *személyi adatait, vagy annak változásait* (személyi számát, munkahelyi és lakáscímét, telefonszámát, beosztását, tudományos fokozatát, nyelvtudását és érdeklődési körét [ez utóbbi kettő a szerkesztőség számára nyújt információt arra vonatkozóan, hogy milyen témájú és nyelvű könyvet tud ismertetni a folyóirat hasábjain]) *közölje a szerkesztőséggel*. A munkahely és a tudományos fokozat megjelölése az egyes számok munkatársi jegyzéke pontos összeállításhoz, az esetleges reklamációk elkerüléséhez is szükséges.

7. A tanulmányokról és cikkekről — a szerzők tiszteletdíjának terhére — 40 példányban különnyomatot készítettünk.

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a Postabank Rt. 219-98636, 021-02799 pénzforgalmi jelzőszámra. Példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadó *Stúdium* Könyvesbolt Budapest V., Váci u. 22. és a *Magiszter* Könyvesbolt Budapest V., Városház u. I. sz. alatti könyvesboltjaiban.

Előfizetési díj egy évre: 720,-Ft

Egy szám ára: 120,-Ft, dupla szám ára: 240,-Ft.

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat,
H-1389 Budapest, Pf. 149.

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA

AZ ALAPÍTÁS ÉVE

1867

Laszlovszky József: Angol-magyar kapcsolatok a 12. század második felében

Zsoldos Attila: Iobagio Castri Possessionem Habens. (A várjobbágyi jogállás anyagi háttérének kérdései)

Engel Pál: Magyarország és a török veszély Zsigmond korában (1387–1437)

Kubinyi András: A Jagelló-kori Magyarország történetének vázlata

Mesterházy Károly: Tegez és taktika a honfoglaló magyaroknál

Solymosi László: Harangozók és Harangozó nevű települések a középkori Magyarországon

Petneki Áron: Advenae et peregrini. Utazás és zarándokság a középkori mentalitástörténetben

Tisztelt Olvasó!

A Századok a Magyar Történelmi Társulat nagy tradíciókkal rendelkező tudományos orgánuma 1867 óta jelenik meg folyamatosan. Alapításakor, s utána még hosszú évtizedeken keresztül évente 10 alkalommal jelent meg, s előfizetőinek ezenfelül még egy pótfüzetet is juttatott.

A jelenlegi Századok, nemhogy e tradíciók folytatásához, de rendszeres megjelenítéséhez sem rendelkezik elegendő anyagi eszközzel. Szerkesztőségünk a folyóirat kiadása körül évek óta állandósult válság következtében arra az elhatározásra jutott, hogy kísérletet tesz e helyzet megváltoztatására. A központi költségvetési támogatás emelésében nem reménykedhetünk, sőt realitásban ez az állami támogatás évek óta csökken, s ez a többi tudományos folyóirat mellett a Századokat is súlyosan érinti.

A jelen helyzetben mi is a „szokásos” megoldáshoz folyamodtunk, s létrehoztuk a **Századok Alapítványt**. Az alábbiakban az alapító okirat néhány pontjára hívjuk fel szíves figyelmét:

„4. Az alapítvány nyitott és közhasznú...

5...Pénzügyi támogatást vár más alapítványoktól, külföldi és magyar állampolgárok befizetéséből...

6...Az alapítványi befizetők névsorát — az összeg feltüntetésével — a Századok... minden évben, az utolsó számban nyilvánosságra hozza.

7...Az alapítvány minden év novemberében elszámol vagyonáról, s a „mérlegbeszámolót” nyilvánosságra hozza a Századok (ezt követő) legközelebbi számában...”

Tisztelt olvasó!

Tisztában vagyunk azzal, hogy a jelenlegi gazdasági körülmények nem a legkedvezőbbek ahhoz, hogy ilyen felhívással forduljunk Önhez, de ha ezt anyagi körülményei megengedik, kérjük, *csatlakozzon az alapítvány támogatóihoz*.

Alapítványunkat a Budapest Bank Rt. kezeli, **belföldi számlaszámunk: BBRT 208-26411**

Külföldi támogatóink devizában a:

„Budapest Bank 401-151-941-8797-0”

számlára fizethetnek be. Egyes bankok, különösen az amerikaiak, csekkel történő fizetés, vagy banki átutalás esetén magas összegű (35\$) banki költséget is felszámolnak, ezért talán célszerűbb a közvetlen befizetés.

Hazai támogatóink *befizetési csekket a Századok szerkesztőségétől kaphatnak*.

A befizetett összeg alapítványi hozzájárulásnak számít és az adóalapból levonható.

Abban a reményben, hogy céljainkkal Ön is egyetért, előre is köszönjük erkölcsi és — remélhető — anyagi támogatását.

*Tisztelettel:
a Századok szerkesztősége*

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA
SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST, I. ÚRI U. 53.
TELEFON/FAX: 155-77-72
128. ÉVFOLYAM 1994. 2. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BÁCSKAI VERA, DOMBRÁDY LORÁND, ENGEL PÁL, GERÓ ANDRÁS, HAJDU TIBOR,
IZSÁK LAJOS, JAKÓ ZSIGMOND, KATUS LÁSZLÓ, KOROKNAY ÁKOS, KUBINYI ANDRÁS,
MUCSI FERENC (felelős szerkesztő), NIEDERHAUSER EMIL, PALOTÁS EMIL, PRITZ PÁL,
RÁCZ ISTVÁN, ROMSICS IGNÁC, SIPOS PÉTER, VÁRKONYI ÁGNES, VIDA ISTVÁN,
WELLMANN IMRE

Szerkesztő:
PÁL LAJOS

A szerkesztőség munkatársai:
TILKOVSKY LORÁNT és URBÁN ALADÁR

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

<i>Laszlovszky József: Angol–magyar kapcsolatok a 12. század második felében</i>	223
<i>Zsoldos Attila: Iobagio Castri Possessionem Habens. (A várjobbágyi jogállás anyagi hátterének kérdései)</i>	254
<i>Engel Pál: Magyarország és a török veszély Zsigmond korában (1387–1437)</i>	273
<i>Kubinyi András: A Jagelló-kori Magyarország történetének vázlata</i>	288

KÖZLEMÉNYEK

<i>Mesterházy Károly: Tegez és taktika a honfoglaló magyaroknál</i>	320
<i>Solymosi László: Harangozók és Harangozó nevű települések a középkori Magyarországon</i>	335
<i>Petneki Áron: Advenae et peregrini. Utazás és zarándokság a középkori mentalitástörténetben</i>	352

FIGYELŐ

<i>Urbán Aladár: Az élő múlt az Egyesült Államok jelenében</i>	394
<i>Horváth Pál: Az iszlám jog fejlődéstörténete</i>	418

BESZÁMOLÓ

<i>Historia Fenno-Ugrica (Klima László)</i>	429
<i>XII. szlavisztikai napok Debrecenben (Földvári Sándor)</i>	433

TÖRTÉNETI IRODALOM

<i>Elvira H. Tóth – Attila Horváth: Kunbábony. Das Grab eines Awarenhagans</i> (Ism.: <i>Szentpéteri József</i>)	.436
<i>Gecse Géza: Bizáncról Bizáncig. Epizódok az orosz pánszlávizmus törté-</i> <i>netéből. (Ism.: Diószegi István)</i>	.440
<i>Ungarn-Jahrbuch 20. (Ism.: Radó Bálint)</i>	.442
<i>Szabolcsi Lajos: Két emberöltő. Az Egyenlőség évtizedei (1881–1931)</i> (Ism.: <i>Erényi Tibor</i>)	.445
<i>Why the Confederacy lost (Ism.: Urbán Aladár)</i>	.448
<i>Writing Women's History (Ism.: Pető Andrea)</i>	.454
<i>Jemnitz János: Léon Blum 1872–1950 (Ism.: Harsányi Iván)</i>	.456
<i>Müller, Frank: Die „Brüning Papers“ (Ism.: Németh István)</i>	.460

Folyóiratunk az MTA Könyv- és Folyóiratkiadó Bizottságának
állandó támogatásával jelenik meg

Laszlovszky József

ANGOL–MAGYAR KAPCSOLATOK A 12. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN

Az Árpád–kori angol–magyar kapcsolatok kérdésköre nem tartozik azon problémák közé, amelyek a történeti kutatás homlokterében álltak vagy állnak, bár egyes kérdések kapcsán jelentős mennyiségű publikáció született.¹ Így elsősorban három témát említhetünk:

1. A 11. században Magyarországra menekült angol hercegek, és ehhez szorosan kapcsolódva Skóciai Szent Margit királynő származásának kérdése.

2. III. Béla király második házassága, illetve az ezt követően létrejövő esetleges angol–magyar érintkezések. Ugyanezen korszak problémája Magyarországi Miklós oxfordi tanulmányai.

3. A Magna Carta esetleges hatása az Aranybullára.

E három kérdés, néhány továbbival kiegészülve, csak Fest Sándor egyes dolgozataiban kapcsolódott össze, anélkül azonban, hogy a három évszázad angol–magyar kapcsolatai között bármiféle közös vonást felvetett volna.²

Egy közös jellemző viszont megfogalmazódott ezen feldolgozásokban. Figyelembe véve a középkori közlekedési és hírközlési viszonyokat, Anglia és Magyarország között csak igen szórványos kapcsolatfelvételre kerülhetett sor, így a brit–magyar kontaktusok minden tekintetben unikumnak számíthattak a maguk korában. Jól példázza ezt a véleményt Ferdinandy Géza egy megjegyzése: „...ha figyelembe vesszük azt, hogy Magyarország és Angolország közötti távolság sokkal nagyobb, semhogy az Angolországban támadt eszmék a középkori közlekedési és gondolatközlési eszközök mellett Magyarországon hét rövid év alatt általánosan elterjedhessenek, akkor át kell látnunk azt is, hogy az Aranybulla nem lehet a Magna Carta folyománya, annál kevésbé utánpótlása stb.”³ Ez az elgondolás végigvonul minden egyes, fentebb jelzett kérdés irodalmában, és az egyes szerzők éppen emiatt különféle magyarázatokat adnak a mégis bizonyíthatóan létrejövő angol–magyar kapcsolatokra. Gyakran egyszerűen véletlenül kialakult, semmiféle törvényszerűséget nem tükröző kontaktusoknak tartották ezeket, más esetekben dinasztikus kapcsolatok, házasságok lettek volna az alapjai a kapcsolattartásnak a két távoli ország között. Ez

utóbbi magyarázat azonban megkerüli a probléma lényegét, hiszen a dinasztikus kapcsolatok, házasságok szükségképpen feltételeznek előzetes kapcsolatfelvételt, és még inkább megfelelő információkat a másik országban uralkodó dinasztjáról, az ottani politikai helyzetről, az uralkodó szövetségeseiről és ellenségeiről. Néhány rész-kérdés kapcsán ugyan felmerült a kutatásban, hogy milyen forrásokon keresztül juthattak el ezek az információk a távoli királyi udvarokba, de ahogy nem született összefoglaló értékelés az angol–magyar kontaktusokról, ugyanúgy nem találunk választ erre a kérdésre sem. Szembe kell nézni tehát azzal a problémával, hogy felismerhetünk-e valamilyen törvényszerűséget, tudatosságot az Árpád-kori kapcsolatfelvételekben. Más szempontból megközelítve, beszélhetünk-e uralkodói vagy dinasztikus külpolitikáról, külkapcsolatok fenntartásáról Európa két ilyen távoli területe között. Ezen kérdések megválaszolásához különösen érdekes szempontokat nyújthat a 12. század második felének vizsgálata. III. Béla uralkodása kapcsán a kutatás sok esetben foglalkozott a külpolitikai irányzatok vizsgálatával, és a viszonylag nagyszámú forrásadat lehetővé teszi, hogy az angol–magyar kapcsolatok vonatkozásában is megvizsgáljuk ezt a kérdést.

III. Béla szerepe az angol–magyar kapcsolatok létrejöttében

1186-ban III. Béla házasságot kötött Margittal, VII. Lajos francia király lányával. Az eseményről Európa legkülönbözőbb területein keletkezett források számolnak be, és a házasság, valamint a keresztes hadjárat eseményei miatt III. Béla Európa legjobban ismert magyar uralkodójává vált ebben a korszakban.⁴ A király cselekedeteiről közvetlen forrásokból szereztek tudomást a nyugat-európai szerzők, amit jól mutat például Ralph de Diceto történeti műve, amelyben a magyar uralkodó címeit pontosan, a hazai oklevelek bevezető formulájához hasonlóan írták le.⁵ A házasság III. Béla külpolitikájában egy új korszakot jelent, és az ezt követő időszakot a megerősödő nyugat-európai kapcsolatok jellemzik. Franciaországi Margit révén nem csupán a francia hatás erősödik, hanem új korszak kezdődik a magyar–angol kontaktusokban is. Margit korábban ugyanis Henrik ifjabb király felesége volt, és életének jelentős részét Angliában töltötte. Az 1186-os házasságkötés azonban nem volt előzmény nélküli, váratlan esemény. Egy hosszú időszak előzte meg, amikor a nyugati kapcsolatok fokozatos erősödését figyelhetjük meg. Az 1150-es évektől kezdődően bukkannak fel egyre nagyobb számban az erre vonatkozó adatok, és ezek számbavétele magyarázatot adhat III. Béla külpolitikai irányváltásának okaira is. A 11. század végétől az 1150-es évekig terjedő időszakból nem ismerünk angol hatáskört történelmünkben. Ezt a hiányt lehetne magyarázni a század első harmadától egyre erősebben megmutatókozó bizánci befolyással, de valószínűleg inkább a források feltáratlansága lehet az ok. Meggondolandó például, hogy Edgar Aetheling hosszú élete, szentföldi útja során nem jött-e létre valamilyen kapcsolat egykori hazája és közte, a 12. század első harmadában.⁶ E bizonytalan feltevésekkel szemben a 12. század közepétől számos adatunk van magyar–francia, magyar–angol kontaktusokról.

Ebben az időben már voltak magyar diákok Laonban⁷ de az első név szerint ismert franciaországi magyar diák Lukács volt. 1156 előtt folytatott tanulmányokat

Gerard la Pucella iskolájában, és hazatérése után végül esztergomi érsek lett. Győrffy György mutatott rá arra, hogy pályafutásában nagyon sok hasonló elem van Becket Tamással, különösen Lukács és Tamás viszonyában uralkodójukhoz.⁸ A későbbi esztergomi érsek nagytudású egyházi személyiség volt, ahogy arról egykori iskolatársa, Walter Map tudósít: „Vidi Parisius Lucam Hungarorum in schola magistri Girardi Puellae, virum honestum et bene literatum”⁹, vagy ahogy ezt III. Sándor egyik leveléből is tudhatjuk: „non sicut viro mediocri aut sacras scripturas ignoranti, sed tamen divinis quam humanis scripturis plenius credito et ecclesie doctori...”¹⁰ Valószínűleg ő volt az, aki alapvető szerepet játszott más magyarországi diákok párizsi tanulmányaiban is. Jób például a Sainte Geneviève kolostor iskolájánál tanult 1177 és 1181 között, és 1185-től ő töltötte be az esztergomi érseki címet.¹¹ Egy időben tartózkodott vele az egyetemi városban Adorján és Bethlem is. Adorján és Jób később a királyi kápolna, illetve kancellária tagjai közé kerültek, Adorján erdélyi, Jób pedig váci püspök lett. Más magyarokról is vannak adataink ebből a korszakból, Mihály és Elvin is Párizsban tanultak, az utóbbi muzsikát 1192-ben.¹²

A magyar diákok által létrejövő kapcsolatok mellett megfigyelhető az uralkodó nagyon fontos szerepe is az új kontaktusok létrejöttében.¹³ Ennek felvázolásához röviden érintenünk kell III. Béla külpolitikai koncepciójának hátterét, kialakulásának körülményeit. Az 1150-es évek állandó hatalmi harca nyomán a későbbi magyar uralkodó, még gyermekként, Bizáncba került. A császári udvarban nőtt fel, ahol az Alexios nevet viselte, és hosszú időn keresztül Manuel Komnénosz utódjaként tartották számon. 1169-ben azonban a császárnak végül fia született, és ezzel Alexios-Béla elvesztette előkelő pozícióját. Korábbi deszpotesz címével szemben csak a kaiszar címmel illették ezután. Bizáncban vette feleségül Chatillon Ágnest (Anna), és ez a házasság később segítségére volt nyugati kapcsolatainak kiépítésében. III. István halála után Manuel támogatásával elfoglalta a magyar trónt. Uralkodásának első időszakában természetesen különösen jó kapcsolatokat tartott fenn a bizánciakkal. A császár azzal, hogy a magyar trónra segítette Bélát azt remélhette, hogy sikerül megőrizni, illetve megerősíteni magyarországi befolyását. Ugyanakkor, ez nem jelentette azt, hogy III. Béla ebben az időszakban vazallusi viszonyban lett volna a császárral. Trónja elfoglalása után a belső problémákat kellett megoldania. A királyság megszerzését megelőzően hosszú küzdelmek osztották meg az országot, és a Bizáncból érkezett királynak sok ellensége volt, éppen szoros bizánci kapcsolatai miatt. Lukács érsek például megtagadta, hogy megkoronázza, mivel orthodoxnak tartotta, és a király múltját, neveltetését nem tudta összeegyeztetni szigorú gregoriánus elveivel. Hasonlóan cselekedett a főpap 1162-ben, amikor II. László koronázását tagadta meg, és interdictum alá helyezte az azt helyette elvégző kalocsai érseket. Ezért akkor börtönbe is került, és kiszabadulását követően a királyi kápolnában megfenyegette a királyt és ledobatta az oltár ékítményeit. Ezt követő újabb fogságából csak a király halála nyomán szabadult ki. IV. Istvánt sem volt hajlandó megkoronázni, és az általa is támogatott III. Istvánnal is összekülönbözött az egyházi vagyon és az investitúra miatt. III. Béla trónra kerülésével a schisma veszélyét is látta, de az uralkodó ügyes politikával megszerezte az érsekkel szemben III. Sándor támogatását.¹⁴ Lukács annyira keményen kiállt elvei mellett, hogy a pápa végül őt fenyegette meg interdictummal. III. Béla azzal szerezte meg az egyházfő támogatását, hogy segítette őt

Barbarossa Frigyes elleni küzdelmében. A magyar király azonban továbbra is nagyon jó kapcsolatokat tartott fenn a bizánciakkal. Mindezek nyomán az 1170-es évek végére sikerült stabilizálnia hatalmát az országban, és az 1180-as évek elejétől kezd kibontakozni új külpolitikája. Manuel halála után magyar csapatok foglalták el a dalmáciai tengerpartot, amely megrontotta viszonyát Bizánccal és a Velenceiekkel. Új kapcsolatok kiépítése érdekében közeledni kezdett a német császárhoz, és fia feleségül vette Barbarossa Frigyes lányát. Ez azonban csak az új politikai irányzat első lépése volt, amely aztán a király második házasságában még nyilvánvalóbbá vált. Anna Chatillon 1184 körül halt meg, és ezután Béla először Bizánc irányában kezdett tárgyalásokat újabb házasságról. 1185-ben a birodalom válságos helyzetben volt, egy normann invázió veszélye miatt, és így III. Béla közeledési kísérletei, amelyek a dalmáciai városokért folytatott küzdelem lezárását jelenthették, támogatásra leltek a császári fővárosban. Ennek nyomán II. Izsák feleségül vette a magyar király lányát Margitot. Megbeszélések folytak egy másik házasságról is, III. Béla és a császár rokona Theodóra között. Ezt azonban megakadályozta az, hogy 1185 végén egy egyházi döntés értelmében Theodóra nem házasodhatott meg, mivel már apáca volt.¹⁵ A magyar király ezt követően gyökeresen más irányban kezdett lépéseket tenni politikai kapcsolatok kiépítése, és házassági tervei megvalósulása érdekében. Követeket küldött az angol királyhoz, hogy feleségül vegye II. Henrik unokáját, Oroszlán Henrik lányát, Matildát. Valószínűleg ennek a követségnek az emlékéét őrizte meg a Pipe Rollok egyik bejegyzése. Henrik uralkodásának 32. évében a magyar király követeiről esik szó a szövegben: „Et in corredis nunciorum regis Hungrie xij. s st. v.d. Per breue regis.”¹⁶ Az angol király azonban, ahogy a források leírják, szokása szerint halogatta a döntést, és ezért a magyar követség feladva ezt a tervet a francia király udvarába távozott. Tárgyalásaik után megegyeztek, hogy a magyar király feleségül veszi Franciaországi Margitot, VII. Lajos lányát, az akkori francia király Fülöp Augustus testvérét, Henrik ifjabb király özvegyét. Ez a döntés nagyon nagy hatással volt a nyugat-európai kapcsolatok kiépülésére.¹⁷ Ugyanakkor feltétlenül megvizsgálendő az a kérdés, hogy milyen hatások motiválhatták III. Bélát abban, hogy az angol királyhoz küldjön követeket, majd hogy azok a francia királyhoz utaztak. Eerre a későbbiekben kísérlelünk meg választ adni.

Margit 1157-ben született, és szinte még csecsemőként eljegyezték II. Henrik szintén apró gyermek fiával. A megállapodás után a gyermeket Robert de Noviburg (Robert de Newburgh, dapifero et Iustitio totius Normanniae), II. Henrik közeli embere nevelte Normandiában. Az angol király kérésére 1160-ban névlegesen meg is kötötték a házasságot, amely az angol uralkodó számára a lány hozományaként francia városok megszerzését jelentette. Férje nevelését ez idő alatt Becket Tamás látta el. Az angol és a francia király közötti folyamatos ellenségeskedés fontos szerepet játszott a két fiatal házasságában. 1170-ben II. Henrik ifjabb királlyá koronáztatja fiát, de felesége koronázása ekkor elmarad. A francia uralkodó erre hivatkozva katonáival betör Normandiába. Hamarosan azonban kibékül a két király, és Henrik ígéretet tesz arra, hogy Margitot is megkoronázzák. Végül 1172-ben történik ez meg Winchesterben. Ezután visszatérnek Caenbe, és az ifjabb király jelentős szerepet kap az ország irányításában. Hamarosan azonban nem elégedik meg ezzel a helyzettel, és apósa, a francia király felbujtására részterületet követel magának apjától. Ez a

kísérlete sikertelen volt, és kénytelen a francia uralkodó udvarába menekülni. Ez idő alatt zajlik le II. Henrik és Becket Tamás végzetes küzdelme, és Margit, aki az angol királlyal együtt tér vissza Angliába jelen van, amikor a király az érsek megölését követően a canterburyi sírnál vezekel. Az ifjabb király felesége Angliában és Normandiában tartózkodik ezután, akkor is amikor férje a francia uralkodó udvarában van. Csak 1177-ben utazik ő is oda, hogy gyermekét megszüljje, aki viszont hamarosan meghal. II. Henrik fiai újabb kísérleteket tesznek, hogy apjuk ellen lázadjanak, de 1183-ban az ifjabb király megbetegszik, és halálos ágyán megbánja apja elleni tetteit. Közvetlen környezetében van ekkor William Marshal, aki fogadalmat tesz helyette, hogy felveszi a keresztet. Ez a férfi szentföldi harcai után nagyon fontos szerepet játszott az angol udvarban, Langton érsekkel együtt ő volt az, aki a Magna Cartát megelőző tárgyalásokban a közvetítő volt a szemben álló felek között.¹⁸ Az ifjabb király halála után Margit visszatért apja udvarába, de hozománya, illetve öröksége állandó vita tárgyát képezte a két uralkodó között. A terület központja Vexin volt, és igen jelentős várak tartoztak a birtokhoz.¹⁹

A kutatás már többször felvetette annak a lehetőségét, hogy az angol és a francia uralkodó azt remélte, Margit házassága III. Bélával megoldhatja az örökség problémáját. Ezzel kapcsolatban azonban igen szélsőséges elgondolások is megfogalmazódtak. J. Appleby úgy vélte, hogy a magyar király első házassági terve Matildával kapcsolatban azért hiúsult meg, mert „Henry ... had no desire to send the girl to those remote parts to marry an obscure king...” A megvalósult házasságot is hasonlóképpen magyarázta; Magyarország „a region so remote that Henry felt sure that he would hear no further claims for her dower or the annuity he had promised her”.²⁰ Ez a teljesen hibás és egyoldalú beállítás azonban nem fogadható el. Tévedés III. Bélát „an obscure king of remote parts” címmel elintézni, hiszen éppen a korabeli források mutatják, hogy Európa-szerte jól ismert személyiség volt. Nyilvánvaló, hogy Béla és Margit házassága megoldást jelenthetett az angol és a francia király közötti ellenségeskedésre az örökség kapcsán.

Ugyanakkor Béla politikai tervei is egyértelműek a házasság kapcsán. Dinasztikus kapcsolatokat kívánt kiépíteni olyan uralkodókkal, akik segíthették őt Barbarossa Friggyessel szembeni küzdelmében. Ebben az értelemben rendkívül fontos lépés volt e házasság létrejötte. A Margittal kötött házasság dokumentumai között szokták említeni az angol–norman királyi levéltár egyik nagyfontosságú iratát, a magyar király jövedelmeinek jegyzékét. A forrás szerint ez a jövedelem hasonló nagyságú volt, mint az angol vagy a francia királyé. A korábbi kutatás többféle módon kísérlete meginterpretálni a szöveget.²¹ Úgy tűnik, hogy a kimutatás elkészítője tudatosan eltúlozta a királyi bevételeket, de a forrás alapján megrajzolható kép feltétlenül nagy benyomást kelthetett más királyi udvarokban. Eszerint ugyanis a magyar királyság egy erősen centralizált, jól szervezett adminisztrációval rendelkező ország benyomását kelthette.

Egyes vélemények szerint a dokumentumot III. Béla követői vitték magukkal a házassági tervek alátámasztására. A közelmúltban azonban elvetették ezt az elgondolást, és újabban az a vélemény alakult ki, hogy Béla fiának Imrének a házasságához készülhetett a szöveg, amikor feleségül akarta venni Konstanciát, az aragóniai király lányát.²² Az elgondolást kétségtlenül támogatja néhány fontos érv, például az

irat kronológiáját illetően, de egy vonatkozásban nem ad választ a felmerülő problémákra: Miért éppen az angol királyi archívumban maradt fenn a dokumentum? Bármelyik megoldási javaslatot fogadjuk azonban el, egyértelműen III. Béla tudatos külpolitikai koncepciójának bizonyítékát láthatjuk benne.

A Margittal kötött házasság más tekintetben jól rámutat a magyar király megalapozott terveire. 1185-ben Margit alapítványt tesz férje, Henrik ifjabb király emlékére, a rouen-i katedrálisban. Háromszáz márkányi összeget akar adományozni erre a célra, abból a pénzből, amelyet a magyar király küld neki. Ebből a pénzből a clairvaux-i apátnak — és ez is figyelemre méltó részlet — kell misét mondania Henrik emlékére. Ezen a ponton ismét utalni kell arra a problémára, hogy kik lehettek III. Béla házassági tervének támogatói és közvetítői²³.

A ciszterek szerepe nem csupán ebben a dokumentumban bukkan fel, hanem a házassági terv, és az új külpolitikai irányzat létrejöttében is alapvető fontosságú lehetett.

Az első magyar ciszter kolostor 1142-ben létesült hazánkban, és ez az alapítás jól illeszkedik a rend első nagy expanziójába. 1142-ben Svájcban és Karinthiában, 1143-ban Svédországban, Lengyelországban és Csehországban, 1144-ben Dániában és 1146-ban Norvégiában létesültek az első rendházak. Ezt követően hatalmas ütemben halad az újabb alapítások létrehozása Európa szerte, az 1179-es évre a középkorban alapított kolostorok 79 %-a már létezett. Ezzel szemben Magyarországon az igen korai első alapítást hosszú szünet követte. Valószínű, hogy ebben szerepe volt a belső hatalmi küzdelmeknek, de a nagyon erős bizánci befolyásnak is. Nem lehet véletlen, hogy a második ciszter alapítási hullám, éppen akkor következik be, amikor III. Béla hatalmát megszilárdítva folyamatosan kezd elszakadni Bizánctól, és elindítja új nyugati orientációjú külpolitikáját. 1179-ben Pontignyből érkeznek szerzetesek, és alapítanak új rendházat Egresen.²⁴ Az angol–magyar kapcsolatok szempontjából nem érdektelen megjegyezni, hogy éppen Pontigny volt az a kolostor, ahol Becket Tamás száműzetése idején két évet töltött.²⁵ 1184-ben Troisfontaines-ből Szentgottárdra, Acey-ből pedig Pilisre érkeznek újabb szerzetesek.

Clairvaux-ból pedig Zircet népesítik be még 1182-ben. Ezek nyomán talán nem túlzás feltételezni, hogy a ciszterek nem csupán Margit férje emlékére tett alapítványa révén játszottak szerepet a történetekben, hanem Pontigny vagy Clairvaux révén hatásuk lehetett a házassági terv megvalósításában is. Ez a szoros kapcsolat később is megmaradt, III. Béla különleges kiváltságokat adott a rendnek, gyóntatói is a rendtagok közül kerültek ki. Hasonlóképpen a premonstreiek is ebben az időszakban, bár némiképp később jelennek meg hazánkban.²⁶ III. Béla házassági tervének létrejöttében azonban nem csupán az említett szerzeteseknek lehetett közvetítő szerepe, hanem a világi főpapságnak is. A párizsi tanulmányok kapcsán már említett Jób ugyanis 1185-től volt esztergomi érsek, és így nagyon valószínű, hogy tanácsaival, vagy személyes kapcsolatainak a felhasználásával segítette a királyt döntésének kialakításában és megvalósításában.²⁷

Az 1180-as évek elejével kezdődő időszak tehát egy nagyon erős nyugati, elsősorban francia hatással jellemezhető. 1183-ban már három magister címet viselő személy dolgozott a királyi kancellárián, akik külföldi egyetemen folytatták tanulmányaikat.²⁸ Ebben az időszakban a párizsi egyetem befolyása követhető nyomon

az európai okleveles gyakorlatban.²⁹ A hazai oklevelek szerkezete és helyesírása pedig azt mutatta, hogy szoros kapcsolatban vannak más királyi udvarok irataival, ezek közül is elsősorban a francia forrásokkal. Vitatott kérdés, hogy a királyi kancellárián belül mikor következtek be a nagy változások, de nagy a valószínűsége annak, hogy a magyar királyi adminisztráció reformjára az 1180-as évek elején került sor.³⁰ Ennél sokkal vitathatóbb az, hogy Anonymus pályafutásában milyen szerepe volt a francia és az esetleges angol hatásoknak.³¹ Mindenesetre az 1180-as évek azon klerikusai, akik a királyi udvar adminisztratív ügyeiben részt vettek, egészen bizonyosan fontos szereplői voltak az újonnan létrejövő nyugat-európai kapcsolatoknak.

Az erős francia hatás a magyarországi építészetben is nyomkövethető a 12. század végén. Az esztergomi királyi palota és kápolna építészeti részletei a legkorábbi emlékei az új magyar építészeti stílusnak, amelynek francia korabeli párhuzamaik vannak.³² Mindezek egyértelműen utalnak arra, hogy III. Bélának közvetlen szerepe volt a kontaktusok kiépülésében. Mindenképpen ezt bizonyítja egy korabeli forrás is. Amikor Bethlem, a Sainte Geneviève kolostorban tanuló magyar diák meghal, az apát a magyar diák szülei mellett a királynak is levelet ír.³³ Eszerint Béla személyesen küldte ezeket a diákokat Párizsba, hogy tanuljanak, ahogyan ez Elvin esetében is így volt, aki egyházi zenét tanult ott.³⁴ A felsorolt adatok főként a magyar-francia kapcsolatokra vonatkoztak, de a magyar angol-kontaktusok felerősödése is megfigyelhető, különösen a Margittal kötött házasság után. Korábban inkább csak szórványos kapcsolatokra vannak adataink. Ezek történetében az említett Lukács érseknek volt fontos szerepe, ahogy arra Györffy György rendkívül érdekes tanulmányában rámutatott.

Egyértelmű párhuzamosság mutatható ki ugyanis a magyar érsek és Becket Tamás pályafutása között. Lukács párizsi iskolatársa részletesen beszámol művében az érsek harcáról a magyar királlyal szemben, és ha leírása nem is minden ponton felel meg a történeti valóságnak, műve egyértelmű bizonyítéka annak, hogy Lukáccsal kapcsolatban maradt annak magyarországi visszatérése után, és értesüléseket kapott életéről.³⁵ Ez azt jelenti, hogy Lukács küzdelme a magyar uralkodókkal ismert volt Angliában is. Erre mutat, hogy Becket Tamás maga is utal magyar egyházi viszonyokra műveiben. 1167-ben III. Sándor pápához ír egy levelet ilyen vonatkozásokkal. Ennek előzménye az volt, hogy a canterbury érsek és II. Henrik harcában a pápa kompromisszumos megoldást keresett, és hajlandó volt elfogadni a király bizonyos követeléseit. Döntésének igazolására utalt az egyházfő Magyarországra és Szicíliára, ahol az uralkodók apostoli legátusok jogát élvezik. Ezt azonban a korszak nagy egyházi személyisége Salisbury János, és vele együtt Becket Tamás is elutasította. Úgy tűnik, hogy a vitában II. Henrik is megkísérelte a magyar és szicíliai speciális jogállást mintaként kezelni, és arra hivatkozni.³⁶ Mindez arra utal, hogy az angol egyház vezetői számos kérdésben pontos információkkal rendelkeztek a magyar egyházzal kapcsolatos kérdésekről. Bár ennek közvetlen kontaktusok is alapjául szolgálhattak, mint például Walter Map és Lukács esetében, de sokkal valószínűbb, hogy inkább összeurópai jelenséggel állunk szemben.

Gerics József mutatott rá arra egy tanulmányában, hogy az uralkodók és országuk érsekei, püspökei közötti ellentét más országokban is jellemzője volt a 12. század második felének. Az 1150-es években Eskill lundi érsek fontos szerepet ját-

szott abban, hogy Sven Péter dán királyt elűzzék az országból, és harcában Barbarossa Frigyes támogatójával került szembe. Az érsek Rómába utazott, és ott megszerezte az egyházi fennhatóságot egész Skandinávia felett.

Hazatérése közben a német császár elfogta, börtönbe vetette, és csak a pápa erélyes tiltakozása után szabadult ki. Törekvései azonban nem valósultak meg, mivel később az érsek támogatója, Waldemar is szembe fordul vele, és Eskil kénytelen száműzetésbe menni. Végül egy későbbi érsek, Absalon, tudja elképzeléseit megvalósítani, 1182-ben.

A történet és Eskil cselekedetei jól ismertek voltak Európa-szerte, és Gerics joggal mutatott rá az események hasonlóságaira Lukács érsek és a magyar uralkodó harcában. A három érsek, Becket Tamás, Eskil és Lukács, harcának hátterében ugyanaz a probléma áll, az uralkodó jogainak kérdése országának egyházi ügyeiben. Az investitúra harc szempontjából ez nem új jelenség, viszont az 1150-es évektől kezdődően egyértelmű jelei vannak, hogy az egyházi vezetők harca uralkodójukkal új formát vesz fel.

Ez az időszak egybeesik a klasszikus kánonjogtudomány korszakával. Ennek kezdőpontját az 1140-es, de újabban az 1150-es évekhez szokták kapcsolni. Legfontosabb jellemzője, hogy az egyes egyházi központokban szisztematikusan gyűjteményekbe foglalják a pápai dekrétumokat, és az egyes egyházi vezetőkhez írt leveleket. Ezek a dekretális gyűjtemények nem csupán az adott egyházmegye, vagy ország ügyeivel foglalkozó iratokat gyűjtik össze, hanem más területekét is. A gyűjtemények célja a kánonjogi kérdések megoldásához precedens ügyeket felgyűjteni, és ebben az összefüggésben nem játszanak szerepet az országhatárok, hanem csak az „egyetemes” egyházi szempontok. A gyűjtemények létrehozói, a kánonjog alkalmazói abból a klerikus körből kerülnek ki, akik az új oktatási központokban, például a párizsi iskolákban szerezték meg tudásukat. Ezek a helyek eleve nemzetközi jellegűek, Európa minden területéről érkeznek ide a diákok, akik aztán vezető pozíciókba kerülnek országuk egyházi hierarchiájában. Nemzetközi kapcsolataik nem csupán a dekretális gyűjtemények alapján mérhetők le, hanem személyes kontaktusokra is épülnek. Értesülnek egymás országainak eseményeiről, világi és egyházi ügyekben találkoznak egymással. Nem véletlen az sem, hogy a korábbi zsinatokhoz képest az 1179-ben megrendezett harmadik egyetemes, első lateráni zsinatot a kortársak is a korábbi zsinatokhoz nem hasonlíthatónak tartották. Gyakran ezért nevezték első egyetemes zsinatnak is. A találkozón valóban az akkori egész keresztény világból ott voltak a küldöttek. Püspökök jöttek Spanyolországból, Franciaországból, Angliából, Írországból, Skóciából, Németországból, Dániából és Magyarországról, de ugyanígy ott voltak a palesztinai egyház küldöttei is. Az ilyen nagyszabású és ritkábban megrendezésre kerülő eseményeken kívül számos más kapcsolattartási lehetőség volt.³⁷ Nem véletlen tehát, hogy a decretálisokban több magyar vonatkozású szöveget jegyeztek le. Hasonlóképpen hazánkban is voltak ilyen gyűjtemények, még ha ezek el is pusztultak. A kánonjogi gyűjtemények fontos szerepet játszottak az egyházi bírászkodásban, és ennek nemzetközi jellege is számottevő eleme volt a kapcsolattartásnak. Vitatott egyházi ügyek eldöntésére ugyanis a pápa nemcsak saját nunciussait küldhette el egy adott országba, hanem egy konkrét kérdés tisztázására kijelölt az egyházjogban jártas, független, más területről származó klerikust. Ezek ugyan legtöbbször

szőr az országhoz közeli egyházak magasabb rangú papjai közül kerültek ki, de gyakran egészen távoli területek ügyeiben is döntést hoztak. Ugyanígy magyar egyházi személyiségek is részt vettek ilyen ügyek ellátásában, és nyilvánvalóan azok közül kerültek ki, akik kánonjogi ismeretekkel, vagyis sok esetben egyetemi előtanulmányokkal rendelkeztek. Ugyanaz a klerikus kör szerepel tehát ezen ügyekben is, amelynek nemzetközi kapcsolatairól már ejtettünk szót.

Mindezek alapján egyértelmű, hogy a 12. század második felében különösen jól körvonalazható az egyházi személyeknek egy csoportja, akik folyamatosan tájékozódnak az európai egyházi és világi ügyekben, személyes kapcsolatok kötik más országok egyházi vezetőihez, és gyakran utazásaik révén lehetőségük van ezen kapcsolatok felújítására is. Nem tekinthető tehát rendkívüli eseménynek, hogy az angol-magyar kapcsolatok vonatkozásában is fellelhetünk ilyeneket.

Említésre méltó azonban, hogy minden valószínűség szerint III. Béla új külpolitikai irányzatára jelentős hatást gyakoroltak.³⁸ Az angol egyház vezető személyiségei ugyanakkor ezen általános hatás mellett, kimutathatóan további szereppel bírtak a magyarországi egyházi életre. Becket Tamás meggyilkolása Európa-szerte megdöbbenést keltett, de különösen nagy hatást váltott ki hazánkban. Az érseket 1173-ban avatták szentté, és gyorsan terjedő kultusza hamar elérte hazánkat. Ebben fontos szerepet játszhatott Lukács érsek. Elképzelhető, hogy a magyar egyházfő és III. István küzdelmében éppen a canterburyi érsek meggyilkolását követő felháborodás kényszerítette a magyar királyt visszavonulásra. Emellett a már említett módon Pontigny szerzetesei is szerepet játszhattak a kultusz terjesztésében. Párizs maga is fontos központja volt a szent tiszteletének, hiszen száműzetése alatt Salisbury Jánossal együtt megfordult a francia királyi udvarban. A Párizsban tanuló magyar diákok pedig ugyanannak a nationak voltak a tagjai, amelynek az angolok is, és ebben az időszakban éppen a szigetországból származó hallgatók alkották az egyetem legnépesebb külföldi csoportját.³⁹

Maga Margit királyné is jelentős alakja lehetett a szent kultuszának magyarországi elterjesztésének. Valószínűleg személy szerint is erős szálak fűzték Becket Tamáshoz, hiszen ő kísérte a gyermek királynét Angliába és későbbi levelezésében is több utalás van Margitra, valamint Henrik ifjabb király is kapcsolatban állt az érsekkel.⁴⁰ 1185 körül egy új templom építése kezdődik meg Esztergomban, amelyet Szent Tamás tiszteletére szenteltek. A templom egyházjogilag különleges helyzetben volt, mivel nem tartozott az érsek jogköre alá, hanem közvetlenül a király és a királynő fennhatósága alatt állt. Ez arra utal, hogy királyi alapítású lehetett.⁴¹ 1192-ben került sor I. László szentté avatására, és a szent tiszteletére írott responsoriumban szerepel egy rész, amelyet Szent Tamás officiumából adaptáltak.⁴² Becket Tamás tisztelete később is különleges helyet foglalt el a magyar uralkodó környezetében, amire Szent Margit legendájának egy részlete a bizonyíték.⁴³

Mindezek alapján megállapíthatjuk, hogy az 1150-es évektől kezdődően egyre erősödő angol-magyar kapcsolatokra vannak adataink. III. Béla második házassága után a meglévő kontaktusok még jobban felerősödnek. A kapcsolatok háttérben kezdetben egyértelműen az a klerikus kör tapintható ki, amely jórészt párizsi tanulmányok után a hazai egyházi élet vezetését látja el, és a korszak általános egyházi fejlődésének megfelelően szerteágazó nemzetközi kapcsolatokkal rendelkezik. Ők

állhattak III. Béla külpolitikai irányváltásának a háttérében is, és valószínűleg fontos szerepük volt Margit és a magyar király házasságának létrejöttében. Az 1180-as évektől azonban világos jelei vannak az egyházi kapcsolatokra támaszkodó, de attól részben független királyi kontaktuskeresésnek Nyugat-Európa, és ezen belül Anglia irányába is.

Magyarországi Miklós, az oxfordi diák

1936-ban adta ki újra Powicke és Emden azt a művet, amely széles körben ismertté tette Magyarországi Miklós nevét. Rashdall európai egyetemekről szóló hatalmas összefoglalása mindig is kézikönyvként forgott közkézen, és a bővített újrakiadás ma is az alpművek közé tartozik.⁴⁴

E mű nyomán vált általánosan ismertté az, hogy Nicholaus clericus, egy magyarországi egyházi személyiség tanulmányokat folytatott az oxfordi egyetemen, és ezalatt, a királyi számadások szerint, Oroszlánszívű Richárd udvarából kapott anyagi támogatást. A részletes forrásközlést a Pipe Roll Society a múlt század végén publikálta, amikor közreadták Oroszlánszívű Richárd számadáslistáit is.⁴⁵ A Pipe Rollokra hivatkozott Rashdall is művének első kiadásában,⁴⁶ és ezek alapján már az 1886-ban kiadott oxfordi egyetemtörténeti összefoglalásban is helyt kapott az információ.⁴⁷ Érdekes módon azonban ekkor nem keltett különösebb érdeklődést a Nicholausra vonatkozó adat. A későbbiekben megfigyelhető széleskörű idézése valószínűleg összefügg azzal, hogy a hazai történetírás időközben felfigyelt arra, hogy a 12. század második felében magyar diákok gyakran bukkannak fel a párizsi egyetemen, és ott különféle tanulmányokat folytatnak.⁴⁸

Fest Sándor foglalkozott elsőként a hazai irodalomban Magyarországi Miklóssal. Az Aranybulla és a Magna Carta közötti kapcsolatok feldolgozása során részletesen kitért a III. Béla kori angol-magyar kontaktusokra is. Az 1934 őszén megjelent cikkben a következő megállapításokat tette: „III. Béla korából van adatunk az első magyar oxfordi diákról is.

Ez Nicolaus de Hungaria, ki három évig, 1194-től 1196-ig tanult Oxfordban. Meglepő, mert hisz ebben a korban Párizs sokkal jobban vonzotta a külföldieket, a magyarokat is, mint a jóval kevésbé ismeretes oxfordi iskola. És bár tudunk róla, hogy angol diákok egyszer-egyszer tömegesen vonultak Párizsból Oxfordba, hogy Párizs meg Oxford között az angolok nagy száma állandó kapcsolatot jelentett és így lehetséges volt egy-egy külföldi »clericus«-nak is Párizsból Oxfordba való eljutása, de azért Nicolaus de Hungaria angol főiskolai tanulásában mégis egyik jelét látjuk a III. Béla korabeli angol és magyar kapcsolatoknak is. Jelét annak, hogy az angol szellemi élet nincsen olyan ködös távolban mitőlünk, mint amilyenben addig volt.” Fest az eredeti Pipe Roll kiadás alapján írt erről a kérdésről, de hibásan adta meg az éveket, és nem minden Nicholausra vonatkozó forráshelyet idézett.⁴⁹ 1937-ben egy kis közleményt jelentetett meg a Századokban az angol-magyar érintkezések újabb adatairól, és ebben röviden foglalkozott Rashdall és Lyte alapján Magyarországi Miklóssal. Utal külföldi diákok felbukkanására az oxfordi egyetemen az 1190-es évektől kezdődően, és az egyetem egyre növekvő nemzetközi hírnevére. Nicholaus tanulmányait dinasztikus kapcsolatokkal magyarázta: „Oroszlánszívű Richárd angol

király (maga is Oxford szülöttje), Margit királynő sógora élénken érdeklődhetett az iskola felvirágoztatása iránt.”⁵⁰ Továbbfűzve ezt a gondolatot felveti, hogy az Anonymusnál feltételezett angol források ismerete összekapcsolható a 12. század végi angol iskolák szerepével.

Magyarországi Miklós oxfordi tanulmányainak szélesebb körű megismertetéséhez nagymértékben hozzájárult egy 1936-os oxfordi esemény is. Június 24-én, az egyetem szokásos ünnepi ceremóniáján, az Encenián, avatták díszdoktorrá Serédi Jusztinián bíboros hercegprímást. A hazai politikai életben is jelentős szerepet betöltő érsek jogtudósi munkásságáért kapta ezt a kitüntetést, és az esemény különösen nagy visszhangot váltott ki, hiszen ugyanekkor avatták díszdoktorrá Anthony Edent, a brit birodalom külügyminiszterét, az angol közélet legfontosabb szereplőinek jelenlétében. Az esemény után, a díszebédet követően, az újonnan felavatott díszdoktorok nevében latin nyelven elmondott beszédében a bíboros utalt Miklóásra, mint az egyetem első külföldi diákjára.⁵¹ Ez az elképzelés ma is gyakran felbukkan az oxfordi „köztudatban”.⁵² A későbbiekben a Magyarországi Miklóásra vonatkozó adatokat leginkább a magyar diákok párizsi tanulmányai kapcsán idézték, mivel a korabeli angol-magyar kapcsolatokról általában kevés forrás volt ismert, és inkább csak kuriózum voltát emelték ki. Ugyanakkor több, kézikönyvként használt műben felismerték jelentőségét⁵³ és rámutattak arra, hogy megjelenése Oxfordban jól tükrözi az ottani universitas nemzetközivé válását, és a magyar diákok egyre táguló mozgásterét.

Mindezek ellenére a személyével kapcsolatos legalapvetőbb kérdések is tisztázatlanok maradtak a legutóbbi időkig. Ezek a kérdések a következőkben foglalhatók össze:

Mikor és milyen körülmények között került Magyarországi Miklós Oxfordba?

Mit tudunk korábbi és későbbi életpályájáról?

Milyen okok vezettek oxfordi tartózkodásához?

Megjelenése az angol egyetemen egyedi jelenség, vagy valamilyen új típusú angol-magyar kapcsolatrendszer része? Miért közvetlenül Oroszlánszívű Richárd udvarától kapott támogatást?

Mindezek alapján pedig szükségképpen felmerül az a kérdés, hogy vajon az ebben az időszakban egyre nagyobb jelentőségűvé váló angol iskolák játszottak-e valamilyen szerepet — Párizs mellett — a magyar diákok oktatásában.

Vizsgálódásaink e fő kérdések megválaszolását célozzák, hangsúlyozva azt, hogy nem kívánjuk szaporítani az irodalomban fellelhető, és valójában nem bizonyítható hipotézisek számát. Az angol kutatók által megfogalmazott vélemények jórésze nem támasztható alá történeti adatokkal, ugyanakkor Magyarországi Miklós tanulmányait a korabeli magyarországi politikai és kultúrtörténeti eseményekből kiszakítva tárgyalták. Következtetéseink éppen ezért két fő csoportra oszthatók. Egyrészt a Nicholausra vonatkozó szűkszavú forrásrészt elemzésre, másrészt az angliai tanulmányaihoz kapcsolható közvetett adatok értékelésére.

A Pipe Rollok bejegyzései szerint⁵⁴ Magyarországi Miklós 1193 és 1196 között mindenféleképpen Oxfordban tartózkodott, és ezalatt a királyi udvar pénzügyi támogatásában részesült. Ezt vagy közvetlenül a királyi kincstártól kapta, vagy az oxfordi sherifftől. Az összeg több alkalommal változott. Egy időben heti 5 shillinget kapott, és ehhez néha külön összegek is járultak, majd 1193 Michaelmas és 1194 között az

összeg megemelkedett. 1196 húsvétjától augusztus 1-ig 14 héten át fél márkát kapott hetente. Másrészt külön kiadásként szerepel a két szolgája költségeire kiutalt összeg.⁵⁵ E kiutalások külön érdekessége, hogy olyan időben kapott Miklós támogatást közvetlenül a királyi udvartól, amikor Oroszlánszívű Richárd fogságban volt. 1194. március 14-én szállt csak partra Angliában, és 1194. május 12-én már el is hagyta az országot.⁵⁶

Elsőként tekintünk át, hogy a korábbi kutatók hogyan vélekedtek a felsorolt kérdésekről.

M.R. Stenton, aki az 1193-as Pipe Rollokhoz írt bevezetésében érintette a kérdést, úgy vélte, hogy „It is probable that the Nicholaus of Hungary to whom the king gave from Oxford account to keep and do the himself at the schools at Oxford was a poor scholar attached to those who came from Germany at this business”.

Magyarországi Miklós tehát valamilyen jutalomként kaphatta támogatását a királyi udvartól.⁵⁷ Ezt az elképzelést vette át változtatás nélkül Emden és Powicke, amikor újra kiadták Rashdall művét.⁵⁸

H. G. H. Richardson a 12. századi northamptoni iskolák tevékenységét foglalta össze, és e kérdéskör kapcsán — mellékesen — foglalkozott Magyarországi Miklóssal. Nem értett egyet az előző megállapítás egyik részletével sem, és azt kísérte meg bebizonyítani, hogy Nicholaus igen jelentős összeget kapott az udvartól.⁵⁹ Ő volt az, aki felhívta a figyelmet a lincolni forrásokban szereplő, hasonló névformával felbukkanó személyekre, és ez az a forráscsoport, amely nagyon fontos új információkat hozott a kutatásban. Kísérletet tett Nicholaus további életpályájának rekonstruálására is. Ugyanakkor mindezen fontos megállapításokkal szemben igen szkeptikusan nyilatkozik a kérdés jelentőségéről, sőt azt is felvetette, hogy Nicholaus nem is Magyarországról származott. „It is by no means certain, that the surname de Hungaria, Hungeria, etc. means »of Hungary« and it is quite improbable that the numerous broad bearing this name came from that country.”⁶⁰

Nyilvánvaló, hogy Richardson nem ismerte a korszak már korábban feltárt angol-magyar kapcsolatait, sem pedig a magyar diákok felbukkanását Párizsban. Az ő következtetéseit minden megjegyzés nélkül vette át a korszak alapkézikönyveként használt összefoglalása, A. L. Poole műve az Oxford History of England sorozatban.⁶¹

Az oxfordi egyetem életrajzi kézikönyve szintén követte Richardson véleményét, és idézi azon megállapításait, amelyek viszonylag gazdag ellátására utalnak, ugyanakkor nem kommentálták a megfogalmazott kétséget azzal kapcsolatban, hogy a „de Hungaria” kifejezés alkalmazható nemzeti hovatartozás megítélésére.⁶² H. M. E. R. Mayr-Harting ezzel szemben elképzelhetőnek tartotta Nicholaus magyar származását. „Mr. Richardson says, is quite improbable that the numerous broad bearing this name came from that country. This is a useful caution, but as scholar maintained in the schools by the king is mere likely in fact to have come from Hungary than others.” Ezt a megállapítását a Wigorniensis decretális gyűjtemény vizsgálata alapján tette, és vetette fel a Nicholaus pályafutásával kapcsolatos gondolatokat.⁶³ Az oxfordi egyetem történetének legújabb feldolgozása a korábbi elgondolásokkal szemben Miklóst egyértelműen az egyetem legkorábbi külföldi tanulói között említi, vagyis elfogadja, hogy a „de Hungaria” kifejezést Magyarországra vonatkoztathatjuk. Az

összefoglalás szerint az elméleti oktatás és a gyakorlati képzés kombinációja jellemezte az egyetemnek ezt a korai periódusát, és jelentett vonzerőt a külföldiek számára.⁶⁴

Ahogy erre már utaltunk, Magyarországi Miklós oxfordi jelenlétét a hazai kutatás kuriózumként értékelte, vagy legalábbis egyedi jelenségnek tartotta.⁶⁵ Nyugodtan megkockáztathatjuk ezt a kijelentést annak ellenére, hogy részletes feldolgozások foglalkoztak a magyar diákok párizsi tanulmányaival a vizsgált időszakban,⁶⁶ és a 12. század végének angol-magyar dinasztikus, udvari kapcsolatai is régóta ismertek.⁶⁷

A Magyarországi Miklóssal foglalkozó irodalom igen rövid kutatástörténeti áttekintése után feltétlenül szükségesnek látszik, hogy az ezekben felvetett kérdéseket újra megvizsgáljuk, és megkíséreljünk új, megalapozottabb magyarázatot adni a személyével, oxfordi tartózkodásával kapcsolatos kérdésekre.

A felmerülő problémák közül az első és legfontosabb az, hogy Nicholas milyen nemzetiségű volt. Ha ugyanis elfogadjuk a kutatásban néhány szerző által felvetett elképzelést, hogy a „de Hungaria” vagy más hasonló formák valójában nem is Magyarországra vonatkoznak, akkor nem szükséges semmiféle angol-magyar kapcsolatokra épülő magyarázatokat keresnünk. Bár Richardson maga is felsorolt hasonló korabeli példákat Lincolnból, nem tartotta ezeket az információkat döntő jelentőségűnek. Véleményünk szerint azonban nem kételkedhetünk az adatok forrásértékében. Indoklásként három szempontból is alá kívánjuk támasztani véleményünket.

Az első kérdés az, hogy ismerünk-e hasonló névformájú személyeket a középkori, elsősorban nyugat-európai forrásokban, akik bizonyíthatóan magyarok voltak. Másodszor azt vizsgáljuk, hogy a korabeli angol írásbeliségben a „de Hungaria” kifejezés egyértelműen Magyarországra utal-e. Végül pedig érintjük azt a problémát, hogy az 1190-es években számolhatunk-e külföldi diákokkal Oxfordban. Egy külön részben arra is kitérünk, hogy milyen okok vezethettek külföldiek megjelenéséhez Lincolnbán.

A névhasználat ilyen típusa általánosan elterjedt, sőt azt mondhatjuk hogy a középkori névformák legjellegzetesebb típusa. A de praepositiot alkalmazták országnevek, régiók nevei és városnevek előtt is, és sok esetben váltakozva használták a másik jellegzetes formulával, a helynevek melléknévi alakjának megnevezésével. A kérdésünkhöz kapcsolható legnyilvánvalóbb párhuzamként a Párizsban tanuló magyar diákokat említhetjük, akik ugyanilyen módon kerültek az írott forrásokba a 13–14. században. Salamon de Hungaria /1269-es és 1286-os említés/ domonkosrendi szerzetes volt, rendjének definitora. Alexander de Hungaria /1300/, Nicholas és Mattheus de Hungaria /1303/ stb. is itt bukkan fel. E példák mellett rendelkezünk egy későbbi, de még egyértelműbb adattal, amely kétségtávol alkalmazható bizonyító érvként a mi esetünkben is, mivel a névhasználati szisztéma nem változott. 1425 és 1439 között súlyos nézeteltérés bontakozott ki magyarországi Martinus Berech és a szlavóniai Paulus Nicholas között a párizsi egyetemen. A nemzetiségi indíttatású villongás e korai példájánál a két vitázó fél végül is megegyezett egymással az egyetem előjáróinak közvetítésével. Paulus Nicholas a megállapodás szerint nem használhatja a Magyarországi melléknévet; „non nominetur de Hungaria”.⁶⁸

Nem kétséges, hogy itt egyértelmű meghatározásról van szó, és ugyanez mondható el a korabeli angol források szóhasználatáról is. Az ismert 11-13. századi forrá-

sok szinte kivétel nélkül ebben a formában említik Magyarországot. Walter Map, a Lukács érsek életéről beszámoló és Nicholaus clericus-szal minden valószínűséggel — legalábbis közvetett módon — kapcsolatba kerülő angol író a „De nugis curialium” című művében a De Luca Hungaro, Lucam Hungarum, per regem Hungariae, Rex Hungarus kifejezéseket használja.⁶⁹ Mapnál a Pannonia kifejezés is előfordul, de ugyanabban a mondatban a Hungaria formulát is használja: „Illi autem in die secundo a mercatoribus Pannoniae vagientes inventi sunt, et ab Hungarorum rege redempti, ...”⁷⁰ De ugyanígy sorolhatjuk a korábbi és későbbi hasonló adatokat.: Aelredus: „de semine regie Anglorum et Hungariorum”⁷¹ Chronicon Mairosensis monasterii: „ad regem Ungarie”, Florentius Wigorniensis: „de Hungaria”⁷² stb. A 13. századi angol forrásokban pedig egy sor „de Hungaria” névformával szereplő személyt ismerünk.⁷³ Mindezen adatokból egyértelmű, hogy a „de Hungaria” formula egyértelműen és csakis Magyarországra vonatkozik.

Végezetül arra kell kitérni, hogy ismerünk-e más korabeli külföldi diákok az oxfordi egyetemen, vagyis reális-e azzal számolni, hogy egy magyar diák is elkerülhetett a távoli egyetemre. A forrásokból úgy tűnik, hogy a legkorábbi külföldi hallgató Friziai Emo volt, aki 1190 körül bukkan fel Oxfordban. Itt végezte első tanulmányait, majd Párizsban és Orléans-ban folytatta azokat. Végül újra visszatér Oxfordba, és egészen az 1200-as évek elejéig ott tartózkodik. Ezidő alatt végzett tanulmányainak részletei is ismertek.⁷⁴ Friziai Emo példája egyértelműen bizonyítja, hogy az 1190-es években megjelennek a külföldi diákok az egyetemen. Magyarországi Miklós története szempontjából legalább ennyire fontos egy másik személy is. Robert Vermeilles bizonyíthatóan 1198-tól tartózkodott a városban, és ő is a királytól kapott támogatást. A 10 márkányi összegről, Miklóshoz hasonlóan, a Pipe Rollokból van tudomásunk.⁷⁵ Mindezek alapján nyilvánvalónak látszik, hogy nem kételkedhetünk a források „de Hungaria” kifejezésében, és szükségszerűen vizsgálnunk kell a fejezet legelején megfogalmazott kérdéseket; Magyarországi Miklós Oxfordba kerülésének okait és körülményeit.

E kérdések egy részére már a korábbi kutatás is megkísérelt választ adni. Aho- gyan már idéztük a Pipe Roll kiadásokhoz csatolt jegyzetet, Nicholaus Oroszlánszívű Richárd kiszabadításáért folytatott tárgyalásokban játszott volna olyan szerepet, amely oxfordi tartózkodásához vezetett.⁷⁶ Az elképzelést H.G.H. Richardson is kétségbe vonta, de csak általános kételkedését hangsúlyozta, és nem cáfolta konkrétan a hipotézist.⁷⁷ Véleményünk szerint ez a megoldási lehetőség több ok miatt sem jöhet számításba. A legfontosabb kérdés — Miklós Oxfordba érkezésének, és az angol király kiszabadítását célzó tárgyalások menetének időbeli viszonya. A Pipe Rollok szerint Nicholaus 1193-ban Michaelmas-kor már Oxfordban tartózkodott.⁷⁸ Figyelembe véve a középkori közlekedési viszonyokat Magyarországról, vagy a németországi tárgyalási színhelyről hosszú utazással lehetett csak Angliába eljutni.⁷⁹ Legkésőbb tehát 1193 nyarán el kellett indulnia tanulmányainak színhelyére. Ekkor azonban az angol udvar és a német császár közötti tárgyalások még nem fejeződtek be, és Oroszlánszívű Richárd kiszabadításának lehetősége csak sokkal később vált realitássá. A végül is megvalósuló megállapodást 1193. július 9-én írták alá, de annak végrehajtása csak 1193 végén, 1194 elején kezdett biztosnak látszani. A nagyösszegű váltságdíj előteremtése ugyanis hosszabb időt vett igénybe. A tárgyalások sikere csak

1194. február 4-én vált egyértelművé, amikor is Oroszlánszívű Richárd kiszabadult fogságából. Az uralkodó nagyon gyorsan kívánt hazatérni, de így is csak 1194. március 13-án tudott partraszállni Sandwichnél.⁸⁰ Az időpontok összevetése tehát mindenképpen kétségesse teszi ezt a megoldási lehetőséget.

Ehhez még azt is hozzáfűzhetjük, hogy a Nicholausra vonatkozó forrás nem zárja ki, hogy akár már 1193 Michaelmas előtt megérkezett Oxfordba. A Pipe Rollokat ugyanis minden évben Michaelmasra készítették el, mivel a sherifeknek ekkor kellett megjeleníteniük az Upper Exchequernél, és az elszámolásokat bemutatni.⁸¹ A pénzügyi elszámolás határnapja tehát nem feltétlenül jelenti Nicholas oxfordi tartózkodásának kezdő napját, csupán azt, hogy ekkor már biztosan Oxfordban tartózkodott. A megelőző „pénzügyi év” egy korábbi szakaszában is érkezhettek, és ez még inkább kizárja annak a lehetőségét, hogy tanulmányai összefüggenek Oroszlánszívű Richárd kiszabadításával. Másrészt a korszak politikai kapcsolatai sem támasztják alá Stenton elképzelését. E kérdés kapcsán megállapíthatjuk, hogy a német-római császár és a magyar uralkodó közötti kapcsolat nem volt különösen jó. Barbarossa Frigyes szentföldi útja során érintette Magyarországot, és ekkor különösen baráti viszonyt épített ki III. Bélával. A keresztes hadjárat egy későbbi szakaszában azonban ez a viszony megromlott, és a későbbi időszakban a császár és a magyar király viszonya ha nem is volt ellenséges, de különösen jónak sem volt mondható. III. Béla ugyan szerepet játszott az európai uralkodók közötti ellentétek elsimításában, mint például a keresztes sereg és a bizánci császár közötti ellentétek feloldásában. A korabeli források több ponton is utalnak erre, de semmiféle konkrét adattal nem rendelkezünk arra vonatkozóan, hogy a magyar király vagy képviselői bármilyen szerepet játszottak volna az angol uralkodó kiszabadítását célzó tárgyalásokban. Az ilyen források hiánya azért is sokatmondó, mivel Oroszlánszívű Richárd fogságának körülményei és a tárgyalások jól ismertek. Ismerjük, hogy kik vettek részt a megbeszélésekben, és a leírások olyan apró részletekről is beszámolnak, hogy Richárd sólymokat hozattatott magának.⁸² Mindezek alapján Magyarországi Miklós „diplomáciai” szolgálatait nem tekinthetjük reális magyarzatnak.

H.G.H. Richardson megállapításaival már részben foglalkoztunk a „de Hungaria” kifejezés értelmezése kapcsán, de más következtetéseit is szükséges megvizsgálni. Mindenféleképpen elfogadjuk véleményét Nicholas anyagi helyzetével kapcsolatban. Ő mutatott rá, hogy nem tartható fenn az a romantikus elképzelés, hogy Nicholas szegény diák lett volna, és ezért támogatta a „jószívű” uralkodó. Véleménye szerint a királyi udvartól számára kiutalt támogatás igen jelentős összeg volt, különösen akkor, ha figyelembe vesszük, hogy a spanyol királynő klerikusai Northamptonban csak heti 2 s.-t kaptak. Hasonlóképpen az is meggyőző érv a kérdéssel kapcsolatban, hogy Miklós ellátmányából legalább két szolgát is tartott.⁸³ Richardson megállapításait néhány további adattal is kiegészíthetjük, amelyek alátámasztják véleményét. A 12. század második felében, végén Párizsban felbukkanó magyar diákok nagy valószínűséggel az arisztokrácia tagjai, vagyonos emberek voltak. Vonatkozik ez Lukácsra, a későbbi esztergomi érsekre is, aki gazdag családból származott.

Egy másik párizsi magyar diák, Bethlem, gazdagságáról pedig részletesebb adatokkal is rendelkezünk. A Sainte Geneviève kolostorban meghalt magyar fiatalember szülei több alkalommal is gazdag ajándékot küldtek a monostornak. „De caetero

vobis quotidianas et uberes gratias agimus super beneficiis vestris, qui primis secunda muneribus addidistis. Attulerunt nobis xenia devotionis vestrae duas casulas sericas, et unum vexillum et marcam argenti, cum nummo aureo, et quinque solidis ad faciendum calicem, et aquum album ad convehendos lapides in opus aedificii nostri liberaliter obtulerunt. Retribuat vobis Deus in vita aeterna et pro tantis beneficiis vestris beneficiat vobis in aeternum. ...” írja az apát a magyar diák szüleinek.⁸⁴

Richardson arra is rámutatott, hogy a közeli időszak Pipe Rolljaiban Geoffrey, Hugh, Reginald és Roger is előfordul hasonló, Magyarországra utaló névformával. Óróluk azonban semmiféle további információval nem rendelkezünk, és pályafutásuk egyelőre nem rekonstruálható úgy, mint a lincolni magyar klerikusoké. Richardson a Pipe Rollok segítségével kísérelte meg Magyarországi Miklós további életútját is megrajzolni. „The Nicholas of the close Rolls may be the Oxford scholar: he is described as a clerk of Henry de Vere and was presented by the king to a prebend in the church of Chester which I take to mean Lichfield.”⁸⁵ Ez utóbbi azonosítás azonban véleményünk szerint nem bizonyítható egyértelműen. A Nicholas a korabeli Angliában is közkeletű név volt, így emiatt nem biztos, hogy a „de Hungaria” formula nélkül előforduló, ilyen nevű egyházi személyek azonosak volnának az oxfordi magyar diákkal. A lincolni forrásokban például minden említésnél következetesen alkalmazzák a keresztnév mellett a pontosító, származásra utaló névformát. A Richardson által idézett források tehát nem tekinthetők egyértelműnek abból a szempontból, hogy vajon az említett Nicholas valóban azonos-e Magyarországi Miklóssal, és emiatt a magyar klerikus Oxford utáni pályafutása továbbra is tisztázatlan.

Hasonlóképpen nem tekintjük bizonyíthatónak H. Mayr-Harting Nicholausra vonatkozó következtetéseit. Ahogy már szó esett róla, a szerző a decretális gyűjtemények vizsgálata alapján tért ki a kérdésre. Charles Duggan kutatásai nyomán megkísérelte meghatározni, hogy a Wigorniensis néven ismert decretális gyűjteménynek ki volt az összeállítója. Vizsgálta, hogy a korszak mely jeles püspökei, érsekei állhatnak mögöttük, és az egyházi vezetők familiáján belül ki lehetett az, aki a decretális gyűjtemény írásos rögzítését irányította. A gyűjtemény Baldwin of Ford köréhez kapcsolható, aki worcesteri püspök /1180-1184/ majd canterburyi érsek /1184-1190/ volt. Mindkét helyen fontos tisztségeket töltött be mellette Master Silvester. Mayr-Harting szerint ő lehetett a gyűjtemény írásbafoglalója, mivel számos korabeli adat utal arra, hogy megfelelő személy volt e feladat ellátására. A Wigorniensis gyűjteményhez az összeállítás elkészülte után valamennyi idővel még egy szöveget kapcsoltak. Ennek lejegyzője más volt mint a megelőző szövegek írnoka. /A gyűjteményt több kéz jegyezte le, az összeállító és az írnok személye ugyanis általában különvált. Az utolsó szöveg kivételével azonban minden egyes kézíráshoz több szöveg kapcsolódik./ Ez az utolsó dekrétum a magyar egyházzal kapcsolatos kérdéseket érint. Mayr-Harting ezt különleges jelenségnek tartja, és a probléma megoldásaként az alább idézett módon említi Nicholas clericust. „...Before we leave Wigorniensis it is worth glancing at its last decretal, which concerns the church in Hungary. It was written into the manuscript later in a hand different from any of the preceding ones. How could such a decretal have been obtained and added? A person called Nicholas clerk of Hungary was residing in the schools at Oxford from 1193

to 1196. ...By the 1190s Wigorniensis would have been superseded by more advanced collections and above all by the *Compilatio Prima* for purposes of teaching and study. But the kind of person who would have gone to Oxford to study, to teach or to be present at the hearing of a law suit was the kind of person who might have had a Wigorniensis in his baggage. There would be nothing unnatural in its finding a way to Oxford in the hands, perhaps, of one of Baldwin's familiars, particularly after the archbishop's death, and there a man like Nicholaus, clerk of Hungary, might see it and make his own contribution. In point of chronology Nicholaus's dates are perfect."⁸⁶

Ez a feltételezés azonban véleményünk szerint nem bizonyítható egyértelműen.⁸⁷ Master Silvester tevékenységét figyelembe véve kronológiai kérdések is felvetődnek. Az összeállítás munkája 1175 és 1190 közé tehető. Master Silvester mint Baldwin of Ford kánonjogilag egyik legjobban képzett klerikusa követte a püspököt, majd későbbi érseket, és az ekkor formálódó gyűjtemény a korszak egyik legfontosabb összeállításává vált. Mindezek alapján nehezen elképzelhető, hogy az összeállítás befejezése után alig 2-3 évvel valaki — például Magyarországi Miklós — magával vihette volna csomagjában a kéziratot tanulmányai színhelyére. Ez akkor is nehezen képzelhető el, ha már rendelkezésre állt egy újabb, jobb dekretális gyűjtemény.⁸⁸

A dekretálisok jellege, funkciója, és a már tárgyalt magyar vonatkozású szövegek arra utalnak, hogy nem kell az ilyen jellegű dekretumok kapcsán feltétlenül magyar lejegyzőkre gondolni. Európa különböző pontjain felbukkannak Magyarországra vonatkozó szövegek, mivel nem a másoló vagy a kompilátor személye a fontos ebben az összefüggésben, hanem a leírt eset, amely kánonjogi példaként szolgálhat. Magyarországi Miklós ilyen irányú tevékenysége ugyan nem zárható ki egyértelműen de nem is bizonyítható.

A korábbi elképzelések értékelése után a továbbiakban sorra vesszük azokat a lehetőségeket, amelyek véleményünk szerint választ adhatnak a fejezet elején felvetett kérdésekre.

Elsőként Oroszlánszívű Richárd szerepét kell vizsgálnunk. Vajon a kiszabadítását célzó tárgyalásokon kívül — amelyek az említett kronológiai viszonyok miatt nem jöhetnek számításba — az uralkodóval kapcsolatos más események magyarázatul szolgálhatnak-e? Így minden lehetséges kapcsolatot vizsgálnunk kell Oroszlánszívű Richárd életében. Ezek közül is külön ki kell emelnünk a kereszteshadjáratot, amely a megelőző korszakokhoz hasonlóan kiváltó oka lehetett angol-magyar kontaktusoknak.⁸⁹

A III. kereszteshadjárat előkészületei már jóval az angol király szentföldi útja előtt megkezdődtek.⁹⁰ II. Fülöp és II. Henrik 1188-ban vette fel a keresztet, és ugyanabban az évben az angol király levelet küldött Barbarossa Frigyeshez, II. Izsákhhoz, és III. Bélához. Ebben szabad átvonulást kért az országokon át, valamint piac lehetőséget a kereszttesek számára. A magyar királynak szóló levelet Ricardus Barre Luxoviensis, II. Herik személyes küldötte vitte, aki gyakran töltött be diplomáciai szolgálatot már korábban is, főként a pápai udvarral kapcsolatban. III. Béla válaszában ígéretet tett a kérések teljesítésére, és a kereszttesek támogatására.⁹¹ Időközben azonban II. Fülöp és Oroszlánszívű Richárd megváltoztatták tervüket. Hosszú tárgyalások után a két korábbi ellenség békét kötött, és tengeren utaztak el a Szent-

földre. Csupán a harmadik kereszties sereg választotta a szárazföldi utat. Ezt Barbarossa Frigyes vezette, és Regensburgból elindulva Magyarországon keresztül haladtak. A sereget III. Béla fényes külsőségek között fogadta. A korabeli krónikák és leírások minden esetben kiemelik ezt, és külön megemlékeznek a magyar uralkodó bőkezűségéről és vendégszeretetéről.⁹² A nagyszabású fogadás és a közös vadász után a keresztiesek dél felé vonultak tovább. A császárt egy magyar csapat is elkísérte, Lübecki Arnold szerint 2000 magyar katona indult a Szentföldre. III. Béla ez alkalomból felesége és a császár kérésére szabadon engedte öccsét, Gézát, aki ezután a magyar sereget vezette.⁹³ Barbarossa Frigyes Nist elérve újjászervezte a csapatokat. A négy részre osztott seregen belül a cseh és magyar katonák külön seregrészhez kerültek. Ez a viszonylag nagy magyar katonai erő azonban nem jutott el a Szentföldre. Barbarossa Frigyes és II. Izsák viszonya ugyanis időközben nagyon megromlott, míg a seregek bizánci területeken vonultak át. A németek elfoglalták Philippopolist, és komolyan felmerült a főváros elleni támadás terve is.⁹⁴ III. Béla fenn akarta tartani jó viszonyát mindkét császárral, és ezért követséget küldött Barbarossához, majd visszahívta szinte az egész magyar kereszties haderőt. A katonák, 6 ispán, valamint egyházi személyek a győri püspök vezetésével 1189. november 19-én érkeztek haza.⁹⁵ III. Béla ugyanakkor mindent megtett annak érdekében, hogy a keresztiesek átvonulása ne vezessen újabb összeütközésekhez a bizánciakkal.⁹⁶ A magyar kereszties haderő vezetőjéről, Géza hercegről tudjuk, hogy Konstantinápolyba ment, és ott is maradt. A német császár seregével csak egy kis magyar csapat jutott el a Szentföldre. A források 3 grófról vagy báróról tesznek említést, és egy kisebb katonai csoportról. Barbarossa Frigyes életét vesztette útközben, és a teljesen demoralizált sereg végül Frigyes herceg vezetésével jutott el Akrához. Itt csatlakoztak az angol-francia haderőhöz, de az ostromban kis szerepe volt csak a németeknek és Ausztriai Lipótnak. J.R. Sweeney mutatott rá arra, hogy a korabeli források megőriztek néhány adatot a Szentföldre eljutott magyar keresztiesekkel kapcsolatban. Az egyik leírás szerint egy comes de Hungaria és vele együtt sok magyar 1191 közepén Akra elfoglalása után a „városnak kívül csetepatéba keveredett a törökökkel”. Az Itinerarium peregrinorum et gesta regis Ricardi szerzője szerint ezt a magyar grófot — akit vir magnaе probitatis-ként jellemez — ekkor elfogták.

Valószínűleg azonos azzal a comes Nicholaus de Hungaria-val, akit a krónika korábban az Akra ostrománál összegyűlt, a világ minden tájáról való hercegek és grófok között sorol fel.” J.R. Sweeney azonban utal arra is, hogy ez az azonosítás nem egyértelmű.⁹⁷ Ez a „comes Nicholaus de Hungaria” a névazonosság ellenére sem kapcsolható össze az Oxfordban tanuló Magyarországi Miklóssal. A comes és a clericus meghatározás egyértelműen kizárja ezt a lehetőséget, másrészt az Akra ostrománál említett Nicholaus comes nagy valószínűséggel azonos a királyi okleveleink tanúnévsorának Miklósával. E források szerint 1181-ben szatmári, 1199-ben zalai ispán, majd 1200-ban szlavón bán, végül 1205-1206-ban a nádor tisztséget tölti be.⁹⁸

Mindezek alapján megállapíthatjuk, hogy a szentföldi harcok kétségkívül lehetőséget adhattak angol-magyar kapcsolatok kialakulására. Oroszlánszívű Richárd találkozhatott, például Akra ostrománál magyar katonákkal, és esetleg zarándokkal vagy egyházi személyekkel, de semmilyen közvetlen vagy közvetett adat nem utal

olyan eseményre, amely magyarázatot adna Magyarországi Miklós, vagy más magyar diákok angliai tanulmányaira.

Az angol-magyar kapcsolatok szempontjából a keresztes hadjárat másik érdekes periódusa Oroszlánszívű Richárd visszaútja és fogságba esése. 1192 októberében hajózott el Akra ostromát követően az angol király, és november elején ért Korfuba. Útja során számos kalandot élt meg, hajójukat kalóztámadás érte, majd egy hajótörést követően valahol az Adriai-tenger partján sikerült a szárazföldet elérniük. Ennek pontos helye, ugyanúgy, mint a továbbvezető út pontos vonala, hosszú idő óta vitatott kérdés. Fölmerült az is, hogy szárazföldi útja során Richárd eljutott-e magyar területekre is. Ezen a ponton a korabeli források is ellentmondóak.⁹⁹ Elképzelhető az is, hogy valójában két hajótörés történt, és Richárd végül a dalmáciai tengerparttól egészen Isztriáig hajózott. Ez magyarázná, hogy miért választotta útvonalként a görzi és karintiai részeket, és hogy miért kellett csekély számú kísérőjével, álruhában Bécs közeléig eljutnia.

Richárd regényes, álöltözetes útját azzal szokták magyarázni, hogy Akra ostrománál összekülönbözött Lipóttal, és emiatt kellett titokban áthaladnia az ellenséges területen. Elfogatásának és fogságban tartásának hátterében azonban ennél nagyobb jelentőségű dolgok állnak, és magyarázatként a korabeli európai hatalmi viszonyok szolgálhatnak.

Oroszlánszívű Richárd szövetségben állt a Welfekkel, akik szembehelyezkedtek a német császárral. Emellett rokon kapcsolat fűzte Oroszlán Henrik szász uralkodóhoz. Lipót ezzel szemben a császár támogatója volt a hatalmi harcban, és vitája Richárddal csak egy apró összetevő volt a komplex politikai helyzetben. A Szentföld felszabadításának magasztos célja ugyanis csak rövid időre hozta egy táborba az európai uralkodókat, a korábbi ellenfeleket. II. Fülöp is hasznot húzott Richárd elfogatásából, hiszen ellenségeskedésüket csak felfüggesztették a keresztes hadjárat alatt. Ezek a tényezők és a korabeli források ellentmondásai vezették A. Schreibert arra, hogy más módon magyarázza Richárd kalandos hazatérési kísérletét. Véleménye szerint az angol keresztesek vezetője Zaranál érte el a szárazföldet, és a dalmát tengerparton végigutazva, Horvátországon keresztül jutott el görzi területre. Azért ezt az utat választotta, mivel valójában Esztergomba akart jutni, ahol bizton számíthatott baráti fogadtatásra és segítségre. III. Bélával fennálló dinasztikus kapcsolatai jelenthették erre a biztosítékot.¹⁰⁰

Végigtekintve a korabeli forrásokat, több dalmáciai város is szóba kerül, mint Oroszlánszívű Richárd partraszállásának helye. /Zara, Raguza, Pola/ 1181-ben magyar csapatok foglalták el Zarát, és a magyar király által ellenőrzött területekhez kapcsolták.¹⁰¹ Így elképzelhető, hogy Richárd rövid időt töltött a magyar uralkodó által kontrollált területen. Ugyanakkor semmiféle adattal nem rendelkezünk abban a vonatkozásban, hogy az angol keresztes vezér partraszállása és elfogatása között létrejött-e valamilyen angol-magyar kapcsolat. A Schreiber említett elképzelése kétségkívül megfontolandó, hiszen érdekes szempontot vet fel a komplex politikai helyzet értelmezéséhez. Egy összefüggésben azonban gondolatmenete nem meggyőző. A dalmáciai partraszállás után miért választotta Richárd a veszélyes bécsi utat ahhoz, hogy Esztergomba eljusson? Horvátországon keresztül, végig a magyar uralkodó által ellenőrzött területen áthaladva sokkal biztonságosabban eljuthatott volna a ma-

gyar fővárosba. Schreiber erre vonatkozó magyarázata, — a horvátországi hegyvidék veszélyes volt az állandó rablótámadások miatt -, nem tűnik elég meggyőzőnek.¹⁰² Kétségtelen viszont, hogy ha sikerült volna az angol királynak álruhájában észrevétlenül eljutnia Bécsbe, megvolt arra a lehetősége, hogy a Schreiber által felvetett dunai vízi úton viszonylag könnyen eljuthatott volna a magyar uralkodó udvarához.

A források nem teszik lehetővé, hogy ezt a problémát feloldjuk, de mindezekről függetlenül megállapíthatjuk, hogy Oroszlánszívú Richárd elfogatását megelőző útja során sem tudunk olyan angol-magyar kapcsolatokat felmutatni, amelyek magyarázhatnák Magyarországi Miklós angliai tanulmányait, és azok királyi támogatását. A korábbi kutatás által felvetett lehetőséget, amely a király kiszabadítását célzó tárgyalásokban játszott szereppel magyarázta Nicholaus clericus oxfordi tartózkodását, már korábban cáfoltuk.

Mindezek szükségessé teszik, hogy az angol-magyar kapcsolatok más körével kíséreljük meg megválaszolni a felvetett kérdéseket, és figyelembe vegyük a lehetséges, közvetett kontaktusokat is.

Az előző fejezetben részletesen tárgyalt kulturális kapcsolatok, a párizsi egyetemen kialakuló angol-magyar kontaktusok, valamint a jól körvonalazható nemzetközi kapcsolatokat fenntartó klerikus kör tevékenysége felveti annak a lehetőségét, hogy olyan területeket érintő források hozhatnak felszínre újabb adatokat, amelyek megvilágíthatják Magyarországi Miklós tanulmányainak tisztázatlan kérdéseit.

Nicholaus clericus oxfordi diákságához hasonló adatot nem ismerünk a korabeli Angliából, de a lincolni katedrális forrásaiban előforduló magyarok története közvetett módon sok új értékes információt jelent a kutatás számára. A lincolni oklevelek ilyen vonatkozású részleteire először Richardson figyelt fel,¹⁰³ de az ő cikke óta megjelent számos új forrásközlő kötet megsokszorozta a kérdéskörhöz kapcsolható adatok számát. Richardson még csak elszórt, nehezen értelmezhető forráshelyekre utalhatott, az új forrásközlések alapján viszont 3 magyar klerikus lincolni pályafutása is rekonstruálható.

Peter de Hungaria /Hungria, Hungar', Hungari, Hungerie, Hungerije, Hungrie/ neve fordul elő legnagyobb számban az oklevelekben. Gyakran szerepel ezek tanúnévsorában, és egyéb részleteket is megtudunk életéről. A források szerint 1179-ben és 1189-ben bukkan fel először tanúként, de e két oklevél datálása bizonytalan, lehetséges, hogy csak az 1190-es években keletkeztek. Az első egyértelmű adat 1196-ból való, és itt Magyarországi Péter magisterként szerepel. Körülbelül 1200-tól már kanonok címet visel, és városbeli házáról /curia/ is rendelkezünk adatokkal. A 13. század elején már jelentős személyiség és gazdag ember; az oklevelek tanúsága szerint több házzal és birtokkal is rendelkezett Lincoln környékén.¹⁰⁴ Utoljára 1236-ban szerepel, 1239-ben már mint elhunytól tesznek említést, vagyis halála 1236 és 1239 közé tehető. A források elemzése alapján úgy véljük, hogy az 1190-es évek közepén érkezhetett Lincolnba.¹⁰⁵ A magister cím alapján egyetemi tanulmányok után került a katedrálishoz, vagy éppen lincolni tanulmányok után lett magisterként a püspökség klerikusa.

Egy másik Lincolnban felbukkanó magyar Henry de Hungaria, aki Magyarországi Péter öccse volt. 1200-ban említik először, és ezután gyakran szerepel ő is az

oklevelek tanúnévsorában. Különösen gyakran fordul elő az 1210-es évektől. Halála időpontját nem ismerjük, de 1244-ben még élt.¹⁰⁶

A harmadik lincolni magyar klerikus John of Hungar, aki 1210 és 1220 között szerepel a forrásokban. Gyakran együtt említik Henrikkal az oklevelek tanúnévsorában.¹⁰⁷

Véleményünk szerint az 1190-es évek közepétől magisterként szereplő Péter került először Lincolnba, és később már mint gazdag és jelentős szerepet betöltő kanonok hozta öccsét, Magyarországi Henriket, és a másik magyart, Jánost, a katedrális klerikusai közé. Az nem tisztázható, hogy János is rokoni kapcsolatban állt-e a másik két magyarral, de minden valószínűség szerint Henrikkal együtt érkezett a városba.

Életpályájuk vizsgálata nyomán szükségszerűen felmerül a kérdés, hogy mi vezethette Magyarországi Pétert arra, hogy Lincolnba menjen, megközelítőleg ugyanabban az időben, amikor Magyarországi Miklós Oxfordban tartózkodik. A válasz erre a lincolni katedrális iskola és a püspökség 12. század végi történetében található meg. Az 1190-es évek a lincolni iskola virágkorához tartoznak, és ez az aranykor egyértelműen Szent Hugó püspök tevékenységéhez kapcsolható.¹⁰⁸ A püspök tudatos egyházszervező munkásságának két fő eleme volt: a katedrális iskolájának fejlesztése, és az egyházmegye életét irányító klerikus kör szigorú elvek szerinti kiválasztása. A jól képzett egyházi személyek így megfelelően tudták ellátni a püspök, egyházmegyéje határain messze túlnyúló, tevékenységének segítségét. Szent Hugó „...had been most careful in his choice of canons and diocesan officials whose intellectual and moral qualities enabled them to share his government of the diocese, and he had strongly insisted on the duty of residence”.¹⁰⁹ Ennek nyomán Lincoln a teológiai tanulmányok jelentős központjává fejlődött, ahol elsősorban a gyakorlati, az egyházmegyei irányítás szempontjából fontos teológiai, kánonjogi képzésen volt a hangsúly, az elméleti kérdésekkel szemben.¹¹⁰ A képzés ilyen irányát és hatékonyságát jól mutatja, hogy I. Richárd többször követelte, hogy a lincolni kanonokok vegyenek részt az uralkodó külföldi diplomáciai szolgálatában.¹¹¹

A lincolni katedrális iskola tanárai között ebben az időszakban megtalálhatjuk a korszak legjelentősebb angol tudósait. Az ő pályafutásukat vizsgálva több közvetett angol-magyar kapcsolat nyomára bukkanhatunk, és ez magyarázatul szolgálhat a három magyar klerikus lincolni megjelenésére is.

Az előző fejezetben már szó esett a párizsi angol-magyar kontaktusokról, amelyek az egyetem közös „natio”-ján belül jöhettek létre. A Lukács érseket is tanító Gerald la Pucelle, a korszak egyik legjelentősebb egyházi tudósa volt Walter Map tanára is, aki megemlékezett művében a magyar érsekről, és más angol-magyar kapcsolatokat is leírt. Walter Map későbbi pályafutásáról tudjuk, hogy a királyi udvartartás klerikusai közé tartozott, és gyakran említik „utazó igazságszolgáltató” szerepben, aki II. Henrik bírói szervezetének volt tagja. 1179-ben részt vett a laterani zsinaton, és többször látott el külföldi diplomáciai megbízást II. Henrik felkérésére.¹¹² Valószínű, hogy ismerte az angol-magyar dinasztikus kapcsolat létrejöttének körülményeit, és kapcsolatban állhatott vagy legalábbis információval rendelkezett korábbi iskolatársa, Lukács érsek pályafutásáról. Munkásságának egy része Lincoln-

hoz kapcsolódik, a katedrális iskola preceptora és később kancellárja volt. Fontos szerepet játszott az iskola tudományos életében is.

A lincolni kancellárságban William de Montibus /Montanus, de Monte, du Monte, de Leicester/ követte Walter Mapot. 1191 és 1213 között töltötte be ezt a tisztséget, miután több éven keresztül Párizsban tartózkodott. A párizsi tudományosság egyik legfontosabb központjában, a Mont Sainte Geneviève-n tanított, megkülönböztető nevét is innét kapta. Párizsban 1170 és 1180 között taníthatott,¹¹³ amikor is több magyar diák tanulhatott ugyanebben a monostorban.¹¹⁴

A korszak másik kiemelkedő lincolni teológusa John of Cornwall volt. Ő is Párizsban folytatott tanulmányokat, tanárai szintén nagy hírnevet szerzett tudósok voltak, Thierry de Chartres és Peter Lombard. Rajtuk kívül mindenféleképpen közeli kapcsolatban kellett hogy álljon Gerard le Pucelle-lal, mivel a St. David-i megüresedett püspöki szék betöltésére ő ajánlotta II. Henriknek John of Cornwallt 1176-ban. Mivel párizsi tartózkodása 1163 előttre tehető, nagyon valószínű, hogy ő is találkozott a későbbi Lukács érsekkel Gerald le Pucelle iskolájában. Lincolni tevékenysége kapcsán ismeretes, hogy 1184-ben Walter of Constances püspök „família”-jához tartozott, Szt. Hugó püspöksége alatt pedig a katedrális iskola egyik vezető személyisége volt.¹¹⁵

A lincolni iskola első nagy generációjának tagjai számos közös vonást mutatnak. Párizsi tanulmányok után általában valamilyen fontos egyházi vagy királyi szolgálat következett, és ezután a tudósi, tanári tevékenység a katedrális iskolájában.

Az 1190-es évek közepén Lincolnban a tudósok egy újabb nemzedéke jelenik meg. E korszak egyik legfontosabb személyisége Gerald of Wales /Geraldus, Giraldus Cambrensis/. Ő is Párizsban szerezte meg alapképzetségét; 1172 előtt William de Montibus tanítványa volt, majd ugyanott 1176 és 1179 között tanított is.¹¹⁶ Szt. Hugó egyénisége és munkássága vonzotta Lincolnba, és egyben az ekkorra már nagy hírnevet szerzett teológiai iskola.¹¹⁷ Nyilvánvalóan azért választotta Lincoln, mert korábbi párizsi mestere ekkor itt tanított. Emellett Walter Map is szerepet játszott abban, hogy a katedrális iskolájához csatlakozzék. Őt még Párizsban ismerte meg, és kötött vele barátságot. Gerald of Wales Lincolnba érkezésekor pedig éppen itt tanított. Walesi Gerald nagyjelentőségű műveket hagyott az utókorra, és leírásai walesi és írországi útjairól a korszak fontos forrásai. Műveiből tudjuk, hogy angliai visszatérésének oka a korszak politikai viszonyaiban kereshető. Számos angol diákkal és klerikussal együtt 1193-tól nem tudott Párizsba menni, mivel kiújult a harc II. Fülöp és I. Richárd között.¹¹⁸

Az előbb felsorolt és az előző fejezetben bemutatott adatok jól mutatják, hogy a magyar és angol diákok figyelemre méltó kapcsolatokat építettek ki a párizsi egyetemen. A lincolni katedrális iskola legkiemelkedőbb személyiségei kapcsán pedig minden esetben felfedezhettünk közvetett vagy közvetlen magyar kapcsolatokat, amelyek létrejötte nagy valószínűséggel párizsi működésükhöz kapcsolható. Jól megfigyelhető, hogy a korábban körvonalazott, és főként Párizshoz kötődő, internacionális kapcsolatait ápoló klerikus kör hogyan kezd az új egyetemek és püspöki iskolák felé széttrajzani. Ez alapján vethető fel az a lehetőség, hogy ugyanakkor, amikor Gerald of Wales és több angol diák elhagyni kényszerül Párizst, a velük egy natio-ba tartozó magyar diákok egy csoportja is követte őket Angliába. Gerald ugyanakkor

ment Lincolnba, amikor Peter de Hungaria bizonyíthatóan először kerül említésre a lincolni forrásokban. Kronológiailag ugyanide csatolható Magyarországi Miklós megjelenése is Oxfordban, a Pipe Rollok tanúsága szerint. Péter lincolni megjelenése jobban adatolható, mint Miklósé, de a két hely korabeli kapcsolatai ez utóbbihoz is közvetett adatokat szolgáltatnak. A 12. század utolsó évtizedében ugyanis nyilvánvaló nyomai vannak az egyre nagyobb hírnévre szert tevő egyetem és a fénykorát élő katedrális iskola kontaktusainak. Ilyen módon fennáll annak a lehetősége, hogy ebben az esetben is közvetett angol-magyar kapcsolatokra figyeljünk fel, elsősorban a párizsi előzmények figyelembe vételével.

Mindezek mellett ki kell térnünk a két kulturális központ említett kapcsolataira is. „Although there is no evidence of the Bishop {of Lincoln}'s patronage of the nascent university {Oxford} the two most distinguished canonists of the Lincoln chapter, Simon of Southwell and John of Tynemouth were both masters there and the former also taught at Paris.”¹¹⁹ A korábban említett John of Cornwall valószínűleg szintén előadott Oxfordban, Gerald of Wales két évet együtt töltött Walter érsekkel Oxfordban, valamint párizsi és lincolni mestere — William de Montibus — is itt tanult korábban.¹²⁰ Ez utóbbi tanítványai közé tartozott Alexander Nequam is, aki teológiát tanult Oxfordban.¹²¹ Walesi Gerald életpályája sok szempontból rokon más korabeli tudóséval, így például Edmund of Abingdon 1185 és 1190 között tanult Párizsban, majd 1195 és 1200 között Oxfordban tanított.

A lincolni katedrális és az oxfordi egyetem között az Eynsham apátság is összekötő kapcsot jelentett.¹²² E viszonylag laza kontaktusrendszer mellett sokkal fontosabb az a vázolt párhuzamosság, amely kimutatható a két szellemi központ tanárainak életpályájában. Legtöbbjük az 1170-es évektől kezdve Párizsban tanult vagy tanított, és ugyanez érvényes a későbbi generációra is, akiknek a párizsi tartózkodása az 1190-es évekre tehető. 1193 után azonban sorra visszatértek szülőföldjükre, mivel az angol-francia háborúskodás erre kényszerítette őket. Az oxfordi egyetem 12. század végi felemelkedésének, nemzetközivé válásának éppen az az oka, hogy a jelentős tudósok Párizsból hazatérve a fiatal egyetem tanárai lesznek. Magyarországi Miklós felbukkanása jól illeszkedik ehhez a folyamathoz. Ugyanakkor Magyarországi Péter lincolni tevékenysége arra is bizonyíték, hogy a magyar klerikusok angliai megjelenése nem tekinthető unikumnak. A 13. század elejének jól adatolható angol-magyar kapcsolatai pedig annak is bizonyítékai, hogy ez a III. Béla uralkodása alatt felerősödő folyamat nemcsak egy rövid, epizódyszerű jelenség.

III. Béla külpolitikájának tudatos nyugati orientációja és az azt megalapozó egyházi kapcsolatrendszer nyomán a magyar diákok szükségszerűen jelentek meg a párizsi egyetemen. Az erősödő francia-magyar kulturális kapcsolatok szempontjából III. Béla és franciaországi Margit házassága döntő jelentőségű, de egyben mérföldkő az angol-magyar kapcsolatokban is. Az 1190-es évek elején Oxfordban és Lincolnban megjelenő magyar klerikusok Párizsban együtt tanultak angolokkal, és mestereik között is számos angol volt. I. Richárd és II. Fülöp kiújuló háborúskodása nyomán nagy valószínűséggel együtt hagyták el Párizst, és utaztak a korabeli Anglia új, egyre híresebbé váló oktatási központjaiba. Választásukat elősegítette, hogy ismertek voltak hazájuk és a szigetország dinasztikus kapcsolatai, és vonzó lehetett számukra az az egyházi közösség, amelynek legnagyobb egyénisége — Becket Tamás — különö-

sen nagy tiszteletnek örvendett Magyarországon. Döntésükben ugyancsak nagy szerepe lehet annak, hogy a Párizsból eltávozó, velük személyes kapcsolatban álló angol tudósok hazatérve országuk legjelentősebb egyházi méltóságait foglalták el. Ez lehet magyarázat arra is, hogy miért kapott Magyarországi Miklós a királyi udvartól támogatást egy olyan időszakban, amikor az uralkodó a Szentföldön harcolt, majd fogóságban volt. Jól ismert tény, hogy Oroszlánszívű Richárd távollétében a királyi udvar irányításában nagyon fontos szerepet játszottak egyházi személyiségek. Ezek nem minden esetben az egyházi hierarchia legmagasabb tisztségeit betöltő személyek voltak, hiszen sokan e tisztségek viselői közül elkísérték a királyt, ahogy a canterburyi érsek is. Így különösen fontos szerepet kaptak azok az egyháziak, akik már korábban is részt vettek a királyi udvar adminisztratív, bírászkodási és közigazgatási tevékenységében. A korábban is erősen összefonódó egyházi és világi irányítási struktúrán belül a király távollétében az egyházi oldal erősödött meg. Jól mutatja ezt az a tény, hogy a király kiszabadítását célzó tárgyalásokat és a hatalmas váltságdíj összeszedését a canterburyi érsek vezetésével a püspöki kar valósította meg.¹²³ A királyi udvar napi ügyeinek vitelét pedig jórészt azok a klerikusok látták el, akik gyakran párizsi tanulmányok után királyi megbízásokat kaptak, és gyakorlatot szereztek ebben a munkában. Ha személyhez nem is tudjuk kapcsolni Magyarországi Miklós udvari pártfogóját, mindenféleképpen ebben a körben kell keresni azt a támogatót, aki kieszközölte számára a királyi udvar pénzügyi segítségét a király távollétében. Ezen klerikusok ugyanakkor maguk is aktív szerepet játszottak az új angliai oktatási és szellemi központok életében. Érthető, hogy a magyar klerikusok éppen ezeken a helyeken jelennek meg. Így válhatott Magyarországi Miklós az oxfordi egyetem egyik legelső külföldi hallgatójává, és egyben az első magyar oxfordi diákká.

Összefoglalás

Végigtekintve az angol magyar kapcsolatok történetén a 12. század második felében, megállapíthatjuk, hogy ezek korántsem tekinthetők sporadikus, véletlenszerűen kialakuló eseményeknek. Egyes időszakokban, így főként a 11. század közepén, a 12. század második felében, és a 13. század elején különösen aktív kapcsolatfelvételekre vannak adataink. Ezek rendkívül különböző történeti situációkban keletkeztek, de közös vonásuk, hogy fontos szerepet kapott bennük az egyház, annak főpapjai és a szerzetesrendek. Ezt azzal magyarázhatjuk, hogy egyedül az egyház volt ebben az időszakban igazán egyetemesnek, nemzetközinek és országok felettinek tekinthető. Főpapjai és szerzetesei rendkívüli mobilitásról tesznek tanúbizonyságot, közös nyelvük, képzettségük, zárandokútjaik, jogi ismereteik kozmopolita jelleget mutatnak. Lehetőségük van arra, hogy akár az egyes országok közötti ellenségeskedésen is felülemelkedjenek, és rendkívül jól működő információs hálózattal rendelkeztek. Mindezek nagy mértékben elősegíthették, hogy két olyan távoli ország között is, mint Anglia és Magyarország, kapcsolatokat építsenek ki. Ezekre bizony számíthattak a királyi udvarokban is, és mivel ugyanez a réteg fontos szerepet töltött be az uralkodói politika és adminisztráció irányításában, lehetőségük volt arra, hogy ilyen kapcsolataikat a dinasztikus külpolitikában is kamatoztathassák. Mivel ez a klerikus réteg volt a nemzetközi diplomácia legfőbb hordozója is, a világi és egyházi kapcsolatok állan-

dó összekapcsolódását figyelhetjük meg. III. Béla uralkodásának időszaka és azon belül is új Nyugat-Európa centrikus külpolitikájánál pedig az is egyértelmű, hogy korábbi, jórészt egyházi kapcsolatok segítségével hoznak létre egy új tudatos, uralkodói külpolitikát. Hasonló tudatosság a többi korszaknál egyenlőre nem fedezhető fel, de további kutatások bebizonyíthatják /pl. a 13. század kapcsán/, hogy az Árpád-kori angol-magyar kapcsolatok más időszakokban is a hazai külkapcsolatok fontos részét jelenthették.

JEGYZETEK

¹ A jelen cikk az 1992-ben megvédett „Angol–magyar kapcsolatok Szent Istvántól a 13. század elejéig” című kandidátusi értekezés megfelelő fejezeteinek átdolgozott változata. Itt megtalálható az egész Árpád-korra vonatkozó korábbi irodalom. A Magyarországi Miklósról szóló rész első változata megjelent *J. Laszlovszky*: *Nicholaus clericus: A Hungarian student at Oxford University in the twelfth century*. *Journal of Medieval History* 14 (1988) 217–231. A korábbi irodalomból elsősorban kiemelhető Fest Sándor munkássága, amely azonban számos ponton óvatosan kezelendő. Az angol–magyar kapcsolatok helye az Árpád-kori uralkodók külpolitikájában itt nem került tárgyalásra, erre vonatkozóan rendelkezünk modern feldolgozással, amely szerepének megfelelő hangsúlyal tárgyalja a kérdést: *Makk F.*: *Magyar külpolitika 896–1196*. Akadémiai doktori értekezés. Szeged 1990. A kérdéskör további kutatásához nagy segítséget jelent az angliai források új összeállítása: *Gy. Kurucz*: *Guide to documents and manuscripts Great Britain, relating to the Kingdom of Hungary from the earliest times to 1800*. London Mansell 1992.

² *Fest S.*: *Magna Charta — Aranybulla*. Szellemi érintkezések angolok és magyarok között III. Béla és II. Endre korában. Budapesti Szemle 1934 szeptember–október 1–41. klny.; *uő.*: *Kapcsolatok Anglia és Magyarország között az Árpádok korában*. A Budapesti Evangélikus Gimnázium Értesítője az 1934/35 évről 12–18.; *u.ő.*: *Adalékok az angol–magyar érintkezések történetéhez az Árpád-házi királyok korában*. *Századok* 71 (1937) 122–123.; *u.ő.*: *Political and Cultural connections between Hungary and England in the Middle Ages*. *Danubian Review* 5/9 (1938) 115–146.

³ *Ferdinandy G.*: *Az Arany Bulla*. Budapest 1898.

⁴ *Gombos A.*: *Catalogus Fontium Historiae Hungaricae*. 1–4. Budapest 1937. 19, 290, 581, 1001, 1034, 1054, 1099, 1158, 2032, 2054, 2059.

⁵ *Gombos A.*: *i.m.* 2032; hibásan ugyanez Rigordus: *Gesta Philippi Augusti regis Francorum* című művében: *u.o.* 2054.

⁶ Az angol hercegek magyarországi tartózkodásáról hatalmas mennyiségű, de rendkívül vegyes színvonalú irodalom született. Ennek összefoglalása: *Laszlovszky J.*: *i.m.* 1992.; *Edgar Aetheling* 12. század eleji történetéről: *G. Rónay*: *The Lost King of England (The East European Adventures of Edward the Exile)*. The Boydell Press – Woodbridge 1989. 169–172.

⁷ *Mezey L.*: *A deákság és Európa*. Budapest 1979. 138.

⁸ *Györffy Gy.*: *Thomas Becket and Hungary*. *Hungarian Studies in English* 4 (1969) 45–52.; *u.ő.*: *Becket Tamás és Magyarország*. *Filológiai Közöny* 16 (1970) 153–158.

⁹ *T. Wright (ed.)*: *Gualteri Mapes: De nugis curialium*. Camden Society. London 1850. 73.; *Marczali H.*: *Árpád-kori emlékek külföldi könyvtárakban*. I. közl. *Történelmi Tár* 1878. 167–172.

¹⁰ *Bónis Gy.*: *A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon*. Budapest 1971. 21–22.

¹¹ *Györffy Gy.*: *i.m.* 1970. 155–156.

¹² *Gabriel A.*: *Magyar diákok és tanárok a középkori Párizsban*. Egyetemes Filológiai Közöny 62 (1938) 183–184.; *u.ő.*: *Les Hongrois et la Sorbonne médiévale*. *Nouvelle Revue de Hongrie*. Janvier–Mars 1940. 3–5. Az utóbbiban Jób helyett hibásan Jakab szerepel, v.ő.: *Györffy Gy.*: *i.m.* 1970. 156. 21.jegyz.

¹³ *Kristó Gy.* – *Makk F. (szerk.)*: *III. Béla emlékezete*. Budapest 1981.; *Makk F.*: *Relations hungaro-byzantines a l'époque de Béla III*. *Acta Historica* 31 (1985) 3–33.; *u.ő.*: *The Arpads and the Comneni*. *Political relations between Hungary and Byzantium in the 12th century*. Budapest 1989. 96–124.

¹⁴ *Györffy Gy.*: *i.m.* 1970. 155.

¹⁵ *Makk F.*: *i.m.* 1989. 119–120.

¹⁶ *Pipe Roll* 32 Henry II. (Rolls Society) 122.

¹⁷ *J. Stevenson (ed.)*: *Radulphi de Coggeshall Chronicon Anglicanum*. London 1875. 20.; *A. Cartellieri*: *Philipp II August. I–III*. Leipzig 1899–1901. II. 229–230.; *J.W. Baldwin*: *The Government of Philip Augustus*. University of California Press 1986. 22–35.

¹⁸ *Fest S.*: i.m. 1934. 6–9.

¹⁹ *Kropf L.*: Margit királyné, III. Béla neje. Századok 34 (1900) 76–77.; *Karl L.*: Margit királyné, III. Béla neje. Századok 44 (1910) 49–52.

²⁰ *J.T. Appleby*: Henry II; The Vanquished King. London 1962. 309.

²¹ *Forster Gy. (szerk.)*: III. Béla magyar király emlékezete. Budapest 1900. 119.; *Hóman B.*: Magyar pénztörténet. Budapest 1916. 424–426.

²² *Kristó Gy.* — *Makk F.*: i.m. 21–22.; A kérdés legújabb, elsősorban gazdaságtörténeti összefoglalása: *Ifj. Barta J.* — *Barta G.*: III. Béla király jövedelmei (Megjegyzések középkori uralkodóink bevételeiről). Századok 127 (1993) 413–450. Itt megtalálható a további irodalom is. A jövedelemösszeírás összekapcsolása Imre herceg aragóniai házasságával véleményünk szerint — a kronológiai érvek ellenére is — problematikus: *J. Laszlovszky*: i.m. 1988. 224.

²³ *Kropf L.*: i.m. 76–77.; *Karl L.*: i.m. 49–52.

²⁴ *Hervay L.F.*: Repertorium historicum ordinis cisterciensis in Hungaria. Roma 1984. 19–21.

²⁵ *Györffy Gy.*: i.m. 156.

²⁶ *Hervay L.F.*: i.m. 21–22.; *Oszvald F.*: Adatok a magyarországi premontreiek Árpád-kori történetéhez. Művészettörténeti Értesítő 6 (1957) 231–255.

²⁷ *Györffy Gy.*: i.m. 156.

²⁸ *Csapodi Cs.*: Az Anonymus kérdés története. Budapest 1978. 135–141.

²⁹ *Hajnal I.*: Universities and the development of writing in the XIIth–XIIIth century. Scriptorum 6 (1952) 177–195.; u.ő.: L'enseignement de l'écriture aux universités médiévales. *Ed. L. Mezey*. 2. kiad. Budapest 1959. 195–210.

³⁰ *Kubinyi A.*: A királyi kancellária és udvari kápolna a XII. század közepén. Levéltári Közlemények 46 (1975) 59–121.

³¹ *Csapodi Cs.*: i.m.; Az angol hatások még problematikusabbak, hiszen Fest S. is elismerte, hogy az általa angol forrás eredetűnek meghatározott anonymusi részek alapjául olyan művek is szolgálhattak, amelyek megvoltak a hazai kolostori könyvtárakban. Fest S.: Anonymus angol forrásai. Egyetemes Philológiai Közöny 1935/4–6. 19–21.

³² *Marosi E.*: Die Anfänge der Gotik in Ungarn (Esztergom in der Kunst des 12–13. Jahrhunderts). Budapest 1984. 231.

³³ *Gombos A.*: i.m. 2181–2182.; *Györffy Gy.*: i.m. 156.

³⁴ *Kristó Gy.* — *Makk F.*: i.m. 31. *Rajeczky B. (szerk.)*: Magyarország zenetörténete I. Középkor. Budapest 1988. 69, 340, 435.

³⁵ *T. Wright (ed.)*: i.m. 73–75.; *Györffy Gy.*: i.m. 155.

³⁶ *Györffy Gy.*: i.m. 153–154.

³⁷ A téma hatalmas irodalmából csak néhány művet emelek ki, amelyek e gondolatok megfogalmazásánál forrásként szolgáltak: Becket Tamás és Salisbury János magyar utalásairól: *Györffy Gy.*: i.m. 153–154., további fontos irodalommal. Salisbury János állambölcséleti elképzeléseinek magyarországi hatásairól: *Kubinyi A.*: Isten bárányát ábrázoló törvénybeidéző pecsét (billog). *Folia Archaeologica* 35 (1984) 156–157. Eskü történetéről: *Gerics J.*: Az államszuverenitás védelme és a „két jog” alkalmazásának szempontjai a XII–XIII. századi krónikáinkban. *Történelmi Szemle* 18 (1975) 360–364. A kánonjog klasszikus korszakáról: *S. Chodorow* – *C. Duggan (eds.)*: Decretales ineditae saeculi XII. From the papers of the late Walther Holtzmann. *Monumenta Iuris Canonici Series B: Corpus Collectionum Vol. 4.* Città del Vaticano 1982.; a magyar vonatkozásokról: *Erdő P.*: Kánonjogi kódexek és töredékek Magyarországon.: In: *Tanulmányok a középkori magyarországi könyvkultúráról*. Szerk. Szelestei N. László. Az Országos Széchényi Könyvtár Kiadványai, Új sorozat 3. Budapest 1989. 51–63. A lateráni zsinatról: *K.J. Hefele*: Conciliengeschichte. Freiburg im Breisgau 1863. 631–635. Az egész kérdéskör szellemi hátteréhez: *J.W. Baldwin*: The Medieval Theories of the Just Price (Romanists, Canonists and Theologians in the Twelfth and Thirteenth Centuries). *Transactions of the American Philosophical Society* 49 (1959) part.4. 3–92.

³⁸ A decretális gyűjtemények magyar vonatkozásaihoz: *S. Chodorow* – *C. Duggan*: i.m. 160–171.; *W. Holtzmann*: XII. századi pápai levelek kánoni gyűjteményekből. Századok 93 (1959) 404–417.; *Mezey L.*: Két magyar vonatkozású decretális értelmezéséhez. Századok 93 (1959) 418–423.; *Erdő P.*: i.m. Az egyházi bíráskodás ilyen vonatkozásairól: *J.R. Sweeney*: Innocent III, Canon Law and Papal Judges Delegate in Hungary. In: *J.R. Sweeney* – *S. Chodorow (eds.)*: Popes, Teachers and Canon Law in the Middle Ages. Ithaca and London 1989 26–53. Az egyházi bíráskodás és a decretálisok kapcsolatához: *H. Mayr-Harting*: Master Silvester and the Compilation of Early English Decretal Collections. *Studies in Church History* 2 (1965) 186–196.

- ³⁹ P. Kibre: The nations of the medieval universities. Cambridge 1948. Erre vonatkozó további irodalom Magyarországi Miklós kapcsán alább található.
- ⁴⁰ Györfly Gy.: i.m. 156.
- ⁴¹ Györfly Gy.: i.m. 156–157.
- ⁴² Mezey L.: i.m. 1979.; Rajeczky B.: i.m. 435.
- ⁴³ Györfly Gy.: i.m. 157.
- ⁴⁴ H. Rashdall: The Universities of Europe in the Middle Ages. 2. kiad. F.M.Powicke — A.B. Emden (eds.) I–III. Oxford 1936. 32.
- ⁴⁵ Pipe Rolls 5 Richard I. 122.; Pipe Rolls 6 Richard I. 88–89.; Pipe Rolls 7 Richard I. 142.; Pipe Rolls 8 Richard I. 70.
- ⁴⁶ H. Rashdall: i.m. 1. kiadás 1885. III. 47.
- ⁴⁷ H.C. Lyte: A History of the University of Oxford. London 1886. 14.
- ⁴⁸ Ez az adat szinte minden kézikönyvben, a témával foglalkozó cikkben megtalálható, vö.: Gabriel A.: i.m. 1940.; Mezey L.: i.m. 1979. 138–145.
- ⁴⁹ Fest S.: i.m. 1934. 9–10. 1. jegyz.
- ⁵⁰ Fest S.: i.m. 1937. 124–125.
- ⁵¹ Malcolmes B.: Szent István unokája (Szent Margit Skócia királynéja, magyar származása, magyarországi szülőhelye.) Budapest 1938. 128–129.
- ⁵² Map of Oxford's history by Cecily Peele. The Abbey Workshop, Oxford.
- ⁵³ A.B. Emden (ed.): A biographical register of the University of Oxford to A.D. 1500. 1–3. Oxford 1958. II. 985.; T.H. Aston: The History of the University of Oxford. Vol. I. The Early Schools. ed. J.J. Catto. Oxford 1984. 17–18.; L. Czigány: The Oxford History of Hungarian Literature. Oxford 1984. 16, 89.
- ⁵⁴ lásd. 45. jegyz.
- ⁵⁵ Pipe B.:Rolls 9 Richard I. 225.; H.G. Richardson: The Schools of Northampton in the Twelfth Century. English Historical Review 56 (1941) 603.
- ⁵⁶ A.L. Poole.: Domesday Book to Magna Charta 1087–1216. The Oxford history of England. 2. kiad. Oxford 1986. 364–370.; L. Landon (ed.): The itinerary of King Richard I. London 1935. 100–101.
- ⁵⁷ Pipe Rolls 5 Richard I. XXIII.
- ⁵⁸ H. Rashdall: i.m. 1936. 32.
- ⁵⁹ H.G. Richardson: i.m. 603.
- ⁶⁰ u.o.
- ⁶¹ A.L. Poole: i.m. 238.
- ⁶² A.B. Emden: i.m. II. 985.
- ⁶³ H. Mayr-Harting: i.m. 192. 2. jegyz.
- ⁶⁴ T.H. Aston: i.m. 18.
- ⁶⁵ L. Czigány: i.m. 16.; Kristó Gy.: A korai feudalizmus. In: Magyarország története. Szerk.: Bartha A. — Székely Gy. Budapest 1984. 1392.
- ⁶⁶ Gabriel A.: i.m. 1938; 1940.; u.ő.: A magyar udvar középkori dinasztikus kapcsolatai. Gödöllői Premontrei Gimnázium Évkönyve. 1943–44.; Eckhardt S.: Magyarok a középkori francia egyetemeken (Gábrriel Asztrik kutatásai) Századok 77 (1943) 415–419.
- ⁶⁷ Fest S.: i.m. 1934.
- ⁶⁸ Eckhardt S.: i.m. 416.
- ⁶⁹ T. Wright: i.m. 73.
- ⁷⁰ T. Wright: i.m. 204.
- ⁷¹ Gombos A.: i.m. 20.
- ⁷² Gombos A.: i.m. 580; 930.
- ⁷³ Fest S.: i.m. 1937. 122–123.
- ⁷⁴ T.H. Aston: i.m. 17–19. 1. jegyz., MGH. Pertz. SS. XXIII. 1874. 454–561. Magyarországi Miklóst gyakran szokták az egyetem első külföldi diákjaként emlegetni. Ennek az lehet az oka, hogy korábban nem ismerték Friziai Emo tanulmányainak pontos idejét. V.ö. 52. jegyz.
- ⁷⁵ T.H. Aston: i.m. 18.; A.B. Emden: i.m. III. 1946.; Pipe Rolls 10 Richard I. 190. A külföldi diákok oxfordi megjelenésének általános kérdéseihez: R.W. Southern: Master Vacarius and the Beginning of an English Academic Tradition. In: Medieval Learning and Literature. (Essays presented to Richard William Hunt). Ed. J.J. Alexander – M.T. Gibson. Oxford, Clarendon Press 1976. 257–286.
- ⁷⁶ Lásd 57. jegyz.
- ⁷⁷ H. G. Richardson: i.m. 603.

⁷⁸ Pipe Rolls 5 Richard I. 122.

⁷⁹ A magyar diákok nehéz és hosszú utazásáról: *Gabriel A.*: The Medieval Universities of Pécs and Pozsony. The Medieval Institute, University of Notre Dame, Indiana 1969. 15.

⁸⁰ *A. Cartellieri*: i.m. II. 34–45.; *A. L. Poole*: i.m. 365–369.

⁸¹ *D.C. Douglas* — *G.W. Greenway*: English Historical Documents 1042–1189. London 1953. 569.

⁸² *A.L. Poole*: i.m. 365.

⁸³ *H.G. Richardson*: i.m. 603.

⁸⁴ *Györffy Gy.*: i.m. 153–158.; *Gombos A.*: i.m. 2181–2182.

⁸⁵ *H.G. Richardson*: i.m. 603. 1. jegyz.

⁸⁶ *H. Mayr-Harting*: i.m. 192. 2.jegyz.

⁸⁷ Prof. H. Mayr-Harting a Magyarországi Miklósról frott első cikkem megjelenése után (*Laszlovszky J.*: i.m. 1988.) maga is bizonytalanok tartotta eredeti elképzelését. (Prof. H. Mayr-Harting szíves közlése.)

⁸⁸ *H. Mayr-Harting*: i.m. 186–189.

⁸⁹ A keresztes hadjárat legfontosabb eseményeihez, ezen belül is különösen az angol, francia, német és magyar kapcsolatok kérdéséhez: *E.N. Johnson*: The Crusades of Frederick Barbarossa and Henry VI. In: *K.M. Setton (ed.)* A History of the Crusades. The University of Wisconsin Press 1969. 87–123.; *S. Painter*: The Third Crusade: Richard the Lionhearted and Philip Augustus. In: *K.M. Setton*: i.m. Vol. II. 45–87. A bizánci összefüggésekhez: *Makk F.*: i.m. 1985; 1989; valamint *D. Baker (ed.)* Relations between East and West in the Middle Ages. Edinburgh. 1973.; *A. Bryer*: Cultural Relations between East and West in the Twelfth Century. In: *D. Baker*: i.m. 77–95.

⁹⁰ *J.R. Sweeney*: Magyarország és a kereszteshadjáratok a 12–13. században. Századok 118 (1984) 114–124.

⁹¹ *W. Stubbs (ed.)*: The historical works of Master Ralph de Diceto. I–II. London 1876. 52–53.; *Fejér G.*: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Buda 1829–1844. II.245.

⁹² *Gombos A.*: i.m. 188, 305, 525, 792.; *J. Stevenson (ed.)*: Radulphi de Coggeshall Chronicon Anglicanum. London 1875. 20.; *A. Cartellieri*: i.m. II. 132. ; *E.N. Johnson*: i.m. 1969. ; *J.R. Sweeney*: i.m. 1984. 116–118.

⁹³ *J.R. Sweeney*: i.m. 1984. 117.

⁹⁴ *E.N. Johnson*: i.m. 93–108.; *J.M. Hussey*: Byzantium and the Crusades. In: *K.M. Setton*: i.m. Vol. II. 139–140, 147–148.; *J.R. Sweeney*: i.m. 1984. 116–118.

⁹⁵ *J.R. Sweeney*: i.m. 117.

⁹⁶ *Gombos A.*: i.m. 295–296. ; *Makk F.*: i.m. 1981. 29–31.

⁹⁷ *J.R. Sweeney*: i.m. 1984. 118.

⁹⁸ u.o.

⁹⁹ *L. Landon*: i.m. 1938. 268–269.; *A. Cartellieri*: i.m. III. 28–45. ; *W. Stubbs (ed.)*: Roll Series XLIX. 183–188.; *A.L. Poole*: i.m. 28–45, 362–364.; *K. Norgate*: Richard the Lion Heart. London 1924. 268–269.

¹⁰⁰ *A. Schreiber*: Drei Beiträge zur Geschichte der deutschen Gefangenschaft des Königs Richard Löwenherz. Historische Vierteljahrschrift 26 (1931) 276–285.

¹⁰¹ *Makk F.*: i.m. 1985. 18–20.; *Gombos A.*: i.m. 19, 62, 700, 2183.

¹⁰² *A. Schreiber*: i.m. 285.

¹⁰³ *H. Richardson*: i.m. 601.

¹⁰⁴ Registrum Antiquissimum of Lincoln. I–X. Lincoln. I. 295.; II. 43, 56, 60, 80, 82, 218.; III. 40, 66, 67, 106–107, 243, 260, 327, 409.; IV. 18, 52, 122–124.; V. 34, 130.; VII. 175, 181–190.; VIII. 99.; IX. 100, 107–108, 117, 181.; X. 95–96, 173.

¹⁰⁵ Az 1179-es és 1189-es bizonytalan keltezésű oklevelek adatait kronológiai alapon kizárhatjuk elemzésünkéből. Az 1196-os említést követően ugyanis meglehetősen nagy rendszerességgel bukkan fel Péter a forrásokban, gyakran évente. Semmi sem magyarázza a 7–17 éves hiátust az első biztos adatot megelőzően.

¹⁰⁶ Regestrum: i.m. III. 367; IV. 20, 27, 49, 52–55, 57–66, 127, 130–139, 179–181, 183–187, 189–190.

¹⁰⁷ Regestrum: i.m. IV. 46, 55, 57.

¹⁰⁸ *D.L. Douie* — *D.H. Farmer (eds.)*: The Life of St. Hugh of Lincoln. I–II. London 1961. XXIII–XXX.

¹⁰⁹ u.o. XIX.

¹¹⁰ u.o. XXVIII.

¹¹¹ u.o. XIX.

¹¹² *S.Kuttner – E.Rathbone*: Anglo-Norman Canonists of the Twelfth Century. *Traditio* 7 (1951) 279–358.; *L.Stephen – S.Lee (eds.)*: The dictionary of national biography. Oxford 1917. I. 994–997.; *A.B.Emden*: i.m. II. 1219.; *T.H.Aston*: i.m. 14.

¹¹³ *R.W.Hunt*: English Learning in the late twelfth century. *Transactions of the Royal Historical Society* 19 (1936) 21.; *A.B.Emden*: i.m. II. 1298.

¹¹⁴ *Gombos A.*: i.m. 1281–1282.

¹¹⁵ *A.B.Emden*: i.m. I.489.; *L.Stephen – S.Lee*: i.m. II. 875–876.

¹¹⁶ *A.B.Emden*: i.m. I. 117.

¹¹⁷ *D.L.Douie – D.H.Farmer*: i.m. XXVIII. A lincolni angol-magyar kapcsolatok egy másik vonatkozása is figyelemre méltó, és ez is Szent Hugóhoz kapcsolódik. Rogerius Wendower korabeli krónikája szerint 1200-ban a szent testének felemelésénél a skót és az angol király mellett három érsek is jelen volt. Hubertus Cantuariensis, Gaufridus Eboracensis és Bernardus Raguensis. További adatok hiányában egyenlőre nem világos, hogy valóban a raguzai érsekről van-e szó, és ez milyen kapcsolatokra utalhat.

¹¹⁸ *D.L.Douie – D.H.Farmer*: i.m. XXVIII.

¹¹⁹ u.o. XXIX.

¹²⁰ *A.B.Emden*: i.m. I. 117.; *D.L.Douie – D.H.Farmer*: i.m. XXVIII.

¹²¹ *A.B.Emden*: i.m. II. 1342.

¹²² *D.L.Douie – D.H.Farmer*: i.m. XXVIII–XIVI.

¹²³ *A.L.Pooler*: i.m. 239–240, 362–366. Az egyetemi oktatók egyházi és világi szerepvállalásáról, valamint az 1190-es évek változásairól: *R.W.Southern*: i.m. 270–282.

ANGLO-HUNGARIAN RELATIONS IN THE SECOND HALF OF THE 12TH CENTURY

by Laszlovszky József

(Summary)

The Anglo-Hungarian relations did not belong to the most important elements of Hungarian foreign policy in the 11th to 13th centuries. They can, however, not be considered incidental, either. It was primarily in the second half of the 12th century that the contacts became regular and there can be found traces of a conscious orientation in foreign policy on the part of the Hungarian king.

The first and most important steps were taken in Paris where there was an ever growing number of Hungarian students studying at the university from the 1150's. Lukács, the later archbishop of Esztergom was for example a fellow student of Walter Map who wrote extensively about his former schoolmate's struggles with the rulers of Hungary. This struggle was in many ways extremely similar to that of Thomas Becket and the rulers of England.

The Hungarian students at the University of Paris established strong relations with the English students belonging to the same natio. Returning home many of the became high Church dignitaries in both countries. In Hungary they played an important role in the formation of foreign policy mainly from the middle years of the rule of Béla III as leaders of the chancery or as bishops. From the middle of the 1170's the Hungarian king tended to counterbalance the former dominance of a Byzantine orientation by a West-European one. When wanting to get married for the second time he went first to Byzantium for a bride, then proposed to the grand-daughter of the king of England but finally married Margaret of France, sister of Philip August, King of France and widow of younger king Henry of England. His plans for marriage might have been influenced by the above mentioned layer of clerics and by the ever stronger Cistercian order through which further contacts could be established. The new queen herself may have contributed to the establishment of Anglo-Hungarian relations and to the quick spread of Becket's cult in Hungary.

Against this background one can easily understand the presence of Hungarian students and clerics in England in the 1190's. The most well-known of them was Nicholaus clericus de Hungaria who studied at Oxford between 1193 and 1196 as the second earliest foreign student of the university. His presence in Oxford cannot be linked to the crusade of Richard the Lionheart as earliest scholars have maintained, though the crusades naturally offered further opportunity to expand the Anglo-Hungarian relations.

Nicholaus must have gone to England after he had finished his studies in Paris and must have been helped in this by his former fellow students from England — now influential personalities in the court — who obtained scholarship for him from the court at a time when the king was held in captivity by the German emperor on German territory.

At the same time there were Hungarian clerics also in Lincoln. Again, it might have been the former English students in Paris who urged Peter, Henry and John de Hungaria to choose the Lincoln Cathedrad of St. Hugh to study further. The period when the Hungarian students appeared in Oxford and Lincoln coincides with the date of the English students' departure from Paris owing to the renewed struggles between the English and the French king. The Hungarian students might have gone to England with them though they may have been influenced in their choice also by the dynastic links of their ruler and by the cult of Becket in Hungary. So we can find in the background of Anglo-Hungarian relations in the second half of the 12th century a group of clerics that preserved their international links based on their studies in Paris and once in high clerical positions they influenced even the policy of their rulers.

József Laszlovsky

RELATIONS ANGLO-HONGROISES DANS LA DEUXIÈME MOITIÉ DU 12e SIÈCLE

(Résumé)

Les relations anglo-hongroises des 11e - 13e siècles ne figurent parmi les éléments les plus importants de la politique extérieure hongroise, mais à l'opposé des opinions antérieures on ne peut pas les juger comme exceptionnels non plus. Nous pouvons observer — surtout dans la deuxième moitié du 12e siècle — des contacts qui se réfèrent à une relation relativement systématique, et dans le cas du roi hongrois on peut même supposer l'intention de l'établissement d'un contact conscient de politique extérieure.

La première et la plus importante partie des relations se réalisait à Paris où — à partir des années 1150 plusieurs d'étudiants hongrois faisaient les études à l'université. Par exemple Lukács (Lucas)-l'archevêque ultérieur d'Esztergom était le camarade d'école de Map Walter qui raconte en détail les luttes de son ancien camarade avec les rois hongrois. Et cette lutte montre sur plusieurs points des ressemblances extraordinaires avec la lutte de Thomas Becket et le roi anglais.

Les étudiants hongrois de l'université de Paris pouvaient établir des relations importantes avec les Anglais de la même „nation”. Après leur rentrée en Hongrie plusieurs parmi eux parvenaient aux dignités hautes de l'Église dans ces 2 pays éloignés de l'un à l'autre en Europe. En Hongrie ils pouvaient jouer un rôle important surtout dans la période du milieu du règne du roi Béla III comme des chefs de la chancellerie royale ou comme des évêques dans l'établissement des contacts de la politique extérieure. partir des années 1170 c'était la formation de contact avec l'Europe de l'Ouest qui est devenue de plus en plus importante — à l'opposé de la prédominance de Byzance précédente — dans la politique extérieure du roi hongrois. Le roi hongrois — à l'époque de son deuxième mariage — charchait sa future femme en Byzance ensuite il a demandé la main de la petite fille du roi anglais, et enfin a épousé la soeur du roi français Philippe-Auguste: Marguerite de France qui était la veuve du dauphin anglais Henry. Dans l'élaboration des plans du mariage c'étaient des cléricaux mentionnés et les fondations de l'ordre cistercien croissantes qui auraient pu jouer un rôle important, à travers desquelles les relations anglo-hongroises indirectes ultérieures pouvaient se réaliser. La reine Marguerite elle-même pouvait aussi contribuer à la création des contacts anglo-hongrois et à coté des cisterciens pouvait influencer l'expansion très vite du culte de Thomas Becket en l'ongrie.

Dans cette situation historique on peut mieux comprendre l'apparition des étudiants et des cléricaux dans les années 1190 en Angleterre. Parmi eux c'était Nicholaus clericus de Hungaria qui était le plus connu, qui faisait ses études entre 1193-1196 en Oxford comme l'étudiant inscrit No 2 l'université. Son apparation ne se lie avec la croisade du Richard Coeur de Lion — comme l'a supposé la recherche antérieure — malgré que les luttes en Terre Sainte donnaient sans doute la possibilité de l'établissement des relations anglo-hongroises ultérieures. L'étudiant d'Oxford probablement après ses études de Paris par l'aide de ses camarades d'école anglais pouvait parvenir en Angleterre, et c'étaient peut-être eux qui

— jouant un rôle politique dans la cour royale procuraient pour lui sa bourse dans une période où le roi était en captivité impériale sur territoire allemand.

L'apparition de *Nicholaus clericus de Hungaria* (Magyarországi Miklós) chronologiquement coïncidé avec l'apparition des cléricaux hongrois en Lincoln. Dans ce cas nous pouvons constater également l'influence des étudiants et des magisters anglais de Paris qui pouvaient influencer Peter, Henry et John de Hungaria dans leur choix de faire leurs études dans l'école de cathédrale de Lincoln en développement sous l'influence de saint-Hugo. L'apparition des Hongrois d'Oxford et de Lincoln temporellement coïncidé par le départ des étudiants anglais de Paris qui devaient quitter l'université française pour le renouvellement de la lutte entre le roi anglais et le roi français. Ils pouvaient être accompagnés par les étudiants hongrois qui étaient influencés dans leur choix par la relation dynastique de leur roi avec l'Angleterre et par le culte de Thomas Becket très répandu en Hongrie. Dans les dessous des relations anglo-hongroises de la deuxième moitié du 12e siècle se dessine une telle couche cléricale qui à la base des études faites à Paris garde ses relations internationales et recevant des grandes dignités d'Église influence même la politique royale.

igen erősen torzító tükörből verődik vissza, miként azt konkrét példán is igazolni fogjuk. További nehézséget jelent, hogy ha történetesen a várjobbágy által eladott föld ára is, nagysága is szerepel adataink között, az esetek többségében akkor sincs információnk arról, hogy az éppen eladottakon kívül volt-e más, s ha igen, hány és mekkora birtoka a várjobbágnak. Ilyen körülmények között még ábrándként is mérés arra gondolni, hogy „a várjobbágyi birtok” nagyságáról vagy értékéről általános jellegű megállapítások tehetők a kérdés végleges lezárásának igényével, s értelemszerűen az átlagos birtoknagyság meghatározására az alábbiakban tett kísérlet is csak erősen korlátozott érvénnyel bírhat. Adataink sokfélesége, statisztikai összegzésük lehetetlensége, de legalábbis az abban rejlő nagyfokú bizonytalanság elkerülhetetlen volta miatt szinte megállapíthatatlan, hogy a várjobbágyok vagyoni helyzetét illetően mi tekinthető tipikus jelenségnek, s mi nem. Mindennek ellenére is érdemesnek látszik vallatóna fogni a várjobbágyok vagyoni helyzetéről felvilágosítással szolgáló forrásainkat, hiszen — az említett nehézségek figyelembevételével — néhány olyan megállapítás alapjául szolgálhatnak, melyek megerősítik vagy éppen kiegészítik a várjobbágyokról való eddigi ismereteinket.

A várnépek kezén lévő föld átlagos, pontosabban fogalmazva: a 13. század közepén kívánatosnak tartott nagyságára vonatkozóan bővebb és határozottabb információkkal rendelkezünk, mint a várjobbágyok esetében. Ennek oka elsősorban abban rejlik, hogy a várnépbelieket a királyok a 13. században — tehát éppen okleveles emlékeink jelentős mértékű gyarapodásának idején — gyakran eladományozták földjeikkel együtt, s az adománylevelek esetenként feljegyezték mind az elidegenített föld nagyságát, mind az azon élő várnépbeli háznépek számát. 1232-ben, amikor IX. Gergely pápa megerősítette a szentmártonhegyi apátság kiváltságait, oklevelében említést tett az apátság birtokszerzeményeiről is. Ezek sorában szerepel a Komárom megyei Billén tizenkét eke³ föld, amelyet az ott élő tizenkét háznépnyi, a szolgagyóri vár alá tartozó várnépbelivel együtt kapott az egyház. Az 1277-ben László mesternek adott várföld esetében ugyanez az arány bukkan fel: két ekealja földön két várnépbeli élt.⁴ Nehéz ellenállni annak a csábításnak, hogy megállapítsuk: egy várnépbeli *mansio* egy ekealjnyi földet kapott művelésre. A tekintetben, hogy ez az arány véletlenszerűen ismétlődik-e vagy valós alapokon nyugvó összefüggéssel van dolgunk ez esetben — s így engedhetünk a csábításnak —, IV. Béla egy 1247. évi intézkedése igazít el. A király ekkor egy olyan nyitrai várföldet adományozott el, amelynek lakosait négy háznép kivételével a tatárok lemészárolták. IV. Béla a várföldnek csak a gazdátlanul maradt részét idegenítette el, adományának érvényét nem terjesztette ki a négy megmaradt háznépre: számukra négy ekealjnyi föld elkülönítését rendelte el.⁵ A király ezen döntése egyértelműen arra vall, hogy a 13. század közepén egy ekealjnyi földet tartottak egy várnépbeli háznép eltartására elegendőnek, mégpedig úgy, hogy annak birtokában a várnépbeliek a várnak járó szokásos szolgálatukat is elláthatták. Ennek ismeretében feltehető, hogy az előzőekben említett, egy várnépbeli háznép egy ekealjnyi földjéről tudósító adatok közel járhatnak a várnépbeliek által használt föld átlagos nagyságához. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy ne lettek volna ennél kisebb⁶ vagy éppen nagyobb⁷ földek várnépbeliek kezén, mégis IV. Béla említett rendelkezése alapján joggal gondolhatunk arra, hogy ez utóbbi esetek jelenthették a tipikus helyzettől való eltérést.

Az egy várjobbágy kezén lévő földbirtok nagyságának megállapításához leginkább azok az okleveleink nyújtanak segítséget, amelyek egy-egy örökös nélkül meghalt várjobbágy ismert nagyságú földjének királyi eladományozását örökítették meg. Ilyenkor ugyanis a várjobbágyi birtok felett érvényesülő királyi főtulajdonosi jog alapján feltételezhetjük, hogy az adomány az elhunyt minden jószágát magában foglalja. 1259-ben IV. Béla egy Rexit nevű várjobbágy 60 holdnyi — mintegy fél ekealjnyi — földjét adományozta el ily módon. 1261-ben egy zalai várjobbágy tíz ekealjnyi szántója továbbá erdők, cserjések, kaszálók jutottak a király kezére, aki a birtokot egy hívének adta tovább. Három évvel később, szintén Zalában, egy hét ekealjnyi birtokrész volt egy örökös nélkül meghalt várjobbágy kezén. Gyórból ennél jóval kisebb birtoknagyságról értesülhetünk: Mancha fia Márton várjobbágy után magtalan halálát követően mindössze egyetlen ekealjnyi föld maradt Ecsen.⁸ Bármily rövid is az idézett adatok sora, az arányok tekintetében sokat mondó. A legnagyobb birtok (10 ekealj) éppen hússzorosa a legkisebbnek (0,5 ekealj). Ez a körülmény feltétlenül megerősíti történetírásunk azon megállapítását,⁹ mely szerint a 13. században már a várjobbágyok vagyoni állapotában bekövetkezett igen nagy mértékű differenciálódással kell számolnunk.

Ezt a megállapítást alátámasztja a várjobbágyok földeladásainak vizsgálata is. Az erre vonatkozó adatok értékelésekor két előfeltevéssel voltunk kénytelenek élni. Egyfelől feltételeztük, hogy a várjobbágy földeladása nem jelentette egyszersmind a birtokosi lét feladását, azaz az eladott földön kívül még maradt birtoka, mégpedig legalább akkora, hogy az a várjobbágyi kötelezettségek ellátásának költségeit fedezze. Bár egyes esetekben ennek ellenkezőjét sem lehet kategorikusan kizárni,¹⁰ mégsem tarthatjuk valószínűnek, hogy a várjobbágyok tömegei igyekeztek volna földjüktől megszabadulni s birtokosból birtoktalanná válni. A várjobbágyok birtokszerezési törekvései és az általuk indított nagyszámú birtokper ennek a feltételezésnek éppen az ellenkezőjét sugallja. A földeladások esetében is irányadónak tekinthetjük talán azt az eljárást, amelyet két kovázdai várjobbágy választott, igaz, nem adásvétel, hanem a Nyulak szigetén lévő apácakolostor jobbágyai közé való beállításuk alkalmával. 1267-ben a Vajszlón birtokos várjobbágyok oly módon csatlakoztak az említett egyház famíliájához, hogy birtokukat átengedték a monostornak, maguknak csupán annyit tartva meg, amennyi az egyház szabad jobbágyaként teljesítendő szolgálat ellátásához elegendőnek ígérkezett.¹¹

Az adataink feldolgozásakor segítségül hívott másik feltevés arra vonatkozott, hogy a Hóman Bálint által megállapított 13. századi átlagos földár a várjobbágyok adásvételeikor is érvényesült: egy ekealja földért három márkát fizettek.¹²

A fentiek figyelembevételével a várjobbágyok által eladott földek nagysága az alábbiak szerint alakult:

Azokban az esetekben, amelyekben egyetlen várjobbágy volt az eladó, az elidegenített föld nagysága háromnegyed ekealjától tíz ekealjig terjedt; a legnagyobb földdarab tehát több mint tizenháromszorosa a legkisebbnek.¹³ Amikor több várjobbágy adta el közös birtokát, az egy várjobbágyra jutó legkisebb birtokrész — feltéve, hogy az ügylet résztvevői egyenlő arányban részesedtek az eladott földhöz fűződő jogokban — alig több, mint negyed ekealjnyi (0,28), míg a legnagyobb hat és fél ekealjnyi (6,65) volt; az utóbbi az előbbinek közel huszonnégyszerese.¹⁴

Az örökös nélkül meghalt várjobbágyok birtokainak nagyságára valamint a várjobbágyok földeladásaira vonatkozó adatok alapján megkísérelhető az egy várjobbágy kezén lévő birtok átlagos nagyságának megbecslése. A számítás elvégzésekor a fentiekben kifejtetteknek megfelelően az örökös nélkül meghalt várjobbágy birtokának ismert nagyságát a teljes birtoknagyságnak tekintettük, míg az adásvételekben szereplő, egy várjobbágyra jutó birtoknagysághoz — az alábbiakban ismertetendő megfontolás alapján — még további két ekealjnyi birtok meglétét tételeztük fel. Az így kapott eredmény négy és fél ekealjnyinak (4,65) mutatja az átlagos várjobbágyi birtok nagyságát, ahol is a legkisebb érték fél ekealj, a legnagyobb pedig ennek huszonnégyszerese, tizenkét ekealj.

Bármennyire is reálisnak tűnik ez az eredmény, mégis kénytelenek vagyunk ismételtelen felhívni a figyelmet az alkalmazott eljárás során elkerülhetetlenül jelentkező hibaforrásokra, amelyeket egy konkrét példa bármely elméleti megfontolásnál szemléletesebben érzékeltet. 1284-ben tizenkét ungi várjobbágy eladta Tiba nevű örökölt birtokának egyharmadát nyolcvan márkáért. A három márkás átlagos földárral számolva az eladott földdarab nagysága több mint huszonhat és fél (26,6) ekealjnyira tehető, az egész birtok pedig közel nyolcvan ekealjnyira. 1290-ben ugyanezen várjobbágyrokonság hét tagja Tiba föld többi részét is elidegenítette, mégpedig igen tekintélyes, háromszáz márkára rúgó összegért. Ha ez utóbbi adásvételre is alkalmazzuk a három márkás földárat, úgy a várjobbágyok kezén eredetileg — a két eladást megelőzően — lévő Tiba föld nagyságaként az előbbieken megállapított nyolcvan ekealjnak csaknem kétszeresét, kereken százötven ekealjnyi birtoknagyságot kapunk.¹⁵ Nyilvánvaló tehát, hogy a birtokok adásvételénél, amint az várható is volt, számos olyan körülmény is szerepet játszhatott az ár alakulásában, amelyek erőteljesebben befolyásolták a vételárat, mint önmagában a föld nagysága. Ezekről a körülményekről azonban csak különlegesen kedvező forrásadottságok mellett értesülhetnénk, s így a mechanikus számításra gyakorolt torzító hatásukat regisztrálhatjuk ugyan, de a torzítás pontos mértékét nem. Mindaddig, amíg valamiféle összeírás jellegű forrás nem kerül elő — aminek az esélye sajnálatos módon vajmi csekély —, a rendelkezésünkre álló adatok alapján csak a fentiekhez hasonló, bizonytalanságokkal terhes becslések kockáztathatók meg a várjobbágyi birtok átlagos nagyságát illetően.

Az egyes várjobbágyok kezén lévő birtok nagyságát tehát nem tudjuk kétségtelenül hitelű számokhoz kötni. Némileg kedvezőbb a helyzet a várjobbágyok között kialakult vagyoni differenciálódás tekintetében. Forrásaink számos alkalommal utalnak egy-egy várjobbágy(rokonság) szegénységére.¹⁶ Magától értetődően merül fel a kérdés, hogy vajon hol húzódhatott a határ a „szegény” és a „jómódú” várjobbágy között. Ha pusztán a várjobbágy kezén lévő föld nagyságából indulunk ki, viszonylag egyszerűen meg lehet határozni azt a szintet, amely alatt joggal lehet a várjobbágy szegénységéről beszélni. A 13. század közepén több forrásunk is két ekealjnyi földet tüntet fel akkora birtoknagyságként, mely képes volt biztosítani egy „jól felfegyverzett” (*bene armatus*), tehát hozzávetőleg a várjobbágyi típusnak megfelelő harcos kiállításának költségeit. Így alakította ki IV. Béla a turóci jobbágyfiúk helyzetének rendezésekor az egyes birtokok átlagos nagyságát,¹⁷ s így foglalt állást már 1240-ben is, amikor apja egyik korábbi adományát visszavonva, csak két ekealjnyi földet ha-

gyott meg az adományosok kezén, s azt is azzal a feltétellel, hogy hadjárat esetén „egy jól felszerelt katonát” (*unum militem armis militaribus bene preparatum*) kötelesek a királyi sereg számára kiállítani.¹⁸ Az egybehangzó adatok alapján a két ekealjnyi földdel nem rendelkező várjobbágyokat sorolhatjuk a kifejezetten szegény és tartósan ebben az állapotban élő várjobbágyok közé. Előre nem látható, váratlanul bekövetkező esemény hatására persze a két ekealnál nagyobb birtokkal rendelkező várjobbágyok is kerülhettek olyan helyzetbe, hogy joggal hivatkozhattak szegénységükre. 1266. évi adat szerint ungi várjobbágyok a tatárjárás utáni szükségükben voltak kénytelenek egy földjüktől megválni.¹⁹ Az eset tipikus voltát igazolja, hogy a tatárjárást követően IV. Béla több ízben is általános érvényű rendelkezésként fogalmazta meg, hogy az éhínség idején (*famis tempore*) elidegenített birtokokat nem lehet visszakövetelni.²⁰ 1276-ban arról értesülünk, hogy szolgálgyőri várjobbágyok osztrák seregek betörése következtében „jutottak igen nagy szegénységre”.²¹

Figyelemre méltó az a magatartás, amelyet a királyi hatalom a szegény vagy az elszegényedett várjobbágyok irányában tanúsított. Ha a várjobbágy vagyoni helyzete már annyira megromlott, hogy nem volt képes ellátni a várnak járó köteles szolgáltatait, még ebben az esetben sem merült fel annak a lehetősége, hogy a várjobbágyot mintegy „visszasorolják” a várnépbeliek közé. A szegény várjobbágyok anyagi helyzetének javítását illetően más megoldásokkal találkozunk. IV. Béla a szegénységére vagy földjének elégtelenségére hivatkozó várjobbágyokat birtokadományban részesítette. Így kapott földet az a pozsonyi Magyar várjobbágnemzetséghez tartozó Etre a fiaival együtt, akinek csallóközi földjét víz öntötte el.²² Hasonló módon más várjobbágyok is jutottak birtokadományokhoz.²³ Közös jellemzője ezeknek az eseteknek, hogy a szegény (ill. szegénységére hivatkozó) várjobbágy anyagi helyzetének javítására IV. Béla a királyi várszervezet keretein belül keresett és talált megoldást: általában a várjobbágnak juttatott birtok is a vár üresen álló földjei közül került ki. Ez a jelenség meglehetősen pontossággal rámutat arra a várjobbágyi birtoklást támogató királyi politikára, amely elsősorban IV. Béla király törekvéseit jellemezte. Az ilyen adomány célja egyértelműen megállapítható: biztosítani a várjobbágyi jogállás anyagi alapjait, s ezáltal működésben tartani a királyi várszervezet hagyományos rendjét.²⁴ IV. Béla utódainak idejében — ide érve V. István ifjabb királyságának éveit is — a várjobbágyok anyagi gondjainak enyhítésére egy másfajta, a királyi várszervezet határait átlépő megoldást került előtérbe. E korszak forrásanyagában egyre gyakrabban találkozunk olyan várjobbágyokkal, akik földjüket vagy annak egy részét szegénységükre hivatkozva kénytelenek elidegeníteni: eladni vagy zálogba vetni.²⁵ Esetenként a várjobbágyok szegénységük enyhítése érdekében kértek és kaptak engedélyt a királytól földjük eladására.²⁶ Összehasonlítva a IV. Béla által az ilyen esetekben alkalmazott földadományokkal, szembevetendő a különbség. Ez a gyakorlat arra vall, hogy a 13. század utolsó negyedében a királyi hatalom kevésbé tartotta lehetségesnek vagy fontosnak a várjobbágyi jogállás anyagi háttérének tudatos és következetes biztosítását, mint IV. Béla a század közepén. Az anyagi nehézségekkel küzdő várjobbágyokkal kapcsolatos királyi politika megváltozásának háttérében minden bizonnyal a királyi várszervezet bomlási folyamatában időközben bekövetkezett előrehaladás húzódtott meg. Míg IV. Béla a rendelkezésre álló eszközökkel a várjobbágság és a várszervezet fenntartására törekedett, utódai a szegény sorsú várjobbá-

gyok tevékeny támogatásáról lemondtak, ami persze — a kérdés másik oldala felől nézve a dolgot — maga is siettetta a várszervezet bomlását.

Bár a várjobbágyok anyagi helyzetét a 13. században alighanem elsősorban a kezükön lévő földek nagysága és minősége határozta meg, más jellegű, hasonlóképpen értéket képviselő, s adandó alkalommal értékesíthető javaknak is a birtokában lehettek. Több alkalommal a várjobbágyok tulajdonában álló szolgálkáról (*servi*) értesülhetünk, akik részben házi cselédek lehettek, részben pedig a várjobbágy földjeinek megművelése lehetett a feladatuk. Forrásaink nem világítják meg, mi módon jutottak az ilyen szolgálk a várjobbágyok kezére. Igen valószínű, hogy a számításba jöhető lehetőségek — külhoni hadjáratok hadifoglyai, az ítéletileg szolgaságra vetett hazai szabadok megvásárlása, stb. — mindegyike szerepet játszhatott egy-egy várjobbágy szolgálvagyoniának kialakulásában. A várjobbágyok, maguk is szolgálai jogállású társadalmi csoport tagjai,²⁷ éppen úgy urai voltak a maguk szolgálinak, mint bármely közsabad vagy nemes a sajátjainak. Szolgálík tulajdonjoga felett pereskedtek, esetenként eladták őket, de arra is találunk példát, hogy a várjobbágy felszabadította szolgálóját (*ancillam*) annak fiával együtt, vagy lehetővé tette a szolga számára, hogy pénzen váltsa meg tulajdon szabadságát.²⁸ Egy várjobbágy tulajdonában forrásaink rendszerint csak néhány szolgálóról tesznek említést, így alighanem különösen nagy vagyonúnak tekinthetjük azt a Pál nevű soproni várjobbágyot, akinek Mihály prédiurnán kilenc szolgáláznép (*mansiones servorum*) mellett még tíz nőtlen szolga és négy háznép *libertinus*, összesen hatvannégy személy élt.²⁹

A várjobbágyi vagyon gyarapításában meglehetősen a maga szerepe — mint arra már utaltunk — a tisztségviselésnek is. Némely várszervezeti tisztség esetében adatokkal rendelkezünk arra nézve, hogy viselőik alárendeltjeiktől rendszeres jövedelmet húztak. Forrásaink említik a századokba osztott várnépbeliek által a száznagyuknak fizetett *debitum centurionist*,³⁰ míg a magyarósi örök állapotát szabályozó királyi rendelkezés — egyebek mellett — részletesen tárgyalja az őrnagyot az örök részéről megillető járandóságok fajtáit és mértékét.³¹ Ennek alapján talán nem indokolatlan arra gondolni, hogy valamilyen formában a többi tisztségviselő is részesedett a várszervezet alá rendelt népek munkájának gyümölcseiből.

Néhány esetben értesüléssel bírunk az egy adott pillanatban a várjobbágy rendelkezésére álló pénzüsszeg nagyságáról is. A Hont megyei Paláston élő várjobbágyrokonság egyik tagja, amikor emberölés miatt kilenc márka vérdíj megfizetésére kötelezte az ügyében eljáró fogott bírák ítélete, csak három márkát és három fertót volt képes készpénzben (*in promta pecunia*) előteremteni, a fennmaradó összeg fejében egy birtokrészt engedett át a megölt személy rokonainak. Trencsényi várjobbágyok a meghalt rokonuk özvegyének járó hitbér címén követelt, igen tekintélyes nagyságú összegnek, ötven márkának még egy részét sem tudták pénzben vagy más ingóságban megfizetni, s ezért egy birtok és két szolga átengedésével rótták le tartozásukat az özvegy rokonainak.³² Kedvező esetben ugyanakkor tekintélyesnek mondható készpénzhez is hozzájuthattak a várjobbágyok, mint azok az abaújiak is, akiket a király birtokcserére kért fel, s mivel a várjobbágyok földjéért cserébe adott birtok kisebb és kevesebb hasznot hozó volt, mint az eredeti, még húsz márka ezüstöt is kaptak a királytól. Hasonló módon tett szert hét barsi várjobbágy a királytól csere útján elnyert birtok mellett még ötven márkára is.³³ Adott esetben egy várjobbágy

valamely környék vagy közösség legnagyobb pénzüsszeggel rendelkező tagja is lehetett. Erre utaló adatot tartott fenn egy 1317. évi oklevél, mely szerint a veszprémi püspök népei közül bizonyos Chychou-i Illés és fiai hűtlenségbe estek, s ezért a püspök fogságra vetette őket. A szabadonbocsátásuk érdekében kezességet vállaló hat különböző jogállású személy közül egy várjobbágy, Simon fia László tíz márká erejéig volt kész helyt állni, míg a többiek csupán két-öt márkát vállaltak.³⁴ A készpénzzel rendelkező, gazdagabb várjobbágyok birtokaikat vásárlás révén gyarapíthatták, ami, ha nem is mondható általánosnak, mindenesetre kivételes sem volt.³⁵

Meglehetősen egyoldalú lenne a várjobbágyság anyagi hátterét kutató vizsgálatunk, ha nem szentelnénk némi figyelmet a várjobbágyi vagyont apasztó körülményeknek is. Eltekintve olyan véletlenszerűnek tartható és esetlegesen bekövetkező eseményektől, mint amilyen egy ellenséges hadsereg betörése és pusztítása, kedvezőtlen időjárás vagy más természetű elemi csapás, egyetlen dolog jöhet szóba a várjobbágyi javak rendszeres megcsapolójaként: az adózás.

Miként más esetekben, ez alkalommal sem tanulság nélkül való legalább vázlatosan áttekinteni a várjobbágyinál kedvezőtlenebb helyzetben élő várszervezetbeliekre vonatkozó ismereteinket. A várnépbeliek és a közülük kiemelt jobbágyok adókból és egyéb szolgáltatásokból összeálló terheinek szemrevételezése annál is inkább indokolt, mert hasznos támpontokra lelhetünk ennek révén a várjobbágyi adózás kérdéseinek megítéléséhez.

A várnépbeliek terheinek meglehetősen széles skálájáról adnak számot Árpád-kori forrásaink. A győri vár szőlőműves várnépeinek helyzetét szabályozó 1240. évi királyi rendelkezés különösen gazdag az ezekre vonatkozó utalások tekintetében. E szerint a szőlőművesek korábban háznépneként a művelt szőlőkből nyert bor felét adták át adóként — melynek kétharmada a királynak, egyharmada a győri ispánnak jutott a szokásos rend szerint —, s a bor másik fele maradt meg nekik; 1240 után azonban háznépneként hús bolgyáni, azaz szerémi³⁶ köből³⁷ bort kellett a győri ispánnak átengedniük, s egy pondust kellett fizetniük a királyi pohárnokok ispánjának Szent Mihálykor, ez utóbbit alighanem a korábbi királyi rész fejében.³⁸ Megszabadította IV. Béla a szőlőműveseket az ispánnak járó szállásadás kötelezettségétől, a szabad dénárók és egy bizonyos „fekes pénz” (*fekespenez*) nevű adó fizetésétől, továbbá felmentette őket mind az ökoradás, mind a száznagynak fizetendő *debitum* terhétől. Intézkedett a király továbbá arról is, hogy tizedszedéskor két dénárt adjanak az ispánnak.³⁹

Az oklevél által felsorakoztatott adatok ismeretében szét tudjuk választani a várnépbelieket terhelő adók és szolgáltatások három csoportját.⁴⁰ A szabad dénárók általánosan fizetett adónem volt, amelyet Könyves Kálmán törvénye szerint korábban — Györffy György feltételezése szerint Szent István uralkodásának idejétől kezdve⁴¹ — minden szabad (*liber*) nevet viselőtől beszedtek, ám Kálmán reformja értelmében az önálló földtulajdonnal rendelkező közsabadok személyüket illetően mentesültek megfizetése alól.⁴² A várnépbeliek és a közöttük letelepedett *hospesek* azonban Kálmán törvénye után is fizették a nyolcdénáros adót, miként a nem várszervezeti földeken élő vendégtelepesek és — az 1222. évi Aranybulla rendelkezéséig — a királyi szerviensek, a 11–12. század társadalmának birtokos közsabadjai, birtokain élő népek is.⁴³ Ennek megfizetésekor tehát a győri vár szőlőművesei egyfajta

„közteher”-ben osztoztak az Árpád-kori magyar társadalom más csoportjaival, s a dénáradó megadásának kötelezettsége független volt mind várnépi jogállásuktól, mind szőlőművesi szolgálatuktól. Ugyanez a megállapítás az ispánnak nyújtott szállásadás esetére is igaz: a *descensus* megadása követelhető volt a várszervezet népeinek más csoportjaitól⁴⁴ éppúgy, mint a birtokos közszabadok népeitől.⁴⁵

Az oklevélben említett „fekes pénz”-ről nem tudunk bővebbet, s az ököradás kötelezettségéről is csak korlátozott ismereteink vannak. Egy, a Váradi Regestrum-ban feljegyzett jogeset szerint a vár *precoina* feladatai közé tartozott, hogy ökröket gyűjtsenek be a király részére, s előljárójuknak, a hirdetőnagynak kellett azokról számot adnia.⁴⁶ Nem derül azonban ki ebből a tudósításból, hogy kiktől s milyen feltételek mellett szedték az ökröket. Az Aranybulla azon cikkelye, mely arról rendelkezik, hogy az ispánok csak ispánságuk jogaival éljenek, a királynak fenntartott jövedelmek között sorolja fel — egyebek mellett — az „ökrök”-et is.⁴⁷ Az a körülmény, hogy a felsorolás megkülönbözteti az „ökrök”-et (*boves*) a várszervezettől befolyó jövedelmek királyt illető részétől (*duas partes castrorum*), arra enged következtetni, hogy olyan állatadóról van szó, amelyet a vármegyékben a királyi várszervezet apparátusával hajtottak be, de az nemcsak a várszervezet adózóit terhelte,⁴⁸ hanem más — az Aranybulla szövege által homályban hagyott — népeket is.⁴⁹ Ennek alapján valószínű, hogy az ököradó a szabad dénárokhöz és a szállásadáshoz hasonlóan különböző jogállású társadalmi csoportoktól — bár talán azokhoz képest szűkebb körben — behajtott teher lehetett.

A győri vár szőlőművesei várnépi státusuk alapján a *debitum centurionis* — hozzávetőleg: „a száznagy járandósága” — nevű, ismeretlen nagyságú összeget fizették mindaddig, míg 1240-ben IV. Béla felmentést nem adott nekik alóla, megszüntetvén a körükben egyúttal a száznagyi tisztséget is. Mivel a királyi várszervezetben eredetileg általános volt a várnépbeliek száznagyi kerületekbe szervezése, a *centurionatus* élén álló száznagy járandóságának a fizetése is általános lehetett, s így az szükségszerűen magához a várnépi jogálláshoz kapcsolódott.⁵⁰ Igen valószínű, hogy a más esetekben emlegetett „várnépbeliek tartozása” (*castrensium pensio, debitum castrensium*) alatt is ez értendő, annál is inkább, mert mindkét kifejezés státuszperekben, a várnépi jogállás egyfajta értelmezéseként vagy magyarázataként kerül elő.⁵¹

A harmadik elem, mely hozzájárult a győri szőlőművesek terheinek sorozatához, a kérdéses várnépbelieknek a státusukon belül ellátott szolgálatából (*officium*),⁵² nevezetesen a szőlőművelésből adódott, s 1240-ben IV. Béla a fentiekben összefoglalt módon szabályozta teljesítésének rendjét. Aligha szorul külön bizonyításra, hogy az adó- és szolgáltatásterhek ezen összetevője szintén általánosan megvolt a várnépbelieknél, ám az is bizonyosra vehető, hogy konkrét megjelenési formája a különböző *officium*oknak (kenyérsütés, halászat, vadászat, híd- vagy kapuőrzés, stb.)⁵³ megfelelően más és más volt. Tálkészítő várnépbeliek⁵⁴ lehettek azon három Bács megyei, de a bodrogi vár alá tartozó falu lakói, akiket IV. Béla 1237-ben az újonnan alapított bélakúti apátságnak engedett át azon rendelkezés mellett, hogy minden háznépük évente nyolc — öt szerémi köböllel számolt — akó gabonát, egy tyúkot és két dénárt, továbbá egy tálát (*scutellam*) adjon az egyháznak, s mindezt az uralkodó mint szokásos kötelezettséget (*consuetum debitum*) jelölte meg. Ez az adat alátámasztja azt az egyébként is nagyon valószínű elgondolást, hogy a várszervezet-

nek alárendelt kézművesek agrártermelőkként terményeikkel, kézművesekként pedig mesterségük termékeivel adóztak. A szintén a bélakúti monostornak juttatott Savar lakói a bácsi vár szántói (*aratores*) voltak, őket — ellentétben a tálkészítőkkel — IV. Béla eladományozásukkor felmentette a várnépi státusukon belüli speciális szolgáltatásuk terhe alól (*liberi sint a servitio aratri*), egyebekben azonban részben a tálkészítőkhöz hasonló kötelezettségeket szabott meg nekik: háznépneként egy tyúkot és egy fertót kellett adniuk évente, továbbá az apát zabjából negyven akónyinak a monostorba szállítását kellett elvégezniük.⁵⁵

Viszonylag részletes ismeretekkel rendelkezünk a várszervezeti népek egy sajátos szolgálattal, a határőrizettel tartozó csoportjának a terheiről. Ezeket a vasi várszervezet magyarórsi őreinek 1270. évi kiváltságlevele sorolja fel, s nincs okunk arra gyanakodni, hogy a többi vár őrei lényegesen eltérő helyzetben éltek volna a 13. század második felében. Az oklevél az előbbieken „közterhek”-ként megjelölt adónemek közül a *collecta*ról tesz említést. A *collecta* rendkívüli adók összefoglaló neveként jelent meg II. András uralkodásának éveiben. Az öröktől nem füstönként, hanem portánként szedték be, s csupán a fele összeget tartoztak megfizetni (*ad collectam regalem... dicentur ad portas et non ad fumos et dimidam collectam persolvant*), ami megfelel annak a megfigyelésnek, mely szerint a királyi népektől a *collecta*nak csak a felét követelték meg.⁵⁶ Nem kellett az öröknek sem *tributumot*, sem harmincadot fizetniük, hacsak valaki kereskedésre nem adta magát közülük. Mivel az oklevél ugyanezen, a közterhekről rendelkező részében szerepel egy bizonyos „ajándékpénz” (*ruga penez*), melynek fejében hat dénárt fizettek, feltehető, hogy az is az adók ezen csoportjához sorolandó.

Tizedszedés alkalmával — hasonlóan a győri szőlőművesekhez — az öröktől is két dénárt szedtek az ispán számára.

Miként a várnépbelieket, az öröket is terhelték bizonyos adók jogállásuk alapján. Ezeket az oklevél „tartozás vagy megszállás” (*debitum seu descensus*) néven foglalja össze, s az is kiderül, hogy ez az őrnagynak járt. Ezen a ponton némi eltérés mutatkozik a várnépbeliek helyzetéhez képest: ott a megszállás az ispánt, a *debitum* pedig a száznagyot illette. A különbség okai alighanem abban kereshetőek, hogy az örök esetében az őrnagyok bizonyos tekintetben a várnépbeliek száznagyainak megfelelő előjárók voltak, míg a megszállás jogának az őrnagy számára történő átengedést az indokolhatta, hogy az örök telepei eredetileg félreeső helyeken, a mai fogalmaink szerinti „országhatár” mentén alakultak ki, ahol is az ispán megjelenése inkább ritka, semmint rendszeres lehetett. Ebben a helyzetben válhatott a várnépbeliek esetében egymástól megkülönböztetett *debitum* és *descensus* az örök körében egyetlen teherré. A „tartozás vagy megszállás” címén követelhető javak mértékét a kiváltságlevél tíz háznépneként évente egy juh, négy tyúk, egy lúd, húsz kenyér, egy köből sör és öt köből gabona erejéig szabta meg.⁵⁷

Miként az eddigiekből kiderült, a királyi várszervezet népeinek hierarchiájában az alacsonyabb fokokon álló csoportokat a különböző adók és szolgáltatások meglehetősen kiterjedt és összetett rendszere terhelte. A várjobbágyokra vonatkozóan hasonló adatokkal nem rendelkezünk. Magától értetődő, hogy a várjobbágyok a várnépbeliek státus és szolgálat szerint fizetett adóiban vagy teljesített szolgáltatásaiban nem osztoztak. Igen fontos jele volt ez a várjobbágy és a várnépbeli között — a közös

propriusi jogállás mellett is — meglévő különbségeknek. Érthető tehát, hogy amikor három szolnoki várjobbágytól bizonyos személyek hamis sugallatára (*eorum falsa suggestione*) egy Vajda (*Voiavada*) nevű száznagy beszédte a várnépek által a száznagynak fizetendő tartozást, a várjobbágyok károkozással vádolták meg a száznagy informátorait. Ezt követően mindkét peres fél a három személy státusára terelte az ügy menetét: a száznagy felbiztatói azt állították, hogy a felperesek voltaképpen várnépbeliek lennének, s a száznagy nem tett mást, mint hogy behajtotta a „köteles adó”-t (*debitus census*). A vádlók ellenben várjobbágnak vallották magukat s végül állításuk igazolódott.⁵⁸ A károkozás miatt indított per státusperré válása meggyőző erővel tanúskodik arról, hogy a várjobbágyok és a várnépbeliek közötti határt egyfajta szempontból éppen ez, a várszervezeti terhek alóli mentesség, illetve az azok viselésében való részesedés húzta meg.⁵⁹ Alátámasztják ezen megállapítást a várszervezeti hierarchián belüli kiváltságolások jellemzői is. Amikor ugyanis a királyok valamely várnépbeli személyt vagy rokonságot a várjobbágyok közé emeltek,⁶⁰ akkor csak arról intézkedtek, hogy a kiváltságolt(ak) kerüljenek át a várjobbágyok soraiba, mely intézkedés magában foglalta a továbbiakra nézve a várnépi terhektől való mentességet, annak részletező kiemelése nélkül is.⁶¹

Bizonyosra vehető, hogy a várjobbágyok a szállásadás kötelezettségétől is mentesek voltak. Ellenkező esetben bajosan vált volna lehetővé, hogy a várnépbeliek közül kiemelt (*exemptus*) jobbágyokat, akiknek a kiváltságolással elnyert helyzete nem érte el a várjobbágyi jogok teljességének szintjét, „szállásadó (vár)jobbágyok” néven különböztessék meg a szent király jobbágyaitól.⁶² A szállásadásnak ezen csoport megjelölésére történő alkalmazását vélhetően az indokolta, hogy a várnépi terhek közül — a korlátozott kiváltságolást eredményező kiemelés következtében — a kiemelt jobbágyok már csak ezzel tartoztak. Az ettől való megszabadulás a teljes jogú várjobbágyok közé emelkedés révén volt lehetséges. Szemléletesen példázza ezt a fehérvári vár inárcsi szállásadó jobbágyfiainak (*filii ... iobagionum castri Albensis, qui descensum comiti suo dare consueverant*) kiváltságolása. Az inárcsiakat, akik a tatárjárás pusztításai miatt súlyos károkat szenvedtek, István ifjabb király 1263-ban „nehogy a mondott éhezés miatt odébbállni kényszerüljenek, hanem ama, a tatárok által elnéptelenített földön könnyebben megmaradhassanak” (*ne propter prefatam inedia[m] fugere compellantur, sed in ipsa terra per Tartaros desolata facilius possint commorari*) a vár tisztes jobbágyai (*honesti iobagiones castri*) közé helyezte.⁶³ A várjobbágyi jogok adományozása ez esetben kifejezetten az inárcsiak megrendült anyagi helyzetének javítása érdekében történt tehát, ami nem hagy kétséget afelől, hogy a várszervezeti terhek alóli mentesség valóban a várjobbágyi jogállás szerves részét alkotta.

Kevésbé határozottak az ismereteink a várjobbágság és a közadók kapcsolatát illetően. A szabad dénárokat ugyan nem fizették a várjobbágyok,⁶⁴ ám arra nézve, hogy ez a mentesség a *collectara* is kiterjedt volna, nem rendelkezünk adatokkal. Megfontolásra érdemes körülmény, hogy a királyi népek — mint arról az örök esetében már szó esett — a kivetett *collectan*ak csak a felét tartoztak megfizetni. Ennek alapján indokolt lehet annak feltételezése, hogy az udvarnokoknál vagy éppen az öröknél általában is jóval kedvezőbb helyzetet biztosító szabadságok szerint élő várjobbágság még ennyit sem, azaz kiváltságos állapotuk a *collecta* alóli mentességet is felölelte. Ellene mond azonban ennek, hogy a *collectat* esetenként királyi szervi-

ensek, nemesek vagy egyházi népek is kötelesek voltak megfizetni, ami elég valószínűtlenné teszi, hogy éppen a várjobbágyok lettek volna kivételezett helyzetben. Akármilyen volt is a helyzet a *collectaval*, annyi bizonyos, hogy az 1336-ban portális adóvá átalakított kamara hasznát a 14. században a várjobbágyok, a többi királyi kondicionáriussal (*servis et conditionarius nostris, scilicet regalibus et reginalibus*) együtt, nem fizették, miként az egyházak népei sem.⁶⁵

A várjobbágyok széleskörű — de talán nem általános — adómentessége⁶⁶ nagy valószínűséggel azt a célt szolgálta, hogy a vár előkelői zavartalanul láthassák el a jogállásuk alapján rájuk háruló szolgálatokat. Mind a katonáskodás, mind a királyi várszervezet nepeinek alsóbb fokú igazgatása, mely utóbbi feladathoz a királyi vármegyében adódó közhatalmi jellegű megbízatások teljesítése is társulhatott alkalomadtán, kétségtelenül igénybe vette a várjobbágság anyagi erőforrásait. A várjobbágyi szolgálatok maradéktalan teljesítése minden bizonnyal nagyobb közvetett haszonnal járt a királyi hatalomra nézve, mint a várjobbágyok közvetlen megadóztatása révén elérhető jövedelem. Alighanem ezen az alapon válhatott a királyi várszervezetnek alárendelt különböző szolgáltató csoportokhoz viszonyított kiváltságos helyzet, előkelő állapot hű tükrévé a várjobbágyi jogállás azon sajátossága, hogy a státusz által biztosított szabadságok teljességét élvezők mentesek voltak azon adó- és szolgáltatásterhek túlnyomó többségétől, amelyeket alantasabb állapotú várszervezetbeli társaik viseltek.

A várjobbágság anyagi helyzetére vonatkozó vizsgálatunk lezárásaképpen talán nem lesz érdektelen közelebről is szemügyre venni egy olyan várjobbágy példáját, akit bizvást tekinthetünk rendkívüli nagyságú vagyoni birtokosának. A vasi várszervezethez tartozó Csói Mochia esete több szempontból is különleges. Önmagában már az is ritkaságszámba megy, hogy egyetlen várjobbágy személyét illetően bőségesnek mondható forrásanyag áll a rendelkezésünkre, s így vagyónáról nemcsak egy-két adat alapján alkothatunk többé-kevésbé hiányos képet magunknak, mint annyi más társával kapcsolatosan. Az is kitüntetett figyelemre érdemesíti személyét, hogy viszonylag pontos ismereteink vannak Mochia vagyónának nagyságáról, a kezén lévő birtokállomány eredetéről, s az abban bekövetkezett változások némelyikéről. Az szerfelett valószínűnek tűnik, hogy Mochia vagyonossága messze meghaladta a várjobbágyokra általában jellemző mértéket, hiszen nem kevesebb, mint tizenkilenc birtok(rész) volt a tulajdonában különböző jogcímenek, igaz, nem egyidejűleg. A vagyoni összetétele, a birtokállomány szerkezete azonban nagyjából hasonló lehetett a többi várjobbágy esetében is.

Csói Mochia azok között a vasi várjobbágyok között tűnik fel első ízben, akik 1255-ben Roland nádor és pozsonyi ispán, a IV. Béla király által a várföldek ügyében országos hatáskörrel kirendelt bíró előtt egy malomért pereskedtek a Ják nembéli Artuna fia Márton ellenében.⁶⁷ A perben szerepet vállaló várjobbágyok sorában Mochia mellett egy másik csóinak mondott várjobbággal is találkozunk, bizonyos Pállal, aki akkor már évtizedek óta szerepelt vasi ügyekben,⁶⁸ s így nyilván a Mochiát megelőző vagy még korábbi nemzedék tagja volt. Csói Pál későbbi említésekből is ismert, a személyére vonatkozó adatok sora 1263 után szakad meg.⁶⁹ Pál és Mochia között a közös „Csó-i” (*de Chou*) illetőségen kívül egyéb kapcsolat, rokonság nem mutatható ki, jöllehet ennek meglete valószínűnek tűnik. Mochia a későbbiekben is

a vasi várszervezet tevékeny és tekintélyes tagjának mutatkozik. 1269-ben bizonyos várnépbeliek az ő támogatásával követeltek egy birtokrészt, sikertelenül, a Hermán nembéli Tyma fia Teodortól; 1272-ben ott találjuk azoknak a várjobbágyoknak az élén, akiknek a jelenlétében beiktatták a Köveskúti Salamon fia Joankát abba a birtokrészbe, amelyet az acsádi várnépek megpróbáltak elperelni attól a vár jogára hivatkozva; 1274-ben királyi, 1287-ben nádori emberként teljesített birtokbaiktatási megbízatást.⁷⁰

Mochiát forrásaink „csó-i”-nak mondják, s valóban biztos tudomásunk van arról, hogy Csón élt.⁷¹ Mint látni fogjuk, birtokainak egy jelentős hányada is ezen a környéken, Kőszegtől délkeletre, a Gyöngyös bal partján feküdt. Mochia birtokait először egy 1283. évi oklevél alapján ismerjük meg közelebbről. Ebben IV. László király Mochia és öt név szerint is megnevezett atyafia (*fratres sui*) érdemeire való tekintettel úgy döntött, hogy azokat a birtokokat, amelyek azok IV. Béla adományából és V. István megerősítésével bírnak, ő is meghagyja nekik, mégpedig azzal a szabadsággal, hogy amennyiben Mochia utód nélkül halna meg, úgy a megnevezett rokonai örökölhessék birtokrészeit.⁷² Az oklevél hét birtokot sorol fel: Csénye (*Cheyne*), Kozár (*Kazaar*), Paty (*Poth*), Csömöte (*Chemetey*), Füzes (*Fyzes*), En és Szarvaskend (*Zoruoskend*) nevűeket. Ezek közül kettőről, Kozárról és Szarvaskendről valószínűsíthető, hogy a vasi vár földjeiként kerülhettek Mochiáék kezére. Kozár esetében erre vall, hogy a mai Vasasszonyfa (*Ozun*) eladományozásakor annak nyugati szomszédjaként a vasi várhoz tartozó Kozár falut nevezik meg, ugyanakkor a vasvári káptalan ugyanezen birtok iktatásáról szóló jelentése Mochia ispán faluját említi ugyanazon a helyen.⁷³ Szarvaskend egy másik részét pedig, mint vasi várföldet, III. András egy oklevele szerint még V. István király adományozta el Óvári Szilveszter fia Bicsónak.⁷⁴ A Kun László említett oklevelében felsorolt birtokok nagyságát nem ismerjük, egyedül Csömöte esetében van erre vonatkozóan támpontként felhasználható adatunk. Ezt a birtokot ugyanis 1297-ben Mochia és rokonai húsz márkáért adták el Csömötei Rempé fiának, ami a három márkás átlagos földárral számolva hat és fél (6,6) ekealjnyi nagyságra enged következtetni.⁷⁵ Önmagában ez a hét birtok, a nyolcadikként hozzájuk sorolandó Csóval együtt, igen tekintélyes vagyont sejtet. Más oklevelek azonban arról tanúskodnak, hogy Mochia és rokonai további birtokokat is a magukénak vallhattak. Az övék volt 1286. évi adat szerint Surány (*Suran*); 1292-ben Szilvágy (*Zylwag*) nevű falujukat említik; 1293 előtt birtokoltak Kámonban (*Kamana*).⁷⁶ 1298-ban Mochia birtokaként szerepel Karakó (*Korkou*) és Ivánföld (*Iwanka Feuld*), valamint Olaszka (*Olozka*) egy része és Csehimindszenten (*Chehy*) egy szőlő; 1299-ben pedig a Csóhoz tartozó Abláncon (*Ablanch*) egy rét.⁷⁷

Ami Mochia és rokonsága birtokállományának szerkezetét illeti, a birtoklási jogcímek alapján a birtokok négy csoportját különíthetjük el. Az első csoportba azok a birtokok tartoznak, amelyek esetében nincs adatunk a birtoklási jogcímet illetően (Csó, Surány, Szilvágy, Ivánföld, Olaszka, Ablánc, Csehi). Legfeljebb feltételezéseként merülhet fel, mindenekelőtt Csó esetében, hogy ezeket vagy egy részüket a várjobbágyág címén tartotta a kezén a rokonság. A következő csoport tagjaiként az adománybirtokok jelölhetőek meg, melyeket IV. László király említett oklevele számlál elő (Csénye, Kozár, Paty, Csömöte, Füzes, En, Szarvaskend). Bizonyos azonban,

hogy ez a felsorolás nem teljes: 1298-ban Mochia Karakó nevű birtokát úgy említik, mint amelyet „a királyi bőkezűségtől szerzett és birtokolt” (*quam a regali munificencia acquisivit et optinuit*).⁷⁸ A harmadik csoportba egyetlen birtokot, Kámont tudjuk besorolni. Ezt még valamikor 1293 előtt a Herény nembéliektől vásárolták Mochiáék, 1293-ban azonban az első adásvétel alkalmával kikötött elővásárlási joguknál fogva a Herény nembéliek, pontosabban Párizs fia Imre mester visszavásárolta a birtokot.⁷⁹ Nem lehetetlen az sem, hogy további, adatok híján az első csoportba sorolt birtokok némelyike szintén vásárlás útján került Mochiáék kezére.

A birtokok negyedik csoportja valójában nem Mochia, hanem felesége tulajdonában volt. Ezekről a birtokrészekről azok a végrendeletek tájékoztatnak, amelyeket Mochia és felesége a vasvári egyház javára tettek. 1298-ban előbb az asszony rendelkezett úgy a vasvári domonkos konvent megbízottai előtt, hogy olaszkaí és karakói birtokrészeit a vasvári Szent Mihály egyházra hagyja,⁸⁰ majd még ugyanabban az évben maga Mochia jelent meg személyesen a szentmártonhegyi apátság előtt és a maga valamint felesége nevében — felmutatva az előbbi oklevelet — új intézkedésekkel egészítette ki annak rendelkezéseit: Mochia a káptalanra hagyta a maga karakói és ivánföldi birtokát. Az új végrendelet részletesen előszámlálja az asszonyt Olaszkán megillető birtokrészeket. E szerint az egyik *portio* Mochia feleségére, Elenára, annak anyjáról, Margitról szállt át, aki azt első férjétől ötven márka fejében kapta; egy másik birtokrész Margit második férje — Elena apja — által Margitnak huszonöt márka értékben juttatott hitbér volt, mely Margit halála után maradhatott Elenára; a harmadik terület Elena első férjétől, Isou-tól származott, aki tizenkét márka értékben kötötte le azt Elena javára; a negyedik *portio* az Elenát megillető leánynegyed volt; az ötödik pedig a Mochia által a számára lekötött hitbér. A vasvári káptalanra hagyta továbbá Elena a Mura melletti Korong (*Kurug*) nevű birtokát is, melyet első férjétől, Isou-tól hitbér fejében kapott. Végül az egyháznak jutott a Csehiben lévő szőlő is, két szolgálával egyetemben.⁸¹

A következő évben egy másik egyház javára tett adományt Mochia. Csói birtokrészét és ablanci réjtjét juttatta akkor a borsmonostori apátságnak.⁸²

Birtokainak egy részét Mochia rokonaival közösen birtokolta, erre vall a rokonság együttes fellépése a birtokügyekben,⁸³ míg más földek, úgy látszik, Mochia személyes tulajdonát alkották, legalábbis azokkal kapcsolatban a rokonság közreműködése nélkül intézkedett.⁸⁴

Meglehetősen egyoldalú kép tárul elénk, ha Mochia és rokonsága birtokállományának változásait vesszük szemügyre. A rendelkezésünkre álló adatok egytől egyig a már lezajlott birtokszerzésekre vonatkozó utalásokat tartalmaznak, a vagyon gyarapodásának viszont egyetlen mozzanatáról sem maradt fenn az eseménnyel egyidejű forrás. Számos adat tájékoztat ellenben a vagyon apadásáról. 1286-ban a csói rokonság Surány feléről mondott le Duruslaus fia Duruslaus mester javára.⁸⁵ Két évvel később Mochia a János nádor által tartott szombathelyi közgyűlésen közismert tolvajnak mondott bizonyos Péter fia Myxét, ám mivel állítását nem tudta bizonyítani, ötven márka bírságban marasztalták el.⁸⁶ Talán e jelentős összeg kifizetése rendítette meg annyira a rokonság anyagi helyzetét, hogy ezt követően szaporodnak a birtokok elidegenítését megőrkítő adataink: 1292-ben Mochia Szilvágynévű birtokán három lakott és egy lakatlan telket zálogosított el Werunhardus monyoróke-

régi várnagynak; a következő évben került sor a kámoni vásárolt birtok már említett áruba bocsátására, s újabb négy év múlva, 1297-ben, a teljes csömötei birtokot adták el minden tartozékával együtt az ugyanott birtokos Rempe fiainak.⁸⁷ Figyelemre méltó, hogy a csóiak világiaknak elidegenített birtokait rendre valamely Kőszegi-familiáris szerezte meg.⁸⁸ Ez a körülmény ugyan nem alkalmas annak eldöntésére, hogy vajon a csóiak megőrizték-e függetlenségüket a Kőszegiekkel szemben, avagy sem, arra mindazonáltal felhívja a figyelmet, hogy a tartományúri familiárisokkal szemben a királyi várszervezet előkelői, a várjobbágyok — hacsak nem váltak maguk is valamely nagyúr familiájának tekintélyes tagjává, amire éppenséggel ismerünk példákat⁸⁹ — teret vesztek s fokozatosan háttérbe szorultak a birtokszerzésre irányuló 13. század végi versenyben.

JEGYZETEK

¹ Az örökre ld. 1270: UB I. 380–81.; a várnépbeliekre HO III. 6.

² *Zsoldos* 1990. 7–13.

³ Az ekealjára ld. *Bogdán* 1978. 156–58.

⁴ 1232: PhRt I. 711.; 1277: MES II. 74–75.

⁵ A király az adományok beiktatását végző nyitrai ispán által „memoratis vero quatuor mansionibus castrensium in una parte eiusdem terre per se collocatis, terram ad quatuor aratra sufficientem ... certis undique metis distinctam, de terra supradicta fecimus assignari” — ÁUO VII. 226. — Megjegyzendő azonban, hogy más alkalommal egy mansio használatára húsz hold földet számítanak, ld. 1226: GyRTF III. 297. (vö. RA 433. a. sz.) és különösen 1278: UB II. 109. (vö. 1277: UB II. 96.)

⁶ 1224: ÁUO I. 196.; 1232: PhRt I. 711.; 1274: ÁUO XII. 81–82., stb.

⁷ 1268: ÁUO XI. 572–73.; 1275: ÁUO IX. 120.; 1279: HO VI. 249–50., stb.

⁸ 1259: CDES II. 440.; 1261: CDCr V. 197.; 1264: HO VI. 130.; 1279: HO I. 70. — Bizonytalan, hogy ide sorolandó-e két Somogy megyei adat; az egyiknél az örökös nélkül meghalt személy státusa, a másiknál a föld nagysága kétséges, ld. 1275: CD V. 2. 292.; 1276: ÁUO XII. 166.

⁹ *Molnár*. 1959. 229.; *Bolla*: 1983. 223.

¹⁰ Földdel nem rendelkező várjobbágyokra nemigen találni adatokat. Hogy ilyenek mégis léteztek, arra nem csak az említett elméleti megfontolás utal, hanem talán a tanulmányunk címében felhasznált „iobagio castri possessionem habens” kifejezés és főként annak szövegekörnyezete is (ld. 1. sz. jegyzet). Annak vizsgálata, hogy a várjobbágyok esetleges földtelensége miként alakulhatott ki, ezen helyzetük kihatott-e, s ha igen, milyen módon és mértékben önnön várjobbágyi státusukra, meghaladja jelen tanulmány célkitűzéseit.

¹¹ A két várjobbágy „terras eorum Woyzlow vocatas ecclesie beate virginis de insula contulerint semetipsos in iobagiones dicte ecclesie transferendo tali condicione interiecta, quod de terra eorum dicte ecclesie collata quantum ad usum eorum sufficit, recipient pro se ipsis de eadem, sicut iobagiones liberi ecclesie servituri, et residuum predictarum terrarum memorate ecclesie beate virginis remanebit” — ÁUO VIII. 169–70., vö. 1268: ÁUO VIII. 202.

¹² *Hóman* 1916. 501–506.

¹³ 1240: ÁUO VII. 111. (90 iugerum föld ára — 2 márka és 1 ferto); 1257: MES I. 446. (ismeretlen nagyságú — talán 0,75 ekealjnyi föld — 2 M és 1 f); 1231: CDES I. 271. (1 ekealj — 3 M); 1232: ÁUO VI. 515. (ismeretlen nagyságú — talán 1,3 ekealjnyi — 4 M); 1302: CD VIII. 1. 110–12. (ismeretlen nagyságú — talán 3,3 ekealjnyi — 10 M); 1226: MES II. 389–90. (a várjobbágytól elkobzott ismeretlen nagyságú — talán 4,3 ekealjnyi — földet 13 M-ért adták el); 1244: ÁUO VII. 184. (5 ekealj — 12 M); 1268: HO VII. 111–12. (ismeretlen nagyságú — talán 5 ekealjnyi — 15 M); 1292: ÁUO X. 83. (ismeretlen nagyságú — talán 6,6 ekealjnyi — 20 M); 1291: Kolozsvár I. 29. (ismeretlen nagyságú — talán 6,6 ekealjnyi — 20 M); 1231: UB I. 135. (10 ekealj — 20 M).

¹⁴ 1290: Bars 3. (7 várjobbágy — 2 ekealj — 6 M); 1256: UB I. 254. (4 várjobbágy — 160 iugerum — 5 M); 1244: HO VIII. 44–45. (4 várjobbágy — ismeretlen nagyság, talán 1,6 ekealj — 5 M); 1277: UB

I. 112. (8 várjobbágy — 2 ekealj — 10 M); 1265: UB I. 316. (11 várjobbágy — ismeretlen nagyságú, talán 5,3 ekealj — 16 M); 1247: DI 84 765. (4 várjobbágy — ismeretlen nagyság, talán 4 ekealj — 12 M); 1263: ÁUO VIII. 74. (7 várjobbágy — ismeretlen nagyság, talán 9,2 ekealj — felének ára 14 M); 1230: UB I. 125. (3 várjobbágy — 5 ekealj — 8,5 M); 1252: ÁUO II. 224. (6 várjobbágy — ismeretlen nagyság, talán 9,6 ekealj — 29 M); 1239: ÁUO VII. 91. (7 várjobbágy — ismeretlen nagyság, talán 13,3 ekealj — 40 M); 1294: ÁUO X. 156. (4 várjobbágy — ismeretlen nagyság, talán 8,3 ekealj — 25 M); 1292: HO VI. 396. (4 várjobbágy — ismeretlen nagyság, talán 10,6 ekealj — 16 M); 1276: ÁUO XII. 184–85. (2 várjobbágy — ismeretlen nagyság, talán 13,3 ekealj — 40 M); 1292: ÁUO X. 84–85. (4 várjobbágy — ismeretlen nagyság, talán 26,6 ekealj — 80 M).

¹⁵ 1284: HO VI. 313.; 1290: HO VI. 358.

¹⁶ 1248: ÁUO II. 206–209.; 1252: CDES II. 284–85.; 1256: CD IV. 2. 368–69.; 1266: CD IV. 3. 380–82.; 1276: CD VII. 3. 78–79., ÁUO XII. 172.; 1283: ÁUO XII. 294.; 1284: HO VI. 313.; 1294: ÁUO XII. 560–61.; 1298: Századok 1902. 868–69.; 1324: *Károlyi* I. 56–57.

¹⁷ *Mályusz* 1922. 108–117.

¹⁸ 1240: CDES II. 55.

¹⁹ A várjobbágyok „post plagam Tartarorum in tempore necessitatis” adták el birtokukat — CD IV. 3. 380–82. — Az eladás megtörténtét 1249 előttre helyezi *Engel* 1985. 105.

²⁰ 1255: MES I. 421.; 1258: ÁUO II. 306.

²¹ A földjüket eladó várjobbágyok „in tempore Theonicorum ad nimiam paupertatem redacti fuerant” — CD VII. 3. 78–79. — Feltehetően az 1273. évi hadieseményekre vonatkozik az utalás; az eladók várjobbágyi státusára ld. 1287: ÁUO IX. 178.

²² 1248: „terra eius per inundacionem aquarum fuisset occupata, nec utiliter posset castro deservire, sicut deberet” — ÁUO II. 206–209. vö. még 1249: ÁUO II. 209.; 1253: ÁUO II. 232.

²³ 1252: CDES II. 284–85.; 1256: CD IV. 2. 368–69.

²⁴ Vö. *Zsoldos* 1990. 5–7.

²⁵ 1266: CD IV. 3. 380–82.; 1276: CD VII. 3. 78–79.; 1284: HO VI. 313.; 1294: ÁUO XII. 560–61.; 1324: *Károlyi* I. 56–57.

²⁶ 1276: ÁUO XII. 172.; 1283: ÁUO XII. 294. — Ez a jelenség a legközvetlenebbül érinti a várjobbágyi birtokkal való szabad rendelkezés kérdését, amelyre nézve ld. *Zsoldos* 1991.

²⁷ A kérdésre legújabban ld. *Zsoldos* 1993. 20–25.

²⁸ 1223: PhRt I. 661.; 1226: VR 353. sz.; 1234: VR 375. sz.; 1286: ÁUO IV. 288–89.

²⁹ 1198: UB I. 34–35.

³⁰ 1240: HO III. 5.

³¹ 1270: UB I. 380–81.

³² 1281: Palásthyak I. 13–16.; 1242 u.: CDES II. 77.

³³ 1259: CDES II. 438–39.; 1275: ÁUO IX. 133–34.

³⁴ VeR 83. sz.

³⁵ 1248: UB I. 222.; 1256: CD IV. 2. 364., PhRt II. 299.; 1258: CDES II. 414.; 1276: HO VI. 215.; 1296: RA II/4. 167., stb.

³⁶ Vö. *Kristó* 1988. 456–57.

³⁷ A köbölre ld. *Bogdán* 1991. 218–235.

³⁸ Az intézkedést tágabb kapcsolatrendszerbe helyezve elemzi *Solymosi* 1990.

³⁹ 1240: HO III. 5–7.

⁴⁰ Nem számítva ide a témánk szempontjából érdektelen egyházi tizedet.

⁴¹ *Györffy* 1973. 63–64.; *Györffy* 1977. 343–47., 454.

⁴² Kálmán I. 45. c. (*Závodszy* 1904. 189.) — Értelmezéséhez ld. *Bolla* 1983. 46–49.

⁴³ Kálmán I. 35., 79., 81. cc. (*Závodszy* 1904. 187–88., 193–94.); 1222: 3. c. (EFHH 135–36.) — A szabad dénárokat eredetileg az egyházak jobbágyaitól és hospesitől is szedték, ld. 1225: Sopron I. 16.

⁴⁴ 1214: VR 97. sz.; 1229: ÁUO XI. 211.; 1241: HO VI. 39.; 1270: UB I. 380.

⁴⁵ 1222: 3. c.; 1231: 7. c. (EFHH 135–36., 138.) és 1267: 1. c. (*Szentpétery* 1927. 53.)

⁴⁶ 1213: VR 36. sz.

⁴⁷ 1222: 29. c.: „Comites iure sui comitatus tantum fruuntur, cetera ad regem pertinencia, scilicet cybriones, tributa, boves et duas partes castrorum, rex obtineat” — EFHH 141. (vö. még 1231: 34. c. — Uo.)

⁴⁸ 1240: HO III. 5.

⁴⁹ Ld. még *Eckhart* 1908. 12–13.

⁵⁰ Feltehető, hogy hasonló adónem létezett a királyi udvarszervezet száznagyi tisztségéhez kapcsolódóan is.

⁵¹ 1219: VR 212. sz.; 1229: VR 371. sz.

⁵² Vö. 1219: VR 223. sz.

⁵³ 1220: VR 220. sz.; 1192: ÁUO XI. 62.; 1245: ÁUO VII. 187–88.; 1177: *Borsa* 1962. 215.; 1280: UB II. 145., stb.

⁵⁴ Vö. 1237: „populos ducis, qui baccinia ferentes dicuntur” — HO V. 17.

⁵⁵ 1237: ÁUO VII. 29.

⁵⁶ *Eckhart* 1908. 58–59.

⁵⁷ 1270: UB I. 380–82.

⁵⁸ 1219: VR 212. sz.

⁵⁹ Vö. még 1229: VR 371. sz.

⁶⁰ Ld. pl. 1243: ÁUO VII. 135.; 1251: RA I/2. 296.; 1311: CD VIII. 1. 396. (ez utóbbit azonban vö. 1271: ÁUO VIII. 350.)

⁶¹ 1165: „istos homines intra suburbanos Posoniensis castri existentes ... a castrensi servicio subtraxi ... ut intra proceres eiusdem castri, proceres filii sancti Stephani regis existant” — CDES I. 85–86.

⁶² A különböző terminusokra ld. *Zsoldos* 1992.

⁶³ 1263: Pest 486.

⁶⁴ *Eckhart* 1908. 22.

⁶⁵ DRH I. 91., vö. DRH I. 110., — Arra nézve, hogy a várjobbágyokra a 14. században mint királyi kondicionáriusokra tekintettek ld. 1358: várjobbágy nemesítése „a servitute condicionaria castri” való kiemeléssel történik — AO VII. 522.; 1362: „jobagio castrensis condicionarius” (ti. várjobbágy, vö. *Zsoldos* 1990. 18–19.) nemesítése — *Zichy* III. 208–10.

⁶⁶ A szlavóniai várjobbágyok több szempontból is más jogok alatt éltek, mint a Drávától északra fekvő ország várszervezeteinek előkelői. A különbségek egyike éppen az adózás kérdése kapcsán világlik elő. A szlavóniai várjobbágyok nem fizették ugyan a nyestadót (marturina) a 13. század utolsó harmadában, a báni megszállás azonban tőlük is követelhető volt bizonyos feltételek mellett. Felvetődött ugyanakkor annak a gondolata is, hogy a nyestadó alóli mentesség maga is csak szerzett kiváltság volt, s a marturina megadásának kötelezettsége eredetileg a várjobbágyokat is terhelte (*Eckhart* 1908. 76–77., vö. még 1273: CDCr VI. 25–28. és 1278: CDCr VI. 242–43.). A szlavóniai várjobbágyosság — többek között e vonatkozásban is — éppen úgy különbözött a magyarországitól, mint a szlavóniai nemesség az országostól: folytatva a hasonlat gondolatmenetét, a szlavóniai várjobbágyok státusát egyfajta „partikuláris várjobbágyosság”-nak mondhatnánk.

⁶⁷ 1255: UB I. 239–40.

⁶⁸ 1238: UB I. 186–87.; 1246: UB I. 217.; 1248: UB I. 220.; 1254: UB I. 235–36.

⁶⁹ 1255: UB I. 247.; 1256: UB I. 250–51.; 1263: UB I. 297.

⁷⁰ 1269: UB I. 354–55.; 1272: UB III. 278. (vö. 1263: UB I. 297.); 1274: UB II. 57–58.; 1287: UB III. 284.

⁷¹ 1299: „possessionem suam Chou vocatam ... in qua ipse comes Mochia residebat” — UB II. 328.

⁷² 1283: UB II. 166–67., vö. 1283: UB II. 168–69.

⁷³ 1284: UB II. 189. és 1285: UB II. 194.

⁷⁴ 1291: UB II. 246–47.

⁷⁵ 1297: UB II. 312–13. — A vásárlók személyét illetően ld. 1291: UB II. 263–64.

⁷⁶ 1286: UB II. 202.; 1292: UB II. 269–70.; 1293: UB II. 289–90.

⁷⁷ 1298: UB II. 319–20.; 1299: UB II. 328–29.

⁷⁸ 1298: UB II. 319–20.

⁷⁹ 1293: UB II. 289–90.

⁸⁰ 1298: UB II. 319.

⁸¹ 1298: UB II. 319–20.

⁸² 1299: UB II. 328–29.

⁸³ 1283: UB II. 166–67.; 1286: UB II. 202.; 1292: UB II. 269–70.; 1293: UB II. 289–90.; 1297: UB II. 312–13.; 1299: UB II. 328–29.

⁸⁴ 1298: UB II. 319–20.

⁸⁵ 1286: UB II. 202.

⁸⁶ 1288: UB III. 285.

⁸⁷ 1292: UB II. 269–70.; 1293: UB II. 289–90.; 1297: UB II. 312–13. (a vásárlók maguk is csömöttei birtokosok, ld. 1291: UB II. 263–64.)

⁸⁸ 1284: UB II. 187–88.; *Kristó* 1975. 257–58.

⁸⁹ *Zsoldos* 1990. 13–14. (hivatkozással a korábbi irodalomra)

RÖVIDÍTÉSEK

AO = Anjoukori okmánytár I–VII. Szerk. *Nagy Imre, Nagy Gyula*. Bp. 1878–1920.

ÁUO = Árpádkori új okmánytár I–XII. Közzéteszi *Wenzel Gusztáv*. Pest–Bp. 1860–74.

Bars = *Botka Tivadar*: Bars vármegye hajdan és most I. Pest 1868.

Bogdán 1978. = *Bogdán István*: Magyarországi hossz- és földmértékek a XVI. század végéig. Bp. 1978.

Bogdán 1991. = *Bogdán István*: Magyarországi űr-, térfogat-, súly- és darabmértékek 1874-ig. Bp. 1991.

Bolla 1983. = *Bolla Ilona*: A jogilag egységes jobbágyosztály kialakulása Magyarországon. Értekezés a történeti tudományok köréből. Új sorozat 100. sz. Bp. 1983.

Borsa 1962. = *Borsa Iván*: III. Béla 1177. évi könyvalakú privilégiuma az aradi káptalan számára. Levéltári Közlemények 33. (1962) 205–218.

CD = Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis I–XI. Stud. et op. *Georgii Fejér*. Budae 1829–44.

CDCr = Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae I–XV. Ed *Tade Smičiklas*. Zagrabiae 1904–34.

CDES = Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae I–II. Ed. *Richard Marsina*. Bratislavae 1971–87.

DI = Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Gyűjtemény

DRH = Decreta regni Hungariae I–II. (1301–1490) Ed. *Franciscus Dóry, Georgius Bónis, Vera Bácskai, Géza Érszegi, Susanna Teke*. Bp. 1976–89.

Eckhart 1908. = Eckhart Ferenc: A királyi adózás története 1323-ig. Arad 1908.

EFHH = Enchiridion Fontium Historiae Hungarorum. A magyar történet kútfőinek kézikönyve. Szerk. *Marczali Henrik*. Bp. 1901.

Engel 1985 = *Engel Pál*: Ung megye nemesi társadalma 1437 előtt. Kandidátusi értekezés 1985. Kézirat.

Györfly 1973. = *Györfly György*: A tized és század szervezet. A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományi Osztályának Közleményei 22. (1973) 57–64.

Györfly 1977. = *Györfly György*: István király és műve. Bp. 1977.

GyRTF = Győri régészeti és történeti füzetek I–IV. Kiadják *Ráth Károly* és *Rómer Flóris*. Győr 1861–65.

HO = Hazai Okmánytár I–VIII. Kiadják *Nagy Imre, Paur Iván, Ráth Károly, Véghegy Dezső*. Győr–Bp. 1865–91.

Hóman 1916. = *Hóman Bálint*: Magyar pénztörténet 1000–1325. Bp. 1916.

Károlyi = A nagy-károlyi gróf Károlyi család oklevéltára I–V. Sajtó alá rendezi *Géresi Kálmán*. Bp. 1882–97.

Kolozsvár = *Jakab Elek*: Oklevéltár Kolozsvár története első kötetéhez I. Buda 1870.

Kristó 1975. = *Kristó Gyula*: A Kőszegiek kiskirálysága. In: *Kristó Gyula*: Tanulmányok az Árpád-korról. Bp. 1983. 241–268. és 528–542.

Kristó 1988. = *Kristó Gyula*: A vármegyék kialakulása Magyarországon. Bp. 1988.

Mályusz 1922. = *Mályusz Elemér*: Turóc megye kialakulása. Bp. 1922.

MES = Monumenta ecclesiae Strigoniensis I–III. Ed. *F. Knauz, L. Dedek*. Strigonii 1874–1924.

Molnár 1959. = *Molnár József*: A királyi megye katonai szervezete a tatárjárás korában. Hadtörténeti Közlemények (Új folyam) 6. (1959) 222–252.

Palásthyak = *Palásthy Pál*: A Palásthyak I–III. Bp. 1890–91.

Pest = *Bártfai Szabó László*: Pest megye történetének okleveles emlékei 1002–1599. Bp. 1938.

PhRt = A pannonhalmi Szent-Benedek rend története I–XII. Szerk. *Erdélyi László, Sörös Pongrác*. Bp. 1902–16.

RA = *Szentpétery Imre – Borsa Iván*: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke I–II. Bp. 1923–87.

Solymosi 1990. = *Solymosi László*: A szőlő utáni adózás első korszaka. Agrártörténeti Szemle 32. (1990) 22–50.

Sopron = Sopron vármegye története. Oklevéltár I–II. Szerk. *Nagy Imre*. Sopron 1889–91.

Szentpétery 1927 = *Szentpétery Imre*: Középkori oklevélszövegek Bp. 1927.

UB = Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete der Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg I–IV. Bearb. von *Hans Wagner, Imtraut Lindeck-Pozza*. Graz–Köln–Wien 1955–85.

VeR = *Kumorovitz L. Bernát*: Veszprémi regeszták (1301–1387). Bp. 1953.

- VR = *Karácsonyi János — Borovszky Samu*: Az időrendbe szedett váradi tüzespróbajstrom. Bp. 1903.
- Závodszy 1904. = *Závodszy Levente*: A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. Függelék: A törvények szövege. Bp. 1904.
- Zichy = A zichi és vásonkeői gróf Zichy család idősb ágának okmánytára I–XII. Szerk. *Nagy Iván, Nagy Imre, Véghegy Dezső, Kammerer Ernő, Lukcsics Pál*. Bp. 1872–1931.
- Zsoldos 1990. = *Zsoldos Attila*: A várjobbágyi birtoklás megítélésének változásai a tatárjárást követő másfél évszázadban. *Aetas* 1990/3. sz. 5–34.
- Zsoldos 1991. = *Zsoldos Attila*: Terra hereditaris és szabad rendelkezésű birtok. (Szempontok a várjobbágyi birtoklás egyes kérdéseinek megítéléséhez) In: *Unger Mátyás Emlékkönyv*. Szerk. *E. Kovács Péter, Kalmár János, V. Molnár László*. Bp. 1991. 23–37.
- Zsoldos 1992. = *Zsoldos Attila*: Jobbágypok a királyi várszervezetben. *Történelmi Szemle* 34. (1992) 1–15.
- Zsoldos 1993. = *Zsoldos Attila*: A várjobbágyi jogállás kialakulása. *Hadtörténelmi Közlemények* 106. (1993/2. sz.) 20–42.

IOBAGIO CASTRI POSSESSIONEM HABENS
(*The financial background of the legal status of castle-serfs*)

by *Zsoldos Attila*

(*Summary*)

The article is a contribution to the financial position of the castle-serfs (*iobagiones castri*) constituting a specific layer of Hungarian society in the age of the Árpáds. It attempts to evaluate the average size of the plots on the hands of the castle-serfs on the basis of documents relating to their estates when they died without an heir and to plots sold by them. The average size of the plots can thus be put to 4,5 aratrum, one usual aratrum being 35 hectares. The difference between the smallest plot (0,5 aratrum) and the biggest known one (12 aratrum) seems to justify the statements about the strong differentiation of the castle-serfs by the 13th century. Although the average size of the plots can be considered probable on the basis of comparative data from elsewhere, the scarcity of the sources and their fragmentary character warn the scholars to be careful with generalizations.

The article deals also with the taxes paid by the castle-serfs. The taxes and duties of all who fell under the jurisdiction of the royal castles fell into three categories. Some taxes were levied on the people following from their status, while some others followed from their service (*officium*). Finally, they had to pay certain „public taxes” as well. The castle-serf were, however, exempt from the first two categories. As regards the third one, they were sure to be exempt from the so-called *liberi denarii*. The available data do not provide information on the payment of a new tax in the 13th century called *collecta*.

The last passages of the article analyze the property relations of a certain castle-serf called Csói Mochia, a serf from Vas County, who lived in the second half of the 13th century. The size of his landed property was certainly above the average but its structure can be considered typical. He acquired his plots from various resources, i. e. by purchase, from his relatives and as royal grants but the origin of a significant portion remains obscure. Interestingly, there are no surviving documents from the time of the acquisitions but there are many signs of their loss in the end of the century. The author interprets these sources as indicators of the decline of the ownership of the castle-serfs and of the layer as such in the late 13th century.

Attila Zsoldos

IOBAGIO CASTRI POSSESSIONEM HABENS
(*Questions du statut juridique du vassal du château*)

(*Résumé*)

L'étude entreprend de servir des données de la situation pécunière des vassaux du château (*iobagiones castri*) — groupe spécial de la société arpadienne. Ensuite l'étude tente d'évaluer l'étendue moyenne des propriétés foncière des vassaux du château. Ce sont les données concernant les propriétés de terre des vassaux morts sans successeur et les terres vendues par les vassaux du château. La base de l'addition des données dites: l'étendue moyenne des propriétés foncières était cca 4,5 aratrum (1 aratrum: 35 hectares). La différence entre la plus petite (0,5 aratrum) et la plus grande (12 aratrum) justifie la constatation qu'il y avait une grande différenciation qui avait lieu dans les conditions de fortune des vassaux du château jusqu'au 13e siècle. Malgré que la donnée concernant le moyen des propriétés de terre semble réelle à la base des données comparatives: le nombre réduit et fragmenté des sources utilisables conseille le prudence de généraliser le résultat.

L'auteur examine la question du paiement des impôts par les vassaux du château aussi. Les charges de l'impôt et des redevances des peuples subordonnés sous le système du château royal faisaient 3 groupes. Ils étaient chargés par certains impôts à cause de leur status (*status*) et par des autres à raison de leur office (*officium*) et enfin ils devaient payer certains „impôts publics” aussi. Par contre les vassaux du château étaient exemptés des charges des impôts et des redevances ceux du premier et du deuxième groupe. Quant qu' troisième: c'est sûr qu'ils ne payaient pas l'impôt nommé „denier libre” (*liberi denarii*). Sans source on ne peut pas formuler que leur déchargement embrassait les impôts dits *collecta* nouvellement apparus dans le 13e siècle.

Enfin l'étude analyse les conditions de fortune et les conditions de propriété foncière d'un personnage concret *Csói Machia*: vassal du département *Vas* dans la 2e moitié du 13e siècle. La grandeur de ses propriétés foncières sûrement dépassait le moyen, mais la structure de sa fortune peut nommer typique. Il se procurait ses terres aux divers titres (donation royale, achat, parenté) mais une partie importante de ces terres à d'origine inconnue. Il est remarquable qu'aucune des sources contemporaines ne concerne pas la période de l'agrandissement de la fortune, mais à la fin du 13e siècle on a beaucoup de sources qui nous informent sur la diminution de la fortune. Ce fait est interprété par l'étude comme le signe de la décadence de la possession du vassal du château même celui de la couche du vassal du château à la fin du 13e siècle.

Engel Pál

MAGYARORSZÁG ÉS A TÖRÖK VESZÉLY ZSIGMOND KORÁBAN (1387–1437)

Zsigmond uralkodásának első évtizedére, az 1390-es évekre esik az a váratlan és döntő külpolitikai fordulat, amely a magyar királyság addigi helyzetét alapvetően és végérvényesen megváltoztatta. Ez a fordulat abban állt, hogy egy idegen kultúrájú, hódító nagyhatalom rendkívül gyors terjeszkedése során elérte az ország déli határát, és a királyságot, másfél évszázad után először, ismét védekező politikára kényszerítette. Magyarország lehetőségeit ettől fogva *a török hódítás veszélyének állandó jelenléte* határolta be mindaddig, amíg ez a hódítás csakugyan be nem következett, és ez a helyzet nemcsak az ország gazdasági és katonai erejét tette próbára, hanem traumatikus hatásánál fogva belső feszültségeknek is forrása lett.¹

A veszély éppen a déli határon jelentkezett, ahol korábban a királyság külpolitikai helyzete a legszilárdabb volt. Ebben az irányban mind az Árpádok, mind az Anjouk állandóan támadóan léptek föl, és noha hadjárataik nemegyszer végződtek kudarccal, nyilvánvaló tény volt, hogy a veszélyt ők jelentik a balkáni államok számára, nem pedig fordítva. A bizánci birodalom széthullása, azaz a 12. század vége óta ugyanis nem létezett a Balkán-félszigeten olyan hatalom, amelynek ereje a magyar királyságéval összemérhető lett volna. Különösen érvényes volt ez Nagy Lajos (1342–1382) uralkodásának idejére, amidőn az egyetlen, viszonylag számottevő balkáni hatalom, a szerb királyság is szétesett Dušan István halála (1355) után. A félsziget fölötti uralom ezt követően több tucatnyi nagyobb és kisebb, gyakran még államalakulatnak sem nevezhető hatalmasság között oszlott meg, amelyek jobbára egymással hadakoztak. Azok pedig, amelyek Magyarország déli határa mentén fekvtek (a havasalföldi román, a vidini bolgár fejedelemség, Lázár szerb kenéz északszerbiai állama, és Bosznia), megújuló magyar támadásoknak voltak kitéve, s időről-időre kénytelenek voltak elismerni az Anjou-királyok fennhatóságát.

A Balkán politikai széttagoaltsága rendkívül kedvező volt a török hódítók számára, és elsősorban ez magyarázza a törökök hihetetlenül gyors előnyomulását. Amikor Nagy Lajos 1342-ben a magyar trónra lépett, a török birodalom még csak csírájában létezett, mint a kisázsiai iszlám hitű és részben még nomád törzsek fölött uralkodó

török emirátusok egyike, amelyet Oszmán (+1326) dinasztiája irányított. Oszmán törökjei (az „oszmán–törökök”) kezdetben a bizánci császár zsoldjában harcoltak, és így került rá sor, hogy 1354-ben megkaparintották Gallipolit (ma: Gelibolu), amely első birtokuk lett az európai szárazföldön. A balkáni török hódítás Oszmán unokája, I. Murád (1362–1389) trónra léptével vette kezdetét. Murád seregei gyors egymásutánban birtokba vették Drinápolyt (1362?, ma: Edirne), Filippopoliszt (1363, ma: Plovdiv), Makedóniát (1371–73), Szófiát (1385); Ništ (1386), Szalonikit (1387), közben 1371-ben a Marica folyó mellett legyőzték a szerb fejedelmek koalícióját, 1389-ben pedig a Rigómezőn (Kosovo Polje) Lázár kenézt és szövetségeseit. Lázár fia, István fejedelem elismerte a törökök fennhatóságát, váraiba török őrséget fogadott, és így az oszmánok birodalma 1389-ben a magyar királyság déli szomszédja lett. Murád fia és utódja, I. Bajezid (1389–1402) tovább folytatta a hódító politikát. Kis-Ázsiában — a többi török emirátust megsemmisítve — az Eufráteszig terjesztette ki uralmát, Európában pedig 1392-ben Skopje, 1393-ban Thesszália és Tirnovo, 1394-ben Havasalföld hódoltatása, illetve bekebelezése következett. Bajezid Konstantinápoly ostromával is megpróbálkozott, de a császárváros ezúttal még megmenekült a végveszélytől.²

Magyarország tehát úgyszólván egyik napról a másikra egy agresszív nagyhatalommal vált szomszédossá, azok az országok pedig, amelyek hagyományosan a magyar királyság érdekszférájába tartoztak, most hirtelen kikerültek onnan. Ez önmagában véve súlyos megrázkódtatás volt a magyar uralkodó osztály számára, mert egyszeriben kérdésessé tette azt a nagyhatalmi státust, amelyet Magyarország a 14. század folyamán a balkáni népekkel szemben élvezett. Azonban nemcsak erről volt szó. A még súlyosabb traumát az ország számára a határmenti török betörések jelentették, vagyis az, hogy az ország földjét rendszeresen sújtották idegen seregek támadásai, amire a tatárok elvonulása óta nem volt példa. Ezek a támadások 1390-ben kezdődtek meg,³ azaz a szerbek rigómezei vereségét követő évben, és ettől fogva úgyszólván évről évre ismétlődtek. Célpontjuk természetesen a Szerbiával határos vidék volt, az akkori Krassó, Keve, Temes, Torontál megyék területe, valamint a Dráva és Száva folyók köze, különösen ennek keleti vége, a Szerémség. Ezt a területet a 14. században még színmagyar népesség lakta, jómódú falvakkal és virágzó mezővárosokkal, és terményei közül a szerémségi bor nemcsak országos, hanem nemzetközi hírnévnek örvendett. A törökök támadásai ezt a mezőgazdasági kultúrát néhány évtized alatt csaknem teljesen megsemmisítették, és az ország déli végeit helyenként valósággal sivataggá változtatták. A falvak, mezővárosok fokozatosan elnéptelenedtek, majd teljesen elenyésztek, lakosságuk, amennyiben nem a betöréseknek esett áldozatul, elköltözött, és a helyükbe már a 15. század folyamán a Balkánról menekülő szerb csoportok vándoroltak be.

Meg kell jegyezni, hogy ezek a támadások soha nem hódító céllal indultak, és így az országot politikai létében vagy területi épségében nem fenyegették. Kizárólag *zsákmányszerző portyák* voltak, amelyeket a szomszédos balkáni területekre telepített török megszálló csapatok vittek véghez mindenfajta központi terv vagy irányítás nélkül. A termelőerőkre azonban pusztító hatásuk volt, nem utolsósorban azért, mert a legbecselebb zsákmányt az elhajtható állatok és főként a rabszolgaként értékesíthető foglyok jelentették, tehát a kiszemelt területek lakossága nemcsak vagyonában,

hanem elemi létében volt veszélyeztetve. Mindez végeredményben a 14–15. századi török hadszervezet felépítéséből következett, amelynek ellátása eleve nagymértékben zsákmányszerzésre épült, a nagyszámú irreguláris csapatoknak (az akindzsiknek) pedig egyáltalán nem is volt más megélhetése.

Zsigmond király (1387–1437) és kormánya az új helyzetet az első pillanattól fogva komolyan fogta föl, de nem ismerve fel igazi természetét, az Anjou-királyság hagyományainak megfelelően támadó háborúval válaszolt rá. Zsigmond már 1389 őszén benyomult Szerbiába, és két várat elfoglalt, majd az akciót 1390-ben és 1391-ben megismételte.⁴ Miután ezek a próbálkozások semmilyen eredménnyel nem jártak, 1392-ben már kisebbségre nemzetközi összefogás keretében osztrák, lengyel és sziléziai segítséget is mozgósított, azonban ezúttal is siker nélkül. 1393-ban bárói vezetésével küldött hadat a déli végekre,⁵ 1394-ben pedig ismét személyesen szállt hadba. Az első eredmény végül 1395-ben jelentkezett, amidőn a király visszahelyezte trónjára a török által elűzött havasalföldi román vajdát, és elfoglalta az Al-Dunánál Kisnikápoly várát (a bulgáriai Nikápollal — ma: Nikopol — szemközt). Ekkorra azonban már nyilvánvaló volt, hogy a török támadásoknak a megszokott eszközökkel nem lehet elejét venni.

Az Anjouk kihalását követő *polgárháború* (1383–1388) alaposan meggyengítette az ország erejét, és a megszokott mértéket jóval meghaladó háborúskodás kezdte kimeríteni a királyságnak egyébként tetemes anyagi erőforrásait. Zsigmond már korábban kénytelen volt azzal kezdeni uralkodását, hogy *hetedadó* néven egyszeri rendkívüli és általános jövedelemadót vetett ki a polgárháború befejezéséhez szükséges haderő előteremtésére. A török hadjáratok nem csökkentették az igénybevételt, és 1394-ben újabb rendkívüli adó kivetésére került sor portánként fél aranyforint — tehát a szokásos évi kamarahasznát háromszorosan meghaladó összeg — formájában, ezúttal kifejezetten a török elleni háború költségeire.⁶ 1395-ben a királyi városokat és az egyházakat sújtotta a kormány rendkívüli adóval. A hadsereg kiállításának módjában is komoly változások történtek. Az Anjouk háborúinak terheit általában a király udvari bandériuma és a bárók (azaz a tisztségtulajdonos országnagyok) által saját zászlajuk alá gyűjtött csapatok viselték, míg általános felkelésre — az ország nemességének kötelező hadbavonulására — viszonylag ritkán került sor. Zsigmond a török veszéllyel szemben igen hamar kényszerült az utóbbi eszközhöz folyamodni, és először 1392-ben, majd 1394-ben, (valószínűleg) 1395-ben és 1396-ban hirdetett általános felkelést.⁷ Az ismétlődő hadjáratokon túl a végek állandó védelmét is erősíteni kellett, és legalább abban a néhány várban, amely akkoriban az Al-Duna vonalának védelmét képezte, szükséges volt növelni a helyőrséget. Mindezek — a rendkívüli adók ugyanúgy, mint a hadszervezés módosulásai — olyan újításokat jelentettek, amelyek a királyság korábbi történetében vagy teljesen ismeretlenek, vagy ilyen méretekben szokatlanok voltak, és az ország teljesítőképességét egyre jobban igénybevevették.

1395-ben, az addigi kudarc sorozat tapasztalataiból okulva, Zsigmond kormánya új, *végleges megoldásra szánta el magát*. Azt tűzte ki célul, hogy a török fenyegetéssel egyszer s mindenkorra leszámol, és ehhez a rendkívüli vállalkozáshoz nemzetközi egységet vesz igénybe. 1395 folyamán a király nagyszabású diplomáciai tevékenységet bonyolított le, követői sorra járták a francia és itáliai udvarokat, sőt valószínű, hogy

még a kairói mameluk szultánt is meglátogatták mint potenciális szövetségest. A szervezkedés az akkori zavaros nemzetközi helyzethez képest meglepően jó eredménnyel zárult, és 1396 tavaszán jelentős méretű idegen lovagsereg gyűlt össze a minden eddiginél nagyobbra tervezett hadjáratra. Gerincét a magyar csapatokon kívül a francia lovagok alkották, élükön a burgundiai trónörökössel, de részt vettek benne német, cseh, olasz, sőt angol egységek is, miután a pápa az akciót a hitetlenek elleni keresztes háborúnak nyilvánította. A hadsereg Zsigmond személyes vezetésével a Duna mentén benyomult török területre, és 1396. szeptember 28-án a bulgáriai Nikápoly (ma: Nikopol) vára alatt találkozott Bajezid török haderejével. A keresztes had — elsősorban a francia lovagok által kierőszakolt hibás haditerv miatt — teljes vereséget szenvedett és gyakorlatilag megsemmisült. Több országnagy életét veszítette, Jolsvai Leusták nádor és a burgundiai trónörökös fogságba estek, a király pedig csak ügyel-bajjal tudott Konstantinápoly felé elmenekülni, és a Balkán-félszigetet megkerülve csak 1397 februárjában érkezett vissza tengeri úton Magyarországra.⁸

A nikápolyi katasztrófa végérvényesen tisztázta a politikai erőviszonyokat. Kitűnt, hogy a török birodalom olyan erőt képvisel, amellyel szemben Magyarország még nemzetközi támogatással sem léphet föl támadóan, és így semmi kilátás sincs a török probléma gyökeres megoldására, azaz a török csapatok visszaszorítására az ország határaitól. Más szóval, a *támadó háborúk helyett az ország védelmének kérdése került előtérbe*, és meg kellett tanulni, mi módon lehet a török betörések szüntelen fenyegetésével „együtt élni”.

Ehhez mindenekelőtt az ország idejétmúlt hadszervezetét kellett megpróbálni hozzáidomítani a megváltozott körülményekhez. A muhi csatára emlékeztető nikápolyi vereség sokkhatására Zsigmond és kormánya kivételes eljáráshoz folyamodott: 1397 őszére *országgyűlés* hívott össze Temesvárra, amelyen a megyék nemessége is négy-négy küldöttel képviseltette magát. Az országgyűlés ténye önmagában is jelezte a helyzet válságos voltát, különben ugyanis ekkoriban még nem volt szokás összehívni. A gyűléssel elfogadott végzések nagyrészt megerősítették a nemesség régi szabadságait, és egyebekben is — pl. a király idegen kegyencei ellen hozott határozatban — tekintettel voltak az ország közhangulatára, a legfontosabb döntések azonban a hadügy általános reformját illették, és a kormány óhaját fejezték ki a gyűléssel szemben. Először is „a jelen háborúk”, azaz a török támadások tartamára felfüggesztették a nemességnek azt az ősi kiváltságát, hogy a határon túlra nem kötelezhetők hadba szállásra. Ez azon a régi szokáson alapult, amely szerint minden támadó háború (a határon túlra) a király és bárói „magánügye”, országos ügynek csak az országot ért idegen támadás tekintendő, tehát általános felkelést csak az ellenség kiverésére szabad meghirdetni. A törökök megjelenésével ez a megkülönböztetés időszerűtlenné vált, hiszen az ellenük vívott harc kétségtelenül védelmi háború volt, ugyanakkor viszont hatásosan csak idegen földön lehetett folytatni, megtorló hadjáratokkal, ahogyan az a megelőző években is történt. Ezért a különleges helyzetre való hivatkozással arra kötelezte az új törvény valamennyi nemest, hogy „személyesen és bármikor” parancsra keljen fel és vonuljon a végekre, mégpedig — ami szintén merőben új volt — nemcsak a király személyes vezetése alatt, hanem távollétében a nádor parancsnoksága alatt is. A törvény tehát utólag legalizálta és a jövőre

nézve is kilátásba helyezte az általános felkelésnek azt a módját, amelyet a kormány már az előző években is többször volt kénytelen elrendelni.

Legalább ilyen fontos volt egy másik, Temesvárott hozott reform is, az, amely történetírásunkba a „*telekkatonaság*” felállítása néven vonult be. (Maga a törvény nem tartalmaz ennek megfelelő latin kifejezést.) Elrendelték ugyanis, hogy felkelés alkalmával a nemesek ne egyedül, hanem vagyonuk arányának megfelelő csapattal vonuljanak fel, nevezetesen minden húsz jobbágyuk után egy íjászt is kötelesek kiállítani.⁹ (A modern történetírásban sok vitára adott alkalmat, hogy a szövegnek ezt a helyét hogyan kell érteni: a jobbágyok közül egyet, avagy húsz–húsz jobbágyonként valakit — pl. nemes familiárist — kellett-e a birtokosoknak felfegyverezniük. Valószínű, hogy mindegyik megoldás előfordult. A törvényből mindenesetre az tűnik ki, hogy ennek a kérdésnek a maga idejében korántsem tulajdonítottak akkora jelentőséget, mint az utókorban.) Ez a döntés, amely kifejezetten vonatkozott a bárók magánvagyonára is, valószínűleg a nemesi hadba szállásnak addigi esetleges mértékét volt hivatott egységes alapra helyezni. A tekintélyesebb nemesek ugyanis a 14. században korábban is meg-megjelentek a királyi seregben hívás nélkül, és „saját költségükön” kisebb-nagyobb csapatot vittek magukkal. Ennek oka az akkori háborúk nyereséges voltában rejlett: nemcsak zsákmányra lehetett több-kevesebb biztonssággal számítani, hanem olykor a királytól valamilyen jutalomra (birtokadományra, kiváltságra) is. A török háborúk, mivel hosszadalmasak és veszélyesek voltak, nem gyakoroltak a nemességre akkora vonzerőt már, és aki megjelent is, bizonyára igyekezett a részvételét a lehető legkisebb költséggel „megúszni”. A törvény immár megszabta, mekkorának kell lennie annak a kíséretnek, amelyet a nemes mindenképpen köteles magával hozni.

A bárókkal kapcsolatban ennek a döntésnek különös jelentősége volt. A 14. században az ország hadseregének gerincét, mint már volt szó róla, a tisztségviselő bárók zászlóaljai jelentették, ennek a haderőnek az anyagi fedezete pedig a királyi várbirtok volt, az Anjouk 150 királyi váruradalma, amelyek túlnyomó része tisztség gyanánt, azaz hivatalukkal járó haszonélvezetként a bárók kezén volt. Így akkoriban a mindenkori tisztségviselők voltak az ország legnagyobb földbirtokosai, és természetesen, hogy az általuk kiállított haderő tekintélyes volt. Az 1380-as években kezdődő politikai válság azonban fontos fordulatot hozott: Zsigmond, hogy trónját biztosítsa, kénytelen volt a királyi várak jelentős részét (több mint a felét) végleg elajándékozni vagy elzalogosítani, és így 1397-ben a tisztségek alapján kiállítható sereg már szükségképpen kisebb volt. A bárók magánvagyonra lényegesen meghaladta hivatali birtokaik mértékét, és arra nézve eddig nem volt rendelkezés, hogy magánbirtokaik után is katonát kell állítaniuk. A temesvári végzések tehát a telekkatonaság felállításakor elsősorban erre az új helyzetre, a gyökeresen megváltozott birtokviszonyokra voltak tekintettel, amennyiben az ország haderejéhez való hozzájárulásra a *nagy magánvagyonok urait is* megpróbálták rászorítani.

A temesvári országgyűlés néhány más határozata is a török veszéllyel volt kapcsolatban. Így elrendelték, hogy amíg a háború tart, az egyházak jövedelmük felével adózzanak erre a célra,¹⁰ továbbá ismét kivetettek rendkívüli adót, ezúttal még az előzőt is meghaladó mértékben, portánként egy forint 21 dénárt róván ki.

A reformokkal kapcsolatban még egyéb újítások bevezetése is szükségessé vált. Annak érdekében, hogy a törvényt végre lehessen hajtani, össze kellett íratni a megyékkel az ott birtokos nemeseket és az egyes nemesek jobbágyainak számát. Ez hamarosan meg is történt, vagy legalábbis elkezdődött, mert egy megye 1398 tavaszán készült összeírásának kissé csonka példánya ránkmaradt.¹¹ Ugyancsak 1398-ból maradt fenn adat arra is, hogy a felkelés az előírt formában csakugyan végbement.

A temesvári törvények persze nem javították meg számottevően az ország védelmi lehetőségeit. Sem a könnyűfegyverzetű íjászokból álló „telekkatonaság”, sem a nemesi felkelés nem képviselt soha számottevő katonai erőt, különösen olyan ellenséggel szemben nem, mint amilyen a török volt. A törvények inkább csak azt jelezték, hogy ettől fogva a török elleni védekezés az ország legfőbb politikai problémája, amellyel minden kormánynak valamiképpen szembe kell néznie. Egyébként a török–magyar viszony a következő években is a korábbi minta szerint alakult. A betörések folytatódtak, sőt 1401-ben már Erdélyt is sújtották, és nem állt meg a török terjeszkedés sem. Az 1390-es évek végére Bosznia is veszélyeztetett zónává vált: Hervoja, az egyik bosnyák nagyúr 1398-ban török csapatokat hívott be oda, és az országos hadjárat ebben az évben éppen ezért Bosznia ellen irányult. 1400-ban az országnagyok Szerbiába vezettek sereget, de valószínűleg minden eredmény nélkül.

Zsigmondnak ekkorra már kedvét szegte a török probléma megoldhatatlansága. Érdeklődése mindinkább a cseh és német ügyek felé fordult, és 1399–1401 között idejének nagyobb részét Csehországban töltötte, ahová jelentős haderőt is magával vitt. Részben ezért, részben idegen híveinek növekvő befolyása miatt került szembe rövidesen saját báróival, akik 1401-ben átmenetileg őrizetbe is vették királyukat. Magyarországon ezzel belpolitikai válság robbant ki, 1403-ban a bárók nagy része nyíltan fellázadt, és László nápolyi királyt hívta meg a trónra. A harcok hónapokig elhúzódtak, és Zsigmond csak 1404 elejére tudta ismét megszilárdítani hatalmát. Igaz viszont, hogy a küzdelmekből a királyság megerősödve került ki, és hatalmát Zsigmond haláláig nem veszélyeztették többé ellenzéki mozgalmak.

Időközben a török kérdés váratlanul megoldódott, legalábbis egy rövid időre. Bajezidnak Belső-Ázsia felől méltó ellenfele támadt a Dzsingisz kán örökébe lépő nagy hódító, Timur Lenk személyében. A két nagyhatalom 1402-ben Ankaránál mérte össze erejét, és Bajezid bizonyult gyengébbnek. Ő maga fogságba esett és ott is halt meg, kisázsiai hódításai veszendőbe mentek, megmaradt tartományai fölött pedig éveken át fiai vetélkedtek egymással az uralomért. Eltartott 1413-ig, amíg egyikük, I. Mehmed (1413–1421) egyedül maradt a porondon, és hozzáfoghatott, hogy a birodalom tekintélyét helyreállítsa. Az eltelt évtized folyamán a Balkán sem maradt érintetlen a válságtól. A már tartósan megszállt területek nagyrészt megmaradtak ugyan a birodalom kötelékében, de a Bajezid által függőségbe kényszerített vazallus fejedelmek, megszabadulván az állandó török nyomástól, más irányban, elsősorban Magyarország felé kezdtek orientálódni.

Magyarország számára a török birodalom válsága új helyzetet teremtett. Arra nem látott Zsigmond lehetőséget, hogy a törökök európai uralmát egy újabb nagy hadjáratral megrendítse, arra viszont igen, hogy az ellenük való védekezés új módszerét alakítsa ki. Ez a módszer abban állt, hogy 1403 után az ország déli határa mentén még fennálló fejedelemségeket magyar fennhatóság alá igyekezett vonni,

hogy *ütközőállamok* formájában ezek fogják fel a török támadásokat. A továbbiakban déli politikája mindvégig arra irányult, hogy a vazallus államok rendszerét megszervezze, fenntartsa és kiterjessze, ahol pedig ez nem sikerült, ott a Száva–Duna vonalától délre biztosítson magának magyar „hídfőállásokat”.¹²

Eleinte, amíg a török birodalom belső válsággal küzdött, ez a politika igen eredményesnek bizonyult. Az ütközőállamok mintája Szerbia lett, amelynek élén 1389 óta Lázár kenéz fia, (Lazarevics) István állt, aki 1402 óta a despota címet viselte. István, mint láttuk, Bajezid vazallusa lett, és szerb csapataival minden hadjáratán támogatta, utoljára még Ankaránál is. Bajezid vereségével azonban a helyzet megváltozott, és a despota 1403-ban vagy 1404 elején Zsigmond fennhatóságát ismerte el. Mivel a Duna és a Száva mentén Orsovától a Drina torkolatáig ő volt Magyarország határosa, a török támadások veszélye ezen a fronton elhárult, pontosabban, a súlyukat a szerb területek vették át. Zsigmond azzal tette érdekeltté István despotát ennek a szerb részről kedvezőtlen megoldásnak a fenntartásában, hogy egyrészt átengedte neki a Száván túl még szórványosan megmaradt magyar birtokokat Belgráddal együtt (vagyis a korábbi macsói bánságot), másrészt magában Magyarországon is óriási birtokokkal ruházta fel, így az évek során a despota kezére jutott a Szerémség és Torontál megye nagy része, Érdsomlyó (ma: Vršac), északabbra Debrecen, (Hajdu-) Szoboszló, Szatmár-Németi, Nagybánya, Munkács, Beregszász, Tállya, Tokaj, Boldogkő, Regéc, (Mező-)Túr a hozzájuk tartozó uradalmakkal és más kisebb-nagyobb birtokokkal.¹³ A despota tehát a legnagyobb magyar bárók egyike lett, és ennek megfelelően haláláig (1427) hű maradt a magyar szövetséghez. Zsigmondnak ez a jelentős eredmény a birtokok átadásán felül igen kevés áldozatába került. 1409-ben kellett egy ízben Szerbiába vonulnia, hogy Istvánt megvédje trónján öccsével és az őt támogató törökökkel szemben, és később időnként kisebb magyar helyőrségek állomásoztak egyes dél-szerbiai várakban, így pl. Novobrdóban.¹⁴ Ennek fejében viszont évtizedekre elmaradtak a déli végeket sújtó török portyázások.

Szerbiától keletre, Erdély déli határán a havasalföldi román vajdaság volt hivatott hasonló védelmi szerepet betölteni.¹⁵ Ennek élén Mircse (Mircea cel Bătrîn) állt, aki 1395-ben helyezkedett a törökökkel szemben a magyar korona védelme alá. 1402 után ez a függőségi viszony is megszilárdult, és Mircse haláláig (1418) változatlanul megmaradt. Havasalföld felfogta a török támadásokat, a vajda pedig cserébe ezért hűbérként birtokolta a magyar királytól Szörény és Töröcsvár várakat, valamint a fogarasi kerületet az omlási uradalommal együtt.

Ezt a megnyugtató szövetségi rendszert Zsigmondnak egyedül a harmadik déli szomszéd, Bosznia vonatkozásában nem sikerült tartósan kiépítenie, valószínűleg azért, mert az 1390-es évektől kezdve itt nem létezett olyan erős központi hatalom, amely biztosította volna Bosznia következetes külpolitikai vonalvezetését.¹⁶ A királyság meggyengült, a tényleges hatalom több tartományúr között oszlott meg, akik között mindig voltak hívei a török orientációnak, illetve a magyarokkal való szembefordulásnak. Szerepet játszott ebben a kis ország vallási megosztottsága is, itt ugyanis a 12. század óta erős befolyása volt a bogumilok (patarénusok) eretnek mozgalmának, amelynek létét elsősorban a katolikus magyar egyház veszélyeztette. Mindenesetre a magyar védelmi rendszer neuralgikus pontja a 15. század első évtizedeiben Bosznia volt. Zsigmond nem csekély erőfeszítéseket tett, hogy a problémát

gyökeresen megoldja. Már 1404-ben sereget küldött Boszniába, amely meghódította Bubovacot és — valószínűleg 1405-ben — Szrebreniket, majd 1405-ben, 1407-ben, 1408-ban (két ízben) és 1410-ben összesen öt hadjáratot vezetett személyesen a kis ország ellen. Fő ellenfele a legerősebb bosnyák tartományúr, Hervoja „nagyvajda” volt, aki csak 1409-ben hódolt meg, miután Zsigmond megerősítette hercegi címébe: (amelyet 1403-ban Nápolyi Lászlótól, a magyar trónkövetelőtől kapott), és — akár-csak Lazarevics Istvánt és Mircsét — magyarországi uradalmakkal ruházta fel. 1410-ben azután Hervoja támogatásával a többi bosnyák urat is sikerült térdre kényserítenie, és így a boszniai kérdés látszólag megoldódott.

Éppen időben, mert ekkor már más, súlyosabb problémák vették igénybe a király figyelmét. Velence 1410 elején megtámadta a magyar uralom alatt álló dalmáciai városokat, Lengyelországgal is küszöbön állt a háború, a német fejedelmek egy csoportja pedig 1410 szeptemberében Zsigmondot választotta meg királlyá. Zsigmond ezzel megszűnt csupán egy kelet-európai ország uralkodója lenni; a német-római birodalom fejévé vált, és politikai törekvései ennek megfelelő arányban szélesedtek ki. A következő évtizedben a velencei háborúk (1410–13, 1418–20) és a nagy nyugati egyházszakadás megszüntetése (1414–17) kötötte le minden figyelmét, 1419-től pedig a cseh korona megszerzése és a csehországi huszita mozgalom megfékezése állt politikájának középpontjában. Mindehhez 1431-től az egyházi reform kérdése és a császári korona megszerzése társult, tehát a *magyarországi török probléma*, bár nem szorult teljesen háttérbe, *vesztett súlyából*. Annyiban bírt csupán fontossággal, hogy a császár politikájának gazdasági és katonai fedezetét a magyar királyság nyújtotta, tehát az itteni helyzet stabilitása Zsigmondnak elemi érdeke volt. Politikája azonban azzal járt, hogy az országtól gyakran és hosszú időre volt távol (1412–1419, 1430–1434), ezalatt pedig a török kérdés gondjai a kormányt vezető nagyokra hárultak.

Alighogy Zsigmond 1412-ben külföldre távozott, már megmutatkoztak az első repedések az 1403 után kiépített „szövetségi” rendszeren. Annak, hogy a török birodalom 1413-ban egy kézben egyesült, szinte azonnal mutatkozott a hatása a török nyomás erősödésében, jóllehet I. Mehmed (1413–1421) még nem vállalkozott a hódító politika felújítására. A gyenge láncszem a magyar védelmi rendszerben továbbra is Bosznia maradt. Hervoja már 1413-ban szembefordult a magyar uralommal, és török segítséget kért, úgyhogy 1414-ben ismét török csapatok dúltak Magyarországon, ezúttal Szlavóniában. A kormány még abban az évben hadat küldött Boszniába, 1415-ben pedig nagyszabású hadjáratra került sor, amelyet a nádor öccse, Garai János és több más országnagy vezetett. A büntetőexpedíció azonban katasztrófába torkollott: Doboj vára alatt a törökök és Hervoja megsemmisítették a magyar hadsereget, Garai és több társa fogságba esett, ahonnan csak évek múlva és óriási váltságdíjért szabadultak ki. (A kormány 1416-ban rendkívüli adót vetett ki, hogy a fogoly bárók 65 000 aranyforintnyi váltságdíját előteremtse.) Jóllehet Hervoja 1416-ban meghalt, Bosznia a továbbiakban is pacifikálhatatlan terület maradt. Királya, II. Tvrtko (1421–1444) később, 1425-ben elismerte Zsigmondot urának, de emiatt saját nagyjával többször is meggyült a baja, és állandó támogatásra szorult. Éppen ezért igen nagy jelentősége volt annak, hogy az ozorai kerület Szrebrenik várával 1404-től kezdve tartósan magyar kormányzás alatt maradt, 1434-ben pedig Tallóci Matkó, Zsigmond vezére Jajcát is magyar uralom alá helyezte, tehát a tulajdonképpeni ma-

gyar végvidék a Szávától jóval délre, Bosznia belsejében húzódtott.¹⁷ Teljesen azonban ez sem mentette meg Szlavóniát a törökök időnkénti betöréseitől.

Míg a boszniai végeket a súlyos vereség ellenére úgy-ahogy sikerült biztosítani, az ország keleti végében másként alakult a helyzet. Mircse halálával (1418) a havasalföldi fejedelemség váratlanul kihullott a védelmi rendszerből, és többé nem sikerült abba tartósan bekapcsolni, noha az 1420-as években erre számos kísérlet történt. Akárcsak Boszniában, Havasalföldön is a magyar és a török orientáció hívei küzdöttek egymással, és hosszú távon az utóbbiak erősebbnek bizonyultak. A probléma súlyosságát bizonyítja, hogy Zsigmondnak nyugatról történt hazatérte után (1419) első gondja egy al-dunai hadjárat és Szörény (ma: Turnu Severin) várának visszavétele volt, ez azonban nem bizonyult elégnek. Már 1420-ban ismét török csapatok törtek be Erdélybe és Hátszegnél legyőzték magát az erdélyi vajdát, 1421-ben pedig Brassót és vidékét dúlták föl. A magyar trónjelölt, II. Dan vajda támogatására 1423-ban, 1425-ben és 1426-ban három hadjárat is indult Havasalföldre, amelyekben a déli végek kormányzója, Ozorai Pipó (Filippo Scolari) temesi ispán játszott a vezető szerepet.¹⁸ Döntő eredmény azonban nem mutatkozott, ezért 1426 végén Zsigmond maga vonult Erdélybe, és az éppen elhunyt Ozorai helyett átvette a hadműveletek irányítását. 1427-re ismét általános felkelést hirdetett, és az év folyamán két ízben is benyomult Havasalföldre, úgyhogy Dan uralmát néhány évre sikerült biztosítani. 1432-ben azonban ismét a török befolyás kerekedett felül a román fejedelemségekben, és Erdély ettől fogva ismét ki volt téve a török dúlásoknak (1432, 1436, 1438) egészen Hunyadi János felléptéig.

Zsigmond összesen két teljes évet (1426. nov. – 1428. dec.) töltött a déli végeken, mert a havasalföldi hadjáratokat követően egy még súlyosabb probléma jelentkezett: Szerbia ügye. 1427 júniusban elhunyt a magyar király hú vazallusa, Lazarevics István, és bár megfelelő utódja már biztosítva volt, mégis nem várt gondok merültek fel. István despota még 1426-ban Tatán egyezsége lépett Zsigmonddal, amelynek értelmében unokaöccse, a szintén szerb Brankovics György lett a szerb trón várományosa a hozzá kapcsolt terjedelmes magyarországi javakkal együtt, Brankovics pedig kötelezte magát, hogy trónra lépte után magyar kézre adja néhány kulcserősségét, elsősorban Nándorfehérvárt (a mai Belgrádot) és a Duna szerbiai partján fekvő Galambócot (ma: Golubac). A despota új székhelyének Szendrő (ma: Smederevo) vára lett kiszemelve.¹⁹ Lazarevics István halálával a tatai egyezmény életbe lépett, és Zsigmond 1427 őszen csakugyan birtokba is vette Nándorfehérvárt, Galambóc azonban nem lett az övé. A várat szerb kapitánya a törököknek adta át, és így — Magyarország történetében először — az ország határán a szultán uralkodott, immár nem vazallusa közvetítésével, mint az 1390-es években, hanem közvetlenül. A magyar királyság tehát *a török birodalom közvetlen szomszédságába került.*

Galambóc elestével a déli védelmi falon rés támadt, és Zsigmond azért maradt a végeken, hogy megpróbálja betömni, amíg nem késő. Ismét elrendelte a nemesség általános felkelését, és 1428 április végén hozzáfogott Galambóc vívásához. A kísérlet azonban súlyos kudarccal végződött. A vár felmentésére maga a szultán érkezett meg hadával, Zsigmond kénytelen volt két hónapi ostrom után visszavonulni, s miközben a Dunán átkelt, a törökök megtámadták, serege egy részét megsemmisítették, és a császár maga is csak üggyel-bajjal menekült meg.

A galambóci csata győztese, II. Murád (1421–1451) már egy újjáéledt birodalomnak volt az uralkodója. Trónra léptével ismét a régi hódító politika folytatódott, előbb Kis-Ázsiában, ahol a szultán végleg anektált több török emirátust, majd Európában. 1427-ben Szerbia keleti felét hódította meg (Niš és Kruševac vidékét), 1430-ban Szalonikit foglalta el, és török csapatok vetették meg a lábukat Bosznia déli részében (Vrhbosna, a mai Sarajevo körül), valamint az albán tengerparton. Fennhatóságát a Balkán legtöbb megmaradt fejedelme kénytelen volt elismerni: a havasalföldi vajda, a bizánci császár, a görögországi fejedelmek, és maga Brankovics György is, aki ettől fogva két úrnak, a magyarnak és a töröknek volt kénytelen egyszerre szolgálni. Mindennek következtében a vazallus államok gyűrüje, amely a század eleje óta Magyarországot délről védte, gyakorlatilag szétesett, és a tényleges védelmi vonal immár az ország határára szorult vissza. A honvédelem kérdése ismét aktuálissá vált.

A legfontosabb kérdés annak a résznek a betömése volt, amely Galambóc török kézre jutásával keletkezett a Duna menti határon. Szörény és Galambóc között az oszmán birodalom szomszédossá vált Magyarországgal, ami a török betörések kiűzését helyezte kilátásba. Zsigmond ekkor olyan megoldással próbálkozott, amely hogyha beválik, a problémát hosszabb távon is kielégítően rendezhette volna. Kapcsolatba lépett a Német Lovagrenddel, és 1429-ben sikerült vele olyan értelmű megállapodásra jutnia, hogy a lovagok átvették a Szörény vidékén fekvő magyar végvárak védelmét.²⁰ Az átadott terület nagyjából a hajdani szörényi bánságnak felelt meg, ennek ők lettek egyedüli urai, és vezetőjüket mint bánt a magyar országnagyok közé számították. Az itteni, elég szegényes bevételeken felül azonban egyéb jövedelmeket is kaptak feladatuk ellátására, így a szebeni királyi pénzverde teljes jövedelmét. A német lovagok valóban megjelentek a déli végeken, a kísérlet azonban mégsem vált be. A törökök már 1432 végén vagy 1433-ban súlyos vereséget mértek a lovagokra, és 1435-ben Zsigmond kénytelen volt tőlük ismét magára vállalni a határvidék védelmét.

A védelem megfelelő biztosítása ekkoriban már hatalmas terhet jelentett az ország számára, mert a végvárak őrzése jelentős számú zsoldoskatonaság állandó jelenlétét kívánta meg. Ez a *végvár vonal* a megelőző évtizedek folyamán *épült ki*, elsősorban valószínűleg Ozorai Pipó hosszú temesi ispánsága (1404–1426) idején. A 14. században a határnak ezt a szakaszát a szerbiai Galambócon kívül mindössze négy vár őrizte: Szörény, Orsova, Haram és Keve. Ennyi akkor természetesen elég is volt, 1390 után azonban kevésnek bizonyult. Nemsokára megkezdődött a védelmi lánc kiépítése, és amikor a lovagok 1429-ben beköltöztek, már készen állt az a várrendszer, amely ettől kezdve a török támadásokat volt hivatott feltartóztatni. A rendszer legnagyobb erődítményét, Szentlászlóvárat maga Zsigmond emeltette 1428-ban az elveszített Galambóccal szemközt. Hogy a várrendszer fenntartása mekkora teher volt, azt abból a tervezetből lehet kikövetkeztetni, amely a német lovagok bejöveteleivel kapcsolatban készült. Eszerint egyedül a Szörény és Haram (ma: Nova Palanka) közötti szakasz 12 várának megfelelő őrzéséhez kereken 1350 emberre és további 200 számszeriásra volt szükség, sőt más jegyzékek még ennél is sokkal magasabb számokat adnak meg. Az ehhez szükséges összeg meghaladta az évi 100 000 forintot, vagyis a kincstár rendes bevételeinek mintegy a harmadát tette ki. A végvonaltól többi

szakaszának fenntartása — nem beszélve egyéb hadikiadásokról, így a husziták ellen folyó harcok szükségleteiről — természetesen további jelentős kiadásokat kívánt meg.²¹

Ilyen körülmények között a *honvédelem kérdése*, akárcsak a nikápolyi vereség után, *ismét a politika középpontjába került*. Zsigmond itáliai útja idején, 1432-ben egy újabb *reformtervezetet készítetett* el tanácsadóival, amelyet országgyűléssel kívánt elfogadtatni, és előzetes megtárgyalás végett megküldött a megyék nemességének. A tervezet súlyponti kérdése a hagyományos nemesi felkelés megreformálása volt, mert a felkelés katonai értékéről a császár tanácsadóiban igen kedvezőtlen vélemény alakult ki. A terv szerint megszűnt volna a fejenkénti felkelés, helyette a megyéknek megfelelő számú íjászt kellett volna kiállítaniuk, akik megyei zászlóalj formájában mindenkorispánjuk vezetése alatt szálltak volna hadba. Zsigmond kívánságai között az is szerepelt, hogy a felkelés időtartamát — amely korábban 15 nap volt — a jövőben ne korlátozzák, hanem bízzák a király és vezérei megítélésére, továbbá, hogy a felkelő hadakat ne csak az ország területén belül, hanem azon túl, az egykori melléktartományokban (Szerbia, Bosznia, Havasalföld) is igénybe lehessen venni.

A reformok törvénybeiktatására Zsigmond hazatérte után, az 1435. évi pozsonyi országgyűlésen került sor. A törvények felújították a telekkatonaság 1397-ben bevezetett intézményét, ezúttal azonban 100 jobbágylek után nem öt, hanem csak három lovas íjász kiállítását írták elő. Elfogadták a megyei bandérium gondolatát is, egyebekben azonban a császár javaslatait az országgyűlés nem tette magáévá. A határvédelem kérdése megoldatlan maradt.

Zsigmond ezt időközben a maga módján már megoldotta. A megoldást az egész déli védelmi rendszer centralizált irányításában és rendkívüli jövedelmek kiutalásában találta meg. 1429-ben egy dalmát hívét, Tallóci Matkót állította Keve és Nándorfehérvár élére, majd a következő években fokozatosan rábízta az egész déli végvárvonal kormányzását.²² Tallóci 1435-ben szlavón, 1436-ban horvát és dalmát bán lett, öccse, Frank pedig 1436-ban a szörényi báni posztot nyerte el. Ezenkívül a császár rájuk bízta a boszniai Szreberniket (1430), és meghódítása után Jajcát (1435). Ekkorra a déli végek védelme az Adriától Szörényig a Tallóci-fivérek kezében összpontosult. Az anyagi fedezetet a hatáskörükbe utalt jövedelmek jelentették: elsősorban a sóbányák és a kamarahaszna bevételei, amelyek fölött (legalábbis részben) a Tallóciak rendelkeztek, másodsorban hatalmas egyházi javadalmak. Zsigmond az 1430-as években sorra saját kezébe vette a déli országrész legnagyobb főpapi javadalmait, a főpapi méltóságokat nem töltötte be, hanem jövedelmüket a végvárak fenntartásának céljára a Tallóciaknak adta át. 1432-ben a váradi püspökség, 1433-ban a zágrábi püspökség és a vránai johannita perjelség, 1434-ben a csanádi püspökség, 1435-ben a kalocsai érsekség várai, birtokai és tizedei kerültek ily módon a Tallóci-fivérek katonai kormányzása alá. Ez az eljárás persze, főleg a magyar egyház részéről, heves ellenkezést váltott ki, és a császár halála után utódja, Albert (1437–1439) kénytelen volt végét is vetni, és a főpapi tisztségeket betölteni. Addig azonban a rendszer viszonylag jól működött, és a Tallóciak — akik melleleg jártasak voltak a pénzügyekben is — serényen és hathatósan gondoskodtak az országhatár védelméről.

Galambóci kudarca után Zsigmond személyesen már nem foglalkozott többé a délvidéki ügyekkel. Központi problémája a huszita mozgalom elfojtása és a cseh trón megszerzése volt, és bár 1436-ban komolyan tervbe vett egy szörényi utat, ez végül is egyéb teendői miatt elmaradt. Csehországba kellett mennie a cseh korona átvételére, és többé már nem tért haza. Távollétében, 1437-ben még sor került egy sikeres fegyvertényre a déli végeken: egy magyar hadsereg fölmentette a szerb despota székhelyét, Szendrőt a török ostrom alól, és török területen portyázott.

Zsigmond 1437. december 9-én halt meg a morvaországi Znaimban, és hogy halála mekkora veszteséget jelentett a magyar állam szempontjából, az hamarosan kiderült. Az ország hathatós védelmére megfelelő garanciát egyedül egy *erős központi hatalom* jelenthetett, ezt pedig Zsigmond roppant tekintélyével mindvégig biztosította. Könyörtelenül rászorította a nemességet, hogy részt vállaljon az ország védelméből, tetszése szerint használta fel az ország erőforrásait, beleértve az egyházi jövedelmeket is, és volt ereje hozzá, hogy társadalmi állásuktól függetlenül azokat válassza ki támogatóivá, akiket erre megfelelőnek tartott. Így sikerült elérnie, hogy királyi hatalma a rá nehezedő roppant súly ellenére is haláláig csorbítatlan maradt, és az országot magát nagyobb arányú támadás nem érte. Módszereit azonban a rendek önkényesnek tekintették, és mihelyt lehetett, leszámoltak velük, még azon az áron is, hogy az ország őrizetlenül marad. A robbanás Zsigmond veje és utódja, Habsburg Albert (1437–1439) alatt következett be. Az 1439. évi országgyűlésen a király kénytelen volt „helyreállítani az ország régi szokásait”, azaz lemondani elődjének politikai módszereiről. Kötelezte magát, hogy a honvédelmet saját pénzén fogja ellátni, országos fölkelést csak kivételképpen rendel el, és ebben az esetben sem vezeti az országhatáron túlra, véget vet az egyházi javak világi célokra való felhasználásának, és általában véve eltörli a Zsigmond által bevezetett „új szokásokat”.

A rendi mozgalom eredménye nem is maradt el. 1439 nyarán II. Murád szultán — bizonyára tájékozódva Magyarország belső meggyengüléséről — felvonult Szerbia ellen, és augusztus 18-án hosszú ostrom után megadásra bírta Szendrőt, Brankovics György despota székhelyét. A vár felmentésére felvonult ugyan a magyar rendek serege, de oly későn, hogy közbelépni már nem tudott. 1440-ben, amikor Magyarország már beleveszett a polgárháborúba, a szultán Nándorfehérvárat is ostrom alá vette, és kizárólag a Tallóciak helytállásán múlt, hogy a várt ekkor még nem esett el. Ezzel új korszak kezdődött a török–magyar harcok történetében: a szultán támadása első ízben érte magát Magyarországot földjét.

JEGYZETEK

¹ Az alábbi tanulmány egy egyetemi szöveggyűjtemény keretében már megjelent kéziratként, apparátus nélkül. Fejezetek a régebbi magyar történelemből. II. Szerk. *Makk F.* Bp. 1985. 87–101. Célom elsősorban a kérdés összefoglalása volt, külsős tekintettel némely általános problémákra, mint a török veszély hatása az ország korábbi nagyhatalmi státusára, ezáltal a középkori magyar nemesség gondolkodására és Zsigmond megtételére, vagy a balkáni országoknak ütközőállamokként való értelmezése. A kérdéskörrel és irodalmárral igen jó áttekintést ad *Szakály F.* *Phases of Turco-Hungarian warfare before the battle of Mohács (1365–1526)*. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 33 (1979) pp. 72–85. (A téma teljes bibliográfiájával.), ezért a jegyzetekben inkább csak néhány vitás pontra térek ki. Az újabb szakirodalomból alapvető *Rázsó Gy.* *A Zsigmond-kori Magyarország és a török veszély (1393–*

1437). Hadtörténelmi Közlemények 20 (1973) pp. 411–440., valamint *Mályusz E.*, Zsigmond király uralma Magyarországon. Bp., 1984. 102–132. (alább *Mályusz*, Zsigm.).

² A török történelemre általában *Werner, E.*, Die Geburt einer Grossmacht. Die Osmanen (1300–1481). Ein Beitrag zur Genesis des türkischen Feudalismus. Berlin 1972² (Forschungen zur mittelalterlichen Geschichte 13.), a Balkán politikai történetére újabban *Fine, J. V. A., Jr.*, The Late Medieval Balkans. A critical survey from the late twelfth century to the Ottoman conquest. Ann Arbor, 1987, a Balkán illetően igen alapos, de a magyar vonatkozásokban több kisebb tévedéssel.

³ És nem 1391-ben, mint gyakran olvasható. A legelsőkrol in Machouiensi, Sirimiensi, Crassouiensi et Temesiensi districtibus et comitatibus már Zsigmond 1390. aug. 14-i oklevele említést tesz, Documenta historiam Valachorum in Hungaria illustrantia, edd. *E. Lukinich* (et al.), Bp. 1941, 396.

⁴ Zsigmond személyesen vezetett, korábban nem ismert 1390. és 1391. évi hadjárataira *Engel P.*, Az utazó király, Zsigmond itineráriuma. In: Művészet Zsigmond király korában. Szerk. *Beke L., Marosi E., Wehli T. I.* Bp. 1987. 88. Az 1392-i hadjárata új adatokat hoz *Mályusz*, Zsigm. 104.

⁵ Vö. *Mályusz E. – Borsa I.*, Zsigmondkori oklevéltár I–III. Bp. 1951–1993. (alább Zs.) 2813., 2959. sz.

⁶ Ezekre és a későbbi rendkívüli adókra *Mályusz*, Zsigm. 114. sk.

⁷ Az 1392-i nemesi felkelésre Zs. I. 2516, az 1394-iről az utolsó ismert hadoszlás tanúskodik, *Mályusz*, Zsigm. 104. Az 1396. éviről az Ung megyének szóló 1395. decemberi parancs szól, Zs. I. 4187. Az országnagyok 1400-ban is elrendelték, ld. Oklevelek Temesvármegye és Temesvár város történetéhez. I. Szerk. *Ortvay T.* Pozsony, 1896. 266, vö. Zs. I. 6232. (Az oklevél csaknem biztosan 1400-ra datálható). Nemesi felkelés volt később is, Zsigmond egész uralkodása alatt, pl. 1428-ban, DL. 92743, és 1437-ben DL 88122.

⁸ A nikápoli hadjáratról részletesen *Rázsó* 414–422., további új adatokkal *Mályusz*, Zsigm. 104–107.

⁹ A telekkatonaságra általában *Borosy A.* A telekkatonaság és a parasztság szerepe a feudális magyar hadszervezetben. Értekezések a történelmi tudományok köréből. Új sorozat 60. Bp. 1971. *Mályusz*, Zsigm. 108. sk értelmezése szerint az 1397-i törvény durante dumtaxat presenti guerra paganorum kitétele — Decreta regni Hungariae. Edd. *F. Döry, G. Bónis, V. Bácskai.* Bp. 1976. (alább DRH) 162 — az 1398-ra várt török támadásra vonatkozott, tehát szerinte a telekkatonaságot „hangsúlyozottan csak egy alkalomra” állították fel. Ugyanő azonban adatokat hoz arra, hogy az intézmény később is működött. Szerintem a guerra szó itt általában a törökökkel fennálló hadiállapotot kívánta jelölni, úgy, ahogyan ugyanennek a cikkelynek a bevezető része, amelyben a nemesi felkelés elveit szabályozták, már előzőleg kifejtette. Mint onnan kitűnik, az új törvény tempore ... maxime necessitatis huius regni Hungarie, dum scilicet extranea potentia paganorum scilicet et aliarum nationum metas et confinia eiusdem regni hostiliter subintrare conaretur volt érvényes, tehát mindaddig, ameddig az országot a „pogányok” és mások részéről támadások érik. A cikkely logikájából az következik, hogy ugyanezt értették alább a telekkatonaság felállításának időtartamán is, a dumtaxat szó tehát pusztán arra utalt az érdekeltek megnyugtatása végett, hogy a törvényt nem egyszer s mindenkorra, bárminő háború esetére hozták.

¹⁰ A törvény megfogalmazása szerint durante dumtaxat presenti guerra paganorum, tehát amíg tart a török veszély, DRH 172. Számos adat bizonyítja, hogy ezt az adót „a végek védelmére” ettől kezdve valóban behajtották mindaddig, amíg az 1439. évi 19. tc. el nem törölte, DRH 292.

¹¹ *Engel P.* Ung megye településviszonyai és népessége a Zsigmond-korban. Századok 119 (1985.) 950. sk.

¹² A balkáni fejedelmekkel szembeni magyar politika új vonásaira *Mályusz*, Zsigm. 110 is utalt, de az ütközőállamok rendszerét nem ismerte fel.

¹³ A despoták birtokairól nincs modern feldolgozás. Vö. *Jireček, K. — Radonić, J.*: Istorija Srba. II. Beograd, 1952. 355–357.

¹⁴ 1413-ban szeri Pósaí Péter teljesített ott szolgálatot, DL 92427, azonban valószínűleg a despota familiárisaként.

¹⁵ Zsigmond és Havasalföld viszonyára *Mályusz*, Zsigm. 112.

¹⁶ A boszniai helyzetre és Zsigmond boszniai politikájára *Ćirković, S.*, Istorija srednjovekovne bosanske države, Sarajevo 1964, 204–214. 240–246. 258–261. 266.

¹⁷ Tallóci boszniai hadjáratait korábban tévesen datáltam 1435 nyarára, Magyarország történelmi kronológiája. Szerk. *Benda K. I.* Bp. 1986. 255.

¹⁸ Vö. *Engel P., Ozorai Pipo* In: Ozorai Pipo emlékezete. Szerk. *Vadas F.* Szekszárd, 1987. (alább Engel, Ozorai) 53–88.

¹⁹ A tatai szerződésre és általában a magyar–szerb kapcsolatokra máig alapvető Radonić, J. *Sporazum u Tati 1426 i srpsko-ugarski odnosi od XIII–XVI veka*. Glas Srpske Kraljevske Akademije 187 (Beograd 1941) 117–232.

²⁰ A német lovagrend szerepére Joachim, E. *König Sigismund und der Deutsche Ritterorden in Ungarn 1429–1432*. Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung 33 (1911) 87–119.

²¹ A végvárok kiépítése Mályusz, Zsigm. 116, Engel, Ozorai 67 sk. Helyőrségeik tervezett létszámáról és a várható költségekre, valamint az ígért bevételekre Joachim 109–112. Ennek alapján Mályusz Zsigm. 117 úgy vélte, hogy a költségek ténylegesen évi 314 822 forintot tettek ki. A szöveg azonban világosan utal arra, hogy ez csak a lovagok védelem- és költségtervezete volt, és ennyi pénzt sohasem kaphattak kézhez, vö. *Engel P.*: A magyar királyság jövedelmei Zsigmond korában, in: *A tudomány szolgálatában*. Emlékkönyv Benda Kálmán 80. születésnapjára. Szerk. *Glatz F.* Bp., 1993. 28. A tervezettnek mintegy harmadára rúgó tényleges költségek hozzávetőleg felbecsülhetők abból a másik lajstromból, amely a várőrségek tényleges létszámáról készült, és 1429-re datálható, Joachim 108 sk.

²² Mályusz E., *A négy Tallóci-fivér*. *Történelmi Szemle* 23 (1980) 531–576. vö. uő. *Zsigm.* 126–132., és *Engel P.* *Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond-korban*. Bp., 1977. 80, 203 sk.

HUNGARY AND THE OTTOMAN THREAT IN THE AGE OF KING SIGISMUND (1378–1437)

by *Engel Pál*

(Summary)

The article offers a summary of the Hungarian-Turkish relations from the battle on the Kosovo Plain in 1389 to the death of King Sigismund. The author stresses the unique significance of the Ottoman conquest from the point of view of Hungarian foreign policy in the long run. It namely put an end to the Hungarian kingdom as a Great Power on the Balkans, a status enjoyed in the age of the Árpáds and the Anjous. From then on, Hungary was reduced to self-defence and the inherent loss of prestige caused problems of orientation among the leading elite of the country.

The article attempts to give a novel interpretation to the Balkan policy of the Hungarian kingdom in the 15th century. The author maintains that after the defeat at Nicopolis in 1396 King Sigismund tried to make the neighbouring principalities on the Balkans into a kind of cordon sanitaire against the Ottoman threat. This is what explains his grants of estates for the Balkan princes in Hungary and his campaigns against Bosnia in 1405–1410 when he tried to make the country part of his defence system.

When his cordon sanitaire broke up in the 1420's, the king tried to make it up with a new type of defence policy. On the one hand he had a system of border castles built, and on the other he took Belgrade and built out a unified military administration in the Southern Province under the leadership of the brothers Tallóci in the 1430's.

Pál Engel

LA HONGRIE ET LE DANGER TURC DANS L'ÉPOQUE DE ZSIGMOND (1378–1437)

(Résumé)

L'étude résume la formation de la relation hongro-turque à partir de la bataille de Rigómező (1389) jusqu'à la mort de Zsigmond. Elle souligne l'importance unique de la conquête ottomane du point de vue de la politique extérieure hongroise de grande perspective. Elle voit cette importance dans le fait que le statut de grandes puissances du royaume hongrois qu'il a bénéficié dans les époques arpadiennes et dans l'époque des Anjou était supprimé sur les Balkans. La Hongrie devait avoir ensuite une position

défensive contre les Ottomans, et cette perte de prestige faisait des confusions d'orientation dans l'élite dirigeante hongroise.

L'étude tente dans la suite interpréter dans un nouveau cadre la politique des Balkans du royaume hongrois dans le 15e siècle. Selon l'auteur: l'effort de Zsigmond après la capitulation de Nikápoly (1396) se concentrait sur l'établissement de États de tampon des principats des Balkans voisins: un espèce du cordon sanitaire pour prévenir les invasions ottomanes. Cette ambition de Zsigmond explique ses donations de terre en Hongrie pour les princes des Balkans d'où viennent la série des invasions de Zsigmond contre la Bosnie entre 1405–1410 aussi. Il voulait faire de ce pays une partie du système de défense déjà développé.

Donc le roi voulait remplacer avec une nouvelle stratégie de défense la désintégration des systèmes d'États tempon dans les années 1420. Une partie de cette stratégie était d'une part le développement du système des châteaux de confins de Sud, d'autre part l'occupation de Belgrade soit la formation d'un gouvernement militaire unifié de la région frontière de Sud sous la direction des frères Tallóci dans les années 1430.

Kubinyi András

A JAGELLÓ-KORI MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETÉNEK VÁZLATA

Történetírásunk hagyományos módon az uralkodó dinasztia nevééről Jagelló-kornak nevezi az 1490-nel, Mátyás halálával kezdődő és 1526. augusztus 29-ével, a mohácsi csatavesztéssel záródó 36 esztendőszakot. Kevés korszaka van a magyar historiográfiának, amelyet társadalmi hovatartozástól, politikai beállítástól függetlenül ennyire negatívan értékelték, mint ezt a kort. Tulajdonképpen ez természetes is, hiszen II. Ulászló (1490–1516) azt a Mátyás királyt (1458–1490) követte a trónon, akinek eredményes kormányzata, győztes háborúi, tudomány- és művészetpártolása napjainkig közismert, és aki ezért egyik legnagyobb uralkodónkként van nyilvántartva. És itt a riasztó ellentét: a Mátyás alatt oly eredményes Magyarországot legyőzik Mohácsnál, utána a török ellenállás nélkül megszállja Budát, a fővárost, majd visszavonul ugyan, de végül is 1541-ben Buda végleges elfoglalása után megpecsétlődik az ország három részre szakadása. A Mátyás-kori Magyarország harminchat évvel későbbi bukása tehát csak a Jagelló-korban elkövetett hibák következménye lehetett. Az azután már az egyes történészek, vagy történeti iskolák látásmódjától függött, hogy kit vagy kiket tettek a bajokért utólag felelőssé: az uralkodót, az uralkodó osztály valamely rétegét, azaz a főurakat vagy a köznemességet, esetleg az egész uralkodó osztályt.¹

Az uralkodó osztály egészének felelőssége elvitathatatlan, felmerül azonban egy döntő kérdés, a magyarországi gazdasági és társadalmi fejlődésben nem mutatnak-e ki olyan változások, amelyek maguk is kihatottak az ország belső helyzetére, és így többé-kevésbé meghatározták az egyes társadalmi osztályok, ill. rétegek állásfoglalását. Azt ugyanis alaptételként kell elfogadnunk az uralkodó osztály összes hibáinak ismeretében is, hogy léteznie kellett részükről egy „önvédelmi reflexnek”, hiszen nincs olyan uralkodó osztály, amely tudatosan törekedne önmaga megbuktatására, a török győzelme pedig ezzel járt volna.²

A középkor végi (azaz a Mohács előtti) magyar állam kormányzata hű tükörképe volt az ország társadalmi szerkezetének. A legfelsőbb kormányzati és igazgatószolgálati jogkört a király a királyi tanáccsal közösen gyakorolta. Sőt a király és tanácsa törvényhozási joga sem tűnt el még teljesen, utoljára 1518 tavaszán hoztak

országgyűlés nélkül törvényt.³ Ez azonban csak kivétel volt, hiszen korszakunk épp a gyakori országgyűlésekről nevezetes. A királyi tanács teljesen képlékeny intézmény volt. Szinonímája, „a prelátusok és a bárók” kifejezés pontosan utal összetételére: a főpapok és a főurak gyülekezete volt, ez pedig azt jelenti, hogy valamennyi nagybirtokos jogosult volt a tanács ülésén részt venni, és így az ország igazgatásában szavát hallatni. Ez a nagyszámú — elvben legalább hatvan–hetven tagú — testület persze egyrészt teljesen alkalmatlan volt a kormányzati és igazságszolgáltatási munka rendszeres ellátására, másrészt teljességében ritkán jött össze. A gyakorlatban ezért a királyi udvarban éppen jelenlevő főpapok és főurak — a király egyéb tanácsadóival közösen — látták el a napi ügyeket.⁴ Ez azonban nem jelenti azt, hogy ők elvileg a saját nevükben jártak el, ahogy egy 1493-ban hat püspök és öt báró által kiállított oklevél mutatja, amelyben e püspökök és bárók magukat „tanácsosoknak és az egész ország távollevő főpap és báró urait, Ó Felsége híveit képviselő főpapoknak és báróknak” nevezik, azaz a király környezetében működő „szűkebb tanács” a főpapok és főurak összességének képviselőjében járt el.⁵

A „teljes tanácsot” a király lényeges ügyek megtárgyalására szükség esetén nemegyszer összehívta, erre országgyűlések alkalmából mindig sor került: a királynak az országgyűlés tárgysorozatát velük kellett megtárgyalnia (1495: 25. tc.). Ebből viszont az is következett, hogy országgyűlésekre a főpapokat és főurakat személyesen, név szerint kellett meghívni. Rajtuk kívül az országgyűléseken a köznemesség megyéenként, követek által képviseltette magát, de még ha valamennyi nemesnek személyesen kellett megjelennie (erre a Jagelló-korban gyakran sor került), a meghívást akkor is a megye, nem pedig az egyes nemes (mint a főúr) kapta. A városi rend gyengeségét viszont az mutatja, hogy noha az 1440-es évektől 1464-ig rendszeresen meghívták őket, utána csak 1475-ben került rá sor, majd 1490-től 1508-ig megint. A Jagelló-kor második felében ez újra elmaradt.⁶

Az alapszituáció tehát a következő: a mindennapi, rutin ügyeket a király a környezetében épp jelenlevő nagybirtokosokkal tárgyalja meg, bonyolultabb, nagyobb következményekkel járó esetekben a nagybirtokosok összességéhez fordul, még jelentősebb ügyekben (törvényhozás, adómegajánlás) már az országgyűléssel együtt dönt. Az alap az ősi jogelv, amelyre — ha nem is egészen szó szerint — az országgyűlési meghívók is gyakran hivatkoznak: „ami mindenkit illet, azt mindenki-vel jóvá kell hagyatni”.⁷ A *tanács és az országgyűlés* tehát a feudális uralkodó osztály összességét jelentette. Ez az igazgatási, törvényhozási mechanizmus különben teljesen érthető. 1490-ben az ország falfainak 25–30%-a volt 36 báró birtokában.⁸ Még világosabb a kép, ha az átlagfalfalnál népesebb és főként gazdagabb városokat, mezővárosokat, országos vásártartási joggal rendelkező települések arányát nézzük. Nem számítva a két és fél tucatnyi, jogilag is városnak tekintendő királyi szabad városokat, bányavárosokat és erdélyi szász városokat, a 800–850-re tehető városias, vagy legalábbis gazdaságilag jelentős település 37–40%-a volt 1490-ben az említett 36 báró birtokában.⁹ A Jagelló-kor végén a 138 város és legjelentősebb mezővárosból még 57, azaz 41,3% számított királyi, vagy királynéi birtoknak.¹⁰ Az egyházi birtokról csak globális becsléssel rendelkezünk: Magyarország településállományának kb. 12%-a engedelmeskedett egyházi földesúrnak.¹¹ Ezekből az adatokból kettő következik: egyrészt még a közismerten gyenge Jagelló-kori királyi hatalom is — városok

és mezővárosok vonatkozásában — messze az ország legnagyobb birtokosa, másrészt az, hogy a király és a nagybirtok együtt gyakorlatilag az ország felét közvetlen uralma alatt tartotta, befolyása viszont a kormányzati hatalom, valamint a rövidesen említendő familiárisi rendszer alapján jóval messzebb terjedt. Tehát a király és tanácsa, azaz a nagybirtok összessége egyetértése esetén akaratát nehézség nélkül keresztül tudta vinni. Az már más kérdés, hogy a király és a főurak érdeke nem esett mindig egybe.

A főurak, vagy bárók rendje és a köznemesség között a választóvonal a 15. század végéig erősen elmosódott. A bárók két csoportra oszlottak: az elsőt az ún. *igazi bárók* alkották, azaz azok, akik akkor az ország főméltóságait betöltötték. A Jagelló-korban gyakorlatilag a következőket számították ide: a nádort, országbíró, tárnokmestert (a királyi városok főbíróját); az udvari méltóságokat: ajtónállómestert (egyben udvarmester), étekgó-, pohárnok-, kamarásmestert; a határszéli tartományok élén állókat: ezek az erdélyi vajda, székely ispán, horvát-szlavón bán, temesi ispán (egyben az Alsó részek főkapitánya) és közel két évtizedes megszakítás után a század első évtizedétől újra a pozsonyi ispán. Ugyancsak bárónak kezdték számítani — amennyiben nem volt egyházi személy — a kincstartót, azaz a királyi jövedelmek és kiadások kezelését ellátó hivatal irányítóját. Ez a lista majdnem megegyezik a királyi oklevelek méltóságsorában említettekkel: ott ugyan nem szerepel a székely ispán és a kincstartó, de megtalálható a szörényi bán, akit ekkor azonban csak akkor tekintettek bárónak, ha született bárónak számított. Az „igazi” bárók nagyságos címzésre tarthattak igényt, tagjai voltak a királyi tanácsnak, személyes meghívót kaptak az országgyűlésekre, és egyéb előjogokkal is rendelkeztek. Volt azonban egy *másik bárói réteg* is, ezeket *természetes vagy névszerinti báróknak*, bárófiaknak és egyre gyakrabban mágnásoknak nevezték. Hasonló jogokkal rendelkeztek, mint az „igazi” bárók, rétegük lényegében egybeesett a magyar világi nagybirtok felső szintjével. Korszakunkban már gyakorlatilag kijárt nekik a nagyságos címzés, „mágnás” elnevezésük valószínűleg innen ered. (Nagyságos latinul: magnificus.) Legérdekesebb a 14. század végétől a 16. századig kimutatható „bárófi” elnevezésük. Ez ugyanis arra utal, hogy „igazi” bárói méltóságot betöltő személyek leszármazottairól van szó. És valóban: az „igazi” bárói és a mágnás réteg gyakorlatilag egybeesett, az utóbbiból, azaz a világi nagybirtok felső rétegéből kerültek ki az országos főméltóságok, és ha az uralkodók olykor a nemesség alsóbb rétegéből is neveztek ki kipróbált, vagy megbízhatóbbnak ítélt „igazi” bárókat, ezek többsége előbb vagy utóbb elérte a mágnások vagyoni szintjét, utódaik pedig már ehhez a réteghez számítottak.¹²

Így azután a bárók (mindkét csoportjuk) és a középnemesség felső rétege között a 15. század végéig az átmenet nem volt merev. A királyok nem egyszer hívták meg olyan előkelő családok tagjait országgyűlésekre, amelyekből ugyan kerültek ki korábban „igazi” bárók, de vagyoni szintjük a legtekintélyesebb főurak és a gazdag középnemesség határán foglalt helyet.¹³ Ezen a helyzeten változtatott az 1498:22. tc. Név szerint sorolta ugyanis fel a banderiumállításra kötelezett főurakat: 39 személyt, továbbá keresztnév nélkül a Frangepán és Korbáviai grófokat. Ezek az urak háború esetén nem csupán arra lettek jogosítva, hogy a jobbágyportáik száma alapján kiállítandó banderiumokat saját zászlójuk alatt vezessék hadba, hanem csapataik ellátására fordíthatták jobbágyaik állami adójának általában felét (*pecunia exercitialis* —

hadakozó pénz). A listában fel nem tüntetett nemesek jobbágysági hadakozó pénzét a megye szedhette be, az állította ki a portaszám alapján a sereget, amely viszont a megye zászlaja alatt vonult hadba. A törvényekben fel nem sorolt mágnások ez által alá lettek rendelve a megyének, és gyakorlatilag elvesztették a főnemességhez való tartozás jogát.¹⁴

Az 1498-as országgyűlés azonban más jelentős határozatot is hozott. A 2. tc. elrendelte ugyanis, hogy a törvényszéki ülészakokra (az ún. oktávákra) két-két főpapot és főurat, valamint 16 nemeset válasszanak ülnöknek (ez utóbbiakat az ország négy részéből), akik ezért fizetésben részesüljenek. A 7. tc. viszont azt is előírta, hogy a király az egész országot érintő ügyek tárgyalása esetén a tizenhatból köteles legyen nyolc nemeset a királyi tanácsba bebocsátani. Ezt a törvényt több-kevesebb módosítással a későbbiekben is nemegyszer megismételték, kimondván azonban azt is, hogy ez nem módosítja a királyi tanácsban addig is helyet foglaló főpapok és főurak jogait. (Pl. 1500:10. tc. stb.) Adataink vannak arról is, hogy ezeket a törvényeket tényleg végrehajtották, a köznemesi ülnökök, akiknek tekintélyes részét névleg is ismerjük, valóban bejutottak a királyi tanácsba.

A tanulságos az, hogy az 1498-ban megválasztott 16 ülnök közt nem egy olyan személy van, akinek családjából már kerültek ki „igazi” bárók, és többé-kevésbé mágnásnak számítottak. Ilyenek voltak pl. Várdai Miklós (öt különben mágnásként név szerint hívták meg még az 1498-as országgyűlésre), Pethő János, Dombai Pál és mások. Buzlai Mózes apja is viselt báróságot, de ő inkább a köznemesség felsőbb rétegéhez számítható. Az ülnökválasztás törvénybe iktatása tehát lehetővé tette a mágnások rendjéből kiszorultak számára a királyi tanácsban való további szereplést. A társadalmi felemelkedés útja azonban úgy látszik mégsem a köznemesség élén való szereplésen át vezetett. Nem lehet véletlen, hogy az 1498–1526 közt név szerint ismert 54 köznemesi ülnök közül a Jagelló-korban csak hárman, éspedig a legelőször megválasztottak közül kerültek a bárók közé (Pethő és Buzlai udvarmesterként, Batthyány Benedek pedig kincstartóként).¹⁵

Volt azonban egy másik lehetőség is, amivel ugyan nem járt királyi tanácsis tagság, hacsak a király oda meg nem hívta, viszont biztosított az önálló bandériumtartás joga. Az 1500:21. tc. ugyanis ezt biztosította a név szerint felsorolt hivatalban lévő kincstartónak (ez akkor Bornemisza János volt) és tíz királyi aulicusnak, azaz a királyi udvar szolgálatában álló személynek. Ők — akár a bandériumtartó bárók — maguk szedhették be jobbágaik hadakozó pénzét, tehát nem voltak alávetve a megyének. Elvben ez a kiváltság addig tartott, amíg a királyi szolgálatban állottak, a gyakorlatban azonban (feltehetően a szolgálattal együtt) öröklődött. Ezt a „decempersonatus” („tízszemélyiség”) jogot aztán az 1518: (bácsi) 2. tc. és az 1521:35. tc. is megerősítette. Az első tíz személy közül (nem számítva a kincstartót) négyen lettek rövidesen bárók: Pogány Péter udvarmester, Podmaniczky János kamarásmester és pozsonyi ispán, Horváth Márk és Balassa Ferenc horvát bánok. Kettőjüknek (Moré György és Korlátkövi Osvát) a fia lett báró.¹⁶ De a decempersonatustól függetlenül is a kevés számú, nem mágnási családból származó Jagelló-kori „igazi” báró egy-két kivételtől eltekintve (pl. Werbőczy nádor) a királyi udvar szolgálatában állott.

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy az 1498-as törvény következtében a bárói rend élesen elhatárolódott a középnemesség felső rétegétől, ami külsőségekben (pl. az egyre terjedő vörös viaszpecsét használati joga)¹⁷ is megmutatkozott. Csak egy szűk kiskapu maradt kevesek számára az emelkedésre: ez viszont a királyi udvar szolgálatán keresztül vezetett. Az így bárói tisztséget nyerők azután gyakran igen nagy birtokadományban is részesültek, hogy ezáltal családjuk benne maradjon a mágnások rendjében. (Pl. II. Lajos alatt Batthyány Ferenc, Móré László, Thurzó Elek.)¹⁸ A királyi udvar létszáma azonban nem volt jelentős, így az emelkedési lehetőség is korlátozódott. Az ülnöki rendszer ugyan biztosította a hatalomból kiszorultaknak, valamint a köznemesség felső rétegének a politikai beleszólási jogot, de csak mint a nemesség képviselőinek. 1498 tehát létrehozott a köznemességnek egy olyan vezetői garnitúrát, amely, legalábbis részben, korábban a bárókkal működött együtt, hozzájuk tartozott.

1498-tól kezdve tehát a fő- és köznemesség közti válaszfalak tovább növekedtek. A jelek szerint e mögött nem csupán a katonáskodást szabályozó törvény következményét kell keresnünk. Feltűnő jelenséggel találkozunk ugyanis a Jagelló-korban: a familiárisi rendszer csendes átalakulásával. Familiárisnak a középkorban azt az általában nemes személyt nevezzük, aki beáll egy másik úr szolgálatába, és ott katonai, birtokigazgatási, udvari szolgálatot lát el, és ha ura állami méltóságot vagy hivatalot tölt be, ott helyettesíti. (Az erdélyi vajda, a bánok, a főispánok stb. helyettesei familiárisok.) Fizetését természetben (pl. az általa kezelt birtokokból) vagy pénzben egyaránt megkaphatta. A szolgálat terjedhetett meghatározott időre vagy határozatlanra, nagyon ritkán életfogytiglanra. Végül — és ez rokonítja a magyar familiaritást a nyugati vazallitáshoz — úr és familiárisa kölcsönös hűséggel tartozott egymásnak. Mind a feudális urak birtokigazgatása, mind pedig az ország kormányzata a familiárisi rendszeren alapult. A hűtlen familiáris felett ura az illető egyén nemesi kiváltságai ellenére is ítélkezhetett.¹⁹

Első pillantásra nem találunk változást a familiaritás terén korszakunkban. A feltételek nem változtak, a familiárisok szerepe sem, és noha Werbőczy Hármaskönyve nem ismeri az úr bírói hatalmát, ez a valóságban továbbra is érvényesült. A változás a terminológiában mutatható ki. A familiáris elnevezés ugyan nem tűnt el, de egyre gyakrabban helyette forrásaink a *servitor* megjelölést alkalmazták, ami a korszakunkban megjelenő magyar nyelvű oklevelekben magyarul is feltűnik: szolga.²⁰ Tekintélyes, várbirtokos nemeseket is említenek egy nagybirtokos „szolgájaként”.²¹ Még ha a *servitor* nemes szolgát jelent is, a terminológia mögötti tudati tartalom ugyanarra utal, amire már az 1498-as törvénnyel kapcsolatban is figyelmeztettünk: a bárók és a köznemesség közti határok megmerevedésére. Alaposabb utánajárással további változásokat is megfigyelhetünk. A mennyiségi arányok alakultak át minőségire. Egyre gyakoribbá vált ugyanis a meghatározott időre, gyakran csak egy évre szóló szolgálatvállalás, jelentősebb teret foglalt el a pénzfizetés, mindkét eset pedig az úr és „jámbor szolgája” közti bensőségesebb kapcsolat elhidegüléséhez vezetett. Majdnem biztos, hogy ez volt a fő oka a terminológiai változásnak.²²

A familiárisi (*servitori*) intézmény ugyan az egész feudális úri társadalmat átszötte, igazán nagy jelentőségűvé azonban csak a nagybirtokosoknál vált. Nekik volt ugyanis leginkább a *servitor*okra szükségük. Egymástól sokszor távol eső birtokaikat

igazgatni, a közigazgatásban helyettesíteni, a bandériumokban katonáskodni szép számú alkalmazottra volt szükség. És itt egy furcsa ellentétre figyelhetünk fel! Ez — a továbbiakban szinonimaként alkalmazott — familiárisi-servitori rendszer mindkét fél számára, azaz a főurak és a köznemesség számára egyaránt gyakorolt nagyon pozitív és nagyon negatív hatást. Nézzük először a főurakat. Az nyilvánvaló, hogy nagy számú servitorra volt szükségük, ezek száma (és vagyonossága) növelte az úr hatalmát, befolyását. Erre a legjobb példát Ujlaki Miklós boszniai király (1471–1477) birtokai szolgáltatják. Ujlaki 28 uradalmában 17 vár, 9 kastély és 9 mezőváros, míg familiárisai 23 uradalmában 8 vár, 10 kastély és 15 mezőváros terült el. Pedig csak a köznemesség leggazdagabb rétegéhez tartozó familiárisok birtokait soroltuk fel, de még így is Ujlaki familiárisain keresztül birtokainak majdnem kétszeresen tudott befolyást gyakorolni.²³ Minél hatalmasabb úr volt valaki, annál inkább törekedett a nemesség vezető rétegébe tartozó servitorokat alkalmazni, hiszen általuk csak saját hatalma nőtt. Nemezszer előfordult, hogy az úr a birtokai között fekvő területen kulcs helyen levő birtokos nemeset erőszakkal kényszerítette be familiájába.

A familiárist — főleg ha bizalmi állást töltött be — jól meg kellett fizetni. Egy Jagelló-kori nagybirtokos várnagya évi jövedelme megközelítette egy tekintélyes középbirtokos bevételét. Pl. 1512-ben a két hunyadi várnagy kapott fejenként 158 Ft-ot, együtt 10 Ft-ot két ruhára, valamint 300 köből búzát, ugyanannyi zabot, 100 sertést és 80 juhot.²⁴ A nagybirtok jövedelmének tekintélyes része ráment ezért a kezelési költségekre. Majdnem azt lehetne mondani, hogy az urak ráfizetésesen termeltek. Valóban, ha a bandériumtartás címén szedett hadakozó pénz, továbbá a királyi adó esetleges törvényes, vagy nem törvényes eltulajdonítása nem lett volna, ezt mondhatnánk. Ahhoz azonban, hogy az úr olyan nagy számú és tekintélyes familiárist foglalkoztasson, akikkel hatalmát és befolyását tovább tudja növelni, ez sem lehetett teljesen elég. A familiárisok számának növelésére az állami funkciók betöltése volt az egyetlen járható út. Nem lehet véletlen, hogyha egy ilyen tisztséget betöltő úr meghalt vagy leváltották, akkor épp legtekintélyesebb familiárisai távoztak el a családtól. A servitorok — legalábbis felső rétegük — valamiféle tanácsot alkottak az úr mellett, aki nem egy esetben hozzájárulásuk nélkül de facto nem intézkedhetett.²⁵ Mindehhez hozzájárult az úr familiárisai feletti bírói hatalma ellen a köznemesség által rendszeresen folytatott küzdelem. Igen tanulságos erre egy 1524. évi eset. Várdai Ferenc erdélyi püspök egyik várnagyát „mint számadatlan szolgáját” (magyar nyelvű, de mai helyesírással írjuk át) lecsukatta. Testvére kérésére a nemesség a királyhoz fordult: „erdéli pispék ő kegyelme elfeledte az nemesek szabadságát, ez mi atyánkfiának atyafiát minden tervén (törvény) nélkül megfogta, fogságban tartja”. A királyi tanácsban Drágffy János — a későbbi országbíró — azt a nagyúri álláspontot képviselte, hogy az úr számadatlan szolgáját lecsukathatja. (Drágffy Várdai rokona és barátja volt.) Végül is egy bizottságot küldtek ki, a várnagyot ugyan kiengették, de el kellett számolnia. (Azaz a sikkasztást meg kellett térítenie.)²⁶

Az eddigiekből világos az is, hogy mi volt kedvező a köznemesi servitor számára: mindaz, ami a nagyúrnak hátrányos. Jelentős jövedelmet élvezett tehát, ura tekintélye védőpajzsa alatt saját magának is hasznot szerezhett. Urától gyakran kapott jutalmat, olykor birtokokat, máskor drága öltözeteket, ékszereket, fegyvereket.²⁷ A középnemesek korabeli végrendeletei gyakran bizonyítják az öltözési, ill.

életmódbeli luxust, ami ismert birtokaik jövedelméből kevésbé volt megszerezhető.²⁸ Hátrány az úr bírói hatalma volt, amit a fenti eset tanúsága szerint teljesen lerázni nem tudtak.

Az alapellentét a szabad szolgálatvállalás (ill. távozás) kérdése lehetett: a nemes ahhoz az úrhoz, és akkor, amikor akart, szeretett volna elszegődni, az úr viszont ugyancsak maga akarta eldönteni, hogy kit és mikor vegyen fel szolgálatába, és hogy mennyi ideig tartsa.²⁹ Hogy milyen súlyos problémákat takart ez az imént jelzett ellentét, azt az is mutatja, hogy ott, ahol a nagyúr hatalmi túlsúlya döntő módon érvényesült, módja volt tekintélyes nemeseket familiájába való belépésre kényszeríteni, ahol erről kevésbé lehet beszélni, ott viszont gyakorlatilag az ellenkezője érvényesült: az úr volt kénytelen azt bevenni familiájába, aki a környezet vezető nemességéhez tartozott.

Mindez a legélesebben a közigazgatásban mutatkozott meg. Már utaltunk arra, hogy az alvajdák, vicebánok és alispánok uraik familiárisai voltak. Amennyiben ezek a helyettesek más vidékekről származtak, akkor nyilvánvalóan uraik akaratát vitték keresztül, egy helyi születésű servitort viszont bizonyos mértékben kötötte rokonsága, de saját családi érdeke is. A cél, amit a nemesség kitűzött, ezért nyilvánvalóan az volt, hogy az idegen, csak az úrtól függő kormányzati (és egyben bírói) helyettesektől szabaduljon meg, illetve hogy ezen állások betöltésére befolyást szerezzen. Mátyás ebben támogatta nemességét. Az 1486: 60. tc. értelmében az ispánnak alispánját a megye tehetősebb nemesei közül kellett kineveznie, akinek viszont a megye előtt kellett esküt tennie. A Jagelló-korban a fejlődés ebben az irányban haladt: az 1492:80. tc. ugyan lényegében csak megismételte Mátyás törvényét, de az 1504:2. tc. már a megye (azaz a helyi nemesség) beleegyezéséhez kötötte az alispán kinevezését. A valóságban a törvények érvényesülése attól függött, hogy milyen volt az ispán (bán, vajda) és a helyi nemesség közti hatalmi viszony. Ott, ahol nem volt egy nagybirtosnak sem döntő hatalma, viszont a középnemesség erős és viszonylag független volt, ott ez utóbbi tudta érvényesíteni befolyását.

Így azután nem véletlen, hogy a közigazgatásban két ellentétes tendenciával találkozunk. Az egyik a régi típus, az ispán (vagy vajda stb.) idegen, vagy néha nem is egészen biztosan nemes servitorát kényszeríti rá megyéjére. Erre jó példa a nemes apától származó Péterfalvi Nagy Albert ugocsai alispán esete, aki a 16. század elején urai, a Perényiek jóvoltából, és a megye nemessége panaszai ellenére hosszú ideig kormányozta megyéjét.³⁰ Csanádi György deák nemességéről sincs biztos adatunk, aki 1496–1499 között Zemplén megye alispánja volt.³¹ Egy biztos, nem lehetett megyebeli. Alispánsága annak következménye volt, hogy 1496-ban tokaji várnagyi tiszteletet töltött be.³² Tokaj Zápolyai István nádor birtoka lévén, nyilván ura viselte a főispánságot, aki rá tudta erőltetni emberét a megyére. Nem állíthatjuk azt sem, hogy 1504 után változott a helyzet. Perényi Imre nádor és sárosi főispán 1516–1518 között egyik ottani alispánjául Abaúj megyei familiárisát, Bárczai Jánost nevezte ki, aki később fia abaúji alispánja lett.³³ Az ellenpéldára Szabolcs megyét idézhetjük, ahol nem volt döntő súlyú nagybirtok. Itt a helyi nemesség nem csupán monopolizálta az alispánságot (pl. a Dersi³⁴ és a Csuri³⁵ családból hárman–hárman töltötték be 36 év alatt ezt a tiszteletet), hanem az egymást gyakran váltó főispánok is ugyanebből a körből választották helyetteseiket. Így lett pl. Petneházi Mátyás három főispán alispánja.³⁶

A két legjobb ellenpéldát Erdély és Szlavónia nyújtja. Az előbbiben az erdélyi püspöki uradalmon kívül — ha Hunyadot nem számítjuk — jelentős nagybirtok nem volt, illetve a mindenkori vajda kormányzata alá tartozó királyi birtok túlsúlya vitathatatlanul megmaradt. A korszak vajdái ugyan egyik alvajdájuknak általában helyi középnevest neveztek ki, a másik azonban igen gyakran nem volt erdélyi. Így lett Drágffy Bertalan alvajdája 1494-ben Dobai György Közép-Szolnok megyéből, aki később megyéjében helyettesítette urát, Szentgyörgyi és Bazini Péter gróf országbíró és vajda első alvajdája a Szabolcs-Szatmár megyei Magyi Pál, aki ugyanakkor alor-szágbíró is volt (1501–1503).³⁷ 1505 és 1508 között a német Czertinger László helyettesítette a vajdát.³⁸ Zápolyai János alvajdái között említendő az észak-magyarországi Túróczi Miklós (1512–1515)³⁹ stb. Ezzel szemben Szlavóniában erről szó sem lehetett. Csak olyan nagy úr, mint Corvin János bán tudta megtenni, hogy Baranya (és nem Békés!) megyei familiárisát, Gyulai Jánost nevezze ki 1495-ben egyik vicebánjának. Még ő is kénytelen volt ehhez a szlavóniai nemesség beleegyezését megszerezni, de ennek ellenére a király a következő évben e tárgyban is a tartomány „ösi szokásai” megtartására utasította.⁴⁰ Itt a vicebánok és a bánok egyéb familiárisai egy szűk, Szlavóniában és a szomszédos magyar területeken nagy birtokokkal rendelkező rétegből kerültek ki. Bocskai Péter 1476 és 1501 között négy különböző bánnak volt a helyettese.⁴¹ Batthyány Boldizsár 1509–1517 között három bánt helyettesített, hogy csak néhány vicebáni példát említsünk.⁴²

Talán nem véletlen, hogy Szlavónia gyakorlatilag kormányozhatatlan tartománnyá vált. Ennek ugyan már korábbi előzményei is voltak,⁴³ de a Jagelló-korban Corvin János bánésága második felét, majd Perényi Imre nádor (1511–1513), végül Beriszló Péter veszprémi püspök bánóságát (1513–1520) leszámítva a helyzet csak romlott.⁴⁴ A középneemesség (és a rivális nagybirtokosok) minden erejükkel korlátozták a bán hatalmát, és így a török torkában nagy veszélyforrás jött létre. Hasonló lehetett ehhez azoknak a magyarországi megyéknek a helyzete, ahol a főispáni hatalom éppolyan gyenge lábon állt, függött a helyi nemességtől. Emlékezzünk vissza: az 1498-as törvény a bárókat leszámítva a jobbágyporták száma alapján kiállítandó katonaságot a megye alá rendelte. Az így kiállított zsoldoscsapatot nemcsak hogy a megye fizette, hanem kapitányát is a nemesség választotta. Pl. Nógrád megyében 1505-től kezdve 1508-ig Szobi Mihály, Csehi László és Sági Balázs viselték a kapitányságot. Szobi a Jagelló-kori közneemesség egyik vezetője, királyi tanácsi választott ülnök volt, míg mindkét utóda országgyűlési követként jelent meg az 1505-ös országgyűlésen. A megye évente 55–60 lovast állított ki a négy év alatt, de ezek nemcsak királyi mozgósítóparancs esetén vonultak ki, hanem pl. országgyűlésre is követték a követeket.⁴⁵ A nógrádi nemesség és vezetői különben élen jártak a politikai küzdelmekben, noha a megye jobbágyportáinak csak kb. 40–45%-a után tudtak katonákat állítani. (A többi néhány nagybirtokos között oszlott meg, akik közül azonban egy sem tudott döntő befolyást magának kialakítani.)

Lefelé elzárkózó, a jövedelmező közigazgatási tisztségeket monopolizáló, saját törvényes és fegyveres erővel, s ennek eltartására adószedési joggal rendelkező nagybirtokosok az egyik oldalon, egy tekintélyes, gazdag, de a társadalmi emelkedésben akadályozott vezetőréteggel rendelkező nagyszámú nemesség a másik oldalon. Nekik is megvolt a saját fegyveres erejük, ezek védelmében, illetve az egyre gyakrabban

tartott olyan országgyűléseken, ahol a nemesség fejenként volt köteles megjelenni, tömegeik által módjuk volt az ország kormányzására is befolyást gyakorolni. A baj csak ott volt, hogy komoly vagyoni és tekintélynövekedést csak az úri familiában való szolgálat nyújtott, de a nagyúr is csak nagyszámú familia által tudta befolyását igazán érvényesíteni. Az eredmény: állandóan felbomló szövetségek, belső harcok, hiszc — ahogy ezt Mohács előtt Burgio pápai nuncius megállapította, és ez igazolható is — a köznemesség politikai vezetői, akik épp a bárókkal szemben léptek fel, maguk a nagyúri szolgálatban álltak.⁴⁶ Csak egyet nem vett észre a nuncius: uraikat gyakran váltogatták. Mindennek az lett a következménye, amit kicsiben Szlavóniával, vagy számos megyével kapcsolatban elmondhatunk: az ország maga is hosszabb időszakra kormányozhatatlanná vált.

Ez következik legalábbis az uralkodó osztály rétegeinek egymás iránti kapcsolataiból. A kérdés azonban teljesen indokolt, hogy ezek a problémák miért épp a Jagelló-korban mutatkoztak. Itt az ország gazdasági helyzetéből kell kiindulnunk. Törvényhozásunkat vizsgálva feltűnő jelenségekre figyelhetünk fel. Az 1492: 47. tc. elrendeli — bárkinek a jobbágyairól is van szó — a gabona és a borkilenced behajtását, kivéve a fallal körülvett városokban. A 49. tc. kiterjeszti az idegen földesurak földjén gabonát termelő, vagy szőlőt művelő jobbágyokra is a kilenced, akó és ajándék fizetését. A 85. tc. megerősíti a nemesek és egyházi személyek vámmentességi jogait. Az 1498:35. tc. a nemesek vámmentességi jogát a határvámokra, a harmincadokra is kiterjeszti, mégpedig mind a tehetősebbekre, mind a kisebbekre. Itt egészen nyíltan kereskedő nemesekről van szó. Az 1498:38. tc. a nemesek és városi polgárok közti perek intézését szabályozza a nemesség javára, míg a 41. tc. a városi polgárok idegen földesúr birtokán levő földjeikre, szőlőikre is kiterjeszti a kilencedfizetési kötelezettséget. A 49. tc. a tized természetbeni behajtásáról intézkedik. Az 1500:27. tc. újra megerősíti a gabona- és borkilenced fizetési kötelezettséget, kimondva, hogy az egyes esetekben eddig fizetendő akókat eltörlik. Az 1504:18. tc. eltiltja a jobbágyoknak a vadászást és madarászást. Ugyanitt a 19. tc. védelmébe veszi a bort szállító nemeseket a kassai és pozsonyi polgárokkal szemben.

Hasonlóképp érdekes *a jobbágyok költözési jogának szabályozása*. Mátyás az 1486:39. tc.-ben hat márkára (egy márka = 4 Ft) rendelte büntettetni azt a földesurat, aki a feltételeknek különben eleget tett jobbágyát nem engedi költözni. Az 1492:93. tc. már csak 3 márkára bünteti a jobbágy visszatartóját. A következő, 94. tc. az erőszakos költöztetők büntetését ugyancsak 3 márkában szabta meg. Az 1504:16. tc. a jobbágy költözési ügyének lebonyolítását a megyei szolgabíróra bízta, az erőszakos költöztetés büntetését viszont 25 márkára, azaz 100 forintra emelte. Mindezek a törvények az 1514-es bosszútörvények értékelése szempontjából tanulságosak: az örökös jobbágság ottani kimondása (a költözési jog eltiltása) és számos más, jobbágyellenes törvénynek tehát előzménye van.⁴⁷

A Mátyás halála után kiadott és 1514-et megelőző törvények tehát egyre erősebben jobbágy-, sőt bizonyos mértékig városellenesek. Nagyon egyszerű lenne ezt a Mátyás-kori centralizációs kísérlet kudarcából, az uralkodó osztály gátlástalan kizsákmányolási törekvéséből magyarázni. Ezek valóban nem hagyhatók ki az okok közül, de nem egyedüli, és talán nem is a döntő indítékai ennek a törvényhozási folyamatnak. Nem lehet pl. véletlen az sem, hogy az „örökös jobbágyvá” válás fo-

lyamatát egyes földesurak már korábban megindították. Erre több, legális lehetőségük volt. Az egyik szerint a valamiben bűnös vagy adós paraszt kötelezte magát örökös jobbágyságra. Erről oklevél készült, olykor a helység bírása előtt, megtartására pedig szép számú felsorolt jobbágy vállalt kezességet. Ilyenre már Mátyás idejéből is maradt adat: pl. 1486-ban egy simai csikós kötelezte magát arra, hogy Kállai János örökös jobbágya legyen.⁴⁸ Ez persze nem volt egyetlen eset, egy másik középbirtokos nemes, Butkai Péter egyik bodolói jobbágya 1504-ben arra vállalt kötelezettséget, hogy életfogytiglan nem költözik el.⁴⁹ A másik lehetőség: a földesúr azzal a feltétellel juttat valamit a jobbágnak, pl. malombérletet, ha kötelezi magát az életfogytig maradásra. Ez történt pl. 1514 elején a budai káptalan birtokán.⁵⁰ A jelek szerint tehát terjedt a formailag „önkéntes” örökös jobbágyság a köznemesség és a kisebb egyházi testületek birtokain. A nagybirtokosnak módja volt az erőszakos költöztetésre.

A költözési jog megszorítása a jelek szerint a kisebb birtokosok érdeke volt, és ez a 15–16. század fordulóján számukra valóban egyre fontosabbá vált. Hozzá kell ehhez mindjárt valamit tenni. A 15. század második harmadától *nagyarányú pusztásodási folyamat* játszódik le az országban. Nem annyira talán a teljes falupusztulásról van szó, bár ez is kimutatható. (Buda mellett Sasad, Pest mellett Párdi a 15. század közepén vált pusztává.)⁵¹ Szinte nincs az országban egyetlen olyan helység sem, ahol ne lennének pusztá telkek a 15. században. 1427 és 1494–95 között pl. Abauj és Gömör megyében a jobbágyporták száma 73–74%-ra csökkent.⁵² Ez a folyamat nem állott meg, a török veszélynek jobban kitett Szlavóniában 1494–95 és 1516 között a füstök (ottani adóegység) 17,4%-a tűnt el.⁵³ A pusztásodási folyamat természetesen nem egyenesvonalúan hatott, és nem is egyformán mindenütt. Úgy tűnik, hogy pl. a sárvári uradalom területén épp a századforduló táján egy növekedési folyamat érvényesült, és csak a tízes években következett be újabb pusztásodás.⁵⁴ A pusztásodásnak természetesen nem csupán egyetlen oka volt. Hatottak a háborús események, az állami adóterhek a 15. század közepén bekövetkezett több, mint 500%-os emelkedése,⁵⁵ nem lényegtelen ok volt a jobbágyság harca (a főváros környéki pusztásodás egyik döntő oka a parasztok beköltözése a fővárosba volt, akik így szabadultak terheiktől.) Részben ez utóbbi okkal, részben a gazdasági fejlődéssel függ össze egy másik tényező.

Magyarországon a város (a teljes jogú királyi városra gondolunk) és a falu között a többé-kevésbé városiasodó helységek széles skáláját találjuk. Ennek felső fokán földesúri hatalom alatt álló, de városi szerepkört ellátó és külső képeben is városias településeket, lényegében földesúri városokat találunk. Ide számítható néhány nem szabad királyi város (pl. Temesvár), a püspöki székhelyek egy része (pl. Pécs, Győr, Vác), de ilyen városai voltak világi főuraknak is (pl. Trencsén, Késmárk, Kismarton). Mivel lakóik jobbágyok voltak, általában a *mezővárosok* közé sorolja őket a szakirodalom. A tulajdonképpen mezővárosok sem alkottak homogén csoportot. Közülük is kiemelkedik a városmentes tájakon városfunkciót ellátó települések csoportja, pl. Debrecen, Gyula, Pápa, Gyöngyös. A mezővárosok nagy tömege különböző mértékű szabadságjogokkal rendelkezett, és általában kisebb-nagyobb körzet számára árucserközpont szerepet töltött be. Jogilag ugyan nem voltak mezővárosok azok a helységek, amelyeknek bár mezővárosi kiváltságaik nem voltak, de

vagy országos, vagy (és) hetipiac-joggal rendelkezve kisebb gazdasági központként emelkedtek ki a falvak nagy tömegéből. Korábban az országos vásártartó helyeket is a mezővárosok közé sorolva kb. 8–900 mezővárossal számoltak Magyarországon a középkor végén. Hozzájuk kell azonban a 200–250-re tehető hetipiacos helyeket is számítani, így Mohács előtt közel 1100 lehetett a gazdaságilag a falvak közül kiemelkedő helységek száma.⁵⁶

A magyarországi városhálózatot tehát nem szűkíthetjük le a jogilag városnak nevezett, nem jobbágy, hanem szabad polgár lakossággal rendelkező kerekén két és fél tucat királyi városra. Ezek egyenlőtlenül oszlottak meg az országban, egész országrészek voltak „város” nélkül. (Alföld, Dél-Dunántúl.) Igaz, 1498-ban a király elismerte Szeged szabad királyi városi jogállását, de ezzel is csak egyetlen város mutatható ki egy hatalmas területen. Kétségtelen, hogy a szabad királyi és hasonló jogállású városok szabadságjogai gazdasági téren is szélesebbek voltak a többi városias településnél, pl. a vámmentesség terén. A valódi városok gazdasági fejlődése nem volt egyöntetű. Nagyon durva általánosítással azt lehetne mondani, a nyugati határszél városainak fejlődése a 15. század közepe után megrekedt, az észak-keleti területen a lengyel János Albert trónkövetelő 1490. évi betörése után hanyatlás következik be, amit a következő évek fejlődése kiegyenlít. Egyértelmű emelkedés mutatható ki a központi fekvésű (Buda, Pest, Szeged, Székesfehérvár), valamint az erdélyi száz városoknál.⁵⁷

A valódi városoknál tehát sem egyértelmű emelkedésről, sem egyértelmű hanyatlásról nem beszélhetünk, az eredmény tájegységenként más. A mezővárosi fejlődés esetében viszont vitán felül az *emelkedés a jellemző*. Leginkább természetesen az alföldi városmentes tájra áll ez: a kézművesek számaránya a Hunyadi-kori (pontosan 1450–1490) 20,4%-ról a Jagelló-korban 25%-ra emelkedett. (A mezővárosi iparosok országos átlaga a települések lakosságán belül: 1400–1450: 16,7%, 1451–1490: 18,5%, 1491–1526: 20,4%.) Hasonló a lakosságszámuk emelkedése. Kilenc mezőváros esetében a Zsigmond-kortól a Jagelló-korig az emelkedés 117,2%, míg öt mezővárosnak a Hunyadi-kortól emelkedett népessége a Jagelló-korra 114,6%-ra.⁵⁸ Van azonban egy látszólag ellentétes irányú fejlődés is. Az újonnan kiváltságotlalt mezővárosok száma a 14. század közepétől lényegében állandóan emelkedő tendenciát mutatott, és az 1460-as években érte el tetőpontját. Utána rohamosan csökkent az új mezővárosok száma.⁵⁹ Az új hetivásár engedélyek száma is csökkent. Ezzel szemben a Jagelló-korban is nő az országos vásárkiváltságok száma, és pedig nem csupán az ilyen kiváltságot élvező településeké, hanem az egyes helységekben is nem egyszer három–négy vásárt is tartanak.⁶⁰ Ha arra gondolunk, hogy már a 15. sz. közepén alig volt olyan falu az országban, ahonnan egy napi járásra nem lehetett hetipiacot a hét bármely napján felkeresni, ez a fejlődés az árucseres rendszerének minőségi emelkedésére utal. (Országos vásárokon nagyobb értékű áruk cseréltek gazdát.)

Mindezen jelenségek mögött az *árutermelés és a társadalmi munkamegosztás fejlődése* rejlik. A nyugati országok hússzükségletének növekedése a magyarországi szarvasmarhatenyésztés és export bővülését, ezzel pedig az alföldi mezővárosok gazdagodását hozta magával.⁶¹ Fontos volt a borvidékeken fekvő mezővárosok fejlődése is. Ez utóbbiak és az állattenyésztő mezővárosok egy része gabonából behozatalra

szorultak, ami a gabonakereskedelmet növelte.⁶² Részletesen elemezhető lehetne ez a kérdés még tovább, a lényeg az, hogy a 15. század közepétől egyre jobban kiemelkedett egy piacra termelő, viszonylag gazdag mezővárosi polgár, sőt gazdag paraszti réteg. Ez utóbbi útja rendszeren a közeli mezővároson át valamelyik város polgárságához — és így a teljes szabadságához — vezetett.⁶³ Mind a mezővárosokban, mind a falvak nagy részében korszakunkban egyre erősebb differenciálódás figyelhető meg, amire különösen a kárbecslések nyújtanak fontos forrást.⁶⁴ Egyik oldalon a gazdag, a másikon a szegény, utóbbi vagyonának értéke a 3 Ft-ot sem haladja meg, és napszámosként kénytelen megélhetést keresni, gyakran egy másik gazdánál.⁶⁵

A pusztásodási folyamat okai között tehát feltétlenül fel kell sorolnunk a mezővárosok növekedését egyrészt, a parasztság egy részének pauperizálódását, szegényedését másrészt. Mindez a földesúri jövedelmek csökkenését hozta magával. Földesúri bevételi források a pénz-, termény- és munkajáradék voltak. A 15. század végére ez utóbbi gyakorlatilag jelentéktelenné vált, a terményjáradékok egy részét is pénzre váltották át.⁶⁶ A pénzjáradék maga is piacra termelésre serkentette a parasztot, de ugyanakkor lazította a földesúrtól való függését. Mindez oda vezetett, hogy az árutermelés fejlődésének hasznát a városi és mezővárosi polgárság és a gazdag parasztság fölözte le, a földesúrnak pedig a szabott pénzjáradék következtében nem volt módja jövedelmét növelni, éspedig akkor nem, amikor az öltözködési és életmódbeli luxus kimutathatóan az uralkodó osztály alsóbb rétegei között is terjedt, ami feltétlenül a kiadások növelésével járt együtt.⁶⁷

Mindezeket tekintetbe véve a Jagelló-kor első két évtizede törvényhozásának határozatai teljesen érthetővé válnak. Korlátozni a költözést, elsősorban a gazdag jobbágyok esetében, akik kimutathatóan gyakran hiteleztek a földesuraiknak. Növelni a terményjáradékot (kilencedet!), amivel a földesúr is kereskedhet. Olyan jogszabályokat hozni, amelyek a földesúr kereskedelmi tevékenységét támogatják, és a városi, ill. jobbágyi konkurenciát gyöngítik. Gyengíteni a városokat, a legfontosabb kereskedelmi vetélytársakat, annál is inkább, mert befogadják az elköltözött jobbágyot.

Az elmondottak nem csupán a törvény szövegéből logikailag levont következtetések. Feltűnően nagy számban mutatható ki az *uralkodó osztály tagjainak üzletelő tevékenysége* a Jagelló-korban. Nyilván nem véletlen, hogy elsősorban az állat-, továbbá a bor- és gabonakereskedelemben találkozunk ezzel. Mindvégig megtaláljuk a városi polgárok üzletébe csendestársként belépő urat, de a saját nevében kereskedőt is. Az állatkivitel időnkénti eltiltása mögött — más okok mellett — biztosan kereshetjük a kiviteli monopóliumot szerző nagyurat is. (Ernuszt Zsigmond pécsi püspök a kilencvenes évek közepén.)⁶⁸ Világi főurak között állattal kereskedtek pl. Geréb Péter nádor és a Losonci Bánffyok,⁶⁹ Sárkány Ambrus országbíró,⁷⁰ Perényi Gábor kamarásmester.⁷¹ A két utóbbi semmiféle üzleti lehetőséget nem hagyott ki. A főpapok és főurak mellett a középnemesség egy része is erősen kivette a részét az üzletekből. Talán nem véletlen, hogy épp politikai vezetőrétegünkél mutatható ez ki. Csebi Pogány Zsigmond,⁷² Kenderesi Mihály királyi tanácsi ülnökök,⁷³ vagy a gabonakereskedelemmel foglalkozó Szentpéteri László rendi kincstartó⁷⁴ voltak többek között jelentős üzletemberek. Ugyancsak a középnemességnek az árukereskedelemben való bekapcsolódásával függ össze a tizedbérletek ügye. Az egyházi tizedet a püspökök és székeskáptalanok részben saját kezelésben, részben bérbeadás útján

szedték be, ill. hasznosították. A bérlők között városi, mezővárosi polgárok, olykor falusi jobbágyok, de birtokos nemesek is kimutathatók.⁷⁵ Ez utóbbiak szerepe egyre jelentősebbé vált, és megint csak a tekintélyesebb nemesek vettek a leginkább részt ebben az üzletben. Az ügy jelentőségére utal az is, hogy a bérlő a szerződés után általában a bérlet összegének egy részét már köteles volt kifizetni, azaz a bérlőknek bizonyos forgatókével is kellett rendelkezniük. Hogy meg legyen a hasznuk, a tizedbort vagy gabonát nyilván piacon értékesítették. A veszprémi káptalantól pl. a kilencvenes években olyan tekintélyes középnemesek, mint Butkai Péter somogyi főispán, vagy Batthyány Benedek, a későbbi királyi kincstartó, előtte pedig királyi tanácsi ülnök, béreltek tizedet.⁷⁶

Elősorban a paraszti árutermelés hasznának lefölözését szolgálták az új — a törvények által korlátozni rendelt — vámhelyek, hiszen a nemes és a városi polgár vámmentes volt, igaz, a mezővárosiaknak csak egy része.⁷⁷ Végeredményben tehát eddigi gazdasági fejtegetéseinket azzal foglalhatjuk össze, hogy a mezőgazdasági árutermelés növekedése kitermelt egy gazdag mezővárosi polgár, ill. falusi paraszt réteget. Mind a nagybirtokosok, mind a középnemesség észrevették az ebben az üzletben elnyerhető nyereség lehetőségét, és ezért maguk is be kívántak kapcsolódni az üzletbe, polgári és jobbágyi konkurensikkal szemben gazdaságon kívüli kényszerrel, az idézett törvényeket is igénybe véve. Érdekes módon azonban csak nagyon kevés nyomát találjuk a földesúri saját kezelésű mezőgazdasági üzemnek, ahol az úri majorságot egyrészt béresekkel és napszámosokkal, másrészt a jobbágyok robotjával művelik meg. Majorságok természetesen voltak, mind a nagy-, mind a középbirtokosoknál, de ezek nagysága általában nem sokkal volt nagyobb egy normális jobbágyteleknél.⁷⁸ Zömében nem jobbágyi robot segítségével művelték meg őket. A fennmaradt számadáskönyvek tanúsága szerint a munka zömét napszámosokkal és néhány állandó béressel végeztették el.⁷⁹ Csakhogy a napszámos munka nem volt olcsó, és nem is állott mindig elég munkaerő rendelkezésre, különben nem kellett volna pl. a század elején a tekintélyes középnemes Batthyányiaknak a közeli székesfehérvári piacon kikiáltatni, hogy aratókra van szükségük.⁸⁰

A földesúri jövedelmeknek a kiadásokhoz viszonyított alacsonyága azonban nem csupán állami tisztségek megszerzésére, nagyuraknál való szolgálatvállalásra, az árukereskedelemben való bekapcsolódásra, hanem a majorságok növelésére, és ezek rentábilissá tétele miatt a munkajáradék növelésére készítette az urakat. Úgy látszik, hogy az az európai trend, amely a gabonaárak növekedését mutatja a 16. század elejétől, nálunk is éreztette hatását, bár a jelek szerint inkább csak a tízes–húszas évek fordulójától. Az viszont tény, hogy a század első két évtizedében *növekszik a majorsági földek száma*, és egyre inkább *kimutatható a robot növekedése is*.⁸¹ Az 1514-es bosszútörvények által (16. tc.) előírt heti egy napos robotot ugyan nem nagyon hajtották be, mégis, a robotoltatás nőtt. A Kanizsaiak pl. Sárban új majorságot hoztak létre, ennek megművelése a semjéni jobbágyok robotkötelezettsége lett, ezért felmentették őket egyéb terheik alól.⁸²

Mindezek ellenére hiba lenne a Jagelló-kori nagybirtokosságot vagy akár a középbirtokosságot egyöntetűen árukereskedelemben bekapcsolódó, saját termelésre áttérő homogén tömbnek tekinteni. Egymás mellett éltek még hagyományosan gazdálkodó birtokosok⁸³ nagy üzletelőkkel, akiknek így gazdasági érdekeik sem fedték

egymást. A nemesség gazdasági szükséglete egyre nagyobb számukat kényszerítette új módszerekre, és talán itt kell keresni annak a kulcsát, hogy az uralkodó osztályon belüli rétegementések miért élesedtek úgy ki épp ebben a korban. A törvényekben kimutatható, gyakran ellentétes tendenciákat tükröző gazdasági (és politikai) intézkedések mögött nem kereshetjük kizárólag a nagy- és középnemesség ellentétét, hanem a két jelentős rétegen belül is a gazdasági élet szembeállította a másként gazdálkodókat.

Mindebből következik, hogy az uralkodó osztállynál *válságjelenségek* mutathatók ki. Kezdetük a kilencvenes évek második felére (1498-as törvény) tehető, ez azonban a tízes évek első harmadától felgyorsult. Nem lehet véletlen, hogy a jelek szerint kb. 1513-tól kezdve mind a birtokeladások és zálogosítások, mind pedig az ezekre fordított összegek mennyisége folyamatosan csökkent.⁸⁴ Feltűnő, hogy az ingatlanpiac stagnálása időben egybeesett egy közép-európai kereskedelmi és pénzügyi válsággal.⁸⁵ Az sem véletlen, hogy a városainkból külföldi egyetemekre beiratkozók száma is ettől az időtől kezdve esik rohamosan. Bár itt már az 1514-es parasztháború hatása is kimutatható, a trend már előtte kezdődött, 1514 csak felerősítette. A válság tehát a városokat is érintette, akiknek — a királyi városokról van szó — súlyának csökkenését mutatja a már említett lemaradásuk az országgyűlésekről.

Tovább elemezhetnénk még a gazdasági életet, azonban az összképhez ez is elegendő. Ez pedig végeredményben az, hogy a Mohácsot megelőző évtizedekben az országnak mind gazdasági, mind társadalmi élete átalakulóban, bizonyos mértékben válságban volt. Ezt azonban még csak fokozta egy *politikai válság*, amelyet ugyan részben ezek az ismertett gazdasági-társadalmi okok hoztak létre, részben azonban tőlük független volt. A politikai problémák visszamennek Mátyás uralkodására. Mátyás hatalma egyrészt zsoldosseregén, másrészt hatalmas magánbirtokain (és főként az ezeken tartott familiárisain) alapult. A zsoldossereg fenntartására volt kénytelen az állami adót több, mint ötszörösére emelni. (Korábban öt porta fizetett egy Ft-ot kamarahaszna címén, a subsidiumnak, segedelemnek nevezett, elvileg országgyűlés által kivetett adó pedig egy Ft volt portánként). Ez az adó tette ki kerekén a jövedelmek felét. Csakhogy a zsoldossereg évi zsoldja önmagában is megközelítette a király egész bevételét, és ha még a déli végvárok őrségének zsoldját is hozzászámítjuk, akkor más kiadásra nem maradt volna pénze a királynak.⁸⁶ Mátyás tudomány- és művészetpártolását, udvarának pompáját⁸⁷ nem tudta volna miből fedezni. Mindez nyilvánvalóvá teszi, hogy a zsoldossereg nem kaphatta meg rendszeresen zsoldját, és ezért nem véletlen, hogy Mátyás uralkodása utolsó két évtizedében szinte megszakítás nélkül folytatott háborúkat, mégpedig gazdag tartományokban Nyugaton. „A háború eltartja a háborút” elve érvényesült tehát, magyarán: a katonának idegen területen megérte a háború akkor is, ha nem kapta meg a zsoldját. Ahogy a nyugat-európai nagy háborúk után szélnek kellett eresztetni a katonákat (pl. a százéves háború után), ugyanígy szükségessé vált ez Magyarországon is.

Mátyás halála után trónkövetelők léptek fel. A néhai király törvénytelen fiával, Corvin János herceggel szemben összefogtak apja egykori tisztségviselői és hadvezérei, nekik olyan király kellett, „kiknek üstökét markukban tarthatják”. Fellépett egy 1463-as szerződés alapján Habsburg Miksa római király, III. Frigyes császár fia, továbbá a Zsigmondtól és Alberttől való leányági leszármazásra hivatkozó II. Ulászló

cseh király és öccse, János Albert lengyel herceg. Az urak többsége Ulászlót választotta, valószínűleg nem csupán közismerten puhány egyénisége miatt, hanem azért is, mert a magyar–cseh perszonális uniónak egyrészt hagyományai voltak, másrészt hasznos volt valóban az ország számára is. Biztos, ami biztos, az új király által július 31-én Farkashidán megerősített választási feltételekben erősen korlátozták hatalmát. Ulászlónak Mátyás újításai, köztük az egy forintos adó eltörlésére kellett magát többek között köteleznie. Ez önmagában véve nem lett volna szokatlan, hiszen a rendek általában hasonló feltételeket szabtak az új királynak, amelyeket azonban azok rendszeresen nem tartottak be. A feltételek különben az uralkodó osztály legfelsőbb rétegének érdekeit vették leginkább figyelembe. Az adó kivetésére mindennek ellenére szinte nyomban sor is került, ugyanis súlyos belső harcok rázkódtatták meg az országot. Corvin Jánost már július 4-én fegyveres erővel győzték le apja hadvezérei, viszont a két másik trónkövetelő sereggel tört be az országba. Miksa rövid idő alatt nem csupán a Mátyás által megszállt osztrák területeket tudta legnagyobb részben visszafoglalni, hanem mélyen betört Magyarországra is, Veszprémet, sőt Székesfehérvárt is elfoglalta. János Albert Eperjest, Egert és más városokat vett birtokába. Bár 1491 végéig mindkét trónkövetelőt kiűzték az országból, a Miksával 1491. november 7-én kötött békeszerződésben magyar részről újra el kellett ismerni a Habsburgok örökösödési jogát.⁸⁸

A háború befejezése szükségtelenné tette az igen költséges zsoldosereg fenntartását, végül is Kinizsi Pálnak kellett a zsoldosokat csatában megsemmisítenie 1492 őszén.⁸⁹ A zsoldosereget amúgy sem lehetett a török fronton nagyobb mértékben igénybe venni, amit már Mátyás is tapasztalt 1475–1476 telén Szabács alatt. (A török területen a szemben álló végvárak között más típusú hadviselésre volt szükség, mint amelyet a zsoldosok a nyugati fronton megszoktak; nem volt továbbá olyan rablási lehetőség, mint Csehországban vagy Ausztriában, hacsak nem a magyar területen.) A törökkel különben Mátyás halála után hadiállapot állott fenn. Déli szomszédunk ki akarta használni az ország belpolitikai nehézségeit, számos támadást intézett magyar területre, de néhány vár elfoglalása, valamint Derencsényi Imre horvát bán seregének megsemmisítése (1493 szeptember) kivételével eredményt nem ért el,⁹⁰ sőt a magyar ellentámadások nagy pusztításokat hajtottak végre a török területen.⁹¹ Mátyás határvédő rendszere jól működött.

A török veszély Kinizsi, majd a századfordulón Corvin János és mások sikerei ellenére változatlanul akut volt. A magyar kormány az állandó nyomás ellen hosszabb-rövidebb ideig tartó fegyverszünetekkel védekezett, amelyre a törökök is általában hajlottak. Így fegyverszünet állott fenn 1495-től kezdve 1520-ig rövidebb-hosszabb ideig, néha évekig tartó megszakításokkal. A baj csak ott van, hogy fegyverszünet ide, fegyverszünet oda, mindkét fél gyakran megszegte ezt, úgy hogy lényegében nem sok különbség volt a „békés” és a „háborús” évek között.⁹² A magyarok sikeres támadásai inkább csak a század első évtizedeire estek, de a délvidéki bánok, ill. parancsnokok gyakran arattak még a tízes években is jelentős győzelmeket betörő török csapatok felett, így Beriszló Péter horvát bán,⁹³ Sárkány Ambrus nádorfehérvári bán⁹⁴ és Báthori István temesi ispán.⁹⁵ Mégis a háborús össz mérleg: a magyar végvárvonal jelentős góccainak elvesztése lett. (1512-ben török kézre kerül a szreberniki bánóság stb.)⁹⁶ Ugyanakkor a török–magyar határ mindkét oldalán az

állandó harci tevékenység következtében a népesség nagyarányú pusztulása következett be.⁹⁷

Ezek az események azt bizonyították, hogy a végeket béke idején éppúgy kellett őrizni, mint hadiállapotban. A rendek nem is teljesen indokolatlanul vetették később, a húszas évek első felében a törökkel kötendő fegyverszüneti tervekkel szembe, hogy béke idején is pusztult az ország, és veszték el végvárak.⁹⁸ Ennek a hol fegyverszünet, hol hadiállapot idején folytatott magyar–török állóharcnak az volt a jellegzetessége, hogy a török jelentősebb, hódításra alkalmasabb erőket 1521-ig nem vetett be, viszont szisztematikusan gyengítette a magyar végvári rendszert.⁹⁹ A végvárak fenntartására ellenben jelentős kiadások váltak szükségessé. Egy 1504. évi költségvetés személyi kiadásra 113 000 Ft-ot irányoz elő,¹⁰⁰ amelyben nincsenek benne a dologi költségek, köztük a várak karbantartása. Több várnál említi ugyanis a költségvetés, hogy falait épp újra falazzák.¹⁰¹ 1513–14. táján a végvárakban 5547 lovas, 1170 gyalogos és 1100 naszádos, összesen 7817 fegyveres állomásozott.¹⁰² Ezek tekintélyes része ugyan csak minimális zsoldot kapó katonaparaszt volt, aki katonáskodása fejében adómentességben és más szabadságokban is részesült.¹⁰³ A fegyveresek megoszlása (ami megfelel az 1504-es és 1511-es költségvetéseknek is) különben ugyanarra utal, mint amire a török–magyar állóharc jellegével kapcsolatban már utaltunk: a magyar hadvezetés nem annyira rendszeres török ostromokkal, mint gyors betörésekkel számolt, ezért volt szükség a lovasokra, sőt a naszádosokra is, hogy megakadályozzák a folyókon való átkelést.¹⁰⁴ Bonyolította a helyzetet, hogy az állandó pusztítások miatt egyes végvárakat már távolról kellett élelmezni, így pl. a húszas években Jajcát rendszeren évente egyszer, szabályos hadjárat keretében látták el élelmiszerral és lőszerrel.¹⁰⁵

Ezek a kiadások egyre súlyosabb terhet jelentettek a királyságnak. Az 1490-es évek elejének trónviszályai,¹⁰⁶ majd 1494–1495 között az Újlaki Lőrinc herceg ellen viselt hadjárat¹⁰⁷ jelentős kiadásokkal jártak, amelyeket a kincstár nem tudott fedezni, ezért kénytelen volt jövedelemforrásokat zálogba adni.¹⁰⁸ A zálogolás a későbbiekben csak növekedett. Vagy elmaradt fizetés, zsold fejében, vagy a kincstár pillanatnyi hiányát betöltendő kölcsön adott pénzért várakat,¹⁰⁹ városokat, kincstári jövedelemforrásokat adtak zálogba. Az utóbbi esetben egyrészt üzletelő urak, nemesek, másrészt városok és városi polgárok fordultak elő leginkább.¹¹⁰ Végül már szokássá kezdett alakulni, hogy a végvári parancsnok saját költségén fizette katonáit, mivel a zsold kifizetése késett, majd a végelszámolásakor zálogbirtokot kapott kielégítésként. Ebből persze komoly problémák következhetnek. Bajnai Both András horvát bán pl. nem volt hajlandó 1508 elején, leváltása után, az általa kormányzott tartományokat kinevezett utódainak átadni, úgyhogy két évig Both és a királyi bánok párhuzamosan, saját befolyási övezeteikben igazgatták a területet. Both azonban végül is egyedül, a királytól újra megerősítve, 1511 őszéig haláláig tartotta kezében a bánságokat.¹¹¹ Ezzel azonban az ügy nem fejeződött be. Özvegye, Csáky Anna közel egy évig nem adta ki férje tartományát, mert 20 000 Ft-tal tartozott néhai férjének a király. Az új bán, Perényi Imre nádor először fegyverrel kísérelte meg Horvátország és Szlavónia visszafoglalását, végül kiegyeztek: Csáky Anna elengedett követeléséből 5000 Ft-ot, a maradék 15 000 Ft-ért pedig zálogba kapta a diósgyőri uradalmat.¹¹² Ez nem volt egyetlen eset. 1521-ben Török Imre nándorfehérvári bán

árvájának, Bálintnak gyámjai ezért nem engedték át a várat az új bánnak, ami azután Nándorfehérvár bukásának egyik, ha nem is leglényegesebb oka lett.¹¹³ Mindenesetre 1513–14 táján Nagyszombat, Szokolca, Sopron, Esztergom, Szeged, Óbuda városok, a legtöbb harmincad, az uradalmak és birtokok közül többek között a diósgyőri, csepeli, huszti (a sókamarákkal) stb. zálogban volt.¹¹⁴ Ha ehhez még hozzátesszük, hogy fizetés, kölcsön stb. fejében az urak nagy része jogot szerzett birtokai állami adója esetenkénti beszédésére, akkor nyilvánvalóvá válik, hogy az államkormányzat, és ezen belül különösen a végvárok terheit egyre nehezebben lehetett fedezni.

Közben egyre inkább kiderült, hogy külső veszély esetére sem a végvári katonaság, sem az esetleges nemesi felkelés nem elegendő, ezért felélesztették az elvben mindig megvolt telekkatonasági rendszert. Más összefüggésben már volt szó az 1498-as törvényről. Ez és a következő évek törvényei, illetve végrehajtási utasításaik világosan megmondják, hogy mit akartak a rendek. A már a korábbi években is a választási feltételek ellenére szedett egy forintos adót kettéválasztották. Ettől kezdve a királynak járt a fele „segedelem” címén, a másik fele volt a már említett hadakozó pénz: ez szolgált a jobbágyok száma alapján kiállítandó zsoldosok, az ún. telekkatonaság fizetésére. Az 1498: 20. tc. külön megszabta az egyházi bandériumok számát, ők ugyanis nemcsak birtokaik, hanem tizedjövedelmeik alapján is állították ki csapataikat. Így azután elvileg veszély esetén a korábbi királyi zsoldosseregnél olcsóbb módon rendelkezésre állhatott az egyházak, a bandériumtartó urak és megyék katonasága.¹¹⁵ A gyakorlatban, mint az majd 1521-ben és 1526-ban kiderült, ezeknek a csapatoknak mozgósítása épp olyan körülményes és lassú volt, mint a nemesi felkelésé, és így célját csak részben érte el.¹¹⁶ Politikailag viszont a legális úri és megyei csapatok léte, mint ahogy arról már volt szó, inkább zűrzavart okozott. Katonailag még a legjobb és a leginkább is foglalkoztatott erő az egyháziaké volt, bár teljes létszámban azt is ritkán állították ki.¹¹⁷

A mindenki előtt nyilvánvaló és egyre fenyegetőbb külső veszély, az ellene fordítandó anyagi források és ebből eredő katonai erő elégtelensége a gazdasági és társadalmi válságjelenségek mellett hatott a belpolitikai helyzetre is, és itt is kritikus következményeket hozott létre. Történetírásunk már régen felfigyelt arra, hogy a Jagelló-korban igen sok, és különösen az utolsó évtizedben évente nemegyszer több országgyűlést tartottak, ezek határozatai sokszor egymással is ellentmondásban voltak, és ezért végrehajtásuk is kétségesnek mondható.¹¹⁸ Az utolsó tétel kivételével ezzel egyet is érthetünk. Az azonban tény, hogy a törvényeket általában, de többségükben mindenképpen, megkísérelték végrehajtani.¹¹⁹ Hogy ez nem mindig sikerült, az a királyi hatalom gyengeségének következménye volt. Ennek ellenére a Jagelló-kori történelem főbb tendenciáinak megrajzolása alkalmából valóban nincs szükség ezeket az országgyűléseket és törvényeiket részletesen ismertetni, hiszen a határozatokat gyakran ellentétes érvényűek váltották fel. A törvényeket aszerint hozták, hogy az adott országgyűlés erőviszonyai hogyan alakultak, a különböző rétegek csoportérdekei között hogyan hoztak döntést.

Meg kell jegyezni, hogy az ország ügyeinek rendezését, elsősorban a török elleni védekezést az uralkodó osztály valamennyi rétege szükségesnek tartotta. Itt főként két megoldási kísérlet kristályosodott ki, az egyiket a nagybirtokosok, a másikat a nemesség képviselte. Ez utóbbi a következetesen, rendszeresen visszatérő, és

megfelelő propagandaszólamai miatt látszólag azt bizonyítja, hogy a nemesség politikai vezető rétege őszintén kívánta az ország bajainak orvoslását, a királyi hatalom emelését, és így a török elleni hathatós védekezést. Werbóczy hagyatékában különböző tervezetek maradtak fenn, de sokszor az országgyűlések határozataiból is kiviláglik a nemesség célja.¹²⁰ Vitathatatlan, hogy voltak tényleges eredményeik. A legfontosabbat az 1518. évi bácsi országgyűlésen érték el: a 8–10. tc.-ben — az 1514-es törvényt követve — újra elrendelték az elzálogosított királyi javak visszaadását, és ezt a törvényt — a Szapolyai János vajda kezén levők kivételével — végre is hajtották.¹²¹ Nem sikerült viszont az adószedés rendi kezelésének és ezzel kapcsolatban a banderialis rendszer központi irányításának terve. 1511-ben, 1518-ban (a bácsi országgyűlésen) és — Nándorfehérvár eleste után — 1521-ben választottak rendi kincstartókat az adó beszédésére, de ez mindannyiszor kudarccal zárult.¹²² A nemesség elképzeléseit saját hibájából nem tudta végrehajtani. (Választott adószedőiket pl. úgy látszik jobban meg lehetett vesztegetni, mint a királyiakat.)¹²³ Minden pozitív cél ellenére a nemesség is igyekezett a terheket magáról inkább elsősorban az egyházi, másodsorban a bárói birtokosokra áthárítani, és a védelmi cél hangsúlyozásával az urak rovására saját hatalmi pozíciót kiépíteni.

A nyílt önérdék még a köznemességnél is jobban megmutatkozott a főpapok és főurak állásfoglalásaiban. Az 1518. Szt. György-napi budai országgyűlés határozatai (az utolsók, amelyet az urak a köznemesség kihagyásával hoztak), valamint a főpapok és főurak 1525. május 22-i szövetséglevele a lehető legdurvább módon utal az urak hatalmi monopóliumra irányuló igényére.¹²⁴ Igen tanulságos, és nem véletlen, hogy mindkét határozat meghozatalában részt vettek a köznemesség állítólagos vezetői, a Szapolyaiak is. A királyi hatalom erősítését ők az uralkodóval való nemességellenes szövetségekben, gyakorlatilag a király befolyásolásában képzelték el. Kétségtelen viszont, hogy bandériumaikat gyakrabban vetették be a török ellen a megyékénél, és néha — nagy ritkán, így pl. 1524 tavaszán — saját magukra önként anyagi terheket vetettek ki.¹²⁵ Ha mérleget vonunk a két csoport között, akkor valóban többet akart tenni, és részben tett is a köznemesség az ország érdekében, de ezt egyrészt ügyetlenül tette, másrészt az urakkal való ellentéte paralizálta tevékenységét.

Magyarország helyzetét nem csupán az ismertetett gazdasági, társadalmi és belpolitikai viszonyok nehezítették. *Európa külpolitikai helyzete* is átalakult éppen korszakunkban. Ezt nagyon részletesen lehetne tárgyalni, pl. a velencei köztársasághoz fűződő viszonyt (a Velence-ellenes cambrai-i ligához — 1508 — való csatlakozás kérdése stb.),¹²⁶ most azonban csak a főbb vonalakat ismertetjük. Magyarország 1492 után nyugati és északi szomszédjaival — leszámítva 1506-ban egy rövid háborút Miksa császárral — jó, mondhatnám szoros baráti kapcsolatban állt.¹²⁷ Az egymást követő lengyel királyok II. Ulászló testvérei lévén, északi szomszédunk természetesen szövetségesnek kínálkozott Magyarország számára, annál is inkább, mert a lengyeleknek szintén meg kellett küzdeniök a törökökkel és azok hűbéresével, a krími tatár kánnal. Csakhogy Lengyelország szemben állt Poroszországban a Német Lovagrenddel északon, valamint az általa elfoglalva tartott orosz területek miatt az egyre erősödő moszkvai nagyjefejelemsséggel. Ezekre hivatkozva lényegében nem

segítette Magyarországot a lengyel király, és inkább a törökkel kötendő békét javasolta.¹²⁸

A Habsburgok igényt tartottak a magyar trónra. Ezt az igényt 1515-ben a Jagellók újra elismerték,¹²⁹ és az ekkor kötött szerződés eredményeként jött létre 1521-ben a kettős testvérházasság: II. Lajos magyar király elvette Habsburg Máriát, kinek testvére Ferdinánd pedig Lajos nővérével, Annával kötött házasságot. Habsburg részről a Magyarországgal való jó viszonyt az is indokolta, hogy meg akarták akadályozni a Mátyás idején gyakori török betöréseket Stájerországba és Karintiába.¹³⁰ Ezért ragaszkodtak ahhoz, hogy magyar–török fegyverszünet esetén abba őket is foglalják be.¹³¹ A Habsburgoké volt Ausztrián kívül a német császári trón, sőt Miksa császár házassága révén megszerezte a burgundi örökséget Németalfölddel együtt. Végül az 1519-ben nagyapja, Miksa halála után császárrá választott V. Károly akkor már anyai nagyszülei örököséként az egyesült Spanyolország királya volt, de övé volt Szicília és Dél-Itália, sőt az újonnan felfedezett Amerika is. A Habsburg hatalom bekerítéssel fenyegette a szintén Itália irányában hódítani kívánó Franciaországot. Az így kialakult hatalmi tömbök között *Magyarország* csak sokadrangú *mel-lékszínpad* volt a nagy európai politikai téatumban.¹³² V. Károly elsődleges európai célja az itáliai területek feletti uralom biztosítása volt, így szembekerült Franciaországgal, amellyel már a burgundi örökség miatt Miksának is ellentétei voltak. Mivel 1517-ben I. Szelim szultán elfoglalta az egyiptomi mameluk szultánságot, ezáltal a török Károly számára is veszedelmet jelentett, de nem a magyar határon, hanem a Földközi-tenger nyugati medencéjében. Az új császár különben Ausztriát öccsének, Ferdinánd főhercegnek adta, aki ott hivatalosan egyelőre csak bátyja képviselőjében uralkodott. Ferdinánd maga is először észak-itáliai királyság alapításának célját tűzte ki maga elé.¹³³

Magyarország tehát sem északi, sem nyugati szomszédjától nem várhatott komoly segítséget, sőt mindkettőnek inkább az lett volna az érdeke, hogy a magyar békében éljen a törökkel, mégpedig Habsburg-szempontról úgy, hogy ez a fegyverszünet rájuk is vonatkozzon!¹³⁴ Hozzá kell mindehhez tenni, hogy a lengyel és Habsburg-érdekek nem egy téren ütköztek egymással, így pl. a császár által szükségképp támogatott Német Lovagrend területén. A magyar diplomácia ugyan hozzájárult a lengyel hűbéres világi porosz hercegség megalakításának lehetővé tételéhez (1525), de ezzel sem érte el a lengyel támogatást.¹³⁵

Történetírásunk nemegyszer megkísérelte, hogy a Jagelló-kori magyar állam politikájában Habsburg vagy lengyel stb. orientációt fedezzen fel, ismerni véljük a Habsburg, lengyel, velencei, pápai stb. ügynököket a magyar vezetők közül, és valóban, nem egy esetben források maradtak fenn megvesztegetésükről, sőt a kapott összegekről, ill. ajándékokról is, amelyet külföldi követek bocsátottak rendelkezésükre.¹³⁶ Az igaz, hogy egyes főurak (vagy főpapok, nemesek stb.) tényleg jobban kötődtek egy bizonyos külföldi hatalomhoz (pl. Bakócz Tamás esztergomi érsek Velencéhez),¹³⁷ többségükben azonban változtatták kapcsolataikat. Itt kell viszont megjegyezni, hogy a megvesztegetés nem volt a magyar politikusok jellegzetessége, a 15–16. század fordulóján a legtöbb ország politikai vezetőrétege fogadott el ajándékokat, sőt évdíjakat külföldi államoktól, nemegyszer egymással szemben álló hatalmasságoktól is.¹³⁸ Nyomok vannak arra, hogy ugyanerről beszélhetünk nálunk is.

Ebben az esetben pedig a politikusok a megvesztegetések ellenére lényegében szabadon dönthettek. Az előbbi fejtegetések alapján azonban azt mondhatjuk, hogy különösen a Jagelló-kor második felétől nagy mozgási szabadsága nem volt a magyar államnak, érdekei mind az osztrák, mind a lengyel szomszéd iránti barátságra kényszerítették, az már más kérdés, hogy egyik sem használt sokat.

Az 1520-as évek első felében papíron még egy lehetőség maradt meg Magyarország számára: a franciákkal való összefogás a Habsburgokkal szemben. I. Ferenc francia király ezt meg is kísérelte: egy Rincon nevű ügynökét küldte Magyarországra.¹³⁹ A francia szövetség azonban a nyugati határ biztonságát is fenyegette volna, függetlenül attól, hogy II. Lajos a Habsburgok legközelebbi rokona, sógora volt. A francia probléma akkor vált veszélyessé, amikor 1525-ben, a páviai csatában V. Károly császár legyőzte a franciákat. Maga Ferenc király is fogságba esett. Innen lépett a horvát Frangepán János gróf útján kapcsolatra Szulejmán török szultánnal, hogy támadja meg a Habsburgokat.¹⁴⁰ Nos, ez két úton volt lehetséges: a Földközi-tenger nyugati medencéjében megtámadhatták V. Károly birodalmának legféltettebb területeit, vagy pedig Magyarországon át Ausztriát. Az előbbi volt a nehezebb, viszont az utóbbi esetén előbb Magyarországot kellett legyőzni. Ennyiben állíthatjuk, hogy a francia probléma hozzájárult a középkori magyar állam bukásához. Felmerül ezért a kérdés, hogy nem lett volna-e jobb az ország számára a francia szövetség, amivel nyilván együtt járt volna a török csapatainak áteresztése hazánkban a Habsburgok ellen. 1524 tavaszán — függetlenül a francia szövetségtől — különben ilyen tartalmú török ajánlat híre terjedt el.¹⁴¹ A jelek arra utalnak, hogy ezt az ajánlatot a magyar államvezetés találta ki. Így akartak volna ugyanis külföldi segélyhez jutni.¹⁴² A baj azonban ott volt, hogy az 1520-as években a törökkel kötendő fegyverszünet semmiképp sem menthette volna már meg az országot. 1521-ben elesett Nándorfehérvár, a török útja szabad volt az ország felé, és ha már előtte is pusztult az ország és terjeszkedett a török, még fegyverszünet fennállása idején is, ezután ez a folyamat már nem lett volna megállítható. Az ország nem tudta már a végváratat fenntartani, és az erre a célra juttatott külföldi segélypénzek is, amelyeket elsősorban a pápától kapott az ország, elvesztek volna.¹⁴³

Európa politikai térképének 16. század eleji átalakulása tehát mérhetetlenül rontotta Magyarország helyzetét, és ez épp akkor következett be, amikor a már jelzett gazdasági, társadalmi és politikai válságjelenségek feltűntek. Ehhez járult és a bajokat csak súlyosbította az *1514-es parasztháború*. Röviden a következő történt: 1513. szeptember 3-án X. Leó pápa török elleni keresztes hadjáratot hirdető bullát bocsátott ki. Ez a terv — a pápaválasztáson kudarcot vallott riválisának — Bakócz Tamás bíborosnak a leszerelését is szolgálta volna, akit a hadjárat pápai legátusának neveztek ki. Miután a királyi tanács hozzájárult a keresztes hadjáratához, Bakócz érsek 1514. április 9-én kihirdette a pápai bullát Budán. Az ország területén elsősorban az obszerváns ferencesek segítettek a keresztes hadjárat összehívásában, sőt szervezésében. A keresztesek főerői Pestnél, mások az ország különböző részeiben, így Várad, Fehérvár, Kalocsa, Bács, Kassa körül gyülekeztek. A keresztesek túlnyomó többsége a jobbágyok közül került ki, ez a tény, valamint a kezdődő zavargások és elégedetlenségek arra intették a királyt és környezetét, hogy állítsák le a mozgalmat. Először ugyan a toborzás befejezte előtt még a főerőt, amelyet Székely Dózsa

György, egykori végvári katona vezetett, elindították dél felé, hogy csatlakozzék a török ellen támadó Szapolyai János vajdához. Néhány nappal később (május 15.) az érsek aztán betiltotta a további toborzást. A betiltás ellenére egyre több helyen került sor a nemesi csapatok és a növekvő számú keresztesek között harci cselekményre. Az eredmény: az uralkodó és az érsek május 24-én leállította a keresztes hadjárat folytatását, ezt követően Dózsa május 28-án kivégeztette a kezére került Csáky Miklós csanádi püspököt, Telegdi István volt kincstartót, Ravazdi Pétert és más nemeseket.

Ezzel vége lett a keresztes hadjárat török ellen fordulása illúziójának, a keresztes főerők, valamint az ország különböző részeiben összegyűlt kisebb csapataik és a nemesség között mindenütt kitört a harc. A király is elrendelte a parasztok szétvezetését. Június végéig még általában a keresztesek voltak eredményesebbek. Számos jelentős várat, sőt várost foglaltak el. A következő hónap végére azután az egymástól elszigetelt parasztsapatokat mindenütt megverték, Székely Dózsa György és a főerők már július 15-én megadták magukat Temesvár alatt. Néhány nappal később a győztes vajda kivégeztette Dózsát. A végső megtorlást az 1514-es országgyűlés (október 18. — november 19.) által hozott törvények tartalmazták.¹⁴⁴

A parasztháborút nem lehet egyetlen okra visszavezetni. Az nyilvánvalónak látszik, hogy a mezővárosoknak, de rajtuk kívül a falusi parasztság árukereskedelemmel foglalkozó leggazdagabb rétegének jelentős szerepe volt a parasztháború alatt. Cegléd mezővárost gyakran emlegetik ebben a vonatkozásban. Már 1509-ben a ceglédiek megölték tisztartójukat, aki különben budai polgár volt.¹⁴⁵ Ebben az ügyben is gazdag mezővárosi polgárok jártak az élen: az egyik gyilkosnak szolgája is részt vett a földesúri tiszt megölésében. Ravazdi Pétert egyik volt battonyai jobbágya húzta karóba. Ez — a jelek szerint dúsgazdag paraszt — úgy látszik, földesura tisztartója is volt, majd átköltözött Corvin János (később Brandenburgi György) bánhegyesi birtokára. Egyszer, amint testvérével 300 Ft értékű ökröt hajtott fel Pestre eladni, Ravazdi megtámadta, az ökröket elvette, fogságba vetette őket és csak 200 Ft ellenében engedte szabadon. Az alföldi ökörárakat tekintve ez 100–150 ökörből álló gulya lehetett.¹⁴⁶ A két példa mutatja, hogy a Jagelló-kor első fele mezőváros- és paraszttellenes törvényeinek feltétlenül volt részük abban, hogy a keresztes had parasztháborúvá fejlődött. A szervező obszerváns ferences barátok (obszervánsok: akik a rend szigorú szabályait teljesen megtartják) a társadalmi igazságtalanságok ellen már korábban felléptek (pl. nagy írójuk, Laskai Osvát), egy részük azután a keresztes hadjárat feloszlása után is a paraszttal maradt, sőt seregvezetői tisztet is látott el, tanításuk mindenesetre ideológiai alapot szolgáltatott a paraszttal.¹⁴⁷ Az okok között említhetjük az 1510-es évek elején Közép-Európában kimutatható gazdasági válságjelenségeket, amelyek nálunk pl. a már említett ingatlanforgalmi pangásban is megmutatkoztak.¹⁴⁸

A parasztháború utáni megtorlás súlyos volt ugyan, bár talán nem olyan mértékben, mint általában feltételezik. Maga a bosszútörvény, amely elrendelte az örökös jobbágságot, enyhébbre sikerült, mint az eredeti tervezet volt.¹⁴⁹ A harcban részt vett jobbágyait viszont — saját jól felfogott érdekéből — általában a legtöbb földesúr védelmébe vette a kárt szenvedett többi nemből. Kimutathatóan nem hajtották teljesen végre a parasztság lefegyverzését sem.¹⁵⁰ Ennek ellenére a megtorlás

káros kihatásai megvoltak. A törvény — és a vele egy időben elkészült, bár soha papíron törvényerőre nem emelkedett Werbőczy-féle Hármaskönyv — alapot nyújtott az uralkodó osztály számára mind a jobbágyok terheinek fokozására, mind pedig a jobbágyi árukereskedelemmel szembeni konkurrencia kiépítésére. A legkárosabb volt azonban a költözési jog eltörlése. Bár ezt sem hajtották végre százszázalékosan, gyakorlatilag súlyos csapást mért a városokba költözésre, és így hozzájárult a városok gyengítéséhez.¹⁵¹

Sokszor felmerül az a gondolat, hogy a parasztok legyőzése (és a megtorlás) nem csupán azzal járult hozzá a mohácsi katasztrófához, hogy gazdaságilag gyengült az ország, hanem azzal is, hogy kikapcsolta a védelméből az egyetlen erőt, amely hajlandó lett volna az ország megvédésére fegyvert fogni.¹⁵² Nem tagadhatjuk, hogy ebben az érvelésben sok igazság található. Az a tény, hogy a parasztsapatok nemegyszer jól fegyverzett, katonailag kiképzett csapatokkal szemben eredményt tudtak 1514-ben felmutatni, arra utal, hogy bizonyos mértékben jártasak voltak a fegyverviselésben. A hajdúknak, akik fegyveresen kísérték messzi piacokra a szarvasmarhacsordákat, a felkelésben játszott szerepe pontosan adatolt.¹⁵³ Van azonban még egy nem jelentéktelen tény: különösen eredményesen harcoltak a parasztok a dél-alföldi részeken, ott, ahol a végvárakban hadiszolgálatot ellátó, és ezért szabadságjogokkal rendelkező katonaparasztok éltek.¹⁵⁴ Ezeknek egy része feltehetően csatlakozott a felkeléshez. Ezek és a hajdúk biztosították a sikert a felkelt jobbágyoknak, hiszen reguláris, tüzérséggel rendelkező csapatokkal szemben a gyakorlatlan, gyengén felfegyverzett parasztoznak sok sikerre nem lehetett reményük. Az tény, hogy a parasztok először valóban a török ellen indultak, de az teljesen valószínűtlen, hogy jelentősebb reguláris katonai erők támogatása nélkül valami eredményt tudtak volna elérni. A bosszútörvények ugyan szigorúan büntették a hajdúkat. A vojniknak nevezett katonaparasztokkal szemben azonban még az 1514-es törvény elvetett tervezete sem lépett fel, pontosabban véve szabadságukat a tíz dél-alföldi, ill. szerémségi megyére kívánta korlátozni.¹⁵⁵ Az uralkodó osztály ugyanis jól tudta, hogy a határok védelmét nélkülük viszonylag olcsón nem tudta volna biztosítani. Katonailag tehát a körülményekhez képest kisebb kárt okozott a parasztháború az azt követő megtorlással, hiszen a parasztság háborúban felhasználható hányadának nem ártott nagymértékben.

Az igazi katasztrófa 1521-ben kezdődött el. 1520. szeptember 22-én meghalt I. Szelim szultán, aki alatt egyharmaddal nőtt az oszmán birodalom kiterjedése. Elfoglalta Szíriát, Egyiptomot, valamint Irak északi részét, 1514-ben pedig legyőzte egyetlen jelentős keleti ellenfelét, Iszmail perzsa saht. Uralkodása végén, 1519-ben kötötték meg az utolsó magyar-török fegyverszünetet, ami azonban halálával automatikusan elvesztette hatályát annak ellenére, hogy később a magyar propaganda külföld felé ennek ellentétét állította.¹⁵⁶ (A szultán halála hírére maga II. Lajos is azt írta, hogy a fegyverszünetnek vége.)¹⁵⁷ Az új szultán — I. Szulejmán (1520–1566) — ugyan követet küldött Budára a fegyverszünet meghosszabbítása végett, de a jelek szerint ennek célja csak a magyar felkészülés elaltatása volt, hiszen 1521. május 18-án már megindult a török sereg Magyarország ellen. A magyarok sem óhajtották feltehetően a békét, hiszen a követet fogságba vetették.¹⁵⁸ Az eredmény: Nándorfehérvár meglepően hosszú ostrom után augusztus 29-én elesett, ezáltal pedig a magyar vég-

vári rendszer sarokköve veszett el.¹⁵⁹ A felmentésre mozgósított magyar seregek addig még nem egyesültek, és így nem is érkeztek meg. 1521 után az ország gyakorlatilag védtelenné vált: Nándorfehérvár nélkül még olyan mértékben sem lehetett tartani az országot, mint előbb. Ezért teljesen érthető a magyar politikusok igyekezete, hogy egyrészt diplomáciai úton, másrészt belpolitikai erőfeszítéssel biztosítsa egy támadó hadjárat megindításának lehetőségét, legalábbis azzal a minimális céllal, hogy Nándorfehérvárt visszavegyék. Azt már láttuk, hogy a nemzetközi összefogás illuzórikus volt, a magyar politikusok próbálkozásai belpolitikailag viszont csak a belső zűrzavart növelték. (Pl. a hatvani országgyűlésen — 1525 — elcsapták a főbb tisztségviselőket, nádorrá választva Werbőczyt.)¹⁶⁰

1526-ban azután megismétlődött Nándorfehérvár, csak sokkal súlyosabb következményekkel. Szulejmán újra megindult Magyarország ellen, de akár 1521-ben, a mozgósítás most sem sikerült. A magyar sereg — de ezúttal sem teljesen — csak augusztus végére jött össze Mohácsnál, majdnem ugyanúgy, mint öt évvel azelőtt. Közben azonban sikerült a töröknek a Duna menti várakat elfoglalnia. A mozgósítás elhúzódása teljesen érthető: meg kell várni az aratást. Erre nem csupán a nemesség önző érdeke, hanem a hadsereg élelmezése miatt is szükség volt.¹⁶¹ Mohács végeredménye ismert: a királlyal az élén az ország előkelőinek jelentős hányada elesett. A következményei miatt legnagyobb bajt Lajos vízbefulladásása okozta.¹⁶²

Összefoglalóan újra fel kell tennünk a felelősség kérdését. Az uralkodó osztály felelőssége vitathatatlan ugyan, de az objektív körülmények egy kevésbé önző, jobban politizáló vezetőréteg esetén is valószínűleg sokban hasonló eredményekhez vezettek volna.¹⁶³

JEGYZETEK

¹ A Jagelló-kor historiográfiáját legutoljára Sebők Ferenc állította össze és értékelte a JATE-n megvédett kéziratos egyetemi doktori értekezésében. — A csehországi Jagelló-kor nagy monográfiájából eddig tudomásom szerint csak egy kötet jelent meg: *Josef Macek: Jagellonsky vek v ceskych zemích (1471–1526)*, I. k. Hospodárská základna a královská moc, Praha 1992.

² Erre *Szakály Ferenc: A mohácsi csata. (Sorsdöntő történelmi napok 2.)* Bp. 1975. 44. mutatott rá.

³ *Szabó Dezsdő: A magyar országgyűlések története II. Lajos korában*, Bp. 1909. 18–19. nem ismerte fel ennek jelentőségét. A törvény — helyesebben a tágabb királyi tanács határozata — kiadva: *Martinus Georgius Kovachich, Supplementum ad Vestigia comitiorum apud Hungaros*, II. k. Budae 1800, 398–418.

⁴ *Kubinyi András: Bárók a királyi tanácsban Mátyás és II. Ulászló idején, Századok* 121. (1988) 147–212.

⁵ Dl. 23067.

⁶ *Kubinyi András: A magyarországi városok országrendiségének kérdéséhez. Tanulmányok Budapest múltjából* 21 (1979) 7–48.

⁷ *Bónis György: Hűbériség és rendiség a középkori magyar jogban, Kolozsvár é. n. 532–533. — Ud.: Középkori jogunk elemei.* Bp. 1972., 75–76. — *Joseph Holub: Quod omnes tangit...*, *Revue Historique de Droit français et étranger* 28 (1951) 97–102.

⁸ *Engel Pál: A magyar világi nagybirtok megoszlása a 15. században. Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei* 5 (1971) 305. táblázata alapján.

⁹ Uo. Engel 310 mezővárossal és 5013 faluval számol. Azért vettem a 800–850 városias települést, amelyek között Csánki nyomán országos vásártartó helyek, ill. csak egyszer mezővárosként előfordulók is előfordulnak, hogy Engel hasonló adataival össze lehessen hasonlítani. Ld. még alább, 56. j.

¹⁰ *Kubinyi András*: A középkori magyarországi városhálózat hierarchikus térbeli rendjének kérdéséhez. Településtudományi Közlemények 23 (1971) 69.

¹¹ *Hóman Bálint és Szekfű Gyula*: Magyar történet II. k. Bp. 1936. 299. — A városok és jelentősebb városok 17,4%-a volt egyházi kézen (ld. az előző j. id. h.-ét), ami azt mutatja, hogy a király és az egyházak birtokállományuknál nagyobb mértékben részesültek a 138 város és jelentősebb mezőváros tulajdonából.

¹² A „báró” fogalmára: *Fügedi Erik*: A 15. századi magyar arisztokrácia mobilitása, Bp. 1971. és *Uő.*: Uram, királyom... A 15. századi Magyarország hatalmasai, Bp. 1974. 158–192. Ld. azonban még *Fügedi imént id.* mobilitás könyvéről írt ismertetésemet: *Századok* 107 (1973) 753–757. — *Kubinyi: Bárók* i. m. 149–153. — A „bárofiak” fogalmára: ld. az id. ismertetésemet 754. és azt kiegészítve: *Kubinyi, Bárók* i. m. 151. o. 25. j. (Magyarul „úrfi”-nak hívták őket.)

¹³ *Várdai Miklós*, akinek családjából Mátyás alatt is akadt „igazi báró” (*Kubinyi: Bárók* i. m. 208.), még az 1498-as országgyűlésre is kapott személyre szóló meghívót (Dl. 82133.), igazi vitézlőnek, nem pedig nagyságosnak címezve.

¹⁴ A törvény szövege maga nem teljesen egyértelmű. A fenti értelmezés későbbi végrehajtási utasítások és oklevelek alapján készült, ld. ezekre: *András Kubinyi: The Road to Defeat: Hungarian Politics and Defense in the Jagiellonian Period, From Hunyadi to Rákóczi: War and Society in Late Medieval and Early Modern Hungary*, ed. by J. M. Bak and B. K. Király, Brooklyn 1982, 162–167.

¹⁵ *Kubinyi András*: A királyi tanács köznemesi ülnökei a Jagelló-korban. Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok. Mátyusz Elemér emlékkönyv, szerk.: H. Balázs Éva, Fügedi Erik, Maksay Ferenc, Bp. 1984. 257–268.

¹⁶ *Móré György* fia László II. Lajos alatt asztalnokmester (*Fógel József*: II. Lajos udvartartása 1516–1526, Bp. 1917. 25. — *Korlátkövi Péter* pedig udvarmester volt Mohácsig: Uo. 49.

¹⁷ *Schiller Bódog*: Az örökös főrendiség eredete Magyarországon, Bp. 1900. 269–270. — *Fügedi: Uram, királyom...* i. m. 210–212.

¹⁸ *Batthyány* kapta az Újlaki család kihaltja után a németújvári uradalmat, *Fógel*: i. m. 55. o. 25. j. — *Móré* — feleségül véve Újlaki Lőrinc özvegyét — a többi nagy részét szerezte meg. Uo. 25. o. 10. j. — *Thurzó* is részesült az Újlaki vagyonból: ő a galgóczi uradalom urala lett. Uo. 36. o. 2. j. Az említettek más birtokadományokhoz is jutottak.

¹⁹ *Szekfű Gyula*: Serviensek és familiárisok, Bp. 1912. — *Mátyusz Elemér*: A magyar társadalom a Hunyadiak korában. A hűbériség és rendiség problémája, Mátyás király. Emlékkönyv születésének ötszázéves fordulójára, I. k. Bp. é. n. 318–332. — *Bónis*: Hűbériség i. m. 217–312.

²⁰ V. ö. pl. Középkori leveleink (1514-ig), szerk. Hegedűs Attila és Papp Lajos, (Régi magyar levéltár 1.) Bp. 1991. 89–90., 94–96.

²¹ *Kubinyi András*: A magyar állam belpolitikai helyzete Mohács előtt, Mohács. Tanulmányok a mohácsi csata 450. évfordulója alkalmából, szerk. Ruzsás Lajos és Szakály Ferenc, Bp. 1986. 60–61. — Megjegyzem, hogy Mohácsig a familiáris terminus még együttél a servitorral, hogy az később állandóvá legyen. A későbbiekre: *Varga J. János*: Szervitorok katonai szolgálata a 16–17. századi dunántúli nagybirtokon (Értekezések a történeti tudományok köréből, 94.) Bp. 1981.

²² Ezt nagyszámú számadás és más adat igazolja, ld. még *Mátyusz*: A magyar társadalom i. m. 397–398.

²³ *Kubinyi András*: A kaposújvári uradalom és a Somogy megyei familiárisok szerepe Újlaki Miklós birtokpolitikájában. (Adatok a 15. századi feudális nagybirtok hatalmi politikájához), Somogy megye múltjából. Levéltári Évkönyv 4 (1973) 10–22.

²⁴ *Iosif Pataki*: Domeniul Hunedoara in inceputul secolului al XVI-lea. Studiu si documente, (Bibliotheca Historica XXXIX), Bucuresti 1973. 9. — Amikor 1505-ben *Batthyány Boldizsár* egy évre átvette *Ernusz* Jánostól Csáktornya várát, valamint *Prodaviz* és *Kapronca* kastélyok igazgatását, akkor 800 Ft készpénzben, 2000 köböl borban, 600 köböl zabban, 400 kappanban, 400 csirkében és 400 sajtnban állapodott meg urával. Igaz, ennek fejében neki kellett felfogadni és fizetni az uradalom személyzetét és az őrséget, összesen 83 személyt. Df. 232193.

²⁵ Egy ilyen familiárisi tanács jogára és szerepére leginkább a *Losonci Bánffy-család* 1471-es egyezsége nyújt adatokat: A Tomaj nemzetségbeli *Losonczy Bánffy-család* története. Oklevéltár, II. k. Bp. 1928. szerk. *Iványi Béla*, 142–145. — Erre lehet következtetni *Drágffy János* 1524. évi végrendeletéből is: Középkori leveleink i. m. 94–96.

²⁶ Uo. 89–90. — Erre az ügyre ld. még Dl. 82640, 82642, 82644, 82664, 82668, 82669, 82672, stb.

²⁷ *Bónis*: Hűbériség i. m. 250–278. — Teljességre való törekvés nélkül néhány végrendeletet idézek, amelyekben az úr familiárisaira hagy valamit. Gyakori a ló, de ruha, fegyver, stb. is előfordul. Dl. 35727, 46697, 84610, 82732. Ld. még a következő jegyzetet.

²⁸ Az sem érdektelen, hogy a legjelentősebb készpénz és ingósággyuagonnal a tekintélyes familiárisok rendelkeznek, pl. Hangács Mihály alnádor (1500), Dl. 72087, — Tomori Pál, mielőtt a szerzetbe lépett volna (1520), Középkori leveleink i. m. 79–80. — Barlabási Lénárt erdélyi alvajda (1525), A római szent birodalmi gr. Széki Teleki család oklevéltára, szerk. Barabás Samu, II. k. Bp. 1895. 450–455.

²⁹ Tanulságos a familiaris fogadás nehézségeire Macedóniai Miklós temesi alispán levele urához Bátor István nádor és temesi ispánhoz. Magához hívta ugyanis Paksi Gáspárt — egy a bárók és a nemes határán helyet foglaló előkelőt —, hogy a nádor szolgálatába vegye 100 lovassal. Nehezen ment, mert a vajda (Szapolyai) is hívta. Macedóniai kéri a nádort, hogy méltóztasson „ipsum Gasparem Paxi vultu illari et sidereo contemplari, suumque honorem prestare, non enim latet eandem ex qua prosapia idem sit oriundus”. Dl. 25646. Azaz, az ilyen jó családból való úrral még a nádor is csak kesztyűs kézzel bánhat, ha az illető kegyeskedik nála szolgálatot vállalni.

³⁰ *Gábor Gyula*, Péterfalvi Nagy Albert ugoccai alispán nemessége, Turul 36 (1918–21) 11–20. Az ugoccai nemesség egy része már 1500-ban panaszt emelt, hogy Nagyot országgyűlési követnek választották. Dl. 71077, de még 1524-ben is Ugocsa megye alispánja volt. Dl. 95535.

³¹ Dl. 46338, 46480.

³² Dl. 46338. Az oklevél de Chanadino-nak nevezi, azaz valószínűleg Csanádra való volt, és nem vezetékneve a Csanádi.

³³ Sárosi alispánként: *Iványi Béla*, Eperjes szabad királyi város levéltára, II. k. Szeged 1932, 1178. sz. — Dl. 24358. (1516–1518) — Később sárosi várnagy volt. Dl. 84114, 84144. (1519–1521). — 1522–1526 között otthon, Abaúj megyében alispánja a Perényieknek. Dl. 75142, 61122.

³⁴ Márk: 1498–1500: Dl. 82145. *Iványi Béla*: A Római Szent Birodalmi Széki Gróf Teleki család gyömrői levéltára, Szeged 1931, 408. sz. — Kelemen: 1511.: Dl. 97633. — Máté: 1522.: 89165. (Gergely 1462–64-ben alispánkodott: Dl. 55724, 45092.)

³⁵ Imre: 1503–1504: Dl. 73341, 73343. — Ferenc: 1508–1509: Dl. 56381, 56390. Imre: (nem biztos, hogy azonos az előbbivel) 1523: Levéltári Közlemények 9 (1931) 108. — A Mátyás-korban Gergely 1476–1484 között alispánkodott: Dl. 56018, 56177.

³⁶ Három egymást követő ispánt helyettesített: Ráskai Balázst (Dl. 56213.), Bátori Andrást (Dl. 56251), és Drágffy Bertalant (Dl. 56277.) Itt és máshol is csak egy adatot idézek.

³⁷ Dobai 1494: Történelmi Tár (1907) 104. — Közép-Szolnok alispánja 1495–1498: Dl. 82090, 97547. — *Magyira ld. Bónis György*: A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon, Bp. 1971. 356–357.

³⁸ *Albert Berger*: Urkunden–Regesten aus dem alten Bistritzer Archiv von 1203 bis 1526, Bistritz 1895, 451. sz. — Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt in Siebenbürgen, I. Bd. Kronstadt 1886, 187.

³⁹ *Bónis*: A jogtudó értelmiség, i. m. 341–342.

⁴⁰ *Joannes Kukuljevic aliter Bassani de Sacchi*, Jura regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. Privilegia et libertates regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae, I. Zagrabiae 1862, 230. 232.

⁴¹ 1476-ban Ernuszt János vicebánja, Történelmi Tár (1896) 524, de még abban az évben, ura halála után rövid ideig báni címmel kormányozza Szlavóniát: Df. 231661. Utóda, Egervári László alatt megint vicebán lesz, ld. pl. *Kukuljevic*: i. m. I. k. 217. — Az 1480-as évek nagy részén Geréb Mátyás a bán, mellette megint Bocskai az egyik helyettes, *Teleki József*: Hunyadiak kora Magyarországon, XI. k. Pest 1855, 316, 354, stb. — 1500–1501-ben már Corvin János herceg vicebánja. Levéltári Közlemények 8 (1930) 103. Történelmi Tár (1897) 519.

⁴² 1509–1510 között Both András egyik vicebánja: *J. Stipisic — M. Samsalovic*: Isprave u arhivu Jugoslavenske Akademije, Zbornik Historijskog Instituta Jugoslavenske Akademije 4 (1961) 3922, 3968. sz. — Maradt helyettes az öt követő Perényi Imre nádor alatt is: uo. 4008, stb. sz. — Az újabb bán, Beriszló Péter is megtartja vicebánként, 1517-ig mutatható ki ebben a minőségben. *Iványi Béla*: A körmendi levéltár Memorabiáliái, Körmend 1942, 47. o. 162. sz. — 1518-ban ugyanis Batthyány újra urat váltott: Szentgyörgyi Péter gróf aloroszágbírája lett. *Bónis*: A jogtudó értelmiség i. m. 358. — Ld. még rá fenn, 24. j.

⁴³ Újlaki Miklóst Mátyás 1466-ban csak katonai erő felvonultatásával tudta leváltani szlavón bán-ságáról. *Kubinyi*: A kaposújvári i. m. 33.

⁴⁴ *Margalits Ede*: Horvát történelmi repertórium, II. k. Bp. 1902. 476–510., 715–717.

⁴⁵ *Nagy Iván*: Magyarország pénzügyi történetéhez a 16. század elejéről, Magyar Történelmi Tár (1862) 233–238.

⁴⁶ Monumenta Vaticana Historiam Regni Hungariae Illustrantia II/1. k. Bp. 1884. 163.

⁴⁷ A költözésnek a szolgabíró joghatósága alá kerülése nem jelentette azonban a költözés nehezítését, az ugyanis gyakran a jobbágy érdekében határozott. (Mivel egy másik földesúrhoz költöztek —

amennyiben nem városba — annak érdekében állt a költözés engedélyezése.) *Kubinyi András*: Költözés, helyváltoztatás, utazás a későközépkori Magyarországon, A Tapolcai Városi Múzeum Közleményei 2 (1991) 230–233.

⁴⁸ Dl. 56207.

⁴⁹ Dl. 82205. — Hasonló ügy 1511-ből: egy bősárkányi jobbágy kötelezte magát Kanizsai János örökös jobbágyságára. Sopron vármegye története. Oklevéltár, szerk. Nagy Imre, II. k. Sopron 1891. 611–612.

⁵⁰ Dl. 22608.

⁵¹ *Kubinyi András*: Budapest története a későbbi középkorban Buda elestéig. Budapest története II. k. főszerkesztő: Gerevich László, Bp. 1973. 36.

⁵² *Kubinyi András*: Az alföldi megyék jobbágyportaszáma a középkor végén. (A középkorvégi népesség meghatározásának problémái.) Falvak, mezővárosok az Alföldön, szerk. Novák László, Selmeczi László, = Acta Musei de János Arany nominati IV, Nagykovács 1986, 282–283. A portaszám Magyarországon Zsigmond óta egyharmaddal csökkent.

⁵³ 1495: *Johann Christian von Engel*: Geschichte des ungarischen Reiches und seiner Nebenländer, I. k. Halle 1797, 146. — 1516: Dl. 104294.

⁵⁴ *Érszegi Géza*: Középkor, Sárvár monográfiája, Szombathely 1978, 138–140.

⁵⁵ A korábban 20 dénáros rendes adó (a Kamara haszna) Mátyás „rendkívüli” adójával 1 forintra emelkedett. Mivel azonban a király gyakran többször is kivette az adót, ez uralkodása idején évi átlagban 1,32 forint adót, azaz Zsigmondhoz képest 660%-os növekedést jelentett. A parasztok ez ellen összeköltözéssel válaszoltak. II. Ulászló alatt általában megmaradt az évi egy forint adó. *Kubinyi*: Az alföldi megyék i. m. 285–289.

⁵⁶ A mezővárosok számát *Szabó István*: La répartition de la population de Hongrie entre les bourgades et les villages, dans les années 1449–1526, (Studia Historica 49.) Bp. 1960. 3. közel 850-re becsülte. — *Székelgy György*: Vidéki termelőágak és az árukereskedelem Magyarországon a 15–16. században. Agrártörténeti Szemle 3 (1961) 334. Óvatos becsléssel közel 800-ra tette. — *Bácskai Vera*: Magyar mezővárosok a 15. században. (Értekezések a történeti tudományok köréből 37.) Bp. 1965. 15. szerint mintegy 750 településre maradt fenn adat, amelyeket mezővárosnak neveztek. — Ezzel szemben *Fügedi Erik* arra mutatott rá (Koldulórendek és városfejlődés Magyarországon, Századok 106 (1972) 89.), hogy ezek a becslések Csánki módszerére mennek vissza, aki az országos vásártartó falvakat és a csak egy oklevélben mezővárosnak nevezett helységeket is oda sorolta. (Ez utóbbiakkal szemben *Bácskai* i. m. 21. is már fenntartással élt.) Magam Vas, Zala, Somogy és Veszprém megyéket vizsgáltam meg, itt 142 mezőváros, országos és hetivásártartó falu volt a középkorban. 40,8% fordul elő többször mezővárosként, 12,7% csak a Jagelló-korban, azaz lehet, hogy akkor vált mezővárossá, 10,6% csak egyszer említődik annak, 7,7% országos vásárt, 28,2% hetivásártartó falu volt. *Kubinyi András*: Mezővárosok egy városmentes tájon. A középkori Délnyugat-Magyarország, A Tapolcai Városi Múzeum Közleményei 1 (1989) 319–330. Ezt az arányt a Csánkira visszamenő 850-es becslésre vetítve, a hetipiacos központi helyekkel együtt kb. 1100-ra becsülhetjük a gazdasági szempontból központi helyet jelentő településeket.

⁵⁷ A hazai városfejlődés megrekedésének kérdése *Szűcs Jenő*: Városok és kézművesség a 15. században, Bp. 1955, c. kitérő könyvére megy vissza. Magam az egész városálózat hanyatlását kétségbe vonom, és inkább árnyaltabban fogalmazok. *Kubinyi*: Budapest története i. m. 234–237. — Újabbban a vitából következő kiélezéseket elhagyva részletesen erről: *Kubinyi András*: A későközépkori magyarországi városi fejlődés vitás kérdései, Régészet és várostörténet. Tudományos konferencia. (Dunántúli dolgozatok (c) Történettudományi Sorozat 3.) Pécs, 1991. 15–30.

⁵⁸ *Bácskai*: i. m. 24–26. 34–35.

⁵⁹ Uo. 15–16.

⁶⁰ Sajnos, országos vásárt engedélyező kiváltságlevél kevés maradt fenn, a vásártartásra más adatok — pl. hatalmaskodások — tájékoztatnak. Falvak és kisebb mezővárosok korábban legfeljebb egy-két vásárra kaptak engedélyt. A Jagelló-kori engedélyek között több kettőt biztosító mellett pl. az ugoccai Bökényi falu 1520-ban három (Dl. 62430.) a csak a Jagelló-korban mezővárosként előforduló Vas megyei Egervára 1497-ben ugyancsak három, (Dl. 20519.), a Szabolcs megyei Lök falu 1517-ben nem kevesebb, mint öt évi (országos) vásár tartására kapott engedélyt. (Dl. 56411, 97659.)

⁶¹ A magyar szarvasmarha-kivitel 1470–1574 közötti dél-németországi monopóliumára: *Ian Blanchard*: The Continental European Cattle Trades, 1400–1600., Economic History Review 2 nd ser. XXXIX. 3. (1986) 431–436.

⁶² Az állattenyésztés és a bortermelés jelentőségére mezővárosainknál már *Szekely György* is rámutatott: *Vidéki termelőágak* i. m. 309–341. — V. ö. még pl. *Pach Zsigmond Pál*: Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a 15–17. században, Bp. 1963, 58–65., 68–70., 142–145., stb.

⁶³ Buda, Pest és Óbuda esetében a városok közvetlen piackörnyezetén kfülről túlnyomó többségben más város, vagy mezőváros polgárai költöztek be. *Kubinyi András*: Dél-dunántúli parasztok városba költözése a középkor végén, Somogy megye múltjából. *Levéltári Évkönyv* 3. (1972) 21.

⁶⁴ Kárbeccslési adatok: *Kubinyi András*: A parasztság hétköznapi élete a középkori Magyarországon. *A Veszprém megyei Múzeumok Közleményei* 17 (1984) 224–225.

⁶⁵ Ld. az előző jegyzetet, valamint *Pach*: i. m. 65–70. — *Szabó István*: A magyar mezőgazdaság története a 14. századtól az 1530-as évekig, (Agrártörténeti Tanulmányok 2.) Bp. 1975. 39–42., 67–77.

⁶⁶ Ld. erre részletesen *Pach*: i. m. 45–95., 137–142.

⁶⁷ Az ékszer- és ruházati, valamint a kényelmesebb lakásviszonyokat igénylő luxus növekedésére: *András Kubinyi*: Die Rolle der Archäologie und der Urkunden bei der Erforschung des Alltagslebens im Spätmittelalter, Études historiques hongroises, I. k. Bp. 1985. 615–643.

⁶⁸ *Ludovicus Tubero*: Commentariorum... libri, Schwandtner, Scriptorum II. k. 175.

⁶⁹ *Géresi Kálmán*: A nagy-károlyi gr. Károlyi-család oklevéltára, III. k. Bp. 1885, 88–89. — Geréb, mint marhaexportőr: *DI*. 25383.

⁷⁰ Sárkány üzletelését először röviden foglaltam össze: *Kubinyi*: A magyar állam i. m. 60. o. 5. j. — Újabbban monografikus tanulmányt szenteltem emlékének: *Kubinyi András*: Egy üzletelő várúr a középkor végén: Ákosházi Sárkány Ambrus, Gerő László Emlékkönyv, sajtó alatt.

⁷¹ Perényi üzletelésére és főleg a máramarosi sóval kapcsolatban sok adat van a Perényi-levéltárban. Ld. pl. az 1516-os sókamaráberleti elszámolást és szerződést: *DI*. 71145.

⁷² Ő is foglalkozott a sóüzlettel, ld. 1494. évi számadását: *DI*. 98434. — Mint ülnök: *Kubinyi*: A királyi tanács i. m. 263. — Érdekelte volt a harmincadokban is: Bártfa v. lt. Oklevelek 3736., 3878., 3887, 3901, 3903.

⁷³ *Géresi*: i. m. III. k. 44. — Ülnökségére: *Kubinyi*: A királyi tanács előbb i. h.

⁷⁴ *Ol. Ft. Zay* cs. lt. 49. Országos kincstartósága: *DI*. 22224. — Itt jegyzem meg, hogy mind arisztokraták, mind közemesek esetében számos kereskedő mutatható ki a Jagelló-korban. Különösen érdekes figura Inárcsi Miklós deák, Pest megye országgyűlési követe, akinek üzleti számadásai is fennmaradtak 1498–1503 között. *DI*. 104071. Saját tőke nélkül, a Losonciak familiárisaként, nyilván azok nevében hitelben vásárolt gyakorlatilag minden árut, amit saját hasznárá adott el. A számadás lényegét ismerttettem: *Kubinyi András*: A középbirtokos nemesség Mohács előestéjén. Magyarország társadalmá a török kiűzésének idején = *Discussiones Neogradienses* 1. Salgótarján 1984. 22. o. 78. j.

⁷⁵ A tizedbérlőkre rengeteg adat maradt fenn. Ld. pl. *Kandra Kabos*: Bakócs-Codex vagy Bakócs Tamás egri püspök udvartartási számadókönyve 1493–6. évekről. Adatok az egri egyházmegyei történelméhez, II. k. Eger, 1887. 333–458. — *E. Kovács Péter*: Estei Hippolit püspök egri számadókönyvei 1500–1508. Eger, 1992.

⁷⁶ *DI*., 201634.

⁷⁷ A bácsi országgyűlés által az ún. száraz vámok felülvizsgálatára és esetleges eltörlésére hozott: 1518:13. tc. (*Josephus Nicolaus Kovachich*: Sylloge Decretorum Comitialium Incltyi Regni Hungariae, I. k. Pesthini 1918, 251–252.) végrehajtására: *Iványi Béla*: Bihar és Bars vármegyék vámhelyei a középkorban, *Magyar Gazdaságtörténeti Szemle* 12. (1905). — A tiszaluczi vámon pl. a városi és a közeli mezővárosi polgárok nem fizettek vámot. *Uő.*: A tiszaluczi vám bevételei és azok felhasználása 1516–1520-ig, uo. 13 (1906) 54.

⁷⁸ *Pach* i. m. 45–48. — *Szabó*: 1 magyar mezőgazdaság, i. m. 55–61.

⁷⁹ Erre a későközépkorban már szép számmal fennmaradt földesúri számadásokban bárhol találhatunk adatot. Ld. még az előző j-t.

⁸⁰ *DI*. 104125.

⁸¹ *Pach* i. m. 137–142., 151–157.

⁸² *Érszegi*: i. m. 186.

⁸³ Az új típusú gazdálkodók lassú előretörésére ld. *Pach* i. m. 137–161. — *Szabó*: A magyar mezőgazdaság i. m. 55–61.

⁸⁴ *Kubinyi András* — *Fügedi Erik*: A budai káptalan jegyzőkönyve, *Történeti-statisztikai évkönyv* 1967–1968., 9–54. — *Kubinyi*: Budapest története i. m. 233.

⁸⁵ *Ekkehard Westermann*: Das Eislebener Garkupfer und seine Bedeutung für den europäischen Kupfermarkt von 1460 bis 1560, Köln 1971., 67–70., — *Gusztáv Heckenast*: Die mitteleuropäische Handels- und Finanzkrise der Jahre 1512/1513 und der ungarische Bauernkrieg, Aus der Geschichte der

ostmitteleuropäischen Bauernbewegungen im 16–17. Jahrhundert, hsgg. von Gusztáv Heckenast, Bp. 1977. 107–111.

⁸⁶ *Kubinyi*: A magyar állam i. m. 104–116. — *Rázsó Gyula*: Hunyadi Mátyás török politikája, Hunyadi Mátyás Emlékkönyv i. m. 176.

⁸⁷ *Szakály Ferenc*: Királyi mecenatura, államháztartás és politika Corvin Mátyás Magyarországn, Hunyadi Mátyás Emlékkönyv i. m. 277–331.

⁸⁸ *Kubinyi András*: Két sorsdöntő esztendő (1490–1491), Történelmi Szemle 33 (1991) 1–53.

⁸⁹ *Tóth Zoltán*: Mátyás király idegen zsoldosserege (a Fekete Sereg), Bp. 1925. 319–331.

⁹⁰ *Margalits*: i. m. II. k. 478. — *Szakály Ferenc*: Hadügyi változások a középkori magyar állam bukásának időszakában, Magyarország hadtörténete, főszerk. Liptai Ervin. I. k. Bp., 1985. 136.

⁹¹ Uo. — A török–magyar határvidéken a két háborús fél által elkövetett pusztításokra ld. *Milan Vasic*: Der Einfluss der Türkenkriege auf die Wirtschaft des osmanischen Grenzgebietes in Serbien und Bosnien (1480–1536). Die wirtschaftlichen Auswirkungen der Türkenkriege, hsgg. v. Othmar Pickl = Grazer Forschungen zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte, Bd. 1. Graz 1971., 308–318.

⁹² 1509-ben pl. Perényi nádor megint Kanizsai György horvát bánt, mert fia a fegyverszünet ellenére betört a török területre és onnan foglyokkal és marhákkal tért vissza. *Thallóczy Lajos — Áldásy Antal*: A Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára 1198–1526., (Monumenta Hungariae Historica I/33. k.) Bp. 1907. 335. — A török béke idején történő magyarországi betöréseire, amikor az ország elnéptelenedett, és várakat is elfoglaltak ld. II. Lajos 1525 nyarán a lengyel követeknek tett kijelentéseit. Acta Tomiciana VII. k. 306–307.

⁹³ *Kubinyi András*: Beriszló Péter és budai szereplése. Budapest Régiségei 20 (1963) 128. (1513.)

⁹⁴ HHStA Wien, Maximiliana K. 29. fol. 31–32. 53. (1513.)

⁹⁵ *Szakály Ferenc*: Nándorfehérvár 1521-es ostromához. Egy királyi adománylevél köztörténeti tanulságai, Hadtörténelmi Közlemények Új folyam, 25 (1978) 490–491. (1512).

⁹⁶ Uo. 491.

⁹⁷ Ld. fenn 92. j. és HHStA Grosse Correspondenz 25/a. Melléklet egy 1523. III. 14-i jelentéshez. — *Fraknói Vilmos*: Werbőczy István kiadatlan levelei és országgyűlési beszéde. 1513–1526. Magyar Történelmi Tár 23 (1877) 142.

⁹⁸ Ld. az előző jegyzeten kívül: HHStA Grosse Correspondenz 25/a. 1523. V. 5., 1523. V. 12. (Burgo császári követ jelentései Ferdinándhoz.)

⁹⁹ Ezt az állóháborút a legjobban jellemezte: *Szakály Ferenc*: A török–magyar küzdelem szakaszai a mohácsi csata előtt (1365–1526). Mohács, Tanulmányok i. m. 43–49.

¹⁰⁰ *Thallóczy Lajos — Horváth Sándor*: Jajcza (bánság, vár és város) története 1450–1527. (Mon. Hung. Hist. I/40. k.) Bp. 1915. 178–183.

¹⁰¹ Szalánkemén városa „de novo muratur”. Ugyanez fordul elő Szörény, Orsova, Petyz és Sebesnél. A boszniai városoknál és váraknál azt mondja a költségvetés, hogy „indigent reformatione”. Uo. 180–181.

¹⁰² *Kubinyi András*: A Szávaszentdemeter–Nagyolaszi győzelem 1523. Adatok Mohács előzményéhez. Hadtörténelmi Közlemények, Új folyam, 25 (1978) 196. — *Szakály*: Hadügyi változások i. m. 137–142.

¹⁰³ *Kubinyi*: The Road i. m. 169–170.

¹⁰⁴ Ezt bizonyítják a várleltárak is. Noha ágyúkkal és szakállas puskákkal viszonylag jól el voltak a végvárak látva, a löszer csak néhány napi védekezésre volt elegendő. *Kubinyi András*: Magyarország déli határvárai a középkor végén. Várak a későközépkorban = Castrum Bene 2 (1990) 65–74.

¹⁰⁵ *Thallóczy — Horváth*: i. m. CCXXXI–CCLIV.

¹⁰⁶ Ld. fenn, 88. j.

¹⁰⁷ Ennek számadásai megtalálhatók Ernusz Zsigmond királyi kincstartó 1494–1495. évi számadás-könyvében: *J. Chr. v. Engel*: i. m. I. k. 51–73. 99–107.

¹⁰⁸ A zálogolásokat — ha nem is valamennyit — összeállította: *Fögel József*: II. Ulászló udvartartása (1490–1516), Bp. 1913. 13–20. — *Uő.*: II. Lajos i. m. 10–17.

¹⁰⁹ *Fögel*: II. Ulászló i. m. 14. o. 5. j. stb.

¹¹⁰ Vö. 108. j.

¹¹¹ *Margalits*: i. m. II. k. 492–497.

¹¹² Uo. 497. — Dl. 68116. — Még az 1518. évi bácsi országgyűlés 9. tc.-je is kéri, hogy a Both özvegye iránti Diósgyőrrel kapcsolatos adósságát térítse meg a király, mert saját költségén tartotta meg Horvátországot. (Ez az országgyűlés ugyanis visszaadatta az elzalogosított koronajavakat.) *Kovachich*: Sylloge i. m. 249.

¹¹³ *Szakály Ferenc*: Nándorfehérvár, 1521: a vég kezdete, *Zay Ferenc*: Az Lándorfejtűrvár elveszésének oka e vót és így esött, jántó alá rendezte: Kovács István, az utószót Szakály Ferenc írta. (Bibliotheca Historica) Bp. 1980. 112–113.

¹¹⁴ *Kovachich*: Vestigia i. m. II. k. 425–426.

¹¹⁵ *Kubinyi*: The Road i. m. 159–178.

¹¹⁶ Ld. ezekre: *Kubinyi András*: A mohácsi csata és előzményei. Századok 115 (1981) 81., 95–99. — Zsoldosokról, akik nem tettek eleget a mozgósítási parancsnak az 1521:56. tc. is megemlékezik. Okleveles adatok ilyenekre, vagy szökésükre: Dl. 61100, 82580.

¹¹⁷ *Kubinyi András*: Az egyház szerepe az országos politikában és a honvédelemben a középkor végén. Egyházak a változó világban. Szerk. Bárdos István és Beke Margit. Esztergom, 1991. 19–27.

¹¹⁸ Erre az egész eddigi irodalom rámutatott. Vö. *Hóman — Szekfü*: i. m. II. k. 595.

¹¹⁹ Ez természetesen nem jelenti azt, hogy egy következő országgyűlés nem változtatta meg. Csak néhány kiragadott adat II. Lajos korából, amikor állítólag a legnagyobb volt az anarchia, hogy a törvényeket végrehajtják, ill. azokra hivatkoznak. Df. 260187. (1518) — Dl. 82557. (1520.) — *Fekete Nagy Antal — Borsa Iván*: A Balassa család levéltára (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II/18. k.) Bp. 1990. 537. sz. — *Borsa Iván*: A Justh család levéltára 1274–1525. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II/20. k.) Bp. 1991. 729. sz. — Dl. 71173. (1523). stb. Ld. még alább, 121. j.

¹²⁰ *Hermann Zsuzsanna*: Az Egyetemi Könyvtár Werbőczy-kéziratai és az „Analecta Saeculi XVI Hungarica”, (Bibliotheca Universitatis Budapestinensis Fontes et Studia I.) Bp. 1983. különösen a 17–28. lapokon a jegyzéket. — Egyes iratok feldolgozása: *Üö.*: Államháztartás és a pénz értéke a Mohács előtti Magyarországon, Századok 109 (1975) 301–334. — *Üö.*: Egy pénzügyi tervezettől a Hármaskönyvig. Werbőczy és a parasztháború, Századok 115 (1981) 108–151.

¹²¹ Bakócz esztergomi érsek és Perényi nádor is visszaadta. Voltak olyanok is, akik nem. *Fógel*, II. Lajos 10. — Sárkány Ambrus sem adta vissza a nála levő harmincadokat. Ld. fenn. 70. j. Az elzalogosított koronajavak többsége azonban visszakerült a királyhoz.

¹²² *György Bónis*: Ständisches Finanzwesen in Ungarn im frühen 16. Jahrhundert, Nouvelles études historiques I. k. Bp. 1965., 83–103.

¹²³ *Kubinyi*: A magyarországi városok i. m. 18.

¹²⁴ Ld. fenn. 3. j. (1518) és *Szabó Dezső*: i. m. 203–207. (1525.)

¹²⁵ Bártfa v. lt. 5276. sz. — Kiadva: *Stephanus Katona*: Historia critica regum Hungariae, XIX. k. Budae 1793, 416–417.

¹²⁶ *Fraknoi Vilmos*: Magyarország és a cambrai liga 1509–1511. Századok 16. (1982) 177–201., 366–387., 705–727., 793–811. — *Kosáry Domokos*: Magyar külpolitika Mohács előtt., Bp. 1978., 95–101.

¹²⁷ A korszak külpolitikáját tisztázta *Kosáry*: i. m. — A Jagellók együttműködésére, ami a századfordulón még francia szövetségben is megnyilvánult: *Krzysztof Baczkowski*: Der jagellonische Versuch einer ostmitteleuropäischen Grossreichsbildung um 1500 und die türkische Bedrohung, Europa 1500. Integrationsprozesse im Widerstreit: Staaten, Regionen, Personenverbände, Christenheit, hsgg. v. Ferdinand Seibt und Winfried Eberhard, Stuttgart 1987, 433–444.

¹²⁸ *Kosáry*: i. m. 40–41. — *Dabrowski János*: Lengyelország és a török veszedelem 1526 előtt, Mohácsi emlékkönyv 1526., szerk. Lukinich Imre, Bp. 1926., 126–139.

¹²⁹ *Hermann Zsuzsanna*: Az 1515. évi Habsburg–Jagelló szerződés. Adalék a Habsburgok magyarországi uralmának előtörténetéhez. Bp. 1961. — *Krzysztof Baczkowski*: Zjazd Wiedenski. Geneza, przebieg i znaczenie, Warszawa 1975.

¹³⁰ III. Frigyes már 1474-ben által vádolta Mátyást, hogy átengedi a törököt az osztrák örökös tartományok ellen. *Katona*, Historia critica i. m. XV. k. Colotzae 1792, 682. — A vád igaz volt: Mátyás a nyolcvanas évek elején tiltakozott a szultánnál, hogy Daud boszniai pasa megszegte az egyezményt, Ausztriából visszatérve nálunk is rabolt. *Thallóczy — Horváth*: i. m. 58–61.

¹³¹ 1510 táján Miksa császár Magyarországra küldött követei által II. Ulászlónál (!) tiltakozik, hogy a törökök fegyverszünet idején betörték, és kéri, hogy újabb fegyverszünet esetén őt is foglalja bele. HHStA Maximiliana K. 39. I/10., fol. 10–10v. — Az utolsó, 1519-es magyar–török fegyverszünetben is fel van sorolva más keresztény fejedelmek mellett a két Habsburg testvér, Károly és Ferdinánd, azzal, hogy egy éven belül kötelesek pecsétes levéllel a fegyverszünethez csatlakozni, különben az nem vonatkozik rájuk. *Thallóczy Lajos — Horváth Sándor*: Alsó-Szlavóniai Okmánytár (Dubicza, Orbász és Szana vármegye) 1244–1710, (Mon. Hung. Hist. I/36. k.) Bp. 1912. 282–283.

¹³² *Kosáry*: i. m. 17.

- ¹³³ *Alphons Lhotsky*: Das Zeitalter des Hauses Österreich. Die ersten Jahre der Regierung Ferdinands I. (1520–1527), Wien 1971., 216–217. — *Paula Sutter Fichtner*: Ferdinand I. Wider Türken und Glaubenspaltung, Graz Wien Köln 1985. 46–47.
- ¹³⁴ Ld. fenn 131. j.
- ¹³⁵ Ebben Statileo János magyar követnek volt nagy szerepe. *Acta Tomiciana* VII. k. 225–241.
- ¹³⁶ Ez főleg *Szabó Deszö*: Küzdelmeink a nemzeti királyságért 1505–1526., Bp. 1917. c. könyvére jellemző, aki a Habsburg, lengyel stb. orientációt próbálta igazolni. — Megvesztegetésekre ld. pl. *Tokay Lajos*: Magyarországnak kormányzata a Jagelló-korban, Békés 1932. 104. — *Mályusz*: A magyar társadalom i. m. 391.
- ¹³⁷ *Fraknói Vilmos*: Erdődi Bakócz Tamás élete. Bp. 1889., 79–104.
- ¹³⁸ *Hermann Wiesflecker*: Kaiser Maximilian I. Das Reich, Österreich und Europa an der Wende zur Neuzeit, Bd. V., Wien 1986., 224. 486., 490.
- ¹³⁹ *V.-L. Bournily*: Les diplomates de François Ier. Antonio Rincon et la politique orientale de François I. (1522–1541) *Revue Historique* 113 (1913) 63–68.
- ¹⁴⁰ *Kosáry*: i. m. 163.
- ¹⁴¹ *Wilhelm Bauer*: Korrespondenzen Österreichischer Herrscher. Die Korrespondenz Ferdinands I., Bd. I., Familienkorrespondenz bis 1526. = Veröffentlichungen der Kommission für Neuere Geschichte Österreichs 11., Wien 1912., 110–111. — HHStA Grosse Korrespondenz 25/b, 1524. IV. 29.; 25/a, 1524. V. 1. — Ezekből a hírekből kísérelte meg *Perjés Géza*, Mohács, Bp. 1979. 122–276. — és más munkáiban — a szulejmáni békeajánlat elméletét levezetni.
- ¹⁴² *Kubinyi András*: Szulejmán szultán 1524. évi békeajánlata. Legenda vagy tény? Európa vonzásában. Emlékkönyv Kosáry Domokos 80. születésnapjára. Szerk. Glatz Ferenc, Bp. 1993. 45–48.
- ¹⁴³ Ld. fenn, 92. 97–98. sz. jegyzetek, valamint HHStA Grosse Correspondenz 25/a. 1523. VII. 3. (Jelentés a magyar királyi tanácsról.)
- ¹⁴⁴ *Barta Gábor* — *Fekete Nagy Antal*: Parasztháború 1514-ben, Bp. 1973.
- ¹⁴⁵ Dl. 21975., 21991.
- ¹⁴⁶ *Antonias Fekete Nagy* — *Victor Kenéz* — *Ladislaus Solymosi* — *Geisa Érszegi*: Monumenta rusticorum in Hungaria rebellium anno MDXIV, (Publicationes Archivi Nationalis Hungarici II, Fontes 12.) Bp. 1979., 355., 361–362., 367., 391–396. — *Barta* — *Fekete Nagy*: i. m. 86–87., 267. — *Blazovich László*: Sorsfordulók Dózsa felkelésének idején Békés megyében. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica* Tom. LXXV, Szeged 1983., 35–40. — A parasztek egy szűk rétege — és nem csupán a mezővárosokban — üzleteléssel nagy vagyonhoz jutott. Erre ld. pld. *Zsigmond Pál Pach*: Der Bauernaufstand vom Jahre 1514 und die „zweite Leibeigenschaft“. *Aus der Geschichte* i. m. 278. — Egy ilyen dúsgazdag falusi (!) „civis“ végrendelete: Df. 253543. Ezt ismerettem: *Kubinyi András*: Változások a középkor végi Magyarországon. (História Könyvtár 2.) Bp. 1993. 8.
- ¹⁴⁷ *Szűcs Jenő*: A ferences obszervancia és az 1514. évi parasztháború. Egy kódex tanúsága. *Levéltári Közlemények* 43 (1972) 213–261. — *Uő.*: Ferences ellenzéki áramlat a magyar parasztháború és reformáció háttérében. *Irodalomtörténeti Közlemények* 78 (1974) 409–435.
- ¹⁴⁸ Ld. fenn, 84–85. j.
- ¹⁴⁹ A tervezet és a törvény egybevetése ezt világosan mutatja: *Fekete Nagy* — *Kenéz* — *Solymosi* — *Érszegi*: i. m. 247–283.
- ¹⁵⁰ Erre számos adatot lehetne felhozni. Egy példa: a fejeérköi uradalom jobbágjai fegyveres felkelésére: *Kubinyi András*: A fejeérköi jobbágyság megmozdulásai 1520 körül. *Agrártörténeti Szemle* 5 (1963) 379–382.
- ¹⁵¹ *Kubinyi*: Budapest története i. m. 237.
- ¹⁵² Vö. *Molnár Erik*: A magyar társadalom története az Árpádoktól Mohácsig, Bp. 1949. 366. — *Elekcs Lajos*: A középkori magyar állam története megalapításától mohácsi bukásáig, Bp., 1964. 289–290. — Ld. ezzel szemben *Szakály*: A Mohácsi csata i. m. 69–72.
- ¹⁵³ *Szabó István*: A hajdúk 1514-ben. *Századok* 84 (1950) 178–198. Újra megjelent: *Uő.*: Jobbágyság-parasztek. *Értekezések a magyar parasztság történetéből*. Bp. 1976. 201–222.
- ¹⁵⁴ A katonaparasztságra (vojníkokra) ld. fenn, 103. j. — A délvideki harcokra: *Barta* — *Fekete Nagy*: i. m. 107–110.
- ¹⁵⁵ *Fekete Nagy* — *Kenéz* — *Solymosi* — *Érszegi*: i. m. 251–252.
- ¹⁵⁶ *Katona*: *Historia critica* i. m. XIX. k. 419. — *Acta Tomiciana* VII. k. 306–307.
- ¹⁵⁷ *Bártfa* v. lt. *Oklevelek* 4984. sz.
- ¹⁵⁸ *Kosáry*: i. m. 50–78.
- ¹⁵⁹ *Szakály*: Nándorfehérvár i. m. 484–498.

¹⁶⁰ A Mohácsot megelőző belpolitikai helyzetre, pártharcokra, a királyi hatalom megerősítésére irányuló, általában sikertelen kísérletekre részletesebben: *Kubinyi: A magyar állam i. m. 59–99.*

¹⁶¹ Élelmészési problémákra: *Kubinyi: A mohácsi csata i. m. 81. o. 88. j.*

¹⁶² A mohácsi csatára újabban: *Szakály: A mohácsi csata i. m. — Perjés: i. m. — Kubinyi: A mohácsi csata i. m. 66–105. és az ezekben idézett korábbi irodalom, valamint a források.*

¹⁶³ Ennek a tanulmánynak a szövege jegyzetek nélkül egyetemi tankönyv céljára 1985-ben jelent meg a *Makk Ferenc* szerkesztette *Fejezetek a régebbi magyar történelemből* c. mű 103–131. Többek kérésére most jegyzetekkel ellátva bocsátom közre. Mivel pályám kezdete óta foglalkozom ezzel a korrallal, amelyből sok tucat tanulmányom jelent meg, elsősorban azokra támaszkodtam.

A SUMMARY OF HUNGARIAN HISTORY IN THE AGE OF THE JAGIELLOS

by *Kubinyi András*

(Summary)

The article deals with the history of 36 years prior to the fall of the medieval Hungarian state in 1526, in the Battle of Mohács.

King Matthias' wars of conquest in the previous decades contributed to the impoverishment of the country, and the struggles for the throne in 1490–91 emptied the treasury totally. The king was obliged to mortgage or give away several royal revenues, which involved the overall weakening of royal power.

At the same time a crisis came to be felt both in domestic policy and in the economic life on the country. The authority and power of the cca. forty barons controlling nearly half of the country's territory followed from the number of the nobles serving them (the so-called familiares). They came to be called *servitores* at that time and, in contrast with earlier years, they came to be employed for a definite period of time and were paid for their services. Besides the growing expenditure of the barons (they spent much on luxury) and their diminishing incomes (they got less revenue, especially money, from the serfs owing to the growing territory of wasteland), their grip on the nobles in their service also slackened.

The nobles were willing to serve the barons but only in a loose form, questioning their right to administer justice over them. While earlier there was no rigid barrier between the wealthier nobles and the barons, the age of the Jagiellos saw the beginning of the separation of the two (see the law of 1498). So the wealthy nobility coming down from the ranks of the aristocracy got into the royal council by the votes of the lesser nobility and not by right of their own wealth as before, and became the leading stratum of the nobility in political life. Pauperization was also a threat for the nobility. Their demands for luxury were increasing and they were increasingly deprived also of many of their serfs, since given the right of free movement, they tended to leave them for the towns and for the baronial households.

As regards the peasantry, there was a strong differentiation going on among them in the given period. There developed a wealthy peasant layer in the market towns and also in the villages playing an outstanding role in the production for the market, in trade and especially in the export of cattle. Members of the aristocracy and the nobility struggling with financial difficulties also wished to take their share in business and became rivals both for the town merchants and for the wealthy serfs, and used their political power against them.

The signs of economic crisis in the early 1510's also contributed to the difficulties of the country. All this led to the peasant war of 1514, where the wealthy serfs actively participated. From then on, Hungarian economy deteriorated quickly.

Between 1490 and 1526 Hungary was in the states of transition and the inherent difficulties were further inhaned by the Ottoman threat. In contrast with most other countries, Hungary had to maintain an expensive system of border castles with 7-8000 soldiers garrisoned in them. This network proved to be efficient up to the fall of Belgrade in 1521, but the country was unable to bear the burdens any longer, so the catastrophe of Mohács was a natural outcome of all this to say nothing of the unquestionable fault in political administration.

András Kubinyi

PLAN DE L'HISTOIRE DE LA HONGRIE À L'ÉPOQUE DES JAGELLON

(Résumé)

L'étude résume l'histoire de 36 ans qui précèdent la chute d'État du moyen âge de la Hongrie: soit le catastrophe de Mohács en 1526. Avant les expéditions militaires conquérantes du roi Mátyás facilitaient aussi l'appauvrissement du pays, et les luttes pour le trône entre 1490-91 vidaient le Trésor, ainsi le roi devait engager plusieurs ressources royales ou les autrement aliéner, ce qui emportait l'affaiblissement du pouvoir royal.

En même temps des signes d'une crise économique et politique intérieure sont été présentés. Le pouvoir et l'autorité de 40 aristocrates, qui contrôlaient presque la moitié du territoire du pays, étaient fondés par les nobles étant dans leur service: commensales (familiárisok). Après ils étaient nommés plutôt serviteurs et à l'opposé de la manière des anciens temps: les engageaient à terme fixe et contre salaire. coté de leurs dépenses aggrandissants (luxé, mode de vie plus confortable): leurs recettes se diminuant, à cause de devenir plus en plus des pousztas (déserts): ils recevaient moins de rentes de leurs serfs (en générale dans cette époque une rente argent établie avant). En même temps leur pouvoir quant aux nobles étant dans leur service se relâchait.

Malgré que les nobles ambitionnaient ce service — mais seulement dans une forme relâchée — ils contestaient le droit de leurs seigneurs de juger sur eux. Tandis que la transition entre les nobles plus riches et les barons n'était pas rigide: dans l'époque des Jagellon commençait une certaine différenciation entre des aristocrates et des nobles. (loi 1498) La noblesse riche déclassée de l'aristocratie n'obtenait dans cette époque qu'elle pouvait entrer dans le conseil royal par l'élection des petits nobles, où elle était assise avant à la base de sa fortune. Par ce fait la noblesse se procurait une couche dirigeante politique. L'appauvrissement menaçait également le noblesse: leurs besoins de luxe augmentaient: et étant que leurs serfs avaient encore le droit de migration libre: ils s'installaient chez les aristocrates ou dans les villes.

Dans cette époque on peut démontrer une différenciation assez forte à l'intérieure de la paysannerie: se formait une couche riche des bourgades bourgeoise et villageoise, qui avaient un rôle important dans la production des marchandises surtout dans l'export bovin hongrois. Une partie des aristocrates et des nobles, luttant par les difficultés matérielles, voulaient également participer dans cette affaire, ainsi devenaient les concurrents ou des marchandises de ville, ou des serfs riches contre lesquels ils s'opposaient même à la base de leur pouvoir politique.

Les symptômes de la crise économique du début des années 1510 augmentaient encore les difficultés. Tout cela a explosé dans la guerre de paysan d'1514 dans laquelle la couche riche des serfs participait également. partir des années 1510 les conditions économiques du pays s'empiraient fortement.

La Hongrie entre 1490-1526 était dans une stade de transition et des difficultés naissantes et cet état était encore aggravé par le danger turc plus en plus menaçant. La Hongrie — à l'opposé des autres pays étrangers devait entretenir un système de confins très couteux où 7000-8000 soldats stationaient. Bien que ce système pouvait défendre le pays jusqu' à la capitulation de Belgrade, mais ce pays dans ce temps-la ensuite ne pouvait pas supporter même les charges de la défense: soit le catastrophe de Mohács est arrivé inévitablement, et les fautes démontrables du gouvernement de l'État hongrois n'y en changeaient non plus.

Mesterházy Károly

TEGEZ ÉS TAKTIKA A HONFOGLALÓ MAGYAROKNÁL

A klasszikus ókor kutatója, P. J. Junge írja, hogy Crassust a carrhaei csatában (Kr. e. 53) az egy évezred múltán is döntő győzelmeket hozó harcmóddal verték tönkre a parthusok.¹ A meg nem nevezett kései utódok nyilván az Európát végigportyázó magyarok voltak. Félelmetes fegyverük a csontlemezekkel merevített ún. visszacsapó (reflex) íj volt, melyet az eurázsiai steppéken a szkíta időktől ismerünk. Egyik korai (Kr. e. 4. sz.) ábrázolása a keleti Krímben fekvő Kul Oba-i szkíta temetkezés ezüst csészéjéről régóta ismert: éppen az íj felajzását végző harcost láthatjuk az edény hasán levő négy domborított jelenet egyikén.² A magyar íj szerkezete teljesen azonos volt a szkíta íjével, legfeljebb mérete és más, kisebb részletek különböztek. A jó reflex íjjal egy mongol feliraton (az ún. Dzsingisz köve) olvasható adat szerint 330 öltre lehetett lőni.³ Az íjat természetesen védték. Felajzatlan állapotban az íj alakjához hasonló huzatba helyezték, a felajzott íjat pedig az ún. készenléti tegezbe, amelybe csupán az íj egyik fele fért el.⁴ A nyílvesszők számára külön tartó alkalmatosságot fejlesztettek ki a lovas nomádok: ez volt a tegez.

A honfoglaló magyarok tegezeről már az 1910-es évek elejéig is sok részlet adat gyűlt össze. Hampel és Jósa A. után⁵ az első, alapjában véve ma is érvényes rekonstrukciót Zichy István készítette el.⁶ A tegezfenek formájához a talfáji lelet vasabroncsát hívta segítségül,⁷ a tegezfenekhez a kenézlői I. temető 11. sírja szolgáltatott adatokat,⁸ a tegez oldalán levő merevítőkre és a függesztés módjára a pilinsirmányhegyi, talfáji és tuzséri leletek,⁹ a tegeznyakra ismét a talfáji lelet, a tegez szájára pedig újra a kenézlői 11. sír. A tegez hosszát a kenézlői 11. sírban és a tuzséri 5. sírban a nyílcsúcok és a tegezfenek távolsága alapján következtette ki. Elsőként vette észre, hogy a háromküllős bronz karikák a tegeztartó szíj tartozékai.¹⁰ A részleteket a turkesztáni német expedíció által Berlinbe szállított falfestmények alapján¹¹ értelmezte. A tegez szájának megrajzolását részben Jósa elképzelése, részben a turkesztáni tegez ábrázolások segítségével úgy képzelte el, hogy a fedő lemez szélére a kenézlői két lapos S alakú rézlemez helyezte egymás mellé. Csak később derült ki, hogy e lemezek nem a fedőlap szegélyei.

Zichy rekonstrukcióját tizenöt évvel később a szegedi múzeum gazdag honfoglaláskori ásatásaira támaszkodva Cs. Sebestyén Károly pontosította. Új adatok felsorakoztatásával hihetőbbé tette a tegezenék méreteit (Kiszombor B temető 211. sír, Deszk D temető 76. sír). A tegezszáj fedelének felismerésével (Kiszombor B temető 284. sír) új eredményeket is elért a rekonstrukcióban: meghatározta a tegezszáj formáját, nagyságát. Különös figyelmet szentelt a tegez nyakának, szerkezeti elemeinek és formájának, azonban jó megfigyelések hiányában nem talált rá a megoldásra. A turkesztáni falfestmények tegezein látható lebillenő fedél nyomán a fém vagy csont tegezfedeleket a tegez nyakánál forgó, lecsapható fedél részeként értelmezte.¹²

László Gyula tulajdonképpen Zichy és Cs. Sebestyén eredményeit összegezte. Felhívta a figyelmet a tárgyaknak a sírokban való pontos, mérhető felvételére, rajzolására. Megfigyelései szerint a tegezek hosszát 70–75 cm-ben lehet megadni, s a tegez nyakától egy jó araszra van a tegez fedele. Rámutatott arra is, hogy a tegez két vége kiszélesedett, feje a nyílcsúcsok, alja pedig a nyílveszők tollazása miatt. Rekonstrukciós rajzán a tegez fején levő lecsapható ajtófedél hangsúlyos.¹³ Volt egy jegyzetbe bűjtött fontos megfigyelése is: a kenézlői I. temető 11. sírjában lelt lapos S alakú rézpántokat a bócsai avarkori tegez példája nyomán a tegezszáját keretező pántoknak határozta meg.¹⁴

A második világháború után csak vontatottan indult meg a honfoglaló magyarság emlékeinek kutatása. László Gy. útmutatásai alapján főleg Dienes István nevéhez fűződtek az új megfigyelések. Dienes előbb Orosházán (1961), majd Magyarhormorogon (még 1961-ben) talált viszonylag jó állapotban levő, azaz részleges rekonstrukcióra alkalmas tegezleleteket. Ezek azonban közöletlenek maradtak a mai napig. Hasonlóképpen közöletlenek a püspökladányi (1977), az algyői (1973–76 között), a vukovári és más leletek.¹⁵ Ismertté váltak viszont a szeredi, komáromszentpéteri, a szarvasi, letkési, homokmégy–halomi, sándorfalvi, békés–povádi, vörsi, stb. tegezek, vagy tegezrészletek, esetenként tegez rekonstrukciók.¹⁶ Az utóbbiak közé tartozik a Hódmezővásárhelyen, a Nagyszigeten végzett sikeres ásatás, ahol megfigyelték a tegez fejét, a tegez fedéllel és a nyakkal együtt, részben ismertté váltak a tegezszáj oldalai.¹⁷ A hódmezővásárhelyi tegez azonban több szempontból egyedinek látszik, így minden részlete nem általánosítható. Mint a későbbiekben látni fogjuk, egyedi a fedél csontlemezőnek felerősítési módja, és nem bizonyítható a háztetőszerű, ferde állása. Ugyanígy egyedi a tegezszáj oldalfalán a fedélig nyúló csúcsos végű vas me-revítő pálcák alkalmazása. Nem indokolt a tegezfej előre billentése, sem kifelé szélesedő megtörése. A szabálytalanságok egy része az egykori javítgatások számlájára írható.

A felsorolt és a még nem említett néhány hiteles lelet segítségével ma már szinte a szabásminta pontosságával ismerhetnénk a honfoglaló magyarok tegeztét. Az ásatók nagy része azonban arra vár, hogy egy újabb szerencsés véletlen segítségével a még bizonytalan részeket saját maga is megtalálja, és nem kell egyszerű közléssel „elvesztegetnie” a nehezen összegyűjtött részadatokat. Mi éppen ezért nem is a lehető legtökéletesebb rekonstrukció elérésén fáradozunk. Csupán néhány részlet nagyfokú pontosságát szeretnénk elérni, hogy azokból történeti következtetések levonását is megkísérelhessük. Célunk a tegez befogadóképeségének meghatározása,

és rámutatni az abból levonható harcászati következményekre. Ez utóbbiakról a történeti források szinte mind megemlékeznek, legfeljebb az auctorok figyelme hol erre, hol arra a jelenségre terjedt ki. Első lépésben tehát célunk meghatározni, hogy hány nyílvesző fért el a honfoglalók tegezében?

A tegezben levő nyílveszők számát még a régészeti leletek ismerete előtt Salamon Ferenc kb. 40-re tette. Kiindulási pontja Maurikios taktikája volt.¹⁸ A későbbiekben azonban nyilvánvalóvá vált, hogy a tegezben levő nyilak számával sem lehet azok befogadóképességét meghatározni, hiszen többnyire 3–4, ritkábban 6–7 nyílcsúcsot találtak csak bennük. Egészen ritkán leltek 8 nyílcsúcsot egy-egy tegezben.¹⁹ Az első pontosabb rekonstrukciók már jóval kevesebb nyílveszőt említenek muníció gyanánt. Cs. Sebestyén azt írja, 15–20 nyíl is elfért a magyar tegezben, de 40 semmi esetre sem (mint Salamon vélte). Szinte felszólító erővel fogalmazta meg: „Ez a megoldásra váró kérdés.”²⁰ A későbbiekben a 15–20 körüli számban állapodtak meg a kutatók.²¹

A magyar föld nem őrzi meg jól a szerves anyagokat. A nyílveszők anyaga szinte kivétel nélkül elkorhadt. Tudomásom szerint egyetlen esetben maradt meg egy 3 cm hosszú, és 8 mm átmérőjű „kitűnő minőségű fa vessződarab” Letkésen (tégla-vető I. temető, 59. sír). Az ásató 1978-ban nem tudott beszámolni a fa fajta meghatározásáról, és az a mai napig sem történt meg.²² A nyílcsúcsok végéhez rozsdásodott famaradványok vizsgálata egy esetben történt meg. Egy kiszombori, Szt. László korinak mondott sír nyílcsúcsának famintáját határozták meg: a vessző anyaga a bodzafélék családjába tartozó bangita fának (*Viburnum lantana*) bizonyult (újabb neve ostorménfa), melynek ismertebb faja a labdarózsa. A hat méterre megnövő bokor ágai egyenesek, sugarasan szétterülőek.²³ Kétségtelen, hogy eleink a vesszőket nem nádból készítették, mint Cs. Sebestyén vélte, hanem különböző fákból. U. Kózhalmi K. a hunok nyílveszőit többnyire nyírfából készültnek mondja, a 12–14. századi mandzsu nyilak vesszője pedig nyár-, nyír és fűzfavesszőből készült. Ez utóbbi adat szerepel a magyar nyílveszők anyagaként Kovács Lászlónál.²⁴

A nyugat-szibériai néprajzi gyűjtések a nyílvesző készítéséről fontos tudnivalókat adnak hírül. A vahovi osztjakok fenyőfát használtak e célra, a vessző hossza kb. 72 cm, vastagsága pedig 11 mm volt. A nyílvesző számára előkészített ujjnyi vastagságú lécekre beütötték a nyílcsúcs tuskéjét, majd kellő vastagságúra faragták a fát. Ekkor kivették belőle a nyílcsúcsot, a lyukat betöltötték kénnel, és a tűzön felhevített nyílcsúcsot visszahelyezték a lyukba. A kihülő kén megszilárdította a fémet a vessző végében. Végül vékony nyírkéreggel körültekerték a túske feletti részt, kifaragták a vessző másik végén az ideg számára a vajatot, és azt is körültekerték nyírkéreggel.²⁵ A nyílvesző fájának ily körültekintő kiválasztása, gondos előkészítése ellentmond annak, hogy a vadászok vagy a harcosok pazarolták volna nyilait. Ugyanezt mutatják az újabb, már régészeti feltárásokra is támaszkodó vizsgálatok. Abramovo 10 lelőhely anyagán kimutatták, hogy nem is favesszőből, hanem speciálisan előkészített gyökérből csinálták a vesszőt. A gondosan és jól kiszáritott faanyagot a későbbi vesszőnél vastagabb szálakra hasítják fel. Ezután késsel lefaragják, és kis lyukat készítenek a nyíltúske helyére, ahová be is verik azt. Ekkor fagyaluval a kellő méretre alakítják a vesszőt, végül csontgyaluval kaparják és simítják le.²⁶ A kész nyílveszőkön a nyílcsúcs tövével levő kb. 5 cm-es szakaszt vékony nyírkéreg

csíkokkal tekerték körbe. Legutoljára marad a vesszők tollazása, díszítése. A végső állapot elkészítéséhez szükséges csontgyalukat avar kori leleteink között Lükő Gábor fedezte fel (Szabadka).²⁷

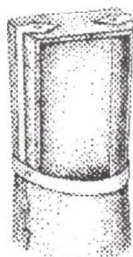
A hakaszok (a minuszinszki medence lakói) nyílveszőinek vastagsága 8 mm volt.²⁸ Az újabb kori török nyilakhoz is 8,5–10 mm vastag fenyő, esetleg bambusz nád vesszőket használtak. Ezek az adatok elegendőek arra, hogy átlagosan 1 cm átmérőjűnek számoljuk a honfoglaláskori nyílveszők vastagságát. Ha tehát ismerjük tegezeink bizonyos méreteit, akkor nagy biztonsággal beszélhetünk befogadóképességükről is.

A legfontosabb méretadat a tegez nyakának szélessége, vastagsága. Sajnos, ennek a megítélése a legnehezebb, mert ezt a részét figyelték meg a legkevésbé. A szokatlanul alacsony számértékek, melyeket a maradványok alapján kikövetkeztethetünk, bizonyos fokig hitelesíthetőek a tegezszej, ill. a tegez fejének egyéb adataival. Az adatok azt bizonyítják, hogy a néhány esetben konkrétan kimutatható alaki hasonlóság ellenére, az avar tegezok jóval nagyobbak, legalább kétszeres befogadóképességűek. Ez egyszerűen kimutatható abból, hogy a magyar tegez fedőlemezenek teljes hossza rövidebb az avar tegez nyakán levő félköríves díszítő és merevítőlemezek húr hosszúságánál. Ugyanakkor az avar tegezok emé szerkezeti és díszítő eleme segítségével van a honfoglaláskori tegeznyak merevítők alakjának meghatározásánál.²⁹

A tegezfedelet alakját már Cs. Sebeštyén is meghatározta. Azóta a bizonyító anyagunk többszöröződött, és akkor kiderült, hogy a tegezfedelet rögzített, nem lecsapható, mint ahogy ő ezt gondolta.³⁰ Sőt az is bizonyos, Révész László elgondolásával szemben a fedőlemez a tegezfennel lényegében párhuzamos. Helyzete tehát megközelítőleg vízszintes, és nem féltetészerűen ferde, ill. lejtős.³¹ A tegez feje valószínűleg fából készült. Erre mutatnak a fedőlemez vagy a tegezszej peremére, oldalára helyezett fém vagy csontdíszek, borítások. A tegezfedelet nagyon keskeny fa lap volt, melynek tetejét vagy csontlappal vagy fém, jelenlegi ismereteink szerint vaslemezzel borították. A csontlemezek keskenyek, nagyjából téglalap alakúak, hosszanti oldalai kissé ívelték is lehetnek. Sándorfalváról való csontlapunk csonka, szélessége 2,3 cm.³² A Dabas–Gyón Paphegyről való csontlap hosszában ugyan csonka, de kiegészíthető. Az ép oldalán barna vasoxid lenyomat jelzi, hogy vaspánttal erősítették a tegez fedeléhez, amely derékszögben a tegezszej oldalához is fogta egyúttal. A rajta levő fűrt szeglyuk alapján hossza kb. 9,7 cm, szélessége 2,7 cm.³³ Békés–Povádon a 45. sírban is találtak (az ásató szerint billenő) tegezfedeletre való csontlemezt. A csontlap hátoldala és elejének közepe irdalt, azaz a felerősítése ragasztással történt először. Hossza 9 cm, szélessége 3,4 cm volt.³⁴ Az egyik legjobb állapotú darab a bashalmi 9. sírból került elő. Két hosszanti oldala kissé ívelt, s az előzőekkel szemben, melyeknek sarkai lekerekítettek voltak, itt a sarkok éles szögben vannak lefűrészelve. A felerősítést két rombikusan kiszélesedő fejű vaspálcával oldották meg. A vaspálcák kiszélesedő vége alatt volt a csontlemezben a fűrt szeglyuk. A lemez két szélénél a vaspálcákat derékszögben lehajlították a tegezszej oldalára. A lehajlításnál látszik, hogy a csontlemez és az oldalfalra hajló lemez síkja derékszöget zár be, tehát nem féltetészerű a fedőlemez síkja. A csontlemez hossza 9,6 cm, szélessége 2,6 cm.³⁵ A bashalmihoz hasonló jó állapotban maradt meg a

szeredi (Szered I. temető, 8. sír) tegezfedél lemez is, hossza 9,1 cm, szélessége 3 cm, valamint a komáromszentpéteri.³⁶

Számos párhuzamot sorolhatnánk még, de valamennyinek hasonló a formája, mérete, valamennyi rövidebb 10 cm-nél. Néhány olyan csontlemezzel díszített tegezt érdemes még megemlítenünk, amelyeknél a tegezszáj oldalát vagy peremét is csontlécekkal borították. Ilyet említ már Cs. Sebestyén is, az újabb leletek közül pedig díszített peremű a sándorfalvi,³⁷ a szarvasi,³⁸ vagy a mezőtúr–vízközi közöletlen lelet.³⁹ Fontosabb azonban egy orosházi (Pusztai Ignácné tanya 1. sír) és a homokmégy–halomi tegezlelet. E két utóbbinál a csont oldallapok is megmaradtak, s ezek hossza és széle megadják a tegezszáj magasságát. Az orosházi csontlapok hossza a kb. 2/3-os kicsinyítés mellett kb. 12 cm körül van. A halomi tegeznél a csonka oldallap, azaz a tegezszáj magassága 13 cm volt.⁴⁰ A halomi lelet a méretarányos rajzzal közöltnek tekinthető, és erről látható, hogy a fedéllemez és az oldal díszítő csontlemeze egyetlen keskeny vaspánttal volt a tegez fejének famagjához szerelve. A fedél és az oldal illeszkedésénél kb. derékszögben meghajlították a vaspántot, amely megközelítőleg a csontlemezek középvonalán haladt. Hogy végül is milyen lehetett a behajlítás szöge, az talán a sírban, az eredeti helyzetben volt megfigyelhető, ma már nem állapítható meg. Valószínű, hogy a tegezszáj két oldala a nyak felé kissé összeszűkült, ahogy például a magyarhomorogi tegezszájon jól megfigyelhető, vagy amint a híres kutemski tál lovas solymászának tegezábrázolásán is látható.⁴¹ (1. kép)

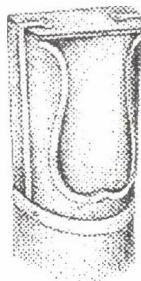
3 cm.

1. Csontlemezekkel díszített tegezfaj rekonstrukciója

A magyarhomorogi tegezfaj, amit Dienes I. az orosházihoz hasonlóan parafinba rögzítve emelt ki a sírból, egy másik díszítésmódot képvisel. A tegezfedél és az oldalfalak vaslemezzel vannak borítva. A fa tegezfedelet borító vaslemez ugyan jelen állapotban csak felülnézetben tanulmányozható, de hasonló szerkezetű vaslemez fedelelet Cs. Sebestyén is bemutatott Kiszomborról (B. temető 284. sír), ahol több sírban is előfordult.⁴² A tegezfedél borítója 10 cm hosszú, 32–35 mm széles vaslemez, egyik hosszanti oldala (Cs. Sebestyén nem törekedett ennek meghatározására) le van hajlítva, görbítve. Talán ez volt az előoldal, és a lehajlás védte a vékony fedéllap szegélyét. Két rövidebb oldala kissé ívelt, s ezek középvonalában van mindkét oldalon egy-egy rombusz fejű vaspánt felszegelve, amely a tegezszáj oldalára is lehajlott. A

vaslemez 10 db 10–24 mm-es vasszeggel szegelték a falaphoz. Az oldalra lehajlított vaspántok hosszát Kiszomboron nem figyelték meg a sír feltárásakor, később pedig már nem volt rá mód. Vas tegezfedél lemez volt Tuzséron is, szerepét nem ismerték fel.⁴³

A magyarhomorogi tegezszáj pontos mérete a vas fedéllemez 10,6 cm-es hosszából jól következtethető. Épebb oldalának hossza 8,5 cm volt töredékesen, eredetileg nyilván több volt. Deszken (D temető 76. sír) az oldalpánt 9,5 cm-es szakasza maradt meg.⁴⁴ Még ennél is jobb állapotú oldalmerevítő maradványt tártak fel Vörösön. Ennek hossza 12 cm körül lehetett.⁴⁵ A tegezszáj formája akkor állapítható meg, ha oldalait és szegélyét is csont vagy vas, ill. fémdíszítés borítja, keretezi. A halomi és orosházi csontos díszű tegezek esetében a szájnnyílás nagyjából trapéz alakú lehetett, aljáról nincs adatunk. Fémkeretes szegélydísz van a kenézlői 1. temető és a letkési második temetőben talált tegezek fején. Már említettük, hogy a nagyjából U alakúra hajlított kenézlői rézlemezek helyét László Gyula a bócsai aranyveretes avar tegez ismeretében a tegezszáj két oldalán jelölte ki. Azóta a kunbábonyi újabb aranyveretes és a pécs–köztemetői ezüst szegélypántos avar tegez jelzi e díszítés és szájkialakítás gyakoribb előfordulását.⁴⁶ A letkési vas szegélydísz hossza majdnem 12 cm. Sajnos szórvány és a párja hiányzik.⁴⁷ A vas fedéllemez és vas keretezésű honfoglaláskori tegezek talán legszebb példánya Püspökladányban került elő, még közöletlen. A kenézlői rézpántok Jósa szerint egy kb. 6 mm vastag tárgy keretét képezték. A kétharmados kicsinyítésben adott rajzok alapján hosszuk kb. 9,6 cm. Valószínű, hogy a szegélypántok csonkák, mert csak egyik végükön van szeglyük (2. kép).

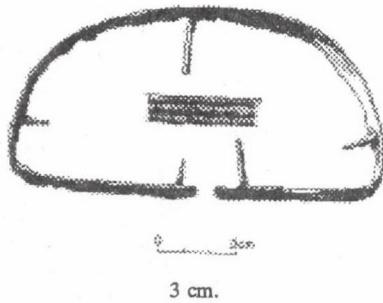

3 cm.

2. Vaslemezekkel erősített tegezfej

A tegez méretezésének számunkra legbizonytalanabb része a nyaka. Itt van a tegez legszűkebb szakasza. Míg az avar tegezekben e helyen gyakran 3–4 cm széles, félkörösen hajló, indás vésetű csontlap van,⁴⁸ addig a magyar tegezekben kizárólag keskeny, 12–15 mm széles, és töredékessége miatt bizonytalan hosszúságú, gyenge vaspántot találunk. Két számunkra nagyon fontos lelet azonban mégis közlésre került, amelyek azt bizonyítják, hogy a tegeznyak valóban szűk volt. Az egyik lelet,

amely a legutóbbi tegez rekonstrukciót lehetővé tette, Hódmezővásárhely–Nagyszigettről való. A gondosan kibontott tegeznyak két szélső pontja közt 8,5 cm-t mértek. A tegez alakja persze félkör alakú e helyen, ami azt jelenti, hogy a tegez harántmetszete egy kb. 4,2 cm sugarú félkör.⁴⁹ Ezen a félkörön helyezkedett el az 1,5 cm széles vaspánt, amely az eddigi elképzelésekkel⁵⁰ szemben nem abroncs, nem veszi körül a tegez nyakát. A másik leletről Költő L. tudósít.⁵¹ Az ő vörsi adatai teljesen egyezők az előbbivel: a tegez 8,5 cm széles nyakát 1,5 cm széles íves pánt merevítette. E két tegeznyakméretet hitelesnek tarthatjuk már azért is, mert mint láttuk, a tegezfedél méretek 9–10 cm között váltakoztak. Ha jelentéktelen mértékben, akár csak fél-fél cm-rel is szűkül a tegezfej szélessége a nyakáig, máris a 8–8,5 cm-es nyakátmérőnél vagyunk. Kísérletként megrajzolhatjuk a 8,5 cm-es átmérőjű félkört, sőt kicsit bővíthetjük is az ívet. De csak addig a mértékig, amíg az így kapott ív nem túl nagy. Ez utóbbi esetben ugyanis a körvonala helyezett vaspánt görbülete teljesen más lenne, és a merevítő szerepét sem tölthetné be. (Ezért nem hihető Dienes I. tegeznyak méretezése a halomi lelet rekonstrukciójánál.) Az így kapott félkörben a 8,5 cm-es átmérőn 7 db átlagos (1 cm-es) nyílvevő vastagságának megfelelő köröcske helyezhető el, a második sorban már csak öt, a harmadik sorban négy és a negyedik sorban három. Szorosan egymás mellett tehát 19 nyílvevő lenne elhelyezhető, de mivel ezen a szűk keresztmetszeten kellene a vevő tollas végét is kihúzni, ezért semmiképpen sem lehet 19 nyilat elhelyezni benne.

3. Tegezfenék vaspántja (Talfája)

Hasonló eredményre jutunk a tegezfenék méreteiből következtetve. A tegezfenék cipó vagy félkörhöz hasonló alakú deszkalap volt, melyet vasabronccsal, pánttal vagy egyszerűen csak szegekkel erősítettek az oldal alsó szegélyéhez. A tegezfenék körvonala akkor a legbiztosabb, ha a rögzítő pánt zárt, és így is marad a földben. Már Zichy I. pontos adatokkal dolgozhatott, mert a talfáji leletben (3. kép) pontosan megőrződött a tegezfenék mérete: a tegez hátlapja alul 14 cm volt, eleje pedig 8 cm-re domborodott előre. A pánt magassága 2,5 cm volt. 5 hosszú szeggel szegelték össze a tegez oldalával.⁵² Az egyik teljesen bizonyos méretű, zárt tegezfenék Püspökladányról származik, méretei azonosak a talfájival. A tegezfenék méretéből azonban az előbbi módon nem következtethetünk a tegez befogadóképességére. Bár ezt

a kísérletet is elvégeztük (eredményül 47 sűrűn egymáshoz érő 1 cm átmérőjű nyílvezzőt kapunk), nyilvánvaló, hogy már csak a nyílvezzők tollazása miatt is lehetetlen ennyi vessző belepréselése a tegezbe. A vesszők között rendnek kellett lenni, hogy könnyen kihúzhatók legyenek. Ezt a rendet pedig úgy érték el, hogy a tegezfenek deszkájába vajatokat faragtak. Ezek a vajatok „rendezték” a nyílvezzőket.⁵³ A deszkafenek vajatolása csak vastag deszkalapon volt lehetséges. A fenékabroncsok vaskos szegei azt bizonyítják, hogy 2–3 cm lehetett a fenék vastagsága. Ilyen vastag volt a kenézlői 1. temető 11. sírjában lelt többretegű deszka-bőr fenék, amelyen azonban nem figyelték meg a vajatokat. Ez a megoldás a fentebbiek szerint majd harmadára csökkentette a tegez befogadóképességét, viszont meggátolta a nyílvezzők összecsiszását, keveredését, összefordulását, másrészt biztosította a könnyű behelyezést és kivételt.

Megoldatlan volt eddig a nyílvezzőknek a tegezbe való betétele. A turkesztáni falképek szerint a tegez előoldalának középvonalában egy hosszú hasíték van, melyet a hasíték két oldalán egymással szemben levő lyukakon keresztül összefűztek. Ez a megoldás mind a vessző kivételénél, mind a behelyezésnél nehézkes és lassú. Gondoljunk csak arra, hogy harc közben nem ér rá a sereg több percig ki- és befűzni a tegez oldalát, ha szükséges a tegez újra feltöltése. A régészek fantáziáját azonban mind a mai napig megkötötte ez a megoldás. A magyarhomorogi ásatáson Dienes már 1962-ben megfigyelt egy ehhez hasonló „zárát”. A tegez hossz tengelyében apró hajlítható bronzkapcsok voltak végig.⁵⁴ Nagyon közel állt a megoldáshoz Révész László, aki a magyarhomorogi és turkesztáni példák alapján a tegez középvonalában levő hasítékra egy huroksort képzel el, amellyel a nyílást összehúzták, majd a huroksoron át fa ill. fémpálcával zárta a tegez oldalát. Jó érzékkel vett észre a tegezhez tartozó vaspálcák közül egyet, amely a tegez nyaka alatt feküdt a feltételezett nyílás vonalában. E pálcá azonban csonka volt, alsó fele hiányzott, és Révész a kiegészítésnél hosszú, egyenes pálcát tétélezett fel.

Viszonylag szerencsés ásatások alkalmával épen is előkerült, sőt teljes darabokat is közöltek már. Csak szerepüket nem sikerült meghatározni. Tulajdonképpen hosszú szárú vas fogantyúk. Felső végük hosszú, fűzfalevél alakú, amelynek a tegez nyaka felé eső vége majd egy cm-t hajlik előre és ezt elkalapátatlan vasrúdnak hagyják meg. A fűzfalevél alakú részben vasszegecs van, amely a tegeznyak alatt rögzíti a fogantyút, és a tegez feneke irányában hosszán el van kalapálva. A fűzfalevél alakú lemez fokozatosan keskeny pálcává nyúlik el, majd ennek végét rombikus lemezzé alakítják, amely rozsdás állapotban nagyon hasonlít a nyílcsúcsokra. Ezen a végén is vasszeggel rögzítik a tegez testéhez. Valószínű, hogy a tegez nyitása és zárása ezzel a fogantyúval történt (4. kép), de pontos megfigyelések híján ma még csak sejtjük ennek mikéntjét. Kétségtelen, hogy a vaspálcá előreugró kampójának gyakorlati jelentősége van, különben nem lehetne állandó alkatrésze a tegeznek ebben a formában. A tegez oldalán levő többi vas merevítő pánt vagy a nyakpántból, vagy a fenékabroncsból indul, és a tegez merev vázának tartozéka. Ez a fogantyús lemez önmagában áll, a többi szereléktől független. A legépebb példány a bodrogszerdahelyi ásatáson került elő, hossza 18,7 cm.⁵⁵ A viszonylag ép példányok közé tartozik a letkési 1. temető 59. sírjából való darab, valamint a tuzséri és vörsei csonka fogantyú.⁵⁶

Szerepük nyilván azonos volt. Rögzítésük a tegez hossz tengelyében lehetett, és az aljzattal együtt mozgó retesz fém alkatrészeinek tarthatók.

4. Tegezfedél csontlapja Bashalomról és a bodrogszerdahelyi fogantyú

A tegez oldalának e vaspálca segítségével való zárása és nyitása hosszú, keskeny, téglalap alakú, nyílást tételez fel, amelyben a fa alapra szegelt vaspálca vagy fogantyú könnyedén fel- és lehúzható volt. A fogantyú aljzata pontosan „járt” a tegez oldalán levő nyílásban, mint a régi iskolai tolltartók fa fedele a számára kialakított vajatban. A nyílás hosszát a nyílvevesszők hossza határozta meg. A tegezfenelel felett annyival kellett kezdődnie, amennyi hely a tegezfejben az elrendezett nyílcsúcsok felett a tegezfedélre szabadon maradt. Az ilyen „tegezajtó” csak faléces keretben vagy sínben képzelhető el.⁵⁷

A honfoglalók tegezének eddig tárgyalt jellemzői egy nagyobb egységben, az íj és nyíl méretezési rendszerében szorosan kapcsolódnak egymáshoz. A méretezés alanya a lovas vitéz, aki testmagasságának (karhosszának) és testi erejének megfelelően vásárolja meg íját az íjas mesternél. A nyílvevesszőket már ő maga készíti a felhúzott idegnek megfelelő hosszúságban. A nyílcsúcsokat természetesen a kovács készíti, legalább kétféle minőségben: attól függően, hogy távolra vagy közelre akarnak vele löni, és többféle formában: attól függően, mire akarnak vele löni. A nyílvevesszők hossza szabja meg a tegez hosszát.

Mint a tegez szerkezeti ismertetése során eddig is láttuk, a lovas íjász csak kevés nyílvevesszőt vihetett egyszerre magával. Másrészt azt is láttuk, hogy a nyílvevessző készítése nagyon gondos, időigényes munka volt. Ebből következik, hogy a nyílvevesszőkkel takarékoskodtak, nem lövöldözték el őket vaktába, nem pazarolták. De a legtakarékosabb, a leghatékonyabb felhasználás mellett is gyorsan elfogyhat a muníció, a tegezt

utána kell tölteni. A magyar történetre vonatkozó források hallgatnak ennek mikéntjéről.

Dolgozatunk első mondatában említettük, hogy a magyarokéhoz hasonló, sőt azzal azonos volt számos más nép harci taktikája. A legkorábbi részletes beszámoló a parthusok harcmódját mutatja be. A rendkívül szemléletes leírás előadja, hogy „A parthusok csoportokba oszolva nagyobb távolságról lőtték ki nyilaikat minden irányból; arra nem is volt szükség, hogy pontosan célozzanak, mert a rómaiak sűrű és tömött arcvonalát még készakarva sem lehetett elhibázni... futás közben lőtték ki nyilaikat, amihez a szkíták után a legjobban értettek; menekülés közben érték el biztonságukat, s ezzel elvették a futás szégyenét. (25) Amíg a rómaiak remélték, hogy a parthusok nyilaik ellövöldözése után abbahagyják a csatát vagy kézitusába kezdenek, szilárdan kitartottak, de amikor észrevették, hogy nyilvesszőkkel megrakott tevék állnak a közelben, ahonnan az őket már előbb bekerítő csapatok újakat kapnak, Crassus belátta, hogy a harcnak nem lesz vége, elcsüggedt.”⁵⁸

A Crassus felett megsemmisítő győzelmet (Kr. e. 53) hozó parthus taktikára már a magyar hadi történet első nagy történetírója, Salamon Ferenc felfigyelt, és a belőle levonható tanulságokat részletező elemzés nélkül értékesítette. Rámutatott arra, hogy a lovas nem vihetett nagyon sok nyilat magával, mert az a mozgásban akadályozta, de a pótlásra való az első sorban álló poggysz.⁵⁹ A Maurikiosznál feljegyzett adatokból és Bölcs Leó részletes leírásából felvázolta a magyarok taktikáját, felszerelését, amely kisebb-nagyobb megszorításokkal és a forrásokhoz szorosabban igazodva Hóman Bálintig irányadó maradt.⁶⁰ A legújabb hadtörténeti összefoglalás Moravcsik Gyula fordítására támaszkodva Bölcs Leó taktikáját követi minden ponton, de a közelharc leírását kritikusan mellőzi.⁶¹

A magyar hadrend felállítását két viszonylag részletező leírás különbözőképpen adja meg. Bölcs Leó szerint egymástól kis közökkel elválasztott osztagokban, ezredekben állnak fel, egy csatasorban, az arcvonaluk vastag.⁶² Ugyanakkor az arab Maszúdi a magyarok és besenyők közös 934-es Konstantinápoly elleni támadásakor alkalmazott hadrendről éppen azt írja, hogy mind a magyar, mind a besenyő seregnek volt jobb és bal szárnya, és középpütt állt a fő sereg. A besenyő oldalszárnyak is 1000 fős osztagokból tevődtek össze. „Mikor aztán felsorakoztak a csatasorok, a jobb szárny lovasosztagai a bizánciak derékhadára törtek, és nyílzáport zúdítottak rá, miközben átmentek a balszárnyra. A bal szárny lovasosztagai is felvonultak, és nyílzáport zúdítottak a bizánciak derékhadára, miközben oda jutottak, ahonnan a jobb szárny lovasosztagai kiindultak. A nyilazás így állandóan folyt, a lovasosztagok pedig forogtak, mint a malomkerék. Maga a türk jobb szárny, középhad és bal szárny azonban nem mozdult.” A folytatásból kiderül, hogy a besenyők feladata volt a bizánci sereg csatarendjének fellazítása. Amikor a megbomlott sorú bizánci sereg támadásba lendült az addig mozdulatlan magyar fősereg ellen, az utat nyitott nekik, de aztán elborították nyílzáporukkal a bizánciakat. Ettől a nyílzáportól megpecsétlődött a bizánci sereg sorsa. „A lovasosztagok jobbról és balról száguldoztak. Előkerültek a kardok is. Elsötétült a láthatár...” — zárja a csataleírást Maszúdi.⁶³

Annak ellenére, hogy a két hadfelállítás jócskán különbözik egymástól, vannak közös vonásaik is. Mindkét hadrendnek az a célja, hogy az ellenség tömött hadsorát felbomlassza, szétzilálja. Speciális módszere a színlelt megfutamodás: ha az ellenfél

támad, azonnal visszafordulnak, csalogatják maguk után őket, és ezzel igyekeznek teljessé tenni a csatasor felbomlását, hogy lehetőleg ne kerüljön kézítésára sor.⁶⁴ A legfőbb harci eszköz a nyíl és az íj, amely lehetővé teszi, hogy ne kelljen bevárni a védőfegyverzettel is ellátott ellenséget, és bizonytalan kimenetelű közelharcba bonyolódjanak vele. Más volt a kisebb hadtestek, kalandozó csapatok alkalmi hadrendje. A helyszín megválasztása a tagolt, kisebb egységek rajtaütésszerű, gyors eredményességet biztosító taktikáját segítette. Ezek számára volt fontos az őrsemek láncolatának felállítása és a lesben állás, a tagolt felszín természetes rejteket biztosító védelme. A különböző források között jelentkező ellentmondás valójában ugyanannak a taktikának a különböző környezetben, más és más helyszíneken, más-más méretű seregek összeütközésekor alkalmazott változata volt. Taktikájuk fontos része volt a tartalékok képzése és bevetése. A sereg közvetlen közelében kellett lenni a málhának. Itt elsősorban az utánpótlás biztosítására gondolunk. Ha az ellenséges arcvonal szétbomlásának, majd megtizedelésének és végül üldözésének fokozatait sorra vesszük, kétségtelen, hogy többször is fel kellett tölteniök tegezüket. A malomkerék forgásához hasonlatos, váltakozó irányú támadáshoz rengeteg nyílvesztőre volt szükség. Így biztos, hogy megszabott számú lovasnak adott számú tartalék málhásra volt szüksége, mint ahogy ezt a parthusokról írta Plutarkhosz,⁶⁵ vagy a görög egységekről Bölcs Leó. Ez utóbbiaknál kb. 10 emberre esett egy fegyvert és ételmet szállító teherhordó ló, illetve a felvonuláskor egy szekér. A muníció felvételét is tervszerűen kellett elvégezni, és ezért valószínűleg minden egység megjelölte saját teherhordó állatát. Ha mindezeket a szempontokat figyelembe vesszük, máris egy összetett, de jól tagolt, jól szervezett és vezényelt sereg képe jelenik meg előttünk. Pedig a nyugati évkönyvírók beszámolóiból alig-alig olvashatunk ki mást, mint gyors lovas rablóbandák garázdálkodását. Ha erről lett volna szó, akkor nehezen volna megmagyarázható fél évszázados harci sikersorozatuk. Ezért inkább hihetünk a taktikát illetően Maszúdinak, és bizonyos mértékig Bölcs Leónak.

Bölcs Leó nyomán terjedt el egy másik téves elképzelés is a honfoglalók harcmódjáról. Moravcsik mondatról mondatra bizonyította, mit vett át a későbbi szerző a Maurikios-féle taktikából. Hat ponton talált többletet Maurikioshoz képest.⁶⁶ A többi rész szinte szó szerinti átvétel az elődtől. Ezek közé tartozik az a rész is, amelyben szó esik a fegyverzetről és a közelharról. „Vállukon kopját hordanak, kezükben íjat tartanak” — írja Bölcs Leó Maurikios nyomán. Ezt értelmezte aztán történetíróink sora úgy, hogy a magyarok a nyílharc után tömör arcvonalban támadtak, kopjával taszítva le az ellenséget a lovakról.⁶⁷ Ez az az állítás, amit a honfoglaláskori régészet egyáltalán nem tud megerősíteni. Ugyanis a honfoglaláskori sírokban egészen ritka a kopja, hitelesen csupán másfél tucatot tartunk számon.⁶⁸ Ez a rész Maurikiosnál az avarokra vonatkozott. Az avar sírokra tényleg jellemző a lándzsa. Számuk néha egy-egy temetőben eléri, vagy meg is haladja a magyar sírokban talált összes kopják számát.⁶⁹ Úgyszintén az avarokra érvényes a páncélzat, és valószínűleg a lovak védelme is. A magyar közelharc fő fegyvere a szablya volt. Jellemző, hogy Maszúdi is ezt említi csataleírásában. Helyesebben szólva ő kardról ír, de ez már lényegtelen elírás a kopja szó használata ellenében. Bármilyen hatékony fegyver is a szablya, a nehéz fegyverzetű vagy páncélos lovasság zárt hadrendű támadása ellen nem sok sikerrel vethető be. Kerülték is a magyarok, amennyire csak lehetett.

A több évtizedes tapasztalat azonban megtanította az ellenfeleket a magyar harcmód elleni hatékony védekezésre, majd az ellentámadásra is. Már Bölcs Leó is több hasznos tanácsot ad katonaságának a magyarok elleni védekezésben, sőt a támadás módját is ajánlani tudja. Felhívja a figyelmet arra, hogy nem szabad felborítani a támadó arcvonalt rendjét, nem szabad a magyarok után rohanva elszakadni a többiektől. „A lovasság sűrű csatasora, amely szakadatlanul nyomukban van”, és a fegyveres kézitusa, az éjjeli támadás hátrányos számukra. Törekedni kell arra, hogy a bizánci sereg háta védve legyen, ne kerülhessenek mögéje, stb.⁷⁰

A nyugati hadjáratok magyar vereségeiben nyilván hasonló felismerések is szerepet játszottak, de közvetlen források hiányában ezt inkább csak gyaníthatjuk. A Riade melletti csatában a nehézfegyverzetű lovassággal szemben tehetetlen volt a könnyűfegyverzetű magyar sereg. A császári csapatok nem bomlottak fel, sőt ellentámadásba mentek át. A magyarok látszólagos megfutamodása valódi meneküléssé változott. Mint Widukind megírja: „úgy megfutamodtak, hogy nyolc mérföldön keresztül alig néhányat lehetett levágni vagy foglyul ejteni közülük”.⁷¹ De azt is megtudjuk, hogy semmi más lehetőségük sem volt, csak a menekülés, mert táborukat is elfoglalták a németek. Ha most visszagondolunk arra, hogy a csata során elég gyakran utána kellett tölteni a tegezt, akkor könnyűszerrel rájöhettünk arra, hogy a táborral együtt a teljes tartalék muníció is az ellenség kezére jutott. Nem volt lehetőség a leghatékonyabb harcmód folytatására, a távolról való védekezésre, elhárításra. Szablyával pedig nem sokáig védekezhettek a nehézfegyverzetű németek ellen. A Riadénál még szerencséje volt a magyar sereg egy részének, megmenekült. Talán nem vésztették el az összes teherhordó lovukat, maradt nyiluk is annyi, amennyi a menekülést biztosította.

A Lech menti csatában azonban már sokkal jobban felkészült ellenféllel találta szembe magukat a magyarok. Az előzőekhez hasonló módon elvesztették táborukat, az utánpótlás lehetőségét. Üres tegezzel pedig nem lehet vitézkedni. A jól felkészített lakosság is tudta már, hogy nyila nélkül korántsem oly veszélyes a magyar lovas. A menekülőkkal szembe mertek szállni, és a kalandozások egyik legnagyobb magyar seregét felmorzsolták. A taktika teljes veresége a fegyverzet változását is magával hozza. Szt. István és már talán Géza seregében is alárendelt szerep jutott a könnyű fegyverzetű lovasságnak. Az íj és a tegez fokozatosan visszaszorult a magyar katonaság fegyvertárában.

JEGYZETEK

¹ Parther. Pauly's Real-Encyclopedie 18. kötet 2. rész (Stuttgart, 1949) 1986. hasáb.

² U. *Kőhalmi Katalin*: A steppék nomádjá lóháton, fegyverben. Bp. 1972., 34., 41–48.; *Artamonov, M. I.*: Goldschatz der Skythen in der Eremitage. Prága 1970. 232. kép.

³ U. *Kőhalmi Katalin*: A steppék nomádjá... 146.; *Kara György*: A mongol irodalom kistükré. Bp., 1965. 15.

⁴ A honfoglaló magyarok ftegezeit László Gyula rekonstruálta, *László Gyula*: A kenézlői honfoglaláskori ftegez. *Folia Arch.* 7 (1955) 111–22. A készenléti ftegez felfedezése és rekonstrukciója Révész László nevéhez fűződik. *Révész László*: Készenléti fjtartó tegezek a magyar honfoglaláskori sírokban. *Herman Ottó Múz. Évk.* 1991. 31–48.

⁵ *Hampel József*: Újabb tanulmányok a honfoglalási kor emlékeiről. Bp., 1907. 40.; *Jósa András*: Honfoglaláskori emlékek Szabolcsban II. *Archaeologiai Ért.* 14 (1914) 303–340. XXIV. kép. Jósa a kenézlői 1. temető 11. sírjában talált tegezmaradványokból egy felül nyitott, széles szájú, a feneke felé

tölcselesen szűkülő tárolót szerkesztett. A ferde szájnylás szegélyére helyezte el a sírban talált két lapos S alakú rézpántot. Ezek alapján az szájnylás 10 cm lett volna, a fenék pedig 6 cm körüli.

⁶ *Zichy István*: A honfoglalásunk tegez és keleti kapcsolatai. Turán 2 (1917) 152–65.

⁷ *Kada Elek*: Talfáji lelet. *Archaeologiai Ért.* 32 (1912) 323–25.

⁸ *Jósa András*: Honfoglaláskori emlékek... 317.

⁹ *Hampel József*: Újabb tanulmányok... 69. t.; *Kada Elek*: A talfáji lelet 324.; *Jósa András*: Emlékek a honfoglalás korából. *Arch. Ért.* 20. (1900) 214–19.

¹⁰ *Zichy István*: i. m. 162. Ezt később Dienes I. magyarhomorogi ásatásán igazolta és pontosította.

Dienes István: A karancslapujtói honfoglalás kori öv és mordvinföldi hasonmása. *Arch. Ért.* 91 (1964) 23.

¹¹ *Le Coq, A. von.*: Chotscho. Berlin, 1913. 2. t.

¹² *Cs. Sebestyén Károly*: A honfoglaló magyarok fja és nyila. *Dolgozatok* 8 (1932) 219–20.

¹³ *László Gyula*: A honfoglaló magyar nép élete. Bp., 1944. 342–44. (továbbiakban HMNÉ)

¹⁴ *László Gyula*: Adatok a kunok tegezeről. *Népr. Ért.* 32 (1940) 52. Újra kiadva az Őseinkről c. kötetben. Bp., 1990. 140–150.

¹⁵ *Dienes István*: A honfoglaló magyarok. In: Orosháza története és néprajza I. szerk. *Nagy Gyula*. Orosháza 1965. 144.; *U. a.*: A honfoglaló magyarok. *Hereditas*. Bp. 1978. 20. kép.; *M. Nepper Iboya*: Püspökladány–Eperjesvölgy. *Régészeti Füz.* Ser. I./32. (1979) 80–81.; *Vinski, Zdenko*: Ausgrabungen in Vukovar. *Arch. Jug.* 3 (1959) 37.t.; *Kürti Béla*: Honfoglaláskori magyar temető Szeged–Algyón. *Móra Ferenc Múz. Évk.* 1978/79:1, 340–41.

¹⁶ *Točík, Anton*: Altmagyarische Gräberfelder in der Südwestslowakei. Bratislava 1968. 33.t. 11.;

Dusek, Mikuláš: Kostrove pohrebisko z X. a XI. stocia v Dolnom Petri II. *Studijne Zvesti* 14 (1964) 7. kép 13. és *Točík Anton*: i. m. 13. t. 19.; *Jankovich B. Dénes – Makkay János – Szóke B. Miklós*: Békés megye régészeti topográfiája. A szarvasi járás. *MRT* 8. Bp. 1989. 69. t. 2 a–b.; *Bakay Kornél*: Honfoglalás-

és államalapításkori temetők az Ipoly mentén. *Studia Comitatus* 6 (1978) XL. kép, 151. kép.; *Dienes István*: A Kalocsa környéki rovásemlékekről. In: *Rovásfrás a Kárpát-medencében*. szerk. *Sándor Klára*. Szeged, 1992. 11.t.; *Fodor István*: Honfoglaláskori temető Sándorfalván. *Acta Ant. et Arch. Suppl.* V. Szeged 1985. 23. 5. kép 4.; *Trogmayer Ottó*: X–XII. századi magyar temető Békésen. *Móra Ferenc Múz. Évk.* 1962. 16. IV. t. 6–7.; *Közlő László*: Honfoglaláskori tegezés sír Vörsön. *Herman Ottó Múz. Évk.* 30–31/2 (1993) 440. 2. ábra.

¹⁷ *Révész László*: Adatok a honfoglaláskori tegez szerkezetéhez. *Acta Ant. et Arch. Suppl.* V. 1985. 35–53.

¹⁸ *Salamon Ferenc*: A magyar hadi történethez a vezérek korában. *Századok* 10. (1876) 781.

¹⁹ Ennek magyarázatául különböző elképzelések születtek. *Hampel József*: Újabb tanulmányok... 42 szerint már 5–6 nyílvesző behelyezése a szűk tegezbe komoly ügyességet igényelt. *László Gyula*: HMNÉ 192. szerint a sírba tett nyílcsúcsok száma a halott rangjával kapcsolatos. *Dienes István*: Un cimetière de hongrois conquerants à Bashalom. *Acta Arch. Hung.* 7 (1956) 258. és *U. a.*: A bashalmi (Szabolcs–Szatmár m.) honfoglaláskori magyar temető. *Arch. Ért.* 84 (1957) 30. szerint a nyílcsúcsok száma az ég rétegeinek megjárását biztosította a lélek számára.

²⁰ *Cs. Sebestyén Károly*: i. m. 221. és 94. jegyzet. *László Gyula*: Régészeti tanulmányok. Bp. 1977. 18. szerint a tömött tegezbe 25–40 nyílcsúcs fért.

²¹ *Kovács László*: Viselet, fegyverek. In: *Kristó Gyula*: Az Árpád-kor háborúi. Bp. 1986. 230.; *László Gyula*: Honfoglaláskori régészetünk és a magyar nagycsalád. *Arch. Ért.* 77 (1950) 139. szerint 20–25 nyílcsúcs fért el a tegezen.

²² *Bakay Kornél*: Honfoglalás- és államalapításkori temetők... 77.

²³ *Greguss Pál*: Szeged környéki régészeti leletek xylotomiaí vizsgálata. A szegedi Városi Múzeum Kiadványai 9 (1939) 10. Az egyidejűleg vizsgált csengelei avar nyílcsúshoz tapadt famaradványok Betulához, azaz nyírfához tartoztak. *Greguss* megjegyezte, hogy a nyílhegyet a beerősítés előtt valami gyantaszzerű anyagba mártották, úgyszintén a kötözőhánccsot is, mert a csiszolat készítésekor aránylag igen kemény, gyantaszzerű anyagot is megfigyelhetett. *Uo.* 5.

²⁴ *U. Kóshalmi Katalin*: i. m. 164.; *Kovács László*: Viselet, fegyverek... 227–28. Fából készültnek mondta a nyílveszőket *László Gyula*: HMNÉ 342.; *K. Ojtozi Eszter*: A nyíl a honfoglalás korában. *Szakdolgozat*. Bp. 1958.

²⁵ *Dmitrijev-Sadovnikov gr.*: Luk vahovskih ostjakov i ohota s nim. klny. 9.

²⁶ *Solovjov, A. I.*: Voennoje delo korenno go naselenija Zapadnoj Sibiri. Epoha srednevekovja. Novoszibirsk 1987. 30.

²⁷ *Lükő Gábor*: Az ural-altáji népek primitív gyalujának magyarországi emléke. *Déri Múz. Évk.* 1936. 131–33.; *U. Kóshalmi Katalin*: i. m. 103. Forrásban való felbukkanására *Szádeczky-Kardoss Samu*: *Az*

avar történelem forrásai V. Arch. Ért. 108. (1981) 81.: az fj és a nyfl tartozékának véli a Maurikiosnál említett lovas felszerelési tárgyat, a ráspolyt, és e gyaluval azonosítja. Az Alsó Volga mentén, Krivaja Luka nevű helyen, egy kazár kori temetkezésben is megtalálták e csontszerszámot. Félkörös metszetű, tehát félig körülveszi a nyflvesszőt gyalulás közben. *Fjodorov-Davydov, G. A.*: Pogrebenija hazarskogo vremeni iz urosišča „Krivaja Luka” v nižnem Povol’žje. In: Problemy archeologii stepej Evrazii. Sovjetsko-ven-gerskij Sbornik. Kemerovo 1984. 90. 8. kép. 6.

²⁸ *Pletnjowa, S. A.*: Stepi Evrazii. Moszkva 1981. 205.

²⁹ Szokatlanul nagy tegeznyakra engednek következtetni a fejedelmi és vezéri leletek tegez maradványai: Bócsa, Kunbábony, Pereščepino, Pécs-Köztemető. Az egyszerűbb, csontpánttal merevített hajdúdorogi tegez szájadataira jellemzőek az ép lemez méretei: teljes hossza 16,4 cm, szélessége 4,2 cm, az fvhúr hossza 12,3 cm. *Kralovánszky Alán*: A hajdúdorogi VII. századi avar temető (előzetes ismertetés). Déri Múz. Évk. 1989–90. (1992), 117–38.; *Garam Éva*: Die münzdatierten Gräber der Awarenzeit. in: Awarenforschungen I. szerk. *Falko Daim*. Bécs, 1992. 42. t. természetes méretű rajzán az fvhúr 13 cm, az fvhúr magassága 3,8 cm. Ebbe a tegezbe a magyar tegezek mintájára legalább 35 nyflvessző fér bele, ami megfelel az frott forrásokból ismert adatnak. Az avar tegezben kb. 30–40 nyfl volt, ennyit írt elő a Maurikios-féle taktika avar példára a bizánci katonaságnak. A teljes szöveg magyarul: *László Gyula*: Óseinkről. Bp. 1990. 104. *Szádeczky-Kardoss Samu* ezt a részt nem vonatkoztatta az avarokra, és feldolgozásában e rész hiányzik. Arch. Ért. 108. (1981) 81.; *U.a.*: Der awarisch-türkische Einfluss auf die byzantinische Kriegskunst um 600. Turkic-Bulgarian-Hungarian Relations (VIth–XIth Centuries). Studia Turco-Hungarica V (Bp. 1981) 63–71. A 12–13. századi mongoloknak Marco Polo szerint két fjat és hatvan nyilat kellett a csatába vinniök, ezek közül harmincnak közelre, harmincnak pedig távolra hatónak, azaz könnyűnek és nehéznek kellett lennie. *U. Kőhalmi Katalin*: i. m. 139.; *László Gyula*: Óseinkről 104., 111.; *U.a.*: Etudes archéologiques sur l’histoire de la société des avars. Arch. Hung. 34 (1955) 144., 148–49.

³⁰ *Cs. Sebestyén Károly*: i. m. 209. 219–20.

³¹ *Révész László*: Adatok a honfoglaláskori tegez szerkezetéhez 35–53. Elfogadta *Kovács László*: Viselet, fegyverek 230. is.

³² *Fodor István*: Honfoglaláskori temető Sándorfalván 23.

³³ *Kovács László*: Kora Árpád-kori temetőrészlet Dabas (Gyón) - Paphegyen. Studia Com. 17 (1985) 372–73. 3. kép 2a.

³⁴ *Trogmayer Otto*: i. m. 16. IV. t. 6–7.

³⁵ *Dienes István*: Un cimetièrè... 247. LX. t. 1.

³⁶ *Točík, Anton*: Altmagyarische Gräberfelder... 33. t. 1. és 13. t. 19.

³⁷ *Fodor István*: Honfoglaláskori temető Sándorfalván... 5. kép.

³⁸ *Jankovich B. Dénes – Makkay János – Szóke B. Miklós*: i. m. 69. t. 2.b.

³⁹ Magyar Nemzeti Múzeum, ltsz. 22/1930. 5.

⁴⁰ *Dienes István*: A honfoglalók. Orosháza története... 144, V. t. 2.a. kép.; *U.a.*: A Kalocsa környéki... 31–40., 11. kép.

⁴¹ *Dienes István*: A honfoglaló magyarok. Hereditas. Bp. 1972. 20. kép. A kutemski tál magyar kiadványban *László Gyula*: HMNÉ 286. 28. képen látható. *Smimov, Ja.*: Vostočnoje srebro. Szt. Pétervár 1909. 87. t. 157.; *Marschak, Boris*: Silberschätze des Orients. Lipsce 1986. 119. kép. U. Kőhalmi Katalin ezt a tegeztípust, melyben a korábbihoz képest a nyflcsúcsok felül vannak, és melynek mindkét vége kiszélesedik, fordított tegeznek nevezi. Előképeként II. Khoszrau (590–628) sziklafülkében levő lovaszszobrárt említi: i. m. 105–106. Így vélekedett már *Zichy István*: i. m. 154. is.

⁴² *Cs. Sebestyén Károly*: i. m. 211. 15. kép. 4.

⁴³ *Jósa András*: Emlékek a honfoglalás korából 219. 7. ábra.

⁴⁴ *Cs. Sebestyén Károly*: i. m. 211.

⁴⁵ *Költő László*: i. m. 440. 2. ábra. Pontos méretei a méretarányos rajzról következtethetők ki. A szövegben adott méretek egy része nem fogadható el. Pl. a tegez szájának jobb oldali merevítőjét 21,6 cm-ben adja meg, holott ebben a tegeznyakon aluli rész mérete is benne van.

⁴⁶ *H. Tóth Elvira – Horváth Attila*: Kunbábony. Das Grab eines Awarenkhagans. Kecskemét 1992. 14. kép, 10. színes tábla, 65. kép.; *Kiss Attila*: Avar cemeteries in county Baranya. Bp., 1977. 37. t.

⁴⁷ *Bakay Kornél*: i. m. 120., 55. t. 12. A szerző leírást nem, csak rajzot ad róla, szerepét sem határozza meg.

⁴⁸ *Madaras László*: A Szeged–Fehértó A és B temetők anyagának összehasonlító vizsgálata. Szolnok megyei Múz. Évk. 1981. 41.: 38 csontlappal merevített nyakú avar tegezt gyűjtött össze.

⁴⁹ *Révész László*: Adatok a honfoglaláskori tegez... 37, 43., 2–3. t.

⁵⁰ *Bálint Csanád*: A honfoglaláskor. in: *Hajdu Péter – Kristó Gyula – Róna Tas András* szerk. Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba I/1. Bp., 1976. 140.; *Kovács László*: Viselet, fegyverek 230.

⁵¹ *Kölkő László*: i. m. 433–43.

⁵² *Kada Elek*: Talfáji lelet 324–25., 7. kép.; *Zichy István*: i. m. 158–59. 7. a. ábra. A leletek a 2. világháborúban megsemmisültek.

⁵³ A tegezenék belső oldalának fvelt vagy pontosabban nem említett vájatolásáról, barázdálásáról fr az Altaj–Szaján vidéki türk tegezek esetében *Ovcinnikova Bronislava*: Tjurkskije drevnosti Sajano–Altaja v VI–X. vekah. Sverdlovsk 1990. 76.

⁵⁴ *Dienes István*: Orosháza története 144.; *U.a.*: Magyarhomorog–Kónyadomb. Arch. Ért. 90 (1963) 305.

⁵⁵ *Erdélyi István*: A bodrogszerdahelyi honfoglaláskori temető. A nyfregyházi Jósa András Múz. Évk. 4–5. (1961–62) 17–29., V. t.

⁵⁶ *Bakay Kornél*: Honfoglalás- és államalapításkori temetők... 80., 82., és XL. kép. A méretek a sírleírásból és a rajzról is hiányoznak. A XXXVIII. t. 6-os rajzon jól látszik mindkét szegecs. A sírrajz alapján viszont a rekonstrukció nem hihető. A letkési téglágetőt 2. temetőjében a 70. és 71. sírban is volt tegez, de vas alkatrészeik nincsenek lerajzolva, a rekonstrukció szintén bizonytalan: i. m. 114–115.; *Jósa András*: Emlékek a honfoglalás korából... 219. 10. ábra.; *Hampel József*: Újabb tanulmányok... 35.t. 10.; *Kölkő László*: i. m. 2. t. 14.

⁵⁷ Az eddig tárgyalt részleteken kívül van még néhány megoldatlan kérdése a honfoglaló magyar tegez rekonstrukciójának. Remélhetőleg a gondos ásatási megfigyelések és a szerencsés leletek segítenek ezek megoldásában is: pl. milyen volt a tegez száját borító fedél, amely védte a nyílcsúcsokat az esőtől, vagy a lovas kezét a nyilak vasától. Továbbra is kevés az adatunk a tegez nyakának merevítéséről, a tegez testének anyagáról, a tegezfaj hosszáról, a tegez teljes hosszáról, a tegezenék belsejének vájatolásáról, stb. De ezek speciális régészeti kérdések, melyekre itt különben sem térnénk ki.

⁵⁸ *Plutarkhosz*, Crassus 24, 25. Párhuzamos életrajzok. Magyar Helikon. Bp. 1965. 655. Máthé Elek fordítása. Az Irán történetét népszerűen összefoglaló B. Brentjes szerint a parthusok vezére, Surena úgy szervezte meg a nyíl utánpótlást, hogy minden öt lovasra egy teverakomány nyíl állt rendelkezésre. *Burchardt Brentjes*: Die iranische Welt vor Mohammed. Lipcse 1967. 188–19.; *Franz Altheim*: Weltgeschichte Asiens im griechischen Zeitalter I. Halle 1948. 29.

⁵⁹ *Salamon Ferenc*: A magyar hadi történehez... 693.

⁶⁰ *Hóman Bálint – Szekfű Gyula*: Magyar történet I. Bp., 1929., 105.

⁶¹ *Borosy András*: Magyarország hadügye és háborúi a honfoglalástól az Árpád-ház kihalásáig. In: Magyarország hadtörténete két kötetben I. Szerk. *Borus József*. Bp. 1984. 16.

⁶² *Moravcsik Gyula*: Bölcs Leó taktikája mint magyar történeti forrás. Sz. 85 (1951) 351.; *U.a.*: Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. Bp., 1984. 19.: az 55. szakaszban kifejezetten azt hangsúlyozza, hogy: „A harcban nem, mint a rómaiak, három hadosztályban állnak csatarendbe...”

⁶³ A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Sajtó alá rend.: *Györffy György*. Bp. 1975² 102–103. (Továbbiakban MEH)

⁶⁴ Tehát nemcsak sikertelen támadás, vagy félsiker esetén fordultak vissza, mint *Hóman* írta, Magyar történet I. 105.

⁶⁵ *Plutarkhosz*, Crassus 21. 7.

⁶⁶ *Moravcsik Gyula*: Bölcs Leó taktikája... 351.

⁶⁷ *Hóman Bálint – Szekfű Gyula*: Magyar történet I. 105. Átvette *László Gyula*: HMNÉ 367–8. is.

⁶⁸ *Kovács László*: Die Waffen der landnehmenden Ungarn. Säbel, Kampfäxte, Lanzen. Mitteilungen des Arch. Institutes der UAW. Bp. 1982. 250.

⁶⁹ Pl. Környén 129 sírban 9 db-ot találtak: *Salamon Ágnes – Erdélyi István*: Das völkerwanderungszeitliche Gräberfeld von Környe. Studia Arch. V (Bp. 1971) a 43., 90., 104, 124, 125. sírban és négy szórvány. Kassaszeseben 417 sírből 23-ban volt lándzsa, *Budinsky-Krička, Vojtech – Točík, Anton*: Šebaštovce. Gräberfeld aus der Zeit der awarischen Reiches. Nitra 1991.

⁷⁰ *Moravcsik Gyula*: Az Árpád-kori magyar történet... 21–22.

⁷¹ *Györffy György*: MEH 251.

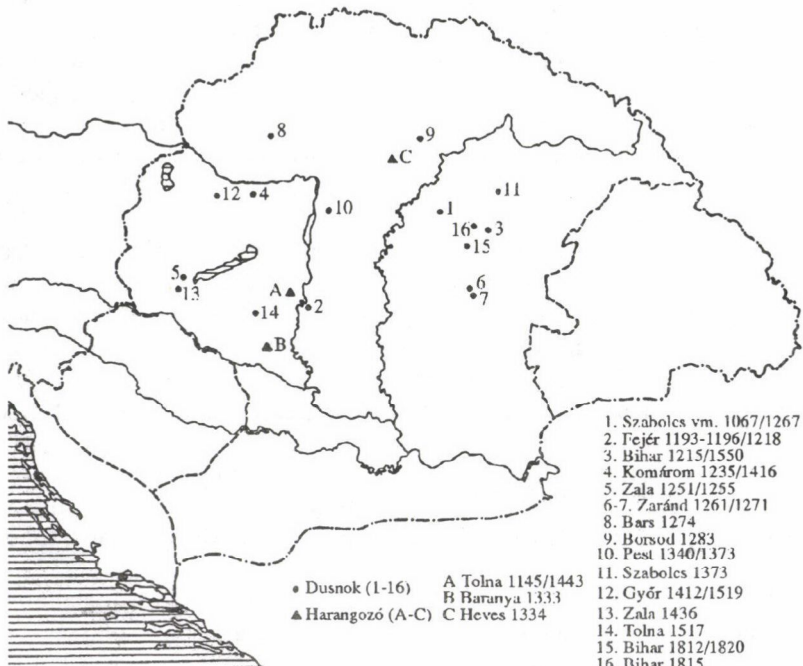
HARANGOZÓK ÉS HARANGOZÓ NEVŰ TELEPÜLÉSEK A KÖZÉPKORI MAGYARORSZÁGON

A középkori Magyarországon több mint háromszáz olyan település létezett, amely az egykor ott élt szolgálónép nevét viselte.¹ Ez a helynévtípus a középkori Cseh- és Lengyelországban is ismert volt.² Mindhárom országban szolgálat szerint csoportosították a földesúri népeket, és a települések egy hányadát a szolgálónépek egyes kategóriáiról nevezték el. A kutatás a cseh, lengyel és magyar fejlődés eme sajátosságát a fejedelmi, illetve királyi hatalom kiépítésével, a mindhárom területen egyaránt a 10–11. század fordulóján lezajlott államszervezéssel kapcsolta egybe, s a szolgálat szerint kialakított szervezetet a hercegi, illetve a királyi birtokok jellegzetességeként mutatta be.

Ez a jelenség azonban nem korlátozódott erre a birtoktípusra. A 11–13. századi cseh és lengyel forrásanyagnál jóval gazdagabb magyarországi okleveles anyag azt mutatja, hogy a szolgálónépek elrendezése, csoportjaik elnevezése az egyházi nagybirtokon hasonló volt a királyi birtokéhoz. A hasonlóság alapvetően abból eredt, hogy az egyházi birtok javarészt királyi adományból származott. Emellett kölcsönhatással is kell számolni: az egyetemes szervezési tapasztalatokat közvetítő egyház részt vett a királyi birtokszervezet kiépítésében.³ Hogy az egyháznak nem csupán passzív (befogadó), hanem aktív szerepe volt a szolgálónépek szolgálat szerinti csoportosításában, mi sem bizonyítja jobban, mint az a tény, hogy az egyházi birtokon olyan sajátos kötelezettségű szolgálónépek éltek, akiket sem a királyi, sem a többi világi birtokon nem ismertek.

A 11–13. századi egyházi birtok lakói körében sajátos helyet foglaltak el azok a szolgálónépek, akiknek kötelezettsége az egyház liturgikus tevékenységéhez kapcsolódott. Dusnokok vagy másképpen torlók, harangozók és mások alkották ezt a szakrális rendeltetésű társadalmi réteget. Végrendelkezők vagy elhunyt személyek rokonai adományozták őket a különféle egyházaknak, s szabták meg — egyházi sugallatra — különleges feladatukat. Más szolgálónépekhez hasonlóan sajátos kötelezettségükről kapták nevüket, amely jelentősebb csoportjaiknál, mint amilyen a dusnok-torló és a harangozó réteg volt, lakóhelyük nevévé is válhatott.

A dusnok-torló réteg léte a halotti liturgiához kapcsolódott. Azért adományozták őket az egyháznak, hogy egykori uruk vagy rokonsága túlvilági boldogulásáért a temetéskor és a temetés évfordulóin halotti lakomát, tort rendezzenek: meghatározott mennyiségű húst (élő állat formájában), kenyeret és italt (bort vagy sört) adjanak a halott lelki üdvéért miséző és emléklakomát tartó papságnak. Különleges kötelezettségük, melyet az oklevelek — a magyarországi latinságra jellemzően — többnyire az *exsequias celebrare* kifejezéssel jelölnek, tükröződött *torló*, illetve *exsequialis* nevükben: mind a magyar, mind a latin elnevezés toradó személyt jelentett. Szláv eredetű *dusnok* nevüket viszont sajátos kötelezettségük transcendens célja, lélekváltó rendeltetése motiválta: a *dusnok* szónak »lélekért, lelki üdvösségért torral szolgáló személy« jelentése volt. A viszonylag kedvezőtlen forrásadottság ellenére a dusnok-torló réteg jelenléte mintegy félszáz településben igazolható, köztük 16 olyanban, amelyet éppen sajátos lakóiról *Dusnok*nak neveztek el. Ez a sajátos társadalmi réteg, melynek Szlavóniában, Erdélyben, a középkori Magyarország széles déli határsávjában semmi, északi részén pedig csak néhány nyoma van, nagyjából a mai Magyarország területén, a magyarok lakta, illetve magyarok és szlávok által vegyesen megtelepült tájon alakult ki és terjedt el.⁴

A dusnok-torló réteggel ellentétben a harangozók névadó kötelezettsége nem korlátozódott a halotti liturgiára; harangozásukra széleskörűen szükség volt az egyház liturgikus tevékenységében.⁵ Mégis a harangozókról jóval kevesebb települést neveztek el. Mindössze három Harangozó helynevet sikerült találni a középkori Magyarországon.⁶ Vegyük sorra őket.

A) A madocsi bencés apátság 1145. évi keltezésű hamis oklevele szerint II. Géza király (1141—1162) többek között Harangozó nevű birtokot adományozott a monostornak.⁷ Noha az egyetlen említés alapján a település pontosan nem lokalizálható, feltehető, hogy Tolna megyében valahol a monostor közelében feküdt. Az 1443. évi gyanús átírásból ismert alapítólevél tudósítása, mely szerint II. Géza ilyen nevű birtokot adott volna a madocsi apátságnak, aligha felelt meg a valóságnak. Harangozó nevű település — mint látni fogjuk — csak egyházi birtok lehetett, s így II. Géza vagy elődei csak szekularizáció útján juthattak volna hozzá, aminek aligha van realitása. A Könyves Kálmán király (1095—1116) uralkodása idején végrehajtott szekularizáció is tartósan mindössze az egyházak azon halastavaira terjedt ki, amelyek meghaladták a papság szükségletét.⁸ Az alapítólevél közléséből ezért legfeljebb annyi fogadható el, hogy II. Géza adományozta az apátságnak azt a területet, amelyen később a Harangozó nevű település létesült. Az alapítólevél hamisítója — valamikor a 13–15. században — ezt a későbbi állapotot vetítette vissza II. Géza király korába.

B) A másik település Baranya megyében feküdt. A pápai tizedjegyzék 1333-ban és 1334-ben a pécsi papság adótételei között háromszor említi Péter harangozói pap adóját.⁹ Az a körülmény, hogy az egyszer Harangozó, kétszer pedig Pulsator néven összeírt település templomának papját a pécsi székesegyház klerikusai között vették számba, arra enged következtetni, hogy a település szoros kapcsolatban állt a várossal, s ekkor már nem önálló helység, hanem inkább Pécs városrésze lehetett. Egykori önállóságára és annak részleges fennmaradására mutat, hogy Péter harangozói pap esetében a többi pécsi klerikussal ellentétben templomának helyét s nem titulusát jegyezték fel. Titulus és egyéb adatok híján a település nem lokalizálható, beolvadása Pécs városába azonban így is valószínűsíthető.

C) A harmadik helynév forrásadottsága sokkal kedvezőbb. A Heves megyei Harangozó nevű települést 1334-ben és 1335-ben szintén a pápai tizedjegyzék említi először. Az egri püspök faluja volt, s papja az 1330-as évek derekán két alkalommal is az egri székeskáptalan bizonyóságként járt el.¹⁰ A püspök a települést hamarosan átengedte a székeskáptalannak, az pedig a mindenkori őskanonok (*custos*) javadalmává tette, nemcsak a falu földesúri jövedelméről, hanem tizedbevételeiről is lemondott javára.¹¹ A 14. század derekától kezdve a források többnyire a település szőlőbirtokos hospes lakóit említik. Az Eger szomszédságában fekvő falu a 15. századra a város részévé vált. A növekvő püspöki város magába olvasztotta, bekebelezte egykori szomszédját, külterületét. A település 1417-ben Eger város Harangozó vicusa volt, a század második felétől pedig Harangozóutcájaként élt tovább egészen a 16. századi török pusztításig. A városrész nagyságára 1494/1495. évi királyi adója vet fényt. A kivetett 16 forint adó azt jelentette, hogy az utca a középkor végén minimálisan 16 adófizető házból állt.¹² Templomának titulusát is ismerjük, a harangozói egyházat Szent Demeter tiszteletére emelték. Szent Demeter egyházát azonban 1297-ben, amikor először említették, nem harangozói, hanem egri egyháznak mondták.¹³ A Szent Demeter egyházat és környékét tehát már az Árpád-kor végén a jobbára a püspök által birtokolt Eger nagyobb egységébe tartozónak tekintették. Hogy a 14. században mégis inkább különállása hangsúlyozódott, azt feltehető topográfiai elkülönülésén túl jórészt az okozta, hogy időközben tulajdonosa megválto-

zott, a püspöktől a káptalan kezére jutott. Az adatok viszonylagos bősége ellenére sem sikerült a települést egyértelműen lokalizálni. Valószínűbbnek az a felfogás látszik, amelyik a Harangozó nevű falut, illetve városrészt Eger 16. századi városfalán belül, a város délkeleti részén helyezi el.¹⁴

A három település egyetlen harangozó lakóját sem ismerjük. Ennek ellenére mégis azt mondjuk, hogy harangozói szolgálatra kötelezett lakóikról nevezték el őket. Hogy ez valóban így történt, az közvetve bizonyítható.

A Pécs melletti Harangozó települést — mint láttuk — a pápai tizedjegyzék kétszer a latin Pulsator néven írta össze. Ez a latin elnevezés viszont az egyházi birtok harangozásra kötelezett lakóit jelölte. Elvileg lehetséges, hogy a Harangozó/Pulsator nevű településeket nem közvetlenül erről a kizárólag egyházi birtokon élő társadalmi rétegről, hanem személynévi közvetítéssel Harangozó/Pulsator nevű birtokosukról, tulajdonosukról nevezték el. Ennek a feltevésnek azonban nincsen alapja. Ilyen személynevek ugyanis jóval később bukkannak fel a forrásokban, mint a helynevek.¹⁵ De ha korábban is léteztek volna ilyen nevű személyek, és — ami elképzelhetetlen — nem éltek volna egyházi függésben, akkor a róluk elnevezett települések világi tulajdonával is találkozni kellene. Márpedig az említett három település közül kettőt igazolhatóan egyházi intézmény birtokolt, a Pécs melletti település esetében pedig közvetlen adatok híján Pécs város birtokviszonyai és az egri analógia alapján teljes joggal feltehető, hogy ez a Harangozó is egyházi birtok volt, a pécsi székesegyház tulajdonát képezte.

A Harangozó nevű települések és névadó, harangozásra rendelt lakóik kapcsolatát sajátos módon világítja meg az a tény, hogy a Heves megyei Harangozó falu a mindenkori órkanonok birtoka volt. Korántsem a véletlennek köszönhető, hogy a település az órkanonok javadalma lett. Szécsényi Mihály egri püspök 1373-ban részletesen meghatározta az egri órkanonok feladatkörét. Szabályzata szerint a custos kötelezettségei közé tartozott, hogy a székesegyházban harangozásról és harangköltérről gondoskodjék. A püspöki oklevél azt is rögzítette, hogy a mindenkori órkanonok a falu tizedét éppen a harangozás zavartalan biztosítására kapta meg egykor a káptalantól.¹⁶ A 14. századi zágrábi, váradi és esztergomi káptalani statutumok alapján ehhez még annyit tehetünk hozzá, hogy a székesegyházak harangozói az órkanonok joghatósága, védelme és felügyelete alá tartoztak, s ezt a hatáskört lényegében nem csorbította, hogy a zsolozsmázás pontos kezdése érdekében a harangozóknak nem az esetleg hiányzó vagy késve érkező custos, illetve megbízottja, hanem a közös imát vezető kántorkanonok vagy helyettese parancsára kellett a zsolozsmára (*pro horis canonicis*) harangozniok.¹⁷

A kántorkanonok sajátos szerepköre viszonylag újabb fejlemény volt, míg az órkanonok kapcsolata a harangozókkal a 14. századra már komoly múlttal rendelkezett. Nem a véletlen műve volt, hanem ebből a kapcsolatból következett, hogy a custos és nem a káptalan másik tisztségviselője patronálta a harangozókat. Így Mikó győri órkanonok kérésére mentesítette V. István 1270-ben a győri székesegyház Veszprém megyében élő harangozóit a királyi adótól.¹⁸ István custos, az említett Mikó utóda pedig 1284-ben kijárta, hogy a király a balonyi harangozók földjét az azzal elegyesen fekvő 40 hold várfölddel gyarapítsa.¹⁹ Az egri custos és a harangozók kapcsolata sem akkor kezdődött, amikor Harangozó falu az órkanonok javada-

lombirtoka lett, hanem jóval korábban. Az ott élő harangozók feletti joghatósága messze megelőzte és mintegy előkészítette a földesúri jogok megszerzését. Az egri őrkanonok joghatósága, felügyeleti joga a székesegyház szakrális rendeltetésű harangozói esetében idővel földesúri jogokkal egészült ki, s mindehhez végül egyházi jog, tizedjog is társult. Ez a folyamat másutt is végbement. A harangozók lakta Balony is javadalommá vált, a Győr megyei település a győri őrkanonok birtoka lett.²⁰ A káptalani birtokok javadalommá alakításakor az őrkanonok azt a települést kapta meg, amelynek lakóihoz feladatköre alapján korábban köze volt, s a település az őrkanonokhoz kapcsolódott.

Mivel az őrkanonok Harangozó nevű falut birtokolt, és tisztéből adódóan a székesegyházi harangozókra és munkájukra felügyelt, az elmondottak ismeretében nem nehéz elfogadni, hogy csak harangozók lehettek a Harangozó nevű települések névadói. De mikor történt maga a névadás, mikor keletkeztek a Harangozó nevű települések?

Első megközelítésben a kérdésre azt válaszolhatjuk, hogy a névadás valamikor a birtokos egyház alapítása és a helynév első előfordulása közti időben zajlott le. Ezt teljes bizonyossággal állíthatjuk, hiszen nem valószínű, hogy időközben a település az egyik egyházi intézmény tulajdonából a másikéba ment volna át. Eszerint a pécsi és az egri székesegyház Harangozó faluja valamikor a 11. század eleje és az 1330-as évek között, a madocsbai apátságé pedig a 12. század közepe és a 15. század között kapta sajátos nevét. Az Eger melletti település esetében alkalom nyílik a tágas intervallum szűkítésére. Az először 1334-ben említett harangozói egyházat — mint láttuk — 1297-ben, és csak akkor, egri egyháznak mondták. Ebből pedig az a következtetés látszik kézenfekvőnek, hogy az Árpád-kori egyházas hely 1297 és 1334 között új nevet kapott. Ezzel a névváltozással szemben, melynek különösebb okát nem tudjuk adni, jogos az az ellenvetés, hogy az Eger patak völgyében és Eger város közelségében fekvő település temploma esetében alternatív névhasználatlalt éltek, s csupán a véletlen számlájára írandó, hogy nem a Harangozó elnevezés adatolható korábbiól. A probléma megoldása, a datálás szükséges pontosítása végeredményben akkor remélhető, ha a szakásos nagyvonalú mellőzés helyett a névadókat is bevonjuk a vizsgálódás körébe. Mit tudunk tehát a harangozókról?

Mint említettük, harangozók csak egyházi birtokon éltek, ott viszont a királyi alapítású egyházak és monostorok, valamint a magánegyházak, nemzetségi monostorok népei között egyaránt előfordultak. Számuk nem volt jelentős; népesebb egyházi birtokon rendszerint csak a háztartások néhány százaléka tartozott ebbe a kategóriába (Almád: 1%, Dömös 3,5%, Pannonhalma 2%), s arányuk csak kivételképpen haladta meg a tíz százalékot (Szentjobb: 14,6% és Csázma: 18%).²¹ A harangozók királyok és főleg magánszemélyek — gyakorta asszonyok — jámbor adományából kerültek az egyházi népek közé. Nincs nyoma annak, s nem is valószínű, hogy az egyházi földesúr az egyház népei közül valakit is harangozóvá tett volna. A királyi udvarnokait, a magánszemélyt pedig servusait rendelte erre a feladatra. Minden esetben férfi, tehát tényleges vagy potenciális családfő lett harangozóvá.

Márton comes felesége, Magdolna asszony a 12. század közepén két harangozót adott a csatári monostornak, Margit úrnő pedig kettőt-kettőt a pannonhalmi apátságának, illetve a Szent Péter egyháznak. Pacus királyi szerviens nagynyája a

veszprémi székesegyház harangozójává tette soponyai szolgáját.²² Móric pap servusát a váradi székesegyháznak adományozta, hogy legyen annak harangozója. Barsa nem-beli Herceg felesége, Benedicta asszony ancilláját két fiával együtt az ugrai monostorra hagyta azzal a kikötéssel, hogy az anya viaszadó, az egyik fiú dusnok-torló, a másik meg harangozó legyen.²³ Kornél comes fia Deta a bakonybéli apátság Szent Gellért kápolnájának adta szolgáját, hogy Szent Gellértnek harangozzon. IV. László király (1272—1290) a váradi székesegyház számára a Bihar megyei Szőlős faluban az udvarnokok egyik részét harangozói feladatra, míg másik csoportját viaszadásra kötelezte.²⁴ V. István (1270—1272) teljes joggal állíthatta, hogy a győri székesegyház harangozóit elődei a királyi udvarnokokból, az ország nemesei pedig szolgarendű népeikből kreálták. Szolgai állapotuknak köszönhették, hogy nem kellett királyi adót fizetniök.²⁵

A harangozók az egyházi birtok többi népéhez hasonlóan szoros tulajdonosi függésben éltek, sajátos kötelezettségük apáról fiúra (*de generatione in generationem*) öröklődött, s az egyház kötelékéből inkább csak szökéssel, mintsem legális módon szabadulhattak ki.²⁶ Akadt ugyan példa az utóbbira, de az ismert két eset éppen azt mutatja, hogy a legális út alig volt járható. Félix kalocsai harangozó története egyúttal arra is rávilágít, hogy olykor-olykor nemesből is lehetett harangozó. A nemesi származású szülők a kalocsai székesegyház Szent Pál oltáránál felajánlották gyermeküket, hogy élete végéig harangozói szolgálatot végezzen. Később látván, hogy fiuk korban és tanulásban mennyire előrehaladt, megbánták tettüket, s felserdült gyermekük szolgaságának megváltásáért 1251-ben földjüket adták az egyháznak.²⁷ Igen tanulságos a másik eset is. Egy borfői nemes Csehországból hozott rabszolgáját a maga, szülei és elődei lelki üdvéért a sági premontrei prépostságnak adományozta, hogy a monostorban szolgáljon és harangozzon. Telt-múlt az idő, s közben mindkét félben, a harangozóban és a szerzetesekben is megérlelődött a gondolat a kötelék kölcsönösen előnyös felbontására. A prépost a kánonjog tiltása miatt nem szabadíthatta fel a monostor szolgáját. De megtalálta a módját, hogy ennek ellenére megtehesse azt. Mivel az adományozó valószínűleg már nem élt, s rendelkezéséről nem készült oklevél, a prépost a monostor servitoraitól és másoktól tudakolta meg, amit akart: a borfői nemes azzal a meghagyással adományozta a szolgát a monostornak, hogy egy-egy márkával megválthatja magát és fiát, és visszatérhet hazájába. Így is történt. A cseh eredetű harangozó és fia 1313-ban ugyan nem kettő, de három márkáért visszanyerte szabadságát, megszabadult sajátos kötelezettségétől, s visszatért hazájába.²⁸

A harangozás a kereszténység térhódításával, a *divinum officium* elterjedésével honosodott meg Magyarországon. A liturgiához, a *divinum officium*hoz kapcsolódott, s ezért inkább szolgálatnak (*officium pulsatoriale, officium pulsatoris*),²⁹ mint kötelezettségnek (*servitium*)³⁰ tartották, annak ellenére, hogy teljesítését szolgai eredetű rétegre rótták. Általában *pulsator* nével illették őket, de ritkábban a *campanarius*,³¹ *campanista*,³² *campanator*,³³ elnevezést is alkalmazták rájuk. A magyarországi latinságra jellemző *pulsator* név a harangozás technikájára, módjára, szinonimái pedig eszközüre utaltak.³⁴ A magyar elnevezés szintén az eszközzel állt kapcsolatban, a török—magyar érintkezés legkorábbi korszakából való, egykor »jeladó üst« jelen-tésű harang szavunkból származott.³⁵

Noha az *officium pulsatoriale* teljesítésére a kereszténység kezdeteitől fogva igény volt, az erre a feladatra specializált társadalmi réteg később alakult ki. Hiteles 11. századi forrás nem említ harangozót. A zselicszentjakabi alapítólevélben egyedülállóan egyetlen *custos ecclesiae* szerepel, akiről feltehető, hogy tevékenységébe tartozott a harangozás is.³⁶ A többi hiteles oklevél azonban még ilyenformán sem tájékoztat erről a sajátos rétegről. A pécsváradi alapítólevél, a tihanyi interpolált oklevél és a veszprémi székesegyház 1082. évi keltezésű birtokösszeírása már szólt róluk, de ezek a források ma ismert formájukat századokkal később nyerték el.³⁷ Rajtuk kívül csupán két későbbi tudósítás vonatkozatható a 11. századra. A szentjobbi apátság III. István-kori birtokösszeírása szerint a Szent István ereklyét őrző monostor 12 harangozót kapott az alapító Szent László királytól. Bár ezt az információt gyöngíti, hogy Könyves Kálmán elégette László király alapítólevelét, az összeírás valószínűleg mégis Szent László-kori hagyományt őrizhetett meg.³⁸ Az 1046-ban mártíromságot szenvedett Szent Gellért nagyobbik legendája, amely végső formáját a 14. században nyerte el, arról számol be, hogy Gellért püspöksége idején egy elítélt, útban a vesztőhely felé, megszökött, bemenekült a püspök által alapított csanádi Szűz Mária monostorba, és élete végéig annak harangozója lett.³⁹ A történet megeshetett Gellért püspök életében, hiszen az egyházi menedékjogot már Szent István törvényhozása is ismerte, de a Váradi Regestrum idevágó adataira gondolva jóval később is lejátszódhatott.⁴⁰

Az a körülmény, hogy a 11. századból ilyen kevés adat maradt ránk, nem írható a mostoha forrásadottság rovására. A pannonthalmi apátság birtokainak 1238 táján készült összeírása kilenc helyen mintegy félszáz harangozót vett számba, míg a jó másfélszáz évvel korábbi Szent László-kori összeírás egyetlen harangozót sem jegyzett föl, noha a kilenc település közül négy már a 11. század végén is az apátság birtoka volt. Feltételezhető azonban, hogy azok között, akiket különösebb részletezés nélkül mindenféle egyéb feladatok (*omnia genera alia officiorum*) teljesítésére köteleztek, harangozók is voltak.⁴¹ Ha nagyvonalúan a mindkét összeírásban szereplő négy birtok 1238 táján számbavett harangozóit úgy tekintjük, mintha elődeiket a Szent László-féle összeírás előtt rendelték volna erre a feladatra, akkor is óriási növekedést konstatálhatunk: a harangozók száma másfél évszázad folyamán csaknem meghétszereződött, mintegy nyolcvanöt százalékuk ezen idő alatt lett harangozó.

A sajátos társadalmi réteg felfutása a 11. század vége és a tatárjárás között nemcsak a pannonthalmi egyházi birtokon, hanem országos viszonylatban is bekövetkezett. Az első hiteles 1121. évi előfordulástól⁴² a tatárjárásig bezárólag megközelítően ugyanannyi oklevélben említettek harangozókat, mint a 13. századnak a tatárjárás utáni rövid időszakában. Közben azonban az oklevelek száma óriási mértékben megnövekedett. A 13. század 1241 utáni periódusából mintegy hatszor annyi forrás maradt ránk, mint az 1000 és 1241 közti időszakból. Az előfordulások száma már a tatárjárás előtt sem követte a forrásviszonyokban bekövetkezett változást. A 12. században valamint 1200 és 1241 között csaknem ugyanannyi az említések száma, míg a források mennyisége megtöbbszöröződött.⁴³ Az előfordulások és a forrásviszonyok egybevetése a pannonthalmi tapasztalatokat erősíti meg: a sajátos társadalmi réteg a 12. században élte virágkorát. Később is adományoztak szolgát harangozói feladatra, utoljára valamikor a 14. század elején, sőt Vas megyében a köcski egyháznak még

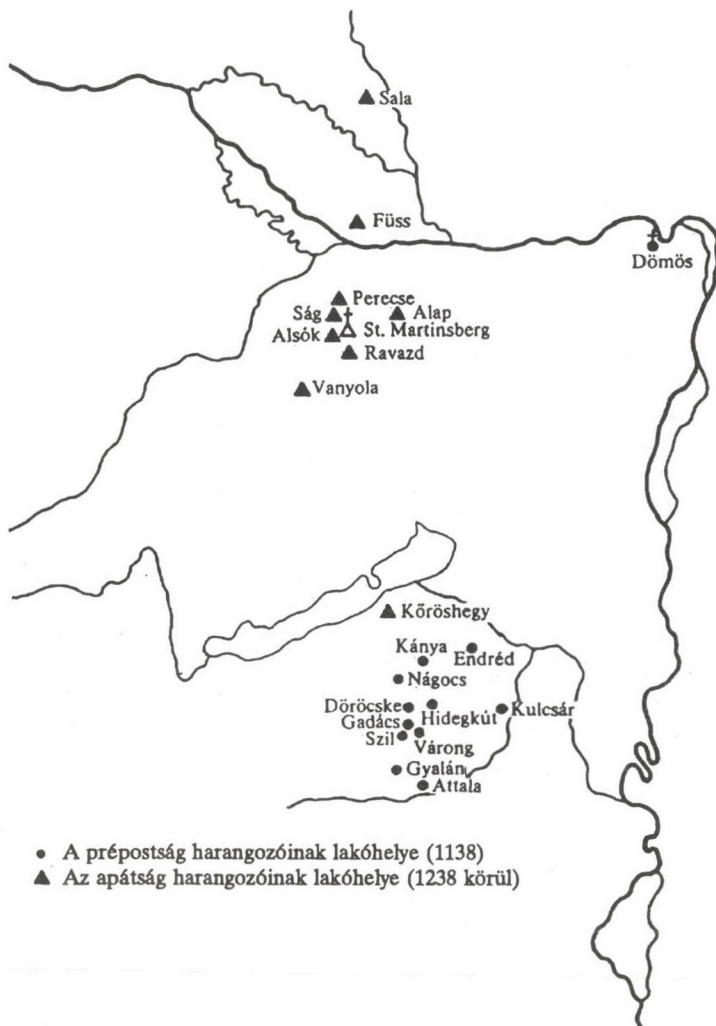
1359-ben is szolgarendű harangozója volt,⁴⁴ de egyre kevesebbet. Jámbor adományok többé nem adtak utánpótlást; a sajátos kötelezettség felett a 13. százaban eljárt az idő. Nem a harangozás iránti igény csökkent, sőt inkább valamelyest növekedett,⁴⁵ hanem az a forma került válságba, ahogyan azt kielégítették.

A hospesszabadság elérhető közelsége, a nagyarányú telepítés, a falvak kiváltáságotlása a 13. század derekán nagy vonzást gyakorolt a szolgarendű földesúri népekre s ezért messzemenően és a harangozók körében nem tapasztalt módon gondoskodott szolgájáról. Amikor 1273-ban János nevű servusát és fiát végrendeletileg a szepesi prépostság harangozójává, leányát pedig a papi ruhák mosójává tette, a családfőnek és fiának négy ökröt, két tehenet, tíz juhot és ugyanannyi sertést adományozott. Bőkezűsége azonban nem ért ezzel véget. Az a megfontolás, nehogy a harangozó az egyháztól és a szolgálattól megfutamodjék (*ne...de ecclesia fugere compellatur*), a prépostot további adakozásra ösztönözte. A szepesi harangozó megkapta még Márk pap házáat és udvarhelyét, a prépost fél mérhészetét és a prépost kertje mögött fekvő tíz hold irtásföldet, melyet János még servus korában irtott ki és kezdett művelni.⁴⁷ A harangozóvá tett servus és családja a korántsem önzetlen bőkezűség révén szép önálló gazdasághoz jutott. A kortárs felismerésből fakadó kedvezmények fékezőleg hatottak, de egyedi esetek a folyamatot nem tudták feltartóztatni.

Az *officium pulsatoriale* ellátása a kereszténység térhódítása idején döntően klerikusi feladat lehetett. Az egyházszerkezet fokozatos kiépülése nyilván nem a harangozásra rendelt sajátos társadalmi réteg megszervezésével kezdődött. Az egyházak működésének anyagi bázisát kellett előbb megteremteni. Szent István jól ismert törvénye nem harangozókkal, hanem két szolgálóval és gazdaságukkal alapozta meg a falusi egyházak működését.⁴⁸ Lehet, hogy ezek a szolgálók besegítettek papjuknak a harangozásba, de ez még nem minősítette őket harangozóvá. A kereszténység megszilárdulásától, a 11. század utolsó harmadától számolhatunk számosabban olyan jámbor adományokkal, amelyekben a végrendelező a maga vagy rokonsága túlvilági boldogulásáért az egyház harangozójává tette szolgáját.

A tekintélyesebb egyházak, a fontosabb temetőhelyek több harangozót kaptak. A dömösi prépostság, a veszprémi székesegyház, a pannonhalmi és a tihanyi apátság harangozóinak a száma, amit bizonyára a természetes szaporulat is gyarapított, egyaránt félszáz körül mozgott.⁴⁹ Ezek zöme nem az egyházi központban, hanem nemegyszer távoli falvakban lakott. A dömösi prépostság harangozói 1138-ban Dömösön kívül 11 Somogy, illetve Tolna megyei faluban, a pannonhalmi apátság harangozói pedig 1238 táján öt megyében (Győr, Komárom, Pozsony, Somogy, Veszprém) kilenc helyen éltek, többnyire más szolgálónépekkel együtt. Az óriási távolság miatt — kivéve az egyházi intézmény székhelyén vagy közelében lakókat — mindennapi kötelezettség teljesítéséről szó sem lehetett. A harangozók minden bizonnal egymást hetenként felváltva látták el sajátos feladatukat az egyház székhelyén.

A munkaszervezésnek ez a formája egyházi közvetítéssel honosodott meg Magyarországon. A szerzetesi, papi közösségek életmódját szabályozó regulák jól ismerik ezt a rendszert. A Bencés Regula (35. és 38. c.) előírta, hogy a szerzetesek egymást váltva hetes szolgálatban végezzék a konyhai munkát és a felszolgálatást,

A dömösi prépostság és a Szent Márton-hegyi apáttság harangozóinak lakóhelye

továbbá az étkezésekkor a felolvasást. A hetes (*ebdomadarius, septimanarius*) vasárnap reggel kezdte feladata teljesítését és szombat este fejezte be. A magyarországi egyház életében is ez a gyakorlat érvényesült. Még a székesegyházakban is, ahol a papság a templomi szertartások egy részét hetes rendben végezte. Ennek megfelelően 1110 táján az esztergomi székesegyház, 1192-ben pedig a veszprémi székesegyház hetes papját említik.⁵⁰

A jól bevált hetes rendszer az egyház belső életének gyakorlatából a világi szférába is átkerült. Valószínű, hogy először az egyházi földesuraság alkalmazta saját szolgálonépei munkájának megszervezésében. Ez a munkavégzési forma a földesúr számára zökkenőmentesen biztosította az egész éven, illetve több hónapra át folyamatosan igényelt feladatok ellátását. Ugyanakkor egyformán (méltányosan) rotht lehet a szolgálonépekre. A bakonybéli bencés apátság öt faluban élő lovasai (*equites*) egyéb kötelezettségük mellett hetes szolgálatban legeltették a monostor állatállományát, s ha eközben kár történt, a legeltetést végző hetes (*septimanarius*) köteles volt azt megtéríteni. Az akoli népek (*populi*) viszont Szent István király napjától Keresztelő Szent János ünnepéig (aug. 20.—jún. 24.), vagyis évente 44 héten át, hetenként (*per singulas hebdomadas*) kettésével ácsmunkát végeztek a bakonybéli monostornak.⁵¹ Bizonyos feladatokat másképpen nem is lehetett racionálisan ellátni. Így a tihanyi apátság szárszói harangozói egészen biztosan nem keltek át naponta a Balatonon, hogy a monostorban harangozzanak, hanem hetes rendszerben egymást váltva egyikük mindig az apátságban tartózkodott, hogy eleget tegyen sajátos kötelezettségének. De hetes szolgálatot nemcsak az egyházi székhelytől távollevők, hanem olykor a helyben lakók is végeztek. A csatári monostor kilenc helybeli, részlegesen felszabadított szolgálonépe (*libertus*) közül egy mindig hetes volt, s sorjában hetes szolgálatot teljesített: *Unus eorum semper est hebdomadarius, et sic per ordinem.*⁵² Ezt a munkavégzési formát a királyi birtokszervezet is alkalmazta. Könyves Kálmán király 1100 táján hozott törvénye szerint a királyi várszervezetben hetes szolgálonépek (*civiles ebdomadarii*) éltek.⁵³

A hetes rendszer mintájára az egyházi birtokon hónapos szolgálat is létezett. A százdi és a pannonhalmi bencés apátság egyik birtokának lakói havonként kettésével lovasszolgálatot adtak a monostor apátjának, míg a bakonybéli apátság néhány adózója egyedül tette ugyanezt.⁵⁴

A harangozók esetében — már nagyobb számuk miatt is — inkább a hetes rendszer érvényesülhetett, mint a kevésbé elterjedt hónapos váltakozás. A szolgálat idején feltehetően az egyház tartotta el őket, míg az otthon maradtak földműves tevékenysége biztosította egész éven át a család, a közösség megélhetését. A munkaerő felhasználásának ez a módja, bár mentesítette az egyházat a harangozók teljes eltartásától, nyilvánvaló pazarlás volt; az egyháznak nem sok haszna származott harangozóiból, ha mindössze ennyi volt a kötelezettségük. Az egyházi nagybirtok kétségkívül könnyebben elviselte ezt a megoldást, mint a kisebb nemzetségi monostorok, falusi egyházak, amelyekben a többnyire egyetlen harangozó természetesen nem hetes vagy hónapos, hanem mindennapos szolgálatot teljesített. De valóban minden esetben veszteség érte az egyházat?

Joakim királyi miles 1199-ben végrendeletében két harangozót a veszprémi székesegyházra, egyet pedig a Szent Márton egyházra (valószínűleg a pannonhalmi apátságra) hagyott azzal a kikötéssel, hogy csak a harangozás legyen a feladatuk (*officium erit tantum pulsare*).⁵⁵ Intézkedése azt mutatja, hogy voltak olyan harangozók, akik a többi egyházi néptől megkülönböztető, névadó kötelezettségük mellett egyéb — földműves — szolgálatokat is végeztek. Ez utóbbi csoport kétféleképpen jöhetett létre: vagy már az adományozáskor kialakult ez a kettősség, vagy — és ez lehetett a gyakoribb — az egyházi földesúr követelt idővel egyéb szolgálatot tőlük.

Ez utóbbi úgy történhetett, hogy az egyházi földesúr növelte földterületüket, gazdaságukat, sőt — mivel akadtak harangozók, akiket láthatóan föld nélkül adományoztak — földre ültette, földhöz juttatta őket, amint a szepesi harangozó esetében láttuk. Ezen a címen pedig a harangozáson kívül mást is követelhetett tőlük. A szepesi harangozó és a pannonthalmi apátság salai birtokán élő jobbágyok (*iobagiones*) helyzetének egybevetése arra enged következtetni, hogy a harangozói szolgálat teljesítéséért, akárcsak egyéb feladatok ellátásáért, meghatározott mennyiségű — minden bizonnyal tíz hold — szolgálati föld járt, s ami ezen fölül volt, azért már másképpen kellett adózni.⁵⁶ Amikor a balonyi harangozók örkanonokuk közbenjárására várföldet kaptak, cserébe nyilván újabb kötelezettséget is vállaltak. Idővel egyre inkább az újabb szolgáltatásokra esett a hangsúly, a szakrális rendeltetés pedig háttérbe szorult, egyre inkább fölöslegessé vált, különösen azoknál, akik a hetes vagy hónapos szolgálat során amúgy is ritkán teljesítették névadó feladatukat. Közben az eltérő rendeltetésű földek is összerosódtak. A harangozók szakrális rendeltetéséről a pannonthalmi birtokösszeírás 1238 táján egy szót sem ejtett, azt ellenben rögzítette, hogy közös szolgálatot (*communia servitia*) kell teljesíteniök.⁵⁷ Ez pedig évi három nap robotot, Szent Márton napi adót, borszállítási kötelezettséget, a plébánosnak járó adományt valamint feltehetően az egyházi földesúr és kísérete megvendéglésében való részvételt (*descensus*) foglalta magában.⁵⁸ A szakrális rendeltetés lassan megszűnt, átváltódott vagy jelentéktelenné vált.

A tihanyi apátság 1211 és 1267 között a Somogy megyei Szárszón harangozókat kapott. Egy idő után mind az apát, mind a harangozók fölöslegesnek érezték a sajátos kötelezettséget. Az *officium pulsatoriale* a Balaton túlsó partján lakóknak bizonyára a közlekedés nehézségei miatt nem kis terhet jelentett, a monostornak pedig nem volt szüksége rá. Ezért 1269-ben kölcsönösen megállapodtak abban, hogy a szárszói harangozók Szent Mártonkor évente hét pondust fizetnek az apátságnak, s sajátos kötelezettségüktől örökre megszabadulnak.⁵⁹ Ekkora pénzjáradék minden bizonnyal nemcsak a harangozás, hanem a hozzá tapadt egyéb szolgálatok megváltását is magában foglalta.

A korszerűtlen járadék megváltását a 13. századi társadalmi és gazdasági változások kényszerítették ki. A szakrális kötelezettség megváltása és az azt végző szolgálonépek számának megfogyatkozása azt eredményezte, hogy a harangozást a szolgarendű elemektől fokozatosan az erre a feladatra alkalmazott személyek vették át. A 14. századi káptalani statútumok arról tájékoztatnak, hogy ez a folyamat a nagy egyházi intézményeknél már lezárult. A székesegyházi harangozó egyházi alkalmazott volt. Az örkanonok vagy — amennyiben távozását ő idézte elő — a succentor választotta ki személyét. Megdorgálásával csínján kellett bánni, nehogy otthagyja állását. Alapvető feladatát, hogy mikor, hányszor és milyen haranggal harangozzon, általánosan ismert egyházi előírások, a helyi tradíció és olykor írásban rögzített szabályzat szerint látta el. A harangozás mellett ő takarította a templomot, s ő vitte a *divinum officium* igényelte könyveket a sekrestyéből a kórusra és vissza. Munkájáért részesült az egyházi bevételekből.⁶⁰ Talán már ilyen fogadott alkalmazott volt az az esztergomi harangozó, aki a 13. század végén házat birtokolt a káptalani városrészben.⁶¹ Az új típusú harangozó a 14. században már a kisebb egyházakban is megjelent. Nyitra megyében az elefánti plébániatemplom harangozója az 1322. évi szabály-

zat szerint a temetési harangozásért meghatározott pénzüsszeget kapott a hívektől.⁶² A szolgarendű harangozókból a 13–14. század folyamán jobbágyok lettek, egykori szakrális feladatukat pedig egyházi alkalmazottak vették át, akiket ugyanúgy harangozónak neveztek, mint elődeiket. Kivételes lehetett, hogy a közönséges jobbágyi kötelezettségek mellett a megbecsülést, rangot biztosító szakrális rendeltetés is megmaradt. A győri őrkanonok egykori balonyi, jó és tisztas állaptú (*boni status et honeste condicionis*) harangozóinak jobbágy leszármazottai (*qui olim pulsatores vocabantur*) csak az újkorban váltották meg Árpád-kori sajátos kötelezettségüket a székesegyház sekrestyésének fizetett pénzzel.⁶³

Az a folyamat, amelynek során a szolgarendű harangozóból jobbágy lett, és szakrális feladatát egyházi alkalmazott vette át, a nagyobb egyházi intézményekben a 13. században, legkésőbb a 13–14. század fordulóján, a kisebbekben valamivel később zajlott le. Nem kétséges, hogy a Harangozó nevű települések a szolgarendű harangozók tömegesebb előfordulásának idején keletkeztek. Ez a korszak elemzésünk szerint a 11. század vége és a tatárjárás közti másfél évszázad lehetett. Ezen időszakban volt igazán realitása annak, hogy a sorstársaiktól megkülönböztető, szakrális szolgálatot teljesítő harangozókról lakóhelyüket elnevezzék. A három Harangozó nevű település a három egyházi intézmény közelében ekkor kaphatta nevét. Nem volt véletlen, hogy a sajátos helynevek azonos topográfiai helyzetben keletkeztek. A papság a pécsi és az egeri székesegyház, illetve a madocsi monostor közelében élő harangozók szakrális közreműködésére huzamosabban igényt tartott, s valószínű, hogy később kapott harangozóit vagy inkább azok egy részét ugyanitt telepítette le. Az általában nem tömegével, hanem egyesével, kettesével és gyakorta föld nélkül adományozott harangozók így névadást motiváló, jelentősebb telepet alkothattak.

Az elmondottak alapján az Eger melletti Harangozó nevű település esetében sem történhetett a névadás a 14. század elején, s az sem valószínű, hogy a falu a tatárjárás és a 13. század vége között kapta sajátos nevét. A tatárjárás kétségtelen pusztításai az Eger patak völgyében lehetőséget teremtettek a telepítésre, de harangozók új telepének létrehozása ekkor már időszerűtlen volt. A veszteségek ellenére a régi település élt tovább, nevét a tatárjárás rémségei sem törölhették ki az emlékezetből, sőt kapcsolata a mindenkori őrkanonokkal annak tartós fennmaradását biztosította. A jelzett társadalmi folyamat itt is végbement, a tatárjárás jelentős pusztításai miatt talán még gyorsabban és egyszerűbben is, mint másutt. A 14. század derekától a források nem az itteni harangozókat, hanem a harangozói hospeseket emlegetik, akik nyilván nem látták el egykori elődeik szerepkörét. Bizonyára ezzel a változással függött össze, hogy a káptalan a harangozás biztosítására a falu tizedét a mindenkori őrkanonoknak adta. Végeredményképpen két Harangozó nevű település Eger, illetve Pécs mellett szakrális rendeltetésű lakóiról valamikor a 11. század vége és a tatárjárás között, a Tolna megyei harmadik helység pedig a 12. század dereka és a tatárjárás között kapta nevét.

A három Harangozó és a tizenhat Dusnok helynév nagyjából ugyanabban a periódusban keletkezett. A településszámok közti nagy különbség jól mutatja, hogy a két társadalmi réteg szakrális kötelezettsége igen eltérően motiválta a névadást. Bizonyára a harangozók feladatának mindennapos — közönséges — volta is közrejátszott abban, hogy ilyen kevés települést neveztek el róluk. A döntő ok azonban

az lehetett, hogy a dusnok-torlók kötelezettsége elválaszthatatlan volt a földműves gazdaságtól, azzal együtt adományozták őket. Így nevük könnyen összekapcsolódhatott az általuk művelt és lakott földterülettel, s annak nevévé is válhatott. Ezzel szemben a harangozók feladata független volt a földtől, legalábbis közvetlenül nem kapcsolódott hozzá, gyakran föld nélkül adományozták őket. Ezért csak a szolgáltatukat hozamosan igénylő nagyobb egyházi intézmények közelébe telepítve lehettek lakóhelyük névadói.

JEGYZETEK

* A tanulmány egy 1987-ben elhangzott előadás német nyelvű megfogalmazásának - Glöckner (Harangozók) und Siedlungen mit Harangozó-Ortsnamen im mittelalterlichen Ungarn. In: *Settlement and Society in Hungary*. Edited by Ferenc Glatz. (Études Historiques Hongroises 1990 publiées à l'occasion du XVIIe Congrès International des Sciences Historiques par le Comité National des Historiens Hongrois 1.) Budapest 1990. 63-78 - némileg bővített változata.

¹ *Heckenast Gusztáv*: Fejedelmi (királyi) szolgálónépek a korai Árpád-korban. Budapest, 1970; *Matuš Kučera*: Anmerkungen zur Dienstorganisation im frühmittelalterlichen Ungarn. Zborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského, *Historica*, 21(1970), Bratislava, 1971, 113-127; *Györffy György*: Az Árpád-kori szolgálónépek kérdéséhez. *Történelmi Szemle* 15(1972), 261-320; *Uő.*: Zur Frage der Herkunft der ungarländischen Dienstleute. *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae* (22)1976, 39-83, 311-337; *Uő.*: Wirtschaft und Gesellschaft der Ungarn um die Jahrtausendwende. (továbbiakban: *Wirtschaft*) Budapest, 1983. 60-92. Vö. *Solymosi László*: Árpád-kori helyneveink felhasználásához. *Magyar Nyelv* 68(1972), 179-190; *Uő.*: A helytörténet fontosabb középkori forrásainak kutatása és hasznosítása. *Történelmi Szemle* 19(1976), 141-149; *Kristó Gyula*: Szempontok korai helyneveink történeti tipológiájához. (továbbiakban: *Korai helyneveink*) *Acta universitatis Szegediensis de Attila József nominatae, Acta Historica*, tom. 55, Szeged, 1976. 65-84. A Kárpát-medence helyneveiről alapvető kézikönyv *Kiss Lajos*: Földrajzi nevek etimológiai szótára. Negyedik, bővített és javított kiadás. I-II, Budapest, 1988. Vö. *Századok* 124(1990), 552-558.

² *Karol Modzelewski*: La division autarque du travail à l'échelle d'un État: L'organisation „ministériale” en Pologne médiévale. *Annales ESC* (19)1964, 1125-1138; *Barbara Krzemińska-Dušan Třeštlík*: Služebná organizace v raně středověkých Čechách. *Československý časopis historický* (12)1964, 637-667; *D. Třeštlík-B. Krzemińska*: Zur Problematik der Dienstleute im frühmittelalterlichen Böhmen. In: *Siedlung und Verfassung Böhmens in der Frühzeit*. Hg. v. František Graus und Herbert Ludat. Wiesbaden, 1967, 70-98, 98-103. Vö. *Ernst Eichler-Hans Walther*: Zur altsorbischen Soziotoponymie. In: *Siedlung, Burg und Stadt. Studien zu ihren Anfängen*. Hg. v. Karl-Heinz Otto und Joachim Herrmann. Berlin, 1969, 239-247.

³ *Bolla Ilona*: Das Dienstvoik der königlichen und kirchlichen Güter zur Zeit des frühen Feudalismus. *Annales universitatis scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Historica*, tom. 17, Budapest, 1976, 16-17; *Uő.*: A királyi és egyházi birtokok népei a korai feudalizmus idején. In: *Jogtörténeti tanulmányok IV. Szerk. Csizmadia Andor*. Budapest, 1980, 20-21; *Uő.*: A jogilag egységes jobbágyosztály kialakulása Magyarországon. (továbbiakban: *Jobbágyosztály*) Budapest, 1983, 199-201.

⁴ *Solymosi László*: Dusnok helynevek a középkori Magyarországon. In: *A Dunántúl településtörténete. VI. Szerk. Somfai Balázs*. Veszprém, 1986, 55-70; *Uő.*: Hozott-e törvényt Szent István király a torlókról? In: *Doctor et apostolus. Szent István-tanulmányok*. (Studia Theologica) Szerk. Török József. Budapest, 1994, megjelenés alatt. Du Cange egyetlen olyan adatot idéz, amelyben az *exsequialis* szó elfordul. Ennek azonban kétségkívül a magyarországi latinság volt a forrása, hiszen az 1212. évi pápai oklevél a veszprémi püspök és a pannonhalmi apát tizedperében foglalkozott az *exsequiales* és *pulsatores* társadalmi réteggel. *Glossarium mediae et infimae Latinitatis. Conditum a Carolo du Fresne domino du Cange. Editio nova, I-X, Niort, 1883-1887, III, 359, VI, 566; Augustus Potthast: Regesta pontificum*

Romanorum inde ab a. post Christum natum MCXCVIII ad a. MCCIV. I, Berolini, 1874, 4401. sz., A veszprémi püspökség római oklevéltára. Monumenta Romana episcopatus Vesprimiensis. I, Budapest, 1896, 24. Vö. *Solymosi László*: A magyarországi középkori latinság szótára. Levéltári Szemle 40(1990/3), 83. Csehországban létezett *dušník, animator, proanimatus* nevű társadalmi réteg és hat *Dušňky*-helynév. *Heinrich Felix Schmid*: Die rechtlichen Grundlagen der Pharrorganisation auf westslavischem Boden und ihre Entwicklung während des Mittelalters. (továbbiakban: Die rechtlichen Grundlagen) Weimar, 1938, 85-87, 912-913; *Antonín Profous*: Místní jména v Čechách. I, Praha, 1947, 444-445; *Vladimír Šmilauer*: Osídlení Čech ve světle místních jmen. Praha, 1960, 42. Ez a hasonló, ugyanakkor a magyarországitól lényegesen különböző csehországi társadalmi réteg kortárs analóg jelenség volt, nem pedig mint Magyarországon számára. Mind a cseh-, mind a magyarországi jelenséget nagy-morva eredetűnek tartja *Manuš Kučera*: „Dušníci” – najstaršia skupina poddanského obyvateľstva na našom území. Sborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského, Historica, 9, Bratislava, 1958, 165-179; *Uđ.*: Slovesnko po páde Vel’kej Moravy. Bratislava, 1974, 305-307.

⁵ *Polycarpus Radó*: Enchiridion liturgicum. Editio secunda, emendata et aucta. I-II, Romae, 1966, I, 465-467, II, 1418-1419.

⁶ *Solymosi László*: Harangozó nevű települések a középkori Magyarországon. In: A Dunántúli településtörténete. VII. Szerk. Somfai Balázs. Veszprém, 1989, 281-290. A három település közül kettőt, a madoccai apátság és az egi egyház Harangozó nevű birtokát, említi *Kristó*: Korai helyneveink, 80. Harangozók (*campanarii*) Csehországban is éltek, de települést róluk nem neveztek el. *Schmid*: Die rechtlichen Grundlagen, 83-87; *Barbara Sasse*: Die Sozialstruktur Böhmens in der Frühzeit. Historisch-archäologische Untersuchung zum 9.-12. Jahrhundert. (továbbiakban: Die Sozialstruktur Böhmens) Berlin, 1982, 256, 259.

⁷ Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Levéltár (továbbiakban: DL) 14, vö. *Georgius Fejér*: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. (továbbiakban: Cod. dipl.) I-XI, Budae, 1829-1844, II, 124; Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica. (továbbiakban: Reg. Arp.) Ed. Emericus Szentpétery, Iván Borsa. I-III/4, Budapest, 1923-1987, I, 71. sz.; Karácsonyi, János: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. I, Budapest, 1900, 244; A pannonthalmi Szent-Benedek-rend története. (továbbiakban: PRT) Szerk. Erdélyi László és Sörös Pongrác. I-XII/B, Budapest, 1902-1916, XII/B, 331.

⁸ *Závodszy Levente*: A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. (továbbiakban: Törvények) Budapest, 1904, 185-186 (15-18. c.).

⁹ *Györffy György*: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. Geographia historica Hungariae tempore stirpis Arpadianae. (továbbiakban: Geogr. Hung.) I-III, Budapest, 1963-1987, I, 358-359, 361-362.

¹⁰ *Györffy*: Geogr. Hung. III, 87, 89-90; DL 2987; *Csánki Dezső*: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. I, Budapest, 1890, 54, 63.

¹¹ *Kandra Kabos*: Az egi főegyház Szent János könyve. Liber S. Johannis. (továbbiakban: Szent János könyv) (Adatok az egi egyházmegye történelméhez I/3.) Eger, 1886, 442-443. A forrás alapjául szolgáló 1373. évi püspöki oklevél sem a DL-ben, sem a Diplomatikai Fényképgyűjteményben (DF) nem található.

¹² *Kovács Béla*: Eger középkori utcái. (továbbiakban: Eger) Heves megyei múzeumok közleményei. III, Eger, 1965, 77, 84-85; *Kandra Kabos*: Bakócs-codex vagy Bakócs Tamás egi püspök udvartartási számadó-könyve 1493-6 évekről. (Adatok az egi egyházmegye történelméhez II/3-4.) Eger, 1888, 441, 447.

¹³ *Györffy*: Geogr. Hung. III, 89.

¹⁴ *Kovács*: Eger, 77, 85.

¹⁵ *Szamota István-Zolnai Gyula*: Magyar oklevél-szótár. Lexicon vocabulorum Hungaricorum. Budapest, 1902-1906, 348.

¹⁶ Lásd a 11. jegyzetet.

¹⁷ Monumenta historica episcopatus Zagradiensis. (továbbiakban: Mon. Zagr.) Ed. J. Bapt. Tkalčić. II, Zagrabiae, 1874, 81; *Bunyitay Vince*: A váradi káptalan legrégebbi statutumai. (továbbiakban: Várad) Nagyvárad, 1886, 95; *Kollányi Ferenc*: Visitatio capituli e. m. Strigoniensis anno 1397. (továbbiakban: Visitatio) Budapest, 1901, 27.

¹⁸ DL 49675, vö. *Fejér*: Cod. dipl. V/1, 44-46.

¹⁹ DL 49679, vö. *Fejér*: Cod. dipl. V/3, 231-233; *Györffy*: Geogr. Hung. II, 580.

²⁰ *Bedy Vince*: A győri székeskáptalan története. (továbbiakban: A győri székeskáptalan) Győr, 1938, 66-88, 517.

²¹ *Diplomata Hungariae antiquissima*. (továbbiakban: DHA) I. Ab anno 1000 usque ad annum 1131. Edendo operi praefuit Georgius Györffy. Adiuerunt Johannes Bapt. Borsa, Franciscus L. Hervay, Bernardus L. Kumorovitz et Julius Moravcsik. Budapestini 1992, 411-414; *Szabó Dénes*: A dömösi prépostság adománylevele. (továbbiakban: Dömös) Magyar Nyelv (32)1936, 56-57, 130-135, 203-206, vö. *Györffy György*: Dömös falu prépostsága és népei az Árpád-korban. In: A Duna menti népek hagyományos műveltsége. (Tanulmányok Andrásfalvy Bertalan tiszteletére.) Szerk. Halász Péter. Budapest, 1991, 291-295; PRT I, 771-787; *Györffy*: Geogr. Hung. I, 668; *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae ac Slavoniae. Collegit et digessit T. Smičiklas*. III, Zagrabiae, 1905, 373-374.

²² *Fejérpataky László*: A Gutkeled-Biblia. (továbbiakban: Biblia) Magyar Könyvszemle (1)1893, 19; PRT I, 601; *Fejér*: Cod. dipl. IX/7, 648.

²³ Az időrendbe szedett váradi tüzesvaspróba-lajstrom. *Regestrum Varadinense examinum ferri candentis ordine chronologico digestum*. Ed. Joannes Karácsonyi, Samuel Borovszky. (továbbiakban: Reg. Varad.) Budapest, 1903, 292(Nr. 360), 308(Nr. 389).

²⁴ PRT VIII, 291; *Fejér*: Cod. dipl. V/2, 333-334.

²⁵ Lásd a 18. jegyzetet.

²⁶ Reg. Varad. 308(Nr. 389), vö. PRT I, 737, VIII, 291.

²⁷ DL 86834, vö. *Wenzel Gusztáv*: Árpád-kori új okmánytár. *Codex diplomaticus Arpadianus continuatus*. (továbbiakban: Cod. dipl.) I-XII. Pest, Budapest, 1860-1874, VII, 332-333.

²⁸ *Monumenta ecclesiae Strigoniensis*. (továbbiakban: Mon. Strig.) I-III, Ed. Ferdinandus Knauz, Ludovicus Crescens Dedek. Strigonii, 1874-1924, II, 674-675.

²⁹ PRT X, 531; vö. Hazai okmánytár. (továbbiakban: Hazai Okm.) Kiadják: Nagy Imre, Páur Iván, Ráth Károly, Véghely Dezső, Ipohy Arnold, I-V, Győrött, 1865-1873, VI-VIII, Budapest, 1876-1891, V, 2; Reg. Varad. 308(Nr. 389); *Wenzel*: Cod. dipl. VII, 332; *Fejér*: Cod. dipl. V/2, 333; Mon. Zagr. II, 26.

³⁰ PRT I, 737, VIII, 291.

³¹ *Richard Marsina*: *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae*. I-II, Bratislaviae, 1971-1987, I, 72; *Fejérpataky*: Biblia, 19; Reg. Varad. 308(Nr. 389).

³² *Szabó*: Dömös, 134; *Györffy*: Geogr. Hung. I, 668.

³³ Mon. Strig. II, 27; *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*. (továbbiakban: Urk. Sieb.) Von Franz Zimmermann und Carl Werner. I. Hermannstadt, 1892, 227.

³⁴ Du Cange csak néhány adatot idéz a *pulsator* szóra (Glossarium, VI, 566). Legkorábbi forrása III. Ince pápa 1212. évi oklevele, amely - mint láttuk - magyarországi viszonyokkal, többek közt somogyi harangozók (*pulsatores*) tizedével foglalkozik. (Lásd a 4. jegyzetet. Vö. PRT I, 691; *Wenzel*: Cod. dipl. VI, 473.) A latin elnevezés a harang megszólaltatásának módjára, a harang ütésére, verésére vezethető vissza. Ennek magyarázata egyfelől az lehet, hogy a jeladó üstöt bizonyára így szólaltatták meg. Másfelől bizánci hatásra lehet gondolni: a keleti egyházban a harang rögzített volt, s ütötték, hogy hangot adjon.

³⁵ A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Főszerk. Benkő Loránd. I-III, Budapest, 1967-1976, II, 55. A 28 ismert középkori magyarországi harang közül mindössze kettő: a „méhkas” formájú csolnoki és a „cukorsüveg” alakú keresetpusztai harang származik az Árpád-korból. *Patay Pál*: *Corpus campanarum antiquarum Hungariae*. Magyarország régi harangjai és harangöntői 1711 előtt. Budapest, 1989, 8, 11, 19-25; Uő.: Régi harangok. [Budapest,] 1977, 6-12, 50-51.

³⁶ DHA I, 172. Csehországban több *custos ecclesiae* élt, mint harangozó. Ezzel szemben Lengyelországban és Sziléziában *sanctuarii, homines sanctuarii* (świątnicy, świątniki) nevű szolgálonépek laktak. *Schmid*: *Die rechtlichen Grundlagen*, 83-87, 912, 1027; *Sasse*: *Die Sozialstruktur Böhmens*, 256, 259; *Pierre Duparc*: *La question des „sainteurs” ou hommes des églises*. *Journal des Savants*, 1972, 29.

³⁷ DHA I, 73, 154-155, 236-240, vö. *Györffy*: Geogr. Hung. I, 364, *Kumorovitz L. Bernár*: Veszprémi regeszták. Budapest, 1953, 7-8.

³⁸ *Documenta artis Paulinorum*. Anyagát gyűjtötte Gyéressy Béla, a bevezetést és az egyes fejezetek előszavát írta, a mutatót és a térképeket készítette Hervay Ferenc. Szerk. Tóth Melinda. I-III, Budapest, 1975-1978, II, 395-396.

³⁹ *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. Ed. Emericus Szentpétery, I-II, Budapestini, 1937-1938, II, 499.

⁴⁰ *Závodszy*: *Törvények*, 155 (17. c.), 174-175 (4. c.); Reg. Varad. 174(Nr. 54), 242(Nr. 235), 254(Nr. 269), 260(Nr. 286), 268(Nr. 306).

⁴¹ PRT I, 591-592, 774(Ravazd, Ság, Perecse), 775(Alsók), 780(Alap, Vanyola), 782(Füss), 783(Sala), 784(Kőröshegy). Mind a Szent László-kori, mind az Albeus-féle összeírásban szerepel Ravazd, Alsók (a korábbiiban Pannonia néven), Sala (a korábbiiban Vág néven) és Kőröshegy. A két összeírás közti időből három oklevél mindössze négy olyan harangozóról tájékoztat, akiket uraik a pannonhalmi apátságra hagytak. Minden bizonnyal számos hasonló jámbor adományról nem készült oklevél. PRT I, 601, 737, Hazai Okm. V, 2.

⁴² DHA I, 411.

⁴³ A 11-13. századból mintegy 4410 királyi oklevelet ismerünk, éspedig 35 forrást a 11., 152 darabot a 12. századból, 524 oklevelet az 1200–1241 közti időszakból és 3699 darabot az 1242–1300 közti évekből. Reg. Arp. I-II/4, passim. A nem királyi oklevelek száma a 13. században volt jelentős. Becslésem szerint mintegy 4000 nem királyi oklevél maradt ránk: 700 1241 előtt, 3300 pedig 1241 után keletkezett. Pontosabb számok a 13. századi magánoklevelek összegyűjtése után várhatók.

⁴⁴ Mon. Strig. II, 675; DL 68235.

⁴⁵ Az 1307. évi udvardi tartományi zsinat minden templom számára esti harangozást rendelt el: quolibet die de sero, cum iam dies inclinari ceperit, quivis prelatuſ cuiuscunq; dignitatis, aut status secularis, vel regularis, et universi ecclesiarum parochialium sacerdotes ad instar tintinnabuli campanam sonari faciant, quo signo audito, universi Christi fideles ad honorem beate virginis ter dicant Ave Maria. *Vincent Sedláč*: Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae. I-II, Bratislavae, 1980–1987, I, 220. Vö. *Mihályfi Ákos*: A nyilvános istentisztelet. Harmadik, javított kiadás. Budapest, 1923, 306.

⁴⁶ A 13. századi változásokra lásd *Bolla*: Jobbágyosztály, passim; *Szűcs Jenő*: Megosztott parasztság – egységesülő jobbágyosság. A paraszti társadalom átalakulása a 13. században. Századok (115)1981, 3-65, 263-319; *Solymosi László*: Hospeszkiváltság 1275-ből. In: Tanulmányok Veszprém megye múltjából. Szerk. Kredics László. Veszprém, 1984. 17-100.

⁴⁷ Mon. Strig. II, 27. Szőlőbirtokos harangozó is akadt. A székesfehérvári társaskáptalan Marcell nevű harangozója 1229-ben a somogyi Kőröshegyen két szőlőt birtokolt. *Wenzel*: Cod. dipl. VI, 473. Vö. Mon. Strig. III, 48.

⁴⁸ *Závodszky*: Törvények, 153 (1. c.).

⁴⁹ *Szabó*: Dömös, 134; DHA I, 236-240; PRT X, 504, 506, 513-514; lásd a 41. jegyzetet.

⁵⁰ *Benedicti Regula*. Recensuit Rudolphus Hanslik. (Corpus scriptorum ecclesiasticorum Latinorum vol. 75) Vindobonae 1960, 92-95, 97-99. PRT I, 594; *Fejér*: Cod. dipl. II, 279; Mon. Zagr. II, 36-37, 65; *Kollányi*: Visitatio, 69.

⁵¹ PRT VIII, 269, 292; vö. PRT X, 516.

⁵² *Fejérpataky*: Biblia, 16.

⁵³ *Závodszky*: Törvények, 189 (45. c.). Más felfogás szerint ezek a „hetesek” hetente három napi robottal szolgáló libertinusok voltak. *Győrffy György*: István király és műve. Budapest, 1977, 492-493; *Uő.*: Wirtschaft, 151-153; *Uő.*: Geogr. Hung. III, 162. Vö. Századok 124(1990), 554-556.

⁵⁴ *Wenzel*: Cod. dipl. I, 26; PRT I, 779 (Hegymagas-Apáti), VIII, 271. A balonyi harangozók heti-és havi szolgálatára következtetett *Bedy*: A győri székeskáptalan, 81-82.

⁵⁵ Hazai Okm. V, 2.

⁵⁶ De terris ecclesie Sancti Martini addendis, habendis a iobagionibus de Sala sic diffinimus et volumus esse firmum: quod quilibet iobagio habeat XX iugera terre, scilicet X pro officio iobagionatus et decem pro tributis ecclesie reddendis Sancti Martini; sed si nollet esse tributarius, non teneatur, sed tunc tantum habeat decem iugera terre; si vero inutilis efficeretur ad officium suum perficiendum, tunc remaneant ei V iugera terre pro sua sustentatione et reliquum possit recipere abbas. PRT I, 721 (c. 8).

⁵⁷ PRT I, 774-775, 780, 782-784.

⁵⁸ PRT I, 678-679 (c. 7, 14-15, 17, 19, 21).

⁵⁹ PRT X. 530-531. Szárszó az 1211-ben készült birtokösszeírásban még nem szerepelt, egy 1267. évi pápai oklevél viszont már az apátság birtokai között sorolta fel. PRT X, 364, 502-517, 526. A passauai egyház harangozója (*sonarius*) egy évszázaddal korábban - 1160 táján - lett cenzuálissá. *Philippe Dollinger*: Der bayerische Bauernstand vom 9. bis zum 13. Jahrhundert. Hg. v. Franz Irsigler. München, 1982, 327.

⁶⁰ Mon. Zagr. II, 26, 71, 81, 98-99; *Bunyitay*: Várad, 95; *Kollányi*: Visitatio, 14, 27, 29, 37. Modus autem pulsandi campanas ad divinum officium satis notus est campanatoribus et clericis ecclesie et est etiam descriptus in libro capitulari sive collectarii, sed pro defunctis ita servetur, quod ultra annum a die obitus cuiuscunq; non est cum magnis campanis pulsandum, sed cum minoribus duabus, quando in missa defunctorum Sanctus legi incipit vel cantari et similiter in vigiliis defunctorum ad vespas et etiam

ad matutinas. Mon. Zagr. II, 81. Ezzel szemben a zágrábival rokon váradi statútum szűkszavúan rögzíti: Modus autem pulsandi campanas ad divinum officium pulsatoribus est satis notus. *Bunyitay*: Várad, 95.

⁶¹ Mon. Strig. II, 359, III, 48.

⁶² Mon. Strig. III, 13. A harangozó tizedmentességben is részesülhetett. Urk. Sieb. I, 227.

⁶³ DL 19458. *Rómer [Flóris]*: Balony helység lakói, mint a győri főegyház harangozói. Győri Történelmi és Régészeti Füzetek 2(1863), 192; Győr megye és város egyetemes leírása. Szerk. Fehér Ipoly. Budapest, 1874, 510-511; *Bedy*: A győri székeskáptalan, 82-83, 517. Valószínű, hogy a középkor végén az Árpád-kori szakrális kötelezettségek maradványai szélesebb körben éltek. Minden bizonnyal ide kapcsolható az alábbi néhány adat. Veszprém püspöki városrésze, a váralji Szenttamásfalva település lakói számára például 1524. évi urbáriumuk többek közt előírta: Item ad festum corporis Christi tenentur virgultas florum et alias flores ad processionem ducere. Item tenentur maiorem crucem portare. Item ad omnia festa specialia ipsi tenentur cum maiori campana ad vespervas et ad missam pulsare. Az egri püspökség Eger közelében fekvő két birtokának lakói szintén végeztek szakrális szolgáltatást. Felnémet település karácsonykor három márka viaszt adott, míg Szőlős (Szőlőske) lakói az úrnapi körmenetre *virides frondes* vittek. *Kredics László - Solymosi László*: A veszprémi püspökség 1524. évi urbárium, Budapest, 1993, 81-82; *Kandra*: Szent János könyv, 543, 545. (Az utóbbi két adatot Kovács Bélának köszönöm.)

Petneki Áron

ADVENAE ET PEREGRINI.

*Utazás és zarándoklás a középkori mentalitástörténetben**

Johannes Lichtenberger Prognosticatio-jának 1488 körüli heidelbergi kiadásában érdekes fametszetre lehet figyelmes az olvasó: a végítélet szivárványán ülő, kitárt karú Krisztus a jobbján álló pápához és papokhoz, a balján álló császárhoz és királyokhoz, valamint az alant kapáló parasztokhoz szól. A kép szövege világos társadalom-modellről árulkodik: *Hic debet stare Salvator dicens summo pontifici. Tu supplex ora. Imperatori. Tu protege. Rustico. Tuque labora, vagyis a pápa imádkozzék, a császár védelmezzén, a paraszt pedig dolgozzék.*¹ Ez a képileg megfogalmazott, öröktől fogva és a végső napig érvényes merev társadalommodell, az uralkodó-védelmező — imádkozó — munkálkodó funkció szent háromszöge, vagy az olyan fogalmak, mint pl. a *röghözkötés* azt sugallják, mintha a középkori ember tudatában a mozgás, a térbeli és társadalmi helyváltoztatás nagyon kis helyet foglalna el. Mobil-e a középkor, pontosabban a középkor embere?

Néhány gondolat a középkori mobilitásról

Úgy tűnik, dilemma előtt állunk: mobilnak nevezhető-e egy olyan társadalom, amely alapvetően mégiscsak földművelésre és egy földbirtokrendszerre épül? Hogyan nyilvánul meg a térbeli mozgás, milyen erők készítetik az embert arra, hogy hosszabb-rövidebb időre elhagyja otthonát egy sokszor bizonytalanul látszó cél érdekében, néha akár a visszatérés reménye nélkül? Ennek a társadalomnak nyilvánvalóan a paraszt a legkevésbé mozgékony része, hiszen a szezonálisan meghatározott mezőgazdaság alapvetően helyhez köti. Ebbe a munkába és az ebből fakadó életformába tömeges jelenségként nem férnek bele többhónapos távollétek (legalábbis békeidőben nem). Ám — nézetem szerint — a „kis mozgások” annál inkább: a közeli piacok (a vásárra menő paraszt nemhiába lesz kedvelt témája a művészetnek a 15–16. század fordulójától kezdve), a közel eső búcsújáráshelyek (persze nem a barokk gyakoriságával!) vagy a városok lehetnek célpontjai az útnak, elsősorban a *bannmeile*-nek nevezett kb. 2 ill. 8 mérföldes körzeten belül.² Hiszen ki az a „szürke tömeg”, a források említette „megszámlálhatatlan sokaság”, amely „összefut” bizonyos alkalmakkal, mint a királykoronázás, temetés, szenttéavatás, hitszónokok meghallgatása? Elég, ha egy-egy példát ragadunk ki. Gellért püspök csanádi újratemetéséről a *Legenda maior* megjegyzi: „Mikor pedig a szent testet vitték, a nyomorékoknak, vakoknak, sántáknak nagy tömege sereglett oda, s ezek testének vagy ruhájának érintésére mind meggyógyultak. És mivel a tömérdek nép miatt nappal nem tudtak el-

*indulni, éjjel indultak útnak. (...) A falvakból és az egész csanádi tartományból tódultak az emberek...*³ Amikor Krakkóban Szent Szaniszló ereklyéit 1254. május 8-án oltárra emelik, az elevációra „nemcsak Lengyelország minden vidékéről, de Magyarországról is mindkét nembeli nép oly nagy sokasága gyűlik össze”, hogy a városba nem férnek el.⁴ A 13. század talán legnépszerűbb német hitszónokát, Berchtold von Regensburgot esetenként több tízezres tömeg hallgatja. Marchiai Jakab, a magyarországi huszita mozgalom ellen kiküldött inkvizítor saját feljegyzése szerint prédikációival 25 ezer eretneket térít meg.⁵ Milyen arcokat rejt ez a tömeg, ha nincs ott a tágabb környék parasztja, akit a források érthetően nem emelnek az előtérbe? A krónikák szinte közhelyszerű fordulataiban, a *multitudo plebis*-ben mindenképpen őket kell látnunk.

A paraszt számára szinte az egész középkoron át van egy nagy lehetőség: ez a szabad költözés, s egy bizonyos időszakban a még szélesebb perspektívát ígérő kolonizáció. A szabad költözés megvonása, a „röghöz kötés” (ahol ténylegesen megvaszolták) ezért lesz olyan szörnyű büntetés a jobbágyágnak.

A középkor általam vizsgált mobilitása kétféle. Az egyik esetben van konkrét úticél: valahonnan valahová megyünk, vagy ha pontos úticélunkat nem is tudjuk, legalább a szándék megvan, hogy miért keltünk útra. (Királyi, diplomáciai, világi és egyházi, közigazgatási és adóztatási hivatali utak, munkakeresés, tanulmányutak, kereskedés, stb.) Ez dominál az alább felsorolt rétegek s utazási formák többségénél, ide értve a zarándoklatot is, annak metaforikus „életút” jelentésével. A másik a konkrét távolabbi célt nélkülözi, sőt egyenesen a pusztaság mozgás, a kóborlás a célja. Ez a kisebbség, s túlnyomóan a társadalmi deviancia.

Azt gondolnánk, hogy a középkorban egyetlen állandóan mobil réteg van: a kereskedők. Olyan, ma teljesen stabil, helyhez kötött intézmények is úton vannak, mint az államigazgatás. Közép-Európában, elsősorban német földön szinte állandósult intézmény a vándorló királyi udvar. Noha Magyarországon a *Reisekönigtum* intézménye nem létezik, az uralkodók itt is állandóan mozognak, koronázásuk, hivatali útjaik s végül utolsó útjuk, a temetésük okán.⁶ Utaznak a követek, akik a középkorban elsősorban a diplomáciában járatos, nyelvtudással, műveltséggel rendelkező főpapok. A püspökök hivatali útjai, az *ad limina* látogatás, a *canonica visitatio*, a zsinatok ugyancsak mobil életet jelentenek.⁷

A szerzetesek is gyakran kelnek útra, holott a szerzetesi életideál a kolostorok lakói számára a *stabilitas loci*-t, vagyis a hely állandóságát írta elő. Már az adott rendbe való belépés gyakran jár együtt a szülőföldtől messzire vezető úttal. A monasztikus közösségek tagjai gazdasági ügyekben, lelkipásztori működésük okán, ellenőrző, vizitációs körutak, kolostori követségek, tanulmányok, zarándoklatok kedvéért utaznak. Pályájukon jutalomból megtehetik őket előljárónak, vagy büntetésből áthelyezhetik más kolostorba. Gyakran előfordul az is, hogy a különféle tilalmak ellenére átlépnek egyik rendi közösségből a másikba, azaz más szerzetesrendbe, s ez is helyváltoztatással jár. A ciszterci generális nagykáptalanok, a bencés reformmozgalmak mind gyakori és távoli utazásokkal járnak.⁸ A koldulórendek célkitűzéseik és működési területük miatt egészen másként viszonyulnak a helyváltoztatás kérdéséhez. Megjelenésüktől kezdve sokkal mobilabbak, mint a monasztikusok. A létfenntartásukat biztosító koldulás mellett mindennapivá lesznek missziós, prédikáló körutaik.⁹

A szerzetesrendek, elsősorban a koldulórendek kapcsán kell említést tennünk egy ugyancsak mobil rétegről, amely ellenében jött létre tulajdonképpen a domonkos rend. A középkori eretnokségek, elsősorban a katarok, hihetetlen mozgáskészségről tesznek tanúbizonyságot. Nemcsak az állandó és intenzív üldöztetés teszi mozgékonyvá őket, hanem missziós tudatuk is, és a kialakuló katar vándor-püspökségek intézménye.¹⁰

A középkori s egyben a kora-újkori értelmiség mobilitásához hozzátartozik az egyetemjárás. Párizs, Bologna, Padova, Oxford után a 14. századi alapítású közép-európai egyetemek, Prága, Bécs, Krakkó s a rövid életű Pécs, valamint a 15. századi német egyetemek állandóan mozgásban tartják az egyetemi ifúságot s nemegyszer a tanárokat is.¹¹

A hivatali kötelesség is útra szólítja az embereket. Az állami adminisztráció megköveteli a bármikor mobilizálható hivatalnokokat. Ugyanez vonatkozik az adószedőkre és az egyházi tizedszedőkre is. Az útonjáró hivatalnokokhoz sorolhatjuk a postások őseit, a futárokat.¹²

A kései középkor útonjárói közé tartoznak a vándorlegények, akik a céhek előírásai nyomán kénytelenek tudásukat idegenben gyarapítani, s csak többéves vándorlás után térhetnek vissza, hogy elkészítsék a remeket s ezzel a céh teljes jogú tagjává válhassanak. Ez a szokás a 15. századtól kezdve mindinkább kötelező érvényű. A mesteremberek legénykoruk után is útra kelhetnek, hiszen egy-egy keresett iparág képviselőiként távoli területeken jobb megélhetést tudnak maguknak biztosítani. (pl. nyomdászok, kőfaragók, építőmesterek, stb.)¹³

A középkor útjain a legtöbbet a kereskedők tartózkodnak. A távolsági kereskedelem a korábbi római utak mentén, majd a 13. századtól másutt is egyre erőteljesebb, s a gyakori vámok, árumegállító jog sem akadályozzák.

Ha a középkor útonjáróinak számát tekintjük, az első helyen a zarándokokat látjuk. Ez oly fontos és már oly sokat vizsgált jelensége a középkornak, hogy külön kell foglalkoznunk a tudati szférában való általános jelentkezésével és külön a térbeli-társadalmi mozgásokban betöltött szerepével. (Ez a munka tehát nem a középkori magyar vagy a közép-európai zarándoklatok narratív történetét akarja megírni.) Ugyanakkor a zarándok általában az utazó, a par excellence *kiszolgáltatót utazó* mintaképe, tehát tudatilag a más, világi okok miatt útnak indulók szempontjából is modell-értékű. Ezt a nézetet támasztják alá a közép-európai zarándokszentek legendái is. Míg a fentebb felsorolt útonjárók egy-egy aránylag jól körülhatárolható réteget képviselnek, addig a zarándokok a társadalom minden rétege közül kerülnek ki, soraikban ott vonulnak a királyok éppúgy, mint a beteg parasztok.

A zarándoklás esetében nem szabad elfelejtenünk egy állandóan felbukkanó és ugyancsak evilági színezetű motívumot, bármennyire is igyekeznek a teológusok és hitszónokok ezt az aspektust háttérbe szorítani. Alapvető emberi tulajdonságról van szó, ami az újabb történetírásban a 11–12. század fordulóján meginduló európai mozgások egyik alapvető okaként szerepel. Ez a kíváncsiság, a *curiositas*. Otto Borst egyenesen arról beszél, hogy „a vágy, hogy egyszer a ’hegyeken túlra’ elmenjünk, elementáris erővel törhet fel... Ezért olyan szélsőséges a vándormozgalom, az *aventure* utáni vágy, ezért a vándorló gyermekhordák, amelyek az örök visszatérőnek, a réginek a tapasztalatával nőnek fel, ezért tombol minden egyes vándorban, zarán-

dokban és deákban a változás és váltás ösztöne.”¹⁴ Az *aventurie* utáni vágyat egy nagyon vékony, s később elenyésző réteg nyíltan élethivatásának is vallja: a lovagok, s nyomukban a lovagköltők, a trubadúrok és Minnesängerek, akik a lovagregények világát a saját életükben is megpróbálják valósággá álmolni. A 13. században azonban ezt az attitűdöt már nem érzik igazán komolynak. A happening-számba menő lovagi utak közül a legfurcsább Ulrich von Liechtenstein híres Vénusz-utazása, amikor a költő a szerelem istennőjének öltözve, kosztümös kísérettel vonul Mestreből (ahol stílszerűen a tenger habjaiból kellene megszületnie) egészen Csehországig, s útközben tornára hívja ki a lovagokat. Másik ilyen útja, az Artus-utazás azonban már nem fejeződik be, mert Harcias Frigyes Bécsben megszakíttatja.¹⁵

A lovagi életforma kalandvágya és a zarándoklás között hídként áthúzódoó kíváncsiság meglétére már Kurcz Ágnes is felhívta a figyelmet Tari Lőrinc „pokoljárásával” kapcsolatban. Zsigmond vitézének a távoli Hiberniába, Írországba való zarándoklását nem csupán a hit, hanem a lovagi kalandvágy, a *kíváncsiság* és a hitbéli kétely is motiválja. Uralkodója ajánlólevelet ad neki, melyben az utazás célját a *zarándoklatban* és a *vitézi tettek gyakorlásában* adja meg. Nézetem szerint is ennél világosabban aligha fogalmazódik meg a zarándoklás és az *aventurie* összefonódása.¹⁶ A kíváncsiság egyik tipikus középkori megjelenési formája a *kétely*, erre viszont Lőrinc vallomása utal: „*Először és főként azért [kerestem fel Írországot], mert mind az emberek beszámolóiból, mind írásos közlésekből úgy értesültem, hogy akinek kétségei vannak a katolikus hittel kapcsolatban, s megfelelő módon lép be Szent Patrik írországi Purgatóriumába, ott minden kétségére részleteiben és egészében választ kaphat.*”¹⁷ A teológusok viszont kárhoztatják a puszta kíváncsiságot, ha az nem párosul „a szentség ékességével”. Ilyen értelemben nyilatkozik igen negatívan a kíváncsiságról mint a zarándoklat legfőbb mozgatójáról a Kempis Tamásnak tulajdonított könyvecske Krisztus követéséről: „*saepe curiositas ad peregrinationem trahit*”.¹⁸

A világlátás vágya, a „szerencsét próbálás”-tól, az egyszerű kíváncsiságtól a tapasztalat és tudás megszerzéséig megvan tehát az emberi gondolkodásban, és bizonyos ókori előzmények után nem csupán a középkorhoz, hanem még inkább a korai újkorhoz kötődik. Erről az „ulyssesi attitűdről” szól Szepsi Csombor Márton „*Europica varietas*”-ában az indokolás, az *Occasio itineris* első mondata: „*Gyermek-ségemtől fogván kíváltképpen való indulataimtul hajtattam én az idegen helyeknek látására.*”¹⁹

Henryk Samsonowicz egy nagyon szellemes ötletével próbálja érzékeltetni a távoli tájak utáni vonzalmat, a kíváncsiságot és az útikalandok elbeszélését. Szerinte a 16. század első éveiből származó krakkói Baltazar Behem-kódex egyik miniatúráján, (amely a krakkói Garbary [tímár] külváros egyik tímárműhelyét ábrázolja), a húsoló késsel foglalatосkodó mester mellett a földön ülő figurában a kalandjairól mesélő *par excellence* vándort látja. Az alak mellett egy csomag kártya fekszik a földön (talán az előbb valami külföldön tanult kártyatrükköt mutatott mester uramnak), a műhelyudvar kerítése mögött pedig nemcsak Krakko tornyait látjuk, hanem messzi tájakat, tengereket – szinte kinyílik a világ. Az úton szekérkaraván vonul, az akasztófán gonosztevők hulláját lengeti a szél, távolabb lovagok csatáznak, a horizonton az égbolttal összeolvadó tengeren hajók ringanak – mindez Samsonowicz szerint nem más, mint azoknak a kalandoknak az illusztrálása, amelyeket a

földön ülő vándor mesél el. (A műhely kerítése valóban érzékelhetően határolja a mindennapok realitásának világát a távolba vesző tájképtől, ami tényleg nem jellemző Krakkó közvetlen környékére...).²⁰

A kérdéskör vizsgálatakor nem szabad figyelmen kívül hagynunk azt sem, mi mindent értett a középkor embere az út fogalma alatt. Az út, illetve az úton való végigmenetel nemcsak az emberi élet metaforája, hanem nagyon sok szempontból teológiai fogalom is, ami szentírási helyekre megy vissza. A valahonnan valahová eljutás egyben a tökéletesedés folyamatát is jelzi.

János evangéliuma szerint maga Jézus az út, az igazság és az élet (Ján 14,6). A korai egyházatyák ezért alkalmazzák előszeretettel a *via* fogalmát. Írásaikban Origenes óta kimutatható a megtisztulás útja, a *via purgativa*, a *katharszisz*. Ez a mozgási irány azonban nem pusztán előre haladó, hanem sok esetben a Jákob lajtorjájának képétől (1 Móz 28, 11–17) befolyásoltan az előrehaladást lépcsőzetesen felfelé való irányban képzelet el. (*klimax*, lajtorja, [amely még a Mithras-kultuszból, sőt, apotropaiónként Egyiptomból is ismert], s a keresztény Keleten Johannes Klimakhos „*klimax tú paradeiszú*”-ja teszi általánosan ismertté. Itt is a „*diversi gradus ad perfectionem*” [Aquinoi Szt. Tamás] vezet felfelé).²¹ A nagy út fokozatokra oszlik, s különösen az első fokozatban kap fontos szerepet az *aszkezis*, ami a tényleges utazás szenvedéseit szimbolizálja. A hármas tagolódásnak megfelelően a következő fokozat a megvilágosodás, a *phótizmosz*, vagyis az *illuminatio*, amely mind közelebb visz a célhoz, végül a beteljesülés, a *teleiószisz*, vagyis *perfectio*, az egyesülés Istennel. Ez utóbbi Dionysios Areopagita teológiájában a *via negotiationis*, az egyesüléshez vezető út. A ferences misztikában ugyancsak megtalálhatjuk ezt az út-képzetet, elsősorban Szent Bonaventuránál, aki a hasonló felépítésű utat a *De triplici via* címmel érzékelteti. Itt a három fokozat a *via purgativa*, a *via illuminativa* és a *via perfectiva*.

Az Isten elérését célul kitűző életút egyben a lélek zarándoklása, ezért választja másik munkájának címéül az *Itinerarium mentis in Deum* kifejezést, mintegy a zarándokokat vezető útikönyv jellegét sugallva. Az ugyancsak ferences Rudolph von Biberach a hetes fokozatrendszer kifejtésére a *De septem itineribus aeternitatis* címet használja.²² A mennybe jutás módjáról szóló morális traktátusok között ott találjuk Robert de Sorbonne *De tribus dietis* c. művét, melyet még a középkorban lefordítanak franciára (*Traité des Trois journées*).²³

A zarándoklás gondolköre él a barokk korban is, gondoljunk csak John Bunyan valóban nagy hatású művére, *A zarándok útja*-ra, (melyben az életút mint zarándoklás még mindig a középkor felfogását tükrözi), vagy Angelus Silesius híres versgyűjteményére, a *Kerubi vándorra*, a *Cherubinischer Wandersmann*-ra.²⁴

Az útnak, különösen az útelágazásnak erkölcsi jelentése is van: ez a válaszút, vagyis a jó vagy a gonosz követése. Itt ugyancsak evangéliumi toposszal van dolgunk: a széles út a veszedelemre visz, sokan járnak rajta, míg az örök életet csak keskeny úton lehet elérni, s kevesen járnak rajta. (Mt 7, 13–14.). Ez a felfogás azonban az antikvitásban is megvan s a reneszánsz majd nagy előszeretettel újítja fel a válaszúton álló Herkules történetében, aki az erények tövises ösvényét választja a bűnök széles útja helyett.²⁵

A középkor a válaszút problémájáról nemcsak közvetlenül az evangéliumra hivatkozva beszél, hanem előszeretettel ágyazza azt exemplumokba. Ennek egyik

legszebb példája a Lobkowitz kódex története a bölcs és a bolond atyafi elbujdosásáról: „és akarnának haza térni: mikoron juttanak volna hegy herre [egy helyre], holott ketteztenejék az út, látának frást ott, ki azt mondja vala, hogy a jobb kézre való út, jól lehet hogy szoros, darabos és kemén: de maga bátorságos: de a bal kézre való út jól lehet hogy széles és gyenyerűséges, de maga tolvajokkal rakva: az bölcs azért akara menne a jobb kézre való úton: de az ő bolond atyafiának kéremesének miatta meg győzetvén, mene a bal kézre való úton. Megfogattának kegyiglen a tolvajoktól és meg sebhettetének és meg fosztatának és vettetének egy mély verembe: ki rakva vala kígyóval és békával és sárkányokkal, hogy azok elnéjék meg őket az ő mardosásinak miatta.”²⁶

Ez az út azonban nemcsak kígyóval, békával, sárkányokkal van rakva, hanem egyéb veszedelmekkel is. Ilyenek a rablók, akik a vándort kifosztják, megverik, megsebesítik, akár meg is ölhetik. Az evangéliumi alaptörténet az irgalmas szamaritánusról szóló példabeszéd (Luk 10, 25–37). A rablók kezébe esett, kifosztott és megsebesített emberben a későbbi keresztény irodalom — nemcsak az egyházi, de még a világi is, pl. Hartmann von Aue „Gregorius”-a — a világban zarándokló embert látja, a rablókban pedig az ördögöket. A Szent Ágostonnak tulajdonított prédikációk egyike az élet félelmes, a bűn sötét árnyékú útján hálót vető rablónak írja le az ördögöt.²⁷

A középkorban a tudás elsajátítását is az utazáshoz hasonlítják. Ez a képzet még az antikvitásból származik, mint ahogy a tudományok felosztása, a hét szabad művészet is. Az alsóbb szinten elsajátítható tudásanyagot a **trivium**, vagyis a „három út”, a magasabbat a **quadrivium**, a „négyes út” tartalmazza. A tomisták és Duns Scotus követőinek ellentétét tükrözi az **iter antiquus**, illetve az **iter modernus** elnevezés. A kétfajta módszer képviselői között komoly küzdelem folyik a 15. században.²⁸

A középkor gondolatvilágában a **zarándok** fogalma a földi élet ideiglenességét és a mennyei hazába tartó emberi lelket is jelképezi. Itt ismét szentírási helyekre hivatkozhatunk. „...félelellemmel töltsetek a ti **jövevényiségtek** idejét.” /1 Pét 1, 17/ „Szeretteim, kérlek titeket, mint **jövevényeket** és **idegeneket**, tartóztatassátok meg magatokat a testi kívánságoktól, amelyek a lélek ellen vitézkednek.” /1 Pét 2, 11/ Ez utóbbi latin szövege a magyarnál érthetőbbé teszi a középkori értelmezést: „*Obsecro vos tamquam advenas et peregrinos*”. Ugyanez a gondolat a Kempis Tamásnak tulajdonított és Krisztus követéséről írt könyvecske szerint: „*Serva te tamquam peregrinum et hospitem super terram...*”²⁹ Ez a gondolat oly erős, hogy Luther is egyik — kései (1544) — prédikációjának tárgyává teszi, s részletesen magyarázza: „*ut sic simus non ut cives, sed peregrini, geste*”, vagyis ne polgárok, hanem vendégek legyünk e földön.³⁰

Ez az általános nézet tükröződik többek között a ferences ideológiában is. Szent Ferenc „kis testamentumában” határozottan utasít arra, hogy a testvéreknek ügyelniük kell a szent szegénységre, amit a regulában megígértek. A templomokat, kolostorokat, mindent, amit számukra építettek, nem szabad tulajdonuknak felfogni, csak átmeneti szállásnak, mint az idegenek és zarándokok. („*semper ivi albergando come forestieri e pellegrini*”).³¹

A zarándoklatok esetében nem hanyagolhatjuk el az érdemszerző jelleget sem. Kicsiben életmodell, a pálya megfutása, a harc megharcolása. Keserves vándorlás

nemcsak a köves, sáros utakon, hanem végig az életen is. Éppen ezért fontos látnunk, hogy mint éli meg a keresztény utazó az út veszedelmeit.

A barátságtalan természet

„Mennyi szorult helyzettel kell szembenézni: mély folyókon átkelni, omlatag hidakon keresztülvonulni, lovagolni sötétben, esőben, szélben, hóban, sárban, jégben, folyóvizeken és tüskés bozótokon keresztül, erdőben, köveken, sziklafal tetején, szakadék mélyén, útonállók és ellenség közepette !”

Saját keserves tapasztalatai alapján vetette papírra e sorokat 1444-ben Enea Silvio Piccolomini az udvaroncok nyomorúságos életéről szóló munkájában.³² Ezek a sorok a valóságos utazást örökítik meg. Ám ugyanez a félelmetes természetkép lebeg a nagy lelki utazást, a végső cél felé vezető zarándoklatot leíró költészetben:

„Ó, szörnyű elbeszélni mi van ottan,
s milyen e sűrű, kusza, vad vadon:
már rágondolva reszketek legottan.”

(*Pokol* I,4–6. Babits Mihály ford.)

A középkori források érzékeltetni engedik azt a szorongást, sőt félelmet, amit az otthon, a megszokott környezet elhagyása vált ki az emberből. Az ismerős táj csak odáig barátságos, ameddig a *cultura*, az *agricultura* terjed. Azon túl ott a vadon, az ellenséges, zabolázatlan erő, az átláthatatlan és áthatolhatatlan *silva opaca*.³³

A Dante által megénekelt sűrű sötét erdő metaforája nem pusztán költői lelemény, hanem ténylegesen fenyegető erő, ahová el lehet ugyan menekülni az ellenség elől, legyen az a test ellensége, a tatár vagy a török, avagy legyen a lélek ellensége, a világ, minden hívságával együtt, amely elől a remetek futnak. A homályos sűrűben azonban örökre el is lehet tűnni, a helyes utat többé nem lelni, testileg-lelkileg meghalni. A természet a költői közhelyek ellenére nem szelíd, nem bukolikus. Sőt, az utazás költői megfogalmazása már a korai középkorban is az ellenséges tájat, a veszélyt és a félelmet hangsúlyozza. A 9. század talán legnagyobb latin nyelvű poétája, a reichenai szerzetes, Walahfrid Strabo, Ruadbernhoz, Kopasz Károly kamarásához írt költeményében (*Ad Ruadbernum laicum*) méltatja ennek az udvari embernek a császár és a császárnő érdekében tett itáliai utazását:

„Mily gyakran rémített az átkelés a folyók rohanó árja fölött, mennyit kellett szívednek szorongania rejtekhelyeken, nyomasztott a szegénység, a jelen gondjai, mindenféle szükség ! Nem volt idő, hogy a feladatot biztosan elvégezd, az éjszaka elsötétítette a napot, a napvilág félté az éjszakát; sem a házakban, sem a mezőkön nem leltél pihenést, mindenütt a félelem uralkodott. (...) A visszaút sem volt kevésbé keserves számodra, (...) Aztán fenn a magas Alpokban a szörnyű hóesés okozott akadályt, hosszasan a gyűlöletes téllenségre kárhoztatva.”³⁴ A költői rördulatok valós élményeket takarnak, ezért érthető Norbert Ohler megjegyzése: „A középkori ember a természetnek olyan mértékben ki volt szolgáltatva, amit ma szinte el sem tudunk képzelni.”³⁵

Jacques Le Goff szinte már költőinek mondható *trouville*-a szerint az erdő a sötétség, a század az illúzióival együtt, a tenger a világ a maga kísértéseivel, az út pedig a keresés és a zarándoklat.³⁶ Ez a felosztás talán egy fokkal közelebbinek tűnik

a mai ember szimbolikájához, mint a középkoriéhoz, azonban nem járunk túl messze az igazsághoz, ha ezt a gondolkodásmódot akár egy ezredévvél is visszavetítjük. Hozzáteszem azt is, hogy ebben a gondolatsorban megtalálható a korai keresztény irodalom egy toposza, a hajózás a világ veszélyekkel teli tengerén, ami a Pseudoklementinumokban, vagyis Kelemen pápa Jakab apostolhoz intézett állítólagos levelében éppúgy ott szerepel, mint Jeromosnál, vagy a Pseudo-Augustinusnál.³⁷

A humanista természetfelfogás korai jelentkezéseként szokták idézni Petrarca híres levelét, melyet Dionigi di Borgo San Sepolcrohoz intézett 1336. április 26-án, s amelyben beszámol a Mont Ventoux megmászásáról.³⁸ Valóban, ennek az utazásnak kivételesen nincs más „praktikus” célja, mint a hegy megmászása. Ne feledjük, hogy e nevezetes kirándulás előtt 120 évvel Gervasius Tilleberiensis a IV. Ottó császárnak írt *Memorabilia mundi*-jában az ördögök lakhelyét még a hegycsúcsra teszi. A történet népszerűségét jelzi, hogy belekerül a *Gesta Romanorum*ba is:

„Cataloniában, Gerunda püspökségben emelkedik egy nagyon magas hegy. Köröskörül meredek, sőt részben egyenest megmászhatatlan: a tetején van egy bemélyedés, ebben koromfekete tó, melynek a mélyébe nem lehetséges lelátni. Azt mondják, itt van az ördögök tanyája, hatalmas, mint valami palota, a kapuja pedig zárva. Am ezt a tanyát, meg magukat az ördögöket is, még színről színre sem látta senki, és nem is ismeri. Ha valaki követ vagy más kemény tárgyat hajít bele a tóba, menten vihar támad, mintha az ördögök megharagudtak volna. A hegy bizonyos részét örök hó borítja, és állandó jégkéreg; nagy tömegben van ott kristály, a nap pedig sohasem süt.” Jól érzékelhető a párhuzam az alább még említett viharkeltő boszorkányokkal. A hegyi világ veszélyességére utal a történet további része is: az ördögök elviszik az embereket saját szolgálatukra.³⁹

Az öreg pásztor, akivel Petrarca útközben találkozik, elmondja, hogy *„immár ötven éve – ő is engedett ifjúi hevének, és fölmászott arra a csúcsra, de nem hozott vissza onnan egyebet, mint azt, hogy bánta a kemény fáradságát, és a tövisek, meg a bozót megszagatták a ruháját és lehorzolták a bőrét. És hogy sem előtte, sem utána nem hallott soha senkiről, aki ezt a próbát megkísérelte volna”*. A költő gondolatai azonban a hegymászás fáradalmi közben „a testről a szellemire” röppennek, és — bár valóban a humanizmus eszközeivel — végeredményben ugyanazt fejt ki, mint amit a középkori ember használ az út metaforájaként.

„Mint mondják, »szűk az ösvény« [Mt 7, 17], melyen oda fel lehet jutni. Sok magaslat meredez az odavivő úton, s ha valaki fölfelé tart, mint lépcső fokain, úgy kell előrehaladnia erényről erényre. A csúcson van a végső cél, az út vége, utolsó pontja földi vándorlásunknak. Valamennyien oda igyekszünk...”

A hegymászás csábításának azonban mások is ki vannak téve a kései középkorban. Antoine de la Sale, a *Petit Jehan de Saintré* szerzője 1407-ben a Lipari szigeteken felmászik a vulkán tetejére. Ő is „bolond ifjúságával” (*folle jeunesse*) mentegeti magát, mint ahogy Petrarca (*„de mint az a fiatalok szokása, hogy nem hisznek annak, aki figyelmezteti őket, az intés csak fokozta vágyunkat.”*). Michault Taillement, a burgundi herceget apródként szolgáló költő 1430-ban a Jura hegységben tesz utazást, mindössze azért, mert ura oda küldi. Rá elsősorban a hatalmas sziklák, a dübörgő vízesések hatnak, de nem természeti szépségként, hanem ijesztő jelenségként.⁴⁰

A természet részeként a mainál sokkal jobban ki van szolgáltatva utazónk az időjárás szeszélyeinek is.⁴¹ Gyalog vagy lóháton legfeljebb ruházata védi, de bármilyen vastag a köpenye, egy idő után átnedvesedik. Ugyanez mondható el a legnagyobb igénybevételnek kitett lábbeliről is. A mai esőköpeny és gumicsizma vízhatlanságát nem ismeri, s ahogy a 16. század eleji Virginia-kódex mondja, „*téli időn igen meg vizesedvén és sárban fertezvéen*” jár.⁴² A por ellen fejét nem csupán kalap, hanem alatta szoros csuklya védi, mely néha maszkszerű szabásával az orrot és száját is eltakarja.⁴³ Kocsin a ponyva már több védelmet nyújt, de a szakadatlan esőzés azt is kikezdi. A hőségben vagy a rossz időben vergődő utas kiszolgáltatottságáról az írott forrásokon kívül kevés a korabeli képi ábrázolásunk, ám az annál érdekesebb. A *Tacuinum sanitatis*-ok, az egészséges életmódról szóló kézikönyvek — akár az ökológia előfutárainak is nevezhetnénk őket — miniatúráikon a természeti jelenségeknek, növényeknek, táplálékoknak, ruházatnak az emberi egészségre gyakorolt hatását ábrázolják. Az illusztrátorok az eső és a különféle szelek megjelenítésénél az útonjáró embert állítják elének, akinek ruhájába belekapaszkodik a szél; szakadó esőben, lóháton vagy gyalog igyekszik száraz fedél alá.⁴⁴

A hideg, a fagy, a hó még nagyobb ellensége az utazónak, ahogy azt majd a későbbiekben még idézett forrásokból is látni fogjuk. Itt most csak egyet emelünk ki, amely azonban korántsem a zord Skandináviáról vagy az orosz hómezőkről, hanem egy középkori magyarországi utazásról szól. Eustache Deschamps francia költő urának, VI. Károly francia királynak a követségében leánykérőben jár Magyarországon. Erzsébet, Nagy Lajos király özvegye, Lajos orléans-i herceget szeretné férjként látni a leánya, Mária mellett, és nem a már kijelölt Luxemburgi Zsigmondot. A házasság *per procuram* meg is köttetik, ám az ifjú férj hiába jön: Zsigmond már eljegyezte Máriát. Az utóbb füstbement frigy előkészítésére küldött Deschamp 1384–5 telén jár Magyarországon s egy nagyon furcsa hangvételű költeményben örökíti meg tapasztalatait. Hozzá kell tenni: a behavazott horvát hegyek között vezet a költő útja, ráadásul a téli viszontagságokat hiábavalóan szenved.

„*A paradicsomról nem tudnék beszélni, de a pokolba elkísérhetlek benneteket, ha Lombardián akartok átmenni és a hegyek közt Magyarországha megtenni az utat.*” Szőlő és gabona nem terem itt, csak fenyőfák, tövisbokrok nőnek. Jég és hó borít mindent, az év mind a tizenkét hónapjában nagy a hideg. Szarvasok, őzek, vaddisznók helyett csak zergék és medvék járnak a hegyoldalon, még a napnak sincs itt fénye; nincsenek madarak, se rendes utak, melyeken a szekerek járn tudnának. Valóságos pokol ez az ország, Lucifer lakja a testvéreivel. Egyszóval: „*Le país est un enfer en ce monde*” vagyis az ország egy evilági pokol.⁴⁵

Mindennél kifejezőbb azonban az az imádság, amelyet 1188-ban John de Brengle kanonok ír a Nagy Szent Bernát hágón való átkelése után, de már csak akkor, amikor átmelegedett és úti kalamárisában a hideg miatt befagyott tinta ismét felolvadt: „*Uram, oly közel érezvén magam az Éghez szólottam Hozzád, mert tudtam, hogy imádságomat meghallgatod, vezess engem testvéreimhez, hogy elmondhassam nekik: ne jöjjenek e kínzás helyére!*”⁴⁶

Az időjárás szélsőségeiért, az elemi csapásokért nyilván valaki felelős,⁴⁷ a gonosz időt azonban nyilván gonosz erők hozzák. Forgószélet, hóvihart ördögök kavarnak, ködöt, jégesőt boszorkányok okoznak.⁴⁸ Ennek az elképzelésnek érdekes lecsa-

pódása Albrecht Altdorfer egy rajza, mely a viharban lévő hajósoknak megjelenő Szent Miklóst ábrázolja. A bárkában imbolygó emberek nyaka közé a felhőből egy meztelen csúf asszony önti dézsából a vizet.⁴⁹ A boszorkányok ilyen irányú negatív szerepéről alkotott nézet majd a kora-újkor kezdetén, az 1560 táján meginduló „kis jégkorszak” beköszöntével erősödik meg még jobban.⁵⁰

Ez a képzet már átvezet bennünket egy rokon tudati területre. Nem csupán a természet elemi erői teszik félelmissé a szűkebb körből való kimozdulást, hanem a természetfeletti is. Elég, ha kiérünk a falun kívülre, az első keresztúthoz. Ez már a chtónikus erők birodalma, amely már az ókorban Hekaté felségterülete, s akit áldozatokkal kell kiengesztelni. A keresztény korban továbbra is megmarad a félelem az útkeresztveződéseknél: ez a szellemek tanyája, ahová a halottak éjjel visszajönnek (különösen az itt elhantolt öngyilkosok, akiknek nem jár a temető szentelt földje), ide gyűlnek a boszorkányok, s az ördögöt is meg lehet idézni.⁵¹ Ennek a hiedelemnek képi ábrázolását találjuk meg Burgundi Mária hóráskönyvének egyik miniatúráján: a kereszttel megjelölt elágazásnál sírból kikelt halottak támadnak rá egy kilovagoló fiatal párra.⁵² A keresztnél megjelenő kísértetek annyira közhelynek számítanak, hogy még bohózat alapötletül is szolgálnak (amitől félünk, megpróbáljuk hangosan kinevetni). 1470 és 1490 között keletkezhetett egy párizsi névtelen szerző komédiája, amely arról szól, miként csalja egy asszony éjjel az útmenti kereszthez három szeretőjét. Ravasz tanácsa szerint az egyik papi öltözetet, a másik halotti leplet, a harmadik ördög jelmezt húz magára. Amikor a férfiak a hőn várt asszony helyett a holdvilágnál ilyen maskarában pillantják meg egymást, halálra rémülnek.⁵³

Az utak mentén különösen ezeket az útkeresztveződéseket kell megjelölni képoszloppal, feszülettel, lámpás égetésére alkalmas kőkeresztrel, hogy a a veszedelmet távol tarthassuk Krisztus és a szentek segítségével.⁵⁴ Néha egy-egy ilyen emlékkövet az is félelmetesebb hírűvé tesz, hogy emberhalál miatt emelték engesztelésképpen.⁵⁵ Az útmenti kápolnák, képoszlopok állításáról mint régi hagyományról beszél egy 18. századi munka korabeli magyar adaptációja: *„Még ma is szokásban vagon, kivált a Római Kathólikus Fejedelmeknek birodalmok alatt, hogy az ország utaira apró Kápolnáskákat építsenek, hogy azok által az utasokat valami szent Elmélkedésre s buzgóságra indítsák; nem külömben más Státuákat, Szenteknek képeit, mellyek magas oszlopokra helyeztetvén, vagy valami Rostéllyal körül kerítettnek, vagy tsak szabadon állanak az utak mellett.”*⁵⁶

Ezek a képoszlopok egyben pontos útjelzőül is szolgálnak, hiszen „olyan szilárd és állandó jelek, amelyek a táj, a terület emberének tájékozódási eszközei, noha eredetileg elsősorban kegyeleti és vallásos szándék hozta létre őket”.⁵⁷

Hozzá kell tennünk: e biztos jelek az idegen vándort is segítik. Hogy a kereszt ténylegesen útjelzőül szolgál, mutatja az idősebb Jörg Breu 1514-ben Augsburgban festett képe, mely az apostolok oszlását ábrázolja. A kép baloldalán, az út mentén hatalmas T-alakú keresztet állítottak, szárán egy faragott, mutatójúját előretartó, irányjelző emberkéz van felszögelve.⁵⁸ Az útmenti keresztre erősített irányjelző kéz a 15. század végén nyilvánvalóan már közhely, ezért kerülhet Sebastian Brant „Bolondok hajójának” illusztrációi közé. A bolond itt elsüllyed a mocsárban, holott a jó utat a fülkével, feszülettel díszített képoszlop és a rászerelt iránymutató jelzi.⁵⁹ A

keresztény szakralitás és a pogány mágia érdekes együttélését bizonyítja Urs Graf egy 16. század eleji rajza. Egy zászlótartó és egy zsákmánnyal megrakodott landsknecht gyalogol az úton. A zászlós épp egy fatörzsből faragott képoszlop előtt megy el, amelyre — a feszület alatt — bajelhárító célból patkókat szögeltek fel.⁶⁰ A legvadabb tájakon, a sziklák között, a hegycsúcsokon azonban a démonikus erőket csak mágikus jelekkel lehet távoltartani. Ezt a célt szolgálják a korai középkortól kezdve a sziklákba vésett mágikus csomók, pentagrammák, genitáliák és egyéb apotropaiikus jelek.⁶¹

A művelt táj, a birtokok határait nem pusztán természeti jelenségek, sziklák, fák, ligetek, patakok képezik, hanem mesterségesen felállított határjelek is. A határkövekről megemlékezik az 1227 körül frott Sachsenspiegel is. A boroszlói egyházmegye otmuchówi birtokhatárát őrző 13. századi kő felirata arról tanúskodik, hogy a terület magának az egyházmegye védszentjének, Keresztelő Szent Jánosnak a birtoka.⁶² A szépen faragott, címeres határkövek azonban csak későn, a középkor végén jönnek divatba, elsősorban a német-római birodalom nyugati részén.⁶³ Ezek a mesterséges tereptárgyak is segítik a tájékozódást.

A középkori magyar határjárások gyakran említenek határjelül szolgáló fákat, melyeken kereszt vagy kettős kereszt látható. A kéregbe vésett jel a tulajdonos területére figyelmeztet, de a *signum crucis* bajelhárító szerepét is betölti.⁶⁴

Az ismeretlen és félelmes tájban az itt-ott felállított útjelzések mellett is gyakran eltéved a vándor. A *deviatio*, az eltévedés ellen fohászkodik az utazó – ez a fohász jelenik meg a szepeshelyi székesegyház 1317-ben készült freskóján látható vers egyik sorában:

*„Ad te pia suspiramus,
si non ducis, deviamus
Ergo doce, quid agamus.”*

azaz : „Hozzád, kegyes, fohászkodunk, / ha nem vezetsz, eltévedünk. / Mutasd meg hát, hogy mit tegyünk.”⁶⁵ Az eltévedés, sőt az *error*, az eltévelyedés persze ugyanúgy létezik a testi, mint a szellemi formában, (gondoljunk csak a híres sorra: „mivel az igaz utat nem lelém” [Pokol I, 3]), s ebben része van az ördögnek is. Az út ugyanis — még ha fáradsággal építik is ki — része a félelmetes és ismeretlen természetnek. Egyetlen jellemző, sőt a szó szoros értelmében vett kísérteties példát idézünk Felix Faber, bázeli polgárfiúból lett dominikánus szerzetes második, 1483-ban Johann Truchsess von Waldburg kíséretében megtett zarándokútjának leírásából. A szerző Jeruzsálemből tér vissza Velencébe, majd visszaúton a behavazott Alpokon kel át januárban.

„Januárus huszadik napján, Szent Sebestyén napján, éjjélkor felkeltünk és holdvilágnál ellovagoltunk, mély völgyeken és magas hegyoldalakon át fel s le, és a magasan a hegységben fekvő Velencei Kunyhóhoz érkeztünk, ott egy híd ível át egy olyan mély völgy fölött, hogy mindenki beleborzad, ott kellett átkelnünk. A hídról lefelé egy meredek lejtő vezet, amelyen átfolyt a víz, keményen megfagyott és síkos volt, úgyhogy a lovaink a falak mentén nagy aggodalmaskodás és reszketés közben vittek le bennünket. Mivel már beesteledett, egy faluba értünk, melynek neve Heiden, ott maradtunk éjszakára. A falu temetőjében egy csontház van, amelyben egészben fekszenek a holttestek, s úgy ki

vannak száradva, hogy a tagjaik nem oszlanak széjjel. Úgy tartom, hogy ennek a talaj az oka, a köznép különböző mendemondákat tart a halottakról.”⁶⁶

Nem kell az Alpokban bolyongania az utasnak, hogy eltévedjen, ez még az aránylag sűrűn lakott vidéken is megесik vele. A rossz tájékozódás jellemző esetét Albrecht Dürer említi németalföldi útinaplójában, amikor Aachenből egy rövid távolságot hat óra alatt tesz meg, „mert a fuvaros nem ismerte az utat és eltévedt”.⁶⁷

Az égiek legfeljebb csak a firmamentum csillagaival segítenek. A csillagos égbolt szerinti tájékozódás nemcsak a tengeri, hanem a szárazföldi közlekedésben is használatos. Ez magyarázza az éjszakai utazásokat. Ferdeszájú Boleszló lengyel király 1103 őszén „csak a csillagok szerint tájékozódva” jut el Glogauból Kolbergig. A néptelen balkáni hegyek pedig még az irányt mutató égi lámpásokat is eltakarják, ahogy azt Gregorasz Nikéforosz 1326-os szkopjei útján megörökíti:

„a holdvilágtalan éjszakát még sötétebbé tették az éjg erő hegyormok, melyek még a csillagok látásától, tehát az egyetlen tájékozástól is megfosztottak bennünket.”⁶⁸

Hiába vannak térképek már a 15. században, ezek ekkor még inkább a hajózás szolgálatában állnak (az ún. *portolánok*). A legtöbb 16. század eleji térkép sem ábrázolja az utakat, csak a nagyobb településeket tüntetik fel. Szinte egyedi kivételnek számít az az egylapos nyomtatvány, amely a Dietrichstein hercegek egykori nikolsburgi könyvtárából bukkant fel egy 1933-as árverésen. Az 1515 táján készült köralakú térkép felirata szerint a Nürnberg körül fekvő 25 mérföldes körzetben fekvő városokat és utakat tartalmazza Jénáig, Pilsenig, Memmingenig és Heidelbergig. A felirat még hozzáteszi: „*Dem jungen wandermann fast nützlich*” vagyis *A fiatal vándornak igen hasznos*.⁶⁹ Ilyen térkép azonban nyilván csak ebben a frekvenciált körzetben, a rendszeressé váló dél-németországi legényvándorlás igényeit kielégítve készül. A messzebbre igyekvő vándor — ha egyáltalán olvasni tud — legfeljebb az antik *itinerariumokhoz* hasonló zarándokkalauzokra van rászorulva, melyek az egyes helységek közötti távolságon kívül csak a felkeresendő templomokat és ereklyéiket említik meg.⁷⁰ A legtöbb, amit tehet, hogy kérdez a szembejövőtől vagy attól, akit egyáltalán elótálál. Számunkra első pillanatban talán historizáló irodalmi eszköznek tűnne az a kérdés, amely a Toldi nevezetes jelenetében hangzik el: „Hé paraszt ! melyik út megyen itt Budára ?” Az epizódot nyilván azért írja meg a költő, mert az kiváló expozíció lehet egy lelki folyamat megindulásához és egy történésorozathoz is. Igen ám, csak hogy ez a jelenet megvan már Ilosvainál is. (53–64. sor) Lacfi András háddával Erdélyből Budára megy; Váradot elhagyva, Nagyfalu határán eltéved. „*Ott egy általalton hogy ő megyen vala, Véletlenül útát elvesztette vala.*” Egy szénásszekér tövén akadnak Miklóstra.

„Sok szóval az utat tőle kérdik vala;
Tholdi Miklós ezen igen búsult vala:
Nyomó-rúdat fél kezével kapta vala,
Buda felé utat azzal mutogta vala.”⁷¹

Ez hát a tájékozódás tipikus módja, (az útbaigazításra persze nem Toldi példája a jellemző), bár az efajta kérdésnek érthetően kevés a történeti dokumentuma. A gyulafehérvári Batthyáneum 1520 táján írt ferences Manuáléjában található ez a mondóka:

„Bátya, bátya, mely az út Becskerekére ?
Uram, uram, ez az út Becskerekére.”

A korábban a legrégebb magyar népdallejegyzésnek tartott kétsoros dal, Pominóczky Fülöp minorita szerzetes kezevonása is a közhelyet örökíti meg: a helyes út után tudakozunk.⁷² A középkori ember sokkal nyitottabb, mint a mai, a kontaktusteremtés szinte mindig jóval gyorsabban megy, éppen azért, mert az infrastrukturális hiányok miatt és szituatívén is sokkal inkább rá van szorulva a kapcsolatokra.⁷³

Temesvári Pelbárt egyik példázatában a betegség és az öregség mellett az utazás veszedelmei jelzik legbiztosabban a halál közelségét.⁷⁴

Éppen ezért, aki hosszabb útra vállalkozik, mindenképpen el kell rendeznie otthoni ügyeit, aki pedig hosszabb zarándoklatnak néz elébe, tanácsos végrendelkeznie. A zarándokokat útjuk előtt megáldja a püspök,⁷⁵ ahogyan a kolostorból eltávozó szerzetes is csak előljárója áldásával foghat az utazásba. Aki ezt elmulasztja, súlyos vétekbe esik. (Nem véletlenül éppen Szent Benedek legendájában szerepel a szerzetes, aki „áldás nélkül ment ki, hogy szüleit meglátogassa. Azon a napon, amelyen hazaérkezett, meghalt, és eltemettetvén a föld kétszer is kivetette.”)⁷⁶ A zarándokok miséjén a *benedictio peregrinorum*, a zarándokok megáldásán kívül benedikálják a zarándokjelvényeket, a botot és a tarisznyát is. (*benedictio baculi et perae*). A zarándokmise és ezek a speciális részei egészen az új *Rituale Romanum* 1614-es bevezetéséig megmaradnak.⁷⁷ Az áldásformulát a Pray-kódex őrizte meg:

„Győzhetetlen hatalom, végtelen könyörületesség Ura Istene, zarándokok menedéke, a teljes vigasztalás segítsége, aki szolgálóidnak győzhetetlen fegyvereket ajándékozol, kérünk, hogy a buzgó alázatosság e tarisznyáit megáldani méltóztassál, hogy a tiszteletreméltó kereszt zászlaja, amelynek alakjával ezek meg vannak jelölve, legyen szolgálóid leggyőzhetetlen ereje az ősi ellenség igen erős kísértései ellen, legyen az úton védelem, otthon oltalom, legyen mindenütt menedék. (A mi Urunk Jézus Krisztus, a Te fiad) által stb.

Fogadd a tarisznyát, zarándokságod jelét, hogy az Isten által rendelt úton haladva a szent jó angyal kíséren téged és áldja meg ajándékaidat az Atya, a Fiú és a Szentlélek nevében.

Fogadd az Isten vigasztalásának botját, hogy megállhasd a harcot és a bölcsesség útját s az igazság ösvényét járjad, és örömmel térj vissza házádba az Atya, a Fiú és a Szentlélek nevében.”⁷⁸

A hivatalos áldásformulák mellett léteznek kifejezetten varázsige jellegű, népi áldásformulák is, mint pl. a 12. századi weingarteni úti áldás. („Utánad nézek, utánad küldök öt ujjammal ötvenöt angyalt. Isten küldjön haza egészséggel.” stb.)⁷⁹ A 15. század végén egy kényszerűségből megugrott német kisdíák egy darabig Csehországban apródoskodik egy kismesnél. Amikor urával útnak indul, annak anyja kikíséri őket a vár alá, és „ameddig láthatott bennünket, bizonyos babonás áldásokat mondott ránk.”⁸⁰

A nagy útra való felkészülés ismérveit talán a legtömörebben a 15. század népszerű elzászi hitszónoka, Johannes Geiler von Kaysersberg foglalja össze, aki 1488-ban Augsburgban elmondott prédikációit 1494-ben adja közre,⁸¹ majd némi változtatással átveszi német szentbeszéd-gyűjteményébe. Hogy a zarándok itt e nyomorúságban („*hye in disem elend*”) biztosan tudjon haladni, s végső célját, az örök

hazát meglelje, meg kell bánnia bűneit, hogy az előbb említett végrendelkezés és áldás után már ne legyen gondja világi hívságokra.

Testileg úgy kell készülnie, hogy külseje is elárulja zarándok voltát. Bőr iszákjába tegyen kenyeret, bort, orvosságot és tűzszerszámot. Élelemmel ne rakodjon meg, hiszen nem földi örömök kedvéért vág neki az útnak. Pénzét jól rejtse el, de ha kirabolják, ne szégyelljen koldulni. Jó kalapja, köpönyege, botja legyen, hiszen a kalap a hosszútúrést, a köpönyeg a keresztény felebaráti szeretetet, a bot meg az erős reménységet jelképezi. Azt is vegye fontolóra, kit választ meg társául. Ne tegyen meg naponta túl nagy távolságokat, ha a városba ér, viselkedjék komolyan, ne keveredjen viszálykodásba, de békével túrje, ha kigúnyolják. Főképpen pedig az otthonmaradottakra kell gondolnia s érettségük imádkoznia.⁸²

Íme, a keresztény vándor mintaképe – az intellektus tágabb értelemben minden középkori utazónak szól. A hosszútúrás kalapja és a reménység erős botja nélkül ugyanis nem lehet megbirkózni az út veszedelmeivel.

A zarándok – a kiszolgáltatott utazó mintaképe

„Isten a tanúm, hogyha tudtam volna, hogy e zarándokság során a test és lélek ilyen tévelygésébe/bolyongásába (evagatio) kell jutnom, sosem kezdtem volna el, még ha oly szent is lett volna...” E sorokat nem világi ember, hanem tanult domonkosrendi szerzetes vetette papírra. A már említett Felix Faber fakad ki így szentföldi utazásáról írt könyvének ajánlásában, művét némi szójátékkal inkább evagatoriumnak, mint peregrinatoriumnak, itinerariumnak vagy viagiumnak nevezve.⁸³

Az utazó és a zarándok közti tudati egyenlőségjel meglétéről már korábban szóltam. Hogy ez mennyire közös fogalom, mutatja egy kevésbé ismert, ám annál jellemzőbb példa a kései középkorból (mely egyszersmind elbizonytalanítja az olvasót a szokásos középkor-újkor periodizáció határát illetően). 1503-ban vagy 1504-ben jelenik meg a pilseni Bakalár nyomdában a „*Spis o nowych zemiech a o nowem swietie o niemzto gsme prwe zadne znamosti nemeli ani kdy czo slychali*” (Írás az új földekről és az új világról, amelyről korábban nem volt semmi tudomásunk és nem is hallottunk róla) című beszámoló Kolumbusz felfedezéseiről. A címlapkép egy karavellát ábrázol, melynek fedélzetén a hajósok, utasok mind egyértelműen zarándokkalalában, pelerinben vannak, kezükben zarándokbot, egyikük kalapját pedig egyenesen a compostelai kagyló díszíti. A fametszet készítője és az olvasó számára is egyértelmű, hogy aki ilyen messzire utazik, az csak zarándok lehet.⁸⁴

Az utazó kiszolgáltatottsága tükröződik az elnevezésekben is, ráadásul sok-sok évszázadon keresztül. Az *exul* a száműzöttet, a kizártat, az idegent éppúgy jelenti, mint a zarándokot. Ez a többféle, sőt metaforikus jelentés található meg a német *Elend* kifejezésben is, ami nemcsak a nyomorúságot, hanem a távoli helyen való tartózkodást, idegenben járást, egyszóval utazást, zarándoklatot is jelenti. Ugyanakkor a *peregrinari*, és a *peregrinatio* a korai középkorban (egészen a 11. századig) differenciálatlanul egy egész sereg rokonértelmű, de külön-külön szétválasztható fogalmat jelölhet, mint a *via*, *iter*, *itinerarium*, *ambulatio* — vagyis a lakóhelytől, az otthontól távoli élet, akár időszakosan, akár mindörökre.⁸⁵ Az *Abrogans*, az egyik legkorábbi (8. sz.) latin — német glosszárium az *exul* (*racheo* elűzött, száműzött,

idegen) fogalom mellé rendeli a *peregrinus* (*pilicrim*, zarándok) kifejezést, s ezt a *profugus* (*antrunneo*, szökevény, elűzött, elfutott, vagyis bujdosó) és a *naufragus* (*sgefbraho*, *unkenkeo edo*, hajótörött, elsüllyedt) követi.⁸⁶ Ugyanebben a fogalomkörben mozog a *peregrinus* szó régi magyar fordítása: *bújdoso zarándok*.⁸⁷ Ez a kifejezés az 1490 táján keletkezett Nagyvátyi glosszákból olvasható: „*Apud Laban peregrinatus sum: budosso zarandok*”.⁸⁸ (1 Móz 33, 4, ahol a hazulról elvándorolt Jákob mondja Káldi fordítása szerint: Lábánnál zarándokul laktam).

A zarándokszentek mint a *par excellence* zarándokok nemcsak a nehéz úton levőt istápolják, hanem saját életútjukkal is a zarándoklat veszélyességét és bizonytalan kimenetelét példázzák. A legendáik szinte legfőbb eleme az, hogy távoli vidékekről jönnek, elsősorban Európa „peremvidékeit” jelölik meg származási helyüknek (pl. Szt. Kálmán ír, egyes változatok szerint skót királyfi, Szt. Sebeald dán királyfi ill. királyi családból származik, Szt. Jodok breton hercegi familia leszármazottja. A legjelesebb Róma-járó női szent, Birgitta Svédországból indul útjára). Néhány zarándokszent közelebbi származású, így Rókus Montpellier szülötte, Eleket a hagyomány rómainak mondja.⁸⁹

Néhány kisebb helyi kultusznál az ott letelepedett zarándok alakja összemosódik az ugyancsak távoli, sokszor hiberniai vagy britanniai misszionáriussal (pl. Galus), aki remeteként él a környéken, kis kápolnát épít magának, s itt alakul ki majd a kultusz színtere.⁹⁰

A zarándokút bizonytalanságát jól érzékelteti Szent Kálmán története. A történet magja mindössze annyi, hogy a 11. század elején a mai alsó-ausztriai Stockerau környékén egy zarándokot a helyiek magyar kémnek néznek és minden teketóriázás nélkül felakasztják az első fára. Később alakul ki a szentföldi zarándoklatra induló „hiberniai” királyfi legendája, mindazokkal a rekvizitumokkal, amelyek megfelelő bizonyítékokkal szolgálnak szentségéhez. Gyilkosai már nem éber parasztok, hanem gonosz rablók, a bodzafa, amelyre felakasztják, virágba borul, a holttest két évig függ a fán, amikor egy arra járó egy hitetlen vadász késével beleszúr Kálmán tetemébe, mire friss vér fecskendezi be. A legenda kialakítását elősegíti a Babenbergerek törekvése, hogy Melkben Kálmán sírjánál megteremtsék Ausztria és saját dinasztiajuk pátrónusának kultuszát.⁹¹

A Wolfratshausenben szentként tisztelt Nantwein zarándok a legenda szerint 1288-ban római útja alkalmával e helységben szenvedett mártírhalált. Különösen érdekesek számunkra azok a részletek, melyek Nantwein állítólagos vétkeit mondják el, melyekért a wolfratshauseniek tűzhalálra ítélték. Az egyik verzió szerint egy kisfiút rontott meg, a másik változat azt beszéli el, hogy sok pénzt találtak nála, s azt hitték, hogy lopásból szerezte.⁹²

A felső-bajorországi Seeon kolostorában 1500 körül sírkövet állítottak boldog Eberhard zarándoknak, akiről azonban már semmi biztosat nem tudtak, sem származását, sem halála idejét. Az 1620-as kolostori krónika is csak annyit mond, hogy emlékezte nem maradt fenn, csak annyit tudunk, hogy a boldogok seregébe számítják. „*Mesélik azonban, hogy ezt az Eberhardot nem messze a kolostortól rablók, vagy kicsodák, agyonütötték és így tették vértanúvá.*”⁹³

Zarándoklatot nem csupán férfiak, hanem nők is fogadnak (bár Berthold von Regensburg minorita barát prédikációjában azt javallja, hogy a nők maradjanak csak

otthon, hiszen az asszony a házon kívül csak olyan, mint a tyúk, amely átrepült a kerítésen). A női zárándok még a férfiaknál is kiszolgáltatottabb, hiszen pénzén és életén kívül még tisztességét is elvesztheti. A Sankt Florian melletti remetességben 1289-ben meghalt *inclusa*, vagy ahogy a kódexek nyelve mondja: *berekesztett jámbor*, Wilbirg életrajzában a biográfus Einwik prépost érdekes részlettel szolgál. A kegyes életű remetenőt hiába unszolja barátnöje, Mathild; ő nem kíván Rómába menni az apostolok sírjához, mert attól fél, hogy szüzessége hajótörést fog szenvedni. A dolgan csak az furcsa, hogy előzőleg már együtt jártak Compostelában.⁹⁴

A zárándoknok időnként csak a szenteknek köszönhetik, hogy néha valóságos lovagregénybe illő módon szabadulnak meg a veszedelemtől. Szent Fiacrius ún. *vita secunda*-ja azokat a miraculumokat is tartalmazza, amelyek a remete-szent nyughelyén, Saint-Fiacre bencés rendi kolostorában történtek. A 16. eset a következőket mondja el: egy leány, aki a ficus nevű betegségben — valószínűleg furunkulusban — szendved (Pápai Páriz szótára így adja vissza: „*seggen való süly*”), fogadalmat tesz, hogy elzárándokol a betegség leghatásosabb gyógyítója, Szent Fiacrius sírjához. Egy lovag kíséri, de távolról követi egy ifjú is, akit nem hagy érintetlenül a lány szépsége (a súlyról nyilván mit sem tud). Amikor egyszer a zárándoknok egyedül marad, az ifjú nem gondolkozik tovább, hanem elragadja, lovára kapva. „*Ő megrémülve így szól az ifjúhoz: »Könyörülj, az Istenért, jó testvér, kímélj meg, mert beteg vagyok, kímélj meg, mert Szent Fiacriushoz megyek!*» „ Az ifjút azonban még inkább sarkantyúzza vágya, mire a lány kétségbeesve felkiált: „*Szent Fiacrius, Isten barátja, hallgass meg és légy védelmezőm e szükségben!*” Ezt már meghallja a lovag is, sarkantyúba kapja paripáját, és megszabadítja a leányt. Az isteni igazságszolgáltatás következetes: a leány nemcsak a szorongatásból szabadul meg, de csúnya betegségétől is, ami azonban nyomban rászáll a buja ifjúra. Ez pedig csak hosszú és kemény penitenciatartás után gyógyul meg.⁹⁵

Az ideális női zárándok képét a hazai kódexirodalmunkban is oly közkedvelt Szent Orsolya-legendában leljük fel. Britannia keresztény királyának szép, jámbor és bölcs leánya nem megy férjhez a pogány királyfiúhoz, amíg tízezer szűz társaságában „*három esztendő az szüzekkel az tengeren járván tisztölhetné és szentölhetné meg az ő szüzességét, és hogy az három esztendő alatt az királynak fia megkeresztelkedné, és az szent hűtöt megtanulná*”.

A „*paraszt urakkal*” és „*egyházi népekkel*” kibővült társaság előbb Rómába megy, ahol csatlakozik hozzájuk maga a pápa is:

„*Szent Ciriákus pápa nagy eremmel és tisztóséggel fogadá őket, mert mikoron ő es Britannia országból való volna, sok nemzeti, rokonsági valának a szüzek között. És azon éjjel álmában meg jelenté az Jámbor pápának hogy üneki es velök kellene mártíromságot szenvedni és ottan az Gardinálloknak meg hagyá az pápai tisztöt, azon való haragiokban ők es ki vakarák nevét az élő kenyéből [élő könyvből, azaz az élet kenyéből], kiben az pápákaz szokták írnia, miért tisztét el hagyván az bolond asszonyállatok után eredött volna.*”

A szent sereg hajóhada Köln alá ér. Itt éppen Julianus, a „*szittyai magyarok fejedelme*” (vagyis a Legenda Aurea szerint a hun fejedelem) hadakozik, (a Kazinczy kódex szerint „*Attilának fő hadnagya, kinek Iulius vala neve*”) s a pogány rómaiak

kérésére megkezdi a zarándokok legvilkolását. Orsolyát megpillantva azonban meggondolja magát.

„Látván az pogány magyarok fejedelme szüz Szent Ursola asszont, hogy olyan mondhatatlan szép ember volna, elálméllkodék rajta, és kezdé őtet kenyergetni az szüzeknek halálokon, és nagy szép szóval vigasztalni, kérvén azonközbe, hogy lenne engedelmes ő hozzá hajlani házasság szerént. De bódogságus szüz szent Ursola asszon ingyen sem akará látni, hallani, nemhogy neki engedött volna. Látván az kegyetlen fejedelem, hogy azon képpen meg utáltatott volna, ragadá fjét, nyilát és ottan átal levé szent Ursola asszont és azonképpen az szent mártromságot bel telljesőjté”. Így nyerte el Orsolya a vértanúság koronáját, példát adva elkövetkezendő korok jámbor zarándoknöinek.⁹⁶

A legfőbb zarándok azonban maga Krisztus, aki már maga is megtett egy utat emberré válásával. Damiáni Szent Péter egyik prédikációjában pontosan leírja ezt az utat:

„Az égből pedig a Szüz méhébe jön, a méhből a jászolba megy, a jászolból átmege a körülmetélésre, a körülmetélkedésről a templomba, a templomból a keresztségbe, a keresztségből a keresztre, a keresztről a halálba, a halálból a sírba, végül pedig alá száll a pokolra is, hogy onnan szentjeit kiragadjja, akiket a halál birodalmát eltíporván a mennyei dicsőségre visszavisz.”⁹⁷

A megváltás művének zarándoksága mellett ott van az emmausi vándor is (Luk 24, 13–35). E történet középkori ábrázolása előszeretettel helyezi a két apostol közé, amint kagylódíszes zarándoktáskával, bottal felszerelve oktatja őket menet közben.⁹⁸ Az újkor — főleg a németalföldi festészet — választja csak a másik ábrázolást: azt a pillanatot, amikor a kenyérszegésről felismerik tanítványai.⁹⁹

Az emmauszi vándorként elrejtező Krisztus a zarándok még egy aspektusára hívja fel figyelmünket. A zarándokkalap és a köpeny nemcsak az út biztonságát szolgálja (ti. azon kívül, hogy véd az időjárás viszontagságai ellen, jelzi azt is, hogy viselője nem kötelezhető vámok fizetésére, és lelki dolgokban járó vándor, akit a zaklatásoktól kímélni kell.). A zarándok külső ruházata és a zarándokság állapota egyben elrejt és uniformizál is. Egy kissé furcsán úgy is fogalmazhatnánk, hogy egyenlővé tesz különféle szociális rétegeket, foglalkozásokat ugyanúgy, mint ma a nyugdíjas elnevezés és fogalomkör látszat-egalitarizmusa (ti. nincs nyugalmazott szakács vagy emeritált professzor, hanem csak *nyugdíjas* van.) A zarándokköpenybe azonban a későbbi *apparitio*, az igazi formában való megjelenés reményében is bele lehet burkolózni. Az álrühás király, a legitím vagy illegitím trónkövetelő ezért jár-kel a legtöbbször zarándokruhában, hiszen, mint láttuk ez egyben a számkivetettség, az *exul* állapot kifejezője is, és ez ad egyedül hitelt érdemlő magyarázatot a (vélt) hosszas távollétre. Lássunk néhány érdekes példát erre a jelenségre is.¹⁰⁰

Az első konstantinápolyi latin császár, Balduin, Flandria grófja, alig egy éves uralkodás után, 1205-ben Kaloján bolgár cárral kerül konfliktusba, Drinápolynál csatát vesz, s bolgár fogságban vész nyoma. Húsz év után bűnbánó zarándok és remete képében tűnik fel ismét Flandriában, hogy visszakövetelje jussát, ami sikerrel is jár, mert a flandriai és hennegauai nemesség és polgárság nagy része támogatja. Csak fél év múlva lepleződik le az imposztor, Bertrand de Rays, aki valójában egy a Szentföldet megjáró vándor hegedűs. Politikai megfontolásokból VIII. Lajos francia király magához hívja, majd vasra vereti, s végül 1225 októberében Lille-ben felakasztatja.

II. Frigyes császár alteregoja is zarándokként jelenik meg 1284 őszén a Rajna-vidéken (tehát 34 évvel a császár halála után!). Kölnben bolondnak tartják és bebörtönzik, majd kiűzik a városból. Neussban viszont egy idő után felfigyelnek rá, s az alsó-rajnai nemesség és városok uralkodóként tisztelik. Mikor azonban a Habsburg Rudolf király adópolitikája miatt elégedetlen birodalmi városokat is maga mögött gondolva Wetzlarba megy, szomorú véget ér: leleplezik. Kiderül hogy igazi neve Tile Kolup (ami a Dietrich Holzschuh, azaz Facipó Detre alnémet nyelv alakja). Wetzlar falain kívül, máglyán végzi életét 1285 júliusában.¹⁰¹

1348-ban a magdeburgi érsek udvarában egy zarándok jelenik meg, aki nem kevesebbet állít magáról, mint azt, hogy ő az 1319-ben elhunyt Waldemár brandenburgi őrgróf. Valójában nem halt meg, csak így akart elkerülni egy törvénytelen házasságot. Huszonkilenc éves bűnbánó zarándoklata után azonban végre át akarja venni a jogos uralmat. Szavainak hitelt adnak, s 1348-ban a birodalom Wittelsbach-ellenes erői támogatásával maga IV. Károly császár adja neki hűbére Brandenburgot. Az erőviszonyok alakulásával azonban a császár 1350-ben csalónak nyilvánítja. A hasonló ál-zarándok ál-uralkodókkal ellentétben az ál-Waldemár pártfogói védelmében, tisztességben hal meg 1356-ban Dessauban, anélkül, hogy tényleges származása kiderülne. Csak később terjesztik róla, hogy egy Meinecke nevű molnár lett volna.

Hogy a zarándokként visszatérő, egykor elűzött uralkodó (vagy annak jogos örököse) milyen sokáig él a nép képzeletvilágában, bizonyíték az az 1738-as szóbeszéd, mely szerint a vezérlő fejedelem fia, Rákóczi József visszajött, s felbukkant Kassán. „...hanem annak utánna szarándokruhában öltözött és ugyan Kassán egy nagy palotában lakó grófnéhoz egy szegény asszony által bjelentette magát, kit is beeresztvén, a grófné egy német forinttal megajándékozta s azután megjárta az egész palotákat és ott így írta fel a nevét: Itt járt Rákóczi József. Egy holnap múlva ő uralkodik ebben a palotában.”¹⁰²

Zarándokok és zarándokhelyek

Mint már korábban mondtuk, nehéz lenne bármiféle vizsgálatot végezni a középkori európai zarándokok társadalmi hovatartozásának megoszlására. Az uralkodót éppúgy megtaláljuk közöttük, mint a legnyomorúságosabb csonka koldust. Az egyik leghíresebb császári zarándoklatot II. Henrik teszi meg, aki 1022-ben Monte Cassinoba megy. Csodás gyógyulását a szerzetesek a Szent Benedek ereklyéknek tulajdonítják, utóbb pedig a legenda a szent személyes közbeavatkozásáról beszél.¹⁰³ Főpapok, főurak, nemesek, polgárok szerepelnek nagy számmal a peregrinusok között; a parasztokról, koldusokról már sokkal kevesebbet tudunk, s amint már a mobilitással kapcsolatban említettük, a legtöbbször csak a kanonizációt megelőző tanukihallgatási jegyzőkönyvek, a mirákulumos könyvek, a legendák, ill. a krónikák szólnak róluk. A kifejezetten büntetőzarándoklatokon kívül a többség tényleg belső indíttatásra vág a hosszú és nem veszélytelen útnak. Bizonyosan kisebb azoknak a száma, akiket egyszerűen a csavargás ördöge úz, függetlenül az úticéltól. Még prostituáltokról is tudunk, akik nem az üzlet kedvéért járnak búcsút. Tudatukban életmódjuktól függetlenül megvan a késztetés erre, s nyilván így akarják kisebbiteni

vétkeiket.¹⁰⁴ Itt bátran gondolhatunk 20. századi párhuzamokra is, elég csak Fellini filmjét, a „*Cabiria éjszakáit*” felidézni. Azt a korábbi éles cezúrát, amelyet a „babonás nép” és a „természettudományosan gondolkodó” humanisták között húztak, nyugodtan megkérdőjelezhetjük. A modern anatómia megalapítója, Andreas Vesalius egy szentföldi zarándoklaton tűnik el örökre.¹⁰⁵

A zarándoklatok célpontjai egész Európa területén megtalálhatók, de a legszentebb úticél, Krisztus földi életének színtere, Palesztina, a kontinens határain kívül fekszik. Aki idáig eljut, az feltétlenül felkeresi Jeruzsálemet, amelyet a középkori világkép a föld középpontjának tekint. Jeruzsálem meglátogatására azonban előzetes pápai engedélyt kell kérni – ennek köszönhetően ismerjük a középkori magyar Jeruzsálem-járók legalábbis egy részét név szerint is.¹⁰⁶ Ugyanis sok esetben a kérelmező nemcsak magának, hanem társai vagy a kísérete számára is biztosítani akarja a zarándoklást, és a saját nevéhez csak a „keretszámot” hozzátéve fordul az apostoli székhöz. (Pl. 1349-ben Vásári Miklós választott nyitrai és zágrábi püspök 12 személy részére, ugyanezen évben Miklós, Bars megye ispánja ugyancsak egy tucatnyi kísérettel, 1355-ben a Görögnek mondott Mihály királyi pajzshordozó tíz embernek, 1357-ben Hajmó Benedek vitéz — azaz Himfi Benedek bán — a veszprémi egyházmegyéből 6, Miklós kalocsai érsek pedig 40 fős kíséretének kér pápai engedélyt).¹⁰⁷ A pápa azonban legátusának is adhat felhatalmazást az engedély megadására. Mikor 1409-ben János raguzai bíboros érsek Magyarországra és Lengyelországba indul követségbe, kétszáz szentföldi zarándokengedély kiállítására kap meghatalmazást.¹⁰⁸ A puszta számokat nagyon ritkán tudjuk élő alakokkal helyettesíteni, néha azonban érdekes szociológiai eredményre is juthatunk, hogy kikből áll egy ilyen zarándoktársulat. A korábban már említett Felix Faber ulmi dominikánus szerzetes, aki érdekes útinaplójában megírja zarándoklása történetét, 1483-ban indul útra a Szentföldre Hans Truchsess von Waldburg, valamint Hans Werli von Chimber báró, Heinrich von Stöffel báró, Bern von Rechberg und Hohenrechberg kíséretében. Nyolc hű szolgájuk számára is megszerzik a pápai engedélyt. Faber név szerint felsorolja ezeket: Balthasar Büchler, nemesember, Artus, borbély és lantos, Schmid Hans /aki nyilván kovács/ „*utazó legény*”, Conrat Beck, memmingeni polgár, Peter von Walse, az uraságok szakácsa, Johannes, babenhauseni iskolamester, Ulrich Kramer, az urak tolmácsa, végül maga az utirajz írója, akit káplánnak fogadnak meg.¹⁰⁹

Spanyol földön a galíciai Compostela vonzza Európa minden részéből, elsősorban Franciaországból Szent Jakab apostol tiszteletét.¹¹⁰ Normandia és Bretagne határánál Mont-St.-Michel sziget-kolostora emelkedik ki a tengerből, ahová még Németországból is tömegesen zarándokolnak. Különös jelentőséget kapnak a német és svájci területről 1456–1459 közt ide vezetett gyermekzarándoklatok, amelyeket az egyház nem támogat, sőt elítél.¹¹¹

Aachen és Köln nemcsak az egész Alsó-Rajna-vidék, hanem a távoli Magyarország kedvelt búcsújáróhelye,¹¹² s ott van a közelben Xanten, Kevelaer és Maastricht, ahová szintén eljutnak magyarok. A stájer földön fekvő Máriacell ugyancsak magyar zarándokhelynek számít.¹¹³

A legkeményebb büntetőzarándoklatokat a György vitéz és Tari Lőrinc útja nyomán nálunk is ismert írországi Szent Patrick purgatóriumában kell végezni, de másutt is van lehetőség ilyen penitenciatartásra. Gondoljunk csak a Szent Imre le-

gendában szereplő Konrád nevű német emberre, aki bűnei miatt „szinte büzlött, mint sírjában a negyednapos halott”, s végső feloldozását csak Székesfehérvárott, Imre sírjánál nyeri el.¹¹⁴

A büntető-zarándoklatokkal elsősorban emberölés büntetését lehetett jóvátenni (feltéve, ha az illető kiegyezett az áldozat rokonaival). Néha még uralkodók is kénytelenek alávetni magukat egy ilyen tisztulási folyamatnak. A leghíresebb ilyen középkori peregrinációt Ferdeszájú Boleszló lengyel király járja végig, mert 1112-ben megvakíttatja bátyját, aki hamarosan bele is hal a csonkításba. (Zbigniew az idősebb ősi jogán magának követelte a trónt.) Boleszlóra akkora politikai nyomás nehezedik (bátyja párthívei és a közvetíteni próbáló gnieznói érsek részéről), hogy kénytelen vállalni a nyilvános bűnbánatot: elzarándokol Székesfehérvárra, Szent István sírjához, és Somogyvárra, Szent Egyed ereklyéihez. A vezeklő ruhába öltözött király félig penitenciatartó, félig diadalmenetszerű útvjáról érdemes hosszabban idézni Gallus Anonymus krónikájából, hiszen a bencés szerzetes szemtanúja volt ennek a nem mindennapi búcsújárásnak:

„Láttuk ugyanis [saját szemünkkel] ezt az oly kitűnő férfiút, az oly hatalmas fejedelmet, oly kedves ifjút, amint első alkalommal negyven napig nyilvánosan böjtölt, kitarotán fekvé a földön, hamuban és szőrscuhában, könnyek árja és zokogás közepette, miként mondott le az emberek társaságáról és a velük való társalgásról, a föld volt asztala, fű a törülközője, fekete kenyér a csemegéje és víz a nektárja. (...) S ama böjt mind a negyven napján böjtölt volna, megmaradván a kenyéren és a vizen való élésnél, ha a nagy fáradság [ti. a zárandoklaté], az érette miséket és imádságokat mondó püspökök és apátok gondoskodása és szeretete az engedelmség parancsával nem szegette volna meg a böjtöt. Az éji szállásról reggel elindulván gyalog, nemegyszer meztláb ment a püspökökkel és papokkal mindaddig, míg a Boldogságos Szűz óráit, az adott nap kánoni óráit és a hét bűnbánati zsolttárt a litániával be nem végezte, gyakran a vigíliák után a halottakért még hozzátette a zsolttár egy részét. Ugyanígy istenfélelmet és buzgóságot tanúsított a szegények lábának megmosásában és az alamiznaosztásban, hogy senki szűkölködő, aki segítséget kért tőle, a segítség nélkül nem ment el. És az északi fejedelem valahányszor püspök vagy apát székhelyére, vagy prépostságba érkezett, a helyi püspök, apát vagy prépost, de nem egy esetben maga Kálmán király is körmenettel jött elébe. Boleszló pedig mindenütt bizonyos ajándékot adott a templomnak, de ama fő helyeken csak aranyat és értékes szöveteket ajánlott föl. És ahogy egész Magyarországon a püspökök, apátok és prépostok ajtatosan fogadták, ugyanúgy rendeltek számára világi szolgálatot pompával és nagy szorgalmatossággal, ő pedig megajándékozta amazokat s tőlük is ajándékokat fogadott el. A királyi tisztségviselők és szolgák mindenüvé elkísérték, és jelezték a királynak, hol fogadták Boleszlót buzgalommal, és hol hanyagabban.”¹¹⁵

A késő-középkori zárandoklatoknak újfajta célpontjai is támadnak. Az átváltozás, a transzszubsztancia teológiai vitái nyomán kialakuló Szent Vér-kultusz a brandenburgi Wilsnacktól Kassáig és a Duna menti Bátáig számos helyen vonzza a hívők seregét.¹¹⁶

A vérző ostya tisztelete a 15. században olyan nagy, hogy háttérbe szorít más búcsújáró helyeket. Ezzel magyarázhatjuk, miért tesz fogadalmat Erzsébet, Habsburg Albert magyar király özvegye, hogy ha fiúutóda születik, nemcsak Váradra, László király sírjához, hanem Wilsnackba is ajándékot küld, egy akkora ezüstszobrot, mint

egy gyermek. Az utószülött V. László születése után követte útján teljesíti a kegyes fogadást.¹¹⁷ (Ugyanilyen fogadalmat teljesítenek az előbb említett Ferdeszájú Boleszló szülei, Ulászló Hermann és felesége, Judit. Egy gyermek nagyságú arany szobrot küldenek a provence-i St. Gilles apátságba, hogy Szent Egyed járjon közben, segítse őket utódhoz. Boleszló későbbi büntető zárandoklata ezért vezet Somogyvárra is, amely St. Gilles leánykolostora.)¹¹⁸

A leglátogatottabb kegyhely azonban kétségkívül „mindannyiunk édesanyja”, Róma. Az 1300-tól kezdődő jubileumi szentévek idején többszázezer zárandok is megfordul az Örök Városban.

*„Róma felé tódulnak, a föld előzőnli a Várost,
És az ezeryi utas már az utakra se fér...”*

– írja Janus Pannonius a római búcsúsokat kikacagó epigrammájában /Végh György ford./¹¹⁹ A magyarok mindig nagy számban indulnak Rómába – bár útközben nem mindig a legszentebb dolgokról elmélkednek, hanem üzletelnek is. Egy francia szemtanú, Gilles Le Bouvier a 15. században erről így ír: *„Az emberek mind nagy szakállt hordanak, s igen csúf emberek, s gyakran járnak zárandoklatra Rómába, többen, mint a világ bármely országából; s odavezető útjukon igen sok lovat adnak el Velence, Bologna és Toscana vidékén.”*¹²⁰

A nagy európai zárandokközpontok mellett a középkorban is megvannak a kisebb, de mégis országos jelentőségű kegyhelyek. Ilyen Magyarországon a pálosok anyakolostora, Budaszentlőrinc, ahol a legendás rendalapító Remete Szent Pál tetejét őrzik, ilyen a Margitszigeten a domonkos kolostor a szentéletű Árpád-házi királylány sírjával, s ebbe a körbe tartozik 1457 után Újlak ferences zárdája is, ahol Kapisztránói János nyugszik. E zárandokhelyek vonzáskörzetét a mirákulumos könyvekből ismerjük, amelyek a két utóbbi esetben az illetők szentté avatási perének anyagához is szükséges csodákat beszélnek el, megemlítve a zárandoklatot fogadók származási helyét.¹²¹

A zárandoklat vadhajításai: flagellánsok és gyermekek keresztshada

A vezeklő zárandoklat egy spontán fajtájának tekinthetjük a flagelláns mozgalmat. Egy 15. századi megfogalmazás szerint a flagelláns mozgalom nem más, mint „a népek csodálatos zárandoklata”, „*mirabilia peregrinatio mundi*”.¹²² Kiváltó oka — a közhiedelemmel ellentétben — nem az 1348–49-es nagy pestisjárvány, hiszen több mint nyolc évtizeddel korábban megjelenik Európa országútjain.¹²³ Nem tudatos eretnekmozgalomnak születik, hanem mély meggyőződésből és őszinte hitből (melynek hátterében nyilván vannak szociális töltésű feszültségek is). A félelem, a *timor Dei* (ami nem valami kegyes, ájtatos attitűd, hanem ténylegesen rettegés a négy végső dologtól) azonban mindenképpen ott vibrál a kiváltó okoknál, ahogy azt maguk a kortársak, köztük a flagellánsok történetére nézve oly fontos forrás szerzője, a névtelen páduai szerzetes is leírja: *„Az elmúlt évek folyása alatt, amikor egész Itáliában megsokasodott a bűn és a gonoszság, egyszerre századok óta nem hallott bűnbánat, valamely futótűz gyorsaságával rohanta meg előbb a perugiaiakat, majd a rómaiakat, végül Itália szinte minden népét. Akkora istenfélelem vett erőt rajtuk, hogy a nemesek ugyanúgy, mint a nemtelenek, a fiatalok és öregek, még az öt éves gyermekek is, a városok*

*utcain meztelenül, egy szál ingben ostorozták magukat.*¹²⁴ A mozgalom tagjai magukat vezeklőnek mondják, *frate della penitenza, disciplinati* név alatt emlegetik őket. Bizonyos, hogy városi környezetből indulnak, hiszen Perugia a mozgalom kiindulópontja. Itt az önostorozó egyházi konfraternitás, a „*Disciplinati di Gesu Cristo*” már 1259 végén megalakul. Az is bizonyos, hogy résztvevői egyáltalán nemcsak a szegényebb rétegekből kerülnek ki; az előbbi forrás, más feljegyzésekkel együtt arra utal, hogy még nemesek és kereskedők is soraikba lépnek. („*kezdetben sok nemes és kereskedőt, aztán parasztokat és gyermekeket is felvettek*” – írja Hermann von Altaich).¹²⁵ A flagelláns mozgalom korántsem teljesen homogén. Jelleget tekintve pedig az újabb kutatások azt mutatják ki, hogy részint békemozgalom (persze nem a huszadik századi értelemben, hanem oly módon, hogy kibékítenek volt ellenfeleket, vagy amnesztiát kérnek foglyok számára),¹²⁶ részint fegyvertelen keresztes háború is. Keresztes háború olyan értelemben, ahogy maga a keresztes had is zarándoklás, és abban az összefüggésben is, amely majdnem ezzel egyidőben a *pastoureaux*-kat, szegények és gyermekek keresztes hadjáratait is életre hívja.¹²⁷ A perugiai mozgalom a pápaság érdekében vívott lelki keresztes hadjárat is, melyet Manfred szicíliai király ellen viselnek (II. Frigyes fia ellen már 1255-ben meghirdették a keresztet, ám nem a flagellánsok, hanem a tényleges fegyverek fogják legyőzni Beneventonál 1266-ban, ahogy arra majd a hidaknál kitérek). A *disciplinati* szenvedő körmenetei az eretnekek — elsősorban a katharok — elleni keresztes hadjáratok is. Ezt az első pillanatban talán meghökkenítő következtetést egyáltalán nem tartom olyan valószínűtlennek, miután a *disciplinati* egyik éneke Petrus Martyrról, a vértanúhalált halt domonkos inkvizitorról szól, akit Milano mellett öltek meg az eretnekek. A *lauda* utolsó versszakában a *homines* (azaz az emberek) kijelentik, hogy mindnyájan követik az inkvizitort és elhagyják a tévedéseket.¹²⁸

Hogy a flagelláns zarándoklat létrejöttének okai közt a mongolok elleni lelki kereszteshadjáratot is keresni kellene, nem tűnik igazán megindokoltnak, bár mind Magyar-, mind Lengyelországban nem is olyan sokára, a tatárjárást követő két évtized elmúltával jelennek meg az önostorozók. A Magyarországot elérő első flagelláns hullámról a Képes Krónika így ír: „*Ugyanabban az időben az Úr 1263-ik esztendejében a nép maga-magát ostorozva futkosott mindenfelé.*”¹²⁹ A laikus mozgalmaktól állandóan tartó és belső morális problémákkal is küzdő egyházi hatóságok azonban nagyon hamar herezisnek nyilvánítják. Ennek a jele az egyre több pejoratív elnevezés: szekta, parasztok szektája, ostorozók szektája. Az egyes csoportokhoz valóban egyre több kétes elem csatlakozik, s a laikus prédikációkban egyre több az *error*, különösen azután, hogy saját kemény önsanyargatásukat többre értékelik, mint a szentségi gyóntást. A flagellánsok elleni föllépést nehezíti hihetetlen mobilitásuk. Az Umbriából kiinduló *disciplinati* búvkörébe vonzott önostorozók hihetetlen gyorsasággal bukkannak fel egész Itáliában, majd a német, majd meg a cseh és sziléziai városokban, a magyar és lengyel országutakon. Csoportos rendben, feszülettel, zászlóval (melyre a megostorozott Krisztust festették), énekelve vonulnak az egy szál, hátul kivágott ingre, vagy egyetlen alsónadrágra vetkőzött, magukat ostorozó bűnbánók. Megállnak a városok terein, mesterük vezetésével imádkoznak és énekelnek, intik a népet, majd következik a legrémítőbb (s egyben a leghatásosabb) „attrakció”, a csoportos önostorozás, a legtöbbször szintén ének kíséretében. És ez — ahogy a szemtanúk beszá-

molnak róla — nem csupán imitáció, hanem a szó szoros értelmében vett véres valóság. A csoportos önostorozásnak szabályos szertartása van, amelyet elsősorban Hugo von Reutlingen, de más kortársak leírásából is ismerünk.

Az 1348–49-es *fekete halál* nyomán teljes erővel lángol fel még egyszer az önostorozó mozgalom. Ekkor már égből hullott levélre hivatkoznak a flagellánsok, mely a Szent Péter oltárára érkezett, s 33 és fél napos bűnbánó zarándoklatot ír elő (nyilvánvaló az allúzió Krisztus éveinek számával). Ez az égi levél azonban már a 13. századi itáliai *disciplinatinál* megtalálható, elsősorban a Rainero Faxano legendájában, ahol a magát már 18 éve titokban ostorozó barátnak maga Szűz Mária hozza a levelet két arkangyal kíséretében. Amikor VI. Kelemen 1349. október 20-án kiadott bullájában elítéli a flagellánsokat, még mindig nem nevezi őket eretnekeknek, de felsorolja vétkeiket: hisznek az előbb említett, csalárd „mennyből jött levélnek”, semmibe veszik az egyházat, engedetlenek, mert mindenféle engedély nélkül hordják az egységesen fekete ruhát a kereszt jelével, részt vesznek a zsidók legyilkolásában (a pestis kiváltotta pogromokban), különösen pedig mivel klerikusok és kolduló szerzetesek is találhatóak a soraikban. Ezt követik az uralkodók (IV. Károly és VI. Fülöp) tilalmi, s ezután lépnek fel a püspökök, most már világi karhatalommal együtt.

Tulajdonképpen egyetlen kérdés nyitva marad számunkra. Vajon a flagellánsok — főleg a 13. században — ténylegesen több országot bejárnak, vagy egyszerűen a penitencia divatja terjed tova? Erre nézve csak másodlagos forrásokból tudunk következtetni. A népnyelvi énekek, ezek elterjedése és népszerűsége arra vall, hogy az adott nyelvterületen belül korlátlanul mozognak a bűnbánók. Ugyanakkor a tematika és a liturgia alapvető elemeinek megegyezése az egész latin Európára kiterjedő kölcsönhatásról, szoros kontaktusról tanúskodik, sőt a legújabb kutatás tagadja a „népi liturgia és népének” jelleget, s pontosan megírt forгатókönyvről beszél. Élesen elválasztható azonban az itáliai és az Alpoktól északra fekvő mozgalom. Ez utóbbinál viszont elképzelhető, hogy a ugyanazok a németek eljutnak holland és cseh, sőt vallon területre is. A boroszlói püspök megégetteti azt az eretnek diakónust, aki a flagellánsokat Magyarországból vezette. A vezér nélkül maradtak tovább vonulnak Csehországon és Németországon át Avignonba. A legtöbb németországi flagelláns azonban a szűkebb mozgásteret választja, a 33 és fél napos zarándoklat előírását követve.¹³⁰

A nyilvános bűnbánat ilyen tömeges megnyilvánulása ezután lassan elenyészik, és beolvad a bűnbánat egyéni szférájába. Heinrich von Herford krónikájában találon és gúnyosan jegyzi meg: „*amilyen hirtelen keletkeztek, olyan gyorsan tűntek el, mint az éjszakai kísértetek és nevetséges lemurok.*”¹³¹ Ne feledjük, hogy a flagelláció nem szűnik meg teljesen, hiszen a barokk vallásosság Európa egyes részein majd ismét körmenetek során használja fel ezt a látványos bűnbánati elemet. (Ekkorra azonban már nem mobil, hanem helyi résztvevői vannak a vezeklésnek.) Érthető a lengyel földön utazó francia követ, Charles Ogier megdöbbenése, amikor a 17. századi Danckában a következő élményben van része:

„*Amikor estefelé a dominikánusainkhoz visszatértünk, tanúja voltam egy olyan eseménynek, amit még sehol sem láttam. Hét óra felé egy körmenet állt össze bűnbánókból, akik vörös köpenybe öltöztek, és lengyel énekeket zengtek. Körüljárták a templomot, megálltak, Krisztus teste előtt a földre vetették és ostorozták magukat. Eleinte azt*

gondoltam, hogy ezt nem olyan erősen teszik, inkább csak látszatból. Közben olyan borzalmasan verték magukat, mintha csak más idegen bőrről volna szó... Míg ezek ostorozzák magukat, orgona szól és más hangszereken játszanak, énekszó csendül, és évről évre érkeznek a látványra éhes eretnekek és katolikusok seregei, hogy ezt az eseményt átéljék."¹³²

Mint ahogy a keresztes hadakat a középkor elsősorban fegyveres zarándoklatnak tekinti, s csak másodsorban hadjáratnak, a mi szempontunkból a fentebb már említett fegyvertelen keresztes hadjáratok is a bűnbánó-peregrinus mozgalmakhoz kapcsolódnak. Míg azonban a flagellánsok legalábbis kezdetben nem kerülnek nyíltan szembe a hivatalos egyházzal, sőt azzal együttműködnek, addig ezek a spontán népmozgalmak eleve eretnekgyánúsak. Ezek a lelki hadjárat-zarándoklatok a reakciói a tényleges keresztesháborúk sorozatos kudarcának, s szervezői (köztük az 1251-es franciaországi pásztorhad vezére, Jakab, a „magyarországi mester”) hangoztatják: a lovagok dolyfe miatt Isten nem engedi, hogy elfoglalják a Szentföldet, erre a szegény pásztorok hivatottak. Jakab mester szintén égi levélre hivatkozik, melyet Szűz Máriától kapott, s melyben az áll, hogy a francia lovagság helyett a szegény pásztorok hivatottak arra, hogy felszabadítsák Krisztus sírját, mint ahogy a pásztorok voltak az elsők, akik értesültek Jézus születéséről. Isten most is a pásztorok által akarja hirdetni dicsőségét. Jakab saját magát szentnek tartja, püspöki ornátusban jár-ke, híveinek feladja a keresztet és feloldozza őket a bűneik alól, mintha csak felszentelt pap volna. Mennyei látomásokra hivatkoznak a gyermek-kereszteshadjáratok vezetői is. A hivatalosnak is mondható közvélemény azonban rablóknak, gyilkosoknak, kiközösítetteknek, hitehagyottaknak, eretnekeknek és pogányoknak nevezi ezeket a valóban szedett-vedett seregeket, amelyekben azonban mesteremberek, sőt egynehány nemes is ott található. A gyermekek keresztes háborújában pedig nagyjából nem kisgyerekek, hanem a társadalom perifériáján mozgó fiatalok és idősebb nincstelenek vesznek részt.¹³³ Az utolsó szegény-hadjárat, a „szmirnai keresztesháború” 1344-ben sokban emlékeztet a flagelláns mozgalom kiindulására. Egy álhír folytán fellobbant lelkesedés, éppen Umbriában és Toszkánában, a keresztes prédikáló szónokok fehér csuklyás ruhája a vörös kereszttel, levelek fénylő keresztes látomásaival, mind hasonlóságot mutat a *disciplinativ*.¹³⁴

Valószínűleg ugyanez a mentalitás mozgatja a 15. század közepi gyermek-zarándoklatokat, amelyek 1455 és 1462 között német földről indulnak el a Bretagne-i Mont-Saint-Michel kolostorába. A legtöbben 1457–58 igen hideg telén indulnak útra, mindenfajta ellátás, védelem s szülői engedély nélkül. Az éhes, pénztelen gyerekcsapatok mindenütt gondot okoznak, amerre elvonulnak. Hírük (sőt hírhedségük) akkora, hogy távolabbi területek történetírói is megemlékeznek az eseményről. Jan Długosz ezeket írja krónikájában az 1457-es esztendő alatt:

„Ebben az időben mindkét nembeli és különféle helyekről összegyűlt nagyszámú gyermek, ahogy vélték, a Szentlélektől eltelve, nagy ájtatossággal és buzgósággal távoli zarándokútra kelt a Britanniai tenger melletti Szent Mihályhoz. Jóllehet a szülők visszatartották és bezárták őket a házakba, hogy erre az útra ne indulhassanak, de ezek a gyerekek semmire sem ügyelve az ablakokon, nyílásokon és rostélyokon át kiszöktek a lakásból és a szülők akarata ellenére útra keltek. Sokan csodálkozással szemlélték, sokan

pedig félelemmel, vajon nem az ördög incselkedése-e, hogy az apró gyermekcsék ilyen nem közönséges útra vállalkoztak, amire valamely álomlátások biztatták fel őket."¹³⁵

A zarándoklatok egykorú kritikája és a társadalmi deviancia

Az egész Európára kiterjedő zarándoklatok szinte divatszerű terjedése már a 14. században is problémákat okoz, bírálata bizonyos pontokon már a reformáció megjelenése előtt érzékelhető, nem kis mértékben az előbb elmondott spontán jelenségek miatt. A zarándoklásnak általában mint *intézménynek* a megkérdőjelezésére a lutheri reformáció ad indítékot:

*„A Krisztus mondja: jertek én hozzám, mit futunk Rómában,
Bódogasszonyhoz Coloniába, onnat a nagy Ágba,
Bolcsós helyekre a szent Jakabhoz a Compostellába”*

– ahogy Szkárosi Horvát András írja a világ háládatlanságát ostorozó, azóta is sokat idézett versében.¹³⁶ Ennek a kritikának a gyökerei azonban korábbiak: a *devotio moderna* irányzatáig nyúlnak le. Kempis Tamásnak a Krisztus követéséről írott művében, amely az egyik legnépszerűbb lelki kalauzzá válik, igen kemény sorokat olvashatunk. Érdeemes az eredeti latint idézni, hogy a *curiositas* – *fides* ellentétpár még szemléletesebbé váljék:

„Saepe curiositas ad peregrinationem trahit, hic sola fides. Currunt multi ad diversa loca, pro visitandis reliquiis Sanctorum, et mirantur auditis gestis eorum; ampla aedificia templorum inspicunt et osculantur sericis et auro involuta sacra ossa ipsorum. Et ecce, tu praesens es hic apud me in altari, Deus meus, Sanctus Sanctorum, Creator hominum et Dominus Angelorum. Saepe in talibus videndis curiositas est hominum, et novitas invisorum, et modicus reportatur emendationis fructus, maxime ubi est tam levis, sine vera contritione, discursus. Hic autem in Sacramento altaris, totus praesens es, Deus meus, homo Christus Jesus: ubi et copiosus percipitur aeternae salutis fructus quotiescumque fueris digne ac devote susceptus. Ad istud non trahit levitas aliquam nec curiositas aut sensualitas, sed firma fides, devota spes et sincera caritas."¹³⁷

A latin szöveg mellé állítsuk oda Pázmány 1624-es fordítását, mely a kardinális véleménye szerint az első magyarítás. *„Még török nyelvre-is fordították, úgy mond; de én ez ideig nem láttam, hogy valaki magyarul kinyomatta volna.”*¹³⁸ Szövegéből azonban éppen a *curiositas* pontos fordítása hiányzik, jóllehet az értelme ott van. (Különösen izgalmasnak tartom ezt a szövegrészletet, hogyan ír a búcsújárás és az ereklyetisztelet ellen egy tradíciókat védő, ám már a Tridentinum talaján álló barokk főpap a hitviták idején.)

„Sokan ide s tova mennek a szentek teteme látni, és csudálkoznak halván ezeknek életeket, nézik a templomoknak tágas éppületit, csókolgattyák aranyban és selyemben takart szent csontyokat. És imé, én Istenem, szenteknek szente, mindenek teremptője, angyalok Ura, te it jelen vagy nállam az oltáron. Amazok látásában gyakorta emberi nyughatatlan szem-fülség és újság látásának kívánsága vagyon; keves haszon-is van efelébe, főképpen ahol igaz töredelmesség-nélkül vagyon a vándorlás. It pedig az oltári szentségbe az én Uram Istenem, az ember Jesus Christus, éppen jelen vagyon; és ot bőségesben adatik az örök üdvösségnek gyümölcse, valamikor méltán és ajtatosan véte-

tik. Ennek vételére pedig nem vonszon valami marczonaság vagy látásnak és érzékenység gyönyörköttetésnek kívánsága; hanem az erős hit, ajtatos reménség és tiszta szeretet.”¹³⁹

A kisebb pénzü, távolabbra menni nem tudó zarándokokat ostorozza a reformáció kezdetén Szkárosi. Versében felsorolja a késő középkor népszerű hazai búcsújáró helyeit, a Szent Vér-kultusszal kapcsolatban már említett Bátát, illetve Kassát (ne feledjük, hogy a Szent Erzsébet székesegyház gazdagságához nagy mértékben hozzájárult a 14. század óta látogatott Szent Vér ereklye !), László király nyughelyét, az istenítéleteknek is helyszíniül szolgáló Nagyváradot és Darnót:

„Az kinek nincsen annyi költsége, menjen csak Bátára,
Avagy Kassára, avagy Váraddá, avagy csak Darnóra,
De hol taníta minket a Krisztus ez fassangozásra ?”¹⁴⁰

A német lutheránus polgárság nem kevesebb gúnnyal emlegeti a búcsúsokat, különösen a hivatásos zarándokokat, akikben a munkát megvető, lusta semmiháziaikat lát. A Nürnbergben dolgozó svájci grafikus, Jost Amman „A földön való magas és alacsony, egyházi és világi, minden rendeknek voltaképpen való leírása” (*„Eygentliche Beschreibung Aller Stände auff Erden / Hoher und Nidriger / Geistlicher und Weltlicher...”*) c. fametszetekkel illusztrált könyvében a papság legalsó sorába helyezi a „Jakab-testvéreket” (*Die Jacobs Brüder*), Hans Sachs következő verssoraival:

„Mi Jakab-testvérek, nagy sereggel
az országban ide s tova járkálunk
Szent Jakabtól [Compostelától] Aachenbe és Rómába
Szégyen nélkül énekelünk és koldulunk.
Hasonlóan más nyomorult szegényekhez
Gyakran a koldusbot melegít minket
A kezünkben, s amíg élünk napjait töltjük,
Lusta koldusok maradunk.”¹⁴¹

A „lusta koldus” nem csupán a praktikus szemléletű protestáns polgárnak el-lenszenves, az okot itt is korábban kell keresnünk. Ez a kérdés összefügg a „bérzarándoklat” fogalmával, azokkal az emberekkel, akik mások helyett vállalják a hosszú utat, a veszélyeket, kellő fizetség fejében. A fogadalmat a veszélyben könnyű meg-tenni, de annál nehezebb betartani, hiszen mint láttuk, maga az út is éppen penitenciát jelent. Ezért találunk végrendeletekben be nem váltott zarándoklatokat; a hagyatkozó ezeknek az elvégzésére tetet félre külön összeget. Nem minden esetben a közvetlen örökös veszi át a feladatot, sokszor nincs is megnevezve az, akinek végre kellene hajtania. Közvetve ez is utal a foglalkozásszerűen űzött búcsújárásra. Más-részt a zarándok-státus mentességet is jelent, elvben szabad útja van, vámot nem vehetnek rajta, külleme, ruházata védelmet biztosít (más kérdés, hogy a rablók, nem törődve a kiátkozás büntetésével, a messziről megkülönböztethető, köpönyeges-kal-pagos zarándokokat éppúgy kifosztják, mint a kalmárokat).¹⁴² Ezért is tűnik föl a társadalom perifériáján, a koldusok között annyi ál-zarándok. Érdemes röviden ezt a réteget is szemügyre vennünk.

A törvények, a városi előírások megpróbálják kategorizálni a vándor koldusokat és ál-koldusokat. Ennek a gyakorlati oldala az, hogy a városokból megkísérlik kizárni, ill. nem beengedni ezeket az elemeket. A kategóriákat maguk a deviáns

rétegek is alkalmazzák, minden koldusfajtának megvan a maga tolvajnyelvi neve. Ezeket gondosan fel is jegyzik, hiszen a városi hatóságoknak és a bírósági szakembereknek szüksége van rá, hogy megértse az elnevezést és ismerje a mögöttes meghúzó tartalmát. A szombathelyi egyházmegyei könyvtárban őriznek egy 15. század közepi német kódexet, melyben a vasárnapi prédikációk és az újhold kiszámítása mellett a koldusok 15 fajtájának felsorolása és tolvajnyelvi elnevezése található, megtoldva egy tolvajnyelvi kishozzával is.¹⁴³ Augsburg, Basel és Dijon városából maradtak fenn ilyen felsorolások, erről szól a 15. század végi (és a 16. század folyamán többször is kiadott) *Liber vagatorum*, és a *Speculum cerretanorum*, Teseo Pini urbinói jogász 1484–1486 között írt munkácskája.¹⁴⁴ Vannak ál-vakok, ál-leprások, ál-papok és hamis remeték, ál-beginek és ál-beginák, (ők azzal dicsekszenek, hogy önként lettek koldusok), ál-zarándokok, „kagylósok” (a compostellai zarándoklat jelvényét viselik, de gonosz életmódot folytatnak; erről még a rablóknál szót ejtünk); egyesek azt állítják magukról, hogy Rómából jöttek, és papok akarnak lenni, mások láncokkal járkálnak, azt hazudva, hogy éveket töltöttek a pogányok fogságában, vagy vezeklőnek adják ki magukat; hamis megtértek, akik azt állítják, hogy konvertált zsidók. (A megkeresztelt zsidók ugyanis a zsidó jog szerint elvesztik atyai örökségüket, sőt senkitől nem örökölhetnek semmit, s a megtérés következménye igen gyakran a koldusbot; sokszor a püspök ajánlólevelével koldulnak. Kölnben még ispotályt is alapítanak az ilyen módon elszegényedett „újkeresztényeknek”).¹⁴⁵ Mindezek kéregetésből és alamizsnából tartják fenn magukat. Talán a legmorbidabb história annak az ál-zarándoknak az esete, melyet Matthias von Kemnatt 1475-ös krónikája említ. Luterburgban letartóztatnak egy állítólag Compostelából jött búcsújárót. Ez az ember egy holttest fejét hordozza magával, amiről azt állítja, hogy a fiáé volt, aki útközben a szentség hírében halt meg. Most alamizsnát gyűjt a szenttéavatásra. A trükk, úgy látszik, hatásos, mert elfogásakor 20 forintnyi összeget találnak nála.¹⁴⁶ A történet azért is érdekes, mert megtaláljuk az irodalmi lecsapódását is. A Till Eulenspiegelről szóló legrégebbi nyomtatott népkönyv 30. epizódja elbeszéli, hogy a csínytevő — kezében Szent Brendan állítólagos koponyájával — miként gyűjtött alamizsnát. A pénzt azonban csak tiszta életű, hűséges asszonyoktól volt szabad elfogadnia, ezért csak úgy tódultak hozzá a nők.¹⁴⁷

A koldusok és ál-zarándokok nagyszámú és igen mobil rétegének az esetében nagyon nehéz meghúzni a határt, hogy a magamutogató jámborságból, a mutatványból, a kéregetésből mikor lesz egyre erőszakosabb követelés, majd rablás, sőt esetleg gyilkosság: meddig koldus az illető és mikor lesz csaló, végül mikor találja magát egy népes rablóbanda tagjai közt. Az útonálló ugyanis szinte sohasem magányos hős, hanem jól szervezett csapat tagja, esetleg vezére.

Legnagyobbrészt koldusokból, kisebbrészt hamis és valódi zarándokokból toborzódnak a **coquillardok**, akik a compostellai zarándoklat jelvényét, a kagylót viselik. Búcsúkra járnak, az erdőn átvezető úton az utasokat alamizsnáért állítják meg, majd hirtelen rájuk támadnak, kirabolják és megölik őket.¹⁴⁸ A „kagylósok” még irodalomtörténeti nevezetességre is vergődnek: több versbeli utalás és dokumentum alapján tudjuk, hogy François des Loges alias de Montcorbier, akit Villonként ismerünk, ugyanehhez a bandához tartozik. Ő is akkor bukik le, amikor társai a Collège de Navarre pénztárát feltörik és kirabolják. Azonban mind ekkor, mind 1463-ban

kegyelmet kap, másodszor számúzik, s örökre eltűnik szemünk elől. Társai legtöbbjét viszont felakasztják. A banda egyes tagjai csak évek múlva kerülnek hurokra.¹⁴⁹

A zarándokot segítő szentek

A sok veszély, a kényelmetlenség, a bizonytalanság sem tartja vissza a középkori útonjárót. Ha fél a természet vak erőtől, ha tart embertársaitól, nem marad más számára, mint a segítő szentek oltalma. Az imádság nem csupán Istenhez száll, a középkori ember a szentekben, és azok kézzel fogható **personalis praesentia**-jában, az ereklyékben látja közvetlen védőit: számára az egyház, a vallás (a teológiailag művelt elitet kivéve) és főként annak szertartásai (mint pl. a könyörgő körmenetek, megint csak a szentek ereklyéivel és szobraival) inkább **apotropaikum**, mint a mai értelemben vett intellektuális hit és tudatosan választott világnézet. (Többek között Graus is hangsúlyozza, hogy mennyire fontos cezúra ebből a tudati szempontból is a tridenti zsinat s annak néhány évtized alatt kibontakozó hatása.)¹⁵⁰ Az utazás pontosan egy ilyen krízishelyzet, amiben a bajelhárításnak kiemelkedő szerepe van.

A zarándokok nem elsősorban a korábban már tárgyalt zarándok-szenteket hívják segítségül, hanem legfőbb pátrónusuk az, *akihez* mennek: az idősebb Szent Jakab apostol, aki egyben minden utazót is védelmez. Különösen a szorult helyzetben lévő, zarándok-státusuk ellenére nemegyszer életveszedelemben forgó peregrinusok fordulnak hozzá. A compostelai zarándokúton sok gyilkosság történik, hiszen a Szent Jakabhoz fűződő legendák több változatban is szólnak a gonosz fogadósok gatzetteiről, akik megölik, kirabolják, vagy hamis vádaskodással kifogatják vendégeiket. Ez utóbbira a legjellemzőbb példa a Legenda Aureában is említett német zarándok esete, akinek zsákjába egy toulouse-i fogadós ezüst poharat csempész, hogy bevádolhassa és felakasztassa. Végül a kocsmáros végzi a kötélén.¹⁵¹

Mindezeknek a legendáknak igen komoly valóságalapja van. A vendéglátás kommercializálódásával a régi vendégjog egyre inkább háttérbe szorul. A zarándokszállításokon is egyre több a lopás, a 12. században pedig — elsősorban épp a Szent Jakab út mentén — jogilag is mindinkább szabályozzák a vendéglős felelősségét, amit vendégei ingóságáért kell vállalnia. Hogy a fogadósokat néha kísértésbe viszi az alkalom, s titokban meg is ölik egy-egy vendégüket, közvetve bizonyítja egy ősi jog megszüntetése. (II. Frigyes császár a 13. század elején ugyanis eltörli azt a szokást, hogy a testamentum nélkül elhunyt vendég örököse a vendéglátó.)¹⁵²

Nemcsak a Compostelába vezető utak mentén találunk Jakab-patrociniumokat, hanem főnn Északon, mindenütt, ahol a Hanza-városok kereskedői meglelepsznek. Jakab kultusza összekapcsolódik a hajósok és vízenjárók védszentjével, Szent Miklóssal is, ennek legérdekesebb emlékét az észak-német sóút mentén fekvő Mölln város plébániatemplomában láthatjuk. A 13. századi freskón Szent Jakab két előtte térdelő zarándokot koronáz meg, mellette Miklós a hajósoknak nyújt oltalmat.¹⁵³

Itália északi felén ismét más szent közbenjárásáért könyörög a vándor. Nézzük csak az alábbi Dekameron-idézetet az utazás előtt elmondandó imáról, s meglátjuk, mekkora helyet foglal el benne a mindenható, a mennyet és földet teremtő Isten és mekkorát egy szent. A finom gúny persze ott bujkál a sorokban, hiszen a tanult és

intellektuális Boccaccio kétségkívül észrevette az aránytalanságokat, de mégis ténylegesen meglévő gondolatmenetet elevenített meg.

„...mindazáltal állandó szokásom, hahogy úton vagyok, reggelente, mikor kijövök a fogadóból, elmondani egy Miatyánkot és egy Üdvözléymáriát Szent Julianus atyjának és anyjának lelkéért, annak utána pedig kérem őt és Istent, hogy a következő éjszakára adjanak jó szállást nekem. És már számtalanszor megesett velem, hogy úton járván, nagy veszedelmekbe keveredtem, de valamennyiből megmenekültem, annak utána pedig éjszakára jó helyre kerültem, és jó szállást nyertem, miért is erősen hiszem, hogy ezt a kegyelmet Istentől Szent Julianus eszközölte ki számomra, kihez imádkozni szoktam; és úgy érzem, nem utazhatom szerencsésen nappal, és nem érkezhetek meg szerencsésen éjszaka, ha nem mondtam el reggel amaz imádságot.”¹⁵⁴

A számunkra különös imádság valóban létezett legenda- és hiedelemvilágot, tényleges kultuszt takar. A középkorban elsősorban a francia és olasz földön tisztelt, de utóbb a németalföldi és német területeken is ismertté vált **Julianus Hospitator** alakja összerosódott a hasonló nevű szentekével, történetében pedig megtalálhatók az Oidipusz-mitosz éppúgy, mint az Eustachius- és a Kristóf-legendá alapelemei. Tényleges történetiségére semmi adat, állítólag Spanyolországban vagy a Németalföldön született a 7. században. Egy szarvas megjósolja, hogy megöli szüleit (Eustach-elem). Elmenekül hazulról, s feleségül vesz egy nemes leányt. Midőn éppen vadászik, a szülei véletlenül arra vetődnek, s feleségénél kérnek szállást, aki, bár nem ismeri őket, saját hitvesi ágát adja át a vándoroknak. Mikor éjjel Julianus hazatér, két alakot lát az ágyában: azt gondolja, hogy feleségül kapta házasságtörésen. Kardot ránt és megöli mindkét vendégét (Boccaccionál ez magyarázza a szülők lelkéért mondandó imádságot.). Mikor fény derül az áldozatok kilétére, keservesen megbánja bűnét (Oidipusz-történet). Elégtételül fogadót épít egy folyó partján, és még a zarándokokat is átszállítja a túloldalra. Egyszer egy leprást visz át a folyón, akiről kiderül, hogy az maga Krisztus. (Kristóf-legendá). A legenda elemei magyarázzák a **Hospitator** melléknevet, és azt, miért lesz Julianus az utazók, zarándokok, vendég-lősök, révészek, halászok, sőt halárusok patrónusa. Firenzében a S. Giulianóban őrzik az ereklyéjét, ami a szent népszerűségét indokolja még a névadásban is (pl. Giuliano de' Medici).¹⁵⁵

Az utazók által talán leginkább tisztelt védőszentek a Háromkirályok. Kultuszuk sokkal nagyobb a középkorban, mint később; ehhez nyilván hozzájárul a kölni ereklyéjük körül kialakuló zarándoklat. A három napkeleti mágus az ókeresztény irodalomban szerepel először királyként (Tertullianusnál, Szír Efrémnél, a szír „*Kinccsesbarlang*”-ban),¹⁵⁶ utóbb a középkori szimbolika a három világgrész, vagy a három életkor reprezentánsait is bennük látja. Még az uralkodók sem csak királyi aspektusukat tisztelik (jellemző módon a Mediciek is ide tartoznak, vö. Benozzo Gozzoli freskóját a Medici-Riccardi palota kápolnájában a Medici család kriptoportréival).¹⁵⁷ Sűrű utazásaikon ugyancsak elkél a szent királyok védelme. A *Gesta Romanorum*-ban szereplő példázat szerint „*a Dániai Király nagy indulattal volt azokhoz a három Királyokhoz, kik Jerusálemben keresték Idvezlőnket, ajándékot hozván. Midőn azért azon Király Koloniába ment volna nagy készüllettel, a holott azoknak a Királyoknak testek tartatik, három koronát készíttetett, és vitt ugyan azoknak tisztességekre. Annak felette, hatezer gira ezüstnél, alamisnában többet osztogatott-el, kereszténységének akar-*

ván jelét hadni azon a földön.” Amikor hazatér, álmában megjelenik a három szent király, s viszont ajándékozta három koronával: a „bölcsességnek kincseivel”, a „pénitentziának mirhájával”, és az „ajtatosságnak temjénnyével és a kegyelmességnek illatnyával”. A kommentár szerint ezen a királyon nemcsak a keresztény uralkodó mintaképét, hanem általában „minden jó keresztény embert” kell értenünk. A történet Magyarországra is eljut, egy gyulafehérvári kódex őrzi meg, 17. századi magyar fordítását Haller János végzi el a „Hármas Históriaiban”.¹⁵⁸ A kölni zárandoklatok viszont „demokratizálják” Gáspárt, Menyhártot és Boldizsárt: a 12. századtól már általában az útonjárók oltalmazói lesznek, mint akik maguk is a mennyei csillag útmutatását követték. Mentalitástörténeti szempontból érdekes az az apró mozzanat, hogy még a katar eretnekmozgalomban is megtaláljuk nyomukat. A tökéletesség fokára még nem emelkedett hívők, *credentes* nem imádkozhatnak (ti. a Miatyánkot nem mondhatják el,) de kifejezhetik azt a kívánságukat, hogy egyszer tökéletesek, *perfecti* legyenek, ilyen módon: „*Uram, ahogy a három királyokat vezetted, úgy vezess engem is!*”¹⁵⁹ A három királyok védő, apotropaikus szerepe a katolikus egyházban olyan általános, hogy utóbb a liturgián kívüli mindennapi életben közhelyként szerepel: még a napi levelezésben is megtaláljuk nyomukat. Az 1452-ben éppen úton lévő Albert Scheurl boroszlói kereskedőhöz így ír a felesége: „*Kérlek a Szentháromságra, hogy jöjj hamar haza, és három fiad is sokszor köszönt téged. És ezzel Istennek, az ő kedves anyjának és a három szent királynak ajánllak, ők majd egészségben hazasegítenek.*”¹⁶⁰ Népszerűségüket jól tükrözi Szkárosi Horvát András feddőzése is:

*„Reggvel ha indulunk, messze útra megyünk,
Három szent királtul segítséget kérünk,
Bolcsós ereklyét nyakonkban figgesztünk.”*¹⁶¹

A „bolcsós ereklyék” természetesen nem minden esetben jelentenek ténylegesen testi maradványokat, hanem gyakran érmekeket, vagy azokat a fémből nagy tömegben öntött zárandokjelvényeket, melyeket a zárandokok kalapjukra varrva magukkal hoznak. Ezeknek a jelvényeknek szentelmény-erejük van, hiszen bizonyos esetekben összekötegelve hozzáérintik az ereklyetartóhoz is. Ezért kerülhetnek olyan kifejezetten apotropaikus jelentőségű tárgyakra is, mint a harangok. A középkori harangok megmintázásakor ugyanis a harangköpeny díszítéseibe sok helyütt beleillesztik a Háromkirályok s mások zárandokjelvényének lenyomatát. A legtöbb ilyen emléket a skandináviai anyagból ismerjük (nem csoda, hiszen ott kevesebb a háború és ezzel együtt a 16. század óta folyó harangrekvirálás a tüzéség céljaira).¹⁶² Az ennél gyérebb hazai emlék elsősorban Erdélyben maradt fenn, s most válik csak ismertté Benkő Elek munkássága nyomán. Megfigyelései egy igen érdekes attitűdre világítanak rá: nem a harangöntő műhelye rendelkezik jelvénykészletekkel, hanem mindig a megrendelő (és ez a fennmaradt anyag esetében többnyire nemesi megrendelőt jelent) hozza el a mesternek a saját jelvényeit.¹⁶³

Ha a Háromkirályok kultusza mára már kizárólag a karácsonyi ünnepkör betlehemeire korlátozódott, addig a tudati szférában (a legutóbbi vatikáni „törlés” ellenére) maradt egy olyan segítőszent, aki az utazók védelmét látja el, akár gyalog, akár biciklin, akár autóval indulnak el (gondoljunk csak az autók műszerfalára erősített vagy a slusszkulcson fityegő éremre, ami, mint azonnal látjuk, középkori rekvizitum). Kristóf azonban eredetileg nemcsak az utast, hanem mindenkit véd – a

készületlen haláltól (erre az útonjárónak bizony nagyobb esélye van, mint az otthon maradónak). Ezért festik hajók vitorlájára a szent óriás képét.¹⁶⁴ Ezért keresi az utazó szeme a távoli templomok külső falán a hatalmas Szent Kristóf-freskókat, ezért visel Kristóf-medált.¹⁶⁵ Nem véletlen, hogy az első datált európai fametszet 1423-ból ugyancsak Kristótot ábrázolja. A rajta olvasható kétsoros latin versike utal a szentkép funkciójára. Ezért veszi meg magának a vásárban útonjáró, zarándok — és tegyük hozzá: otthonülő — egyaránt:

„*Christofori faciem die quacunq̄ue tueris,
Illa nempe die morte mala non morieris.*”

– vagyis amely napon Kristóf képmását látod,
aznap nem halsz meg gonosz halállal.¹⁶⁶

Még javában készülnek a Kristóf-ábrázolások, amikor Rotterdami Erasmus a *Balgaság dicséretében* ezt jegyzi meg: „*Velük [ti. a babonás balgákkal] állnak rokonságban azok az emberek, akik abban a balga, de kellemes hiedelemben élnek, hogyha Szent Kristótot, a keresztény Polyphémot látják szobor formájában vagy képen, aznap nem hálnak meg...*”¹⁶⁷ Az ifjabb Hans Holbein egy lapszéli rajza az *Encomium moriae*-hez egy ilyen „balga” vándort állít elének, aki egy téglafalra felszögelt nagy Kristóf-képet bámul, kezét imára kulcsolva. A lapszéli kommentár: „*Superstitiosus imaginum cultus*”.¹⁶⁸

Ugyanez a motívum bukkan fel a humanista Bácsi Ferenc már korábban idézett „pajkos” levelében. A kortársakra vonatkozó, gúnyos allúziókat rejtő mesés útleírásban egy „*hyperboleus*” óriás tűnik fel, aki azt állítja magáról, hogy a Megváltónkat a tengeren átszállító Szent Kristóf leszármazottja. Hosszasan néz hősünkre, majd felkiált: „*Csak nem akartok tüstént gonosz halállal elveszni?*”¹⁶⁹

A védőszenet parodizáló poliüphémoszi figura gúnya (Erasmus a „Nyájás beszélgetések”-ben említi Polyphemos — Evangeliophoros alakját), a szkeptikus és csúfolódó hang már egy másfajta mentalitást jelent, s ugyancsak abba a kritikai vonalba kapcsolható be, ami a zarándoklat intézményét illeti.

*

Az európai mentalitás történetében a 16. század közepétől sok minden végérvényesen megváltozik. A reformáció két-három évtized alatt számtalan középkori elemet számol fel a hitvilágban. A katolikus egyházban is mélyreható változások mennek végbe a tridenti zsinat következményeként, s az ott hozott határozatok ugyancsak megszüntetnek számos középkori vonást. Az államban is újfajta, centralizáló törekvések kerekednek felül. Az európai hegemoniáért folyó küzdelem, a török veszély egészen más léptékben jelenik meg, mint hajdan az investitúra-harc vagy a keresztes háborúk eszméje.

A központi hatalomnak, a birodalmi bürokráciának a jobb működés érdekében állandó postaszolgálatra van szüksége (már nem az alkalmanként küldött *cursor* veszi el a paraszt lovát.) A posta nemcsak üzenetet, levelet visz, hanem utazni is lehet vele. A térképekre már rárajzolják az útvonalakat, sőt a rendszeres postajáratokat is. A kommunikáció nemcsak fizikailag, hanem nyelvilag is javul, különösen a kelet-közép-európai térségben lesz nagyobb szerepe a latinnak, éppen az iskolázás széle-

sebbé válásával. Ebben szerepe van a protestáns peregrinációnak éppúgy, mint a jezsuita gimnáziumok általános, internacionális gyakorlatának. Megjelenik az arisztokrata neveltetéshez hozzátartozó *grand tour* intézménye, ami a középkorban teljesen ismeretlen. Ezek az utazások már nem (vagy nem elsősorban) Róma kegyhelyeire, hanem antik emlékeihez vezetnek. S aki még mindig a testi-lelki zarándoklatot akarja végigjárni, már nem Compostelába, hanem az éppen legközelebb eső Mária-kegyképhez megy el, immár nem egyedüli elhatározásból, hanem csoportosan, az udvartartás jelentős részével, vagy vallási társulatok, konfraternitások kebelében, a faluközösséggel vagy plébániával.

Nem csupán a reformáció okozza, hogy lesznek olyan utazók is, akik a kastélyukból vagy a szobájukból akár ki sem mozdulnak. Számukra ott van a könyvtár részint a kegyességi olvasmányokkal, részint pedig az útleírásokkal, amelyek már nem csupán a meglátogatandó ereklyéket sorolják fel, s nem az antipodoszok és akefaloszok furcsa népéről fecsegnek, hanem a fantasztikumot elhalványító más világokról: Kínáról, Japánról vagy a keleti és nyugati Indiákról számolnak be, megteremtve a *chinoiserie* divatját.

És mégis – nem szögezhetjük le, hogy a középkor (és mindaz, amit középkorinak mondunk) a maga teljességében eltűnik. Az idő és távolság érzékelésében még nincs igazi változás. Alapvetően még mindig a ló, a lovaskocsi, illetőleg a gyaloglás tempójához és menetteljesítményéhez kötődik az utazás. (Az új tér- és időélményt, a felgyorsulást majd csak a gőzgép hozza mind szárazon, mind vizen.)¹⁷⁰ A peregrináció belső átélésében még mindig olyan mozzanatokra figyelhetünk fel, amelyek miatt a középkori utazó szorongott. A költő és a tájképfestő számára már bukolikus a természet, az esőben-hóban, rossz utak gödreit lálaló útonjárónak még mindig nem az. A középkori mentalitás elemei sokáig együtt élnek az újkori gondolkodásmóddal. Ennek illusztrálására választottam ki záró példámot, amely kicsit szimbolikus értékű is. Comenius híres *Orbis sensualium pictus*-a a 17. század korszerű elemei ismereteit tartalmazó iskoláskönyv. A *Viátor* azaz *Az útonjáró* c. fejezetben a kisdíák már az iskolában tanulja azt, amit a középkori utas még a saját bőrén, saját kárán tanult meg, s ami annak idején oly nehézre tette a zarándokságot is.

„Az útonjáró viszen (hordoz) a vállán tarisznyában (tűszőben), a mi bele nem fér a sebébe avagy táskájába; bé-fedettetik úti-köponnyeggel; kezében tartya a botot (istápot, pálcát) mellyel támogassa magát; szüksége vagon az úti költségre (pénzre) és hív s-nyájas társra. A gyalog-út kedvéért, (az ösvény okáért), hanem-ha járt (törött) út léssen, el ne hadgya az ország úttyát. A félfelé-való (tébolygó) utak és kettős-utak megcsalnak, és félfelé visznek a járatlan (törtetlen) helyekre (utakra), nem olly igen a kerülő (kerengő) utak és a kereszt-utak. Tudakozzék azért az eleiben-jövőkötől (akadákut), merre kellessék menni; és őrizze magát a tolvajoktul (kóborlóktul, nyuzo-fosztoktul) valamint az úton, ekképpen a vendég-fogadókban (szálláson-is), a hol meg-hál.”¹⁷¹

A szinonimákkal tarkított kis szöveg ugyan az utazás középkori normáit és általában az utazóval kapcsolatos tudati és erkölcsi sztereotípiákat tanítja, s ebben nem is áll olyan messze a középkori hitszónokoktól, de a hasznos tanulság tulajdonképpen napjainkig érvényes.

JEGYZETEK

* Ez a cikk a „Tanta malitia itineris” c. kandidátusi értekezésem egy — némileg átrendezett — részét tartalmazza; a disszertáció rövid vázlata a Klaniczay-émlékkönyvben jelent meg. (Tanta malitia itineris avagy az utazásnak veszedelmes voltáról. A középkori utazó a művelődéstörténész és a mentalitástörténész szemével. In: Tanulmányok Klaniczay Tibor emlékezetére. Szerk. Jankovics József. Bp. 1994. 10–32.)

¹ *Lichtenberger, Johannes*: Prognosticatio. S. I. et a. [Heidelberg, 1466 kör. Heinrich Knoblochster nyomdájában] Közli: A Fine collection of early printed books of the XVth and XVIth Century. Gilhofer and Ranschburg, Catalogue No. 215. Vienna, s. a. 46–48.

² Pl. a budai és pesti vásárok piacörzete két, ill. nyolc mérföldes körzetre terjedt ki, vö. *Kubinyi András*: Budapest története a későbbi középkorban Buda elestéig (1541-ig). In: Budapest története 2. köt. Budapest története a későbbi középkorban és a török hódoltság idején. Szerk. Gerevich László és Kosáry Domokos. Bp. 1973. 23–25, a parasztok a piacon: 47. A falusiak csoportosan is zarándokolhatnak, pl. a váci egyházmegyében fekvő Dán faluból egy ács csodálatosan meggyógyul, s utóbb nemcsak ő maga, hanem földjiei rendszeresen elzarándokolnak Szent Margit sírjához. Vö: Szent Margit élete, 1510. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata. Bev. P. Balázs János. Bp. 1990. /Régi Magyar Kódexek 10./ 319 (141). 1456 után Kapisztrán János újlaki sírjához zarándoklók között olyan falusiakat találunk, akik a 2, 4, és 8 mérföldes vonzáskörzetből származnak, ld. *Fügedi Erik*: Kapisztranoi János csodái. In: F. E.: Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Tanulmányok a magyar középkorról. Bp. 1981.

³ Szent Gellért püspök nagy legendája. In: Árpád-kori legendák és intelmek. Vái., bev. jegyz. Érszegi Géza. Bp. 1983. 92. A kritikai szövegkiadás: Scriptorum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum. ed. Emericus Szentpétery. 2. köt. Bp. 1938. 504.

⁴ „ex omnibus Polonorum regionibus, sed et ex Hungarie Regno tanta multitudo plebis utriusque sexus [in] Cracoviensem convenit [urbem]...” [Długosz, Jan] Ioannis Długossii Annales seu Cronicae incliti Regni Poloniae. Liber septimus. Ed. Danuta Turkowska. Varsaviae 1975. 96.

⁵ *Steer, Georg*: Leben und Wirken des Berthold von Regensburg. In: 800 Jahre Franz von Assisi. Franziskanische Kunst und Kultur des Mittelalters. Krems-Stein, 15. Mai – 17. Oktober 1982. Wien, 1982. 169–176. Ami a számadatokat illeti, nagyon óvatosan kell azokat kezelnünk. A tömeget pontatlanul felmérő középkori szerzetes kerek számokban gondolkozik, missziójának sikerességét húzza alá, s nem szándékosan hazudik. (Gondoljuk meg, ma is mennyire esetleges egy tömegmegmozdulás résztvevőinek megbecsülése.) Bertholdot hatvanezren (háromnegyedig teli Népstadion!) hallgatják, a Marchiai Jakab emlegette 25 ezer eretnek a papi és világi rendből ugyancsak erős túlzás (talán összesen nincs ennyi huszita Magyarországon !) Vö. *Lukcsics Pál*: XV. századi pápák oklevelei 2. köt. Bp. 1938. 25. „Quorum omnium hereticorum inter sacerdotes et seculares conversa sunt predicacionibus meis fratris Jacobi gracia dei cooperante homines XXV. m.”

⁶ *Engel Pál*: Az utazó király: Zsigmond itineráriuma. In: Művészet Zsigmond király korában 1387–1437. I. Tanulmányok. Bp. 1987. 70–71. Az itinerárium mint a politikatörténet forrása és annak historiográfiai összefoglalója: *Engel Pál*: Hunyadi János kormányzó itineráriuma (1446–1452). In: Századok 1984:5. 974–997, elsősorban 974–976. A magyar királyok itineráriumaira: *Sebestyén Béla*: A magyar királyok tartózkodási helyei. Bp. é.n.(1938) MOL segédlet. IV. Béla útvonalait közli: *Werner Mór*: IV. Béla király története okirati kútfők nyomán. Temesvár, 1893. A legkorábban összeállított, táblázat formában napról napra vezetett uralkodói itineráriumot Gévy Antal állította össze 1843-ban I. Ferdinándról: *Gévy, Anton* v.: Itinerar Kaiser Ferdinand's I. 1521–1564. Wien, 1843. A német uralkodókra: *Itinerare der deutschen Könige*. Bd. 1–2. Göttingen, 1958. A lengyel királyok itineráriuma: *Gąsiorowski, Stanisław*: Podróże panu-jacego w średniowiecznej Polsce. In: Czasopismo Prawno-Historyczne, 25. 1973. 41–68.

⁷ *Straub, Heinrich*: Visitatio liminum (Apostolorum). In: Lexikon für Theologie und Kirche. 2. neu bearb. Auflage. Hrsg. v. Josef Höfer und Karl Rahner. Bd. 10. Freiburg, 1965. 812–813. Ma a Corpus Iuris Canonici 341. fejezetét rendelkezik erről. A kelet-közép-európai zsinati részvételről mintaszerű fel dolgozás: *Kłoczowski, Jerzy*: Solus de Polonia... Polacy na soborach powszechnych XII–XIII wieku. In: Cultus et cognitio. Studia z dziejów średniowiecznej kultury. /Aleksandrowi Gieysztorowi w czterdziestolecie pracy naukowej/. Warszawa, 1976. 259–265. Vö. még : Ulrichs von Richental Chronik des Konzils zu Konstanz 1414–1418. Hrsg. v. Otto H. Brandt. Leipzig, 1912. *Brandmüller, Walter*: Das Konzil von Konstanz, 1414–1418. Bis zur Abreise Sigmunds nach Narbonne I. /Konziliengeschichte A/, Paderborn, 1991.

⁸ A stabilitas loci-ról: Szent Benedek regulája. S.a.r. Söveges Dávid. Pannonhalma, 1948. 29. Cap.I. A szerzetesi mobilitásról: *Jaritz, Gerhard*: Monastische Kommunitäten und räumliche Mobilität in Mittelalter und Frühneuzeit. In: *Jaritz, Gerhard – Müller, Albert* /Hrsg./: Migration in der Feudalgesellschaft. Frankfurt am Main – New York, 1988. 157–178. *Jaritz, Gerhard*: Ebrach und Rein in Spätmittelalter und früher Neuzeit. Sonderdruck aus: 120. Bericht des Historischen Vereins Bamberg 1984. 323–340. valamint *Lékai Lajos*: Ciszterciék. Esmény és valóság. Bp. 1991. 81–82. A melki reformról: *Niederhorn-Bruck, Meta*: Die Melker Reform. In: 900 Jahre Benediktiner in Melk. Jubiläumsausstellung Melk, 1989. 48–55.

⁹ A középkori koldulórendek kelet-közép-európai elterjedéséről összefoglalóan ld. *Kloczowski, Jerzy*: The Mendicant Orders between the Baltic and Adriatic Seas in the Middle Ages. In: La Pologne au XVe Congrès International des Sciences Historiques à Bucarest. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk, 1980. 95–110. A keleti missziókról: Napkelet felfedezése. Julianus, Plano Carpini és Rubruk útjelentései. Közreadja Györfly György. Bp. 1965. *Willeke, Bernhard H.*: Die Franziskaner und die Missionen des Mittelalters. In: 800 Jahre Franz von Assisi. 221–231. A nagy koldulórendi prédikátorok utazásairól: *Gamboso, Vergilio*: Sankt Antonius von Padua. In: 800 Jahre Franz von Assisi. Franziskanische Kunst und Kultur des Mittelalters. Krems – Stein, 1982. 122–129. *Steer, Georg*: Leben und Wirken des Berthold von Regensburg. In: 800 Jahre Franz von Assisi, 169–175. *Hundsichler, Helmut*: Johannes Kapistran. In: 800 Jahre Franz von Assisi, 200–207. A ferences bűnbánati prédikációról, ill. Kapisztrán németországi beszédeiről ld. Pauldrach, Sabine: Busspredigten und Bussprediger, besonders Johannes von Capestrano. In: *Hennig, Lothar* /Hrsg./: Der Bussprediger Capestrano auf dem Domplatz in Bamberg. Eine Bamberger Tafel um 1470/75. Begleitschrift zur didaktischen Ausstellung im Historischen Museum Bamberg. Bamberg, 1989. 95–109. Kapisztrán magyarországi útjának legújabb rekonstrukcióját Fügedi Erik végezte el: Kapisztránói János csodái. A jegyzőkönyvek társadalomtörténeti tanulságai. In: *Fügedi Erik*: Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Tanulmányok a magyar középkorról. Bp. 1981. 38–39. ill. 467.

¹⁰ A téma egyik legérdekesebb forrása az eretnekekkel kapcsolatban állott Yves narbonni klerikus részletes beszámolója, Gy. Ruitz Izabella fordításában közölve: A tatárjárás emlékezete. Vál., szerk. Katona Tamás, bev. Györfly György. Bp. 1981. 298–299. (A levélnek csak a tatárookra vonatkozó részletét már 1910-ben közölte *Germanus Gyula*: Angolok Magyarországon. Századok, 44. 1910. 316–319). A valdensekre: *Tremp, Kathrin Utz*: Richard von Maggenberg und die Freiburger Waldenser (1399–1430). Ein Werkstattbericht. In: Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters, 47, 1991:2. 512.

¹¹ A téma gazdag irodalmából kiemelném: *Tonk Sándor*: Erdélyiek egyetemjárása a középkorban. Bukarest, 1979. különösen az „Utazás az egyetemekre” c. fejezetét, 89–91. *Bónis György*: A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon. Bp. 1971. 21–26. A magyar főpapok egyetemi tanulmányairól: *Fügedi Erik*: A XV. századi magyar püspökök. In: Kolduló barátok, polgárok, nemesek. 93. A Domonkos-ködexben olvasható egyetem-ellenes részlet, „Mert vadnak sok deákok, kik ő magokat igen győtrik és sok szükségét szenvednek Párizsban tanólván, ki mind semmi egyéb hanem csak satanasnak pompája kevésége.”: *Harsányi András*: A domonkosrend Magyarországon a reformáció előtt. Debrecen, 1938. 123.

¹² *Boyer, Marjorie Nice*: Status and travel stipends in fourteenth-century France. In: *Speculum*, 39. 1964:1. 45–52. A pápai tizedszedők kelet-közép-európai működésének forrása: Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia. Vatikáni Magyar Okirattár. 1. sorozat 1.k. Rationes collectorum pontificiorum in Hungaria. Pápai tized-szedők számadásai. 1281–1375. Bp. 1887. A postásokra: *Hitzer, Hans*: Die Strasse. Vom Trampelpfad zur Autobahn. München 1971. 168–169. Nemcsak a birodalmi városok, pl. Nürnberg rendelkezik ilyen saját küldőnczel, hanem Magyarországon is előfordul. Brassó adóösszeírásaiban 1475 és 1484 között szerepel 'Turk Janosch' városi futár. Vö. Quellen zur Geschichte der Stadt Brassó, Bd. 3. 626. ill. *Zimmermann, Franz – Gustav Gündisch – Gernot Nussbächer*: Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. Bd. 6. Bukarest, 1991. 155. No. 4209.

¹³ *Jaritz, Gerhard*: Legényvándorlás Alsóausztriában a XV–XVI. században, különös tekintettel a tulln-i vargalegényekre. In: Magyar Tudományos Akadémia Veszprémi Akadémiai Bizottságának Értesítője 2. III. Nemzetközi Kézművespartörténeti Konferencia, Veszprém 1978. november 22–24. Veszprém, 1979. 37–41. *Reininghaus, Wilfried*: Die Migration der Handwerksgelesen in der Zeit der Entstehung der Gilden (14./15. Jahrhundert). In: Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte. 68. 1981:1. 1–21. A nyomdászokra és könyvkereskedőkre: *Wittmann, Reinhard*: Geschichte des deutschen Buchhandels. Ein Überblick. München, 1991. 32–33. Az építőmunkásokra: *Szilcs Jenő*: A középkori építészet munkaszervezetének kérdéséhez. In: Budapest Régiségei, 18. Bp. 1958. 313–356. *Elkar, Rainer S. – Fouquet, Gerhard*: Und sie bauten einen Turm... Bemerkungen zur materiellen Kultur des Alltags in einer kleineren deutschen Stadt des Spätmittelalters. In: Handwerk und Sachkultur im Spätmittelalter. Internationaler Kong-

ress, Krems an der Donau, 7, bis 10. Oktober 1986. Wien, 1988. 169–201. *Szakály Ferenc*: Királyi mecenatúra, államháztartás és politika Corvin Mátyás Magyarországon. In: Hunyadi Mátyás. Emlékkönyv Mátyás király halálának 500. évfordulójára. (Szerk. Rácz Gyula). Bp. 1990. 301

¹⁴ *Borst, Otto*: Alltagsleben im Mittelalter. Frankfurt am Main, 1983. 533. Szerintem kétségtelenül ez az attitűd csapódik le a népmesékben az „elindult szerencsét próbálni” toposz formájában.

¹⁵ Egyes szám első személyben megírt szerelmi regényében, a „Frauendienst”-ben részletesen elmondja ezeket az utakat, amelyekre valószínűleg 1227-ben és 1240-ben került sor. Die Kuenringer. Das Werden des Landes Niederösterreich. Niederösterreichische Landesausstellung. Stift Zwettl, 16. Mai – 26. Oktober 1981. Wien, 1981.423–424.

¹⁶ *Kurcz Ágnes*: Lovagi kultúra Magyarországon a 13–14. században. Bp. 1988. 159. A szöveg magyar fordítása: Tar Lőrinc pokoljárása. Középkori magyar víziók. Vál., bev., jegyz. V. Kovács Sándor. Bp. 1985. 225.

¹⁷ Uo. 247–248.

¹⁸ Uo. 222–223. illetőleg De imitatione Christi libri quatuor. Romae – Tornaci – Parisiis, 1946. IV. 1.

¹⁹ *Szepsi Csombor Márton*: Europica varietas. Bp. 1979. 99. A kritikai kiadásban: Bp. 1968. /Régi Magyar Próza Emlékek 1./ Tudomásom szerint ez az első egyértelmű megfogalmazás magyar nyelven.

²⁰ *Samsonowicz, Henryk*: Dziedzictwo średniowiecza. Mity i rzeczywistość. Wrocław – Warszawa – Kraków, 1991. 147–148. Ugyanezt a véleményt vallja *Wyrozumski, Jerzy*: Dzieje Krakowa T. 1. Kraków, 1992. 438. A miniatúra kiadása: *Ameisenowa, Zofia*: Kodeks Baltazara Behema. Kraków, 1961. 12. ábra.

²¹ *Dinzelbacher, Peter*: Die Jenseitsbrücke im Mittelalter. Wien, 1973. /Dissertationen der Universität Wien, 104./ 141–147.

²² *Dinzelbacher, Peter*: Wörterbuch der Mystik. Stuttgart, 1989. 19–20, 35–37, 68–69 és 512–513.

²³ *Gabriel, Astrik L.*: The Paris Studium. Robert of Sorbonne and his Legacy. Interuniversity Exchange between the German, Cracow and Louvain Universities and that of Paris in the Late Medieval and Humanistic Period. Selected Studies. Notre Dame, Indiana – Frankfurt am Main, 1992. 92–95.

²⁴ The Pilgrim's Progress from this World to Which is to Come, 1678. ill. 1684. Magyarul először *Szigeti Sámuel és Tordai Sámuel*: Keresztyén utazás a boldog örökkévalóságra, 1777–1778. Cherubinischer Wandersmann, 1674. A „Kerubi vándor” modern magyar kiadása Kurdi Imre és Tatár Sándor válogatásában, Bp. 1991.

²⁵ Innen a humanizmus Y-szimbolikája, vö. *Panofsky, Erwin*: Hercules am Scheidewege. Leipzig – Berlin, 1930. A Prodikosz görög filozófus moralizáló történetére visszamenő téma további irodalma és képi ábrázolásának listája: *Pigler Andor*: Barockthemen. Eine Auswahl von Verzeichnissen zur Ikonographie des 17. und 18. Jahrhunderts. 2., erw. Auflage. Bd. 2. Bp. 1974. 125–127.

²⁶ *Lobkowitz kódex*. In: Nyelvméleketár 14.k. Régi magyar codexek. Közveteszi Volf György. Bp. 1890. 98. Itt és a következőkben a kódexek szövegét a mai olvasat szerint adom vissza, hogy szövegem optikailag áttekinthetőbb legyen. Természetesen a modern kódexkiadás a betűhív szövegközléshez tartja magát, érthető nyelvszemesi okokból.

²⁷ „Umbra mortis, via peccati est, in qua nebulo pirataque diabolus recte gradientibus retia deceptionis expandit.” Vö. *Schumacher, Meynolf*: Teufliche Piraten. Kleiner Beitrag zur historischen Metaphorologie. In: Archiv für Kulturgeschichte, 74, 1992:2. 252.

²⁸ *Gabriel, Astrik L.*: The Paris Studium. 113–118.

²⁹ De imitatione Christi libri quatuor. Romae – Tornaci – Parisiis, 1946. I. 23. (9).

³⁰ *Baumer, Iso*: Wallfahrt als Metapher. In: *Kriss-Rettenbeck, Lenz – Möhler, Gerda* /Hrsg./: Wallfahrt kennt keine Grenzen. Themen zu einer Ausstellung des Bayerischen Nationalmuseums und des Adalbert Stifter Vereins, München. München – Zürich, 1984. 60.

³¹ *Clasen, Sophronius*: Die Armut als Beruf: Franziskus von Assisi. In: *Wilpert, Paul* /Hrsg./: Beiträge zum Berufsbewusstsein der mittelalterlichen Menschen. Berlin, 1964. 73 skk.

³² *Piccolomini, Aeneas Sylvius*: Az udvaroncok sanyarú élete. In: Piccolomini, Ae.S.: Pápa vagy zsinat? (Válogatott levelek). Vál. Boronkai Iván, ford. Boronkai Iván és Kapitány István. Bp. 1980. 102.

³³ Az átúltszatlan, tehát sűrű, sötét erdő a Képes Krónika szövegében Salamon történeténél fordul elő. A király serege maradványaival menekül a bizánciak elől. „...letette pajzsát, és úgy tett, mintha mindjárt visszatérne. Bement a sűrű sötét erdőbe; emberei mit sem sejtettek, úgy ment el tőlük: soha többé nem látták.” A latin szöveg árnyaltabb: „et abiit in opacas partes silvarum”, ti. az erdő sűrűjébe. Képes Krónika. Sajtó alá rend. Mezey László. Ford. Geréb László. 2. k. Bp. 1964. 142. Innen az a középkori, majd barokk kori elképzelés, hogy Salamon nem halt meg, hanem letéve a világi dicsőséget

remeteként fejezte be életét. Ezekben a kontextusokban a sűrű erdőt, a vezeklés színhelyét mint az erkölcsi világrend helyreállításának az eszközeit is felfoghatjuk.

³⁴ „Quanta per ingentes fluviorum angustia cursus / Terruit, et quotiens trepidum tenuere latebrae, / Pauperies pressit, praesens metus, omnia dura ! / Nullum tempus erat securo munere plenum, / Nox obscura diem, noctem lux ipsa timebat; / Nulla domo campove quies, timor undique pulsans. (...) Nec minus illud iter recidivo horrore molestum (...) Rursus in aeriis nivium vis Alpihus altis / Fecit habere moras, requiei inamabile tempus;” A költemény 21–26, 45. és 50–51. sora, kritikai kiadása és értelmezése *Önnerfors, Alf*: Walahfrid Strabo als Dichter. In: *Mawer, Helmut* (Hrsg.): Die Abtei Reichenau. Neue Beiträge zur Geschichte und Kultur des Inselklosters. Sigmaringen, 1974. 108–110.

³⁵ *Ohler, Norbert*: Reisen im Mittelalter. München – Zürich, 1986. 13.

³⁶ *Le Goff, Jacques*: La civilisation de l'occident médiéval. Paris, 1965. 176.

³⁷ *Schumacher, Meynolf*: Teufliche Piraten 249–256.

³⁸ Petrarca levelei. Szemelvények Petrarca leveleiből. Összeáll., ford. Kardos Tibor. Bp. 1962. 82–93.

³⁹ *Vö. Gesta Romanorum. Középkori elbeszélések. Vál., ford. Boronkai Iván. Utószó V. Kovács Sándor.* 213.

⁴⁰ *Boyer, Marjorie Nice*: Travel and transport, In: *Strayer, Joseph R.* (ed.): Dictionary of the Middle Ages. Vol. 12. New York, 1983. 162.

⁴¹ Az időjárás talán a legkevésbé maradandó történelmi kategória, alapvető szerepét azonban nem kell különösképpen magyaráznunk. Csak utalunk az Annales-iskola által is kezdeményezett újabb éghajlattörténelmi munkákra, élükön Le Roy Ladurie, Emanuel: L'histoire du climat depuis l'an mil. Paris, 1967. Hazai emlékmagyunk összegyűjtve: *Réthly Antal*: Időjárás események és elemi csapások Magyarországon 1700-ig. Bp. 1962. Természetesen Európa nagyobb tájegységein belül is változó, hogy az adott éghajlat alatt — a szélsőségektől eltekintve — honnan kezdve nevezik rossznak az időjárást.

⁴² Virginia-kódex. XVI. század eleje. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel. Közzéteszi, bev., jegyz. Kovács Zsuzsa. Bp. 1990. 60.

⁴³ A maszk főként a lovak által felvert por ellen véd a kocsin, vagy nagyobb csoport lovas esetében. Ilyen maszkosrudd csuklya ábrázolását látjuk a mikuszowicei oltáron, 1470 körül. *Walicki, Michał*: Malarstwo polskie. Gotyck, renesans, wczesny manierizm. Warszawa, 1961. Id. Hans Holbein rajza az utiköpenyes Miksa császárról: Berlin, Staatliche Museen der Stiftung Preußischer Kulturbesitz, Kupferstichkabinett, Inv. Nr. 2509. Közzölve: Ausstellung Maximilian I. Katalog Innsbruck, é.n. [1969] 152.

⁴⁴ *Cogliati Arano, Luisa* (Hrsg.): Tacuinum sanitatis. Das Buch der Gesundheit. München, 1976. „aqua pluvialis” 111 „ventus orientalis” 112 „ventus orientalis”, ventus septentrionalis” 143.

⁴⁵ *Birkás Géza*: Eustache Deschamps magyarországi utazása és magyar vonatkozású költeményei. In: Egyetemes Philológiai Közönlöny, 42. 1918:8–10. 365–366.

⁴⁶ *Idézi Mączak, Antoni*: Peregrynacje, wojaże, turystyka, Warszawa, 1984. 160–161. közelebbi hely megadása nélkül.

⁴⁷ Gondoljunk csak arra, hogy jelenkorunk mentalitásában, ha csökköt és tréfás formában ma is a többszörös transzformáció után szocialista humorról „időjárásfelelős”-nek titulálva Szent Péternek jut ez a szerep. Érdekes, hogy Bálint Sándor ezt az aspektust nem említi kézikönyvében (Ünnepi kalendárium, l.k. Bp. 1977. 226–229.), holott „Üszögös Szent Péter” napja jellegzetesen tavaszkezdő (febr. 22.)

⁴⁸ A „Malleus maleficarum” nyomán készült német nyelvű „Kehlheimi boszorkánypörölly” VII. fejezete a rossz idő, a köd, jégeső csinálásának módjára és körülményeire tartalmaz részletes vallatási kérdéseket: hol, mikor, miért csinálták és milyen következményeiként milyen károk keletkeztek. Der Kehlheimer Hexenhammer 1487. Facsimile-Ausgabe der Original-Handschrift aus dem Kehlheimer Stadtarchiv. (Unter der Mitarbeit v. J. Mundigl).Grünwald, é.n. [1980] 61. A boszorkányok a 15. századi elképzelés szerint úgy csinálnak jégesőt, hogy kakast és kígyót főznek együtt. Farneszet *Molitor, Ulrichus*: De laniis et phitoncis mulieribus c. művéből, Reutlingen, 1489. Uo. 58.

⁴⁹ *Beitl, Richard*: Deutsche Volkskunde. Von Siedlung, Haus und Ackerflur. Von Glaube und Brauch. Von Sage, Wort und Lied des deutschen Volkes. Berlin, 1933. 99.

⁵⁰ *Behringer, Wolfgang*: Rossz idő, éhínség, félelem.(Az európai boszorkányüldözések klíma-, társadalom- és mentalitástörténelmi okai. Dél-Németország példája). In: Ethnographia, 1990:3–4. 365–383.

⁵¹ *Puhvel, Martin*: The Mystery of the Cross-Roads. In: Folklore. Vol. 87. 1976.2. 167–177.

⁵² A „memento mori” témakörébe vágó miniatura a berlini Staatliche Museen Preußischer Kulturbesitz metszettárában a MS 78 B 12 kézirat 220 versoján látható.

⁵³ Komédia a keresztthez csalt három széptevőhöz (Les trois Amoureux de la Croix). Ford. Illyés Gyula. In: Szamártestamentum. Középkori francia mesék és bohózatok. Vál. Lukácsy Sándor. Szerk., bev., jegyz. Lakits Pál. Bp. 1983. 529–547.

⁵⁴ A kereszt bajelhárító, phylaktérium-jellegének gyökereit a 4. századi himnuszköltő, Aurelius Prudentius Clemens soraiiban kereshetjük: „frontem locumque cordis / crucis figura signes. / Crux pellit omne crimen. / Fugunt crucem tenebrae.” Hymnus ante somnum. Vö.: *Münsterer, Hanns Otto*: Amuletenkreuze und Kreuzamulette. Studien zur religiösen Volkskunde. Regensburg, 1963. 13. és 16. A képzőművészetről szóló alapos összefoglaló Friedrich Zoepfl szócikke in: Schmitt, Otto: *Reallexikon der deutschen Kunstgeschichte*. Bd. 2. Stuttgart-Waldsee, 1948. 695–707.

⁵⁵ Magyarországon Sopron környékén találhatóak a nyugati jogszokás ilyen 15–16. századi emlékei. Vö. *Tüskés Gábor*: Útmenti és temetői kőfeszületek Abaliget – Orfű környékén. In: *Ethnographia*, 91. 1980:1. 99. ill. Magyarország műemléki topográfiája. 2. köt. 1. rész. *Csatkai Endre*: Sopron és környéke műemlékei Bp. 1953. 353.

⁵⁶ *Gautier [Hubert]*: Az utak, és utszák építésének módja...Hasznos jegyzésekkel meg-bővítve, és szükséges Táblákkal meg-ékesítve Magyarúl ki-adott Kováts Ferenc. Pozsony – Kassa, 1778. 42.

⁵⁷ *Fekete János*: Kiskunfélegyházi útmenti kereszték. In: *Ethnographia* 95. 1984:1. 80. A keresztútnál felállított, kőszobrokkal, csipkés fiatornyokkal díszített képoszlop egyik legjellegzetesebb középkori ábrázolása a Limburg testvérek által Berry hercegnek készített hóráskönyvben található, a március hónap képénél. A miniatúra kinagyított részlete: *Matthew, Donald*: A középkori Európa atlasza. Bp. 1989. 156.

⁵⁸ *Krisz-Rettenbeck, Lenz*: Ex voto. Zeichen Bild und Abbild im christlichen Motivbrauchtum. Zürich, 1972. 13. kép.

⁵⁹ *Lemmer, Manfred*: Die Holzschnitte zu Sebastian Brants »Narrenschiff«. Leipzig, 1979. 21.

⁶⁰ *Beiß, Richard*: Deutsche Volkskunde. 83.

⁶¹ *Valentínisch, Helfried – Schwarzkogler, Ilene* /Hrsg./: Hexen und Zauberer. Katalog der Steirischen Landesausstellung 1987. Riegersburg, Oststeiermark. Graz – Wien, 1987. 124–125. A Keleti Alpokban található sziklavésetek teljes irodalmával.

⁶² *Dowiat, Jerzy /red./*: Kultura Polski średniowiecznej X–XIII w. Warszawa, 1985. 225.

⁶³ *Fuchs, Karl Erwin*: Grenzsteine, Gütersteine aus Kurköln 1. In: *Annalen des Historischen Vereins für den Niederrhein*. Heft 1983. 1980. 202–204.

⁶⁴ Pl. az 1323-as évből Abaúj megyei adat: Anjou-kori Oklevéltár 7. köt. Szerk. *Blazovich László – Géczy Lajos*. no. 329.; az 1324-es esztendőből horvátországi és Baranya megyei adatok: 8. köt. Szerk. *Blazovich László*. Bp. – Szeged, 1993. no. 114, 425, 459.

⁶⁵ A freskó színes reprodukciója: Magyar művelődéstörténet, 1. k. melléklet az 541. oldalnál, ill. 635. *Radocsay Dénes*: A középkori Magyarország falképei. Bp. 1954. 221–222.

⁶⁶ Die Pilgerfahrt des Bruders Felix Faber ins Heilige Land. Anno MCDLXXXIII. Nach der ersten deutschen Ausgabe 1556 bearbeitet und neu herausgeben. Nachwort von Helmut Roob. Berlin, [1964]. 163.

⁶⁷ *Dürer, [Albrecht]*: A festészetéről és a szépségről. Írások, levelek és dokumentumok. Ford. Harmathné Szilágyi Anna, s.a.r. Végh János. Bp. 1982. 100.

⁶⁸ *Anonim, zw. Gall*: Kronika polska. Przeł. Roman Grodecki. Wrocław é Warszawa é Kraków, 1968. 102. ill. *Szamota István*: Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten 39. A Gregorasz-idézet a továbbiakban említi ugyan, hogy néhány csillagot megpillantanak, de nyilván az égbolt egészét, tehát a viszonyítási pontokat nem látják.

⁶⁹ Bibliothek Alexander Fürst Dietrichstein, Schloß Nikolsburg, Č.S.R. Versteigerung in Luzern, 21–23. November 1933. durch H. Gilhofer und H. Ranschburg. Luzern, 1933. 7. No. 33. és 1. t. A térkép Erhard Etzlaub modorában készült, léptékkel ellátva, alul kis körben Bamberg és környéke, valamint egy napóra-számlap, ráragasztva. Az egész lap egy 1543-ban Frankfurtban nyomtatott és 1548-ban bekötött Plinius kötet hátsó táblájába volt beragasztva. Jelenlegi őrzési helye ismeretlen.

⁷⁰ Talán a legismertebb ilyen zarándokkalauz a 15. századtól kezdve többször is kiadott *Mirabilia urbis Romae*, amelynek egyik későbbi képes nyomtatott kiadása Marcellus Silbernél jelent meg Rómában, 1520-ban, *Indulgentiae Ecclesiarum Urbis Romae* alcímmel.

⁷¹ *Ilosvai Selymes Péter*: Az híres neves Tholdi Miklósnak jeles cselekedetiről és bajnokságáról való história. In: *Régi Magyar Költők Tára* 16. sz. Közzétési Szilágyi Áron. 4. k. Bp. 1883. 243.

⁷² Magyarország zenetörténete. 1. Középkor. Szerk. Rajeczky Benjamin. Bp. 1988. 458. Korábban Szabolcsi Bence tartotta népdallejegyzésnek, utóbb Szigeti Kilián bizonyította be, hogy egy *Benedicamus-paródiáról* van szó. A paródia-jelleg éppen a közönséges, közkeletű oldalt emeli ki, vagyis a kérdezősködést.

⁷³ „Utazni annyit jelent, mint másnak a segítségére szorulni.” *Braudel, Fernand*: Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus XV–XVIII. század. A mindennapi élet struktúrája: a lehetséges és a lehetetlen. Bp. 1985. 416.

⁷⁴ Temesvári Pelbárt válogatott írásai. Vál. V. Kovács Sándor. Bp. 1982. 387–388. /Vásárhelyi Judit ford./

⁷⁵ *Sigal, Pierre André*: Isten vándorai. Középkori zarándoklatok és zarándokok. Bp. 1989. 55.

⁷⁶ *Jacobus de Voragine*: Legenda aurea. Vál., előszó Madas Edit. Bp. 1990. 95. (Déri Balázs ford.)

⁷⁷ *Hippler, Christiane*: Die Reise nach Jerusalem. Untersuchungen zu den Quellen, zum Inhalt und zur literarischen Struktur der Pilgerberichte des Spätmittelalters. Frankfurt am Main – Bern – New York, 1987.

⁷⁸ A latin szöveg közölve: *Zalán Menyhért*: A Pray-kódex benedictiói. In: Magyar Könyvszemle. Ú.f. 34. 1927. 47–48. Zalán megjegyzi, hogy a 17. századi canonica visitatiók jegyzőkönyvei megemlítenek zarándokbotokat, így pl. a győregyházmegyei Lók plébániáján 1674-ben 161 kékre festett, csillagokkal díszített zarándokbot van.

⁷⁹ „Ic dir nach sihe, Ic dir nach sendi mit minin funf fingirin funui undi funzic engili. Got mit gisundi hein dich gisendi.” (...) *Mettke, Heinz* /Hrsg./: Älteste deutsche Dichtung und Prosa. Ausgewählte Texte. Leipzig, 1979. 90.

⁸⁰ Des Johannes Butzbach Wanderbüchlein. Leipzig, 1912. 45.

⁸¹ Der bilger mit seynen eygenschaften, auch figuren c. kis könyvecskéje Augsburgban jelent meg

⁸² *Geiler von Kaysersberg, Johannes*: Predigen Teütsch: und vil gutten leeren...Augsburg, 1508. 38 verso. Részletesen elemzi *Sigrid Canz*, In: Wallfahrt kennt keine Grenzen. Ausstellung im Bayrischen Nationalmuseum, München, 28. Juni bis 7. Oktober 1984. Red. v. Thomas Raff. München, 1984. 24–25.

⁸³ *Hitzer, Hans*: Die Strasse. 200.

⁸⁴ Közölve: *Ulewicz, Tadeusz*: Wśród impresorów krakowskich doby renesansu. Kraków, 1977. 197.

⁸⁵ *Kriss-Rettenbeck, Lenz und Ruth – Illich, Ivan*: Homo viator – Ideen und Wirklichkeit. In: Kriss-Rettenbeck, Lenz – Möhler, Gerda /Hrsg./: Wallfahrt kennt keine Grenzen. Themen zu einer Ausstellung des Bayerischen Nationalmuseums und des Adalbert Stifter Vereins, München. München – Zürich, 1984. 17.

⁸⁶ *Mettke, Heinz* /Hrsg./: Älteste deutsche Dichtung und Prosa. 126.

⁸⁷ *Holl Béla*: „Budosso zarándok”. In: Régi és új peregrináció. Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon. (A III. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson — Szeged, 1991. augusztus 12–16 — elhangzott előadások). Budapest – Szeged, 1993. 2. köt. 533–539.

⁸⁸ *Berrár Jolán – Károly Sándor* /szerk./: Régi magyar glosszárium. Szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára. Bp. 1984. 787.

⁸⁹ Megjegyzendő, hogy régi magyar kódexeink egyedül Elek legendáját tartalmazzák, így a Lobkowitz kódex, Nyelvelméltár 14.k. Közzéteszi Volf György. Bp. 1890. 72–80., az Érdy kódex, Nyelvelméltár 5.k. Közzéteszi Volf György. Bp. 1874. 101–106. és Kazinczy kódex, Nyelvelméltár 6.k. Közzéteszi Volf György. Bp. 1877. 210–215.

⁹⁰ Vö. Wallfahrt kennt keine Grenzen. [Katalógus] /Red. Thomas Raff/. München, 1984./

⁹¹ Vö. *Juhász Kálmán*: St. Koloman, der einstige Schutzpatron Niederösterreichs. In: Linzer Quartalschrift 69, 1916. 540–560. valamint *Englisch, Ernst*: Wie macht man einen Heiligen? Die Entstehung und Geschichte des Kolomankultes. Kézirat. Ezúton köszönöm meg a szerzőnek, hogy engedélyezte kéziratának használatát. A cikk magyarul az Ethnographia hasábjain fog megjelenni.

⁹² A helyi kultusz hiteles forrásai a 14. századtól mutathatók ki, bár a hivatalos kanonizáció sohasem következett be. Vö. Wallfahrt kennt keine Grenzen, [Katalógus] 286–288.

⁹³ Wallfahrt kennt keine Grenzen, [Katalógus] 15–16.

⁹⁴ *Dienst, Heide*: Frauenalltag in erzählenden Quellen des Spätmittelalters. In: Frau und spätmittelalterlicher Alltag. Internationaler Kongress, Krems a.d. Donau, 2. bis 5. Oktober 1984. Wien 1986. 225.

⁹⁵ „Aliud miraculum de puella sanata a fico”. *Dubois, Jacques*: Un sanctuaire monastique au Moyen-Age: Saint-Fiacre-en-Brie. Genève, 1976. 121–123.

⁹⁶ Érdy kódex. In: Nyelvelméltár. 5. köt. Közzéteszi Volf György. Bp. 1876. 400–402. A történet megtalálható még a Kazinczy (Nyelvelméltár 6. 239–241), az Érsekújvári (Nyelvelméltár 10. 350–355.) és a Nádor kódexben (Nyelvelméltár 15. 248–252) is.

⁹⁷ „De coelo quippe venit in uterum Virginis, de utero venit in praesepe, de praesepe transit in circumcissionem, de circumcissione ad templum, de templo ad baptismum, de baptismo ad crucem, de cruce ad mortem, de morte ad sepulcrum, postremo etiam descenditur in infernum, ut inde sanctos suos erueret, quos ad coelestem gloriam calcato mortis imperio revocaret.” Migne után (PL 144, 1853, 615–619. S. Petri Damiani opera, T. 2. Sermones et sanctorum historiae, 615 D hasáb) idézi *Kriss-Rettenbeck, Lenz und Ruth – Illich, Ivan*: Homo viator – Ideen und Wirklichkeit. In: Wallfahrt kennt keine Grenzen. Themen. 21.

⁹⁸ Pl. a spanyolországi Santo Domingo de Silos kolostorának kerengőjében a 12. századból. Publikálva többek közt: *Matthew, Donald*: A középkori Európa atlasza. Bp. 1989. 103. és hátsó borító. Az egyik legszebb ilyen tárgyú 13. századi miniatúra Dániai Ingeborg zsolttároskönyvéből való, Chantilly, Musée de Condé.

⁹⁹ *Pigler, Andor*: Barockthemen. Eine Auswahl von Verzeichnissen zur Ikonographie des 17. und 18. Jahrhunderts. 2., erw. Auflage. Bd. 1. Bp. 1974. 352–361.

¹⁰⁰ *Schwinges, Rainer Christoph*: Verfassung und kollektives Verhalten. Zur Mentalität des Erfolges falscher Herrscher im Reich des 13. und 14. Jahrhunderts. In: *Mentalitäten im Mittelalter. Methodische und inhaltliche Probleme.* Hrsg. v. František Graus. Sigmaringen, 1987. 179–182.

¹⁰¹ *Vö. Struve, Tilmann*: Utopie und gesellschaftliche Wirklichkeit. Zur Bedeutung des Friedenskaisers im späten Mittelalter. In: *Historische Zeitschrift*, 225. 1977:1. 65–95, különösen 65–67. A tanulmány részletesen kitér azokra az okokra és próféciákra, amelyek miatt az ál-császárt oly lelkesen támogatják.

¹⁰² *Hodinka Antal*: II. Rákóczi Ferenc és a „gens fidelissima”. Pécs, 1937. 51. valamint *Zsupos Zoltán*: Rákóczi Rozsnyón, avagy egy pletyka életrajza a XVIII. századból. In: *Népi kultúra – népi társadalom*. 1994. Sajtó alatt.

¹⁰³ *Wisotzki, Peter*: Das Benediktswunder Kaiser Heinrichs II. Entstehung und Entwicklung einer mittelalterlichen Heilungslegende. In: *Medizinhistorisches Journal*, 23. 1988. 42–65.

¹⁰⁴ *Geremek, Bronisław*: Ludzie marginesu w średniowiecznym Paryżu. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk, 1971. 238.

¹⁰⁵ *Hitzer, Die Strasse*. 199.

¹⁰⁶ *Holl Béla*: A középkori magyar Jeruzsálem-járás és Pécsváradi Gábor utazásának néhány tanulsága. In: *Művelődéstörténeti tanulmányok a magyar középkorról.* Szerk. Fügedi Erik. Bp. 1986. 269–294, különösen 274 skk. ill. *Pécsváradi Gábor*: Jeruzsálemi utazás. Bp. 1983.

¹⁰⁷ *Bossányi Árpád*: Regesta supplicationum. A pápai kérvénykönyvek magyar vonatkozású okmányai. Avignoni korszak. 1. köt. Bp. 1916. 198–199, 2. köt. Bp. 1918. 289, 303, 313.

¹⁰⁸ „concedendi CC personis, quod possint visitare sepulchrum dominicum”. *Mályusz Elemér*: Zsigmondkori Oklevéltár. 2. köt. (1400–1410). 2. rész (1407–1410). 198. No. 6538.

¹⁰⁹ Die Pilgerfahrt des Bruders Felix Faber ins Heilige Land, Anno MCDLXXXIII. Berlin, [1964]. 7.

¹¹⁰ Santiago de Compostela. 1000 ans de Pèlerinage Européen. Gand, 1985.

¹¹¹ *Richards, Ian*: Abbeys of Europe. Feltham, Middlesex, 1968. 50–62. *Sigal, Pierre A.*: Isten vándorai, 134–137. valamint *Gäbler, Ulrich*: Die Kinderwallfahrten aus Deutschland und der Schweiz zum Mont-Saint-Michel 1456–1459. In: *Zeitschrift für Schweizerische Kirchengeschichte* 63. 1969. 221–331.

¹¹² *Pör Antal*: Erzsébet királyné aacheni zarándoklása 1357-ben. In: *Századok*, 1901. 1–14. valamint *Thoemmes, Elisabeth*: Die Wallfahrten der Ungarn an den Rhein. Aachen, 1937.

¹¹³ A késő-középkori magyar zarándoklatokra: *Pásztor Lajos*: A magyarság vallásos élete a Jagellók korában. Bp. 1940. 114–133.

¹¹⁴ Tar Lőrinc pokoljárása. Középkori magyar víziók. Bev., vál. V. Kovács Sándor. Bp. 1985. ill. Szent Imre herceg legendája. In: *Árpád-kori legendák és intelmek.* Vál., bev. Érszegi Géza. Bp. 1983. 66–67.

¹¹⁵ *Anonim, tzw. Gall*: Kronika polska. III. 25. 173–175.

¹¹⁶ *Tuskés Gábor – Krapp Éva*: A szent vér tisztelete Magyarországon. In: *Művelődéstörténeti tanulmányok a magyar középkorról.* Szerk. Fügedi Erik. Bp. 1986. 76–116.

¹¹⁷ A korona elrablása. Kottaner Jánosné emlékirata 1439–1440. Ford. és közzéteszi Mollay Károly. Bp. 1978. 37. A magyar fordítás „ezüst gyermekszoborról” beszél, viszont az ugyancsak Mollay által közreadott bécsi kritikai kiadás eredeti szövege: „...ain grosz sylbrein pild als ain kind zu dem Heiligen pluet gen Welsnackh”, arra utal, hogy — a középkori és kora-újkorai párhuzamokkal megerősíthető gyakorlatnak megfelelően — a felajánlás, mintegy „paritásos alapon”, a nagyobb nyomaték kedvéért egy csecsemő nagyságának megfelelő ezüstsoborra vonatkozik. Az eredeti szöveg: *Mollay, Karl* /Hrsg./: Die Denkwürdigkeiten der Helene Kottanerin (1439–1440). Wien, 1971. 21.

¹¹⁸ *Anonim tzw. Gall*: Kronika polska I. 30. 62–63.

¹¹⁹ Az eredeti sorok: „Romam festinant, et confluit orbis in Urbem./ Nec capiunt ipsae millia tanta viae.” Janus Pannonius munkái latinul és magyarul. Szerk. V. Kovács Sándor. Bp. 1972. 112–113. A jubileumi szentévekről legújabbban magyarul: *Barna Gábor*: Magyar zarándokok Európában (A római szentévi búcsúk és Magyarország). In: *Régi és új peregrináció. Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon.* (A III. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson — Szeged, 1991. augusztus 12–16. — elhangzott előadások.) Bp. – Szeged, 1993. 667–679.

¹²⁰ *Csernus Sándor*: A XV. századi francia útleírások Magyarország-képe. In: *Régi és új peregrináció*. 1013.

¹²¹ *Remete Szent Pálra: Hadnagy Bálint: Vita divi Pauli primi heremite, Venetiae, 1511.* ill. *Knapp Éva: Remete Szent Pál csodái. (A budaszentlőrinci ereklyéhez kapcsolódó mirákulum-feljegyzések elemzése.)* In: *Mert ezt Isten hagyta... Tanulmányok a népi vallásosság köréből.* Szerk. Tüskés Gábor. Bp. 1986. 117–188. *Margitira: Szent Margit élete 1510. A nyelvemlék hasonmása és betűhő átírata bevezetéssel és jegyzetekkel.* (Bev. P. Balázs János). Bp. 1990. /*Magyar kódexek 10./* ill. a legenda modern olvasata kommentárokkal: *Árpád-kori legendák és intelmek. Vél., bev., jegyz. Érszegi Géza.* Bp. 1983. 110–179. *Kapisztránói Jánosra: Őcudesa Ivana Kapistrana. (Miracula Ioannis de Capistrano Ilok, A. D. 1460.)* Priopcio Ive Mažuran. Osijek, 1972. ill. *Fügedi Erik: Kapisztránói János csodái. A jegyzőkönyvek társadalomtörténeti tanulmányai.* In: *Századok, 1977. 847–887.*

¹²² *Dickson, Gary: The flagellants of 1260 and the crusades,* In: *Journal of Medieval History, 15. 1989:3. 227–267. 238.*

¹²³ Ezt a hibás nézetet vallja Ohler is, *Reisen im Mittelalter 391–396.*

¹²⁴ *Idézi Hübner, Arthur: Die deutschen Geisslerlieder. Studien zum geistlichen Volksliede des Mittelalters.* Berlin – Leipzig, 1931.9. Megjegyzem, hogy máig ez a legalaposabb munka a flagelláns mozgalmakról és szertartásairól.

¹²⁵ „...in primis sibi multi nobiles et mercatores, postea rustici et pueri assumpserunt.” Uo. 19.

¹²⁶ *Ahogy az előbb idézett paduai szerzetes írja, az ellenségeskedők egységre léptek, megnyiták a börtönök, elengedték a foglyokat. [“Tunc fere omnes discordes ad concordiam redierunt...aperiebantur carceres, dimittebantur captivi...”].* *Idézi Hübner: Die deutschen Geisslerlieder 9. Egy perugiai krónika szerint „Perugiában sok békét szereztek” [“e ffecessero in Peroscia mollite pace”].* Ez és az alábbi idézetek Gary Dicksonnak az utóbbi évek egyik vitákat kiváltó, az itáliai anyagban nagy jártasságot tanúsító tanulmányából valók, aki a flagelláns mozgalmakról kialakult hagyományos nézeteket több helyen revideálta. *Dickson, Gary: The flagellants of 1260 and the crusades. 233.*

¹²⁷ *Az 1251-es pastoreaux-ra nézve Gábel Asztrik: Magyarországi Jakab „eretneksége” a XIII. századi Franciaországban.* Pécs, 1941. ill. *Cohn, Norman: Das Ringen um das tausendjährige Reich. Revolutionärer Messianismus im Mittelalter und sein Fortleben in den modernen totalitären Bewegungen.* Bern – München, 1961. 80 s kk. II.

¹²⁸ *Galli, Giuseppe: Laudi inedite dei disciplinati umbri scelte di sui codici più antichi.* Bergamo, 1910. 131. *Dickson a „Lezenda de Fra Rainero Faxano”-ra* hivatkozik az eretnekség elleni aspektus indokolásánál.

¹²⁹ *Képes Krónika 2. k. 165. A flagelláns mozgalom hagyományos társadalmi okaira és a magyarországi vonatkozásokra ld. Székely György: Le mouvement des flagellants au 14e siècle, son caractère et ses causes.* In: *Hérésies et sociétés dans l’Europe pré-industrielle 11e–18e siècles.* Paris – La Haye, 231–238.

¹³⁰ *Graus, František: Pest – Geissler – Judenmorde. Das 14. Jahrhundert als Krisenzeit. 2. Aufl.* Göttingen, 1988. 38–59. *A Magyarországról jött, de boroszlói születésű diakonusról: 48. (“Exiverunt de Ungaria ducti per quendam dyaconum hereticum natum de Wratislavia”).*

¹³¹ Uo. 48. „Post tamen, sicut subito simul dissipauerunt, ut nocturna fantasmata lemuresque deridendi”.

¹³² *Bogucka, Maria: Das alte Danzig. Alltagsleben vom 15. bis 17. Jahrhundert.* Leipzig, 1980. 216.

¹³³ *Schein, Sylvia: Die Kreuzzüge als volkstümlich-messianische Bewegungen.* In: *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters, 47. 1991:1. 134–136.*

¹³⁴ Uo. 137.

¹³⁵ *Idézi Szarota, Tomasz: Wokół genezy okreslenia „der deutsche Michel”,* In: *Kwartalnik Historyczny, 93. 1988:2. 66.*

¹³⁶ *Szkárosi Horvát András: Az Istennek irgalmasságáról, és ez világnak hálaadatlanságáról.* In: *RMKT 2.k. XVI. 204.*

¹³⁷ *De imitatione Christi libri quatuor. IV. 1.* A szerzőség vitájába jelen dolgozatomban nem kívánok belemenni, hiszen három tucat név is előtérbe került már. Dinzenbacher szerint a legvalószínűbb, hogy maga Kempis a véglegesítő, a szerkesztő munkáját végezte el, s magát sohasem nevezte „auctor”-nak, csak „scriptor”-nak. Vö. *Dinzelbacher, Peter: Handwörterbuch der Mystik, 496.*

¹³⁸ *Az Imitatio első és második könyvéből részleteket a kódexek is közölnek. Vásárhelyi Gergely a 16. század végén a teljes szöveget lefordítja, de a háborús időben szövege elveszvéen, másodszer is nekiáll a magyartásnak, s műve Kolozsvárt 1622-ben jelenik meg. Vö. Régi magyarországi nyomtatványok. 2. köt. 1601–1635. (Szerk. Borsa Gedeon és Hervay Ferenc.) Bp. 1983. 344. no. 1271.*

¹³⁹ *Pázmány Péter Összes munkái. Kempis Tamásnak Christus követéséről négy könyvei. Az 1624-es bécsi kiadás után sajtó alá rendezte Kisfaludy Árpád Béla. 1 Magyar sorozat 1. köt. Bp. 1894. 345.*

¹⁴⁰ *Szkárosi Horvát András*: Az Istennek iragalmasságáról, és ez világnak háládatlanságáról. In: RMKT 2.k. XVI. 204.

¹⁴¹ „Wir Jacobsbrüder mit grossem hauffen / Im Land sind hin und her gelauffen / Von Sanct Jacob/Ach und gen Rom / Singen und bettlen one schom / Gleich anderen presthaften armen / Offt thut uns der BettelStab erwarmen / In Händen/alsdenn wir es treiben / Unser lebtag faul Bettler bleibn.” A könyv Nürnbergben jelent meg 1568-ban. Facsimile kiadása: *Jost Amman*: Das Ständebuch. Hrsg. v. Manfred Lemmer. Leipzig, 1989. 6.

¹⁴² 1454-ben egy egész zárandoktársaságot fosztanak ki a rablók Nürnberg közelében. *Thoemmes, Elisabeth*: Die Wallfahrten der Ungarn, 63. A zárandokok kifosztása könnyű zsákmányt ígér, ezért találkozzunk vele még a 18. századi bűnügyekben is. (1708-ban a svábföldi Burgau örgrófságban egy rablóbandát ftélnék el, amelynek lelkiismeretét ilyen esetek is terhelik.) *Dülmen, Richard van*: Kultur und Alltag in der Frühen Neuzeit. Bd. 2. 251.

¹⁴³ *Vizkelety András*: Beschreibendes Verzeichnis der altdeutschen Handschriften in ungarischen Bibliotheken. Bd. 2. Bp. 1973. 253–254.

¹⁴⁴ *Geremek, Bronislaw*: Inutiles du monde. Truands et misérables dans l’Europe moderne (1350–1600). Paris, 1980. 181–204.

¹⁴⁵ Bővebben ld. *Graus, František*: Pest – Geissler – Judenmord. 264–265.

¹⁴⁶ Uo. 190.

¹⁴⁷ „So steig er vff den predigstul, ...vnderweilen sagt er von dem haubt sant Brandonus, der ein heilig man gewesen war, das haubt er da het, vnd dz ym beholfen werr damit zesamen an eine nüwe kirch zu buwen...vnd gab den lüten das haupt zuküssen...” Knust, Hermann /Hrsg./: Till Eulenspiegel. Abdruck der Ausgabe vom Jahre 1515. Halle, 1884. 47.

¹⁴⁸ „Et autre fois se tenoient sur les grands chemins ès bois, où ils faisoient de grans mauix et murdres aux gens passant, soubz ombre de demander l’aumosne pour l’honneur de Dieu.” Idézi *Geremek, Bronislaw*: Ludzie marginesu w średniowiecznym Paryżu, 203–204.

¹⁴⁹ Uo. 128–131, vö. François Villon összes versei. Ford. Illyés Gyula, József Attila, Kálnoky László, Mészöly Dezső, Szabó Lőrinc, Weöres Sándor. Utószó Gyergyai Albert, jegyz. Szegi Pál. Bp. 1974. Gyergyai tanulmánya inkább esztétikai, semmint történeti oldalról közelíti meg Villon alakját.

¹⁵⁰ *Graus, František*: Pest – Geissler – Judenmord. különösen 61–64.

¹⁵¹ *Jacobus de Voragine*: Legenda aurea 161. A Magyar Anjou Legendáriumban nemcsak ez az elbeszélés van meg, /57 vagy 33r/, hanem egy francia zárandók pamplonai kifosztásának története is /59 vagy 35r/. Az anyagi kultúra történetének egyik jól hasznosítható ikonográfiai forrása a reáliák képeiben gazdag rothenburgi Szt. Jakab oltár, melynek egyik szárnyképe, Friedrich Herlin festménye ugyanezt a jelenetet ábrázolja. In: *Evans, Joan* /ed./: The Flowering of the Middle Ages. London, 1966. 28–29.

¹⁵² *Peyer, Hans Conrad*: Gastfreundschaft und Gastlichkeit im Mittelalter. In: Historische Zeitschrift Bd. 235. 1982. 285.

¹⁵³ *May, Klaus*: St. Nicolai Mölln. München – Zürich, 1991. 7–8. A freskót 1959-ben tárták fel.

¹⁵⁴ Dekameron 2. nap, 2. novella. Boccaccio művei. Szerk. Kardos Tibor és Rózsa Zoltán. 1.k. Bp. 1975. 406.

¹⁵⁵ Lexikon der christlichen Ikonographie. Begr. v. Engelbert Kirschbaum, hrsg. v. Wolfgang Braunsfels. Bd. 7. Rom – Freiburg – Basel – Wien, 1974. 233–237. A szent ábrázolása több francia katedrális, pl. Chartres üvegablakán látható, a szülőgyilkosság és a jóvátétel: Krisztus szállítása Pierre de Bretagne hóraskönyvében Bibliothèque Nationale, Ms. lat. 1159, fol. 155v. Külön mentalitástörténeti tanulmányt érdemel az Oidipusz-monda középkori továbbélése, pl. Nagy Szent Gergely vagy Julianus legendájában.

¹⁵⁶ A törzsek származásáról avagy a kincsbarlang. Ford. Ormos István. Jegyz. Fröhlich Ida. Bp. 1985. 66–69. /Prométheusz könyvek 8./

¹⁵⁷ Vö: *Hibbert, Christopher*: A Medici-ház tündöklése és bukása. (Ford. Bánki Vera). Bp. 1993. 99–100.

¹⁵⁸ *Haller János*: Hármás História. II. 47. Negyedik nyomtatás, Pest, 1795. 62–64. Ld. még V. Kovács Sándor utószava a Gesta Romanorum. Középkori elbeszélések c. válogatáshoz, 255. (Haller János Hármás Históriajában 47.), illetve *Bálint Sándor*: Karácsony, húsvét, pünkösd. A nagyünnepek hazai és közép-európai hagyományvilágából. Bp. 1973. 141–142.

¹⁵⁹ *Borst, Arno*: Die Katharer. Freiburg – Basel – Wien, 1991. 144.

¹⁶⁰ *Harksen, Sybille*: A nő a középkorban. Bp. 1976. 17. Az idézet Vizkelety András fordítása.

¹⁶¹ *Szkárosi Horvát András*: Az Antikrisztusi országa ellen. In: Régi Magyar Költők Tára 2.k. XVI. századbeli magyar költők művei. 1527–1546. Közzéteszi Szilády Áron. Bp. 1880. 165. Szigeti Jenő — további értelmezést nem adva — a **bolcsós** (vagyis búcsús, indulgentiával összekötött) ereklyét „bölcsös-

nek” olvassa. *Szigeti Jenő*: A folklór és a Biblia. in: Boldogasszony ága. Tanulmányok a népi vallásosság köréből. Szerk. Erdélyi Zsuzsanna. Bp. 1991. 210.

¹⁶² *Köster, Kurt*: Mittelalterliche Pilgerzeichen und Wallfahrtsdevotionalien. In: Rhein und Maas. Kunst und Kultur 800–1400. Eine Ausstellung des Schnütgen-Museums der Stadt Köln und der belgischen Ministerien für französische und niederländische Kultur. Köln, 1972. 146–160.

¹⁶³ A mai Kolozs és Maros megyében található harangokon Köln, Maastricht, Aachen, valamint Róma zarándokjelvényei láthatók. Ezúton köszönöm meg Benkő Eleknek szíves segítségét, hogy lehetővé tette a betekintést az általa gyűjtött anyagba, mely „Középkori harangok és keresztelőd medencék Erdélyben” címmel fog megjelenni.

¹⁶⁴ „Item off deme groysen siegell stoynt koestlich gemaelt sent Cristofferus...” Die Pilgerfahrt des Ritters Arnold von Harff von Cöln... Hrsg. v. E. v. Groote. Cöln 1860. 61.

¹⁶⁵ A régészeti anyagon kívül ld. még a Canterbury mesékben a lovag fegyverhordozójának viseletét: „mellén ezüst Szent Kristóf-medalion” (Kormos István ford.) Chaucer, Geoffrey: Canterbury mesék. Bp. 1961. 10. A Kristóf ikonográfia legkimerítőbb összefoglalója: *Aurenhammer, Hans*: Lexikon der christlichen Ikonographie. Bd. 1. Wien, 1959–1967. 435–453.

¹⁶⁶ „A buxheimi Kristóf” eredetije Manchester, John Rylands Library. *Appuhn, Horst*: Einführung in die Ikonographie der mittelalterlichen Kunst in Deutschland. Darmstadt, 1985. 32–35. A fametszet kézzel színezett példányának méretarányos reprodukciója: *Evans, Joan /ed./*: The flowering of the Middle Ages. London, 1966. 328. A buxheimi metszet elemzése: *Waldapfel Imre*: Martyr occultus. In: Lyka Károly emlékkönyv. Művészettörténeti tanulmányok. Szerk.: Petrovics Elek. Bp. 1944. 136–157. A Kristóf-kultuszra: *Bächtold-Stäubli, Hans*: Handwörterbuch des deutschen Aberglaube, Bd. 2. Berlin – Leipzig, 1929–30. 65–75.

¹⁶⁷ *Rotterdam Erasmus*: A balgaság dícsérete. Ford., bev., jegyzetekkel ellátta Kardos Tibor. Bp. 1987. 115. Az eredeti szövegrész a Petrus Rabus által gondozott kiadásból: „His rursum adfines sunt ii, qui sibi stultam quidem, sed tamen jucundam persuasionem induerunt, futurum, ut si ligneum, aut pictum aliquem Polyphemum Christophorum aspexerint, eo die nonsint perituri.” Desiderii Erasmi Rotterodami Colloquia familiaria...nec non Laus morias. Ulm, 1747. 42. Sebastian Frank ugyanezt így kommentálja: „Aberglaub von S. Christophoro: die, welche ... ein hülzen oder gemalten polyphemischen Christophorum haben angesehen, dass sie des tags sicher für allem verderben und unrat seien.” Sebastian Frank: Lob der Torheit. Idézi *Bächtold-Stäubli, Hans*: Handwörterbuch des deutschen Aberglaube. Bd. 2. Berlin – Leipzig, 1929–30. 71.

¹⁶⁸ Magyar kiadványban publikálva: *Chadwick, Henry és G. R. Evans*: A keresztény világ atlasza. Bp. 1993. 90.

¹⁶⁹ *Barta Gábor*. Humanisták I. János király udvarában. In: Magyar reneszánsz udvari kultúra. Szerk. R. Várkonyi Ágnes. Bp. 1987. 208.

¹⁷⁰ A gőzmozdony miatt fölgyorsult utazás időérzékelésére igen szemléletes példa a korábban csak gyalog, ill. lovon, és egyszer lóvasúton utazó Wass Pál naplójának egy részlete. 1839-ben a Bécs-brünni vasút (Ferdinand-Nordbahn) megnyitásakor a vonat sebességét próbálja érzékelteni: „...minden óra alatt öt mérföld. Képzhetni annak sebességét, úgy megy az, mondom, mint a villám!” *Wass Pál*: Fegyver alatt. Naplójegyzetek. S.a.r., bev., jegyz. Csetri Elek. Bukarest, 1968. 323. Hozzátehetjük, hogy ez a villámsebesség az osztrák mérföld 1839-ben számított 7585,9 m-es hosszát alapul véve nem egészen 40 km/óra.

¹⁷¹ [Komenský, Jan Amos] Joh. Amos Comenii Orbis sensualium pictus. Coronae, 1675. [Hasonmás kiadás, Bp. 1970.] 172–173.

Urbán Aladár

AZ ÉLŐ MÚLT AZ EGYESÜLT ÁLLAMOK JELENÉBEN

Az Európa Könyvkiadó egy évvel ezelőtt megjelentette *Carl N. Degler* professzornak „Az élő múlt. Milyen erők formálták Amerika mai képét?” című művét. Az Egyesült Államok történetének főbb fejlődési vonalait bemutató, hazájában 1959 óta három kiadást megért összefoglaló munka publikálása jelentős eseménye a magyar nyelvű amerikanisztikai történeti irodalomnak. Kiadóink ugyanis az elmúlt évtizedekben, pontosabban: az első világháborútól számítva nem nagyon kényeztették el a magyar olvasót Amerika történetét a kezdetektől áttekintő eredeti munkák fordításával. 1935-ben az Athenaeum kiadta James Trustlow Adams, „Amerika eposza, az Egyesült Államok története” című, hazájában 1931–1933 között tizenöt utánnymást, illetve 1933-ban új kiadást megért munkáját. A legközelebbi összefoglaló kötet fordítását 1946-ban a Cserépfalvi Kiadó jelentette meg: A. Newins és H. S. Commager közös művét „Amerika, egy szabad nép története” címmel. Az ugyancsak több kiadást megért egykötetes munka Amerikában először 1942-ben jelent meg, s mint az 1981-es hetedik bővített kiadás előszavában Commager, az életben maradt szerző írta, céljuk akkor az volt, hogy ne csak az angolszász világnak mutassák be az Egyesült Államok történetét, hanem mindazoknak a népeknek, amelyek „érdeklődnek az első alkotmányos és demokratikus társadalom fejlődése iránt akkor, amikor mind az alkotmányosság, mind a demokrácia halálos veszedelemben volt”.

Közkönyvtárainkban Newins és Commager könyvét rövidesen nem lehetett megkapni. Helyette azonban rendelkezésre állott a Szikra Könyvkiadó által 1952-ben publikált fordítás „Az amerikai földrész rövid politikai története” című, nyolcszáz oldalt meghaladó kötet, amelynek szerzője az Egyesült Államok Kommunista Pártjának hivatalos történetírója, William Z. Foster volt. Jóllehet a munka befejező sorai az amerikai kapitalista rendszer sötét kilátásairól és a szocialista megoldás jövőjéről szóltak, a kötet ismeretterjesztő hasznát nem lehet elvitatni. A magyar olvasó ugyanis ebből kapott először modern összefoglaló áttekintést az amerikai földrész 18–19. századi eseményeiről, amelynek során a volt gyarmatok sorra kivívták függetlenségüket — vagy legalább a domíniumi státust, mint Kanada. A következő évtizedben, 1964-ben a Gondolat Kiadó megjelentette a szovjet Tudományos Akadémia által

gondozott kétkötetes munka némileg rövidített változatát, amelynek eredetijét Moszkvában 1960-ban publikálták. „Az Egyesült Államok története” című kiadvány népes szerzőgárda munkája, amely az amerikai szakirodalom alapos ismeretéről tett tanúságot, s megkísérelte, hogy ne csupán a politikai vagy gazdasági-társadalmi kérdésekkel foglalkozzék, de a művészet és az irodalmi élet eredményeinek, sőt az amerikai történeti irodalom irányzatainak is szentelt egy-egy fejezetet mindkét kötet végén. Amíg azonban az 1918-ig terjedő I. kötet — eltekintve a munkásmozgalommal foglalkozó részek túlméretezettségétől (és egyes fordítói baklövésektől) — alapján szolid ismereteket nyújt, az 1959-ig terjedő II. kötet érthetően előtérbe helyezi a nagyhatalmi szembenállásból és ideológiai megfontolásokból fakadó szempontokat. (Természetesen a negyven évet átfogó II. kötet négyszáz oldalon igen gazdag tényanyaggal dolgozik.)

Közel három évtizeden át ez a munka szolgált a csak magyarul tudó olvasó tájékoztatásául. Időközben napvilágot láttak részkérdésekkel, mindenekelőtt az Egyesült Államok aktuálpolitikai problémáival vagy eseményeivel (pl. elnökválasztásokkal vagy a külpolitikával) foglalkozó kiadványok mind amerikai, mind pedig hazai szerzőktől. Amerikai történészek nem napi politikai indíttatású szűkebb témakört feldolgozó műveinek fordításai azonban csak az 1980-as évek második felétől jelentek meg magyarul. Úttörő volt ebben az Európa Könyvkiadó időközben megszünt Clio sorozata, amely 1986-ban Henry Adams klasszikus, Thomas Jeffersonról szóló 1890-ben megjelent hatalmas művének az első elnöki időszzakkal foglalkozó két kötetéből adott válogatást „Thomas Jefferson első elnöksége, 1801–1805” címmel. A sorozat amerikai vonatkozású és egyben utolsó 1988-ban megjelent kötete Charles A. Beard „Az Egyesült Államok alkotmányának gazdasági értelmezése” című, hazájában sokat vitatott, de 1913–1986 között öt kiadást megért műve volt. Beard könyvének megjelenésével egyidejűleg a Gondolat Kiadó publikálta a magyar származású, de 1946 óta Amerikában élő John Lukacs könyvét: „Az Egyesült Államok 20. századi története”, amely angolul New Yorkban 1984-ben jelent meg. Ugyancsak a Gondolatnak köszönhetjük, hogy Daniel J. Boorstin professzornak, a Congress Library volt főigazgatójának híres kultúrtörténeti trilogiájának első darabját: „Az Amerikaiak. A gyarmatosítás kora” c. kötetet, amely 1991-ben látott napvilágot. Ezt az ugyancsak több kiadást megért munkát viszont a magyar olvasó nagy késéssel vehette kézbe, hiszen azt először 1958-ban publikálták.

Degler professzor itt ismertetett könyvének 1959. évi első kiadásának előszavában — amelyet a magyar fordítás is közöl — a szerző így fogalmazta meg leegyszerűsített formában a kérdést, amelyre művében a választ kereste: „Hogyan váltak olyanná az amerikaiak, mint amilyenek most, a huszadik század derekán?” Vagyis a múlt eseményeit a jelenkor szemszögéből kívánta bemutatni, ami nem azonos a múlt szokásos, többnyire kronológikus rendben történő áttekintésével. Így egyes események vagy személyek, amelyekről az amerikai történelemmel foglalkozó alapművek nem, vagy alig emlékeznek meg, gyakran a tárgyalás középpontjába kerülnek. A történeti munkák azonban — mondja Degler professzor — bármily részletezők vagy terjedelmesek is — csupán szelekciói a végtelenül nagyszámú múltbeli eseménynek. „Egy egész nemzet egykötetes történelme, mint amilyen ez is — folytatódik az először —, még inkább szelektív jellegű.”

Az előszó hangsúlyozza, hogy a múlt azon fejleményeire szorítkozik, amelyek hatással voltak a jelenre, s témáját „az amerikaiaknak, mint népnek a történetére” korlátozza. Továbbiakban rámutat, hogy eltérően a kortársi divattól elsősorban nem a gazdasági és társadalmi erők bemutatására törekszik, hanem az eszmék szerepét kívánja vizsgálni, hiszen azoknak megvan a maguk önálló élete, „tekintet nélkül eredetükre”. Ezzel azt akarja mondani, mutat rá, hogy az emberek védelmükbe vesznek eszméket, vagy szembeszegülnek velük, jóllehet azok nem mindig kapcsolódnak közvetlen önérdékükhöz, vagy a velük társadalmilag azonos réteg érdekeihez. Az eszmék emelik ki az embert az állatvilágból, s azok „eleven erőként hatnak az emberiség történetében”.

Degler professzor az 1970. évi második és átdolgozott kiadás előszavában hangsúlyozza: sorról sorra átnézte munkáját és helyenként törölt téves vagy félreérthető megállapításokat, míg máshol új információkat vagy értelmezést iktatott be. Ugyanakkor nem tekinti ezt gyökeres átdolgozásnak, mivel „az eredeti könyv koncepciója és fő vonalai” változatlanok. Ugyanakkor egy új, az Egyesült Államok külpolitikájával foglalkozó fejezetet iktatott be azzal a szándékkal, hogy összefoglalást adjon arról, „miként jutott el az Egyesült Államok jelenlegi pozíciójába”. A magyar fordítás alapjául szolgáló 1984. évi harmadik kiadás előszavában a szerző arról számol be, hogy az 1969-ben előkészített új kiadás óta „az amerikai történeti irodalomban valószínűleg robbanás ment végbe”, s ez indokolta, hogy az esedékes újbóli megjelentetés előtt ismét foglalkozzék műve szövegével. A nagymennyiségű új kutatási eredmény új munka elkészítését sugallta. Degler professzor azonban végül megtartotta könyvének eredeti struktúráját és csak az újabb javításokra vállalkozott. Célja tehát az volt, hogy munkáját összhangba hozza „az amerikai történelemre vonatkozó legújabb kutatási eredmények gyorsan szaporodó publikált anyagával” anélkül, hogy érintené az előző kiadás kereteit. A szöveg módosítása során elhagyott bizonyos megállapításokat és korszerűsítette a külpolitikával foglalkozó fejezetet. A hatalmas újkeletű történeti irodalom nyomásának a szerző egy területen engedett: méltányolva a családtörténeti kutatások gazdag eredményeit, új fejezetet iktatott be, amely az amerikai család fejlődését vizsgálja. De túl ezen, kibővítette a nőkérdéssel foglalkozó megállapításokat, illetve bizonyos korszakokban (pl. a forradalom vagy a nagy gazdasági válság időszakában), ahol eddig nem szerepelt, beiktatott ilyen részleteket.

Carl N. Degler könyvének eredeti főcíme *Out of Our Past*, vagyis azt sugallja, hogy az amerikai múltból az amerikaiaknak kívánja megmutatni a máig ható, a történelmet és az egyéneket formáló erőket. Az első kiadás előszavában már kifejtette, hogy nem a múlt kíméletlen kritikusa kíván lenni, de nem óhajt dicshimnuszot zengeni sem az amerikai társadalomról. Meggyőződése — szögezte le —, hogy az egyenlőség, a lehetőség és a demokratikus kormányzat olyan sajátos amerikai eredmények, amelyeket hangsúlyozni lehet anélkül, hogy a szerző „a hízélgés vagy a sovinizmus mozarába süllyedne”. Meggyőződése az is, hogy az Egyesült Államok nem csupán a nyugat-európai civilizáció egyik változata, hogy „az amerikaiak különböznek más népektől, hogy kultúrájuk is sajátosan egyedülálló”. Ezért a tárgyalás során kellő hangsúlyt igyekszik helyezni mind a hasonlóságokra, mind a különbségekre, hiszen ezek segítségével rajzolható meg fő vonalaiban az amerikai nemzeti karakter. Ez az,

amiért — mondja az előszó — a könyv ezt a címet is kaphatta volna: „Az amerikai karakter eredetének vizsgálata”.

Ezt a vizsgálatot a szerző tizenöt fejezeten keresztül végzi el, amelyből — mint kiviláglott — egy-egy fejezet a második, illetve a harmadik kiadás során épült be a kötetbe. Érdemes ezt a tagolást, az egyes fejezetek gazdag tematikáját részletesebben áttekinteni, mivel a neves szerző arra vállalkozott, hogy az amerikai társadalmi fejlődés jellemző vonásait és összetevőit ábrázolja az első angol gyarmatoktól napjainkig. Az I. fejezet *A kezdetek* címmel elsősorban az új-angliai puritán gyarmatok jellegzetességeit és tapasztalatait ismerteti, védelmébe véve a puritán kormányzati gyakorlatot és életvitelt a szerző szerint indokolatlan szélsőségesen elmarasztaló bírálatokkal szemben. Ez a fejezet foglalkozik a gyarmati önkormányzat Massachusettsben és Virginiában kialakult formáival, valamint a néger rabszolgaság kezdetével. A II. fejezet: *Az amerikai nemzeti tudat kialakulása* címmel a forradalomig terjedő időszakot tekinti át. Mindenekelőtt a gyarmati társadalom vagyoni rétegződésével, a lakosság származási hely szerinti és vallási összetételével foglalkozik, de külön alfejezetet szentel a gyarmaton élő nők helyzetének is. Ezt követően érdekes fejtegetést olvashatunk arról, hogy amíg az anyaország lakosai számára az alkotmány az írott törvények és szokások egységét jelentette, a gyarmatokon egyre inkább csak az írott dokumentumot tekintették alkotmánynak. Ennek magyarázata abban található, hogy minden gyarmat királyi alkotmánylevél (*charta*) alapján működött. Más vonatkozásban azonban követték az angol gyakorlatot, így a tulajdonhoz kötött szavazati jog esetében. Mivel azonban a gyarmatokon szélesebb kör rendelkezett földtulajdonnal, ezért az átlagpolgár Amerikában nagyobb közéleti szerepet játszott, mint Angliában. A fejezet végül azt vizsgálja, hogy a 18. század közepe táján miként tudatosul a anyaországtól való eltérés, mint előnyös adottság, s miként jelenik meg az „amerikaiak vagyunk” felismerés az 1760-at követő években.

A III. fejezet az *Új típusú forradalom*-mal foglalkozik. Elsőként az 1763 után (ti. a franciák felett az amerikai kontinensen aratott győzelem után) kialakult birodalmi politikát, mindenekelőtt az adóztatási kísérlet miatti gyarmati ellenállást mutatja be, s annak az ideológiának a megerősödését, hogy a londoni kormány összeküzdött a gyarmati szabadságjogok megsemmisítésére. A forradalom kitörése okának Degler professzor nem annyira a gazdasági sérelmeket, mint inkább az amerikaiak egyre erősödő nemzeti öntudatát tekinti (Más szerzők amerikai nemzettudatról csak az 1812–14. évi újabb Anglia elleni háború után beszélnek.) A fejezet másik fele az 1776 után az egyes államokban megfogalmazott új alkotmányokkal, a hatalmi ágazatok következetes elválasztásával, valamint a „konzervatív forradalom” jellemzésével foglalkozik, amely szerint a forradalom vezetői — mint azt a Függetlenségi Nyilatkozatban elősorolt sérelmek bizonyítják — nem kívántak mást, mint a *status quo ante bellum* helyreállítását. Bár a konzervatív és radikális megjelölésnek az amerikai forradalomban változó a tartalma, az elemzés azt hangsúlyozza, hogy a két irányzat ellentéte a függetlenség kivívása után kapott hangsúlyt, amikor a radikálisok az államok közötti laza kapcsolatot (a konföderációt), a konzervatívok a központi kormányt (az uniót) igényelték. Az 1787. évi alkotmányozó konvenciót a konzervatívok uralták, s az új alkotmány erős központi („nemzeti”) kormányt hozott létre. A fejezet befejezésül rámutat: az amerikai forradalom nem járt olyan hatalmas válto-

zásokkal, mint az 1789-cel kezdődött francia forradalom, s nem juttatott hatalomra új társadalmi osztályt. Ezek az események mégis forradalom eredményeként biztosították a gyarmatok önállóságát, a háború során elkobozták a királpártiak birtokait, a továbbiakban a korona tulajdonát is és eltörölték mind a hitbizományt, mind az elsőszülöttségi jogot.

Degler professzor könyve a maga elé tűzött feladatokból következően fejezteinek egymásutánjában csak lazán követi az időrendet. Ez különösen igaz a *Hogy még tökéletesebb unióra lépünk* című IV. fejezet esetében. Ebben az 1815-től a polgárháborúig terjedő időszakot tekinti át, mindenekelőtt az „agrár imperializmust”, amelynek eredményeként az 1783-ban jóváhagyott határtól, a Mississippi folyótól nyugatra eső területeket vásárlással (Louisiana), csatlakozással (Texas) vagy a Mexikó elleni háborúval (California, Nevada, New Mexico stb.) 1848-ra megszerezte. Az események, például a Mexikó elleni háború kiprovokálásának részletezése helyett arra helyezi a hangsúlyt, hogy bemutassa: az 1840-es évekre mennyire magától értetődő volt az Egyesült Államok közvéleménye számára, hogy a Csendes-óceánig kell kiterjeszteni az államszövetség határát. A szerző ezzel kapcsolatban szükségesnek tartja megjegyezni, hogy korábban a Mexikó elleni háborút a rabszolgatartók konspirációjának tekintették, hogy így újabb ültetvényes gazdálkodásra alkalmas területeket szerezzenek. A történészek — mondja — újabban hajlanak arra, hogy a „nyilvánvaló elrendelés” (*manifest destiny*), „az ellenállhatatlan területszerzési ambíció” és küldetéstudat játszotta a terjeszkedésben a főszerepet. (Ez persze csak annyiban meggyőző az olvasó számára, hogy tudja: Oregon 1846. évi megszerzésével — Angliával történt megosztásával — az Államok olyan területeket szerzett ÉNy-on, amelyek számba sem jöhettek a rabszolgatartás szempontjából.) A fejezet a továbbiakban a közlekedés forradalmával: a csatorna- és vasútépítéssel foglalkozik, amely a 19. század első felében megteremtette a „nemzeti tudat kialakulásának anyagi alapjait”. Majd áttekinti az ipari forradalom fejlődését, a gyárak — elsősorban a textilipari üzemek — megjelenését. Az állandó munkaerőhiány elősegítette a gépesítést a fémiparban és ezzel lehetővé tette a tömegtermelést. 1860-ban csupán a közép-atlanti államokban ötvenezer üzemben több mint egymillió munkás dolgozott. Az ipar kilencven százaléka az északi államokban volt, ami a polgárháború idején nagy hátrányt jelentett a lázadó Dél számára. Befejezésül a nyugati végtelen „szűzföldeknek” az amerikaiakra — mindenekelőtt az amerikai jellemre — gyakorolt hatásával, Frederick Jackson Turner történész tézisével foglalkozik. Ennek lényege, hogy a vadon és a civilizáció határvidéke (a *frontier*) döntő hatást gyakorolt az amerikai jellem alakulására és az amerikai demokrácia ennek a környezetnek a produktuma. A szerző ezt a 19. század végén keletkezett és egyoldalúsága ellenére sokáig uralkodó nézetet kellő értékére szállítja le. Egyben a vonatkozó tanulmányokra hivatkozva cáfolja azt az állítást, hogy a nyugati „szabad földek” valamiféle biztonsági szelepet jelentettek volna a keleti partvidék munkásai számára. Egy átlagmunkásnak ugyanis másfél évi bérére lett volna szükség, hogy a földvásárlás, az áttelepülés és a felszerelés költségeit biztosítsa.

A IV. fejezet tehát az államszövetségnek területi és gazdasági fejlődését ábrázolja a polgárháborúig. *A nagy kísérlet* című V. fejezet ezeknek az évtizedeknek politikai fejlődését mutatja be, amikor Európa mint a „demokrácia nagy kísérletére”

tekintett az Egyesült Államokra. A szerző mindenekelőtt a választójognak az 1830–40-es évekre bekövetkezett általánossá válásával foglalkozik, amikor — elsősorban az új államokban — a felnőtt fehér férfiak vagyoni állapotukról függetlenül választójoghoz jutottak. Ezzel egyidejűleg egyre általánosabbá vált, hogy az államok kormányzóit és bírait nem az adott törvényhozás, hanem a nép választotta meg. A közhivatalokban teret nyert a rotációs rendszer, igaz ez egyben a „zsákmányrendszer” (*spoils system*) megjelenését jelentette, vagyis azt a gyakorlatot, hogy a választásokon győztes párt a közhivatalokba saját híveit ülteti. Degler professzor szükségesnek tartja leszögezni, hogy ez a rendszer nyitotta meg az egyszerű emberek előtt a közhivatalokat, de a későbbiekben egyre nagyobb terhet jelentett minden új adminisztrációnak — mindaddig, amíg 1883-ban törvény nem szabályozta, hogy milyen képesítés szükséges a közhivatalok ellátásához. A fejezet továbbiakban az elnök és a kabinet, illetve az elnök és a hadsereg viszonyának alakulását mutatja be, majd a korszak kiemelkedő elnökével, Andrew Jacksonnal, illetve az általa képviselt liberális elvekkel foglalkozik. Befejezésül az oktatásügy társadalmi jelentőségét, s a világi közoktatás kialakulását elemzi.

Az amerikai tragédia címmel a VI. fejezet a polgárháború okaival és közvetlen előzményeivel foglalkozik. Elsőként a rabszolgaság, a „különleges intézmény” (ti. az északi államok alkotmányai tiltották, de a szövetségi alkotmány hallgatólagosan tudomásul vette létezését) megszilárdulásának körülményeit vizsgálja, amelynek mindenekelőtt az európai ipari forradalom, pontosabban a gyorsan fejlődő pamutipar gyapotszükséglete volt az oka. Ehhez járult az 1793-ban feltalált egyszerű gyapottisztító gép, amely a szálak közül a gyapotmagvakat mechanikus úton eltávolítva nagy tömeg nyersanyag gyors megtisztítását tette lehetővé. A piaci igény következtében a Mexikói-öböl mentén új és új területeket foglaltak el a monokultúras gyapotültetvények, s kialakult a „gyapotkirályság”. A rabszolgaság egyre nagyobb teret hódított, de a déli családok alig egynegyedének volt csak rabszolgája, s a rabszolgatartók húsz százalékanak csak egy, s kétharmaduknak húsznál kevesebb rabszolgája volt. A rabszolgával rendelkezők tehát jelentős kisebbségben voltak, de a piacra szánt termékek (gyapot, dohány, cukornád, rizs, kender) döntő többségét a húsz vagy több rabszolgával dolgozó ültetvények állították elő. A gazdaságtörténészek kimutatták, hogy a rabszolga-rendszer kifizetődő volt, így — mondja a szerző — nehéz elképzelni, hogy „miként is szűnt volna meg háború nélkül a rabszolgaság”. Ezt követően az amerikai rabszolgaság fajhoz kötött formájáról, a déli társadalomnak e „különleges intézményhez” való viszonyáról olvashatunk, majd a „gyapotmágnások” társadalmi súlyáról, s arról, hogy miként vált a déli politikai közvélemény — amely még Washington és Jefferson idején szükséges rossznak tekintette a rabszolgaságot — a rabszolgaság intézményének védelmezőjévé. Így gazdasági, ideológiai és morális ellentét feszült Észak és Dél között, mely utóbbi a rabszolgaság intézményével saját életformáját védte. A rabszolgaság ellen szervezeten kezdetben csak az abolíciósok (eltörléspártiak) léptek fel, de 1854-től a frissen alakult Republikánus Párt célul tűzte ki a rabszolgaság terjedésének (az állammá még nem szervezett territóriumokon való bevezetésének) megakadályozását. Degler professzor ezzel kapcsolatban azon a véleményen van, hogy az új párt megalakulásával „többé nem lehetett elkerülni az Unió kettéválását”. Mivel a déliek egyre inkább külön népnek kezdték ma-

gukat tekinteni, az eljövendő polgárháború „valójában a Dél függetlenségi háborúja” lett.

A könyv nem ábrázolja a polgárháború menetét, hanem csak fontosabb jellemzőit és következményeit mutatja be a VII. fejezetben, amelynek címe: *Új nemzedék születik*. A háború — mondja a szerző — két nacionalizmus összecsapása volt, mivel a déliek az 1840-es évektől egyre határozottabban vallották, hogy a rabszolgaságon épülő életformájuk és kultúrájuk őket önálló nemzetté formálta. Utalva arra, hogy a nacionalizmus a korabeli Európában is történelemformáló erő, Degler professzor így fogalmazza meg — számunkra kissé meglepő hasonlattal — a helyzetet: „E nacionalizmusnak Abraham Lincoln volt a Bismarckja, miként Jefferson Davis volt a Dél Kossuthja. Lincoln »vérrel és vassal« tartotta fenn s szilárdította meg az Atyák laza szövetségi államát, és közben új nemzetet teremtett.” Ez a háború népi háború volt, mindkét fél erőteljesen — s nagyszámú önkéntessel — vette ki részét belőle, így a hátszágban a nőkre is fontos szerep hárult. A lázadók kezdetben sikeres ellenállása Lincoln kormányát arra készítette, hogy Dél gazdasági életének módszeres elpusztításához folyamodjon. Az amerikai történelem legvéresebb háborúja így totális háborúvá vált Dél népe és gazdasága ellen. Dél virágzó, ültetvényes gazdaságának megsemmisítését tetézte a négerek felszabadítása, ami nemcsak súlyos anyagi kárt okozott, hanem a munkaerő elvesztését is. De az önálló farmerek is nehéz helyzetbe kerültek a tőkehiány miatt. (A volt ültetvényesek a részeshételben találtak megoldást, a farmerek a felvásárló — és a termést megelőlegező — kereskedőktől kerültek függő viszonyba.) A polgárháború egyébként megnövelte az északi ipari tőke jelentőségét és befolyását a politikára, de megnövelte a szövetségi állam súlyát is, amely pénzügyi politikájában nagytömegű papírpénz kibocsátására kényszerült, s a megnövelt közvetett adók mellett először vezette be az amerikai történelemben a személyi jövedelemadót. (1865-ben a szövetségi adóbevételek húsz százaléka ebből származott.) Ami a rabszolgaságot illeti, az 1861-es, majd 1862-es elkobzási törvény lehetővé tette a lázadók rabszolgáinak „lefoglalását”, illetve 1862 után a felszabadítását. Mindezek háborús rendszabályokként születtek, mint maga az 1863 elején kibocsátott Felszabadítási Nyilatkozat. Ez utóbbi — mondja a szerző — kihirdetésekor valójában „egyetlen rabszolgát sem tett szabaddá, hiszen határozatai csakis azokra a rabszolgákra vonatkoztak, akiket lázadó gazdáik birtokolnak”. A rabszolgaságot azután végleg a 13. Alkotmánymódosítás iktatta ki az Egyesült Államok életéből.

A polgárháború következményei a VIII. fejezetben foglalkozik, a *Felvirradt a hajnal, de a nappal elmaradt* (az eredetiben: *Dawn without Noon*) címmel. Ez egyrészt a négerek helyzetének alakulását tekinti át, akik az 1865. évi 13. Alkotmánymódosítás után — mint a szerző fogalmazza — „már nem voltak rabszolgák, de még állampolgárok sem lehettek”. Ezen segített azután — legalábbis formálisan — a 14. és 15. Alkotmánymódosítás. A fejezet ismerteti a Kongresszus által létrehozott Felszabadítottak Irodájának működését és válaszol a körülményeket, amelyekben a déli államok törvényhozása megalkotta a hírhedt Fekete Kódexeket, amelyek a néger munkaerő helyhezkötését célozták. A fejezet által megvizsgált másik folyamat az ún. *rekonstrukció*, amely nem Dél gazdasági helyreállítását jelenti, hanem azt a politikai folyamatot, amelynek során a volt lázadó államok — az alkotmánymódosítások elfogadása után — visszatérhettek az Unióba. A szerző külön figyelmet szentel az ún.

„*Black Reconstruction*”, vagyis a Kongresszus radikálisai által irányított időszaknak, amely a felszabadított négereket kívánta a helyi politikába bevonni, beleértve az adott állam törvényhozását is. (Az ún. rekonstrukció, a tagállamok visszatérése az Unióba 1868–77. között zajlott, ami a megszálló csapatok visszavonásával ért véget.) Az áttekintés végül a négerek helyzetének 1877 utáni alakulásával, a faji diszkrimináció rendszerének kiépülésével foglalkozik, áttekintve a fejleményeket egészen az 1967. évi polgárjogi törvényig.

A gépek, az emberek és a szocializmus című IX. fejezet a polgárháború utáni hatalmas ipari fejlődést és annak következményeit ismerteti. Ezt a fejlődést az Egyesült Államok nagy bőségben előforduló természeti kincsei tették lehetővé, s ezt növelte az óriási terület politikai egysége, ami biztosította az áruk szabad áramlását. Ezt szolgálta a transzkontinentális vasutak megépítése, amelyet a szövetségi kormány és az egyes államok hatalmas földterületek ingyenes juttatásával támogattak. A vasúttársaságok ezeket a földeket kiárusítva nagy tömeg bevándorlót vonzottak (a nyolcvanas években több mint öt milliót). A fejlődés lendületét segítette, hogy az amerikaiak átvehették az európai iparosítás eredményeit. Emellett igen számottevő európai tőke áramlott be, ami ugyancsak gyorsította az ipari fellendülést. A korszak kiemelkedő iparmágnásairól szólva a szerző — az újabb kutatásokra támaszkodva — legendaoszlató megállapítást tesz. Eszerint a nagy vagyonok urai többségében nem „alulról” jöttek, s legalább ötven százalékban egyetemi végzettséggel rendelkeztek. Ez az időszak a trösztök kialakulásának és a banktőke koncentrációjának a kora, ami ellen a Kongresszus a monopóliumok megakadályozását célzó törvényekkel kívánt védekezni. Az ipari fejlődés megteremtette a munkásságot és ezzel a munkásmozgalmat. „A gyár — írja a szerző — kihívás volt a munkás emberi egzisztenciájával szemben, s a munkás válasza a szakszervezet volt.” Ezek a szakszervezetek azonban elfogadták a magántulajdont és a profitra orientált társadalmat, mert a munkások is — mint minden amerikai — „reménybeli tőkésék voltak”. Nem nyílt igazán tere a radikális antikapitalizmusnak, s amikor a legendás AFL szakszervezet létrejött, vezetője Samuel Gompers azt a nézetet képviselte, hogy „a szakszervezetek a bér-munkások üzletszerű szervei”. Az Egyesült Államokban a szervezett munkásmozgalom — a vehemens sztrájkkitörések ellenére — gyenge maradt, jöllehet nem hiányoztak az osztályöntudat, sőt esetenként az osztálygyűlölet megnyilvánulásai sem. Degler professzor szerint az amerikai munkások osztályöntudatának gyengeségét „a társadalmi struktúra képlékenységére” lehet visszavezetni. Emellett az Egyesült Államok politikai fejlődése sem kedvezett a szocialista tanok terjedésének. Az európai munkás csak lassan jutott választójoghoz és hamarabb tudatosodott benne, hogy ő ipari munkás és csak később, hogy választópolgár. Amerikában azonban a politikai demokrácia hamarabb érvényesült, mintsem az ipari forradalom kibontakozott volna. Emellett az ipari korszak bevándorlóinak etnikai sokfélesége is akadályozta valamiféle munkáségyeség kialakulását. „Végző soron azonban — mondja a szerző — a szocializmus amerikai bukása a kapitalizmus sikerének tulajdonítható.” Bár a gazdagok gyorsan gazdagodtak, a szegények nem lettek egyre szegényebbek. 1865–1900 között az átlagbérek emelkedése meghaladta az árak emelkedését és 1900 után — bár az emelkedés megállt — sem csökkent a bérek színvonala. Amerika, az „amerikanizmus” így a szocializmus valamiféle helyettesítőjévé válhatott.

A X. fejezet *E pluribus unum* (itt: Egy a sokféleből) a 19. századi bevándorlással foglalkozik. Bevezetésében idézi George Santayanat, aki szerint a megelégedettek és a lusták otthon maradtak, s az elégedetlenek hajóztak át az Újvilágba. „Ennélfogva az amerikai a legkalandosabb kedvű európai vagy a legkalandosabb kedvű európaiak sarja.” A legnagyobb bevándorlási hullám 1820–1920 között érte el az Egyesült Államokat, amikor harmincnyolc millióan érkeztek. (Ennek súlypontja 1880 után volt, amikor a dél- és kelet-európai tömeges bevándorlás is megindult, s 1905–1914 között hat ízben meghaladta az évi egy millió főt.) Az időnként jelentkező fenntartások ellenére Amerika örömmel fogadta a mindig szükséges munkáskezeket. Ez különösen igaz 1880 után, amikor az új bevándorlási hullám során nőtlen fiatal emberek vagy családjukat otthon hagyott férfiak érkeztek. Ezek ugyanis sokkal nagyobb arányban biztosítottak munkaképes egyedeket, mint a korábbi családostul érkező bevándorlók. Jóllehet ezek nagyobbrészt korábban a mezőgazdaságban dolgoztak, új hazájában többségük a gyárakban vagy bányákban helyezkedett el, bár jutott belőlük a nyugati agrárterületre is. (A földművelést választó egyes etnikai csoportok: németek, oroszok, norvégok szívesen települtek egymás közelébe.) Az iparba került volt parasztok szakképzetlen munkások lettek, s ez a gyárosokat további gépesítésre készítette. Megérkezésük tette lehetővé, hogy egyes nehéz körülmények között dolgozó iparágban, mint pl. a bányászat vagy az üvegyártás, legyen elegendő munkaerő. A bevándorlók első generációja nem politizált, s aktív politikusok csak a második generációból emelkedtek ki. (Az 1850-ben Amerikába került német Altgeld, akit 1892-ben Illinois kormányzójává választottak, az első olyan külföldön született amerikai, aki ilyen magas tisztséget ért el.) Ezt követően azután a pártoknak ügyelni kellett az egyes etnikai csoportok nézeteire, törekvéseire is, főleg a származási országokkal kapcsolatos külpolitika esetén. Degler professzor az egyik alfejezet címében felteszi a kérdést: „olvasztótégely vagy salátástál” volt-e az Egyesült Államok a bevándorlók számára. Válasza az, hogy a gyorsan felövő ipari városok lakosságának döntő többsége bevándorló volt, akik így kulturálisan elszigetelődtek és ez fékezte beolvadásukat. Amellett a bevándorlók megőrizték vallásukat és saját szervezésű egyházaik is szokásaik és az anyaország iránti érdeklődés megőrzésének irányába hatottak. Nem tartja szerencsésnek az olvasztótégely elméletét, mert — szerinte — az amerikai kultúra nem volt homogén és uniformizált. „Jóllehet a bevándorlók bizonyos szokásai és erkölcsi normái kétségtelenül feledésbe merültek amerikai földön, mások megmaradtak, nem olvadtak össze új kulturális szintézisbe.” A bevándorlók nagy száma miatt két ízben is: az 1850-es években és 1890–1914 között erős idegen-ellenes, ún. nativista mozgalom keletkezett. Az első nativista hullám párttá is szerveződött, de a polgárháború idején — a külföldiek nagyarányú részvétele következtében az északiak oldalán — elenyészett. A 20. század elején az írás-olvasás ismeretének megkövetelése lett a bevándorlás fékezője, ami 1917-ben emelkedett törvényerőre. 1924-től lépett azután életbe a kvóta-rendszer, amely meghatározott évi bevándorlási létszámot engedélyezett az egyes nemzeteknek. Mivel alapul az 1890. évi adatokat vették, ez hátrányos volt a közép- és kelet-európai bevándorlók számára. Ez 1965-ig volt érvényben, amikor is egységesítették a kvótát és megszüntették az ázsiai bevándorlás tilalmát.

Az *Alabástrom városok, aranyszín gabonatenger* című XI. fejezet részben a városok fejlődésével, részben a mezőgazdasági termelés forradalmával foglalkozik. Az amerikai városfejlődés 1865 után észrevehetően felgyorsult, s 1910-re az Államok lakosságának 46 százaléka már városlakó volt, de New Englandben ez elérte a 85 százalékot. A Mississippin túli Közép-Nyugat és Távols-Nyugat városai fejlődtek a leggyorsabban a 19. század végén, de 1910-re már kialakultak a metropolisok, az egymásba épült városok láncolatai is. Az ország 92 millió lakosából ekkor már 22 millióan huszonöt ilyen nagyvárosban és vonzáskörzetében éltek. A szerző ezt követően áttekinti a gyors városfejlődés problémáit (bérlakások, a csatornázás és a közlekedés kérdései), majd a város élet hatását lakosaira. Míg a vidék magatartásában, gondolkodásában konzervatív, a városi élet fellazítja a hagyományos kötelékeket, a családhoz vagy a valláshoz való kötődést. A városi élet állandó mozgás, küzdelem, amely biztosítja a társadalmi felemelkedés lépcsőfokait. Az urbanizáció hatásáról Degler professzor a következőt állapítja meg: „a város versenyszelleme feltétlenül előmozdítja az amerikaiak ama történelmi törekvését, hogy mindent túlteljesítsenek.” — A fejezet másik része a városfejlődés egyik alapvető előfeltételével: a mezőgazdasági termelésnek megsokszorozódásával foglalkozik, ami lehetővé tette az egyre növekvő városok lakóinak ellátását. (1787-ben kilenc farmercsalád munkája volt csak képes élelemmel ellátni egy városi családot; 1945-ben egyetlen farmercsalád nyolc városi család élelmét biztosította.) A gabonatermelés a 19. század utolsó harmadában a búza esetében négyszeresére, a kukorica esetében háromszorosára növekedett. Ennek betakarítása és feldolgozása azonban csak nagyfokú gépesítés segítségével volt lehetséges. Az így előállított nagytömegű gabonát azonban a belső piac nem tudta felszívni, így megkezdődött annak exportja. Ez komoly versenyt jelentett az európai termelőknek, akik közül a tengeren túli olcsó árak miatt sokan tönkrementek. Ugyanakkor a farmer kiszolgáltatódott a nemzetközi árupiacnak és szembe kellett néznie azzal, hogy az öldöklő verseny következtében egyre esnek a terményárak, miközben az ipari termékek ára ezt nem követi. Ez a magyarázata az 1870-es évek farmermozgalmainak és az 1890-es évek ún. populista mozgalmanak. Időbe telt azonban amíg a kormányzat 1900 után hajlandó volt a *laissez faire* (a szabadkereskedelem) elvével szakítani és bizonyos rendszabályokkal, mint a vasúti tarifák szabályozása, vagy gabonaraktározási törvény, a farmerek segítségére sietni.

Az „*Új világ jövend*” című XII. fejezet társadalmi-politikai körkép a század első évtizedeiről, arról, hogy az ipari társadalom milyen hatást gyakorolt a különböző intézményekre. Az egyházakkal kapcsolatban megállapítja, hogy nehezen sikerült alkalmazkodniuk a megváltozott társadalmi körülményekhez. Időbe telt, amíg a szociális kérdésekkel való foglalkozás kellő teret kapott — nem utolsósorban az Údvhadsereg példája nyomán — a különböző egyházak tevékenységében. Ekkoriban jelentek meg a dolgozó lányokkal és a munkáskerületek gyermekeivel foglalkozó szervezetek. A városi nők helyzete alapvető változáson ment át. A város több munkalehetőséget és nagyobb függetlenséget biztosított. A családanyák helyzetén is változtatott a varrógép, vagy a kenyérgyár, a mosodai szolgáltatás. A nőmozgalom együtt fejlődött a városokkal, szervezetei egyre eredményesebb munkát folytattak az alkoholizmus vagy a leánykereskedelem ellen. A társadalmi bűnök és igazságtalanság elleni küzdelem politikai vetülete a század első két évtizedének ún. progresszív moz-

galma volt, amely válasz volt „a város és a gyár kihívására”. Élharcosai a publicisták voltak, akik leleplező riportjaikkal kikényszerítették például a városi kormányzatok átalakítását, új lakástörvényt, a munkafeltételek vagy a trösztök tevékenységének szemmel tartását, az élelmiszerek és gyógyszerek ellenőrzését. Reformmozgalom volt ez, amely a hagyományos értékek: a szabadság és az egyenlő lehetőségek védelmében lépett fel. A szerző így összegezi ezt: „a progresszivismusban a városi középosztálynak az a felismerése rejlett, hogy az új társadalom rossz kormányzatát, szegénységét és osztálygyűlöletét ki kell küszöbölni”. Törekvéseikben már megjelentek a jóléti állam gondolatának elemei, amelyek azután a roosevelti *New Deal* idején bontakoztak ki.

A nagy társadalmi megrázkódtatással, a gazdasági válsággal a XIII. fejezet foglalkozik, amelynek címe: *A harmadik amerikai forradalom*. (Megjegyzés: egyes amerikai történészek a polgárháborút tekintik a második amerikai forradalomnak. Degler professzor a 202. lapon tett megjegyzése szerint ezzel nem ért egyet.) A szerző a polgárháború mellett a nagy gazdasági válságot tekinti olyan eseménynek, amely alapvető változást hozott az amerikai nép életében. A tárgyalás során röviden foglalkozik a válságnak az egyénekre és a családokra tett hatásával, majd a politika és az üzleti élet kapcsolatára fordítja figyelmét. Ezen a téren korszakos változás következett be, mert a közvélemény tudomásul vette, hogy az államnak be kell avatkoznia nemcsak a bankügyekbe, hanem az ipar és a mezőgazdaság problémáinak megoldásába is, ami gyökeres szakítást jelentett a *laissez faire* még élő gyakorlatával. Törvénybe iktatták a munkanélküli segélyt és az öregségi biztosítást, vagyis a kormány gondoskodni kezdett az egyénről. Mivel mindez a Demokrata Pártból kikerült elnök idején történt, a „roosevelti forradalom” segítségével a párt uralkodó helyzetbe került, s ezt a szerepet tartósan megőrizte. (A republikánus Eisenhower 1956-ban, Nixon 1968-ban és 1972-ben győzött ugyan, de a képviselőházat a demokraták uralták.) Ennek egyik oka az, hogy a négerék, akik a Republikánus Pártot tekintették felszabadítójuknak, Roosevelttel idején átálltak a demokratákhoz. Ezt az elnök sikeres politikája váltotta ki, aki azt vallotta: „Olyan országot építünk, amelyből senkit sem zárunk ki.” Forradalmi változás következett be a munkásmozgalomban is — mutat rá a szerző —, mivel a kormány törvényben biztosította szakszervezetek jogait, s az amerikai munkásmozgalom pedig elfogadta a kormány támogatását, ami kétségtelen szakítás volt saját tradícióival és az európai gyakorlattal. Rooseveltről szólva Degler professzor annak a véleménynek adott méltatásában hangot, hogy a nagy reformokat hozó elnök szíve mélyén konzervatív volt, de „ebből a konzervatívizmusból hiányzott a dogmatizmus; F. D. R. konzervatív eszméit mélyen átszötte a néppel való őszinte törődés”. A *New Deal* értékelése körüli vitákról szólva a szerző annak védelmére kel és rámutat: Lyndon Johnson *Great Society* elnevezésű programja valójában a *New Deal* ki nem mondott ígéreteinek a teljesítése volt. Ugyanakkor hangsúlyozza azt is, hogy nem volt olyan republikánus kormányzat, amely a *New Deal* „lényegi elemeit” tagadni próbálta volna, jóllehet Reagan egyik beszédében Roosevelttel reformjaira vezette vissza a szövetségi intézmények túlsúlyát és a bürokrácia elburjánzását. Az események mérlegét a fejezet úgy vonja meg, hogy amíg a polgárháború az erős nemzeti állam megteremtéséhez vezetett, a gazdasági válság keserű tapasztalatai meggyőzték az amerikaiakat, hogy „szükségük van a kezességet vállaló államra”.

A harmadik kiadásba beiktatott új, XIV. sorszámú fejezet *Az amerikai családok fejlődése* címmel ígér összefoglalót. Ez először a modern család kialakulásával foglalkozik, hosszasan visszanyúlva a gyarmati korszakra. Ezt követően a házasságok és válások, illetve a nem férjezett nők társadalmi helyzetének 19. századi alakulását elemzi nem feledkezve meg a születésszabályozás máig vitatott problémáiról sem. Külön alfejezet tekintti át a rabszolgák, illetve a felszabadult feketék és a bevándorlók különböző etnikai csoportjainak családi életét, gazdasági helyzetét. A befejező részek a jelenkori szociológiai felmérések tükrében foglalkoznak a családok szerkezetével, az asszonyok munkavállalásával, a válás és újraházasodás trendjével. A vizsgálati eredmények egyik legfontosabb jellemzőjének a csonka családok elszaporodását tartja, ahol többnyire — a gyermek elhelyezéséről szóló bírói végzések következtében — az asszony a családfő. Másik jellemző vonásnak azt tartja a szerző, hogy amíg a második világháború előtt is a diplomás nőknek választaniuk kellett a hivatás és a család között, ma már elfogadott az a magatartás, amelyben a fiatal diplomás nőknek „állásuk vagy karrierjük lelkiileg és érzelmileg éppannyira fontos, miként férjüknek”. Ennek természetesen vannak hátrányai, többek között a gyermekekre és a férjre fordítható gondoskodás csökkentése. A feleséget pedig természetesen nem teszi boldoggá, hogy kettős feladatot kell ellátnia. Degler professzor nem kíván jóslásba bocsátkozni az amerikai családokon belüli új kapcsolatrendszer alakulásáról, de várhatóan tartja, hogy a férfiak magukra vállalnak bizonyos családi kötelezettségeket...

A könyv befejező — már a második kiadás számára elkészített — fejezete a *Világhatalom születik* címet kapta. A szerző a VII. fejezetben jelezte, hogy a polgárháborúból az Államok új nagyhatalomként emelkedett ki. Most ezt a fejezetet így indítja: „Miközben agrárköztársaságból hatalmas ipari állammá alakult, az Egyesült Államok mellékszereplőből a glóbusz egyik főhatalmassága lett.” A külpolitika áttekintését Degler professzor magától értetődően a forradalommal, az 1778-ban létrejött francia–amerikai szövetségi szerződéssel indítja nagyívű összefoglalását. A háború befejezésével azonban az amerikaiak visszatértek az izoláció, az Európától való elszigetelődés politikájához. Washington híres 1796. évi búcsúüzenetében a kereskedelmi kapcsolatok kiterjesztését ajánlotta a külhatalmakkal, egyben minél csekélyebb politikai kapcsolatokat tartott kívánatosnak. Mindaddig azonban, ami Európának érdekeltégei voltak az Újvilágban — mondja a szerző —, az Egyesült Államok bármikor belebonyolódhatott az európai ügyekbe. Ezt a veszélyt csökkentette ugyan a hatalmas Mississippin túli Louisiana terület megvásárlása 1803-ban, de a kereskedelmi kapcsolatokban Európára utalt Államok tengeri kereskedelmének korlátozása miatt belesodródott az 1812-ben kitört Anglia elleni háborúba. Ezt követően az 1823. évi Monroe-nyilatkozatban az a szándék fogalmazódott meg, amely távol akarta tartani az európai nagyhatalmokat az amerikai földrész ügyeibe való beavatkozástól azt követően, hogy a latin–amerikai függetlenségi mozgalmak gyakorlatilag kiszorították őket onnan. Degler professzor rámutat, hogy az időnként eltúlzott jelentőségű Monroe-elvnek előfutára volt az a Kongresszus által 1811-ben elfogadott határozat, amely West Floridával kapcsolatban (amely akkor spanyol tulajdon volt) leszögezte, hogy az nem kerülhet másik európai hatalom kezébe. Maga a Monroe-elv azonban csak az 1850-es években nyerte el mai értelmezését, s csak 1864-ben került sor alkalmazására. Az Egyesült Államok ugyanis ekkor nyilvánította ki véleményét a francia

támogatással létrehozott mexikói császárság el nem ismerése kapcsán. Eszerint nem egyeztethető össze az Egyesült Államok politikájával, hogy „elismerjen bárminő monarchikus kormányt, amelyet bárminő amerikai republikánus kormányzat romjain emelnek Amerika földjén, bármely európai hatalom védőszárnyai alatt”. Ez az állásfoglalás teljesen megfelelt a már a Monroe-nyilatkozatban is megfogalmazott fenntartásnak, amely szerint az európai hatalmak „politikai rendszere” teljesen különbözik az amerikaiétól.

Ez a köztársasági államforma különbözőségét hangsúlyozta az európai monarchiákkal szemben. Emögött erkölcsi felsőbbrendűségi tudat húzódott meg, s az amerikai külpolitika hajlamos volt arra, hogy úgy állítsa be tevékenységét, hogy morálizáló célokat követ. A szerző azonban figyelmeztet arra, hogy ezt a külpolitikát mindig a kemény realitás jellemezte. Ennek klasszikus példajaként John Quincy Adams-et, az Egyesült Államok hatodik elnökét idézi, aki 1821-ben a görög függetlenség mellett nyilatkozva kijelentette, hogy bárhol emelik fel a szabadság és függetlenség lobogóját, Amerika mellett áll „teljes szívvel, áldásaival és imájával”. Majd úgy folytatta, hogy Amerika ugyanakkor nem keres külföldön ellenségeket. „Jóakarója minden szabadságnak és függetlenségnek. Ám csak önmaga bajnoka és védelmezője.” Ez az álláspont egy generációval későbben is megfogalmazódott, amikor az amerikai közvélemény lelkesen köszöntötte az 1848-as európai forradalmakat. Henry Clay szenátor azonban azt közölte 1852-ben a támogatást kereső Kossuth Lajossal, hogy a szabadság ügyének az kedvez, ha az Egyesült Államok kimarad „Európa távoli háborúiból”.

Az 1812-es Anglia ellen és az 1898-as Spanyolország ellen vívott háború között az izgalmat kiváltó nagyobb események szinte kizárólag belpolitikai kérdések voltak, — mondja a IV. fejezet bevezetésében Degler professzor. Az 1890-es évektől — vagyis akkoriban, amikor az Államok már ipari nagyhatalommá vált — megerősödött az érdeklődés a tengerentúli birtokok iránt. A szerző szerint ezen birodalomépítő szándékban valójában nem volt semmi új, hiszen az Egyesült Államok történetének kezdetétől maga is birodalom volt mind méretét, mind területnövelő politikáját illetően. Az sem volt békés folyamat, s ezek a háborúskodások az indiánok vagy Mexikó ellen „imperialista jellegűek voltak”. Ezeket azonban az amerikai közvélemény természetesenek, a „nyilvánvaló elrendelés” tényéből fakadó küldetésnek tekintette. A könyv minősítése szerint ez agrárimperializmus volt (vagyis a telepesfarmerek érdekeit szolgálta), jóllehet Oregon és Kalifornia birtoklása segítette a Csendes-óceáni kereskedelmet is. Ez azonban jóideig nem ösztönzött tengeren túli hódításra. Amikor 1870-ben Grant elnök elképzelhetőnek tartotta a közeli Santo Domingo megszerzését, akkor azt mind a Szenátus, mind pedig a közvélemény határozottan ellemezte.

1898-ban azonban a közhangulat lelkesen támogatta a Spanyolország elleni háborút, s a vonakodó kormányt hadbalépésre készítette. Az Egyesült Államok ekkorra roppant ipari hatalommá fejlődött, s az iparcikkek előállításában is világszűré vált. Ez — fejti ki a szerző — nacionalista érzelmeket keltett, amit jelez az 1890-es években alakult számos hazafias társaság. (Ekkor kezdődött a nemzeti lobogó kultusza, s ekkor tették kötelezővé a tantermekben a csillagos-sávós lobogó előtti tisztelgést.) A nemzeti büszkeségen túl azonban a terjeszkedés politikáját ösztönözte az

1893-as gazdasági válság, az azt kísérő sztrájkok és farmermozgalmak. A konzervatívok a nemzetközi bonyodalomban, illetve a háborúban látták a lehetőséget, hogy ezeket a mozgalmakat elfojtsák vagy lecsendesítsék. Mindehhez járultak még kétségtelen morális megfontolások a társadalom egyes rétegeiben, amelyek humanitárius kötelezettségnek tartottak egy intervenciót, hogy felszabadítsák a kubai népet a kegyetlen spanyol gyarmati uralom alól. Így jól jött az 1895-ben kirobbant kubai felkelés, amelyet a spanyolok nem voltak képesek elfojtani, ezért — bizonyos „békítési kísérletek” után — az Egyesült Államok hadbalépett a felkelők oldalán. Kubát azonban nem lehetett anektálni, mert azt a hadüzenettel elfogadott kiegészítés (a Teller-féle kiegészítés) megakadályozta. Nem vonatkozott azonban ez a határozat a Fülöp-szigetekre, amelyek így az Államok meg is tartott — egészen 1946-ig. Ennek a döntésnek a kínai piac közelsége volt az oka, de szerepet játszott az a megfontolás is, hogy ha az amerikaiak ezt nem teszik, úgy Németország vagy Japán veszi birtokba a szigeteket. Még ezen a nyáron bekövetkezett a Hawaii-szigetek annektálása is, amit az előző elnök 1893-ban megakadályozott.

A Fülöp-szigetek, Hawaii és Puerto Rico birtokában az Egyesült Államok belépett a gyarmattartó hatalmak sorába. A szerzőt azonban elsősorban az érdekli, hogy a Fülöp-szigeteket miért tartotta meg az Államok, hiszen korábban annak birtoklása nem merült föl a közvéleményben. A válasza az, hogy ezt a kínai piac iránti érdeklődés magyarázza és így különbséget tesz a hagyományos gyarmati és az új típusú kereskedelmi imperializmus között. Mint megfogalmazza: „Az amerikai imperializmus tehát abban különbözik a klasszikus európai formától, hogy nem törekedett piacok és népek adminisztratív ellenőrzésére, hanem elsősorban piacokhoz kívánt jutni.” A könyv ezt az érvelést azzal bizonyítja, hogy két éven belül „megszűnt a nyílt területgyarapító törekvés, s láthatóan örök időkre”. (Ehhez még hozzáteszi, hogy az ekkor szerzett területek többségét az Államok vagy feladta, mint a Fülöp-szigeteket, vagy tagállamként bekebelezte, mint Hawaiiit vagy az 1867-ben megvásárolt Alaszkát.) Degler professzor másik érve a kereskedelmi gyarmatosítás mellett a „nyitott kapuk” politikájának meghirdetése Kínával kapcsolatban 1899-ben. Ez utóbbi azonban inkább a megnövekedett piaci igények biztosítéka, hiszen Kínában kizárólagos különleges övezetet az Egyesült Államok csak valamelyik európai hatalommal szemben tudott volna biztosítani magának. A továbbiakban a könyv is elismeri, hogy a 20. században maga Amerika is „különleges privilégiumok megszerzésére törekedett Kínában, megsértve saját elvét, a nyitott kapukat”. A 19. század végén Kínával kapcsolatban meghirdetett politika érdekessége még az a korabeli feltételezés, hogy az amerikaiak úgy vélték, hogy Japán segíteni fog „Ázsia kapuinak nyitva tartásában”. A fejlemények ismeretében felmerülhet a gondolat — mondja a szerző —, hogy ne tekintsük-e a nyitott kapuk elvének meghirdetését a Pearl Harborhoz vezető út első lépésének.

A Spanyolország elleni háború és a tengeren túli birodalom megszerzése szakítást jelentett az Egyesült Államok korábbi külpolitikájával. Ugyanakkor — érvel a szerző — az izolacionizmusnak George Washington által megfogalmazott elvével nem került ellentétbe, hogy ti. ne bonyolódjon európai szövetségekbe. Hiszen a Fülöp-szigetek kérdésében egyedül dönthetett, cselekvését nem korlátozta semmiféle többoldalú kötelezettség. Maga a közvélemény sem érzékelt valamiféle fordulatot,

hiszen az átlag amerikai továbbra is úgy vélte, hogy „a világ ügyeitől elszigetelten él”. A fordulatot az első világháború hozta, amikor Wilson elnök két és fél év erőfeszítései után nem tudta országát távoltartani a háborútól. Degler professzor ennek kapcsán kitekint a gazdag amerikai történeti irodalomra, amely az 1920–30-as években másként vélekedett az 1917-ben bekövetkezett hadbalépésről, mint tette azt a második világháború után. A korábbi évtizedekben azzal érveltek, hogy a hadbalépésnek elsődlegesen gazdasági okai voltak, s az nem szolgált nemzeti érdekeket. Az új megközelítés szerint Wilson a semleges tengeri kereskedelem jogaiért szállt síkra, amely ugyan az angoloknak sem volt rokonszenves, de amelyet a németek végleg elutasítottak. Amikor 1917 januárjában a német hadvezetés bejelentette a korlátlan tengeralattjáró háborút (vagyis az Anglia felett remélt győzelem érdekében nem riadt vissza az Egyesült Államok hadbalépésétől sem), Wilsonnak nem maradt más választása, mint a hadüzenet. A semlegesek jogainak és a nemzetközi jognak Wilson által követett gyakorlatát az első világháború után erősen elítélték, s a szerző szerint ez a magyarázata a harmincas évek úgynevezett semleges törvényeinek. Vagyis ekkoriban úgy cselekedtek az amerikai politikusok, ami megfelelt az első világháború vélt tapasztalatainak. Ekkor ugyanis az volt a közvélemény által is elfogadott érvelés, hogy az Egyesült Államok kimaradhatott volna a háborúból — ezért ki is kellett volna maradnia.

A második világháború után megváltozott ez a nézet, aminek magyarázata Hitler világhuralmi törekvéseiben rejlik. Ekkor alakult ki a vélekedés, hogy ha Németország győz az első világháborúban, akkor nyugaton ugyanolyan „karthagói békét” kényszerített volna Franciaországra, Belgiumra és Olaszországra, amilyet megkísérelt Oroszország esetében a breszt–litovszki békében. Az így kialakuló helyzet viszont nemcsak Angliát és Európa többi részét, hanem még az Egyesült Államokat is fenyegette volna. Az így érvelők szerint Wilson hadbalépésének igazi oka tehát nem a semleges kereskedelem védelme, hanem az európai hatalmi egyensúly megőrzése volt. Degler professzor ezzel nem ért egyet, s azt hangsúlyozza, hogy Wilson 1914-ben azon a véleményen volt, hogy ha Németország győzne is, nem lenne olyan helyzetben, hogy „az elkövetkező években súlyos fenyegetést jelentene az Egyesült Államokra nézve”. Az elnök ezt a nézetét később sem vonta vissza. A szerző szerint Wilson többször hangsúlyozta, hogy Amerika nem önédekből, hanem elvi alapon cselekedett. Háborús üzenetében nem az Egyesült Államok fenyegetettségéről beszélt, hanem arról, hogy Németország hadviselési módszere „kihívás az egész emberiség ellen”. A párizsi békekonferenciára utazva pedig így nyilatkozott: „célunk, hogy rendet, szervezettséget adjunk ennek a békének, nem csupán önmagunk, hanem a világ más országai érdekében is...” Wilson — mondja Degler professzor — azt ígérte az amerikaiaknak, hogy a háborús küzdelem nyomán új nemzetközi rend születik. Bár a béke nem a „győzelem nélküli béke” lett, Wilson bízott abban, hogy a Népszövetség idővel helyrehozza „azokat a méltánytalanságokat, melyeket a békeszerződés erőszakolt a legyőzöttekre”. Ezt követően a munka hosszasan fejtegeti, hogy milyen csalódást okozott az elnöknek, hogy törekvése nem járt eredménnyel, amellyel a Népszövetséget el akarta fogadtatni a Szenátussal és a hazai közvéleménnyel. Degler professzor kétségtelenül szimpatizál a demokrata Wilsonnal, de az

a véleménye, hogy az elnök ha tesz némi engedményt az izolacionista republikánusoknak, úgy megkapja a Szenátus kétharmados hozzájárulását.

A Népszövetséghez való csatlakozás kudarcát a legtöbb amerikai úgy értékelte, mint visszatérést az elszigetelődés régi politikájához. Ez azonban anakronizmus volt, mert „magának az Egyesült Államoknak világbeli helyzete változott meg, lehetetlené téve a visszatérést a tizenkilencedik század külpolitikai gyakorlatához”. Jól mutatják ezt a demokrata Wilsont követő republikánus kormányzat 1921–22-ben Washingtonban kidolgozott nemzetközi megállapodásai (öthatalmi flottaegyezmény, kilenchtatalmi egyezmény Kína területi integritásáról, négyhatalmi egyezmény a Csendes-óceán nyugati térségének rendjéről), amelyek jelzik az Egyesült Államok súlyát és szerepét a nemzetközi kérdésekben. Igaz, ilyen egyezményekre nem került sor az európai államokkal, de az Egyesült Államokat megváltozott szerepe a nemzetközi pénzpiacon (ti. adósnemzetből hitelezővé vált) fontos tényezővé tette mind nyugat, mind pedig Közép-Európa háború utáni gazdasági életében. (Így ez segítette a vesztes Németország háború utáni talpraállását.) Mindezt tetézte a nemzetközi monopóliumok kialakulása, amelyek időnként együttműködtek az amerikai külügyminisztériummal oly módon, hogy csak ott ruháztak be, illetve: magánszemélyek és bankok csak ott ruházhattak be, ahol a helyi politika megfelelt az Egyesült Államok elképzelésének. (Ezt a gyakorlatot nevezték azután „dollárdiplomáciának”). Ez — mondja a szerző — „az Egyesült Államok uralkodó gazdasági pozícióját a külpolitika eszközzé avatta”. Mindehhez a könyv még hozzásorolja az izolacionistának egyáltalán nem tekinthető 1928-ban megkötött Kellog–Briand paktumot, amely értéktelennek bizonyult ugyan, de az Egyesült Államok ennek aláírásával részt vett egy Európát érintő multilaterális egyezményben.

Ezek az egyezmények tehát eltértek a szokásos külpolitikai gyakorlattól. Ugyanakkor megfelelnek azoknak a korábbi törekvéseknek, hogy az Államok cselekvési szabadságát semmilyen külhatalmakkal kötött egyezmény ne korlátozza. Ez — mondja Degler professzor — jellemezte az amerikai külpolitikát 1800 óta, amikor az 1778. évi francia–amerikai szövetségi szerződést sikerült felbontani. Ez a törekvés jelentkezett Wilson álláspontjában, aki az 1917. évi hadbalépést társult (*associated*), nem pedig szövetséges (*allied*) viszonynak tekintette. Érvényes ez a magatartás a kilenchtatalmi egyezményre is, amelyben az Egyesült Államok támogatta Kína területi integritását, de semmiféle kötelezettséget nem vállalt annak megvédésére sem egyedül, sem más szerződő felekkel együtt. Ez jellemezte a Kellog–Briand paktumot is, amelyben az aláírók lemondtak a háborúról, mint a nemzeti politika eszközéről, de ez az egyezés nem kötelezte az Államokat — miként más aláírókat sem —, hogy az esetleg megtámadottnak segítséget kell nyújtania. „A húszas évek valamennyi hivatalos nemzetközi egyezményéből tökéletesen kimaradt az a kötelezettség, hogy Amerikának együtt kell működnie más országokkal, amint azt a Népszövetség alapokmánya egyébként előírta.” Ez az izolacionizmus tehát nem zárta ki a más hatalmakkal kötendő egyezményeket, sőt az amerikai gazdasági és katonai hatalom alkalmazását sem, mint az történt Közép-Amerikában — de csak addig a pontig, amíg az Egyesült Államok a nemzetközi ügyekben megőrizte cselekvési szabadságát. „Az új elszigetelődési politika tehát — tömören — nacionalista és aktivista volt” — állapítja meg Degler professzor.

Az 1930-as évek izolacionizmusa több forrásból táplálkozott. A gazdasági internacionalizmus, a kereskedelem fejlődése békét kívánt. Ez volt az üzleti körök és a kormány célja egyaránt. De az elszigetelődés híveit befolyásolta a félelem az eljövendő háborútól, a „gépek háborújától”, amely elpusztíthatja a civilizációt. Mások az új világháborút követő elnyomástól féltek. A politikusok érthetően aggódtak, hogy veszélybe kerül az Egyesült Államok külpolitikai cselekvési szabadsága. Tény, hogy 1935 őszén, amikor kitört az olasz–etióp háború, Rooseveltnél is a hagyományos nézetet: a Washington elnök által javasolt távolmaradást hirdette. (Ilyen megközelítés alapján érthető, hogy az elnök aláírta az 1935–37. évi semlegeségi törvényeket.) Hitler 1938 utáni sikerei, valamint Japán egyre erősödő helyzete Kínában és a Csendes-óceánon komolyan fenyegetett az erőviszonyok világméretű átrendeződésével. Az amerikai közvélemény lassan ébredt rá fenyegetettségére. 1939 januárjában még az amerikaiak többsége nem tartotta magától értetődőnek, hogy az Egyesült Államoknak meg kellene védenie Mexikót, Braziliát vagy a Fülöp-szigeteket egy esetleges támadástól. 1940 augusztusára már megfordult a közvélemény, s az említettek megvédését indokoltak vélték. Vagyis 1940-ben — eltérően 1917-től — az amerikaiak úgy érezték, hogy biztonságukat veszély fenyegeti. 1940 őszén, az Angliát sújtó német légitámadások idején már természetesnek tartották, hogy az angoloknak segítségre van szükségük, s 1941 márciusában az elnök minden nehézség nélkül fogadtatta el a kölcsönbérleti (*Lend-Lease*) szerződést. Majd amikor 1941 augusztusában Roosevelt és Churchill kidolgozták az Atlanti Chartát és megállapodtak a háború utáni célokban, amerikai részről ez „a legkevésbé semleges cselekedet volt, amit valaha hithű semleges véghezvitt”.

Máig kérdéses — írja a szerző —, hogy Rooseveltnél akarta-e a háborút, ha az szükségessé válik ahhoz, hogy Hitlert feltartóztassák. A dilemma az izolacionista érzület és aközött a fenyegetés között feszült, hogy Anglia elbukhat a német túlerővel szemben. Ezt a dilemmát a Pearl Harbor elleni japán támadás megoldotta, miként Hitler ezt követő hadüzenete tárgytalanná tette azt a gondot is, hogy Amerika vállalja-e a kétfrontos háborút. Az Egyesült Államok hadbalépése pedig szükségszerűen vezetett az 1917. évi hadbalépés újraértékeléséhez. A többség már 1941 nyarán nem tekintette hibás lépésnek Wilson akkori döntését. Amikor pedig nyilvánvalóvá vált, hogy a versailles-i békerendszer és a washingtoni egyezmények romjain „a németek és a japánok olyan világot igyekeznek teremteni, amely barátságtalan, sőt veszélyes az Egyesült Államokra”, már nem volt többé komoly ellenzéke egy új nemzetközi szervezet létrehozásának. 1943-ban a Kongresszus mindkét háza támogatta az Egyesült Államok részvételét egy ilyen szervezetben, amelyről Roosevelt, Sztálin és Churchill 1943-ban a teheráni és 1945 februárjában a jaltai konferencián döntött. „Így azután, mielőtt véget ért volna az európai háború, az Egyesült Államok kötelezettséget vállalt, hogy részt vesz egy olyan nemzetközi szervezetben, amelyik akár erő alkalmazásával is fenntartja a békét.”

Egyes amerikai vezetőket a háború vége felé nyugtalanított az oroszok nyugati előretörése. Rooseveltnél azonban jól érzékelte, hogy a háború befejezését követően gyorsan végre kell hajtani a leszerelést, vagyis haza kell szállítani a katonákat. A Németország feletti győzelmet követően egy év alatt az Egyesült Államok felére csökkentette a hadsereg létszámát. Ez megnövelte a Közép-Európában állomásozó

orosz erők jelentőségét, de ezt a fenyegetést ellensúlyozta az, hogy Amerika volt az egyetlen a háborúban részt vett hatalmak közül, amelyik mind gazdasági, mind katonai értelemben erősebben került ki a háborúból, mint amilyen volt a hadbalépéskor. Feltételezik, hogy ez is (az atombomba monopóliumával együtt) szerepet játszott abban — nyers modora és tapasztalatlansága mellett —, hogy Truman kezdetben igen udvariatlanul bánt az oroszokkal. Szembe szokták állítani a két elnöknek eltérő magatartását az oroszokkal kapcsolatban. Egyesek szerint a hidegháború nem következik el, ha Rooseveltnem hal meg 1945 áprilisában. A szerző szerint azonban ez a feltételezés nem állja meg a helyét. Igaz ugyan az — mint Churchill emlékirataiból tudható —, hogy Rooseveltn tudatosan törekedett arra, hogy „Churchill kárára jó pontokat szerezzen Sztálinnal”. Meggyőződése volt, hogy ő tud bánni Sztálinnal, s kétségtelenül békítő szerepet játszott a másik két, időnként élesen szembenálló partner között. Degler professzor szerint azonban Rooseveltn nem volt idealista (bár bízott a nagyhatalmak érdekeinek háború utáni összebékíthetőségében), az Államok külpolitikájának alapelveiből nem engedett volna, s igen valószínű, hogy ha Rooseveltn életben marad, a háború utáni amerikai–orosz kapcsolatok akkor sem alakulnak másként.

A háború után a két hatalom érdekei élesen eltértek egymástól. Oroszország (a szerző általában ezt a megjelölést használja) az Elbától keletre fekvő területeket szilárdan kezében tartotta, s nem csupán azért, hogy biztosítsa a Németországba vezető összeköttetési vonalakat. Kelet-Európának ez a katonai, gazdasági és ideológiai alávetése a Nyugat szemében a kontinens politikai egyensúlyát veszélyeztette. Ez keltett félelmet a vezető amerikai politikusokban, s ez vezetett Churchill híres, az amerikai Fultonban 1946 márciusában Truman elnök jelenlétében elmondott beszédéhez, amelyben a vasfüggöny leereszkedéséről nyilatkozott. A kiéleződő ellentéteket a legyőzött Németország jövője feletti vita is erősítette. Az oroszok, de részben a franciák is, Németországban potenciális ellenfelet láttak, s az oroszok emellett még hatalmas jóvátételre tartottak igényt. Továbbá mind az oroszok, mind a franciák — utóbbiak legalábbis az első években — ellenezték Németország egyesítését. Mindehhez járultak még az ideológiai ellentétek, valamint az olyan incidensek, mint amikor 1946 márciusában az oroszok megtagadták a kivonulást Iránból, holott a háború alatt a közös szovjet–angol megszállás kezdetén erre kötelezettséget vállaltak. Az Egyesült Nemzetek Biztonsági Tanácsának és a közvéleménynek nyomására kivonultak ugyan, de ezt szovjet ellenakciók követték. Így nem csatlakoztak a Világbankhoz és a Nemzetközi Pénzügyi Alaphoz, fegyverekkel látták el a kínai kommunistákat és fenyegetően léptek fel Törökországgal szemben azt követelve, hogy közösen ellenőrizzék a Dardanellákat.

A két hatalom tényleges szembenállása akkor következett be, amikor Anglia 1947 februárjában figyelmeztette az Egyesült Államokat, hogy nem képes tovább segítséget nyújtani Görögországnak a Jugoszlávia által támogatott kommunista gerillákkal szemben. Truman elnök ekkor vállalta, hogy az Államok gazdasági és katonai segítséget nyújt a Szovjetunió által fenyegetett Görögországnak és Törökországnak. Truman a Kongresszussal elfogadtatta azt az elvet, hogy támogatniuk kell „a szabad népeket, azokat, akik ellenállnak a felfegyverzett kisebbségek vagy idegen hódítók elnyomásának”. (Ez volt az ún. Truman-elv.) Mindez hosszútávú elkötele-

zetséget jelentett. Mint a szerző megfogalmazza: „Békeidőben most történt meg először, hogy az Egyesült Államok kötelezettséget vállalt az európai ügyekbe való beavatkozásra. Így kezdődött a szovjet kommunizmust feltartóztató (*containment*) politika. A következő nemzedék életében ez lett az amerikai külpolitika központi kérdése.” Ennek egyik módja a kommunista hatalomátvétellel fenyegetett országok gazdasági megsegítése volt. Legjellemzőbb formája az 1948-ban kezdeményezett Marshall-terv, amely Nyugat-Európa gazdasági helyreállítását szolgálta. A másik megoldás a katonai szervezet volt, a hivatalosan az Egyesült Államok és Kanada, valamint tizenkét európai állam kezdeményezésére 1949-ben létrejött NATO. Ennek alapelve az volt, hogy az aláírók egyikét ért támadás esetén azt valamennyiük az őket ért támadásként tekintik.

Amikor 1950-ben Észak-Korea megtámadta Dél-Koreát, akkor világossá vált, hogy 1947-ben Truman a Görögországnak és Törökországnak nyújtott segély bejelentésekor „globális elkötelezettség”-re gondolt. Mivel a NATO az európai kommunista expanziót megakadályozta, ez a lépés az ázsiai expanzió kezdetét jelölte az amerikaiak számára. A szerző azonban harminc év után nem látja ezt olyan magától értetődőnek. Bár azt nem tartja kétségesnek, hogy az oroszok jóváhagyták a támadást, nem talál arra magyarázatot, hogy miért nem volt jelen a szovjet képviselő a Biztonsági Tanácsban, amikor megszavazták a Dél-Koreának nyújtandó támogatást, amit megvétőzhatott volna. Így a segítséget az Egyesült Nemzetek közgyűlése is jóváhagyta. (Az ENSz főtítkára, mondja a szerző, felszólította a szovjet delegátat a visszatérésre, de az visszautasította azt.) Ugyanakkor nem tekinthető bizonyosnak, hogy a támadás valóban az Egyesült Államok elkötelezettségét kívánta próbára tenni. Ugyanis 1949-ben MacArthur tábornok, a Japánt megszálló amerikai erők főparancsnoka egy beszédében kihagyta Koreát azon országok felsorolásából, amelyek a Csendes-óceán nyugati térségében az Egyesült Államok védelmi övezetének részét alkotják. Ugyanezt tette hat hónappal az invázió előtt Acheson külügyminiszter is. Vagyis, összegezi a könyv, „az inváziót talán csekély kockázatnak tekintették kezdeményezői”. Azonkívül a koreai félsziget mesterséges kettéosztottsága a két szuperhatalom közötti patthelyzet következménye volt, így az invázió helyi koreai törekvéseket is tükrözhetett, miként távlati kommunista célokat is, akár az oroszok, akár a kínaiak álltak mögötte. (Az is tény, említi meg a szerző, hogy az Egyesült Államok előzőleg megtagadta a dél-koreai elnöktől, Li Szin-man-tól a nehéz fegyvereket, mert nem akarta, hogy az Északot megtámadva háborút robbantson ki.)

A koreai háború — mondja Degler professzor — a világtörténelemben az első példa a kollektív biztonságra, amelyet egy hivatalos nemzetközi szervezet valósított meg. Ugyanakkor kétségtelenül kellett hozzá egy ország, az Egyesült Államok elhatározó akarata és támogatása. Mivel pedig az amerikaiak elhatározottságát növelte a feltételezés, hogy Oroszország áll a koreai invázió mögött, így valójában a beavatkozás inkább a „szelektív biztonság” megnyilvánulása volt, mintsem bizonyíték a kollektív biztonság elvének érvényesülése. A beavatkozás egyben hatalmasra növelte az Egyesült Államok külföldi katonai erejét és elkötelezettségét. (A katonai költségvetés három év alatt 13 milliárd dollárról 50 milliárdra emelkedett.) Ugyanakkor — állapítja meg a szerző — a történelemben ritkán esett meg, hogy egy nagyhatalom ekkor áldozata olyan csekély materiális eredménnyel járjon, mint a koreai beavato-

zás. A kínai önkéntesek megjelenésével ugyanis a háború magával Kínával folyt, így azt a hagyományos fegyverekkel megnyerni nem lehetett. A küzdelem tehát fegyverszünettel ért véget, amely nem biztosította egyik fél győzelmét sem. Ez azonban komoly hatással volt az amerikai közvéleményre, hiszen korábbi fegyveres vállalkozásaik (főleg gyenge szomszédai ellen) mindig sikeresek voltak. Most mint szuperhatalomnak kellett megtanulniuk, hogy „hatalmuknak korlátaik is vannak”.

A koreai háború kirobbanásával egyidejűleg megváltozott az Egyesült Államok magatartása Tajvannak kapcsolatban is. A szigetet (régi nevén: Formózá) az 1943 novemberi kairói konferencián Kínának ígérték. Így amikor 1949-ben Csang Kai-sek nemzeti hadserege a szárazföldön súlyos vereséget szenvedett, s Tajvanra húzódott vissza, az amerikaiak azt várták, hogy a sziget elleni kommunista invázió mikor vet véget a polgárháborúnak. Bár az Egyesült Államok korábban támogatta Csangot, ekkor már — mondja a szerző — visszahúzódtak „és arra összpontosított, hogy Nyugat-Európát továbbra is megóvja a kommunista uralomtól”. A koreai háború azonban végetvetett a be nem avatkozásnak és Truman utasította a hetedik amerikai flottát, hogy a szárazföld és Tajvan között foglaljon állást. Ezzel nem csupán a szigetet védte a megtámadástól, hanem akadályozta azt is, hogy a kínai erők a Koreában húzódó amerikai állások oldalába kerüljenek.

A koreai háború további dimenziót is adott az Egyesült Államok délkelet-ázsiai elkötelezettségének: belebonyolódott a vietnami fejleményekbe. 1945-ben amikor a japánok veresége után a franciák visszatértek indokínai birtokaikra, Amerika nem nyújtott nekik különösebb támogatást. Távol kívánta tartani magát „attól a francia erőfeszítéstől, hogy fegyverrel szálljon szembe az erősödő ázsiai nacionalizmussal, amely gyorsan véget vetett a régi típusú kolonializmusnak”. A koreai félsziget eseményei azonban megváltoztatták ezt a magatartást. Mivel az amerikai stratégiák meg voltak győződve, hogy a fejleményeket „egyetlen kéz irányítja az Elbától a Mekongig”, 1950-ben elhatározták, hogy itt is védelmére kelnek a fenyegetett nem kommunista világnak. Mikor Truman kirendelte a hetedik flottát Tajvan védelmére, egyben katonai tanácsadókat küldött a Viet Minh ellen harcoló francia erőkhöz. Amikor 1954-ben kiviláglott, hogy a franciák nem képesek megvédelmezni volt gyarmatukat, Dulles külügyminiszter megszervezte a SEATO-t, a Délkelet-Ázsiai Szerződés szervezetét. Ez azonban — eltérően a NATO-tól — az Egyesült Államokat leszámítva nem képviselt komoly erőt, mert nem volt tagja a térség két legnagyobb nem kommunista állama: India és Indonézia. Így minden teher az amerikaiakra hárult, akik a vietnami háború során 56 000 embert vesztek, többet mint Koreában. Ugyanakkor vietnamiak százezrei pusztultak el a gyilkos küzdelemben, amelynek során az amerikaiak háromnnyi bombát dobtak le és gránátot lőttek ki, mint a második világháborúban Németországra és Japánra együttvéve. A vérveszteség és a 141 milliárd dollár hadikiadás nem hozta meg az eredményt, az amerikai hadsereg — először történelme során — nem aratott győzelmet. Mint a szerző írja: „Koreában az amerikaiaknak fel kellett ismerniük hatalmuk korlátaikat, de a küzdelem célját elérték. Vietnamban viszont a végkifejlet megalázó volt, hiszen kudarcot vallott az a kísérlet, hogy szilárd demokratikus kormányt állítsanak fel Dél-Vietnamban.” Ez egyben azt is jelentette, hogy a feltartóztatási politika Ázsiában sikertelen volt.

Befejezésül Degler professzor arra utal, hogy az 1975. évi vietnami vereség egy korszakot zárt le az amerikai politikában. Ennek a katonai részvételnek amerikai ideológiai igazolása a nemzetközi jogrend védelme volt, hogy „megbüntesse az agresszorokat”. Ez volt Roosevelt célkitűzése, s Wilson is erre törekedett. „Ám a vietnami összeomlás véget vetett a világrend nevében folytatott amerikai terjeszkedő korszakának” — írja a szerző. Ugyanakkor a morális színezetű amerikai külpolitika folytatását látja abban — 1980-ban —, hogy Carter elnök megkülönböztetett figyelmet szentel az emberi jogoknak...

A könyv befejezése óta láttuk, hogy az Egyesült Államok miként szabadította rá a „sivatagi vihart” az agresszor Irakra — és tanúja vagyunk annak, hogy a Balkánon távol tartja magát attól, hogy aktív szerepet vállaljon az agresszor megfélemezésében. Úgy tűnik, hogy a „Partnerség a békéért” kezdeményezés pedig ismét elő-térbe helyezi az amerikai külpolitika pragmatizmusát, amely — mint erre John Quincy Adams utalt — mindig is fontos eleme volt annak.

*

A könyv utolsó fejezetének részletes ismertetését nem csupán az indokolja, hogy az Egyesült Államok a második világháború befejezése óta világhatalmi szerepet játszik. Legalább annyira fontos az, hogy a könyvét a szerző az amerikai olvasónak szánta. Így a belső fejlődést formáló erők mellett rá akart mutatni arra, hogy az Államok „belenőtt” a superhatalmi helyzetbe, s ez a vietnami kudarc után is kötelezettséget jelent. A magyar olvasó számára pedig azért érdekes ez a fejezet, mivel legkésőbb 1945-től olyan törekvéseket és eseményeket ismertet, amelyek Közép- és Kelet-Európa sorsát is meghatározták.

Degler professzor kötetével tehát a magyar olvasó valamiféle amerikai „nemzeti önismereti” kézikönyvet vett kézbe. Amennyire tanulságos ez a kevéssé ismert magatartásformát és gondolkodásmódot fejlődésben bemutató könyv, legalább annyira gondot jelent a magyar átlagolvasónak azt, hogy a szerző — mint ezt az előszóban el is mondja — az amerikai történelem igen sok eseményét és szereplőjét csak utalás formájában említi. Nevek, események és fogalmak követik egymást, amelyek a hazai olvasónak önhibáján kívül hiányos ismeretei miatt magyarázatot igényelnek. A fordító (Szuhaý-Havas Ervin) lehetőségei azonban technikai okokból korlátozottak voltak, hiszen a szerző már a második kiadásban a kiegészítések döntő részét lapalji jegyzetekben oldotta meg, amelyek száma meghaladja a százat. Egyet kell tehát érteni azzal a fordítói gyakorlattal — és szerkesztői szándékkal —, hogy csak a feltétlenül szükséges megjegyzések (elsősorban az utalások feloldás) kerültek a mintegy tucatnyi csillaggal jelölt lábjezgetbe. A fordító néha azzal segített magán, hogy vagy némileg kiegészítette a fordítást (mint pl. Mobile kikötőjének földrajzi elhelyezését jelölve a 119. l.-on), vagy mint tette azt a *spoils system* fogalmának lefordítása után, hogy a szövegbe beillesztette annak magyarázatát. (194. l.) Csak helyesítható egyébként az a gyakorlat, amely indokoltnak tartja, hogy a nem — vagy kevéssé — ismert fogalmak esetében, speciális törvények vagy szervezetek nevének lefordítása után zárójelben megadja az eredeti elnevezést is.

A nagy feladat: a magyar olvasónak ismeretlen fogalmak, események és nevek magyarázata a Név- és tárgymutató összeállítójára (Magyarics Tamás) várt, aki az eredeti kiadvány Indexéhez viszonyítva csökkentette ugyan az utalókat (elsősorban a nevek esetében), ugyanakkor a nevek és fogalmak magyarázatát adta, illetve röviden ismertette a szerző által említett történelmi események lényegét. Így az abolícionistaiktól a „zsákmányoló rendszer”-ig, a „bostoni teadélután”-tól Sumter erődig, vagy Lyman Abbot-tól Charles Woodmason-ig a közel hetven oldalnyi mutatóból az olvasó lényegi, többnyire részletes tájékoztatót kap. Különösen hasznosak az eredeti Index példája nyomán összeállított gyűjtőszavas mutatók mint például az alkotmány, a bevándorlás, Dél vagy Nyugat, a Demokrata vagy a Republikánus Párt, a feketék vagy a nők esetében, vagy például a gyarmati korszak, a mezőgazdaság, az iparosítás vagy a munkásmozgalom, a puritanizmus vagy a rabszolgaság, a választások vagy a választójog címszók alatt sorakozó részletkérdések mutatói. A címszavak összeállításának gondossága azonban arra készíti a recenzenst, hogy néhány hiányosságot megemlítsen, hiszen Degler professzor könyvét egyben úgy tekinthetjük, mint a magyar nyelvű hazai amerikanisztikai történelmi irodalom alapművét. Így a „tagállamok jogainak elve” (*states' rights doctrine*) magyarázatot érdemelt volna, hiszen a mutatóban szereplő „kentucky határozatok” szoros kapcsolatban állnak „az államok jogai” elméletével, amely teóriának komoly szerepe volt a déli államok elkülönülési törekvésében, a polgárháború kirobbanásában. Talán a Konföderációs Cikkelyek (99. l.) is megérdemelte volna a címszót és a rövid magyarázatot, miként a Kuba miatti hadüzenet Teller-féle kiegészítése (469. l.), ami azután olyan sok gondot okozott az Egyesült Államok kubai jelenlétében. Peter Zenger, vagy legalábbis a gyarmati Amerika sajtó történetében olyan jelentős Zenger-ügy (79. l.) is helyet kaphatott volna a mutatóban. Ez érvényes egyébként a Grange fogalmára (333. l.) is.

A munka fordításáról elmondhatjuk, hogy gördülékeny és olvasmányos. Az olvasó azonban ha egy-egy nyelvi fordulaton elgondolkodva fellapozza az eredetit, nem mindig érthet egyet a fordítással, jóllehet az ő elképzelése csak stílusban különbözik a nyomtatott szövegtől. Így feltehetően szerencsésebb lett volna John Cotton nyilatkozatában az asszonyok hiányáról szólva annak örömtelenségéről, s nem kényelmetlenségéről beszélni (27. l.). Stephen A. Douglas nem „később emelt szót”, hanem mint kései Jackson-párti emelt szót a vasúttársaságok érdekében (161. l.). Délen a volt ültetvényes nem „a máskülönben művelésre alkalmatlan” földjeit parcellázta fel, hanem azok immáron rabszolgák hiányában saját kezelésben nem voltak művelhetők, ezért parcellázott. (207. l.). Nyelvi erőszaknak tűnik Virginia államot („beceneve”: *Old Dominion*) „óország”-nak nevezni West Virginia elszakadása kapcsán (212. l.). Nem tűnik indokoltnak „szervezett szocializmus”-ról beszélni (276. l.) ott, ahol a szövegben csak szocialista mozgalomról esik szó. A „társadalmi örömök” szokatlan fordulata mögött (301. l.) társas szórakozást kell keresnünk, s a „tűzfészkek” (319. l.) valójában csak tűzveszélyes épületeket jelent. Túlstilizált megoldás ha a társadalmi mobilitás lépcsőfokai helyett azok „lajtorjái” emlegetjük (324. l.). Lekicsinylő fordulatnak tűnik, ha a szerző a nagy amerikai vezetők kicsiny (vagyis szűk körű) panteonja helyett „minipanteon”-t fordít. (413. l.) Nem megfelelője az eredetinek az, ha a nem férjezett nők helyett vénlányokról beszélünk (431. l.), miközben — mintegy ellensúlyozásul — a házasság kötelékéből menekülő nők esetében a

„Hymen fogságából” szabadulás fennkölt fordulatát iktatjuk kiegészítésül a szövegbe (435. l.). Nem adja vissza a szerző árnyalt fogalmazását, ha ott, ahol az Egyesült Államoknak a nemzetek közötti kapcsolat törvényének védelmére irányuló szándékról esik szó, ezt a fordító azzal a fordulattal oldja meg, hogy „mintegy csendőrként őrizze a törvényt”. (508. l.)

Szakmai munka fordítása nemcsak nyelvi-stiláris, de természetesen szakmai feladat is. A Degler könyv fordítója számos olyan, az amerikai történeti irodalomban vagy a politikai nyelvben szereplő fogalommal találkozott, amelyeknek meg kellett adnia a fordítását, pontosabban a magyar megfelelőjét. Egyik legsikerültebb megoldása az elnökelöléssel kapcsolatban a *caucus* és a *convention* fogalmának a feloldása (152. l.), ami azonban a mutatóban megérdemelt volna utalót és magyarázatot. Akadnak természetesen félreértések is. Ilyen az 1628-as „polgárjogi törvény” emlegetése (73. l.), amiről már a zárójelben megadott eredeti elnevezése alapján kiderül, hogy az petíció volt. (A Mutatóban *Petition of Right* címszó alatt szerepel, s helyes magyarázattal.) Az Unió hadseregének tábori lelkészei nem azért látogattak a déli államokba, hogy „mentesítsék” a rabszolgáknak a polgárháború alatt kötött házasságait (442. l.), hanem hogy a vadházasságokat ünnepélyesen (vagyis egyháziilag) megpecsételjék. Sajátos félreértés az 1776. évi kereskedelmi törvényről beszélni (476. l.), hiszen a Kontinentális Kongresszus nem is hozhatott törvényt. Itt az 1776-ban kidolgozott *Model Treaty*-ről, vagyis szerződésmintáról (tervezetről) van szó, amit korábban (457. l.) a fordító helyesen értelmezett, amikor a fogalom az angol szövegben nem nagybetűkkel szerepelt.

Degler professzor könyve — mint említettük — az első magyarra fordított modern áttekintés az Egyesült Államok történetéről. A sajátosan amerikai történeti vagy alkotmányjogi fogalmak magyarítása így a magyarnyelvű amerikanisztika szempontjából alapvető fontosságúak. Érdemes tehát áttekinteni, hogy a fordító miként oldotta meg ezt a feladatot: alkalmazott-e már meglévő fordulatokat, talált-e jobbat — vagy esetleg nem figyelt fel már korábban létező megoldásra. A *strict construction of the Constitution* fogalmának megfelel a „szigorú alkotmányosság” (101. l.), de talán a merev alkotmányosság szerencsésebb volna, hiszen ellentéte a könnyen alkalmazkodó, vagyis rugalmas alkotmány. A *Great Plains* fordítható „nagy préri”-nek (142. l.), de a Nagy Síkság megoldás már létezik. (A bibliográfiai esszé a „nagy mezők” megoldást választotta.) A győztes párt híveit közhivatalokhoz juttató *spoils system* „zsákmányoló rendszer”-ként fordítása (149. l.) jó megoldásnak tűnik. A rabszolgaság sajátos alkotmányos helyzetét jelző megnevezés: *peculiar institutio* fordítható „különös intézmény”-nek (170. l. stb.), de határozottan jobb a Newins-Comma-ger kötet fordítójának megoldása, aki különleges intézménynek fordította. Ez ugyanis érzékelteti a megkülönböztető jelző jogi (alkotmányjogi) tartalmát, hogy ti. Északon a tagállamok alkotmánya tiltja, Délen védi a rabszolgaságot — miközben a szövetségi alkotmány alapszövege feltételezi a rabszolgaságot, s a 10. Alkotmánykiegészítés pedig mint „házi intézményt” garantálja. A fordító kezdetben „tagállammá még nem szervezett területekről” beszél (186., 195. l.) akkor, amikor a *territoriumok*-ról van szó, de a későbbiekben előbb zárójelben magyarázatként, majd önmagában állóan is használja (212., 214. l.) az elnevezést. Mivel a *territorium* megjelölés egyértelmű és sokkal rövidebb (amellett egy *territorium*ból előbb több *territorium* is lehet,

s egyetlen territorium több államra is tagolódnak) nem érdemes a fogalmat lefordítani.

Nem kifogásolható, hogy a fordítás a *secession* (különválás, elszakadás) fogalmát megtartva szecesszióként (196. l.) emlegeti Dél elszakadását. A szövegkörnyezetnek olyannak kell azonban lennie, hogy ne okozhasson félreértést, a fogalom hazai művészettörténeti jelentése. A *Homestead Act* „házhelytörvény”-ként fordítása (141., 196. l. stb.) kissé nehézkes és pontatlan is amiatt, mert ismereteink szerint egy száz holdat meghaladó juttatást nehéz házhelynek tekinteni. Talán a Telepítési Törvény elnevezés áll legközelebb a fogalomhoz. Lincoln híres *Emancipation Proclamation*-jét szerencsésebb volna teljesen lefordítva Felszabadítási Nyilatkozat-ként használni. A polgárháború utáni Egyesült Államok fejlődésének sajátos politikai fogalma a *Reconstruction period*, amely elsősorban nem az elpusztított Dél gazdasági helyreállítását, hanem a déli államoknak az Unióba való visszatérését, az államszövetség újjáépítését jelenti. Így talán szerencsésebb volna „újjáépítés” helyett az eredeti rekonstrukció elnevezést megtartani, mert így érzékeltetnénk a fogalom különleges tartalmát, s nem okozna gondot a „kongresszusi újjáépítés” (223. l.), a „fekete újjáépítés” (229. l.) vagy a „radikális újjáépítés” (232. l.) fogalma. (Az hogy a rekonstrukció elsődlegesen az Unió helyreállítására irányult, az Lincolnnak a 222. lapon emlegetett tervéből — pontosan az erre utaló szövegrészéből — világlik ki. Ez lett volna az „elnöki rekonstrukció.”) A *frontier*-nek határvidékként fordítása, főleg ha zárójelben ott az eredeti elnevezés (18., 133. l.) nem okoz zavart, de a *border state* „határállam”-ként való jelölése (178., 225. l.) már nem szerencsés, illetve Carl Sandburgnak Lincolnról szóló könyve fordítójának volt jobb megoldása: peremállam. A fogalom ugyanis kizárólag olyan rabszolगतartó államokat jelöl, amelyek határosak voltak a rabszolgaságot nem ismerő, ún. szabad államokkal. Befejezésül az erőteljes *muckrakers* elnevezés fordításáról. Ha szó szerint és finoman akarjuk fordítani akkor „szennygereblyézők”-ről van szó, akik a gazdasági és politikai visszaélések adatait összegyűjtve kívánták leleplezni — közvetlenül tehát nem tisztogatni. Így e sorok írója a „szennytisztogatók” (369. l. stb.) helyett inkább a szennyfältárók megjelölést használná... (Végezetül csak zárójelben egy érintőleges kérdésről. Az 1688. évi *Glorious Revolution* „dicsőséges forradalom”-ként történő fordítása a 18. lapon azért nem szerencsés, mert a 17. században a *revolution* fogalmát a körmozgásra, egy központ körüli elmozdulásra alkalmazták, s nem a társadalmi forradalomra. Így a korabeli elnevezés a valóban nem forradalmi eseményt Dicsőséges Fordulatként értékelte.)

A kötet egyébként — feltehetően az amerikai kiadó kívánságára — közli a szerző által összeállított és 86 oldal terjedelmű Bibliográfiai esszét. A magyar olvasó számára ennek közvetlen haszna igen kevés, hiszen a benne felsorolt hatalmas irodalomnak valószínűleg egy százaléka sem lelhető fel hazai könyvtárainkban. Az esszé közreadása mégsem haszontalan. Egyrészt érzékelteti, hogy Degler professzor az egyes fejezetekhez milyen irodalmat mozgatott meg, s hogy a témát érintő szakmai publikációk száma az 1970-et követő évtizedben milyen gyorsan növekedett. (Ezt ugyanis a harmadik kiadásban külön csatolta a fejezetenként tagolt irodalomhoz.) A bibliográfiai áttekintés másik haszna módszertani: szemléletes példáját nyújtja annak, hogy milyen az igényes bibliográfiai esszé, amely értékeli a felhasznált irodal-

mat. A Bibliográfiai esszé fordítója (Zinner Judit) feltehetően kevésbé ismeri e témakör részleteit. Ez lehet a magyarázata, hogy a munkák címét lefordítva számos szép, szükség esetén értelmező fordítás mellett akad félreértés is. A történelmi ismeretek szempontjából kettőt érdemes megemlíteni. Az egyik: Jackson alatt nem „a második párt rendszere” alakult (534. l.), hanem a második pártrendszer alakult ki, ti. az első (két)pártrendszer 1816 után elsorvadt. A másik megjegyzés: Sherman északi tábornok 1864-ben Georgián átvonulva nem a tengerre igyekezett (546. l.), hanem a tengerhez, hogy Savannah kikötőjében felvegye a kapcsolatot az Unió erőivel. A *March to the Sea* öt hete alatt ugyanis semmi kapcsolata nem volt saját felsőbb parancsnokságával.

*

Degler professzor könyvének kiadásával az Európa Könyvkiadó jelentős történelmi munkát adott a hazai olvasó kezébe. (Tegyük hozzá: gondos munkát is, hiszen a 371. l. „elvezett” két sorától eltekintve, a kötetben nincs komolyabb sajtóhiba.) Ugyanakkor ez a kiadványa 1993-ban nem az egyetlen amerikanisztikai tárgyú kötet volt, hiszen a Könyvnapra megjelentette Alexis de Tocqueville: Az amerikai demokrácia című alapművének teljes fordítását és ezzel kiküszöbölte azt a hiányosságot, amit a Gondolat Kiadó idézett elő azzal, hogy 1983-ban a fenti munkából csak válogatást jelentetett meg.

Horváth Pál

AZ ISZLÁM JOG FEJLŐDÉSTÖRTÉNETE

(Simon Róbert: *A Korán világa c. doktori értekezése nyomán*)

„Az újabb kor kutatói a vallástörténeti összefüggések mellett mind több figyelmet fordítanak a Koránra” — illetve az iszlám jogra úgy is mint közösség- és társadalomszervező, transzcendentális világlátásra és társadalomintegráló rendszerre” — mondjuk találóan. A történelmi háttér módszeres áttekintéséből (ld. Mohamed és a Korán i. m. 421–423.) citálhatnám a gondolatot, hogy „Az iszlám kialakulása a legkorosabban összefügg (persze) a késő antik, (a) koraközépkori világtörténelem minden lényeges mozzanatával, ugyanakkor a kívülről kapott hatásokat, anyagi, intézményi és kulturális elemeket a lehető legönállóbban használta fel” ez a jogrendszer, s hozott, ill. napjainkban is hoz létre egy sor olyan (a) fejlődésre nyitott és a folytonos megújulásra képes társadalmi sémát „amelynek a vitalitása ma is bámulatba ejti az elfogulatlan szemlélőt” (ld. i. m. [1987] 422.). Íme mindez tehát bőven elégséges volna az adott tudományos eredmény aktualitásának indoklására. A jogtörténet

ugyanis éppen annak a beigazolását adhatja, hogy az iszlám jog ősforrásainak a módszeres feltárása a komparatív jogtudomány számos területén közvetlen haszonnal jár, ill. járhat közgondolkodásunk formálásában.

A francia–olasz, az angol, ill. a német–oroszlámkutatás alapvető eredményei után a modern tudomány szerte a világon nagy figyelemmel viseltetik az iszlám jog ősforrásai iránt. Főként a muszlim joghatások történelmi közelségében élő népek szellemi élete vált érzékennyé újabban az iszlám iránt. Ide sorolva a hazai tudományos élet eredményeit jó tudni, hogy minálunk ez a törekvés valóban nem újkeletű. Talán nem is az első ilyen kísérlet lehetett az az 1831-es kiadvány, mely „*Alkorán, mely arabs nyelvből deákra fordított és megvilágosított*” címet viselte. Szeldmayer Imre, Gedeon György és mások neve szignálja a kezdeteket, de A Korán teljes bemutatása Szokolay István tollából (Budapest, 1845) sem késett le a magyar reformkor szellemi palettájáról. Később Endrei Gerzson, Goldziher és Vámbéry Armin jeles műveiben empirikusan kitapintható a folytatás, amelynek a jogtörténetben is megvannak persze a megfelelői. Így minálunk az ún. európai (egyetemes) jogtörténet alapozói, Wenzel Gusztáv, ill. a nagy pozitivisták alkotói (Hajnik Imre, Király János stb.) sem hagyhatták figyelmen kívül a muszlim jog történelmi szerepét. Innen és az újabb komparatív vizsgálódások eredményei nyomán van némi rálátásunk az iszlám jog keletkezésére, a mohamedán jog mediaevisztikus-kori szerepére, ill. az iszlám (jog) történelmi szerepváltására a modern kor különböző fázisaiban. A jogtudomány tehát elsődlegesen, mint releváns jogcsoporthéregiót hordozó rendszert ragadja meg a témát és nem vállalhatja magára az ősforrások filológiai, kultúrhistoriai–esztörténeti feltárását. Jó példa, hogy a hazai exegetikus jogtudományt képviselők sem tettek kísérletet az iszlám ősforrások elemzésére. Érthető tehát, ha ma és később is (feltehetően) az iszlám-kutatás önállósult kutatási eredményeire, ill. szélesebb értelemben az esztörténeti–kánonjog–történeti kutatásokra hagyatkozunk. Simon Róbert idevágó alkotásait, ill. a doktori minősítés tárgyává tett művet (A Korán világa Bp., 1987) ilyen értelemben tekintem én kútfőértékűnek, melyre néhány konkrét utalást az alábbiakban teszek.

A Szúramagyarzatok (ld. az i. m. 13–417. alatt) adják a gerincét a felidézett kutatásoknak, számunkra ezek az ismeretek azonban — éppen a fent leírtakból fakadóan — el nem szakíthatók a teljes szöveget tartalmazó kötettől (ld. Korán fordította Simon Róbert Bp. 1987). Két jelentős összetevővel gazdagította a szerző ilyen értelemben az ősforrásokat, nevezetesen az „*iszlám történeti háttéréhez*” kapcsolt, ill. a „*Bevezetés a Korán tanulmányozásába*” c. elemzésekkel. Irán és Bizánc között zajlik az a korabeli világunk sorsát meghatározó történelmi átalakulás, amely előzménye volt az iszlám keletkezésének, a mi felfogásunk szerint az ún. arab kalifatusi rendszer megjelenésének. Könnyen belátható, hogy a jogtörténet világképét tágítja ez az elemzés, amely eddig az államiság (a releváns jogi viszonyok) megjelenésére helyezte a hangsúlyokat. A szárazföldi és a tengeri kereskedelmi utak, ill. a korai arab ütköző államok (ld. a 424–től, ill. a 432–től) szerepének a feltárása teszi érthetővé később a számunkra oly fontos tézist a „*mohamedani iszlám nyitottságá*”-ról, mely nemcsak a prófétai hagyományban (szunna) testesült, hanem az antik római jog, valamint a korai rabszolgatartó és az ún. ázsiai termelőmód talaján fogant életképes joglelemek továbbvitelében is. (Vö. i. m. 455–456.) Ezzel az előzményvizsgálattal

kiegészítve már igaz, hogy a *muzulmán jog* (saría) a felbomló római birodalom afrikai területein, Arábiában és Kis-Ázsia térségében stb. az arab államiság fejlődésével párhuzamosan alakult ki. A rabszolgaság jelentős maradványait is megőrző korai iszlám jog azonban a mohamedán vallás elterjedésével összefüggésben az arab népelem körén túlterjedő jelentőségre tett szert. Így az iszlám jog rövid néhány évszázad elteltével Észak-Afrika, Arábia, Kis-Ázsia, Délkelet-Ázsia különböző népelemei uralkodó jogrendjévé lett. A muszlim vallás-jog személyszerűsége, az arab és török hódítások és sok más tényező eredményeként persze a jelzett földrajzi térség határain messze túl is hatással volt a muzulmán jog a releváns társadalmi viszonyok jogi szabályozására. Így maradhattak felismerhető nyomai a török hódítók által közvetített muszlim jognak a délkelet-európai népek jogéletében is. Később e tényezők történelmi jelentősége természetesen csökkent, mivel az európai jogrendszerek a kontinensről, egyes ázsiai területekről pedig a modern jogrendszerek behatolása szorította ki az iszlám jog uralmát. A mohamedán vallási tanokkal összefüggő jogintézmények konzervativizmusa egyébként igen korán a fejlődés gátjává is válhatott.

A muzulmán jog alapja a Korán, amit a próféta halála után a 7. század közepén szerkesztettek egységes törvénykönyvvé. A Mohamed tanításait, beszédeit tartalmazó Korán vallási és jogi normák egymásba fonódó rendszere, amit a korabeli felfogás szerint a próféta az istenség megnyilatkozása alapján közölt az emberekkel, hogy aszerint éljenek. A Korán tehát szó szerint recitálását jelenti az isteni kinyilatkoztatásnak. A próféta tanításainak szerkesztői 114 fejezetre (Szúra, ld. A Korán világa alapján) osztották a mohamedán vallás és a jog alapját képező normákat és minden valószínűség szerint jelentős mértékben átdolgozták, ill. kiegészítették azt. A 7. században lezajlott arab hódítások és a feudalizálódás viszonyainak a bonyolult társadalmi problémákra ugyanis a Korán hézagos szabályai már nem voltak alkalmasak.

Ezt a szükségletet elégítette ki a hagyomány (szunna), amely a próféta cselekedeteit, megnyilatkozásait a kor igényeinek megfelelően rögzítette le, mint a tanítványok és kísérők „hiteles” elbeszéléseit. Koronként változó tényezőként jelentkezett később az egy-egy adott időszak legtekintélyesebb teológusainak és jogászainak egybehangzó véleménye (idzsma). A jogtudósok koronként egyeztetett tanításai viszont nem tették lehetővé a vallási normákból táplálkozó jog gyors átalakítását, mert akár a legégetőbb társadalmi problémák megoldására alkalmas jogmagyarázatnak is a próféta tanításaival és a hagyomány szabályaival összeegyeztethetőnek kellett lennie. Ahol azonban az említett források alapján sem volt lehetőség a jogi viszonyok megnyugtató rendezésére, ott az analógián alapuló ítéleteket vették irányadónak (qijász). Így lett az analógia a muzulmán jog egyik fontos forrása. Mindezt együttvéve az „isten és emberi törvények” összességének tekintették, aminek megrontása és elferdítése a legsúlyosabb bűnhődést vonta maga után (ld. i. m. 462–463.). A muszlim jog belső fejlődése elé tehát már az alapvető jogforrások is áthághatatlan akadályt gördítettek, amiből az iszlám kibontakozását és megszilárdítását szolgáló konzervativizmus fakadt és elősegítette a muzulmán népek társadalomfejlődésének megrekedését a kifejlett, feudalizálódó társadalom szintjén.

A muszlim jog nemcsak az ősforrások fejlődését tekintve, hanem a jog belső rendszere szempontjából is jelentős mértékben eltért persze az európai jogfejlődéstől. Legmarkánsabb jellemzője pl. az iszlám jog fejlődésének, hogy az a mohamedán

vallás térhódításától, ill. az egyház törvényeitől nem tudott elszakadni és a rabszolgáság jelentős maradványainak megőrzését is lehetővé tette. A muszlimok és „hitetlenek” közt ugyan a jog éles határvonalat húzott, de megkövetelte egyben, hogy a hit felvételével a kinyilatkoztatott jog is alkalmazást nyerjen. A jog személyszerűsége alapján viszont már a hitben született muszlim bárhova került életében, a mohamedán jog szerint volt köteles élni.

Valójában a muszlim jog alapvető forrásai eredetileg nem adtak lehetőséget tudományosan megalapozott jogrendszer kifejlesztésére. Simon Róbert felidézett szöveggönyve alapján empirikusan kitapintható ez a jelenség. Sem a jogági elkülönülés, sem az intéciók jogdogmatikai kimunkálására nem került sor. A kádi-bíráskodás irányelveiben alakult ki később egy rendszer, mely a római és nyugat-európai feudális jogrendszerektől is lényegesen eltért. Ebben a rendszerben első helyre kerültek a *muszlimok hitbéli kötelezettségei*, azt követik a *magánjogi, büntetőjogi szabályok*, a *hitetlenek elleni harc kötelezettségei*, végül a *bírói eljárás és tanúskodás*, valamint a rabszolgák felszabadítására vonatkozó szabályok.

A birtoklási és vagyoni viszonyok pl. a muzulmán jog legkevésbé kidolgozott területét képezik. A *földtulajdonjog* területén ugyanis a Koránon alapuló kezdetleges jog minden földet isteni vagyonnak tekintett, amely felett a kalifa rendelkezési joga korlátlanul érvényesülhetett. Az uralkodó csak használatra adhatta át a földet magánszemélyeknek. E felfogásnak megfelelően a jogtudósok véleménye is megerősítette, hogy a hódítások árán szerzett föld nem válhat egyéni tulajdonná. A földtulajdonjog ennek ellenére fokozatosan kifejlődött.

A földtulajdon kifejlődésének a korlátai általában megmaradtak az iszlám vallási központot képező városok környékén. E földeket szent területnek tekintették, ahol hitetlenek nem tartózkodhattak, tilos a vadászat és a vadon növényzet kiirtása. A kalifátus központi területein tehát a kalifa földtulajdonjoga érvényesült. A hódítások eredményeként eredetileg Irak, Szíria és Egyiptom földjeinek jelentős részét is a kalifa tulajdonának nyilvánították, az azokon élő lakosság pedig földadóval terhelt örökös bérlővé lett. A meghódított iráni, ill. bizánci földbirtokosok egy része később az arab nemesség, de főként a kalifához közelállók jutottak először valamilyen birtokjoghoz. Így a meghódított földek birtokbavétele alapján általában a nyugat-európai allodiumhoz közelálló tulajdonjog keletkezett (mülk). A legyőzött hitetleneket megfosztották a földre vonatkozó tulajdonjoguktól és adófizetésre kötelezték. A muszlim szent föld és a meghódított területek birtokbavétele tehát még nem hozott létre határozott (feudális) földtulajdonjogi formákat. Így a kalifa nemzetségének tagjai és az előkelő muszlimok egy része gyakran több tízezer rabszolga feletti tulajdonjogot is megszerzett a meghódított földek birtokbavétele mellett.

A feudalizálódás erőteljes kibontakozásával keletkezett a katonai *szolgálatok fejében ajándékozott földtulajdon* (qatía). Ezeket a földeket már túlnyomórészt a függésben élő ráják (jogfosztottak) művelték meg, de emellett továbbra is felhasználták a birtokosok a rabszolgákat is. A 11. század folyamán általánosan elterjedt a szolgálatok jutalmául illetve a szolgálat idejére adott feudális földtulajdonjog (iqta). A katonai szolgálatot teljesítő réteg általában élethossziglan, vagy meghatározott időre jutott ilyen földek birtokába. Kezdetben az ilyen birtoklás az adományozott földön élő lakosság járadékaira adott jogot. Idővel ezt a jogot a birtokosok a föld feletti

tulajdonjoggá változtatták. Ez a földtulajdonjogi forma a 10. században lett általános és egyidejűleg jelentős alapot teremtett a helyi moszlim urak önállósulásának, miután az a nyugat-európai feudális birtokformák közül a beneficiumhoz állt legközelebb. A földre vonatkozó tulajdonjog ilyen előrehaladott fejlődése mellett megmaradt az egyházi szentélyek, vallási és jótékonyági intézmények célját szolgáló földek elidegeníthetetlenlége, egyes területeken pedig tovább élt a rabszolga feletti tulajdonjog is.

Az iszlám, a Korán uralma alá került területeken jelentős kereskedelmi- és pénzforgalom fejlődött ki. Az egységes birodalom létrejötte önmagában is elősegítője lett a szárazföldi és tengeri forgalom kiszélesítésének. A muzulmán *kötelmi jog* ennek megfelelően erőteljes fejlődésnek indult (ld. a 2. szúra 282. és k. pp. alapján is). A kötelemfajták gyarapodásával szigorúan szabályozták és mereven elhatárolták egymástól az előfordulható kötelmi jogi viszonyokat. Taxative meghatározott szerződési típusokat dolgoztak ki és a szerződések érvényességéhez a felek egyetértésén túl a megfelelő szerződési tárgynak tulajdonítottak nagy jelentőséget. A szigorú vallási normák ugyanis a rituális szempontból „tisztátalan” dolgok egész sorát zárták ki a forgalomból. Semmisnek tekintették az uzsoraügyleteket (ld. 2. szúra 275., 276., 3. szúra 130. stb.), de az azokat megkerülő ügyleteket már jogi védelemben részesítették. Így a vétel, a csere, a pénzváltó ügyletek a szállítási szerződések, a bérlet, a kölcsön, a letét és a megbízás is ismertté vált a muzulmán jogban. A Korán szúrái azonban ezt az előrehaladást még csak implicite foglalták magukban.

Szembetűnő sajátosság, hogy a házasság a muszlim jogban a kötelmi jog részévé lett. A házasság létrehozásánál ugyanis a nő nem szerződő fél, hanem a szerződés tárgya volt (ld. a 2/221, 4/4, 4/24, 5/5. alapján). A házassági szerződést a vőlegény és a menyasszony gyámja között, tanúk jelenlétében kötötték. A muszlim házasság egyébként a poligámián alapszik, minden muzulmán férfinak egyidejűleg legfeljebb négy felesége lehetett. Ismerték ezen kívül az állandó, az időleges és a nem szabad nővel kötött házasság formáit is (ld. Uo. 115–116.). A házassági vagyonjogban a vagyonelkülönítés elve uralkodott. Így a több nővel is köthető állandó házasság esetében minden nő külön vagyonban részesült, amit a házasságtól történő elállás esetén elveszíthetett. Házassági akadálynak tekintették a vérrokonságon és sógorságon kívül a bálványimádást és a nő kiátkoztatásával megszüntetett előző házasságot. Az ideiglenes, ill. a meghatározott időre kötött házasságot pedig különleges egyházi szekták részére engedélyezték, a nem szabad nővel kötött házasság viszont a kellő anyagi alapot nélkülözők körében volt elismert (ld. 4. szúra 3., 25). Az ebből származó gyermekeket azonban törvényes gyermekeknek tekintették.

Az iszlám jog a nőt megalázó joghelyzetbe taszította, ami pl. a válás módozataiban is megnyilvánult (Vö. 2. szúra 229, 230, 231). A férj a nőt kellő indok nélkül is elbocsáthatta bizonyos összegű jutalom lefizetése mellett. A kiátkozással bíró elött elbocsátott nő pedig többé képtelenné vált jogilag elismert házasság megkötésére is. Végül a családdal összefüggő vagyonjogi viszonyokra utalva az örökjog egynemely sajátossága vonja magára figyelmünket.

A muszlim örökösödési jogban pl. kifejlődött a végrendelkezés, de csak a végrendelkező vagyonának 1/3-a felett. Rendkívül bonyolult helyzet alakult ki viszont a több feleség és azoktól származó törvényes gyermekek közötti vagyonmegosztásnál.

Éppen ezért ezek lebonyolítására külön végrehajtót kellett megjelölni. Az iszlám jog egyébként részletesen szabályozta az öröklést kizáró okokat is.

Már az ősforrások alapján magára vonja figyelmünket a muzulmán büntetőjog. A mohamedán vallási tanok elterjedése az arabok bomló ősközösségi rendjében kialakult szokások leküzdésében jelentős előrehaladást ért el. Ez látható a büntetőjog területén főként a vérbosszú fokozatos visszaszorításában. A gyakran egész törzsek kipusztulásához vezető vérbosszú ellen ugyanis már a próféta tanításai keményen felléptek. Ennek ellenére a vérbosszú maradványai még hosszú ideig éltek és részleges jogi elismerést nyertek. A megölt hozzátartozóit, rokonait pl. ki kellett engesztelnie az elkövetőnek és a megölt nemzetségének a kiengesztelését szolgáló eszközöket a jog tüzetesen meghatározta. Szigorú büjt és a muszlim hiten lévő rabszolgák kiváltásával kiengesztelést lehetett azonban szerezni, de ezen felül a jóvátételi kötelezettség hárult a bűncselekmény elkövetőjére. A muzulmán jog tehát fokozatosan a jóvátétel rendszerét, a vagyoni elégtételt állította a vérbosszú helyébe (ld. 4. szúra 92, 93). Ezért nem oszthatom azt a nézetet (ld. 450. p.), hogy „a jus talionis nagyon is szűkreszabott lehetett”. Ellenkezőleg a Korán, mint elsődleges ősforrás keletkezése idején a tálío szinte általános lehetett, amit a próféta minden eszközzel törekedett csökkenteni. Ettől függetlenül a kinyilatkoztatás még a tálíóval való azonosulást is megőrizte (ld. „Valamely rossz tett fizetsége egy hozzá hasonló rossz tett” i. m. 42/40.).

A jóvátétel egyébként rendkívül változatos lehetett (ld. 2/178, 2/194, 42/40.). Legsúlyosabb volt viszont a szent földön elkövetett bűncselekmény, valamint a saját vér pusztításáért kivethető megváltás. A feleség megölésért már enyhébb büntetést, rabszolgák és hitetlenek haláláért pedig kárpótlást, ill. csak a rabszolga értékét kellett megfizetni.

A muzulmán büntetőjog ismerte a kollektív büntetőjogi felelősséget is. Falvak, egész territóriumok, vagy egy ház összes lakói feleltek a körükben elkövetett gyilkosságért, ha a tettes ismeretlen. Széltében elterjedtek a testcsonkító büntetések. A Korán határozta meg a kiengesztelés alá nem eső bűncselekményeket és ezek jelentős része súlyos testi büntetést, testcsonkítást, ill. halálos büntetést vont maga után (lázadás, hitehagyás, istenkáromlás stb.) Enyhébb büntetésnekem közt találjuk a korbácsolást, pénzbüntetést, száműzést.

A *bírászkodás és eljárásjog* fejlődésében sajátos szerepe volt a muszlim helytartók által kinevezett és az egész birodalom területén megszervezett kádi-bírászkodásnak. A muzulmán jog szigorú követelményeket állított a kádi kinevezéséhez, aki nemcsak a bírászkodást, de a helyi közügyek (utak, középületek) feletti felügyeletet is gyakorolta. A bírónak a hitben és a jogforrások területén is tájékozottnak kellett lennie, de munkájában igénybe vehette a jogtudósok közreműködését. A vagyonos helyi előkelőségek kezébe került kádi tisztség gyakorlása azonban idővel helyi hatalmaskodássá, zsarolássá fajult. Ezért tevékenységük állami ellenőrzését is ki kellett fejleszteni. Mindez a Korán szúrái alapján természetesen még nem látható. Hagyományosan az iszlám jogot ugyanis a bíróságon a kádi juttatta érvényre, aki a tény- és jogkérdésnek egyaránt a bírója volt, bár nehéz jogi kérdésekben tanácsot kérhetett egy hivatalos jogásztól, vagy a muftitól. Nem volt hierarchikus bírósági rendszer és nem létezett egy szervezett jogorvoslati rendszer sem. A kádi írónakán (kátib) keresz-

tül vezette és ellenőrizte az eljárást, amit az ünnepélyesség és kifinomultság hiánya jellemzett. A jogi képviselő nem volt ismeretlen, de a felek általában személyesen jelentek meg és szóban adták elő kérelmüket a kádinak.

A kádi első feladata az volt hogy eldöntse, melyik félre esik a bizonyítási teher. Ez nem feltétlenül a felperes volt, hanem az a fél, akinek álláspontja ellenkezett a ügghöz kapcsolódó eredeti vélelemmel. Egy állítólagos bűncselekmény esetén például a vélelem a vádlott ártatlansága, és egy tartozás kifizetésére irányuló perben a vélelem az hogy az adósnak nincs tartozása. Így a bizonyítási teher az első esetben a vádat illetné, a másodikban pedig az ígérennyel fellépő hitelezőt. Természetesen ez a bizonyítási teher vándorolhat a felek között akár többször is a per folyamán, mint például abban az esetben, amikor az állítólagos adós viszontkeresettel él a hitelezővel szemben.

A bizonyítottóság mértéke akár első, akár másod, akár harmadfokon egy merev határ volt, és majdnem egyező a büntető és polgári ügyekben. Vallomástétel vagy a vádlott által tett beismerő vallomás hiányában a felperesnek vagy a vádlónak két tanút kellett állítania, akik szóbeli vallomást tettek közvetlen tudomásuk alapján a felperes állításának helyességét illetően. Az írásbeli vagy a közvetett bizonyíték, bármennyire meggyőző volt is, nem volt felhasználható. Sőt, szóbeli vallomást (saháda) is csak két becsületes, jellemes, felnőtt (férfi) muszlim tehetett. Bizonyos esetekben a nők vallomása is elfogadható volt (egy férfi helyett két nőnek kellett szerepelnie), és a legtöbb vagyoni jogi kereset esetén a felperes eleget tehetett a bizonyítási teher követelményének ha egyetlen tanút állított és ünnepélyesen megesküdt, hogy kérelme valós alapokon nyugszik.

Ha a felperes vagy a vádló előállította a megfelelő mennyiségű bizonyítékot, a döntés az ő javára volt megadható. Ha nem sikerült semmilyen tartalmi bizonyítékkal szolgálnia, a döntés a vádlott javára született. Ha valamennyi bizonyítékkal rendelkezett is, de ez nem elégítette ki a sahadah (a bizonyítás) szigorú követelményeit, a vádlottnak felajánlották a tagadó eskü lehetőségét. Ha ezt az esküt szabályosan letette, javára dőlt el az ügy, ha azonban visszautasította, a felperes győzött, feltéve a legtöbb esetben hogy az utóbbi is letett egy esküt.

A barbár népjogok fejlettségi szintjére utal tehát, hogy a muzulmán peres eljárásban általában a *vádeltvi rendszer uralkodott*. A felek valamelyikének vádjával kezdődött a per és a kádi eredetileg még a büntető pereket sem kezdeményezte hivatalból. Viszonylag korán kifejlődött azonban a per írásbelisége, főként az eljárásban közreműködő jogtudósok hatása alatt. Erről azonban a Korán még mit sem tudósít számunkra. Így a percselekmények vitelében jelentős szerepe lett az írnokoknak, a kádi titkároknak, a küldöncöknek és a tolmácsoknak.

Végezetül utaljunk arra is, hogy a muszlim jog elkülönítette a pogányok és más nem muzulmán népek (zsidók, keresztények) joghelyzetét egymástól. Főként ez utóbbiak saját joguk szerint is élhettek, de bűncselekményeikért a muzulmán jog szerint feleltek. Külön szabályozták a hitetleneknek a muszlimokkal kötött ügyleteiket és eltöltötták azokat a mohamedánokkal kötendő házasságtól, ill. a muszlim rabszolga tartásától. A fejlődésében jócskán megrekedt jogrendszer egyébként a vallási tanokkal összefonódva mindmáig a legkiterjedtebb jogcsoporthéregiók egyikének mondható. A modern gyarmatosítás kezdeteitől (16–17. sz.) azonban a muzulmán

jog oly mértékben háttérbe szorult, hogy még a török katonai feudális államhatalom árnyékában is feltűntek a válság jelei. A szultáni qánúnháma (ill. a fermán) útján ugyan némi korszerűsítés már a 17. században megindult, a vallási normákkal összefonódó jog belső konzervativizmusa azonban a lényeges változásoknak útját állta. Csak a gyarmatosító hatalmak nyomása bírta rá a Portát az elavult jogrendszer egyes elemeinek a korrekciójára. Ezek az egyenlőtlen szerződések persze elsődlegesen az áruforgalmi jognak (a kereskedelmi jognak) törtek utat. Így a késleltetett burzsoá jogrendszerek kialakulása idején is a Porta még a muszlim jog megcsontosodott normáinak a fennmaradását, a Korán érinthetetlenségét szolgálta. Így csak a 19. század végén, ill. a 20. század küszöbén érlelődtek az iszlám (forradalmi) átalakulásának a feltételei. A török (megkésétt) polgári átalakulás azonban nem hatott ki közvetlenül a gyarmati függés különböző fokán élő muszlim jogrégioakra. Így az iszlám számos térségében csak a második világháborút követően indultak el számottevő változások és ezek mindmáig lezáratlanok maradtak. (ld. *Cahen, C.*: Das Islam. Vom Ursprung bis zu den Anfängen des Osmanenreiches. Frankfurt/M. 1968, *Grünebaum, G. E.*: Der Islam in seiner klassischen Epoche (622–1258) Zürich–Stuttgart, 1966, *Tyan, E.*: Histoire de l'organisation judiciaire en pays d'Islam. Leiden, 1960, *Andersson, J.*: Islamic law in Africa. London, 1954, Pravo v nevezaviszimmüh sztranah Afriki. Sztanovlenije i razvitie. Moszkva, 1969, *Thót*: A mohamedán jog alaptanai, Budapest, 1917, *Goldziher Ignác*: A mohamedán jog eredete. MTA ÉRt. 1884. The legal of Islam. Ed. T. Arnold etc. Oxford, 1960, *Wellhausen, J.*: Das arabische Reich und sein Sturz. 2. Aufl. Berlin, 1960, *Charles, R.*: Le droit musulman. Paris, 1956, *Jäschke, G.*: Der Islam in der neuen Türkei. Leiden, 1951 alapján.)

Mindez néhány gondolat csupán a hazai iszlám-kutatás újabb jeles eredményeinek láttán, melyből mégis kiviláglik, hogy a joghistóriának és egyáltalán a jogtudományoknak igencsak összetett és máig ható érdekeltsege fűződik a téma iránt. A magyar nemzeti jogfejlődés késő-középkori történetével összefüggő aktualitások katalógusát nem is említve azt mondjuk, hogy a világjogrendszerek egyikeként mindmáig számontartott jogcsoporthégió születésén, ill. mibenlétén túl jelentkeznek igazából a Koránon alapuló jog alapvető fejlődéstörténeti problémái, amelyek jogdogmatikai, kultúrhistoriai, társadalompolitikai és persze az utóbbi másfél évezred világtörténeti összefüggéseibe vezetnek el bennünket. Simon Róbert általunk felidézett eredményei a kezdetek bonyolult világába, az iszlám eszmetörténeti ősforrásainak a szférájába vezetnek el bennünket módszeresen. Hasznosoknak és alapvetőknek minősíthetők ezek a kutatások, de in komplexu érthetően nem oldják meg a modern összehasonlító jogi (joghistoriai) problémákat. Nem, mert a Korán az ősforrásoknak is csak az egyike, igaz a mindmáig legalapvetőbbike. Számunkra azonban az arab kalifátus-rendszer kiteljesedésével párhuzamosan születő hagyomány (szunna), a jogtudó kádik egybehangzó ítéletei, ill. az analógia írott kűtfői együttesen adják a páratlanul gyors és dimenziójában is egyedülálló jogcsoporthégió kialakulásának a magyarázatát. A hitvilág (az adott világvallás) megjelenésétől persze az azzal összefonódó államiság mibenléte, ázsiai jellegének sajátosságai sem hagyhatók figyelmen kívül. Nem azt mondjuk ezzel, hogy a Korán világa c. műnek mindezt magában kellene foglalni. Még kevésbé mondható ez a hazai államtörténetbe is idegen testként beékelődő katonai–feudális (mohamedán) államhatalom módszeres megköze-

lítéséről. Az újkori (modern) joghistória azonban szélesebb értelemben rákényszerült a megkésett polgári átalakulások szerves alkotóelemévé váló jogcsoport közelebbi elemzésére. A késleltettség szimptomáinak a tipikus terrénumává lett ugyanis éppen az a Koránon alapuló jogcsoportrégió, amely a délkelet-európai népek sorsát majdan behatárolta (ld. pl. a Bevezetés az összehasonlító jogtörténet alapelemeibe. Közgazdasági és Jogi K. Bp. 1979. alapján) a modern társadalmak születése idején.

Mindeddig azt vélelmeztük ugyanis, hogy az iszlám a maga klasszikus formájában diametrálisan különbözik a kontinentális jogrendszerektől, hiszen ez a jogrendszer az individuumnak nem csupán a társaival és az állammal való kapcsolatát szabályozza, amely majdnem minden más jogrendszerre jellemző, hanem szabályozza kapcsolatát istennel és saját lelkiismeretével is. A rituális cselekedetek, mint például a napi imádságok, az alamizna adása, a böjt és a zarándokolás mind szerves részei az iszlám jognak, és általában az ősforrások első fejezeteiben találhatóak. Az iszlám jogot legalább annyira foglalkoztatják persze az etikai, mint a jogi kérdések, vagyis hogy nemcsak a jogilag megengedett, illetve kötelező cselekedetek fontosak, hanem arra is figyelni kell hogy az ember lelkiismerete mit diktál, mit tegyen és mitől tartózkodjon. Így tehát néhány cselekedetet eleve dicséretesnek minősítettek (mandúb) ami annyit jelent, hogy elvégzésük isteni kegyet, míg elmulasztásuk isteni haragot vált ki, megint másokat pedig feddést érdemlőnek tekintettek, (makruh) és elmulasztásuk isteni kegyet, elvégzésük pedig isteni haragot eredményezett. Egyik esetben sem ismerték azonban sem a pozitív (jutalom), sem a negatív (büntetés) szankciót, sem pedig a semmisséget vagy érvényességet.

Az iszlám és a nyugati jogrendszerek közötti második legnagyobb különbséget abból a muszlim jogfelfogásból eredeztettük, miszerint a törvények isteni akarat kifejeződései. Mivel a Mohamed Próféta 632-ben bekövetkezett halálával isten akaratát többé senki nem közvetítette az emberek felé, az isteni kinyilatkoztatások tételei ettől kezdődően megkövesedtek, megváltoztathatatlanok lettek. Azáltal, hogy e forrásanyag magyarázatának és bővítésének folyamatát a dogmák középkori jogi kézikönyvekben való kikristályosodásával teljesnek tekintették, a jog merev, statikus rendszerré vált. Nem úgy a világi jogrendszerek, amelyek a társadalomból nőttek ki és a társadalom változó körülményeivel együtt változtak, míg a muszlim jogot égi hatalom kényszerítette a népre. Az újkori történelem társadalmi tapasztalatai azonban gyökeresen megváltoztatták ezeket a vélelmeket. A tanzímát reformokra gondoljunk csupán, melyek nyomvonalán bontakozott ki az iszlám történelmi szerepváltása és csak ennek alapján érthetjük majdan, hogyan válhat alkalmassá a tradicionális jog arra, hogy a mai muszlim társadalom változó körülményei által támasztott igényeknek is megfeleljen.

Ez a kérdés tehát a mai iszlám jog központi problémájához vezet el a tekintetünket. Ma ezt a történelmi alakulást különböző nagytekintélyű tudományos iskolák és eszmeáramlatok irányítják, melynek gyökerei ismét az iszlám tradíciókhoz nyúlnak vissza.

Az iszlám jog történelmi fejlődése ilyen értelemben is tanulságos lehet számunkra. Az első muszlim közösség — amely 622-ben alakult a Próféta vezetésével — a Koráni kinyilatkoztatások alapján szerveződött. Pedig a Koránt egyáltalán nem tekinthetjük egy átfogó jogi kódexnek. A szentkönyv alig néhány szúrása kapcsolódik

ugyanis szigorú értelemben vett jogügyletekhez, és e szűrák témái igen széles körűek, de általában hatásuk a meglévő arab szokásjog néhány fontos részletének pusztá módosítását hozták csak.

A próféta mint a közösség főbírája a problémákat felmerülésükkor a Korán tételeinek az értelmezésével és kiterjesztésével oldotta meg, és ugyanezt az ad hoc tevékenységet folytatták halála után a medinai kalifák. De pl. az Omajjáda dinasztia, amely damaszkuszi központjából egy széles katonai birodalmat kormányzott, már egy sokkal szélesebb dimenziójú joggyakorlatot eredményezett. A bírók kinevezésével a különféle tartományok és kerületek élére egy szervezett bírói testület született. Így a kádik feleltek az Omajjáda dinasztia által kiadott államigazgatási és pénzügyi törvények végrehajtásáért, és mivel magukat a helyi jog szószólójának tekintették, a meghódított területeken a római–bizánci és az iráni jog intézményei is beolvadhattak a mohamedán joggyakorlatba. Az egyes kádik mérlegelésétől függően a Korán szabályain alapult a döntés, de a medinai korszak Korán-központúsága — a relevanciák egyre szélesedő skálája mellett — csak vesztett a fényéből.

Erre a helyzetre először a nyolcadik század elején reagált az arab társadalom, amikor a jogtudósok laza tudományos szövetségekbe tömörülve azon kezdtek vitatkozni, hogy vajon az Omajjáda joggyakorlat megfelel-e az Iszlám vallás etikájának. A nyolcadik század közepén hatalomra jutott Abbászida uralkodók, akik megfogadták hogy egy igaz muszlim államot és társadalmat hívnak életre, aktívan támogatták ezen korai iskolákhoz tartozó jogászokat, és ez az igazságszolgáltatás megújulását jelentette. Céljuk az volt, hogy mohamedánná tegyék a jogot, mégpedig oly módon, hogy a Korán elveinek tükrében újra értékelték a joggyakorlatot és ennek alapján változtattak rajta vagy vetették el a korábbi joggyakorlatot.

A számos korai jogi iskola közül a két legfontosabb a medinai málikita és az al-fúfai hanafiták iskolája volt, melyeket kiváló helyi tudósok után neveztek el (név szerint Málik ibn Anasz és Abú Hanífa után). A málikita és hánafita dogmák, ahogyan azokat akkor az első jogi összefoglalásokban feljegyezték, nagy mértékben eltértek persze egymástól, nemcsak azért, mert a szabad jogi gondolkodás mindenképpen eltérő nézeteket eredményezett, hanem azért is, mert ezeket a tudósokat befolyásolta saját eltérő környezetük. Mély jogelvi konfliktus keletkezett tehát azon iskolák között, amelyek fenntartották, hogy a tudós a Korán elvein kívül saját eszére (ra'y) is támaszkodhat a jog és azok között, amelyek ragaszkodtak hozzá, hogy a jog egyetlen érvényes forrása a Koránon kívül a Próféta által teremtett precedens lehet.

A jogtudó célja az volt, hogy megszüntesse ezeket az ellentmondásokat és a jogban egységet teremtsen azáltal, hogy kidolgozza azoknak a forrásoknak a szilárd elméletét, amelyekből a jogot meríteni kell. Így a 9. századi jogtudók alapvető tanítása az volt, hogy nem szerezhettük meg az iszlám ismeretét csak a Koránon vagy a Próféta isten által inspirált precedensein (szunna) keresztül, ahogyan azokat az eredeti feljegyzések (hadíth) tartalmazzák, mert a jogban az emberi értelmet az analógián alapuló következtetésekhez kell kapcsolnunk, vagyis analogikus dedukció alá kell vennünk (qijász) azokat a problémákat, melyekre nem adott választ az isteni kinyilatkoztatás. Ilyen értelemben a hagyomány (szunna) lett az iszlám jog továbbfejlődésének a forrásává. Így a nagytekintélyű Sháfi'i ragaszkodása ahhoz, hogy a

szunna fontos jogiforrási jelleggel bír, nagy változásokat eredményezett, és támogatói megalapították a sháfiita iskolát.

Sháfi'i tézise valójában az igazságszolgáltatás klasszikus teóriájának (uszul al-fiqh) alapját képezte, amely a tizedik század elején kristályosott ki. Azt a jogi értelmezést, ami az iszlám fogalmainak megértésére irányult „dzstihád”-nak nevezték. Egy jogi probléma megoldását most már a jogásznak előbb a Koránban és a hagyományokban található példákban kell keresnie. Ha ezen isteni kinyilatkoztatások között nem talál konkrét megoldást, analógiát vagy a következtetés egyéb helyettesítő elveit, úgy az ún. isztihszán-t (igazságos elbírálás), ill. isztihád-t (közérdek) kellett alkalmazni.

Az idzsmá klasszikus elvének két lényeges hatása volt. Először is egy megengedő elvként szolgált arra a célra, hogy a különböző véleményeket az ellentmondások leküzdése érdekében egyáltalán lehetséges próbálkozásként fogadják el. Másodszor, a meglévő joghelyzet stabilizálását célozva megszorító elvként szolgált, hiszen így az idzsma a jogtudók véleményét forrásműnek tekintette, de egy más változat állítása már a megdönthetetlen idzsma tagadását jelentette ismét és eretnekségnek számított.

Az idzsmá a merevség utolsó pecsétjét is ráütötte az iszlám jogi doktrínára és ezzel a 10. századtól kezdve megszűnt minden független jogi gondolkodás. Az arab mondással élve: „az ijtihád ajtaja bezárult”. Így tehát a jogászok most már végképp kötve voltak a taqlíd (hitelesség) doktrínája által, amely az iszlám hanyatlását is magában rejtette.

Azonban a sunni, vagy ortodox négy iskolán kívül jelen vannak még a síitah és ibadita elnevezésű kisebbséget tömörítő szekták, melyek shari'a-értelmezése jelentősen eltér a sunnitáétól. Különösen az ún. síita jog fejlődött alapjában véve a vallási rendszerből, ahol az uralkodókat (imámokat) az istenség közvetlenül inspirálta és így a Törvényhozó szószólóinak tartották őket.

A különböző iskolák és szekták közötti választóvonal idővel földrajzilag is elkülönült, mivel a különböző területeken működő kádik bíróságai egyre inkább egy-egy iskola elveivel azonosították magukat. Ennek következtében a Közel-Keleten és az indiai szubkontinensen a hanafita jog vált uralkodóvá; Észak-, Nyugat- és Közép-Afrikában a malikita jog; Kelet-Afrikában, az Arab-félsziget déli részein, Malájföldön és Indonéziában a shafiita jog; Szaúd-Arábiában a hanbalita jog; Iránban, valamint Kelet-Afrika és India síita közösségeiben a síita jog; és végül az ibadita jog Zanzibárban, Ománban és Algéria egyes részein.

Nem folytatom a gondolatsort tovább, melyre az opponenst sarkallták az előtünk fekvő mű tudományos eredményei. Mindez egyben azt is kifejezésre juttathatja, hogy a Korán világába történő bevezetés a jogtudomány számára is értékállónak bizonyult.

HISTORIA FENNO-UGRICA

(Oulu 1993. 06. 14–18.)

1993 júniusában rendezték meg a finnugor népek történelmével foglalkozó kutatók első nemzetközi konferenciáját. A találkozó megszervezését az Oului Egyetem történelem tanszéke és az Észak-Finnországi Történelmi Társaság vállalta magára. Kyösti Julku professzor, a szervező bizottság elnöke meghívó levelében azt írta, hogy „már régóta elismert hiányosság, hogy a finnugor népcsalád tagjai nem ismerik eléggé egymás történelmét”. Julku professzor szerint az ötvenként megrendezendő Finnugor Kongresszusok főként a nyelvészet fórumai, szükség van az egyéb finnugor tudományokat művelő kutatók, így a történészek saját tudományos találkozóinak megszervezésére is.

A Finnugor Kongresszusok szerepét újabban nemcsak a történészek, hanem más finnugor társtudományok képviselői is megkérdőjelezik, arra hivatkozva, hogy ezek a konferenciák a sok résztvevő, és a nagyszámú különböző tudományos szekció miatt már szinte áttekinthetetlené váltak, ám képesek betölteni azt a szerepet, amelyre szánták őket. Véleményünk szerint azonban a Finnugor Kongresszusok jól funkcionálnak, kiváló alkalmat nyújtanak az egyes tudományágak művelőinek, hogy a finnugrisztika egészének helyzetéről áttekintést szerezzenek. A továbblépés útja azonban kétségtelenül az, hogy a finnugor népek néprajzával, történelmével, régészetével, irodalmával és nyelvészetével foglalkozó kutatók szűkebb szakmájuk eredményeit külön találkozókra is megvitathassák.

Egy konferencia sikeréhez döntő módon hozzájárulhat a helyesen kiválasztott téma. A Historia Fenno-Ugrica szervezői a következőket javasolták a megbeszélések alaptémájául:

- 1) Egy-egy finnugor nép legkorábbi története a régészeti leletek fényében.
- 2) Egy-egy finnugor nép vagy nemzet identitása ma.
- 3) Egy-egy finnugor nép legújabb története és problémái kb. az utóbbi 80–100 évben.
- 4) Szabadon választott előadás egy-egy finnugor nemzet történetéről.

Úgy tűnik, a témákat a szervezők úgy választották meg, hogy legyenek is, meg nem is. Különösen a negyedik téma olyan, amelybe bármilyen történelmi előadás belefér. Ez a lényegében szabad témaválasztás a konferencia programját nagyon „eklektikussá” tette. A program lazasága azzal a haszonnal járt, hogy amennyiben a Historia Fenno-Ugrica ismétlődő tudományos fórummá fejlődik, a lehetséges résztvevők széles köre tudott most megismerkedni egymással. (A későbbiekben azonban célszerű lenne az egyes konferenciák témáinak jobb körülhatárolása. Ennek érdekében a szervezőknek feltétlenül szükséges a finnugrisztika meghatározásán és helyzetén elgondolkodniuk, arról véleményt formálniuk.)

A finnugor nyelvek egyes kutatói szerint a finnugrisztika azonos a finnugor nyelvészettel, a finnugor néprajz, régészet, stb. másodlagosan létrejött segédtudományok. Véleményem szerint tudományos kutatókhoz méltatlan az egyes tudományágak rangsorolásáról hiábavaló vitákba bonyolódni. Ráadásul a finnugrisztika lényege egészen máshol keresendő. A lényege az összehasonlítás. Egy kijelölt csoport: a finnugor népek tagjait hasonlítjuk össze térben és időben, különböző tudományágak segítségével. A kijelölés alapja a finnugor népek nyelvének közös eredete volt. A finnugor népek történetének kutatói a kezdeti megismerkedés és kapcsolatfelvétel után akkor tudnak a továbbiakban jól együttműködni, ha megtalálják a kutatótt népek történelmének találkozási pontjait, ha összehasonlítják azt, ami összehasonlítható, és ha rámutatnak történelmük különbségeire ott, ahol az szükséges.

Ami a finnugrisztika helyzetén való gondolkodást illeti, azt ott kell kezdenünk, hogy felmérjük: a különböző finnugor népek körében különböző szinten áll az említett tudományok kutatása. Ezért az évszázadok óta orosz fennhatóság alatt élő kis finnugor népekről a Finnugor Konferenciákon és egyéb finnugor tudományos találkozókön elhangzó bármilyen nyelvészeti, néprajzi, irodalmi, stb. információért nagyon hálásak vagyunk, és a volgai, permi, obi-ugor, szamojéd kutatóktól nem várjuk el, hogy előadásaik középpontjában az összehasonlító finnugrisztikai elemzés álljon. Köztes helyzetet foglal el az észt tudományosság, amely korábbi eredményeire alapozva a szovjet időszakban is jelentős eredményeket tudott felmutatni. A finnek és a magyarok esetében azonban más a helyzet, mivel nyelvük, szépirodalmuk, folklórjuk, tárgyi néprajzuk, történelmük kutatása már régóta olyan fejlettségi szinten áll, hogy nem a finnugrisztika, hanem a fennológia és a hungarológia körébe tartozik elsődlegesen.

Talán a fennológia és hungarológia, mint önálló tudományágak létezése lehetőzt az egyik oka annak, hogy a magyar történészársadalom sajnálatos módon igen kevésbé érdeklődött a oului finnugor történész konferencia iránt. A másik ok nyilvánvalóan a magyarság sorsának a rokon népekétől olyannyira eltérő alakulásában keresendő, aminek következtében történészeink figyelme is kevésbé terjed ki Eurázsia finnugorok lakta területeire. Az érdeklődés felkeltése, új kutató nemzedék nevelése érdekében célszerű lenne egyetemünk most folyó megújulását arra is felhasználni, hogy a történészképzésben lehetőség nyíljon finnugor irányultságú szakosodásra is. Remélhetőleg legközelebb majd a magyar történészeknek is nagyobb kedve lesz történelmi események, korszakok, személyek finnugor szempontú összehasonlító elemzésére. Erre nagy szükség lenne, mert különösen feltűnő a finnugrisztikán belül is a kis finnugor népek történelmének kutatásában mutatkozó lemaradás. Ismereteink, módszereink átadása, a szakmai kapcsolatok kialakítása nagy hasznára válna a rokon népek történelmét kutató kollégáknak.

A konferencia több mint kétszáz résztvevője között nyolc magyar volt. Öten tartottak előadást:

1. *Bartha Antal*: The Fenno-Ugrian Affinity and the Hungarian Nation Identity. (A finnugor rokonság és a magyar nemzeti tudat.)

2. *Berczky András*: Lyhyt katsaus suomen historian tutkimukseen Unkarissa. (A finn történelem magyarországi kutatásának rövid áttekintése.)

3. *Domokos Péter*: Die Bedeutung von Kasan in der Geschichte der finnoug-rischen Völker und in der Finnougristik. (Kazany szerepe a finnugor népek történetében és a finnugrisztikában.)

4. *Klima László*: On the Uralian Homeland — in General and in Particular. (Az uráli őshazáról – általában és konkrétan.)

5. *Vikár László*: Old and News Layers in some Finno-Ugrian Musical Traditions. (Régi és új elemek a finnugor zenei tradíciókban.)

Barta Antal azt elemezte, hogy milyen szerepe volt a magyar nemzettudatban a rokon nép, rokon nyelv keresésének, milyen politikai felhangok fűződtek ehhez és röviden vázolta, hogyan foglalta el helyét a magyar közgondolkodásban a finnugor eredet és rokonság tudata a 19. század második felétől.

Bereczky András előadásában kutatástörténeti áttekintésre vállalkozott. A finn történelemmel foglalkozó magyar műveket jellemezte, csoportosította és röviden értékelte. Vázolta azt is, hogy milyen Finnország-kép bontakozik ki ezekből a művekből.

Domokos Péter Kazany városának a finnugor népek történetében játszott szerepére hívta fel a figyelmet, egyúttal arról is beszélt, hogy Kazanynek milyen jelentős szerepe volt a finnugrisztika oroszországi művelésében.

Klima László előadása első részében az uráli őshazakutatás „módszertani” kérdéseivel foglalkozott, majd az őshazakutatás újabb eredményeit kísérelte meg értékelni és összhangba hozni.

Vikár László a *Bereczky Gábor*ral több éven át folytatott Volga vidéki népdalgyűjtését értékelte és felhívta a figyelmet a magyar népdalkincs török rokonságára.

A magyar előadások felkeltették a hallgatók érdeklődését, elhangzásuk után minden előadóval dialógus alakult ki.

A mintegy kétszáz elhangzott előadás mindegyikéről képtelenség lenne egy ilyen rövid beszámolóban szólni. Egy-két jelenséget, irányzatot szeretnék csak most kiemelni.

Több előadás foglalkozott a sztálini időszak eseményeivel, így pl. a Gulagok kérdésével is. Az előadásokból kitűnt, hogy ezt a korszakot még a kutatók sem képesek érzelemmentesen, objektíven értékelni. Volt olyan kutató is, aki a munkatáborok pozitív hatásairól értekezett, ami erős ellenvetéseket váltott ki. A téma nagyon lényeges, mivel a Szovjetunió keleti finnugor autonóm köztársaságainak történelmére, mindennapi életére a háttérből nagyon erős hatást gyakoroltak a területeiken működő (a mai Oroszországban sem teljesen felszámolt) munkatáborok.

A sztálini munkatáborok mellett a 20. század egyéb problémáit is tárgyalták a kutatók előadásaikban. A Szovjetunió kis finnugor népeinek történetében ez a korszak volt a legkutatottabb az utóbbi félévszázadban. A történelmi művekben dominált a Szovjetunió és a szovjet modell felsőbbrendűségének hirdetése. Az oului konferencián tárgyalt négy témakör közül kettő is a 20. századra vonatkozott. Ezek meghirdetésével a konferencia szervezői nyilván elő akarták segíteni az erről a korszakról a Szovjetunióban felvázolt egyoldalú képnek a módosítását.

A Szovjetunió történelmi eredményeinek propagálása azonban nemcsak azzal a káros következménnyel járt, hogy torz képet eredményezett a kis finnugor népek 20. századi történelméről, hanem azzal is, hogy a korábbi korszaknak, az orosz állam

10–19. századi történetének — és benne a kis finnugor népek történetének — kutatása háttérbe szorult. A következő időszak, a következő kongresszusok feladata felújítani a kutatásokat ebbe az irányba is, újra hasznosítani az orosz kutatók 1917 előtti publikációit, megőrizni a szovjet korszak történettudományának ezen a téren elért időt álló eredményeit és új levéltári kutatásokra alapozva bemutatni rokon népeink életét az orosz időkben. Az újabb kutatásokban feltétlenül fel kell hívni a figyelmet arra, hogy a keleti finnugor népek viszonylagos fejletlenségének egyik jelentős tényezője a cári és a szovjet rendszer érzéketlensége etnikai, kulturális különbözőségeik iránt. Erre még a maximális jószándéktól vezérelt orosz nemzetiségű kutatók sem nagyon szoktak kitérni.

A 20. századi témakör mellett a konferencia másik legerősebb vonulatát az őstörténeti–régészeti előadások jelentették. Ez a két korszak áll jelenleg a kutatók érdeklődésének középpontjában.

A finnugrisztikának talán a legtöbb kutatóval rendelkező ága a régészet. A finnugor konferenciákon, így legutóbb Debrecenben is, a régészek önálló szekcióban folytatták munkájukat. Az oului konferencián is a korábbi találkozásokból ismert kollégák jelentek meg. A régészet nagyarányú szereplése Ouluban a finnugor történelem kutatásának erénye és egyben problémája is. Az őstörténeti előadások nagy száma rávilágít az újabb kori civil történelem vizsgálatának fentebb említett lemaradására.

Az oroszországi finnugor népek régészeti kutatása viszonylag jó ütemben folyt a néhai Szovjetunióban. Ásatásokat vezettek a központi intézmények — a SZUTA régészeti intézetének moszkvai és leningrádi részlegének — kutatói, valamint a finnugor köztársaságokban lévő akadémiai fiálék régészeti osztályainak munkatársai és a helyi egyetemek régészei is. Az ásatások publikálása is folyamatos, habár színvonaluk elég egyenetlen, ami részben az elavult nyomdatechnikai eljárások következménye — az ábrák, fotók nehezen kivehetők —, de sok kutató a szükségesnél kisebb mértékben élt a régészeti publikációkban nélkülözhetetlen rajzos–fotós dokumentálás eszközével.

Finnországban és Észtországban minden történelmi korszak egyenletesen kutattott, a történettudományon belül a régészet nem tett szert olyan megkülönböztetett szerepre, mint az oroszországi finnugor népeknél. A finn és észt kutatók véleménye a finnugorok őshazáját illetően erősen különbözik az oroszországi kutatókétól, az ún. „nagy őshaza” elméletét hirdetik. Kyösti Julku professzor, a konferencia szervezője is ezzel a kérdéssel foglalkozott előadásában. Öröndetes volt látni, hogy Ouluban megindult a két eltérő iskola nézeteinek összehangolása, a szintézis lehetőségeinek keresése.

A konferencia idején alakult meg a Finnugor Történelmi Társaság (Societas Historica Fenno-ugrica). Székhelye Oulu. A társaság megszervezése a finn kollégák érdeme, akik a társaság életében is vezető szerepet kívánnak betölteni. Ennek megfelelően a társaság alapszabálya kimondja, hogy elnökül csak finn állampolgár választható. Az elnökség tizenkét tagú, ebből három főt a magyar kutatók delegálhatnak, kettőt az Oroszország területén élő kis finnugor népek történészei, hármat az észt és négyet a finn kutatók. Ez utóbbi hét fő mindenkor biztosítja a döntéshozatalhoz szükséges minimális többséget. Egyébként az alapszabály értelmében az

elnökség akkor is döntésképes, ha csak az elnök és hat elnökségi tag van jelen. Az elnökség magyar tagjai: Bartha Antal tudományos tanácsadó, Domokos Péter tanácsvezető egyetemi tanár és Klíma László egyetemi adjunktus.

A Finnugor Történelmi Társaság alakuló ülésén határoztak arról is, hogy a Historia Fenno-Ugrica konferenciát ötvenként hívják össze. A következő konferencia megszervezését Észtország vállalta, erre a konferencia első napjaiban történelmi minőségében jelen lévő észt miniszterelnök, Mart Laar tett ígéretet.

A konferencia szervezése, lebonyolítása mintaszerű volt. A finn szervezők minden erejükkel latba vetették a siker érdekében. A jelentkezők számára ingyenes szállást, étkezést biztosítottak, emellett még a kisebb kiadásokra elegendő napidíjat is fizettek. A Helsinkibe érkező külföldi kutatókat külön autóbusszokkal szállították Ouluba. Sajnos azonban még a szervezők ilyen magas fokú anyagi áldozatvállalása is kevés volt ahhoz, hogy minden előadó megérkezzen Ouluba. Mintegy 40–50 oroszországi kutató nem kapott útlevelet, hogy Finnországba utazhasson. Oroszország helsinki nagyköveteinek nyilatkozata szerint ennek csupán adminisztratív okai voltak: az új útlevéltredeletről következő többletfeladatok nagyon túlterhelték az oroszországi hivatalokat. (Kis jóakarattal azért ez nem okozhatott volna ekkora problémát.)

A konferencia napi életében, a felmerülő problémák megoldásában óriási szerepe volt a szervező bizottság titkáranak, Markus Korhonennek. Egyaránt csodáltuk türelmét, segítőkészségét, nyelvtudását, briliáns memóriáját, választékos öltözködését, az egész egyéniségéből sugárzó báját, derűjét.

A tudományos előadások mellett minden résztvevő számára emlékeztetésekre maradtak a konferencia „járulékos” programjai, a kirándulás az Oulu közelében lévő falumúzeumba, Kyösti Julku professzor úr hangulatos estélye folyóparti házában, stb.

Mindent összevetve nagyon hasznosnak ítéljük az első „Historia Fenno-Ugrica” konferenciát. Várjuk az előadások publikálását, melyre a szervezők ígéretet tettek. Reméljük, hogy a következő konferencia más történelmi korszakokat is áttekintő szakmai programmal, több magyar résztvevővel, még az oului konferenciánál is sikeresebb lesz.

Klíma László

XII. SZLAVISZTIKAI NAPOK DEBRECENBEN

A történettudomány és a szlavisztika interdiszciplináris területeinek jelentőségét mindig szem előtt tartotta a magyar tudományos élet. A történészek közül, akik segítségül hívták a szláv filológiát is kutatási területük eredményesebb művelése érdekében, említsük meg példaként *Perényi József* nevét; a teljesség igénye nélkül, példaként a történettudományt is gazdagító szláv filológusok közül gondoljunk *H. Tóth Imre* és *Király Péter* munkásságára. Ezt a hagyományt folytatta a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Szláv Filológiai Intézetében immár tizenkettedik

alkalommal megrendezésre került Szlavisztikai Napok nemzetközi rendezvénye is 1994. január 27-én. A címbeli többes számot az indokolja, hogy az elmúlt évtizedek tudományszervezésének szemlélete kapcsán Russzisztikai Napok néven rendezett az intézmény konferenciát húsz éven át, és tizenegy alkalommal ennek alszekciója, illetve társrendezvénye volt az orosz filológián kívüli, szláv témák előadássorozata. *Lévai Béla* egyetemi adjunktus, a rendezvény állandó szervezője és házigazdája bejelentette: az idei évtől a két konferencia időben is elkülönül, ami kedvezőbb lehetőséget biztosít arra, hogy a korábbiaknál is több és színvonalasabb előadásra kerüljön sor úgy a russzisztika, mint a szlavisztika területén.

A januári rendezvény történettudományi témái közül ki kell emelnünk *Alekszander Gjurov* tudományos főmunkatárs előadását Az egyházak a kora középkori bolgár–magyar kapcsolatokban címmel, amely több új adattal gazdagította ezt, a napjainkban ismét a kutatás homlokterébe került témát. Forrásadatok interpretálását tekintve polémiaként jellemezhető diszkusszió bontakozott ki közte, illetve *Font Márta* egyetemi docens között. Utóbbi a Magyarok a „Poveszty vremennih let” szövegében c. előadásában folytatta a filológiai elemzés, illetve a történelmi vizsgálatok összekapcsolását, amelyre már több példát láttunk tőle a korábbi publikációiban. A téma kutatása hosszú előzményre tekint vissza; itt *Hodinka Antal* nevét kell említenünk, akinek ebből a szempontból való értékelését éppen *Font Mártától* kaptuk az 1993. június 15–16-án Nyíregyházán rendezett Hodinka Emlékkonferencián.

Udvari István tanszékvezető főiskolai tanár előadása Lengyelországi szepességi gorál falvak népelete Mária Terézia korában címmel a néprajz, a történettudomány és a filológia eszközeit igénybe vevő komplex vizsgálatra nyújtott példát a saját szerkesztésében megjelent forrásgyűjtemény alapján, amelyet a Vasvári Pál Társaság Füzetei c. sorozat tagjaként láthatunk viszont. A szerző több forráskiadvány megjelentetésével segítette már a történettudományi vizsgálatokat, tanúsítván, hogyan válhat a szláv filológia is a „történelem segédtudományai” szerény nevű, de rangos diszciplínakör tagjává. (Így a már említett Hodinka Antal Emlékkonferencia kapcsán kiadott kéziratfeldolgozásaira, a munkácsi görög katolikus püspökség lelkeszségei 1806. évi összeírásának feldolgozására, és más munkáira utalunk.)

Lutskay Mihály ungvári görög katolikus püspöki titkár, nyelvész és néprajzkutató halálának 1993. december 15-én ünnepeltük 150. évfordulóját. *Lutskay* nevéhez fűződik a *Historia Carpato–Ruthenorum sacra et civilis* c. négykötetes munka, amelyet *Joann Duliskovics*, *Hodinka Antal* és mások is forrásként használtak, ám csak a nyolcvanas évek végén indult meg publikálása a Szvidniki Ukrán Múzeum periodikájában (Kelet-Szlovákia), az ungvári *J. Szak* egyetemi tanár fordításában (ukrán nyelvre), illetve az általa gondozott eredeti latin szöveg kíséretében. *Lutskay Grammatica Slavo-Ruthena...* c. egyházi szláv — kárpátaljai ruszin párhuzamos nyelvtana *Josef Dobrovský* nyomán, *Verseghy Ferenc* magyar nyelvtanának hatása alatt íródott.

Mindezt azért bocsátottuk előre, mert a Szlavisztikai Napok vendégeként adott elő *Petro Lizanec* professzor, az Ungvárott működő Hungarológiai Központ igazgatója, *Lutskay Mihály* életművének avatott ismerője. *Lizanec* ukrán fordításában, illetve az eredeti latin szöveg általa végzett gondozásában, és kísérőtanulmányával jelent meg *Lutskay* nyelvtana a szerző születésének kétszázadik évfordulóján, 1989-

ben Ungvárott. Az ismertetett konferencián LutsKay Mihály hagyatéka címmel kapunk Lizanectól előadást, amely a Historia... keletkezéséről is új adatokat nyújtott.

A konferencia egyik kitűzött témája volt LutsKay Mihály életműve, halálának 150. évfordulója tiszteletére. Így Lizanec előadásához mások is kapcsolódtak, LutsKay munkásságának magyar vonatkozásaira irányítván a figyelmet.

A történettudományt érintő témák közül még feltétlenül meg kell említenünk *Lévai Béla* szervezőtitkár előadását: Szláv eredetű földrajzi nevek a csengeri járásban, amely főként a terület etnikai viszonyainak történetéhez járult hozzá; a más témakörök vonatkozásában pedig *Kiss Kálmán* főiskolai docens dolgozatát: Kísérlet egy szlavisztikai műhely megteremtésére az 1945 előtti debreceni tudományegyetemen.

Az irodalmi és nyelvészeti témákról itt nem szóltunk, csak a történeti diszciplínákat érintő előadásokra szorítkozva.

Földvári Sándor

ELVIRA H. TÓTH – ATTILA HORVÁTH

KUNBÁBONY

Das Grab eines Awarenkhangans

Kecskemét, 1992, 295 l.

KUNBÁBONY

Egy avar kagáni sír

A Bács-Kiskun Megyei Múzeumigazgatóság és a Művelődési és Köznevelési Minisztérium anyagi támogatásával 1993 kora tavaszán régenvárt mű látott napvilágot a kecskeméti Petőfi Nyomda gondozásában. Az igényes kivitelű monográfia megjelenése nemcsak a népvándorlás korával foglalkozó szakemberek számára jelentett ünnepi eseményt, de a régműlttal foglalkozó nagyközönség érdeklődésére is méltán számot tarthat e kivételes leletegyüttes. 1971 óta, amikor a kárpát-medencei avar korszak (557–896) egyik legkiemelkedőbb jelentőségű emléke napvilágra került, a szűk szakma érthető, megértő és a feladat nagyságát belátó türelmetlenséggel várta a teljes leletanyag tudományos feldolgozását.

A kunbábonyi temetkezés előkerülési körülményei szokványosnak mondhatók, ám a leletek további sorsa már eltér a megszokottól. Homokbányászásakor találtak rá és sajnos, az emberekben ősidők óta meglevő kincskereső hajlamnak engedve a megtaláló, majd a közeli település apraja-nagyja a régészeti szempontból értékes információk többségét megsemmisítve szétdőlt a aranyban gazdag sírgödört. Viszonylag rövid időn belül sikerült ugyan felkutatni a leletek többségét, de hosszú évek munkája volt szükséges ahhoz, hogy restaurálható legyen a tárgyi hagyatéék, és nagy valószínűséggel rekonstruálni tudják a temetkezési szertartás feltételezhető menetét.

A Szerzők kénytelenek voltak elsősorban a kincskeresők elbeszéléseire és a tudva-tudván nem hiánytalanul begyűjtött tárgyak aprólékos elemzésére támaszkodni. Ezeket az adatokat egészítették ki a homokból még kiszitálható töredékek összegyűjtésével és a temetkezésre vonatkozó, szét nem taposott nyomok rögzítésével — amelyek azonban semmiképpen sem pótolhatták a szakemberek által vezetett ásatáskor előkerülő jelenségek hiteles megfigyelését. Az avar korszak kutatástörténeti eredményei így domináns módon befolyásolták a leletegyüttes értelmezését, ahelyett, hogy lehetőség nyílt volna végre egy bohgyatalanul ránk maradt fejedelmi leletanyaggal a mind ez idáig felhalmozott tapasztalatokat ellenőrizni.

A bejelentést követő feltáráskor az első — jelentősége miatt a szakmai közvélemény által magányosnak vélt — sírtól nem nagy távolságban újabb vezéri (aranyveretes kardos, arany díszöves) temetkezésre bukkant H. Tóth Elvira és Horváth Attila. Ez a — valószínűleg alacsonyabb rangú férfihez tartozó — második sír is sajnos szinte teljesen ki volt fosztva, korabeli rablásnak eshetett áldozatul nem sokkal a temetés után. Ezek a tények azonban nem homályosíthatják el a kunbábonyi lelőhely jelentőségét, és a feldolgozás felelősségét viselő régészek erőfeszítéseinek értékét csak növeli, hogy milyen körülményekkel kellett megbirkózniuk munkájuk során.

Az 1971 óta eltelt két évtized alatt a tudományos feldolgozás — rendhagyó és egyszersmind példaeértékű módon — teljes szakmai nyilvánosság előtt zajlott. Alig három hét múltán már kiállításon mutatták be a leleteket, először a kecskeméti Katona József Múzeumban, majd a Magyar Nemzeti Múzeumban. A tárgyak gondos restaurálás után, 1980-tól a „Kagánok népe” című kiállításon voltak láthatók Kecskeméten. 1985 és 1987 között hosszú vándorútra indult a kunbábonyi leletegyüttes (Moszkva, Majna-Frankfurt, Nürnberg, Párizs, Bécs és ismét Budapest következt) — mindenütt osztatlan elismerést aratva a szakemberek és a laikus érdeklődők körében.

Az egymást követő kiállítások, a rövid időn belül nyilvánosságra hozott előzetes jelentés, hazai és nemzetközi konferenciákon tartott előadások mindenki számára megmutatták, hogy páratlan szépsége ellenére e sírlelet furcsa módon csak néhány olyan tárgyat tartalmaz (aranykórmók, arany tarsolyveretek, szertartási fj), amilyet, vagy amirehasonlót más lelőhelyről, külön-külön még nem ismertünk volna. Kunbábony rendkívülisége magában a leletegyüttes összetételében rejlik: a korabeli társadalom legfelső

szintjét képviselő személy hagyatéka egyrészt ilyen gazdagságban sehonnan sem volt ismert a Kárpát-medence avar kori fejedelmi temetkezései között, másrészt olyan használati tárgyakat is tartalmaz, amelyeket — „jelentekelen voltak miatt” — nem őriztek meg a korábban előkerült vezéri sírok megtalálásakor.

A monográfia bevezetője a kunbábonyi temetkezés kutatástörténeti helyét jelöli ki. Az I. fejezet a lelőhely leírásával kezdődik, majd a leletmentő ásatás eseményeit foglalja össze. A II. fejezetben kerül sor a leletanyag aprólékos, lehetőség szerint ötvöstechnika-részletességgel megírt tipológiai jellemzésére: az 1. sírban talált méltóságjelvények (fegyverövek, tartozékaik, ékszerek) és a temetési szertartás kellékei (halotti obulus, szemfedő, ékszerek, ruhadíszek, koporsómaradványok, az amfóra, felvarrható és fára szegezett lemezdíszek); végezetül a 2. sír leletei. A III. fejezet a temetés rekvizitumait veszi ismét sorra (ital- és ételáldozat: amfóra, birkacsontok; koporsókapcsok, hordozhatóvá alakított halotti ágy, pénzérméket helyettesítő kerek ezüstlemezek, halotti gyűrűk, a temetési viselet díszei: kesztyű, arclapel, ruhadíszek, aranyfüsttel ékesített díszöltözet) és a szertartás rekonstrukcióját tartalmazza. A IV. fejezetben a fejedelmi méltóságjelvények csoportosítása és időrendje következik (az álcasatos öv és tartozékai: karikásmarkolatú kard, kések; a granulációdíszes öv és tartozékai: indadíszes hüvelyű kés, törfüggesztő csatpárok, üvegbetétes veretek, szertartásíj, csontmerevítő reflexíj; lemezes fegyverövek és tartozékai: tegez, kések, kard; teljes és veretes rhytonok, ivóedények, sasfejes korbács, tubus és kanál, tarsolyzáró és ékszerek: nagygömbös fülbevalópár, gyöngyök, lemezes karperecek, gyűrűk). Az V. fejezet a 2. sír értékelése. A VI. fejezet a kunbábonyi lelet és párhuzamainak tanulmányát összegezi. A könyv használatát megkönnyítő segédletek (VII–X. fejezet: rövidítések jegyzéke, felhasznált irodalom, lelőhely- és névmutató) után a teljes leletanyag precíz rajzos táblái (XI. fejezet) következnek. A függelék (XII. fejezet) Marcsik Antónia és Szalai Ferenc embertani elemzését, illetve Kocsis S. Gábor fogorvosi szempontú kutatási eredményeit tartalmazza. A publikáció értékét nagymértékben emeli a szöveg közé helyezett 16 színes képtábla, melyek árnyékmentes háttérrel szinte kézzelfogható közelségbe hozzák a legszebb leleteket.

A lelőhely a Duna–Tisza-közén, a Dunától mintegy 17 km-re keletre található a Bács-Kiskun megyei Kunbábony környékén (félreértésre adhat okot, hogy a feltárás időpontjában érvényes közigazgatási hovatartozás miatt névvariációként a Kunszentmiklós–Bábony elnevezés is meghonosodott a szakirodalomban; a Kunbábony név azonban már 1962 óta szerepel a helységnévtárakban, így elsődlegesen ez a megnevezés használandó). A településtől mintegy 2,25 km-re ÉNy-ra, a szikes legelőkből néhány méterre kimagasló, fiatal akácerdővel borított homokdomb-vonulaton az 1950-es évek második felétől bányaművelésbe kezdtek a helybeliek. A mintegy másfél évtizede folyó homokkitermelés során semminemű régészeti jelenségre nem figyeltek fel, mígnem 1971. február 20-án, szombaton a tavaszi partomlás egy óriási kékfülű „kőkorsó” oldalát láthatóvá nem tette. Az egész falut megmozgató kincskeresést hétfőtől — a Szerző régészházaspár szívsó munkájának köszönhetően — a tárgyak önkéntes beszolgáltatása követte.

A leletek és a helyszíni megfigyeléseik alapján a következőképpen rekonstruálták a temetési szertartást: A Duna–Tisza-köz egykori növényvilágára jellemző borókás, tölgyesekkel borított, vízjárta rétekek övezett, a korabeli lakott területtől félreeső homokbuckás területen búcsúztatták a magasrangú személyt. Egy ÉNy-DK-i tájolású és — a dombhát kopásával számolva — kb. kétméteres mélységű gödörbe temették az aranyozott ezüstlemezekkel borított, aranyozott vasbilincsekkel megerősített és farudakkal hordozhatóvá alakított kereveten fekvő férfit. Alája derékaljat és fejaljat tehettek, fölötte sátoertetés, ládaszerű koporsófedél volt díszes lepellel takarva.

Az elhunytat aranyfüsttel ékes, aranylemezekkel kivarrt ruhába öltöztették. A többféle szövésű vászon alsó-, illetve bőrből és nemezsből készült felsőruházat mellett keleti selymek viselete feltételezhető. Lábbelijén és fejfedőjén is aranylemezek lehettek. Arany álcasatos, oroszánfej-ábrázolásos bizánci csattal záródó méltóságjelző övén karikásmarkolatú aranyveretes kard, arany ivóedények, tarsoly és tör függtek. Mellé helyezték aranyveretes, legalább 25 nyílvesszővel tömött tegezét, aranylemezzel borított szertartási íját. Másod k aranyöve granulációdíszes volt, melyhez aranyozott ezüstveretes kard, többágú sasfejes korbács, külön kés, török, aranyveretes fa és szaru ivóedények tartoztak. Harmadik, szintén aranylemez övén kívül mellé kerültek használati eszközei: ezüstdrótallal záródó arany függesztőveretes tarsolyában fenékök, négy borostyán- és szemesgyöngy, illatszerez (?) tubus, aranykanál (amelyre a találók egybehangzóan írtak és a korszak leletanyagából is ismert). Nagygömbös arany fülbevalópárt, széles arany karpántot, ékköves gyűrűket viselt, kezeire arany ujjvégekkel kivarrt kesztyűt, s megnyújtott karikájú halotti gyűrűket húztak. Arcára arany- és talán ezüstlemezekkel is díszített kendőt borítottak, melyet kisméretű aranytűvel rögzíthettek. Az elhunyt feje mellé ételként két birka húsát, s egy több mint 55 literes amfórában útravalóul italt is tettek.

A viszonylag magas kort, 60–65 évet megélt férfi az embertani adatok szerint súlyos szem- és gerincbántalmakban szenvedett, állkapcsán fogynysorvadás nyomai voltak megfigyelhetők. (A csontvázból is csak alig néhány rész maradt meg, mert az egy helyre gyűjtött emberi maradványok a homokbánya

területéről nyomtalanul eltűntek.) A koponya alapján sikerült a kunbábonyi kagán arcképét rekonstruálni (a Svájcban élő Skultézy Gyula munkája): egy gyér szörzetű, idős mongoloid férfi tekint ránk varkocsba font hajjal, aki a vizsgálatok szerint bal szemére megvakult.

A temetés — a sírföldből kikerült juhcsontokból következőleg — feltehetőleg az őszi évszakban történetelt, amire a kifejelett állat mellett talált egynyaras birka csontjai utaltak. A halotti torhoz megnyúzták a birkákat, de — eltérően az általánosan megfigyeltektől — éppen a fejet és a végtagokat tartalmazó nyúzott bőrre mutató csontok hiányoznak a megtalált leletek közül.

A kunbábonyi leletegyüttes — amióta csak bekerült a köztudatba — mindig is vitára inspirálta a szakembereket. A publikáció megjelenésével joggal várható ezeknek a vitáknak a felélénkülése, hiszen többségben az avar korszak legfontosabb kérdéseit érintik. A kötet Szerzői természetesen nem foglalkozhattak minden, a leletanyaghoz kapcsolható problémával (pl. a korabeli fejedelmi központok lokalizálási lehetőségei az avar korszak különböző szakaszaiban), a munka ismertetése sem ad lehetőséget minden kardinálisnak vélt probléma felvetésére — a megoldásukról nem is beszélve —, de néhányat közülük érdemes felvázolni: ilyen a leletegyüttes összetétele, a keltezés kérdése, az elhunyt személy társadalmi besorolása, a lelőhely történeti keretekbe való illesztése.

A *leletegyüttes összetételével* kapcsolatban jogosan merül fel elsőként az a kérdés, hogy a ránk maradt tárgyak mennyiben adhatnak képet a teljes leletanyagról? A Szerzők külön listán sorolják fel a biztosan és a feltételezhetően hiányzó tárgyakat (9 és 14 tétel) — közülük talán az aranykanál a legjelentősebb. Az eltűnt leletek legtöbbször egy-egy tárgy részét alkották, így hiányuk általában nem okozhat gondot az értékelésnél, legfeljebb a rekonstrukciót teszik bizonytalanná, vagy a javasolt lehetőség mellett másféle elképzelésnek is teret engednek (pl. a faedények száma feltehetően több lehetett, amennyiben a Kat. 61.a-d peremveretek, a Kat. 61.e aranyfóliás ezüstveret két töredéke és a Kat. 61.f kerek fül három különböző ívökalkalmatosságon is elképzelhető). Inkább az álcatsok száma (2 db) tűnik túlságosan kevésnek, de azt találgatni, hogy mennyi lehetett eredetileg, csak a képzelet játékának tartható.

Az egyes tárgyak megítélésén kívül talán fontosabb annak az eljárásnak a minősítése, miszerint a Szerzők eleve csoportosítva mutatták be a leletegyüttest, ilyen módon sugallva annak az eljárásnak a jogosságát, hogy az őtvöstechnikai fogások alapján kisebb, koherens részekre bontható a leletanyag. Ezt részben el lehet fogadni, részben kifogásolható: amíg az övkészletek és a közvetlenül hozzá kapcsolható tartozékok szerves egységet alkothattak, ugyanez az ékszerek vonatkozásában már nem állítható, ezekre külön kellett volna sort keríteni.

A leletegyüttes *keltezésének kérdése* az a pont, amely körül a legtöbb érv-ellenérv elhangzott és még jó ideig bizonyára nem fognak csillapodni az ezzel kapcsolatos viták. Az eltemetés időpontját, vagyis a leletek földbe kerülésének idejét ugyanis a Szerzőpáros — „szentségtörő módon” — a már jó ideje elfogadott időrendnek ellentmondva túlságosan későre, azaz a 670/680-as évek beköszöntére teszi. Hangsúlyozva, hogy a legalább két generáció tárgyi hagyatékát magában foglaló leletegyüttes alapján véve kora avar kori, a gyökeresen új anyagi kultúrát és eltérő hiedelmeket tükröző temetkezési szokásokat meghonosító „közép avar kori” népesség felé mutató halovány szálakat hangsúlyozottan kezelik az abszolút időrend megállapításánál. Így történetelt meg, hogy az álcatsok fejedelmi méltóságjelvényeket viselő „bócsai kör” korábban nyugvópontra jutott keltezését (kb. 630–660), a kunbábonyi sírgegyüttes erre utaló jelenségei (mindenekelőtt az ezüst halotti obulus, indás törveret, az aranyfülbevalópár rovátkolt karikája, a temetési célra készült gyűrűk, az ezüst tarsolyzár) alapján kissé feljebb kellene igazítani, átgondolásra készítve az eddigi régészeti ismeretek alapján levont történeti következtetéseket.

Az *elhunyt személy társadalmi besorolása* további vita alapjául szolgálhat. Annak eldöntése, hogy jogosan nevezhető-e kagánnak az itt eltemetett férfi, akadémikus kérdésnek tűnik, azonosítása csakis akkor tűnne bizonyosnak, ha az frott források félszemére vak kagánt említenenek ebből a korszakból. A Kárpát-medence avar fejedelmi leleteivel összehasonlítva mindenesetre a kunbábonyi *leletegyüttes* az, amelyben a méltóságjelvénynek tartható anyagtárgyak a legnagyobb számban szerepelnek: három aranyveretes öve, két kardja, aranyborításos fja, tegze, korbácsa, veretes és teljes aranykürtjei külön-külön is vezéri mivoltára utalnak. Mindehhez járulnak a társadalmi hierarchia legfelső vezető rétegéhez tartozók gazdagságát mutató ékszerek, felszerelési tárgyak és a temetési szertartás rekvizitumai. A többi fejedelminek tartható temetkezéssel összehasonlítva valószínűsíthető, hogy a maga korában az eddig ismert legrangosabb személy sírjára bukkantak a kunbábonyi homokba rejtve, aki feltehetően a kagáni méltóság is viselhetett.

A *lelőhely történeti keretekbe való illesztése* a rövidre fogott zárófejezetben történik. A Kárpát-medencében Baján kagán vezetésével 567-ben hont fogláló avarság vezetője dinasztíát alapított, leszármazottai a 626-os sikertelen konstantinápolyi ostromig nyomon követhetők. Az, hogy a Baján-dinasztia tagja volt-e a kunbábonyi kagán, nem lehet teljes bizonyossággal eldönteni. Az frott források nem tudnak hatalomváltásról, a 630-as években a bolgárokkal vívott harcokból az avarok kerültek ki győztesen. A hatalmi jelvények ugyanakkor mindkét helyen (a kárpát-medencei avar kaganátusban és az ukrainai fejedelmi leletekkel fémjelzett onogur-bolgár kánságban) az arany álcsatos díszövek lettek. A leletegyüttes-összetétel és a tipológiai megfontolások alapján a Szerzők azt a véleményt képviselik, hogy a Kunbábonynál eltemetett avar kagán megélhette a 670-es években Kuvrat bolgár kán harmadik fia, Kuber vezetésével bevándorló népcsoportok érkezését. A granulált díszű arany övkészletek feltűnése is talán ezzel a bolgár szótárvándorlással hozható kapcsolatba. Az új hadszervezéssel és fegyverzettel megerősödő késő avar kaganátus már területi terjeszkedésre volt képes. Mivel egyelőre nem ismerünk fejedelmi rangúnak tartható temetkezést a 8. századi avar törzsterületen belül, a Szerzők sem tudnak állást foglalni a kunbábonyi kagán és a kaganátus későbbi vezetőinek esetleges kapcsolatáról.

A feldolgozás legnagyobb erőssége, hogy a leletanyag elemzése képzett ötvös szemével történt — Fettich Nándor óta szakterületünkön erre nem volt példa. A leleteket ötvöstechnikai megfigyelések alapján láncszemszerűen egybekapcsolva csoportosították. Az ötvös- és aranyművesség alapos tudása, a mesterségbeli fogások alkotó ismerete volt az az elsődleges eszköz, melynek segítségével képesek voltak összehasonlítani egymástól térben és időben távol eső tárgyakat is. Az analógiákat oly gazdagon mérték, hogy néha a legkisebb tárgynál is szövevényes kapcsolathálót mutatnak be. A kötet szerkezete éppen ezért némelykor a koncentrikus körök módszerére emlékeztet, miszerint egy-egy jelenségre vissza-visszatér a Szerzőpáros. A gondolatmenet követését elősegítette volna, ha egy-egy messzire vezető kitekintés (amfóratipológia, állatáldozatok kérdése) függelékbe, esetleg jegyzetbe kerül. Hasznos mikroelemzést jelentett ugyanakkor az obulusadás szokásának kora avar kori eseteinek felsorolása, melyet eddig középmagyar kori sajátosságként a 7. sz. utolsó harmadára keltezett a kutatás. A koporsóvasalások és nemesfémborítások alapján készített halotti ágy (kerevet) rekonstrukciója bravúros megoldásnak tartható. Meggyőző a P-alakú aranytárgyak tarsolyveretként és a tekert ezüstdrót tarsolyzárként való meghatározása. A Szerzők közöletlen ásatásainak idézett adatai külön nyereséget hoztak a kutatás számára (Kunpeszér-Felsőpeszéri út, Kunszállás-Fülöpjakab, Hortobágy-Árkus) és sejtetni engedik, milyen jelentős leletek feldolgozását várhatjuk tőlük a közeljövőben.

Az általános jellegű megjegyzések után néhány kisebb, a részletkérdéseket érintő kiegészítés. A bizánci műhelyben készült oroszlánfej-ábrázolásos csat golyósoros keretezése a többi alkotórészhez képest gyengébb kivitelezésűnek tűnik: egyes tagjai a belső mezőben elhelyezték, illetve az öv többi veretét keretező golyóknál is kisebb nagyságúak és egyenetlen megformázásúak. Ebből a megfontolásból elképzelhető, hogy e külső rész az elemzésben felsorolt érvek ellenére mégiscsak kiegészítés, esetleg pótlás révén került a peremre. Az is a fűvöcsövel elérhető szűrőlágteljesítményével való helyi forrasztásra utal (melynek alkalmazásakor talán nem szükséges az egész csatttestet felmelegíteni utólagos megmunkálás esetén), hogy egy-egy golyó szinte ráolvadt a peremre, míg a golyósor többi része nem is ér hozzá. Ez a lehetőség ugyanakkor nem befolyásolja annak a kérdésnek az eldönthetőségét, hogy a csat golyósoros keretezését még a Keletrómai Birodalomban, vagy már a kagáni udvar műhelyében végezték el a megrendelő elvárása szerint.

Az Al-Duna mentéről, Bulgária szilisztrai körzetéből ez idáig egyedüli álcsatos aranyleletként ismert vetreni tárgy (Abb. 49) a szakirodalomban tévesen gyökeresedett meg „szíjvéggként” — ez valójában (a bolgár kiadványokban rendszeresen fordított állásban közölt) pajzs alakú veret, melynek hátoldalán három széthajított lábú, felforrasztott hurkos fül található (Nemzeti Régészeti Múzeum, Szófia).

A lelőhely szűkebb környezetére vonatkozó térképről (Abb. 2) hiányzik a lelőhelyet magát az „Első-hegyek” helyén azonosító jel. A pontosabb tájékoztatás érdekében hasznos lett volna az 1. sír mellett előkerült 2. sír helyét és a feltárt terület kiterjedését is megjelölni a szintvonalas térképen (Abb. 7). A kötetben felhasznált nagyszámú analóg lelőhely bemutatása egy összesítő elterjedési térképen is bizonyára megkönnyítette volna a vizuális olvasó földrajzi tájékozódását. A kagánsír leletanyagát tartalmazó, egyébként jól áttekinthető táblázaton (21–23. o.) érdemes lett volna feltüntetni a vonatkozó színes képtáblák sorszámaát is. A szakirodalomban szokatlan, bár el kell ismerni, igazán esztétikus, hogy e színes illusztrációk nem kaptak belső számozást. Mindezt kárpótolnak a korszerű nyomdai technikával készített, az aranytárgyakat valóságosan megjelenítő tárgyfotók. A képaláírások apróbb elírásai (pl. a 8. színes

táblán a teljes kürt méretaránya bizonyosan téves, helyesen: kb. 3:4), és hiányosságai mellett (pl. Abb. 15.2: Kat. 66), sokkal zavaróbb, hogy az idézett lelőhelyeknél legtöbbször nem a sírszám szerepel, hanem a lelet közlöje, esetleg közlési helye. A szövegben korrektil szerepelnek ugyan a hivatkozott sírok, de egy, a forráshelyeket feltüntető melléklettel használhatóbbá lehetett volna tenni az ábrákat. A fekete-fehér táblánál hiányzik az elemző rajzok abc-s megnevezése, bár az aláírásokban következetesen így vannak feltüntetve.

Figyelmet keltő lett volna egy, a bócsai fejedelmi leletről László Gyula által készített rekonstrukciós rajzhoz hasonló ábrázolás a kunbányai sír egyes összetartozó leletcsoportjairól. A jobb áttekinthetőség céljából esetleg táblázaton lehetne összefoglalni a kötetben analógiaként felsorolt fejedelmi leletegyütteseket — külön jelezve az egymással technikai kivitelezés szempontjából kapcsolatba hozható részeket. Az előbbi megvalósítható lenne egy, remélhetőleg hasonlóan szép kivitelezéssel, tudományos népszerűsítő formában megjelenő kiadványban, az utóbbira pedig bizonyára sor kerül a szakmai berkekben folytatódó elemzések illusztrációi között.

•

Összefoglalóan elmondható, hogy az elmúlt időkben örvendetes számban megszapordtak az avar korral foglalkozó kiadványaink, melyek között az egyik legjelentősebbnek tartható e mű. A monográfia megközelítési eszközeivel és módszereivel, bemutatott eredményeivel és feltevéseivel nagyjából egyetérthetünk, s csak a kisebb jelentőségű részleteiben kérdőjelezhető meg a véleményünk. Az azonban elvitatatlan, hogy a kunbányai leletegyüttes mint viszonyítási alappal mindenkinek számolnia kell — minden eddigi és minden ezután napvilágra kerülő korabeli leletet össze kell, hogy hasonlítsunk vele az avar korszak kutatója. Legfontosabb feladatát a Szerzőpáros tisztességgel teljesítette: a kutatás rendelkezésére bocsátotta az avar korszak egyik legfontosabb leletegyüttesét, megfelelő alapot biztosítva ezzel az egymással ellentétes vélemények ütköztetéséhez. Feldolgozásokban közzétett megoldási javaslataik és vitára inspiráló kérdésfeltevéseik feltétlenül hozzájárulnak népvándorláskori régészetünk letisztult eredményeinek eléréséhez.

Szentpéteri József

GECSE GÉZA

BIZÁNCTÓL BIZÁNCIG

Epizódok az orosz pánszlávizmus történetéből

Interetnica. Budapest, 1993. 253 l.

A történelmi tapasztalatok szerint az államok általában racionálisan alakítják külkapcsolataikat. Megnyilvánulásai irányítja a rideg államérdék, és abban oly elvontnak látszó, de nagyon is gyakorlatias fogalmak rendelkeznek elsőbbséggel, mint a szuverenitás, az integritás és a biztonság. Öröködnék az állami terület fölötti korlátlan fennhatóságon, védik területi épségüket, de gyakorta terjeszkednek is a szűkebb és tágabb környezetben, és mindent elkövetnek, hogy kiküszöböljék a meglévő és a lehetséges fenyegetést. Ideológiai és belpolitikai jellegű motiváció is előadódik — konzervatív vagy forradalmi szolidaritás nevében is viseltek már háborúkat —, de ez többnyire kivétel számba megy.

A racionalitás, az államérdék által inspirált külpolitikai megnyilvánulások mindamelllett, és ez a másik történelmi tapasztalat, gyakorta ideológiai köntöst öltenek magukra, és a magas eszmeiség piedesztáljára emelkednek. A modernkori hódítás, a nemzeti határokon túli terjeszkedés, amelynek során például a brit és francia gyarmatosítók rabszolgavásárookra hurcolták Afrika sötétbőrű lakóit, az amerikaiak pedig kiirtottak tízmillió indiánt, ebben a prezentálásban egészen más értelmet nyer. Mert hiszen a spanyolok a pogány lelkeket mentették meg az elkárhozástól, az oroszok felszabadították az elnyomott nemzeteket, a franciák a szabadság eszméit exportálták, az angolok és amerikaiak pedig a modern civilizáció jótéteményében részesítették a barbárság fokán megrekedt népeket. Kis és nagy nemzetek sehol sem szűkölködtek külpolitikai ideológiában, de olyan gazdagság, mint Oroszországban, talán sehol sem található.

Gecse Géza a múlt századi orosz külpolitikai gondolkodás, és egyáltalán a politikai gondolkodás uralkodó áramlatába, a pánszlávizmusba nyújt betekintést. Felhasználva — főként az orosz és az amerikai — történeti feldolgozásokat, elsősorban magukat az auktórokat elemzi, felszínre hozva a múlt századi szerzők ma már könyvtárak mélyén porosodó munkáit.

A pánszlávizmus a szerző bemutatásában a belpolitikára, más vallásokhoz és nemzetekhez fűződő viszonyra, a külpolitikára, és egyáltalán a társadalmi élet minden területére útmutatást adó koherens eszmerendszer. A külpolitikában a messianisztikus orosz küldetéstudat volt központi gondolata, azzal a tartalommal, hogy Európa szláv népeit orosz vezetés alatt álló föderációvá szervezte. Az érvrendszer a szerző tipizálása szerint három fő áramlatra redukálható: az etnocentrizmusra, az államközpontúságra és az ortodoxiára.

Katkov az olasz és a német egyesítés eredményein felbuzdulva az orosz állam szükségleteivel argumentált. Danyilevszkij, a legjelentősebb teoretikus, az „Oroszország és Európa” című mű szerzője, azzal érvelt, hogy a szlávok végeredményben egy nemzetet alkotnak. Leontyev és a regényíró Dosztojevszkij pedig azt vallotta, hogy a pravoszláv hit valamennyi követőjének egy államba kell tartoznia. A teória és a valóság közötti ellentmondást — mert hiszen voltak szláv nemzetek, amelyek nem kértek az oroszok vezette föderációból, és az orosz birodalom sem volt kifejezetten szláv karakterűnek nevezhető —, játsszi könnyedséggel oldották fel. E felfogás szerint az ukrán és a belorusz nyelv nem volt egyéb, mint az orosz nyelvjárása. A lengyel nemzet, amely örökös lázadásai miatt a „szlávság árulójának” számfított, tulajdonképpen nem is létezett, a „finn néptörzs” pedig, amely soha nem rendelkezett önálló államisággal, csupán „etnográfiai anyagnak” minősült. A kaukázusi népeket az oroszok a végrehajtott annexiókkal a török és perzsa hódftástól mentették meg, a közép-ázsiaikat a kínai előrehatolástól, a balti országokat pedig a német és svéd terjeszkedéstől, az „elnemzetietlenítéstől”. Szibériára, amelynek birtoklását mégsem lehetett etnikai vagy biztonsági argumentumokkal alátámasztani, más receptet találtak. A Danyilevszkij-féle pánszlávizmusból kisarjadó eurázsiai irányzat felfedezte az oroszok turáni lelkületét, és az orosz küldetéstudatot egész Ázsiára kiterjesztette.

Érdekes a kép, amelyet Gecse Géza a pánszlávok magyarsággal kapcsolatban nézeteiről rajzol. Igaz, a magyarság kis pont volt ebben a kontinentális méretekkel hivalkodó eszmerendszerben. Nem meglepő persze, hogy ezen a tablón nincsenek derűs színek, ami csak részben adódik abból, hogy az orosz szerzőknek a magyarországi szlávok voltak az informátorai. A szláv etnikumba ékelődő magyarság útjában állt az orosz vezette szláv föderációnak, és semmiképp sem kaphatott kedvező minősítést. Ennek megfelelően a magyarok igazából „ázsiai barbárok”, akik mindig is elnyomták a szlávokat, és ez az elnyomás a hatvanhetes kiegyezés következtében csak erősödött. Hogy Oroszországtól eltérően, ahol rendszerileg tiltották az ukránt, a beloruszt, a lengyelt és a többit, Magyarországon törvényben biztosították a nemzetiségek (köztük a szlovákok, ruszinok, szerbek, románok és németek) szabad nyelvhasználatát, arról az elfogult szerzők nem vettek tudomást. A prognózisokat is hasonló indulatok fűtötték. Danyilevszkij újrafogalmazta Herder jóslatát: a magyarság előbb vagy utóbb alámerül majd a szláv tengerben.

A pánszláv eszmerendszer és a cári külpolitika kapcsolatát, a hatásgyakorlás problematikáját Gecse Géza kellő mértéktartással kezeli, helyenként azonban a valóságosnál nagyobb jelentőséget tulajdonít neki. A cári külpolitika alapjában véve a mindenkori prioritásokhoz igazodó konzervatív hatalmi politika volt, amely mindenféle forradalom-gyanús tömegmozgalomtól és nemzeti töltetű elgondolástól idegenkedett. „Soha nem járulok hozzá” — írta ingerülten II. Sándor a bécsi orosz követ jelentésének margójára, aki arról számolt be, hogy az ausztriai csehek vezetői egy orosz vezette szláv föderáció ragyogó jövőképét rajzolták fel előtte. A pánszláv eszmerendszer szerepe nem volt több, mint másutt más külpolitikai ideológiáé: argumentációt szolgáltatott a külpolitikai retorikákhoz, de az irányt tőle függetlenül jelölték ki. Végeredményben igaza van Pokrovskijnak, az orosz marxista történetírónak, aki a pánszláv teoretikusokat „udvari szállítók”-nak nevezte.

Igazából egyetlen igazán jelentős kivétel említhető — és ezt a szerző kellően részletezi —, az 1877–78-as orosz–török háború, aminek keletkezésében valóban jelentős szerepet kapott a pánszláv ideológiai befolyás. Ha azonban a pánszláv törekvések ütköztek a hatalmi politikai elgondolásokkal, a cári udvarban gondolkodás nélkül félszerőpörtek mindenféle szláv szolidaritást. Az 1867-es moszkvai szláv kongresszus résztvevő példáiul bibliai hevülettel ostromták az osztrák–magyar kiegyezést, a cári külpolitika vezetői azonban kifejezésre juttatták, hogy nagyon is elégedettek azzal, ami Bécs és Pest viszonylatában történt. Elégedettek, mert a dualizmus létrejötte eltorlaszolja a Monarchiában a föderalizmushoz vezető utat, amelynek megvalósulása csak a cárizmus lengyelországi gondjait szaporíthatná, és mert megakadályozza, hogy a Monarchia, mint szláv karakterű állam lépjen fel a balkáni szlávok körében, ahol eddig az ortodox és szláv Oroszországnak nem akadt vetélytársa. Az ilyen és hasonló példákat még hosszasan lehetne sorjázni.

Gecse Géza a pánszlávizmus utóéletével is foglalkozik. Ez a múlt századi virulens eszmerendszer a szovjet korszak első két évtizede alatt teljesen a háttérbe szorult, bár a szerzőnek érdemes lett volna kitérnie arra, hogy a világforradalom, az új megváltó ideológia — a pánszlávizmushoz hasonlóan — jelentős részben az orosz messianizmusból táplálkozott. A második világháború alatt és után azonban

kiderült, hogy a pánszlávizmus csak tetszhalott volt: a szláv szellemiség a háború egyik fontos ideológiai fegyvere lett, a háború után pedig reneszánszát élte a szláv nemzetek közötti szolidaritás. Persze csak átmenetileg, mert a szovjet külpolitikában a később anakronizmusnak minősült biztonságpolitikai megfontolások kerekedtek felül, és a védelmi övezetben a szláv államoknak ugyanaz a szerepkör jutott, mint a magyaroknak és a románoknak: testükkel kellett védelmezniük a Szovjetuniót a nyugatról jövő feltételezett támadással szemben.

Mindez ma már történelem. A birodalom, amely a múlt század kezdete óta ránehezedett Európára, nem létezik többé, és az orosz határok ezer kilométerre húzódnak Magyarországtól. A felbomlás ráadásul úgy ment végbe, hogy huszonöt millió orosz a föderáció határain kívültre került. A situáció az orosz történelem oldaláról nézve túlságosan rendhagyó ahhoz, hogy a jövőben csupán az új viszonyok megszállásával lehessen számolni. Hogy mi más következhet: szláv reneszánsz, orosz területi revízió, vagy birodalmi restauráció, senki sem tudja megmondani. Az ilyen kérdéseket megfogalmazó szerző sem, de hát ez nem is az ő dolga. De hogy a jövő esélyeit mérlegelni lehessen, ahhoz a múltat is meg kell ismerni. Gecse Géza intelligens könyve hozzásegít ehhez a megismeréshez.

Diószegi István

UNGARN-JAHRBUCH

20. kötet (1992)

München, 1993.

Az 1962 decemberében alapított Münchener Magyar Intézet 1969 óta folyamatosan jelenteti meg az Ungarn-Jahrbuch köteteit, melyek tanulmányokat, kutatási eredményeket, Magyarország és a magyarság sorsával összefüggő információkat tesznek közzé azzal a céllal, hogy magyar és nem magyar történészek munkáinak bemutatásával német nyelven tegyék elérhetővé a régió iránt érdeklődők számára a történeti irodalmat. Az Ungarn-Jahrbuch itt ismertetésre kerülő 20., 1992-es kötete 1993-ban Münchenben jelent meg az intézet kiadójánál.

Michael W. Weithmann, passauai egyetemi tanár „Magyarok elleni védvárak a 10. századból” című tanulmányának bevezetőjében a kalandozások magyar olvasó számára talán jól ismert menetét vázolja, különös tekintettel a bajor hercegség területére vezetett hadjáratokra. Figyelmét ezután a 919-ben trónra kerülő szász dinasztia alatt megindult várépítésre összpontosítja. I. (Madarász) Henrik és I. (Nagy) Ottó elszántan kívántak véget vetni a magyar betörések sorozatának. Henrik 926-ban dekrétumban rendelte el a védvárak építését. Most először sikerült egy tervszerűen, központilag irányított várépítési programot végrehajtani. Nagy, egész falvakat állataikkal és ingóságokkal befogadni képes várakról van szó, nem pedig a virágzó középkor kicsiny, csupán egy családra méretezett lovagvárairól. Ahol korábban is léteztek várak, azokat megerősítették. A nagy várak mellett sokfelé kisebb erődítményekkel is találkozunk. Ezeket nem feltétlenül kiküldött hercegi vagy egyházi felügyelők irányítása mellett, hanem a legtöbb esetben saját erőből és elhatározásra építette egy-egy falu. Jó lehetőséget kínáltak a késői kelta La-Tène kultúra földvárjai, oppidumai is ahhoz, hogy ezeket újra használatba vegyék. Weithmann a várak közös jellegzetességének tartja, hogy mindegyikük a 10. század első felében épült, vagy alakult át, rendeltetésük pedig kizárólag a magyar portyák előli védelemnyújtás. Legtöbbjük így 955 után el is veszítette funkcióját. Előfordult viszont, hogy a 12. századtól a miniszteriálisok és lovagok újra belakták a kis várakat. A tanulmányt néhány délbajor vár bemutatása zárja.

Cornelius R. Zach, müncheni egyetemi tanár „Románia semlegessége (1914 augusztusa és 1916 augusztusa között) az emlékiratok tükrében” című tanulmánya azt a két évet veszi vizsgálat alá, amikor a román kormány nem tudott dönteni a hadbalépésről. Elsősorban két konzervatív és egy liberális politikus visszaemlékezéseit használja fel. Alexandru Marghiloman konzervatív politikus a tartós semlegességet vagy éppen a központi hatalmak melletti hadbalépést szorgalmazta. Constantin Argetoianu azon konzervatív politikusok közé tartozott, akik az antanthoz húztak. A liberális Duca — miniszterelnökéhez, Brătianuhoz hasonlóan — szintén az antantban látta Románia szövetségesét. 1913 februárjában Bukarestben megújították az Ausztria-Magyarországgal kötött titkos szerződést, mely kölcsönös segítségnyújtási kötelezettséget jelentett külső agresszió esetén. Az egyezményhez még ugyanazon hónapban Németország is csatlakozott. Duca miniszter visszaemlékezéseiben arról ad számot, hogy a szerződés annyira titkos volt, hogy sem megkötéséről, sem meghosszabbításairól nem tudott három-négy embernél több Bukarestben. Az 1914. augusztus 3-án Sinaiába összehívott koronatanács az egyetlen lehetséges megoldást választotta, amikor a semlegességet nyilvánította ki. A király ragaszkodott a fenti szerződés tiszteletben-

tartásához, Oroszország szövetsége a területi viták miatt kínos lett volna, a közvélemény viszont a Monarchia elleni fellépést sürgette, jöllehet a hadsereg egyáltalán nem volt felkészülve 1914 nyarán. A szerző a sinaia-i koronatanácsos elhangzottakat a résztvevők emlékiratai alapján rekonstruálja, majd további érdekes adatokkal szolgál a román politika e két esztendejére vonatkozóan.

A kötetben találjuk az 1993-ban elhunyt mezőgazdász, Szentkirályi Elemér „Gróf Széchenyi István útja a politikáig” című tanulmányának második részét. Az első rész a 19. kötetben olvasható. A tanulmány, mely a „Hítel” megjelenéséig tekinti át a legnagyobb magyar pályájának legérdekesebb mozzanatait, részletesen szól Széchenynek a nemzet felvirágoztatásáért végzett áldozatos munkájáról. Buda-Pest fővárossá tétele érdekében kifejtett tevékenysége során többször fiktív angol személyek hozzá írt „leveleire” hivatkozott. Érdekes információkhoz jutunk a Lánchíd építésének, a lóverseny és a kaszinó megindításának szorgalmazásáról, Széchenyi országgyűlési tevékenységéről, az Akadémia alapításáról, Metternichnek írt, süket fülekre talált leveléről, későbbi felesége iránti olthatatlan szerelméről, „Lovakru!” frott munkájáról, 1828-as fiumei útjáról, amikor szomorúan látta az egyetlen magyar kikötőváros és az oda vezető utak állapotát, illetve saját 1829-es németországi és hollandiai útjáról. Szentkirályi Elemér írásának befejezéséül néhány nagyon érdekes magánéleti adatot árul el Széchenyiről, így az apjától örökölt túl érzékeny idegrendszere és szellemi és fizikai kitartása, állóképessége, rendkívüli sportszeretete ellentétét, lelki életét, mély vallásosságát, bölcs vallási toleranciáját, ugyanakkor a felvilágosodás eszméi iránti fogékonyságát, külső megjelenését, és nem utolsósorban több kortárs róla alkotott véleményét, közöttük Metternich kései kedvező hangvételét.

A regensburgi Andrea Schmidt-Rösler, „Egy Románia és Magyarország közötti perszonálunió tervei 1919 és 1932 között” című tanulmánya Budapestre, Bukarestbe és Belgrádba akkreditált német és osztrák diplomaták jelentései alapján rajzolja meg azokat a törekvéseket, melyek egy, a Hohenzollern-Sigmaringen-dinasztia koronája alatti magyar-román perszonáluniót céloztak meg. Mind román, mind pedig magyar részről felmerült még Magyarország román megszállása előtt a perszonálunió gondolata. A románok a kommunizmus egyetlen ellenszerének a monarchia visszaállítását tekintették, nyilván nem Habsburg vezetés alatt. A bécsi emigrációban élő Bethlen István gróf pedig már valamikor 1919 első felében Bukarestbe küldte a későbbi külügyminisztert, Csáky Imrét, hogy tárgyaljon a gazdasági és politikai unióról, vagy akár a perszonális unióról. A Brătianu-kormány egyáltalán nem volt elutasító. Július közepén Ion Erdélyi vizionlátogatásra utazott Bécsbe, de a tárgyalások akkor megszakadtak, mivel a románok ragaszkodtak a Tisza vonalához. Augusztusban Diamandi, Erdélyi és Mihali tárgyalt újra a kérdésről, immár Budapesten és Friedrich Istvánnal. Románia számára a megoldás csábító volt, mert egyfelől számítottak a magyar revíziós törekvésekre, másfelől Magyarország jó partnernek tűnt a bolgár-szovjet gyűrűből való kitoréshez. Bukarest reményei felerősödtek József főherceg augusztus 23-i kieroszakolt visszalépésekor. Magyar részről főleg Erdély helyzete, az elszigetelődéstől való félelem, illetve a piaclehetőségek játszották a főszerepet a perszonálunióval való kacérkodásban. Csáky Imre, Bánffy Miklós, Teleki Pál és Bethlen István grófok nevét kell itt megemlíteni. Bukarest végül az erős belgrádi, prágai és antant ellenkezés láttán ejtette a tervet, melyet Ionescu külügyminiszter kezdetből fogva élesen ellenezett. A tanulmányban olvashatunk a IV. Károly-féle visszatérési kísérletek nyomán újraélesztett magyar-román perszonáluniós tervekről is. Ekkor is, sőt a 30-as évek elején is elsősorban Belgrád hallatta hangját rosszalóan. Vádjai között szerepelt, hogy Ausztria, Magyarország és Románia egyesülni akar a Hohenzollernnek jogára alatt.

Tilkovszky Loránt pécsi egyetemi tanár, az MTA Történettudományi Intézetének tudományos tanácsadója „Bajcsy-Zsilinszky Endre és Szlovákia” címet viselő tanulmányában a magyar politikusnak a trianoni diktátum revíziója érdekében kifejtett tevékenységét tárgyalja. Bajcsy-Zsilinszky Csehszlovákiát mesterséges képződménynek tekintette, 1939-es likvidálását megérdemelt sorsa beteljesedéseként üdvözölte. Élesen bírálta Beneš magyarelles bel- és külpolitikáját, a kisantantban játszott szerepét, különösen pedig azt, hogy a demokratikus elveket hangoztató Prága, amely a végőki halogatta a szlovákok számára kilátásba helyezett autonómia megadását is, megtagadta az ott élő magyarok kisebbségi kollektív jogainak biztosítását. Nagy örömmel vette Kárpátalja visszafoglalását, a közös magyar-lengyel határ megteremtését, de csalódottan fogadta, hogy német bábáskodással felállították Tiso, „önálló” Szlovákiáját. Bajcsy-Zsilinszky az országgyűlésben többször hangsúlyozta, hogy a határt a Kárpátok vonalához kell mielőbb visszahelyezni, a magyarságnak vezető szerepet kell újra juttatni a Duna-medencében. Számára elégtelen volt a második bécsi döntés által visszatért terület is, sürgette Dél-Erdély önálló katonai akcióval történő birtokbavételét. Nyugtalanította, hogy Budapest a „salamoni döntések” következtében versenyfutásra kényszerül a románokkal és a szlovákokkal a németek kegyeiért. Biztosítani kívánta — különösen a délvideki rossz tapasztalatok miatt — a visszacsatolt területeken a nemzetiségi jogokat, a Szovjetunió elleni hadjáratban való részvételt pedig azért ellenezte, mert abban a nemzeti főcél, a teljes revízió kivé-

vásához szükséges magyar haderő végzetes elpocsékolását látta. Nem hitt a németek győzelmében. Követelte, hogy Magyarország lépjen ki a háromhatalmi szövetségből, így módon megtarthatja visszafoglalt területeit, hiszen Szlovákia, Románia, Szerbia és Horvátország egytől-egyig fasiszta államok, míg Magyarország alkotmányos rend uralkodik. Szlovákia státuszát az 1868-as magyar–horvát kiegyezés mintájára kívánta rendezni. Figyelmeztetett Károlyi Mihály londoni kapcsolataira Beneš emigráns kormányával, kettejük „ördögi intrikáira”. Még a kudarc lehetősége tudatában is fegyvercs ellenállást javasolt német megszállás esetére, hogy az ország nemzetközi megítélése javuljon. Március 19-én azonban letartóztatták, a Horthy-proklamáció idején szabadult. A Magyar Nemzeti Felkelés Felszabadító Bizottságának vezetője lett, de a nyilasok elfogták, s 1944 karácsonyán kivégezték.

Futaky István, göttingeni egyetemi tanár „Kazinczy Ferenc 1789-ben írt levele Friedrich Gottlieb Klopstockhoz” című tanulmányában utal arra, hogy a magyar költő korán kapcsolatba került a német irodalommal, melyhez egész élete során nagyon vonzódott. Tizenhat évesen A. G. Kästnertől egy epigrammát fordított. Gondolatvilágát a francia felvilágosodás formálta ugyan, ám esztétikájára nagy hatással volt a német irodalom. Különösen Klopstock műveit forgatta nagy kedvvel. Lefordította ódáit, melyeket folyóiratokban jelentetett meg. 1782-ben megkezdte Klopstock „Messiás”-ának fordítását. Előbb anyagi gondok, majd letartóztatása akadályozták meg tervének keresztülvitelében, végül csak a „legszebb szakaszok” jelentek meg fordításában 1815-ben. Futaky a hamburgi Staats- und Universitätsbibliothek Klopstock-hagyatékának átnézésekor találta meg Kazinczy itt közölt levelét. Ebben mintegy bemutatkozott, s megküldte neki néhány verssorát: a „Messiás” néhány helyének rövid értelmezésére kérte fel Klopstockot és mindenekelőtt bizonygatta előtte a magyar nyelv szépségét és verselésre való alkalmasságát. Választ azonban nem kapott sohasem, mivel Klopstock vagy elvesztette a levelet, ahogy erre ő maga egy barátjának fiához írt levelében utal, vagy ha megtalálta és írt is, az a cenzúra kezére kerülhetett Kazinczy börtönévei alatt.

A Madridban élő Rónai A. Zoltán „Magyar Királyi Képviselőt Madridban 1949 és 1969 között” címmel érdekes írást közöl Marosy Ferenc feljegyzései alapján. Marosy Ferenc 1893-ban született Szegeden katonatiszti családban és 1986-ban kísérték utolsó útjára Madridban. A két világháború között mint magyar diplomata Genfben, Bukarestben, Madridban, Londonban, Zágrábban és Helsinkiben szolgált. 1944 szeptemberének utolsó napjaiban, a finn–szovjet különbéke megkötése után sürgősen elhagyni kényszerült utolsó állomáshelyét. Stockholmba repült, ahonnan rövidesen Madridba távozott. New Yorkban közben megalakult az emigráns Magyar Nemzeti Tanács, ennek képviselőtében bízta meg Marosyt Bakách-Bessenyei György a spanyolországi magyar képviselővel. A madridi Magyar Királyi Képviselőt Marosy Ferenc vezetésével 1949. március 4-én kezdhette meg munkáját a régi nagykövetségi épületben. Marosy emlékirataiban olvashatunk az első útlevélikiadási esetekről, 1956 eufórikus, majd tragikus napjairól, valamint Mindszenty hercegprímás hosszú fogság utáni 1972-es fatimai és madeirai zarándoklatáról. Az utóbbi esemény idején már nem működött a képviselő, mert azt Budapest, azaz tulajdonképpen Moszkva sürgetésére 1969 októberében a spanyol kormány bezáratta. A Rónai A. Zoltán által közreadott néhány részlet Marosy Ferenc naplójából sok érdekességet árul el a magyar emigráció életéből.

Harald Roth, a gundelshelmi Erdélyi Kutató- és Dokumentációs Központ munkatársa, „John Hay amerikai diplomata 1867–68-as bécsi látogatása” címmel közölt frásában a kiegyezés idején Bécsben tartózkodó amerikai nagykövet leveleiből idéz. Mindez annál is érdekesebb, mivel Hay a későbbiekben az Egyesült Államok külügyminisztere lett. Bécsben frott levelei sokat elárulnak arról, miként tekintett az USA Ferenc József birodalmára, a kiegyezésre, vagy éppen Miksa főherceg tragédiába torkollott mexikói császárságára. Összegzésül Harald Roth megállapítja, hogy a nagykövet lényegileg érzéketlen volt a Monarchia nemzetiségi problémái iránt. Különös figyelmet szentelt viszont az egyházügyi törvényeknek, mint amilyen a polgári házasság bevezetése volt.

Stelian Mindrut, a kolozsvári Történeti Intézet munkatársa „Erdélyi román hallgatók Ausztria–Magyarország és Németország egyetemein 1897–98-ban” című feldolgozásában a Petru Maior Társaság (Societatea Petru Maior) adatait vette alapul. Közli az adott tanévben Magyarország, Ausztria illetve Németország egyetemein tanuló erdélyi románok számát. A legtöbben természetesen Magyarországon tanultak, Budapesten, Selmecbányán, Kolozsvárott, Nagyváradon, Máramaroszigeten, Pozsonyban és Eperjesen. Az osztrák egyetemek közül Bécsset, Grazot, Czernowitzet, Leobent és Prágát, Németországban pedig Műnchent, Stuttgartot és Lipszét látogatták.

Lengyel K. Zsolt, a müncheni Magyar Intézet munkatársa „Megjegyzések Lukács György és Thomas Mann személyes viszonyához” című tanulmánya Judith Marcus Tar Lukáccsal folytatott beszélgetései alapján készített monográfiájának köszönheti megszületését. Abban különös súllyal szerepel Lukács személyiségképe, saját „Varázshegy”-értelmezése. Nyilvánvaló kapcsolódási pontot jelentett Mann és Lukács között a művészet és élet, a művész és polgár közötti viszony megragadása, melynek első eredményeként

az utóbbi 1910-ben megjelentette „A lélek és a formák” című esszégyűjteményét. Lengyel tanulmánya segítségével nyomon követhetjük a két ember viszonyát Lukácsnak a „Tonio Kröger” iránti lelkesedésétől, 1922-es bécsi találkozásukon, Lukács moszkvai időszakán át egészen 1955-ös legutolsó találkozásukig, amikor a jénai Schiller-ünnepségekre érkezett öreg marxistát Mann nem hívta át az asztalhoz, ahol Ulbrichtal és Becherrel ebédelték.

A kötet további részében rövid recenziókat közöl egy-egy nemrégiben megjelent könyvről; a nekrológok közt az 1992-ben elhunyt történész Fügedi Erik, és művészettörténész Pigler Andor életművének méltatását találjuk. Röviden olvashatunk még többek között a JATE Társadalomelméleti és Kortörténeti Gyűjteményéről, továbbá a müncheni Magyar Intézet alapításának körülményeiről.

Radó Bálint

SZABOLCSI LAJOS

KÉT EMBERÖLTŐ.

Az Egyenlőség évtizedei (1881–1931)

MTA Judaisztikai Kutatócsoport, Bp. 1993. 453 l.

Érdekes és érthető jelenségnek vagyunk tanúi. Korábban a hivatalosság arra buzdította a történészeket és írókat, hogy — úgymond — tárják fel a „félfeudális és kapitalista Magyarország”, az akkori „ántvilág” konfliktusait, mutassák be valódi arculatát. A „szocialista közelmúlt” viszont lényegében konfliktusmentes, azzal csak a szépet és jót leíróan érdemes foglalkozni. (Szinte a hatvanas évekig így volt ez.) Persze a későbbiekben megjelentek értékes munkák — némelykor kényszerű kompromisszumok árán. Ma viszont az utolsó évtizedeket „szokás” konfliktusokkal, válságokkal, antihumanizmussal teltetteknek minősíteni, mindazt pedig, ami 1945 előtt volt (legfeljebb 1919 és 1944 kivételével), „az organikus magyar történeti fejlődés következményének”. A valóban érdemleges munkák az efféle szemléletet szintén cáfolják. Vonatkozik ez a sorjázó, eddig kiadatlan naplókra, visszaemlékezésekre is. A memoár — szubjektív munka, de számos esetben fontos, hiszen naivítás azt gondolni, hogy „mindenre van dokumentum, csak fel kell tárni”, nem is szólva arról, hogy pl. egy minisztertanácsi jegyzőkönyv sem teljesen mentes a szubjektivitástól.

Szabolcsi Lajos a műfajhoz illően szuggesztív, sajtótörténeti szempontból is fontos visszaemlékezései jelentős forrásértékűek s ezt még fokozza Szabolcsi Miklósnak — a fiú tisztelettől nem, de elfoglaltságtól mentes — kitűnő bevezető tanulmánya. Szabolcsi Lajos (1890–1943) évtizedeken át a zsidó felekezeti újság szerkesztője. Az Egyenlőség c. hetilap 1880-ban indult és a 30-as évek végén bekövetkezett lapbetiltási hullám áldozatává vált. Története része a hazai zsidóság múltjának, amely sem a dualizmus, még kevésbé a két világháború közötti időszakban nem volt idillikus, sőt megmutatkoztak benne a korszak (illetve korszakok) mélyreható gazdasági, társadalmi, politikai feszültségei.

A zsidóság s vele együtt a magyar zsidóság történetének immár nagy irodalma van. Szabolcsi Lajos 1940–1942-ben írt munkájának értékét fokozza, hogy éppen a magyar zsidóság múltjának *sajátos* (sokszor külföldi számára nehezen is érthető) vonásaival foglalkozik.

A legfontosabb sajátosság — s ezt Szabolcsi Lajos memoárja is alátámasztja —, hogy egyetlen országban sem volt az asszimiláció útján előrehaladó zsidóság száma — sem abszolút, sem relatív értelemben — olyan nagy, mint Magyarországon. Az asszimiláció, amely az egész mű kulcsproblémája — jegyezhetjük meg — többféleképpen értelmezhető fogalom. Jelenthet beilleszkedést, integrálódást, de mindenfajta külön identitásról lemondó beolvadást is. A Bogdányi Mór által alapított Egyenlőség első számai a tisztaeszlári per előtt jelentek meg. Az emlékiratok szerzője nyomatékosan felhívja a figyelmet az antiszemitizmus gerjesztését célzó, hazug, „vérvád-ügy” jelentőségére. Nemcsak antiszemita irányzatot hívott (az 1867 utáni első formájában) életre, de hozzájárult ahhoz is, hogy a zsidó vallásúak, a rendi társadalomból származó zsidó etnikumhoz tartozók elgondolkodjanak saját identitásuk problémáin. „Új, ismeretlen tényező mozgatta meg — olvashatjuk Szabolcsi Lajos sorait — a zsidó társadalmat: a szolidaritás tömegereje, amit a kiegyezés korában színre lépett zsidó nemzedék nem ismert. Ez a nemzedék magyarnak, csakis magyarnak nevelkedett, Deák vagy Kossuth voltak az ideáljai, de különben teljesen távol állott a felekezeti élettől.” (Ez persze nem azt jelentette, hogy vallástalan lett volna; hanem azt, hogy vallásosságának nem volt társadalmi–politikai funkciója.)

Szabolcsi Miklós — említett előszavában — már mai szóhasználattal fogalmaz, amikor apjának, a zsidó hitfelekezet (a megreformált ún. neológ zsidó hitfelekezetről van szó) egyik vezérférfijának alapál-

lásáról ír. „Eszménye, meggyőződése a régi, háború előtti Magyarországnak volt, politikai platformja a liberalizmus. Ezen a talajon képzelte el a magyar zsidóságot bevett vallásnak, sajátos hagyományokkal bíró és ezekre büszke kulturális közösségnek, de semmi esetre sem fajnak vagy nemzetnek vagy kisebbségnek.” S ez a felfogás — tehetjük hozzá — nemcsak a hazai zsidóság egyik legismertebb vezetőjének, hanem Magyarország zsidósága túlnyomó többségének a sajátja volt. Lényegét a századfordulás, a zsidóság múltját és mibenlétét ismertető középiskolás hittankönyvek így határozták meg: „mi izraelita vallású magyar vagyunk”.

Az egész problémakör értelmezésében elengedhetetlen a korabeli magyar liberalizmus jellemzése. Ez a hagyományos, nemesi, a magyar reformkorra visszavezethető és egyrészt a szabadelvű európai ideálokra, másrészt a nemzeti elhivatottságra koncentrált „magyar liberalizmus” a magyarságnak (a soknemzetiségű Magyarországon kiéptett) pozíciót erősítő tényezőzt látott — s joggal — a nyelvben, kultúrában, „hazafüti érzületben” gyorsan magyarosodó zsidóságban. A teljes, nyomtalan beolvadás igénye úgyszólván fel sem vetődött; legfeljebb a vallás bizonyos „korszerűsítése”. (Ennek a neológia eleget is tett.) Az asszimiláció folyamatát zavaró tényezők azonban már a liberális-éra kezdetén jelentkeztek. S itt megmutatkozik a Szabolcsi-memoár egyszálalású. Szól Tiszaeszlárról, az antiszemita szervezkedésről, de alig atkózik a jelenségekről, melyek ezt kiváltották. Feltehetően nem csalódnunk, ha azt állítjuk, hogy valódi (pl. John Stuart Mill eszméinek megfelelő) liberális politikai rendszert aligha lehet olyan országban érvényesíteni, amely súlyos szociális és nemzeti feszültségekkel terhes, melyben a polgárság gyenge. Márpedig a korabeli Magyarország ilyen volt! A történetileg valóban progresszív (a liberalizmussal joggal párba állított) kapitalizálódásnak számos a kárvallottja, csakúgy mint a nagybirtokrendszer fennmaradásának. Nem nélkülözte a szociális indítékokat Magyarország nem magyar nemzetiségű népeinek fokozódó nemzeti-politikai aktivitása sem, amely a magyar (nemzeti) liberalizmus által képviselt szupremacia-eszmét eleve megkérdőjelezte. (Éppen ezért méltányolta a magyar politikai vezető réteg a nemzetiségi területeken élő zsidók erőteljesen vallott magyarságát, amely viszont erősítette a nemzetiségi pártokon belül — a szerbket, különböző okokból kivéve — az antiszemitizmust.)

Természetesen az Egyenlőség — és személy szerint Szabolcsi Lajos — fontos feladatának tekintette az antiszemitizmus elleni küzdelmet. Többször — akárcsak utána oly sokan — rámutatott arra, hogy a Tisza Kálmán, Wekerle, Rassay és más liberálisok által elfogadott, az Egyenlőség által is vallott asszimiláció-felfogás, illetve asszimilációs folyamat milyen értékekkel gazdagította a magyar kultúrát, milyen nagy mértékben segítette az ország polgárosodását. Ezen érvelés ellenére az antiszemitizmus a dualizmus időszakában sem volt elhanyagolható jelenség, később — a két világháború között — pedig szinte a legfontosabb gazdasági, társadalmi, politikai kérdéssé „lépett elő”. Szabolcsi Lajos az okokat szinte kizárólag az antiszemita uszításban látja. Ez aligha volt lényegtelen, mégsem magyaráz meg mindent. Mint a memoár, mint a bevezető tanulmány kapcsán utalnunk kell arra, hogy a falusi és városi szegénység (nagy tömegek tartoztak soraihoz) a jelzett asszimilációs teljesítményt — mai szóhasználatlalt — az elitek ügyének tekintette. Szinte csak azt volt hajlamos meglátni, hogy a zsidók között aránytalanul sok a nagybérlő, a vállalkozó, a kereskedő, a bankár, az ügyvéd, az orvos, az újságíró, a szabadfoglalkozású értelmiségi. (Persze arról az antiszemita propaganda hallgatott, hogy az a föld, amelyen a bérlő gazdálkodott többnyire a nagybirtokos arisztokrácia tulajdona volt, az állami és önkormányzati apparátusokban, a fegyveres erőknél stb. viszont aránytalanul kevés zsidó működött. A nagyszámú zsidó szegénységről úgyszólván azért sem ejtett.) A dzsentri és a dzsentroid „keresztény úri középosztály” nem jelentéktelen része viszont azért nem méltányolta az asszimilációs eredményeket (inkább a disszimilációt helyeselte volna), mert a zsidókban vetélytársat látott. A magyar kultúrának a gazdag zsidó polgárok általi szponzorálását sokan hajlamosak voltak „megvásárlásnak” tekinteni. S még nem is tértünk ki azokra, akiknek az ország modernizálására irányuló törekvésekből semmi különösebb hasznuk nem volt; akiket ezért az antiszemita szervezkedésnek nem volt túlságosan nehéz megnyernie. (Mindez összefügg az agrárius irányzat és a politikai katolicizmus századfordulós tevékenységével.)

Szabolcsi Lajos — ezt az Egyenlőségből bőven közölt szemelvények is bizonyítják — elutasította a századelőn fellépő cionizmust, mint pedig a szociáldemokráciát és a polgári radikalizmust. Elmarasztalja — többek között mint „antiszemitát” — 1918-at és 1919-et egyaránt. Mindez vázolt politikai alapállásából, társadalomszemléletéből egyenesen következett. Az általa idealizált „polgár” elleni fellépést károsnak, veszedelmesnek tekintette, bárki részéről történt is az. (Az elmarasztaló vélemény — a történelem nyomására — csak élete végén oldódott valamelyest.) Szabolcsi viszonylag gyakran használja a „baloldali” jelzőt. De — ez feltűnő — azt tekint baloldalinak, aki nem antiszemita s nem ellensége a zsidó polgárságnak. Nála tehát az antiszemitizmus-ellenesség szinte a baloldaliság egyetlen ismérve. Nagy energiát fordít annak bemutatására, hogy a zsidóság zöme a liberálisokat, a nem antiszemita nemzeteket és konzervatívokat támogatta. Szinte névszerint felsorolja azokat a zsidókat, akik a Tanácsköztársasággal szem-

ben fellépő ellenforradalom aktív hívei voltak s ezzel mintegy ellensúlyozták a polgári radikális, szociáldemokrata és kommunista mozgalmakban működő zsidók — általa károsnak ítélt — tevékenységét. Ezt a felfogást kétségkívül erősítette a polgári radikalizmus bizonyos fokú doktrínérsége, a szociáldemokrácia és főleg a kommunisták soraiban jelentkező sokszor bornírtan vallásellenes érvelés.

Az 1919–1921-es a „különítményesek” által elkövetett gyilkosságokat természetesen Szabolcsi erőteljesen kárhoztatja. Az emlékiratokban idézi akkori sajátmagát. „A keresztény vezetőségek akkor követék el a legnagyobb hibát, midőn nem a zsidóságra támaszkodtak a bolsevizmus elleni küzdelmükben, mert nem volnának odaadóbb, hívebb segélycsapataik, mint a zsidók.” A zsidó hitfelekezeten belüli vitákról itt nem szólhatunk, azt azonban meg kell jegyeznünk, hogy Szabolcsi Lajos számára az irányadó, mélységesen tisztelt személyiség Vázsonyi Vilmos. Az ő liberalizmusát osztja; s közben nem győz — jogosan, a tényekkel alátámasztottan — hivatkozni a zsidóság háborús áldozataira, a trianoni ország izraelita vallású lakosságának és az elcsatolt területeken élő zsidóságnak magyar hazafiasságára. Az anti-szemitákat persze ez az érvelés még kevésbé győzte meg, mint az 1918 előtti. A társadalmi ellentétek még élesebbek voltak mint a „békeidők”-ben, szinte az ország pusztája léte is kétségessé vált. Az elmondottak alapján világos, hogy miért fogadta örömmel a „vázsonyista” Szabolcsi Lajos a Bethlen-féle konszolidációt, miért méltatta a miniszterelnök és munkatársai (elsősorban Klebelsberg) működését. Az elismerés sok szempontból jogosult volt. A nagy gazdasági válság azonban egy évtizeddel később elsöpörte Bethlen kormányát. Szabolcsi egy minden korábbinál nagyobb veszély előszelét érzékelte. (Ráadásul — számos kortársától eltérően tudta —, hogy Bethlen után nem liberális, hanem kifejezetten jobboldali fordulat következik.)

Ami a hitleri hatalomra kerülés körüli éveket illeti: figyelemre méltó Szabolcsi Lajos Gömbös-ábrázolása. Joggal nem tekinti a későbbi miniszterelnököket nácinak, hanem kétarcú politikusnak, aki sokat megőrzött ugyan „fajvédő” múltjából, de éppen az ország érdekében kiindulva nem tervez zsidóellenes törvényeket, a hazafias zsidóságot — úgymond — hajlamos magyarnak elismerni. (A „Gömbös-korszakot” azonban már nem ábrázolja a szerző. A mű így is befejezettnek tetszik; Bethlen bukásával zárul.) A kétarcúság bizonyos jelei persze a római katolikus egyház zsidókkal kapcsolatos magatartásában is jelen voltak. Ezt Szabolcsi is érzékelteti, de rendkívül méltányosan. A bíboros-prímást, Csernoch Jánost joggal tartja szerény, művelt, mérsékelt embernek. A „hecckáplánok”-ról azonban nem szól. Prohászka Ottokárról igen. Rámutat, hogy a nagyhirű főpap voltaképpen „a cionizmus támogatója” volt: „Külön haza, külön kultúra, külön nemzetiség” mondotta 1920-ban a parlamentben. Mire Sándor Pál, a liberális nagypolgár, a Szabolcsi által is kedvelt zsidó politikus közbe kiáltott: „Soha, Soha!” Jellegzetes epizód!

Nincs lehetőségünk a mű, illetve a bevezető tanulmány rendkívül érdekes és fontos, sok szempontból modellértékű család-történeti, valamint életforma ábrázolási vonatkozásainak méltatására. Azt azonban megjegyezzük, hogy Szabolcsi Lajos memoárjaiból sok újat tudunk meg a kor társadalomtörténeti, az emberi viszonyokat érintő, sőt politikai kérdéseiről. (Pl. Mit mondott a zsidókról, elismerőleg Ferenc József, hogyan segített Erzsébet királyné a kilencvenes évek során a recepciótörvények elfogadtatásában stb.) Horthy Szabolcsi igyekszik — s ez nem könnyű — elkülöníteni a fehérterrortól, lojalis iránta, de IV. Károlyt láthatóan jobban kedveli, ezért az 1921-es „királypuccsok” nehéz helyzetbe hozzák. Nosztalgia-érez a dualizmus időszaka iránt, bár nem idézi — de nyilván ismeri — az Osztrák–Magyar Monarchia egyik legtekintélyesebb politikusát, gróf Andrássy Gyulát, aki a polgárosodást szorgalmazva a 80-as években oda nyilatkozott, hogy nem az a baj, hogy Magyarországon sok a zsidó, hanem — és ez akkor is meghökkenően hangzott — az, hogy kevés. S Horthyra sem hivatkozik, természetesen nem is hivatkozhat, már a második világháború időszakáról van szó, aki — ezúttal fején találva a szegyet — rámutatott: a zsidók a magyar gazdasági életben bizonyos hiánypótló szerepet tölthettek be. Ez — mondhatjuk — életveszélyes szerepnek bizonyult.

A Kiadót és a sajtó alá rendő Szabolcsi Miklóst köszönet illeti azért, hogy a Judaisztikai Kutatócsoport színvonalas kiadványsorozatában publikálta — a későbbiek tekintve „idejében meghalt”, akár tragikus személyiségnek is minősíthető — Szabolcsi Lajos emlékiratait.

WHY THE CONFEDERACY LOST

Edited by Gabor S. Boritt. Oxford University Press, 1992. 209 l.

MIÉRT VESZÍTETT A KONFÖDERÁCIÓ

Az amerikai polgárháború centenáriuma készülődve 1960-tól egymást érték a különböző kiadványok, köztük a tudományos ülésszakok anyagának publikációi. A szakterület elismert kutatóinak sorozatosan jelentek meg önálló művei vagy többszerzős kötetek, mint az alábbiakban ismertetendő kiadvány. A hasonló célkitűzésű munkák közül az ismertebbek: *Why the North Won the Civil War* (1960), *How the North Won* (1983), *Why the South Lost the Civil War* (1986). Ebbe a sorozatba illeszkedik a *Why the Confederacy Lost*, amely mint az a kötetből megtudjuk, a Gettysburg Civil War Institute által 1991 nyarán rendezett előadásokat tartalmazza. Az Intézet igazgatója és a kiadvány szerkesztője az előszóban arra emlékeztet, hogy a fentebb említett, 1960-ban megjelent kötet — amely ugyancsak az Intézetben tartott előadásokból állott össze — tanulmányai elsősorban a háború gazdasági és politikai oldalát vizsgálták. A jelen kiadvány öt témája kizárólag a háború valamilyen katonai aspektusával foglalkozik. Szerzőik állásfoglalása vagy következtetése nem vág tökéletesen egybe, de — mint az előszó mondja — ha azok az élethez, vagyis a történelemhez hűen ábrázolják az eseményeket, ez nem is várható.

Az első tanulmány szerzője James McPherson, a Princeton University professzora, akinek a témát érintő legutóbbi munkái a *Battle Cry of Freedom: The Civil War Era* (1988), *Abraham Lincoln and the Second American Revolution* (1991) és az *Ordeal by Fire: The Civil War and Reconstruction* (2nd. ed. 1992) voltak. Jelen tanulmánya „American Victory, American Defeat” címmel a kortárs véleményétől kezdve a jelenkori történeti irodalom elemzéséig tekinti át a magyarázatokat, hogy mi okozta a Konföderáció vereségét. Bár az 1865 óta eltelt idő alatt számos vélemény formálódott a vereség okairól, mind a mai napig folynak viták a kérdésről. A szakirodalom nagy többsége azonban — mondja a szerző — nyíltan vagy burkoltan, de elkerülhetetlenek tartja a Konföderáció vereségét. A vélemények legfeljebb abban térnek el, hogy külső vagy belső okokra vezetik-e azt vissza. McPherson professzor már a bevezetésben jelzi azonban, hogy jóllehet a bukást a külső tényezőre visszavezető magyarázatok jóval meggyőzőbbek, ő nem tekinti a bekövetkezett végkifejletet magától értetődőnek.

A külső okokra hivatkozó magyarázat Robert Lee tábornok kapitulációját követő, a hadsereghez intézett búcsúnyilatkozatára nyúlik vissza, amelyben kijelentette, hogy a hadsereg a túlerőnek kényszerült megadni magát. Ez kielégítette a déli kortársakat, hiszen nem vonta kétségbe bátorságukat, becsületüket, sőt még azt sem, hogy az ügy, amiért harcoltak, igazságos volt. A szerző így összegezi ezt a véleményt: „A Konföderáció, más szavakkal, nem azért vesztette el a háborút, mert rosszul harcolt, vagy mert katonáiból hiányzott a bátorság, vagy mert az ügy rossz volt, hanem egyszerűen azért, mert az ellenségnek több embere és ágyúja volt.” (20. l.) Ezt a győzelmet az emberanyag bőségére és a gazdasági erőforrásokra visszavezető tételt a *jenkik* (az északiak) is rendre elfogadták — miközben a témakört új módon megközelítve a történészek újabban felvetették a kérdést: miért vállalta a Konföderáció a háborút? Ilyen naivak, vagy ilyen önteltek lettek volna a déliek? Egyes válaszok szerint Észak túlereje nem elegendő magyarázat a győzelemre. A Konföderációnak ugyanis nem kellett volna Északot meghódítania, csak elegendő ideig védelmeznie a maga területét ahhoz, hogy meggyőzze az ellenfelet, hogy túl nagy árat kellene fizetnie azért, hogy Délt térdre kényszerítse. (Erre a következtetésre jutott Anglia 1781-ben amerikai gyarmataival szemben, s ezt tette az Egyesült Államok 1972-ben Vietnammal szemben — mutat rá a szerző.) A déliek sokáig hittek abban, hogy Észak nem rendelkezik akkora erővel, hogy Dél hatalmas területeit képes legyen meghódítani. Az újabb kutatások pedig arra a megállapításra jutottak, hogy Észak kétségtelen túlereje szükséges, de nem elegendő feltétele volt a győzelemnek.

Történészek más csoportja a belső tényezőkben kereste a magyarázatot. A „belső konfliktusok” tézise a szerző szerint így hangzik: „A Konföderáció vesztett, mert a vélemények eltérése és a viszálykodás gyötörte, amely aláásta a háború megnyeréséhez szükséges erős és egységes erőfeszítést.” (23. l.) Az ezt hangoztatók azután a tézist számos tényezővel igazolják. Az egyik szerint „az államok jogai” teória — amely a Dél különválásának ideológiai alapja volt — gyakran megbénította a központi kormány törekvéseit például katonai kérdésekben, amikor a tagállamok saját védelmüket fontosabbnak tartva akadályozták a Konföderáció katonai terveinek kivételét. Mások szerint gyengítette Dél ellenállását a személyes szabadságjogokhoz való indokoltan ragaszkodás (a katonai összeírás, vagy az egyes adók elleni tiltakozás), az egyes „despotikusnak” tekintett háborús rendszabályokkal szembeni ellenállás, vagyis a túlzott „demokratikus individualizmus”. A szerző szerint azonban ezek az állítások túlzottak, s nem nyújtanak elegendő magyarázatot. Az „államok jogai” azt is jelentették, hogy az egyes államok kormányzói egyes régiók védelmében önállóan mozgósították a milíciát, vagy tettek egyéb védelmi intézkedéseket, s a katonai erő

esetenkénti elvonását nem szabad eltúlozni. Ami pedig a személyes szabadságjogokat illeti, a Konföderáció nem lépett fel erősebben a katonai összeírások végrehajtásakor, az ellenvélemények elhallgattatásakor, vagy a polgári szabadságjogok felfüggesztésekor, mint tette azt az Unió. Északon nagyobb volt az ellenállás a katonai összeírás, az adók vagy a katonai bíráskodással szemben, mint Délen. Lincolnnak a háború számára igen kritikus szakaszában kellett megküzdenie 1864 nyarán újráválasztásáért, s ha veszt a választásokon, Északnak szembe kellett volna néznie a béketárgyalásokkal, s a Konföderáció függetlenségének elismerésével. Ez nem történt meg, de érzékelteti azt, hogy Dél kevésbé megosztott volna tehát nem lehet a vereség magyarázata.

A belső okokat kereső történészek egy csoportja a közelmúltban felállította a „belső elidegenedés” tételét. Ennek lényege az, hogy a déli lakosság két nagy csoportja: a nem rabszolgatartó fehérek és a néger rabszolgák vagy nem voltak érdekelve, vagy elidegenedtek a háborús erőfeszítésektől. Dél fehér lakosságának kétharmada nem rendelkezett rabszolgákkal. Akadtak közöttük — főleg a peremállamokban —, akik rokonszenveztek az Unióval. Többségük azonban támogatta a Konföderációt, harcolt érte — míg a hatalmas infláció, az alapvető élelmiszerek és iparcikkek hiánya el nem idegenítette őket. Növelte ezt az a lehetőség, hogy a vagyonosok megválthatták magukat a katonai szolgálattól. Így terjedt az a meggyőződés, hogy a küzdelem „a gazdag ember háborúja, de a szegény ember harca”. A nélkülözések helyenként kényerlázadásokhoz vezettek. Ami a rabszolgákat illeti, azok Dél lakosságának kétötödét tették, s ők szolgáltatták a szükséges munkaerő többségét. Létük tette lehetővé, hogy a hadrafogható fehér férfiak háromnegyedét katonai szolgálatra alkalmazzák. Ugyanakkor a rabszolgák léte sok nehézséget okozott: tízezrek menekültek közülük az északi hadsereg védelme alá, mások gyenge munkavégzése vagy éppen kitöréssel fenyegető magatartása fékezte Dél gazdasági erőfeszítéseit és fékentartásukra erőt vont el a Konföderáció hadseregétől. A szerző szerint azonban az amerikai forradalom idején nagyobb volt a lakosság közömbössége vagy éppen ellenséges magatartása a hazafiak ügyével szemben, s a forradalom mégis győzött, a Konföderáció nem. Ami pedig a rabszolgáknak az Unió hadseregéhez történt menekülését illeti, ez csak akkor következett be, amikor az északiak mélyen benyomultak Dél területére. Vagyis ez az esemény valójában már nem a belső, hanem a külső tényezők sorába tartozik.

A vereséget belső okokra visszavezethető elmélet gyengeségét azonban McPherson professzor nem az előbbieken látja. Szerinte Északon is komoly csoportok ellenézték a háborút, a peremállamok fehér lakosságának legalább harmada támogatta az Unió vonalai mögött folyó gerillaháborút, s Északon a Demokrata Párt keményen támadta Lincoln kormányát a katonai összeírás, az adók, a szabadságjogok felfüggesztése, majd az emancipáció miatt. Északon is meg lehetett vásárolni a mentességet a katonai szolgálat alól, s ha Délen a kenyérhiány következtében, New Yorkban az összeírások miatt törték ki zavargások, amelyek sokkal fenyegetőbbek voltak. Északon is nagy volt a dezertáltak száma, s Délen 1864 őszétől ezek aránya a vereségek következtében nőtt meg, vagyis ez következmény volt, s nem oka a vereségnek. Tehát, állapítja meg a szerző, a „belső elidegenedés” tézise sem nyújt elegendő magyarázatot.

A vereséget belső okokkal magyarázó okfejtések között megtalálható az „akarat hiánya”-tézis is, amely a vereséget arra vezeti vissza, hogy a déli lakosságból hiányzott a győzelemhez szükséges áldozatkészség és általános erőfeszítés. Ennek hirdetői ezt az állítást három tényezővel magyarázzák: hiányzott a délieket összefogó erős nemzettudat, szerepet játszott a „bűnösség tudata” (ti. hogy a rabszolgaságot védelmezik), s hogy — az előbbinek kiegészítésül — a Konföderáció növekvő veszteségeit a Gondviselés büntetésének vélték. A szerző azonban rámutat, hogy a Konföderáció hívei először is magukat Washington örökösének tekintették, saját területük védelméért harcoltak, s nemzeti érzésük érthetően erősebb volt, mint az Unió híveié. Ami a bűntudatot illeti, ez valójában nem létezett, hiszen a déliek a rabszolgaságot „pozitív jó”-nak tartották, s különben is az volt az általános vélemény, hogy nem a rabszolgaságért, hanem a függetlenségért harcolnak. Ha pedig a sikertelenségeket a Gondviselés akaratának kezdték tekinteni, az — mondja a szerző — nem a harci szellem kezdetétől létező hiányát, csak a küzdő szándék elvesztését jelenti. Ez pedig a katonai vereségek következménye — vagyis külső tényezőre vezethető vissza.

A Konföderáció vereségét magyarázó vélekedések között végül széleskörű elfogadásra talált az a tulajdonképpen külső okokat hangsúlyozó elmélet, amely szerint Észak győzelmének oka a vezetés magasabb rendű voltában keresendő. Ezt nemcsak az északi, vagy déli, de a polgárháborúval foglalkozó angol történészek nagy része is osztja. Eszerint kezdetben a Konföderáció vezérlete volt fölényben, de 1864-re Grant, Sherman és Sheridan váltak Észak katonai vezetőivé akik kidolgozták a totális háború terveit és a hadműveleteket minden fronton összehangolták. Lee bármilyen stratégiai tehetség volt, tevékenysége Virginiára korlátozódott, a Konföderációnak a nyugati hadművelleti térségben tevékenykedő tábornokai pedig tehetségtelenek voltak. Továbbá Északnak nemcsak kimeríthetetlen nyersanyag és ipari erőforrásai voltak, de a szervezés és az adminisztráció, mindenekelőtt a szállítás (az utárpótlás) megszervezése volt

tökéletes. Végül Lincoln maga volt a győzelem forrása, vélik sokan. Egy déli származású történész 1960-ban odáig ment, hogy kijelentette: „Ha az Unió és a Konföderáció elnököit cserélnék, a Konföderáció elnyerhette volna a függetlenséget.” (37. l.) Ez utóbbi állítás kissé messze megy, mondja a szerző.

Sorba véve az állításokat, a tanulmány szerzője kétségeit fejezi ki azok meggyőző voltát illetően. Igaz, az Uniónak kimagasló katonai vezetője volt a fent említett három tábornok. De előttük az északi hadseregnek voltak olyan félnék és baklövéseket elkövető vezetői (McClellan, Pope, Burnside, Hooker), akik a keleti — tehát sorsdöntő — hadszíntéren 1862–63-ban nem egyszer olyan szituációt teremtettek, hogy a háború kimenetele bizonytalanra vált az említett tábornokok alkalmatlansága miatt. Ami pedig a katonai ellátás kérdéseit illeti, már az csoda volt, hogy a sokszorosán hátrányban lévő Dél miként tudta a háború feltételeit olyan hosszú ideig biztosítani. Végül Lincoln mint a hadsereg főparancsnoka kétségtelenül a déli elnök, Jefferson Davis felett állt. De mint háborús vezető ő is követett el hibákat, mindelelőtt a Washington főváros védelme szempontjából olyan fontos Potomac Hadsereg főparancsnokának többször hibás kiválasztásával. Amellett 1864 nyarán, amikor a déli főváros, Richmond ellen operáló Grant seregét végül is véres harcok után megállították Petersburgnál (és Sherman is lélekdeden a Georgia-ba való behatolással), Lincolnra hatalmas nyomás nehezedett, hogy kezdjen béketárgyalásokat. Ez pedig Észak vereségének elismerését jelentette volna. Lincoln ennek ellenállt, de — mondja a szerző — ha nem 1864 novemberében, hanem augusztusában vannak az elnökválasztások, akkor Lincoln veszett volna. Ekkor Lincoln úgy került volna be az amerikai történelembe, mint aki nem tudott megbirkózni a nagy krízissel. „Jefferson Davis pedig úgy kerülhetett volna be a történelembe, mint a függetlenségi háború nagy vezetője, egy új nemzet megteremtője, a déli Konföderáció Washington Györgye.” (39. l.) Mindez nem történt meg — de ez a csatatéren dőlt el. Sherman bevonulása Atlantába és Sheridan látványos győzelme a Shenandoah völgyében időben megfordította az északi közvéleményt az elnökválasztás előtt. Mindez — mutat rá a tanulmány — a másik oldalon is igazolja azt a tételt, hogy az „akarat” következménye, mintsem oka volt a katonai győzelemnek.

Mint a példák is mutatják — összegezi McPherson professzor — a harctéri események alakulhattak volna másként, s akkor a háború egész menete más irányt vesz. A véletlennek ezek az elemei hiányoznak azokból az elemzésekből, amelyek a Konföderáció vereségének külső vagy belső összetevőit vizsgálják. Több olyan fordulópontja volt a háborúnak, amikor a fejlemények más kimenetelt eredményezhettek volna. Ilyen volt 1862 szeptembere, amikor a Konföderáció haderejét Antietamnél megállították, ami elhárította az európai beavatkozás veszélyét — és lehetővé tette Lincolnnak, hogy kihirdesse az előzetes Felszabadítási Nyilatkozatot. De ilyen fordulópont volt — a már említett 1864 nyara mellett — 1863 nyarán is, amikor a nyugati fronton bekövetkezett sikertelenségéért miatt az északi hadsereg morálja igen alacsony volt. Ekkor azonban egy csapásra mindent megváltoztatott, hogy Grant erői a Mississippi mentén bevették Vicksburgot és Leet Pennsylvániában, Gettysburgnál megállították. Ezek a sikerek ekkor a Konföderáció gyors összeomlását ígérték — ami ugyancsak közel két évig nem következett be.

Mindez kellőképpen aláhúzza a véletlenek jelentőségét. Ezért, mondja a szerző, hogy megértsük, végül miért vesztett a Konföderáció, az elkerülhetetlenből kiinduló általánosságok helyett az egyes hadjáratokat, a csatákat és a döntéseket befolyásoló véletlenekre kell fordítani a figyelmet. „Majd ha megértjük, hogy mi történt ezekben az eseményekben, s azt, hogy hogyan történt és miként történt, s hogy mi volt azok következménye, akkor leszünk a helyes úton, hogy megválaszoljuk a kérdést: miért vesztette el a Konföderáció a háborút?” (42. l.)

Az amerikai polgárháború részleteit érthetően kevésbé ismerő magyar olvasó számára a fenti összefoglaló jellegű tanulmány kétségtelenül a legérdekesebb a kötet írásai közül. Információkban gazdag ugyanakkor a következő is, amelynek szerzője Archer Jones professzor, a General Staff College tanára, aki a bevezetőben említett összefoglaló kötetekben megjelent publikációi mellett a *Confederate Strategy from Shiloh to Vicksburg* (2. ed. 1991) és *The Art of War in the Western World* (1987) című munkáknak is szerzője. Jelen tanulmánya „Military Means, Political Ends: Strategy” címmel a katonai és politikai célok összefonódását vizsgálja, azt a tényt, hogy — tekintettel a küzdelem polgárháborús jellegére — miként határozták meg a stratégiai célkitűzéseket mindkét fél esetében a politikai megfontolások. A szerző mindjárt a bevezetésben leszögezi, hogy világos különbséget lehet tenni az ellenség kimeríftésére törekvő katonai, és a katonai eszközökkel közvetlen politikai célokat követő politikai stratégia között. Ugyanakkor nyilvánvaló, hogy a határok nem vonhatók meg élesen, hiszen a legtöbb katonai akciónak vannak politikai következményei. „Ezért az északi és déli stratégiáknak számolniuk kellett katonai akcióikkal azzal a hatással amelyet nemcsak az ellenségre, hanem a külhatalmak magatartására és saját népük véleményére gyakorolt, beleértve a katonákat is.” (46. l.)

Az Unió első stratégiai terve — mondja a szerző — politikai célokat követett, amikor a déli államok partvidéke elleni blokáddal és a Mississippi folyam birtoklásával kívánta elérni az úgynevezett

peremállamok (a szabad államokkal határos rabszolgatartó államok) visszatérését az államszövetségbe. Mikor ez a kezdet kezdetén nem járt sikerrel, úgy tűnt, hogy a kétszer nagyobb haderővel rendelkező Észak gyors katonai sikereket arathat az egymást követő nyílt ütközetekben, s így kimerítve a Konföderációt, megnyerheti a háborút. Azonban a korábbi európai hadjáratok tanulsága szerint a taktikai védelem gyakran erősebbnek bizonyult, mint a támadás, továbbá a visszavonulás gyorsabb volt, mint az üldözés. Így a gyengébb erők parancsnoka választhatott a harc és a visszavonulás között, s ha felvette a harcot szemtől szemben az ellenséggel, azt erős pozícióban tette. Mindez azt jelentette, hogy Északnak hosszú és kemény küzdelemre kellett számítani a katonai minőségében vele egyenlő déli erőkkel szemben. Ugyanakkor az Európában szokatlan ellátási nehézségekkel kellett megküzdenie Dél gyéren települt vidékein, ahol nem termelt meg az északi erők ellátásához szükséges élelem. Így az északi inváziós csapatoknak a vasúti és folyami utánpótlásra kellett hagyatkozniuk, hogy magukat kellően ellássák. Dél kisebb erőinek ellátása könnyebb volt, s ha visszavonulásra kényszerültek, elpusztított vasútvonalakat és készleteikben kimerült vidéket hagytak maguk után.

Az Unió tábornokainak többsége megértette a taktikai és stratégiai védelem fölényét, s tudatában voltak annak, hogy korlátozott a lehetőségük, hogy Dél erőit csatákban morzsolják fel. Ez vezetett az elhatározáshoz, hogy a Konföderáltak területét kell meghódítani, hogy ezzel gyengítsék haderejét. Ezzel ugyanis nemcsak a térség termékeitől fosztják meg az ellenfelet, hanem az onnan fegyverbe hívható erőktől is. „Így — mondja a szerző — az Unió tábornokai hallgatólagosan elvetették a támadó stratégiát az ellenség legyengítésére, és a logisztikai megfontolás stratégiáját alkalmazták, hogy az ellátási bázisainak csökkentésével gyengítsék a lázadók haderejét.” (47. l.) Ennek a stratégiának a veszélyességét Dél politikai és katonai vezetői is világosan látták.

Mind az északi, mind a déli vezetés tisztában volt azzal, hogy a területi nyereségnek vagy veszteségnek komoly politikai hatása lehet mindkét oldalon. Amikor a Konföderáció kezdeti reménye szeretefoszott, hogy a „gyapotéhség” miatt Anglia az ő oldalukon fog beavatkozni, még határozottabban számítottak katonai akcióknak az északi közvéleményre gyakorolt hatására. Különösen így tekintettek az 1864. évi elnökválasztásra, amelyet olyan népszavazásnak tartottak amikor eldől: folytatja-e vagy sem Észak a háborút. De a másik oldalon, Lincolnnak is gondja volt azzal, hogy a hivatásos katonák célkitűzései és a közvélemény elvárásai eltértek egymástól. Utóbbiak csak a csatákban, a győztes csatákban gondolkodtak, miközben a katonai vezetők felfogták a nyílt ütközetek vállalásának hatástalanságát. A „logisztikai stratégia” lassú eredményei türelmetlenné tették Északot — és segítette Jefferson Davis-nek a Konföderáció területeit védelmező stratégiájának politikai vetületét, hogy ti. ezzel elbátortalanítsa az Uniót.

A szerző ezt követően áttekinti a polgárháború legjelentősebb katonai eseményei mögött meghúzódó politikai indítékokat, illetve ezen eseményeknek a politikai közvéleményre gyakorolt hatását. Így az 1861 júliusában Washington közelében Manassasnál (első Bull Run-i ütközet) az Unió azért kezdett csatát, hogy a lázadókat eltávolítsa a főváros közeléből, s a bekövetkezett vereség könnyen Washington elfoglalásához vezetett volna. Ez nem következett be, de a következő év tavaszán McClellan tábornok azért indított a tenger felől Richmond, a déli főváros irányában nagy erőkkel támadást, hogy a konföderált erőket elvonja Washington közeléből. (Ezt a hadműveletet „felszigeti hadjárat”-nak hívják, mert a Chesapeake-öbölből partraszállva a York és a James folyók közötti „felszigeten” folyt.) Bár a hadjárat mindkét fél számára komoly veszteségekkel járt, a kisebb déli sereg arányait tekintve kétszer annyi embert veszített, mint a nagyobb északi. A katonai és politikai következmények bonyolult kölcsönhatást érzékeltetve a szerző rámutat: a Konföderáció katonailag csak a minimális célkitűzését érte el azzal, hogy megállította, majd visszavonulásra kényszerítette az északi erőket. McClellan hadművelete elvonta Richmond védelmére a Washingtonot fenyegető erőket, sőt eredményesen „koptatta” az emberanyagban gyengébb Dél haderejét. De mert vissza kellett vonulnia, ezt az északi közvélemény vereségként értékelte.

McClellan visszavonulása, majd az Unió erőinek újabb veresége Manassasnál (a második Bull Run-i ütközet), lehetőséget nyújtott Lee tábornoknak, hogy átkeljen a Potomacra és Washingtontól Ny-ra, az Unió területén folytassa a háborút. Itt a Maryland-i Antietam-nél 1862 szeptemberében a konföderált hadsereget megállították. Pontosabban: Lee visszaverte az Unió seregét és megtartotta állásait, de mert utánpótlása és ellátása bizonytalan volt, másnap visszavonult Virginiába. Így bár a csatatéren a Konföderáció erői taktikai győzelmet arattak, a politikai következmények Délen negatívak voltak, s Északon természetesen pozitívak. De nem maradtak el a külpolitikai következmények sem: Anglia végleg lemondott arról, hogy támogassa a lázadókat. Így Lee hadjárata mind katonailag, mind politikailag kudarc volt. Mindezt csak részben ellensúlyozta, hogy az ismét Richmond ellen operáló északiak 1862 decemberében Fredericksburg-nél komoly vereséget szenvedtek.

1863-ra az Unió katonai stratégiája kialakult: a Mississippi megnyitása, Tennessee állam teljes meghódítása — és ezzel a Georgiába való behatolás lehetőségének megteremtése — volt a cél, valamint egyidejűleg a Fredericksburgnál, vagyis Washingtontól 50 mérföldre állomásozó Lee erőinek eltávolítása vált kívánatosná. Ez utóbbi azonban kudarcot vallott, mert Lee — nagy áldozatok árán — visszaverte a támadást. Az így előállott helyzetben — mondja a szerző — Lee el akarta kerülni a megújuló északi támadás esetén a várhatóan nagy veszteségekkel járó további védekezést. Ezért ismét átkelt a Potomac-on és most a háborút Pennsylvania területére vitte át. Július elején azonban három napos csatában Gettysburg-nél súlyos vereséget szenvedett, s mivel utánpótlása bizonytalan volt, illetve visszatért Virginiába. A vállalkozás nem mérlegelte a várható visszavonulás logikus politikai következményeit. Lee kudarcának politikai súlyát növelte, hogy Gettysburg-gel egyidejűleg Grant tábornok elfoglalta a Mississippi mentén a régen ostromolt Vicksburgöt. Bár az erődnek a Konföderáció számára nem volt különösebb jelentősége, annál nagyobb súlya volt a közvélemény szemében a nagy folyam utolsó előtti erődjének elvesztése. Észak számára az 1863 nyarán elért sikerek a győzelem reményét ígérték, míg Délen egyre többen kezdtek kételkedni annak lehetőségében, hogy ésszerű áldozatok révén sikerül a függetlenséget biztosítani.

1863-64 telén — mondja a szerző — Grant módosította az Unió stratégiáját, amely nem annyira területszerzésre, mint inkább az ellenséges háterszág elleni portyázásokra épült, hogy ezzel a Konföderáció utánpótlását, a megtermelt készletek felhasználását akadályozzák. Így a tél folyamán Tennessee és Georgia határvidékén folytatott hadműveletek után Sherman georgiai behatolásának nagyobb a jelentősége, mint a Richmond körül kirobbanó újabb harcoknak, pedig az érdeklődés középpontjában az utóbbi események álltak. Itt az 1864 márciusában az Unió egész hadereje fölött a főparancsnokságot átvevő Grant kezdte meg a hadműveleteket, amelyek során május-júniusban nagy áldozatok árán DNy-ról 20 mérföldre megközelítette ugyan Richmondot, de Petersburgnál megállították és lövészárók-háborúra kényszerült. Bár Lee komoly embervesztéssel szenvedett, a közvélemény kudarcnak tekintette Grant saját emberanyagát nem kímélő erőfeszítéseit, s ez szélezte Lincoln újraválasztását. Csak Sherman sikere, hogy szeptember 1-jén bevonult Atlantába (Georgia fővárosába) fordította meg Északra a hangulatot. Amikor pedig Lincoln győzött, vagyis a „békepárt” vereséget szenvedett, a déliek önbizalma jelentősen csökkent, amit a dezertálások megnövekedése jelzett. Így nyert kiemelkedő politikai jelentőséget, hogy Sherman november közepén elindult Atlantából és aráconyra Savannahnál elérte a tengert. Ezt követően 1865 elején Északnak fordult, hogy South, majd North Carolina területén vonuljon Virginia felé. A szerző szerint ennek olyan politikai, illetve morális hatása volt, hogy a térség konföderált erőinek 40 százalékka dezertált.

Összegezéssel a szerző megállapítja, hogy Dél eredeti stratégiája, amely területének kemény védelmére kívánt szorítkozni, helyes volt abban az értelemben, hogy anyagi és emberi erőforrásait meg kívánta védeni az Unió haderejétől. Ez a stratégia azonban az összeütközések kényszerű vállalását eredményezte, amely a súlyos veszteségek miatt komolyabb morális következményekkel járt, mint az esetleges visszavonulás. (Ez utóbbi utánpótlási gondoknak és a gerillák zaklatásának tette volna ki Észak haderejét.) A visszavonulás taktikáját azonban politikai okokból sem lehetett vállalni, mert az fenyegette volna a rabszolgaság intézményét. Az Unió előnyösebb helyzetben volt, mert katonai és politikai célkitűzéseit általában össze tudta hangolni. Ennek kapcsán viszont felmerül a kérdés — mondja a szerző —, hogy a portyázás sikerre vezető északi taktikáját miért nem lehetett egy évvel hamarabb alkalmazni? Ez esetben talán a háború jelentősen megrövidül, s az áldozatok száma is kisebb.

A kötet harmadik tanulmányának szerzője Gary W. Gallagher, a Pennsylvania State University professzora. Fontosabb munkái: *Stephen Dodson Ramseur: Lee's Galant General* (1985), továbbá szerkesztője és társszerzője az *Antietam: Essays on the 1862 Maryland Campaign* (1989) és *Struggle for the Shenandoah: Essays on the 1864 Valley Campaign* (1991) című köteteknek. Az itt közölt tanulmányát címét egy idézet felhasználásával adja: „»Upon their Success Hang Momentous Interests«: Generals”, ahol a siker — amelyről „hatalmas érdekek” függenek — Lee 1863 júniusi Pennsylvania államba történt hadjáratától várták. A szerző mindenekelőtt leszögezi, hogy nem ért egyet azokkal a véleményekkel, amelyek szerint Észak győzelme nem a harcműködőn dőlt el, így a tábornokok szerepe elhanyagolható. A dolgozat célja éppen annak megmutatása, hogy a katonai vezetés milyen fontos szerepet játszott a háború kimenetelében. Ugyanakkor valójában csak három tábornok szerepét tartja fontosnak: az Unió oldalán Grant és Sherman, a Konföderáció hadseregében pedig Lee azok, akiknek a szerző szerint elhatározó szerepük volt.

Grantot sokáig „a mészáros” jelzővel illették, főleg a déli rokonszenvű szerzők, akik szerint a tábornok kíméletlenül alkalmazta túlerejét Lee seregének tönkretételére. A szerző azonban arra hivatkozik, hogy az ember- és nyersanyagfőny még nem garancia a győzelemre, s a kutatás nem tagadhatja Grant eldöntő szerepét Észak győzelmének biztosításában. Ebben Sherman tábornoknak, Grant elképze-

lései tökéletes végrehajtójának volt még komoly érdeme, főleg abban, amit a Georgia elleni hadjáratot mind logisztikai, mind politikai és pszichológiai szempontból megszervezte. Az ellentáborban csak Lee az, aki kiemelkedik a Konföderáció tábornokai közül. Leet kritizálták azért, mert csak Virginia védelme érdekelt, vagy mert szerette a támadó hadműveleteket és ezzel felesleges véráldozatokat okozott Dél erőinek. A szerző szerint azonban Lee Virginiai Hadserege azonos volt a Konföderáció fogalmával, s a háborút K-en vagy Ny-on is el lehetett vezetni, de csak K-en, vagyis Virginiában lehetett megnyerni. Ami pedig Lee támadó hadműveleteit illeti, azt a déli közvélemény elvárta, s ezek a hadműveletek (Antietam, Gettysburg) végződhetek volna sikerrel is — ami megváltoztatta volna a háború menetét.

A negyedik dolgozat szerzője Reid Mitchell, a Princeton University professzora, s a *Civil War Soldiers* (1988) kötet szerzője. Tanulmányának címe: „The Perseverance of the Soldiers” jelzi, hogy a közkatonák kitartásával, türeklépességével kíván foglalkozni. Természetesen az Unió közkatonáiról van szó, akiknek — mint a bevezetés mondja — eszmeisége és morálja alapvetően fontos volt Észak győzelméhez. Az Unió lakossága őt a kettőhöz arányban múlta felül a Konföderációt, az ipari termelés legalább tízszer nagyobb volt. De ezek az előnyök önmagában nem biztosíthatták az Unió győzelmét. Kellott hozzá Észak önkénteseinek tömeges jelentkezése 1861-ben, s kellett hozzá a tagállamok lelkes seregszervezése. (A szövetségi kormány — mondja a szerző — képtelen lett volna rövid idő alatt tömeghadsereget kiállítani.) Az önkéntesek jelentkezését pedig nem csupán az ifjúság lelkesedése motiválta. Kétségtelenül legfontosabb ösztönző az egységhez, az Unióhoz való ragaszkodás, de szerepe volt a rabszolgaságot ellenző érzelmeknek is. A hadsereg jól fogadta Lincoln 1863 januárjában kihirdetett Felszabadítási Nyilatkozatát, amely lehetővé tette a négerек szolgálókat az északi hadseregben. A háború befejező szakaszában az Unió harcoló alakulatainak mintegy 10 százaléka a volt rabszolgákból került ki. Szerepük nem lebecsülendő a győzelemben.

A szerző nem vonja kétségbe, hogy a Konföderáció oldalán is nagy szerepe volt az ideológia motiváltságnak, az önkéntességnek, a katonák türeklépességének. Dél hadserege azonban — fejtegeti a tanulmány — ideológiai és strukturális okokból gyengébb volt. A Konföderáció társadalmát megosztotta a rabszolgaság léte, amely kétségtelenül gyengítette a hátországot. Az onnan érkező hírek (nélkülözés, rabszolgamegmozdulások veszélye) aggasztották a katonákat, amit tovább növelt a lázadó államok területére mélyen benyomuló Unió haderejének tevékenysége. Mindez aláásta a Konföderáció hadseregének kohézióját. Azok a déli katonák, akik feleségeik panaszos levelére, vagy kifejezett hívására hazatértek családjaikhoz, nem voltak gyávák. Magatartásuk azonban, amely a küzdelem továbbfolytatását értelmetlennek látta, elgyengítette Dél haderejét. „Ha — mondja a szerző — az Unió haderejének kohéziója tette lehetővé az Unió győzelmét, a kohézió hiánya felelős a Konföderáció vereségének bekövetkeztéért.” (130. l.)

A tanulmánykötet ötödik darabjának szerzője Joseph T. Glatthaar, az University of Houston professzora. A témát érintő szakmai tevékenységének újabb művei: *The March to the Sea and Beyond: Sherman's Troops in the Savannah and Carolinas Campaigns* (1985) és *Forged in Battle: The Civil War Alliance of Black Soldiers and White Officers* (1990). Jelen tanulmánya: „Black Glory: The African-American Role in the Union Victory” utóbbi nagyobb munkájának összefoglalása. A tanulmány indító megállapítása: 1864-ben, amikor az Unió stratégiája az volt, hogy minden fronton támadta a Konföderáció erőit, ez — a korábbi súlyos veszteségek után — nem lett volna lehetséges az északi seregben szolgáló több, mint százezer néger nélkül. Természetesen a Konföderáció is alkalmazta a négerекet kiegészítő katonai szolgálókat, amikor erődítések földmunkáit kellett végezni. De fontos volt a rabszolga munkaerő számára például a bányászaton és a hátország egyes termelő üzemeiben is. Létük fehér munkásokat szabadított fel a katonai szolgálókat a Konföderáció hadereje számára. Ezért jelentett komoly csapást, amikor a Kongresszus 1861-ben olyan törvényt hozott, amely lehetővé tette „a lázadás szolgálóiban” felhasznált rabszolgák „elkobozását”, majd 1862-ben a lázadók tulajdonában lévő — és az Unió vonalai mögé menekült — rabszolgák felszabadítását. Ez utóbbi törvény ösztönözte a rabszolgák szökését, amely természetesen többnyire akkor vált lehetővé, amikor Észak erői behatoltak a Konföderáció területére. A szerző szerint 500–700 ezer között lehet azoknak a rabszolgáknak a száma, akik a háború során elszöktek gazdáiktól, komoly munkaerőhiányt okozva. De a visszamaradók is aláásták Dél gazdasági erőfeszítését a munkalásítással, vagy éppen szabotáló magatartásukkal. Mindezen túl növelte a társadalmi és politikai feszültséget a rabszolgák lázadásától való félelem.

Az Unió kezdetektől alkalmazott négerекet katonai segédszolgálókatra. Az északi közvéleményben azonban eleinte erős ellenérzés volt azzal a gondolattal szemben — amit a szabad négerек az első pillanattól követeltek —, hogy fegyverrel szolgáljanak a hadseregben. A háború kiterjedése, a növekvő veszteségek, s annak a felismerése, hogy békés megoldás nem lehetséges, változást hozott a közvéleményben. Nem tartották indokoltnak elismerni a rabszolgatartók „különleges tulajdonát”, s a Felszabadítási Nyilat-

kozat után egyre kevesebben ellenezték a négerek fegyveres szolgálatát. Először a flottánál nyertek alkalmazást, majd — még az emancipációs nyilatkozatot megelőzően, 1862 nyarán — a szárazföldi erők is befogadták őket. Tekintettel azonban az északon létező előítéletekre (nevezetesen, hogy a négerek lusták és felelőtlenek), a néger alakulatok döntő többségben fehér tisztek alatt harcoltak. Az újoncokból álló néger ezredek a Konföderáció harcedzett egységeivel kerültek szembe, amikor a tapasztalat hiányát elszántsággal, kemény ellenállással pótolták. A színes ezredek legénységének harci szellemét, a legénység és a fehér tisztek kapcsolatát a déliek is erősítették azzal, hogy az elfogott néger katonákat és tisztjeiket gyakran kivégezték. Ez a fogságot elkerülni akaró magatartás magyarázza, hogy az Unió színes ezredeinél az embervesztés jóval nagyobb volt, mint a többi alakulatnál. A tanulmány befejező gondolata az, hogy az összesen 190 ezer főre tehető és fegyveres szolgálatot vállaló néger a háború utolsó kritikus két évében döntő szerepet játszott az Unió győzelmében. Ugyanakkor munkájukkal is jelentősen segítették Északot, miközben azok, akik gazdáiktól megszöktek, destabilizálták a Konföderáció hátszögét, s ezzel is hozzájárultak annak vereségéhez.

Befejezésül néhány szót a kötet szerkesztőjéről, a magyar származású Gabor S. Boritt professzor-ról, a Gettysburg College keretében működő Civil War Institute igazgatójáról, aki e sorok írójának tudomása szerint egyetlen olyan ismert hazai származású, az Egyesült Államokban élő történész, aki kizárólag amerikai történelemmel foglalkozik, s ebben a témakörben szerzett magának elismerést. Fontosabb munkái: *Lincoln and the Economics of the American Dream* (1978); társszerzővel: *The Lincoln Image* (1984) és *The Confederate Image* (1987), társszerzője és szerkesztője *The Historian's Lincoln* (1988) című kötetnek, amely a Gettysburg College-ban Lincoln születésének 175. évfordulójára 1984-ben rendezett tudományos ülésszak anyagát tartalmazza.

Urbán Aladár

WRITING WOMEN'S HISTORY.

International Perspectives.

Edited by Karen Offen, Ruth Pierson, Jane Rendall.

Indiana University Press. Bloomington and Indianapolis. 1991. 552 p.

A NŐK TÖRTÉNELMÉNEK ÍRÁSA.

Nemzetközi kitekintés.

Ez a gazdag anyagú kötet az 1989-ben, a Nőtörténeti Kutatások Nemzetközi Szövetségének az olaszországi Bellagioban tartott első kongresszusán elhangzott előadásokat tartalmazza. Két év kellett a kötet megjelentetéséhez. Ez nem nagy idő, de az 1989-91-es évek hatalmas változást hoztak. A szerkesztők igyekeztek lépést tartani a rohanó változásokkal. A konferencia után eltelt két évben teljesen átrajzolódtott Kelet-Európa térképe, így a Kelet-Közép-Európáról szóló tanulmányok: NDK-ról, ill. Jugoszláviáról szóló részek a jelenből a történelmi múltba kerültek. A kötet egésze ennek ellenére egyedülállóan részletes áttekintő képet ad erről a sok bírálat keresztüztübe került tudományágról.

A kötet első részében hét tanulmányt olvashatunk „Elmélet és módszertani megközelítések” címmel. Ebből három, *Gisela Bock*, *Ida Blom* ill. *Anne-Lise Head-König* tollából elméleti igénnyel általános áttekintést nyújt. Ezt követik a nők történelmének kutatásában előljáró országok jelentései (Nagy-Britannia, az Egyesült Államok, Kanada, Franciaország), melyet a téma vezető szaktekintélyei írtak. A második rész 19 tanulmánya a nő-történelem kutatásának történetét és újabb eredményeit mutatja be Ausztráliában, Japánban, Indiában, Nigériában, Norvégiában, Dániában, Svédországban, Hollandiában, Ausztriában, NSZK-ban, az akkor még létező NDK-ban, Svájcban, Brazíliában, Spanyolországban, Jugoszláviában, Görögországban, Írországban, Olaszországban. A harmadik rész a nők történetét a közép-kelet-európai országokban és a Szovjetunió területén bemutató cikkek, könyvek bibliográfiája.

A kötet *bevezetésben* összefoglaló áttekintést ad a nők történetét kutató műhelyek, tudósok, egyetemi tanszékek fejlődéséről országonként 1989-től kezdve. Figyelemreméltó tájékozottsággal elemzi, mutatja be a témában dolgozó kutatókat. A szerzők sajnálattal állapítják meg, hogy az egyetemeken vezető pozíciókba került női professzorok már nem érdeklődnek ez iránt a megközelítési mód iránt olyan intenzíven, mint a karrier elején álló kollégáik. A bevezető kiemeli a téma egyik legkiválóbb szakértője, Gisela Bock kutatás kérdéseit.

A könyv három ok miatt úttörő jelentőségű és tarthat számot a magyar kutatók érdeklődésére.

1. Ez az első elméleti összefoglaló munka, mely képet ad a nőtörténelem elméleti, metodológiai és módszertani problémáiról.

2. Bemutatja a kutatás hálózatát, intézményeit

3. Rámutat arra, hogy milyen kevésbé vannak jelen ebben a tudományban a kelet-közép-európai országok.

Gisela Bock, a bielefeldi egyetem professzora a német nőtörténelem kutatás elismert személyisége. Tanulmánya kiindulópontja a játékelméletben zéró összegű játéknak elnevezett elmélet: a javak adott mennyiségben vannak jelen, melyet vagy a férfiak szereznek meg, vagy a nők. A 70-es években felvirágozó irányzatra jellemző harcos, dichotóm megközelítés nem bizonyult termékenynek az elmúlt évtizedek során. Tanulmányában a szerző a további meghatározó dichotómiákat veszi sorra: természet/kultúra, munka/család, köz/magán, sex/gender, egyenlőség/különbözőség, integráció/autonómia. Áttekintésében szükségszerűen vállalkoznia kell a bevezető tanulmány szerzőjének az ebben a témában uralkodó terminológiai zűrzavar elemzésére is: franciául a *histoire des femmes*, *histoire féminine*, *histoire féministe* és a *histoire des sexes*, bár rokon fogalmak, mind más más megközelítést, fogalmi világot, tudományi iskolát fed. A terminológiai problémákat a török helyzetet bemutató tanulmány pl. úgy oldja meg, hogy az angol szavakat használja a *sex* (biológiai nem) és a *gender* (társadalmi nem) esetében, mivel ilyen szavak a török nyelvben nem léteznek.

Anne-Lise Head-König, a genfi egyetem gazdaságtörténet professzora demográfiai adatok (halál- és születési számok) összevetésével mutatja ki, hogy csak azon körülmények között nyílik mód a női emancipációra, ha demográfiai nőfelesleg és a bővülő munkaerőpiac egyidejűleg van jelen. Tanulmányát elsősorban a 17-18. századi toszkán, francia és német történeti demográfiai családszociológia eredményeire alapozta.

Ida Blom, a norvégiai bergeni egyetem nőtörténeti professzora beszámolt azokról a terminológiai problémákról, melyek a tíz különböző országból származó kutató összehangolt munkájánál felmerültek. A munka kezdetén, patriarchatus definiálásánál már összecsaptak az indulatok, majd a „*gender system*” kifejezésében megállapodtak, melynek újszerűsége, hogy először alkalmazták ezt a sokat vitatott kifejezést (*gender*) férfiakra. A tanulmány erénye, hogy az antropológia eredményeit kívánja felhasználni, hogy utat mutasson a terminológiai és intellektuális zsákutcából.

Jane Rendall, az angliai York egyetemén a *Women Studies Center* vezetője. Több úttörő jelentőségű könyvet írt az angol feminizmusról: *The Origins of Modern Feminism: Women in Britain, France and the United States, 1780- 1860, Equal and Different: Women Politics 1800- 1914*. E kötetben az „Egyenlőtlen fejlődések” címmel írt tanulmányt, melyben áttekinti a diszciplína helyzetét, valamint rámutat a megfogalmazása szerint „védekező pozíciójú” történetírás veszélyeire. Nem lehet csak arra koncentrálni, hogy miért hiányoznak a nők a történeti forrásokból, hanem ki kell dolgozni az alternatív történelem alternatív kutatását: a nőtörténet módszereit és elméletét.

Fyllis Stock-Morton, az Amerikai Nőtörténeti Szövetség akkori elnöke bemutatta a tendenciát, mellyel a tudományban dolgozók megpróbálták kilépni azok közül a fogalmi keretek közül, melyek a történelemtudomány kínált, és ráirányította a figyelmet a családkutatás és a nőtörténelem összefüggéseire. *Scott — Tilly* korszakalkotó tanulmánya (*Women, Work and Family, New York, 1978*) továbbgondolásával rámutat arra, hogy a 15. századtól a nők 14-20 %-a nem élt családban és eddig ez a fontos társadalmi csoport kívül esett a történelemtudomány látókörén. Az eddigi megközelítés főleg a társadalomtörténet felől indult, s a nőket, mint a társadalom egy csoportját tárgyalta. A társadalomtörténeti megközelítés problémái jól láthatók a munkásnők kutatásában. Ez a társadalmi csoport még munkahely szempontjából is együtt élt a férfiakkal, de mégis külön szférában éltek (*separate sphere*). Az urbanizáció hatása is másképpen jelentkezett a munkásnőknél. A társadalomtörténeti megközelítés során az osztály fogalmának bevezetése és a nőknek, mint osztálynak az elemzése nem bizonyult termékenynek. A nők történelme összetettebb annál, hogy státuszcsoportok vizsgálatával leírható legyen. A szerző véleménye szerint ez a tudományág nem lehet a társadalomtörténet alosztálya, inkább egy önálló tudományág kell, hogy legyen, de egyidejűleg felhívja a figyelmet az esetleges bezárkózás veszélyére is.

Az egyes országokról szóló jelentések hasznos kiegészítésül szolgálhatnak mindazoknak, akik az adott ország történetével foglalkoznak. Bemutatja az intézményi fejlődést (tanszékek, kutatócsoportok, folyóiratok, stb.), és az adott országban zajló vitákat. Minden tanulmány gazdag bibliográfiával (forráskiadások, illetve feldolgozások) segíti a további tájékozódást.

Itt hívnám fel a figyelmet arra, hogy talán a relatíve sanyarú kutatási feltételek miatt ez a tudományág jár elől a bibliográfiák microfischen történő kiadásában (pl. a *Gerritsen Colletion*) és a számítógép alkalmazásában a kutatásban. A legfontosabb adatbázisok bárki számára hozzáférhetőek.

Nem vállalkozhatunk az összes tanulmány ismertetésére, így a továbbiakban csak a kelet-európai elemzéseket tekintjük át. Ennek az ad aktualitást, hogy — mint a kötet jó néhány tanulmánya kimutatta — a társadalmi átalakulások során a „nőkérdés” mindig előtérbe kerül. Különösen igaz ez, ha arra gondolunk, hogy az ún. átmenet időszakában a nők helyzetét vizsgáló tanulmányok száma ugrásszerűen nőtt.

Az NDK- beli nők történetét elemző szerzők: *Petra Ranzsch, Ulrika Uitz*, a lipcsei egyetem kutatói áttekintik a nők társadalmi pozícióját kutató keletnémet történetírást. A forradalmi szocialista hagyományokban gazdag társadalomtudomány egyértelműen a munkásnők kutatására koncentrált. A tanulmány közli az e témában készített, de még nem publikált doktori és kandidátusi értekezések jegyzékét is. A Rosa Luxemburg és Clara Zetkin nevével fémjelzett irányzat kutatása állami támogatottságot is élvezett. Ennek is köszönhető, hogy a kutatási kereteket óvatosan ki tudták szélesíteni az ideológiailag veszélytelenebb koraközépkor felé, és éppen Ulrika Uitz a szerzője a megjelenés időpontjában még nyomtatás alatt lévő „Nők a középkori városban” című kötetnek.

Andrea Feldman, a zágrábi Munkásmozgalomtörténeti Intézet szerzője aktívan részt vett az első zágrábi feminista csoportok szervezésében. Tanulmányában leírja azt a folyamatot, hogyan jutottak el a kutatók a hagyományos társadalomtörténeti kérdésfeltevéstől a 80-as évek elejére a „nyugati” megközelítések alapján végzett empirikus kutatómunkához. A nőkérdést kiélezi Jugoszlávia szétesésének problémája, és az ehhez kapcsolódó etnikai problémák.

A kelet-európai országok és a Szovjetunió nőtörténelmét részletes bibliográfia foglalja össze, amely *Mary F. Zirin* (UCLA, USA) munkája. A munka nagyobb része a szovjet nőmozgalommal és a művésznőkkel foglalkozó tanulmányok, könyvek bibliográfiája. Ez az alapos gyűjtés még fájóbbá teszi a hiányt, amit az okoz, hogy a kötetből hiányzik a szöveges elemzés az orosz nőmozgalomról, pedig ha van népszerű ága a nőtörténelem kutatásának, akkor az orosz nő történelme az. Nemcsak azért, mert az orosz emigráció számtalan jelentős kézikönyvet produkált erről a témáról, hanem azért is, mert az NDK gyakorlatához hasonlóan a forradalmi nőmozgalom kutatása jelentős állami támogatásban részesült, s így kiemelten kutatható témává vált. A Kelet-Európa történetével foglalkozó történelmi folyóiratok is gyakrabban közöltek tanulmányt a nők történetéről, mint a nyugat-európai jóhírű történelmi folyóiratok.

A kelet-európai országokról elsősorban az angol nyelvű irodalom szerepel a felsorolásban. Az összeállító nem tudta legyőzni a nyelvi korlátok és az akkor még létező Vasfüggöny korlátait. A volt NDK huszonegy, Jugoszlávia huszonhét címmel szerepel, míg Bulgária hárommal, Csehszlovákia nyolccal, Lengyelország tizenhárommal. Magyarországról csak egy angol nyelvű publikációt találunk a listában. Magyarország alulreprezentáltsága azért is fájó, mert itt is születtek áttekintő munkák, igaz, főleg magyar nyelven.

Ez a kötet fontos helyzetjelentés, mely gazdag jegyzetanyagával, bibliográfiájával hasznos segítség lehet az ebben az ellentmondásos elfogadottságú tudományágban elszigetelten dolgozó magyar kutatóknak, és a hagyományos társadalomtörténetet művelőinek egyaránt.

Pető Andrea

JEMNITZ JÁNOS

LÉON BLUM 1872–1950.

Politikai életrajz

Budapest, 1993.

Napjaink életrajzi és önéletrajzi irodalma, legalábbis az, ami a könyvkiadásban megjelenik belőle, bámulusosan tarka. Kalandorok, popzenészek, diktátorok, hadvezérek, híres nőcsábászok, leginkább pedig a morális értékek listáján újra emelkedőben lévő konzervatív–autoritatív, vagy az ugyanezen a listán lecsúszóban lévő forradalmi–autoritatív személyiségek vetélkednek a megszaporodott, de áttekinthetetlené aprózódott kiadói vállalkozások jóindulatáért.

Jemnitz könyve több vonatkozásban is kirív ebből a környezetből. Témaválasztása szerint azért, mert a politikus, akinek az ábrázolására vállalkozott, napjaink egyik túlnyomórészt elparentált speciese, a munkásmozgalmi vezető kategóriájába tartozik, még ha maga azoknak az értelmiségieknek az egyike is, akik a munkásság szervezkedéseiben a negyedik rend születésének pillanatától mindig jelen voltak.

Léon Blum, akinek az életrajzát a kezünkben tartjuk, igen alkalmas arra, hogy szakértő szerző elgondolkasztó dolgokat mondjon el pályafutása kapcsán, vagy akár ürügyén. Ennek a curriculumnak csak tudatos politikusi szakasza is meghaladja a fél évszázadot. És milyen félszázad ez! Beletartozik a századforduló, a századelő, a két világháború és mindaz, ami a kettő között történt, nemkülönben a második világháború utáni újrakezdés és ennek 1947 utáni váratlan megbicsaklása is. Ráadásul olyan ország politikusáról van szó, amely valamiképpen a világ minden szférájában érdekelt volt, ezért tevékenységük során vezetői a világfejlődés legkülönbözőbb jelenségeivel kerültek kapcsolatba, az állásfoglalás kényszerével. Emellett ez az ország, Franciaország a 19. század vége óta mindig kiemelt terepe, ha nem éppen koordináta-tengelye volt a szociális küzdelmeknek is.

Jemnitz János nem öletszerűen nyúlt Léon Blum életútjához. A francia munkásmozgalom és a franciaországi szocializmus minden fejlődési szakaszára kiterjedő kutatói és publikációs tevékenység áll mögötte. A francia szocializmus nagy alakjairól (Blanquitol Jaurèsig) frott munkái, írásaik kötetekbe gyűjtése és közzététele, a 19. és a 20. századi francia történelem nagy fordulójának a vizsgálata és mindezen témák historiográfiájának több évtizedes művelése kellően megalapozta jelenlegi vállalkozását.

Léon Blumról nagyon könnyű és rettenetesen nehéz olyan életrajzot írni, amely túlmege a bibliográfiái tények többé-kevésbé lelkiismeretes leírásán. Nagyon könnyű, mert korábban is sokféle életpályarajz készült róla; mert tollforgató ember volt; mert számtalanszor szónokolt parlamenti, vagy mozgalmi grémiumokon, nyilatkozott vezető lapok vezető publicistáinak; mert termékeny publicistaként maga is számtalan „bizonyítékot” hagyott maga után; mert államférfiként levéltári okmányok is őrzik a keze nyomát. A vele érintkező nagyszámú közéleti személyiség életrajzai vagy visszaemlékezései ugyancsak életének számos mozzanatát öröklték meg. De nagyon nehéz is, mert a kor egyik nagyon vitatott személyisége volt. Tevékenysége körül végtelenül eltérő, egymással is vitázó, pozitív vagy negatív érzelmeiktől fűtött, ítéletekkel és előítéletekkel terhelt álláspontok alakultak ki és meredvedek nehezen elmozdítható klisékké. Az életrajzírónak meg kell kísérelnie, hogy rendet tegyen a véleményeknek ebben a kavargásában. Éspedig nem úgy, hogy a véleményekről mond véleményt — az N+1-iket —, hanem úgy, hogy az életút lehető teljességű fölvezetésével, az adalékok sokaságából építse föl a magát. Jemnitz ezzel próbálkozott és előrebozsátható, hogy figyelemreméltó sikerrel.

Érdekesfeszítővé teszi az ábrázolást, hogy Blum fiatal éveitől fogva együtt élt és mozgott a francia politika ciklikus hullámzaival. Így a kritikus pontokon leírt, vagy elhangzott állásfoglalásaiból egyfajta fejlődésrajz bontakozik ki, amelyben a személyes és a történeti motívumok összefonódása jól nyomon követhető. A ciklusok persze nem ugyanoda visszatérő körökként ismételték, hanem (hosszabb távon emelkedő) történelmi spirálként folytatták egymást. A szereplők cserélődtek, vagy éppen ugyanazoknak a szereplőknek a helyi értéke változott, időnként drámai módon és mértékben. Ám bizonyos kérdések makacs következetességgel újra meg újra előkerültek és választ követeltek, immár eltérő feltételek között; az előző fordulóban adott válaszok már nem, vagy nem egészen elégtették ki a követelményeket. Blum is számtalanszor került mérlegre egy-egy ilyen válasz kidolgozása során. Életművében ideológiai alapállás, politikai hitvallás, mozgalmi érdek, változó követelmények és személyes morális elvek birkóztak egymással, új és új változatokban, és nyertek megoldást az emberi nagyság, néha talán az emberi esendőség nyomait is viselve.

A történelmi fejlemények, amelyek Blumot annyiszor hozták a választás kényszerhelyzetébe, nem akármilyenek, mint ahogy a nemzedék sem, amelybe életútja illeszkedett. Már tulajdonképpeni politikussá válása előtt olyan kortársak vették körül személyes ismerősökként, mint Émile Zola, Anatole France, George Clemenceau, André Gide, Jean Jaurès, hogy csak a legfontosabbakat említsem. Később, államférfiként szinte a kor minden vezető politikusával kapcsolatba került.

A situációk közül is érdemes felidézni néhányat. Mindjárt az első, a Dreyfus-ügy — amelyben Blum állásfoglalását korántsem egyenes vonalúan befolyásolta, hogy zsidó volt — megrázó tanulságokkal szolgált számára. A korabeli szocialista politika dilemmáinak a sűrűjébe került 1899-ben, amikor a független szocialista Alexandre Millerand belépett Waldeck-Rousseau kormányába. A „miniszteriális” probléma — hogy t.i. szocialista politikus részt vállalhat-e a polgárság társadalmat irányító kormányzati tevékenységében, illetve, hogy mely feltételekkel teheti ezt — Blum életében, többféle változatban, még sokszor előkerült: a húszas, a harmincas, sőt a negyvenes években is. Ez a dilemma, amellyel kapcsolatban a korai, merően elutasító válasz alighanem Louis Blanc és Albert ellentmondásos 1848-as kormányrészvételének Marx-értelmezte tapasztalatából származott („Osztályharcok Franciaországban”), erősen korhoz kötött. A 20. század hetvenes éveiben már a legradikálisabb baloldali irányzatokban is csak mutatóba akadt, aki ezt kereken elutasította volna. Blum életében e tekintetben nagy fordulat megy végbe a nemzetközi munkásmozgalomban: különböző országok szociáldemokratáinak bekapcsolódása a háborús honvédó kormányokba. Maga Blum is bekerül a kormányapparátusba. Ám hogy nem egyszer s mindenkorra

eldőnthető kérdésről van szó, azt mutatja, hogy Blum és pártja — némi mérlegelés után — 1924-ben, majd 1929-ben megtagadja Herriot, illetve Daladier kormányaitól azt a támogatást, amelyet az SFIO (a francia socialista párt) közvetlen kormányrészevétele jelentett volna. Jemnitz azonban nem egyszerűsíti a képletet egykori idejétmúlt tételekhez való ragaszkodásra. Kimutatja: Blum esetében ebben a fő szerepet az játszotta, hogy a demokratikus polgárság, és korabeli vezető politikai képviselője, a radikális párt a felsorolt esetekben nem vállalta azokat a szociális reformokat, amelyek nemcsak az SFIO vezetői, hanem tömegei számára is érzékeltették volna, hogy valóban az ő ügyükről van szó. Blum a legnagyobb veszélyt abban látta, hogy az SFIO elveszíti a kapcsolatot támogatói táborával, hogy a demokrácia és a szociális haladás ügye elváljék egymástól. Ezért módosította álláspontját 1936-ban, amikor úgy érezte: a népfrent-kormány révén a kétféle előrelépés összeegyeztethető.

A korabeli szocialisták számára a leggyötrőbb kérdés kétségtelenül a célok időbeni elhelyezése volt — és ezt Jemnitz jól érzékelteti. Minthogy a tőkés társadalom mindenoldalú meghaladását a történelmi feltételek nem tették lehetővé — és ennek a bizonyítékát látta Blum a szovjet gazdasági és politikai fejlődés vargabetűiben —, arra kívánt összpontosítani, hogy a fizikai és a szellemi munkát végzőknek a tőkés viszonyok keretében biztosítsák a szociális jólét, a politikai jogok és a kulturális fölemelkedés lehetőséges maximumát. Sőt: ennek nemegyszer *forradalmi* jelentőséget tulajdonított.

A kérdés ilyen kezelése egyfajta baloldali nézőpontból — és nemcsak a kommunistákéból — olyan-nak tűnt, mintha Blum világlátásában és irányvonalában a verbális radikalizmus és a gyakorlati posszibilizmus elegyedne; durvább megközelítésben: mintha az utóbbit az előbbivel leplezné. Blum egyes megfogalmazásai látszólag tápot adnak ennek a feltételezésnek. Mert mit jelentsen pl. az, hogy „a pártnak sohasem szabad visszariadnia az alkalomtól, ha a hatalmat megragadhatja, bármilyenek legyenek is a parlamenti erőviszonyok és az általános politikai helyzet”? (1933. július 20.) S mire gondol, amikor azt írja: „a pártban legyen bátorság és merészség, hogy forradalmi szint adjon ennek a hatalomvállalásnak”? És az hogyan értelmezhető, hogy „a proletariátusnak meg kell ragadnia a hatalmat, még akkor is, ha a szocializmust nemcsak megvalósítani, de előkészíteni sem tudja”? S mi a tartalma az 1934 májusi toulouse-i kongresszuson Blum javaslatára elfogadott határozat azon mondatának, hogy „a fasizmus és a demokrácia közötti választani ma a fasizmus és a szocializmus közötti választást jelenti”? Egy olyan korszakban, amikor a Kominternben már érelődött az a felfogás, hogy az adott helyzetben a munkásságnak nem a fasizmus és a szocializmus, hanem a fasizmus és a demokrácia között kell választania?

Jemnitz tulajdonképpen — hallgatólá — megadja a választ, de itt feltehetőleg a szerző gyakorlati dilemmájába is ütköznék. A birtokában lévő anyag és annak fölényes ismerete, úgy vélem, elegendő lett volna ahhoz, hogy ne egy Blum-életrajz szülessen, hanem olyan, amely bizonyos ideig — minden mulandó — a Blum-életrajz lehetett volna, nemcsak itthon, hanem külföldön is. Erre a Blum-életrajzra azonban a hazai szellemi piacon pillanatnyilag nincs vevő. A kiadói, anyagi szempontok a szerzőt a jelek szerint bekeleznyserfítették abba, hogy „balladai” szerkesztésben, nagy ugrásokkal, a fő vonásokat felvázolva dolgozzon, tartózkodva a terjedelmesebb magyarázatoktól. Ettől könyve szikárabb lett, elsősorban a szakmának szóló frás, noha több okból is jó lenne, ha a történelem íránt érdeklődő szélesebb olvasóközönség is forgatná.

A fentebbi kérdésre vonatkoztatva ez azt jelenti, hogy behatóbb magyarázat nélkül Blum idézett megnyilvánulásai félreértést szülhetnek. Ha nem világítunk rá arra, hogy az idézett szóösszetételek Blum (és sok más szociáldemokrata) szótárában nem a népszerűséget célzó szószátyárkodásból erednek, hanem szótanilag *mást* jelentenek, mint a leninizmus itthon érthető okokból megszokottabban hangzó értelmezésében, akkor valóban sajátos zűrzavar benyomása keletkezik. Holott alighanem a szociáldemokrácia nagy titka rejtőzik mögöttük. Olyan titok, amely a helyzetek függvényében vált nagy sikerek és fájdalmas, de legtöbbször átmeneti kudarcok forrásává. Jemnitz ezt a dilemmát — valóban dióhéjban — úgy oldja föl, hogy Blum egy cikkének címe kapcsán hangsúlyozza: Blum esetében forradalom és reform viszonya nem „vagy-vagy” felfogásban jelenik meg, hanem az „és” kötőszóval összefűzve, a reformokból történetileg felépülő, forradalmi jelentőségű változások értelmében.

A már idézett 1933 júliusi cikkből még egy passzust tesz hangsúlyossá, amely ugyancsak alkalmasnak tűnik ennek a látszólagos, vagy valóságos ellentmondásnak az oldására: azt a nagyon időszerűen hangzó Blum-megállapítást, hogy „a hatalom birtoklása nem a szocializmus lényege”. A politológus itt bizonyára az is érdekelné, hogy ha nem a *lényege*, hát mennyire a *feltétele*. Itt viszont a *hatalom* (uralom, stb.) szó értelmezésének a hasonló problémájába ütköznénk. A szerzőt egyébként is jobban foglalkoztatják maguk a folyamatok, mint rövidre zárható minősítésük, vagy a belőlük levezethető, napjainkban olykor gyanúsán közhelyszerű, aktualizált következtetések. Legalábbis bizonyos konzekvenciák levonását az olvasónak engedni át, hogy ehelyett újabb gondolkodnivalót tárjon elébe. És mégis, az egymásba érő törté-

nelmi fejtőrök ellenére a szöveg nem nyögyenyelős, félreértelmezett tudományos prózában fródott, „hagyja magát olvasni”.

Jemnitz kitűnően érzékelteti, hogy a jóléti állam kezdeményeit az általa tárgyalt korban a legliberálisabb kormányoktól is milyen súlyos harcokban kellett kicsikarni. S — mint 1938-ban Franciaországban — a konzervatív és a liberális polgárság, mielőtt az erőviszonyok engedték, visszavette őket. Mint ahogy más, korábbi írásaiban azt is kimutatta, milyen véres küzdelmekben, micsoda makacs ellenállást leküzdvé jutott hozzá a munkásság (Belgiumban, Angliában stb.) azokhoz a politikai alapjogokhoz, amelyeket a liberalizmus édesgyermekének szokás tekinteni. Ma, amikor a jóléti államot sokan az 1945 utáni konzervatív, vagy szabadelvű kormányzatok alkotásának minősítik, igen tanulságos az, amit Jemnitz a Blum-kormány 1936 decemberi, a kötelező munkaügyi döntőbíráskodásról hozott törvényerejű rendeletének vállalkozói fogadtatásáról ír. Ma, a szociális partnerség neokorporativista intézményrendszereinek az évtizedei után hol az a vállalkozó, aki a törvényben kimondott egyezkedési kényszerben a magántulajdon durva sérelmét látná? Sokkal inkább az óhajtott szociális béke biztosítékának, a szervezett munkássággal szembeni „védőhálóknak” tekintik (még ha rosszabb időkben haragos támadásokkal megpróbálják is szűkebb térre szorítani, mint pl. 1993-ban Németországban). 1936–37-ben a vállalkozók ebben a rendelkezésben Blum marxista bűnbeesésének a jelét látták, jeladást az ellentámadásra, az ehhez megfelelő összetételű szenátusra támaszkodva, a magántulajdon védelmének a zászlajával.

Kétségtelen: Blum nagy időszaka éppen a népfront. Ekkor volt leginkább elemében, az általa vezetett tömegek élén, a szociális téren európai összevetésben elmaradott Franciaországot nagy mértékben korszerűsítő reformjaival. Kudarcot vallott velük? Visszavették őket? Ne felejtjük: Franciaország felszabadulása után, 1944–45-ben ezek a szociális vívmányok úgy születtek újjá, mint a demokratikus állam legtermészetesebb intézményei, noha az államosítások ellenére az a francia társadalom is a magántulajdonon alapuló rendszer keretében mozgott.

Jemnitz nagy erőssége a francia politikai élet — s benne a szocialista párt, az egész munkásmozgalom — irányzatainak igen árnyalt rajza. Itt a terjedelemmel sem fukarkodik, és ezt jól teszi. Ismeretes, hogy a francia munkásmozgalom születése óta sokáig új volt, amelyből nem is mindig volt kicsalagatható konzonáns összhangzat. A vélemények és szervezkedések zavarba ejtő gazdagsága jött létre, amelyeket topográfiailag nem is mindig lehet egyetlen vonal mentén (a baltól a jobbig) elhelyezni. Különösen a harmincas években ez a sokféleség elképesztő. A mozgalom balszárnyán nemcsak a marxizáló, a kommunisztákkal közeli kapcsolatot kereső Zyrumski-féle baloldal jelenik meg, hanem a polgársággal való antifaszista összefogás iránt nagyon szeptikus, a trockista irányzattal is liaisonba került Pivert-féle Forradalmi Baloldal is. A jobbszárnyon már a korai harmincas években erőre kapnak a marxizmust keményen opponáló, utóbb kizárt „neoszocialisták”, erősödő „nemzeti” tendenciájukkal. De ott vannak a szindikalisták is; az Általános Munkásszövetségben (CGT) pedig (ez sokmillióst tömbbé fejlődik!) kialakul a Belin-féle, nehezen kategorizálható irányzat, a *Syndicats* című lap körül, amely ellenzi a SFIO kockázatokat is rejtő nemzetközi antifaszista elkötelezettségét, de igen radikális a szociális reformok kivívása és védelme terén. És ez csak az alapképlet! Jemnitz mindezeknek az irányzatoknak messzemenő ismerője, olvasta lapjaikat, ismeri vezetőik beszédeit, a csoportokon belül is mutatkozó árnyalatokat. (Ezeket az idők során kisebb-nagyobb írásokban sok esetben föl is vázolta, az egyes irányzatokat illetően.) Nem hűve a globális, elmosódott ítéleteknek. Így Blum esetében nemcsak annak lehetünk a tanúi, hogyan egyensúlyoz saját pártja, a kommuniszták és a radikálisok (illetve az utóbbiak belső irányzatai) között. Azt is nyomon követhetjük, miként próbálja együtt tartani a SFIO belső irányzatait — amíg ezt lehetségesnek, vagy célszerűnek látja. (Pivert-eket utóbb kizárták, amit Jemnitz — joggal — korántsem lelkesen nyugtáz.)

Ez az árnyalt kép — kivált ha még a nemzetközi erővonalakkal is összekapcsoljuk — választ ad arra, miért tett, vagy miért nem tett meg valamit Blum adott pillanatokban. Miért nem törte át például parlamenten kívüli erőkre támaszkodva a szenátus ellenállását, amely végső soron a bukását okozta? Miért vállalta a frank leértékelését, amely egyes történészek szerint szinte teljesen semmivé tette az 1936 május-júniusi nagy napokban kivívott tetemes reálbővökedést? Miért engedte magát az angol konzervatívok által belekergetni a be nem avatkozásnak a baloldal soraiban súlyos feszültséget keltő, s végső soron kudarcba fulladt manőverébe? Ez utóbbi téren — felmutatva Blumnak és hűveinek nem jelentéktelen erőfeszítéseit a spanyol köztársaságiak megsegítésére — Jemnitz ráerősít Blum későbbi megállapítására, hogy talán többet tehettek volna. S valóban: ez a kérdés úgy is feltehető, hogy mekkora volt a reális valószínűsége egy 1936-os német-francia fegyveres konfliktusnak a Spanyolországnak nyújtott francia segítség fokozása esetén, amikor már nyilvánvaló volt, hogy a szélsőjobboldali diktatúrák a tilalmakat nem tartják be? Ha azonban a radikálisok többségének az ellenállását tekintjük, a dilemma legalábbis nehezen feloldhatóan tűszik. Nehéz nem észrevenni: Jemnitz szinte együtt lélegzik Blummal, részese tépelődéseinek, s időnként a későbbi, kortársi történelem többé-kevésbé analóg dilemmáit is bevonja gondolatme-

neteibe. A politikusnak — ez tűnik ki a jellemrajzból — végül is meghatározott időn belül *döntenie* kell, félretelve morális, vagy egyéb kéteyleket. Jemnitz azonban azt is érzékeltetni tudja, hogy Blum teljesítménye nem merül ki ebben az olykor szinte önmérsztő viaskodásban. Ha ez lenne a lényege, aligha születik meg ez a könyv.

Az 1940-es összeomlás kapcsán Jemnitz bemutatja mind Blum néha szinte érthetetlen reménykedését, mind fájdalmas csalódását. Nem Pétain-ben csalódott; tudta, hogy tőle mit várhat. Az igazi kiábrándulást a szocialista parlamenti frakció többségének magatartása okozta neki. Élénk színekkel ecseteli a szerző a Blum letartóztatása utáni riomi per nagyon kevésbé ismert fejleményeit; markánsan (bár röviden) a mauthauseni német fogságot, ahonnan Blum 73 évesen, megtörtén, de elszántan került elő. A problémák özöne van jelen a korszakban, s így a könyvben is. Lehetetlen valamennyit akárcsak említeni is. Olyan súlyú kérdéseket kell mellőznünk, mint pl. a szocialisták sok évtizedes pacifista hagyományainak az összeegyeztetése a fegyverkező fasizmus elleni védekezéssel, az ezt szolgáló hadikiadásokkal. Ha itt nem is, a könyvben ezek leírása megtalálható.

Jemnitz munkája oly sok erényt csillogtat, hogy szinte nem ildomos mellékes, formai kifogásokat hangoztatni vele szemben. Ezt mégis indokolt megtenni. Egyrészt azért, mert meglehetősen elterjedt jelenségről van szó. Másrészt mert a tartalom minősége a kivetelezés legalább megközelítőleg azonos színvonalát érdemelte volna. Nem a könyv külső megjelenéséről van szó: azért köszönet illeti az anonim alkotót (talán magát a szerzőt?). Ezzel szemben, a szedési hibák sokaságától eltekintve is, az igen sok hibásan szedett idegen szó és személynév, bizonyos hosszú (magyar) magánhangzók használatának gyakori mellőzése stb. bosszantó szekunder élménnyel terheli meg az olvasást. Olyan tapasztalt szerzőnek, mint Jemnitz, meg kell tudnia vívni a harcát a „műszakkal” azért, hogy ez ne így legyen.

A Lukács György Alapítvány és a Magyar Lajos Alapítvány támogatásával napvilágot látott munka mindenestre több szempontból is jelentős mozzanata a jelenkortörténeti feltárómunkának; bizonyítéka bizonyos témák változatlan relevanciájának (megfelelő tárgyalás esetén), egy olyan személy hazai újraértékelése kapcsán, akit szinte újra kell bemutatni a nálánál jóval jelentéktelenebb személyiségek életrajzaival bőven ellátott hazai közvéleménynek.

Harsányi Iván

FRANK MÜLLER

DIE „BRÜNING PAPERS”

Der letzte Zentrumskanzler im Spiegel seiner Selbstzeugnisse

Verlag Peter Lang, Frankfurt am Main, 1993. 233 p.

A „BRÜNING-IRATOK”

Az utolsó Centrum-kancellár önvallomásai tükrében

Az intenzív kutatás és a differenciáltabb megítélés ellenére a Centrum-párti Heinrich Brüning személyét még mindig „rejtélyesnek” és „különösnek” tekintik, s huszonhat hónapos kancellárságát továbbra is legendák és egyfajta mítosz övezi. Ő maga is keveset tett a háború után lábrakapott legendák eloszlatásáért. A nyilvánosság előtti tartózkodása, ugyanakkor a kulisszák mögötti intenzív politizálása továbbra is izgatta a közvéleményt. Amikor pedig az ötvenes években bírálta Adenauer nyugati politikáját, konzervatív oldalról vetették fel a „Brüning-legendát”, hogy gyengítsék az egykori kancellár politikai és erkölcsi pozíciót. Ezt követően távozott második, immáron önkéntes számkivetésbe az egyesült államokbeli Vermont államba, ahol 1970-ben hunyt el.

A Brüning-korszak szakirodalmi vitája Karl Dietrich Bracher 1955-ben megjelent, és még mindig joggal alapműnek tartott „Auflösung der Weimarer Republik” (A weimari köztársaság felbomlása) című könyvével kezdődött. Megítélése szerint Brüning politikája 1930–1932-ben élezte a válságot, és akaratlanul ugyan, de objektíve a diktatúrába vezető utat egyengette. Vele szemben Friedrich Meinecke, majd később Werner Conze úgy vélte, hogy a Hindenburg elnök bizalmára támaszkodó Brüning kancellársága volt az egyedül járható út a „pártállam válságának” demokratikus-jogállami értelmű leküzdésére. Ezen a megítélésen keveset változtatott Brüning 1970-ben megjelent visszaemlékezése és a kiterjedt levelezésének részzeit tartalmazó, 1974-ben kiadott kétkötetes gyűjtemény. Meglepetéssel, részben idegenkedéssel fogadták Brüning korábban ismeretlen alkotmányterveit, amelyeket nemzeti konzervatív, porosz-német fel-

sőbbségi és monarchista állameszméjével magyarázták. A hetvenes és nyolcvanas években a Brüning-vita örvedetesen tényszerűbbé vált; már nem arról folyt, hogy Brüning „a német demokrácia megszakadt gyógyulási folyamatának” utolsó, vagy inkább felbomlásának első kancellárja volt, hanem arról: rendelkezett-e az állítólag meghíúsult weimari pártparlamentizmus egyfajta „konzervatív alternatívájával”, vagy pedig belső átalakítási lépéseivel hozzájárult a barna áradat felülkerekedéséhez.

1990 nyarán Claire Nix, Brüning egyesült államokbeli örököse átadta a Harvard University Archives-nak a Brüning-hagyatékot. Elsőként Frank Müller, a hamburgi egyetem doktorandusza tekinthetett be a „Brüning-iratokba”.

Könyvében először a több részből álló hagyatékot ismerteti. Az első csoporthoz Brüning 1936–1969 közötti levelezése tartozik, amely 50 ezer levelet őriz, amelyből 6 körülbelül hétezer frt. A levelek zömmel az 1946–1958 közötti évekből származnak, mivel korábbi levelezése nagyrészt megsemmisült. A hagyaték második részét képező „Brüning-memoárok” állománya ismeretlen okból hiányos, s alkalmatlan az emlékirati kapcsolat felvetődött kérdések megnyugtató tisztázására. A harmadik, szintén korántsem teljes csoportot az Egyesült Államokban 1937–1946 között tartott előadásai alkotják. Jelentős — köztük a harmincas és negyvenes évek német gazdasági és pénzügyi helyzetét elemző — dokumentumokat tartalmaz a vegyes anyagokat őrző negyedik hagyatékállomány.

A kiterjedt hagyatékállomány Brüning magánéletének és politikai pályafutásának számos részletét pontosítja. Letartóztatása elől 1934. május 21-én távozott Hollandiába; küszöbönálló lefogásáról Walter Buch SS-tiszt és nemzetiszocialista pártbírósi elnök értesítette. A menekülése utáni éveket Erwin Brettauer svájci bankár segítségével vészelte át, de kapott pénzt a Carl Schurtz Foundationtól is, amelyből 1935 késő nyarán első egyesült államokbeli útját fedezte. 1936-tól saját bevételhez is jutott egyre kiterjedtebb angliai és egyesült államokbeli előadásiból.

A hagyatékbeli nyomon követhető Brüning kapcsolata a német ellenálláshoz is. 1934–1935-ben von Rundstedt tábornokkal állt kapcsolatban, akinek megbízottja Svájcban is felkereste. Brüning 1935-ben emlékiratban foglalta össze Németország állami újjászervezésének elképzeléseit a Wehrmacht puccsa esetére. Az emlékirat átadásánál meghíúsulása miatt azonban megszakadt kapcsolata a Wehrmachthoz. 1939 végétől a német ellenálláshoz fűződő kapcsolataiban fontos szerepet töltött be Adam Trott, a külügyminisztérium információs osztályának követségi tanácsosa, aki Moltke megbízásából találkozott vele az Egyesült Államokban, hogy megbeszéljék a Falkenhausen és Hammerstein vezette fordulat szervezeti kérdéseit. Brüning a Wehrmacht irányította fordulat utáni helyzet alkotmányos megoldására a német tábornokoknak a bismarcki birodalmi alkotmány és a weimari alkotmány kompromisszumát ajánlotta, amelyből kiszűrnek a „tömegdemokrácia veszélyeit”.

Kapcsolatban állt Fritschel, Rundstedtrel és más tábornokokkal is, hogy Hitler megbuktatásakor külföldi garanciákat szerezzen számukra. 1939-ben azonban Roosevelt elnök elutasította Brüning garanciáit. 1939-ig közvetlen, 1941 után pedig közvetettök révén kapcsolatban állt Goerdelerrel is.

A számkivetés 1939–1948 közötti éveiben Brüning folyamatosan munkálkodott a „másik Németország” érdekeiért, s hivatalos és magánbeszélgetéseken megkísérelte befolyásolni Németország és Európa háború utáni sorsának amerikai tervezését. 1944 októberében tervet dolgozott ki a háború utáni német politikai szervezetek felállításáról. Javasataira azonban kevésbé hallgattak az Egyesült Államok hadügy- és külügyminisztériumában.

Már a háború alatt élesen szembeszállt az egyedüli német háborús felelősség vádjával, s emiatt később határozottan elutasította a nürnbergi pert. A nácik bűneit alábecsülve a vádhatósággal szemben kijelentette, hogy a nemzetiszocializmus felemelkedése és hatalomrajutása belpolitikailag a kommunisták erősödésére adott válasz is volt, külpolitikailag pedig a francia hadiipar pénzügyi támogatása tette lehetővé.

Brüning a számkivetésben kerülte a kapcsolatot a többi egyesült államokbeli csoporttal, de fáradhatatlanul támogatta a politikai üldözötteket. Különösen aktív volt a szociáldemokrata Hilferding és Breitscheid Vichy-Franciaországból való kimenekítése érdekében, amely végül is nem járt eredménnyel. A háború után pedig a CERA és CARE amerikai segítségnyújtó szervezeteken keresztül pénzügyi teljesítőképessége határát súrolta egykori politikai pályatársai támogatásában.

A „válság kancellárja” a háború után abban reménykedett, hogy a háttérből legalábbis tanácsadóként segítheti Németország sorsának alakulását. Kezdetben üdvözölte Adenauer kancellári megbízatását, de 1949–1950 fordulóján szakított vele, mivel az NSZK első kancellárja eltért a 19. századi hagyományos német hatalmi gondolkodástól — amely a kivárára berendezkedve és a szerződéses el nem kötelezettsége mellett „középhezjete” taktikai kihasználását vallotta — s az ország nyugati integrációja mellett kötelezte el magát. Sértődötten visszautasította a kancellári hivatal ajánlatát németországi gyógykezelésének finanszírozására, valamint kancellári nyugdíj jogosultságának megvizsgálását. Mivel ambíciói szűkkörű elismerést váltottak ki és kancellárságának éveit egykori pályatársai is vitatták, Brüning megke-

seredett és kiábrándult ember lett. 1951–1955 között professzorként Kölnben tanított, de nyugállományba helyezése után 1955 szeptemberében elhagyta az NSZK-t, hogy a hivatalos verzió szerint „könyvén dolgozzon”.

Politikai visszaemlékezéseiben félreismerhetetlen kísérletet tesz arra, hogy kormányzásának értelmét a gazdasági és pénzügyi szükséghelyzetre vezesse vissza. Ennek hátterét a weimari alkotmányos rendszer bfrálatából levezetett tézis alkotja a weimari pártparlamentarizmus csődjéről. Kabinetje eszerint nem tudatos elnöki kabinet volt, amely a jobboldali pártokra támaszkodva igyekezett meghatározni a birodalom politikai fejleményeit, hanem kényszerből született válságkabinet a birodalom pénzügyi helyzetének szanálására és a Young-terv határozatainak pénzügytechnikai végrehajtására. Ehhez kapcsolódik Brüning alapvető tézise, hogy demokratikus rendszerek egyedül csak a széleskörű jólét szakaszaiban életképesek.

Írásain végigvonul a szándék, hogy a külpolitika primátusával folytatott — s már kortársai által is vitatott — gazdaság- és pénzügypolitikát tárgyalási kényszerekkel igazolja. Bel- és külpolitikai érvekkel igyekezett elutasítani a tudatos deflációs politika vádját. Hasonlóképpen határozottan visszautasította azt a szemrehányást, hogy a válság tetőpontján akadályozta a ciklusellenes konjunktúrapolitikát. Sokkal inkább a birodalmi adósságszolgálatást hibáztatta azért, hogy el kellett halasztania a válság stabilizációjára állítólag már előkészített intézkedéseit, s így 1932 tavaszán nem tudott beavatkozni a fejleményekbe. Sokat emlegetett gazdaságélénkítési és munkateremtési programjáról önvalomásai megerősítik azt a korábbi véleményt, hogy Brüning tervei az ismert nem termelő szférák — külvárosi települések, autó- és víziutak, mezőgazdasági öntözés — hitelhez juttatására irányultak, amelyeket később a nemzetiszocialisták átvettek. A levelezésében konjunktúrapolitikai csodaszernek feltüntetett tervek hatását messze túlbecsülte, amelyek a politika valamennyi jelentős területén kirajzolódó jelenségekkel együtt Brüning bukásához vezettek „száz méterrel a cél előtt”.

Brüning tudatosan összekapcsolta kabinetje megbuktatását és a nemzetiszocializmus felemelkedésének felelősségét. Leveleiből kiviláglik a szemrehányás, hogy Franciaország a Young-terv iránti kompromisszumok nélküli ragaszkodásában a német márka tervezett leértékelésekor, majd a német-osztrák vámunió megakadályozásával, végül a genfi tárgyalásokon a német leszerelési javaslatok megtorpedozásával közvetve az NSDAP erősödését támogatta. Ebben a konstrukcióban a francia nehézipart is elmarasztalta a nemzetiszocialista párt hatékony pénzügyi támogatása miatt, s a berlini francia nagykövetet, majd később a birodalmi pénzügyminisztérium frankofil vonzalmú államtitkárát megbuktatása kezdeményezőinek tekintette.

Ebben az értelemben központi szerepet tulajdonította az 1932 áprilisi genfi leszerelési konferenciának, ahol Stimson amerikai külügyminiszterrel elfogadtatta a német leszerelési javaslatokat, s megszerzték hozzá Anglia és Olaszország hozzájárulását is. A „leszerelési formula” — írta Brüning — egyedül a francia kormány intranzigens magatartásán bukkott meg, amely a nemzetiszocialisták hatalomra juttatására törekedve, titokban támogatta őket.

A közeli siker meghiúsulása pedig nemcsak Németországot fosztotta meg a remélt belpolitikai könnyítésekétől, hanem megsemmisített több, a válság leküzdésére irányuló nemzeti és nemzetközi kísérletet. Mindazonáltal jogos Brüning törekvése, hogy a maga javára írja a leszerelési tárgyalások sikerét, amely röviddel később a Papen-kormány ölébe hullott.

Írtaiban kancellári elbocsátása okát és vétkeseit három, személyekhez köthető cselekvési motívumra vezette vissza: a fegyverkezési lobby (Schleicher, Blomberg, François-Poncet), a korrupció (Meißner, Oskar von Hindenburg) és politikájának túlzott frankofil ellenzője (Schäffer). A birodalmi pénzügyminisztérium korábbi államtitkárát még háború utáni levelezéseiben is bukása legfőbb felelősének tekintette, s mindent elkövetett diszkreditálására. Személyében az adenaueri, Franciaországhoz közeledő politika fő mozgatóját látta, amelytől az NSZK önálló külpolitikáját féltette. Megértőbben kezelte viszont a „vétlenekeket”: a Németnemzeti Néppártot (DNVP) és utolsó elnökét, Alfred Hugenberget, illetve a porosz junkerséget.

Háború utáni levelezésében többször felbukkant az érvelés, hogy német nemzeti érdekből nem kíván nyilvánosan állást foglalni kancellárságának néhány eseményéről. A „hallgatás Németország érdekében” szándékát magánlevelezéseiben Ludwig Kaas Centrum-párti elnök 1928–1933 közötti tisztesség-telen pénzügyeivel és a náccikkal szembeni kompromisszumkészségével magyarázta. Kaas prelátusra vonatkozó „leleplezése” ugyanis érintették volna állítólagos pronemzetiszocialista beállítottságát. A „hallgatást” közelebbről szemlélve azonban úgy tűnik, hogy annak valódi hasznélvezője maga Brüning volt, aki részben ezzel indokolta visszaemlékezései megjelenésének kitolódását. Valójában semmiféle „hallgatásról” nem volt szó: amit arra érdemesnek ítélt, azt vagy másokkal mondatta el, vagy kéretlenül sokak tudomására hozott. Ezek közé tartoztak von Kaas illegális pénzügyei, a prelátus és Pacelli bforosi állam-

títkár véleménye a nemzetiszocialisták kormányrésztvételéről, a Hindenburg házában uralkodó korrupció, Schleicher intrikái és Schäffer „hazaárulása”.

Mivel az egykori birodalmi kancellár emlékiratainak eredetiségét már közvetlenül megjelenése után kétségbe vonták, Frank Müller külön fejezetben elemzi a kézirat sorsát, amelyet Brüning halála után F. Berner, a DVA kiadói igazgatója vezetésével állítottak össze különböző részanyagokból. A 857 oldalas publikációs bázist a kézirat úgynevezett „B” része, s az 1934–1935-ben diktált hiányos „A” rész alkotta. A „B” rész töredékes másolatát tartalmazó „C” részt nem hozták nyilvánosságra. A visszaemlékezés „politikai tapasztalatok” részét számos írás felhasználásával Nix kisasszony készítette és Kampmann professzor ellenőrizte. Mivel Brüning komplett, egységes kéziratot sohasem készített, a történettudományi kutatás számára nyitva maradt a kérdés — amelyet Rudolf Morsey nyomatékosan is megfogalmazott —, hogy miért nem a friss élmények hatására 1934–1935-ben készült eredeti kéziratra, hanem a később többször átdolgozott, s hiányos „B” részre építették kancellársága fontos időszakának bemutatását? S később ki, melyik részt, s milyen megfontolásból változtatta meg? Jóllehet a hetvenes évek közepén megállapodtak a Brüning-memoárok történelem-kritikai megjelenítéséről, amelyhez anyagok is érkeztek, kiadására a mai napig nem került sor. Frank Müller feltételezi, hogy mindez a történettudományi bfrlátat jogosságával függ össze.

Egyértelműen leszögezi: az 1970-ben megjelent Brüning-memoárok eredetisége. A Harvardon őrzött kézirat és a DVA által megjelentetett verzió azonban több ponton eltér a kézirat „A” részétől: hiányzanak Brüningnek az egyes személyekről tett különös éles ítéletei, megváltoztatták néhány kommentárját és elemzését, illetve a kéziratban nem szereplő bekezdések — különösen a jóvátétel- és gazdaságpolitikát illetően — kerültek a kötetbe. Feltűnő a Brüning levelezésében éles kritikával kezelt Kaas jóval enyhébb megítélése, valamint a rá vonatkozó több bekezdés hiánya és a Kaas-Pacelli kapcsolat tompítása a DVA kiadásából. Megváltoztatták, vagy teljesen elhagyták a Papenre, Schleicherre és Oskar Hindenburgra vonatkozó éles ítéleteit is. Kimaradt a kötetből Brüning többszöri panasza a birodalmi elnök tétlensége miatt a nemzetiszocialisták terrorja és a jogállam lerombolása láttán. Nyilvánvaló, hogy a szerkesztői team munkáját befolyásolták Brüning korábbi éles ítéleteinek tompulása az ötvenes években. Mindezek alapján a szerző úgy véli, hogy a megjelent verzió csak korlátozott mértékben megbízható, mivel Brüning személyes ítéletei kihatottak a „B” rész későbbi átdolgozására. Az eredetiség vitáját pedig nagyban segítené, ha tisztázódna: ki és mikor változtatta meg az „A” részt a megjelenítés előtt.

Brüning irataiból kiderül, hogy defenzív pozíciójából megkísérelte visszautasítani kormányának felelősségét a weimari köztársaság destabilizálódásában és az ezzel összefüggő nemzetiszocialista előretérésben. Miközben kormányára visszatekintve, azt a fenyegető diktatúrával szemben védőbástyának tekintette, megbuktatóit közvetlenül felelőssé tette a nemzetiszocialisták hatalomra kerülésében. Összességében visszautasította a németek kollektív bűnösségét a nemzetiszocializmus vétkeiben, s a Harmadik Birodalmat egyidejűleg a német történelem intrikái és korrupciók által kiváltott „üzemi balesetének” jellemezte. Kiábrándultan fogadta, hogy részvétele nem kívánatos a háború utáni politikai újramezélésben.

Frank Müller nem ígérte, hogy könyvében — amelyhez dokumentumfüggelék is csatolt — a Brüning-legenda összes kérdését megválaszolja. De példás gondossággal összeállított és igényesen megírt kötete a jövőben nélkülözhetetlen minden kutatónak.

Németh István

CONTENTS

STUDIES — *Laszlovsky József*: Anglo-Hungarian Relations in the Second Half of the 12th Century — *Zsoldos Attila*: Iobagio castri possessionem habens. (The Financial Background of the Legal Status of Castle-Serfs) — *Engel Pál*: Hungary and the Ottoman Threat in the Age of King Sigismund (1387–1437) — *Kubinyi András*: A Summary of Hungarian History in the Age of the Jagiellos — ARTICLES — *Mesterházy Károly*: Quivers and Tactics of Hungarians in the Age of the Conquest — *Solymosi László*: Sextons and Settlements by the Same Name in Medieval Hungary — *Petneki Áron*: Advenae et peregrini. Travelling and pilgrimage in Medieval Mentality — OBSERVER — REPORTS — LITERATURE

SOMMAIRE

ÉTUDES — *József Laszlovsky*: Relations anglo-hongroises dans la deuxième moitié du 12e siècle — *Attila Zsoldos*: Iobagio Castri Possessionem Habens. (Les questions des dessous pécunières du status juridique du vassal du château) — *Pál Engel*: La Hongrie et le danger turc dans l'époque de Zsigmond (1387–1437) — *András Kubinyi*: Le plan de l'histoire de la Hongrie dans l'époque des Jagellon — BULLETINS — *Károly Mesterházy*: Carqubis et tactique chez les Hongrois conquérants — *László Solymosi*: Sonneurs (de cloche) (Harangozók) et noms de lieux „Sonneur (de cloche) (Harangozó)” en Hongrie du moyen âge — *Áron Petneki*: Advenae et peregrini. Voyage et pèlerinage dans l'histoire de mentalité du moyen âge — OBSERVATEUR — RAPPORT — LITTÉRATURE HISTORIQUE

INHALT

STUDIEN — *József Laszlovsky*: Englisch-Ungarische Beziehungen in der zweiten Hälfte des 12. Jahrhunderts — *Attila Zsoldos*: Iobagio Castri Possessionem Habens. (Die Fragen des materiellen Hintergrundes der Rechtsstellung von Burgjobagionen) — *Pál Engel*: Ungarn und die Türkengefahr im Zeitalter von König Sigismund (1387–1437) — *András Kubinyi*: Ein Abriss der Geschichte Ungarns im Zeitalter der Jagellionen — MITTEILUNGEN — *Károly Mesterházy*: Der Pfeilköcscher und die Taktik bei den landnehmenden Ungarn — *László Solymosi*: Glöckner (Harangozók) und Siedlungen unter dem Namen Harangozó im mittelalterlichen Ungarn — *Áron Petneki*: Advenae et peregrini. Reise und Pilgerschaft in der mittelalterlichen Mentalitätsgeschichte — БЕОБАЧТЕР — НАЧРИЧТ — HISTORISCHE LITERATUR

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ — *Йожеф Ласловски*: Англо-Венгерские связи во второй половине 12-го века — *Аттила Жолдош*: IOBAGIO CASTRI PROFESSIONEM HABENS (Вопросы материального фона юридического положения крепостных) — *Пал Энгел*: Венгрия и Османская опасность в эпоху короля Сигизмунда (1387–1437 гг.) — *Андрас Кубиньи*: Очерк истории Венгрии в эпоху Ягеллонов — СООБЩЕНИЯ — *Карой Мештерхазы*: Колчан и тактика у венгров, завоевавших родину — *Ласло Шоймоши*: Эвонари и поселения с названием «Харангозо» в средневековой Венгрии — *Арон Петнеки*: Advenae et peregrini. Путешествие и паломничество в средневековой истории образа мыслей — ОБЗОР — ОТЧЁТ — ИСТОРИЧЕСКАЯ ЛИТЕРАТУРА

A szedés és venturázás a Századok szerkesztőségében készült a Computer Média Rt.

Ventura 2.0 magyar változatával.

Kiadó: Magyar Történelmi Társulat

Nyomás: Neotipp Nyomdaipari és Kereskedelmi Béteti Társaság

1025 Budapest, Vöröstorony lejtő 5.

Felelős vezető: dr. Naszályi Gábor

HU ISSN 0039-8098

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA

AZ ALAPÍTÁS ÉVE

1867

1994 JUL 15

Somogyi Éva: A delegáció. A delegáció intézményének létrejötte 1867-ben

Diószegi István: Bismarck és Andrássy 1870–1871-ben

Tóth István György: A vasi kisiskolák társadalomtörténete a 17–18. században

Varga J. János: Ismeretlen adalékok az 1716. évi pétervárad-i ütközethez

T. Mérey Klára: A településhálózat változása és ennek okai a Dél-Dunántúlon (1850–1914)

Kelemen Elemér: Az oktatási intézményhálózat fejlődése és az oktatási vonzáskörzetek alakulása a Dél-Dunántúlon 1886–1914 között

Gángó Gábor: Eötvös József írásai az Augsburgi Allgemeine Zeitungban

SZÍNES TÉRKÉPMELLÉKLETTEL

Tisztelt Olvasó!

A Századok a Magyar Történelmi Társulat nagy tradíciókkal rendelkező tudományos orgánuma 1867 óta jelenik meg folyamatosan. Alapításakor, s utána még hosszú évtizedeken keresztül évente 10 alkalommal jelent meg, s előfizetőinek ezenfelül még egy pótfüzetet is juttatott.

A jelenlegi Századok, nemhogy e tradíciók folytatásához, de rendszeres megjelentetéséhez sem rendelkezik elegendő anyagi eszközzel. Szerkesztőségünk a folyóirat kiadása körül évek óta állandósult válság következtében arra az elhatározásra jutott, hogy kísérletet tesz e helyzet megváltoztatására. A központi költségvetési támogatás emelésében nem reménykedhetünk, sőt reálértékben ez az állami támogatás évek óta csökken, s ez a többi tudományos folyóirat mellett a Századokat is súlyosan érinti.

A jelen helyzetben mi is a „szokásos” megoldáshoz folyamodtunk, s létrehoztuk a **Századok Alapítványt**. Az alábbiakban az alapító okirat néhány pontjára hívjuk fel szíves figyelmét:

„4. Az alapítvány nyitott és közhasznú...”

5...Pénzügyi támogatást vár más alapítványoktól, külföldi és magyar állampolgárok befizetéséből...

6...**Az alapítványi befizetők névsorát** — az összeg feltüntetésével — a Századok... *minden évben, az utolsó számban nyilvánosságra hozza.*

7...Az alapítvány minden év novemberében elszámol vagyonáról, s a „mérlegbeszámolót” nyilvánosságra hozza a Századok (ezt követő) legközelebbi számában...”

Tisztelt olvasó!

Tisztában vagyunk azzal, hogy a jelenlegi gazdasági körülmények nem a legkedvezőbbek ahhoz, hogy ilyen felhívással forduljunk Önhöz, de ha ezt anyagi körülményei megengedik, kérjük, *csatlakozzon az alapítvány támogatóihoz.*

Alapítványunkat a Budapest Bank Rt. kezeli, **belföldi számlaszámunk:**

BBRT 208-26411

Külföldi támogatóink devizában a:

„Budapest Bank 401-151-941-8797-0”

számlára fizethetnek be. Egyes bankok, különösen az amerikaiak, csekkel történő fizetés, vagy banki átutalás esetén magas összegű (35\$) banki költséget is felszámolnak, ezért talán célszerűbb a közvetlen befizetés.

Hazai támogatóink *befizetési csekket a Századok szerkesztőségétől kaphatnak.*

A befizetett összeg alapítványi hozzájárulásnak számít és az adóalapból levonható.

Abban a reményben, hogy céljainkkal Ön is egyetért, előre is köszönjük erkölcsi és — remélhető — anyagi támogatását.

Tisztelettel:
a Századok szerkesztősége

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA
SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST, I. ÚRI U. 53.

TELEFON/FAX: 155-77-72

128. ÉVFOLYAM 1994. 3-4. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BÁCSKAI VERA, DOMBRÁDY LORÁND, ENGEL PÁL, GERŐ ANDRÁS, HAJDU TIBOR,
IZSÁK LAJOS, JAKÓ ZSIGMOND, KATUS LÁSZLÓ, KOROKNAY ÁKOS, KUBINYI ANDRÁS,
MUCSI FERENC (felelős szerkesztő), NIEDERHAUSER EMIL, PALOTÁS EMIL, PRITZ
PÁL, RÁCZ ISTVÁN, ROMSICS IGNÁC, SIPOS PÉTER, VÁRKONYI ÁGNES, VIDA ISTVÁN,
WELLMANN IMRE

Szerkesztő:

PÁL LAJOS

A szerkesztőség munkatársai:

TILKOVSKY LORÁNT és URBÁN ALADÁR

Tisztelt Olvasó!

E számunkhoz mellékelve talál egy a Századok Alapítvány számára készült áttutalási csekket, mely csak alapítványi befizetésre szolgál, folyóirat előfizetésre nem! Előfizetni csak a *HELIR*-en keresztül lehet.

Megértő támogatásában bízunk

Századok szerkesztősége

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

<i>Somogyi Éva</i> : A delegáció. A delegáció intézményének létrejötte 1867-ben	465
<i>Diószegi István</i> : Bismarck és Andrássy 1870–1871-ben	517

KÖZLEMÉNYEK

<i>Tóth István György</i> : A vasi kisiskolák társadalomtörténete a 17–18. században	579
Helyreigazítás	633
<i>Varga J. János</i> : Ismeretlen adalékok az 1716. évi pétervárad-i ütközethez	634
<i>T. Mérey Klára</i> : A településhálózat változása és ennek okai a Dél-Dunántúlon (1850–1914)	650
<i>Kelemen Elemér</i> : Az oktatási intézményhálózat fejlődése és az oktatási vonzások körzete alakulása a Dél-Dunántúlon 1886–1914 között	674
<i>Senga Toru</i> : Tokutomi Soho, Vámbéry Ármin és a millenáris Magyarország	708
Vámbéry Ármin a japán diplomácia szolgálatában az orosz-japán háború idején	723

DOKUMENTUMOK

Gámgó Gábor: Eötvös József írásai az Augsburgi Allgemeine Zeitungban 737

TÖRTÉNETI IRODALOM

- Heinrich Fichtenau: Lebensordnungen des 10. Jahrhunderts*
(Ism.: *Nógrády Árpád*) 767
- Paul Bushkovitch: Religion and Society in Russia. The Sixteenth and Seventeenth centuries* (Ism.: *Kurunczi Jenő*) 769
- Seeking God. The Recovery of religious identity in Orthodox Russia, Ukraine and Georgia* (Ism.: *Niederhauser Emil*) 772
- Mészáros Lázár emlékezete (Ism.: *Pelyach István*) 774
- S. A. Madievschi: Elita Politică a României (1866–1918)* (Ism.: *Niederhauser Emil*) 777
- Jean-Charles Asselain – Pierre Delfaud – Pierre Guillaume – Sylvie Guillaume – Jean-Pierre Kintz – François Mougel: Précis d'histoire Européenne, XI-X^e–XXe siècle* (Ism.: *Majoros István*) 779
- Paul Robert Magocsi: Historical Atlas of East Central Europe*
(Ism.: *Niederhauser Emil*) 780
- John Lukacs: A párviadal. A nyolcvannapos párbaj Churchill és Hitler között*
(Ism.: *Tilkovszky Loránt*) 783
- Együttélő népek a Kárpát-medencében* (Ism.: *Radó Bálint*) 785
- Nationalism and Empire. The Habsburg Empire and the Soviet Union*
(Ism.: *Kurunczi Jenő*) 788
- Történeti tanulmányok Dél-Pannóniából* (Ism.: *Huszár Zoltán*) 791
- Somogy megye múltjából* (Ism.: *Kratky Tamás*) 793
- Európa története* (Ism.: *Radó Bálint*) 795
- Creating social democracy. A Century of the Social Democratic labor party in Sweden.* (Ism.: *Jemnitz János*) 800

KRÓNIKA

„Történést sirat az ország” (*Kanyar József*) 804

Folyóiratunk az MTA Könyv- és Folyóiratkiadó Bizottságának
állandó támogatásával jelenik meg

Somogyi Éva

A DELEGÁCIÓ

1. A delegáció intézményének létrejötte 1867-ben

a) A delegáció magyar koncepciója

1881-ben Berchem gróf német követségi tanácsos hosszabb beszélgetést folytatott Andrassy Gyula gróffal az 1866–67. évi nagy átalakulásról. Andrassy akkor már mint egyszerű képviselő ült a delegációban, azon tapasztalatok birtokában, amelyeket mint közös külügyminiszter és a közös minisztertanács elnöke szerzett: megküzdött a Monarchia belső szerkezete okozta gondokkal, s miniszteri pályájára visszamemlékezve úgy látta, hogy a 67-es rendezés neuralgikus pontja, a közös ügyek alkotmányos kezelése volt.¹

Berchemmel persze úgy beszélt, hogy az a gondosan kimunkált Andrassy imázsnak megfelelően: Hosszú lovaglás során ötlött fel benne a delegáció eszméje, s amikor azt testvérének meg barátainak elmondta, örültnek gondolták.² Csak Deák ismerte fel rögtön a terv fontosságát. „A derék, de nem túl tehetséges Belcredi Bécsben jóindulatot mutatott, de semmire sem tudta elszánni magát, Beust gróf pedig nem tett egyebet, mint hogy a már kész plánumot akceptálta.” – Tehát minden Andrassy műve volt. A többiek legfeljebb megértették, vagy sem, támogatták, vagy gáncsolták. A legfontosabb persze a császár véleménye volt. Őt egy tanmesével győzte meg.

Egy ember drágakövet szállít szamarával az erdőn, a szamar hátán rúd, két nehéz kosárral, az egyikben drágakő, a másikban közönséges rög. Hamarosan találkozik egy toprongyos vándorral, aki feltartóztatja mondván: Balga vagy, hogy kincsedet nem osztod két kosárba, úgy szamaradnak is könnyebb volna, s a kosarak éppúgy egyensúlyban maradnának, amint most vannak. – Igazad van, felelte a másik. – Azonban hogy van az, hogy te okos ember létedre ágrólszakadt vagy? – Az idegen azt felelte: Igen, ez az én bajom. Mindig felismerem az igazságot, csak hogy az életben mégsem sikerült nekem semmi. A mi emberünk folytatta útját, és nem hajlott az okos szóra. – Hamarosan rablók lepték meg, de amikor megpillantották a kosárban a rögöket, hagyták továbbmenni.

A példabeszéd azt jelenti, hogy Andrassy sem akarta meghallani az „igazságot”, a delegációtól óvó bölcs tanácsokat. Mert hiszen tudta, beismerte a császár, majd másfél évtized múltán Berchem előtt is, hogy a delegáció bizonyos fokig alkotmányellenes, és nem is igazán az összbirodalom képviselőtestülete, de vannak előnyei: a külpolitikát és a hadügyet kivonja a parlamentek hatásköréből, megszabadítja

a napi nemzeti konfliktusoktól, a közös minisztereket pedig megkíméli a kicsinyes parlamenti csatározásoktól.

Andrássy nem titkolta a delegáció intézményének kompromisszumos voltát, hogy elvileg, akár az alkotmányosság, akár a kül- és katonapolitika egységes vezetése szempontjából — tehát azon kérdések szempontjából, amelyeket az egyezkedő felek suprema lexnek ismertek el — lehetnek jobb megoldások, de az elvi igazság és az élet között, ahogy a szegény szakadt vándor példája mutatja, szakadék tátong, s a politikus feladata, hogy azt áthidalja.

A delegáció eszméje nem lóháton fogant. A használható politikai gondolatokat rendszerint több ember alakítja, azok lassan formálódnak. A delegáció intézményének első megfogalmazása 1862–63 fordulóján gróf Apponyi György országbírótól eredt, akit egyenesen az uralkodó szólított fel egy kiegyezési koncepció felvázolására. A tervet Apponyi a magyar ókonzervatívok vezető alakja elvbarátai, Majláth György tárnokmester, Sennyei Pál báró és Ürményi József közreműködésével és a magyar kancellár Forgách Antal gróf tudtával és hozzájárulásával készítette. S bár az elaborátumból semmi sem lett, a szerzők azt átadták Deáknak, „melyet ő több hétig magánál tartott discretio kötelezettsége mellett”.³

Ami a dolog érdemi részét illeti, az Apponyi-féle kiegyezési elaborátum sarkalatos eleme a *delegáció* eszméje volt, az ui., hogy a közös ügyek tárgyalását a parlamentből választott küldöttségre bízák. E küldöttség feladata (Apponyi szerint), hogy a Monarchia másik felének delegációjával közös tanácskozásban a közös ügyekben törvényeket hozzon. A birodalmi miniszterek a parlamenti delegációknak tartoznak felelősséggel. „A birodalmi miniszterek és a delegációk közös megállapodásában jutna a legfőbb állami érdek egysége a leghatározottabban kifejezésre. Az egyenjogú dualizmusnak ez volna szemmel látható egyesítő pontja.” Apponyi eleve tudja, hogy ez az intézkedés, bármennyire szükséges is, szívós ellenállást fog kelteni „mert az autonóm törvényhozás egyik jogának föladását és a monarchia másik részéből is delegálandó testületre való átruházását foglalja magában”.⁴

Felesleges itt részletesen elemeznünk, milyen ponton tér el Apponyi a Schmerling-érában, a szigorú, még megingathatatlanak tűnő centralizáció korában született terve a későbbi Deák–Andrássy féle elaborátumtól. Apponyi terve egyébként is részleteiben kimunkálatlan. De mindenképpen hangsúlyosabb benne a birodalom egysége, mint a későbbi elgondolásokban. A közös kormányznak és a delegációnak is szélesebb kompetenciát ígér, a kereskedelmi ügyeket is közösnek ismeri el (tehát olyan dolgokat, amelyeket 67-ben legfeljebb közös „érdekű” ügynek tekintenek); a delegációnak közös ügyek terén törvényhozói jogot ajánl, s pusztán azt köti ki, hogy a delegáció határozatait „a legközelebbi országgyűlés... az országos törvények közé” iktassa.

Az azonban aligha ismerhető félre, hogy az Apponyi-féle terv – amelyet, mint idéztünk, Deák „több hétig tartott magánál”, a delegáció vonatkozásában hatással volt a későbbi elgondolásokra. Vagyis attól a pillanattól kezdve, ahogy érdemi tervek születtek a korona és Magyarország megbékülésére, abban szerepelt a delegáció gondolata, hogy a közös ügyek törvényhozó-határozó testülete, a közös miniszterek ellenőrző orgánuma, ne valamifajta birodalmi parlament legyen (mint az 1861. évi februári alkotmányban volt), és ugyanakkor ezt a funkciót kivonják a két ország

törvényhozó testülete közvetlen hatásköréből. Ez az elgondolás 1862 óta meghatározó eleme valamennyi elaborátumnak, Apponyiának éppúgy, mint Deák 1864–65 fordulóján Augusz Antal közvetítésével az uralkodóhoz eljuttatott kiegyezési ajánlatának,⁵ s ezen épült Deák 1865 májusi programja,⁶ majd az az elaborátum, amelyet az 1865 decemberében összehívott országgyűlés kidolgozott. A delegáció gondolatának alakulása a kiegyezés történetének fontos eleme, szerves része, s mint ilyen Wertheimer és Redlich óta alapelemeiben jól ismert.⁷

Deáknak, a magyar liberális párt vezetőjének 1865-ben az volt a felfogása, hogy neki csak az elveket szabad lefektetnie, a részletezés, a törvényjavaslatok szabatos formába öntése az országgyűlés feladata.⁸

Amikor azután 1866 tavaszán az országgyűlés megkezdte munkáját, március 1-én egy 52 tagból álló bizottságot küldött ki,⁹ az pedig egy tizenöttagú albizottságot választott, hogy az készítsen javaslatot „közös viszonyok tárgyalására nézve”.¹⁰ A bizottság május 5-től június 25-ig az Akadémia palotájában Andrassy Gyula elnökletével tartotta üléseit.

Az idő sürgetett, hiszen Ausztria júniusban már hadban állott, s a háborúra való tekintettel napirenden volt az országgyűlés munkájának felfüggesztése. A Deák körül csoportosuló, a jogfolytonossághoz ragaszkodó kiegyezéspárti felelős magyar politikusok úgy vélték, bármi történjék, a felosztatás előtt konkrét kiegyezési tervet kell a ház asztalára tenni. Hiszen Ausztria győzelme a centralista, abszolutista katonai párt felülkerekedését hozhatja, amelynek nem lesznek egyezkedési hajlandóságai. Egy háborúban megalázott Ausztriával szemben pedig teret nyerhet az emigráció forradalmi-függetlenségi politikája, amelytől a Deák-párti többség mindig elhárította magát. Ezért döntöttek úgy, mégpedig nemcsak Deák hívei, a többség, hanem a „függetlenségi” balközép párti kisebbség is, (Tisza Kálmán, Ghyczy Kálmán, Ivánka Imre és Nyáry Pál), hogy az országgyűlés felosztatása előtt egy részletes elaborátumot készítsenek.

A többségi indítványt, amely — mint jeleztük — évek során formálódott, 1866 június első napjaiban Deák, mint szokása volt, szinte paragrafusokra szedve mondta tollba a bizottság ülésén.

„A közös ügyek azon részére nézve, mely nem tisztán a kormányzat köréhez tartozik, sem teljes birodalmi tanácsot, sem bármi néven nevezhető közös vagy központi parlamentet célszerűnek nem tartok, s ezeknek egyikét sem fogadom el... hanem azt óhajtom ... hogy egy részről a magyar korona országai együtt, más részről őfelsége többi országai és tartományai együtt úgy tekintessenek, mint két külön s teljesen egyenjogú fél. Következésképpen a két fél között a közös ügyek kezelésére nézve mellőzhetetlen föltételnek tartom a teljes paritást.”

„Ezen paritás elvénél fogva Magyarország részéről a magyar országgyűlés válasszon saját kebeléből egy meghatározott számú bizottságot (delegáció). Válasszának őfelsége többi országai és tartományai is hasonlóan egy éppen annyi tagból álló bizottságot.”

„Mindenik bizottság külön tart üléseket...”

„A két bizottság egymással együttes ülésben nem tanácskozhatik, hanem egymással írott üzenetek által érintkezik.” Ha háromszori üzenetváltás során sem sike-

rülne a két bizottságnak egyezsége jutnia, akkor együttes ülést tart, de nem vita, pusztán szavazás céljából.¹¹

A fentiekben megfogalmazott működési elven túl, Deáknak ez az első megfogalmazása is tartalmazza a delegáció kompetenciájának legfontosabb elemeit:

„A közös költségvetés megállapítása lesz e bizottságok feladatának évenként előforduló legfontosabb része. E költségvetést, mely egyedül azon költségekre terjedhet, amelyek az ezen közös ügyek megállapítására nézve alkotandó törvényben közöseknek lesznek kijelölve, a közös minisztérium mind a két külön felelős minisztériumnak befolyásával fogja készíteni, s úgy adja azt át mindenik bizottságnak külön.”

„Hasonló eljárás követendő minden egyéb tárgyokban is, melyek mint közös ügyek az érintett bizottságok köréhez tartoznak.”

„Azokon kívül, miket a közös felelős minisztérium terjeszt elő a közösügyi bizottságoknak, e bizottságok mindegyike bír kezdeményezési joggal, de csak oly tárgyakra vonatkozólag, melyek mint közös ügyek törvénytörvény szerint szorosán a bizottságok köréhez tartoznak.”¹²

Tisza és csoportja lényeges pontokon támadja Deák elaborátumát. A kisebbségi indítvány elutasítja a közös intézményeket: a közös kormányt és a delegáció eszméjét is.

A kisebbség tulajdonképpen az 1861. évi országgyűlés első feliratához marad hűséges, amikor leszögezi, hogy önálló nemzetek kormányaik útján érintkeznek egymással. A kormányok készítik a törvényjavaslatot és terjesztik országuk törvényhozása elé. Így kell lennie ennek a közös ügyek terén is. „Magyarországra nézve törvényeket, kötelező erejű határozatokat senki nem hozhat, csak a törvényes országgyűlés és a törvényesen megkoronázott magyar király.” Tisza tervében az országgyűlések érintkeznek egymással deputációk útján és váltanak üzenetet. S ha nem jutnak egyezsége, az uralkodó a végső döntés. Ezt a szerkezetet Nyáry még azzal egészíti ki, hogy kizárja a deputációk együttes szavazásának lehetőségét, mert azt mondja, hogy a közös szavazás birodalmi parlamentet teremtené. Nyáry elismeri, hogy javaslata látszólag túl nagy teret enged az uralkodónak. A valóság azonban nem ez volna. Ő bízik a lajtántúliakban, velük akar összefogni s velük együtt korlátozni a fejedelem jogait. Azt is nyíltan megvallja, hogy az egész szerkezetet időlegesnek tartja: „Ha időközben erőt nyerne az ország, elvethetné az egészet.”¹³

Június 20-án kezdődött a vita a két javaslat felett. De Deáknak szemmel láthatóan ellenére volt minden diszkusszió, türelmetlenül és zsémbesen siettette a tárgyalásokat. Az egész tárgyalás idején nemtetszését minden módon kitüntette: felkelt, sétált, kiment, azaz személyes tekintélyével presszionálta a vitatkozókat.¹⁴ Még a táborába tartozó Andrassy módosító indítványát is rossz néven vette. Az ui., hogy Andrassy sem akarta, hogy a két delegáció közös szavazásra gyűljön össze, mert ott vagy meg kellene engedni a diszkussziót, s akkor a két testület eggyé olvadna, vagy pedig némán kellene szavazni, ami roppant furcsa, groteszk volna. Később megvallja, nem annyira az intézmény nevetséges voltától tart, inkább attól, hogy „nemzetiségeink szövetkeznek a többi idegenekkel”, „hogy ha negyven német együtt tart, a magyarok közül csak egy kell hozzá, hogy minoritásba jöjjünk. Horvátország a mi delegációinkban ül, s tőle függ bennünket kisebbségre juttatni.” Andrassy aggodalmait

elvbáratái sem osztották,¹⁵ úgy, hogy végül ő maga is megszorítás nélkül elfogadta a Deák-féle elaborátumot.

Amikor június 24-én a háborúra való tekintettel Ferenc József elnapolta a magyar országgyűlést, a 15-ös albizottság többségi és kisebbségi javaslata, a magyar országgyűlés kiegyezési ajánlata tehát készen állt.

A delegáció keletkezéstörténete a „Béccsel”, az udvarral, az osztrák kormánnyal való alku döntő eleme, s egyben olyan pont, ahol a különböző magyar politikai erők között is a legélesebb ellentét mutatkozott; ahol a kiegyezést tető alá hozó liberális többség a függetlenségi ellenzékkel a legsúlyosabb harcot vívta meg. A vita felidézését indokolja, hogy a bécsi tárgyalások során, majd az országgyűlésen szinte mindazok az aggályok felszínre jutottak, amelyek az elkövetkező évtizedekben is vitathatóvá tették a delegáció intézményének célszerű voltát.

Ismeretes, hogy Königrätz után egy fél esztendő telt el, míg a kiegyezés érdekében a döntő lépések megszülettek. 1867. január 8-án a magyar országgyűlés küldöttsége Bécsben az új esztendő alkalmából üdvözölte az uralkodó párt. Az ünnepi ebéden értesült Andrássy kiszemelt magyar miniszterelnök arról, hogy a kormány végre maga is kiegyezési javaslatot készített.

A döntő tárgyalások január 9-én szolid ünnepélyességgel a ballhausplatzi palotában kezdődtek. A tanácskozáson Beust külügyminiszter elnöklete alatt Belcredi államminiszter, Majláth György magyar kancellár és Sennyey Pál báró, ill. az országgyűlés részéről Andrássy, Eötvös József és Lónyay Menyhért kiszemelt magyar miniszterek vettek részt. Ez utóbbi indítványára sikerült elérni, hogy alapul a bécsi elképzelésekkel ellentétben nem a kormány, hanem a magyar tervezet szolgált. Bécs akkor a legfontosabb dolgokat már fenntartás nélkül elfogadta: a dualizmust, a közös ügyek tárgyalásánál a teljes paritást, a delegáció eszméjét. A bennünket most egyedül érdeklő delegáció vonatkozásában a bécsi kormány álláspontja csak néhány ponton különbözött a magyar javaslattól. A magyar elgondolástól eltérően a birodalmat közösen érdeklő vasútvonalakat is a delegáció hatáskörébe utalta.¹⁶ Pontosán rögzíteni akarta a delegációk tagjainak számát.¹⁷ Vita folyt a közös miniszterek felelősségének definiálása—értelmezése körül. A 15-ös bizottság terve szerint a közös minisztereknek kötelességük lesz a delegációkban „a kívánt iratokat előterjeszteni”, a kormány bizonytalanabb megfogalmazást kíván: a közös miniszter köteles „szóval vagy írásban” a kívánt felvilágosítást a delegációnak megadni. A magyar javaslat szerint a bizottságok ülési nyilvánosak, a kormány „rendszerint” nyilvános ülésre kívánja módosítani a magyar tervezetet.¹⁸

Az 1867 januári vitát olvasva úgy tűnik, hogy a delegáció eszméjének igazi ellenzője már nem a bécsi kormány volt. Akkorra a kiszemelt magyar miniszterek már megegyeztek bécsi tárgyalópartnereikkel, és a megállapodáshoz az uralkodó hozzájárulását is megszerezték.¹⁹ A pesti parlamentben viszont heves vita bontakozott ki. Az országgyűlés ún. 67-es bizottsága január végén tárgyalta a 15-ös albizottság delegációs javaslatát. S a vita téje valójában nem az volt, hogy elfogadják, vagy elutasítják a közösügyi javaslatot. Hiszen a Deák-párt abszolút többséget élvezett. A bizottsági vita — ha tetszik — messzebb mutatott. Deák úgy érezte, hogy nem pusztán politikai, hanem erkölcsi felelősség terheli. A jövő zálogának tekintette, hogy tizenhét évi abszolutizmus után a kiegyezés úgy menjen végbe, hogy azt a nemzet

egésze magáénak érezze. S a kiegyezés paktumának legvitatottabb eleme bizonyosan a delegáció intézménye volt. Deák a szisztéma kompromisszumos voltát sohasem tagadta. A delegációt „kivihetőnek”, „célszerűnek” mondta, olyannak, amelynél jobbat nem sikerült kitalálni.

A balközép párt, Deák mérsékelt ellenzéke azonban „a szervezendő közös minisztériumban és a határozati joggal felruházott delegációban Magyarország függetlenségének sírját látta.” Legyen két külön parlament — mondották —, két külön minisztérium, ezek hatáskörét a közös ügyek vonatkozásában az életre kell bízni. Azok az alkotmányok a legjobbak, amelyek nem tüstént paragrafusokba foglalva, hanem az élet követelményei által alakulnak ki.²⁰

Deák, az ellenzéki aggodalmakkal szemben — amelyek részben feltételezésekre épültek (hogy a két delegáció közös szavazásában majorizálni fogják a magyarokat) — nem annyira az ellenérveket sorolta fel, inkább azt hangsúlyozta, hogy a delegáció kompetenciája korlátozott lesz. A közös kül- és hadügyminiszter a két fél külön minisztériumának befolyásával kidolgozza az évi kül- és hadügyi költségvetést, amelyek fölött a delegációk határoznak. „Se törvényt nem hoz, se az ország egyéb érdekei fölött intézkedési joggal nem bír ... leginkább összegekről határoz.”

„Ha mi a delegációkat bármi törvényhozási joggal ruháztuk volna föl; ha azon aránynak, mely szerint Magyarország a közös költségekhez járul, meghatározását, a direkt vagy indirekt adók rendszerének megállapítását, a kereskedelmi, vasúti, vagy bármi efféle intézkedéseket bíztuk volna rájuk; ha ők törvényhozási vagy politikai dolgainkban avatkozhatnának; egy szóval, ha más és terjedtebb hatáskört adtunk volna nekik, mint amit fentebb említettem: tudnám méltányolni a súlyos aggodalmakat.”²¹

Deák szavai nem nyugtatták meg az ellenzéket. – Mi lesz tehát a delegáció feladata — kérdezték —, csupán összegekről határoz? – Akkor mi értelme volt annak a bécsi kormánnyal folytatott vitának, hogy a külügyminiszternek a delegációban „a kívánt iratokat kell előterjesztenie”, vagy csupán a hozzá intézett kérdésekre „szóval és írásban felvilágosítást adnia”. Hiszen nagyfontosságú iratokról nyilván nem lehet szó. Tegnap azzal nyugtatták a bizottságot, „hogy a delegációnak csupán csekélységekkel, vagy haszontalanságokkal lesz dolguk. Vagy nem áll, amit tegnap mondtak, vagy a mai aggodalom alaptalan.”²² Ghyczy továbbvezette Tisza ellenvetéseit. A delegáció igenis fontos dolgokról határoz: a külügyről, tehát háború és béke kérdéséről, vagy ha mégsem, akkor „az egész külügy abszolút hatalommal fog kezelteni és semmi alkotmányos ellenőrködés alatt nem lesz.”²³

A vitából az derül ki, hogy a kérdések elvileg megoldhatatlanok. Tiszáék tartanak a külügyek abszolutisztikus kezelésétől, viszont nem akarnak széles jogkörű, alkotmányos ellenőrzési joggal rendelkező delegációt. Amikor a Deák-párti Gorove arról beszél, hogy ha a delegáció nem lesz megelégedve a miniszter feleletével, új választ követelhet, s ha ezzel sincsen, következik a bizalmatlanság megszavazása „és ebben van mindig az alkotmányos garancia, hogy az a miniszter, ki nem e delegáció szellemében akarja az ügyet vezetni, az ügyek vezetéséről leszorítatik...”²⁴ — tehát amikor azt mondja, hogy a delegáció parlamenti funkciót fog betölteni —, az ellenzéki képviselők lecsapnak rá. – Éppen ezt nem akarják. Ha a delegációnak interpellációs joga lesz, joga arra, hogy a közös minisztert felelősségre vonja, kezdeményezési

joga és szótöbbséggel határozhat, akkor a delegáció „megszorított hatáskörű közös parlament” – márpedig ők ezt nem kívánják.

Azok a kételyek, amelyeket az 1867 tavaszi szenvedélyes parlamenti vita felszínre hozott, nem voltak alaptalanok. Lehet-e egyáltalán az adott konstrukcióban alkotmányosan kezelni a közös ügyeket? Az alkotmányosságra való törekvés nem vezet-e eleve centralparlamenthez? Jogos kérdések voltak ezek. Deák is elismerte, hogy lehetnek aggályok, fenntartások a delegáció intézményével kapcsolatban, de úgy gondolta, hogy az ellenzéknek nincsen joga, hogy gyűlöletessé tegye azt, hiszen jobbat ajánlani maga sem tudott.²⁵ Okkal intette az ellenzékot, hiszen a delegációs törvények kiinduló tételét: — „Se teljes birodalmi tanácsot, se bármi néven nevezhető közös vagy központi parlamentet” —, a Deák párt és a balközép egyaránt a Béccsel való megegyezés alapfeltételének tekintette. Vállalnia kellett hát a birodalmi közösség elutasításának negatív, az alkotmányosságot korlátozó következményeit is.

1867. március 30-án a képviselőház általános vita után, majd május 29-én részletes vita eredményeképpen 209:89 arányban 83 tartózkodással elfogadta a közösügyi javaslatot s benne a delegációra vonatkozó törvénycikkeket. A kiegyezést, a közösügyi rendezést tartalmazó 1867:XII. tc.-t — mint jól ismert — a koronázás után június 12-én szentesítette az uralkodó.

b) Az osztrák parlament megbékél a delegáció intézményével

Már az 1867. január 9–10-i tárgyalásokat követően, vagy néhány nappal később, amikor az uralkodó hozzájárulását adta azokhoz a módosításokhoz, amelyekben a bécsi kormány és a kiszemelt magyar miniszterek megegyeztek, felmerült, hogy a korona és Magyarország közti megegyezést az osztrák tartományok szavazatától függetlenül, definitívumként kössék meg. Az 1867. február 1-i, a kiegyezés szempontjából döntő minisztertanácson Beust Belcredivel szemben ezt az álláspontot képviselte, vagyis, hogy amint a magyar országgyűlés elfogadja a 67-es bizottság elaborátumát, a kiegyezés változtathatatlan tény, amiről nincs többé mit tanácskozni. A kormány egyetlen feladata, hogy a magyarokkal kötött megállapodást közölje a Reichsrattal és a változtatás minden kísérlete ellen határozottan fellépjen.²⁶ A február 1-i minisztertanácsot követően a császár felhatalmazást adott Beustnak, hogy javaslatának megfelelően az összehívandó szűkebb Reichsratban vigye keresztül a kiegyezést.

Beustnak a következő hónapokban nemcsak az osztrák Reichratot, hanem saját minisztertársait is meg kellett győznie a kiegyezési törvények, a delegációs törvény változtathatatlan voltáról. Az osztrák kormány Friedrich Ferdinand Beust báró elnöklete alatt, Emanuel Ritter von Kromers igazságügy, Franz Freiherr von John hadügyminiszter, Franz Freiherr von Becke pénzügyminiszter és Eduard Graf Taaffe belügyminiszter részvételével május 3-án tárgyalta a delegációs törvény javaslatát.²⁷ A fennmaradt minisztertanácsi jegyzőkönyv túl lakonikus ahhoz, hogy az ott elhangzott érveket és cáfolatokat rekonstruálni lehessen. Első olvasatra úgy tűnik, mintha csupán egy elnevezést vitattak volna. Az osztrák miniszterek „Reichssenat”-ról akartak törvényt alkotni. Ám Beust miniszterelnök, aki mint a császári Ház és a külügyek minisztere gyakorlatilag afféle összbirodalmi miniszterelnöki funkciót töltött be,²⁸ nagyon határozottan leszögezte: „magyar részről ragaszkodnak ahhoz, hogy annak a

központi képviselőtestületnek, amelynek feladata a közös ügyek kezelése lesz, a 67-es bizottság elaborátumának megfelelően a »delegáció« nevet adják”. A jegyzőkönyvhöz mellékelte törvénytervezetből kitetszik, hogy az osztrák miniszterek nem az elnevezést, hanem az elvet vitatták, a kiegyezés egyik alapelvét. Olyan „Reichssenat”-ot akartak, amelynek a két delegáció csupán alárendelt alkotó eleme. „Birodalmi szenátusuk” álcázott összbirodalmi parlament, de legalábbis annak irányába mutat.²⁹

A májusi minisztertanács Beust intése ellenére ragaszkodik a „Reichssenat” elnevezéshez, és megkísérli elérni, hogy ezt magyar részről elfogadják. Nem kevésbé fontos a minisztertanács azon igyekezete, hogy a delegációknak törvényhozó jogot biztosítson. Pontosan tudja, hogy e törekvése szemben áll a már elfogadott magyar törvényekkel, minthogy azonban az a véleménye, hogy törvényhozói hatáskör nélkül a delegáció nem lesz képes a rábízott területeken hatékonyan működni, ezért a delegáció törvényhozói jogához legalábbis a Reichsratban képviselt királyságok és országok (azaz a szűkebb Ausztria) vonatkozásában feltétlenül ragaszkodik.

A májusi osztrák minisztertanács olyan álláspontot fogadott el, amelynek akkor már nagyon nehéz volt a gyakorlatban érvényt szerezni.

1867. június 15-én és 16-án került ismét a minisztertanács elé a delegáció ügye.³⁰ Ekkor, a magyar törvények szentesítése után nem volt több értelme a dualizmus lényeges elemeit tagadni. Az osztrák kormány törvényjavaslata többé nem „Reichssenat”-ról, hanem a „delegációkról” szólt, de az intézmény törvényhozói jogához továbbra is ragaszkodott. Alapjában — ha némi módosítással is — az itt elfogadott törvényjavaslat került aztán ősszel a parlament elé.³¹

A magyar politikai szóhasználat „közösügyes törvényeknek” nevezte az 1867:XII. tc-et, amelyen a közös ügyekre, a közös kormányra, a delegációkra vonatkozó törvények értendők. Az osztráknémetek az ennek megfelelő 1867. évi 146. tc-t, jöllehet az a közös ügyekről és azok kezelési módjáról rendelkezik, röviden csak delegációs törvénynek nevezik. A 37 §-ból álló törvénycikk 30. §-a a delegációra vonatkozik.³² Így érthető, hogy amikor a tervezet 1867 novemberében a parlament elé került, legtöbbször és legtöbbször a delegációról szóltak.

Tudni kell, hogy 1867 májusában a Reichsrat megnyitásakor az osztrák képviselőházban lényegében kiegyezéspárti vagy legalábbis a kiegyezéssel megbékélő, azt akceptáló baloldal volt abszolút többségben, jóval több mint 100 mandátumot szerzett (a német és az olasz képviselők nagy része tartozott hozzájuk), míg a föderalista kisebbségnek (galíciai lengyelek, az alpesi tartományok szlovénjei, klerikálisok főként Tirolból) alig 60 mandátum jutott.³³ A delegáció sorsát, a delegációs törvény tartalmát a többség, a német liberálisok különböző csoportjai határozták meg, nem pedig a szláv föderalisták, akik a dualista átalakítás egészének ellenfelei voltak, szemben álltak a két nemzet uralmán épülő berendezkedéssel, vagy a konzervatívok, akik az összbirodalom alkotmányos berendezkedése ellen opponáltak. 1867 májusában két számottevő liberális csoport volt az osztrák parlamentben: a Herbst és Kaiserfeld vezette unionista-autonomista koalíció, amely programjában hirdette, hogy a magyarokkal való megegyezés „szilárd, többé nem támadható tény”³⁴, és az azt még módosítani törekvő Skene vezette jóval kisebb létszámú centralista csoport.³⁵

November 12-én terjeszti az alkotmányos bizottság beszámolóját a képviselők elé. Ebben konstatálja, hogy a magyar országgyűlés immár megszavazta a delegációs törvényt, s öfelsege szentesítette azt, s ezért az osztrák képviselőknek nincs más lehetőségük, mint hogy tudomásul vegyék a megtörténteket. Viszont leszögezik, hogy a delegáció célszerűtlen intézmény. Sokkal egyszerűbb volna, ha a közös ügyeket a közös kormány a két birodalomfél képviselőtestülete elé terjesztené, és a differenciákat deputációs tárgyalások útján egyenlítőné ki. Az alkotmányos bizottság mégis elfogadja a tervezetet, mert bízik benne, hogy a magyarok az idők folyamán majd tapasztalják és belátják a delegációs rendszer hiányosságait, hátrányait és nem akadályozzák meg módosítását.³⁶

E meglehetősen bizonytalan hangú jelentésről indult vita november közepén a parlamentben.

A szigorú centralisták a képviselőházban és az urak házában a delegáció képtelen voltát, abszurditását hangsúlyozzák. Skene egyenesen azt ajánlja, ha a delegáció úgyis némán ülésezik és némán szavaz, talán illő volna, ha sötétben tenné azt, akkor aztán nyugodtan és kedélyesen zajlanának az események. A delegáció az abszolutizmus eszköze, korlátozza a parlamentet a legfontosabb funkciójában, költségvetési joga gyakorlásában. A delegációban nem alakulhat ki paritás. Hiszen az a két országgyűlés kicsinyített mása, s míg a magyar egységes, az osztrák nemzetekre van szabdalva. Az osztrák kisebbség a magyarral fog szavazni és a magyarok akaratát viszi keresztül a közös ügyekben.

A morva politikus mégsem vállalkozik arra, hogy nyíltan elutasítsa a delegációs tervet. Csak azt javasolja, halasszák el a tárgyalásokat addig, amíg az anyagi kérdések Magyarországgal nem rendeződtek.³⁷ Skene javaslatának célja aligha lehet kétséges — mondja Herbst —, a kiegyezéspárti unionisták feje. Nem hiszi, hogy Skene javaslatát komolyan lehet venni, hiszen annak következménye a kiegyezés meghiúsítása volna. Szerinte a delegációs törvény elfogadható, mert a pillanatnyi körülményeknek egyedül ez felel meg. Sem tartani nem kell attól, sem bízni nem szabad abban, hogy a delegációból parlament fejlődhet. A központi parlamentről le kell mondani, a magyaroktól nem várhatók további engedmények, úgy kell elfogadni a delegációs törvényt, ahogy van.³⁸

A vita alaphangját nem Skene a delegációt elutasító álláspontja és nem is Herbst a viszonyokkal számoló józan realizmusa határozza meg. Az osztrák liberálisokon 1867 őszén egy sajátos bizonytalanság–pesszimizmus lesz úrrá, még azokon is, akik 1866 őszén Ausseeban először foglaltak állást a dualizmus mellett.³⁹ Most úgy látják, éppen a közös ügyek kezelése terén túl nagy áldozatot kívánnak tőlük. Hanisch egyenesen az ausseei program elárulásáról beszél,⁴⁰ hiszen 1866 őszén még a közös ügyek közös parlamenti kezeléséről volt szó. Maga Kaiserfeld, aki Ausseeban a monarchia dualista átalakításának konkrét tervét kidolgozta, a végsőig ragaszkodott az ausseei koncepcióhoz. S amikor nyilvánvaló lett, hogy az megvalósíthatatlan, így írt a Deák köréhez tartozó magyar politikus barátjának Trefort Ágostonnak: „Önnek el kell ismernie, hogy a mű (a delegációs terv) nagyobb súlyt helyez az ország függetlenségére és önállóságára, mint az államjogi közösségre... Nem tudom megnyugtanni magamat afelől, hogy a külügyeket — amelyek oly fontosak minden birodalom számára, a mi számunkra pedig döntő jelentőségűek — az adott formában

alkotmányosan lehet kezelni. Minden differenciát, ami a Lajtán inneni és túli nézetek között fennáll, a kormány a maga javára fogja fordítani... Tudom, hogy ezek olyan ellenérvek, amelyek nemcsak az elaborátum, hanem a dualizmus ellen szólnak. Nem arról van szó, hogy ez a forma nem kitűnő, hanem hogy vétkes és balga ... Készséggel elismerem azonban, hogy ez minden, amit ajánlhattak nekünk. És csodálom éleselműségüket, hogy találtak egy formát, még akkor is, ha ezt a formát nem tartom kielégítőnek, lelkesedni nem tudok érte és a várakozásokat, amelyeket az emberek arra alapoznak, szkeptikusan szemlélem.”⁴¹

Néhány hónappal később, a delegáció parlamenti vitáján Kaiserfeld ismét arról beszél, hogy minden kétely és minden aggodalom a delegáció intézményével kapcsolatban indokolt. Ezeket nem akarja vitatni, csupán bizonyítani, hogy a törvényt „úgy, amint van el kell, mert azt el lehet fogadni”.⁴² Talán figyelhetünk a sorrendre — *el kell fogadni* — mert különben a kiegyezés egészét tesszük kockára — és *el lehet fogadni*, mert belőle valami jobb fejlődhet. Tulajdonképpen mindenki, aki a delegáció mellett foglalt állást, arról szólt, amivé a delegáció idővel válhat. Plener: Tudjuk, hogy a magyarok a delegáció eszméjében „nekünk és a birodalomnak tett koncessziót látnak”. Nem utasíthatjuk el amit felajánlottak, mert a delegáció eszméjében mégiscsak benne rejlik a közös parlamenti képviselő eszméje, az a gondolat, amelyért egész parlamenti tevékenységünk során harcot folytattunk.⁴³ Ugyanezt mondja szinte mindenki: A delegációban egy életképes gondolat rejlik, a birodalmi egység eszméje (Berger).⁴⁴ A delegáció éppen azt köti össze, ami elkülönült egymástól, ez az egyetlen kötelék, amely képes arra, hogy a birodalom két egymástól elválasztott részét összetartsa (Toman).⁴⁵

Valahogy senki sem veszi szó szerint a delegáció törvényét, senki sem a hosszú időre szánt megoldást látja benne, hanem a lehetőséget. Most győzött először az alkotmányos összetartozás gondolata, hagyjuk a gyakorlatnak, a jövőnek, hogy ennek működési formáját megtalálja (Mende).⁴⁶ A delegáció mégis, mindennek ellenére a birodalmi egység menedéke, vagy azzá lehet (Schindler).⁴⁷ Werther bécsi porosz követ is azt jelenti Berlinbe: „Ha a delegációs terv abban a formában, ahogyan azt a magyar országgyűlés elfogadta, nem is felel meg minden párt kívánságának, mégis ez az intézmény az egyetlen összekötő kapocs a birodalom különböző részei között.” Többet a magyaroktól nem lehet elérni. Be kell látni, „hogy ezáltal legalább az osztrák állameszmét sikerült fenntartani”.⁴⁸

*

A delegáció furcsa képződménye volt a dualista Monarchiának, a közös ügyek kezelésének támadható, jobb híján adódó kényszermegoldása. Csak míg a magyarok azért ragaszkodtak mégis hozzá, hogy általa a bármi névvel is illetett közös, vagy központi parlamentet elkerüljék, az osztráknémetek éppen a birodalmi egység gondolatának menedékét, megvalósításának lehetőségét látták benne. A delegáció megítélésében a magyar és az osztrák Monarchia-értelmezés különbözősége jutott kifejezésre. A magyar elgondolás — mint ez a történeti és a jogtörténeti irodalomból egyaránt közismert — tagadta a birodalom létét, és nem a birodalmat, hanem a két államot tekintette a nemzetközi jog alanyának.⁴⁹ Azt vallotta, hogy a két országnak

vannak és a Pragmatica Sanctio óta mindig is voltak közös ügyei. Az 1867. évi fordulat abban állott, hogy immár nemcsak Magyarországon, hanem őfelsége többi országában és tartományában is alkotmányos kormányzást vezettek be, s ennek következtében újra kellett szabályozni a két egymástól független állam közös ügyeinek kezelését; mégpedig mind a közös ügyek kormányzása, mind pedig azon ügyek terén, melyek nem a kormányzat köréhez tartoznak.⁵⁰ Két független államot a közös ügyek összekötnek, de a közös ügyek léte nem teremt birodalmi közösséget. – Az egész konstrukció lényege a negáció: Nincsen birodalom, következésképpen nincs birodalmi kormány, birodalmi parlament sem létezhet. E negációban rejlik a közös kormány funkciójának definiálása.⁵¹ A törvény azt írja elő, a közös kormány mit nem tehet, mibe nem avatkozhat, mi nem tartozik hatáskörébe. Komjány Miklós negyedszázada írott alapvető tanulmányában részletesen elemezte e negatív formulázás geneziséjét, bizonyította, hogy a közös minisztérium hatáskörének negatív körülírása a magyar önállóság védelmének következménye volt.⁵² A „beolvadni nem akarunk” gondolat vezérelte a magyar politikusokat, ezért óvakodtak attól, hogy birodalmi kormányt hozzanak létre. S a birodalmi közösség elutasításából fogant a delegáció intézménye, amelyről megint csak negatívumok intézkednek: a két delegáció együttes ülésen *nem* tanácskozhat, *nem* hoz törvényt, leginkább csak összegekről határoz, az ország egyéb érdekei fölött intézkedési joggal *nem* bír.

Az a német liberális párt, amellyel a kiegyezés megkötöttet, alapvetően másként gondolkodott. Számára „Reich” volt, és „beide Reichshälfte”, s ha a változó körülmények között is az összmonarchiát akarta fenntartani–erősíteni, s ennek érdekében valóságos birodalmi kormányt, birodalmi parlamentet vagy legalábbis „birodalmi szenátust” teremteni.

A dualizmus születése napján kezdődött és félszázadig változó intenzitással folyt a közjogi vita az elnevezések körül: közös vagy birodalmi miniszter, törvényes-e a birodalmi kancellár intézménye stb. Jogi akadékoskodás is szerepet játszott e problémában, meg rosszhiszeműséggel elegy szofisztika. Ne használjuk a „közös kormány” kifejezést — mondták az osztrák miniszterek — az a mi nyelvünkön rosszul hangzik, a „Reichs” egyébként is a „közös” szinonímája, nem jelent mást „soweit der Scepter Seiner Majestät reiche”, nincs értelme ágálni ellene.⁵³ A dolog lényege mégis abban állott, hogy 1867-ben létrejött ugyan a két nemzet uralmán épülő alkotmányos–dualista berendezkedés: a kiegyezés, az osztráknémetek és a magyarok vélt vagy valós érdekei a birodalom berendezkedésében mégis eltértek egymástól, az egyik fél a birodalmi közösséget–egységet, a másik az állami önállóságot akarta erősíteni.

2. A delegációk működése

a) A delegációs képviselők választása

1867 második felében, amikor az uralkodó már szentesítette a magyar kiegyezési törvényeket, Ausztriában nem arról folyt a vita többé, milyen legyen a birodalom szerkezete, a Reichsratban képviselt királyságok és országok viszonya a magyar korona országaihoz – ez a kérdés eldőlt, hanem arról, ami az új viszonyok között is

bizonytalan maradt, hogyan alakul a Reichsratban képviselt királyságok és országok belső struktúrája; sikerül-e a Reichsratban többségben lévő német liberális képviselőknek a birodalom nyugati felét olyan egységgé szervezniük, amilyen Magyarország volt, vagy arra kényszerülnek, hogy Ausztrián belül is kompromisszumot kössenek, megalkudjanak a tartományi-nemzeti törekvésekkel.

Ez a magyarázata annak, hogy a delegációs törvény vitáján a minisztertanácsban, majd ősszel a parlamentben az igazi küzdelem többé nem a delegációk kompetenciája körül folyt, vagyis nem akörül, hogy mi a közös, a birodalmi ügy — ezt a magyar törvény rögzítette, ezen érdemben változtatni az egész kiegyezési mű közzétételével nélkül többé nem lehetett —, hanem a választás módja körül: milyen szerepük legyen a tartományoknak a delegációválasztásban.

1867 májusában a minisztertanács még fenntartás nélkül úgy határozott, hogy a delegációnak a Reichsrat többség szellemét kell tükröznie és ezért tagjait a Reichsrat plénumából kell választani.⁵⁴ Ez az elgondolás a német érdekeknek felelt meg. Június közepére a belügyminisztérium kidolgozott egy részletes tervet a delegációs mandátumok felosztásáról. Eszerint minden tartomány választhat egy delegátust, s ezen túl az egyes tartományok képviselőházi mandátumuk számának arányában további képviselőket.

Csehország	10
Dalmácia	1
Galícia	7
Alsó-Ausztria	3
Felső-Ausztria	2
Salzburg	1
Stájerország	2
Karintia	1
Krajna	1
Bukovina	1
Morvaország	4
Szilézia	1
Tirol	2
Vorarlberg	1
Isztria	1
Görz és Gradiska	1
Trieszt	1
A képviselők száma	40

Taaffe azt mondta, hogy ennek a választási módnak az az előnye, hogy a kis tartományok is képviselve lesznek a delegációban, viszont a parlamenti (azaz a német) többségnek kedvez, hogy a képviselőház egészéből fognak választani.⁵⁵

Már úgy tűnt, hogy a minisztertanács elfogadja a javaslatot, amikor Beust — mint mondta — „a nem világos fogalmazást” módosító indítvánnyal lépett fel. Korrekciója azonban nem a stílust, hanem a lényegét érintette: a Landtagokra kívánta bízni, hogy ez egyes tartományok országgyűlési képviselői a delegációs tagokat a maguk köréből, vagy a ház plénumából választják-e. A lakonikus jegyzőkönyvből csak annyi derül ki, hogy a részletes javaslatot kidolgozó belügyminiszteri referens,

Ritter von Stählin miniszteri tanácsos engedelmet kért, hogy bizonyos aggályait előadja a módosítás következményeivel kapcsolatban, de Beust leintette őt, s a miniszteri konferencia a kancellár indítványát szó nélkül elfogadta.

A dolog mögött az állt, hogy Beust hosszú ideje tárgyalt a lengyelekkel, hogy megnyerje őket a dualista politika számára, s rábírja, küldjenek képviselőket a birodalmi tanácsba, s azok az együttműködés feltételül a tartományi autonómia kiterjesztését kívánták, s azt, hogy a delegációs tagokat ne a képviselőház német többségű plénumából, hanem a tartományokból válasszák.⁵⁶

Nyilvánvaló volt, hogy a törvényjavaslat a parlamentben komoly vitát fog kiváltani. 1867 novemberében a föderalisták amellet érveltek, hogy az alkotmányosság, a jogfolytonosság — amelyen a kiegyezési mű épült — azt követeli, hogy a delegációt maguk a Landtagok válasszák, minthogy a Landtagok választják a képviselőházat is.⁵⁷ A kormány álláspontja — mint láttuk — eltért ettől. A német többségű képviselőház alkotmányos bizottsága pedig azt indítványozta, hogy a delegáció 60 mandátuma 1/4–3/4 arányban osztassék fel az urak háza és a képviselőház között: azaz a kormányjavaslatához képest csökkentsék az urak háza delegátusainak számát öt fővel, s az így nyert mandátumokból négy a képviselőház plénumából választott képviselőknél, az ötödik pedig a méltatlanul hátrányos helyzetben lévő Alsó-Ausztriának jusson. Brestel, az alkotmányos bizottság szóvivője azt magyarázza, hogy a kormány tervezete következtében a delegációban minden tartományt az a nemzet képviselné, amely ott többségben van. Az alkotmányos bizottság viszont olyan javaslatot igyekezett kidolgozni, amely a nemzeti egyenlőtlenséget bizonyos fokig korrigálná. Ezt szolgálná, ha négy képviselőt közvetlenül a ház plénumából választanának. Brestel félreérthetetlenül leszögezi, hogy a németséget akarja védelmezni azokban a tartományokban, ahol azok kisebbségben vannak.⁵⁸

Beust kitartott a kormány köztes, kompromisszumos álláspontja mellett. Elutasította mind azt a nézetet, hogy célszerű vagy jogos volna, ha a Landtagok közvetlenül képviseltetnék magukat a delegációban, mind pedig azt, amit több alsó-ausztriai képviselő kívánt, hogy ti. a delegációválasztásnál csakis a képviselőház plénumát vegyék figyelembe. A delegáció — magyarázta Beust — egy bizottság olyan témák megvalósítására, amelyekkel a képviselőház nem foglalkozhat. Ezeknek a kikülönített ügyeknek a tárgyalására mindazok az elemek jogosultak, amelyek a Reichsratban képviselve vannak. Ezért alkották úgy a törvényjavaslatot, hogy a Reichsrat erői a delegációban is az őket megillető pozícióhoz jussanak.⁵⁹ Beustnak sikerült a kormányjavaslatnak többséget szereznie. A föderalisták megbékültek azzal, hogy a törvény, legalábbis közvetve, elismerte a tartományok delegációválasztási jogát,⁶⁰ a német centralisták pedig amúgy is élvezett túlsúlyukat a kormányjavaslat alapján is megőrizhették.⁶¹

A delegáció összetétele Ausztriában⁶²
(Képviselőház)

Év	német (balold.)	német (jobbold.)	cseh	olasz	román	lengyel	ukrán	szerb- horvát	szlovén
1867	25	1	–	4	1	7	–	–	2
1879	16	4	6	3	1	7	–	1	2

Év	német (balold.)	német (jobbold.)	cseh	olasz	román	lengyel	ukrán	szerb- horvát	szlovén
1885	11	5	10	4	1	7	–	1	1
1891	14	5	7	3	1	6	1	1	2
1897	5	8	13	4	1	6	1	1	1
1901	13	5	8	4	1	6	1	1	1
1907	5	8	9	3	1	7	1	2	1
1911	10	7	9	3	1	6	1	2	1

Az elfogadott választási mód azt eredményezte, hogy a nemzeti és politikai többség az egyes tartományokban majorizálhatta a kisebbséget. Ez különösen Csehországban meg Morvaországban mutatkozott meg. Amíg a németek voltak többségben, a csehek nem jutottak delegációs mandátumhoz, 1884-től a csehek és a konzervatív nagybirtokosok csoportja jutott többségre, s a németeket nem engedték a delegációba.⁶³ Amikor 1884-ben Felső-Ausztriában mindkét delegációs mandátum a tartományban többségben lévő konzervatívoknak jutott, a liberálisok nagy kampányt indítottak a választási rendszer módosításáért.⁶⁴ Az 1890-es években általában sikerült választási kompromisszumot létrehozni az egyes tartományokban nemzetek és pártok között, s a delegáció összetétele ennek következtében jobban tükrözte a képviselőház párt és nemzetek szerinti arányát – ha tetszik igazságosabb lett a delegációs képviselő, mint a korábbi években volt. Ám ez azt eredményezte, hogy a kezdeti évek liberális uralma és nyugalma — amikor a kormánypártok a közös kormány követeléseit ritkán opponálták — elmúlt. A Reichsrat politikai és nemzeti harcai a delegációban folytatódtak, ide is betörték az államjogi–nemzeti konfliktusok. Megszűnt a közös kormány korábbi kényelmes helyzete, amikor a képviselőház szellemi elitjéből választott szakértő testület előtt kellett számot adnia tevékenységéről, s e quasi parlamenttől kérni költségvetése jóváhagyását.⁶⁵

Bár az 1880-as évektől megszűnt a németiség abszolút többsége a Reichsrat delegációjában, ez a változás a delegáció nyelvét valószínűleg alig érintette. A házszabály a nyelvhasználatról csupán egyetlen vonatkozásban tesz említést, a magyar delegációval való érintkezés szabályozása alkalmával. Az osztrák delegáció német, a magyar magyar nyelven fogalmazza meg üzeneteit, s mindkét delegáció mellékeli hozzá a szöveg hitelesített fordítását.⁶⁶ Magának a tárgyalásnak a nyelvről sem a kiegészítő törvény, sem pedig a többször módosított házszabályok nem rendelkeznek. Egyetlen passzusa van a házszabálynak, amelyet e szempontból értelmezhetünk, az ui., amely előírja, hogy miután a delegációs vita gyorsírói jegyzőkönyvét „Kurrentschrift”-be írták át, azt be kell mutatni a diszkusszió érintett résztvevőinek.⁶⁷ „Kurrentschrift”-en a 19. század közepén aligha értettek mást, mint „deutsche Schrift”-et (német írást). (Később jelenthetett egyszerűen „kurrent”, azaz folyóírást.) Az első házszabály valószínűleg magától értetődőnek tekintette, hogy az osztrák delegációban a képviselők németül szólnak majd. Ismeretes, hogy a képviselőház 1867-ben úgy határozott, hogy megengedi a Monarchiában honos valamennyi nyelv használatát,⁶⁸ a képviselőház tárgyalási nyelve mégis túlnyomóan a német maradt, s amikor a századvégen megszorodtak a nem német nyelvű hozzászólások, azokat rendszerint nem vették jegyzőkönyvbe, így nyomuk a képviselőházi naplóban nem maradt.⁶⁹ Vonatkozó vizsgálatok hiányában csak feltételezzük, hogy a delegációban,

amelynek kompetenciájába a német nyelvű „összbirodalom” ügyei tartoztak, s amelynek feladata a magyar „birodalomféllel” való érintkezés volt, a nem német képviselők kevesebb fenntartással vették tudomásul a német dominanciát, mint a Reichsratban tették.

*

A delegációválasztás Magyarországon jóval egyszerűbb volt. A delegációt a magyar felfogás egyszerűen a parlament egy bizottságának tekintette,⁷⁰ amelybe a képviselőház tagjaiból éppúgy választanak képviselőket, mint bármely más bizottságba. A közösügyi bizottság legfellebbező exkluzivitásában különbözött más bizottságoktól, hiszen a Monarchiában mindennek, ami a külpolitikával, a császári ház és a külügyek minisztériumával függött össze „udvari szaga volt”.⁷¹

Mínt hogy a parlamenti szokás szerint a bizottságok összeállításánál az ellenzék is figyelembe vették, gentlemen's agreement alapján az ellenzéki képviselőket is beválasztották, így magától értetődően merült fel, hogy a közösügyi bizottság esetében ugyanez történjék. Kezdetben mégis bizonytalanság uralkodott abban a vonatkozásban, hogy egyáltalán ragaszkodni kell-e a delegáció intézményét hevesen támadó ellenzék delegációs részvételéhez. Andrássy úgy gondolta felesleges erőltetni.⁷² Csengery viszont, néhány társával azt a nézetet vallotta, nem szabad engedni, hogy Tiszák a közös ügyektől távolmaradva maguknak vindikálják a jogvédelem kizárólagos érdemét. És „sok haszon van már csak abból is, hogy idefenn a tért kiismerik, s nem a megyeház ablakából nézik a világot”.⁷³ 1868-ban a Bécsben tartott első delegációs ülészen részt vett az ellenzék. Az 1868 őszi, második ülészen nagy közjogi kampányt kezdeményezve (a „birodalmi miniszter” kifejezés, s a „birodalmi kancellár” titulus ellen) lemond delegációs tagságáról,⁷⁴ s a következő években permanens vitát folytat arról, részt vállaljon-e a delegáció munkájában.⁷⁵ Az 1870-es évektől rendszerint az ellenzékiek is ott ülnek a delegáció padsoraiban. 1887-ben a képviselőházban a Szabadelvű párt, a kormánypárt 263 mandátumot szerez (63,7%), míg a maradék mandátumokon a Mérsékelt Ellenzék (44 mandátum), a Függetlenségi párt (78), az antiszemita párt (11), a nemzetiségi pártok (9) és a párton kívüliek (8) osztoznak. A delegációs mandátumokról harmincat (75%) szerez a kormánypárt, négy mandátum jut Horvátországnak, s a maradék hat mandátumon osztozik az ellenzék meg a pártonkivüliek. 1896-ban a szabadelvű párt 290 mandátumot szerez (70%), míg a maradék mandátumokon a Nemzeti párt (34), a Néppárt (17), a Kossuth Ferenc, ill. Ugron vezette két függetlenségi párt (52, ill. 10) és a pártonkivüliek osztoznak. A delegációs mandátumokból ismét harmincat szerez a kormánypárt, négy mandátum jut Horvátországnak, s a maradék hat mandátumon osztozik az ellenzék meg a pártonkivüliek. 1906-ban, amikor a korábbi ellenzéki pártok koalíciója jut kormányra a Függetlenségi párt 166, az ún. disszidensek 27, a Néppárt 25, az Új párt 12 mandátumot szerez, összesen 230 mandátumot (55,7%), s a Szabadelvű pártnak 159 mandátummal kell megelégednie. (14 képviselő pártonkivüli, 10 pedig nemzetiségi.) A delegációs képviselők valamennyien a kormányra került koalíciós pártok soraiból kerülnek ki. A világháború előtti években ismét elvileg vitatják, hogy az ellenzék résztvegyen-e a delegáció munkájában, és az 1912–13. évi nagyon is döntő tárgyalásokon az oppozíció nem képviselteti magát. Viszont Horvátország to-

vábbra is küld négy képviselőt a delegációba.⁷⁶ A delegáció 1902. évi házszabálya, a korábbi gyakorlatnak megfelelően, elvileg is rögzíti, hogy a képviselőház „köteles” négy horvátot küldeni a delegációba.⁷⁷

A horvátok képvisellete természetesen nem változtatott a delegáció magyar jellegén. Az 1868. évi horvát–magyar kiegyezés értelmében a horvátok ugyan a delegációban is használhatták anyanyelvüket, de ezt nagyon ritkán tették. A delegáció nyelve — s ez „Béccsel” szemben a magyarok fontos vívmánya volt — az állam nyelve, azaz a magyar volt. Ha egy közös miniszter nem tudott magyarul, meg kellett hatalmaznia valakit, aki a delegáció plénuma előtt nevében szólt.⁷⁸ A delegációs bizottságokban viszont nemcsak a közös miniszter beszélhetett bátran németül, hanem praktikus okokból — például, ha a magyarul nem tudó közös miniszterrel polemizáltak — a magyar kormány tagjai is. A delegáció működési rendje csupán azt írta elő, hogy ilyenkor a bizottság előzetes engedélyét kellett kérniük.⁷⁹

b) Delegációs ciklusok, mikor és hol ülésezik a delegáció

A delegációkat egy évre, a Reichsrat, ill. a magyar országgyűlés egy ülészakára választották, és az év leteltével, vagyis az új ülészak kezdetével, azoknak minden hatásköre megszűnt. Ha az országgyűlést év közben feloszlatták, az újabb országgyűlés új közösügyi bizottságot választott.⁸⁰ Nem kevésbé jellemző azonban, hogy mint oly sok vonatkozásban e területen is jogértelmezési bizonytalanság uralkodott. 1907-ben az év végén kezdte meg a delegáció a munkáját, így az ülések átnyúltak 1908-ra, akkor fogadták el a folyó, tehát 1908. évi költségvetést. Néhány hónap múlva újra összehívták a delegációt az 1909. évi költségvetés megtárgyalására. Akkor már éppen négy évtizede funkcionált a delegáció intézménye, mégis parlamenti körökben vita kezdődött arról, hogy új választást kell-e elrendelni, vagy a delegáció tagjainak mandátuma az év végéig érvényes marad. Aehrenthal külügyminiszter is bizonytalan volt, s Beck osztrák miniszterelnök állásfoglalását kérte, s annak alapján az 1867:146:10.§-ra hivatkozva rendelte el az új választást.⁸¹

A delegáció évi újraválasztása természetesen nem jelentette azt, hogy feltétlenül új személyeket küldtek a delegációba. Magyarországon egy parlamenti cikluson belül a delegációs képviselők 3/4-e rendszerint megőrizte mandátumát. De két egymást követő esztendőben, ha közben országgyűlési választások voltak is, a delegációs tagok majd fele változatlan maradt. A közösügyi bizottság tagjának lenni exkluzív rang volt, s különösen az, ha valaki évtizedeken át ült a bécsi egykori udvari kancellária tanácskozó termében, mint Apponyi Albert, Falk Miksa, Szilágyi Dezső vagy Pulszky Ágost. És viszonylag sokan voltak ilyenek.

A delegációs ülészak időpontjának megválasztása mindig bonyolult feladat volt, azt a három közös miniszter a két miniszterelnökkel egyeztetve közös minisztertanácson határozta el. 1895-ben az addigi gyakorlat alapján készült egy összeállítás a delegáció összehívásáról, s eszerint a delegációkat a közös költségvetés összeállítása után a parlamenti ülészakok figyelembevételével kell összehívni.⁸² Sorrendről és előfeltételről van szó ebben az állásfoglalásban, amely sokévi gyakorlatban rögzült, de nem időpontról. Az országos kormányok, különösen a magyar minisztertanács szorgalmazta, hogy az év első felében hívják össze a delegációt, hogy elegendő

idő jusson a költségvetés tüzetes megtárgyalására.⁸³ A magyar kormány itt az 1848:IV. tc. 6. §-ára hivatkozhatott, amely szerint az országgyűlést a következő évi költségvetés elfogadása előtt nem lehet feloszlatni; márpedig — mint ismeretes —, az országos költségvetésbe a közös költségeket is be kellett iktatni. 1903-ban Goluchowski külügyminiszter egy interpellációval kapcsolatban viszont úgy nyilatkozott, hogy nincs előírva, hogy az év mely szakaszában *kell* összehívni a delegációkat. Többször előfordult, hogy arra csak ősszel került sor. A közös kormánynak a két miniszterelnökkel egyetértésben csupán azt kellett biztosítania, hogy a delegációnak módja legyen érdemben tárgyalnia a költségvetést.⁸⁴

Persze megesett, hogy a két ország valamelyikében belpolitikai okokból nem sikerült időben egybehívni a delegációt, s így annak nem volt lehetősége a következő évi költségvetés érdemi vitájára. Ilyenkor a közös kormánynak gondoskodnia kellett néhány hónapos költségvetési provizórium elfogadtatásáról.⁸⁵ Ezt nem törvény írta elő, hanem a gyakorlat során alakult így, s azt a későbbi években precedensnek tekintették.

Voltak persze kevésbé alkotmányos–politikai szempontok is, amelyeket az időpont kiválasztásánál figyelembe vettek. 1869-ben Festetics György gróf, a király személye körüli miniszter azt fejtegette, hogy az augusztus nagyon alkalmas idő a delegációs ülésekre: „Augusztusban az aratási és a fürdőszезonnak vége, az üzemekben is kevesebb a munka, mint szeptemberben, amikor a gyárosok már a nagy téli hajszára készülődnek, a vadászatot kedvelő képviselők pedig vidéki birtokaikra mennek.”⁸⁶

Évente egyszer rendes ülésre ült össze a delegáció az évi költségvetés megszavazására. De adódhattak rendkívüli események, amelyeknek költségeit nem lehetett egyszerűen utólag, pótlólagos hitel formájában elfogadtatni, hanem rendkívüli ülésszakra kellett összehívni a képviselőket. 1877–78-ban egy ülésszak folyamán háromszor is összehívták a delegációt; először, hogy a költségvetési provizóriumot megszavazza, másodsor, hogy a póthitelt a boszniai menekültek támogatására, végül pedig 60 milliós rendkívüli hitel jóváhagyására.⁸⁷ 1881 novemberében az okkupált tartományokban rendeleti úton léptették életbe az általános védelmi kötelezettséget és egyben újoncozást rendeltek el. Forrongás tört ki. A lázadás elfojtása céljából szükséges költségek megszavazására rendkívüli ülésszakot hívtak össze februárban, majd amikor a felkelés Dél-Dalmáciára és Hercegovinára is áterjedt, s annak levereése további összegeket emésztett fel, áprilisban másodsor is összehívták a delegációt rendkívüli ülésre.⁸⁸

A delegációs ülésszak általában rövid időt, 3–6 hetet vett igénybe. Kompetenciája kifejezetten erre az időszakra terjedt ki. Amikor egy alkalommal a Reichsrat delegáció elnöke az ülésszak lezárulta után felvilágosítást kért a közös minisztertanácsban történekről, Aehrenthal szinte felháborodottan visszautasította az elnököt: a közös miniszterek csak az ülésszak idején vannak hivatalos kapcsolatban a delegációkkal. Amint a delegáció elvégzi feladatát, megszűnik funkciója.⁸⁹

Pusztán ezekből az előírásokból is egyértelműen kitetszik milyen szerepet szántak a delegációknak. Ha időnként más, szélesebb hatáskört vindikált is magának, a költségvetés megtárgyalása és elfogadása volt a delegáció tulajdonképpeni hivatása.⁹⁰ Csak a korszak végén merült fel komolyabban az az igény, hogy a delegáció

gyakrabban ülésező parlamentté tegyék. 1908-ban az annexió idején a Reichsrat-delegáció azt kívánta, hogy az eddigi évi egy, rövid ülészakon túl fontos alkalmakkor kapjon lehetőséget arra, „hogy alkotmányos befolyását a közös ügyek vitelére érvényre juttathassa”. Ennek érdekében évi több és hosszabb ülészakot kívánt.⁹¹

A közös kormány egy meglehetősen elasztikus választ fogalmazott. Nem hozott elvi határozatot, csak arra tett ígéretet, hogy rendkívüli esetekben, amennyiben szükségességnek és keresztyülvihetőnek látszik, kérni fogja őfelségét, hogy a két miniszterelnökkel egyetértésben ismételten hívja össze a delegációkat.⁹² A döntés annál kevésbé jelentett alkotmányos novumot, mert rendkívüli ülésre — mint láttuk — korábban is volt lehetőség.

A delegációk ülése helyének megválasztását az osztrák törvény az uralkodóra bízta, a magyar pedig úgy rendelkezik: hogy „hol Őfelsége azon időben tartózkodik”, de kívánatosnak mondja, hogy a közösügyi bizottság egyik évben Pesten, másik évben Bécsben (vagy más lajtántúli fővárosban) tartsa üléseit.⁹³ Bár Beust a delegációs ülések helyének megválasztását az osztrák törvénynek megfelelően az uralkodó kizárólagos jogának mondja,⁹⁴ kezdettől magától értetődőnek tekintti, hogy a delegáció egyik évben a magyar, másik évben az osztrák fővárosban ülésezzen.⁹⁵ 1870-ben Pesten van a sor, s bár a külpolitikai helyzet kívánatosná tenné, hogy a kancellár Bécsben maradjon, politikai megfontolásból mégis úgy dönt, nem zavarja meg a már kialakult rendet: a delegációt a magyar fővárosba hívják egybe.⁹⁶ Amikor 1895-ben a külügyminisztérium egy összeállítást készít a delegációs ülészak lefolyásáról, úgy fogalmaz, hogy „a delegációk páratlan évben Ausztriában, többnyire Bécsben, páros évben Pesten gyűlnek össze.”⁹⁷

c) *A delegációs ülészak*⁹⁸

A delegációt az uralkodó hívja össze, leiratát a külügyminiszterhez és a két elnökhöz intézi. Az ülészakot a külügyminiszter nyitja meg. Az első ülésen választják meg a delegáció elnökét és alelnökét, és mindjárt ekkor vagy egy későbbi alkalommal a bizottságokat. Az első ülés után kerül sor az uralkodói fogadásra, amelyet a főudvarmesteri hivatal készít elő. Mindennek pontos rendje van, amelyben éppoly gonddal vigyáznak a két ország paritására, mint a delegáció intézményének méltóságára. Az összehívó irat páros évben az osztrák törvényt idézi elsőként, páratlanban a magyart, ha Pesten ülésezik a delegáció, a Reichsrat, ha Bécsben, a magyar képviselőket fogadja elsőként a császár. A főudvarmesteri hivatal évenként közli a burgbeli fogadás rendjét, az öltözködés előírásait, a viselendő kitüntetések, hol foglalnak helyet a fogadás alkalmával a közös miniszterek, hol a kormány elnöke s a delegáció tagjai. A delegáció ülése ünnepi aktus, nem pusztán az udvari fogadás okán, hanem mert azzá akarják tenni.⁹⁹

A birodalmi gondolat képviselői alkalomnak tekintik annak reprezentálására, hogy 67 kényszerű kompromisszuma ellenére mégiscsak létezik egy birodalmi képviselőtestület, vagy valami ahhoz hasonló. A magyarok számára, minden fenntartásuk ellenére, amellyel a közös intézmények iránt viseltetnek, a delegációs ülés a magyar paritás ritka ünnepe, kétévenként ismétlődő illúzió, hogy Pest a birodalomnak Béccsel egyenrangú székvárosa.

Mert ilyenkor Budapest valóban főváros. Hosszabb-rövidebb időre lejön az uralkodó, a közös kormány, a közös minisztériumok apparátusának egy része.¹⁰⁰ Időnként itt tartják a közös minisztertanács üléseit, s ha már a külügyi hivatal Pestre költözött, diplomáciai fogadásokat is. A magyarok a legnagyobb figyelemmel veszik körül az osztrák küldötteket, mindent megtesznek, hogy jól érezzék magukat. Operaelőadást rendeznek számukra, művészeti sétákat, hajókirándulást a Dunán, fogadást a Margitszigeten.¹⁰¹ – A bizonyítás kényszere hajtja őket és a görcsös igyekezet kikövetelni az egyenjogúságot, hogy a főudvarmesteri hivatal s a külügyminisztérium elnöki osztálya a magyar delegációval magyar nyelven levelezzen,¹⁰² becsempészni a delegációs határozatokba „a magyar-osztrák monarchia” kifejezést, a paritás és annak vágyálma e vitatható közjogi elnevezésben megmutatkozó keverékét.¹⁰³

A két delegáció külön tartja üléseit – ez a delegáció intézményének lényege, annak garanciája, hogy ne válhasson belőle birodalmi parlament. A két delegációt mint két külön állam testületét az uralkodó két külön leirattal hívja egybe és oszlatja fel.¹⁰⁴ Különösen a kezdeti években a magyar politikusok mindent elkövettek annak érdekében, hogy a birodalom két felének képviselői közös ülésben ne találkozzanak, hogy ne éljenek a közös szavazás lehetőségével.¹⁰⁵

Andrássy magyar miniszterelnök 1868 őszén kifejezetten óvott a két delegáció együttes ülésétől. Nem egyszerűen attól tartott, hogy a közös szavazás eredménye kedvezőtlen lehet, hanem úgy gondolta, hogy „a közös szavazás magát a dualista szisztémát sodorhatja veszélybe”.¹⁰⁶ Inkább magánértekezletet tartott a két delegáció hangadó személyiségeivel, ebédre hívta a hadügyi bizottság tagjait, a közös minisztereket, Tegetthoff tengernagyot, a tengerészeti osztály vezetőjét, s ez alkalommal tárgyalta meg a hadügyi költségvetés azon pontjait, amelyekben a két delegáció között nézeteltérés mutatkozott. A magyar delegátusok attól is óvakodtak, hogy a delegációs bizottságok közös ülésen találkozzanak, s ha ez elkerülhetetlennek látszott ezeknek a tanácskozásoknak is igyekeztek informális jelleget adni.¹⁰⁷ Az 1869. évi első közös szavazás után a félelmek valamelyest oldódtak.¹⁰⁸ Beust nagyon hangsúlyozta, hogy a közös szavazás csak abban az esetben volna veszélyes, „ha a két delegáció mint valamifajta zárt testület állna egymással szemben”, ha a delegátusok a közös szavazás alkalmával nem saját, hanem delegációjuk többsége álláspontját képviselnék.¹⁰⁹ Az 1870-es évek folyamán, majd az 1880-as évek elején többször gyűlt össze a két delegáció közös szavazásra, s kiderült, hogy egyik sem kényszeríti a másikra a maga zárt többségének álláspontját, a szavazás konfliktus nélkül zajlott le, s ez megnyugtatta a kedélyeket.¹¹⁰ A század végére már a közös szavazást megelőző háromszori üzenetváltáshoz sem ragaszkodnak,¹¹¹ ha két üzenetváltás eredménytelen, a delegációs bizottságok kötetlen közös eszmecsereken igyekeznek egyeztetni nézeteiket, ami az esetek nagy részében sikerül is.¹¹²

Az utókor bölcsességével szemlélve a két birodalomfél képviselőinek találkozása akár hasznos is lehetett volna. A sokféle érdektől szabdaltnak két állam képviselői nemcsak egymás gondjait, a találkozások során a magukét is jobban megérthették volna. Az egykorúak nem egészen így gondolták. A delegációs akták között ugyan gondosan iktatott meghívók sorát olvashatjuk: az osztrák delegáció a bécsi Landhausban tartja esti összejöveteleit, s oda meghívja a magyarokat; a Deák klub (Budapest, Herrengasse 9) mindig nyitva áll az osztrák delegáció tagjai számára; az országos

szabadelvű pártkör meghívja a külügyminisztert és a kíséretében Pesten időző urakat. – Ám azt, hogy mi történt a pártkörökben és a klubokban a pesti meg a bécsi Herrengasseban alig tudjuk. Az emlékiratok, privátlevelezések elszórt megjegyzései inkább kölcsönös bizalmatlanságot sejtetnek, mint mélyebb, érdemibb eszmecserét.

*

A magyar delegáció ülései számára Bécsben ott volt a magyar udvari kancellária Bankgassei barokk palotája, a 18. századi pozsonyi országgyűlést ábrázoló freskóival.¹¹³ A Reichsrat küldötteknek, amikor 1868 őszén először Pestre érkeztek, a Tudományos Akadémia Duna-parti neoreneszánsz palotájában szorítottak helyet. A megoldás átmenetinek tetszett – mint akkor maga a delegáció intézménye is. A következő években az osztrák miniszterelnök a pesti ülések alkalmával rendre kölcsönkérte az Akadémia épületét, s a válaszok a mérsékelt hivatali előzékenység stílusában íródtak – hogy ti. amíg megfelelőbb helyről sikerül gondoskodni, az Akadémia az osztrák kormány rendelkezésére bocsátja termeit.¹¹⁴

Az 1870-es évek végére azonban a magyar tudósok megelégtették a dolgot. „A nemzet áldozatkészsége által a nemzeti tudomány számára emelt palota nem lehet arra hivatva, hogy politikai testületek tanácskozásának színhelyeül szolgáljon.”¹¹⁵

Nem egyszerűen arról volt szó, hogy nehezen jutott hely a magyar fővárosban az osztrák delegáció hatvan tagjának, meg az üléseken megjelenő közös minisztereknek. Taaffe miniszterelnök úgy gondolta, szállodát bérel az osztrák közügyi bizottság számára. Csakhogy Kálnoky ezt nem engedte. Kerülni kell, különösen Magyarországon — írta az osztrák miniszterelnöknek —, hogy a delegáció tekintélyén csorba essék. Őrizni kell a delegációnak, annak az intézmények méltóságát, „*amely egyedül reprezentálja a birodalom alkotmányos közösségét-egységét*”. Márpedig egy szálloda, ahol vendégek jönnek-mennek, nem méltó hely egy reprezentatív birodalmi testület számára. Találjon az osztrák kormány egy épületet a magyar fővárosban, nemcsak azért, mert a delegáció méltósága ezt kívánja, hanem azért is, hogy a közös és az osztrák miniszterek gyakori pesti tartózkodásuk idején ne kényszerüljenek szállodába, mint átutazó idegenek. Hivatalok, hivatali tanácskozások ne szoruljanak hotelezobákba vagy akár szállodák reprezentatív termeibe.¹¹⁶

1885-ben a közös külügyminiszter tehát elrendelte, hogy a közös és az osztrák kormány ingatlant szerezzen Pesten, rendezkedjék be — nem egyszerűen a magyar fővárosban —, hanem a dualizmus rendszerében.

A dolog persze nem ment gyorsan, 1888-ban, 1890-ben és 1892-ben, miközben a külügyminiszter minduntalan figyelmeztette Taaffet, döntsön végre, szerezzen a delegáció számára saját épületet, az osztrák kormány meghosszabbította szerződését a Hotel Hungáriával. 1892-ben a bécsi parlament költségvetési vitáján Dr. Hofmann-Wellenhof képviselő a pesti építkezés ellen emelt szót: a delegáció intézménye nincsen az örökkévalóságnak szánva. Bizonyos benne, hogy a magyaroknak sem jutna eszükbe Bécsben házat építeni a delegáció számára, akkor, ha nem volna üléseiket hol tartaniok.¹¹⁷ De azért a Reichsrat többség megszavazza a pesti delegációs épület költségeit, s 1896-ban a magyar honfoglalás 1000. és a dualizmus 30. évében átadják

rendeltetésének Pesten, az Akadémia utca 17-ben az osztrák delegáció új székházát.¹¹⁸

d) A delegációs bizottságok

A delegáció igazán fontos tárgyalásai a bizottságokban zajlottak. Az első házszabályok csak általánosságban rendelkeztek róluk, szerepük az idők folyamán növekedett meg, a gyakorlat alakult úgy, hogy a viták súlypontja a bizottságokba helyeződött.¹¹⁹ Ebben bizonyosan szerepet játszott, hogy a közös kormánynak lehetősége volt befolyásolni a bizottságok összetételét. Tudta, hogy kik azok, akiknek „szolgálatkész előzékenységére” feltétlenül számíthat, akiket „mint a kormány és a képviselők közti közvetítőket” felhasználhat. Hofmann osztályfőnök a delegációs ülészakot előkészítő egyik korai közös minisztertanácson azt magyarázta, hogy tárgyalni kell a delegációk kormányhű tagjaival, s úgy alakítani a bizottságokat, hogy azokba ellenzékieket is válasszanak, de gondoskodni kell arról, hogy az oppozíció egyik bizottságban se jusson többségre. „Ez a legfontosabb dolog, erre kell leginkább figyelemmel lennünk, amikor kidolgozzuk a követendő eljárásunkat.”¹²⁰

A magyar delegáció hét bizottságot választott. „A bizottságok létszáma az oppozíció részvétele szerint változhat”.¹²¹ Vagyis a házszabály rögzítette a kialakult gyakorlatot, hogy a bizottságok tagjainak száma a kormány igényeinek megfelelően módosítható. A külügyi bizottságba 20–24, a hadügyibe 22–24, a tengerészeti bizottságba 9–13, míg a pénzügyi bizottságba 8 tagot választottak. E bizottságok együttese — amelyek a delegáció elnökét kivéve valamennyi delegátust magukba foglalták — alkotta az ún. „egyesült négyes bizottságot”, s feladatuk lett az okkupáció után a boszniai ügyek kezelése. Volt még egy zárszámadási bizottság, amelybe az első négy bizottság küldött tagokat és egy 7 tagú „kiegyezési” bizottság, amely a másik delegációval tartotta fenn az érintkezést.¹²²

A Reichsrats-delegáció 1868. évi ügyrendje¹²³ állandó bizottságként csak a delegációs jegyzőkönyvek hitelesítésével foglalkozó bizottságokról és a magánosok, települések, gazdasági szervezetek beadványaival foglalkozó petíciós bizottságokról¹²⁴ tesz említést, és a későbbi házszabályok is a delegációra bízzák, hogy milyen bizottságokat küld ki.¹²⁵

A legfontosabb bizonyára a 21 tagú költségvetési bizottság, amely a delegáció legjobb erőit foglalja magába.¹²⁶ Ennek tanácskozásain rendszeresen részt vesznek a közös miniszterek, a közös minisztériumok képviselői, más szakemberek, és valamennyi delegátus, mert hiszen — amint Kálnoky közös külügyminiszter írja —, „ténylegesen ennek tanácskozásaira helyeződött a delegációk tevékenységének súlypontja”.¹²⁷ A közös minisztériumok először e bizottság elé terjesztik javaslataikat. E bizottság előtt ad számot a külügyminiszter a külpolitikai helyzetről, itt intéznek hozzá kérdéseket, itt folyik az érdemi külpolitikai eszmecsere. A magyar delegációban ugyanerre a külügyi bizottságban kerül sor. Expozóját a külügyminiszter egyik évben az osztrák költségvetési, másik évben a magyar külügyi bizottság exkluzív testülete előtt mondja el.¹²⁸ „E szűkebb alapon gyengébben visszhangzik a frázis és biztosabban érvényesül az erősebb értelmiség” — írja egy kormánypárti magyar publicista¹²⁹ — hozzátehetjük: és biztosabban érvényesül a közös kormány befolyása.

Persze kétségtelen, hogy a kislétszámú bizottság, ahol a magyarul nem tudó közös külügyminiszter anyanyelvén beszélhetett,¹³⁰ ahol nem vezettek formális jegyzőkönyvet, ahonnan a nyilvánosságot gyakran kizárták, alkalmasabb fórum volt az érdemi eszmecserére.

A delegációs plénum viszont, ahol megjelent a 60 küldött, miniszterek, miniszterek képviselői, szakemberek, jegyzőkönyvvezetők és újságírók, ahol nézőteret biztosítottak az érdeklődő közönségnek, inkább emlékeztetett igazi parlamentre. És határozatot végül is csak itt hozhattak, a plénum nyilvános ülésén.¹³¹

e) A miniszterek a delegációk előtt

Ha a delegáció egyfajta parlamenti szerepet betöltő, költségvetést meghatározó, alkotmányos ellenőrzést gyakorló orgánus volt, ezt az ellenőrzést a közös ügyekben, a közös miniszterekkel szemben gyakorolta. A közös miniszterek terjesztették a delegáció elé a költségvetést és más közös ügyekre vonatkozó indítványait. Jogukban állt, s ha erre felszólították őket, kötelességük volt a delegációk előtt megjelenni, a hozzájuk intézett kérdésekre feleletet, felvilágosítást adni.¹³²

Az országos miniszterekkel más a helyzet. Ugyan a közös miniszterek kezdet kezdetétől fontosnak tartanak, hogy a delegációk ügyrendje biztosítsa az országos miniszterek részvételi jogát a delegációs tárgyalásokon, s hogy ott információkat adhassanak,¹³³ de ezt a lehetőséget legalábbis kezdetben, csak a magyar delegáció házszabálya adta meg,¹³⁴ az osztráké nem. 1868 januárjában a korábban a delegációba beválasztott osztrák miniszterek — a politika egyébként legmarkánsabb személyiségei — kénytelen lemondani delegációs mandátumukról.¹³⁵ Pedig a közös minisztereknek szükségük lett volna rájuk, mint közvetítő tényezőkre.

Beust nem egyszerűen azért érezte magát bizonytalan helyzetben, mert új ember volt Bécsben, és nem ismerte a belső viszonyokat, hanem mert valójában elszigeteltsége a szisztéma lényegéből fakadt, abból, hogy a dualizmus pontosan elkülöníteni igyekezett a közös ügyektől a két ország belső dolgait. Tulajdonképpen minden közös miniszter szenvedett ettől a sajátos elszigeteltségtől. Kálnoky nehezményezte, hogy a közös miniszter parlamenti támasz nélkül ki van szolgáltatva az országos politikai erőnek: „A külügyminiszter állása Ausztria–Magyarországon rendkívüli és azért különösen nehéz, mert az alkotmány mindkét kormányból kirekeszti, nincsen hivatalos kapcsolatban azzal, ami ott zajlik...”¹³⁶

Aehrenthal hasonlóképpen elviselhetetlennek tartotta, hogy a külügyminiszternek „nincsen szilárd pontja”, hogy a „levegőben lóg”.¹³⁷ És persze minden miniszter gondban volt amiatt, hogyan védelmezheti politikáját: delegációban, főként a magyar delegációban, ahol legtöbbször a tárgyalás nyelvét sem értette. Beust kezdetben úgy gondolta, Andrassy magyar miniszterelnök képviselje a közös kormány külpolitikai álláspontját a delegációban. Andrassy azonban megütközve utasította el Beust ötletét. A kiegyezési törvények szerint — mondta —, a külpolitikát a két országos kormánnyal egyetértésben kell intézni, ezt ő mindig úgy fogta fel, hogy támogatnia kell a közös minisztert, de ő magyar miniszter, a magyar delegációban nem képviselheti a közös miniszter álláspontját. Inkább azt is megengedi, hogy a delegáció bizottságaiban a közös miniszter németül szóljon, a plenáris ülésen pedig helyettesítse őt

valaki.¹³⁸ Ekkor, Andrásy ezen elutasítására nevezik ki Orczyt külügyminisztériumi osztályfőnöknek,¹³⁹ s létesül a külügyminisztériumban két osztályfőnöki állás a két delegációval, a két országgal való kapcsolattartásra.

Nem holmi tolmácsolási feladatok betöltéséről volt szó. A minisztérium egy későbbi szervezeti terve leszögezi: „A monarchia dualista államberendezése, és a császári ház és külügyek miniszterének a dualista állam berendezkedéséből eredő kapcsolata a két birodalomfél kormányával megköveteli, hogy a külügyminisztériumban közelebbről ismerjék a két állam belső viszonyait; és szükségessé teszi, hogy a hasonlóképpen dualista módon szervezett delegációban a minisztérium megfelelő módon legyen képviselve. Ezért a korábban egységes államtitkári funkciót két tisztviselő között osztják meg, akik közül az egyik a nyugati, a másik a keleti birodalomfélből származik,¹⁴⁰ s az országok belső viszonyait is ismerve képviseli saját országában a közös minisztérium álláspontját-érdekeit”.

1892-ben a külügyminisztériumban egy összeállítás készült a hivatalnak a delegációval kapcsolatos teendőiről, s ez a delegáció összehívásán túl a külügyminiszter jogának és feladatának tekinti a két osztályfőnök kiválasztását, akik a delegáció ülésén távollétében őt képviselik, nevében nyilatkoznak és előterjesztéseiről felvilágosításokat adnak.¹⁴¹ Az osztályfőnöki állás,¹⁴² amelyet 1868-ban hoztak létre, idővel megszilárdult. Olyan tisztviselők töltötték be, akik nem pusztán a közös minisztert és a közös költségvetést képviselték a delegációkban, hanem tágabb értelemben közvetítő szerepet töltöttek be a közös kormány és a parlamenti támással rendelkező országos kormányok, a birodalom és a két ország között.

3. A delegáció kompetenciája

a) A delegációk törvényhozási joga

A magyar liberálisok a közös ügyek alkotmányos kezelésére létrehoztak egy testületet, amelynek kompetenciáját szűk határok közé szorították. Deák — mint láttuk —, 67 tavaszán megnyugtatósnak szánta, hogy „a delegáció *nem hoz törvényeket*, csak összegekről határoz”.

A megfelelő osztrák törvénycikk eltért a magyartól. Az a parlament törvényhozási jogát a közös ügyek vonatkozásában a delegációra ruházta.¹⁴³ A gyakorlat a dolgok logikájából következően is a magyar koncepciónak megfelelően alakult volna.¹⁴⁴ De a delegáció intézménye egyébként is működésében formálódott, s amikor azzal kapcsolatban, különösen az első években viták merültek fel, a magyar politikusoknak rendszerint sikerült az alkotmányos kikötéseknek a gyakorlatban is érvényt szerezniök.

1870-ben napirendre került a közös minisztériumok tisztviselői nyugdíjának szabályozása, s Lónyay közös pénzügyminiszter elkészítette a vonatkozó javaslatot.¹⁴⁵ Abban azonban maga is bizonytalan volt, mi történjék indítványával. Mint-hogy a delegáció nem hozhat törvényt, a korrekt eljárás az volna, ha a közös hivatalnokok nyugdíjáról a két országgyűlés határozna. Csakhogy ez esetben olyan ügyben alkotna törvényt (közös ügyben), amelyhez az alkotmány szerint semmi köze sincsen. Az ellentmondás megoldására a közös minisztertanácson azt tanácsolja,

hogy egyszerűen rendeleti úton szabályozzák a közös tisztviselők nyugdíját. Beust belátta, hogy itt ellentmondás van: minisztériuma tisztviselőinek nyugdíját a delegációknak kellene megállapítania, a közös minisztérium csak a delegációkkal áll kapcsolatban, viszont a magyar delegáció nem hozhat törvényt. S mint az ilyenfajta vitákban a dualizmus első éveiben szokás volt, végül is Andrassy érve döntött: A törvényhozásból a delegációkat ki kell hagyni. A két parlament által hozott törvényt utólag tudomásul vétel céljából lehet közölni velük, éppúgy, ahogy két évvel korábban a véderő törvény esetében is történt.¹⁴⁶

A kérdés ezzel mégsem oldódott meg, mert hamarosan a katonák nyugdíja került napirendre, s ha a császár tudomásul vette is, hogy a közös minisztériumok polgári alkalmazottai nyugdíjáról a két országgyűlés határozzon, a katonák nyugdíját semmiképpen sem akarta az országos parlamentek elé engedni. Ezt a kérdést szabályozzák rendeleti úton – mondotta.

Most már Beust igyekezett meggyőzni a császárt, jobb, ha a katonai nyugdíjakról törvényt hoznak, mert akkor a delegáció nem tagadhatja meg a nyugdíjra szánt összeget. Végül is az uralkodó „azzal a feltétellel, hogy a két országgyűlésnek a katonai belső ügyekre gyakorolt befolyása nem terjed túl a nyugdíjak összegének megállapításán” hozzájárul a vonatkozó törvény betervezéséhez.¹⁴⁷

Az idézett polémia két ok miatt figyelemreméltó. Látható, hogy a 67-es rendezés keret, amit tartalommal a következő években töltenek ki. Akkor dől el nemcsak az, hogy a közös ügyek kezelésének rendszere egyáltalán használható-e, hanem a rendezés jogi értelmezése is. A vonatkozó minisztertanácsi döntések precedenst teremtenek, amelyre a következő évtizedekben építeni lehet.¹⁴⁸

A látszólag részkérdésben folyó vita még egy fontos tanúsággal jár. Megvilágítja, mit jelent a magyar kikötés, hogy a delegáció nem hozhat törvényeket. Pusztán azt-e, egyáltalán azt-e, hogy a birodalom legfontosabb dolgaiban, a közös ügyekben teret enged az abszolutizmusnak, amit jogi absztrakció alapján hajlamosak volnának állítani. Úgy tűnik, ez a kikötés éppen azt biztosította, hogy a törvényhozás egésze — tehát a közösügyi törvényhozás is —, az országos képviselőtestületeket illesse (nem a quasi képviselőtestületeket, amilyenek a delegációk voltak), akkor is, ha az uralkodónak, jó okkal, aggodalmi voltak, hogy a parlamentek a törvényhozás során közös ügyekbe, sőt uralkodói felségjogokba avatkozhatnak, vagy legalábbis ilyen dolgokról is véleményt formálhatnak.

b) A delegáció költségvetési joga

„A közös költségek megállapítása leendő bizottságok feladatának évenként előforduló legfontosabb része” – hangsúlyozta már a 15-ös bizottság elaborátuma is, és ezt iktatta törvénybe a XII. tc. 40. §-a 1867-ben.

A költségvetés jóváhagyása volt az a terület, ahol a delegáció kompetenciája vitán felül állott. Évente egyszer a költségvetés megtárgyalására és jóváhagyására feltétlenül egybehívták. A közös minisztertanács gondosan készítette elő azt és minisztertanácsi jegyzőkönyvben rögzítette, hogy sikerült olyan tervet készítenie, amelyet képviselhet, védelmezhet a delegációk előtt. „A delegáció elé terjesztendő közös

költségvetés”, „delegációs javaslat” az elaborátum hivatalos címe, olyan munkálatról van tehát szó, amely kifejezetten a delegáció számára készül.

Korántsem ilyen egyértelmű a törvénynek az a kitétele, hogy a költségvetést „a közös minisztérium mind a két külön felelős minisztériumnak befolyásával fogja készíteni”.¹⁴⁹ Az országos miniszterek „befolyásáról” ui. az osztrák törvény nem intézkedett. Az első költségvetési vita alkalmával Brestel osztrák pénzügyminiszter azt fejtegette, hogy a magyar törvény is csupán azt írja elő, hogy a költségvetés összeállításakor a közös kormánynak érintkezésbe kell lépnie az országos pénzügyminiszterekkel („Einvernehmen”, nem pedig „Einverständnis”). A birodalmi kormánynak tehát joga van arra, hogy a költségvetést a delegáció elé terjessze akkor is, ha az országos kormányok azzal nem értenek egyet. Beust is úgy gondolta, hogy a törvény nem feltétlenül írja elő, hogy az országos miniszterek álláspontját figyelembe kell venni; a gyakorlatban mégis meg kell hallgatni az országos minisztereket, szükség van támogatásukra, hiszen ők azok, akik befolyást gyakorolhatnak a delegációkra.¹⁵⁰ És ne felejtjük el, a közös költségvetés végül az országos költségvetés része lett, s nehezen képzelhető el, hogy az országos miniszter beépítsen költségvetésébe olyan tételeket és összegeket, amellyekkel maga nem ért egyet.¹⁵¹

A fentiekből az is kitetszik, hogy a delegáció pénzügyi határozatai — legalábbis a magyar felfogás szerint — önmagukban nem hatályosak, törvényerőre akkor emelkednek, amikor a törvényhozás a közös költségvetést az országos költségvetésbe iktatja.¹⁵²

A költségvetés jóváhagyása a közösügyi bizottság feladatának „évenként előforduló legfontosabb része”. A delegációk tagjait egy évre választják, kompetenciájuk kifejezetten egy évre terjed, mégpedig a következő évi költségvetés megszavazására. Márpedig a költségvetési tervek, főként annak nagy részét kitevő katonai fejlesztési programok több évre szólnak. A dolog lényege mindenkor a nagy tervben állt, s az alkotmány betűje szerint ezekhez a sokéves programokhoz a delegációnak semmi köze nem volt. Megszavaztathattak a delegációkkal évenkénti részletekben nagyobb összegeket anélkül, hogy fogalmuk lett volna arról, milyen program anyagi fedezetét ajánlották meg. Ez az eljárás rengeteg manipulálási lehetőséget kínált. Amikor a két delegáció akár elvi okokból, akár azért, mert az ország amúgy is nehéz politikai vagy pénzügyi helyzetben volt, ellenállt valamely követelésnek, akkor a közös kormánynak mindig sikerült kiutat, mégpedig alkotmányos megoldást találnia. Az adott évre csökkentette a költségvetési igényeket, ám ez a program egészét nem érintette.¹⁵³

c) A közös miniszterek felelőssége

Hogyan gyakorolta a delegáció a parlamentek alapvető jogát, hogyan ellenőrizte a közös kormány tevékenységét? A jogtörténeti irodalom általában megkülönbözteti a jogi és a politikai felelősség fogalmát. Az előbbi annak mérlegelését jelenti, hogy a kormány egésze, vagy egyes tagjai hivatali ténykedésük során a törvényeknek megfelelően jártak-e el. A jogi felelősség általában törvényben van rögzítve. A politikai felelősség nem igényel institucionalizált formát, magától értetődik. Abban jut

kifejezésre, hogy a kormánynak bírnia kell a parlament bizalmát-támogatását, s ha elveszíti, le kell mondania.

Hogyan érvényesült tehát a közös miniszterek felelőssége, amikor ismeretesen nem parlamenttel, hanem (legalábbis a magyar felfogás szerint) csupán egy parlamenti bizottsággal álltak szemben? Azt, hogy a közös miniszterek a delegációknak tartoznak felelősséggel *expressis verbis* csak az osztrák törvény rögzítette.¹⁵⁴ De e vonatkozásban közjogi kétely magyar oldalról sem merült fel: a közös miniszterek csak a delegációkkal álltak kapcsolatban, a két törvényhozással nem, így felelősséggel is csak nekik tartozhattak.¹⁵⁵

A közös miniszterek *büntetőjogi felelősségét* a magyar törvény pontosan rögzíti.¹⁵⁶ Az osztrák, miután leszögezi, hogy a közös miniszterek felelősségrevonása a delegáció joga, csupán ígéretet tesz arra, hogy a kérdés részletes szabályozására idővel visszatér.¹⁵⁷ A dualizmus első éveiben, amikor még élt az a liberális nemzedék, amely az alkotmány megteremtését folyamatnak tekintette, és nem adta fel a konstitucionalizmus továbbépítésének lehetőségét, a delegációban ismételten követelte a miniszteri felelősség törvényének kiegészítését.¹⁵⁸ Aztán valahogy feledésbe merült a dolog. Csak a századvégen (1898), amikor Ausztria éppen túljutott az első nagy parlamenti krízisen, és amikor komoly ellenállás bontakozott ki a növekvő és indokolatlannak vélt katonai kiadások miatt, Lorber, Dr. Hochenburger, Dobernig és elvbarátai interpellációt nyújtottak be a képviselőházban: Minthogy a 30 éve kilátásba helyezett törvény mind a mai napig nem született meg, szándékozik-e valamit tenni a miniszterelnök a közös miniszterek felelősségének törvényes rendezése érdekében.¹⁵⁹ Ezzel egy hosszú történet kezdődött. Több mint egy évtizeden át különböző képviselőcsoportok interpelláltak, hol a képviselőházban, hol a delegációban, minden érdemi eredmény nélkül.¹⁶⁰ Végre 1911-ben odáig jutott a dolog, hogy Bienert-Schmerling osztrák miniszterelnök elismerte: ez a törvény „alkotmányos berendezkedésünk szempontjából kívánatosnak látszik” – éppen ezért sürgetni fogja, hogy az érintett tényezők, vagyis a két országos és a közös kormány lépjenek egymással érintkezésbe a törvényjavaslat előkészítésére.¹⁶¹ (Már nem jutott rá idő.)

Ha a közös kormány *politikai felelősségéről* akarunk szólni, vagyis nem annak megítéléséről, hogy jogszerű-e a miniszterek tevékenysége, hanem célszerű voltáról (politikájuk–cselekedeteik tartalmi vonatkozásairól), akkor mindenekelőtt a közös kormány fogalmát kell tisztáznunk, s azt hogyan alakult meg, hogyan jött létre egy közös kormány.

A közös kormány tagjait az uralkodó nevezte ki, a maga elhatározása, szabad akarata szerint. Ezt olyan fejedelmi jogának tekintette, amelybe senkinek semmilyen formában nem engedett beleszólást.¹⁶² A parlamenti többség valamifajta igényének a figyelembevételére a közös miniszterek kinevezésénél még elméletileg sem merülhetett fel, hiszen a közös miniszterek helyzetét éppen az jellemezte, hogy a parlamenten kívül álltak, hogy nem volt közvetlen kapcsolatuk a két törvényhozó testülettel.

A három közös miniszter alkotta testület kormány volta sem jogi sem politikai értelemben nem volt egyértelmű. Maguk a közös miniszterek, Andrassy, Goluchowski is ellentmondó nyilatkozatokat tettek e tárgyban.¹⁶³ A császár közös minisztereket, nem közös kormányt nevezett ki. A külügyminiszternek, mint a közös minisztertanács elnökének a felmentése nem vonta maga után a kormány átalakítását, a

többi közös miniszter bukását. A három közös miniszter nem alkotott politikai közösséget.¹⁶⁴

Eredeti kérdésünket, hogy ti. érvényesíteni tudta-e a delegáció a politikai felelősségrevonás jogát a közös miniszterekkel szemben, vulgárisabban úgy fogalmazhatjuk meg, vajon megbuktathatták-e a delegációk a közös kormányt?

A delegációs törvény parlamenti vitáján 1867 tavaszán Gorove István Deák-párti képviselő azt ígérte, hogy az a közös miniszter, „aki nem a delegáció szellemében akarja az ügyet vezetni, az ügyek vezetéséről leszoríttatik”.¹⁶⁵

Törvénybe foglalták, hogy a delegációnak joga van a közös miniszterekhez kérdéseket intézni, tőlük felvilágosítást kérni,¹⁶⁶ azaz a miniszter cselekedeteit rosszallni, helyteleníteni – ami persze szokványos parlamenti gyakorlat esetében sem jár azzal, hogy a miniszterek kötelesek lennének állásuktól megválni. De az általános gyakorlatban a képviselőtestületek folytonos leszavazásokkal kikényszeríthetik a kormány lemondását.

A közös miniszterek azonban nem alkottak szabályos kormányt, s a delegációk sem birodalmi parlamentet. A delegációk és az egymást követő közös kormányok egymáshoz való viszonyára később még visszatérünk. Itt magát a végső tényt szeretnénk szemügyre venni: azt, hogy volt-e bizonyítható szerepük a delegációknak azoknak a közös minisztereknek a megbuktatásában, akik — mint láttuk —, a császár akaratából, a parlamenti pártokban artikulálódott politikai érdekektől függetlenül kapták kinevezésüket?

Beust esetében (1871) bizonyosan nem.¹⁶⁷ A viszonyokat jól ismerő német liberális-centralista Schmerling, aki kezdetben maga is részt vett a delegáció munkájában — tisztában volt kompetenciájával — egyszerűen a Habsburg-ház háládatlanságáról beszélt, amikor Beust felmentésének híret vette. Beust monográfiája Lutz is úgy látja, hogy amikor a birodalmi kancellár a kül- és belpolitikában győzelemre vitte a német orientációt, a császár vonta meg tőle bizalmát, és egyáltalán nem a delegációk nyomásának hatására, hanem éppen ellenkezőleg, azért mert Beust túlzottan is számíthatott-támaszkodhatott az osztrák delegációban többségben lévő, az udvari párttal viszont folytonos konfliktusban álló liberálisok támogatására.

Andrássy helyzete bonyolultabb volt. Mind az osztrák, mind a magyar delegáció vehemensen ellene fordult az okkupáció miatt. S az oppozícióban nem csak, sőt talán nem is elsősorban külpolitikai megfontolások játszottak szerepet, inkább az a körülmény, hogy Andrássy évek hosszú során át kamarilla politikával készítette elő a területszerzést, a két kormányt és a két parlamentet tudatosan félretájékoztatva. S Berlinből, a kongresszusról hazatérve nem tudta meggyőzni a delegációkat, hogy kizárólag a '78 tavaszán kialakult kényszerhelyzet hatása alatt (a nagyszláv állam kialakulásától való fenyegetettségben) szánta el magát arra, hogy elfogadjja a kongresszus felhatalmazását Bosznia-Hercegovina megszállására. Tehát nem pusztán a területszerzés, hanem az alkotmányos intézmények szándékos félrevezetése okozta, hogy szembefordultak vele.

Am bármennyire hevesen támadták, helyzetét ez nem ingatta meg, mert maga mögött tudta a császárt, akivel politikájának részleteit is egyeztetette. A válság elültével 1879 augusztusában önként mondott le. Vitatható, hogy elhatározásában szerepet játszott-e, és milyen mértékben az alkotmányos testületekkel való konfliktusa. De

nem bukott emberként távozott és különösen nem olyan politikusként, akit a delegációk kényszerítettek távozásra.¹⁶⁸

Kálnokyt a magyarok buktatták meg, de nem a külügyminiszter politikájával elégedetlen magyar delegáció. Kálnoknak éppen az volt a gondja, hogy a delegációt nem tekintette és nem tekinthette valamifajta birodalmi parlamentnek, amely a kontroll szerepét játssza és egyben politikai támaszt nyújt. Már 1884-ben felmentését kérte a császártól, amikor működését nem a delegációban bírálták, ahol mint „felelős” miniszternek joga és kötelessége volt eljárását megvédeni, hanem a magyar parlamentben, amelynek ülésein részt sem vehetett, amelyre semmiféle befolyást nem gyakorolhatott.¹⁶⁹ 1895-ben 14 évi szolgálat után, nem egyszerűen azért mondott le, mert a magyar miniszterelnök a külpolitikába avatkozott, mert „alkotmányos befolyását a külügyek vezetésére erőteljesebben akarta érvényre juttatni, mint elődei tették,” hanem mert a szerkezetet tartotta veszélyesnek; azt, hogy a külpolitikáért felelős miniszter „parlamentari kapcsolat nélkül”, áll „anélkül, hogy talaj volna a lába alatt, hogy parlamenti támasszal rendelkezne, s ezáltal rendkívül méltatlan helyzetbe jut”.¹⁷⁰ A delegáció, a parlamentek egyszerű bizottsága nem politikai-hatalmi támasz a külügyminiszter számára — mutatis mutandis —, nem is olyan erő, amely önmagában megingathatja helyzetét.

Goluchowskit viszont a delegáció, mégpedig a magyar delegáció kényszerítette lemondásra. Az 1905. évi januári választásokon Magyarországon a dualizmus történetében először és utoljára győzelmet aratott az ellenzék, egy olyan pártkoalíció, amely közjogi alapon állt és számos elemében támadta a 67-es rendszert. Amikor másfél évi súlyos kormányzati válság után Ferenc József kormányra engedte a koalíciót, az cserében lemondott programja jórészeről, mindenekelőtt katonai követeléseiről, s azzal kárpótolta magát, hogy a delegációban rendkívül heves támadást indított Goluchowski közös külügyminiszter ellen, aki a kormányzati válság időszakában — kompetenciáját áthágva — beavatkozott magyar belügyekbe.¹⁷¹

d) „Nemzeti váltógazdaság” a közös miniszterek kinevezésében

Ha a közös miniszterek kinevezésében a császár akarata szerint járt is el és nem kellett semmi fajta parlamenti többségre tekintettel lennie, a megkötésnek egy sajátos, a „dualista paritásból” eredő változata mégis érvényesült. A magyar delegációban kezdettől fogva követelték, hogy a közös kormánynak magyar tagja is legyen, s amikor 1870 tavaszán Becke közös pénzügyminiszter meghalt, Beust készséget mutatott magyart ajánlani a megüresült posztra.¹⁷² De egy időben csak egy magyar ülhetett a Ballhausplatz nagy konferenciatermében a közös miniszterek tanácskozásán. Andrássy magyar miniszterelnök is elutasította az ellenzéki képviselőket, amikor azok tényleges paritást követeltek.¹⁷³ Nem szabta meg törvény a közös kormány összetételét, ebben a vonatkozásban is a szokásjog érvényesült, mint oly sok más dologban. Berchtold külügyminiszteri kinevezésekor a császár kényszerűsége hivatkozva mentette fel a hozzá és az új miniszterhez egyaránt közelálló Burián pénzügyminisztert, „minthogy nem ülhet két magyar a birodalmi kormányban”.¹⁷⁴ A pénzügyminiszter helyzetét így eleve meghatározta a külügyminiszter személye. „Nemzeti váltógazdaság” alakult ki a közös kül- és pénzügyminiszter között, ami semmiféle

kapcsolatban nem állt azzal, hogy élvezte-e a pénzügyminiszter a delegáció bizalmát, vagy éppen elvesztette azt.¹⁷⁵

Pedig kétségtelen, hogy a közös pénzügyminiszter állt leginkább kapcsolatban a delegációval. Neki kellett védelmeznie a közös költségvetést, az ő számára a parlamenti felelősség napi gond volt. Ezért igyekezett minden pénzügyminiszter tisztázni saját helyét-szerepét, azt, hogy meddig terjed felelőssége a két másik közös minisztérium költségvetésének összeállításában; törekedett arra, hogy a közös miniszterek organikus közös kormányként működjenek, hogy elhatározásaiktól együttesen kelljen számot adniok.¹⁷⁶

Az okkupációval a közös pénzügyminiszter feladatai megnövekedtek. Delegációs felelősségét azonban a kiegyezési törvényekre hivatkozva sikerült szűk határok között tartania. A delegációk törvényhozási jogáról Bosznia-Hercegovina ügyében sem lehetett szó, minthogy a delegáció általában nem rendelkezett ilyen jogokkal. Maradt a költségvetés, s hogy a költségvetési vita alkalmával a delegáció bírálhatta a közös pénzügyminiszternek az új „közös” tartományok kormányzása során kifejtett tevékenységét.¹⁷⁷

*

A delegációt tehát az évi költségvetés jóváhagyására hívták egybe rövid néhány hetes időszakra, ellenőrző jogát ekkor és a költségvetés vonatkozásában érvényesíthette. Úgy történt, ahogy Deák egykor ígérte, a közösügyi bizottság nem vált „Reichs-parlamentté”. Sajátos működési rendje, szűkösen behatárolt kompetenciája alig engedte, hogy parlamentként működjön, hogy megvonhassa bizalmát a közös miniszterektől, hogy parlamenti úton megbuktassa a közös minisztereket.

Bár tételes jog nem szabályozta, mégis a gyakorlat úgy alakult, hogy a parlamenti ellenőrzési jogot a közös ügyek vonatkozásában is bizonyos mértékig a két ország törvényhozása gyakorolta. Az 1867. évi magyar törvények előírták, hogy a külügyeket „mindkét fél minisztériumával egyetértésben, azok beleegyezése mellett” kellett intézni, a költségvetést „a két külön felelős minisztériumnak befolyásával” kellett összeállítani.¹⁷⁸ Az országos kormányok befolyása a közös ügyekre azonban nagyon bizonytalan volt. A közös miniszterek, főként a közös külügyminiszter, aki egyben a közös minisztertanács elnöke, korlátozni igyekezett az országos miniszterek befolyását.

Mégis ott, ahol a közös ügyekben az elhatározások születtek, vagy legalábbis a közösügyes elhatározásokat jegyzőkönyvbe vették — a közös minisztertanácsban — rendszerint az országos miniszterek is megjelentek.¹⁷⁹ Ott voltak a külpolitikai tanácskozásokon, s ami ez alkalmakkor elhangzott, amit a külpolitikai elhatározásokból közöltek velük, azért felelősséget viseltek. Részt vettek a közös költségvetés összeállításában és jóváhagyásában, s a minisztertanács rendszerint azzal végződött, hogy a császár, vagy külügyminiszter felszólította az országos minisztereket, tegyenek meg mindent — ahogy ez szokás —, hogy a delegációk elfogadják a költségvetést.¹⁸⁰

Egy sajátos ambivalens viszony alakult ki a „Reichsminiszterek” s az országos miniszterek között. A közös miniszterek egyfelől szerettek volna megszabadulni az országos érdekekhez kötődő, a parlamenteknek felelős országos miniszterek befolyásától, önállóak, birodalmi miniszterek, birodalmi kancellárok lenni.

De másrészt szükségük volt az országos miniszterekre, mert mindkét birodalomfélben ők rendelkeztek a parlamenti többség felett. Szükségük volt az országos kormányokra, hogy megszerezzék a parlamenti támogatást, nem annyira a kül- és katonapolitikai döntésekhez, hanem a mindennek alapjául szolgáló közös költségvetéshez. Szükségük volt az országos kormányokra, hogy osztozzanak velük a parlamenti felelősségben. A közös ügyek vonatkozásában az országos minisztereken keresztül érvényesült a két törvényhozás közvetett alkotmányos ellenőrző szerepe.

4. Külügyminiszterek a delegációk előtt

Amikor Beust kancellár külügyminiszteri pályája végén az uralkodó, a maga, s talán az utókor számára megvonja pályája mérlegét, elsőként a birodalom belső átalakításában elért eredményeit méltatja: „Mindenekelőtt megadatott nekem, hogy a magyarokkal való kiegyezés ügyét sikerre vihettem. S ez nem pillanatnyi siker volt.”¹⁸¹ Egyre inkább bebizonyosodott, hogy a „kiegyezési mű” és benne a delegáció intézménye, a rendszer legvitatottabb eleme, használható.

Aligha lehet a delegációval szemben mutatkozó kételyt, a bizonytalanság érzetét szemléletesebben megfogalmazni, mint a magyar delegáció elnöke, Somsich Pál tette az első ülészak végeztével. Bármi legyen a delegáció jövője, akár marad a dualizmus alapján rekonstruált monarchia tartós intézménye, akár csupán egy lépcső alkotmányos fejlődésünkben, „míg törvényesen létezik, addig respektálni és törvényszerűleg felhasználni polgári kötelesség”.¹⁸² Hasonló szellemben beszél az osztrák delegáció elnöke Anton Auersperg: A forma nem kielégítő, mi mégis abban bízunk, hogy a magyarokkal tárgyalni lehet, hogy a rendszer változtatható.¹⁸³

Sokan úgy hitték, Lajtán innen és túl, hogy a delegációs rendszer hamar túléli önmagát, ezért vonakodtak részt venni benne, kompromittálni magukat delegációs szerepükkel. Az 1868 őszi ülészakon Tisza Kálmán és Ghyczy Kálmán négy elvbárátjával tiltakozva a „birodalmi miniszter” titulus ellen¹⁸⁴ kivonult a delegációból, éppen akkor, amikor az első ízben készült Pesten ülést tartani, s amikor hírül vették, hogy a Reichsrat-delegációban Schmerling, Liechtenfels és Rauscher bíbornok, Skene és Wickenburg gróf a birodalmi centralizáció szóvivői is lemondtak delegációs tagságukról. S az, hogy a bécsi centralisták később visszatértek, a pesti függetlenségi meg úgy döntöttek, választanak delegációs képviselőket, csak nem saját, hanem a Deák-párt soraiból – azt mutatta, maguk is mennyire bizonytalanok voltak felfogásukban.¹⁸⁵

Nap mint nap igazolni kellett a közösügyes rendszer életképességét, és nap mint nap bizonyos meglepetést keltett, hogy a gépezet működik. Beust az első delegációs határozatot felterjesztésekor a delegáció „életképességét”, „e sokat támadott intézmény üdvös voltát” hangoztatja,¹⁸⁶ s a következő évben Andrássy magyar miniszterelnök szinte Beustot ismételve fontosnak tartja, hogy a költségvetési vita minden részletre kiterjedjen, mert a delegáció intézményének alkotmányos életképessége éppen e tárgyalás során fog bebizonyosodni.¹⁸⁷

Beust, aki ugyan nem volt doktriner liberális, a külpolitika alkotmányos kontrollját komolyan akarta venni. Visszaemlékezéseiben is némi kérkedő büszkeséggel beszél arról, hogy a Monarchiában először ő adott közre az angol kék könyvek

mintájára a diplomáciai levelezésekből egy válogatást. A közvéleményformálás e modern eszköze akkor már Franciaországban meg Itáliában is szokás volt, a német államokban és a Monarchiában azonban abszolút újdonságnak számított.¹⁸⁸

Az első vörös könyv összeállítása előtt Beust köriratot küldött a Monarchia valamennyi külképviseletéhez, amelyben vázolta tervét és felhívta a diplomaták figyelmét, hogy legfontosabb jelentéseiket úgy fogalmazzák meg, hogy könnyű legyen elválasztani egymástól a nyilvánosságnak szánt beszámolóikat, és azokat, amelyeket csak a kormány tájékoztatására szántak.¹⁸⁹ Przibram visszaemlékezéseiből is kiderül, hogy eleve keletkeztek publikálásra szánt akták,¹⁹⁰ s Beust azt adta közre, ami az ő sikerét, az ő eredményességét bizonyította. 1870 végén a Neue Freie Presse gúnyosan írt arról, hogy a vörös könyv úgy van összeállítva, mintha mindent személyesen Beust csinálna és diplomatái legfeljebb az ő levélhordói, vagy legjobb esetben gondolatainak tolmácsolói volnának.¹⁹¹ Mégis kétségtelen, hogy a külügyminiszter a korábbiaknál részletesebb és érdemibb információt nyújtott a képviselőknek.

A birodalmi kancellár a vörös könyv kötetei elé bevezetést írt, amelyben külpolitikai céljait magyarázta, eljárását igazolta. „Ez egyfajta számadás volt” – írja,¹⁹² vagyis úgy vélte, tartozik beszámolni cselekedeteiről a delegációknak.

Amikor 1871 májusában nevezetes emlékiratát megfogalmazta, amelyben néhány nappal a frankfurti béke után átfogó programot adott a Monarchia új külpolitikai orientációjáról az egységes Németország oldalán, mindezt a delegációra készülve tette, utalva arra, hogy itt az ideje a delegációknak felvilágosítást adni a tervezett fordulatról és ekkor írja, mintegy hitvallását a delegációról: A delegáció nemcsak arra szolgál, hogy helyeslő szavazatával a kormány számára a szükséges pénzeszközöket és politikája erkölcsi támogatását biztosítsa. A delegációnak tárgyalásaival és egész tevékenységével a külföld szimpátiáját és tiszteletét is meg kell nyernie.¹⁹³ A delegációnak, mint alkotmányos intézménynek Beust koncepciójában nem pusztán a birodalom belső alkotmányos újjáalakítása szempontjából van jelentősége, hanem — mint Lutz kifejti —, a parlamenti befolyás bizonyos érvényre engedése külpolitikájának része; Beust ekkor, 1871 nyarán még nem adta fel Ausztria küldetését, a liberális Németország erkölcsi rokonszenvének meghódítását.¹⁹⁴

Beust birodalmi kancellár, aki a dualizmus első éveiben a birodalom miniszterelnöke akart lenni,¹⁹⁵ a két ország felett álló birodalom közös kormányának feje, felértékelte a delegációt. Centralizációt őrző törekvései, legalábbis átmenetileg a közös ügyek érdemibb alkotmányos ellenőrzését szolgálták, mint azt a két ország felett álló összbirodalom létét tagadó magyar partnerei kívánták, s mint ahogyan az a következő évtizedek gyakorlatában alakult.

Az a nagy változás, amit a Habsburg Monarchia dualista átalakulásának nevezünk, valójában két etapban ment végbe. A prágai béke és az 1867. évi törvények szentesítése csak az első lépés volt. A rendszer külső és belső feltételei 1871-ben szilárdultak meg, amikor a Monarchia kibékült Németországgal, és a szűkebb Ausztriában leszámoltak a német hegemoniát veszélyeztető föderalista törekvésekkel.¹⁹⁶

A dualista állam működési mechanizmusa ekkor alakult ki; az országos kormányok és a birodalmi hatóságok ekkor találták meg a helyüket, a közös ügyek kezelése ekkor vált rutinfeladattá, precedenssé, amelyre a későbbi években majd hivatkozni lehet. A közös minisztertanács ekkor nyeri el igazi formáját, szilárdul meg kompe-

tenciája és döntéshozatali mechanizmusa, s a delegáció feladata is arra korlátozódik, amit megalkotói szántak neki: összegekről határoz.

Amikor a magyar delegációban 1872-ben felmerül, hogy a bizottságokkal szemben a delegáció plenumának súlyát megnöveljék, *Andrássy* külügyminiszter azt válaszolja, ami minden bizonnyal az államjogi önállóságot védő magyarok s az autokrata hajlamú külügyminiszter ízlésének egyaránt megfelelt: „Alig hiszem, hogy Önök olyan valamit akarnak csinálni a delegációból, amit mi a kiegyezés megkötésekor éppen elkerülni igyekeztünk – ti. egy parlamentet.”¹⁹⁷

Andrássy mindenkor hangsúlyozta a külügyminiszter felelős voltát, de egyben azt is, hogy a külpolitikáért a külügyminiszter egymaga felelős.¹⁹⁸ Az *Andrássy* korszakban éppen ezért a külpolitika irányát többé nem a közös minisztertanács dolgozta ki, mint *Beust* időszakában. A közös minisztertanácsot s oda a két miniszterelnököt *Andrássy* rendszerint csak akkor hívta össze, amikor a kidolgozott, az uralkodó által jóváhagyott külpolitika megvalósításához pénzre volt szüksége, ill. arra, hogy az országos miniszterek támogassák pénzigényét a delegációkban és a parlamentekben.¹⁹⁹

A delegátusok *Beust* alatt hozzászórtak a *Rotbuchok* nyújtotta bőséges külpolitikai információkhoz, s rossz néven vették, hogy az új külügyminiszter szegényes és egyoldalúan válogatott aktákat adott a kezükbe. *Andrássy* nem színelte a delegátusok kedvéért. Azt mondta nekik, aki minden aktát közread, ami a külügyminiszter ellenőrzéséhez szükséges, az nem külügyminiszter; és pontosan érzékeltette, mit ért a külpolitika alkotmányos ellenőrzésén, s a külügyminiszter felelősségén: „Ahol valódi konstitucionalizmus van, ott az alkotmányos garancia vörös könyvvel, vagy anélkül abban áll, hogy a külügyminiszter mindig úgy érzi, csak olyan politikát ajánlhat a koronának, amelyet az arra jogos tényezők bizonyosan vállalni és támogatni fognak. A másik garanciát az interpellációs jog nyújtja. És amennyire a vörös könyv nem alkalmas a miniszteri tevékenység megmérésére, mindig kész vagyok arra, hogy speciális kérdésekre — amennyire az állam legmagasabb érdekei megengedik —, fenntartás nélkül, a lehető legnagyobb nyíltsággal a kívánt felvilágosítást megadjam.”²⁰⁰

A delegációk tisztában voltak szerepükkel, mérsékelt jelentőségükkel, s ha az 1870-es évekre elhalkultak is, nem haltak el a delegációt támadó hangok. 1877-ben az osztrák haladó klub (a liberálisok német nacionalista irányú csoportja) meghirdette, hogy a delegáció intézménye felesleges, hiszen a delegációk nem tudták mérsékelni a növekvő katonai kiadásokat, s útját állni annak a keleti politikának, amellyel a delegáció többsége valójában nem értett egyet. Ezért az kívánták, hogy a közös ügyekben is a két parlament döntsön, a két ország között keletkezett költségvetési nézeteltérésekben pedig az országgyűlések által kiküldött deputációk.²⁰¹ A haladó klub politikusai a delegáció megítélésében találkoztak a magyar függetlenségi pártok álláspontjával, *Tisza*, *Ghyczy* 1867-es nézeteivel, és a későbbi függetlenségi programokkal.²⁰² Az osztrák–német ellenzék delegáció elleni támadása ugyan az 1870-es években nem volt annyira ideológikus töltésű, mint a magyar függetlenségi pártok álláspontja, amelyek szerint a delegációs rendszer Magyarországot „elvben és ténylegesen is az ausztriai birodalom alkatrészévé tette”.²⁰³ *Sturm*, a haladó klub egyik vezetője kezdetben azt mondta, hogy nem akarja érinteni a 67-es rendezést, az ott megállapított közös ügyeket, a magyarokkal egyetértésben akarja felszámolni

a delegációt; később azonban túltette magát a kiegyezés alapelvein és úgy gondolta, az osztrák parlament megteheti, hogy önállóan, a magyarokkal való megállapodás nélkül a delegáció költségvetési jogát magának vindikálja.²⁰⁴

A német liberális többség elutasította Sturm javaslatát, és megmaradt 1867-ben elfoglalt álláspontja mellett, hogy ti. a delegáció minden hibája ellenére mégiscsak a birodalmi egység egyik utolsó menedéke. Mert ha a közös minisztereknek a két törvényhozásban kell tárgyalni a közös költségvetést, a katonai kiadásokat, az feltétlenül a hadsereg kettéosztásához vezet. „A hadsereg miatt csináltuk a delegációt, a hadsereg érdekében kell fenntartanunk azt. Mi osztrákok akceptáltuk a dualizmust, de sohasem fogunk hozzájárulni a birodalmi egység további lebontásához.”²⁰⁵

1878-ban mégis komoly törekvés mutatkozott arra, mégpedig mindkét „birodalomfélben”, hogy ne a delegációk, hanem a két parlament vonja felelősségre Andrásyt az okkupációért. Ezt legalábbis részben azért követelték, hogy a delegációval szemben a parlament szerepét növeljék, hogy a külpolitikát a parlament hatáskörébe vonják.²⁰⁶ Jellegzetes Szilágyi Dezső gondolatmenete, aki szerint rendkívüli körülmények között, amelyben az ország az okkupáció következtében jutott, el kell érni, hogy „saját ügyeink, saját fennmaradásunk felett az első szó minket illessen, ne pedig az országgyűlés egy választott bizottságát”.²⁰⁷ És szimptomatikus, hogy ebben a vonatkozásban az osztrák–német és a magyar törekvések találkoztak, ami pedig nem fordult elő gyakran a dualizmus mindennapjaiban.

Mindez persze a kisebbség, az ellenzék hangja és kétségtelen, hogy Andrásy kapcsolata a delegációkkal legalábbis a kezdeti években harmonikus volt.²⁰⁸ Támogatták őt, és Andrásy biztonságban érezte magát, nem csupán a delegáció bizalma birtokában, hanem mert ő volt az a külügyminiszter, aki pontosan ismerte a két ország belső viszonyait, aki képes volt arra, hogy kommunikáljon a két ország vezető pártjaival és politikusaival és főként, aki nem értékelte túl a delegáció súlyát–szerepét.

1877-től azonban a külügyminiszter és a delegációk harmóniája megbomlott. A képviselők elleneztek azt a diplomáciai törekvést, hogy a Monarchia területét növeljék, tették ezt részint liberális elvi megfontolásból, részint gyakorlati okból: tartottak tőle, hogy a szláv területek és a szláv lakosság megszorodása veszélyezteti a Monarchia kialakult struktúráját.

Andrásy azonban hideg fejjel ítélte meg a külpolitika parlamentáris kötöttségeit. 1878. február 7-én, amikor a közös minisztertanács tárgyalta a várható orosz–osztrák–magyar konfliktus esetén foganatosítandó katonai intézkedéseket, ill. azok pénzügyi fedezetének kérdését, Andrásy pontos stratégiát dolgozott ki a szükséges pénzösszeg alkotmányos jóváhagyására oly módon, hogy az „ne váltson ki felesleges vitákat a képviselőtestületekben”. Először a költségek egyharmadával lépjenek a delegációk elé és tüntessék fel úgy, mintha védelmi célokra kérnék. Ha azt megszávazzák, akkor a mozgósítás első napjaiban szükségessé váló összegeket más forrásból teremtsék elő. „Ha kiderül, hogy az akció már megkezdődött, akkor lehet a képviselőtestületek elé állni és kérni, hogy szavazzák meg a háborút... E javaslat szerint úgy lehet hozzáfogni a mozgósításhoz, hogy annak megkezdését nem tesszük függővé hosszadalmas vitáktól.”²⁰⁹

Andrásy oly hajthatatlan a mozgósítási hitel ügyében, annyira nem hajlandó számolni a Reichsrat-delegáció ellenállásával, hogy emiatt komoly konfliktusba kerül

Auersperg herceg osztrák miniszterelnökkel. Kioktatja osztrák kollégáját: az a feladata, hogy hasson a képviselőtestületekre; sokat, mindent elérhet, ha van bátorsága. Auersperg a császár elnöklete alatt tartott minisztertanácson ijedten védekezik: az akció politikai tartalmát nem is tudja megítélni, ő csak a várható belső ellenállásra akart figyelmeztetni.²¹⁰

1878. március 20-án kezdődik a delegációs vita a közös kormány által kért 60 milliós rendkívüli hitelről, s különösen a Reichsrat-delegáció szokatlanul ellenséges Andrássyval szemben. Nagyon kevesen hiszik el azt, hogy Andrássy valóban el akarja kerülni az annexiót, és még kevésbé, amiről meggyőzni igyekszik őket, hogy a delegációkban segítőt, tanácsadót lát. A képviselők pontosan tudták, milyen szerepet tulajdonít Andrássy nekik, s azt is, hogy a Monarchia politikai és katonai vezetése igenis annexióra gondol. A közös kormány kívánságát, hogy ti. szükség esetén a két országos kormány hozzájárulása mellett 60 milliót igénybe vehessen, a delegáció 40:20 arányban elfogadja ugyan,²¹¹ de a delegáció állásfoglalása aligha tekinthető a külügyminiszter győzelmének, s különösen nem politikai koncepciója támogatásának.

Miután Andrássy a berlini kongresszuson felhatalmazást kap Bosznia-Hercegovina okkupálására, s annak végrehajtása a vártnál súlyosabb áldozatokat kíván, Lajtán innen és túl rendkívül heves támadás indul ellene. A magyar ellenzék egyenesen a közös kormány vád alá helyezését követeli a keleti válság idején elkövetett alkotmányértékek miatt.²¹²

Az osztrák delegáció főként azt nehezményezi, hogy fait accompli elé állították: „Mire való az alkotmány, ha lehetséges, hogy katonák ezrei távoli országokban leljék halálukat, és számolatlanul adjanak ki milliókat anélkül, hogy arról előzőleg a parlamenti testületeket megkérdezték volna ... és azoknak csak az jut, hogy utólag az akciót, mint fait accomplit vegyék tudomásul.”²¹³ Sturm is arról beszél, hogy a delegáció felesleges voltát éppen a közös kormány eljárása bizonyítja.²¹⁴ A delegáció ülésén mindhárom közös miniszter védekezésre rendezkedett be: Hofmann pénzügyminiszter tagadta, hogy tendenciózusan állította volna össze a költségvetést, hogy félre akarta volna vezetni a delegációt, „amelynek mi felelősek vagyunk”.²¹⁵ Bylandt-Rheidt az okkupáció stratégiai előnyeiről szólt,²¹⁶ Andrássy pedig azt állította, hogy nem volt célja az okkupáció, bár azt hosszú ideje szemelőtt tartotta és nem hiszi, hogy az ilyen döntéseket hosszú parlamenti vitáknak kell megelőzniük.²¹⁷

Végül is elfogadtatja, ha nem is elsöprő többséggel a két törvényhozással a berlini szerződést és miután ez megtörtént, a delegációkkal az okkupáció költségeit; és általában azt a felfogást, hogy „két kis tartomány közös kormányzása nem lehet az a veszély, amely képes volna a monarchia alapjait megingatni”.²¹⁸ Talán ezt volt az egyetlen eset a dualizmus történetében, amikor a külpolitika ügyében ilyen méretű vihar keletkezett. Nehéz megítélni — mint szoltunk róla —, hogy a politikai lépés maga, vagy az eljárás (Andrássy titkos kabinetpolitikája) váltott-e ki nagyobb ellenállást. – A rendszer mégis túlélte, nemcsak a két tartomány elfoglalását, hanem parlamenti fogadtatását is, bár bizonyos, hogy az 1878-as válság nem erősítette meg a delegációnak mint alkotmányos testületnek a tekintélyét.

Amikor 1881 novemberében *Kálnoky* a rövid külügyminiszteri pályafutás után váratlanul meghalt Haymerle utóda lett, azt mondta, hogy sokévi diplomáciai szolgálat alatt nagy külpolitikai tapasztalatot szerzett, felnőtt a feladatához, de nincsen

kapcsolata a hazai viszonyokkal, „nincsen támasza a parlamentekben, nincsen kapcsolata a mértékadó politikai pártokkal”.²¹⁹ Kálnokyban nem egyszerűen az ébresztett aggodalmat, hogy a belső viszonyokban tájékozatlan volt, s így alkalmatlan a belső konfliktusok megoldására. Ő a rendszertől félt, amely a külügyminiszternek nem nyújt kellő politikai támaszt. Valószínűleg az első audienciák egyikén kifejtette a császárnak a rendszer lényegével kapcsolatos fenntartásait, s aztán 14 évi szolgálat során minden válságos pillanatban megismételte: „A kiegyezés lehetetlen helyzetet teremtett a külügyminiszter számára: két kormány, két parlament között a levegőben, anélkül, hogy talaj lenne a lába alatt. Ez nem új felfedezés, hanem ez volt a fő ellenérvem, amit a császárnak elmondtam, amikor a külügyi tárcát felajánlotta nekem. Ez volt az oka annak, hogy kétszer is visszautasítottam, míg végül a császár személyes kérésének engedtem, anélkül azonban, hogy argumentumaimat feladtam volna.”²²⁰

Mindig nehezményezte, hogy a külügyminiszter a pártokon, belpolitikán kívül áll, holott ez a helyzet valójában általános felfogásának és egyéniségének nagyon is megfelelt. Nem sokra becsülte a parlament intézményét, és nehezen teremtett kontaktust a parlamenti erőkkal. A delegátusok úgy hitték mindkét országban, hogy az arisztokrata meg a diplomata gőgje keveredett benne, beképzeltnek és elutasítóknak találták monoton, moduláció nélküli beszédét, s önhittségnek tulajdonították, hogy kerülte közönsége pillantásait – még a delegációs bizottsági üléseken is, ahol ismerős arcok, kiválasztottak ültek vele szemben. Különösen a magyarok nehezményezték modorát. Ők szabadabb érintkezési formákhoz szoktak, és egyébként sem bocsátották meg a külügyminiszternek, hogy magyar neve ellenére sem beszélte nyelvüket, vagy legalábbis nem vállalkozott arra, hogy a magyar delegációban magyarul szólaljon meg.²²¹ A formai dolgokon túl persze főként tartalmi okai voltak annak, hogy nehezen sikerült megnyernie a képviselők bizalmát. A magyaroknak mindig az volt a véleményük, hogy a külügyminiszter túlzottan szimpatizál az oroszokkal, s hogy nem mutat kellő energiát a bolgár meg a román ügyben, s ezt a miniszter elleni kritikai hangot a magyar delegációban kezdetben Andrassy is erősítette.

1885 szeptemberében Észak- és Dél-Bulgária egyesült, és ez Magyarországon nagy izgalmat váltott ki. Azt hitték, a bolgár lépés orosz kezdeményezésre történt, s hogy az az oly félelmetesnek tűnő Nagy-Bulgária megvalósításának első állomása. Az oroszellenes hullám magasra csapott, a parlament követelte a Monarchia külpolitikai irányának revízióját. A külügyminiszter a szokásosnál is nagyobb aggodalommal készült a delegációra. Bizonytalanságáról egy ritka kivételként fennmaradt magánleve árulkodik, melyet az ülészak derekán küldött fivérének. A dolgok jól haladnak – írta friss tapasztalatairól. Egy dologban bizonyos vagyok, s ettől a magyarok sem tántoríthatnak el gyermekes sovinizmusukkal: a mienkhez hasonló állam számára szerencse, ha jó viszonyban van Oroszországgal. Panaszkodott, hogy a komoly idők ellenére legjobb esetben is csupán a képviselők passzivitására számíthat, támogatásukra semmiképpen. Éppen ezért még a lemondás gondolata is megfordult fejében. Aztán kiderült, hogy aggodalmai túlzottak voltak, „hogy Andrassy deklarációi ellenére még a magyarokkal is jól kijöttem”.²²² A delegáció idején keletkezett – testvérének írt, minden bizonytalanságot őszinte írásából nemcsak az derül ki, hogy mennyire tartott a delegációktól, hanem hogy a siker zálogának, az aktív külpolitika feltételének tekintette támogatásukat: „Talán akad valaki, aki ilyen belviszonyok

mellett (ti. parlamenti támogatás nélkül) is vállalkozna kezdeményező politikára ... de én semmiképpen.”²²³

1886 őszén már tudni lehetett, hogy a bolgár fejlemények nem orosz ösztönzésre történtek, hanem éppen ellenkezőleg, azok a bolgár önállósodás megnyilvánulásai voltak, amit az oroszok rossz néven vettek. Akkor Magyarországon és így a magyar delegációban is általános lett a felfogás, hogy nem lehet tétlenül nézni Oroszország esetleges erőszakos fellépését Bulgária ellen.

1886 novemberében Kálnoky szokatlan és meglepő lépésre szánta el magát; látványosan ismerte el a delegáció külpolitikai kompetenciáját. A delegáció külügyi bizottságát használta fel arra, hogy ott elmondott expozéjában adja a hazai és a nemzetközi közvélemény tudtára a Monarchia külpolitikai irányának érdemi módosulását: az aktív fellépést Oroszország balkáni aspirációi ellen. A diplomáciatörténeti irodalomból tudható, hogy ezt a változást Kálnoky a kulisszák mögött gondosan előkészítette, de minthogy a külvilág erről nem tudott, s minthogy a delegációt használta fel a külpolitikai irányváltás publikálására, így annak szerepét bizonyos értelemben felértékelte.²²⁴

Igaz ugyan, hogy a delegációs ülészek előtt azt magyarázta a német nagykövetnek, hogy a delegáció nem olyan veszélyes, mint ahogy kívülről látszik. „A kormányt kérdőre vonja, gyakran nagyon indiszkrét formában, és annak választ kell adnia, mégpedig sokkal részletesebbet, mint az más alkotmányos országokban szokás. De ezzel aztán megnyugszik a parlament, a kormány pedig azt csinál, ami neki tetszik.”²²⁵

Ugyanebben az időben a bécsi magyar hivatalnok, a közös pénzügyminisztérium osztályfőnöke Thallóczy Lajos, a közös pénzügyminiszter személyes jóbarátja azt is kétségbe vonta, hogy a delegációban elmondott interpellációk oly nagyon indiszkréték, a részletekre kiterjedők lettek volna: „Ha a t. utókor majd olvasni fogja a delegációk tárgyalásait, valami komoly ellenőrző testületet ne gondoljon a két delegáció fogalma alatt. Taposómalom az, melyben az őrlő legények szerepét vivő delegátusok mindig megkérdik: ugyan miről interpellálják a kegyelmes urat. Ezt rendszerint magától az excellenciástól kérdik. Szakértelem, ügybuzgóság, komoly ellenőrzés távol állanak a jó uraktól: Vanitatum vanitas az egész. A tónus finomabb, mert udvari szaga van a közös minisztériumnak, s ha az illető miniszterek tudnak viselkedni, zsebükben van a kormánypárt és az ellenzék.”²²⁶

Goluchowski úgy tett, mintha a delegációkat igazi parlamentnek tekintené. Legalábbis abban a vonatkozásban, hogy a politikus és a szónok becsvágyát vitte az arénába. A delegátusok azonban nem nagyon tudták, mit kezdjenek a nagy gesztusokkal kísért politikai előadásokkal, nem voltak hozzászokva az ilyesmihez. Inkább csodálkozással, mint megértéssel fogadták a minisztert.²²⁷ *Goluchowski*nak egyébként is nehéz volt a helyzete. A századforduló éveiben jelentkeztek a dualizmus válságának félreérthetetlen jelei a birodalom mindkét felében. A külügyminiszter igyekezett a problémákat a teoretikus közjogi vitákat megkerülve kulisszák mögötti személyes tárgyalásokkal, napi alkuval megoldani. Hivatala 12 esztendeje alatt a közös minisztertanácsig alig jutottak el az akkor már nyomasztó belső bajok: a Badeni-féle nyelvtörvény kapcsán kibontakozó osztrák válság, vagy a magyar katonai követelések, a két ország egymással való gazdasági konfliktusai. Kerülte volna az

összeütközést a delegációkkal is. Ám ez egyre nehezebben ment. Nem a külpolitikai viták okoztak igazán gondot. A külügyminiszterek általában tudták, hogy a monarchia nemzeti viszonyai mennyiben határozzák meg a külpolitika mozgásterét, és ezt sohasem akarták áthágni, Goluchowski sem. A gondot az időről időre visszatérő, a delegáció kompetenciájára, a közös miniszterek felelőssége érvényesítésére vonatkozó követelések okozták. 1895-ban ismét élénk vita zajlott az intézmény funkciójáról.²²⁸ Gessmann azt fejtegette, hogy az osztrák delegáció hosszú ideje leszokott arról, hogy ténylegesen befolyásolja a külpolitikát. „... a magas delegáció egy minden kormány számára kényelmes szavazógépezet, amelyre csak addig kell figyelemmel lennie, amíg a pénzt megszavazza.”²²⁹ Bareuter is a közös miniszterek felelősségét hiányolta. A delegáció két hétig ülészik, s amint munkája véget ért, a közös miniszterek eltűnnek a kulisszák mögött. Különösen tarthatatlan, hogy a közös pénzügyminiszter az okkupált tartományok igazgatásáért a törvény szerint sem tartozik felelősséggel.²³⁰ A lengyel Zaleski visszautasította Gessmann érveit, de tulajdonképpen nem a delegáció intézményét, inkább honfitársát (Goluchowskit) vette védelmébe.²³¹

Ez az az időszak, amikor főként Ausztriában a delegáció-kritikában a közjogi mellett egyre inkább társadalmi szempontok is érvényesülnek; hogy a delegáció 60 tagjából 20 eleve az urak háza küldötte, további 15 nagybirtokos, hogy a delegáció egy sokszorosan megszűrt elit-képviselőtestület.²³² A delegációs vitákba behatolnak a belső nemzeti problémák: 1899-ben a katonai költségvetés tárgyalásán a cseh cseh szolgálati nyelvet követelnek; s a delegátusok máskor oly semmitmondóan ünnepeles udvari fogadásán a császár figyelmezteti az ifjúcseh képviselőket, hogy a hadsereg dolgában nem ismer tréfát, senkinek nem ad kegyelmet, aki megsérti a hadsereg egységének szellemét.²³³ A parlamenti válság behatol a delegációba:²³⁴ Ország-világ gúnyának tárgyai lettünk, ez szégyen – tesz sértődött szemrehányást az uralkodó,²³⁵ aki a hadsereg „nemzetfelettsége” legkisebb sérelmét is személyes megtámadtatásként élte meg.

A legnagyobb gondot a századfordulón mégis Magyarország jelentette. 1905 januárjában választási vereséget szenvedett az 1867 óta kormányzó 67-es alapon álló liberális párt. Egy ellenzéki koalíció nemzeti vívmányok jelszavával győzedelmeskedett. A dualizmus szellemét a közös hadseregben is érvényesíteni akarta, a magyar vezényszó bevezetését, bizonyos magyar szimbólumok használatát akarta elérni – és ez volt az a pont, ahol az uralkodó nem engedett. Visszautasította a nemzeti reform legszerényebb óhaját is, s nem engedte kormányra a választásokon győzelmet aratott ellenzéki koalíciót. Félalkotmányos megoldást választott, parlamenten kívüli kormányt nevezett ki báró Fejérváry Géza tábornagy vezetésével, és elnapolta az országgyűlést. Válaszul a koalíció az abszolutizmus elleni harcok hagyományának megfelelően meghirdette a „nemzeti ellenállást”, az adó és újoncállítás megtagadását.

A másfél esztendő, a történeti irodalomban többször feldolgozott²³⁶ kormányzati válság eleve azzal fenyegetett, hogy továbbterjed, birodalmivá válik. Mégpedig nem pusztán a politikai hatás okán.²³⁷ A válság megoldására összehívott 1905. augusztus 22-i nevezetes ischli koronatanácson Gautsch osztrák miniszterelnök részletesen kifejtette aggodalmait. Nincsen remény arra, hogy Magyarország delegációt válasszon és alkotmányos úton elfogadja az 1906. évi közös költségvetést, s ennek az lesz a következménye, hogy az osztrák parlament megkíséreli majd, hogy a kül- és

katonai ügyeket maga tárgyalja, s azokról maga határozza meg, hogy a közös minisztereket a maga fóruma elé idézze²³⁸ – ami a négy évtizede támadott, de négy évtizede működő delegáció halálát jelenti.

Nagyon nehéz volna megítélni, hogy a delegáció elleni időről időre visszatérő támadásokban, abban a törekvésben, hogy a két ország a közös ügyeket saját parlamentje hatáskörébe vonja — vagyis hogy felszámolja a delegációt, a birodalmi közösség e sajátos intézményét — mennyi volt a politikai tüntetés és demagógia és mennyi a tényleges érdek és politikai akarat. A szisztéma, a delegációs rendszer végül is túlélte az 1905–06. évi eladdig legmélyebb válságot. 1906 áprilisában létrejött a megegyezés a „király és a nemzet”, vagyis a koalícióba tömörült pártok és az uralkodó között, a koalíció vállalta, hogy lemond katonai követeléseiről, gondoskodik a költségvetés megszavazásáról, és megelégszik a két ország gazdasági kapcsolatainak újraszabályozásával – vagyis a kétesztendő nagy nemzeti felbuzdulás valamennyi lényeges követelését feladta. A „nemzeti ellenállás” minden eredmény nélkül zárult. – Vagy mégsem?

1906 júniusában kétéves szünet után összeült a delegáció, és ott kitört a vihar. Nem a delegáció elemi jogainak sérelme miatt — nyár lett, mire a folyó évi költségvetésről tárgyalható: —, hanem a külügyminiszternek a birodalmi politikában vállalt szerepe okán. A delegáció nem a költségvetést támadta, hanem a külügyminisztert, a császári ház miniszterét, s a közös minisztertanács elnökét,²³⁹ aki 1905-ben magyar belügyekbe avatkozott, aki jogot formált arra, vagy legalábbis vállalta, hogy magyar politikusokkal a kormányalakítás feltételeiről tárgyaljon,²⁴⁰ akinek korábban állítólag szerepe volt a Chlopi hadparancs megfogalmazásában.²⁴¹

Mégis minden kritika ellenére, s annak ellenére, hogy a bécsi Bankgassén keresztényszocialisták tüntettek a magyar delegáció és általában a delegáció intézménye ellen, s az utca zaja behallatszott az ülésterembe,²⁴² a delegáció a koalíció paktumának megfelelően elfogadta a folyó évi költségvetést.

Ősszel, abban az évben másodszor is összeült a delegáció. Goluchowski kerülni akarta az egyre kínosabbá váló összeütközést a magyar képviselőkkel, s úgy gondolta, nem utazik a magyar fővárosba, hanem élve e szokásjoggal, meghatalmazza valamelyik osztályfőnökét, Mérey Cajetánt, vagy Müller Lászlót, hogy „névében nyilatkozzanak”. Mindketten higgadt hivatalnokok voltak, s amellet különösen Méreynek jó kapcsolatai a magyar politika különféle irányzataival.²⁴³

Csak a sajtóból ismerjük a további eseményeket.²⁴⁴ Ennek alapján úgy tűnik, hogy Ferenc József ellenezte Goluchowski szándékát, hogy ne megoldja, hanem megkerülje a konfliktusokat, ami pedig kormányzati gyakorlata jól bevált része volt. Bécsbe hívta a magyar miniszterelnököt, tárgyalt vele, majd a külügyminiszterhez küldte. S Wekerle megígérte, minden tőle telhetőt megtesz azért, hogy a delegáció elfogadja az 1907. évi költségvetést, de nem ígérte, mert nem ígérhette, hogy megakadályozza a delegáció Goluchowski személye ellen irányuló támadását.

Erre október 23-án a külügyminiszter benyújtotta lemondását. Követte őt Pitreich közös hadügyminiszter is, aki 1904-ben a delegációban világosan megmondta, hogy ki kell ugyan elégíteni a „jogos” magyar igényeket, így például a közös hadseregben a magyar állampolgároknak nagyobb előmeneteli lehetőséget kell biztosítani,

de ragaszkodni kell a hadsereg egységéhez, az egységes vezényleti és szolgálati nyelvhez, ami a történeti fejlődés, a hagyományok következtében csakis a német lehet.²⁴⁵

Furcsa dolog történt. A dualizmus négy évtizede folyamán bizonytalan maradt, hogy a delegáció pusztán „összegekről határoz”, vagy „leszoríthatja” a térről azt a minisztert, aki nem a delegáció elvárásainak megfelelően viszi az ügyeket. S 1906-ban, egy váratlan pillanatban, amikor a koalíció behódolt, elfogadta az udvar kívánásait, a dualizmus történetében először és utoljára — szinte akaratlanul — a delegáció érvényre juttatta nagyon is bizonytalan jogát, megbuktatta azt a közös minisztert, aki átlépte kompetenciáját, aki birodalmi miniszterként belügyekbe avatkozott.

Szimptóma a delegáció hatalmának ilyen váratlan megnövekedése? Átalakul a delegáció intézménye a Monarchia válságba zuhanó utolsó békeéveiben, vagy az 1906. évi kormánybuktatás véletlenszerű egyedi jelenség?

Úgy tűnik, hogy 1906 ősze és 1914 áprilisa között (ekkor tartják az utolsó delegációs ülést a háború előtt) a delegáció jellege és funkciója érdemben nem változott. Az 1906. évi sajtós győzelme után a delegáció nem érezte, hogy magának új kompetenciát szerzett volna, s a külügyminiszterek is úgy kezelték a delegációt, mint elődeik is tették. *Aehrenthal* egyfelől panaszkodott a külügyminiszter politikai elszigeteltsége miatt,²⁴⁶ de ugyanakkor élvezte azt, a hagyományokon épülő helyzetét, hogy soha és sehol sem kötelezték őt arra (a közösügyi törvények és a delegációk ambíciója sem), hogy a birodalom külügyeinek irányításában követett elveitől, módszereiről, döntő elhatározásairól felelősséggel és kellő időben adjon számot a két ország képviselőtestületének. *Berchtold*, mint a korábbi külügyminiszterek is aggodalommal gondolt delegációra, minden delegációs fellépés szívdobogást okozott neki, korrepetitorral tanulta be a magyar delegáció előtt magyar nyelven tartott expozéját.²⁴⁷ Ám óvakodott attól, hogy a delegátusokat túlzottan beavassa a birodalom diplomáciájába. S amikor a magyar delegációban 1913-ban egy kicsiny, de befolyásos oppozíció azt vetette szemére, hogy politikája nem alkalmas arra, hogy tartós békét teremtsen a Balkánon, s a magyar bírálatot a bécsi liberális sajtó is magáévá tette, *Berchtold* úgy vélte, be kell nyújtania lemondását. Az uralkodó azonban visszatartotta őt. Azt mondta, hogy a delegáció ellenszenvé nem ok a miniszter felmentésére.²⁴⁸ S Ferenc József e kijelentése nem ütközött sem osztrák, sem magyar törvénybe.

A dualista rendszer legtöbbet vitatott intézménye, a delegáció súlyát és szerepét mindennél beszédesebben mutatja, hogy amikor a Monarchia történetében végzetes lépésekre került sor, a közös miniszterek egyszerűen felmentették magukat az alkotmányos ellenőrzés alól: 1914 áprilisa és 1917 decembere között nem hívták össze a delegációt.

Volt valami groteszk abban, hogy a delegáció maga mintha nem vette volna észre, mi történik vele és körülötte. Ragaszkodott a formákhoz, a kialakult keretekhez, a presztizs-vitákhoz, amikor annak már semmi értelme nem volt; 1917-ben jegyzékek sora született arról, hogy melyik főváros a soros a delegáció fogadására és melyik delegáció arra, hogy a külügyminiszter expozéját meghallgassa. Pedig *Ottokar Czernin* külügyminiszter szinte a formát is megcsúfolta, amikor 1917 decemberében tudatta a végre összehívott delegációval, hogy a megboldogult *Ferenc József* császár és király 1915-ben felmentette *Leopold Berchtold* gróf külügyminisztert, s utódjául *Burián István* bárót nevezte ki, s hogy *IV. Károly* 1916 decemberében felmentette

Buriánt, s tőle ő, Czernin vette át a külügyek vezetését.²⁴⁹ Mennyire semmitmondó volt az egyébként obligát közlés, az uralkodói fogadás s a delegáció nyilatkozata: „Viseljük a nehéz idők minden terhét, abban a meggyőződésben, hogy a Németországgal 40 éve kötött szövetség helyes alapja érdekeink megvédésének, aminthogy ezt a háború eddigi eseményei és eredményei is fényesen igazolják. ... És igazolást nyert a Monarchiának 50 év előtt dualista alapon történt átalakítása.”²⁵⁰ A delegáció sem ekkor, sem a külügyi expozé alkalmával, amikor teljes egyetértéséről és támogatásáról biztosította a közös kormányt, egyetlen neheztelő megjegyzést sem tett, hogy három évig mellőzték, hogy senki sem volt kíváncsi szavára.

1918. október 15-én hallgatott meg a delegáció utoljára külügyminiszteri expozét. A máskor ünnepi napon nem volt szokás szólni, vitatkozni. 1918 őszén azonban már semmibe lehetett venni az írott-íratlan szabályokat. Amikor Burián külügyminiszter befejezte mondókáját, Károlyi Mihály gróf emelkedett szólásra. A Mária Terézia korából származó gyönyörű fehér-arany teremben, ahol szebb napokban külügyminiszterek és delegátusok mondták el egy alkotmányos koreográfia szerint komponált bizakodó beszédeiket, most a gróf drámaian, amilyen a valóság volt, szinte belekiabált a terembe: „tagadom a delegációt – csak dobogónak tekintem, ahonnan a kormányt vádolhatom”. – Az elnök bénultan hallgatott. A padosorokból pár bátortalan „oho” hallatszott. „Ott ültek behúzott nyakkal és hallgatták a vádakát szó nélkül. Fájtnak nekik a szívükhöz nőtt dualizmusnak, a Monarchiának, a delegációnak, az egész k.u.k. Wirtschaftnak ez a csúnya vége, de egyikben sem volt bátorság, hogy megmondja, mit érzett. Nem volt senki, aki a delegációk utolsó ülésén a dualizmus szimbolikus intézményét elsíratta volna.”²⁵¹

JEGYZETEK

¹ Berchem német követségi tanácsos Bismarcknak 31. 1. 1881 Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (PA. AA. Bonn) I. AA. I, No. 70. Bd. 11.

² Hasonlóképpen írja *Lederer Béla*: Gróf Andrássy Gyula beszédei I (Bp. 1891) 151, Andrássytól nyert felvilágosítása alapján.

³ Az 1863. február 5-i emlékiratról van szó: *Kónyi Manó*: Deák Ferencz Beszédei III–IV (Bp. 1902²). III, 301–315. Apponyi elgondolását a delegációról magáévá tette gr. Forgách Antal kancellár is, aki, bár ismerte az uralkodónak két hónappal előbb az Apponyi emlékiratával szemben is kifejezésre juttatott elutasító álláspontját, 1863. március 11-én kelt felterjesztésében maga is a delegációkat jelölte meg a közös ügyek törvényhozó szervéül. *Josef Redlich*: Das österreichische Staats- und Reichsproblem. Bd. 2: Der Kampf um die zentralistische Reichsverfassung bis zum Abschlusse des Ausgleichs mit Ungarn im Jahre 1867 (Leipzig 1926) 321. A kérdést újabban részletesen feldolgozta *Stefan Malfèr*: Einleitung zu die Protokolle des österreichischen Ministerrates (ÖMR.) V/5: Die Ministerien Erzherzog Rainer und Mensdorff. 3 November 1862 – 30. April 1863. Bearbeitet von Stefan Malfèr (Wien 1989) XXXII–XXXIX; *Uő.*: Der gescheiterte Ausgleichversuch von 1863. In: Österreichische Osthefte 32 (1990) 405–426.

⁴ Apponyi országbíró emlékirata őfelségéhez, *Kónyi*: Deák Ferencz beszédei III, 301–315.

⁵ Az Augusz-féle kiegyezési akcióról; először: *Eduard Wertheimer*: Neues zum Osterartikel Deáks vom Jahre 1865. In: Pester Lloyd, Abendsblatt 23. 4. 1923; *Redlich*: Das österreichische Staats- und Reichsproblem 2, 386–391; *Hanák Péter*: Deák hűsvéti cikkének előzményei. In: Történelmi Szemle 17 (1974) 565–589. *Somogyi Éva*: A birodalmi centralizációtól a dualizmusig. Az osztrák–német liberálisok útja a kiegyezéshez (Bp. 1976) 59–61.

⁶ *Kónyi*: Deák Ferencz beszédei III, 411–429. A híres cikksorozat először a bécsi Debatte 1865. évi 125–127. számában jelent meg.

⁷ Ld. 5. sz. jegyzetet.

⁸ Kónyi: Deák Ferencz beszédei III, 417.

⁹ A bizottság később az Erdélyből érkezett 15 képviselővel kiegészítve lesz 67 tagú.

¹⁰ A bizottság, amely tulajdonképpen részleteiben dolgozza ki a delegáció tervét a következő személyekből áll: Andrassy Gyula gr., Apponyi György gr., Csengery Antal, Deák Ferenc, Eötvös József br., Fest Imre, Ghyczy Kálmán, Gorove István, Hollán Ernő, Ivánka Imre, Lónyay Menyhért, Mikó Imre gr., Nyáry Pál, Somsich Pál és Tisza Kálmán. Kónyi: Deák Ferencz beszédei III, 689.

¹¹ Az albizottság ülésein nem vezettek jegyzőkönyvet, de annak két tagja, Lónyay és Gorove, a maga számára feljegyzéseket készített: Kónyi: Deák Ferencz beszédei III, 685–738. Az itt idézett, Deák diktálta szöveg később az 1867:XII. tc. 28–34. paragrafusára lett.

¹² Uo.

¹³ Uo. III, 717–722.

¹⁴ Uo. III, 733.

¹⁵ Uo. III, 730.

¹⁶ Uo. IV. 170–178.

¹⁷ A bécsi tárgyaláson merül fel, hogy pontosan határozzák meg a delegációk tagjainak számát, mégpedig 60–60 főben. Az 1867:XII. 29.§-ban „meghatározott számú bizottság” szerepel, s csak a képviselőház 1867. dec. 27-én tartott ülésén határozza el – nyilván az időközben elfogadott osztrák törvény hatására, hogy a delegáció tagjainak száma 60 fő legyen. Magyar Törvénytár: 1836–1868. évi törvények. (Bp. 1896) 338; 1. sz. jegyzet.

¹⁸ Vö. 1867:XII. tc. 39.§.

¹⁹ A Lónyay-napló 1867. január 27-i bejegyzése, Kónyi: Deák Ferencz beszédei IV, 198.

²⁰ Uo. IV, 253.

²¹ Uo. IV. 258.

²² A 67-es bizottság 1867. január 31-i ülésén Tisza Kálmán, Kónyi: Deák Ferencz beszédei IV, 262.

²³ Uo. 263.

²⁴ Uo. 264.

²⁵ Uo. 260.

²⁶ Ministerrat (MR.) v. 1.2.1867. ÖMR. 1848–1867. VI/2.; Das Ministerium Belcredi, 8. April 1866 – 6. Februar 1867, bearb. von Horst Brettner-Messler (Wien 1973) 298–408. Vö. L. Belcredi (Hg.): Fragmente aus dem Nachlass des ehemaligen Staatsministers Grafen Richard Belcredi. In: Die Kultur 7 (1906) 283–288. Az oktojálas mögöttes tartalmáról, hogy miért igyekezett elkerülni Beust a kiegyezés parlamenti vitáját a Belcredi által tervezett rendkívüli Reichsratban Somogyi: A birodalmi centralizációtól a dualizmusig 178–187.

²⁷ MR. v. 3.5.1867, MRZ. 150. Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien (HHStA.) Allgemeines Verwaltungsarchiv (AVA).

²⁸ Vö. Helmut Rumpler: Die rechtlich-organisatorischen und sozialen Rahmenbedingungen für die Aussenpolitik der Habsburgermonarchie 1858–1918. In: Wandruszka Adam – Urbanich Peter (Hg.): Die Habsburgermonarchie 1848–1918, VI/1: Die Habsburgermonarchie im System der internationalen Beziehungen (Wien 1989) 30–33.

²⁹ „Für jene Angelegenheiten, welche den im Reichsrat vertretenen Königreichen und Ländern einerseits und den Ländern der ungarischen Krone andererseits gemeinsam sind, ist der Reichssenat berufen. Der Reichssenat besteht aus der Delegation des Reichsrates und aus der Delegation des ungarischen Reichstages.”

³⁰ MR. v. 15 und 16.6.1867, MRZ. 157. HHStA. AVA.

³¹ Vö. MR. v. 28.10.1867, MRZ. 187. uo.

³² Edmund Bernatzik: Die österreichischen Verfassungsgesetze mit Erläuterungen (Wien 1911²) 439–451.

³³ Gustav Kolmer: Parlament und Verfassung in Österreich 1:1848–1869 (Graz 1972²) 257–258.

³⁴ A liberális párt különböző frakcióiról ld.: Somogyi: A birodalmi centralizációtól a dualizmusig 136–145. Az autonomista és az unionista párt egyesüléséről uo. 192–196. A közös autonomista–unionista program: Neue Freie Presse v. 22.5.1867.

³⁵ Somogyi: A birodalmi centralizációtól a dualizmusig 196.

³⁶ Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten des Reichsrates IV. Session (Wien 1869) 1320–1323. A parlament alkotmányos bizottsága a továbbiakban lényegében magáévá teszi a kormány javaslatát. Az eltérés csak a delegáció választás módjában, a mandátumok felosztásában mutatkozott, amire más összefüggésben még visszatérünk. A kormány és a képviselőház alkotmány bizottsága javaslatának viszonyáról: MR. v. 28.10.1867, MRZ. 187. HHStA. AVA. Az alkot-

mánybizottság összetételéről és tevékenységéről: *Gerald Stourzh*: Die österreichische Dezemberverfassung von 1867. In: *Österreich in Geschichte und Literatur* 12 (1968) 4–5.

³⁷ Stenographische Protokolle IV. Session 13. 11.1867. 1363–1364.

³⁸ Uo. 14.11.1867, 1385–1392.

³⁹ *Somogyi*: A birodalmi centralizációtól a dualizmusig 137–138.

⁴⁰ Stenographische Protokolle IV. Session 14.11.1867, 1379.

⁴¹ Kaiserfeld Treforthoz 9.4.1867. Országos Széchényi Könyvtár (OSzK) Budapest, Kézirattár Trefort levelezése.

⁴² Stenographische Protokolle IV. Session 13.11.1867, 1367.

⁴³ Uo. 12.11.1867, 1327–1330.

⁴⁴ Uo. 13.11.1867, 1359–1360.

⁴⁵ Uo. 12.11.1867, 1323–1327. Dr. Lovro Toman (Laibach) az egyetlen az idézettek közül, aki az alkotmánybizottság kisebbségéhez tartozik. Vö. *Stourzh*: Die österreichische Dezemberverfassung von 1867, 4.

⁴⁶ Stenographische Protokolle IV. Session 12.11.1867, 1330–1333.

⁴⁷ Uo. 20.11.1867, 1452.

⁴⁸ Werthers Bericht 18.11.1867. PA. AA. Bonn, I. AA. 1, No. 54 Bd. 4.

⁴⁹ *Bernatzik*: Die österreichischen Verfassungsgesetze 452.

⁵⁰ 1867:XII. § 27–28.

⁵¹ „Egy közös ministeriumot kell felállítani azon tárgyakra nézve, melyek, mint valósággal közösek, se a magyar korona országainak, se Ó Felsége többi országainak külön kormányzata alá nem tartoznak. E ministerium a közös ügyek mellett se egyik, se másik résznek külön kormányzata ügyeit nem viheti, azokra befolyást nem gyakorolhat.”

⁵² *Komjáthy Miklós*: Die Entstehung des gemeinsamen Ministerrates und seine Tätigkeit während des Weltkrieges. In: Miklós Komjáthy (hrg.): *Protokolle des gemeinsamen Ministerrates der Österreichisch–Ungarischen Monarchie 1914–1918* (Bp. 1966.) 22–23. Komjáthy nevéhez fűződik a magyar történetírásban a dualista monarchia közös intézményei első, forrásokon épülő, a pusztán jogi elemzést meghaladó történeti vizsgálata, a fent idézett tanulmányban és további kisebb magyar nyelvű dolgozatokban. Komjáthy kezdett széleskörű kutatást a delegáció történetének feldolgozására. Betegsége, majd halála megakadályozta tervezett munkája megírását.

⁵³ Beck közös pénzügyminiszter magyarzata a minisztertanács ülésén. Gemeinsame Ministerrat (GMR) v. 30.1.1868, GMCZ. 9. HHStA. PA. LX, K. 283.

⁵⁴ MRProt. v. 3.5.1867, MRZ. 150. HHStA., AVA. Ennek a minisztertanácsnak német centralizmust őrző attitűdjéről korábban már szóltunk. Vö. 1./b fejezetet. A delegáció tagjainak számát a magyar törvény (1867 májusában még törvényjavaslat) 60 főben maximálta és az volt az elképzelés, hogy a delegátusok száma 2/3 – 1/3 arányban oszlik meg a képviselőház és a felsőház, mutatis mutandis az osztrák képviselőház és urak háza között. Ez a szám és ez az arány kerül majd a törvényekbe is: RGBl. 146/1867: § 7, 8 és XII/1867 § 29.

⁵⁵ MRProt. v. 15. und 16.6. 1867, MRZ. 157 és 158 HHStA., AVA.

⁵⁶ A kormányban már tavasszal is támadták Beustot. Főként Komers igazságügyminiszter és John hadügyminiszter elleneztek Galícia autonómiájának kiterjesztését és a tartománygyűlés kompetenciájának megnövelését. Tartottak a föderalista irányú változásoktól. *Redlich*: Das österreichische Staats- und Reichsproblem II, 622–623; *Somogyi*: A birodalmi centralizációtól a dualizmusig 190–191. Beust lengyelekkel folytatott tárgyalásairól Werther bécsi német követ 18.11.1867, PA. AA. Bonn, I.AA.1. No. 54. Bd. 4.

⁵⁷ *Giovanelli*: Stenographische Protokolle IV. Session 12.11.1867, 1339–1343; Uó. uo. 19.11.1867, 1425–1428; Leonari uo. 19.11.1867, 1428–1433.

⁵⁸ Brestel uo. 12.11.1867, 1322–1323; 20.11.1867, 1461–1462.

⁵⁹ Beust uo. 20.11.1867, 1465–1467.

⁶⁰ Giovanelli idézett 1867. november 19-i beszéde. Ld. 57. sz. jegyzetet.

⁶¹ Legalábbis az 1870-es évek végéig.

⁶² A táblázatot *Lothar Höbelt*: *The Delegations: Preliminary Sketch of a Semi-Parliamentary Institution*. In: *Parliament, Estates and Representation* 6 (1986) 149–154. c. tanulmányából kölcsönöztem. Höbelt a német baloldalhoz a liberálisokat, a nacionalista csoportokat és 1907 után a német szociáldemokratákat számított, a jobboldalhoz pedig a klerikális konzervatívokat és a keresztényszocialistákat.

⁶³ *Margit Lammer*: *Die österreichische Reichsratsdelegation und die Aussenpolitik Österreich–Ungarn 1879–1891* (Graz 1987 phil. Diss.) 555–556. 1879-ig a csehek bojkottálták a Reichsratot, tehát delegációs mandátumot sem szerezhettek.

⁶⁴ *Kolmer: Parlament und Verfassung III, 469.*

⁶⁵ Vö. *Heinrich Garf Lützow: Im diplomatischen Dienst der k. u. k. Monarchie*, hrg. von Peter Hohenbalken (Wien 1971) 100. Ugyanezt írja a magyar delegációról *Halász Imre: Egy letűnt nemzedék. Emlékezések a magyar állam kialakulásának újabb korszakából* (Bp. 1911) 351. A delegáció 25 éves jubileumáról *Kolmer: Parlament und Verfassung V, 297 ff.* A kérdésre később, amikor az egyes külügy-miniszterek és a delegációk viszonyát elemezzük még visszatérünk.

⁶⁶ Geschäftsordnung für die Delegation des Reichsrathes. Beschlossen in der Sitzung am 21.1.1868. (Wien 1868) 65.

⁶⁷ Uo. § 26.

⁶⁸ 1867 nyarán a dalmáciai szerb Ljubiša szerbül szólalt meg a felirati vitában. Ekkor rendelte el a képviselőház elnöke a szavazást a nyelvhasználat kérdésében. Vö. *Kolmer: Parlament und Verfassung I, 275–276.*

⁶⁹ A kérdésről részletesen: *Gerald Stourzh: Die Gleichberechtigung der Nationalitäten in der Verfassung und Verwaltung Österreichs 1818–1918* (Wien 1985) 91–93.

⁷⁰ Ezt a tételt, hogy a delegáció egyszerűen a képviselőház egy bizottsága, közösügyi bizottsága volna, osztrák részről vitatták. Vö. *Dantscher von Kollersberg: Der staatsrechtliche Charakter der Delegationen* (Wien 1903).

⁷¹ Vö. 221. sz. jegyzettel.

⁷² Csengery Antal hátrahagyott iratai és feljegyzései. Bevezeti Wlassics Gyula, közzéteszi Csengery Lóránt (Bp. 1928) 242.

⁷³ Csengery feleségének 1868. február 14. uo. 505.

⁷⁴ *Könyi: Deák Ferencz beszédei VI, 79.*

⁷⁵ *Lederer: Gróf Andrássy Gyula beszédei I, 383–384; II, 111; Toldi István: Öt év története 1867–1872* (Bp. 1891) 102, 146, 187, 210.

⁷⁶ A delegáció párt szerinti összetételét a parlamenti almanachok alapján igyekeztünk megállapítani. A delegációs naplók minden évben közlik a megválasztott tagok névsorát s azt is, ki hány szavazatot kapott. Pártállásukról azonban nem közölnek adatokat. Minthogy egy képviselő egy parlamenti ciklus folyamán is változtathatta pártállását, ezért számításaink csak hozzávetőleges érvényűek.

⁷⁷ HHSzA., PA. VI/6. K. 85. Geschäftsordnung der Delegationen.

⁷⁸ Erről alább részletesen szólunk.

⁷⁹ Ld. 77. sz. jegyzetet.

⁸⁰ RGBl. 146/1867 § 10, 26; XII/1867 § 3., 46.

⁸¹ Aehrenthal an Beck 24.6.1908, HHSzA., PA. I, K. 578. 376/C.d.M. Beck an Aehrenthal 30.6.1908 uo. 402/C.d.M. A kérdést közös minisztertanács is tárgyalta: GMRProt. v. 21.5.1908, GMCZ. 466. Uo. PA. XL, K. 307. Hasonló volt a helyzet 1868-ban: Präsidialsection des Ministerium des Äussern 4.9.1868 an kk. Ministerpräsident–Stellvertreter Taaffe uo. PA. I, K. 563. Nr. 945/1868; vagy a korszak végén: Berchtold an Präsidenten der Reichsrathdelegation Dobernig 12.7.1912 uo. K. 580. 391/C.d.M. stb.

⁸² Az összeállítást Cajetan Mérey osztálytanácsos utasítására, aki a Cabinet des Ministers igazgatója volt a vonatkozó akták felhasználásával v. Lieder készítette 1895 szeptemberében. Uo. K. 628. IV/7 f. 181–190.

⁸³ E tárgyban Andrássy magyar miniszterelnök írt Beustnak 7.3.1869, uo. K.563. 406/R.K. majd: GMR. v. 26.3.1869, GMCZ. 39. Uo. PA. XL, K. 284.

⁸⁴ Goluchowski an kk. Ministerpräsidenten v. Körber 16.3.1903, uo. PA.I, K. 633. 96/C.d.M.

⁸⁵ Aufzeichnung über die vom gemeinsamen Ministerium zu ergreifenden Budgets–Provisoriums. Nach der Aktenlage zusammengestellt v. C.d.M. v. Mérey. Uo. K. 628. IV/7 f. 170–173. dátum nélkül.

⁸⁶ GMRProt. v. 26.3.1869, GMCZ. 39. Ld. 83. sz. jegyzetet.

⁸⁷ *Kolmer: Parlament und Verfassung II, 432–433.*

⁸⁸ Au. Vortrag v. Kálnoky 5.2.1882 a delegáció rendkívüli összehívása tárgyában HHSzA., PA.I, K. 568; *Kolmer: Parlament und Verfassung III, 454–456*; vö. *Szilágyi Dezsdő* beszédei. Szerk.: Fayer Gyula, Vikár Béla, III: A közös ügyek és rokon tárgyak. (Budapest, 1910) 253; *Halász: Egy letűnt nemzedék* 358.

⁸⁹ Aehrenthal an kk. Ministerpräsidenten Beck 25.5.1908 HHSzA., PA. I, K. 578 ad 376/C.d.M.

⁹⁰ A delegációk hatáskörét a következő fejezetben fogjuk részletesen elemezni.

⁹¹ Präsidium der Delegation des Reichsrates an Minister des Äussern 22.2.1908 HHSzA., PA. I, K. 628 IV/16, 137/C.d.M. A közös kormány határozata 1908 Oktober uo. 590/C.d.M.

⁹² A kérdést szabályos közös minisztertanácson 1908-ban nem tárgyalták; jellemző viszont, hogy a közös kormány határozatát Wekerle magyar miniszterelnök aláírás nélkül küldte vissza a közös kormány-nak. Uo. ad 590/C.d.M./1908 22.1.1909.

⁹³ RGBI. 146/1867 § 11; XII/1867 § 32.

⁹⁴ Au. Vortrag v. Beust 24.10.1868 HHStA., PA. I, K. 563. Nr. 1256.

⁹⁵ Au. Vortrag v. Beust 25.5.1869 uo. 408/R.K.

⁹⁶ GMR. v. 15.8.1870, GMCZ. 77. Uo. PA. XL, K. 285.

⁹⁷ „Die Delegationen” v. September 1895 ld. 82. sz. jegyzetet.

⁹⁸ A delegációs ülések formális lefolyásáról két összeállítás is készült a külügyminisztériumban: ld. előző jegyzetet, továbbá: Die Tätigkeiten des Ministers des Äussern bei den Delegationen 20.5.1892 HHStA., PA. I, K. 628 ff. 193–196.

⁹⁹ Arról, hogy hogyan fogadja az uralkodó a két delegáció tagjait, hogyan mutatják be őket a közös miniszterek és a miniszterelnökök ő császári és királyi felségének tárgyal a közös minisztertanács is: GMR. v. 10.1.1868, GMCZ. 2. Uo. PA. XL, K. 283.

¹⁰⁰ Vö. Kanzleiverordnung des Ministeriums des Äussern 17.4.1874; 7.11.1878; 26.2.1879 uo. Adm. Reg. Fach 4, K.441. Ugyanez a helyzet a Kálnoky-érában is: Kanzleiverordnung 25.10.1884; 3.11.1886; 9.6.1888; 3.6.1890 stb. uo.

¹⁰¹ *Heinrich Pollak*: Dreissig Jahre aus dem Leben eines Journalisten. Erinnerungen und Aufzeichnungen II: 1868–1873 (Wien 1895) 97.

¹⁰² Tisza Kálmán magyar miniszterelnök Haymerlehez 21.10.1880: a magyar kormány több ízben tiltakozott az ellen, hogy a delegációhoz német nyelvű iratok érkeztek Bécsből. Ezt a magyar államnyelv szándékos megsértésének kell tekintenie. A magyar parlamentnek és a magyar delegációnak joga van követelni „das alle Mitteilungen der Regierung und der k.u.k. Hofstellen an diese Körperschaften in ungarische Sprache erfolgen”. HHStA., PA. I, K. 567. 3069/ME.

¹⁰³ 1899 januárjában az uralkodó nem akarja szankcionálni a magyar delegáció határozatát, mert abban a „Magyar–Osztrák Monarchia” kifejezés szerepel. Széll Kálmán magyar miniszterelnök elismeri, hogy ez a: elnevezés jogilag inkorrekt, és ígéretet tesz arra, hogy a következő évtől kezdve a helyes kifejezést fogják használni, de nem vállalkozik arra „angenommene Beschlüsse nachträglich irgend einer Korrektur zu unterziehen, und zwar umso mehr, als ich nach genauer Durchsicht der sämtlichen Delegationsbeschlüsse constatieren kann, dass vom Jahre 1870 angefangen, in den auf die gemeinsamen Schlussrechnungen bezüglichen Delegations-Beschlüssen die Benennung »Magyar–Osztrák Monarchia« gebraucht wurde.” Goluchowski an Széll 23.1.1899 (Telegramm) uo. K.573. 52/C.d.M.; Széll an Goluchowski 24.1.1899 (Telegramm) uo. 59/C.d.M. Az uralkodó hozzájárul ahhoz, hogy az eredeti formában publikálják a delegációs határozatot és csak a következő évtől használják az államjogilag egyedül korrek „Osztrák–Magyar Monarchia” megnevezést. Goluchowski an Széll 25.1.1899 (Telegramm) uo. 65/C.d.M.

¹⁰⁴ Viszont a két delegáció határozatát az uralkodó egyetlen irattal szentesíti — azaz a delegációk határozata „Reichsak”. — Ezzel az állásfoglalással mindkét miniszterelnök egyetért. GMR. v. 21.2.1868, GMCZ. 14. HHStA., PA. XL, K. 283. Vö. *Csengery* Hátrahagyott iratai 241, 288–289.

¹⁰⁵ RGBI. 146/1867 § 31, ill. XII/1867 § 35–36 rendelkezik a közös szavazásról.

¹⁰⁶ GMR. v. 25.11.1868, GMCZ. 27. HHStA., PA. XL, K. 283.

¹⁰⁷ Beust a „gemeinschaftliche Conferenz von Vertrauensmännern beider Delegationen”-ról számol be a császárnak. Au. Vortrag v. Beust 4.2.1868. uo. PA. I, K.563. 1383/R. K. Vö. *Csengery* Hátrahagyott iratai 278–280, 285.

¹⁰⁸ *Andrássy Gyula* miniszterelnök a közös minisztertanácson úgy nyilatkozik, hogy ma már (1871), amikor a dualizmus viszonyai megszilárdultak, nem tartja veszélyesnek a közös szavazást. GMR. v. 19.1.1871, GMCZ. 101. HHStA., PA. XL, K. 286.

¹⁰⁹ Uo.

¹¹⁰ Az 1873. évi közös szavazásról: *Kolmer*: Parlament und Verfassung II, 273; az 1880. évi közös szavazásról: *Szilágyi Dezső* beszédei III, 119; az 1882. évi közös szavazásról: *Kolmer*: Parlament und Verfassung III, 456. 1882. április 26-a után nem került sor közös szavazásra. Vö. a magyar delegáció ügyrendjének 1902. évi módosítását: *Bemerkungen zur Geschäftsordnung der Delegationen vom 1902.* HHStA., PA. VI/6. k. 85.

¹¹¹ Ezt a XII/1867 § 36. írja elő.

¹¹² *Bemerkungen zur Geschäftsordnung der Delegationen...* Ld. 110. sz. jegyzetet.

¹¹³ A bankgassei palotában azonban — úgy tűnik — nem jutott túl sok hely a delegáció számára. A magyar udvari kancellária épületét ti. eredetileg nem ilyen célra szánták. „A főbejárással szemben egy szerény emelvény az elnök helyét képezi; ettől balra egy jegyző és három kormányi képviselő, jobbra pedig három gyorsíró számára van hely kijelölve. A delegátusok hat 10 üléses padban foglalnak helyet, ezek mögött a közönség, az elnöktől jobbra pedig, a felső két ablak mentében a tudósítók számára van ugyan-csak igen szűk hely fenntartva.” A Pesti Napló egykori tudósítását idézi *Komjáthy Miklós*: A delegáció

első ülészaka és első elnöke c. dolgozatában. In: Somogy Megye Múltjából. Levéltári Évkönyv 14 (Kaposvár 1983) 212.

¹¹⁴ Vö. Delegationsakten HHStA., PA. I, K. 564–566. Bécsben az új parlament felépültéig az osztrák delegáció a helytartóság, majd az alsó-ausztriai tartománygyűlés épületében, (*Friedrich Ferdinand Graf von Beust*: Aus drei Viertel-Jahrhunderten. Erinnerungen und Aufzeichnungen II: 1866–1885, Stuttgart 1887, 170); Budapesten a magyar delegáció a dunaparti országgyűlési palota felépültéig a Várban ülésezett.

¹¹⁵ Lónyay Menyhért a Magyar Tudományos Akadémia elnöke Tisza Kálmán miniszterelnökhöz. 1880. január 10. Tisza an Haymerle v. 3.10.1880 HHStA., PA. I, K. 567. 255/PS. Természetesen a „magyar nemzet áldozatkészsége” főként az ellen berzenkedik, hogy „közösügyes” politikai testületeknek adjon helyet. A dolog ironiájához tartozik, hogy a tiltakozó levelet az a Lónyay fogalmazza, aki 1870–71-ben mint közös pénzügyminiszter a magyarok közül elsőként állt a közös kormány szolgálatába. Évekig folyt a levelezés az Akadémia elnökségével. Uo. K. 568–569.

¹¹⁶ Kálnoky an Taaffe v. 28.2.1885 Uo. K.569. 25/DA.

¹¹⁷ Kolmer: Parlament und Verfassung V, 304–308.

¹¹⁸ 1896. május 30-án nyitják meg első ízben az új delegációs épület nagy üléstermében a delegáció ülészakát. HHStA., PA. I, K.572. 237/C.d.M. Egyébként a század elejére az osztrák delegáció kinövi az épületet. 1909-ben Josef Döbernik karintiai német nacionalista képviselő szót emel amiatt, hogy az üléstermeken kívül alig van helyiség, ahol a delegátusok tartózkodhatnak, hogy kevés a hely a hivatalok, a gyorsírók, a sajtó képviselői és a posta számára, hogy nem megfelelő az épület fűtése és szellőzése, hogy feltétlenül szükség lenne egy könyvtárra, ahol a képviselők a legfontosabb kézikönyveket megtalálhatnák. (Érdemes megjegyezni, hogy Döbernik a képviselő, aki lehangosabban követeli a közös miniszterek felelősségéről szóló törvény kiegészítését, s ezzel a delegáció hatáskörének kiterjesztését. Ld. következő fejezetet.) 1909–13 között folyik a tárgyalás a delegációs épület bővítéséről. Uo. K.628. IV/14.

¹¹⁹ Geschäftsordnungen der Delegationen: HHStA., VI/6, K.85. Vö. Veränderungen v. Jahre 1902 der Geschäftsordnung der ungarischen Delegation. Kezdetben még vita folyt arról, hogy a bizottságoknak legyen-e interpellációs joguk (*Csengery* Hátrahagyott iratai 242), később ez magától értetődővé válik.

¹²⁰ GMR. v. 4.7.1869. GMCZ. 54; GMR. v. 10.7.1869, GMCZ. 55. HHStA., PA. XL, K.284.

¹²¹ Ld. Anm. 119

¹²² Ebd.

¹²³ Ebd.

¹²⁴ Gazdasági érdekvédelmi szervezetek küldenek petíciót a delegációhoz például, hogy a hadsereg rendeleseiből a két országnak arányosan jusson: 8.6.1904 uo. PA. I, K. 576. 298/C.d.M.; a Bund der österreichischen Industriellen, hogy a delegáció támogassa a haditengerészet fejlesztését, mert ennek különös gazdasági haszna van. 10.5.1898. Uo. K.573. 688/C.d.M.; Jaroslaw város katonai reáliskola létesítését kéri a delegációtól. A petíciós bizottság magánosok és községek panaszával is foglalkozik, pl. hadgyakorlatok alkalmával okozott károkkal. Községek kérik, hogy a katonai gyakorlóterületeket helyezték távolabb a településektől stb.

¹²⁵ A házszabályt 1907. január 7-én és 1908. február 21-én módosították. Ld. Geschäftsordnungen der Delegationen: HHStA., VI/6. K.85.

¹²⁶ Így látja Beust: GMR. v. 21.10.1868, GMCZ. 21. HHStA., PA. XL, K.283.

¹²⁷ Kálnoky an Taaffe 28.2.1885, uo. PA.I, K.569. 25/DA.

¹²⁸ Vö. A Külügyminisztérium osztályfőnöke Szécsen Miklós gróf 1901 június. Uo. K. 574. 280/C.d.M. Van valami groteszk abban, hogy 1918-ban, a háború ötödik esztendejében Müller László osztályfőnök fontosnak tartotta figyelmeztetni Czernin közös külügyminisztert, hogy az évben a magyar külügyi bizottságon a sor, ott kell elmondania külpolitikai expozéját. Müller an Czernin. 27.5.1918 uo. K.583.

¹²⁹ Halász: Egy letúnt nemzedék 358.

¹³⁰ Erről a kérdéstről később részletesen szólunk.

¹³¹ RGBl. 146/1867 § 29; XII/1867 § 45.

¹³² RGBl. 146/1867 § 28; XII/1867 § 39.

¹³³ GMR. v. 10.1.1868, GMCZ. 2. HHStA., PA. XL, K.283.

¹³⁴ Amikor Andrassy magyar miniszterelnök az első delegációban túlzottan határozottan védi a közös kormány politikáját, figyelmeztetik, hogy nincsen joga állást foglalni a delegációs vitában, „csak felvilágosítást adhat”. Andrassy magát a közbekiáltószóktól nem zavartatva folytatja: „Természetes, hogy vétó nincsen, de nézetemet elmondhatom. Felvilágosítást adni jogom van és jogom van érveket felhozni”. – Ebben aztán a delegáció megnyugszik. *Lederer*: Gróf Andrassy Gyula beszédei II, 296, 305.

¹³⁵ Giskra, Herbst, Plener és Brestel mondanak le mandátumukról 1868 januárjában. HHStA., VI/6, K.1. 16/RD. Bizonyos lehetőséget az osztrák delegáció házszabálya is biztosít arra, hogy a miniszter

kontaktusba lépjen a delegációval: „Nach den einschlägigen Bestimmungen des Geschäftsordnung könne der Budgetausschuss den Beschluss fassen, den Finanzminister einzuladen im Ausschusse zu erscheinen und dort Aufklärungen zu geben. Dieser Ausweg sei schon wiederholten Malen gewählt worden” – Igy Goluchowski: GMR. v. 16.4.1904, GMCZ. 442. Die Protokolle des gemeinsamen Ministerrates der österreichisch-ungarischen Monarchie 1896–1907, bearbeitet von Éva Somogyi (Budapest 1991) V. (Továbbiakban: GMR. V.) 357. Az 1907. január 7-i ülésén aztán az osztrák delegáció módosítja házszabályát: „Das Recht der Teilnahme an allen Beratungen der Delegation steht auch den Mitgliedern der österreichischen Regierung zu.” Vö. Präsidium der Delegation des Reichsrates an Aehrenthal 7.1.1907 HHStA., PA. I, K.576. 84/C.d.M.

¹³⁶ Kálnoky an Taaffe 15.10.1893. Arthur Skedl: (hrg.), Der Politische Nachlass des Grafen Eduard Taaffe (Wien, Berlin, Leipzig, München 1922) 307–309.

¹³⁷ Aehrenthals Denkschrift an den Monarchen am Vorabend seiner Ernennung zum Minister 23.10.1906 HHStA., Kabinettsarchiv, Direktionsakten K. 15. Nr. 24/1906. Vö. Éva Somogyi: Aehrenthals Reformbestrebungen 1906–1907. Die Dualismus-Interpretation des Ministers des Äussern. In: Österreichische Osthefte 30 (1988) 66.

¹³⁸ GMR. v. 26.11.1868, GMCZ. 8. HHStA., PA. XL, K.283.

¹³⁹ Vortrag des Ministers des Äussern 12.3.1868. Uo. Kab. Kanzlei KZ. 887/1868.

¹⁴⁰ A szervezés elvi alapjait is deklaráló Andrassy korabeli „Organisationsentwurf”-ot Calice fogalmazta. Uo. PA.XL, K.326.

¹⁴¹ Ld. HHStA., PA. I, K.628. f. 193–196. A két osztályfőnökkel egyidőben két fogalmazói rangban lévő tisztviselőt bíz meg a külügyminiszter, hogy „als ständiger Vertreter des gemeinsamen Ministerium des Äussern zur Vermittlung des Verkehrs der Delegationen mit dem Ministerium, und beider Delegationen untereinander” gondoskodjék. Ezzel valójában a külügyminisztériumban egy delegációs hivatal jön létre. Azáltal, hogy a külügyminisztérium biztosította a delegációk működésének külső kereteit és technikai feltételeit

(a delegáció archívumát is a külügyminisztérium elnöki osztálya őrizte), a delegáció tevékenységének legális befolyásolása lehetőségét teremtette meg. Vö. Komjáthy: Die Entstehung des gemeinsamen Ministerrates 18. A század elején a magyar delegáció megpróbált bizonyos fokig függetlenedni a külügyminisztériumtól, elhatározta, hogy nem tart igényt a külügyminisztériumi tisztviselők hivatali szolgálataira. (Notiz betreffend die Entsendung von Beamten des Ministerium des Äussern an der ungarischen Delegation 8.7.1907. HHStA., PA. I, K. 676 ad 552/C.d.M./1906) és magyar kezelésbe veszi a magyar delegációs iratokat.

¹⁴² Később több osztályfőnöki állást létesítenek a külügyminisztériumban, de továbbra is az első két osztályfőnök tölti be a fent vázolt közvetítő szerepet. Ilyen feladattal a másik két közös minisztérium is megbízta vezető tisztviselőit. Ld. Die Tätigkeit des Minister des Äussern bei den Delegationen v. 20.5.1892 HHStA., PA.I, K.628. ff 193–196.

¹⁴³ RGBl. 146/1867 § 6. „Das den Vertretungskörpern beider Reichshälften zustende Gesetzgebungsrecht wird von denselben, insoweit es sich um die gemeinsamen Angelegenheiten handelt, mittels zu entsendenden Delegationen ausgeübt.”

¹⁴⁴ Nem hozhatott volna csupán az egyik delegáció közösügyi törvényt, mert hiszen az RGBl. 146/1867 § 15. szerint „zu allen Gesetzen ist die Übereinstimmung beider Delegationen, oder bei mangelnder Übereinstimmung der in einer gemeinschaftlichen Plenarsitzung beider Delegationen gefasste zustimmende Beschluss ... erforderlich”.

¹⁴⁵ GMR. v. 6.9.1870, GMCZ. 82. HHStA., PA.XL, K.285.

¹⁴⁶ GA. 1867:XII. tc. 13. § ui. kimondja, hogy a védelmi rendszer megállapítása és megváltoztatása csak törvényhozás útján történhet, mégpedig egyenlő elvek szerint a két törvényhozás kölcsönös egyezkedése alapján. Vö. Polner Ödön: Magyarország és Ausztria közjogi viszonya történeti kifejlődésében és jelen alakjában (Bp. 1891) 178.

¹⁴⁷ GMRProt. v. 5.11.1870, GMCZ. 89. HHStA., PA.XL, K.285.

¹⁴⁸ E korai közös minisztertanácsokon többször elhangzik, különösen fontos, hogy valamely kérdésben korrekt alkotmányos eljárást dolgozzanak ki, mert döntésük precedens értékű lesz. Vö. Lónyay GMR. v. 27. 10.1870, GMCZ. 68. Uo.

¹⁴⁹ 1867:XII. tc. 40.§

¹⁵⁰ GMRProt. v. 13.1.1868, GMCZ. 4. HHStA., PA. XL, K. 283.

¹⁵¹ 1867:XII. tc. 41.§ 1879 májusában a magyar képviselőházban széles körű vita bontakozott ki a 41. § értelmezéséről, ti. arról, hogy mit jelent, hogy az országgyűlés a delegáció által megállapított költségvetésnek csak fedezetéről gondoskodhat, a költségvetés egyes tételei azonban „vitát alá többé nem vehetők”. Apponyi Albert és Szilágyi Dezső oly komolyan vették a tilalmat, hogy bár a delegációban a hadügyminisztérium 46 milliós rendkívüli kiadása ellen szavaztak, miután azonban a delegáció elfogadta a minisztérium kívánságát, a képviselőházban már nem szavaztak ellene. A függetlenségi párti Helfy Ignác és Madarász József szemrehányásaira válaszolva Szilágyi kifejtette, hogy az országgyűlés joga arra korlátozódik, hogy ellenőrizze, a delegáció akkor, amikor a közös költségvetést megállapította, törvényesen járt-e el. Szilágyi Dezső beszédei III, 10. Továbbá vitát váltott ki az a kérdés, hogy tárgyalhatja-e a delegáció a közös költségvetést, mielőtt a quota-megállapodás, azaz a közös költségek felosztásának aránya a két ország között megszületett. A közjogi vonatkozásban rendszerint rigorózusabb magyar kormány 1877–78-ban és 1897-ben is igenlő választ ad a kérdésre. Denkschrift von ungarischen Ministerpräsidenten Bánffy (Abschrift) 7.9.1897 HHStA., PA.I, K. 572. 410/C.d.M.

¹⁵² Ez a megkötés összefügg azzal, hogy a delegációnak nincsen törvényhozó joga. Vö. *Enyed István*: A delegáció pénzügyi hatásköre (Bp. 1907) 24–25.; *Bernatzik*: Die österreichischen Verfassungsgesetze 408.

¹⁵³ A kérdésről részletesen *Somogyi Éva*: A közös minisztertanács működése 1867–1907 (Doktori értekezés, Bp. 1992) 357–387. 1898-ban az uralkodó intésére azzal az indokolással kerülnek meg, hogy a flottaterjesztési programról érdemben és részleteiben tárgyaljanak, hogy a delegáció ügyis csak a következő évi költségvetésben kompetens. Vö. GMR. v. 21.3.1898, GMCZ. 408; GMR. v. 5.4.1898, GMCZ. 412. In: GMR. V, Nr. 19, 107–111.; Nr. 23. 129–132. 1902-ben Széll Kálmán magyar miniszterelnök azt kéri, hogy a tüzérség átszervezésének teljes tervével ismertessék meg a delegációkat, Goluchowski külügyminiszter az ismert okokra hivatkozva visszautasítja Széll indítványát. Vö. GMR. v. 1.4.1902, GMCZ. 436. In: GMR. Bd. V, Nr. 47, 290–299. 1906-ban ismét felmerül (ezúttal az uralkodó javaslatára), hogy a tengeri osztály vezetőjének emlékiratát: Denkschrift über die Notwendigkeit der Verstärkung der k.u.k. Flotte durch die Beschleunigung der erforderlichen Ersatzbauten terjesszék a delegációk elé. Ez alkalommal a delegáció törvényben megszabott kompetenciájára hivatkozva az osztrák miniszterek utasítják el a javaslatot. A tengerészeti osztály vezetője Goluchowskihoz 28.9.1906 HHStA., PA.I, K.657, 410/C.d.M. Vö. GMR. v. 29.9. 1906, GMCZ. 459. In: GMR. V, Nr. 70, 534–543. A sort folytathatnánk.

¹⁵⁴ RGBl. Nr. 146/1867 § 16.

¹⁵⁵ *Höbelt*: The Delegations 149–154; *Rumpler*: Die rechtlich-organisatorischen und sozialen Rahmenbedingungen 26–27.

¹⁵⁶ 1867:XII. tc. 50–51. §

¹⁵⁷ RGBl, Nr. 146/1867 § 17–19.

¹⁵⁸ Herbst beszél erről a delegáció külügyi bizottságában 1870-ben. *Horst-Herbert Lang*: Das Problem der Ministerverantwortlichkeit in der franzisko-josephinischen Ära aus der Sicht der österreichischen Volksvertretungen (Wien 1983 phil.Diss.) 343–346.

¹⁵⁹ Abschrift eines Einsichtsstückes des kk. Ministerpräsidiums 4334/MP/1907. HHStA., Adm. Reg. Fach 4, K.445. (tematikuss összeállítás a miniszteri felelősség kérdéséről.)

¹⁶⁰ 1901. április 30-án Dobernig és társai a képviselőházban, 1906. június 9-én a delegációban interpelláltak a miniszteri felelősség ügyében. Goluchowski elutasította az interpellációt, hivatkozva arra, hogy a törvényhozás nem tartozik a delegáció hatáskörébe. Uo. 1910. november 8-án Seitz és elvbarátai interpellációjára Aehrenthal válasza: „soweit es sich um einen Akt der Gesetzgebung für die im Reichsrat vertretenen Königreiche und Länder handelt, nicht die Delegation, sondern nur das österreichische Parlament das verfassungsmässige Forum sein kann, woselbst eine hierauf abzielende Anregung vorgebracht zu werden hatte”. (Azaz Aehrenthal éppúgy, mint Goluchowski leszögezi, hogy az osztrák delegációnak nincs törvényhozói joga!) Entwurf der auf die Interpellation des Delegierten Seitz und Genossen vom 8.11.1910 zu erteilende Antwort 11.11.1910. Uo.

¹⁶¹ Abschrift des Noten des kk. Ministerpräsidenten 9.2.1911, 620/MP/1911. Uo.

¹⁶² „... die Ernennung der gemeinsamen Minister, also auch des Ministers des Äussern, ein Recht der Krone ist und Aller höchst dieselben dieses Recht ausschliesslich in Allerhöchsteigener Person ausüben...” GMRProt. v. 1.6.1895, GMCZ. 389. In: GMR. IV, Nr. 73, 560–563.

¹⁶³ A kérdésről részletesen *Somogyi Éva*: A közös minisztertanács tagjai, 1867–1907. In: *Történelmi Szemle* 34 (1992) 35–45.

¹⁶⁴ Ld. *Somogyi Éva*: A közös kormány 1867–1907. In: *Századok* 127 (1993) 73–77.

¹⁶⁵ Ld. 24. sz. jegyzetet.

¹⁶⁶ 1867:XII. tc. 39.§, RGBl. 146/1867 § 28. Ebben a vonatkozásban meglepően egybehangzó az osztrák és a magyar törvény.

¹⁶⁷ *Heinrich Lutz*: Österreich–Ungarn und die Gründung des Deutschen Reiches. Europäische Entscheidungen 1867–1871 (Frankfurt am Main, Berlin, Wien 1979) 466–467.

¹⁶⁸ Vö. *Wertheimer Ede*: Gróf Andrássy Gyula élete és kora III (Bp. 1913), 202–262; *Emil Palotás*: Machtpolitik und Wirtschaftsinteressen. Balkan und Russland in der österreichisch–ungarischen Aussenpolitik 1878–1895 (Bp. 1994, nyomdában).

¹⁶⁹ Kálnoky an Seiner Majestät 13.10.1884 (Telegramm) HHStA., PA.I, K.467. Liasse XX/C.

¹⁷⁰ Az idézetek Kálnoky felségfolyamodványából valók: HHStA., PA.XL, K.213. Kiadva: *Friedrich Engel-Jánosi*: Journal of Central European Affairs 11 (1951–52) 259–278. Az Agliardi-afférról, ill. Kálnoky lemondásának körülményeiről Uő.: Graf Kálnokys Rücktritt als Aussenminister im Mai 1895. In: Uő.: Geschichte auf dem Ballplatz. Essays zur österreichischen Aussenpolitik 1830–1945 (Graz, Wien, Köln 1963) 233–259; *Hanák Péter*: Magyarország története 1890–1918 (Bp. 1978) 152–154.

¹⁷¹ Goluchowski nem várta meg, míg a delegáció formálisan is bizalmatlanságot szavazott neki, előbb benyújtotta lemondását. Jellemző, hogy Dóczy Lajos a külügyminisztérium első osztályfőnöke szerint a miniszternek meg kellett volna várnia a delegáció szavazását, mert egyáltalán nem volt bizonyos annak kimenetele. Hiszen addig sohasem fordult elő, hogy delegáció minisztert buktatott volna meg. *Ludwig Dóczy*: Minister und Delegationen. Aus künftigen Memoiren. In: Neue Freie Presse 25.12. 1910. Goluchowski bukásának körülményeire a következő fejezetben visszatérünk.

¹⁷² Weninger Vince a közös pénzügyminisztérium osztályfőnöke Lónyay magyar pénzügyminiszterhez 16.1.1870 Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára (MTA K.) Ms. 5305/159. Magyar miniszter kinevezésének fontosságáról beszél Festetics grófnak, a király személye körüli miniszternek és valóságzóval ezzel érvel az uralkodó előtt is. A hivatalos felterjesztésben, amelyben Lónyay kinevezését kéri, a tényleges érvekre már csak utal (amint ez szokás volt). Aus Vortrag v. Beust 20.5.1870 HHStA., Adm. Reg., Fach 5, K.1.

¹⁷³ A paritás — mondta a magyar miniszterelnök —, a delegáció szerkezetére vonatkozik, a közös miniszterek kinevezésére nem. Ha ui. arra is vonatkozna, a harmadik minisztert ketté kellene szelni. *Csengery Hátrahagyott iratai* 244.

¹⁷⁴ *Hugo Hantsch*: Leopold Graf Berthold. Grandseigneur und Staatsmann 2 Bde (Graz, Wien, Köln 1963) I, 248. Az, hogy a hadügyminisztérium élére magyar nevezzenek ki, természetesen fel sem merült.

¹⁷⁵ 1870 májusában Lónyay Menyhért lesz a közös pénzügyminiszter, 1871 novemberében, amikor Andrássy személyében magyar kerül a Ballhausplatzra, felmentik őt. Andrássy külügyminisztersége idején két osztrák tölti be a közös pénzügyminiszteri tiszteket: 1872–76 Holzgethan báró, 1876–1880 Hofmann báró. Azután Berchtold külügyminiszteri kinevezéséig mindig magyar állampolgár volt a közös pénzügyminiszter. Berchtold egyébként kettős állampolgárságú volt, alig tudott magyarul, s — ha létezett ilyen — osztrák neveltetésben részesült, a császár mégis „magyarnak” tekintette. ld. előző jegyzetet. 1880–82 Szlávy, 1882–1903-ig, haláláig, Kállay, 1903–1912 Burián a közös pénzügyminiszter. Szlávyt a két delegáció együttes ülésén 1882 áprilisában leszavazza. Ezután benyújtja lemondását. Általános vélemény szerint lemondásában fontos szerepet játszott az is, hogy mint Bosznia-Hercegovina ügyeinek felelős vezetője gyakran szembekerült az okkupált tartományok kormányzásának ügyében a közös hadügyminiszterrel. Vö. *Ernst Freiherr von Plener*: Erinnerungen 3 Bde. (Leipzig, Stuttgart 1911–1921) II, 228. Mindenképpen Szlávy az egyetlen közös pénzügyminiszter, aki nem a „nemzeti váltógazdaság” következtében kényszerül lemondásra.

¹⁷⁶ 1868-ban merült fel az elvi tisztázás igényével az a kérdés, hogy a három közös miniszter három önálló költségvetést terjesszen-e a delegációk elé, vagy pedig az egész kormány egyetlen javaslatot a három közös miniszter aláírásával. GMRProt. v. 21.10.1868, GMCZ. 21. HHStA., PA. XL, K.283. 1877-ben, (akkor Hofmann a közös pénzügyminiszter) Bylandt hadügyminiszter a költségvetésben számottevő összegeket irányzott elő hadsereg újjászervezési célokra, s a szervezési átalakítást megkezdte, még mielőtt a delegációk pénzügyi felhatalmazását megkapta volna. A pénzügyminiszter rendkívül indulatosan utasította el a hadügyminiszteri eljárást, amely a delegációk jogát egyszerűen semmibe vette. „Das ganze gemeinsame Ministerium gemeinschaftlich bezüglich jener amtlichen Verfügungen verantwortlich ist, welchen es gemeinschaftlich festgestellt hat... so halte ich mich mitverantwortlich...” Note des Gemeinsamen Finanzministers Hofmann an den Reichskriegsministers Bylandt (Abschrift) HHStA., PA.I, K.567 (Delegationsakten) 147/PS. Vö. *Walter Wagner*: Geschichte des k.k. Kriegsministeriums II, 1866–1888 (= Studien zur Geschichte der österreichisch–ungarischen Monarchie 10, Graz, Wien, Köln 1971) 166–168.

¹⁷⁷ A kérdésről részletesen: *Ferdinand Schmid*: Bosnien und die Herzegovina unter der Verwaltung Österreich–Ungarns (Leipzig 1914) 22–23.

¹⁷⁸ 1867:XII. tc. 8. és 40. §

¹⁷⁹ Az 1860–70-es években a minisztertanácsok kb. 60%-án részt vett a két állam miniszterelnöke, az 1880-as évektől kivétel számba ment, ha nem hívták meg őket a közös miniszterek tanácskozására. *Somogyi*: A közös minisztertanács tagjai 1867–1907, 36–39.

¹⁸⁰ *Somogyi*: Einleitung zu GMR. V, XXIV–XL. Beck közös pénzügyminiszter egy korai, a közös ügyek kezelésével foglalkozó minisztertanácsn hangsúlyozza, hogy a két kormány feladata, hogy a közös minisztereknek segítséget nyújtson a közös költségvetés delegációs vitáján. „Von Seite der ungarischen Minister könne übrigens nicht von einer nur individuellen Einflussnahme die Rede sein, da Art. XII, des Gestzes über die gemeinschaftlichen Angelegenheiten dem ungarischen Ministerium zur Richtschnur vorzeichne”, hogy közreműködjék a költségvetés elfogadtatásában. GMR. v. 13.1.1868, GMCZ. 4. HHStA., PA. XL, K. 283.

¹⁸¹ Abschiedsgesuch des Grafen Beust 6.11.1871 HHStA., PA. XL, K. 54.

¹⁸² A közösügyi bizottság naplója 1868. 1. kötet, 191–193.

¹⁸³ *Kolmer*: Parlament und Verfassung I, 319; *Kurt Schlintner*: Die Reichsratsdelegation Österreichs und die Aussenpolitik von 1867 bis 1878/79, (Wien 1950) 36.

¹⁸⁴ A sérelem abban állott, hogy a közös miniszterek a Reichsrattal és általában a szűkebb Ausztriával való érintkezésben ragaszkodtak a „Reichsminister” titulushoz, a „közös miniszter” helyett, ami közjogiilag igencsak támadható álláspont volt.

¹⁸⁵ *Lederer*: Gróf Andrassy Gyula beszédei I, 383–384; *Pollak*: Dreissig Jahre aus dem Leben eines Journalisten 95; *Toldy*: Öt év története 102; 210; *Schlintner*: Die Reichsratsdelegation Österreichs 32 f.

¹⁸⁶ Au. Vortrag v. Beust 22.3.1868 HHStA., Kab. Kanzlei 1026/1868.

¹⁸⁷ Andrassy an Beust 7.3.1869 Uo. PA.I, K. 563. 406/C.d.M.

¹⁸⁸ *Beust*: Aus drei Viertel-Jahrhunderten II, 172.

¹⁸⁹ Cirkulare an die Chefs der sämtlichen kk. Missionen 4.1.1868 HHStA., PA. XL, K. 202.

¹⁹⁰ *Przibram*: Erinnerungen eines alten Österreicherers.

¹⁹¹ *Marie Kossina*: Die Rotbücher der österreichisch–ungarischen Monarchie, (Wien 1946) 30 ff.

¹⁹² *Beust*: Aus drei Viertel-Jahrhunderten II, 474.

¹⁹³ Beust emlékiratát közreadja és részletesen elemzi *Heinrich Lutz*: Zur Wende der österreichisch–ungarischen Aussenpolitik 1871. Die Denkschrift des Grafen Beust für Kaiser Franz Joseph von 18 Mai. In: MÖSTA 25 (1972) 169–184.

¹⁹⁴ *Lutz*: i.m., továbbá *Ud.*: Österreich–Ungarn und die Gründung des Deutschen Reiches 29–30, 115.

¹⁹⁵ Beust birodalmi miniszterelnöki ambícióiról: *Komjathy*: Die Entstehung des gemeinsamen Ministerrates 32–36; *Rumpler*: Die rechtlich–organisatorischen und sozialen Rahmenbedingungen 31–34; *Somogyi*: Der Österreichisch–ungarische Ausgleich und seine Protagonisten 414–417; A delegáció megnövekedett szerepe nyilván összefügg azzal, hogy Beust idején a közös minisztertanács is inkább kormányként működött mint a következő években. Minderről részletesen: *Somogyi*: A közös minisztertanács 1867–1907 263–279.

¹⁹⁶ *Lutz*: Österreich–Ungarn und die Gründung des Deutschen Reiches

¹⁹⁷ *Kolmer*: Parlament und Verfassung II, 234.

¹⁹⁸ GMR. v. 31.7.1877, GMCZ. 183. HHStA., PA.XL, K.289.

¹⁹⁹ Vö. *Diószegi*: Die Tätigkeit des gemeinsamen Ministerrates 1883–1895 160–161. *Diószegi* részletesen bemutatja, hogy az Andrassy-korszak néhány fontos politikai döntése milyen fórumon született.

²⁰⁰ Andrassy delegációs beszédét idézi *Kossina*: Die Rotbücher des österreichisch–ungarischen Monarchie, 43.

²⁰¹ *Plener*: Erinnerungen II, 48 ff. A Fortschritts-klubnak az okkupációról alkotott felfogásáról általában: *Diethild Harrington-Müller*: Der Fortschrittsklub im Abgeordnetenhaus des österreichischen Reichsrates 1873–1910 (= Studien zur Geschichte der österreichisch–ungarischen Monarchie XI Wien, Graz, Köln 1972) 82–92.

²⁰² Az országos 48-as párt 1872. évi programja a delegációk megszüntetését kívánja, s hogy Magyarország törvényhozása és kormánya az ország minden ügyét kizárólag maga intézze. Az Egyesült Kijozgi Ellenzék 1878 márciusi programja követeli a közös minisztérium, a delegáció és a közös hadsereg megszüntetését. *Mérey Gyula* (szerk.): A magyar polgári pártok programja 1867–1918 (Bp. 1971) 191–194; 194–202.

²⁰³ Az Egyesült Kijozgi Ellenzék 1878. évi programja. Uo.

²⁰⁴ *Plener*: Erinnerungen II, 50.

²⁰⁵ Uo.

²⁰⁶ Másrészt, mert Andrassy ellenzéke tartott attól, hogy a delegáció előbb megbékél a bekövetkezett eseményekkel, mint a parlament. A kérdésről részletesen: *Wertheimer: Gróf Andrassy Gyula élete és kora III*, 209.

²⁰⁷ Uo.

²⁰⁸ *Schlüntner: Die Reichsratsdelegation Österreichs* 113–159.

²⁰⁹ GMR. v. 7.2.1878, GMCZ. 191. HHStA., PA.XL, K. 290. A minisztertanácsot idézi *Komjáthy: Die Entstehung des gemeinsamen Ministerrates* 44–45.

²¹⁰ GMR. v. 24.2.1878, GMCZ. 192. Uo.

²¹¹ *Schlüntner: Die Reichsratsdelegation Österreichs* 169.

²¹² *Schöffel, Joseph: Erinnerungen aus meinem Leben* (Wien 1905) 157 ff. Andrassy keleti politikája a törvényhozó testületek előtt: *Wertheimer: Gróf Andrassy Gyula élete és kora III*, 202–250.

²¹³ Giskra felszólalása: *Stenographische Protokolle der Delegation des Reichsrates Jg. 1878*. 190.

²¹⁴ Uo. 218.

²¹⁵ Uo. 270.

²¹⁶ Uo.

²¹⁷ Uo.

²¹⁸ *Wertheimer: Gróf Andrassy Gyula élete és kora III*, 248.

²¹⁹ *Heinrich Friedjung: Graf Gustav von Kálnoky*. In: Ders., *Historische Aufsätze* (Stuttgart, Berlin 1919) 333; *Engel-Janosi: Graf Kálnokys Rücktritt als Ausenminister* 235.

²²⁰ Gustav Kálnoky an Sándor Kálnoky 4.11.1885. HHStA., Nachlass Aehrenthal, K.2. Idézi: *Palotás Emül: Osztrák–magyar külpolitika egy nyugtalan évtizedben 1879–1888* (Bp. 1985, akadémiai doktori értekezés). Hasonlóképpen ír Kálnoky a már idézett felmentési kérelmében, ld. 170. sz. jegyzetet.

²²¹ *Ludwig Dóczy: Minister und Delegationen*. Aus künftigen Memoiren. In: *Neue Freie Presse* 25.12.1910; *Plener: Erinnerungen III*, 247–253.

²²² *Palotás: Az osztrák–magyar külpolitika egy nyugtalan évtizedben* 320 ff.

²²³ Kálnoky an Sándor Kálnoky 19.11.1885 Idézi: *Palotás: i.m.* 322.

²²⁴ *Palotás: i.m.* 406–408.

²²⁵ Reuss német nagykövet Bismarck kancellárnak 17.11.1886. *Die Diplomatischen Akten des Auswärtigen Amtes 1871–1914 V.* (Berlin 1924) Nr. 1018.

²²⁶ *Thallóczy Lajos naplója I*, 296. 1890-ból. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár, Quart. Hung. 2459.

²²⁷ *Dóczy: Minister und Delegationen; Lützov: Im diplomatischen Dienst der k.u.k. Monarchie*. 100–101.

²²⁸ *Kossina: Die Rotbücher des Österreichisch–Ungarischen Monarchie*, 78.

²²⁹ *Stenographische Sitzungs–Protokolle der Delegation des Reichsrates 1896* (Wien 1896) 20–21.

²³⁰ Uo. 27–29. Bareuther német képviselő, aki a liberális párt gyakran változó nacionalista csoportjaihoz tartozott.

²³¹ Uo. 32–34.

²³² Ld. 229. sz. jegyzetet, továbbá: Steinwender uo. 40–41, Dobernig és Daszynski az 1902. évi delegációs ülésen: *Lang: Das Problem der Ministerverantwortlichkeit*, 700 ff.

²³³ *Kolmer: Parlament und Verfassung VIII*, 96.

²³⁴ Erről tanúskodik az az összeállítás is, amely a külügyminisztérium számára készült a Reichsrat delegáció 1898–1904. évi vitáiról. HHStA., PA.I, K.577. f. 471–480.

²³⁵ *Kolmer: Parlament und Verfassung VIII*, 101.

²³⁶ Többek között: *Dolmányos István: A koalíció az 1905–1906. évi kormányzati válság idején* (Bp. 1976); *Hanák: Magyarország története 1890–1918* 557–608; *Norman Stone: Constitutional Crisis in Hungary 1903–1906*. In: *Slavonic and East European Review* 45 (1967) 163–182; *Peter Sugar: An underrated event. The Hungarian Constitutional Crisis of 1905–1906*. In: *East European Quarterly* 15 (1981) 281–306.

²³⁷ A koalíció meghatározó erejét képviselő függetlenségi párt választójogi reformot tervezett, majd ezt a programot a kibontakozást kereső Fejérváry kormány is magáévá tette. Gautsch osztrák miniszterelnök nem indokolatlanul tartott a választójogi reformkövetelések ausztriai hatásától. Ld. Gautsch felszólalását az 1905. augusztus 22-i közös minisztertanácson: GMR. V, Nr. 61, 456–457.

²³⁸ Uo. 455.

²³⁹ A külügyminiszter e hármas funkciójáról: *Komjáthy: Die Entstehung des gemeinsamen Ministerrates* 40; *Rumpler: Die rechtlich–organisatorischen und sozialen Rahmenbedingungen* 41–42; *Somogyi: A közös minisztertanács tagjai*. In: *Történelmi Szemle* 34 (1992) 45–49.

²⁴⁰ Rakovszky István függetlenségi párti képviselő beszél részletesen a delegációban Goluchowski 1905-ben játszott szerepéről: A közös ügyek tárgyalására a magyar országgyűlés által kiküldött és őfelsége által 1906. június 9-ére Bécsbe összehívott bizottság naplója (Bp. 1906) 86. Hasonló szellemben Okolicsányi László uo. 100. Itt jegyzem meg, hogy korábban az osztrák delegációban is ismételten felmerült, hogy Goluchowski belügyekbe avatkozott, amit Goluchowski — aki a külpolitikai tárgyú kritikákat sokszor szó nélkül hagyta — mindenkor erélyesen visszautasított: így 1900-ban Slama és Stransky vádjait. Ld. 234. jegyzetet.

²⁴¹ Az 1905. szeptember 16-án Chlopiban kibocsátott hadparancs nagy vihart kavart, nem pusztán azért, mert válaszul a magyar katonai követelésekre a császár a hadsereg egységét hangoztatta, hanem mert a hadparancs szövege „néptörzsekről” szólt, ami mélyen sértette a magyarság nemzeti öntudatát.

²⁴² *Schultess*: Europäischer Geschichtskalender, Neue Folge 22 (1906) (München, 1907) 1906. június 10. 261–262.

²⁴³ *Somogyi Éva*: A közös kormány. In: Századok 127 (1993) 83.

²⁴⁴ 1906. október 12-től Goluchowski lemondásáig a pesti és persze a bécsi lapok is naponta beszámolnak a Goluchowski-válság eseményeiről. A Tisza-párti *Az újság* október 12-én közli először a hírt a külügyminiszter várható lemondásáról. Hasonlóképpen a *Pester Lloyd* és a *Neue Freie Presse* is.

²⁴⁵ *Heinrich Freiherr von Pitreich*: Meine Beziehungen zu den Armeeforderungen Ungarns verbunden mit der Betrachtung dermaliger internationaler Situation (Wien 1911) 11–12.

²⁴⁶ *Gomirje Alexander Freiherr von Musulin*: Das Haus am Ballplatz. Erinnerungen eines österreichisch-ungarischen Diplomaten (München 1924) 578 ff.

²⁴⁷ *Hantsch*: Leopold Graf Berchtold 251, 512. A magyar nyelvű exposé után Berchtold kéri a delegátusokat, hogy a vitát német nyelven folytassák. *Elfriede Putz*: Die Delegationen von Österreich–Ungarn und die österreichisch–ungarische Außenpolitik von 1908–1914 (Diss. Phil. Wien 1961) 153

²⁴⁸ *Hantsch*: Leopold Graf Berchtold 513–516; *Putz*: Die Delegationen von Österreich–Ungarn 220–223.

²⁴⁹ Kabinet des Ministers an das Präsidium der Delegation des Reichsrates und des ungarischen Reichstages v. 21.12.1917, HHStA., PA.I, K.583. 517/C.d.M.

²⁵⁰ A közös ügyek tárgyalására a magyar országgyűlés által kiküldött s őfelsége által 1917. évi december hó 3-ára Bécsbe összehívott bizottság naplója (Budapest 1918) 1–2.

²⁵¹ *Károlyi Mihály*: Egy egész világ ellen. Budapest, 1965. 325–326.

THE INSTITUTION OF DELEGATIONS CREATED IN 1867

by *Somogyi Éva*
(Summary)

The laws following from the Austro-Hungarian compromise of 1867 aimed at separating the so-called „common affairs” of the Empire and the domestic ones in both countries. A joint government was created to deal with the common affairs but in the now parliamentary monarchy it was not subordinated to a joint parliament but was responsible to joint committees set up by the two parliaments. These committees were called delegations.

The article examines the creation and activity of these special representative bodies primarily on the basis of the respective documents of the Vienna Ministry of Foreign Affairs and the minutes of the joint council of ministers regarding the subject. It has also made use of memoirs by outstanding delegations members and various other sources.

The article consists of four chapters. The first one deals with the creation of the delegations as well as with a fundamental contradiction of the concept of the compromise, namely that the Hungarians wished to extend and strengthen constitutionality in the common affairs and at the same time restricted the competency of the delegations to prevent them from becoming a kind of supranational or imperial parliament.

The second chapter examines the activity of the delegations. It analyses the share of the political and national forces of the two countries, in them; the sessions and tasks of the delegations; the roles of the joint and national ministers at the meetings, etc.

The third chapter speaks of the spheres of authority, and the effect of the delegations' not being allowed to pass laws, as well as the responsibility of the joint ministers to Parliament.

The final chapter is devoted to the relationship of the joint Ministers of Foreign Affairs and the delegations; the concepts these ministers had on them; and the influence of these unique representative bodies on the foreign policy of the Dual Monarchy.

Éva Somogyi

LA FORMATION DE L'INSTITUTION DE LA DÉLÉGATION EN 1867

(Résumé)

Les lois du compromis austro-hongrois-effectué en 1867 s'efforçaient de séparer précisément les affaires nommées „communes” de l'empire et les affaires intérieurs des 2 pays. Un gouvernement commun s'était constitué pour administrer les affaires communes. Mais ce gouvernement commun de la Monarchie Austro-Hongroise — devenue constitutionnelle en 1867 — n'était pas sous le contrôle du Parlement mais était responsable aux comités de l'affaire commune déléguées par les 2 Parlements — délégations.

L'étude examine la formation et le fonctionnement des délégations — de ces corps législatifs particuliers: d'abord sur la base des documents de délégation du ministère des affaires étrangères de Vienne respectivement sur la base des procès-verbaux du conseil de ministre commun concernant et utilisant les mémoires des députés marquants des délégations et des autres sources.

L'étude se compose de 4 grands chapitres. Le premier examine la formation de l'institution de la délégation et la contradiction suivante: bien que les Hongrois concernant les affaires communes voulaient étendre — renforcer le constitutionnalisme en même temps limitaient la compétence des délégations de ne pas faire de celles-ci un parlement impérial supérieur aux 2 pays. Le deuxième chapitre analyse en fonction l'institution de la délégation, soit les questions suivantes: quelle représentation était donnée pour les forces politiques et nationales de ces 2 pays dans les comités de l'affaire commune, comment une session de délégation se déroulait, quelle mission les comités de délégation avaient, quel rôle jouaient les ministres communs et nationaux dans les sessions. Le troisième chapitre analyse la compétence de la délégation: que signifiait en pratique le fait que la délégation n'avait pas le droit de codifier, en quoi se réalisait la responsabilité des ministres communs vers le Parlement. Enfin un chapitre séparé s'occupe de la relation des ministres communs et des délégations, de la conception des ministres des affaires étrangères quant à l'institution de la délégation et du problème: quelle influence avaient ces corps législatifs spéciaux sur la formation de la politique extérieure de la Monarchie.

BISMARCK ÉS ANDRÁSSY 1870–1871-BEN*

A prágai békét követő évek nemzetközi politikájára a francia–német vetélkedés nyomta rá a bélyegét. A felhalmozott gyúanyag lángrobbanásához csupán a szikra hiányzott, és annak kipattanása sem váratott sokáig magára. A napilapokban 1870. július 3-án megjelent a Havas hírügynökség értesülése, hogy Hohenzollern Lipót porosz főherceg elfogadta a számára felkínált spanyol királyi koronát. A kandidaturában Bismarck keze is benne volt. A szövetségi kancellár a porosz főherceg trónraültetésével akarta hátrányos helyzetbe hozni Franciaországot. A spanyol trón porosz birtoklása olyan konfliktus előidézésére látszott alkalmasnak, amelyben Franciaországnak kellett volna vállalni a támadó szerepét. Bismarck a befejezett tényeket szándékozott csupán közölni a nagyhatalmakkal, a mesterkedés azonban desiffrozási hiba folytán még a jelölés stádiumában nyilvánosságra került.

A váratlan fordulat hátrányos pozícióba juttatta a szövetségi kancellárt, és rendkívüli ingerültséget váltott ki Franciaországban. A *Moniteur* cikket közölte, amelyben az állt, hogy a Hohenzollernnek egyidejű uralma Németországban és Spanyolországban veszélyeztetné Franciaország biztonságát. A francia sajtó hangja rövidesen németellenes hisztériába csapott át. Ha Bismarck úr azt gondolja, hogy harminchatmillió franciát megalázhat, szörnyen téved — fújták a harci riadót a nekitüzesezett tollforgatók. A bonapartista politikai vezetés a legjobb szándékkal sem tudta volna kivonni magát a németellenes nacionalizmus nyomása alól. De ilyesmi nem is állott szándékában. A francia fővárosban észrevették, hogy Bismarck a szilárd német nemzeti talajról a dinasztikus elv ingoványos mezejére csúszott át. A spanyol trónkérdés alakulása közömbös volt a német nemzeti közvélemény számára, sőt Bismarck vállalkozását el is ítélte. Franciaország a spanyol trónkérdésben nem Németországgal, hanem a nemzeti üggyől elszigetelt Poroszországgal került szembe, és a kedvező lehetőséget nem akarta kihasználatlanul elmúlni hagyni. Gramont francia külügyminiszter a Törvényhozó Gyűlés előtt 1870. július 6-án kijelentette, hogy ingadozás nélkül háborút kezdenek egy olyan ország ellen, amely megkísérli feltámasztani V. Károly birodalmát.

* A szerző a tanulmány elkészítéséhez szükséges külföldi levéltári kutatásokat az OKTK Magyarországtudományi Főirány támogatásával végezte.

Benedetti, a berlini francia nagykövet július 8-án utasítást kapott, hogy I. Vilmos porosz királynál, a Hohenzollern-dinasztia fejénél tiltakozzék Lipót főherceg jelölése ellen. A király nyaralóhelyén, Emsben fogadta a francia diplomatát. Benedetti jó helyen kopogtatott. Az uralkodó nem értett egyet Bismarck dinasztikus manővereivel, és azt is belátta, hogy az indiszkrécio most Poroszországot kedvezőtlen helyzetbe hozta. Közölte ezért a francia nagykövettel, hogy tanácsolni fogja unokaöccsének, hogy lépjen vissza a spanyol tróntól. A francia diplomáciai eljárás így sikerrel járt. Bismarck kudarca teljes volt: a szövetségi kancellár számára a lemondás és a visszavonulás elkerülhetetlennek látszott.

A könnyű győzelmen fellelkesezett franciák azonban elhatározták, hogy tovább feszítik a húrt. A császár és a külügyminiszter a porosz uralkodó engedékenységéből azt a következtetést vonta le, hogy a német vezetés tulajdonképpen fél a háborútól, és az Északnémet Szövetség nem mer ujjat húzni Franciaországgal. Gramont, a francia külügyminiszter a kedvező helyzetet Poroszország teljes megalázására, vagy az előnyös lélektani és politikai pozícióból indítandó háború kirobbantására akarta felhasználni. A július 12-én összeülő francia minisztertanács szótöbbséggel a háború mellett nyilatkozott. A hadügyminiszter hazafias lelkesedésében odáig ment, hogy még a porosz hadsereg létezését is kétségbe vonta. A minisztertanács a háború kockázatát vállaló lépések megtételére hatalmazta fel a külügyminisztert. Benedetti július 3-án újabb utasítást kapott. I. Vilmostól olyan nyilatkozatot kellett kieszközölnie, hogy ő porosz uralkodói minőségében is megtiltja Lipótnak a spanyol korona elfogadását. Az újabb követelés durva provokáció volt, amelyet egyetlen becsületére adó hatalom sem fogadhatott el. I. Vilmos, mivel már állami ügyről volt szó, kancellárja nélkül nem dönthetett. Az eredménytelen kihallgatás után az újabb audienciát kérő nagykövettel közölte, hogy többé nem fogadja, és a további tárgyalások végett Berlinhez kell fordulnia. Az uralkodó az újabb fejleményekről távirati úton tájékoztatta Bismarckot.

A túlzó francia követelés teljesen új helyzetet teremtett. Nem a Hohenzollern-dinasztia családi ügyéről volt többé szó, hanem az Északnémet Szövetség tekintélyéről és a német nemzet önérzetéről, amelyet a francia külügyi vezetés felelőtlen módon kihívott maga ellen. A kancellár Moltke vezérkari főnök és Roon hadügyminiszter társaságában kapta meg a király Emsben feladott táviratát. Bismarck megkérdezte a vezérkari főnöktől és a hadügyminisztertől, hogy katonai szempontok kívánják-e a fegyveres összecsapás elhalasztását. Az egyhangú válasz úgy hangzott, hogy katonai szempontból a mielőbbi összecsapás kívánatos. Bismarck erre íróeszközhöz nyúlt, és a király táviratát úgy módosította, hogy abból a következő szöveg állt elő: A francia nagykövet megkérte Emsben Őfelségét annak felhatalmazására, hogy megsürgönyözhesse Párizsba: Őfelsége kötelezettséget vállal, hogy soha többé nem engedélyezi a Hohenzollern-jelölés felvetését. Őfelsége, a király, visszautasította, és szárnysegédje által tudomására hozta, hogy semmi egyéb mondanivalója nincs.

A bismarcki szöveg, amely nem volt egyéb, mint az eredeti távirat rövidített, és éppen ezért kiélezett változata, súlyosan sértő volt Franciaországra nézve. A szöveget Bismarck még július 14-én este megküldte a lapoknak, és azt a német külképviseleteken keresztül az európai kormányok tudomására hozta. A követeléseiben a jogosultság határát túllépő Franciaországot arcu ütötték, méghozzá a nyilvánosság

előtt, és ezzel egyben a tisztességes visszavonulás útját is elzárták előtte. A bonapartista külpolitika, amely nagyarányú diplomáciai győzelemmel, vagy könnyű háborúval számolt, most előnytelen helyzetben kényszerült a fegyverekre apellálni. Bismarck mögött újra ott állott az egész Németország. De nem volt visszaút. Benedetti július 19-én írásban közölte Bismarckkal, hogy Franciaország hadiállapotban áll az Észak-német Szövetséggel.

*

A Hohenzollern kandidatúra és a július első napjaiban ebből keletkezett porosz-francia konfliktus nem hozta izgalomba az osztrák és a magyar politikai közvéleményt. A bécsi és a pesti napilapok többsége úgy ítélte meg a helyzetet, hogy az incidens az európai béke szempontjából nem jelent komoly veszélyt, és hogy a nagy port felvert ügy néhány hét múlva minden bizonnyal el fog csitulni. Diplomáciai körökben hasonlóképp vélekedtek. Az osztrák-magyar közös külügyminiszter nem szándékozott tervezett nyári szabadságát elhalasztani, az Északnémet Szövetség bécsi követe pedig hosszabb kirándulásra távozott. Rövidesen kiderült azonban, hogy nem gyorsan múló incidensről, hanem kiegyenlítetlen konfliktusról van szó, és ez a körülmény az osztrák és a magyar politikai élet képviselőit határozott állásfoglalásra készítette.

A konzervatív arisztokrácia és a katonai vezetőrétég, korábbi nézeteinek megfelelően késznek mutatkozott arra, hogy háborúba bocsátkozzék Franciaország oldalán. Kuhn közös hadügyminiszter emlékiratot készített az uralkodó számára, amelyben azt jósolta, hogy porosz győzelem esetén bekövetkezik a „finis Austriae”, és ennek a katasztrofális lehetőségnek az elkerülése érdekében sürgős katonai fellépést indítványozott. Albrecht főherceg, a hadsereg főfelügyelője hasonlóképp a franciák oldalán történő beavatkozás mellett emelt szót, de a hadsereg állapotára való tekintettel ezt a jelentős francia sikerek utáni időpontra szándékozott időzíteni. Maga az uralkodó sem titkolta francia szimpátiáit, és úgy vélte, hogy a francia fegyverek kudarcra a Rajna mentén nagyobb szerencsétlenség lenne Ausztriára nézve, mint Königrätz.

Az osztrák liberális sajtó az osztrák-német lakosság érzelmeit kifejezésre juttatva, egyértelműen a semlegesség mellett foglalt állást. Ugyanígy az alkotmánypárt (Verfassungspartei), amelynek városi és községi szervezetei százával juttatták el az uralkodóhoz neutralitást kérő petícióikat. Az állásfoglalás érzelmi-politikai töről fakadt: a porosz kormányt és a porosz junkereket változatlanul gyűlölték, de a porosz nép iránt mély rokonszenvet éreztek. Úgy vélték, hogy Franciaország mellett történő állásfoglalásuk nem a porosz kormányt, hanem a porosz katonai szolgálatba kényszerített német testvéreiket sújtaná. A megnyilatkozásokból az is érzékelhető volt, hogy az osztrák liberálisok, a német ügy iránt érzett odaadásukból adódóan, Hohenzollern-ellenességüket is hajlandók lesznek majd feladni.

A magyar nézetekben és a sajtóban közreadott megnyilatkozásokban kétségkívül tettenérhető egyfajta ambivalencia. Az állásfoglalások egyik jegye ugyanis a fenntartás nélküli franciabarátság kinyilvánítása volt. A magyar sajtó teljesen jogosnak minősítette Franciaország eljárását a spanyol trónvitában, és amikor a háború bizo-

nyossá vált, a francia fegyverek győzelmét deklarálta kívánatosnak. Ugyanakkor semmi jel nem mutatott arra, hogy a franciák oldalán tevőleges szerepet kívántak volna vállalni. Ellenkezőleg: egyedül a semlegességet, mégpedig a békelábon való semlegességét tartották Magyarország és a Monarchia érdekében állónak. Az ambivalencia az érdekek kettősségéből, mondhatni ellentmondásos voltából fakadt. A magyar politikai vezetőrétég nem kívánta Poroszország további megerősödését, ezért szorított Franciaországnak, de Ausztria régi németországi szerepének visszaállítását sem, ezért zárkózott el a Monarchia netáni háborús részvételétől. A két egymással szemben álló tézis persze csak akkor bírt érvénnyel, ha a háború lokalizált marad. A feltételezett és várt francia győzelem esetében a magyar fővárosban nem vélték tartatónak a semlegességet. A háború ilyen fordulata magyar vélemény szerint ugyanis a Poroszország melletti fegyveres fellépésre készítette volna a cári Oroszországot, és ebben az esetben a Monarchia sem maradhatott volna meg a kívülálló pozíciójában. A fejlemények ilyen alakulása esetén a magyar kormánypárt és az egész magyar politikáló közvélemény kész volt vállalni az Oroszország, és vele együtt a Poroszország elleni háborút.

Hogy az osztrák–magyar közös külügyminiszter, Friedrich Ferdinand Beust a kirobbant konfliktusban érzelmeivel és politikai érdekelttségével Franciaország oldalán áll, senki előtt sem volt kétséges. Az egykori szász miniszterelnök, amióta Metternich íróasztalánál ült, a Monarchia németországi politikáját és keleti stratégiáját a Franciaországgal való együttműködésre alapozta. Párizsban tisztában voltak mindezzel, és most, hogy ütött az óra, az osztrák–magyar külügyminisztert a Franciaország melletti aktív fellépésre akarták rábírní; első lépésként arra, hogy Poroszország határán, Csehországban jelentős csapatösszevonásokat hajtson végre. Beust azonban nem teljesítette, nem teljesíthette a francia kívánságokat. Már csak belső okok miatt sem: miután a háború, ahogy Beust már 1867-ben előre látta, a német kérdés miatt a Rajna mellett lobbant lángra, a Monarchia, saját német lakosságára való tekintettel nem avatkozhatott a küzdelemben. A külső körülmények is tartózkodást diktáltak: a háború kitörésének előestéjén Beust tudomására jutott, hogy a Monarchiának, amennyiben aktivizálódik, orosz támadással kell számolnia. Így csupán annyit ígérhetett a franciáknak, hogy a Monarchia továbbra is jóindulatot tanúsít irántuk, és más hatalommal nem lép megállapodásra. De ha a rögtöni beavatkozást belső és külső okok miatt nem is tartotta lehetségesnek, nem zárta ki, hogy a nyugaton kirobbant háborút mégiscsak kamatoztathatja a Monarchia érdekében. Az 1870. július 18-án összeült közös minisztertanács is ebben az értelemben mérlegelte a lehetőségeket.

A régebbi történetírás erről a tanácskozásról meglehetősen egyoldalú képet rajzolt. Úgy állította be, hogy Andrássy Gyula magyar miniszterelnök határozott fellépése akadályozta meg, hogy Beust, az udvari körök közreműködésével, bekapcsolja a Monarchiát a Poroszország elleni háborúba. A tanácskozás jegyzőkönyvének újabb elvégzett alapos elemzése kiderítette, hogy nem erről szólt a történet. A résztvevők, Kuhn közös hadügyminiszter kivételével, a legfontosabb kérdésben egyetértettek, abban nevezetesen, hogy a Monarchia nem avatkozhat be a kirobbant háborúba és hogy semleges magatartást kell tanúsítania. Abban is egyetértés állott fenn, hogy a Monarchiának fegyveres előkészületeket kell tennie. Nézeteltérés rész-

letkérdésekben mutatkozott. Andrássy csupán garanciális csapatfelállítást, mintegy háromszázezer ember készenlétbe helyezését tartotta szükségesnek, Kuhn közös hadügyminiszter, Albrecht főherceggel együtt az általános mozgósítás keretébe tartozó első intézkedések megtétele mellett tört lándzsát. Beust, Oroszországra való tekintettel szükségesnek vélte, hogy szabályos semlegességi nyilatkozatot adjanak ki, Andrássy ehelyett azt tartotta célszerűnek, hogy a Monarchia magatartásáról Poroszországot bizalmas közlés útján tájékoztassák. Az egyetértés, csakúgy mint a részletekben mutatkozó nézetkülönbség, az adott helyzet és a várható fejlemények nagyjából azonos megítélésből fakadt. A tanácskozás résztvevői, egy kivételével úgy látták, hogy a beavatkozás belpolitikai, külpolitikai és katonai okokból nem lehetséges, a magyar miniszterelnök szerint nem is célszerű, ugyancsak egy kivételével valamennyien úgy vélték, hogy a háborúból Franciaország kerül majd ki győztesen, és ez a körülmény lehetővé, netán szükségessé teszi a Monarchia fegyverekkel átátámasztott diplomáciai fellépését, esetleg a háborúba való bekapcsolódását. Hogy Beust ezt a fellépést arra szánta, hogy a Monarchia korlátokat emeljen a francia terjeszkedés elé, és ezzel mintegy erkölcsileg visszahódítsa Németországot, Andrássy pedig arra, hogy a franciákkal együtt vonuljanak Oroszország ellen, az nem befolyásolta a rögtöni teendőket illető egyetértést. Az uralkodó által hozott határozat, hogy egyelőre meg kell őrizni a semlegességet és egyszersem meg kell kezdeni a helyzet előírta fegyverkezést, minden várható eshetőségnek megfelelt.

A magatartást meghatározó közös minisztertanácsi döntést követően megkezdődtek az előkészületek, hogy alkalmassá tegyék a Monarchiát arra, hogy a fegyverekkel alátámasztott diplomácia eszközeivel, esetleg magukkal a fegyverekkel fellépjen. Július utolsó és augusztus első napjaiban a közös minisztertanács szinte permanensen ülésezett, és a fegyveres felkészítés minden lényeges vonatkozásában határozatokat hozott. Beindította az erősítési munkálatokat, hogy a Monarchia mind Poroszország, mind Oroszország oldaláról biztosítva legyen, lépéseket tett a már folyamatban lévő, stratégiai tekintetben fontos észak-keleti irányú vasútvonalak kiépítésének befejezésére, jóváhagyta azokat az intézkedéseket, amelyek a hadsereg általános mozgósításának előkészítését voltak hivatva szolgálni. Az intézkedések mintegy százezer embert érintettek, elsősorban azon fegyvernemek (lovasság, tüzérség, szekerészet) tartalékosait, akiknek felkészítése a legtöbb időt vett igénybe. A katonai felkészüléssel egyidejűleg a diplomáciai aktivitás is fokozódott: Törökországnak és Szerbiának ajánlatokat tettek az Oroszország ellen irányuló együttműködésre. Figyelmet érdemel az is, hogy a közös külügyminiszter és a magyar miniszterelnök, akik július 18-án még meglehetősen rezervált magatartást tanúsítottak, július utolsó napjaiban egyre nagyobb hajlandóságot mutattak az aktivitásra. Beust július 25-én azt üzenté Párizsba, hogy a megindított fegyverkezés olyan állapotot hoz létre, amely az adott pillanatban lehetővé teszi az erők latba vetését. Andrássy pedig július 29-én azt mondta bizalmasának, hogy ha a konstellációk kedvezőeknek mutatkoznak, akkor addig fogják ingerelni Oroszországot, amíg az megtámadja a Monarchiát.¹

A külhatalmak Bécsbe akkreditált követei és Pesten működő főkonzuljai élénk figyelemmel kísérték mindazt, ami a Monarchiában történt, és a fejleményekről részletesen tájékoztatták kormányaikat. Jelentéseik elsősorban a közös külügyminiszterrel és a magyar miniszterelnökkel folytatott beszélgetéseikről adtak számat, de sok egyéb információt is tartalmaztak. A diplomaták persze nem elégedtek meg az üznetközvetítő szerepkörével, hanem, főként a kritikus helyzetre való tekintettel, véleményt is formáltak, és kormányaikat a maguk meggyőződése szerint igyekeztek befolyásolni. A Monarchia a maga sokféle nemzeti-külpolitikai áramlatával persze nem volt könnyű terep a külföldi diplomaták számára, és gyakorta megesett, hogy téves információkat és hibás ítéleteket továbbítottak.

A fenti megállapítás elsősorban a bécsi orosz követség tevékenységére vonatkozatható. Az új orosz követ, Novikov éppen útban volt állomáshelyére (az instrukció július másodikán készült el számára²), és az interregnum idején Vaszilcsikov, a követség főtanácsosa helyettesítette. A kritikus időszakban az ő feladata volt, hogy a bécsi és pesti fejleményekről az orosz külügyminisztériumot tájékoztassa. Az aktákból úgy tűnik, hogy nem teljesen felelt meg a rábízott feladatnak. Több jelentésében arról írt, hogy a kisebbséget alkotó Beust és Kuhn veszedelmes kalandba akarják rántani a Monarchiát, és a velük szemben álló patrióta többség, amelyet elsősorban Andrassy személyesít meg, tehetetlen ezzel a kisebbséggel szemben.³ Az ilyen jelentéseknek tulajdonítható a pozitív, de teljesen téves pétervári visszajelzés, hogy meg van győződve a magyar miniszterek őszinteségéről, és arról, hogy nem áll érdekükben, hogy háborút kezdjenek Oroszország és Poroszország ellen.⁴ Csaknem a levél megírásával egyidőben mondta Andrassy, hogy addig fogják ingerelni Oroszországot, míg az meg nem támadja a Monarchiát.

Franciaországot a júliusi krízis napjaiban Cazaux márki képviselte Bécsben, ugyancsak ügyvivői beosztásban. Jelentéseit olvasva azt kell mondani, hogy tájékozottságához és ítéleteinek helyességéhez, orosz kollégájától eltérően, nem férhet kétség. Ebben a tekintetben a korábbi francia követtől, Gramont-tól is előnyösen különbözött, aki jelentéseiben a Monarchiát mindig úgy mutatta be, mint Franciaország biztos szövetségesét. Gramont mint külügyminiszter is így vélekedett, és hogy a spanyol trónvitából háború lett, nem utolsósorban az ő téves ítéletének rovására írható. Cazaux, bár kötelességtudóan végrehajtotta a külügyminiszter utasításait, és felváltva hol ígérgetett, hol fenyegetett, a Monarchia várható pozíciója tekintetében nem ringatta illúziókba magát. Még az emsi távirat előtt jelentette, hogy a bécsi sajtó teljesen Franciaország ellenségeinek kezében van, és hogy az oroszoktól való félelem hozhatja egyedül mozgásba a magyarokat.⁵ A magyar álláspontról és annak indítékairól is szakszerűen ítélt. Megírta, hogy a feltétel nélküli magyar támogatásban nem lehet reménykedni, mert a magyarok attól félnek, hogy egy szerencsés háború megbontja a Monarchia két része között kialakult egyensúlyt. Hozzátette azonban, hogy minden megfontolások azonnal elveszítik érvényüket, mihamlabb Oroszország fegyveresen színre lép.⁶ Arról azonban csak közvetítő útján szerzett tudomást, hogy egész Magyarország a franciákkal rokonszenvezik.⁷ Ha olvasott volna magyarul, a napilapokból erről közvetlenül is meggyőződhetett volna.

A francia külügyminisztérium nemcsak a bécsi követtől, hanem a pesti főkonzultól is kapott információkat. Párizsba fontosnak találták azt az értesítést, hogy

Magyarországról jelentékeny mennyiségű élelmiszert szállítanak Oroszországba,⁸ mert a külügyminisztertől rögtön utasítás érkezett: a főkonzul kövessen el mindent, hogy a magyar kormány leállítsa a szállításokat.⁹ Castellane augusztus elején összegező jelentésben adott számot a magyarországi viszonyokról. Leírta, hogy Magyarország eleinte a teljes semlegesség mellett volt, most azonban, Oroszország fenyegető viselkedése következtében az erőteljes fegyverkezést tartja szükségesnek. Azt a benyomását is közölte, hogy a magyar miniszterelnökben erősödik a hajlam az aktivitásra, mert Andrásy nem akar olyan békét, amely minden lényeges kérdést megoldatlanul hagyja.¹⁰ Néhány nappal később arról jelentett, hogy a magyar közvélemény egyre erősebben rokonszenvezik Franciaországgal, és azt ajánlotta, hogy a francia kormány tegyen erőfeszítéseket annak érdekében, hogy ezek a kedvező diszpozíciók aktív formát öltsenek. Azzal érvelt indítványa mellett, hogy Magyarország, és személy szerint Andrásy a döntéshozatal fontos tényezője, ezért a Magyarországra gyakorolt nyomással a közös kormány elhatározásait is befolyásolni lehet.¹¹

A német külügyminisztérium, a franciához hasonlóan, Bécsből és Pestről is kapott információkat: a császárvárosból az oda akkreditált követ, Schweinitz, a magyar fővárosból Waecker-Gotter főkonzul küldte rendszeresen jelentéseit. A francia–porosz háború lezárulása után mindkét diplomata utólag is értelmezte saját akkori ítéletalkotását; Waecker-Gotter 1871. november végén áttekintő jelentést írt a történekről,¹² Schweinitz pedig a hetvenes évek közepén megjegyzésekkel egészítette ki az eseményekkel egyidős naplófeljegyzéseit.¹³ A visszatekintések szerint a főkonzul és a követ a kritikus időszakban nem vélekedett azonosan a Monarchia külpolitikáját meghatározó személyiségekről. Waecker-Gotter azt írta, hogy Andrásy nyíltan megmondta Gramont-nak és Castellane-nak, hogy nem számíthatnak a Monarchiára, Beust viszont homályos célásaival szüntelenül reményt ébresztett a franciákban. Schweinitz a saját maga által feltett kérdésre: honnan vett erőt ahhoz, hogy a válság idején nyugodt maradjon, úgy válaszolt, hogy a bécsi lakosság erős és hangos állásfoglalásából, valamint a Beust iránt érzett bizalmából.¹⁴

A két német diplomata jelentéseit olvasva olyan benyomás támadhat, hogy a követ is, a főkonzul is a későbbi viszonyok tükrében szemlélte saját korábbi állásfoglalását. Mert a júliusi kritikus napokban írt jelentésekből bizony nem a Monarchia vezető politikusai iránti bizalom sugárzik, hanem a mély aggodalom, és a csaknem mindenkivel szemben érzett gyanakvás. Schweinitz július 15-i jelentéséhez mellékelte a *Pesti Napló* cikkét, amelyet a *Wiener Abendzeitung* német fordításban közölt. A cikkben az állt, hogy ha Franciaország vereséget szenved, akkor a Monarchia rövidesen még inkább kedvezőtlen helyzetbe kerül Poroszországgal szemben. Ezért Franciaország minden győzelme a Monarchia győzelme, és Franciaország minden veresége a Monarchia veresége.¹⁵ Ennél riasztóbb jelzést aligha lehetett volna küldeni a Monarchia várható magatartásáról. A bécsi követ július 20-án hosszú beszélgetést folytatott a magyar miniszterelnökkel.¹⁶ Schweinitz úgy érzékelte, hogy Andrásy meglehetősen zavaros fényben látja saját hazája helyzetét, és hogy az Oroszország elleni háborút előbb vagy utóbb elkerülhetetlennek véli. Jelentésében leírta, hogy a magyar miniszterelnök nem osztja ugyan azt a nézetet, hogy Bécsset egykönnyen német vidéki várossá lehet lefokozni, de aggodalmaskodik amiatt, hogy a félelemtől inspirálva Bécsben valami nagy hiba történik. Schweinitz értelmezése sze-

rint arról a félelemről volt szó, hogy Poroszország felfalja a Monarchia német, Oroszország pedig keleti- és délszláv tartományait. A bécsi követ igyekezett megnyugtatni Andrásst: az Oroszország elleni háború nem geográfiai szükségesség, a Monarchia nyugodt viselkedése pedig a bizalom és az összetartozás érzését fejlesztheti ki a két ország között — mondotta, de aligha érhetett célt. Jelentése Berlinben pedig igazán nem kelthetett megnyugvást.

Schweinitz értesülései általában megbízhatóak, ítéletei helytállóak voltak, mégis vele is megesett, hogy alaposan tévedett. A római német követ, Arnim, olyan értesülést szerzett, hogy Strossmayer horvát püspök százezer katona kiállítására kész, ha a Monarchia pártját fogja Franciaországnak. A berlini külügyminisztérium megküldte véleményezésre Schweinitznek ezt a jelentést, aki azt válaszolta, hogy a dia-kovári püspök adott esetben valóságos, és az ellenségre nézve félelmetes szövetséges lehetne. Hozzátette, hogy pénzt csak részletekben, a teljesítmény arányában kell majd folyósítani.¹⁷ (Egyébként a bonni külügyi levéltár négy vaskos kötetet őriz a hasonló iratokból, ami mutatja, hogy a felkelések szervezése a bismarcki politikától 1870-ben sem volt idegen.) Strossmayer valójában nem állt a németek oldalán. Sedan után, Németország várható egyesülésétől impresszionálva, a legsötétebb színekben látta saját hazája, és egész Európa jövőjét.¹⁸

Waecker-Gotter a júliusi napokban nyugtalanító értesüléseket és aggodalmat keltő beszámolókat továbbított Berlinbe. A július 26-án kelt jelentésében leírta, hogy a széles körben olvasott, mintegy hétezer példányban megjelenő *Pester Journal* szerkesztője felkereste őt, és elpanaszolta, hogy a kormány megvonta lapjától a szubven-ciót. Mindezt azért, mert a lap, az összes újság közül egyedül, Poroszország mellett foglalt állást. A szerkesztő azt kérte a főkonzultól, hogy a jövőben a porosz kormány folyósítsa a kieső összeget. Waecker-Gotter, korábbi instrukcióinak megfelelően azt válaszolta, hogy a porosz kormány Pesten semmilyen lapot nem támogat, de megígérte, a kérést Berlinbe továbbítja. És valóban továbbította is, mégpedig aggályos kommentár kíséretében. Sokasodnak azok a jelek, írta, amelyek arra mutatnak, hogy a Franciaország iránti szimpátia, amelyről korábbi jelentéseiben is számot adott, uralkodóvá vált a Deák-párt nagy részében és a kormány köreiben. Ha ezt az érzést politikai számításból vissza is fogták, a kísértés egyre erősebb. Maga Andrassy, akire a francia emigrációban eltöltött idő, és a császári párttól élvezett kegy emóciókat keltett, előszeretettel érez Franciaország iránt. És jóllehet eddig ezt az előszeretet feláldozta patriotizmusa kedvéért, Poroszország ellenségeinek minden erőfeszítése arra irányult, hogy a miniszterelnök politikai meggyőződését megingassák. A nyomaték kedvéért a főkonzul azt is megírta, hogy Andrassy fivére, aki mindig a miniszterelnök véleményét visszhangozza, azokról a veszélyekről tett említést, amelyek Poroszország döntő győzelme esetén a Monarchiára háramlanának. Waecker-Gotter, miközben sürgős döntést kért a *Pester Journal* támogatása ügyében, kérdést intézett a külügyminisztériumhoz, hogy ilyen körülmények között kezdeményezzen-e beszél-getest Andrassyval, és ha igen, milyen tónusban tárgyaljon.¹⁹

Három nap múlva, július 29-én a főkonzul az *Augsburger Allgemeine Zeitung* július 27-i cikkére hívta fel a külügyminisztérium figyelmét. Arra a cikkre, amely válasz volt az Andrassyhoz közelálló *Pester Correspondenz* megnyilatkozására. Az utóbbi azt a régi és közismert magyar külpolitikai tézist variálta, hogy Magyarország-

nak egyetlen természetes ellensége van Európában, és az Oroszország, és hogy Oroszország szövetségese, bárki legyen az, Magyarországnak is ellensége. Az augsburgi lap publicistája azt válaszolta erre, hogy ennek a beszédnek világos volta nem hagy kívánnivalót maga után, hiszen mindenki tudja, hogy Oroszországnak ki a szövetségese. Tudni lehet eszerint, vontá le a cikkíró a következtetést, hogy Magyarország, vagyis Andrássy, elhatározta, hogy Franciaország oldalán a német nép ellen fog harcolni. Waecker-Gotter azt fűzte ehhez hozzá, hogy az *Augsburger Allgemeine Zeitung* írása kínos feltűnést keltett Magyarországon, mert úgy tudják, hogy a lapot porosz kezek irányítják.²⁰

A főkonzulnak július 31-én alkalma nyílt arra, hogy Andrássyval tárgyaljon. A magyar miniszterelnök biztosította őt, hogy a Monarchia nem szándékozik kilépni a semlegességből, és abban a tekintetben is megnyugtatta, hogy a napilapok, különösképp a *Reform*, nem a kormány szócsövei. Waecker-Gotter azonban, az általa írt jelentés tanúsága szerint, továbbra is nyugtalan maradt. Nem lehet sajnos kétségbe vonni, írta, hogy a magyar kormány továbbra is Franciaország felé hajlik, és a veszély, hogy Andrássyt rábírák a semlegességből való kilépésre, egyre növekszik. Többé-kevésbé nyíltan ezen dolgozik Bécsben a katonai párt, a kamarilla és a klerikális csoportosulás, és csendben ugyanezen Beust. Az említettek két argumentummal élnek. Arról akarják meggyőzni egyrészt a magyar miniszterelnököt, hogy Poroszország győzelme Nagy-Németország kialakulását vonja majd magával, és ez egyértelmű lesz Ausztria szétesésével és Magyarország eltírásával. Másrészt azt hangsúlyozzák, hogy most jött el a kedvező alkalom, hogy a még felkészületlen Oroszországot elintézzék. Azt a hatalmat, amellyel előbb vagy utóbb egyébként is elkerülhetetlen az összeütközés. A főkonzul néhány kedvező mozzanatot is megemlégett: azt, hogy a Deák-párton belül egy mintegy húsztagú, főként protestánsokból álló csoport Poroszország mellett van, és hogy Deák Ferencről közismert, hogy nem kedveli a franciákat. Mindamellett azzal a riasztó diagnózissal zárta jelentését, hogy a sajtó szemlélatomást rosszabbodik, és már a legtöbb deákpárti lap is átment a „fegyveres semlegesség” táborába.²¹

*

A Monarchia politikai és katonai vezetése, amint fentebb elmondottuk, a francia–német háborúban a franciák győzelmével számolt, és erre az eshetőségre építette külpolitikai elgondolásait. Feltételezésével, amely utóbb ugyan hibásnak bizonyult, nem állt egyedül a korabeli Európában. Poroszország esélyeit még azok sem ítélték kedvezőnek, akik a német ügygel rokonszenveztek. Schweinitz leírta, hogy a bécsiek meg voltak győződve a solferinói és magentai nyertesek legyőzhetetlenségéről, és noha reményeiket nem adták fel, a háború első szakaszában német vereséggel számoltak.²² A porosz katonai vezetés sem volt bizakodó. A berlini szász követ azt jelentette, hogy Moltke egyelőre erős francia támadást vár, és fel van készülve arra, hogy a háborút német területen kell folytatni.²³ Az európai, és ezen belül az osztrák és a magyar vélekedésben kétségkívül szerepet játszott a tradíció: Bonaparte Napóleon fegyvertényeinek emléke még mindig elevenen élt. De a frissebb élmények is hatottak, hiszen a franciák győztesen hagyták el az 1853–56-os krími háború, és az

1859-es olaszországi háború csatatereit. Mindamellet az 1870-es háború kirobbanásakor a Franciaország és az Északnémet Szövetség közötti katonai erőviszonyok területén nem volt kimutatható Franciaország döntő fölénye. Kézfegyverek tekintetében jobban állt ugyan a francia hadsereg: a Chassepot-puskákkal nagyobb távolságra, több irányzott lövést lehetett leadni, mint a porosz Dreyse-puskákkal, de a Krupp-ágyúk hatékonyabbak voltak, mint a francia lövegek, és ha a francia mozgósítási rendszer képes volt arra, hogy egymillió háromezrezer katonát irányítson a frontra, a porosz is odaküldhetett kerek számban egymilliót. Egy vonatkozásban azonban a francia haderő magasan a porosz fölé emelkedett: a lábon álló, tehát még a mozgósítás előtti hadsereg létszáma és színvonala tekintetében. A közel kétszázezres, jól felfegyverzett és kiképzett hivatásos hadseregnek a felvonultatása a franciák kezébe adhatta a kezdeményezést, és döntő sikereket érhetett el, még mielőtt a porosz hadkiegészítés a mozgósítást, a vezérkar az összpontosítást végrehajthatta. Amikor Moltke a berlini szász követ előtt arról beszélt, hogy a háborút német földön kell majd folytatni, ezzel a fenyegető eshetőséggel számolt.

A porosz hadsereg a hatvanas években vívott mindkét háborúját győzelemmel fejezte be. Megverte a dán hadsereget, amely ugyan nem számított egyenrangú ellenfélnek, de az erősebbnek tartott osztrákot is megadásra kényszerítette. Jelentős katonai fegyvertény volt mindkettő, amely a hadviselés korszerű elvei alkalmazásának volt köszönhető. A porosz hadsereg mindkét esetben szövetséges haderő közreműködésére számíthatott: a dánok ellen az osztrákra, az osztrákok ellen az olaszra. Ez utóbbi esetben úgy, hogy Ausztriát kétfrontos háború megvívására kényszerítették. Igaz, a szövetséges olasz haderő hamar kudarcot vallott, de hogy az osztrák hadsereg csaknem felét a déli hadszíntérre kellett összpontosítani, igencsak megkönnyítette Moltke feladatát a königgrätzi csatamezőn. A helyzet azonban 1866 után Poroszország hátrányára gyökeresen megváltozott. A potenciális ellenfelek katonai erejét nem lehetett többé megosztani, ellenkezőleg: Poroszországnak kellett szembenéznie azzal az eshetőséggel, hogy az eljövendő háborúban két fronton kell harcolnia. Moltke kezdettől számolt ezzel az eshetőséggel, és a königgrätzi csata után készített első felvonulási tervében a Franciaország és Ausztria elleni egyidejű háborút tétélezte. A porosz katonai tervezésben ettől kezdve mindig a kétfrontos háború eshetősége szerepelt, csupán a súlypontképzés változott. Eleinte az Ausztria elleni offenzíva állt előtérben, később a Monarchiával szembeni defenzíva és a Franciaország elleni támadás. A hadműveleti terv szerint a francia határra tíz hadtestet kellett koncentrálni, a Monarchiával szemben pedig három hadtestnek kellett védelemben berendezkedni. Moltke és vezérkara 1870 nyarán mindamellet súlyos dilemma elé került. Egyrészt azzal kellett számolniok, hogy a nagylétszámú hivatásos francia hadsereg rögtön offenzívát indít, majd a mozgósítás végrehajtása révén az egész francia haderő számbeli fölényhez jut, másrészt azzal, hogy a Monarchia a három porosz hadtestnél jóval nagyobb erőt képes felvonultatni az osztrák–porosz határra. A porosz hadvezetés az Északnémet Szövetség teljes haderejével sem érezte képesnek magát arra, hogy a kettős fenyegetést egyidejűleg elhárítsa, hiszen a francia hadsereget önmagában is erősebbnek tudta. 1870 július közepén ezért olyan döntés született, hogy a teljes német hadsereget, a Monarchiával szemben állomásozó három hadtestet is beleértve, a francia határra kell összpontosítani.²⁴ Hogy a politikai és

katonai vezetés között milyen egyeztetés előzte meg ezt a döntést, mindmáig ismeretlen, de feltehető, hogy Moltke csak ezzel az átcsoportosítással látott esélyt a sikerre a franciák elleni küzdelemben. Az osztrák–porosz határon ezáltal azonban katonai szempontból kritikus, mondhatni tarthatatlan szituáció keletkezett: az osztrák–magyar hadsereg könnyűszerrel akár Berlinig masírozhatott. A külpolitikai vezetésre várt a feladat, hogy ezt a fenyegető eshetőséget elhárítsa.

Az Északnémet Szövetség elleni osztrák–magyar katonai fellépés, a porosz határ védetlenségének kihasználása valójában csak elméleti lehetőség volt. Az osztrák–magyar diplomáciai és katonai iratok meggyőzően bizonyítják, hogy az ilyen fellépéshez nem volt meg a szándék, és a képesség is hiányzott. A Monarchia nem júliusban, hanem csak a háború menetének feltételezett kedvező alakulása és megfelelő katonai felkészülés után, valamikor szeptember közepén szándékozott aktivizálódni. A német külpolitikai vezetés azonban nem elméletinek tekintette ezt a lehetőséget, hanem fenyegető valóságnak. A különféle eredetű diplomáciai iratok, de a német akták is azt mutatják, hogy a júliusi napokban Bismarck és környezete, nem utolsósorban a Bécsből és Pestről érkező követi és főkonzuli jelentések hatására, az osztrák–magyar katonai beavatkozás lehetőségének lidércnyomása alatt állott. A berlini orosz követ július 14-én továbbította Gorcsakov üzenetét arról, hogy a Varsóban tartózkodó Albrecht főherceg jó benyomást tett a cásra, de a beszélgetésről írt jelentés szerint ezzel a közléssel nem tudta megnyugtatni a német kancellárt.²⁵ Az ugyanazon nap keltezett másik jelentés szerint Bismarck aggodalmaskodott a Monarchia várható döntései miatt, és kétségeit fejezte ki, hogy azok okosak és kielégítőek lesznek.²⁶ A francia hadüzenet napján Oubril megint arról írt, hogy a szövetségi kancellár gondolatai állandóan Ausztria körül forognak.²⁷ A berlini szász követ hasonló információkat szerzett. Ausztria semlegességének őszinteségére vonatkozóan itt aggályok merültek fel — írta. Hozzátette: Andrássy gróf magatartását kétértelműnek találják, mert száműzetése idején Párizsban élt, és ott szoros kapcsolatban állt a császárral.²⁸ Végezetül említést érdemel, hogy Wimpffen, az osztrák–magyar követ ugyancsak jelzést adott a Monarchiával szembeni német kétségekről. Nincs még híre arról, írta, hogy milyen hatást gyakorolt Bismarckra az osztrák–magyar kormánynyilatkozat, de nem reménykedett kedvező fogadtatásban. Feltételezte, hogy azzal korántsem lesz elégedett, mert Berlinben a Monarchia jóindulatú semlegességére számítottak.²⁹

A kritikusnak minősített katonai szituációban az tűnt kézenfekvő megoldásnak, hogy a potenciális ellenfelet, vagyis a Monarchiát, amely az Északnémet Szövetséget kétfrontos háborúra kényszeríthette, az ellenkező oldalról kössék le, és ezáltal katonai fellépését megakadályozzák. Az ilyen eljárás mind a hatalmi politika általános szabályainak, mind pedig a bismarcki gyakorlatnak megfelelt. Az is nyilvánvaló volt, hogy a Monarchia sakkbantartása Oroszország aktivizálása révén érhető el. A probléma és a nehézség abból származott, hogy Bismarck még 1868 márciusában elzárkózott attól, hogy Oroszországgal katonai szövetségre lépjen, így a kívánatos orosz közreműködés nem adódott automatikusan. Bismarck azonban annak idején formális kötés nélkül is késznek mutatkozott arra, hogy osztrák és francia katonai fellépés esetén a porosz és az orosz érdekeket szolidárisnak tekintse.³⁰ Az orosz közreműködést, amelyet az adott helyzetben nélkülözhetetlennek tartott, most ezen az alapon

vélte reklamálhatónak. A reklamáció azonban ez alkalommal híjával volt a megszo-
kott higgadságnak, és a szavak mögül előbukkant az alig leplezett idegesség. A
berlini orosz követtel július 14-én folytatott beszélgetése során valósággal dramati-
zálta a helyzetet. Ha a hatalmak nem lépnek fel energikusan Párizsban, és kitör a
háború, amelyben Ausztria is részt vesz, megengedi-e Oroszország, hogy összetörjék
Poroszországot, kockáztatva ezzel azt, hogy a franciák megjelennek Berlinben és
Posenben — kérdezte. Hozzáfűzte: ez a lehetőség nem lehet közömbös Oroszország
számára. A porosz és orosz szempontból egyaránt riasztó prognózisból azt a követ-
keztetést vonta le, hogy időszerű lenne, ha mielőbb közölnék az osztrák–magyar
háborúba lépéssel kapcsolatos orosz szándékot.³¹ Párját ritkító kijelentés volt ez,
hiszen Poroszország összetörésének lehetősége, mint argumentum, sem azelőtt, sem
azután nem szerepelt Bismarck diplomáciai szótárában. A kancellár a rémületkel-
tésben néhány nap múlva még továbbment: most már kifejezetten orosz fenyegetett-
ségről beszélt. A francia hadüzenet napján azt az értesülést közölte Oubrillal, hogy
a bécsi kormány egy nyolcvanezer főt számláló hadtestet vont össze Krakkóval szem-
ben,³² és hogy értesülésének még nagyobb nyomatékot adjon, a hírt, az orosz kül-
ügyminisztériummal való közlés céljából, a pétervári német követségre is megtávira-
tozta.³³

Bismarck gyanakvástól sem mentes kérdésének, hogy megengedi-e Oroszor-
szág, hogy Poroszországot összetörjék, az orosz külpolitikai irányzatok oldaláról néz-
ve volt némi tárgyi alapja. Miljutin hadügyminiszter a hadsereg készütségi fokára
való tekintettel óvott attól, hogy Oroszország háborúba sodródjék, Katkov, a befo-
lyásos pánszláv publicista pedig szót emelt az ellen, hogy Oroszország idegen érde-
kek miatt csapjon a kardjára.³⁴ A kancellár valahogy mégis fantomokkal hadakozott.
Mert II. Sándor alapjában véve ugyanúgy gondolkodott, mint őt: hét évvel a lengyel
felkelés véres elnyomása után nem akart franciákat látni sem Berlinben, sem Posen-
ben. És mint mindig, most is ő mondta ki az utolsó szót. Az orosz állásfoglalást
reklamáló július 14-i berlini jelentés margójára ráírta: a döntés már megtörtént.³⁵
Valóban. A pétervári német ügyvivő július 16-án megtávíratotta Berlinbe, hogy a cár
osztrák–magyar hadüzenet esetén a Monarchia fegyveres erőinek paralizálását 300
ezer főnyi hadsereggel magára vállalja.³⁶ A garancia értékét némiképp csökkentette,
hogy II. Sándor a további porosz készítés ellenére sem mutatkozott hajlamosnak
arra, hogy biztató szavait tettekre váltsa. A Krakkóval szembeni osztrák–magyar
csapatösszevonás berlini híréhez Oubrill azt a megjegyzést fűzte, hogy semmi sem
támasztja alá az értesülést,³⁷ és a cár egyetértett vele. A pétervári német követnek
úgy nyilatkozott, hogy a meg nem erősített hírek miatt nem kezdhet nyílt fegyverke-
zést.³⁸ Oroszország adu volt ugyan kedvezőtlen fordulat esetén, de a lapot sem Bis-
marck tartotta kezében.

A pétervári állásfoglalás egészében véve mégis nagy megkönnyebbülést váltott
ki Berlinben: a szászországi és sziléziai három hadtest átcsoportosítása a nyugati
hadszintérre most már kisebb kockázattal mehetett végbe. Bismarck reagálásában,
nem úgy, mint az orosz színvállás reklamálása alkalmával, most nem volt semmi
teatralitás: az értesülést rögtön Münchenbe továbbította, hogy a délnémet államok
katonai csatlakozását, az osztrák–magyar katonai lekötöttség tudatában, megköny-
nyítse és meggyorsítsa.³⁹ Az orosz döntés híre, a berlini orosz követ jól kiszámított

indiszkreciója révén Bécsbe is eljutott, és ott sem maradt hatás nélkül. Az érdembeli állásfoglalást nem befolyásolta, és a közös minisztertanácson elfogadott várakozó semlegesség nem az orosz fenyegetésből, hanem egyéb külpolitikai indítékokból és katonai–belpolitikai megfontolásokból származott, de az értesülés hozzájárult ahhoz, hogy Beust a fegyverkezéssel kombinált neutralitás fölé a semlegességi nyilatkozat védőernyőjét is kifeszítse.⁴⁰

Az orosz cár nyilatkozata német szemszögből kedvező volt ugyan, de a szövetségi kancellár Monarchiához fűződő gondjait és a lehetséges fejleményekkel kapcsolatos aggályait mégsem oszlatta el teljesen. Jóllehet nem kételkedett II. Sándorban, alarmírozó híreinek hűvös pétervári fogadtatása okot adott az elgondolkodásra. Azzal is számolnia kellett, hogy ha Oroszország tartja a szavát, és megsegíti a háborúzó Németországot, ebből a német ügyre nézve, amint azt a régebbi és újabb tapasztalatok megmutatták, nemcsak előnyök származhatnak. Az orosz közreműködés elhomályosíthatta a háború tiszta német nemzeti jellegét, ami a belpolitikai bázist zilálhatta szét, az orosz segítséggel elért siker pedig újabb orosz függőséget eredményezhetett. Nem lehetett azt a kérdést sem megkerülni, hogy mi lesz a háború kimenetele akkor, ha a kontinentális hatalmak négyes párbajába, esetleg az ellenfelek oldalán, Anglia is beavatkozik. A helyzet túlságosan bonyolult volt ahhoz, hogy az egytényezős megoldás sikerrel kecsegtessen. Hogy a Monarchiát távoldartsák a háborútól, abban nem lehetett csupán Oroszországra hagyatkozni.

Kézenfekvő volt, hogy a Monarchiával is tárgyalásos kapcsolatba lépjenek, és direkt közlésekkel, valamint írásos üzenetekkel próbálják a bécsi külpolitikát a kívánt irányba terelni. A prágai béke óta eltelt években kialakult a hatásgyakorlás egyfajta koreográfiája: a szövetségi kancellár felváltva hol ígérgetett, hol fenyegetett. Ebben a tekintetben Beust most nem könnyítette meg Bismarck dolgát. A közös külügyminiszter nemcsak attól zárkózott el, hogy Andrássy indítványának szellemében bizalmas tájékoztatást adjon az osztrák–magyar magatartásról, hanem a berlini kapcsolatot is majdnem teljesen leépítette. A berlini szász követnek is feltűnt, hogy Wimpffen, a Monarchia ottani követe milyen tartózkodóan viselkedik.⁴¹ Bismarcknak, ha közölnivalója volt, csak a bécsi és pesti csatornát használhatta. (A helyzet július végén tökéletesen a visszájára fordult, amikor a szövetségi kancellár a főhadiszállásra utazott. Ettől kezdve, egészen a háború befejezéséig, ő lett elérhetetlen a hatalmak berlini követei számára.⁴²)

A kritikus napokban Bécsbe küldött első távirat nem az osztrák–magyar kormányköröknek szólt, hanem kizárólag az ottani német követnek. Bismarck július 17-én arra jelentésre reagált, amelyhez Schweinitz, a magyarországi hangulatot érzékeltető, a *Pesti Napló* július 15-i cikkének német fordítást mellékelte. Meglehetősen goromba módon. Ha az Ön sajtójelentésének hatására a király úgy dönt, hogy egy hadosztállal többet tart vissza Sziléziában, ki viseli ezért a felelősséget? — kérdezte.⁴³ A távirat vibráló tónusa érzékelteti, hogy az osztrák határon állomásozó hadtestek átcsoportosításával kapcsolatos döntés nem egykönnyen születhetett, de azt is, hogy a szövetségi kancellár, ha szükség volt rá, a hírek manipulálástól sem tartózkodott. A táviratnak végeredményben az volt a rejtett üzenete, hogy Schweinitz a jövőben, a bécsi benyomásaitól függetlenül, a berlini elvárásokhoz igazítsa jelentéseit. Az intelem nemigen érte el célját: Schweinitz szókimondó katonaember volt,

és a szövetségi kancellárral a későbbiekben is sok nézeteltérése támadt. Az affér mindenestre mély nyomokat hagyott benne, és még emlékirataiban is bizonygatta, hogy az ő jelentései miatt egyetlen katonát sem kellett távoltartani a hadszíntérről.⁴⁴

A szövetségi kancellárnak ahhoz, hogy a Monarchiával kapcsolatos nézeteit kifejtsse, Schweinitz július 20-i, az Andrássyval folytatott beszélgetéséről számot adó jelentése adott alkalmat. A jelentést olvasva, azon bekezdés margójára, ahol a követ a Monarchia nyugodt viselkedésének előnyeit ecsetelte Andrássy előtt, ráírta szálkás nagybetűivel: és ellenkező esetben?⁴⁵, hogy aztán július 23-án hosszú levélben válaszoljon. Az utasítást már Wertheimer ismertette Andrássyról szóló életrajzában,⁴⁶ a Bismarck-összesben pedig teljes terjedelemben megjelent,⁴⁷ így a részletes bemutatástól eltekinthetünk. Ki kell emelni azonban, hogy jóllehet az utasítást Bismarck azzal zárta, hogy az abban foglaltakat a követ a lajtáninni és lajtántúli államférfiaknak egyaránt közölheti, az argumentáció elsősorban Andrássynak szólt. És ez nem volt véletlen. A szövetségi kancellár gondolatvilágában Magyarország eddig úgy helyezkedett el, mint az udvari körök és a közös külügyminiszter németellenes politikájának ellensúlya, és most azt kellett tapasztalnia, hogy a követi és konzuli jelentések alapjaiban cáfolják ezt a hiedelmet. Nem volt az az ember, aki egykönnyen feladta meggyőződését, és az volt a véleménye, hogy a magyarok egyszerűen félreértik saját helyzetüket. Ha pedig ez így van, megfelelő argumentumokkal rádöbbsentheti őket saját valódi érdekeikre, és ezáltal azt is elérheti, hogy a berlini óhajoknak megfelelően, újra lefékezzék a Monarchia németellenes lendületét. Az érvelésben persze csak az előbbi vonatkozás szerepelt. A Monarchia háborús részvétele mindenképpen hátrányos Magyarországra nézve — írta. Ha a porosz–oros szövetség kerül ki győztesen a küzdelemből, Magyarország viselkedését Németországban elkeseredéssel és bizalmatlansággal viszonozzák, aminek további következményeivel is számolni kell. Ha a francia–osztrák szövetség győz, akkor Ausztriában a központi kormány képessége, hogy Magyarországot megint az 1866 előtti állapotokba juttassa, minden bizonnyal helyreáll. Ezzel szemben ha Ausztria semleges marad a háborúban, Magyarország állása semmilyen tekintetben nem károsodhat. A sarkított alternatívákhoz nem kívánczolt kommentár, Pesten érthettek belőle, ha akartak, de Bismarck még a lehetséges további fejlemények felvázolásával is alátámasztotta álláspontját. A francia–osztrák győzelem esetében azzal, hogy Ausztria akkor függő helyzetbe kerül Franciaországtól, sőt a háborúból esetleg kimaradó Oroszországtól, Ausztria semlegessége esetében pedig a sokat ismételt és variált tézissel, miszerint az Északnémet Szövetségnek nem áll érdekében az osztrák Monarchia szétrombolása. Ez utóbbi tekintetben már szinte saját argumentumai foglyává vált, mert azt is leírta, hogy Poroszország győztes háborúja még a délnémet államokhoz fűződő viszonyban sem hozna változást. De ezeket a vonatkozásokat jelen összefüggésben nem szükséges tovább részletezni.

A levéllel kapcsolatban azonban még egy mozzanat figyelmet érdemel: Bismarck ceruzával ráírta a fogalmazvány felzetére, hogy az Pétervár számára nem alkalmas. Persze hogy nem volt alkalmas, hiszen nem lehetett II. Sándor és Gorcsakov tudomására hozni, hogy német vereség esetén Berlinben a francia–oros szövetség létrejöttét sem tartják kizártnak. Főlösképpen önleplezés lett volna ez éppen akkor, amikor a cár újabb tanújelét adta a németek iránti jóindulatának. Amikor a

pétervári francia nagykövet szóba hozta előtte, hogy Poroszország osztrákelles hódító ambíciókat táplál, a gyanúsítást határozottan visszautasította, és I. Vilmos nevében is kezességet vállalt a Monarchia integritásáért.⁴⁸ Bismarck ezt a gesztust csak meglehetősen köszönettel és a német jószándék megerősítésével viszonyozhatta. Ez utóbbira a Schweinitznek szóló utasítás bizonyos passzusai igencsak alkalmasnak mutatkoztak. Így Pétervárott is hallhattak arról, hogy milyen megoldhatatlan gondot okozna az Északnémet Szövetségnek az osztrák–német ország rész cseh és szlovén népességének felvétele, és hogy milyen képtelenség lenne Bécset egyszerű vidéki várossá degradálni a Német Birodalom határán.⁴⁹ Mindez bizonyára jó benyomást tett az orosz fővárosban, a délnémet államokhoz fűződő háború utáni viszonyról, amit a bécsi levélből ugyancsak ide iktatott, a későbbi tapasztalatok szerint viszont jobb lett volna hallgatnia.

Az előzőekben szó esett már arról, hogy Waecker-Gotter pesti német főkonzul, a bécsi német követhoz hasonlóan, politikai tartalmú jelentéseket küldött Berlinbe, és hogy az Andrássyval folytatandó beszélgetésekre utasításokat várt és reklamált. A főkonzul tevékenységi köre mindamellettt eléggé tisztázatlan volt, és a pesti és berlini felfogás ebben a tekintetben nem harmonizált. Waecker-Gotter egy alkalommal elmondta Andrássynak, hogy a berlini kormány, tekintettel az osztrák–magyar kiegyezési törvényre és a bécsi érzékenységre, előírta számára, hogy mindenféle diplomáciai jellegű tevékenységtől tartózkodjék. Andrássy azt válaszolta, hogy Berlinben helytelenül értelmezik a kiegyezési törvényt, mert ő, mint magyar miniszterelnök igenis jogosult arra, hogy a külhatalmak képviselőivel közvetlenül érintkezzen. Hozzátette, hogy a kérdést alkalmasint majd rendezni kell, de addig sincs akadálya annak, hogy a porosz kormánnyal a pesti főkonzulon keresztül tartson kapcsolatot.⁵⁰ A jelentésre akkor nem érkezett válasz, ezért Waecker-Gotter 1870 őszén egy promemoriában visszatért a pesti főkonzulátus helyzetére. Mintegy Andrássy kijelentését variálva leírta, hogy a bécsi érzékenység, amire hivatkoznak, nem létezik, de ha léteznék is, nem lenne jogosult. Senki előtt, így a bécsiek előtt sem kétséges, hogy Andrássy a Monarchia külpolitikájának irányt adó tényezője, végeredményben a Monarchia intellektuális vezetője. Senkinek sem lehet ezért ellenvetése, ha a magyar miniszterelnök közvetlen kapcsolatot tart a külhatalmak képviselőivel. A nyomaték kedvéért azzal zárta feljegyzését, hogy a pesti francia, török és olasz konzulátusok végeredményben egy követség tevékenységi körét látják el.⁵¹ A promemoriára aztán megjött a válasz, de az nem volt a főkonzul szájaíze szerint való. Bismarck november 15-én a következőket táviratozta Versailles-ből a külügyi hivatalnak: instruálják Waeckert Pesten, hogy jelentsen mindent, amit tapasztal, de semmiről sem nyilatkozzon. Indiszkrét kérdésekre adja azt a választ, hogy politikai kérdések taglalásába nem bocsátkozik.⁵²

A berlini válasz tehát elutasító volt, és a pesti német főkonzulnak megtiltották, hogy politikai kérdésekkel foglalkozzék. Mindamellettt az a különös, és német vonatkozásban hihetetlennek tűnő helyzet állt elő, hogy az instrukció és a gyakorlat nem harmonizált, és a pesti főkonzul tevékenysége a későbbiekben sem korlátozódott arra, hogy csupán szokványos konzuli ügyeket intézzon. Továbbra is tárgyalt politikáról Andrássyval, akkor is, amikor az utóbbi már közös külügyminiszterként működött, írta jelentéseit és kapta rájuk Berlinből a politikai természetű utasításokat. Még

inkább így volt az 1870 nyarán, amikor a főkonzuli szerepkört még nem tisztázták, és az időpont különben sem volt alkalmas a hatásköri vitákra. Berlinbe küldött levelei közül először azt válaszolták meg, amelyben az *Augsburger Allgemeine Zeitung* pesti fogadtatásáról számolt be. A táviratban az állt, hogy a szóban forgó cikk Berlinben teljesen ismeretlen. Sajnálják, ha az a magyarokat rosszul érintette, de nincs most idő és alkalom a sajtópolémiára.⁵³ Július 31-én megérkezett a válasz a *Pester Journal* finanszírozásával kapcsolatos kérdésre, és arra, hogy mit mondjon Andrásynak, ha tárgyal vele. A külügyi hivatal közölte, hogy kész a lap anyagi támogatására, és javaslatot kért a havonként folyósítandó összegre. A tárgyalásról pedig lakonikusan, de sokat mondóan ennyi: Andrásynak megmondhatja, hogy ha Ausztria–Magyarország kilép a semlegességből, annak porosz–orosz szövetség lehet a következménye.⁵⁴

A pesti főkonzul jelentései között nincs nyoma annak, hogy Waecker-Gotter a fenti utasítást hogyan hajtotta végre. Az 1871. november 27-én kelt összegező jelentésben szó esik ugyan egy 1870. augusztus 20-án írt levélről, amely ebben a vonatkozásban tájékoztatást adhatna, de ennek a bonni levéltárban nem bukkantunk a nyomára. Schweinitz visszaemlékezéseiből viszont tudjuk, hogy a bécsi követ mindig kínosan vigyázott arra, hogy az orosz kapcsolatot ne hozza szóba Andrassy előtt, mert attól tartott, hogy ez ellenkező hatást ért volna el, és a magyar miniszterelnököt a bécsi háborús párt karjai közé kergette volna.⁵⁵ Nem lehet kizárni, hogy Waecker-Gotter ugyanígy vélekedett, és a Berlinből érkezett fenyegetés a pesti főkonzul titka maradt. Andrassy számos későbbi megnyilatkozása igazolja, hogy a két német diplomata, a pesti terepet jól ismerve, ebben a tekintetben helyesen járt el.⁵⁶

A július 23-án írt utasításnak más lett a sorsa; az abban foglaltak, vagy legalábbis azok egy része Andrassy tudomására jutott, de eléggé különös körülmények között. Schweinitz megemlíti visszaemlékezéseiben, hogy az utasítást már július 24-én megkapta, és azt is, hogy annak tartalmát július 28-án közölte Beusttal.⁵⁷ A tulajdonképpeni címmel, Andrassyval azonban csak augusztus 14-én beszélt, és csak azért, mert a magyar miniszterelnök, aki Beusttól tudomást szerzett a szóban forgó berlini utasításról, felkereste őt. Hogy mit mondott el Schweinitz a magyar miniszterelnöknek az utasításban foglaltakról, az a beszélgetésről aznap készített jelentésből nem világlik ki egészen. Olyan általánosságokat említett csupán ebben a bécsi követ, hogy a gróf érdeklődéssel és elégedettséggel vette tudomásul a közléseket, és azt, hogy a magyar miniszterelnök kijelentette, hogy ő maga is ilyen értelemben nyilatkozik Bécsben. Két konkrét dolog jött a jelentés szerint csupán szóba: Ausztria német függősége és a francia–orosz szövetség lehetősége. Ezek közül az elsőben Andrassy kételkedett, a másodikat elképzelhetőnek tartotta.⁵⁸ Hogy miért késlekedett Schweinitz három héten át az utasításban foglaltak továbbításával, és miért olyan szűkszavúan és homályosan informálta Andrassyt, nem lehet tudni. Bizonyára volt oka rá, de titkába sem Bismarckot, sem visszaemlékezéseinek olvasóit nem avatta be. Eljárása mindenestre nem vet jó fényt a fegyelmezettnek és korrektnek mondott német külszolgálatra. Úgy tűnik, hogy a követ, Bismarck módjára, aki a híreket manipulálta, az instrukciókkal tette ugyanezt. A személyi felelősségnél azonban fontosabb a külpolitikai vonatkozás. Andrassy akkor értesült Bismarck szempontjairól, amikor azok a hadihelyzet alakulása folytán elveszítették aktualitá-

sukat. Augusztus 14-én már nem volt időszerűsége annak, hogy a Monarchiát visszatartsák a háborútól. Amikor még lett volna, a címzett nem szerzett róluk tudomást.

Hogy a semlegesség előnyeit és a háborúba lépés súlyos hátrányait ecsetelő Bismarck-nyilatkozat milyen hatást váltott volna ki akkor, ha idejében Andrássy tudomására jut, megválaszolhatatlan kérdés. Kétségtelen, hogy a magyar miniszterelnök július utolsó és augusztus első napjaiban igencsak belelovalta magát a szélsőségekbe, és a korábbi kiváló óvatosság helyett egyre inkább az Oroszország elleni háború gondolatával kacérkodott. Bismarck megnyugtató szavai aligha állíthatták volna meg ezt a tendenciát, de minden bizonnyal elgondolkodtatták volna a magyar miniszterelnököt. Schweinitz mulasztása miatt azonban ez a lehetőség is kimaradt, így a bécsi követ július 30-án eddigi legriasztóbb jelentését küldhette a futárral Berlinbe. Nagy pénzkészletek mobilizálásáról, bakancsok, tábori kemencék, vasúti vagonok és lovak vásárlásáról volt szó ebben, úgyszintén katonai vasúti személyzet összeállításáról és a vasutak csapatszállításra való előkészítéséről — csupa olyan intézkedésről, amelyek egyértelműen háborús előkészületekre utaltak. A jelentést olvasva Bismarck elégedetten szolt ugyan Andrásynak a magyar képviselőházban július 28-án tett nyilatkozatáról, de keserűen jegyezte meg, hogy a magyar kormánykörökben franciabarát személyiségek vannak túlsúlyban, akik Ausztriának a háborúban való részvételét szorgalmazzák.⁵⁹ Miután sem fenyegetés, sem megnyugtató nem tette meg Bécsben és Pesten a kívánt hatást, szükségesnek látszott, hogy a Monarchia egy barátságosnak tekintett nagyhatalom oldaláról is figyelmeztetést kapjon. Ez a baráti nagyhatalom csakis Anglia lehetett.

A fentiekben már szó esett arról, hogy Bismarck nem volt teljesen tisztában Angliával, és a háború kiterjedése esetére erős kétségeket táplált a szigetország várható magatartását illetően. A berlini orosz követnek július 19-én arról panaszkodott, hogy Anglia viselkedése egyszerűen érthetetlen. Holott tudniuk kellene — mondotta —, hogy Poroszország, mint Európa közepén elhelyezkedő nagyhatalom, nélkülözhetetlen számára. Hiszen azzal, hogy az angol partok ellen szánt francia hadsereg szárnyát veszélyezteti, visszatarthatja Napóleon császárt attól, hogy nagybátyja örökébe lépjen.⁶⁰ A brit kormány egyes intézkedése csak tovább erősítették bizalmatlanságát. Hogy az angol külügyminisztérium védelmébe vette a németországi francia állampolgárokat, és hogy a kormány megengedte, hogy a már hadban álló Franciaországnak lovakat exportáljanak, kifejezetten németellenes gesztusoknak értelmezte. Nem volt igazából alapja ennek az aggodalomnak, mert Londonban inkább Franciaországtól, mint Poroszországtól féltették ekkor az európai egyensúlyt. Ebben a tekintetben nem volt különbség Gladstone, a liberális miniszterelnök, és Disraeli, a konzervatív pártvezér között, Viktória királynő pedig kifejezetten a németekkel rokonszenvezett.⁶¹ Bismarck mégis jónak látta, hogy itt is mozgásba hozza a hatásgyakorló mechanizmusokat. Először indirekt eszközöket vett igénybe. Az orosz cárt arra kérte, hogy nyugtassa meg Londont: minden alapot nélkülöz a feltevés, hogy a német birodalom Oroszország számára szabaddá teszi a Konstantinápoly felé vezető utat, amelyet Franciaország mostanáig elzárt.⁶² De hatásos direkt eszközzel is rendelkezett: július 25-én a Times-ben nyilvánosságra hozta a Benedetti által 1866-ban készített szerződéstervezetet, amelyben a berlini francia követ Belgium francia annak-

tálásának kívánalmát rögzítette.⁶³ A leleplezés nem maradt hatás nélkül. Ha eddig Anglia részrehajlás nélkül volt semleges, most ez a semlegesség kifejezetten franciaellenes arculatot öltött. Az alsóházban olyan javaslat is szőnyegre került, hogy Belgium semlegességének megsértését casus belli-nek kell nyilvánítani.⁶⁴ Feltehető, sőt bizonyos, hogy Anglia Bismarck manőverei nélkül sem állt volna Franciaország oldalára. De a történetek után joggal gondolhatta a szövetségi kancellár, hogy Angliától kérheti, és el is várhatja a kívánt jószolgálatot.

Bismarck augusztus 4-én tájékoztatta Bernstorffot, az Északnémet Szövetség londoni nagykövetét a Monarchia háborús előkészületeiről. A tájékoztatást az angol kormányhoz intézendő kérelemmel zárta. Ha Anglia valóban tenni akar arról — írta —, hogy a háború lokalizált maradjon, itt a legfőbb ideje, hogy komoly szemrehányást küldjön Bécs és Firenze címére.⁶⁵ Időközben az orosz diplomácia is hasonló lépést tett Londonban. A cár arra kérte az angol kormányt, hogy a Monarchiát a passzív és várakozó magatartásra ösztönözze.⁶⁶ Granville angol külügyminiszter nem zárkózott el a kérések elől. Távol áll tőle, mondotta Apponyi Rudolfnak, a Monarchia londoni követének, hogy tanácsot akarjon adni. Csupán baráti kötelességét véli teljesíteni, amikor a közös külügyminiszternek körültekintést bátorodik ajánlani.⁶⁷ Az udvarias és homályos szavak értelme nem lehetett kétséges. Bismarck londoni manővere így nem maradt eredmény nélkül. A háborúval kacérkodó osztrák és magyar államférfiaknak immár az angol kormány rosszallásával is számolniuk kellett.

*

Hogy az orosz fenyegetés, a német ígérgetés és az angol intelem visszatartották volna-e a Monarchiát attól, hogy a hadiesemények feltételezett és kívánt alakulása esetén színrelépjen, csupán találgatni lehet. Tudni azt lehet, hogy a frontokon nem az történt, amit Bécsben reméltek. A francia mozgósítás lassan és vontatottan haladt, szemben az óramű pontosságával működő némettel, így az utóbbiak augusztus elejére kétszeres erőfölényhez jutottak. Az eredetileg tervezett francia offenzívából semmi sem lett, ehelyett a németek ragadták magukhoz a kezdeményezést. Moltke zseniálisan kihasználta a német erőfölényből és a francia hadsereg hibás felállításából adódó lehetőségeket, így a hadműveletek kezdettől nem álltak egyébből, mint tervszerűtlen, kapkodó francia visszavonulásból, és jelentős, jóllehet nagy véráldozatok árán elért német sikerekből. Alig két héttel a hadműveletek megindulása után a két harc képes francia hadsereg közül az egyik Metz várában volt körülráva, a másik, amely Metz felmentése és Párizs védelme között ingadozott, a belga határra szorítva várta sorsának beteljesülését. Ez nem is késett sokáig: szeptember 2-án Sedanban a császárral az élen kapitulált. Szeptember 19-től Párizst, miként Metzét, ostromgyűrű zárta körül, és az újonnan szervezett Loire-hadsereg felmentő akciói nem jártak sikerrel. Október végén a kiéheztetett Metz kapitulált, és Párizsra is ugyanaz a sors várt. A háborút „könnyű szívvel” megindító Franciaország nem reménykedhetett a háború sikeres befejezésében, csupán azért folytatta még a hadműveleteket, hogy elfogadható békét eszközöljön ki az Északnémet Szövetségtől.⁶⁸

Ausztriában, csakúgy mint Magyarországon eleinte kételkedve fogadták a harc-térről érkező híreket. Schweinitz feljegyezte, hogy a németek weissenburgi sikeréről

érkezett hír semmi hatást nem váltott ki Bécsben, az a híresztelés viszont, hogy a trónörökösöt negyvenezer emberrel fogságba ejtették, az egész városban elterjed. A *Pesti Napló* hírmagyarázója is úgy hitte, hogy a weissenburgi ütközet a francia főserg működésére semmi befolyást nem gyakorolt. Csak bizonyos idő eltelte után oszlottak el a hiedelmek, és alakultak ki az új helyzettel, mint realitással számoló vélemények.

Az osztrák–német lakosság, és főként a liberális párt állásfoglalásában már a Hohenzollern-krízis idején is a német nemzeti ügy iránti odaadás dominált. A korábbi fenntartások most teljesen háttérbe szorultak, és a német hadisíkerék láttán teljessé vált az áthangolódás. Az osztrák sajtó szinten refrénszerűen visszhangozta a német nemzeti liberálisok két vezérgondolatát: az annexiót és az egységet. A győztesnek joga van arra, írták, hogy a békét diktálhassa, és arra is, hogy a jövőendő biztonsági követelményeit szem előtt tartva, ne respektálja a francia területi integritást. Időszerűtlennek nyilvánították a prágai béke azon cikkelyét, amely a délnémet államok függetlenségét garantálta, és nem vélték elfogadhatónak, hogy a bécsi külpolitika, a nemzetközi jog állásai mögé sáncolva magát, akadályokat emeljen a német egyesülés útjába. A sajátos osztrák érdekeket is úgy fogalmazták meg, hogy abból kiütközött az össznémet ügy iránti odaadás. A Monarchia és Németország szoros baráti együttműködését a jövőre nézve azért tartották kívánatosnak, mert úgy vélték, hogy különben Németország ereje továbbra is az orosz jóakarathoz függvénye marad.

A magyar nyilatkozásokban nincs nyoma ennek a lelkesedésnek. Ellenkezőleg: a politikai közvéleményt a jövőendő porosz túlhatalom miatti aggodalom töltötte el. Félték ettől a hegemoniától először is annak belpolitikai tartalma miatt. A bismarckizmust változatlanul az antiliberalizmus megtestesülésének tekintették, és úgy tartották, hogy Poroszország legbensőbb természete szerint erőszakos, túlkapó, illiberális, sőt visszafelé haladó. A külpolitikai félelmek még súlyosabban estek latba: a riadt jövőbelátás a délnémet államok, sőt Német–Ausztria annektálását feltételezte. Mindehhez még hozzájött a régi magyar fóbia: az, hogy a porosz politika édes testvére az orosz politikának, vagyis a porosz hegemonia az orosz terjeszkedés szállás-csinálójává válik. A Poroszország iránti averzióból következett, hogy Franciaországot változatlanul jelentős befolyással rendelkező hatalomnak szerették volna tudni, amely továbbra is ellensúlyozni képes a porosz és az orosz túlhatalmat. Ezért váltott ki Pesten határozott rosszállást Elzász–Lotaringia tervezett német annektálása, és minden olyan törekvés, amely Franciaország hatalmi állásának meggyengítésére irányult. A liberális rokonszenv, a köztársaság iránti szimpátia csak tovább erősítette a külpolitikai megfontolásokból táplálkozó franciabarátságot.

A döntésre hivatott államférfiak előtt augusztus első napjaiban nyilvánvalóvá vált, hogy az a külpolitikai irányvétel, amely Franciaország várható győzelméhez kapcsolta a Monarchia lehetséges aktivitását, elveszítette aktualitását. Arra viszont, hogy tudomásul vegyék a nem várt fejleményeket, és a győztes és megnagyobbodó Németországot tekintsék a jövőben a külpolitika viszonyítási alapjának, sem lelkiileg, sem politikai tekintetben nem voltak felkészülve. A mértékadó tényezők közül Albrecht főherceg, a hadsereg főfelügyelője és Kuhn közös hadügyminiszter elvakult poroszellenes volt, az uralkodó még mindig a német császári korona visszaszerzéséről ábrándozott, Potocki osztrák miniszterelnök és Lónyai közös pénzügyminiszter jobban félt Poroszországtól, mint Oroszországtól, Andrassy magyar miniszterelnök

érezte ugyan a változások horderejét, de még nem tisztázta saját nézeteit, Beust közös külügyminiszternek pedig egész múltját kellett volna megtagadnia ahhoz, hogy szembenézzen a változtatások szükségességével. Az osztrák–német népességet leszámítva, a Monarchia nemzeteinek hangulata sem volt olyan, amely készletét adott volna a külpolitika gyökeres fordulatához. A nemzetközi életből meg éppen ellentétes impulzusok érkeztek. Számos jel mutatott arra, hogy Londonban és Pétervárott aggodalmaskodnak a várható nagyarányú német győzelem miatt, és méltányos békét kieszközölő kollektív nagyhatalmi fellépést kezdeményeznek.

A változott körülményekhez igazodó új külpolitikai irányvétel kialakítására az 1870. augusztus 22-én tartott közös minisztertanács vállalkozott. A programot előterjesztő Beust, eddigi nézeteinek és reményeinek megfelelően abban látta a feladatot, hogy a Monarchiát a porosz sikerek következményeitől megóvják. A porosz sikerek következményeit elhárító politikának Beust értelmezése szerint csak az lehetett a tartalma, hogy elérjék: Franciaország a legkisebb veszteséggel, az Északnémet Szövetség pedig lehetőség szerint a legkisebb gyarapodással kerüljön ki a háborúból. A változatlanul poroszellenes irányvonalnak a közös külügyminiszter véleménye szerint részint Franciaország várható regenerálódása, részint Anglia és Oroszország poroszellenes hajlandósága adott possibilitást. Különösen ez utóbbi vonatkozás, mert Chotek pétervári osztrák–magyar követ a napokban azzal a biztató hírral érkezett haza, hogy Oroszország az európai egyensúlyt szem előtt tartó békét akar, nem járul hozzá a mértéktelen német követelésekhez, és a Monarchiával való, minden vonatkozásra kiterjedő együttműködést óhajt. A tanácskozás résztvevői alapján véve mind a célkitűzéssel, mind a cél elérését szolgáló eszközök használatával egyetértettek. Az Oroszországgal való együttműködés tekintetében csupán Andrassy fogalmazott meg elvi és gyakorlati fenntartásokat, de ő is elismerte az osztrák–magyar–orosz kooperáció vitathatatlan előnyeit. A közös minisztertanács ez alkalommal csupán a nézetek egyeztetésének fóruma volt, és a végeredményt, a július 18-i esettől eltérően, nem foglalták határozatba. Határozat nélkül is nyilvánvaló volt azonban, hogy a poroszellenes irányvonal fenntartása tekintetében teljes a konszenzus.

A porosz sikerek következményeinek elhárítása diplomáciai és katonai eszközökkel történhetett. Ez utóbbi persze nem fegyveres fellépéssel, ennek feltételei most rosszabbak voltak, mint a háború megindulásakor, hanem a további fokozott készenléttel. Az osztrák–magyar fegyveres készenlét azonban Oroszországban most sem talált megértésre, és miután a leszerelésre vonatkozó orosz kérést Bécsben elutasították, az osztrák–magyar–orosz diplomáciai együttműködés esélyei is megromlottak. A semlegesek ligája viszont, amit Londonból ajánlottak, olyan amorf és tartalmatlan formáció volt, hogy azzal a németeket nem lehetett jobb belátásra bírni. A franciák érdekében tett osztrák–magyar lépések így tulajdonképpen kezdettől egyéni, és éppen ezért mérsékelt hatású kezdeményezésekre korlátozódtak. Ezek közül augusztus folyamán az állt előtérben, hogy ismételten jószándékukról és segítőkészségükről biztosíthatták a franciákat. Sedan után már konkrét lépésekre is sor került: a francia fegyverszüneti kérelmet, amely a területi integritás megőrzését előfeltételezte, az osztrák–magyar diplomácia továbbította a német főhadiszállásra. Amikor Thiers, a francia nemzeti védelem kormányának vezetője európai körútja során Bécsbe érkezett, Beust és Andrassy egyaránt biztosította segítőkész együtt-

érzéséről. Október elején Beust Olaszországot bízta a Franciaország melletti hadbalépésre, majd a hónap vége felé támogatta azt az angol kezdeményezést, amely a harcoló felek közötti fegyverszünet létrehozására irányult. A közös külügyminiszter a számára otthonosabb délnémet terepen is rendkívül nagy aktivitást fejtett ki. Mindent elkövetett, hogy a délnémet patrióta elemek pozícióit erősítse, és a prágai békére hivatkozva akadályokat gördítsen a napirendre került egyesülés útjába. Jóllehet az erőfeszítéseket sehol sem kísérte szerencse, a közös külügyminiszternek változatlanul az volt a rögeszméje, hogy a Monarchia biztonságát csak a francia integritás és a délnémet önállóság garantálhatja.⁶⁹

Ha a Monarchia politikai közvéleménye és külpolitikai irányítása továbbra is figyelemmel kísérte a nemzetközi élet fejleményeit, el lehet mondani, hogy a hatalmak Monarchia iránti érdeklődése sem csökkent. Jóllehet a döntés a német-francia hadszíntéren született, és a perspektívák eléggé határozott kontúrokkal kirajzolódtak, a külügyminisztériumok és vezérkarok előtt nem lehetett kétséges, hogy az Európa közepén elhelyezkedő birodalom hatást tud gyakorolni a fejlemények alakulására. Változatlanul szükség volt ezért a Bécsből és Pestről származó információkra.

A pesti francia főkonzul, Castellane, most is, miként korábban, korrekt és autentikus információkat küldött a magyarországi hangulatról. Szeptember 4-én feladott táviratában az állt, hogy a francia hadsereg kapitulációjának híre a magyar fővárosban megdöbbenést keltett. Beszámolt arról, az aznap reggeli újságok elmarasztalják III. Napóleont, de valamennyien rokonszenveznek a továbbra is harcoló Franciaországgal, és nyugtalanok a porosz sikerek miatt.⁷⁰ A hónap végén keltetett táviratában arról adott hírt, hogy a magyar közvélemény napról napra erősebb szimpátiát tanúsít Franciaország iránt.⁷¹ A jelentésekben foglaltak adekvát módon tükrözték a magyarországi hangulatot, a további részletek azonban már kétségeket ébresztenek. Castellane ugyanis arról is számot adott, hogy a magyar hozzáállás az utóbbi tíz nap során gyökeresen megváltozott, és az addigi platonikus együttérzés helyét a beavatkozás szándéka foglalta el. Arról szerzett információkat, hogy a magyar honvédség, Ausztriához hasonlóan, szédületes gyorsasággal fegyverkezik. A Monarchia a 130 ezer magyar honvéd mellett 400 ezer katonával rendelkezik, és tizenkét napon belül kész a hadbalépésre, valamint arra, hogy az Albrecht főherceg által kijelölt stratégiai pozíciókat elfoglalja.⁷² A főkonzul ezen információk hitelének megerősítése végett egy, a francia külügyminiszter által is ismert személyiségre hivatkozott, de értesülései ettől még légből kapottak maradtak. A Monarchia, amint ezt az augusztus 30-án tartott közös minisztertanács határozata is mutatta, nem a hadba lépés szándékával, hanem diplomáciai közvetítés alátámasztása céljából élt a fegyveres készenléttel.⁷³ Figyelmet érdemel az a körülmény is, hogy míg Castellane korábban közvetlenül Andrásstól szerezte a biztató értesüléseket, most meg kellett elégednie a honvéd főparancsnok József főherceg együttérzésével.⁷⁴ Akár önkritikának is felfogható, hogy a francia főkonzul december elején, mintegy cáfolva korábbi önmagát már arról írt, hogy az osztrák-magyar anyagi segítségben való reménykedés nem több, mint csalfa illúzió.⁷⁵

Mint korábban említettük, július elején Novikov személyében új követet neveztek ki a bécsi orosz külképviselet élére. Az új követ bécsi érkezésének pontos ideje ismeretlen, de a pétervári külügyminisztérium és a követség közötti levelezésből

megállapítható, hogy augusztus elején már neki címezték a küldeményeket.⁷⁶ Novikov korábban öt éven át, ugyancsak követi minőségben, Athénban teljesített szolgálatot.⁷⁷ A Monarchiát így csak mint Oroszország balkáni riválisát ismerhette, a soknemzetiségű birodalom belső viszonyairól nem sok ismerettel rendelkezett. Kinevezése alkalmával a számára készült utasításban egyebek mellett az állt, hogy figyelemmel kell kísérnie a Monarchia szláv népei sorsának alakulását. Az a benyomás keletkezhet, hogy Novikov az instrukció ezen előírásának úgy tett eleget, hogy az első időszakban szláv politikusokat választott informátorainak. Szeptember 24-én egyúgyazon a napon hosszasan tárgyalt Strossmayerrel, a horvát nemzeti párt vezetőjével, majd Palackyval és Riegerrel, az ócsehek két reprezentánsával. A beszélgetésekről készült jelentések a hadieseményekre történő horvát és cseh reagálások elsőrangú és autentikus forrásai.⁷⁸ Kiviláglik belőlük először is a páni félelem, ami a zágrábi és prágai politikusokat a német győzelmek miatt eltöltötte. Strossmayer egyenesen egy hatvanmillió német birodalomról vizionált, Rieger és Palacky pedig már a Duna torkolatánál látta a jövő Németsország határait. A horvát és cseh politikusok egybehangzóan állították, hogy a Monarchia a germán–magyar összeesküvésnek esett áldozatul, és előbb vagy utóbb Németsország vazallusává válik. Sorsát csak úgy kerülheti el, ha Oroszország segítségével a szlávok veszik kézbe a birodalom vezetését. A szláv vészjelzések és a pétervári reagálások külön tanulmány tárgyát képezhetik (a későbbiekben még vissza is térünk rájuk), jelen összefüggésben azonban az kívánczok kiemelésre, hogy Novikov nemcsak figyelmes beszélgető partnernek, hanem jó tanítványnak is bizonyult. Első önálló helyzetelemzéséből ugyanis a szláv informátorok nézetei köszönnek vissza. Novikov a balkáni terjeszkedés gondolatát tulajdonítja ebben a magyaroknak és személy szerint Andrásynak, és azt írja, hogy a magyarok a Monarchia és Poroszország közötti kapcsolat legfőbb szorgalmazói.⁷⁹ Ha nemcsak a szláv politikusokra hallgat, hanem megfelelő módon informálódik, könnyen meggyőződhetett volna mindkét állítás ellenkezőjéről. A Beusttól kapott információ, hogy Andrassy azért közeledik Poroszországhoz, hogy az utóbbit elvállassa Oroszországtól, megállta ugyan a helyét, de Novikovnak érzékelnie kellett volna, hogy a közös külügyminiszter csak taktikai megfontolásokból avatta be őt az osztrák–magyar kormánypolitika titkaiba. Sem akkor, sem később nem érzekelte, mert amikor október folyamán híre kelt annak, hogy Andrassy lép Beust helyébe, egyértelműen az utóbbi mellett foglalt állást. A kancellár bukása nem kedvezne Oroszországnak, írta. Andrassy, csakúgy mint Auersperg, kellemetlenebb lenne, mint Beust, mert mindkettő sokkal inkább porosz vizekre evezne. A kancellárnak megvan ugyan az a hibája, hogy napról napra változtatja politikáját, de Berlinben nem kedvelik, és sokkal kevésbé törökbarát, mint a született osztrákok. Márpedig orosz szempontból ez a két mozzanat a legfontosabb.⁸⁰ — Bizonyos időnek el kellett telnie ahhoz, hogy az új orosz követ a Monarchia bonyolult nemzeti viszonyairól és ellentmondásos politikai személyiségeiről kiegyensúlyozottabb ítéletet alkothasson.

Nincs nyoma annak, hogy Schweinitz valaha is szóba állt volna a Monarchia szláv politikusaival, de még csak említést sem tett róluk jelentéseiben. Az Északnémet Szövetség bécsi követe továbbra is az osztrák–német politikai körökkel tartott szoros kapcsolatot, kihasználta a katonai hírszerzés eszközeit, ennek megfelelően megbízható információkhoz jutott. Tudta, hogy a bécsi német polgárok örülnek a

porosz sikereknek, hogy a magyarok elkeseredéssel fogadták a sorozatos francia kudarcokat, de azt is, hogy a katonai körök a jelentős német veszteségek miatt a háború menetében bekövetkező fordulattal számolnak. Az értesülések alapján alkotott ítéletek azonban nem mindenben állták meg helyüket. Feltevése, hogy augusztus végén sor kerül a tartalékosok behívására, minden alapot nélkülözött, hasonlóképp az az állítása, hogy nem sokkal Sedan előtt Beust akadályozta meg, hogy az uralkodó, a katonai körök kívánságának megfelelően, nagyobb hadikészültséget rendeljen el. A közös minisztertanács jegyzőkönyvei, amint korábban utaltunk rá, meggyőzően igazolják, hogy katonapolitikai kérdésekben egyetértés állott fenn a döntésre hivatottak körében. A követnek változatlanul fenntartásai voltak ugyan Beusttal szemben, és tudta, hogy a közös külügyminiszter mindent megtett, hogy a semlegesek ligája, ez a Poroszország ellen irányuló koalíció életre keljen, de továbbra is azon a véleményen volt, hogy német szempontból mégis ő a leginkább megfelelő személyiség.⁸¹ Jelentéseiben és visszaemlékezéseiben viszont nincs utalás arra, hogy Chotek bécsi utazásának jelentőségét, és egyáltalán a Monarchia és Oroszország közötti közeledés veszélyes voltát felfogta volna. Az alapjában véve oroszbarát diplomata elképzelhetetlennek vélt bármiféle németellenes orosz megnyilvánulást.

Az augusztus közepétől keltezett német követi és főkonzuli jelentések Andrassy magatartásáról meglehetősen gyér információkkal szolgálnak. Schweinitz az augusztus 14-én írt jelentésben, mint tudjuk, csupán a magyar miniszterelnök szavait adta vissza,⁸² és csak naplójában jegyezte fel, hogy Andrassy most egészen határozottan a semlegesség mellett áll.⁸³ Waecker-Gotter már említett összefoglaló áttekintésében is az olvasható, hogy a magyar miniszterelnök ingadozásának a wörthi és forbachi csaták vetettek véget.⁸⁴ Mindkét állítás valamiféle poroszbarát fordulatot sugall és inszinuál. Kétségtelen, hogy a francia vereségek miatt Andrassy oroszellenes háborús lelkesedése lelohadt, de ettől még nem szüntek meg poroszellenes féltrelepei és fenntartásai. Elég csak arra emlékeztetni, hogy az augusztus 22-i közös minisztertanácson ő is célszerűnek találta a Monarchia és Oroszország közötti poroszellenes tartalmú együttműködést. A német diplomatákkal folytatott beszélgetései során, a francia hadsereg sedani kapitulációja után mindenestre más hangot ütött meg, mint a kritikus júliusi napokban.

A magyar miniszterelnök szeptember 12-én felkereste Schweinitzet, és meglepő, ha nem is egészen helytálló kijelentéseket tett előtte. Németországnak az Önök elképzelései szerinti újjáalakulás ellen, a német császárság ellen, a francia tartományok megszerzése ellen, egyáltalán az egész ellen semmi kifogásunk nincs — mondotta. Azt is hozzátette, hogy a császár is így gondolja. A többszám használata mindamellett nem volt indokolt. Miután ekkor még a porosz győzelmek következményeinek kivédésére koncentráltak Bécsben, amibe a délnémet államok önállósága és a francia területi integritás is beletartozott, Andrassy csupán a maga nevében nyilatkozhatott. A kijelentés minden bizonnyal így is elnyerte a követ tetszését. Úgyis az az információ is, hogy a Choteknak adandó instrukciót tárgyaló minisztertanácson sem békeközvetítésről, sem kongresszusról nem esett szó. Aligha tetszhetett viszont Schweinitznek, hogy Andrassy egyúttal a Monarchiának keleten nyújtandó német támogatást is szóba hozta.⁸⁵ Emlékiratai szerint, ahol némileg másképp adja vissza Andrassy szavait, a követ erre azt válaszolta, hogy a távoli Törökországiért

azért mégsem viselhet Németország háborút, amit a magyar miniszterelnök megértően tudomásul vett.⁸⁶

A következő találkozás alkalmával, szeptember 26-án a magyar miniszterelnök nem kerülhette a forró kását, hanem kertelés nélkül szóba hozta a Monarchia és Németország közötti viszony legkényesebb pontját, az orosz vonatkozást. Kijelentette, hogy Németország semmiféle hálával nem tartozik Oroszországnak azért, hogy az, amint Berlinben feltételezik, a Monarchiát visszatartotta a háborútól. Mint mondta, a dolog éppen fordított értelemben igaz. Ha neki bizonyítékai lettek volna arról, hogy Poroszország és Oroszország között megegyezés áll fenn a kelet jövőjét illetően, a semlegesség ellen szavazott volna, de ilyen bizonyítékai nem voltak. Hozzátette, hogy nem félnek Oroszországtól, mert a Monarchia rendkívüli erő kifejtésre képes, csak jól kell elkezdeni a dolgot. A követ nem kis megrökönyödéssel hallhatta azt is, hogy természetesen Lengyelországot is fel fogják majd használni, és erre mindaddig kényszerítve lesznek, amíg a Monarchia létérdekei Németországnál nem találnak oltalmat. Andrassy ezenkívül beszélt még a július 18-i közös minisztertanácson általa szóba hozott, Schweinitznek adandó bizalmas tájékoztatásról, a párizsi szerződés Beust által 1867-ben kezdeményezett revíziójáról, amitől ő eltanácsolta a közös külügyminisztert, valamint a Berlinből érkező hírekről, amelyek szerint ott őt akarják közös külügyminiszternek. Kijelentette, hogy az ilyesmi csak rossz vért szülhet. Ő jó kapcsolatokat akar Poroszországgal, de az elfogadhatatlan, hogy ha az egyik állam diktálja a másiknak a minisztereket.⁸⁷ Schweinitz nem fűzött megjegyzést ehhez az erős kijelentéshez, pedig könnyen meggyőzhette volna Andrassyt, hogy fantomokkal hadakozik. A későbbiekben látni fogjuk, hogy mindent jobban óhajtottak akkor Németországban, mint Andrassy külügyminiszterségét.

November 10-én Waecker-Gotternek is alkalma nyílt arra, hogy végighallgassa Andrassy hosszú fejtegetéseit. A magyar miniszterelnök ez alkalommal már a Monarchiának, és elsősorban saját magának tudta be, hogy a háború lokalizált maradt. Ha a Monarchia akkor Franciaországgal együtt lép fel, Poroszország veresége valószínű lett volna — mondta a főkonzulnak, mert Oroszország nem állt készen, és Olaszország, valamint Dánia is a Monarchiát követte volna. Sokan azt mondták akkor, folytatta, hogy mivel az Oroszországgal való összeütközés úgyszólván elkerülhetetlen, most kínálkozik erre a legjobb alkalom, és ezzel az érveléssel igen nehéz volt vitába szállni. Ő azonban azt felelte: jó, győzünk Franciaország oldalán, de mi lesz azután? Németország egyesülését, ami történelmi szükségesség, úgy sem lehet feltartóztatni, és a távoli Franciaország kétes értékű barátságával együtt a német nép izzó gyűlöletét is megkapjuk. Tisztára a Schweinitznek szóló július 23-i utasításban megfogalmazott bismarcki gondolatok voltak ezek, miként az is, hogy a németországi porosz hegemonia megtörésének az lett volna a Magyarországra nézve hátrányos következménye, hogy Ausztria felelevenítette volna régi németországi politikáját. Andrassy hosszasan beszélt arról is, hogy mindezt kertelés nélkül a francia diplomatákkal is közölte, majd rátért a Monarchia és Németország közötti együttműködés előnyeinek ecsetelésére. A két hatalom között nincs semmiféle ellentét, mondotta, ezért, valamint földrajzi helyzetük és hatalmi állásuk révén együttesen a leghatékonyabban garantálhatnák Európa békéjét. Természetesen a kényes pontot, az orosz vonatkozást is érintette. Kifejtette, hogy Németországnak nem állhat érdekében,

hogy Oroszország keze a Lajtáig érjen, és hogy a keleten fennálló rend az orosz igényeknek megfelelően változzék meg. Oroszországot igyekezett be is feketíteni, mondván, hogy a cáron és talán Gorcsakovon kívül ott senki sem táplál baráti érzéseket Németország iránt, és a háborúnak volt egy olyan fázisa, amikor Oroszország a Monarchiához közeledett. A főkonzul előtt is hangsúlyozta, hogy a Monarchia semlegessége nem írható Oroszország javára, úgyszintén azt, hogy a háború kiterjedésének korlátozásában a Monarchiának is megvannak az érdemei. A magyar miniszterelnök azzal a német szempontból riasztó prognózissal zárta fejtegetéseit, hogy a Monarchia és Oroszország közötti összeütközés elkerülhetetlen, és eljön az idő, amikor Németországnak a két hatalom között választania kell.⁸⁸

A jelentéseket olvasva némi gyanú ébredhet, hogy vajon Andrássy nemcsak színlelte-e ezt a nagy poroszbarátságot, és nem valamiféle hátsó gondolattól vezérelve mutatott ilyen túlzott jóhiszeműséget. Hiszen diplomata volt ő is végeredményben, és tudta, hogy a szimulálás Oxenstierna óta a külpolitika eszköztárába tartozik. A gyanút csak erősíti, hogy saját júliusi állásfoglalásait, enyhén szólva, egyoldalúan interpretálta, és az is, hogy a szeptember második felében Bécsbe érkező Thiers kérései elől nem zárkózott el határozottan.⁸⁹ A feltevés mégsem állja meg a helyét, mert Andrássy bizalmas megnyilatkozásai teljes mértékben fedik azt, amit a német diplomatáknak mondott. A hozzá igen közel álló Kállay Béninek október 24-én írt levelében ott van az a gondolat, hogy Poroszország nem pályázik a Monarchia német tartományaira, úgyszintén az is, hogy a Monarchiának a jelen háborúban tanúsított magatartása tökéletesen megnyugtatta Németországot. Az orosz vonatkozás is ugyanúgy bukkan elő, mint a követtel és a főkonzullal folytatott beszélgetésekben: Poroszországnak nem érdeke, hogy Oroszországot a keleten támogassa, és az sem, hogy a Duna torkolatát és az Adria partját orosz kézre juttassa.

A levél annyiban tartalmasabb, hogy a német–orosz viszonyról alkotott ítélet is bennefoglaltatik. Ez a viszony Andrássy szerint a háború következtében gyökeresen megváltozott. Poroszország, amely eddig céljai elérése érdekében Oroszországra volt utalva, most, miután orosz segedelem nélkül érte el mindazt, amit akart, és ráadásul egymillió katonával rendelkezik, Oroszország szemében az orosz területi integritást fenyegető nagyhatalommá lépett elő. Andrássy a pesti német főkonzulnak csak a Monarchia és Oroszország közötti német választási kényszerről beszélt, Kállaynak azt a feltételezését is megírta, hogy ez a választás nem történhet a Monarchia hátrányára. Nem, mert a pángermanizmus és pánszlávizmus zászlói előbb-utóbb összeütköznek egymással, ezért Poroszország a Monarchia minden olyan lépését, amely a keleten Oroszország ellen irányul, már most megnyugvással venné tudomásul.⁹⁰ — Azt lehet ezért mondani, hogy ha volt színlelés Andrássynak a német diplomaták előtt tett kijelentéseiben, ez abban mutatkozott, hogy olyan benyomást igyekezett kelteni, mintha ő mindig is a frissiben kifejtett nézeteket vallotta volna, és egyébre sem törekedett volna, mint a Monarchia és Poroszország közötti baráti viszony megteremtésére.

A külföldi kormányoknál akkreditált diplomatákra mindenekelőtt az üzenetközvetítés kötelme hárult. Amellett, hogy kormányaik mondanivalóját továbbították, a lehető legnagyobb pontossággal kellett rögzíteniök mindazt, amit a fogadó ország politikusaitól hallottak. A külügyi levéltárakban sorjázó iratok arról árulkodnak,

hogy a diplomaták általában kényszerűségnek érezték ezt a passzív szerepkört, és keresték az alkalmat, hogy önállóan is megnyilatkozzanak. Értelmezték beszélgető partnereik mondanivalóját, véleményt nyilvánítottak a velük tárgyaló politikusokról, összegező helyzetelemzéseket készítettek, és természetesen igényt formáltak arra, hogy saját külügyminisztériumaikban kellő figyelemben részesítsék nézeteiket. Nem volt ez másképp a bécsi német követ és pesti német főkonzul esetében sem.

Waecker-Gotter azzal a megjegyzéssel zárta az Andrássyval folytatott beszélgetéséről írott jelentést, hogy a magyar miniszterelnöknél a régi nyitottság és bizalom volt tapasztalható, szemben a háború kezdetén mutatkozó bizonyos rezerváltsággal,⁹¹ de az elmondottak értékelésébe nem bocsátkozott. Schweinitz viszont a többszöri tárgyalás után indíttatást érzett arra, hogy összegező véleményt írjon Andrássy személyiségéről és politikájáról. Az október 18-án készült jellemzés elsőrangú forrás lehet egy majdani Andrássy-biográfia számára: a német diplomata jó érzékkel tapintotta ki a magyar miniszterelnök karakteres vonásait. Becsvágyó, de inkább büszke, mint hiú, írta róla, a tetszeni akarás, amely Beustnak annyira sajátja, teljesen idegen tőle, és noha bőbeszédű, kifejezéseiben keresetlen, és egész lényé nyílt természetességet sugall. A követ elismeréssel szólt politikai pályájáról, amely fiatal éveiben a forradalomban kezdődött, és férfi korában oda vezetett, hogy Deák Ferenc mellett a legnépszerűbb és leghatalmasabb ember lett Magyarországon. A politikai jellemzésre áttérve Schweinitz szabadelvű arisztokratának mutatta be Andrássyt, aki azért tisztában van a veszélyekkel, amelyek a dinasztia és a társadalmi rendet fenyegetik. A követ úgy látta, hogy Andrássy hűséges alattvalója uralkodójának, de a magyar érdekeket az osztrák elé helyezi, és számára csak addig van értéke a Monarchiának, amíg az hasznot hoz Magyarországnak. Fontos számára Ausztria osztrák vezetése, úgyszintén a dualizmus, amelyet a perszonáluniós elgondolások elé helyez. A külpolitikai kérdéseknél a követ sorra vett minden olyan vonatkozást, amelyet Andrássy szempontjából fontosnak ítélt. Leírta, hogy francia szimpátiái nem annyira az országhoz magához, mint a császár személyéhez kötődnek, hogy Angliával könnyebben együtt tudna működni, mint a jelenlegi közös külügyminiszter, és hogy Lengyelország visszaállítása legkedvesebb eszméi közé tartozik. A követ úgy vélekedett, hogy Andrássy nem kívánt terjeszkedni Törökország rovására, csupán a káoszt akarja elkerülni, amely az oszmán uralom összeomlása után előállhat. Igen részletesen foglalkozott azzal, hogy Andrássy milyennek látja a Monarchia és Poroszország viszonyát. Ezzel kapcsolatban, Andrássy kijelentéseire utalva, annak a véleményének adott hangot, hogy a magyar miniszterelnök meg akarja bontani a Poroszország és Oroszország közötti, ahogy a követ kifejezte magát, szerencsés módon fennálló barátságot. Ő már első beszélgetésük alkalmával meg akarta győzni a magyar miniszterelnököt arról, hogy Poroszország, mint annak barátja, akit Magyarország ellenségének tart, az utóbbinak hasznára lehet, de ismételt próbálkozásai nem jártak sikerrel. Andrássy kitartott véleménye mellett, hogy Oroszország éppúgy fenyegeti Németországot, mint Magyarországot.

A jellemzés egészében véve negatív ítélet volt Andrássy külpolitikai felfogásáról, de a követ befejezésül még tovább sarkította a német szempontból kedvezőtlen bizonyítványt. Ha Andrássy lenne a külügyminiszter — írta —, akkor az a nemkívánatos helyzet, hogy Poroszország választani kényszerülne a Monarchia és Oroszor-

szág között, minden bizonnyal előállna. Levelét pedig azzal a konklúzióval zárta, hogy Andrásy, mint az osztrák–magyar politika irányítója befelé hasznosabb, kifelé pedig károsabb lenne, mint az Andrásy által ellenőrzött Beust.⁹² Nehéz szabadulni a gyanútól, hogy Schweinitz az egész hosszú elaborátumot csak azért készítette, hogy ezt az utolsó mondatot leírhasssa.

*

A német egyesítés legvégső szakaszában Bismarck látványosan eltért korábbi politikai gyakorlatától. Königrätz után, a ránehezedő belső nyomás ellenére is elzárkózott attól, hogy osztrák területeket anektáljon, sőt arra is hajlamosnak mutatkozott, hogy a délnémet csatlakozás tolerálása fejében Franciaországot területi kompenzációban részesítse. Most, hogy a háború során a német fegyverekre mosolygott a hadiszerecnse, nyomtalanul eltűnt a korábbi mértékletesség, és augusztus közepétől Elzász–Lotaringia megszerzése lett a német külpolitika államilag legitimált célkitűzése. Hogy mi váltotta ki a bismarcki külpolitika fordulatát, és hogy miért lett a status quo-t respektáló és kompenzációra is kész kancellár az annexió lelkes, már-már megszállott szószólója, arra a német történetírás az utóbbi száz év során a legkülönbözőbb magyarázattal szolgált. Abban a tekintetben azonban konszenzus állott fenn, hogy az annexió eredetileg nem Bismarck ötlete volt; a kancellár csupán hagyta magát meggyőzni a stratégiai szempontokat hangoztató vezérkartól, és engedett annak a nyomásnak, amely a német nemzeti közvélemény részéről ránehezedett. A későbbi kutatások megbontották ezt a konszenzust és bebizonyították, hogy a kancellár, akinek mentalitásával ez különben sem egyezett, korántsem töltött be ilyen passzív szerepkört. Újabb konszenzus azonban nem keletkezett, mert Bismarck indítékait illetően továbbra is eltérőek maradtak a vélemények. A különféle magyarázatok sorában a belpolitikai és az európai politikai szempont került előtérbe és kapott a legnagyobb hangsúlyt.

Az előbbi szerint Bismarck elgondolásában Elzász–Lotaringia a német államok közötti összekötő kapocs szerepét töltötte be, és az annexió, mint olyan, arra szolgált, hogy a közös tulajdonlás érzésének felkeltésével, a lehetséges francia revansot feltételezve, a német ösztartozás tudatát erősítse. Az elgondolás a két francia tartomány „Reichsland” státusában öltött aztán testet. Az utóbbi, az európai politikai argumentáció szerint Bismarckot a tartós európai béke szempontjai vezették: az annexióval azt a lehetőséget akarta kiküszöbölni, hogy az egyébként túlságosan erős Franciaország újra az európai egyensúlyt veszélyeztethesse. Elzász–Lotaringia német birtoka ebben az értelemben az európai béke és biztonság érdekeit szolgálta.⁹³

A vitatott kérdésben a történész ítéletalkotását a rendelkezésre álló források megkönnyítik, és meg is nehezítik egyszerre. Megkönnyítik, mert Bismarck augusztus közepétől igen sokszor nyilatkozott az annexióról, megnehezítik, mert megnyilatkozásai csaknem kivétel nélkül diplomáciai használatra szolgáltak. Ez utóbbi műfajnak pedig inkább a szimulálás és a disszimulálás, mint a dolgok néven nevezése a sajátja. A magunk részéről a sokféle bismarcki argumentum közül, amelyeket az alábbiakban még érinteni szándékozunk, azokat tartjuk mértékadóknak, amelyek a német biztonság követelményeihez kapcsolódnak. A kancellár számos utasításában leírta, hogy

Franciaország újabb támadó fellépése mindenképpen esedékes, és Németország szempontjából az a kívánatos, hogy a jövődő összecsapásban a nyugati szomszéd minél kisebb hadipotenciállal rendelkezzen. A kívánatos állapot úgy érhető el, ha a túlságosan erős Franciaországot területileg megcsonkítják. Nem egyszerűen a katonai biztonság szempontja volt ez, bár Strassburg és Metz erődítményeinek birtoka is benne foglaltatott, hanem a politikai biztonságé, amely azt írta elő, hogy ha már az ellenséget nem lehet baráttá változtatni, legalább azt kell elérni, hogy ártalmatlan legyen.⁹⁴ Ez a közelítés mind a biztonságpolitika általános követelményeinek, mind pedig a német államérdeket szem előtt tartó bismarcki észjárásnak és politikai gyakorlatnak megfelelt. Az európai egyensúly követelményeivel való érvelés rokonságban van a német biztonsági argumentációval, de úgy gondoljuk, hogy csak arra szolgált, hogy a német területszerzést a hatalmak előtt elfogadható színben tüntesse fel. A francia túlhatalom hangsúlyozása német vonatkozásban sem állta meg igazán a helyét, hiszen már az Északnémet Szövetség azonos hatalmi szintre került Franciaországgal, a francia tartományokat is magáénak mondó egyesített Németország pedig jóval erősebb volt annál. Ha valami veszélyt jelenthetett az európai egyensúlyra nézve, akkor az éppen a túlságosan nagyraövelt Németország lehetett, és ezzel alighanem Bismarck is teljes mértékben tisztában volt. Így az európai egyensúlyt követelményeivel való érvelés már akkor sántított az egyik lábára. A későbbi fejlemények megmutatták, hogy az argumentáció alapjában véve hamis volt. Az európai hatalmi rendszer az egységes Németország létrejöttét követően megoldhatatlan dilemma elé került. Az egyesített Németország túlságosan nagy és erős volt ahhoz, hogy beleilleszkedjen ebbe a hatalmi rendszerbe, de nem volt elég erős ahhoz, hogy az Egyesült Államoknak az amerikai földrészen alkalmazott gyakorlatát követve, az európai viszonyokat a maga képére formálja. A dilemmának két világháború lett a következménye, és a német kérdés tulajdonképpen csak akkor számított megoldottnak, amikor Németországot a második világháború után kettéosztották, és ezáltal alkalmassá tették arra, hogy beilleszkedjen a nyugat-európai hatalmi rendszerbe. A jövő nagy kérdése, hogy a német újraegyesítés nem teremti-e újjá a hét évtizeden át megoldhatatlannak bizonyult dilemmát. Az „európai Bismarck” mindenesetre egy sajátos időszak produktumának tekinthető, és korántsem biztos, hogy az aktuálpolitikai változásokra érzékeny német történetírásnak ez lesz az utolsó szava a hosszú történetet maga mögött tudó Bismarck-interpretációban.

Az annexiót megcélzó német háborús program esélyeinek mérlegelésére áttérve előre kell bocsátani, hogy annak belső feltételei jóval kedvezőbbek voltak, mint a legutóbbi háború alkalmával. A német nemzeti közvélemény 1866-ban magát a háborút sem helyezte, Königrätz után pedig súlyos konfliktus támadt a rögtöni fegyvernagyvadásra törekvő porosz miniszterelnök, valamint az ellenfelet porig alázni akaró vezérkar és az utóbbit támogató uralkodó között. Most a közvélemény kezdetől támogatta a nemzetinek nyilvánított háborút, hangosan követelte Elzász–Lotaringia anektálását, és ugyanerre törekedett a vezérkar, az uralkodó és a szövetségi kancellár. A célikitűzés elérésének katonai feltételei azonban kedvezőtlenebbül alakultak, mint 1866 nyarán. Akkor egyetlen csatában megsemmisült az egész északi osztrák hadsereg, az olasz fronton győztes déliek megérkezéséhez pedig nem fűzhető igazán remény a bécsi hadvezetés. Most ott volt ugyan az augusztusi sikersoro-

zat és a sedani győzelem, de a francia haderő egésze korántsem volt megverve. Metz, Strassburg és Párizs bástyái mögött és a tucatnyi kisebb erődítményben több százezer francia katona tartotta még kézben a fegyvert, és a körülzárt várak őrzése jószerivel az egész német haderőt lekötötte. A franciáknak nem volt ugyan esélyük a győzelemre, de szeptember közepétől a német véderő tulajdonképpen stratégiai defenzívába szorult, és nem tudott többé átütő sikert elérni.⁹⁵ Az erődítmények ostroma végkifejletét tekintve bizonytalan volt, és oly sok áldozatot követelt volna, hogy ettől a megoldástól Moltke is visszariadt. Már csak azért is, mert az eddigi veszteségek pótlása oly lassan haladt, hogy a német hadsereg nem tudta megtartani a támadó hadművelethez szükséges erőfölényét. Nem maradt már megoldás, mint kívárni, hogy az utánpótlástól megfosztott és tartalékaikat felélő erődítmények önként megadják magukat. A kiéheztetés viszont hosszú hetekig, sőt hónapokig eltarthatott, és a háború eredményes befejezése beláthatatlan messzeségbe került. A katonai ponthelyzetből a politikai megoldás nyithatott volna kiutat, és erre kínálkozott is lehetőség. A szeptember 4-én Párizsban hatalomra került köztársasági kormány kinyilvánította, hogy Franciaország nem áll többé a német egyesítés útjába és kész a méltányos, azaz a status quo alapján megkötendő békére. Jules Favre külügyminiszter ajánlata azonban elfogadhatatlan volt Bismarck számára. Nemcsak azért, mert ő is az annexió rögeszmés híve lett, hanem mert ilyen békét, a német nemzeti közvéleményre való tekintettel, nem köthetett. Megmutatkozott, hogy a felkorbácsolt nacionalizmus nemcsak lendületet ad a külpolitikának, de annak irányát is megszabja. Korrekcióval még egy Bismarck-méretű államférfi sem próbálkozhatott. A háború elhúzódása miatt viszont szembe kellett nézni a lehetőséggel, aminek a veszélye már 1866-ban is fennállott, hogy a változtatásoktól érintett európai hatalmak felemelik szavukat Franciaország érdekében, és megfosztják Németországot a győzelem jogosnak vélt gyümölcsétől.

Hogy ilyen szándék valóban létezett, arról a fentebbiekben már szó esett. A Monarchia arra koncentrált erőfeszítéseit, hogy a német győzelem hátrányos következményeit elhárítandó, mind a Franciaország rovására történő területgyarapodást, mind a délnémet államok csatlakozását megakadályozza. Hasonló tendenciák, mint már ugyancsak utaltunk rá, az angol és az orosz külpolitikában jelentkeztek, és ezek szolgáltatták az osztrák–magyar törekvések nemzetközi hátterét. Az angol közvélemény és a kormány a háború első szakaszában ugyan a németekkel rokonszenvezett, de a nagyarányú német győzelmek, és különösképp a német annexiók szándék mutatkozása miatt augusztus közepétől, szeptember elejétől a fordulat körvonalai rajzolódtak ki. Gladstone miniszterelnök úgy nyilatkozott, hogy a tervezett annexió valamennyi európai hatalmat érint, Goschen, a későbbi tengerészeti miniszter pedig morális hadjáratot akart indítani a bismarcki mentalitás ellen.⁹⁶ A diplomáciai interveniálás terve szeptember végén az angol minisztertanács elé került, és jöllehet a beavatkozás gondolatát elvetették, az állásfoglalás, ahogy Granville külügyminiszter a londoni német nagykövettel közölte, korántsem jelentette azt, hogy az angol kormány egyetértene a német békefeltételekkel.⁹⁷ Az orosz külpolitika irányítóinak körében, a sajtóról nem is beszélve, még erőteljesebben kifejezésre jutott a rosszallás. A cár augusztus közepén úgy nyilatkozott a pétervári osztrák–magyar követ előtt, hogy Elzász–Lotaringia német anektálása nem jöhet szóba,⁹⁸ Gorcsakov pedig, a

pétervári német követtel beszélve, óvott a délnémet államok csatlakozásától és a német császárság létrehozásától.⁹⁹ A *Golos* c. lap köntörfalazás nélkül megírta, hogy Poroszország további erősödése nem egyezik az orosz érdekekkel, és az önfenntartás ösztöne Oroszország számára kizárja annak eltűrését, hogy egész Németország egyetlen uralkodó jogara alatt egyesüljön.¹⁰⁰ És mindez nem maradt elvont beszélgetések tárgya: az orosz diplomácia kifejezésre juttatta, hogy a német–francia háború következményeinek rendezése céljából nemzetközi kongresszus összehívását kívánja.¹⁰¹

A szövetségi kancellár a különböző helyekről beérkező információk nélkül is teljes mértékben tisztában volt a Németországot fenyegető veszélyekkel. Azt is tudta, hogy mindenféle diplomáciai intervenció leghatékonyabb ellenszere a háború mielőbbi befejezése. Minden kínálkozó alkalmat megragadott ezért, hogy a hadműveletek gyors lezárását előmozdítsa, de maga is formálni igyekezett a körülményeket. Még a francia hadsereg sedani kapitulációja előtt, de már a jelentős német katonai sikerek után, szövetségi ajánlatot tett az olasz királynak, abban a reményben, hogy egy délen végrehajtott olasz diverzió meggyorsíthatja a békekötést.¹⁰² A francia hadsereg sedani fegyverszüneti kérelmét rögtön a békeszerződés megkötésére akarta kihasználni, és csalódottan vette tudomásul, hogy miután maga III. Napóleon is fogságba esett, csupán a kapitulációs okmány aláírására kerülhetett sor. Mindamellett nem adta fel a reményt, hogy a császárság híveivel mégis megállapodásra léphet, ezért intenzív kapcsolatot tartott fenn a Metzbe zárt Bazaine tábornokkal, és Eugénie császárnéval, III. Napóleon Londonba menekült nejével.¹⁰³ A gyors békekötés feltételeinek megteremtése érdekében attól sem tartózkodott, hogy direkt katonai ügyekbe avatkozzon. Kifogásolta a Párizs bombázásával kapcsolatos előkészületek lassúságát, és a francia főváros ágyúzásának mielőbbi megkezdését sürgette.¹⁰⁴ Moltkéval szemben, aki nem sok megértést mutatott a politika szempontjai iránt, ennek a kívánságnak a teljesítésére nem sok esély volt, és csak tovább növekedett a politikai és katonai vezetés közötti, amúgyis meglévő feszültség. — Mindent összevéve: a gyors békekötésre nem mutatkozott lehetőség, így a szövetségi kancellár számára nem maradt más megoldás, mint az, hogy a háború elhúzódását tudomásul véve, a külhatalmak diplomáciai beavatkozásának elhárítására összpontosítsa erőfeszítéseit.

A szövetségi kancellár a brit kormánnyal szemben változatlanul nagyobb bizalmatlansággal viseltetett, mint amilyenre az rászolgált. Úgy tűnik, hogy ebben a tekintetben sem a Belgiummal kapcsolatos francia annexiós tervek leleplezésének kedvező angliai fogadtatása, sem pedig brit diplomácia poroszbarát bécsi közbenjárása nem hatott rá megnyugtatólag. Továbbra is tartotta magát a már július folyamán megfogalmazott véleményhez, hogy Anglia, saját közel-keleti érdekeire való tekintettel a krími koalíció fenntartását óhajtja, és kész arra, hogy elégtelen és tarthatatlan békét kényszerítsen Németországra. A bizalmatlanság mélységére vall, hogy Bismarck még az Angliával való szakítás lehetőségét is számításba vette.¹⁰⁵ A feltételezett brit törekvésekkel szemben a szövetségi kancellár egyszer már kijátszotta a belgiumi ütőkártyát, és amikor alkalom kínálkozott rá, újra figyelmeztette az angol külügyminisztert, hogy a franciákban változatlanul meg van az annexiós szándék.¹⁰⁶ Mindamellet be kellett látnia, hogy hiányzik a viszonyoságon alapuló német–angol érdekközösség. Miután a kedvezőtlen brit magatartás megváltoztatása fejében nem tudott megfelelő vizontszolgáltatást nyújtani, maradt a kevésbé hatékony eszköz: a

meggyőzés és a diplomáciai retorika. Ez utóbbinak nem a brit államférfiak voltak a címzettjei, akik Bismarck szerint az utóbbi évek francia szimpátiájában nőttek fel, hanem az egészséges ítélőképességgel bíró angol népesség. Bernstorff, a londoni német nagykövet utasítás kapott arra, hogy a békekötéssel kapcsolatos német szempontokat az angol sajtóban érvényre juttassa. A brit újságolvasók ennek megfelelően tudomást szerezhetek arról, hogy Franciaország kétszáz éve szüntelenül hódító háborúkat folytat Németország ellen, hogy ez az agresszió a francia nemzeti karakterből fakad, hogy a Franciaországgal szembeni kímélet a mostani győztes háború után célszerűtlen, és a jövőre nézve egyedül Franciaország meggyengítése nyújthat biztosítékot.¹⁰⁷ Az európai egyensúly eszméjét respektáló angol polgárok arról is olvashattak, hogy Németországnak nem áll érdekében Franciaország másodrangú hatalommá történő degradálása.¹⁰⁸ Bármennyire is rossz véleménnyel volt azonban Bismarck az angol államférfiakról, a békekötéssel kapcsolatos német álláspontot és azok indoklását a külképviseletekhez küldött körirat formájában azért tudomásukra hozta.¹⁰⁹

A diplomáciai retorikát Bismarck Oroszországgal szemben is bőven alkalmazta. Angliától eltérően itt persze nem a közvéleményt, hanem a döntésre hivatottakat akarta érveivel jobb belátásra bírni. Nem annyira Gorcsakovot, aki iránt alig leplezett gyanúval élt, hanem magát a cárt, a konzervatív szolidaritás legfőbb letéteményesét. Argumentumait is ennek megfelelően hangszerelte, és csaknem minden üzenetében a konzervatív szolidaritás, és a forradalmi–republikánus–szocialista veszély volt a vezérmotívum. Reußnak, a pétervári követnek és Heléna nagyhercegnőnek, a württembergi dinasztia Oroszországba férjezett tagjának arról kellett meggyőznie a cárt, hogy a francia republika forradalmi erjedéssel fenyegeti egész Európát,¹¹⁰ hogy Ausztriában megerősödnek a liberális és lengyelbarát tendenciák,¹¹¹ és ami a legfontosabb: a Németországra erőltetett kedvezőtlen béke ellenhatásaként feltámadnak és ellenőrizhetetlenné válnak a nemzeti és forradalmi tendenciák.¹¹² Ezt a tételt sarkítottabban is megfogalmazta, azt jószólva, hogy a kedvezőtlen béke Németországban a köztársaság és a szocializmus számára nyitja meg az utat.¹¹³ Meglehetősen nehéz értelmezni ezt az argumentációt, tudva, hogy Bismarck az ötvenes években azzal kezdte politikai pályáját, hogy a konzervatív szolidaritást, mint az államközi kapcsolatok szabályozó elemét határozottan elvetette.¹¹⁴ A választ egy ugyanekkor keletkezett másik Bismarck-megnyilatkozás adja meg. Amikor Granville angol külügyminiszter azzal ösztönözte őt a Jules Favre-ral való tárgyalásokra, hogy a vörös republikánusokkal még nehezebb lesz egyetértésre jutnia, kurtán-furcsán azt válaszolta, hogy neki teljesen mindegy, hogy Napóleon, a fehér, vagy a vörös republikánusok kormányozzák Franciaországot.¹¹⁵ Ha ehhez még hozzávesszük, hogy a későbbiekben a különféle restaurációs kísérletekkel szemben a köztársaságiakat támogatta, akkor azt kell gondolnunk, hogy az egész forradalmi–republikánus argumentáció külső fogyasztásra szánt árucikk volt csupán, anélkül, hogy a szövetségi kancellár ezeket a szempontokat egy percig is komolyan vette volna.

Bismarck az ideológiai meggyőzéssel együtt az államközi kapcsolatok érdemi vonatkozásaira is figyelmet fordított. Itt is fellelhetők persze az agitációs színezetű gesztuspolitika bizonyos elemei. A szövetségi kancellár szeptember elején azt üzenté Pétervárra, hogy Oroszországgal, de csak vele, kész a német békefeltételeket egyeztetni.¹¹⁶ Tisztában volt persze azzal, hogy csak a valamit-valamiért elvének alkalma-

zása lehet igazán hatékony. Szerencséjére, az angol relációtól eltérően, a német-orosz kapcsolatokban akadt viszonyosság: a német békefeltételek elfogadásáért a párizsi béke revíziójának támogatását kínálhatta cserébe. Nem volt ez veszélytelen próbálkozás, hiszen a revízió folytán adódható keleti bonyodalmak újrendezhették a nemzetközi frontvonalakat, és valóban feltámaszthatták a krími koalíciót. A szövetségi kancellárnak mégis rá kellett lépnie erre az útra. Reuß már augusztus végén utasítást kapott, hogy nem hivatalosan közölje a cárral: ha Oroszországnak kívánságai vannak a párizsi szerződéssel kapcsolatban, Poroszország azokat szívesen magáévá teszi.¹¹⁷ Nem egészen egy hónap múlva, szeptember 21-én pedig explicit formában: ha Oroszország nem tekinti többé kötelezőnek magára nézve a párizsi szerződést, Poroszország részéről teljes elismerésre, és törekvéseinek más hatalmakkal történő támogatására számíthat.¹¹⁸

A különböző források arról tanúskodnak, hogy az orosz külpolitika irányítói 1870 szeptember végétől elálltak a kongresszus összehívását célzó tervüktől, és tudomásul vették, hogy Poroszország francia területek anektálásával fejezi be a háborút. Gorcsakov orosz kancellár Thiers pétervári látogatása előtt biztosította a német követet, hogy nem támogatják a semlegesek koalícióját,¹¹⁹ a francia államférfinak pedig engedékenységet tanácsolt, mondván, hogy így talán Lotharingiát megmenthetik.¹²⁰ A külpolitikai fordulat indítékai azonban eléggé homályosak. Lehet, hogy a francia ügy iránt mutatott jóindulat csupán manőver volt a porosz támogatás kicsikarására, az sem kizárt, hogy Bismarck ideológiai argumentumai és a párizsi szerződés revíziójával kapcsolatos ígéretei hatottak, de az is elképzelhető, hogy egyszerűen nem tudták megakadályozni Poroszországot céljai elérésében. Ez utóbbi feltevést támasztja alá Gorcsakov október 3-án Novikovnak írt levele, amelyben az áll, hogy ha Oroszországtól függene, a béke méltányos alapon jönne létre.¹²¹ A válasz megadását talán egy másik, ugyancsak Novikovnak szóló levél segíti elő. Gorcsakov ebben arról írt, hogy ha Oroszország rosszindulatú lenne Poroszország iránt, pontosan azt tanácsolná neki, hogy ezen a módon növelje meg területi állományát. Ez a fajta nagyobbodás ugyanis előnyös lenne Oroszország számára, mert Poroszországot arra készítené, hogy szünet nélkül erőfeszítéseket fejtsen ki területi szerzeményeinek megtartása érdekében.¹²² Érdekes módon ez a gondolat az 1870. augusztus 22-én tartott osztrák–magyar közös minisztertanácson is felmerült, és éppen az uralkodó volt az, aki a porosz területnövekedés kihatásait ilyen értelemben mérlegelte.¹²³ Bizarrnak tűnő elgondolások voltak ezek, mert általában a szomszéd szomszédjának nem gyengítése, hanem erősítése kívánatos. Mégsem ellenkeztek teljesen a külpolitika szabályaival, hiszen a szomszéd nagyhatalom másik oldalon való lekötöttsége mindkét esetben a biztonságot növelte. Végkifejletét tekintve azonban hibásnak bizonyult a kalkuláció. A német–francia szembenállásnak a későbbiekben a Monarchia és Oroszország is részese lett, így Elzász–Lotaringia német anektálása számukra is csak a meglévő veszélyeket szaporította.

A Monarchiával szembeni német politikában augusztus második felében nem mutatkozott változás. Schweinitz, mint fentebb utaltunk rá, továbbra is riasztó és túlzó jelentéseket küldött az osztrák–magyar fegyverkezésről. Bismarck ezekből a katonai beavatkozás szándékát olvasta ki, és ugyanolyan eszközök használatát találta célszerűnek, mint július folyamán. A német követ révén megüzente Bécsbe, hogy

Oroszországban minden előkészület megtörtént a mozgósítás végrehajtására,¹²⁴ és azt is tudatta, hogy Poroszországnak elegendő ereje van ahhoz, hogy az osztrákokkal az Inn mellett szembeszálljon.¹²⁵ A fenyegetés mellett a másik bevált eszközzel, a megnyugtatóssal és az ígéretéssel is élt. Schweinitz közvetítésével Chotek révén újra értésre kívánta adni, hogy nem támogatják az ellenzéki elemeket, és a háború után a kapcsolatok normalizálását óhajtják.¹²⁶

Tartalmát tekintve nem volt ebben semmi újdonság, de az üzenetnek más volt a címzettje, mint eddig. A Bécsbe utazó pétervári követnek, ha lehetősége nyílt rá, mindezt közvetlenül az uralkodóval kellett közölnie. Bismarcknak az volt a feltételezése, hogy Chotek őszintebben beszél majd vele, mint a közös külügyminiszter. Néhány hét múlva újra használta az informális csatornát: Luitpold bajor herceg, Bismarck ösztönzésére levelet írt sógorának, Albrecht főhercegnek, amelyben meggyőzően ecsetelte a liberális és lengyel tendenciák veszélyeit és a konzervatív alapokra helyezett hatalmi együttműködés előnyeit.¹²⁷ A cél természetesen megint az volt, hogy a német álláspont Beust megkerülésével közvetlenül Ferenc József tudomására jusson. Ugyanaz a metódus volt ez, amit a szövetségi kancellár orosz vonalon alkalmazott, ahol Gorcsakov feje fölött igyekezett átnyúlni. A módszer hasonlósága ellenére osztrák–magyar vonatkozásban azonban ennél jóval többről volt szó: Bismarck nemcsak megkerülni akarta Beustot, hanem diszkreditálni és megbukatni. Szeptember 3-án idegességtől vibráló táviratban vonta felelősségre Schweinitzet, mert az kétkedett abban, hogy Beust a közeledés akadálya,¹²⁸ szeptember 8-án pedig utasítást adott a sajtónak annak hangsúlyozására, hogy a jó kapcsolatok helyreállításának egyetlen személy, a közös külügyminiszter áll az útjában.¹²⁹ A kormányhoz közelálló lapok híven követték az utasítást. A *Spensersche Zeitung* szeptember 12-én éles támadást indított Beust ellen, akit, mint a cikkíró fogalmazott, az osztrák császár egy szerencsétlen pillanatban tanácsadójává fogadott.¹³⁰

A szövetségi kancellár manőverei nem vezettek eredményre. Schweinitz maliciózan táviratozott: ha a *Spensersche Zeitung* cikkének az volt a célja, hogy Beust megrendült helyzetét megerősítse, ezt a célját elérte. Bismarck gorombán rendreutasította az ironizáló követet, de maga is belátta, hogy az újságíró túllőtt a célon és dezavualtatta a szöveget.¹³¹ Luitpold herceg levele meg természetesen Beustnál kötött ki, és ő továbbította, ha éppenséggel nem ő írta, Albrecht főherceg elutasító válaszát. Ennek az volt a lényege, hogy az uralkodó csak azt hajlandó mérlegelni, ami hivatalos úton kerül elébe.¹³² A kudarc okát keresve Heinrich Lutznak bizonyára igaza van, amikor azt írja, hogy Bismarcknak túlságosan erős hajlama volt arra, hogy a problémákat személyi oldalról közelítse meg, és hogy, Schweinitztől eltérően, téves véleményt formált a Monarchia belső politikai erőviszonyairól.¹³³ Az orosz és a német források viszont azt bizonyítják, hogy magát a szituációt alapjában véve helyesen ítélte meg. Az orosz–osztrák–magyar közeledés feltételei közepette, amely közeledésnek a kontúrjai augusztus közepétől oly aggasztó mértékben rajzolódtak ki, valóban az volt a pillanat követelménye, hogy a Monarchia és Oroszország németellenes bázison történő együttműködését megakadályozzák.¹³⁴

Bismarck szeptember 3-i kérdésére, hogy miért kétli azt, hogy Beust a közeledés akadálya, Schweinitz szeptember 6-án azt válaszolta, hogy azért, mert Beust valószínű utóda vagy ultramontán, vagy egyoldalúan oroszbarát, vagy franciabarát

magyar lehetne, ami még károsabb lenne Poroszországra nézve.¹³⁵ A következő napon, személyeket is megnevezve, visszakérdezte: mit lehetne várni a klerikális Hübnert bárótól, vagy a francia- és lengyelbarát Andrassy gróftól?¹³⁶ A bécsi német követ, mint tudjuk, fenntartásokkal élt a magyar miniszterelnökkel szemben, mert attól tartott, hogy mint közös külügyminiszter a Monarchia és Oroszország közötti választás elé állítaná Németországot. Bismarck 1870 szeptemberében másképp közelítette meg a problémát és másképp állította fel a prioritásokat. A bécsi német követnek szeptember 18-án azt válaszolta, hogy egy klerikális minisztériumban semmilyen vesztélyt nem lát Poroszországra nézve. Mint írta, ez gyenge lenne belülről, egészében véve azonban konzervatív politikát kényszerülne folytatni, és miként a pápa, Poroszországra lenne kénytelen támaszkodni. Hozzátette még, hogy intim oroszbarát és egyben poroszellenes politikától sem magyar, sem klerikális minisztérium esetében nem kellene tartani. Az ilyennek az előbbi esetben a magyarok, az utóbbiban a lengyelek és a katolikusok állnának az útjában.¹³⁷ A németellenes osztrák–magyar–orosz összefogás megakadályozására irányuló politika összefüggésében ilyenformán a szövetségi kancellár számára még Andrassy külügyministersége is elfogadhatónak bizonyult.

Mindez persze nem jelentette azt, hogy a szövetségi kancellár szívesen látta volna a magyar miniszterelnököt Metternich íróasztalánál. Ugyanebben a levélben megírta, hogy nem kívánja, hogy Andrassy lépjen Beust helyébe. Nem, mert nem tud határozott véleményt formálni arról, hogy Andrassy milyen irányba vezetné a Monarchia külpolitikáját, és az ellentmondó értesülések közepette nem tudja eldönteni, hogy a háborús, avagy a békés irányvonalat képviseli-e a magyar miniszterelnök. Csupán a magyar miniszterelnök francia szimpátiáiról nyilatkozott elnézéssel, mondván, hogy a rokonszenv nem annyira Franciaországnak, mint a császár személyéinek szól, aki iránt Andrassy személyes hálát érez.¹³⁸

Téves ítélet volt ez Andrassyról, hiszen a magyar miniszterelnök Franciaországhoz fűződő viszonyát nem érzelmi motívumok, hanem politikai megfontolások szabályozták: ebben a hatalomban látta oroszellenes politikája legfőbb támaszát. Mégsem meglepő, hogy így ítélte, hiszen Waecker-Gotter jelentéseiben bőven olvashatót emocionális indítékokról. Az is Waecker-Gotter és Schweinitz információinak tulajdonítható, hogy nem tudta eldönteni, hogy Andrassy a háborús, avagy a békés politika reprezentánsa. A bizonytalanság abban a tekintetben, hogy milyen irányba vezetné Andrassy a Monarchia külpolitikáját, mindamellett Sedan után nem volt indokolt. A szövetségi kancellár Schweinitz szeptember 12-i jelentéséből tudomást szerezhetett arról, hogy a magyar miniszterelnök az annexió és a délnémet csatlakozás ügyében, a német külpolitika két kardinális kérdésében, teljes megértést és lojalitást mutatott.¹³⁹ Azt kell gondolni, hogy vagy nem olvasta ezt a levelet, vagy átsiklott annak tartalma fölött, mert nincs nyoma annak, hogy valaha is reagált volna rá. Ehelyett Schweinitz szeptember 26-i jelentését találta megválaszolóira érdemesnek, azt a jelentést, amely valóban a magyar miniszterelnök Poroszországgal kapcsolatos kételyeiről informált.¹⁴⁰ Bismarckot valósággal méregbe hozta, hogy Andrassy bizalmatlanságot árult el Poroszország iránt. Azt válaszolta, hogy a bizalomra előbb a magyar miniszterelnöknek kell rászorgálnia, hiszen francia szimpátiái miatt neki van a legkevesebb joga arra, hogy Poroszországtól valamit is számon kérjen.¹⁴¹ Érzelmi

kitörés volt ez inkább a szövetségi kancellár részéről, mint értelmezhető politikai megnyilvánulás, hasonlóképp az is, hogy epés megjegyzéseket tett a magyarok hálátlanságáról. Akárhogy is volt, a levél is mutatja, hogy a magyar miniszterelnök ismételt felajánlkozása német részről pozitív visszajelzés nélkül maradt. A német és a magyar külpolitikai érdekek között Bismarck megítélése szerint 1870 októberében nem mutatkozott érdemleges érintkezési felület.

*

Az 1870 november elején kibontakozó fejlemények nem adtak okot arra, hogy a szövetségi kancellár a Monarchiát, és ezen belül Magyarországot pozitív értelemben vonja be külpolitikai számvetéseibe. Ellenkezőleg: ezek újabb problémákkal terhelték meg az amúgy sem harmonikus államközi kapcsolatokat. Az 1870. október 31-i keltezésű Gorcsakov-köriratról van szó, amely egyoldalúan hatályon kívül helyezte az 1856-os párizsi szerződés azon cikkelyeit, amelyek a Fekete-tenger és partvidéke semlegességéről intézkedtek. Az orosz diplomácia lépése a változatlanul tartó nyugati háború mellé keleten is feszültséggócot teremtett.

A párizsi szerződés revíziója kezdetektől az orosz külpolitikai törekvések homlokterében állt. Az orosz felségterület fölötti fennhatóság korlátozása elviselhetetlen volt a szuverenitásra sokat adó nagyhatalom számára, ráadásul a fegyver nélküli állapot védtelenné tette a hosszú délorosz partvidéket az esetleges újabb nagyhatalmi intervencióval szemben. Revízióra azonban csak a párizsi szerződést aláíró nagyhatalmak konszenzusa esetén kerülhetett sor, de ilyen egyetértés, a különböző oldalakról jelentkező kezdeményezések ellenére, nem alakult ki. A sikertelen próbálkozások az orosz külpolitika vezetőit arra a meggyőződésre juttatták, hogy csak az egyoldalú eljárás lehet célravezető. A cselekvésre, egybehangzó ítélet szerint, 1870 őszen érkezett el az alkalom. Franciaország, a párizsi szerződés szuverenitást korlátozó intézkedéseinek ihletője és kezdeményezője a háború miatt cselekvésképtelen volt, különben is még mindig reményeket fűzött az esetleges orosz békeközvetítéshez. Poroszország, mint fentebb már szó esett róla, az annexiós béke eltűrése fejében kilátásba helyezte a párizsi szerződés revíziójával kapcsolatos orosz törekvések támogatását. A mérlegelésnél az is latba esett, hogy Oroszország a saját felségterülete fölötti szuverenitás helyreállításával ellensúlyozhatja némiképp Németország hatalmi súlyának megnövekedését. A döntésre az 1870. október 27-én tartott minisztertanácson került sor, és az orosz külképviseltek vezetői november 7. és november 17. között közölték kormányuk elhatározását a párizsi szerződést aláíró hatalmakkal. A döntésnek az volt a kockázata, hogy az 1856. április 15-én Anglia, Ausztria és Franciaország által aláírt szerződés, amely casus belli-nek nyilvánította a párizsi szerződés bármely cikkelyének megsértését, még mindig érvényben volt. Az előzetes tájékoztató ellenére nem lehetett biztosra venni, hogy a három aláíró hatalom, vagy azok bármelyike, nem tekinti-e beálltnak a casus foederist.¹⁴²

A Monarchia közvéleményének egy részében erre minden hajlandóság megvolt. Az orosz körjegyzék még meg nem erősített híre is nagy izgalmat váltott ki Ausztriában és Magyarországon. Amikor a hír bizonyossá vált, a bécsi sajtó a félelem hírvájain kezdett játszani, és a Monarchia területi állományának és biztonságának

veszélyeztetéséről cikkezett. A magyar sajtó teljességgel osztotta ezeket a nézeteket — Oroszország fellépése annak a tervnek a bevezetése, amely a Monarchiát a levegőbe akarja röpiteni —, írta a *Pesti Napló*, de a teendőkre nézve is határozott véleményt formált. Nem marad más hátra, írta ugyanezen lap, mint az ultima ratio, a kard eldöntésére bízni az ügyet: a háborút azonnal megüzenni és erélyesen el is kezdeni.

Az 1870. november 14-én tartott közös minisztertanácson Andrassy a szélsőséges magyar nézeteknek adott kifejezést. A magyar miniszterelnök az orosz lépést a szlávoknak adott jeladásnak nevezte, amelyből, ha a Monarchia szó nélkül elengedi a füle mellett, a szlávok a jövőre nézve levonják a következtetést. Indítványozta, hogy az orosz köriratot határozott elutasító értelemben válaszolják meg, és egyidejűleg a szerződést aláíró hatalmaknál kollektív tiltakozást kezdeményezzenek. Úgy vélte, hogy Törökország, Olaszország és Franciaország minden további nélkül csatlakozik az eljáráshoz, és attól Anglia sem fog elzárkózni. A magyar miniszterelnök, az ősz folyamán kialakított nézeteinek megfelelően, abban is bízott, hogy az orosz szerződésszegést Poroszország sem veszi minden további nélkül tudomásul. Feltételezte, hogy ebben a kérdésben Poroszország elválasztható Oroszországtól. Mint mondta, az egyszerű elszakítás is nagy eredmény lenne, és a közeljövőben döntő következményekkel járhatna. Beust nem osztotta Andrassy derülítő prognózisát és úgy vélte, hogy kollektív lépésnek nincs nemzetközi realitása. Nem zárta ki ugyan, hogy Anglia, Olaszország és Törökország bevonható a kombinációba, de azt Franciaország és Poroszország közreműködése nélkül nem vélte kellően hatékonynak. Márpedig nézete szerint a két utóbbi hatalom nem jöhetett szóba; Franciaország az oroszok iránt táplált reményei miatt nem, Poroszország pedig azért nem, mert mint Oroszország lekötelezettje, a játékban is benne lehetett. Kuhn közös hadügyminiszter arra az álláspontra helyezkedett, hogy a kollektív tiltakozás fenyegetést foglal magába, és csak akkor van gyakorlati értéke, ha beváltható a fenyegetés. A döntés végül abban az értelemben született, hogy szigorúan a szerződés szerint kell eljárni, és nem szabad olyan területre merészkedni, ahová a többi hatalom feltehetőleg nem követi a Monarchiát.

A beérkező követi jelentések nem a magyar miniszterelnök bizakodását, hanem a közös külügyminiszternek a hatalmak várható magatartásával kapcsolatos szkepszisét igazolták. A londoni osztrák–magyar nagykövet arról számolt be, hogy a kormány tagjainak többsége szerint az angol keleti érdekek nem érik meg, hogy kihúzzák a kardot hüvelyéből, a berlini osztrák–magyar követ pedig megerősítette, hogy az orosz eljárás az orosz–porosz előzetes megállapodásból következett. Beust mindezek ellenére a továbbiakban nem saját eredeti véleménye és a diplomáciai események logikája szerint járt el. Amikor november 23-án kézhez kapta (a később még érintendő) porosz konferencia-javaslatot, elutasítóan válaszolt. Egyidejűleg háborús színezetű felajánlkozást tett Angliának, és megkísérelte, hogy Poroszországot elválassza Oroszországtól. Amikor végül beleegyezett a konferenciába, kikötötte, hogy a konferencia határozatát az orosz körjegyzés nem prejudikálhatja. Vagyis végeredményben magáévá tette a magyar miniszterelnök álláspontját, amelyet a közös minisztertanácson irreálisnak és kivihetetlennek minősített. A külpolitika követelményeinek belpolitikai indíttatású alárendelése volt ez — a közös külügyminiszter így

tudta megszilárdítani megrendült pozícióját —, és az eljárás, a dolog természetéből adódóan, mást, mint külpolitikai kudarcot nem helyezhetett kilátásba.¹⁴³

Hogy a párizsi szerződés revíziója, az orosz szuverenitást korlátozó cikkelyek hatályon kívül helyezése hátrányos a Monarchiára nézve, az a külső szemlélő számára sem lehetett kétséges. Könneritz, a berlini szász követ joggal jegyezte meg, hogy a Monarchiának a párizsi szerződéshez, csakúgy mint a prágai békéhez, fontos politikai érdekei fűződtek.¹⁴⁴ A helyszínen lévő diplomatáknak a reagálás ideges, mondhatni hisztérikus volta is feltűnt. Bose, a bécsi szász követ amikor november 12-én tudomást szerzett Andrásy Bécsbe érkezéséről, annak a gyanújának adott hangot, hogy a magyar forrófejűek az alkalmat az Oroszország elleni tüntetésre fogják kihasználni.¹⁴⁵ Castellane, a pesti francia főkonzul arról táviratozott Párizsba, hogy az orosz körjegyzék megdöbbenést váltott ki Magyarországon, és hogy a közvélemény energikus fellépést sürget Oroszország ellen. A diplomata a krízis személyi vonatkozásairól is értesítéseket szerzett. A szóban forgó kombinációkkal egyezően ő is úgy tudta, hogy Andrásy lép majd Beust helyébe, és Lónyai lesz a magyar miniszterelnök. A francia külügyminisztériumba továbbított hírének viszont, hogy a parlament megszavazza a fegyverkezésre kért pénzösszeget, nem volt tárgyi alapja.¹⁴⁶ Az osztrák–magyar források tanúsága szerint a Pontus-válság kapcsán semmilyen katonai jellegű intézkedésre nem került sor. Castellane ez alkalommal, mint már korábban is, saját reményeit vélte valóságnak. Annyiban is mögötte maradt a fejleményeknek, hogy még december első napjaiban is az Andrásy és Beust közötti küzdelem fokozódásáról jelentett, holott ekkor már, Beust igazodásának eredményeként, helyreállt a két államférfi közötti egyetértés. Helyesen érzékelt viszont a magyar közvélemény változatlan hevességét és a szélsőséges megoldásra való hajlandóságát.¹⁴⁷

Novikov, a bécsi orosz követ november 10-én nyújtotta át Beustnak kormánya jegyzékét, és rögtön utána beszámolt az osztrák–magyar külügyminiszter orosz szempontból kedvezőtlen reagálásáról.¹⁴⁸ Két napra rá írt jelentésében viszont annak a véleményének adott hangot, hogy a Monarchia előbb vagy utóbb tudomásul veszi a befejezett tényeket. Csupán a Londonból és Konstantinápolyból jövő drasztikus befolyástól, valamint a magyar nekibuzdulástól tartott. Ez utóbbinak az indítékait sajátos módon értelmezte. Úgy vélte, hogy az orosz lépés a Monarchia kontinentális érdekeit semmilyen vonatkozásban nem érinti. Nem így Magyarországot. A Monarchiától elszakadni akaró Magyarország ugyanis a Fekete-tengerre támaszkodó Aldunai konföderáció létrehozására törekszik, ezért az ottani orosz szuverenitás visszaállítását jövőbeni reményei elleni súlyos csapásnak tekinti.¹⁴⁹ Minden alapot nélkülöző inszINUÁCIÓ volt ez, ami a követnek a magyar ügyekben való teljes tájékozatlanságát bizonyítja. Hogy mennyire megalapozatlan volt Novikov állítása, egyebek mellett lemérhető azon, hogy Waecker-Gotter jelentése szerint Andrásy éppen ekkoriban emelt szót az uralkodónál Románia esetleges anektálása ellen.¹⁵⁰ A durva tévedésért minden bizonnyal megint csak Novikov szláv informátorai tehető felelőssé. Jól látta viszont, hogy az orosz ügy akkor tekinthető megnyertnek Bécsben, ha a pétervári argumentumokat Pesten is elfogadják.¹⁵¹ Később is hangsúlyozta, hogy a magyar fővárosban van a válság megoldandó gordiuszi csomója. A békülékeny bécsi állásponttal szemben ugyanis a magyar miniszterelnök latba vetette saját alarmírozó ellensúlyát, és a közös külügyminiszter, hogy pozícióját megtarthassa, a ma-

gyar miniszterelnök csatlósának szerepére vállalkozott. A Beustra nézve hízalgőnek nem nevezhető megállapításból meghőkkentő, de végeredményben helytálló következtetést vont le: a jővőben nem a közös külügyminiszterrel, hanem Andrásyval kell tárgyalnia.¹⁵²

Hogy Beust pozíciója megrendült, azt odaadó híve, Schweinitz korábban érzélte. Már október 6-án megírta Bismarcknak, hogy bár bizonyítani nem tudja, hátaozottan állítja, hogy a birodalmi kancellár állása nem lesz sokáig tartható. Mihelyt a delegációk összeülnek, sorsáról Andrásy határoz. A követ a magyar miniszterelnök kijelentésére hivatkozott, aki azt mondta neki, hogy meg sem kell szólalnia a közös külügyminiszter ellen, elég hallgatnia, és mind a hatvan delegátus Beust ellen szavaz.¹⁵³ Schweinitz azt is előre látta, hogy a fekete-tengeri kérdés felmerülése az ellentét forrása lehet Beust és Andrásy között. A követ még szeptember 26-i jelentésében utalt az 1867. február 3-i körjegyzékre, amelyben Beust a párizsi szerződés revízióját indítványozta.¹⁵⁴ Bismarck nem értette az utalást, mert nem emlékezett a szóban forgó köriratra, és a főhadiszállásra nem vitte magával az iratok nyilvántartását.¹⁵⁵ Schweinitz, lelkiismeretes hivatalnok módjára, az osztrák–magyar vörös könyv alapján, rögtön tájékoztatást küldött, és egyúttal közölte véleményét a várható fejleményekről. Mint írta, a birodalmi kancellár Szerbia iránt barátságos politikája egyetértéssel találkozik Magyarországon, mert a magyarok az oroszok helyébe szeretnének lépni, mint a törökországi keresztények oltalmazói. Az 1856. szerződés revíziója azonban könnyen konfliktusra vezethet a közös külügyminiszter és a magyar miniszterelnök között.¹⁵⁶

A fejlemények, mint tudjuk, igazolták az előrelátást. Az orosz körjegyzék nyilvánosságra jutása után, november 12-én meglátogatta Schweinitzet egy magasrangú pesti személyiség. Közölte vele, hogy Andrásy most már kész arra, hogy a birodalmi kancellár helyét elfoglalja. A követnek, a korábbiaktól eltérően, nem volt ellenvetése, de visszaüzente Andrásynak, hogy ne állítsa Poroszországot a II. Sándor és Ferenc József közötti választás dilemmája elé.¹⁵⁷ Másnap felkereste Beustot, aki a beszélgetés során kikelt az orosz körjegyzék argumentációja ellen, de a dolog érdemi részével kapcsolatban nem emelt kifogást. Kijelentette Schweinitznek, hogy ő már régóta kész volt arra, hogy ilyen, vagy még nagyobb engedményt tegyen, ha ezzel elválaszthatta volna Oroszországot Poroszországtól.¹⁵⁸ Meglepő kijelentés lehetett ez a Beustban olyannyira bízó Schweinitz számára, de a bécsi követ érdekes módon nem fűzött hozzá kommentárt. A közös külügyminiszter közeli bukásával kapcsolatosan hírek közben változatlanul keringtek Bécsben és Pesten, és Waecker-Gotter november 15-én azt táviratozta Berlinbe, hogy Andrásy kinevezése rövidesen várható.¹⁵⁹ A pesti német főkonzul nem nevezte meg a hír forrását, de annyira hitelt adott az értesülésnek, hogy a táviratot rejtjelezés nélkül adta postára. Schweinitz azonban megbízhatóbb információkkal rendelkezett. Bismarck kérdésére november 17-én azt válaszolta, hogy a főkonzul jelentése megalapozatlan. Magyarázatul hozzáfűzte, hogy Beust magáévá tette Andrásy felfogását, és ebből adódóan állása jelenleg kevésbé veszélyeztetett, mint az orosz demars előtt volt.¹⁶⁰

Schweinitz azzal fejezte be fenti táviratát, hogy útban van részletes jelentése, amelyet november 15-én továbbított. A részletes jelentés az Andrásyval november 14-én folytatott három és fél óras beszélgetésről szólt. A beszélgetés természetesen

az orosz jegyzék körül forgott. A magyar miniszterelnök a jelentés szerint először arról szólt, hogy a Novikovtól szerzett értesülése szerint Gorcsakov azért határozta el magát a lépésre, hogy lecsendesítse az orosz közvéleményt, amely elégedetlenséget mutatott a porosz–francia háborúval kapcsolatban folytatott politikájával. Andrássy az információ továbbadásával minden bizonnyal arról akarta meggyőzni Schweinitzet, hogy az orosz külpolitika német irányzata teljes mértékben nélkülözi a nemzeti közérzület támogatását. Magát a hivatalos külpolitikát is igyekezett diszkreditálni. A Gorcsakov-körjegyzék azon kitételét, hogy a szerződéseknek ma már nincs meg a kötelező érvényük, Poroszországra való közvetlen utalásnak mondta. Schweinitz ezt csak úgy érthette, hogy Gorcsakov az orosz szerződészegést a korábbi porosz szerződészegésekkel legitimálta. A követ azonban nem vette a lapot, és azzal replikázott, hogy a Monarchia néhány hónappal ezelőtt ugyanezt tette a Vatikánnal szemben, amikor felbontotta a konkordátumot, és hasonlóképp járt el Olaszország a római kérdésben. Csak általánosságban jegyezte meg, hogy a nemzeteknek joguk van arra, hogy saját határaik között érvényesítsék akarataikat. Andrássy a továbbiakban az orosz körjegyzéknek a Monarchia pozíciójára gyakorolt hatásáról beszélt, nagyjából úgy, mint a közös minisztertanácsban. Hogy az orosz jeladás nemcsak a Kelet keresztény népeinek szól, hanem valamennyi szlávnak, és hogy Oroszország ki akarja szorítani a Monarchiát Európából. A Németországból való kiszorítást, ami szerencsének nevezett, a Monarchia eltűrheti, de ez utóbbit nem. Már csak azért sem, mert a Monarchiát Németország oldaláról is veszély fenyegeti, és két Damoklész-kard alatt elviselhetetlen élni. Schweinitz megnyugtatót célzó szavaira még egyszer megerősítette: Oroszország legutóbbi lépése a Monarchia romlására vezet, ezért határozottan fellép ellene. Poroszországnak az orosz körjegyzékről való viszonyáról is úgy beszélt, mint a közös minisztertanácsban. Közölte, hogy nem osztja azt az általános nézetet, hogy Oroszország a Poroszországgal való előzetes megállapodás alapján járt el, és azt az óhaját fejezte ki, hogy a porosz kormány az orosz körjegyzékre adandó válaszában erősítse meg különállását. Hozzátette, hogy egy ilyen nyilatkozat nagy hatást gyakorolna Ausztria–Magyarországra, de azt is, hogy ellenkező esetben koalíció létrejöttével kell számolni. Az utalást nem pontosította, de az összefüggésekből nyilvánvaló volt, hogy porosz–orosz ellenes hatalmi összefogásra gondolt. A beszélgetés során Beust helyzete is szóba jött, amiről Andrássy azt mondta, hogy az az orosz eljárás következtében megszilárdult. Schweinitz, hogy kiugrassa a nyulat a bokorból, maga kezdett Beust alkalmatlanságáról beszélni, Andrássytól azonban azt a kétértelmű választ kapta, hogy Beustot könnyű lenne mással, esetleg gróf Széchenyivel felváltani, ha Poroszország közölné, hogy nem szolidáris az orosz eljárással. A követ malíciózusan jegyezte meg a beszámolóban, hogy Andrássy itt nyilván saját magára gondolt, de a Beusttal kapcsolatos eszmecsere nem volt gyakorlati jelentősége. Schweinitz, az Andrássytól nyert információi alapján már a jelentés elején leírta, hogy a Pontus kérdésben nincs ellentét a birodalmi kancellár és a magyar miniszterelnök között, mert Beust magáévá tette Andrássy nézeteit. A követ a hosszú beszámolót azzal zárta, hogy benyomása szerint bármennyire is határozottnak mutatkozott a magyar miniszterelnök, kijelentéseiből semmi olyan nem volt leszűrhető, hogy a közeljövőben komoly konfliktusra számít.¹⁶¹

Schweinitz visszaemlékezéseiben is majd egy teljes oldalt szentelt az Andrássyval folytatott, itt négyórásnak mondott beszélgetésnek, ennek forrásértéke azonban, minthogy későbbi feljegyzésekről van szó, erősen kétséges. Így kételkedni lehet abban, hogy valóban mondta volna ez alkalommal Andrássynak, hogy ha a két hatalom között kell optálni, akkor Oroszországot választják, úgyszintén abban, hogy beismerje, hogy Németországot is veszély fenyegeti Oroszország oldaláról. A beszélgetés hangulatát a naplófeljegyzés azonban minden bizonnyal jobban visszaadja, mint a tárgyyszerű, de száraz követi jelentés. A tárgyalás fehér asztalnál, ebéd alatt folyt, miközben Schweinitz egy üveg champagne-it és egy üveg bordóit elfogyasztott — Andrássy elhárította a kínálást, mondván, hogy nincs szüksége arra, hogy amúgy is forró vére keringését még valamivel gyorsítsa —, és a követ eléggé mámoros állapotba került. Titkokat bár, mint írta, bizonyára nem árult el, de bevallotta naplójának, hogy a beszélgetés négy órája gyorsan elszaladt, és a büszke, szellemes és ravasz Andrássy, a nagy varázsló, mély benyomást tett rá.¹⁶²

Az orosz körjegyzék nyilvánosságra kerülését követő napokban Bismarck nem volt olyan jó kedélyállapotában, mint a bécsi követ. Alighanem úgy érezte magát, mint aki beleesett a saját maga által felállított csapdába. Hogy elfogadtassa Oroszországgal az annexió jegyében fogant német béketervet, többször is elhúzta II. Sándor és Gorcsakov szája előtt a mézesmadzagot, és odaadó támogatást ígért nekik a párizsi szerződés revíziójához. A biztatás és ígéretes közepette természetesen nem mondhatta meg, hogy mi lenne számára az alkalmas időpont, de azt szerette volna, és talán remélte is, hogy az orosz lépésre a német–francia háború befejezése után kerül majd sor. Pétervárott azonban nagyon jól emlékeztek arra, hogy a porosz–oszt-rák háború befejezése után hogyan kosarozták ki Berlinben III. Napóleont, és mindenképpen el akarták kerülni a hasonló felsülést. Úgy vélték, bizonyára helyesen, hogy csak a háború tartama alatt válthatják be biztosan az Oroszország számára kiállított berlini váltót. Tipikus csapdahelyzet keletkezett ezáltal Poroszország számára, mert minden lehetséges reagálás súlyos veszélyeket rejtett magában. Ha azonosítja magát az orosz eljárással, azt kockáztatja, hogy a párizsi szerződést aláíró hatalmak, ahogy Andrássy is mondta Schweinitznek, koalícióba tömörülnek Oroszország és Poroszország ellen, ha megtagadja a szolidaritást Oroszországgal, azt érheti el, hogy az utóbbi átmegy a poroszellenes táborba, és újjáéled a semleges hatalmak egyszer már zátonyra jutott összefogása.

Bismarck előre látta a veszélyeket, és még az utolsó pillanatban is megkísérelte kikerülni a csapdát. Az orosz minisztertanács döntését november 2-án közölték a pétervári német követtel. Még aznap futár indult Berlinbe és a német főhadiszállásra, táskájában a cár és a kancellár I. Vilmoshoz, illetve Bismarckhoz intézett levelével, valamint a párizsi szerződést aláíró hatalmakhoz intézendő jegyzékkel. Az utóbbi Oubril, a berlini orosz követ november 7-én adta át Thilének, a külügyi államtitkárnak. Thilének nem voltak aggályai; elismerését fejezte ki az orosz mértéktartás fölött, és csupán arra hívta fel a figyelmet, hogy Andrássy, akit az oroszok esküdt ellenségének nevezett, esetleg nehézségeket okozhat.¹⁶³ Annenkov tábornok, a cár megbízottja ugyancsak november 7-én adta át Gorcsakov levelét Versailles-ban. Bismarck még aznap táviratot küldött Reußnak a király minden bizonnyal meglévő kedvező szándékáról, de november 8-án kísérletet tett arra, hogy a hatalmaknak

szóló orosz jegyzék átadását meghiúsítsa. Visszavonhatatlan-e, hogy az Annenkov által jelzett lépés a jelen pillanatban megtörténjék? — így a Reußnak szóló újabb távirat, és hozzá a magyarázat: Oroszország számára kedvező álláspontunk néhány hét múlva súlyosabban esne latba a többi semleges hatalomnál. Ha a halasztás lehetetlen, ettől véleményünk nem változik meg, de szavunk súlya Angliánál most csekélyebb, mint talán néhány hét múlva lehet.¹⁶⁴ Másnap megjött Reuß nemleges válasza, ami nyilvánvalóvá tette, hogy a vermet nem lehet kikerülni. A szövetségi kancellár számára csak az maradt, hogy valahogy kimásson a csapdából. A feladványt ellentmondásos manőverezéssel igyekezett megoldani. A londoni, bécsi és konstantinápolyi követek utasítást kaptak arra, hogy nyilatkozzanak úgy, hogy Oroszország lépése Poroszországot is meglepte. A diplomaták precízen végrehajtották az utasítást, olyannyira, hogy Apponyi visszahallotta Granville-től, hogy az orosz jegyzék Bismarckot váratlanul érte.¹⁶⁵ Egyidejűleg Bismarck ismételten biztosította a cárt és Gorcsakovot Poroszország teljes szolidaritásáról. A november 9-én Reußnak küldött táviratban, az állt, hogy Poroszország a cár kívánságainak megfelelően fog eljárni,¹⁶⁶ a november 12-én továbbított válaszelevélben a porosz uralkodó szándékainak változatlanságáról esett szó,¹⁶⁷ és november közepén megint az energikus biztosítékokról és a lojális támogatásról.¹⁶⁸ Nem volt ez veszélytelen játék, mert az értesülésekből egyrészt azt lehetett levonni, ahogy Andrássy is levonta, hogy Poroszország megnyerhető valami oroszellenes kombináció számára, másrészt gyanút ébreszthetett a cári diplomácia vezetőiben, mint ahogy ébresztett is, hogy Poroszország mégsem áll egyértelműen Oroszország oldalán. Az egész manőverezés így könnyen visszajára fordulhatott, és maga is hozzájárulhatott a nem kívánt szituáció létrejöttéhez.

Bismarcknak az volt a szerencséje, hogy Anglia, a korábbi feltételezésekkel ellenkezően, nem mutatott hajlamot arra, hogy az 1856. április 15-i szerződés értelmében járjon el, és az alkalmat kihasználja arra, hogy feltámassza a krími koalíciót. Az orosz körjegyzék átadását követő napokban azért nyugtalanító hírek érkeztek a német főhadiszállásra. Reuß arról szerzett információt, hogy Buchanan, a pétervári angol nagykövet a diplomáciai kapcsolatok megszakításával fenyegetőzött,¹⁶⁹ Bernstorff pedig a brit főváros háborús hangulatáról számolt be. A londoni német nagykövet úgy értesült, hogy a kormány egyes tagjai energikus fellépést sürgetnek, és Disraeli, az ellenzék vezetője nagyon komolyan tartja a helyzetet. Borulató diagnózisát csak aláhúzta a londoni orosz nagykövet véleményével, aki azt mondta neki, hogyha I. Miklós cár még élne, szedhetné a sátorfáját.¹⁷⁰ Egészen más értesülések voltak ezek, mint amilyeneket Apponyi szerzett, de minden bizonnyal azért, mert az információk kalkuláltan irányítottak voltak. Az osztrák–magyar követhoz eljuttatottak az volt a funkciójuk, hogy fékezzék a Monarchia hevességét, az orosz és a porosz nagykövekkel közölteknek pedig az, hogy engedékenységre bírják Oroszországot és jobb belátásra készítsék Poroszországot. Mert Anglia a keleti kérdés miatt valóban nem akarta kihúzni a kardját hüvelyéből, de az orosz szerződésesség miatt nem is akarta arcát elveszíteni. Vagyis tulajdonképpen kész volt tudomásul venni az orosz körjegyzék által teremtett fait accomplit, de csak úgy, hogy megfelelő formát találnak a párizsi szerződés érintett cikkelyeinek hatályon kívül helyezésére.

A szövetségi kancellár, aki pedig mindezekig nem volt mentes az Angliával szembeni rosszhiszeműségtől, jobban megértette a brit diplomácia szándékait, mint az információkat egyoldalúan értelmező londoni nagykövet. Az alarmizáló híreknek kisebb jelentőséget tulajdonított, mint annak a már november 12-én kapott értesítésnek, hogy a brit kormány a német főhadiszállásra szándékozik küldeni Odo Russett, a helyettes külügyi államtitkárt. Bismarck a jelzést úgy értelmezte, hogy a brit kormány német közvetítést akar igénybevenni a válság megoldására. Kedvezőbb pozíciót álmában sem remélhetett. A november 21-én tárgyalóasztalhoz ülő Odo Russelnek mindamellettt végig kell hallgatnia a szövetségi kancellár hosszadalmas fejtegetését arról, hogy a párizsi szerződés korlátozó intézkedései elviselhetetlenek voltak Oroszország számára, hogy a cári kormány által választott időpont nem kedvezett Poroszországnak, és hogy ő nem érzi hivatottnak magát arra, hogy a Poroszország iránt barátságos hatalom eljárásának nemzetközi jogi vonatkozásait bíráló tárgyává tegye. Csak a háromórás monológ után mondta ki azt, amit a brit kormány tulajdonképpen várt tőle: a párizsi szerződést aláíró hatalmak képviselői üljenek össze konferenciára a felmerült kérdések rendezése céljából.¹⁷¹ A konferencia-javaslat aranyhíd volt az egyoldalúan eljáró Oroszország és a presztízsét féltő Anglia számára. A nagyhatalmi tanácskozást Pétervárott utólagos jóváhagyásnak, Londonban pedig a szerződés revideálására hivatott tényleges eljárásnak tekinthették. Az államközi kapcsolatokban ritkán adódik ilyen tudathasadásos állapot, de mindkét fővárosban egyetértéssel találkozott Bismarck indítványa. Néhány napon belül, bár a Monarchia komoly fenntartásokat fogalmazott meg, a párizsi szerződést aláíró hatalmak hozzájárulása is megérkezett. November 25-re abban is megegyeztek, hogy London legyen a konferencia helyszíne.

A folytatás német szemszögből nem volt már igazán kritikus, a szövetségi kancellár azért továbbra is óvatos maradt. November 28-án utasította Bernstorffot, hogy azonnal hagyja ott a konferenciát, ha a német–francia háború szóba kerül, és lelkére kötötte, hogy odaadón támogassa Oroszországot. Mint írta, továbbra is az a legnagyobb veszély, hogy Oroszország átmegy a németellenes táborba, ezért még a látszatát is el kell kerülni annak, hogy Poroszország cserbenhagyja Oroszországot.¹⁷² Mindent körülményesen előkészített, mégsem tudott szabadulni a gyanútól, hogy a konferencián azért váratlan dolgok is történhetnek. Jónak látta ezért, hogy az általa indítványozott nagyhatalmi tanácskozás megkezdését lehetőség szerint minél tovább késleltesse. Törekvésében az orosz aggodalmaskodás és az osztrák–magyar okvetetlenkedés is kezére játszott. A londoni konferencia így csak 1871. január 17-én nyílt meg, olyan időpontban, amikor a német–francia háború befejezése belátható közelségbe került.

Az orosz körjegyzék nyilvánosságra kerülését követő napokban a szövetségi kancellár természetesen a Monarchia magatartására is figyelmet fordított, de gondolatai korántsem forogtak úgy Ausztria körül, mint a spanyol trónválság idején.¹⁷³ Schweinitz jelentéseiből leszűrte magának, hogy miután Beust magáévá tette Andrássy álláspontját, a Monarchiával mint a szélsőséges megoldás szorgalmazójával kell számolnia, de azt is tudta, hogy az osztrák–magyar radikalizmus csak brit egyetértés esetén lehet veszélyes. A különböző jelzések alapján biztosra vette, hogy a Monarchia elgondolásai nem találnak majd kedvező fogadtatásra Londonban, ezért meg-

engedhette magának, hogy félvállról vegye a bécsi, és főként a pesti háborús hisztériát. Az egész osztrák–magyar kapcsolat súlytalanságát mutatja, hogy miközben sűrűn táviratozott Pétervárra és Londonba, és terjedelmes instrukciókat küldött az ottani német képviselőknek, magyar viszonylatban napokon át egy harmadrangú személyi kérdés foglalkoztatta. Waecker-Gotter, mint már említettük, november 15-én táviratban jelentette, hogy Andrássy közös külügyminiszteri kinevezése rövidesen várható, és annyira biztosra vette a hírt, hogy a szöveget rejtjelezés nélkül adta postára.¹⁷⁴ Bismarck a meggondolatlan eljárás miatt éktelen haragra gerjedt. November 18-án utasította Thilét, hogy Waecker-Gottert azonnal rendelje Berlinbe, nehogy az Pesten újabb galibát okozzon.¹⁷⁵ A megszeppent főkonzul november 26-án megpróbálta kimagyarázni magát, mondván, hogy a napi ötezer távirat között senkinek sem tűnhetett fel az ő sürgönyének tartalma, de nem volt bocsánat.¹⁷⁶ Bismarck még aznap intézkedett Waecker-Gotter végleges felmentéséről és Bojanowski követségi tanácsos pesti főkonzuli kinevezéséről.¹⁷⁷ (Az már más lapra tartozik, hogy nem tudni miért, Waecker-Gotter mégis maradt, és csak 1879-ben hagyta el végleg a magyar fővárost.)

A szövetségi kancellár ingerült eljárásának politikai indítékait meglehetősen nehéz értelmezni, hiszen néhány héttel korábban nem csinált titkot abból, hogy Beust mielőbbi bukását kívánja. Feltehető, hogy attól tartott, hogy a főkonzul diszkreciója gyanút ébreszt Pétervárott, hogy Berlinben az oroszellenes Andrássyval rokon-szenveznek. Tudomására jutott ugyanis, hogy az orosz diplomácia irányítói elégedetlenek Schweinitz bécsi megnyilatkozásaival. Gorcsakov november 17-én azt mondta Reuß-nak, hogy ha a német követ az orosz eljárás miatt berlini meglepetésről beszél, az illúziókat kelthet Bécsben és ellenállásra ösztönözhet.¹⁷⁸ (A német magatartás miatti rosszállásnak más összefüggésben Oubril is hangot adott, amikor november 19-i táviratában nehezményezte, hogy a német diplomaták szerint az orosz eljárás a további kitartásra inspirálja Franciaországot.¹⁷⁹) Bismarck sértődötten üzenté vissza Pétervárra: a kancellárnak rosszak az értesülései. Schweinitz éppen arra kapott utasítást, hogy oszlasson el minden illúziót azzal kapcsolatban, hogy Poroszország megnyerhető az oroszellenes áramlat számára. Annak hangsúlyozása, hogy az orosz eljárás meglepetést okozott, nemcsak megfelel az igazságnak, hanem az orosz célok szempontjából is hasznos. A lamentálást azzal a kéréssel toldotta meg, hogy szeretné, ha Gorcsakov éppoly határozottan oszlatná el a francia kormánytól a német–orosz viszonyról kapcsolatos kételyeket, ahogy ő teszi Londonban, Bécsben és Konstantinápolyban.¹⁸⁰ A nyomaték kedvéért Oubrillal is közölték Berlinben, hogy elégedetlenek a franciaországi orosz diplomaták magatartásával.¹⁸¹ Nem lehet tudni, hogy a kölcsönös szemrehányások közepette mi lehetett a szövetségi kancellár szándéka azzal, hogy Pétervárra továbbította azt a Schweinitztől származó információt, amely szerint Beust, saját pozíciójának megerősítése céljából, magáévá tette az oroszellenes magyar felfogást.¹⁸² Lehet, hogy lojalitását akarta bizonyítani, de az sem kizárt, hogy ijesztgetni akart. De bármi is ösztönözte, ez a megnyilvánulása is mutatja, hogy a Monarchia csupán gyalogos volt számára a nagy nemzetközi sakkjátszmában.

A szövetségi kancellár nem fűzött kommentárt a Beusttal és Andrássyval kapcsolatos információkhoz, sem amikor kézhez kapta őket, sem amikor Pétervárra továbbította azokat. Nem ismerte, nem ismerhette Novikov nézetét, aki úgy véleke-

dett, hogy a jövőben nem Beusttal, hanem Andrássyval kell tárgyalnia,¹⁸³ de mintha egy véleményen lett volna a bécsi orosz követtel. Legalábbis erre lehet következtetni abból, hogy a Bécsből érkező követi jelentések közül egyedül azt találta válasza érdekesnek, amely az Andrássyval november 14-én folytatott beszélgetésről számolt be. Bismarck levelének első része nem sok újat nyújt az ekkor keletkezett egyéb külügyi iratokkal egybevetve. A szövetségi kancellár ebben is hosszasan értekezett a nemzetközi szerződések érvényességéről, az 1815 óta lehetséges háborús okokról és arról, hogy az 1856. április 15-i szerződésnek Poroszországra nézve nincs kötelező érvénye. Igazából az a megjegyzése sem volt újdonság, amelyet Andrássynak az előzetes porosz–orosz megállapodást kétségbe vonó véleményéhez fűzött. A követ közölte, hogy az orosz lépés Poroszországot éppoly váratlanul érte, mint a többi hatalmat. A refrénszerű ismétlés itt is annak akarta elejét venni, hogy Poroszországot egy kalap alá vegyék Oroszországgal. Célját tévesztett üzenet volt ez jelen esetben, mert ha valakiben, úgy a magyar miniszterelnökben volt meg erre a legkisebb hajlandóság. A folytatást már sokkal inkább Andrássy testére szabta. A magyar miniszterelnöknek az a kívánsága, írta, hogy Poroszország szakítsa meg a szolidaritást Oroszországgal, minden ténybeli alapot nélkülöz. Poroszország négy éven át mindent megtett azért, hogy kölcsönösen előnyös kapcsolatokat létesítsen Ausztria–Magyarországgal, de próbálkozásai eredménytelenek maradtak. Talán azért, mert Bécsben abban reménykedtek, hogy Franciaországra támaszkodva többet elérhetnek, mint amit Poroszország önként hajlandó nyújtani. Ilyen helyzetben Berlin számára más támaszték keresése még csak mérlegelés tárgya sem lehet. Az egyértelmű elutasítást még csak aláhúzta a kissé patétikusra sikeredett befejezéssel: mindaddig, amíg ő az uralkodó kegyelméből miniszter lesz, Poroszország megbízható barátja marad barátjának.¹⁸⁴

A terjedelmes levél végén az állt, hogy az abban foglaltak kizárólag a követ tájékoztatására szolgálnak. A diplomáciai gyakorlatban ez annyit jelentett, hogy a leírtakat nem kell közölnie Andrássyval. Minden bizonnyal azért nem, mert az őszinte, de kemény szavak alighanem a kelletténél jobban lehűtötték volna a magyar miniszterelnök Poroszország iránti lelkesedését. A titoktartás azonban nem változtatott a szövetségi kancellár értékrendjén, amelyben Oroszország prioritása erősebb volt, mint valaha. A Monarchiának, és ezen belül Magyarországnak, bármennyire is szeretete volna ezt Andrássy, továbbra sem volt esélye arra, hogy Oroszország helyét elfoglalja.

*

A Monarchia és az Északnémet Szövetség között a fekete-tengeri válság folyamán nem mutatkoztak találkozási pontok. A Monarchia, jelentőségében jócskán eltúlozva a dolgot, létérdekeiben mondta magát veszélyeztetettnek, célba vette az orosz lépés visszavonását, és szorgalmazta a párizsi szerződést aláíró hatalmak kollektív tiltakozását. Az Északnémet Szövetség indokoltan találta, hogy Oroszország megszabadítja magát a párizsi szerződés korlátozó intézkedéseitől, erre bízta is keleti szomszédját, és bár a lépés megtételekor taktikai okokból meglepetést színel, a válság megoldásában közvetítő szerepre vállalkozott, és mindenféle oroszellenes

kombinációban való részvételt elutasított. A krízis idején, és mondhatni részben annak következtében, a két hatalom kapcsolatában mégis megtört a jég, és az alig leplezett ellenségeskedést a közeledés szándéka váltotta fel. Bismarck november 24-én jelezte, hogy a két hatalom közötti történelmileg megalapozott barátság jegyében, hivatalos közlést szándékozik tenni Bécsben a négy délnémet állam csatlakozásáról.¹⁸⁵ Beust barátságosan fogadta a közlést, és december 5-én Wimpffen útján azt üzenté Berlinbe, hogy a tények logikájával, amely a Német Szövetség vezetését Poroszországra ruházta, nem szándékoznak a prágai béke formális jogát szembeállítani.¹⁸⁶

Bismarck a prágai béke óta törekedett a Monarchiával való végleges kibékülésre. Közeledési szándékának a háború alatt is számos tanújelét adta. Ajánlatai azonban mind ez ideig nem találtak kedvező fogadtatással, ezért arra is volt gondja, az esetleges osztrák–magyar fenyegetéssel szemben felvértezze Poroszországot. Nem volt válogatós, és minden lehetséges eszközt igénybe vett. Legutóbb, még október végén, egy újabb osztrák–magyar interveniálás kapcsán megüzente Bécsbe, hogy ha a Monarchiának netán sikerül megrövidítenie a németeket Franciaországban, akkor rendezni fogják az osztrák–magyar számlát, még mielőtt a franciák azt megakadályozhatnák.¹⁸⁷ És ugyanazon a napon, amikor a délnémet államok csatlakozásával kapcsolatos barátságos levelet továbbította, azt írta Pétervárra, hogy továbbra sem találja fölöslegesnek, hogy Oroszország nyomást gyakoroljon a Monarchiára, mert a bécsi nyugtalanítást csak a jó orosz kapcsolatok ellensúlyozhatják.¹⁸⁸ A gyanakvás ellenére november végén lehetségesnek és egyúttal szükségesnek találta, hogy a kapcsolatok rendezésével az eddiginél is intenzívebben próbálkozzék. Lehetségesnek, mert az osztrák–magyar megnyilatkozásokból, különösen a német támogatást reklamáló üzenetekből¹⁸⁹ azt olvasta ki, hogy felajánlkozása most kedvező fogadtatásra számíthat. Szükségesnek, mert a német–francia háború állása egyre csak növelte Sedan óta meglévő aggodalmait.

Az aggodalomra valóban minden ok megvolt. A kedvezőtlen tünetek, amelyek szeptember folyamán beárnyékolták a német haderő korábbi sikereit, októberben és novemberben tovább sokasodtak. Jóllehet Metz október 27-én kapitulált és ezáltal szabaddá vált az ostromgyűrűt létrehozó két német hadsereg, a franciákkal szemben így sem jutottak döntő számbeli fölényhez. A köztársasági kormány, az erődítményekben tartózkodó egységekkel és az újonnan szervezett alakulatokkal együtt közel egymilliós hadsereggel rendelkezett, amelyet, minthogy az ország nagyobbik része nem került német megszállás alá és a tengeri összeköttetés is fennmaradt, zavartalanul elláthatott fegyverekkel és munícióval. A hadsereg harci értéke a hivatásos tisztek hiánya és a kiképzés gyorsasága miatt alacsonyabb volt ugyan, mint a németé, mégis képesnek bizonyult támadó hadműveletekre. A franciák november elején visszafoglalták Orléans-t, december elején pedig Párizs közelébe jutottak. A német vezérkar lenézően nyilatkozott (Gambetta civil foglalkozására utalva) az ügyvédek katonai dilettantizmusáról és az értelmetlennek minősített francia véráldozatokról, de nem találta meg a hatékony eszközt a félig reguláris, félig népi hadviselés ellen. Az utánpótlás számos gondja, a frontvonalak meghosszabbítása és az erők kényszerű szétforgácsolása is rontotta esélyeit, így csupán kisebb ütközeteket tudott megnyerni, de nem volt lehetősége arra, hogy a döntést egy sedani mintájú nagy csatában kikényszerítse. A francia fővárost körülzáró hadsereg így egy helyben topogott, és a

vezérkarban tanácsstalanság mutatkozott a teendőket illetően. Az erődítmények tűz alá vételéhez előbb az ágyúpark hiányzott, majd amikor megérkeztek a lövegek, vita támadt a célszerű felhasználásról. Többen, így Moltke is, jobb helyen látták azokat a mozgó alakulatoknál, és Párizs kapitulációját az időre bízták.¹⁹⁰

A szövetségi kancellár szeptember közepétől magánleveleiben gyakran kritizálta a hadvezetést, most az elhúzódo eredménytelenség láttán szükségesnek és indokoltnak vélte, hogy nézeteinek hivatalos formában is kifejezést adjon. November 18-án felterjesztéssel fordult az uralkodóhoz, amelyben kifogásolta, hogy Párizs erődítményeinek bombázása még mindig nem kezdődött el, rámutatva arra, hogy a főváros nagy német erőket lekötő körülzárása teszi lehetővé az ellenfélnek, hogy csapatokat összpontosítson és akciókat kezdeményezzen.¹⁹¹ Két hét múlva még inkább direkt módon avatkozott katonai ügyekbe. A francia hadsereggel és a polgári lakossággal szembeni enyhe magatartást bírálta, és kiállt amellett, hogy a jövőben kevesebb hadifoglyot ejtsenek (vagyis gyilkolják le az ellenfelet), és a lakossággal a tűz-szedés és a megsarcolás révén jobban érezzék a háború terheit.¹⁹² Különös, és a korabeli hadviselés szabályaival szögesen ellenkező elgondolások voltak ezek, és Eberhard Kolb joggal jegyezte meg a hadviselés és a politika kapcsolatáról szóló tanulmányában, hogy bennük a szövetségi kancellár tanácsstalansága tükröződött.¹⁹³

Valójában Bismarck csak a katonai eszközök megválasztásában volt tanácsstalan. A félistenek, ahogy ő a vezérkar tábornokait nevezte, meg is mosolyogták az amatőr katonai stratégia ötleteit, mert a tüzérség Párizs előtti koncentrációja ellenkezett bizonyos katonai megfontolásokkal, és a francia civil népesség megnyomortása sem ígért semmiféle hadászati előnyt. A szövetségi kancellár politikai célkitűzéseinek helyességét azonban aligha vitathatták. A cél a háború mielőbbi befejezése volt, mert amíg az ágyúk feleltek egymással, a nagyhatalmi beavatkozás lehetősége mindvégig fennállott, és az interveniálás kérdésessé tehetette a hön óhajtott annexiós békét. Bismarcknak nem voltak kétségei saját elemzésének helyességét illetően, de azt is tudta, hogy nézeteit a katonákkal aligha fogadtathatja el. Ezért miközben a félistenekkel birkózott, a diplomácia védőernyőjét a végső cél eléréséig a háborúzó Németország fölött tartotta. Az intervenciós kísérleteket eddig virtuóz módon hártotta el, és azzal, hogy most a Monarchiával való végleges kibékülést vette célba, újabb hatékony eszközt vélt választani annak biztosítására, hogy a háború továbbra is csupán Németország és Franciaország ügye maradjon.

A közös külügyminiszternek, mind a Monarchia nemzeteinek külpolitikai elvárásait, mind a nemzetközi erőviszonyok alakulását tekintve jó oka volt arra, hogy a szövetségi kancellár békülésre kinyújtott jobbját elfogadja. Annak az irányvételnek a belső bázisa, amely a porosz győzelmek következményeinek elhárítására törekedett, igazából már induláskor sem volt kellőképpen szilárd, és ez a bázis az ősz folyamán még inkább összeszűkülte. A hagyományos poroszellenes politika jószerivel már csak az uralkodó környezetében, a hadseregben és a hivatalnoki karban talált támogatást, de egyre kevésbé találkozott a vezető nemzetek közérzetével.

A konzervatív körök részéről mutatkozó támogatás ki is lépett abból a keretből, amelyet a közös külügyminiszter racionálisnak tartott, ezért kevésbé bizonyult használhatónak. Kuhn közös hadügyminiszter december elején az uralkodóhoz intézett emlékiratában azt indítványozta, hogy a Monarchia üzenjen hadat Poroszországnak.

nak, törjön be Sziléziába, lázítsa fel Lengyelországot és szállja meg Dél-Németországot.¹⁹⁴ Más értelemben, de végeredményben ugyanez vonatkozott a cseh és a horvát elvárásokra. Említettük már, hogy a német katonai sikerek milyen rémületet keltettek, Prágában és Zágrábban, és hogy Rieger és Strossmayer, a német hegemonia ellensúlyozása céljából, az Oroszországra való orientálódást sürgették.¹⁹⁵ A cseh elgondolásoknak Rieger december elején a Beusthoz intézett emlékiratában nyilvánosan is kifejezést adott.¹⁹⁶ A közös külügyminisztertől nem voltak teljesen idegenek ezek a nézetek és augusztus végén, mint említettük, flörtölt is Oroszországgal a francia területi integritás megvédése érdekében. A csehek által szorgalmazott külpolitikai irányváltás azonban szögesen ellenkezett az osztrák és a magyar elvárásokkal, és ezt a közös külügyminiszter nem hagyhatta figyelmen kívül. A cseh ajánlat ezért részéről mással, mint elutasítással nem találkozhatott.

A közös külügyminiszter által képviselt mérsékelt poroszellenesség azonban hovatovább Bécsben és Pesten sem kapott támogatást. Az osztrák liberális párt, a legjelentősebb ciszlajtán politikai tényező, mint már említettük, szeptember folyamán teljes megértést mutatott a német külpolitika két fő célkitűzése, az annexió és a délnémet csatlakozás iránt.¹⁹⁷ Az össznémet ügy iránti rokonszenve az ősz folyamán tovább erősödött, és az kormány szinten is kifejezésre jutott. A bécsi szász követ információi szerint a ciszlajtán kormány határozatot hozott, miszerint a közös külügyminiszternél oda kell hatni, hogy a Monarchia a prágai békéből származó jogairól teljességgel lemondjon.¹⁹⁸ És ha bizonyos liberális körökben tovább is éltek az egyesülés dinasztikus módjával szembeni fenntartások, azokat bőven ellensúlyozták az újabban egyre erősödő megfontolások, hogy a Monarchiának Oroszországgal szemben szüksége van Németországra.¹⁹⁹ A magyar megnyilatkozásokban hasonló tendencia volt tapasztalható. Schweinitz feljegyezte ugyan, hogy december elején, amikor a franciák megközelítették Párizst, a magyar fővárosban kivilágították az ablakokat,²⁰⁰ de ez inkább utánérzés volt, mint politikai manifesztáció. A magyar politikai közvélemény poroszellenessége három pillérre támaszkodott: a bismarcki antiliberalizmussal szembeni averzióra, a porosz terjeszkedéstől való félelemre, és a porosz–orosz együttműködés miatti aggodalomra. A három pillér közül az év vége felé a külpolitikai szempontból legkevésbé releváns első állt még úgy ahogy a talapzatán, a másik kettő erősen ingadozott és kidőlni látszott. A *Pesti Napló* figyelemreméltó cikkében elemezte az Ausztria németországi politikájával kapcsolatos magyar elvárásokat. Önkritikusan elismerte, hogy hibásak voltak a korábbi feltételezések, és oda konkludált, hogy most már Magyarország öröködi a legjobban arra, hogy Ausztria vissza ne nyerje régi német preponderáló szerepét.²⁰¹ A fekete-tengeri válság kapcsán ugyanezen lap annak a reményének adott kifejezést, hogy Németország a jövőben nem lesz Oroszország hatalmának zsámolya,²⁰² hogy aztán a januári delegációs ülés alkalmával még erőteljesebben megfogalmazódjék az a remény, hogy a porosz és az orosz külpolitika útjai a jövőben véglegesen elválnak egymástól.²⁰³ Ha a német–orosz viszony alakulása jóideig nem is igazolta ezeket a reményeket, a magyar külpolitikai gondolkodásban a hagyományos nézetek revideálása folytán a poroszellenesség legfőbb indítéka elveszítette hatékonyságát.

A belső bázis szűkülésével együtt a poroszellenes politika nemzetközi támfala is dűledezett. Azok a hatalmak, amelyek társak lehettek a német katonai sikerek

következményeinek elhárításában, másként viselkedtek, mint ahogy azt Bécsben elvárták és feltételezték. Az orosz felbuzdulás, amelynek indítékai mindmáig homályosak, csupán néhány hétig tartott, és a bécsiekkel való rövid kacérkodás után a cár és kancellárja újra Bismarcknak fogadott hűséget. A brit külpolitikától csak intelemre és jótanácsra telt, de nem volt hajlandó arra, hogy nyomást gyakoroljon Poroszországra. Franciaország pedig, amelynek regenerálódásához augusztus végén oly sok reményt fűzött a közös minisztertanács, szeptember elején döntő katonai vereséget szenvedett, és erejéből azóta csupán a szívós, de kilátástalan védekezésre telt. És miközben egyre fogyott a remény, hogy Poroszországot megállíthatják Németországban és hogy rábírhadják a Franciaországgal való méltányos békére, a Monarchia pozíciói az orosz szerződéshezetsége következtében keleten is veszedelmesen meginogtak. Franciaország, a párizsi szerződés kezdeményezője, tehetetlen volt, Anglia a keleti kérdés miatt nem akarta a kardját kihúzni a hüvelyéből, Törökország meg jobbnak látta, ha aláveti magát Oroszországnak. A Monarchia nyugaton is, keleten is elszigetelődött. Magára maradva nem kockáztathatta, hogy egyszerre legyen rossz viszonyban a kontinens két legerősebb katonai hatalmasságával.

A Monarchia és Poroszország kibékülésének dokumentumai, Bismarck 1870. december 14-én Schweinitznek küldött utasítása, és Beust december 26-i, Wimpffenhez intézett válaszelevele jól ismertek, hiszen még annak idején közzétették őket a német hivatalos akták gyűjteményében,²⁰⁴ illetve az osztrák–magyar vöröskönyvben.²⁰⁵ A német későbarokk stílusában, veretes körmondatokkal fogalmazott iratok voltak ezek, a kor szokásos udvari diplomáciai nyelvezetével. Tartalmi tekintetben két mozzanat világított ki belőlük: hogy mindkét részről érvénytelennek tekintik a prágai békének a délnémet államokra vonatkozó cikkelyeit, és hogy a két állam között a jövőben mindkét részről barátságos kapcsolatokat óhajtanak. Hogy a két irat némiképp eltérő szóhasználatából, mondatfűzéséből és hangsúlyjaiból adódhat-e olyan következtetés, mint amit Heinrich Lutz levont, hogy a jegyzék német részről az alkalmi, osztrák–magyar részről a tartós közeledést szolgálták,²⁰⁶ tisztán filológiai alapon nem dönthető el. A választ a jegyzékek keletkezésével kapcsolatos háttér iratok adhatják meg.

A Bismarck által küldött utasításnak nincs közvetlen előzménye. Az 1866-ig visszanyúló iratok viszont önmagukért beszélnek, és a tartós közeledés szándékára vallanak. Az osztrák–magyar szándékok jobban vallatóra foghatók. Beust ugyanis december 25-én emlékiratot intézett az uralkodóhoz, amelyben a német ajánlat elfogadásának, illetve elutasításának esélyeit mérlegelte. A felterjesztés régóta ismert, több mint száz évvel ezelőtt Beust visszaemlékezéseiben megjelent,²⁰⁷ de a hozzá csatlakozó egyéb kiadatlan iratokkal együtt ma is az osztrák–magyar döntéshozatal legfontosabb forrása. Az emlékirat Heinrich Lutz értelmezése szerint elsősorban az uralkodó meggyőzése céljából készült. Innen az iratban megfogalmazott sarkított alternatíva: vagy az azonnali hadbalépés Poroszország ellen, vagy a porosz ajánlat fenntartás nélküli elfogadása. Az első lehetőség választása elleni érvelés egyértelmű: a hadbalépés a hadsereg felkészületlensége miatt katonai szempontból megalapozatlan, a delegációk várható rosszallása miatt belpolitikai tekintetben elhibázott, a biztosra vehető orosz retorzió miatt külpolitikailag kockázatos. A porosz ajánlat elfogadása melletti argumentáció viszont ambivalens. Nem a várható pozitív következ-

ményekre történik ugyanis utalás, hanem arra, hogy így a háború bármily kimenetele esetén kedvező lehetőségek adódnak a Monarchia számára. Ha győz Poroszország, hosszú ideig kimerült marad, és a Monarchia ez idő alatt kiépítheti védelmét, ha vereséget szenved, mód nyílik a sikerteljes és dicsőséges beavatkozásra és arra, hogy Németország sorsának intézését ismét kezébe vegye.²⁰⁸

Ismerős gondolatok ezek, hiszen éppen az uralkodó volt az, aki a porosz győzelem kedvező kihatásait ilyen értelemben szóba hozta,²⁰⁹ a Németországba való visszatérés reménye pedig változatlanul egész lényét eltöltötte. A felterjesztésben Beust ezeknek a vágyaknak és titkos reményeknek a megvalósulási esélyeit csillantotta fel, és nem számított rosszul. Az uralkodó minden bizonnyal a kedvező kilátásoktól impresszionálva hozta meg pozitív döntését.

Hogy Beust csak az uralkodó meggyőzésére szánta érveit, vagy maga is számolt a felvázolt eshetőségekkel, eldönthetetlen. A felterjesztéssel egyidős és a valamivel későbbi dokumentumok mindkét variációt valószínűsítik. Beust november 20-án azt írta Metternichnek, hogy Elzász–Lotaringia átengedése a béke nélkülözhetetlen feltétele,²¹⁰ november 29-én pedig utasította a müncheni és stuttgarti osztrák–magyar követeket, hogy a jövőben tartózkodóan viselkedjenek és kerüljék el a beavatkozás látszatát.²¹¹ Az augusztus óta folytatott külpolitika két alaptézisének feladása arra vall, hogy a decemberi felterjesztés megírása alkalmával tollát nem hátsó gondolatok vezették. December elején viszont újra felkarolta a békeközvetítés ügyét,²¹² és januárban is erőteljesen felemelte szavát Franciaország érdekében.²¹³ Az eljárás arra enged következtetni, hogy résnyire mégiscsak nyitva hagyta a Németországra nyíló ajtót. Ha ehhez hozzávesszük, hogy 1871 májusában szükségesnek tartotta, hogy újabb emlékiratban érveljen a németországi változások végleges volta mellett,²¹⁴ akkor azt kell gondolnunk, a decemberi felterjesztés elkészítése alkalmával az uralkodóval együtt ő sem tartotta kizártnak, hogy a Monarchia még a közeljövőben visszatérhet Németországba. Ebben az összefüggésben nem a német, hanem az osztrák–magyar közeledés minősíthető alkalmi megnyilvánulásnak.

A december 25-i felterjesztés a közös külügyminiszter és az uralkodó titka maradt, ezért a kortársaknak nem adhatott tápot a szándékok vizsgálatához, amellyel a történetírás oly szívesen foglalkozik. A korabeli diplomácia magát a tényt, a Monarchia és Németország közötti kibékülést észlelte, és abból vont le a maga számára helytálló, vagy eltúlzottnak bizonyult következtetéseket. A Bécs és Berlin közötti jegyzékváltásban harmadik hatalomról nem esett szó, de hogy a kapcsolatok normalizálása a Monarchia és Németország egyéb kapcsolataira sem marad hatás nélkül, az a dolog természetéből adódott. Franciaország és Oroszország, az a két hatalom, amelyet a Monarchia és Németország kibékülése közvetlenül érintett, teljesen eltérő módon reagált.

A francia külpolitika vezetői azt a következtetést vonták le a maguk számára, amit Beust fentebb említett utasításai sejtetni engedtek. Baudin, Franciaország újonnan kinevezett konstantinápolyi nagykövete, útban állomáshelyére, 1871 január végén Bécsbe érkezett. A közös külügyminiszter a delegációs ülés alkalmával ekkor a magyar fővárosban tartózkodott, ezért a francia diplomata Bécsben az ügyintézővel megbízott Aldenburg báróval, a közös külügyminisztérium osztályvezetőjével tárgyalt. A tárgyalásokról Aldenburg levélben tájékoztatta Beustot. A levélből kitűnik,

hogy Baudin először biztosítékot akart szerezni abban a tekintetben, hogy a Monarchia nem vállalt-e bizonyos kötelezettségeket Poroszországgal szemben. Miután tagadó választ kapott, előállt azzal a kéréssel, hogy a Monarchia a küszöbön álló béketárgyalások alkalmával közvetítőként lépjen fel Franciaország érdekében. Aldenburg azt válaszolta, hogy a Monarchia ezt önként nem teszi, de ha Franciaország ilyen kérést intéz a semleges hatalmakhoz, a Monarchia minden bizonnyal részt vesz majd a közvetítő akcióban. Hogy a közvetítés a francia területi integritás megvédésének érdekében történék, arra Aldenburg, a korábbi állásfoglalásoknak megfelelően, természetesen tagadó választ adott. A beszélgetésről Aldenburg egészében véve azt a benyomást szerezte, hogy a francia diplomácia abban reménykedik, hogy a Monarchia és Poroszország közötti közeledés lehetővé teszi az osztrák–magyar diplomáciának, hogy fellépjen Franciaország érdekében, és hogy a francia kormány a Monarchia aktív beavatkozásával számol.²¹⁵

A Monarchia és Németország közötti közeledés az orosz diplomáciai karban és a külügyi irányításban nem reményeket keltett, hanem döbbenetet váltott ki. Novikov alig pár nappal a két hatalom közötti jegyzékváltás után megírta Gorcsakovnak, hogy őt a Monarchia és Poroszország barátkozása nyugtalansággal tölti el. Elmultak azok az idők, fejtegette a kancellárnak, amikor a két német hatalom egyetértése, az orosz érdekekkel egyezően, a napóleoni ambíciók ellensúlya lehetett. Ma, amikor a militarista zsarnokság a Szajna partjaitól a Spree mellé helyeződött át, Berlin és Bécs közeledése a germán világnak a szlávok, és főként Oroszország elleni harcához szolgál támaszul. A következtetés, amit az orosz diplomata ebből a megállapításból levont, teljességgel Andrassy prognózisára emlékeztet: akár akarják, akár nem, a dolgok ereje előbb vagy utóbb a germán és a szláv világ konfliktusára vezet. Novikovnak a Monarchia várható magatartását illetően nem voltak reményei. Biztosra vette, hogy az összeütközés alkalmával az osztrák–magyar kormány minden erejét a német kolosszus szolgálatába állítja.²¹⁶ A követ két hét múlva visszatért Beust december 26-i jegyzékére, és a belpolitikai összefüggésekre rámutatva, még egyszer aláhúzta a két német hatalom közötti közeledés szlávellenes irányultságát. Belülről a német elemre kívánnak támaszkodni, írta, hogy ezzel megalapozzák a Monarchia és Poroszország közötti együttműködést. A kooperációnak az a célja, hogy keleten együtt lépjenek fel Oroszország, nyugaton pedig ez utóbbi természetes szövetségesei, a szlávok ellen. A jelentés margójára II. Sándor ráírta finom gyöngybetűvel: azt gondolom, az értékelés teljes mértékben megállja a helyét.²¹⁷

A december 26-i osztrák–magyar válaszjegyzéket Berlinben érthető módon elégedettséggel fogadták. Könneritz, az ottani szász követ a jegyzék átadásának napján megtudta, hogy az irat a legjobb benyomást keltette, és azt is, hogy Thile külön elismeréssel szólt a nemes és emelkedett hangvételről.²¹⁸ Schweinitz néhány nappal később Bismarck elégedettségéről tájékoztatta Aldenburgot, mondván, hogy a szövetségi kancellár a december 26-i jegyzékben saját nézeteit és véleményét látja tükröződni.²¹⁹ Az elégedettség és az öröm mindamellet nem volt felhőtlen. Hogy a Monarchia és Németország közötti közeledés nyugtalanságot kelt Oroszországban, arról nemcsak a bizalmas orosz diplomáciai levelezésben esett szó, hanem a német–orosz érintkezésben is beszédtema lett. Reuß arról jelentett Pétervárról, hogy Gorcsakov szemrehányást tett neki azért, hogy Bismarck túlzott előzékenységet mutat a

Monarchia irányába.²²⁰ A megjegyzés az éppen akkor nyíló londoni konferencián tanúsított német magatartásra vonatkozott, de az orosz diplomáciai levelezés alapján biztosra vehető, hogy általánosságban is elégedetlenek voltak Németországgal.

A német diplomáciát nem érte teljesen váratlanul az orosz reagálás, és mondhatni, hogy már előre felkészült a lehetséges szemrehányások elhárítására. Schweinitz megemlíti visszaemlékezéseiben, hogy Beust, amikor december 29-én felolvasta előtte a december 26-i válaszjegyzéket, néhány olyan megjegyzést fűzött hozzá, amely őt arra készítette, hogy megmondja: ne próbálkozzanak azzal, hogy Németországot összevegyítsék Oroszországgal.²²¹ Ugyanaznap készített jelentése szerint azt is kijelentette, hogy ha mégis a Monarchia és Oroszország közötti választás dilemmája elé állítják Németországot, akkor a választás nem lehet kétséges.²²² Thile január 7-én tájékoztatta Oubril-t a Németország és a Monarchia közötti jegyzékváltásról. A részletek ismertetése után biztosította az orosz követet, hogy bármily barátságosak is Poroszország érzelmei a Monarchia iránt, ezek semmiképp nem érintik a Poroszország és Oroszország között szerencsés módon meglévő kapcsolatokat. A külügyi államtitkár túl is ment a formális biztosítékok megadásán, és mintegy diszkreditálta a Monarchiát, az újonnan szerzett barátot. Elmondta az orosz követnek, hogy Beustnak az a rögeszméje, hogy Poroszországot elválassa Oroszországtól, és hogy a bensőséges államközi kapcsolat kialakítását ettől a szakítástól teszi függővé. Természetesen azt sem titkolta el, hogy Schweinitz nem hagyott kétséget abban a tekintetben, hogy ha dönteni kell, Oroszországot választják. A külügyi államtitkár végezetül biztosította az orosz követet, hogy jóllehet Schweinitz saját szakállára nyilatkozott, de nem lehet kétséges, hogy mindaz, amit mondott, Bismarck teljes jóváhagyására számíthat.²²³ A megerősítés ugyan elég sokáig váratott magára, de orosz szempontból nem hagyott maga után semmi kívánnivalót. Február elején Bismarck hosszú levélben fejtette ki Reußnak, hogy Németország és a Monarchia kapcsolatainak rendezése semmit sem változtat a német–orosz viszonyon, és ha Németország mégis választani kényszerülne, Oroszország mellett döntenének. A levél a követnek szólt, de a benne foglaltakat Gorcsakov tudomására kellett hoznia.²²⁴

Amikor Thile arról beszélt Oubrilnak, hogy Beust el akarja választani Poroszországot Oroszországtól, azon túl, hogy inkorrekt módon kiadta a Monarchiát, nem tudni miért, személyi vonatkozásban is félretájékoztatta az orosz követet. Schweinitz jelentése ugyanis semmi olyant nem tartalmazott, amely alapul szolgálhatott volna kijelentéseihez. Az említett alkalommal a közös külügyminiszter, minden bizonnyal a fekete-tengeri válságra utalva kijelentette, hogy most a Monarchia létérdekeiről van szó, és Oroszországgal egyszer el kell számolni, de nem mondta azt, amit Thile a szájába adott. Éppen ellenkezőleg. Schweinitz reményét fejezte ki, hogy a közös külügyminiszternek sikerül elnémítania azokat a magyar hangokat, amelyek a bécsi diplomácia legfőbb feladatának azt tartják, hogy Poroszországot elválasszák Oroszországtól. Ehhez fűzte hozzá, hogy választási kényszer esetén a döntés nem lehet kétséges. A követnek válaszolva Beust először elismerését fejezte ki Schweinitz korábbi szavaiért, aki azt mondta volt, hogy Poroszország, mint a Monarchia ellenségének barátja hasznára lehet a Monarchiának. Majd kijelentette, hogy azok a törekvések, amelyek arra irányulnak, hogy Poroszországot összevegyítsék Oroszországgal, különösen hogy háborúra sarkallják, Bécsben semmiféle támogatásra sem számíthat-

nak.²²⁵ Igaz, Beust sem járt el korrektebb módon, mint Thile, mert ő végeredményben Andrássyt adta ki, de amit mondott, megfelelt a valóságnak. Magyar részről ősz óta, különösen pedig a fekete-tengeri válság kirobbanása óta egyébre sem törekedtek, mint a német–orosz szakítás elérésére. Schweinitz ezt a szándékot a Monarchia és Németország közötti jegyzékváltás után is megtapasztalhatta. Andrassy 1871 január elején azt mondta neki, hogy ő mindig azon volt, a Monarchia Németországnak kezét nyújtsa, Oroszországnak pedig az öklét mutassa meg.²²⁶

A magyar miniszterelnök a fentebb említett beszélgetés során biztosította a német követet, hogy a közös külügyminiszter december 26-i jegyzékével teljes mértékben egyetért, de azt is hozzátette, hogy éppen ő volt az, aki ezt a politikát indítványozta. Nem utólagos szépítgetés volt ez Andrassy részéről, mint a júliusi magatartás körüli magyarázkodás, hiszen szeptember közepe óta valóban a Németországgal való kibékülés állt törekvései középpontjában. A közös külügyminiszterben, a külső és belső körülmények hatására, és nem utolsósorban Andrassy ösztökélésére csak jóval később érlelődött meg az elhatározás, és akkor sem adta fel teljesen a Németországba való visszatérés reményét. Berlinben sem a közös külügyminiszter, sem a magyar miniszterelnök nem volt igazából kedvelt személyiség. Beust poroszellenes múltja és intrikusnak tartott habitusa miatt, olyannyira nem, hogy Bismarck egészen a legutóbbi időkig csak a közös külügyminiszter megbuktatása révén tudta elképzelni a Németország és a Monarchia közötti kibékülést. Andrássyt azért nem szerették, mert franciabarátnak tartották, leplezetlen oroszellenességétől meg egyenesen visszariadtak. A Németország és a Monarchia közötti jegyzékváltás alkalmával személyi vonatkozásokról természetesen nem esett szó, de német részről a két nem kedvelt személyiség, illetve az általuk képviselt külpolitikai irányvonal között is választani kellett. A választás egyértelműen Beustra esett. Berlinben nem tudhatták, hogy Beust milyen hátsó gondolatoktól vezettetve ajánlotta az uralkodónak a német közeledés elfogadását, de ha sejtettek is valamit, nem tulajdonítottak neki jelentőséget. Bismarck december végén, a katonai nehézségek és a soha ki nem zárható diplomáciai bonyodalmak ellenére biztos volt a háború közeli győztes befejezésében, és nem félt attól, hogy a Monarchia ezek után német, vagy francia vonatkozásban még bármiféle nehézséget okozhat. Beust a Monarchia és Németország közötti viszony rendezésének nem tulajdonított olyan tartalmat, amely ellenkezett volna a német szándékokkal. Elgondolása végeredményben beleillett a prágai béke után megfogalmazott, és azóta is időszerűnek tartott német külpolitikai célkitűzésbe: a három császár közötti együttműködés koncepciójába. És a szövetségi kancellár, aki pedig nem volt mentes szubjektív indulatoktól, miután a Beust által képviselt irányvonal találkozott a német elvárásokkal, túltette magát régi riválisával szembeni személyes elfogultságán. A közös külügyminiszter, ahogy a bécsi szász követ is megtudta, persona grata lett Berlinben.²²⁷ A Monarchia és Németország közötti együttműködésnek az a változata, amelynek az oroszellenesség volt a tartalma, elfogadhatatlannak bizonyult Németország számára. Schweinitz, amikor január elején Andrassyval beszélgetett, elismételte a magyar miniszterelnöknek, amit Beustnak a német választási kényszerről és a várható döntésről mondott, és ez alkalommal jó helyre címezte a figyelmeztetést.²²⁸ A német diplomácia egész bizonykodása a közös külügyminiszter, és különösképp az oroszok előtt nem volt egyéb, mint a Monarchia és

Németország közötti kapcsolat Andrássy adta értelmezésének elutasítása. A magyar elgondolásoknak 1871 elején nem volt helye a német külpolitikában.

A Monarchia és Németország közötti jegyzékváltásra az orosz diplomácia rögtön érzékenyen reagált, de Bismarck, mint említettük, csak február elején talált alkalmat arra, hogy terjedelmes megnyugtató levelet küldjön Pétervárra.²²⁹ A késlekedésben az fejeződött ki, hogy az orosz viszonylat átmenetileg háttérbe szorult. Franciaországban ugyanis a döntés küszöbére érkeztek a fejlemények, és a szövetségi kancellár figyelmét az ottani események kötötték le. Előbb a nevezetes államjogi aktus, a német császárság proklamálása foglalkoztatta. I. Vilmos porosz király a versailles-i palota tükörtermében összegyűlt német uralkodók előtt 1871. január 18-án bejelentette, hogy elfogadja a neki felajánlott német császári koronát. A császárság proklamálása, ahogy Andreas Hillgruber rámutatott, színpadias aktus volt csupán, hiszen a német egység az Északnémet Szövetség és a délnémet államok közötti szerződések megkötése, illetve ratifikálása révén már november–december folyamán létrejött, de szimbólumrendszere mély jelentéstartalmat hordozott.²³⁰ Az időpont és a helyszín megválasztása arra utalt, hogy az egyesült Németország a porosz dinasztikus államiság folytatója, és hogy a német egység a franciaellenesség jegyében fogant.

A császárság proklamálásának teátrális megrendezése mellett a szövetségi kancellárnak érdembeli politikai kérdésekkel, mondhatni Németország egész további sorsát befolyásoló problémákkal is szembesülnie kellett. Párizs ellenállása a végéhez közeledett: a város élelmisztartalékai kimerültek, az újabb kitörési kísérletek kudarcot vallottak, és a felmentést újra megpróbáló Loire-hadsereg két alkalommal is súlyos vereséget szenvedett. A németeknek dönteniük kellett abban, hogy az esedékesse vált fegyverszüneti egyezmény megkötésére kit találjanak a leginkább megfelelő partnernek, olyanak, aki a megállapodás betartását egész Franciaország vonatkozásában garantálni tudja. Bismarck a bonapartistákat preferálta, de a köztársaságiaktól sem zárkózott el, mondván, hogy az utóbbiaknak megvan az az előnyük, hogy a kormányhatalmat ténylegesen birtokolják.²³¹ A német vezetésben erről nem volt vita, a szövetségi kancellár egyedül mérlegelte a lehetőségeket, a francia főváros várható önfeladása kapcsán azonban élesen összekülönbözött a katonai és politikai vezetés. Moltke a Metz-mintájú kapituláció mellett volt: fegyverletétel, hadifogság, megszállás, a zászlók és címerek kiszolgáltatása, és mindezekben túl a háború további, egészen a francia katonai potenciál teljes szétveréséig tartó folytatása. Bismarck kíméletesen akart eljárni a főváros védőivel szemben. Megelégedett az ellenségeskedések egyszerű beszüntetésével, és a vezérkari főnöktől ugyancsak eltérően, a párizsi fegyverletételt a franciaországi háború teljes befejezésére, a fegyverszünet, majd a békekötés megkötésére akarta kihasználni. A szövetségi kancellár ismét óvatos és előrelátó volt, mint akkor, amikor a német egyesítést a Zollverein kereteire korlátozta, és elzárkózott a német etnikum egészének egy államba történő tömörítésétől. Most is abból indult ki, hogy a francia katonai potenciál teljes megsemmisítése, Franciaország másodrangú hatalommá történő degradálása elfogadhatatlan Európa számára. Felmérte, hogy egy ilyen német kísérlet hatalmi koalíció kialakulását vonná magával, aminek eredménye csak német háborúvesztés és a kisállami rendszer visszaállítása lehetne.²³² Az elkövetkező évszázad két világháborúja és annak minden

következménye igazolta a szövetségi kancellár előrelátását. Mindenesetre Bismarcknak akkor, miként a német egyesítés korábbi kritikus fázisaiban, sikerült érvényesítenie akaratát. A franciák 1871. január 28-án nem kapitulációs okmányt, hanem három hétre szóló fegyverszüneti megállapodást írhattak alá, és február 26-án az előzetes béke is létrejött. Nem karthágói típusú béke volt ez, mint amilyenre Moltke törekedett, de nem is a megbékélést célzó szerződés. Elzász–Lotaringia annektálása, ötmilliárd frank hadisarc, és francia területeknek a jóvátétel teljes kifizetéséig tartó megszállása foglaltatott benne, vagyis nem volt egyéb, mint békediktátum. A szövetségi kancellár, immár birodalmi kancellár előrelátása nem terjedt odáig, hogy ne éljen a győztes jogával, és a jövődő német–francia kapcsolatokat ne terhelje meg a francia nemzeti érzés megsértésével.

A német császárság proklamálásával és a német–francia előzetes béke aláírásával a Németország és a Monarchia közötti kapcsolatokban is új fejezet kezdődött. A Monarchia sok évszázados németországi jelenléte mögé végképp pont került, és a visszatérésre nem volt többé remény. Az új fejezethez december folyamán a versailles-i német főhadiszálláson és a bécsi Ballhausplatzon szépen megrajzolták az iniciálét, de a lapok még kitöltetlenül maradtak. A tiszta lapra a németek írták az első mondatot, de az meglehetősen groteszkre sikeredett. Az előzetes béke aláírása után két nappal, március 2-án I. Vilmos táviratot küldött II. Sándornak, amelyben az állt, hogy Poroszország egyedül a cárnak köszönheti, hogy a háború méretei nem szélesedtek ki. A német császár táviratát az orosz külügyminisztérium a *Journal de Saint Pétersbourg* hasábjain nyilvánosságra hozta. Az üzenetet nem lehetett félreérteni: jelentése az volt, hogy Oroszország tartotta vissza a Monarchiát attól, hogy Franciaország oldalán beavatkozzék a németellenes háborúba. A távirat szövege Bécsben nagy megrökönyödést keltett. Beust megdöbbsent,²³³ Andrassy mélyen elkeseredett,²³⁴ Schweinitz meg egyenesen kétségbeesett.²³⁵ A berlini szász követ feltételezte, hogy Pétervárott azért hozták nyilvánosságra a táviratot, hogy ezáltal a Monarchia és Németország közötti szorosabb kapcsolat kialakítását megakadályozzák,²³⁶ de a publikálás igazából mellékes mozzanatnak számít. A táviratnak titkosan is, nyilvánosan is jelzésértéke volt: egyértelműen megmutatta a német külpolitika prioritásait. Németország kibékült ugyan a Monarchiával, de nemcsak az Andrassy-féle követelődzést utasították el, hanem a Beust-féle alkalmazkodást is alábecsülték. A német–orosz hatalmi klubban a Monarchia csak ajtónálló lehetett.

JEGYZETEK

¹ A fenti áttekintés „Ausztria–Magyarország és a francia–porosz háború 1870–1871” Budapest 1965. c. könyvünk 29–87. oldalai alapján készült. Az áttekintésben nem jegyzetelt utalások a könyvben megtalálhatók.

² *Projet d'instruction à Mr. Novicow à Vienne. St. Petersbourg, le 21 juin/2 juillet 1870.* Archiv Vnyesnyej Politiki Rosszii (a továbbiakban: AVPR) Moszkva, Fond Kanceljarii 1870. gy. 148.

³ *Wassiltchikow à Westman. Vienne, le 26 juillet/7 août 1870.* AVPR Moszkva. Fond Kanceljarii 1870. gy. 145.

⁴ *Projet de lettre particulière à Mr. Wassiltchikow à Vienne, le 14/26 juillet 1870.* AVPR Moszkva. Fond Kanceljarii 1870. gy. 148.

⁵ Les origines diplomatiques de la guerre de 1870–1871 (a továbbiakban: Orig. Dipl.) Paris 1931. 28 k. 301–302. old.

⁶ Orig. Dipl. 29. k. (Paris 1932.) 33–34. old.

⁷ Orig. Dipl. 29. k. 72. old.

⁸ Castellane à Gramont. Pest, le 27 juillet 1870. Archiv Diplomatique (a továbbiakban: AD) Paris. Correspondance politique des consuls. Autriche 29 (1870–1872).

⁹ Le Ministre au Consul Général de France à Pest. Paris, le 28 juillet 1870. AD Paris. Corr. politique des consuls. Autriche 29 (1870–1872).

¹⁰ Castellane à Gramont. Pest, le 1er août 1870. AD Paris. Corr. politique des consuls. Autriche 29 (1870–1872).

¹¹ Castellane à Gramont. Pest, le 7 août 1870. AD Paris. Corr. politique des consuls. Autriche 29 (1870–1872).

¹² Waecker-Gotter an Bismarck. Pest, den 22. November 1871. Politisches Archiv des Auswärtigen Amts (a továbbiakban: PA) Bonn. I. A. A. I (Österreich) 58. Bd. 2.

¹³ Lutz, H.: Österreich–Ungarn und die Gründung des Deutschen Reiches. Europäische Entscheidungen 1867–1871. Frankfurt–Berlin–Wien 1979. 550. old.

¹⁴ Denkwürdigkeiten des Botschafters General v. Schweinitz. Berlin, 1927. I. k. 264. old.

¹⁵ Bismarck: Die gesammelten Werke. Politische Schriften. Bearbeitet von F. Thimme. Bd. 6b. 1869–1871. Berlin 1931. 389. old.

¹⁶ Schweinitz an Bismarck. Wien, den 20. Juli 1870. PA Bonn. I. A. A. I. (Österreich) 59. Bd. 3. — A jelentést kivonatossan ismerteti Wertheimer E.: Gróf Andrássy Gyula élete és kora. Budapest 1910. I. k. 635. old.

¹⁷ Schweinitz an Bismarck. Wien, den 25. Juli 1870. PA Bonn. Frankreich 70 geheim. Bd. 1.

¹⁸ Novicow à Gortchacow. Vienne, le 12/24 septembre 1870. AVPR Moszkva. Fond Kanceljarii 1870. gy. 146. — Strossmayer elmondta Novikovnak, hogyha ő a háború kitörésekor nem tartózkodott volna Rómában, elment volna Belgrádba, hogy arra biztassa a szerb kormányt, hogy foglalja el Boszniát és Hercegovinát. Arnim, a római német követ is arra ösztökölte őt, hogy Ausztria beavatkozása esetén diverziót csináljanak annak hátában. A százezer katonáról azonban Strossmayer nem tett említést Novikovnak, ez feltehetően csupán Arnim víziója volt. Az ügyben az a groteszk, hogy Andrássy ugyanekkor szintén Bosznia birtokbavételét ajánlotta a szerb régensztanácsnak, hogy ezzel biztosítsa Szerbia semlegeségét a Monarchia oroszellenes háborúja esetén. Az utóbbira ld. *Drószegi*: Ausztria–Magyarország és a francia–porosz háború. 82–83. old.

¹⁹ Waecker-Gotter an Bismarck. Pest, den 26. Juli 1870. PA Bonn. Frankreich 70. Bd. 15. — A jelentéshez 1908. december 12-i dátummal historiográfiai érdekességű levéltári feljegyzés csatlakozik. A feljegyzést készítő levéltáros azt írta, hogy Wertheimer professzor kutatásai során nyomára bukkant a fenti jelentésnek, és annak megtekintését kívánja. Lehet-e teljesíteni a kívánságot? — kérdezi a levéltáros. Mint írja, a teljesítés ellen szól a jelentés egészének tartalma és a hozzátartozó távirati utasítás, mert mindez megzavarhatja az a képet, amelyet Wertheimer készíteni szándékozik Andrássyról. A kérés teljesítése mellett szól viszont, hogy a jelentésből az is kiderül, hogy Andrássy a közös minisztertanácson a fegyvertelen semlegesség mellett foglalt állást. Az illetékes levéltári vezető december 19-én hozzájárult ahhoz, hogy kiadják az iratot, de arra végül mégsem került sor. A december 27-i újabb feljegyzés szerint Wertheimer professzor küszöbön álló elutazása miatt nem kérte még egyszer az irat megtekintését. — Az eset jól érzékelteti, hogy a történeti kutatás és a történetírás a század elején sem volt mentes a politikai indíttatású cenzúrázástól.

²⁰ Waecker-Gotter an Bismarck. Pest, den 29. Juli 1870. PA Bonn. Frankreich 70. Bd. 16.

²¹ Waecker-Gotter an Bismarck. Pest, den 31. Juli 1870. PA Bonn. Frankreich 70 Bd. 19.

²² Schweinitz: Denkwürdigkeiten. K. k. 268. old.

²³ Könnertitz an Friesen. Berlin, den 21. Juli 1870. Sächsisches Landeshauptarchiv Dresden. Ausenministerium N° 1441².

²⁴ Lutz: Österreich–Ungarn und die Gründung des Deutschen Reiches. 199. old.

²⁵ Oubril à Westman. Berlin, le 2/14 juillet 1870. N° 135. AVPR Moszkva. Fond Kanceljarii 1870. gy. 18.

²⁶ Oubril à Westman. Berlin, le 2/14 juillet 1870. N° 139. AVPR Moszkva. Fond Kanceljarii 1870. gy. 18.

²⁷ Oubril à Westman. Berlin, le 7/19 juillet 1870. AVPR Moszkva. Fond Kanceljarii 1870. gy. 18.

²⁸ Könnertitz an Friesen. Berlin, den 2. August 1870. Sächs. Landeshauptarchiv Dresden. Ausenministerium N° 1441².

²⁹ Wimpffen à Beust. Berlin, le 23 juillet 1870. Haus- Hof- und Staatsarchiv (a továbbiakban: HHStA) Wien. Ministerium des Aeußern. Politisches Archiv (a továbbiakban: PA) III. Preußen. Fasciculus 101.

³⁰ Hillgruber, A.: Bismarcks Außenpolitik. Freiburg 1972. 97. old.

³¹ V.ö. 26. jegyzet.

³² V.ö. 27. jegyzet.

³³ Bismarck: Die gesammelten Werke 6b k. 399. old.

³⁴ Beyrau, D.: Russische Orientpolitik und die Entstehung des Deutschen Kaiserreiches 1866–1870/71. Wiesbaden 1974. 200–201. old.

³⁵ V.ö. 26. jegyzet.

³⁶ Bismarck: Die gesammelten Werke 6b k. 389. old.

³⁷ V.ö. 27. jegyzet.

³⁸ Beyrau: Russische Orientpolitik und die Entstehung des Deutschen Kaiserreiches 195. old.

³⁹ V.ö. 36. jegyzet.

⁴⁰ Diószegi: Ausztria–Magyarország és a francia–porosz háború 48–50. old.

⁴¹ Könnertitz an Friesen. Berlin, den 2. August 1870. Sächs. Landeshauptarchiv Dresden. Aussenministerium N° 1441².

⁴² Lutz: Österreich–Ungarn und die Gründung des Deutschen Reiches 264. old.

⁴³ Bismarck: Die gesammelten Werke 6b k. 389. old.

⁴⁴ Schweinitz: Denkwürdigkeiten I. k. 264. old.

⁴⁵ V.ö. 16. jegyzet.

⁴⁶ Wertheimer: Gróf Andrásy Gyula élete és kora. I. k. 635–638. old.

⁴⁷ Bismarck: Die gesammelten Werke 6b k. 417–418. old.

⁴⁸ Platzhoff, W.: Die Anfänge des Dreikaiserbundes 1867–1871. Preussische Jahrbücher 188 (1922) 299. old.

⁴⁹ Bismarck: Die gesammelten Werke 6b k. 422–423. old.

⁵⁰ Waecker-Gotter an Bismarck. Pest, den 31. Juli 1870. Abschrift. PA Bonn. I. A. A. 1 (Österreich) 58. Bd. 1.

⁵¹ Promemoria des Konsuls Waecker-Gotter. November 1870. PA Bonn. I. A. A. 1 (Österreich) 58. Bd. 1.

⁵² Bismarck an Auswärtiges Amt. Versailles, den 15. November 1870. PA Bonn. I. A. B. q (Türkei) 69. Bd. 5. — Bismarck eljárása ebben a tekintetben nem különbözött a francia külügyminiszterétől. A pesti francia főkonzul számára a kinevezés alkalmával készített instrukcióban az állt, hogy ne feledje: nemzetközi ügyekben nem a pesti, hanem a bécsi kormány illetékes. V.ö. A Mr. le Comte de Castellane, Consul de France à Pest. Paris, le 21 avril 1868. AD Paris. Corr. politique des consuls. Autriche 28 (1867–1869). — A pesti francia főkonzul jelentéseinek ismertetében viszont igazat kell adnunk Waecker-Gotternek annyiban, hogy az előbbi sem az instrukció szerint járt el, és Andrásyval szoros politikai jellegű kapcsolatot tartott. — A kinevezés alkalmával készült instrukciót magyarul közli Vörös K.: Magyarország az 1860-as években (A budapesti francia főkonzul miniszteri utasításának tükrében). In: Szomszédaink között Kelet-Európában. Emlékkönyv Niederhauser Emil 70. születésnapjára. Budapest 1993. 223–225. old.

⁵³ Bismarck an Waecker-Gotter. Berlin, den 30. Juli 1870. PA Bonn. Frankreich 70. Bd. 16.

⁵⁴ Bismarck an Waecker-Gotter. Berlin, den 31. Juli 1870. PA Bonn. Frankreich 70. Bd. 16.

⁵⁵ Schweinitz: Denkwürdigkeiten I. k. 265. old.

⁵⁶ Schweinitz an Bismarck. Wien, den 26. September 1870. PA Bonn. I. A. A. 1 (Österreich) 59. Bd. 3.

⁵⁷ Schweinitz: Denkwürdigkeiten I. k. 266. old.

⁵⁸ Schweinitz an Bismarck. Wien, den 14. August 1870. Auszug. PA. Bonn. I. A. A. b (Deutschland) 92. Bd. 5a.

⁵⁹ Bismarck: Die gesammelten Werke 6b k. 434–435. old.

⁶⁰ Oubril à Westman. Berlin, le 7/19 juillet 1870. AVPR Moskva. Fond Kanceljarii 1870. gy. 18.

⁶¹ Duroselle, J.-B.: Die europäische Staaten und die Gründung des Deutschen Reiches. In: Reichsgründung 1870/71. Tatsachen, Kontroversen, Interpretationen. Hrsg. von Th. Schieder und E. Deuerlein. Stuttgart 1970. 399–400. old.

⁶² Bismarck: Die gesammelten Werke 6b k. 425. old.

⁶³ Bismarck: Die gesammelten Werke 6b k. 418–419. old.

⁶⁴ Apponyi an Beust. London, den 26. Juli 1870. HHStA Wien. Min. des Aeußern. PA. VIII. England. Fasc. 75.

- ⁶⁵ *Bismarck*: Die gesammelten Werke 6b k. 434. old.
- ⁶⁶ Apponyi à Beust. Londres, le 2 août 1870. HHStA Wien. Min. des Aeußern. PA. VIII. England. Fasc. 75.
- ⁶⁷ Apponyi à Beust. Londres, le 10 août 1870. HHStA Wien. Min. des Aeußern. PA. VIII. England. Fasc. 75.
- ⁶⁸ *Howard, M.*: The Franco–Prussian War. The German Invasion of France, 1870–1871. London 1962. 1200–224. old.
- ⁶⁹ A fentebbiekről részletesebben ld. *Diószegi*: Ausztria–Magyarország és a francia–porosz háború 98–162. old.
- ⁷⁰ Castellane à la Tour d’Auvergne. Pest, le 4 septembre 1870. AD Paris. Corr. politique des consuls. Autriche 29 (1870–1872).
- ⁷¹ Castellane à Jules Favre. Pest, le 29 septembre 1870. AD Paris. Corr. politique des consuls. Autriche 29 (1870–1872).
- ⁷² V.ö. 72. jegyzet.
- ⁷³ Ministerrat für gemeinsame Angelegenheiten. Protokoll vom 30. August 1870. HHStA Wien. Min des Aeußern. PA. XL. Interna. Fasc. 285.
- ⁷⁴ V.ö. 71. jegyzet.
- ⁷⁵ Castellane à Jules Favre. Pest, le 6 décembre 1870. AD Paris. Corr. politique des consuls. Autriche 29 (1870–1872).
- ⁷⁶ V.ö. Projet de lettre personnelle à Mr. Novicow à Vienne, le 1/13 août 1870. AVPR Moszkva. Fond Kanceljarii 1870. 148.
- ⁷⁷ *Amburger, E.*: Geschichte der Behördenorganisation Russlands von Peter der Grossen bis 1917. Leiden 1966. 461. old.
- ⁷⁸ Novicow à Gortchacow. Vienne, le 12/24 septembre 1870. N° 22 et N° 23. AVPR Moszkva. Fond Kanceljarii 1870. gy. 146.
- ⁷⁹ Novicow à Gortchacow. Vienne, le 2/14 octobre 1870. AVPR Moszkva. Fond Kanceljarii 1870. gy. 147.
- ⁸⁰ Novicow à Gortchacow. Vienne, le 22 octobre/3 novembre 1870. AVPR Moszkva. Fond Kanceljarii 1870. gy. 147.
- ⁸¹ *Schweinitz*: Denkwürdigkeiten I. k. 269–273. old.
- ⁸² V.ö. 58. jegyzet.
- ⁸³ *Schweinitz*: Denkwürdigkeiten. I. k. 269. old.
- ⁸⁴ V.ö. 12. jegyzet.
- ⁸⁵ Schweinitz an Bismarck. Wien, den 12. September 1870. Auszug. PA Bonn. I. A. A. 1 (Österreich) 41. Bd. 14.
- ⁸⁶ *Schweinitz*: Denkwürdigkeiten I. k. 276. old.
- ⁸⁷ Schweinitz an Bismarck. Wien, den 26 September 1870. PA Bonn. I. A. A. 1 (Österreich) 59. Bd. 3.
- ⁸⁸ Waecker-Gotter an Bismarck. Pest, den 10. November 1870. PA Bonn. I. A. A. 1 (Österreich) 41. Bd. 14.
- ⁸⁹ *Thiers*: Notes et souvenirs 10–14. old.
- ⁹⁰ Andrassy Kállaynak. Terebes, 1870. október 24. Országos Széchényi Könyvtár Budapest. Kézirat-tár. Fol. Hung. 1833.
- ⁹¹ V.ö. 88. jegyzet.
- ⁹² Schweinitz an Bismarck. Wien, den 18. Oktober 1870. PA Bonn. I. A. A. 1 (Österreich) 59 Bd. 3.
- ⁹³ A „Reichsland” argumentációt ld. *Lipgens, W.*: Bismarck, die öffentliche Meinung und die Annexion von Elsaß und Lotharingen 1870. Historische Zeitschrift 199 (1964), az európai szempont *Gall, L.*: Zur Frage der Annexion von Elsaß und Lotharingen 1870. Historische Zeitschrift 206 (1968) c. tanulmányában. Az annexió historiográfiájáról összefoglalóan *Hillgruber*: Bismarck Außenpolitik 117–123. old.
- ⁹⁴ *Bismarck*: Die gesammelten Werke 6b k. 455. old.
- ⁹⁵ *Meier-Welcher, H.*: Der Kampf mit der Republik. In: Entscheidung 1870. Der deutsch-französische Krieg. Hrsg. vom Militärgeschichtlichen Forschungsamt durch W. v. Groote und U. v. Gersdorff. Stuttgart 1970. 105–108. old.
- ⁹⁶ *Mosse, W. E.*: The European Powers and the German Question 1870–1871. Cambridge 1958. 338. old.
- ⁹⁷ *Bismarck*: Die gesammelten Werke 6b k. 546. old.

- ⁹⁸ Conversation du Comte Chotek avec S. M. de toutes les Russes à Peterhof, le 14 août 1870. HHStA Wien. Min. des Aeußern. PA. X. Rußland. Fasc. 62.
- ⁹⁹ *Beyrau*: Russische Orientpolitik und die Entstehung des Deutschen Kaiserreiches 214. old.
- ¹⁰⁰ *Mosse*: The European Powers and the German Question 324. old.
- ¹⁰¹ *Beyrau*: Russische Orientpolitik und die Entstehung des Deutschen Kaiserreiches 214. old.
- ¹⁰² *Bismarck*: Die gesammelten Werke 6b k. 452. old.
- ¹⁰³ *Kolb, E.*: Kriegsführung und Politik 1870/71. In: Reichsgründung 1870/71. Tatsachen, Kontroversen, Interpretationen. Hrsg. von Th. Schieder und E. Deuerlein. Stuttgart 1970. 102–109. old.
- ¹⁰⁴ *Kolb*: Kriegsführung und Politik 112–113. old.
- ¹⁰⁵ *Bismarck*: Die gesammelten Werke 6b k. 444. old.
- ¹⁰⁶ *Bismarck*: Die gesammelten Werke 6b k. 460. old.
- ¹⁰⁷ *Bismarck*: Die gesammelten Werke 6b k. 454. old.
- ¹⁰⁸ *Bismarck*: Die gesammelten Werke 6b k. 525. old.
- ¹⁰⁹ *Bismarck*: Die gesammelten Werke 6b k. 493–494. ill. 500–502. old.
- ¹¹⁰ *Bismarck*: Die gesammelten Werke 6b k. 485–486. old.
- ¹¹¹ *Bismarck*: Die gesammelten Werke 6b k. 439–440. old.
- ¹¹² *Bismarck*: Die gesammelten Werke 6b k. 457. old.
- ¹¹³ *Bismarck*: Die gesammelten Werke 6b k. 448. old.
- ¹¹⁴ *Hillgruber*: Bismarcks Außenpolitik 25–29. old.
- ¹¹⁵ *Bismarck*: Die gesammelten Werke 6b k. 504. old.
- ¹¹⁶ *Bismarck*: Die gesammelten Werke 6b k. 477–478. old.
- ¹¹⁷ *Bismarck*: Die gesammelten Werke 6b k. 457–458. old.
- ¹¹⁸ *Bismarck*: Die gesammelten Werke 6b k. 512. old.
- ¹¹⁹ *Beyrau*: Russische Orientpolitik und die Entstehung des Deutschen Kaiserreiches 222. old.
- ¹²⁰ *Thiers*: Notes et souvenirs 37. old.
- ¹²¹ Projet de lettre particulière à Mr. Novicow à Vienne, le 20 septembre/2 octobre 1870. AVPR Moszkva. Fond Kanceljarii 1870. gy. 148.
- ¹²² Projet de lettre particulière à Mr. Novicow à Vienne, le 11/23 septembre 1870. AVPR Moszkva. Fond Kanceljarii 1870. gy. 148.
- ¹²³ Protokoll des zu Wien, am 22. August 1870 abgehaltenen Ministerrates für gemeinsame Angelegenheiten. HHStA Wien. Min. de Aeußern. PA. XL. Interna. Fasc. 285.
- ¹²⁴ *Bismarck*: Die gesammelten Werke 6b k. 457. old.
- ¹²⁵ *Schweinitz*: Denkwürdigkeiten I. k. 273. old.
- ¹²⁶ *Bismarck*: Die gesammelten Werke 6b k. 457. old.
- ¹²⁷ *Schweinitz*: Denkwürdigkeiten I. k. 276–277. old., és *Bismarck*: Die gesammelten Werke 6b k. 486. old.
- ¹²⁸ *Bismarck*: Die gesammelten Werke 6b k. 471. old.
- ¹²⁹ *Bismarck*: Die gesammelten Werke 6b k. 474. old.
- ¹³⁰ *Schweinitz*: Denkwürdigkeiten I. k. 275. old.
- ¹³¹ *Schweinitz*: Denkwürdigkeiten I. k. 275. old.
- ¹³² *Lutz*: Österreich–Ungarn und die Gründung des Deutschen Reiches 271. old.
- ¹³³ *Lutz*: Österreich–Ungarn und die Gründung des Deutschen Reiches 269–270. old.
- ¹³⁴ *Bismarck*: Die gesammelten Werke 6b k. 506. old.
- ¹³⁵ Schweinitz an Bismarck. Wien, den 6. September 1870. PA Bonn. I. A. A. I (Österreich) 41. Bd. 14.
- ¹³⁶ Schweinitz an Bismarck. Wien, den 7. September 1870. PA Bonn. I. A. A. I (Österreich) 41. Bd. 14.
- ¹³⁷ *Bismarck*: Die gesammelten Werke 6b k. 505–506. old.
- ¹³⁸ *Bismarck*: Die gesammelten Werke 6b k. 505. old.
- ¹³⁹ V.ö. 84. jegyzet.
- ¹⁴⁰ V.ö. 87. jegyzet.
- ¹⁴¹ *Bismarck*: Die gesammelten Werke 6b k. 529–530. old.
- ¹⁴² *Beyrau*: Russische Orientpolitik und die Entstehung des Deutschen Kaiserreiches 225–230. old.
- ¹⁴³ V.ö. *Diószegi*: Ausztria–Magyarország és a francia–porosz háború 163–187. old.
- ¹⁴⁴ Könnerritz an Friesen. Berlin, den 14. November 1870. Sächs. Landeshauptarchiv Dresden. Ausenministerium N° 1962.
- ¹⁴⁵ Bose an Friesen. Wien, den 13. November 1870. Sächs. Landeshauptarchiv Dresden. Ausenministerium N° 1962.

- ¹⁴⁶ Castellane à Jules Favre. Pest, le 17 novembre 1870. AD Paris. Corr. politique des consuls. Autriche 29 (1870–1872).
- ¹⁴⁷ Castellane à Jules Favre. Pest, le 2 décembre 1870. AD Paris. Corr. politique des consuls. Autriche 29 (1870–1872).
- ¹⁴⁸ *Goriainow*, S.: Le Bosphore et les Dardanelles. Paris 1910. 184. old.
- ¹⁴⁹ Novicow à Gortchacow. Vienne, le 31 octobre/12 novembre 1870. AVPR Moszkva. Fond Kanceljarii 1870. gy. 147.
- ¹⁵⁰ Waecker-Gotter an Bismarck. Pest, den 22 November 1871. PA Bonn. I. A. A. I (Österreich) 58. Bd. 2. A levélben a konzul utal az 1870. október 23-i jelentésre, ahol az említett vonatkozásról szó esik.
- ¹⁵¹ V.ö. 149. jegyzet.
- ¹⁵² Novicow à Gortchacow. Vienne le 8/20 novembre 1870. AVPR Moszkva. Fond Kanceljarii 1870. gy. 146.
- ¹⁵³ Schweinitz an Bismarck. Wien, den 6. Oktober 1870. PA Bonn. I. A. A. I (Österreich) 59. Bd. 3.
- ¹⁵⁴ V.ö. 87. jegyzet.
- ¹⁵⁵ V.ö. 141. jegyzet.
- ¹⁵⁶ Schweinitz an Bismarck. Wien, den 10. Oktober 1870. PA Bonn. I. A. B. q (Türkei) 69. Bd. 5.
- ¹⁵⁷ Schweinitz an Bismarck. Wien, den 12. November 1870. PA Bonn. I. A. B. q (Türkei) 69. Bd. 5.
- ¹⁵⁸ *Schweinitz*: Denkwürdigkeiten I. k. 281. old.
- ¹⁵⁹ V.ö. Thile an Bismarck. Berlin, den 18. November 1870. PA Bonn. I. A. A. I (Österreich) 58. Bd.1.
- ¹⁶⁰ Schweinitz an Bismarck. Wien, den 17. November 1870. PA Bonn. I.A.B.q (Türkei) 69. Bd. 5.
- ¹⁶¹ Schweinitz an Bismarck. Wien, den 14. November 1870. PA Bonn. I.A.B.q (Türkei) 69. Bd. 5. — A jelentésből az is kiderül, hogy a beszélgetésre, az Ausztria–Magyarország és a francia–porosz háború 1870–1871 c. könyvem 171. oldalán leírtakkal ellentétben nem a közös minisztertanács előtt, hanem azt követően került sor.
- ¹⁶² *Schweinitz*: Denkwürdigkeiten I. k. 282. old.
- ¹⁶³ *Goriainow*: Le Bosphore et les Dardanelles 166–167. old.
- ¹⁶⁴ *Bismarck*: Die gesammelten Werke 6b k. 590. old.
- ¹⁶⁵ Apponyi à Beust. Londres, le 17 novembre 1870. HHSIA Wien. Min. des Aeußern. PA. England. Fasc. 75.
- ¹⁶⁶ *Rheindorf, K.*: Die Schwarze-Meer (Pontus) Frage vom Pariser Frieden von 1856 bis zum Abschluß der Londoner Konferenz von 1871. Berlin 1925. 94. old.
- ¹⁶⁷ Die grosse Politik der europäischen Kabinette 1871–1914 (a továbbiakban: Grosse Politik). Sammlung der diplomatischen Akten des Auswärtigen Amtes. Hrsg. von J. Lepsius, A. Mendelssohn-Bartholdy, F. Thimme. Berlin 1922. II. k. 9. old.
- ¹⁶⁸ *Goriainow*: Le Bosphore et les Dardanelles 117. old.
- ¹⁶⁹ *Goriainow*: Le Bosphore et les Dardanelles 168. old.
- ¹⁷⁰ Grosse Politik II. k. 10–12. old.
- ¹⁷¹ Grosse Politik II. k. 13–16. old.
- ¹⁷² Grosse Politik II. k. 18–19. old.
- ¹⁷³ V.ö. 27. jegyzet.
- ¹⁷⁴ V.ö. 159. jegyzet.
- ¹⁷⁵ Bismarck an Thile. Versailles, den 18. November 1870. PA Bonn. I. A. A. I (Österreich) 58. Bd. 1.
- ¹⁷⁶ Waecker-Gotter an Thile. Berlin, den 26. November 1870. PA Bonn. I. A. A. I (Österreich) 58. Bd. 1.
- ¹⁷⁷ Bismarck an Thile. Versailles, den 26. November 1870. PA Bonn. I. A. A. I (Österreich) 58. Bd. 1.
- ¹⁷⁸ Reuß an Bismarck. St. Petersburg, den 17. November 1870. PA Bonn. I.A.B.q (Türkei) 69. Bd. 5.
- ¹⁷⁹ Oubril à Gortchacow. Berlin, le 7/19 novembre 1870. AVPR Moszkva. Fond Kanceljarii 1870. gy. 19.
- ¹⁸⁰ *Bismarck*: Die gesammelten Werke 6b k. 59. old.
- ¹⁸¹ Oubril à Gortchacow. Berlin, le 9/21 novembre 1870. AVPR Moszkva. Fond Kanceljarii 1870. gy. 19.
- ¹⁸² Bismarck an Reuß. Versailles, den 18. November 1870. PA Bonn. I.A.B.q (Türkei) 69. Bd. 5.
- ¹⁸³ V.ö. 152. jegyzet.
- ¹⁸⁴ Bismarck an Schweinitz. Versailles, den 24. November 1870. PA Bonn. I.A.B.q (Türkei) 69. Bd.6.
- ¹⁸⁵ *Bismarck*: Die gesammelten Werke 6b k. 596. old.
- ¹⁸⁶ Beust an Wimpffen. Wien, den 5. Dezember 1870. HHSIA Wien. Min. des Aeußern. Gesandtschaftsarchiv Berlin. Fasc. 120.
- ¹⁸⁷ *Bismarck*: Die gesammelten Werke 6b k. 564–565. old.
- ¹⁸⁸ *Bismarck*: Die gesammelten Werke 6b k. 597–598. old.

- ¹⁸⁹ Beust an Wimpffen. Wien, den 23. November 1870. HHStA Wien. Min. des Aeußern. Gesandtschaftsarchiv Berlin. Fasc. 120.
- ¹⁹⁰ *Meier-Wecker*: Der Kampf mit der Republik 122–124. old.
- ¹⁹¹ *Bismarck*: Die gesammelten Werke 6b k. 603–604. old.
- ¹⁹² *Bismarck*: Die gesammelten Werke 6b k. 633–637. old.
- ¹⁹³ *Kolb*: Kriegsführung und Politik 1870/71 113. old.
- ¹⁹⁴ *Srbik, H.*: Reichsminister Freiherr von Kuhn 1868–1974. In: U.ö.: Aus Österreichs Vergangenheit. Salzburg 1949. 406. old.
- ¹⁹⁵ V.ö. 78. jegyzet.
- ¹⁹⁶ Politik, 11. Dezember 1870.
- ¹⁹⁷ V.ö. 69. jegyzet.
- ¹⁹⁸ Bose an Friesen. Wien, den 7. Dezember 1870. Sächs. Landeshauptarchiv Dresden. Ausenministerium N° 1034.
- ¹⁹⁹ *Lutz*: Österreich–Ungarn und die Gründung des Deutschen Reiches 318–322. old.
- ²⁰⁰ *Schweinitz*: Denkwürdigkeiten I. k. 283. old.
- ²⁰¹ Pesti Napló 1870. december 24.
- ²⁰² Pesti Napló 1870. november 13.
- ²⁰³ Trefort Ágoston felszólalása 1871. január 23-án. A közös ügyek tárgyalására a magyar országgyűlés által kiküldött és öfélége által 1870. november 24-re Pesten összehívott bizottság naplója. Pest 1871. 110–111. old.
- ²⁰⁴ Das Staatsarchiv. Sammlung der offiziellen Aktenstücke zur Geschichte der Gegenwart, hrsg. von L. U. Aegidi und A. Klauhold Berlin 1870. 20. k. 105–106. old.
- ²⁰⁵ Correspondenzen des kaiserlich–königlichen Ministerium des Aeußern. Wien 1871. 4. k. Anhang 8. old.
- ²⁰⁶ *Lutz*: Österreich–Ungarn und die Gründung des Deutschen Reiches 395. old.
- ²⁰⁷ *Beust, F.F.*: Aus drei Viertel–Jahrhunderten. Erinnerungen und Aufzeichnungen. Stuttgart 1887. II. k. 443–445. old.
- ²⁰⁸ *Lutz*: Österreich–Ungarn und die Gründung des Deutschen Reiches 390–392. old.
- ²⁰⁹ V.ö. 123. jegyzet.
- ²¹⁰ *Lutz*: Österreich–Ungarn und die Gründung des Deutschen Reiches 361. old.
- ²¹¹ *Lutz*: Österreich–Ungarn und die Gründung des Deutschen Reiches 370. old.
- ²¹² Beust à Apponyi. Vienne, le 7 décembre 1870. HHStA Wien. Min. des Aeußern. PA. VIII. England Fasc. 75.
- ²¹³ Beust à Szécheny. Vienne, le 8 janvier 1870. HHStA Wien. Min. des Aeußern. PA. VIII. England. Fasc. 77.
- ²¹⁴ *Lutz, H.*: Zur Wende der österreichisch–ungarischen Außenpolitik 1871. Die Denkschrift des Grafen Beust für Kaiser Franz Joseph vom 18. Mai 1871. Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs 25 (1972). 169–184. old.
- ²¹⁵ Aldenburg an Beust. Wien, den 31. Januar 1871. HHStA Wien. Min. des Aeußern. PA. XL. Interna. K. 131.
- ²¹⁶ Novicow à Gortchacow. Vienne, le 23 decembre 1870/4 janvier 1871. AVPR Moszkva. Fond Kanceljarii 1870. gy. 147.
- ²¹⁷ Novicow à Gortchacow. Vienne, le 6/18 janvier 1871. AVPR Moszkva. Fond Kanceljarii 1871. gy. 120.
- ²¹⁸ Könnneritz an Friesen. Berlin, den 29. Dezember 1870. Sächs. Landeshauptarchiv Dresden. Ausenministerium N° 1034.
- ²¹⁹ Aldenburg an Beust. Wien, den 11. Januar 1871. HHStA Wien. Min. des Aeußern. PA. XL. Interna. K. 131.
- ²²⁰ *Bismarck*: Die gesammelten Werke 6b k. 688. old.
- ²²¹ *Schweinitz*: Denkwürdigkeiten I. k. 285. old.
- ²²² Schweinitz an Bismarck. Wien, den 29. Dezember 1870. PA Bonn. I. A. A. b (Deutschland) 92. Bd.8.
- ²²³ Oubril à Gortchacow. Berlin, le 26 décembre 1870/7 janvier 1871. AVPR. Moszkva. Fond Kanceljarii 1870. gy. 19.
- ²²⁴ *Bismarck*: Die gesammelten Werke 6b k. 689. old.
- ²²⁵ V.ö. 222. jegyzet.
- ²²⁶ Schweinitz an Bismarck. Wien, den 9. Januar 1871. PA Bonn I. A. A. l (Österreich) 41. Bd. 15.

- ²²⁷ Bose an Friesen. Wien, den 6. Januar 1871. Sächs. Landeshauptarchiv Dresden. Aussenministerium 1034.
- ²²⁸ V.ö. 226. jegyzet.
- ²²⁹ V.ö. 224. jegyzet.
- ²³⁰ *Hillgruber*: Bismarcks Außenpolitik 117. old.
- ²³¹ *Bismarck*: Die gesammelten Werke 6b k. 667. old.
- ²³² *Hillgruber*: Bismarcks Außenpolitik 125–126. old.
- ²³³ Bose an Friesen. Wien, den 16. März 1871. Sächs. Landeshauptarchiv Dresden. Aussenministerium N° 1441⁴
- ²³⁴ Schweinitz an Bismarck. Wien, den 16. März 1871. PA Bonn. I. A. A. 1 (Österreich) 41. Bd. 15.
- ²³⁵ *Schweinitz*: Denkwürdigkeiten I. k. 287–288. old.
- ²³⁶ Könnernitz an Friesen. Berlin, den 10. März 1871. Sächs. Landeshauptarchiv Dresden. Aussenministerium 1441⁴

BISMARCK AND ANDRÁSSY IN 1870/1871

by *Diószegi István*
(Summary)

The article analyses the relationship of the two statesmen at the time of the Franco-Prussian war and places their statements against a wider background of foreign and domestic policy, offering by this an overview of German and Austro-Hungarian foreign policy in working. Besides the already published sources and treatments of the problem, the author has also made use of documents found in the Vienna, Bonn, Moscow, Paris and Dresden archives on foreign affairs.

When the war broke out, Andrassy represented the view of the Austro-Hungarian foreign policy and presuming the victory of the French, he adopted passive neutrality, counting at the same time on a war against the Russians, Bismarck was disappointed at this stand, since he had considered the leaders of Hungarian political life with Andrassy among them, potential allies of Germany. After the victory of the German army at Sedan, Andrassy changed his views and accepted both the prospective annexations by Germany and the possibility of the Southern German states' joining the North-German Federation. Bismarck remained, however, mistrustful of Austria-Hungary, and wished to discredit and ruin the joint Minister of Foreign Affairs, Beust. He had reservations also towards Andrassy and did not want him to take the place of Beust. In the wake of the 1870 note of Gorchakow, Andrassy urged for definite anti-Russian measures for which he wished to win the North-German Federation. Although Bismarck was not fully for the Russian measure, he wished to solve the crisis in diplomatic channels and turned a deaf ear to Andrassy's proposal.

In the last phase of the war Bismarck found if necessary to make up with the Dual Monarchy. His rapprochement was welcome in Vienna this time. At the same time the Germans noted for Beust, since Bismarck found it possible to cooperate with the Monarchy only on the basis of close German-Russian relations and definitely rejected the anti-Russian views of Andrassy.

István Diószegi

BISMARCK ET ANDRÁSSY EN 1870-1871

(Résumé)

L'étude présente la relation des deux hommes d'État dans l'époque de la guerre franco-prussienne. L'auteur dépose leurs manifestations dans un contexte plus large de la politique extérieure et intérieure donnant par l'une vue globale de la formation de la politique extérieure allemande et austro-hongroise. L'étude se fonde — hors des rapports et sources publiés — sur les recherches de l'auteur faites dans les archives des affaires étrangères de Vienne, de Bonn, de Moscou, de Paris et de Dresde.

Après l'explosion de la guerre: Andrassy — en accord avec la direction de la politique extérieure austro-hongroise —, supposant une victoire française, représentait une attitude de neutralité expectante et calculait avec la possibilité d'une guerre antirusse. Son attitude avait déçu Bismarck car il estimait la direction politique hongroise et personnellement Andrassy comme des alliés potentiels de l'Allemagne. Suivant la victoire de l'armée allemande à Sedan: Andrassy modifiait sa position et acceptait et les

annexions allemandes en perspective et la possibilité de l'accession des États de l'Allemagne du Sud à la Fédération de l'Allemagne du Nord. Même Bismarck restait par la suite méfiant à la Monarchie. Il ambitionnait de discréditer et faire échouer le ministre des affaires étrangères commun nommé Beust, représentant de l'orientation antiallemande, et gardait ses réserves contre Andrassy ne voulant pas que le premier ministre succède Beust. propos du circulaire Gortchacow en 1870 Andrassy insistait sur une invention antirusse résolue et voulait y gagner la Fédération de l'Allemagne du Nord. Bien que Bismarck n'eut aucune sympathie pour le procédé russe, ambitionnant de résoudre la crise diplomatique, a refusé la proposition d'Andrassy.

Dans la période finale de la guerre: Bismarck trouvait nécessaire l'arrangement du contact avec la Monarchie et sa politique de l'approchement dans ce moment était favorablement reçue même à Vienne. De la part de l'Allemagne: cette réconciliation signifiait à la fois le choix entre Beust et Andrassy et celui favorisait sans doute le premier. Bismarck avait l'opinion que la coopération avec la Monarchie n'est possible qu'en gardant une relation étroite germano-russe, par conséquent il a refusé les conceptions antirusse d'Andrassy par la suite.

Tóth István György

A VASI KISISKOLÁK TÁRSADALOMTÖRTÉNETE A 17–18. SZÁZADBAN

Ez a cikk nem a vasi kisiskolák történetét kívánja nyújtani, hanem azt a hatást akarja megvizsgálni, amit a falusi iskolák gyakoroltak a 17–18. századi Vas megye társadalmára, illetve ez a társadalom a kisiskolákra. Kiből kerültek ki a tanítók, és milyen volt a társadalmi megbecsülésük? A parasztság milyen rétegei engedhették meg maguknak, hogy gyermekeiket a falusi tanító keze alá, illetve a városi gimnáziumba küldjék? Mi határozta meg, hogy az egyes régiókban a falusi gyerekek hány százaléka látogatta az iskolát? Ezekre a kérdésekre keresem a választ a 17–18. századi egyházlátogatások, az 1770. évi állami iskolaösszeírás és a családi levéltárak anyagai alapján. Az így kapott eredményeket előbb más magyarországi vármegyék, majd a Habsburg-birodalom többi tartománya, végül pedig a korabeli porosz és francia iskolák helyzetével vetem össze, hogy megállapíthassuk: mennyivel volt fejlettebb vagy fejletlenebb a Nyugat-Dunántúl ezeknél a területeknél?

A vasi kisiskolák és tanulók a 17. században

A 17. század végéig Vas vármegye iskoláiról csak elszórt adatokból értesülünk, amelyek alapján az egész megye iskolaügyéről nem alkothatunk még töredékes képet sem. Ebben az írástudó embereknek szűk korban igen sokszor a jegyző tisztét is az iskolamesterek látták el, ők állították ki a zálogleveleket, a földeladásokról szóló iratokat, ezért ezekből nagyon sok tanító nevét ismerjük. Egy-egy ilyen aláírásból azonban aligha következtethetünk arra, hogy az adott helységekben folyamatos lett volna a tanítás. Az iskolák helyzetéről áttekintést csak az egyházlátogatásokból kaphatunk. Vas vármegyében az első fentmaradt szövegű egyházlátogatást az evangélikus egyház végezte az 17. század első felében.

1633-ban Vas megye Sopronnal határos északkeleti részén, tehát Vas megye legfejlettebb régiójában tartott egyházlátogatást Kis Bertalan dunántúli evangélikus püspök. Tizenöt anyaegyházat keresett fel, a környező falvak ezekhez tartoztak mint filiák.¹ A tizenötből mindössze két helyen, Ikervár mezővárosában és Pecöl faluban

volt mind iskolaház, mind pedig valóban tanítással foglalkozó iskolamester is. Pecölön azonban a tanítás nem tekintett vissza nagy múltra: „Itt schola azelőtt nem volt” — írta a püspök, hanem csak az egyházlátogatás előtti évben, 1632-ben építették az iskolát, egy olyan helyre, ahol előtte nem állt semmiféle épület, tehát régebbi iskola sem.² Egy további faluban, Nicken volt ugyan iskolaház, de ez mester híján üresen állt, tanítás itt nem folyt. A többi tizenkét felkeresett anyaegyházban pedig a vizitáló püspök sem iskolát, sem tanítót nem talált, ezeken a helyeken ekkor nemcsak evangélikus, de katolikus iskolák sem működtek, a gyerekeket senki sem tanította. Öt helyen ugyan valaha folyt tanítás, de ez igencsak régen lehetett, mert erre a régi időre már a falubeli öreg emberek is csak bizonytalanul emlékeztek vissza. Hegyfaluban egy hetvenéves jobbágy emlékezett még az iskolamesterre, de itt „iskolaház ab antiquo (régteől fogva) nem volt”. Vámoscsaládon „az oskolaház felől nem tudnak semmi bizonyost mondani, hanem mondják azt hallomásból, hogy a prédikátorház mellett való pusztá lett volna [a] helye, de házat rajta soha nem tudnak. Mindazonáltal mestert tartottanak hol együtt, hol másutt” — vallották a megkérdezett öregek.³ Az, hogy az iskolamester iskolaépület híján valamelyik jobbágy házában tanított, vagy pedig a tanítással egyáltalán nem foglalkozott, a vallomásokból nem derült ki. Rábakovácsi lakói sem voltak biztosabbak, csak vállukat vonogatták a püspök kérdésére: „Mondják hallomásból, hogy scholaház is volt az templomnál, de sem situssát (helyét), sem egyéb jószágát nem tudják nevezni” — vallották.⁴ A templom javairól feltehetően azért nem akartak tudni, mert az elpusztult iskolaházhoz tartozó földekre a gazdák már rátették a kezüket. A Vas megye legfejlettebb északkeleti részéhez tartozó területen tehát a tizenöt anyaegyházból mindössze kettőben folyt tanítás, ezek közül is az egyik iskolában, Pecölön, alig egy éve indult meg az oktatás. A többi faluból egy helyen korábban tanítottak, erre utal a Nicken árválkodó iskolaház, hét helyen azonban sohasem működött iskola, és a másik öt anyaegyházban is igencsak régen abba hagyhatták a tanítást, ha még a falu legöregebb lakói is csak ennyire bizonytalanul emlékeztek vissza arra, hogy ugyan hol is állhatott egykor a schola. Kis Bertalan püspök egyházlátogatásából tehát világosan kitűnik, hogy milyen kevés lehetőségük volt a parasztoknak a 17. század első felében a vasi falvakban a tanulásra. Ha azt is figyelembe vesszük, hogy ez az északkeleti vidék a megye egyik legfejlettebb területe volt, akkor megállapíthatjuk, hogy az iskolai tanulás aligha terjedt még el a vasi falvakban a 17. század első felében.

Ennek csak látszólag mond ellent egy öt évvel korábbi, szintén evangélikus egyházlátogatás, amely éppen ellenkezőleg, Vas megye messze legelmaradottabb, délnyugati vidékét, a vendek lakta Tótságot kereste fel.

Letenyei István csepregi evangélikus lelkész két társával 1627-ben járta be a tótsági „szláv-vend” falvakat, útjuk során tizenegy anyaegyházba jutottak el: Három helyen nem találtak iskolamestert, másik három helyen volt ugyan mester, de nem tanított, csak harangozott. Csak öt helyen említették meg a mester jövedelmei között azt a pénzt, ami „az deákgyermek tanításától jár”.⁵ Ez az arány önmagában véve nem volna rossz, első pillantásra lényegesen jobbnak tűnik a vármegye északkeleti részében tapasztaltnál. Valójában azonban korántsem biztos, hogy ez az öt mester ekkor valóban tanított is, hiszen másfél évszázad múltán, 1770-ben a tótsági falvakban 11 tanító élt, ám ezek közül mindössze egyetlenegy foglalkozott tanítással, a

többiek csak harangozók, kántorok voltak.⁶ A 18. századi katolikus egyházlátogató-sok lélekösszeírásai szerint a tótsági vend falvakban vegyesen laktak evangélikusok és katolikusok. Ha a tótsági mesterek 1770-ben (egy kivételével) egyetlen gyermeket sem tanítottak, akkor annak nem a katolikus iskolamesterektől a gyermekeiket féltő evangélikus szülők makacssága volt az oka, hanem az, hogy a vend parasztnak nem nagyon volt igényük a betűk megtanulására.⁷

A két idézett evangélikus egyházlátogatás csak a megye egy-egy kisebb részét vizsgálta, a vasi iskolákról először Kazó István vasvári főesperes (a későbbi győri püspök) 1697. évi katolikus egyházlátogatása nyújt az egész megyét átfogó képet. A 18. századi kisiskolákat pedig további két katolikus egyházlátogatás és az 1770. évi állami iskolaösszeírás alapján vizsgálhatjuk meg.

Az első egyházlátogatás során Kazó István a háborúk dúlta Vas megye sokszor zűrzavaros viszonyait éles szemmel figyelte meg és semmit sem leplező szókimondással írta le.⁸ Egészen más képet kapunk a későbbi prímás és bíboros, Batthyány József 1754–58. közötti canonica vizitációjából. A 18. század közepére begyógyultak a háború ütötte sebek, diadalmaskodott az ellenreformáció, és így egy konszolidált katolikus egyház képe bontakozik ki a vizitáció lapjairól. A vizitátor, Batthyány Lajos nádor fia a hosszúra nyúlt egyházlátogatás alatt szédületes sebességgel emelkedett az egyházi hierarchiában. Mint vasvári (szombathelyi) prépost kezdte meg a körútját, egy évre rá pozsonyi prépost, majd mire a jegyzőkönyv elkészült, már erdélyi püspök, a három vastag kötetet pedig már mint kalocsai érsek helyezte el a győri püspökség levéltárában. Talán ez is magyarázza, hogy Batthyány szinte csak tökéletes papokat és iskolamestereket talált, akiket kevés kivétellel sablonos mondatokkal dicsér.⁹ A harmadik egyházlátogatást az újonnan létrehozott szombathelyi egyházmegye első püspöke, Szily János végezte 1778 és 1781 között, rendkívül részletes, objektív beszámolót adva egyházmegyéjéről.¹⁰

Iskolamesterek, akik nem tanítanak

A vizitációk gondosan összeírták a tanítókat is, ezek korabeli elnevezése: *iskolamester*, azonban erősen megtévesztő. Fő feladatuk ugyanis, bár a nevük ezt sugallná, korántsem az iskolai tanítás volt, hanem a kántor teendőinek ellátása. Ez kiderül, ha a jövedelmeik megoszlását vizsgáljuk, világos, ha a feladataik leírását olvassuk, de a legjobban akkor látszik, amikor a vizitációk megkülönböztetik az iskolamestert az instructortól.

Szily püspök 1778-ban 11 falut írt össze (valamennyi filia volt), ahol nem talált iskolamestert, mégis folyt ott tanítás. Kilenc helyen a harangozó tanított, ahogy Neustift esetében írja Szily: a harangozó „fő feladata a gyerekek tanítása”.¹¹ Két másik faluban volt harangozó, de nem tanított, nyilván nem volt erre alkalmas, hanem külön *instructor puerorum* (gyerekek tanítója) működött, aki írni–olvasni tanított.¹² Azt gondolhatnánk, hogy ezek a póttanítók alacsony szinten oktattak, afféle alkalmi kiegészítőként, de közülük háromról is feljegyezték, hogy még számtant is tanítottak, amire pedig a plébániás falvakban működő tanítók közül is csak minden ötödik volt alkalmas. Felvetődik a kérdés: akkor miért nem nevezték iskolamesternek ezeket a harangozókat és instructorokat? Azért, mert az iskolamesternek ebben a korban

nem az volt a fő ismérve, hogy tanított, hanem az, hogy ellátta a kántor tisztét. A Sopron megyei Fraknó faluban — jegyezték fel az 1651. évi egyházlátogatáskor — „az iskolamester csak praeceptornak (segédtanítónak) nevezhető, mivel semmi más jövedelme nincs, csak a tanítványaitól kapott negyedévi tandíj”, azaz, mint kántor semmit sem kap. Ez az egyházlátogatás tehát világosan meghatározta az iskolamester fogalmát: eszerint ha valaki csak tanít, de nem kántorkodik, akkor azt nem lehet iskolamesternek tekinteni.¹³ Mint láttuk, Vas megye szlovének lakta déli részén, a Tótságban 1770-ben 11 tanítót írtak össze, ám az egész vidéken mindössze 8 (!) diákot, azt is egyetlenegy iskolában. A többi iskolamester bizonyára szépen énekelt a templomban és a temetéseken, de a vidék művelődéséért semmit sem tettek.¹⁴

Az egyházlátogatásokból kitűnik, hogy azokban a filiákban, ahol a harangozó vagy az instructor tanított, nem volt iskolamester, hanem a temetésekre az anyaegyházból járt ki a tanító. A plébániák mesterei ragaszkodtak ahhoz, hogy a filiák temetésein is ők segédkezzenek, ami érthető, hiszen a kántorság volt a fő feladatuk és innen származott a jövedelmük tekintélyes része is. A vizitátor fel is rótt a dobrafalvi harangozónak, aki a harangozás mellett a gyerekeket is tanította e filiás faluban, hogy „temetésenként tíz dénárt rabol el, kárt okozva a plébánia mesterének”.¹⁵

Ki tekinthető akkor tanítónak? A tanítók között találjuk azokat az iskolamestereket is, akik nem tanítottak, mert egy diákjuk sem volt. Tanítottak viszont a *licenciátusok*. Közülük többről ezt világosan megmondja a vizitátor, de a többi esetben is feltehető, hogy ha a falu egy távolról jött, sokszor gimnáziumot végzett licenciátust fizetett, akkor — ha az képes volt erre — a keresztelésen, temetésen, vasárnapi prédikáción kívül a hétköznapiakon elvárta tőle a gyerekek oktatását is.¹⁶ Mikor azután a 18. század első harmadában a katolikus egyház szervezete helyreállt, és képzett, felszentelt plébánosok váltották fel a licenciátusokat, közülük sokan mint iskolamesternek, azaz, mint kántorok találtak kenyeret. Így például Mikolics Miklós 1756-ban a tótsági Tissina (Csendlak) iskolamestere volt, korábban azonban a Sopron megyei mezővárosban, Szentmargiton volt licenciátus. Aligha véletlen, hogy a fejlettebb vidékről ideérkezett Mikolics volt az egyetlen a tótsági tanítók közül, aki valóban tanított is, a többi szlovén iskolamester, mint láttuk, tanítással egyáltalán nem foglalkozott — ők valójában csak kántorok voltak.¹⁷

Nem egyszerűsíthető le azonban a képlet a protestáns oldalra sem. Ha egy faluban teológiát végzett evangélikus lelkész és gimnáziumot végzett evangélikus iskolamester működött, akkor a munkamegosztás egyértelmű volt. Nemcsak a plébánosok helyett licenciátusokat küldő katolikus, de az evangélikus egyház is híján volt azonban elegendő tanult férfiúnak, és így a legtöbb faluba csak egy, legfeljebb gimnáziumot végzett evangélikus mester jutott. A katolikus vizitátor láthatólag nem tudta, hogy mihez kezdjen velük, hol a plébánosnak, hol az iskolamesternek fenn tartott rubrikába írta be őket. Az iskolamesterek is ellátták a lelkész teendőinek egy részét, mert mint Kazó esperes méltatlankodva leírta, vasárnaponként felolvastak a népnek és prédikáltak, másrészt viszont a lelkészek, ha nem volt külön tanító, maguk oktatták írás-olvasásra a gyerekeket. Szily püspök 1778-ban, tehát jócskán a katolicizmus Vas megyei győzelme után jegyezte fel, hogy Magyargencsen az evangélikus hívek nem akarják fizetni a katolikus mestert, mondván, hogy a plébánosnak kell eltartania, neki adva saját jövedelme negyedét, mint ahogy azt az evangélikus prédi-

kátor tette egykor, „ha ő maga egyszersmint az iskolamester tisztének megfelelni nem akart”.¹⁸

A későbbi korok meghatározott ismérvekhez kötötték és válaszfalakkal rekesztették el a lelkési és iskolamesteri hivatást. Anakronizmus volna azonban, ha visszavetítenénk a 18. századi rendezett viszonyokat ebbe a tanult emberekben szűk korba: 1697-ben az ötvennyolc éves Hercegszöllősi János már tizenegyedik éve működött Rábagyarmaton mint katolikus licenciátus. A török hódoltságból, Baranya megyéből jött ide, korábban evangélikus lelkész volt. E kettős egyházi karrier ellenére sem végzett iskolákat, csak olvasni tudott, írni nem.¹⁹

Nem egyedülálló Hercegszöllősi János esete. 1659-ben Nádasdon Szmodics Mihály volt az evangélikus lelkész. Fiatal ember volt, az előző évben avatták fel papnak.²⁰ Majdnem négy évtizeddel később, 1698-ban a vizitáló *katolikus* főesperes, Kazó István, Szmodics Mihályt mint katolikus licenciátust találta Nádasdon. A 69 éves férfi, akit Kazó horvátnak mond, valójában a tótsági Pusócról származó vend volt.²¹ Már tizenöt éve látta el itt a katolikus pap teendőit, azaz az ellenreformáció nyomása alatt nem gyülekezetet cserélt, hanem — legalábbis külsőségekben — vallásfelekezetet. „Alig katolikus, babonákkal teli” ember, jegyezte fel róla Kazó István: valláscseréje felszínes lehetett. A két vallás szolgálatában legalább négy évtizedet töltött el a nádasdi hívek irányítójaként, ám akárcsak Hercegszöllősi János, Szmodics Mihály is megrekedt az olvasnitudás szintjén, írni ő sem tudott.²²

A tanítók számához tehát a katolikus licenciátusokat és a teológiát nem vették, legfeljebb csak gimnáziumba járt evangélikus mestereket is hozzá kell adnunk.

A 18. század elején kiépül az iskolák hálózata

1697-ben a plébániáknak csak 46%-ában volt iskola. Az iskola nélküli plébániás falvak közül 40-ről azt jegyezte fel a vizitátor, Kazó István főesperes: „iskola itt soha nem is volt”. A többi plébániás faluban korábban feltehetően állt valamilyen iskola-épület, hiszen a 17. század vége az iskolák történetében több szempontból is mélypontot jelent. Sok faluból feltehetően elkergették a protestáns mestert, sok iskola pedig a török háborúban égett le. Így például három faluban is a plébános veteményeskertje zöldellt az egykori schola helyén.²³

A következő katolikus egyházlátogatás alkalmával, 1754-ben a plébániáknak már nem 46, hanem 91%-ában volt iskolamester, és további 71 tanítót írtak össze a filiákban.

Iskolák és tanítók a plébániával rendelkező Vas megyei falvakban 1754-ben

iskolaépület	iskolamester	plébániák száma
van	van	101
nincs	van	9
van	nincs	1
nincs	nincs	8
Összesen		119

Az iskolahálózat fejlődése Vas megyében 1696–1754 között

	1696	1754
egy iskolamester jut	1135 lakosra	983 lakosra
egy iskolaépület jut	1188 lakosra	1053 lakosra

Az iskolák és tanítók számának alakulása Vas megyében 1696–1754 között

	1696	1754	1754. évi adatok az 1696. évi %-ában
lakosság /fő/	101 000	178 000	176 %
tanítók száma	89	181	203 %
iskolaépületek száma	85	169	199 %

A vasi tanítók száma a 18. század alatt folyamatosan nőtt, 1697-ben 111, 1754-ben 181, 1770-ben 213, és 1778-ban már 238 iskolamester élt a megyében.

A fenti adatokból megállapíthatjuk, hogy a kisiskolák hálózata Vas megyében a 18. század első felében épült ki. Kazó és Batthyány egyházlátogatásai, azaz 1696–1754 között a megye lakossága 76%-kal nőtt, a tanítók és az iskolaépületek száma azonban ugyanezen idő alatt megkétszereződött. Ezek a megyei átlagszámok azonban eltakarják a hatalmas különbségeket eme nagy kiterjedésű, sokarcú megye egyes régiói között.

A megye természetes tájainak nem a 18. századi óriási járások, hanem az 1910-ben érvényes járásbeosztás felelt meg a legjobban, ennek alapján így alakult a tanítók száma az egyes régiókban:²⁴

A tanítók számának alakulása Vas megyében

az 1910. évi járások	1696	1754	1754. évi adatok az 1696. évi %-ában
1. szombathelyi	13	29	223,1 %
2. kőszegi	9	13	144,4 %
3. sárvári	19	27	142,1 %
4. kiscelli	10	23	230,0 %
5. vasvári	5	22	440,0 %
6. körmendi	6	15	250,0 %
7. muraszombati	8	9	112,5 %
8. szentgotthárdi	4	16	400,0 %
9. németújvári	3	10	333,3 %
10. felsődéri	12	17	141,6 %
Összesen	89	181	203,3 %

Ha a 18. század első felének gyors fejlődését járásokra bontva vizsgáljuk, akkor megállapíthatjuk, hogy a szlovének lakta Tótság, azaz a muraszombati járás reménytelenül lemaradt a fejlődésben, ezzel szemben a másik három elmaradt terület, a németújvári, a vasvári és a szentgotthárdi járások falvaiban ezekben az évtizedekben

megháromszorozódott–megnégyeszerződött az iskolamesterek száma: a tanítókkal jobban ellátott, fejlettebb északi–északkeleti területeken, a kőszegi, sárvári, kiscelli, felsődőri, szombathelyi járásokban azonban csak másfél–kétszeresére nőtt a tanítók száma. Különösen jól kirajzolódik ez a tendencia, ha azt nézzük meg, hogy hány falura jutott egy tanító a megye különböző részeiben.

Az egy tanítóra jutó települések száma Vas megyében

az 1910. évi járások	települések száma /mezőváros és falu/	település/tanító	
		1696	1754
1. szombathelyi	76	5,80	2,60
2. kőszegi	62	6,90	4,80
3. sárvári	56	2,90	2,10
4. kiscelli	46	4,60	2,00
5. vasvári	60	12,00	2,70
6. körmendi	59	9,80	3,90
7. muraszombati	118	14,75	13,10
8. szentgotthárdi	76	19,00	4,75
9. németújvári	48	16,00	4,80
10. felsődőri	60	5,00	3,50
Összesen	661	7,42	3,65

Az egy tanítóra jutó települések számában a 17. század végén az aprófalvas településszerkezetű Vas megyét a rendkívüli szélsőségek jellemezték: míg Sárvár környékén minden harmadik faluban működött iskolamester, addig a németújvári járás minden 16., a szentgotthárdi minden 19. falvában akadt csak egy-egy tanító. A különbségek a 18. század derekára sem tűntek el, de sokkal kisebbek lettek. A szlovén lakosságú Tótság, a száznál több apró faluból álló muraszombati járás leszakadt Vas megye többi tájegységétől, itt a század közepén továbbra is csak minden 13. falura jutott egy iskolamester. A helyzet még annál is rosszabb volt, mint amit ez a szám sugall. A fenti táblázatból ez ugyan nem derül ki, de valójában ezek a mesterek sem tanítottak: mint láttuk, 1770-ben 11 tanítót, de csak 8 tanulót írtak össze az egész Tótságban, azt is egyetlen iskolában, ezek az iskolamesterek tehát egy kivételével valójában csak kántorok voltak. Eltekintve azonban a Tótságtól, a vasi iskolahálózat a 18. század első felében, 1696 és 1754 között kiegyenlítődött. A helyzet Veszprém megye határán, a kiscelli járásban volt a legkedvezőbb: itt minden második faluban élt iskolamester. Leszámítva a Tótságot, 1754-ben már nem volt Vas megyében olyan terület, ahol ne jutott volna egy tanító legalább minden ötödik faluba. A különbségek az egyes tájegységek között kisebbek lettek, de nem tűntek el: még 1754-ben is 2–3-szoros volt az eltérés az egyes vidékek tanító-ellátottsága között. Ezt támasztja alá a következő táblázat is, ahol azt mutatom be, hogy hány lakosra jutott egy iskolamester.

Az egy tanítóra jutó lakosok száma Vas megyében 1754-ben

főesperesi kerület	hány főre jut egy tanító
sárvári	468
kemenesaljai	589
szombathelyi	858
németújvári	1248
őrségi-hegyháti	1287
rohonci	1412
tótsági	1866
megyei átlag	983

A 18. századi főesperesi kerületeket alapul vevő táblázat is megerősíti azt, amit az 1910. évi járásokra vetítve tapasztaltunk: Vas megye északkeleti, zömmel sík és magyar anyanyelvű területeinek iskolahálózata sokkal fejlettebb volt, mint a Zalával határos déli területeké, az Őrségé, a Hegyháté, illetve a nyugati részeké, a zömmel németnyelvű rohonci és németújvári kerületeké. A legelmaradottabb régió Vasban vitathatatlanul a délnyugati, szlovének (vendek) lakta Tótság.

„Kunyhócskák” és tágas iskolaépületek

Vas megye a 18. század első felében nagyot fejlődött nemcsak a tanítók, de az iskolaépületek számát tekintve is. Kazó István a 17. század legvégén 85 iskolát talált Vas megyében, ezek közül azonban 17 üresen állt az egyházlátogatáskor, mert nem volt mestere. Kazó az iskolaépületeket legtöbbször nem mérte fel, így csak tizenkilencről jegyezte fel — az általában lesújtó — véleményét.

A kemeteni és a szenteleki iskola — állapította meg az apát — „kunyhó, nem ház”.²⁵ Váton nincs iskolaház, „egykor volt valamiféle kunyhócska”, de ott most már a falu tehenei legelnek.²⁶ A nagyunyomi iskola is kicsi, „mostanság toldozták össze ... korábban kovácsműhelyként szolgált”.²⁷

1754-ben, a következő egyházlátogatáskor már 169 iskolaépület állt Vas megyében, és ezek közül mindössze egyben, a meszlényiben nem volt mester. Ez a vizitáció minősítette az iskolák állapotát is.

Az iskolaépületek állapota 1754-ben Vas megyében

tágas, kényelmes	47 iskola	27,8 %
megfelelő, közepes	70 "	41,4 %
kicsi, rossz	12 "	7,1 %
romos	28 "	16,6 %
bizonytalan	12 "	7,1 %
összesen	169 "	100,0 %

Az iskoláknak tehát még a 18. század közepén is csak mintegy hetven százalékka volt alkalmas a tanításra. Tizenhárom vasi tanító azonban olyan faluban élt, ahol nem volt semmiféle iskola, így ők hol itt, hol ott tanítottak, mindig más jobbágnál,

mint például 1770-ben az alsószilvágyi mester. 1754-ben Simon Miklós ötvenéves pápai nemes így emlékezett vissza a Vas megye határán fekvő Simaházán (Sopron vm.) töltött iskolás éveire, tehát az 1710-es évek elejére: „az akkori mester (:nem lévén iskolaház:), házonként egy-egy hétig tanította az gyermekeket, s azon alkalmazással” az egyik falubeli nemesnél is „tarttatott az oskolaház”.²⁸

Az iskolamesterek szociográfiája

A katolikus egyházlátogatások alapján megrajzolhatjuk a tanítóknak, mint társadalmi rétegnek a portréját. A 17. század végén Kazó István — aki erre sajnos más csak az egyházlátogatás végén, a megye keleti, magyarok lakta felét bejárva helyezett súlyt — 33 katolikus iskolamester születési helyét jegyezte fel. E mesterek több mint a fele Vas megyéből származott, de mindössze ketten tanítottak a szülőfalujukban, a többiek nem ott, nem is a közeli településeken, hanem 20–30 kilométerre, esetenként még távolabb találtak állást. Ez határozottan arra mutat, hogy nem valamelyik falubelit fogadták fel iskolamesternek, hanem ezek a részben gimnáziumot végzett emberek hivatásos tanítók voltak.

Egészen más kép fogad minket, ha a katolikus főesperes által összeírt 40 evangélikus iskolamestert vesszük szemügyre, még mindig a 17. század utolsó éveiben. Michel Vovelle mutatott rá egy cikkében, hogy a túlnépesedett alpesi falvak foglalkozást nem találó protestáns lakói minden évben délre indultak, hogy mint tanítók a provence-i tájakon keressenek állást maguknak.²⁹ Sok szempontból hasonló volt a vasi evangélikus iskolamesterek vándorlása. A 40 mesterből nem kevesebb, mint 22 jött a Felvidékről, egy rozsnyói magyar kivételével valamennyien szlovákok voltak. Nyolcan jöttek Turóc, hatan Trencsén, hárman pedig Árva megyéből, tehát a Felvidék északi, szegény, szlováknyelvű részeiből érkeztek. Kivétel nélkül magyar falvakban tanítottak, feltehetőleg valamelyik evangélikus gimnáziumban, valószínűleg Pozsonyban tanultak meg jól magyarul, és onnan jöttek le délre, Vas megyébe, ahol ekkor nem működött evangélikus középiskola.³⁰

Az 1778-as egyházlátogatás már Vas megye egészéről ad áttekintést. A 238 katolikus tanítónak ekkor is mintegy a fele, 116 született Vas megyében, de csak a megyebeli tanítók egyötöde, 23 mester vállalt állást a szülőfalujában, vagy annak a plébániájához tartozó másik faluban. A vasi helységek közül két mezővárosból, Szalonakról és Szentgotthárdról négy-négy mester is származott, másik két mezővárosból: Szombathelyről és Körmenről, valamint Náriai faluból pedig három-három. A szalonaki születésű mesterek közül hárman maradtak a közelben: egyikük magán Szalonakon, két másik pedig a szomszédos Gáborfalván, illetve a közeli Sámfalván tanított, és csak a negyedik, Johann Resl szakadt távolabbra, a Szentgotthárd környéki Királyfalvára.³¹ Hasonló volt a szentgotthárdi születésű iskolamesterek megszólása is: idevalósi a helybeli mester, valamint a közeli Felsőrönök és Nagyfalva tanítója, míg a kőszegi városi iskola idős tanára messzekerült Szentgotthárdról.³² A körmenői származású három tanító is a közeli falvakban talált megélhetést, de ez korántsem volt általános, mert a Szombathely melletti Náriai faluban született három mester a megye különböző tájaira szóródott szét: Csehíbe, Sitkére és Kőszegdoroslóra.³³ Feltűnő, hogy Vas megye egyetlen városából, a fejlett Kőszegről csak két

tanító származott, akik a megye másik végében, a vasvári járás két kis falujában találtak állást.³⁴ A tanítói pálya alacsony presztízse, a várható csekély jövedelem magyarázza, hogy a városiak közül nem igyekeztek többen a falusi kisiskolákba. A Sopron megyéből érkezett 39 tanítóból 3–3 két mezővárosból, Lövőről, illetve Kapuvárról jött, magából Sopron városából azonban egyetlen egy vasi tanító sem származott, nyilván ugyanazért, amiért Kőszegről is csak ketten indultak a vasi falvak iskoláiba tanítani.

A más megyéből származók között nagy volt az eltérés a két szomszéd között, míg Zalából csak húszan jöttek, Sopronból majdnem kétszer annyian, 39-en: a fejlettebb, több és jobb iskolával rendelkező északi szomszéd fölénye egyértelmű. Három tanító Veszprém megyéből jött Vasba, közülük ketten a közeli, gimnáziummal rendelkező Pápáról. Két-két mester érkezett Moson, Győr és Trencsén, egy-egy pedig Pozsony, Tolna, Somogy és Heves megyékből.

A zalai tanítók elsősorban a megyéjükhez közeli falvakban, a Rábától délre találtak állást, és a soproniak is főként Vas megye közeli északi felében tanítottak. Így 1778-ban a Sopron megyével határos sárvári esperesi kerület tanítóinak fele, 13 mester származott Sopron megyéből, a szintén Sopronnal határos kemenesalji kerületben pedig a 16 tanítóból hat. Akadt persze, aki tovább vándorolt, nem állt meg a saját megyéjéhez közel fekvő iskolákban: A Vas vármegye északi részében fekvő Bőd, Vép, Kisunyom és Kopács tanítói is zalaiak voltak, és a megye déli tájain, Felsőszölnökön, Csapkereken, Tilaiban is akadtak Sopron vármegyei mesterek, ők számítottak azonban a kivételnek.

17 vasi tanító jött Ausztriából és Stájerországból, egy mainzi és egy salzburgi mellett további nyolc a cseh korona országaiban látta meg a napvilágot: egy Csehországból, kettő Sziléziából, öt pedig Morvaországból érkezett. Az Ausztriából és Stájerországból, a német birodalomból és az örökös tartományokból érkezett tanítók mindig a német anyanyelvű falvakban oktattak, azaz Vas megye nyugati részén, a mai Burgenland területén. Egy részük, átlépve a stájer–magyar határt, valójában csak a szomszédba indult, mint pl. Hidegkút tanítója, Maximilian Pörtl, aki a határt jelentő Lapincs patak túloldaláról, az alig tíz kilométerre fekvő Burgauból származott. Igaz, ő sem egyenesen ide jött, hanem előbb a Kőszeg melletti Máriahegyen tanított.³⁵ Szülőfalujától, a határon fekvő Hochneukirchentől negyven kilométerre, Németkeresztesen tanított Anton Gros, aki előzőleg még közelebb, Rohoncon és Farkasfalván volt iskolamester.³⁶ A tanítók helyválasztásában a döntő tényező azonban nem a földrajzi, hanem a nyelvi közelség volt: így pl. Anton Gros is továbbvándorolt egy Moson megyei németajkú faluba. Azoknak a mestereknek pedig, akik Linzből, Salzburgból, Mainzból vagy éppen Morvaországból érkeztek, mindegy volt, hogy melyik vasi faluban alkalmazták őket, ám mivel magyarul nem tudtak, csak németeket taníthattak.

A messzi távolban szerencsét próbálók nem vaktában érkeztek, hanem az egyik tanító hívta a másikat. A németszentmihályi mester, Johann Gerhardt Ausztriából, a magyar határ szélén fekvő Kirchsclagból származott, akárcsak a tőle 25 kilométerre, Borostyánkőn tanító, hat évvel fiatalabb Joseph Gerhardt. Feltehetjük, hogy a régebben oktató Johann hívta maga után Josephet, aki az öccse lehetett. Mielőtt Magyarországra jöttek, mindketten a szintén a határon fekvő Hochneukirchen iskolájában tanítottak, ahol ugyancsak Johann ajánlhatta Josephet.³⁷ A rokonság e két

tanító között valószínűnek tűnik, a Holtzapfel-fivérek esetében azonban ez bizonyos. Holtzapfel Márton egy kagrani (ma Bécs külvárosa) jobbágy fia volt, aki tizenkilenc évesen vándorolt Magyarországra. Pályáját itt mint vasvári *kocsmáros* kezdte, és csak két évvel később választotta az iskolamesteri hivatást. Két évig egy német faluban, Németkeresztesen tanított, majd miután a „közepesnél jobban” megtanult magyarul, több mint negyven évig Körmenten működött: ebben a többségében magyar, kisebb részben német mezővárosban előbb segédtanító, majd iskolamester lett. Apjuk szegénysége miatt 1770-ben az akkor tízéves öccse, József is Körmentre jött. Őt bátyja, az iskolamester tanította meg írni, úgy, hogy — mint írta róla — ezután már ő is „alkalmas volt arra, hogy németül és magyarul iskolamester legyen”, ékesszólóan tanúsítva felfogását: aki tud írni, az alkalmas a tanításra is. 1782-ben azonban József teherbe ejtett egy körmendi hajadont, és kénytelen volt egy zalai faluban, Homokkomáromban iskolamesterséget vállalni. A fiatalabb fiú tehát követte iskolamester bátyját, Magyarországra jött, ahol bátyja „kiképezte”, majd ő is megkezdte saját tanítói pályafutását.³⁸

A rohonci németek mestere, Bernhard Jacob Herbst osztrák volt, Sankt Leonardból érkezett, és mielőtt átvette volna tisztét Rohoncon, különböző osztrák városokban volt iskolamester, majd négy évig a bécsi árvaházban tanított. Rohoncon mindkét segédtanítója morvaországi német volt, az idősebb már három éve itt tanított, felderítette a terepet, amikor 17 éves öccse megérkezett.³⁹

Az iskolamesterek vándorlása az osztrák tartományokból Vas megyébe nem volt egyirányú. A Vas megyei német falvakban született mesterek is átmentek a szomszédos Stájerországba tanítani. Négy vasi tanító korábban a határszéli stájer falvakban tanított, onnan tértek vissza Vas megyébe.⁴⁰

Írástudatlan és gimnáziumot végzett tanítók

Ha a 17. század végén összeírt katolikus és evangélikus tanítók iskolai végzettségét összevetjük, meglepően egyező képet kapunk. Mindkét felekezet iskolamesterei közül 1697-ben nem kevesebb, mint 16% írástudatlan volt. Ezek a tanítók csak olvasni tudtak, tehát a legjobb esetben is csak olvasásra taníthattak. A két felekezet tanítói közül nagyjából ugyanannyian jártak az egyes gimnáziumi osztályokba is: 7, illetve 8 syntaxistát, 2–2 poétát és 5, illetve 6 rhétort találunk az iskolamesterek között az egyes gimnáziumi osztályok korabeli elnevezései szerint, három evangélikus és egy katolikus mester pedig logikát is tanult, azaz az akadémiai éveket is megkezdte. A későbbi vizitációk már sajnos nem fordítottak gondot a tanítók iskolázottságára. Batthyány három mesterről: a martyánci, bögötei és dobrai tanítókról feljegyezte, hogy tudatlan és a gyerekek oktatására alkalmatlan emberek, akik csak énekelni és harangozni jók.⁴¹ Ismerve a korabeli alacsony követelményeket, azt kell gondolnunk, hogy ezek a tanítók még írni sem tudtak. A többi tanítóról a vizitátor csak annyit írt, hogy jól tanítottak. A sok szempontból szigorúbb 1770-es állami iskolaösszeírás a nemeskeresztúri tanítót egyszerűen csak idiótának nevezi, mégis, írni még ő is tanított, „már amennyire az efféle gyengécske emberek képességeiből kitelik”.⁴² Ugyanekkor viszont őt iskolamester csak olvasást tanított, mivel írni maguk is csak alig, vagy éppen egyáltalán nem tudtak.

Ilyen tudatlan ember lehetett Tana és Nagykajd közös mestere, akiről azt jegyezték fel, hogy „egy tanulója sincs, mivel maga az iskolamester is keveset tud”. Más falvakról szólván, az összeírás egyértelműbb, világosan kiderül belőle, hogy ott a mester azért tanított csak olvasásra, mivel írni maga sem tudott. A nicki — igaz csak ideiglenes — tanító „alkalmatlan a tanításra az olvasáson és a szótagoláson felül”. A kemenesaljai Bögötén pedig Gál Márton „csékély tudományú ember, ezért imakönyvekből tanítja olvasni” a gyerekeket, és a közeli Szergény mestere is „csak az olvasás tanítására képes”. Árokszállás iskolamestere, Sebastian Steger egyszerűen egyházzsolga és varga is volt egy személyben, aki telente harminc gyereket tanított olvasni, írni azonban nem, „mivel arra maga is alkalmatlan”. Az *írástudatlan iskolamester* alakja tehát a 18. század második felében sem tűnt el.⁴³

Szily püspök azt is feljegyezte, hogy tudtak-e a tanítók latinul. Ebből következtethetünk az iskolázottságukra, hiszen a latintudás a gimnázium legalább egy-két osztályának elvégzését feltételezte. A latintudás megítélése persze szubjektív dolog. A négy éven át tartó egyházlátogatás nem adott, nem is adhatott pillanatfelvételt a megye katolikus egyházáról — a kép több helyen „bemozdult”. Hegedüs József tanítót előbb Németgencsen, majd egy évvel később Nagysitkén is összeírták, ott tudott latinul, új állomáshelyén már csak magyarul.⁴⁴ Hasonlóképpen elköltözött a vizitáció alatt István József iskolamester, Pinkaminszenteen még beszélt latinul, mire Pető-olaszkára ért, úgy látszik, már elfelejtett.⁴⁵ Igen közelítő értéke van tehát annak, hogy Szily püspök szerint a tanítók pontosan egyötöde (46 mester) tudott latinul. Megerősíti viszont ezt a számot, hogy a nyolc évvel korábbi iskolaösszeíráskor a tanítók 17%-a (36 mester) tanította a latin nyelvet is, igaz, általában csak a ragozókat. Hiába írta tehát elő 1777-ben az első Ratio Educationis azt, hogy a falun lakó nemesek gyerekeit és az értelmesebb parasztfiúkat is oktatni kell a latin nyelvre, erre a tanítók mintegy egyötöde latintudás híján alkalmatlan volt.⁴⁶ Ugyanakkor a já-nosházi, a sárvári és a károlypátyi iskolákban 1770-ben olyan magas szinten folyt az latintanítás, hogy az innen kikerülő diákok könnyedén folytathatták tanulmányaikat a jezsuita gimnázium második, illetve harmadik osztályában.⁴⁷

Írástudatlan és gimnáziumi szinten oktató mestereket egyaránt találunk tehát a 18. század második felében. Mindig is voltak jó és rossz tanítók, de ekkora különbségek csak a rendszeres tanítóképzés megindulása előtt voltak elképzelhetők.

A tanítók szintjének rendkívüli hullámválását legjobban az egyházzsecsődi iskolában tudjuk nyomon követni. 1770-ben ifjabb Mészáros Ferenc volt az egyházzsecsődi iskola mestere, aki a gyermekeknek nemcsak írást-olvasást, de még némi latint is tanított. A szomszédos Egyházashollóson idősebb Mészáros Ferenc, valószínűleg az előbbi apja, oktatott, az írás és olvasás mellett szintén a latin nyelv alapjaira, sőt számtanra is. A katolikusok a katekizmust tanulták, de a mester reformátusokkal is törődött: nekik „saját könyveik olvasását” tanította. Mindkét tanító a legtöbbit nyújtotta tehát a tanítványainak, ami ebben az időben egy falusi iskolában egyáltalán lehetséges volt. A következő évben azonban már egy új tanító: Mészáros János, akit foglalkozása után Mester Jankónak is neveztek, volt az iskolamester Egyházzsecsődön. (Azt, hogy rokona vagy névrokona volt-e az elődjének, nem tudjuk.) Sok korhelységét és „tekergését” megunva, az elöljáróság elhatározta, hogy elfogatja és katonának adja. A két egymást követő zsecsődi tanító közti különbséget nem annyira

az jelzi, hogy Mester Jankó folyvást részegeskedett, hanem az, hogy a tanítást csak mellékfoglalkozásként űzte, és ugyanakkor mint szabómester is dolgozott, az egyházashollói bíró például nála varratott lajblit.⁴⁸

A Szily János püspök egyházlátogatásában szereplő mesterek közül nem mindegyik volt egész életében tanító. Egyikük korábban, láttuk, kocsmáros volt, kettő pedig vándorló mesterember: Egy asztalos Mainzból egészen Vas megyéig vándorolt, ahol letelepedett, és immár nyolcadik éve volt a pöszönyi iskola mestere. Joseph Hoffmann Trencsén megyében lakatosként kereste kenyerét, mielőtt a vasi Csékén elkezdett volna tanítani.⁴⁹ Az íródeákból és a nótáriusból lett iskolamesterek előzőleg is az írástudásukból éltek.⁵⁰ Két kiszolgált katona is tanított, egyikük obsitusként tért vissza a szülőfalujával szomszédos Nardára, míg a sziléziai Johann Fleischer 17 évig fújta a kürtöt a császári seregben, majd az osztrák örökösödési háború idején egy vasi német faluban, Lödösön telepedett le, talán nem akart visszatérni porosszá lett szülőföldjére.⁵¹

Az iskolamesteri foglalkozás lényege nem az írás–olvasás megtanítása volt, hanem a kántorkodás. Így nem meglepő, hogy zenészekből és sekrestyésekéből is lettek tanítók. A szénégetői mester korábban a budai ágostonosoknál volt templomszolga, a baksafalvai mester a szombathelyi dominikánusoknál orgonált, a pinkafői és a szombathelyi tanító előzőleg zenészként szolgált a szombathelyi káptalannál. Mindszentre pedig a kőszegi városi trombitás fia került. A zenészekhez számíthatjuk az említett katonát, Johann Fleischert is, aki a hadseregben kürtösként szolgált. Pór- és Nemesdömölkön nem volt rendes iskolamester, hanem a bencés apátság két zenésze látta el a feladataikat. A pördömölki tanított is, a nemesdömölki azonban nem foglalkozott a gyerekekkel, csak a temetéseken énekelt — ez is mutatja, hogy ekkoriban ez volt az iskolamesterség legfontosabb ismérve.⁵²

A tanítás az iskolamester számára a kántorság mellett mellékfoglalkozásnak számított. Akadtak azonban, akik — kevesellve az így várható jövedelmet — magát az iskolamesterséget is csak más mesterségük mellett űzték. Kámon Gál János főleg szabóként kereste kenyerét, de télen hat gyereket olvasni tanított. Nem hagyott fel a szabómesterséggel az említett egyházasszecsődi tanító, Mester Jankó sem, a pinkaóvári mester pedig varga volt, de azért „valamelyest” tanított is.⁵³

E példák bizonyára színesebbek, mint az átlagos tanítók életútja. Ezek jelentik azonban a kisszámú kivételt. A vasi tanítók többsége eleve tanítónak készült és mindvégig megmaradt ezen a pályán. Szily János püspök 1778. évi egyházlátogatásában a 238 vasi tanítóból 131-nek, azaz a mesterek 55%-ának leírta az életútját is.⁵⁴

Hány éves korukban kezdtek tanítani a vasi tanítók? (1778)

16–20 évesen	46 tanító	35,1 %
21–25	44 "	33,6 %
26–30	21 "	16,0 %
31–35	11 "	8,4 %
36–40	6 "	4,6 %
41–	3 "	2,3 %
Összes tanító száma	131 "	100,0 %

(Nincs adat 107 tanítóról)

1778-ban a Vas megyében élő tanítók több mint kétharmada tehát 25 éves koráig elkezdte a tanítást. Nem tekintették átmeneti szakasznak életükben az iskolamesterséget: 1778-ban egyharmaduk negyven évnél is idősebb volt, és 41,2%-uk tizenöt évnél régebben tanított.

Hány éve tanítottak az 1778-ban összeírt vasi tanítók?

1-5 éve tanít	28 tanító
6-10	33 "
11-15	16 "
16-20	17 "
21-25	20 "
26-30	5 "
31-35	6 "
36-40	3 "
41-	3 "
Összesen	131 "

(Nincs adat 107 tanítóról)

Az 1778. évi egyházlátogatásból a tanítók mobilitását, korábbi állomáshelyeit is rekonstruálhatjuk. Voltak évtizedekig egy helyen tanító mesterek is, mint például a szentpéterfai Panner Miklós. Ő 1754-ben egy perben elmondta, hogy noha nem idevalósi, mégis tanúskodhat a faluhatárról, mert „ezelőtt 45 esztendővel jött Szentpéterfára iskolamesternek, s azon üdötül fogva continuo (folyamatosan) ott is lakik” és tanít. 66 éves volt ekkor, tehát 21 éves korától fogva tanított a faluban.⁵⁵ Gyakoribb volt azonban az állomáshelyek cseréje, a mesterek, ha nem is évente, de átlag 3-5 évenként új helyet kerestek, 62%-uk még nem töltött el öt évet az akkori iskolájában.

Hány éve tanított az adott iskolában a tanító? (1778, Vas megye)

1-5 éve	136 tanító	62,4 %
6-10 éve	43 "	19,8 %
11-20 éve	21 "	9,6 %
21-30 éve	9 "	4,1 %
31- éve	9 "	4,1 %
		100,0 %

A tanítók a magasabb jövedelem reményében vándoroltak, és általában előző állomáshelyüktől mintegy 20-30 kilométerre, egynapi járóföldre találtak új állást. E vándorlásokon azonban kívül maradtak egyrészt a vend falvak tanítói, másrészt pedig a legnépesebb helységek mesterei. Az 1770-ben Vas megyében összeírt tanítók közül

26-án már 15 évvel korábban, Batthyány egyházlátogatása idején is ugyanott tanítottak, további három helyen pedig a korábbi iskolamester öccse, vagy fia vette át a tanítást. (A korabeli vezetéknevek kialakulatlansága miatt igen valószínű, hogy ennél több iskolamester maradt ugyanabban az iskolában, de nem ugyanazon a néven írták össze őket 1770-ben, illetve a korábbi egyházlátogatáskor.) Különösen feltűnő, hogy a tótsági tanítók majdnem fele, öt mester, több mint 15 éve működött ugyanabban a faluban, de ők egy kivételével nem tanítottak. A környékről származó, szlovénül beszélő kántorok voltak, akik már csak nyelvtudásuk korlátai miatt sem kapcsolódtak be a tanítók megyei piacába. Más volt a városi iskolamesterek helyzete: a lékai, szombathelyi, a két kőszegi tanító és további 5 mezőváros: Szentgotthárd, Szalonak, Vörösvár, Dobra és Németszentmihály iskolamesterei tudták, hogy szépen fizető posztjuknál jobbat úgy sem találnak, ezért nem is vándoroltak tovább, hanem igyekeztek a fiúkra örökíteni a tisztüket. 1778-ban 29 tanítót írtak össze, aki 15 éve vagy még tovább szolgált a posztján, közülük ismét öt volt tótsági. A felsőpetróci 78 éves mester már 40 éve szolgált ebben a faluban, amely első és egyetlen állomáshelye volt.⁵⁶ Az előző két összeírásban szereplő városi és mezővárosi tanítók közül öten még negyedszázad múltán is a helyükön voltak. A 73 éves lékai mester immár 44 éve tanított, és apjától örökölte a hivatalát.⁵⁷ Mathias Pauer 43 éve vezette a kőszegi német iskolát, segédtanítóul saját fiát fogadta fel.⁵⁸ A vasi tanítók nesztora azonban a kőszegi magyarok 89 éves mestere, László János volt, aki nem kevesebb, mint 55 éve állt az iskola élén, és előtte is ugyanott volt segédtanító. Öreg kora miatt már nem tanított, helyette egy fiatal instructor oktatott, de László János láthatólag ragaszkodott a temetésekhez és a várostól húzott évi 82 forintos jövedelemhez.⁵⁹

A fentiekből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a vasi falvakban nem a helybeliek közül kértek fel valakit a tanításra, nem véletlenül arra vetődő embereket bíztak meg, hanem egy kialakult, bár elég alacsony szinten iskolázott réteg tagjaiból választottak. Ha akadt is katonából, trombitásból, asztalosból lett iskolamester a vasi tanítók között, nem ez volt a jellemző. Nagy többségük számára az iskolamesterség életpályát jelentett. Az állomáshelyét sok tanító váltogatta, de a foglalkozását csak kevés. Erre utal, hogy a mester tisztét többen az apjuktól örökölték.

Szily püspök 1778-ban hét olyan vasi mestert talált, akik az apjuk hivatását folytatták. A már említett lékai és kőszegi iskolamesterek fiaikra örökítették a városi vagy mezővárosi iskolában a jól jövedelmező posztjukat. Hárman korábban mint segédtanítók szolgáltak iskolamester apjuk mellett, és később másutt, mint önálló iskolamesterek dolgoztak.⁶⁰ Mikor 1770-ben a nicki iskolamester meghalt, a tanítást a fia folytatta.⁶¹ Németszehen 1755-ben Johann Berkovits tanított, helyén tizenöt évvel később a húszéves Joseph Berkovitsot írták össze, aki feltehetően az előző mester fia volt. A szerdahelyi tanító, a 33 éves ifjabb Hersits Miklós a szomszéd faluból, Bozsokról származott, ahol a 64 éves idősb Hersits Miklós tanított — az alma itt sem esett messze a fájától.⁶²

A két Hédli nevű mester valószínűleg testvér volt. Hédli András 1757-ben lett segédtanítóból iskolamester Szentgotthárdon, majd két szomszédos faluban folytatta a tanítást, helyét a mezővárosban a 13 évvel idősebb Hédli János, alighanem a bátyja, vette át. Szalonakon valóságos iskolamester–dinasztia tanított. 1756-ban Johann Rager volt a mester, 1770-ben pedig Michael Rager (azt, hogy az előzőnek öccse vagy

fia volt, nem tudjuk). Ez utóbbi 1778-ban meghalt, és ekkor tizennyolc éves fia, Ignaz Rager folytatta tovább a tanítást.⁶³

„Rongyos” és jó módú mesterek

Az egyházlátogatások aprólékos gondossággal feltüntették a tanítók jövedelmeit is. Ezek az adatok azonban egymással összevethetetlenek, hiszen az összehasonlításhoz tudnunk kellene, hogy a falubeli mester évente átlag hány temetésre számíthatott, mennyit ért a kapott disznóláb és a kántorkenyér, és milyen jövedelem volt várható a Mester földje parcellából? Csak az állami iskolaösszeírásból kaphatunk világos képet, és ott is csak azokból a falvakból, ahol a megeskettett helybeliek megbecsülték és forintösszegre lefordították ezeket a tarkabarka járandóságokat. Ebből az összeírásból az is egyértelműen kiderül, hogy nem volt összefüggés az iskolában tanulók száma és a tanító jövedelme között, mert bár minden egyes diák fizetni tartozott a tanításért, a tanítás a mester számára csak mellékfoglalkozást jelentett, és ez a jövedelmében is tükröződött: a tanítás keresetének csak 10–20%-a származott a tandíjból.

Két esperesi kerületben, a szombathelyiben és az őrséghegyhátiban 1770-ben összeírták a mesterek jövedelmét, és ezen belül a tanításból származó összeget is.⁶⁴

*A tandíj aránya a vasi iskolamesterek jövedelmén belül (1770)
(Szombathelyi és őrség-hegyhádi esperesi kerületek, plébániás falvak)*

a tandíj aránya az összes jövedelmen belül	a 28 tanító közül
0–10 %	11
10,1–20 %	7
20,1–30 %	7
30,1–40 %	3
40,1 % –	0

Két másik kerületben, a rohonciban és a németújváriban nem jegyezték fel a tandíjak összegét, itt csak a tanítók összjövedelmét adták meg. Ha azonban ezt a jövedelmet egybevetjük azzal, hogy melyik tanító hány gyermeket tanított, akkor egyértelműen kitűnik, hogy semmiféle összefüggés sem volt a tanulók száma, tehát a várható tandíj nagysága és a mesterek jövedelme között. Ez a fenti táblázat alapján nem meglepő, hiszen a tanításért befolyt összeg mindenhol csak a tanítói kereset töredékét adta.

Az iskolamesterek közül azoknak volt magas, 100 forint feletti jövedelme, akik valamelyik nagyobb mezővárosban éltek vagy a földesúrtól is kaptak fizetést (ezért gyakran zenélni tartoztak). A szentgotthárdi mester a helyi ciszterci apátságtól, a rohonci, a körmendi és a borostyánkői mesterek a Batthyány hercegi családtól kaptak pénzt. A szombathelyi tanító a Széchényiek győri alapítványából, a sároslaki pedig Weber József, egy gazdag körmendi kereskedő alapítványából egészítette ki a fizetését, és jutott tisztességes jövedelemhez. A filiák mesterei között azonban akadnak olyanok is, akik mindössze évi 10–12 forintot kerestek. Ezek után nem meglepő,

hogy az egyik vasi filia, Pórporpác tanítójáról feljegyezték, hogy „kenyerét nyomorúságosan keresi aratással, csépléssel, és koldulva mások könyörületéből”.⁶⁵

A vasi iskolamesterek jövedelme 1770-ben

1. Plébániával rendelkező falvak tanítói		
Kerületek	a tanítók száma	évi átlagjövedelem (forint)
rohonci	12	69,1
szombathelyi	19	62,5
órségi–hegyháti	21	42,1
németújvári	20	36,2
2. Filiák tanítói		
rohonci	14	28,4
szombathelyi	13	26,2
órségi–hegyháti	4	25,9
németújvári	13	22,6

A filiák tanítóinak jövedelme az adott kerület plébániás falvaiban tanító mesterek jövedelmének százalékában (1770)

rohonci kerület	41,1%
szombathelyi kerület	41,9%
órségi–hegyháti kerület	61,5%
németújvári kerület	62,4%

A filiák tanítói a plébániás falvakban működő mesterek jövedelmének átlagban mindössze negyven-hatvan százalékát keresték. Ennek az volt az oka, hogy az iskolamesterség elsősorban kántorkodásból állt, ebből folyt be a legtöbb jövedelem, és ezt főleg a plébános mellett kántorkodó iskolamester kapta, mert ő kísérte a temetésekre a plébánost.

Egy Vas megyei középnemes, Bernáth György birtokán a 18. század végén az erdőőr és a béresek évi 23, az ökörpásztor 24 forintot kaptak, amit körülbelül ugyanennyit érő természetbeni juttatás egészített ki. A filiák tanítói 25 forint körüli átlagjövedelmükkel tehát jócskán az erdőőrök és az ökörpásztorok alatt maradtak, míg a plébániás falvakban tanító, és ami a kereset szempontjából fontosabb, ott kántorkodó iskolamesterek átlagjövedelme Bernáth uram alkalmazottai közül a majorosgazdáéhoz állt legközelebb, akinek a természetben kapott járandóságon kívül évi 46 forint 18 krajcárt fizettek. Az egész megyében csak egy-két iskolamester közelítette meg Bernáth György számvevő tisztjének 200 forintos illetményét.⁶⁶

Érthető tehát, ha a tanítói pálya presztízse alacsony volt. Ahogy 1770-ben Nagysítkén elmondták, szükséges lenne ugyan, hogy a gyerekek egy megfelelő tanítótól ne csak az írás-olvasást, de a számtant is megtanulják, ám „a csekély jövedelem miatt az iskolamesteri feladat betöltésére kevésbé alkalmas embereket kényszerülnek alkalmazni”. Nemeskeresztúrott a helybeli nemeseket okolta az összeíró esperes, amiért az általa sommás egyszerűséggel idiótának nevezett Márton Györgyöt megtűrik: „A fejlődés reménye sem csillan meg a fent említett ügyben, mivel a

tisztán nemesekből álló község egyébként is korlátolt, és az emiatt oly csekély jövedelemért tanultabb iskolamester nem is hozható ide.” Tegyük hozzá, hogy ebben a faluban a nemesek is katolikusok voltak, ez a kialakult szomorú helyzet tehát nem magyarázható a protestánsok ellenállásával. Felsőpetrócon is meg állapították azt, hogy „ezért a fizetésért aligha fognak tanult iskolamestert kapni”, Nicken pedig kifakadtak: a mester jövedelme oly csekély, hogy ide tisztességes ember nem is törekszik.⁶⁷

Egy egész réteget minősített odavetett megjegyzésével a nagyabonyi (Pozsony vm.) Gazdag István, amikor 1740 körül élt tanítójára így emlékezett vissza: az előző mester távozása után háromnegyed évig járt „Farkasdi nevezetű mesterhez, kit »rongyosnak« is hívtak”.⁶⁸

A tandíj nem volt jelentős tétel a tanítók jövedelmében. Mekkora terhet jelentett viszont a kisiskolát látogató gyerek a jobbágycsalád számára? A tandíjat a szokásjog rögzítette, az olvasás tanulásáért mind a 17., mind a 18. században negyedévenként 25 dénárt kellett fizetnie a tanulónak, ezenkívül általában azt várták el, hogy a gyerekek szülei hozzájáruljanak az iskola fűtéséhez, hiszen az oktatás jórészt télen folyt. A 25 dénáros tandíj, akárcsak a földesúrnak fizetendő cenzus, évszázadokon át állandó maradt, nem követte a pénz értékének tényleges változásait. Így a tandíj nemcsak egyre kisebb terhet jelentett a parasztok számára, de egyre kisebb jövedelmet is az iskolamesterek zsebében.

Az 1780-as években a Szentgotthárd környéki falvakban egy saru megfoltozásáért 30 krajcárt, azaz 50 dénárt kért a varga, ennek áráért fél évig tanították olvasni a gyereket. Egy lópatkolásért 6 krajcár, vagyis 10 dénár járt a kovácsnak, azaz három patkolás áráért egy kisdíák negyedévig tanulhatott nemcsak olvasást, de írást is. Egy szekerce áráért, 15 krajcárért (= 25 dénár) negyedévi olvasnitanulásra, 2 vasvilláért (18 krajcár, azaz 30 dénár) negyedévi írástanulásra futotta. Egy malac vagy egy mérő búza árából, egy forintból pedig egész évben taníttathatta gyereket a jobbágy a 18. század végén. Kevés gyerek járt azonban négy negyedévet iskolába, többnyire csak télen tanultak, azaz két napi gyalogszám árából (20 krajcár = 32 dénár) a parasztember egész télre megválthatta a fia írni- és olvasnitanulását.⁶⁹ Ezek szerint a falusi kisiskolák tandíja csak a legeleesebb, sokgyermekes családok gyerekei, és a zsellérek, özvegyasszonyok fiai számára jelenthette a tanulás akadályát. Ami sokkal súlyosabban esett latba, az az iskolába járó gyerek kieső munkaideje volt, még ha ezt nem is tudjuk krajcárokkal vagy dénárokkal meghatározni. Ezért aztán a 19. századi Oroszországban a parasztok — a maguk logikája szerint teljes joggal — azt követelték a tanítóktól, hogy fizessenek azért, amiért a gyerekeiket az iskolába járással lekötik.⁷⁰

A protestánsok szűkülő tanulási lehetőségei

A 18. századi elemi oktatás egyik alapproblémája Vas megyében is az volt, hogy a protestánsoknak aránytalanul kevés iskolájuk működött. A 17. század első felében a Vas megyében birtokos főúri családok, a Batthyányak, Nádasdyak, Erdődyek rekatolizáltak, és az áttért földesurak neofita buzgalommal üldözték korábbi vallásuk hirdetőit. Így Batthyány Ádám, a buzgó református Batthyány Ferenc fia, aki 1630-

ban Pázmány Péter hatására rekatolizált, 1634-ben pátensben szólított fel minden protestáns papot és iskolamestert, hogy azonnal hagyják el a birtokait.⁷¹ A végvári katonák és a magánföldesúri hajdúk, valamint a nemesek ugyan továbbra is megtudták őrizni vallásszabadságukat, de a megye nagy részében a felekezeti harc eldőlt a katolicizmus javára. A kompromisszummal zárult 1647. évi országgyűlés döntése értelmében Vas vármegyében a protestánsoknak tizenkét templomot adtak vissza, továbbá Vépen telket kaptak a templom és az iskola építésére.⁷² Az 1670-es években, a protestáns gyászévtizedben azután Vas megyében is ismét támadásba lendült az ellenreformáció, a katolikusok számos templomot katonai erőszakkal foglaltak el. A soproni országgyűlés három artikuláris helyen engedélyezte Vas megyében a protestáns vallásgyakorlatot: Nemesdömölkön és Nemescsón az evangélikusok, Felsőőr- sön pedig a reformátusok részére. A két évvel később kezdődő, török elleni háború viharos éveiben azonban ennek a korlátozásnak nem lehetett érvényt szerezni, a 17. század végén még sok faluban „lappangtak” protestáns lelkészek, tanítók.⁷³

A Rákóczi-szabadságharc alatt az evangélikusok és a reformátusok Vas megyében is szabadon gyakorolhatták vallásukat. Hodosi Sámuel református püspök 1708-ban egyházlátogatást is végzett itt, 12 vasi anyaegyházat kereshetett fel, ezek közül csak az erős császári garnizzal megrakott Körmend volt árvaegyház.⁷⁴ A szatmári béke után ismét megindult az erőszakos ellenreformáció. 1718-ban vármegyei katonasággal újták el öt református falu lelkészeit és rektorait. Az I. Carolina Resolútiót (1731) követően Vasban is újabb templomfoglalási hullám indult: 1732-ben Kemenesalja 18 falujából tíz evangélikus lelkészt és tizennégy evangélikus tanítót kergettek el, a lakosság ellenállását több helyen katonákkal megtörve. Ugyanebben az évben karhatalommal visszafoglalták a tótsági evangélikus és az őrségi református templomokat, és — ahol volt — az iskolákat is.⁷⁵

A 18. század a kevésbé látványos, de sokkal hatékonyabb ellenreformáció időszaka. A türelmi rendeletig terjedő fél évszázad ebben a megyében is megszilárdította a katolicizmus győzelmét. Az elnyomás kevésbé durva, mint az előző században, és valószínűleg ezért hatékonyabb. A protestáns lelkészeket már nem küldik gályarabságra, de a vármegyei hatalom folyamatosan zaklatja őket. Állandósulnak a vizsgálatok a titokban áttért katolikusok ügyében, a bíróságok behatolnak a magánélet szférájába, haldoklók gyónása felől faggatódnak, katolikus férjük halála után ismét protestánsná lett özvegyasszonyok, a kálvinista iskolába járó katolikus kisgyerekek felől folytatnak nyomozást. Bíróság elé került, aki a katolikus ünnepeket, vagy böjtöt „megtörte”, és szinte mindig a protestánsok nyakába varrtak pert a nyilván mindenhol előforduló káromkodásért, aki pedig a vallásról — akár egy pohár bor mellett — vitatkozott, az könnyen istenkáromlóknak minősült.⁷⁶

A protestánsok visszaszorítása az iskolaügyben is jelentkezett. A 17. század végén Vas megyében a katolikusok és protestánsok közül gyakorlatilag ugyanannyi főre, 1089 protestáns hívőre és 1011 katolikusra jutott egy-egy, a felekezetéhez tartozó iskola. A Carolina Resolútió után azonban már csak 3–4 protestáns iskolamestert találunk Vas megyében, katolikus viszont több mint kettőszázat. A protestánsok száma is csökkent, de korántsem ilyen mértékben: 1697-ben a megye lakosságának kb. 52%-a katolikus, 1754-ben már kb. 78%-a. A meggyőződéses konjunktúrális változásaihoz szokott korunkban talán meglepőnek tűnik, de ez az arány már nem

változott a türelmi rendelet után sem, 1793-ban, majd 1825-ben is a megye lakosságának mintegy 3/4 része volt katolikus.⁷⁷ A türelmi rendeletig legálisan viszont csak két evangélikus és egy református iskola működhetett az említett artikuláris helyeken.

A protestánsok megpróbálták dacolni a tilalommal. 1755-ben Benedik György őriszigeti nemes — bár korábban bíróság tiltotta el ettől — mégsem hagyott fel az evangélikus gyerekek tanításával. Ugyanekkor Felsőlövön is tanított egy „illegális” evangélikus iskolamester, Lakon pedig a szomszédok bejelentették, hogy az egyik nemesnél titkos imaház működik, lehet, hogy ő is tanított.⁷⁸ 1770-ben a kemenesaljai Kiskamondon evangélikus mester tanított, bár ez nem volt engedélyezett, azaz artikuláris hely, a tanító csak a „tévhitű (értsd: protestáns) nemesség engedelméből” tanít. Négyezer annyi fizetnek neki, mint a katolikus mesternek kellene, „meg is látszik az öltözködésén, hogy milyen jómódban él” — háborodott fel a miskei plébános.⁷⁹

Ez a mester nem fogadott be az iskolájába katolikusokat. Általában azonban fordítva, a protestáns szülők nem engedték az iskolába a gyerekeiket, nehogy katolikus hitre térítsék őket: A protestánsok egyáltalán nem engedik meg gyermekeiknek az iskolalátogatást, mert félnek, hogy katolikus hitre térítik őket — panaszkolta az ivánci tanító 1770-ben. Belsőrákos református lakóiról is azt jegyezte fel a katolikus vizitátor, hogy mivel a nép eretnek, nem engedi, hogy a gyerekeit a katolikus mesterek tanítsák. A legtöbb falusi iskolában azonban az iskolamester együtt oktatta minden felekezeti gyermekeit. Csak két helyen, Szentlénárton és Egyházashollóson tanította a mester külön az evangélikus, illetve református diákokat a saját könyveikből, egyébként a protestánsok is a katolikus tananyagot kellett, hogy elsajátítsák. A protestánsok közül sokan, akiknek a vagyoni helyzete ezt megengedte, ragaszkodtak a saját iskolájukhoz: Csöngéről és Kissomlyóról a gazdagabb evangélikusok a gyerekeiket az onnan 12–15 kilométerre fekvő artikuláris helyre, a nemesdömölki iskolába küldték. A csánigi evangélikusok pedig az alig tíz kilométerre arrébb, de már Sopron vármegyében, szintén artikuláris helyen, Vadosfán tanító evangélikus mester keze alá adták fiaikat.⁸⁰ A vasi evangélikus nemesek közül pedig, aki csak tehetett, a soproni evangélikus gimnáziumba küldte a fiát.⁸¹

A türelmi rendelet (1781) után számos evangélikus és református iskola nyílt meg Vas megyében is, ezek azonban már csak a következő század elején éreztették hatásukat a paraszti műveltség és az írástudás terjesztésében.⁸²

Az iskolába járók aránya

Az iskola hatékonysága az általános és tényleges iskolakötelezettség előtti korban elsősorban azon múlott, hogy az iskolaképes gyerekek hány százaléka látogatta az iskolákat. Ezt sajnos sem az állami iskolaösszeírás, sem az egyházlátogatások nem közlik, így ezt a fontos mutatót csak közvetve számíthatjuk ki.

1770-ben a helytartótanácsi iskolaösszeírás feltüntette az egyes iskolákban tanuló gyerekek számát is.

A tanulók száma Vas megye iskoláiban 1770-ben

főesperesi kerület	iskolák száma	tanulók száma	tanuló/iskola	tanuló nélküli tanító
1. kemenesaljai	43	588	13,67	4
2. sárvári	25	355	14,20	4
3. szombathelyi	45	828	18,40	5
4. németújvári	34	835	24,50	1
5. órségi-hegyháti	23	316	13,70	3
6. rohonci	27	688	25,40	0
7. tótsági	11	8	–	10
Összesen	208	3618	17,30	27

Vas vármegye kisiskoláiban 1770-ben összesen 3618 gyerek tanult. Ehhez a számhoz hozzá kell még számítanunk a csényei és a porpáci iskola tanulóit, akiknek a számát nem jegyezték fel, csak annyit, hogy „kevesen” voltak. Az írás-olvasást azonban ennél is több gyerek tanulta Vas megyében, hiszen a kőszegi gimnázium és az 1771-től működő szombathelyi ferences kisgimnázium alsó osztályaiban is tanítottak írni-olvasni.⁸³

A csényei és a porpáci „keves” tanulóját figyelmen kívül hagyhatjuk, a két gimnázium kezdő (parva–principia) osztályában írni tanulókat azonban hozzá kell számítanunk a falusi iskolák növendékeihez. A kőszegi jezsuita gimnázium tanulóiról 1741-ből van adatunk, ekkor 500 diákja volt.⁸⁴ Mivel a Ratio Educationis kibocsátása előtt a gimnáziumok tanulóinak nagyobbik része a parvisták soraiban az elemi ismereteket tanulta, közülük legalább 250-et a kisiskolásokhoz számíthatunk. A szombathelyi ferences gimnázium 1771-ben, tehát egy évvel a vasi kisiskolák idézett összeírása után nyílt meg, alapítólevelét pedig csak 1772-ben írta alá Mária Terézia. Mivel azonban a Vas megyei lakosság számát a Szily püspök 1778–81. évi egyházlátogatásából, illetve a józsefi népszámlálásból igyekszünk megállapítani, e gimnázium elsőseit is figyelembe kell vennünk. Az alapításkor, 1771-ben 56 tanuló, a következő tanévben 100, az azt követően 130 járt a szombathelyi gimnázium első osztályába, — számoljunk 100 kisdíákkal.⁸⁵

1770-ben az állami iskolaösszeírás elvben Vas megye valamennyi kisiskoláját feltüntette, a felmérést azonban a katolikus esperesek végezték, és nyilván ezért maradtak ki az artikuláris (törvény biztosította) helyeken ekkor is működő protestáns iskolák. Az összeírásban így hiába keressük a nemescsói és nemesdömölki evangélikus, valamint a felsődéri református scholát. Ezért azt sem tudjuk, hogy hány tanulójuk volt, de nyilván több, mint a katolikus kisiskoláknak, hiszen az egész vármegye református, illetve evangélikus lakosságára csak egy, ill. kettő iskola jutott. A három protestáns iskolára együttesen számoljunk 150 tanulót.

A 3618 összeszámlált kisiskoláshoz a kőszegi gimnázium 250 és a szombathelyi gimnázium 100 parvistáját, valamint a három protestáns iskola 150 tanulóját hozzáadva, 4118, kerekítve mintegy 4100 tanulóra becsülhetjük Vas megye kisiskolásait az 1770-es években. Azt, hogy ez a 4100 kisiskolás az iskolaképes-korú gyerekek hány százaléka volt, két, egymást kölcsönösen ellenőrző módszerrel számíthatjuk ki.

A gyerekeket a 18. századi Magyarországon mindössze 9 éves korukig tekintették iskolakötelesnek. Pál Gáspár, aki előbb egész Magyarország, majd a pozsonyi tankerület népiskoláinak felügyelője és a kisiskolák reformjának egyik motorja volt, 1779-ben terjedelmes beadványban fordult a Helytartótanácsához. Ebben mint kívánalmat fogalmazta meg, hogy „az egész ifjúság a 6-ik évtől a 8. és 9-ikig kényszeríttessék az iskolát látogatni”.⁸⁶ Ha csak ennyit akart elérni ez a lelkes reformer, akkor a vasi gyerekek aligha jártak *valójában* ennél tovább az iskolába. Az állami iskolaösszeírásból, a tanítók panaszaiából valóban az derül ki, hogy a gyerekek átlagosan három évig jártak iskolába — ami a gyakorlatban persze csak három, néha négy, de gyakran csupán két telet jelentett. Az összeírt tanulólétszámot ezért a hat-kilenc éves gyerekek összlétszámához viszonyítva kaphatjuk meg az iskolába járók arányát.

Erre az egyik módszer a tanulók számát az összlakosságéhoz viszonyítja.⁸⁷ Egy-egy évnyi korcsoport ebben a demográfiai struktúrában valamivel több, mint 2,5%-a az összlakosságnak, így a 10 év alatti négyéves korcsoport a lakosság kb. 10%-a. Ennyi, a lakosság egytizede lenne a kisiskolások száma, ha mindenki eljutna az iskolába, ehhez kell viszonyítani az iskolások tényleges létszámát. Vas megyében a józsefi népszámlálás, mely a fenti összeírásnál másfél évtizeddel később keletkezett, és ezért feltehetően valamivel megnövekedett lakosságot írt össze, 219 927, kerekítve 220 ezer embert talált Vas megyében. A 4100 kisiskolás ennek a lakosságnak 1,86%-a, azaz az iskolaköteles korú gyerekek mintegy 18,6%-a látogatta az iskolát.

A másik módszer, amellyel azt a számítást ellenőrizhetjük, az iskolaösszeírás-hoz időben közelebbi egyházlátogatásban feltüntetett lakosságszámot veszi alapul. A vizitátorok megadták a gyónásra még éretlen lelkek számát, ezalatt a hét évnél fiatalabb gyerekeket értették. A korabeli magas gyerekhalandóságot is figyelembe véve, feltételezhetjük, hogy a hét év alatti gyerekek száma mintegy kétszerese volt a 6–9 éves iskoláskorú gyerekekének. Ezért az 1770-ben összeírt tanulólétszámokat összehasonlíthatjuk az 1778-ban, Szily János egyházlátogatásakor megállapított gyereklétszám *felével*, és így kiszámítható, hogy az iskoláskorú gyerekek hány százaléka került a tanító keze alá.⁸⁸

Szily püspök 55 021 gyónásra éretlen, azaz hét évnél fiatalabb gyereket tüntetett fel Vas megyében. 1770-ben, mint láttuk, 3618 tanulót írtak össze, a három protestáns iskola és a két vasi gimnázium első osztályának növendékeit hozzászámítva, ezt a számot mintegy 4100-ra kerekíthetjük fel. Összevetve ezzel a gyónásra éretlen lelkek számának felét, azaz 27 510-et, azt az eredményt kapjuk, hogy a vasi gyerekek 14,9%-a járt iskolába. Figyelembe véve mindkét számítás bizonytalansági tényezőit, megállapíthatjuk, hogy a kétféle módon kapott adatok megerősítik egymást. Az általános iskolakötelezettséget előíró Ratio Educationis évtizedében az összlakosság alapján kiszámolt mutató szerint a gyerekek közül *minden ötödik-hatodik*, a gyónásra éretlen lelkek számán alapuló számítás szerint pedig *minden hatodik-hetedik* járt iskolába!

Ez a megyei átlagszám ismét rendkívüli különbségeket takar. Sok faluban nem akadt egyetlen tanuló sem, néhány plébánián viszont a gyerekek mintegy fele tanult az iskolában. Az egyes plébániák arányszámait összevetve, mégsem állapíthatunk meg világos területi megoszlást, határozott tendenciákat. A gyerekek két okból is

távol maradhattak az iskolától: egyrészt azért, mert az adott vidék elmaradottsága miatt a parasztnak nem volt igényük a tanulásra, másrészt pedig azért, mert a protestáns szülők nem engedték a gyerekeiket a katolikus iskolamesterhez, mert attól félték, hogy az áttéríti őket. A Tótság vagy a szentgotthárdi kerület katolikus falvaiban a tanulás iránti igény nem volt elég erős, ezért jár iskolába a gyerekek alig kettő, négy, hat százaléka, vagy éppen senki sem. Az Őrség nyakas kálvinista lakói viszont nem adták a katolikus iskolamester keze alá a gyerekeiket, így a kercai iskolában mindössze két gyerek tanult, a veleméri, őrszentpéteri, belsőrákosi iskolák pedig kongtak az ürességtől. Hasonlóképpen „bojkottálták” a katolikus mestereket a kemenesaljai evangélikusok: a mihályfai plébánián a gyerekek alig 2,5%-a, Hőgyészen 3%-a járt iskolába, Szentmártonban pedig éppenséggel senki: innen az evangélikusok nyilván átjártak a közeli artikuláris hely, Dömölk evangélikus mesteréhez.

A legmagasabb arányban néhány Vas megye nyugati felén fekvő, németnyelvű, tiszta katolikus lakosságú plébánia területén jártak iskolába a gyerekek: a vörösvári plébánia falvaiban a gyerekek éppen fele, a rőtí plébánián 58,8%-a, Németkeresztesen 50,5%-a, Kerteszen 43,9%-a tanult. Feltehető, hogy ezeken a helyeken a helyi plébánosok és iskolamesterek hatása érvényesült, a szomszédos, szintén német és katolikus lakosságú falvakban ugyanis lényegesen kisebb arányban jártak iskolába a gyerekek.

A farkasfai plébánia falvaiban a gyerekek alig 29,6%-a járt iskolába, míg a szomszédos vörösvári plébánián a fele; a németlövői plébános hívei minden negyedik (26,0%), a németkeresztesi hívei minden második (50,5%) gyereket iskoláztattak. Még nagyobb volt a különbség a lékai kerületben a rőtí plébánia és a közeli pörgölényi plébánia adataiban: a rőtiek gyerekei jártak a legmagasabb arányban iskolába Vas megyében, a gyerekek több mint fele (58,8%) eljutott az iskolába, a pörgölényi plébánia szintén német, szintén tisztán katolikus lakosságából azonban csak a gyerekek 6,4%-a ismerkedett a betűkkel.⁸⁹

A gyerekek kisebbik része, megyei átlagban mintegy hatoda látogatta a 18. század második felében az iskolát. Az iskolaépületek leírásai alapján nyilvánvaló: ha valamelyik faluban minden gyerek meg akarta volna tanulni a betűket, be sem fértek volna a szűk tanterembe.

Az iskolát kijárt analfabéták

Akik eljutottak az iskolába, azok sem mind tanultak meg írni. 24 vasi kisiskolában 1770-ben eleve nem is tanítottak írni, itt csak olvasni tanulhattak meg a diákok, és a többiben is külön tarifája volt a csak olvasni és külön az írni is tanulóknak.⁹⁰

Az iskolák társadalmi hatásának vizsgálatakor igen fontos lenne, hogy megtudjuk, hogy az iskolát látogató diákok közül hányan tanultak meg írni, és hányan elégedtek meg az olvasnitanulással, ezt azonban csak ritkán jegyezték fel. A canonica visitatiókból és a helytartótanácsi iskolaösszeírásból azonban kitűnik, hogy a tanulók jó része csak olvasni tanult. Oktatja a latin nyelv alapjait és a számtant is, írták a szerdahelyi tanítóról, „de főként olvasni tanít”. „Tanít olvasni, egyeseket írni is” — állapították meg további öt tanítóról. A németlövői mester is tanított olvasni, „írni azonban alig valakit”, a németkeresztesi tanító pedig „csak olvasni tanít és kevés

gyereket, akiknek szülei erre megkérlik, írni is”.⁹¹ A Vas megyénél fejlettebb viszonyokat mutató Pozsony megyében, Récsén 1771-ben a 46 tanulóból tizen tanultak írni, 36-an viszont csak „szótagolást és a betűk ismeretét”. Azt, hogy közülük hányan ültek át a következő esztendőben a tanterem másik sarkába (a „magasabb osztályba léptek” kifejezés vaskos anakronizmus volna), és tanultak meg írni, nem tudjuk, de az így is világosan kitűnik, hogy az írni tanuló csoportja határozott kisebbségben volt. Ugyanebben a járásban több más faluban is feljegyezték, hogy a tanító csak „az ábécétől kezdve az olvasásig, azt is beleértve” tanította a gyerekeket, azaz írni már nem. A Sopron megyei Csáván ugyanekkor a huszonöt gyerekből csak három tanult írni, huszonketten csak olvasni tanultak.

Vas megyében, láttuk, több helyen azért nem tanította az írást a mester, mert maga sem tudott írni. Máshol a csekély jövedelem miatt vállalt mellékfoglalkozás akadályozta az iskolamestert az alaposabb tanításban. A Pozsony megyei Prácsán 1771-ben Egry György 41 tanulóját csak „olvasásra és nem többre tanítja”, jegyezték fel, mert a falusi jegyző tisztje elvonta az iskolától, és a csekélyke fizetésből nem tarthat segédtanítót. Ugyanezért tanított csak olvasásra egy másik iskolamester is a szintén Pozsony megyei Gurabon.⁹²

Az írnitanulás nemcsak a tanítótól, hanem a tanulóktól is sokkal több időt követelt meg, mint a passzív olvasnitanulás. A gyerekek nagy része csak telente két-három hónapig járt iskolába, és — ami a nagyobb erőfeszítést, módszeresebb tanulást kívánó írás szempontjából különösen hátrányos volt — akkor is csak akadózva, nagy kihagyásokkal látogatták az iskolát. Az imákat, énekeket, az olvasást meg lehetett tanulni az újból és újból megszakított iskolaév, vagy inkább „iskolatél” alatt, az aktív betűhasználat elsajátításához azonban több kellett. Az iskolamesterek maguk is a tanulás egyik legnagyobb gátjának tartották, hogy nyáron a szülők a gyerekeket iskola helyett a „mező barmai után” küldték, vagy egyéb mezei munkára fogták, és ennek következtében a gyerekek a télen tanultakat hamar elfelejtették. A nagykamondi tanító 1770-ben előadta, hogy telente tíz gyereket tanít „írásra-olvasásra, de ha állandóan a felügyelete alá adnák a gyerekeket, és nem kellene a tanítónak megélhetését más munkával megkeresnie, akkor tanítványait kétségkívül megtanítaná a latin ragozásokra is”. A zalai Óhíd mester ugyanekkor elmondta, hogy bár 14 tanulója van, de mivel „nem folyamatosan látogatják az iskolát, többre, mint olvasásra, nem lehet őket megtanítani”.⁹³

Nem tudunk számszerű választ adni a művelődéstörténet szempontjából döntő kérdésre: a feljegyzett tanulólétszám hány százaléka ismerkedett meg a betűvetés tudományával, és mennyien elégedtek meg a passzív olvasás elsajátításával? A fenti megjegyzésekből azonban világos, hogy a tanulók jó része úgy hagyta el az iskolát, hogy nem tanult meg írni. Az iskoláskorú gyerekek tört része jutott el egyáltalán iskolába, és közülük is a többség megrekedt az alfabetizáció első fokánál, az olvasnitudás elsajátításánál.

Számtani analfabetizmus

A 18. századi vasi kisiskolákban a gyerekek kisebbik része tanult meg az olvasás mellett írni is. Még kevesebben voltak azonban azok, akik számtant is tanultak.

A paraszti társadalom iskolázatlansága, elmaradottsága a „számtani analfabetizmusban” is kifejeződött. Vas vármegyében 1770-ben csak 45 mester, azaz a tanítók alig 21%-a tanított számtant is, és még ezekben az iskolákban is csak néhány tanuló, akik magasabb díjat fizettek, ismerkedett meg a négy számtani alpművelettel. A tanítók jó része azért nem tanította az egyszerűet, mert maga is hadilábon állt a számolás tudományával. Vasban a tanítók számtani ismereteit, ellentétben a latintudásukkal, nem írták össze, a szomszédos, fejlettebb Sopron vármegye egyik járásának összeírói azonban 1770-ben figyelmet fordítottak erre is: Vitnyéd mestere, aki csak olvasni tanította gyerekeket, maga is csak az összeadást és a kivonást ismerte, a szorzást és az osztást már nem. Még azok a tanítók sem értették az „aritmetikát”, akik pedig valamelyest tudtak latinul is, azaz jártak egy keveset gimnáziumba is. Mihályi mezővárosban a tanító közepesen tudott latinul, „a számtant viszont nem tudja, és ezért erre a gyerekeket sem oktatja”, hasonlóan alkalmatlan volt a számtantanításra a „mérsékelt” latintudású sopronnémeti mester is. A páli mester is tudott latinul, ám a számtanhoz egyáltalán nem értett. A jobaházai tanító csak törve tudott latinul, és csak az egyszerűbb műveleteket ismerte. A keresztúri tanító összeadni, kivonni, sőt szorozni is tudott, az osztással azonban már ő sem birkózott meg. A kisfaludi mester, Pék István ugyan „absolutus rhétor” volt, azaz a gimnázium mind a hat osztályát elvégezte, de ő is csak három alpműveletet ismert.⁹⁴

Hét évvel az idézett összeírás után, 1777-ben a Ratio Educationis kötelezővé tette a falusi iskolákban is a négy számtani alpművelet oktatását.⁹⁵ A számtant tanító és a számolni tudó iskolamesterek 1770-ben tapasztalt alacsony aránya azonban arra utal, hogy bizonyára hosszabb idő, több évtized is eltelt addig, amíg elegendő, az „arithmeticában” jártas mestert találtak a falusi iskolák.

Igaz, bort rovásra eladni, piacon adni-venni, az ujjain számolni minden parasztember tudott, ehhez nem kellett iskolába járni. A korabeli pénzek és mértékek bonyolult számítási módja miatt azonban nagyobb összegek, bonyolultabb elszámolások esetén a számtant sohasem tanultak éppen olyan hátrányban voltak azokhoz képest, akik elsajátították az alpműveleteket, mint az analfabéta többség az írástudókkal szemben.⁹⁶

A szomszéd falvakban tanuló parasztyerekek

Az iskolatörténet egyik legfontosabb kérdése az, hogy vajon a falusi kisiskolákat csak az adott településen lakó gyerekek látogatták, vagy pedig átjártak oda a szomszéd falvakból is. Erre a kérdésre persze nehéz válaszolni, hiszen a falusi iskolák nem vezettek naplót vagy anyakönyvet, mint a városi gimnáziumok. Az iskolatörténeti irodalom azon az állásponton van, hogy a gyerekek nem mentek át egyik faluból a másikba, azért, hogy iskolába járhassanak, még a filiákból a plébániákra sem.⁹⁷

Ha ez így volna, akkor az iskolatörténet sokkal egyszerűbb lenne, hiszen például az aprófalvas Vas megyében a gyerekek nagy része, méghozzá az iskolaösszeírás és a népszámlálás alapján pontosan meghatározható hányada — akik olyan faluban laktak, ahol nem működött iskola — eleve közelébe sem került volna a betűknek, hiszen a filiákba csak néha mentek ki a plébániás falvak mesterei, hogy egy-egy vasárnap vallási ismeretekre tanítsák az ottani gyerekeket. 1770-ben Vas megyében

622 település (város, mezőváros, falu) volt, ám mindössze 213 tanító, ami azt jelentené, hogy körülbelül négyszáz település lakóinak, a megye lakossága nagy részének lehetősége sem lett volna arra, hogy megtanuljon írni-olvasni.

A forrásokból: az egyházlátogatásokból, az iskolákról szóló perekből és levelekből azonban kiderül, hogy a szakirodalom feltételezésével ellentétben a gyerekek a Nyugat-Dunántúlon a 17–18. században átjártak az egyik faluból a másik falu iskolájába.

A Vas megye északi részében 1633-ban, 1642-ben és 1650-ben végzett evangélikus egyházlátogatások feltüntették az iskolamesterek jövedelmeit is. Gyakran írtak arról, hogy az iskolamester a gyerekek közül „az itt valótul” negyedévenként 25 dénárt kap, míg „az vidékitül, az mint megalkudhatik”, amiből egyértelműen kitűnik, hogy voltak „vidéki”, azaz más faluból bejáró növendékei is.⁹⁸

A szomszédos Sopron vármegyében sem volt ritka, ha egy kisfiú a másik faluba járt iskolába. A márciak a fiaikat a 17. század közepén a három kilométerre fekvő Borbolya evangélikus iskolájába küldték, egyrészt azért, mert nem akarták a helyi „pápista” mesterre bízni őket, másrészt azért, „mivel ott oktatásukról megfelelő tudományú ember gondoskodik, mind a német és a latin írásban, az énekekben, sőt még a számolásban is”. A nagymartoni evangélikusok is inkább ebbe a borbolyai iskolába jártak (nekik két kilométert kellett naponta gyalogolniuk), mert a nagymartoni mester nemcsak katolikus volt, hanem ráadásul „részes ember, aki rosszul tanítja a gyerekeket”.⁹⁹ Akadtak gyerekek, akik egyenesen más országba jártak iskolába, — igaz, ez mindössze azt jelentette, hogy átkeltek a Lajta folyón, mint például 1651-ben a wimpassingi gyerekek, akik a Lajta túlsó partján fekvő faluba, az alsó-ausztriai Wampersdorfbra jártak tanulni, mert a saját falujukban nem volt iskola.¹⁰⁰ A következő században, 1770-ben a Moson megyei Lajtafalú lakói fiaikat hasonlóképpen az országhatárt jelentő Lajta túlsó partjára küldték, ha nem elégedtek meg a helyben tanított írás-olvasással: „A gazdagabbak pedig gyerekeiket — jegyezte fel az iskolaösszeírás — a szomszédos ausztriai faluba, Haslauba küldik a német nyelv és a számtan megtanulására.” A Pozsonnyal szemben, a Duna túlsó partján fekvő Engerauból (Ligetújfalú), ugyancsak 1770-ben, amíg a tél nem volt nagyon zord és a folyó nem zajlott, a tanulók átkeltek a Dunán, hogy eljussanak a pozsonyi iskolákba.¹⁰¹ Egy pápai nemes, Simon Miklós, akinek vallomását idéztem már, az 1710-es években a Vas megye határán, Sopron megyében fekvő Simaházán járt iskolába. Ez a kifejezés azonban anakronisztikus, mert Simaházán „nem lévén iskolaház”, a mester minden héten más háznál tanított. Simon Miklós azonban nem Simaházán lakott ekkoriban, hanem a szomszéd faluból, Szoporról járt át — ha nem is iskolába, de tanulni.¹⁰²

Valószínű, hogy a telente más falu iskolájába járó gyerekek pár évvel később kezdték meg a tanulmányaikat, mint falubeli társaik — akkor, amikor a már cseperedő gyerek biztonságosabban vágatott neki a havas, sáros utaknak. Az is lehetséges, hogy a gyerekeket összegyűjtve, valamelyik gazda szekéren vitte át a szomszédos faluba. Ez természetesen csak feltételezés, ugyanis a tanulók életkorára sem az állami iskolaösszeírás, sem az egyházlátogatások nem fordítottak gondot, és erről az iskolák maguk sem készítettek feljegyzést.

Kis János evangélikus lelkész és költő, aki 1770-ben Vas megye „tős szomszéd-ságában”, a soproni Rábaszentandrásán született, csak tízesztendőskorában kezdett

iskolába járni. Falujában ugyanis ebben az időben csak katolikus mester tanított, akihez az evangélikus szülők nem engedték a gyerekeiket. Kis Jánost szülei nyilván csak tízesztendős korában tartották elég nagynak ahhoz, hogy más falu iskolájába küldjék. A kisfiú nem járt át naponta Tétre, ahol evangélikus iskola működött, hiszen ez a szülőfalujától légvonalban is mintegy tizenöt kilométerre fekszik, hanem egy Téten lakó rokona gondviselésére bízták. A következő évben a fiú aztán átkerült a falujától hasonló távolságra fekvő Vadosfa evangélikus iskolájába.¹⁰³

1774-ben a Pozsony megyei Hódos iskolájáról azért tartott vizsgálatot a vármege, mert itt a református mesterek katolikus gyerekeket is oktattak, amit pedig szigorú rendeletek tiltottak. A vallomásokból kiderült, hogy a hódosi gyerekek nyolc-éves koruktól jártak a falu iskolájába, „mintegy két esztendeig, de csak télen”, míg a szomszédos faluból, a két kilométerre fekvő Nagyabonyból tíz-tizenegy évesen kezdtek átjárni a hódosi tanítóhoz és három télen át tanultak nála. (Ez a tanúvallomás azt is megerősíti, hogy az „iskolaidő” általában mindössze két-három telet jelentett.) A szülők a szomszéd faluba feltehetően csak a tíz éven felüli gyerekeiket küldték át a téli hóban-fagyban, ezért kezdték ők később az iskolába járást, mint a helybeliek.¹⁰⁴

Ezt erősíti meg az is, amit 1770-ben a Pozsony megyei Réthe falu iskolájáról írt a kerületi esperes. Itt igen jó református iskola működött, ahol még a latin nyelv alapjait is megtanulhatták a gyerekek. A helybeli katolikusok azonban nem engedték fiaikat ebbe az „eretnek” iskolába, viszont más faluba sem küldték őket, aminek meg is lett a szomorú következménye. Mivel a katolikusok gyermekei „még olyan kicsikék, hogy a tudományok első elemeinek megtanulására még nem lehet őket máshová küldeni, ezért súlyos tudatlanságban kényszerülnek maradni, olyannyira, hogy az iskolamester hiánya miatt a katolikusok közül alig valakit találunk, aki olvasni, még kevésbé olyat, aki írni tudna”.¹⁰⁵

Gimnáziumba járó jobbágygyerekek

A falusi parasztgyerekek közül néhányan nem elégedtek meg a helyi kisiskolában megszerezhető ismeretekkel, hanem eljutottak a városokba, az ottani gimnáziumokba is. Ezt a kérdést a magyar és a külföldi szakirodalom eddig általában úgy vizsgálta, hogy egy-egy iskola diákjait származási helyük szerint csoportosította, bemutatva az adott iskola vonzáskörzetét.¹⁰⁶ Egy vidék iskolázási, művelődési viszonyairól azonban csak az adhat valós képet, ha éppen fordítva, azt nézzük meg, hogy az ott élő gyerekek közül hányan tanultak tovább, és milyen iskolákba jutottak el. A 18. században a körmendi uradalom földesurának, Batthyány Ádámné Strattmann Eleonórának szemet szúrt, hogy a jobbágyok igen nagy arányban vándorolnak és szöknek el az uradalomból.¹⁰⁷ Ezért elrendelték annak összeírását, hogy hol találhatóak a jobbágyok gyerekei, helyben laknak-e, mesterséget tanulni elvándoroltak-e, vagy pedig deákságra adták-e magukat. Ugyan ezen okból készült hasonló összeírás 1733-ban a Vas megyéhez közeli Sopron megyei sárvárfelvidéki uradalom falvaiban.

E két uradalomban összesen 39 diák sorsát tudjuk nyomon követni, ami kis számnak tűnhet. Ha azonban azt nézzük, hogy hány jobbágycsaládot vizsgáltunk meg abból a szempontból, hogy gyerekeik eljutottak-e a gimnáziumba, akkor mintánk

már nem olyan kicsi: a körmendi uradalom falvaiból mintegy 600, a sárvárfelvidékiből majdnem kilencszáz, összesen tehát mintegy másfélezer paraszti háztartást vontunk be a vizsgálatba.

A körmendi uradalom urbáriumai tíz falut ölelnek fel, magát Körmend mezővárost — mivel még őrizte egykori hajdú kiváltságai maradványát, és így a földesúr sokkal enyhébben adóztatta — nem írták össze hasonló részletességgel. 1753-ban ebben a tíz, Körmend környéki faluban összesen 13 távollevő diákot tüntettek fel, és ezenkívül az itteni lakosok közül került ki öt másutt tanító iskolamester is. 1785-ben, a józsefi népszámlálás idején ismét rendkívül részletes urbárium készült a körmendi uradalomról, ekkor azonban ugyanebben a tíz faluban mindössze négy távollevő diákot találtak. (Ez alkalommal az iskolamestereket nem írták össze.) Nem szünetelt az iskolába járás a két felmérés között sem: az 1762. évi rendkívül részletes, de csak töredékeiben fennmaradt urbárium is feltüntetett két, ezekből a falvakból elvándorolt diákot.¹⁰⁸

1753-ban és 1785-ben ilyen arányban vándoroltak el diákok és iskolamesterek a körmendi uradalom falvaiból:

*A körmendi uradalom falvaiból elvándorolt iskolamesterek és diákok
1753-ban és 1785-ben*

Falvak	1753			1785		
	háztartás	diák	iskolamester	háztartás	diák	iskolamester
Német falu						
Németsároslak	119	1	4	144	0	–
Horvát falvak						
Harasztifalu	50	2	0	59	1	–
Horvátnádajla	61	2	0	77	3	–
Alsóberkifalu	28	1	0	28	0	–
Felsőberkifalu	35	2	0	36	0	–
Magyar falvak						
Molnascsecsöd	67	1	0	76	0	–
Egyházashollós	54	1	0	58	0	–
Hidashollós	49	1	0	58	0	–
Halogy	37	0	0	46	0	–
Nádasd	83	2	1	103	0	–
Összesen	583	13	5	685	4	–

1785-ben lényegesen többen éltek ezekben a falvakban, mint 1753-ban, a háztartások száma 17,5%-kal nőtt, de 13 helyett mégis mindössze 4 diák tanult a faluján kívül. Nem kétséges, hogy a szülőket a józsefi iskolareform riasztotta el, mely a gimnáziumok ingyenességét megszüntetve mindenkitől tandíjat követelt, és ezt a jobbagyok közül csak kevesen vállalták.¹⁰⁹

Az urbáriumok lehetőséget adnak arra is, hogy a tanulók és az iskolamesterek társadalmi hátterét megvizsgáljuk. Az 1753-ban összeírt, a körmendi uradalom fal-

vaiból elszármazott öt iskolamesterből (valamennyien katolikusok voltak) négy az uradalom egyetlen németajkú falujából, Németsároslakról indult útjára. A négyből három Németsároslak közelében, Vas megye németek lakta falvaiban (Szentelek, Nagyszentmihály, Rábakeresztúr) kapott iskolamesteri állást, egyikük, Anton Klepaisz pedig Budán lett segédtanító. A Klepaisz családnak négy fia volt: Anton Budán tanított, Stefan a közeli Szenteleken lett iskolamester, Georg mint szabólegény vándorolt, Joseph pedig megházasodott és apjával élt egy háztartásban — mint legkisebb fiú, a német parasztok jogszokása szerint nyilván ő örökölte a gazdaságot. Az apai negyedtelek aligha biztosított volna több fiúnak megélhetést, ezért kelt a három bátyja vándorútra, kézművesmesterséget és iskolamesterséget egyaránt választva. A családban öröklődött a tanítói foglalkozás: 1722-ben Hans Klepaisz volt a németsároslaki iskolamester. 1730-ban azonosnevű fia, a 25 éves ifjabb Hans Klepaisz Szenteleken lett mester, 1741-ben is ő tanított még itt. 1753-ban azonban már Stephan Klepaisz, valószínűleg az unokaöccse, volt az iskolamester ebben a faluban.¹¹⁰

Nem nyújtott megélhetést Németsároslakon a negyed jobbágytelek a három Seyer-fiúnak sem, így a 15 éves Hänsli Zalaegerszegre ment, hogy kitanulja a cipész-mesterséget, míg bátyja, Philipp Rábakeresztúron vállalt tanítói hivatalt — a paraszti életformából lehetséges kitörés útja volt a kézműves és az iskolamester pályája. Ezenkívül Németsároslakon még egy házatlan zsellér özvegyének fia vállalta a tanítói pályát. Az uradalomból származó ötödik tanító, a közeli Óriszentpéter mestere, Tóth János is egy nádasdi, igásállat nélküli, házatlan zsellér fia volt. Egyértelmű, hogy a tanítói foglalkozás nem a jómódú parasztokat vonzotta.¹¹¹

Az 1753-as urbáriumban összeírt diákok életkora a körmendi uradalom falvaiban így oszlott meg: egy ismeretlen korú és két tizennyolc éves diák mellett egy-egy 8, 9, 10, 12, 14, 16, 19, 20 és 24 éves diák ment el a falvakból. Arra az urbárium készítői már nem fordítottak gondot, hogy feljegyezzék, hol tanultak ezek a fiúk. A két nyolc-, illetve kilencéves felsőberkifalvi tanuló nyilván a szomszédos mezőváros, Körmend iskolájába ment, a többi kilenc nagyobb diák pedig a középiskolákat kereshette fel. Valószínűleg az ekkor elérhető legközelebbi katolikus középiskolát, a kőszegi gimnáziumot látogatták: 1750 körül pl. a berkifalui bíró 14 éves fia ott tanult. 1785-ben mindössze négy diák került ki ezekből a falvakból, egy 17 évesről nem tudjuk, hol tanult, egy 12 éves és egy 14 éves fiú Szombathelyre, feltehetően az 1771-ben alapított szombathelyi ferences kisközművelőiskolába járt, egy 16 éves fiú pedig Győrbe ment, ahol a gimnázium felsőbb osztályait is elvégezhetette. A diákokat küldő családokat a falusi társadalom minden rétegében megtaláljuk: a 13 diákból egy tanuló féltelkes jobbágy fia volt, heten negyedtelkes családból származtak, de nyolcadtelkes, sőt két házatlan zsellér is akadt a diákok szülei között — a tanulnivalóság tehát nem kötődött szorosan valamelyik réteghez, nem volt a leggazdagabbak kiváltsága. Joggal tehetjük fel, hogy az itteni parasztok közül többen tartoztak a szegény, mint a tehetős rétegbe. Ugyanakkor a 20 holdnál több földet bíró parasztok fiai közül kilenc tanult tovább, míg a 20 holdnál kevesebbet művelő családokból összesen csak négy tanuló került ki. Egy gazdag jobbágyfiúnak tehát mindenképpen nagyobb volt az esélye a továbbtanulásra, ez azonban nem meglepő. Az a feltűnő, hogy még a szegényebbeknek is volt lehetőségük a gimnáziumi tanulmányokra.

Öt családban a második fiú adta tanulásra a fejét, itt a telket — a magyar és horvát falvaknak a németekétől eltérő szokásjoga szerint — nyilván az első fiú örökölte. Csak két családból indult a legidősebb fiú távoli iskolába, mindkét esetben követte őt az öccse is, mindketten özvegyasszonyok gyerekei voltak, akik odahaza feltehetően nem tudtak megélni. A 13 diák között mindössze egyetlenegy akadt, aki családjának egyetlen fia volt, a harasztifalvi Delli János. A 19 éves fiú azonban egy pusztatelken meghúzódó özvegyasszony gyermekeként választotta a tanulást, ez esetben tehát nem volt olyan gazdaság, amit átvehetett volna.

Feltűnő a horvátok magas aránya a távoli iskolába induló jobbágygyerekek között. 1753-ban az uradalom négy horvát falujából került ki a diákok több mint fele, a 13-ból hét tanuló. A következő összeíráskor, 1785-ben az uradalomból elvándorolt mind a négy diák horvát volt. Ezekben a falvakban azonban egyetlenegy aláíró sem találunk a 18. században, de még a következő század első felében is csak egyet-kettőt.¹¹² A horvát falvak több lakosában mégis megvolt az igény arra, hogy taníttassa a gyermekét. Világosan mutatja ezt Kanics Mihály horvátnádáljai jobbágnak 1778-ban a földesúrhoz írt kérvénye.¹¹³ Ebben előadta, hogy nagyapja a Henics Miklósnak, a falu kocsmárosának sok bor árával maradt adósa, és halála után ő, mint unoka, igyekezett ezt az adósságot törleszteni. A kocsmáros fuvarozást kért a pénz fejében: „még hlen a fiai Kúszegen oskoláit gyakorolták, ezen adósságot szolgállyom le néki, — kérte Henics Miklós, — mivel a fiainak eledelt kölletik Kúszegre vünni ... Kétszer vüttem eledelt a fiainak Kúszegre, harmadszor Szombathelyre ... negyedszer akart(a), Győrrre vügyem a fiait”, de ezt a kérvényező már nem vállalta. A horvátnádáljai kocsmáros fiai ezek szerint a kőszegi gimnáziumban kezdték meg középiskolai tanulmányaikat. Több mint negyedszázadon át Vajnovics György volt Horvátnádálja tanítója, aki azonban csak olvasásra tanított, ha tehát a kocsmáros fiai meg akartak tanulni legalább írni, el kellett hagyniuk a szülőfalujukat.¹¹⁴ Szombathelyen 1771-ben alakult meg a ferences kisgimnázium, feltehetően ezért folytatták a Henics-fiúk a Kőszegen elkezdett tanulmányaikat ebben a közelebb fekvő városban, ahová az elemőzsiás csomagok is könnyebben eljutottak. Győrrre pedig valószínűleg azért kellett volna a fiúkat átszállítania a nagyapa borozását törlesztő jobbágnak, mert a szombathelyi kisgimnáziumban hiányoztak a felsőbb osztályok. Az 1785-ben az urbárium tanúsága szerint Henics Miklós legidősebb fia, a 19 éves Istók már visszatért Horvátnádáljára, a 16 éves Imre viszont még ekkor, hét évvel az idézett kérvény kelte után is a győri iskolát látogatta.¹¹⁵ Jó volna tudni, hogy hol hasznosíthatta az idősebbik fiú a gimnáziumban tanultakat, valószínűleg Győről visszatérve apjának segített a jól jövedelmező kocsmaházban, ahol azonban legfeljebb a számtani ismereteinek vehette hasznát.

Hasonló összeírás készült 1733-ban a Széchenyi grófok Sopron megyei birtokán, a sárvárfelvidéki uradalomban is.¹¹⁶

Elvándorolt iskolamesterek és diákok a sárvárfelvidéki uradalom falvaiban 1733-ban

Település	Háztartás	Diák	Iskolamester
Lövő mezőváros	109	2	1
Német falu			
Boz	53	0	0

Település	Háztartás	Diák	Iskolamester
Horvát falvak			
Homok	50	0	0
Hidegség	61	1	0
Magyar falvak			
Hegykő	74	8	0
Pereszteg	107	2	0
Kövesd	100	0	1
Újkér	54	2	1
Gógánfalva	26	1	1
Horpács	34	1	0
Széplak	68	1	0
Kiscenk	27	1	0
Sarród	31	0	0
Összesen	898	22	4

Ha összevetjük az elvándorló diákok arányát, a két uradalom nagyjából azonos fejlettségi szinten állt. Igaz, a körmendi uradalomban 1753-ban 583 háztartásra 13 diák jutott, míg a sárvárfelvidéki uradalomban két évtizeddel korábban, 1733-ban a 898 háztartásból 22 diák indult útnak, azaz a körmendi uradalomban 44, a sárvárfelvidékiben viszont csak 40 háztartásra jutott egy távol tanuló diák. Körmend mezőváros adatait azonban nem ismerjük, az urbáriumok nem írták össze részletesen, más forrásokból azonban tudjuk, hogy innen is tanultak távoli iskolákban.¹¹⁷

A sárvárfelvidéki uradalomból a legtöbben, a 22 diáknak pontosan a fele, 11 tanuló a régió centrumában, Sopron városában tanult. Négyen jártak Nagyszombatban iskolába, egy-egy diák Kecskeméten, Budán, Pesten és Győrött tanult, egy hegykői fiatalember pedig ismeretlen helyen folytatta tanulmányait. Peresztegről egy 12 éves fiú a szomszéd faluba, Nagycenkre járt iskolába, őt azonban éppen úgy nem vettem figyelembe, mint azt a négy gyereket, akik a helyi iskolát látogatták — rajtuk kívül nyilván még sok növendéke volt a helyi iskolamestereknek, azokat azonban nem tartották szükségesnek összeírni. Gógánfán és Peresztegen is feljegyezték egy-egy szegénysorsú árva gyerekről, hogy a szomszéd falu mesterénél, illetve a „helységbeli iskolamesternél vagyon”. A tízéves és tizenötéves fiúkat valószínűleg az iskolamester tartotta és tanította, ennek fejében mint a háznál lakó szolgák dolgoztak.¹¹⁸

A soproni gimnázium az uradalomnak a városhoz közeli, 10–15 kilométerre fekvő falvaiból vonzotta a 11–17 éves diákokat. Keresztén János jómódú széplaki jobbágy viszont talán azért küldte középső fiát, a 16 éves Istvánt Kecskemétre tanulni, mert református volt. Egy 18 éves jobbágygyerek pedig úgy került Lövőről a távoli Szegedre, hogy bátyjából győri kanonok lett, és ő karolta fel az elárvult öccsét.

A körmendinél részletesebb urbárium lehetővé tette, hogy azokat a családokat, ahonnan iskolába járó diákok kerültek ki, vagyonuk alapján három csoportba osszam. A 10 holdnál kevesebb szántófölddel rendelkezőket (a telkiföldet, a vásárolt, irtott földeket együttszámítva) a szegény, a 10 és 20 hold közöttieket a közepes, és

a 20 holdnál többet birtoklókat a jómódú kategóriába soroltam — az állatállomány megoszlása megerősíti ezt a csoportosítást.

Hat diák és egy tanító, valamint két írődeák szegénysorsú, három gimnazista és három iskolamester közepes vagyoni családból származott. Kilenc diák volt jómódú paraszt fia, de jellemző módon az iskolamesterek közül egy sem származott ebből a tehetős rétegből.

Akárcsak a körmendi uradalomban, a sárvárfelvidékiben is azt tapasztaljuk, hogy nemcsak a leggazdagabb jobbágyok gyerekei jutottak el a falun kívüli iskolákba — nem a vagyon, hanem a mentalitás, az egyéni igény volt a döntő. Igaz, a szegény családokból kikerülő hat diák mindegyike a közeli soproni gimnáziumot látogatta, Nagyszombatba és a többi távolabbi iskolába csak a parasztság felső és középső rétegéből kerültek tanulók.

Mind a két összeírt írődeák zsellér fia volt, egyikük az alsólendvai tiszttartó mellett kapott állást, a másik, Bors János sarródi zsellér 25 éves fia pedig „Bécsben, magyar cancellárián valamely consiliáriusnak írődeák” — vallották a rokonok.¹¹⁹ Ezek előtt a szegény családokból származó fiúk előtt feltehetőleg szintén a soproni gimnázium nyitotta meg a felemelkedés útját.

Az uradalomból kikerült négy tanító nem vándorolt messze: Ketten Sopron megyei falvakban, Jánosfán, illetve Szárföldön tanítottak, egyikük a Vas megyei Rábakovácsiban vállalt iskolamesteri hivatalt, a legjobban azonban valószínűleg az keresett, aki Jákon, egy nemesi családnál lett házitanító.¹²⁰ Mind a körmendi, mind a sárvárfelvidéki uradalom vizsgálatából kitűnik, hogy az iskolamesteri pálya nem vonzotta a tehetős parasztok fiait. A tanítói fizetések olyan alacsonyok voltak, hogy ilyen állásra — mint ezt az 1770. évi iskolaösszeírásban többször leszögezték — „tisztességes ember nem is törekszik”.¹²¹ Érthető tehát, ha a módos gazdák családjából senkit sem vonzott ez a sovány kenyér.

1780 és 1784 között a szentgotthárdi apátság egyik jómódú kislelkes jobbágyának unokája, Mesics László Szombathelyen járt iskolába, minden bizonnyal a szombathelyi ferences kisgimnáziumot látogatta. Miután nagyapja meghalt, örökségéért hosszas per indult, és így feljegyezték az unoka „deákságára való költség” minden kis tételét. E négy év alatt — állította bátyja — összesen 166 forint 35 krajcárt költött Mesics László iskoláztatására.¹²²

Az összeg háromnegyede, 124 forint 23 krajcár szállásra és élelemre, mintegy 16%-a, 27 forint 6 krajcár ruházatra ment el, hat forintot fizetett László az első esztendőben vele foglalkozó instruktornak. A diák elszámolása szerint 2 forint 56 krajcárért vett könyvet, ezt azonban bizonyosan kiegészíthetjük legalább három forintra, mert egyszer öt forintot adott ki „lábbelire és könyvre”, anélkül, hogy tudnánk, ebből mennyi volt a könyv ára és mennyi a lábbelié. Ezekhez a kiadásokhoz még pár kisebb tétel járult, pl. mikor beteg volt, 34 krajcárt fizetett a borbélynak „torka föcskendezésért”.

Maga az oktatás nem került pénzbe, hiszen tandíj nem volt: míg a falusi kiskolában fizetni kellett a mesternek már az olvasás elsajátításáért is, addig a szerzetesek ingyen tanítottak. Nem voltak drágák a tankönyvek sem, négy év alatt alig több mint három forintot költöttek erre, az összes elszámolt költségnek alig 2%-át. A hagyatéki becsük tanúsága szerint a 20 krajcáros Magyar História árért egy kapát,

a 30 krajcáros nyelvtankönyv helyett egy talicskát vagy egy köszörűkövet, a 45 krajcáros számtankönyvért pedig egy ládát vagy három liszteshordót vehetett volna a család ekkoriban a szomszédos falvakban — ezek csekély tételeket jelentettek a gazdaságok felszerelésében.

Az igazi költséget a „victus”, a városi koszt-kvártély jelentette, erre ment el a teljes összeg háromnegyede. Míg a kisdíák odahaza ingyen lakott volna és élelme is nagyrészt meglett volna a paraszti gazdaságból, a városban mindezért fizetni kellett. A kiadások egyhatodát a ruházat tette ki, az idegen városban, a polgárosult környezetben új kalapra, csizmára is nyilván többet kellett költenie a fiúnak, mintha a falujában maradt volna.

A nagyapa, a tehetős kislelűdi jobbágy öröksége két házból, számos állatból, gazdasági felszerelésből állt, összesen 1097 forint értékben. Ehhez járult a 768 forintra becsült jobbágytelken kívüli szántóföld és további 496 forint behajtandó adósság. Ha ebből levonjuk a halott 696 forintnyi passzív tartozását, akkor 1666 forintra rúgott a felosztandó örökség, azaz szinte pontosan a tízszerese volt az unoka négyévi gimnáziumi tanítására fordított összegnek.

Mesics László egyévi gimnáziumi taníttatásáért, mintegy negyven forintért, a család négy tehenet vehetett volna, háromévi szombathelyi tanulás árából pedig, 120 forintból két pár igavonó ökorre tellett volna a korabeli helyi becsértékek szerint. A gimnáziumi tanulás, pontosabban szólva a városban lakás költségei tehát igen nagy terhet jelentettek a 18. századi jobbágycsaládok számára.

Nehezen egyeztethető össze ez azzal, amit a körmendi és a sárvárfelvidéki uradalmakban lakó jobbágyok gyerekeinek gimnáziumi tanulmányait vizsgálva megállapítottuk: a legkevesebb földet bíró családokból is kerültek ki gimnáziumi diákok. Lehet persze, hogy nem mindegyik zsellér volt valóban szegény, néhányan közülük iparúzással, kereskedéssel tisztos jövedelemre tettek szert. Valószínűtlen azonban, hogy mindegyikük jómódú lett volna. Maga a tanulás, mint láttuk, aránylag kevés kiadással járt, a szerzetesrendi iskolában tandíj nem volt, és írószerre, tankönyvre is keveset költöttek. Az igazi költséget a városban lakás jelentette. Valószínűleg pontosan itt, a koszt-kvártély kiszámításánál számoltak fel a valós kiadásoknál többet a gyámok, akiknek ceruzája az árvák tartásánál mindig igen vastagon fogott. Másrészt feltehetően pontosan ezeket a kiadásokat tudta sok parasztfiú csökkenteni, vagy úgy, hogy szolgáló koldusdiákként a szolgálata fejében ingyen lakott, evett, vagy adományokból tartotta fent magát, akár pedig úgy, hogy a családjától rendszeresen kapott élelmiszer-csomagot — ez utóbbira pontosan ezekből a falvakból konkrét példát is találtunk.

Nemcsak a jómódú gazdák gyermekei, de a falusi társadalom középső és alsó rétegének fiai is eljutottak a városi gimnáziumokba. Nem maga a tanulás, hanem a városi élet volt drága, és ennek költségei szolgálattal vagy csomagokkal csökkenthetőek voltak. Ha egy parasztcsaládnak volt rá szellemi igénye, akkor, bár nem könnyen, de el tudta küldeni gyermekét a városi gimnáziumba.

Az iskolán kívüli írni-olvasni tanulás

A gyerekek nagyobbik része, mint ezt valószínűsíteni lehet, Vas megyében, és általában Magyarországon a 17–18. században nem jutott el az iskolába. Valamelyest javíthatott ezen az arányon, hogy az írás-olvasást nemcsak az iskolában lehetett megtanulni.¹²³ Aki ismerte a betűket, erre másokat is megtaníthatott. Lehetséges, hogy néhány kézművesmester, feltéve, ha ő maga ismerte a betűket, a szerszámok kezelése mellett a lúdtoll forgatására is megtanította az érdeklődő inasokat. Az alkalmi tanító és tanítványa azonban szerződést nem kötött, nem tartoztak az állam vagy valamelyik egyház felügyelete alá sem, kimutatást nem vezettek és bizonyítványt sem állítottak ki. Ezért az ilyen magántanulásról végtelenül nehéz adatokat gyűjteni, a tanulásnak ez a szelete valószínűleg mindig is homályban marad, így érthető, hogy Magyarországon ezt a kérdést még szinte nem is vizsgálták. Feltételezhetjük azonban, hogy azok közül a protestánsok közül, akik — mint ezt a katolikus esperesek gyakran felrótták Vas megyében is — nem engedték fiaikat katolikus iskolába, nem mind-egyik nyugodott bele abba, hogy a gyereke írástudatlan maradjon. Más megyék részletesebb vizsgálatai arra is fényt derítettek, hogy ilyenkor a protestáns gyerekeket otthon tanították: „Domi instruitur”, mivel szülei katolikus iskolába nem akarják adni, jegyezték fel pl. számos csetneki (Gömör m.) evangélikus gyerekről 1753-ban.¹²⁴

Kis János evangélikus lelkész és költő szülei — mint ezt már idézett önéletírásából tudjuk — Vas vármegye határán, a Sopron megyei Szentendrason a Festichek jobbágyaiként éltek, bár a családi hagyomány számon tartotta állítólagos nemességüket. Kis János nagyanyja négy gyerekkel maradt özvegyen. Neki, írja az unoka az Emlékezéseiben — „nagyon jóra való asszonynak kellett lenni; mert nemcsak minden gyermekeit (noha akkor a helységben csak a katolikusok bírtak oskolával) olvasásra és részint írásra is megtaníttatta”, de a gazdaságot is rendben tartotta. A jobbágyasszony tehát írástudó volt, és mint jó evangélikus, nem engedte gyerekeit a falu katolikus iskolájába, hanem mielőtt más falu evangélikus mesteréhez küldte volna, odahaza tanította meg őket a betűkre — feltehetőleg a két lányt csak olvasásra, míg a két fiút írásra is. Maga Kis János is otthon tanult meg írni-olvasni. „Azon néhány, többnyire szép kötésű könyvek, melyek egy kis alacsony polcot ékesítettek, ... figyelmemet korán magokra vonták, s játékim tárgyai levének. ... Ezáltal kicsinyenkint nemcsak a könyveket megszeretém, hanem szüleimnek segítségével csaknem észrevétlenül a betűket is megismerém, sőt olvasni s az atyám útmutatása szerint betűket csinálni is megtanulék, úgyhogy még mielőtt oskolába járnék, alkalmas olvasóvá levék” — írja a költő.¹²⁵ Egy másik önéletrajzból, Tánicsics Mihály Önéletírásából értesülhetünk arról is, hogy ő mint devecseri segédtanító a 19. század elején „éppen a szomszédságban egy sütő mesterembernek lánykáját iskolán kívül a háznál olvasgatni tanítottam, amiért semmi más fizetésem nem járt, mint minden lecke után egy páros (sváb) zsemlye, s azt azon melegében kaptam és befaltam”. 1838-ban pedig Bécsben egy gombkötő felnőtt fejjel kérte Tánicsicsot, hogy tanítsa meg őt írni, mivel nem tudja kiállítani a számlákat — fizetésképpen Tánicsics mindennap nála ebédelhetett.¹²⁶

Nemcsak a Magyarországon sajnós a Nyugat-Európánál sokkal ritkább önéletírásokból, de néha a tanúvallomásokból is fény derül arra, hogy az írni-olvasni tudást

meg lehetett szerezni az iskolán kívül is. A Somogy megyei Csurgöről Hódmezővásárhelyre vándorolt Németh Istvánné, akit a Károlyiak vásárhelyi úriszéke 1746-ban különféle vétkeiért halálra ítélt. Némethné azt állította, hogy a vádban szereplő Mátyással sohasem paráználkodott, hiába verte meg érte a férje, sőt vele Polyá Andrásnénak sem volt dolga. A bírának mégis szemet szűrt, hogy Mátyás gyakran járt a Polyá-portára, mert így faggatták Némethnét: „Igaz-e, hogy Mátyást ábécére tanította Polyá András? Igaz — felelte — láttam, hogy forgatták az ábécés könyvet.” A per többi iratai sajnos elvesztek, így nem tudunk többet sem az alkalmi tanítóról, sem a feleségével meggyanúsított Mátyásról. Annyi azonban kiderül a szűkszavú vallomásból is, hogy a szereplők éppenséggel nem tartoztak a vásárhelyi társadalom elitjéhez, és hogy a felnőtt férfit iskolán kívül, magánszorgalomból tanította az ábécére Polyá András.¹²⁷

Bűnügy kapcsán értesülünk egy másik magántanulóról is. Nagy Ferenc kajáli nemesember teherbejuttatta a mostohalányát, majd a gyereket 1734 decemberében egy komáromi fogadóban „felejtette”. Mikor a kisgyereket Nagy uram mostohalánya fűrésztötte, a kocsmát bérlő árendás gazda „a maga gyermekit taníggatta könyvből olvasni” — emlékeztek vissza a tanúk. Ekkor Nagy Ferenc megszólította az árendást: „bizony okos gyermek ez, ha az enyim volna, nem adnám Komárom városáért”, mire Márton uram így felelt: „kend is taníttassa ezen kis gyermeket”. Erre Nagy Ferenc így válaszolt: „meg is taníttatom, úgymond, ha fölynő s én élek”. Mivel később „megütvén mellyit” tagadta, hogy a gyerek az övé lenne, ez a párbeszéd a perben nagy fontosságot kapott. A fogadós tehát könyvből tanította olvasni a kisfiát — iskola helyett vagy amellest, nem tudjuk, az azonban egyértelmű: a betűk ismeretének nem az iskolamester volt az egyetlen lehetséges forrása.¹²⁸ Az írástudatlanság azonban ennek ellenére rendkívül széleskörű volt a 17-18. században: akár az iskolában, akár az iskolán kívül tanultak, kevesen sajátították csak el a toll forgatását.

Voltak azonban, akik azért nem jártak iskolába, mert odahaza külön házitanító foglalkozott velük.

A nemesek iskoláztatása

A nemesség alsó, birtok nélküli rétegének gyerekei, ha egyáltalán eljutottak az iskolába, akkor ugyanazokba a falusi kisiskolákba jártak, mint a parasztok. A nemességvizsgálatok alkalmával, amikor a nemesség legalsó, bizonytalan jogállású rétege kereste az igazát, gyakran léptek elő idős parasztemberek, akik elmondták, hogy jól emlékeznek erre vagy arra a nemesre, hiszen valamikor együtt jártak vele iskolába.

Ez történt 1778-ban is, amikor egy vármegyei deputáció a vasi Andrásfán a nemességét kereső Osváld család leszármazását kutatta. A bizottságnak nem volt könnyű dolga, az a nemes ugyanis, Osváld István, aki rokonainak családfájáról vallhatott volna, „elméjében megromlott”, a kérdésekre nem válaszolt, hanem csak „tíbolodott állapottyához képest föllyebb-alább járkált és tivelgett”. A nemes helyett végül is Soós Imre, egy 69 éves juhász mondta el az Osváldok genealógiáját. „Mind-ezeket sárfimizdói helységben több esztendővel való laktából és a nevezett Osváldokkal iskolákban jártából így lenni tudja” — vallotta. A parasztfiú és a nemesgye-

rekek tehát együtt jártak iskolába, bár később útjaik elváltak: Soós Imre a nyáját őrizte, a nemesfiú pedig a városi gimnáziumban, Kőszegen folytatta tanulmányait.¹²⁹

A birtoktalan, többnyire paraszti szinten élő kismanesek ugyanazokban a falusi kisiskolákban tanultak meg írni és olvasni, mint a falubeli parasztok.

A birtokos nemesek azonban nem engedték fiaikat a jobbágygyerekek közé, hanem házitanítót alkalmaztak, mielőtt a városi gimnáziumokba küldték volna őket. Tallián József jómódú vasi birtokos nemes a 18. század elején — mint maga írta 1753-ban kelt testamentumában — fiai mellé „ittthon való oktatásokra ... okos, istenfélő, ájtatos tanító praeceptorokat” fogadott fel.¹³⁰ Jákon Csapodi István uram gyerekeit 1733-ban egy, a Sopron megyei Völcsejről származó jobbágyfiú, Szőke János házitanító oktatta.¹³¹ Otthon tanultak Pászthory Lászlóné Rosty Franciska árvái is. 1771-ben a Vas megyei Kisasszonfán leltározták az elhunyt nemesasszony javait. A számos birtok, a sok ékszer — szögezték le a vármegyei esküdtek — a három árvát illeti, úgymint az ötéves Josephát, a négyéves Klárát és a háromesztendő Jánost, akik is apjuk „residentionális házánál, Egyházasfaluban neveltetvén, az első már olvasásra, a második pedig a bötük esmérésére taníttatik”. Az ötévesen olvasó és négyévesen a betűket tanuló nemeslányokat nyilván házitanító fogta ilyen korán tanulásra.¹³²

Nagy különbség volt a vasi birtokos nemesek további iskolázásában a 16. és a 17. század között: a főember-szolgák korábban a főurak udvaraiban igyekeztek fiaiknak jó neveltetést adni, a 17. század derekától kezdve azonban a gimnáziumban tanultak a jómódú nemesek fiai.

A 16. században és a 17. század elején az arisztokraták udvarában a főrangú diákokkal együtt tanultak a leendő főember szolgái, szervitorai gyerekei is. 1631-ben végrendelkezett az előkelő vasi nemes, Niczky Menyhért. Az én atyám Nádasdy Ferenc szolgája volt, én pedig Nádasdy Pál gróf szolgája vagyok, hangsúlyozta büszkén a végrendelkező szervitori kötődését az arisztokrata családhoz. A „szolga” per sze a kor szóhasználatára szerint értendő: Niczky uram jómódú földbirtokos volt, két udvarházáról, jobbágyairól rendelkezett, István fia egyik gyámjával pedig a vasi alispánt, Kisfaludy Pált jelölte ki. Urát, Nádasdy Pált arra kérte, hogy a fiát „tanulásnak okáért” vegye be a „kis úr” mellé, azaz fia a későbbi országbíró, az ekkor hatéves Nádasdy Ferenc mellett tanulhasson. A következő évben Nádasdy Pál az evangélikus kerületi gyűléstől kért nevelőt fia mellé, és mivel a külföldön tanuló diákok még nem tértek haza, ők a sárvári rektort, Nodificis Istvánt ajánlották — tőle tanulhatott a fiatal Niczky István is.¹³³

A vármegyei nemesség elitje a 17. század elején a közeli Bécs és Grác gimnáziumait is látogatta. Erre utal, hogy amikor 1616-ban — a Luther tanait követő — Thurzó György nádor arra kérte a vasi nemeseket, hogy adakozzanak az épülő galgóczi evangélikus gimnázium számára, akkor a megyei nemesség ez alól nemcsak a lakosságot terhelő többi teherre hivatkozva bújt ki, hanem azt is megállapította: Nincs szükségük erre, ugyanis a megyebeli katolikusok és evangélikusok a Galgócnál sokkal közelebbi Bécsben és Grácban folytatják tanulmányaikat.¹³⁴

A 17. század első felében azonban megnyíltak a győri (1627) és a soproni (1636) jezsuita gimnáziumok, és a katolikus vagy rekatolizáló nyugat-dunántúli birtokos nemességet vonzotta a közeli gráci jezsuita egyetem is. A vasi evangélikus

nemesek pedig 1623-tól a soproni evangélikus gimnáziumba küldhették a fiaikat. Ezek tanulmányi színvonalával a főúri udvar, akármilyen kiváló mestereket nyertek is meg házitanítónak, már nem versenyezhetett.¹³⁵

A 17. és 18. század folyamán a latin nyelvre alapozott tananyagú gimnáziumban csak lassan változott az oktatás. Jól mutatják ezt két igen előkelő vasi birtokos nemesi család: az Ostffyak és a Chernelek feljegyzései, mind a két családból ismerjük a gyámok elszámolásait az árván maradt fiúk soproni tanulmányairól.¹³⁶ Mindkét familia evangélikus lévén, nyilván a soproni evangélikus gimnáziumot látogatták; Ostffy Miklós fia, Mihály 1696 és 1700 között, Chernel Jób két árvája, a 11 éves György és a 13 éves Sándor pedig kilenc évtizeddel később, 1786–88-ban. Sok tétel volt azonos a két elszámolásban: a diákok csizmáját talpalni, mentéjüket foltozni kellett, szükségük volt gyertyára, papírosra, írószerszámra. A diákok mindennapi életét tükröző számlákból azonban az a fejlődés is tükröződik, amely megkülönböztette a vasi nemességben I. Lipót és II. József alattvalóit — a kilenc évtized alatt a nemesek életformája átalakult, kifinomultabb lett, közelebb került a bécsi mintához. 1786-ban a Chernel-fiúknak pomádét, több font hajport, hajukra selyempántlikát vett tanítójuk, sőt a nagyobbaknak tubákot és körömvágó ollót — mindezt hiába keresnénk a 17. század végén.

Maga a tananyag azonban keveset változott: Ostffy Mihálynak egy énekes és egy imádságos könyvet, egy latin szótárt, egy katekizmust és Rhenius latin nyelvtanát vásárolta meg a nevelője. Ezeknek a könyveknek kilencven évvel később is hasznát vehették a soproni evangélikus gimnázium diákjai: Kis János költő, aki 1782-ben kezdett itt tanulni, szintén Rhenius nyelvtanát forgatta.¹³⁷

Hasonlóképpen, a Chernel-árvák számára vett tankönyvek közül Ovidius verseit egy évszázaddal korábban is használták a latintanításban. Számtankönyvről közelebbit nem tudunk, földrajz-könyvük azonban, amelyet Tomka-Szászky János (1700–1762) pozsonyi tanár, Bél Mátyás tanítványa írt, már előrelépés volt az előző század tananyagához képest.¹³⁸

Az igazi fejlődést azonban az jelentette, hogy míg Ostffy Mihók a 17. század végén csak latinul és németül tanult, addig a vasi birtokos nemesség a 18. század végén már súlyt helyezett a francia nyelv megtanulására is: Chernel Jób árváit Voltaire nyelvére külön nyelvmester oktatta.

Az a hatalmas társadalmi különbség, amely a vasi köznemesség jogilag egységes rétegeit elválasztotta, megmutatkozott a tanulásukban is: az andrásfalvi bocskoros nemesek a juhászok gyermekeivel együtt a falusi iskolamestertől tanultak, Chernel Jób, a tekintélyes vasi nemesúr árvája számára viszont külön francia nyelvtanárt fogadtak.

A vasi iskolák duńántúli összehasonlításban

A Vas megyei iskolák helyzetét a 17. század végén Sopron, Győr és Moson megye, a 18. század második felében pedig Somogy megye viszonyaival vethetjük össze.

1697-ben Vas megyében a plébániáknak mindössze 46%-ában volt iskola, míg 1696-ban az egyházlátogatás szerint a soproni főesperességben mind a tíz mezővá-

rosban és mind a 26 falusi plébánián, valamint a hat filiából is ötben működött iskolamester, azaz csak egyetlenegy falut találunk, ahol nem alkalmaztak tanítót. Ugyanekkor a szintén Sopron megyéhez tartozó locsmándi főesperességben mind a 12 mezővárosban volt tanító és a 34 plébániás faluból is mindössze egyetlenegyben hiányzott az iskolamester. (Igaz, ugyanitt a 30 filiából csak négynek volt saját mestere.) Moson vármegyében, a mosoni főesperességben még kedvezőbb volt a tanítás helyzete: mind a 17 mezővárosban és mind a 18 plébániás faluban akadt iskolamester, és a 12 filiából nyolcban találunk tanítót.¹³⁹

Az iskolahálózat tehát mind Sopron, mind pedig Moson megyében sokkal fejlettebb volt a 17. század végén, mint Vasban. Az iskoláknak már a 17. század végén megfigyelhető nagyobb sűrűsége volt az egyik oka annak, hogy Benda Kálmán vizsgálatai alapján a 18. század közepén ebben a két megyében sokkal több írástudó paraszt élt, mint Vasban. 1770-ben Vas megye falvai közül csak 6,9%-ban akadt írástudó bíró vagy esküdt, míg a Moson megyei falvak 45,5%-ában, és a Sopron megyei falvak 49,4%-ában volt írástudó tagja a falusi előljáróságnak.¹⁴⁰

Míg Moson és Sopron megyékben a 17. század végén a vasinál jóval kedvezőbb volt az iskolák helyzete, addig Győr város környékén ugyanekkor a Vas megyében megfigyeltekhez sokban hasonló viszonyokat találunk. Kazó István Vas megyében végzett egyházlátogatásával egyidőben, 1698-ban járta be Lacza János főesperes az ugyancsak a győri egyházmegyéhez tartozó győri főesperességet. A felkeresett falvakban a török háborúk (különösen az 1683. évi hadjárat) ütötte sebek még nem gyógyultak be, sok templom még romokban hevert. A protestantizmus térhódítása miatt Lacza János számos templomról szinte csak „régészeti vizsgálattal” tudta megállapítani, hogy az valaha katolikus volt. Ugyanezért bomlott fel a plébániai szervezet, az egykori plébániás falvakat csak körülbelül lehetett elkülöníteni a filiáiktól. A főesperes 42 falut keresett fel, ezekben mindössze hat iskolaépületet talált, azaz csak minden hetedik faluban volt iskola. Több helyen a lelkész vagy a mester a saját szobájában oktatta a gyerekeket.

A falvak többségében, 28 faluban egyáltalán nem folyt oktatás. Tíz faluban az iskolamester, négyben pedig a protestáns lelkész (három evangélikus és egy református) oktatott. (Az alacsonyképzettségű, de lelkészi feladatokat is legalább részben ellátó protestáns „rektorok” és a templomban előimádkozó iskolamesterek–kántorok között a katolikus főesperes — akárcsak a kollégája Vas megyében — szemmel láthatóan nehezen tudott különbséget tenni.)

Az iskolamesterek általában néhány gimnáziumi osztályt végeztek, de a rábaszentmihályi evangélikus rektor (aki egyébként tanítással nem foglalkozott) az apjától, egy evangélikus lelkésztől *otthon* tanult „valami keveset latinul”. A fehértői katolikus rektor (aki különben szintén nem tanított) ugyancsak az apjától tanulta a mesterségét.

A győri főesperesség 1698. évi egyházlátogatását az iskolatörténet szempontjából az teszi különösen érdekessé, hogy Lacza János 7 faluban egyaránt feljegyezte a falubeli gyerekek és az iskolások számát.¹⁴¹

A főesperes ugyan sehol nem mondta meg, hogy mit ért gyerek alatt, de aligha kétséges, hogy ez a többi egyházlátogatáshoz hasonlóan itt is a gyónásra még nem érett, hét év alatti korosztályokat jelentette. Ezek száma pedig, mint Vas megye

példáján láttuk, számításaink szerint mintegy kétszerese volt a 6–9 éves, iskolába járó korúnak tekintett gyerekekének: az egyházlátogatásban feltüntetett gyerekszámokat megfelelően megkapjuk az „iskolaképes” gyerekek körülbelüli számát.

Falu	Felekezet	Gyerekek száma	Iskolások
Mezdőrs	ref.	198	15–18
Táp	ref.	231	15–16
Felpéc	ev.	89	15–16
Kajár	ev.	536	10–12
Gyömöre	ev.	105	6
Gyarmat	kat.	174	22
Tét	ev.	/89/	12–13

Táblázatunkat átalakítva kaphatjuk meg az iskolába járók arányát a 6–9 éves korosztályon belül (akik tehát számításaink szerint kb. fele annyian voltak, mint a hét év alatti, még nem gyónó gyerekek.)

Falu	Felekezet	Iskolaképes gyerekek	Iskolások	Iskolába járók aránya
Mezdőrs	ref.	99	17	17,1 %
Táp	ref.	115	16	13,9 %
Felpéc	ev.	44	16	36,3 %
Kajár	ev.	268	11	4,1 %
Gyömöre	ev.	52	6	11,5%
Gyarmat	kat.	87	22	25,2 %
Tét	ev.	44	13	29,5 %
Összesen		709	101	14,2 %

A győri főesperesség hét falujában, egy katolikus, két református és négy evangélikus településen az iskolaképes gyerekek mintegy egyhatede járt iskolába 1698-ban. Az átlagszám itt is igen nagy különbségeket takart: Kajáron 1594 fő élt, jórészt evangélikusok, de a szintén evangélikus mester csak 11 gyereket tanított, a gyerekek 4,1%-át. A jórészt ugyancsak evangélikus Téten alig 259-en laktak, és ott gyakorlatilag mégis ugyanannyian jártak iskolába, mint Kajáron, ez ebben a sokkal kisebb faluban azonban a gyerekek majdnem 30 százalékát jelentette. Bizonyos, hogy nem azért tanultak Téten olyan sokan, mert a tanítójuk kiváló volt: Az iskolamester Téten, jegyezte fel a vizitátor, „egy éretlen gyerek. Zaborák Ferenc a neve, tót származású, harangozó és kántor is egy személyben. A trencsényi lutheránusok iskolájának negyedik osztályából egyenest idejött”. A legnagyobb arányban a szintén evangélikus felpéci rektor és harangozó, a győri gimnáziumban tanult Vinikovics János keze alatt tanultak a gyerekek: a felpéci gyerekek több mint egyharmada járt iskolába. Az iskolalátogatás e falvakban vajon a helybeli prédikátorok hatására volt ilyen magas arányú? Nem tudjuk, bizonyosan csak annyit állíthatunk, hogy az azonos valláson lévő, egymáshoz közel fekvő falvak iskolázásában is hatalmas különbségek voltak.

Az említett hét faluban átlagban a gyerekek egyhete eljutott az iskolába. A 42 faluból azonban, amelyeket az esperes felkeresett, 28-ban egyáltalán nem folyt oktatás. A főesperes 38 faluban összesen 9271 lelket számlált meg, további négy falu protestáns lakói azonban nem hagyták magukat összeírni, hanem ehelyett Lacza uramnak „frivol és szemtelen megjegyzéseket mondtak”. A 101 iskolásgyerek tehát mintegy 9500 lakos közül került ki. Ha — a Vas megye esetében alkalmazott másik módszerrel — a lakosság kb. 10%-át tekintjük iskolaképes korúnak, akkor a gyerekek alig egytizede (10,6%) jutott el az iskolába.

1698-ban Vas megyében csak 1188 lakosra, a győri főesperességben viszont 1583 lakosra jutott egy iskolaépület: mint láttuk, Győr környékén ekkor alig volt iskola. A háborús pusztítás miatt még a templomok jórésze is romokban hevert, máshol falurések árválkodtak pusztán, a parasztok pedig az iskolaépítést szemmel láthatóan a kevésbé fontos feladatok közé sorolták. A tanítókkal viszont ez a terület Vas megyénél jobban el volt látva: Vasban ekkor 1134 lakosra, Győr környékén viszont csak 678 lakosra jutott egy tanító vagy oktatással is foglalkozó licenciátus.

A győri főesperességben jobb volt az iskolák helyzete Vas megye egészénél, és körülbelül megfelelt annak, amit Kazó főesperes vizitációjában Vas északkeleti, fejlettebb részének iskoláiban talált. Az írástudók aránya Győr vármegyében az 1770. évi felmérés alapján, Sopron és Moson megyéknél lényegesen rosszabb, ám Vasnál kedvezőbb volt: a falvak és mezővárosok 14,8%-ában akadt legalább egy írnitűdű eskűd.

Vas iskolaügyét a 17. század végén a három észak-dunántúli megyéével, a 18. század második felében pedig Somogy megyéével hasonlíthatjuk össze, ezúttal az állami összeírások alapján. A vasi 213 tanítóval szemben az 1770-es években Somogyban csak 146 tanító működött. A megye lélekszáma is alacsonyabb volt azonban: 188 ezer helyett csak 126 ezren éltek itt, azaz egy tanítóra mindkét vármegyében nagyjából ugyanannyi lakos jutott: Somogyban 863, Vasban 867. Ezek a számok korrekció nélkül azonban igencsak megtévesztők, és szinte érthetlenné teszik Csokonai 1799. évi kifakadását: „Hát csak kanásznak való a somogyi paraszt?” (Jövedőlés az első oskoláról Somogyban.) A tanító szó ugyanis maga is félrevezető: 1770-ben a somogyi tanítók 37%-ának egyetlen tanulója sem volt, és csak 61%-uk tanított legalább olvasni. Hiába hívtak valakit tanítónak, ha ő még az olvasásra sem oktatott, akkor — akár csak a vasi Tótság mesterei — valójában csak kántor volt. A látszólag egybeeső számadatok ellenére tehát Vas megyében sokkal kedvezőbbek voltak az alfabetizáció feltételei, mint az elmaradottabb Somogyban — Csokonai tehát nem tévedett. Ez tükröződik abban is, hogy 1770-ben a somogyi falvak és mezővárosok közül alig nyolcban (2,9%) akadt legalább egy írástudó bírő vagy eskűd.¹⁴²

Iskolák Alsó-Ausztriától Galiciáig

A Vas megyei iskolába járók arányát a Habsburg-birodalom többi tartományával is egybevetethetjük. A Vassal határos stájer falvakról a 18. századból nincsenek részletes adataink, de egy 1617-ben végzett egyházlátogatás és egy 1805. évi felmérés mégis némi képet adhat arról a megye közvetlen szomszédságában fekvő területről, ahonnan, mint láttuk, a vasi tanítók egy része is érkezett.¹⁴³ A Graz és Vas megye

közötti falvak és mezővárosok közül többen 1617-ben és 1805-ben is összeírták a tanulók létszámát.

Iskolábajárók Stájerország keleti részében (1617, 1805)

Települések	Tanulók száma 1617		Tanulók száma 1805
	télen	nyáron	
Gnas	nincs adat	20	125
Sankt Margarethen an der Raab	egy sem	egy sem	60
Sankt Ruprecht	15	3	112
Weiz	5	egy sem	68
Friedberg	15	4	16
Leutschach	20–24	„szinte senki”	70

Ez a néhány adat inkább csak jelzést adhat arról a fejlődésről, amit ezek a Vashoz közeli stájer községek iskolái bejártak a 17. század és a 19. század eleje között. A Mária Terézia és II. József által elrendelt iskolareform végrehajtása, az elvek átültetése a gyakorlatba, mint a stájerországi szakirodalom hangsúlyozza, itt is a 19. század első évtizedeire, Ferenc császár uralkodásának idejére maradt.

Alsó-Ausztriáról 1779-ből van olyan részletes felmérésünk, amely az egyes esperességekben feltünteti az iskolába járók arányát. A felmérés — jelezve az ottani, Vasnál fejlettebb viszonyokat — nem a 6–9, hanem a 6–12 éves gyerekeket tekintette iskolaköteleseknek, így ezeket a százalékszámokat nem vethetjük egybe közvetlenül a vasi adatokkal. Az adatokból azonban így is kitűnik, hogy Alsó-Ausztriában csak a Bécs környéki és a gamingi esperesi kerületben járt a gyerekeknek több, mint a fele iskolába, a fővárostól távolabb fekvő Weitra, Altpölla és Pottenstein kerületekben pedig mindössze 14-20%-uk látogatta az iskolát. A felvilágosult abszolutista iskolapolitikának tehát akadt bőven tennivalója még a birodalom legfejlettebb tartományában, a császárváros környékén is.¹⁴⁴

Az Udvari Tanügyi Bizottság (*Studienhofkommission*) levéltárában olyan táblázatos kimutatások maradtak fenn, amelyeket Johann Ignaz Felbiger apát, az iskolareform atyja állított össze II. József uralkodásának kezdetén az egyes tartományok iskoláiról, az ottani iskolaköteles gyerekekről és a tanulókról.¹⁴⁵ Ezek a táblázatok az első pillantásra azzal kecsegtetik a kutatót, hogy segítségükkel kiszámolhatjuk az iskolalátogatók arányát az iskolaköteles népességben belül az egyes birodalmi tartományokban. Ez a forrás azonban arra is rávilágít, hogy a 18. század végén az államgépezet csak korlátozottan felelt meg a mindenről pontos és egységes kimutatást kívánó kormányzat igényeinek. A triviális iskolákat látogató tanulók számát — a nyilvánvaló elírást sejtető trentoi adatok kivételével — valósnak fogadhatjuk el, az összeíróknak azonban szemmel láthatóan nem volt egységes utasításuk arra nézve, hogy kiket kell „iskolaköteles” korúnak tekinteniük. (Felbiger apát maga az összlakosság egynolcadával számolt, mint iskolakötelesekkel.)

Így történhetett, hogy 1781-ben Alsó-Ausztriában 94 ezer, míg a fele annyi lakossal bíró Felső-Ausztriában 67 ezer iskolaköteles gyereket írtak össze. Hasonlóképpen Morvaországban 118 ezer, a két és félszer népesebb Csehországban viszont

csak 156 ezer iskolaköteles lett volna e tabellák szerint. A Felbiger által megadott tanulólétszámokat célszerűbb tehát — a Vas megye esetében követett módszerrel — a józsefi népszámlálásban közölt lakosság számmal egybevetnünk.

A kisiskolák tanulói az összlakosság százalékában (1781)

Tartomány	Tanulók	Lakosság /ezer fő/	Tanulók aránya
Alsó-Ausztria	37 393	1268	2,94 %
Felső-Ausztria	13 987	621	2,25 %
Csehország	65 552	2922	2,24 %
Morvaország	22 252	1262	1,76 %
Tirol	14 572	430	3,38 %
Karintia	4 297	295	1,45 %
Krajna	1 124	440	0,25 %
Galícia	5 864	3268	0,17 %

Vas megyében számításaink szerint az 1770-es években a lakosság mintegy 1,86%-a járt iskolába. Ez az arány lényegesen rosszabb annál, mint amit a birodalom legfejlettebb tartományaiban, Alsó- és Felső-Ausztriában és Csehországban, vagy mint az öntudatos parasztságú Tirolban találunk. Vas megye szintje — legalábbis a mennyiségi mutatók alapján — nagyjából megfelelt Morvaországnak, és valamivel jobb volt Karintiáénál. Krajna azonban, valamint a fejletlen Galícia az iskolaügy terén igen nagy mértékben elmaradt a Nyugat-Dunántúl mögött.

Kísérlet a nemzetközi összehasonlításra

A vasi kisiskolák helyzetét a következőkben megpróbálom összehasonlítani két olyan állam iskoláinak viszonyaival, amelyek a 18. században az iskolaügy terén élenjárónak számítottak: Poroszországgal és Franciaországgal.

A 18. századi nyugat-dunántúli iskolákat a Habsburg-birodalmon kívül a legjobban a korabeli poroszországi iskolákkal vethetjük össze. Poroszország az iskolaügy terén a felvilágosult abszolutizmusok „mintagyerekének” számított. Aligha véletlen, hogy Mária Terézia is az iskolaügy szervezésében Poroszországban tapasztalatokat szerzett Felbiger apátot, az idézett kimutatások szerzőjét, bízta meg a birodalmában az iskolák reformjával. Poroszországban az állam kiemelt figyelmet fordított az iskoláztatásra, a porosz királyok számos idevágó rendeletet adtak ki. Ha azonban a központi hivatalokat elhagyva az egyes falvakra fordítjuk a figyelmünket, akkor Poroszországban a Nyugat-Magyarországon a Ratio Educationis kibocsájtása előtt tapasztaltakhoz meglepően hasonló viszonyokat találunk.¹⁴⁶

A nyugat-magyarországi és a poroszországi iskolamesterek fizetését összegszerűen is egybevetethetjük. A tanító a protestáns porosz királyságban is elsősorban kántor és sekrestyés volt. Így a filiás falvak mesterei, akárcsak Vas megyében, Poroszországban is sokkal kevesebbet kerestek az anyaegyházakban dolgozó társaiknál, hiszen a temetésekért mindenhol az anyaegyház mestere kapott pénzt, aki a papot kísérte. Ezért — akárcsak a Nyugat-Dunántúlon — Poroszországban is gyakran panaszkodtak arról a filiák lakói, hogy náluk a mester jövedelme olyan csekély, hogy

oda nehezen találunk alkalmas személyt. A mesterek jövedelmének Poroszországban is csak a kisebbik részét: néhol egyharmadát, de inkább csak egyötödét–egynegyedét tette ki a tanításért a szülőktől kapott tandíj, amelynek összegét Poroszországban éppúgy, mint Magyarországon, évszázados hagyomány rögzítette, és ezért a valaha tisztességes jövedelmet jelentő tandíj az idők folyamán elértéktelenedett. Egy porosz tal- lért két forinttal számolva, a 18. század második felében a vasi fizetések másfél–két- szeresét kapták a porosz tanítók, akik közül az anyaegyházak mesterei, akik kántorok is voltak, háromszor akkora jövedelemre, 40–60 tallérra tehetek szert, mint a filiák- nak „csak” tanító iskolamesterei (az ő jövedelmük 13–20 tallér).

A bérek egybevetése az árak nélkül természetesen értelmetlen volna: hiába kerestek jobban a jórészt államilag fizetett porosz iskolamesterek a nyugat-magyar- országi, egyházi alkalmazásban álló társaiknál, a jövedelmük így is a falusi hierarchia aljára utalta őket. Vas megyében a 18. század végén, láttuk, a filiák tanítói jóval kisebb fizetést kaptak, mint az erdőőrök, béresek, ökörpásztorok. Nem volt ez más- ként Poroszországban sem: 1764-ben a zosseni tankerület inspektora összevetette a húsz gyereket tanító és 24 tallér 4 garast kereső iskolamester jövedelmét (aki filiában lakván, nem kántorkodott) a helybeli béresek 16–24 talléros bérével. A béres ezen- felül 12 véka rozst, és 24 öl lenvásznat is kapott, míg a tanító csak 5–8 véka rozst — megállapíthatjuk, hogy a béres legalábbis nem élt rosszabbul az iskolamesternél.¹⁴⁷

A tanítók ezért rá voltak utalva arra, hogy mellékjövedelem után nézzenek. Nyugat-Magyarországon is több iskolamestert találtunk, akik nemcsak sekrestyések, kántorok, jegyzők voltak (ez az iskolamesteri foglalkozás részének számított), és ezért tanítottak csak „mellékesen”, hanem ezenfelül kézművesmesterséget is űztek. Poroszországban a tanítók mellékfoglalkozása olyan általánosan elterjedt volt, hogy a tanítóknál inkább a kézművesség hiánya tűnt fel. Az itteni iskolamesterek „szemé- ben a tanítás terhes és igen hálátlan mellékfoglalkozásnak tűnik” — írta a germen- dorfi lelkész 1792-ben. I. Frigyes Vilmos király rendeletei nemcsak hogy nem tiltot- ták, hogy szabók, kerékgyártók, takácsok, stb. is tanítsanak, de ezt kimondottan párt- fogolták. Előírták, hogy „iskolamesternek olyan embereket vegyenek fel, akik szor- galmasan dolgoznak (ti. mint kézművesek), azért, hogy ne teljesen a község nyakán éljenek, hanem valamit mellékesen keressenek”, sőt a királyi rendeletek a szabómes- terséget a falvakban csak a sekrestyések és az iskolamesterek számára engedélyezték.

Ennek megfelelően 1780 és 1806 között 232 brandenburgi falusi iskolamester- ből 133 (57,3%) szabó is volt, további 25 takács vagy más rokonszakma képviselője, 8 cipész, 3 kőműves, 3 ács, és mindössze 18 tanító, azaz 7,8% élt mellékfoglalkozás nélkül. 1770-ben 464 neumarki falusi tanító közül csak 83-nak (17,9%) nem volt mellékfoglalkozása, a tanítóknak több mint a fele, 259 mester (55,8%) szabó is volt.¹⁴⁸ A poroszországihoz hasonló, alapos összeírások valószínűleg a Nyugat-Du- nántúlon is a feltártnál nagyobb arányban találtak volna kézművesmesterséget is űző iskolamestereket, de ez itt (ellentétben Poroszországgal), ha nem is volt ritka, sem- miképpen sem volt általános.

A porosz állam évtizedekkel a Habsburg-birodalom előtt állított fel tanítókép- zőket (korabeli nevükön szemináriumokat), de ezek hatása a 18. század végéig még csak kevéssé jelentkezett. 1799-ben 601 neumarki falusi tanítóból mindössze 21-en (3,5%) végeztek tanítóképzőt, és ezek aránya 1805-ben is csak 4,1% volt.¹⁴⁹ A taní-

tők legnagyobb része Poroszországban is, akárcsak a Nyugat-Dunántúlon, ekkor még a gyakorlatban leste el a tudnivalókat, igen sokszor az apjától, akitől azután az iskolamesteri állást is megörökölte. Aki tudott írni és olvasni, arról a 18. századi Poroszországban is feltételezték, hogy erre meg tud tanítani másokat is.

„A gyerekeket azért taníttatja gyakran a fiával — vallotta 1798-ban egy ruppini iskolamester, mert így a fiát gyakoroltatja és kiképzzi, a fiú nem is kaphat jobb útmutatást mástól, mint az apjától.”¹⁵⁰ Az iskolamesterek igyekeztek a posztjukat a fiúkra örökíteni, az iskolamester-dinasztiák kialakulását Poroszországban is megfigyelhetjük. A tanítómesterek jó részét apjuk „képezte ki”, másokat pedig mint segédtanítókat az iskolamester vezetett be a mestersége titkaiba. Így nem meglepő, hogy a porosz tanítók jó része — százalékosan meg nem állapítható, de a forrásokból kitűnően valószínűleg magas arányban nem tanított számtant.¹⁵¹ Erre az egyes, a számolásban járatlan tanítókról szóló tudósítások mellett elsősorban a falvaknak a tanítókkal kötött szerződéseiből, a díjlevelekből következtethetünk, amelyek a számtantanítást csak ritkán írták elő az új iskolamester számára.

Poroszországban, akárcsak Magyarország protestáns többségű területein, sok leendő lelkész, amíg parókiát nem talált magának, iskolában tanított. A német szakirodalom ezt megrovóan, mint negatívumot említi, mondván, hogy olyanok tanítottak, akiket nem erre képeztek ki, és akik a tanítást mihamarabb abba akarták hagyni. Valójában azonban ezek a lelkészek nyilvánvalóan képzetebbek voltak az átlagos iskolamestereknél.

A falusi iskolák legnagyobb gondja a 18. században a Nyugat-Dunántúlon, Poroszországban — és valószínűleg szerte Európában — az volt, hogy bár a tanítás elméletileg egész évben folyt, a gyakorlatban a gyerekek csak a három téli hónapban — hagyományosan Szent Márton napjától húshagyó keddig, — amikor a földeket hó borította, jártak iskolába, mivel a többi hónapokban a szülők az iskolásgyerekeket is munkára fogták. Így azután a gyerekek a téli hónapokban tanultakat elfelejtették, a tanítók pedig minden évben kezdhették előlről a tanítást. Ugyanezért maradtak papíron a felvilágosult abszolutista állam rendelkezései arról is, hogy a gyerekeknek 14 éves korukig kell látogatniuk az iskolát. A parasztnak szükségük volt a felcseperedő gyerekek munkaerejére, és ezért — akárcsak Nyugat-Magyarországon — Poroszországban is a parasztyerekek általában csak 8–10, néha 11 éves korukig látogatták az iskolákat.

Poroszországban, Magyarországtól eltérően, ezekre a téli hónapokra gyakran külön kisegítő iskolamestert fogadtak fel azok a falvak, amelyekben nem volt iskola és tanító. Ezeket a mestereket téli vagy „sorbanjáró” iskolamestereknek (Winterschulmeister, Reiheschulmeister, Gangschulmeister) nevezték, mert télen az egyes parasztházakban egymásután sorban tanították a gyerekeket.¹⁵²

A porosz iskolareformok gyümölcse majd a 19. században érik be — akárcsak, véleményem szerint, a magyar Ratio Educationis-é. Poroszországban 1816-ban egy megbízható országos összeírás szerint az iskolaköteles korosztályoknak már 60%-a látogatta az iskolát.¹⁵³ A 18. századi porosz falusi iskolák viszonyai azonban, — mint láttuk — még nem álltak messze a Nyugat-Magyarországon tapasztaltaktól. 1792-ben egy neumarki faluban egy majorosgazda írástudatlan felesége a következőket adta elő három kereszttel hitelesített vallomásaiban: A gyerekei „három tél alatt a betűket

sem tanulták meg az iskolában. Csoda is lett volna, ha a gyerekek az ottani mester módszere szerint valamit is megtanulnak, mert a mester nem minden gyereket külön tanít, hanem ... a táblára írja az ábécét és az összes gyereket megkérdi, hogy az milyen betű,” ezért aztán ő és férje kidobták az ablakon a tandíjat, és csak elfecsérelték a gyerekek idejét, ahelyett, hogy munkára fogták volna őket.¹⁵⁴

A fentiek alapján elmondhatjuk, hogy Poroszország valamivel fejlettebb volt a kisiskolák területén, mint Nyugat-Magyarország. Ha azonban a porosz királyság iskolaügyét nem felülről, a Habsburg-birodalomnál korábban kiadott és alaposabb tanügyi rendeletek felől, hanem *alulról*, a falusi iskolák valóságos helyzetét feltáró jelentések alapján vesszük szemügyre, akkor a 18. században a két állam kisiskolái között több hasonlóságot, mint különbséget találunk. A szándékok és lehetőségek között itt is, ott is hatalmas szakadék tátongott. A felvilágosult abszolutizmus célkitűzéseinek megvalósítása, az általános iskolakötelezettség, a mindenkire kiterjedő írni-olvasni-számolni tanítás mindkét országban a 19. század feladata maradt.

Az Európa fejlett magjától a 18. századi Nyugat-Dunántúlt az iskolázás terén elválasztó hatalmas különbséget különösen jól érzékelhetjük, ha eredményeinket a franciaországiakkal vetjük össze. XIV. Lajos már a 17. század végén, 1698-ban részletes iskolaügyi rendeletet adott ki, amelyben elrendelte többek között az általános iskolakötelezettséget is. Utódja a rendeletet 1724-ben megismételve, felszólította az iskolamestereket, hogy készítsenek részletes jegyzéket az iskolába nem járó gyerekekről.¹⁵⁵ XIV. Lajosnak a nantes-i ediktum visszavonása után nem annyira a nép műveltségének emelése, mint inkább a protestantizmus visszaszorítása volt a célja: az, hogy az iskolában minden kisgyerek megismerkedjen a katolikus vallás tanításával. A Napkirálynak azonban éppenúgy nem sikerült általánossá és kötelezővé tennie az iskolalátogatást, mint háromnegyed évszázaddal később — a más célokat szem előtt tartó — osztrák felvilágosult abszolutizmusnak.

Akárcsak az aprófalvas Vas megyében, Franciaországban is megnehezíti az egyes régiók iskolaügyének összehasonlítását, hogy igen eltérő földrajzi viszonyokat, és különböző településszerkezetű vidékeket kellene összevetnünk, és ezenkívül a 18. századi egyházlátogatások és felmérések egymástól eltérő módszerekkel készültek.

Az Ancien Régime idejéből nincsen Franciaország egészét átfogó képünk az iskolahálózat sűrűségéről, az iskolába járók arányáról. 1826-ban készített Charles Dupin báró, matematikus és politikus országos térképet a francia iskolák látogatottságáról. Ezt a felmérést ugyan jó pár év, és ami fontosabb, egy forradalom választotta el a 18. századtól, mégsem tanulság nélkül való a számunkra. Mivel a térkép még a 19. század nagy iskolaügyi törvényei előtt készült, sok szempontból az Ancien Régime viszonyait tükrözi vissza. Erre mutat az is, hogy Louis Maggiolo 19. századi történésznek a 18. századi anyakönyvek alapján a franciák írástudásáról készített kutatásai jól megfelelnek Dupin térképének: ott tudtak sokan írni a 18. században, ahol magas volt az iskolába járók aránya a 19. század elején. Mindkét térképet meghatározza a Normandia és Bretagne határán fekvő kikötővárost, Saint Malot Genffel összekötő képzeletbeli vonal: ettől északra és keletre találjuk Franciaország fejlett vidékeit, ahol sokan tudtak írni és sokan jártak iskolába. A vonal túloldalán fekvő nyugati és déli tartományokat, valamint az ország középső, hegyes vidékét pedig magas arányú írástudatlanság és kevés iskolásgyerek jellemezte.¹⁵⁶

Franciaországon belül a 19. század elején hatalmas különbségek voltak: Míg Észak- és Kelet-Franciaország sűrűn lakott, sík vagy dombos vidékein 10–15 lakosra jutott egy iskolába járó fiúgyermek, azaz az iskolakötelesek csaknem mind felkeresték az iskolát, addig Bretagne nyugati részén vagy a Massif Central hegyei között több mint 200 lakosból került ki egy iskolásfiú. A 18. századi, egy-egy vidék egyházlátogatásán alapuló adatok alátámasztják a feltételezésünket, hogy a Dupin báró által 1826-ban feltérképezett regionális különbségek legalábbis arányaikban jellemzőek voltak a 18. századra is.

A normandiai Rouen püspökségében az egyházlátogatást végzők már a 18. század elején, 1710–1717 között a plébániák 74%-ában találtak a fiúk számára fenntartott iskolát. (A továbbiakban mindig a fiúk iskoláit vesszük figyelembe.) Ugyanilyen arányban (74%) voltak fiúiskolák a Párizstól keletre fekvő Châlons-sur-Marne püspökségben az 1720-as években. A Pireneusok lábánál, a tarbes-i egyházmegyében viszont 1783-ban csak a plébániák 38%-ában volt fiúiskola, és hasonlóképpen a bordeaux-i püspökségben 1774-ben csak a plébániák 24%-ában folyt tanítás. Még rosszabb volt a helyzet a Massif Central hegyes-völgyes vidékein: a rodez-i püspökség plébániái közül 1771-ben alig 17%-ban volt iskola!¹⁵⁷

Ezeket a számokat Vas megye 18. századi viszonyaival a különböző településszerkezet és a plébániák eltérő mérete miatt csak megszorításokkal vethetjük egybe. 1778-ban Vas megye 119 plébániáján 238 tanítót írtak össze, azaz nemcsak minden plébániára, de a filiás falvak jó részére is jutott tanító. A vasi plébániák azonban nagyok voltak, több (néha tucatnyi) filiás falu tartozott hozzájuk, ezért a 661 vasi település közül csak 36%-ban volt iskolamester. (Csak a városokban, nagyobb mezővárosokban találunk egynél több iskolamestert.)

A 18. századi Vas megyében a gyerekek nagyobb arányban jártak iskolába, mint Franciaország legelmaradottabb vidékein a 19. század elején. Vas megyében az 1770-es években 53 lakosra jutott egy-egy iskolába járó gyerek (nem tudjuk, hogy ezek közül, hány volt lány, de aligha sok). Az „Isten háta mögötti”, katolikus Nyugat-Bretagne-ban, a Massif Central szintén elzárt, de protestánsok-lakta völgyeiben 1826-ban 180–260 lakos közül került ki egy-egy iskolásfiú, míg Bretagne keleti részében, és a Massif Central-t körülvevő dombos vidékeken 90–150 lakosból. A lányok arányát sem Vas megyében, sem Franciaországban nem ismerjük. A lányok iskolázottsága azonban a fenti arányokat aligha változtatná meg lényegesen, hiszen pl. az idézett tarbes-i egyházmegyében 1783-ban a fiúk 61,6%-a, míg a lányok alig 2,2%-a járt iskolába.

A fenti számítások, minden bizonytalansági tényezőjük ellenére valószínűsítik, hogy az iskolaügy terén a 18. század második felében a Magyarország fejlettebb vidékeihez sorolható Vas megye megállta volna a helyét Franciaország *legelmaradottabb* régióival szemben. A Magyarország és Nyugat-Európa fejlett magja közti fényévnvi távolságot azonban jól mutatja, hogy a reimsi egyházmegyében 1774-ben az iskolaköteles korú gyerekek 85,5%-a járt iskolába. A Pireneusokban fekvő tarbes-i egyházmegyében pedig 1783-ban a gyerekek 33,8%-a volt iskolás. Vas megyében viszont az 1770-es években a gyerekek alig 14,9%-a tanult az iskolában. A különbség még annál is nagyobb volt, mint amit ezek a százalékszámok sugallnak, a franciaországi számítások ugyanis hétéves iskolalátogatással számolnak, én viszont a magyar-

országi realitásoknak és a forrásoknak megfelelően, csak hároméves tanulási időt vettem alapul.

A másik, Vasban alkalmazott számítási módszer szerint a reimsi egyházmegye összlakosságának 13,8%-a, a tarbes-i püspökségének pedig 5,4%-a járt elemi iskolába az 1770-es, 1780-as években. Vas megye lakosságának viszont ugyanezekben az években alig 1,7%-a volt iskolás.¹⁵⁸

Összefoglalás

Vas megye iskoláit vizsgálva 18. századi forrásaink nem tették lehetővé, hogy az 1777-ben kibocsátott Ratio Educationis hatását lemérjük. A megye egészét átfogó utolsó 18. századi felmérés, Szily püspöknek az egy esztendővel a Ratio kibocsátása után elkezdődött és 1781-ben lezárult egyházlátogatása természetszerűen még nem tükrözhetette a királynői rendelet hatását. A türelmi rendelet után, a 19. század elején keletkezett katolikus egyházlátogatások pedig már nem szólnak a protestánsok iskoláiról. Abból azonban, amit Szily püspök 1780 körül és az állami összeírás 1770-ben a vasi iskolákról megállapított, egyértelmű, hogy az iskolák reformja itt sem lehetett gyors eredményeket felmutatható folyamat. Hiába írta elő 1778-ban a Ratio Educationist kiegészítő Projectum Budense az általános iskolakötelezettséget, nemcsak tanító nem volt elég a teljeskörű oktatáshoz — ha a szülők komolyan vették volna a királynői rendeletét, a falusi iskolák apró tantermeibe be sem fértek volna a gyerekek. A Ratio Educationis az írmitanítás mellett a falusi iskolákban a számtan tanítását is előírta, valamint azt, hogy ezekben néhány tanulót latinra is oktassanak. A 18. század második felében Vas megyében az analfabéta, csak olvasni tudó iskolamester alakja már kuriózumszámba ment, ám latinul ekkor is csak minden ötödik tanító tudott, és körülbelül ennyi volt a számtanhoz értők aránya is. Joggal feltételezhetjük, hogy a 18. század hátralevő két évtizedében az újonnan felállított, a tanítókat kiképző „normális iskolák” már csak részben tudták pótolni ezt a hiányt — a felvilágosult abszolútizmus iskolareformjának gyümölcse már csak a 19. század elején érett be. Az iskolaügy fejlődésére a 18. század végén a Ratio Educationis-nál nagyobb hatása lehetett II. József türelmi rendeletének, amely megengedte, hogy a protestánsok mindenhol saját iskolákat állíthassanak fel, és így a protestánsok-lakta vidékeken pár év alatt ugrásszerűen megnőtt az iskolák száma.

JEGYZETEK

¹ Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár. VI. kötet. Szerk. Stromp László. Bp. 1907. 11–193.

² Uo. 130.

³ Uo. 197–98., 102. A falvak, ahol korábban volt tanítás: Vámoscsalád, Szentivánfa, Hegyfalu, Rábakovácsi, Szentlénárt.

⁴ Uo. 149.

⁵ Payr Sándor: Egyháztörténeti emlékek. I. Sopron. 1910. 102–128. különösen: 107., 109., 112., 125.

⁶ Magyar Országos Levéltár (továbbiakban: MOL) C 39. Helytartótanácsi lt. Acta fundationalia Lad E. Fasc. 12. I. Com. Castriferrei, Informatio ludimagistorum districtus Tótságiensis 1770.

⁷ MOL Filmtár (továbbiakban: Ft.) 23720. f.2., 15–16., 57., 89., 115., 141., 168., 189–190., 203., 224., 256–257., MOL Ft. 5198. f.1079. 1089., 1115., 1131., 1154., 1181., 1219., 1261., 1300., 1329., 1355., 1385.

⁸ Eredetije: Püspöki Levéltár, Szombathely, filmen: MOL. Ft. 52. tekercs. A ma Ausztriához tartozó területekre vonatkozó részeket kiadta: *Jenő Házi*: Die kanonische Visitation des Stefan Kazó, Eisenstadt, 1958. (Burgenländische Forschungen, Heft 37.)

⁹ Eredetije: Püspöki Levéltár, Szombathely, filmen: MOL Ft. 5197–5201. tekercs. Batthyány pályájára lásd a visitatio bevezetőjét és *Zimányi Vera*: A herceg Batthyány család levéltára, Budapest 1962. A canonica visitatio irodalmából: *Lőrincz Imre*: A rábaközi főesperesség egyházlátogatási jegyzőkönyve 1659-ből, *Arrabona* 16 (1974) 233–241. *Varga Imre*: A canonica visitatio értelmező szótára. *Vigilia* 43 (1978) 200–204. 270–273. *Fazekas István*: A győri egyházmegye katolikus alsópapsága 1641–1714 között. *Történelmi Szemle* 1993/1–2. Tomisa Ilona (szerk.): *Visitatio canonica*. Az Esztergomi Főegyházmegye Barsi Főesperességének egyházlátogatási jegyzőkönyvei 1647–1674. Bp. 1992.

¹⁰ Eredetije: Püspöki Levéltár, Szombathely, filmen: MOL. Ft. 23720–23724. tekercs. Mindhárom visitatio részletes helynévmutatóval.

¹¹ MOL Ft. 23721. f. 77.

¹² Uo. f. 43., 50.

¹³ *Mészáros István*: Népoktatás Nyugat-Magyarországon a XVII. században. *Soproni Szemle* XXX. (1976) 4. sz. 315.

¹⁴ MOL C 39. Helytartótanácsi lt. Acta fundationalia Lad. E. Fasc. 12. I. Vas m. Tótság 1770.

¹⁵ MOL Ft. 23721 f. 47.

¹⁶ A licenciátusokra: *Juhász Kálmán*: A licenciátusi intézmény Magyarországon, Budapest 1921. *Tóth István György*: Deákok (licenciátusok) a moldvai csángó magyar művelődésben a XVII. században. In: *Az értelmiség Magyarországon a 16–17. században*. Szerk.: Zombori István. Szeged 1988. 139–148., *Relationes missionariorum de Hungaria et Transilvania 1627–1707*. Edidit: István György Tóth. Bp. 1994. 8–28.

¹⁷ MOL C 39. Helytartótanácsi lt. Acta fund. Lad. E. Fasc. 12. I. Vas, Tótság 1770., MOL Ft. 5198. fol. 1128. 1735-ben egy rumi agilis, Benkeházi Pál visszaemlékezett arra, hogy gyermekkorában, évei száma szerint 1680 körül, a rábakovácsi licenciátushoz járt iskolába. MOL P 650. Tallián cs. lt. 8. cs. Fasc. 55. No. 41.

¹⁸ MOL Ft. 23724. f. 196.

¹⁹ MOL Ft. 52. f. 798. Az frástudatlan licenciátus a gyakorlatban leste el a tisztével járó tudnivalókat: „continua praxi habituatus”.

²⁰ *Payr Sándor*: A dunántúli evangélikus egyházkerület története. I. Sopron 1924. 273., 218.

²¹ MOL Ft. 52. f. 700.

²² Smodics vagy Horváth Mihály nádasdi licenciátusra még két generációval később is emlékeztek: Vas m.L. Inq. nob. IV/5. Fasc. 2.No. 23. 1758. nov. 2.

²³ MOL Ft. 52. f. 148.

²⁴ A Kazó István egyházlátogatásában szereplő településeket Házi Jenő vetítette Vas megye 1910. évi térképére. A falvak száma csak 2–3%-os biztonsággal állapítható meg a pusztasodás és a megyére jellemző településszerkezet miatt, a falurészeket ugyanis hol külön falunak tekintették, Alsó- és Felső-, Pór- és Nemes megkülönböztető nevekkell ellátva, hol egy falunak számított az egész. *Házi Jenő*: Az első népszámlálás Vas megyében az 1697/98. években. *Történelmi Statisztikai Közlemények*. 1957 (1) 1. 4–25.

²⁵ MOL Ft. 52. f. 94. 141.

²⁶ MOL Ft. 52. f. 359.

²⁷ MOL Ft. 52. f. 441. A vasi kisiskolák épületeire, a népi építkezéssel való kapcsolatára részletesen lásd *Bíró Friderika – Káldy Mária*: „Serkenj fel és állíts alsó iskolákat...” Fejezetek Vas megye kisiskoláinak történetéből. In: *Ház és ember*. Szabadtéri Néprajzi Múzeum Évkönyve, Szentendre 1994. (s.a.)

²⁸ MOL C 39. Helytartótanácsi lt. Acta fundationalia Vas m. Lad. E. I. Fasc. 12. MOL Ft. B. 1368. Veszprém m. lt. Acta nob. Fasc. H./III. No. 24. Fol. 1. Hericz cs. 1754. márc. 20. Kapronczai István iskolamester is egy helybéli nemes házában lakott és tanított a vasi Nemeskeresztúron a 18. század első felében. Vas m. L. IV/5. Inq. nob. Fasc. 2. No. 73. (1766). Az iskolaépület híján a mezőn tanító mester Bretagne-ban sem volt ritkaság: *Jean Meyer*: Alphabétisation, lecture et écriture. Essai sur l'instruction populaire en Bretagne du XVIe au XIXe siècle. In: *Histoire de l'enseignement de 1610 à nos jours*. Actes du 95e congrès national des sociétés savantes, Reims 1974. 335–336. Vö. *Jean Quéniart*: Les apprentissages scolaires élémentaires. *Revue d'histoire moderne et contemporaine* 24 (1977) 3–27.

²⁹ *Michel Vovelle*: Y-at-il eu une révolution culturelle au XVIIIe siècle? A propos de l'éducation populaire en Provence. *Revue d'histoire moderne et contemporaine* XXII. (1975.) 89–141.

³⁰ *Payr Sándor*: Dunántúli evangélikus egyházkerület története. I. Pápa 1924. 891.

³¹ MOL Ft. 23720. f. 38. f. 73., 23721. f. 164., f. 199.

³² MOL Ft. 23720. f. 277. 354., 23721. f. 97., 23723. f. 73.

³³ MOL Ft. 23721. f. 75., 23722. f. 320., f. 176. f. 15., 23724. f. 54., 23723. f. 282. A körmendi származású tanítók Egyházashollóson, Döröskén és Belsőbrákoson tanítottak.

³⁴ Fulczere Ignác Mindszentsen, Herbst Mihály Farkasegyházytanított. MOL Ft. 23722. f. 8., f. 74.

³⁵ MOL Ft. 23721. f. 14.

³⁶ MOL Ft. 23721. f. 66.

³⁷ MOL Ft. 23721. 188., 23722. f. 12.

³⁸ MOL Ft. 23722. f. 165., Rába Helytörténeti Múzeum, Körmend, 13/81. 62., MOL Batthyány cs. lt. P 1313. Maj. Lad. 8/a. No. 11/F., MOL C 39. Helytörténeti lt. Acta fundationalia, Lad. E. Fasc. 12. III. No. 1. 1770., MOL P 1322. Batthyány cs. lt. Iskolákra von. iratok 1. tétel No. 4:2., Vas m.L. VK 36/MV 6. Fasc. 4. No. 100. p. 17. MOL C 39. Helytörténeti lt. Dept. Schol. Nat. 306. cs. 1804/4. No. 125. *Tóth István György*: Iskola és reformáció Körmenden a 16–18. században. Ráday Gyűjtemény Évkönyve VI. Bp. 1989. 10–21.

³⁹ MOL Ft. 23721. f. 242. Az ausztriai és stájerországi iskolákra ld.: Atlas zur Geschichte des steirischen Bauerntums. Hrsg. Gerhard Pferschy. Graz 1976. 59/I–IV. sz. térképlap., *Anton Weiss*: Geschichte der österreichischen Volksschule. 1792–1848. Graz 1904. *Joseph Helfert*: Die Gründung der österreichischen Volksschule durch Maria Theresia. Prag 1860. *Helmut Engelbrecht*: Geschichte des österreichischen Bildungswesens. Wien 1984. (2–3. Bd.) *Grete Klingenstein*: Akademikerüberschuss als soziales Problem im aufgeklärten Absolutismus. In: Bildung, Politik und Gesellschaft. Wiener Beiträge zur Geschichte der Neuzeit, Bd. 5. Hrsg. Grete Klingenstein, Heinrich Lutz. Wien 1978. 165–203. különösen 169–180. *Gernot Heiss*: Konfession, Politik und Erziehung. Die Landschulschulen in den nieder- und innerösterreichischen Ländern vor dem Dreissigjährigen Krieg. Uo. 13–63.

⁴⁰ MOL Ft. 23721. f. 87. 148. 43., 23722. f. 109. Némethlődvő, Kukmér, Pörgölény és Monyorókerék.

⁴¹ MOL Ft. 5198. f. 1180., 5200. f. 116., 318.

⁴² MOL C. 39. Helytörténeti levéltár lt. Acta fundationalia Ladula E. Fasc. 12. I. Vas m.

⁴³ Uo. lásd az egyes falvaknál. Skerlecz Miklós zágrábi tankerületi felügyelő 1779-ben több horvátországi és szlavóniai faluban állapíthatta meg, hogy a tanító még írni, olvasni is alig tudott. *Hajdu Lajos*: A tanügyi igazgatás megszervezése és működésének első tizenöt éve Magyarországon. 1776–1790. Levéltári Szemle XXVIII/1978/1. sz. 24. Vö. *Vörös Károly*: A modern értelmiség kezdetei Magyarországon. Valóság XVII (1975) 1–20. és *Hudi József*: A tanügyi igazgatás és az elemi népiskolák Veszprém megyében 1711–1848. Megyei Pedagógiai Körkép. 1986/6. 19–23.

⁴⁴ MOL Ft. 23724. f. 57. és 23723. f. 165. Vö. *Balassa Brunó*: A latintanítás története. Bp. 1930.

⁴⁵ Uo. 23721. f. 108., 23722. f. 51.

⁴⁶ Ratio Educationis. Kiadta: Mészáros István. Budapest, 1981. 69., 91. *Fináczky Ernő*: A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában. Budapest 1899. II. 233–236. 240–241. *Kosáry Domokos*: Népiskolák Magyarországon 1771-ben. Pedagógiai Szemle 1975. 674–677. *Kosáry Domokos*: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. Bp. 1980. 403–450. *Benda Kálmán*: A felvilágosodás és a paraszti műveltség a XVIII. századi Magyarországon. In: Emberbarát vagy hazafi? Budapest 1978. 292–296.

⁴⁷ MOL C 39. Helytörténeti lt. Acta fundationalia Lad. E. Fasc. 12. I. Vas m.

⁴⁸ MOL Ft. 5197. f. 755. MOL C 39. Helytörténeti lt. Acta fundationalia Lad. E. I. Fasc. 12. Vas m., MOL Ft. 23721. f. 75., 23730. f. 31. 122., MOL P 1322. Batthyány cs. lt. Úriszéki iratok 191. cs. p. 522. Vas m.L. Osztályok IV/1/v. Fasc. 9. No. 25.

⁴⁹ MOL Ft. 23721. f. 124. f. 75.

⁵⁰ MOL Ft. 23721. f. 73.

⁵¹ MOL Ft. 23720. f. 218., 23721. f. 128.

⁵² MOL Ft. 23724. f. 112–113. MOL Ft. 23720. f. 13. 75. z3. 128. 122. 174. 218., 23722. f. 8. 49. 165., 23723. f. 129.

⁵³ MOL C 39. Helytörténeti lt. Acta fundationalia Lad. E. Fasc. 12. I. Vas m., MOL Batthyány család lt. P 1322. 191. cs. Úriszéki iratok pl. 522. Vas megyei levéltár, IV/1/v. Osztályok Fasc. 9. No. 25.

⁵⁴ A Szily püspök egyházlátogatásában leírt tanítópályák hitelét megerősíti egy, a Batthyányak úriszéke előtt lefolyt per is. Michael Veiner tanítót 1779-ben kereste fel a vizitátor. A 39 éves mester ekkor már ötödik éve tanított Rábakeresztúron, előtte 3 évig a közeli Ihidegkút iskolamestere volt — olvashatjuk az egyházlátogatásban. Veiner az úriszék előtt négy évvel korábban, 1775. május 23-án tett vallomást. Ekkor 34 évesnek mondta magát, Rábakeresztúr iskolamestere volt; de mégis be tudott számolni a hidegkúti plébános házánál történt lopásról, mert a bűneset idején még ott volt tanító, azaz közvetlenül vallomása előtt változtatott iskolát. Mind életkora, mind az állomáshelyek, mind pedig az iskolaváltás időpontja

megfelelnek az egyházlátogatásban leírtaknak. MOL Ft. 23721. f. 90. és MOL B 1322. Batthyány cs. lt. 192. cs. Úriszéki iratok 1775. május 23.

⁵⁵ MOL P 1313. Batthyány cs. lt. 25. cs. Maj. Lad. 7. No. 43/4. Sároslak 1754. febr. 15.

⁵⁶ MOL Ft. 23720. f. 95.

⁵⁷ MOL Ft. 23722. f. 70. 1770-ben a kemenesaljai Sitkén Németh Pál, Nemesmagasiban pedig Németh Ferenc volt a tanító, ez utóbbi 1773-ban is itt tanított, mert egy perben szerepel. (Vas m. L. Tiszti perek IV/12/i. Fasc. 6. No. 14. 1773. márc. 15.) 1781-ben már Németh Pál tanított Nemesmagasiban, aki bizonyára azonos a korábbi sitkei mesterrel, hiszen „majd egész életében Felső- és Alsó-Kemenesalján szolgált”. Elődje rokonként támogatta-e Németh Ferencet, hogy elfoglalja ezt a posztot, vagy csak névrokona volt az előző iskolamester, nem tudjuk. Két másik mester esetében azonban a rokoni kapcsolat még inkább valószínű: a 22 éves simonyi tanító, Némethi János fia lehetett a közeli Csöngye 52 éves mesterének, Némethi Ferencnek, ugyanis Simonyiban született, és az idősebb Némethi korábban szintén Simonyiban tanított. MOL Ft. 23724. f. 68. 86. 130. MOL C 39. Helytartótanácsi lt. Acta fund. Fasc. 12. I. Lad. E. 67. cs. Vas m. Kemenesalja.

⁵⁸ MOL Ft. 23723. f. 74–74.

⁵⁹ Uo. f. 73–74.

⁶⁰ MOL Ft. 23723. f. 112., f. 237., 23724. f. 172. Szentlőrinc, Uraiújfalu és Nagypáty mesterei.

⁶¹ MOL C 39. Helytartótanácsi lt. Acta fundationalia, Vas m. Lad. E. Fasc. 12. I.

⁶² MOL Ft. 23723. f. 235. 248.

⁶³ MOL C 39. Helytartótanácsi lt. Acta fundationalia, Vas m. Lad. E. I. Fasc. 12., MOL Ft. 5197. f. 999–1031.

⁶⁴ MOL C 39. Helytartótanácsi lt. Acta fundationalia, Vas m. Lad. E. Fasc. 12. I.

⁶⁵ Uo.

⁶⁶ Vas m. L. IV/1/f. Árvágyi iratok Fasc. 4. No. 49.

⁶⁷ MOL C 39. Helytartótanácsi lt. Acta fundationalia Lad. E. Fasc. 12. I. Vas m. lásd az egyes falvaknál.

⁶⁸ Štátny Oblastný Archiv (továbbiakban: ŠOBA) Bratislava, Pozsony m. Trestné, Proc. crim. A XII. No. 99. 1774. okt. 19.

⁶⁹ Vas m. L. XI/604. Szentgotthárdi ciszterci apátság uradalma, Jegyzőkönyvek, „D” VII. kötet. f. 107/v. 135/v. 141. 200. 202. és Vas m. L. IV/1/f. Árvágyi iratok Fasc. 4. No. 49. Francia számítások szerint a 18. század elején egy, két gyereket iskolába küldő parasztcsalád a jövedelme 1,5–3%-át fordította iskolázatásra. *Michel Morineau*: Budgets populaires en France au XVIIIe siècle. *Revue d'histoire économique et sociale* 1972. 204–212. *Roger Chartier – Dominique Julia-Marie – Madeline Compère*: L'éducation en France du XVIe au XVIIIe siècle. Paris 1976. 42.

⁷⁰ *Jeffrey Brooks*: When Russia learned to read. Literacy and Popular Literature 1861–1917. Princeton 1985. 3. A 18. századra: *Gary Marker*: Publishing, Printing and the Origins of Intellectual Life in Russia 1700–1800. Princeton 1989. 70–83.

⁷¹ MOL Batthyány cs. lt. P 1313. Pátensek 312. cs. No. 20. MOL P 1314. Batthyány cs. lt. Missiles 27463. 27496. sz. *Payr Sándor*: A dunántúli evangélikus egyházkerület története. I. Sopron 1924. 188–236. 56–59. 567. *Thury Etele*: A dunántúli református egyházkerület története. Pápa 1908. I. kötet 260–265.

⁷² Magyar Törvénytár. 1608–1657. évi törvényczikkek. Szerk.: Kolosvári Sándor – Óvári Kelemen. Bp. 1900. 428–429. 1647:6:13.§.

⁷³ Gravamina Evangelicorum anno Domini MDCLXXXI in generali regni diaetae Soproniensi... exhiberi decreta. 1681 (RMK II. 1501/17.) Magyar Törvénytár 1657–1740. évi törvényczikkek. Szerk.: Kolosvári Sándor – Óvári Kelemen. Bp. 1900. 286–287. 1681:26:1 §. *Tóth Endre*: A pápai református egyházmege története I. Pápa. 1927. 44 skk. MOL P 1313. Batthyány cs. lt. Memorabilia No. 1144. A lappangó prédikátorokra lásd: MOL Ft. 52. tekercs passim (Kazó István vizitációja) és MOL P 1314. Batthyány cs. lt. Missiles 27479. 18643. sz. Kemenesaljára: A pannonthalmi Szent Benedek-rend történetére XII. *Pacher Donát*: A dömölki apátság története. Bp. 1912. 84. Körmendre: *Tóth István György*: Körmend története 1526–1809. In: Körmend monográfiája. Körmend 1994. (s.a.), *Tóth István György*: Jobbágycok, hajdúk, deákok. A körmendi uradalom társadalma a 17. században. Bp. 1991. 144–145., 180–181. Az Őrségre: *Pataky László*: Az Őrség múltja a kercaszomori református egyházközség történetének tükrében. Kercaszomor, 1990. 4–24.

⁷⁴ *Pataky László*: Az Őrségi református egyházmege története. Bp. 1992. 36–41.

⁷⁵ MOL P 533. Ostffy cs. lt. 3. cs. 34. tétel, 6. cs. 57. tétel; MOL P 650 Tallián cs. lt. 6. cs. Fasc. 76. No. 24. *Pacher Donát*: i.m. 84–99. *Pataky László*: Őrségi... 103–114.

⁷⁶ Vas m. L. Tiszti perek IV/12/i. Fasc. 7. No. 1–15. Fasc. 3. No. 4–6. Fasc. 5. No. 6. Fasc. 4. No. 32.

⁷⁷ Lásd az említett egyházlátogatások lélekösszeírásait, és: *Catalogus cleri dioecesis Sabariensis pro anno 1793.* (Püspöki Könyvtár, Szombathely, nyomtatott eredetiről kéziratos másolat), *Schematismus cleri dioecesis Sabariensis pro anno MDCCCXXV. Sabariae, 1825., Házi Jenő: Az első népszámlálás... 20–25.*

⁷⁸ MOL Ft. 5199. f. 602. f. 503.

⁷⁹ MOL C 39. Helytartótanácsi lt. Acta fundationalia Lad. E. Fasc. 12. I. Vas m.

⁸⁰ Uo. Az „illegális” protestáns iskolákat a katolikus egyház igyekezett üldözni. Ritka kivételnek tekinthetjük egy olyan széleslátókörű pap, mint Forgách Pál főesperes, későbbi váci püspök véleményét, aki 1734 körül a Komárom megyei Nagymegyér mezővárosban tartott egyházlátogatást, és amikor biztossították, hogy a református iskolamester lelkészi teendőket nem lát el, csak olvasni tanítja a gyerekeket, ezt helybenhagyta, mondván: „Ne nyölyenek oly barom módra föl, tanítsa őket tovább is”. OBA Nitra (Šal’a), Komárom m. XII. Tretnéi spisy, 754. krabic „C” 1754. ápr. 4. (Katolikus és református tanúk egybehangzó vallomása.) Vö. *Etienne François: Die Volksbildung am Mittelrhein im ausgehenden 18. Jahrhundert. Eine Untersuchung über den vermeintlichen „Bildungsrückstand” der katholischen Bevölkerung Deutschlands im Ancien Régime. Jahrbuch für westdeutsche Landesgeschichte 3 (1977) 277–304.*

⁸¹ MOL P 701. Vidos cs. lt. 3. cs. 1720. 7. cs. 1785. jún. 6., 1785. dec. 19. 2. cs. No. 4. és 1696–1698. évi iratok. Vas m. L. Chernel cs. lt. 16. cs. passim és Vas m. L. IV/1/f. Árvák javainak összeírásai 4. cs. Chernel Jób árvái.

⁸² *Hrabowsky György: Zakariás börtje. Szombathely 1797. 7–10., Körmendi evangélikus templom irattára, XVIII. századi iratok. 2. doboz., Vas m. L. Végrendeleték IV/1/t. Fasc. 3. No. 46., az evangélikus és református iskolákra: MOL P. 1313. Batthyány cs. lt. Maj. Lad. 9/a. No. 49. 26. 1790., No. 5. 1794. Uo. Maj. Lad. 8/a. No. 111/A. 1789. Mátyus Elemér: A turelmi rendelet. Bp. 1939. 505–507.*

⁸³ Vas megyében a 18. század második felében az 1677-ben alapított kőszegi és az 1771-től működő szombathelyi gimnázium mellett a szakirodalom még egy harmadik gimnáziumot is említ, a vasvárit, mely a domonkos rend egyetlen magyarországi gimnáziuma lett volna. Ez a gimnázium azonban valójában sohasem létezett, bár 1760 körül a vasvári kolostorban rövid ideig működő iskolában 2–3 szerzetes valóban megtanította a gyerekeket a latin nyelv alapjaira is. Ezt azonban ekkoriban több más mezőváros iskolamestere is megtette, anélkül, hogy ezeket emiatt a valódi középiskolák közé számíthatnánk. Katolikus gimnáziumként tünteti fel Vasvárt: *Finácsy Ernő: A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában. I. Bp. 1899. 164.; A magyar nevelés története. Szerk. Horváth Márton. I. Bp. 1988. 192–193. Az iskolára: Fehér Mátyás: A hétszázéves vasvári Szent Domonkos-rendi kolostor története. 1241–1941. 1942. 122–123.*

⁸⁴ *Hets J. Aurélián: A jezsuiták iskolái Magyarországon a 18. század közepén. Pannonhalma 1938. 17–19. Mészáros István: Az iskolaügy története Magyarországon 996–1777 között. Bp. 1981. 449–452. Kosáry Domokos: Művelődés... 98–114.*

⁸⁵ *Mészáros István: Középszintű iskoláink kronológiája és topográfiája 996–1948. Bp. 1988. Kővári Ferenc (szerk.): Iskolánk 200 éve. Szombathely 1972. Mészáros István: Iskolaügy... 499. A gimnázium 1771-től működött, bár alapítólevele csak 1772. július 1-jén kelt.*

⁸⁶ *Finácsy Ernő: Magyarországi közoktatás... II. 303.*

⁸⁷ Ezt a módszert Magyarországon Kosáry Domokos, Franciaországban Dominique Julia alkalmazta. *Kosáry Domokos: Művelődés... 450–457. Chartier–Julia–Compère: Éducation... 42–44. Vö. még Thiring Gusztáv: Magyarország népessége II. József korában Bp. 1938. 66–68.*

⁸⁸ MOL C 39. Helytartótanácsi lt. Acta fund. Lad. E. Fasc. 12. I. Vas m. és MOL Ft. 23720–23724. alapján számoltam.

⁸⁹ A tótsági és kemenesaljai protestánsokra: MOL C 39. Helytartótanácsi lt. Acta fund. Lad. E. Fasc. 12. I. Vas m. Tótság, Órség, Kemenesalja. A német anyanyelvű plébániák: MOL Ft. 23720. f. 164–165. 195–196. 23721. f. 55.77., 23722. f. 80. 137.

⁹⁰ MOL C 39. Helytartótanácsi lt. Acta fundationalia Lad. E. Fasc. 12. I. Vas m.

⁹¹ Uo.

⁹² Uo. Lad. E. Fasc. 12. I. Pozsony m.

⁹³ Uo. Zala m., Vas m.

⁹⁴ Uo. Sopron m.

⁹⁵ *Ratio Educationis. Szerk.: Mészáros István. Bp. 1981. 67.*

⁹⁶ A számolási készséget nem tudjuk olyanformán ellenőrizni, mint az írástudást az aláírások összeszámolásával. Valószínűnek tűnik azonban, hogy elsősorban a jómódú gazdák taníttatták az egyszerűre a fiaikat. Egyrészt nekik nem okozott gondot, hogy kifizessék a magasabb tandíjat — ellentétben

Magyarországgal, ahol igen keveset, alig 10 dénárt kellett a rendes tanításon kívül fizetni a számtanért, itt a számtantanítást nagyon drága volt, 1–3 véka rozs árát kérte el érte a tanító, azaz 24–72 garast. Másrészt nekik volt a legnagyobb szükségük arra, hogy terményeik eladásánál, vásároláskor ne csapják be őket. A vasi parasztság esetében ez csak feltételezés, Wilhelm Norden azonban konkrétan kimutatta ezt az összefüggést az észak-németországi oldenburgi grófságban. Az evangélikus lelkészek 1675-ben végigjárták a házakat és mindenkiről feljegyezték, hogy tudott-e írni, olvasni, számolni. A férfiak alig 14,5%-a tudott számolni, a nők közül pedig gyakorlatilag senki sem. Míg azonban a nagygazdák majdnem fele, 45,2% osztott-szorozott, a szegényebb gazdák alig 6,9%-a volt jártas a számolásban. A béresek mindössze 1,9%-a ismerte az egyszeregyet, a napszámosok közül pedig senki sem. Ők egyrészt nem jártak annyi ideig iskolába, hogy a számtant is megtanulták volna, másrészt a bérükön kívül nem sok számolgatni valójuk volt. *Wilhelm Norden: Die Alphabetisierung in der oldenburgischen Küstenmarsch im 17. und 18. Jahrhundert.* In: *Ernst Hinrichs – Wilhelm Norden* (Hrsg.): *Regionalgeschichte. Probleme und Beispiele.* Hildesheim. 1980. 120. 141–143.

⁹⁷ A filiákból az iskolába naponta „több kilométeres utat megtenni az időjárás viszontagságai közepette — ezt teljes egészében teljesíthetetlen kívánság lett volna”. *Mészáros István: Az iskolaügy... 394.* A filiákra: *Fináczy Ernő: Magyarországi közoktatás... I.* 236.

⁹⁸ Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár. VI. kötet. Szerk. Stropm László. Bp. 1907. 152–155.

⁹⁹ *Mészáros István: Népoktatás Nyugat-Magyarországon a XVII században.* Soproni Szemle XXX. 1976. 4. 314.

¹⁰⁰ *Mészáros István: Az iskolaügy... 282.*

¹⁰¹ MOL C 39. Helytartótanácsi lt., Acta fund. Lad. E. Fasc. 12. I. Moson m. Lajthafalu. (Potzneusiedl). Uo. Pozsony m. Engerau.

¹⁰² MOL Ft. B 1368. Veszprém m. L. Acta nob. Fasc. H/III. No. 24. Hericz cs. 1754. márc. 20.

¹⁰³ Kis János Emlékezései. In: Berzsenyi Dániel művei — Kis János Emlékezései. Szerk. Orosz László. Bp. 1985. 815. 821.

¹⁰⁴ ŠOBA Bratislava, Pozsony m. Trestné spisy, A XII. Proc. crim. No. 99. 1774. okt. 19.

¹⁰⁵ MOL C 39. Helytartótanácsi lt. Acta fund. Lad. E. Fasc. 12. I. Pozsony m., Réthe.

¹⁰⁶ Kivételt jelent: *Kapiller Imre: Zalai diákok Kőszegen a XVIII. sz. utolsó évtizedeiben.* (Kézirat)

¹⁰⁷ MOL P 1322. Batthyány cs. lt. Instrukciók 38. cs. 1712. jan. 2. 25. és 39. pont.

¹⁰⁸ MOL P 1322. Batthyány cs. lt. Összeírások, Körmend. 88. cs. 92., 1753., 1785. és 1762. évi összeírás. A helyben tanuló diákokat és a falusi kisnemesek gyerekeit ezek az összeírások nem tüntették fel.

¹⁰⁹ *Kosáry Domokos: Művelődés... 442.*

¹¹⁰ MOL P 1322. Batthyány cs. lt. Összeírások, Körmend 87–88. cs. 1722. 1730. 1731. 1740. 1741.

¹¹¹ Uo. 1753. évi összeírás. Az urbárium adatai pontosak, a családok tudták, hogy hol tanított a fiúk — a következő évben kelt egyházlátogatási jegyzőkönyvben a mestereket az urbáriumban megjelölt iskolákban találjuk. MOL Ft. 5199. f. 815–816. 5200. f. 1024. f. 1417.

¹¹² *Tóth István György: Paraszti írástudás a körmendi uradalom falvaiban a 17–19. században.* Benda Kálmán Emlékkönyv. OSZK Bp. 1983. *Uő: Íráshasználat és szóbeliség a paraszti földforgalomban a 17–18. századi Nyugat-Dunántúlon.* In: *Város és társadalom a XVI–XVIII. században.* Studia Miskolcensis 1. Szerk.: Faragó Tamás. Miskolc 1994. 49–60.

¹¹³ MOL P 1322. Batthyány cs. lt. 196. cs. Űrszéki iratok, Fasc. 4. No. 66.

¹¹⁴ MOL P 1322. Batthyány cs. lt. Összeírások, Körmend, 1753. MOL Ft. 5197. f. 735. (1754) MOL C 39. Helytartótanácsi lt. Acta fund. Lad. E. Fasc. 12. I., MOL Ft. 23722. f. 172. Szily püspök vizitációjakor, 1779-ben is Vajnovics György volt Horvátnádálja mestere, aki, mint elmondta, már 26 éve tanított itt. A 25 évvel korábbi egyházlátogatás és a 26 évvel korábbi urbárium valóban ugyanezen a poszton tünteti fel. Szily püspök vizitációja (1779) szerint Vajnovics horvátul és magyarul tudott, valamint „közepesnél rosszabbul” németül. Batthyány vizitációja (1754) azonban kiemelte, hogy a horvát és a magyar mellett folyékonyan beszélt latinul is. Vajnovics ezek szerint 28 évesen még elég jól tudott latinul, később azonban a falusi iskolában töltött évtizedek alatt ezt elfelejtette, és megelégedett azzal, hogy magyarul és horvátul nem többre, mint olvasásra tanító:

¹¹⁵ MOL P 1322. Batthyány cs. lt. Összeírások, Körmend, 1785. 92. cs. Horvátnádálja 39. szám.

¹¹⁶ MOL P 623. Széchenyi cs. lt. 379. kötet:

¹¹⁷ MOL P 1313. Batthyány cs. lt. Maj. Lad. 9/a. No. 49. no. 26. Uo. 8/a. No. 111. *Thury Etele: Iskolatörténeti adattár, II. kötet.* Pápa 1908. 422. 448. 244. 269. 259. A körmendi evangélikus templom iratai, 1788. máj. 9.

¹¹⁸ MOL P 623. Széchenyi cs. lt. 379. kötet passim.

¹¹⁹ MOL P 623. Széchenyi cs. lt. 379. kötet. f. 351. f. 392.

¹²⁰ MOL P 623. Széchenyi cs. lt. 379. kötet. f. 86. 36. 8. 138.

¹²¹ MOL C. 39. Helytartótanácsi lt. Acta fund. Fasc. 12. I. Lad. E. Vas m. Nick.

¹²² Vas m. L. XI/604. Szentgotthárdi ciszterci apátság uradalmi iratai, Jegyzőkönyvek D. VI. kötet No. 168., VII. kötet fol. 215–224. No. 198., VIII. kötet fol. 334.

¹²³ Önéletrajzok alapján vizsgálja az iskolán kívül írni-olvasni tanulást: *Margaret Spufford: First steps in literacy: the reading and writing experiences of the humblest seventeenth-century spiritual autobiographers.* Social History Vol. 4. no. 3. 1979. 407–436. Az iskolán kívüli tanulásra: *Giovanni Vigo: „... Quando il popolo cominciò a leggere”.* Per una storia dell’alfabetismo in Italia. Storia e società VI/1983/no. 22. 812–814. 824–827. A kézművesek a tanoncokat, sőt az utcagyerekeket is tanították. Vö. *Anne Jacobson Schutte: Teaching adults to read in sixteenth-century Venice.* The Sixteenth-century Journal XVII/1986/1. 3–16., *Jean Hébrard: Comment Valentin Jamerey-Duval apprit-il à lire? L’autodidaxie exemplaire.* In: *Pratiques de la lecture.* Ed. Roger Chartier. Marseille 1985. 24–60. és *Rudolf Schenda: Volk ohne Buch.* Studien zur Sozialgeschichte der populären Lesestoffe. Frankfurt/Main 1970. 50. *Marie-Élisabeth Ducreux: Lire à en mourir. Livres et lecteurs en Bohême au XVIIIe siècle.* In: *Les usages de l’imprimé.* Ed. Roger Chartier. Paris, 1987. 279. Az iskolán kívüli tanulás Svédországban: *Egil Johansson: The history of literacy in Sweden.* In: Harvey J. Graff (ed.): *Literacy and social development in the West.* Cambridge 1981. 151–182.

¹²⁴ SOBA Banská Bystrica, Gömör m., Proc. magistr. 656. krabic Fasc. VI. No. 307. 1753. dec. 6.

¹²⁵ Kis János i. m. 809–810.

¹²⁶ *Tüncsics Mihály: Életpályám.* Bp. 1978. 66. 130.

¹²⁷ Csongrád m.L. Szentesi fióklevéltára, Károlyi cs. lt. Úriszéki iratok, IV. A. 53. a. 24. 1746. okt. 4.

¹²⁸ OBA Bratislava, Pozsony m., Trestné spisy, Proc. crim. A XII. No. 68. 1726-ban a kissárosi piacon beszélt egy „öreg leány”, hogy a fogadóban szolgáló Marinkát éjjelente Péter deák tanítja olvasni: egész éjjel olvasnak. A paráznsággal vádolt Marinka feltehetően nem a betűk tanulmányozásával töltötte éjszakáit, a gúnyos célzából azonban nemcsak az egyértelmű, hogy a szolgáló nem tudott olvasni, de az is, hogy nem tartották elképzelhetetlennek, hogy valaki felnőtt fejjel kezdjen az olvasás megtanulásának. OBA Preov, Trestné spisy No. 287. 1726. jan. 3. Takács Mártonné vallomása.

¹²⁹ Vas m.L. Nemesi perek IV/1/d. Fasc. 1. No. 23. és No. 24. Nemcsak Vas megyében, de máshol, így Erdélyben is szokás volt, hogy a nemesek gyerekei a parasztokkal együtt tanultak a falusi kisiskolában. Mikes Kelemen 1725. június 11-i törökországi levelében a nemesi oktatásról írt, felróva, hogy a kollégium csak latinul tanít, hasznos tudományokat nem plántál a nemesifjak fejébe: „Annyi esztendőig csak a deák nyelvet és egyebet nem tanulván, annak házánál hasznát nem sokat veszi.” A „sok hejje huja, a kopó, a virradtig való ital” közben a tanultakat elfelejtő nemeseket ostorozó Mikes azonban a nemesifjak korábbi tanulásáról már kevésbé modern elveket vall, úgy véli, hogy a falusi kisiskolában a parasztokhöz válnak hasonlatossá a nemesek gyerekei: „Nálunk az ifjak, közönségesen, legalább tíz vagy tizenegy esztendő koráig a faluból ki nem megyen, hanem addig a falusi iskolában jár, addig az ideig megtanul olvasni, de az olvasással paraszti szokást is tanul, ... a nagy parasztságban való neveltetése miatt, azt sem tudja, ha nemes ember gyermeke.” Mikes Kelemen Összes Művei. S.a.r. Hopp Lajos. Bp. 1966. I. 107.

¹³⁰ Vas m. L. Vasvári káptalan lt. Testamenta Fasc. 2. No. 18. 1753. júl. 29.

¹³¹ MOL P 623. Széchenyi cs. lt. 379. kötet f. 36.

¹³² Vas m. L. IV/1. f. Árvaügyi iratok Fasc. 3. No. 41. 1778. aug. 8.

¹³³ Vas m.L. Vasvári káptalan lt. Testamenta Fasc. 1. No. 4. 1631. júl. *Payr Sándor: A dunántúli evangélikus egyházkerület története.* I. Sopron, 1924. 881., 679.

¹³⁴ *Tóth Péter: Vas vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái II.* Szombathely 1992. 153. (1434. sz.)

¹³⁵ *Mészáros István: Az iskolaügy ... 292–307. 362–363.* *Johann Andritsch: Studenten und Lehrer aus Ungarn und Siebenbürgen an der Universität Graz.* Graz 1965.

¹³⁶ MOL P 701. Vidos cs. lt. 2. cs. No. 4. és az 1696–98. évi iratok. Vas m.L. IV/1/f. Árvák javainak összeírása, 4. cs. Chernel Jób árvái, Vas m. L. Chernel cs. lt. 5–10. cs. és 16. cs. passim. Vö. *Benda Kálmán: A magyar köznemesség művelődési törekvései a XVIII. században.* Nógrád megyei Múzeumok Évkönyve VII. Salgótarján 1981. 87–92.

¹³⁷ Kis János i.m. 827–829. *Mészáros István: A tankönyvkiadás története Magyarországon.* Bp. 1989. 48–66.

¹³⁸ *Kosáry Domokos: Művelődés... 151–152.*

¹³⁹ *Mészáros István: Népoktatás ... Soproni Szemle XXX. 1976. 4. 306–328., különösen 316.*

¹⁴⁰ *Benda Kálmán*: Az iskolázás és az írástudás a dunántúli parasztság körében az 1770-es években. In: Somogy megye múltjából. Kaposvár 1977. 123–132.

¹⁴¹ A canonica visitatio szövegét magyar kivonatban kiadta: *Varga Imre*: A győri székesegyházi főesperesség egyházlátogatási jegyzőkönyvei 1698-ból. Arrabona. Győri Múzeum Évkönyve 13 (1971) 177–221. Tét falu esetében a vizitátor nem adja meg, hogy hány gyerek volt a faluban, csak annyit, hogy összesen 259 lélek élt itt. A közeli Felpécen 255 lélekből 89 volt gyerek — aligha tévedünk nagyot, ha feltételezzük, hogy Téten is kb. 89 gyerek élt.

¹⁴² *Benda Kálmán*: Az iskolázás... 123–132. *Kanyar József*: Népoktatás a Dél-Dunántúlon a feudáliszmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában. Bp. 1989. 21–55. Csokonai Vitéz Mihály Minden munkája. S.a.r. Vargha Balázs. Bp. 1973. I. 557–558. A 18. századi népiskolákra hasonló összefrások alapján lásd: *Hajdu Lajos*: Az alsófokú népoktatás fejlődése Tolna vármegyében (1770–1790). Tanulmányok Tolna megye történetéből. Szerk. K. Balog János. Szekszárd 1979. 105–228. *Balázs Kovács Sándor*: Az alsófokú népoktatás Tolna megyében (1790–1848). A szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum évkönyve. 1979–1980. Szekszárd 1982. 329–362. *Kotnyek István*: Alsófokú oktatás Zala megyében 1918-ig. Zalai Gyűjtemény 9. Zalaegerszeg 1978. 13–42. *Kotnyek István*: A zalai népoktatás az I. Ratio Educationis bevezetésekor. Pedagógiai Szemle XXVIII (1977) 11. 1037–1045. *Mészáros István*: Katolikus kisiskoláink 1714–1773 között. In: Tanulmányok a magyar nevelésügy történetéből. Szerk. Mészáros István. Bp. 1980. 59–85. *Sugár István*: Az elemi iskolai népoktatás Heves megyében 1770–1775 között. Archivum. A Heves Megyei Levéltár Közleményei. Eger, 1973. 49–84. *Szántó Imre*: A katolikus népoktatás helyzete Heves megyében a visitatio canonicák tükrében 1750–1850. Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyve. III. Eger 1957. 151–196. Összefoglalóan: *Fináczy Ernő*: A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában. Bp. 1899. I. k. A vasi iskolák további története: *Regős János*: Az elemi népoktatásügy Vas megyében 1867–1890. Szombathely 1966.

¹⁴³ Atlas zur Geschichte des steirischen Bauertums. Hrsg. Gerhard Pferschy. Graz 1976. 59/I–IV.

¹⁴⁴ *Helmut Engelbrecht*: Geschichte des österreichischen Bildungswesens. Wien 1984. III. 408–409. *Joseph Helfert*: Die Gründung der österreichischen Volksschule durch Maria Theresia. Prag 1860. 59–66., 143., 484. *Ernst Wangermann*: Aufklärung und staatsbürgerliche Erziehung. Gottfried van Swieten als Reformator des österreichischen Unterrichtswesens. München 1978. *James Van Horn Melton*: From Image to Word: Cultural Reform and the Rise of Literate Culture in Eighteenth-Century Austria. Journal of Modern History 58 (1986) 95–124. különösen 99–102. *Anton Weiss*: Geschichte der österreichischen Volksschule unter Franz I. und Ferdinand I. Graz 1904. 763–797. A terézianus iskolareform hatása Csehországban: *Michail N. Kuzmin*: Vývoj školství a vzdělání v Československu. Praha 1981. 53–73.; a Felvidékre: *Eva Kowalska*: Státne ľudové školstvo na Slovensku na prelome 18. a 19. stor. Bratislava 1987. 19–30.

¹⁴⁵ Allgemeines Verwaltungsarchiv, Wien, Studienhofkommission, F 63. 81 ex 1781. C. és 85 ex 1781. B. A lakosságra: *Ernst Bruckmüller*: Sozialgeschichte Österreichs. Münster–Wien 1985. 288.

¹⁴⁶ *Wolfgang Neugebauer*: Absolutistischer Staat und Schulwirklichkeit in Brandenburg–Preussen. Berlin 1985. *John Gagliardo*: Germany under the Old Regime. London 1991. 177–185. *Friedrich Paulsen*: Geschichte des gelehrten Unterrichts auf den deutschen Schulen und Universitäten. I. Leipzig 1919. *Anthony J. La Vopa*: Prussian Schoolteachers: Profession and Office. Chapel Hill 1980. *Karl Schleunes*: Schooling and Society: the Politics of Education in Prussia and Bavaria. New York 1989. 8–48. *Rolf Engelsing*: Zur Sozialgeschichte deutscher Mittel- und Unterschichten. Göttingen 1973. 155–179. *Reinhard Wittmann*: Der lesende Landmann. In: Der Bauer Mittel- und Osteuropas. Hrsg.: Dan Berindei. Köln 1973. 142–196.

¹⁴⁷ *W. Neugebauer*: Absolutistischer... 314–315., 321–335. különösen 331. *Paul Schwartz*: Die neumärkischen Schulen am Ausgang des 18. und am Anfang des 19. Jh. Landsberg 1905. 10. 52–54.

¹⁴⁸ *W. Neugebauer*: i. m. 317–319.

¹⁴⁹ *W. Neugebauer*: i. m. 410.

¹⁵⁰ Uo. 368–369. *Wolfram Fischer*: Der Volksschullehrer. Zur Sozialgeschichte eines Berufsstandes. Soziale Welt 12 (1961) 37–47.

¹⁵¹ *W. Neugebauer*: i. m. 364–366.

¹⁵² *Paul Schwartz*: i. m. 38–40., *W. Pätzold*: Geschichte des Volksschulwesens im Königreich Sachsen. Leipzig 1908. 83–84. *Friedrich Mager*: Geschichte des Bauertums und Bodenkultur im Lande Mecklenburg. Berlin 1955. 237–238.

¹⁵³ *Achim Leschinsky – Peter Martin Roeder*: Schule im historischen Prozess. Stuttgart 1976. 137.

¹⁵⁴ *W. Neugebauer*: i. m. 505.

¹⁵⁵ *Mireille Laget*: Petites écoles en Languedoc au XVIIIe siècle. Annales ESC 1971. 1398. Vö. *Willem Frijhoff – Dominique Julia*: École et société dans la France d'Ancien Régime. Paris 1975. 11–37. *Roger*

Chartier – Dominique Julia-Marie – Madelaine Compère: L'éducation en France du XVIe au XVIIIe siècle. Paris 1976. 4–44. *Dominique Julia – Jacques Revel*: Histoire sociale des populations étudiantes II. 303–394. Az angol iskolákra: *Rosemary O'Day*: Education and society 1500–1800. London 1982., és (forrásokkal) *David Cressy*: Literacy and the social Order. Reading and Writing in Tudor and Stuart England. Cambridge 1980. 19–41.

¹⁵⁶ *Chartier–Julia–Compère*: i.m. 15–17. Az alfabetizációra: *François Furet – Jacques Ozouf*: Lire et écrire: l'alphabétisation des Français de Calvin à Jules Ferry. Paris 1977. I. 69–152. *Harvey J. Graff*: The legacies of literacy. Bloomington 1987. 195–197.

¹⁵⁷ *Chartier–Julia–Compère*: i. m. 18–25., 41–44., Vö. *Dominique Julia*: L'enseignement primaire dans le diocèse de Reims à la fin de l'Ancien Régime. Actes du 95e Congrès des Sociétés Savantes (Reims 1970.). Paris 1974. I. 407–415. *Uő.*: La réforme post-tridentine en France d'après les procès verbaux de visites pastorales. In: La società religiosa nell'età moderna. Napoli 1973. 311–415.

¹⁵⁸ *Chartier–Julia–Compère*: i. m. 41–44.

*

HELYREIGAZÍTÁS

Lapunk folyó évi 1. számában az „Amerikai állampolgár az emigráns Kossuth szolgálatában” c. közleményünk két, névvel kapcsolatos szerkesztőségi megjegyzésébe sajnálatos szedési hiba csúszott:

a 174. oldalon a helyes szöveg: Nyilván John Mayról ...

a 175. oldalon a helyes szöveg: Dr. Orzovenszky Károly ...

Olvasóinktól elnézést kér

a Szerkesztőség.

Varga J. János

PÉTERVÁRAD, 1716. AUGUSZTUS 5.*

Savoyai Eugén és Ali Damad nagyvezír csatája egy művészi igényű ábrázoláson

III. Ahmed szultán csapatai 1715 nyarán megtámadták a Velencei Köztársaság moreai (Peloponnésos félsziget) birtokait. A Porta ezzel megszegte az 1699-ben kötött békeszerződést, amely a Török Birodalom vezetőit arra kötelezte, hogy adják át Velencének Moreát. A törökök azonban úgy érezték a köztársaság moreai jelenlétét, mint „tövist a húskubban”, ezért kapóra jött számukra, hogy Velence fegyverrel látta el az orosz–török háború idején (1711–1714) ismét nyugtalankodó montenegróiakat. A török hadak előzönlöttek a félszigetet, flottájuk pedig ostrom alá vette Kandia (Kréta) szigetének erősségeit. Velence egyedül gyengének érezte magát a hatalmas birodalommal szemben, ezért a régi szövetség¹ alapján VI. Károly német–római császárhoz fordult segítségért, és újabb katonai együttműködés létrehozására kérte fel. Károly, aki éppen befejezte a spanyol örökösödési háborút² és a nagy rivális, XIV. Lajos halála³ után biztonságban tudta a Rajna menti határokat, ugyanakkor számolva a Portának a Habsburgok dunai birodalma ellen irányuló támadásával is, gyorsan cselekedett: 1715 tavaszán elrendelte Magyarország déli határvédelmének megerősítését, 1716. április 13-án megkötötte a szövetséget Velencével, a hónap végén Bécs a karlócai béke megszegésével vádolta a Portát, júniusban pedig megindultak a császári csapatok, hogy Futaknál táborba szálljanak a török ellen.

A Habsburg haderő irányítását, immár másodízben a magyarországi hadszíntéren, Savoyai Eugén hercegre bízta az uralkodó.⁴ Az 53 esztendő, kivételes katonai képességekkel megáldott hadvezér útja messziről, XIV. Lajos környezetéből vezetett ideig. Moriz Eugén Savoy — Carinan hercegének és Soissons grófjának a fiaként született. Atyja rokonságban állott Savoya hercegeivel, sőt a Bourbonokkal is. Anyja, Olympia Mancini szellemes és szenvedélyes asszony, aki XIV. Lajos első szerelme volt, s annak a Mazarin bíborosnak az unokahúga, aki a leendő Napkirály államférfiúi nevelésében tevékenyen részt vett. A szép Olympia később a király kegyéből kiesvén, áldatlan intrikákba keveredett, s el kellett hagynia Párizst. A megbékélni nem tudó uralkodó gyűlölte őt, s családját is üldözte, ami eldöntötte Eugén herceg sorsát. Ifjúkori hányattatásaihoz azonban előnytelen külseje is hozzájárult. Gyenge testalkatú fiúvá serdült, termete apró, háta kissé görbe, nyaka rövid, arca csúnya volt: pizse orra alatt rövid felső ajka láttatni engedte szemfogait. A Napkirály nem tűrte meg maga körül a csenevész ifjút.

* Az olvasó — és szerzőnk — elnéző megértését kérjük, amiért előző számunkban téves évszámmal jelent meg e cikk címe. (A szerk.)

Az egyházi pályára szánt „petit Abbé de France” — ahogyan Versailles-ban nevezték — anyja száműzetése után még szótlanabb lett, mint korábban volt, s még inkább érdeklődött a katonaelet iránt. Semmi hajlandóságot nem mutatott a papi hivatáshoz, mert belső adottságai a hadi pálya felé vonzották. Az ifjú herceg csodálattal szemlélte a fényes katonai parádékat s remélte, hogy őt is hadvezérré teszi majd a nagy király. Még nem töltötte be huszadik életévét, amikor unokafivére, Conti herceg elkísérte az uralkodói palotába, hogy helyet kérjen számára a hadseregben. XIV. Lajos azonban egyetlen szóval értésére adta, hogy a papi ruhába bújtatott fiút nem látja szívesen katonái között: „Jamais” (Soha). A megaláztatás gyors elhatározásra bírta a herceget. Amikor híre jött, hogy fivére, az I. Lipót császár szolgálatában álló Lajos herceg, elesett Bécs előterében a törökökkel vívott csatározásban, még aznap útra kelt: szökve, pénz nélkül és adósságainak hátrahagyásával távozott Párizsból. 1683 nyarán érkezett a császárhoz, amikor a török hadak már Bécs alatt álltak. Rossz németiséggel megírt folyamodványában, az éppen Linzbe sietve készülődő Lipót oltalmába ajánlotta magát, s testvére gazdálanná vált dragoNyosezredét kérte. Egyelőre arra kapott engedélyt, hogy önkéntesként harcoljon Bécs védelmében, ott viszont olyan fényes tanújelét adta személyes bátorságának, hogy azonnal ezredessé léptették elő. Részt vett a párkányi csatában és Esztergom visszavételében (1683), Buda ostrománál (1684) megsebesült, de két év múlva ugyanott harcolt, most már vezérőrnagyként, azután Nagyharsány (1687) és Belgrád (1688) következett és az altábornagyi rang. 1689-től a nyugati hadszíntéren szolgált, ahol — éppen a franciák ellen — a tábornagyi rendfokozatig vitte. Évekig kellett várnia, amíg kimagasló tehetségéhez méltó beosztást kapott. Ez 1697-ben következett be, amikor Guido Starhemberg gróf e szavakkal ajánlotta őt a császár figyelmébe: „Nem ismerek senkit, kinek több esze, alkalmazkodóképessége, tapasztalata és ügybuzgósága volna, ki nagylelkűbb és önzetlenebb lenne, s akit katonái jobban szeretnének s tisztelnének, mint őt.” I. Lipót Savoyai Eugént július 5-én kinevezte a magyarországi hadak élére.⁵ S most, 19 év múltán, ugyanabban a minőségben állt seregével a Duna bal parti Futaknál.

Miután Ali Damad pasa, nagyvezír augusztus 2-án Karlócától nyugatra és Péterváradtól mintegy 5 kilométerre délkeletre állást foglalt egy jól védhető, szekérvárral megerősített magaslaton a folyó jobb partján, Savoyai Eugén ugyanaznap átkelt a vizen, és a szintén jobb parti Pétervárad védelmére sietett. Az erősség Eszék és Belgrád között nagyjából félúton, a Duna hatalmas, patkó alakú kanyarulatában, egy sziklahátra épült. Stratégialilag fontos volt mind Szlavónia és a Szerémség, mind Magyarország szempontjából, ezért a császári hadvezetés már a felszabadító háború időszakában erős katonai bázissá építtette ki. A várost — amely hátát a Dunának vetette — délről a vár oltalmazta, s mindkettőt erődrendszer védte, amely szarv- és koronaműből, valamint kettős sáncvonalból állt. A „Caprara sáncok” néven emlegetett védőmű⁶ enyhe ívben, arccal délnek fordult s jobb szárnyával a Dunára, bal szárnyával Pétervárad erődítéseire támaszkodott.

A császári hadsereg gyalogságának zöme négy harcvonalban a két sánc között és a második mögött sorakozott fel, míg az erődöt további egységek szállták meg. A sáncokon kívül, azok bal szárnyához csatlakozott a maradék gyalogság és még to-

vább, balra a lovasság nagyobbik része. A jobb szárnyat egy erős lovas hadtest kezelte. A császári sereg bal szárnyát kiterjedt mocsár, jobb szárnyát a Duna védte.⁷

Mellékelt térképünk és rajzolójának írásos tudósítása alapján pontosan rekonstruálhatjuk az ütközet négy fázisát. A nagyvezír augusztus 4-én az előretolt tüzérségi állásokból lövetni kezdi a sáncokat és az ott elhelyezett gyalogságot. Savoyai Eugén azonban nem várja meg a török sereg rendszeres ostromát, hanem kivonulva a sáncok közül, augusztus 5-én megtámadja az ellenséget. A csatát Alexander württembergi herceg gyalogsága nyitja meg a bal szárnyon, amely a jobbról és balról is érkező lovassági támogatással kiveti futóárkaiból a janicsárokat (első fázis). A sáncok közül előrenyomuló császári gyalogság jobb szárnyán váratlanul zavar támad — feltehetően a sáncon való átkelés közben szétzilálódó soraik miatt —, ami áterjed a bal szárnyra is. A janicsárok ezt kihasználva ellenlökést hajtanak végre, és jobb felől benyomulnak a sáncok közé, sőt egy ponton átjutnak a második védővonalon is (második fázis). Ekkor Pálffy János lovasságának balról, az Ebergényi és Nádasdy lovasezredeknek jobbról érkező segítsége lélegzetvételhez juttatja a közepén zavarba jött gyalogságot. A császári sereg ellentámadásba lendül, és a sáncoktól 4–5 kilométerre emelkedő magaslatokig űzi az ellenséget (harmadik fázis). Savoyai Eugén személyesen áll csapatai élére, hogy azok a szekérvárba menekülő ellenségnek megadják a kegyelemdőfést. A császáriak támadó oszlopai benyomulnak a táborba, a török lovasság jórészt megszalad, a janicsárok többsége azonban elvéri a reménytelen küzdelemben (negyedik fázis).

Harmincezer török holtteste borította a csatateret (a császáriak vesztesége nem érte el a 4500 főt), köztük volt a hősi halált kereső nagyvezír, a janicsár aga és több főtiszt. A hadizsákmányt mintegy 5 millió forintra becsülték. Eugén herceg pedig a hadjárat befejezése után átvehette a pápai ajándékot: a szentelt birétumot⁸ és a kardot, amely uralkodókat megillető megtiszteltetésnek számított.⁹

Az események vad forgatagát minden bizonnyal közelről szemlélte annak művészi igényű, festett tollrajznak a szerzője, amelyet műve bal felső sarkában ő maga nemes egyszerűséggel csak „Plan”-nak titulált. Nem tudjuk, hogy Blödner mérnök-őrnagy, merthogy ő az ügyes kezű mester, a Német Birodalom melyik sarkából vetődött Pétervárad alá, hogy megörökítse a történeteket. Azt sem tudjuk, hogy kinek a megbízásából dolgozott, legfeljebb sejtjük, mert egyedi darabnak szánt munkája — amely ez ideig Magyarországon ismeretlen volt, s tudomásunk szerint még külföldön sem publikálták — a Braunschweig melletti Wolfenbüttel levéltárából került elő. (Jelzete: *Niedersächsisches Staatsarchiv Wolfenbüttel, K 2964 „Schlacht bei Peterwardein, 1716.” Mérete: 73x80 cm.*) Feltehetően III. Károly magyar király környezetéből került ki a megbízó, és a koronás fő családi kapcsolatai révén került mai őrzési helyére.

I. Lipót német-római császár ifjabb fia 1706-tól 1714-ig viselte III. Károly néven a spanyol koronát, 1711-től VI. Károly néven császárként, III. Károlyként magyar, II. Károlyként mint cseh királyt tisztelték. Még spanyol uralkodóként választott magának élettársat, pontosabban számára választották, Anton Ulrich Herzog von Braunschweig — Wolfenbüttel jóvoltából, aki minden követ megmozgatott, hogy 16 éves unokája, Elisabeth Christine spanyol királyné legyen. Kitartó buzgalma eredményeként Elisabethre esett a bécsi udvar választása. Ezután már csak némi forma-

ságnak kellett eleget tenni: a hithű protestáns Elisabeth 1707. május 1-én letette a katolikus hitvallást a mainzi érsek előtt a bambergi Dómban. A házasságkötésre azután 1708. augusztus 1-én került sor Barcelonában. Néhány év múlva, amikor Károly magyar király lett, mindketten Bécsbe költöztek, sőt Elisabeth Pozsonyban is megfordult, ahol 1714. október 18-án magyar királynévá koronázták. 1750-ben bekövetkezett haláláig Bécsben élt¹⁰ az egykori braunschweig-wolfenbütteli hercegnő, ám a közben eltelt évtizedekben sem szakadhatott meg a kapcsolat a bécsi Burg és a wolfenbütteli vizivár között. Minden bizonnyal sűrűn megjárták az utat udvari emberek, hírvivők és katonák, talán maga Blödner őrnagy is köztük volt. Térképe, Károly első török háborúja után, így kerülhetett Wolfenbüttelbe, ahol ma is őrzik a „tudós” braunschweigi hercegek könyv-, kézirat- és térképgyűjteményét.

A mérnök-őrnagy a térkép szélén üresen hagyott 73x18 centiméteres felületen, sűrű sorokban rögzítette benyomásait. (A szöveg térképpel együtt történő kiadása nyomdatechnikai okok miatt nem valósult meg, ahelyett választottuk a betűhív közlést és a német szöveg magyar nyelvre történő lefordítását.) Az 1314 cm²-nyi felület kevésnek bizonyult Blödner számára, hogy mindenről megemlékezzen, ám bőségesen kárpótol bennünket művészi ábrázolásával. Nemcsak Pétervárad erődrendszerét és a török tábornok, nemcsak a felvonuló és a csata során helyüket változtató csapattesteket, a küzdelem vad forgatagát és a szekérvárból menekülő törököket figyelhetjük meg munkáján, hanem sok egyéb részletet is. Feltűnnek a császáriak apró sajkái a Dunán, amint az ütközet kritikus pillanatában — a török egységeknek a sáncokba történő behatolásakor — ágyútüzet zúdítanak az előrenyomuló janicsárookra. Jól láthatók a folyó menti falvak, mocsarak, a lángban álló majorházak — köztük a pétervárad várparancsnoké, Löffelholz tábornagyé¹¹ —, a tégláégetők és a török flotta, szemügyre vehető a császáriak élelmiszer raktára, kórháza, a dunai átkelőhelyet védő hídfő, meg a Rácváros melletti tábor, amelyet a Babocsay, Nádasdy és Batée lovasság őriz, s ahol Savoyai Eugén a győzelem után kitűzette a zsákmányolt hadijelvényeket. S megszámlálható a Duna-parton az a húsz löveg, amelyik díszsortüzet adott le a győzelmi ünnep perceiben. És ha valaki még azt is szeretné tudni, hogy mekkora távolságra esett a pétervárad külső sáncától a nagyvezír díszes sátra, nyugodtan használhatja Blödner őrnagy 10 centiméteres, egy negyed órányi utat jelző skáláját, mert léptéke pontos és megfelel a valóságnak: a két objektum nem egészen egy óra járásra esett egymástól, amelynek megtétele mégis öt órába került — a véráldozaton kívül — a harcoló császári alakulatoknak.

Mindezek előrebocsátásával következzen Blödner mérnök hiteles tudósítása.

JEGYZETEK a bevezetéshez

¹ A Szent Liga 1684 tavaszán egyesítette az európai törökellenes erőket: a Habsburg Birodalmat, a Lengyel Királyságot és a Velencei Köztársaságot. Oroszország 1686-ban csatlakozott a szövetséghez.

² 1714. március 6-án kötötte meg a rastatti békét XIV. Lajos francia és V. Fülöp spanyol királlyal.

³ 1715. szeptember 2.

⁴ Előszőr az 1697-es hadjárat vezetését bízta reá I. Lipót.

⁵ *Várady Gábor*: Savoyai Jenő és a Nándorfehérvár elleni hadjárat. 1716–17. Hadtörténelmi Közlemények 1894. 20–38., 191–215. — *Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen*. 16–17. k. Wien, 1891. — *Oswald Redlich*: Savoyai Jenő herceg. Századok 1925. 225–226. — *Horváth Jenő*: Savoyai Jenő. Budapest, é. n., 17., 34–36.

⁶ Aeneas Caprara tábornagy eredményesen védte 1694 szeptemberében Szürmeli Ali pasa, nagyvezír seregével szemben.

⁷ A csapattestek elhelyezkedésének részletes leírását l. a közölt forrásszövegben és a térképen.

⁸ Katolikus papok három vagy négyágú fővege.

⁹ *Várady*: i. m. 26.

¹⁰ *Richard Reifenscheid*: Die Habsburger in Lebensbildern von Rudolf I. bis Karl I. Graz-Wien-Köln, 1990⁴. 206., 215., 217.

¹¹ *Várady*: i. m. 23–24.

RELATION ÜBER DIE VICTORIOSE SCHLACHT BEY PETERWARDEIN, GEHALTEN DEN 5. AUGUSTI 1716.

Nachdeme Ihre Hoch Fürstliche Durchlaucht der Römische Käyserliche Majestätische Hoff-Kriegs-Raths-Praesident und General Lieutenant¹ Herrn *Prinzen Eugeny von Savoyen*, den 9 July 1716, bey dem zu Futack an der Donau stehenden Käyserlichen Corpo glücklich von Wien zu Wasser angelangt und mit ein so andern gemachten Vorbereitungen zu bevorstehender Campagne das nöthige veranstalteten, Liefe die Nachricht ein, dass die Türckische Macht sich bey Bellgrad zusammenzöge² und eine Brücke über den Sau-Strohm³ zuverfertigen in begriff seye. Worauf allen zur Käyserlichen Armée gehörigen Regimentern, welche in unterschiedlichen Lagern postirt stunden Ordre gegeben wurde, thails würcklich zu marchiren nach beschaffenheit des nahen oder entfernden Lagers oder sich in fertige bereitchaft zustellen. Unterdessen vernahme man dass der Feind den 26. und 27. July mit der Reuterey und Janitscharen den Sau-Strohm passiret und sich zwischen Semblin⁴ und Bansiza⁵ gelagert, aldahin der Gros-Vezier *Alli Pascha* selbst den 28. dito gefolget. Den 1. Augusti marchirte der Feind auf Salanckement⁶ und den 2. dito auf Carlowiz⁷ in ein sehr vortheilhaftiges Lager auf einer grosen höhe, welches mit einer Wagenburg umschlossen wurde. Eben diesem Tag frühe vor ankunfft der Feindlichen Armée giengen Seine Excellenz Herr General Feld-Marschall *Graff Johannes von Palfy* mit 1400 Comandirten und den beeden Baraith-⁸ und Gontrecourtischen⁹ Regimentern zu Pferd, dann 400 Husaren gegen der höhe von Carlowitz Solches terrain zu recognosciren. Selbige aber wurden ohnvermuthet von der anmarchirenden Türckischen Reuterey Starck angegriffen und ihme von mehr als 20 000. Türcken und Tartarn mit einem Sonst angewöhnlichen grosen Feuer hart zugesezet, und ob Sie wohl Keine Ordre gehabt sich mit dem Feind zu engagiren wurden. Sie doch obligirt sich in ein Gefecht bey **Lit:A.** welches dieselbe mit der grösten bravoure über 4. Stunden souteniret einzulassen, ohne einen Schritt terrain zu verlieren; nach solchem aber wegen überlegenen grosen Macht und anruckung der ganzen Feindlichen Cavallerie, von welcher bey die 1000 Mann in diesem Scharmützel geblieben, resolvirten Sie Sich gegen Peterwardein¹⁰ zuruckzuziehen. Bey diesem Gefecht seind Ihre Excellenz dem General Feld Marschall 2 pferd unterm Leib erschossen, diesel-

be auch am Arm etwas verwundet worden; An Tod und blessirten waren 400 Mann. Herr General Feld Marschall Lieutenant *Graf von Hauben* (welcher einem Türckischen *Bassa, Gihme* mit einer Copie angerennet, mit einer Pistohl vom Pferd geschossen) ward nebst Herr General Wachtmeister *Baron von Schilling* sambt noch andern Officiren blessirt, Herr General Feld Marschall Lieutenant *Graf Seyfried von Breuner* aber gefangen. Solchem nach erhellet, dass die Ottomannische Pfort zuerst den angriff gethan mithin den zu Carlowiz geschlossenen Frieden,¹¹ auch zu Carlowiz gebrochen. Den 2. und 3.-ten Augusti wurde das Käyserliche Fus-volck fast alle in beede vor 22. Jahren gemacht und nun gantz verfallene Retrenchement¹² **Lit:B.** jenseits der Vestung postiret und das erstere aus mangel des Grabens mit Spanischen Reutern¹³ besetzt und hin und wieder Bateriaen verfertigt, auch lange zugleich das bey Segedin¹⁴ gestandene Corpo unter Ihro Durchlaucht *Prinz Alexander von Würtemberg* Käyserliche General Feld Zeugmeister herwärts Peterwardein an. Gegen Abend mühte sich der Feind, eröffnete bey hellen Mondschein die Approchen gegen den ersten Retrenchement und arbeitete die ganze Nacht hindurch bis er den 4. dito auf einige Orth bis 100. auf anderen bis 50. Schritt mit seinen Approchen **Lit:C.** avanciret ware. Solche mit vielen Fahnen besetzt, nicht weniger auf die 3. gemachte Batterien **Lit:D.** Stuck und Mörser aufgeführt, mit welchen canonirt und bombendirt, auch mit den Kleinen Gewehr zufeuren angefangen; Dargegen man unser Seits mit denen in Retrenchement gesetzten Feldstücken, auch theils aus Kleinen Gewehr antwortete. Bey so gestalten Sachen wurde der Schluss genommen den Feind den anderten tag als den 5. dito mit guten Muth anzugreifen und zuvertreiben; In welchem absehen dan in einem gehaltenen Kriegs-Rath in Ihro Hoch Fürstliche Durchlaucht des *Prinzen Eugene* aufgeschlagenen Kleinen Zelt in den bedeckten Weg des Cronenwercks¹⁵ **Sig:Ö** die behörige Verordnung abgefasset und der Generalität Schriftlich mit gegeben wurde, darinnen bestehend: dass nemlich der Reuterey 24. und den Fus-volck 30. Schuss, dann den Grenadierer 4. Grenaden auf den Mann ausgetheilet werden. Die Artillerie sich nicht weniger mit denen Munitions-Karren eingespannet und allerseits fertig halten, alle Bagage zuruck lassen, und der Mann nichts als was zum tapfern Fechten erforderlich, mit nehmen, einfolglich die herwärts Stehende Reuterey und das von Segedin gekommene Fus-volck mit angehender Nacht über die beeden Schiff-Brücken herüber zusetzen anfangen solte, um den Angriff bey anbrechenden tag vornehmen zu können. Es hatte sich aber ereignet, dass einige Schiff-Mühlen oberhalb Peterwardein durch den Starcken Wind abgerissen, mithin bey **Lit:E.** auf die Brücken gestossen und an der erstern 5. an der leztern aber 18. Schiff ausgebrochen, dadurch die Brücken ruinirt und den March der Truppen um dritthalb Stund¹⁶ verzögert bis die Brucken durch gute anstalten wieder ausgebessert und zugerichtet gewesen. Die Reuterey wuerde auch solchem nach in 6. theil getheilet und zwar der lincks Flügel wobey Seine Excellenz Herr General Feld Marschall *Graf Johann von Palfy* sich befanden und mehrsste Reuterey wegen mehrern Platzes bey sich hatten sollte; So bald sie die Brucken und Peterwardein passirt sich bey denen, daslegen¹⁷ Mayerhöffen auf den Wiesen in folgender Ordnung formiren, als:

Lit:F. Die erste Colonne unter Herrn General der Cavallerie *Graf von Mercy* dann Ihro Durchlaucht *Prinz von Lobcowitz* General Feld Marschall Lieutenant und

Herr General Wachtmeister *Graff von Eck* mit denen nachfolgenden Regimentern: Bareith Dragoner¹⁸ No 1. Hannover 2. Palfy 3. und Mercy 4. jedes von 7. Escadronen inclusive der Cavalinieren. Lit:G. Die 2. Colonne unter Herrn General der Cavallerie *Baron von Falckenstein*, beede Herrn General Ritt Meister *von Croix* und *Viard* und Herrn General Wachtmeister *Saint Amour* mit denen Regimentern von *Saint Amour* No 5. Falckenstein 6. Martigny 7. und Graven 8. Lit:H. Die 3. Colonne unter Herrn General der Cavallerie *Graff von Martigny* mit beeden Herrn General Feld Marschall Lieutenant *Hochberg* und *Gontrecourt* und Herrn General Wachtmeister *Jörger* mit denen Regimentern von *Althan* No 9. Croix 10. Hautois 11. und Viard 12. Lit:I. Die 4. Colonne unter Herrn General der Cavallerie *von Batée* mit beede Herrn General Feld Marschall Lieutenant *Graf Veterani* und *Hautois* und Herrn General Wachtmeister *von Schilling* mit denen Regimentern von *Schönborn* No 13. Lobcowiz 14. Gontrecourt 15. Emanuels 16. Lit:K. Die 5. Colonne unter Herrn General der Cavallerie *Graff von Nadasti*¹⁹ mit beede Herrn General Feld Marschall Lieutenant *Graff von Althan* und Prinzen *Friedrich von Würthemberg* und Herrn General Wachtmeister *Spleny*²⁰ mit denen Regimentern Galbes No 17. Jörger No 18. Vasques 19. Spleny Hussaren 20. Esterhasy Hussaren 21. Obwohl nun diese letzte Colonne auch auf die Lincke hand destinirt gewesen, So musste sich Selbige wegen der darzwischen Kommenden nothwendigkeit auf die Rechte stellen und an die ietztsfolgende Regimente anschliessen. Lit:L. Die zum Rechten Flügel destinirte Regimente (welche sich so gut als sie gekont wegen des wenigen terraine, in und an das Retrenchement anfänglich postirt, hernach aber als man mehr feld gewonnen, Sambt der vorigen Colonne Lit:K. Sich troupen wise formirt) waren unter Commando Herrn General der Cavallerie *Freyherr von Evergeny*,²¹ Herrn General Feld Marschall Lieutenant *Graf von Hauben* und beede Herrn General Wachtmeister *Galbes* und *Hamilton* mit denen Regimentern: Rabutin No 22. Cronsfeld 23. Darmstadt 24. und Cordua 25. Lit:M. Das von Segedin Gekommene Fus-volck unter Ihro Durchlaucht *Prinzen Alexander von Würthemberg* General Feld Zeugmeister, Herrn General Feld Marschall Lieutenant *von der Lancken* und Herrn General Wachtmeister *von Diesbach* mit denen Bataillons von *Noipperg*²² 26. Printz *Alexander* 27. und Palfischen Regimentern 28. Sambt 6. Grenadier Compagnien formirten sich bey denen Ziegelhütten, Schlossen sich an die Cavallerie des Lincken Flügels rechterhanden und attaquirten zuerst den Feind in Seinem Approchen zwischen den Galgen²³ und Feindlichen Baterie mit so guten Success, das der Feind zu fliehen obligirt ward, auf welches so bald es gegen 7. Uhr des morgens geschehen; musste zu gleicher zeit und zwar der Lincke Flügel zuerst Lit:N. vom Fus-volck unter Herrn General Feld Zeugmeister *Grafen von Regal*, Herrn General Feld Marschall Lieutenant *Graff Wallis* und Herrn General Wachtmeister *Odwyer*, mit 1. Bataillon von *Harrach* No 29. Alt Würthemberg 30. und *Wetrel* 31. auf selbige folgte der Rechte Flügel Lit:O. unter Herrn General Feld Zeugmeister *Graf Max von Stharenberg*²⁴, Herrn General Feld Marschall Lieutenant *von Bonneval* und Herrn General Wachtmeister *von Geulen*, mit denen Regimentern *Guido Stharenberg* No 32. Alt *Daun* 33. *Geulen* 34. *Prinz Friedrich von Würthemberg* 35. Die zweyte Lienie folgte auf diese und zwar Lit:P. der Lincke Flügel hinter *Regal* unter Herrn General Feld Zeugmeister *Graf von Harrach*, General Feld Marschall Lieutenant *Graf von Daun* und Herrn General

Wachtmeister *Graff von Wallis*, mit 2. Bataillon von Harrach No 36. Regal 37. Jung Lothring 38. Der Rechte Flügel dieser Linie Lit:Q. hinter *Max Stharemberg* unter Ihro Durchlaucht *Prinzen von Bevern* General Feld Zeugmeister, General Feld Marschall Lieutenant *Graf von Wallenstein* und Herrn General Wachtmeister *von Livingstein* mit Jung Daun 40. Bagny 41. und Geschwind 39. Hinter diese waren postirt zum Souteniren Lit:R. Alt Daun 42. Max Stahremberg 43. Hasslingen 44. Sickingen 45. Bonneval 46. Lancken 47. Trautsohn 48. Bevern 49. und zwar unter Commando Herrn General Feld Zeugmeister *von Löffelholz*, General Feld Marschall Lieutenant *Ahumada*, General Wachtmeister *Marsigli* und General Wachtmeister *Steinlöffel*, welche auf guter Bereitschaft Sambt folgenden Regimentern in Zweyten Retrenchement sich halten musten, als Durlach bey Lit:S. No 50. Wallis 51. Ahumada 52. Maruilli 53. Lothring 54. In den Cronen-Werck Stunden Heister No 55. und in den Horn-Werck²⁵ Alcaudette 56. und Faber 57. In dem Schloss und in der Statt Peterwardein war das Löffelholzische Regiment zufus und commandirte; In dem Käyserlichen Lager aber bey der Raitzen Statt bliebe unter Commando Herrn General Feld Marschall Lieutenant *von Graven* zur bedeckung desselben und dem Magazin stehen: *Batée*, *Nadasty*, *Evergeny* und *Baboschay*²⁶ Husaren Regimente. Die sämmtliche Käyserliche Tzaicken²⁷ (die grosen neuenerbaute Kriegs-Schiffe waren dermahlen noch nich angelangt) wurden an den Uffern längst dem Retrenchement und der Statt rangirt, um die Türckischen Tzaicken und unternehmungen zu Wasser zu observiren; Nich weniger wurden auf die untere Schiff-Brück einige Feld-Stücke zubestreichung der Donau gepflanzet und in der Insul-Schantz alles in gute Bereitschaft gestellet.

Als nun besagter massen um 7. Uhr morgens der Angriff geschehen und das auf dem Lincken Flügel über das Segediner Corpo zur Attaque bestimmte Fus-volck, auch so dann jenes von dem Rechten, So durch die unter dem Evergenisch und Nadastischen Commando gestandene Regimente zu pferd am Wasser und Retrenchement Lit:T. unterstützt wurde, aus dem ersten Retrenchement bey Lit:V. geruckt ware, Stande der Feind nicht weniger in guter Ordnung hinter Seine Lienien postirt, welcher in den ersten Feuer und angriff so gleich daraus getrieben ward. Es entstund aber gantz unvermuthet auf unserm Rechten Flügel des Fus-Volcks einige Verwirrung, welche auf dem Lincken Flügel des Fus-Volcks ebenfalls ein Unordnung verursachte, dessen sich der Feind mit besonderer eylfertigkeit zu nutzen gemacht und mit angemeyner Gewalt in das erste Retrenchement eingedrungen, auch bereits ein Eck des zweytern bey Lit:W. überstiegen hatte, So aber nicht lang gedauert weiln die zum unterstützen Lincks und Rechts gestellte Reuterey T. zuegeeilet und dem Fusvolck die Zeit sich wieder zuerholen gegeben hatte; Worauf sich die Janitscharen in gröster Eyl über das verliegende Thal und höhen Sig. Q in die Flucht begaben und ihrer Wagenburg zugelauffen. Die Reuterey des Lincken Flügels obschon sie gleich anfangs von den Feindlichen Stucken an Mann und Pferden ziemlich gelitten, ware doch so weit eingedrungen, dass endlich der Feind bey Lit:X. durch den an verschiedenen orthen von derselben geschehenen Einbruch Unordnung gerathen und von allen Seiten zuweichen angefangen, folglichen unserer Armée So viel Erdreich gelassen hatte, damit Sie Sich darauff formiren und vorwärts auf die Feindliche anhöhen bey Lit:Y. in Ordnung anmarchiren Können. Ihro Hoch Fürstliche Durch-

laucht der *Prinz Eugenius* (welche sich seiter 2. Uhr der Morgens in dem äusersten Eck und Bateria des ersten Retrenchements vis à vis der grosen feindlichen Bateria und den Hoch-Gericht bey *Sig. ⚔* befunden) haben unter beständiger feindlichen Canonade die formir- und anmarchirung der Troupen angesehen, Sich auch, Sobald nur das Prinz Alexandrische Corpo anruckte nebst Ihre Excellenz Herrn General Feld-Marschall *Graff von Heister* zu Pferd setzten und mit exponirung dero hohen Person im grösten Feuer bey der Infanterie geblieben und selbige wieder in Ordnung gebracht. Nachdem aber der Käyserliche Rechte Flüger Cavallerie sich ein wenig formiret hatte, begaben Sich höchstgedacht Ihre Hoch Fürstliche Durchlaucht dahin, cotoyirten den in die Flucht gebrachten Feind und chargirten Solchen ebenfalls von denen von Selbigen besetzten höhen und Bergen Lit:Z. dergestalten, dass darauf die völlige Flucht der Türcken, welche sich noch in ihrer Wagenburg zuhalten vermeinten, erfolgte, und eine grose Anzahl Türcken von der Käyserlichen Cavallerie alleinig in ihren eigenen Lager, wodurch sie die Flucht in der grösten confusion nahmen, massacriret wurden. Selbige hinterliesen das völlige Lager, gezelt, Stuck, Mörser, Munition, Proviant und einen grosen theil Bagage, welches alles und iedes, Sonderlich eine grose Anzahl Büffel und Camél zur Beuts gemacht wurde. Es ware noch nicht 12. Uhr Mittags, So hatte unsere Armée das ganze Lager sambt den auf dem Berg gelegenen Türckischen Haupt-Quartier allwo bey des Gros-Veziers Gezelt, Herr General Feld Marschall Lieutenant *Graff von Breuner* sambt noch andern von dem Palfischen Scharmützel her, gantz frisch zerhauert, mit Eisen am Hals und Fusen gelegen, erobert. Die Türckische Reuterey hatt wenig getroffen, massen sie die erste durchgangen, dahingegen die im Stich gebliebene Janitscharen desto mehrers erlitten und wird der völlige Türckische Verlust auf 30 000 Mann gehalten. Der Gros-Vezier, als er die Flucht Seiner Armée gewahr worden, hatt sich in das gröste Feuer begeben, welcher dann nebst den Janitscharen Aga und *Mehemet Bassa* sambt noch vielen andern Bassen und Officiren tod geblieben. An Stucken hatt man bekommen zwischen gros und Kleinen 172 Stück, An Fahnen 156. ohne diejenigen so verlohren oder verrissen worden, desgleichen 5. Ross-Schweiff und 2. paar Paucken. Immittelst und Kurtz zusagen, ist es ein vollkommene Victori gewesen, womit bey diesem So Schwehren Angriff der Feindlichen Superiorität und ihres Vortheilhafften Lagers, die Teutsche Standhaftig- und Tapferkeit, Sich um So mehrers Sehen lassen, als deren gesangenen Aussage nach, ihre Armée ohne Tartarn, welche ins Land ausgelauffen und nicht einmahl, darbey waren bis 200 000 Mann Starck²⁸ gewesen Seyn Solle. Unsere Reuterey, welche nicht ebenen platz hatte sich zuformiren, Sondern nur Regimente, ja auch Compagnie und Troupen weiss dort und da ansetzen müssen, hatt sich darbey ein gros Ehr und Ruhm erworben, und alles gethan was immer von einer Reuterey verlangt werden mag. In dieser Schlacht aber waren von Käyserlichen Generals-Personen: Die Herren General Feld Marschall Lieutenants *von der Lancken* und *Graff Wallenstein*, dann der Herr General Wachtmeister *von Guelen*, wie auch die Herren Obriste *Graff Rovero* von Alt-Daunischen Regiment, *Graff Erps*²⁹ von Jung-Daunischen, *Goldacker* von Geschwind, *Forstner* von Alt-Würthemberg und *Streithorst* von Prinz Friedrich von Würthemberg Regimente. Dann der General Adjoutant *Graff Johann Baptista Palfy*³⁰ und der General Quartiermeister *Chretien de Bouchon* tod geblieben. Der Herr General Feld

Marschall Lieutenant *Graff von Bonneval* aber dann die Herr General Wachtmeister *Graff Oduyer* und *Baron von Schilling*, nicht weniger die Herren Obriste *Schucknecht* von Althannischen Dragoner Regiment, *Graff von Trautsohn* Obrister, *de Billers* von Mercischen und *Schlauersbach* von Palfischen Regiment Starck verwundet worden, welcher letztere auch So gleich gestorben. An andern Regiments Officiren, Subalternen und Gemeinen Seind in dieser Schlacht tod geblieben 1033. Mann, verwundet 3370. Mann, zusammen 4499. Mann³¹ und 1569. Pferd. Von der Artillerie seind ebenfalls an Officiren und Constablern im Retrenchement bis 10. Mann tod blieben und blessirt worden. Der Feind wurde nur durch einige 100. Pferd und Husaren unter Herrn General Wachtmeister *Spleny* eine gute Stunde über das Türkische Lager hienaus verfolgt und So dann die Sämtliche Käyserliche Cavallerie in das Türkische Lager Sig. ⊙ postirt, die Infanterie aber auff die höhe bey Sig. ⊙ welche sich aber gegen Abend weiter vorwärts gegen gedachten Lager zoge, allwo Ihro Höchfürstliche Durchlaucht der *Prinz Eugenius* mit der hohen Generalität in des Gros-Veziers Gezelt gespeiset und Nachts auch darinnen geschlafen.

Nachdeme den 6. Augusti der Herr General Wachtmeister *Graf von Eck* mit einem Commando von 1200. Pferden und 200. Hussaren jenseits des eroberten Feindlichen Lagers zuruckgelassen waren, wurde die Käyserliche Armée, in dem herwertigen Käyserlichen Lager bey der Raizenstatt, allwo Sie Sack und Pack gelassen hatte, zuruck gezogen, um die wegen Gegenwart des Feindes abgemattete Leuthe ausrasten und die Verwunde von den andern absöndern zulassen, auch zu den bevorstehenden unternehmungen ein und andere Anstalten vorzubereiten.

Den 7. Augusti hat man fortgefahren die eroberte feindliche Stuck, Mörser, Munition und andere Requisiten zusammen zubringen. Den 8. Augusti wurde das Te Deum Laudamus³² unter einer 3. mahligen losbrennung der Stuck im Lager und zu Peterwardein, Solenniter gehalten. Den 9. dito bekahmen Ihro Excellenz Herr General Feld Marschall *Graff Johann von Palfy* den Befehl mit einem Detachement Reuterey, dann Ihro Durchlaucht *Printz Alexander von Würtemberg*, mit einem zu Fuss gegen die Theys³³ abzumarchiren. Alwohin Sie auch den 10. dito ihren Marsch angetreten. Deto und den 11. langten noch immer mehrere nachrichten wegen des Feindes grosen Verlust und dessen praecipitanten Flucht bis Bellgrad ein, auch dass die Bestürzung sehr gros unter ihnen seye, und dass viele bey passirung der Sau-Bruck bey Bellgrad ins Wasser gestossen worden. Den 14. dito vor anbrechenden Tage ist der Marsch der völligen Armée bey der Raizenstatt angetreten und längst der Römer-Schantz an der ersten Morast fortgesetzt, dann bis Bötsch³⁴ und sofort bis Zenta an der Theys³⁵, allwo man das Palfische Detachement nah angetroffen, continuirt worden. Den 18. und 19. hatt man allda die Theys passirt und So dann in 6. Starcken und Sehr beschwehrlichen Marschen bey Wasser und Holzangel, in groser Hitze vor, Menschen und Viehe, Temeswar erreicht und Belagert, welches den 12. October mit accord erobert worden.³⁶

Blödner Ingenieur Major
fecit

Scala von 1/4 Stunde zu diesem Plan³⁷

TUDÓSÍTÁS AZ 1716. AUGUSZTUS 5-ÉN LEZAJLOTT, GYÓZTES PÉTERVÁRADI CSATÁRÓL

Miután hercegi őfensége, a római császári felséges Udvari Haditanács elnöke és főparancsnok helyettes¹, *Savoyai Eugén herceg* úr 1716. július 9-én Futakhoz, a Duna mellett táborozó császári hadsereghez Bécsből hajón megérkezett és megtette a szükséges intézkedéseket a küszöbön álló hadjáratához, befutott a hír, hogy a török haderőt összevonták Belgrádnál,² és készüléfében van a Száván³ átvezető híd. Ekkor valamennyi, a császári hadsereghez tartozó ezrednek, amelyek különböző táborokban tartózkodtak, parancsot küldtek, hogy a táborhelyek távolságától függően induljanak el [ti. Futakhoz] vagy álljanak készenlétben. Eközben megtudták, hogy az ellenséges lovasság és a janicsárok július 26-án és 27-én átkeltek a Száván és Zemplény,⁴ valamint Pancsova⁵ között tábort ütöttek, ahova a nagyvezír, *Ali pasa* 28-án követte őket. Az ellenség augusztus 1-én Szalánkeménhez⁶ érkezett, majd 2-án Karlócához,⁷ ahol igen előnyös táborhelyet választott egy nagy kiterjedésű magaslaton, amelyet szekérvárral zárt körül. Őkegyelmessége *gróf Pálffy János* tábornagy úr éppen aznap reggel, az ellenséges hadsereg megérkezése előtt indult el a karlócai magaslat felé 1400, a Bayreuth⁸ és a Gondrecourt⁹ ezredből kivezényelt lovassal, valamint 400 huszárral, hogy felderítse a terepet. A felvonuló török lovasság azonban váratlanul megtámadta őket: több mint 20 000 török és tatár a szokásos erős tüzet zúdította rájuk, s bár nem kaptak rá parancsot, harcba bocsátkoztak az ellenséggel. Olyan ütközetet vállaltak Lit:A., amelynek során a legnagyobb bravúrral négy órán át tartották magukat anélkül, hogy egy lépésnyi területet elveszítettek volna. A nagy erőfölény és az egész ellenséges lovasság felvonulása miatt azonban — amelyből egyébként 1000 fő esett el a csatározásban — elhatározták, hogy visszavonulnak Pétervárad¹⁰ irányába. Ebben az összecsapásban a tábornagy őkegyelmessége alól két lovat lőttek ki és maga is megsebesült a karján; a halottak és sebesültek száma 400 főt tett ki. *Gróf Hauben* altábornagy úrral együtt (aki egy török *pasára*, *Gihme*-re kopjával rontott s közben pisztollyal lelőtték lováról) *báró Schilling* vezérőrnagy úr és más tisztek is megsebesültek, *gróf Seyfried Breuner* altábornagy úr pedig fogságba esett. Ily módon világossá vált, hogy az oszmán Porta támadott először, tehát a Karlócán kötött békét¹¹ éppen Karlócánál szegte meg. Augusztus 2-án és 3-án csaknem az egész császári gyalogságot a két, 22 évvel korábban épített, de most már dűledező sáncban¹² Lit:B., az erődön [ti. Péterváradon] kívül helyezték el; az első sáncot árok híján spanyol lovasokkal,¹³ helyenként pedig ütegekkel rakták meg, végezetül a Szegednél¹⁴ állomásozó hadtest is megérkezett Péterváradhoz őfensége *Alexander württembergi herceg*, császári tábornagy vezetésével. Estefelé az ellenség azon fáradozott, hogy holdvilágnál futóárkokat nyisson az első sánc irányába. Egész éjszaka

dolgozott, így 4-én egyes helyeken 100, másutt 50 lépésnyire nyomult előre árkaival **Lit:C.** Sok zászlót tűzött ki rájuk s nem kevesebb mint 3 ütegni **Lit:D.** ágyút és mozsarat állított fel, amelyekkel ágyúzott és bombázott, de kisebb fegyverekkel is tüzelni kezdett. Erre a mi oldalunk a sáncban elhelyezett tábori lövegekkel és kisebb löfegyverekkel válaszolt. A dolgok ilyen alakulásának az vetett véget, hogy másnap, azaz 5-én az ellenséget megtámadták és elűzték. Ezt megelőzően azonban haditanácsot tartottak hercegi őfensége *Eugén herceg* kicsiny sátrában, amelyet a koronamű fedett útjában¹⁵ állítottak fel **Sig^OX** s ahol a hivatalos parancsot megfogalmazták, majd írásban közölték a tábornoki karral: eszerint a lovasoknak 24, a gyalogosoknak 30 töltnyit, a gránátosoknak 4 gránátot osztottak ki fejenként. A tüzérségnek be kellett fogni és menetkész állapotba helyezni a lőszeres szekereket, minden poggyászt hátra kellett hagyni, és a harcosnak csak azt magával vinni, ami egy bátor küzdelemhez szükséges; azután az itt lévő lovasságnak és a Szegedről megérkezett gyalogságnak az éjszaka beálltával meg kellett kezdeni az átkelést a két hajóhídon, hogy hajnalban megindíthassák a támadást. Az történt azonban, hogy néhány hajómalom elszabadult az erős szélben Pétervárad fölött **Lit:E.**, ezek a hajóhidaknak ütköztek, s az elsőn 5, a másodikon 18 hajót összetörtek, így a hidak megrongálódtak és harmadfél órával¹⁶ késleltették a csapatok vonulását, mindaddig amíg megfelelő intézkedések után kijavították és megigazították a hidakat. A lovasságot hat részre osztották. A bal szárnyon őkegyelmessége *gróf Pálffy János* tábornagy úr tartózkodott és a lovasok zöme, akiknek tágas teret kellett biztosítani. Ők hamarosan átvonultak a két hajóhídon és Péterváradon, s az ott fekvő¹⁷ majorságok mellett, a mezőn a következő rendben sorakoztak fel:

Lit:F. Az első hadoszlop *gróf Mercy* lovassági tábornok úr, azután őfensége *herceg Lobkowitz* altábornagy és *gróf Eck* vezérőrnagy úr vezetésével a következő ezredekkel: Bayreuth dragonyos¹⁸ No 1. Hannover 2. Pálffy 3. és Mercy 4. mindegyik 7 századot magában foglaló lovassággal. **Lit:G.** A második hadoszlop *báró Falkenstein* lovassági tábornok úr, *Croix* és *Viard* főkapitány úr, valamint *Saint Amour* vezérőrnagy úr vezetésével a következő ezredekkel: Saint Amour No 5. Falkenstein 6. Martigny 7. és Graven 8. **Lit:H.** A harmadik hadoszlop *gróf Martigny* lovassági tábornok úr, *Hochberg* és *Gondrecourt* altábornagy úr és *Jörger* vezérőrnagy úr vezetésével a következő ezredekkel: Althan 9. Croix 10. Hautois 11. és Viard 12. **Lit:I.** A negyedik hadoszlop *Batée* lovassági tábornok úr, *gróf Veterani* és *Hautois* altábornagy úr, valamint *Schilling* vezérőrnagy úr vezetésével a következő ezredekkel: Schönborn No 13. Lobkowitz 14. Gondrecourt 15. Emanuels 16. **Lit:K.** Az ötödik hadoszlop *gróf Nádasdy*¹⁹ lovassági tábornok úr, *gróf Althan* és *herceg Friedrich Württemberg* altábornagy úr, valamint *Splény*²⁰ vezérőrnagy úr vezetésével a következő ezredekkel: Galbes No 17. Jörger No 18. Vasques 19. Splény huszárok 20. Esterházy huszárok 21. Bár ezt az utolsó hadoszlopot is a bal szárnyra rendelték, az időközben támadt szükség miatt jobbra kellett állnia és az itt következő ezredekhez felzárkóznia. **Lit:L.** A jobb szárnyra irányított ezredek (amelyek kezdetben olyan jól helyezkedtek el a sáncban és a sáncnál rendelkezésre álló szűk területen, amint csak lehetett, később, amikor több térhez jutottak, az előző hadoszloppal együtt **Lit:K.** szokás szerint egységekké fejlődtek fel) *báró Ebergényi*²¹ lovassági tábornok úr, *gróf Hauben* altábornagy úr, valamint *Galbes* és *Hamilton* vezérőrnagy úr parancsnoksága alatt állottak s a követ-

kezők voltak: Rabutin 22. Kronsfeld 23. Darmstadt 24. és Kordua 25. Lit:M. A Szegeдрől érkezett gyalogságot őfensége *Alexander württembergi herceg* tábornaszernagy úr, *Lancken* altábornagy úr és *Diesbach* vezérőrnagy úr vezette a következő zászlóaljakkal: Neuburg²² 26. Prinz Alexander 27. és Pálffy ezredek 28. Hat gránátos századdal sorakoztak fel a tégláégetőknél, a balszárny lovasságához csatlakoztak jobb kéz felől, és elsőként rohamozták meg az ellenséget saját futóárkaiban az akasztófa²³ és az ellenséges üteg között olyan jó, egymást követő hullámokban, hogy az ellenség megfutamodott. Ez úgy reggel 7 óra tájban történt. Ugyanakkor kellett támadnia a bal szárnyon Lit:N. *gróf Regal* tábornaszernagy úr, *gróf Wallis* altábornagy úr és *Odwyer* vezérőrnagy úr vezetésével a gyalogság első zászlóaljának, amely a Harrach No. 29. Alt Württemberg 30. és Vetrel 31. [századból] állt, őket követte a jobbszárny Lit:O. *gróf Max Starhemberg*²⁴ tábornaszernagy úr, *Bonneval* altábornagy úr és *Geulen* vezérőrnagy úr parancsnoksága alatt a következő ezredekkel: Guido Starhemberg No 32. Alt Daun 33. Geulen 34. Prinz Friedrich von Württemberg 35. Ezek után következett a második vonal Lit:P., mégpedig a balszárny, *Regal* [tábornaszernagy] mögött, ahol *gróf Harrach* tábornaszernagy úr, *gróf Daun* altábornagy és *gróf Wallis* vezérőrnagy úr kapott helyet a második zászlóaljjal, amely a Harrach No. 36. *Regal* 37. Jung Lothring 38. [századból] állt. Ennek a vonalnak a jobb szárnyán Lit:Q. *Max Starhemberg* mögött, őfensége *Bevern herceg* tábornaszernagy, *gróf Wallenstein* altábornagy és *Livingstein* vezérőrnagy úr állt a Jung Daun 40. Bagny 41. Geschwind 39. élén. Hátral sorakozott fel a tartalék Lit:R.: Alt Daun 42. Max Starhemberg 43. Hasslingen 44. Sickingen 45. Bonneval 46. Lancken 47. Trautsohn 48. Bevern 49., mégpedig *Löffelholz* tábornaszernagy úr, *Ahumada* altábornagy, *Marsigli* vezérőrnagy és *Steinlöffel* vezérőrnagy parancsnoksága alatt, akik a második sáncban készenlétben álltak a következő ezredekkel együtt: Durlach Lit:S. No 50. Wallis 51. Ahumada 52. Maruilli 53. Lothring 54. A koronaműben állt Heister No 55., a szarvműben²⁵ Alcaudette 56. és Faber 57. A belső erődítménybe és Pétervárad városába vezényelték a Löffelholz gyalogezredet. A császári táborban, a Rácvárosnál maradt *Graven* altábornagy úr parancsnoksága alatt a Batée, Nádasdy, Ebergényi és Babocsay²⁶ huszárezred, hogy a Rácvárost és a raktárat fedezze. Valamennyi császári sajka²⁷ (az újonnan épített nagy hadihajók még nem érkeztek meg) a partnál, a sánc és a város mentén sorakozott fel, hogy a török sajkákat és a vízhez irányuló vállalkozásokat szemmel tartsa. Az alsó hajóhidat néhány tábori ágyúval erősítették meg, hogy a Dunát végigpásztázhassák, a szigeten levő sáncban pedig mindent készenlétbe helyeztek.

Amikor az említett módon reggel 7 órakor megindították a támadást és a bal szárnyon, a szegedi hadtest rohamra vezényelt gyalogságát jobbról is támogatták az Ebergényi és a Nádasdy különítményhez rendelt, a víznél és a sáncnál Lit:T. álló lovas ezredek, kilépve az első sáncból Lit:V., az ellenség igen jó rendben állt saját vonalai mögött, ahonnan az első tüzzel és rohammal azonnal kiűzték. Gyalogságunk jobb szárnyán azonban váratlanul zavar támadt, ez áterjedt a gyalogság bal szárnyára is, amit az ellenség különös gyorsasággal a maga hasznára fordított, és közös erővel benyomult az első sáncba, sőt a másodiknak az egyik sarkán Lit:W. is túljutott. Ez azonban nem sokáig tartott, mert a támogatásul balról és jobbról rendelt lovasság T. odasietett és időt biztosított a gyalogságnak, hogy összeszedje magát. Ekkor a janicsárok a legnagyobb sietséggel menekülni kezdtek, és az ott húzóódó völgyön, meg

a magaslatokon át Sig. a szekérvárukhoz futottak. Bár a balszárnny lovassága kezdetben sokat szenvedett az ellenséges ágyúktól, mégis olyan messzire előrenyomult, hogy végül az ellenség Lit:X. ettől az ellenlökéstől több helyen zavarba jött és minden oldalon hátrálni kezdett. Következésképpen akkora területet engedett át hadseregünknek, amelyen felfejlődhetett és rendezetten előre vonulhatott az ellenséges magaslatokra Lit:Y. Hercegi őfensége *Eugén herceg* (aki hajnali 2 óra óta az első sánc külső sarkában és az ütegnél tartózkodott, szemközt a nagy ellenséges üteggel és az akasztófával Sig. a folytonos ellenséges tüzérségi tűz közepette szemlélte a csapatok felfejlődését és menetelését, s amint Alexander herceg hadteste előrenyomult őkegyelmességével, *gróf Heister* tábornagy úrral, lóra ült és példát mutatva fenséges személyével, a legnagyobb tűzben a gyalogság mellett maradt s újra rendbe szedte azt. Miután a császári lovasság jobb szárnya egy kissé felfejlődött, a legnagyobb tisztelettel említett hercegi őfensége odasietett, a menekülő ellenség után nyomult és megrohmozta az általa megszállt magaslatokat és hegyeket Lit:Z., mire a törökök, akik még azt remélték, hogy a szekérvárban tarthatják magukat, teljesen megfutamodtak, ám a császári lovasság sokat felkoncolt közülük saját táborukban, ahova a legnagyobb zavarodottságban menekültek. Hátrahagyták a teljes táborot: sátort, ágyút, mozsarat, lószert, élelmet és nagy mennyiségű poggyászt, igen sok bivalyt és tevét, amelyeket zsákmányul ejtettek. Még nem volt déli 12 óra, amikor hadseregünk elfoglalta az egész táborot, a hegyen fekvő török főtáborhellyel együtt, ahol a nagyvezír sátránál feküdt *gróf Breuner* altábornagy úr a Pálffy-féle csatározásban [elfogottakkal] együtt, frissen lekaszabolva, megvasalva a nyakán és a lábán. A török lovasság kevés ellenállást tanúsított, megfutamodott, ellenben a cserben hagyott janicsárok annál többet kiálltak, így a törökök teljes vesztesége mintegy 30 000 főt tett ki. A nagyvezír, amikor seregének menekülését már biztosította, a legnagyobb tűzbe ment, ahol a janicsár agával, *Mehmet pasával* és sok más pasával meg tiszttel együtt életét veszítette. Zsákmányoltak [ti. a császáriak] 172 nagy- és kisméretű ágyút, 156 zászlót, nem számítva az elhagyott és elragadott lobogókat, hasonlóképpen 5 lófarkas hadijelvényt és 2 pár üstdobot. Röviden szólva tökéletes győzelem volt, mivel a főlényben levő ellenségnek és előnyösen fekvő táborának a megtámadásakor a német kitartás és bátorság többször megnyilvánult, s mert elhangzott vélemények szerint az ellenség hadserege, a tatárok nélkül, akik nem egyszer kirajzottak a környékre, 200 000 főből állt.²⁸ Lovasságunk, amelyik nem egyenletes terepen fejlődött fel, s ezért csak ezredeket, sőt századokat és alakulatokat tudott megindítani, nagy becsületet és hírnevet szerzett, és mindent megtett, ami egy lovasságtól elvárható. Ebben a csatában azonban császári tábornokok estek el: *Lancken* és *gróf Wallenstein* altábornagy úr, azután *Geulen* vezérőrnagy úr, *gróf Rovero* az Alt Daun, *gróf Erbs*²⁹ a Jung Daun, *Goldacker* a Geschwind, *Forsner* az Alt Württemberg és *Streithorst* ezredes úr a Prinz Friedrich von Württemberg ezredből, rajtuk kívül *gróf Pálffy János Baptist*³⁰ főszárnysegéd és *Chretien de Bouchon* főszállásmester. *Gróf Bonneval* altábornagy úr, *gróf Oduyer* [korábban *Odwyer*] és báró *Schilling* vezérőrnagy úr, továbbá *Schuknecht* ezredes az Alt Daun ezredből, *gróf Trautsohn* ezredes, *de Billers* a Mercy és *Schlauersbach* a Pálffy ezredből súlyosan megsebesült, utóbbi hamarosan meg is halt. Az elesett ezred-tisztek, altisztek és közkatonaik száma ebben a csatában 1033 fő, a sebesülteké 3370 fő, összesen 4499 fő³¹ és 1569 ló volt. A sáncban tartózkodó

tüzérség tisztjei és tűzmesterei közül tizen haltak vagy sebesültek meg. Az ellenséget *Splény* vezérőrnagy úr vezetésével csak néhány száz lovas és huszár követte a török táborból egy jó óra hosszat, azután az egész császári lovasság a török táborban **Sig.** **⊙**maradt. A gyalogság a magaslaton tartózkodott **Sig.** **Ⓒ**, és csak estefelé húzódtott közelebb a táborhelyhez, ahol hercegi őfensége *Eugén herceg* a magas tábornoki karral együtt a nagyvezír sátrában étkezett, majd ott töltötte az éjszakát.

Miután augusztus 6-án *gróf Eck* vezérőrnagy úr egy 1200 fős lovas különítménnyel és 200 huszárral elhagyta az elfoglalt ellenséges tábor, a császári hadsereg visszatért a Rácváros melletti császári táborba, ahol felszerelését hagyta, hogy az ellenségtől elcsigázott emberek kipihenjék magukat, a sebesülteket pedig különválasszák a többitől, továbbá, hogy a küszöbön álló vállalkozásokhoz megtegyék a szükséges intézkedéseket.

Augusztus 7-én elszállították a zsákmányolt ágyút, mozsarat, löszert és összegyűjtötték a különféle eszközöket. Augusztus 8-án ünnepélyes *Te Deum Laudamus*³²-t tartottak, miközben a táborban és Péterváradon háromszor elsütötték az ágyúkat. 9-én őkegyelmessége *gróf Pálffy János* tábornagy úr parancsot kapott, hogy egy lovas, őfensége *Alexander württembergi herceg* pedig egy gyalogos különítménnyel vonuljon a Tisza³³ felé, ahova 10-én el is indultak. Ugyanazon a napon és 11-én még mindig érkeztek hírek az ellenség nagy veszteségéről és Belgrádig tartó fejvesztett meneküléséről, a közöttük támadt nagy rémületről, s hogy Belgrádnál, a Száván történt átkelés közben sokat a vízbe taszítottak közülük. 14-én, virradat előtt a Rácvárosnál álló egész hadsereg elindult és a római sánc mentén haladt az első mocsárig, azután Becséig³⁴ és rögtön a Tisza menti Zentáig folytatta az utat, ahol találkozott a Pálffy különítménnyel. 18-án és 19-én átkelt a Tiszán,³⁵ majd hat erős és fáradságos menettel, miközben emberek és állatok egyaránt hiányt szenvedtek vízben és fában, nagy forróságban haladt előre, elérte és körülzárta Temesvárt, amely október 12-én megadta magát.³⁶

Készítette *Blödner* mérnök-őrnagy

A térkép egy negyed órás [gyalogutat jelölő] léptéke³⁷

JEGYZETEK

a forrásszöveghez, amelynek számozása megegyezik a német nyelvű forrásszöveg jegyzetszámozásával

¹ A főparancsnoki tisztet az uralkodó, VI. (III) Károly császár–király viselte.

² Futak (Bács megye) és Belgrád távolsága légvonalban 67 km.

³ Sau–Strohm = Száva

⁴ Semblin = Zemléný (Szerémség).

⁵ Bansiza = Pancsova (Bánság).

⁶ Salanckement = Szalánkemén (Szerémség).

⁷ Carlowiz = Karlóca (Szerémség).

⁸ Baraith = Bayreuth (vértés ezred). Az ezredek, zászlóaljok és századok a kiállító helység vagy a katonai egység tulajdonosának a nevét viselték. L. később: Hannover, Pálffy, Mercy ezred, Neuburg zászlóalj, Jung Lothring század stb.

⁹ Gontrecourt = Gondrecourt (vértés ezred).

¹⁰ Peterwardein = Pétervárad (Szerémség).

¹¹ A karlócai békekötés 1699. január 26-án lezárta az 1683-ban kezdődött török háborút, amely a Temesköz kivételével felszabadította Magyarországot a török uralom alól.

¹² A péterváradai sáncokat Badeni Lajos építtette ki 1692-ben.

¹³ Mesterséges akadályok, amelyek az ellenséges erők áthaladását megnehezítették.

¹⁴ Segedin = Szeged.

¹⁵ A péterváradai erődrendszer külső, korona formájú része, amelyben az ellenséges tüzérségtől védett, ún. fedett úton közlekedhettek. L. a térképen.

¹⁶ Két és fél órával.

¹⁷ daslegen: valószínűleg tollhiba, helyesen inkább: da liegenden.

¹⁸ A dragonyos lóra ültetett, löfegyverrel, valamint szűrő- és vágófegyverrel felszerelt gyalogos katona.

¹⁹ Nadasti = Nádasdy IV. Ferenc (1680–1777). — A nem magyar származású császári tábornokok életrajzi adataira 1. Skizirte Biographien der berühmtesten Feldherren Oesterreichs von Maximilian I. bis auf Franz II. Wien, 1813. — Thaten und Charakterzüge berühmter österreichischer Feldherren. Wien, 1808. — Allgemeines historisches Lexikon. Leipzig, 1730.

²⁰ Spleny = Splény (István) László (1656 k. – 1730).

²¹ Evergeny = Ebergényi László (1656–1724).

²² Noipperg = Neuburg.

²³ Minden katonai táborban állt akasztófa, ahol a hadbíróság halálos ítéletét végrehajtották.

²⁴ Stharenberg, később Stharemburg = Starhemberg.

²⁵ A péterváradai erődrendszer középső szakasza, amelynek két széle szarv szerűen előrenyúlik és a koronaműhöz csatlakozik. L. a térképen.

²⁶ Baboschay = Babocsay.

²⁷ Könnyű, típustól függően 20–40 tonnaúrtartalmú, egy-két ágyúval felszerelt dunai hadihajó, amelyen 30–60 főnyi legénység szolgált.

²⁸ A török hadsereg létszáma 60 000 fő volt a péterváradai csatában, a császáriaké 65 000.

²⁹ Erps = Erbs.

³⁰ Pálffy V. János Baptist ezredes és főszárnysegéd (1685–1716) Pálffy IV. János (1663–1751) tábornagnak, az 1711-es szatmári béke egyik szerzőjének az unokaöccse volt. Marczali Henrik tévesen a tábornagy fiával azonosítja, ám ő egy évvel később, 1717. augusztus 16-án, Belgrádnál esett el. — *Konstant Wurzbach*: Biografisches Lexikon. Wien, 1870. 21. k. 204–205., 209., 218–221. — A magyar nemzet története. Szerk.: Szilágyi Sándor. 8. k. Budapest, 1898. 157. – *Várady Gábor*: Savoyai Jenő és a Nándorfehérvár elleni hadjárata. 1716–17. Hadtörténelmi Közlemények 1894. 197.

³¹ A szövegben név szerint és számszerűleg megemlített elesettek és sebesültek száma 4430 főt tesz ki. A 4499 főnyi veszteség tehát elírás lehet, vagy további, itt nem részletezett adatok hozzá számításával alakult ki.

³² Hálaadó mise, amely egy ókeresztény latin himnusz kezdő soráról kapta nevét: „Téged Isten dicsérünk”.

³³ Theys = Tisza.

³⁴ Bötsch = Becse (Bács megye).

³⁵ Savoyai Eugén herceg itt verte tönkre 1697. szeptember 11-én II. Musztafa szultán hadseregét, miközben az megkísérelte a folyón való átkelést.

³⁶ Temesvárt 1716. október 13-án adta fel Musztafa pasa szabad elvonulásra, a császáriak 16-án vették birtokba. — Magyarország története 1688–1790. 2. k. Főszerk.: Ember Győző és Heckenast Gusztáv. Budapest, 1989. 1231. — Savoyai Eugén a következő év augusztus 17-én visszavette Belgrádot, s ez a háború végét jelentette. 1718. július 21-én VI. (III.) Károly császár–király és III. Ahmed szultán megbízottai Pozsarevácon (Szerbia) megkötötték az újabb békét, amelynek eredményeként a Temesköz is visszakerült Magyarországhoz.

³⁷ A közölt lépték méretarányos a mellékelt térképpel.

T. Mérey Klára

A TELEPÜLÉSHÁLÓZAT VÁLTOZÁSA ÉS ENNEK OKAI DÉL-DUNÁNTÚLON (1850–1914)

A nemzetközi történeti kutatásokban az elmúlt évtizedekben nagyon megnőtt az érdeklődés a településtörténeti témák iránt. Módszertani kérdések egész sora foglalkoztatta nemcsak a történettudomány, hanem a földrajz és a közgazdaságtudomány, a néprajz és a szociológia tudományos kutatóit¹, melynek táborához legutóbb már a jogászok egy kisebb csoportja is felzárkózott.² Különösen érdekes és a mi szempontunkból tanulságos eredményekhez jutottak az osztrák, a német és a cseh, illetve morva területen dolgozó kutatók.³ Nem maradtak el azonban a magyar történészek sem. A sok összefoglaló és elsősorban módszertani problémákat boncolgató munkák közül megemlítem most Faragó Tamás, Simonffy Emil és Tóth Tibor tanulmányait, akik elsősorban a történeti táj fogalmával kapcsolatos kérdéseket boncolgatták, sok érdekes példával, figyelemre méltó adattal támasztva alá megállapításait.⁴ De utalhatunk még azokra a termékeny vitákra, amelyek Timár Lajos és Iványosi-Szabó Tibor kandidátusi disszertációi kapcsán kerültek szőnyegre.

A jelen tanulmány nem kíván — a nagyrészt elméleti kérdéseket érintő — vitákba beleszólni. Céloom csupán az, hogy az alábbiakban felvázoljak egy több éve folyó kutatómunka, adatgyűjtés, számítások és az egyes településtípusok történetének elemzése során kapott eredményekből kialakítható képet, amely Dél-Dunántúl településhálózatának változásait tárja elénk. Szándékomban áll még bemutatni azt, hogy e változások háttérében milyen erők működtek, és hogyan hatottak azok a népünk és hazánk története szempontjából igen változatosnak mondható időszakban.

Dél-Dunántúl területe a Balatontól a Dráváig, a Dunától Vas megye határáig négy nagy közigazgatási egységet foglal magába: Zala, Somogy, Tolna és Baranya megyét. Nagyjából ez az a terület, amely a török uralom idején a hadi felvonulások, a védekezés és a támadás, a harcok színtereként a legtöbbet veszített emberben és termőterületben, a táj megművelt arculatának elvadulása révén. A közös múlt adja meg azt a laza összekötő erőt, amely alkalmassá teszi ezt a területet arra, hogy egységes vizsgálatok színtere legyen.

Mint ismeretes, hazánk történetének 19. század első felére vonatkozó szakaszában a megyehatárok politikai jelentősége sokkal nagyobb volt mint utóbb, vagy

különösen manapság! A megye olykor külön országnak is volt tekinthető, s ennek nemegyszer hangot is adtak (lásd: Somogyország!), és a törvényes lehetőségek: a megyei önkormányzat, a statútum-alkotás joga stb. ezt reális valósággá is tette.

Ugyanakkor gazdasági szempontból a tárgyalt időszakban már eltűntek az éles elválasztóvonalak, a határvonalak. Nagykanizsa és Veszprém pl. Somogy megye jelentős részének volt a piachelye. Nem elhanyagolható tényező az sem, hogy Dél-Dunántúl nem vámhatár mellett fekvő terület ekkor: Ausztria és Horvát-Szlavonország közös vámterületet képezett vele.

Jelen vizsgálatunk első éveiben az ország — és benne ez a régió is — a már többször visszatérő központosítási kísérletek egyikét élte meg. A „rebellis” nemzet testébe ültetett idegen Beamter-had átgondolt, modern és kegyetlenül szisztematikus elvek alapján „rendezést” hajtott végre. Ennek során Dél-Dunántúl településhálózatának rendszere alapvetően nem, de — a kisebb módosításokkal — mégis megszenvedte ezt a centralizációs kísérletet. Ugyanakkor az 1850-es évek közepén kezdődik el az 1848/49. évi forradalom úrbéres földeket parasztkézre juttató rendelkezéseinek végrehajtása, amely gazdasági oldalról változtat a tulajdonviszonyokon. Ezzel pedig alapvetően befolyásolja a települések életét és egymáshoz való viszonyát, sőt, talán a településhálózat alakulását is.

Ha a korszak nagy statisztikusának: Fényes Eleknek két eltérő időpontban: az 1830-as évekig visszanyúló és 1841-ben megjelent kötetében és az 1851-ben közreadott geográfiai szótárában rögzített települési adatai alapján elkészített összegzéseket, táblázatokat vizsgáljuk, azonnal szemünkbe ötlük, hogy a 750 km² területű Muraköz hét mezővárosa, továbbá falvai és pusztái hiányoznak a Magyarország településeit feltüntető szótárból. Ez érthető, hiszen a Bach-korszakban a Muraközt elcsatolták Magyarországtól. A kisebb közigazgatási változásokra (mint pl. a járáások határváltoztatásai, összevonások vagy új kerületalkotások stb.) most nem kívánok kitérni, de utalni szeretnék azokra a számbeli változásokra, amelyeket ezekben a nagyrészt leíró forrásokban találunk és amelyek vizsgálataink alapját képezik. Nem térünk most ki a források bírálataira, mert azt már másutt megtettük.⁵

Az alábbiakban rövid összefoglalást adunk a térség településtípusaiban beállott változásokról, beleértve a lakosság szám változásait is. A három időmetszetet magába foglaló táblázatban a terület, illetve azon belül a megyéknek a felvétel időpontjában levő határait vettük figyelembe.⁶

I. táblázat

A települések és lakosaik száma Dél-Dunántúlon

A település típusa	A településtípusok és lakosainak száma					
	1840-ben		1850-ben		1865-ben	
	típus	lakos	típus	lakos	típus	lakos
Szabad királyi város	1	14287	1	15318	1	18113
Rend. tan. város	–	–	1	9836	3	21772
Mezőváros	96	202612	86	187832	105	234642
Falu	1279	654834	1132	598103	1282	713754
Pusztá vagy major	231	15298	430	8908	475	44951
Összesen	1607	887031	1650	819997	1866	1033232

Az 1840-es és az 1850-es évek adataiban elsősorban a közigazgatási változások okozták a népesség számának csökkenését, amely 1865–66-ban már megszűnt, hiszen 1861-ben a Muraközt ismét Zala megyéhez csatolták.⁷

Ha a számokat nézzük, meg kell állapítanunk, hogy a településhálózat „minősége” is változáson ment keresztül. A városi rangsor élén álló szabad királyi város ugyan csak egy van ezen a területen mindhárom időpontban (Pécs), de ez megszakítás nélkül növelni tudta népességét, 1840 és 1865 között a lakosság száma több mint 25 %-kal nőtt.

Az 1850-es években tűnik fel ezen a területen először a statisztikai felmérésben a rendezett tanácsú város: Nagykanizsa (Zala megye), amely már előzőleg is kitűnt a mezővárosok sorából nagy forgalmával, élénk, nagy területet vonzó piacával, jó közlekedési lehetőségeivel. Az 1860-as évek második felére e várostípus száma már háromra nőtt, Nagykanizsán kívül rendezett tanácsú volt Mohácsnak és Csáktornya-nak is. Népességük növekedése szerény, noha a számuk háromszorosra nőtt, a lakosság számának növekedése kétszeres. A mezővárosok száma is megnőtt, bár lakosságuk számának növekedése az eltelt 25 év alatt alig 16 %-os volt. Feltűnő viszont a puszták és a majorok népességének nagyarányú növekedése, amely a 25 év alatt közel háromszorosára emelkedett.

A számok azonban nemcsak azt jelzik, hogy a népesség száma ezen a területen nőtt, hanem azt is, hogy ez a fejlődés a városokat érintette elsősorban. Az 1840-es években a lakosság egynegyede élt már városban, és 1865-ben ez az arány 26,6 %-ra nőtt.

Mínt hogy településhálózatról van szó, azt is meg kell vizsgálnunk, hogy az eltelt időszakban melyik településben változott a helyzet annyira, hogy a „hierarchiában” elfoglalt helye is megváltozzék. Konkrét településekről lévén szó, most már az 1850 és 1865 közötti helyzetet vizsgáljuk meg közelebbről.

Mínt hogy ebben az időszakban a megyék még meglehetősen elszigeteltek voltak, érdemes előbb az egyes megyék településhálózatának sajátosságait áttekinteni. Az 1850-es években a településtípusok egymáshoz viszonyított aránya Baranya és Zala megyékben a falvak dominanciáját mutatja, és ha a népességszámot is megvizsgáljuk, akkor kiderül, hogy ez a két megye tipikusan aprófalvas területnek tekinthető. Somogy megyében viszonylag nagy számban találunk pusztát, majorságot, ami a nagybirtokrendszer egyik velejárója. Tolna megyében a 82 falu mellett 47 volt a puszták száma, viszont ha a 21 mezővárost közelebbről megvizsgáljuk, akkor kiderül, hogy ezek rendszerint több település — köztük uradalmi majorok és puszták — laza konglomerátumai, amelyek utóbb az „eszmei község” kategóriájába kerültek. (Pl. Ireg.) A rendszerint központi helyen fekvő, nevet adó település vásártartó hely lévén, a mezővárosi feltételeknek megfelelt.⁸

A terület mezővárosai általában vegyes nemzetiségűek voltak (lásd az 1. térképet) és nagy többségükben vegyes vallásúak is (lásd az 1. térképet). A római katolikus, evangélikus, református, görögkeleti templomok és zsinagógák igen nagy változatosságban és számban helyezkedtek el e terület mezővárosaiban, sőt falvaiban is.⁹

Míndez általános jellemzője marad a terület városainak és falvainak egészen az első világháború végéig.

Az 1860-as években a településhálózaton belüli változások elsősorban a mezővárosi hálózatban voltak megfigyelhetők. Baranya megyében változatlan maradt az egy szabad királyi város (Pécs), de a mezővárosok száma az eltelt 15 során év ket-tővel megnőtt, és megjelenik a rendezett tanácsú város: Mohács. Konkrétan a következő, 1850-ben még faluként szereplő településeket említi mezővárosként Fényes Elek munkája: a Pécs melletti, 310 lakosú Németürögöt, továbbá a magyarnak jelzett Szentlőrincet, amely 1840-ben mezővárosként került feljegyzésre. Mezőváros volt a vegyesnemzetiségű Bán vagy Baán, amely a baranyavári járásban feküdt.

Somogy megyében a mezővárosok száma 1850 és 1865 között 30-ról 41-re nőtt. E 15 év során Fényes műve falunak „minősítette vissza” Városhídvéget (1766 lakossal), és új mezővárosként említi: Nagybjom, Hetes, Lelle, Magyaratád, Büssü, Tab, Nemesdéd, Kutas, Mike, Gálosfa, Pacza és Nemesvid településeket (az utóbbi az 1840-es években is mezőváros volt).

Tolna megyében csökkent az mezővárosok száma, 20-at jegyeztek fel ekkor. Faluvá süllyedt Dunaszentgyörgy és Zomba, viszont mezővárosként említik Miszlát.

Zala megyében a 24 mezőváros száma 32-re nőtt, de itt figyelembe kell vennünk, hogy az 1850-es években Muraköz hét mezővárosa nem szerepel a megye városai között. Az 1860-as években Szécsi-sziget és Szigliget régi mezővárosok kimaradtak a városok sorából, lélekszámuk alacsony (Szigliget lakosainak száma — Fényes 1841 évi adatai szerint 875 fő, s ez 1866-ban 846 főre csökkent. Szécsi-Sziget lakosainak száma egyik évben sem érte el a 350 főt.) Viszont ismét mezővárosként említik az 1840-es években is oppidum Zalalövőt és Gyulakeszit. „Új” mezővárosok: Kővágóörs és a muraközi járás mezővárosai. Ekkor Csáktornya már a rendezett tanácsú városok közé tartozott.

Ha ezeknek a mezővárosoknak helyzetét közelebbről megvizsgáljuk, akkor kiderül, hogy mindegyikük földrajzi helyzete eleve a környezetében központi, gazdasági helyzetét tekintve piacos hely volt, jó közlekedéssel, több esetben a postaút mellett postaállomással. Természeti tájak találkozási pontján, folyóvölgyekben stb. fekvé, rendszerint nagymúltú települések voltak ezek.

Ha egészségben vizsgáljuk ezt a mezővárosi „hálózatot”, az eléggé merevnek tűnik, a nagy változások ideje még nem érkezett el. A kis változások is sokatmondóak azonban akkor, ha az egész környezetet vesszük vizsgálat alá.

A falvak és a „külterületi lakott helyek”, vagyis ekkor még inkább a puszták és a majorságok helyzete ad jó eligazodást a településhálózat módosulásának történeti kérdésében. A korszak egyik döntő gazdasági és társadalmi problémájának: az úrbéri birtokrendezésnek eredménye éppen ezeknek a településeknek megváltozásában mutatható ki.

A településhálózat gerincét az egész korszakon keresztül a falvak képezték. Mindig jellemző az, hogy a falvak és a nagyuradalmakhoz kapcsolódó puszták, majorságok aránya és viszonya miként alakul. Mindenképpen figyelemre méltó, hogy a falvak és a majorságok nyilvántartott lakosainak száma 1840 és 1865 között megháromszorozódott Dél-Dunántúl területén. S ez nemcsak a majorsági gazdálkodás, a kialakulóban lévő „majorsági nagyüzem” egyik fontos mutatója, hanem az úrbéri birtokperек egyik velejárója, mondhatni a terület egyik fontos „jelleg-kialakítója”, vagyis jellemző vonása. Ha ui. az úrbéri birtokperекet — településekre is lebontva

— közelebbről megvizsgáljuk, eredményeit elemezzük, kiderül, hogy voltak olyan uradalmak, ahol az egyes puszták lélekszáma többszörösen meghaladta néhány közeleti falu lakosságának számát. Ezekről az előbbi településekről azután kiderül, hogy ezek telepített falvak voltak, amelyekben szerződéses zsellérek laktak. A szerződéses zsellérekre az úrbéri törvények nem vonatkoztak, őket az úrbéri pátens értelmében nem illette meg az úrbéres zselléreknek megjáró „felszabadulás”, a telek vagy a házhely. Így fordult a régi betelepítési szerződés — amely több kedvezményt adott a közadózás alól mentesített zsellérnek — a visszájára és tette a hajdani betelepültek utódait gazdasági cseléddé vagy nincstelen zsellérré, egy-egy uradalom munkaerő-tartalékává. Ez történt pl. a Somogy megyei Tótváros lakóival, akik németek voltak és a magyar lakta Visz zselléreivel, amelyek közül az előbbiben 161, az utóbbiban 330 lakos élt az 1850-es években. Tótváros földesura a Festetics család, a visziéek közbirtokosok voltak, s mindkét település a legközelebbi felméréskor már mint puszta került feljegyzésre.¹⁰

Voltak olyan községek is, mint pl. Kereki, amelynek lakói a 18. században települtek Somogyba, de az 1850-es években új földesurat kaptak, aki a jobbágyfelszabadítás alkalmából kiderítette, hogy az ott lakók nem jobbágyok vagy úrbéres zsellérek, hanem 140 évvel ezelőtt szerződéses zsellérként települtek be, és az új tulajdonos: Satzger Krisztián Dávid kereskedő megfosztotta őket a 140 éve használt földjeik birtokától, s ezzel gyakorlatilag teljesen nincstelenné tette őket.¹¹

De akadtak olyan települések is, amelyek ki tudták vívni gazdasági függetlenségüket (Ecseny, Csömed), illetve súlyos pénzüsszeggel váltották meg zselléreltelkeiket, amint ez a szili uradalomhoz tartozó Gadács község esetében történt, ahol 30 zsellér-telket és 138 hold legelőt váltottak meg az ott lakó zsellérek 5278 forintért a földesúrtól.¹²

A példákat lehetne szaporítani. Ez általában az egész területre jellemző volt ekkor! S mindezek súlyos terhet róttak a falvak népére, súlyos eladósodással kellett számolni.

S ez utóbbi egyképpen volt érvényes a falvak lakóira és a köztük élő közbirtokosságra is. A politikai helyzet miatt késve kapott jobbágyföld-megváltási összeg a nem tőkeerős közbirtokosságot éppen úgy sújtotta, mint a volt jobbágyságot az igazságtalanul magas adó, a sok törlesztés, amely az irtásföldek vagy más földek „megváltása” és egyéb címen terhelte őket. Elegendő itt csupán utalnunk gr. Széchenyi Imre 1887-ben kiadott, Somogy megye közigazdasági viszonyairól szóló tanulmányára, amelyben a szerző a képzett közigazdász és a világlátott ember precizitásával tekinti át a somogyi falvak hajdani úrbéres lakosainak vagyoni állapotát és mutat rá a volt jobbágybirtokok elforgácsolódására és az egykori telkes jobbágyság aránytalan közterheire.¹³

De az utóbbi évek gazdaságtörténeti kutatásai ugyanezre az eredményre vezettek a többi megye területén is. S ugyanezt az eredményt hozták felszínre a falutörténeti „mélyfúrások”, monografikus feldolgozások is. Ezek számszerűen tárták fel a Dél-Dunántúl egyes településeiben az úrbéri birtokperek végrehajtása nyomán kialakult, és olykor már-már kritikussá váló helyzetet.¹⁴

Az úrbéri birtokpereknek a volt jobbágyság számára megfelelő, életteret biztosító vagy nem megfelelő, őket nyomorba taszító volta meghatározta az egyes tele-

pülések jövőjének alakulását. Az bizonyos, hogy azokon a területeken, ahol szinte egytagban maradt óriásbirtok, mint pl. a Baranya-háromszögben, ahol a járásnyi dárdai és bellyei uradalom szinte elnyelte a körülötte és benne fekvő települések mezőgazdaságát¹⁵, ott nem érvényesülhetett más érdek, mint az uradalom gazdasági érdeke, lett légyen szó a vasútvonal vezetéséről, vagy folyók szabályozásáról, belvizek elvezetéséről, vagy bármilyen más közérdekről. Másutt, ahol kisebb birtokok konglomerátuma alkotta egy-egy település környezetét, ott inkább kaphatott hangot a polgárság érdeke, és egyes, népesebb település közvetlen, elsősorban iparral és kereskedelemmel kapcsolatos érdeke. Dél-Dunántúl egészére azonban inkább az *előbbi* volt a jellemző. A nagybirtokos ekkor nemcsak gazdasági tényező volt a magyar társadalomban, hanem politikai erő is, hiszen a terület nagybirtokosainak egy része a felsőház tagja volt, sőt voltak olyanok, akik a bécsi udvarhoz álltak közel (pl. Habsburg Albrecht főherceg a bellyei uradalom birtokosa), s így ezek érdekei komoly súllyal szóltak bele nemcsak a gazdasági szempontból igen fontos vasútvonal kérdésébe, de egyéb, az egyes települések vezetői által óhajtott kedvezmények elnyerése vagy visszautasítása kérdésébe is. Ennek a területnek a tulajdonosok szerinti felmérése arra mutatott rá, hogy 1850 és 1865 között több nagy uradalom, vagy annak egy része gazdát cserélt. Az új tulajdonosok — mint ahogyan az egy szabadságharc leverése után történni szokott — elsősorban Ausztria területéről vagy még távolibb földről érkező, tőkeerős idegenek voltak: Biedermann és már a reformkorban megtelepedett báró Sina bankár, Satzger kereskedő, de volt az új tulajdonosok között belga királyi herceg és olasz származású hercegi család is. A beáramló tőke és az idegen szakemberekkel új gépek és új gazdálkodási mód is meghonosodott a földeken, ami nyilvánvalóan a gazdálkodás intenzívebbé válásához, a géppark növekedéséhez vezetett.¹⁶

Míndezeknek a településhálózatra is kiható nyoma figyelhető meg abban, ahogyan a postahálózat is megváltozott. Az 1840-es, 1850-es években a postaállomások ezen a területen meglehetősen gyérek, az utolsó posta nyilvántartására sem fordítottak sok gondot a különböző statisztikai munkákban. Az 1860-as évek derekán ez már elsőrendű kérdéssé lépett elő, s egyre inkább előtérbe került a szállítás problémája. S ez ekkor már nemcsak az egyes településekben megemlített fuvarozás fontosságától függött, hanem az egyre gyorsabb ütemben megjelenő vasútvonalakkal is összefüggésben volt. Egy-egy vasútvonal iránya döntően felemelhetett településeket és tönkre is tehetett azokat. Így történt pl. az, hogy a Budáról a Balaton déli partján Nagykanizsa felé kiépülő vasútvonal elterelte a gabonaforgalmat az azelőtt nagyon élénk forgalmú Veszprémből Nagykanizsa felé. De hasonló változásokat idézett elő a „kék országút”, a folyóvizek medrének változása is. A Duna szabályozása fosztotta meg pl. Tolnát az élő Dunától, s ezzel az e település kezdetektől nagyon jelentős fő kereskedelmi funkcióit a vasúti csomóponttá előléptetett Bába vette át.

A posta útvonala a kiépülő és karbantartott országutakkal még a hagyományos útvonalat követte, de egyre gyakrabban fordult elő, hogy népesebb települések kaptak postaállomást, míg az út fővonalaiba eső, kisebb települések elvesztették korábbi postaközpont szerepüket. Ez történt pl. Zalában, ahol a 332 lakosú Börönd postaállomását az 1860-as évekre már megszüntették (Vidoveczban szintén), és helyette

népesebb mezővárosokban létesült postaállomás (Keszthelyen, Kiskomáromban, Letenyén stb.)¹⁷

Mindezek a közlekedési hálózatban bekövetkezett változások már a település-hálózatban is jelentkező és a gazdasági élet egészére kiható változásokat eredményeztek. Ez a folyamat már megindult az 1850-es években, hiszen ezen a területen 1857. május 2-án megnyitották a Pécs melletti Űszögpusztát Moháccsal összekötő vasútvonalat, amely elsősorban a pécsi szenet volt hivatva a Dunához szállítani. 1860-ban megnyílt a Budáról Siófokon át Nagykanizsára és Murakeresztúrra közlekedő vasútvonal, amely az embereket és az árut Csáktornyán át Triesztbe szállíthatta. 1865-ben Nagykanizsát már Szombathellyel és Sopronnal, és ezen keresztül Béccsel is összekötő vasútvonal épült (Zalaszentivánon át, a megyeszékhelyt kihagyta!), 1867–68-ban pedig megszületett a Murakeresztúr–Barcs–Szigetvár–Pécs vasútvonal, amely már megteremtette az utat a Duna–Tisza köze búzájának a tenger felé.¹⁸

E vasútvonalak révén a gazdasági életre és ezzel egybekötve az egyes települések életére is kiható változásokat a terület lakói már csak a kiegyezés után aknázhatták ki, s az átalakulás különböző állomásait ekkor ismerhetjük meg teljesen.

Az első, a települések életére mélyen kiható változást az 1871-ben megalkotott és a községek rendezéséről szóló törvény okozta. Ez a törvény (XVIII. tc.) rendet kívánt teremteni a települések között. Megszüntette a mezővárosokat és a szabad királyi városokat és helyükbe törvényhatósági város, rendezett tanácsú város lépett; nagy és kisközségekre tagolta a településeket, míg a pusztá, praedium elnevezés helyett bevezette a külterületi lakott hely fogalmát. E mögött azonban nemcsak névváltozás húzódik meg, hanem belső tartalmi változás is. A vasutaskolóniák, a szőlőkbe történő kitelepülések, ipartelepek olyan külterületen helyet foglaló kisebb lakóközösségeket feltételeznek, amelyek már semmiképpen sem fedték az egykori pusztá, a földesúri majorság „telephelyeinek” fogalmát. A községi törvény a mezővárosokat és a „nagy falukat” a nagyközség elnevezés alá sorolta, amelyeknek nem volt rendezett tanácsa, de a törvény által rájuk ruházott teendőket saját erejükből képesek voltak teljesíteni. A „kisközségek” — korlátozott anyagi viszonyaik miatt — azt nem tudták saját erejükből teljesíteni, ezért más helységekkel kellett szövetkezniük.¹⁹

Ez a törvény teljesen átalakította Dél-Dunántúl településeinek közigazgatási státusát, illetve az egyes települések hierarchiáját, amely gyakran nem volt képes megmutatni azok valódi helyét a „rangsorban.” Olykor a gazdasági életben jelentéktelen település nagyközséggént szerepelt, s járási székhelyek, nagy vonzáskörzettel rendelkező települések kisközségek voltak (pl. Barcs, Igal, stb.).

Ez a törvény nagyon nehezen ment át a köztudatba. A népszámlálások adatai alapján készített helységnévtárakban még az 1880-as években is a mezőváros megnevezést találjuk nem egy település neve mellett.

A terület településeinek közigazgatási státusuk szerinti statisztikája 1900-ban és 1910-ben a következőképpen alakult:

2. táblázat

Dél-Dunántúl településeinek közigazgatási beosztása²⁰

A település	száma	
	1900-ban	1910-ben
Törvényhatósági jogú város	1	1
Rendezett tanácsú város	3	4
Nagyközség	126	147
Kisközség	1159	1181
Külterületi lakott hely	538	230

Ha e táblázatunk adatait az 1. táblázatban lefektetett 1865–66. évi adatokkal egybevetjük, akkor kiderül, hogy a szabad királyi városok helyébe lépő törvényhatósági jogú város (Pécs) száma nem változott, s a rendezett tanácsú városok száma három volt akkor és 1900-ban is. A nagyközségek száma viszont több mint a mezővárosoké volt. Csökkent a falvak helyébe lépő kisközségek száma, viszont megnőtt — 1865–66 és 1900 között — a külterületi lakott helyek száma. Fel kell figyelni arra, hogy annak ellenére, hogy a városok száma a területen 1865 és 1900 között változatlan, a népességük aránya Dél-Dunántúl lakosainak számához viszonyítva jelentősen megváltozott. 1865-ben a szabad királyi és a rendezett tanácsú városok lakossága a terület népességének alig 4 %-át alkotta. 1900-ban ez az arány már 7 % volt, és 10 évvel később már megközelítette a 9 %-ot. Igaz, ehhez azt is tudnunk kell, hogy 1865–66-ban Mohács, Csáktornya és Nagykanizsa voltak e terület rendezett tanácsú városai, 1900-ban pedig Nagykanizsa mellett Zala megye székhelye: Zalaegerszeg és az akkor még rohamosan fejlődő Somogy megyei székhely: Kaposvár volt rendezett tanácsú város Dél-Dunántúlon, amelyekhez aztán 1910-ben az ugyancsak megyeszékhely Szekszárd csatlakozott negyedik rendezett tanácsú városként. Mindez már arra is rámutat, hogy egy-egy településnek a közigazgatásban betöltött nagyobb szerepe döntő tényezővé lépett elő a települések fejlődése szempontjából.

A táblázat számai mögötti konkrét adatokat is mérlegre téve meg kell állapítanunk, hogy az összesített adatok félrevezetőek. Ha megyénként vizsgáljuk meg az egyes települések közigazgatási helyzetét, akkor egészen bámulatos eltéréseket tapasztalunk. A megyék múltja, gazdasági helyzete erősen befolyásolta a településhálózat egyes elemeinek módosulását, helyenként átalakulását. Feltűnő pl. az, hogy míg Baranya, Somogy és Zala megyékben kevés volt a nagyközség a századfordulón, ugyanakkor ezek száma Tolna megyében feltűnően magas! Baranyában 1900-ban a településeknek 4,6 %-a, Somogyban 4,2 %-a, Zalában pedig mindössze 3 %-a volt nagyközség. Tíz évvel később ez az arány a következőképpen módosult: Baranyában a települések 5,3 %-a, Somogyban 6,4 és Zalában 8 %-a volt nagyközség. Ugyanakkor 1900-ban Tolna megyében az összes települések 68,9 %-a, 1910-ben pedig 75,2 %-a nagyközség volt. (Az első évben még a megyeszékhely is nagyközség volt, és csak 1910-ben jegyezték fel rendezett tanácsú városként.) Ez nagyon meglepő eltérés, és arra buzdítja a kutatót, hogy közelebbről is megvizsgálja a nagyközségek szerkezetét. Ha a helységnévtárak részletező adatait nézzük, akkor azonnal kiderül,

hogy Tolna megye említett nagyközségeinek egy része csupán uradalmi puszták és majorságok füzére. Pl. Újdombóvár nagyközség 1900-ban 35 pusztából állott, s népességszáma a puszták, erdőszlakok, vagyis a külterületi lakott helyek népességszámával volt azonos! A dunaföldvári járásbeli Gindlycsalád 2819 főnyi feljegyzett népességével 21 külterületi lakott helyből állott. E példákat még lehetne szaporítani, s mindez egy nagyon fontos problémára hívja fel figyelmünket, amelynek a múltban gyökerező káros hatása csak később vált nyilvánvalóvá.

A közigazgatási jogászok figyeltek fel arra az 1930-as években, hogy hazánk számos részén vannak olyan települések, amelyek a törvény betűjéhez alkalmazkodó, de a szellemével ellentétben álló életet élnek. Ez a típus az ún. eszmei község, amelyet úgy definiáltak, hogy az nem egyéb, mint egy községi hatóságot gyakorló nagyuradalom.^{20a} A belügyminiszter ezt egy 1931-ben kelt körrendeletében nemcsak uradalomra kiterjedően határozta meg, hanem a következőképpen: „Eszmei (uradalmi) község alatt valamely gazdasági (uradalom) vagy *ipartelep* területét magában foglaló olyan önálló községi alakulatot kell érteni, amelynek a képviselőtestület, valamint az előjáróság tagjai — törzslakosság hiányában — a gazdaság (uradalom), illetőleg ipartelep tulajdonosai vagy alkalmazottai közül kerülnek ki.”²¹

Tolna megye területén a nagyközségek egyértelműen uradalmi községek voltak. De találunk ilyen típusú települést Somogy megyében is. Ezek kialakulása a régi, feudális rendszerbe nyúlik vissza. A földbirtokosoknak ui. akkor háromféle tulajdona volt: jobbágybirtok, majorsági birtok és puszta. A két utóbbi — a közigazgatási jogász szemével — abban különbözött egymástól, hogy a majorsági birtok a jobbágyközség határához tartozott, főként a község jobbágysági művelték — úrbéri kötelezettség fejében —, esetleg egy részét árendális birtokként. A puszták, praediumok azonban nem tartoztak jobbágyközséghez, ezeket szabad bérmunkásokkal műveltették vagy állattenyésztés céljaira használták. Esetenként szegődményesekkel vagy dohánykeresztekkel műveltették. Ezek csak a földesúr fennhatósága alá tartoztak.

A jobbágyfelszabadítás után, az abszolutizmus idején alakult ki ezeknek az ún. eszmei községeknek az őse: az önálló puszta. Ennek jogi alapja egy 1851. december 31-én kihirdetett és az osztrák császárság koronaországainak berendezkedését elrendelő alaptörvényben gyökerezik. Ennek 9. pontja ui. úgy intézkedik, hogy az uradalmi nagy földbirtok a „helyközségek kötelékéből” kivehető és közvetlenül a járási hivatalok alá rendelhető. „E célra több előbb uradalmi, közvetlenül határos vidékek egyesülhetnek.”²²

Ez a rendelkezés tette lehetővé, hogy a pusztai birtokok a volt jobbágyközségek keretein *kívül* maradhassanak, és ezzel a nagy latifundiumok tulajdonosainak lehetővé tették azt, hogy majorsági birtokukat kivonják a községek kötelékéből, és nem kellett a község közigazgatási és egyéb közterheihez hozzájárulniuk. Állami adójukat egyenesen az állami adóhivatalokba fizették és közigazgatásilag közvetlenül a szolgabíráknak voltak alárendelve.

A földbirtokosok ezt követően — főként a Dunántúl latifundiumokkal átszótt megyéiben — százsámra létesítettek önálló pusztákat. Az 1863. évi hivatalos helységnévtárban 1112 önálló pusztát tüntettek fel és ezek közül 82 Somogy, 54 pedig Tolna megyében volt.²³ S noha utóbb az 1886. XXII. t. c. 152. §-a világosan kimondja, hogy önálló községgé puszta csak úgy alakítható, ha a területen 50, állandóan

megtelepedett család lakik, s közöttük háromszor annyi az olyan lakos, akinek ott földje és háza van, ami után fizetett állami adó alapján nyert választói jogosultságot. A törvénynek nem volt visszaható ereje, és az előzőleg létrejött eszmei községekhez nem lehetett hozzáúlni, ezek éltek, funkcionáltak, sőt terjeszkedtek.

Ezt az állítást bizonyító példák között találjuk a Tolna megyei Szemcsédet, amely két önálló határrészből álló terület volt, s csupán a tulajdonos személye kapcsolta össze. Ennek létesítése még Felsőireget is kettészakította. Ugyancsak Tolnában Dórypatlan 10 önálló pusztából állott, amelyek más-más falu határába estek, csupán a tulajdonos személye kovácsolta össze őket egy „eszmei községgé.” S ugyanaz volt a helyzet az Esterházy hercegi uradalomhoz tartozó Újdombóvár és Majsamiklósvár esetében is. Az egy tulajdonos kényelmi szempontja teljesen figyelmen kívül hagyta azt, hogy az egyes, összekapcsolt puszták egymástól is távol voltak, az anyakönyvvezetés és egyéb közigazgatási funkciók elvégzetése a lakosok számára igen nagy kényelmetlenséggel járt, nem is szólva a szociális szolgáltatásokról (orvos, bába, stb.).

Tolna megyében a közigazgatás vezetői is érezték ennek tarthatatlanságát, és megpróbálták az uradalmi községeket megszüntetni. Hivatkoztak az 1886. XXII. tc. rendelkezéseire. A belügyminiszter azonban elutasította ezt a beadványt, hivatkozva arra, hogy a törvény hozatala előtti helyzetet nem lehet megváltoztatni, a törvény a már meglévő községekre nem vonatkozik.²⁴

A nagy uradalmak tulajdonosai ezekben az ún. eszmei községekben közigazgatási vonalon is vezetők tudtak maradni. S ez Dél-Dunántúl területén jelentékeny területet és lakosságot érintett.

Érdemes áttekintenünk — a századfordulói helységnévtárak adatai alapján — a kimutatott külterületi lakott helyeket és azok népességének számát.

3. táblázat

A külterületi lakott helyek száma és népessége 1910-ben Dél-Dunántúlon²⁵

Megye	A külterületi lakott helyek					
	száma		népessége		aránya az egész népességben	
	1910		1913		1910	1913
Baranya	138	37 379	385	34 669	10,6	9,8
Somogy	384	68 653	831	65 748	18,7	17,9
Tolna	185	40 136	351	34 422	15,0	12,9
Zala	247	47 221	620	45 292	10,1	9,7
Dél-Dunántúl	954	193 389	2187	180 131	13,3	12,4

A külterületnek nem minden része volt azonban uradalmi birtok. Pl. Tolna megye székhelyén, Szekszárdon is 21 külterületi lakott hely szerepel a helységnévtárakban a szőlőteleptől az erdőöri lakig, s a város lakóinak 5 %-a ezeken élt. De találunk pl. Pécssett bányatelepet, egy Rácvárosi városrészt és további külterületet, amelyen a népesség 13 %-a élt ekkor, a századfordulón, akiknek zöme iparban foglalkoztatott lakosság volt. Több olyan települést találunk még ezen a területen, ahol a külterületi lakott helyek egy része szőlő, téglaház, útkaparóház, vasúti őrház stb. lakóiból áll. Találunk népes vasúti kolóniát és cigánytelepet. Barcon pl. a népesség

17 %-a élt — a zömmel ipari foglalkozást űző vagy a vasúttal kapcsolatosan foglalkoztatott lakosok alkotta — Barcstelepen. Ugyanakkor 1910-ben pl. az akkor már méltán nagyhírű Balatonfüreden a népesség 15 %-a a fürdőtelepen lakott.²⁶

Külön kell foglalkoznunk az iparral kapcsolatos telepítésekkel, hiszen ez a kérdés szorosan összefüggött a korszak egyik fontos gazdasági fejlődési vonulatával. A mezőgazdaság mellett egyre nagyobb tért nyert hazánkban is az ipar és ezzel egybekötve a kereskedelem és a közlekedés is. A külterületi lakott helyekkel kapcsolatban már említettünk téglagyáraknál kialakult lakóhelyeket, ezt még kiegészíthetjük a malmok, vágóhidak, útkaparóházak, vasúti őrházak és egyéb „ipartelepnek” is említett és egy-egy „lakónegyed” ipari munkásait magába foglaló város- vagy község-résszel, bányakolóniákkal, szórványokkal, stb.

Egy előző munkánkban már felvázoltuk Dél-Dunántúl iparosodó településeit, amelyekben 50 felett voltak ipari vállalatok és ipari keresők a századfordulón. Az adatok alapján készült térképeken a legsűrűbb Tolna és Baranya megyében volt az iparosodónak tekinthető települések száma és aránya. Ennek magyarázatát abban leltük, hogy azon a területen zömmel németek éltek, akiknél az öröklési szokások szerint csak az elsőszülött fiú örökölhette a földet, a többi gyerek ipart tanult, és ezek adták e falvak nagyszámú iparosait. E terület iparára azonban elsősorban a kisipar volt a jellemző. Míg a mezőgazdaságban a nagybirtok fölénye mutatható ki, e terület elsősorban a latifundiumok hazája volt, addig az iparban a kisipar, a kisüzemek elsőprő fölényéről beszélhetünk a 19. század második felében is. Néhány központi helyen, elsősorban városokban találunk néhány gyárat, amelyben a nyersanyagot hasznosították (pl. Baracson a fát, Simontornyán a bőrt, stb.)²⁷

Az itt kialakuló iparnak azonban fontos feltétele volt a megfelelő közlekedési hálózat megteremtése, mint ahogyan ez pl. a Kaposvárort létesült cukorgyár esetében pontosan kimutatható.²⁸

Az 1890-es évektől már találunk ezen a területen is néhány nagyvállalatot. Ekkor a 20 munkásnál többet foglalkoztató vállalkozásokat nevezték nagyvállalatnak. A legtöbb ipari nagyvállalat 1900-ban Pécssett, Kaposváron és Nagykanizsán volt. De 3 nagyvállalat volt Baracson, míg 2–2 ipari nagyvállalat volt Sümegen, Szekszárdon, Marcaliban és Mohácson, s további 19 településben találunk még egy-egy nagyvállalatot Dél-Dunántúl területén. Ezek többnyire nyersanyaghoz vagy energiaforráshoz kötött ipari üzemek voltak (téglagyár, malom stb.)²⁹

Tíz évvel később a több ipari nagyvállalatot tömörítő települések sorában találjuk Mohácsot, míg 3–3 nagyvállalat telepedett le — Baracson kívül — Bonyhádon, Dombóváron és Tolnán. Két-két nagyvállalat Sümegen, Szekszárdon, Pélmonostoron, Dárdán, Nagyatádon, Csurgón, Marcaliban, Zalaegerszegen és Keszthelyen. Egy-egy nagyvállalatot több településen találunk, s ezek döntő többsége a helyi nyersanyaghoz és szükségletekhez alkalmazkodó téglagyár. A területen több ruházati és textiliparhoz tartozó gyárat is találunk. (Pl. Tolnanémediben, Görbön, Gyönkön, Bátaszéken, Szigetváron, Tolnán stb.)³⁰

Nagyvállalat volt a területen jóformán minden iparágban, ezen kívül a szolgáltatóiparban. Az ármentesítés és a közútépítés nagyvállalatai is 20-nál több munkást foglalkoztattak.

Nem minden nagyvállalat volt egyidejűleg gyár is, sőt! A gyár fogalma a századfordulón a gépek alkalmazásához kötődött, gyakran előfordult, hogy néhány munkást alkalmazó üzem is gyárnak minősült. A területen minden iparágban találunk gyárat, de legsokszínűbb az élelmiszeripar volt. Ebben a cukorgyártól a szeszgyárig, a tejüzemtől a gőzmalomig a helyben megtermelt „nyersanyagoknak” jelentékeny számú feldolgozó üzeme létesült. Több gyár volt a századfordulón Dél–Dunántúlon, mint ahány nagyvállalat. Így az 1910-es években több gyár működött Pakson, Baranyaváron, Dárdán, Dombóváron stb.

Ha a térképre tekintünk,³¹ akkor világosan kiderül, hogy a közlekedési útvonal, elsősorban a vasút döntő szerepet játszott a gyáripar kialakulásában. Kevés olyan gyárral rendelkező települést találunk, amely nem vasútvonal mentén feküdt a századfordulón (Tab, Bonyhád) (lásd a 2. és a 3. térképet).

A történeti kutatás ma már világosan kimutatta, hogy a vasút milyen nagy szerepet játszott a modern fejlődésben ezen a területen is. Ennek alapján világosan megállapítható, hogy a munkamegosztásban történő radikális változást a vasút megjelenése segítette elő. Ez tette lehetővé a „gazdasági körzetek”, az egyes termelő tájak láncolatának azt az összekötését, amely gyors volt és legyőzte a távolságot. A vasútvonalak vezetéséről már sokan írtak, hiszen éppen ezen a területen volt az igen gyakori, hogy a vaspálya elkerülte a régi településeket, és egy-egy nagybirtok pusztája vált vasútállomássá. A falusi parasztbirtok elsősorban önellátásra rendezkedett be még akkor (terjedelménél fogva nem is tehetett mást), a nagybirtok érdeke volt viszont a megtermelt áru mielőbbi és távolabbi piacokra történő szállítása: a vasút nem az egy tájhoz tartozó községek számát változtatta meg, hanem a települések egymáshoz való *viszonyát* rendezte át. Esetenként meg is szüntetett gazdaságilag diszfunkcionális körzetet.³²

A vasúti fővonalak Dél–Dunántúlon az országos vasúti hálózat kiépülése előtt már elkészültek,³³ 1868-ra a dél–dunántúli vasútvonalakat megépítette a Déli Vasút Társaság. Nagykanizsa vasúti csomóponttá válását már említettük, ennek a Pragersdorfig nyúló szakasza kapcsolta be ezt a tájat a birodalmi vasúthálózatba.

1882-ben a Szentlőrinc–Kelenföld vasútvonal egyik legfontosabb állomása Dombóvár lett. Ma már pontosan ismerjük az e területről a századfordulón feladott gabona, tengeri, burgonya, köles, tönköly, tatárka, hüvelyesek, ipari növények célállomásait, amelyek sokszor a birodalom távoli pontjain voltak. De takarmánynövényt, szalmát, gyógyfüveket is szállított a vasút erről a területről, továbbá szőlő, gyümölcs és a kertészet fejlesztésére is hatással volt a terményfelesleg elszállításának, pénzzé tételének — a vasút révén — megnőtt lehetősége. A vasút menti állattenyésztésre is hatással volt ez, nemkülönben az erdőgazdálkodásra, amelynek termékei jó piacra leltek az országhatáron belül és kívül.

Ezeknek az adatoknak alapján a vasúti körzetek is megállapíthatók voltak. A gabonafeladó állomások közül Tolna megyében Bátaszék, Hidas, Bonyhád, Mázaszászvár, Mágocs, Dombóvár, Szakályhőgyész, Pincehely, s a megyehatáron kívül Cece és Sárbogárd, Baranya megyében Pécs és Szentlőrinc, Somogyban Szigetvár, Darány, Kaposvár és Csurgó szerepel feladó állomásként. Állatokat elsősorban az állattenyésztés főterületeihez közeli állomásokon adtak fel, a fafeladás viszont a meceki és a Hőgyész környéki erdőségek területét hálózta be. Ugyanakkor az ipari

növények feladási kerületei világosan mutatják egy-egy helyi ipari üzem vagy gyár szükségleteit is.³⁴

A tér szerkezete tehát nem változott, csak átrendeződött. Addig jelentéktelen települések emelkedtek ki, vasútállomásuk, ipari üzeimeik stb. révén, míg mások, amelyek azelőtt tekintélyes vásártartó mezővárosok voltak, s tekintélyüket elsősorban tágas templomaik mutatták, eljelentéktelenedtek. Érdemes e vonatkozásban utalnunk Döbröközre, amelynek egykori nagyságát szép tágas temploma is hirdeti, s mellette a tőle kis távolságban fekvő Dombóvár ugrásszerű fejlődésére, amióta az a vasútvonalak egyik fontos állomásává, közlekedési csomóponttá vált.

A közlekedés és kereskedelem együtt fejlődik; e terület addig is jelentékeny kereskedelme most már nemcsak a vásárokon és a bolthálózatban nyert teret, hanem a vasúti szállításokból is kivehette a részét.

A vasút hatása nemcsak a vasúti csomópontok vagy vasútállomások fejlődése szempontjából volt jelentős, hanem a kisközségek (ma aprófalvaknak mondott kisebb lélekszámú települések) fejlődése szempontjából is. Egy felmérés szerint Dél-Dunántúlon 1895-ben 71 állomáson zajlott le a vasúti forgalom, amely 634 települést vonzott. Átlagosan három falu lakói tartottak kapcsolatot egy-egy vasútállomással.

A legnagyobb körzetet szervező helyek ekkor Zalaiban: Tapolca, Zalaegerszeg, Sümeg és Alsólendva voltak; Baranyában: Szentlőrinc és Pécs, Tolnában: Dombóvár, Pincehely és Hidas-Bonyhád, Somogyban Szigetvár, Kaposvár, Darány, Marcali és Csurgó. Ezek régebben is élénk forgalmú mezővárosok voltak, de a darányi központ ekkor emelkedik ki, és ugyanígy több más községet is ekkor juttat aktív szerephez a kereskedelem és közlekedés tekintetében a vasút (Kurd-Csibrák, Nagydorog, Keszőhidegkút–Gyöngy stb.) Lecsökkent viszont a jelentősége néhány, a vasúthoz csupán szárnyvonallal vagy azzal sem kapcsolódó, régebben jelentékenyebb településnek (Szekszárd, Nagyatád stb.).³⁵

Szót kell ejtenünk e tekintetben a helyi önkormányzatokról is. Előfordult, hogy egy-egy nagyobb település városatyái nem ismerték fel a vasút jelentőségét, s a helyi „propaganda” is ellene volt a vasút bevezetésének. Így fordulhatott elő az, hogy megyeszékhelyek nem kerültek a vasúti fővonalba és később kellett szárnyvonalat építtetni részükre. Ez volt a helyzet Zalaegerszegen és Szekszárdon, tovább a 19. század első felében még élénk forgalmáról nevezetes Nagyatádon is.

Zalaegerszegen mindez ideig nem volt kimutatható, hogy a város vezetőségének közvetlen beleszólása miatt építette az osztrák Déli Vasút Társaság a vasúti fővonalat e város kihagyásával, Zalaszentivánon át. A cég érdekei Trieszt- és Bécs-centrikusak voltak. Az utóbb Zalaszentivánt is Zalaegerszeggel összekötő szárnyvonalat viszont a Magyar Államavasutak kezelték és nem a Déli Vasút.³⁶

Szekszárdon a bor árát féltő városatyák hátrították el első alkalommal a vasút bevezetését, ami azután a forgalmat Bátaszékre terelte át. Ezt utóbb nagyon megbánták. A Bátaszék–Zákány vasútvonal 1873. évi megnyitása után többször is jelentkeztek vasúti tervekkel, annál is inkább, mert a Duna szabályozása révén a folyó is távolra került a várostól. A vasúti forgalom 1883-ban indult meg itt, akkor vált a Szekszárd–Rétszilas vasútvonal végállomásává a megyeszékhely.³⁷

Nagyatádnak ugyancsak az 1870-es években lett volna lehetősége arra, hogy az 1872-ben megépült Dráva–Duna vasútvonal fővonalát Beleg felé Nagyatádon át ve-

zessék Csurgóra. Nagyatád vezetői azonban nem ismerték fel a vasútban rejlő távlatokat. A fuvarozó gazdák keresetüket féltették,³⁸ a gazdálkodók pedig attól tartottak, hogy a legelő szarvasmarhák a legelőn átvezető vasúttól megriadnak, és a mozdony zakatolása miatt a tehenek elvesztik a tejet.³⁹ Érdekes módon ez a legelőt a vasúttól féltő gondolat Szigetváron is jelentkezett.⁴⁰

A vasúti közlekedés, a Duna szabályozásával annak új iránya, a meggyökerező gyáripar átformálta, „modernizálta” a terület külső és belső arculatát: a településhálózat súlypontjai áthelyeződtek.

Érdeemes e vonatkozásban megvizsgálunk a terület városhálózatának népességszámát, annak időbeli alakulását.

Dél-Dunántúl városai az ország fejlődő, gyarapodó települései közé tartoztak. Pécs népessége 1787-től 1869-ig 167,5 %-kal gyarapodott és Nagykanizsa ugyancsak ebben az időközben 324,8 %-nyi népességgyarapodást tüntetett fel.⁴¹

1869-től 1910-ig a 30–40 %-os népszaporodást mutató 14 magyar város között találjuk Szekszárdot (38,9 %). – A 80 %-ot meghaladó népességszám-szaporulatot mutató 9 hazai város között van Zalaegerszeg (84,4 %).⁴²

A népességüket 41 év alatt több mint kétszerezésre növelő városok között jegyezték fel Pécsset (108,3 %) és az ennél is nagyobb népességnövekedést mutató Kaposvárt (262 %). Az utóbbiról még külön is megjegyzi a statisztikus szerző, hogy egyike a leggyorsabban fejlődő vármegye-székhelyeknek, amely különösen a közlekedési hálózatának kiépülése óta (öt irányból befutó vasútvonalak központjában fektült) a Balatontól keletre és délre fekvő vidéknek jelentékeny emporiumává kezd fejlődni.⁴³

Dél-Dunántúlon a 19. század második felében, 1890-től, a hazai városfejlődés második periódusától számíthatjuk a városi fejlődés igazi kibontakozását.⁴⁴ Ez a népesség foglalkozási szerkezetének átalakulásában is visszatükröződik. A városok lakosainak foglalkozási szerkezete Pécssett pl. a mezőgazdaságból élő népességet csupán 8 %-nak jelzi 1900-ban, és a többi dél-dunántúli város népességének is mindössze 44–45 %-a él ekkor a mezőgazdaságból, a többit az ipar, kereskedelem, közlekedés, illetve egyéb, inkább a városokra jellemző foglalkozás tartja el. A „városiasodást” jelző házi cselédség aránya 8–9 % körül mozgott, csupán Szekszárdon volt alacsonyabb. Ez a város még a filoxéra után is megmaradt szőlőtermelő településnek, jellegét tehát a mezőgazdaság adta, még ha a mezőgazdasági népesség arányában ez nem is mutatkozott meg. (1900-ban arányuk 43, tíz évvel később 46 % volt a lakosság egészében.)⁴⁵

Az ipar és a közlekedés modernizálódásának hatása nem a települések „státusa” szerint érintette pozitívan vagy negatívan a településhálózatot alkotó településeket. A városokon kívül ez a fejlődés a nagy- és a kisközségeket, sőt esetenként az uradalmi pusztákat is elérte. (lásd az 4. térképet)

Az alábbiakban a nagyközségeket vizsgáljuk meg közelebbről. 1910-ben Baranya megyében 20 nagyközséget jelöl a helységnevtár. Ezek lakosainak száma 61 897 fő, a megye Péccsel együtt számított népességének 17,5 %-a. Baranyának ekkor 7 járása volt. Érdekességként említhető, hogy ezek közül négynek székhelye kisközségi státusban volt, noha egy-egy nagyközségnél lényegesen magasabb volt a lélekszáma. Dárdán 3368, Sásdon 1145, Szentlőrincen 2724, Pécsváradon 2773 lakos volt, ennek

ellenére kisközségek voltak ezek a járási székhelyek. Ugyanakkor pl. a szentlőrinci járásban Szabadszentkirály nagyközség lakóinak száma 845 fő volt mindössze, és a pécsváradi járás egyetlen nagyközségében: Máriakémeden a lakosok száma Pécsváradénak a felét sem érte el (1260 fő).

Somogy megyében 16 nagyközséget találunk 1910-ben, ahol 53 395 lakost jegyeztek fel. Ez a megye népességének 14,6 %-át alkotta. A kilenc járás közül háromnak székhelye itt is kisközségi státusban volt (Igal, Lengyeltóti, Tab), noha lakosaik száma meghaladta 2 ezer főt, sőt Tabon 3176 lakost jegyeztek fel.

Tolna megye helyzete különleges, hiszen itt 81 nagyközség van, amelyeknek döntő többsége ún. adózó „eszmei” község volt és lényegében uradalmi puszták füzére alkotta. Ezt a számok is jelzik, mert a lélekszámuk 221 255 fő, a népesség 82,8 %-a!

Zala megyében a helyzet a somogyihoz és a baranyaihoz hasonló. A 20 nagyközség lélekszáma: 69 805 fő, a megye népességének 14,9 %-át alkotta. A tizenhárom járásból háromnak székhelye kisközségi státusban volt (Letenye, Nova, Pacsa), 1500 főnél több lakossal. E három járás közül csak a pacsaiban találunk két nagyközséget, a másik kettő csupa kisközségből, valóban aprófaluból állt 1910-ben.⁴⁶

Tolna megye kivételével tehát ezen a területen a kisközségek alkották a településhálózat gerincét, úgy tűnik, ezek őrizték változtathatatlanágát. Alábbi táblázatunk is ezt támasztja alá:

4. táblázat
A népesség megoszlása Dél-Dunántúlon 1910-ben⁴⁷

Megye	Település-típusok			Kisközség	Összesen
	Törvényhatósági jogú város	Rendezett tanácsú város	Nagyközség		
fő Baranya	49 822	–	61 897	240 759	352 478
%	14	–	18	68	100
fő Somogy	–	24 124	53 395	288 442	365 961
%	–	7	14	79	100
fő Tolna	–	14 947	221 255	31 057	267 259
%	–	6	83	11	100
fő Zala	–	37 368	69 805	359 160	466 333
%	–	8	15	77	100
fő Dél-Dunántúl	49 822	76 439	406 352	919 418	1452 031
%	3	5	28	64	100

Ezek az adatok — a számokkal — konkrétan is igazolják a fenti állításunkat. Ugyanerre az eredményre jutott — más irányban végzett számításokkal, közgazdasági mutatók bevonásával — Tóth Tibor is, aki azt hangsúlyozta, hogy a falusias

társaság „a maga önszabályozó és történeti kereteinek érintetlenül hagyásával” állandóan átrendeződő társadalmi és gazdasági rendszer.⁴⁸

A következő kérdés logikusan következik ebből: milyen átrendeződés következett, következhetett be az egyes változó időszakokban?

A közvetlenül a forradalmat követő időszak fő átrendezését előmozdító úrbéri perek hatásáról már beszéltünk. Szót ejtettünk az iparosodás és a közlekedés hatásáról is. De nem szóltunk még a közvetlenül a mezőgazdasággal kapcsolatos változásokról, amelyek ezt a „mélyréteget”, a kisközségek helyzetét érintették elsősorban.

A századfordulón ezen a területen a filoxéra okozta szőlőpusztítás, a nagy kivándorlási hullám és a falvak népességszámának szinte tragikus zuhanása (amely felszínre hozta az egyke-kérdést,) a telepítés kérdését ismét a központba állította. A parasztság számára az egyetlen biztos érték, a független megélhetés forrása a föld volt. A századfordulóra megnőtt a föld értéke, az árak emelkedtek.

A telepítések egyik fővonala helyi kezdeményezéssel indult. Egyik hajtó ereje Somogy megye közigazgatási felügyelője, gróf Széchenyi Imre volt, akit a nagy filoxéravész után szőlőtelepítési kormánybiztosnak neveztek ki. Elképzelése szerint a Balaton homokos partján kell a szegény nép számára immunis területen szőlőbirtokot létesíteni. E program keretén belül a földművelésügyi minisztérium 1891-ben Balatonkeresztúr határában kibérelt herceg Festetics Taszilótól 317 kat. holdat, 35 évi használatra, holdanként 11 korona haszonbérért. Az első öt évben a letelepült gazdának nem kellett semmit sem fizetnie, de a hatodik évtől már annyi bért rótt ki rá az állam, hogy a 35 évi haszonbér megtérüljön. Ez az összeg a Somogy c. lap szerint holdanként évi 4 korona volt. De 35 év után a sok fáradsággal beültetett és virágzóvá tett szőlőbirtok a régi tulajdonosra szállt vissza.⁴⁹

A régi mechanizmusok csodálatosan sokáig éltek! E Balaton-parti szőlőültetvények 1903-ban már virágzó telepet alkottak (Mária telep), amely nagyrészt a csemege-szőlő értékesítésével jutott jómódhoz.⁵⁰

Ez nem volt tehát végleges letelepítés, noha Széchenyi elsősorban a zalaiakat akarta itt megtelepíteni, akik a vész miatt veszítették el szőlőiket. Jó szándékát mutatta az is, hogy ún. „csavargőzöst” rendelt, amely naponként kétszer közlekedett volna, ingyen szállítva át a zalaiakat a somogyi partra. A petróleum-motoros propeller neve is sokatmondó: Telepes. 1892-ben a próbaújtján egy német gépész és egy angol hajóács vett részt.⁵¹

Szőlőtelepítést másutt is találunk, de ezek rendszerint uradalmi területeken folytak, és legfeljebb a művelési ág változásába szóltak bele, a településhálózatban nem hagytak nyomot.⁵²

Más típusú telepítés volt Somogy megye kaposvári járásában. A kormány Kő-kúttapazdon 906 kat. hold földet vásárolt meg és ide telepített 30 családot. Ezek egyenként 8 kat. hold szántóföldet, 1 kat. hold rétet, 1 1/2 kat. hold belsőséget kaptak házzal, istállóval és 3 hold homokszőlőnek való földdel, azonkívül közös legelőt és erdőt, összesen családonként 15 kat. hold birtokot. A telekállomány ára 2490 forint volt (holdanként 130 Ft volt a vételár). A vételárat részletekben kellett letörleszteni, egyes források szerint 50, az újságok értesülése szerint 30 év alatt.⁵³

Voltak azonban magántelepítések is, de elsősorban parcellázások.

Az egyik legeredményesebb parcellázás 1902–1904-ben Somogy megyében a veszprémi püspökség Görgeteghez tartozó birtokán volt. Az itteni földet kunszentmártoni földművesek és néhány uradalmi cseléd vette meg. Egy-két év alatt aztán tekintélyes teleppé lett, és Kuntelep nevet vette fel. 1904-ben községgé alakult.⁵⁴

A parcellázás ekkoriban jó üzlet volt, de ennek is megvoltak a vámszedői. A miniszterelnöki bizalmas iratok között ilyen, utóbb botrányossá dagadt ügyről készült jelentést találunk 1908 augusztusi kelettel. Somogy megye főispánja küldte a jelentést a miniszterelnöknek a parcellázások veszélyes voltára hívva fel a figyelmet. „Amilyen kívánatosnak tartjuk ui. hogy nemzetünk zömét és magyarságunk egyik kiváló oszlopát képező kisbirtokos osztályunk megfontolással és helyes irányítással vezetett birtok megosztás útján vagyoniilag erősíttessék, és ezúton boldogulására irányuló törekvéseiben támogatva a kivándorlás, sőt a mindinkább veszélyes jeleket öltő egy-egy gyermek rendszer egyik lényeges oka megszüntetessék – épp annyira veszedelmes, ha ezen parcellázás, most jelzett nemes céljainak teljes figyelmen kívül hagyása mellett, egyes üzerek jogosulatlan anyagi érdekeinek korlátlan szolgálatában, éppen a támogatást érdemlő kisbirtokos osztály kizsákmányolására vezet.” Példaként a Felsőbükki pusztán kb. 1500 holdon folytatott parcellázást említi, amelyet gr. Forgách Eszter, férjezett Ladányi Miklósné vett meg a rokonaitól, majd teljesen megterhelte bank- és egyéb kölcsönökkel. A férje ezt kezdte kipurcellázni és állítólag — mint a főispáni jelentés írja — 1100 holdra akadt is vevő, többnyire szomszéd falubeli lakos, néhány cselédember és több távoli vidéki. Ladányi közben a parcellázás idején mint gróf Niczky Miklós szerepelt. Amikor a jelentkezők egy része már kifizette a vételárat, a bank zárlatot rendelt el a birtokra. Annyit sikerült elérni, hogy a vevő felek a megvett ingatlan évi termését beszédhették, de a fizetett vételárak is biztosítatlanul, „űgyszólván a levegőben lógnak”.⁵⁵

Utóbb ennek az ügynek nagy sajtója is lett, még az egyik somogyi képviselő is panamista hírbe keveredett, s a per csúnyán elhúzódott, míg végül a kiszgazdák által megvásárolt birtokrészeket át lehetett vezetni a telekkönyvbe.⁵⁶

Az ilyen ügyek ekkor már szinte általánossá váltak. Idegen birtokosok szereztek földeket és parcelláztatták azt ki. 1909-ben Ypsilanti herceg kiterjedt birtokát akarták parcellázni.⁵⁷ Végül a földművelésügyi miniszter rendeletben utasította az alispánokat, hogy jelentsék a törvényhatóságaikból a 100 holdon felüli birtokeladásokat, mert azokat rendszerint spekuláló földbirtokparcellázók vásárolják meg.⁵⁸

A településhálózat alakulásában ezeknek a telepítéseknek nem volt nagy hordereje, mégis beszélünk kellett ezekről is, hiszen a falvakban „idegenek” jöttek, s a falvak lakói mindig hozzátesznek valamit a település jellegéhez.

Mint ahogyan azt is meg kell említenünk, hogy a századforduló óta átalakuló Balaton-parti részek az ottani lakosság összetételét is módosították, átalakították. A Balatonnak és népének jó ismerője, a néprajztudós Jankó János hívta fel a figyelmet arra, hogy a Balaton-parton élő halászok és régi lakosok közül sokan elköltözni vagy kivándorolni kényszerültek a halászat módjának megváltozásával, és helyükbe éllelmesebb, elsősorban az idegenforgalomra hangsúlyt helyező vállalkozókedvű új lakosok költöztek.⁵⁹

Dél-Dunántúl területén — a térképek és a statisztikai adatok tanúsága szerint — 1850 és 1914 között a településhálózat egészében mélyreható változások nem voltak. A mezővárosi hálózatot egy újabb közigazgatási hálózat váltotta fel, de lényegében ez nagyon sok régi, még a feudalizmusba nyúló gazdasági és társadalmi elemet hordozott magában. A nagy uradalmak cseléd-világa a maga konzervativizmusával alig különbözött a jobbágyvilág kiszolgáltatottságban élő falu-hálózatától. A hálózat tehát nem változott nagyot, de az elemei, a települések zöme igen. Vasúti központok és kulturális központok bontakoztak ki a régi kereten belül, vagy azt kitágítva, ipartelepék jöttek létre uradalmak területén és városok peremén. Vasútvonalak épültek a hajdani postautak nyomvonalán, vagy attól távol. A hajdani jobbágytelepülésekből lassan eltűntek az uradalmi házak, a felszabadult város, község már semmivel sem tartozott a földesúrnak, a majorságokba helyeződött át a gazdálkodás súlypontja. A településekben e helyett — nagyságuktól függően — bankok, szövetkezetek, iskolák épültek, a sáros utcákat rendezettebb sétányok és rendben tartott utak váltották fel, s egyre több lett az emeletes ház. Ebben az időszakban már nem a védekezés a községek első reflexe, hanem az ügyes közös gazdálkodás, a közös javak és gondok jobb elosztására törekvés. Ezt részben elősegítik a korszerű közigazgatási törvények is,⁶⁰ de főként a községi önkormányzatok rendszeres és széles társadalmi bázisra épülő működése.⁶¹

A régi korba visszanyúló problémák azonban tovább hatottak és megoldási utakat kerestek. A puszták népének a falvaktól való elzárkózása ekkor válik teljessé. Az egyes településtípusok helyzete, szétszórtsága még magán viseli az egykori török uralom után elpusztult vidék betelepítésének keserveit: az óriásbirtokok nyomasztó terhét és a mindennapok gondjait.

JEGYZETEK

¹A széleskörű irodalomból néhány nemzetközi munkát emelek ki, amelyre Tímár Lajos kollégám hívta fel a figyelmemet: *Derek W. Urwin*: Territorial Structures and Political Developments in the United Kingdom. In: Stein Rokkan–Derek W. Urwin (eds): The Politics of Territorial Identity, Studies in European Regionalization. SAGE Publications, London, 1982. 35. *Raymond Williams*: The Country and the City. London, Chatto and Windus, 1973. 2. *Michael Hechter*: Industrialisation and National Development in the British Isles. The Journal of Development Studies. Vol. 9. April 1972. 167. E. H. Hunt: Industrialisation and Regional Inequality: Wages in Britain 1760–1914. Journal of Economic History. December 1986. 946. *Martin J. Wiener*: English Culture and the Decline of the Industrial Spirit 1850–1980. Cambridge University Press, Cambridge 1981. 47. *Philip Cooke*: Class Practices as Regional Markers: A Contribution to Labour Geography. In: Derek Gregory and John Urra (eds.) Social Relations and Spatial Structures. Macmillan, London, 1985. 216. *Antonio Gramsci*: Filozófiai írások. Kossuth, Bp. 1970. 351.

²A jogászok részéről folytatott kutatások közül kiemelném *Pálné Kováts Ilona* kandidátusi disszertációját: A helyi politikai viszonyok és intézményeik, Pécs, 1967.

³Érdekes és figyelemre méltó irodalmat találtam e témában Drezdában a Sächsische Bibliothek-ban, a lipcsei Deutsche Bücherei-ben, a müncheni Südost Institut és a brnoi Földrajzi Intézet könyvtárában, továbbá a bécsi National Bibliothek-ban.

⁴Faragó Tamás: Településtörténet, történeti táj, történeti térbeliség. Történeti Statisztikai Tanulmányok 5. Bp. 1984. 1–34. *Simonffy Emil*: Dél-Dunántúl településszerkezetének történeti változásai és a kutatás problémái. In: Zalai Gyűjtemény 27. Zalaegerszeg, 1987. 7–21. *Tóth Tibor*: A történeti tájak

kérdéséhez. In: Tanulmányok a területi kutatások módszertanából. Pécs, 1980. 227 et passim. Uő: Aprófalvak – falvak – településhálózat. In: Zalai Gyűjtemény 27. sz. 85 et passim.

⁵Dombi Péter – T. Mérey Klára: Dél-Dunántúli településhálózatának néhány gazdaságtörténeti jellemzője a XIX. század közepén (Fényes Elek két művének számítógépes feldolgozása alapján.) In: Somogy megye múltjából. Levéltári Évkönyv, 22. Szerk.: Szili F. Kaposvár, 1991. 13–34. – U.a.: 23. K, 1992. 157–169.

⁶A számlítások forrásai: Fényes Elek: Magyar országnak és a hozzákapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben. I. köt. Pest, 1841. (Második kiadás). – U.ő.: Magyar ország geographia szótára. I–IV. köt. Pest, 1851. – U.ő.: Magyar ország ismertetése statistikai, földirati és történelmi szempontból. I. köt. 1. és 2. szakasz. Pest. 1865., 1866.

⁷Zala vármegye Állandó Bizottsága 1861. február 6-án és folytatólag tartott jegyzőkönyvének 12. pontjában szerepel a Muraközi járás visszacsatolása Varasd vármegyétől. (Simonffy Emil szíves közlése.)

⁸Fényes Elek: i.m. 1851. adatai alapján. Részletesebb feldolgozást lásd: Dombi P.–T. Mérey K.: i.m.

⁹Részletesebb feldolgozást lásd: T. Mérey Klára: Templomok, zsinagógák és szerzetesrendek a Dél-Dunántúlon 1830–1866. In: Egyházak a változó világban. Szerk.: Bárdos I. – Beke M. Esztergom, 1991. 351–356

¹⁰Somogy megyei Levéltár (továbbiakban: SML), Úrbéri birtokperek, továbbá Fényes i.m. 1851 és 1865.

¹¹SML, Főnökségi iratok, 1850. III. 764/850.

¹²SML, Úrbéri peres iratok. Gadács.

¹³Széchényi Imre: Somogy megye közgazdasági viszonyairól. Budapest, 1887. 48. p. et passim.

¹⁴Az utóbbi időben különösen megnövekedett számú falu- és várostörténeti monográfiák közül kiemelném a Kanyar József által szerkesztett Kaposvár c. kötetet. A témához fontos mű Simonffy Emil: Úrbéri birtokrendezések Zala megyében a jobbgyfelszabadítás után. In: Agrártörténeti problémák. Szerk. Szabó István. Bp. 1960. 339–414. p. – A somogyi példák részletesebb feldolgozását lásd: T. Mérey Klára: A somogyi parasztság útja a feudalizmusból a kapitalizmusba. Budapest, 1965.

¹⁵V. ő.: T. Mérey Klára: Dél-Baranya ipara és kereskedelme a 19. század második felétől az első világháborúig. In: Baranyai helytörténetírás. Szerk. Szita László. 1989. 330–358. p.

¹⁶Dombi P.–T. Mérey K.: i.m.

¹⁷Uo.

¹⁸Magyarország története 1848–1890. Budapest, 1979. 1493. p. et passim. Erdősi Ferenc: A Dél-Dunántúli közlekedési hálózatának kialakulása és szerepe a terület régióvá válásában. In: Baranya, Somogy, Tolna és Zala megyék regionális tudományos tanácskozása. Kaposvár, 1978. 82. p.

¹⁹Magyar Törvénytár. Milleneumi kiadás (1896). 1871. XVIII. t.c. 280–294. p.-

²⁰Magyarország helységnevtára. Budapest, 1900. – Magyarország helységnevtára. 1913.

^{20a}Benisch Artur: Az eszmei (uradalmi) községek alkonya. In: Közigazgatástudomány, 1940, 1. sz. 1–27. Hivatkozik Alsó László és saját tanulmányaira.

²¹1243/1931. eln. B. M. –Idézi Benisch i. m. 1. (Az idézetben én emeltem ki az ipartelep szót.)

²²Hahn Mihály: Der Ortsnotar in seinem Berufe als Beamter und Ratgeber der Gemeinde. Pest, 1854. Idézi Benisch i. m. 2.

²³Benisch i. m. 3.

²⁴Uo.: 16–25.

²⁵A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása. Magyar Statisztikai Közlemények 42. köt. Bp. 1912. 486–516. p. A magyar szent korona országainak helységnevtára 1913. Bp. 1913.

²⁶E kérdés részletesebb kifejtésére lásd: T. Mérey Klára: A dél-dunántúli települések egyenlőtlen fejlődésének okai a dualizmus idején, különös tekintettel a külterületi lakott helyekre. In: A Magyar Tud. Akadémia Dunántúli Tudományos Intézete. Közlemények 30. Pécs, 1983. 113–127. Uő: Külterületi lakott helyek a Dél-Dunántúlon 1785–1913, In: A dél-dunántúli aprófalvak és szörványok település- és társadalomtörténete. Zalaegerszeg, 1987. 115–122.

²⁷Lásd: T. Mérey Klára: Dél-Dunántúli iparának története a kapitalizmus idején. Budapest, 1985. Térképek. 267–277. p.

²⁸Szili Ferenc: A cukorrépa termesztése Délkelet-Dunántúlon és a MIR kaposvári cukorgyára 1893–1948. Kaposvár, 1986.

²⁹Lásd T. Mérey Klára: i. m. 1985. 270. (Térkép).

³⁰Uo. 273.

³¹Uo. 274–277. E térkép forrása Hazai Ipar Beszerzési Források, 1912 és 1914, továbbá az Edvi Illés Aladár – Halász Albert szerk. Magyarország gazdasági térképeken c. munka képezte. Időpontja: 1912., 1913., 1914.

³²*Majdán János*: A Dél-Dunántúl fővonalainak bemutatása, a térség mezőgazdasági áruforgalmának ismertetése. Kézirat az MTA Dunántúli Tudományos Intézetében. 1982.

³³Részletes ismertetését lásd: *Erdősi Ferenc*: A dél-dunántúli régió közlekedési hálózatának kialakulása a termelőerők és a településhálózat területi sajátosságaival összefüggésben. Földrajzi Értesítő, 1980, 1. sz. 61–93.

³⁴*Majdán* i. kézirat (1982) és a hozzá csatolt térképek.

³⁵*Majdán János*: A vasút hatása a Dél-Dunántúl aprófalvaira. In: A dél-dunántúli aprófalvak és szórványok település- és társadalomtörténete. Zalaegerszeg, 1987. 127–132.

³⁶Zalaegerszeg. Dokumentumok a város történetéből. Zalaegerszeg, 1985. *Simonffy Emil* bevezetése. 30. – Itt említtem meg, hogy 1889. szept. 29-én volt a Csáktornya–Zalaegerszeg–Ukk helyi érdekű vasút első kapavágási ünnepélye Zalaegerszegen. (Uo. 55. sz. dokumentum. 169–170.)

³⁷*Tóth Zoltán*: Szekszárd a dualizmus korában (1867–1918). In: Szekszárd város történeti monográfiája. Szerk; K. Balog János. H. n. É. n. 256–257., 266–267.

³⁸*Burics László*: Nagyatád nagyközség múltja és jelene. Nagyatád, 1933. 56.

³⁹Nagyatádi Hírlap, 1906. dec. 7. 6. sz. „Szobon tejgyár lesz.”

⁴⁰*T. Mérey Klára*: Szigetvár a kapitalizmus kezdetén. In: Zselici dolgozatok IV. Pécs, 1979. 51.

⁴¹*Thirling Gusztáv*: Városaink népességének alakulása 1787-től 1910-ig. Városi Szemle, 1911. 7–8. sz. 473–474.

⁴²Uo. 477.

⁴³Uo. 478–479. – Itt jegyzem meg, hogy Pécs 1869 óta szerepel Magyarország 20 legnépesebb települése között.

⁴⁴*Perczel Károly*: A mai magyar városhálózat kialakulása. In: Vidéki városaink. Szerk.: Borsos József. Bp. 1961. és köv.

⁴⁵Magyar Statisztikai Közlemények 2. és 48. köt. adatai alapján.

⁴⁶A Magyar Szent Korona országainak helységnévtára. 1913. c. munka adatai alapján végzett számtítás.

⁴⁷A fenti munka adatai alapján készített összeállítás. Itt jegyzem meg, hogy a külterületi lakott helyek mindenütt beépültek a települések adataiba. A kisközségek lakosságszámát a város és a nagyközség összesített adatainak az összes lélekszámból történő kivonása útján kaptuk.

⁴⁸*Tóth Tibor*: Aprófalvak – falvak – településhálózat. In: A dél-dunántúli aprófalvak és szórványok település- és társadalomtörténete. Zalaegerszeg, 1987. 94.

⁴⁹Gróf Széchenyi Imre és a Balaton parti telepítés. Somogy, 1891. január 13. 2. sz. 1.

⁵⁰*Hirsch Alfréd*: Somogy vármegye gazdasági monográfiája. Budapest, 1903. 25.

⁵¹Gróf Széchenyi balatoni telepeshajója. Somogy, 1892. április 26. 17. sz. 1. – U. o. május 24. 21. 3.

⁵²*Hirsch* i. m. 27.

⁵³SML, Megyei Közgazdasági előadó iratai, 13/1894. – *Hirsch* i. m. 26. – A telepítések Somogyban. Somogy, 1893. április 2. 14. sz. 1.

⁵⁴Somogy vármegye. Szerk. Csánki Dezső. Budapest, É. N. (1913). 100.

⁵⁵OL, Miniszterelnöki lt. Kapotsfy főispán bizalmas jelentése. K. 26. 1908–3907.

⁵⁶Somogyvármegye 1908 és 1909. évi számai, továbbá u. o. 1910. december 18. 288. sz. 2.

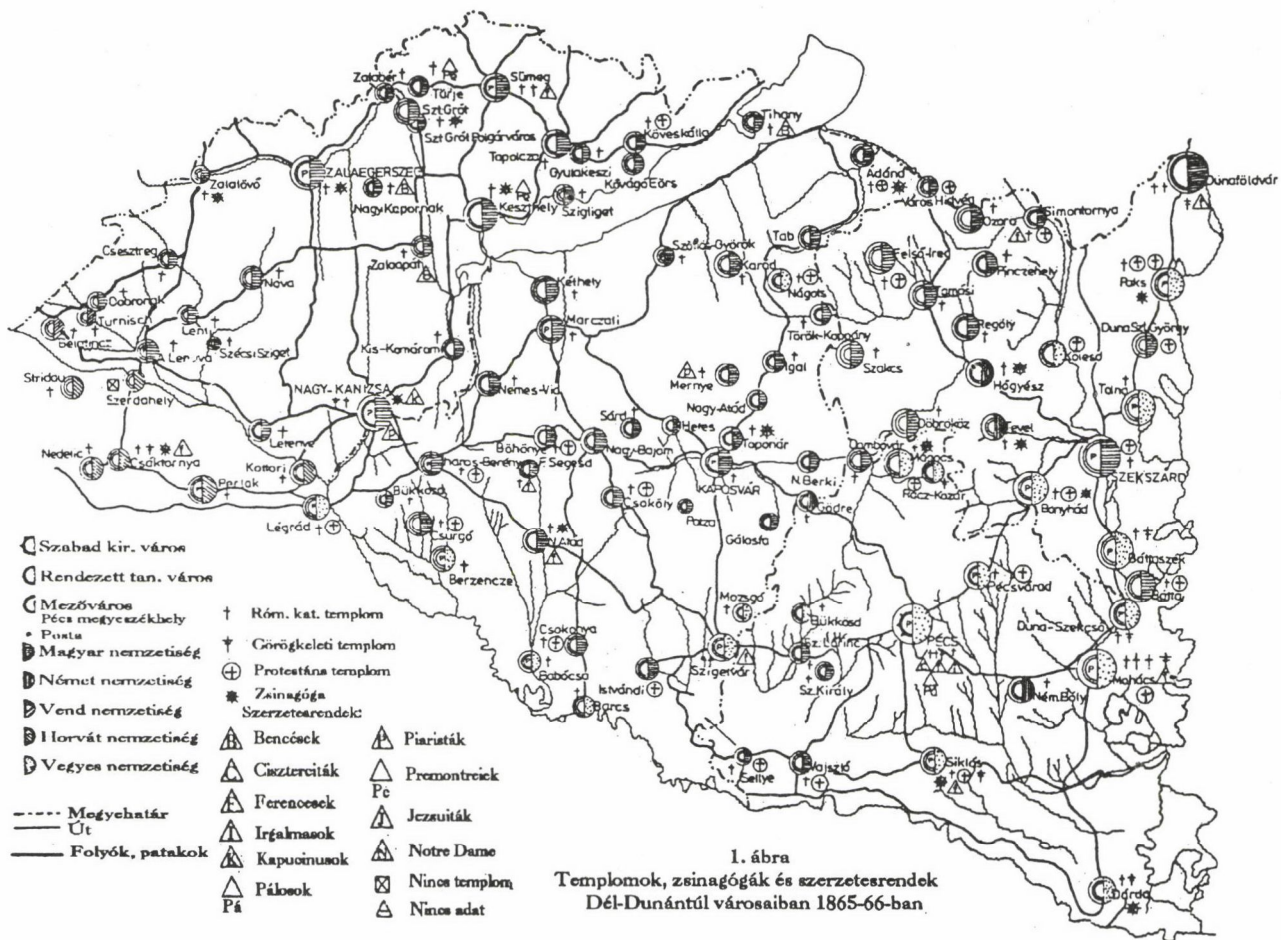
⁵⁷Somogyvármegye, 1909. okt. 21. 241. sz. 4.

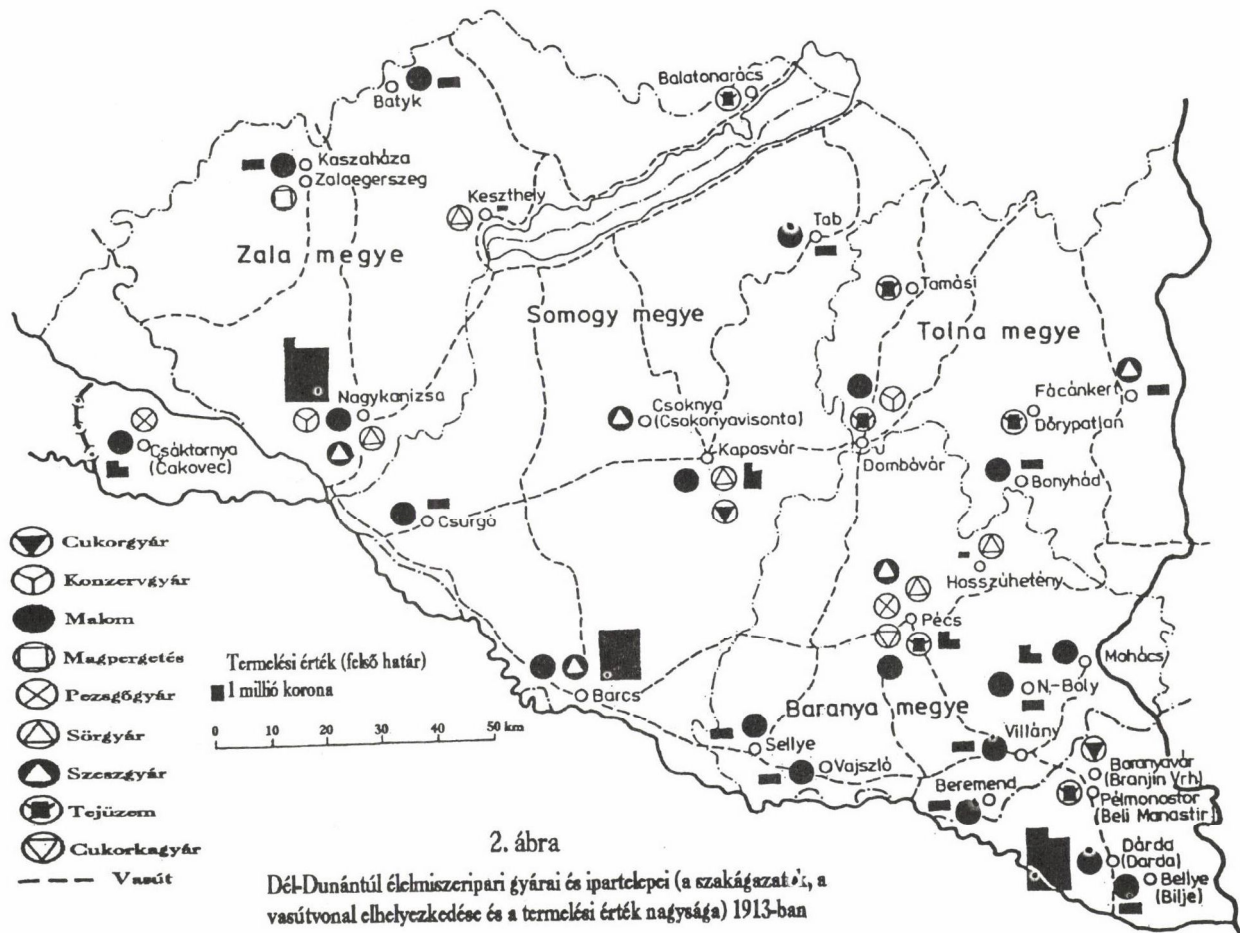
⁵⁸Uo. 1909. december 7. 279. sz. 4.

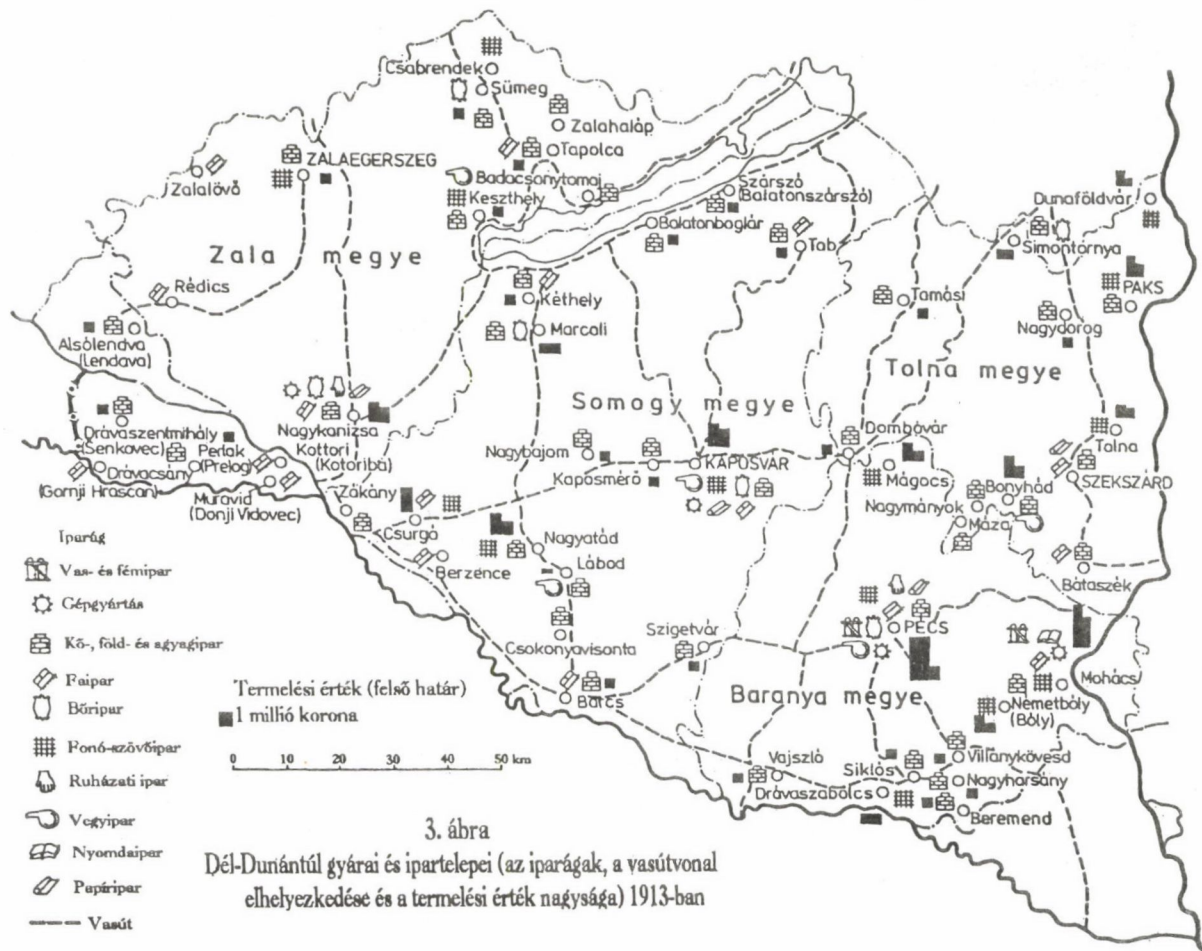
⁵⁹*Jankó János*: A Balaton melléki lakosság néprajza. A Balaton tudományos tanulmányozásának eredményei. Budapest, 1892. III. köt.

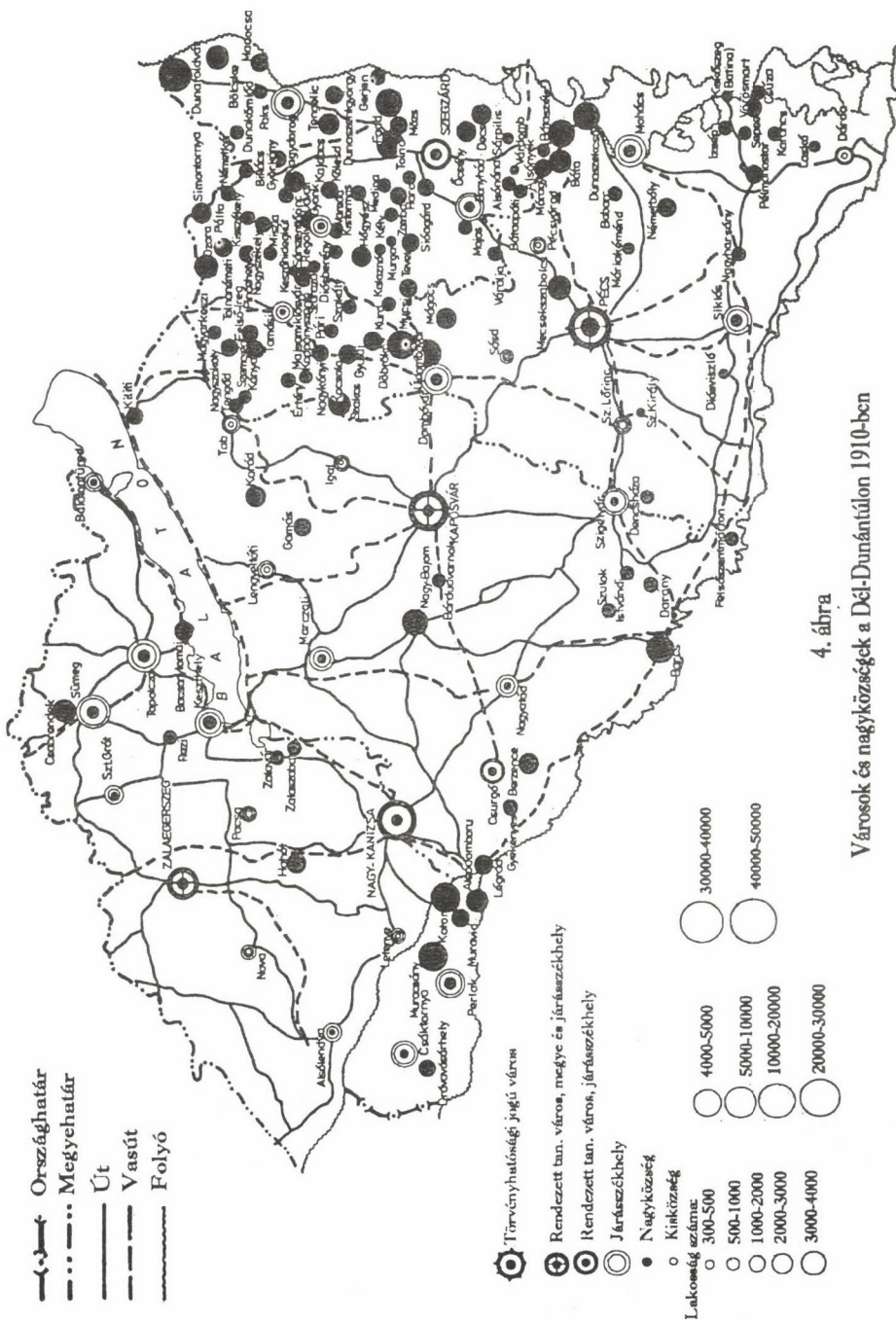
⁶⁰*Csizmádia Andor*: A magyar közigazgatás fejlődése a XVIII. századtól a tanácsrendszer létrejöttéig. Budapest, 1976. 125. és köv. o.

⁶¹V.ö. *T. Mérey Klára*: Egy falusi önkormányzat gondjai száz évvel ezelőtt. Somogy, 1990. 5. sz. 66–70. (Kötöcse képviselőtestületi jegyzőkönyvének anyaga alapján) – Ide tartozik az a számtalan monográfia és feldolgozás, amely különböző településeken ugyanezen folyamatokat tárta fel.

4. ábra

Városok és nagyközségek a Dél-Dunántúlon 1910-ben

Kelemen Elemér

AZ OKTATÁSI INTÉZMÉNYHÁLÓZAT FEJLŐDÉSE ÉS AZ OKTATÁSI VONZÁSKÖRZETEK ALAKULÁSA A DÉL-DUNÁNTÚLON 1868–1914 KÖZÖTT

A magyarországi modern, polgári közoktatás megszervezése a kiegyezés után került napirendre. Az előző évtizedek gazdasági és társadalmi változásai belső igényeket, valóságos szükségleteket érleltek e tekintetben, s egyben megteremtették a változtatások feltételeit is. A kiegyezést követő negyedszázadban egymás után láttak napvilágot a tömegekre kiterjedő, modern közoktatást megalapozó és szabályozó törvények és rendeletek. A népoktatás radikális reformját jelentő 1868:XXXVIII. tc. nyitotta meg a sort, s ezt egészítette ki az igazgatási kereteket szabályozó, a népiskolai hatóságokról szóló 1876:XXVI. tc. Az 1883:XXX. tc. a megváltozott körülményeknek megfelelően szabályozta a középiskolai oktatást, az 1884:XVII. tc. pedig megteremtette a népiskolai oktatás kereteiből kilépő kötelező tanoncoktatást. (A teljesség kedvéért említjük meg a kisdédóvásról szóló 1891:XV. tc.-t.)

A történeti vonzásokörzetek kialakulásának és fejlődésének településhálózati és településtörténeti alapjait feltáró dél-dunántúli kutatások előmunkálataihoz kapcsolódóan dolgozatomban ezeknek a közoktatáspolitikai intézkedéseknek a hatását: a Dél-Dunántúl alsó- és középfokú oktatási intézményhálózatának az alakulását és fejlődését vizsgálom 1868 és 1914 között.

A témával kapcsolatos feltáró munkákat nyomatékosan indokolja, hogy — egyrészt a 18–19. századi fejlődés szerves folytatásaképpen, másrészt azonban attól jelentősen eltérő irányban és módon — ebben a történelmi korszakban alakultak ki azok a szervezeti és intézményi keretek (s épültek fel nagy számban maguk az intézmények, iskolák is), amelyek nemcsak a polgári korszakra szólóan, hanem az 1945-ös változásokat követően is meghatározták a művelődési infrastruktúra változásait, sőt: meghatározó módon befolyásolták a fejlesztést és az adott keretek között folyó tartalmi munkát.

Tanulmányomban elsődlegesen az alsó- és középfokú oktatási intézményhálózat fejlődési adatainak (adatsorainak) a feltárására, a fejlődési folyamatok leírására törekedtem, a lehetőségekhez mérten kapcsolatot keresve a településhálózat változásaival, fejlődésével. E nagy folyamatokat meghatározó regionális és lokális gazda-

sági-társadalmi változások vizsgálata és az oktatási infrastruktúra gazdasági-társadalmi hatásának az elemzése azonban — alapvető kutatási eredmények híján, de a konkrét feladat szűkre szabott keretei miatt is — további, komplex kutatómunkát igényel.

A feltárt és táblázatokba foglalt adatokat szüksézáva, a legfontosabbnak vélt összefüggésekre utalóan elemezhettem; — a kutatási előzményektől függően szélesebb (elemi fokú népoktatás) vagy szűkebb körű (polgári iskola, középiskola) összehasonlító vizsgálatokba ágyazottan.

A szöveges elemzést e folyamatok időbeli változásait érzékeltető táblázatok, grafikonok és diagramok, valamint a térbeli alakulásukat tükröző térképek egészítik ki.

I. A Dél-Dunántúl az 1860-as években

1) Népoktatás

A népoktatás dunántúli történetének eddigi kutatásai során alkalmazott regionális összehasonlító vizsgálatok a népoktatás — és általában a művelődési viszonyok — fejlődésének lokálisan eltérő sajátosságaira hívták fel a figyelmet. A 18. század végi statisztikai adatok elemzései (Benda, Kanyar, Vörös K.) meggyőzően bizonyították az iskoláztatás elterjedésének sajátos, a gazdaságföldrajzi tényezők és a gazdaságtörténeti fejlődés által közvetlenül is meghatározott irányát: egyrészt a Dunántúlnak az országos átlaghoz viszonyított fejlettségét, másrészt e nagy tájon belüli szembetűnő eltéréseket.

Ez utóbbi jelenségnek, a Katus László által plasztikusan „dunántúli kultúrlejtőként” jellemzett állapotnak a továbbélését bizonyíthatjuk a kiegyezést megelőző évtized dunántúli helyzetképeinek a bemutatásakor is. Az iskoláztatás különböző mutatói és az alfabetizmus elterjedésének adatai az északnyugat-dunántúli vármegyéktől, Mosontól és Soprontól elindulva, és az óramutató járásával megegyező irányban a Duna mentén haladva, fokozatosan romlanak, hogy végül is a „lejtő” alján Tolna és Baranya után Somogy és Zala zárják a sort. A 18. század végi képhez viszonyítva azonban jelentős a változás. Az árutermelés és a pénzgazdálkodás elterjedése és az ennek nyomán bekövetkező társadalmi és életmódbeli változások, a hagyományokkal és a szokásokkal szembeforduló új művelődési igények sokat változtattak e táj arculatán, átrajzolták a Dél-Dunántúl népoktatási térképét.

Az 1777-es *Conscriptio animarum* és az 1869-es népszámszázeírás adatait elemelve (1/a. sz. táblázat) szembetűnő, hogy a Dunántúl népességének átlagosan 170 százalékos növekedése megyénként jelentős eltérésekkel következett be. Somogy fejlődése jelentősen (kb. 230 százalék), Baranyáé és Tolnáé kisebb mértékben (184–182 százalék) haladja meg az átlagot; Zala gyarapodása viszont igen kis mértékű (115 százalék), az egész Dunántúlon a legcsekélyebb. Változások történtek a településszerkezetben is: Tolnában az önálló községek száma valamelyest növekedett

(116,5 százalék), Baranyában és Somogyban lényegében változatlan maradt, Zala megyében azonban jelentősen csökkent (568-ról 249-re!).

E változások a korábbinál arányosabb és koncentráltabb településszerkezet kialakulása felé mutatnak. Ha az egy településre jutó lakosság számát vizsgáljuk, a dunántúli megyék rangsorában nem mutatkozik jelentős eltérés, a változás ütemét, arányait figyelve azonban egyfajta kiegyenlítődést tapasztalhatunk: a hagyományosan aprófalvas megyékben ebben az időszakban igen nagyarányú — 187 és 263 közötti — volt az egy településre jutó lakosság százalékos arányának a növekedése. (A változás ütemét tekintve: Zala az 1., Somogy a 3., Baranya az 5. a dunántúli rangsorban.) Ám ezzel együtt is, ezekben a megyékben az átlag nem éri el az ezret, s elmarad mind a dunántúli, mind az országos átlag mögött. Tolna megye a kb. 1720-as átlagával „kilóg” a dél-dunántúli megyék sorából, ez lehet az egyik magyarázata a későbbi, sok tekintetben kedvezőbb irányú fejlődésének.

Ezeknek a változásoknak természetesen közvetlen befolyása volt az iskolák és a tanítók számának alakulására (1/b., c. sz. táblázat); hiszen a lakosság, ill. az iskolás korú gyermekek bizonyos létszáma elengedhetetlen előfeltétele az iskolaállitásnak és -fenntartásnak. Törvényszerű tehát, hogy mind az iskolák — s ezzel együtt a tanítók — számának abszolút növekedésében, mind az egy településre jutó iskolák, ill. tanítók arányának növekedését tekintve, a dél-dunántúli megyék vezetik a dunántúli rangsort. Baranyában pl. 326., ill. 382 százalékkal nőtt az iskolák, ill. a tanítók száma. Somogy megyében ez az arány 252, illetve 295 százalékos. A 18. század végén elől álló megyékben ez a folyamat érthetően lelassult, egyenletesebb — főleg az iskolák számát tekintve. Az ettől jelentősen eltérő tanítói létszámváltozás azonban az északi megyékben egy differenciáltabb, belsőleg tagoltabb iskolahálózat, a több tanítóval dolgozó nagyobb iskolák, az intenzívebb — modernebb — iskolai munka feltételeinek a kialakulását jelzik. Amíg Mosonban 1869-ben pl. 1,62 az egy iskolára jutó tanító-átlag, addig a rangsor végén található Zalában 1,29, Baranyában és Somogyban pedig 1,17. (Tolna 1,50-es átlagával más kategóriába tartozik, a rangsor 3. helyén áll.)

Az itt bemutatott fejlődési tendenciák alapvető okaként — a népességnövekedés és a településszerkezet változásaihoz hasonlóan — a dunántúli gazdasági és társadalmi viszonyokban végbement korszakos változásokra utalhatunk; elfogadva — és igazolva — Katus Lászlónak azt a megállapítását, hogy „a Dunántúl a gazdasági-társadalmi és kulturális fejlettség szempontjából egy északi és egy déli félre osztható”.¹

A 18. század végi lokális — elsősorban Bécs és a Duna közelségétől függő — prekapitalista fejlődésből jól levezethető magasabb és differenciáltabb művelődési-iskoláztatási igények fokozatos elterjedése a tökéletes fejlődés általános térhódításának — és esetenkénti súlypontváltozásainak — természetes kísérőjelensége. A népoktatás alapfeltételeinek fentebb vázolt fejlődése, elsősorban az iskolák és a tanítók számának nagy arányú növekedése a dél-dunántúli régióban tipikus extenzív fejlődés. Ha finomabb minőségi mutatókat — az arányos tanítóellátottságot, az egy tanítóra vetített össznépeiséget vagy az iskolába járás arányait — vizsgáljuk, adataink a tör-

¹ Katus: i. m. 18. l.

ténelmi előny, a kedvezőbb ütemű gazdasági-társadalmi fejlődés és a művelődési hagyományok elsődleges, lényegében meghatározó szerepét húzzák alá.

Az iskolák száma az 1860-as évekre a települések számához viszonyított 120 százalékos dél-dunántúli aránnyal (az 1770-es évek kb. 40 százalékos arányával szemben) — a települések egy részén egymás mellett működő különböző felekezeti iskolákat is figyelembe véve — már megközelítette az optimumot. Az iskolák jellege, állapota, felszereltségi foka, a tanítók létszáma, képzettsége és anyagi-társadalmi helyzete, az iskolába járás aránya és idényjellege azonban — különösen régiókban — még ekkor is súlyos elmaradottságot tükröz. Változatlanul az egytanerős falusi kisiskola dominál — e tekintetben Vas megyével együtt Somogy, Baranya és Zala áll az „élen” —; a felekezeti iskolák fenntartását és a tanító megélhetését a hívek feudális eredetű és jellegű, nagyrészt természetbeni szolgáltatásai jelentik. Általános az a gyakorlat, hogy a tanulók négy év alatt végzik el az első két osztály anyagát, s vallástant, olvasást-írást és csekély számtant tanulgatva, tíz éves korukban „kiállnak” az iskolából. Az iskolába járás elterjedését bizonyító dunántúli adatok sorában a déli megyék — Baranya kivételével — ugyancsak a mezőny második felében foglalnak helyet.

Az alfabetizmus terjedésének — először 1860-ban felmért — adatai, arányai a gazdasági-társadalmi fejlődés, valamint a műveltség terjedése és a népoktatás körülményei közötti szoros összefüggést, s ennek helyi sajátosságait bizonyítják. A 46,6 százalékos dunántúli átlagnál csupán Tolna megye átlaga jobb (50,6); a rangsort Baranya (41,6), Somogy (35,6) és Zala (29,9) zárják. E két utóbbi érték az országos átlagnál (36,0) is alacsonyabb. (A tárgyilagos helyzetképhez tartozik azonban, hogy ez az arány 1869-ben Erdélyben 16,4, a szomszédos Horvátországban 15,1 százalékos volt.)

A 6 évnél idősebb népesség írni-olvasni tudása alapján felállítható dunántúli sorrend erős korrelációt mutat a más iskolai adatokra épülő rangsorokkal, s ugyancsak alátámasztja a dunántúli kultúrlejtővel kapcsolatos korábbi megállapításokat. (E sorrendben Tolna az 5–7., Baranya a 10., Somogy és Zala a 11–12. helyet foglalják el.)

Az 1770-es évektől 1869-ig ívelő fejlődés régióként, megyéenként vagy akár kisebb tájegységeként is eltérő jellegzetességeinek — egyebek között pl. a különböző típusú és fejlődési ütemű városok, ill. mezővárosok, az egyes felekezetek iskolaügyének vagy a nemzetiségi iskolaügynek és művelődésnek — s e fejlődés fontosabb fázisainak a vizsgálata további alapos, s az eddigieknél szervezettebb, összehangoltabb kutatásokat igényel.

Az egymás mellett létező egyházi iskolaszervezetek belső tagolódását és tanügyigazgatási szervezetét — az 1864/65-ös tanév adatai alapján — a 2. táblázaton mutatjuk be. Az egyes tankerületek centrumai azonban nem minden esetben — az esetek többségében nem — oktatási, hanem elsősorban egyházi-vallási központok; helyzetüket többnyire a történelmi hagyomány és nem az adott körzetben, tájban ez idő tájt ténylegesen betöltött szerepük indokolja. Következésképpen: a népoktatás korabeli viszonyait az erőteljes és egyre fokozódó decentralizáció jellemzi: egy-egy népiskola „vonzáskörzete” általában saját közvetlen környezetére, legfeljebb a közeli iskola nélküli kistelepülések egy részére, és egy-egy hitfelekezet iskolaköteles tanulóira terjedt ki: a különböző felekezeteket ebben a tekintetben általában merev ha-

tárok választották el egymástól. A zömmel egytanítós kisiskolák, az „al-elemek” tömegéből egyébként alig néhány nagyobb, szervezetenként tagoltabb „főelemi” iskola emelkedett csupán ki. A mintegy 1200 dél-dunántúli elemi iskola között 1864/65-ben mindössze 23 ilyen — 17 római katolikus és izraelita iskolát — találunk, ezek közül is kilencet a négy megyeszékhelyen (Pécs, Szekszárd, Kaposvár, Zalaegerszeg), a többi 14-et kilenc nagyobb településen (Mohács, Szigetvár; Bonyhád, Dunaföldvár, Paks, Tolna; Keszthely, Nagykanizsa, Sümeg, Tapolca).

2) Középiszkolák

Magyarország 1865/66. évi közoktatási statisztikája kilenc dél-dunántúli közép-tanodáról tudósít. (3/a. sz. táblázat) Köztük olyan patinás intézményekkel találkozhatunk, mint az 1699-ben alapított — nyolc évfolyamos — pécsi cisztercita főgimnázium, az 1765-ös alapítású nagykanizsai kegyesrendi és az 1772-ben létesített keszthelyi premontrei al-, ill. a korabeli hivatalos minősítés szerint „nem teljes” gimnázium. A sort további négy algimnázium (a kaposvári r. katolikus, a csurgói és a győnki református és a sárszentlőrinci evangélikus iskolák), valamint a pécsi községi és a sümegi magán jellegű alreáltanodák teszik teljessé. Az algimnáziumok — a hatosztályú csurgói kivételével — mind négyosztályosak voltak; a pécsi alreál három évfolyamos, az 1857-ben alapított sümegi iskola adatai viszont nem szerepelnek a kimutatásban. (Itt feltehetően szünetelt a tanítás, mert az 1867/68. évi statisztika két évfolyamos alreáltanodaként említi.)

A középiszkolák adatszerű áttekintése is mutatja, hogy többségüket a 18. század legfontosabb „iskolateremtő tényezője” (Kanyar J.): az egyház hozta létre; a századforduló táján már a fiai iskoláztatására is nagyobb gondot fordító közép- és kismesség támogatásával. A dél-dunántúli fejlődés sajátosságaiából következik, s egyben annak megkétszerezését is bizonyítja, hogy a „harmadik rend”, a polgárság viszonylag későn jelentkezik önálló igényeivel; a két alreáltanodát 1857-ben alapították.

A kilenc iskolában 56 tanár 1347 diákot tanított. A tanulók csaknem 40 százaléka a pécsi főgimnáziumba járt, öt iskola tanulólétszáma pedig még a százat sem érte el. A tanulók létszáma aránytalanul oszlott meg az egyes megyék között is. A két baranyai (pécsi) iskola tanulóinak száma az összlétszám 55 százaléka, a három zalai iskoláé 22, a két-két somogyi, ill. tolnai algimnáziumra 14, ill. 9. százalék jutott. Ezt az aránytalanságot még jobban érzékelteti a lakosság, ill. az ezekbe a középiszkolákba járó tanulók számának arányát mutató viszonyszám. Amíg Baranyában 382,7 lakosra jutott egy középiszkolai tanuló, addig Zalában 1125,8; Somogyban 1537,7; Tolnában pedig 1870,6 volt ez az arány. Kétségtelen, hogy ezeknek a középiszkoláknak a vonzáskörzete nem közigazgatási-földrajzi elveken alapult, hanem egy-egy nagyobb táj azonos hitfelekezeti lakosságának a vallási összetartozásán. Ez a hagyomány volt még korszakunkban is a legfőbb szervező elv egy-egy iskola vonzáskörzetének megyehatárokon átnyúló alakulásában. Kivételt ez alól a katolikus gimnáziumokban rohamosan növekvő létszámú izraelita tanulóifjúság jelentett: ők elsősorban az adott iskolavárosok lakosságából toborzódtak.

A dél-dunántúli fejlődés fáziskésését jelzi — a művelődési-iskoláztatási lehetőségek tekintetében is — az a tény, hogy amíg az ország lakosságának 8,2 százaléka

élt ezen a tájon, az ország középiskoláinak mindössze 5,7 százaléka működött itt, és az összes középiskolai tanulónak csak 4,2 százaléka került ki erről a területről. (V. ö. a 3/b. sz. táblázattal) A főgimnáziumokra vetítetten ezek az értékek: 1,7, ill. 2,5 százalék. Országosan 242,4 lakosra jutott egy középiskolai tanuló, a Dél-Dunántúlon — az országosnál kedvezőbb baranyai helyzet ellenére is — 836,7. Ez azt jelenti, hogy egy tíz éves dél-dunántúli ifjúnak feleannyi esélye, lehetősége — bár meglehet, igénye is — volt a középiskolai továbbtanulásra, mint egy magyar átlagpolgárnak, ha viszont Somogyban vagy Tolnában élt, csupán negyedannyi. A középfokú oktatás kiinduló helyzete tehát a kiegyezés küszöbén igencsak kedvezőtlen, jelentős hátrányok felhalmozódására utal — és szinkronban van a régió népoktatási helyzetével.

II. A Dél-Dunántúl közoktatása a dualista korszakban

1) A népoktatás-fejlődés tendenciái; az iskolahálózat és -szervezet sajátosságai

A következőkben a népoktatás dél-dunántúli fejlődésének néhány statisztikai összefüggését vizsgálva, arra keresünk választ, hogy mit jelentett a régió életében a magyar köznépoktatás polgári reformja, s hogy a népoktatási törvény, amelynek perspektivikus célja „az új, egységes, az államtól irányított iskolarendszer megalapozása, a tanügyi igazgatás és szervezet, továbbá az iskolai oktatás és nevelő munka számos kérdésének a megoldása, általában a polgári köznevelési rendszer kiépítése volt”,² elősegítette-e a dunántúli megyék közötti jelentős különbségek kiegyenlítését, az elmaradottabb déli területek felzárkózását.

Az iskolahálózat fejlődésének objektív hátterét, a lakosság, ill. a tankötelesek számának alakulását, valamint a népiskolák és a tanítók számbeli gyarapodását és az ezzel kapcsolatos különböző számításokat a 4. a. és b. sz. táblázat mutatja be.

Az előző száz évre jellemző kiegyenlítődesi folyamat, az arányosabb népsűrűség és településszerkezet kialakulása a Dunántúlon a korszak első évtizedeiben még folytatódik. Ez azonban a dél-dunántúli megyék közül csupán Zalára jellemző (a lakosság 140, a tanköteles korú népesség 200 százalékkal növekszik 1869 és 1910 között); a többi megyében ez a folyamat — az általános dunántúli visszaesést megelőzően — már a századforduló előtt lelassul, 120–130 százalék körül alakul. Különösképpen a tanköteles korosztály gyarapodásának alacsony rátája figyelmeztet a demográfiai változásoknak részben az iparfejlődéssel, részben — és területünkön elsősorban — az egykével és a kivándorlással magyarázható újabb összefüggéseire.

Az iskolahálózat bővülése és a tanítói létszámnövekedés általában követi a lakosság gyarapodását; kevésbé és késve igazodik azonban — főképp az iskolahálózat — az iskoláskorú gyermekek létszámváltozásaihoz, ami az iskolai feltételek terén állandósuló és a polgári korszakra mindvégig jellemző fáziskéséssel jár együtt. Ez a folyamat, természetesen, megyénként eltérő módon és mértékben megy végbe. Baranya és Somogy megye között nagy a hasonlóság: kisebb ütemű a lakosság és a

² A magyar nevelés története a feudalizmus és a kapitalizmus korában. Szerk. Ravasz János, 3. kiad. Bp., 1968. 102. l.

tankötelesek, s ennek megfelelően az iskolák és a tanítók számának a gyarapodása, ám viszonylag kevesebb az egy iskolára jutó lakosság és az egy tanítóra jutó tanköteles is. Zala iskolahálózatának és néptanítói létszámának gyorsabb ütemű fejlődése részben kompenzálni képes az indulási hátrányokat és a demográfiai gyarapodást, bár a megye pl. az egy tanítóra jutó tankötelesek arányát tekintve 1910-ben — az országos hányadnál is rosszabb átlaggal — a legutolsó a dunántúli mezőnyben. Tolna a mérsékeltbb népességnövekedés és a jelentős iskolafejlesztés eredményeképpen kedvező helyzetbe kerül, a dunántúli középmezőny élére tör, lényegesen eltérve ezzel a dél-dunántúli fejlődés irányától.

Itt azonban egy másik, egyre sajátosabb dunántúli, s főképpen dél-dunántúli jelenségre is fel kell figyelniünk: az iskolahálózat előnytelen belső tagoltságára, nagyfokú szétaprózottságára. Az egy iskolára jutó lakosság aránya mutat ugyan bizonyos kiegyenlítődést. (1869-ben 470, 1910-ben 270 a szélső értékek — Baranya és Tolna megye — között a különbség.) A két póluson azonban markánsan kirajzolódik a hazai népiskola-fejlődés két iránya: a koncentráltabb településszerkezetű, gazdaságilag és társadalmilag fejlett területeken a differenciáltabb oktatás lehetőségeit kínáló több tanítós, több tanulócsoporthoz, osztott népiskola, a másik oldalon pedig az egytanítós, összevont tanulócsoporthoz, hagyományos kisiskola dominál. A két végletet Moson, Esztergom és Tolna, ill. Baranya és Somogy jelentik. A dunántúli megyék többségében, így az általunk vizsgált területen is, az iskolák száma a század elején már megközelítette a népességszám és a településszerkezet által megszabott optimumot. A fejlődés további útját itt is az intenzifikálás, a belső struktúra finomítása, tehát a tanítói létszám növelése és az osztálybontás jelenthette volna. Ennek azonban a településföldrajzi és gazdasági tényezőkön kívül a lakosság felekezeti megosztottsága is akadályát képezte.

Ezek az adatok vezetnek el bennünket a korabeli iskolahálózat jellegzetességeit és fejlettségét, az iskolák és a tanítók arányát mutató viszonyszámhoz, amely a legmegbízhatóbban fejezi ki az eötvösi elgondolás: a hatosztályos, differenciált oktatást nyújtó elemi népiskola megvalósulásának objektív lehetőségeit és mértékét. Igaz, a dél-dunántúli átlag a negyven év alatt csaknem 0,4%-ot javult, de amíg 1869-ben alig volt rosszabb, mint az országos átlag (1,25 – 1,28), 1910-ben már több mint 0,3-del elmarad attól (1,63 – 1,93).

Az iskolahálózat minőségi fejlődése, az iskolarendszer differenciálódása tehát nem követte, nem követhette a népoktatás tartalmi megújítását célzó tantervi változásokat (1877, 1905.), s a forma, a szervezet meghatározó módon visszahatott a tartalmi fejlődésre. Az egytanítós felekezeti kisiskola eleve korlátok közé szorította a növekvő követelményeket támasztó népiskolai tantervek megvalósítását. (Más kérdés természetesen, hogy ez a tartalom milyen mértékben felelt meg a zömmel paraszti lakosság igényeinek és szükségleteinek!) A hatosztályos népiskola ugyan fokozatosan elterjedt, az előírt tantárgyak közül azonban maradéktalanul csak a hit- és erkölcsstan, valamint az olvasás és az írás tanítása valósult meg. Több tanítós, teljesen osztott népiskolával a megyeszékhelyeken kívül még a korszak végén is alig találkozunk. Az 1907/08-as tanévben kimutatott 1443 dél-dunántúli elemi népiskola közül mindössze 9 volt teljesen osztott, azaz 0,62 százalék; 1022 iskola, azaz 70,82 százalékuk ekkor is egytanítós, osztatlan iskola volt.

Nem történt sarkalatos változás az egy tanítóra jutó 6–12 éves tankötelesek számarányában sem; az 1910-ben is közel 70-es átlag messze elmaradt az Eötvös által pedagógia és didaktikai szempontokból elérendőnek tartott ötvenes létszámtól. Ez az átlag természetesen igen nagy szóródást takar; még az 1910-es években sem ritka — főképpen a katolikus iskolákban, de néhány községi iskolában is — az egy tanítóra eső 120–150-es tanulólétszám.

A Dél-Dunántúl népiskolahálózatát az egyházi iskoláknak az országos átlagot meghaladó túlsúlya jellemezte. (1910: kb. 82, ill. 73 százalék), ami természetesen együtt járt a népoktatás felekezeti jellegének konzerválódásával (5. sz. táblázat). Ennek a helyzetnek a felülvizsgálatát és esetleges módosítását e megyék többségében „különleges” szempontok, mint pl. a nemzetiségi kérdés vagy a munkáskérdés kevésbé indokolták, mint más vidékeken. A közigazgatás polgári reformjai ellenére változatlan maradt az egyházak önálló tanügyigazgatási szervezete is. Zala megye bizonyos tekintetben kivételt jelentett, itt az állami iskolák aránya már 1910-ben meghaladta a 10 százalékot. Ezek zömét a horvátok és a vendek lakta nemzetiségi területeken találjuk.

Az állami iskolák számának az 1890-es években megfigyelhető növekedéséhez hozzájárult az is, hogy ebben az időszakban ment végbe, elsősorban gazdasági okokból, a dinamikusan fejlődő városok, főleg a megyeszékhelyek községi és felekezeti kezelésű — és a növekvő igényektől messze elmaradó — elemi iskoláinak az államosítása is, ami jelentős központi támogatással, új iskolák építésével segített rendezni ezen települések iskolaügyét (Kaposvár, Zalaegerszeg, 1897.)

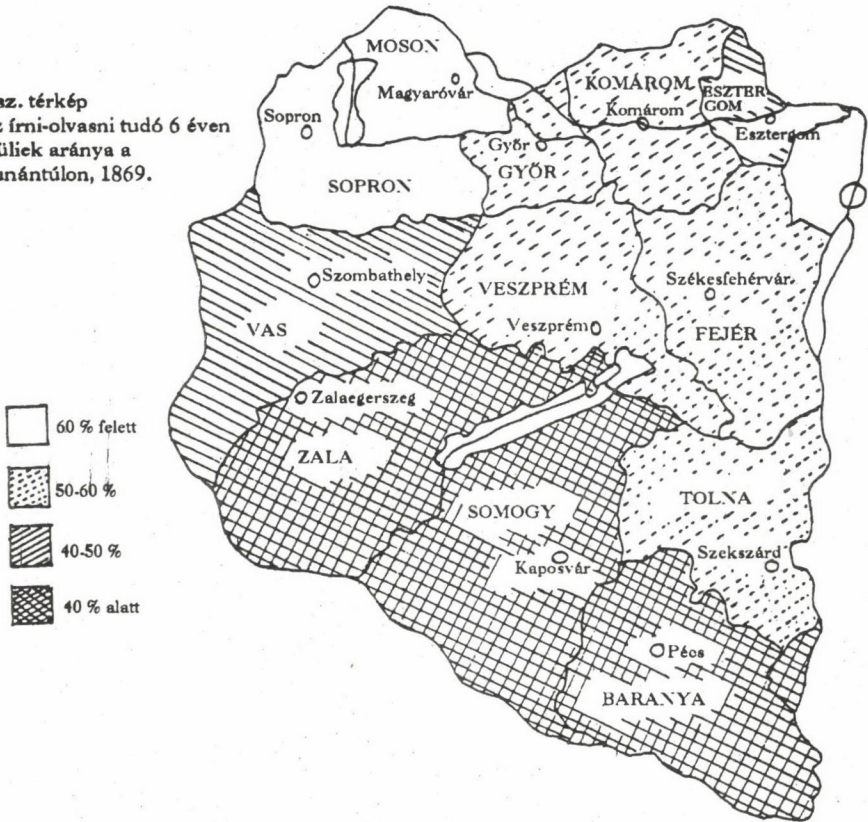
Amint az állami kezelésbe került iskolák jelentős hányadánál, az ún. „községésített” iskolák esetében is döntő szerepet játszott az egyes iskolafenntartó vallási közösségek szegénysége, amin a községi iskoláknak folyósítható állami támogatás reményében az iskola névtáblájának a cseréjével próbáltak segíteni. Amikor a századforduló után — bizonyos feltételek esetén — a felekezeti iskolák is részesülhettek állami támogatásban, számottevően csökkent a községi iskolák száma. (1880 és 1890 között ez a Dél-Dunántúlon 31-el nőtt, 1900 és 1910 között ugyanennyivel csökkent.)

A tankötelezettség és az iskolába járás adatainak mélyrehatóbb elemzése helyett csupán a viszonylagos fejlődés tényeire utalhatunk. (Részletesen l. a 6. sz. táblázatot.) A Dunántúl kedvező és a Dél-Dunántúl kedvezőtlenebb kiinduló helyzete ezen a téren mindvégig nyomon követhető, a korszak végén kimutatott arányok azonban már megközelítik az adott feltételek között elérhető optimumot. Jelentős mértékben csökkent a szóródás is: a szélső értékek közötti eltérés 1869-ben 12, 1910-ben 7 százalék volt; a dunántúli rangsor végén álló Zala megyéé is meghaladta az országos átlagot. Hozzá kell fűznünk azonban, hogy az iskolába járás „ténylegességet” és rendszerességét illetően még a korszak végén sem lehetnek illúzióink. A tankötelezettség normális ütemű teljesítését a századforduló után is legfeljebb 30–40, összértékét kb. 50–60 százalékosnak tekinthetjük. 1905-ben pl. az elemi iskolába járó 12 éves somogyi tankötelesek 43,2 százaléka járt a 6. osztályba, kb. 30 százalékuknak 2–5 éves visszamaradása volt. Zalában ez az arány 31,9, ill. 39,4 százalék volt.

Az viszont elvitathatatlan eredmény, hogy az iskolát végigjáró gyermekek legalább írni–olvasni megtanultak, s növekvő számuk az analfabetizmus jelentősen csökkenő arányában is megmutatkozik. (7. sz. táblázat) Az írni–olvasni tudó 6 éven felü-

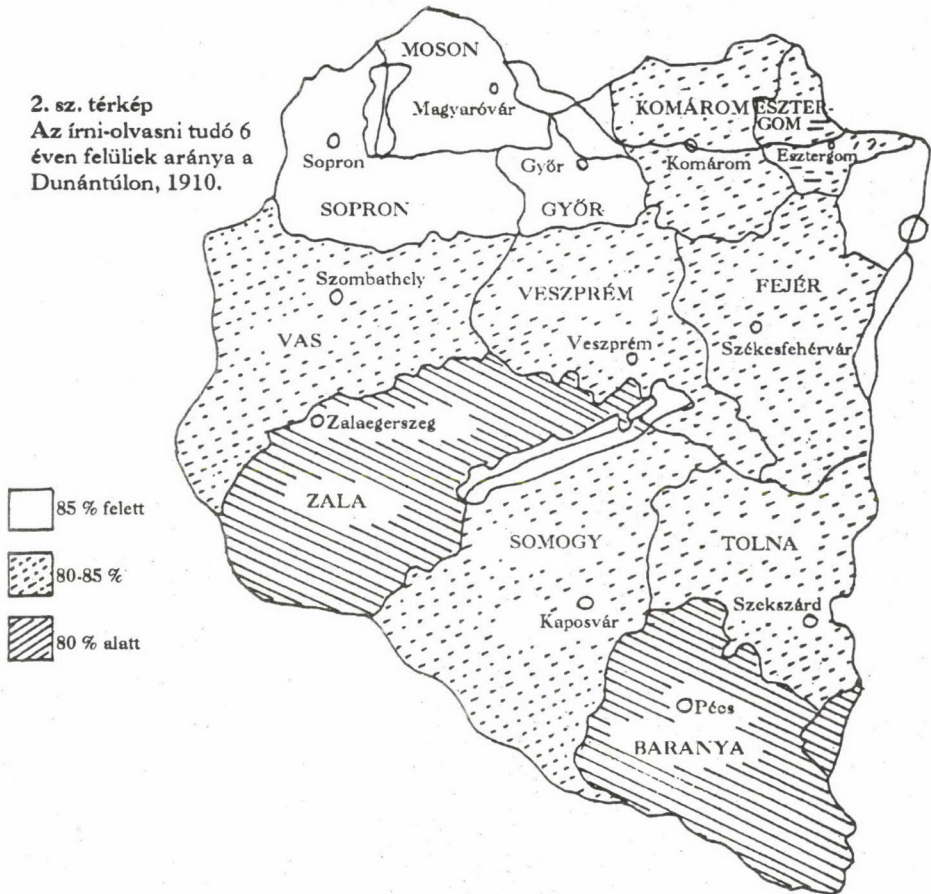
liek aránya a dél-dunántúli vármegyékben 1869-ben 29,9 és 50,6; 1900-ban 65,7 és 77,2; 1910-ben 75,1 és 81,7 százalékos szélső értékek között alakult, a különbség tehát erőteljesen csökkent. Az átlag azonban mindvégig alacsonyabb volt a dunántúli átlagnál. A dunántúli „kulturlejtő” képe talán ebből a látószögből változott a legkevésbé: a megyék sorát 1910-ben — Tolna, Somogy, Baranya és Zala sorrendben — a régió megyéi zárták. Fejlődésük azonban az országosnál gyorsabb ütemű volt, ami az általánossá vált elemi népoktatás térhódítását és jelentős művelődési hatását is igazolja.

1. sz. térkép
Az írni-olvasni tudó 6 éven
felüliek aránya a
Dunántúlon, 1869.

A népoktatási helyzet változásai, a népoktatás eredményei mögött bizonyító erővel sorakoztathatók fel a materiális tényezők, legkézzelfoghatóbban az iskolák fenntartására és működtetésére fordítható jövedelmek, ill. kiadások alakulása. (8. sz. táblázat). A több évtizedes adatsorokban — a pillanatnyi helyzetet is érzékeltető hullámzások mellett — kirajzolódnak az egyes megyék és tájak fejlődésének jellegzetes tendenciái. Jól követhető pl. Tolna, Baranya és Zala századvégi erőfeszítése a felzárkózásra. Somogy különböző tényezők kedvezőtlen együtthatása következtében az 1870-es évek derekától erősen visszaesett, a századfordulón a dunántúli rangsor

végére, valóságos „kultúrgödörbe” került. Az ezt követően tapasztalható gyarapodásnak az első világháború vetett véget. A Dunántúlnak az országos átlagértékekhez viszonyított megtorpanása, majd visszaesése, ha az itteni adatok talán egy kissé kedvezőbbek is, a dél-dunántúli megyékben is szembetűnő. 1872-ben és 1880-ban az egy iskolára, ill. az egy népiskolai tankötelesre vetített relatív költség³ még meghaladta az országos átlagot; 1890-ben azonban fordul a kocka, s ettől kezdve az egész Dunántúl, de déli megyéi is többnyire elmaradnak az országos átlagtól.

Az iskolai költségek relatív — az országos fejlődés üteméhez viszonyított — csökkenése a Dél-Dunántúlon kialakult iskolahálózat és iskolaszervezet dinamikus továbbfejlesztésének objektív korlátaira utal. A terhek legnagyobb hányada ugyanis közvetlen az iskolafenntartó — zömmel paraszti — lakosságra hárult, akár az egy-

³ Az egy iskolára jutó „relatív” költség kiszámításánál az iskolák nagyságát mutató viszonyszámot (iskola-tanító arányt) vettük figyelembe.

házi, akár a községi iskolaadó, akár más hozzájárulások formájában, s a lakosság anyagi ereje a fejlesztési lehetőségeket behatárolta. A hagyományosan kezelt népis-kola költségeit elsősorban a tanítói fizetés és — csekély mértékben — a fűtés és a takarítás díja tette ki. Tanszerekre, könyvekre, szemléltető eszközökre a költségvetésnek csupán ezrelékben kifejezhető töredéke jutott. Igaz, hogy ezt az olykor beszűkült horizontú népoktatásnak a hagyományos tantárgyakra korlátozódó tartalma nem is követelte türelmetlenül az iskolafenntartóktól. Mindehhez még hozzá kell számítanunk azt is, hogy területünkön az országos átlagot messze meghaladó mértékben élt tovább az iskolai költségvetés jelentős hányadának természetbeli kiszolgáltatása, ami elsősorban a kiadásoknak átlagosan a kb. 90 százalékát kitevő tanítói fizetés fedezetét jelentette. Így kirajzolódnak előttünk a dél-dunántúli népoktatás felerősödő konzervatív vonásai — a korábban említettek mellett — pl. a néptanítók egyre anakronisztikusabbá váló függősége, növekvő anyagi, erkölcsi és szellemi kiszolgáltatottsága. Mindezek együttesen jelentették az elemi népiskolai hálózat intenzív továbbfejlesztésének ideológiai-politikai elemekkel is átszótt anyagi-társadalmi kerületeit.

2) A „felső” népoktatás (A felső nép- és polgári iskola)

A hatosztályos elemi népiskola folytatásának szánt három-, ill. kétosztályú felső népiskola, amelynek megszervezését a népoktatási törvény a népesebb községekben ajánlotta, bizonytalan tartalmi koncepciójával, életidegenségével a törvény legkevésbé sikerült, életképtelennek bizonyuló konstrukciója volt. Az első kultuszminiszeri jelentés Magyarországon 501, a Dunántúlon 56 felső népiskolát tartott számon, ezek azonban többnyire csak papíron léteztek. 1872-ben országosan is csupán 75-ről tudott a miniszeri jelentés, a századforduló után pedig már tíz sem volt az országban.

Ezért is érdemel külön figyelmet ennek az iskolatípusnak a meggyökerezése a Dél-Dunántúl közoktatási szempontból legfejletlenebb megyéjében, Zalában. Az itt létesített 5 felső népiskola ugyanis nagyon népszerűnek, életképesnek bizonyult. 1880-ban pl. 21 tanító 188 tanulót — közülük 70 leány volt — tanított ezekben. (A Dél-Dunántúl további egy felső népiskolája Szekszárdon működött — még a századfordulón is.) Az iskolák székhelye egyben gazdaságföldrajzi és társadalmi magyarázat is e szabályt erősítő kivételre; elsősorban a fejlett mezőgazdasági kultúrájú területeken, a borvidékeken létesültek ezek az iskolák (Balatonfüred, Tapolca, Keszthely, Szekszárd), határozott gazdasági karakterrel, Balatonfüreden egyenesen „szőlőműves” fiúiskolaként. Életképességük bizonyítéka az is, hogy tulajdonképpen nem is szűntek meg, hanem — főleg a századforduló táján — magasabb évfolyamszámú — és természetesen más rendeltetésű — polgári iskolává alakultak át.

Hasonló magyarázatot kell keresnünk arra is, hogy a régió első polgári iskolái ugyancsak Zalában (Alsólendva, Csáktornya, Keszthely, Nagykanizsa, Zalaegerszeg) és Szekszárdon létesültek. A polgári iskolák felállítását kezdettől fogva elsősorban az 5000-es lélekszám feletti településeken szorgalmazták; az eredeti elképzelések szerint a fiúk számára hat-, a leányok számára négyosztályú iskolák szervezésével. A vallás- és közoktatásügyi miniszter 19 425/1874. sz. utasításában szigorúan előírta a tanfelügyelőnek, hogy ezekben a helységekben „egy év leforgása alatt, habár bérhá-

zakban is” gondoskodjanak „mind a fiúk, mind különösen a leányok számára” ezen iskolák megnyitásáról.

Az 1880. évi népességi adatok szerint a Dél-Dunántúlon 12 olyan település volt, amelynek a lélekszáma az 5000-et meghaladta. Baranya megyében: Mohács (12 140) és Pécs (23 863); Somogy megyében: Kaposvár (6649); Tolna megyében: Bátaszék (6452), Bonyhád (5610), Dunaföldvár (12 382), Fadd (5050), Paks (9434), Szekszárd (11 069) és Tolna (7309); Zala megyében: Nagykanizsa (11 128) és Zalaegerszeg (5424). A helyzet ellentmondásosságát érzékelteti, hogy közülük csupán a polgárosodó — és éppen ezért jelentős zsidó iparos-kereskedő réteggel rendelkező — Nagykanizsa és Zalaegerszeg, valamint Szekszárd tartott igényt polgári fiúiskolákra. (A pécsi továbbtanulási igényeket a főgimnázium és a reáltanoda elégítette ki.)

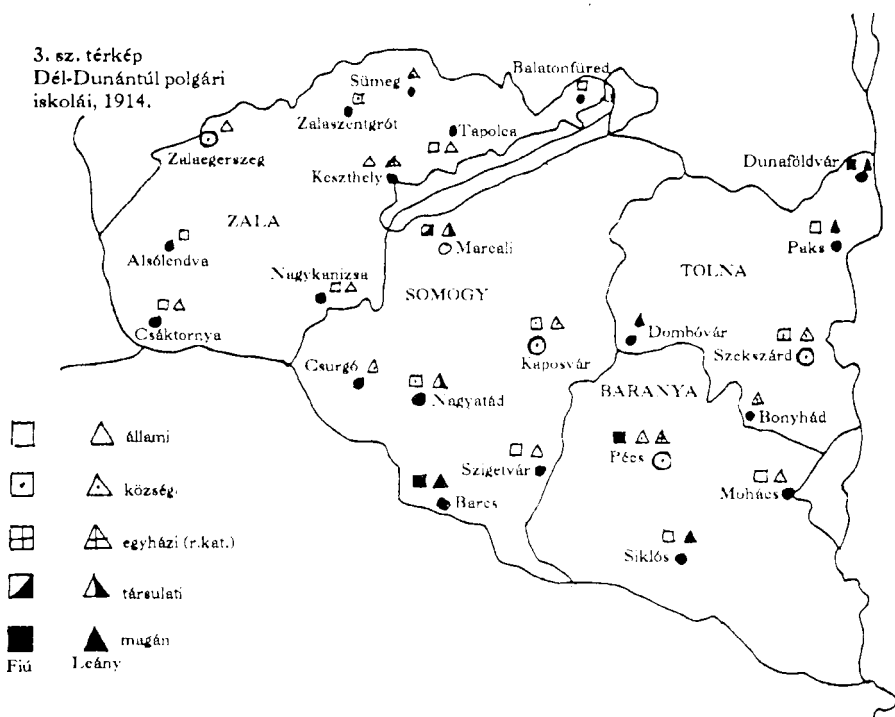
A dél-dunántúli fejlődés megkésettsége ebben az összefüggésben is kimutatható. Hiszen a polgárosodó — a paraszt elnevezést is „polgárra” változtató — paraszti rétegek mellett elsősorban a hagyományos mezővárosi szerepkört meghaladó, városiasodó települések gyarapodó kézműves polgársága, kisiparosai és kereskedői, valamint a tőkés fejlődés és munkamegosztás előrehaladtával gyarapodó tisztviselői és értelmiségi réteg adta a modern közoktatás — s egyre inkább: nemcsak az elemi fokú, hanem az erre épülő és életük gyakorlati követelményeihez a hagyományos gimnáziumnál jobban igazodó magasabb fokú iskolázás (az alapfokú szakoktatás mellett a polgári iskola és a reális irányú középiskola) — helyi társadalmi bázisát. Nyomukban — főképp a századforduló után — az ipari üzemek munkásai is felsorakoznak. Az is természetes, hogy a differenciáltabb, magasabb szintű közoktatás ügyét kezdetben e városiasodó települések zsidó polgársága képviselte a legkövetkezetesebben, többnyire azonban eléggé magára hagyatva. A felső nép- és polgári iskolák összesített adatai lassú változást mutatnak. 1880 és 1890, valamint 1890 és 1900 között csak 5–5 új iskola létesült; 1910 és 1914 között azonban ez az ütem már ötéves periódusonként mutatható ki. (1905:28, 1910:33, 1914:39 iskola.)

A polgári iskolával rendelkező települések témánk szempontjából azért is érdemelnek különös figyelmet, mert a tőkés gazdálkodás és társadalmi viszonyok új típusú munkamegosztásában sajátos, összetett funkciók alakulnak ki: gazdasági-kereskedelmi szerepük — többnyire a hagyományos közigazgatási feladatkörrel párosulva, vagy azt is magára vállalva — új feladatokkal (szociális, egészségügyi, kulturális) egészül ki. Ezek közül itt ez utóbbit: a kulturális funkciót, a közoktatásban körvonalazódó új szerepüket emeljük ki. A polgári iskola, ez a tömegek számára a századforduló után felfedezett, új típusú intézmény, nemcsak az adott központi település, hanem a környék lakossága számára is felkínálja a továbbtanulást, a magasabb műveltség megszerzésének lehetőségét. Ez a tény már korszakunk végén is, de főképp majd a következő évtizedekben — a polgári iskola ellentmondásossága, sokat bíralt „zsákutca-jellege” ellenére is — a szocializációs folyamatokat, a társadalmi mobilizációt és az általános kulturális fejlődést segítő valóságos oktatási központokká, egy-egy szűkebb vonzáskörzet centrumává teszi ezeket a településeket.

A fentieket a következő tényekkel támaszthatjuk alá. (L. 9. sz. táblázat.) 1900 és 1910 között csaknem megduplázódott a Dél-Dunántúlon a polgári iskolák száma. Csak 1905 és 1914 között 193-ról 276-ra, ill. 3590-ről 6460-ra emelkedik a polgári

iskolai tanítók, ill. a tanulók száma. Az egy iskolára, illetve az egy polgári iskolai tanulóra jutó összlakosság számarányát tekintve még 1905-ben is jelentős szóródás (39 568 – 84 188; ill. 264,1 – 614,6) kiegyenlítődik (33 269 – 50 354; ill. 200,2 – 252,2). A polgári iskolában tanuló fiúk és leányok aránya nagyjából kiegyenlítődik, sőt az arány a leányok javára billen. (Bár Somogyban még — a korlátozottabb középiskolai továbbtanulást kompenzáló lehetőségként — a fiúk aránya 1914-ben is 60,8 százalékos volt.)

Ahol a település új funkciója, az új típusú iskolázás vonzereje a hagyományos középiskoláival találkozik, a dél-dunántúli fejlődés új színfoltjaként jelentős iskolavárosok jönnek létre (Pécs mellett Kaposvár, Szekszárd, Keszthely, Nagykanizsa, Zalaegerszeg). De a jövő szempontjából különös figyelmet érdemelnek az új oktatási „alközpontok” is: Baranyában Mohács és Siklós; Somogyban Barcs, Csurgó, Marcali, Nagyatád és Szigetvár; Tolnában Bonyhád, Dombóvár, Dunaföldvár és Paks; Zalaiban pedig Alsólendva, Balatonfüred, Csáktornya, Sümeg, Tapolca és Zalaszentgrót. Ezek a változások a korszak végére jelentősen átrajzolták a Dél-Dunántúl művelődési térképét; s a táj kulturális felzárkózásáról, az iskoláztatási hátrány csökkenéséről tanúskodnak. Ezt az országos összevetés néhány adata is bizonyítja: a Dél-Dunántúl csaknem népességének arányában részesült az ország összes felső nép- és polgári iskolájából (7,95 – 7,33 százalék); országosan 34 331, itt 37 231 lakosra jut egy-egy ilyen iskola. Az iskolai férőhelyek számát (tanulói létszámot) tekintve azonban még mindig számottevő különbség érzékelhető; az ország polgári iskolai tanulóinak csu-

pán 5,94 százaléka járt e négy megye iskoláiba, és az országos kb. 168-cal szemben itt csak minden 225. lakosra jutott egy polgári iskolai tanuló.

A polgári iskolát életre hívó társadalmi igények jellemzéseként utalnunk kell arra is, hogy egy-egy iskola létrehozására az elsősorban érdekelt tisztviselő-, kereskedő- és iparoskörökben jelentékeny társadalmi és pénzügyi akciók szerveződtek. A polgári iskolai egyletek, sőt — az átmenetileg — a fenntartás terheit is vállaló társulatok megalakulása és szívós tevékenysége fontos és pozitív tartalmú eseménye volt e polgárisodó, városiasodó települések közéletének.

A polgári iskolákról szólva azonban azt sem lehet elhallgatni, hogy a nagy helyi erőfeszítések árán létrehozott intézmények többsége valószínűtlenül rossz körülmények között — ideiglenes elhelyezéssel, kevés tanítóval, kölcsönzött taneszközökkel stb. — működött, ami rányomta a bélyegét az iskolai munka színvonalára.

3) Ipari és kereskedelmi inasiskolák

Az 1884. évi ipari törvény nyomán (1884:XVII. tc.) megjelentek a Dél-Dunántúlon is az ipari, majd a kereskedelmi inasiskolák. A törvény értelmében minden olyan helységben fel kellett állítani az iskolát, ahol az iparos- és kereskedőtanoncok száma az ötvenet elérte. Iparoktatási célokra az elemi és a polgári iskolák helyiségeit és taneszközeit lehetett felhasználni. Az elméleti oktatást a polgári és az elemi iskolák pedagógusai óraadóként látták el. Ezen iskolatípus tartalmi és szervezeti kérdéseinek vizsgálata meghaladja munkánk kereteit; itt csupán az intézményhálózat kialakulásának folyamatát és néhány jellemző vonását kívánjuk felmutatni.

Az 1884:XVII. tc-t követő néhány évben lényegében kialakult az ipari oktatás intézményhálózata (l. a 10. sz. táblázat). 1890-ben már 37 ilyen iskola működött a Dél-Dunántúlon, felülmúlva a felső nép- és polgári iskolák együttes számát. Ezek az intézetek — csekély kivételtől eltekintve — az előző fejezetben bemutatott polgárisodó településeken szerveződtek. Somogy megyében pl. Barcon (1893), Csurgón (1891), Kaposvárott (1887), Marcaliban (1882), Nagyatádon (1885) és Szigetváron (1884), továbbá Tabon (1888) létesültek az első inasiskolák. (Más megyékből csupán összesített adatokkal rendelkezünk.)

Az inasiskolák száma 1890 és 1900 között csekély mértékben nőtt (37–42); 1900 és 1905 között némileg visszaesett (42–38). 1905-ben a 38 dél-dunántúli inasiskola közül 30 általános, 1 szakirányú ipari, 7 kereskedelmi iskola volt, amelyekben 200 tanító összesen 4317 tanoncot tanított. A tanulók száma tehát mintegy 600-zal felülmúlta ekkor már a polgári iskolai tanulókéét, s ez az arány mindvégig megmaradt. A következő években ismét fejlődik az intézményhálózat (1905 – 1910: 4, 1910 – 1914: 4, összesen 8 újabb iskola). A fejlődés üteme és aránya kiegyenlített. Egy iskolára a régióban átlag 34 500 lakos jutott, a szélső értékek sem mutatnak túl nagy különbséget (Baranya: 27 113, Zala 42 394).

Az inasiskolák hálózatát tehát területi arányosság, viszonylagos kiegyensúlyozottság jellemezte. Székhelyeik — az ipar és a kereskedelem fejlődéséhez igazodva — többnyire a korábban már jellemzett oktatási központok, ill. alközpontok voltak. Ha az inasiskolák és a polgári iskolák adatait összevetjük (l. 9/b. táblázat), megállapíthatjuk, hogy a megyék közötti korábbi jelentős különbségek a századforduló után

fokozatosan kiegyenlítődnek (1890-ben 19 és 41 ezer, 1910-ben 17 és 21 ezer között alakul e két iskolatípusra együttesen jutó lakosság aránya).

Az inasiskolákra azonban általánosan jellemző volt az oktatás alacsony színvonal, hiszen az elemi ismeretek pótlása, az elemi készségek gyakorlása dominált; a szakmai képzés a munkaadók feladata volt, akik ráadásul — a rendelkezések ellenére — igen gyakran visszatartották inasikat a iskolától.

4) Középiszkolák

A kiegyezés nem hozott szervezeti változást a középfokú oktatásban. A középiskola két típusa — a Thun-féle reform szellemében — a nyolcosztályos gimnázium és a hatosztályos reáliskola maradt, ez utóbbit 1878-ban szintén nyolcosztályos iskolává szervezték át.

A Dél-Dunántúl középiszkolai hálózatában ezekben az években — sőt a kiegyezést követő negyedszázadban — sem történt érdemi változás. (L. a 11. sz. táblázatot.) Helyi jelentőségű módosulás volt csupán, hogy a sárszentlőrinci evangélikus algimnáziumot az 1870/71-es tanévben a dinamikusabban fejlődő völgyeségi ipari-kereskedelmi centrumba, Bonyhádra helyezték át. Fejlődésről tanúskodó változás viszont, hogy a pécsi mellett a csurgói, a kaposvári és a nagykanizsai intézeteket is főgimnáziumi, a pécsi alreált pedig főreáltanodai rangra emelték. A fejlesztés eredményeképpen 1866 és 1871 között e kilenc iskolában másfélszeresére nőtt a tanári testület (56 – 84); s mintegy kétszáz fővel gyarapodott a tanulói fűjság. Mindezzel azonban a régió középiszkolai ellátottsága alig javult: az ország népességének 8,3%-át kitevő lakosságára a középiszkolák 5,1, a tanulóknak pedig mindössze 4,3 százaléka jutott. Amíg országosan 376, itt 727 lakos adott egy középiszkolai tanuló. Említést érdemel viszont a tanulói fűjság iskolatípusonkénti megoszlása: 78,5 százalékuk járt gimnáziumba, 21,5 százalékuk reáliskolába.

A középiszkolák ügyének átfogó rendezésére 1883-ban került sor. Az 1883: XXX. tc. egyrészt szabályozta az államnak a középiszkolákkal kapcsolatos jogait és feladatait, másrészt a gimnáziummal jogilag egyenrangúnak ismerte el az Entwurf által életre hívott reáliskolát. Bár az iskolák száma Magyarországon a következő évtizedben nem változott lényegesen (1871:175, 1893:184), a középiszkolai tanárok száma 1895-ig mintegy 1300-zal, a tanulóké csaknem 10 000-rel növekedett 1871-hez viszonyítva. A középiszkola iránt megerősödő igények ezekben az években jelentős bővítésekre, építésekre készítették az iskolafenntartókat.

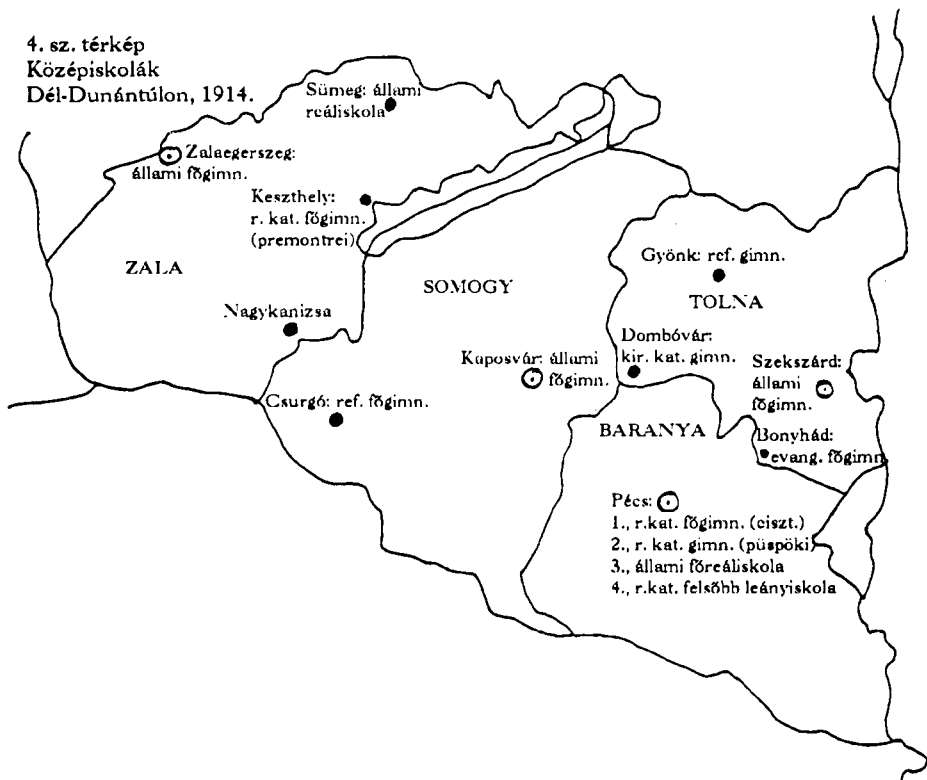
A Dél-Dunántúl évtizedeken át változatlan középiszkolai hálózata az 1890-es években két új iskolával gyarapodott: a zalaegerszegi (1895.) és a szekszárdi (1896.) állami főgimnáziummal. E két mérsékeltbb ütemben fejlődő, ám egyre növekvő szerepkörű megyeszékhelyen felállított gimnáziumok jelentősen javítottak a régió korábbi kedvezőtlen iskolai mérlegén, s arányosabbá tették a területi ellátottságot. A tolnai és a zalai változások eredményeképpen azonban még szembetűnőbb Somogy lemaradása, ahol másfélszerannyi lakos jut egy-egy középiszkolára, mint a dél-dunántúli átlag, s csaknem kétszerannyi, mint pl. Zala megyében.

A középiszkolai hálózat a századfordulót követően újabb három iskolával gyarapodott: a pécsi r. katolikus felsőbb leányiskolával (1907), majd az ugyancsak pécsi

r. katolikus (püspöki) „nem teljes” gimnáziummal (1912), valamint a dombóvári kir. katolikus — „nem teljes” — gimnáziummal (1913). Így 1914-ben már 14 középiskola működött a Dél-Dunántúlon. (L. a 12. sz. táblázat.)

Az 1871 és 1914 közötti fejlődés mértéke mind az iskolák számát, mind a tanulók számát tekintve felülmúlta az országos fejlődés arányát (155,5 – 130,8, ill. 262 – 223,6 százalék). Ezáltal nőtt a régió részesedése az ország középiskoláiból, ill. középiskolai férőhelyeiből is (5,1 – 6,1, ill. 4,3 – 5,03 százalék). Ezek az adatok azonban — a lakosság csaknem 8 százalékos arányához viszonyítva — még mindig jelentős hátránnyal tanúskodnak. 1914-ben Magyarországon kb. 80 000, a dél-dunántúli megyékben kb. 104 000 lakos jut egy iskolára, országosan minden 226., itt csak minden 357. polgár folytatott középiskolai tanulmányokat.

A középiskolában tanulók között némileg csökkent a reáliskolai növendékek aránya (1914: 16,7%). Nem tudtuk viszont teljesen áttekinteni a középfokú továbbtanulást jelentő, bár hivatalosan nem középiskolának minősülő gazdasági, ill. ipari és kereskedelmi szakiskolákba járók számát. Ez az 1914-ben kb. 800–1000-re becsülhető tanulólétszám máris kb. 40 százalékosra módosítja a nem hagyományos középiskolákban tanulók arányát.

A magasabb szintű iskolázás lehetőségeinek kiterjedése némi fáziskéséssel és csekélyebb területi különbségekkel követte az elemi népoktatás ellentmondásos fejlődését. Ha a nem elemi fokú iskolák (felső nép- és polgári iskola, inasiskola, középiskola) adatait együttesen vizsgáljuk, megállapíthatjuk azt, hogy az iskolahálózat fokozatos kiépülésének és differenciált fejlődésének eredményeképpen egy vertikálisan és horizontálisan is jól tagolt oktatási szervezet jött létre, amely a helyi igényekhez fokozatosan igazodva, egyre több irányú továbbtanulást tett lehetővé. Egy-egy nem elemi fokú iskolára 1914-ben Baranya megyében 14 686, Tolna megyében 15 721, Zala megyében 17 935, Somogy megyében 18 298 lakos jutott. (L. 13. sz. táblázat)

5) Egyéb iskolák

Részben a kutatás elégtelensége, részben az előbbieken nem említett iskolák (óvó- és tanítóképzők, különféle szakiskolák) speciális jellege miatt csak a viszonylagos teljesség kedvéért utalunk a Dél-Dunántúlon működő egyéb iskolákra.

A népiskolai oktatás legfelső fokát jelentő tanító, ill. tanítónőképző intézetek közül 1914-ben négy működött ezen a területen: az 1869-ben alapított csurgói (állami), az 1879-ben létesített csáktornyai (állami), az 1856 óta működő pécsi (r. katolikus) tanítóképző és az 1897-ben szervezett pécsi (r. katolikus) tanítónőképző. E négy képzőintézetben — 1908-as adatok szerint — 54 tanár összesen 437 növendéket tanított. Az intézetek vonzáskörzete azonban — részben a hagyományok, részben a felekezeti jelleg miatt is — túllépte a Dél-Dunántúl földrajzi határait.

A korabeli statisztikák meglehetősen mostohán bánnak a szakoktatási intézményekkel. Az e témára vonatkozó kutatási eredmények híján csupán tényszerű összefoglalásra szorítkozhatunk.

1914-ben 4 „gazdasági és bányászati szakiskola” működött e területen: 2 Zala megyében (a keszthelyi Georgikon utódjaként szervezett gazdasági középiskola és az 1892-ben létesített tapolcai vincellériskola); 1 Somogy megyében (az 1886-ban alapított szentimrei állami „földműves iskola”) és az 1896-ban alapított pécsi „m. kir. szénbányásziskola”.

A 9. „ipari és kereskedelmi szakiskola” közül 4 Pécssett, 2 Kaposvárott, 3 pedig Zala megyében (2 Zalaegerszegen, 1 Nagykanizsán) található. Közülük négy — Kaposvárott, Nagykanizsán, Pécssett és Zalaegerszegen — felső kereskedelmi iskola volt.

A különböző szakiskolák körülményeiről (tanulólétszám stb.) jelenleg még nincsenek rendszerezhető, pontos adataink. (A négy gazdasági szakiskolában pl. 1911-ben 181 növendék tanult; az akkor már működő három felsőkereskedelmi iskolában 409. A többi iskoláról nem állnak rendelkezésemre statisztikai adatok.)

*

A közoktatás dualizmuskori fejlődése a történelmi fáziskésés sajátos körülményei között ment végbe a Dél-Dunántúlon. A statisztikai adatok feldolgozása során olyan fejlettségi mutatókat kerestünk, amelyek segítségével az eltérő fejlettségű és

fejlődési ütemű területek között egy több szempontú összehasonlítás és rangsorolás viszonylagos objektivitással elvégezhető.

A dunántúli megyék 1869-es négytényezős rangsora, amelynél a tanítók és az iskolák arányát, az iskolába járás mértékét, a népiskolai kiadások relatív értékét és az olvasni-írni tudók arányát vettük figyelembe, kevés eltéréssel lényegében igazolja a „dunántúli kultúrlejtővel” kapcsolatos korábbi megállapításokat. E rangsor alapján Tolna a dunántúli középmezőnybe (5–7. hely), Baranya, Somogy és Zala — Vas megye társaságában — a sereghajtók közé tartozik.

Az 1900-as és az 1910-es hattényezős összehasonlítás alapján (itt az egy felső nép- és polgári iskolára, ill. az egy középiskolára jutó összlakosság arányát is figyelembe vettük), a dunántúli megyék három, viszonylag jól elkülönülő csoportot alkotnak (zárójelben az előző, 1869-es rangsorhoz viszonyított helyváltoztatás):

I. Esztergom (+6), Győr (+2), Sopron és Moson (-3)

II. Tolna (+1), Veszprém (-2), Vas (+4) és Komárom (-1)

III. Fejér (-6), Baranya, Zala (+1) és Somogy (-2)

Ezek a változások néhány ponton már jelentősen módosítják a Dunántúl 30–40 évvel korábbi művelődési térképét. Adataink viszont azt igazolják, hogy ez az ország-rész a dualizmus évtizedei alatt veszített hagyományosan kedvező pozíciójából, és a fejlődés ütemét tekintve elmaradt más, dinamikusan fejlődő országrészek mögött, és elmaradt a fejlődés országos ütemétől. Nem történt viszont lényeges módosulás az északi és a déli területek közoktatási viszonyait illetően. A történelmi hátrány rányomta a bélyegét a déli területek fejlődésére, s ha a különbségek némiképpen csökkentek is az idők folyamán, régióinkra — pontosabban: Baranya, Somogy és Zala megyékre — a megkésetttség, a fejlődés több évtizedes fáziskésése maradt a jellemző.

A magyarországi polgári közoktatási reformok sorozata ugyanakkor — a rendszer lényegéből fakadó ellentmondásai, osztálykorlátai, az uralkodó osztályok művelődési kiváltságainak fennmaradása ellenére is — megteremtette a modern tömegoktatás szervezeti és intézményi alapjait. 1914-ben pl. a Dél-Dunántúl lakosságának kb. 13,8 százaléka járt a mindennapi elemi vagy ismétlő, kb. 1,35 százaléka nem elemi fokú iskolába; együttesen több mint 15 százalék. Ez azt jelenti, hogy minden hetedik — a hat éven felüli lakosságot tekintve — minden hatodik dél-dunántúli állampolgár életében, életének mindennapjaiban meghatározó szerephez jutott az iskola. Ez pedig, ha némileg rosszabb is, mint az országos arány, korszakos változásokat jelez ezen a tájon is.

Az itt bemutatott kép, a bevezetőben jelzett megoldatlan problémák ellenére is, a dualizmuskori közoktatásfejlődés általános tendenciáinak érzékeltetésén túl jelentősen eltérő helyi körülményekre és sajátosságokra hívja fel a figyelmet. A dél-dunántúli közoktatás dualizmuskori helyzetének és változásainak, a modern közoktatási infrastruktúra kialakulásának ezzel a korántsem teljes statisztikai leírásával és vázlatos elemzésével, az egyes megyék sommás megítélésében rejlő kihívással a helyi kutatásokhoz is szerettem volna ösztönzést és módszertani segítséget adni. A történelmi vonzásokörzetek kialakulásának és fejlődésének komplex feltárásához ugyanis nélkülözhetetlenek az egyes iskolaközpontokra irányuló további konkrét művelődéstörténelmi kutatások.

IRODALOM

Benda Kálmán: Az iskolázás és az írástudás a dunántúli parasztság körében. = Somogy megye múltjából. Levéltári évkönyv. Szerk. Kanyar József. 8. köt. Kaposvár, 1977. 123–133. l.

Kanyar József: Népiskola és középfokú oktatás a Dunántúlon — különös tekintettel Somogyra. = Uo. 10. köt. Kaposvár, 1979. 175–220. l.

Katus László: A Dunántúl gazdasági és társadalmi fejlődésének főbb vonásai, 1848–1867. A Dunántúl településtörténete. III. (1848–1867.) A székesfehérvári településtörténeti konferencia anyaga. Székesfehérvár, 1978. 6–30. l. (A művelődéstörténeti szekció előadásai: 180–251. l.)

Kelemen Elemér: A Dunántúl népoktatása a 19. század második felében. Kézirat, 95 l.

Kelemen Elemér: Somogy megye népoktatása közoktatásunk polgári átalakulásának időszakában. Bp., 1985. 250 l.

Vörös Károly: A két Ratio Educationis és a népoktatás Magyarországon. 1774–1868. = Internationales Kulturhistorisches Symposion Mogersdorf 1975 in Mogersdorf. Schul- und Bildungswesen im pannonischen Raum bis 1918 mit besonderer Berücksichtigung des niedern Schulwesens. Eisenstadt. 1976. 219–232. l.

A STATISZTIKAI ADATOK FORRÁSAI:

A 18. századra vonatkozó adatokat Benda, Kanyar és Vörös hivatkozott munkáiból vettem át.

Az 1860-as évek adataira vonatkozóan: Hivatalos Statisztikai Közlemények I. évf. 5. füzet. A–D. táblázatok. 1869. — Magyarország közoktatási statisztikája. 1864/65–1867/68. Szerk. Barsi József. Pest, 1869. XVII+279 l. — A népességre vonatkozó adatokat ld. 1. A történeti statisztika forrásai. Szerk. Kovacsics József. Bp., 1957.

A dualista korszak statisztikai adataira vonatkozóan: A vallás- és közoktatásügyi m. kir. miniszternek az országgyűlés elé terjesztett jelentése a népiskolai közoktatás állapotáról 1870-ben. I. rész. Buda, 1870., uaz: 1870., 1871. Buda, 1872., uaz: 1873–1897. 3–26. köt. Bp., 1874–1897., Magyarország közoktatásügye az ... évben. Klny. A m. kir. kormány ... évi működéséről és az ország közállapotáról szóló jelentés és statisztikai évkönyv c. műből. 1898–1918. Bp., 1898–1918; — Magyar Statisztikai Évkönyv. Új. folyam. 1–21. köt. 1893–1914. Bp., 1893–1914.; továbbá: A Magyarországon létező egyházi és közoktatási hatóságok és tanintézetek tisztii név- és címtára... Szerk. Bósis Gyula. Buda, 1871., valamint Láng Lajos: A népoktatás hazánkban. 1869–1884. Bp., 1886.

A statisztikai kiadványokból felhasznált alapadatok további feldolgozása (átlagok, viszonyszámok, rangsor-analízis, korreláció-számítás stb.) saját számításaimon alapul. Az adatok, illetve a táblázatok egy részét korábbi munkáimból vettem át. (L. Irodalomjegyzék)

Az oktatásra vonatkozó statisztikai adatok évről évre rendelkezésünkre állnak, míg a népszámlálási adatok csak tíz évenként. Ebből adódik, hogy esetenként nem azonos évből származó adatokat vettem össze pl. a lakosságra vetített arányok számítása esetén.

MELLÉKLETEK

i. sz. táblázat
Népesség, települések, a népiskolák adatai (1770–1870)

a/

Várme- gye	A települések száma			A lakosság száma			Az egy településre jutó lakos- ság		
	1777	1870	Vált. %	1777	1870	Vált. %	1777	1870	Vált. %
Baranya	351	345	98,29	143018	263741	184,41	407,4	764,4	187,6
Somogy	317	314	99,05	126098	289555	229,63	397,7	922,1	231,8
Tolna	103	120	116,50	112761	206211	182,87	1094,7	1713,4	156,9
Zala	568	249	43,83	205343	237457	115,64	361,5	953,6	263,7
Dunán- túl	2693	2168	80,50	2212203	2212203	170,35	482,2	1020,3	211,5

b/

Várme- gye	Az iskolák száma				A településekre jutó iskolák aránya					
	1773	1869	Vált. %	R*	1770	R	1870	R	Vált. %	R
Baranya	114	372	326,30	1	32,47	11	107,82	10	332,06	2
Somogy	146	368	252,05	2	46,05	9	117,19	7	254,48	4
Tolna	106	179	168,87	6	102,91	4	149,16	3	144,94	8
Zala	147	331	190,23	5	30,63	12	132,93	5	433,98	1
Dunántúl	1436	2787	194,08	–	53,32	–	128,55	–	241,09	–
Magyarország	–	13798	–	–	70,96	–	121,73	–	181,15	–

* „R” = a dunántúli megyék rangsorában elfoglalt hely

c/

Várme- gye	A tanítók száma				Az egy tanítóra jutó össznépesség						Egy iskolára jutó tanító	
	1773	1869	Vált. %	R	1773	R	1869/70	R	Vált. %	R	1869	R
Baranya	114	436	382,45	1	1254,40	12	604,91	5	48,22	2	1,17	–
Somogy	146	431	295,21	2	863,68	5	671,82	9	77,78	9	1,17	–
Tolna	106	269	253,77	5	1063,78	10	766,58	12	72,00	6	1,50	3
Zala	174	428	245,98	6	1180,13	11	554,80	3	47,01	1	1,29	9
Dunán- túl	1436	3665	255,22	–	904,31	–	603,60	–	66,74	–	1,32	–
Magyar- ország	–	17792	–	–	1097,26	–	715,58	–	65,21	–	1,29	–

2. sz. táblázat
Az egyházi iskolaszervezet a Dél-Dunántúlon (1865)

a/ Római katolikus egyház								
Vármegye	Püspökség (egyházkerület, felügyelőség)	Tankerület	Az iskolás		Iskola n(küli telep. száma	Az iskolák száma	Ebből főelelmi	A tanítók száma
			anya	leány				
			egyházak száma					
Baranya	Pécsi püspökség	Baranyavári	7	3	–	10	–	13
	"	Bólyi(német)	6	22	1	28	–	29
	"	Dárdai	7	8	12	15	–	15
	"	Gödrei	9	31	1	40	–	41
	"	Mágocsi	9	9	–	18	–	22
	"	Máriakémendi	8	9	2	17	–	21
	"	Mohácsi	9	7	–	16	1	26
	"	Németi	7	9	20	16	–	16
	"	Pécsvárosi és vidéki	9	7	–	17	2	40
	"	Pécsváradi	8	12	2	20	–	22
	"	Siklói	7	14	23	21	–	23
	"	Szentlőrinci	8	7	7	15	–	15
"	Szigetvári	3	5	3	8	–	8	
Somogy	Pécsi püspökség	Szigetvári	5	7	4	12	1	16
	Veszprémi "	Csökölyi	13	19	52	32	–	37
	"	Csburgói	11	17	40	28	–	30
	"	Igáli	11	25	28	30	–	40
	"	Kaposvári	11	19	36	31	1	40
	"	Karádi	15	18	11	33	–	37
	"	Següsdí	14	25	61	39	–	42
Tolna	Pécsi püspökség	Bonyhádi	7	5	4	12	–	18
	"	Dombóvári	8	2	3	10	–	16
	"	Értényi	9	2	2	11	–	13
	"	D.földvári	6	6	17	12	4	21
	"	Simontornyai	8	5	22	13	–	17
	"	Szekszárdi	8	8	5	17	2	30
	"	Völgységi	11	6	7	17	–	22

a/ Római katolikus egyház								
Vármegye	Püspökség (egyházkerület, felügyelőség)	Tankerület	Az iskolás		Iskola nélküli telep. száma	Az iskolák száma	Ebbségi főlelmi	A tanítók száma
			anya	leány				
			egyházak száma					
Zala	Veszprémi p.	Balatonfüredi	8	14	15	22	-	23
	"	Keszthelyi	13	11	13	25	2	30
	"	Kiskomáromi	14	21	23	35	-	36
	"	Nagykanizsai	14	21	45	34	-	51
	"	Sümegei	13	15	14	29	2	36
	"	Tapolcai	11	18	9	29	1	32
	Szombathelyi p.	Alsólendvai	9	11	41	20	-	21
	"	Letenyei	9	10	63	19	-	22
	"	Zalaegerszegi	12	8	71	20	1	27
	Zágrábi érs.		21	2	118	24	-	29
b/ Ágostai hitvallású (evangélikus) egyház								
Tolna, Baranya, Somogy	Dunántúli ek.	Tolna-Baranya-Somogyi	32	37	14	69	-	82
Somogy, Zala	"	Somogyi külső	8	8	18	16	-	16
Zala	"	Kemenesaljai	11	17	20	28	-	-
	"	Veszprémi	22	19	62	42	-	-
"	"	Zalai	6	8	2	14	-	-
c/ Helvét hitvallású (református) egyház ^x								
Baranya	Dunamelléki ek.	Alsó-Baranya-Bácsi	13	-	-	13	-	-
	"	Felső-Baranyai	64	10	-	74	-	-
	"	Tolnai	4	-	-	4	-	-
Somogy	"	Külső-Somogyi	29	7	10	33	-	-
	Dunántúli ek.	Belső-Somogyi	57	16	-	73	-	-
	"	Mezőföldi	1	-	-	1	-	-
Tolna	Dunamelléki ek.	Tolnai	19	-	-	-	-	-
	"	Mezőföldi	2	-	-	2	-	-
	"	Belső-Somogyi	1	-	-	1	-	-
	"	Órségi	13	-	-	13	-	-
	"	Veszprémi	14	-	-	14	-	-
d/ Görögkeleti egyház								
Baranya	Budai püspöks.	Mohácsi	15	-	5	15	-	15
	"	Szigetvári	17	-	-	17	-	17
Tolna	"	Mohácsi	6	-	-	6	-	6

^x A több megyére kiterjedő tankerületek esetében nem állapítható meg az egy-egy megye területére eső iskolák, ill. tanítók száma

e/ Izraeliták								
Vármege	Püspökség (egyházkerület, felügyelőség)	Tankerület	Az iskolás		Iskola nélküli telep. száma	Az iskolák száma	Ebből főelemei	A tanítók száma
			anya	leány				
			egyházak száma					
Baranya	Győri felügyel.	Baranyai	4	3	80	8	2	14
Somogy	"	Somogyi	10	2	204	12	-	25
Tolna	"	Tolnai	7	3	20	10	-	26
Zala	"	Zalai	13	-	142	14	3	37

3. sz táblázat
A középtanodák adatai az 1865/66-os tanévben
a/ Dél-Dunántúlon

Vármege	Az intézmény székhelye	Alapítási éve	Iskolatípus	Hány évfolyamos	Jellege (fenntartó)	Tanári létszám	A tanulók száma
Baranya	Pécs	1699	főgimnázium	8	rk. cisztercita	15	534
	Pécs	1857	alreáltanoda	3	községi	6	212
Összesen	2					21	746
Somogy	Csurgó	1792	nem teljes ^{xx}	6	h.h. református	7	100
	Kaposvár	1812	nem teljes ^{xx}	4	rk. világi	6	87
Összesen	2					13	187
Tolna	Gyöngyös	1806	nem teljes ^{xx}	4	h.h. református	4	79
	Sárszentlőrinc	1807	nem teljes ^{xx}	4	á.h. evangélikus	3	39
Összesen	2					7	118
Zala	Keszthely	1772	nem teljes ^{xx}	4	rk. premontrai	8	125
	Nagykanizsa	1765	nem teljes ^{xx}	4	rk. kegyesrendi	7	171
	Sümege ^x	1857	alreáltanoda	-	magán	-	-
Összesen	3					15	296
Dél-Dunántúl	9 isk.					56	1347

^x A sümegei alreáltanoda ebben a tanévben feltehetően szünetelt, 1867/68-ból már újból van adatunk a működésére

^{xx} algimnázium

b/ Országos adatok

Iskolatípus	Az intézetek	A tanárok	A tanulók
	száma		
Főgimnáziumok	59	863	21458
Algimnáziumok	77	463	7708
Gimnáziumok összesen	136	1326	29166

Iskolatípus	Az intézetek	A tanárok	A tanulók
	száma		
Főreáltanodák	5	80	1299
Alreáltanodák	17	122	1526
Reáltanodák összesen	22	202	2825
Középtanodák összesen	158	1528	31991

4. sz. táblázat
Lakosság, tankötelesek; népiskolák adatai (1869–1910)
a/ Lakosság, tankötelesek

Vármegye	A lakosság				A 6–12 éves tankötelesek			
	száma		növekedése	R	száma		növekedése	R
	1869	1910			1872	1910		
Baranya	285505	352473	123,45	9	29717	38377	129,14	12
Somogy	287555	365961	127,26	8	32479	42555	131,02	10
Tolna	220740	261259	121,07	11	24867	32905	132,32	8
Zala	333237	466333	139,94	2	29794	58852	197,52	1
Dunántúl	2474342	3175221	128,32	–	280880	407052	144,92	–
Magyarország	13579129	18264533	134,50	–	1498099	2386957	159,33	–

b/ Elemi népiskolák, tanítók

Vármegye	Az elemi népiskolák					A népiskolai tanítók				
	száma		gyarapodása			száma		gyarapodása		
	1869	1910	Absz.	Rel.	R	1869	1910	Absz.	Rel.	R
Baranya	372	424	52	113,9	11	436	641	205	147,0	11
Somogy	368	433	65	117,6	10	431	641	210	148,7	10
Tolna	179	242	63	135,1	2	269	492	223	182,8	2
Zala	331	438	107	132,3	4	428	746	318	174,2	4
Dunántúl	2787	3406	619	122,2	–	3665	5932	2267	161,8	–
Magyarország	13798	16455	2657	119,2	–	17792	32402	14610	182,1	–

c/ Arányok

Vármege	Egy isk. jutó lakosok				Egy isk. jutó tanító				Egy tanítóra jutó 6-12 éves tanköteles			
	1869		1910		1869		1910		1869		1910	
	száma	R	száma	R	száma	R	száma	R	száma	R	száma	R
Baranya	764,49	2	831,31	3	1,172	11	1,511	11	68,80	1	59,87	2
Somogy	781,40	3	845,17	4	1,171	12	1,480	12	72,00	4	66,38	4
Tolna	1233,13	12	1104,37	11	1,502	3	2,033	4	99,11	12	66,88	5
Zala	1006,76	9	1064,68	9	1,293	9	1,703	8	80,83	5	78,87	12
Dunántúl	887,81	-	932,24	-	1,315	-	1,741	-	81,25	-	68,61	-
Magyarország	984,14	-	1109,96	-	1,289	-	1,969	-	90,78	-	73,66	-

5. sz. táblázat

Az elemi népiskolák fenntartók szerinti megoszlása^x

a/

Vármege	Az elemi iskolák száma összesen				
	1869	1880	1890	1900	1910
Baranya	372	404	418	421	424
Somogy	368	385	418	417	433
Tolna	179	201	226	234	242
Zala	331	386	404	420	438
Dunántúl	2787	3100	3232	3284	3406
Magyarország	13798	15652	16592	16725	16455

* A jelentéktelen mennyiségű — és összevetésünk szempontjából érdektelen — magániskolákat nem foglaltuk táblázatba. A részletezett és az összesített adatok közötti eltérés innen adódik.

b/

Vármege	Állami iskolák							
	1880		1890		1900		1910	
	száma	%	száma	%	száma	%	száma	%
Baranya	-	-	-	-	5	1,19	5	1,17
Somogy	1	0,26	2	0,48	7	1,68	22	5,68
Tolna	-	-	-	-	3	1,28	4	1,65
Zala	10	2,59	18	4,46	43	10,24	57	13,01
Dunántúl	27	0,87	40	1,24	139	4,23	212	6,22
Magyarország	266	1,69	728	4,39	1631	9,75	2744	16,67

c/

Vármege	Községi iskolák									
	1869		1880		1890		1900		1910	
	száma	%	száma	%	száma	%	száma	%	száma	%
Baranya	3	0,80	46	11,38	54	12,92	53	12,59	37	8,72
Somogy	3	0,81	21	5,45	50	11,96	47	11,27	26	6,00
Tolna	1	0,46	25	12,44	11	4,87	17	4,26	25	10,33
Zala	-	-	58	15,28	67	16,58	71	16,90	69	15,75
Dunántúl	12	0,42	276	8,90	340	10,52	295	8,98	249	7,31
Magyarország	479	3,47	1403	8,96	1851	11,15	1774	10,60	1339	8,13

d/

Vármege	Felekezeti iskolák									
	1869		1880		1890		1900		1910	
	száma	%	száma	%	száma	%	száma	%	száma	%
Baranya	369	99,20	353	87,37	358	85,64	465	86,69	373	87,97
Somogy	365	99,18	363	94,28	356	87,32	362	86,81	381	87,99
Tolna	178	99,40	174	86,57	211	93,36	212	90,60	204	84,29
Zala	331	100,00	317	82,12	319	78,96	318	75,71	312	71,23
Dunántúl	2775	99,57	2781	89,71	2801	86,66	2876	87,58	2893	84,93
Magyarország	13962	98,82	13722	87,67	13785	83,03	13357	79,86	12075	73,38

6. sz. táblázat

Tankötelezettség, iskolába járás a/ A 6–12 éves tankötelesek adatai

Vármegek	1872				1880			
	számuk	jár	%	R	számuk	jár	%	R
Baranya	29717	27329	91,96	6	28427	26791	94,20	6
Somogy	32479	27815	85,64	11	31571	28954	91,71	10
Tolna	24867	22380	90,00	8	25608	24372	95,17	3
Zala	29794	23693	79,52	12	37322	31101	83,33	12
Dunántúl	280880	256484	91,31	-	303236	280838	92,61	-
Magyarország	1498099	1124020	75,03	-	1497748	1246525	83,23	-

Az előző tábla folytatása

1890				1900				1910			
számuk	jár	%	R	számuk	jár	%	R	számuk	jár	%	R
36612	35165	96,04	6	33845	31654	93,52	10	38377	37564	97,88	8
37265	36197	97,15	2	37050	35104	94,90	5	42555	41712	98,01	7
31367	30006	95,65	7	28211	26630	94,39	6	32905	32558	98,94	5
51259	43271	84,41	12	56202	47367	84,27	12	58852	53996	91,74	12
363142	340583	93,79	-	352840	310345	96,46	-	407052	395491	97,15	-
1783731	1543484	86,52	-	2045320	1723265	84,25	-	2386957	2135610	89,46	-

b/ A 6-15 éves tankötelesek adatai

Vármege	1872				1880			
	számuk	jár	%	R	számuk	jár	%	R
Baranya	42052	37580	88,10	4	40408	37131	91,89	6
Somogy	45907	35885	78,17	8	43551	38932	89,39	9
Tolna	35222	27427	77,86	9	34902	31032	88,91	10
Zala	39700	29623	74,61	11	51946	38821	74,73	12
Dunántúl	385304	323761	84,03	-	411181	367212	89,31	-
Magyarország	2144758	1362039	63,49	-	2097490	1620142	77,24	-

Vármege	1890				1900			
	számuk	jár	%	R	számuk	jár	%	R
Baranya	51351	49821	87,02	1	49845	47126	94,54	4
Somogy	54470	51116	93,84	5	52750	48924	92,73	8
Tolna	41853	40487	96,73	2	41169	37479	91,03	9
Zala	70226	56452	80,38	12	79611	64853	81,46	12
Dunántúl	502794	462417	91,97	-	517453	474771	91,75	-
Magyarország	2524569	2057812	81,51	-	2936750	2384122	81,18	-

Megi.: 1910-ből nincs összesített adatunk

7.sz. táblázat

Az olvasni-írni tudó 6 éven felüliek aránya a Dunántúlon (1869-1920)

Vármege	1869		1890		1900		1910		1869-1910*		1920	
	%	R	%	R	%	R	%	R	%	R	%	R
Baranya	41,6	10	65,5	10	71,3	11	78,6	11	37,0	4-5	86,5	7
Esztergom	46,0	9	71,2	9	77,4	8	83,9	4-6	37,9	3	88,6	-
Fejér	54,2	6	72,7	5	78,3	7	82,6	8	28,4	10	86,4	8
Győr	55,9	3	73,9	4	80,2	4	85,5	3	29,6	8-9	89,9	3
Komárom	54,3	4	75,5	3	80,6	3	83,9	4-6	29,6	8-9	88,6	4
Moson	70,9	1	83,1	1	85,8	2	88,9	2	18,0	12	89,9	-
Somogy	35,6	11	63,7	11	72,8	10	80,1	10	44,5	2	85,2	9
Sopron	63,2	2	81,4	2	86,3	1	89,0	1	25,8	11	92,3	1
Tolna	50,6	7	72,2	7	77,2	9	81,7	9	31,1	6	86,7	6
Vas	46,6	8	71,4	8	79,0	6	83,6	7	37,0	4-5	90,2	2
Veszprém	54,2	5	72,5	6	79,4	5	83,9	4-6	29,7	7	88,4	5
Zala	29,9	12	54,2	12	65,7	12	75,1	12	45,2	1	83,3	10
Dunántúl	46,6	-	69,4	-	76,3	-	81,7	-	35,1	-	87,7	-
Magyarország	36,0	-	53,2	-	61,2	-	68,7	-	32,7	-	84,8	-

* a növekedés mértéke

8. sz. táblázat

*A népiskolákra fordított költségek alakulása
a/ Az iskolák összes jövedelme, ill. kiadása*

Vármegye	1872	1880	1890	1900 [*]	1905 [*]
Baranya	144655	229429	409385	837600	1059457
Somogy	175970	180859	245068	642900	1119990
Tolna	86437	177995	306758	614400	740980
Zala	82111	285197	390714	975200	1102612
Dunántúl	1175956	2034315	2978229	6735000	9226258
Magyarország	5072271	10057149	17487248	38379000	54091030

* koronában

b/ Az egy iskolára jutó abszolút érték

Vármegye	1872		1880		1890		1900		1905	
	Fr.	R	Fr.	R	Fr.	R	Kor.	R	Kor.	R
Baranya	402,94	9	567,80	10	979,38	5	1989,54	8	2565,27	10
Somogy	971,77	6	469,76	12	586,28	12	1451,72	12	2758,59	9
Tolna	508,45	4	882,06	2	1357,23	1	2625,64	3	3478,74	6
Zala	284,12	11	738,85	6	967,11	6	2321,90	4	2784,27	8
Dunántúl	415,83	-	656,26	-	921,48	-	2050,85	-	2967,53	-
Magyarország	332,70	-	643,52	-	1053,95	-	2294,70	-	3625,64	-

c/ Az egy iskolára jutó relatív érték

Vármegye	1872		1880		1890		1900		1905	
	Fr.	R	Fr.	R	Fr.	R	Kor.	R	Kor.	R
Baranya	343,80	5	468,18	7	721,19	2	1362,60	5	1783,81	8
Somogy	402,78	1	389,84	12	456,60	12	1120,43	9	1881,71	4
Tolna	338,51	7	529,44	1	759,59	1	1466,83	2	1789,71	7
Zala	219,73	11	548,51	2	623,53	6	1379,30	4	1685,45	11
Dunántúl	316,22	-	480,05	-	625,58	-	1263,61	-	1774,87	-
Magyarország	258,10	-	464,27	-	702,17	-	1341,14	-	2009,77	-

d/ Az egy (6-15 éves) tankötelesre jutó érték

Vármegye	1872		1880		1890		1900		1905	
	Fr.	R	Fr.	R	Fr.	R	Kor.	R	Kor.	R
Baranya	3,39	5	5,68	1	7,97	1	16,80	1	19,58	2
Somogy	3,83	1	4,15	12	4,49	12	12,18	7	18,42	3
Tolna	2,45	10	5,08	6	7,32	2	14,92	3	16,11	8
Zala	2,07	12	5,49	2	5,56	7	12,24	8	13,31	12
Dunántúl	3,05	-	4,95	-	5,92	-	13,01	-	16,11	-
Magyarország	2,36	-	4,79	-	6,92	-	13,06	-	17,30	-

9. sz. táblázat
A felső nép- és polgári iskolák
a/ összesített adatok

Vármege	Az iskolák száma						A tanítók száma			A tanulók száma		
	1880	1890	1900	1905	1910	1914	1880	1905	1914	1880	1905	1914
Baranya	-	2	6	8	8	7	-	68	59	-	1260	1597
Somogy	-	2	1	6	8	11	-	31	66	-	560	1451
Tolna	2	2	3	3	6	8	8	22	54	114	510	1083
Zala	10	11	12	11	11	13	54	72	97	550	1260	2329
Dél-Dunántúl	12	17	22	28	33	39	62	193	276	664	3590	6460

Vármege	Változások (1880-1914)								
	iskolák			tanítók			tanulók		
	absz.	rel.	R	absz.	rel.	R	absz.	rel.	R
Baranya	7	-	-	59	-	-	1597	-	-
Somogy	11	-	-	66	-	-	1451	-	-
Tolna	6	400	1	46	676	1	969	950	1
Zala	3	130	2	43	180	2	1779	423	2
Déldunántúl	27	325	-	214	445	-	5786	973	-

Fiúk-lányok aránya 1914

Vármege	iskolák		tanulók			
	fiú	lány	fiúk		lányok	
			szám	arány	szám	arány
Baranya	3	4	716	44,8	881	55,2
Somogy	5	6	882	60,8	569	39,2
Tolna	3	5	500	46,2	583	53,8
Zala	6	7	1046	44,9	1283	55,1
Dél.Dunántúl	12	22	3144	48,7	3316	51,3

Vármege	Arányok					
	Egy iskolára jutó lakosok száma			Egy tanulóra jutó lakosok száma		
	1180	1905	1914	1880	1905	1914
Baranya	-	41596	50354	-	264,1	220,7
Somogy	-	57365	33269	-	614,6	252,2
Tolna	117321	84188	33407	2058,2	495,2	246,7
Zala	35998	39568	35871	654,5	345,4	200,2
Dél.Dunántúl	99624	48742	37231	1800,4	380,1	224,7

b/ A polgári iskolák részletes adatai

Vármegye	Az iskola székhelye	Jellege	Tanítói lét- szám	Tanulói lét- szám
Baranya	Mohács	F. – áll.	7	302
"	Mohács	L. – áll.	8	163
"	Pécs	F. – magán	9	266
"	Pécs	L. – községi	13	383
"	Pécs	L. – r.k.	12	278
"	Siklós	F. – áll.	5	148
"	Siklós	L. – magán	5	57
Összesen	7 iskola	–	59	1597
Somogy	Barcs	F. – magán	5	114
"	Barcs	L. – magán	5	76
"	Csurgó	L. – községi	5	60
"	Kaposvár	F. – községi	10	384
"	Kaposvár	L. – községi	12	255
"	Marcali	F. – társ.	6	68
"	Marcali	L. – társ.	4	39
"	Nagyatád	F. – községi	4	110
"	Nagyatád	L. – társ.	3	34
"	Szigetvár	F. – áll.	5	206
"	Szigetvár	L. – áll.	7	105
Összesen	11 iskola	–	66	1451
Tolna	Bonyhád	L. – r.k.	6	177
"	Dombóvár	L. – magán	3	50
"	Dunaföldvár	F. – magán	6	59
"	Dunaföldvár	L. – magán	5	44
"	Paks	F. – áll.	8	151
"	Paks	L. – magán	5	60
"	Szekszárd	F. – községi	12	290
"	Szekszárd	L. – községi	9	252
Összesen	8 iskola	–	54	1083
Zala	Alsólendva	F. – áll.	6	184
"	Balatonfüred	F. – áll.	6	155
"	Csáktornya	F. – áll.	9	189
"	Csáktornya	L. – áll.	8	227
"	Keszthely	L. – áll.	7	105
"	Keszthely	L. – r.k.	8	181
"	Nagykanizsa	F. – áll.	9	328
"	Nagykanizsa	L. – áll.	10	312
"	Sümege	L. – községi	7	89
"	Tapolca	F. – áll.	8	146

Vármegye	Az iskola székhelye	Jellege	Tanítói lét- szám	Tanulói lét- szám
Zala	Tapolca	L. – áll.	6	122
"	Zalaegerszeg	L. – áll.	10	247
"	Zalaszentgrót	F. – községi	3	44
Összesen	13 iskola	–	97	2329
Dél-Dunántúl	39 iskola	–	276	6460

10. sz. táblázat

a/ Az ipari és kereskedelmi inasiskolák adatai

Vármegye	Az iskolák száma					Az egy iskolára jutó lakosság aránya					
	1890	1900	1905	1910	1914	száma	R	száma	R	száma	R
Baranya	13	12	10	13	15	24791	1	27731	1	27113	1
Somogy	6	8	8	10	10	51472	4	43024	4	36596	3
Tolna	8	9	9	8	10	31512	2	28063	2	33407	2
Zala	10	13	11	11	11	40170	3	33181	3	42394	4
Dél-Dunántúl	37	42	38	42	46	35295	–	32495	–	31572	–

b/ A felső nép- és polgári iskolák, ill. az ipari és kereskedelmi inasiskolák összesített adatai

Vármegye	Ezen iskolák összesített száma					Az egy iskolára jutó lakosság					
	1890	1900	1905	1910	1914	száma	R	száma	R	száma	R
Baranya	15	18	18	21	22	21485	2	18187	2	16784	1
Somogy	8	9	14	18	21	40854	4	38243	4	20331	3
Tolna	10	12	12	14	18	25209	3	21047	3	19089	2
Zala	21	25	22	22	24	19271	1	17410	1	21196	4
Dél-Dunántúl	54	61	66	75	85	24183	–	21234	–	19360	–

11. sz. táblázat

A középiskolák adatai

Vármegye	A középiskolák száma						
	1871	1880	1890	1900	1905	1910	1914
Baranya	2	2	2	2	2	3	4
Somogy	2	2	2	2	2	2	2
Tolna	2	2	2	3	3	3	4
Zala	3	3	3	4	4	4	4
Dél-Dunántúl	9	9	9	11	11	12	14

Vármege	A középiskolai tanárok és tanulók száma					
	1871		1905		1914	
	tanárok	tanulók	tanárok	tanulók	tanárok	tanulók
Baranya	33	740	50	877	47	1301
Somogy	17	242	43	726	37	780
Tolna	8	185	41	416	40	736
Zala	26	384	73	1069	58	1248
Dél-Dunántúl	89	1551	207	3118	182	4065

Vátozások (1871–1914)

Vármege	iskolák			tanárok			tanulók		
	absz.	rel.(%)	R	absz.	rel.(%)	R	absz.	rel.(%)	R
Baranya	2	200	1-2	14	142,4	4	501	175,8	4
Somogy	0	100	4	20	217,6	3	538	322,3	3
Tolna	2	200	1-2	32	500,0	1	551	397,8	1
Zala	1	133	3	32	223,0	2	864	325,0	2
Dél-Dunántúl	5	155	-	98	216,6	-	2514	262,0	-

Arányok

Vármege	Egy középiskolára jutó lakosok száma						Egy tan-ra jutó lakosok száma			
	1890		1900		1910		1900		1910	
	száma	R	száma	R	száma	R	száma	R	száma	R
Baranya	161142	3	166385	3	117492	3	379,4	1	270,9	1
Somogy	163417	4	172097	4	182980	4	474,1	3	469,1	1
Tolna	126049	1	84188	1	89086	1	566,3	1	363,1	2
Zala	134899	2	108813	2	116583	2	407,1	2	373,6	3
Dél-Dunántúl	145101	-	124042	-	121002	-	437,6	-	357,2	-

12. sz. táblázat
Középiskolák a Dél-Dunántúlon
a/ 1871

Vármege	Az isk. székhelye	Típusa	Jelleg (fenntartója)	Tanítók száma	Tanulók száma
Baranya	Pécs	főgimnázium	rk. cisztercita	17	444
	Pécs	főreáltanoda	állami	16	296
Összesen	2 iskola	-	-	33	740
Somogy	Curgó	főgimnázium	helv. h. ref.	6	95
	Kaposvár	főgimnázium	állami	11	147
Összesen	2 iskola	-	-	17	242
Tolna	Bonyhád	nem teljes gimn.	ágost. h. evang.	5	101
	Gyönk	nem teljes gimn.	helv. h. ref.	3	84
Összesen	2 iskola	-	-	8	185

Vármege	Az isk. székhelye	Típusa	Jelleg (fenntartója)	Tanítók száma	Tanulók száma
Zala	Keszthely	nem teljes gimn.	rk. premontrei	7	94
	Nagykanizsa	főgimnázium	rk. kegyesrendi	13	252
	Sümeg	alreáltanoda	községi	6	38
Összesen	3 iskola	–	–	26	384
Dél-Dunántúl	9 iskola	–	–	84	1551

b/1905

Vármege	Az isk. székhelye	Típusa	Jelleg (fenntartója)	Tanítók száma	Tanulók száma
Baranya	Pécs	főgimnázium	rk. cisztercita	21	445
	Pécs	főreáliskola	állami	29	432
Összesen	2 iskola	–	–	50	877
Somogy	Csurgó	főgimnázium	helv. h. ref.	18	272
	Kaposvár	főgimnázium	állami	25	454
Összesen	2 iskola	–	–	43	726
Tolna	Bonyhád	nem teljes gimn.	ágost. h. evang.	11	155
	Gyöng	nem teljes gimn.	helv. h. ref.	11	87
	Szekszárd	főgimnázium	állami	20	204
Összesen	3 iskola	–	–	41	416
Zala	Keszthely	főgimnázium	rk. premontrei	18	277
	Nagykanizsa	főgimnázium	rk. kegyesrendi	25	470
	Sümeg	nem telj. reálisk.	állami	11	69
	Sümeg	főgimnázium	állami	19	253
Összesen	4 iskola	–	–	73	1069
Dél-Dunántúl	11 iskola	–	–	207	3118

c/1914

Vármege	Az isk. székhelye	Típusa	Jelleg (fenntartója)	Tanítók száma	Tanulók száma
Baranya	Pécs	főgimnázium	rk. cisztercita	16	501
	Pécs	nem teljes gimn.	rk. püspöki	4	80
	Pécs	főreáliskola	állami	20	574
	Pécs	felsőbb leányisk.	rk.	7	146
Összesen	4 iskola	–	–	47	1301
Somogy	Csurgó	főgimnázium	autonóm ref.	15	316
	Kaposvár	főgimnázium	állami	22	464
Összesen	2 iskola	–	–	37	780
Tolna	Bonyhád	főgimnázium	autonóm vang.	15	335
	Dombóvár	nem teljes gimn.	kir. kat.	4	86
	Gyöng	nem teljes gimn.	autonóm ref.	6	94
	Szekszárd	főgimnázium	állami	15	221
Összesen	4 iskola	–	–	40	736

Vármegye	Az isk. székhelye	Típusa	Jelleg (fenntartója)	Tanítók száma	Tanulók száma
Zala	Keszthely	főgimnázium	rk. premontrei	16	332
	Nagykanizsa	főgimnázium	rk. kegyesrendi	18	476
	Sümeg	nem telj. reálisk.	állami	7	106
	Zalaegerszeg	főgimnázium	állami	17	334
Összesen	4 iskola	–	–	58	1248
Dél-Dunántúl	14 iskola	–	–	182	4065

13. sz. táblázat
A nem elemi fokú iskolák összesített adatai

Vármegye	1890			1900			1905	1910			1914
	isk. sz.	egy isk. jutó lakosok	R	isk. sz.	egy isk. jutó lakosok	R	isk. sz.	isk. sz.	egy isk. jutó lakosok	R	isk. sz.
Baranya	17	18958	2	20	16638	2	20	24	14636	1	26
Somogy	10	32683	4	11	31290	4	16	20	18298	4	23
Tolna	12	21008	3	15	16837	3	15	17	15721	2	22
Zala	24	16862	1	29	15008	1	26	26	17935	3	28
Dél-Dunántúl	63	20728	–	75	18192	–	77	77	16690	–	99

Senga Toru

TOKUTOMI SOHŌ, VÁMBÉRY ÁRMIN ÉS A MILLENÁRIS MAGYARORSZÁG*

Vámbéry Ármin (1832–1913) az 1905-ben megjelent „Küzdelmeim” c. önéletrajzának IX. fejezetében bemutatja és értékeli saját tudományos és irodalmi munkásságát. A „The Story of Hungary” c. először 1886-ban kiadásra került könyvével kapcsolatban azt írja, hogy „...az előbb angolul megjelent és később több más, még spanyol és japán nyelvre is lefordított történetkönyv olyan nagy kelendőségnek örvendett, aminőre idehaza sem lehetne számítani”.¹ Soraiból azt gondolhatnók, hogy a szóban forgó könyv japán fordításban valamikor 1905 előtt látott napvilágot. Azonban sorainak olvasásakor nem volt tudomásom arról, hogy megjelent-e valaha Vámbéry ezen munkája Japánban, ezért kissé meglepődtem a magyar tudós fenti szavain. Ennek kapcsán először Shiratori Kurakichi történész jutott eszembe, aki 1902-ben Magyarországon volt tanulmányúton és megismerkedhetett Vámbéryvel. A japán tudós annak idején azt mondta egy magyar lapban, hogy „Talán én vagyok az első japáni, a ki a magyarok előtt Japánt képviselem, s az első, a ki a japáni népnek Magyarországról és a magyarokról beszél”.² Shiratori azonban nem jöhet szóba, mert a tudós irodalmi munkássága nem tartalmazza Vámbéry könyvének japán fordítását.³ A japán historiográfiában említésre méltó dolog lett volna, ha egy olyan korai időszakban, amikor a japánok még csak Európa nagyhatalmainak, többek között Nagy-Britanniának, Németországnak, Franciaországnak és az Osztrák–Magyar Monarchiának a történetét tanulmányozták nagy érdeklődéssel, máris megjelent volna Japánban egy könyv — bár csak fordításban —, amely kizárólag Magyarország történetét tárgyalta részletesen. Így kíváncsi lettem erre a könyvre és fordítójára. Ez a mű azonban az ún. Kelet-Európa országaira vonatkozó japán nyelvű irodalom bibliográfiájában sem szerepel, amely nemcsak Magyarországgal kapcsolatos könyveket, hanem cikkeket is felsorol.⁴ Gondoltam, azért mégsem lesz nehéz dolog megtalálni a könyvet a japán nagy könyvtárakban, de eredménytelenül járt a keresés, amikor 1993 nyarán Japánban tartózkodtam. Véletlenség folytán azonban nyomára bukkantam, és arra a következtetésre jutottam, hogy a könyv teljes egészében nem látott napvilágot japánul, csak kis részei kerültek közlésre Japánban nem igazán szöveghű átültetésben már 1898-ban, azonban nem a Vámbéry név alatt. Ahogy az alábbiak-

ban látni fogjuk, az, akit Vámbéry könyve fordítójának tart, vagy pontosabban fogalmazva az, aki többek között e könyvre támaszkodva Magyarország történetét bemutatta, minden valószínűség szerint nem akárki, hanem Tokutomi Sohō [Tokutomi Iichirō] (1863–1957) volt. Hogy Tokutomi, aki publicistaként hosszú élete során nagy hatással volt a közvéleményre, ezt tette, annak indítékául szolgálhatott az a tény, hogy ő maga is járt Magyarországon, ahol személyesen is megismerkedett Vámbéryvel.

Megjegyzendő azonban, hogy Tokutomi magyar kapcsolataira egy csepp utalást sem találunk a magyar–japán kapcsolatokról szóló, átfogó jellegű tanulmányokban és esszéikben, amelyekben hézagok és pontatlanságok is megfigyelhetők.⁵ A japán–magyar kapcsolattörténet megírása még várat magára, és az ez irányú kutatások továbbviteléhez előbb pontos adatfeltárásra és -gyűjtésre, valamint a részletkérdések feldolgozására van szükség. Ezen előmunkálatok egy részeként az alábbiakban Tokutomi magyar kapcsolataira szeretnék sort keríteni különös tekintettel Vámbéryre, amelyek szerintem nemcsak egy fontos fejezetét képezik a magyar–japán kapcsolatok történetének, hanem a japán publicista szerteágazó írói tevékenységében különleges helyet foglalnak el. A Vámbéry-kutatások számára pedig egy kis nővummal szolgálhatok, amely a tudós japán kapcsolatainak csak egy részét alkotja.

*

Tokutomi egészen fiatalon 1887 januárjában megalapította a *Min'yūsha* (A Nép Barátja Társaság) nevű kiadóvállalatot és az év februárjában indította el a *Kokumin no tomo* (A Nemzet Barátja) címet viselő lapot, amely először havonta egyszer, majd kétszer, háromszor és 1895 októberétől hetilapként jelent meg. Különösen a fiatal értelmiségiek olvasták lelkesen. 1890-ben pedig létrehozták a *Kokumin Shim-bun* (A Nemzet Újságja) nevű napilapot is, amely a legfontosabb japán újságok egyike lett, továbbá 1896 februárjától megjelenteti az idegen nyelveken (főleg angolul) íródott cikkeket közlő *The Far East (An Exponent of Japanese Thoughts and Affairs)* c. havilapot.⁶ Néhány hónappal azután, hogy a *The Far East* első száma elhagyta a nyomdát, Tokutomi társával, Fukai Eigo-val, aki később a Japán Nemzeti Bank főigazgatója lett, európai és amerikai körútra indult. Ezen útról Sugii Mutsuo zurnalisztánkról szóló könyvében részletesen tárgyal, amelyből megtudhatjuk Tokutomi itineráriumát. Miután 1896 májusában elhagyta Japánt, augusztusban Londonba érkezett, ahonnan majd Hollandiába és Németországba ment. Azután Oroszországban utazgatott, ahol Lev Tolsztojnál is látogatást tett. Majd Kijeven és Odesszán át Konstantinápolyba ment, ahonnan ismét hajóval Konstancáig utazott. Bukaresti tartózkodása után a Kárpátokon keresztül belépett Magyarországra és 1896. november 3-án érkezett Budapestre, ahonnan máris 5-én délután elindult Bécsbe. Majd Olaszországon, Svájcra és Franciaországon át 1897 februárjában ismét Nagy-Britanniába ment, májusban az USA-ba hajózott, június végén pedig hazaérkezett Japánba.⁷ A több mint egyéves világszerte utazás alatt számos országot s személyt látogatott meg, amiről maga Tokutomi is beszámol röviden az 1935-ben megjelent önéletrajzában. A magyarországi élményeiről — kb. négy évtized múlva — csak néhány sorban ír, amely tulajdonképpen a Vámbéryvel való találkozásának ecseteléséből áll.

„Romániából a Kárpát-hegységen áthaladva beléptem Magyarországra, ahol a híres Vámbéry urat látogattam meg. Vámbéry úrban állítólag kevés zsidó vér is csörgedezik, és híres oroszellenességéről. Régen dervisnek álcázva magát Közép-Ázsiában utazgatott, és kutatta Oroszország cselszövéseit, s erről Londonban írt. A »The Coming Struggle in [helyesen: for] India« c. könyvét már alaposan elolvastam, s így a Duna partján levő magas épületben beszélgetve vele igen kellemes érzés töltött el. Azóta elmulasztottam fenntartani vele a kapcsolatot, mégis elküldte nekem az önéletrajzát. Ezt a könyvet még most is őrzöm a könyvtáramban.”⁸

A korabeli olvasóközönség azonban bővebb és élénkebb tudósításokat olvashatott tőle a *Kokumin Shimbun* 1897. február 14-iki (2120.) számában, amely közli a Tokutominak Budapestről szüleihöz írott két levelét.⁹ Az egyikből, amelyet „Budapest, november 3-ika du. 9 óra” dátummal látott el, megtudhatjuk, hogy aznap reggel kb. fél 8-kor érkezett Budapestre, majd felkereste a millenniumi kiállítást és megnézte a záróünnepséget. Tokutomi írja, hogy „Budapest Magyarország fővárosa és igazán pompás város. Berlinnél még inkább szebbnek tűnik. Az emberek a hiung-nuk leszármazottai lévén úgy tűnik fekete szeműek és arcuk is olyannak látszik mint a japánoké”. A másik levélből, amelyen a „Budapest, november 5-ike reggel” dátum van, kiderül, hogy Vámbéryt november 4-ikén látogatta meg. A levélnek szempon-tunkból érdekes része, mely kb. a felét teszi ki, a következőképpen hangzik:

„Magyarország lakossága 14 millió, köztük a magyarok 7 millióan vannak. Ez egy ázsiai nép, mely a Tiensan vidékéről jött. 1848-ban (Magyarország) megkísérelte magát függetleníteni Ausztriától, de Ausztria keserves harcok után orosz katonák segítségével legyőzte. Azóta elnyervén az önkormányzatot, most már Ausztriával koalícióban van. A nemzet felélénkülése gyorsan halad előre, és már annyira életerős, hogy képes Ausztriát túlszárnyalva felemelkedni. A parlament építése 10 éve folyik, már elköltöttek rá 22 millió forintot (egy forint kb. egy yen), és állítólag 5 év múlva lesz kész. Úgy tudom, hogy az európai parlamentek között a legjobb egyik lesz. Jelenleg a kerületek újfelosztása folyik, és nagy épületeket szétrombolnak és folyton szélesítik az utakat. A föld alatt pedig villanyvasutakat működtetnek, melyek a Duna alatt áthaladván érkeznek a folyó másik partjára. Figyelemre méltó, hogy az egész nemzet buzgón lelkesedik a felvilágosodási politikáért.”

Ezek a helyszínen íródott sorok Tokutomi első benyomásai Magyarországról és a magyarokról.¹⁰ Ezekbe ugyan a tények mellett olyan valótlan vagy pontatlan dolog is bekerült, mint a Duna alatt haladó vasút, de ez számunkra most nem nagyon lényeges. Inkább két dolgot szeretnék kiemelni, amelyek miatt Tokutomi vonzalmat érzett Magyarország iránt. Az egyik az — mint ahogy a fenti soraiból is kiténik —, hogy a japán publicista úgy tudta — bizonyára már az Európába való útrakelése előtt —, hogy a magyarok ázsiai származásúak. Bizonyos, hogy ilyennek akarta látni a magyarokat attól függetlenül, hogy a valóság mit mutatott. Tudjuk, hogy 1880-ban még Budapesten a népességnek anyanyelve szerint kb. csak 57%-a volt magyar, és később a nem magyar ajkúak is — többek között németek — egyre erőteljesebben vették át a magyar nyelvet, s az ilyen magyarosodás közepette Budapest a millennium korára már nagyjából magyar várossá alakult.¹¹ Tehát Tokutomi nyelvileg és ebből eredően nemzetiségileg is viszonylag homogén, de az eredeti etnikai összetétel szempontjából heterogén lakosságot láthatott itt. Ha a japán újságíró meg tudta

volna különböztetni a magyarokat más etnikumoktól, akkor is megmaradna még az a tisztázandó kérdés, hogy a magyarok, akik korábban is különböző etnikumokból tevődtek össze az idők folyamán, mennyire „ázsiaiak”. Különben is aki a Kárpátokon át érkezett Budapestre az akkori Románia felől, amely nemcsak hogy az utóbbi időkig oszmán–török uralom alatt állt, hanem ahová korábban is számos Keletről jött „ázsiai” nép (besenyők, kunok, tatárok stb.) vándorolt be, azt is észlelhette, hogy ha csak a lakosságnak a külsejét vesszük figyelembe, Bukarest lakói ugyanúgy vagy esetleg még jobban „ázsiaiak” mint Budapesté. Tokutomi viszont, aki bizonyára a nyelvet azonosnak tartotta az etnikummal, valószínűleg saját előítéletének, ill. illúziójának köszönhetően talált itt egy kinézetre is valahogy „ázsiai” népet.¹² Ezzel kapcsolatban ellensúlyozásképpen éppen Vámbéry szavait szeretném idézni 1895-ből a magyarság jellemző vonásairól: „Az első stádiumban ugorokból s törökökből összetett keretbe a későbbi évszázadok folyamán különféle ázsiai és európai néptörzsek illeszkedtek, és semmi sem veszedelmesebb, mint a physikai jellemzőség szempontjából kiindulva a magyarokat ma ázsiaiaknak állítani és testi ismertetőjeleikre való tekintettel bennök olyan embereket keresni, a kik anthropographiai vonatkozásban nem Európához, hanem Ázsiához tartoznak.”¹³ A másik dolog, amelyet szeretnék kiemelni, az, hogy annak idején a japán publicista valóban láthatta Budapest dinamikus fejlődését és felvirágzását. Tokutomi néhány nappal később Bécsből azt írta haza, hogy Ausztria Magyarországhoz képest hanyatlóban van.¹⁴ Érdekes, hogy Den Kenjirō a Közlekedési Minisztérium munkatársa és különböző miniszteri posztok majdani betöltője, aki néhány hónappal publicistánk előtt jött Bécsből Budapestre, hogy részt vegyen a nemzetközi telegráf konferencián, naplójában szintén hasonlóan nyilatkozik a két városról: „E város (Bp.) fejlődése napról napra gyorsan halad előre, (a budapestiek) aktívak és vállalkozó szelleműek, így a város újjárendezésének munkálatai úgy tűnik rendületlen ütemben haladnak előre. Ezzel szemben a bécsiek lassúak és hiányzik belőlük a vállalkozó szellem, általában jellemző rájuk az arisztokratizmus, így (Bp.) eljövendő felvirágzása nagyon is remélhető.”¹⁵ 1896-ot írunk, amikor a magyarok a honfoglalás ezredéves évfordulóját ünnepelték. Ez alkalommal az angol lapok is nagyra értékelték a kiegyezés óta elért gazdasági eredményeket.¹⁶ November 3-án Tokutomi a Dunakorzón épült modern Hungária szállodában szállt meg, ahol a 3. emeleten egy folyóra néző szobát kapott.¹⁷ Két évvel korábban ugyanebben a szállodában tartózkodott a londoni *The Times* párizsi tudósítója, de Blowitz is, aki a következőképpen nyilatkozik útibeszámolójában: „... Buda-Pest számomra rendíthetetlen vonzerővel rendelkezik, és egy derűs meleg nap reggelén, mikor végre lehetőségem nyílt, hogy kitekintsek a Hungária Hotel Dunára néző árnyas erkélyeinek egyikéről, életem egyik legkellemesebb érzése tört rám. (...) Buda-Pest! Maga a szó egy jövőbeli nagy eszmét jelöl, jelentése a visszaállított szabadság, mely most bontogatja szárnyait; ez a jövő, mely feltárul egy felnövekvő nép előtt.”¹⁸ Tokutomit is hasonló érzés foghatta el, amikor ugyanezen szálloda egyik szobájában töltötte idejét. A Dunaparton sétálgatva innen indulhatott publicistánk a millenniumi kiállításra, amelyet a Városligetben rendeztek meg, és útközben szemtanúja lehetett a monumentális építkezéseknek. Talán elegendő a következő sorokat idézni egy történelemkönyvből: „A kiállítás valóban impozáns volt, Magyarország civilizációs felzárkózását és anyagi jólétét mutatta. A hatást a nagyszabású építkezé-

sek panorámája fokozta. A Nagy-körutat teljes hosszában, a Margit-hídtól a Boráros térig átadták a forgalomnak, megindult a kontinens első földalatti villamosa, felavatták a Ferenc József (ma: Szabadság) -hidat, kiépítették a rakpartot, megkezdték a királyi vár újjáépítését.”¹⁹ Maga a város — amelynek ugyan megoldásra váró rejtett problémái voltak — a kiállítással együtt igen pozitív benyomást kelthetett Tokutomiban.²⁰ Megjegyzendő, hogy rövid budapesti tartózkodásának már az első napján betért egy könyvesboltba, és vásárolt egy olyan könyvet, amelyből átfogó képet kaphatott Magyarországról. Az már talán véletlen, hogy az, amelyre ott rábukkant, éppen Vámbérynek a Magyarországról szóló történelemkönyve volt.²¹

A következő napon, november 4-én Tokutomi felkereste Vámbéryt, aki szintén a Ferenc-József-rakparton lakott gyalog néhány percre a Hungária Hoteltól. A magyar tudós, aki ugyan nem járt Japánban, a sajtótermékek révén jól tájékozott lehetett a szigetországról. Erre abból is következtethetünk, hogy nem sokkal a kínai-japán háború kitörése után és röviddel a Tokutomival való találkozására előtt közzéteszi a „Khina és Japán a modern műveltség terén” c. kétrészes írását. A második részben, amely Japánról szól, elemezve a Meiji-restauráció eredményeit rámutatott az ország társadalmi, kulturális stb. reformjaira. Cikkét a magyar tudós a következő szavakkal fejezi be: „Arra gondolni sem lehet, hogy Japán régi elzárkózottságába visszatérjen, s műveltségünk előnyeit megtagadva, eddigi vívmányait önként lerombolja!”²² A japán publicista látogatása jó alkalmat kínált neki arra, hogy első kézből tudakozódhasson a szigetországban végbemenő fejleményekről, amelyeket mint külpolitikai esszéíró figyelemmel kísért.

Ezzel szemben nem tudni, hogy Tokutomi Európába való indulása előtt milyen ismeretekkel rendelkezett Magyarországról, de annyi bizonyos, hogy otthon már tervbe vette azt, hogy Budapesten felkeresi Vámbéryt. Publicistánk, aki néhány száz könyv szerzője és ugyanakkor nagy könyvgyűjtő is volt, az olvasmányairól szóló 1952-ben megjelent könyvében kedvenc angol könyveiről is beszámol, amelyeket fiatal korában olvasott. Köztük szerepel Vámbéry „The Coming Struggle for India” c. 1885-ben napvilágot látott könyve is. Tokutomi, aki talán nem emlékezett pontosan a könyv címére, a következőket írja: „És még az, ami nekem nagy buzdítást adott, Vámbéry »Küszöbön álló harc Indiában« c. könyve volt. (...) Elolvastam ezt a könyvet, s végre megtudhattam, hogy a jövőben Ázsia hogyan válik Anglia és Oroszország csataterévé. (...) Ettől kezdve mindenféle tanulmányokat folytattam az ún. Keletkérdésekről. Azonban az, aki nekem az első kulcsot adta, ő volt.” Ezután röviden visszaemlékezik a Vámbéryvel való találkozására, ahogy a fentebb említett önéletrajzában tette.²³ Tokutomi budapesti találkozására alatt bizonyára közvetlenül akart meggyőződni a magyar szerzőtől arról, amit az anglofil politikai állásponton álló könyvében olvasott, és eszmecserét akart folytatni vele. „A professzor azt mondja — írja haza Tokutomi Bécsből 1896. november 17-én —, igen furcsa, hogy az európai nagyhatalmak félnek Oroszországtól. Ők gyávák, képtelenül gyávák. (...) (Vámbérynek) azt a szellemét szeretem, hogy 30 éven át változatlanul kicsiny testtel önként vállalkozik a civilizációért s emberiségért arra, hogy Oroszország barbár ereje ellen rohanjon [az úr szavát veszem kölcsön], ugyanakkor együttérzek vele abban, hogy Európa aktuális eseményei egyre inkább furcsák.”²⁴ Tokutomi, aki egy japán-angol

szövetség gondolatának híve volt, Vámbéryvel arra a közös megegyezésre juthatott, hogy a toll révén össze kell fogniuk Oroszország ellen.

Tokutomit feltehetően először inkább Vámbéry személye és külpolitikai írói munkássága vonzotta Magyarországra, mint maga az ország,²⁵ bár kétségtelen, hogy mint zszurnaliszta alig várta, hogy közvetlenül is megismerkedjen az európai országokkal, amelyeket csak irományokból ismert. Bizonyos azonban, hogy publicistánk magyarországi tapasztalatai révén Vámbéry hazája iránt is szimpatizáló és lelkes érdeklődést mutatott.

A *Pester Lloyd* 1896. november 5-iki száma ad hírt Tokutomiékról. „A két úr (Tokutomi és Fukai) — írja az újság — teljesen el van ragadtatva fővárosunktól, és azt gondolják, hogy a patriotizmust, az energiát s a nemzeti lelkesedést illetően a magyaroknak oly sok közös vonása van a japánokkal. Az urak, akik tökéletes angol nyelvtudással bírnak, meglátogatták Vámbéry professzort, akit politikai írásaiból már régóta ismernek.”²⁶ Tokutomiék bizonyára észrevették a szóban forgó cikket, mielőtt elindultak volna Bécsbe. Tokutomi ugyanis aznap, vagyis november 5-én délután apjához intézett levelében beszámol egy róluk szóló újságcikkről, és azt is írja, hogy ez az a cikk, amelyet Vámbéry az előző napi beszélgetés alatt fiának diktált közzététel végett.²⁷

*

Tudvalevő, hogy Tokutomi mint független újságíró az angol mintájú *heimin shugi*-t hirdette, amely azt az eszmét képviseli, hogy legyen szabad s nyitott társadalmi, politikai és gazdasági rend, és így élvezhette a közvélemény támogatását. Azonban ettől a kínai-japán háború kitörése táján fokozatosan elfordult, és az akkori kormányzat irányvonalához közeledett, ami miatt nem örvendhetett népszerűségnek. Nem sokkal hazatérte után elfogadta Matsukata Masayoshi kabinetjében a belügyminisztériumi tanácsadó posztját. Tokutomi a *Min'yūsha* kiadóvállalatot, amely ezekben az években anyagilag nehéz helyzetbe került, úgy akarta helyreállítani, hogy a *Kokumin Shimbun* legyen Matsukata kormányának sajtóorgánuma. Azonban a kabinet néhány hónap múlva, 1897 decemberében, lemondásra kényszerült, így Tokutomi terve kudarcba fulladt, sőt vállalatának anyagi helyzete még súlyosabb lett. A *Kokumin no tomo* 1897 augusztusától már nem heti- hanem havilapként jelenik meg, s végül 1898 szeptemberétől — miután augusztusban eldöntötték a vállalat drasztikus átszervezését és újjáalakítását — ezt is és a *The Far East*-et is beleolvastották a *Kokumin Shimbun*-ba.²⁸ Ezekben a nehéz időkben Tokutomi, aki saját szemével láthatta a magyarokat és Magyarországot, tollat fogott, hogy bemutassa Magyarországot és történetét honfitársainak. A „Magyarország” c. írása ugyan névtelenül a *Kokumin no tomo* 1898. márciusi, áprilisi és májusi (367., 368. és 369.) számaiban, tehát három részben jelent meg,²⁹ de kétségtelen, hogy Tokutomi tollából való. Zszurnalisztánk itt már átgondoltabban ad képet Magyarországról. A cikksorozat legelején a következőképpen nyilatkozik:

„A világhíró utazónak, miután látta Konstantinápolyt, vajon milyen benyomásai lehetnek, mikor Magyarország földjére lép? Csodálkozni fog azon, hogy a törökök, akik rendelkeznek ugyan sajátos szép tulajdonságokkal, nem képesek ellenállni Eu-

rópa kultúrájának, és fokozatos hanyatlásra vannak ítélve. Sok kérdés fogalmazódhat meg benne. Vajon a 19. század kultúrája kizárólag a fehér rassznak köszönhető? A mongolokból, tatárokból, türkökből és az ezen csoportokhoz tartozó fajokból vajon hiányzik a szervezőképesség? Alkotmányos kormány vajon nem megfelelő nekik? A fejlesztés és haladás szellemét vajon nem lehet meglelni bennük? Látja, hogy a hatalmas birodalom félig holtan fekszik azon a földön, ahol világrészek találkoznak, és így azt gondolja, hogy ennél szomorúbb s végzetesebb események nincsenek. Azonban, ha a Balkán-félszigeten áthaladva belép Magyarországra, a fenti kérdések tüstént meg fognak szűnni. A magyarok származásukat tekintve a törökök testvéreinek is nevezhetők. Ha azonban a jelenlegi állapotukat nézzük, nemcsak az európai kultúrát élvezik, hanem energiájuk is van, hogy ezt meghaladva felemelkedjenek. Mindenkire, aki fővárosukba, Budapestre érkezik, nagy hatással lesz az ottani élénkség. Európában, ahol az árja fajok a dominánsak, ők teljesen elszigeteltek és idegenek. Sőt a faji izoláltságuk inkább olyan eszköz lett, amely a faji tevékenységükre ösztönzőleg hat. Bár a múltban Ausztria igája alatt álltak, lelkesedésük egyre inkább fokozódik, mintha mostmár túl akarnák szárnyalni, sőt elnyomni Ausztriát. Ez különösen egy olyan utazó számára tűnik fel, aki egy újonnan fellendülő távol-keleti országból jött. A mongol rasszhoz tartozó, ill. a mongol rassz vérével vegyült nemzetek közül ugyanis Nyugaton csupán a magyar, Keleten pedig a japán az, amelyik a modern civilizáció általános irányzatát igazán felhasználva, a világ haladásával lépést tartva, a civilizált országok közé lépve, és ezeknek nemzetközi karakterét magáévá téve egy lépéssel sem maradt le. E sorok írója egyszer meglátogatta Vámbéry professzort, a magyar hazafit a Duna partján levő otthonában. A professor két kezét széttárva üdvözölt, mondván, hogy ők és mi ötezer évvel ezelőtt testvérek voltunk; mi az Altaj-hegységtől keletre, ők pedig nyugatra mentek, s csupán az történt, hogy szétváltunk. Félretéve a faji elméleteket, a magyarok mindenképpen kutatást érdemlő nemzet. Nem hinném, hogy nincs mit tanulnunk tőlük. Nem oly mértékben ugyan, hogy őket mintául vegyük, de tetteiket érdemes bizonyos mértékig tanulmányozni. Pozitív politikájuk elegendő ahhoz, hogy a pillanatnyi kényelmet élvező politikusainkat felébressze. Annak a tulajdonságuknak, hogy száz vereség után sem hódolnak be, és ahányszor vereséget szenvednek, annyiszor talpra állnak, miért ne lenne használatos a nemzetünk ösztönzésére.”³⁰

Így kezdi Tokutomi bevezető sorait a *Kokumin no tomo* márciusi számában, és ezután Magyarország földrajzáról, népeiről, királyairól, ó- és középkori történetéről, a magyar nép eredetéről stb. ír tömören, az áprilisi számban többek között Széchenyi Istvánról és Kossuth Lajosról szól, és a májusi számban pedig Deák Ferencről, az akkori politikáról és kormányzatról, Budapest gyors fejlődéséről s látnívalóiról, Baross Gábor közlekedésügyi miniszter reformjainak köszönhető kitűnő vasúthálózatról stb. tájékoztat. Ezen cikksorozat egésze bizonyos értelemben publicistánk Magyarországról szóló útbeszámolójának is tekinthető. Különös, hogy a számos ország közül, amelyeket meglátogatott, tudtommal csak Magyarországgal foglalkozott ennyire részletesen írásaiban. Hadd idézzem tovább Tokutomi összegzését, amely a májusi szám végén található:

„Egy ezer év alatt a (magyarokat) körülvevő országok többször létrejöttek s többször megbuktak. A második bolgár birodalom is és a szerb királyság is megbu-

kott. A bizánci birodalom is megbukott. Lengyelország is megbukott. Németországnak és Ausztriának a sorsa is változó. Törökország egyszer fellendült, de újból szét-
eséshez közeledik. Oroszország kis barbár népekből állt, de most már óriási hatalmas ország lett. Azonban ezen nagy nemzeti hullámzások közepette (a magyar nép) gyakran behódolva, gyakran kibővülve végre idegen földön elfoglalta az örök bázist. Idegen fajok tengerében nem vesztette el függetlenségét. Belül van mit szilárdan megtartania, kívül pedig van mit alkalmaznia. Mint egy később útnak indult ország, elszánta magát, hogy számos országgal együtt haladva egy lépéssel se maradjon hátra. Miért ne mondhatnánk, hogy tehetséges.

Nyelvük formailag magától értetődően ázsiai. Bár nem vagyok szakember, tudom, hogy nyelvükben nincs hím- és nőnem, szavaik összekötéseire a szóvégi ragozások elegendők, de mert a szavak végei szabadon változtathatók, ezért jelentésük igen aprólékos; valamint a melódiája gördülékeny mintha énekelnének s verselnének.

E sorok írója valamikor utazott az ország belsejében, s a házak hasonlítottak a dozō (raktár) stílusunkban épületekhez. A parasztok derekukon tűzközacskót hordanak, és Yositsune hakamát (Yoshitsune stílusú szoknya-félét) hordanak. Menyire hasonlítanak a mi falvaink parasztjaihoz! Az, hogy családnevüket előre helyezik s utónevüket pedig hátulra, szintén nincs Európában, de Ázsiában gyakori.

Nem szeretném erőltetve azt bizonygatni, hogy ők és mi azonos származásúak vagyunk. Csak arról van szó, hogy ha azt látom, hogy ők mint ázsiaiak Európában vannak és igen jókedélyűek, és a modern civilizáció csataterén versengenek, valahogy van valami, ami ambícióimra ösztönzőleg hat. Ez miért ne erősíthetné meg egy új távol-keleti ország polgárának lelkét? Vajon nem látjuk-e Magyarországon az általam hirdetett ún. pozitív politikának az élő példáját?”³¹

Tokutomi nem vonakodik attól sem, hogy ezt a gondolatot a külföldi olvasók előtt hirdesse. A *The Far East* 1898 márciusi száma (Vol. III., No. 26.) „Race versus Humanity” címmel vezércikket közöl.³² Ez nyilván az ő tollából való, vagy az ő irányításával íródott, bár a lap szerkesztésével Fukaira volt megbízva. A cikk elején megjegyzi, hogy bár általában elismert dolog, hogy Japán Ázsia eljövendő fejlődésének tényezője lesz, befolyását illetően egyesek baljós óment látnak e furcsa és érthetetlen hatalom rendkívüli tevékenységében, mások pedig lekicsinylően nyilatkoznak teljesítményeiről. A vezércikknek a magyar vonatkozású mondanivalója tulajdonképpen azonos a *Kokumin no tomo*-ban megjelent, fent idézett szövegekkel. A cikk írója, aki Magyarország megítélésével kapcsolatban a *The Times* bécsi tudósítójának nagyra értékelő szavait idézi,³³ a magyar példára utalva arra akart rámutatni, hogy „Ha így van az urál-altaji fajú magyarok esetében, akkor nekünk japánoknak sem kell lemondanunk arról, hogy a nyugati kultúra hasznából teljesen részesedjünk.”³⁴

Tekintettel arra, hogy publicistánk gondolataira a nyugatimádat és a japán hazafiság-kép együttléte jellemző,³⁵ úgy vélem, hogy ő ezen együttlét egy fajta megtestesülését annak idején a magyar népben láthatta, akik szerinte ázsiaiak ugyanúgy, mint a japánok. Le kell szögezmem azt is, hogy Tokutomi 1935-ben megjelent önéletrajzában a magyarországi élményei csak a Vámbéryvel való találkozására korlátozódnak, és már szó sem esik Magyarországról mint egy lelkesítő energikus országról. Ez érthető is, ha visszaemlékezünk a világtörténelemben időközben végbement né-

hány eseményre, mint pl. az orosz–japán háborúra, az I. világháborúra, az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlására, a trianoni békeszerződésre stb., amelyek nagy hatást gyakoroltak Magyarországra, ill. Japán további sorsára.

Ezek után szólnom kell még arról is, hogy 1898-ban támadás érte Tokutomit a *Kokumin no tomo* 368. számában megjelent fenti cikke (a „Magyarország” c. írásának második része) miatt. Egy névtelen író a *Taiyō* c. folyóirat 1898. évi 12. (június 5.) számában rámutatott arra, hogy a cikk tulajdonképpen Vámbéry Magyarország történetéről szóló könyve 15. fejezetének kivonatos fordítása, példaként két szakasz szövegét japánul és angolul párhuzamba állítja, és azzal vádolja Tokutomit, hogy plagizálást követett el.³⁶ Erre reagálva egy másik névtelen író a *Waseda bungaku* c. folyóirat 1898. júliusi (10.) számában védelmezi Tokutomit, mondván, hogy vajon nevezhető-e plagizálásnak a történeti tények kivonatolása, amelyet a becsmérő író felhozott.³⁷ Megjegyezzük, hogy Tokutomi „Magyarország” c. írásának már az első részében két képet is átvész Vámbéry könyvéből (címlap és 143. old.); most már nem mondja, hogy a magyarok a Tiensan vidékéről jöttek, mint ahogy tette a fent említett 1896. november 11-én Budapesten írt levelében, hanem követve Vámbéryt, a magyarok őshazáját az Altaj-hegység vidékére helyezi.³⁸ Nyilvánvaló, hogy az első közleményben is egyebek mellett Vámbéry művére támaszkodott, az utolsó, harmadik közleményben viszont többnyire más forrásokból merített adatok alapján szól Magyarország politikai, gazdasági, kulturális stb. állapotáról különös tekintettel Budapestre.

1899-ben ezen cikksorozatot egybegyűjtve a „Seken to ningen (Közönség és emberek)” c. könyvecskéjében megjelenteti. A 277 oldalas kiadványban a 40.-tól a 120. oldalig terjedő rész a szóban forgó írást tartalmazza, a következő lapokon pedig kiegészítő megjegyzés található, amely a szerző válasza a fenti író becsmérő szavaira. Tokutominak hamar tudomására juthattak a két híres lapban megjelent rövid cikkek. A *Waseda bungaku* névtelen cikkét idézve arra inti a *Taiyō* íróját, hogy tudnia kellett, hogy a szerző milyen célzattal tette közzé ama írást a *Kokumin no tomo*-ban.

„Vámbéry úr — teszi hozzá Tokutomi — magyar hazafi, e sorok írójának barátja lett. Ha értene japánul, meg lenne elégedve azzal, hogy könyvének egy része, amelyet Magyarország bemutatása végett írt az angoloknak, anyagául szolgálhatott (az ország) bemutatásakor az ötezer évvel ezelőtti testvérm nemzetének, a japánnak. Sőt nem olyan csökönyös ember, hogy a szerző ellen szerzői jog megsértése miatt pert indítson. Különös viszont, hogy Vámbéry úr olyan dologért, amiért maga inkább köszönetet mondana, egy nem várt irányból kap egy kotnyeles, magát szóvivőjének kikiáltó személyt, aki az ő nevében saját barátját támadja. Ha ezt tudná, akkor azt milyen kellemetlennek tartaná.”

Ezután felsorol más kiadványokat is, amelyekre a szóban forgó cikksorozat támaszkodott, rámutatva arra, hogy illik-e ezt az eljárást plagizálásnak minősíteni.³⁹ Igaz ugyan, hogy jobb lett volna, ha a japán publicista említést tett volna arról, hogy a magyar tudós könyvét is használta forrásul, de nem lévén szó tudományos munkáról, sőt a fordítás sem szöveghű, nem lett volna sok értelme. Inkább arról érdemes szólnom, hogy a „Seken to ningen” c. könyvecske, amely a „Magyarország” c. cikket is tartalmazza, a megjelenési évben nemcsak négy kiadást ért meg, hanem utána is sokáig közkezen foroghatott, amit a birtokomban levő 1915-ben megjelent 10. kiadása is mutat, s így Japánban ismeretterjesztő szerepet játszhatott Magyarországgal

kapcsolatban, amihez közvetve Vámbéry könyvének is köze volt.⁴⁰ Bizonyos, hogy Tokutomi írásaival hozzájárult ahhoz, bár ez nem állt szándékában, hogy Magyarország a szigetországban kedvező megítélésnek örvendjen.

*

Tokutomi Sohō és Vámbéry Ármin budapesti találkozásuk után is fenntartották a kapcsolatot egymással, amiről nemcsak Tokutomi fentebb említett szavai, miszerint Vámbéry elküldte neki az önéletrajzát, hanem töredékesen ránk maradt levélváltásuk is tanúskodik. Itt összehasonlításul hadd szóljak Shiratori Kurakichiről, aki — amint már említettem — 1902-ben kb. hét hónapot töltött Magyarországon az ún. urál-altaji stúdiumok végett, és bizonyára megismerkedett Vámbéryvel is. A japán tudós, aki annak idején főleg turkológiát tanult Budapesten, és a világhírű turkológus, Vámbéry között érdekes módon úgy látszik nem alakult ki olyan szoros kapcsolat, hogy később levélváltást folytathassanak. Ezekben az időkben a 70 éves Vámbéryt jobban izgathatta a napi nemzetközi politika, mint a magyarok eredetének kérdése, amelynek további kutatásaira sokkal fiatalabb kollégájának, Shiratorinak a kínai forrásokban való jártasságát hívhatta volna segítségül. A japán tudós viszont nem lévén külpolitikai esszéíró írásaiban alig foglalkozott a napi politikával. Tokutomi publicisztikai tevékenysége pedig közel állt Vámbéry tevékenységének egy másik területéhez, ahol a nemzetközi politikai életről adott hangot különböző cikkeiben otthon és külföldön egyaránt.

Tokutominak a magyar tudóshoz intézett leveleit eddig még nem sikerült megtalálnom a budapesti könyvtárakban, ennek egyetlenegy halvány nyoma a *Kokumin Shimbun* 1901. január 1-jei számának kivágása, amelyet az MTA Könyvtára Vámbéry hagyatékeként őriz.⁴¹

Vámbéry Tokutomihoz intézett levelei/levelezőlapjai közül pedig eddig csupán kettőről van tudomásom, amelyeket a Függelékben közlök. Az első egy 1900. február 19-én kelt levelezőlap, amelyben Vámbéry visszaemlékszik a címzetekkel (Tokutomival és Fukaival) való kellemes találkozására.⁴² A második az 1903. február 28-án kelt levél, amelyben a magyar tudós arra kéri Tokutomit, hogy fordítsa le japánra a „Hungary in ancient, mediaeval and modern times” című könyvét — amely tartalmilag azonos a cikkünk elején említett „The History of Hungary”-val — a két ország közti jó kapcsolatok további ápolása végett.⁴³ A fent előadottak fényében ez a kérés a sors iróniájának is tűnik. Vámbérynek ezen levele, valamint az 1905-ben megjelent önéletrajza alapján, miszerint — amint már láttuk — a könyvét japánra is lefordították, okunk van feltenni azt, hogy Tokutomi válaszolt a magyar tudós ezen levelére és olyasmit írt neki, hogy a könyvét is alapul véve nagy vonalakban bemutatta Magyarország történetét, s Vámbéry ezt úgy vette, hogy könyvének japán fordítása meg is jelent.

Egyelőre nem áll módomban, hogy tovább kutassak a többi levélváltásuk után,⁴⁴ így a köztük fennállt kapcsolatot nem tudom tovább taglalni. Vámbéry azt írja Tokutominak a szóban forgó 1903-as levelében, hogy a magyarok is a japánok is valamikor harcot fognak vívni „a basáskodó muszkák ellen, akik az egyetlen veszélyt jelentik nemzeti függetlenségünkre”. A magyar tudós jóslata, bár csak a Távol-Keleten, hamar beteljesedett, és 1904 februárjában kezdetét vette az orosz-japán

háború. Ezzel kapcsolatban most csak annyit említek meg, hogy ettől kezdve Vámbéry japán kapcsolatai még jobban felélénkültek. Ti. 1904. február 23-án Iijima Kametarō odesszai japán konzul, aki a háború kitörése miatt Bécsbe költözött, más csatornán keresztül felkeresi Vámbéryt Budapesten bizalmas külpolitikai ügyekben. A magyar tudós mint a japánok legjobb barátja fogadta őt, és említést tett neki arról, hogy évekkel ezelőtt Tokutomi meglátogatta, és sikerült részletesen tájékozódnia a korabeli japán műveltség valódi állapotáról.⁴⁵ Itt kezdődik Vámbéry japán kapcsolatainak egy új fejezete, amelyről egy másik írásban szeretnék értekezni.

FÜGGELÉK

1.

(levelező lap)

[„Tokutomi és Fukai uraknak”]

„Nagyon köszönöm a kedves megemlékezést. A Fudzsi-jamáról küldött képeslapjukat nézegetve mindig nagy örömmel gondolok a budapesti találkozásunkra. Az Önök nemzetének erőfeszítése a japán kultúra és nemzeti fejlődés terén megérdemli a legnagyobb dícséretet. Kívánom a legjobbakat.

Tisztelettel:

Budapest, 1900. II. 18.

Vámbéry Ármin⁴⁶

2.

[„A Kokumin Shimbun szerkesztőjének”]

„Kedves Tokutomi Úr!

Tekintettel az irántam és országom iránt mutatott kedvességére bátorkodom kérni Öntől egy szívességet, amely talán Japán és Magyarország számára is hasznos lenne.

Évekkel ezelőtt kiadtam egy könyvet a nemzetem történelméről angol nyelven „Hungary in ancient, mediaeval and modern times” címmel, amely Angliában és Amerikában jelent meg és igen sokan elolvasták ezekben az országokban. Ezt a könyvet más európai nyelvekre is lefordították, és mivel nagyon szeretném, ha Magyarország és Japán között baráti szálak szövődnének, különösen örömömre szolgálna, ha e könyvnek a japán fordítása is napvilágot látna.

Ez nagy mértékben előmozdítaná a két ország közötti jó kapcsolatok kialakulását, és mi is propagálnánk az Önök igen tehetséges nemzetének történelmét, lévén ugyanazon fajtából származó testvérek, és egyesülvén egyazon érdekek által, ugyanis mindkét nemzetnek harcolnia kell majd egy napon a basáskodó muszkák ellen, akik az egyetlen veszélyt jelentik nemzeti függetlenségünkre.

Kérem gondolkozzon el ezen a dolgon, és tudassa velem véleményét az ügyről.

Tisztelettel:

Budapesti Egyetem, 1903. február 28.

Vámbéry Ármin⁴⁷

JEGYZETEK

* A japán nyelvi elemek átírásában az ún. Hepbon (Hepburn)-rendszerű átírást alkalmazom, amely a magyar helyesírásban a következőképpen helyettesíthető: ch = cs, j = dzs, s = sz, ts = c, w = v, y = j, z = dz. A magánhangzók hosszúságát pedig a betű fölé írt vízszintes vonal jelzi, így pl. a jelen írásom címében szereplő Sohō név magyaros átírásában (kiejtésben) Szohó.

¹ Vámbéry Ármin: *Küzdelmeim*. Budapest, 1905. 340. Az egy évvel korábban napvilágot látott angol kiadásban, amely felépítésében kissé eltér a bővebb magyar kiadástól, csak arról esik szó, hogy a szóban forgó könyvet „különböző nyelvekre” lefordították. „The Story of My Struggles. The Memoirs of Arminius Vambéry.” I–II. London – Leipzig – Paris – Torino 1904. 485. A Carlo Coco által összeállított „Vámbéry Ármin műveinek bibliográfiája” (In: Vámbéry Ármin emlékezete. Bp. 1986. 26–50.) a magyar tudós történelemkönyvének csak a spanyol fordítását tünteti fel.

² Vasárnapi Ujság 49. évfolyam 17. sz. (1902. április 27.) 271. old.

³ Shiratori Kurakichi zenshu (Shiratori K. összegyűjtött művei) X. kötet. Tokió 1971. 541–569. Ld. még Senga T.: Shiratori Kurakichi és a magyar nyelvészek századunk elején. Magyar Nyelv (sajtó alatt).

⁴ Tōshō kankei hōgo bunken mokuroku (Kelet-Európára vonatkozó japán nyelvű irodalom bibliográfiája). Szerk.: Tōshōi kenkyūkai (Kelet-európai történelem társulat). Tokió, 1981. E kiadvány egyébként a teljességre való törekvés nélkül készült.

⁵ Ld. Nihon to Tōshō shokoku no bunka koryū ni kansuru kisoteki kenkyū (Alap kutatások Japán és kelet-európai országok kulturális kapcsolatairól.) Tokió, 1982.; *Isabella C. Kovács*: Historische Dokumentation der ungarisch-japanischen Kulturbeziehungen von ihren Anfängen bis zur Gegenwart. Dissertation. Universität Wien 1987.; *Tokunaga Yosumoto*: A magyar-japán kultúrkapcsolatok rövid története. Keletkutatás 1988. ősz. 78–81. Az említett japán kiadványban a „Japán-magyar kulturális kapcsolatok története és jelene” c. japán nyelvű cikk szerzője, *Minamizuka Shingo* (i. m. 57.) úgy véli, hogy talán Shiratori Kurakichi volt az első japán, aki bővebben írt Magyarországról, mégpedig 1905-ben. Annyi bizonyos azonban, hogy Tokutomi Shiratorinál évekkel korábban és részletesebben bemutatta Magyarországot és annak történetét. Egyúttal azt is megjegyzem, hogy Shiratori tanulmánya nem jelent meg az *Ethnographiában*, mint ahogy Minamizuka állítja, hanem abban a másutt megjelent írásának *Munkácsi Bernát* hosszú recenziót szentelt. *Tokunaga* (i. m. 80.) szerint Shiratori „körülbelül egy évet töltött Magyarországon (1901–1902)”, *Kovács* szerint pedig 1902-ben félévet, amely napi politikai indíttatású könyvében (*Az igazi Japán*. Bp., 1939. 179. vö. 193.) *Mezey István* is írja, a valóság azonban az, hogy a japán tudós 1902-ben kb. hét hónapig tartózkodott Magyarországon. *Senga*: i. m.

⁶ Rengeteg szakirodalom van Tokutomiról, akiről most már egy angol monográfia is született, amely azonban nem foglalkozik publicistánk magyarországi útjával. *John D. Pierson*: Tokutomi Sohō, 1863–1957 — A Journalist for Modern Japan. Princeton, 1980. Ízelítőül az újabb szakirodalomból csak egyet említek: *Ariyama Mitsuo*, Tokutomi Sohō to Kokumin Shimbun (T. S. és a Kokumin Shimbun). Tokió, 1992.

⁷ *Sugii Mutsuro*: Tokutomi Sohō no kenkyū (Tanulmányok T. S.-ről). Tokió, 1977. 252–384.

⁸ *Tokutomi Ichirō*: Sohō jiden (Sohō önéletrajza) in: *Nihonjin no jiden* (Japánok önéletrajza). V. kötet. Tokió, 1982. 202. Eredetileg 1935-ben jelent meg az önéletrajza. Ld. még *Hayakawa Kiyōji*: Tokutomi Sohō. Tokió, 1968. (Repr. 1991.) 128–129.

⁹ Kokumin Shimbun, 1897. február 14. (2120.) sz. 1. old. Az újság az 1. számtól az 1785. számig (1890. febr. – 1895. dec.) kicsinyített reprint kiadásban is megjelent 1986 és 1991 között Tokióban, de a számunkra fontos későbbi számok még nem ilyen könnyen hozzáférhetőek. Tokutomi magyarországi útjával kapcsolatban Sugii főleg publicistánk Japánba küldött leveleire, többek között az apjának írt öt levelére hivatkozik, és sokat idéz belőlük. Ez az öt levél a Tsuiin Bunko-ban (Tsuiin Könyvtár: Zushi, Kanagawa pref.) található, amely pillanatnyilag számomra hozzáférhetetlen. Az öt közül kettő képeplap, s a többi három közül kettő azonban a Kokumin Shimbun-ban is közlésre került, és innen idéztem. *Sugii* (i. m. 256.), aki ugyan leszögezi azt, hogy nem közzétett írások, hanem eredeti levelek alapján végezi a feldolgozást, nem jelzi, hogy a két levél az újságban is kiadásra került. Tokutomi „Magyarország” c. cikkére sem utal, amely a Japánba küldött leveleinél bővebben és átfogóbban mutatja be magyarországi élményeit és benyomásait, bár hazatérte után íródott. Erre a cikkre később térünk ki. *Sugii* (i. m. 354 és névmutató) valószínűleg nem lehetett tisztában Vámbéry kilétével, hiszen úgy tűnik, hogy azonos személynek tartja Van Wehrttel.

¹⁰ Kiadásra kerültek még Tokutomi olyan levelei is, amelyeket 1896-ban nem sokkal Magyarországot elhagyása után írt Ausztriából Japánba, s amelyekben — csupán pár sorban — hasonlóan nyilatkozik

Magyarországról. Tokutomi Sohō Kinenkan shoşu Min'yūsha kankei shiryōshū (Min'yūsha vonatkozású források gyűjteménye T. S. Emlékműzeumban), Tokió, 1985. 326–328. Ebben a könyvben (542–544.) áttekinthető az, hogy Tokutomi milyen beszámolókat és tudósításokat küldött haza, melyek közzétételre is kerültek a Kokumin no tomo-ban és a Kokumin Shimbun-ban.

¹¹ *Vörös Károly*: A fővárostól a székesfővárosig 1873–1896. in: Budapest története IV. Bp., 1978. 452.

¹² Meg kell jegyezni azt, hogy a mai magyar nyelvben az ázsiai szónak gyakran negatív s pejoratív jelentése van mint pl. rendtelenség, elmaradottság, barbárság stb., de itt természetesen nem erről van szó.

¹³ *Vámbéry Armin*: A magyarság keletkezése és gyarapodása. Budapest 1895. 367.

¹⁴ *Sugii, i. m.* 349.

¹⁵ *Den Kenjirō*: Hotei nisshi. Tokió, 1897. 125.

¹⁶ *Jeszenszky Géza*: Az elveszett presztízis. Magyarország megítélésének megváltozása Nagy-Britanniában (1894–1918). Budapest, 1986. 118–119.

¹⁷ Tokutomi az 1896. november 3-án kelt levelét, amelyre már utaltam, a szálloda (Grand Hotel, Budapest, Hungaria) levélpapírjára írta, és az azon levő szálloda képén jelezte, hogy szobája — japánul — a 4. szinten (vagyis bizonyára a 3. emeleten) van, s a Dunára néz. Ezt Sugii megjegyzéseiből (i. m. 353) tudhatjuk, aki az eredeti levelet használta fel. Egy 1896-ban kiadott útikönyv szerint a szállodának, amely a Ferenc-József rakparton terült el, 300 szobája és üvegtetős elegáns étterme volt. Hungary, Budapest, 1896. 71.

¹⁸ *Mons. de. Blowitz*: A Trip to Bosnia–Hercegovina. The Nineteenth Century No.212, October 1894. 627. Úgy tűnik, hogy Blowitz ezen cikke jól ismert azoknak a kutatóknak a körében, akik a századforduló Magyarországának angol megítéléséről értekeznek. Ld. pl. *Jeszenszky Géza*: A millenáris Magyarország az angol sajtóban. Az OSzK Évkönyve, 1974–1975. 513.; *Lukacs, John*: Budapest, 1900. A város és kultúrája. Bp. 1991. 37. Egyúttal megemlítem, hogy Tokutomi 1896 decemberében találkozik Blowitz-cel Párizsban, akivel aktuális külpolitikai eseményekről beszélget. *Sugii, i. m.* 360–362.

¹⁹ *Hanák Péter*: A dualizmus válságának kezdetei a 19. század végén. In: Magyarország története 1890–1918. Bp. 1988. 159.

²⁰ Egy évvel Tokutomi magyarországi látogatása előtt megkezdődött a japán nyelv oktatása a kolozsvári egyetemen az ún. urál–altaji nyelvészet tárgykörében. *Senga T.*: Bálint Gábor, Prőhle Vilmos és a japán–magyar nyelvhasználat története. Magyar Nyelv 90 (1994) sajtó alatt. Ha publicistánk ezt tudta volna, megemlíttette volna a magyar nép haladó szellemének jeleként, bár a japanológiában Magyarország akkoriban nem említi ezt a cikket. Vö. *Lévai Gábor*: Japán magyar könyvészete. Bp., 1943. 12.

²¹ Az Ochanomizu Toshokan (Ochanomizu Könyvtár: Chiyoda-ku, Tokió) számos idegen nyelvű könyvet őriz, amelyek Tokutomi tulajdonában voltak, s amelyeknek katalógusa is kiadásra került: Ochanomizu Toshokan zō Seikidō bunko yōsho mokuroku. Tokió, 1986. Köztük található Vámbéry könyvének az 1890-ben megjelent 4. kiadása „Hungary (The story of the nations)” címmel, itt–ott aláhúzásokkal. Az a bejegyzés van benne, hogy „1896. november 3-án Magyarország fővárosában, Budapestben vásároltam. Ára 3 forint 60 krajcár.” A 19. század végén egyébként azon angolul olvasni tudók számára, akik Magyarország történetével jobban meg akartak ismerkedni, csak Vámbéry ezen könyve állhatott rendelkezésre, amely a kiadásoktól függetlenül különböző címeket viselt mint pl. „History of Hungary”, „Hungary” stb.

²² *Budapesti Szemle* 218 (1895) 161–183, 219 (1895) 349–363. Carlo Coco fent idézett bibliográfiájában nem említi ezt a cikket. Vö. *Lévai Gábor*: Japán magyar könyvészete. Bp., 1943. 12.

²³ *Tokutomi Sohō*: Dokushohō (Könyvolvasás módszere). Tokió 1981. Eredetileg 1952-ben jelent meg a „Dokusho 90 nen (Könyvolvasásom 90 éve)” címmel. Megemlíteném, hogy a Tokutomi a *Kokumin no tomo* c. lapjában 1890-ben megjelenteti Vámbéry írásait japánul. Az egyik cikk az „Oroszország jövője Közép-Ázsiában” [79. sz. (1890. ápr. 13.) 30–32, 80. sz. (ápr. 23.) 32–33, 81. sz. (máj. 3.) 33–35], a másik pedig „A török császár ma” [90. sz. (aug. 3.) 31–33, 91. sz. (aug. 13.) 36–37, 92. sz. (aug. 23.) 30–31.] címet viseli. (E helyen mondom köszönetet Maruyama Keiichi úrnak, a Kanazawa Egyetem tanárának, aki felhívta a figyelmemet ezekre a cikkekre és fénymásolatukat elküldte nekem.) Bár a japán lapban nincs feltüntetve, hogy Vámbéry cikkei eredetileg hol jelentek meg, annyi megállapítható, hogy az előbbi a „The Nineteenth Century” 1890 februári számában (196–212) megjelent, „The Future of Russia in Asia” c. cikke alapján készült. Nincs kizárva, hogy Tokutomi 1890-re már felvette a kapcsolatot a magyar tudóssal, és tőle kapta meg a frissen megjelent angol cikket. Nemcsak Tokutomi, hanem más japánok is felfigyeltek Vámbéry „The Coming Struggle for India” c. könyvére, s köztük akadt olyan is, aki leveleket intézett a szerzőhöz, mégpedig 1888-ban és további tanácsokat kért tőle Oroszország keleti terjeszkedésének kérdésével kapcsolatban. Vámbéry válaszelevelének ama szavai boldoggá tették ezt a japánt, miszerint Japánt „felszólítják, hogy prominens szerepet játsszon a két félelmetes rivális (Nagy-Britannia és Oroszország)

eljövendő harcában”. Ld. Saito Shūchirō-nak, Japán Külügyminisztérium munkatársának Berlinből Vámbérynek írt két levelét. MTAK Ms. 1048/41.

²⁴ Kokumin Shimbun 2086. sz. (1897. január 3.) 1. old. Ld. még *Sugii* i. m. 348–349. Tokutomi nem foglalta össze részletesebben azt, amiről közte és a magyar professor között szó esett. Más leveleiben is szó esik röviden Vámbéryről. Ld. *Sugii*, i. m. 348.

²⁵ Tokutomi csak három napig tartózkodott Budapesten, ezzel szemben Bécsben, ahol Japán monarchiabeli követsége székelt, és ahol átvehetett hazájából érkezett leveleket, kb. két hetet töltött. *Sugii*, i. m. 349., 355.

²⁶ Pester Lloyd 1896. Nr. 270. Donnerstag 5. Novbr. Teljes német szöveg: „(Japanesische Schriftsteller in Budapest) Unsere Hauptstadt beherbergt gegenwärtig zwei sehr interessante Gäste aus dem fernen Osten, nämlich zwei japanesische Schriftsteller, von denen der Eine, Herr Jichiro Tokutomi, Redakteur und Eigenthümer der ersten in Japan erscheinenden englischen Zeitschrift »Kokumiu-no-Tomo« (The Far East) ist, während der Andere J. Fukai, Hauptmitarbeiter derselben Revue, als talentierter Publizist in ferner Heimath eines guten Rufes sich erfreut. Die beiden Herren sind ganz entzückt von unserer Hauptstadt und finden, dass die Ungarn, was Patriotismus, Energie und nationalen Aufschwung anbelangt, so manche Berührungspunkte mit den Japanesern haben. Die Herren, die der englischen Sprache vollkommen mächtig sind, haben Professor Vámbéry, den sie schon seit lange aus seinen politischen Schriften kennen, besucht; sie gedenken noch einige Tage in Budapest zu verweilen.” A két japánról utazásuk során számos újság (hongkongi, orosz, angol, francia, stb.) közölt cikket, amelyek közül tíz összegyűjtve olvasható a nemrégiben megjelent könyvben. Tokutomi Sohō Kinenkan shōshū Min'yūsha kankai shiryō shū, i. m. 333–341. Köztük azonban nem található a budapesti lap cikke. A Tokutomi Sohō Kinenkan-ban (Emlékmúzeumban) — egy munkatárs, Kōno Shizuko szerint — összesen 26 újságkivágást őriznek, de sok újságnév azonosíthatatlan. i. m. 546.

²⁷ Ezt Tokutomi 1896. november 5-ikén délután 1 órakor kelt apjához írott leveléből tudhatjuk meg, amelynek egy részét *Sugii* (i. m. 347–348.) idézi.

²⁸ *Ariyama*, i. m. 98–107. Vö. *Pierson*, i. m. 259–262.

²⁹ Kokumin no tomo. 367. sz. (1898. március 10.), 1–11; 368. sz. (április 10.), 5–16; 369. sz. (május 10.), 1–18. Ezen folyóirat 1966–1968 között kicsinyített reprint kiadásban is megjelent repertóriumával együtt, s így most már könnyen hozzáférhető.

³⁰ Kokumin no tomo. 367. sz. 1–2.

³¹ Kokumin no tomo. 369. sz. 17–18. A japánok már kb. két évtizeddel korábban is úgy gondolták, hogy van sok tanulnivalójuk Magyarországtól. 1873-ban az ún. Iwakura-küldöttség járt az Osztrák–Magyar Monarchiában is, és az útibeszámolóban, amelyet a küldöttség tagja, Kume Kunitake szerkesztett, szó esik arról, hogy Magyarország nagy hirtelenséggel törekszik arra, hogy a felvilágosodásban előrelépjen; tekintettel ezen lelkesedésére igen hasonlít Japán mostani állapotához. Kume Kunitake (szerk.): *Beio kairan jikki* (Jelentések az amerikai s európai körutakról). I–V. Tokió, 1977–1981. IV. köt. 407. Ezen kiadvány eredetileg 1878-ban jelent meg.

³² *The Far East*. Vol. III., No. 26. (March 20th, 1898), 171–179.

³³ A lap bécsi tudósíftója 1892-től 1902-ig William Lavino volt, akinek kedvező véleménye volt a magyarországi kormányokról és a politikai rendszerről *Jeszenszky*: *Az elveszett presztízs*, i. m. 63–64., 316.

³⁴ *The Far East*. Vol. III., No. 26. 173.

³⁵ Ld. *Sugii*, i. m.; *Kamishima Jirō*: *Kaisetsu* (Magyarázatok). in: Tokutomi Sohō shū (T. S. művei). Tokió 1978. 576, 583.

³⁶ *Taiyō* 4. köt. 12. sz. (1898. június 5.) 43–44.

³⁷ *Waseda Bungaku* 1898. júl. 10. sz. 309.

³⁸ Kokumin no tomo 367. sz. i. m. 5. Vö. *A. Vámbéry*: *The Story of Hungary*. New York – London 1886. 32. A magyar őshazával kapcsolatban a „The Far East” fent említett vezércikke viszont megnevezi Vámbéryt.

³⁹ *Seken to ningen*. Tokió, 1915. (10. kiadás). 120–123. Ezen könyvecske a különböző írásait tartalmazó „Kokumin sōsho” c. könyvsorozatnak, amely összesen 37 kötetet tesz ki, a 15. köteteként látott napvilágot.

⁴⁰ Vámbéry a „Küzdelmeim” c. művében (i. m. 340.) azt írja, hogy „A szolgálatomat, melyet e könyvvel (*The Story of Hungary* — T. S.) hazámnak tettem, itthon sohasem méltányolták.” Ugyanott néhány sorral fentebb pedig a következők olvashatók: „Mint hogy magam csak egynéhány fejezetet írtam belőle és egyébként magyar szakférfiak támogattak benne, voltaképpen csak a szerkesztő címére tarthatok igényt.” Ezek a „szakférfiak” Sebestyén (Gyula), Csánki (Dezsdő), Acsády (Ignác) és Vargha (Gyula?)

lehetek, akiknek Vámbéry köszönetét fejezi ki együttműködésükről a történelemkönyvének előszavában (iv. old.).

⁴¹ MTAK Kézirattára. Ms. 1048/88. Ez egy angol nyelvű cikk, amely a „The Japanese Civilization. Its Origin and Its Nature” címet viseli. Amint említettem, 1898-ban a „The Far East”-et is beleolvasztották a „Kokumin Shimbun”-ba, amelynek kis része jutott az angol nyelvű „The Far East” rovatnak, s itt jelent meg az említett cikk.

⁴² Ezen levelezőlap a Tokutomi Sohō Kinenkan-ban található. Itt mondok köszönetet a múzeum munkatársának, Kuno Shizuko-nak, aki kérdésemre válaszolva szíves volt megküldeni a levelezőlap fénymásolatát, és ugyanakkor felhívta a figyelmemet a 2. levél hollétére.

⁴³ Ezt a levelet Vámbéry „The Story of My Struggles” c. könyvének I–II. kötetével együtt őrzi a fent említett Ochanomizu Toshokan. Az I. kötetbe az van beírva, hogy „Fukai Eigo úr ajándékozta. 1905. január 5.”, és mellékelve van egy levél, amelyet Fukai küldött Londonból Tokutominak évszám nélkül (valószínűleg 1904.) szeptember 5-én. Bizonyos, hogy — számunkra ismeretlen okoknál fogva — az I. kötet eredetileg nem volt meg Tokutominak, és lehet, hogy Fukai az I. kötetet ajándékba vásárolta neki Londonban.

⁴⁴ Sajnos az alábbi könyvtárakat, amelyeknek birtokában vannak a japán publicistára vonatkozó különböző forrásanyagok, nem kereshettem fel, s így nincs kizárva, hogy ezekben esetleg még magyar vonatkozású dokumentumokra rá lehet bukkanni. Dōshisha Egyetem (Kiotó) Tokutomi Bunkō-ja, Tsuiin Bunko (Zushi, Kanagawa prefektúra), Minamata Városi Sohō Kinenkan (Emlékmúzeum), Kumamoto Városi Tokutomi Kinenkan, Tokutomi Soho Kinenkan (Kanagawa pref.).

⁴⁵ Nihon gaikō monjo (Japán diplomáciai dokumentumok). XXXVII/2. Tokió 1960. 724–725., 734.

⁴⁶ Ld. 42. jegyz.

[„Messrs I. Tokutomi and Y. Eigo The Nations Friend Tokyo Japan”]

„Many many thanks for Your kind remembrance. In gazing upon the picture of the Fuji-Yama, presented by You, I always think with great pleasure of our meeting in Budapest. Your nations exertions on the field of culture and national development of Japan deserve the highest praise and the best wishes of Yours

sincelery

A. Vámbéry”

Budapest. 18/II. 1900

⁴⁷ Ld. 43. jegyz.

[„To the Editor of the Kokumin Shimbun Tokio Japan”]

„Budapest University

February 28. 1903.

Dear Mr. Tokutomi,

Considering the many proofs of your kindness towards me and my country I beg to ask you a favour which might be useful to Japan as well as to Hungary.

Years ago I have published a history of my nation in English under the title — „Hungary in ancient, mediaeval and modern times” —, a book which has appeared in England and America and has been much read in the foresaid countries. This book has been translated in other European languages, and being anxious to bring on a rapprochement between Hungary and Japan, it would give me a particular pleasure, if a Japanese translation of the said book could be brought out.

This would further very much the mutual good relations between our countries, for we too, would propagate the history of Your highly gifted nation, being brethren of the same stock, and united by common interests, namely we both will have to fight one day the overbearing Muscovite, the only danger to our national independence.

Please consider this matter and let me know Your opinion about it.

Yours sincelery

A. Vámbéry”

VÁMBÉRY ÁRMIN A JAPÁN DIPLOMÁCIA SZOLGÁLATÁBAN AZ OROSZ–JAPÁN HÁBORÚ IDEJÉN

Vámbéry Ármin (1832–1913) a turkológia úttörő mestere és Közép-Ázsia mérész utazója világszerte ismert. Az sem ismeretlen, hogy külpolitikai esszéíróként is sokat tevékenykedett. Hazai György 1982-ben a Vámbéry születésének 150. évfordulója alkalmából megrendezett ünnepi megemlékezésen arról szólt, hogy amikor 1976-ban Vámbéry életrajzát írta, a tudósnak csak könyvalakban megjelent írásaira, ill. önéletrajzára támaszkodhatott. „Az is világos volt — mondta Hazai —, hogy Vámbérynek a magasabb politikai szférákban zajló tevékenységébe, amelyről mind- eddig csak feltételezések voltak, kizárólag nyugati, elsősorban is angol levéltári kutatások alapján lehet megbízható betekintést nyerni.”¹ 1979-ben azonban megjelent Lory Alder és Richard Dalby szerzőpárosnak a Vámbéry-életrajza, amely egyebek között kiadatlan dokumentumok felhasználásával készült, s így fény derült Vámbéry eddig igen hézagosan ismert külpolitikai szereplésére, többek között arra is, hogy évtizedeken át a brit külügyminisztériumnak, a Foreign Office-nak dolgozott.² Ezzel kapcsolatban Hazai megjegyzi, hogy a szóban forgó könyvből „világosan bontakozik ki előttünk, hogy Vámbérynek a századforduló éveiben jelentős szerep jutott az angol korona és a szultáni udvar között”.³ A könyvben azonban nem esik szó Vámbéry Japánnal kapcsolatos bizalmas publicisztikai munkásságáról. A magyar tudós nem utal kimondottan ezen tevékenységére a „Küzdelseim” c. 1905-ben megjelent önéletrajzában. Konkrét személyeket nem megnevezve szól arról, hogy „Élénk levél- váltásban voltam Törökország, Perzsia, Közép-Ázsia, India, Khína, Japán, Amerika, Ausztrália különböző rendű és rangú polgáraival”. „Most egy japáni politikus ösztönzött — írja Vámbéry —, hogy csak üssem Oroszországot s utalt a közös veszedelemre, melylyel Oroszország hatalma és nagysága a magyarokat és a japániakat fenyegeti.”⁴ Tudósnak többet nem árul el ezen politikusról és japán kapcsolatairól. Az alábbiakban egyebek mellett japán levéltári forrásokra is támaszkodva Vámbéry sokoldalú külpolitikai szereplésének a távol-keleti szigetországgal kapcsolatos bizalmas tevékenységeire szeretnék sort keríteni, amelyről tudommal az eddigi életrajzírók alig tettek említést. Az alább elmondottak alapján talán majd lehet sejteni az itt szóba került japán politikus kilétét is, és azt is, hogy Vámbéry milyen ügyben talál-

kozott vele. Előre kell bocsátanom azonban azt, hogy egyelőre nem áll módomban Vámbéry japán vonatkozású publicisztikai tevékenységének egészét áttekinteni,⁵ és remélem, hogy jelen írásomat majd lesz alkalmam kiegészíteni még több adat birtokában.

*

Kb. egy évvel az orosz–japán háború kitörése előtt Vámbéry japán egyik vezető publicistájának, Tokutomi Sohōnak (Tokutomi Iichirō-nak), aki 1896-ban meglátogatta őt Budapesten, a következőket írta, hogy „...mindkét országnak (ti. Magyarországnak és Japánnak) harcolnia kell majd egy napon a basáskodó muszkák ellen, akik az egyetlen veszélyt jelentik nemzeti függetlenségünkre”.⁶ Tudósnk jóslata, bár csak a Távol-Keleten, hamar beteljesedett. Eredménytelen tárgyalások sorozata után ugyanis 1904. február 6-án Japán értesítette Oroszországot a köztük levő diplomáciai kapcsolatok megszakításáról és 10-én pedig hadat üzent neki. Számos európai ország — köztük az Osztrák–Magyar Monarchia is — e hónapban jelentette be semlegeségét a háborúban.⁷

A háború kitörése miatt Iijima Kametarō Japán odesszai konzulja Bécsbe költözött, ahol akkoriban Makino Nobuaki (1862–1949) volt Japán monarchiabeli rendkívüli követe és meghatalmazott minisztere. Iijima onnan kiküldetésbe indult Konstantinápolyba, és 1904. február 23-án útjának első állomására, Budapestre érkezett, ahol Makino ismerősének, Nagy-Britannia ottani konzuljának közvetítésével megismerkedett Vámbéryvel. Iijima felkereste a magyar tudóst, aki széttárva két kezét mint a japánok legjobb barátja fogadta. Ezekről a március 2-án Konstantinápolyban Komura Jutarō japán külügyminiszternek írt jelentéséből tudhatunk, amelyben még tovább idézi a magyar professzor szavait, mégpedig a következőképpen:

„Évekkel ezelőtt Tokutomi Iichirō meglátogatott és tőle sikerült értesüléseket szerezni a japán civilizáció fejlődésének akkori állapotáról. Én Oroszországot egész életemben ellenségnek tartottam. A magyarokat arra akarom buzdítani, hogy ne féljenek Oroszországtól és ne aggódjanak a bekebeleződéstől s összeomlástól. Ebből az elgondolásból eddig is mindig hirdetem saját nézetemet vagy az újságok vezércikkeiben vagy könyveimben. Sajnos mi magyarok számban nem vagyunk olyan sokan mint Önök, és erőnk is gyenge, és nem vagyunk képesek felvenni a harcot Oroszország ellen, de vitathatatlan tény, hogy tudatunkban az oroszellenes gondolat hevesen ég. Így amikor Japán háborúba lépett Oroszország ellen, mi magyarok országszerte egy emberként Japán oldalára álltunk; amikor Japán győzelméről értesültünk, örömujjongások közepette ezt megünnepeltük, szimpátiánk igen nagy volt a japánok iránt. Mostanában amikor közzétettem a japán civilizációról és műveltségről szóló népszerűsítő könyvecskét, egészen az alsóbb néprétegekig nagy volt a verseny, hogy megvegyék és olvassák, és több kiadást ért meg alig 10 nap leforgása alatt. Továbbá a múlt vasárnap, amikor kimentem az utcára sétálni, a tömeg a könyvecskémmel integetve felém azt kiabálta, hogy éljen Japán. Ebből is részben látszik, hogy milyen a magyarok legbelső érzelme és a magyar közvélemény.”⁸

Iijima Vámbérytól főleg a balkáni kérdésekről kért véleményt, amelyet fenti jelentésében hosszasan idéz. A magyar tudós az orosz–japán háborúval kapcsolatban

megjegyz, hogy bár Oroszország buzgón hirdeti a sárga faj veszedelmét s így az európaiak szimpátiáját igyekszik elhódítani Japántól, de emiatt nem kell aggódni, mivel az európaiak felsőbb osztályai ismerve a japán műveltség valódi állapotát az ilyen álbölcsességtől nem csapódnak be. Ezután Vámbéry Nagy-Britanniának, az USA-nak, Németországnak, Olaszországnak és az Osztrák–Magyar Monarchiának Japánnal szembeni álláspontjairól fejt ki nézetét.⁹

Február 24-én reggel Vámbéry az előző napon megbeszéltek értelmében átad Iijimának három bemutatkozó levelet, amelyek a Konstantinápolyban tartózkodó Sir B. Woods Pasha altengernagyhoz, Nalehovitch bolgár követhoz és Sir N. O’Conor brit nagykövethoz szólnak.¹⁰

Iijima fenti jelentéséből úgy tűnik, mintha Vámbéry tollából megjelent volna egy Japánról szóló önálló kiadvány, amelynek létéről azonban nincs tudomásunk. A Bródy Sándor szerkesztette „Jövendő” c. hetilap 1904. évi 8. (február 21.) száma írásainak nagy része Japánról szól, amelyek között Vámbéry írása is megtalálható. „A modern műveltség Japánban” címmel. Ebben azt elemzi, hogy mi okozta a gyors változást és fejlődést Japán állami és társadalmi életében.¹¹ Valószínű, hogy Vámbéry az Iijimával való találkozásakor erre a számra vagy inkább ennek a „Japánról” címetviselő borítóval ellátott utánnomására utalt.¹² Ha a magyar tudós szavai igazak, akkor az utánnomás rövid idő leforgása alatt több kiadást ért meg, ami a magyaroknak a háború és Japán iránti érdeklődésére utal.¹³

Iijima az egyes tartózkodási helyeiről, Budapestről, majd Belgrádból és Szófiából is küld jelentéseket Makinónak, aki márciusban ezeket továbbítja Japánba a külügyminiszterhez.¹⁴ Makino, aki 1899-től 1906-ig diplomáciai szolgálatban állt Bécsben, 1900-ban azzal a javaslattal állt elő, hogy legyen Japán tiszteletbeli konzulja Budapesten,¹⁵ 1903 decemberében már a konkrét személyt, Keppich Gyulát ajánlotta erre a posztra.¹⁶ Amikor Iijima 1904 februárjában Budapesten időzött, Keppich nem tartózkodott Budapesten s helyette apósa, Hoffman M. gondoskodott róla. Iijima szól arról is, hogy Keppich irodája jó helyen van és fekvése alkalmas lenne egy konzulátus számára.¹⁷ Komura külügyminiszter azonban 1904. február 26-án azt táviratozza Makinónak, hogy egyelőre még időszerűtlennek tartja a kinevezést, de olyan szándéka van, hogy Budapesten alkalmas és bizonyos személyt, aki Japán érdekeiért dolgozik s különösen a balkáni kérdés fejleményeit kíséri figyelemmel.¹⁸ Makino erre néhány nap múlva azt táviratozza, hogy ajánlatot tett Strausznak az ügyben, hogy dolgozzon a szigetországnak és tájékoztassa azt azon balkáni tényekről, amelyek közvetve vagy közvetlenül nemcsak általában az európai diplomáciára lehetnek hatással, hanem Oroszországra is. Strausz a következő feltételekkel fogadta el az ajánlatot: kap 200 guldent havonta, utazási és egyéb külön kiadásai kifizetésre kerülnek, ha megszerzi Makino előzetes beleegyezését, és bármikor, amikor az egyik fél úgy kívánja, megszüntethető az együttműködés.¹⁹ Márciusban, miután Komura külügyminiszter jóváhagyta alkalmazását,²⁰ Strausz Japán szolgálatába lépett. Makino így már 1904. március 11-iki dátummal elküldi Strausz jelentését Komura külügyminiszternek a balkáni fejleményekről.²¹ Strausz, aki ezután éveken át dolgozik Japánnak,²² nem lehet más mint Strausz Adolf (1853–1944), a Keleti Akadémia tanára, a balkán néprajz, politikai és gazdasági viszonyok szakembere.²³

Ezek után nem meglepő, hogy Makino azzal a feladattal bízta meg Strauszt, hogy írjon egy Japán érdekeit szolgáló könyvecskét. Makino az április 15-i jelentésében a sárga veszedelem elmélet elterjedése megakadályozásának módjáról ír Komurának. Szerinte Oroszország az újságok és egyéb propaganda orgánumok segítségével japánellenes hangulatot törekszik kelteni olyan jelszavakat használva, mint a sárga veszedelem, eretnekek, mongol faj stb. Bár az értelmiségiek nem veszik komolyan, Japán részről nem lenne ésszerű teljesen figyelmen kívül hagyni, és szükséges arról tájékoztatást adni, hogy Japán a Meiji-restauráció óta a modern civilizáció követője és szöges ellentétben áll azzal, amelyet a néhány jelszó jelent. Végül Makino közli Komurával abbéli szándékát, hogy erről íratni fog Strausszal egy kiadványt németül és franciául, s ezt az európai kontinens országainak politikusaival, tudósainál, újságjainál, stb. fogják terjeszteni. Utólag megjegyzi, hogy a kiadvány terjesztéséért és eladásáért egyedül Strausz felel.²⁴

Ismeretes, hogy 1904. február 4-én, amikor Japán elhatározta, hogy megszakítja Oroszországgal a diplomáciai kapcsolatokat, a kormány megkérte Kaneko Kentarót és Suematsu Kenchōt arra, hogy az USA-ban, ill. Európában úgy tevékenykedjenek, hogy Japán és politikája kedvező fogadtatásra találjon. Így nem sokkal ezután Kaneko az USA-ba, Suematsu pedig az USA-n át Európába indult. Feladatuk egyike az volt, hogy megakadályozzák a sárga veszedelem elmélet újbóli életre kelését, amelyet Oroszország hirdet saját előnyös helyzetének megteremtése végett.²⁵

Ezzel a bizalmas megbizatással összhangban van Makino bécsi japán követ ezirányú tevékenységei is. A bécsi „Neue Freie Presse” „A »sárga veszedelem«” címmel egy május 21-iki dátummal ellátott interjút közöl a japán diplomatával. Az interjúban Makino körültekintően bizonygatja a sárga veszedelem elmélet értelmetlenségét,²⁶ így próbálva hozzájárulni ezen elmélet elterjedésének elhárításához. Az újság valószínű, hogy anyagi ellenszolgáltatások fejében közölte az interjút. Az interjú készítője, Siegmund Münz újságíró később — 1908-ban — kitüntetést kapott a japán kormánytól többek között azért, mert az orosz-japán háború idején az újságjában olyan teret bocsátott Japán rendelkezésére, amely az ország javára szolgált.²⁷

Nem sokkal az újságcikk megjelenése előtt Makinónak alkalma nyílt arra, hogy Budapestre látogasson. Ezen alkalommal a japán diplomata találkozik Vámbéryvel, akinek az aktuális politikai eseményekkel kapcsolatos nézeteit Iijima jelentéseiből már jól ismerte. A találkozásról külön jelentést készít, amelyet május 19-én küld el a külügyminiszternek.

36. sz. titkos jelentés.

Báró Komura Jutarō Külügyminiszter Úrnak,

Találkozásomról Vámbéry professzorral

A magyar Vámbéry professzor nagy tudású és híres arról, hogy Közép-Ázsia helyzetéről igen jól tájékozott. Állítólag néha a brit kormány is meghallgatja a professzor véleményét az afganisztáni és a pakisztáni eseményekre vonatkozólag. A professzor mondja, hogy most is megy néhány napra Londonba bizonyos ügyek miatt. A professzor azok egyike, akik mélyen gyűlölik Oroszország elnyomó politikáját és örömmel ragaszkodnak Nagy-Britannia liberális rendszeréhez. Nagy figyelemmel

kíséri a japán birodalom újkori történelmét, és időnként szerte a világban folyóiratokban, újságokban stb. teszi közzé azon nézeteit, melyek dicsérik a Birodalom civilizációs politikáját. 1902 februárjában, amikor nyilvánosságra hozták az angol-japán szövetséget, a professzor már megjelentetett egy ezt helyeslő cikket az itteni Neues Freie Presse c. újságban (ld. 1902. év 21. sz. jelentést).

Értesültem arról, hogy a mostani orosz-japán háborúval kapcsolatban is a Birodalom iránt nagy szimpátiát táplál, és amikor hivatalos úton voltam Budapesten, találkoztam vele, és köszönetemet fejeztem ki neki az elmúlt években tanúsított jószágáért. Ugyanakkor felkértem arra, hogy segítsen abban, hogy elvessük a Közép-Európában legjobban elterjedt a sárga faj elítélését szolgáló gonosz elméletet. A professzor szívesen beleegyezett, és amit én akartam elmondani, az már a professzor szájából elhangzott. Szerinte az emberiség és a civilizáció érdekében szükséges eljárás ezen gonosz elmélet elvetése, és mivel éppen Oroszország az emberi élet művelésének ellensége, a közvéleményt rá kell ébreszteni arra, hogy ne tévedjen el az ügyesen szétszórt hazugságok és az alaptalan rémhírek dzsungelében, és lehetőleg ne essen bele ezek csapdájába; bár az elmélet ellen az újságokban és a folyóiratokban nagy erőfeszítéseket tett, mégis igen nagyok azok a területek, mint pl. Németország, Franciaország és Ausztria, ahol a gonosz elmélet életre kel, így a lehető legmesszebbmenőkig gondoskodni kell arról, hogy az elmélet ne éledjen újjá, és a japán birodalom minden követsége törekedjen arra, hogy e cél megvalósuljon. Erre azt válaszoltam, hogy amint mondja, minden követségünk igyekszik, hogy a legnagyobb figyelmet fordítsa erre vonatkozóan. És köszönetet mondtam a professzornak jóindulatáért, és megkértem, hogy tegyen erőfeszítéseket; amikor elmondtam neki, hogy a kormányunkat is fogom értesíteni a professzor úr eddigi és mostani barátságáról, úgy látszott, hogy meg volt elégedve.

Közismert, hogy Vámbéry professzor oroszellenes. Mindenesetre Európa-szerre ismert tudós, és vitathatatlan tény, hogy egy bizonyos területen fontos szerepet tölt be, és természetes, hogy véleményére sokan hallgatnak. Azért úgy gondolom, hogy nagy haszna lesz, ha segítségét kérjük a birodalom civilizációjának bemutatásában. Megemlítettem neki, hogy kérésünkre újságokban és folyóiratokban néha publikáljon. Egyébként azt gondoltam, hogy ha az ő nevében egy könyvecskét kiadunk azért, hogy leleplezzük az ún. sárga veszedelem alaptalanságát, és ezt elterjesztjük, nem kis hatással lehet a gonosz elmélet elterjedésének megakadályozására. Ebből az elgondolásból a könyvecske megírásának ügyében tanácskoztam a professzorral, aki ezt szívesen el is vállalta, és Nagy-Britanniából való hazatérte után azonnal hozzá fog kezdeni. Megállapodva abban, hogy a könyvecske alap gondolatáról még tárgyalunk, elbúcsúztunk. Az eddigiekről egyelőre ennyit, és ezen ügy további menetéről hajópostával még értesíteni fogom.

Maradok tisztelettel

Makino Nobuaki

Rendkívüli követ és meghatalmazott miniszter Ausztriában

[az Osztrák–Magyar Monarchiában]

1904. május 19.²⁸

A japán diplomata, akinek már tudomása volt arról, hogy Vámbérynek Japánról szóló írása is van, személyesen megismerkedvén vele valószínűleg úgy találta,

hogy a világhírű tudós sokkal alkalmasabb a kitűzött feladat elvégzésére mint Strausz, a balkáni kérdések szakértője. Tudósunk, akinek ezekben az időkben aggodalmi voltak az angol Foreign Office-től járó évi járandóságának jövőjével kapcsolatban, májusban, amikor Nagy-Britanniában tartózkodott, Arthur James Balfour miniszterelnökhöz fordult, hogy kaphasson élete végéig évi 250 fontos járadékot. Az ügy később ősszel úgy rendeződött, hogy Vámbéry évente kap összesen 260 fontot.²⁹ A Makinoval való találkozása és az általa történt megbízatása pedig számára úgy festett, hogy most Nagy-Britannián kívül még egy másik — számára nem ellenszenves — szigetország is közeledett hozzá hasonló feladatok elvégztetése végett, és bizonyos, hogy tétovázás nélkül elvállalta a tervezett kiadvány megírását is.

A japán diplomata május 30-án, amikor a május 19-én kelt fenti jelentése talán még nem érkezett meg Japánba, a következőket táviratozta Komura külügyminiszternek: „a sárga veszedelemről, a pogányságról való abszurd felkiáltás által a kontinensen előidézett növekvő károokra való tekintettel megkértem Vámbéryt arra, hogy írjon meg egy pamfletet a témáról azzal a céllal, hogy eltüntessük ezeket az elképzeléseket, és ő hajlandó ezt megcsinálni”. Kb. 10 000 példány készül — írja Makino — eladásra és terjesztésre a kontinensen németül és franciául, és az összes költség nem fogja meghaladni a 200 fontot.³⁰ Május 31-én Komura már is visszajelezte Makinónak táviratban az ügy engedélyezését.³¹ Makino június 2-iki jelentéséből tudhatjuk, hogy Vámbéry Nagy-Britanniából hazafelé tartva útközben Bécsben felkereste a japán követséget, ahol a tervezett kiadvánnyal kapcsolatos konkrétumokról esett szó. Tudósunk állítása szerint a pamfletet talán júniusban fogja megírni; megállapodás született abban is, hogy németül és franciául jelentetik meg egy időben kb. 40 oldalnyi terjedelemben.³²

Az említett mű 1904 júliusában lát napvilágot „Die gelbe Gefahr. Eine Kultur Studie” címmel 40 oldalnyi terjedelemben 3000 példányban.³³ Vámbéry ebben többször hivatkozik a fentebb már említett Suematsu Kenchō (Suyematsu Kencho) írásaira, és egyebek mellett idéz a japán májusban Londonban tartott előadásából is.³⁴ Tudjuk, hogy Suematsu május 5-én a Constitutional Clubban tartott előadást mégpedig az „An Anglo-Japanese View of the Far Eastern Question” címmel, ami egy könyve részeként csak 1905-ben jelenik meg Londonban.³⁵ A magyar tudós nyilván a japánok közvetítésével jutott ilyen hamar hozzá az előadásban felolvasott szöveghez, s ezt fel is használta művében. Nincs kizárva, hogy éppen akkor kapta kézhez a szöveget, amikor májusban Londonban tartózkodott. Talán más friss tájékoztató iratokat is tudósunk rendelkezésére bocsátottak, amelyek szintén könyvecskéjének forrásául szolgálhattak.

Makino július 25-én — mellékelve Vámbéry „Die gelbe Gefahr” c. kiadványát — a külügyminiszterhez írt jelentésében arról szól, hogy a professzor azért alkalmazta a japán írásjegyeket utánozó abc-t műve borítóján, hogy a vevők figyelmét felkeltesse, és hozzáteszi, hogy nem néz jól ki, és a francia kiadásnál meg fogja változtatni.³⁶ Megjegyzendő az is, hogy a „Die gelbe Gefahr” cím azt sugallja, mintha a szerző a címben jelzett gondolat híve lenne, holott a tartalom ennek ellenkezőjét hirdeti. Ha azonban jól megnézzük a kiadvány borítóját, ott a következő áll: Die „Gelbe Gefahr”. Célszerűbb lett volna másutt is ezt az idézőjeles címet feltüntetni.

Vámbéry, aki a július 22-iki levelében (ld. a Függelékben közölt 1. levelet) honoráriumot kér Makinótól ezért a kiadványért, 26-án is intéz hozzá egy levelet, amely úgy tűnik, csak japán fordításban maradt ránk. Ebben megemlíti, hogy megkapta a kért 100 fontnyi honoráriumot, amely szerinte arányban áll azzal az összeggel, amelyet az angol és amerikai kiadóktól szokott kapni. „Az írásban már 40 éves tapasztalatokkal rendelkezem — írja tudósunk —, egy ország politikájáért nevemet nyilvánosságra hoztam, és nem vagyok az, aki csupán az anyagi javakért dolgozott. Magas motiváció az oka, és így nagyon boldog lennék, ha Öexcellenciája értesíteni tudná a tisztelt kormányt arról, hogy saját jószántamból írtam a könyvet. Mivel már a tisztelt országért nyilatkoztam, elköteleztem magam arra, hogy ezek után is teszek szolgálatokat az ország érdekében és védelmében.” Ezután arról szól, hogy a francia fordító munkája még nincs kész, és megjegyzi, hogy a borítóval kapcsolatban Makino utasítását jónak tartja, miszerint a francia kiadáson egy krizantémum és a felkelő nap legyen. A már megjelent német kiadással kapcsolatban Vámbéry azt írja, hogy a könyvecskéjéről táviratok útján már a japánok is értesültek, így Tokióból, Yokohamából és egyéb helyekről érkeztek megrendelések; párizsi, londoni, berlini stb. információkból pedig úgy értesült, hogy nagy híre van a könyvecskének, amely úgy tűnik, nagyjából kedvező fogadtatásra talált, bár ő még nem ismert sok ismertetést. Makino Vámbéry ezen levelének japán fordítását csatolva július 30-án jelentést küld a külügyminiszternek, amely a magyar tudós könyvével szorosán összefüggő eseményeket tartalmazza. Eszerint Bajorország bécsi követe említést tett Makinonak — nyilván nem tudva, hogy a háttérben a japán diplomata áll — Vámbéry szóban forgó könyvéről és annak tartalmáról egyetértvén vele.³⁷ Makino ugyanezen a napon azt táviratozza haza Komurának, hogy küldjön 6100 yent, amelyből Vámbéry művének kiadási költsége 1700 yen, a következő 6 havi járadék stb. 1400 yen és a titkosszolgálati pénz 3000 yen.³⁸ A külügyminiszter augusztus 1-jén máris visszatáviratozza neki, hogy 15 000 osztrák koronát (guldent) küldött táviratilag.³⁹ Makino nem sokkal később a könyv visszhangjával kapcsolatban kiegészítő jelentést írt haza. Ebből megtudhatjuk, hogy a *Times* bécsi tudósítója, [Henry Wickham] Steed — akivel Vámbéry is kapcsolatban állt⁴⁰ — olyan információval is szolgált a japán diplomata számára, miszerint a bécsi bajor követ Németország birodalmi kancellárjának [Bernhard von Bülownak] és Bajorország miniszterelnökének [Klemens von Podewils-Dürniznek] is elküldte a kiadványt tájékoztatásul. Ezek alapján Makino úgy vélte, hogy a könyvecskével, elterjesztvén azt a német felső társadalmi körökben, sikerült kisebb-nagyobb szimpátiát kelteni Japán iránt a sárga veszedelem kérdésével kapcsolatban.⁴¹

Augusztusban és szeptemberben napvilágot lát Vámbérynek a „Le péril jaune” c. négyrészes cikksorozata a „Revue d’Orient et de Hongrie” nevű lapban, amelynek egyik szerkesztője Strausz volt.⁴² Az azonos címet viselő, önálló kiadvány pedig, amelyről bizonyára szó esett Vámbéry és Makino között szeptemberben, amikor tudósunk felkereste Bécsben a japán követséget (ld. a Függelékben közölt 1. levelet), valószínűleg késve csak októberben jelent meg.⁴³

Hayashi Tadasu Japán nagy-britanniai rendkívüli követe és meghatalmazott minisztere 1904. október 1-jén Londonból levelet intézett Makinóhoz, amelyben arra kéri őt, hogy juttassa el a mellékelt levelet Vámbérynek. A szóban forgó levél természetesen nem maradt fenn Hayashi levelében, amelyet a japán Országgyűlési Könyv-

tár őriz mások Makinóhoz írt leveleivel együtt⁴⁴, hiszen Makino bizonyára elküldte Vámbérynek. Erre a levélre Vámbéry „Japan and the Mohametan World” c. cikkében bukkantam rá, amely a „The Nineteenth Century” c. angol folyóirat 1905. áprilisi számában jelent meg. A magyar tudós szerint, akinek írásai már korábban is többször közlésre kerültek e lapban, a japánok győzelmének az oroszok fölött csupán érintőleges befolyása van a muszlim világra, amelynek modern civilizációja még gyermekcipőben jár, és a muzulmánok örömeinek alig van olyan gyakorlati következménye, amely arra irányulna, hogy lerázzák a keresztények uralmát. Vámbéry akkor idézi Hayashi levelét, amikor elveti azoknak az aggodalmát, akik szerint a japánok győzelme veszélyes hatást gyakorolhat a muzulmánokra Indiában. Hayashi 1904. október 1-jei dátummal ellátott levelében, amelyet tudósunk teljes terjedelemben idéz, először megjegyzi, hogy teljesen egyetért Vámbérynek a „La Revue d’Orient et de Hongrie”-ban megjelent „Le péril jaune” c. cikkében kifejtett nézetének minden pontjával. És tovább erősíti a sárga veszedelem elmélet ostobaságát és abszurdumát.⁴⁵ Nem tudjuk, hogy Hayashi miért hivatkozott inkább Vámbéry francia nyelvű cikksorozatára, mint német nyelvű könyvecskéjére, de annyi bizonyos, hogy tudósunk szóban forgó angol cikke születésének hátterében is az ő és a japán diplomaták együttműködése állt.

1905. május 10-én, néhány héttel azelőtt, hogy Japán közeledvén a harcerő teljes kifogyásához május 28-án megsemmisítette a balti hajórajt s ezt az alkalmat kihasználva békekötéshez vezető utat keresett, Vámbéry felkereste Makinót (ld. a Függelékben közölt 2. levelet). Makino valószínűleg megkérte a magyar tudóst arra, hogy keressen olyasvalakit, aki információkkal tud szolgálni Japán érdekeinek (ld. a Függelékben közölt 3. levelet). Mivel Magyarországon a balkáni ügyekkel kapcsolatban Strausz az azt megelőző évtől már Japán rendelkezésére állt, a japán diplomata valószínűleg olyan informátor után nézett, aki pontos tájékoztatást tudott nyújtani Oroszország helyzetéről, az ott kirobbant forradalom fejleményeiről, bár már rendelkezett más ilyen — nem magyarországi — informátorokkal.⁴⁶

1905 szeptemberében Japán és Oroszország az USA közbenjárásával békét kötött, és befejeződött a háború. Kb. fél évvel ezután, 1906. március 25-én Makino hazaérkezett, és 27-én pedig művelődési miniszter lett. Vámbéry néhány hónappal ezután magas kitüntetést kapott Japántól. Az 1906. június 23-iki dátummal ellátott előterjesztési irat, amelyet Hayashi Tadasu az akkori külügyminiszter nyújtott be Saionji Kinmochi miniszterelnöknek a Vámbérynek adományozandó 2. fokozatú Szent Kincs Érdemrenddel kapcsolatban, összegzi tudósunknak a szigetország érdekében kifejtett tevékenységeit, amelyekre fentebb már sort kerítettem. Ezen irat kiemeli ugyan Vámbérynek a sárga veszedelem ellen szóló könyvecskéjét, de arról nem szól, hogy Vámbéry Japán, ill. Makino megbízásából fogott volna tollat. Az előterjesztési irat szövegének legnagyobb része bizonyára Makino tollából származik, és Vámbéry kitüntetése nyilván az ő ajánlásának köszönhető, amelyre Hayashi utal is az irat végén.⁴⁷ Az előadottak fényében feltehető, hogy a japán politikus, akire Vámbéry a „Küzdelmeim” című művében utal, Makino Nobuaki volt.

Befejezésül hadd tegyek említést Vámbérynek a Makinóhoz írt utolsó leveléről (ld. a Függelékben közölt 4. levelet), amely már témánk utótörténetéhez tartozik. 1909-ben a nyolcvanas évei felé közeledő tudósunk Makinóhoz fordul közbenjárását

kérve abban, hogy Teleki Pál átadhassa a japán császárnak monumentális kartográfiai munkáját a szigetországról: „(...) nagyon természetes — írja Vámbéry —, hogy gróf Teleki Pál ég a vágytól, hogy megajándékozhassa ezen remek könyve egy példányával Ő Császári Felségét, a Mikadót.”⁴⁸

FÜGGELÉK

A japán Országgyűlési Könyvtár (ld. 44 jegyz.) őrzi Vámbérynek az alábbi négy levelét mások Makinóhoz intézett leveleivel együtt.

1.

„Kegyelmes Uram!

Örömmel tudatom Önnel, hogy a pamflet iránti igény igen kielégítő és ami a munkám német kiadását illeti, az elvárásoknak teljesen megfelel.

A francia kiadás előkészületei most folynak, de mivel a német kiadásra, kiadói és fordítási munkálatokra, majdnem háromszáz fontot költöttem, mint ahogy a mellékelt számlán is láthatja, arra kell kérnem Önt, hogy küldje el a munkámért járó honoráriumot. Nem számítok fel Önnek többet, mint amennyit Angliában kapok, vagyis negyven fontot egy ívért (16 oldalért), így két és egy negyed ívet számolva száz font sterlinget kérek. Nem tudom, hogy vajon az általam kért összegből fennmaradó húsz font elegendő lesz-e a francia kiadásra, ha nem így lenne, a honoráriumomból fogom fedezni. Bízom abban, hogy kérésemet nem találja túlzónak, az Ön kormányát én úgy kezelem, mint bármely más szerkesztőt, nem is beszélve arról, hogy nevemet kölcsönzöm a japán politika számára, mi több büszke vagyok arra, hogyha szolgáltatokat tehetek a japán nemzetnek.

Szeptember elején Bécsbe megyek és szeretnék élni az alkalommal, hogy tiszteletemet tehessem Önnél.

Neumarkt. Steiermark, 1904. július 22.

(Kiadói számla mellékelve)

Őszinte tisztelettel:
Vámbéry Ármin”⁴⁸

2.

„Kegyelmes Uram!

Attól tartok táviratom nem lesz kellő időben elküldve, s azért írok Önnek, hogy közöljem boldogan meglátogatom Kegyelmes Uramat május 10-én szerdán du. 2 órakor.

Budapest. 24. ker. Józs. rakpart

1905. május 9.

Tisztelettel:
Vámbéry Ármin”⁴⁹

3.

„Kegyelmes Uram!

Attól tartok, hogy minden erőfeszitésem ellenére sem lesz olyan könnyű megtalálni a céljainknak megfelelő embert, hacsak nem elégszünk meg egy közönséges újságíróval, akinek az információi nem különösebben használhatóak és korántsem megbízhatóak. Mostanáig négy különböző levelet írtam és természetesen addig folytatom, amíg a kitűzött célunk meg nem valósul.

Bizonyára érdekli Önt, hogy bizonyos kormányok Európában kíméletlenül arra töreksenek, hogy Japánt a lehető legnagyobb mértékig befeketítsék és kedvenc kísértetükkel, a sárga veszedelemmel hivalkodjanak. Nemrégiben megjelent Németországban egy könyv „Arier und Mongolen” címmel, ami heves támadást jelent Japán ellen és ugyanakkor igen ijesztő képe azon veszélyeknek, amelyekkel Japán a keresztény világot fenyegeti az általa elért sikerek révén. Merem állítani, hogy ez a kiadvány felülmúlja még M. Edmond Théry és kollegái fanatikus és ostoba állításait is. Valami igazi és hatékony eszközhöz kell folyamodnunk, hogy elejét vegyük a Japán számára kellemetlen és Európa békéjét veszélyeztető dolgoknak. Szeretném, ha tudatná velem véleményét ezzel kapcsolatban. Legyen szíves értesíteni arról, hogy mikor utazik el Bécsből.

Budapest, 24. ker. József rakpart.

1905. május 19.

Őszinte híve:
Vámbéry Ármin⁵⁰

4.

„Kegyelmes Uram!

Bízva az Ön közismert jószívűségében és abban, hogy a tudományos törekvéseket nagyra értékeli, tisztelettel engedélyét kérem, hogy bemutathassam és ajánlhassam honfitársamat és barátomat, *gróf Teleki Pált*, egy köztiszteletben álló családból származó magyar nemest, aki a minap tett közzé egy igen érdekes tudományos munkát Japán kartográfiájáról a legkorábbi időktől napjainkig. Ez a munka hosszú kutatásokon és alapos tanulmányokon alapul, és természetes, hogy gróf Teleki Pál ég a vágytól, hogy megajándékozhasssa ezen remek könyve egy példányával Ó Császári Felségét, a Mikadót.

Biztos vagyok abban, hogy Ön latba veti befolyását, és segítséget fog nyújtani honfitársamnak, hogy megvalósíthassa vágyát, aminek csak az az egyetlen célja, hogy igazolja a magyarok Nippon nagy nemzete iránt érzett szimpátiáját.

Budapesti Egyetem.

1909. május 4.

Őszinte tisztelője:
Vámbéry Ármin⁵¹

- ¹ *Hazai György*: Vámbéry Ármin élete és munkássága. In: Vámbéry Ármin emlékezete. Bp., 1986.
10. ² *Lory Adler – Richard Dalby*: The Dervish of Windsor Castle. The Life of Arminius Vambéry. London, 1979.
- ³ *Hazai*: i. m. 10.
- ⁴ *Vámbéry A.*: Küzdelmeim. Bp. 1905. 507–8. Az 1904-es angol kiadás szerint pedig „Sometimes it was a Japanese politician who urged me on to have a dig at Russia, pointing out the common danger which threatened both Hungary and Japan if Russia’s power were allowed free growth”. The Story of My Struggles. The Memoirs of Arminius Vambéry. London–Paris–Leipzig–Paris 1904. 451.
- ⁵ „Vámbéry Ármin bibliográfiája”, amelyet Carlo Coco állított össze (In: Vámbéry Ármin emlékezete, i. m. 26–50), ugyan igen hasznos, de ahogy Coco is megjegyzi, nem kevés írása még kimaradt, s köztük feltehetőleg japán vonatkozásúak is lehetnek.
- ⁶ *Ld. Senga T.*: Tokutomi Sohō, Vámbéry Ármin és a millenáris Magyarország. Századok 128(1994). Vámbéry nemcsak Tokutomival, hanem más neves japánokkal is személyesen megismerkedett: pl. 1900-ban Kotohito herceggel és kísérfőjével, Iwakura Tomosadával Konstantinápolyban (*L. Adler – R. Dalby*: i. m. 432.) és 1902-ben Shiratori Kurakichivel Budapesten. *Ld. Senga T.*: Shiratori Kurakichi és a magyar nyelvészek a századunk elején. Magyar Nyelv (sajtó alatt).
- ⁷ Számos szakirodalom foglalkozik az orosz–japán háborúval, itt közülük csupán néhányat említ meg: *John Albert White*: The Diplomacy of the Russo–Japanese War. Princeton University Press 1964; *Kajima Morinosuke*: Nihon gaikōshi (Japán diplomácia története) 7. kötet. Nichiro sensō (A japán–orosz háború). Tokió 1970.
- ⁸ Nihon Gaimushō (Japán Külügyminisztérium) (szerk.): Nihon gaikō monjo (Japán diplomáciai dokumentumok. A továbbiakban: NGM) 37. kötet 2. füzet. Tokió, 1960. 724–725.
- ⁹ Uo. 728–729.
- ¹⁰ Uo. 729, 735.
- ¹¹ Jövendő 2. évf. 8. sz. (1904. febr. 21.) 10–19. Vámbéry cikke tulajdonképpen a már évekkel azelőtt megjelent írásának kissé lerövidített változata, ld. Budapesti Szemle 219. (1895) 349–363.
- ¹² Azonban van egy könyvészeti bizonytalanság, ti. a fentebb idézett „Vámbéry Ármin műveinek bibliográfiájá”-ban a következő mű is szerepel az 1904. évnél: Japánról. Írták: Vámbéry Ármin, Zichy Ágost. E könyvre a budapesti nagykönyvtárakban csupán az MTA Könyvtára (Keleti Gyűjteményének) katalógusában bukkantam rá, de a könyvet közel két évtizede kikölcsönözték és egyelőre nem szerezhető vissza. A katalógusban feltüntetett adatok alapján, amiben a két szerző neve után zárójelben a *stb.* szó is és a „Jövendő. Különszám” felírás is van, feltehető, hogy a Jövendő 1904. évi 8. számát többször adták ki a borítón a „Japánról” címet feltüntetve, amire utalhat a két különbözőnek látszó kiadvány azonos (51) oldalszáma is.
- ¹³ Makino a japán külügyminiszterhez március 3-án írott jelentésében megjegyzi, hogy a magyar újságok az orosz–japán háború kitérője után egybehangzóan dicsérték Japánt. ld. NGM. 37–39. k. Nichiro sensō (A japán–orosz háború) II. különkötet. Tokió 1960. 947. Henry Wickham Steed a The Times bécsi tudósítója, aki az orosz–japán háború kitérőjéről budapesti tartózkodása alatt értesült, visszaemlékezésében (Through Thirty Years, 1892–1922. A Personal Narrative. I. London 1924. 214.) hasonlóan nyilatkozik a háborúval kapcsolatos magyar közvéleményről. Érdekes lenne külön tárgyalni a magyar sajtó visszhangját a háborúval kapcsolatban.
- ¹⁴ NGM. 37. k. 2. f. 733–738.
- ¹⁵ Makino Kato Takaakinak. Bécs, 1900. nov. 115. sz. jelentés. Gaimushō gaikō shiryōkan (Külügyminisztérium Diplomáciai irattára. A továbbiakban: GGS): 6. 1. 5. 9–38. sz. karton. Arról, hogy az irattárban milyen címet viselő kartonok vannak, a következő kiadvány ad áttekintést: Gaimushō Gaikō shiryōkan (szerk.): Gaikō shiryōkan shōzō Gaimushō kiroku somokuroku (A Külügyminisztérium iratainak katalógusa a Diplomáciai irattárban). Tokió 1993.
- ¹⁶ Makino Komura Jutarōnak. Bécs, 1903. dec. 3.: 111. sz. jelentés. GGS. 6. 1. 5. 9–38. sz. karton.
- ¹⁷ NGM. 37. k. 2. f. 735.
- ¹⁸ Komura Makinōnak. Tokió, 1904. febr. 26.: 24. sz. távirat. GGS. 6. 1. 5. 9–38. és 5. 2. 7. 3. sz. karton.
- ¹⁹ Makino Komurának. Bécs, 1904. febr. 29: 37. sz. távirat. GGS. 5. 2. 7. 3. sz. karton.
- ²⁰ Komura Makinōnak. Tokió, 1904. márc. 2.: 27. sz. távirat. GGS. 5. 2. 7. 3. sz. karton.
- ²¹ NGM. 37. k. 2. f. 743–747.

²² GGS. 3. 9. 3. 12–2 sz. karton. Ez a karton a japán külképviseleteken alkalmazott személyekre vonatkozó iratokat tartalmazza, köztük Strauszé is megtalálható.

²³ A „Zsidó lexikon”-ban (Bp. 1929. 810) azt olvassuk Strauszról, hogy „Az orosz–japán háború alatt a török kormány mellett volt Motzu-Hito (sic!) japán császár hivatalos megbízottja”. Ezen információ bizonyára csak magától Strausztól származhat.

²⁴ Makino Komurának. Bécs, 1904. ápr. 15.: 27. sz. titkos jelentés. GGS. 7. 2. 2. 16. sz. karton.

²⁵ Kaneko és Suematsu külföldi tevékenységéről az orosz–japán háború idején ld. Matsumura Masayoshi: Nichiro senso to Kaneko Kentarō (A japán–orosz háború és K. K.). Tokió, 1987; Uő.: Potsumasu e no michi — Kokaron to Yōroppa no Suematsu Kencho (Az út Portsmouth felé — A sárga veszedelem elmélet és a S. K. Európában). Tokió 1987.

²⁶ Makino Komurának. Bécs, 1904. máj. 19. 36. titkos j. GGS. 7. 2. 2. 16. sz. karton. Ezen jelentésben Makino a Vámbéryvel való találkozásáról szóló főszöveg után, amelyet e cikkben magyar fordításban közlök, utóiratként megemlíti ezt az interjú mellékelve az újság szövegében forgó cikkét.

²⁷ Umetani Noboru (szerk.): Meiji-ki gaikokujin jokun shiryō shusei (A forrásgyűjtemény a külföldiek kitüntetéséről a Meiji-korban). I–VI. Tokió 1991. IV. k. 437. Makino már korábban, 1902-ben felvette a kapcsolatot a bécsi Politische Korrespondenz szerkesztőjével, Benedikt Fischerrel; az újság anyagi ellenszolgáltatások fejében beleegyezett abba, hogy a szigetország kormánya által felkínált cikkeket közöl. *Ineno Tsuyoshi*: Makino Nobuaki to Nichiro senso (M. N. és a japán–orosz háború). Gunma kenritsu joshi daigaku kiyō 8 (1988) 75–77. Megemlítem azt is, hogy nemcsak Münz, hanem Fischer is és más újságírók is kaptak Japántól kitüntetést — egy időben, 1908-ban — hasonló érdeméért. *Umetani N.*: i. m. különösen 436–437. Ők tehát mind Japánnak dolgoztak a háború idején.

²⁸ Ld. fent. a 26. jegyz. 1848–49-ben látott napvilágot a „Kaikoroku” (Visszaemlékezésem) c. könyv Makino Nobuaki tollából, aki 1906-ban hazatért, és később különböző miniszteri posztokat töltött be Japánban. Makino könyvét tulajdonképpen nem maga foglalta írásba, hanem elbeszéléseit munkatársai vetették papírra, amit maga Makino átnézett kiegészítéseket és javításokat végezve. A bécsi működéséről szóló fejezetben a volt japán diplomata „Vanveri”-t (japán átírásban) emlegeti az 1904-ben Japánba küldött — s az általam itt-ott emlegetett — jelentéseihez igen közel álló szövegezéssel. Makino könyvéhez munkatársai ugyan felhasználták azokat az iratokat, ill. azok másolatait és piszkozatait, amelyeket Bécsben készített annak idején, s amelyek majd halála után 1951-ben a tokiói Nemzeti Országgyűlési Könyvtárba kerültek, de a magyar tudós nevének japán átírása „Vanberi” helyett „Vanveri” lett, amit Makino sem vett észre. Makino unokaöccse, Ōkubo Toshikane történész, amikor a könyv végi személynévmutatót állította össze, a nem megfelelő átírásnak is köszönhetően nem lehetett tisztában „Vanveri” kilétével, hiszen a név japán átírásához a latin betűs Vanveryt teszi hozzá. Ez nem azt jelenti, hogy a magyar tudóst alig ismerték Japánban, hanem a dolognak éppen az ellenkezőjét, hiszen a japán kutatók főleg turkológiai vonatkozásokban hivatkoztak és most is hivatkoznak néha-néha műveire, szélesebb körben pedig világutazóként emlegetik, s egyik önéletrajza, az „Arminius Vambéry, His Life and Adventures written by himself (London, 1889. 5th ed.)” japánul is megjelent 1965-ben. Vámbéry japán kapcsolatai azonban Makino könyvének megjelenése után sem váltak ismertté. Ez nem csoda, hiszen Vámbéry szerteágazó tevékenységét nem könnyű áttekinteni. Újabban pedig *Ineno* (i. m.) derített fényt Makino Vámbéryvel való kapcsolataira, különös tekintettel a japán diplomatának a sárga veszedelem elmélet elleni tevékenységére. *Ineno* tanulmányának köszönhetően jelen írásom egyes részei, amely viszont Vámbéry szempontjából fródot bevonva más adatokat is. Ld. még *Tsuyoshi Ineno*: Das Verhältniss Japans zu Österreich zur Zeit des russisch-japanischen Krieges. In: Mehr als Maschinen für Musik. Beiträge zu Geschichte und Gegenwart der österreichisch-japanischen Beziehungen. Hrsg. v. *Sepp Linhart* und *Kurt Schmid*. Wien 1990. 25–40.

²⁹ *L. Adler* – *R. Dalby*: i. m. 438–443.

³⁰ Makino Komurának. Bécs, 1904. máj. 30.: 85. sz. távirat. GGS. 7. 2. 2. 16. sz. karton.

³¹ Komura Makinónak. Tokió, 1904. máj. 31.: 36. sz. távirat. GGS. 7. 2. 2. 16. sz. karton.

³² Makino Komurának. Bécs, 1904. jún. 2.: 41. sz. titkos j. GGS. 7. 2. 2. 16. sz. karton.

³³ Vámbéry a Függelékben közölt 1. levelében mellékelte a nyomdának (Franklin-Társulat) a kiadóhoz, Kilián Frigyes utódához intézett, 1904. július 15-én kiállított (magyar nyelvű) számláját, amelyből megtudhatjuk a példányszámot is. A költség összesen 420 korona volt, amelyhez tudósunk még 86 koronát írt hozzá fordítási költségként.

³⁴ *A. Vambéry*: Die gelbe Gefahr. Bp. 1904. 32.

³⁵ *Matsumura*: Potsumasu... i. m. 95–112., 312, 316. *Baron Suyematsu*: The Risen Sun. London, 1905. 3–12.

³⁶ Makino Komurának. Bécs, 1904. júl. 25.: 67. sz. titkos j. GGS. 7. 2. 2. 16. sz. karton.

³⁷ Makino Komurának. Bécs, 1904. júl. 30.: 69. sz. titkos j.; aug. 5.: 141. sz. távirat. GGS. 7. 2. 2. 16. sz. karton.

³⁸ Makino Komurának. Bécs, 1904. júl. 30.: 138. sz. távirat. GGS. 7. 2. 2. 16. sz. karton.

³⁹ Komura Makinonak. Tokió, 1904. aug. 1.: 54. sz. távirat. GGS. 7. 2. 2. 16. sz. karton.

⁴⁰ *Jeszenszky Géza*: A Times és Magyarország az 1904–1906-os politikai válság idején. Az OSZK Évkönyve 1972. (1975). 386.

⁴¹ Makino Komurának. Bécs, 1904. aug. 8.: 72. sz. titkos j.; aug. 5.: 141. sz. távirat. GGS. 7. 2. 2. 16. sz. karton.

⁴² *A. Vambéry*: Le péril jaune. in: Revue d'Orient et de Hongrie. 19 (1904) évf. aug. 10-iki sz. [23. (847.) sz.] 177–178; aug. 20-iki sz. [24. (848.) sz.] 185–187; szept. 1-jei sz. [25. (849.) sz.] 195–196; szept. 10-iki sz. [26. (850) sz.] 201–202.

⁴³ *A. Vambéry*: Le péril jaune. Étude sociale. Bp. (Gustave Ranschburg) 1904. Makino 1904. október 27-én küldi Komurának a francia kiadást (Bécs, 1904. okt. 27.: 164. sz. jelentés. GGS. 7. 2. 2. 16. sz. karton.)

⁴⁴ Kokuritsu Kokkai Toshokan (Nemzeti Országgyűlési Könyvtár), Kensei shiryō shitsu (Politikai és alkalmányi forrásanyagok osztálya). Az ezen könyvtár által megjelentetett következő kiadvány felsorolja az ott őrzött leveleket: Makino Nobuaki kankei bunsho mokuroku (M. N.-ra vonatkozó iratok jegyzéke) 1. Tokió 1983.

⁴⁵ The Nineteenth Century, April 1905. 573–576. Valószínű, hogy Vambéry 1905-ben nemcsak ezen angol lapban, hanem másutt is közzétette nézeteit. White fent idézett könyvének bibliográfiájában ugyanis szerepel a következő cikk. *Vambéry, Arminius*: „The Reaction of the Russian Defeat upon the Moslem World in Asia” (Digest of Arminius Vambéry’s article in *Deutsche Revue*), The American Monthly Review of Reviews (New York), XXX, 2, Aug. 1905, pp. 240–242. Sajnos sem az amerikai, sem pedig a német folyóirat nem hozzáférhető számomra.

⁴⁶ Strausz 1908-ban megkapta Japántól a felkelő nap érdemrend 5. fokozatát. Az érdemrendre való felterjesztésben nem történik említés arról, hogy a balkáni fejleményekről információkkal szolgált volna, hanem csak arról, hogy az orosz–japán háború idején közvetítő szerepet vállalt az Oroszország helyzetéről szóló információk megszerzése érdekében. *Umetani*: i. m. 437–438. Ld. fent a 27. jegyzetet is.

⁴⁷ Uo. 296–297.

⁴⁸ Teleki pedig — németül is megjelent — könyvének előszavában köszönetét fejezi ki Vambérynek is. *Teleki Pál gróf*: Atlasz a japáni szigetek cartographiájának történetéhez. Bp. 1909. VI. old. Ld. még *L. Adler – R. Dalby*: i. m. 488.

⁴⁹

„Neumarkt. Steiermark
July 22d. 1904.

Your Excellency

I have great pleasure in announcing to you the demand after the pamphlet is quite satisfactory and my work, as far as regards the German edition, will fully answer to its expectations.

The French edition is in preparation, but having spent upon the German edition nearly three hundred florints, as you will see by the annexed bill, to the printer and to the translator, I must ask you to send me the honorarium due to my work. I do not charge you more than what I get in England, viz. forty pounds for a sheet (16 pages) and counting two sheets and a quarter, I ask one hundred pounds sterling. I do not know whether the twenty pounds remaining from the total sum asked will suffice for the French edition, and should it not be the case, I shall cover it from my honorarium. I trust you will not find my claim extravagant, I treat Your Government as I treat any editor nor do I take into account of having lent my name to Japanese politics, nay I am proud of it of having to render a service to your nation.

In the beginning of September I shall come to Vienna and I will secure the opportunity of paying Your respects.

Yours very truly
A. Vambéry”

(Kiadói számla mellékelve)

50

„Budapest, 24. Ker Jozs rakpart
May 9th 1905

Your Excellency

I am afraid my telegram will not be duly remitted I therefor write to say that I shall be delighted to see Your Excellency on Wednesday the 10th of May at 2. p.m.

Yours faithfully
A. Vambéry"

51

„Budapest. 24. Ker Jozsef rakpart
May 19. 1905.

Your Excellency

I am afraid all my efforts to find the man suited for our purpose in P. will not be so easily found (sic!), unless we content ourselves with a common newswriter, whose information is of no particular use and very far being reliable. Up to the present I have written four different letters and of course I shall continue as long as our object in view is attained.

I may interest You to know that certain governments in Europe are relentless in their effort to blacken Japan as much as possible and to parade always their favourite bogey of the — Yellow Peril —. Quite recently has appeared in Germany a book entitled „Arier und Mongolen" a vehement attack upon Japan and in the same time a most frightening picture of the dangers which threaten the Christian world through the success of the Japanese. I dare say, this publication surpasses even the fanatic and stupid assertions of M. Edmond Théry and of his colleagues. Something real and efficacious means be done to stop the inconvenient to Japan and dangerous to the peace of Europe. Please let me have Your opinion on that subject. Will you kindly tell me, when do You leave Vienna for the country?

Yours sincerely
A. Vambéry"

52

„Budapest. University
May 4th 1909

Your Excellency!

Trusting to Your well known kindheartedness and Your appreciation of scientific endeavour, I beg leave to present and to recommend particularly my countryman and friend *Count Paul Teleki*, a Hungarian noble man of a much respected family, who has just published a highly interesting and learned work on the cartography of Japan from the earliest time to the present. This work is based upon a long research and a painstaking study, and it is very natural that Count Paul Teleki is most anxious to present a copy of this magnificent book to His Imperial Majesty the Mikado.

I am sure, You will lend to my countryman Your influential assistance in the ex[e]cution of this his desire, which aims at working but to prove the sympathies of Hungarians towards the great nation of Nippon.

Yours faithfully
A. Vambéry"

Gángó Gábor

EÖTVÖS JÓZSEF ÍRÁSAI AZ AUGSBURGI ALLGEMEINE ZEITUNGBAN

E közleményt az *Allgemeine Zeitung* három Eötvös-cikkéről valaki másnak kellett volna megírnia, még évekkel ezelőtt: akár Pajkossy Gábornak, akár Gergely Andrásnak¹, akik a nyolcvanas évek derekán jártak a németországi Marbachban, ahol a Deutsches Literaturarchiv Cotta-levéltárának anyagában a most közzétett cikkekre vonatkozó, Eötvösnek legalábbis a megjelentetésükben való közreműködésére utaló forrásadatok megtalálhatók.

E nyomon elindulva szerepét pontosabban is meg lehet határozni a szövegkritika eszközeivel. Az 1848-ban írott 'Rechtsfrage' esetében teljes bizonyossággal, az 1850-ből származó 'Ungarn und seine Bestimmung'-ében igen nagy valószínűséggel megállapítható, hogy Eötvös nem közvetítője, beküldője, hanem szerzője a cikkeknek. A harmadik írás, egy 1849. februárjában közzétett levélrészlet körül még igen nagy a homály: mindamellett úgy gondolom, közlése nem indokolatlan: az emigráció éveiből, amely Eötvös életének legkevésbé ismert korszaka, minden apró adat kitüntetett figyelmet érdemel.

Nem lehetek eléggé hálás Pajkossy Gábornak, aki az általa megkezdett kutatásokhoz való csatlakozásomat jóindulattal bátorította, és saját adatait rendelkezésemre bocsátotta. Szerepem az anyaggyűjtésben a marbachi kollégákhoz intézett tiszteletteljes kéréssel be is fejeződött: a dokumentumok összegyűjtését, másolását és postázását — Botka Ferenc és Friedrich Pfäfflin professzorok szíves közbenjárásával — a Cotta-Archiv munkatársai végezték el (akik közül csupán U. Weigl és Biel könyvtárosok nevét ismerhettem meg). Ezúton mondok köszönetet valamennyiüknek.

E tanulmány tehát azt a három cikket veszi szemügyre, melyek esetében Eötvös szerzőségére vagy közreműködésére utaló egyéb forrás rendelkezésre áll. Ugyanakkor ez természetesen nem bizonyítja azt, hogy Eötvös *csak* ezt a három írást jelentette volna meg. További „gyanús” cikkekre — egyikről alább szó is esik — rá lehet lapozni, ám a teljes feltárársra vállalkozni, az *Allgemeine Zeitung* irdatlan anyagából

az összes magyar vonatkozású írás akárcsak lajstromba vételének is híján, jóformán reménytelen.

I. 'A jogi kérdés [Die Rechtsfrage]'

Megjelent: *Beilage zu Nr. 342 der Allgemeinen Zeitung vom 7 December 1848*, 5397-5399. pp. Eötvös szerzőségét minden kétséget kizáróan bizonyítja a cikk kézírata.² A 'Rechtsfrage' esetében tehát valóban a szerző nevét vezették rá a kiadói példányra: „Minister Eötvös.”³ Mint Gergely András ismertetése óta köztudott, e cikkkel együtt Eötvös levelet is intézett a lap kiadóójához, August Cottához.⁴ E bemutatkozó levél azért is fontos, mert annak alapján nagy valószínűséggel kijelenthető, hogy a 'Rechtsfrage' Eötvös első írása az *Allgemeine Zeitung*-ban.

A sajtó alá rendezés alapjául azonban nem a nyomtatásban megjelent szöveg szolgál, hanem az Országos Levéltár Eötvös-anyagai között található letisztázatlan, többször javított kézirat. Ennek *idegen kéztől* is származó javításai, illetve a cikknek és a kéziratnak igen jelentős eltérései mások beavatkozásáról tanúskodnak, és mivel tisztázat, korrektúra stb. nem áll rendelkezésre, ez a kézirat tekinthető a szerzői szándék leghívebb kifejezőjének.

Terjedelmét tekintve az alább közölt szöveg (illetve természetesen annak német nyelvű eredetije) mintegy fele az egész kéziraténak. A másik felét kitevő szövegváltozatokat maga Eötvös húzta ki, javította át. E részek a majdani kötetkiadás jegyzetanyagában válhatnak hozzáférhetővé; itt csupán az egyik legfontosabb változat közzétételére szorítkozom, amely a 'Rechtsfrage' keletkezésének alkotáslélektani összetevőihöz nyújt adalékot. E néhány bekezdéssel kívánta Eötvös első nekirugaskodásában a cikket indítani. Jól mutatja mély érzelmi azonosulását a magyar kormányzati önállóság ügyével, és a magyarokról az európai közvéleményben élő sztereotip előítéletek ironikus kritikájával talán utoljára csillogtatja éles lényeglátásra és briliáns stílusra alapozott debattóri erényeit, mellyel a negyvenes évek vitáiban tekintélyt szerzett magának. Az utóbb visszafogottabbra cserélt bevezető magyarul így hangzik:

„Nincs sok ideje annak, hogy az alaposágukra büszke németek számára, akik oly gyakran elnéző mosollyal tekintettek a nyugati szomszédok földrajzi és statisztikai tévedéseire, Magyarország teljességgel ismeretlen föld volt. Bármilyen számos volt is a kapcsolat Németországgal, az mindig Ausztrián keresztül bonyolódott le, és úgy tűnik, szinte teljesen elfeledkeztek arról, hogy a főhercegségen és annak német lakóin túl van egy ország és egy nép, amely soha nem mondott le önállóságáról, és amely nagysága és ereje által egyszer tényleg arra érezhette magát hivatottnak, hogy annak a gyakorlatban is érvényt szerezzen. És mivel azért sok szó esett Magyarországról — úgy, ahogyan az ember távoli és épp távolsága miatt érdekes dolgokról szokott beszélni —, a németek képet alkottak ugyan maguknak az országról és a népről, de olyat, amely az igazságtól oly távol állt, mint a lovagregények ábrázolásai a középkor valódi viszonyaitól.

Magyar nemes alatt eleddig a spanyolnak és a tirolinak bizonyos elegyét képelték el, az előbbi büszkeségével és az utóbbi becsületes jámborságával, ahogy Körner *Zrínyijében* és Kotzebue néhány, kifejezetten magyar színpadra írt darabjában

olyan épületesen elébünk lép, és más emberfiára jellemző érzések és szenvedélyek helyett harsogó frázisokkal szolgál hazáról és királyról. A nem nemes alatt jobbágyot szoktak érteni, már amennyiben nem sorolják őket is a betyárok vagy cigányok osztályához, akik kötelezően ott vannak Magyarország minden ábrázolásán. E leírások szerint az ország valódi Tündérvölgy, ahol csak varázsolni kell, hogy minden munka nélkül hússzoros termést takaríthassunk be, és ahol a legjobb lovak és a hízott marhák szabadon szaladgálnak: csak meg kell fogni őket, hogy a mieink legyenek.

Mintegy húsz éve kezdtek el Németországban a magyarokkal kissé többet foglalkozni, sőt, a német sajtó Magyarországon keresztül tájékozódott a tisztán magyar kérdések tárgyalásakor, aminek következtében az idilli egyszerűség képe, amely kezdetben az országról kialakult, jelentősen megváltozott, de hogy ezáltal a magyar helyzetről valódi ismereteket lehet-e nyerni, az még kérdéses, mivel néhány dolog bemutatása egyetlen párt nézőpontjából nem az az út, melyen egy ország megismeréséhez eljuthatunk, még akkor sem, ha annak több figyelmet szentelnek, mint amennyivel a magyarországi viszonyokat általában szemlélni szokták.⁵

Az Eötvös által végül érvényesnek tekintett szövegrészeket a kéziraton két idegen kéz átjavította. A korábbi javítások minden valószínűség szerint Trefort Ágostontól származnak. Erre utal a kézírás, továbbá az a tény is, hogy Eötvös, német nyelvű cikkek írását tervezve, valóban ezt a szerepet szánta sógorának.⁶ Trefort írónál áthúzott egyes bekezdéseket, illetőleg hosszabb részeket — mintegy tapintatosabban — a tükör mellett futó függőleges vonallal és néha ' + ' jellel kihagyás céljából megjelölt, tartalmukat esetleg egy-két mondatban összefoglalva. Továbbá egyes fordulatok és szavak használatának nyelvhelyességét korrigálta, és kijavította azokat a helyesírási hibákat is, melyeket észrevett.

Ezután a szöveget valaki még egyszer átnézte, aki sötét tintával további — apró — javításokat tett, nemegyszer az elsőként beavatkozó kéz megoldásait bírálva fölül. Ennek a személynek kilétéről semmit nem tudok. A javítások szinte kivétel nélkül meg is jelennek a nyomtatott szövegben. Ugyanakkor abban bőven vannak olyan kisebb-nagyobb szövegrészek is, melyeknek nincs nyoma a kéziratan.

Mindent összevetve a megjelent cikk terjedelme körülbelül a fele a kézirat főszövegének. Kimarad minden ismétlés, az összes kiszólás az olvasóhoz és valamennyi reflexív kitérő. Ezenkívül a jelentősebb eltérések a következők: eltűnik az I-VII-ig terjedő fejezetszámozás, kimarad az első fejezet bevezető és záró bekezdése, amelyek a közvélemény alaposabb tájékoztatásának és ezáltal megváltoztatásának szándékát nyilatkoztatják ki, és a második rész két lábjegyzete. A harmadik rész, vagyis az érvelés Magyarország történeti elmaradottságáról, Wesselényi példájával, és a bécsi kormány messzemenő felelősségének kimondása majdnem teljes egészében hiányzik. Kimarad a IV. részből az okfejtés, miszerint az osztrák kormány sértette meg először a Pragmatica Sanctiót a német szövetségbe való belépésével; az V-ből az osztrák miniszteriális alkotmányosság lehetséges következményeinek felsorolása, és a nagyon fontos utolsó bekezdés a méltányosság követelményéről. Végül elmarad a teljes VI. és VII. fejezet.

A tartalmi változtatások szemmel láthatóan azt a célt szolgálják, hogy a cikknek az egykori és akkori bécsi kormányokat bíráló élét a lehető legnagyobb mértékben tompítsák. Ezt nemcsak a kiollózott részek mutatják, hanem a kézirathoz képest

megjelenő *többlét* is, azaz a cím, az első és az utolsó bekezdés. A címre és az aláírás hiányára vonatkozóan teljesen helytálló az, amit Gergely András megállapít: „A lap kiadója, Cotta nem tett eleget annak a kérésének, hogy cikkét *E* betűvel jelezze (a *Pesti Hírlap* cikkeit korábban Eötvös ekként szignálta), s véleménye súlyát azáltal is gyengítette, hogy három eltérő nézetet közlő cikksorozat első, «egy magyartól» [„(Von einem Ungar.)” G. G.] származó darabjaként adta közre.”⁷ Ugyanezen ok miatt Eötvös tanulmányát a szerkesztőség nem a német közvéleményhez való fordulással indítja, hanem egy korábbi, másutt megjelent cikkre való hivatkozással, mintha a 'Rechtsfrage' erre válaszul írott alkalmi cikk lenne. A befejezés pedig nem a vívmányok visszavehetetlenségéről és az esetleges új abszolutizmus teljes katonai diktatúrájának előrevetítéséről szól, hanem semmitmondóan így fogalmaz: „Welch ein neues Verhältniß auf diesem Rechtsboden sich zwischen Ungarn und Österreich gestalten wird, das wird lediglich von der Stellung Österreichs der Reichscentralgewalt und den Maßregeln Österreichs Ungarn gegenüber abhängen. Die Gestaltung dieses neuen Verhältnisses wird jedoch durch die Verdrehungen der Wahrheit sowie durch das Abläugnen der rechtlichen Ansprüche Ungarns sicherlich nicht erleichtert. – [Hogy ezen a jogi alapon a Magyarország és Ausztria között milyen új viszony jöhet létre, az kizárólag Ausztriának a [német] birodalmi központi kormánnyal szemben elfoglalt helyzetétől és Ausztriának a Magyarországgal szemben foganatosított intézkedéseitől függ. Az új viszonyok kialakítását azonban az igazság eltorzítása és Magyarország jogi követeléseinek megtagadása bizonyosan nem könnyíti meg.]”⁸

'A jogi kérdés' cím voltaképpen csak alcíme az *Allgemeine Zeitung*ban megjelent szövegnek. A főcím: 'Drei Stimmen über Ungarn', azaz 'Három hang Magyarországról'. Azonban a szerkesztői bevezetőben tervezett három közleményből („Wir werden dieser Stimme morgen und übermorgen die Betrachtungen eines Deutschen aus Siebenbürgen sowie eine Darlegung aus der Wiener Presse folgen lassen, um den Leser in den Stand zu setzen ein selbständiges Urtheil in der verwickelten Frage sich zu bilden”⁹) csak kettő jelent meg. A második 'Die magyarischen Politiker' alcímmel a másnapi, 343. szám (dec. 8.) 5415-6-ik oldalán. A szerkesztői megjegyzés szerint ez a *Wiener Pressé*ből átvett írás, vagyis végül az erdélyi német „elmélkedéseit” nem közölték. Az *Allgemeine Zeitung* 1848. évi mutatója is csak két „hangról” tud.¹⁰ E cikk egyébként kifejezetten Eötvös állításaival vitatkozik; éppen az ellenkezőjét mondja alkotmányosságról, függetlenségről, Pragmatica Sanctióról mindannak, amit Eötvös előtte való nap kifejtett: „Die magyarischen Politiker stellen die Concessionen vom 16 März auf gleiche Stufe mit der für Österreich verheißenen Constitution. Dabei belieben sie Ungarn einen mit Österreich conföderirten Staat zu nennen. Es ist dieß von vornherein eine Täuschung: Ungarn war und ist kein Staat für sich noch weniger ein «Österreich conföderirter», sondern seit und zufolge der pragmatischen Sanction der *Bestandtheil* des Staates, unter zwar abgesonderter Provinzialverwaltung, aber unter demselben einzigen *Zentral-Ministerium* in Wien, dem auch die übrigen Provinzen unterstanden.”¹¹

Sőt, nyugodtan kijelenthető, hogy a 'Rechtsfrage' jóformán az egyetlen olyan értekező cikk az *Allgemeine Zeitung* 1848. évi folyamában, amely a perszonáluniós alapról kiindulva a magyar alkotmányos minisztérium védelmében szól. Az ellenkezőjére annál több példa akad: Eötvös joggal teszi szövé, hogy „az önök nagyra be-

csült lapja számos cikket tartalmaz, amely azt hivatott bizonyítani a magyar és főként a német olvasóközönségnek, hogy mennyire méltatlan és hálátlan Magyarország mindama jótéteményre és jótéteményért, melyet Ausztria révén élvez”.¹² A Pragmatica Sanctiónak a államszerződésésként való értelmezése először Andrian v. Vieter március 31-i és április 1-i tanulmányában (‘Ungarn und die österreichische Monarchie’) olvasható¹³, tehát még a minisztérium megalakulása előtt. A hálátlanságot a Bécsből érkező tudósítások főleg a minisztériumnak a katonai ügyekben tanúsított ellenállása miatt hangoztatják¹⁴, általában pedig az osztrák publicisták Magyarországnak a török megszállás alóli felszabadítására hivatkoznak, amely miatt a magyaroknak hálásaknak kellene lenniük. A legterjedelmesebb tanulmány közülük talán a kétrészes ‘Die Stellung Ungarns zu Österreich und Deutschland’, 1848 nyarán, feltehetőleg az *Allgemeine Zeitung* bécsi tudósítójának, Leo Herznek¹⁵ a tollából.¹⁶

A ‘Rechtsfragé’-nak az *Uralkodó eszmék* keletkezéstörténetében elfoglalt kronológiai jelentőségéről másutt már szó esett.¹⁷ Ezúttal, a szövegközlés kereteit meghaladó részletes eszmetörténeti értékelést továbbra is mellőzve, csupán arra hívnám fel a figyelmet, hogy a Eötvös e tanulmánya mennyire zökkenőmentesen illeszkedik abba a hosszú írásos „monológba”, amelyet ez idő tájt folytat, illetőleg milyen pontosan kitölti e többéves diszkurzus egyes hiányzó szöveghelyeit. Nem nehéz észrevenni, hogy a ‘Rechtsfrage’ válaszol a *Müncheni vázlat* első két pontjának kérdéseire, amelyeket ott Eötvös felelet nélkül hagy: „Micsoda viszonyban állt Magyarország tisztán a törvényes szempontot tartva szemünk előtt a birodalom többi részeihez a Marciusi napok előtt?”; „Mi volt a dolgok való állása, s mennyiben felelt meg az ország helyzete a törvény követeléseinek?”.¹⁸ A kérdésre adott válaszok történeti argumentációja pedig helytáll *Az 1848iki forradalom történetének* azért a hiányzó fejezetéért, amelynek tárgya lett volna az „Öszveköttetés története 1 [azaz I.] Ferenccig”.¹⁹

Említést érdemel, hogy az év utolsó napján még megjelent egy cikk ‘Zwei Stimmen über Ungarn’ címmel²⁰: ennek esetében azonban Eötvös szerzősége fel sem merülhet. Továbbá 1849. február 14-én közöl a lap egy írást, amely az ‘Ungarn und seine Zukunft’ címet viseli: nemcsak a cím és a tárgyválasztás emlékeztetnek Eötvösre, hanem a szerzőjére utaló megjegyzés is, „(Von einem Ungar.)”²¹, ami tehát ugyanaz, mint amit két hónappal korábban számára az *Allgemeine Zeitung* szerkesztősége választott. Ugyanakkor egynémely bennfentes részlet, amely a nemzetiségi felkelők hadmozdulataira vonatkozik, illetve a grafikus szignó²² Eötvös lehetséges szerzőségének ellentmondani látszanak. Ennek a cikknek az esetében további vizsgálatokra van szükség.

II. ‘Levél Magyarországról [Ein Brief aus Ungarn]’

Megjelent: *Allgemeine Zeitung*, (Nr. 34.), 3 Februar 1849., 512., cím nélkül. A kiadói példány margóján a feljegyzés: „Eötvös”.²³ Kézirata ismeretlen: a közlés alapja az újságcikk szövege. A levelet természetesen nem Eötvös írta, hanem hozzá küldték Magyarországról: „Auszug aus einem Brief aus Ungarn vom 23 Jan en einen Freund in M.....”. Az ‘M’ betű utáni öt pont megengedi a „München” olvasatot, ha a ‘ch’-t egy betűnek vesszük. Amiatt tekintem elsősorban Eötvös alkotásának, mert

Ő hozta nyilvánosságra, ő alakította át a magánlevelet publicisztikai írássá. Ennélfogva ő döntött úgy, hogy a benne foglaltak közlésre érdemesek, föltehetően a levél tartalmával messzemenően egyetértett, és elképzelhető az is, hogy maga fordította németre. Tehát, úgy tűnik, Eötvös szerepe mindenképp több, mint a laphoz közel álló közvetítőé.

A levél feladója — a cikk tulajdonképpeni írója — ismeretlen. A benne foglaltak földrajzi szituálását nagymértékben megnehezíti, hogy a közreadó minden árulkodó tulajdonnevet kiírtott. A hadtörténeti vonatkozású utalásokat feloldó Hermann Róbert — akinek szíves segítségét ezúton köszönöm — arra a következtetésre jut, hogy a levelet *Pozsonyból* küldték. Érvelését a szöveghez összeállított magyarázó jegyzetei alapján foglalom össze: „Egyértelmű, hogy olyan városból írták, amely hosszan volt a hadseregszervezés és egy hadseregparancsnokság központja. Ez lehetne Miskolc, ahol Mészáros Lázár vezérőrnagy és Szemere Bertalan teljhatalmú országos biztos működtek. Akkor viszont érthetetlen, hogy a szövegben miért nem esik szó a december 11-i budaméri és a január 4-i kassai vereségről. Lehetne Komárom, ahol Majthényi István vezérőrnagy mellett Sárközy József kormánybiztos működött. Komáromot azonban nem szállták meg a cs. kir. csapatok, holott a szövegből egyértelmű, hogy olyan helyről írták, ahol a levélíró már tapasztalatokat szerezhethetett magatartásukról. Budapest ellen az szól, hogy a fővárosnak 1848 őszén és telén nem volt kormánybiztosa és városparancsnoka. Az erdélyi [...] és a délvidéki [...] színhely ellen szól, hogy a levélben határozottan reguláris cs. kir. csapatokról van szó; márpedig a levélíró az erdélyi és délvidéki harcokról szólva nyilván nem mellőzte volna az utalást a román, illetve a szerb csapatok tevékenységére.” Marad tehát Pozsony, ahova „1848. október 23-án érkezett meg Csuzy János őrnagy 3000 Komárom megyei nemzetőre, akinek többsége kaszákkal volt felszerelve”; amelynek „elsáncolását október 16-án rendelte el az OHB”, és ahol valóban „előőrsi szolgálatot adtak a fel-dunai hadsereg Pozsony környékén állomásozó dandárai”.

Mindennek ismeretében a szerzőséget illetően a leginkább kézenfekvő volna gr. Cziráky Jánosra gondolni, mint egyetlen olyan személyre, akivel Eötvös 1849. elején bizonyosan levelezett,²⁴ és aki ebben az időben valóban Pozsonyban lakott. Ugyanakkor Eötvös 1849. január 31-i leveléből úgy tűnik, mintha ő vette volna fel a kapcsolatot Czirákyval²⁵, amely esetben nem kaphatott tőle levelet január 23-án. További adatok előkerüléséig tehát a levélíró személyét illetően nem tudok állást foglalni. Kérdéses továbbá az is, hogy Eötvös szerepe a már említett szövegműveletekre korlátozódott-e, avagy esetleg tőle származik a levél végéről az a néhány összefoglaló és didaktikus mondat is, amely a felelősséget újból Kossuthra hárítja, és a császáriakat a lakossággal szembeni kíméletes fellépésre szólítja fel. Mindez kissé szokatlan magánlevélben: talán éppen ezt a stílustörést hivatott ellensúlyozni az ismételt, szövegközi „kedves Barátom”.

III. 'Magyarország és hangulata [Ungarn und seine Bestimmung]'

Megjelent: *Allgemeine Zeitung*, (Nr. 289), 16 October, 1850., 4621-4622. pp. Szerzői jel: két egymás fölötti, ellentétes irányba mutató nyíl. E cikkekre vonatkozik az *Allgemeine Zeitung* honoráriumkönyvének bejegyzése: „1850. Oct. Nr. 289. Sp[al-

te]. 2 Lin[ie]. 17. Ungarn. Baron von Eötvös.”²⁶ A cikk valójában két hasáb és 24 sor terjedelmű, ez utóbbiból vonhatták le az ezt megelőző írás befejező sorai és a cím miatt az első hasábból hiányzó öt, illetve két bekezdés végi töredék-sort. A honoráriumkönyv bejegyzése annyit feltétlenül bizonyít, hogy Eötvösnek valamilyen szerepe volt a cikk megjelentetése körül. Jóllehet ennek a szövegnek a kézírata egyelőre nem ismeretes — ezért az *Allgemeine Zeitung* cikkét kell alapszövegnek tekinteni —, tartalmi ismertető jegyek alapján nagy valószínűséggel bizonyítotttnak vehető Eötvös szerzősége.

A cikk az *Allgemeine Zeitung*nak azokra a korábbi újsághíreire való visszautalással indul, amelyek a leendő magyar helytartó személyét találgatják²⁷, azaz arra utal, hogy a szerző nem részese az eseményeknek, hanem az újságból tájékozódik. Felülemelkedik a személyekre vonatkozó taktikázáson, és az okokat kezdi firtatni, amiért sem a konzervatívok, sem az egykori ellenzék nem vállalja a felajánlott hivatalokat. A huzavonák legkárosabb következményének azt tartja, hogy az ország továbbra is bizonytalanságban marad, vagyis ugyanúgy végre nyugalmat kíván, mint az *Uralkodó eszmék* legelső mondata: „Die große Mehrheit der Menschen bedarf, um sich wohl zu befinden, vor allem der Ruhe.”²⁸ A nehézségek fő okainak ugyanazt tartja, amit a *Uralkodó eszmék* ósváltozatában Eötvös megfogalmaz: a „teljességgel téves nézeteket mindarról, ami 1848-ban tulajdonképpen történt, és következésképp a lehető legnagyobb önámítást az állam jelen helyzetét illetően”²⁹, míg a történeti áttekintés a magyar rendi alkotmány elleni támadásokról I. Ferdinánd trónra léptétől a szatmári békéig a 'Rechtsfrage' fejtegetéseivel egyezik meg. Az 'Ungarn und seine Bestimmung' megálatapítja, hogy Magyarország 1848-ban az egyenlőségeszme minden kivihető következményének győzelmét kivívta („allen ausführbaren Folgen des Prinzips der Gleichheit [...] den Sieg zu verschaffen wußte”)³⁰. Az 1848ik forradalom történetében pedig ez olvasható: „Lényegében a 848iki országgyűlés megadott mindent, mit a híressé vált hasonfeljogosítás (Gleichberechtigung) neve alatt követelni, s a közállomány felozlása nélkül adni lehet”.³¹ Utal Ausztria feladatára és az öt fenyegető veszélyekre, melyeket bővebben az *Uralkodó eszmék* ósváltozata fejt ki először.³²

És végezetül: a cikket befejező legfontosabb megállapítások a birodalom erejének és a nemzetiségek integrálásának szükségességéről teljességgel ugyanazok, mint amit Eötvös a *Müncheni vázlatban* megfogalmaz. Álljon itt egymás mellett a *Allgemeine Zeitung* szövege és a vázlat vonatkozó része (az előbbinek magyar fordítása a szövegközlés utolsó bekezdésének „E kívánságok megengedhetők” kezdetű mondatától található meg):

„Solche Wünsche sind dem Staatsmann wie den Völkern erlaubt; aber *wollen*, d. h. vernünftig wollen, können jene nicht mehr als daß ihre Nationalität, soweit es in den gegebenen Verhältnissen möglich ist, gesichert werde; und nur weil man über die Grenzen die man seinen Bestrebungen setzen soll von beiden Seiten nicht im Klaren ist, darin liegt, was das Verhältniß Ungarns zu Österreich betrifft, die ganze Schwierigkeit. Die Einheit der Monarchie nach außen ist eine Nothwendigkeit, die Gleichmäßigkeit ihrer innern Einrichtungen ist *höchstens* wünschenswerth, und doch will man beides mit gleicher Energie, während von der andern Seite aus Begeisterung für die Nationalität vergessen wird daß bei den gegenwärtigen Verhältnissen

Europa's auch ihr Bestehen von der Existenz und Kraft der österreichischen Monarchie abhängt."33

A *Müncheni vázlatban* pedig a következőket olvashatjuk: „[...] auriának külső helyzetét tekintve a birodalmat úgy kell rendezni, hogy az a külföld irányában erős legyen. —

Hogy mind azon okokat mellyek a birodalom egyes népeit szétágaztatják el kell távolítani[.]

S a menyiben eddig nem léteznek olly dolgokat teremteni mellyek a szétágazó népeket öszvetartsák.

Hogy azonban mind ez csak olly uton történhetik hogy általa a szabadság egyenlőség és nemzetiségi követeléseik eszméből kiindulva, magokat meggyőződéseikben sértve ne érezzék."34 Továbbá a cikk mintegy kifejti Eötvösnek a *Müncheni vázlatban* tömören megfogalmazott intelmét az államférfiaknak a nép érzéseire való kívánatos viszonyáról: „Birodalmak organisatiójánál két dolog van mit statusférfiúnak soha szemé elöl veszíteni nem szabad.— A közállománynak helyzete. Azon eszmék mellyek a közállományban uralkodók mert bár milly lenézéssel szoljanak is egyes ugynevezett statusférfiak a nép nézeteiről s érzeményeiről, bizonyos hogy semmi kormány forma állandóságra nem számíthat melly a nemzet érzelmeivel ellentétben áll."35

Az érvelést, fogalmazást illetően Eötvösre vall a történeti tapasztalatra való feltétlen hagyatkozás: „Wer die Geschichte Ungarns kennt, wird leicht davon überzeugt werden”; „sollte in so viel ganz analogen Erfahrungen aus der Vergangenheit nicht eine Lehre für die Zukunft seyn”; „es hat sich in der letzten Ziet viel verändert, doch immer nicht so viel daß diese Erfahrungen der Vergangenheit uns für die Gegenwart nicht als Richtschnur dienen könnten”.

Úgy vélem, mindezek a konkordanciák Eötvös szerzőségét meggyőzően bizonyítják. Ha elfogadjuk ezt, akkor ki kell térni azokra az új elemekre is, amelyekkel e cikk kiegészíti a forradalom utáni szövegekben másutt olvasható fejtegetéseket. Itt Eötvös Magyarországnak enyhe, mintegy kivételezett bánásmódot követel a birodalom más népeihez képest. Reálisan felméri, hogy az 1848-as értelemben vett alkotmányosság követelése lehetetlen: helyette visszanyúl a rendi alkotmány megengedte sérelmi politika érveire: Magyarországnak a török birodalom elleni harcait, Mária Terézia megsegítését és a Napóleon elleni rendi felkelést idézi fel, nemcsak Bécshez, hanem az egész európai közvéleményhez intézve szavait. Igazán Eötvöshöz méltóan történeti léptékűnek és egyúttal zavarbaejtően jól elhelyezettnek mondható az, ahogy azoknak a példának a sorában, melyekkel Magyarországnak az európai kultúrkörbe való tartozását bizonyítani kívánja, utolsónak az 1848-49-es forradalmi hullámban való részvételét is megenlíti, vagyis éppen azt, ami miatt az ország a megtorlást elszenvedti.

A most közreadott szövegek — nemcsak fordításban, hanem eredeti nyelven is, a hozzájuk tartozó apparátussal együtt — Eötvös József történeti és állambölcseleti műveinek az Argumentum Kiadónál előreláthatóan rövidesen megjelenő második kötetében kapnak helyet.

JEGYZETEK

¹ *Gergely András*, mint ismeretes, az 1848. dec. 7-én megjelent írás, a 'Rechtsfrage' létre már felhívta a figyelmet 1990-ben: 'Liberalizmus és nemzet. Eötvös József és a Habsburgok az 1840-es években', in: *Világosság*, XXXI. (1990), 1-8.

² OL P 834., 1. cs., 256-280. ff. A fond teljes tartalmát közli: *Eötvös József, Az 1848iki forradalom története – Müncheni vázlat*, s. a. r., bev. tan., jegyz. Gángó Gábor, Bp., 1993, 83-4.

³ Redaktionsexemplar der Allgemeinen Zeitung, 7 December, 1848. Schiller-Nationalmuseum/Deutsches Literaturarchiv, Cotta-Archiv (Stiftung der Stuttgarter Zeitung), Marbach am Neckar.

⁴ *Gergely*, i. m., 7. Fordításban közli a teljes szöveget az első mondat kivételével.

⁵ OL P 834., 1. cs., 256. r-257. r., a bal oldali hasámban.

⁶ *Vö. Eötvös*, i. m., 7.

⁷ *Gergely*, i. m., 7.

⁸ 5399.

⁹ 5397.

¹⁰ Allgemeine Zeitung für das Jahr 1848. Mit einem alphabetisch-chronologischen Namen- und Sachregister verfaßt von G. v. C. Stuttgart und Augsburg, 1849, 27.

¹¹ 5415. Kiemelés az eredetiben.

¹² L. a szövegközlés III. fejezetének 2. bekezdését.

¹³ 1449-50., 1466-9.

¹⁴ Pl. a május 7-i szám következő tudósítása: „Wien, 3 Mai. [...] Sie [ti. a magyarok] fordern aufs neue laut und drohend ihre Truppen aus Italien zurück; sie erklärten daß die Obersten der ungarischen Regimenter nur vom Kriegsminister in Pesth, nicht vom Kriegsminister in Wien Befehle erhalten und befolgen sollten; sie steigern damit die Verlegenheit unserer ohnehin schwer bedrängten Regierung ins unendliche. Schrecklich gehen den Männern welche wenigstens auf eine kurze Dankbarkeit [kiemelve az eredetiben] der Magyaren für die ungeheueren Zugeständnisse der letzteren Zeit rechneten, die Augen auf.” 2042.

¹⁵ A cikk előtt álló ’’ szignó Leo Herz szokásos jele. *Vö.: Paupié, Kurt*, Handbuch der österreichischen Pressegeschichte. Band II: Die zentralen pressepolitischen Einrichtungen des Staates, Wien-Stuttgart, 1966., 24.

¹⁶ Beilage zur Allgemeinen Zeitung (Nr. 207.), 25 Julius 1848, 3306-8., és Beilage zur Allgemeinen Zeitung (Nr. 226.), 13 August 1848, 3611-13. Többek között így ír: „Ungarn vergesse nicht daß Ströme österreichischen, deutschen Bluts geflossen sind bis das Land (meist durch deutsche Feldherren) vom Joch der Türken befreit worden, ohne welche es vermuthlich noch immer dem Großherrn den Steigbügel halten würde.” 3307. *Vö. még ezzel az 'Ungarns und Siebenbürgens Stellung zur Gesamtmonarchie' című, szerzői jel nélküli írást, 2058-9.*

¹⁷ *Eötvös*, i. m., 6-8.

¹⁸ *Eötvös*, i. m., 155.

¹⁹ *Eötvös*, i. m., 24.

²⁰ Beilage zu Nr. 366. der Allgemeinen Zeitung vom 31. December 1848.

²¹ Beilage zu Nr. 45. der Allgemeinen Zeitung vom 14 Februar 1849., 686-9.

²² Az egyenlő oldalú háromszögbe írt pont *Paupié*, i. m., 24. szerint az Allgemeine Zeitung brémai tudósítójának, Dr. Andreenak a jele, aki főleg gazdaságtannal és Amerikával foglalkozott. Kérdéses, hogy hozzá végképp mennyire állhatott közel az, ami Magyarország délvidéki hadszínterein történt.

²³ Redaktionsexemplar der Allgemeinen Zeitung, 3 Februar 1849. Schiller-Nationalmuseum/Deutsches Literaturarchiv, Cotta-Archiv (Stiftung der Stuttgarter Zeitung), Marbach am Neckar.

²⁴ Eötvös hozzá intézett levelét l. *Eötvös József, Levelek*, s. a. r. Oltványi Ambrus, Bp., 1976., 212-6.

²⁵ „Kedves Barátom! E napokban olvasám több lapban, s Bécsből hozzám intézett levelekben: hogy az ok, melyért Batthyány fogva tartatik, azon befolyás, melyet ő a bécsi forradalom előidézésére gyakorolt. Ez az ok, melyért e sorokat hozzád intézem [...]” *Eötvös*, i. m., 212.

²⁶ Honorarbuch Allgemeine Zeitung 1848-1851, 146. Schiller-Nationalmuseum/Deutsches Literaturarchiv, Cotta-Archiv (Stiftung der Stuttgarter Zeitung), Marbach am Neckar.

²⁷ Az Allgemeine Zeitung október elsején közli a szeptember 28-i tudósítást: „Baron Josika sowie Baron Nicolaus Vay, welche das Gerücht schon mit hohen Staatsämtern in Ungarn bekleidet sehen wollte, sind beide wieder abgereist, ohne daß es zwischen ihnen und der Regierung zur Verständigung gekommen wäre. Unterrichtet sind der Ansicht daß nun der frühere Iudex Curiae Graf Mailath gewonnen werden solle.” 4374. Déák nevét az október 4-i számban említik meg: „Man soll Hoffnung haben daß Franz Déák

[!] in Berücksichtigung der traurigen Lage seines Vaterlandes, dessen Organisation durch die Hartnäckigkeit aller Parteien fast schon zur Unmöglichkeit geworden ist, sich endlich zur Annahme eines hohen Amtes entschließen werde." 4421.

²⁸ *Eötvös József*, *Der Einfluß der herrschenden Ideen des 19. Jahrhunderts auf den Staat*. Erster Theil, Leipzig, 1854, 1.

²⁹ *Gángó Gábor*, 'Eötvös József első politikai-filozófiai szintézisterve', in: *Századok*, 1994/1., 163.

³⁰ 4621.

³¹ *Eötvös József*, *Az 1848iki forradalom története – Müncheneri vázlat*, 63.

³² *Gángó*, i. m., 161-3.

³³ 4622.

³⁴ *Eötvös*, i. m., 170.

³⁵ *Eötvös*, i. m., 169.

Függelék

I. A jogi kérdés

I

Talán még nem akadt nép, melynek a közvélemény tekintetében szomorúbb sors jutott volna, mint a magyarnak. Alig egy évtizeddel ezelőtt senki sem foglalkozott magyar ügyekkel, az ország, melynek viszonyai Németország számára szükségképpen oly fontosak voltak, ismeretlenebb volt, mint a Vadnyugat. Manapság pedig *mindenki* Magyarországgal foglalkozik, mindenki róla beszél és ír és ítél, ám még kérdéses, hogy a valódi tényállástól nincsenek-e messzebb, mint korábban. Hogy a közvélemény illetően állása miféle hátrányokkal jár együtt, azt mindenki világosan láthatja, aki Magyar- és Németország viszonyait és egymásra gyakorolt hatásukat figyelmesen szemügyre veszi.

Az utóbbi idők eseményei folytán Magyarország kilépett elszigetelt helyzetéből. Az ország dolgainak mikénti elrendezése az osztrák birodalom léte és ezen keresztül egész Európa berendezkedése szempontjából fontosabb annál, mintsem hogy eme közkedvelt lap olvasóinak ne állna érdekükben, hogy a magyar-osztrák viszonyról világos képet nyerjenek.

Ennek részletezése előtt azokra a kérdésekre szükséges választ adni, amelyek megoldása nélkül mindarról, ami Magyarországon és Ausztriában az utóbbi időben történt, lehetetlen helyes ítéletet alkotni.

E kérdések a következők.

a Milyen jogviszonyban állt Magyarország az osztrák birodalommal a márciusi napok eseményei előtt? A két fél szerződésekre és törvényekre alapozott jogviszonyát értjük ezalatt, nem pedig a tényleges állapotot, ahogyan az lassanként, a jogviszony megkerülésével vagy nyílt megsértésével kialakult.

b Milyen volt a tényleges helyzete Magyarországnak a márciusi napok előtt?

d Lehetséges volt-e, az állam organizmusában mind Ausztriában, mind Magyarországon bekövetkezett változások után, a birodalom két nagy része közötti összeköttetést fenntartani, avagy nem sokkal inkább a régi kötelékek lazítását és

újaknak keresését kényszerítette-e a körülmények hatalma, már amennyiben Ausztria részéről sem akartak lemondani mindannak legnagyobb részéről, amit márciusban kivívtak.

E kérdéseket oly röviden igyekszünk megválaszolni, amennyire lehetséges, és hiszünk abban, hogy miután ezt megtettük, számos olvasónk másképp fog ítélni a magyar-osztrák viszonyról, mint az eleddig szokásos volt.

II

Oly időkben, midőn a történeti jog támasztotta igényeket, mint holmi előítélet túlhaladottnak véljük, és kizárólag a természetjog posztulátumait, illetve főként Bentham hasznossági elméletét kívánjuk alkalmazni, ha egy állam újjáalkotásáról van szó, fölöslegesnek tűnik a kérdés, hogy *milyen volt a jogviszony, melynek Magyarország és Ausztria között fenn kellett állnia, amíg az a márciusi napok eseményei által hirtelen meg nem változott.* A mi véleményünk más. – Minden elmélet, amely az embert kizárólag mint észlelyt szemléli, és érzéseire, szenvedélyeire nincs tekintettel, hamis még akkor is, ha csupán egyes emberek viszonyaival foglalkozik, és sokkal inkább az, ha népekről van szó, azokról a nagy közösségekről, amelyeket sohasem fogalmak és logikai következtetések, hanem mindig érzések tartottak össze.

A világtörténet legnagyobb eseményei csak akkor érthetők meg, ha mérleljük azoknak a népeknek az érzéseit — sőt előítéleteit —, amelyek abban tevékenyen részt vettek. És mi gyakorolhatna ezen érzésekre és előítéletekre nagyobb befolyást, mint az az eszme, amelyet egy nép magának a más népekkel szembeni jogairól kialakít? – Akinek kételyei vannak, gondoljon az ellenállásra, amellyel a baszkok a sok más tekintetben hasznos spanyolországgi egyesülést fogadták, gondoljon az erőfeszítésekre, mellyel a legkisebb népcsoportok gyakran reménytelen harcban függetlenségüket védelmezik, és eldöntheti, hogy az a tudat, hogy Magyarország jogilag szabad és önálló ország, nem gyakorolt-e jelentős befolyást a követelésekre, melyeket erről az oldalról márciusban állítottak.

Nem célozom azon események történeti előadásába bocsátkozni, melyek révén az ausztriai ház a magyar korona birtokába jutott. Mindenkinek, aki az ausztriai ház történetével foglalkozik, tudnia kell, hogy I. Ferdinánd öröklési jogát mindig is az I. Miksa és II. Ulászló király közötti szerződésekre alapozta, és a fáradság, mellyel e szerződéseket a magyar rendekkel elismertetni, és később Ferdinánd 1526. évi megválasztását az országgyűlésen keresztülvinni akarták, a nagyarányú veszteséget sem mulasztva el, eléggé bizonyítják, hogy az osztrák háztól Magyarország koronájának megszerzésekor nem állt távol az elképzelés, hogy annak birtokába más révén jusson, mint az erre feljogosított rendek szabad beleegyezése és választása.^a Hogy e beleegyezés csak úgy lehetett tartós, ha az egész ország önállósága és az egyes rendek jogai a választandó osztrák király által írásban pontosan biztosítottak — amit a király küldöttei által tett ígéretekkél^b el is ismert —, magától értetődik, mint ahogy a történelemben is kevés esetet találunk, ahol egy nép jogai és privilégiumai valamely kormányzat alatt több ízben, újra és újra megerősítettek.

De ahogy mondtuk, nem szándékunk az osztrák háznak a magyar koronához való jogcíméről vitát nyitni, és éppoly kevésbé vagyunk hivatva egy mégoly rövid

történeti bemutatását is adni azon időszaknak, mely Ausztria magyarországi trónralépését követte. – Hogy Magyarország a teljes önállóságra való jogáról éppoly kevéssé mondott le, mint amennyire a dinasztia nem szűnt meg e jog ellen küzdeni, az kitűnik számos véres polgárháború történetéből, mint ahogy azt sem fogja senki tagadni, hogy az 1711. évi szatmári békekötés, amely e háborúknak véget vetett, Magyarország valamennyi alkotmányos jogát és szabadságát újra szavatolta, és ennél fogva Magyarországon alkotmányos jogoknak fegyveres erő általi elvesztéséről, ahogy azt a fehérhegyi csata utáni Csehországban emlegetni szokták, nem lehet szó.

Magyarországnak Ausztriához való kapcsolatában a legfontosabb mozzanat mindenesetre a Pragmatica Sanctiónak az 1723-as országgyűlésen keresztülvitt elfogadása. Tagadhatatlan, hogy az örökösödési jognak a nőágra való kiterjesztésével, és a a sorrend rögzítésével, mely szerint az ausztriai ház egyes ágainak az uralkodásban egymást követniük kell, először állapították meg a birodalom örökös tartományaival I. Ferdinánd óta fennálló egyesülést. Egyébként tévedés azt hinni, hogy ezáltal Magyarország helyzete az örökös tartományokkal szemben, különösen ami mindkét fél kölcsönös függetlenségét illeti, megváltozott volna.

A Pragmatica Sanctio nem egyéb, mint a magyar rendek és VI. Károly mint az osztrák ház képviselője közt kötött szerződés, melyben az ország kötelezi magát a Károly által megállapított örökösödési sorrend elfogadására – de nem tekinthető a birodalom két része közötti szerződésnek; a Pragmatica Sanctio ennél fogva a Magyarország és a tartományok között az uralkodó egysége révén fennálló összeköttetést is hosszú időre biztosította, de az összeköttetés ezáltal nem változott meg, és alig fogható fel, hogy államférfiak, azt bizonyítandó, hogy Magyarországot nem illeti meg saját pénzügyi és hadügyi igazgatás, a Pragmatica Sanctióra hivatkozhattak, mivel az 1723. évi törvények, melyeket a Pragmatica Sanctióval egy időben bocsátottak ki és szentesítettek, éppen az ellenkezőjét bizonyítják, és a 129 cikkely között, mely azután törvényerőre emelkedett, bizonyos cikkelyeket a magyar had- és pénzügy tekintetében éppen hogy az örökös tartományokban érvényben levő, egészen másféle rendelkezésekről hoztak.

A legcsekélyebb kétségünk nincs afelől, hogy jelenleg a Pragmatica Sanctióhoz mérhető fontosságú szerződés nem volna megköthető anélkül, hogy abban az uralkodóház örökösödési jogán kívül azoknak a népeknek az érdekei is biztosítva ne lennének, amelyeknek hosszú időn át egy uralkodó alatt egyesítve kell maradniuk. Elismerjük, hogy kívánatos lett volna, ha ezt a Pragmatica Sanctio elfogadásakor nem mulasztják el; csak megállapíthatjuk, hogy ez történt, és csupán arra hívjuk fel a figyelmet, hogy a Pragmatica Sanctio elfogadása mellett Magyarország — az ott felsorolt összes ág kihalása esetében — a szabad királyválasztó jogot fenntartotta, aminek semmi értelme nem volna, ha a Pragmatica Sanctiót nem örökösödési törvénynek, hanem Magyarország és Ausztria egyes részei közötti államszerződésnek tekintenénk.

Mindezt nem azért hoztuk elő, mintha a történeti jogból vagy a Pragmatica Sanctióból azt a következtetést akarnánk levonni, hogy a magyar viszonyok más alapra helyezhetők lennének; csupán arra akartuk olvasóink figyelmét felhívni, hogy a Magyarország részéről márciusban megfogalmazott igény a teljes önállóságra korántsem volt új és alaptalan, és hogy Ausztria lakóinak e követelésen nem kellett

volna meglepődniük, mondván, hogy Magyarország több mint három százada — vagyis mióta Ausztriával összeköttetésben van — valami más után vágyódott.

III

Oly szilárd meggyőződéssel, mint amilyen a magyar népnek volt a teljes önállósághoz való jogáról, a márciusi napok nyújtotta alkalommal akkor sem követelt volna semmit hevesebben, ha az ősi jogáról való meggyőződésén kívül semmi más alapja nem lett volna, ami miatt számára az önállóság kívánatosnak tetszik; sőt, Magyarország e cél elérésének érdekében számos anyagi előnyt is szívesen feláldozott volna. Ismételjük, az anyagi érdekekkel a népek legtöbb cselekedete nem magyarázható meg, és a nemzeti elkülönülésre irányuló mozgalmak bizonyítják, hogy ez századunkra is érvényes. De jelen esetben nem csak a nemzeti jog eszméje az, ami Magyarországot arra indította, hogy Ausztriától a teljes önállóságot követelje. Az eszme itt együtt járt azzal a gyakorlati meggyőződéssel, hogy minden esetben, amikor Magyarország viszonyai az osztrák államokétól nem voltak elválasztva, az előbbi érdekeit az utóbbiaknak mindig feláldozták, és éppen e meggyőződés az oka annak az egyöntetűségnek, amellyel valamennyi művelt osztály, különösen az ipari, magyar honfitársaik kívánságait osztotta, bármennyi fáradsággal igyekeztek őket éven keresztül a magyar nemzeti törekvések ellen fellázítani.

Sokan Magyarország érdekei sértése miatti panaszait alaptalannak igyekeztek feltüntetni, és az önök nagyra becsült lapja számos cikket tartalmaz, amely azt hivatott bizonyítani a magyar és főként a német olvasóközönségnek, hogy mennyire méltatlan és hálátlan Magyarország mindama jótéteményre és jótéteményért, melyet Ausztria révén élvez. Egy nép fejlődésképessége elnyomható, de ki nem irtható, és a történeti tapasztalat azt tanítja, hogy minden nép, amelynek fejlődését kedvezőtlen körülmények hosszú időre megzavarták, azután egyszerre, szinte csodálatos gyorsasággal fejlődésnek szokott indulni. Ugyanez történt Magyarországon, és nem sajnálnánk az osztrák kormánynak átengedni e fejlődéshez való hozzájárulás dicsőségét, ha sajnos nem azt kellene beismerni, hogy jóformán semmi nem történt az ország fejlődésének érdekében, aminek útjába éppen az osztrák kormány részéről akadályokat ne gördítettek volna, úgyhogy senki nincs Magyarországon, aki e szempontból Ausztriát a keserű gúnynál egyébért magasztalná.

Ha Magyarország közelmúltban elfoglalt helyzetét figyelmesen szemléljük, három okot találunk, melynek az ország hátramaradásában különösen nagy szerepet kell tulajdonítanunk.

a A középkori viszonyok fenntartása a földbirtok tekintetében

b A nemesség kizárólagos politikai feljogosítása

c Egy Magyarországgal szemben ellenséges vámrendszer, amely, századunkban szinte hihetetlen hitelviszonyokkal karöltve, az ipar bárminemű fejlődését lehetetlenné tette.

A kormány e hiányosságok megszüntetésére hozott intézkedések egyikét sem kezdeményezte, sőt, minden ebbéli változtatásnak a leghatározottabban ellene szegült. Amidőn a parasztnak jogot kellett volna adni, hogy a ránehezedő földesúri terhekről mentesüljön, és a szabadelvű párt, amely Magyarországon mindig is ellen-

zékben volt, ezen intézkedés érdekében a törvényes meggyőzés eszközához nyúlt, akkor báró Wesselényit egy e tárgyban tartott beszéde miatt törvény elé idézték, és elítélték. Midőn a városi rend politikai jogai kerültek szóba, és a szabad királyi városok történelmi jogaitak kívánták visszaszerezni, a párt, amely az intézkedésnek ellene szegült, célját csak azáltal érte el, hogy azokkal az eszközökkel kellett élnie, melyeket számára a kormány ehhez nyújtott. Magyarország vámviszonyai Ausztria irányában ismertebbek annál, minthogy erre szót kellene vesztegetni. Anglia gyarmataival szemben olyan rendszert vezetett be, amelyik az anyaország érdekei szempontjából hasznosabb lehetett, mint az, amelyiket Ausztria Magyarországon használt, de olyan, amelyik a gyarmatot jobban elnyomná, nemigen van.

E dolgokat nem azért hozzuk elő, hogy a régi sérelmeket újra felhánytorgassuk, és a régi kormányzati rendszer bűneit emlékezetbe idézzük. A régi rendszer sírba szállt és visszajönni — korábbi formájában legalábbis — soha nem fog. Ezeket a dolgokat csak azért idéztük fel, mert a rendszer gyors bukása éppen ezek által érthető meg, és azt is csak e viszonyok magyarázzák, hogy miért nincs párt az országban, még a németajkú lakosság között sem, amelyik Magyarország Ausztriába való beolvastása mellett lett volna.

Foglaljuk össze röviden az eddig mondottakat.

Magyarország jogi szempontból már a márciusi napok eseményei előtt is önálló birodalom volt. Kapcsolata az osztrák tartományokkal, akárcsak a Pragmatica Sanctio előtt, csupán az uralkodó egységének következménye volt. A magyar nép büszke volt erre az önállóságra, és nem mulasztott el egy alkalmat sem, hogy érvényt szerezzen annak. A gyakorlati életben e jogviszony némileg másképp alakult. De Magyarország szoros összeköttetése Ausztriával egyáltalán nem volt az elsőnek anyagiilag előnyös, sőt, nincs olyan osztály, amely érdekei semmibe vétele miatt ne panaszkodott volna, és Magyarország teljes önállóságát mint valami anyagi szempontból előnyös dolgot ne kívánta volna. Nem lehetett tehát kétséges a márciusi napok viszonyai között, hogy e függetlenséget Magyarország követeli és kivívja. A törekvés túl hatalmas és általános volt ahhoz, hogy ellene lehetett volna szegülni. Ausztria és Magyarország államférfiainak feladata az volt, hogy megtalálják azt az eszközt, amellyel Magyarország újonnan kivívott önállósága mellett a birodalom összeomlását és az egyes részek ellenséges egymás elleni fellépését megakadályozhatnák.

IV

Magyarországnak sajátos sors jutott a márciusi eseményekkel. Akiket az események iszonyattal töltöttek el — és az első hónapokban voltak ilyenek (oly nagy a rokonszenv is, melyet ma mindenki a dolgok új helyzete iránt mutat) —, azok mindent, ami történt, Magyarország gonosz befolyásának tulajdonítottak, míg azok, akik az elért eredményeknek örvendtek, sokkal több joggal állították, hogy Ausztria szabadságát csak magának köszönheti, és Magyarország mindent, amit megkapott, azt nem saját erejének, hanem kizárólag Bécs hősiességének révén érte el. A jövő fog dönteni ezek között az ellentétes nézetek között, és valószínűleg el fogja ismerni, hogy az események, melyek alapjaiban rázkódtatták meg Európa egyik legnagyobb birodalmát, sem egyes emberek, sem egyes népek befolyásának nem tulajdoníthatók.

Egyébként is, mivel új események soha nem ítélnélhetők meg helyesen, és a véletlen alkalom majd mindig okként tűnik fel, érthető, hogy Magyarországnak az első pillanatban kizárólagos befolyást tulajdonítottak a bécsi eseményekre; nehezebb felfogni, hogy a dolgok e szemléletmódja később hogyan volt fenntartható, és a későbbi nehézségeket is, melyek az osztrák birodalomban támadtak, mindig egyedül és kizárólag Magyarország számlájára írták, mintha azon változásoknak, melyek március óta Ausztriában végbementek, a Magyarország és Ausztria közötti kötelék lazulására semmi hatása nem lett volna.

Az egyetlen kapocs, mely Magyarországot és az osztrák örökös tartományokat jogilag a márciusi napok előtt is összekötötte, az uralkodó egysége volt. E jogviszony nem változott meg, de gyakorlatilag nem kellett-e jelentős különbségnek bekövetkeznie, amint mindkét ország szabad alkotmányhoz jutott?

Ha Ausztria abszolút állam volt is, Magyarország jogot formált szabad alkotmányra, amit megtartani, és — ahol lehetséges — kiegészíteni törekedett, de ez mégiscsak egy alkotmány maradáka volt. Ország szabad sajtó, önálló bíróságok, miniszteri felelősség nélkül, ország, amelyben a hivatalos bevételeknek csak igen csekély része függ a törvényhozó test elhatározásától, amely saját külügyeire, kereskedelmére és vámrendszerére szinte semmi befolyást nem gyakorol, nem sorolható az alkotmányos országok közé, és ezzel együtt azt is mondhatjuk, hogy Ausztria császára, ha *de jure* nem is, legalább *de facto* az állam legfontosabb ügyeiben mint magyar király épp annyira abszolút volt, mint örökös tartományaiban. A nagyobb különbség talán abban állt, hogy Magyarország a kormány azon cselekedeteit, mellyel elégedetlen volt, nyíltan szóvá tette, és azokról később országgyűlési sérelmet alkothatott — megakadályozni az efféle cselekedeteket ugyanoly kevéssé tudta, ahogy amott sem tudták. Ki nem látja be, hogy a dolgok ilyen állása mellett, Magyarországon *de facto*, Ausztriában *de jure et facto* abszolút kormány mellett a két korona egy személybeni egyesítésének reálisnak kellett lennie, és hogy a birodalom két része között nem állhatott fenn dualizmus, amikor még az a hatóság is, amelytől mindegyik helyen a legutolsó döntés múltott, egy és ugyanaz volt? De tovább tarthatott-e ez a viszony az Ausztriában elért úgynevezett vívmányok után?

Tételezzük fel — hogy a dolgot világosabban lássuk —, hogy márciusban Magyarországon semmi nem változott, és kizárólag Ausztria harcolta volna ki szabadságát: fennmaradhatna-e így a korábbi viszonya Magyarországhoz? Ahogy mondtuk, Magyarország jogilag soha kétségbe nem vont függetlenségének az állami élet gyakorlatában nem szerzett érvényt, és a magyar király a legfontosabb dolgokban *de facto* oly abszolút volt, mint ahogy az osztrák császár az lehetett. A had-, a pénz- és a kereskedelmi ügy külkapcsolataihoz Magyarországnak nem volt saját kormányszerve, jöllehet azok az osztrák kormányservek alá sem tartoztak, hanem minden döntés e dolgokban személyesen a királytól függött, aki ezeket az ügyeket Magyarországon is és Ausztriában is ténylegesen teljes abszolútizmussal kormányozta. Tovább tarthatott-e ez a viszony, miután a magyar király Ausztria alkotmányos császárává vált; fel lehetett-e tételezni, hogy Magyarország hagyja magát Ausztriától vezetetni, és a legfontosabb kormányzati ügyek eldöntését ne saját királya akaratára, hanem egy idegen minisztérium döntéseire bízza, amely viszont egy idegen törvényhozás változó többségétől függ, amelyre Magyarország semmi befolyást nem gyakorol? Valójában

azok, akik márciusban ezt képzelték a jövőről, akik abban a hitben ringatták magukat, hogy Magyarország Béccsel szemben azt a szerepet fogja vállalni, mint amit a római provinciák Rómával szemben elfogadtak, azt feltételezték, hogy Magyarországon olyan mérvű igénytelenség létezik, ami aligha található más népeknél, és több tisztelettel viseltetünk az osztrákok közismert józan esze iránt, minthogy róluk e nézeteket feltételeznénk.

Magyarország összeköttetése Ausztriával az uralkodó egysége révén jött létre és maradt fenn, és minél korlátlanabb volt uralma, annál szorosabbnak kellett tünnie az összeköttetésnek, amint másfelől a királyi hatalom korlátozásának a köteléket is lazítania kellett. A történelem ezt már a legutóbbi események előtt bebizonyította, mivel abban az időben, amikor Ausztria egyéb tartományai még befolyásosabb rendi gyűlésekkel rendelkeztek, az összeköttetés Magyarországgal feleannyira volt szoros, mint miután e rendi alkotmányok megszűntek. Hogyan lehetséges amellet, hogy Ausztria alkotmányt vív ki magának, azt állítani, hogy Magyarország és kormánya az egyedüli oka annak, hogy a kötelék, mely az országot a birodalomhoz kapcsolta, meglazult? Avagy azt hinnék, hogy Ausztria az ég által kiválasztott ország, melynek megadatik, hogy az alkotmányos szabadság valamennyi áldását kivívja, és emellet minden előnyt csorbíthatlanul megtartsion, melyeket csak uralkodója abszolutizmusának köszönhetett?

Nem szándékozunk e tárgynál tovább időzni, amely ismertebb annál, mintsem hosszabb magyarázatot igényelne. Ahogy mondtuk, nagyobb tisztelettel viseltetünk Ausztria népeinek közismert józan esze iránt, mint hogy Magyarországgal szembeni efféle követeléseket feltételezzünk. Az a körülmény, hogy Ausztria részéről sem a kormány által, sem más módon nem támasztották azt az igényt, hogy Magyarország a tartományok alkotmányozó birodalmi gyűlésén részt vegyen, a legvilágosabb bizonyítéka annak, hogy az ország függetlenségét nem akarták kétségbe vonni. A Wessenberg-Doblhoff-kormányra maradt, hogy Magyarországhoz intézett emlékiratában ez utóbbit megtegye. Erről majd következő írásunkban bátorkodunk néhány megjegyzést tenni.

V

Nem volt még hivatalos irat, ami a világtörténelem szempontjából fontosabb eseményre nagyobb befolyást gyakorolt volna, mint az osztrák minisztérium nevében a magyar kormányhoz intézett legutóbbi emlékirat. Ezen akta nyilvánosságra hozásáig a magyar ügyek gyakran viharosan alakultak, de mindig megmaradtak a törvényesség mezején. A végrehajtó hatalom olyanok kezében volt, akiket a törvények értelmében neveztek ki, és az alsóház támogatta minisztérium erős többsége révén a közügyek kellő mederben haladtak, és az országban, a szerbek ellenséges betörését leszámítva, teljes nyugalom és rend volt. Az emlékirat közzététele ennek az állapotnak a további fenntartását lehetetlenné tette. Mivel e dokumentum az osztrák-magyar viszonyok elrendezésének oly fontos mozzanatává vált, szükségesnek látjuk a lap olvasóit röviden annak tartalmával megismertetni.

Az emlékirat, a benne foglalt dolgoknak megfelelően, három részből áll. Először is felsorolását tartalmazza mindannak, amit a magyar kormány az ügyek átvétele

óta állítólag azért tett, hogy Magyarországnak és a többi tartománynak a legutóbbi országgyűlésen törvényesen megállapított elszakadását beteljesítse. Az emlékirat e részét történetinek nevezhetjük. Erre következik annak doktrinér bizonygatása, hogy Ausztria császáranak mint magyar királynak a legutóbbi törvényeket, melyek által Magyarország gyakorlatilag független birodalommá vált, nem kellett volna szentesítenie, sőt, hogy erre egyáltalán nem is volt feljogosítva. Végezetül az irat az osztrák minisztérium azon óhaját fogalmazta meg, hogy minden Magyarországot és Ausztriát közösen érintő tárgyban — a had-, kereskedelmi és pénzügyben — közös igazgatás vezetessék be.

Nem tervezünk védőbeszédet írni a korábbi magyar minisztériumnak, és ezért felesleges az osztrák emlékirat egyes vádpontjaiba belebocsátkozni, de egy rövid megjegyzést bátorzkodnánk erről tenni. Minden minisztérium első és legszentebb kötelessége, hogy magát szorosan a törvényekhez tartsa. Ahol az egyes esetre törvény nem áll rendelkezésre, ott az általános alapelvek értelmében, ahogy azok az alkotmányban le vannak fektetve, kell döntenie. Miután az 1848-as törvények — melyeknek a magyar minisztérium létét köszönhette — kimondják, a közigazgatás minden ágában létesítendő saját minisztériumok létesítésével, Magyarország teljes kormányzati függetlenségét, sőt a hadügyminisztérium tekintetében, ahol a leginkább félt volt a két minisztérium közötti konfliktus, a törvény azt is szabályozta, hogy az hogyan kerülendő el. A magyar minisztérium terhére írható-e hát, hogy szigorúan e törvény rendelkezéseivel tartotta magát? Az osztrák minisztérium, amely ugyanilyen helyzetben volt, hasonlóan cselekedett, és egy döntésnél sem kérte a magyar minisztérium beleegyezését, minekutána senki nem tagadhatja, hogy a márciusi napok eseményei előtt fennálló állapotban a magyar ügyek Ausztriáéival egy hajszállal sem voltak inkább összekötve, mint az ezen események által megtörtént. Nem csodálkozhatunk azon, hogy a tényt, miszerint a legújabb törvények következményei először az alkalmazás során derülnek ki, és hogy az alkotmányos élet eredményeit, melyek közé elsősorban Magyarország teljes kormányzati elszakadása számítható, sokan nem értették meg az első pillanatban, hogy azonban államférfiak, akikre Ausztria történelme bízva van, osztoztak e tévedésben, és a magyar minisztériumnak a rájuk bízott törvények követését a szemére vetették, nehezen volna felfogható, ha nem lenne világos azon módszerből, amellyel az egész emlékirat meg van szerkesztve, hogy az sokkal inkább az osztrák közvéleményhez, mint a magyar minisztériumhoz szól, és a magyar minisztérium elleni panaszok csak felvezetésül szolgálnak ahhoz a fő mondanéhoz, amely körül az egész emlékirat forog: hogy a törvényeket, melyek Magyarország kormányzati önállóságát mondják ki, egyáltalán nem kellett volna meghozni.

Mert ezek ellentétesek a Pragmatica Sanctio rendelkezéseivel

Mert nem egyeztethetők össze az összbirodalom javával

Végül, mert Ausztria császára népeinek március 17-én alkotmányt ígért, és április 11-e előtt — amikor a magyar törvényeket szentesítette — osztrák minisztériumot nevezett ki, és ekképpen egyáltalán nem volt feljogosítva arra, hogy e miniszterek beleegyezése és ellenjegyzése nélkül Magyarország alkotmányában ilyen jelentős változtatást elfogadjon.

Ami a Pragmatica Sanctiót illeti, arról a nézetünket már korábban kifejtettük. Szilárd meggyőződésünk szerint általa kizárólag perszonális unió létesült Magyarországnak és az örökös tartományok között, és ha ezt nem is fogadjuk el, akkor is el kell mindenkinek ismernie, hogy a Pragmatica Sanctio rendelkezéseit sokkal korábban megsértették Ausztria részéről, mint Magyarországtól, mivel az egész német szövetségi alkotmány ez esetben nem volna más, mint a Pragmatica Sanctio durva megsértése, azáltal, hogy — amint ismeretes — Magyarországot soha nem kérdezték meg, hogy a beleegyezését adja-e ahhoz, hogy Ausztria császára az általa birtokolt német örökös tartományokkal a szövetségbe lépjen; a Pragmatica Sanctio még durvább megsértése rejlene természetesen abban, hogy az osztrák örökös tartományok a német alkotmányozó gyűlésben részt vettek, és a háromszínű német szalagot zászlóikra tűzték. Tartózkodunk minden további érveléstől, de azt még megjegyezzük, hogy sokkal inkább Németország mint Magyarország érdekében áll a Pragmatica Sanctio ilyen értelmezése ellen küzdeni, ami az erős, egységes Németország megalkotását egyszer s mindenkorra lehetetlenné teszi.

Épp ily rövidre foghatjuk mondandónkat a magyar '48-as törvényekkel szembeni második kifogást illetően. Készséggel elismerjük, hogy a legutóbbi változásokkal számos előny szűnt meg, amelyek a birodalom abszolútizmus általi egységével voltak összefüggésben. Az egyiptomi húsosfazekak az ígért földjének meghódításával sem egyesíthettek, és a szabadságnak is megvannak a maga árnyoldalai, éppúgy, ahogy a szolgáltság sok anyagi előnnyel jár együtt. De esetünkben a kérdés nem az, hogy Magyarország és az örökös tartományok viszonyának átalakulásával veszendőbe mentek-e bizonyos előnyök, hanem a kérdés az, hogy ezeknek az előnyöknek az elvesztését túl drága árnak tartjuk-e a szabadságért? És ha nem ez a helyzet, ha nem bánjuk a vesződést, mellyel korábbi viszonyaink alól felszabadultunk, akkor furcsa dolog e szükségszerű következmények miatt panaszkodni, különösen, ha ezt miniszterek teszik, akik állásukat éppen a körülményeknek köszönhetik, és azt nem lett volna szabad elfogadniuk, ha meggyőződésük szerint hátrányos a birodalomra nézve, hogy Magyarországnak és Ausztriának külön minisztériuma legyen.

És most térjünk át a Magyarország függetlensége ellen felhozott harmadik okra: ez az a kijelentés, hogy a magyar királynak, mivel egyben osztrák császár, sőt március 17-e óta Ausztria alkotmányos császára volt, nem volt ahhoz joga, hogy beleegyezését adja a legutóbbi magyar országgyűlés végzéseéhez.

Hogy egy alkotmányos minisztérium királyát a nép és a világ előtt nyilvánosan királyi jogosítványainak áthágásával, vagyis alkotmányosértéssel vádolja, a ritkább esetek közé tartozik; még különösebb, ha e vád hónapok után követi azt a cselekményt, mely az alkotmányt megsértette, és a miniszterek, akik ezzel előálltak, hivatalukat utána, mint előtte, nyugodtan megtartották, jóllehet semmi nem történt, ami a felrótt hibát jóvátette volna. De túl akarunk lépni mindezen, és feltesszük azt az egészen egyszerű kérdést: ha Ausztria császára mint magyar király nem volt arra feljogosítva, hogy olyan törvényekhez hozzájáruljon, amelyek által az ország alkotmányos szabadsága és függetlensége megvalósult, mivel azáltal az örökös tartományokhoz való viszony megváltozott, és ha a magyar királytól e jogát elvitatták, lévén hogy március 17-től már az örökös tartományokban is alkotmányos uralkodónak volt tekinthető, és a magyar törvények szentesítéséhez nem kapta meg az osztrák birodalmi gyűlés

beleegyezését, akkor vajon a magyar király, aki e minőségében szintén alkotmányos uralkodónak volt tekinthető, mégpedig nem csak 1848. március 17-e után, hanem már 1527. november 3-tól, mint osztrák császár, kérdem én, fel volt-e jogosítva arra, hogy örökös tartományaiban olyan jelentős változtatásokat vigyen véghez, mint amelyek lehetővé tették az osztrák alkotmányos kormány létét? E kérdésre adott válaszban rejlik egyúttal annak a jogcímnek a magyarázata is, amellyel az osztrák minisztérium Magyarország jelenlegi alkotmányos berendezkedése ellen fellépett. Akár jogkörén belül maradt az osztrák császár, midőn Magyarország megkérdése nélkül más népeinek alkotmányt adott — ahogy mi hisszük —: és akkor ez éppen annyira jogában állt Magyarországon, mint Ausztriában; vagy nem állt jogában, ahogy az osztrák minisztérium állítja, akkor pedig Ausztriában épp oly kevésbé, mint Magyarországon. A helyzet mindkét oldalon teljességgel ugyanaz: ha mindezt, ami egyébként oly kézenfekvőnek tűnik, végiggondolták volna, akkor e jogcímet bizonyára nem említették volna meg. — E következtetés szükségszerűsége alól csak egyféleképpen lehet kibújni. A viszonyok azonosságát nem lehetett tagadni, a különbséget a módban kellett keresni, ahogy ugyanazon engedményeket Magyarországon és Ausztriában kiharcolták, és ezt meg is tették. Minden, amit Magyarország a márciusi napokban elért, a királyra gyakorolt nyomásnak a következménye: Magyarország kihasználta az osztrák birodalom nehézségeit, hogy saját függetlenségét kivívja. Ezzel szemben minden, amit Ausztria a bécsi felkelés után márciusban és májusban megszerzett, kizárólag a szabad királyi akarat következménye volt, és ezért épp oly visszavonhatatlan, mint ahogy minden Magyarországnak tett engedmény már magában semmisnek tekintendő. — Visszatartjuk magunkat attól, hogy ehhez a beállításhoz kommentárt fűzzünk. Azt az állítást, hogy a magyar országgyűlés márciusban Bécset megjárt 100 tagú küldöttsége, illetve azon magyar miniszterek, akik időről időre Innsbruckban megjelentek, a császárra, felfegyverzett rezidenciájának és leghűségesebb tartományainak kellős közepén nyomást gyakorolhattak, szükségtelen cáfolni. Nem pártatlanságra számítunk, hanem csupán az olvasó józan belátására, akik ezt a vádat, és azokat, akik azt felhozták, csak egyféleképpen ítélik meg. —

Úgy hisszük, elégségesen bizonyítottuk, hogy az osztrák emlékiratban a magyar önállóság ellen felhozott jogi alapok nem állnak meg, és ennél fogva világos: hogy az osztrák minisztérium erre felépített követelése nem tekinthető olyanak, melynek Magyarország általi megtagadása jogsértésnek volna nevezhető. De ahogy az egyes emberek között sem elegendő a szigorúan vett jog alapelveihez való ragaszkodás a baráti viszony fenntartásához, úgy a népeknél sem — itt, akárcsak ott, a szigorúan vett jogon túl a méltányosságot is fontolóra kell venni, ha tartós egyetértés a célunk. Tekintsük e szempontból az emlékirat követeléseit, és egy pillanatra vonatkoztatunk el teljesen Magyarország igényeitől és érdekeitől, és kizárólag az alkotmányos Ausztriáéit tartjuk szem előtt. Mivel ennek képviselője volt az osztrák minisztérium első legszentebb kötelessége, az ellen az álláspont ellen, amelyet követeléseik megítéléséhez választottunk, semmi kifogása nem lehet.

VI

Magyarország Ausztriával való összeköttetése a márciusi napok eseményei után perszónaluniós viszonyra változott, amelynek megfelelően a birodalom mindkét fele az államélet minden ágában saját különálló igazgatással rendelkezett. Az osztrák minisztérium követelése, legegyszerűbben kifejezve, abban állott, hogy az igazgatás korábban meglévő egysége, legalább a legfőbb ágakban — vagyis a had-, pénz- és kereskedelmi ügyben — állíttassék vissza. Mivel a módot, ahogy ezt az egységet megteremteni kellene, nem közli az emlékirat, és itt — mint a legtöbb politikai kérdésnél — nagyon sok azon múlik, hogyan akarják a célt elérni, röviden előszámlálnánk az egység elérésének valamennyi lehetőségét, majd pedig azt fontoljuk meg, hogy akad-e közöttük olyan, amelyik Ausztria érdekében kívánatosnak mondható. Két előfeltevésünk van, hogy ezeket az érdekeket helyesen mérjük fel. Az első az, hogy Ausztriának érdekében áll, hogy alkotmányos szabadságát megőrizze. Másodszor: minden olyan intézkedés, amely Németország egységét lehetetlenné teszi, összeegyeztethetetlen Ausztria érdekeivel. E második előfeltevés bizonyításától e helyütt eltekinthetünk, mivel Ausztria ebbéli meggyőződését kifejezte azáltal, hogy részt vett a frankfurti birodalmi gyűlésben.

Ha a cél a korábbi egység helyreállítása a had-, a kereskedelmi és a pénzügyben, akkor e közigazgatási ágakban Magyarországnak és Ausztriának közös minisztériumokkal kell rendelkeznie. Ez csak a következőképpen történhet.

Vagy úgy, hogy az ezen kormányzati ágak irányításával megbízott miniszterek sem a magyar, sem az osztrák országgyűlésnek nem tartoznak felelősséggel, és az ügyeket, amennyiben e tárgyakkal kapcsolatosak, hagyományos módon, azaz cs. k. udvari hivatalokon keresztül fogják igazgatni.

Vagy úgy, hogy Magyarország had-, pénzügyi és kereskedelmi tárcája osztrák miniszterre lesz bízva, aki ezért az osztrák birodalmi gyűlésnek felel.

Vagy úgy, hogy a kereskedelmi, a hadügyi- és a pénzügyminisztérium sem magyar, sem osztrák nem lesz, hanem vezetőjük alkotmányos miniszterként mind a magyar, mind az osztrák minisztériumnak felelős.

Vagy úgy, hogy minden kérdés, ami a hadügyi, pénzügyi és kereskedelmi tárcára vonatkozik, egy szenátusra lesz bízva, amelybe mind Magyarország, mind Ausztria népszerűségének és területi kiterjedésének arányában tagokat küld, és amelynek az említett miniszterek felelősek.

Vagy végezetül úgy, hogy a magyar és osztrák országgyűléseknek jelen alakjukban meg kell szűnniük, és mindkét rész valamennyi ügyét közös parlament döntené el.

Ami az első lehetőséget illeti, annál hosszabban időzni felesleges. Oly alkotmányt, mely mellett a had-, a kereskedelmi és a pénzügyet nem alkotmányos szervek igazgatják, nem lehetne annak nevezni, és bármennyire kívánatosnak is tűnjék a birodalom integritásának fenntartása, nem hisszük, hogy létezne Ausztriában párt, akármilyen kicsiny, amelyik azt ezen az áron akarná. Térjünk át másfajta egyesülésre — a minisztériumokéra: ami azt jelentené, hogy Magyarországnak a had-, kereskedelmi és pénzügyekre nézve nem lenne saját minisztériuma, hanem Magyarország e kapcsolatait az osztrák minisztériumok igazgatnák. Hogy fogalmat alkossunk arról, hogy jogilag e követelés Magyarországon milyen messzire vezetne, gondoljunk egyszer arra, hogy ezt az igényt Magyarország támasztotta volna Ausztriával szemben.

Úgy hiszem, elismerhetjük, hogy e javaslat elfogadása egynéhány nehézséggel együtt járna – de tegyük fel, hogy a nehézségeken túljutnánk, és Magyarország engedelmeskedett volna, illetve hogy az ország érzéseire és érdekeire nem kellene tekintettel lenni, akkor Ausztria, mint alkotmányos ország, mit nyert volna ezáltal? Ha az osztrák hadügy-, pénzügy- és kereskedelmi miniszter ezen ágakat Magyarországon is igazgatja, akkor kormányzásának e részéről vagy felelős az osztrák birodalmi gyűlésnek, vagy nem. Az első esetben a felelősség nemigen lehet más, mint hogy Magyarország közügyeinek azon ágát Ausztria érdekében igazgassa; és ki hiheti, hogy efféle viszony, ahogy az Anglia és gyarmatai között fennállt, Ausztria és Magyarország között fennállhat, különösen, ha az utóbbi országban minden másban alkotmányt engedtek, és ennél fogva a kormányalakítás jogával olyan eszközt adtak a kezébe, amellyel az összbirodalomnak minden pillanatban a legnagyobb nehézségeket okozhatja. Ha Magyarország Ausztriával szemben valamennyire alávetett viszonyba került, akkor annál nem lehet megállni, hanem az alávetést ki kell teljesíteni: a harc elkerülhetetlen; lehet-e hadat viselni anélkül, hogy Ausztria szabadsága veszélybe ne kerülne? – Vegyük csak a második esetet, vagyis azt, hogy az osztrák hadügy-, pénzügy- és kereskedelmi miniszterek a magyar ügyeket is vizik, de az osztrák birodalmi gyűlésnek csak kormányzásuk azon részéért felelősek, amely Ausztriát érinti. Magyarországnak korábban is volt mindig alkotmánya, anélkül hogy a magyar országgyűlésnek ezen ügyek irányításáról számot adtak volna, miért ne lehetne mindezt újra így elrendezni, Magyarország számára tulajdonképpen semmi nem változna – azokat a szavakat használjuk, amelyeket több osztrák képviselőtől hallottunk, és válaszul csak azt kérdezzük: hogy akkor Ausztria viszonyaiban semmi nem változnék-e, és mennyiben hihetjük az ország alkotmányos szabadságával összeegyeztethetőnek, hogy az uralkodó Magyarország egész had- és pénzereje fölött abszolút királyként rendelkezék? Ha azt hisszük, hogy Ausztria szabadsága ily körülmények között biztosítva van, akkor meg lehet kísérelni: mi azok véleményét tartjuk helyesnek, akik szerint már a civillistától független királyi magántulajdon is összeférhetetlen az alkotmányos szabadsággal.

Ha biztosítani akarjuk Magyarország és Ausztria alkotmányos szabadságát, a birodalom mindkét nagy részének önállóságát, és ugyanakkor egyesíteni kívánjuk a kereskedelmi, hadügy- és pénzügyminisztériumot, akkor e minisztériumoknak mindkét ország parlamentjének felelősnek kell lenniük. Hogy ez a felállás lehetséges-e, azt mindenki megítélheti, akinek fogalma van az alkotmányos államéletéről; mi szilárdan meg vagyunk győződve arról, hogy efféle viszony, ha megkísérelnők, sokkal több konfliktusra és nehézségre szolgáltatna alapot, mint a két külön minisztérium megléte, melyek kinevezése ugyanattól az uralkodótól függ. Csak gondoljunk arra az ilyen elrendezésnél kétségtávolgyakran előforduló esetre, hogy egy miniszter egyik országban többségben van, anélkül hogy a másikban ezt elérhetné, és láthatjuk, hogy ez az állás huzamosan fenntarthatatlan.

Ha közös minisztériumokat akarunk a felelősség eszméjének, azaz a szabad alkotmánynak a feladása nélkül, akkor közös országgyűlést kell feltételezni, amelyik az így egyesített országok közös ügyeit kormányozná. Úgy tűnik, hogy az osztrák minisztérium — legalábbis akkor, midőn az emlékiratot megalkotta — a magyar és az osztrák országgyűlés egyesítését nem tartotta sem lehetségesnek, sem kívánatos-

nak, máskülönben nem beszélhetett volna bizonyos közigazgatási ágak egységéről, hanem az egész közigazgatás egységét követelte volna, továbbá egy olyan parlamentet kellett volna elképzelnie, amely mindkét ország képviselőiből, az egyes országgyűlések felett áll, és amelyeknek a kereskedelmi, had- és pénzügyeket irányítania kellene; ahogy bizonyosan tudjuk is, hogy egy efféle legfelső birodalmi tanács gondolata az egykori minisztérium több befolyásos tagjától nem volt idegen. Nehéz olyan intézményekről ítéletet mondani, amelyek gyakorlati működésére nincs példa, mindazonáltal egy dolog számunkra világos: nevezetesen az, hogy ennek a birodalmi tanácsnak — vagy bárhogyan is nevezzük e gyülekezetet — nagyszámúnak és a nép közvetlen választása által létrejövőnek kell lennie akkor, ha nem akarjuk a legfőbb alkotmányos jogokat feladni, és hogy ebben az esetben nincs semmiféle ok, amely miatt e közösön kívül még külön magyar és osztrák parlament szükséges volna. Az a gondolat, hogy e közös gyűlés valamiféle felsőházzá alakuljon át, közvetlen ellentétben áll azzal az alkotmányos alapelvel, hogy a kormányzati jog csak a nép képviselői által gyakorolható. Ha valamikor elszánjuk magunkat arra, hogy a legfontosabb államügyek irányítását közös szenátusra bízuk annak érdekében, hogy az osztrák és a magyar közigazgatás bizonyos ágaiban egységet teremtsünk, akkor mihamarabb előre kell lépünk, és hogy a két országgyűlés egyesítéséhez eljussunk, szükséges, hogy megkíséreljük kideríteni, milyen következményei várhatók a viszonyok ilyen elrendezésének.

Ha Magyarország és Ausztria közös parlamentben kíván egyesülni, akkor ehhez három dologra kell figyelemmel lennünk.

Először: Magyarországra.

Másodszor: az osztrák örökös tartományok érdekeire.

Harmadszor: ezeknek a német birodalomhoz való állására.

Ami mindenekelőtt Magyarországot illeti, úgy véljük, hogy az ország anyagi érdekeit efféle egyesítés nemcsak nem veszélyeztetné, hanem egyenesen előmozdítaná. Egyesítés esetén mindazon okok maguktól megszűnnének, amelyek miatt Magyarország érdekeire mindeddig nem voltak tekintettel, sőt gyakran megsértették azokat, és előre látható, hogy az egyesített osztrák birodalmi gyűlés minden figyelmét ezeknek az érdekeknek szentelné. Szintén szükséges lenne, hogy Magyarországnak lehetősége legyen területi kiterjedése és népessége arányában az így egyesített birodalmi gyűlésben oly jelentős képviselőnek jutni, hogy képes legyen elismertetni saját kívánatait és szükségleteit, különösen akkor, amikor Magyarország valamennyi képviselője nemzetiségi különbség nélkül fellépne, amint ez elvárható azon kérdéseknél, melyek az anyagi jólétet érintik. Ha politikai kérdések csak számolási kérdések lennének, és Magyarország a fejlődés azon fokán állna, ahol az anyagi érdekeket a tömeg is felismeri, és cselekedetei zsinórmértékéül venné, akkor véleményünk szerint a magyar és osztrák parlament egyesítésének útjába Magyarország oldaláról nem gördítenének akadályokat. Ha azonban megfontoljuk, hogy a magyar nép milyen állhatatosan ragaszkodott korábban függetlenségének eszméjéhez, akkor helyesebben ítélnéljük meg azokat a nehézségeket, melyek azelőtt állnak, hogy Magyarország saját akaratából függetlenségéről lemondva a birodalomba lépjen, különösen, ha nem feledjük, hogy talán nincs még ország, ahol az anyagi érdekeket mind ez idáig jobban elhanyagolták volna, és hogy olyan népet is nehezen lehetne találni, amelyik

politikai kérdések eldöntésénél anyagi érdekeire kevesebb tekintettel lett volna, mint a magyar. Bizonyíték erre az a mód, ahogyan Magyarországon majdnem egyhangúan nyilatkoztak az osztrák-magyar vámvonallal felállításának felvetett javaslatáról. Egy majdnem teljesen agrárország számára, amelyik nyersanyagainak legnagyobb részét az osztrák birodalomba viszi ki, e vámvonallal felállítása kétségkívül nagy anyagi előnyökkel volt összekötve. Az az eszme, hogy az ország iparát vámok által emeljük, miáltal később a mezőgazdaságnak nagyobb előnyei származnának, mivel annak külföldi piacot biztosítanak, túl távoli volt, mintsem hogy a tömeg véleményére befolyást gyakoroljon, általában mégis a vámvonallal felállítását mellett nyilatkoztak, éppen mivel abban inkább az elkülönülés eszközét látták, és még nagy anyagi hátrányokat is elviseltek, hogy Magyarországot Ausztriával szemben külföldnek és ne tartománynak tekinthessék. Egyáltalán nem célunk e nézetet védelmezni; meg vagyunk győződve arról, hogy a vámvonallal századunkban bizonyára általánosan előnynek tartják, de ahogy az egyes ember, úgy minden nép cselekedeteire nemcsak az érdekek, hanem személyes tulajdonságok, sőt, előítéletek is a legnagyobb hatást gyakorolják, és úgy hisszük, hogy ebben az esetben ez utóbbiak fognak leginkább a magyar és az osztrák törvényhozás egyesítésének útjába állni; olyannyira, hogy szilárd meggyőződésünk szerint ez az egyesítés csak fizikai vagy erkölcsi kényszer segítségével valósítható meg. Kérdés, hogy kívánatos lehet-e Magyarország és a birodalom így véghezvitt egyesítése?

Azokból az előnyökből, amelyek Ausztria és különösen fővárosa számára a korábbi viszonyokból származtak, a bekövetkezett változások után több visszahozhatatlanul elveszett. Ha Magyarország a többi tartományhoz hasonlóan kész önként a birodalomba belépni, akkor a magyar képviselők nehezen szavazhatnak majd olyan rendelkezésekre, melyek tartományuk érdekeit Bécs gyarapításának rendelik alá, ahogy ez eddig történt; az egyes részek anyagi és nemzeti érdekeire is veszélyt jelenthet Magyarország parlamentáris egyesülése az örökös tartományokkal akkor is, ha az — mint mondottunk — teljesen szabad elhatározásból történne. Az ipar, amely felvirágzását, helyenként egyenesen létét a neki nyújtott kedvezményeknek köszönhette, ezek fennmaradására tovább nem számíthat, ha az agrárérdekek az osztrák birodalmi gyűlésben olyan túlnyomó képviselést szereznek, mint annak Magyarország csatlakozásával történnie kell; és akkor a kedvezőtlen arány, mely a német és a szláv elem között a birodalmi gyűlésben már most fennáll, 15 millió ember — akiknek alig egy tizenkettede német — képviselőinek felállítása után még kedvezőtlenebb lesz. Egyszóval: ha végiggondoljuk a magyar és az osztrák országgyűlések egyesítésének valószínű eredményeit, sok mindent fogunk találni, ami Ausztriára nézve hátrányos következményekkel jár, és csak akkor kerülhető el, ha az egyesítés a birodalomhoz tartozó valamennyi nép szabad elhatározásából történik, ha e viszony abból a meggyőződésből ered, hogy valamennyinek a javára szolgál. De ha azt vesszük fontolóra, hogy e viszony nem a népek szabad elhatározásából létesül — márpedig ismételjük, hogy Magyarország ezt másképpen mint szomorú szükségszerűséget nem fogadná el, mit várhatunk hát? A célunk a birodalom belső egysége: Írország uniójának példája nem bizonyította eléggé, hogy ehhez a parlament egyesítése nem elegendő, vagy túl erősnek hiszik-e Ausztriát, midőn — mikor még új alkotmányos formái erősödhetnének — *repeal agitation* veszélyének teszik ki, ami

vitathatatlanul első következménye kell, hogy legyen Magyarország kénytelen egyesülésének Ausztriával? Rábízzuk az Olvasóra, hogy e kérdést maga megválaszolja, és csak arra kívánjuk felhívni figyelmét, hogy Ausztria Magyarországon sem Észak-Írországra, sem orániai nemességre nem számíthat, hogy Magyarországnak magát, területi kiterjedésének és népességszámának megfelelően az osztrák birodalmi gyűlésben legalább kétszer akkora arányban képviseltetnie kell, mint Írországnak az angol parlamentben, végül hogy Angliának csak egy Írországot kell féken tartania, míg a magyarországi *repeal agitation* az osztrák birodalomban csak fölös számú követőre találhatna.

Mivel a frankfurti német birodalmi gyűlés kinyilatkoztatta, hogy német és nem német államok között a perszonális unión kívül más viszony nem állhat fenn, fölösleges az okokat ismételni, amelyeket e pont vitája során a többség felhozott; csak arra emlékeztetünk, hogy Magyarországon — ahol az erős, egységes Németország létét Magyarország függetlenségéhez szükséges feltételnek tekintik — e nézet uralkodott, és emiatt nem is dönthetett a birodalommal való illetén egyesülés mellett, amelynek előmozdítására a az osztrák minisztérium a német szövetség beleegyezése nélkül fel sem volt jogosítva. Egyébként a Frankfurtban ülésző német birodalmi gyűlés a politikában még ismeretlen játékszerré alacsonyodnék le, ha egy hozzá tartozó résznek — Ausztriának — megadná a jogot, hogy a gyűlés döntéseire képviselőin keresztül jelentős befolyást gyakoroljon, és ugyanakkor az egész szövetséget érintő legfontosabb kapcsolatokban saját minisztériuma tárgyalásokba bocsátkozzon, és anélkül határozzon, hogy az egész birodalmi gyűlés döntéseitől zavartatná magát.

VII

Az emlékirat, ahogy az elmondottakból kiderül, egészen alkalmas volt arra, hogy Magyarországon nyugtalanságot keltsen, ám nehezen vezethetett volna egyébbhez, mint élénk üzenetváltáshoz a két minisztérium között, ha az csupán az osztrák minisztérium nézetei kifejezésének lett volna tekinthető. Az irat közlésének módja tette azt először fontossá. Azzal egyidejűleg jelent meg ugyanis egy a helytartóhoz intézett, miniszteri ellenjegyzés nélküli legfelső kézirat, melyben a király kinyilatkoztatja, hogy osztrák minisztereinek nézeteitől beleegyezését nem tagadhatja meg. E nyilatkozat hatása könnyen felmérhető. E pillanatig a törvényesség korlátait nem lépték át Magyarországon: – a jövőben ez lehetetlenné vált. Miután az emlékirat a magyar kormány majdnem minden tettét a Pragmatica Sanctio megsértésének tekintette, a minisztérium, miután e nézetet közvetlenül a korona pártolta, nem maradhatott tovább hivatalában; és mi teendője maradt az országgyűlésnek, midőn valamennyi törvényt, melyek által létrejött és tevékenykedett, a birodalom érdekeivel ellentétben állónak minősítik, és midőn a király kijelenti, hogy osztrák minisztériuma véleményével egyetért, minek következtében nem volt joga a törvényt szentesítenie. Ha a korona nevében teszik lehetetlenné a hivatalban levő minisztérium további működését, ugyanakkor anélkül, hogy új kormány létrejöttéről gondolkodnának, ha az alkotmány valamennyi alaptörvényét megkérdőjelezzik, és a király a törvényekért jótálló szaváról azt állítják, hogy azzal túllépte jogkörét; csodálhatjuk-e tehát, hogy a törvényes helyett a tényleges hatalom ragadta meg az állam gyeplőjét,

és immár mindenki feloldottnak érzi magát a törvények alól, amelyek fenntarthatatlanságát a trónról hirdették ki. Nem célunk annak előadásába bocsátkozni, ami Magyarországon az emlékirat nyilvánosságra hozatala óta megtörtént, távol áll tőlünk, hogy a fejleményeket helyeseljük, avagy szerencsésnek nevezzük azoknak az embereknek a kiválasztását, akikre a közügyek vezetését bízta, de el kell ismernünk, hogy az útra, melyen Magyarország annyi hibás lépést tett, erőszakkal kényszerítették az országot, és hogy bizonyos legszélsőségesebb színezetű emberek soha nem emelkedtek volna olyan jelentőségre, melyet most sajnos elfoglalnak, ha a törvényes előrehaladás ellehetetlenítésével útjukat nem egyengették volna. Egykor a jövő ki fogja mondani az ítéletet a mostani magyarországi események felett, olyan politikáról fog ítélni, amely, hogy az osztrák birodalom egységét biztosítsa, a legszörnyűbb polgárháborút hívta elő. A jelen számára fontosabb, hogy azt kiderítse, mi a teendő, hogy véget vethessünk az osztrák birodalomban most fennálló szerencsétlen viszonyoknak, és a bonyodalmakat, amennyire lehetséges, úgy oldjuk meg, hogy az ne legyen újabb bonyodalmak kezdete. A kérdés Németországnak különösen fontos, mivel szerves kapcsolatban van Németország alkotmányos átalakításának ügyével, és hogy a régóta vágyott nagy cél, az erős, egységes Németország a jelen pillanatban elérhető-e avagy sem, függni fog attól, hogy Ausztria viszonyai hogyan rendeződnek el.

Mindenesetre Ausztria végleges alkotmányos átalakításáig sok múlik még az eseményeken, de akkor is szükséges bizonyos dolgokkal tisztában lenni, hogy az események fejlődését ismerjük, azért, hogy — amint az sajnos gyakran megtörtént — ne tűzzünk ki olyan célt, ami a dolgok természeténél fogva elérhetetlen.

Arról mindenekelőtt mindenki meggyőződhet, hogy a korábbi viszonyok visszaállítása immár lehetetlen Ausztriában. Minden ez iránti törekvés csak új, kimondhatatlan nyomorúsághoz vezetne. Anarchista párt hadsereggel legyőzhető, rövid időre még a szabadság is megsemmisíthető, de a tizenkilencedik században országot fegyverekkel kormányozni soha nem lehetséges, márpedig az abszolutizmus Ausztriában csak teljes katonai uralommal volna fenntartható.

EÖTVÖS JEGYZETEI

* „Vestrum consensum et electionem expectat” – mondják Ferdinánd teljhatalmú megbízottai a pozsonyi országgyűlésen, ahol a rendeket királyválasztásra szólították fel. A beszéd annyira fontos, hogy azt — amint a titkos állami levéltárban őrzött két példányból látható — maga Ferdinánd átnézte és több helyütt kijavította: Gévay Urkund. z. Gesch.

^b Non est quod vereamini fore, ne peregrini in vestrum consilium adhibeantur, aut externis dignitates ecclesiasticae, officia aut bona hereditaria conferantur. Vestra h[anc]ec, et vestrorum fratrum erunt, vestri sanguinis, vestra[n]e nationis. *ibid*[.]

II. Levél Magyarországról

Kivonat egy levélből, melyet *Magyarországról* küldtek M....be egy barátához. „A dolgok talányos kifejtését illetően nem kell törnöd a fejedet, a megoldás elég egyszerű. Az izgalomkeltés és szájhösködés csak a párt vezetőitől indult ki. Fegyverbe állítottak, rémuralmuk segítségével, egy nagy hadsereget, kaszásokat tereltek össze mint népfelkelőket, és elsáncolták valamennyi várost. Egészében véve azonban a lakosság teljes nyugalomban maradt, és egy tényleges polgárháború igazi borzalmaitól, ahol mindenki valamelyik oldalra áll, és saját jószántából vágja azt, aki másképp gondolkodik, hála az égnek, eleddig megmenekültünk. Minden város, falu engedelmeskedett a hatalomnak, felfegyverkezett, elsáncolta magát. Mihelyt azonban komolyra fordult a dolog, józan eszük azt mondta, hogy a haza a vezetők romlottsága által többet veszíthet, mint nyerhet; mert rombadőlt városok, kifosztott polgárok, felégetett falvak még nem tettek boldoggá egyetlen birodalmat sem, és őket magukat nem segítették virágzó, független jóléthez. A kaszások helyes érzéssel megsejtették, hogy teljesen értelmetlenül használták fel őket. Mit értek volna egy olyan hadseregben, amelyik előőrs-csatáit ágyúkkal vívta meg, és amelyikben jóformán seholy másutt, mint a szegény Nagyszombatban, Görgey esztelensége révén, és Mórnál kerül tényleges kézitusára sor. Okosabban tették, ha odébbálltak, vagy ha a néhány józan hadparancsnok elbocsátotta őket. Egyébként, hogy maga a hadsereg gyakorlás, fegyelem, a tábornoktól a hadnagyig rátermett vezetők nélkül a császári csapatokkal való valamennyi összecsapás során a rövidebbet húzta volna, ez oly természetes, hogy nem megalázónak, hanem okosnak és ésszerűnek ítélnél a tényleges csaták elkerülése. Sajnos ezáltal a harc nem ért véget, hanem mivel az elszigetelt magyar csapatok hol itt, hol ott kóboroltak, sokkal fáradtságosabbá, és az ország számára sokkal terhesebbé vált, mert szerencsétlen magyar hazánk egyetlen vidékét sem kímélték meg. A dolgok állása még sokáig nem kecsegtet teljes békével és biztos nyugalommal. A véget illetően természetesen senkinek nincs kétsége. Akinek már volt alkalma látni a császári csapatokat az országban, annak el kell ismernie, hogy Ausztriának szebb hadserege még nem volt. Jobban ruházott, jobban táplált, bátrabb, derűsebb sereget el sem képzelhetünk. Semmi durvaság, a legszigorúbb fegyelem, mindenfelől dicsért igen tisztelettudó viselkedés tiszték és katonák részéről: így tűnnek szemünk elé e csapatok. Ezt lehet hallani mindenütt, és ez nem hízélgés, hanem pusztán valóság, amelyről magam is meggyőződtem. Épp így minden magyarnak önérzettel és örömmel kell elismernie, hogy a sebtében összeszedett magyar hadsereg is a mintaszerű viselkedés példája. Itt gyakran tízezer ember állomásozik, továbbá szüntelen vonulnak át népfelkelők, szabadcsapatok stb., miközben közel három hónap alatt a legkisebb rendbontás nem történt. Valóban szerencsénk volt a józan tábornokkal és a még elviselhetőbb kormánybiztossal. Ezek az urak azonban nem tudtak mindent elrendezni és mindenre felügyelni. Az altisztneknek fogalmuk sincs a szolgálatról, keveset törődnek az embereikkel, és így azok a városi és megyei hatóság óriási erőfeszítései mellett is rosszul vannak ellátva és elszállásolva. Sőt, egy részük hiányt is szenvedett, miközben olykor nagy készleteket kell eladni, hogy felhasználatlanul tönkre ne menjenek. Egy tisztnek sem jut eszébe, hogy a legénység felett a kenyér, fa, hús vételezésekor őrködjék, és így a közrend nemegyszer meg lett zavarva. Ami helyzetünkben a leginkább nyomasztó, az úgynevezett rémuralom, a pártvezetőktől

és nem a hadseregtől indult ki. Ezzel, kedves Barátom, megnyugtathatod sértett magyar önérzetedet, és szembeszállhatsz minden gúnyolódással. Aki igazságos, egyre inkább beláthatja, hogy ami rossz és nevetséges, az csak a vezetőktől, de nem a magyar nemzet tényleges tömegeiből indult ki. Az igazi nemzeti karakter csak a népben található meg, a magasabb műveltség mindenkit kozmopolitává süllyeszt, és az általam fent leírt viselkedés felfogásom szerint a tényleges nemzetet több dicsőséggel borítja be, mintha nagy csatákat vállalt volna, és a lehetetlent kísértette volna meg. Másfelől viszont a cs. hadsereg szenteljen kétszeres figyelmet arra, hogy — főként ott, ahol nem találkozik fegyveres ellenállással — ne mint ostromló és hódító lépjen fel, hanem mint a béke hozója és a tartós rend megteremtője. Sajnos, úgy néz ki, hogy a dolgok, legalábbis a honvédség tekintetében, másként alakulnak. Egyes csapatokra szétesve, fanatikus és fejtelten vezetők irányításával, gerillákká lesznek, végül rablóhordákká aljasulnak, és utoljára a legdühödtebb radikális, már ha marad még valami veszteni valója, hálát adhat istennek, ha megpillanthat egy fehér zászlót, vagy annak a közelében lehet.”

III. Magyarország és hangulata

A Dunától. „Vay és Jósika báró elutazott Bécsből, helyettük az egykori *Judex Curiae* Majláthot várják, akivel a kormány a Magyarországon foganatosítandó intézkedésekről tárgyalni fog.” Így megy ez manapság. Egy hét múlva Önök talán ugyanezt a tudósítást kapják, azzal a különbséggel, hogy Majláth úr a szerepet Deák úrnak vagy akárki másnak engedi át. Ha helyet hagynak a névnek, akkor, mint a gyakrabban ismétlődő értesítések esetén, a mondat ugyanaz maradhat. Ez az a régi történet, amely mindig ugyanolyan szomorú marad, mivel az országot ezáltal a bizonytalanság állapotában tartják, ami nyomasztóbb, mint maga a most kímélettel gyakorolt ostromállapot. Tudomásom szerint ország azért még nem omlott össze, mert senki nem akadt, aki magasabb hivatalokat elfoglalt volna, és attól sem kell tartani, hogy a pillanatnyi nehézség, mellyel a kormány szembe találja magát, (hogy megfelelő számú udvari tanácsost összegyűjtsön), sokáig fog tartani. Akár az egykori konzervatívok soraiban, akár az egykori ellenzékében bizonyosan elegendő ember van, aki inkább a jövőjére, mint a múltjára van tekintettel, és, éppen mivel eleddig nem volt abban a helyzetben, hogy a hazáért áldozatot hozzon, bennünket meggyőződése óriási feláldozásával zavarba ejtsen. De már az is, hogy mindeddig ritkán esett meg, hogy oly különböző nézeteket valló férfiak, akiknek egyformán ugyanazt a meggyőződést tulajdoníthatjuk, hogy az osztrák birodalom integritását úgy tekintik, mint saját hazájuk fejlődésének feltételét, a kormányhoz nem csatlakoztak, oly jelenség, mely minden gondolkodó ember figyelmét magára vonja, és amely benne a kételyt ülteti el: hogy vajon a fennálló nehézségek legnagyobb oka nem abban keresendő-e, hogy mind a bécsi mind a magyarországi kormányzat az igazi viszonyokat, melyek közt vagyunk, félreismerte? Aki Magyarország történelmét ismeri, erről könnyen meggyőződhet. Annyit azonban mindenkinek el kell ismernie, hogy az az út, amelyen egykor a magyar nép az európai népcsalád hasznos tagjává vált, és amelyen a magyar nép egyéniségét mindmáig megtartotta, egészen más volt, mint az, amelyre most mindkét fél rásodródott. Nem először történik, hogy a magyar törzs

jelenlétét az európai területen zavaró tényezőnek tekintik. Alig ereszkedett le a harcos nép jelenlegi lakóhelyére, a jelenléte már hátrányos volt Németországra, és csak a birodalom egyesített ereje tudta a vad áradatot ágyába visszaszorítani. Németország nem érezte magát biztonságban, mert Magyarországot nem kebelezte be, és kísérletek sora következett, hogy a magyar koronát birodalmi hűbérbirtokká tegyék, míg III. Henrik alatt ténylegesen ki nem vették a hűségesküt. És mi következett erre? Letétele a királynak, aki magát ennek a megaláztatásnak alávetette — a pogányság ellentámadása a kereszténységgel szemben — és végül feladása annak a tervnek, amelyet Németországban a birodalom biztonsága érdekében oly sokáig követtek.

Évszázadokkal később Magyarország hasonló törekvések céltáblája volt. Attól a pillanattól kezdve, hogy az ország koronája I. Ferdinánd alatt az ausztriai házhoz került, úgy tűnt, hogy minden korlátozás, melynek a király az alkotmányon keresztül alá volt vetve, a birodalom erejét bénítja, és megindult egy közel két évszázadon keresztül a politika és a háború valamennyi eszközével folytatott harc ezek ellen az intézmények ellen — harc, melyben oly állhatatosan kitartottak, mintha az osztrák ház mint a legnagyobb katolikus hatalom a magyar alkotmányban egyúttal a saját államaiban megteremtendő hitegység legnagyobb akadályát győzte volna le. A vége az volt, hogy mondhatatlan erőfeszítések és megszámlálhatatlan szenvedés után, melyet az országra hoztak, lemondtak e törekvésekről, és Magyarország a 18. században a szatmári békével biztosította azon jogok legtöbbszörét, melyekért küzdött.

És e század végén ugyanez a kísérlet megismétlődött: Magyarországnak, jóllehet emberbaráti célok érdekében, a birodalom többi országaihoz hasonlatossá kellett válnia, majd a kísérletet ismét feladták. Magyarország minden erőfeszítés ellenére sem lett a római birodalom hűbérese, sem a Habsburg-ház egyik katolikus tartománya, sem II. József felvilágosult birodalmának igazgatási körzete. Ellenben Magyarországot, röviddel azután, hogy Németország a hűbéri fensőbbiségre formált igényét feladta, a kereszténység védőbástyájának nevezték, ellenben a Habsburg-ház legutóbbi örökösőjét minden támadás ellen fegyverrel védelmezte, ellenben a birodalom Napóleon elleni hosszú harcaiban erőteljesen közreműködött, és hűségében sohasem ingathatták meg. Azok a kísérletek, melyekkel a magyar népet a többinek körébe lehúzni próbálták, soha nem jártak sikerrel, ellenben Magyarország megfelelt minden feladatnak, melyet a népek nagy családjának körében meg kellett oldania, sőt, többet nyújtott, mint amennyi elvárható lett volna.

Vajon nincs a hasonló múltbeli tapasztalatokban oly tanítás, amelyet sem Ausztria államférfiainak, sem a magyar népnek nem volna szabad figyelmen kívül hagynia? Azt hiszem, van. Az államférfiak a múltból azt a tanulságot vonhatják le, hogy egy nép markánsan kirajzolódó egyénisége nehezen változtatható meg. A magyar nép pedig elődeinek történetéből azokat a szükséges feltételeket ismerheti fel, amelyek közepette lehetséges egyéniségét fenntartania. De ne családunk: habár a magyar nép kétségkívül vitéz és rátermett, ki hihetné azt — különösen, ha Magyarország földrajzi fekvését tekintjük —, hogy egy számszerűen oly csekély törzs kizárólag e tulajdonságai révén egyéniségét fenntarthatta volna, amikor ugyanilyen vitéz és számban jelentősebb népek elvesztették azt, és minden más maradéka a népvándorlásnak vagy nagyobb népekbe olvadt, vagy azokkal együtt új nemzetiségeket hozott

létre? Az ok, amelynek a magyar nép fennmaradását köszönheti, kétségkívül az, hogy anélkül, hogy egyéniségét megtagadta volna, képes volt helyzetét felfogni, és külsőre bármennyire is különböző maradt más népektől, az európai népcsalád hasznos tagjává vált.

Korábban sokat vitatkoztak azon, hogy melyik egyháznak köszönheti Magyarország a kereszténység felvételét. Mindenesetre, akárkié is legyen az első érdem, annyi bizonyos, hogy Magyarországon a keleti egyházat Róma befolyása csakhamar kiszorította, és hogy a magyar nép ettől a pillanattól kezdve a nyugati civilizáció körébe tartozott. A Nyugatot megmozgató nagy eszmék és érdekek közül egynél sem igényelheti Magyarország a kezdeményezés dicsőségét; de mindegyik esetben részt vett az érte való harcban. Jóllehet egyike a nagy keresztény népcsalád utolsó tagjainak, a magyar nép évszázadokon keresztül vérét ontotta a kereszténységért, részt vett a reformáció nagy mozgalmaiban, és aki a történelmet ismeri, tudja, hogy e részvétel nem maradt minden hatás nélkül arra az állásra, melyet a protestantizmus Németországban a weszfáliai békével elfoglalt; a 18. században, amikor a Habsburg-ház örökösőjét megtámadták, megvédte Ausztria nagyságát és vele az európai egyensúly egyik alapfeltételét; végül hathatósan részt vett a közelmúlt mozgalmában, és bármennyire elítélhető is némely eltévelyedése az előre kiszámíthatatlan lelkesedésnek, bármennyire túlbecsülte is saját erejét, ezáltal legalább azt hathatósan bebizonyította, hogy egy ország, amely anyagi tekintetben aligha sorolható a civilizált országok közé, az egyenlőségelv valamennyi kivihető következményének, és az újkor által a jogról felállított magasztos eszméknek győzelmét ki tudta vívni.

Ahogy a történelemben visszafelé haladunk, a magyar nép hegyi patakhhoz hasonlít, amely, ha egy nagy folyam felveszi, vizét nem keveri azzal össze, így folyása abban sokáig megkülönböztethető, és azt bővebbé és nagyszerűbbé teszi, mert annak a folyását követi. Magyarország egy évezreden keresztül fennmaradt, és egyéniségét megtartotta, mert mindig úgy tudott állni, hogy léte a civilizáció számára hasznos volt. A közelmúltban sok minden megváltozott, de még mindig nem annyira, hogy a múlt tapasztalatai a jelenre nézve vezérfonalul ne szolgálhatnának. Magyarország meghódított ország, és sokan gondolhatják, hogy nevekké és intézményekkel együtt a múlt minden nyomát el lehet törölni, mintegy *tabula rasa*-nak tekinteni, de a gondolkodó ember belátja, hogy a feladat, melyet az osztrák birodalomnak meg kell oldania, még nem ért véget, hogy az azt fenyegető veszélyek még nem hárultak el teljesen, és nem okos dolog egy nép sajátosságait elvenni, amelyik, akár az egyes ember, csak akkor képes derék dolgokra, ha egyéniségét megőrzi. Magyarországon pedig, a keserű érzések ellenére, melyeket a közelmúlt eseményei hátrahagytak, mihamarabb gyökeret kell vernie a meggyőződésnek, hogy nemzetisége most, mint mindig, csak azáltal tartható fenn, ha bebizonyítja, hogy hasznos tagja annak a népcsaládnak, amelytől elszakadni nem képes, és amellyel egyesülve egyébként a magyar népnek a legszebb feladatok egyikét kell megoldania, amely csak népnek juthat. Ki tartja gonosznak az egyes államférfit, ha úgy véli, hogy jobb volna, ha a birodalmat csak egy nép lakná, és az az államforma felelne meg neki, mint Franciaországnak; ki veszi rossz néven a népektől, ha sóvárogva emlékeznek a múltra, amelyet monda és dal megszépített, és inkább volnának önállóan nagyok és hatalmasak, mint csupán egy hatalmas egész részei? E kívánságok megengedhetők államférfiaknak és népek-

nek; azonban *akarni*, vagyis tudatosan akarni nem akarhatnak többet, mint az egyik azt, hogy a birodalom egysége a lehetőségekhez képest mihamarabb meg legyen alapozva, a másik pedig nem mást, mint hogy nemzetisége, amennyire ez az adott körülmények között lehetséges, biztosítsák; és csupán mivel egyik oldalon sincsenek tisztában a korlátokkal, amelyekkel törekvéseiknek határt kell szabni, ezért áll elő, ami Magyarországnak Ausztriához való viszonyát illeti, az egész nehézség. A birodalom egysége a külföld irányában szükségszerű, az egyöntetűség a belső elrendezéskor *mindenekfelett* kívánatos, és hiába akarjuk mindkettőt egyforma energiával, ha másfelől a nemzetiség iránti lelkesedésből kifolyólag elfelejtik, hogy Európa jelen viszonyai közt saját fennállásuk is az osztrák birodalom lététől és erejétől függ. Attól a pillatattól fogva, mikor mind az osztrák kormány, mind Magyarország törekvéseit arra korlátozza, amit mindkettejük valódi érdeke követel, tekinthetők majd e nehézségek elhárítottak.

Heinrich Fichtenau

LEBENSORDNUNGEN DES 10. JAHRHUNDERTS

Studien über Denkart und Existenz im einstigen Karolingerrreich

Deutscher Taschenbuch Verlag, München, 1992. 614 l.

A 10. SZÁZAD ORDÓI

Tanulmányok az egykori Karoling-birodalom gondolkodás- és létezőmódjáról

„A második évezred vége felé itt az ideje, hogy a történész számot vessen, hogyan ment sora az első évezred végén Európa emberének.” — Vallja a neves osztrák medievista első ízben 1984-ben megjelent kötetében (*Monographien zur Geschichte des Mittelalters* 30. B., Anton Hiersemann Verlag, Stuttgart). Az eltelt évtized úgy tűnik mit sem csökkentett a munka értékein, s ennek köszönhetően a közel-múltban megjelent új — szélesebb közönséget megcélzó — kiadás remélhetően már könnyebben utat találhat a magyar olvasókhöz is.

Fichtenau fél évszázad kutatási tapasztalataival és anyaggyűjtésével felvértezve látott hozzá a 10. század gondolkodásmódjának és létlehetőségeinek modern kérdésfeltevésű, de kifejezés-divatirányzatoknak nem hódoló összegzéséhez. Az így elkészült mű hat nagy gondolati, s egyben szerkezeti egység köré szerveződik: ordo, familia, nobilitas, religio, vulgus, confusio.

Az egyén *oratores, bellatores, laboratores* Ordókon belül betöltött helyzetéről, s e pozíció magatartásformákban és tárgyi kellékekben kifejezésre jutó megnyilvánulásairól ad gazdag áttekintést az első fejezet. A szerző részletesen elemzi az egyes ordókon belüli rangsorrendet, a szociális gesztusok (esetlegesen-részleteiben ma is értelmezhető) tartalmi összetevőit. Áttekintése a megnyilvánítástól a megalázkodások különböző fokozatain, s a hűbéri és békecsókon át a vezeklésig ível, de kitér az egyes hatalmi jelvények szimbolikájára is.

A kora-középkori „Familia” kérdésének körüljárásakor vissza-visszatérő téma kis-, avagy nagycsaládként való meghatározása. Marc Bloch a 11. század bajor társadalmában még nagycsaládi szervezettel számolt, s úgy vélte, hogy e területen egészen a 13. századig ez volt jellemző. Fejtegetései azonban a szerző szerint nem választják el „die Verwandtenfamilie von der Hausfamilie” (114. l. 7. j.), s egyetlen adatából — egy 1037. évi hatalmaskodásból, ahol ötvenen égtek benn egy házban — állandó együttlakásra következtetni kétséges. Egyházi birtokon is inkább a kiscsaládok léte mutatható ki, Picardiához hasonlóan, ahol a 11. századtól egy „új mentalitás” keretében a piacra termeléssel a kiscsalád párosult (Fossier). A képlet mégsem tekinthető egységesnek, vallja Fichtenau, hiszen Katalóniában 1030 után sem szokatlan jelenség, hogy négy-öt már házas fiútestvér az örökség felosztása helyett családostul közös fedél alá költözzék — míg a latiumi „incastellamento” esetében döntően kiscsaládokkal kell számolni. A laboratoros családmódeljének tekintetében meghozott végkövetkeztetése — talán vitatható módon — Le Roy Ladurie jóval későbbi adataira támaszkodva, a döntően két generációs familia.

A „nemesség” tagjainak esetében a hangsúlyt a leszármazás-rokonság számontartásának kérdésére helyezi. Az elsőszülött fiú öröklési rendje, amely a 10. század óta mind egyértelműbbé válik, új dimenziót adott a kiscsaládnak. Így nem véletlen, hogy az ezredforduló környékén több területen is (Maconnais, Lombardia) az atyai ágon számontartott rokonság vált hangsúlyossá. A cognatiot teljesen mégsem szorította ki az agnatio használata, mivel az előbbi fogalom a gyakorlatban nemcsak a nő rokonságát, hanem általában a rokonság egészét jelentette. A vérségi kapcsolatoknak tehát nem két egymással szembenálló oldalát jelölte, hanem egy fogalmi kör halmazát és részalmazát, ahol az agnatio fogalmában maga az öröklési rend került előtérbe (118–119. l. és uo. 25. j.)

Hol húzódtak a familia (Hausfamilie), e társadalmi szerkezeti alapegység határai? A szerző Karl Bosl állásfoglalásától némileg eltérően úgy vélekedik, hogy egyházi körben a familia-gondolatban elkülönítés figyelhető meg a rang és az egyén helyzete alapján. Az aacheni zsinatnak a kanonokok életét szabályzó rendelkezéseiben a familia például csupán az alacsony helyzetű emberekre (*viles personae*) korlátozódott. A világiak esetében azonban valóban teljes társadalmi keresztmetszetet jelölt (174–175. l.).

Marc Bloch Nyugat-Európa első feudális korszakának világi elitjéről vallott nagyhatású elképzelését ezelőtt félszáz évvel dolgozta ki. Úgy látta, hogy az ezredfordulót megelőzően nemességről mint jogi kategóriáról nem beszélhetünk, de feltételezte egyfajta „nemesi társadalmi osztály” meglétét. A későbbi kutatások azonban éppen e szociológiai csoport létezését kérdőjelezték meg. A kutatók többségével ellentétben — akik társadalmi rétegek elkülönítésére, s egyfajta fogalmi egyértelműségekre törekedtek — Fichtenau a *nobilis* kifejezés „rétegspecifikus” értékcharaktereit keresi. Forrásaiban a test és a lélek nemességét általában elkülönítve találja meg (*nobilitas carnis*, ill. *animi mores*), s az egyházi szerzők többsége érthetően az utóbbit helyezte előtérbe. Elfogadhatónak tartja a szó komparatív értelmezését: viselője „nemesebb” mint a másik (Duby), de elveti annak lehetőségét, hogy a nobilis–nobilior–nobilissimus előfordulásokban egy vérségi alapon értelmezett nemességet minősítettek (Fleckenstein). Mivel a források „fekete-fehér technikát” alkalmaztak, pusztán a szóhasználat alapján nem lehet csoportbesorolást végezni. Így Fichtenau a kor ember számára meghatározó értékeket veszi sorra, a fegyverforgatáson, tisztségviselésen, gazdagságon, bőkezűsége stb. át az ősök rangjelölő szerepéig. A nemességet — a későbbi gyakorlattól eltérően ahol mindig a családra vonatkozik — a 10. században még személyre szabott kategóriának tartja. Kiemeli a környezet rangmegadó szerepét, ahol az egyén nemességét a kortársak mérték ki. Távoli, de plasztikus párhuzamként a kor szentjeivel hasonlítja őket össze, akiknek kultusza szintén nem felsőbb auctoritas beleegyezésén (pápai engedély), hanem kizárólag a hívők közösségének tiszteletén alapult. („Damals gewährte nicht eine herrscherliche Kanzlei das Recht der Titelführung, „nobilis” war, wer von Zeitgenossen so bezeichnet wurde. Eine entferntere Parallele dazu sind die Heiligen, die ohne päpstliche Erlaubnis von den Gläubigen als solche angesehen wurden.” 201. l.)

A király személye kapcsán ismerteti az udvari életnek a vezető rétegre gyakorolt hatását, s az uralkodó hatalmi térvesztését a világi előkelőkkel szemben. A király szakrális szerepét elemezve a szerző úgy látja, hogy az egyetlen szerves emberi közösség egyháziak által propagált új teóriája (amelynek világiakra gyakorolt hatását igazán jól megbecsülni nem lehet) a kortársak számára kevésbé lehetett fontos mint a kézzelfogható dolgok: pl., hogy az Ottók dinasztiája birtokolta a szent lándzsát, vagy pl., hogy a király III. Ottó óta kanonok lehetett. Érdekes és jellemző adalék a középkor gondolkodásmódjához az uralkodók és hercegek feleségeiről írottak. Az udvarban kialakult befolyásuk, tényleges pozíciójuk címzésükben is jelentkezett (Felső-Lotharingia: *Beatrix domina dux*): A titulusokban egyúttal a nő és a hatalom viszonyában fennálló társadalmi közvélekedés is kifejezést nyert: „*ducum nostrorum*” (Henrik bajor herceg és anyja Judit), „*Theophanius dei gratia Caesar (et) Augustus*” (239–240. l.).

A püspöki kinevezések, ill. a kiszemelt személyekkel szembeni ellenállások, amelyek egyúttal az egyházi társadalom mobilitás-határvonalainak megbízható visszatükröződései, kétségtelenné teszik, hogy a kor csak a fokozatos rangemelkedést fogadta el. A királyi hatalom szempontjából létfontosságú cél; az engedelmes követők táborának biztosítása, a püspökválasztások döntő részének nyílt, avagy burkolt kisa-játítását eredményezte. Így hiába kapott Magdeburg 979-ben *ius speciale-t*, ez inkább csak megerősítésre, semmint választásra szorított, s II. Henrik az Ottók politikáját folytatva „a választójogot ahol tudta, megszüntette”, avagy a „*salvo regis consensu*” betoldással tette névlegessé. A püspököket mint megbízható hűbéreseket a 10. század folyamán mind Franciaországban, mind Németországban egyre gyakrabban ruházták fel grófi jogokkal. Az új gyakorlat 955-ben a kölni érsek esetében még megrökönyödést válthatott ki, de III. Ottó alatt már szokássá vált. A püspök uralkodójával szembeni köteles auxiliuma Franciaországban fokozatosan a konkrét királyi ellenszolgáltatás függvényében alakult. A szerző véleménye szerint ilyen típusú változásokra utaló nyomok az Ottók államában is föllelhető, ámbar itt csak utólagos adományozásra hoz példát. A hadi segély megadását elmulasztó lüttichi püspökkel szembeni szigorú eljárás (300 font ezüst bírság és kegyvesztettség) mindenesetre inkább a császár püspök-főhűbéreseivel szembeni mozgásszabadságát sugallja.

A világi egyházzal írott részek gerincét a püspökök részére a klérustól is megkövetelt hűbéri eskü gyakorlata, familiájuk, a magánegyházzal szembeni minimális ellenállás okai, a kanonokok és kanonisszák, és a laikus apátság jellege adja.

Egyfelől a remeteközösségek helyzete, a szentség utáni vágyódás, valamint Cluny és Gorze ritualizmusának elemzése, másfelől pedig a kolostori képzés, a tanulás költségei, a kolostori könyvtárak és a szerzetesek olvasási igénye: rendezik egységbe a „Religio”-ban összefoglalt gondolatokat. Újlag megerősítést nyerünk a könyvek áráról (Katalóniában egy könyv ára 1011-ben átlagosan 2 uncia arany), a könyvtárak 50–100 kötetet többnyire meg nem haladó nagyságáról (Lorsch a maga 590 kötetével abszolút kivételnek számított), s a képzendők alacsony számáról (St. Gallen kolostorterveiben a belső képzésre 12 fős, a külső képzésre 24 fős tantermet irányoztak elő). S bár hatókörük szűk volt, az artes jelentőségét az írástudó tartalék kitermelésében „a jámbor írástudatlanság” ellensúlyozásában nem lehet eléggé kiemelni. (396. l.)

A „Vulgus” földműves létének megragadható elemei mellett (állatállomány nagysága és összetétele, munkaeszközök, az irtás fázisainak bemutatása stb.), a szerző a várak társadalomra gyakorolt hatását ismerteti. Hangsúlyozza az „incastellamento” fontosságát a népesség jogi egységességének kialakításában (Toubert), míg a 9. századi szász körsáncos kisvárok esetében kisuradalmi központ jellegüket nem látja bizonyítottnak.

Mobilitás. Az alvetett rétegek jogi egységének időbeli kialakulása szempontjából fontos lehetett az egyes területeken élő szabad, ill. szolga állapotú népesség aránya. Bár „a kis egzisztenciák árnyékban maradnak”, úgy tűnik, hogy Szászországban a szabadok, Bajorországban a szolgák voltak többen. A nyugati frank területekkel szemben Franciaország déli részén pedig sok kis- és közepes allódiium terült el. (Egyes becslések szerint Franciaországban a 9–10. század folyamán a szolgálóállapotú népesség aránya az összlakosság 10–20%-a lehetett, míg Itáliában és Németországban a számuk bizonyosan magasabb volt.)

A szabaddá válás egyik reális lehetőségét a háborúk teremtették meg (a máshová menekülés–település–szökés), míg a felemelkedés legális útját a szerződések biztosította jogok jelentették. S bár III. Ottó a fejadót — mint függőségük jelét — nem fizető szolgákat javaik felének elvesztésével sújtotta (omnium bonorum suorum medietate multetur), a büntetés mégis a kor átmenetiségét, belső meghasonlását tükrözi. Hiszen feltételezi, és egyben elismeri a szolgák bizonyos vagyontárgyak fölötti rendelkezését. Fichtenau véleménye szerint az életforma utánzása csak kivételképpen emelte fel az egyént a társadalom felső rétegébe. A felemelkedés több generáción keresztül történt meg, s ebben a folyamatban — előnyeik révén — igen jelentős szerep jutott a városlakóknak.

A „Confusio” zárófejezetben szó esik a 10. századi állapotok fogadtatásáról a kor közvéleményében, a normák konfliktusáról egyházi és világi körben, s a helyesnek ítélt értékek betartatásának kényserítő eszközeiről — s mellettük az esküszegés, a csalás és a jecitalan hatalom kérdéseiről.

Műve előszavában némileg ironikus érlel maga a szerző hangsúlyozza, hogy nincs az a monográfia, amely valóban felléphetne a teljesség igényével. A tételt saját munkájával szemben olyannyira valósnak tartotta, hogy az első kiadás után két évvel Beiträge zur Mediävistik című kötetében (Monographien zur Geschichte des Mittelalters. Hiersemann, Stuttgart, 1986.) „Zu den Lebensordnungen des 10. Jahrhunderts” cím alatt további öt tanulmányból álló részt szentelt a vélt „hiányosságok” pótlására.

Végül érdemesnek tűnik a kötet igen részletes, jól használható, a latin kifejezésekre is nagy súlyt fektető név- és szakszómutatóját kiemelni, amely e kitűnő munka kézikönyvként való forgatását is megkönnyíti.

Nógrády Árpád

Paul Bushkovitch

**RELIGION AND SOCIETY IN RUSSIA.
THE SIXTEENTH AND SEVENTEENTH CENTURIES**
Oxford University Press, New York, 1992. 276 l.
**VALLÁS ÉS TÁRSADALOM OROSZORSZÁGBAN.
A TIZENHATODIK ÉS A TIZENHETEDIK SZÁZAD**

Az orosz vallástörténetnek újszerű és a társadalomtörténettel való kapcsolatainak feltárására törekvő, primér források tömegén nyugszó monografikus feldolgozása minden esetben kiváltja a szakemberek nagyfokú érdeklődését és méltó elismerését. Ilyen ez a könyv is, amely az I. Péter előtti kétszáz évben végbement változásokat elemzi. Mint a szerző bevezetőjében megjegyzi: kétségtelen, hogy ezen időszakot a vallásos hiten alapuló gondolkodás és kultúra uralta, ami azonban nem jelentett belső mozdulatlanságot. Különösen 1650 után erősödött fel a csodakultuszoktól a szigorú moralitáson nyugvó vallásos művek létrejöttével a magánszféra felé forduló tendencia. Ezen vallásosság képviselői megkísérelték integrálni eszmerendszerükbe a népi elemeket is, és — noha igen lassan — a tizenhetedik századtól a szentek életének leírása, a teológiai traktátusok és liturgiai munkák mellett immáron megjelentek az új tartalmú és formájú művek is. Bushkovitch nagy figyelmet fordít az átalakulási folyamatok színterének (a cári udvar) és társadalmi hordozóinak (a földbirtokos osztály különböző rétegei és a művelt egyháziak) bemutatására, szerepük mértékére és jellegére.

Az 1917 előtti orosz egyháztörténetírás az intézményekre, az állam és az egyház viszonyára, a vallásos nemzeti identitásra és az óhitű egyházszakadási problematikára koncentrált. Így a könyv írója

szerint nem alakulhattak ki a tág értelemben vett egyháztörténet alapjai, ami hozzájárulhatott volna az új szemléletű orosz–szovjet és nyugati historiográfiai irányzatok létrejöttéhez. Bushkovitch úgy véli, hogy noha D. Sz. Lihacsov és tudóstársai a prereneszánsz és a 17. századi barokk stílus jegyeinek hangsúlyozásával a hagyományos filológiai megközelítést továbbfejlesztették, a nyugati szakemberek inkább az orosz őhitűség tipológiai sajátosságait részesítették előnyben. Szerinte a tradicionális vallástörténeti felfogással G. P. Fedotov szakított leginkább, viszont elhanyagolta a változások társadalmi–politikai hátterét, ami nélkül nem tisztázódhattak a fejlődés fő kérdései.

Bushkovitch hangsúlyozza, hogy céljának csak a földbirtokos elit vallásos élete változásának bemutatását tekinti. Ebben a vonatkozásban a 17. századi nagy kulturális impulzusokra helyezi a hangsúlyt (az orosz–ukrán interakciókra), mivel Oroszországba Ukrajnából hatolt be a reneszánsz és a barokk kultúra egyfajta keveréke, ami újrafarmálta az orosz vallásos életet. Valóban mély igazság van abban, hogy az orosz vallásos eszmétörténetet csak társadalmi kontextusban lehet tudományos alapossággal megközelíteni. Bushkovitch joggal mutat rá, hogy a csodakultuszok érvényesültek ugyan a nép körében, de szinte teljesen hiányoztak a társadalmi elitnél. A vizsgált időszakban a bojárak nem váltak a gyógyító és egyéb szentkultuszok közvetlen résztvevőivé, hanem megmaradtak a hivatalos udvari rituáléknaál, a kolostorok patronálásánál. Az elit vallásos világának reorientációja az 1620-as évektől vált érezhetővé, amikor megkezdődött az ukrán prédikációk, a moralizáló és más új típusú írásoknak az országba áramlása, ami egyúttal megfelelt a megváltozott társadalmi–politikai körülményeknek. A 17. század közepétől a cári hatalom megerősödése, az örökös jobbság kialakulása és az egyházzselyeskedés együtt jártak a földbirtokosok vallásos életének fölerősödő változásaival.

A mű első fejezete a 16. századi ortodoxiáról szól. A legnagyobb kolostori szentek életrajza a természetfeletti erőt a személyi karizmára alapozta. A szerzetes szentek 1500 körüli visszaszorulását az egyes történetek (így pl. Lihacsov és Ja. Sz. Lurje) eltérően indokolják (az orosz kultúra általános hanyatlásának részeként, a vallásos élet és irodalom vitalitásának csökkenésével, a „joszifjanusok” győzelmével), Bushkovitch szerint azonban a magyarázatok a vallásos tematikát politikaira redukálják. Szerinte a folyamat a kolostorok tekintélyvesztéséhez kapcsolható. Rendkívül eredeti, amit a szerző az ortodoxia megreformálása kapcsán Joszif Volockij, az „önzetelenek” és Makszim Grek teológiai, a kolostori étellel és földbirtoklásuk szükségességével, vagy épp fordítva, annak elutasításával összefüggő nézeteiről kifejti. Egyfelől át kellett hidalni a szerzetesség autoritásának esésével létrejött ideológiai vákuumot, másfelől ekkor merült fel a kolostorok földszerzésének korlátozása. Bushkovitch a tematikát nem merev szembeállításokkal, hanem az ideológiai, politikai kompromisszumok felől közelíti meg. A kölcsönhatás momentumait hangsúlyozza az 1550. évi törvénykönyv, az ún. Százcikkelyes zsinatnak a papságra és a világiakra való hatása és a vallásos gondolkodás ezt követő fejlődése kapcsán. A kormányzat nem tudta kialakítani az új egyházmegyéket és csak korlátozta a földszerzést, de ugyanígy az egyház sem érte el a kolostorok helyzetének stabilizálását és a népi vallásosság visszaszorítását. Az 1550 után szentté avatott főpapok kultusza nem változtatta meg sem a politikai harcokban lekötött elit, sem az alsó néprétegek vallási szokásait. A tömegeket az egyházi vallásosságba főleg a csodakultuszok integrálták.

Könyve második és harmadik fejezetében a szerző a földbirtokosság 16. századi vallásos világával, ill. a 17. századi egyháztörténet sajátosságaival foglalkozik. Megállapítja, hogy a 16. század elején az orosz társadalmi elit — pl. a kolostoralapítási részvétellel, adományokkal, temetkezési szokásaival — aktívan bekapcsolódott a vallásos életbe, viszont az 1540-es évektől visszavonult ettől a szférától. Ennek okát Bushkovitch — egyháztörténeti és vallásos irodalmi motívumokon túl — legfőképp az 1547 és 1618 közötti politikátörténetben látja. A bojárakat a folytonos politikai zűrzavar miatt nem a vallásos teoretika, hanem „a napi túlélés gondjainak” gyakorlata érdekelte. A kisebb birtokosok vallásos élete némiképp eltért az előző rétegetől. Többen lettek szerzetesek, jobban hatott rájuk a lokális kolostori autoritás, vallásos életük privátabb volt, míg a bojárak velük szemben a hivatalos udvari szertartásokon vettek részt. Maga az egész földbirtokos osztályt jellemző alaprendencia csak „a zavaros évek” végeztével változott meg az 1620-as évektől.

A 17. századi egyháztörténetet Bushkovitch két (1613 és 1645, valamint 1645 és 1690 közti) különböző jelentőségű szakaszra bontja. Az elsőben — noha pl. hatottak a P. Mogila kijevi metropolita környezetéből származó új eszmék is — viszonylagos nyugalom volt. A valódi fordulat 1645-től a népi vallásosság radikalizálódásával, Nyikon pátriárkának az egyházi könyveket, szertartásokat, az állam és az egyház viszonyát módosítani akaró szándékaival és az Avvakum-féle oppozícióval állt be. Bushkovitch kimutatja, az egyháztörténet és a korabeli, látszólag attól távolálló mozgalmak kölcsönhatását is. Széles spektrumban közelíti meg a nyikoni reformok összetevőit, a cár és az egyházfő szakításának mélyebb okait. Alekszej Mihajlovics 1674-ig valójában önálló, az elit vallásos életét reorientáló egyházpolitikát folytatott. Joakim pátriárkának az őhitekkel és a népi vallásosság visszaszorításával kapcsolatos akciói és az egyházi ünnepekkel összefüggő korabeli zsinati határozatok a kérdések megoldatlanságát jelzik.

A negyedik fejezetben Bushkovitch a szentek 1551. évi kanonizációját és azt követő egyházpolitikai szerepüket elemzi. Cáfolja, hogy a procedúra valamilyen formában az egész orosz történeten végighúzódtott volna. Szabályozott keretekben és a szent élet kritériumai alapján 1547-től (de itt is akadnak kérdéses esetek) és főleg 1551-től találkozzunk a Makarij metropolita kezdeményezte aktsual, ami összefonódott a csodatevő szenteknek az állami egységet, a területi centralizációt (itt utal pl. A. A. Zimin és R. G. Szkrinnyikov nézeteire) elősegítő szerepével, a kolostori autoritás esését fékező politikával és a szerzetes életrajzok számának növekedésével. A 17. század elejétől vagy kormány-, vagy pártiakrai szervek emelték országos rangra az egyes szentek és csodakultuszok ünneplését. Az egyházfők (főleg Joakim pátriárka) azonban tartottak a helyi és az óhítú kultuszoktól. Ezek szigorúbb ellenőrzését helyezték kilátásba pl. az 1666–67., az 1679. és az 1682. évi zsinatok határozatai.

A 16–17. században a csodakultuszok az orosz kereszténység integráns részévé váltak. A folyamat sajátosságairól szól az ötödik fejezet. Lényegesen megváltozott a kultuszok társadalmi kontextusa és velük kapcsolatban az egyház magatartása. A szerző rámutat, hogy noha a 16. század közepétől a 17. század derekáig terjedő időszak a szentek és a csodatevő relikviák fénykora, azonban társadalmi kötődésük, földrajzi kiterjedésük, valamint az egyház és az állam patrónusi szerepe átalakult. A kultuszok az alsó néprétegekre hatottak legjobban, kevésbé befolyásolták a kisebb birtokosok és — a politikai szférához való kötődésük miatt — alig érintették a bojárrok vallásos életét. Földrajzilag több kultusz lokálissá és emellett Észak-Oroszországban tisztán népi jellegűvé vált. Megjegyezzük, hogy a fenti tendenciákat Bushkovitch minden esetben óriási konkrét történeti forrásanyag alapos elemzésével bizonyítja. Az egyház reformkísérletei a plébániák szintjén bizonyos eredménnyel jártak, összességében pedig a kultuszok kifejeztek egyfajta szociális integrációs mítoszt, de már a „zavaros időszak” utáni történeti elbeszélésekben (lásd I. Tyimofejev és I. Hovorosztyinyin és Sz. Sahovszkoj hercegek műveit), majd a 17. század közepén Je. Szlavinyeckij Szt. Jakovról szóló prédikációjában már a csodakultuszoktól eltérő morális és spirituális értékek tűntek fel.

A mű utolsó két fejezetében a szerző a 17. század első felében jelentkező változások kezdeteivel, ill. az elit körében a század közepétől elterjedő prédikációkkal foglalkozik. Noha — mint Bushkovitch megjegyzi — 1613-tól a század derekáig még nincsenek nagy teológiai viták, de stagnálás sincs, mivel az ukrán eszméaramlatok és új vallásos irodalmi formák hatása — igaz nem sok, de a hatalmi központhoz közelálló alkotónál — ekkor veszi kezdetét. Szerinte azt is látni kell, hogy a beszűrődő vallásos, morális értékekből tudatosan kiszelektálták az orosz körülmények között irrelevánsnak bizonyuló eszméket, formailag pedig a poetikus művek kerültek előtérbe. Bushkovitch rámutat, hogy a kutatók felnagyították I. Naszedka konzervatívizmusát, velük szemben az ukrán kultúra hatásának és a kompromisszumos megoldásoknak a hangsúlyozása látszik megalapozottnak. A korszak legnagyobb rezonanciájú alkotói kétségkívül I. Hovorosztyinyin és a Nyomda-hivatal költői voltak. Hovorosztyinyin eszméi a katolikus, protestáns, ill. az ortodox vallásos moralitás szembeállításán alapultak; nem kriptokatolikus, „nyugatos”, hanem az ortodoxián belüli innovációt képviselte. A hivatali költők (pl. Szavvatij szerzetes, Sz. Gorcsak, P. Szamszonov) verseiben új keresztény értékek (és vétkek) jelentek meg. Világnézetük bizonyos polarizáltsága (a jó államhivatalnok és a hívő ember „korabeli potenciális ellentmondása” feloldása, a harmónia megteremtése) mutatja az országban ekkor felmerülő új erkölcsfilozófiai, teológiai problematika lehetséges megoldási módjait. A korszak vallásos írói a tanulás, az elemi műveltség, az udvari szertartások és a magánélet új dimenzióit helyezték előtérbe. A cári bürokrácia kiépülése, a vidéki élet jellegének megváltozása a hagiográfiában is új pozitív hősöket, a társadalmi kérdések terén pedig más típusú morális értékeket preferált (lásd pl. az utóbbira Muromi Julianna életrajzát).

A prédikáció elterjedésével, társadalmi-politikai kontextusaival összefüggésben Je. Szlavinyeckij és Sz. Polockij életének és munkásságának műbeli rendkívül alapos és új szempontokat kiemelő elemzésére mutatnánk rá. Az udvari prédikátorok szűkebb körhöz szóltak, a cári udvar erkölcsi kihívásaival szemben a fővárosban az új dimenziókba kerülő ortodox erkölcsi értékeket védte. Je. Szlavinyeckij pl. morális, az ortodoxia alaptételeiről és az egyházi ünnepekről szóló prédikációiban az alázatosságot, a karitást, a nagylelkűséget és az erényességet. Bushkovitch utal a két prédikátornál a korábbi egyházi ideálokkal való szakításra, ugyanakkor a vallásos gondolkodást és irodalmat a 17. század első felében megújítani szándékozókkal összefüggésben a kontinuitásra. Fontosnak tartjuk a szerzőnek az európai latin barokk, az ukrán vallásos irodalom és az orosz ortodox szellemiség megújulása közti határendszerrel kifejtett gondolatait. Polockij már olyan kérdéseket boncolgatott, mint a filozófia és a vallás, vagy az erkölcs és a hit viszonya. Tanításával az orosz társadalmi elit vallásosságának innovatívabbá tételére törekedett, miközben akaratlanul is előkészítette a talajt az európai világi kultúrához való közeledésre, a következő század Nyugatra történő „kapunyitására” alapjait lerakva. A két prédikátor munkásságának döntő szerepe volt abban,

hogy legalább a fővárosi elit megismerkedhetett a nyugat-európai művekkel, és — Bushkovitch szerint — legalábbis Moszkva cári udvarának vallásos élete bizonyos konvergenciát is mutatott a Nyugat felé.

Nagyon értékesnek tartjuk a mű mellékletét. (Je. Szlavinyeckij prédikációinak kéziratáról), a szakosnál jóval több ismeretanyagot adó jegyzetapparátust, az orosz, az ukrán és a nyugati levéltáros orsz. múzeumok, könyvtárak kéziratok gyűjtését tartalmazó bibliográfiát. Mindez kiegészülve a szakirodalom körülrőltekintés, de ugyanakkor kritikus felhasználásával, lehetővé tette a szerzőnek, hogy a tematikában széles bázison nyugvó, eredeti megközelítéseket és élelyreható elemzést nyújtó művel gazdagítsa a szaktudományt.

Kurucz Jend

SEEKING GOD. THE RECOVERY OF RELIGIOUS IDENTITY IN ORTHODOX RUSSIA, UKRAINE AND GEORGIA.

Ed. by Stephen K. Batalden. DeKalb, 1993. Northern Illinois University Press, 299 1.

ISTENT KERESVE. A VALLÁSI IDENTITÁS VISSZASZERZÉSE AZ ORTODOX OROSZORSZÁGBAN, UKRAJNÁBAN ÉS GRÚZIÁBAN.

A kötet — egy kivétellel — egy 1991. márciusában az arizonai egyetemen tartott szimpózium anyagát tartalmazza, a szerzők ennek megfelelően zömmel amerikai professzorok, egy szerző német, egy pedig moszkvai orosz. A bevezető az „istenkeresés”-ről szól, mint már a századfordulón jellegetes orosz jelenségről. Michael A. Meerson Alekszandr Many (1935–90) életét és tevékenységét foglalja össze mintegy bevezetőként. Many zsidó szülőktől származott, biológiát akart tanulni, de ez nem volt lehetséges, ezért 1948-ban elhatározta, hogy ortodox pap lesz. Számos értelmiségi barátja volt, köztül pl. Szolzsenyicin. A vallást a mai világhoz kívánta közelíteni. Több munkát is jelentetett meg, a Krisztus előtti kor vallásos életéről, hét kötetben, egy bevezetést az istentiszteletbe, egy másikat a Bibliába. A hivatalos egyház nem nézte jó szemmel. Sok híve volt, a peresztrojka idején már országosan ismert lett. 1990-ben orvul meggyilkolták.

Az első rész tanulmányai a népi vallásos kultúrát és az ortodox identitást világitják meg több oldalról. Eve Levin az ún. dvojeverie jelenségét vizsgálja. Úgy látja, az a felfogás, amely a középkori népi vallásosságban még számos pogány elemet lát, tehát kettős vallásosságról beszél, nem tartható fenn. Kitér a kérdés historiográfiájára is, a szovjet korszakban azt emelték ki, hogy a kereszténység pesszimista (a feministikák szerint maskulin), ezzel állították szembe az optimista népi vallásosságot. Levin véleménye szerint a pogány elemek már nem voltak tudatosak, a középkori hit különben sem volt intellektuális.

Nagyon érdekes Gregory L. Freeze tanulmánya a nyilvános penitencia hanyatlásáról a múlt században. Régebben szokás volt, hogy a bűnösöket nyilvános bűnbánatra kötelezték, ami azt jelentette, hogy hosszabb időre, évekre a kolostorba kellett vonulniuk, és ott dolgozni. A 18. századtól kezdve ez már enyhült, de még az 1840-es években is évente mintegy 1000–1200 bűnösnek kellett vezekelni. Freeze az 1850-es jegyzékét dolgozta fel, (844 fő) amely nem teljes, mert néhány egyházmegye nem küldött jelentést. Különösen Közép- és Dél-Oroszországban voltak sokan, itt ugyanis a kolostorok száma is magas volt. A szociális megrendszabályozásnak ez a formája már nem volt hatékony, a moszkvai egyházmegyében 11 házasságtörőt tartottak nyilván, ugyanabban az évben a törvénytelen születések száma 3137 volt. A feldolgozás során többnyire külön vette Freeze a papságot és a világi híveket. A bűn, amelyért vezekelni kellett, 41%-ban parázsnás, 14%-ban házasságtörés, lopás nem egészen 3%, 7,35% gyilkosság vagy kísérlet, 4,5 öngyilkossági kísérlet. A papok esetében 7,7% részegeskedés. Vallás elleni mindössze 4,7%. A bűnhődők nagyobb része nő volt, a férfiak közt a legtöbb 20 és 40 év közötti. Majdnem 20% volt a papok aránya, csak 65,63% a parasztoké, ami nem felel meg országos számarányuknak. Minthogy az elzárás a bűntől függően akár 10 év is lehetett, ez gazdaságilag már nehézségeket okozott, a családfenntartó hosszú időre kiesett, s ezzel családja ellátatlan maradt. Ezért a vezeklők száma egyre csökkent, 1904-ben már csak összesen 119. Maguk a püspökök sem erőltették már a bűnhődésnek ezt a módját, a büntetést az állam vette át.

Brenda Meehan a kolostorok 1764-es szekularizációja utáni fejlődést vizsgálja 1907-ig. 881 kolostorból csak 385 maradt meg, de 1907-re számuk már megint meghaladta az 1100-at. A női kolostorok helyett nők vallásos közösségei jöttek létre, 1764–1894 között 156 ilyen alakult, kétharmaduk idővel kolostorrá alakult át. Zömmel falun jöttek létre, vallásos özvegyasszonyok alapították, nem egy esetben arisztokrata nők, akik birtokot is adományoztak. Árvaházakat, kórházakat, vendégfogadókat tartottak fenn ezek a közösségek. Megalakulásuk egyfajta vallási megújulás megnyilvánulása volt.

Boris A. Uspensky (Uspenszkij) moszkvai professzor a 17. századi vallásszakadást úgy látja, hogy nem teológiai, hanem szemiotikai és filológiai okai voltak. A óhitűek a tartalmat és a formát nem tudták különválasztani egymástól, ezért ragaszkodtak a formákhoz. A más nyelvek (latin, ukrán) eleve ellenségeseknek, eretnekeknek számítottak, de még a görög is gyanús volt. Úgy vélték, az ógyházi szlávon viszont nem lehet hazudni. A nyelvtant és a retorikát is szükségtelennek tartották. Elvetették a metaforát (az eső esik), mert az bűnös perszifikáció. Az ikonfestészetben is elvetették az újításokat, pl. a perspektíva használatát. Az egyházi énekekben ragaszkodtak az egyszerűséghez, szemben az új többszólamúsággal. A Nyikon-féle reform azt szorgalmazta, hogy a hívek értsek a szertartásokat, az óhitűek ezt feleslegesnek tartották, hiszen az csak az Istennek szól. Természetesen a színházat is elítélték, még ha bibliai darabokról is volt szó.

Robert O'Crummy az óhitű mozgalom historiográfiáját tekinti át. Az egyházi irodalom csak valóságosnak tartotta, a narodnyikok a népi ellenállás megnyilvánulásának, a szovjet skazirodalom ezt is, és az ősi orosszág megnyilvánulását látta benne. Crummy utal a mozgalom sokszínűségére, felveti a kérdést, mi jelentenek az óhitű szövegek a mai hívőknek. Végül a cári politika változásait mutatja be. A kezdeti üldözés után Péter bizonyos toleranciát mutatott, mert az óhitűek keményen dolgozó emberek voltak, de kettős fejadót rótt ki rájuk. II. Katalin egészében toleráns volt, I. Miklós ismét üldözte őket, mert elle-nezték a cári hatalmat, számuk pedig egyre növekedett. Közösségeik történetét még fel kell tárni.

Roy Robson a térbeli elhelyezkedés kérdéseit vizsgálja. Az óhitűek templomai a régi orosz templomépítészet hagyományait követték. De 1905 után, amikor már teljesen szabadon működhettek, olykor már modernnek ható templomokat is emeltek. A papokkal rendelkezéknél a templom beosztása olyan volt, mint az ortodoxoké, azzal a kivétellel, hogy nem ismerték az oltárral szemben a magasra épített kórust. A papok nélküliek (beszpovocsi) nem használták ikonosztást, mert hiszen az eucharisziát sem ismerték, oltáruk sem volt. Az óhitűek közt sok volt az írástudó, a könyveket nagy tiszteletben tartották. Nem ért egyet azzal a felfogással, amely az óhitűségben a reformációra emlékeztető mozgalmat lát.

A második rész tanulmányai a vallási és nemzeti identitás összefüggéseit vizsgálják. Frank E. Sysyn az autokefál ukrán ortodox egyház harmadik újjászületését vizsgálja 1989–91 közt. A glasznosztij idején Nyugat-Ukrajnában újjáéledt az unitus egyház, 2000 egyházközség alakult. Autokefál ukrán egyház egyszer már 1921-ben jött létre, azután 1942-ben, a német megszállás alatt, egyik sem volt hosszúéletű. Most újból megalakult, de az ortodox hívők kisebb részére gyakorol csupán hatást, létezik ugyanis egy ukrán ortodox egyház, amelyik elismeri a moszkvai patriarcha fennhatóságát, és sok híve van az orosz ortodox egyháznak is, tehát ma három ortodox egyház létezik Ukrajnában. Az autokefál ukrán egyház hátránya, hogy a külföldi ortodox egyházak nem ismerik el. Viszont a nyugati ukrán emigráció ezt az autokefál egyházat támogatja. Mintegy 1000 egyházközsége van, de ebből Nyugat-Ukrajnában csak 150, a Moszkva-hű ukrán ortodoxoknak meg mintegy 5000 egyházközségük van. Problémája az is, vajon ukránnak vagy ukrainainak tekintse magát. 1992-ben 1619 egyházközsége van, a patriarcha mellett egy érseke és 15 püspöke, 4 szeminárium.

Fairy von Lilienfeld a grúz nemzeti és vallási identitás kérdését tárgyalja. A grúz felfogásban a nyelv, a történelem, az ortodoxia és a terület a nemzeti identitás négy ismérve. De 1911 óta a grúz egyház csak exarchátus. Ma az egyházat is bírálják, mert túlságosan eloroszosodott. Ezért már nem olyan szoros a nemzeti és vallási mozzanat kapcsolata. De megjelent egy grúz nyelvű bibliafordítás, amely persze már régebben megvolt, de nem jelenített meg. És szentté avatták Iliá Csavcsavadzét, a költőt és író. Egyfajta nemzeti megújulás tehát végbemegy. 1990-ben a konstantinápolyi patriarcha elismerte a grúz autokefáliát. A területi egység most is szent, Dél-Oszétia természetesen Grúzia része.

Stephen K. Batalden az orosz Biblia-fordítások történetét tekinti át. Kiadási nehézségek még most is vannak, de inkább gazdasági okokból. A Biblia sokáig csak kis példányszámokban jelent meg, mert kevesen olvasták, inkább az előszóra hagyatkoztak, de újabban vannak társaságok (olykor protestáns részvétellel is), amelyek támogatják a kiadást. Történetek kísérletek modern fordításra, mert az eddigi kiadványok a múlt század végéről való fordítást használták. Textológiai viták is vannak, melyik szöveget kell az Újszövetséghez alapul venni, s olyan vélemény is van, hogy az Ószövetséget a Septuaginta görög szövegéből kellene fordítani. A kísérleti modern fordításnak nem volt sikere, a közönség nem szereti, nincs is megfelelő nyelvi norma.

A harmadik rész a keleti ortodoxiára vonatkozó forrásokról szól. Stephen K. Batalden és Michael D. Palma a jeruzsálemi orosz földtulajdon sorsát mutatja be brit források tükrében. 1914 előtt számos orosz zárandok zárt a Szentföldön, a kormányzat földtulajdont szerzett, mintegy 150 ha területet, és ezen az Orosz Misszió és a Palesztinai Társaság kolostorokat és egyéb intézményeket hozott létre. 1918 után Palesztina brit mandátum lett, ezért a külügyminisztérium anyaga hasznosítható. A szovjet hatóságok az egyházi birtok államosítására hivatkozva követelték az ingatlanokat, az angol kormányzat viszont ezt

elodázta, végeredményben a gyarmati hatóságoknak adta bérbe. A tanulmány függelékben közli a két eredeti tulajdonos szerint az 1990-es állapotban az ingatlanok pontos jegyzékét, kiterjedését, mai bérlőjét, még az oszmán jog szerinti minősítését is (általában vakuf, tehát egyházi, vagy мүлк, tehát magánbirtok).

Charles Frazee a vatikáni levéltár (és könyvtár) keleti gyűjteményeit ismerteti, de hasznos áttekintést ad a két gyűjtemény történetéről is. A gyűjteményben III. Ince egykezett először rendet teremteni. Az avignoni korszakban odavitték, és 1431–1783 között szállították vissza Rómába. A levéltárat IV. Sixtus alapította meg hivatalosan 1475-ben, bíborost rendelt az élére. 1612-ben különválasztották a könyvtárat és a levéltárat. 1809–11 között Párizsba vitték, a visszaadás során az anyag egyharmada elveszett. Már 1822-ben a protestáns Pertz beengedték kutatni, de csak XIII. Leó tette nyilvánossá. A levéltárban az ügyiratok pontos száma ismeretlen, nyolc nagy gyűjtemény van, az ortodoxia szempontjából az államtitkárság anyaga a legfontosabb. A könyvtárban ma több mint 2600 görög kézirat található. Az iratok egy része az amerikai St. Louis egyetemen mikrofilmen megtalálható. A függelék válogatott bibliográfiát közöl a feldolgozásokról és a forráskiadványokról.

Az egyes tanulmányuk saját tematikájukban sok hasznos anyagot és szempontot adnak. A baj az, hogy ez a tematika nem teljes. Az orosz tárgyú tanulmányok nagyjából csak az óhitűekkel foglalkoznak, a grúz tárgyú inkább a mai helyzetet magyarázza el az amerikai olvasónak, az ukrán tanulmányból hiányoznak az előzmények. A további kutatást elsősorban az utolsóként ismertetett tanulmány szolgálja. Remélhetőleg újabb szimpóziumok tovább tágítják ismereteinket. A grúz meg az ukrán tanulmány azt is mutatja, mennyire bizonytalan az események közepét vizsgáló kortörténet. De ez már nem a szerzők hibája.

Niederhauser Emil

MÉSZÁROS LÁZÁR EMLÉKEZETE

Bajai Dolgozatok, 8.

Szerkesztette: Kőhegyi Mihály és Merk Zsuzsa

Baja, 1993. 73 l.

A magyar történelem egyik legszomorúbb vonása, hogy nemzeti nagyjaink, kiemelkedő történelmi eseményeink meghatározó egyéniségei közül sokan nyugszanak mindmáig idegen földben. Többen azért, mert az emigrációban bekövetkezett haláluk után nem volt, aki gondoskodjon hazahozatalukról, és magyar földbe temetésükről, jónéhányan azonban úgy végrendelkeztek, hogy csak akkor helyezték őket a haza földjébe, ha Magyarország valóban szabad és független állam lesz. Az 1848/49-es magyar forradalmat és szabadságharcot követő Kossuth-emigráció tagjai közül is számosan várnak még arra, hogy örökre hazatérhessenek. Mészáros Lázár, Magyarország első felelős és független kormányának a hadügyminisztere is közel 133 éve pihent idegen földben, az angliai Titley temetőjében, míg 1991. március 15-én — akaratainak megfelelően — magyar földbe térhetett. Ebből az alkalomból tudományos emlékülést rendeztek szülővárosában, Baján, történészek és helytörténészek közreműködésével. Az ülésen elhangzott előadásokat gyűjtötte csokorba Kőhegyi Mihály és Merk Zsuzsa, és jelentették meg a szülőváros önkormányzatának támogatásával 1993-ban.

A kis kötet rendhagyó módon egy olyan írással kezdődik, amely Mészáros emigrációban eltöltött éveit veszi számba, illetve az egykori hadügyminiszter földi maradványainak megtalálásáért és hazahozataláért folytatott két és fél évüzedes — politikai felhangoktól sem mentes — „küzdelmet” ismerteti. Solymos Ede, akinek elévülhetetlen érdemei vannak Mészáros emlékének ápolásában és a kutatómunka szervezésében, előadásában csak utalásszerűen villantja fel az emigráns tábormok életútjának legfontosabb állomásait. Minden bizonnyal ennek a következménye, hogy a vázlatos áttekintés egyes megállapításai bizony erős korrekcióra szorulnak.

„A szabadságharc bukása után Mészáros Lázár is emigrációba kényszerült. 1849. augusztus 14-én érkezett Törökországba. Teljes biztonságot azonban csak azok élvezhettek, akik áttértek a mohamedán vallásra, míg a többiek ki voltak téve annak, hogy egy esetleges politikai változás — vagy külső nyomás — esetén kiadják őket Ausztriának. Ezért úgy döntöttek, hogy tovább mennek nyugat felé.” — írja többek között Solymos tanulmánya bevezetőjében. A fentiekből az kétségtelenül igaz, hogy a szabadságharc leverése után Ausztria és Oroszország kérte a török kormánytól a magyar és lengyel emigránsok kiszolgáltatását, akiknek a sorsa 1849 szeptember közepéig valóban bizonytalan volt, ott lebegett fejük fölött a kiadatás lehetősége, hacsak át nem térnek a mohamedán hitre. Ekkor azonban a Porta — Anglia és Franciaország határozott támogatásával — egyértelműen megtagadta a menekültek visszaadását a két

győztes nagyhatalomnak. El akarta azonban kerülni Ausztriával és Oroszországgal a diplomáciai kapcsolatok további romlását, ezért az emigránsok vezető politikusait és katonaszíjtejt nem engedték tovább utazni nyugat felé, hanem a kis-ázsiai Kütahyába internálták őket meghatározatlan időre. Kossuth és társai tehát nem hagyhatták el Törökországot. Ez a helyzet 1851. március 3-a után változott csak meg, amikor is az amerikai kongresszus mindkét háza meghívta a magyar emigránsokat Amerikába. A Porta — az ismételt osztrák tiltakozás ellenére — nyomban megragadta a kínálókozó lehetőséget, hogy immár megszabaduljon az egyre több kényelmetlenséget okozó, és egyre többre kerülő magyar menekültektől. Így utazhatott el Mészáros Lázár 1851. május 8-án az emigránsok egy népes csoportjával, akiket szeptember elején követett Kossuth és kísérete.

A tanulmány legjobbban dokumentált, s nyugodtan kijelenthetjük, hogy *legtanulságosabb* része a Mészáros földi maradványainak felkutatását s hazahozatalának körülményeit tárgyaló egység. Tanulságos, mert rávilágít arra, hogy Mészáros Lázár, a „pártsemleges” egykori hadügyminiszter az egypártrendszer Magyarországon különböző politikai érdekcsoportok „áldozatává” válhatott. Csak sajnálhatjuk, hogy Solyomos kísérletet sem tesz az okok megkeresésére.

Antal József, Appel László és Kelemen Márton Mészáros-családfa kutatásaik eredményeiről számolnak be a következő írásban. Az 1980-as évek közepén elkezdett munkájukat alapvetően kettős cél határozta meg: egyrészt a Mészáros-családfa minél részletesebb és teljesebb felállítása, másrészt a Mészáros család ma élő leszármazottainak felkutatása, hogy ők (is) kezdeményezhessék az egykori hadügyminiszter földi maradványainak hazahozatalát. Munkájuk nemcsak hiánypótló, de úttörő jellegű is, hiszen kisbirtokos nemesi család családfájának összeállítására eddig ritkán került sor Magyarországon. A Mészárosok esetében is minden bizonnyal több kutató hasznos segédlete lesz a mellékelt — még nem teljes — családfa vázlat, a szerzők azonban ezzel párhuzamosan kísérletet tesznek annak a bemutatására, hogy a 18. század végén nemesített család hogyan illeszkedett be a már kialakult nemesi társadalomba. A kutatásokat ebbe az irányba feltétlenül érdemes tovább folytatni, mert értékes adalékokkal gazdagíthatják Bács-Bodrog vármegye — egy etnikailag és gazdaságilag is több szempontból egyedi régió — 19. századi, majd a trianoni békeszerződéssel kettéosztott Bácska 20. századi történetét.

Kőhegyi Mihály a pacséri Mészáros család nemesi oklevélét ismerteti forrásközlésében (Kapocs Nándor fordításában). Az oklevélhez írt bevezetőjében elemzi azokat a társadalmi-politikai okokat, amelyekkel a 18. század második felében kimutatható nemesítési hullám magyarázható. Rámutat arra, hogy az uralkodók — esetünkben II. Lipót — ezzel az új, uralkodóhű nemesi réteggel akarták ellensúlyozni a vármegyeekben szinte kizárólagos hatalommal bíró kis- és középbirtokos nemességet, amely a század 80–90-es éveiben a nemesi érdekek fokozott védelme mellett a jelentkező nemzeti törekvéseknek is egyik képviselője, hordozója volt. További kutatások alapján lehet azonban csak azt tisztázni, hogy az 1774-ben nemesi rangra emelt Mészáros János bajai lakos minden kétséget kizáróan azonos-e Mészáros Lázár apjával, és ha igen, mi tette szükségessé 1791-ben az újabb nemesi oklevél kérését, ill. kiadását.

Mészáros Batthyány-kormányba kerülésének körülményeit és hadügyminiszteri tevékenységének kritikus kérdéseit vizsgálja 1848 szeptemberéig tanulmányában Urbán Aladár. Mészáros katonai (és politikai) pályafutásának minden bizonnyal ez a legsikeresebb szakasza: 1848 márciusában Magyarországon széles körben ismert volt a neve, s az Ellenzéki Körben Pesten ugyanúgy, mint Pozsonyban, az ülésező utolsó rendi országgyűlésen lehetséges hadügyminiszterként emlegették. Ebben az időben ő Lombardiában a cs. kir. 5. (Radetzky) huszárezred parancsnokaként az olasz felkelők ellen hadakozik Radetzky tábornagy seregében, s április elejéig mit sem tud arról, hogy miniszteri bársonyszék várományosa. Kinevezése, ill. hazatérése és hivatalának elfoglalása után sajátos helyzetben találta magát. Egyrészt folytonos küzdelemben kellett érvényt szereznie rendeleteinek az ország katonai igazgatásának önállóságát elismerni nem akaró osztrák hadügyminisztériummal és a bécsi udvarral szemben (ez a miniszterelnök hatékony közreműködése és támogatása nélkül bizonyára kevés sikerrel járt volna), másrészt 1848 nyarától figyelembe kellett vennie a kormány egyes tagjainak — elsősorban Kossuthnak — érzékelhető bizalmatlanságát vele kapcsolatban, akik erélytelennek, „slendriánnak” tartották működését. Ezzel összefüggésben egy alapvető kérdést mindenképpen meg kell fogalmaznunk, nevezetesen azt, hogy milyen hadügyminiszterre volt szüksége a Batthyány kabinetnek, s a követelményeknek mennyire felelt meg Mészáros Lázár? Csak ezek tisztázása után dönthető ugyanis el, hogy 1848 tavaszán a nemzetőrség, majd májustól a honvédség — az önálló magyar haderő — szervezésével járó feladatokat miért nem utalták a hadügyminisztérium hatáskörébe, s miért hoztak létre erre a célra egy önálló intézményt, az Országos Nemzetőrségi Haditanácsot? Egyszerűen tehermentesíteni akarták a frissen szerveződő hadügyminisztériumot (és a hadügyminisztert), vagy pedig politikai megfontolások is szerepet játszhattak a döntéshozatalban? Batthyáynak figyelembe kellett vennie Mészáros jelölésekor, hogy ő régi cs. kir. tiszt, katonai eskü és komoly múlt köti a közös hadsereghez és a dinasztiahoz, s ezek akkor sem elhanyagolható tények, ha közismert volt róla,

hogy rendszeres előfizetője a Pesti Hírlapnak, és levelező tagja a Magyar Tudós Társaságnak. Kétségtelen, hogy a hadügyminiszter 1848-as tevékenységével nem szolgált rá a vele szemben megnyilvánuló bizalmatlanságra. Óriási energiával állította talpra a hadügyminisztériumot, szervezte a magyar hadügyet, s védte annak önállóságát az áprilisi törvényekben és uralkodói rendeletekben biztosított keretek között. Nem támogatta (szakmai szempontok alapján nem is támogathatta), hogy a katonaságot „azonnal magyar rámbába” tegyék, úgy vélte, ezt csak fokozatosan lehet megvalósítani, akkor lesz a hadsereg az alkotmányosság támasza. Ebben a kérdésben támadt éles vitája Kossuthal és a radikálisokkal, s végül is ez, és szerencsétlen délvidéki hadvezéri működése eredményezte, hogy augusztustól politikai támadások kereszt-tüzébe került. Szeptember 11-én lemondott a Batthyány-kormány. Mészáros nem tartózkodott a fővárosban, a Délvidéken Szenttamás harmadik ostromát készítette elő. Lemondó nyilatkozatát tehát nem nyújtotta be, sőt az eseményekről is csak pár napos késéssel értesült. Batthyány második — sikertelen — kormányalakítási kísérlete után megalakult az új végrehajtó hatalom, az Országos Honvédelmi Bizottmány, s ez új helyzetet teremtett Mészáros számára is.

Ács Tibor tanulmányában azt elemzi, hogy hogyan viszonyult a megváltozott körülményekhez Mészáros, és az uralkodó jóváhagyása nélkül alakult végrehajtó hatalom — az OHB — milyen szerepbe kényszerítette a testület tagjává választott hadügyminisztert.

1848 októberétől — *lászlólag* — megszilárdult Mészáros helyzete a hadügyminisztérium élén. Október 1-én a képviselőház egyöntetű helyeslése mellett az OHB tagjává választották, s ő beszédében minden tehetségét örömmel ajánlotta fel „a haza javára”. Kossuth is támogatásáról biztosította, bár alig másfél héttel korábban még árulással gyanúsította. Véleményének gyors változása azzal magyarázható, hogy októbertől Mészáros volt az egyetlen még uralkodó által szentesített miniszter Magyarországon, s a kialakult kritikus helyzetben ő képviselte — legalábbis a szerezési tisztek szemében — az összekötő láncszemet a magyar alkotmányosság, törvényesség és a dinasztia között. Megtartása tehát alapvető érdeke volt az OHB elnökének is. Rövid idő alatt kiderült azonban, hogy szinte feloldhatatlan hatásköri ellentétek feszülnek a miniszter és az elnök között. Ács hosszan sorjázza tanulmányában azokat az intézkedéseket, amelyekkel Mészáros október elejétől megpróbálta *egységesíteni* a hadügyi igazgatást, biztosítani a hadsereg ellátását, felszerelését, növelni a harcértékét. Kossuth azonban számtalan esetben az ő megkerülésével, sőt tudta nélkül döntött s intézkedett fontos katonai kérdésekben. Mészáros, aki szigorúan szakmai szempontokat próbált meg érvényesíteni a hadügy szervezésében — az OHB keretei között is —, a politika primátusát itt is érzékelve többszöri lemondással tiltakozott ez ellen. Kossuth és az OHB tagjai azonban tartva a lemondás elfogadásával járó demoralizáló hatástól, mindannyiszor maradásra bírták a végrehajtó hatalom politikájával egyébként azonosuló hadügyminisztert. A gyakori viták közepette Mészáros december közepén — több képviselő és tiszti rábeszélésére — elvállalta az alakulóban lévő felső-magyarországi hadtest főparancsnokságát. A hadiszerencse — akárcsak a Délvidéken — itt is elpártolt tőle, s január elején több levelében sürgeti, hogy nevezzenek ki a helyére egy fiatal, energikus tiszteket. Itt kívánjuk megjegyezni, hogy ismereteink szerint Kossuth nem nevezte ki Damjanich tábornokot Mészáros helyébe, ő csak egy lehetséges jelölt volt erre a posztra. Kormányhivatalának ismételt átvétele után Mészáros április végéig, utolsó lemondása elfogadásáig továbbra is két malomkő — saját szakmai meggyőződése és elvei, és Kossuth gyakran politikai indíttatású katonai intézkedései — között őrlődött. Ács Tibor „eseménytörténeti vázlata” jó kiindulópontja lehet az OHB és Mészáros kapcsolatát elemző további történeti kutatásoknak.

A következő tanulmány szerzője Varsányi Péter István Mészárosnak a bácsi őrvonal felállításában kifejtett szervezőmunkáját elemzi 1848 nyarán. Ennek, a Bács-Bodrog vármegye déli részén húzódoó védvonalnak volt a feladata, hogy megvédje a megyét a határőrvidékekről betörő szerb felkelőktől, és a Szerbiából tömegesen érkező szerbiánusoktól. Több, kifejezetten érdekes probléma tárgyalására kínált lehetőséget a dolgozat témája. A teljesség igénye nélkül említünk meg néhányat: a Batthyány-kormány itt, a délvidéki szerb felkelés kitörésekor szembesült először azzal a szorító ténnyel, hogy kevés fegyveres erő áll rendelkezésére az áprilisi vívmányok megvédéséhez, s ezért erre az őrvonalra *vegyesen* vezényeltek nemzetőr- és honvédszázaljakat valamint régi szerezési egységeket; ezzel kapcsolatban a Délvidékre vezényelt nemzetőrszázaljak, amelyek eddig nem tartoztak a hadügyminiszter hatáskörébe, a mobilizáció, vagyis saját lakóhelyükről történt kiindulásuk után értelemszerűen Mészáros rendelkezése alá (is) kerültek, s ebből alkalmanként éles hatásköri viták keletkeztek (példa erre Mészáros és Szemere belügyminiszter ingerült levélváltása 1848 július első felében a nemzetőrség mozgósításáról és táborba indításáról); az őrvonal szervezése önállóságot, kezdeményezőkézségséget követelt a megyei hatóságoktól is, valamint olykor erőn felüli áldozatvállalást, hiszen a helyben kiállított és odavezényelt katonaság ellátásáról nekik kellett gondoskodniuk. Mészáros nemcsak Pestről, rendeletekkel szervezte a védvonalat, de délvidéki úttjai során (1848. augusztus 7-14-ig és augusztus 27-től október 1-ig) a helyszínen tájékozódott, s

verbázi irataiból elég pontosan rekonstruálható itteni tevékenysége. Sajnos Varsányi Péter István nem ezekre a kérdésekre koncentrálni irásában, hanem hasonlóképpen izgalmas — s lényegében a tárgyhoz tartozó — kérdéseket eleméz, mint pl. Mészáros véleménye a szerb mozgalomról és a szerb–magyar viszonyról emlékiratai alapján, vagy Csernovics Péter királyi biztos délvidéki tevékenysége, akiről egyébként a szerzőnek 1988-ban vaskos monográfiája jelent meg. Nem kapunk tehát átfogó elemzést Mészáros munkásságáról a bácsi őrvonal szervezésében, mindenesetre Varsányi tanulmánya felhívja a figyelmet arra is, hogy további levéltári kutatásokra van szükség a kérdés alapos elemzéséhez.

Hermann Róbert tanulmányában Mészáros Lázár egyhónapos (1849. július 1-től július 31-ig) fővezéri tevékenységének eredményeit/eredménytelenségét elemzi. A kiváló felkészültségű fiatal történész napról napra, olykor óráról órára követi nyomon a szabadságharc utolsó időszakának eseményeit, s rámutat arra, hogy Mészáros, aki közvetlenül kinevezése után vezérkari főnökére, Dembiński altábornagra bízta a fővezéri teendőket ellátását — mely lépése alkotmányos szempontból is vitatható —, ezzel beismerte azt is, hogy nem érez magában elegendő felkészültséget a hadsereg irányítására. Helyzete rövidesen tarthatatlanná is vált, mert Kossuth kormányzóelnök alkalmi haditanácsok összehívásával mind gyakrabban avatkozott bele a hadjáratok irányításába, a hadtestek mozgatásába, s negligálta a Mészáros–Dembiński duó által kiadott utasításokat. Mindezt olyan helyzetben, amikor egyre szorosabbá vált az osztrák–orosz gyűrű a magyar hadsereg körül, amikor valóban egy határozott, erős kezű főparancsnokra lett volna szükség, aki ha életet nem is, de erőyes, koncepciózus hadvezetéssel legalább időt tudott volna nyerni a szabadságharc számára. Kossuth kapkodó intézkedései, Perczel Mór tábornok saját hivatástudatából fakadó mindenkiel szembeni elégedetlen magatartása, a hadvezetésben mind gyakrabban jelentkező visszasságok nem is eredményezhettek mást, mint Mészáros lemondását. A kudarcokért tehát nemcsak ő felelős, névleges fővezerségének időszakára amúgyis rányomta bélyegét az osztrák–orosz erőfölény.

Hermann megjegyzi tanulmányában, hogy Mészáros hadügyminiszteri és fővezéri kinevezésében nagy szerepe volt a véletlennek. Az utóbbit meggyőzően bizonyítja is, a teljes igazsághoz azonban az is hozzátartozik, hogy a szabadságharc végéig kitartani nem lehetett a véletlen műve. Mészáros Lázár alakítója, formálója, cselekvő részese volt történelmünk egyik kiemelkedő korszakának, tudását, képességeit felajánlotta egy ügy szolgálatára. Kétségtelen, hogy mint hadvezér nem alkotott maradandót, sikeres hadjáratok, de még csaták sem fűződnek nevéhez. Hadügyminiszterként azonban tagadhatatlan érdemei vannak a magyar hadügy szervezésében, s az ő nevéhez fűződik az első önálló tisztképző intézményünk, a Magyar Hadi Főtanoda felállítása. A hálás utókorunk tehát nem lehet csak az a feladata, hogy Magyarország első hadügyminiszterét hazai földre temesse el, de életének, tevékenységének jobb megismeréséhez kötelességünk iratait, emlékiratait végre teljes terjedelmükben, pontos szövegközléssel megjelentetni. A színvonalas bajai konferencia anyagának kiadásával a szülőváros felhívta a figyelmet az utókor mulasztására. Ismerve a magyar könyvkiadás jelenlegi helyzetét, csak remélhetjük, hogy a város lendülete és lelkesedése nem törik meg, és esetleg anyagilag is támogatják Mészáros iratainak és emlékiratainak modern megjelentetését.

Pelyach István

S. A. Madievschi

ELITA POLITICĂ A ROMÂNIEI (1866–1918).

Chişinău, 1993. Logos, 208 l.

POLITIKAI ELIT ROMÁNIÁBAN (1866–1918)

Sz. A. Madievszkij már 1980-ban publikált egy kitérő munkát ennek a korszaknak a politikai történetéről. Itt ismertetett munkájában ezt folytatta. Most nem eseménytörténetet ír, hanem néhány szempont alapján elemzi az elit összetételét, szereplését, arculatát.

Egy rövid, a korszak egészét tárgyaló és általánosságokban mozgó bevezető után néhány általános jellegzetességet állapít meg. A politikusság ebben az időszakban szakma, presztízst ad, vagyont is, hol a vagyont teszi lehetővé a politikussá válást, hol fordítva. A mintegy 600 képviselő közül mintegy 20–30 volt, akit „miniszteriábilis”-nak neveztek. A választójog igen szűkkörű volt, 358 főre jutott egy képviselő (Franciaországban 12 770-re). Madievszkij részletes adatokat közöl a képviselőház társadalmi összetételéről, a többség először a földbirtokosoké, később a burzsoáziáé, de relatív többségben mindvégig a nagybirtokosok maradtak, utánuk első helyen az ügyvédek következtek, akiket a szerző a burzsoázia képviselőinek tekint. A miniszterek 60%-a bojár származású. Csak kivételes volt a szegényebb rétegből származó, mint

Titu Maiorescu, akinek az atya tanító volt. A kortársak szerint a képviselőséghez műveltség is kell, beszédkészség, de inkább a középszer érvényesül, mint a tehetség. Fontos az ellenfelek gyengéinek a kiismerése, az önbizalom, ruganyosság, politikai érzék, erkölcsi közömbösség, külsőleges őszinteség, szorgalom a vezetőknek, illetve a vezetők által történő kiválasztás.

Sok adatot kapunk arról, hogyan lehet a politikai pálya révén vagyont szerezni, milyen lehetőségei voltak a korrupciónak: koncessziók kijárása, részvétel vállalatok felügyelőbizottsági tagságában. Az ügyvéd képviselők nyomást gyakorolhattak a bírákra, ami kétségessé tette ezek függetlenségét. A liberálisoknak persze több kapcsolatuk volt az üzleti élettel, mint a konzervatívoknak.

Két nagy fejezetet szentel a szerző a politikai viselkedésnek. A politikusnak tekintettel kell lennie a választókra, de egyéni érdekeire is. A legalapvetőbb jellegzetesség talán a pártváltoztatás, az átülés egyik pártból a másikba. Az ellenzék, amikor kormányra jutott, nem valósította meg programját. Az 1907-es parasztfelkelés kirobbanásakor a liberálisok ellenzékben voltak, szolidaritásukat fejezték ki a parasztokkal, amikor kormányra jutottak, ők irányították a fegyveres elnyomást. A kormány által beterjesztett törvényeket az illetékes párt képviselői nem szavazták meg, ha pártjuk közben ellenzékbe került. Az ellenzékben lévő párt rendszerint antimonarchista volt, mire kormányra került, királyhű. D. A. Sturdza az 1870-es években Prágában az uralkodó ellen heves röpiratot írt, 1895-ben miniszterelnökként a nyilvánosság előtt kezét csókolt neki. Az egyik radikális idővel a konzervatívok oldalára áll, egyesek szerint azért, hogy így valósíthassa meg elveit. Mások szocialistákként indulnak, hogy azután a liberálisokhoz csatlakozzanak, ahogy azt a század végén sokan megtették. Általános volt a demagógia, különösen a parasztok irányában, bár ez inkább a liberálisokra jellemző. A parasztmozgalmakat mindkét részről külső erőknek vagy belső lázításnak tulajdonítják. A parasztság nehéz helyzetének az okát pedig a tudatlanságban keresik, a műveltségben. A parasztmozgalmak leveréséért a pártok kölcsönösen egymást okolják. Paternalizmus a parasztok felé mindkét nagy párt tagjaira jellemző. A parasztok földtulajdonhoz juttatásának követelését szocializmusnak, sőt kommunizmusnak tekintik. 1907–17 között a liberálisok paraszti demagógiája nő, a konzervatívoké csökken. Egymást kölcsönösen szociális önzéssel vádolják. A demagógia mindig hazafias jelszavakat hangoztat, de nagy bajok esetén külső hatalmakhoz folyamodnak, 1864-ben a jobbágyreformmal szemben a szultánhoz, 1907-ben a parasztfelkeléssel szemben az Osztrák–Magyar Monarchiához. Általános jellemvonás az antiszemitizmus, a zsidók egyenjogúsítását az egész korszakon át sikerül elodázní, nagyhatalmi nyomás ellenére. Gondolat és szó, illetve szó és tett sohasem azonos. A nagy szavak használatra általános. Ez is mutatja a politikai kultúra alacsony voltát.

A szónoki képesség a kortársak szerint fontos, a szerző fel is sorolja, kiket tartottak jelentős szónokoknak: I. C. Brătianu fejből szokott idézni nyugati klasszikusokat, általában pontatlanul. A legtöbb szónokról a kortársak rendszerint superlatívuszokban nyilatkoztak (ha azonos pártállásúak voltak), egyébként a vélemények megoszlottak. Maiorescut akadémikus és hideg szónoknak tartották. Egyébként ő osztotta fel a szónoklás művészetének fejlődését ebben a korszakban három szakaszra, ahol 1884 és 1899 a szakaszhatárok, és egészében veje hanyatlás állapítható meg. Egyre több a nagyhangú, banális beszéd, a sablon, a többféleképpen érthető fogalmazás. I. C. Brătianu a hármasszövetség békés szándékairól beszélt, hogy leplezze Románia csatlakozását. Gyakori a mellébeszélés, de a tudatlanság is. A nyelvtani hibák halmozását „egyéni sülus”-ként értékelik. Mindenki szeret hosszan szónokolni, a frázisok ismétlődnek. A hangneme is egyre durvább, azért, hogy eltereljék a figyelmet a lényegről.

A záró fejezetben Mădăevszkij bemutatja a kortársak és a későbbi irányzatok véleményét a politikai elitéről, a kortársak közül a szociáldemokratákkal kezdi és a konzervatívokkal végzi. Mindenki az igazi polgárság hiányáról beszélt, M. Eminescu az idegenek uralmáról, mint okról. Az 1944 utáni marxista történetírás először csak negatív képet festett, a Ceaușescu korszak nemzeti kommunizmusa már sok pozitívumot látott. A szerző maga úgy látja, hogy a korszaknak, amely az 1918-as nemzeti egyesüléssel fejeződik be, sok pozitívuma is van, persze sok a feudális maradvány. Az egész korszakot csak fenntartásokkal lehet polgári–demokratikusnak nevezni. A politikai élet fő vonásai, a végrehajtó hatalom túlsúlya, a lakosság zömének kimaradása a politikai életből, a jogrend csak kevésbé különbözik a korabeli nyugattól. Itt ismét a polgárság hiánya kerül elő, a történelmi elmaradottság, számos egyéb történelmi ok. A sok pártváltoztatás egyszerűen a körülményekből fakadó politikai manőverezés. A szerző felveti a kérdést, vajon egyéni, személyi okokról, vagy osztálymeghatározottságról, vagy mindkettőről van szó, s ezt a legutóbbit tartja valószínűnek. A demokratikus, többpárti politikai kultúra, a politikai erkölcsök javulása majd elősegíti a végső célt, a lakosság ellenőrzését a kormány és a kormányt a lakosok felett. Ezzel zárul a könyv.

A szerző a fentiekben összefoglalt sajátosságokat számos, jól sikerült példával illusztrálja, ezeket nyilván nem sorolhattuk fel. Ezek nélkül viszont a csupasz váz olvastán az első gondolat nyilván csak az lehet: vajon melyik politikai elite nem jellemzők ezek a sajátosságok? A szerző maga is olykor felveti,

hogy ezek nem kizárólagosan román sajátosságok. Talán egyszer vetődik fel differentia specificaként a keleti jelleg — mi inkább levantint mondanánk, hogy a balkánit elkerüljük.

Problemátikus a forrásbázis. A szerző roppant széles anyagot dolgozott fel, a szakirodalmon kívül és előtt elsősorban korabeli forrásokat, politikai röpiratokat, kiadott parlamenti beszédeket, újságcikkeket (bár zömmel későbbi válogatásokból). Nem valószínű, hogy a korabeli sajtó egészének az áttekintése lényeges adatokkal bővíthette volna a mondandót. Nem is ezzel van bajunk. Inkább azzal, hogy csak a negatívumokat emeli ki, pedig ő is utal rá, milyen elismeréseket is arattak egyes politikusok. Hogy zömmel egymást szidták, az természetes, de talán érdemes lett volna nekrológokat is bevonni... Az sem biztos, hogy az egyes politikusok ellentéteiről a szociáldemokraták voltak a legtájékozottabbak, akiket előszere-tettel idéz. A valóságnak kétségteienül reális oldala kiderül ebből a könyvből, de csak az egyik oldala. Várjuk a könyv folytatását, ahol talán egyéb oldalak is megvilágosodnak. A kitűnő szerző nyilván majd ezre! is szölgál.

Niederhauser Emil

*Jean-Charles Asselain – Pierre Delfaud – Pierre Guillaume – Sylvie Guillaume –
Jean-Pierre Kintz – François Mougel:*

PRÉCIS D' HISTOIRE EUROPÉENNE, XIXe-XXe SIÈCLE

Armand Colin, Paris, 1993. 345 o.

EURÓPA RÖVID TÖRTÉNETE, XIX–XX. SZÁZAD

Az új- és legújabbkori történelem területén a francia könyvpiac egyszerre mutatkozik rendkívül gazdagnak és bizonyos témákban rendkívül szegénynek, hiányosnak is. Ha pl. az alap kutatásokat nézzük, nem sok újdonságot találunk az utóbbi években. De a bőség zavarával küszködünk, ha Franciaország vagy Nyugat-Európa történetére keresünk rész- vagy összefoglaló munkákat. Közép- és Kelet-Európa története már lényegesen hiányosabb, s a megjelent munkákat is elsősorban a térség politikai helyzete, változásai ihlették. Egy-egy régió vagy akár földrész összehasonlító történeti vizsgálata pedig ritkaságszámba megy. A fent említett hat szerző könyve azonban ez utóbbi hiányosságot igyekszik pótolni, hiszen a 19–20. század Európájának bemutatására vállalkozik.

A szinte bordeaux-iakból (a szerzők közül öten Bordeaux valamelyik egyetemének, míg Jean-Pierre Kintz a strasbourg-i egyetem professzora) álló csapat könyve egy továbbképzésnek az eredménye, ahol az európai társadalmak jelenkori történetének összehasonlító vizsgálata volt a cél. A kurzusok során derült ki, hogy a külföld történetének ismerete mennyire hiányos, és az is, hogy valójában ez nincs is megírva. Igaz, előzmények azért vannak: pl. a régmúltból Charles Seignobos összehasonlító Európa-története (*Essai d'une histoire comparée des peuples de l'Europe*, Paris, Éditions Rieder 1938.), de említhetjük Robert Schnerb könyvét a 19. század történetéről (*Le XIXe siècle*, Paris, Quadrige/PUF. 1968) vagy Félix Ponteil egyetemes történelmét, mely a 18. század közepétől napjainkig összegzi elsősorban Európa múltját, jelenét (*Histoire générale contemporaine du milieu du XVIIIe siècle à nos jours*, Paris, Dalloz, 1973.), s nyilván még lehetne példákat hozni. A legújabb kutatási eredmények alapján készült összegzés azonban valóban hiányzik. A vállalkozást viszont sem az előzmények, sem az azóta született eredmények nem teszik könnyűvé, még akkor sem, ha a szerzők szándékuk szerint sem törekedtek a teljességre.

Ez a majdnem három és félszáz oldalas könyv inkább egy vázlat, ahol megpróbálták kitzúzni az egyetemes összehasonlító történelem néhány jelzőkaróját. Ez pl. abban jelentkezik, hogy ezt a két évszázadot témák szerint csoportosítva mutatják be. Európa története így a politikában, kultúrában, gazdaságban és a társadalom alakulásában jelenik meg könyvükben. E négy részt aztán az idő és a hozzá tartozó téma koordinátái között bontják ki. A gyakorlatban ez úgy néz ki, hogy a szerzők 1815-tel kezdődő 19. századot kronológiailag két szakaszra osztják: az első 1850-ig tart, melynek egy alcímbe tömörített jellemzője az, hogy Európa a reakció és a liberalizmus között mozog. A forradalmak lezárulásától az első világháborúig tartó több mint fél évszázadot pedig a nemzetek és a demokrácia problémájával jelzik. Egy-egy alcímük tehát találóan összegzi az adott periódust, s ennek köszönhetően a címek, alcímek szinte vázlatát adják az 1992-ig feldolgozott két évszázadnak. Ez persze érthető, hiszen elsősorban egyetemes-táknak, valamint a már végzett diplomásoknak készült a könyv, így a didaktikus szempontok fontos szerepet kaptak. A könyvet táblázatok, térképek valamint bibliográfia egészíti ki, s ezek szintén a megértést s a további tájékozódást szolgálják.

Egy vállalkozásra, amely az eredmények összegzésére törekszik egy oly mozgalmas történelemmel rendelkező kontinensen, mint Európa, elsősorban a semmitmondó általánosítás és a részletek útvesztőinek veszélye fenyeget. S ez azért is fenyegető, mert a szerzők nem az eddig megszokott módon, azaz országok szerinti bontásban mutatják be Európa legújabbkori történetét. Teszik ezt azért, hogy a kontinens országaiban, régióiban különböző módon jelentkező, de időnként egymáshoz közelítő folyamatok bemutatására helyezhessék a hangsúlyt. E szép s az összehasonlításához nélkülözhetetlen módszer elméleti megfogalmazása és gyakorlata közti összhang megvalósítása persze nem is olyan egyszerű. A könnyebb feladat az, amikor egy-egy folyamat fő jellemzőit kell vázolni. A reakció Európájáról pl. el lehet mondani általában azt, hogy a királyság eszméjében, a történeti tradíciókban, illetve a dinasztikus legitimitásban gondolkodott. Hozzá lehet tenni, hogy e rezsimek egyik legfontosabb eszköze a napóleoni gyakorlat által is megerősített állam volt, amely a jogtól az iskoláig széles skálával rendelkezett feladata teljesítéséhez. A következő lépés, a reakció Európájának lebontása egyes régiókra vagy államokra már nehezebb feladat. Nehezebb, mert az összehasonlítást itt kell megvalósítani oly módon, hogy az eltérések, azonosságok megjelenjenek, s közben kellően informatív is legyen a bemutatás.

Az indulás jónak tűnik, mert az alcím figyelemfelkeltő: „Akciónban a reakció: a gyakorlatok különbözősége”. A könyv mindjárt az alfejezet elején egy összehasonlítást tesz, miszerint Franciaország egy mérsékeltbb gyakorlatot valósított meg mint Oroszország, Közép-Európa és a Mediterránium pedig valahol e két ország között helyezkedik el a konzervativizmus megvalósításában. Ezután következik egy-egy „vonal”, egy-egy „ecsetvonás”, s ez jelenti az országokat. S François Mougel, e rész szerzője bemutatja, hogy amit Oroszországban csináltak, az autokrácia, egyszemélyi hatalom, amelyik ukázokkal, erős cenzúrával dolgozik. E gyakorlatnak pedig az az eredménye, hogy a rezsimek megtöri a liberális ellenállást vagy a nemzeti mozgalmat, s zárójelbe teszi, hogy ez alatt a dekabristákat s Lengyelországot érti 1825-ben illetve 1831-ben. S ezzel a 19. század első felének orosz történelme be is fejeződik, legalábbis ami a politikát illeti. Ezután a Hohenzollernek Poroszországról, a Habsburgok Ausztriájáról valamint a Bourbonok Spanyolországról még tömörebben ír a szerző. Mint sajátos esetet, a reakció Európájához sorolja Franciaországot is. Sajátossága abban van, hogy létezik egy írott alkotmány, működik a parlament s valami politikai szabadság biztosítva van. A reakció Európájának néhány évtizedes története mindössze egy egész oldalba van tömörítve.

Összefoglaló munkánál a tömörítés nélkülözhetetlen, mégis ez esetben inkább a semmitmondó tömörség jellemzi a vállalkozást. Úgy tűnik, a másik veszélyt, a részletek útvesztőjét, az adatok telefonkönyvszerű felsorolását sem sikerült teljesen elkerülni. Ezzel találkozunk a gazdaságtörténeti résznél, amikor évszámok, nevek, találmányok követik egymást, s hasonló a helyzet a kultúrtörténetnél is. A szerzők mentéségre szól, hogy csak vázlatot ígértek, mely egy nagyobb szintézis előzménye lehet. Ebből a szempontból viszont egyértelműen sikeres a vállalkozásuk, még akkor is, ha vaskos vázlatuk még messze van akár egy Hobsbawm vagy a már említett Schnerb tudományosan is szórakoztató gigantikus egyetemestörténeti összefoglalójától. A Précis d'histoire européenne azonban ebbe az irányba indult el, s kétségtelen oda is ér, különösen akkor, ha a francia mellett a külföldi, s mindenekelőtt az angol nyelvű eredményeket is nagyobb mértékben hasznosítja.

Majoros István

Paul Robert Magocsi

HISTORICAL ATLAS OF EAST CENTRAL EUROPE.

Cartographic design by Geoffrey J. Matthews. Seattle and London,
Washington University Press, 1993. 218 l.

KELET-KÖZÉP-EURÓPA TÖRTÉNETI ATLASZA 9.

A seattle-i egyetem már több éve megindított egy több kötetes sorozatot Kelet-Közép-Európa történetéről, ennek elvben első kötete az itt ismertetett — már előlegezhetjük, kitéendő — történeti atlasz. Szerzője, a kanadai történész Kelet-Európa, ezen belül különösen Ukrajna történetének szakértője. A nyugaton szokásos módon a térképekhez magyarázó szöveg is járul. Persze Magocsi nemcsak a szövegek szerzője, hanem az egész atlasz koncepciója is tőle származik. Mint az előszóban írja, ötven problémát választott ki. Minthogy egy-egy problémát esetleg több részterkép is illusztrál, végül is 89 térkép került be a kötetbe. Egy sincs köztük, írja Magocsi, amelyik csupán egy ország történetét ábrázolná.

Mielőtt futólag áttekintենék a térképeket, egy szót kell ejteni a régió egyik legkényesebb problémájáról, a helynevekről. Magocsi azt a megoldást választja (az első néhány térkép kivételével, ahol az ókori nevek szerepelnek), hogy a mai hivatalos nevet használja, bár nem ritkán alatta zárójelben a történeti elnevezést is feltünteti. Tehát Bratislava, és alatta olykor Pozsony, olykor pedig Pressburg. Az atlaszhoz tartozó névmutató minden nyelvi változatot közöl, ezek pedig utalószóként szerepelnek. Így tehát bármelyik nyelvi változat könnyen kikereshető. Atlaszról lévén szó, világos, hogy alapvetően a területi változások kerülnek bemutatásra, a magyarázó szöveg is elsősorban ezekre utal.

A térképeknek több fajtája van. Vegyük először azokat, amelyek a terület egészét ábrázolják. Az 1. térkép hegy- és vízrajzi, a különböző földrajzi zónákat mutatja be. A 2. térkép 400 körül mutatja be a térséget, érdemben a római birodalom területét. A szöveg említi a dáko-román kontinuitás kérdését, de sejteni engedi, hogy nem fogadja el. A 2/a. melléktérkép a különböző szláv őshaza-elképzeléseket mutatja be, persze a fontosabbakat, a 2/b. Konstaninápoly helyrajzát. A következők, a 7–8. századi helyzetet bemutató rész a vlachokat a Balkán belsejében ábrázolja. Általában nem ad színes felületeket, csak a törzsneveket ábrázolja ez a térkép, Samo birodalmát elég nagyra tünteti fel. A 4. térkép a 9. századi helyzetet mutatja be, amikor a frank állam, Bizánc és a bolgár állam harcol a térségért. Az 5. térkép az egyes országokat mutatja be, színes felülettel, 1050 táján, Magyarország esetében a Kárpátok karéját lakatlannak tünteti fel. A 6. térkép a feudális széttagoltságot mutatja be 1250 körül. A 6/a. térkép a mongol invázió útvonaláról ad áttekintést. A 10. térkép 1480 körül mutatja be az egész térséget, a 14. 1570 táján, majd a 18. 1648-ban, a 21. 1721-ben, jeleze XII. Károly svéd király hadjáratait. Ugyancsak az egész térséget ábrázolja a 23. térkép 1795–1814 között, a 24. pedig az 1815-ös újárendezést. Természetesen az előbbin a hadjáratok ábrázolása nagy szerepet kap. A 36. térkép 1910 helyzetét mutatja be, a közigazgatási egységeket a térképen számok jelzik, a feloldás a szövegben található. Részletes szöveggel mutatja be a 37. térkép az első világháborút, a 38. pedig az 1918–23-ra kialakult új határokat, szintén részletes szöveggel. A 44. térkép az 1930-as helyzetet ábrázolja, szintén jeleze a közigazgatási egységeket. A két következő térkép a második világháborút ábrázolja, az első 1939–42, a második 1943–44 vonatkozásában. Az alapszínezés mindig a kiindulópontot jelzi, hozzá képest a változásokat vonalak. A 47. térkép a második világháború utáni helyzetről tájékoztat, az 50. pedig az 1992-es helyzetről, megjegyezve, hogy éppen polgárháború van a terület egy részén.

A térképek következő típusa két országot vagy országcsoportot ábrázol, rendszerint részterképeken. A 7. térkép a lengyel-litván és a cseh államot a 13–15. században, a szöveg a huszitizmust vallási és nemzeti mozgalomnak mondja. A 8. térkép Magyarországot, Horvátországot és Velencét tárgyalja a 14–15. században, a 9. Bulgáriát, Szerbiát, Boszniát és az Oszmán Birodalmat a 14–15. században, egy részterképpel Szerbiáról. A 19. térkép a lengyel-litván és a Habsburg-birodalomról tájékoztat, meg Erdélyről, a 16–17. században. A 20. térkép az oszmán birodalmat, de újra a Habsburgokét mutatja meg ugyancsak a 16–17. században. A 22. térkép két részterképen Lengyelország három felosztását, illetve a Habsburg- és az Oszmán Birodalmat mutatja be a 18. században. A 25. térkép két részterképen Ausztria 1815–66. ill. Ausztria-Magyarország 1867–1914 közti beosztását adja meg, a magyar vármegyék elnevezése itt magán a térképen található. A 26. térkép két részterképe a Balkán helyzetét ábrázolja 1817–77, illetve 1877–1912 között. Ugyancsak a Balkánt mutatja be 1914 előtt a 27. térkép, itt található meg a balkáni háborúk okozta változások, egy részterkép a korabeli nyelvi megosztást, egy másik a Macedóniára vonatkozó különböző igényeket ábrázolja. A következő részterképek az első világháború utáni helyzetben ábrázolják Lengyelországot, külön Danzigot és Csehszlovákiát (39. térkép), Magyarországot és Romániát egy-egy részterképen (40. térkép), Jugoszláviát 1941-ig, ill. 1941–89 közt, (41. térkép) Triesztet, Iztriát és Albániát (42. térkép) és Bulgáriát és Törökországot (43. térkép). A címben mindig a 20. század szerepel.

Nagyon instruktívak a gazdasági és kulturális térképek (beleértve az utóbbiakat is). A 11. térkép az 1450 körüli helyzetet mutatja be, a főbb közlekedési útvonalakat, és betűvel jeleze egy-egy terület fő terményét, országhatároktól függetlenül. A 12. térkép ugyanebben az időpontban az egyházi szervezetet, a szöveg szól az egyes egyházmegyék szervezéséről. Egy részterkép az Athos-hegyi kolostorokat ábrázolja, a térkép tehát mindkét keresztény egyház beosztását felöleli. A 15. térkép a reformációt, a 16. az ellenreformációt ábrázolja. Nagyon érdekes a 18. térkép a kultúra 18. századbeli állapotáról, az egyetemek és a nyomdák jelzésében a 15. századig megy vissza, színnel jeleze az alapítás évszázadát. Az újkori gazdaságtörténet fontos mozzanatát ábrázolja a 28. térkép, a vasútvonalakat és a csatornákat, színnel jeleze, 3 korszakra bontva, az építés idejét. Ennek megfelelően az egyébként megszokott áttekinthetőség mintha elmaradna, a részletesebb tanulmányozás azonban nagyon tanulságos. A 31. térkép az 1914 előtti oktatási és kulturális intézményeket ábrázolja, az előző század elejéig visszanyúlva, úgyhogy voltaképpen egyfajta áttekintést is ad a nemzeti megújulási mozgalmaktól kezdve, nemcsak múzeumok és kulturális egyesületek szerepelnek itt az egyetemek és főiskolák mellett, hanem a nemzeti fejlődés szempont-

jából fontos középiskolákat is felsorolja a szöveg. A 34. térkép a katolikus egyház helyzetét mutatja be 1900 táján, a 35. térkép az ortodox egyházat ugyanebben az időpontban, egy részterkép az unitus egyház helyzetéről tájékoztat. A 48. térkép az 1944–48 közti népmozgásokról, menckülségekről és kitelepítésekről ad áttekintést, a szöveg a háború alatti mozgalmakról is tájékoztat — végül is több mint 30 millió ember változtatott itt lakhelyet egy évüzed alatt. A 49. térkép az ipar fejlődését ábrázolja 1945–89 között, megállapítása szerint a Halle–Lódz–Budapest háromszög maradt továbbra is a fejlődés központja, ezen belül a részterképen jelzett Felső-Szilézia.

A térségen belül oly fontos etnikai kérdések számos térképen óhatatlanul szerepet játszanak. A 20/d. térkép a 18. századi magyarországi betelepítéseket etnikumok szerint ábrázolja. A 29. térkép két részterképen az 1870-es és 1910-es népsűrűséget mutatja be, külön jegyzékkel a több mint százezres nagyságrendű városokról. A 30. térkép az 1900 körüli etnikai állapotot tárja fel színekkel. A 32. térkép a németek jelenlétét mutatja be 1900 táján, egy részterkép azonban mintegy 700-tól teszi lehetővé a keleti terjeszkedés nyomkövetését. A 33. térkép a zsidók és az örmények elterjedését mutatja be ugyancsak 1900 körül, a zsidók esetében több színnel százalékos arányszámukat, az örményeknél csak a helységnevén aláhúzásával jelzi jelenlétüket. Az etnikai összetételről egyébként a 20. század vonatkozásában a szöveg több táblázatot is közöl.

Mint már jeleztük, kiváló munkáról van szó, a szövegek és a térképek egyaránt a szokásos angol-szász lényegretöréssel adnak alapvető ismereteket, a térképek általában jól áttekinthetőek, csak a legszükségesebb adatokat tartalmazzák, de azokat egyértelműen és instruktív módon. A részletekre vonatkozó megjegyzéseket alább tesszük meg. Csak egy alapvető észrevételünk van. Az angol Kelet-Közép-Európa kifejezés valójában a németek és az oroszok közti köztes Európát jelenti, csak a balti államok maradnak ki, Litvánia kivételével. Így azonban összerosódik a szerintünk lényeges különbség Közép-Kelet (vagy Nyugat-Kelet)-Európa és Délkelet-Európa között, amely pedig a kiindulás óta a nyugati és a keleti egyház különbsége miatt igen lényeges. Persze az egész sorozat ezt a köztes területet tárgyalja, az atlasz sem térhetett el ettől. A különbségeket Magocsi a lehetőségek szerint kimutatta.

A részletekre vonatkozó kritikai megjegyzéseink jelentéktelenek, csak azért adjuk elő, hogy egy esetleges második kiadás szükség esetén figyelembe vehesse. Az antok nevének eredete vitatott, nem lehet az alánokhes kötni (2. t.), Mojmír nem 836-ig, hanem 846-ig uralkodott (4. t.). A cseh királyság nem 1056 óta örökletes, akkor az uralkodó saját személyére kapta meg, csak 1212 óta valóban örökletes.

Tévedés, hogy a protestánsokat már 1517 után így nevezték, mert protestáltak, ez csak az 1531-es birodalmi gyűlésen történt. (15. t.) II. Lajos 1526-ban nem a csatamezőn esett el, hanem menekülés közben belefulladt egy patakba (14. t.). Nagyon megtisztelő volna, hogy a budai és a pécsi egyetem csak 1526 után szűnt volna meg, valójában ez már jóval korábban bekövetkezett. (17. t.) Windischgrätz 1848-ban nem tábornok volt, hanem tábornagy (25. t.) Ugyanez a térkép nem különíti el időben a két cári intervenciót. A San Stefano-i béke értelmében sem lett volna Bulgária önálló, hanem vazallus, ahogy azt a berlini kongresszus eldöntötte. (26. t.) A bolgár fejedelmet, Battenberg Sándort nem Berlin jelölte ki, a nagyhatalmak konszenzusa volt, de orosz kezdeményezésre. A székelyek nem különböznek a magyaroktól (30. t.), nem a magyarok szorosan rokon testvérei (47. t.). A 31. t. a kisebbségi középiskolákat sorolja fel, de a horvátok a maguk országában nem voltak kisebbségben. A várgrábi magyar gimnázium nem magyarosítási célokat szolgált, ez az akkori körülmények közt lehetetlen lett volna. A 32. térképen szepesi németek helyett jobb volna szepesi szászokról írni. A 35. t. a bolgár Exarchátus püspökségeit piros színnel jelzi, holott a legenda szerint lilával kellene, hiszen ortodoxok. Az Eperjesen 1919-ben kikiáltott Tanácsköztársaság valóban magyarbarát volt, de Szlovák Tanácsköztársaságnak nevezte magát (38. t.). Dél-Dobrudzsát nem adták Bulgáriának, egy román–bolgár államközi egyezmény értelmében cserélt urat (40. t.). A 41/c. térkép nem jelzi, hogy 1941 után Nyugat-Bánát Szerbiához tartozott (a második világháborús térképen már így szerepel). A 45. térképen Horvátország megszálltként van ábrázolva, a szöveg viszont kollaboráns államként jellemzi. A 46. térképen nincs szó a két varsói felkelésről. A 175. lapon a közigazgatási egységek felsorolásánál meg kell említeni, hogy Szabolcs–Szatmár neve újabban Szabolcs–Szatmár–Bereg. A nagyon részletes és tanulságos bibliográfia felsorolja Sebő László: Magyar neve? c. munkáját, érdemes volna még hozzátenni Lelkes György: Magyar helységnev-azonosító szótárát (Bp. 1993), mert ez a történeti Magyarország egész területét f. löleli.

Szó esett már a helynévmutatóról. Valójában angolszász típusú indexről van szó, amely kurrens betűkkel jelzi a helyneveket, személyeket, szervezeteket, kurzíval az országokat, tartományokat, közigazgatási és egyházi egységeket, fett típusal pedig a földrajzi és népeveket. A kurrens utalás a szövegre, a kurzív a térképekre utal. Valóban minden részletre kiterjedő gondosság!

Mint az egész sorozat, ez az atlasz is a kezdő egyetemi hallgatóknak szól, bevezetéként, meg egyéb területek és korok történész szakembereinek, akik első tájékozódást kívánnak szerezni a térségről. Ennek

a célnak tökéletesen meg is felel. De hadd tegyük hozzá, a térség szakemberei számára is hasznos olvasmány és nélkülözhetetlen tájékoztatói eszköz. Harmadszor is le kell írni: kitűnő munka.

Niederhauser Emil

John Lukacs

A PÁRVIADAL

A nyolcvannapos párbaj Churchill és Hitler között

1940. május 10. – július 31.

Európa Könyvkiadó, Budapest, 1993. 369 p.

Nincs „örökérvényű” történelem — vallja a szerző, — „hiszen a történelem a múlt soha véget nem érő felülvizsgálatából áll. Tudatában kell lennünk a veszedelmes kísértésnek, mely arra csábít, hogy a történelmet főként a jelen szemszögéből nézzük, de ugyanennyire tudomásul kell vennünk azt is, hogy mindaz, amit ma tudunk, elkerülhetetlenül beleszól a múltrol alkotott véleményünkbe.” Azt is világosan látja, hogy a történelmi események értelmezése, illetve kiemelkedő szereplőinek értékelése ezenről is változni fog az eljövendő nemzedékek gondolkodásában és különféle történetírók szemléletében.

„Most, amikor könyvemet írom, — [az angol eredeti 1991-ben jelent meg New Yorkban] — a világ politikai és intellektuális története egyaránt vízvázalstóhoz érkezett, (vagy, pontosabban, már túl is jutott a vízvázalstón)” — mondja a szerző, — aki szerint „a marxizmus és a »baloldali« liberalizmus tekintélyének és következképpen befolyásának látványos összeomlása” — mint rámutat — „elkerülhetetlenül magával hozza a történelem értelmezésének különféle új, de nem feltétlenül üdvözlendő irányzatait.” Mert bármennyire is bebizonyosult a nacionalizmus átütő ereje, amelyet nem lehetett internacionalista elképzelések és módszerek szerint fékentartani, s bármennyire is úgy tűnhet, hogy a kapitalizmus elfajulásával, a demokráciák korrumpálódásával szemben érthető módon történt kísérlet arra, hogy a nemzetköziségre építő szocializmus ellenében nemzeti keretek közt kínáljanak megvalósulást szocialista törekvéseknek magukat gyakorta forradalminak feltüntető tekintélyuralmi rendszerek, az már mégis nagyon nem kívánatos, sőt veszedelmes jelenség, ha egyes tendenciák szemet húnyanak a hitleri nemzetiszocializmus gyödlöltre alapított embertelensége fölött, s a joggal bíralt demokráciákban mégis sokban megőrzött — egyesek által hősi fokon képviselt, a haza és Európa megmentésének nagyszerű erőforrásává fejlesztett — emberjogi és szabadságsegyményeket tekintik elavultnak, reakciónak.

Az 1924-ben Budapesten született szerző, aki 1946 óta az Egyesült Államokban él, ismert történész professzor, 17 könyve közül magyarul is megjelent már két kötet: „Az Egyesült Államok 20. századi története” (Gondolat Kiadó, 1988) és a „Budapest 1900. A város és kultúrája” (Európa Könyvkiadó, 1991). Ezúttal arra a rendkívül érdekes és figyelemreméltó feladatra vállalkozott, hogy behatóan megvizsgálja Hitler és elszánt ellenfele, Churchill brit miniszterelnök szerepét a második világháború történetének azon nyolcvannapos időszakában, amikor már véget ért a „furcsa háború” nével illetett szakasz — (a fordító szerintem indokolatlanul vezeti be helyette a „csalóka háború” kifejezést) — s a németek sikeres nyugati hadjárata nagy veszélybe sodorta a Szigetországot is. Ez mégsem adta meg magát fenyegető sorsának, hanem felkészült a védelemre, s szövetségesek keresésébe kezdett — a Kontinentális Európa felmentésére is.

A szerző kitűnően ismeri a második világháború történetének hatalmas irodalmát — (igazán sajnálatos, hogy a magyar kiadás nem vette át könyve angol eredetijének jegyzeteit és igen gazdag bibliográfiai összeállítását) — s áttekintően utal azokra a levéltári forrásbázisokra is, amelyekre támaszkodhatott. Kritikusan vizsgálja a Hitlerről, illetve Churchillről eddig megjelent életrajzokat, s ragyogóan von párhuzamot egyéni adottságaik, életmódjuk, társadalmi körülményeik, szellemi világuk oly nagy mértékben eltérő jellemzői között. Az enni, inni, szivarozni szerető, ebéd után jókat szunyókáló, kedélyes, jó humorú, nyíltszívű, érzelemgazdag, hagyománytisztelő, nemes elveket valló, jelentős publicisztikai és történetírói munkásságot kifejtő arisztokrata Churchill szembeállításával a vegetáriánus, sört sem ivó, gyógyszer-szedő, hipochonder, kedélytelen, zárkózott, világnézetileg merev és gyűlölködő, demagóg szónok plebejus Hitlerrel — igen élvezetes a történelmi szereplők efféle emberi jellemzését mifelénk sokáig nélkülöző olvasók számára. A szerző józan ábrázolásában a nagy mértékben ösztöneire hallgató, fanatikus és fanatizálni tudó Hitler nem őrlött. Mindenekelőtt népben, fajban gondolkozik, de van esze és tehetsége hozzá, hogy állami, birodalmi érdekeket helyezzen előtérbe, ha úgy szükséges. Ugyanakkor a nagy ellenpólus Churchill nem tévedhetetlen hős és gáncsnélküli lovag, de erkölcsi fölénye vitathatatlan, s célja eléréséért szinte kilátástalan helyzetben is, sokak számára eszelősnek tűnt elszántsággal, „egy bulldog makacsságával” száll harcra.

Általában, de különösen a tárgyalt időszakban, nem túlzás kettejük párharcáról, párviadaláról beszélni, amelyben Churchill volt az, aki jobban tudta kiismerni az ellenfél terveit és várható stratégiáját.

Mint a szerző részletes előadásából kitűnik, Churchill nem tartozott azon honfitársai közé, akiket Hitler kezdetben megtevesztetett tényleges céljai felől, s a sajtóban cikkei egész sorával figyelmeztetett a várható veszélyre. Határozott ellenfele lett a Chamberlain-kormány elhibázott müncheni „békéltető” politikájának. A második világháború kitörése után kialakult helyzetben bevették a kormányba, majd Chamberlain bukását követően maga került az ekkor munkáspárti részvétellel is létrejött ún. nemzeti koalíciós kormány élére, a honvédelmi tárca is magának tartva. Belgium és Hollandia német eltiprása után a megtámadott Franciaország katonai megsegítésére tett erőfeszítéseinek sikertelensége nyomán arra volt elsősorban gondolja, hogy a Csatorna partjára szorított brit és francia csapatokat Dunkerque-nél kimentse, s hogy a kapituláció következtében a francia flotta német kézre kerülését akár drasztikus beavatkozással is megakadályozza.

Igaza van a szerzőnek: ha a francia békeszerződés megkötése után Németország támadást intéz a magára maradt, az Egyesült Államok segítségére még jó ideig nem számítható Szigetország ellen, amely katonailag meglehetősen készületlen és szellemileg is még eléggé vértetzetlen volt a védelemre, bekövetkezhett volna a katasztrófa, világviszonylatban is felmérhetetlenül súlyos következményekkel. Utal arra a hallatlan energiára, amellyel Churchill kezébe vette a honi védelem katonai és morális megszervezését, s hogy megingathatatlan elszántságának bizonyítása mily lényeges szerepet játszott az amerikai döntés megérlelésében: a Szigetország támogatásra érdemes, nem szabad magára hagyni. Ugyanakkor Churchill, a helyzetet analizálva, helyesen valószínűsítette, hogy Hitler, bár hozzáállott az inváziós tervek kidolgoztatásához, szívesen lemondana az előreláthatóan nagy nehézségekkel járó és kockázatos vállalkozásról, vagy hajlamos legalábbis elodázására, ha fenyegető fellépésével, de egyben megegyezési készség mutatójával megalkuvásra bírhatna egy arra hajlandó új brit kormányt, s az tengeri és légi flottájával nem zavarhatná többé a német hegemonia kiterjesztését az európai kontinensen. Churchill észlelte továbbá az egy éve — 1939 augusztusában — kötött német-szovjet paktum repedezésének jeleit, s levélben hívta fel Sztálin figyelmét: mérlegelje, Németország egyre kiterjedtebb európai hatalmi pozíciója nem jelent-e veszélyt a Szovjetunió számára?

A Churchill és Hitler közt folyt nagy párbajban ez utóbbi ahhoz fűzött reményeket, hogy a brit miniszterelnök kezdetben korántsem szilárd helyzete megrendül, s belső ellenfelei megbuktatják. Churchill azonban keresztülhúzta számításait: a potenciális brit Quislinget, Mosleyt börtönbe záratta, a németbarátként ismert Lloyd George-ot előbb megnyerni próbálta, majd semlegesítette; Halifax külügyminiszter Mussolini közvetítési kérését szorgalmazó próbálkozásait leszerelte, a kormány s a nemzet egységét biztosította. Figyelemre méltó módon „óva intett attól, hogy megkezdődjék a vádaskodás azok ellen, akik netán felelősök lehetnek Nagy-Britannia múltbeli felkészületlenségéért: »Ha most megkezdjük a perlekedést múlt és jelen között, elveszíthetjük a jövőt.«”

A hitleri hírszerzés és politikai befolyásolás másrészt arra irányult, hogy meghiúsítsa Churchill erőfeszítéseit az Egyesült Államok támogatásának megszerzésére. Messzemenően igyekezett kihasználni azt a körülményt, hogy a harmadszori jelöltetésére és megválasztására készülő demokrata-párti elnök, Roosevelt, igen nagy mértékben volt kénytelen tekintettel lenni az izoláció — főleg republikánus — híveinek igen erős táborára. Hitler nem győzte helyeselni az általuk hangoztatott híres Monroe-elvet: Amerika az amerikaiaké, mert ennek helyesléssel sugallta: ne törődjenek Európával, annak ügye a németeké! A szerző kitűnően világítja meg, mily nehezen, és az Egyesült Államoknak tett mily engedmények fejében sikerült végre Churchillnek kizozdítania azt merev semlegességéből, s néhány, az első világháború idejéből való hadihajó rendelkezésre bocsátásával — éppen a könyvben tárgyalt nyolcvannapos időszak végén — ráterítenie az aktív támogatás, a majdani szoros szövetség útjára.

Érdekfeszítő könyve magyar kiadásához a szerző két olyan fejezetet csatolt, amelyek — bár igen vázlatosan — áttekintést adnak Hitler, illetve Churchill Magyarországhoz fűződő viszonyáról. Mint reméli is, a történészek majd valóban gazdagítani tudják még mindkét vonatkozásban a képet. Ahogy a szerző egész műve az ellen irányul, hogy a Gonosz és a Jó küzdelmeként szimplifikálják Hitler és Churchill párviadalát, úgy az sem volna kívánatos, hogy Magyarországhoz való viszonyukat a rosszindulat, illetve a jóindulat sémáiba szorítsuk: a szerző mi. lig a motiváció sokoldalú vizsgálatának szükségességére figyelmeztet. Ezáltal oszthat el legendákat, s erősíthet meg elfogulatlan megállapításokat.

Kitűnő könyv tehát — és igen élvezetes olvasmány — John Lukacs e műve. Képanyagát a Legújabbkori Történeti Múzeum bocsátotta rendelkezésre.

EGYÜTT ÉLŐ NÉPEK A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN

(Szerk.: Ács Zoltán. Bp. 1994. Aktor Könyvkiadó, 258 l.)

A kötet a Magyar Televízióban Szakály István rendezésében nemrég nagy sikerrel bemutatott előadásorozat anyagát tartalmazza. Amint azt a szerkesztő, Ács Zoltán előszavából megtudhatjuk, a sorozat ötlete az azóta elhunyt két jeles kutatótól, Benda Kálmán történésztől és id. Entz Géza művészettörténésztől származik. Céljuk az volt, hogy ismeretterjesztő formában bemutassák a Kárpát-medence népeinek történetét, egyben pedig az együttélés múltbeli nehézségeinek és sikereinek feltárásával a mának és jövőnek üzenjenek: Kelet-Közép-Európában nincs alternatívája az egymás megismerésén alapuló toleranciának.

A könyv tizenkét fejezete közül az elsőt Benda Kálmán írta „Történeti áttekintés” címmel. Ismerteti azokat az etnikumokat, melyeket a magyarság a honfoglaláskor a Kárpát-medencében talált: az avar töredékeket és a szlávokat. Szól arról, hogy egyfelől a középkori Európában általában nem a népi hovatartozás, hanem az uralkodó személye kötötte össze a népséget, másfelől pedig a magunkkal hozott hagyomány is azt kívánta, hogy ne különböztessük meg hátrányosan a nem magyarul beszélőket. Valóban, hazánk Szent István király Intelmeinek megfelelően mindvégig befogadó ország volt. Befogadott besenyőket és úzokat, kunokat, Nyugatról pedig vallon, olaszok mondott francia, illetve szász telepeseiket. A betelepültek mind büszkén vallották magukat a magyar király alattvalóinak. Egyébként sem az etnikum volt a fontos, hanem, hogy ki melyik társadalmi osztályba tartozott. A Szent Korona mint jogi fogalom összefogta a középkor folyamán az összlakosság mintegy háromnegyedét kitevő magyarokat és az egynegyed résznyi nem magyart. A középkor végén újabb néposoportok beszivárgása indult meg: előbb ruszinok, románok jöttek, majd a török elől menekülő szerbek és horvátok. Jöttek németek is, akik főleg a városokban telepedtek le. A jobbágyfelkelések, az idegen veszedelmek elleni összefogás példái érzékelteti Benda Kálmán azt, hogy bár természetesen élt a népi identitástudat, de ennek sosem volt politikai jelentése. Az idegen nyelvű nemes is a „natio hungarica” része volt, melyből a magyar paraszt éppúgy ki volt zárva, mint például a román. A népek közötti türelem volt a nálunk — főleg Erdélyben — egyedülálló vallási tolerancia mintaképe is. Végezetül olvasunk a felvilágosodással, a nemzeti ébredésekkel gyökeresen megváltozott szemléletmódról és annak sokszor tragikus következményeiről.

Györfly György „Az ősidőktől a középkor végéig” című fejezetben hangsúlyozza, hogy az ötezer évvel ezelőtt Kisázsia felől a Kárpát-medencébe érkező népek a fém megmunkálásának készségét hozták magukkal, majd 3-4000 éve a steppék felől állattartó nomádok érkeztek erre a tájra. Elsőnek a Krisztus előtti évezredben benyomuló keltákat tudjuk azonosítani nyelvileg. A fejezetben szó esik a Hérodotoszsal kezdődő történeti hagyományról, a szkíta szármata hun-kérdésről, a Kézai Simon-féle hun-magyar azonosítás tételéről. Györfly György a kettős honfoglalás elméletének is cáfolatát adja. Ezek után áttekinti a magyar honfoglalás menetét, illetve az itt talált népeket. Szól arról, hogyan ment át a gepidák germán „teut” önmegevezése a tót nép nevére, hogy kik a fehér horvátok, mennyire alaptalan a dákoromán folytonosság elmélete, merre volt tulajdonképpen a románok őshazája, s mikor jelentek meg először Erdélyben. Bőrbanszületett Konstantin szerint a szerbek jóval délebbre laktak, mint ma, a horvátok hazája pedig a tenger mellékén volt. A Dráva-Száva vidékén a magyarul tótnak nevezett szlávónok éltek, akik nyestbőrrel adóztak. Olvasunk a magyarság fogyásáról a német, cseh-morva és bizánci pusztítások, a kun háborúk és a két tatárjárás következtében: a kunok és jászok letelepedéséről, valamint az Árpád-kor végétől megváltozott etnikai összetételű Magyarországról.

A „Mohácstól napjainkig” című fejezetben Kocsis Károly először részleteiben ismerteti az 1514-1711 közötti két évszázad magyarságot sújtó etnikai katasztrófáit, a magyar lakosság gyakorlati eltűnését a Bánáti, Bácskai, a Szerémségi és Szlavóniából, elpusztulásukat, elmenekülésüket az erdélyi-medencéből, az Alföld középső és a Dunántúl déli részéről. A 18. században a tovább folytatódó spontán betelepülés mellett megjelenik a szervezett, Bécsből irányított kolonizáció, minek következtében elsősorban németek költöznek be. 1720 és 1787 között a Kárpát-medence össznépessége 4,1 millióról 9,4 millióra, a magyarok száma 1,9-ről 3,1 millióra, a nem magyaroké pedig 2,2-ről 6,3 millióra nőtt. Ezzel a magyarok számaránya 33%-ra süllyedt. 1867-ben viszont már a magyarok száma 6,2 millió, 1910-ben pedig meghaladja a 10 milliót. Ez a regenerálódás nem az erőszakos magyarosítás eredménye, hanem a magyarok nagyobb természetes szaporodásának és kivándorlásuk kisebb mértékének köszönhető. A trianoni békeparancs szintén polietnikus, csak éppen a történeti, kulturális és gazdasági hagyományoknak ellentmondó, Románia kivételével azóta kétszer alkotóelemeire bomló államalakulatokat kreált. Ehhez járult azóta a magyarok lakta vidékekre és városokba történő erőszakos román, cseh és szerb betelepítés. A fejezetben az 1938-41 közötti magyar revíziós sikerek, illetve a deportálások, majd a német kitelepítés és a lakos-

ságcseré etnikai következményeinek megismerése után részleteiben tájékozódhatunk a kárpát-medencei magyar, cigány és szerb kisebbségek helyzetéről. A fejezetet négy, az etnikai összetétel alakulásáról tudósító táblázat zárja.

A németekről szóló fejezet első felét Engel Pál, a másodikat Tilkovszky Loránt írta. Engel Pál az ismertetést az először Gizella királyné kíséretében az országba érkezett páncélos lovagok tárgyalásával kezdi, majd folytatja a nyugat-európai túlnépesedés miatt régióinkba vándorolt paraszttal. Megvizsgálja az erdélyi és szepességi szász etnikai tömbök létrejöttének körülményeit és méltatja azt a szerepet, melyet a németek Magyarország városi fejlődésében betöltöttek. Szót ejt a német származású polgárságra a középkor végén jellemző Habsburg-pártiságról, mely a magyar nemesi nacionalizmusra adott válasz volt. Tilkovszky Loránt arról szól már, hogy a 18. században három nagy hullámban telepítettek németeket Magyarországra, III. Károly, Mária Terézia és II. József idején. Megismerhetjük a telepítés körülményeit, a telepítők tevékenységét, az őket vezérlő elveket. A német városi polgárság érdekei Pest-Budán, Sopronban, Pozsonyban, a szepességi városokban egybeestek a magyar polgárosodás érdekeivel. A 19. században már számos német származású, magyar öntudatú neves személyiséggel találkozunk. Az erdélyi szászok — féltve kiváltságaikat — szemben álltak az Erdély és Magyarország egyesítését célzó reformkori törekvésekkel. Míg a 18. századi betelepültek leszármazottai, s a szepesi szászok is a magyarok oldalára álltak az 1848-49-es szabadságharcban, az erdélyi szászok Habsburg hűségben maradtak. Tilkovszky Loránt összehasonlítja az 1868-as liberális szellemű nemzetiségi törvényt a különösebb gondot még nem okozó 1879-es törvénnyel, mely a magyar nyelv tantárgyként való oktatását tette kötelezővé a nemzetiségi iskolákban, és a magyarosító célzatú, s ezért okkal sérelmezett 1907-es Lex Apponyival. 1906-ban megalakul a Magyarországi Német Néppárt. Az 1918-as forradalom törvényhozása autonóm nemzetiségi területeket helyez kilátásba, s rendeletet hoz arról, hogy a szülők országszerte maguk dönthetnek gyermekeik anyanyelvi oktatásáról. Az 1919-es események alatt megkezdődött a nyugat-magyarországi német autonóm terület kiépítése. A forradalmak után a nemzetiségügyi miniszter a bácskai német származású Bleyer Jakab lett, aki az 1924-ben megalakult Magyarországi Német Népművelődési Egyesület ügyvezető alelnökéként működött tovább 1933-ban bekövetkezett haláláig. Betekintést nyerünk az 1938 őszén megalapított Volksbund tevékenységébe, a bécsi német népcsoport-egyezmény következményeibe, megismerkedhetünk a Hűségmozgalommal, a németiség II. világháború utáni kálváriájával, és a pártállami évtizedek nemzetiségi kirakat-politikájával.

Käfer István „Szlovákok” című összefoglalása kiemeli, hogy a szlovák olyan nép a Kárpát-medencében, mely nem tekinthető bevándoroltnak, s nincs anyanemzete a Kárpátok koszorúján kívül. Magyarhon, Hungária történelme egyben a szlovákok történelme is. Igen szemléletes példákkal érzékelteti, hogy az „ezeréves elnyomás” fantomkép, s hogy a magyarosítás megítélésében mutatkozó felfogás sokszor mennyire történetitlen és túlzó. Ugyanakkor több figyelmet érdemel a szlovák nyelvű irodalom kibontakozása Magyarországon. Bizakodni abban, hogy a Kárpát-medencei magyar-szlovák együttélés történeti elemzésében és értékelésében egyre inkább a józanság fog érvényesülni.

Szász Zoltán munkája a „Románok” című fejezet, melyben először a románság erdélyi megtelepedéséről olvasunk. Képet kapunk az erdélyi román társadalom fokozatos kettészakadásáról nemesekre és jobbágyokra, a szük „köztes rétegről”, a görögkeleti papságról, a kenézek közül kikerült Hunyadiakról és társaikról, arról, miként kaptak elsősorban a havaselvi vajdák magyar támogatást a török elleni védekezésben, mit jelent a Vitéz Mihály-féle erdélyi epizód a magyarok és románok egymásról való vélekedése szempontjából, hogyan próbálták anyanyelvi könyvnyomtatással a protestáns erdélyi fejedelmek az ortodoxiát reformálni, s végül hogy jött létre Habsburg kezdeményezésre 1697-ben, illetve 1701-ben a görögkatolikus egyház. Ezzel elérkeztünk a 18. század nagy öntudat-alakításához, a budai, nagyszombati, bécsi, római egyházi és kulturális kapcsolatok, Balázsfalva, a két Micu-Klein, Gheorghe Sincai és Petru Maior korához. Megjelenik a kontinuitás elmélete, ekkor még római-román vonatkozásban. A fejezet megvizsgálja a Supplex Libellus Valachorum célkitűzéseit, s azt is, miként került szembe egymással a két nép „éppen a nemzetté válás folyamatának lezárulása pillanatában”. 1848-49, az unió kérdése, a kiegészítés kora, Tisza István gróf tárgyalásai a román nemzeti mozgalom vezetőivel, Gyulafehérvár, a királyi Románia kisebbségi politikája, Észak-Erdély és a Székelyföld visszakերülése, majd a második világháború utáni idők egyre drasztikusabb romániai magyarellenes fejleményei mind-mind terítékre kerülnek.

Szakály Ferenc a szerbek kárpát-medencei történetét írta meg. Az első fél évezredről csak annyit mondható el, hogy a Száva és Al-Duna találkozási mögötti részekben minden bizonnyal szaporodtak a szerb települések. A török balkáni hódításai nyomán változik meg a kép a 14. században. A magyar királyok felelősnek érezték magukat a balkáni térségért. Szakály Ferenc ismerteti a magyar kapcsolatokat Lazarevics Istvánval és Brankovics Györggyel. A Szerémség az 1430-as években már nagyrészt szerblakta volt. Sokat megtudunk a magyarnak ismert hadszervezet szerb előzményeiről, a szerbek magyar városfej-

lődsében játszott szerepéről, a török idők szerb martalócáiról, az ipeki pátriárka 1557-es kiegyezéséről a törökkel, a szerbek Duna-menti előrenyomulásáról a tizenöt éves háború után. A Lipót-féle diploma értelmében az egyszer már a törökkel együtt kivonult szerbek 1690 után nagy tömegben özönlöttek el Dél-Magyarországot. 1702 után ezekből a szerbekből hozták létre a határőrvidékeket. Ezzel a háttérrel lépett a szerbség a 18. századba, mikor sohasem felejtette el az egyszer neki ígért autonómiát követelni, messze megelőzve ezzel a többi nemzetiséget. A fejezet informál Svetozar Miletić Vuk Karadžić tevékenységéről is, a dualizmus korának törekvéseiről és végül századunk kölcsönösen tragikus leszámolásairól szerbek és magyarok között.

A „Horvátok” című fejezet Katus László előadása alapján került a kötetbe. A 12. század elejétől kezdve a magyar királyok egyúttal Horvátország és Dalmácia királyai is voltak, a Magyar Korona országai között pedig Horvátország különleges közjogi állással rendelkezett. A középkorban mást értettek Horvátországon illetve Szlavónián, mint ma. A közjogi különállás elsősorban a tenger melléki, a Kapela hegységtől a tengerpartig terjedő Horvátországra vonatkozott. A horvát–magyar kapcsolatok aranykorát jelentő 15–16–17. századok során kialakul egy közös horvát–magyar uralkodóház. A fejezetben a török elől a Dunántúlra és a Duna-Tisza közére menekülő, a történettudomány és a néprajz által horvátoknak tekintett római katolikus vallású népcsoportokról, a nyugat-dunántúli horvátokról és a Délkelet-Dunántúlon és a Bácskában élő sokácokról, bunyevácokról, dalmátokról is olvasunk. A 18. században a középkori Horvátország északabbra, Szlavónia pedig keletebbre helyeződik. A fejezet további részeiben szó van a mind a magyar országgyűlésre, mind a horvát rendi gyűlésbe, a száborba követeket küldő szlavón megyékről, a katonai határőrvidékekről, a déli „egészségügyi kordonról”, Fiume státuszáról, a horvát nemzeti reformmozgalomról, a csakáv, kajkav, stokáv nyelvjárások vetélkedéséről, Ljudevit Gaj tevékenységéről, az illir mozgalomról, a Muraköz hovatartozása körüli vitákról. 1848–49-ben ténylegesen megszünt minden államjogi kapcsolat Magyarország és Horvátország között. Részleteiben ismerhetjük meg a kapcsolat felújításának lépéseit, a Deák-féle nagyvonalú ajánlatot, a magyarbarát unionista párt és a Nemzeti Liberális Párt harcát, az 1868-as, Európában páratlan autonómiát biztosító magyar–horvát kiegyezést, a Tisza-kor fejleményeit, a „jogpárt” és az 1906-ban megalakult horvát–szerb koalíció elképzeléseit, egészen az 1918 októberében Zágrábban felállított Horvát Nemzeti Tanácsig.

Udvari István a „Ruszinok” címmel írt fejezet bevezetőjében a nép elnevezését tisztázza. Hívták ugyanis a Kárpát-medencében élő ruszinokat történetük során oroszoknak, rusznáknak, ruszinnak, ruténnek, magyar–orosznak, kárpátorosznak, kárpátukrának, ukránnak, kisorosznak, magyarországi kisorosznak. Politikai megfontolások és öndefiníció-változások játszottak ebben szerepet. Ezután tér át a ruszin településterületek ismertetésére, a kedvezőtlen természetföldrajzi viszonyok között élő nép ágainak, gazdasági életének, közlekedési útvonalainak, árucseré-kapcsolatainak, vallási sajátosságainak, szokásainak számbavételére. Arról, hogy mikor kerültek a ruszinok a Kárpát-medencébe, többféle vélemény van. Udvari idézi Györffy Györgyöt, aki úgy véli, hogy a besenyő támadás keleti szlávokat is űzhetett a Kárpát-medencébe. Részletekbe menően tárgyalja a fejezet a soltszkek, kenézek mint telepítőbiztosok vezetésével a 13. századtól a 18. századig békésen és fokozatosan bevándorló ruszinokat, szerepüket II. Rákóczi Ferenc táborában, az 1848–49-es szabadságharcban, a Károlyi-kormány Ruszka Krajna tervét, s természetesen említett tesz Kárpátalja elszakításáról, a Csehszlovákiának, illetve Romániának, majd 1945-ben a Szovjetunióknak juttatott ruszinokról.

Soós István a cigányok történetét dolgozta fel a Kárpát-medencében. Az Indiából származó, hosszú évszázadok alatt Kis-Ázsiába és onnan a 11–12. században a Balkánra és Görögország déli szigeteire, majd a török veszély miatt a Kárpát-medencébe vándorló cigányság magyarországi megjelenése az 1410-es évekre tehető. A cigány szó a 16. század elején honosodik meg nyelvünkben. 1417-ben és 1423-ban Zsigmondhoz menlevélért folyamodnak, melynek birtokában bebarangolhatták Európát. A cigánysággal kapcsolatos, annak vándorló életmódjából adódó előítéletek man Tinódi Lantos Sebestyén korában megjelennek, s a 18. században a hivatalos politikába beépülnek. Hozzájárul ehhez a 18. század 80-as éveiben Moldvából és Havasalföldről Erdélybe, majd onnan Magyarországra vándorló ún. oláh cigányok kóborlása. A fejezet jó összefoglalást ad a cigánykérdés rendezésére tett kísérletekről Mária Terézia korától napjainkig.

Zala Tamás a „Zsidók” című fejezetben hangsúllyal említi, hogy kezdetben „a zsidók Európa más országaihoz képest háborítatlanul élhették Magyarországon életüket”. Nemeskürty Istvánt idézi, mikor arról ír, hogy a magyar királyokat a pápák gyakran bírálták befogadó politikájuk miatt. Venetianer Lajos munkája alapján szól a legelső zsidótörvényről, mely Szent László uralkodása alatt a szabolcsi országgyűlésen született, idomulva a pápai akaratához és a nyugat-európai közszemlélethez. Kőnyves Kálmán azonban máris enyhített a zsidókat sújtó utálmakon. Zala Tamás kiemeli, hogy „a magyar hon minden időkben a befogadás és nem a kitaszítás országa volt. Valahányszor egy király trónra lépett, a IV. Béla

által kibocsájtott szabadalomlevelet az uralkodó megismételte". A fejezet a továbbiakban rámutat a magyarországi zsidó történet fordulópontjaira: Corvin Mátyás korára, a józsefi intézkedésekre, a 18–19. századi bevándorlásokra, a múlt század nagy vitáira a zsidóság sorain belül, az Európa-szerte jelentkező politikai antiszemitizmus megjelenésére, a zsidóságnak a 20. századi magyar történelemben játszott szerepére, a korlátozó törekvésekre, majd a deportálás körülményeire. A fejezet végén Zala Tamás kifejezésre juttatja reményét, hogy mivel „örök gyűlöletben élni nem lehet”, a „történelmi kiegyezés megkötése, vagy újrakötése mostantól nemcsak ismét időszerű, de lehetséges is”.

A kötetet Kiss Gy. Csaba előadásának anyaga zárja „A nemzetté válás párhuzamai és ellentétei” címmel. Ebben az előadó megkülönbözteti a klasszikus, államnemzetinek nevezett francia nemzetfogalmat és a kultúrnemzetiként emlegetett németet. A különbségtétel azért szükséges, mert e kettővel találták magukat szemben Közép-Európa nemzeti ideológusai a múlt század elején. Ebből a szempontból is, akár a nyelv és a nemzet viszonyának tárgyalásakor Kiss Gy. Csaba külön egységnek tekinti a latin és a bizánci rítusú kereszténység világát. Arról is beszél, hogy a nemzeti identitás és a felekezeti hovatartozás kapcsolata szerint ismét két csoportot lehet felállítani. Az egyikbe kerülnek azok a nemzetek, melyek nagyjából egyetlen felekezettel azonosíthatók: a lengyel, a horvát, a szerb. A másikba a magyarok, csehek és szlovákok sorolhatók, ahol a modern nemzeti ideológia megfogalmazásának protestáns és katolikus változata is volt. Végezetül a szerző a Németország és Oroszország közötti Európa népeinek nemzetté válása során észlelhető jellegzetességeket összegzi s zárja ezzel, a napjainkban is folytatódó folyamatra tett utalással a fejezetet és a kötetet.

Radó Bálint

NATIONALISM AND EMPIRE. THE HABSBURG EMPIRE AND THE SOVIET UNION

Ed. by Richard L. Rudolph and David F. Good

St. Martin's Press, New York, 1992. 321 l.

NACIONALIZMUS ÉS BIRODALOM. A HABSBURG-BIRODALOM ÉS A SZOVJETUNIO

Két nagyhatalom etnikai politikájáról rendezett tudományos konferenciát a Center for Austrian Studies at the University of Minnesota, amelyen neves amerikai, közép- és kelet-európai szakemberek és közéleti személyiségek vettek részt. Az elhangzottakat négy témakörre (elméleti kérdések, az egyes népek és mozgalmak, a birodalmi kormányzati módszerek és végül az összefoglaló reflexiók a nacionalizmus és a birodalom problematikájára) tagolva szerkesztették önálló tanulmánykötetbe. A könyv napjaink eseményeit szemlélve feltétlenül aktuális kérdéseket taglal, még hozzá igen eredeti, továbbgondolásra, sőt vitára inspiráló megközelítésekkel tulajdonképpen három (a Habsburg-, az orosz birodalom és a volt Szovjetunió) birodalom összehasonlító elemzésével. Úgy véljük az nem vethető az egyes tudományok művelőinek szemére, hogy a térségbeli változások olyan gyorsak, amit a szakmai közélet (tanácskozások, majd azok anyagának megjelentetése) csak bizonyos késéssel tud követni. A magyar recenzens örömeire szolgál, történetírásunk elismerését jelenti, hogy az előszótól a tanulmányokon át a jegyzetekben idézett művekig bőven találunk hazai történéseket. R. L. Rudolph bevezető tanulmányában három nagy téma köré csoportosítja a konferencia anyagát. A. J. Motyl gondolatai azt mutatják, hogy a birodalmak önmagukban hordozzák eltorzulásuk és fölbomlásuk okait, amit W. O. McCagg Jr. a Habsburg-birodalom és a Szovjetunió konkrét történelmi összehasonlításával elemez. Rudolph szerint a másik nagy problémakör az egyes nemzeti mozgalmak fejlődési variánsai. Ide sorolható i) Konrad írása az ausztró-marxizmus és a sztálinizmus nemzeti kérdésben vallott elveiről, J. P. Himkáké, aki a központi és a periféria kapcsolatát történelmi perspektívában megközelítve elemzi a két birodalom nemzeti problémáit és a V. A. Tyiskov tanulmánya a kérdésnek a peresztrojka előtti és utáni szovjet megoldási alternatíváiról. A második témakört tovább árnyalják az ún. esettanulmányok a galíciai ukránokról, a finn és a horvát-szlavon autonómiáról, az orosz és az ázsiai forradalmárok 1917 és 1920 közti viszonyának alakulásáról. Harmadik nagy problémakörnek Rudolph azokat az írásokat tekinti, amelyek a birodalmak kormányzati rendszereinek és a nemzeti kérdésnek különböző aspektusú vizsgálatát (pl. Deák István a Columbia Egyetemről, aki az Osztrák–Magyar Monarchia és a Szovjetunió haderőinek összehasonlító elemzését végezte el), a közép-európai régió együttműködési lehetőségeit (E. Busek osztrák alkancellár és miniszter) és végül a nacionalizmus fejlődését, a birodalmak dezintegrációját és ezek lehetséges következményeit veszik számba mintegy összegez-

ve a szimpóziumon elhangzottakat (T. Rakowska-Harmstone, W. Leitsch és Tyiskov írásából a kibontakozás valószínűsíthető módozatait elemző rész).

Hangsúlyoznunk kell, hogy egy tizenhat tanulmányt tartalmazó kötet ismertetése nehézséggel jár, mind terjedelmi, mind tematikai (arra csábíthat, hogy vagy a hazánk történetével kapcsolatos, vagy a világtörténeti szempontból valóban alapvető orosz és szovjet vonatkozású tanulmányokra koncentráljunk egymás rovására; amit nem tartunk helyesnek) szempontból. Arra törekszünk, hogy a legfontosabb, legaktuálisabb és legtöbb újat adó gondolatokat emeljük ki. A. J. Motyl írásában lényeges a Habsburgok államával és a Szovjetunióval kapcsolatban a birodalmak sajátosságainak, a hanyatlástól az összeomlásig terjedő fejlődési szakasz legfőbb jellemzőinek (gazdasági, ideológiai változások, a centrum és a periféria viszonyának átalakulásával, a centrifugális tendenciák erősödésével a politikai döntésekben megnő a helyi elit szerepe és szovjet vonatkozásban „a belső és külső birodalom” sorsa kerül előtérbe) és a következmények a kérdése. Egyetérthetünk a szerzővel, hogy a központi reformokkal egyik birodalomnak sem sikerült leküzdeni a regionális fragmentációt. Eltorzulások és összeomlások rendszerimmanens (önpusztítók), azonban a két végkifejlet okaiban és politikai módozatában eltért egymástól. Igaza van Motylnak abban is, hogy a bukás időszakában a birodalmi elitektől nem lehet a következő szakaszra alkalmas értékeket átvenni, viszont az hogy miként megy végbe a bomlás és az összeomlás; alapjaiban meghatározza a szétvált részek általános fejlődésmentét. W. O. McCagg szerint a területi elhelyezkedés és a kormányzati módszerek miatt — noha az utóbbi területen kontrasztok is megfigyelhetők — nem irreleváns egy régebbi és egy modern birodalom összehasonlítása. Az első világháborúig a Habsburg Monarchia, majd azt követően a Szovjetunió léte a soknemzetiségű Közép- és Kelet-Európának a modern nyugati fejlődéstől való eltérése miatt mintegy európai szükségszerűségből — igaz eltérő, változó és sokszor áttételesen érvényesülő tényezőkkel — fakadt. Más volt pl. a két birodalomban a régiók integritásának szintje, az ideológiai-politikai uralom eszköztára, a modernizációhoz és a nemzeti törekvésekhez való viszony. McCagg úgy véli, hogy az Osztrák-Magyar Monarchia bukását alapvetően külső tényezők okozták, míg a Szovjetunió „saját súlya alatt omlott össze”. A szovjet dezintegrációs belső okok között említi a politikai törekvések és a gazdasági kapacitás közti eltérést, valamint a társadalmi infrastruktúra felbomlását a válság időszakában, amelyeket viszont egy modern rendszer előre jelezne.

M. Hroch az anyanyelvnek a nemzeti identitásban betöltött szerepét elemzi a két birodalom kapcsán. A nemzeti mozgalmakban három fázist különít el (a tudományos érdeklődés, a patrióta agitáció és a tömegmozgalmak korát), a programok fejlődésében pedig négy lépcsőfokot a nyelvnek értéként történő felfedezésétől a hivatalos nyelvvé való egyenjogúsítás követeléséig. Noha Hroch utal a tematikai összevetés problémáira, bizonyos módosításokkal a nemzeti mozgalmak nyelvi programjai a volt szovjet térségben ugyanazon funkciókkal (pl. politikai szimbólumként, érvrendszer elemeiként) jelentek meg, mint 1914 előtti elődeik.

A kötet második részéből igen fontosnak tartjuk J. P. Himkának a nemzeti problematikát a Habsburg-birodalom és a Szovjetunió összehasonlító történeti elemzésén alapuló vizsgálatát. A Monarchia történetében ebből a szempontból három szakaszt különít el, de jelzi, hogy az utolsóban (1848–1918) az első világháború közeledtével a destruktívabb megoldási módozatok nyertek teret. A szovjet térségben már az 1920-as években ellentmondásos tendenciák jelentek meg, melyek közül a sztálinista irányzat (az orosz sovinizmus, a nem oroszok elleni „hadviselés különféle módjai”) kerekedett felül a 30-as évekre és tartott 1953-ig. Himka szerint az 1950–60-as évekbeli első desztálinizáció csak enyhítette, de alapjaiban nem változtatta meg ezt a politikát; valójában Gorbacsov alatt történt ez meg. A nacionalizmus új hulláma a volt Szovjetunióban az Osztrák-Magyar Monarchiával összevetve robbanékonyabban, koncentráltan, hosszúnak ígérkezve, új tömegkommunikációs helyzetben és gazdasági válsággal és ökológiai problémákkal összefonódva jelent meg. A Monarchiában ez fokozatosan érlelődött. Viszont mindkét államban a demokratizálódás nacionalista reneszánszot eredményezett. Himka elég pesszimistán négy orosz megoldási mozzanatot valószínűsít, amiben benne van a demokratikus átalakulás kudarcja is.

A könyv ezen részének ún. esettanulmányait, noha kiváló szakemberek (ld. pl. a galíciai történelem tudósát P. R. Mágocsit, vagy hazánk historiájának szakavatott ismerőjét Tofik M. Iszlamovot) írták és eredeti, nagyívű, vitára serkendő elemzéseket adtak, legnagyobb sajnálatunkra csak tömören ismertethetjük. Mágocsi írásából, amelyben a galíciai ukránok Habsburg- és szovjet uralom alatti helyzetét vizsgálja, kiemelni a kétfajta nemzeti mozgalmi (az értelmiség vezette és az állam által inspirált) típusról és a szintén kétféle lojalitásról (a többfelé irányuló és az ezt kizáró) szóló fejtegetéseit. Jellemző szerinte, hogy míg a Habsburgok alatt Kelet-Galiciában megalakulhattak és legálisan működhetek a különféle nemzeti intézmények, addig 1944 őszétől a szovjet uralom idején sorra tiltották be a két világháború közti szervezeteket, törvényen kívülivé vált a görög katolikus egyház és igyekeztek kitörölni a helyiek emlékezetéből a sajátos történelmi múltat. Míg a Habsburg-birodalomban az ukránok egyszerre lehettek a dinasztia hú

alattvalói és igaz hazafiak, addig az oroszok egészen az 1980-as évek közepéig korlátozták nemzeti identitásukat. A szerző kitűnően érzékelteti, milyen okok befolyásolták az azonosság tudat kialakulását és melyek azok a feladatok, amelyeket az oroszoknak és az ukránoknak egyaránt meg kell oldaniuk ahhoz, hogy a két nemzet egyenlő, szuverén partnerré váljon. Sz. A. Romanyenko Finnország és Horvátország-Szlavónia helyzetét hasonlította össze a Habsburg-, ill. az orosz birodalomban. Tanulmányában hangsúlyt kaptak a két birodalom gazdasági, történeti, földrajzi és politikai dimenziói, amelyek különböző megfontolásokból a soknemzetiségű államon belüli viszonylagos önállóság biztosításához vezették a kormányzatot. Érdekesnek tartjuk a két országrészen belüli szerb, ill. svéd kisebbség nyelvi, vallási és politikai szempontú összehasonlító elemzését és a „pánnacionalista ideológiák” szerepének birodalmi és európai viszonylatban történő megismétlését. H. Szlajfer írásában a Szovjetunió megalakulása előtti (1917 és 1920 közti) közép-ázsiai féhérellezes nemzeti forradalmi reneszánszot jellemzi. Az ottani forradalmárokkal a bolsevikok a polgárháború alatt taktikai együttműködést alakítottak ki, ami azután — nem lévén már segítségre szükség — „keleti orosz történeti misszióvá”; azaz nyílt, vagy burkolt expanzióvá vált. Szlajfer jól érzékelteti, hogy Közép-Ázsiában a nacionalizmus még a modern gazdasági és társadalmi struktúrák kibontakozása előtt fejlődött ki, és az ottani forradalmárok a helyi lakosságnak az orosz telepésekkel egyenlő jogokat követeltek.

T. M. Iszlamov a *natio hungarica*-tól a polgári nemzet kialakulásáig megtett út előfeltételeit, stádiumait és sajátosságait jellemzi. A magyar nemzetmodellt egyfajta szimbiózisnak tartja. Jogosan állapítja meg, hogy hazánk a térségben egyedülállóan a 16. században még élvezte a kelet-nyugati munkamegosztás előnyeit. Földesúri uralkodó osztálya a Szent Korona-tan értelmében az államnak mintegy társtulajdonosaként mindvégig megőrizte előjogait. A szerző termékeny kapcsolatot lát a német közvetítésű felvilágosodás és a 18. század utolsó harmadától jelentkező nemzeti liberális tendenciák között, amelyek a korabeli szituációból adódóan szükségképpen a nemzeti kultúra kibontakozását szolgálták és csak az 1830–40-es évek fordulóján kerültek első helyre a politikai dimenziók. Iszlamov a folyamatban az állam szerepét, az egyes komponenseket és a szakaszolást tartja problematikusnak, noha elismeri a hazai történetesek nagy eredményeit. E. Busek a mai közép-európai együttműködés lehetőségeit elemezve nagyívű történeti áttekintést ad a régióról kimutatva az ezeket elősegítő és akadályozó tényezőket, amelyek miatt a tendenciák váltakoztak. Szól a mai kedvező geopolitikai helyzet mellett azokról az előfeltételekről (tanulnunk kell történelmünkéből, regionális politikai-kulturális pluralizmus szükséges, egységünk a különbözőségekre épülhet és méltányolni kell a régió fejlődéséhez való különféle hozzájárulást), amelyek teljesülésével lassan előrejuthatunk.

A könyv harmadik részében a nemzeti kérdést érintő kormányzati módszerekről olvashatunk. V. A. Tyiskov A Szovjetunió a peresztrojka előtt és után c. írásában a demokratizálás hatását vizsgálja az ökológiai szférában, rámutat a demográfiai változások közvetlen politikai következményeire, társadalmi-gazdasági területen a fő problémát az üzleti élet és a politikai-etnikai struktúrák szövetvényes összefonódásában és a gazdasági válság és a szociális feszültség fokozódásában látja. Szerinte a kibontakozott nacionalizmus nemcsak a központ, hanem más népek ellen is irányul. A peresztrojka öt éve után három fejlődési lehetőséget (föderatív államszerkezet, szuverén államok társulása és az ún. Európai és Ázsiai Egyesült Államok) és velük szemben alternatív megoldásként (az etnikai, kormányzati-jogi struktúrák átalakításával) egy negyediket mutat be. Deák István a centralizáció, decentralizáció és az etnikai politika szemszögéből elemezte a Habsburg- és a szovjet haderőket. Rámutatott a mindkét esetben megmutatkozó kettősségre. A Habsburgoknál a katonapolitika a mindenkorai belpolitikai helyzettől függött és összességében jól szolgált a dinasztia érdekeit. A szovjet hadseregben a szerző szerint inkább az a gond, hogy a centralizáció egyfajta etnikai terrorral, büntető jellegű besorozással (egyes alakulatokhoz) kapcsolódott össze, ami ha a mai nagy kihívásokat nézzük, amikor az 1918. évinél sokkal nehezebb a helyzet; nem sok jót ígér. D. Rusinow (Univ. of Pittsburgh) az etnikai politikát elemzi a Habsburg-birodalomban és az utódállamokban a nemzeti kérdésre adott három válasszal kapcsolatban. Az osztrák megoldást a nagyhatalmi státusz fenntartása inspirálta, a magyar válasz az 1868-as nemzetiségi törvény volt elsősorban, míg a harmadik stratégia a konföderációt jelentette volna. Rusinow öt ismérv alapján öt konkrét esetet elemez az utódállamok nemzetiségeinél. Megállapítja azonban, hogy Közép-Kelet és Kelet-Európára a politikai és területi-etnikakulturális feltételek hiányában a három variáns közül igazán egyik se alkalmazható. H. Konrad tanulmányában rámutat, hogy az ausztromarxisták túlléptek a nemzeti kérdés egytényezős elméletén, ugyanakkor a munkámozgalom két világháború közötti irányzatai racionalista, absztrakt eszmerendszerrel nem tudtak igazán alternatívát állítani az irracionális, emocionális fasiszta gondolkodással szemben.

A könyv T. Rakowska-Harmstone és W. Leitsch összegző és a még vitatásra szoruló kérdésekre rámutató rövid tanulmányaival zárul. Rakowska-Harmstone utal a modern nacionalizmus és a birodalmak dezintegrációjával kapcsolatos definícióis, szakaszolási, a nacionalista hullámokat változó módon és erővel

meghatározó tényezők és a rájuk jellemző sajátosságok elemzési nehézségeire. A mostani hullám modern társadalmi és technikai körülmények közepette, militánsná váló politikai elitek vezetésével zajlik. W. Leitsch hat pontban összegezte reflexióit, amelyek közül kiemelendőnek tartjuk a birodalmak demográfiai szerkezetéről, a központ-periféria viszonyról, az évszázados közös kulturális–nyelvi tradícióról (vagy a volt Szovjetunió esetében épp annak hiányáról) kifejtett gondolatait és ugyanakkor jogosnak véljük a lengyel és általában a gazdasági problematika háttérben maradása miatti kritikáját. Összegezve elmondhatjuk, hogy a kötet szerzői nyilvánvaló aktualitása mellett a meglehetősen újszerű összehasonlító tematika kapcsán további együttgondolkodásra serkentik tudóstársaikat.

Kurunczi Jenő

TÖRTÉNETI TANULMÁNYOK DÉL-PANNÓNIABÓL

A dél-dunántúli történészek II. regionális konferenciájának válogatott előadásai, Pécs, 1988. december 18–19.

Szerkesztette: Fülöp Miklós és Vonyó József

Kiadja a Magyar Történelmi Társulat Dél-Dunántúli Csoportja és a Pannon História Alapítvány; Pécs, 1994. 261 p.

A Magyar Történelmi Társulat Dél-Dunántúli Csoportja és a Pannon História Alapítvány hosszú évek óta jelentős tudományos szervező munkát folytat a térség történészei és a téma iránt érdeklődők körében.

E tevékenység néhány esztendeje már túllépett a régió, sőt az ország határain is. Elég, ha a lassan 10. születésnapját ünneplő nyári történetésztáborokra gondolunk, amelyeknek az utóbbi években egyre több résztvevője — előadók és hallgatók egyaránt — érkeznek a határainkon kívüli magyarság köréből.

A jelen tanulmánygyűjtemény az 1987-től évente megrendezett, elsősorban a dél-dunántúli történészeknek szakmai fórumot jelentő konferenciasorozat második rendezvényének válogatott előadásait adja közre. „A szervezők célja, hogy e konferenciák révén tematikai kötöttségek nélkül és foglalkozástól, beosztástól függetlenül lehetőséget biztosítsanak a régió történészeinek eredményeik bemutatására, szakmai kapcsolataik kiépítésére. Így a szerzők között — a szervezők eredeti szándékának megfelelően — éppúgy szerepel gyakorló tanár, mint a történész szakma nagy tekintélyű, akadémiai fokozattal rendelkező művelője” — tudjuk meg a szerkesztők előszavából.

A 28 tanulmányt 6 fejezetbe válogatták, amelyek tág tematikus és kronológiai keretet adnak a kötetnek.

T. Mérey Klára: „A településtörténet — mint műfaj — története és mai feladatai” címmel metodológiai és metodikai áttekintést ad a téma kutatásáról és annak történetéről. „A települések története elképzelhetetlen önmagában, elképzelhetetlen a közeli és a távoli környéke nélkül” — vonja le a konklúziót.

Az I. fejezetben — „Magyarország a középkorban” — 5 tanulmány olvasható:

Stamler Imre: „Somogyország ősi vastermelése” c. dolgozata az Árpád-kori Somogy vármegye vaselőállítását igyekszik bizonyítani.

Magyar Kálmán: „Egy Dráva-menti nemzetiégi központ régészeti kutatását”-t ismerteti, amelyben Babócsa középkori története rajzolódik ki.

A következő tanulmányok a középkori Magyarország történetéhez hazánk és nemzetközi kapcsolatai vonatkozásában szolgáltatnak fontos adalékokat:

F. Font Márta: „Megjegyzések a XI–XIII. századi orosz–magyar kapcsolatok egyháztörténeti vonatkozásairól” címmel értekezik. Négy csomópont köré építi tanulmányát. Vizsgálja a két ország kapcsolatainak jellegét, az egyházszervezet kiépülésének fázisait az adott országon belül, a bizánci és a római egyház egymáshoz való viszonyát, valamint vázlatosan érinti a kor általános európai problémáit.

A német lovagrend 13. századi, közel másfél évtizedes magyarországi tartózkodásáról *Frank Gábor:* „Újabb nézetek a német lovagrend barcasági történetéről” c. munkájában olvashat a téma iránt érdeklődő. Frank a tanulmányhoz kapcsolódó magyar és német nyelvű történeti irodalom alapos ismerőjeként mutatja be a „németek Szűz Mária lovagrendje” (Ordo Sanctae Mariae Teutonicorum) behívásának és kiűzetésének történetét.

Sashalmi Endre: „A Levante-kereskedelemlévi útvonala Báthori István korában — Idegen kereskedőelemek az Erdélyi Fejedelemségben” c. tanulmánya a 16. század második felének egyik legfontosabb gazdaságtörténeti problematikáját elemzi.

A tanulmánykötet II. fejezete „Társadalom, politika és művelődés a 18–19. században” címet viseli.

Az Ormánság alapos ismerője, *Kiss Z. Géza* „Az antropocentrikus megközelítés lehetőségei stagnáló népességű közösségek kutatásában (Ormánság, 1767–1849)” című történeti–néprajzi jellegű tanulmánya egy mikroközösség mindennapi életének apró összetevőit tárja fel, a történelmet „elszenvedő” ember viszonyrendszerének bemutatásával. A szerző élesszemű forráskritikusként mutat rá, többek között a férfiközpontú társadalom anomáliáira: „Forrásaink még a robot és a kulináriák megszabásánál sem gondoltak a társadalom felét alkotó nőkre. Náluk jobban pedig senki sem tudhatja, hogy valójában mekkora teher is e mikroközösségek számára az utód vállalása...” A közösség deformálódásának folyamatát is pontosan követi végig: „A 18. század hitvalló népét a 19. század elejétől már kényszeríteni kellett, hogy templomba menjen, ajkán pedig parttalanul ömlött a káromkodás.”

Balázs Kovács Sándor a tolnai Sárköz legkisebb faluja, Sárpilis háztartásainak vizsgálatáról számol be „A paraszti háztartásszerkezet változásai a Sárközben a 18–19. század fordulóján” címmel készített tanulmányában. A szerző témája szempontjából jelentős forrásra bukkant, hiszen „a helyi református lelkészek ... 1792-ben és 1804-ben összeírták a község teljes lakosságát, háztartásról háztartásra haladva, megjelölve a háztartások tagjainak egymáshoz való családi kapcsolatait. Továbbá 1793-ból gazdasági összeírásunk is van.” Mindezt kiegészíti a község református anyakönyveinek feldolgozásával.

„Adatok a zalai szülő kisiskolák 19. század közepi történetéhez” című tanulmányában *Halász Imre* mutatja be, jelentős forrásanyag feltárásával, egy felekezeti közösség iskolaügyét.

Tar Ferenc család- és várostörténetet készített akkor, amikor „A Reischl-család és Keszthely” kapcsolatáról írt. A 19. század utolsó harmadától a 20. század közepéig mutatja be egy vagyonosodó polgárcsalád történetét és szerepét Keszthely életében.

A kötet III. fejezete „Politikai pártok, érdekképviseletek, várospolitika (1900–1945)” címet viseli.

Jakab Tibor a Monarchia történetének egyik legsúlyosabb belpolitikai válságáról készített tanulmányt: „Az 1904. november 18-i puccs és a Szabadelvíz Párt bomlása”. Részletesen ismerteti a Szabadelvíz Párt „frakcióit”, ezek politikai törekvéseit, valamint Tisza István politikai taktikázását, amely az ominózus „puccshoz” vezetett.

A két világháború közötti időszak egy-egy dél-dunántúli megyeszékhelyének életéről olvasható még tanulmány a fejezetben:

Révész Mária „Várospolitika Pécsen az 1920-as évek első felében” c. tanulmánya az I. világháború után sajátos helyzetben lévő város történetét dolgozza fel. Pécs 1918–1921 között szerb megszállás alatt volt, ami a világháború okozta nehézségeket tovább súlyosbította. A tárgyalt időszak másik fontos, az egész várost érintő kérdése a pozsonyi Erzsébet Tudományegyetem Pécsre helyezése volt.

Halász Imréné: „Városfejlesztés Zalaegerszegen 1920–1930 között” c. munkájában a korabeli valótörténeti eseményeken túl külön fejezet tárgyalja a megyeszékhely egyházi építkezéseit. Ezek szervezője és irányítója Pehm József apátplébános (a későbbi Mindszenty József hercegprímás, érsek) volt. A kortárs politikai ellenfelek által „Zalai Napoleonnak” nevezett, a város életében meghatározó befolyással rendelkező apátplébános tevékenységének eredményeként jelentős épületekkel gyarapodott Zalaegerszeg.

Az 1920–30-as évek szociálpolitikai gondoskodásáról ad képet *Vargha Dezső*: „A Horthy-korszak két leghíresebb ínségnyhítési rendszere, az egri és a pécsi norma” c. tanulmánya.

A dél-dunántúli agrárközigazgatást tárgyalja *Jávorszky Rácz Mária*: „Közigazgatás és törvényes agrárérdekképviselet kapcsolata a két világháború között az Alsó-Dunántúli Mezőgazdasági Kamarában” címmel. A kaposvári székhelyű kamara hatásköre Zala, Somogy, Tolna és Baranya megyére terjedt ki.

Szávai Ferenc gazdag forrásanyagra támaszkodó tanulmánya „A magyarországi kalászos gazdamegazdálkodás történetéről” szól, az első téli gazdasági iskola alapításától — 1923 — a Parasztszövetség megalakulásán keresztül a mozgalom 1948-as kényszerű beszüntetéséig.

A „Politikatörténet a II. világháború után” című IV. fejezetbe öt tanulmányt soroltak a szerkesztők:

Fischer Ferenc: „A II. világháború utáni nemzetközi hatalmi-egyensúlyi rendszer alakulása és a geostratégiai szituációk jelentősége” c. tanulmánya a globuszt átfogó politikai és katonai konfliktusforrásokat vizsgálja és elemzi.

A II. világháború katonai és politikai eseményeivel párhuzamosan jelentős számú népcsoportok mozgására — menekülés, telepítés — is sor került:

Tóth Antal tanulmánya — „A menekültek gondozása a második világháború időszakában” — az első bécsi döntéstől 1945 végéig tekinti át a Kárpát-medence magyar etnikumú népességének mozgását.

A fenti témát viszi tovább időben *Komanovics József*: „A két munkáspárt és a II. világháborút követő német kitelepítések Baranyában” c. írása.

Kéri Nagy Béla a két munkáspárt — MKP, SZDP — kapcsolatának alakulásáról számol be: „Párt-egyesülés Baranyában — 1948”.

A koalíciós időszak Tolna megyei politikájáról, ill. annak nehézségeiről *László Péter* tanulmánya szól: „A politikai rendszer változása Tolna megyében az 1940-es évek végén”. Az MDP központi kiküldöttje egy megyei pártrendezvényen 1949 áprilisában így fogalmazott: „Egyelőre nem kell felosztani semmiféle szervezetet, a választások után úgyszólván rájönnek, hogy teljesen felesleges minden más párt az MDP-n kívül.”

Az V. fejezet széles témakört ölel fel: „A magyar gazdaság a 19–20. században”.

A kötet egyetlen technikatörténeti tanulmánya *Király István Szabolcs* tollából származik: „Ergőgépek alkalmazása Somogy megye múlt századbeli gabonatermesztésében”. Az ábrákkal, fotókkal illusztrált tanulmány áttekintést ad az ergőgépekről, az első járgányoktól a gőzgépen át a benzín, ill. diesel motorokig.

A „vasszekér” történetének kutatója, *Majdán János* a 19. századi vasútépítéseket regionális és országos összefüggéseiben vizsgálja. „A vasútépítések hatása a Dél-Dunántúl megyeszékhelyeinek fejlődésére” c. tanulmányában összehasonlítja Baranya, Somogy és Tolna megye vasútépítési hajlandóságát, ennek hatását a terület, ill. megyeszékhely fejlődésére. Az írásból kiderül, hogy „a három megyeszékhely közül Szekszárd vezetői foglalkoztak a legkevesebbet vasútépítéssel”, a legnagyobb figyelmet pedig Kaposváron fordították rá.

Érdekes, aktuális témát választott kutatási tárgyul *Tóth János*. „Adatok Hévíz balneográfijához” címmel a világhírű termálfürdő történetének vázlatos ismertetése után az 1980-as években leginkább a bauxitbánya aktív vízvédelme (vízkiemelés) által előidézett negatív hatásokat vizsgálja.

Szágli Lajos a gazdasági koncepciók perек legismertebbjének előkészítését dolgozza fel jelentős forrásanyag felhasználásával: „A Magyar-Amerikai Olajipari Részvénytársaság (MAORT) államosításának előzményei”.

A TSZ-szervezés „első fordulójának” történetével *Villányi Antal* foglalkozik: „A termelőszövetkezeti mozgalom kialakulása Zala megyében 1848–1953 között”.

Szűcs Zoltán a viszonylag sok kisiparosnak munkát adó kisvárosban az 1950-es években keresztülhajszolt szövetkezetesítési program lecsapódását dolgozza fel „A bonyhádi kisipar szövetkezetesítése az ötvenes években” c. munkájában.

A tanulmánykötet VI. fejezetében, amely a „Nemzetiségtörténet — nemzetiségi politika” címet viseli, egy tanulmány található. *V. Kápolnás Mária*: „A magyar kormány kísérletei a moldvai csángók hazatelepítésére, 1940–1944” c. munkája a hivatalos magyar körök álláspontját és a moldvai csángók milderre adott válaszát ismerteti.

A tanulmánykötet nagy erénye az, hogy bepillantást enged egy régió „hivatásos” és „amatőr” történészeit foglalkoztató témákba és ezek között sok olyan van, amelyek forrásbázisát, elméleti és módszertani eszközeit tekintve sok újszerű eredményt hozott.

Sajnálatos tény viszont, ami nem a kiadón és a szerkesztőkön múlott, hogy e színvonalas konferencia anyaga csak hat év múlva láthatott napvilágot.

Huszár Zoltán

SOMOGY MEGYE MÚLTJÁBÓL

Levéltári Évkönyv, 24. sz.

Kaposvár, 1993. Somogyi Évkönyv, 427 l.

Az 1970 óta folyamatosan megjelenő Somogy megyei levéltári évkönyvek itt ismertetendő, immár 24. kötete, amelyet Szili Ferenc levéltárgazdától szerkesztett, tizenhárom publikációt tartalmaz. Ezek sorát *Borsa Iván* két forrásközlése nyitja. Az egyik „A Mérey család levéltára 1265-től 1526-ig” című, három részes közlemény második része, amely 52 oklevelet tartalmaz, 1360. március 22-től 1515. május 15-ig. *Borsa Iván* másik forrásközlése 6 oklevelet publikál; ezek a somogyi Szent Aegidius kolostor konventjének, mint hiteleshelynek szerepét mutatják be egyházi és családi birtokperekben.

„Hol rejtőzik Kaposvár vára?” — teszi fel a kérdést a soron következő tanulmány szerzője, *Deák Varga Dénes*, vitaanyagnak tekinti „várkutató” írását. Kaposvár vára (és környéke) történelmi és földrajzi

helyzetét elemezve megállapítja, hogy „ütközőzónába” helyezték 14. századi építői, bár tágabb értelemben az egész Dél-Dunántúl ilyennek tekinthető. Figyelmet érdemelnek a várról készült egykorú metszetek. Madártávlatból mutatja be a várat a valószínűleg 1600 körül készített legrégebbi ábrázolás, mely Hoss József könyvében szerepel. Sokkal közismertebb és részletesebb de Rossi 1686. évi várábrázolása. Teljesen idealizált és irreális ugyanezen időszakból Waldmann rajza, amely kiemelkedő platóra épültnek mutatja Kaposvár várát. Az 1783. és 1865. évi kataszteri térképek élethűbben rögzítik a régi vár kontúrjait. Sajnos 1702-ben a vár egy részét császári rendeletre felrobbantották. Esterházy herceg, az új tulajdonos, magtárként állíttatta helyre. Az 1870-es évek Baross Gábor-féle vasútépítése a meglévő maradványokat is eltüntette.

Szita László ezt követő tanulmánya az 1686 utáni, nyugati fővezérek által irányított törökellenes hadműveletek tüzetes leírását nyújtja. Forrásai első olvasásra „megdöbbentők”: erre a korra szokatlan a „haditudósítás” kifejezés, holott az ideillő! A mában élő, történelem iránt érdeklődő olvasó tudomásul kell hogy vegye, milyen fejlett és differenciált volt a haditudósítás kialakult módszere a 17. század második felében. Az egyes hadviselő nyugat-európai későfeudális berendezkedésű államok kormányzintű irányítással szervezték meg a haditudósító szolgálatot. A tudósítók híven számoltak be a törökellenes hadjáratok „fény- és árnyoldalairól”. Azt is megtudjuk, hogy egyes császári főtisztek csapatai raboltak, fosztogattak. A német és olasz tudósítók kizárólag a nyugati fővezéreknek, a bajor választófejedelemnek és a lotaringiai hercegnek tulajdonították a győzelmeket Dél-Dunántúlon a török felett, magyar főtisztek csak alárendelt irányító szerepet kaphattak (Pálffy, Serényi). Hadinaplók is bemutatást nyernek: a Szigetvár, Eszék, Siklós és Mohács körüli csatákról. Döntő volt a kereszténység győzelme szempontjából az 1687. augusztus 12-i harsányi csata. Két korabeli táborrajz ékesíti a tanulmányt.

Egy igen terjedelmes tanulmány következik ezután, „Dunántúli 18. századbeli pestisjárványok, különös tekintettel Somogyra” címmel, *Bodosi Mihály* tollából. Előadja, hogy az akkor még ismeretlen kórokozójú szörnyű betegség ellen nem lehetett eredményesen védekezni. Pápai Páriz Ferenc 1764-es Pax Corporisa, ez a maga idejében korszakalkotó orvosi szakmunka sem haladhatta meg a népi orvoslás korabeli ismereteit és gyakorlatát. Hazánkat a hosszú török megszállás egészségügyi téren is nagyon visszavetette. Orvoshiány, tudatlanság, babona és szervezetlenség egyengették a pestis útját. Bécs is félt. 1721-től helytartótanácsi rendelkezésekkel irányították az ún. „közegészségügyet”. Inkább csak nyugaton képzett orvosokra lehetett komolyan számítani. (Bensa Xavér Ferenc, Nicoletti Italo Pozsonyban működtek a koronázó országgyűlés idején; Pécsre dr. Menzelriedt József érkezett.) Somssich alispán 1739-ben dr. Toppo-val kötött szerződést Somogy megye „fizikusi”, azaz hatósági orvosi állásának betöltésére. Dél-Dunántúlon a járvány szűnőben volt, de a Felvidék felé húzódtott, ahol 80 000 személy halálát okozta.

A szfragisztika területére kalauzol bennünket *Nagy Pál* „Somogy megye mezővárosi és községi pecsétjei 1768–1856” című munkája, amelynek második része jelent meg e kötetben. Ezúttal Bálványostól Büssüig veszi sorra betűrendben a Somogy megyei településeket. 29 település mellékelten ábrázolt pecsétjeinek adatain halad végig, elemezve a pecsétteken található ábrákat, és keresve valószínű eredetüket. A tanulmányvégi jegyzetek mintegy megmagyarázzák a pecsétábrák szimbolikáját.

Kiss Z. Géza: „Iratok a Dráva völgyi állatkereskedelem történetéhez” című tanulmánya a „Néhai Ormánsági Ember” nyomába indulva tanulmányozza a „múlt üzenetét”, a történelmi változások „életmódváltásra kényszerítő” hatását. A „disznókereskedők világáról” rajzolt képének forrásbázisa a sertésvásáraitól híres Vajszló község iratanyaga. A napóleoni háborúk után kezdtek a családfők jóságkereskedelemmel foglalkozni az eddigi földművelés helyett. A sertéskereskedelem „vezető egyéniségei” a palóc nagykereskedők voltak. Népesebb rétege a helyi parasztságból „képezte át” magát erre. Útvonalai a Dráva két oldalán, illetve Mohácstól Eszékig és Kanizsára húzódtak. A Dráva mentén számukra fogadók létesültek. Az egyes kompániák küzdelmét láthatjuk viszont a szűkülő lehetőségek között. A 19. században ugyanis e vidék kereskedelme sorvadóban volt, a kereskedelem Pest-centrikussá lett.

A Magyar Tudományért Alapítvány támogatásával készült a „Népességnövekedés és paraszti földhasználat a vrászlói uradalomban a 19. század első felében” című tanulmány. *Kaposi Zoltán* vizsgálódásának tárgya a 24 000 kh. kiterjedésű latifundium, 7 faluval. Mint rámutat, e kor tünete a hatványozott népességnövekedés. Az Urbarium óta négyszeresé nőtt az agrárnépesség e területen, így pontos birtokjogi szabályozásra volt szükség. Az allodiális földek mellett nagy szerepet játszottak az „indusztriális” földek, az „irtásföldek”. Kilenc táblázat mutatja be a vrászlói terület őrbbéri viszonyait 1764 és 1848 között. A bőséges földmennyiség ellensúlyozta a potenciális gazdasági és társadalmi feszültségeket.

Szili Ferenc „Az somogyi kívándorlók Amerika-képe és magvaságtudata a századforduló évtizedében” címmel helyezte el tanulmányt a kötetben. Somogyból az évszázad elején kb. 14 ezren vándoroltak ki, akár a katonai szolgálat, akár a szegénység elől. Mezőgazdasági munkások voltak, akik mertek kockázatot vállalni. Vaskohókba, bányákba, vasútépítésre kerültek. A magyar munkások keresettek voltak,

sokan részt vettek közülük a Trade Unionok munkájában és a sztrájkokban. Sokan visszajöttek. Az ott gyökeret vertek unokái már nem tudtak magyarul. 74 agrárproletár levelét és bő jegyzetanyagot közöl a szerző.

Egy hadtörténeti témát mutat be kórházorvosi napló formájában a második világháború korszakából „Az 533-as hadikórház parancsnoksága ügyeletes orvosi eseménykönyve (1942. augusztus 9. – 1945. április 21.)” címmel *Bősze Sándor* forrásközlése. E Kaposvárott működött kórházba 1943 elején a doni harcokból sok sebesült érkezett (németek is). A Szálasi alatt nyugatra hurcolt kórház számos bombázás és ellátási nehézségek után a dél-németországi Landshutból települt haza.

Füzes Miklós tanulmányának témája „A magyarországi németek meghurcolása Délkelet-Dunántúlon a második világháborúban és a befejezést követő években”. Bemutatva a magyarországi németesség és a magyarság közötti évszázados jó viszony megtörésének történetét, Basch Ferenc és a Volksbund szerepét, szól az SS-be toborzásról, illetve kényszerítésről, majd a dél-dunántúli német lakosok egy része meneküléséről a szovjet hadsereg elől, s végül a háború utáni kitelepítésről. Raab Erzsébet sváb paraszti-asszony itt közölt levele a tragédia tükré.

Nagy Domonkos Imre „A Kis-Balaton története 1945 és 1952 között” című tanulmánya igen szemléletesen mutatja be a szerencsétlen politikai beavatkozások következményeit ezen a természetvédelmi területen.

Végezetül *Szántó László* tanulmánya 1956 történetének — Somogy megyei — forrásaihoz kalauzál bennünket. Sok vitatott jelenséget tárgyal a forradalmi (helyi) szervek iratai és a fennmaradt akkori MSZMP dokumentumok alapján. A primér források mellett szekundér források is demonstratív erejűek, főleg a restaurált kommunista diktatúra helyi apparátusa bemutatásában.

A kötet végén beszámoltót találunk az 1992. évi Somogyi Levéltári Napokról. A rendezvény keretében hangzott el *Kosáry Domokos*nak, az Akadémia elnökének előadása „Európa modellje és Magyarország” címmel.

Kratky Tamás

EURÓPA TÖRTÉNETE

(Szerk.: Gunst Péter)

Csokonai Kiadó, Debrecen 1993.

A szerkesztő, Gunst Péter bevezetője szerint a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem középkori, új- és legújabbkori egyetemes történeti tanszékeinek oktatói tollából megjelent összefoglalás célja, „hogy áttekintő képet adjon az európai történeti fejlődés fő vonalairól, lényegéről”. A szerzők azokat a tényezőket keresték, melyeknek köszönhetően az európai történelem a világ más nagy civilizációs központjainak sorából kiemelkedett, és önmagát folyamatosan megújítva, egy egészen eredeti, rendkívül dinamikus fejlődési utat járt végig. Ma „a világ többi kontinensének népei gyakorlatilag nem tehetnek mást, mint így, vagy úgy ehhez alkalmazkodni — ha nem akarnak megsemmisülni, ha eredeti sajátosságait legalább részben meg akarják őrizni”. Az áttekintés korántsem csupán Európára figyel, hanem a nagyvilág felől közelíti meg az öreg kontinenset. Éppen ez a módszer teszi lehetővé az összehasonlítást, az európai „megugrás” okainak feltárását, illetve a kétségtelen regionális különbségek tisztázása melletti bemutatását. Európának ez a kivételes belső dinamizmusa a Krisztus utáni első évezredben már jelen volt, de teljes győzelme még nem volt elérhető. Akkor még több, az európainál sok tekintetben hatalmasabb centrum volt a világon, melyek mindegyikéről úgy tűnt, messze felülmúlja Nyugat-Európa lehetőségeit. Csak-hogy Európa, — s ezt hangsúlyozni kell, — a nyilvánvalóan nem is töretlen fejlődése során kezdetben szerénynek tetsző adottságait maximálisan kamatoztatni tudta. Ez a képessége volt felfutásának záloga, ami miatt — a szerkesztő szavaival — története, mint általában a történelem, nem a múltnak szól, hanem mindig a jövőnek.

Gunst Péter a kötet első, Az európai fejlődés alapjai címet viselő fejezetében ezt a gondolatmenetet folytatja, miközben egy ma sokat emlegetett fogalom, az „európaiság” eredetét, lényegét keresi. Megállapítása szerint tudományos fogalomként „Európa” a 17. század folyamán jelenik meg, amikor már kezd érezhetővé válni az európai fejlődés fölénye. Dél- és Kelet-Közép-Európában viszont, a török ellen vívott harcok színterein, még a 18. századig tartja magát a korábban Nyugaton is általános „kereszténység” kifejezés. A szerző kiemeli, hogy Európa a múlt egyes szakaszaiban más-más határokkal rendelkezett.

Egyáltalán nem azonosítható a Római Birodalom európai területeivel. A skandináv, a kelet-közép-európai és balkáni régiók már a „megkésztettség jegeit” viselik magukon. Gunst Péter vázolja Európa sorsának alakulását a kezdeti kelta oikuméné időszakától, a „romanitas” fogalmának bemutatásán, a romanizáltak és a teuton elem egymás mellett élésének, egymáshoz való viszonyának és egybeolvadásának korszakán, a latin rítusú keresztény Egyház államságot fenntartó, elkerülhetetlenül is a köz ügyeivel foglalkozó, az ortodox világ pluralizmusnak soha teret nem adó lényétől alapjában eltérő funkcióján át a Nyugaton az államszervezés alapjává váló hűbériség, a sajátos városi fejlődés, majd a rendiség kialakulásáig, s természetesen a látványos klasszikus középkori gazdasági–demográfiai forradalom elemeiig.

Orosz István A keresztény római császárság jellegzetességei és felbomlása című fejezetben Nagy Konstantint, az Imperium Romanum Christianum megalapítóját és Nagy Károlyt, a keresztény császárság nyugati újjászervezőjét nevezi az európai–mediterrán világ két pólusának. Míg azonban Róma birodalma, még keresztény változatában is, természetességgel tekinthette a Földközi-tengert beltengerének, ugyanez a tenger Nagy Károly alapvetően szárazföldi birodalma számára már nem lehetett „mare nostrum”. A közben eltelt ötszáz esztendő alatt a birodalom beszűkült, északra toldódott. Orosz István szól arról a döntő jelentőségű váltásról, amely az augustusi principátussal való szakítás és a diocletianusi dominatus rendszerre való áttérés során a Római Birodalomban végbement. Nagy Konstantin és utódai is a Diocletianus-féle keretekben kormányozták már a birodalmat. Olvashatunk itt az első egyetemes zsinatoknak az Egyház és az állam viszonyát érintő tanításairól csakúgy, mint a keleti és nyugati egyházatyák éppen a fenti tekintetben sokszor eltérő tanításairól. A nyugatiak felfogása elősegítette, hogy az 5. század után, amikor összeomlott a világi hatalom, az Egyház átvállalja a megszűnő állami szervezetek funkcióit. A fejezetet a késő császárkori római gazdaságot jellemző naturalizálódás, illetve a társadalmi–jogi viszonyok tárgyalása zárja.

Ugyancsak Orosz István munkája a Barbár törzsekből új királyságok című fejezet. Ebben nyomon követhetjük legelőször a népvándorlás fázisait, majd a különböző barbár törzsek államalapításának történetét. Találkozunk vízigótokkal, osztrigótokkal, vandálokkal, burgundokkal és langobárdokkal. A fenti-eknél kicsit részletesebben ismerhetjük meg a tartósnak bizonyuló angolszász királyságokat. A sokra hivatott, a többi germántól eltérően nem ariánus, hanem katolikus frankok története pedig jó lehetőséget kínál a királyi kíséretnek (Gefolgschaft, trustis) a további fejlődés szempontjából döntő elemzésére.

A Földközi-tenger medencéjének átalakulása a 7–8. században, és hatása a keresztény Európa kialakulására cím alatt Orosz István már a bizánci államfejlődésnek a nyugatitól eltérő jellegzetességeivel, a Justinianus-féle, Belisar és Narses vezetésével végrehajtott restaurációs kísérlettel, a kor nagy római jogkodifikációjával, a további krisztológiai vitákkal, a bizánci képprombolás korával, végül pedig az iszlám megjelenésével foglalkozik. Ezzel kapcsolatban idézi Ibn Khaldun arab szerzőnek azt a sokat sejtető megállapítását, hogy most már engedélyük nélkül a „keresztények egy szál deszkát sem úsztathatnak ezen a tengeren”. Ez Henri Pirenne tézisének lényege: a Karolingok birodalma már kizárólag kontinentális.

Nagy Károly „renovatio imperii-je” címmel Papp Imre az utolsó Merovingot trónjáról letaszító Kis Pippin maior domus és a dinasztia legnagyobb alakjának, Nagy Károlynak tevékenységével foglalkozik. Kis Pippint a pápa az Őszövetségből vett szertartással kente fel, utóda, az Europa Occidens megalkotója 800 karácsonyán kap Rómában koronát. Az ő renovációja a justinianusitól abban tért el, hogy már az antik–germán világ integrációjából táplálkozott. A renováció egyben páratlan kulturális virágzás, a Karoling–renezánsz ösztönzője volt.

A keresztény királyságok politikai rendje címen Orosz István először Jámbor Lajoson, Nagy Károly szerzetesként nevelt fián kezdve a birodalom többszöri felosztásán át (Verdun, Mersen) a Karoling–dinasztia német (911) és francia (987) ágának kihalásáig tárgyalja a történéseket. Ezután rátér a két rész eltérő fejlődésének bemutatására, követve a széttagolódás és központosítás szakaszait. Keleten Konrád frank herceg után a szász dinasztia került trónra. Nagy Ottó 962-es császárrá koronázása után a birodalom teutonizálódik. Az Ottók alatt az Egyház a korábbiaknál is nagyobb szerepet kap az állami adminisztrációban, a főpapság hommagiumot tesz az uralkodónak. Alattuk kezdődik a kereszténység határainak kitérülése Észak és Kelet felé. A következő, száli vagy frank dinasztia alatt az investitúra kérdésében jelentkeznek a nagy érdeklentétek: az ennek a harcnak az eredete, hogy a németeknél a püspökök és apátok hűbéri függésben vannak az uralkodótól. Ekkor kezdődik „Németország” széttagolódása, mely a franciáknál éppen a korábbi időszakot jellemezte.

Pósán László A keresztény univerzalizmus és a „keresztény királyságok” ellentmondásai címmel írt fejezetben többek között a „Dei gratia”, „rex et sacerdos”, „idoneitas” és „charisma”, „Imperium” és „Sacerdotium” fogalmakat részletezi. Szót ejt a nagy egyházi, szerzetesi reformmozgalmak egyedülálló jelentőségéről és az investitúra vita további állomásairól.

Orosz István három egymást követő fejezetben előbb Az új feudális gazdaságot, majd Az új feudális társadalmat, végül A kora középkori keresztény kultúrát tárgyalja. A középkori birtokszervezet egyik része az urasági udvarhoz (curtus, Fronhof) tartozó terra indominitata, urasági föld, míg a másik, többnyire terjedelmesebb rész, a terra mansionata nevet viselte és a szolgáló népek használatában volt. A fejezet bőségesen tárgyalja a kettő közti viszonyt.

A 10. századtól emlegetett három „ordo” bemutatása során Orosz István jelentős teret szentel a hűbériség személyi és dologi elemeinek tisztázására, az egész kapcsolatrendszer létrejöttének, lényegének és az uraság–jobbágy viszony alakulásának ismertetésére.

Ugyanó a keresztény kultúra alapelemeként az ókoritól gyökeresen eltérő üdvtörténeti, lineáris, eszkatalogikus történelemfelfogást említi. Értekezik hit és tudás (Tertullianus és Szent Jeromos), emberi autarkia — szabad akarat — isteni kegyelem (Pelagius és Szent Ágoston) viszonyáról, azokról a kérdésekről, melyek a patrisztikát leginkább foglalkoztatták. Olvasunk Szent Benedek regulájáról, az egyedülálló ír szerzetességről, az antik kulturális hagyomány átmentéséről, ikonolátriáról és ikonoduliáról, a román stílus születéséről, valamint a keresztények hitét, zenéjét, irodalmát, képzőművészetét, temploméptkezését egységbe olvasztó liturgiáról.

Kísérletek az egyetemes Európa fenntartására és kiterjesztésére címmel Pósnán László írta a következő fejezetet, melynek rendezőelve a spirituális és temporális szféra küzdelme. A 13. század nemcsak gazdasági, népesedési, hanem egyházi szempontból is a középkor kiteljesedését hozta. Ebben az összefüggésben van itt szó III. Ince és IX. Gergely tevékenységéről, a száli dinasztia kihalása után egymással vetélkedő német dinasztiák, a szász és bajor Welfek és sváb Hohenstaufok koráról, itáliai pártmegtfelelőikről, a guelfekről és ghibellinéről, az új szerzetesrendekről, a Staufok dél-itáliai, szicíliai berendezkedéséről, az expanzió különböző irányairól, a Latin Császárságról, a francia királyság fokozatos egységesítéséről, a normann és Plantagenet Angliáról.

Kézműipari „forradalom” és agrárátalakulás cím alatt Papp Imre a 10–13. században Nyugat-Európában végbement páratlan mezőgazdasági forradalom okait tárja az olvasó elé: a hosszútávú parlagolásra való áttérést, a carruca elterjesztését, általában is a termelészkozök tökéletesítését. Az eredményt a terméshozamok megnövekedésével illusztrálja. Ismerteti azt a folyamatot, mely fokozatosan a marginális földek birtokbavételéhez vezetett, az erdőirtások, lecsapolások, polderek kialakításának folyamatát. Részletesen elemzi emellett az energiával való ellátottság mértékét, az „adóztató” nagybirtokot, a középkori kereskedelem jellegzetes formáit, útvonalait, a champagne-i, dél-angliai vásárok jelentőségét, a városok fejlődésének európai útját.

Szintén Papp Imre munkája a Rendi társadalom és rendi monarchia című fejezet. Ír arról, hogyan jelentek meg a korábban kizárólag vertikális kapcsolatok mellett a horizontálisak, a megközelítőleg egy szinten álló társadalmi csoportok közti kapcsolatok. Foglalkozik a különböző korporációs testületek jellegzetességeivel, privilégiumokkal. Bemutatja elsőként az angliai rendi képviselő létrejöttének meghatározó mozzanatait, tárgyalja az 1302-ben Szent Fülöp által először összehívott francia États généraux-t, az ibér cortes-eket, IV. Károly 1356-os aranybulláját, de a kelet-közép-európai rendi fejlődést is, végül pedig a parasztság szerepét a rendiségben, a parasztfelkeléseket.

Európai művelődés és skolasztika jegyében címmel Orosz István foglalta össze a virágzó középkor művelődésének fő vonásait. Elsőként a középlatin nyelvről ír, mely a Nyugatot sokkal inkább volt képes egységben tartani, mint az óegyházi szláv a Keletet. Az új nyelvek születésének írásos dokumentuma a 842. évi strassburgi eskü szövege. A fejezet nagy figyelmet szentel a görög filozófia nyugati terjedésének, a hispániai keresztény–iszlám érintkezésnek, a sorozatos egyetemalapításoknak, a realista–nominalista vitának, Albertus Magnus, Aquinói Szent Tamás, Canterbury-i Szent Anselm, Abelard, Clairvaux-i Szent Bernát, Roger Bacon, Szent Bonaventura, Duns Scotus, William Ockham, Páduai Marsilius tevékenységének, a hét szabad művészetnek, a Mária-kultusznak, a lovagi ideáloknak, a lovagi ideálok és világi lovagrendeknek, a lovagi költészetnek, s természetesen a gótika születésének és virágzásának. A szerző a skolasztika, gótika korát annak az időszaknak nevezi, amikor Európa már „nem utánoz, hanem eredetileg alkot”.

A következő fejezetnek szerzője, Barta János az Abszolút monarchiák és hatalmi törekvések a kora újkorban címet adta. A fejezet a százéves háború lezárásával indít, majd sorra veszi a korszak legnagyobb horderejű történéseit: az egységes Spanyolország megalakulását, a rekonkvizta lezárását, Amerika felfedezését, a rózsaháborút, a Tudorok trónrajutását, az „orosz földek gyűjtését”, az újburgund államot és 1477 után a „burgundi örökség” megszerzését, az itáliai háborúkat, a török előrenyomulását, a svédek függetlenedését és a reformációt. Ezután ír I. Ferenc Franciaországáról, a francia vallásháborúkról, a Bourbonok trónra kerüléséről, a spanyol abszolútizmusról, az orosz „harmadik Róma” elméletéről, a Habsburg-oszmán összecsapásról, a harmincéves háborúról és Hollandia aranykoráról a 17. században. Eközben a spanyolok után új nagyhatalom van feltűnőben, Franciaország. Évtizedeken át az oly szívesen

háborúzó XIV. Lajos Európa meghatározó személyisége. A 18. század már Hollandiát Anglia mögé rendeli, ezen túlmenően pedig a svéd, török és lengyel hatalom visszaszorulását és az ifjú, 1701-ben alapított Porosz Királyság és az orosz cárok nagyfokú európai szerepvállalását hozza el. Ez a kor az európai periféria országában a felzárkózást megelőző felvilágosult abszolutizmusok ideje, de ekkor válik rendszeressé európai konfliktusok más kontinensekre való átvitele is.

Ugyancsak Barta János írta az *Expanzió és új jelenségek a gazdaságban* című fejezetet, melyben többek között a 13–14. század fordulóján bekövetkezett „telített világ” válságáról, a nagy pestisjárvány és az évszázados demográfiai visszaesés korszakáról, a falupusztásodásról, majd az előbb lassan, majd egyre gyorsuló ütemben előrehaladó expanzióról, a nagy földrajzi felfedezések technikai feltételrendszeréről és állomásairól szól. A 16. század árforradalmának okaként nem, csak elősegítőjeként fogadja el az amerikai nemesfém Európába áramlását, és a növekvő nyugat-európai kereslet szerepét hangsúlyozza. Felsorolja az árstruktúra megváltozásának Nyugat- és Kelet-Közép-Európára kifejtett hatásait, a keleti régió „elkényelmesedését” és végzetes lemaradását, ugyanakkor az intenzív fejlődés útjainak megtalálását elsősorban Hollandia és Anglia gazdaságában. A 17. század közepétől azonban ismét stagnálás következett be. A 18. század pedig egy sor új technikai vívmánnyal szolgáltatta a fejlődést.

Barta János a *Társadalom és társadalmi konfliktusok* című fejezetben a korai újkor társadalmainak új vonásait, a parasztmegmozdulásokat, a holland függetlenség kivívását, az erzsébeti és Stuart Angliát, az angol polgárháborút és restaurációt, valamint az angol-holland rivalizálás és együttműködés idejét veszi nagyító alá.

Reneszánsz, reformáció címmel Pósnán László előbb a reneszánsz individualizmus fogalmait, a fortunát, a virtust, a libertast, a dignitást vette számba, majd a reneszánsz művészet és gondolkodás őriásait. A reneszánsz „pogányság” ellenében született meg a sokkal szélesebb tömegekhez szóló reformáció, melynek tárgyalása során a szerző nem mulasztja el, hogy ne utaljon a konciliarizmus korára. A reformáció teológiai alapelveit a solus Christus, sola fide, sola gratia és sola Scriptura gondolatokban ragadja meg. „Míg a katolikus egyház elsősorban Aquinói Szent Tamásra hivatkozott, Luther s a későbbi reformációs irányzatok — Kálvinnal az élen — Augustinushoz nyúltak vissza.”

A katolikus megújulás és barokk című fejezet Pósnán László és Barta János közös munkája. A szerzők a Tridentinum — éppen a reformáció ösztönzésére, kihívása nyomán — belsőleg, vallásilag megújult katolicizmust állítják elének a maga nagy misztikusaival és barokk pompájával. Megemlékeznek viszont a protestáns országok sajtóságos barokkjáról is, csakúgy, mint a barokk stílus zenei és irodalmi megnyilvánulásairól.

Az Ész évszázada címen írt fejezet szerzői Papp Imre és Barta János, akik a sokrétű, igen képlékeny és sok forrásból táplálkozó felvilágosodás egymástól oly sokban különböző francia és német ágának bemutatása mellett az olasz (Vico, Beccaria), orosz (Ragyiscev, Lomonoszov) és más országokban jelentkező szellemi megújulás képviselőit, gondolatait ismertetik. Végezetül a klasszikus művészeti stílust tárgyalják.

Mózes Mihálynak Az angol ipari forradalom című fejezete a kérdés vizsgálatát az előfeltételek ismertetésével kezdi. Felhívja a figyelmet arra a tényre, hogy bár az ipar forradalma valóban a gyáripar kialakulását eredményezte, e forradalom egyben „átalakította a nemzetgazdaság, a társadalom és a közgondolkodás, tudományok, művészetek egészét is”. Mindezeket sorra veszi a szerző. A társadalmi átalakulások között aláhúzza, hogy az ipari forradalom a kétpólusú társadalom helyett inkább egy sokszorosán rétegzett, erős középosztállyal rendelkező társadalom kialakulása felé mutatott.

Papp Imre írta A francia forradalom és Európa (1789–1814) című fejezetet, mely a régi rendi, 28 milliós Franciaország pénzügyi nehézségeivel indít. Turgot, Necker, Calonne kísérletei ellenére bekövetkezett a pénzügyi összeomlás, mely az állam működésképtelenségéhez vezetett. Az eredeti cél tehát az „ellenőrzött monarchia” megteremtése, a pénzügyek rendbehozatala. Az előforradalom kezdve megismerhetjük a francia forradalom eseményeit egészen Napoleon bukásának okáig, s — a címhez hűen — azokig a hatásokig, melyeket a napoleoni hódítások fejtek ki Európa legkülönbözőbb országaiban.

A bécsi kongresszus (1814–15): új európai erőegyensúly címmel Tokody Gyula tekinti át a napoleoni háborúk lezárulásával kialakított új struktúrát, a nagyhatalmak „klubját”, a „tagok” érdekeazonosságait és érdekellentéteit, a Szent Szövetségnek az európai egyensúly érdekében kifejtett tevékenységét, valamint azt az elvet, mely a 19. században érvényes: a vesztes hatalomnak kompenzációt kell adni, mégpedig a gyarmatokon.

Tokody Gyula munkája a követő négy fejezet is. Alkotmányos és nemzeti mozgalmak az 1820-as években cím alatt a metternichi korszak nagy nemzeti kihívásait vizsgálta meg, kezdve a németek 1817-es nevezetes warburgi ünnepségein-tüntetésein, folytatva az orosz dekabristákon, az itáliai, spanyol és por-

tugál mozgalmakon, eljutva egészen a Szent Szövetséget ideológiai dilemma elé állító görög szabadságharc elemzéséig.

Az 1830-as júliusi forradalom Franciaországban és a Szent Szövetség rendszere című fejezet a Bourbon-restauráció két királyát, az engedékenyebb XVIII. Lajost és a nagy szigorral fellépő X. Károlyt követő Lajos Fülöp-féle „polgárkirályság” korát, fő személyiségeit, illetve velük párhuzamba állítva az angol „kompromisszumos modellt”, a választójog fokozatos kiterjesztésének kezdő lépéseit, a tory-whig párt harcokat állítja elé.

Európa tavasza. Az 1848/49-es forradalmak előtörténete címmel a múlt század politikai gondolkodásának fő vonalait ismerhetjük meg: a pozitívizmust, a liberalizmust, a konzervatívizmust, az utilitarizmust és a szocializmust. Érdekes a katolikus és protestáns konzervatívizmus összehasonlítása Franciaország és Anglia, illetve Bajorország és Poroszország példáján.

Az 1848/49-es forradalmak fő kérdései címet viselő fejezet nagyon jól láttatja a kis fáziseltolódással, de gyakorlatilag egy időben kiboruló forradalmak sajátosságait és különbözőségeit. Részletesen elemzi a mozgásteret, London érdekelttségét a status quo fennmaradásában, az orosz állásfoglalást.

Gunst Péter A gazdaság és a társadalom átalakulása című fejezettel már a 19. század második felének történetét vezeti be. Megvizsgálja az ipari forradalom összetevőit és fokozatos terjedését Anglián — és a kivételesen korán bekapcsolódó Svájcban — kezdve Kelet felé. Eközben kiemeli az állami beavatkozás egyre növekvő szükségességét Kelet felé haladva. Nagyító alá veszi az egyes régiók fejlődési ütemét, az ún. húzóágazatok egymásutániságát, a generációs iparágakat: kohászatot, bányászatot, textilipart, elektromosipart, vegyipart, alumíniumgyártást, olajbányászatot, autógyártást, végül pedig szól az ipari forradalom előidézte demográfiai-társadalmi változásokról.

A nemzetközi erőviszonyok 1849 után. A krími háború (1853–56) cím alatt Tokody Gyula a III. Napoleon államcsínyre utáni Franciaországgal, a viktoriánus Angliával, a porosz politikával és a „keleti kérdés” kiéleződésével foglalkozik.

Ugyanő írta a következő két fejezetet is. A nemzetállamiság győzelme: Olaszország, Ausztria–Magyarország és a Német Birodalom (1859–1870/71) címmel előbb az olasz egység megteremtésének nagy harcseit, Mazzinót, Garibaldi, Cavourt eleveníti meg, majd Bismarck zseniális politikáját, a porosz–dán és porosz–osztrák összecsapást, az osztrák–magyar kiegyezést, a német egyesítést, Franciaország mélypontját, illetve az I. Vatikáni Zsinatot elemzi.

A szerző egy nagy ívű fejezetben, mely az Európa a 19. század utolsó évtizedeiben. A fél évszázados béke első szakasza (1871-től a századfordulóig) címet kapta, ír mindarról, ami ekkor sajátosságai közé tartozott: az 1873-as első modern nemzetközi gazdasági válságról, mely már túltermelési válság volt, Anglia fokozatos térszűkítéséről az USA-val szemben, urbanizációról, a munkásmozgalom sokféleségéről, országonkénti változatairól, a „vaskancellár” politikájáról és Viktória „pax Britannica”-járól. Ismerteti a Franciaország feletti győzelmet kivívó Bismarck igyekezetét a legyőzött diplomáciai elszigetelésre, lehetetlen tételre, akár az egész korszakon végigvonuló kettős kihívás–válasz reakciót, mely a két szövetségi rendszer többlépcsős kialakításában öltött testet. Természetesen kitér az 1875 nyarán Hercegovinában kitört törökellenes felkelés következményeire, San Stefanora, Berlinre, a bolgár kérdésre csakúgy, mint a kor gyarmati törekvéseire. Zárásul a művelődéstörténet összefoglalását adja az írástudók számának alakulásától Wagnerig, az impresszionistáig vagy éppen Tolsztojig.

Az azóta elhunyt Menyhárt Lajos írta a következő hat fejezetet. Európa a századfordulón (1890–1914) címmel előbb a tőkés világgazdaság, a második ipari forradalom, a centrum–periféria problematikáját tárgyalja. Ezt követően az egyes európai országok belső életét veszi szemügyre. Németország megváltik egyesítőjétől, a kontinensre figyelő Bismarcktól, II. Vilmos világpolitikai aspirációkkal áll elő. Tirpitz semmibe veszi a „két hatalmi standard”-et, amellel többek között megépítik a bagdadi vasutat. Németország rohamos fejlődése kihívja Angliát, ahol a fő kérdés a társadalom széles rétegeinek integrálása a polgári rendszerbe, illetve az ír probléma megoldása. A franciákat, az oroszokat és a Monarchiát foglalkoztató kérdések elemzése után ismerteti a keresztényszocializmusnak teret engedő XIII. Leó pápa jelentőségét, a polgári nemzetté válás előrehaladását és a kultúra útkereséseit.

Az első világháború és következményei című fejezetben visszatekint a világégést megelőző évtized konfliktusaira, így többek között Marokkóra, a Távol-Keletre, a Balkán-háborúkra. A háborút kitörésétől a hadviselő felek hadicéljainak értelmezése mellett főbb vonalaiban lezárultáig követi végig. Behatóan vizsgálja a világháború következményeiként a Monarchia felosztását, a kommunóket, a weimari alkotmányt.

Történelmi fordulat Oroszországban 1917-ben címmel egy rövid önálló fejezetben szól az események felsorolása után a polgárháborúról és a kísérlet paradoxonairól.

A versailles-i rendszer Európája (1919–1929) című a Párizs környéki békék diktátumainak, a Népszövetségnek, Genovának, Rapallónak, Locarnonak, a német jóvátételi kérdés alakulásának, a weimari Németországnak, a kisantantnak, a kelet-közép-európai gazdasági torzók nehézségeinek és a szovjet „pyrrhosi győzelemnek” bemutatását jelzi.

A nagy válság és következményei: totalitarizmus (1929–1939) című fejezetben Menyhárt Lajos a tőzsdekrach okait és a válság országonként eltérő intenzitású lefolyását, majd az 1922-es Marcia su Roma, az 1932-es németországi választási eredmények és a Komintern kinyilatkoztatott népfrempolitikája hátterben zajló sztálini „csisztká” eredményeit szemlélteti. Befejezésül a szükségszerűen a groteszkig eljutó művészet világába vezet el bennünket.

Menyhárt Lajos A II. világháború című fejezetben az első világháborút lezáró békékig visszanyúlva láttatja a tragédiasorozatot valamennyi szintéren, Münchenen kezdve az antifasiszta koalíció győzelméig. Nem hagyja figyelmen kívül a kisleányok sorsát, a koncentrációs táborokat, a polgári lakosság szenvedéseit.

A kötet záró fejezetében Függlék: Európa 1945 után címmel ismét a szerkesztő, Gunst Péter veszi át a szót. Az antifasiszta hatalmak háború alatti együttműködésében rejlő ellentmondások és ellentétek ismertetésétől elindulva, az átmeneti éveken át a „két tábor” kialakulásáig, a hidegháború első nagy válságáig, 1848–49 Berlinéig jut el, majd Sztálin halálától a kihívó hruscsovi politikáig, a Berlin-ultimátumig, a karibi válságtól a déttente évein át Helsinkéig, az újbóli elhidegülésig, a brüsszeli kettős határozatig, Ronald Reaganig és a Szovjetunió összeroppanásáig ábrázolja a világon belül Európát. Szó esik az európai integrációs törekvésekről, a gazdaságról, végül pedig a kelet-közép-európai „hogyan tovább” kérdéséről.

A kötetet jól használható köztörténeti és művelődéstörténeti kronológia, illetve válogatott bibliográfia teszi teljessé.

Radó Bálint

CREATING SOCIAL DEMOCRACY. A CENTURY OF THE SOCIAL DEMOCRATIC LABOR PARTY IN SWEDEN.

Edited by Klaus Misgeld, Karl Molin and Klas Amark.

The Pennsylvania State University Press. 1992. 500 p.

A SZOCIÁLDEMOKRÁCIA KIALAKÍTÁSA. A SZOCIÁLDEMOKRATA MUNKÁSPÁRT ÉVSZÁZADA SVÉDORSZÁGBAN.

Az elmúlt években — most már nem — nagy „sikk” volt a „svéd modellre” hivatkozni, ám viszonylag elég kevés munka jelent meg ebben a témakörben s csak elvétve fordítottak le magyarra egy-egy rövidebb-hosszabb írást a svéd szociáldemokratáktól. Ez még Olof Palméra is igaz, pedig ő volt feltételezhetően a legismertebb svéd szociáldemokrata politikus a magyar nagyközönség számára. (A régebbi korszakok magyar tükröződésének problémáira ehelyütt véggképpen nem térhetek ki.) Most viszont először vehet a nagyközönség egy sokoldalú, sokszerzős és szerzőkként is sokszempontú összefoglalót a kezébe, amit svéd tudományos kutatók, egyetemi professzorok eredetileg még 1988-ban a svéd párt 100. fennállásának születésnapjára írtak. A nagyformátumú, vastkos, 500 oldalas könyvet azután 1992-ben az amerikai Pennsylvania Egyetem kiadója jónak tartotta angolul megjeleníteni. Ennek nyilvánvalóan sokkal nagyobb lehet a kisugárzása, mint a svéd eredetinek.

A kötet rövid előszava — egyik aláírója Lars Wessman, a stockholmi Munkásmozgalmatörténeti Archivum és Könyvtár igazgatója — arról tájékoztat, hogy a kötet munkálatait 1987-ben kezdték meg, s a témára szándékosan sokféle rálátást engedtek érvényesülni. A szerzők saját eredményeiket, és nyitott kérdésekre adott válaszait, félmegoldásaikat fejthették ki. Így a kötetben nem látszik semmiféle központosított és szentesített vélemény érvényesítése, vagy erre való törekvés.

A kötethez a három szerkesztő külön rövid bevezetőt írt. Ügyszólván átszáguldanak e 100 év nagy korszakain és problémáin, s persze rendkívül tanulságos, hogy így mit is tartanak fontosnak. Megállapítják, hogy a kezdeti pártalakítás után az igazi nagy korszakába a Szociáldemokrata Munkáspárt (SAP) 1917-ben lépett. Ekkor egy valóban lehetséges forradalom talaján és kiéleződött belpolitikai válsággal szembesülve a SAP vezetősége reformpolitikát hirdetve, széleskörű politikai és szociális reformokat tudott kikényszeríteni — s először jutott kormánypozíciókhoz is. A nagy politikai vízváltásznak a három szerkesztő azonban 1918/1919-et jelöli meg: ekkor történt meg első ízben, hogy a svéd politikai életben világosan kirajzolódott: félreérthetetlenül „a jobboldalon” sorakozott a három polgári párt, míg velük szemben a

baloldalon álltak a munkáspártok (a valóságban a maga hatalmas méretű százalékos befolyásával mindig is a hegemon SAP). S ez a helyzet az 1970/90-es évekre sem változott!

A szerkesztők persze kiemelik a SAP megeremlítő „atyját” és az 1920-as első szociáldemokrata vezetésű kormány miniszterelnökét, Hjalmar Brantingot, de nyomban jelzik kritikai észrevételeiket is, amikor Branting politikájának socialista bizonytalansági elemeit is megjelölik. A kiugró korszaknak (éppen ezért?) nem is az 1920-as éveket, hanem az 1930-asokat jelölik meg, amikor már az új pártvezér, Albin Hansson válik a SAP második markáns politikai vezetőjévé, aki valóban több izgalmas parlamenti választás és nemzetközi vihar (világháború) közepette másfél évtizeden állt a SAP, s miniszterelnökként Svédország élén. A szerkesztők hangsúlyozzák, hogy az európai áttekintésben is meglehetősen egyedi jelenség egyik magyarázata az, hogy az 1932 és 1940 között megtartott választásokon a SAP egymagában is meg tudta szerezni a szavazatok több mint 45%-át. Ugyanekkor Hansson jó taktikai érzékkel ki tudta alakítani az agrárpárttal a politikai szövetséget, amelynek alapja persze az volt, hogy különféle szociális reformokat vezetett be, és egyúttal a farmerek követeléseinek is elébe ment.

A SAP befolyását 1940-ben is választáson tudta tovább erősíteni, s persze az 1945 utáni Európászerte érvényesülő nagy demokratikus és szociális megújodás korszakában a SAP töretlenül maradt az ország vezető ereje. A közben meghalt Hansson helyett ekkor új nagy formátumú politikus–taktikus állt a SAP élén: Tage Erlander, aki reformista hajlandóságú volt, de a szociális reformok keresztülvitele mégis nehezebbnek bizonyult, éppen a polgári pártok ellenállása következtében. Végül a három szerkesztő még egy pozitív és eredményes korszakra hívja fel a figyelmet: az 1970-es, 80-as évekre, amikor a szociális reformradikalizmus újra fel tudott erősödni, új reformokat tudott kikényszeríteni, ugyancsak egy új, fiatal, markáns politikus, O. Palme vezetésével. A bevezető így módon maga is érzékeltet korszakváltásokat, és problémákat is. Hiszen bár a Hansson-korszak biztonságát az említett SAP–Agrárpárt szövetség abszolút többsége megingathatatlaná tette, a farmer lakosság először éppen az 1930-as években süllyedt az összlakosságnak kevesebb mint felére, s a tendencia gyorsítva érvényesült a továbbiakban. Az agrárpárt fokozatosan polgári „centrum”-párttá alakult, amelynek szövetségét a SAP már csak az 1950-es években tudta megszerezni! S ehhez is Tage Erlander taktikai ügyességére volt szükség, aki a szociális gyermeksegély, egészségügyi, majd nyugdíjtörvényt állította a politikai küzdelmek középpontjába. Még Erlandernek e kezdeményezései is kevésnek bizonyultak volna a szövetséghez, de a Centrum-párt vezére is úgy ítélte, hogy a koalíció ekkor hasznos számukra a két polgári és öket persze egyértelműen jobbról veszélyeztető rivális párttal, a konzervatívokkal és a liberálisokkal szemben.

Am ez a szövetségi kapcsolat sokféle oknál fogva meggyengült, majd eltűnt. S így alakult a helyzet a Kommunista Párttal is. Alkalmilag létrejöhetett többször is ilyen szövetségi kapcsolat 1940 előtt is, még inkább 1945 után, amikor a KP megerősödött. Az 1945 utáni korszakban a KP a maga 4%-os parlamenti részarányával olykor a mérleg nyelvéként döntötte el a csaták sorsát. Később, az 1948 utáni korszakba azonban a KP erősen visszaesett, s még mint gyenge szövetséges is egy időre bizonytalanná vált.

A szerkesztői bevezető nagy nyomatékkal hangsúlyozza, hogy a SAP 100 évében milyen fontos volt a szoros kapcsolat a szakszervezetekkel, s a szakszervezeti szövetséggel (LO). Ez biztosította sok esetben a munkásság támogatását, de a szociális törvények napirendre tűzését és elfogadását is. Am mindezen túlmenően már a 30-as évektől érvényesült a nagy kiegyezés, hármastárgyalásos elv (kormány–LO–munkáltatók), amit még a késő 1970-es 1980-as években is (a Palme-korszakban) több fontos törvény egészített ki, kötelezővé téve a szakszervezetek beleegyezését az elbocsátások esetében, a béralkuknál, ám — s ez megint a kötet jellegét mutatja, s a szerkesztők erényét világítja meg — mindjárt jelzik, hogy a magán-szektorban ezek a törvények nem érvényesültek a gyakorlatban. Még inkább kiéleződött az ellentét a 70-es évek közepén a Palme-korszak másik nagy gazdaságpolitikai kezdeményezése kapcsán: hogy a tőkék megadóztatása révén hozzanak létre olyan alapot, amit azután vissza lehetne fordítani egyfelől közvetlenül a termelésbe, másfelől a béralkuk nehézségeinél a megoldások kivitelezésénél. A polgári pártok ellenállása ez ügyben nagyon erős és egységes volt, s a gyakorlatban a törvényeket az 1880-as évek végéig el tudták szabotálni.

Mindez egyúttal már a korszakváltást jelezte. 1991-ben a SAP 1928 óta legrosszabb eredményt érte el (bár ekkor is megkapta az összszavazatok 37,6%-át). A három polgári párthoz ekkor csatlakozott negyedikként a kereszténydemokrata párt — a polgári blokk tagjaként. S a SAP elveszítette kombattáns, magnetikus vezetőjét: Palmét 1986-ban meggyilkolták. Ez Svédországot valóban megrázta — azért is, hogy ilyesmi Svédországban megtörténhet —, s azért is, mert a gyilkost „nem találták meg”.

A három szerkesztő a rövid bevezetőben az új pártvezérről — (aki az egyik tanulmány szerint jelentősen hozzájárult a vereséghez) — és politikájáról nem szól, de azt viszont egyértelműen jelzi, hogy az 1990-es évekre új kérdések vetődtek fel, új megoldásokat is kell találniuk az új megerősödéshez. Ezek között jelzik az ökológiai kérdéseket, a helyi és regionális problémák felvállalását, a nők befogadását, a

tényleges női egyenlőség kellő központi kérdésként való kezelését. Vagyis érzékeltették: a jelenkortörténet tényleg „befejezetlen”, s elsősorban saját soraik rendezését és eszmei kombattivitást sürgették.

A kötet nyitó tanulmányát Göran Therborn, a göteborgi egyetem szociológiai professzora írta, „Egyedüli jelenség a demokrácia történetében: A Svéd Szociáldemokrata Munkáspárt” címmel. Tanulmánya rendkívül anyag- és problémagazdag. A párt egész történetét végigkíséri, s minden korszakhoz sok a mondanivalója.

Therborn már bevezető soraiban aláhúzza, hogy a modern Svédország utolsó 70 éves történetéből 56 évet, az általános választójog élő rendszere idején a SAP vezetése mellett élte át az ország.

A szociológus professzor bizonyos arányszámokat is megad. Így az 57 év azt is jelenti, hogy a történelem 80%-át élte át szociáldemokrata vezetéssel és az 1991-es visszaesésig, amikor a SAP elvesztette a választást — az 57 év alatt a választásokon átlagban 1921 és 1985 között a választók 44,8%-ától, 1944 és 1985 között pedig 45%-ától kapott bizalmat. Öt parlamenti választáson a SAP abszolút többséget kapott (az 1938 és az 1968 közötti időszakban).

Therborn a SAP életéből külön kiemelt két olyan korszakot, amelyben a fellendülést más-más koncepció, törekvés alapján érték el. Míg az elsőkben, az 1930-as években, a szociálpolitikai áttörés volt a meghatározó, a másodikban, az 1960–80-as években, Palme külpolitikája, az önálló hangvételű, és az USA-világpolitikát több ponton élesen opponáló (Vietnam, Chile) és a nukleáris hadi- külpolitikát elutasító irányzat adott Svédországnak markáns és egyedi arculatot.

A szinte minden kérdésben töprengő, problémákat felvető Therborn a két korszak eltérő vonásainál mindjárt megjegyzi, hogy az 1930-as években valamennyi külpolitikai kérdésben a SAP kormányok fjesztően kitérők, tompák voltak: így akár a hitleri fasizmus kihívásával szemben általában, akár a Népszövetség, a kollektív biztonság felerősítésével, s külön a Spanyol Köztársaság megvédése esetén. Therborn tényeket és tendenciákat rögzít, felidézi az akkori SAP vélekedéseket, aggodalmakat is — a kitérés magyarázatára — ám jól kierezhetően Therborn nem apologéta, sokkal inkább kritikus a SAP akkori arculata és külpolitikája iránt, amivel pontosan ezért szembesítette a Palme-korszak egész más arculatát. Mindebben a szociológusnak volt érzéke arra (ennek külön alfejezetet is szentelt), hogy a vezetők személyi kvalitásait elemezze.

Részben ehhez a körhöz tartozik, hogy Therborn rávilágít, hogy a „svéd modell”, koncepció és gyakorlat áttörésében milyen nagy szerepet játszott az eszmei megalapozás: a Myrdall házaspár munkáinak megjelenése az 1930-as években, akik Keynestől függetlenül törtek utat a „keynesiánus” megközelítéseknek. S ugyancsak Therborn, a szociológus húzza alá, hogy az 1930-as évek nagy SAP áttörése, s a „svéd modell” szociális megalapozása idején a korszak három nagy közigazdász-minisztere (elsősorban az iránytadó E. Wigforss) tulajdonképpen a liberális felfogás irányában indult el, s egyszerűen az élet „kényszerítette” őket rá, hogy a keynesiánus felfogás gyakorlati kivitelezőivé legyenek.

Therborn azonban nemcsak ilyen problémákra, fordulatokra hívta fel a figyelmet. Így szólt arról, hogy az első modern értelemben vehető politikai párt (vagyis nemcsak a képviselők klubja) a SAP volt, amelynek területi szervezetei is voltak, s ez a felvirágzás az 1880-as évek és 1911 között éppen akkor következett be, amikor a munkásság létszáma hallatlan gyorsasággal szaporodott (14,8%-kal, amivel Svédország még az olyan gyorsan fejlődő országokat is megelőzte, mint Németország és Belgium). S fordítva, az 1911-es választáson, amikor a SAP először „ugrott elő” és vált parlamenti erővé, a párt választói 45%-ban munkások voltak, s ez az arány megmaradt 1917–18-ban, s a 20-as években is. Így a SAP-ot sokszor „bélyegezték” meg „munkáspártnak”, amit a LO-val (a szakszervezeti szövetséggel) való szoros kapcsolata is alátámasztott. Ugyanakkor jellegzetes, hogy a párt kimagasló négy nagy egymásutáni korszakának vezetője, H. Branting, P. Hansson, T. Erlander és O. Palme mind értelmiségiek voltak (igaz, az oly befolyásos LO élén tényleg munkások álltak). S nem pusztán az bonyolítja megint „a képletet”. Miközben a munkásság túlnyomó zöme valóban kitarzott a SAP mellett (erre Therborn nagyon sok adatot közöl), jellemző volt, hogy a LO-tól független „fehérgalléros” új tisztviselői-technikus szakszervezetek tagjai az 1956-os választáson 75%-ban a SAP-ra szavaztak (amikor az Erlander-féle sok új szociálpolitikai törvény — gyermeksegély, egészségügy, általános nyugdíj — került a politikai csatározások homlokterébe).

Therborn azonban nemcsak ilyen megfigyeléseket tett. Kimutatta, hogy a SAP az elsősorban a nagyvárosi munkásság mellett a falvakban és a 20 ezernél kisebb lakosú városokban tudott kiépíteni szilárd szolidaritásra épülő szervezeteket, s ugyanez megfigyelhető a SAP-hoz tartozó ifjúsági szervezeteknél is (amelyek — mint Therborn megint sok adattal bizonyítja — erősebbek voltak, mint a többi skandináv országban, s e tekintetben csak Ausztriával mutathatók ki hasonlóságok az 1920–1934-es korszakban).

A tömegmozgalom kritikus szemű áttekintése után a szerző vizsgálat alá veszi a SAP felső vezetésének kísérletezését a szövetségesek megszerzésére, hiszen erre a 45%-os átlag-szavazat mellett eleve

rá volt kényszerítve. Therborn kimutatja a fordulatokat mind a jobbra (Agrárpárt és Liberális Párt), mind a balra (baloldali szocialisták, kommunisták) nyitás terén. Megállapítja, hogy 1936-ban történik radikális szakítás a „baloldaliakkal” és azt is, hogy miért, majd, hogy ez a szövetség 1945 után hogyan újul meg, 1948 után megint miként zsugorodik, s hogy a Palme-korszakban már egy ugyancsak megújult kommunista párt esetében ez megint miként kaphatott szerepet.

S ahogyan a baloldali szövetségesek megismerésében is kritikus összegzéseket olvashatunk a szerzőtől, ugyanezt tapasztaljuk a polgári liberálisok esetében is. Therborn pártkongresszusi jegyzőkönyvekből idézi fel az 1930-as évekből, hogy az egyébként liberálisok felé olyannyira nyitott Wigforss mennyire hangsúlyozta, hogy a szövetség megszületéséért a SAP-nak nem szabad elvi engedményeket tenni. Ezt azután „a nagy taktikus” Hansson pártvezér is magáévá tette.

Therborn az egész hosszú korszakra kivetítve állapítja meg: a SAP egyik erőssége az volt, hogy mindig támaszkodhatott a LO-ra, amelynek munkásösszetétele még jellegzetesebb volt, s a LO üdvös baloldali opozíciót is jelentett a SAP politikai gyakorlatias útkeresése esetén. Ez a szövetség és hatása különben mindenki számára „nyílt titok” volt. A változások éppen a valóság változásai nyomán, az ipari munkásság arányának csökkenésén, a falusi dolgozók számának rendkívül nagy és gyors összezsugorodása következtében, majd az 1973-as világgazdasági recesszió nyomán a svéd gazdaság új kihívásai a versenyképesség és a nagy elvek összeegyeztetésének nehézségei következtében álltak elő. Így a szociológus egy sor objektív tendenciát mutat ki — ám emellett nagyon határozottan világít rá a Palme utáni pártvezetés hibáira, kapkodására, kitéréseire — legfőbb tanulságként felidézve: a párt négy nagy fellendülése, felújulása (és egyúttal a négy nagy formátumú vezető) idején a SAP mindig koncepcionálisan „nyitó fél” volt, s még a polgári pártok oldaláról sem vonta senki sem kétségbe, hogy „merő jószándékú, de hatástalan” politikusokat kellene a kormány éléről leváltaniuk. Ez a meggyőző hatásosság erősen hiányzott a Palme utáni vezetésből, és ez is hozzájárult, hogy a polgári pártok négyes koalíciója 1991-ben a SAP-ot kibuktatta a kormány éléről. Persze Therborn nem egyszerűsíti le a jelenségeket és problémákat — Így rendkívül tanulságos táblázatot közöl pl. a „Május 1. jelvények” terjedéséről. Az adatok 1927-től 1991-ig követhetők a táblázatban nyomon, a szakaszok nyilvánvalóak: míg a kezdő 1927–30-as korszakban 150–170 000 jelvény fogyott, az 1938–1950-es nagy fellendülés korszakában ez a szám 430–490 000 között ingadozott, majd az 1950–60-as években a szám visszaesett 300 000 körüli számra, hogy ez a szám 1977 és 1986 között ismét 380–446 000-re emelkedjen, majd 1990–1991-ben drámai visszaesés következett be 219 000-re, illetve 196 000-re. Cseppben a tenger. Therborn tanulmányának utolsó alfejezetei persze szintén a megújulás lehetőségeit vizsgálják.

A többi tanulmányból csak ízelítődül: Gosta Esping-Andersen a svéd jóléti állam kialakulásával és jellemzőivel foglalkozik (ugyancsak összevetve más országokéval és a belső dinamika változásait, ennek problémáit is elemzi), Klas Amarka a SAP és a LO kapcsolatairól ír, míg Clas-Erik Oldner megint más megvilágításban elemzi, hogy a munkások és a farmerek „alulról” miként alakították a SAP politikáját. A kötet tartalmaz olyan tanulmányt, amely azt elemzi, hogy milyen kölcsönhatás mutatható ki a pártprogramok és a megvalósuló gazdaságpolitika között. Mások olyan „részterületeket” dolgoznak fel, mint a SAP gyermekvédelmi politikája, a SAP lakásépítő politikája, a SAP külpolitikája, a párt oktatási elképzelései és gyakorlata míg ismét mások regionális és helytörténeti rálátást adnak a nagy összefüggésekhez.

A kötetet gazdag bibliográfiai mutató és néhány táblázat egészíti ki a párt taglétszámának és választási eredményeinek alakulásáról, valamint mutató a SAP vezetőiről (1907 és 1991 között), illetve a kormányok összetételéről.

TÖRTÉNÉSZT SIRAT AZ ORSZÁG!

— *Búcsú Benda Kálmántól* —

(1913–1994)

Hazánk egyik sokat dolgozó, nagyon elfoglalt, közéleti ihletettségu történésze hagyott itt bennünket. Sokat dolgozott, sok terhet rakott saját vállaira. Még halála előtt is — 81 évesen — külföldi előadói körútra indult, három előadást tartott Franciaországban s innen tért haza március 14-én. Idehaza mondta fel a szíve a szolgálatot tragikus hirtelenséggel, még a repülőtéren. Hazajött meghalni.

Boldog az az ember, akinek a halálát össze tudjuk kötni életművével és hazájával. A tudományos közélet és a történettudomány kimagasló egyéniségeként mindig az igazság tolmácsolása volt legfontosabb célja írásaiban és mondandóiban. Egyszerre volt reformátor és történész, a történelmi korszakok hitvallója, aki igazát mindig derűsen és mosolyogva tudta elmondani, szép magyar nyelven megfogalmazott mondataiban.

Munkásságában és 16–18. századi kutatásaiban a reformáció egyetemes művelődéstörténeti szerepével, annak idő- és korszerűségével foglalkozott, szíve szerint a legtöbbet, így vált a protestantizmus szellemi légkörének kimagasló megfogalmazójává. Műveiből mindenkor átsütött a reformációval való benső kapcsolata, a protestantizmusnak a nemzeti önállósággal való egybeszővődése. Keresztyéniségében és magyarságában egyaránt értéknek látta és tartotta a protestantizmust, ám nemzetfelfogásában soha sem engedte szembeállítani a katolikus magyart a kálvinista magyarral. A történészt mindig a nemzet egysége érdekelte, a nemzet sorsközössége. Ha a reformáció meg is osztotta a keresztyéniséget, a magyarság annak egybeötvözésére törekedett, a protestantizmust és a katolicizmust egyaránt a kultúra százados hordozóinak tartotta.

Az ember

Emberként mindenekelőtt sokarcú személyiségét és kultúrdiplomáciai értékét kell elismernünk munkájában. Nem véletlenül volt 20 hazai és nemzetközi tudományos társaság elnöke és tagja. Tudományszervező és történelemnepszerűsítő tevékenységével, emberségének sokszínű karakterjegyeivel tudta mindenkor megfogalmazni és elfogadtatni igazát.

Embersége és életműve megnyugvó harmóniában ölelkezett egymással, közéleti emberségében és népszerűsítő tevékenységében is a derűs egyensúlyra való törekvés volt egyénisége meghatározója.

A tudós

Embersége és egyénisége volt az alapja nagyívű tudományos munkásságának is. Testületekben és szervezetekben betöltött pozíciói, kitüntetései, tudományos díjai igazolják ezt. A Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja volt, Filozófiai és Történettudományi Osztályának elnöke, a Károli Gáspár Egyetem rektora, a Dunameléki Református Egyházkerület Ráday-gyűjteményének igazgatója, a Budapesti Református Teológiai Akadémia díszdoktora, stb.

Nemzetben gondolkodó történésze volt a magyarságnak. Művei közül említenünk kell: A magyar nemzeti hivatástudat története (1937), Bocskay István (1942), A magyar jakobinus mozgalom története (1957), Ráday Pál iratai (1955–1961), Emberbarát, vagy hazafi. Tanulmányok a felvilágosodás korának magyar történetéből (1978), A Habsburg abszolutizmus és a magyar rendi ellenállás a XVI–XVII. században (1984) és a Moldvai csángó–magyar okmánytár című köteteit. Kötetei közül mind a jakobinus mozgalomra, mind a csángó–magyar okmánytárra, mind pedig a Ráday Pálra vonatkozó publikációi — de a többi is — a szakma alapvető munkái közé tartoztak. Bocskay kötetében megszívlelhette Szekfü Gyula 1936-ban szóvá tett intelmét: hogy „a Bocskai felkelésnek a mai napig sincs megírva a története”, azonnal hozzálátott a szívéhez közelálló monográfia megírásához.

Sokszor idéztem jómagam is a jeles művelődéstörténészt, amikor Felvilágosodás és a paraszti műveltség a XVIII. században című munkájában a Dunántúlon és az Alföldön a protestáns falvak jelentősen magasabb és rendszeres iskolalátogatásáról szólt, amely helyenként elérte az országban a 60–70%-ot is. E tanulmányában írta meg és tette közzé kutatásának azt az eredményét is, amely szerint Dunántúl népiskoláiban a községi előljáróknak csak 15%-a értett a betűhöz, nevük leírásához. Kutatásai szerint Dunántúl kulturális mutatószámainak a helyzete előnyösebb volt az országos átlagnál. (1769-ben országosan egy falura 0,47 tanító jutott, Dunántúlon ez az arány 0,52 volt.)

Alapvető művelődéstörténeti kutatásaiban az *iskolázottság mértékének* döntő kritériumát nem a vallási, nem a nemzetiségi hovatartozásban látta, hanem a *népesség földrajzi elhelyezkedésében*. Az iskolahálózat ott erősödött meg s az alfabetizmus is ott emelkedett kutatásai szerint, ahol — a nagy közlekedési utak mentén — a parasztság bekapcsolódott az árutermelésbe, piacra járt, kupeckedett, adott és vett, amihez már tudni kellett írni és olvasni, meg számolni. Nem véletlen tehát, hogy a Bécshez közel eső területek (Sopron, Moson), meg a Dunamente (Komárom, Győr, Esztergom és nyilván Pest megye) ugrott ki a statisztika alapján, itt volt ugyanis a legfejlettebb az árutermelés és a kereskedelem az országban.

Egyetérthetünk azzal a nézetével is, hogy Rudolf Schendára, a kérdéskör jeles monográfusára hivatkozással a hazai népiskolai állapotokat még a Ratio Educationis előtti évtizedekben a 18. század első felében is úgy látta, hogy hazai viszonyaink tekintetében a paraszti népiskolázás alig maradt el a nyugat-európaítól, hisz Bajorországban is csak 199 iskola működött 5676 helységben 1818-ban, Sziléziában pedig 169 falura csak 30 tanító jutott. Ha ez az arány csak az olvasásra vonatkozott, akkor az írástudás még kisebb arányú lehetett kutatásai szerint. De művelődéstörténeti kutatásainak alapvető súlyára lehetett következtetni a Mária Terézia-kori urbáriumok írástudó aláíróinak elemzésével és arányaival foglalkozó tanulmányában is.

Számtalan tanulmánykötetnek volt a szerkesztője. Magyarország történeti kronológiájának munkálatait — tervtanulmányai alapján — 1975-ben indították, a szerkesztés munkálatai pedig 1980-ban fejeződtek be. A négy kötetből álló sorozatnak a főszerkesztője volt, amelyben 44 történész szakember állította össze szakterületük legfontosabb eseményeit.

Kiadványozási munkát a Ráday-gyűjteményben is végzett. Megkülönböztetett figyelmet szentelt alapvető forráskiadványoknak, kulturális és történelmi emlékek feltárásának és nyilvántartásának. E művek kiadását már 17 kötettel alapozta meg a Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár sorozatában. Itt jelentette meg — többek között — más munkák mellett *Sebestyén Kálmán: A Kolozs-Kalotai (Kalotaszegi) Református Egyházmegye népoktatásának adattárát a XV. századtól 1900-ig.*

Az Akadémia Történettudományi Bizottsága elnökeként rá tudta irányítani a figyelmet a magyar vidék egy-egy jelentős alkotóműhelyére és személyiségére, azonnal észrevevén az alkotások köztörténeti jelentőségét és hirdetve a regionális kutatások iskolát teremtő elsőbbségét!

Tudományszervező és népszerűsítő

Többször álltam egy dobogón vele. Hetvenedik születésnapomon ő mutatta be a Harminc nemzedék vallomása Somogyról című helytörténeti olvasókönyvem második, bővített kiadását (1989) Somogy megye könyvtárában, köszöntött a Tanítóképző Főiskolán rendezett tudományos tanácskozáson és a Somogyi Hírlap hasábjain, Kaposváron.

Büszke voltam arra, hogy a népfőiskolák munkaterületén is dolgozhattam vele: ő a népfőiskolások tanácsának elnökeként, én pedig a Népfront és a TIT megbízásából működtetett népfőiskolai szervezet vezetőjeként.

Mindig szívesen vette meghívásomat a *honismereti mozgalom* nyári akadémiaiára is, amelyek egyikén a tatain már az egyházak művelődéstörténetéről tartottunk konferenciát — még a „tilalmas időkben” — és azon a református egyház nevében tartott előadást a katolikus, az evangélikus és a zsidó előadók mellett.

Együtt írtunk Tolna megye kiadványában dr. Hadnagy Albert főlevéltárnok munkásságáról. Ő a hajdani Eötvös Kollégiumi társára emlékezett és rádióriporter munkájára, én pedig elmélyült helytörténész-levéltárosi tevékenységére, aki kutatásaiban mindmáig érvényes tanulságokat hozott felszínre munkálkodása folyamán.

A Korona történetének a bemutatására is vállalkozott *Fügedi Erikkel: A magyar korona regénye* c. kötetben (Magvető, 1979), amelyben a Szent Korona sorsát kísérték végig a II. világháború végétől mindaddig, amíg 1978-ban nem került vissza — a koronázási ékszerekkel együtt! — a magyar országgyűlés ünnepi ülésén az Amerikai Egyesült Államokból.

Sokszor volt illusztris részvevője a Somogyban rendezett tudományos tanácskozásonak, s tanulmányok szerzőjeként üdvözölhetjük a Somogy megye múltjából c. levéltári évkönyv oldalain. E sorozatban közölte pl. 1977-ben az Iskolázás és az írástudás a Dunántúli parasztság körében az 1700-as években című tanulmányát.

Mindig nagyszámú hallgatóság ülte körül *rádióbeli katedróját*, műsorvezetőként a telemédiák népszerű, tudományos-ismeretterjesztő és történeti közműveltségi mű-

soraiban. *A rendkívül művelt történész–riporter* hazánk valamennyi levéltárát bemutatta — Emlékezzünk régiekről — sorozatában, majd igen sok könyvtárt és múzeumot, köztük a somogyi levéltárt is. Jeles kutatókat, figyelemreméltó kutatási eredményeiket is bemutatta az ország népének. A történész szenvedélye közérthető, világos gondolatmenettel társult benne, ezért váltak oly emlékezetessé rádió-műsorai.

Ebbeli tevékenységét — aligha tudom megkerülni, hogy a történelem-hirdető Benda Kálmán és az igehirdető-szónok Ravasz László tevékenysége között párhuzamot ne vonjak. Mindketten nagyon sokszor szerepeltek a rádió hullámhosszain, tanítva az ország népét tudományos közéletünk *egyszemélyes* nemzetnevelő és oktató „intézményeiként”, a hazai történelem szép magyar beszédű és igazmondó tanárai-ként. Amikor a kiváló püspök és országos rangú szónok Emlékezéseim című jelentős életrajzi kötetét megírta a „gyermekei és unokái számára” akkor a kötet szerkesztője azt is rögzítette előszavában, hogy „a szerkesztésben elsőrendűen Benda Kálmán tanácsait vettem figyelembe”.

Az intézményvezető

Sokszor láttam intézményvezetőként a Ráday-gyűjteményben, poros munkaköpenyében — raktárkezelői munkát végezve. Nagy gondot fordított a könyvtár elkalldótt kötetekének visszaszerzésére. Itt működtette (Péter Katalin történész–elnökkel és Nagy Edit egyházkerületi levéltárossal közösen) Egyháztörténeti Munkaközösséget is, melynek emlékezetes szerdai összejövetelein jeles művelődéstörténészek és néprajzosok tartottak előadásokat kutatásaik alapján.

A Károli Gáspár Református Egyetem alapító rektoraként három fakultás: 1.) a református teológiai akadémia, 2.) a nagykovácsi református tanítóképző, valamint 3.) a középiskolai tanárképző bölcsészettudományi kara megszervezésén fáradozott. A tervben negyedikként — jogtudományi karként — a volt kecskeméti jogtudományi akadémiát vették számításba. Az egyetem nevééről az alábbiakat nyilatkozta a Magyar Nemzetben: „A Károli-biblia műveltségben, nyelven összefogta — és bizonyos mértékben ma is összetartja — a széttört magyarságot a szomszédainkban és az emigrációban élőket is. Károli Gáspár bibliafordítása a magyarság összefogásának jelképe.”

A Károli-egyetem és erdélyi kutatásai kapcsán szeretném említeni azt az utolsó interjút is, amelyet a Nagyvárad Napló március 23-i száma készített vele. „Kettős elkötelezettségű” történésznek mondta a riport, akit a nemzet jelenére és múltjára egyidejűleg irányuló figyelem és felelősségtudat kísért végig az életén.

A nemzetben gondolkodó történész–rektor annak a reményének adott kifejezést, hogy az egyetem pótolni kívánja az elmúlt nemzedékek életéből kimaradt vállalásos szellemiséget, valamint azt a törekvést, hogy „tanárokat képezzen a magyar református iskolák számára idehaza és a Kárpát-medence szomszédos országaiban.” Csupán arra kell vigyáznia — mondta —, hogy az egyetem a református–magyar világnézet toleráns képviselője és intézménye legyen.

Ám arról is beszélt, hogy az egyetem újabb két tanszékének megnyitásával egyfelől a reformáció koráig visszanyúló holland–magyar egyházi kapcsolatokat kívánják ápolni, a japán tanszékkel pedig a magyarság törökös hatásokat mutató műveltségének az elmélyítését kívánják szolgálni a történelemtanárok képzésében.

Hitvallásszerű választ adott arra a kérdésre, hogy a Károli Egyetem történelem-szemléletében Erdély s vele együtt a reformáció hagyományainak protestáns szellemiségét miképp kell a hazai történelemtanításban tudatosítani és erősíteni. Ahogy a magyar kultúra s a magyar reformáció egységet képez az erdélyi főiskoláknak és az egész magyar református iskolarendszernek is azonos művelődéstörténeti koordináták között kell végeznie a maga munkáját.

Halála előtti *utolsó riportjában* arra a kérdésre is válaszolt, hogy Erdély kapcsán milyen további kutatásokon dolgozik. Bejelentette, hogy a már megjelent csángó-okmánytár következő köteteit készíti elő a 18. századi források alapján a Vatikán és a Hitterjesztés Szent Kongregációja levéltárából és a iaşii püspökség iratanyagából.

Majd így folytatta: „Szeretném befejezni Ráday Pál, II. Rákóczi Ferenc kancelláriai direktora iratkiadásának III. kötetét és az 1608-as magyar országgyűlések történeti okmánytárát, amelyhez nagy anyagot gyűjtöttem itthon és külföldön. Ez utóbbi a magyar történelem egyik különösen izgalmas szakaszának, a Bocskai István halála utáni éveknek belső és külső körülményeire mutat rá, egy új korszak problémáira az országgyűlések tükrében.”

*

Nyilván sokan olvasták a Nagyváradi Naplóban megjelent interjú vallomásszerű zárómondatait: „Kutatói érdeklődésem kezdettől fogva a 16–17. század történetére irányult, így kerültem közelebbi kapcsolatba Erdély múltjával és jelenével. Becsülöm a magyarság ott élő igen értékes részét, amely küzd az életéért, s kötelezőnek érzem, hogy segítsen őket, amiben tudom. Számos erdélyi barátom van a szakmában és azon kívül. Ez is ösztönöz, hogy lehetőségeimhez mérten rendszeresen részt vegyek Erdély mai művelődési életében. A jövőben ezt szeretném erősíteni és elmélyíteni, többek között a Károli Gáspár Egyetem lehetőségei által is.” Ezért is érezték kötelességüknek a kiváló erdélyi történészek: Jakó Zsigmond és Benkő Samu a baráti búcsúszó elmondását a Farkasréti sírnál.

A ravatalnál Hegedűs Lóránt püspök végezte a temetési szertartást s 15 palástos lelkész kísérte utolsó útjára. A ravatalnál Glatz Ferenc az akadémiai Történettudományi Intézetének igazgatója a tanítványok nevében, Sz. Tóth János pedig a népfőiskolai tanács titkáráként búcsúzott tőle.

*

A búcsúszó után csendben elköszönünk tőle, nyugalmat kívánva a sírjában számára, a nemzet emlékezetében pedig öröklétet.

Kanyar József

CONTENTS

STUDIES – *Somogyi Éva*: The Institution of Delegations Created in 1867 – *Diószegi István*: Bismarck and Andrassy in 1870/71 – ARTICLES – *Tóth István György*: The Social History of Elementary Schools in Vas County in the 17th and 18th centuries – *Varga J. János*: Hitherto Unknown Data on the Battle at Pétervárad in 1716 – *T. Mérey Klára*: Changes in the Network of Settlements and its Causes in Southern Transdanubia (1850–1914) – *Kelemen Elemér*: The Development of the Institutional Network of Education and its Circles of Attractions in Southern Transdanubia between 1886 and 1914 – *Senga Toru*: Tokutomi Soho, Vámbéry Ármin and Hungary around the Millennium * Vámbéry Ármin in the Service of Japanese Diplomacy at the Time of the Russo-Japanese war – DOCUMENTS – REVIEW – CHRONICLE

SOMMAIRE

ÉTUDES – *Éva Somogyi*: La formation de l'institution de la délégation en 1867 – *István Diószegi*: Bismarck et Andrassy en 1870-1871 – BULLETINS – *György Tóth István*: L'histoire sociale des petites écoles de Vas dans le siècles 17e 18e. – *J. János Varga*: Données inconnues pour la bataille de Pétervárad en 1710 – *Klára T. Mérey*: La modification du réseau d'habitat et les causes de celui-ci dans la Transdanubie du Sud (1850–1914) – *Elemér Kelemen*: Le développement du réseau des institutions d'enseignement et la formation des sphères d'attraction d'enseignement dans la Transdanubie du Sud entre 1886–1914 – *Senga Toru*: Tokutomi Soho, Ármin Vámbéry et la Hongrie millénaire * Ármin Vámbéry en service de la diplomatie japonaise au temps de la guerre russo-japonaise – DOCUMENTS – HISTORIOGRAPHE – CHRONIQUE

INHALT

STUDIEN – *Éva Somogyi*: Die Entstehung der Institution der Delegation im Jahre 1867 – *István Diószegi*: Bismarck und Andrassy in den Jahren 1870 und 1871 – MITTEILUNGEN – *György István Tóth*: Die Sozialgeschichte der Elementarschuler im Komitat Eisenburg im 17. und 18. Jahrhundert – *János J. Varga*: Unbekannte Angaben zur Schlacht von Peterwardein in 1716 – *Klára T. Mérey*: Die Veränderung des Siedlungsnetzes und deren Ursachen in Sud-Transdanubien (1850-1914) – *Elemér Kelemen*: Die Entwicklung des Institutionsnetzes vom Unterricht und die Herausbildung von Anziehungskreisen des Unterrichts in Sud-Transdanubien zwischen 1886 und 1914 – *Senga Toru*: Tokutomi Soho, Armin Vambéry und das eintausendjährige Ungarn * Armin Vambéry im Dienst der japanischen Diplomatie zur Zeit des japanisch-russischen Krieges – DOKUMENTEN – HISTORISCHE LITERATUR – CHRONIK

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ – *Ева Шомоды*: Формирование устройства делегации в 1867. г. – *Иштван Диосеги*: Бисмарк и Андрашши в 1870–1871 гг. – СООБЩЕНИЕ – *Дьердь Иштван Тот*: Социальная история учеников в элементарных школах в комитате Ваш в 17–18. веках. – *Янош И. Варга*: Незнакомые данные к битве у Петерварда в 1716 г. – *Клара Т. Мереи*: Изменение сети поселений и его причины на Южной Трансданубии. (1850–1914). – *Элемер Келемен*: Развитие сети учебных учреждений и формирование учебных округов притяжения на Южной Трансданубии между 1886–1914 гг. – *Тору Сенга*: Токутоми Сохо, Армин Вамбери и тысячелетняя Венгрия. – Армин Вамбери в дипломатической службе Японии во время русско-японской войны – ДОКУМЕНТЫ – ИСТОРИЧЕСКАЯ ЛИТЕРАТУРА – ХРОНИКА

A szedés és venturázás a Századok szerkesztőségében készült a Computer Média Rt.

Ventura 2.0 magyar változatával.

Kiadó: Magyar Történelmi Társulat

Nyomás: Neotipp Nyomdaipari és Kereskedelmi Betéti Társaság

1025 Budapest, Vöröstorony lejtő 5.

Felelős vezető: dr. Naszályi Gábor

HU ISSN 0039–8098

Következő számunk tartalmából:

KOSSUTH LAJOSRA EMLÉKEZÜNK

Egyed Ákos: Kossuth Lajos és a székelyek 1848-ban

Urbán Aladár: Kossuth és a szegedi olasz deportáltak kiszabadítása 1848 októberében

Spira György: Kossuth hagyatékából

Veliky János: Az iparpártoló Kossuth

Hermann Róbert: Kiadatlan Kossuth–Görgey levelezés

Poór János: Böszörmény önkormányzata 1609–1848

Enyedi Sándor: Az erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság hagyatékából. Krónikák a 18. század utolsó évtizedének első éveiről (1790–1792)

Sándor Pál: Kiadatlan levéltári források 1848-ból

E számunk munkatársai

Diószegi István a történelemtudomány doktora, tanszékvezető egyetemi tanár (ELTE BTK Újkorri Egyetemes Történeti Tanszék, Budapest) – ***Huszár Zoltán*** múzeológus (Janus Pannonius Múzeum, Pécs) – ***Jemnitz János*** a történelemtudomány doktora, tudományos tanácsadó (MTA Történettudományi Intézet, Budapest) – ***Kanyar József*** a történelemtudományok doktora (Budapest) – ***Kelemen Elemér*** kandidátus, főmunkatárs (Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, Budapest) – ***Kurunczi Jenő*** főiskolai docens (Kőrösi Csoma Sándor Főiskola, Békéscsaba) – ***Kratky Tamás*** nyugdíjas (Budapest) – ***Majoros István*** egyetemi adjunktus (JPTE Tanárképző Kar, Pécs) – ***Niederhauser Emil*** akadémikus (MTA Történettudományi Intézet, Budapest) – ***Pelyach István*** tudományos segédmunkatárs (JATE BTK Új és Legújabbkori Magyar Történeti Tanszék, Szeged) – ***Radó Bálint*** egyetemi tanársegéd (Janus Pannonius Tudományegyetem, Pécs) – ***Senga Toru*** tudományos kutató (ELTE BTK Kelet-Európa története Tanszék, Budapest) – ***Somogyi Éva*** kandidátus, osztályvezető (MTA Történettudományi Intézet, Budapest) – ***Tilkovszky Loránt*** a történelemtudomány doktora, tudományos tanácsadó (MTA történettudományi Intézet, Budapest) – ***Tóth István György*** kandidátus (MTA Történettudományi Intézet, Budapest) – ***T. Mérey Klára*** a történelemtudomány doktora, főmunkatárs (MTA RKK Dunántúli Tudományos Intézet, Pécs) – ***Varga J. János*** kandidátus, főmunkatárs (MTA Történettudományi Intézet, Budapest)

Tájékoztató

Tisztelt Szerzőnk!

1. A szerkesztőség szívesen veszi, ha a kézirati szöveget számítógépes szövegszerkesztés útján készíti, s lemezen adja le. Amennyiben lehetséges a Word 5.0 szövegszerkesztőt használja.
2. Hagyományos kézirat esetében jól olvasható, kopott és halvány betűket nem tartalmazó, lehetőleg javítás nélküli szöveget adjon le, minél fehérebb papíron – egy (valamikor) scanner csak jóminőségű, kontrasztos szöveget tud jó hatásfokkal „beolvasni”.
3. A jegyzeteket folyamatos számozással készítse, és a tanulmány végére helyezze el. Ha Ön, tisztelt szerzőnk, szövegszerkesztővel írja cikkét, azt kérjük, hogy a jegyzeteket a szöveg végére írja, „hagyományos” formában, mert a szövegszerkesztő generált formáit a ventura-program nem fogadja el.
4. Külön kérjük, hogy a teljes magyar abc-t használja kézirata elkészítésekor; ha nem rendelkezik vele, akkor az ékezeteket vékony fekete filctollal pótolja kéziratán; ha a kéziratot javítani kíván — s csak ebben az esetben — két példányban készítse azt el, és a második példányon tüntesse fel a javításokat.
5. A kéziratban az évszázadokat — idézetek, tanulmány- és könyvcímek eredeti előfordulásának kivételével — arab számmal tüntesse fel, s a kurziválandó szöveget aláhúzással jelölje. (A jegyzetekben csak a szerzők nevét kurziváljuk, szerkesztőkét, összeállítókét, valamint címet nem!)
6. Kérjük arra, hogy — a jelenlegi adózási jogszabályokat figyelembe véve — *személyi adatait, vagy annak változásait* (személyi számát, munkahelyi és lakáscímét, telefonszámát, beosztását, tudományos fokozatát, nyelvtudását és érdeklődési körét [a utóbbi kettő a szerkesztőség számára nyújt információt arra vonatkozóan, hogy milyen témájú és nyelvű könyvet tud ismertetni a folyóirat hasábjain]) *közölje a szerkesztőséggel*. A munkahely és a tudományos fokozat megjelölése az egyes számok munkatársi jegyzéke pontos összeállításához, az esetleges reklamációk elkerüléséhez is szükséges.
7. A tanulmányokról és cikkekről — a szerzők tiszteletdíjának terhére — 40 példányban különlenyomatot készítettünk.

Terjeszti a Magyar Posta Rt.

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A., közvetlenül vagy postátalványon, valamint átutalással a Postabank Rt. 219-98636/021-02809 pénzforgalmi jelzőszámra. Példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadó *Stúdium* (Budapest V., Váci u. 22.) és *Magiszter* (Budapest V., Városház u. 1.) könyvesboltjaiban.

Előfizetési díj egy évre: 720,-Ft

Egy szám ára: 120,-Ft, dupla szám ára: 240,-Ft.

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat,

H-1389 Budapest, Pf. 149.

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA

AZ ALAPÍTÁS ÉVE

1994 OKT 20

1867

100 ÉVE HUNYT EL KOSSUTH LAJOS

Pajkossy Gábor: Kossuth és a kormányzati „terrorismus” politikája 1835-1839

Veliky János: Az ipartámogató Kossuth

Egyed Ákos: Kossuth és a székelyek 1848-ban

Urbán Aladár: Kossuth Lajos és a szegedi olasz foglyok kiszabadítása 1848 októberében

Spira György: Kossuth hagyatékából

Hermann Róbert: Görgei Artúr és Kossuth Lajos levelezésének kiadatlan darabjai

Urbán Aladár: Kossuth Lajos kiadatlan pénzügyminisztéri és országos biztosi iratai

Tisztelt Olvasó!

A Századok a Magyar Történelmi Társulat nagy tradíciókkal rendelkező tudományos orgánuma 1867 óta jelenik meg folyamatosan. Alapításakor, s utána még hosszú évtizedeken keresztül évente 10 alkalommal jelent meg, s előfizetőinek ezenfelül még egy pótfüzetet is juttatott.

A jelenlegi Századok, nemhogy e tradíciók folytatásához, de rendszeres megjelentetéséhez sem rendelkezik elegendő anyagi eszközzel. Szerkesztőségünk a folyóirat kiadása körül évek óta állandósult válság következtében arra az elhatározásra jutott, hogy kísérletet tesz e helyzet megváltoztatására. A központi költségvetési támogatás emelésében nem reménykedhetünk, sőt reálértékben ez az állami támogatás évek óta csökken, s ez a többi tudományos folyóirat mellett a Századokat is súlyosan érinti.

A jelen helyzetben mi is a „szokásos” megoldáshoz folyamodtunk, s létrehoztuk a Századok Alapítványt. Az alábbiakban az alapító okirat néhány pontjára hívjuk fel szíves figyelmét:

„4. Az alapítvány nyitott és közhasznú...

5...Pénzügyi támogatást vár más alapítványoktól, külföldi és magyar állampolgárok befizetéséből...

6...Az alapítványi befizetők névsorát — az összeg feltüntetésével — a Századok... minden évben, az utolsó számban nyilvánosságra hozza.

7...Az alapítvány minden év novemberében elszámol vagyonáról, s a „mérlegbeszámolót” nyilvánosságra hozza a Századok (ezt követő) legközelebbi számában...”

Tisztelt olvasó!

Tisztában vagyunk azzal, hogy a jelenlegi gazdasági körülmények nem a legkedvezőbbek ahhoz, hogy ilyen felhívással forduljunk Önhöz, de ha ezt anyagi körülményei megengedik, kérjük, *csatlakozzon az alapítvány támogatóihoz.*

Alapítványunkat a Budapest Bank Rt. kezeli, belföldi számlaszámunk:

BBRT 208-26411

Külföldi támogatóink devizában a:

„Budapest Bank 401-151-941-8797-0”

számlára fizethetnek be. Egyes bankok, különösen az amerikaiak, csekkel történő fizetés, vagy banki átutalás esetén magas összegű (35\$) banki költséget is felszámolnak, ezért talán célszerűbb a közvetlen befizetés.

Hazai támogatóink *befizetési csekket a Századok szerkesztőségétől kaphatnak.*

A befizetett összeg alapítványi hozzájárulásnak számít és az adóalapból levonható.

Abban a reményben, hogy céljainkkal Ön is egyetért, előre is köszönjük erkölcsi és — remélhető — anyagi támogatását.

*Tisztelettel:
a Századok szerkesztősége*

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST, I. ÚRI U. 53.

TELEFON/FAX: 155-77-72

128. ÉVFOLYAM 1994. 5. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BÁCSKAI VERA, DOMBRÁDY LORÁND, ENGEL PÁL, GERŐ ANDRÁS, HAJDU TIBOR, IZSÁK LAJOS, JAKÓ ZSIGMOND, KATUS LÁSZLÓ, KOROKNAY ÁKOS, KUBINYI ANDRÁS, MUCSI FERENC (felelős szerkesztő), NIEDERHAUSER EMIL, PALOTÁS EMIL, PRITZ PÁL, RÁCZ ISTVÁN, ROMSICS IGNÁC, SIPOS PÉTER, VÁRKONYI ÁGNES, VIDA ISTVÁN, WELLMANN IMRE

Szerkesztő:
PÁL LAJOS

A szerkesztőség munkatársai:
TILKOVSZKY LORÁNT és URBÁN ALADÁR

Tisztelt Olvasó!

E számunkhoz mellékelve talál egy a Századok Alapítvány számára készült átutalási csekket, mely csak alapítványi befizetésre szolgál, folyóirat előfizetésre nem! Előfizetni csak a *HELIR*-en keresztül lehet.

Megértő támogatásában bízunk

Századok szerkesztősége

Tartalomjegyzék

100. ÉVE HUNYT EL KOSSUTH LAJOS

<i>Pajkossy Gábor</i> : Kossuth és a kormányzati „terrorizmus” politikája 1835-1839	809
<i>Veliky János</i> : Az ipartámogató Kossuth	818
<i>Egyed Ákos</i> : Kossuth és a székelyek 1848-ban	831
<i>Urbán Aladár</i> : Kossuth Lajos és a szegedi olasz foglyok kiszabadítása 1848 októberében	872

*

<i>Spira György</i> : Kossuth hagyatékából	888
<i>Hermann Róbert</i> : Görgei Artúr és Kossuth Lajos levelezésének kiadatlan darabjai	922
<i>Urbán Aladár</i> : Kossuth Lajos kiadatlan pénzügyminiszteri és országos biztosi iratai	1000

FIGYELŐ

Szvoboda Dománszky Gabriella: Egy 19. századi festődinasztia 1018

TÖRTÉNETI IRODALOM

<i>Mittelalterliche lateinische Handschriftenfragmente in Esztergom.</i> (Ism.: <i>Romhányi Beatrix</i>)	1028
<i>Peter Brown: A Szentkultusz.</i> (Ism.: <i>Pósán László</i>)	1029
<i>Städte im Donaauraum. Sammelband der Beiträge aus dem Symposium in Smolenice</i> 30. 9. – 3. 10. 1991. Bratislava – Pressburg 1291–1991. (Ism.: <i>Niederhauser Emil</i>)	1032
<i>Endrei Walter: A textilipari technikák termelékenységének története</i> (Ism.: <i>Móra László</i>)	1034
<i>Milan Ferko – Richard Marsina – Ladislav Deák – Imrich Kružliak: Starý národ – mladý štát</i> (Ism.: <i>Niederhauser Emil</i>)	1036
<i>Bencsik János: Tokaj társadalma a tárgyak tükrében (1774–1849)</i> (Ism.: <i>Szántay Antal</i>)	1037
<i>Hermann Róbert: A rendőrminiszter és a Zichy-gyémántok</i> (Ism.: <i>Urbán Aladár</i>)	1039
<i>Karsa Ferenc: A szabadságharcos napló. „A körülöttem és velem 1848. és 1849. években történt események”</i> (Ism.: <i>Urbán Aladár</i>)	1041
<i>Deák István: Volt egyszer egy tisztikar. A Habsburg Monarchia katonatisztjeinek társadalmi és politikai története 1848–1918</i> (Ism.: <i>Urbán Aladár</i>)	1043
<i>Die Deutschen in Ungarn zwischen 1870–1980.</i> (Ism.: <i>Radó Bálint</i>)	1048
<i>I. I. Kosztjusko: Agrarnaja reforma 1848 g. v Avsztirii.</i> (Ism.: <i>Niederhauser Emil</i>)	1051
<i>Alfred Rosmer: Le mouvement ouvrier pendant la Première guerre mondiale.</i> (Ism.: <i>Jemnitz János</i>)	1052
<i>A Csongrád Megyei Levéltár Évkönyvei. Tanulmányok Csongrád megye történetéből XI–XX.</i> (Ism.: <i>Dóka Klára</i>)	1053

Pajkossy Gábor

KOSSUTH ÉS A KORMÁNYZATI „TERRORISMUS” POLITIKÁJA 1835–1839*

„Franz Florberg ma reggel rendben és hiánytalanul átadta nekem az új kéziratokat — kezdődik egy F. aláírással ellátott, címzett és megszólítás nélküli, német nyelvű levél, amely a Staatskonferenz iratai között található. A keltezés helyén sérült levél 1837 áprilisában íródott. — Mivel azonban a királyi nyomda igazgatója csak késő este érhető el, hogy megtarthassuk mind a munkára alkalmazandó szedőkről, mind pedig a nyomtatásnak a módjáról szükséges megbeszélést, a közreműködő két faktossal csak holnap reggel körülbelül 8 órakor kerülhet sor a további megbeszélésre, amelytől számítva mintegy 16-18 órán belül kezdődhet meg maga a nyomás. Bár mindent megtettem azért, hogy a belém helyezett bizalomnak megfeleljek, mégsem sikerült mindeddig kiderítenem, hogy azokon kívül, amelyek Kuh betüöntőnél vannak, találhatók-e schwabachi betűk más műhelyekben is; utóbbi tekintetben azonban tovább folytatom erőfeszítéseimet a nyomás befejezése után is.”

A levelet kétségkívül az a Leopold von Ferstl rendőrtanácsos vetette saját kezűleg papírra, aki az ellenzék megfigyelésére, különféle ezzel kapcsolatos titkos akciókra specializálódott. A címzett pedig alighanem Gervay Sebestyén, a Staatskonferenz jegyzőkönyvvezetője, Metternich bizalmasa volt. A levél tulajdonképpeni tárgyával kapcsolatos esetleges kétségeinket végképp eloszlatják a levél bal hasábján más kézzel írott szavak, amelyek feloldják az alkalmazott kódszavakat. Újraolvasva a levél így hangzik: „Franz Florberg ma reggel rendben és hiánytalanul átadta nekem az új sürgönyöket. Mivel azonban Beöthy [Sándor, a királyi jogügyek igazgatója] csak késő este érhető el, hogy megtarthassuk a munkára alkalmazandó ügyészekről, mind pedig a letartóztatásnak a módjáról szükséges megbeszélést, az ennek során közreműködő Lederer báróval és Cziráky gróffal [a magyarországi főhadparancsnokkal és a beteg nádort helyettesítő országbíróval] csak holnap reggel körülbelül 8 órakor kerülhet sor a további megbeszélésre, amelytől számítva mintegy 16–18 órán belül történhet meg maga a letartóztatás. Bár mindent megtettem azért, hogy a belém

* A Magyar Tudományos Akadémia 1994. május 10-én rendezett Kossuth-ülésszakán elhangzott referátum kis mértékben bővített, jegyzetekkel ellátott szövege.

helyezett bizalomnak megfelelek, mégsem sikerült mindeddig kiderítenem, hogy azokon kívül, amelyek Kossuthnál vannak, találhatók-e levelek Kossuth barátainál is; utóbbi tekintetben azonban tovább folytatom erőfeszítéseimet a letartóztatás végrehajtása után is.”

A levél kiegészíti eddigi ismereteinket. Ezek segítségével megállapítható, hogy a levél április 23. és 25. vagy 29. és 30. között íródott. Nem nyújt azonban lényegesen új információt – hiszen Ferstl 1837. januári és március–májusi pesti küldetéséről, a Kossuth letartóztatása körüli buzgólkodásáról eddig is tudunk. Mégis: az a tény, hogy a magas beosztású titkosrendőr és Metternich bizalmasa rejtjelezve érintkezett egymással, mindennél inkább jelzi, milyen nagy jelentőséget tulajdonítottak Bécsben annak, hogy Kossuthra meglepetésszerűen csapjanak le, és iratait is megszerezzék.¹

Kossuth letartóztatása, fogva tartása, pere, majd elítélése annak a kormányzati politikának volt a része, amelyet ellenfelei, egyben szenvedő alanyai „terrorizmusnak” neveztek, hiszen annak a célja a megfélemlítés volt, az 1830-as évek elején megjelenő liberális politikai irányzat leszorítása a politikai porondról. 1835 és 1838 között huszonnégy politikai per indult a Királyi Táblán a közélet szereplőit, köztük Wesselényi, Kossuth, a barsi Balogh János, a pesti Ráday Gedeon gróf, Ujházy László és a Madarász-fivérek, illetve az országgyűlési ifjúság radikálisai ellen. További perek indultak megyei bíróságok előtt, hogy a perbefogottakat kiszoríthassák a közéletből. A perbefogás, illetve a letartóztatás veszélye fenyegette Csány Lászlót, Deákot és Szemere Bertalant. (A Társalkodási Egylet számos tagját eltiltották az ügyvédi vizsga letételétől.) Mivel az eljárás a legtöbb esetben a rendi fórumokon elhangzó felszólalást követte, az ügyet a szólásszabadság sérelmének emlegették. A kormányzat más vonatkozásban is a rendi nyilvánosság korlátozására törekedett. Így 1836 őszén széleskörű jogokkal ruházták fel a főispánokat úgymond a tisztújítási rendbontások megakadályozására. Ugyanekkor megújították azokat a rendelkezéseket, amelyek tiltották, hogy a megyék határozataikat, felirataikat kinyomtassák, illetve hogy egymással politikai tárgyú levelezést folytassanak. E rendelkezésnek a nyomdákra gyakorolt fenyegetésekkel, illetve azzal kívántak érvényt szerezni, hogy a postahivatalok vezetőit titokban utasították a gyanúsnak tűnő megyei küldemények feltartóztatására.²

Mindezek hátterében az 1830-as párizsi forradalom, a liberalizmus, illetve a radikalizmus Európa-szerte bekövetkezett térnyerése, a magyar politikai színpad kezdődő átalakulása állt, illetve avval volt magyarázható, ahogyan mindezt a legfelső kormányzati körökben értékelték. A júliusi forradalom Magyarországon is hozzájárult a békés, törvényes átalakulást valló liberalizmus kialakulásához, de a nyomozások semmilyen eredményt nem hoztak arra vonatkozóan, hogy az ún. forradalmi propaganda hatott volna. Ennek ellenére Metternichnek 1835 tájára meggyőződésévé vált, hogy létezik egyfajta külföldi kapcsolat, s ennek nyomán az ország a forradalom küszöbén áll. A kormányzat a 30-as évek elején újra szigorúbb utasításokat bocsátott ki a cenzoroknak, tőle telhetően igyekezett meggátolni, hogy a felforgatóknak nevezett újságok, vagy politikai irodalom bekerüljön az országba, ellenőrizték az idelátogató külföldieket, korlátozták olyan magyarok külföldi utazását, akiknél a következményeket aggályosnak tartották. A kormányzat értékelése szerint hasztalan. A kortársak is tapasztalhatták, hogy Bécsben miféle „lágy velő szülte rémképeket” alkotnak maguknak. Esterházy Mihály benyomása szerint pl. azt hitték, „hogy [Ma-

gyarországon] egy kifőzött revolutio létez, hogy nagyon sokan leendenek az én pörm által elárulva ... — jegyezte fel 1835 júliusában Wesselényi — hogy lehetetlen, hogy én ellenem csak azon beszédért [tehát az 1834. decemberi szatmári beszédért] indították volna a notát, mert — mondták — az ostobaság lenne, egyéb és igen fontos oknak s nagy dolognak kell alatta s titokban lenni, mely most világosságra jövend.”³

Kossuth tevékenységét a kormányzat 1833 óta megkülönböztetett figyelemmel kísérte. Nem főkolompосnak tekintették, hanem e közelebről meg nem határozott szervezkedés eszközének. Iratainak a kézbekaparintásától éppen azt várták, hogy e szervezkedésnek a létre nyerne cáfolhatatlan bizonyítékot. Részben ez indokolta azt is, hogy letartóztatását titokban, meglepetésszerűen hajtsák végre. Az iratok nagy része — ma így mondanánk — a *Tudósítások* szerkesztőjei irattárának volt a része, igaz, alkalmas volt arra is, hogy más perbefogottak, így Wesselényi vagy Kosztolányi Péter ellen további bizonyítékként hasznosítható legyen.⁴ Újabb per indításához azonban már elégtelen volt. Bécsben azonban továbbra is úgy hitték, Kossuth kapcsolatai szerteágazóbbak annál, mint azt az iratok sejtették, és azok jellege is más. Nemcsak megtörése végett, hanem ezért is részesült a fogoly Kossuth igen szigorú bánásmódban, ami a külvilággal való kapcsolatait illeti. Elítéléséig, tehát huszonkét hónapon keresztül csak ügyvédje és orvosa látogathatta, és ők is csak ellenőrzés mellett; nem kaphatta meg fuvoláját, nehogy jeleket adhasson a külvilágnak; papírt, írószert jó ideig csak védőiratai, illetve szüleihez írott levelei elkészítéséhez kapott, és ezeket is átvizgálták; ellenzékieknek tekintett laphoz egyáltalán nem juthatott, csak az augsburgi *Allgemeine Zeitung*hoz – más kérdés, hogy éppen így tudta meg, fogva tartói bosszúságára, már 1837 júliusában, hogy a perbefogások folytatódnak. Bécsben élénk érdeklődéssel fogadtak minden olyan titkosrendőri jelentést, amely szerint a Kossuth-család javára — Wesselényi kezdeményezésére megindult — gyűjtés valódi célja az lenne, hogy hallgatásra bírják Kossuthot, nehogy felfedje az ellenzék úgymond titkos üzelmeit. E hírnek olyan jelentőséget tulajdonítottak, hogy a rendőrniszternek szóló legfelső kéziratot Gervay maga tisztázta le, nehogy a dologból valami is kitudódjék.⁵

De nem tulajdonítottak-e Bécsben Kossuth személyének túlzott jelentőséget? Annyiban minden bizonnyal, amennyiben a szóban forgó összeküvés egyszerűen nem létezett. Feltétlenül helyesen értékelték azonban Kossuth vállalkozásainak jelentőségét, és magának Kossuthnak a súlyát az ellenzéken belül.

Kossuth — saját szavai szerint — „név- és érdemtelen homályos polgárként”⁶ lépett 1832 végén az országos politika porondjára. Távollevő főrend követeként alig volt szava, személyét pedig inkább „gyanús”⁷ tartották. *Országgyűlési Tudósításai*val azonban, mivel a nagyközönség a kerületi, illetve a főrendi ülések vitáiról egyáltalán nem, az országos üléseken történekről pedig csak nagy sokára értesülhetett, hiányt pótolta. Még inkább *Törvényhatósági Tudósításai*val, hiszen a megyegyűlések vitáiról a közönség egyáltalán nem szerezhetett tudomást. E vállalkozások egyértelműen személyéhez kötődtek. Országgyűlési tudósításaival iskolát teremtett, követőkre talált, de versenytársra nem, a *Törvényhatósági Tudósítások* pedig, bár annak folytatását tervezték, a szerkesztő letartóztatása után abbamaradt.⁸ Bármilyen kezdetleges formában és alacsony példányszámban állították elő őket, a *Tudósítások* nélkü-

lözhetetlenek voltak a formálódó liberális ellenzék részére, hiszen nyilvánosságot biztosítottak társadalomátalakító programjuknak, és a kormányzat bírálatának is. Kossuth kezdettől fogva tudósított a szólásszabadsági sérelem országgyűlési tárgyalásáról, sőt 1835 nyarán külön tudósításban számolt be arról a barsi gyűlésről, amely megerősítette tisztségében a megye hűtlenségi perbe fogott követét, Balogh Jánost.⁹ A *Törvényhatósági Tudósítások* eredeti célja az volt, hogy a társadalmi reformprogramot népszerűsítse, és előkészítse a következő országgyűlést. Kossuthnak ehelyett már az első számtól kezdve olyan megyegyűlési vitákról kellett tudósítania, amelyek Lovassyék elfogatása, majd pere, illetve saját lapjának betiltása miatt voltak hangosak. A szerkesztő persze joggal védekezhetett azzal, hogy nem a *Tudósítások*, hanem a kormányzat törvénytelen lépései által „ingerlettek fel a megyék”, Kossuth és lapja mégis jelentős szerepet játszott az ellenállás kibontakozásában.

A *Törvényhatósági Tudósítások* működtetése ráadásul kiterjedt kapcsolathálózat kiépítését és fenntartását igényelte. Kossuth súlya azonban nemcsak azért nőtt meg az ellenzék körében. Az országgyűlésen, különösen az első időkben — mint maga mondta — inkább tanult, mint tanított. Bár a részleteket illetően további kutatások szükségesek, annyi bizonyos, hogy legkésőbb 1834-re, 1835-re bizalmas, részben politikai, részben baráti kapcsolatba került Wesselényivel, Deákkal és Kölcseyvel, tehát éppen az ellenzék legtekintélyesebb vezetőivel. Különösen a Wesselényivel való kapcsolat segítette abban, hogy az ellenzéken belüli pozíciója megváltozott. A báró, naplója tanúsága szerint, igen nagyra becsülte, sőt szerette Kossuthot. 1836 tavaszán először őt akarta magával vinni észak-itáliai útjára, egyebek között azért, hogy a szerkesztő „hasznos munkái” után kipihenhesse magát,¹⁰ tőle telhetően védte az 1836 őszen, majd a fogság alatt fel-feltörő „ocsmány” és képtelen rágalmakkal szemben,¹¹ általában igyekezett pályáját egyengetni: így igyekezett bejuttatni a pesti kaszinóba, majd a Tudós Társaságba is.¹² Kapcsolatuk 1836–1837-ben egészen szorosra vált, Wesselényi, amikor Pesten tartózkodott, naplójából kitűnően hetente többször is felkereste Kossuthot, annak elfogatását megelőző mindkét napon kikocsizott hozzá a Zugligetbe. Valószínűleg ő ismertette össze 1836 májusában Vörösmartyval és körével,¹³ és ami még fontosabb, a pesti ellenzék vezető személyiségeivel. Kossuth pesti szállása az ellenzék egyik állandó találkozóhelyévé vált. „Nála az ember többnyire jó emberekkel találkozik, s mindég pontos újságokat olvashat számos levelezőjétől” – jegyezte fel a Pestre érkező Lónyay Gábor.¹⁴ Hamarosan szinte szokássá vált, az óvatosabb ellenzékiek nemetszésére,¹⁵ hogy az ellenzék Kossuthnál vitassa meg az aktuális politikai teendőket. Az itt és más ellenzékiek lakásán tartott találkozók alakították ki a nyilvánosság előtt követendő taktikát. Így 1836 október elején megvitatták Kossuthnak a *Tudósítások* második eltiltása ellen benyújtandó tiltakozását,¹⁶ 1837 februárjában pedig azt, hogy vállalja-e Wesselényi Udvarhelyszék követségét a nagyszombati országgyűlésen.¹⁷ A *Tudósítások* szerkesztése mellett Kossuth, ügyvédként, oroszánrésztt vállalt Lovassy László védelmében, és Wesselényi megbízásából 1836 kora őszen hosszabb — eddig ismeretlen — cikket is írt a Lovassy-ügy állásáról, vélhetően a külföld tájékoztatására.¹⁸ Fontos, hogy 1836 őszen Kossuth azon megye liberális ellenzékének lett minden jel szerint megbecsült és egyenrangúnak tekintett tagja, amely éppen ekkoriban vált végleg vezérmegyévé. A politizáló közvéleményt elsősorban foglalkoztató kérdés, az országgyűlési ifjak pere

Pesten zajlott, a történetekre elsőként Pest megye reagálhatott, s a megye adta meg körlevelei révén, illetve Kossuth ugyanitt szerkesztett *Tudósításain* keresztül a tiltakozás alaphangját. S ha a liberálisoknak a megyében valamilyen oknál fogva nem sikerült teljes egészében elfogadtatni érvelésüket, működésbe lépett az ellenzéki kapcsolatrendszer. Az a felirat pl., amely Kossuth szerint az ifjak ügyében a leginkább „tisztába tette ... a dolgot”, Szatmár megye 1836 decemberében kelt, Kölcsey fogalmazta felirata tehát, annak nyomán született meg, hogy szeptember elején Wesselényi és az ő kérésére Kossuth is megkeresték a költő-politikust, pótolná a megye „az itt [t.i. Pesten] és más gyűlésben történt hiányokat” és „emelnék ki” „a fogság törvénytelen voltát”.¹⁹

Kossuth személyében tehát nem egyszerűen olyasvalakit tartóztatott le a kormányzat, aki addig valóban példátlanul merészen dacolt egy törvénytelen eltiltással, hanem egy olyan véleményformálót és politikust, aki a liberális ellenzék szempontjából kulcsfontosságú orgánumnak volt a lelke, és akinek az ellenzéken belüli súlya is egyre jelentősebbé vált. Éppen ezért is viselkedhetett egyre szuverénebb módon.

A perbefogottak, akik — az országgyűlési ifjak és Kossuth kivételével — szabad lábón védekezhettek, alaki kifogásokkal éltek. Mindez azt szolgálta, hogy a végítélet meghozatalára esetleg kedvezőbb politikai légkörben (vagy egyáltalán ne) kerüljön sor, de teljes összhangban állt azzal a liberálisok által vallott alapelvvel is, amely szerint az, amivel őket vádolták, nem bűncselekmény, hiszen a szólásszabadság biztosítja a jogot a fennsőség felett gyakorolt kritikára. Wesselényit 1838 februárjában komolyan foglalkoztatta az, nem követ-e el elvfeladást, ha eleget tesz a bíróság ítéletének és érdemi védelmébe bocsátkozik, hiszen magát a vádemelést is törvénytelennek tartotta.²⁰ A liberálisok az első perctől, tehát 1835 tavaszától, majd 1836 júniusától felvették a kesztyűt, hiszen jól látták, az éppen kibontakozni kezdő mozgalom létéről van szó, bármekkora légyen is a tiltakozás kockázata. A megyegyűlések lehangosabb szónokait rendre perbe fogták ugyan, a perbefogás viszont újabb kikapcsolható sérelmet jelentett, s a liberálisok a szólásszabadsági sérelem kérdésében olyanok támogatására is számíthattak, akikre a társadalmi reformok kérdésében nem. Hallgatásuk ugyan mentesítette volna őket a perbefogástól, ám ez saját lehetséges bázisukat szűkítette volna. Három Bars megyei perbefogott kegyelmet kért és kapott, azaz közvetve beismerték, joggal indítottak ellenük eljárást. A nagy többség azonban a bíróság előtt is azt a magatartásmintát követte, amit a korabeli politizáló közvélemény elvszerűnek és törvényesnek tekintett, s ami feltétele volt annak, hogy a következő országgyűlésen az ellenzék kedvező pozícióból folytathassa a tiltakozást.

Kossuth számára, aki fogságban védekezett, nem volt feltétlenül előnyös a per elhúzódása. Ennek ellenére újra és újra szabadlábúra helyezését követelte, mivel le tartóztatása törvénytelen volt. Ez a taktika állt összhangban az ellenzék elveivel. Kossuth számára személyesen is sokat jelentett, hogyan állja próbatételét. Birtoktalan kismemes volt, születésénél fogva megillette a jog a közéletben való részvételre, családja azonban nem tartozott azokhoz, akikből a hagyományos vezetőréteg toborzódott. Ha érvényesülni akart, saját magára, tehetségére, illetve az általa nagy nehezen kialakított ellenzéki jellegű kapcsolathálóra volt utalva. Ráadásul nemcsak rendi jellegű előítéletekkel, hanem, az 1831 őszén Zemplénben elkövetett súlyos botlást követően, vádakkal, majd, vissza-visszatérően, közönséges rágalomokkal is meg kellett

küzdenie. A börtönben aligha volt valami is számára fontosabb, mint hogy megőrizze, illetve öregbítse a liberális ellenzék soraiban kivívott presztízsét. A döntést, ha egyáltalán mérlegelte, milyen magatartást tanúsítson elfogatása után, megkönnyíthette számára, hogy a kormányzat nem törekedett megnyerésére, hanem célja elnémitása, megtörése volt. Mindez erőt adott ahhoz, hogy úgy viselkedjen, mint Horatius *iustus et tenax propositi virje*, akit nem tántorít el a hatalmasok komor tekintete, vagy az a *citoyen obscure*, a homályos polgár, aki egyedül mert dacolni a zsarnok Sullával, akiről Chateaubriand-nál olvasott.²¹

A per az akkori perrendtartásnak megfelelően írásban folyt le, azaz nem volt nyilvános. A vádlottnak mégis volt lehetősége arra, hogy a közönség tudomást szerezzen arról, hogyan állja perét. Kossuth maga irányította védekezését, legjelentősebb szóváltásait ő maga fogalmazta meg. Fogalmazványait, ügyvédje jóvoltából, legalább néhányan olvashatták, közöttük Wesselényi, aki azokat „derekabbnak” tartotta annál, hogy „azon mi [t.i. ő és azok az ügyvédek, akik a szöveget véglegesítették] igazításokat tehessünk” hiszen „az oly már a jelen s jövő kort illető oklevél, hogy azon változtatásokat tenni nem is igen szabad”.²² Őn. önkéntes vallomását 1837 júniusában minden bizonnyal nem annyira az ügyész és a bíróság, inkább a közönség számára fogalmazta meg, számolva avval, hogy az, a perrendtartás, illetve a védőügyvéd jóvoltából, nyilvánosságra kerülhet. Ez, 1837 szeptemberétől, kéziratot másolatok sorának készültével, meg is történt. Kossuth az ügyész latinul megfogalmazott kérdéseire magyarul válaszolt: a vallomást Széchenyi fanyalagva olvasta ugyan, Fáy András azonban „a mérséklett... liberalismus” „valóságos remekének”, Kölcsey „gyönyörűszent dolgozónak” minősítette, és az, legalábbis ellenzéki körökben, általános tetszést aratott.²³

A kormányzati terrorizmus politikája rövid távon nem volt sikertelen. Az országgyűlési ifjak elfogatása és pere kapcsán 1836 folyamán harminc megye tiltakozott, a *Törvényhatósági Tudósítások* eltiltását harminchárom megye minősítette törvényellenesnek. Kossuth elfogatása ellen már csak tizenhat, a barsiak perbefogása ellen tíz megye intézett tiltakozó feliratot az uralkodóhoz, míg az a csanádi, illetve pesti indítvány, hogy a vármegyék közös küldöttsége követelje Bécsben a rendkívüli országgyűlés összehívását, tizenkét megyében talált többségre, végrehajtásától azonban mindenütt elálltak. Wesselényi és Kölcsey rendkívül borúlátóan ítélték meg a politikai helyzetet. A tiltakozó hullám lecsillapodásában szerepe volt annak a felismerésnek is, hogy „a ... municipalis alkotmány[nak] — mint azt Kölcsey is megfogalmazta — igen nagy hiánya az, hogy törvénysértés esetében ... semmi pozitív viselet nincs hatalmában ott, hol akadályozni akar”.²⁴ A terrorizmus politikájának visszavonását a megverendszer nem, csak az adó- és újoncmegtágadás fegyverével rendelkező országgyűlés volt képes kikényszeríteni. Mégis egyértelműen a kormányzati politika időleges sikerét jelezte az, hogy 1839 tavaszán — bár tizenkilenc megye tekintette a perbefogásokat sérelemnek — mindössze hat megye nyilvánította ki, hogy a szólás szabadság ügyét mindennél fontosabbnak tekinti, s hogy minden körülmények között vállalja a kormányzattal való konfrontációt.²⁵ Mivel azonban Bécs megsemmisítette az infámia perbe fogott Ráday Gedeon gróf mandátumát, az alsótablái erőviszonyok megváltoztak, s lehetővé vált, hogy az ellenzék a még az előző országgyűlés alatt keletkezett szólásszabadsági sérelmet újból elővegye. Az ellenzéknek, Deák vezeté-

sével, 1840 áprilisában végül is sikerült kivívnia a már elítéltek szabadon bocsátását, a még folyó perek megszüntetését és a szólásszabadság gyakorlati elismertetését, ami aztán a negyvenes években lehetővé tette a reformpolitika kibontakozását.

Az 1835–1836-tól kezdve érvényesített kormányzati politika tehát kudarcot valósított. Sőt, meglehetősen szemben az eredeti elképzelésekkel egyenesen elősegítette a liberális ellenzék meggyökerezését a hazai politikai porondon. A kormányzat unos-untalan azt hangoztatta, hogy az ősi intézmények, a magyar alkotmány védelme a célja mindazokkal szemben, akik — értsd: a liberálisok — azt fenekestül fel kívánják forgatni. Bécs igyekezett állandó kormánytámogató többséget kialakítani a megyegyűléseken, sőt, az ellenzék megosztására lapot is indítottak *Hímök* címmel, amely az „óva haladás” népszerűsítését tűzte célul. E politika logikája azonban a kormányzatot túlságosan sokszor vezette törvénytértekhez, ahhoz, hogy a rendi, alkotmányvédő ellenzék kivesse magából a liberális ellenzéket, amely vele azonos szocio-kulturális háttérrel rendelkezett.

A kormányzati terrorismus politikája persze nem volt eleve kudarcra ítélt vállalkozás. Bukásához végső soron a liberális ellenzék sikeres politizálása és vezetőinek helytállása vezetett, amelyben jelentős szerep jutott Kossuthnak is. Kossuth *Tudósításaival*, mindennapi aprómunkával, a döntő pillanatokban körültekintő és bátor döntéseivel és magatartásával, fogságában pedig valóban példás helytállásával járult hozzá e politika megbuktatásához. Utóbb, amikor visszaemlékezett élete talán legnehezebb éveire, azt emelte ki, hogy börtönében számot vetett hazája helyzetével, itt és így alakította ki reformprogramját, megbarátkozott a matematikával, amelytől korábban idegenkedett, vagy hogy — Shakespeare-en — megtanult angolul. Hosszabb távon — a negyvenes években, pénzügyminisztersége alatt, vagy amerikai útja és angliai évei során — ezek valóban jelentősnek bizonyultak. Pályájának alakulásában azonban rövid távon jelentősebb szerepe volt annak, hogy próbatételét megállta. Börtönéből frissen szabadulva tisztán látta, hogy „... amik velünk történtek azok nemzetünk igen nagy része előtt szavunk súlyát csak növelheték, fontosíthaták ... ez hatáskörünket tágította” – indokolta Wesselényinek, miért nem kíván visszavonulni a politikai életből, s ezt első nyilvános fellépésének, a Pest megye 1840. június 9-i közgyűlésén mondott beszédének megkülönböztetett fogadtatása fényesen igazolta is.²⁶

Kossuthban egészséges becsvágy élt, ami legalábbis feszélyezte több szerencsésebb kortársát, akiknek — vele ellentétben — nem kellett hosszú harcot vívniuk azért, hogy a képességeikhez méltó helyet betölthessék. Egyéni érvényesülését azonban, férfikorától fogva, azoknak a politikai elveknek és céloknak az érvényre juttatásához kötötte, amelyekre az 1830-as évek elején felesküdt. Személyes sorsát, a súlyos kockázatok ellenére, 1835 és 1839 között is a liberális mozgalomával kapcsolta össze. Helytállásával nemcsak annak megszilárdulásához járult hozzá, hanem megalapozta politikai pályájának későbbi meredek felívelését is.

JEGYZETEK

¹ A három helyen sérült levél szövege a kiegészítésekkel, zárójelben az alkalmazott kódszavak feloldásával: „Franz Florberg hat mir heute morgens 8 Uhr die neuen Manuskrifte (Depechen) richtig, vollzählig und gut conservirt übergeben. Da aber der Director der [königlichen] Druckerey (Beöthy) immer erst am späten Abend zu sprechen ist, um sowohl wegen der hiezu zu verwendenden Setzer (Fiskalen) als auch über die Art und Weise des Druckes (Verhaftung) selbst die nöthige Rücksprache führen zu können, so wird die weitere Besprechung der hiebey mitwirkenden zweien Faktoren (Baron Lederer, Graf Cziráky) erst morgen früh ungefähr 8 statt haben, worauf dann der Druck selbst in beiläufig 16 bis 18 Stunden vorgenommen werden dürfte. – Obmahlen übrigens gewiss Alles aufgebothen worden um dem geschenkten Vertrauen möglichst zu entsprechen, so war es dennoch bis nun noch immer nicht zu eruiren, ob ausser den bey dem Schriftgießer Kuh (Kossuth) selbst vorhandenen Schwabacherlettern (Korrespondenz) [...] auch noch in fremden Werkstätten (Kossuths Freunde) vorhanden sind, [...] welch letzterer Beziehung aber selbst nach vollendetem Drucke die Bemühungen zur Auffindung derselben fortgesetzt werden. – [...] April [1]837. — F. Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien. Kabinettsarchiv, Konferenz-Akten A, ad 1837:756. – A levél keltének megállapításához lásd a Kossuth Lajos Összes Munkái. (a továbbiakban: KLÖM) VII. Kossuth Lajos iratai 1837. május–1840. december. Hütlenségi per, fogság, útkeresés. S. a. r. Pajkossy Gábor. Bp., 1989. 67. mondottakat. A levél átadóját, Franz Florberget nem sikerült azonosítanom: a név, meglehetően, maga is fedőnév. – Ferstl levele 1981 tavaszán, amikor a forrás-kiadvány készítése során első ízben átnéztem a hivatkozott iratsorozatot, nem volt a helyén található.

² Minderre összefoglalóan: *Pompéry Aurél*: Kossuth Lajos 1837–39-iki hütlenségi perének története, kapcsolatban Wesselényi Miklós báró hütlenségi és az ifjak felségsértési perének történetével. Bp., 1913; *Trócsányi Zsolt*: Wesselényi Miklós. Bp., 1965; *Erzsebet Andics*: Metternich und die Frage Ungarns. Bp., 1973. – A perek felsorolása: KLÖM VII. 372. 88. jegyzet, 535. 50. jegyzet. A Csány elleni vizsgálatra legújabbban: *Molnár András*: Csány László a zalai reformellenzék élén. In: Kossuth kormánybiztosa Csány László 1790–1849. Zalaegerszeg, 1990. (Zalai Gyűjtemény 30.) 23–27.; Deákra és Szemerére: KLÖM VII. 80–81., 85., 92., illetve 82–83., 87. – A nagy port felvert tisztújítási rendeletről: KLÖM VI. Ifjúkori iratok – Törvényhatósági Tudósítások. S. a. r. Barta István. Bp., 1966. 839. é. passim; a megyék közti politikai tárgyú levelezés eltiltására MOL Magyar kancelláriai levéltár. Acta generalia /A 39/ (a továbbiakban: Kanc. ált.) 1836:14208, 16748; Uo. Acta praesidialia /A 45/ (a továbbiakban: Kanc. eln.) 1836:1214, 1216; a postaigazgatóknak küldött utasításokra: KLÖM VII. 482.

³ Wesselényi Miklós naplója. Wesselényi család zsigódi levéltára. MOL Filmtár. (a továbbiakban: Wesselényi: Napló) 5495. d. 1835. július 10.

⁴ A Kossuthtól a királyi jogügyszegség által elkobzott iratok egy része, hosszú lappangás után, 1964 óta a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattárában (a továbbiakban: MTAKKt.) (Ms 4849, 4850) található, az iratok többségét a Fiskus a perben felhasználta Kossuth ellen. Az iratok egy másik részét (jegyzékük: (MOL Az 1526 utáni gyűjtemény. Kossuth-gyűjtemény. Kossuth Lajos iratainak időrendi része. /R 90/ (a továbbiakban: Kossuth-gy. I.) 6759) még az 1880-as években Hentaller Lajos szerezte meg, amelyek közül többet közzé is tett (Kossuth és kora. Bp., 1894). Ezeknek az iratoknak a jelenlegi holléte nem ismeretes, a magántermészetű iratokat, Kossuth kérésére, annak idején Hentaller megsemmisítette. (Kossuth-gy. I. 7282) – Kossuthnál lefoglalták Wesselényi, Szemere, Deák, Kőlcsey leveleit, ezeket a Fiskus a báró ellen is felhasználta. A lefoglalt iratok között voltak Wesselényi pere 1837 áprilisában készült hitelesített másolati példányai, és az egyes vármegyéknek szánt permásolatokhoz tartozó kísérőiratok. Elküldésüket ugyanis Kossuth intézte, amint ez a Jegyzéke az elküldött pöröknek című, Kossuth kezé írását magán viselő iratból is kiderül. (A Kossuthnál lefoglalt és a Wesselényi perben beperesített iratokat lásd: Báró Wesselényi Miklós hütlenségi bűnpere. S. a. r. Jakab Elek. Kolozsvár, 1876. II. 43., 52–89., a Felperes bizonyítéka I, L-GG; az eredeti iratok egy része a MOL Bírósági levéltárak. Személynői levéltár. Felsőszéki perek. /O 73/ 3. cs. található.) – Kosztolányi Péter, a *Tudósítások* Bars megyei tudósítója ellen Kossuthhoz küldött (és ugyancsak nála lefoglalt) jelentéseit is felhasználták. (Kosztolányi perének másolati példánya: Štátny Oblastny Archív Nitra. Prac. Šal'a. Rod Botka. /Botka Tivadar iratai/ 33. t.)

⁵ KLÖM VII. 104. 4. jegyzet; Hadtörténelmi Levéltár. Generalkommando Ungarn. Geheimpräsidialien, 1837:284; KLÖM VII. 129. 53. jegyzet

⁶ Lásd 1840. június 9-i beszédét Pest vármegye közgyűlésén. KLÖM VII. 629.

⁷ Andrássy György gróf, 1832. december 30-án. *Kőlcsey Ferenc*: Országgyűlési Napló. Kőlcsey Ferenc Összes Művei. Bp., 1960. II. 372.

⁸ Az 1832–1836. évi országgyűlésről Kossuth mellett Orosz József *Diaeta-Közlője*, Jablanczy Ignác *Pártatlan*-ja, továbbá a Kacs Kovács Lajos által szerkesztett *Constitutionelle* is tudósított (KLÖM VII. 457.), 1839–1840-ben Stuller Ferenc, 1843–1844-ben Záborszky Alajos szerkesztésében jelentek meg a kéziratos *Országgyűlési Tudósítások*, sőt — noha a hírlapok cenzúrázása időközben számottevően enyhült — még az utolsó rendi országgyűlésen is indult ilyen vállalkozás, ifj. Friebeisz István vezetésével (MTAKKt. Tört. Ivrét. 86. sz.). — A *Törvényhatósági Tudósítások* folytatását 1837 júniusában Pest vármegye kezdeményezte (Székely József: Kossuth fogsága és Pestvármegye rendjei. Bp., 1895. 30.), a kezdeményezés azonban, amelyet a Kancellária kemény hangú leirattal tiltott el (Kanc. ált. 1837:11974), szinte visszhang nélkül halt el.

⁹ KLÖM VI. 442–451.

¹⁰ Wesselényi: Napló 1836. május 19. MOL Filmtár 5495. d. Vö. *Trócsányi*: i. m. 374.

¹¹ „Telek Laczival beszéltem Kossuthról s nyilván m[eg]mondtam Dessewffyról (az öregről) s másokról, kik ezen sokat használt embert háta megett rágalmazzák, véleményemet.” Wesselényi: Napló, 1836. október 4. MOL Filmtár 5495. d. Vö. még Wesselényi – Borcsiczky Istvánnak, 1837. november 22. OSzK Kézirattár Fol. Hung. 1041. 14.; Wesselényi: Napló, 1838. szeptember 29. MOL Filmtár 5496. d. ¹² *Trócsányi*: i. m. 383.

¹³ 1836. május 17-én Wesselényi Kossuthal és Helmecczyvel ebédelt, majd 21-én, a külföldre utazását megelőző napon Wesselényi Kossuthal, Bártfay Lászlóval, Helmecczyvel, Vörösmartyval, Bajzával és Schedel Ferencsel együtt a budai hegyekre rándult. Szeptember 27-én Wesselényi Bártfayval és Kossuthal indul Fótra, „Fáyt és Vörösmartyt meglepni szüretjökön, Bajzát, Schedelt, Ferenczyt és Bugatot találtuk ott”. Wesselényi: Napló. MOL Filmtár 5495. d. — Itt jegyzem meg: mindezek alapján módosításra szorult az irodalomtörténeti kutatásnak az az állítása — amelyet magam is átvettem (vö. KLÖM VII. 668. 1. jegyzet) —, miszerint Kossuth és Vörösmarty kapcsolatának kezdete 1840–1841-re keltezendő.

¹⁴ *Erdmann Gyula*: Lónyay Gábor naplója. Századok, 1976. 929.

¹⁵ Vö. Ágoston József 1837. február végén Kossuthhoz írott levelével (MTAKKt. Ms. 4850/29.), aki kifogásolta, hogy annak a szállásán gyűlnek össze, aki szálla a hatalmasok szemében, akik ártatlan összejöveteleiket majd annak keresztelik, aminek csak akarják.

¹⁶ Wesselényi: Napló, 1836. október 4. (MOL Filmtár 5495. d.): „Faynál: Kossuth is oda: elolvasta az eltűlésre írt feleletét, igen derék, tanácsomra azt tette még hozzá, hogy a Felső s a Nádor parancsa, melyre az eltűlésben hivatkozás van, vele nem közöltetvén, azok vele közöltessenek, s végső feleletét azoktól függeszti fel, qui habet tempus, habet vitam.”

¹⁷ Wesselényi: Napló, 1837. február 23–24. (MOL Filmtár 5496. d.) Vö. Kossuth illetve Lónyay Gábor február 25-i naplófeljegyzésével, KLÖM VII. 581–582.

¹⁸ Wesselényi: Napló, 1836. október 3. (MOL Filmtár 5495. d.); OSzKKt. Quart. Hung. 1526. IV. köt. — Kossuthnak a Lovassy László perében játszott szerepére lásd: KLÖM VI. passim.

¹⁹ KLÖM VI. 580.; *Czigány Lóránt*: Kölcsey második felirata az ifjak ügyében. Irodalomtörténeti Közlemények, 1964. 368–371.; Wesselényi: Napló, 1836. szeptember 6. (MOL Filmtár 5495. d.) Vö. még Kölcsey Wesselényihez és Kossuthhoz 1836. szeptember 20-án intézett leveleivel: Kölcsey Ferenc levelezése. Válogatás. S. a. r. Szabó G. Zoltán. Bp., 1990. (a továbbiakban: KFL) 223., 224. sköv. I. (az utóbbi közlés téves olvasatokkal)

²⁰ Wesselényi Kölcseynek, 1838. február 5. KFL 284–285.

²¹ Vö. KLÖM VII. 339., 503.

²² KLÖM VII. 425.

²³ KLÖM VII. 128–129. 53. jegyzet.

²⁴ Kölcsey – Kossuthhoz, 1836. szeptember 20. KFL 225.

²⁵ *Erdmann Gyula*: Országgyűlési követutasítások és alkotmányos jogvédelem 1839. A megjelenés előtt álló tanulmány, amelyet szerzője szívességéből kéziratban használhattam, a MOL-ban hozzáférhető harmincnégy megyei és kerületi követutasítást elemzi.

²⁶ Kossuth – Wesselényinek, 1840. május 14. KLÖM VII. 624–625. Azzal, hogy Kossuth hogyan értelmezte fogságveit az egész életpálya összefüggésében, külön tanulmányban foglalkozom: „...cserébe nyertem egész későbbi életemet”. Kossuth és fogsága (Megjelenés előtt).

Veliky János:

AZ IPARTÁMOGATÓ KOSSUTH

Az ipar „korunkban mondhatatlan fontossággal bír”

Az átalakuló hazai társadalom anyagi életének legfőbb három kategóriája, egy-szersmind polgári fejlettségének fokmérője is a „földművelés, a „műipar” és a kereskedés”. Ezen belül az iparnak fontos szerepe van, hiszen az általa megalapozott haladás olyan természetes „felsőbb foka a társas élet kifejlésének”, melyre „körül-mény szerint nem törekedni annyit tenne, mint a műveltség- s jólétni haladást kizárni” – írta Kossuth az 1840-es évek elején a *Pesti Hír'apban*. A társadalom szerveződésének minőségét befolyásolja a gazdasági viszonyok jellege, ilyen értelemben hangsúlyozta, a közvélemény támogassa a korszerű ipar meggyökeresedését, ugyanis „törpelelkű öngyilkolás volna a műiparos állás felsőbb fokára nem iparkodni, mert csak ez képes a nyers termékek értékét *potencírozni*, a különben heverő kezek *mun-káját értékké változtatni*, s nélküle a másoktól függés kikerülése lehetetlen.”¹

Védegyleti beszédében 1846-ban fontosnak tartotta újra a közvélemény figyel-mébe ajánlani „az európai civilizáció egyik főbb tényezőjét, a műipar teremtő szor-galmát”. Ugyanakkor az is kiderül, hogy kedvező helyzetet csak a polgárosodás minden tényezőjének *együttes* hatásától remélt: „A tág értelemben vett ipar kérdése, mellyel a kereskedés, s vele a vámkérdés oldhatatlan kapcsolatban áll, korunkban mondhatatlan fontossággal bír. E kérdés emel, s dönt kormányokat, e kérdés határoz világ béke, világ harc felett... De míg másutt az ipar- s vám kérdés jobb, vagy rosszabb létnek kérdése csak; minálunk élet, és halál kérdés, olly kérdés, melly nem csak jobb létünk felett, hanem nemzeti országos önállásunk felett is határozand, s vagy erőre emel, mellynek baráti jobbja a szomszédnak is becses leend, vagy pedig elmállaszt gyalázatosan.”²

A világot szerves rendszerként elképzelő gondolkodóként a polgári szabadság fogalmát a gazdaságon keresztül a közjog területére is kiterjesztette, ahogyan az 1885-ben készült visszaemlékezésből is kitűnik: „Akartam, hogy az ember is szabad legyen a hazában, de maga a haza is szabad legyen... Én azokhoz tartoztam, akik nem hanyagolva el semmit, a mit az anyagi téren a haza javára az adott viszonyok közt is tenni lehetett, s a felébredt nemzet tevékenységét a közjogi reformokra s a nemzet törvényes önállásának intézvényes biztosítására is irányozták..., mivel akként

voltak meggyőződve, hogy nemzeti önállás nélkül még az anyagi jólét előmozdítása körül is csak lendítgetni, foltozgatni, tatarozgatni lehet, de egészséges, közgazdasági állapotot teremteni nem, mert ennek alapfeltétele, hogy a nemzet ne csak azon a téren mozoghat, melyet előre az érdekek túlsúlya el nem zár, hanem magát öncélként tekintve, saját érdekeinek *egész körében* szabadon rendelkezessék, amint saját jóléte megkívánja vagyis, a mint Széchenyi magát az utolsó rendi országgyűlés végén (akkor már helyeslőleg) kifejezte: „Magyarország saját tengelye körül foroghat...”³

Kossuth ipariüggyel kapcsolatos felfogása természetesen fokozatosan teljesebbé válik és válik szerves rendszerré.⁴ Fontos, hogy az ipar és a kereskedelem helyzetével kapcsolatos korai megjegyzései társadalmi kérdéstről (az éhínség okairól) szóló tanulmányában jelennek meg. És az is említésre érdemes, hogy az ország gazdasági elmaradottságának okait már ekkor sem csupán külső tényezőkből vezeti le, hiszen felrója: „politikai helyzetetésünknek részint valódi, részint képzelte sérelmei felől örökös panaszkodni meg nem szününk, az önhatalmunkban álló javításoknak behozásán, gazdasági sérelmeinknek önmagunktól függő orvoslásán teljességgel legalább közös egyetértő erővel nem igyekszünk.”⁵ Valóságos ismereteket a vidéki kereskedők és iparúzők helyzetéről zempléni ügyvédi éveiben és az 1828-as összeírások megyei felülvizsgáló biztosaként áll módjában szerezni.⁶

A gazdasági ismeretek meghonosításának és terjesztésének fontosságát korán és könnyen felismeri. Egy 1830-as évek elejéről fennmaradt szójegyzékben olyan külföldön használatos fogalmakat fordít magyarra, mint a kézműhely, a gyár, a vállalat, a szerződés, az osztalék.⁷ Már börtönévei alatt tervezi angol mintára modern iparegyesület létrehozását, amelyet szabadulása után így foglal össze: „a kézműves osztály, 'skilled labourers' oktató olvasmányt találjon..., talán egy olcsó műlap kiadása is, egy pár tanító, kik legalább vasárnaponként a mesterlegényeknek technikai tudományokból népszerű leckeiket adjanak; ... egy szerszámgyűjtemény, minő Bécsben a Polytechnicumban van, majd műkiállítások is pesti vásáronként... mindezeknek itt-ott a hazában fiókintézei”⁸

Ismeretes, hogy fogsága alatt milyen komoly érdeklődést mutat a modern közgazdaságtan iránt. Tudjuk, hogy már az „Éhségmentő Intézetekről” szóló értekezésében olyan közgazdászokra (S. Sismondi) hivatkozik, akik A. Smith követői voltak, a börtönévek alatt pedig J. Bentham művének megismerése látszik fontosnak, aki szintén A. Smith liberális közgazdasági nézeteit közvetítette számára.⁹ A megismert tudományról elragadtatással ír, „feltűnt a politica oeconomia új, gyönyörű tudománya, lassankint gyökeret vernek a tömegben czáfolhatatlan igazságai..., s ha valaha valósággá válnának a örök békérőli gyönyörű álmokképek, a status oeconomia békés tanításai fogják azt kivívni bizonyosabban, mint azon status férfiak, kik evégett Európából egy nagy katonai laktanyát csináltak”. Sőt, önálló elméletalkotó ambíciói is feltűnnek, amikor a pesti árvíz és hídépítés kérdésköréről gondolkozva leírja: „megvallom, éreznék magamban tiszta szándékot is, és büszkeség nélkül szólva, némi tehetséget is azon statusgazdálkodási tárgyakhoz, egy-két nem épen haszontalan szóval hozzá szólni, mellyeket a pesti eset, azzal szövetségben lévő álló híd, vízszabályozás, s ezekből önként folyó belső kereskedési, iparági, közösülési, vasúti s a t. kérdések egy tömegbe összeolvadva szőnyegre idéznek.”¹⁰

Az ipartámogatás gondolata az 1840-es évek elején Kossuth közéleti működésének minden fontos fórumán feltűnik.¹¹ Beépül polgári átalakulási programjába, és korántsem tekinthető önmagáért való, öncélú tényezőnek. Ugyanis Kossuth úgy látta, hogy a polgári haladás egészét veszélyeztette a közgazdasági viszonyok (ipar, kereskedelem, vám) rendezetlensége. Munkái előzményekre támaszkodnak, olyan jeles teljesítményekre, mint például Skerlecz Projektuma, Berzeviczy De commercio et industria Hungariae-ja vagy Széchenyi haszonelvű gazdaságfilozófiája, ám azokat korszerű szemlélete révén meghaladja, mivel felfogásában az ipar szoros összefüggésbe került a polgári átalakulást célzó egész reformfolyamattal, az örökváltsággal, a polgári tulajdon megvalósításával, az államberendezkedés átalakításával. Ő állítja a modern ipar *értékkeremtő* és *értékhordozó* funkcióját a politika tengelyébe.

Az ipar társadalmi jelentőségét mind többen megértették, és a „tenni-akarás szelleme” a közvélemény hagyományosan gondolkodó rétegeit is elérte. 1842-ben elégedetten állapította meg Kossuth, hogy újabban már „az ősi kandallóhoz szegődött pipás indolentia is aggódni kezd”, ha a kereskedelmi mérleg veszteséget mutat.¹² Ám az is tény, hogy ezzel egy időben a konzervatív szellemű publicisztika az iparosítás társadalomromboló következményeiről szónokolt. A *Világ* című lapban gróf Sztáray Albert az iparosodás nemesi kritikáját megfogalmazva hangoztatta, hogy „a gyárművesség — értve a nagy gyárakat, hol ezeren találják ugyan, de minden szabadságuk, az élet minden élvezete s egészségök feláldozásával nyomorú életmódjokat — csak kényszerült, természetelleni állapot... Így jobban szeretném, ha hazánk bőven természet s a külföld kénytelen tőlünk rendesen venni”.¹³ Mások óvtak a túlzott ütemű iparosítástól, „öntudatosan kezelt műipart” (vagyis kézműipart) szorgalmaztak, hiszen — mint hangoztatták — még az sem terjedt el kellő mértékben. Igyekeztek az ipartámogatást a mezőgazdasági érdekekkel szembefordítani, amikor az agrárüzemeket munkaerő-hiánnyal fenyegették. Egészen odáig is elmentek kijelentéseikben, hogy „gyárak sokasága inkább kártékonyan fog hatni, mint üdvösen, főleg némely vidékeken”.¹⁴

Ezekkel a nézetekkel szemben Kossuth a liberális közgazdaságtan érveit hangoztatta és az érdekegyesítés társadalmi elveit követte. A mezőgazdaságban addig sem tétlen (a polgári reformokkal többnyire rokonszenvező) árutermelő nemesség érdekeivel is számolt, amikor azt hangoztatta, hogy az ipar fejlesztésére csupán azt az „erőfelesleget” kell fordítani, amely „a földművelő ipar tökéletes fedezése után felmaradt”.¹⁵ Így azonban korántsem képviselte egyoldalúan a nemesi árutermelés érdekeit, sőt a *Magyar Gazda*, a *Nemzeti Újság*, a *Budapesti Szemle* és a *Világ* agitációjával szemben számtalanszor kijelentette, hogy a „műipar és a földművelés igen szoros kapcsolatban állanak”. Az ipar fejlesztése a mezőgazdaságnak is érdekében áll, hogy „a műipar köréből a szükségét minél jobban, minél olcsóbban, minél könnyebben fedezhesse”. Közérdek, hogy „a fogyasztó néposztály benn a honban szaporodjék s tehetősüljön”, de ipar nélkül a belső piac mindig kiegyensúlyozatlan marad.¹⁶

A modern ipart a csekély számú polgárság sem támogatta egyértelműen. 1841-ben az Iparegyesület létrehozása után Kossuth azt is keserűen kénytelen panaszolni, hogy „különösen azok, kiknek javát tartja leginkább szem előtt az egyesület, kiknek még... egyenesen hasznot is nyújt nem csak vonakodnak (támogatni), sőt ellenséges

szemmel nézik”.¹⁷ Az előbbiekhez hasonlóan a városi polgársághoz is az érdekegyesítés megértő szándékával közeledik: „ha még szeretnek magoknak a czéhek jövődőt ígérni, simulni kell a kor kívánataihoz..., itt van a tette egy szép alkalom”. Nyugtatógatja a riadozó céhes polgárságot: „Ne tévesszék össze a Pesti Hírlap elveit az Iparegyesület céljaival, e kettő egészen külön dolog”, ugyanakkor a modernizációt nem áldozza fel, hiszen a *Pesti Hírlapban* egyértelműen a céhek felszámolása mellett nyilatkozik.¹⁸

Kossuth az ipartámogatás részének tekintette a modern közgazdasági szemlélet elterjesztését, amely szintén nem látszott könnyű feladatnak. Panaszkodik is az 1842-es iparműkiállítás katalógusában, hogy az iparról írni minden munkái között a legtöbb törődéssel járt. Úgy kellett írnia a hazai iparról, hogy nem volt a „grammatica”, a „syntaxis” és a „logica” birtokában, tehát még nem alakultak ki Magyarországon azok a közgazdasági szempontok, amelyek segítségével a gazdaság korszerű elemzését el lehetett volna végezni.¹⁹ Véleménye szerint az elsőként életre hívott ipartámogató szervezet, az Iparegyesület ezen a téren segítséget fog nyújtani: „Kevés az intelligencia közöttünk”, ennek eszköze „hasznos ismereteket terjeszteni általában..., ezt tenni különösen a műiparos néposztályban, s az ipar és kézművek haladását és tökélyesítését előmozdítani.”²⁰

Felfogása szerint az iparfejlődést komolyan akadályozta, hogy a társadalom saját körülményeit, lehetőségeit és adottságait sem ismerte, hiszen a birodalmi kormányzat hivatalos statisztikái korábban csak néhány példányban készültek és hozzáférhetetlenek voltak. A hazai társadalom valójában csak ebben az időben kezd Fényes Elek munkáiból megismerkedni saját arculatával. Nagyon is hihető volt az ellenzék azon vádjá, hogy a birodalmi kormányzat nem szolgáltat pontos adatokat az ország állapotáról. Ezért nem tekinthető véletlennek, hogy Kossuth az első iparműkiállítást bemutató dolgozatában a hazai iparban rejlő lehetőségek felfedezésére ösztönzött – „mindenek előtt szükséges, hogy a nemzet önmagával műipar tekintetében megismerkedjék, hogy lássa, minő erők rejteznek szerte a honunkban, talán ismeretlenül”.²¹

Az iparegyesületi program ellenzői szándékosan kisebbíteni igyekeztek az eredményeket. Kemény Zsigmond az eredmények (és az ellentábor elfogultsága) láttán az 1846-os iparműkiállítás után jegyzi fel naplójában: „Nem oly kicsin haladás az, melyet Magyarország a gyárak körül fölmutathat, mint ahogy Széchenyi nekem elbeszélé... Nem mondhatom ki, mennyire meglepett a tárgyak célszerű és ízletes rendezése.”²²

Az ipartámogatás intézményrendszerének kialakításában Kossuthnak döntő szerepe volt. Ő az 1841-ben megalakuló Iparegyesület aligazgatója és az első iparműkiállítás szervezője, az 1843 nyarán létrejött Kereskedelmi Társaság igazgató választmányának tagja, a Védegylet igazgatója, a Gyáralapító Társaság egyik elindítója, a vukovár-fiumei vasúttársaság gondolatának felkarolója. Több alkalommal is megerősítette, hogy ebben a folyamatban az „*egyesületi eszmének*” mindig nagy jelentőséget tulajdonított, főként azért, mert a centralizáló birodalmi kormány és a rendies magyar intézményrendszer nem képes integrálni a modern gazdaságfilozófiákat. „Nálunk a törvényhozásban nem csak az lévén a baj, a mi minden privilegialis alapú törvényhozással közös, hogy t.i. előtte a nép könyve nincsen nyitva, hanem még az

is, hogy a bécsi camarilla intéseitől függő néhány egyén, a casták érdekein felül emelkedett független hazafiakon könnyű szerrel diadalmaskodhatik.” 1846-ban úgy fogalmaz, hogy „már évek előtt figyelmeztetém a tevékeny hazafiakat, hogy socialis útra kell vetniök ernyedetlen buzgalmukat..., mivel épen minálunk, épen a mi körülményeink közt csak egyedül egyesületi tevékenység által lehet oly nyomatékot adni egy vagy más nemzeti érdeknek, a minővel nálunk bírnia kell, hogy a status hatalmaktól megfelelő intézkedéseket vívhasson ki” – „nyomorúságos status viszonyaink közt az egyesületi eszmét kell utilissálnunk mindenen felett, tényeket kell teremtenünk, miket egyes ember nem bír, az ellenséges elemektől zsbasztott törvényhozás pedig nem képes, míg a socialis élet ereje által nem támogattatik”.²³ Ezeket a szervezeteket Kossuth a gabonatorvény ellen küzdő R. Cobden „socialis vagy is (hogy e szó félre ne értesék) egyesületi” mozgalmához hasonlítja.²⁴

A sikertelenséggel záruló 1843–44-es országgyűlés után mind több liberális csoport számolt az *intézményrendszer* válságával. 1844 ebben a tekintetben forduló pontnak látszik. A centralisták, Eötvös megfogalmazásában, a megoldást a törvényhozástól várták: a „municipiumokat egy erős fókuszban — a törvényhozásban — kívánjuk egyesíteni”. „Ez(t) szükséges kiemelni már azért is, mert proprie ez teszi az ultima differenciát köztünk és Kossuth között. — Ő Magyarország regeneráció(já)t egyes egyletektől várja, felfogásunk szerint az egyedül a törvényhozás által eszközölhető”.²⁵ A konzervatívok rosszállásától kísérvé az egyleti tevékenység az országgyűlés által meg nem oldott másik reformgondolat, a közadózás ügyére is kiterjedt. Azonban a liberálisok vitája a haladás tartalmáról és intézményrendszeréről 1848-ig már eldönthetetlen marad.

Kossuth a közgazdaság kérdéseire értékelhető módon még az 1847-es Pest megyei követutasításban tért vissza.²⁶ Véleménye változatlan. A közgazdasági kérdéseket továbbra is a polgári átalakulás más fontos elemeivel összefüggésben tárgyalja: 1847. december 2-án az adózás ügyében a kerületi ülésen elmondott nagy beszédében a közadózás problémakörével kapcsolja össze – „a vámokat közszükségeink fedezésére jövedelmi forrásul” kell használni. Továbbra is azt gondolja, „hogy a hazai műipar gyámolítása az ország főbb szükségei közé tartozik”. Ezt modern szellemben, nem közvetlen állami intervenció keretében, hanem közvetett módon, adóelengedéssel és kamatbiztosítással képzei el.²⁷

A közgazdasági szemlélet rétegei

Kemény Zsigmond *Forradalom után* című iratában elsők között értékelte az 1840-es évek közgazdasági vitáit. Ítélete nagy hatást gyakorolt az utókorra, különböző ideológiai és tudományos rendszerek részévé vált. Kemény híres munkájában nem kevesebbet állít, mint azt, hogy a viták során a politikai orientációk elméleti szempontból összekeveredtek: a „védegyleti mozgalmak következtében a pártok vámügyre nézve új elhelyezést nyertek”. – A „conservativek az ellenzék addigi positioiba telepedtek le”. A „conservativek fő szempontja az agrariiai érdek”, „az ellenzék a magyar gyáripar érdekei mellett” kardoskodott, „noha a gyáripar nálunk többnyire csak a hazafi vágyak tartományában létezett”.²⁸ Tehát 1844 után a konzervatívok a mezőgazdaság fejlődését és a szabad kereskedelmet támogatták, míg a liberális el-

lenzék a gyáripart részesítette előnyben és korábbi nézeteinek feladása mellett a protekcionista vámpolitika híve lett. A 40-es években a „vámkérdés körüli politikánkban... nem a tapasztalás és czélszerűség érzése, de egy német kalandor csinált gyökeres változást.” – „Lisstnek és Kossuthnak Lisst eszméi szerint készült vezércikerei az ellenzék nézeteit a belső határvámokról megváltoztatták”. Kemény beállításában a liberális ellenzék közgazdasági kérdésekben a probléma „egyik oldalánál sérelmi párt volt, másik oldalánál a bevezített tények pártja. Most a törvények avas obscuritásával nem bajlódott, majd megint a régi törvények szavát, értelmét állította össze”.²⁹ Értékelése szerint az ellenzék gazdaságpolitikája nem számolt a realitásokkal, és különösen a védegyeleti működés idején szembefordult a szabad kereskedelem elvével, és ami ebből következik, a liberális közgazdaságtan egész rendszerével.

A reformellenzék közgazdasági felfogását természetesen nem lehet Kemény politikai irata alapján ábrázolni, beállítása és szívós utóélete miatt mégis érdemes visszatérni hozzá, különösen egy szempontjához: vajon Kossuth közgazdasági felfogását a *szabad kereskedelem vagy védvámrendszer* ellentéppárral be lehet-e mutatni!

Elméletileg már a merev szembeállítás is gondot jelent, amellyel kapcsolatban már a korszak kiváló jogász-közgazdásza, *Lorenz von Stein* is magyarázattal tudott szolgálni. Ő figyelmeztetett rá, hogy az említett fogalompár merev szembeállítása hibás értelmezésre épül: a kereskedelmi szabadság és a szabad kereskedelem (előbbi a polgári gazdaság alapja, utóbbi elméletileg összetettebb kereskedelempolitikai fogalom), továbbá a vámnélküliség és a szabadkereskedelem azonosítása tévedés! Von Stein arra hívja fel a figyelmet, hogy nem elégséges a vámügy „alaki fogalom-meghatározását” adni, hanem „szerves fejlődésben” kell azt bemutatni.³⁰ Miután a gazdasági életet különböző mélységben befolyásolják, szükséges elvi különbségtétel a feudális jellegű adóvám és a kereskedelmi vám között. A kereskedelmi vámok további két, történetileg is elkülönülő csoportra bomlanak: a prohibítív módszer első sorban a pénz mennyisége és a munkabér ellenőrzése útján kíván belső piacot biztosítani az iparnak, míg a nem tiltó jellegű védvám az előbbieket iránt közönyös marad és az árak korrekciójával a már létező, ám aránytalanul fejletlen ipart támogatja. A nem tiltó jellegű védvámok feltétlenül modern szellemben, a termelésben tevékeny tőkét támogatják. A belső tőke (és áru) védelmét a kamatlábak ellenőrzésével lehet elérni. A nem tiltó jellegű vámok alkalmazása abból a felismerésből fakad, hogy az ipar egyes ágazatai között szerves összefüggés létezik, a gazdaság egyes szektorainak fejlődése kölcsönösen előnyös.

De a korabeli hazai közgazdasági szakirodalom is nyújtott érdemi magyarázatot a védvám és szabadkereskedelem összefüggéseire. Karvasy Ágoston rendszeres közgazdaságtana a problémát az ipar fejlettségi színvonala felől közelítette meg: „azon kérdésnek megfejtése, mikor érdemel a védvámrendszer és mikor a korlátlan kereskedelem elsőbbséget, mindig az egyes ország statistikai és műszorgalmi viszonyai szerint elhatározandó... (noha az általános kizáró rendszer kárhozandó, mert csaknem minden internacionális kereskedést megszüntetne), a védvámrendszer behozási kérdés tehát minden egyes műipari ág külön viszonyainak tekintetbe vételével, minden egyes esetre meghatározottassék”.³¹

Kossuth Kemény idézett megállapításaival ellentétben a különböző vámtípusok között határozottan különbséget tett, nem abszolutizált egyetlen közgazdasági dokt-

rínát sem, hanem azt állította, hogy „minden nemzetnek saját gyakorlati viszonyaiból kell statusgazdászati tudományának positiv theoriáját levonni”. Ezért nem szívesen vitakozott arról, hogy elvontan a szabadkereskedelem vagy a védvámrendszer az üdvözítőbb, mivel „azt a priori statusgazdászati nem mondhatja ki, annak elhatárolását viszonyainak, körülményeinek kellékeiből lehet csak levonni”.³² A merev szembeállítás nem segíti a valóságos helyzet megismerését, „az ideológia antithesisei következetesen keresztülvive egyenlően képtelen eredményre vezetnek”.³³ Azt állította, hogy tévednek azok, akik „a szabadkereskedés ellenében... mindig a prohibitív rendszert veszik fel”. A helyzethez alkalmazott vámrendszer kedvező eredményt szülhet a „szunnyadó” tőkét mozgásba hozatalával.³⁴

A „produktív erő” (Kossuth értelmezése szerint ezt „szélesebb értelemben véve tőkének nevezi a tudomány”) nemzetgazdaságonként és fejlődési szakaszonként változik, és az a kedvező, ha a vámokat ehhez igazítják. Előfordulhat olyan eset, amikor a tőke „minden cseppe mozgásban van”, de előfordulhat egy olyan állapot (és Magyarországon ez jellemző), „hol productiv erő haszontalanul vesztegel”. És ebből a helyzetből — a szabadkereskedelem bírálataival egy időben — jellemzően azt a következtetést vonja le: „távol vagyunk a prohibitív rendszer pártolásától”, olyan vámpolitikát tartana helyesnek, amely a külső és a belső tőkét beruházásokra serkenti, így a gazdaság (benne az ipar) „szerves” rendszerré válhat.³⁵

Kossuth az angol liberális közgazdaságtan szellemében elemzi a tőke, a „productiv erő” és az ipari befektetés közötti tartalmi összefüggést. 1842-ben kijelenti, hogy „elméletileg tökéletesen igaz Smith Adam tanának alapelve, melyet Bentham ekképp fejez ki – az ipart a tőke határozza”, épp ezért tartotta nagyon lényegesnek, hogy milyen a tőke „közérzete”.³⁶ Ide vonatkozóan úgy vélekedik, hogy ezt a „közérzetet” a kamatláb alakulása és azzal összefüggésben a pénz mennyisége és forgási sebessége, valamint a likviditási igény teljesülése határozza meg, amelyeket a vámpolitika befolyásol.

Magyarországon sokan vélekedtek úgy, hogy az elszegényedés egyik legfontosabb oka az 1754-ben életbe léptetett belső vámhatár. A közvéleménynek meghatározó része a kedvezőtlen helyzetet a kereskedelmi mérleg vámok befolyásolta állapotából vezette le. Ők a merkantilista közgazdaságtan pénzfogalmából indultak ki, a forgalomban lévő pénz mennyiségét tartották számon, és erre való utalással (mind ezt rendies szempontokkal keverve) tiltakoztak az adóztató jellegű vámvonal ellen. Az 1840-es évek elején új szakaszába jutó vámvita, amely a német Zollvereinhez való csatlakozás lehetőségének mérlegelésével kezdődött, a közvéleményben újra felerősített merkantilista szempontokat. Nem csak a közgazdasági kérdésekben járatlan közvélemény, hanem időnként a művelt országgyűlési elit is használt merkantilista szempontokat a kormánnyal folytatott vitákban. Az 1843–44-es országgyűlés kereskedelmi választmányának jegyzője, Ghicz Kálmán egyenesen Colbert követőjének vallotta magát. Egy vita alkalmával úgy vélekedett: „éppen, mivel pénzünk oly sok mellékes csatornán is kifoly az országból, méginkább azon kell lennünk, hogy ez elkerülhetetlen veszteségünk legalább kereskedelmi mérlegünk javítása által némileg visszapótoltsák”.³⁷

Kossuth viszont túljutott a merkantilista közgazdaságtan szemléletén. A gazdasági folyamatokat a liberális közgazdaságtan szellemében értelmezte: nem a pénz-

nek, hanem az árunak és az azt létrehozó „productív” erőnek (tehát a tőkének és a munkának) tulajdonított alapvető jelentőséget. Ipartámogató tevékenysége az új, liberális közgazdaságtudományi szemlélet hazai meggyökereztetését jelentette. A Kossuth-szerkesztette *Pesti Hírlap* egyik vezércikkének mondatait idézhetjük bizonyítékként: „Távol vagyunk... az úgynevezett mercantilrendszer elavult tévedését tanunkul választani, mely a nemes érczekbeni bővelkedést a nemzetgazdaság egyedüli fokmérőjének tekinté”, mely „az arany és ezüst kivitelét honárulásnak bélyegzé... , nehogy valamiképp nominalis pénzérték szerint többet vegyünk, mint amennyit eladunk.” Azonban nem tartotta teljesen haszontalannak a középkor és a 17–18. század államvezetési tapasztalataival való bíbelődést, többek között azt a szempontot, hogy a kereskedelmi mérleg helyzete nagyon sokat kifejezhet a gazdaság belső állapotáról. Így a merkantil rendszer egyoldalú kritikáját, „Smith Ádám általános negatioját... túlságnak” tekintette. A *Hírlap*-beli vezércikk úgy vélekedett, hogy ha a kereskedelmi mérleg „folyton folyvást, évről évre, mindig szenvedőleg áll”, az rontja a belső piac árviszonyait és bizonytalanná teszi a hiteléletet.³⁸

Egyébként a merkantilizmus és a liberális közgazdaságtan elmélete, főként pedig az erre épülő egész gazdaságpolitikai gyakorlat nem határolható el mereven. Ezt bizonyítja a 19–20. század polgári gazdaságpolitikája, amely a szabadkereskedelem elvének állandó hangoztatása mellett egyre fokozottabb mértékben tulajdonított jelentőséget a vámoknak, a kereskedelmi és fizetési mérleg alakulásának, illetve az állami beruházásoknak. A modern közgazdaságtan egyik reprezentánsa, J. M. Keynes épp ezt az évszázados tapasztalatot építette be elméletébe, amikor E. F. Heckscher ismert munkájára támaszkodva elfogadta a merkantilizmus több gazdaságirányító gondolatát.³⁹

Kossuth tiltakozott az ellen, hogy az ipari tőke vállalkozási kedvét a piac befolyásolásával serkenteni törekvő Védegyeletet egyik vagy másik korabeli közgazdasági teóriával azonosítsák, így elsősorban a konzervatívok és a bécsi kormányzat tudatos hamisításon alapuló beállítására ellen: „nagy tévedés, midőn a védegyesület Dr. Lisst védvám-rendszerével ugyanazonosítatik.”⁴⁰ A Védegyelet azok számára, akik beléptek, tényleg tiltó jellegű volt, de a kényszerítés eszközeit nem alkalmazta, nem is vett részt benne az ország lakosságának egésze, csupán kb. 100 000 ember, programját az országgyűlés nem emelte törvénnyé, nem rendelkezett az állami intézkedés általános érvényével és főként nem vonta kétségbe a szabadkereskedelem általános hasznosságát.

A Védegyelet „prohibitionalis természetű ugyan, de nem status intézkedés, hanem socialis cselekmény... Socialis úton védvámot nem lehet rendezni”, fejtegeti Kossuth 1846-os beszédében. És azt is világosan megfogalmazza: annak ellenére, hogy vallják: „műipart pedig szemközt a kifejlett külföldi műiparral védvámok segítségével nélkül teremteni szerfelett bajos”, annak ellenére, hogy „a védvám-rendszernek barátjai vagyunk is, a prohibitionalis vámrendszernek mint status intézkedésnek nem vagyunk, nem lehetünk barátjai.”⁴¹

Kossuth személy szerint sem 1844-et megelőzően, sem azt követően szemléletileg nem fordult szembe a szabadkereskedelem elvével, viszont azt sem lehet tagadni, hogy írásaiban van bizonyos hangsúlyeltolódás, miután az 1843–44-es országgyűlés a kereskedelmet nem tudta kivonni a királyi kamara ellenőrzése alól. A for-

dulatban elméleti támogatást *F. List* *Das Nationale System der politischen Ökonomie* című műve nyújtott a számára, annál is inkább, hiszen abban is gyakorlatiasan keveredtek a „nevelő” vám és a liberális gondolkodás tételei, és megtalálhatta benne a különböző régiók eltérő fejlettségéből kikövetkeztetett gazdaságpolitikai megfigyeléseket. Szokás idézni 1841-es „Műipar” című cikkét. Ott azt állította, hogy „az iparnak természetes gyümölcsként kell a nép állapotjából kifejlenni, elannyira, hogy a védvámrendszer, egyedárúság s az iparerőtetés több hasonló fonák eszméi nem más, mint üvegházi tengő lengő növényt teremthetnek”; mindezt úgy értékelhetjük, mint a liberális piacgazdaság helyeslését, illetve a feudális vámok (így az adóvám!), az „egyedárúság” és prohibítív vámok bírálatát. Döntő fontosságúnak azt kell tekintenünk, hogy Kossuth ebben a cikkében minden igazságtalan vámot támadott, legyen az feudális vagy polgári rendszer eleme, mint mondotta elsősorban azért, mert az „iparvilágban” a fejlődés egyedül „a szabadság és biztosság” kerékvágásában haladhat.⁴² 1846-ban a *Hettilapban* minden tiltó védvámot „szentségtelen kénytelenség”-nek nevezett, és azt hangsúlyozta — tehát nekünk is döntő jelentőségűnek kell tartanunk —, hogy a „szabadság földi bálványom... E religiomat a statusgazdászati számvető mezején sem tagadom meg”. A védvám-rendszernek „kényszerítéséből” vagyok az embere, mert „a szabad kereskedése lenni nincsen módomban”.⁴³

Kossuth az állam gazdaságpolitikai szerepét illető véleményével sem tért el a korabeli modern nézetrendszerektől. Sem A. Smith, sem az ő közvetlen elődjének tekinthető D. Hume nem becsülte le az állam szerepét, hanem újfajta politikai szerkezetet óhajtottak bevezetni, amelyben az érdekviszonyokat az ipari tőke határozza meg. Az államnak mind az ideológiában, mint a történeti valóságban az igazgatáson túl a gazdasági fejlődés előfeltételei, a kapitalista „környezet” megteremtésében is centrális — ha nem is egyedüli — szerepet tulajdonítottak.⁴⁴ Ő is a liberális állam elvét vallja, „a törvényhozás sem könyörületet, sem jótékonyságot nem parancsolhat..., nem avatkozhatik kényszerítőleg az okszerűtlenül gazdálkodó hanyag gazdának szántás-vetésébe”; „a törvényhozásnak, ha okszerűleg akar intézkedni – prohibícionális vámrendszerhez nyúlni nem tanácsos”.⁴⁵ A kormányokat alkalmatlannak és inkompetensnek tartja a vállalkozások folyamatában — „Ezek magános polgári kereset ágak, melyekre kormányoknak leszállni botrány, s a szerepeknek monstruosus össze zavarása — országoljanak ők, ez a hivatásuk, a földművelést, ipart és kereskedést hagyják a polgároknak, s a hol e részben a polgároknál hiány van, ott lépjenek fel segítőleg.”⁴⁶ Azonban ő sem helyezi teljesen passzív szerepbe az államot, mint mondja, „vannak még is esetek, hogy ahol egy bizonyos iparág lábra nem kaphat, ámbár az országnak javára, vagy legalább dicsére válnék, mivel hogy megkezdése nehéz, s költséges, sikere bizonytalan, kísérletei veszéllyel járnak, vannak mondom esetek, hogy ilyenkor kormányok magok is állítanak gyárat mintegy ösztönzésül”.⁴⁷

A hazai iparfejlődés sem nélkülözheti a politika támogatását, már azért sem, mivel a társadalomszervező szerepre szánt ipar maga is igen fejletlen. Ha pedig az államhatalom mindenképpen beavatkozik a gazdasági folyamatokba — és az osztrák merkantilizmusnak komoly hagyománya volt, amelynek hatása a nagyipari kapitalizmus formájában épp az 1830-as években kezdett beérni!⁴⁸ —, fontos, hogy a gazdaságot mely kormányzat, milyen gazdaságpolitika jegyében befolyásolja. Kossuth tény-

szerűen is kifejtette a „Statusgazdasági tájékozás” címmel 1842-ben megjelent hírlapi cikkében, hogy mit gondol a liberális gazdaságpolitika természetéről: „Ha e szót szabadság, nem stausjogtani szempontból, hanem elvont fogalmában tekintjük, alkalmasint legfőbb fokának mondhatnók azon állapotot, melyben minden ember azt tehetné, mi neki tetszik. Íme az ideológia szabadsága; de mi volna a gyakorlatban a következő? az: hogy az erősebb elnyomná a gyöngébbet. Nem szabadság ellen, hanem ép a szabadság érdekében történt tehát az emberi viszonyok oly módú alakulása, minélfogva a status a gyöngébbnek az erősb ellen ótalmat ad.” A politika az államok közötti gazdasági kapcsolatok alakulásában is szerepet játszik, mégpedig a szabadság előbbi értelmezésének szellemében, hiszen miként az „egyes embernek szüksége van az erősb elleni ótalomra, s csak ép ezáltal lesz szabaddá, ép úgy a gyöngébb — azaz nemzetgazdasági szempontból szólva — fejletlenebb nemzetnek is ótalomra van az erősb elleni szüksége, különben közöttük az úgynevezett kereskedési szabadság csak oly forma lesz, minő van a boros hordó s a pinczér között, aki azt szabadon csapra üti”.⁴⁹

Kossuth közgazdasági nézetei nem tekinthetők lezárt rendszernek — ezt maga Kossuth is hangoztatta —, már csak azért sem, mert a forradalom és szabadságharc bukása után megvalósulását felfüggesztették, így a programba fogalmazott elvek gyakorlati korrekciója és továbbfejlesztése — amely Kossuthnak nagy erőssége volt — elmaradt. Iparfejlesztő közgazdasági elvei nem vezethetők le egyetlen tételből, viszont szorosan összefüggenek azzal az összetetten hátrányos helyzettel, amelyben az ország elhelyezkedett. Itt ugyanis — pl. Angliától eltérően — nem egy meglévő polgári gazdaság szerkezetét kellett átformálni, hanem egyszerre, több fokozat átlépése mellett, történetileg egymást követő közgazdasági nézőpontok érvényesítésével kellett kapitalista viszonyokat kialakítani. Kossuth közgazdasági szemléletének nyitottsága és többrétűsége ebből az objektív körülményből következett.

Az ipar társadalmi funkciót kap

Kossuth az ipartámogató mozgalomról azt állította, hogy az „nem ok, hanem okozat”, vagyis nem cél, hanem eszköz. „Iparmozgalmunk gyökere a mindnyájunkkal közös népszükség; s amit cselekszünk, hogy e szükségünket fedezzük, az nem egyéb, mint a népszükségből szabadon fejlődő műipar maga”. A „műipar” védekezési eszköz a félelmetes méretekben terjedő „pauperisatio” leküzdésére. Azonban ez Kossuth felfogásában mégsem egyszerűen csak egy eseti válságra szolgáló és múló jelentőségű megoldás, hanem egy olyan elmélet, amely a társadalmat a feudalizmus perspektívátlan rendszeréből kiemelve új *foglalkozási szerkezetet* alakít ki; mert az ipar — az ő megfogalmazásában — „több tényezőből áll: egyik gyapjút tenyész, a másik fon, sző, a harmadik kereskedik, a negyedik veszen”.⁵⁰

A hazai társadalom polgári szerkezetének megteremtése elsősorban az úrbéri viszony felszámolásán múlt. Mind Kossuth, mind konzervatív ellenfelei a jobbágykérdés, a közteherviselés megoldási módja és az ország közgazdasági helyzete között fontos összefüggést érzékeltek. Sokak előtt nyilvánvaló volt, hogy a társadalom reformja igen költséges vállalkozás (elég csak a jobbágyfelszabadítással összefüggő pénzügyi megfontolásokra utalni), amelyhez tőkét szerezni fölöttebb nehéz, külföld-

ról szinte lehetetlen. Széchenyi 1830-as évekbeli „társulati” szervező munkája óta egyre jobban megszilárdult az a vélekedés, hogy a meglévő belső — bármily csekély — tőkeerő koncentrációjából kiindulva lehet reformokat elkezdni: és a külföldi tőkét ehhez kell, megfelelő feltételek megteremtése mellett, megnyerni. Azonban mindent együttvéve sem koncentrálható megfelelő mennyiségű pénzügyi fedezet, ezért érthetően újra és újra fölvetődik a terv: a kormányhoz kell fordulni támogatásért. De a birodalmi kormányzat még a nem ellenzéki (és nem átfogó, csak részlet-megoldásokat hozó) reformkísérleteket sem támogatja kellő eréllyel – ehhez Széchenyi másfél évtizedes gyötrelmes próbálkozásainak sorozata már addig is számos példát adott. Tehát a közadózás bevezetése (és persze megvalósítási módja) nem csupán a polgári jogegyenlőség megteremtése szempontjából fontos, hanem a társadalom és gazdaság átfogó polgári reformja és jövője szempontjából is. Bevezetése elkerülhetetlen – ezt hangsúlyozta több alkalommal is Kossuth (például többek között ezért működik együtt Széchenyivel az úgynevezett telekdíj-tervezet ügyében). Már a konzervatívok vezetőinek jórésze sem lát menekvés lehetőségét; Dessewffy Emil gróf és csoportja „mindössze” a közadózás bevezetésének lassításán és a nemesség (főként az arisztokrácia) számára minél kedvezőbb feltételek kiharcolásán fáradozik.⁵¹

Kossuth *társadalomkritikai* szemléletének egyik fontos eleme, hogy az ipar fejlesztése elképzelhetetlen a még jelentős mértékben rendi elfogultságokkal telített közvélemény átalakítása nélkül. Ennek jegyében formálja ki a modern követelmények szerinti nemzet-fogalmát is. 1845-ben a *Hetilap*ban a következőket írta: „el kell mondanom, hogy a népek életében nem egy jelentékeny eszme van, mellynek értelmezése ma már nem az, mint ami századok előtt vala. Ez értelmezéseket a kor viszonyai határozzák meg. Ilyen eszme e szó is: nemzet. Aki e szót, nemzet a XIX. század exigentiája szerint értelmezni akarja, lehetetlen meg nem győződnie: hogy azon nemzet ma már csak népfaj..., melly a civilisatio önálló emeltyüinek nincs birtokában. Ezen emeltyük közé tartoznak pedig mellőzhetetlenül az önálló nemzeti kereskedés és a műipar.” Magyarországon nincs becsülete a polgári munkának és magának a polgárnak sem. „Ekkorig nagyjaink sorába iktatók törvényczikkek által a külföldit, kinek... egyéb érdeme nem volt, mint... a kimondhatatlanul arisztokratikus név.”⁵² Egy esetben a *Hetilap* olyan idézetet választ mottóul az európai sajtóból, amely a feudális politika kötelmeitől szabadulni kívánó gazdaság általános jelszava volt, és megkérdézi, hol „láttunk nemzetet, mellynek... nem a munka... szerette kényelmeit”! Ennek ellenére „a leghasznosabb, legtöbb érdemekkel bíró férfiakat helyezük a legutolsó sorba”. Sem a közszellem, sem az intézmények nem kedveznek az ipari fejlődésnek; nem becsülik meg a szakértelmet – *hibás a társadalom értékrendje!* Hol tart az ország fejlődése, kiderül abból, hogy „iparembereinknek még a községi vagy megyei administratioba sem sikerült magoknak némi befolyást szerezni. Nálunk a táblabíró jobb útcsináló, mint a mérnök, s az oconomiai kérdéseket... a formák emberei tárgyalják, ők vezérkednek mellettök és ellenök”.⁵³ Az elemzés végén következő összegzés célba talál: „uraim, egy gyárt vezetni nem olly csekélység, mint a kandallónál gondoljuk”.

Kossuth társadalomelemzése és az abból adódó végkövetkeztetése — „nemes és polgár nemzetiségben, jogban, törvényben, kötelességben s ezekkel együtt minden

érdekben összeolvadjon” — amellet, hogy az ipartámogatás társadalmi tartalmát jelentette, egy demokratikus polgárosodási program lényegi jegyeit mutatta meg.⁵⁴

JEGYZETEK

- ¹ Pesti Hírlap (a továbbiakban: PH.), 1842. január 30., 1843. január 22. (Kiemelés – V.J.)
- ² Magyar Szózatok. Hamburg. 1847. 73., 84.
- ³ Pesti Napló, 1885. április 7. – Legutóbb megjelent: Kossuth Lajos üzenetei. Összeállította: Szabad György. Bp., 1994. 286. (Kiemelés – V.J.)
- ⁴ *Kosáry Domokos*: Kossuth és a Védegyelet. Bp., 1942. 7.
- ⁵ Kossuth Lajos Ifjúkori iratok. Kossuth Lajos Összes Munkái VI. k. sajtó alá rendezte Barta István. Bp., 1966. (a továbbiakban: Ifjúkori iratok. 1966.). 178.
- ⁶ Ifjúkori iratok. 1966. 284–285., 323.
- ⁷ Uo. 354–355.
- ⁸ Kossuth Lajos iratai, 1837–1840. Kossuth Lajos Összes munkái. VII. k. sajtó alá rendezte Pakjossy Gábor Bp., 1989. (a továbbiakban: Kossuth iratai, 1837–1840. 1989). 626.
- ⁹ Ifjúkori iratok. 1966. 178.; Kosáry D.: i. m. 10.
- ¹⁰ Kossuth iratai, 1837–1840. 1989. 392.
- ¹¹ Védegyeleti működéséhez még: *Horváth Elza*: A Védegyelet története. Bp., 1911.; *Varga Zoltán*: A Védegyeletről. Debreceni Szemle, 1935.; az egész életpályáról: *Kosáry D.*: Kossuth Lajos a reformkorban. Bp., 1946., főként 297–325.; *Szabad György*: Kossuth politikai pályája. Bp., 1977. főként 84–110.
- ¹² PH. 1842. június 9.
- ¹³ Világ (a továbbiakban: V.), 1842. április 2.
- ¹⁴ V. 1842. szeptember 14. és 1843. október 28.
- ¹⁵ PH. 1841. november 6.
- ¹⁶ PH. 1841. január 20., április 21., november 6., 1843. október 29.
- ¹⁷ PH. 1841. november 6.
- ¹⁸ PH. 1841. április 21., november 6.
- ¹⁹ *Kossuth Lajos*: Jelentés az első magyar iparműkiállításról, 1842. Pest. 1843.5.
- ²⁰ PH. 1841. november 6.
- ²¹ *Kossuth L.*: i. m. 4–6.
- ²² *Kemény Zsigmond* Naplója. Közre adja Benkő Samu. Bp., 1974. 147–148.
- ²³ Magyar Szózatok. Hamburg. 1847. 79–80.
- ²⁴ Uo. 78.
- ²⁵ *Eötvös József*: Levelek. Bp., 1976. 145–146.
- ²⁶ Kossuth Lajos az utolsó rendi országgyűlésen, 1847/48. Kossuth Lajos Összes Munkái XI. k., sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányt írta Barta István. Bp., 1951. 182–187.
- ²⁷ Uo. 352., 354., 360.
- ²⁸ *Kemény Zsigmond*: Forradalom után. Pest. 1850. 97.
- ²⁹ Uo. 100.
- ³⁰ *Lorenz von Stein*: Az államigazgatás és az igazgatási jog (fordította Kautz Gusztáv). Pest. 1871. 420–423.
- ³¹ *Karvasy Ágoston*: Politicai tudományok. II. k., Győr. 1843. 70.
- ³² Hetülap (a továbbiakban: HL.), 1846. január 16.
- ³³ PH. 1842. február 27.
- ³⁴ Uo.
- ³⁵ Magyar Szózatok. Hamburg. 1847. 200.; a kapitalista gazdaság „szerves” összefüggését emelte ki Lorenz von Stein: i. m. 397–398., 421.
- ³⁶ PH. 1842. február 27.
- ³⁷ *Kovács Ferenc*: Az 1843–44-ik évi magyar országgyűlési alsó tábla kerületi üléseinek naplója. Bp., 1894. 129–130.
- ³⁸ PH. 1842. március 10.
- ³⁹ *E. F. Heckschher* Mercantilism c. műve alapján *J. M. Keynes* esszét írt, amely megjelent: A foglalkoztatás, a kamat és a pénz elmélete c. kötetben, magyarul Bp., 1965. 358–395.

- ⁴⁰ Hl. 1846. március 10.
⁴¹ Magyar Szózatok. Hamburg. 1847. 200–201.
⁴² PH. 1841. január 20.
⁴³ Hl. 1846. március 10, illetve Magyar Szózatok. Hamburg. 1847. 200–202.
⁴⁴ *D. Hume: A kereskedelemről. Közgazdasági tanulmányai.* Bp., 1886. 18–20.; *A. Smith: A nemzetek gazdagsága.* Bp., 1959. 365.
⁴⁵ Magyar Szózatok. Hamburg. 1847. 201–202.
⁴⁶ Uo. 169–170.
⁴⁷ Uo. 170.
⁴⁸ *Julius Marx: Die wirtschaftlichen Ursachen der Revolution von 1848 in Österreich.* Graz-Köln. 1965. 10–12.
⁴⁹ PH. 1842. február 27., illetve rövidebben már 1842. január 20.
⁵⁰ PH. 1844. március 9., Hl. 1846. június 10.
⁵¹ Vö. *Dessewffy Emil: Fizessünk! Mennyit becsülettel elbírnunk, magunknak, magunkért.* Pest. 1847.
⁵² Hl. 1845. május 9.
⁵³ Uo.
⁵⁴ Uo., illetve PH. 1842. június 9., Hl. 1846. március 6.

KOSSUTH LAJOS ÉS A SZÉKELYEK 1848-BAN

A polgári átalakulás kérdései a 18. század végétől fokozatosan Erdélyben is felvetődtek s körvonalazódtak a teendők is, de ezek mind megoldatlanul kerültek át a forradalom idejére. Az érdekegyesítés politikája, amellyel a reformkorban az ellenzéki liberális politika megpróbálta egyengetni az annyira esedékes átalakulás útját, nem vezetett semmilyen jelentős konkrét eredményre. Ennek okai sokfélék, sok irányba ágaznak; a bécsi kormányzat és az erdélyi konzervatívok szövetségén túlmenően, a reformpolitika eredménytelenségéhez az is hozzájárult, hogy Erdély különböző jogállású területein: a vármegyékben, a Székelyföldön és a szász székekben a kérdések annyira másként jelentkeztek, hogy rendezésük egyeztetéséhez nem volt elegendő a magyar reformmozgalom ereje. Sokak számára főként az tűnhet különösnek, hogy miért okoztak annyi gondot a magyar népképviselői országgyűlésnek és a magyar kormánynak a nemzeti-nemzetiségi kérdés mellett a Székelyföld sérelmei is.

A magyar közvélemény szemében ideálisnak látszó Székelyföld társadalma olyan bonyolult kérdésekkel volt terhes, amelyeket sehogyszem sikerült az általános törvényes megoldások közé beilleszteni, rendezésük hónapról-hónapra halasztódott, s emiatt a székelység nehezen találta a helyét a magyar forradalomban, többször elbizonytalanodott, holott a forradalom kitörését, a márciusi vívmányokat lelkesedéssel fogadta.

A magyar politikusok gondolkodásában — és ez alól sem Kossuth, sem Batthyány nem volt kivétel — élt egyféle illúzió a székelységgel kapcsolatban: a székely társadalmat egységesnek, szabadnak, fejlett nemzeti tudattal rendelkező entitásnak képzelték el. És ez azért volt illúzió, mert a magyarságnak egyetlen része sem oszlott meg annyiféle társadalmi rend és réteg közt, mint a székelység. A rendiség és feudalizmus itt számos egymás mellé s fölé-alá rendeződött társadalmi képződményt hozott létre, amelyeket sajátos érdekek és szokások választottak el egymástól vagy állítottak egymással szembe. Az érdekegyesítő politikát tehát a forradalom idején kellett, új körülmények közt, befejezni.

A magyar forradalom vezető politikusai közül kétségkívül Kossuth volt az, aki nagyobb és folyamatos érdeklődést mutatott a székelyek jövőjének sorsa iránt, bár

1848-ban őt is elsősorban az a kérdés foglalkoztatta, hogy a székelység katonai ereje szükség esetén a magyar forradalom és függetlenség szolgálatába legyen állítható. Kossuthnak ez a politikája semmiképpen sem vall valamiféle szüklátókörségre: Magyarország akkori helyzetéből következett, amikor mindenekelőtt az önvédelemről kellett gondoskodni. Előjáróban még annyit, hogy az erdélyi s benne a székely kérdést Kossuth már a reformkorban az unió által vélte megoldhatónak. Annál inkább 1848-ban. Ezért a két kérdés az ő gondolkodásában mindig együtt jelentkezett.

A forradalom történetírása nem ismerte fel a székely kérdés igazi jelentőségét, emiatt csak érintőleg foglalkozott a magyar forradalom vezetőinek székely politikájával.¹ Az viszont több mint meglepő, hogy az egyébként alapos Asztalos Miklós *Kossuth Lajos kora és az erdélyi kérdés* című munkájában is hiába keressük a székely kérdés kifejtését.

A fentiekben, úgy véljük, eléggé megindokoltuk e tanulmány tárgyválasztását, amely Kossuth és a székelyek kapcsolataival, Kossuth székely politikájával foglalkozik 1848-ban. A reformkori előzményekre csak röviden tér ki, az 1849-es évre pedig csak éppen utalás történik. A reformkorban Kossuth hírlapíróként Erdély kapcsán néhányszor szólt a székelyekről. 1849-ben pedig nagyrészt Bemre és Csányra bízta a székelységet; ennek feltárására hosszabb idő szükséges. Kérdésünk tehát nem tekinthető lezártnak a fenti megjegyzés mellett azért sem, mert az emigráció időszaka is kutatójára vár még. E tanulmányt tehát egy nagyobb egész részeként fogjuk fel annak hangsúlyozásával mégis, hogy Kossuth és a székelység kapcsolatában az 1848-as év volt messzemenően a legfontosabb időszak.

A forradalom idejének székely kérdései természetesen nem ekkor, hanem jóval korábban, még a 18. században keletkeztek, s tovább élesedtek a reformkorban, akadályává válva a Székelyföld és társadalma polgári átalakításának. Lássuk röviden ezeket a kérdéseket.

A székely társadalom megoldásra váró kérdései 1848-ban

A kutatott korszakban a székely társadalom szerkezete majdnem áttekinthetetlenül bonyolult és sajátos volt. Benne a régi rendek mellett a feudalizmus társadalmi képződményei is kialakultak, s mindegyiknek sajátos közjogi vagy szokásjogi helyzete volt. A fejedelemség korából öröklött társadalmi struktúrát főként a 18. századi változások alakították át, amikor a császári hatalom jogi úton s ha kellett, erőszakkal avatkozott be a társadalom rendjébe, hogy létrejöhessen egy saját érdekeinek megfelelő társadalom.

A 18. század folyamán az említett hatalmi politika nyomán a régi székely vezető réteg, a primorok mellett már megtaláljuk a grófi és bárói címet kapott arisztokráciát is, amely az erdélyi főhivatalokban is szerephez jutott. Mindkét említett nemesi kategória jobbgyártó volt, de a primori réteg általában elszegényedett családokból állt, s hogy további lecsúszását a társadalmi ranglétrán elkerülhesse, rendkívüli módon ragaszkodott nemesi privilégiumaihoz, általában a székely hagyományokhoz. A székely arisztokrata családok többsége viszont a birodalmi politika kiszolgálója s császárhű volt. Mivel mindkét rend képviselői helyet kaptak az erdélyi országgyűlésen, a jogalkotást nem kis mértékben tudták befolyásolni. Az átalakulás még a

vezető rétegnél is erőteljesebb volt a székelység többségét alkotó korábbi katonai rendeknél. Közismert, hogy a Rákóczi-féle szabadságharc támogatása miatt a Habsburg-hatalom a sok százados múltú katonai rendszert megszüntette, s a két katonai rendet, a lovasok (primipilusok) és a gyalogosok (pixidariusok) rendjét adózásra és mindenféle közterhek viselésére kényszerítette. Gyakorlatilag az új hatalom a székelységet megfosztotta ősi szabadságjogaitól. Azonban a területileg megnövekedett birodalomnak olcsó katonaságra volt szüksége határainak védelmére. Ennek érdekében hozták létre a határőri intézményt Magyarország déli határainál s Erdélyben, ahol két román és három székely ezredet alakítottak.

A székely határőrövezet által a Székelyföldet tulajdonképpen ketté osztották; az övezethez Csík, Háromszék és Bardóc fiúszék tartozott, viszont Udvarhelyszék és Marosszék azon kívül maradt. E jelenségnek a székely társadalom fejlődésére is mélyreható következményei voltak. Marosszék és Udvarhelyszék régi katonai rendjei megmaradtak a fent már említett állapotukban, viselték az adózás és más állami és helyi közterheket, miközben polgári jogaik is erősen leszűkültek. Mivel korábban a személy szerinti hadkötelezettség s az ezzel kapcsolatos kollektív nemesi státus adómentességet s politikai jogokat biztosított a székelységnek, a határőr övezeten kívüli székelység mindenekelőtt szabadságjogainak visszaszerzésére gondolt akkor is, amikor Wesselényiek a társadalom polgári átalakítását tűzték ki a reformmozgalom egyik fő céljául. A fenti törekvésekben jelentkező ellentmondás képezte 1848-ban is a székely kérdés egyik nehezen megoldható pontját.

A másik sérelem a határőri rendszer létrehozásakor keletkezett. Az osztrák típusú határőri rendszert a háromszéki és csíki székelység már megalakításakor is törvényellenesnek tartotta. Ez a rendszer ugyanis örökletes katonai kötelezettséget írt elő a besorozott családok (!) számára, a kötelezettség apáról-fiúra szállt, tehát örökletes volt, akár a jobbágyi státus. A katonáskodás terheit a családok viselték: évente ötvennél több napot vett igénybe a gyakorlatoztatás és határőri szolgálat, néhányszor külföldi háborúba is bevetették a székely ezredeket. Sérelmek forrása lett a továbbtanulás jogának korlátozása (ehhez a katonai főparancsnokság engedélye kellett), a személyi–egyéni szabad helyváltogatás lehetőségének csökkentése, a katonai közigazgatás és bíraskodás bevezetése. A katonai parancsnokság még a szabad birtokforgalmat is korlátozta a határőr-családok számára, holott korábban ez mindig a székelység jogai közé tartozott. S mivel a székelyföldi határőri rendszer megalakításához a „madéfalvi veszedelem” is hozzátapadt, a határőr székelység legfőbb törekvése az volt, hogy az erőszakkal létrehozott katonai rendszertől megszabaduljon.² Ez képezte 1848-ban a székely kérdés sarkalatos pontját.

Milyen arányt képviselt a szabad székelység és határőri rend az egész társadalomban? Bár a statisztika tudomány korabeli fejletlensége miatt nem tudunk egészen pontos választ adni erre a kérdésre, az adóösszeírások és katonai lustrák adatai alapján bizonyosan elmondható, hogy e két társadalmi kategória az öszszékelységnek mintegy felét tette ki, tehát kétségtelven a székely társadalom központi kategóriáiról van szó. Ha pedig ezekhez hozzászámítjuk a többi szabad székely társadalmi réteget: a városi polgárságot, a reformkorban gyorsan gyarapodó értelmiséget s a nemességet, megállapíthatjuk, hogy a 380–400 000 fős székelységnek mintegy 63%-a a feudalizmus végén is szabad rendekből és rétegekből állt.³ Ez volt a székely társada-

lomfejlődés fő jellegzetessége. Amiből semmiképpen sem következik az, hogy a szabad kategóriák között valamiféle idilli, konfliktusmentes helyzet állt volna fenn. Nem is lehetett ilyen, mert egyrészt a privilégiumokat élvező, tehermentes nemesség aránya nagy volt, másrészt a jogi különbségek mellett a társadalmi–anyagi differenciálódás is erőteljesen jelentkezett. Ezért a nemesség és a közterheket viselő rétegek közt feszültségek alakultak ki, ami magyarázatot ad arra a kérdésre, hogy a szabad székelység közt miért volt népszerű már a reformkorban a közös teherviselés eszméje.

Súlyos kérdés volt a fentiek mellett a Székelyföldön a jobbágykérdés. Mert igaz ugyan, hogy a székelység többsége elkerülte a feudális függőség személyes viszonyait, de tény, hogy a társadalomnak több mint egyharmadát, mintegy 35–37%-át a jobbágyok és zsellérek alkotta.⁴ A jobbágykérdés az egész társadalmat érintette: jobbágyok és zsellérek a Székelyföldnek minden részén éltek, akár csak jobbágy- és zsellértartó családok. Nagy mértékben bonyolította a székelyföldi úrbériség rendezhetőségét a jobbágytartó rétegek különböző jogi helyzete. Mert míg az arisztokrácia egy részének földbirtoka királyi adományként került az illető család kezére, más része családi örökség–birtok volt, akár csak a székely primoroké, akik rendszerint régi joggal, a korabeli irodalom szerint „ősfoglalás” alapján családi tulajdonként birtokolták azokat a földeket, amelyeket jobbágyaik használtak. Ilyen jogi helyzetben volt a nem nagy számú szabad székely és határőri rendű kisbirtokú jobbágy- és zsellértartó család is. Amikor az úrbéri rendezés tervét a reformmozgalom felvetette, a székelyföldi jobbágytartó kategóriák — néhány liberális politikus kivételével — határozottan elutasították minden olyan elgondolást, amely a föld tulajdonjogában őket korlátozta volna.

Így vált a jobbágykérdés a forradalom idején heves viták s konfliktusok tárgyává először a Székelyföldön, majd a kolozsvári országgyűlésen, aztán a pesti népképviselői országgyűlésen. Nem érhető meg ennek a kérdésnek a bonyolultsága, s Kosuth későbbi kezdeményezései sem, ha figyelmen kívül hagyjuk, hogy a 18. század második felében és a 19. század első részében a Székelyföldön túlnépesedtek a falvak: elsősorban a föld nélküli zsellérség száma duzzadt fel, de megnőtt az elszegényedett szabad székely családok száma is. Ezekre a kérdésekre mind egyszerre kellett a forradalom idején valamiféle elfogadható megoldást találni. Csakhogy ennek nem voltak meg a feltételei: a Székelyföldön a termőföld szűkös volt, akár csak az olyan nagybirtokos, akitől a jobbágy és zsellér, vagy a szabad székely családi birtokot kaphatott volna.

Említettük, hogy a székely kérdés voltaképpen a 18. század folyamán alakult ki. Ezért a székely határőr katonaság ügye s a szabad székelyek szabadságjogainak kérdése már az 1790/91-es országgyűlésen is felvetődött. Az 1792-es országgyűlési beadványban kérték a rendek: „a székely primipilus és pixidarius az adó alól ment legyen s katonáskodása a törvényes lábra állíttassék vissza”.⁵ Ezt a követelést a reformkorban többször megismételték, de eredményhez ez sem vezetett.

Az erdélyi jobbágykérdés rendezését már II. József szorgalmazta, de sem alatta, sem a reformkorban nem sikerült a magyarországi úrbéri törvényhez hasonló rendelkezést keresztülvinni az erdélyi országgyűlésen. Nem maradhat megemlíetés nélkül, hogy az 1846–1847-es erdélyi országgyűlésen mindhárom említett székely

kérdés ismét napirendre került, de a konzervatív többség és Bécs szövetsége ekkor is mindenben győzedelmeskedett a liberális nemesi reformkísérletek felett.

Ennek ellenére a Wesselényi Miklós-vezette reformmozgalom eszméit számos székely politikus támogatta. Ilyen volt az udvarhelyszéki primor Pálffy János, a nagybirtokos ifj. gróf Bethlen János, a marosszéki köznemes Berzenczey László, a csíkszéki primor Mikó Mihály, a háromszéki határőr családból származó Berde Mózes ügyvéd és sokan mások. A reformmozgalom társadalmi támaszra lelt az ifjúság körében, s híveinek száma a határország magyar tisztjei közt is szaporodott. Növekedett a népszerűsége a széki s városi közgyűléseket sűrűn látogató ún. vándorpatriotáknak: Wesselényi Miklós, Kemény Dénes, id. Bethlen János és társaiknak, akik az unió, Erdély és Magyarország egyesülésének lehetőségeit és előnyeit fejtegették, erősen hangsúlyozva, hogy az erdélyi társadalom kérdései, a reformok bevezetése csak az unió által oldhatók meg.⁶

Ehhez az eszmekörhöz kapcsolódva s Wesselényi közvetítésével kezdett ismerkedni Erdéllyel s benne valamelyest a székelységgel Kossuth is. Ennek során jutott arra a következtetésre, hogy a fennálló különbségek ellenére Erdély s Magyarország közjogi helyzete összeegyeztethető, s az unió által Erdély reformprogramja is megvalósítható lesz. Az *Erdélyi Híradó*ban 1842-ben közölt cikkében a szász és székely öngazgatási jogokra is kitérve írta: ezek a jogok a magyar alkotmányban „sértetlenül megférhetnek”.⁷ És ez nem volt valamiféle taktikai fogás, hiszen a helyi, municipális önkormányzatot ő a polgári átrendeződések után is megtartandónak gondolta. Az azonban homályban maradt, hogy mi lesz a székely úrbériséggel, hogyan egyeztethető össze a régi nemesi jogok követelése a célul kitűzött polgári rendszerrel, valamint az is, hogy a székely katonaság ügyét miként lehet megoldani a birodalmi katonapolitika beleegyezése nélkül. Ennek ellenére Kossuth népszerűsége a Székelyföldön egyre nőtt. Ehhez hozzájárult agilis híveinek propagandája, valamint az is, hogy a székelység különösen szerette a szép szónoklatokat, márpedig ebben Kossuth egyetlen kortársa sem érte utól. De népszerűségének mélyebb oka mégis másban keresendő, nevezetesen abban, hogy Kossuth politikájában a székelység saját szabadságvágyait ismerhette fel. Erre Pálffy János, Udvarhelyszék liberális követe, kezdetben Kossuth híve s hónapokon át közvetlen munkatársa, majd egyik jelentős ellenfele mutatott rá a szabadságharc leverése után. Ő arra a kérdésre kereste a választ, hogy egy szegény köznemes „ily aristocratico-monarchikus nemzetben, minő a magyar”, hogyan tudott „oly nagyszerű s valóban nemzeti forradalmat egymaga felköltetni”. Pálffy forradalom alatt a szabadságharcot értette, ezt tulajdonította Kossuth művének. Amit fejtegetésében a magyarság szabadságvágyáról mondott, azt a székelységre még érvényesebbnek tartjuk, mivel Pálffy megvallottan székely volt s e néprész életérzéseit ismerte igazán jól. Mivel Kossuth hatásának okát érhetjük tetten, érdemesnek tartjuk Pálffy-t idézni. „A magyar nemzet — írta Pálffy — három század alatt sem felejtette, s nem is fogja soha felejtani azelőtti függetlenségét, önálló hatalmát és nagyságát; szóval történelmi múltját, mely után epedve, mindig fiatal vággyal, fájdalom és bosszúval telve tekint azon időbe, melyben e drága kincse elrabolgatott, s mert rabló az osztrák, gyűlöli uralmát, hagyván azt örökségül nemzedékről nemzedékre, valamint a kötelességet is, mint jogos cselekedetet az erőszak ellen, lerázni az idegen igát bármikor nyíljék alkalom reá, nem keresvén újabb okot, állván

századok óta az eredeti ok. E hagyományos gyűlölség az osztrák uralom ellen, s a vágy, szabadulni tőle, a nemzet véérébe ment által, jellemének kiegészítő részét alkotja.” Kossuth Lajos mint magyar ember „hangot és életet és nyilatkozást adott azon érzületnek, mely milliók kebelében szunnyadott, de soha ki nem aludt”.⁸

Pálffy megfogalmazásában lehetnek túlzó kifejezések, de alapjában a szerző jól értelmezte Kossuth és a magyarság egymásratalálásának a lelki tényezőit. S mivel a székelyt a Habsburg-hatalom fokozott mértékben megfosztotta eredeti szabadságjogaitól: idegen katonai rendszerbe kényszerítette, s erőszakkal avatkozott be öngazgatási szerkezetébe, azt a magyar politikust volt hajlandó támogatni, akitől a szabadságát s nemzeti jogainak visszaszerzését remélhette. Ilyen politikusnak tartotta Kossuth Lajost. Jakab Elek, a megbízható kortárs tanú írta visszaemlékezésében, hogy Kossuth az ifjúság és a nép „bálványa s a sötétség, a zsarnokok és szolgalelkek félelme volt”.⁹ Egy másik visszaemlékezés konkrétan fogalmaz: Marosvásárhelyen Kossuth országgyűlési beszédei, amelyek megoldást ígértek a magyar társadalom égető kérdéseire, minden társadalmi rétegben közbeszéd tárgyát képezték már a reformkorban.¹⁰ Érthető, hogy a forradalom kitörése után még jobban figyelték rá.

A forradalom híre és fogadtatása a Székelyföldön

Az európai és a magyar forradalom kitörésének híre Erdélyben először Kolozsvárt váltott ki állásfoglalást. Itt a liberális ellenzék már március 20-án ülést tartott id. gróf Bethlen János vezetésével a teendők megbeszélésére. A következő nap Kolozsvár tanácsa az országgyűlés összehívását, az unió kimondását, szabad sajtót és nemzetőrséget követelt. Az utcán az ifjúság éltette a 12 pontot. Március 23-án a volt liberális ellenzék és a konzervatív párt vezetői közös nyilatkozatot adtak ki, amelyben az erdélyi országgyűlés összehívását kérték, legfőbb feladatáknak az unió kimondását s a polgári átalakulás olyan kérdésének megoldását jelölve meg, mint a közös teherviselés, törvény előtti egyenlőség, a székely sérelmek orvoslása. Kolozs megye közgyűlése már a jobbágyfelszabadítást is a országgyűléstől várta. Ezt nevezték a kortársak „Kolozsvári program”-nak, amelyet együtt terjesztettek Erdély-szerte a pesti 12 ponttal.

A pesti és a kolozsvári eseményeket üdvözölte az erdélyi román értelmiség olyan kiemelkedő képviselője, mint Baritiu, George, a *Gazeta de Transilvania* főszerkesztője, Cipariu balázsfalvi kanonok, lapszerkesztő, s elismeréssel szólt róla a braszói szász sajtó is. Azonban Nagyszeben szász társadalma a sajtóban aggodalmainak adott kifejezést.¹¹

A Székelyföldön először Marosvásárhely foglalt állást a forradalom mellett. A marosvásárhelyi királyi táblánál gyakornokoskodó, nagy többségben jogász ifjak, de köztük olyan románok is, mint Avram Iancu, Papiu Ilarian, a későbbi események e két kiemelkedő alakja, valamint a kollégium tanulóifjúsága és a hozzájuk csatlakozó városiak, elfogadták az uniót, a 12 pontot, szavalták Petőfi *Nemzeti dal*-át. A román ifjúság különös ragaszkodását nyilvánította a jobbágyfelszabadítás iránt. A több napon át megismétlődő tüntetéseken a magyarok a nemzeti szabadság mellett Kossuth Lajost, az uniót, valamint a szabadság, egyenlőség és testvériség eszméjét éltették.¹² Marosvásárhelyt a forradalomnak főként Kossuth és Petőfi által képviselt eszméi

terjedtek, amelyeknek legfőbb szószólója, az ifjúság által körülrajongott liberális birtokos, Berzenczey László, Kossuth későbbi munkatársa és megbízottja volt. A székelyföldi radikalizmus fokozatosan az ő személye köré csoportosult. A május 15-én kinyomtatott *Székely Barátim* című röplapjában leleplezte az unió ellen bujtogatókat, s hitet tett a szabadság, magyar forradalom s a tulajdon sérthetetlenségének elve mellett. Jelszava volt: Egység, Vitézség, Unió!¹³ Berzenczey befolyásos ellenfele volt — és ez már a márciusi események alkalmával bebizonyosodott — Toldalagi Ferenc Marosszék főkirálybírája. Amint a későbbiekben látni fogjuk, Kossuth népszerűségének és befolyásának növekedése ellen is ő mozgósította 1848 őszén a mérsékelt liberálisokat és konzervatívokat.¹⁴ Toldalagi és Marosszék vezetőségének többsége a Guberniumnak a magyar kormány és Bécs közt ingadozó politikájához igazodott és ez 1848-ban a szék vezetőségében végig erősebb volt, mint Berzenczeyék befolyása.

Udvarhelyszéken ennek ellenkezője volt tapasztalható; itt a magyar kormány s ezen belül is a Kossuth befolyása volt erősebb a tavaszi hónapokban. És ez azért nem véletlen, mert Udvarhelyszék volt az erdélyi liberális reformmozgalomnak a legerősebb székelyföldi központja. De azt is hangsúlyozni kell, hogy a nemesség, szabad székelység és jobbágság közti ellentétek itt éleződtek ki legerőteljesebben, mert az anyagi szegénység is itt volt a legnagyobb.

Március 27-én Székelyudvarhelyen összeültek a nemesek képviselői a szék közgyűlésének előkészítésére. Programjukban nem nehéz felismerni a pesti 12 pont és a kolozsvári program legfőbb tételeit. Az első pont a haza és a fejedelem iránti hűséget hangsúlyozta, a második az unió mellett tett hitet, a harmadik sürgette a sajtószabadságot, egy következő pedig „a nép felszabadítását és politikai jogokban való részeltetését”. Szó volt még a közös teherviselésről, a földtulajdon szabadabbá tételéről, a törvény előtti egyenlőségről s az állami kárpótlással történő jobbágyfelszabadításról. Témánk szempontjából lényeges, hogy Székelyudvarhelyen éltették az első magyar miniszterelnököt, Batthyány Lajost és Kossuth Lajost, felolvasták Petőfi *Nemzeti dal*-át.¹⁵ Az április 3-i közgyűlés megfelelő határozatot hozott, hangsúlyozva a törvény előtti egyenlőséget, s hogy ennek nagyobb nyomatékot adjanak, az egybegyűltek kinyilvánították a grófi és bárói címek eltörlését. A szabad székelyek és a jobbágyok annak örültek, hogy ezután az „urak is hozzájárulnak a terhek viseléséhez: az útcsináláshoz, fuvarozáshoz, a nép adója kisebb lesz”. A közgyűlés leváltotta a konzervatív főtiszteket s 4-én 30 tagú küldöttséget választott a már említett Pálffy János és a radikális nézetű Keller János ügyvéd vezetésével, hogy Kolozsvárra utazva sürgesse az országgyűlést és az uniót.

Bár Székelyudvarhelyen a márciusi forradalom szellemében kezdődtek az események, később kedvezőtlen fordulat állt be. Mivel a közös teherviselés és a jobbágyfelszabadítás gyakorlatba ültetése a korábbi említett nyilatkozatok ellenére késett, a társadalmi ellentétek annyira lekötötték a szék közvéleményének figyelmét, hogy az újoncoszás komoly nehézségekbe ütközött.¹⁶

Ha Maros- és Udvarhelyszékben a polgári reformok életbeléptetésére esett a hangsúly, a határőri övezetbe tartozó Csíkbán és Háromszéken a katonai rendnek azon törekvése nyomult előtérbe, hogy megszabaduljon az idegen uralmat megtestesítő s a polgári fejlődést akadályozó határőr katonai rendszertől.

Csíkban a forradalom hírére s a kinyomtatott 12 pontot három ifjú jogász, Veress Ádám, Geczó János és a háromszéki születésű Donáth Pál Marosvásárhelyről vitte, s ők nyomban kapcsolatba léptek a csíksomlyói gimnázium tanulóival. Ennek aztán az lett a következménye, hogy az ifjúság felbuzdulásában április 5-én eltávolította a katonásított falvak végén álló német nyelvű kétfejű sasos jelzótáblákat,¹⁷ amelyek számára az idegen elnyomás jelképei voltak. Jakab Elek közléséből ismerjük annak a levélnek a szövegét, amelyet Veress Ádám egyik tisztségviselő rokonához intézett. A levél a székely ifjúság radikalizmusának újabb bizonyítéka. Ebben leírja, hogy Franciaország után Magyarországon is győzött a forradalom, s eszméi már Erdélyországban is elterjedtek. Példaként éppen Udvarhelyszékre hivatkozik, ahol elhatározták, hogy egyesülni fognak Magyarországgal, ahol megvalósult az egyenlőség. Szerinte ugyanezt kell tennie Csíknak is, hogy „egyenlők legyenek, ne legyen közöttük nemes, jobbágy, hanem mind egyenlők”. Ezt meg kell értetni másokkal is.¹⁸ Csíkban tehát nemzeti jellegű és társadalmi töltetű mozgalmat kezdeményezett az ifjúság.¹⁹

A császárhű tisztikar nagyobb része azonban erős unió-ellenes propagandát fejtett ki, s ez zavart keltett a csíki határőrezred, sőt az egész csíki társadalom körében. De Mikó Mihály liberális nézetű alkirálybírónak, országgyűlési képviselőnek s társainak sikerült az április 12-i közgyűlésen mégis elfogadtatni az uniót és a magyar forradalom programját, azzal a feltétellel, hogy addig, amíg a székely határőrség ügye törvényhozás útján nem rendeződik, a katonaságot Erdélyből ne vigyék ki. Ez a feltétel később újabb zavarok forrása lett.

Sajátosan alakult a helyzet Háromszéken, a Székelyföld eme legtávolabbi szögletében. Amikor a pesti és kolozsvári eseményekről ez a szék is tudomást szerzett, április másodikán összeült Alsócsernátonban a nemességnek mintegy 200 képviselője, báró Apor József és Szentiványi György országgyűlési követek vezetésével. Jelen volt néhány határőr-tiszt és pap is. A gyűlés a „törvényes szabadság idvét” fogadta el, s ilyen értelemben készítette elő az április 11–12-i széki közgyűlést is, amelyet a szék központjában, Sepsiszentgyörgyön tartottak. A közgyűlésen részt vettek az összes társadalmi rendek képviselői, s mindenik réteg a maga érdekei szerint értelmezte a szabadság fogalmát. Kővári László, a kortárs megfigyelő s az erdélyi mozgalmak egyik legjobb történetírója szerint a főnemesség egy része a régebben élvezett ingyenes sóhoz való jogát remélte, az egytelkes szegény nemes adómentességet, a katonáskodó székely mentesítését várta a határőri terhek alól, a jobbágy pedig felszabadulását.²⁰ E múltba tekintő elvárások helyett azonban heves viták során a szabadelvű nemesség és értelmiség, főként Szentiványi György, Berde Mózes ügyvéd, a határőri rend képviselője, a radikális nézeteiről ismert Gál Dániel és mások harca nyomán más, a polgári átalakulást jobban segítő program született.

Nevezetesen:

- Unió minden feltétel nélkül.
- A közterhekben a hon minden fia részesedik.
- Egyenlő polgári és vallási szabadság mindenkinek.
- Az úrbéri viszonyok a nemességnek nyújtott kárpótlás mellett eltörölendők.
- A székely katonáskodás megszűnik s helyette nemzetőrséget szerveznek.

A háromszéki közgyűlés határozata fogalmazta ezt meg a legpontosabban és a legkorszerűbben a székely társadalom kérdéseit s azok megoldási módját.²¹

A megoldást mindenki az erdélyi országgyűlés határozataitól remélte, de annak összehívását Bécs halogatta, s Erdélyben emiatt a bizonytalanság légköre terjedt. A Székelyföldről érkező nyugtalanító hírek és a pontosabb helyzetismeret igénye sugallta a magyar kormánynak, hogy küldöttséget menesszen a Székelyföldre. Ennek a küldöttségnek volt egy más, konkrét feladata is, nevezetesen az, hogy mozgósítsa a székelységet Magyarország védelmére a megindult külső támadások ellen. Ezt az akciót azonban nem készítették elő; sem a Gubernium, sem az erdélyi vezető politikusok nem tudtak róla, ezért nem érthette el mindenben a célját.

A magyar kormány küldöttsége a Székelyföldön.

A székely határórség segítségül hívása

Mi volt a nyugtalanító hír?

1848. április 25-én a háromszéki Uzonban a második székely határőrezred négy százada megtagadta az engedelmességet a General Commandónak s nem volt hajlandó elhagyni a szék területét.

A katonák visszatértek otthonukba, az 1500 darab fegyvert pedig, amelyet a Főparancsnokság ki akart vinni a Székelyföld területéről, Gál Dániel radikális nézetű ügyvéd felszólítására a nép lefoglalta.²² Az uzoni eseménynek nagy visszhangja támadt Erdély magyar politikusi között, s természetesen tudomást szerzett róla a magyar kormány is. A magyar politikai közvélemény aggasztónak ítélte meg a Székelyföld helyzetét, s kiemelkedő személyiségek egymás után fordultak felhívásaikkal a székelységhez, arra kérve a katonákat, hogy maradjanak fegyverben s ha szükség lesz rá, siessenek az erdélyi magyarság védelmére.²³ Az a fonák helyzet állt elő, hogy a felhívások általában kérték a székely határőröket: a General Commandónak engedelmeskedjenek, amennyiben Erdélybe kell kivonulniuk. Wesselényi Miklós pedig intette a határőröket, hogy Erdély területét hívásra se hagyják el. Ez ellentétben állt a magyar kormány szándékával.

A kutatás mostani állapotában nem tudjuk, hogy ki volt a székelyek segítségül hívását kezdeményező magyar politikus. Tény viszont, hogy Batthyány miniszterelnök a május 19-i minisztertanácsban jelentette be a székelyföldi küldöttség tervét, amely megkapta a szükséges jóváhagyást. Hogy Kossuth mennyiben segítette elő, esetleg javasolta e tervet — nem tisztázott kérdés. Azt viszont tudjuk, hogy ő már korábban is ajánlotta a miniszterelnöknek, hogy vegyen igénybe néhány ezer székely határőrt a magyar honvédség szervezésénél.²⁴ Tehát minden valószínűség szerint Kossuthtól nem volt idegen a küldöttség elindítása. Bözödi György a forrás megjelölése nélkül egyenesen Kossuth küldöttségének tartotta az Erdélybe érkezett három megbízottat.²⁵

A küldöttséget két katonatiszt: Klapka György és Gál Sándor és egy minisztériumi tisztségviselő: Hajnik Károly alkotta. Ők május közepétől június közepéig tartózkodtak Erdélyben. A küldetés eredményéről Klapka György június 16-án, Gál Sándor június 25-én írásban számolt be Batthyány miniszterelnöknek. Nem vitás, hogy arról a miniszterek, elsősorban a székely kérdés iránt a legtöbbet érdeklődő

Kossuth Lajos is tudomást szerzett. Klapka úgy látta, hogy a székely határőrség túljutott az április hónapban tapasztalt zűrzavaron, amelyet a „német tisztek” unióellenes propagandája okozott, s a háromszékiek készen nyilatkoztak a „jelen vesztes időben a magyaroknak segítségére sietni” és Csíkszék is kész „a többivel egyesülten a közös hon védelmére kiállani”. Klapka véleménye az volt, hogy egy-egy zászlóalj mindhárom székely ezredből kihívható Magyarországra, de a többinek Erdélyben kell maradnia, sőt az ottani helyzet azt is megkívánja, hogy önkéntes zászlóalj alakuljanak a székelyek közt. Úgy gondolta, hogy 10–12 ilyen zászlóalj rövid idő alatt megszervezhető volna. Főtisztul Dobay Károlyt, a második székely gyalogezred ezredesi rangban levő főparancsnokát, s egyik segédjeül küldött társát, Gál Sándort ajánlotta.²⁶

Klapkától eltérően, aki csak katonai kérdésekkel foglalkozott, Gál Sándor, a Maros- és Udvarhelyszéken tapasztalt helyzetre is kitért.

A marosvásárhelyi népgyűlésen 6000 székely lelkesedéssel fogadta a magyar minisztérium felhívását, de a szervezést nem lehetett elkezdni, mert az erdélyi Gubernium küldöttei a székely székekben a magyar minisztériumi megbízottakat gyanús, nem kívánatos személyeknek tüntették fel. Emiatt Székelyudvarhelyen egyenesen a csendőrbizottmány elé vezették a miniszteri küldötteket, akiknek az említett két székből sietve kellett Háromszékre távozniuk. Gál Háromszékről szóló jelentése bővebben ismertette a tapasztaltakat, mint a Klapka Györgyé, amelyről már szoltunk.

Háromszék katonasága a sepsiszentgyörgyi népgyűlésen — olvassuk Gál beszámolójában — készen nyilatkozott kiindulni Magyarországra, de azzal a feltétellel, hogy „nemes, katona és jobbágy együtt menjen”.²⁷ Az Alsócsernátonban rendezett nagygyűlésen már a nemességet is sikerült meggyőzni s képviselőik, elfogadva a határőri rend feltételeit maguk is kijelentették: „ha megyünk, együtt menjünk: nemesek, katonák és jobbágyok.”²⁸

Gál jelentéséből kiderül, hogy a székelység a teherviselés eszméjét azonnal megvalósítandónak tartotta, s azt a több magyar és székely politikus által hangoztatott gondolatot semmiképpen sem tudta elfogadni, hogy „az organizált székelységet (ti. a határőröket) most míg a veszedelem tart nem kell összekeverni a többivel”. Alsócsernátonban a hangulat a pattanásig feszült, amikor a tudat legmélyebb bugyraiból feltört a régi székely törvény szelleme „s némely szónokok túlbuzgóságukban oda nyilatkoztak, hogy azon falu, mely a szegedi táborban részt nem kíván venni, kardra hányassék”[!]. A jobbágyság valószínűleg ekkor jelentette ki, hogy mindaddig nem katonáskodik, míg felszabadítását nem valósítják meg, mert „nem lehet robotot is szolgálni s katona is lenni”. Ezt elfogadva „egy székely tiszt,²⁹ több nemesekkel egyet értve a robot megszüntetését kikiáltá, melynek a jobbágyság örvende”. Háromszék tehát a robot megszüntetését már az országgyűlés előtt kikiáltotta, de ennek hatását rövidesen elnyomta az országgyűlésnek a székelyföldi úrbíriséggel kapcsolatos halogató állásfoglalása.

Kézdivásárhelyen általános volt a lelkesedés s a város református lelkésze Fábián Dániel, Kossuth egyik leghűségesebb támogatója azt hangoztatta, hogy a székelyek nem engedhetik „Magyarországot a veszedelemre tovább kitéve maradni”.

A főkormányzónak már említett rendelete azonban Gál Sándor további működését Háromszéken is megakasztotta. Ezért Csík- Gyergyó- és Kászonszékbe sietett.

De a főtisztek egy része, egyetértve a Guberniummal, itt is azzal fogadta, hogy „a székelyt nem kell kivinni, mert Erdély is veszedelemben forog”. Ennek ellenére a június 15-i csíksomlyói népgyűlésen mintegy 7000-en tettek esküt a magyar miniszteriumra. Székelyföldi tapasztalatai alapján Gál Sándor 20–30 000-es haderő szervezését tartotta lehetségesnek, amelynek előfeltételeként a székely kérdések megoldását jelölte meg.³⁰

Gál Sándor, aki maga is székely volt, jól ismerte a székelyek helyzetét, s ezért sürgette problémáik megoldását, mert az osztrák katonai főparancsnokság semmiképpen sem akarta kiengedni kezéből a székely határőrség fölötti hatalmat. Egyébként ekkor még a Gubernium is bízott Puchner főparancsnokban, s ezért engedelmességre buzdította a határőr székelyeket. Wesselényiék — amint már említettük — egyénileg és csoportosan is felszólításokkal fordultak a székelységhez katonai erejük megőrzését kérve tőlük. Ez a több irányból jövő elvárás és nyomás azonban sok zavart okozott a székely nép körében, amely egy adott időben nem tudta kire hallgasson a már említett fórumok és személyek közül. A közszekely ösztönszerűen tetteket várt, másrészt példamutatást. „Jól van, én megyek, de nemes ember is” jöjjön, mert az unió már ki van mondva, de „az eddigi székely primor még se visel fegyvert” — ismétli Gál Sándor jelentése a közhangulatot.

Tehát — vonja le a következtetést — a nemesség mondjon le kiváltságairól, vegyen részt a közterhek viselésében, s olyan intézkedéseket kell hozni, hogy „az érdekek lehetőleg összeolvadjanak”.³¹

Ha ez megvalósul, felállítható lesz egy olyan székely haderő, amely nem a General Commandónak, hanem a magyar kormánynak engedelmeskedik. Bizonyosnak látszik, hogy Gál Sándor terve Kossuth székely politikájára nem maradt hatástalan. Ugyanis a nyár folyamán — amint azt látni fogjuk — Kossuth önálló székely haderő tervét terjeszti majd a minisztertanács elé, s amikor szervezésére felhatalmazást kap, Berzenczey kormánybiztos mellé éppen Gál Sándort nevezi ki katonai szakértőnek.

A magyar kormány küldöttségének helyzetfelmérése tehát hasznos információkhoz juttatta a kormányt, de ameddig a székely kérdések megoldatlanok maradtak, a székelyföldi bizonytalanságok sem tűntek el. Az erdélyi országgyűlésen volt a sor, hogy a bizonytalanságot megszüntesse.

A székely kérdés az erdélyi országgyűlésen. Kossuth és az unió

Az erdélyi országgyűlés, hosszas várakozás után, május 29-én ült össze Kolozsvárt s június 18-ig ülésezett rendszeresen.

Erdély utolsónak bizonyult rendi országgyűlése a pozsonyi, már szentesített törvények szellemében, de a törvények szövegét valamennyire az erdélyi helyzethez igazítva, jelentős munkát végzett. Törvényt hozott az unióról, a jobbágyfelszabadításról, a közös teherviselésről, a sajtószabadságról, a bevett vallások teljes egyenlőségéről, ide értve az ortodox vallást is. E törvények megalapozták a polgári társadalom jogi rendszerét, megteremtették az átalakulás feltételeit. Külön hangsúlyozandó, hogy az uniótörvény leszögezte, hogy az egyének jogegyenlősége „a hazának minden lakosára nézve, nemzet, nyelv és vallás különbség nélkül, örök és változtathatatlan

elvül elismertetik, és az ezzel ellenkező törvények ezennel eltörölteknek nyilvánítanak”.³² A rendi–feudális rendszer ezzel tulajdonképpen véget ért.

Azonban az erdélyi országgyűlés a székely sajátosságokat nem tudta jogilag rendezni: elhalasztotta a székely határórség eltörlését, a székely jobbágyoknak pedig mintegy kilenc tizedét meghagyta korábbi állapotában. Lássuk ezeket valamivel részletesebben.

A nemzeti fegyveres erőről hozott törvénycikk ugyan egységes katonai kötelezettséget írt elő minden állampolgár számára, leszögezte, hogy a székely határőri intézmény megszűnik, a katonacsaládok pedig politikai s tulajdonviszonyaikat illetően egyenlő jogokat élveznek más polgárokkal, de egy másik paragrafus gyakorlatilag hatálytalanította az előbbit. Ugyanis a III. törvénycikk hangsúlyozta: a közelebbi országgyűlésig „a fegyvert viselő (effektív standbeli) székelység mint nemzetőr köteles katonai rendes fegyelem mellett katonáskodni”. Ez azt jelentette, hogy a három határőrezrednek továbbra is a fennálló katonai rendszerben kell szolgálnia, a Nagyszébenben működő osztrák katonai vezetés (General Commando) alatt. És ezen túl azt is jelentette, hogy a Székelyföld felén a szebeni katonai főparancsnokság hatalmi befolyása továbbra is fennmaradt.

A helyzet fonákságát a törvényhozás is jól látta. Erről írta Wesselényi Miklós Deák Ferencnek 1848. június 4-én kelt levelében: „Az itt szükségképpen elővenni kellett s kellő tárgyak közé tartozik a székely katonaság ügye; ezen derék, de nyakas népfaj helyzete, események és bűjtogatók által felizgatva, azon ponton állott, hogy a katonai fegyelmet teljesen lerázza. Nagy bajjal sikerült őket megnyugtatni. A róluk szóló törvénycikk nem olyan, milyennek lennie kellett volna, hanem amilyen lehetett.”³³ A törvényjavaslat hírére feltörték a panaszok. A katonailag Háromszékhez tartozó Bardóc fiúszék falvaiban például „keserű kifakadások mutatkoznak”, mert nem értik: miért tartják fenn az 1764-ben létesült állapotot. A katonaság egész nyáron határozottan követelte: töröljék el a határőri rendszert, s osszák meg testvériesen a katonai szolgálatot a volt katonarend, jobbágyok és nemesek között.³⁴

Miért nem sikerült a határőri rend kívánságának megfelelő törvényt alkotni, annak ellenére, hogy e rend országgyűlési képviselői sürgették azt?

Úgy véljük, hogy mindenekelőtt azért, mert a törvényalkotó erdélyi nemesség nem merte vállalni a fegyverben álló székely határőrezredek átszervezésének a kockázatát. Egyrészt, mert ez hosszabb időt vett volna igénybe, márpedig a megbízható fegyveres erőre bármely órában szükség lehetett a mind nagyobb méreteket öltő parasztmozgalmak lecsendesítésére.³⁵ Másrészt az erdélyi törvényhozás tisztában volt vele, hogy Bécs kihívásnak venné az erdélyi határórség státuszának a megváltoztatását. Ugyanis hiába helyezte a nádor május 29-én a magyar kormány felügyelete alá az erdélyi haderőt, az osztrák minisztertanács Pillersdorf elnökletével azt határozta, hogy az erdélyi határórség továbbra is a nagyszébeni főparancsnokságtól, ez pedig az osztrák hadügyminisztertől függ.³⁶

A Kolozsváron ülésző országgyűlés megszavazta a jobbágyfelszabadító törvényjavaslatot is, amely a legmaradandóbb alkotásának bizonyult, de ennek érvényességét a Székelyföldön a jobbágyságnak csak mintegy 10 százalékára terjesztették ki. Az ún. székely örökségnek (Siculica haereditas) nyilvánított telken lakó jobbágy vagy zsellér nem vehette tulajdonába az általa megművelt földet. Márpedig az or-

szágygyűlésen elfogadott törvény alapján a Székelyföldön a földbirtok döntően nagy részét ilyen ősfoglaláson alapuló nemesi jellegű tulajdonnak tartották. Az eredeti elképzelés szerint a javaslat a jobbágytartó határór és szabad székely családok védelmét célozta,³⁷ hogy ezen kategóriák ne veszítsék el földjüket. A törvénytervezet azonban azt is lehetővé tette, hogy a nemesség is székely örökségnek nyilvánítsa a jobbágysági kezén lévő föld nagy részét s ennek alapján elhalassza a parasztság felszabadítását.

Amikor a székelyföldi parasztság ráeszmélt, hogy a megyei jobbágyság felszabadulnak, de ők nem, hatalmas elkeseredés hulláma bontakozott ki. Bíró Sándor radikális nézetű háromszéki református lelkész Kossuthhoz írt levelében a lényegre tapintott: a jobbágytörvény székely szakasza miatt a székelyföldi parasztság (jobbágy és zsellér) kimaradt a védelmi rendszerből: nemzetörnek nem veszik fel, nehogy ezáltal földet követeljen, önkéntesnek nem áll, mert azt mondja, jobbágy is, katona is nem lehet.³⁸

A kolozsvári országgyűlés tevékenységéről a magyar minisztérium, így Kossuth is folyamatosan értesült. Néhány jeles magyar politikus Wesselényivel az élen például már május 31-én Pestre küldte a fiatal közíró, későbbi neves történétíró Jakab Eleket, aki jelen volt a balázsfalvi Román Nemzeti Gyűlésen is, és természetesen a kolozsvári országgyűlésen is, tehát részletesen beszámolhatott Erdélyről. Leveleket is vitt magával a magyar kormány tagjainak. Először Nyáry Pálnál jelentkezett.

Jakab Elek, aki maga is székely volt, már Nyárynak felhívta a figyelmét, hogy a „magyarság erejének zöme Erdélyben a székelység és [a] királyi s mezővárosok”,³⁹ s hogy a Székelyföld „kebeléből 25–30 000 katonát nem hosszú idő alatt képes talpra állítani”. Nyáry azonban a fegyveres védelem szervezésének kérdésére nem tért ki, hanem azt hangsúlyozta, hogy „a mi kormányunk minden áron békepolitikát követ”. Kifejezte azonban rokonszenvét a bátor székelyek iránt. Nyáry Jakab Eleket Széchenyihez, Deákhoz, Kossuthhoz és Batthyányhoz irányította. Széchenyi eddig — mint ismeretes — rendszerint nem foglalt állást az uniót illetően, most is visszafogott volt, de megígérte, hogy igyekszik előmozdítani a Kolozsvárt elfogadott törvény szentesítését. Deák nem mutatott különösebb érdeklődést a küldött iránt.

Kossuth az erdélyi küldöttet krisztinavárosi lakásának kertjében fogadta. Jakab Elek leírásában jól tükröződik az erdélyi márciusi ifjúságnak Kossuth iránti romantikus viszonyulása. „Dobogó szívvel mentem végig az ösvényen, alig várva, hogy láthassam a férfit, ki az ifjúság és a nép bálványa, s a sötétség, a zsarnokok és szolgalalkek félelme volt” — jegyezte le Jakab Elek. Kossuth igen barátságosan fogadta az erdélyi látogatót, akinek beszédét „kifejezhetetlenül ígézetű”-nek (!) modorát „valami elbűvölőnek” találta. Kossuth már tudott a jöveteléről, elkérte a számára küldött levelet s elolvasva, lelkesen szólt: „Igen örvendek az *Unió* létrejöttén. Három százados szétdaraboltatása után ismét egy hazánk. Erdély megtette kötelességét. Ez szép küzdelem volt. Most rajtunk a sor, hogy a megerősítés soká ne késsék, mert a közös nemzetgyűlés a küszöbön.” Ekkor a szó a székelyekre terelődött, mire Kossuth megjegyezte: „Igen, a székelyek karja és melle az Oriens felől Magyarországra nézve erős oltalom.” E megjegyzését azért tartottuk fontosnak idézni Jakab Elek visszaemlékezéséből, mert kifejti, hogy milyen szempontból tekintett a székelysége a magyar

politika első embere. Kossuth tisztán látta: a székelység története során a magyarságnak védőpajzsa volt.

Batthyánynál Jakab Elek meggyőződhetett arról, hogy Nyáry Pál nem véletlenül hangsúlyozta a magyar kormány békepolitikáját Erdély irányában. A miniszterelnök azt kérdezte, hogy az unió ügyén túl milyen üzenetet hozott, s miután Jakab Elek a békét fenyegető helyzetre utalt, a miniszterelnök ezeket mondta: „Értesülve vagyok mindenről. Nem nagytítják a dolgokat [az] ön honfitársai?” A szászokról és a románokról érdeklődve, mintegy utasításként szólt: „Az új alkotmányban alkalom van kézfogásra. Igyekezzenek kiengesztelődni.”⁴⁰ Batthyány miniszterelnöksége alatt az általa Erdélybe küldött Vay Miklós királyi biztos ezt az engesztelő politikát igyekezett legfőbb munkatársával a kincstárnok, majd ideiglenes guvernátor gróf Mikó Imrével együtt megvalósítani.

Mint ismeretes Batthyány Innsbruckba sietett, ahol a király szentesítette az unió-törvényt. Ennek kihirdetésével az erdélyi országgyűlés lényegi munkája június 18-án véget ért. Most már a magyar népképviselői országgyűlésen volt a sor, hogy a székelységgel kapcsolatos kérdéseket számbavegye és megoldásukat keresse. Ezekhez jelentős mértékben hozzájárulhattak a pesti országgyűlés erdélyi, főként pedig székely képviselői.

A magyar népképviselői országgyűlés és a székely kérdés. Kossuth székely politikája

Az erdélyi országgyűlés választójogi törvénye alapján a magyar országgyűlésbe küldött 73 erdélyi követ közt 19 székely volt.⁴¹ A legaktívabbak legalábbis ekkor mind Kossuth-pártiak voltak, akik később országgyűlési teendőik mellett más fontos feladatok elvégzésére is felhatalmazást kaptak. Elsőként kell megemlítenünk Marosszék egyik követét, Berzenczey Lászlót, akinek megválasztását különben igen érdekes, a székelység hajdani humorára is fényt vető korteskedés kísérte.⁴² Őt Erdélyben már jól ismerték, s a magyar politikai élet is felfigyelhetett rá, mert az unióért és a reformokért vívott erdélyi küzdelemben ugyancsak kitűnt. Kossuth feltétlen híve volt, aki viszont bizalmába fogadta. A magyar országgyűlésben ő szónokolt a legtöbbit a székelyek nevében, s mert ehhez jól értett (ezért nevezték némi éllel „Kis-Kossuth”-nak), gyakran tapssal kifejezett elismerést kapott képviselőtársaitól. A székely köznép, kisenemesség szerette, sőt a jobbágy nép is saját érdekei védelmezőjének tartotta, mert az 1846–47-es erdélyi országgyűlésen a székely jobbágy részére is kedvező úrbéri törvényt követelt. Egyik felszólalásának az a kitétele: „nem az a fontos, hogy cifra és sallangos uraink legyenek, hanem az, hogy a nép boldog legyen”, bejárta az erdélyi sajtót és gyakran felemlgették. A liberális és konzervatív nemesség soraiban viszont számos ellenfele volt, mert túlzóan radikálisnak, sőt szélsőségesnek tartották — s nem éppen alaptalanul.⁴³

Kossuth politikájának kitartó, de mérsékelt gondolkodású támogatója volt Mikó Mihály a csíkszéki határőri rend képviselője is, a szék alkirálybírója. Mivel nagy népszerűségnek örvendett a csíki székelység között, nem kis szerepe volt abban, hogy a csíki határőr rend elkötelezte magát a forradalom mellett. Végig kitartott az országgyűlésben Kossuth oldalán Fábíán Dániel Kézdivásárhely követe, akárcsak Gál Dániel illyefalvi radikális nézetű ügyvéd. Székelyudvarhely Keller János ügyvédet

küldte a pesti parlamentbe, akit az titkárává választott. Külön kell szólnunk Pálffy Jánosról, Udvarhelyszék egyik követéről, aki az erdélyiek közül a legmagasabb funkcióhoz jutott; a magyar parlament azzal fejezte ki elismerését eddigi politikai tevékenységéért, hogy alelnöki tisztségébe őt iktatta be. Később az Országos Honvédelmi Bizottmány (OHB) tagja lett, de 1848 december után eltávolodott Kossuthtól és békepárti tevékenységet folytatott. Hasznos, de gyűlölködő érzelmektől nem mentes naplót írt, amelyben kemény kritikával illette Kossuth Lajost, erősen eltúlozva emberi gyöngéit, s őt hibáztatva minden nyomorúságért, amely a magyarságot érte a szabadságharc elnyomása után. Lesújtó volt a véleménye Berzenczey Lászlóról is, s mivel az utókor az ő naplója alapján formálta ki véleményét, elérkezettnek látjuk az időt arra, hogy realisabban értékeljük Berzenczey szerepét is.⁴⁴

A magyar országgyűlés július 5-én nyílt meg, az erdélyi követek 10-én érkeztek a fővárosba. A székely követek közül többen vettek részt az Unió-bizottságban, amelyet az erdélyi országgyűlés választott meg, és amellyel Kossuth igen szoros kapcsolatot tartott fenn. De ettől függetlenül is gyakran tárgyalt a székely követekkel.

A székelyek nevében az első, bemutatkozó s következményei által is jelentős felszólalás a képviselőház július 11-i ülésén hangzott el. Marosszék követe, az előbbiekben már jellemzett Berzenczey László szónoklatát tulajdonképpen Kossuth Lajos nevezetes véderő-beszédének támogatására építette fel. Mint első székely felszólaló „székely nemzete nevében” üdvözölte a szabadságot. Ha ő most feltárná a székelység sebeit — mondotta — a parlament „bizonyosan a székely sérelmeket” tűzné napirendre, annyi ott a panasz. „De mi nem úgy jöttünk, hogy azon kezdjünk tanácskozást, miszerint jogokat kérjünk; reményünk jogokat kivívni, de jelen percben mi székelyek e felett vitázni nem akarunk. Azt akarjuk: „jelenleg a honvédelmi kérdések hozassanak szőnyegre.”⁴⁵ Más kérdést ne tárgyaljon a képviselőház, amíg a honvédelem kérdése nincs elintézve. Az országgyűlés kitörő „éljen”-nel fogadta Berzenczey szónoklatának azon kitételét, hogy „nem azért akarunk jogokat, mert székelyek vagyunk, hanem akarjuk, hogy előbb megmentsek a hazát”.⁴⁶

Amellett, hogy a beszéd tartalma is figyelmet érdemelt, mert valóban a legidősebb kérdést részesítette előnyben, Berzenczey felszólalásával újabb bizonyítékot szolgáltatott arra, hogy Kossuth politikájának a támogatója. Ezt Kossuth is tudomásul vette s ezentúl a székely kérdésben elsősorban rá alapozott. Bizalma teljes volt, s később igyekezett minden támadás ellen megvédeni, új fontos feladatokkal bízva meg. Ez nem zárta ki a képviselői munka elején azt, hogy ne kérje ki a többi székely képviselő véleményét is. Erre mutat az is, hogy 1848 júliusának utolsó hetében a Batthyánytól kapott Erdélyre vonatkozó egyik beszámoló hátára ezt írta: a „székelyekből, tekintettel oláhra, magyarra, speciális comissiot hívnék össze — sérelmeik orvoslása melletti coordinatiojukra”.⁴⁷

Nincs tudomásunk róla, hogy ez a külön székely bizottság létrejött volna — amint már utaltunk rá —, de arra, hogy Kossuth tanácskozott a székely követekkel, bőven találunk bizonyítékot a korabeli történeti forrásokban. A *Kossuth Hírlap*-ja 1848. július 28-i száma például arról adott hírt, hogy annak a hónapnak 23-án Kossuth „a székely követekkel tanácskozmányt tartott” arról, hogy hogyan lehetne földhöz juttatni az elszegényedett székely családokat. Az első kérdés, amellyel a pesti országgyűlésnek mint székely sajátossággal szembe kellett néznie, a székelyföldi job-

bágyfelszabadítás ügye volt. Alighogy megkezdődött a parlamenti munka, megérkezett Erdélyből Perényi Zsigmond országgyűlési biztos levele a belügyminiszterhez, amelyben jelezte, hogy a készülő erdélyi jobbágyfelszabadító törvény a székelyek közt nem lesz alkalmazható, mert a székelység Háromszéken és Csíkszékben nagyon elszaporodott, a föld viszont kevés, tehát nincs, amiből a jobbágyi igényeket kielégíthessék. Perényi szerint a magyarok, székelyek és románok közt ellenségesség robbanhat ki a földkérdésben, mert a „colonicaturák oláhok kezén vannak”. Ez az állítása — amire később kitérünk — téven információn alapult. A konfliktus elhárítására Perényi „csak egy célszerű mód”-ot látott: „kedvező s ösztönző feltételek melletti kiköltöztetés és telepítés a Bánságba, Bácskába.”⁴⁸

Mi történt valójában a székelyföldi jobbágykérdésben az erdélyi országgyűlés után?

Induljunk ki abból, hogy június 6-án Wesselényi Miklós közreműködésével megszületett az erdélyi úrbéri törvény, amely nem volt rossz, különösen nem a vármegyei területekre nézve, ahol a jobbágyság nagy többsége élt. Ennek alapján 1848. június 18-án mintegy 170 000, nagyobb részét román etnikumú úrbéres család szabadult fel 1 615 000 kataszteri hold földdel.⁴⁹ A Székelyföldön azonban a jobbágyságnak csak töredéke, körülbelül 10%-a részesülhetett a törvényszabta előnyökben, a nagy többség helyzete mit sem változott. Érthető, hogy a pesti országgyűlésben többször felvetődött a kérdés, csakhogy elfogadható megoldás itt sem született. Személyileg ugyan szabad lehetett bárki, ha szerzett jogait feladja, de a nagy kérdés az volt, hogy kinek a tulajdonában legyen a használatban levő föld. Ha a jobbágnak és a szellérnek adják, akkor számos katonáskodó, szabad székely és szegény nemes válik szegényebbé, ha viszont nem adnak földet a jobbágnak, lázad és nem hajlandó fegyvert fogni a haza védelmére. Böven foglalkozott a kérdéssel a sajtó is.

A *Kossuth Hírlapjában* közzétett írásában ifj. Bethlen János a volt liberális ellenzék baloldali tagja világosan megírta az erdélyi jobbágytörvény és a székely kérdés viszonyát. „A volt erdélyi diétát a törvény hozásánál, hogy ti. azon jobbágy, ki székely örökségen lakik, ne szabaduljon fel a robot alól, az vezette, hogy a székely katonákat s adózókat (szabad székelyeket) ne idegenítse el az uniótól.”⁵⁰ Valóban, az unió-kérdés és a székelység helyzete szoros összefüggésben állt, mert — és ez már az eddigiekből is kiderült — a székelység úgy tudta, hogy az unióval megoldódnak a sajátos kérdései is. Csakhogy minden társadalmi réteg a maga sajátos szempontjait szerette volna érvényesíteni. A törvényalkotóknak tehát azt kellett mérlegelniük, hogy melyik rétegnek az érdekei legyenek döntőek, de szem előtt kellett tartani az általános érdekegyesítés szempontjait is. A jobbágyság és szellérség 30–35%-os aránya elmaradt a katonák, szabadok s nemesek mintegy 60%-os arányától, s a parasztok politikai súlya is jóval kisebb volt, mint a szabad rétegeké. Arról nem is beszélve, hogy a védelmi politika elsősorban a katonailag képzett határőrségre, másodsorban a szabad székelyekre számított, és csak azután gondolt a jobbágyságra és szellérségre. Ennek ellenére a már idézett ifj. Bethlen János nem állt egyedül azzal a véleményével, hogy a felszabadítással az unió ügye „sokkal több jobbágy rokonszenvét nyerte volna meg”, mint ahány katona és adózó székely rokonszenvét elveszítette volna. A következtetése meg éppenséggel figyelemre méltó: „A székelyföldi jobbágyok legtöbbször magyarok, a vármegyékben lakók oláhok; s míg ezeket az országot megválthatja,

amazokat szolgálknak hagyja. Amely vidékén honunknak leginkább egyesítheti vala a polgári szabadság az egyetlen nemzetiséget, ott maradnak meg a paizs-falak.”⁵¹

Bethlen János, aki sokkal jobban ismerte a Székelyföld társadalmát, megcáfolta Perényi állítását, kijelentve, hogy a „székelyföldi jobbágyok legtöbben magyarok”. Bözödi György számításai szerint a székelyföldi jobbágyok 90%-a magyar volt.⁵²

Kossuth bizonyosan ismerte ifj. Bethlen János álláspontját, de igen azokét is, akik más véleményen voltak, mivel a jobbágytartó szabad és katonaszékelyek érdekeinek adtak elsőbbséget. Annál inkább állíthatjuk ezt, mivel július 23-án a székely követekkel „tanácskozmányt” tartott.⁵³

A katonai réteg védelmét hangsúlyozta Berzenczey László is. Bár ő az 1846/47-es erdélyi országgyűlésen azt kérte, hogy a székelyföldi jobbágytársadalmat ugyanúgy ítéljék meg, mint a vármegyeit, most azonban a honvédelmi szempontokra hivatkozva a katonaelemnek szeretett volna kedvezni. A már említett első felszólalásában szónoki fogással fordult a magyar országgyűléshez: „Vajjon azon nemzet, mely örökön őrizte a nemzetiségét, s amelyet fel akarunk használni, hogy küzdjön honért, nem érdemli-e meg, midőn neki semmije sincs [!], hogy érdekében is tegyünk valamit?” Nem lehet, hogy a szabad székely birtok nélkül maradjon s úgy „hívatik fel a hon védelmére”, holott „az idegen ajkúak, kik behozattak, hogy legyen jobbágy, most felszabadultak, s vagyonosokká lettek”.⁵⁴ Azt már említettük, hogy a székelyföldi jobbágytársadalmak mintegy kilenctizede székelymagyar volt, Berzenczey érvelése tehát nem vette figyelembe a társadalmi valóságot, vagy a nagyobb hatás kedvéért hozta fel ezt az érvet. Tény azonban, hogy ez nem befolyásolhatta Kossuth állásfoglalását, hiszen sem a magyarországi, sem az erdélyi jobbágyfelszabadító törvény nem tett semmiféle különbséget a magyar és a más nemzetiségű jobbágy között. Kossuth végül is a két, egymással homlokegyenest ellenkező vélekedések közt egyiket sem tette magáévá, hanem Perényi Zsigmondnak azt a javaslatát karolta fel, hogy a székely jobbágykérdést, általában a túlnépesedés miatt elszegényedett székelység jövőjét a Magyarországra való áttelepítéssel oldják meg. A székelységgel egyidőben került volna sor a moldvai mintegy 40 000 főre becsült csángóság áttelepítésére is.⁵⁵

Kossuth június 19-én átiratot küldött Trangous Lajos bányászati osztályigazgatóhoz, amelyben arról érdeklődött, hogy lehetne-e elegendő helyet találni a Bánságban és Bácskában az ott letelepedni akaró székelyek és csángók számára. „A határszélek biztosítása egyrészt — másrészt a nemzetiség érdeke igen fontossá teszi, hogy a túlnépesedett székely vidékek, nem különben a moldvai csángó magyarok Magyarországra s különösen a Bánátba telepítessenek — oly tömegekben, mellyek szükség esetén az ellenségnek ellenállni, minden esetre pedig nemzetiségüket fenntartani képesek legyenek”⁵⁶ — indokolta Kossuth az áttelepítést. Mivel a válasz kedvező volt, Kossuth már július 26-án törvényjavaslatot nyújtott be. Ebben a kincstári javakat jelölte meg a telepítések lehetséges helyeként, kérve a képviselőházat, hogy „a magyar vidékek közt a leginkább túlnépesedett székelységre terjessze ki figyelmét”. A törvényjavaslat négy pontból állt, és pedig: 1. Az ország pénzügyminisztere felhatalmazást kap, hogy a Bács, Torontál és Krassó megyékbeli kincstári javakra bármilyen nagyszámú magyar telepítést hajthasson végre; 2. A pénzügyminiszter a székelyekre különös figyelmet fordít, s azok, akik a harcmezőn kitétek, „mások felett” kedvezőbb feltételek mellett telepedhetnek le; 3. egy-egy letelepedő-

nek nyújtandó birtok terjedelme nem lehet kisebb, mint amennyi egy család élelmét s önellátását biztosítja. Az egy helyen letelepedő csoportnak akkorának kell lennie, amely a csoport folytonosságát biztosítja és 4. a telepesek bizonyos, meghatározott kedvezményekben részesülnek, hogy birtokaikat megtarthassák.⁵⁷

A képviselőház augusztus elsején némi módosítással törvényerőre emelte Kossuth előterjesztését. A vitában felszólalt Berzenczey László, s határozottan támogatta Kossuth előterjesztését, amelyet — akárcsak az előterjesztő — a „honvédelem eszközének” tartott.⁵⁸ Látva hozzáállását, Kossuth augusztus 2-án Berzenczey Lászlót kinevezte miniszteri biztossá a telepítés lebonyolítására.⁵⁹ Ezzel megkezdődött Kossuth és Berzenczey konkrét, 1848 novemberéig tartó szoros együttműködése.

Berzenczey hozzá is kezdett az előkészületekhez, de végül is az áttelepítésből semmi sem lett, részben a Délvidéken bekövetkezett háborús állapotok miatt, részben pedig amiatt, hogy a székelység nem volt hajlandó a tömeges áttelepedésre.⁶⁰ (Emiatt bukott meg Bem 1849-es áttelepítési terve is. Bem Beszterce vidékére szeretne volna a szegényrendű székelyeket letelepíteni. Nem jelentéktelen kérdés, hogy Kossuth ezt a tervet ellenezte, mert úgy vélte, hogy az sértené az ottani románság érdekeit. Ez is alátámasztja Deák István ama megállapítását, hogy Kossuth elvetett minden kollektív büntetési formát).⁶¹

A telepítési terv meghiúsulása egyben a székely jobbágycsaládok megoldásának elodázását is jelentette, ami tovább növelte a Székelyföldön a társadalmi feszültséget, kitűnő talajt szolgáltatva az unió-ellenes és magyar nemesség-ellenes propagandának. Az újoncozás során, különösen Udvarhelyszéken ennek számos megnyilatkozásával találkozott a sorozóbizottságok.⁶² De a jobbágyügy rendezetlensége szembe állította egymással a határőri rend gazdagabb rétegét is a jobbágysággal. Tipikusnak tartjuk azt a hét szépvízi (Csíkszék) jobbágycsalád (mindnyájan Nagy Imre (!) leszármazottai) által Vay királyi biztoshoz beadott kérést, amelyben hivatkoznak arra, hogy „eleink szabad székelyek voltak”, de eladósodás következtében katonacsapadatok jobbágysággal lettek. A jobbágyfelszabadítás alkalmából ők is abba hagyták a robotot, de „azzal fenyegettünk, hogy nyakra före ki hányattatunk [ti. a jószágokból], mert ők (a jobbágytartók) katonák lévén az ők jószágokból nem parancsol senki”. A kormánybiztos válasza: amíg a kezükön levő föld természetét nem határozza meg egy majdan kiküldendő bizottság, tegyék „rendes szolgálataikat zúgolódás nélkül”.⁶³ A „zúgolódást” azonban semmiféle parancs nem némíthatta el és emiatt sok ezer jobbágy, illetőleg határőr s nemes család valóságos farkasszemet nézett egymással 1848 nyarán és őszén.

Kossuth híveit különösen aggasztotta ez a helyzet. Bíró Sándor rétyi (Háromszék) református pap azt írta Kossuthnak, hogy a jobbágytartó katonákat kártalanítani kellene „s talán az egész székelyföldi nemességet is a jobbágyokért”, mert a „kifizetés által a most egymás ellen ingerkedő kasztok közt összeolvadás lenne”.⁶⁴ Csakhogy ez messziről jövő magánvélemény volt, Kossuth pedig az országgyűléstől várta a törvényes rendezést elősegítő betérjesztést, amely azonban e kérdésben végképp elmaradt.

Az augusztus elsején tartott országgyűlést akár „székelynap”-nak is felfoghatjuk. Ugyanis a telepítési törvény vitája során, augusztus elsején napirendre került egy másik, talán az előzőnél is fontosabb kérdés: a székely határőr katonaság ügye is. Ez

Fábián Dániel kézdivásárhelyi követnek azzal a bejelentésével kezdődött, hogy tudomása szerint a bécsi kormány a székely határőr katonaságnak különféle kedvezményeket ígért helyzetének javítására. Szerinte nem szabad megengedni, hogy a székely az „ellenség befolyása alá kerüljön”.⁶⁵ A székely követek többségének véleményét Fábián Dániel világosan kifejtette a *Kossuth Hírlapja* 1848. július 28-i számában. A képviselő abból indult ki, hogy a márciusi vívmányok nyomán a haza minden polgárának jogban és kötelességben egyenlőnek kell lennie s szükséges, hogy „a hon védelmére személyesen, felvirágoztatására birtok-aránylagosan befolyjon. A jelen országgyűlésnek tehát szentesített törvény által minél előbb ki kell mondania, hogy a székelység kebelében minden osztály megszűnve lévén, minden tagja a hon több(i) polgáraival egyenlő törvények alatt áll. E kimondásból önyként [!] következik, hogy az összes székelység egy nagy testbe olvadt, melynek tagja minden egyes szülőtte a székely földnek, tehát közös a jog, közös a teher”. Ebből következik, hogy „a mostani divatozó katonai rendszer[t] rögtön megszüntetik [...] s a nemzetország helyébe”. Aztán egyenesen a képviselőkhöz szól: „A székely határőr rend nyugtalan, szabad akar lenni. Szenteljtek minél előbb egynéhány percet szabadítására.”⁶⁶ A vita során kiderült, hogy a székely radikális követek nézeteit korántsem osztja mindenki.

A képviselő kérdésére Mészáros hadügyminiszter kijelentette, hogy nincsen tudomása az interpellációban felhozottakról, de ki fogja deríteni, s ha valósnak bizonyul, hogy van „Erdélyben ember, ki Bécsből veszi most is a székely katonaságra nézve a parancsokat, s azokat teljesíti, az a felelősségrevonást nem kerülheti el”.⁶⁷ A jelentés komoly vitát váltott ki.

Udvarhelyszék egyik követe ifj. gróf Bethlen János, aki a jobbágykérdésben is — láttuk — radikális, korszerű megoldást szeretett volna, kérte, hogy a székelyek ügyében minél hamarabb törvényt hozzon a képviselőház. Mikó Mihály csíkszéki követ ezúttal a székely katonaság sérelmeinek orvoslását sürgette, amelyre a hadügyminiszteri vizsgálat befejezése után kerülhet sor. Erdély egyik legtekintélyesebb liberális politikusa, Széchenyi híve Teleki Domokos arra figyelmeztetett, hogy a sérelem még az unió-törvény előtti, nem kell tehát sietve intézkedni, különben is az unió-törvény értelmében létesített Unió-bizottság feladata, hogy törvényjavaslatokat dolgozzon ki az erdélyi és székely ügyekben. Szerinte is meg kell szüntetni „a székely nemzet igaz, méltányos sérelmei”-t, de utóbbit „s a haza érdekeit együtt vegyük tekintetbe”.⁶⁸ Ehhez igen közel álló álláspontot foglalt el egy másik erdélyi képviselő, Kemény Dénes belügyminiszteri államtitkár is, amikor az Unió-bizottság javaslatának benyújtását javasolta.

A vitából kiderült, hogy Mikó Mihály és Bethlen János — mindkettő székely — szükségesnek látták a határőri rend sérelmeinek sürgős megoldását. Teleki Domokos és Kemény Dénes erdélyi liberális politikusok az Unió-bizottságtól vártak olyan előterjesztést, amely a sérelmeket úgy oldja meg, hogy a „haza érdekei csorbát ne szenvedjenek”. Tudjuk, az erdélyi liberálisok gondolkodásában ez a határőri rendszer fenntartását jelentette, tekintettel az az ország, s különösen Erdély kritikus helyzetére s nem kis mértékben a Román Komité által irányított parasztmozgalmakra. Ugyanakkor azt is hangsúlyoznunk kell, hogy a radikálisoknak igazuk volt abban, hogy a General Commando parancsnoksága alatt álló erdélyi határőri rendszer a

bécsi kamarilla eszköze volt és maradt, s mint ilyen minden olyan mozgalmat támogatott, amely az unió ellen irányult. Végzetesnek bizonyult, hogy a General Com-mandót nem sikerült a magyar kormány fennhatósága alá helyezni, s az erdélyi ma-gyarság számára tragikus következményekkel járt, hogy a székely határőri rendszer az unió után is fennmaradt a régi formában.

Kossuth ismét nehéz helyzetbe került, akárcsak a jobbágykérdés kapcsán; tu-domása volt arról, hogy a székely határőri rend azonnal szabadulni akar az osztrák katonai rendszertől, amelyet szabadsága elnyomójának tartott, de azt is tudomásul kellett vennie, hogy Erdély tekintélyes politikusai közül sokan ellene vannak a ha-tárőr-ezredek feloszlátásának, s hogy mindkét felfogás ellen, illetve mellett nyomós érvek sorolhatók fel.

A vita során Kossuth többszöri felszólalásából ismét félreérthetetlenül kiderült, hogy székely ügyekben ő a magyar kormány első számú „megbízott” politikusa. Elő-ször Fábián Dániel előterjesztése kapcsán a bécsi hadügyminisztérium és a székely határőrség viszonyához fűzött megjegyzéseket, hangsúlyozva, hogy utóbbi nem függ az előbbtől, s bármilyen ezzel ellentétes törekvést úgy fog tekinteni, mint beavatko-zást Magyarország ügyeibe. Ami a vita lényegét illeti, Kossuth a székely és az erdélyi követek nézeteit próbálta egyeztetni: várja ugyan az Unió-bizottság előterjesztését, de ez nem kötelezi arra, hogy más véleményeket vagy kezdeményezéseket ne fogad-jon el, mert „bárki részéről történik indítvány, az, mi benne jó van, mindnyájunk érdeme lesz egyaránt”. De javaslatot elsősorban mégis a székely követektől vár, akik „a székely viszonyokról kétségkívül jobban vannak tájékozva, mint a minisztérium tagjai”. Ezért közvetlenül hozzájuk fordulva ezeket mondotta: „Felszólítom a székely követ urakat [...] méltóztassanak magukat az illető miniszterekkel érintkezésbe tenni s initialjanak oly törvényt, melly a székely nemzet megnyugtatására egyrészt, de más részről azon biztonság fentartására is szolgáljon, melly a székely nemzet haza-fiúságának alapjára fektetve, a közös haza érdekében áll.”⁶⁹ Másként szólva: a szé-kely határőrség sérelmeit úgy kell megoldani, hogy a székely katonai erő fennma-radjon.

Kossuth — amint egy újabb felszólalásából kiderült — átfogó törvényjavaslatot várt, annál inkább, mivel augusztus első napjaiban vita bontakozott ki a magyar parlamentben a székely önigazgatási jogokról is.

A vitát Keller János székelyudvarhelyi követnek az a törvényjavaslata idézte elő, amelyben azt indítványozta, hogy a székely székek főtisztjeit, a főkirálybírákat ne választás, hanem kinevezés útján töltsék be, éppen úgy, mint a vármegyék főispáni székét. Keller szerint az unió kimondása után nem állhatnak fenn sajátosságok a közigazgatásban.⁷⁰ A törvényjavaslat háttérében ott állt az a szándék is, hogy a régi székely gyakorlat megszüntetése által meg lehet szabadulni azoktól a konzervatív főtisztektől, akik gátolják a két ország teljes egyesítését s Bécs felé kacsingatnak. Idős gróf Bethlen Jánosnak, az erdélyi liberálisok vezéralakjának egyik Deák Ferenc-hez küldött leveléből azt is tudjuk, hogy ilyennek tartották Marosszék főkirálybíróját Toldalagi Ferencet, aki „feltétel nélküli segédje volt a Jósika burocratiájának és egyik legdühösebb petsovicsa a közelebb múlt diétának”. Bethlen János kívánatos-nak tartotta Aranyosszék főkirálybírójának a menesztését is.⁷¹

A parlamenti vita során Pálffy János támogatta Keller törvényjavaslatát, sőt külön is kérte a parlamentet, hogy tegye lehetővé Udvarhelyszék főkirálybírójának a leváltását is. Emlékeztetőül: mind Marosszék, mind Udvarhelyszék kiüldözte a magyar kormány küldöttségét, amely azzal a céllal érkezett, hogy a székelységet rávegye: vegyen részt Magyarország védelmében. Konkrétan utalt arra, hogy a székely zászlóaljok kiindítását egyes főtisztek késleltették, magatartásukkal hozzájárultak a székelyföldi zavaros helyzet kialakulásához, s „a székely katonaság között a reactionalis bujtogatások” elterjedéséhez.⁷²

A magyar miniszterek s a magyarországi politikusok közül a vitában továbbra is csak Kossuth vett részt. Ezúttal is többször kifejtette elgondolásait s elvárásait.

Első felszólalásában elismerte, hogy egyes székely székekben vannak olyan főtisztek, kik „igen jó volna, ha nem volnának főtisztek”. De a minisztérium nem válthatja le mindaddig, amíg arra a parlamenti határozat nem jogosítja fel. Mert „Magyarország kimondotta az uniót és Erdélynek törvényhozása elfogadta azt azon feltétel alatt, hogy valamig az ideküldött küldöttségeli (Unió-bizottság) értekezés folytán Erdélynek közigazgatási részletei a törvényhozás által meg nem fognak határozatni, addig változtatás ne történjék”. Ezt mindeddig be is tartotta a minisztérium. A továbbiakban Kossuth jónak tartaná, ha a székely főkirálybírakat a minisztérium nevezné ki, akárcsak a vármegyék főispánjait, de a többi tisztségviselőt a székelyek ezután is szabadon választanák. Ez a parlamentáris rendszerrel és a választási szabadsággal inkább összhangban lesz, mint az eddigi gyakorlat. Ennek ellenére tanácsosabb lenne a székely közigazgatás átszervezését az általános erdélyi szabályozó törvényjavaslattal együtt tárgyalni. Azonban Pálffy János felszólalása után, aki egyes székely főtiszteket tett felelőssé a székelységben kialakult belső problémák miatt, Kossuth elképzelhetőnek tartotta a székely közigazgatási rendszerrel külön törvénycikk elfogadását.⁷³

Mielőtt azonban döntésre került volna sor ebben a kérdésben, Berde Mózes visszatért a székely határőrség ügyére s indítványt nyújtott be, amely „jog és kötelességi egyenlőség alapján épül”. Berde indítványát tulajdonképpen az Unió-bizottság dolgozta ki, s valóban radikális orvoslást ígért. Első paragrafusá intézkedett volna arról, hogy „A katonáskodó székelyek és oláhok között jelenleg fennálló katonáskodási rendszer és az ebből felmerült sérelmes viszonyok jelen törvény ereje által megszüntetnek”. A második paragrafus értelmében a székelyek ugyanolyan feltételek között tartoznak ezután katonáskodni, mint a haza többi polgárai.⁷⁴

Kossuth ekkor ismét s minden korábbinál határozottabban kérte, hogy a székelyek ügyének ne egyes kérdéseiről, hanem az egészéről vár átfogó törvényjavaslatot. Beszédét vallomással kezdte:

„Kijelentém már több ízben, hogy az egyesült hazában nem lehet ember, ki a székelység iránt több igazi testvéri szeretetet, több rokonszenvet érezne, mint én.” Aztán székely politikájának a lényegét foglalta össze: a székelység „állapotáról nem privilégiumok, hanem a közös jog, szabadság alapján s a közös joggal és szabadsággal összekötött terhek alapján intézkedni, legkedvesebb kötelességeink közé számítom [...] Ne sérelmeket orvosoljunk, hanem jogokat alapítsunk!”⁷⁵ Megismételve korábbi felhívását, a székely „követ urak”-at arra kéri, hogy ne késlekedjenek „a székely nemzetre nézve tökéletesen kimerítő törvényjavaslatot terjeszteni elő”. Azután kérésének

megindoklása következett. Nagyon soká kell várnia a székelységnek, ha a sérelmeket egyenként kezdik orvosolni. Azonban Kossuth sem tudott, például a határőrség megszüntetése kérdésében a radikális megoldás álláspontjára helyezkedni, mert el lehet ugyan törölni a határőrség kötelező szolgálatát, de mit lehet helyette állítani?

Kossuth kétkedéseire válaszként ifj. gróf Bethlen János bejelentette, hogy az Unió-bizottmány javaslatát a székely kérdés általános rendezéséről átnyújtotta a kormánynak. Kossuth elfogadta a bejelentést. Azonban törvényjavaslat a székely kérdéstről csak több mint egy hónap múltán, szeptember közepén került az országgyűlés elé.

Kossuth felismerte, hogy a sok huzavona miatt a honvédelem ügye szorul hátrébe, s mivel bizonyosan az sem kerülte el a figyelmét, hogy a határőrség megszüntetése miatt sem a miniszterelnök, sem Vay erdélyi királyi biztos, valamint a Gubernium nem akar szembehelyezkedni az osztrák minisztériummal, sem Puchner tábornokkal, maga kezdeményezte egy olyan székely haderő létrehozását, amelyet az osztrák befolyástól és az erdélyi General Commandótól teljesen függetlennek képzelt el. Tervének megszületése kétségtelenül kapcsolatban volt a már elemzett Gál Sándor-féle jelentéssel, de része volt a magyar kormányzat ama szándékának is, amely a haderő „magyar lábra állítását” célozta.

Kossuth és a székely haderő szervezése

Kossuth — amint Urbán Aladár kutatásaiból tudjuk — már júniusban szeretett volna jogot kapni katonai alakulat megszervezésére, de akkor még a miniszterelnök nem tartotta időszerűnek az ajánlatot.⁷⁶ Mivel az ország védelmi helyzete közben rosszabbodott, augusztus közepén már minisztertanácsi határozat birtokában kezdetett hozzá Kossuth, tervének kivitelezéséhez. S nem is késlekedett. Augusztus 17-én Berzenczey Lászlót „egy székely könnyű lovas sereg” toborzási kormánybiztosává nevezte ki. Érdemes odafigyelni arra, hogy Kossuth mennyire személyes ügyének is tartotta ezt a kérdést. Berzenczey kinevezési okmányában ezeket olvashatjuk: „A ministeri tanács által egy önkényes szabad könnyű lovas seregnek Erdélyből s főképp a harcias derék székelység köréből toborzás útján kiállítására felhatalmaztatva, önt mint már a székely telepítések ügyében különben is kinevezett Ministeri Biztosomat, ezennel az elől nevezett ügyben is Kormányi Biztosul kinevezem, megvárva öntől teljes bizalommal, hogy erdélyi véreink s különösen a vitéz székelység hazafias szellemét fáradhatatlan eréllyel felhasználva (...) gyorsan kiállítsa, felszerelje, felfegyverezze s oly karba helyezze, miszerint a ministeri helybenhagyás mellett ki nevezendő vezér”⁷⁷ alatt kész legyen a szolgálatra.

Kossuth augusztus 18-án Vay Miklós országos biztost is értesítette Berzenczey kinevezéséről, akinek „hazafiúi buzgalma” kezességül szolgál arra, hogy a rábízott feladatokat megvalósítja. Emlékezteti Vayt, hogy Berzenczeyt már korábban telepítési kormánybiztosnak nevezte ki. Kéri Vayt, hogy a nevezettet ezen kettős fontos megbízatása teljesítésében támogassa. Ha Berzenczey megyei vagy széki közgyűléseket kíván tartani, szervező munkája során, ebben is legyen segítségére. Vaytól elvárja, hogy a „dolog menetéről” időnként nyíltan és őszintén beszámoljon.⁷⁸ Végül Kossuth Berzenczeyt felhatalmazza, hogy Gál Sándort — nyilvánvalóan katonai

szakértőként — maga mellé vegye. Az előzőekben már szoltunk róla, hogy Gál Sándor nem rég nyújtotta be javaslatát a székelyföldi haderő szervezéséről azzal a véleményével, hogy a „székely nemzet, ha szükség kívánja 20 nap 30 ezer székelyt is kész Magyarország segedelmére küldeni”.⁷⁹ Kossuth most ennek az ígéretnek fokozatos megvalósítását remélte és várta Berzenczeytől és Gál Sándortól.

Gál Sándor kinevezése nem volt rossz választás: népszerű személy volt a Székelyföldön, különösen Csíkszékben, akárcsak Berzenczey Marosszéken. Az előbbiről írta Czetz János: „Gált a székelyek lángeszű földijükként bálványozták és mindent megtettek kedvéért.”⁸⁰ Hozzá kell még ehhez tennünk, hogy a kortársak Gált tehetséges katonának tartották.

Viszont Berzenczey kinevezése s tevékenysége sok bonyodalom forrása lett, amelyekre a későbbiekben kitérünk. Előljáróban csak annyit, hogy Berzenczey köré tömörültek a székelyföldi radikálisok, elsősorban Kossuth hívei, s ellene voltak az erdélyi és székelyföldi liberális politikusok, akik Batthyánnak és Vaynak békéltető erdélyi politikáját követték. Itt említjük meg, hogy Vay Miklós királybiztost már a magyar képviselőházban is támadás érte politikája miatt, de Kossuth — amint a Közlöny 1848. augusztus 3-i számában olvashatjuk — határozottan védelmébe vette. (Novemberben maga fogja vádolni mulasztásaiért.)

Ha meg is védte Kossuth Vay királyi biztost, nem bizonyos, hogy teljesen elégedett volt működésének eredményeivel. A radikális Berzenczey kinevezésével valószínűleg legalább a Székelyföldön szeretett volna erélyesebb kormánybiztosi működést, olyat, amely a székelységet végre mozgósítani tudja a forradalom vívmányainak védelmére. S ilyen irányú elvárások székelyföldi tisztségektől,⁸¹ valamint csoportoktól is érkeztek a minisztériumhoz s személyesen Kossuthhoz.⁸² Ezekre a következő fejezetekben még kitérünk. Egyelőre azonban Kossuth nem akarta korlátozni Vay rendelkezési körét, csupán határozottabb cselekvésre próbálta buzdítani. Azáltal is például — amint már szoltunk róla —, hogy augusztus 18-án felszólította: támogassa Berzenczeyt a szabad lovas csapat megalakításában, valamint a székely áttelepítést célzó tevékenységében. Hogy érzékenységet kímélje, Kossuth hangsúlyozta Vaynak „egész Erdélyre kiterjedő országos biztosi hatóságát”.⁸³

Berzenczey a szervező központot Marosvásárhelyet állította fel, s augusztus 28-án arról értesítette Kossuthot, hogy a Székelyföldön lelkesedés tapasztalható a lovas sereg terve iránt, ezért egy 1500 fős csapat kiállítására rövid idő alatt megvalósítható. A sereg működési szabályzatát Gál Sándor fogja elkészíteni, aki azt javasolja, hogy a huszárság mellé lovas ágyúüteget és műszaki osztályt is szervezzenek. Berzenczey elgondolása az volt, hogy az alakítandó székely sereghez a tiszteket és kiképzőket nagyrészt a három székely határőrezred kötelékében szolgáló egyének átkérése által biztosítja s hozzá is kezdett a tisztek kinevezéséhez (holott erre nem volt felhatalmazása). Amennyire kézenfekvő volt ez a terv, annyira ábrándosnak bizonyult, mert nem számolt Puchner tábornok ellenállásával, aki végig szabotálta a külön székely haderő felállítását.

Kossuth augusztus 30-án maga is részletes tervet küldött Berzenczeyhez az említett kérdésben. Kossuth tervét voltaképpen Mészáros hadügyminiszter szakvéleményére alapozta, de tekintetbe vette Berzenczeynek egy korábbi felterjesztésében jelzett kívánságait is. Kossuth egyelőre egy 1500 fős lovassereggel számolt, de kilá-

tásba helyezte, hogy amennyiben ez 3000 főre szaporítható, a költséget akkor is fedezni tudja a pénzügyminisztérium. Ehhez még hozzáadandó egy 1200 fős gyalog zászlóalj is. Ami a felszerelést illeti 500 kard és ugyanannyi pár pisztoly már útban van, s a továbbiakról is gondoskodik: átírat megy Puchnerhez, hogy „lovasaink számára mind azon fegyvereket és felszerelési kellékeket, melyek az ottani fegyvertárakban található, Önnek vagy Vay Miklós úrnak azonnal adja ki”. Küldi Berzenczeynek a hadügyminiszter által kiállított kinevezést. Egyetért Berzenczey javaslatával, hogy a Kolozsvárt és Közép-Erdélyben gróf Mikes Kelemen és Bethlen Gergely által alakított önkéntes lovas századot a székely lovas csapathoz csatolják. Kossuth bizalma s optimizmusa e néhány sorban is kifejeződött: „Ezekkel, azt hiszem, csaknem minden kívánságát teljesítettem, ha még valami hátra van, meg lesz — haladék nélkül —, pénzben sem lesz felakadás, csak ültesse Ön mihamarabb lóra derék székelyeket.”⁸⁴ Kossuth mindenképpen erősíteni szándékozott Berzenczey pozícióját, de bizonyos akadályokkal éppúgy nem számolt, mint maga Berzenczey: Puchner ellenállásával s azzal a hatalmi féltékenységgel, amelyet a székelyföldi kormánybiztosi szerepkör növelése kiválthat Vay Miklósban, valamint az ugyancsak rátarti Mikes Kelemenben, a Guberniumban s nem utolsósorban Marosszék konzervatív vezetőségében.

Élvezve Kossuth teljes bizalmát s a hadügyminiszteri felhatalmazással a zsebében, Berzenczey székelyföldi toborzó körútra indult, amely sikeresnek mondható: sokan jelentkeztek a székely könnyű lovas seregbe katonának. Berzenczey buzgóságára jellemző, hogy Kossuth-huszárságnak nevezte a szervezés alatt levő alakulatot.⁸⁵

Nagy gondot okozott azonban a fegyverek beszerzése, általában a felszerelés. Berzenczey szeptember elsején újra pénzt s fegyvereket kért Kossuthtól; annál inkább szüksége volt a kért pénzre, mert 4 osztály (8 század) huszárság alakítása annyira előrehaladt, hogy a toborzást már be lehetett szüntetni.

De a szervezőmunkát hirtelen megakasztotta a „szeptemberi fordulat”, amely nem csak az anyaországban, hanem Erdélyben is kedvezőtlen változásokat hozott az osztrák hatalommal fennálló viszonyokban. Csak utalunk a közismert tényekre: a két román határőrezred parancsnoksága felmondta az engedelmisséget a magyar kormánynak (amely egyébként eddig is csak formális volt), Urban alezredes pedig már meg is kezdte a falvak feleskedtetését a bécsi kormányra s a magyar nemzetőrségek lefegyverzése is napirendre került. A szeptember 15-én kezdődött harmadik balázsfalvi román nagygyűlés 195 000 népfelkelő felfegyverzését határozta el.⁸⁶ Erdély a polgárháború közvetlen küszöbén állt s magyarsága a székelyektől várt segítséget. Csakhogy a Székelyföldön is megtorpanás következett be a haderő szervezésében. Berzenczey szeptember közepén kétségbeesve kérdezi a másodszer is miniszterelnökké kinevezett Batthyánytól: „Én főként ezen lovas csapat alakításában kérek parancsot, ha már folytathatom-e vagy sem.”⁸⁷

Lássuk, mi történt, mi váltotta ki a belső válságot.

A megtorpanás okai és következményei

A székely haderő szervezését több körülmény akadályozta. Elsőként kell megemlítenünk a helyi ellentétek kiéleződését. Szembetűnő jele volt ennek a Berzenczey

kormánybiztos és Toldalagi Ferenc Marosszék főkormánybírója közti ellenségeskedés. A főkirálybíró ugyanis Berzenczeynek már az első intézkedéseivel is szembeszegült, nem volt hajlandó összehívni a széki közgyűlést, amelyen Berzenczey a kitelepítés ügyét akarta előterjeszteni. Végül Berzenczey önhatalmúlag megtartotta a közgyűlést, amelyen a már említett tárgy mellett más kérdésekről is tárgyaltak, sőt a szék vezetésében részleges tisztújítást hajtott végre, maga is hozzájárulva ezzel az ellentétek körének növekedéséhez. A főkirálybíró ugyanis nem mulasztotta el sietve jelenteni Vay főkormánybiztosnak, hogy Berzenczey túllépte hatáskörét.⁸⁸ Vay sem késett tájékoztatni a történekről Batthyány miniszterelnököt. Erre fel a székelyföldi kormánybiztos megkapta az első miniszterelnöki figyelmeztetést: „Berzenczey László kiküldött biztos figyelmeztetendő lesz, hogy a toborzás és letelepítés ügyében tartandó közgyűléssel más tárgyakra ki ne terjeszkedjenek s indulatok felingerlésével járó s különben is nem szükségelt tisztújítások (mint erre Marosszéken már eset volt), mellőztessenek.”⁸⁹

A rendelet ellenére a Berzenczey s Toldalagi, valamint az utóbbit támogató Vay országos királyi biztos közt tovább mérgesedett a viszony, mivel a „szeptemberi fordulat” pillanatnyilag Kossuth hatalmi helyzetének a gyengülésével járt, Batthyány viszont megkapta az újbóli miniszterelnöki kinevezést.

Kossuth ellenfelei meg szerettek volna szabadulni Berzenczeytől, nehogy a Székelyföld a radikálisok hatalmába kerüljön, mi több: ellenfelei azzal érveltek, hogy Berzenczey Kossuth tervezett „diktatúrája”-nak Székelyföldi eszköze. Batthyány miniszterelnök ezért drasztikusan avatkozott közbe. Szeptember 20-i keltezésű leiratában a miniszterelnök bemutatja Vaynak a Berzenczeyhez intézett rendeletét, amelyben a Kossuth-huszárság székhelyének Debrecenbe való áthelyezéséről értesíti. A Vaynak címzett kísérőszöveg sokatmondó: „Az úgynevezett Kossuth huszároknak (kik helyesebben Mátyás lovasoknak nevezendők) Debrecenbe áthelyezésére idezárók egy nyílt rendeletet, azok parancsnokának szólót.” A Berzenczeyhez intézett rendelet sem hagy semmi kétséget Batthyány miniszterelnök határozottsága felől: „Jelen soraim által kötelességbe teszem Önnek, hogy eddig besorozva levő minden egyénével azonnal Debrecenbe útnak induljon, hol a besorozottak számára képest ellátás iránt előleges rendtartás lesz téve, és ahol maga-mihez tartás végett a további parancsot veendi.”⁹⁰

Nem kétséges, hogy a miniszterelnök ezzel Vay helyzetét akarta megerősíteni, teljhatalmát a Székelyföldön is visszaállítva. De bizonyos az is, hogy állampolitikai megfontolás is vezérelte tettét, az ugyanis, hogy el akarta kerülni a Puchnerrel való teljes szakítást, amely Berzenczey intézkedései nyomán hamarosan bekövetkezett volna. Emellett az intézkedés Kossuth ellen is szólt: az a tény, hogy Batthyány „úgynevezett Kossuth huszárokat” emleget s ezt az elnevezést elvetendőnek tartja — egyébként nem helytelenül — erre utaló adatként értelmezhető. De bármi is volt az indító ok, nem mondható bölcs intézkedésnek az, amely a szervezés teljében levő katonai erőt kivezéynyi Erdélyből akkor, amikor az osztrák párti katonaság felmondta az engedelmességet a magyar kormányban s a magyar lakosság élete is veszélybe került. Itt tehát hatalmi harcra is szó volt.

Tovább bonyolította a helyzetet az, hogy Vay szeptember 26-án Mikes Kelemen őrnagyot kinevezte az egész erdélyi lovas sereg főparancsnokává, amire Ber-

zenczey bejelentette, hogy Gál Sándorral együtt kész visszavonulni.⁹¹ De sem ebből, sem a Debrecenbe való átköltözésből nem lett semmi.

A szeptemberi székelyföldi események kutatásánál tekintetbe kell vennünk, hogy a fel- és leiratok kézbesítése például Pest és Marosvásárhely között 10–14 napot is igényelt, hacsak nem gyors futár közvetítette azokat. Ezért bizarr helyzetek keletkezettek. Például az, hogy amikor szeptember 20-án a miniszterelnök Berzenczeyhez intézte első szigorú rendelkezését, a címzett mit sem tudott a pesti kormányzati válságról, Kossuth pillanatnyi háttérbe szorulásáról. Ellenkezőleg, Kossuth támogatásban bízva, a miniszterelnökhöz fordult, hogy az „megbízható teljhatalmú királyi biztost” küldjön „pénzzel és fegyverrel („de főként pénzzel”) ellátva, amelynek hatalma terjedjen ki a székelyföldi polgári s katonai hatóságokra egyaránt”.⁹² A levél szövegéből nem nehéz arra következtetni, hogy Berzenczey önmagát akarta teljhatalmú királyi biztossá kineveztetni.⁹³

A miniszterelnök 26-án valószínű gyorspostán kapta meg Berzenczey feliratát, s még aznap megszületett a döntése: „Folyó hó 20-ról kelt jelentésére válaszolom Önnek, hogy B. Vay Miklós k. biztos úr minden erdélyi dolgokbani közvetlen intézkedésre fölhatalmaztatva és utasítva is lévén, az Ő rendelkezései mindenekben pontosan teljesítendők.”⁹⁴

Vaynak tehát, legalábbis a miniszterelnöki határozatokban sikerült megerősíteni a helyzetét, Berzenczeyt figyelmeztette a miniszterelnök, hogy mindenben alárendeltje az országos királyi biztosnak. A miniszterelnöki rendelet azt is lehetővé tette, hogy Vay szabotálja Kossuth korábbi utasítását, hogy segítse a székely haderő felszerelését. Szeptember 30-án írta Batthyánynak: „*az ágyúkat is [...] ha csak határozottan nem rendeli minister elnök úr, kezébe annak [... ti. Berzenczeynek] nem adom.*”⁹⁵ (Kiemelés E. Á.) Jól meg kell jegyeznünk Vay királyi biztosnak ezt a kijelentését, mert a székely katonai tábor nemsokára bekövetkező szétfutásának egyik fő okát vetíti elő.

Az önálló székely haderő szervezését akadályozó tényezők között utoljára hagytuk — bár ez nem jelenti fontosságának minősítését — a határőri rendszert Háromszéken és Csíkszékben.

Láttuk: hiába küzdöttek a székely követek az erdélyi és a magyar országgyűlésben, hiába kérte az egész székely határőri rend — a határőri rendszert nem sikerült megszüntetni. Emiatt, amint Csíkszék egyik szeptemberi felirata elősorolja „a határőri ezredek fennmaradtak” s tisztikaruk lényegében megőrizte eddigi helyzetét, a katonai vezetés önkényeskedik, számos tiszt magatartása „nemzetellenes”, a határőri rend felett most is katonai hatóság rendelkezik.⁹⁶ A székely követek véleménye szerint ameddig „a székely katonaság sárga–fekete zászló s német, szász és horvát főbb tisztek alatt, német ruha és parancsszó mellett áll, mindaddig minden más hatalomé előbb lehet, mint a magyar kormányé”.⁹⁷

Végre szeptember 19-én a magyar képviselőházban megszületett az a határozat, amely a székely katonai rendszer megszüntetését írta elő. S hogy a határozat késedelem nélküli életbe léptetését keresztülvigyék — kérésükre — a kormány a Székelyföldre küldte Mikó Mihály, Berde Mózes, ifj. Bethlen János, Zeyk József és Keller János követeket. Csakhogy a követek magukkal vitték azt a miniszterelnöki rendeletet is, amely a Székelyföldre küldött képviselőket Vay Miklós hatósági körébe

osztotta be. Valószínű ez volt az oka annak, hogy a határőrezredek feloszlata, illetőleg honvéd alakulatokká alakítása ezúttal is elmaradt.

Ilyen körülmények között érthető, hogy a székelység teljesen elvesztette bizalmát Vay királyi biztos és a Gubernium iránt, s Kossuthtól várta saját s Erdély helyzetének megoldását.

Kossuth és Berzenczey szövetsége

Miközben Vay és a melléje tömörülő liberális politikusok, valamint az árnyékban megbúvó konzervatív nemesek mindenképpen meg akartak szabaduni Berzenczeytől és az általa képviselt radikalizmustól, a székely katonarend és a jobbágy-ság képviselői, továbbá a polgári értelmiség s nem kevés nemes foglalt állást Kossuth és Berzenczey mellett. Több olyan dokumentum maradt ránk, amelyek efelől nem hagynak kétséget.

A „Tisztelt Ministerium”-hoz eljuttatott kérvényében Csíkszék tisztsége arról panaszkodott, hogy a székely kérdés rendezetlensége miatt a „bujtogatók a régi rendszer által kasztosított” társadalom rendjeit „egymás ellen kitérő ingerekben tartják”. Az úrbéreseket amiatt háborognak, mert az általuk művelt föld „nem tud az övék lenni”, a katonai rend azért, mert a határőri szolgálat terhét csak ő viseli, s emiatt mindaddig „míg köztük katonai s polgári rend létezik a nép összhangzásba nem jöhet”.⁹⁸ Ezért küldjön „teljes hatalommal” rendelkező kormánybiztost a minisztérium, aki a panaszokat orvosolja, a nemzetellenes tiszteket „rögtön elmozdítja”. Az „összes nép óhajtásaként” említi a forrás, hogy a katonaságot együtt, „nem eldarabolva” vezessék táborba. Az otthon maradók pedig: „nemes — katona — úrbéres összeolvadva”, saját maguk választotta tisztek vezetése alatt védje a határt. De ez is csak átmeneti megoldás lenne, mert az a közóhajtás, hogy egy külön székely sereget alakítsanak a 19–22 éves ifjakkól s e seregnek csak a főtisztjeit „erősíti” meg a minisztérium, a többi maga a tábor választja. Ez a 19–22 évesekből álló sereg csatlakozik a mostani két gyalog és egy lovas székely ezredhez, ezt teszi a Kossuth-lovas csapat és a Kossuth-gyalgóság is.[!] A székelyek így a csatában „egészen független táborot képezzenek”. Végül a csíki tisztség kéri: a kormánybiztos, s a székely katonaság szervezője is Berzenczey László legyen!⁹⁹

A későbbi események ismeretében számunkra egy percig sem lehet vitás: a csíkszéki tisztség kérvényének szerkesztői Berzenczey elképzeléseit írták le, amelyeket ugyanakkor sajátjuknak is elfogadtak.

A fenti kéréssel egyidőben Csík és Háromszék közös közgyűlést tartott, amelynek jegyzőkönyvi kivonatát felküldték a belügyminisztériumhoz. Ebben együtt is kifejezték, hogy szükségét látják egy székely katonai tábor alakításának, amelynek szervezője Berzenczey László teljhatalmú kormánybiztos legyen. A belügyminisztérium ezt a felterjesztést Vay kormánybiztoshoz továbbította. Berzenczey székelyföldi teljhatalmú kormánybiztosi kinevezését kérte 18 kiszolgált tiszt és altiszt Háromszékről, akik örömmel hajlandók társaikkal együtt „kiindulni akármelyik percben” a haza megmentésére.¹⁰⁰

A fenti törvények és nyilatkozatok nem említik Kossuth nevét, de úgy véljük, nem szorul bizonyításra, hogy Berzenczeyt Kossuth személyes képviselőjének tekin-

tették, és teljes joggal. Rendelkezünk olyan Háromszéken keltezett történeti forrással is, amely közvetlenül beszél a székelységnek Kossuth iránti bizalmáról. Eszerint 1848 őszén a székely nép szerette volna Kossuth Lajost a magyar királyi trónon látni. Arról volt szó tulajdonképpen, hogy amikor 1848 őszén a Habsburg-hatalom és a szövetségébe vont szervezetek támadásra készültek, illetve már meg is indították hadjáratukat a magyar forradalom vívmányai ellen, és amikor az arisztokrácia egy része elhagyta a küzdőteret, a nép bizalma Kossuth messianisztikus alakja iránt egyre nőtt. A Székelyföld ezért is fordult különös ragaszkodással feléje, mert — amint az előzőkben megkíséreltük felvázolni — számos belső problémája rendezetlenül maradt, bizonytalanná téve a jövőt.

A levél írója Bíró Sándor, háromszéki református pap, később az önvédelem egyik szervezője, majd a Csíksomlyón kiadott *Hadi Lap* főszerkesztője, Uram! megszólítású kissé túlfűtött levelét október 4-én keltezte. E levél azért is értékes történeti forrás, mert leírja a Kossuth iránti bizalom növekedésének okait. Háromszék határőr és jobbágy népe „ön iránt, mint az ők leendő szabadságok teremtménye iránt, a legnagyobb tüzzel és hévvel ragaszkodik a márciusi napok óta; sőt a jobbágyoknak hirdettetett szent Háromság után,¹⁰¹ s mindenekelőtt a szeptemberi napokban, míg ti. ön mint miniszter vezeté az ország kormányát, az ön nevéhez, mint az új magyar királyéhoz kegyelmet kötött [!] a nép, úgy annyira, hogy a régi rendszer előállítását beszélő rectionárius aristocratiának vagy pensionárius katonatiszteknek — többször hallottam —, hogy a nép nevében megmondotta: »Nem félünk míg [!], mű az Isten Kossuthot, az új magyar királyt élteti“.¹⁰²

Kitér arra, hogy Háromszéken nagy baj, hogy a fel nem szabadított jobbágyokat és zsellérséget nem veszik be a nemzetörségbe: „Borzasztó dolog ez, uram! — mikor Magyarhon a vész sírja szélén áll, Háromszék 10 ezer polgárának nem nyújtatik alkalom magát csak fegyverben is gyakorolhatni, sőt sok földesurak hét számadásra, robotadásra erőszakolják zselléreiket.“¹⁰³ Mindezt azért teszik, mert — amint állítják — „a Székelyföldön nincs úrbéres telek, hanem mind allodium“.

Háromszéken, sőt az egész Székelyföldön a nemesség és a jobbágyság–zsellérség közti feszültség már-már a tettegességig fokozódott. Kéri Kossuthot, tegyen ez ellen, mert csak akkor lehet a népet igazán fellelkesíteni, ha birtoka van; a szék tisztikarát válasszák a határőr és jobbágy származású értelmiségből, szólítsa fel a papságot, hogy álljon a nemzetörség élére; bizonyos, hogy a református papság követni fogja. A levél azt ajánlja Kossuthnak, hogy álljon „Árpád, vagy igazságos Mátyásként a vész szélén álló haza élére, ragadja meg hatalmas kézzel a kormánygépelt, és mentse meg a hazát“.¹⁰⁴

Természetesen Kossuth — ha voltak is olyan pillanatok, amikor saját hatalmának további kiterjesztésére gondolt¹⁰⁵ —, nem engedett semmiféle csábításnak, s Erdély-politikájában is kitartott a nyár óta követett úton. Bár az OHB elnökeként kezdeményezhette volna Vay leváltását s Berzenczeynek teljhatalmú kormánybiztosi kinevezését, nem tette ezt. Egyelőre beírta azzal, hogy Berzenczeyt megvédte s eltávolítását megakadályozta. Mivel — amint előbb már említettük — Berzenczey Vay intézkedései miatt, lemondási szándékát bejelentette (ami inkább formai, tettetett volt) s ezt az erdélyi főkormánybiztos a minisztérium felé továbbította, Kossuth október 17-i keltezésű, de egy korábbi állapotra reflektálva, „báró Vay Miklós országos

kormánybiztos úrnak” a következő rendelkezést hozta tudomására: „Berzenczey László szándékozott lemondását az országos honvédelmi bizottmány elfogadhatónak nem vélvén, azt hivatásának folytatására felszólította, miről országos biztos urat a felszólítás alatti közlése mellett azonnal értesíti.”¹⁰⁶ Vay a leirat hátára rávezette: „tudomásul szolgál”. Ennél többre nem is telt tőle.

Kossuth támogatását élvezve, az erdélyi főkormánybiztos, a Gubernium, a miniszterelnök és a belügyminisztérium részéről kifejtett erős nyomás sem félemlítette meg, ellenkezőleg, újabb bátor lépésre készítette Berzenczey Lászlót. Szeptember végén elhatározta, hogy összehívja a székelyek nemzeti gyűlését, amely egyébként is már régtől esedékes volt, hogy maga a székelység hozzon döntést alapvető kérdéseiben. Tervét szeptember utolsó napjaiban közölte a nyilvánossággal.

Kossuth nem tudott Berzenczey szándékáról, ami kitűnt október 12-én kelt „Kossuth Lajos úrnak” címzett leveléből, amelyben „magam fejétől” kezdeményezett tervéről beszél. Elhatározását Berzenczey több érveléssel indokolta. Azzal kezdte, hogy „mióta a ministerségről lelépése meg történt, azóta meg vagyon akadva munkálódásom, ha nem is egészen, de féltő, hogy oly eszközökhöz kellek nyúlnom, amit még nem akarnék”.¹⁰⁷ A továbbiakban konkrétan megnevezi a bajt: állami pénztárból nem kap pénzt, mert eldugják. Pedig pénz és fegyver sürgősen kellene, mert a Latour futárától elkobzott leirat a nyílt, fegyveres fellépésre szólította fel Puchnert. Berzenczey ezért elérkezettnek látta a pillanatot, hogy az összes fegyverfogható székelység mozgósítása által egy nagy katonai tábort szervezzen, amelynek tervét, már korábban elkészítette s azt Csíkban és Háromszéken — amint már utaltunk rá — az őt támogató tisztség is magáévá tett. „Itten a tábor alakul — írta Kossuthnak —, én nem várva a Gubernium reactionalis működéseit, magam fejemtől Székely nemzeti gyűlést hirdetem.” Berzenczey a székely nemzeti gyűlés elnökévé Kossuth Lajost szerette volna meghívni, de tekintettel utóbbi nagy elfoglaltságára, tervétől elállt. „Egy bizottmányt akartam küldeni, mely ön itten már Istenített [!] személyét meg hívja Elnöknek, de erről le vertek, mivel sok elfoglalásait felhozták.”¹⁰⁸ Berzenczey szerint tehát Kossuth meghívásának csak a gondolata merült fel s ezzel az ügyet levették a napirendről. Jakab Elek azonban úgy tudta, hogy Udvarhelyszék vezetősége lelkesen elfogadta Kossuth elnöki meghívásának az ötletét, s Pálffy János képviselőt október 2-án arra utasította, hogy a felkérést Kossuthnak továbbítsa.¹⁰⁹ A kérdés tehát további kutatást kíván, de annyit máris tudunk, hogy Berzenczeynek e tervét sokan ismerték, és ellenfelei igyekeztek felhasználni visszahívása érdekében. Valószínűleg ez készítette arra, hogy lemondjon róla. De a nagy székely tábor megvalósításához tőle várt segítséget. Nem kevesebb mint 24 ágyút kér, mert „a százok és oláh határőrök hordják ki Szebenből az ágyúkat, nekünk egyetlen egy sincs”. Hogy érvelése még nyomósabb legyen, nem feledte el idézni Latour elfogott leveléből, hogy Puchnernek feladata lesz Nagyvárad elfoglalása is. Szorult helyzetére utal levélének ez a mondata: „könyörgök az Istenért, fegyverekért”,¹¹⁰ amely azt is elárulja, hogy kinevezése óta milyen keveset sikerült megvalósítani az önálló székely haderő tervéből.

A székely nagygyűlést összehívó kiáltványában Berzenczey közölte a programot is. Eszerint az Agyagfalván összeülő nemzeti gyűlés programját három pont képezi: 1) Egy három személyből álló ideiglenes kormány választása, amely a magyar kor-

mány fennhatósága alatt működik; 2) egy székely katonai tábor létesítése és 3) a „székely nemzet régi szabadságának visszaszerzése”.¹¹¹ Ez a program, megvalósulása esetén, a székelységet önálló politikai és katonai entitássá alakította volna át, ami tekintettel a Székelyföld etnikai jellegére, földrajzi helyzetére s öngazgatási hagyományaira, nem volt lehetetlen elképzelés. A székelység számára az a pont is vonzó lehetett, amely a régi szabadságjogok visszaszerzését írta elő, csakhogy az teljesen ellentétes volt a polgári jogegyenlőséget, közös teherviselést biztosító márciusi törvényekkel. Tény azonban, hogy a székelység hatalmas lelkesedéssel fogadta a nemzetgyűlés összehívásának a tervét, s megkezdődtek az előkészületek, hogy október 16-án minél nagyobb számban megjelenhessenek a kitűzött helyen, a Székelyudvarhely melletti Agyagfalván.

Más volt azonban a véleménye Berzenczey ellenfeleinek. Alighogy a székely nagygyűlés terve nyilvánossá lett, az erdélyi magyar liberális politikusok Vay és a Gubernium köré tömörülő csoportja ellenintézkedéseket javasolt. A Gubernium szerte volna betiltani a székely nemzeti gyűlést arra hivatkozva, hogy az még inkább kielezi Erdélyben a nemzetiségi ellentéteket. A Gubernium és Vay a General Commando várható intézkedései miatt is a székely gyűlés ellen foglalt állást. Valóban, Puchner határozottan megiltotta, hogy a három székely határőrezred részt vegyen az agyagfalvi gyűlésen. Urban alezredes pedig kimozdította a II. román határőrezredet Naszódrról s megszállta a Marosvásárhelyhez közel fekvő Szászrégent.

Vay és a liberálisok ellenkezéseinek volt azonban egy más oka is, nevezetesen a politikai erők félelme Kossuth állítólagos diktatúra-tervétől. Az meg egyenesen olaj volt a tűzre, hogy Berzenczey Kossuthot szerette volna meghívni az agyagfalvi székely gyűlés elnökének. Marosszék főkirálybírója, Toldalagi Ferenc már október másodikán ezt írta Batthyány miniszterelnöknek (nem tudván természetesen Batthyány lemondásáról): „A székely nemzeti gyűlésen való elnökség indítványa” a „Pesten nyilvánult diktatúrai hajlamokkal van egybefüggésben, mely eszmének, hogy itt kik a prófétái, nem nehéz eltalálni”.¹¹² Október 3-án a kormányzék javasolta a miniszterelnöknek: Berzenczey „további teendőitől felmentendő”.¹¹³ De a magyar minisztérium nem tudott intézkedni, részben a kormányválság, részben az Erdélyben kialakult bonyolult helyzet miatt.

A székelység, általában az erdélyi magyarság támogatta Berzenczeynek a székely nemzeti gyűléssel kapcsolatos elképzeléseit. Erre való tekintettel a Gubernium is taktikát változtatott: küldöttséget menesztett Marosvásárhelyre, hogy Berzenczeyt rábeszélje programjának megváltoztatására, s az összeülő gyűlés irányítását kivegye az összehívó kezéből. A tárgyalás eredményes volt.

Ennek következményeként Mikó Imre gróf, a Gubernium ideiglenes elnöke, mérsékelt liberális politikus elvállalta a székely nemzeti gyűlés elnökségét és sikerült megegyezni a program átalakításában is.

Berzenczey már október 5-én kiáltványban fordult „Székely honi Társaimhoz”, amelyben az új helyzetről értesítette az érdekelteket. „Az erdélyi kir. főkormányzék megértvén a székely nemzet abbéli óhajtását, hogy folyó hó 16-án egy székely gyűlést tarthasson”, Mikó Imre által megadta az engedélyt. Mikó Imre mérséklő hatását kell látnunk abban, hogy a kiáltvány hangsúlyozza: székely gyűlés nem irányul más erdélyi

nemzetek ellen s „csak is nemzetünket fegyveres kézzel megtámadó, vagy e honban az unió és új szabadságunk ellen bujtogatók”-kal¹¹⁴ szemben lép fel.

A székely gyűlés új programját a *Kolozsvári Híradó* október 8-i számában tették közzé. Ez a következő pontokból állt: 1) Hűség és hódolatnyilvánítás a király iránt; 2) Testvéri kéznyújtás a hazában levő minden nemzetiségnek. Kijelentése annak, hogy ők senkit megtámadni nem fognak, de a magyar nemzetet és alkotmányt bármely megtámadó ellen védelmezik és 3) a szükséges védelmi intézkedések.

Tudott-e Kossuth a székely nemzetgyűlés előkészületeiről?

Október 17-ig aligha. Berzenczey csak október 12-én jelentette „Kossuth Lajos Úrnak”, hogy „itten székely tábor alakul”, amelynek felszereléséhez fegyvert kért. Berzenczey ennek tudatában cselekedett. Kossuth 17-én, a levél vétele után azonnal intézkedett: felszólította Vayt és a hadügyminisztert, hogy segítsék Berzenczeyt a székely katonai tábor alakításában. Ugyanaznap újította meg Berzenczey kinevezését.¹¹⁵

Mindebből kiderült, hogy Kossuth jóváhagyta, sőt támogatta a székely nemzeti gyűlés szervezését, s ebben Berzenczeyt tartotta illetékesnek. Szövetségük azonban az agyagfalvi gyűléssel kritikus szakaszába érkezett.

Az agyagfalvi Székely Nemzeti Gyűlés.

A székely katonai tábor megalakulása és széthullása.

A felelősség kérdése

Berzenczey és Mikó Imre megegyezése elősegítette az előkészületek felgyorsítását. A székely székek népe ssége reménykedve várta az eseményt. Kérdéses volt azonban, hogy ott lesz-e Agyagfalván a határőr katonaság: a három székely határőrezred. Tanulságos (és a nagygyűlést követő fegyveres összeütközés kimenetele szempontjából figyelmet érdemlő) a székely huszárezred parancsnokának, Sombori ezredesnek a General Commandóhoz intézett jelentése: felszólítást kapott a nagygyűlést előkészítő sepsiszentgyörgyi bizottmánytól, hogy október 13-án a huszárezreddel induljon ki az agyagfalvi gyűlésre.¹¹⁶ Kéri a katonai főparancsnok utasítását. Puchner nem is késlekedett a tiltó rendelkezést kiadni, amely azonban különböző okok miatt nem juthatott el idejében rendeltetési helyére, illetőleg — más forrás szerint — sepsiszentgyörgyi forradalmárok lefoglalták a küldeményt.¹¹⁷ Az ezredparancsnokok engedni voltak kénytelenek a társadalmi közakaratra, s megkezdték előkészületeiket, hogy Agyagfalvára menjenek. Jegyezzük meg, a főtisztek nem saját meggyőződéstől vezetve cselekedtek így, hanem társadalmi nyomásnak engedtek.

A határőr katonai alakulatokkal egyidőben elindult a székely székek minden rendű polgári népe ssége is és október 16-án, a nagygyűlés megnyitásakor, Jakab Elek történetíró szerint, mintegy 60 000 ember volt jelen a Nagyöküllő partján elterülő téren.¹¹⁸ Az október 23-án kelt s a kézdivásárhelyi, Agyagfalváról hazatért küldöttség beszámolóját megörökítő jegyzőkönyv így vázolta fel a nemzeti gyűlés első perceit: a saját küldöttségre utalva írta, hogy 16-án reggel „illő rendben tábori zenével az őseink gyűléseinek emléktétől megszentelt agyagfalvi réten a végtelen tengerként hullámzó székely csapatok közé számára kimutatott helyet elfoglalta s ott várta a gyűlés

megnyitását, *ott várta és hallgatta a székely és magyar faj jövődjét magába foglaló korszerű indítványok tárgyalását és elfogadását*”.¹¹⁹ (Kiemelés E. Á.)

A hely történelmi nevezetessége is hozzájárult a gyűlésre jellemző lelkes hangulat kialakulásához, de ennél is nagyobb mértékben hatott a népre Berzenczey László és híveinek szüntelen agitációja a forradalmat és magyarságot fenyegető veszélyről. A vármegyékből és távolabbi városokból érkezők konkrét példákkal támasztották alá a radikálisok érveit.

A nagygyűlés szűkebb vezetőtestülete már a megelőző nap megalakult. Ennek elnöke gróf Mikó Imre, mellette a tanácskozó s határozathozó testületben részt vettek a székelyföldi kormánybiztosok: Berzenczey László, ifj. gróf Bethlen János, Berde Mózes, Keller János, Mikó Mihály, Demeter József, valamint Zeyk József. A haditanácsnak tagjai voltak a fentiek mellett az ezredparancsnokok és Gál Sándor, a székelyföldi haderő későbbi parancsnoka, Berzenczey legfőbb támogatója, hadseregszervező. Így a székelység politikusai s katonai vezetői közül kevesen hiányoztak Agyagfalváról. A felsorolt nevek azt is elárulják, hogy a vezető testület összetétele tükrözte az erdélyi forradalomban már kezdettől meglevő megoszlást. A Berzenczey és Gál Sándor köré tömörülő radikális forradalmi csoport a vezetőtestületben ugyan kisebbségben volt a Mikó Imre által képviselt mérsékeltékhez viszonyítva, de a székely nemzeti gyűlés tömegeire nagyobb hatást tudott gyakorolni főként az értelmiség, nemzetőri tisztek, diákok révén. Ez a radikális csoport átvette a közhangulat irányítását.

A vezetőtanács előzetes értekezését október 15-én tartotta Bögözbén. Itt körvonalazódott az a kompromisszumos program, amelyet 16-án terjesztettek a nagygyűlés elé. A székeként és formációkként mutatós rendben várakozó székelység mindenekelőtt a szerveződés ügyeit oldotta meg, de már a formák is tartogattak egy nem érdektelen meglepetést. Az egyik vezetőségi tag arra kérte a jelenlevőket, hogy ők is válasszák Mikó Imrét a nemzeti gyűlés elnökévé, mert csak a guberniumi kinevezés alapján nem töltheti be ezt a tisztséget. Mikó Imre eléggé népszerű volt a székelyek közt; megválasztása ellenvetés nélkül megtörtént. Helyzetét ez nem csak megerősítette, de nehezítette is: felelősségét a nemzet iránt ugyancsak megnövelte.

A székely nemzeti gyűlés eseményei közt kiemelkedő fontosságú volt a Berde Mózes által felolvasott, testvérnépekhez intézett felhívás. Benne a székelység kifejezte békés szándékát, az erdélyi népek szolidaritásának szükségességét, megbélyegezve a bécsi kamarilla népeket megosztó politikáját, ami máris veszélyes állapotot szült. Véleménye szerint a kivívott új szabadságot közösen kell megvédeni, s ortalmazni a belbékét.¹²⁰

A székely társadalom belső kérdéseinek rendezését volt hivatott előmozdítani az a határozat, amely kimondta: „Jogban és kötelességben a Székelyföldnek minden polgára egyenlő.”¹²¹ Ez az elvi határozat a magyar forradalom vívmányaival teljesen összhangban állt. Nem volt jelentőség nélküli az a tény sem, hogy a székely fórum maga nyilvánította ki a székely rendiség, a feudális rendi nemzet megszüntét, s fogadta el a társadalmi struktúra polgári jogalapját. Ebből következően a székelység önmagára is kötelezőnek ismerte el az erdélyi országgyűlés jobbágyfelszabadító törvényét, a közös teherviselést és egybeeket. További konkrét lépést tettek ezen a téren azzal, hogy elvetették a Habsburg érdekeket védő határőri intézményt s elhatározták elszakadásukat a General Commandótól, egyben a Gubernium hatáskörétől is. Ez

azonban nem jelentette a királysággal, a monarchiával való szakítást; Mikóék vigyáztak arra, hogy ne is lehessen akként magyarázni, ezért a székely nagygyűlés hűség esküt tett a királyra. Amikor aztán ezt követően a nemzeti gyűlés felesküdött a magyar felelős minisztériumra és a magyar alkotmányra, teljesen azonosulva a forradalom eredményeivel és célkitűzéseivel, határozottan kijelölte a székelység helyét az 1848 őszi kialakult helyzetben. S hogy ne maradjon csak elvi síkon, a gyűlés az erdélyi ügyek irányítását a Vay országos kormánybiztos irányításával működő kormánybiztosokra ruházta, katonai főparancsnokká pedig Sombori Sándor lovasezredest nevezte ki.

Külön hangsúlyozandó annak a történelmi pillanatnak a kivételessége, amelyben a székelység — a magyarságnak ez az eddig sajátos, földrajzilag elszigetelten élő csoportja — a fentiek szerint cselekedett: akkor mondott le külön csoportérdekeiről s vállalta tudatosan a közös sorsot a magyarsággal, amikor Erdélyben a magyarok végveszedelemben forogtak. Itt felmerülhet az az ellenvetés (kétely), hogy ezt a magatartást a radikálisok kényszerítették rá az össz-székelységre. Ebből annyit látunk igaznak, hogy a mérsékelt vezetők, Mikó, Berde és a többiek valóban csak Berzenczey és társai nyomására mentek el a végsőkig a Monarchia erdélyi kormányzati szerveinek elutasításában. A nép, a nemesség nagy része viszont a legnagyobb mértékben s lelkesen vállalta a forradalom s a magyarság védelmét, mert Berzenczey és pártja révén meggyőződött saját nemzeti érdekeinek veszélyeztetettségéről. Mikó Imre jelentése efelől nem hagy semmi kétséget. A jelentés, miután Berde Mózes és Mikó Mihály csiki képviselő „higgadt tartalmú beszédei”-t méltatja, ezeket írta: „Utánunk szószerűre lép Berzenczey László. Gúnyos kitételekkel illetván a k(irályi) Guberniumnak minden ezelőtti, s főleg a székely gyűlésnek elébb kitiltása, később korlátozása körüli eljárását, a székely polgári hatóságoknak ettől (ti. a Guberniumtól), a katonáknak pedig a General Commandótól való további függését felmondónak indítványozta (...). Ezen és még több apróbb fontosságú indítványát a részére zajos tetszéssel nyilatkozó, s mint látszott iránta határtalan bizalmat tanúsító néptömeg általános helyesléssel fogadta és azonnal határozattá emelte.”¹²² Mikó „önvédelmi” célú beadványa valószínű túlhangsúlyozza saját lojalitását; bár szavahihetőségéhez nem fér kétség, beszámolójából kimaradt, hogy az előző napi közös tanácskozás főbb vonalaiban elfogadta a fenti határozatot. Berzenczey annyiban lépte túl a közös álláspontot, hogy a magyar minisztériumra teendő eskü mellett a katonai Főparancsnokság és a Gubernium megtagadását is indítványozta.

Az események minél valóságosabb rekonstruálása érdekében vessük össze Mikó fenti, a császárhoz önvédelme érdekében beterjesztett jelentését báró Vay Miklóshoz 1848. október 16-án, az első tanácskozási napról szóló beszámolójával.

Ebben Mikó részletesebben foglalkozott a szász és román nemzethez intézett kiáltvány megszületésével, pontosítva, hogy annak előtte kinyilvánította a gyűlés a magyar királyhoz és magyar alkotmányhoz való hűségét, valamint azt, hogy minden ember jogait a székelység tiszteletben tartja, viszont ellenségeskedésre hasonlóan válaszol.¹²³

Mikó a császárhoz és királyhoz beadott nyilatkozatában azt írta, hogy kényszer alatt vállalta az elnöki tiszteletet.

Valóban, Mikó azért vállalta el az elnöki tiszteletet, hogy az események békés jellegét fenn lehessen tartani. Mivel az első napi tanácskozás erre reményt nyújtott, maga is azonosulni tudott a székelység törekvéseivel. Vay Miklósnak október 16-án ezeket írta levele befejezésében: „Nem mellőzhetem itten örömmel felemlíteni azt is, miként az érintett kérdések feletti vitatkozás közben a székely katonaság fő parancsnokai egyen-egyen(ként) az agyagfalvi térre emelt szószékre lépve, az egyben sereglett sokaság előtt szóval is és szívvel nyilvánították a magyar király iránti hívségüket, s valamint a Székely katonaság úgy általjában az összes Székelység az új alkotmány és kormány rendszer erősbulése iránti szíves óhajtását s annak és a hazának védelmére mindenkori készségeit leírhatatlan magasztos lelkesedéssel fejezte ki. S másképen is, e szép népnek láthatók voltak jelei hazája s nemzeti iránti szeretetének s typusa eredeti harciasságának, mit magyarnak csak látni is öröm és büszkeség lehet.”¹²⁴

Mikó tehát lelkesedett s pillanatra aggodalmaskodása is háttérbe szorult. De az a naiv hiszékenység, amely Vayt is jellemezte ismét kiütöközött: szerinte a császári tisztek, akik közt az idegenek többségben voltak, őszintén felesküdték a magyar kormányra. Holott a székely katonai akció rövidesen bekövetkező kudarcának egyik oka e tisztek szándékos kötelességmulasztása, illetőleg bizonytalankodása volt. Erre a kérdésre még visszatérünk.

A második napon, október 17-én, kizárólag a védelem és önvédelem ügyével foglalkoztak. Abban mindenki szót értett, hogy azonnali cselekvésre van szükség, de annak módjait illetően nagy mértékben különböztek a vélemények. A vita a haditanácsban folyt.

Közbevetve legyen szabad megemlítenünk, hogy olyan nagy számú fegyverképes férfi gyűlt össze Agyagfalván, hogy egyik kortárs véleménye szerint egy Napóleon csodákat tudott volna vele végrehajtani. És emögött nem volt semmiféle hetyke székelykedés. Csakhogy székely Napóleon nem született meg, de egy olyan katonai vezéri képességekkel rendelkező forradalmár sem, aki képes lett volna fegyelmezett harci alakulattá szervezni néhány nap alatt az összegyűlt népet. Maradt tehát a radikális forradalmárok és a mérsékelt vezetők vitája, s az előbbiek teljes — kétes értékű — győzelme a haditanácsban.

Berzenczeyék azt a tervet terjesztették be, hogy a jelenlevő fegyverképes férfiak mind „táborra alakulnak” s késedelem nélkül kiindulnak a General Commando csapatai és a felkelők ellen. Mikó ezt mindenképpen meg szeretne volna akadályozni, mert megfelelő felszerelés és előkészületi idő hiányában nem látta reálisnak az elképzelést. Ehelyett a három székely ezred bevetését indítványozta, kizárólag önvédelmi célból. A haditanács többségi szavazattal e javaslat kissé módosított formáját fogadta el. Mikó fenti javaslata mellett előírta a székely nagygyűlés feloszlását, s további fegyveres erő szervezését a székekben. Ekkor azonban Berzenczey Gál Sándorral hirtelen elhagyta az ülést, a nagygyűlést értesítette a tanácskozásban történetekről, arra kérve egyszersmind a tömeget, hogy a Mikóék határozatát utasítsa el. A székelyek tanácskozásának legkritikusabb, drámai pillanata volt azt, amikor Berzenczey a központi szónoki emelvényről beszélt, viszont Mikó s hívei a székek vezetőit próbálták a maguk oldalára állítani. Eközben egymás után léptek a nép elé a vármegyékből s Marosvásárhelyről érkezők, konkrét példákkal bizonyítva az ellenfél

tettelegességét. A többször idézett Mikó-beadvány szerint ez utóbbi „eldöntő befo-lyással lőn, elannyira, hogy a felbőszült nép nyíltan zúgásra és fenyegetésre tört ki azok ellen, kik a rögtöni kiindulásnak csak ellene szólnak is” és — folytatja Mikó — emiatt „Merőben hasztalan és sikertelen lett minden törekvés a tömeget a kiindu-lástól feltartóztatni”.¹²⁵ Következésképp a nagygyűlés Berzenczey indítványát fogadta el.

Ezután gyorsan peregtek az események: Berzenczey kihirdette a székely tábor megalakulását s megkezdődtek a konkrét előkészületek a katonai alakulatok kiindí-tására. Mikó, a kormánybiztosok és a főtisztek alávették magukat a nemzeti gyűlés döntésének, de — s ezt a későbbiek jól bizonyították —, magatartásuk gondolati háttérében merőben különböző motivációk álltak. Ennek a kérdésnek a részletezé-sére térhiány miatt most nem térhetünk ki. Annyit azonban meg kell jegyeznünk, hogy Mikó Imre, a székely nemzeti gyűlés megválasztott elnöke bevégzettnek tekin-tette feladatát és sietett Marosvásárhelyre, ahonnan a kormánynak és a királynak beszámolt a történetekről. Mikó eltávazása után Berzenczey formálisan is, ténylege-sen is az események legfőbb szereplőjévé vált.

A katonai tábor élére közös főparancsnokság került Berzenczey kormánybiztos és Sombori Sándor ezredes személyében. Gál Sándor századost tábornoki főnökek választották. Ezredprancsnoki hatáskört kapott Dorschner ezredes a csíki gyalogez-rednél, Beczman ezredes az udvarhelyi népfelkelő csapatnál, Dónát alezredes a há-romszéki gyalogezrednél, míg a huszárezredet Sombori vezényelte.

Kossuth ezekről az intézkedésekről csak később szerezhette tudomást. De tisz-tán kell látnunk: Berzenczey legfontosabb intézkedései nem álltak ellentétben Kos-suth székely politikájával. Mielőtt a katonai alakulatokhoz indult, Kossuth október 17-én Vaynak részletes utasítást adott az erdélyi teendőkről,¹²⁶ ő nagyrészt olyan intézkedéseket írt elő, amelyeket az agyagfalvi Székely Nemzeti Gyűlés már elfoga-dott. Lássuk ezeket: Kossuth elmozdította Puchnert — Agyagfalván — mint láttuk — kimondták a székelyek elszakadását a császári főparancsnokságtól; Kossuth elren-delte a székely határőrség átalakítását — Agyagfalva ezt is elvégezte már; Kossuth elrendelte a Gubernium feloszlatását — ugyanezt követelték Berzenczeyék is; Kos-suth utasította Vayt, hogy lássa el tűzérsséggel a székelyeket — ezt kérte Berzenczey is. Több mint hipotézis tehát, hogy Berzenczey előzőleg ismerte Kossuth koncepcióját.

Berzenczey október 20-án számolt be Kossuth Lajosnak az agyagfalvi esemé-nyekről. Ő magát ekkor „székely nemzeti fő Biztos”-nak nevezte. Beszámolója sze-rint mintegy 25 000 székely indult el, részint tűzfegyverrel, nagyrészt mégis dzsidákkal, kaszákkal vagy vasvillákkal felszerelve. A kiképzett határőr katonaság száma 2500 főt tett ki. A stratégiai cél a vármegyékbe való behatolás volt, a felkelt románság korlátozása, valamint Marosvásárhely és Kolozsvár közt az összeköttetést biztosítása.

Ugyancsak Berzenczey jelentette, hogy a Székelyföldön készenléti állapotot hirdettek. Úgy gondolta, hogy ezek következtében a románok, szászok és a General Commando elfogadja a magyar kormánytól való függést. Tetteit a következőkkel indokolta: ha nem cselekedett volna így „Erdélyben a reactio befészkelvén magát”, a magyar ügy veszélybe került volna. Annál inkább, mivel Urban ezredes „egy má-sodik Jellachich (!) gyanánt akart fellépni”, s már számtalan románt, sőt erőszakosan magyarokat is felesküdtetett a császár hűségére. A haderő fenntartása érdekében

pénzt s 24 ágyút kért, valamint a Magyarországon levő székely alakulatok hazaküldését is.¹²⁷

Ha a következő napok eseményeit a valóságnak megfelelő módon akarjuk értékelni, nagyon oda kell figyelnünk Berzenczey levelére. Eszerint a székely tábornak tíz százaléka volt képzett katonára, a többit a népfelkelő alakulatok tették ki. A tábornak pénze nem volt, a főparancsnokot alkalmatlannak látta. Mivel ezek a panaszok mind valóságos voltak, s mivel a székely tábor széthullását főként ezek a tényezők okozták, bizonyosnak látszik, hogy Berzenczey korántsem volt olyan naiv és „hóbor-tos”, mint ellenségei állították.

Berzenczey következő fennmaradt jelentésében, október 25-én megismételte korábbi kéréseit és újakat is megfogalmazott. A jelentést futár vitte Kossuthhoz, aki azonban akkor a hadseregnél tartózkodott. Emiatt a futár a Honvédelmi Bizottmánytól vihetett választ Marosvásárhelyre. Ebben arról értesíti Berzenczeyt, hogy a kért pénzt már elküldték Vay kormánybiztoshoz, útnak indult a 12 ágyú is, de fegyvert nem küldhetnek, mert nincs honnan. A választ Kossuth szokásos szavaival zárta a fogalmazványt író (bizonyosan Pálffy János): „Ön hazfiségától és erélyességétől megvárja az Országos Honvédelmi Bizottmány, hogy valamint eddig, úgy ezután is elkövetend mindent, hogy a lázadók megfékezésével Erdélyben a nyugalmat és törvényes rendet helyreállítsa.”¹²⁸

Kossuth a táborból való visszaérkezése után Berzenczey beszámolóiból tájékozódott a székelyföldi helyzetről (akkor még nem tudhatta, hogy már kedvezőtlen fordulat következett be).

Ismeretes, hogy Puchner október 18-án Erdélyben ostromállapotot rendelt el, s kiadta a magyarok lefegyverzéséről szóló parancsát. Vay kormánybiztos viszont, hirdetményt tett közzé, amelyben törvényellenesnek nyilvánította Puchner intézkedéseit és tudtára adta a lakosságnak, hogy az agyagfalvi Székely Nemzeti Gyűlés békés megoldásra szólító üzenete érvényben tartása mellett elrendeli az általános népfelkelést.¹²⁹

A székely katonaság október 24-én indult ki Agyagfalváról,¹³⁰ hogy megelőzze a Székelyföld bekerítését és összeköttetést létesítsen a Mezőségen, Aranyosszéken és Tordán szervezkedő magyar népfelkeléssel. Október 28-án az OHB is a támadás mellett döntött: „A hadjárás, kivált a székelyek részéről azonnal megindítassék.”¹³¹ Az első ütközetre október 29-én került sor Vajdaszentiván mellett, majd győztes csata után a székelyek visszafoglalták Szászrégent. Itt Dorschner ezredes néhány órás szabadrablást engedélyezett, amely végzetesnek bizonyult: a rend és fegyelem megbomlott, ezzel megkezdődött a székely haderő szétesése. Ezután a jól begyakorolt s felszerelt, ágyúkkal rendelkező reguláris alakulatok vereséget mértek Marosvásárhelynél a székely haderőre. A vereség megpecsételte a székely haderő sorsát: a felbomlás elkerülhetetlen volt. Az ellenség elfoglalta Marosvásárhelyt, Maros- és Udvarhelyszéket, Csíkot Dorschner ezredes „pacifikálta”. Egyedül Háromszéknek sikerült megvédeni területét, amihez a háromszékiek mellett hozzájárultak az agyagfalvi tábor felbomlása után ide húzódott fegyveres alakulatok, köztük a Kossuth-huszárok is. Csak itt jött létre az önszerveződésből és a székely tehetségéből az erő és lendület, amelyre Kossuthék már 1848 márciusában számítottak.¹³²

Visszatérve Agyagfalvához: a több mint 30 000 (!) fős katonai erő akkor hullt szét, amikor a legnagyobb szükség lett volna rá.

Mi okozta a székely tábornak ezt a tragédiával felérő kudarcát?

Ahhoz, hogy a székelység 1848 végén sem talált igazi önmagára, nem volt képes sem a magyar vezetés elképzeléseinek, sem az önmaga állította mércének maradéktalanul megfelelni, kétségkívül hozzájárult a székely kérdések megoldatlansága. Látuk: sem a székely határórség megszüntetését — ez volt a székelyek legtöbbször hangoztatott kívánsága —, sem a jobbágyfelszabadítást nem sikerült törvényesen rendezni. Zavart keltő volt a politikai helyzet is: 1848 márciusától decemberig gyakorlatilag három központi szerv egymásnak igen ellentmondó intézkedéseire kellett figyelnie a székelységnek, a Kolozsvárt működő Guberniumra, a magyar kormányra, valamint a Nagyszebenben tevékenykedő osztrák katonai főparancsnokságra. Ez pedig megzavarta a székelység gondolkozását és elbizonytalanodáshoz vezetett.

Kossuth először maga is csak a parlamentáris rendezések útját tartotta járhatónak; a pesti országgyűlés székely követivel együttműködve kísérelte meg rendezni az említett problémákat. De látva ennek eredménytelenségét, még idejében, 1848 augusztusában a kormánybiztosi intézményhez folyamodott. Berzenczey kinevezésével nem csak az osztrák katonai parancsnokságtól független székely haderőt kívánta létrehozni, de a székelység egységét is biztosítani szeretne volna. Tervét azonban akadályozta a magyar központi vezetésben fellépő széthúzás, a közte és Batthyány miniszterelnök között kialakult ellentét, amely begyűrűzött Erdélybe és a Székelyföldre is. Berzenczey tevékenységét inkább gátolta, mint segítette Vay kormánybiztos s a Gubernium, miközben Puchner tábornok ravasz taktikával készítette elő a magyar forradalom elleni nyílt támadást. Berzenczey és hívei Kossuth nevében ugyan mozgósítani tudták a székelyeket az agyagfalvi nagygyűlésen a honvédelem érdekében, de a vállalt feladatra nem tudták kellően felkészíteni. A szervezőtevékenység is sok kívánnivalót hagyott: még lándzsáért is a Honvédelmi Bizottmányhoz, Kossuthhoz folyamodtak, holott később Háromszéken Gábor Áronék megmutatták a helyi cselekvés eredményességét.

Berzenczey tehát nem menthető fel a felelősség alól. Egyrészt erejét meghaladó feladatra vállalkozott, másrészt teljhatalomra való törekvésével maga is hozzájárult a Kossuth kezdeményezte szerveződés iránti bizalmatlanság növekedéséhez a liberális politikusok, a Gubernium és Vay kormánybiztos részéről.

Kérdés, hogy mindebben mennyi lehetett a Kossuth Lajos és az Országos Honvédelmi Bizottmány felelőssége.

Kossuth Berzenczeyt konkrét feladattal bízta meg: az erdélyi s különösen a székelyföldi könnyű lovas sereg megszervezésével. Erre Berzenczey kétségkívül alkalmas személyiség volt, annál inkább, mivel őt a mellérendelt tehetséges katonatiszt, Gál Sándor segítette. Berzenczey azonban fokozatosan túllépte hatáskörét, amikor a Székelyföld teljhatalmú kormánybiztosa akart lenni. Úgy látjuk, hogy e törekvésében Kossuth politikája inkább bátorította, mintsem fékezte, akaratlanul is táplálva a diktatúrával kapcsolatos feltételezéseket. A Berzenczey és az erdélyi magyar politikusok közti hosszas vita és huzavona sok időt és energiát felemészített, aminek az önvédelem ügye látta kárát.

De ha Kossuth elképzelését Berzenczey nem is tudta beváltani, ez nem jelenti azt, hogy utóbbi székelyföldi tevékenysége teljesen hiábavaló, vagy egyenesen káros volt, mint ellenfelei állították. Nem feledkezhetünk meg arról, hogy az általa összehívott agyagfalvi Székely Nemzeti Gyűlés jelölte ki véglegesen a székelység helyét a magyar polgári nemzetben. Az agyagfalvi gyűlés eredményeként értékelhetjük, hogy fokozta a székelység cselekvőkészségét. Az agyagfalvi határozatok nélkül Háromszék nem lett volna képes nevezetes önvédelmi harcának megvívására, sem a székely haderő arra, hogy csatlakozzék Bem nemsokára megindult hadjáratához, amelyben meghatározó erőt jelentett.

Kossuth székely politikája Berzenczey László és Gál Sándor által vezetett az 1849-es sikerekhez. Kossuth Bem tábornokban találta meg azt a katonai parancsnokot, aki képes volt mozgósítani az egész székelységet. Viszont Bem székely katonapolitikájának ihletője s nem kis mértékben megvalósítója az a Gál Sándor ezredes volt, akit Kossuth nevezett ki korábban Berzenczey mellé hadszervezőnek.

A székelység és Kossuth együttműködése — időnkénti zavarai ellenére — a székely történelem egyik igen jelentős, a nemzeti tudatba mélyen belevésődött fejezete.

JEGYZETEK

¹ *Bözödi György*: A székely társadalom 1848-ban. Hitel, 1944. 5. 251–272.; *Urbán Aladár*: Batthyány Lajos miniszterelnöksége. Budapest, 1986.; *Egyed Ákos*: Háromszék 1848–49. Bukarest, 1978.

² *Szádeczky Kardoss Lajos*: A székely nemzet története és alkotmánya. Budapest, 1927. 351–361. A madéfalvi veszedelemre: *Imreh István*: Látom az életem nem igen gyönyörű. A madéfalvi veszedelem tanúkihallgatási jegyzőkönyve 1764. Bukarest, 1994. Erdély története II. Szerk.: Makkai László, Szász Zoltán. Budapest, 1986. 1028–1034.

³ *Csetri Elek – Imreh István*: Erdély társadalmi rétegződéséről. A polgárosodás útján. Tanulmányok a magyar reformkorról. Szerk.: Szabad György. Budapest, 1990. 377–415.

⁴ *Egyed Ákos*: Vázlatok a jobbágyfelszabadítás és a zsellérkedés történetéből a Székelyföldön. Falu, város, civilizáció. Bukarest, 1986. 102–145.

⁵ *Szádeczky Lajos*: i. m. 353.

⁶ *Miskolczy Ambrus*: Erdély a reformkorban. Erdély története III. Szerk.: Szász Zoltán. Budapest, 1986. 1303–1306.

⁷ *Kossuth Lajos*: Szózat a Részek és az Unió iránt Magyarhonból. Erdélyi Híradó, 1842. március 22.

⁸ *Pálffy János*: Magyarországi és erdélyi urak II. Szerk. Szabó T. Attila. Kolozsvár, 1939. 81–82.

⁹ *Jakab Elek*: Szabadságharcunk történetéhez. Visszaemlékezések 1848–49-re. Budapest, 1880. 178.

¹⁰ *Bözödi György*: 1848 márciusa Marosvásárhelyen. Korunk, 1978. VIII. 313–328.

¹¹ *Cherestesiu, Victor*: A balászfalvi Román Nemzeti Gyűlés. Bukarest, 1967. 166, 189–193.

¹² *Bözödi*: i. m. (1958) 320.

¹³ Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban MOL) R. 32. 1848/49-es nyomtatványok.

¹⁴ Toldalagi Ferenc jelentése Vay Miklóshoz. MOL. Vay Miklós kormánybiztos iratai (a továbbiakban Vay Miklós iratai) 3. cs. 853/1848. 1168/1848.

¹⁵ Gálffy Mihály tudósítása. Erdély Híradó, 1848. április 6.

¹⁶ *Egyed Ákos*: A társadalmi kérdés Udvarhelyszéken az 1848–49-es forradalomban. Aluta, 1980. 155–169.

¹⁷ Balási József főkirálybíró jelentése Teleki József fő kormányzóznak. MOL Gubernium Transylvaniae (in Politicus) (a továbbiakban G. P.) 818/1848. L. még Ellenőr, 1848. május 16.

¹⁸ *Jakab Elek*: A pesti események hatása a székelysége 1848-ban. 1848–1949. Történelmi Lapok, 1892. április 1. 52–53.

- ¹⁹ *Benkő Samu*: Csíki ifjúsági mozgalmak 1848 tavaszán. A helyzetudat változásai. Bukarest, 1977. 259–266.
- ²⁰ *Kövári László*: Erdély története 1848–49-ben. Pest, 1861. 13.
- ²¹ *Egyed Ákos*: Háromszék... i. m. 36.
- ²² *Kövári László*: i. m. 19.
- ²³ *Egyed Ákos*: Háromszék... i. m. 48–52.
- ²⁴ *Urbán Aladár*: A székely katonaság segítségül hívása 1848 májusában. Hadtörténeti Közlemények 1980. 405–420.
- ²⁵ *Bözödi György*: A székely társadalom... 256.
- ²⁶ Klapka György jelentése a miniszterelnöknek. MOL. Országos Honvédelmi Bizottmány (a továbbiakban OHB) 320/1848/E.
- ²⁷ Gál Sándor jelentése a miniszterelnöknek. MOL OHB. 454/1848/E.
- ²⁸ Uo.
- ²⁹ Püstkösty Gergely főhadnagy.
- ³⁰ MOL. OHB. 454/1848/E.
- ³¹ Uo.
- ³² A törvények szövegét I. Erdély Nagyfejedelemség 1848-ik évi május 30-án Kolozsvárt sz. kir. városban hirdetett s június 18-án bezárt országgyűlések jegyző- és irománykönyve. Kolozsvár, 1861.
- ³³ *Kossuth Lajos* Összes Munkái XII. Kossuth Lajos az első felelős minisztériumban. Sajtó alá rendezte Sinkovics István. Budapest, 1957. (a továbbiakban KLÓM) 659.
- ³⁴ Udvarhelyszék Levéltára a Kolozsvári Állami Levéltárban. Közigazgatási iratok. 181/1848.
- ³⁵ *Trócsányi Zsolt*: Az erdélyi parasztság története. 1796–1849. Budapest, 1956. 339. és köv.
- ³⁶ *Urbán A.*: Batthyány Lajos miniszterelnöksége. i. m. 386.
- ³⁷ *Egyed Á.*: Vázlatok... i. m. 102–147.
- ³⁸ MOL 1526 utáni gyűjtemény. Vegyes iratok. 246/1848.
- ³⁹ *Jakab E.*: Szabadságharcunk... i. m. 175.
- ⁴⁰ Uo. 182.
- ⁴¹ *Csizmadia Andor*: A magyar választási rendszer 1848–1849-ben. Budapest, 1963. 261–309.
- ⁴² „Aki sánta, csak sántikál,
A rossz kaszás, rosszul kaszál,
S mint hogy Petelei pipál
Éljen pechovich Kemény Pál.
Csúf, ki fészket legazolja,
S a ki szavát megmásolja,
Drága madár köszöntelek
Bóbeszedű Dósa Elek.
Fontos az uniózás zászló
Éljen Berzenczey László
Mínthogy tégedet szeretünk,
Te leszek egyik követünk.
S figyeljetelek kérésemre,
Másik legyen Antal Imre
Józás ész és tiszta kebel,
Székely ügghöz e kettő kell.” (*Csizmadia A.*: i. m. 84.)
- ⁴³ Pálffy János ezúttal is erősen eltúlozta a Berzenczey emberi gyöngéit és székely kormánybiztosként elkövetett hibáit. (i. m. 80–84.)
- ⁴⁴ Érdemei a székelység magyar nemzeti tudatának ébresztésében nem vonhatók kétségbe.
- ⁴⁵ Berzenczey felszólalását I. Közlöny, 1848. július 23. (44.) 159.
- ⁴⁶ Uo.
- ⁴⁷ MOL. Az 1848–1849-i Minisztériumi Levéltár (a továbbiakban MLt) Miniszterelnökség 527/1848. KLÓM XII. 316.
- ⁴⁸ *Beér János és Csizmadia Andor*: Az 1848–49. évi népképviselői országgyűlés. Budapest, 1954. 559–560.
- ⁴⁹ *Grimm, Josef*: Das Urbarialwesen Siebenbürgens. Wien, 1863. 150.; *Egyed Ákos*: A jobbágyrendszer megszüntetése Erdélyben 1848-ban. Falu, város, civilizáció. Bukarest, 1981. 68–101.
- ⁵⁰ Kossuth Hírlapja, 1848. július 13. (13.) 45.
- ⁵¹ Uo.

- ⁵² *Bözödi György*: A székely társadalom... i. m. 225.
- ⁵³ Kossuth Hírlapja, 1848. július 28. (24.) 99.
- ⁵⁴ Közlöny, 1848. július 23., (44.) 139.
- ⁵⁵ *Spira György*: A magyar negyvenyolc és a csángók. A tudomány szolgálatában. Emlékkönyv Benda Kálmán 80. születésnapjára. Szerk.: Glatz Ferenc. Budapest, 1993. 305–318.
- ⁵⁶ KLÖM XII. 295.
- ⁵⁷ Kossuth Lajos Iratai XV. Kossuth Lajos Beszédei I. 1832–1849. Sajtó alá rendezte: Kossuth Ferenc. Budapest, 1905. 239–240.
- ⁵⁸ Közlöny, 1848. augusztus 2.
- ⁵⁹ MOL. Az 1526 utáni gyűjtemény. Kossuth Lajos iratai. 97/1848. L. még *Szöcs Sebestyén*: A kormánybiztosi intézmény kialakulása 1848-ban. Bp. 170–173.
- ⁶⁰ *Pálffy János*: i. m. I. 23.
- ⁶¹ *Deák István*: Kossuth Lajos és a magyarok 1848–1849-ben. Budapest, 1983. 287.
- ⁶² *Egyed Ákos*: A társadalmi kérdés Udvarhelyszéken... i. m. 155–170.
- ⁶³ „Alázatos esdeklése a bent írtaknak... Engedelmes örökös szegény főhajtó szolgálói volt providusok Nagy Imbre, Nagy Mihály, Nagy Páll, Nagy Mátyás, Nagy János, Nagy András, Nagy Antal gyermekeikkel tizenhat személy nevében”. (Vay Miklós iratai 116/1848.).
- ⁶⁴ MOL Kossuth gyűjtemény 459/1848.
- ⁶⁵ KLÖM XII. 656.
- ⁶⁶ A székelyek ügyében, Kossuth Hírlapja, 1848. július 28. (24.) 99.
- ⁶⁷ Közlöny, 1848. augusztus 3. (55.) 257.
- ⁶⁸ Uo.
- ⁶⁹ KLÖM XII. 659.
- ⁷⁰ Közlöny, 1848. augusztus 7. 59. 283.
- ⁷¹ MOL MLt Igazságügyminisztérium 356/1848/E.
- ⁷² L. a felszólalás teljes szövegét Közlöny, 1848. augusztus 7. (59.) 283.
- ⁷³ Uo.
- ⁷⁴ *Boér-Csizmadia*: i. m. 590.
- ⁷⁵ Közlöny, 1848. augusztus 7. (59.) 283.
- ⁷⁶ *Urbán A.*: i. m. 457.
- ⁷⁷ MOL MLt. Pénzügyminisztérium 1438/1848/E. KLÖM XII. 735.
- ⁷⁸ Kossuth Vayhoz MOL MLt Pénzügyminisztérium 1441/1848/E.
- ⁷⁹ *Károlyi Dénes*: Gál Sándor. Arcok, eszmék, tettek. Szerk.: Demény Lajos. Bukarest, 1974. 261.
- ⁸⁰ *Czetz János*: Bem erdélyi hadjárata 1848–49-ben. Pest, 1868. XXI.
- ⁸¹ A beadvány eredeti fogalmazványát l. Állami Levéltár, Csíkszereda. Tiszti Hivatal Iratai CCLXXX. cs. 264. sz.
- ⁸² L. Mikó Imre gyűjteményét Kolozsvári Egyetemi Könyvtár. Kéziratok. Mikó Imre levélmásolati könyve 92. sz.
- ⁸³ KLÖM XII. 739.
- ⁸⁴ Kossuth utasítása Berzenczey László kormánybiztoshoz. KLÖM XII. 843. MOL Vay Miklós iratai 969. Itt jegyezzük meg, hogy ebben az időben szervezték a XI. és XII. honvéd zászlóaljkat.
- ⁸⁵ A Kossuth-huszárokat ezután többnyire Mátyás-huszárokként emlegették.
- ⁸⁶ *Dragomir, Sibiu*: Avram Iancu. Bucuresti, 1969. 68–81. *Baritiu, Gheorghe*: Parti alese din istoria Transilvaniei II. Sibiu, 1890. 248. és köv.
- ⁸⁷ MOL OHB 803/1848.
- ⁸⁸ MOL Vay Miklós iratai 3. cs. 853/1848.
- ⁸⁹ MOL Vay Miklós iratai 3. cs. 1145/1848.
- ⁹⁰ Uo. 1131/1848.
- ⁹¹ Uo. 1131/1848.
- ⁹² Berzenczey László Batthyány Lajos miniszterelnöknek 1848. szeptember 20. MOL MLt Miniszterelnökség 126/1848.
- ⁹³ Ez még határozottabban kiderül a Pázmány Déneshez írt levelének e kitételéből: (...) „terjesszék ki a hatalmat az egész tábor alakítására”, mert ellenkező esetben „a székely ügy elbolondul, hogy semmi hasznát nem veszitek” (MOL OHB 1189/1848.)
- ⁹⁴ MOL MLt Miniszterelnökség 9789/1848. Ugyanilyen leiratot intézett a belügyminisztérium is szeptember 26-án Berzenczeyhez.
- ⁹⁵ Hof- und Staatsarchiv Wien. Ungarischen Akten 133/1848.

- ⁹⁶ Állami Levéltár, Csíkszereda. A Tiszti Hivatal Iratai LCCXXX 264.
- ⁹⁷ MOL MLt Belügyminisztérium 937/1848.
- ⁹⁸ Állami Levéltár Csíkszereda. A Tiszti Hivatal Iratai. LCCXXX. 264.
- ⁹⁹ Uo.
- ¹⁰⁰ Kolozsvári Egyetemi Könyvtár. Mikó Imre iratai 75. doboz, 92.
- ¹⁰¹ Erdélyben a jobbágyfelszabadító törvény június 18-án, Szentháromság napján lépett érvénybe.
- ¹⁰² MOL Kossuth gyűjtemény 459/1848.
- ¹⁰³ Uo.
- ¹⁰⁴ Uo.
- ¹⁰⁵ *Deák István*: I. m. 222–223. L. még Magyarország története 1848–1890. I. Szerk. Kovács Endre. Budapest, 1979. 280–281.
- ¹⁰⁶ MOL Vay Miklós iratai 4. cs. 1574/1848.
- ¹⁰⁷ MOL OHB 1303/1848.
- ¹⁰⁸ Uo.
- ¹⁰⁹ *Jakab Elek*: Szabadságharcunk... i. m. 383.
- ¹¹⁰ Berzenczey László Kossuth Lajoshoz MOL OHB 1303/1848.
- ¹¹¹ Kolozsvári Állami Levéltár. Udvarhelyszék Levéltára. Kormánybiztosi Iratok 1848. 1–255. cs. MOL GP 11229/1848.
- ¹¹² *Jakab E.*: i. m. 384.
- ¹¹³ MOL Vay Miklós iratai 3. cs. 1250.
- ¹¹⁴ MOL R. 32. Nyomatványok. Erre a forrásra Hermann Róbert hívta fel a figyelmemet, amit ezúton is megköszönök.
- ¹¹⁵ MOL Vay Miklós iratai 4. cs. 1574.
- ¹¹⁶ Kriegsarchiv Wien. Xerox a Kolozsvári Történeti Intézet megőrzésében 16641/1848.
- ¹¹⁷ Kolozsvári Egyetemi Könyvtár. Kéziratok. Mikó Imre levélmásolati könyve. 2890.
- ¹¹⁸ *Jakab Elek*: i. m. 395.
- ¹¹⁹ Kézdivásárhely Levéltára I. Állami Levéltár Sepsiszentgyörgy Kézdivásárhely Lvt III/4/1848.
- ¹²⁰ Nemes anya Udvarhelyszéken kebelezett Agyagfalvi téren az úgynevezett Fonsika-patak mellett őseink tanácskozó és törvényhozó helyén 1848. október 16-án kezdődött és Hídvégi Mikó Imre kincstárnok általunk megválasztott székel (!) atyánkfia elnöksége alatt folytatott általános Székel Nemzet Gyűlés JEGYZŐKÖNYVE. Reprint kiadás. Székelyudvarhely, 1984. Szerk. Zepezsaner Jenő. 2.
- ¹²¹ *Kövári László*: Okmánytár az 1848–49-i erdélyi eseményekhez. Kolozsvár, 1861. 111.
- ¹²² Kolozsvári Egyetemi Könyvtár. Kéziratok. Mikó Imre levélmásolati könyve. 2890.
- ¹²³ Uo.
- ¹²⁴ Mikó Imre Vay Miklóshoz. MOL Vay Miklós iratai 4. cs. 1479.
- ¹²⁵ Kolozsvári Egyetemi Könyvtár. Mikó Imre levélmásolati könyve 2899.
- ¹²⁶ Kossuth Lajos Vay Miklóshoz. MOL Vay Miklós iratai 3. cs. 1213/1848.
- ¹²⁷ MOL OHB 1946/1848.
- ¹²⁸ MOL OHB 1969/1848. Ezt az adatot Hermann Róbertnek köszönöm.
- ¹²⁹ MOL OHB 1834/1848.
- ¹³⁰ Egy kisebb alakulat már 20-án elindult a háttér biztosítására.
- ¹³¹ MOL OHB 1834/1848.
- ¹³² *Egyed Ákos*: Háromszék... i. m. 59.

Urbán Aladár

KOSSUTH LAJOS ÉS A SZEGEDI OLASZ FOGLYOK KISZABADÍTÁSA 1848 OKTÓBERÉBEN

Az 1848-as esztendőben a magyar politikai közvélemény a Habsburg Birodalomnak a Magyar Királysághoz nem tartozó népei közül legtöbbet az *olaszokkal* foglalkozott. Már 1848 januárjában megérkeztek Pestre azok a hírek, amelyek a lombardiai nyugalanságokról, az úgynevezett „dohánylázadásról” — vagyis az osztrák dohánymonopólium elleni tiltakozásról — szóltak. A jól értesültek tudni vélték, hogy a Hofkriesrat komoly csapaterősítéseket küldött az osztrák kézen lévő Észak-Itáliába. Az európai fejleményeket gondosan figyelő Széchenyi február 1-én Itáliával kapcsolatban „komor kilátások”-ról tett megjegyzést naplójában.

A fővárosi figyelme rövidesen a Károly-laktanyában állomásozó katonaság, a 23. Ceccopieri ezred olasz katonái felé fordult. Ha nem érkezik meg a március 13-i bécsi forradalom elbátortalanító híre, március 15-én ezeket a katonákat vezényelték volna a laktanyától pár száz méterre lévő Landerer és Heckenast nyomdánál gyülekező tömeg szétoszlatására. Feltehetően *akkor* azok teljesítették volna a parancsot. Március 16-án azonban, amikor a város kivilágítással ünnepelte az előző napi eseményeket, egy fültanú — a laktanya előtt elhaladva — olasz dalokat, „Éljen” és „Eviva” kiáltásokat hallott. Március 18-án vidéki ismerősének írott erről beszámoló levelében azonban ennél fontosabb információt is találunk. Ezek szerint az olasz ezred tisztjei a budai főparancsnoknak — nyilván az előállott rendkívüli helyzettel foglalkozó megbeszélésen — kijelentették, miszerint „ők nem állnak jót embereikért ha fegyverre kerülne a sor, mert őket lőnék le legelőször is, s ez után a magyarokkal tartanának”. Erről a nyilvánvaló rokonszenvről március 21-én a *Pesti Divatlap* is beszámolt. Néhány nappal később pedig a *Marczius Tizenötödike* adott hírt arról, hogy Lederer, a budai Főhadparancsnokság vezénylő tábornoka is elismerte Klauzál Gábornak, hogy az olasz katonaság rokonszenvezik a lakossággal.

A fővárosi lakosság együttérzése igazán csak a március 18-i *milánói felkelés* hírének megérkezése után fordult a helyőrség olasz katonasága felé. Ez a magatartás kész programot kapott a *12 Pont* követelésében, amely a külföldön állomásozó magyar katonaság hazahozatalát sürgette. A *Marczius* először március 26-án tiltakozott a magyar katonák lombardiai jelenléte ellen, majd másnap hazahozatalukat mint a

hadügyi önállóság követelményét emlegette. A lap néhány nap múlva örömmel tudósított arról, hogy a Nemzeti Kaszinóban felolvasott magánlevél szerint a lombardiai események során a magyar katonaság sok helyen nem lőtt a népre.

Ezek a hírek és nyilatkozatok azután az *Ellenzéki Kör* kezdeményezésére április elejétől tudatosan, a fővárosi *katonaság* — természetesen beleértve az itt állomásozó magyar katonaságot — és a fővárosi *nemzetőrség* közötti kapcsolatok megteremtésére, vagyis fraternizálásra irányultak. Április 3-án küldöttségek keresték fel a pesti és budai laktanyákat, ahol az olasz és magyar katonaság részéről szívélyes fogadtatásban részesültek. A sajtóbeszámoló szerint az olaszok „e viva Hungaria” kiáltással fogadták a látogatókat. A *Marczius Tizenötödike* tudósítója így írt erről: „Ezen emberek jól tudják, hogy nem mi vagyunk okai, hogy e pillanatban szép hazájukat, ottan hagyott rokonaikat az osztrák kormány halomra ágyúztatja”.

Ilyen előzmények után a fővárosban, mindenekelőtt a radikális ifjúság sorában, komoly döbbenetet okozott az az április 10-én elterjedt hír, hogy másnap a Károly-laktanyából magyar katonaságot szándékoznak útnak indítani Itáliába. Ennek hírére a pesti fiatalság ideiglenes szervezésű „egyenlőségi ezrede” őrséget állított a laktanya köré. A hír vakláрма volt. A nemzetőrség fellépése azonban azzal a veszéllyel fenyegetett, hogy az eseményt az olaszok tisztjei a lakosság elleni hangulatkeltésre fogják felhasználni. Az ifjúság ekkor gyors elhatározással olasznyelvű röpiratot szerkesztett a katonaság tájékoztatására, s azt április 11-i dátummal kinyomatatta. A „Vostri Amici” aláírású röplapot másnap egy vállalkozó szellemű fiatalember vitte a laktanyához, de a szétosztási kísérlet nem sikerült. A sajtó tudósításai nem egybehangzóak. Az egyik szerint még az utcán, a másik szerint már a laktanyában tartóztatta fel az illetőt egy tiszt, aki nemcsak a röplapokat kobozta el, de *kardot rántva* letartóztatta az ifjút, a laktanya kapuit pedig bezáratta. A fejleményeket figyelő fiatalok erre riadóztatták Pest városa nemzetőrségét, amely körülvette a laktanyát. Mivel a nemzetőrség ekkor már tűrhetően el volt látva fegyverrel, könnyen véres összeütközésre kerülhetett volna sor. A laktanya parancsnoka olyan komolynak tartotta a nemzetőrség készülleteit, hogy elrendelte a röplap terjesztőjének *azonnali* szabadon bocsátását.¹

Az elmondottak után nem okozott nagyobb izgalmat, hogy június 1-én, amikor a főváros helyőrsége a Vérmezőn eskütételre sorakozott föl, az olaszok nem akartak esküdni. (Az eskütételt a kormány azért rendelte el, mert május 7-én kelt kéziratával a király végre a magyar minisztérium alá rendelte az országban állomásozó sorkatonaságot.) Az olaszok makacosságát az okozta, hogy tisztjeik elhitették velük: ha újból esküt tesznek, azzal újabb tíz esztendei szolgálatot vállalnak. Aggodalmukat azonban az Itáliából időközben megérkezett és olaszul folyékonyan beszélő *Mészáros Lázár* hadügyminiszter eloszlatta. Az eskütétel tehát zavartalanul megtörtént.

Június 11-én, Pünkösöd vasárnapján azonban komolyabb incidensre került sor. Az időközben megkezdett *honvédtoborzás* Károly-laktanyában elhelyezett újoncai és az ott szállásoló olaszok között — valójában valami semmisségen — véres verekedés tört ki. A korábban is tapasztalt feszültség most oda vezetett, hogy az olaszok löfegyverüket használták. Az összecsapásnak több halottja volt, köztük sorozredni tisztek és önkéntesek. Véget vetve a zendülésnek, a kormány másnap azonnal elszállította az olaszokat *Komárom* erődjébe. A lefegyverzett olaszoknak a laktanyától a

közeli hajóállomásig nemzetőrök sorfala között s magyar gránátosok fedezetével kellett vonulniuk. Mindez nagyobb rendzavarás nélkül történt. A városban ekkor már elterjedt a hír, hogy a történekeért nem egyszerűen az olaszok idegen tisztjei, hanem Bécsből érkezett izgatók a felelősek. Ennek valószínűségét alátámasztja a belügyminiszter aznapi, tehát június 22-én kelt rendelete, amely azonnal megszervezte az *Országos Rendőri Hivatalt*, amelyet a független magyar államrendőrség csírájának tekinthetünk. Ennek tisztviselői megkezdték a hajó- és vasútállomásnál a fővárosba érkező idegenek ellenőrzését. Ilyen előzmények után érthető, hogy a június 12-i *Marczius* leszögezte: bűnhődjenek a bűnösök, de az olaszokkal helyre kell állítani a kapcsolatot, mert „nekünk velük együtt egy harmadik közös ellenségünk van”.²

Mindezekre emlékeztetnünk kell, hogy jobban értsük a magyar országgyűlésen 1848 júliusában az „olasz segély” kapcsán elhangzottakat. De a felsoroltak segítenek megérteni azt is, hogy a képviselők *október 10-én* a szegedi volt olasz deportáltak ügyében miért döntöttek *Kossuth* előterjesztésére olyan magától értetődő egyöntetűséggel.

*

Ami a nyugtalanságtól sújtott Észak-Itália „rendzavaróinak” a Birodalom távoli tartományába, Magyarországra történő *deportálását* illeti, annak ötlete még 1830-ban *Rainer* alkirálytól származott. Az erről intézkedő császári rendelet a forradalmi mozgalmak hatására 1831. február 18-án született meg, s *Rainer* alkirály már február 26-án továbbította a részletes utasítást Milano és Velence kormányzóihoz. Május 29-én pedig már a magyarországi General-Kommando vezénylő tábornoka értesítette Komárom, Arad és Szeged erődjének parancsnokait a tervezett fogoly szállítmányok indulásáról.³

Ezt követően viszonylag rendszeresen indítottak útnak *bírósági ítélet nélkül* deportáltakat Lombardia és Velence tartományokból, s 1839 áprilisáig hat szállítmánnyal 723 fő érkezett meg a szegedi erődbe. (A létszám ekkor a halálozások és az amnesztiában részesültek csekély számának levonásával 685 fő volt.⁴) Ekkor, *1839 júniusában* ült össze az országgyűlés, amely kiharcolta a sajtóvétségért elítélt *Kossuth* Lajos kiszabadulását. Mivel az I. Ferenc császár halála után trónra került I. Ferdinánd (mint magyar király V. Ferdinánd) Lombard–Velence királyává koronázásakor 1838-ban amnesztiát adott a *politikai foglyoknak*, Csongrád megye országgyűlési küldöttei javasolták a diétának, hogy az amnesztiát nem kapott szegedi foglyok ügyében — akiket a Helytartótanács egyik latin leirata *status captivine*nek, vagyis „államfoglyoknak” minősített — forduljanak felirattal az uralkodóhoz.⁵

Az említett 1839–40. évi pozsonyi országgyűlésen Csongrád megye küldöttei tehát sérelmezték, hogy a koronázásakor adott amnesztiát nem terjesztették ki a Szegeden őrzött deportáltakra, akiket a Helytartótanács egyik leirata politikai foglyoknak minősített. Az országgyűlés irományai között 132 sérelmi felirat javaslata szerepelt, amelyeket a nádor és királyi helytartó erre a célra kiküldött bizottsága öt osztályba sorolt. Az V. osztályba kerültek *nem teljesíthetőnek* minősítették, s ebben a 45. volt Csongrád említett felirati javaslata. Csongrád a deportáltaknak kegyelmet, s az erődnek korábbi funkcióba való visszaadását sürgette, hogy ti. a civil foglyokat

foglalkoztató *dologház* legyen. Eötvös Ignác báró, főtárnokmester 1839. október 10-én azonban a kérelmet teljesíthetetlennek jelentette ki, mivel — szerinte — a foglyok nem a „vélt minőségűek”, hanem „más bűnös tettek róhatók nekik fel”. A rendek ebbe nem nyugodtak bele, s ezért 1840. február 19-én üzenetet intéztek a főrendekhez, amelynek a király által Lombardo–Veneziában „az állam elleni politikai vétségért elítélteknek adott amnesztiára” hivatkozva kérték a szegedi foglyok szabadonbocsátását, mivel a budai Helytartótanács 1838. július 10-én kelt levelében „politikai vétségért fogvatartottaknak” minősítette a szegedi foglyokat. A rendek 1840. március 2-i ülésén az elnök a Csongrád megyei feliratot elhagyandónak ítélte. Ekkor a megye mindkét küldötté felszólalt. A jegyzőkönyv tanúsága szerint *Kárász István* tiltakozott az ellen, hogy a szegedi erőd az országhoz nem tartozó politikai foglyok börtönéül használtatik. Ők az ottani foglyokat amnesztiára ajánlják, de ha az uralkodó ezt nem akarja, úgy őriztesse őket hazájukban, ahol vétkeiket elkövették „*de ne tegye Magyarországot Itália Szibériájává*”. A másik követ, az 1848-ban miniszteri tisztséget nyert *Klauzál Gábor* leszögezte, hogy az alkotmányos jogok közé tartozik az, hogy a polgárok tudják, mi történik a közhazában. Ami a sérelmet illeti, az kettős: az egyik az olaszok elmaradt amnesztiája, a másik, hogy a szegedi várat II. József átadta a polgároknak, hogy abban javító célzatú *dologház* létesüljön, így az nemzeti tulajdon, s nem a király birtoka. Az elnök hiába kísérelte meg a feliratot a sérelmek listájáról levetetni, vagy legalább a *politikai* foglyokra való utalást a szövegből kivetetni, a rendek az újabb ellenzéki felszólalások nyomán ragaszkodtak az eredeti szöveghez.⁶

Az alsótábla feliratával tehát a főrendeknek is foglalkozniuk kellett. Erre március 10-én került sor, amikor az elnöki tisztelet hivatalból ellátó *József főherceg nádor*, királyi helytartó reagált a felíratra. Tájékoztatása szerint a Szegeden fogvatartott személyek nem államellenes vétkekért vannak elítélve, hanem más „ismételt gonosz-tettekért”, olyanokért, amik miatt már többször büntetve voltak. Az ellentmondásoktól nem mentes előadás szerint nevezettek „olyan emberek, akik Olaszországban *Precetatti** néven szerepelnek, olyanok, akik ismételt vétkekért, vagy azért, mert foglalkozásuk nem volt, vagy súlyos gyanú alatt lévén ellenük a bizonyítékok hiánya miatt vétkük a bíró előtt nem volt bizonyítható, kiknek sem családjuk, sem állandó lakásuk nem volt, s ellenőrzés alatt voltak.

Ez azonban igen költséges volt, s mert a foglyokat születési helyükre visszaküldeni nem lehetett, nehogy ezáltal alkalom nyújthassék új és új büntettek elkövetésére” — ezért került sor deportálásukra. A rendek tehát tévednek, amikor ezeket politikai foglyoknak tekintik, így indokolatlan volna felíratukat az uralkodóhoz továbbítani. A főrendek ezzel az észrevétellel természetesen egyetértettek — de nem a rendek. Így április 3-án újabb üzenetet fogalmaztak a főrendekhez, amelyben leszögezték: megértették a nádor tájékoztatásából, hogy a szegedi foglyok *nem politikai* foglyok, így elhagyják ezt a megjelölést, de kérik, hogy azokra, akikre érvényes a királyi kegyelem (vagyis, ha mégis akadnak közöttük *politikai* vétségért deportáltak), úgy nyerjék el szabadságukat. A főrendek április 7-én ezt is elvetették, mert a felíratot „kétes alapon” — hogy ti. *esetleg* akadnak Szegeden politikai foglyok — nem lehet előterjeszteni. Az alsótábla követői erre április 23-án harmadik üzenetben re-

* Az elnevezés a *precetto*: idézés, parancs szóból ered, vagyis a *precettati* politikai vagy közbiztonsági okokból letartóztatott és ítélet nélkül fogvatartott személyek voltak.

agáltak, és megállapították: nem kétlik, hogy a nádort az általa ismertettek szellemében tájékoztatták, mert az Osztrák Birodalomban az a szokás, hogy „akik politikai vétségért zárattak el, nem mint olyanok szoktak a köz tudomására jutni”. A főrendek április 28-án azonban kijelentették, hogy a nádori előterjesztés után „fel sem telezhetõ, hogy az illetõk politikai foglyok volnának”, így javasolták a rendeknek, hogy a felirattól álljanak el. Április 30-án azután a fõtárnokmester hivatalosan is közölte a főrendek ülésén, hogy a feliratot nem támogatják...⁷

A szegedi Italianische Deportati Anstalt tehát tovább működött. 1841–1847 között újabb négy — bár az előzőeknél jóval kisebb — fogolyszállítmány érkezett, összesen 131 fővel. Ugyanakkor amnesztiával többen szabadultak — igaz nem az elvben meghatározott *három év* elteltével, hanem gyakran sokkal hosszabb idő után. Mindenesetre *1848 márciusában* a szegedi dandárparancsnokság hivatalos jelentése szerint az erõdben 403 olasz deportált volt.⁸ Mivel a politikai emlékezet nyilvántartotta az 1840. évi országgyûlési kudarcot, Kossuth Lajos március 18-án — másnap, ahogy a képviselõk küldöttsége visszatért Bécsbõl, (ahol az alkotmányos átalakulást sürgetõ feliratot a királynak átadták) az országgyûlésen indítványozta, hogy kérjék az uralkodótól: az *olasz és a lengyel politikai foglyokat* bocsássa szabadon. Március 20-án a képviselõkkel már ismertették a felirati javaslatot, amelynek központi gondolata az volt, hogy az uralkodó a megadott engedményekkel valójában elmarasztalta a korábbi politikai gyakorlatot, amely ellen különbözõ mozgalmak jöttek létre elsõsorban a lengyel és olasz tartományokban. Ezek résztvevõi sínylõdnek még a fogházakban, vagyik azok, akik polgártársaik szabadságáért küzdöttek. Most tehát nekik kell elnyerniük szabadságukat. A végleges felirat szövegét március 30-án fogadták el, lényegében a tervezetthez hasonló szövegezéssel. A válasz gyorsan, már április 3-án megérkezett Bécsbõl, amely szerint Ófelsége „atyai szívének sugallatát követve, a kérelmet már kegyesen megelőzte légyen”.⁹

A sajtó rövidesen hírt adott arról, hogy Spielberg börtönébõl lengyel és olasz foglyokat engedtek szabadon, de arról a magyar kormány nem rendelkezett információval, hogy a Munkács várában õrzött lengyel, illetve a Szegeden õrzött olasz foglyok szabadultak volna. *Kossuth* április 26-án felhívta erre *Batthyány Lajos* miniszterelnök figyelmét. *Batthyány* április 30-án Bereg megyétõl és Szeged városától információt kért: szabadon bocsátották-e már az ottani foglyokat, s ha nem, mennyi azok száma. A Munkácson õrzött néhány foglyot rövidesen elengedték, de a szegediek helyzete változatlan maradt.¹⁰

A kérdés rendezésére *Deák Ferenc* tett kísérletet, aki *István fõherceg nádort* arra kérte, hogy mielőtt a magyar kormány *hivatalosan* fordulna Bécshez az országban õrzött politikai foglyok ügyében, közvetlenül a királyhoz fordulva érje el az ügy rendezését. Mikor ez a megbeszélés lezajlott, nem érkezett még híre annak, hogy a munkácsi foglyok már szabadultak, így a nádor május 6-i felterjesztésében mindkét erõd foglyainak szabadonbocsátását kérte az uralkodótól. Azzal érvelt — *Deák* indokai alapján —, hogy a közvélemény ezeket az embereket politikai fogolynak tekintti, s a kérdés megoldatlansága nehéz helyzetbe hozhatja a felelõs magyar miniszteriumot. A levélre sokáig nem érkezett válasz, míg végül *Latour* hadügyminiszter a király utasítására és az osztrák belügyminiszter közlésére hivatkozva június 5-én kelt levelében tájékoztatta *István nádort*. Eszerint Munkácson csupán két felségáruólót

tartanak fogva, akikre nem terjed ki az amnesztia. Ami azonban a Szegeden őrzött úgynevezett olasz deportáltakat illeti, ezeket a „veszedelmes embereket” a lombard-velencei tartomány helyzete miatt nem lehet szabadon engedni, ugyanakkor a monarchia más erődjében sincsen számukra hely. Így meg kell várni, amíg az itáliai helyzet változása lehetővé teszi hazaszállításukat. A nádor — hivatkozva Deáknak a foglyok ügyében előtte tett „bizodalmas nyilatkozatára” — június 11-én megküldte Deáknak „szintoly bizodalommal” Latour értesítését.¹¹

Deák ezek után a bécsi minisztériummal való közvetlen kapcsolat útján kívánta tisztázni a kérdést. Az ügyet június 17-én áttette államtitkárának, Ghyczy Kálmán-nak, aki június 27-én készítette el az *Esterházy Pál* király személye körüli miniszterhez intézett levél fogalmazványát. Ennek legfőbb érve az, hogy „a Szegeden letartóztatott olasz foglyokra nézve még csak az sem tetszik ki: vallyon ezen raboskodók politikai vétségeik, vagy más büntettek miatt, vallyon letartóztatás képen, vagy megítélt büntetésük kiszendése végett börtönöztették-é?” Helytelen — folytatódik a levél —, hogy más államok polgárai itt töltsék büntetésüket, s azokat magyar pénzen éllemezék. Ha pedig letartóztatásuk oka politikai, úgy az uralkodó amnesztíája következtében mihamarabb szabadlábra kell őket helyezni. A levél ezért arra kéri Esterházyt, hogy szerezzen kellő tájékoztatást, s ha a foglyokat politikai okok miatt tartják őrizetben, úgy eszközölje ki szabadulásukat.¹²

A Batthyány-kormány számára a szegedi olasz deportáltak ügye nemcsak a Bécshez való viszony tisztázása, ennek a sajátos „szolgáltatásnak” a megszüntetése miatt volt fontos. A kérdést Szeged városa is napirenden tartotta, mivel az április 24-i kikindai vérengzés után a szegedi várbörtönbe nagyszámú új fogoly került, ami megnehezítette őrzésüket. A Délvidéken a májusi karlócai szerb kongresszus után egyre romlott a helyzet, s június 8-án a magát fenyegetve érző Zenta segélykéréssel fordult a közeli nagyobb helységekhez, így Szegedhez is. A városban állomásozó katonaság — esetleg a nemzetőrség — eltávozása komoly biztonsági gondot jelenthetett. Így június 11-én Csongrád megye, másnap pedig a város fordult *Szemere Bertalan* belügyminiszterhez. Kárász Benjamin csongrádi főispán és Vadász Manó polgármester hangsúlyozta, hogy a foglyok őrizete 500 sorkatonát köt le, akiket máshol jobban lehetne alkalmazni. A polgármester ezért sürgette az olaszok Komáromba, a Kikindáról beszállított szerb foglyok Pestre vagy Munkácsra történő elszállítását. Így nem volna szükség annyi katonaságot „itt a leendő harcok helyén foglyok őrzésével veszteglésben tartani” — fejezte be érvelését Vadász polgármester.¹³

Mivel az olasz deportáltak katonai őrizet alatt álltak, s áthelyezésüket az ugyancsak a katonaság ellenőrzése alatt álló komáromi várba kérték, így az ügy a honvédelmi minisztériumhoz került. *Mészáros Lázár* június 14-én azt válaszolta a városnak, hogy a komáromi erőd börtönei a pozsonyi és nyitrai gonosztevőkkel van tele (ti. azokkal, akiket a zsidóellenes zavargások miatt tartóztattak le), de a főhadparancsnokságtól tájékoztatást kér arról, hogy van-e hely a munkácsi várban. Július 7-én Szeged város tanácsa választmányi üléséből sürgette a honvédelmi minisztert, hogy a foglyok áthelyezését minél előbb oldják meg, mert a sorkatonaság nagy részének a déli táborba rendelése súlyos „őrzési terhet” ró a város nemzetőrségére. A minisztérium nem tehetett mást: július 13-án kelt válaszában arra kérte a város polgárait, hogy addig is, amíg az olasz deportáltakat és egyéb foglyokat máshová nem

helyezik, azokat biztos őrizet alatt tartják. Bár az olaszokban érthetően nőtt a türelmetlenség, az igazi gondot a szerb foglyok okozták. Pontosabban szólva, a városban nőtt a félelem, hogy a várban fogvatartott olaszok és szerbek összefognak és kitörnek börtönükből. Ennek híre elérte a fővárost is, mert augusztus 2-án Nagy Gusztáv, az Országos Rendőri Hivatal tisztviselője ezt jelentette a belügyminiszternek, hozzátéve, hogy „naponként 750 nemzetőr van az őrködéssel elfoglalva”. Amikor pedig az erdélyi 2. román határőrezrednek a bácskai táborba rendelt zászlóaljja Szegedre érkezve augusztus 13-ára virradó éjjel titokban átkelt a Tiszán és a Bánátnak indult, a város vezetése azonnal intézkedett. Attól tartva, hogy a szerb felkelők a román katonasággal összefogva kísérletet tesznek a kikindai rabok kiszabadítására, a városi tanács aznapi határozata értelmében úgy döntöttek, hogy átveszik a várban őrzött szerb foglyokat és azokat Félegyházán keresztül Pestre kísérik.¹⁴

Időközben a kormány hiába várta a választ Bécsből, jöllehet a külügyminisztérium a Deák június 27-i levelében foglaltakat július 2-án — egy nappal annak vétele után — továbbította az osztrák igazságügyminiszterhez. A Szegedre érkezett román határőrzászlóalj parancsot megtagadó magatartása és az emiatt keletkezett izgalom arra készítette *Batthyány Lajos* miniszterelnököt, hogy ő vegye kézbe ezt a sajátos ügyet. A bécsi válasz elsősorban talán azért késett, mert a július 13-án megalakult Wessenberg–Dobhoff kormánynak a zajló események (a Reichsrat megnyitása, Radetzky győzeme Custozánál, a „birodalmi színek” esetleges felvétele miatti izgalom, a császár visszatérése Bécsbe) miatt nem volt érkezése foglalkozni a számára tulajdonképpen jelentéktelen dologgal. A román zászlóalj parancsmegtagadásának hírére Batthyány mindenesetre határozott hangú levelet intézett augusztus 15-én Pulszky Ferenchez — aki a visszahúzódt Esterházy helyett intézte az ügyeket — az olasz foglyok ügyében. Eszerint azoknak őrzése nagy teher a szegedi nemzetőrséghez, s most „a hűtlenül megszökött erdélyi oláh zászlóalj” miatt esetleg „kicsapongások és erőszakoskodások” megfékezésére is szükség lehet. A levél érvelése emlékeztet Deák álláspontjára: „ha ezen foglyok között status-foglyok léteznének, azok az amnestia következtében a fogság alól úgy is felmentendők, ha pedig más bűnvádi tények miatt vannak elítélve, ekkor azok tartása és a gondoskodás az illető tartományt, melyben valók, illetik...” Ezt követően Batthyány közölte, hogy a minisztérium a foglyok Bécsbe szállítását elhatározta, ezért arra utasítja Pulszkyt, hogy értesítse erről az osztrák minisztériumot, hogy az „e foglyoknak saját váraibani elhelyezése végett rendelkezessék”. A levél így fejeződött be: „Én a foglyoknak felszállítási idejét álladalmi titkár úrnak idejében tudtul adni el nem mulasztom.”¹⁵

A miniszterelnök levele egyoldalú intézkedést helyez kilátásba, hiszen semmi sem indokolja, hogy az olasz deportáltakat — bármilyen okból vetették is fogságba őket — Magyarországon őrizték. Batthyány határozottságát azonban nemcsak Szeged fenyegetettsége, vagy az immár nyíltan ellenséges magatartású osztrák kormánnyal szembeni türelmetlenség motiválta. A Szegedet is fenyegető szerb felkelés mellett egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a horvát bán leplezetlenül készül az ország megtámadására, jöllehet július végén a Bécsben tartott megbeszélésen azt ígérte Batthyánynak, hogy katonaságát visszavonja a Drávától. Ezért a miniszterelnök a fenti levéllel azonos dátummal, augusztus 15-én írta alá azt a rendeletét, amely a Duna és Dráva közötti hatóságokat az önkéntes nemzetőröknek minél nagyobb

számban történő kiállítására és táborba szállítására, valamint a lakosságnak az általános népfelkelésre való felkészítésére utasította, mivel „minden percben hazánk határainak tetteles megtámadásától kell tartanunk”. Vagyis Batthyány arra törekedett, hogy a fenyegető válság közeledtével megszabadítsa az országot I. Ferenc abszoluzmusának az olasz deportáltakban megtestesülő maradványaitól, s egyben véget vessen a magyar kormány osztrák függősége egyik látványos megnyilvánulásának. Batthyány határozott üzenetét, amelyet Pulszky augusztus 20-án továbbított, mindenestre nem lehetett hallgatással mellőzni. Annál kevésbé, mivel Bécsnek nem hiányzott az, hogy a magyar kormány a kétségtelenül vegyes összetételű olasz deportáltakat a császárvárosba szállítsa. Különösen azután nem, hogy Bécsben a munkanélküliség következtében erősen megnőtt a szociális feszültség, s augusztus 23-án összeütközésre került sor a belváros felé vonuló tüntetők és a nemzetőrség között. Ilyen körülmények között nem késlekedhetett a válasz, amely nyilvánvalóan arra irányult, hogy legalább időlegesen akadályozza az olasz foglyok átadását az osztrák hatóságoknak. Ezért Alexander Bach, az osztrák kormány új igazságügyminisztere már augusztus 25-én megküldte válaszát a bécsi magyar külügyminisztériumnak. Ebben egyszerre válaszolt Deák június 27-ei megkeresésére és Batthyány augusztus 15-ei levelére, illetve az azok következtében kelt július 1-ei és augusztus 20-iki külügyminisztériumi értesítésre. Deák kérdése kapcsán Bach mentegetőzéssel kezdte, hogy ti. azonnal igyekeztek megszervezni a Szegeden fogvatartott olaszokkal kapcsolatban a felvilágosítást, de a lombardiai körülmények akadályozták azt. Alig hihető fordulattal hozzátette: csak az előző napon jutott először tudomására, hogy a Szegeden található olaszokat nem ítélte el semmiféle igazságügyi hatóság, hanem azok olyan emberek, akiket ott „törvénybe ütköző cselekvések iránti kiirthatatlan hajlamuk” miatt, a közbiztonság érdekében tartanak. Egyben kijelentette, hogy az említett személyekkel kapcsolatban további felvilágosításért a belügyminisztériumhoz fordul. Ami Batthyány augusztus 15-i „ultimátumát” illeti, Bach igen udvarias formában *nyomatékkal* kérte (a kiemelés Bachtól származik), hogy ezt az átszállítást akadályozzák meg, mert az osztrák kormányzat jelenlegi állapotában az „jelentős zavarokat” okozna. A levél azzal a kívánsággal fejeződött be, hogy az ügy bármennyire sürgős is, a magyar kormány ezen „visszatartott” személyek ügyében ne cselekedjék egyoldalúan.¹⁶

Bach válaszát Pulszky augusztus 28-án továbbította Pestre, — miközben Batthyány Deák kíséretében útban volt Bécs felé. A levélre így augusztus 30-án a miniszterelnököt ekkor helyettesítő *Klauzál Gábor* válaszolt. Eszerint bár kívánatos, hogy Szeged mihamarabb megszabaduljon a nemzetőrségére nehezedő teherrel, minisztartaival egyetértésben hozzájárul ahhoz, hogy a rabokat ne rögtön szállítsák el, hanem „a foglyok e folyó évi szeptember végéig még Szegeden tartassanak”. Ugyanakkor kikötötte, hogy az olasz deportáltak tartási költségét az osztrákoknak meg kell téríteniük, s azt is kérte a külügyminisztériumtól, hogy sürgesse az osztrák felet, hogy a foglyok elszállítása szeptember végével okvetlenül megtörténjék.¹⁷

Bach jegyzékében jelezte, hogy „ezeknek a személyeknek” az ügyében a további intézkedés az osztrák belügyminisztériumra tartozik, s ezért kapcsolatba lép a miniszterrel. Jól mutatja az ügy fontosságát a bécsi kormánykörök számára, hogy Doblhoff belügyminiszter már augusztus 29-én megküldte a maga értesítését a ma-

gyar külügyminisztériumnak. Tájékoztatása szerint Lombardiában Montecuccoli gróf a polgári kormányzat ideiglenes vezetője, akit utasított, hogy a Szegeden őrzött lombard–velencei foglyok ügyében vegye fel a kapcsolatot a magyar kormánnyal. Egyben mellékelte az ugyancsak aznapi kelettel Montecuccolihoz intézett utasításának másolatát, amelyben a gróftól először tájékoztatja röviden a deportálás 1831-ben kialakult intézményéről, hozzátéve, hogy miután azt részben a teljhatalommal rendelkező lombardiai alkirály, részben a volt kancellár (ti. Metternich) intézte, így a minisztériumnak semmi közelebbi ismerete nincsen sem az alapelveket, sem az eljárást illetően. Ezt követően a gondosan fogalmazott utasítás Montecuccolit teljhatalma értelmében — és a Milánóban szerzett tapasztalatai alapján — bízza meg a foglyok hazatelepítésének nehéz feladatával. Mindezt betetőzi az ismételt meghagyás, hogy közvetlenül és haladéktalanul vegye fel a magyar minisztériummal a kapcsolatot, hogy egyetértésre jussanak a Szegedről elszállítandó fogolyszállítványokat illetően. A nehézségek hangsúlyozása, az itáliai teljhatalmú biztos helyi tapasztalatainak és a neki adott cselekvési szabadságnak kiemelése azt az érzést kelti a kései olvasóban, hogy a Montecuccolinak adott utasítás nem annyira a szegedi deportáltak elszállításának feltételeit és módozatait kívánta meghatározni, mint inkább a döntést formálisan Bécsből Milánóba áthelyezni. Tette ezt egy olyan pillanatban, amikor — ma már tudjuk — az áprilisi törvények jogszerűségét elvitató Államiratot az osztrák minisztertanács két nappal korábban, augusztus 27-én már jóváhagyta. Mindenesetre Doblhoff levele úgy fejeződött be, hogy a magyar fél kívánságának jogosságát elismerve, nevezett személyeknek „még egy rövid ideig” Szegeden tartását kérte, mert azoknak Bécsbe szállítása „rendkívüli zavart okozna és magát a köznyugalmat veszélyeztetné”.¹⁸

Doblhoff említett levelét és a mellékelt utasítást Pulszky nem továbbította Budapestre, hiszen azt a Bécsben tartózkodó Batthyány ott megismerte, s a tájékoztatás választ nem igényelt. Az ügynek azonban lett folytatása — az osztrák parlament, a Reichsrat előtt. A Pulszkyval közeli kapcsolatban lévő képviselő, a cseh–német Ludwig Löhner — nyilván az említett iratok ismeretében — szeptember 5-én interpellált az osztrák parlamentben. A Bach igazságügyminiszterhez intézett kérdések a következők voltak: 1. Kész-e az olasz deportáltak ügyére vonatkozó iratokat a kamarák elé terjeszteni? 2. Miért hagyta, hogy ezek a foglyok vizsgálat nélkül oly hosszú ideig fogságban maradjanak? 3. Miért bízta sorsukat Montecuccoli gróf Hofcomissär kezére? Bach nagy rutinnal válaszolt: 1. A minisztersége előtt történetkért nem felelhet. 2. Minden elő van készítve, hogy az ügy rendeződjék. 3. Montecuccoli nem Hofcommisär, hanem csak Ministerial-Commissär.¹⁹

Miközben az olasz foglyok ügye kormányközi levelezés tárgya volt, Szegeden egyre tarthatalanabbá vált a helyzet. Mostmár nemcsak a nemzetőrség terhes szolgálata volt probléma, hanem a terjeszkedő katonai kórház számára lett volna szükség a vár helyiségeire. A város szeptember 3-i közgyűléséből sürgette a honvédelmi minisztériumot, hogy intézkedjék az olasz foglyok elszállításáról, mivel két katonai lakatanyát, három zárdát és egy liceumot már igénybe vettek az egyre növekvő számú sebesült elhelyezésére, s a várban még volna hely. Erről Vadász polgármester és két tanácsstag augusztus 30-án önkényesen végrehajtott helyszíni szemlélén győződött meg, ami miatt Geropoldi őrnagy, az Intézet parancsnoka — és egyben Szeged tér-

parancsnoka — aznap kelt levelében tiltakozott a honvédelmi minisztériumnál. A honvédelmi minisztérium szeptember 5-én továbbította a tiltakozást a belügyminisztériumhoz, hangsúlyozva azt a Geropoldi jelentésében található megjegyzést, hogy ez a „látogatás” már a negyedik eset volt, valamint azt, hogy a vár kazamatái — ahol az olasz deportáltakat éjszakára elhelyezik — a rossz levegő miatt nem alkalmasak kórtermeknek. A belügyminisztérium szeptember 18-án figyelmeztette is Szeged városát, hogy az ilyen szemlét csak előzetes megbeszélés alapján lehet megejteni, mivel sem az Intézet, sem a térparancsnokság nem tartozik a város hatósága alá. A honvédelmi minisztérium ugyancsak szeptember 18-án válaszolt a város legutóbbi sürgetésére, közölve azt, hogy a komáromi, az aradi és a temesvári vár börtönei lázadókkaal vannak tele, továbbá mert a katonaságot, sőt a nemzetőrség részét is tábori szolgálatra rendelték, így „a kérdéses foglyok szállítása biztosan meg sem történhetnék”. A válasz tehát nem utal a Klauzál Gábor által tett engedményre, de igen valószínű, hogy a verbászi táborban tartózkodó Mészáros Lázár helyett a levelet aláíró Gombos alezredes nem is tudott erről.²⁰

Az olasz deportáltak Szegedről való elszállításának és az osztrák hatóságok részére történő szeptember végi átadásának lehetősége a horvát invázió bekövetkezése után igen valószínűtlenné vált. Doblhoff belügyminiszter szeptember 21-én kelt levelében jelezte is a magyar külügyminisztériumnak, hogy a magyarországi „jelenlegi háborús zűrzavar” kétségessé teszi a szegedi foglyok átszállítását. Ezért — mint ha a kapcsolat a két kormány között hibátlan volna — azt kérte, hogy a foglyok továbbszállításának megszervezése érdekében a magyar kormány időben közölje a helyet, az időt és a módot, ahogyan a deportáltakat átadni kívánja. Pulszky ezt a levelet szeptember 23-án továbbította, s azt a miniszterelnöki irodában 25-én iktatták. A levél nem kívánt intézkedést, s miközben a magyar haderő a horvát csapatok elől visszavonulva kiűritette Székesfehérvárt, a szegedi olasz foglyok ügye eltörpült az országos gondok mellett. Batthyány szeptember 27-én a martonvásári táborba ment, s 29-én reggel — a Jellasiccsal folytatott sikertelen tárgyalás után — elhagyta az országot és Bécsbe távozott. A feladatok, így az olasz deportáltak elszállításának ügye is az Országos Honvédelmi Bizottmányra maradtak. Nem tudjuk ki tartotta számon a Klauzál Gábor által megadott határnapot, de szeptember 30-án — Kossuth távollétében — a Bizottmány nevében Madarász László, Nyáry Pál és Sembery Imre intézkedtek. A Szeged, Félegyháza és Kecskemét városokhoz intézett „Nyílt rendelet” így szól: „A szegedi várban lévő olasz foglyoknak Bécs felé leendő indítására nézve azon rendelet tétetett, hogy ezen foglyok tíz nap elforgása alatt három csapatban nemzetőrök által kísértessenek fel Pestig. A kísérés módja akként lesz intézendő, hogy a szegedi nemzetőrök Félegyházáig, a félegyháziak Kecskemétiig, ezek pedig Pestig kísérik.”²¹

Kossuth ekkor alföldi toborzótján volt, s nagyon valószínű, hogy a fenti rendelkezésről nem tudott, illetve az is bizonyosnak látszik, hogy Pestre történt rövid visszatérése idején a szegedi foglyok ügyéről nem tanácskoztak. Ezt bizonyítja október 3-án Hódmezővásárhelyről a Honvédelmi Bizottmányhoz intézett levele, amelyben ilyen megjegyzés tett szegedi útjában kapcsolatban: „Gondoskodom a város erősítéséről, valamit csinállok az olasz deportatikkal, kiknek őrzésére naponta 900 nemzetőr vesztegettetik...” Szegedre megérkezve, Kossuth október 5-én a következő

utasítást adta Geropoldi őrnagynak, az Intézet parancsnokának: „A várbeli olasz foglyoknak innen gőzhajón Szolnokig, onnan pedig vasúton Pestig elszállításáért haladék nélkül siettetni szükséges. Ne tessék ezt semmi apróbb körülményektől, magától a számadások elkészítésétől sem felfüggeszteni, mind ezt a foglyok elküldése után is lehetőleg pótlólag teljesíteni.” A rendelkezés meghagyta még, hogy a foglyokat a várban szállásoló sorgyalog század és száz nemzetőr kísérje Pestig. Geropoldi őrnagy október 7-én azután jelentette a Honvédelmi Bizottmánynak, hogy Kossuth Lajos telhatalmú országos biztos utasítására 9-én reggel 389 olasz deportáltat gőzhajóval útnak indít Szolnokra. A foglyokat a Deportati Anstalt helyettes igazgatója, tíz felügyelő és a 39. Don Miguel gyalogezred 15. százada, valamint további száz nemzetőr fogja kísérni. Egyben kérte, hogy a transzport továbbutazásáról, élelmezéséről és elszállásolásáról gondoskodás történjék.²²

A szállítmány azután október 9-én reggel ötkor gőzhajón útnak is indult azzal a kis módosítással, hogy nem az intézet helyettes igazgatója, hanem a Don Miguel gyalogság századosa, Martinovsky kapitány vezette, s a foglyok létszáma 388 fő volt. Másnap október 10-én délután érkeztek vonaton Pestre, s ott a tábori kórházban (Lager Spital Caserne) helyezték őket el.²³ Kossuth — aki ekkor már három napja visszatért a fővárosba — még aznap délelőtt az országgyűlés elé vitte az olasz deportáltak ügyét. Mint országos biztos elrendelte ugyan, hogy őket erős őrizet alatt szállítsák Pestre, de sorsuk felett nem a Honvédelmi Bizottmányban, hanem az országgyűlés közbejöttével kívánt határozni. Kossuth beszédében először az ország politikai és katonai helyzetét vázolta, azután tért ki az olasz foglyok kérdésére. Elmondta, hogy az előző kormány a bécsi minisztériummal kapcsolatban volt a foglyok ügyében, s ennek során a kormány kijelentette: nem látja be, hogy miért kellene olasz foglyokat Magyarországon tartani. Majd így folytatta: „Nagyon sajnálom, hogy minden igyekezetem mellett is nem adhatok a háznak arra nézve felvilágosítást, hogy minemű foglyok ezek, politikai foglyok-e vagy sem. Mondatik ... hogy ezen emberek rendzavarásra való javíthatatlan hajlamuknál fogva tartatnak fogságban. Már hajlamért valakit büntetni bajos dolog. Csak tettért szokták az embereket büntetni, hajlamért számoljon kiki Isten előtt.” Majd hozzátette: egyrészt a király tavasszal minden politikai fogolynak amnesztiát adott, másrészt Magyarország nem vállalhatja New Zealand (vagyis a fegyencolonía) szerepét. Szeged erődjét más célokra kell felhasználni, s nincs felesleges katonaság sem, amit e foglyok őrizetére fordítanak. A Honvédelmi Bizottmány ezért rendelte el Pestre szállításukat, s most határozni kell sorsuk felett. A képviselőház vagy mondja ki, hogy „ezen foglyokat szabadon eresszük, s elkísérjük az ország határáig, vagy fegyvert adunk nekik, s ajánljuk őket a Pozsonyban lévő Ceccopieri ezrednek ... vagy általában bízunk meg e részbeni intézkedésekkel a honvédi bizottmányt, mert ez nem rendes kormányzási tárgy”. Ezt követően Deák Ferenc is felszólalt, elmondva, hogy ő előbb a nádor útján kívánta a dolgot rendezni, hogy az osztrák kormány a hivatalos fellépést ne tekintse ellenséges gesztusnak. Csak akkor, amikor semmiféle rendelkezés nem történt, akkor szólították fel hivatalosan az osztrák kormányt. Majd ismertette, hogy Batthyány kíséretében tett bécsi útja idején érkezett Bach levele, aki közölte, hogy „a régi kormány iratai között semmi nyomát nem találja, hogy azon emberek valaha bíró elibe lettek volna állítva, annál kevésbé tehát azt, hogy ítélet mellett lennének elzárva”. Bach indoklása

— mondja Deák — amiért a foglyokat bebörtönözték: „wegen unbezwinglichen Hang zu Missethaten”. Deák ismertette Klauzál válaszát, miszerint szeptember végére tüzték ki a foglyok átadását. Majd hozzátette még: „Bizonyosan tudom, hogy az akkori belügyminiszter, Doblhoff írt az olaszországi kormányzó főtisztnek a foglyok átvétele iránt, azonban szeptember utolja elmúlt és még nem történt semmi...” Azt ajánlotta, hogy a ház határozzon, s az ügyet bízva a Honvédelmi Bizottmányra. Így született határozat, amely utasította a Bizottmányt, hogy az olasz foglyok ügyében „a szabadság alapján intézkedjék”.²⁴

A döntés felelőssége tehát a Bizottmányra hárult. Mivel üléseiről a legritkább esetben készült jegyzőkönyv, s a foglyok egyenkénti megvizsgálásáról sem maradt fenn rendelkezés — vagy jelenleg az nem ismert —, csak megközelítően tudjuk rekonstruálni, hogy mi történt. Térey Ignácnak, a miniszterelnöki iroda volt fogalmazójának az iratai között fennmaradt a feljegyzés egy október 11-i intézkedésről, miszerint Kovács György ezredesnek, a pest-budai nemzetőrség főparancsnokának meghagyatik: „Szegedről felrendelt olasz foglyok egy része megérkezvén ... az őrzésre elegendő nemzetőröket rendeljen.”²⁵ Vagyis a sorkatonáktól és a szegedi nemzetőröktől ezen a napon vették át a deportáltakat — és azok változatlanul szigorú őrizet alatt voltak. A Bizottmány végleges döntése a következő napokban sem született meg, mert a *Kossuth Hírlapja* október 15-én arról tudósítva, hogy a „kiszabadult foglyok” haza nem mehetnek, ezért addig, amíg az el nem következik, fegyvert kérnek és itt akarnak a szabadságért harcolni, aggályait fejezte ki. Így nyilatkozik: „Ha azonban honvédelmi bizottmányunk e kívánságokat teljesítené, előbb bizonyosan szigorúan megvizsgáltatja, miként mindnyájan politikai rabok-e, mert gonosztevőket zászlaink alá fogadni nem szabad.” Nem tudjuk, hogy megfelelő iratok hiányában miként született meg a döntés a volt deportáltak előéletéről, de a következők azt mutatják, hogy végül mindegyiküket szabadon engedték — minden korlátozás nélkül. A *Kossuth Hírlapja* október 24-én számolt be arról, hogy a szegedi volt foglyok élvezik a szabadságot, jellegzetes ruházatukban járnak-kelnek a városban, igyekeznek beszédbe elegyedni és hálásak az „il liberadore”-nak. Megjelenésük az utcákon ekkoriban új színfolt lehetett, így szabadon engedésüket október 22–23-ra tehetjük. Ezt látszik valószínűsíteni az is, hogy letéti pénzeik szétosztásáról a Honvédelmi Bizottmány október 25-én intézkedett.²⁶

Ezt követően kerülhetett sor arra, hogy az olaszok közül az önként vállalkozók a sorkatonasághoz, vagy a honvédekhez álljanak. Nyilván ez a kiszabadultaknak csak egy része lehetett, hiszen koruk, egészségi állapotuk és alkalmasságuk — a szándék megléte esetén is — korlátozta a katonai szolgálat lehetőségét. Egy véletlen folytán némi ismerettel rendelkezünk azok számáról, akik a szabadulásukat követő hetekben vállalták a fegyveres szolgálatot. November második felében ugyanis 21 volt deportált dátumnélküli beadványában betegségére és öregségére hivatkozva segélyt kért Kossuthtól, aki ekkor a Rendőri Hivaltaltól felvilágosítást igényelt a volt foglyok helyzetéről. Hajnik Pál, a hivatal vezetője a Szegeden visszamaradt betegekkel időközben Pestre érkezett Kleinheins Ferenc kapitánytól, a megszűnt Deportati Anstalt helyettes igazgatójától kért tájékoztatást. A november 22-én született alapos jelentés 317 nevet tartalmaz, feltüntetve az illető foglalkozását és a neki kifizetett letéti pénz összegét. Bár ezek a részletek sem érdektelenek, hiszen kiviláglik belőlük, hogy a

volt foglyok között milyen magas arányban voltak iparosok, számunkra mégis az az érdekes, hogy Kleinheinz kapitány a Pestre szállított összesen 400 főnyi olasz közül csak 317-ről rendelkezett ismerettel. Ezek közül a kimutatás szerint 64 fő állott be katonának, vagyis — a jelentés szerint — nincs Pesten. A többi tehát a fővárosban volt, valamiféle felügyelete alatt Kleinheins kapitánynak, ekkoriban már Budán, a Császár-fürdő melletti laktanyában.²⁷

A szabadságharc történetéről szóló munkák — ha megemlékeznek az olasz deportáltak szabadon engedéséről — általánosságban említik, hogy a volt szegedi foglyok a honvédekhez, illetve a sorkatonasághoz álltak. Ez az általánosság érthető, hiszen a kérdést nemigen vizsgálták. Kleinheins kapitány kimutatása némi információt ad azzal, hogy a volt 400 fogoly (igaz, ő csak 317 főről ad számot) közül 64-ről tudjuk, hogy katonai szolgálatot vállalt. (Ez az összlétszám 16%-a.) A kimutatás azonban csak egyetlen személy esetében jelzi egyértelműen, hogy az illető „Soldat bey Honvéd”. Ezt természetesnek is kell tartanunk, hiszen a honvédekhez álló olaszoknak feltétlenül kellett úgy tudnia magyarul, hogy ezt a szolgálatot vállalja. A többi magától értetődően került az országból kiindított 23. Ceccopieri olasz gyalogezred Pozsonyban visszamaradt részlegéhez, az ebből alakult Frangepán-csapathoz. A kép teljességéhez tartozik azonban az, hogy ezek a volt foglyok nyilván nem mind voltak karbonari-gyanúsak, vagy forradalmárok, s a fogság hosszú éveit követően szabadulva a katonai fegyelmet sem jól túrték — még ha az Intézetben is katonai felügyelet alatt és katonás fegyelemben éltek. Így nem csodálkozhatunk azon, hogy a feldunai (a Lajtánál álló) seregnél szolgáló Uhlmann főhadbíró november 13-án Pozsonyban kelt jelentésében követelte a Frangepán-csapatral a hadtesthez került Szegedről szabadult olaszok eltávolítását. A jelentés szerint ugyanis ezek közül 4 személy gyilkosságért, több pedig függelemsértés, gyávaság vagy egyéb vétek miatt van letartóztatásban...²⁸

Görgey utasítása szerint az ügyet felterjesztették Pestre. Ennek a dolgozatnak azonban nem feladata sem a bizalommal visszaélt egyedek sorsának nyomkövetése, sem a volt Deportati Anstalt épületének és gépeinek hasznosítása történetének tisztázása, sem annak felderítése, hogy az osztrákok 1849 januári bevonulása után mi lett a fővárosban maradt volt deportáltakkal, akiket újból le akartak tartóztatni.²⁹ Az 1848 októberi gesztus: az ítélet nélkül évekig fogva tartott emberek szabadságának nagylelkű visszaadása, a közös ellenség elleni fellépés feltételeinek megteremtése, ez áll történetünk középpontjában. Ismeretes, hogy Kossuth és a magyar országgyűlés baráti magatartása viszonzásra talált: ennek gyümölcse lett az 1849-ben megalakult olasz légió.

JEGYZETEK

¹ A részletekre ld. *Urbán Aladár: A főváros népe és helyőrsége az 1848. március-áprilisi napokban.* Kötetben *Urbán Aladár: A nagy év sodrában. Tanulmányok 1848-ról.* Bp. 1981. 51-95.

² A részletekre ld. *Urbán Aladár: A véres pünkösdvasárnap Pesten.* Kötetben: *A nagy év sodrában,* 260-270.

³ A deportálás intézményének kialakulására, az első intézkedésekre ld. az olasz és osztrák levéltárak, valamint a budai Helytartótanács és General-Kommando anyagának felhasználásával készült mono-

gráfiát, *Alberto Gianola*: Deportati lombardo-veneti in Ungheria dal 1831 al 1848. Collezione Storica del Risorgimento Italiano. Serie 1. Volume X. Modena, 1934. 1–36.

⁴ 1831-ben a magyarországi kolerajárvány miatt Szegedre nem szállítottak deportáltakat. Komáromba szállításukra ld. Országos Levéltár (OL) A 39 Magyar Udvari Kancellária, Acta Generalia 1831:9275. Átszállításukra Aradra uo. Acta Generalia 1832:1272. A szegedi dologház kiürítésére az olasz deportáltak számára ld. OL C 53 Helytartótanács, Publico-Politicum 1831 — 2 — 51, 54. A foglyok Aradra szállítására ld. uo. Publico-Politicum 1831 — 3 — 4, 281, 290, 299. Az első Szegedre küldött itáliai fogolyszállítmányra ld. uo. Publico-Politicum 1833 — 3 — 232, 247. Az Aradon őrzött foglyokra (1832–1833) és az 1833-tól működő szegedi Italianische Depörtati Anstalt-ra ld. *Gianola* id. mű 37–104. (*Gianola* a részletes áttekintéshez — az olasz és osztrák anyagok mellett — a Helytartótanács id. Publico-Politicum állagának 3. kútfőjét, ill. a General-Kommando P. és T-szekciójának anyagait használta.) Az intézmény szervezetének és életvitelének leírására, az 1839. évi létszámra ld. még „Kurze Beschreibung der kais. könig. Italianischen Depörtati Anstalt zu Szegedin. April 30. 1839.” Közli *Vajna Károly*: Hazai régi büntetések. Bp. 1906–1907. II. 473–478. (Magyarul uo. I. 599–603.) Az amnesztiával hazatértek kis csoportjára ld. Httótan. Publico-Politicum 1837 — 3 — 445.

⁵ Az I. Ferdinánd milánói koronázásakor adott amnesztiára és arra, hogy ezt nem terjesztették ki a deportáltakra: *Gianola* id. mű. 96–97. Ami a „status captivi” megjelölést illeti, a latin nyelvű hivatalos levelezésben mindig így nevezték az olasz foglyokat. A Csongrád megye követei által emlegetett leirat egyébként a Helytartótanács egy körözüvénye, amelyet 1839. július 10-én bocsátottak ki Bartolo Colleoni, a szegedi várbörtönből megszökött fogoly ügyében; ld. Httótan. Publico-Politicum 1838 — 2 — 1. (A szökevényt nem sikerült elfogni, ld. *Gianola* id. mű 95., 144.)

⁶ Az 1839. október 10-i fejleményekre, a Rendekek első, a Főrendekhez intézett 1840. február 19-i üzenetére és a felirat szövegére ld. „1839dik esztendei Magyarország közgyűlésének írásai”. Pozsony 1840. II. köt. 167; III. köt. 29–30. Az 1840. március 2-i, a követi táblán lefolytatott vitára ld. „Magyarország közgyűlésének jegyzőkönyve”. Pozsony 1840. II. köt. 238–240.

⁷ A nádor 1840. március 10-i nyilatkozatát a Főrendek előtt ld. „Szabad királyi Pozsony városában 1839. évi június 2kára rendeltetett Magyar Országgyűlésen a Méltóságos Főrendeknél 1840 februárius 25kétől május 12ig tartott országos ülések Naplója”. Pozsony é. n. 129. A Rendekek II. és III. üzenete: Irományok III. köt. 182; IV. köt. 13; a Főrendek válasza: uo. III. köt. 114, 239; IV. köt. 69–70. A Főrendeknél a nádor már április 25-én kijelentette, hogy ez a tárgy „nem érdemli meg”, hogy az uralkodó elé kerüljön. Erre és a főtárnokmester április 30-i bejelentésére ld. a Főrendek naplóját, 516, 569. Az ügy országgyűlési fejleményeire ld. még *Gianola* id. mű 105–121.

⁸ Ld. *Gianola* id. mű 123–145. A munka a deportáltak mindennapi életét bemutatva felhasználja *Vajna* id. mű. I. 603–607. oldalán közölt emlékeztést. Az 1848 márciusi fogolylétszámra ld. a szegedi dandárparancsnok jelentését: OL H 1 Miniszteri Országos Ideiglenes Bizottság iratai 1848:82. (A jelentés megjegyzi, hogy a foglyok „Lombardia költségén táplálva”)

⁹ Kossuth indítványára ld. Kossuth Lajos az utolsó rendi országgyűlésen 1847/48. (S. a. r. Barta István.) Bp. 1951. 672. A március 20-i felirati javaslatot, a 30-i feliratot és az uralkodó április 3-i választát ld. „Magyarország közgyűlésének irományai”. Pozsony 1848. 89, 132, 137, 165.

¹⁰ A politikai foglyoknak adandó császári amnesztiát 1848. március 20-án hirdették ki; ld. Wiener Zeitung 1848. március 23. A hír, hogy Spielbergből 115 lengyel és olasz foglyok bocsátottak szabadon, Brünnből származott, március 23-i kelettel, ld. Budapesti Híradó 1848. április 5. Az Életképek április 16-i számában azt kérdezte a Budán fogva tartott Murgu kiszabadítása után, hogy „a szegedi s munkácsi statusfoglyok börtöne mikor fog megnyitni?” Kossuth — Batthyányhoz április 26-án, Batthyány — Bereg megyéhez és Szeged városához április 30-án; ld. OL H 2 Miniszterelnök elnöki iratai (Meln) 1848:81. Kossuth levelét közli: Kossuth Lajos Összes Munkái (KLÖM) XII. (S. a. r. Sinkovics István) Bp. 1957. 73. A munkácsi foglyok kiszabadítására ld. *Lehoczky Tivadar*: Bereg megye és a munkácsi vár 1848/49-ben. Munkács 1899. 16–17.

¹¹ A nádor május 6-i levele az uralkodóhoz: OL N 31 István nádor miniszteri iratai 1848:1073; Latour levele és a nádor Deákhoz intézett június 11-i értesítése: uo. 1848:1374.

¹² Deák — Esterházyhoz, június 27.; ld. H 67 Igazságügyminisztérium, államtitkári iratok 1848 — 39 — 1. Deák itt található június 17-i átiratának külzetén Ghyczy írásával ez áll: „Petőffy petíciója praeferenter kikeresendő”. Bár ezt utólag áthúzták és a beadványnak más nyoma nincsen, valószínűnek kell tartanunk, hogy ilyen petíció valóban létezett.

¹³ Kárász Benjámin — Szemeréhez, június 11; ld. OL H 9 Belügyminisztérium, elnöki iratok 1848:315, 324; Vadász Manó — Szemeréhez, június 12; ld. uo. 1848:343.

¹⁴ Mészáros Lázár — Szegednek, június 14., Vadász Manó — Mészáros Lázárnak, július 7., a HM — Szegednek, július 13., ld. együttesen: Ol H 82 Hadügyminisztérium, biztossági osztály (HM bizt. oszt.) 1848 — 24 — 86. Nagy Gusztáv — Szemerének, augusztus 2.; ld. Ol H 15 Belügyminisztérium rendőri osztály, az Országos Rendőri Hivatal napi jelentései 1848:34. A szerb foglyok elszállításáról Vadász Manó — Szemerének, augusztus 13; ld. H 15 Belügyminisztérium, rendőri osztály iratai (BM rend. oszt.) 1848 — 1 — 514.

¹⁵ A külügyminisztérium — az osztrák igazságügyminisztériumnak, július 2.; ld. Ol H 6 Külügyminisztérium, elnöki iratok (KM eln.) 1848:387. Batthyány — Pulszkyknak, augusztus 15.; ld. Meln 1848:502. ill. KM eln. 1848:970.

¹⁶ Batthyány említett rendeletét a dunántúli hatóságokhoz ld. Közlöny 1848. augusztus 17. 335. Bach — a külügyminisztériumhoz, augusztus 25. és Pulszky — a miniszterelnöknek, augusztus 28., ld. Meln 1848:569; KM eln. 1848:1093.

¹⁷ Klauzál — Esterházyhoz, augusztus 30. ld. Meln 1848:569; KM eln. 1848:1186. (Utóbbi mellett az osztrák igazságügyminiszterhez szeptember 1-jén intézett levél fogalmazványa.)

¹⁸ Doblhoff — Esterházyknak, augusztus 29. (mellette a Montecuccolinak szóló utasítás másolata) ld. KM eln. 1848:1199. A Montecuccolinak adott utasítás egyébként nemcsak reá bízta annak megítélését, hogy a deportáltak mikor szállíthatók haza, de ennek bekövetkezése esetére felhatalmazta, hogy a hazatelepített személyek esetében meghatározatlan idejű várfogságot alkalmazzon. Lehet azonban, hogy ezek a részletek csak a magyar fél megnyugtatását szolgálták abban az értelemben, hogy nyomatékossítsák: komolyan számolnak a foglyok átvételével, annak gondjával.

¹⁹ A tudósítást ld. Kossuth Hírlapja 1848. szeptember 8. 275–276.; ld. még Nemzeti 1848. szeptember 9. 412. Pulszky és Löhner kapcsolatára ld. *Károlyi Árpád*: Gróf Batthyány Lajos főbenjáró pöre. Bp. 1932. I. 35–36. Löhner együttműködési készségére Kossuth — Pulszkyhoz augusztus 30., ld. KLÓM XII. 838–839. (Bach válaszában egyébként megkerülte a kérdést, hogy miért Montecuccoli intézi kizárólagos hatáskörrel az olasz deportáltak ügyét.)

²⁰ Geropoldi augusztus 30-iki jelentése, a HM — a BM-hez, szeptember 5., és a BM — Szeged városának, szept. 18; ld. mindezeket BM rend. oszt. 1848 — 1 — 551. Szeged — a HM-nek, szeptember 3., és a HM — Szeged városának, szept. 18; ld. HM bizt. oszt. 1848 — 13 — 166. Utóbbi ld. még Csongrád m. lt. Szeged város közgyűlési iratai 1848:378. (Ez úton köszönöm meg dr. Blazovich László levéltárigazgatónak, hogy ezt és néhány egyéb irat xerox-másolatát rendelkezésemre bocsátotta.) Ld. még *Szántó Imre*: Szeged az 1848/49-es forradalom és szabadságharc idején. Tanulmányok Csongrád megye Történetéből XI. Szeged 1987. 71. Egyébként a szeptember eleji napokban voltak olyan hírek, miszerint a szegedi olasz foglyok intézése mellett a nemzetőrség megtagadta volna a szolgálatot; ld. Ol H 76 Honvédelmi Minisztérium, Mészáros Lázár verbázi iratai, Beadványok 104. sz. és Kiadványok 103. sz.

²¹ Doblhoff — a külügyminisztériumnak, szeptember 21., Pulszky — Batthyányknak, szeptember 23. ld. Ol H 2 Országos Honvédelmi Bizottmány iratai (OHB) 1848:1432. (Ez az ikt. szám a KM elnöki száma, amelyen Pulszky levele kelt, így a két irat — mindkettő tisztázat — vagy eredetileg nem kapott a miniszterelnöki irodában iktatószámot és a kortársak ezen az egyébként „foglalt” OHB ikt. számon helyezték irattárba, vagy mint nem iktatott irat későbbi rendezés során került erre a helyre.) A szeptember 30-i „Nyftl rendelet”-nek nincs ikt. száma, fogalmazványa nem ismert. Eredetijét ld. Szeged város lt. Tanácsi okiratok 1848:2380. (Köszönettel tartozom Blazovich Lászlónak, hogy ennek az általam már korábban ismert rendeletnek xerox-másolatát rendelkezésemre bocsátotta.)

²² Kossuth október 3-i levelét ld. OHB 1848:2111; Közli KLÓM XIII. (S. a. r. Barta István) Bp. 1952. 77. Kossuth — Geropoldi őrnagyhoz, október 5. ld. HM 1848:11646. (Másolat) Geropoldi — az OHB-nak október 7; ld. Ol H 2 Meln és az OHB nem ikt. iratai, fasc. 66. pal. 205. A foglyok kiszabadítására ld. még *Reizner János*: A régi Szeged. Szeged 1884. I. 175–176; *Szántó Imre*: id. mű 84.

²³ Geropoldi — az OHB-nek, október 9; ld. Ol H 2 Kossuth-Polizei-Akten 209; ugyanó — a General-Kommandonak, október 9; ld. Hadtörténelmi Intézet Levéltára, General-Kommando iratai, R. szekció 1848 — 26 — 1. A megérkezésről: Martinovszky kapitány — a HM-nek, október 12.; ld. HM 1848:8365. Geropoldi jelentéséből tudjuk, hogy 12 beteg visszamaradt. Ezek egy hiányzó irat ikt. kvi bejegyzése szerint október 26-án érkeztek a fővárosba. A foglyokat a fővárosba kísért sorkatonákat október 15-én a becskerekli táborba rendelték; ld. HM bizt. oszt. 1848 — 51 — 395.

²⁴ Az országgyűlés október 10-én délelőtt tartott ülésére ld. Közlöny 1848. október 12. 622. Kossuth beszédét közli KLÓM XIII. 147–148. Deák beszédét közli: Deák Ferenc beszédei. (S. a. r. Kónyi Manó) Bp. 1903.² II. 346–347. A képviselőház határozatára ld. *Beér János* — *Csizmadia Andor*: Az 1848/49. évi népképviselői országgyűlés. Bp. 1954. 276. (Batthyány augusztus 15-i levele 500 foglyok említ, Kossuth beszámolójában 480 főről beszél; az országgyűlési határozat már csak 400 foglyot említ.)

²⁵ A Térey iratainak nevezett aktacsomót ld. Kossuth-Polizei-Akten 671.

²⁶ A letéti pénzek kifizetéséről — Kossuth távollétében — Nyáry Pál intézkedett; ld. OHB 1848:1676; HM bizt. oszt. 1848 — 100 — 71. Kossuthnak a hálás olaszok a lajtai táborból való visszatérése után, november 12-én adtak fáklýszenét; ld. Kossuth Hírlapja, 1848. november 14. 516. Az ún. letéti pénz a dologházban fonó-szövő munkával foglalkoztatott foglyok keresményének egynegyede volt; felét mint „ruhapénzt” levonták, a másik negyedet kézhez kapták és azon vásárolhattak; ld. *Vajna* id. mű 601.

²⁷ A segélykérő beadvány és Kossuth november 28-i levele az Országos Rendőri Hivatalhoz: OHB 1848:3134. (Kossuth november 26-i levele a Hivatalhoz: uo. 3532.) Kleinheins kimutatása és Hajnik Pál kísérőlevele: OHB 1848:3532. A katonasághoz állott 64 volt deportált nevét, foglalkozását, korábbi lakhelyét és az általa kapott pénzüsszeget közli *Gianola* id. mű Függeléke, 164–166. (*Gianola* munkájának utolsó fejezetében használta a Béccsel folytatott levelezés egy részét és ismerte a szegedi levéltárban lévő iratok néhányát; ld. id. mű 147–157.) Kleinheins kapitány hivatalos minőségét és a volt foglyokkal kapcsolatos szerepét jól mutatja, hogy kimutatásának fejlécén ez áll: „Kk. italianische Deportati Anstalts Unter Director zu Ofen”. Az olaszok Budán történő elhelyezésére: Hajnik Pál — Buda városának, nov. 2; ld. Főváros Levéltár, Buda város lt. Corr. Mag. 1848:1012. Nagy Gusztáv, a Rendőri Hivatal titkára november 28-án jelentette Kossuthnak, hogy a volt deportáltak közül a segélyt érdemlők változatlanul „Kleinheins kapitány ápolása alatt maradtak”. Kossuth-Polizei-Akten 448.

²⁸ A Frangepán-csapat alakulására ld. Újházi László — az OHB-nak, október 15; OHB 1848:1572. Uhlmann százados beadványa: OL H 103 Csány László iratai, beadványok 557. *Gianola* hangsúlyozza, hogy az osztrák hatóságok a titkos társaságok számának növekedése miatt, valamint a csavargás és a bűnözés ijesztő elterjedése miatt az utóbbiak elleni fellépést is politikai kérdésként kezelték; id. mű 2.

²⁹ A deportáltak intézetének hasznosítására ld. OHB 1848:1952, 5403; HM 1848:7922, 9100, 9563; HM bizt. oszt. 1848 — 10 — 1087; General-Kommando, R-szekció 1848 — 26 — 1. A letéti pénzek 1849-re áthúzódo kifizetéséről: KLÖM XV. 547, 558. A Szegedről szabadult olasz foglyok újbóli letartóztatásáról Havas József kir. biztos — Pest városának, 1849. jan. 21.; ld. Fővárosi Levéltár, Pest város rendőri iratai 1848/49. 256. A volt deportáltakkal kapcsolatos osztrák hadbírószági iratokra Böhm Jakob hívta fel a figyelmet; ld. Hadtörténelmi Közlemények 1980. 270.

Spira György

KOSSUTH HAGYATÉKÁBÓL

1949-ben, nem sokkal a Történettudományi Intézetbe kerülésem után felkértek, legyek egyik lektora a *Kossuth Lajos Összes Munkái* című kiadványsorozat készülőben lévő XI–XV. kötetének, azaz az utolsó rendi országgyűlésre való felkészülés hónapjai és a szabadságharc összeomlása közti időben keletkezett Kossuth-iratok szövegkritikai kiadásának.

A felkérést nagy megtiszteltetésnek vettem, de ijedelemmel is fogadtam, hiszen pályakezdő lévén, nem tudtam, képes leszek-e megfelelni a belém helyezett bizalomnak. Úgy gondoltam azonban, vállalnom kell a munkát, mert ha kérdéses is, hogy módodom lesz-e segítségére lennem a két nagy tudású kötet szerkesztőnek, Barta Istvánnak és Sinkovics Istvánnak, jómagam mindenestre sokat tanulhatok majd tőlük. S ebben a várakozásomban nem is csalatkoztam — már csak azért sem, mert ők nem szorítottak arra, hogy az általuk tető alá hozott kéziratokat juttassák el hozzám, hanem már menet közben bevontak a munkába, megosztva velem a kiadásra váró Kossuth-iratok felkutatásával és értelmezésével kapcsolatos problémáikat.

Viszonzásul azon voltam, hogy — amennyire szerény ismereteim engedik — néhány adattal én is hozzájáruljak a készülő kötetek szövegkísérő jegyzeteinek kidolgozásához s a szerkesztők figyelmét felhívjam egy-két olyan marginális helyen található Kossuth-szövegre, amelyre az általuk végzett anyaggyűjtő munka nem terjedt ki. Ezt pedig ők jó néven is vették, hiszen a kiadvány a teljesség igényével készült.

A teljesség igényének tökéletesen megfelelni azonban sohasem lehet. Így hát a kérdéses kötetekből, amelyek az ötvenes évek folyamán sorra elhagyták a sajtót, végül mégis kimaradt több olyan Kossuth-irat, amelynek helye volt volna bennük s amelyre csak évtizedekkel később — részben más irányú kutatásaim közben — bukkantam rá. Ezeket pedig immár nem bocsáthatom rendelkezésükre a hajdani kötet szerkesztőknek, mert — fájdalom — már egyikük sincs az élők sorában.

Az alábbiakban tehát helyettük jobb híján magam teszem közzé ezeknek az iratoknak a szövegét, megjegyezve, hogy kutatásaim során talákoztam 1847-nél korábban és 1849-nél később keletkezett kiadatlan Kossuth-iratokkal is, most azonban kizárólag olyan Kossuth-szövegeket mutatok be, amelyek a kérdéses kiadványsorozat említettem XI–XV. kötetének az anyagát hivatvák kiegészíteni. Köztük akadnak alá-

rendelt jelentőségű ügyekkel kapcsolatban születettek is, amelyek jobbára csak azt illusztrálhatják, mennyire sokrétű, szerteágazó tevékenységet fejtett ki Kossuth a forradalom hónapjaiban, kivált a honvédelmi bizottmány élére kerülése után, mikor a végrehajtó hatalom valamennyi ágának az irányítása órá hárlut; az alábbiakban olvasható Kossuth-szövegek többsége viszont annál fontosabb.

Ilyen már az 1. számú is, amelyben Kossuth 1847 őszén a nemesi ellenzék Zágráb megyei híveit látja el taktikai tanácsokkal s amelyből a sorsdöntő 1847–48-i országgyűlésre készülő — és igen körültekintően felkészülő — ellenzéki politikus lép elénk. De ilyen a 2. szám alatt található két törvénytervezet is, a forradalom kitörése után az országgyűlés elé került törvényjavaslatok közül az a kettő, amelyet Kossuth személyesen szövegezett meg s amely két szöveg nyilvánosságra kerülése után többé nincs miért vitázni arról, hogy Kossuth a polgárosodás útjára lépett Magyarországon is fenn akarta-e tartani a magyar nemesi politikusoknak a megyék igazgatásában addig vitt vezetőszerpét.

A következő — immár a Batthyány-kormány megalakulása után született — iratok közül kiemelhetem a 3., 4. és 6. számút mint egy-egy bizonyágát annak, hogy Kossuth tevékenysége már a szeptemberi fordulat előtt szétfeszítette a pénzügyminiszteri tárca kereteit, hogy Kossuth már pénzügyminiszterként is cselekvően belefolyt például a vasútépítés fellendítésébe vagy a népnomor enyhítésébe, de közreműködött az osztrák örökös tartományokban szolgáló magyar katonák hazahozatalában is. Az 1848 szeptembere és decembere között keletkezett iratok közül pedig kiemelem a 8., 9., 11., 14., 15., 16. és 19. számút, mint amely mind újabb illusztrációja lehet annak, mi mindenre terjedt ki Kossuth figyelme ezekben a válságos hónapokban: önkéntesek toborzásától szabadcsapatok szervezéséig, a Lamberg-féle államszín-kísérlet meghiúsításától a magyar kézen lévő várak biztosításáig vagy a magánosok fegyvereinek begyűjtésétől a hadfelszerelési ipar fejlesztéséig.

A trónfosztás és Kossuth kormányzó-elnökké választása utáni időszak terméből azután kiemelem a 21. és a 23. számú iratot, amely újabb adalék annak megvilágítására, hogyan fáradozott Kossuth Magyarország függetlenségének nemzetközi elismertetéséért, meg a 24. számút, amely a Kossuth és Görgei közötti viszonyról alkotott képünket gazdagíthatja, végül pedig az utolsót, a 25. számút, amely arra vet újabb fényt, milyen kétségbeesett erőfeszítéseket próbált tenni Kossuth még az összeomlás küszöbén is a végveszély elhárítására, s amelyből hitem szerint nem csupán a kortársak tanulhatták meg, hogy „ha a nép el hagyja maga magát, el fogja veszteni szabadságát s meg is érdemli, hogy el veszítse”, de „ha... bátorságot vesz magának nem meghunnyázkodni, mint a rabszolga a korbács alatt, hanem cselekedni, mint szabad férfiak”, akkor „a Haza... élni fog”.

Ennyit tehát előljáróban a lentebb olvasható iratokról, amelyeket nagyjában-egészében a Sinkovics István által kialakított formában teszek közzé. S hadd ajánljam is ezt a szerény közleményt Sinkovics István emlékének — nem pusztán azért, mert az említett kiadványsorozat egyik kötetét ő szerkesztette, hanem személyes okokból is. Egyrészt azért, mert tőle mint egykori egyetemi magántanártól már hallgatókoromban végtelenül sokat tanultam. Másrészt meg azért, mert 1961 nyarán, amikor a Történettudományi Intézet tudományos tanácsa vitára bocsátotta *1848 Széchenyi és Széchenyi 1848-a* című monográfiám kéziratát, a vita résztvevői közül ő volt az egyetlen, aki teljesen egyértelműen és teljes határozottsággal kiállt e mellett

a többség által még nyomdafestéket sem érdemlőnek ítélt munka mellett, s ezzel örök hálára kötelezett.

Most pedig lássuk az iratokat:

1

Pest, 1847. szeptember 25.

Kossuth tanácsokkal látja el a Zágráb megyei magyarbarát ellenzékéhez tartozó Ferencz József ügyvédet arra nézve, milyen taktikát alkalmazzanak elvbarátai a következő horvát saborra és a következő magyar országgyűlésre készülöben

Az 1845-i horvát *sabor* az uralkodónak egy királyi kéziratban előadott kívánságára kimondotta, hogy a horvátországi köznemesek ezentúl a *saboron* a korábbi gyakorlattól eltérően nem jelenhetnek meg valamennyien, csupán a megyék által választandó követekkel képviseltethetik magukat, majd azt is kimondotta, hogy Zágráb megyében, ahol többségben voltak a túrmezei kiváltságos kerületben élő magyarbarát kisnemesek, őket a jövőbeli közgyűléseken csak a kerület élén álló túrmezei gróf képviselheti mindössze egyetlen szavazat birtokosaként. Így a horvátországi nemesség addig többségi helyzetben lévő magyarbarát elemei mind a *saborban*, mind a Zágráb megyei közgyűléseken kisebbségbe szorultak.¹ Ebbe a helyzetbe azonban nem nyugodtak bele, s terveket dolgoztak ki arra, hogy a rajtuk esett sérelem orvoslását miként kérjék az 1847 novemberére egybehívott magyar országgyűléstől. Ezekről a tervekről az 1847 szeptemberében — minden bizonnyal a magyarbarát túrmezei gróf, Antun Josipović megbízásából — Budán időző Ferencz József tájékoztatta Kossuthot, s egyben véleményét is kérte róluk. Kossuth véleményét az alábbi levélből ismerjük meg:

Pest, sept. 25. 1847

Ferencz József úrnak
Budán

Kívánja Ön véleményemet tudni a horvátországi ügyek iránt, különösen pedig arra nézve, mikép gondolnám én, hogy Zágráb megyének a tartományi gyűlés irányában jelen körülmények között eljárnia kellene? s viszont: mit volna tanácsos a horvát bonyodalmak kiegyenlítésére elvbarátainknak a tartományi gyűlésen megkísérteniök?

Ím véleményem: melyet Önnel közleni annál inkább kész vagyok, mivel valószínű, hogy Ön egyik kitűnő elvbarátunknak, gróf Batthyány Kázmérnak leendő képviselője.²

Azon tervet: hogy Zágráb megye magát a jövő országgyűlésen Zala megye követjei által képviseltesse,³ egyáltalában nem helyeslem, 1^{or} mert törvénytelen, 2^{or} mert célszerűtlen.

Törvénytelen: mert egy törvényhatóságnak sem ál[í]hat hatalmában a fenálló képviseleti formákat megváltoztatni. Zágráb megye méltán tagadja azt, hogy a kormány akár egyoldalúlag, akár a decimált tartományi gyűlés beleegyezésével a fenálló képviseleti gyakorlatot megváltoztathassa. Tehát magának sem igényelheti azon jogot, hogy a horvátországi legislatív képviselet formáját tényleg ő maga megváltoztathassa. Sérelem ellen orvoslást kell keresni az országgyűlésen, nem pedig a törvénytelen változtatás ellen más szintűgy törvénytelen változtatáshoz nyúlni. Zágráb megyének erejét a jogszerű állapot formáihoz ragaszkodásban kell keresni.

De célszerűtlen is volna ezen terv. Mert a tervezett megbízást sem Zala vármegye, sem az országgyűlés nem vehetné annak: hogy Zágráb megye a zalai követek

által képviseltetik, hanem a megbízást csak petitióknak vehetnék, melynek előterjesztésére Zala követei vannak megbízva. Úgy de *petitiót* Zágráb megye vagy írásban (mint múltkor Kraszna és Zaránd⁴), vagy saját küldöttei által is előterjeszthet. Sőt így kell előterjeszteni, mert a petitió joga sokkal nagyobb kincse az országnak, mint sem hogy veszélyes dolog ne volna olly előzményt felállítani, mellyet például használhatna a kormánypárt, hogy petitionálni csak törvényhatósági követek által lehet. — Követ nem petitionálhat; ő indítványoz és határoz. Zala követje Zágráb nevében sem nem indítványozhat, sem nem voxolhat. Ha pedig követ petitionálna, ez degradatio volna a törvényhozó jog állásáról a kérelem álláspontjára, vagy is lépés a „Postulaten Landtag” felé.

Mit kell hát tenni? — A dolog igen tiszta. Zágráb megyének tetteleg ragaszkodni kell a törvényes gyakorlathoz; nem kell elismernie, hogy ezt kormányrendelet vagy törvénytelen provisorium megváltoztathatná; élni kell jogával Zágráb megyének s a zágrábi nemességnak, s csak ha ebben tet[t]leg akadályoztatnék, szabad protestatio mellett visszavonulnia s ekkor kell a horvátországi követ utasítás és választás ellen panaszt tenni az országgyűlésen, de akkor sem Zala megye által, hanem önállólag, maga nevében.

Ha Zágráb megye a tartományi gyűlésre követeket nem küld s a nemességre nézve ki nem mondja, hogy tőle megvárja alkotmányos jogainak a tartományi gyűlésen gyakorlatát: úgy elismeri, hogy a provisorium valósággal effectusba ment. — Ezt nézetem szerint nem szabad tennie.

Én tehát — ha töllem füg[lg]ne — Zágráb megyében illy értelmű határozatot hoznék: „A megye rendei, elnem ismerhetvén, hogy a jogszerű gyakorlati állapot — miszerint a tartományi gyűlésen minden h[orvát]országi nemes személyes szavazattal bír — egyoldalú kormányrendelet által megváltoztathatnék, az ez és ez datum alatt kelt kormányrendelet⁵ nem létezőnek s érvénytelennek nyilatkoztatják, s valamint a megyei nemességtől megvárják, hogy törvényes gyakorlatú jogaikat a közelgő tartományi gyűlésen is gyakorolni fogják, úgy N. N. urakat a megye részéről követekül választván, azoknak meghagyják, hogy a tartományi gyűlésen, principialis viták előidézését a lehetőségig mellőzve, nyomban a gyakorlati tέρre lépjenek s mindenkép azon legyenek, hogy akár az ő indítványukra, akár különben is előfordulandó utasítási kérdések, ezek után pedig a követválasztás is, ha lehet, tanácskozás és felkiáltás útján, de *mindenesetre* az akár képviseleti minőségben, akár pedig minden nemest egyaránt illető személyes jognál fogva jelen leendő KK és RR többségének akaratja szerint döntsessenek el, s csak azon esetben, ha ellenkezőt tapasztalának, ismerjék kötelességöknek a határozatok ellen tiltakozni, a tartományi gyűlés minden cselekvényét törvénytelennek nyilatkoztatni s óvásukat írásban is beadván, a gyűlést oda hagyni s a megyének az országgyűlésre teendő orvosló lépések végett jelentést tenni, melly esetre az első alispánynak 15töd napra rendkívüli megyei gyűlés összehívása kötelességévé tétetik.”

Ezt adva utasításba, én szokott stylusú credentialisok mellett küldetni szeretnék követeket a tartományi gyűlésre; de a dolog taticáját akkint igyekezném vinni, hogy a szavazati jog — ha csak lehet — szóba ne jöjjön. Ezt nézetem szerint talán legjobban az által lehetne elérni, ha azonnal az országgyűlési követeknek adandó utasítás vétetnék tárgyalásba s erre olly indítványok tétetnének, melyekről — a mellett, hogy a fenforgó bonyodalmak kiegyenlítésére vezethetnek — reményleni

lehet, hogy nagy rokonszenvre találандnak s alkalmasint szavazat nélkül elfogadtathatnak. — Én főképp hármat tartok ilyennek:

1) Az alkotmányos lét biztosítása. — Magyar Országnek s a kapcsolt részeknek alkotmányossága iránt tökéletesen nyugottak mind addig nem lehetünk, míg a velünk egy fejedelmet bíró monarchia minden tartományai alkotmányt nem bírnak s közös fejedelmünket mindennemű uralkodói viszonyaiban alkotmányos institutiók nem környezik. Annál fogva utasítsanak a követek erélyes közremunkálásra, hogy az országgyűlés hazánk alkotmányosságának biztosítása, a monarchiávali kapocs és egyetértés szilárdítása s a találkozó érdekek könnyebb kiegyenlítése tekintetéből, de az uralkodó dynastia érdekében is magát ő Felségénél felírásilag közbenesse, miszerint Cseh, Morva Ország, Gallitia, Lombardia, Austria stb. — szóval a monarchia minden tartományai — historiai alkotmányaikat, a jelenkor igényeihez képest népszerű alapon kifejlesztve, vizsakapják.

2) Horvátországban két párt áll szemközt ingerült vitában évek óta. Az illir párt azzal vádolja a horvát-magyar pártot, hogy ez a horvát nyelvet és nemzetiséget megakarja dönteni s Horvát Országot magyarizálni. — Ez nem igaz, ezt sem a magyarok nem akarják, sem az igaz horvát párt abban meg nem egyezne. Ellenben a horvát párt attól tart, hogy az ilirek a Magyar Orzággali kapcsot akarják csonkítani, melly kapocsnak fentartásában az igaz horvátok szabadságuknak, alkotmányosságuknak, nemzeti lételüknek biztosítását találják s mellyhez őket századok szent emlékei csatolják. Ezen csonkítási vádat viszont az illir párt nem akarja elismerni. Adja hát mind a két párt szándéka tisztaságának bizonyosságát. A horvát párt nyugtassa meg az ilireket, hogy ő a horvát nemzetiségnek igaz barátja, az illir párt pedig nyugtassa meg amazokat s Magyar Országot, hogy a százados törvényes kapocs fentartásának valódi barátja; és vagy ki fognak a pártok engesztelődni s egyesített erejüket boldogtalan surlódások helyett a szabadság kifejtésére s a haza szellemi és anyagi javának előmozdítására fordítandják, vagy ki fog sülni, hogy a nyelvita egynemellyeknél csak ürügy, melly más célokra használtatik, s ekkor lecsik a hályog az elámítottak szeméről s mind a két párt jobbjai a közös ellenség ellen egyesülendnek.

Azért is indítványba vélném teendőnek a tartományi gyűlésen, utasítsanak az országgyűlési követek a tartományi gyűlés azon határozatának törvénybe iktatását az országgyűlésen eszközölni, hogy

a) Horvátország kebelében a köztanácskozásokban, végzéseken, jegyzőkönyvekben s tisztii eljárásokban hivatalos nyelv nem a latin, hanem a horvát legyen,

b) hogy azonban az ország kormánysszékeivel s Magyar Ország törvényhatóságival a horvát törvényhatóságok is magyar nyelven levelezzenek s e végett — a míg szükség leszen — hiteles fordítókat tartani kötelesek legyenek.

Ha az elsőnek megadása mellett a tartományi gyűlés a másodikat elfogadni nem akarná, világosan tanúsítaná, hogy a nyelvita csak ürügy, melly elszakadási törekvéseket leplez.

3szor. Az utóbbi évek surlódásainak másik fő ürügye vagy oka azon félelem, mintha Magyarország Horvátországnak municipalis állását akarná csorbítani. Ezen dolog kiegyenlítésének csak egy módja lehet, t. i. az: hogy ha a tartományi gyűlés az országgyűlés felsőbb befolyásától ment akar lenni, viszont ő se kívánjon az országgyűlésre testületi befolyást gyakorolni.

Annál fogva utasítandóknak vélném a követeket, igyekezzenek az országgyűlésen törvény által megállapítani, hogy valamint Posega, Verőce és Szerém megyék s minden királyi városok, úgy a horvátországi három megye is külön külön ülést és szavazatot kapjon az országgyűlésen s a tartományi gyűlés minden törvényhozási tárgyak mellőzésével egyenesen csak Horvátország közigazgatási közös beldolgaira törvény korlátai közti hatósággal szorítkozni köteles legyen.

Ezeket vélném én ez időszert a horvát országi körülmények között legsarkalatosb teendőknék. Meglehet, hogy célt így sem érhetünk. Meglehet, hogy ez sem lesz kivihető; de arról erősen megvagyok győződve, hogy vagy illy úton lehet a horvát bonyodalmakból kibontakozni, vagy békés úton sehogy sem. — A becsületes kísérletet meg kellene tenni, miszerint legrosszabb esetben, ha extremumokra volnánk kénytelenek fakadni, legalább Isten előtt s a szabad és mívelt Europa közvéleménye előtt tiszta lélekkel elmondhassuk, hogy a békés kiegyenlítésre minden lehetségest elkövettünk s a következő szerencsétlenségek súlya nem a mi lelkünkre fog nehezkedni.

Az utolsó pont ha úgy találna keresztül menni, hogy a horvát megyék egyenkinti képvisellete mindjárt az országgyűlés elején elfogadtatván s a kormány által is jóváhagyatván, a megyék még ezen országgyűlés folytábani követküldésekre utasításának, ezen esetben jó volna talán ez úttal más legislativus kérdésekbe nem bocsátkozni, hanem azt a megyék számára fen[t]artani; — ellenkező esetben iparkodnám a reformkérdésekre nézve az ellenzéki program irányában hatni, de csak annyira, a mennyire a körülmények tanácsosnak mutatják, s azért, specialitásokba nem ereszkedve, inkább csak vezérelveknél maradnék, mint például: alkotmányos biztosítékok kivívása, a hon polgárok különböző osztályai érdekeinek egyesítése, a renddel párosult szabadság kifejlesztése, a földbirtok szabadsága s biztosítása, a hitel szilárdítása s általában célszerű reformok által az ország szellemi és anyagi előmenetelének alkotmányos alapon gyarapítása stb. Azt gondolom, a reform kérdések iránt szem előtt kellene tartani, hogy jobb, ha valami inkább szóba sem hozatik, mint ha megbukik.

Mind ezeket a lehetőségig akkint kellene vinni, hogy ezeknek elintézésénél — ha csak kikerülhető — a szavazatjog principialis kérdése elmellőztessék. Ha nem lehetne elmellőzni, akkor Zágráb megyének 1845ki lépéseivel természetesen hűnek kellene maradnia.

De ha ez indítványokon köz felkiáltás útján szerencsésen keresztül esni lehetne, csak az után kellene az országgyűlési követeket választani szintűgy felkiáltással, ha lehet. Ha nem lehet, természetesen a fentebb projectált határozathoz ragaszkodással.

E mellett Zágráb megyének az 1845ki eseményekre nézve — híven magához s elveihez — természetesen panaszkodnia lehetne az országgyűlésen; de én kimondhatlan nyereségnek tartanám, ha ellehetne inconsequentia és jogsérelem nélkül kerülni, hogy ezen panasz a mostani követválasztással is öszeköttessék, mert különben az ellenzék azon kénytelenségbe tétetvén, hogy a horvát követeket el ne ismerje, a különben is nehéz bonyodalmak egy új nehéz csomóval szaporítatnának, mellyen talán minden megoldási kísérlet hajótörést szenvedhetne. — Akadály már elég sok van; ha csak lehet, nem tanácsos szaporítani.

Ezekben foglaltatik nézeteim fő lényege. Részletekbe nem ereszkedhettem. A zágrábi ellenzéknek meg nem oszlatását, hanem egyetértő működését minden esetre gondosan fentartandó becses kincsnek tartom, s illyennek tekinteni s a szakadást minden áron elkerülni ohajtom. Kegyednek pedig szabadságot adok, hogy ha jó-

nak látja, ezen nézeteimet horvátországi elvbarátainkkal tartózkodás nélkül közölhesse, mert én véleményemből titkot nem csinál[1]ok.

Ezek szerint véleményemet kívánsága szerint őszintén megvalván, szokott indulattal állandóan vagyok tiszteletem jelentése mellett

Önnek

szíves szolgája,
Kossuth Lajos

S. k. eredeti
Arhiv Hrvatske u Zagrebu,
a Josipović–Vojković-család levéltára, 40. doboz

Ferencz József nyilván élt Kossuthnak azzal a felhatalmazásával, hogy a levélben foglaltakról tájékoztassa a többi horvátországi magyarbarát politikust; minden bizonnyal ezért van, hogy maga a levél is Antun Josipović irathagyatékában maradt ránk.

2

[Pozsony, 1848. március 28.]

Kossuth két törvényjavaslata a megyékről

a) Törvény javaslat a megyei gyűléseknek népképviselési alapra állításáról

A megyei szervezetnek, Magyarhon s kapcsolt részei alkotmányossága védbástyáinak a közszabadsággal öszhangzásba hozatala végett a jövő törvényhozás bővebb intézkedéseig ideiglenesen rendeltetik:

1° § A megyei gyűlések népképviselési alapra állíttatnak, s azokban e törvény végrehajtásával a megyei tisztviselő karon kívül tanácskozási és szavazási joggal csak képviselők bírandanak.

2. § A megyei képviselőket három évről három évre az illető megye törvényhatóságához tartozó összes lakosság törvényesen bevett vallási és születési különbség nélkül választandja.

3. § Ennélfogva képviselő választási joggal az országnak s kapcsolt részeknek mind azon benn született vagy honosított és sem atyai, sem gyámi, sem gazdai hatalom alatt nem lévő férfi lakosai választandják, kik legalább 24 éves korúak, az illető megyében lagnak vagy birtokosok, a választók névjegyzékébe magokat annak idejében bejegyeztették és a választásban személyesen részt vesznek.

4. § A képviselők száma a legkissebb megyében is 50^{nél} kisebb, valamint a legnagyobbban is 400^{nál} nagyobb nem lehet.

5. § A népesség számához képest tehát képviselő választás végett a megyéknek, a mennyire lehet, községenként választó kerületekre akint kell felosztatni, hogy minden 800 lakosra egy képviselő vétetvén középalapul, ezen arány aként emeltessék vagy szállíttassék, a mint kell, hogy a képviselők fentebbi legkissebb száma mindenestre kikerüljön, legnagyobb száma pedig túl ne haladtassék.

6. § A köztanácskozási nyelv Magyar Országban a magyar, a kapcsolt részekben pedig saját szabályuk következtében is a horvát leendő. Képviselőnek tehát (kivéven

Kossuth Pozsonyban

Litográfia

/Galéria mesta Bratislavy/

a megyék tisztviselőit azon időre, még hivatalban vannak) mindenki választathatik, a ki az illető megyében választói joggal bír, ha a köztanácskozásban résztvétre megkívántatott ezen kelléknek megtud felelni.

7. § Ezen törvénynek a megyék meghal[!]gatása mellett ugyan csak a megyék által mielőbbi fogamatba vétele a ministeriumnak meghagyatik, melly szem előtt tartva a *tudott* törvénycikkek⁶ által követválasztási tekintetben megállapított eljárás elveit, a jelen törvény végrehajtásának részleteit ideiglenesen szabályozandja s egyszerűsmind a legközelebbi országgyűlésnek a megyei szerkezet minden ágaiban rendezéséről törvény javaslatot fog elé terjeszteni.

b) Törvény javaslat a megyei tisztválasztásokról

A megyékben a legközelebbi országgyűlés intézkedéseig tisztújítások nem fognak tartatni, kivéven, ha egyes megyének közigazgatási viszonyai azt halaszthatlanná [nem] tennék, melly esetben a tisztválasztást ideiglenesen a belügyek ministeriumának rendeletére az illető megye képviselő gyűlése fogja megtenni, addig pedig, még a képviselők megválasztása véghez menne, az időközben megüresülendő egyes tisztviselősegeket a főispánnak törvényes szokás szerinti hozzájárultával a közgyűlés fogja helyettesítés által ideiglenesen betölteni.

Kossuth

*Fogalmazvány Kossuth s. k. javításaival és aláírásával
OL RL Archivum Regni, Lad. XX21. C. N° 56*

E két javaslatból kiindulva alkotta meg az országgyűlés az 1848 : XVI. és XVII. törvénycikket („A megyei hatóság ideiglenes gyakorlatáról”, illetve „A megyei tisztválasztásokról”). A két törvénycikk közül azonban kivált az első több ponton eltér a Kossuth által indítványozott megoldásoktól. Ennek okairól *Spira György*: 1848 Széchenyije és Széchenyi 1848-a, Bp. 1964. 109–112., a módosulások okainak téves magyarázatairól pedig *Spira György*: A honti álorcásdi, *Spira György*: Jottányit se a negyvennyolcból!, Bp. 1989. 119–121.

3

Budapest, 1848. május 12.

*Széchenyi István gróf közmunka- és közlekedésügyi miniszter
és Kossuth Lajos pénzügyminiszter közös nyilatkozata
a Középponti Magyar Vasúttársaságnak adandó pénzsegélyről*

A nehézségekkel⁷ küzdő társaság április végén pénzsegélyt kért a kormánytól. Erre a kérésre volt válasz az alábbi nyilatkozat:

A magyar állami kormány késznek nyilatkozik a magyar központi vasút társaság által a Morva folyótól Szolnokig terjedő vasútvonal teljes kiépítésére s tökéletes felszerelésére kért 4 millió pengő forintnyi segélyt olly módon megadni, hogy

a) a magyar állami kormány a központi vasútnak az ausztriai nemzeti banknál fenlévő adóssága fődözésére és törlesztésére három millió pengő forint erejéig az állam minden jövedelmeivel biztosított státuskötelezvényeket bocsásson ki, melly öszveg 1849. év július 1^őtől évnegyedenként 250 000 pengő forintos részletekben legyen törlesztendő s melly öszvegtől járó kamatok a meghatározandó kamatláb szerint s — e tekintetben a magyar állami kormány mind az ausztriai nemzeti banknál, mind az ausztriai finanszügy igazgatásnál közbenjárulását megígérte — pontosan fizetendők lesznek; s egy úttal a magyar kormány fentartja magának biztos és kimerítő tudomást szerezni az iránt, hány magyar központi vasút részvényt bír az ausztriai státus s mennyi azon öszveg, melly ezen részvényekre ugyan azok által még fizetendő; hogy

b) ugyan az a hátralévő egy millio pengő forintnyi öszveget a társaságnak vagy három hónap múlva, vagy lehetőség szerint hamarabb is kibocsátandó magyar egy és két forintos jegyekben vagy tüstént egészben, vagy — ha a társaság inkább szeretné — meghatározott részletekben adja ki.

A magyar állami kormány ellenben múlhatlan föltételül teszi:

1) hogy a társaság kötelezze magát, mikép valamint a folyó részvénybefizetéseket, úgy ezen a magyar állami kormánytól kész pénzben átveendő egy millio pengő forintnyi segélyt is a kijelentett célra, t. i. a vasút kiépítésére s fölszerelésére fordítja;

2) hogy a vasút ügyeinek kezelésénél az állami kormánynak teljes ellenörködése elfogadtassék; hogy e célból

3) az igazgatóság székhelyét Pest városában vegye és ugyan itt az ügyeket az alapszabályok szerint vezesse; egyébiránt az állami kormány nem átal[í]lja azt megengedni, hogy a pénzbeli kezelésekre, a részvények befizetésére és az osztrák nemzeti bankkal tovább is tartó érintkezésekre nézve néhány igazgatósági tagok Bécsben is alkalmaztassanak;

4) hogy a magyar állami kormány szabadságában álljon a társaságnak nyújtandó négy millio forintnyi segedelem fedezését a legközelebb tartandó országgyűlés szabad választása és határozata szerint [a] következő változatok egyikében kívánhatni, úgy mint:

a) vagy négy millio forintnyi öt százalékos a Morva folyótól Szolnokig terjedő egész vasútvonalra biztosított kötelezvények tetszés szerinti öszvegekbeni kibocsátása által egy százalékos esztendei törlesztési öszveggel, melly esetben az állami kormány javára netán közbeeső kamatok kiegyenlítése határozottan fenntartatik; vagy

b) négy milliónyi elsőbbségi részvények átadása által, mellyeknek a tőkeértékre nézve, de nem egyszersmind a kamat és osztalékra nézve is — mert e tekintetben a többi részvényekkel egyenjogúak lennének — minden más részvények fölötti elsőbbségük határozottan kijelentessék; vagy végre

c) a pest-szolnoki vasútvonalnak a magyar állam teljes birtokába leendő átbocsátása által, mi iránt még különös értekezlet lenne tartandó.

Egyébiránt magától értetik, hogy ezen három biztosítási mód közül a választás egyáltalában a magyar kormányt s illetőleg az országgyűlést illetendi.

Az osztrák nemzeti bankkali értekezlet befejezése után a magyar állami kormány az a) és b) alatt meghatározott négy millio forintnyi pénzeszközt az ugyan ott határozottan kikötött mód szerint minél hamarabb bocsátandja a központi vasút rendelkezése alá az építés akadálytalan folytatására, ellenben a magyar központi vasút összes testületének záloglevelét veendi mind addig igénybe, míg a jövő országgyűlés a három fentartott fedezési változatok egyike vagy másika fölött határozni [nem] fog.

Budapest, május 12^{én} 1848

Gf. Széchényi^a István m. p.

Kossuth L. m. p.

Egykorú másolat

OL '48ML OHB 1848:1992

*Saját száma: a közmunka- és közlekedésügyi
minisztérium iratai 1848:1550*

A társaság máj. 22-i közgyűlése elutasította a fenti ajánlatot; csupán arra állt rá, hogy székhelyét Pestre tegye át. Ennek okairól *Spira*: 1848 Széchenyije... 157–158.

^a Így, a második e-n is ékezzettel.

Budapest, 1848. június 14.

Kossuth a Sáros megyei szűkölködők megsegítését szolgáló közmunkák indítására kéri Széchenyit

A közmunka és kereskedési^b ügy miniszterének,
gróf Széchenyi István úrnak!

Újházi László sárosmegyei főispánnak⁸ múlt hó 23^{án} hozzám intézett abbeli felhívása nyomán, hogy a megyéjebeli szűkölködő köznép fölsegállése a fölemelt sóár alapjából⁹ kirendelendő legalább 4000 pengőforintnyi összeggel, egyszersmind pedig olytán intézkedések által eszközöltessék, hogy az Alföldre kenyér kereset végett elnem távozhatók helyben nyerhessenek módot munka után megélhetni, azon okból is bátor vagyok e kérelmet, Minister Ur, figyelmébe ajánlani, hadd bizonyíthassuk be a nép előtt, hogy állapota javításáról gondoskodni egyik legszentebb feladatunk. A kívánt segedelmi összeg külföldben is nagyon mérsékelt lévén, véleményem szerint azt hazánk jelen körülményei között utalványozni, a népet pedig valamely ott helybéli közmunkára lehetne alkalmazni.

Kelt Budapesten, június 14^{én} 1848

A pénzügyi miniszter,
Kossuth Lajos

*Tisztázat Kossuth s. k. aláírásával
OL Abszolutizmuskori levéltár,
Az ideiglenes polgári közigazgatás levéltára,
Egyveleges iratok 104
Saját száma: PM eln. 1848:572*

A javaslat a Széchenyinek rendelkezésére álló pénzeszközök elégtelensége miatt foganatlan maradt. Erről bővebben *Spira*: 1848 Széchenyije 176.

5

Budapest, 1848. június 15.

Kossuth a márciusi fiatalok hangadói közé tartozó Vasvári Pálnak saját minisztériumába történő kinevezését kéri a nádortól

Császári királyi fő herceg Nádor s Királyi Helytartó Úr!

Vasvári Pált az adókivetési osztályba titoknokul kívánván 1500 pengőforint évi fizetéssel alkalmazni, van szerencsém ezt cs. királyi fenségednek megerősítés végett mély hódolattal felterjeszteni.

Kelt Budapesten, június 15^{én} 1848

A pénzügyi miniszter,
Kossuth Lajos

^b Elírás közlekedési helyett

Kívül:

E szerint történt.

Junius 15^{én}

István

*Tisztázat Kossuth s. k. aláírásával
és a nádor s. k. ceruza-hátiratával
OL RL NL INL Ministeri iratok 1848:1450
Saját száma: PM eln. 1848:899.*

6

Budapest, 1848. június 16.

*Kossuth támogatásáról biztosítja Pulszky Ferencet, a király személye körüli
bécsi magyar minisztérium álladalmi altitkárát azokkal a lépéseivel kapcsolatban,
amelyeket a Wasa-ezred hazautaztatása érdekében tett*

A márciusi fiatalok tízenkét pontja követelte, hogy „magyar katonáinkat ne vigyék külföldre”, s megalakulása után a Batthyány-kormány is ismételten sürgette, hogy a császári hadseregnek az osztrák örökös tartományokban szolgáló magyar alakulatait küldjék haza. Az osztrák kormánykörök azonban 1848 júniusáig csupán egyetlen Magyarországon szervezett csapatot, a (nagyrészt szlovák legénységű) 60. (Wasa) sorgyalozezred két zászlóaljának a hazabocsátására álltak rá. Ennek folyományaként született a következő irat:

Pulszky Ferenc status titkár úrnak

Status titkár úrnak folyó hó 13^{áról} írt soraiban említetteket tudomásul vévén, mi a Vása ezred podgyászának Kaiserebersdorfból¹⁰ a gőzhajói állomásig szállítására vonatkozó szerződést illeti, e tekintetbeni eljárását Titkár Úrnak helyben hagyván, az ennek következtében keletkezendő pénzviszonynak köztünkki kiegyenlítésére bizon számolhat. Csak azt nem tudom, valjon e tekintetben elég e helyben hagyásom csupán? vagy a szerződést magát is szándékozik Titkár Ur velem közölni? mire nézve, ha szükségesnek látandja, értesítését kedvesen veendem.

Kelt Budapesten, junius 16^{án} 1848

A pénzügy minister,
Kossuth Lajos

*Tisztázat Kossuth s. k. aláírásával
OL '48ML KSzKM eln. 1848:280
Saját száma: PM eln. 1848:920*

7

Budapest, 1848. június 17.

*Kossuth Esterházy Pál hercegtől, a király személye körüli magyar minisztertől
tárcája költségvetési igényeinek a közlését kéri*

Herceg Eszterházy^c Pál külügy minister úrnak

A nemzet-gyűlés ajtó előtt áll. Nekem a budget-et^d és adókiivetést okvetlenül elő kell terjesztenem. E munkában teljes[s]éggel nem haladhatván a nélkül, hogy az összes ministerium költségeit [ne] tudjam, minél fogva hivatalosan felkérem Minister Urat, hogy ministeriuma összes költségei kimutatását nekem haladék nélkül meg

^c Így, s helyett sz-szel.

^d Így, a tárgyragot fölöslegesen megelőző e betűvel.

küldeni méltóztassék, hogy e szerint a budget iránt tisztában leendvén, az adókive-
tést is elkészíthessem.

Kelt Budapesten, junius 17^{én} 1848

A pénzügyi minister,
Kossuth Lajos

Tisztázat Kossuth s. k. aláírásával

OL '48ML KSzKM eln. 1848:258

Saját száma: PM eln. 1848:953

Hasonló felhívást Kossuth a kormány többi tagjához is intézett. A miniszterelnöknek, Batthyány Lajos grófnak címzettet ld.: KLÖM XII (szerk. Sinkovics István), Bp. 1957. 273.

8

Pest, 1848. szeptember 6.

*Kossuth támogató hátirata a magyar honvédsereg számára Bécsben önkénteseket
torozó Szeredy József lovag tőle pénzsegélyt kérő beadványán*

Szeredy a következő beadványt intézte Kossuthhoz:

Nagy méltóságú Minister Ur!

Az önkéntes seregi ügyem a reménylet[t]nél sokkal nagyobb^e viszhangra találtt; ed[d]jig is an[n]yi a tolakodás, hogy az előkészületeket töb[b] magam[m]jal alig végezhetem. Ezek közt számos ide való ifjúság — deák — előkelő házakból, sőt gróf Vratísláv¹¹ is nálam volt mint szolgáló katona magát bejelentő. De jóbak és egészen jók — jók, de szegények is és ol szegények vagynak, a kiknek napi táplálékuk sincs; illeseknek már első jelentésükkel segítségire kelleték lennem, hát még a számtalan nem reménylet[t], ezeken segítni kell, szükséges, a nemzet becsülete megkívánnya, a midőn a szegényeb[b] népek, mint a stájerok — it[t] ugyan jelen önkénteseket szedők — minden egyesnek it[t] létükig egy-egy huszast ad[na]k. Tegnapról már az it[t] magukat bejelentettek hoz[z]ám jövének. De pénz nélkül mind ed[d]jig bajos lesz szegényeket nyerhetni, akiknek azon[n]ali segítségre elkerülhetlen szükségük. A stájerok embereiket azonnal beis szállásolják. Részünkről az itteni, kivált Pulszky úrnak gondoskodni kötelességében volna; gyakori járásim után ed[d]jig sem[m]ji, az úgról tudomást sem kért.

A sok meg kívántató előkészületekre pénzemet kiadván, azokon segítni, még csak valami jámbor adakozás[s]al meg nem lep (?), képes nem vagyok.

Kegyeskednék ügyemen minél gyorsabban segítni, a beszállásolást a magyar testőr épületbe¹² meg rendeltetni; holnap az ügy megkezdése előtt[t] gróf Vécseyhez¹³ évéget[t] elmenendek, a jó öreg úr — tudom — sem[m]it nem teend (!!). Tehát csak nagy méltóságának vagyok bátor e jó ügyet szívére kötni.

Bátor vagyok e felhívó lapot¹⁴ tudomásul ide zárn.

Ebbéli rögtöni elősegéllésért escedzvéen, vagyok és maradok nagyméltóságának

Bécs, septem. 4^k 848

legalázatosbb szolgálja,

Szeredy József

S. k. eredeti

Az irat külzetén olvasható Kossuth hátirata:

Kellő tudomás és körülmény szerint segédkéznyújtás végett Pulszky statustitkár úrnak megküldendő.

Pest, sept. 6. 1848

Kossuth

S. k. eredeti

OL '48ML KSzKM eln. 1848:1324

^e Így, gy helyett j-vel.

A hátrattal ellátott beadványt Rákóczy János, Kossuth miniszteri titoknokka még szeptember 6-án (PM eln. 1848:2024 sz. alatt) megküldötte Pulszkyknak, ő pedig gondoskodott arról, hogy Matthias Feldmüller hajósmester szeptember 11-én Bécsből Komáromba fuvarozza a Szeredynél addig felcsapott ötszáz önkéntest. (Ezt tanúsítja Feldmüller Bécsben aznap kelt számlája és Pulszkyknak másnap a király személye körüli minisztérium díjazó hivatalához intézett rendelvénye, amelyben utasítást adott a Feldmüller felszámoltta 750 forint kifizetésére. Mindezek az iratok a fent hivatkozott helyen találhatóak.)

Szeredy egyébként szeptember 4-én nemcsak Kossuthtól kért pénzsegélyt, hanem magától az uralkodótól is. Az udvari köröknek azonban természetesen eszük ágában sem volt, hogy előmozdítsák az ellenforradalmi támadással sújtott Magyarország önvédelmének a megszervezését. A kabinetirodán szolgáló Tahy László ezért — igaz, hogy el ne siesse a dolgot, csupán három hét múlva, szeptember 25-én — votumívet készített ugyan a kérelemről, erre azonban az uralkodóház tényleges feje, Ferenc Károly főherceg az osztrák hadügyminiszterrel, Theodor Baillet von Latour gróf tábornaggyal egyetértésben október 14-én (azaz a magyar forradalom támogatására október 6-án kirobbant bécsi népfelkelés során felkoncolt Latour halála után is több mint egy héttel) azt róttá rá, hogy a kérés nem teljesíthető, mert az uralkodó magánpénztára máris túlságosan igénybe van véve, további három nap múlva pedig a Bécsből időközben Alamócba menekült uralkodóval aláírtak egy a kabinetirodának címzett utasítást, amely kimondotta, hogy — így állván a dolgok — „diese Eingabe ist an das ungarische Ministerium zu senden”, amely tehát az ügy elintézését az udvar hajthatatlansága miatt ekkorra már rég leköszönt Batthyány-kormány nemlétező utódjára bízta. (Mindezt tanúsítja az említett votumív: ÖStA HHStA KA Vorträge /Ministerrats-Akten/ 1848:2147.)

9

[Budapest,] 1848. szeptember 28.

Kossuth az Országos Honvédelmi Bizottmány nevében a képviselőház előző este hozott határozatának értelmében történő eljárásra hívja fel Pest városát

Egy Bécsben, szeptember 25-én kelt s nyomtatott röplapokon terjesztett királyi szózat¹⁵ tudatta Magyarország lakosságával, hogy az uralkodó Lamberg Ferenc gróf altábornagy pozsonyi hadosztályparancsnokot Magyarország teljhatalmú katonai kormányzójává nevezte ki. Nyilvánvaló lévén, hogy ez a lépés a horvát bán, Josip Jellačić báró altábornagy vezérletével Buda felé nyomuló horvátországi császári csapatok dolgát van hivatva megkönnyíteni, a képviselőház szeptember 27-én este tartott ülésén Kossuth kezdeményezésére határozatot¹⁶ hozott, amely Lamberg kinevezését — arra hivatkozva, hogy a királyi rendelet nélkülözi a törvény megkövetelte miniszteri ellenjegyzést — érvénytelennek nyilvánította, majd, mivel a szeptember 11-én lemondott,¹⁷ de a nádor által másnap újabb kormány alakítására felkért Batthyány Lajos épp 27-én reggel a dunántúli táborba utazott, a 21-én Batthyány tevékenységének ellenőrzésére saját soraiból kiküldött honvédelmi bizottmányt — ugyancsak Kossuth javaslatára — megbízta azzal, hogy a törvényes miniszterelnök távollétében helyette gondoskodik a határozat foganatosításáról.¹⁸ Ennek folyományaként született meg az alábbi irat, amelynek a szövegét a másnapi pesti városi közgyűlés jegyzőkönyve örökítette meg számunkra a következő formában:

Kossuth Lajosnak f. évi sept. 28kán kelt levele következő tartalommal:

A nemzet képviselői tegnap éjjel, hazánk alkotmánya megmentésének kötelességétől indítva, az ide rekesztett határozatot¹⁹ hozták.

Ezen határozat közhírré tétele, minden hatóságoknak megküldése s annak is sikeresítése, hogy az ország védelme s minden védelmi pontjai az alkotmány iránti hűségnek biztosítsanak, a minister elnöknek s a képviselő ház honvédelmi bizot[t]mányának lévén meghagyva, én mint ezen bizottmány egyik tagja, a minister elnök távollétében midőn az érintett határozatot foganatosítás végett megküldeném, ezen város hatóságától különösen megvárom, hogy a képviselő háznak a mellékelt határozat foglalataról, a város területén levő bár mely katonai pontoknak, tanyáknak, táraknak az alkotmány iránti hűség számára miképpen lett biztosításáról még ma jelentést tegyen.

Polgár Károl tanácsnok elnöklete alatt Pólya József, Ledniczky Mihál képviselők kiküldetnek, hogy az érdeklött pontok és helyekről azoknak biztossági szempontból mi karban létele iránt magoknak tudomást vévén, szükség esetében biztosításukról is rögtön intézkedjenek, tudomásukat^f teendőik.

Tisztázat

FL PVL TJK (KJK) 1848. szept. 28.:14451

10

Pest, 1848. október 11.

A képviselőház által október 8-án a végrehajtó hatalom gyakorlásával végleg megbízott honvédelmi bizottmány elnökévé választott Kossuth előlépteti a király személye körüli minisztériumban dolgozó egyik bizalmi emberét

Wargha István²⁰ külügyministeri fogalmazó ezennel ugyan azon ministeriumnál titkárrá nevezetik ki.

Pesten, october 11^{dik} 1848

Az országos honvédelmi bizot[t]mány
Kossuth Lajos
elnök

Tisztázat Kossuth s.k. aláírásával
OL '48ML KSzKM eln. 1848:1616

11

Budapest, 1848. október 15.

Kossuth tudatja Majthényi István báró ezredessel, a komáromi vár parancsnokával, hogy egyedüli felsőbbsege a honvédelmi bizottmány, s ígéretet tesz a várparancsnokság igényelte pénzeszközök folyósítására

Majthényi, aki október 10-én lépett a korábbi várparancsnok, az udvarhű Friedrich Wilhelm Mertz altábornagy örökébe, október 13-án aziránt érdeklődött Kossuthnál, mennyiben köteles engedelmeskedni a különféle helyekről hozzá érkező utasításoknak, s egyben pénzt kért a vár költségeinek fedezésére. Erre válaszolta Kossuth a következőket:

Az országos honvédi bizot[t]mány

Majthényi István ezredes és komáromi vár parancsnokának

Budapesten, 1848ⁱ oktober 15

Ezredes várparancsnok úrnak oktober 13^{ról} 5. sz. alatt költ levelének 1^{ső} pontjára válaszoltatik, hogy miután az országgyűlés a honvédelmi bizot[t]mányra ruházta az ideiglenes kormányhatalmat, melynek e hazában minden hatóság alá van rendelve, semmi olly intézkedést, melly akár a honvédi bizot[t]mány rendelkezéseivel ellenkezne, akár a komáromi vár biztosságát veszélyeztetné, bár kitől is el ne fogadjon, sőt azokat a honvédi bizot[t]mánynál azonnal bejelentse.

^f Elírás tudósításukat helyett.

A pénzküldésre nézve már történt intézkedés.

A katonai és tiszti fizetésekre megkívántató havonkénti summa megrendeltek; de an[n]ak ki mutatása kell.

Az álgú telepekhez megrendelt 10 s 3 hátoslovak árának megküldésére a pénz[ügy] ministerium utasított.

Fogalmazvány

OL '48ML ME-OHB-KE KPzA 242

Mellette:

Majthényi Kossuthhoz intézett (Komáromban, 1848. okt. 13-án kelt 5. sz.) felterjesztése

12

Pest, 1848. november 16.

Kossuth tudatja a pesti városi tanáccsal, hogy Đorđe Damjanović volt tanácsnok nem köteles hazatérni külföldi útjáról

A képviselőház október 10-én Kossuth indítványára elrendelte, hogy a külföldön tartózkodó honpolgárok, „ha a hon iránti hűtlenség bűnébe esni nem akarnak, haza jöjjenek, még pedig azok, kik az ausztriai birodalom tartományaiban tartózkodnak, legfeljebb 15 nap alatt”,²¹ s ezt a határozatot október 16-án magáévá tette a felsőház is.²² A határozat elsősorban az osztrák örökös tartományokban meghúzódo udvarhú főurak ellen irányult, de érintett persze másokat is. Ezek egyike volt a júniusban lezajlott tisztújítás előtt szolgált pesti városi tanács legidősebb tagja, a pesti szerbek soraiból kikerült Damjanović is, aki szintén az udvar hívei közé tartozott s ezért már április végén bejelentette, hogy nyugdíjaztatni kívánja magát,²³ külföldre azonban nem ezért utazott, hanem hogy megromlott szemvilágát²⁴ gyógyíttassa Badenben. Ő tehát október 17-én a pesti tanácshoz intézett folyamodványában azt kérte, eszközöljék ki, hogy további gyógykezeltetés végett az országgyűlési határozat ellenére ezután is külföldön maradhasson, Rottenbiller Leopold pesti polgármester pedig október 25-én pártolólág terjesztette kérelmét a honvédelmi bizottmány elé. Erre a felterjesztésre válaszolta Kossuth a következőket:

A honvédelmi bizottmány

Pest város tanácsának

Damiánovics György Pest városi tanácsbelinek, az, hogy kimutatott szembetegsége miatt Bécsben maradhasson, megengedtetvén, ugyan ez e városi tanáccsal a közlött csatolvány visszarekesztése mellett tudatik.

Pest, november hó 16^{án} 1848

Az orsz. honvédelmi bizottmány

Kossuth Lajos

elnök

Tisztázat Kossuth s. k. aláírásával

FL PVL Vegy. 815.

Saját száma: OHB 1848:3012

Mellette:

1. Damjanovićnak a pesti tanácshoz intézett kérvénye, Baden, 1848. okt. 17.

2. Rottenbillernek a honvédelmi bizottmányhoz intézett (PVL TJK 1848:15131 sz.) felirata, Pest, 1848. okt. 25.

Kossuth egyébként nemcsak Damjanović esetében járt el ennyire nagyvonalúan, hanem például a volt pesti polgármester, a legsötétebb konzervativizmust képviselő s áprilisban úgyszintén leköszönt,²⁵ majd ugyancsak gyógykezeltetés címén Bécsbe menekült²⁶ Szepessy Ferenc esetében is: őt nemkülönbön felmentette a hazatérés kötelezettsége alól.²⁷

Kossuth Lajos, a pesti honvédelmi bizottmány elnöke

Eduardo Ratti és Charlot fametszete Luigi Gandolfi (Franz Eybl 1841-i litográfiáját másoló) rajza alapján a torinói *Il Mondo Illustrato* 1848 október 28-i 43. számának 673. lapján

13

Pest, 1848. november 17.

Kossuth a gőzhajózás folyamatosságának biztosítása végett a komáromi várban erődítési munkálatokat végző táti szénbányászok hazabocsátására utasítja a várparancsnokságot

Az orsz. honvédelmi bizottmány

a komáromi várparancsnokságnak

A dunagőzhajózási pesti ügynökség azt kérvén, hogy a Tát-on²⁸ kőszén ásással és rakodtatással foglalkodó egyének, mellyek most a komáromi vár erősítéséhez parancsoltattak, a kőszénneli munkákhoz visszaerestessenek: mivel a kőszén-szükségletek a gőzhajózás által az álladalom részére teendő szolgálatok közül egy fő figyelmet igényelnek s mivel a folyamodó ügynökség által visszakért személyzet nélkül Tát-ról kőszén nem lesz kapható, annál fogva e parancsnokság, egyetértve Halassy

Ede alispán és kormánybiztos úrral,²⁹ a kért bányász és rakodó egyéneket azonnal haza bocsátandja.

Pest, november 17^{én} 1848

Az orsz. honvédelmi bizottmány
Kossuth Lajos
elnök

Tisztázat Kossuth s. k. aláírásával
Zur Geschichte der Jahre 1848 & 1849
(Briefe und Actenstücke aus der
von Lacroix'schen Autographen-Sammlung³⁰) II,
ÖNB HSS Ser. n. 358.

14

Pest, 1848. november 28.

*Kossuth a földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi minisztériumot egy pénzsegélyben
részesített posztógyártó tevékenységének ellenőrzésére utasítja*

A honvédelmi bizottmány

az ipar és kereskedelmi ministeriumnak

Hillebrand Flórián budaújlaki posztós kizárólag a hazai katonaság számára dolgozandó posztószövőszékek felállíthatása végett 500 pengőforint[ot] kérvén magának az álladalmi pénztárból előlegeztetni, ezen kérelme megadatott — olly föltét alatt, hogy minden beszolgáltatás alkalmával 50 pengőforint fogassék le készítményeinek árából. Míg egy részről a pénzügyministerium az említett mennyiségnek előlegezésére utasítatott: az ipar és kereskedési ministerium ismét köteletségének tartsa említett Hillebrand Flórián gyárára felügyeltetni, hogy az az előlegezés feltételeinek teljesítése mellett szorgalmasan működjék s az előlegezett 500 pengőforint semmi egyéb, mint a katonaság számára szükséges szürke posztó gyártására ne fordítassék.

Pest, november 28^{án} 1848

Az orsz. honvédelmi bizottmány
Kossuth Lajos m. p.
elnök

Alatta:

Az eredetivel megegyez.

Jurkovic László

ipar osztályi segéd

Egykorú másolat
OL '48ML A földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi
minisztérium ipari osztályának iratai 1849–2–5
Saját száma: OHB 1848:3842

Pest, 1848. december 9.

*Kossuth két utasítása a budai nemzetőrök által a honvédsereg részére felajánlott
kézifegyverek átvételére*

Kossuth december 3-án kelt (OHB 1848:4331 sz.) rendeletében (KLÖM XIII, 635) arra utasította a pesti és a budai városkapitányt, hogy gyűjtsék össze a honvédsereg számára azokat a magántulajdonban lévő szuronyos lőfegyvereket, „mellyek a nemzetőrségi szolgálatra nem múlhatatlanul szükségeseek”, s közölte velük, hogy „aki illyes fegyverét ingyen nem akarja az álladalomnak átadni, annak az álladalom megtérítendő a fegyver árát”. A pesti városkapitány, Lángh Ignác rövidesen jelentette is, hogy 186 fegyvert összegyűjtött (erről uo. XIII, 692), a budai városkapitányt, a táborba szállott Andorffy Károlyt helyettesítő Feley Ede tanácsnok viszont december 5-én arról számolt be, hogy „házzúl házra történt requirálás útján” is mindössze 28 fegyvert sikerült begyűjtenie, s jelentéséhez csatolta annak a kilenc személynek a névjegyzékét, aki igényt emelt az átengedett fegyver árának a megtérítésére. Ez a jelentés készítette Kossuthot a következő két rendelet kibocsátására:

a) *A pénzügyminiszteriumnak*

Azon kilenc budai nemzetőröknek névjegyzékét, kik saját fegyvereiket becsárón az állománynak átengedték, /- alatt azon meghagyással teszem a pénzügyminiszteriumnak át, miszerint [az] e fegyverekért járó s öszvesen 108 pengőforintot tevő öszveget az illetőknek kifizettetni szíveskedjék.

Pest, decemb. 9. 848

b) *Buda városa főkapitányának, Feley Ede úrnak*

Kapitány úr folyó hó 5^{kéről} 390^{dik} szám alatt kelt jelentése következtében oda utasítatik, miszerint a budai lakosoktól beszedett 28 darab szuronyos fegyvereket a budai fegyvertárban Lahner[§] ezredes úrnak³¹ *haladék nélkül még ma* tessék átadni.

Azon nemzetőröket pedig, kik fegyvereik árát a nyert kimutatáshoz képest megtéríttetni kívánják, tessék a pénzügyminiszteriumhoz utasítani, kiknek kielégítése iránt a kellő rendelet a pénzügyminiszteriumnak megadatott.

Pest, decemb. 9. 848

Fogalmazványok Kossuth s. k. kézjegyével
OL '48ML OHB 1848:4657

Mellette:

Feley december 5-i jelentése

Pest, 1848. december 11.

*Kossuth Batthyány Kázmér gróf országos biztos iránti engedelmességre és az eszéki
vár ellenállóképességének fokozására szólítja fel a várparancsnokságot*

Az eszéki várőrség tisztikara 1848 nyárutóján kinyilatkoztatta, hogy a küszöbön álló fegyveres erőpróbában semleges óhajt maradni, mert a várat a közbirodalom tulajdonának tekinti.³² Október 22-én azonban megbízható csapatok élén bevonult a várba Batthyány Kázmér baranyai főispán, akit Batthyány Lajos szeptember közepén a Dráva-vonal védelmének megszervezésére hivatott országos biztossá nevezett ki; novemberben pedig a vár új katonai parancsnokot is kapott Friedrich Eder tábornok személyében. De

[§] Így, ékezet nélküli *a*-val, jöllehet Láhner az *a*-t a nyújtó *h*-ra való tekintet nélkül ékezettel szokta volt írni.

továbbra is kérdéses maradt, meg lehet-e bízni a várórség tisztikarában.³³ Ebben a helyzetben született az alábbi parancs:

Dem Eszeker Festungs Commando

Zur Vermeidung der Mißverständnisse wird dem Festungs Comma[n]do hiermit bekannt gegeben, daß die Aktivität des Obergespann[s] Graf Casimir Bat[t]hiany^h als Heerführer und Landescom[m]issär nicht auf den Kreis der bürgerlichen Angelegenheiten beschränkt ist, sondern daß sich derselbe auch auf die Militärangelegenheiten und Personen auf der Art ausdehnt, daß seinen Befehlen in militärischer Beziehung sowohl das Festungscommando, als alle anwesenden Oberoffiziere und bewaffnete Schare[n] ohne Wiederredeⁱ Folge zu leisten verpflichtet sind.

Dies wird zur Richtschnur dem Festungscommando bekannt gegeben, daß es im Tag[e]sbefehle der gesamten Garnison zur Kenntnis hinausgegeben werde.

Zugleich ist der Landesverteidigungsausschus^j in Kenntniß^k gese[t]zt worden, daß in der Festung Esseg noch nicht jene Anstalten^l getroffen wurden, die zur Sicherheit einer im Kriegszustande verse[t]zten Festung notwendig sind, namentlich sind weder die Kanonen auf die Schanzen gezogen, noch die Außenwerke ausgebebert^m und gehörig versehen; die Festungspolizei wird mit keiner kriegerischen Energie gehandhabt; es wird demnach dem Festungscommando anbefohlen, alsogleich unter Verantwortung alle die nötigen Schritte zu tun, welche die Festung in jene Lage verse[t]zen, daß solche gegen allen innern Verrat sowohl als gegen unvermuteten Angriff von Außen vollkommen gesichert sei.

Hierüber wird die Anzeige mittels Stafet[t]e erwartet und das Festungscommando wird verantwortlich gemacht, daß diese ihm anvertraute Festung in sichern Stand verse[t]zt werde.

Pest, den 11. X^{ber} 848

Vom Landesverteidigungsausschusⁿ

Ludwig Kossuth m/p.

präses

Egykorú másolat

OL '48ML ME-OHB-KE Vegy.

17

Pest, 1848. december 18

*Kossuth kézipénztárának feltöltésére háromezer forintot igényel
a pénzügyminisztériumtól*

A honvéd. bizott. elnökétől

a pénzügyi ministeriumnak

A rögtöni fizetések tellyesítésére általam igénybe vett s alapított pénztár 930 forint 22 krajcár-ra lepadván, ennek további ellátására Somossy Ferenc pénztárnok-

^h Így, az első y helyett i-vel és a második a-ra teendett ékezet nélkül.

ⁱ Így, i helyett ie-vel.

^j Így, scharfes s helyett Schluß-s-szel.

^k Így, Schluß-s helyett scharfes s-szel.

^l Így, két l-lel.

^m Így, két langes s helyett scharfes s-szel.

ⁿ Így, scharfes s helyett Schluß-s-szel.

nak nyugtatványa eránt 3000 forintot, és pedig^o ezer forintot kettős és egyes bank jegyekben fizetessen ki.

Pest, decem. 18^{án} 848

A honvéd. bizott. elnöke
Fogalmazvány
OL '48ML ME-OHB-KE Vegy.

18

Pest, 1848. december 20–25.

Kossuth két intézkedése Vetter Antal tábornok pesti elszállásolására

Vetter tábornok, bár december 4-én a hadügyminisztérium tábornoki osztályának a főnöke lett,³⁴ a következő napokban a fellázadt aradi vár ostromát irányította. Mikor azonban a császári hadsereg főerői december közepén Alfred Windisch-Grätz herceg tábornagy vezérletével nyugat felől megindultak Magyarország lerohanására, Kossuth Vettert Pestre hívta,³⁵ hogy páratlan stratégiai képességeit a főhadszíntéren vegye igénybe. Vetter 20-án meg is érkezett Pestre,³⁶ s ezután születtek az alábbi iratok:

a) Kossuth a pesti nemzetőrség parancsnokságát felszólítja Vetter tábornoknak a város költségén történő elszállásolására

A honvédelmi bizottmány elnöke

a térparancsnokságnak

Vetter tábornok úrnak részére^p Pesten szükséges illő szállásról gondoskodni. Meghagyatik tehát a térparancsnokságnak, hogy e szerint intézkedni kötelességének ismerje.

Pesten, december 20ⁿ 1848

A honvédelmi bizottmány elnöke,
Kossuth Lajos
Tisztázat Kossuth s. k. aláírásával
OL '48ML OHB 1848:6282/6152

Külzetén:

1. Száz János alezredesnek, a pesti és a budai nemzetőrség közös főparancsnokának december 21-én kelt hátirata, amelyben meghagyja Kerekes József h. városhadnagyknak, hogy gondoskodjék a szállásról.
2. Rottenbiller Leopold pesti polgármester december 21-i hátirata, amely leszögezi, hogy a város a maga költségén csak két tábornoki szállást köteles biztosítani, ezek pedig már foglaltak, s ezért — meg pénze sem lévén — harmadik ilyen szállásról csupán kormányköltségén gondoskodhatik.

Mellette:

Száz János Kossuthhoz intézett (Pesten, 1848. december 22-én kelt 1848:546 sz.) felterjesztése, amelyben visszaküldve a 20-i leiratot, beszámol a Rottenbiller által közöltekről.

^o A kéziratban *pedig* helyett *tolhiba* folytán *pegig* áll.

^p Így, szükségtelen névutóval.

b) *Kossuth Pest városát felszólítja Vetter tábornok kormányköltségen történő elszállásolására*

A honvédelmi bizottmány

Pest városa közönségének

Pest, dec. 25^{kén} 1848

A pesti nemzetőrségi főparancsnokság, felhivatván, hogy Vetter tábornok úr részére illő szállásról gondoskodjék, f. h. 20^{kán} 9 546 sz. alatt kelt jelentésében átteszi a városi hatóság polgármesterének nyilatkozványát, melly szerint Pest város illetékéhez képest csak két tábornoki szállást tartozik kiszolgáltatni s e két szállás jelenleg használatik. Ennél fogva Pest városa közönsége odautasíttatik, hogy a kérdéses rendelvénynek az álladalom költségén szerezzen fogamatot.

Fogalmazvány Kossuth s. k. kézjeggyével

OL '48ML OHB 1848:6282

E leirat másolata — mint felolvasott szöveg — megtalálható az 1848. december 29-i pesti tanácsülés jegyzőkönyvében 17712. sz. alatt a következő határozattal:

Kerekes József h. város hadnagynak azon meghagyással adatik ki, hogy Vetter tábornok úr részére az álladalom költségén szállást szerezvén, az eredményről jelentést tegyen.

19

Pest, 1848. december 30.

Kossuth hátirata az Egyenlőségi Társulat szabadcsapatának parancsnokává választott Asztalos Pál e tisztségében történő megerősítéséről

Kossuth, értesülvén Windisch-Grätz támadásának megindulásáról, december 19-én szabadcsapatok alakítására hívta fel a főváros lakóit.³⁷ Ennek hatására többen is szabadcsapatok szervezésébe kezdtek. Így december 21-én a népképviseleti országgyűlés összeülése után alakult baloldali párt, az Egyenlőségi Társulat is elhatározta egy ezer fős szabadcsapat, a „pesti egyenlőségi csapat” létrehozását.³⁸ A csapat megszervezése azonban meglehetősen elhúzódott. De december 29-én már a csapat parancsnokát is megválasztották Asztalos Pál Máramaros megyei főszolgabíró és országgyűlési képviselő személyében; s erről a pesti *Der Ungar* szerkesztője, Zerffi Gusztáv tájékoztatta Kossuthot. Zerffi egyben a választás megerősítését kérte a honvédelmi bizottmány elnökétől, ő pedig Zerffi beadványára vezetett hátiratában eleget is tett a kérésnek.

Zerffi beadványa így festett:

Tisztelt honvédelmi bizottmányi elnök!

Kívánata szerint az Egyenlőségi Társulat, vezérét megválasztván, Asztalos Pál képviselő polgár[ra]t bátor elnök úrnak megerősítés végett felterjeszteni.

Kelt Budapesten az Egyenlőségi Társulat dec. 29^{én} 1848. évben tartott közgyűlése határozatából

Zerffi Gusztáv

előadó

S. k. eredeti

⁹ Elírás 22-én helyett.

Az irat külzetén olvasható Kossuth hátirata:

Az Egyenlőségi Társulat által alakítandó szabadcsapat vezéreül választott Asztalos Pál képviselő ezen minőségében megerősítettik.

Pest, dec. 30k 848

A honv. bizott. elnöke,
Kossuth Lajos

Tisztázat Kossuth s. k. aláírásával
Zur Geschichte der Jahre 1848 & 1849 II,
ÖNB HSS Ser. n. 358
Saját száma: OHB 1848:6990

A csapat megalakítását a társulat ezek után január 1-re tűzte ki.³⁹ A csapat tényleges megszervezésére azonban a főváros hamarosan bekövetkező eleste miatt már nem kerülhetett sor. De a csapatba jelentkezett kereken ezer fiatal szervezetlenül is elvonult Debrecenbe,⁴⁰ s ott azután január végén belőlük alakították meg a 71. honvédszászlóaljat.⁴¹

20

Budapest, 1848. december 31.

*Kossuth a Budára bevezető utak és a Lánchíd fokozott őrzetére hívja fel
a budai nemzetőrség parancsnokát, Kiss Miklós alezredest*

An

Herr Obristleutenant Kiss!

Herr Obristleutenant werden beauftragt, Ihre ganze Sorgfalt dahin zu verwenden, um die zwey folgenden Punkte strengsten in Ausübung zu bringen, da sie sehr großen Einfluß auf das Volk des Staates haben.

Erstens. Ist eine Wachman[n]schaft unter energischen Commandanten auf die 3 nach Ofen führenden Straßen aufzustellen, um alle Traineurs und Marodeurs, kurz: alle ohne Befugniß vereinzelt ankommenden Militärs aufzuhalten und an das Ofner Festungs oder Pester StadtCommando übergeben zu lassen.

Zweytens. An der Brücke⁴² alle Fuhrwerke etcætera aufzuhalten und wegzuweisen, die nicht mit hinreichenden Gründen sich ausweisen können. Einen Grund bietet jedoch nur, daß im Interesse des Staates die Überfahrt erforderlich ist.

Budapest, den 31^t December 848

Ludwig Kossúth^r m. p.

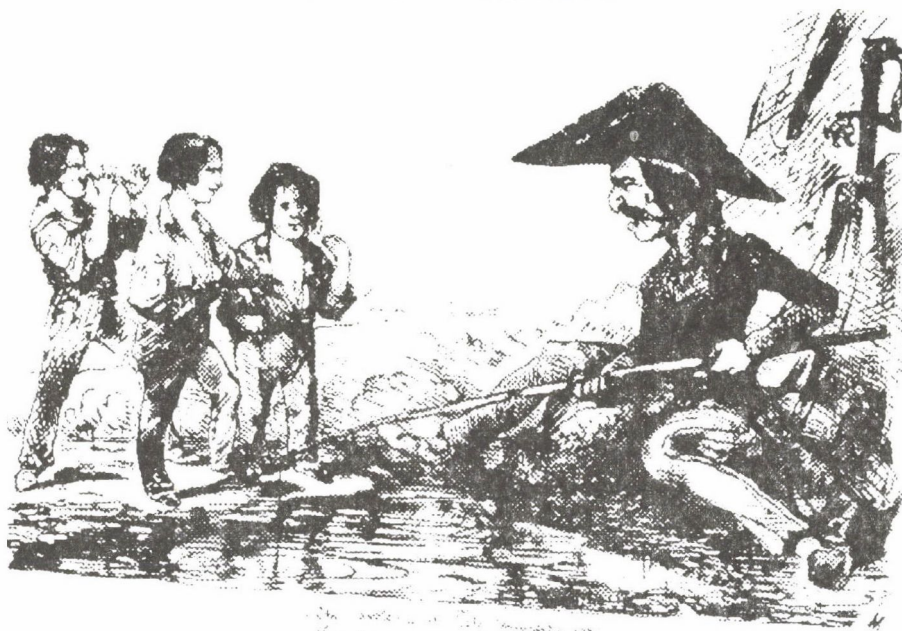
Egykorú másolat

OL Gyűjtemények, A budai nemzetőrség iratai

Külzetén:

Az iratban foglaltak tudomásul vételére felszólított hat századparancsnok neve és négyük láttamozást igazoló névaláírása

^r Így, hosszú u-val.

– *Mi az ördögöt akar fogni, Nagy Windisch-Grätz?*

– *Kossuthot akarom, de nem lelem.*

Luigi Mattei fametszete a nápolyi L'Arlecchino 1849. február 3-i
28. számának 111. lapján

21

Debrecen, 1849. április 20.

*Az 1849. április 14-én Magyarország kormányzó-elnökévé választott Kossuth
Fuad Effendit, a Portának a dunai fejedelemségekben működő főbiztosát
tájékoztatja a Habsburg-ház magyarországi trónfosztásáról*

Excellence!

Les événemen[t]s bien connus de l'année dernière, la trahison de la dynastie autrichienne envers la Hongrie et enfin principalement l'invasion des Russes évoquée par la maison d'Autriche contre ses propres sujets ont décidé l'assemblée nationale de la Hongrie en séance à Debreczin à proclamer d'indépendance entière du pays. En même temps le soussigné eut l'honneur d'être nommé et installé par la volonté du peuple exprimée par ses représentans légitimes gouverneur de l'état hongrois et en cette qualité chef suprême du pouvoir exécutif.

Le soussigné se fait un devoir et un plaisir de communiquer ces événemen[t]s à *Votre Excellence* espérant bien que la Haute Porte voudra bien cultiver une amitié à laquelle le voisinage des deux pays engage et que le soussigné offre au nom du

peuple hongrois en vous priant en même temps de communiquer cette notification à son excellence le Reis Effendi.⁴³

Le soussigné saisit cette occasion pour prier, Monsieur le Commissaire Plénipotentiaire, d'accepter l'assurance de sa plus haute estime et de sa considération très distinguée.

Debretzin en Hongrie, le 20 avril 1849

Le gouverneur de l'Etat hongrois,
L. Kossuth m/p.

A Son Excellence

Fuad Effendi, commissaire plénipotentiaire
de la Sublime Porte en Valachie et Moldavie

Egykorú másolat
ÖStA HHSStA Ministerium des Äußern, Politisches Archiv,
Abt. XXXVIII (Konsulate), Kart. 90, Agenzie in Bukarest 1849,
A) Berichte N° 73, mell.⁴⁴

Az irat szövegét — igen sok pontatlansággal — közölte már V. Waldapfel Eszter (szerk. és bev.): A forradalom és szabadságharc levelestára IV, Bp. 1965. 536. A pontatlanságok magyarázata feltehetően az, hogy ő nem a jegyzéknek a császáriak bukaresti konzulátusán készített másolatait használta, hanem ezek valamelyikének egy a konstantinápolyi internunciatúrán összecsapott újólagos másolatát.

22

Debrecen, 1849. május 6.

Két Kossuth nevében fogalmazott újoncállításra buzdító felhívás-tervezet

A képviselőház április 24-én, a felsőház pedig április 27-én változtatás nélkül elfogadta Kossuth törvényjavaslatát, amely a honvédsereg létszámának újabb ötvenezer újonccal való gyarapítását írta elő.⁴⁵ A törvény foganatosítását volt hivatva előmozdítani az alábbi két felhívás-tervezet:

a)

Debrecenben, máj. 6^{án} 849

Fel szállítás

Az ország kormányzó elnöke

Magyar Ország öszves törvényhatóságaihoz

Hazánk egéről az oly nyommasztólag reá nehezedett felhők oszolni kezdenek, s nemzetünk fiait vitézségének sikerült az el bizakodott kevély ellenséget, özpontosított állásából szét verve, kisseb[b] darabokra fel oszlatni, kik most egy részben országunk határán már túl vannak. A csordúltig telt pohár kénszeríté a nemzet gyűllést meg hozni a folyó évi apr. 14^{ku} határozatot; s most ott állunk, miként mindenkinnek hinni kell, hogy független nemzeti kormányzatunk önállósága a kül hatalmasságok által is el ismertetni fog. A nemzetnek legfőbb[b] kötelessége tekintélyét fel tartani; szükséges erre egy imponens s jól rendezett had sereg, de meg kívánják még azt elleneinknek mindent fel használni tudó működései, és mert botorság volna azt hinni, hogy már a nagy munka befejezve s az egyesek személye és vagyona

tellyesen biztosítva van: készen s erősnek kel[1] lenni a nemzetnek minden bennünket meg támadható ellenség vissza ütésére.

Ezek voltak az okok, mik a nemzet gyűléssel be láttaták szükségét annak, hogy a Haza meg mentésére újoncok állíttassanak ki.

Erős hitemet fejezem ki, midőn azt mondom, hogy a törvény hatóságok a katona állítás körüli eddig is tellyes méltánylást érdemlő eljárásaikat a jelen kor szak igényeihez képest még erélyesebben tüntetendik ki.

Ennél fogva hivatalosan felszólítom az ország minden törvény hatóságait, hogy az újoncok kiállításában minden hazafias eszközöket fel használva, kötelességöknek eleget tegyenek s ki állított és az illető helyeken át adandó újoncaik számáról a hadügyministeriumot haladéktalanul értesítsék.

Ez alkalommal kijelentem azt is, hogy ezen tárgy körül semmi mellékes tekintetek figyelembe nem vétethetnek s leg fellyeb[b] is oly pár megye eshetnék a kivételbe, mellyek területén az ellenség csak nem egy év óta úzván kegyetlenkedését, ez által a népesség tetemesen meg kevesült. Meg várom azonban az ily megyéktől is, hogy lehető túlterheltecsők iránti jelentésöket hová előb[b] be adják, mely esetben a kormány intézkedni fog, hogy az ott felmerülhető híjány máshonnan pótolathassék.

Ki jelentem még azt is, hogy azon körülményt, hogy az ellenség már valahol újoncsozott, mensségül semmi szín alatt elfogadni nem fogom.

Debrecen sat.

b)

Felszólítás

Magyar Ország népeihez

Szeretett hazánk szabadságáért s függetlenségéért fáradhatatlan kitűréssel, hősie, magyarokhoz illő vitézséggel küzd jelenleg hasonlíthatatlan seregünk! Sikerült ritka vitézségöknek a haza nagyobb részét a zsarnok, szellemi s anyagi jólétünket, szabadságunkat eltiporni törekvő kényuraságtól felmenteni, elbizakodott elleneinket megrontani s kipusztítani! Sikerülend e vitéz seregnek — mert neki senki büntetlen ellent nem állhat — rövid idő alatt a dölyfös ellenséget az ország határiból tökéletesen kiűzni, annak határai közt a belbékét helyre áll[1]ítani s a nemzeti jólétnek alapját letenni! Ezt tartja vitéz seregünk kitűzött céljának, s hogy ezt elérni tellyes akarátja, mutatják a hatvani, bicskei,⁴⁶ isaszegi, váci, sarlói, komáromi s szőnyi nemzeti történetünk lapjait örökítő fény napok! Hogy azonban ily hősie, a világ bámulását magára vonó harc eredményei, hogy nemzetünk s seregünk tekintélye zsarnokaink ellen s a külföld előtt biztosítva legyen, hogy ezen szent, az életre halálra menő harc a lehető leg kevesebb áldozattal eszközöltethessék: szükséges, hogy seregünk olly lábra áll[1]íttassék, mellyen ha áll[1], elleneinknél félelmet, barátainknál s a külföldön megbecsülést idézzen elé!

Ez indokból indultak a nemzet, az ország képviselői, midőnn ujjolag 50 000 újonc kiállítását határozták el, meglévén arról győződvn, mikép e hon hű fiai mindenek előtti magasztos hivatásoknak — a haza függetlenségéért harcolhatni — megfelelni sietendnek! Számoltak a hon atyák arra, hogy nincs e magyar földön, ki készebb nem volna halni, mint rabbá lenni, készebb nem volna veszni, mint eltiportatni. Mutassátok meg, e hazának hű fiai, hogy bennetek a képviselők, akaratosok kifolyásai nem csalatkoztak! siessetek a szabadság zászlóji alá! s vegyetek részt a szent harcban! a késő világ bennetek bámolni, unokáitok pedig áldani fognak.

A kormány azon bizodalommal, mellyel e haza hű népe iránt mindenkor viseltetett, várja, hogy felszólítását a legszebb siker koronázzandja!

Fájdalom! vagynak a hazában megyék, kisszebb hatóságok vagy egyes helyek, mellyek részént a dúló ellenség színhelye lévén vagy a hosszab csatázás folytában népségökben tetemes kárt s keveseb[b]jedést szenvedtek s mellyek a reájok rovatott újonc részletet mind a gazdaság, mind a népesedés tekintetéből vagy éppen nem, vagy csak nagy áldozattal volnának képesek kiáll[1]ítani! A kormány a nemzet anyagi s szellemi jólétéről atyailag kíván gondoskodni, s tellyes akarattya azon sebeket, mellyek[1]e a múlt idők ütöttek, erejéhez képest gyógyítani! Felszólítanak tehát minden hatóságok, hogy a mennyire a területökön lévő kerületek vagy egyes községek a fentebb kített okoknál fogva képesek nem volnának az újoncokat kiállítani, arról a hadügyministeriumnak mi előbb jelentésöket küldjék be, hogy az ezen hiány más útoni kipótlásáról haladéki nélkül gondoskodhassék. Ellenben a többi hatóságok, mellyeket ily mostoha sors nem ért, ismerjék magasztos, a kormány méltánylását kiérdemlő hazafiúi kötelességöknek az újonnan adandó újoncok kiáll[1]ítását minden kitelhető szorgalommal s eréllyel siettetni, s ne késsenek az eredményről ugyan a hadügyministeriumnak jelentést tenni, hogy az szinte a további teendőkről intézkedhesen s válogatott hadseregünket, szaporítván, mielőbb tekintélyes állásba tehesse.

Értesítem egyúttal a hatóságokat, hogy a kormány azon körülményt, hogy a volt bitor s ellenséges kormány ne talán valahol ujjoncokat szedetett volna már ki, figyelembe nem veheti!

Ezen felszólítás a hatóságok által az ország minden községének nyilvánítandó.

Két — eltérő kéztől származó — fogalmazvány

OL '48ML ME-OHB-KE KPzA 638

E két tervezet közül Kossuth nyilván egyiket sem tette magáévá, s minden bizonnyal ez az oka annak, hogy helyettük május 9-én maga fogalmazott egy harmadik felhívást. Ennek a szövegét ld.: KLÖM XV (szerk. Barta István), Bp., 1955, 244–245.

23

Debrecen, 1849. május 28.

*Kossuth Magyarország és Franciaország közti együttműködés kialakítására hívja fel
Louis Bonaparte francia köztársasági elnököt*

Debrecen, le 28 mai 1849

Monsieur le Président,

La gloire qui s'attache à Votre nom, ainsi que les sentimen[t]s généreuse^s et les belles qualités, qui ornent Votre esprit et Votre coeur, Vous ont fait élever non seulement à la plus haute, mais à la plus belle situation que depuis Votre illustre aqueuil,^t mortel ait occupé en Europe, celle du chef d'une grande nation, la quelle, ajout de son droit souverain de libre élection Vous éleva au suprême pouvoir en gage de sa confiance et de son amour.

C'est en suite de le même principe fondamental de la liberté de peuples dont la France donna le première l'exemple que la Hongrie me confia les veines de son gouvernement.

Dans cette qualité, et encouragé par le porteur cette lettre,⁴⁷ je m'empresse de Vous adresser ces lignes. La Hongrie ne fait qu'une petite partie du corps des Etats de l'Europe, mais elle a su secouer le joug d'une puissance, autrefois rivale de la France quand le joug devint intolérable et elle ne craint point d'entrer en lutte avec une puissance bien plus grande encore, en défense de son bon droit.

Pourtant l'État de Hongrie com[p]te 6000 milles quarrées^u 48 et 15 000 000 d'habitants et la force des événements politiques a sourent bouleversé le monde en suite d'événements bien moindres et ayant surgis dans des Etats bien inférieurs, à celui de Hongrie.

La France elle même ne dédaigne pas autrefois l'alliance de la Hongrie. Votre illustre aqueil^v lui même la lui a offerte.

La Hongrie ne prétend point être rangée parmi le premières puissances de l'Europe, ni à faire des conquêtes. Elle ne veut, que maintenir son droit à l'indépendance et à la liberté nationale. Elle voudrait que l'Europe prenne au moins

^s Így, egyesszámú nőnemű végződéssel.

^t Így, cc helyett qu-val.

^u Így, c helyett qu-val.

^v Így, cc helyett qu-val.

con[n]aissance des titres, qu'elle a à ces droits, titres plus anciens, que les plus anciens peuples libres de l'Europe.

Pour le reste elle a toujours tourné ses yeux vers l'Occident et surtout vers la France pour y puiser la civilisation et la science politique. Elle désire donc naturellement à entrer en relation avec ces Etats pour y assimiler sa règle de gouvernement et pouvoir ap[p]récier toutes les expériences et avis qui lui viennent de cette part.

C'est donc surtout pour éclairer le gouvernement français et son chef sur les événements qui ont dernièrement eu lieu en Hongrie et qui ont été dénaturés en beaucoup de sens, ainsi que pour mettre en son véritable jour la position, que la Hongrie occupait toujours vis à vis de ses rois et de la^w l'Empire d'Autriche, que j'ai envoyé M. le comte Teleky^x 49 à Paris.

Je m'estimerai heureux, si cette lettre pouvait être accessoire à ce que Vous daignez, M. le Président, lui faire un accueil favorable, afin qu'il fût près de Vous l'interprète de mes sentimen[t]s. Vous ne trouverez peut-être pas sans intérêt les détails qu'il pourra Vous donner par l'effet produit dans nos contrées par l'impulsion venue de France, l'espoir qui s'attache de la part de la nation hongroise à la France comme le berceau et le remport des idées, pour les quelles la Hongrie verse son sang, ainsi que sur l'état rassurant de nos affaires intérieurs et la part qui parait nous être assigner dans les destinées de l'Europe.

Agréez, M. le Président, l'expression de la haute estime avec la quelle j'ai l'honneur d'être...

Egykorú másolat
Zur Geschichte der Jahre 1848 & 1849 II,
ÖNB HSS Ser. n. 358.

24

Pest, 1849. június 23.

Kossuth bővebb tájékoztatást és kevesebb önkényes intézkedést kér a honvédsereg főerőit vezénylő s május 7-én hadügyminiszterre is megtett Görgei Artúr tábornoktól

Június 20–21-én Görgei csapatai a Pozsony megyei Perednél vereséget szenvedtek az ekkor már Julius Haynau báró tábornagy vezénylete alatt álló császári hadsereg főerőitől. Az ütközet első napjának végeztével Görgei — hogy a felelősséget mintegy elhárítsa magától — az alája rendelt négy hadtest közül kettőnek a parancsnokát, Asbóth Lajos ezredest és Knezić Károly tábornokot mondvacsinált ürügyekkel elcsapta. Ezután Knezić Pestre utazott, s 23-án beszámolt Kossuthnak a történekről. Ennek a beszámolónak a hatására írta meg Kossuth a következő levelet:

Az ország kormányzója

Görgey^y Artúr hadügyminister úrnak

Kormányzói állásom felelős[s]ége s kötelességei mulhatlanul szükségessé teszik, hogy a nemzet sorsára befolyással bíró eseményeknek és lépéseknek folytonosan tudomásával legyek.

^w Ez a névelő fölöslegesen maradt a szövegben, ahol eredetileg *la maison* állt s ezt az írnok utóbb *l'Empire*-ra javította, de úgy, hogy csak a *maison* szót húzta át, névelőjét viszont nem.

^x Így, a szó végén *i* helyett *y*-nal.

^y Így, a szó végén *i* helyett *y*-nal.

Ar. Corvina Kézirattárja

Görgey Arthur Hadügyminiszter úrnak

P. az irányítási állásomról felhívásom. A közértelemnek annál inkább szíveskedjen, hogy a nemzeti ügyek közértelemmel bíró eseményeknek, és lépéseknek folyományosan érdekelődésével legyenek.

Mivel pedig Hadügyminiszter úrnak hivatalosan sem a június 20kai s 21kei csatákról s azoknak eredményéről, sem általában a Duna jobb s balpartján munkába vett hadi operációk irányáról már huzamosabb idő óta értesítve nem vagyok: Annál fogva szíves bizodalommal felhívom Hadügyminiszter urat, méltóztatásuk akként intézkedni, hogy a főhadiszereg minden egyes hadtesteinek eseményeiről, kivált pedig az ütközetekről, valamint szinte a tábori vezérkar főnöke⁵⁰ részéről az operációk irányáról mindig gyorsan és pontosan tudósítsam; egyszersmind azonban kérem, legyen szíves az illetőknek meghagyni, hogy hozzám beküldendő tudósításaik külborítékára e szavakat: „tábori tudósítás saját kezű felbontásra” följegyezzék, miszerint kivélem senki más által nem olvastatván, titokban tartásuk kellőleg fedezve legyen.

Részlet a levélből

Mivel pedig hadügyminister úrtól hivatalosan sem a június 20kai s 21kei csatákról s azoknak eredményéről, sem általában a Duna jobb s balpartján munkába vett hadi operációk irányáról már huzamosabb idő óta értesítve nem vagyok: annál fogva szíves bizodalommal felhívom hadügyminister urat, méltóztatásuk akként intézkedni, hogy a főhadiszereg minden egyes hadtesteinek eseményeiről, kivált pedig az ütközetekről, valamint szinte a tábori vezérkar főnöke⁵⁰ részéről az operációk irányáról mindig gyorsan és pontosan tudósítsam; egyszersmind azonban kérem, legyen szíves az illetőknek meghagyni, hogy hozzám beküldendő tudósításaik külborítékára e szavakat: „tábori tudósítás saját kezű felbontásra” följegyezzék, miszerint kivélem senki más által nem olvastatván, titokban tartásuk kellőleg fedezve legyen.

Ma nagy csudálkozásomra Knezics tábornok jelentette magát nállam, kinek (nem vévén hadügyminister úrtól semmi tudósítást nem vévén²) a hadseregtől eltávozását magamnak magyarázni nem tudom.

A ministeri tanácsnak mindjárt a ministerium alakításakor felállított egyik organisationalis szabálya lévén, hogy az országos főbírák, főtisztviselők, tábornokok és hadtest parancsnokok alkalmazása a ministeri tanács hozzájárultával határozottassék el,⁵¹ kérem hadügyminister urat, hogy ha a hadtest parancsnokságokban változtatá-

² Az utolsó két szó indokolatlanul ismétlődik.

sok szükségeltetnének, azoknak betöltése iránti véleményét a ministeri tanáccsal leendő közlés végett nekem előterjeszteni szíveskedjék.

Pest, június 23 éjjel, 1849

Kossuth
kormányzó

S. k. eredeti

Zur Geschichte der Jahre 1848 & 1849 II,

ÖNB HSS Ser. n. 358

Közölte (az utolsó bekezdés nélkül)

Supka Géza: 1848–1849, Bp. 1985. 523.

25

Szentes, 1849. július 28.

Kossuth fegyveres felkelésre hívja fel Csongrád mezővárosának lakóit

Kossuth és a kormány a két irányból is előrenyomuló ellenséges haderők közeledése folytán július 8-án kénytelen volt elhagyni Pestet, és 11-én Szegedre érkezett, a főváros pedig ezzel egyidejűleg az ellenség kezére került. 28-án Kossuth Szentesen járt, s itt értesült arról, hogy az előző napon a császáriak két lovasszázada behatolt Csongrádra, majd háborítatlanul elvonult onnan. Ez készítette Kossuthot a következő felhívás kibocsátására:

Csongrád városa közönségének a Haza nevében parancsolom:

1^{ször} hogy az ellenség mozdulatairól Szentesre folytonos tudósításokat küldjön, miután lovas emberek által az ellenség mozdulatairól magának mindig biztos tudósításokat szerzett.

2^{or} A csongrádi magyar nép becsületéről azon szennyet hárítsa el, mellyel tegnap meglőn fertőztetve, t. i. hogy 200 ember merte Csongrádot megszállani. Kisebbséges csapatokat agyon kell verni. Ez a legjobb mentés. Ha a nép el hagyja maga magát, el fogja veszteni szabadságát s meg is érdemli, hogy el veszítse.

3^{or} Csongrádtól fel Jászberényig, Egerig, Pestig nincs ellenség.⁵² Kelljen^{aa} fel a nép háta mögött az ellenségnek; ott s most teheti a legjobb szolgálatot. Szemben az ellenséggel verekedni majd vitéz hadseregünk fog, háta mögött a nép tegeve kötelességét. Annival inkább, mert 4–5 nap alatt Szegednél — reményilem — ütközni fogunk s, ha Isten segít, győzelmesen; ekkor a nép feladata ki irtani a hazánk szent földjét megfertőztető ellenséget.

Görgy^{bb} 40 000 vitéz magyarral Tokajnál át kelt a Tiszán⁵³ s felülről nyomja az ellent, míg mi alúlról állunk elibe.

^{aa} Így, két l-lel.

^{bb} Így, a szó végén i helyett y-nal.

Csongrád városi közönségét a Haza kedve parancsolta,
 hogy az ellenzék, mindaddig amíg a Haza kedve
 nem adja vissza a szabadságot, addig is a Haza kedve
 álljon az ellenzék mellett, amíg a Haza kedve
 vissza nem adja a szabadságot.

200 A Csongrádi városi közönségét a Haza kedve parancsolta,
 hogy az ellenzék, mindaddig amíg a Haza kedve
 nem adja vissza a szabadságot, addig is a Haza kedve
 álljon az ellenzék mellett, amíg a Haza kedve
 vissza nem adja a szabadságot.

200 A Csongrádi városi közönségét a Haza kedve parancsolta,
 hogy az ellenzék, mindaddig amíg a Haza kedve
 nem adja vissza a szabadságot, addig is a Haza kedve
 álljon az ellenzék mellett, amíg a Haza kedve
 vissza nem adja a szabadságot.

Részlet a felhívásból

Éljen a Haza, s élni fog, ha a nép csak 3 napig is bátorságot vesz magának nem meghunnyázkodni, mint a rabszolga a korbács alatt, hanem cselekedni, mint szabad férfiak.

Kelt Szentesen, jul. 28. 1849

Kossuth Lajos

országkormányzó

S. k. fogalmazvány

OL '48ML ME-OHB-KE Vegy.

Töredékes német fordításban közli [Wilhelm Ramming:]

Der Feldzug in Ungarn und Siebenbürgen im Sommer des Jahres 1849,

Pest, 1850, 296. és — innen átvéve — KLÖM XV, 790.

Teljes magyar szövegét adja (de némileg áttisztítva)

Hermann Róbert: Egy ismert-ismeretlen Kossuth-levél 1849-ből,

Forrás 1990/3, 71.

E felhívás hatására a csongrádiak csakugyan fegyverre keltek s, mikor a két lovasszázad másnap ismét behatolt városukba, egyesült erővel kiverték őket. Erre 30-án egy egész dandár rohant rájuk s a felkelők kénytelenek voltak elmenekülni, az ellenség pedig földig égette Csongrádot. Erről Hermann: Egy ismert-ismeretlen Kossuth-levél, i. h. 71-72.

*A továbbiakban előforduló rövidítések:

eln. = elnöki iratok
 FL = Budapest Főváros Levéltára
 HHStA = Haus, Hof- und Staatsarchiv,
 Wien;
 HK = Hadtörténelmi Közlemények
 HSS = Handschriftensammlung
 INL = István nádor levéltár
 KA = Kabinettsarchiv
 KE = a kormányzó-elnökség iratai
 KJk = közgyűlési jegyzőkönyv
 KLÖM = Kossuth Lajos Összes Munkái
 Közpolg. = közpolgári iratok
 KPzA = Kossuth-Polizei-Akten
 KSzKM = a király személye körüli minisztérium iratai

ME = a miniszterelnökség iratai
 '48ML = Az 1848–49-i minisztérium levéltára
 NL = Nádori levéltár
 OHB = az Országos Honvédelmi Bizottmány iratai
 OL = Magyar Országos Levéltár, Bp.
 ÖNB = Österreichische Nationalbibliothek, Wien
 ÖStA = Österreichisches Staatsarchiv
 PM = a pénzügyminisztérium iratai
 PVL = Pest városának levéltára
 RL = Regnicolaris levéltár
 TJK = tanácsulési jegyzőkönyv
 Vegy. = vegyes iratok

Szeretnék egyben ehelyütt köszönetet mondani Ádám Magdának, Basics Beatrixnak, Dan Demseának, Hegyi Klárának, S. Lengyel Mártának, Pajkossy Gábornok, Pál Lajosnak, Póth Istvánnak és Szócs Sebestyénnek, akik mind segítségemre voltak az itt bemutatásra került források közlésre történő előkészítésében.

¹ Az úgyről bővebben *Horváth Mihály*: Huszonöt év Magyarország történelméből 1823-tól 1848-ig III, Pest, 1868. 83–91.; *Miskolczy Gyula* (szerk. és bev.): A horvát kérdés története és irományai a rendi állam korában I, Bp. 1927. 372–391.; a Pest megyei közgyűlés 1845. nov. 12-i határozata, közli *Miskolczy* II, Bp. 1928. 450–451.

² Batthyány Kázmér gróf Horvátországban is rendelkezett birtokokkal, s így jogosult volt a horvát *saborokon* való személyes részvételre, illetőleg arra, hogy akadályoztatása esetén magát mással mint *absentis aبلغatusszal* képviseltesse.

³ A Zágráb megyei közgyűlés erre vonatkozó 1847. szept. 29-i határozatát közli *Miskolczy* II, 549–551.

⁴ Az 1836 : XXI. törvénycikk kimondotta, hogy az „eddig az Erdélyi Nagy-Fejedelemséghez elszakítva volt magyar-oroszági ügy nevezett Részek, jelesen Kraszna, Közép-Szolnok, Zaránd vármegyék és Kővár vidéke... Magyar Országhoz... visszacsatoltatnak”. Ennek a törvénynek a végrehajtását azonban az érintett törvényhatóságok élén álló udvarhú főispánok, illetve főispáni helytartók a következő években rendre megghiúsították; s ezt az érdekelt törvényhatóságok számos petícióban tették szóvá. Az ügygel tüzetesen foglalkozott utóbb Kossuth is az országgyűlés alsótáblájának 1848. jan. 14-i kerületi ülésén elmondott beszédében, KLÖM XI (szerk. és bev. Barta István), Bp. 1951. 445–465.

⁵ Az 1845. szept. 21-én Bécsben kelt 15 291. sz. Horvátország karaihoz és rendeihez intézett királyi kéziratot, közli *Miskolczy* II, 387–388.

⁶ Értsd „az országgyűlési követeknek népképviselőt alapján választásáról” rendelkező 1848 : V. törvénycikket (amelynek március végén még nem volt sorszáma).

⁷ Ezekről *Spira György*: 1848 Széchenyije és Széchenyi 1848-a. Bp. 1964. 154–155.

⁸ Újházi Lászlót, aki a Sáros megyei liberálisok legtekintélyesebbje volt, István nádor Szemere Bertalan belügyminiszter április 20-i előterjesztése (OL '48ML a belügyminisztérium iratai, eln. 1848:21) alapján másnap nevezte ki sárosi főispánná. Vö. *L. Gál Éva*: Újházi László, a szabadságharc utolsó kormánybiztosa. Bp. 1971. 23–25.

⁹ Az 1792:XIV. törvénycikk kimondotta, hogy a sómonopóliummal bíró állam által eladott só árából bécsi mázsánként (azaz 56,12 kilogrammonként) 11 krajcárt közlekedésfejlesztési célokra kell fordítani, s ezt megerősítette az 1848:XXX. törvénycikk is, amely „a felelős ministerségnek a közlekedési tárgyak iránti teendőiről” rendelkezett. A fölemelt sóárból képezett alap bevétele azonban 1848 júniusában még 6000 forintot sem tett ki (*Spira*: 1848 Széchenyije 150).

¹⁰ Ez a Bécs alatt fekvő (s utóbb Bécshez hozzá is csatolt) Duna menti település volt a Wasa-erzed főtisztikari helye.

¹¹ Az utalás feltehetően a cseh Eduard Wratislaw grófra, a magyar legénységű 2. (Sándor) gyalog-erzed 28 esztendő főhadnagyára vonatkozik. Ő ugyanis augusztusban megebesült a Délvidéken folyó harcokban, s utána betegállományba került. Vö. *Bona Gábor*: Kossuth Lajos kapitányai, Bp. 1988. 665.

¹² Az egykori Trautsohn-palotába, amely az ekkorra már nagyrészt szétszéledt magyar nemesi testőrség laktanyája volt.

¹³ Vécsey Ágoston gróf lovassági tábornokhoz, a magyar nemesi testőrség kapitányához, akitől mi sem állott távolabb, mint hogy rebelleket támogasson.

¹⁴ Az utalás nyilván Szeredy „*Auf Magyaren! Vaterlandsfreunde*” feliratú (Bécsben, 1848. szeptember 2-án kelt) toborzóplakátjára vonatkozik. Egy példánya: OL '48ML KSzKM eln. 1848:1258.

¹⁵ Egy példánya: OL '48ML ME-OHB-KE Vegy.

¹⁶ Szövegét adja a KLÖM XIII (szerk. Barta István), Bp. 1952. 40–42., valamint *Beér János és Csizmadia Andor* (szerk. és bev.): Az 1848/49. évi népképviselői országgyűlés, Bp. 1954. 687–689.

¹⁷ A lemondás (vitatott) időpontjáról *Spira György*: Batthyány Lajos, Spira György: Jottányit se a negyvennyolcból!, Bp. 1989. 69–70.

¹⁸ Erre nézve ld. az ülés naplóját, KLÖM XIII, 412.

¹⁹ Mármint a 16. jegyzetben említett határozatot.

²⁰ Wargha István a forradalom kitörése előtti években Kossuth mellett dolgozott az Iparegyesület aligazgatójaként, a forradalom győzelme után pedig a király személye körüli minisztérium fogalmazója lett, s több bizalmas levélben tájékoztatta Kossuthot az ellenforradalom híveinek — kivált a volt magyar és erdélyi kancellária munkatársainak — a szervezkedéséről. Vö. *F. Kiss Erzsébet*: Az 1848–1849-es magyar minisztériumok, Bp. 1987. 611.

²¹ Ld. a képviselőház okt. 10-i délelőtti ülésének jegyzőkönyvében az 561. sz. bejegyzést, közli *Beér-Csizmadia* 275–276.

²² Ld. a felsőház okt. 16-i ülésének jegyzőkönyvében a 63. sz. bejegyzést, uo. 498.

²³ Damjanović a nádorhoz, s. d. [Pest, 1848. máj. 1. előtt], OL RL NL INL Közpolg. 1848:1004. Ekkor Damjanovićot István főherceg javaslatára ki is tüntették III. osztályú vaskoronarenddel (ld. a nádor Esterházyhoz, Buda, 1848. máj. 1., uo., ill. az uralkodó Franz Hartig gr.-hoz, a vaskoronarend kancellárjához, Innsbruck, 1848. jún. 5. ÖStA HHStA KA Separat-Bilieten-Protokolle 1848: 773, valamint Pulszky a nádorhoz, Bécs, 1848. jún. 9., OL RL NL INL Közpolg. 1848:1428).

²⁴ Erről a nádor Apponyi György gr. magyar kancellárhoz, Pozsony, 1848. jan. 5., uo. 1848:38.

²⁵ FL PVL TJK (KJK) 1848. ápr. 19.:6220; *Spira György*: 1848 nagyhete Pesten, Századok 1974. 343.

²⁶ Szepessy a pesti tanácshoz, s. d. [Bécs, 1848. okt.], OL '48ML OHB 1848:3791.

²⁷ Pesti Hírlap 1848. nov. 29., 226. sz. 1119.

²⁸ Ennek az Esztergom megyei falunak a határában külszíni szénfejtést folytattak.

²⁹ Halassy Ede Komárom megye alispánja és egyik kormánybiztosa volt.

³⁰ Venceslas de La Croix, a 40. (Koudelka) soryalagezred századosa, majd őrnagy, aki a hivatkozott autográf-gyűjteményt létrehozta, 1848. 49-ben a bécsi udvari haditanácsnál, majd az osztrák hadügy-minisztériumban szolgált. Vö. *Militär-Schematismus des österreichischen Kaiserthumes*, Wien, 1848. 190.

³¹ Láhner György ezredes a honvédsereg hadfelszerelési és fegyverkezési főfelügyelője volt.

³² Ld. a várőrség 16 tisztjének nyilatkozatát, Eszék, 1848. aug. 31., Arhiv Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, Zagreb, Ostavština bana Josipa Jellačića I E/VII 9, közölte az *Abend Beilage zur Wiener Zeitung* 1848. szept. 6., 151. sz. 597.

³³ Mindezekről részletesen szól *Füzes Miklós*: Batthyány Kázmér, Bp. 1990. 102–120.

³⁴ *Bona Gábor*: Tábornokok és törzstisztek a szabadságharcban 1848–49, Bp. 1983. 329.

³⁵ Kossuth Vukovics Sebő temesközi kormánybiztoshoz, Bp. 1848. dec. 18., KLÖM XIII, 801.

³⁶ Vö. Kossuth Görgei Artúr tábornokhoz, a honvédsereg feldunai hadtestének parancsnokához, Pest, [1848] dec. 20., uo. XIII, 817.

³⁷ A honvédelmi bizottmány a főváros lakóihoz, Pest, 1849. dec. 19., uo. XIII, 807.

³⁸ Az Egyenlőségi társulat ülése, Jövő 1848. dec. 22., 19. sz. 75. A határozat meghozatalának időpontját tévesen december 29-re teszi Kerekes Zoltán: A pesti szabad portyázó csapat története, HK 1967/1. 76.

³⁹ *Frank Tibor*: Egy emigráns alakváltásai (Zerffi Gusztáv pályaképe 1820–1892), Bp. 1985. 37.

⁴⁰ Vö. Paraicz Iván pénzügyminisztériumi fogalmazó, a budai nemzetőrség őrmestere a honvédelmi bizottmányhoz, Debrecen 1849. jan. 17., OL '48ML OHB 1849:710. Hogy ezek a fiatalok csakugyan megérkeztek Debrecenben, azt kétségbe vonja *Hermann Róbert*: Hatvani Imre szabadcsapatának szervezése, HK 1992, 9., de igazolja a következő jegyzetben idézendő forrás.

⁴¹ Mészáros Lázár tábornok hadügyminiszter közleménye, Debrecen, 1849. jan. 30., Közlöny 1849. jan. 31., 15. sz. 51.

⁴² Itt nem a hajóhídról van szó, mivel azt a hirtelen zajlani kezdő jég a december 21-re virradó éjszakán kettészakította (Jakab István [belügy]miniszteri tanácsos naplója 1848–1849-ből, Országos Széchényi Könyvtár, Bp., Kézirattár, Quart. Hung. 1315, 1848. dec. 21., 16. f.), hanem a Lánchídról, amely ekkor még csak épülőfélben van ugyan, de rajta lefektetett pallók jóvoltából már felhasználható a Dunán való átkelésre.

⁴³ Azaz a külügyminiszternek, Ali pasának.

⁴⁴ A jegyzékre mint a kormányzó–elnökség irodáján 1849:5878 sz. alatt iktatott, de a kormányzó–elnökség iratai között ma már nem található fogalmazványra utal a KLÖM XV (szerk. Barta István), Bp. 1955. 67. és *Waldapfel Eszter: A független magyar külpolitika 1848–1849*, Bp. 1962. 184.

⁴⁵ A törvény szövegét közli Beér–Cszimadia 734.

⁴⁶ Értsd: tápióbszkei.

⁴⁷ Nem tudni, ki továbbította a levelet.

⁴⁸ 1 földrajzi négyzetmérföld = 55,071 km². – Az ország teljes területe (a kapcsolt részekét is beleszámítva) ténylegesen 5704 földrajzi négyzetmérföldre rúgott. (Vö. *Joseph Marx Liechtenstern: Statistische Uebersicht des oesterreichischen Kaiser-Staats*, Wien, 1809)

⁴⁹ Teleki László gróf 1848 nyárutója óta a magyar forradalom diplomáciai képviselőjeként működött Párizsban.

⁵⁰ A táborok főnöke Bayer József ezredes volt, aki ezekben a napokban a hadszíntérről igen távol, Tatán székelt s innen küldözte a harcoló csapatokhoz hadműveleti terveit.

⁵¹ A trónfosztás után Szemere Bertalan elnökletével megalakult új miniszteriális kabinet már első, május 2-i ülésén kimondotta, hogy katonai hivatalokra „a kinevezés törzstisztól felfelé az országkormányzó jóváhagyásával, törzstiszten alul pedig a hadügyminister által tétetik”, s ehhez a peredi ütközettel történetesen egy időben lezajlott május 20-i minisztertanács még azt fűzte hozzá: „Tábornoki kinevezések... csak a ministertanács előleges meghallgatása után fogván a kormányzó által megerősítettetni.” Ld. a két minisztertanácsi jegyzőkönyvet: KLÖM XV, 186., ill. 363. és F. Kiss Erzsébet (szerk. és bev.): *Az 1848–1849. évi minisztertanácsi jegyzőkönyvek*, Bp. 1989. 67., ill. 74.

⁵² Kossuth itt meglehetősen megszépítette a valót: Haynau csapatai ekkor már három hadoszlopban a Duna–Tisza közén nyomultak előre Szeged felé.

⁵³ Görgei lerendelt csapatai ugyanis csak hosszas huzavona után, július 12-én indultak meg Komáromból Szeged felé, Vácnál azonban 15-én már beleütköztek az útjukat elvágó orosz főerőkbe, s emiatt nagy kerülő megtételével, az oroszok hátában jutottak el Tokajig. A Tisza balpartjára azonban e felhívás megírásakor még nem, csupán 29-én keltek át.

Hermann Róbert

GÖRGEI ARTÚR ÉS KOSSUTH LAJOS LEVELEZÉSÉNEK KIADATLAN DARABJAI

A Görgei- (vagy Görgey-)kérdés csaknem egyidős a szabadságharcral, s lényegét tekintve inkább tekinthető állandóan prolongált politikai vitának, mint tényleges történelmi kérdésnek. A kérdés lényege egyetlen mondatban foglalható össze: Áruló volt-e Görgei Artúr? Az erkölcsi minősítést is magában foglaló kérdés történelmi szempontból így fordítható le: Elősegítője vagy (tudatos) hátramozdítója volt e Görgei Artúr a magyar polgári átalakulás vívmányainak megőrzéséért folytatott 1848–49. évi szabadságharcnak? Az árulási vádat ma már magára valamit adó, komoly történész nemigen képviseli, s az elmúlt két évtized kutatásában e kérdésben is egyre inkább a tények, és nem az előfeltevések határozzák meg a történészek álláspontját. A korábban aktuálpolitikai szempontból jól használható Görgei-kérdés mára politikai érdekességét veszítette, s abban reménykedhetünk, hogy a jeles hadvezér a szabadságharc közelgő 150. évfordulóján végre elfoglalhatja a nemzeti panteonban azt a helyet, amely a polgári átalakulás más nagyjai mellett megilleti.¹

A Görgei 1848–49-es szerepéről folytatott vitának központi kérdése Görgeinek és a szabadságharc politikai vezérének, Kossuth Lajosnak a viszonya. Valóban Kossuth teremtménye volt-e Görgei, mint ezt maga Kossuth állította az árulási vádat mindmáig legnagyobb hatással megfogalmazó vidini levélben?² Vagy Kossuth nélkül is feljutott volna arra a magas posztra, amely képességei alapján kétségkívül megillette? Kossuth politikájának támogatója, vagy éppen ellenkezőleg, ellenele volt-e hadtestparancsnoki kinevezése után? Milyen módon szakaszolható kettőjük viszonya? A tényleges politikai nézeteit jól titkoló hadvezér s a vele szemben jóindulatú és naiv politikai konfliktusáról volt-e szó, mint ezt a magyar függetlenségi történetírás képviselői állították? Vagy a köznemesség megalkuvó, illetve a függetlenségi küzdelmet szívvel-lélekkel vállaló erői csaptak össze e két férfiú párharcában, mint ezt a marxista történetírók vélték bizonyítani?

A kérdések megválaszolása már csak azért sem könnyű, mert a két résztvevő mindent megtett annak érdekében, hogy az utókor történésze minél több rejtélyt találjon kettejük kapcsolatának történetében. 1849 augusztusa után előbb Kossuth,

majd Görgei írta át utólag e kapcsolat történetét. A Kossuth vidini levelében adott értékelés ugyanolyan félrevezető, mint a Görgei emlékirataiban olvasható. 1867-es, meglehetősen áttételes vitájuk sem annyira a tényekről, mint a kiegyezésről folyt, s tanulságos az is, hogy utolsó, 1881-es vitájukban mind Görgei, mind Kossuth egyes szám harmadik személyben fogalmazta meg saját álláspontját.³

A történetírásnak tehát fel kell tárnia azokat a korabeli dokumentumokat, amelyek segítségével korrigálhatók a visszaemlékezések és vitairatok adatai. Ezért is fontos, hogy a szabadságharc e két jelentős szereplőjének kapcsolatát végre saját irataikból ismerjük meg. Ezt kívánja szolgálni jelen közlemény is.

Az iratok közzététele természetesen nincs historiográfiai előzmények nélkül. Tudjuk, hogy 1849 augusztusa után mind a magyar minisztériumok, az Országos Honvédelmi Bizottmány és a kormányzóelnökség, mind a Görgei parancsnoksága alatti feldunai hadsereg iratainak többsége a cs. kir. hatóságok kezére került. Kossuth is, Görgei is csak iratainak töredékét tudta megmenteni, s levelezésük néhány darabja más személyek birtokába kerülve vésztele át az önkényuralom időszakát. Ám kettőjük levelezésének közzététele már ekkortájt megkezdődött.

Elsőként, 1849 őszén, a Perczel Mór vezérőrnagy mellé tábori történészül ki-nevezett Mészáros Károly publikálta Kossuth 1848. december 29-én Görgeihez intézett, őt az ellenség megtámadására utasító levelét. A közlés alapja a Perczelhez küldött másolati példány volt. Ezt a közlést vette át több munkájában Szilágyi Sándor, s ezt használta a későbbiekben Horváth Mihály és Gelich Rikárd is. Szintén Mészáros Károly publikált egy, állítólag 1849. július 23-án (a későbbi helyesbített közlések szerint 28-án) Görgeihez írott Kossuth-levelét. Ezt a levelet később Kossuth „álnokságának”, „színlelésének” egyik bizonyítékaként emlegették, mert a következők olvashatók benne: „Én tudom, hogy senki, s én sem szeretem tisztábban, jobban a hazát, mint te; – te is légy meggyőződve, hogy senki, te sem szeretheted tisztábban s jobban a hazát, mint én”. Ez a közlés — Szilágyi Sándor munkáinak közvetítésével — átkerült az emigrációs történetírás munkáiba is, s egészen 1955-ig, egyes szerzők által még ezután is, hiteles levélként kezeltetett. 1955-ben Barta István, a Kossuth Lajos összes munkái XV. kötetében részletekbe menő filológiai érveléssel bizonyította a levél hamisítvány jellegét, s megállapította, hogy az nem más, mint a Perczel Mórhoz július 25-én intézett Kossuth-levelé parafrázisa. Barta következtetéseit Mészáros Károly 1862-es kötetére alapozta, amelyben — eltérően az 1849-es publikációtól — a Görgeihez írott Kossuth-levelé helyett a Perczelhez intézett, az előbbinél jóval hosszabb Kossuth-levelé jelent meg. Barta a hamisítást Szilágyi Sándornak tulajdonította, holott mindkét közlés Mészáros Károlytól származott. Jellemző, hogy a két levélváltozat közül Horváth Mihály, az emigráció jeles történetírója a Görgeihez írott levelet fogadta el hitelesnek. Ennek többek között az volt az oka, hogy maga Görgei is 1852-ben megjelent emlékirataiban — valószínűleg Szilágyi Sándor közlése alapján — ismertette Kossuth levelét.⁴

A cs. kir. hatóságok kezére került, Görgeihez intézett Kossuth-levelék többségét részben hadbírószági eljárások céljára, részben a magyar hadjárat történetéről szóló összefoglaló munka előkészítéseként, német nyelvre fordították. Ezek közül két, 1849 márciusi Kossuth-levelét a Johann Nobili vezérőrnagy által írott, a téli és tavaszi hadjárat történetét tárgyaló osztrák munkában tettek közzé.⁵ E levelek ma-

gyarra visszafordított változatai az 1867 utáni magyar munkákban jelentek meg. A Wilhelm Ramming által a nyári hadjáratról írott munkában látott először napvilágot az az 1849. július 2-án Görgei által a kormányhoz intézett memorandum, amelyben a fővezér éles szavakkal bírálta a Függetlenségi Nyilatkozat kibocsátását. A memorandumot Ramming a Molnár Ferdinánd ezredes, Görgei vezérkari irodájának főnöke által készített másolat, pontosabban, a fogalmazvány (vagy a tisztázat?) alaposan átfogalmazott változata alapján közölte. Szintén Ramming közölt egy rövidebb részletet Görgei 1849. június 30-i jelentéséből, s Kossuth július 8-án Görgeihez intézett utasításából is.⁶

Szintén 1850-ben tette közzé Klapka György előbb angol, majd német nyelven emlékiratainak első változatát. Itt közölte Kossuth 1849. július 8-án Görgeihez intézett levelét. A magyar kutatás egészen az 1970-es évekig csak Klapka közléséből ismerte e levél szövegét.⁷

Görgei 1852-ben megjelent emlékiratában kivonatosan tette közzé Kossuthhoz és az Országos Honvédelmi Bizottmányhoz intézett 1848. október 6-án, november 11-én, 14-én, 15-én, 17-én kelt leveleit. Ezek magyarra visszafordított változatai később több más kiadványban is megjelentek. Görgei közlésének és fordításának alapjául a feldunai hadseregarancsnokság levelezőkönyv-töredékei szolgáltak. Görgei emlékirataiban jelent meg a fogalmazvány alapján az 1849. július 2-i emlékirat szövege – egyetlen, ám fontos mondat kivételével. Maga az emlékirat ugyanis a függetlenségi politika nyílt bírálata, ám az utolsó mondatban Görgei így fogalmaz: „Egység mindenk előtt: ez eme hadsereg legtisztább alkotóelemeinek jelszava; tehát én is köteles voltam azt magamévá tenni, s erőmhöz képest szerinte élni.”⁸

A Görgei, Klapka és saját 1849-es munkájában megjelent Görgei- és Kossuth-leveleket közölte újra — egy kivétellel — Mészáros Károly 1862-ben.⁹ Ezzel egy időben jelent meg Asbóth Lajos honvédeztredes emlékiratainak két kötete. Az első kötetben ő közölte először Görgei 1849. augusztus 11-én Kossuthhoz intézett, s Kossuth másnap Görgeihez írott levelét. Ez a közlés már csak azért is figyelemre méltó, mert a két levél eredetije, illetve fogalmazványa ez idő szerint Vörös Antalnak, Kossuth titkárának a gyűjteményében volt, s Vörös Kossuth felhatalmazása nélkül senkinek sem adott át iratokat betekintésre. Asbóth valószínűleg csak másolatot kapott az okmányokról, mert mindkét közlésben találhatók apróbb-nagyobb pontatlanságok. A Kossuth-levelé hitelességét később Asserman Ferenc — alaptalanul — kétségbe vonta.¹⁰

Ezt követően egészen 1885-ig csupán utánközlésekkel találkozunk. Egyfajta „felejtési” folyamat is megfigyelhető volt: a Mészáros Károly 1849-es és 1862-es munkájában, illetve Szilágyi Sándor 1850-es köteteiben közzétett Kossuth-levelek egy része „kiesett” a történetírás köztudatából.¹¹

1885-ben jelent meg Görgey Istvánnak, Görgei Artúr öccsének első kötete a szabadságharc történetéről. A vegyes műfajú munka egyszerre tartalmazott személyes visszaemlékezéseket, okmányokat, történeti összefoglalót és vitairatokat. Görgey István az 1860-as évektől kezdve nagy szorgalommal gyűjtötte bátyja 1848–49-es tevékenységére, a Görgey-család és a szabadságharc történetére vonatkozó okmányokat. Munkája első kötetében 1848 novemberi kezdettel Görgeinek Kossuthhoz intézett 18, illetve Kossuth egy Görgeihez írott levelét publikálta. A Görgei-levelek

többnyire a feldunai hadsereg és a VII. hadtest levelezőkönyveiben található másolatok alapján jelentek meg. Görgey István közléseinek értékét azonban alaposan csökkenti, hogy többségük kivonatos. A mű második kötetében 6 Kossuthnak szóló Görgei- és 6 Görgeinek szóló Kossuth-levelet tett közzé. A harmadik kötetben csak korábban már publikált leveleket közölt. Munkájába átvett néhány, más munkákban megjelent levelet és iratot is; főleg Klapka és Asbóth közléseit. Görgey István azonban csak anyaggyűjtésének töredékét tette közzé munkáiban. Az általa összegyűjtött Görgey-levéltárban pld. megtalálhatók voltak Kossuth és Görgey 1848 októberi leveleinek fogalmazványai és tisztázatai, illetve november-decemberi levélváltásaik német fordításai is. Ez utóbbiakat valószínűleg az aradi várban raboskodott, s ott a cs. kir. vezérkar számára feldolgozó munkát végzett honvédtisztektől, Bayer Józseftől, Csermelyi Lajostól és Szuper Sándortól kapta, illetve örököseiktől vásárolta meg. Tudjuk azt is, hogy Görgey István egy második, bővített kiadásban is meg akarta jelentetni munkáját, s ezért pld. Horváth Lajosnak, Szemere Bertalan egykori titkáranak iratgyűjteményéből is lemásoltatta az ott található 1848–49-es iratokat.¹²

Ezt követően a két jeles személyiség levelezésének publikált darabjai egészen az 1920-as évekig alig gyarapodtak. A század végén és a század elején megjelent munkák csak utánközlésekre szorítkoztak. Az egyetlen kivételt Tragor Ignácnak, a neves váci helytörténésznek a munkája jelentette, aki egy az OHB-nak s egy Kossuthnak szóló Görgei-jelentést publikált.¹³

1918 után a Monarchia felbomlásával immáron a bécsi levéltárak is kutathatókká váltak. Magyar vonatkozású anyaguk tekintélyes része az 1930-as években haza is került. A szabadságharc hadtörténetére, ezen belül a Kossuth-Görgei viszonyra vonatkozó iratanyag első kutatója Steier Lajos, egy jeles autodidakta történész volt. 1924–26 között négy kötetben írta meg „A szabadságharc revideált történetét”, s e kötetekben 13, Kossuthnak, illetve az OHB-nak szóló Görgei-, és 40 Görgeinek szóló Kossuth-levelet publikált.¹⁴ Steier tette közzé 1924-ben Beniczky Lajos kormánybiztos emlékiratait a szabadságharcról; ennek függelékében szintén közölt egy Görgeihez intézett Kossuth-, s egy Kossuthhoz intézett Görgei-levelet.¹⁵ Steier közléseinek értékéből azonban sokat levon, hogy sok bennük a félreolvasás, a figyelmetlenségből fakadó kihagyás, a rövidítések téves feloldása. Steier közléseit nem bővítette Deák Imre kötete sem; az ebben közzétett öt, Görgeihez írott Kossuth-levéllé mindegyike megjelent Steier kötetében vagy korábbi publikációkban is.¹⁶

Szintén erre az időszakra esik az iratanyag egyik legjelentősebb pusztulása. 1927. július 15-én, a bécsi munkásfelkelés során tűz ütött ki a bécsi Justizpalastban, amely rengeteg, magyar vonatkozású iratanyagot őrzött. Supka Géza egy — sokáig kéziratban maradt — munkájából úgy tűnik, hogy a Görgei-Kossuth-levelezés több darabját is itt őrizték. Supka az itt található okmányokból 83 darabot másoltatott, illetve fényképeztetett le. Ezek közül 43 darabot vett fel csak 1985-ben, halála után 29 évvel publikált kötetébe. Köztük szerepel Kossuth 1849. június 23-án (Supka szerint 25-én) Görgeihez, s Görgei június 25-én Kossuthhoz intézett levele is. Ez utóbbinak az az érdekessége, hogy tudomásunk szerint a két férfiú levelezésének egyetlen olyan darabja, amelyet Görgei tegező formában írt Kossuthhoz.¹⁷

Az anyag legjelentősebb, s a korábbiaknál megbízhatóbb publikációi Barta István nevéhez fűződnek. A Kossuth Lajos összes munkái XIII–XV. kötetében ő tette

közzé a Görgeihez intézett Kossuth-levelek és utasítások csaknem teljes anyagát. Az első, az 1848 szeptember–decemberi anyagot publikáló kötetének anyaggyűjtése során a Görgey-család levéltárának anyagát még nem használta; az itt található 1848 szeptember–októberi Kossuth-levelek közül kettőt csak a XV. kötetben publikált. Szintén Barta érdeme, hogy a XIII. kötetben közzétette Görgei hét, Kossuthnak szóló levelét.¹⁸ A XIV. kötetben csupán egy (Steier által már publikált) Görgei-levelet, a XV. kötetben egy Bayer ezredes által aláírt, és egy kivonatosan közzétett Görgei jelentést olvashatunk.¹⁹ Szintén Barta állította össze a magyar hadtörténelmi szemelvénygyűjtemény 1848–49-es részét. Ebben egy Steier által közzétett Görgei-levélen kívül publikálta az 1849. április 26-i komáromi csatáról szóló Görgei-jelentést is.²⁰

Ezt követően ismét több mint húszéves szünet következett. A V. Waldapfel Eszter által szerkesztett négykötetes gyűjtemény a forradalom és szabadságharc korának leveleiből egyetlen darabbal sem gyarapította Kossuth és Görgei levelezésének közléseit.²¹

Az újabb közlések nagyjából Katona Tamás nevéhez fűződnek. 1979-ben Görgeinek a tavaszi hadjárat egyes csatáiról szóló, s a Közlönyben publikált hadijelentéseit, majd 1980-ban Görgei 1848. szeptember 23. – október 16. közötti tevékenységének csaknem teljes dokumentációját tette közzé. A Buda visszafoglalásáról összeállított forrásgyűjteményben közölte 1849 májusi Kossuth-Görgei-levelezés nagy részét, s több, addig csak részben publikált Görgei-levéllel egészítette ki azt.²²

Végül, jelen sorok írója a Görgey-levéltárban folytatott kutatásai során talált két 1848 őszeről származó Kossuth-levelet, s ezeket Görgei két tábornoki kinevezésével együtt 1989-ben publikálta.²³

Összefoglalásként elmondhatjuk, hogy a két férfiú levelezéséből — Barta Istvánnak köszönhetően — Kossuth csaknem valamennyi levele napvilágot látott. Görgei levelei közül — Katona Tamásnak köszönhetően — megbízható közléssel rendelkezünk az 1848 szeptember–októberi fordulóján írott levelek csaknem mindegyikéről. Görgey István, Steier Lajos és Barta István közléseiből ismerjük az 1848 novemberre és 1849 márciusra között írott Görgei-levelek több mint felét. A tavaszi hadjárat során keletkezett Görgei-levelek és -jelentések nagyjából kiadatlanok. Görgei Buda ostroma idején írott leveleinek közlése néhány darab kivételével teljes. Az 1849 júniusi levelek és jelentések közül a jelentősebbeket Steier Lajos közléséből ismerjük. 1849 júliusából csupán a nevezetes július 2-i emlékiratnak van közlése. Az 1849 augusztusi levelezésből csupán Görgei augusztus 11-i levelét ismerjük; ennek több közlése is van.

Szólnunk kell a levelezés eltűnt darbjairól is. Ezek egy részének tartalma az Országos Honvédelmi Bizottmány és a Kormányzóelnökség iktatókönyveiből, más részüké Görgei és Kossuth leveleiből állapítható meg. Nagy valószínűséggel voltak Görgei-levelek abban a gyűjteményben, amely a második világháború során tűnt el, s Kossuth Lajos 1848 szeptember–októberi országos biztosi iratait tartalmazta. Bár az ez idő tájt írott Görgei-levelek többségének fogalmazványa ismert, nem zárhatjuk ki, hogy Görgei iktatatlan leveleket is küldött Kossuthnak. Hiszen a Batthyány Lajos miniszterelnökhöz szeptember 27-én és 29-én, illetve Kossuthhoz szeptember 30-án írott fontos leveleinek is csak az eredeti tisztázata ismert.²⁴ Az eltűnt levelek közé

tartozik az az 1848. november 9-én írott Görgei-levelél, amelyben a tábornok Nádasy Sándor államtitkárságáról és a hadsereg állapotáról fejtette ki véleményét.²⁵ Sajnálunk kell annak az 1848. december 25. előtt írott Görgei-levelének az elvesztét is, amelyben Görgei először bírálta nyíltan a Kossuth által tanácsolt hadvezetési metódust, s többek között kifejti, hogy „serege csak most kezd magából világosodni – eddig ezt a kormány elmulasztá”.²⁶ Valószínűleg csak kísérőirat volt az a december 29-i Kossuth-levelé, amely a gallai állás Kollmann József ezredestől származó leírását tartalmazta.²⁷ Az 1849 téli hadjárat során Kossuth egy Görgeihez intézett levelét, amelyben az OHB elnöke a többi magyar hadtesttel történő mielőbbi egyesülésre akarta rávenni Görgeit, a levél kései érkezése miatt Luzsénszky Pál kormánybiztos visszatartotta és nem adta át, mivel „elérve lón az, mi a levelnek tárgya volt”.²⁸

Igen jelentős hiányokkal találkozunk Kossuth és Görgei 1849. március–április–májusi levelezésében is. Csak egy iktatókönyvi bejegyzésből tudunk arról a március 28-án kelt Kossuth-leveléről, amelyben Kossuth közölte Görgeivel Vetter Antal fővezér megbetegedésének híret, s azt, hogy ideiglenesen Klapka ezredes vette át a vezérkar vezetését.²⁹ Hiányzik Kossuth 1849. április 15-én írott levele, amelyben tudósította Görgeit, „hogy hadügyminiszternek fogja kinevezni — nézeteket közölt vele, mik szerint fogja ohajtani, hogy az új hadügyminiszter a sereget rendezze — a függetlenségi nyilatkozat közös akarattal keresztülmenetelét adá tudtára, s reményét fejezé ki, hogy az a hadseregénél jó benyomást teend, Buda bevétele iránti ohajtását fejezé ki stb”.³⁰

Szintén ismeretlen az az április 27-i Kossuth-levelé, amelyre Görgei utal itt közlendő május 1-jén kelt válaszlevelében, s maga Kossuth is másnap, április 28-án írott levelében.³¹ Eltűnt az a, nagy valószínűséggel május 1-jén kelt Kossuth-levelé is, amelynek tartalmáról Kossuthnak ugyanezen a napon Aulich vezérőrnagyhoz intézett utasítása, Görgei május 6-i válasza, Ludvigh János kormánybiztos május 5–6-i jelentése, az ő visszacmlékezése, s Kossuth egy névtelen hírlapi cikke is tájékoztat. E levélben Kossuth rosszallta, hogy Görgei egész seregével Buda alá vonult, s kifejtette azon véleményét, „miserint Aulich tábornok seregének egy kisebb részével Buda várát már régen elfoglalhatta volna”. Emellett kifogásolta a Görgei által tett kinevezéseket, a hadügyminiszteri helyettesítésére fogatosított intézkedéseket s azt, hogy Görgei túl későn nyilatkozott a hadügyminiszterség kérdésében.³²

Eltűnt Görgei három, 1849. április 28-án írott levele; ezek egyikében a hadügyminiszteri helyettesítésről, tehát Damjanich felkéréséről tájékoztatta Kossuthot.³³ Nem ismerjük Görgei május 1-jén kelt azon levelét sem, amelyben bejelentette, hogy elfogadja a felajánlott hadügyminiszteri tárcát, s mellékelte Komárom megerősítésének tervezetét.³⁴ Görgei egy május 3-i leveléből tudunk arról, hogy szintén május 1-jén Kossuth döntésére bízta „a hazánkban bajnokoskodó lengyel csapatoknak egy hadosztályba való összeegyesítését, ha ti. tisztelt Kormányzóelnök úr politikai nézeteivel ezen egyesítést összhangásba hozható”.³⁵ Hiányzik a Görgei miniszteri programját tartalmazó május 8-i levél is.³⁶

Az ezt követő időszak levelezésének anyagából sajnálatos módon hiányzik az a június 12-i Görgei-levelé, amelyben a tábornok nyíltan bírálta a Függetlenségi Nyilatkozatot, s szemrehányást tett Kossuthnak és a kormánynak a hadszervezésben mutatkozó pénzügyi nehézségek miatt. A levél első ízben tette nyilvánvalóvá, hogy

Görgei helyteleníti Kossuth politikáját, s a június 14-i minisztertanácsban csaknem Görgei lemondásához vezetett.³⁷ Valószínűleg a minisztertanács irattárával együtt veszett el, csakúgy, mint Görgei június közepén írott előterjesztése, amelyben Mednyánszky László és Gruber Fülöp Haynau által történt kivégeztetése ellenére szükségtelennek mondta a „visszatorlást”.³⁸ Ugyanerre a sorsra jutott Görgei két július 4-i levele, melyekben bejelentette, „hogymint mert két hivatalt nem viselhet, részmint, mert megsebesített, s tehát le nem jöhet, a hadügyminiszterséget leteszi, s a hadseregnél kíván maradni”.³⁹

A két kiemelkedő egyéniség személyes kapcsolata a levelezés tanúsága szerint egy évig sem tartott. A viszony „hevedését” jelzi, hogy Görgei 1848. szeptember 13-án Kossuthnak írott, s szolgálatait felajánló levele után egy nap híján egy évvel Kossuth megírja híres vidini levelét: „Görgeit felemeltem a porból, hogy magának örök dicsőséget, hazájának szabadságot szerezzen. És ő a hazának gyáva hóhérvá válna.”

A levelezés időbeli megoszlása is árulkodik a személyes kapcsolat hullámhegyeiről és hullámvölgyeiről. 1848 november–decemberében Kossuth és Görgei néha naponta többször is írtak egymásnak. Kossuth Görgei iránti bizalmát jelzi, hogy leveleinek jelentős része saját kezű, s nincs fogalmazványuk. Görgei legtöbb saját kezű levele is ebből az időszakból származik. 1849 januárjában a viszony a főváros feladása és a váci nyilatkozat miatt megromlik. Kossuth levelei ettől kezdve hűvösek és hivatalos hangvételűek. A korábbi történeti irodalomban gyakran szerepelt az az állítás, hogy Görgei 1849 januárjában megszakította a kapcsolatot a kormányzattal, s nem válaszolt Kossuth leveleire⁴⁰. Ez az állítás az 1849. január 5. utáni két hétre igaz, s ezt a tábornok azzal magyarázta, nem akarta, hogy írásai valamiképp az ellenség kezébe kerüljenek.⁴¹ Szemere Bertalan felső-magyarországi teljhatalmú országos biztos jelentéseiből azonban tudjuk, hogy 1849 január második felében Görgei viszonylag rendszeresen tudósította a kormányt szándékairól és mozdulatairól, noha egyik futára kénytelen volt elégetni az általa hozott leveleket.⁴² Dembinski fővezéri kinevezése után Kossuth és Görgei viszonya továbbra is igen hűvös maradt. 1849 februárjából egyetlen olyan jelentést sem ismerünk, amit Görgei az OHB-nak vagy Kossuthnak írt volna. Igaz, Kossuthnak is csupán két Görgeihez írott levelét ismerjük ebből az időszakból. Görgei csupán Zuber Antal és Beniczky Lajos útján igyekezett informálni Kossuthot, s egy Dembinskihez intézett, az újdonsült fővezérre nézve nem túl hízelgő jelentésének másolatát küldte meg Debrecenbe, de nem tudni, hogy Kossuthnak vagy a hadügyminisztériumnak.⁴³ A viszony „enyhülése” Tiszafüred után kezdődött meg, s Görgei március második felében igen hosszú és személyes hangvételű levelekkel igyekezett elnyerni Kossuth bizalmát. E levelekre Kossuth hasonló modorban és terjedelemben válaszolt. Kettőjük kapcsolata 1849 április elejétől május közepéig az 1848 november–decemberi időszakra emlékeztet. A viszony megromlását a készülő orosz intervencióról érkező hírek okozták, s ettől kezdve Görgei levelei egyre hivatalosabbak, s sokszor kötekedők. Az említett, 1849. június 12-i Görgei-levelel után tíz nap szünet van kettejük levelezésében. Ezt részben Kossuth nagyváradi útja magyarázza, de valószínűleg Kossuth ilyen módon is érzékelteni akarta neheztelését Görgeivel. Az 1849 júniusi Vág-menti hadjárat kudarca s a komáromi összpontosítás terve Görgeit, Bemnek a fővezérséggel kapcsolatos tagadó válasza Kossuthot ösztönözték a viszony rendezésére. Ezzel magyarázható, hogy 1849. június

22–29. között Kossuth kilenc levelet írt Görgeinek, s ebből hét személyes hangvételű, sajátkezű levél. E levelek közül négyet június 25-én írt. Szintén ebből az időből származik az egyetlen olyan ismert Görgei-levél, amelyben a hadügyminiszter és fővezér tegezi Kossuthot. A győri vereség, a komáromi összpontosítás ezt követő elvetése, Görgei leváltása után a levelezés hangvétele ismét hűvösre váltott. 1849. július 6. és augusztus 11. között Görgei csak a hadügyminisztériumnak írt, Kossuthnak nem, illetve néhány értelmező megjegyzést fűzött az oroszokkal folytatott tárgyalásainak anyagát tartalmazó iratmásolat gyűjteményhez.⁴⁴ Július 8–24. között Kossuth sem írt Görgeinek, s ezt követő leveleinek hangja is meglehetősen rideg. Az újabb kapcsolatfelvétel egyik magyarázata Kossuth részéről az lehetett, hogy érzekelte: a közvélemény ismét kezd Görgei felé fordulni. Augusztus 10-én írott levelében ismét a régi, barátságos hangot ütötte meg, lemondása utáni augusztus 12-i levele már inkább csak a felelősség áthárítását szolgálta. A tegeződés időbeli megoszlása is árulkodó: Kossuth és Görgei 1849. április 7-én Gödöllőn tegeződtek össze, s Kossuth levelei 1849. április 15–28. és június 7–27. között tegező formájúak; aztán csak augusztus 10-én írt ilyen módon a tábornoknak.

Az iratok nyelve általában magyar. Görgey István egy megjegyzése szerint Görgei Artúr nem vette figyelembe Kossuth azon kívánságát, amelyet az OHB elnöke itt közölt november 5-i levelében fejtett ki: ti. hogy a hadseregnél minden parancsok és intézkedések magyar nyelven adassanak ki. Ennek oka az volt, hogy a német nyelv 1848–49-ben „a magyar hadseregnél technikai segédeszköz volt, szükséges és nélkülözhetetlen médium, a hadseregi és vezérkari bonyolult szolgálat közvetítésére”. Ugyanakkor valamivel odébb, a Kossuthnak december 18-án írott jelentés kapcsán megjegyzi, hogy bár annak szövege németül szerepel az elnöki levelezőkönyvben, Görgei az eredetit magyarul írta, s csak a vezérkar fordította azt németre, „mert a honvédelmi bizottmánynak és elnökének Arthur bátyám mindig magyarul szokott írni”.⁴⁵ Görgey István állítását részben megerősíti a tábornok itt közölt november 2-i előterjesztése. A tavaszi hadjárat hadijelentéseinél azonban több, német nyelvű tisztázattal találkozunk; itt valószínűleg az időhiány és a katonai szakkérdések taglalása okozta, hogy a jelentéseket németül írták. Görgei Kossuthnak írott sajátkezű levelei azonban mind magyar nyelvűek.

Jelen közleményünkbe felvettük a Magyar Országos Levéltárban, a Görgey-család levéltárában található valamennyi olyan, Kossuthnak szóló Görgei-levelet és -jelentést, amelyeknek nincs teljes közlésük. Ugyanígy tettünk az Országos Honvédelmi Bizottmány és a Kormányzóelnökség iratai között található Görgei-levelekkel. Ez utóbbiak közül azonban elhagytuk azokat a Görgei-átiratokat, amelyek hadügyminisztériumi iktatószámot viselnek. A hadügyminisztérium iratai között található Görgei-jelentések és -előterjesztések közül csak azokat vettük fel, amelyek a fővezéri iratsorozatba tartoznak. Ennek legfőbb indoka az volt, hogy a minisztérium kiadmányainak nagy részét Görgei csak szignálta, s csupán töredékük viseli magán az ő keze nyomát. Másrészt, e kiadmányok felvétele szétfeszítette volna e közlemény amúgy is meglehetősen tágra szabott kereteit. A címet némileg tágabban értelmezve, felvettük viszont azokat a Görgei-jelentéseket, amelyek nem közvetlenül Kossuthnak, hanem az OHB-nak szólnak. Nem vettünk fel viszont olyan kísérőiratokat, amelyek az iratmelléklet közlése nélkül semmifajta információs értékkel nem bírnak⁴⁶.

Az itt közölt Kossuth-levelek és -utasítások néhány kivételtől eltekintve az OHB 1848. évi fogalmazványai között található. Természetesen továbbra is reménykedhetünk abban, hogy a levelezésből hiányzó iratok egy része külföldi vagy hazai gyűjteményekből akár eredetiben, akár másolatban, akár fordításban előkerül. Közleményünket tehát az eddig ismert levelezés kiegészítésnek, s nem teljessé tételének tekintjük.

Az iratokat jelenlegi helyesírás szerint, a dátum, megszólítás és aláírás elhagyásával közöljük. Ezek az információk a fejlécben található. A német nyelvű iratokat magyar fordításban közöljük. A tavaszi hadjáratról szóló hadijelentések fordításánál felhasználtuk a Közlönyben megjelent magyar fordításokat.

A jegyzetekben közölt honvédtiszti életrajzok Bona Gábor két munkáján alapulnak.⁴⁷ A jegyzetekben használt rövidítések:

- Csány-ir. – MOL H 103. Csány László kormánybiztos iratai.
- Elnöki lev. – MOL Görgey-lt. b/30. fasc. Görgey Arthur tbk., mint a feldunai m. kir. hadtest parancsnokának egyik elnöki levelezője. 1848. nov. 8.– 1849. jan. 25.
- Elnöki lev.-jkv. – MOL Görgey-lt. b/29. fasc. Az 1848/9. évi magyar „feldunai”, utóbb VII-ik hadtest (Móga, Görgei Arthur, Gáspár, s utójjára Pöltenberg tábornokok) eredeti elnöki levelező-jegyzőkönyve. 1848–49. – HL Az 1848–1849. évi forradalom és szabadságharc iratai.
- Hadparancs jkv. – MOL Görgey-lt. b/35. fasc. Az 1848–49. magyar feldunai, utóbb VII. hadtest (Görgei Artúr, Gáspár, Pöltenberg tábornokok) eredeti hadparancs jegyzőkönyve. Dispositions Protokoll.
- HL – Hadtörténelmi Levéltár (Budapest)
- Görgei-ir. – MOL H 115. Görgei Artúr iratai.
- Görgey-lt. – MOL P 295. A Görgey-család levéltára
- Iktatókönyv – MOL Görgey-lt. b/31. fasc. Az 1848/9. magyar feldunai, utóbb VII-ik hadtest (Móga, Görgei Artúr, Gáspár, Pöltenberg tábornokok) eredeti iktatókönyve [sic!]
- KPA – MOL H. 2. Kossuth Polizei Akten
- HM Ált. – MOL H 75. Hadügyminisztérium. Általános iratok.
- MOL – Magyar Országos Levéltár (Budapest)
- OHB – MOL H 2. Miniszterelnökség, Országos Honvédelmi Bizottmány, Kormányzóelnökség iratai 1848–1849.
- ONÖHt – MOL H 92. Országos Nemzetőrségi Haditanács. Általános iratok.
- PM PO – MOL H 29. Pénzügyminisztérium. Pénztári osztály.
- F. Kiss Erzsébet*, 1989. – *F. Kiss Erzsébet*: Az 1848–1849. évi minisztertanácsi jegyzőkönyvek. Bp., 1989.
- Gelich I–III.* – *Gelich Rikhard*: Magyarország függetlenségi harca 1848–49-ben. Bp., é. n. I–II. k.
- Görgey Artúr I–II.* – *Görgey Artúr*: Életem és működésem Magyarországon 1848-ban és 1849-ben. S. a. r. Katona Tamás. Bp., 1988. I. k.

- Görgey István* I–III. – *Görgey István*: 1848 és 1849-ből. Élmények és benyomások. Okiratok és ezek magyarázata. Tanulmányok és történelmi kritika. I–III. k. Bp., 1885–1888.
- Görgey-Katona* – *Görgey István*: 1848 júniusától novemberéig. – Okmánytár. S. a. r. *Katona Tamás*. Bp., 1980.
- Hermann*: – Kossuth-ir. *Hermann Róbert*: Kiadatlan Kossuth- és OHB-iratok 1848-ból. HK 1988/2.
- HK – Hadtörténelmi Közlemények
Katona 1978. – *Katona Tamás* szerk.: A szabadságharc kilenc nagy csatája. Bp., 1978.
- Katona*: Budavár – *Katona Tamás* szerk.: Budavár bevételének emlékezete 1849. S. a. r. *Hermann Róbert*, *Pelyach István* és *Tirts Tamás*. Bp., 1989.
- Klapka* – *Klapka György*: Emlékeimből. S. a. r. *Katona Tamás*. Bp., 1986.
- KLÖM XIII–XV. – *Barta István* szerk.: Kossuth Lajos összes munkái XI–II–XIV. k. Kossuth Lajos az Országos Honvédelmi Bizottmány élén I–II. Bp., 1952–53., Kossuth Lajos kormányzóelnöki iratai. Bp., 1955.
- Mészáros*, 1862. – *Mészáros Károly*: Kossuth levelezése a magyar szabadságharc karvezérecével 1848–1849-ben. Ungvár, 1862.
- Pap* II. – *Pap Dénes*: Okmánytár Magyarország függetlenségi harczának történetéhez. 1848–1849. II. k. Pest, 1869.
- Rapant*, III/2–3 – *Daniel Rapant*: Slovenské povstanie roku 1848–49. Dejiny a dokumenty. III/2–3. k. Bratislava, 1954–1958.
- Steier* I. – *Steier Lajos*: Görgey és Kossuth. Bp., é. n.
- Steier* II. – *Steier Lajos*: Az 1849-iki trónfosztás előzményei és következményei Bp., é. n.
- Steier* III–IV. – *Steier Lajos*: Haynau és Paskievics I–II. k. Bp., é. n.
- Steier*: Beniczky – *Steier Lajos*: Beniczky Lajos bányavidéki kormánybiztos és honvédezedes visszaemlékezései és jelentései az 1848/49-iki szabadságharcról és a tót mozgalomról. Bp., 1924.
- Szemelvények II. – *Nagy László* – *Rohonyi Gábor* – *Tóth Gyula* szerk.: Szemelvények a magyar hadtörténelem tanulmányozásához. A vonatkozó részt összeállította *Barta István*. Bp., 1955.
- Szemere* – *Szemere Bertalan*: Politikai jellemrajzok. – Okmánytár. S. a. r. *Hermann Róbert* és *Pelyach István*. Bp., 1990.
- Tragor* – *Tragor Ignác*: Vác története 1848–49-ben. Vác, 1908.
- Vukovics* – *Vukovics Sebő* visszaemlékezései 1849-re. S. a. r. *Katona Tamás*. Bp., 1982.
- Waldapfel* II–III–IV. – *V. Waldapfel Eszter*: A forradalom és szabadságharc levelestára. II. k. Bp., 1952., IV. k. Bp., 1965.

Pest, 1848. szeptember 4.

Görgei Artúr őrnagy levele Kossuth Lajos pénzügyminiszternek

Én folyó évi aug. 27-én a nádor k[irályi] helytartó úr őfönsége által a miniszterelnök ellenjegyzése mellett honvéd őrnaggyá és a tiszáninneni önkéntes mozgó nemzetőrsereg vezérévé neveztetvén ki; bármennyire fényes legyen is állásom, va-

gyontalanságom mellett reám nézve azon bajjal jár, miszerint fölszerelésem fődözésére kénytelen leszek ez időben roppant áldozatokkal járó adósságokba verni magamat, ahogy az álladalomtól előlegezést nem nyerek. Én tehát tisztelettel kérem a miniszter urat, hogy nekem saját fölszerelésemre 700 p[engő]f[orin]tot, havi fizetésből 60 p[engő]f[orin]tjával havonként történendő levonással kiegyenlítendő, előlegezni méltóztassék.

Fogalmazvány. MOL Görgey-lt. b/7. fasc. No. 12. [Az eredeti tisztázat száma valószínűleg 8.]

Szolnok – Pest , 1848. szeptember 9.

Görgei Artúr őrnagy levele Kossuth Lajos pénzügyminiszternek és Kossuth intézkedése

Az általam szervezendő tiszáninnyi önkéntes mozgó nemzetőrsereg tisztei közt találkoztván és még ezentúl számosabban találkozhatván olyanok, kik vagyontalan létükre az első fölszerelésre szükséges költséget előleg fődözni nem tudják:

Bátor vagyok Miniszter úrtól oly általános utalványozást, illetőleg felhatalmazást kikérni; miszerint úgy törzsömhöz tartozó, mint egyéb tiszteim közül azoknak, kik előlegezést kérnek, a kezemre bízott állodalmi pénzekből negyven ezüst forintot, tisztii fizetésükből havi tíz pengő forint levonással kiegyenlítendőket – szabadjon előlegeznem.

Görgei Artúr őrnagy

Megengedtetik, s eszerint számadásba teendő. Pest, szeptemb. 9-kén 1848.

Kossuth Lajos

pénzügyminiszter⁴⁸

Eredeti tisztázat, Kossuth sk. utóiratával. MOL Görgey-lt. b/7. fasc. No. 12. Pénzügyminisztériumi iktatószáma: 2066./PM elnöki. „22./848. érkezett szept. 10. 1848. Görgei hadnagy”.

Adony, 1848. szeptember 28.

Görgei Artúr őrnagy, a Csepel sziget parancsnokának jelentése gróf Batthyány Lajos ügyvezető miniszterelnökhöz⁴⁹

Ma az ellenség jobbszárnyát keresem, s talán meg is támadom holnap.

Erőm jelenleg: a szigeten: Tökölön, Bajának átellenében 1 század 4 ágyúval.

Újfalú mellett Ercsénynek átellenében 1 század 4 ágyú

Ercsényben 1 század

Lóré[!] partján 1 század 4 ágyúval

Adonyban magam jelenleg 2 századdal Hunyadi-csapatból.⁵⁰

Holnap többet.

Eredeti sk. tisztázat. MOL OHB 1848:2389.

Ozora, 1848. október 7.

Görgei Artúr őrnagy jelentése az Országos Honvédelmi Bizottmánynak

A mai esetet⁵¹ nagyszerű következményeivel csupán csak a derék, igen derék Miklós huszár 2-dik őrnagy osztályának⁵² köszönhetjük. – Szerencsénk, hogy ellenségünket ezen vitéz magyar katonaság által már f[olyó] h[ó] 4-én a táci eseténél kimondhatlan rémulésbe ejtve, még időt se vett magának hadseregünk többi részei minőségéről tudakolni.⁵³ – Különbem nem tudom, mennyire mentünk volna vele: de az bizonyos, hogy annyira aligha. – Méltányos tehát ezen dicső huszárosztályt a legfényesebben kitüntetni; mindenek előtt pedig ideiglenes parancsnokát, Gáspár Andor századost,⁵⁴ jelen soraim vivőjét őrnaggyá rögtön kinevezni. Az alantos tisztek közül legjelesebben viselte magát Ernst főhadnagy,⁵⁵ kit szinte eléléptetésre ajánlani bátorodom.

Azonkívül még Császár János szilasbalási [!] nemzetőrseregi kapitány⁵⁶ megérdemli, hogy országszerte híreszteltessék azon tette, miszerint ő tegnap hozzám jővén, nekem oly adatokat nyújtott, úgy az ellenség állásáról, mint a hadjárat színhelyéről, hogy azok alapján ama terv épülhetett, melynek eredménye a mai sikeres esemény.⁵⁷

Eredeti sk. tisztázat. MOL ONóHt 5255. Eredeti iktatószáma No. 8.

Pest, 1848. október 11.

Görgei Artúr ezredes jelentése az OHB-nak

Hajnik Pál urat, az orsz[ágos] rendőrség igazgatóját⁵⁸ a Honvédelmi Bizottmány által oda utasítottatni kérem, hogy azon hét kocsisnak Pesten gyámoltalan állapotban hátrahagyott családját élelemmel ellássa, kik Turcsányi János honvéd tüzér hadnagy⁵⁹ fél útege mellett lovaikkal szolgálatot tesznek. A hét bérkocsis névsorának benyújtására a nevezett honvéd tüzér hadnagy már utasítva van.

Másolat az eredeti tisztázatról. MOL Görgey-lt. 36. cs. b/8. fasc. No. 12.

Bruck, 1848. október 15.

Görgei Artúr ezredes jelentése az OHB-nak

A t[isztelt] Honvédelmi Bizottmány f[olyó] é[v] októb. 8-áról írt rendeletében nekem meghagyja, hogy az én parancsnokságom alatt elfogott, azonban ártatlanságánál fogva később szabadon bocsátott Gr[óf] Zichy Pálnak⁶⁰, – állítólag Vásárhelyi Hunyadi-csapatbeli századosnál⁶¹ lefoglalva létező ingóit kiadassam.⁶²

E rendeletre van szerencsém válaszolni, hogy én a Hunyadi-csapat parancsnokságával csak 4 napig voltam felruházva;⁶³ hogy midőn f[olyó] e[sztendő] szept. 30-án gróf Zichy Pál úr nekem fogolyul kezemhöz jutott, ingó javairól nekem semmi jelentés nem tétetett, sőt, Zichy Pál grófnak önvallomása szerint, ő erről írásbeli jelentését Meszlényi Hunyadi-féle őrnagy úrnak⁶⁴ nyújtotta be; és hogy Vásárhelyi százados, akkor [!] időben hadnagy közvetlenül Trangoss Hunyadi-féle százados, most őrnagy⁶⁵ parancsa alatt állott; – hogy mindezeknél fogva nem én, hanem Tran-

goss őrnagy úr az, ki gróf Zichy Pál úr ingó javainak Vásárhelyi százados úr kezén keresztül hová jutásáról felelni tud és tartozik.

Fogalmazvány. MOL Görgey-lt. b/8. fasc. No. 8.

Pozsony, 1848. november 1.

Görgei Artúr vezérőrnagy jelentése az OHB-nak

Mivel az e pillanatban bekövetkezett nyugalom a különböző katonai szolgálati ágak megszervezését lehetővé teszi, és ez az elkerülhetetlenül szükséges megszervezés csak felülről hajtható végre: ezennel alázatosan kéretik a magas Országos Honvédelmi Bizottmány a vezérkarnak egy meghatározandó pénzmennyiséget havonta számadás ellenében megadni, hogy a térképek, rovatos táblák, és más szükségletek, amelyek a katonai szolgálati ágak megszervezésére megkerülhetetlenül szükségesek, – beszerezthessenek.

Másolat. Eredetije német. MOL Görgey-lt. Hadparancs jkv. No. 4.

Pozsony, 1848. november 2.

Görgei Artúr vezérőrnagy jelentése Kossuth Lajosnak, az OHB elnökének

Szükséges, hogy a táborkarnál egy irattári hivatal állíttassék föl. Ez okból tisztelve kérem Elnök urat, méltóztassék egy irattárnoki állomásnak külön meghatározandó illetménnyel történendő rendezése iránt intézkedni, egyúttal pedig ez állomás betöltésére Leffler László, a pesti volt polgári lövész zászlóalj első hadnagyát⁶⁶ mem ajánlani.

Eredeti tisztázat. MOL OHB 1848:2855. „Elintéztetett nov. 15-én 1848.” Német fordítása: MOL Görgey-lt. Hadparancs jkv. No. 15.

Pozsony, 1848. november 2.

Görgei Artúr vezérőrnagy jelentése az OHB-nak

Tegnap, [olyó] hó 1-én a tisztelt Honvédelmi Bizottmány elnöke, Kossuth Lajos úr által honvéd tábornokká és a magyar feldunai hadsereg fővezérévé kinevezetvén: kötelességemnek tartom a tisztelt Honvédelmi Bizottmánynak jelenteni, hogy a magyar [kir.]⁶⁷ hadsereg feldunai táborának fővezérségét tegnap átvettem.⁶⁸

Eredeti sk. tisztázat. MOL OHB 1848:2340. Másolata: MOL Görgey-lt. Hadparancs jkv. No. 17. A hadügyminisztériumnak küldött azonos szövegű jelentést ld. MOL HM Ált. 1848:9361.

Pozsony, 1848. november 4.

Görgei Artúr vezérőrnagy jelentése Kossuth Lajosnak, az OHB elnökének

Magyar hadseregünkben némely főtisztai állomások rendszerezítése és betöltése elkerülhetetlenül szükségeltetvén; az ./. alatti előléptetési tervet oly kérséssel van

szerencsém elnök úrnak áttenni, miszerint a Honvédelmi Bizottmánytól utólagosan kieszközölnödő jóváhagyás reményében saját elnöki hatalmánál fogva azt mielőbb megerősíteni, és engem az illetőknek leendő tudtuladhatás végett e kinevezésekről értesíteni s illetőleg felhatalmazni méltóztassék⁶⁹.

Eredeti tisztázat. MOL OHB 1848:2299. eredeti iktatószáma 7./E. „Érkezett 5/11. 1848.”

Pozsony, 1848. november 5.

a–b–c.) Görgei Artúr vezérőrnagy jelentései Kossuth Lajosnak, az OHB elnökének

a.)

Tisztelt Elnök úr !

A katonai számadó hivatal jelenleg alkalmas egyének hiánya miatt a legnagyobb rendetlenségben lévén: szükségesnek találom azon hivatalosztály organizálását egy oly egyénre bízni, ki abbéli képességét már máshol bebizonyította; e tekintetből Házlinger József, Főherceg Ferenc Károly 52-k sz[ámú] sorszredebli számvevőzt oly kéréssel van szerencsém Elnök úrnak felterjeszteni, miszerint a Honvédelmi Bizottmányt oda utasítani méltóztassék, hogy a nevezett egyénnek Eszékről Budára leendő áttételét tüstént fogamatba vegye, hogy a jelenleg minden forma és rend nélküli számadó hivatal az illető egyén által organizáltatván; a további rendetlenségek s ebből eredő károk minél előbb megszüntessenek.⁷⁰

Eredeti tisztázat. MOL OHB 1848:2546. Eredeti iktatószáma No. 9. „6/11. 848. // elintéztetett”.

b.)

A nagy hiányt, melyet egy építési zászlóalj nem léte a seregnél eddig is okozott, oly nagyon éreztük, hogy most, midőn seregünket organizálni elkezdenénk, én el nem mulaszthatom Elnök urat arra felszólítani, miszerint ezen elkerülhetetlenül szükséges zászlóalj mielőbbi alakítását annál inkább megengedni szíveskedne, mivel ez már most is a Győr városa határában elkezdendő sáncolásoknál működhetnék, s sok ki nem jelelhető nehézségeket eloszlatatna. – Ezen zászlóalj álljon 6 századból, melyet egy kinevezendő őrnagy vezényeljen.⁷¹

Másolat. MOL Görgey-lt. Hadparancs jkv. No. 38.

c.)

Már tegnapelőtt megparancsoltam Kazinczy százados úrnak,⁷² miszerint ő a városnál létező vásári bódékat a szabadban tanyázó csapatok számára felállíttassa. – Evégből megkértem a város hatósága, hogy kellő rendelkezéseit megtenni siessen.⁷³ – Ámbár ezt teljesíteni a megnevezett hatóság ígéré, s Kazinczy százados részéről a munkások ki is állíttattak, mégsem lehetett a szenvedő seregen segíteni, mert a hatóság elfeledé rendelkezéseit gyökeresen teljesíteni. – Tegnap s ma folyamodtam már evéggett Újházi biztos úrhoz,⁷⁴ de célt érni minden rendeletek dacára sem lehetett, mert a tulajdonos legényét, ki ezen bódék összerakását egyedül érti, elbújtatta. A szenvedő sereg nevében bátorkodom tehát Elnök urat teljes tisztelettel megkérni

arra, miszerint intézkedni méltóztassék, hogy a kérdésben forgó bódék az ahhoz értők által Kazinczy százados úrnak holnap reggeli 7 órakor kiadassanak.

Másolat. MOL Görgey-lt. Hadparancs jkv. No. 53.

Pozsony, 1848. november 5.

Kossuth Lajos, az OHB elnöke átírata Görgei Artúr vezérőrnagyhoz

Az utászkar felállítása helyeseltetik, és egy őrnagy zászlóaljparancsnokként való előterjesztése Tábornok úrra bízatik.⁷⁵ Egyben kérem a magyar nyelv behozatalát valamennyi, a hadseregnek kiadandó parancsnál.⁷⁶

Korabeli német fordítás. MOL Görgey-lt. b/11/c. fasc.

Pozsony, 1848. november 6.

Görgei Artúr vezérőrnagy levele Kossuth Lajosnak, az OHB elnökének

Mélyen tisztelt Elnök Úr !

Utólag megtudván, hogy Elnök úr némely tüzér- és más tisztek behívása végett valakit Franciaországba küldeni szándékozik; sietek e fontos küldetésre — ha ugyan még nem késő — Szabó Imre honvéd őrnagy⁷⁷ urat ajánlani. Sem biztosabb embert, sem alkalmasabbat Szabónál, — sem olyat, ki képzettségénél fogva, magány tapasztalás tekintetéből is, közhasznúbban fogna ez érdekes küldetésben eljárni: nem tudok.

Ha Elnök úr kérelmemre hajlandó, talán célszerű lenne Szabót egy kis előléptetéssel küldeni ki, hogy több tekintéllyel bírjon a francia sereg előtt. — Ó Budapesten van.

Mély tisztelettel maradván

Eredeti sk. tisztázat. MOL OHB 1848:2831. „Elintéztetett. Érkez. nov. 14-én 848.”

Pozsony, 1848. november 7.

Görgei Artúr vezérőrnagy jelentése Kossuth Lajosnak, az OHB elnökének

A hadseregnél tett intézkedéseim igénylik, hogy az általam ajánlott tisztek kinevezése azonnal megtörténjék.

Minélfogva bátorkodom Elnök urat megkérni, méltóztatnék a jelen ./ mellékletben foglalt tisztek kinevezését a magy. kir. Hadügyminisztériumnál a lehetőségig siettetni, s nekem mihamarabb kihirdetés végett átküldetni.⁷⁸

Eredeti tisztázat. MOL HM Ált. 1848:9572/3472. Eredeti iktatószáma No. 24.

Pozsony, 1848. november 7.

Görgei Artúr vezérőrnagy jelentése az OHB-nak

A magas Honvédelmi Bizottmány f. é. novemb. 3-kán 2061./e szám alatt a katonai kinevezések és előléptetések iránt kelt rendeletnek harmadik és végső pontja így szól:

„Az eddig e tárgyban netalán történt mellőzések helyreállításáról a katonaság (?) által az illető kormánybiztosok és hadvezér által értesítendő”.⁷⁹

Miután e pontnak értelme tisztán ki nem vehető, iránta újabb felvilágosítást szükséges kérni.

El nem mulaszthatom a magas Honvédelmi Bizottmánynak személyem iránt oly kegyesen kifejezett meleg bizalmát egyelőre szóval megköszönni, remélvén az igaz Isten kegyelmétől, hogy tiszta szándékomra és szakadatlan erőmegfeszítemre sükert adand – szegény hazánk szerelméért!⁸⁰

Eredeti tisztázat. MOL OHB 1848:3078. No. 23.

Pest, 1848. november 8.

Az OHB tudósítása Görgei Artúr vezérőrnagyhoz

Újházi László kormánybiztos folyó hó 6-káról kelt levele⁸¹ kíséretében Schlik vezérnek⁸² Simunichhoz⁸³ intézett s a nagyszombati postán felfogott eredeti levelét⁸⁴ az Országos Honvéd[elmi] Bizottmánynak azon megjegyzéssel, miszerint ezen levélnek mása Ön birtokában van, küldvén át, az Orsz[ágos] Honv[édelmi] Bizottmány nem véli célszerűtlennek fővezér urat figyelmeztetni, hogy ezen levél gyanús, s meglehet, azon okból van készakarva Simunichhoz a postán intézve, hogy seregünket sakkba tartsa, s erőnket szétoszoltassa. – Vegye Ön egyébként ezen figyelmeztetést csak mint eszmét, mert meglehet, hogy Schliknek betörése is valósul; – egyébként teljesen meg van az Orsz[ágos] Honv[édelmi] Bizottmány győződve, hogy e levélben foglalt szándék Ön figyelmét ki nem kerülte.

Fogalmazvány. MOL OHB 1848:2490. „Elk. 9/11.”

Pozsony, 1848. november 9.

Görgei Artúr vezérőrnagy jelentése az OHB-nak.

Kazinczy Lajos százados hozzám intézett azon jelentését,⁸⁵ melyben az utászati kart illető terv részleteit megrostálás végett hozzám beküldötte, azon kéréssel van szerencsém a Honvédelmi Bizottmányhoz általtenni, miszerint ezen tárgyat illető becses határozatokat mielőbb velem tudatni szíveskedjenek. Tudatom ezennel a Bizottmánnyal, miszerint ezen terv életbeléptetése ellen nemcsak hogy semmi észrevételem nincsen, hanem azt teljes pártolásra méltónak tartom.

Ezáltal egyszersmind mellékelem azon kérésemet, hogy az itt alakuló zászlóaljak számára szükségelt őrnagy és századosi utasítások-, nemkülönben az oktatási és szolgálati rendszabályokból több példányokat a nemzetőrségi tanács által hozzám felküldetni méltóztatnék.

Másolat. MOL Görgey-lt. Hadparancs jkv. No. 78.

*Pozsony, 1848. november 15.*⁸⁶
Görgei Artúr vezérőrnagy előterjesztése az OHB-nak

Az eddigi katonai szokás — s a maga Honvédelmi Bizottmány beleegyezésével is — a hadseregbeli katonatisztek havidíjait mindig a hónap utolján kapták meg; de ennek azon rossz következtése tapasztaltatik, hogy a tisztek midőn rangjukba léptetnek, egy egész hónapig semmi díjt nem kapván, már előre adósságba verik magokat, hogy egy hónapig élhessenek, mi hogy a tisztek jellemére legrosszabb hatással van, semmi magyarázatot nem kíván.

Ugyanezért egész tisztelettel vagyok bátor a magas Honvédelmi Bizottmányt megkérni, méltóztatnék megengedni, miszerint valamint a közvitéztek 5 napi díjaikat előre kapják, akként a tiszteknek is havi díjaik a hónap 1-ő napján adassanak ki.⁸⁷

Eredeti tisztázat MOL OHB 1848:3209. No. 14. Másolat az eredeti tisztázatról: MOL H 147. Vegyes iratok. 10. doboz. Tiszáninneri nemzetőri kerület iratai. 6. füzet. Közlekedés. No. 14.

Pest, 1848. november 18.
Kossuth Lajos, az OHB elnöke tudósítása Görgei Artúr vezérőrnaghoz

Tegnapelőtt dátum nélkül beérkezett ajánlata következtében értesítettik Tábornok úr, hogy jövőre a tiszti fizetések már a hó 16-án lesznek eszközölhetők, a hadügyminisztérium az évégetti szükséges rendeleteket megteendi.⁸⁸

Fogalmazvány. MOL OHB 1848:3209. Másolat az eredeti tisztázatról: MOL H 147. Vegyes iratok. 10. doboz. Tiszáninneri nemzetőri kerület iratai. 1. füzet. Parancsok, folyamodások és jelentések. No. 22.

Budapest, 1848. november 19.
Az OHB tudósítása Görgei Artúr vezérőrnaghoz

Értesítem tábornok urat, hogy a ma az alsó táborból ide megérkezett Sándor-ezred⁸⁹ 1200 főre menő 2 zászlóalját holnapután, részint az innét, részint Komáromból 1200 felszerelt nemzeti öltönnyel ruházott s felfegyverkezett újonccal szaporítva, Gönyőre [sic!] és Győrbe fog szállíttatni, hol azok, ha valamely különös akadály közbe nem jön, e hó 23-án meg fognak érkezni; tessék tehát ezen sereggel további rendelkezéseit jókor tudatni.⁹⁰

Szabó Imre fogalmazványa. MOL OHB 1848:3286.

Pozsony, 1848. november 23.
Görgei Artúr vezérőrnagy előterjesztése Kossuth Lajosnak, az OHB elnökének

Gosztonyi Imre őrnagy úr legújabban neveztetett ki egyik gyalog honvédezászlóalj parancsnokává.⁹¹ – Miután azonban katonai 12 éves pályájának utóbbi 9 évét folytonosan lovas szolgálatban töltötte, s egyrészt éppen a lovasságnál van tehetsége kitünőbb szolgálatot tenni; másrészt igen nehezebb esnék most, midőn katonai tuda-

mánya- és tapasztalásának nyakra-főre már hasznát kell venni, – újra gyalog szolgálatba betanulni: Gosztonyi őrnagy úr igen óhajt rangjában egy lovas csapathoz áttétetni; és én bátorkodom tisztelt Elnök urat megkérni: méltóztassék Gosztonyi őrnagy urat, — kinek éppen lovas főtiszti képzettségét kár lenne véka alá borítani — egy lovascsapathoz, például a Károlyi István⁹² huszár ezrede egyik osztályához parancsnokul áttételét eszközölni, vagy őt éppen az egész ezred szervezésével megbízni, mely helyre őt annyival inkább merhetem ajánlani, minthogy arra való tökéletes képességét minden huszárezred köztudomására bebizonyította.

Másolat. MOL Görgey-lt. Elnöki lev. No. 68. A Nádasy Sándor ezredesnek, az Országos Nemzetőrségi Haditanács elnökének küldött azonos szövegű felterjesztést ld. uo. No. 66.

Pozsony, 1848. november 24.

*Görgei Artúr vezérőrnagy jelentése a–b.) Kossuth Lajosnak c–d.) az OHB-nak e.)
Görgei és Csány László főkormánybiztos jelentése az OHB-nak*

a.)

Unterschill Károly úr,⁹³ állítólag Messenhausernek⁹⁴ második segédje, Ausztriából átjövén, előőrseinknél jelentette magát, és Sréter őrnagy⁹⁵ úr által Sopronból ide őrizet alatt beküldetett. Lábon kapott sebe miatt ápolásra levén szüksége, Buchhofban, Galgóc közelében, férjnél lévő nővéréhez óhajt 14 napi reconvalescentiára⁹⁶ indulni, annak elteltével pedig seregünkben szolgálatot venni. Én az emberrel sokat beszélgettem, és szinte hajlanék jót állani érte. Azonban Csány főkormánybiztos úr minden esetre Pestre küldi. Méltóztassék tisztelt Elnök úr neki a 14 napi szabadságot Buchhofba megszavazni, mely idő múlva seregemhez elvárom. Van egy kísérője, Vesseli Ferenc, ki példás hűséggel őt mindenütt, most is Pestre követi, és vele együtt és egy csapathoz akar zászlónkhoz esküdni.

Van itt még egy másik egyén, mely azonban gyanús előttem. Neve Singer. – Unterschill vállalkozott őt a holnapi gőzösön magával vinni Pestre, és annak vallo-másával együtt Elnök úr rendelkezésére átadni.⁹⁷

Eredeti tisztázat. MOL OHB 1848:3724. Másolata: MOL Görgey-lt. b/30. fasc. Elnöki lev. No. 74.

b.)

Ide mellékelve van szerencsém átküldeni: a tábor harcrendét, a hadsereg- és tüzérimutatást, — továbbá egy, a vezérkari tisztektől eléterjesztett kérelmet, és a Miklós-huszárok ajánlatát, miket kegyes pártfogásába ajánlani bátorkodom, — végre egy f. h. 23-kán vezérletem alatt a vasút felé Újfalu⁹⁸ felett véghezvitt erőltetett szemügyrevétel jelentését.

Eredeti tisztázat. MOL H 2. Kossuth Polizei Akten 440.

c.)

Jelentés az 1848-ki nov. 23-kán a vasúthíd és Újfalu felé véghez vitt erőltetett szemügyrevételről.

Azon tudósítás, hogy az ellenség által a Morva jobb partja, honnan átjöve tele minden körülményből gyanítható, igen gyengén van megrakva, okot nyújtott alólírt-nak fennérített szemügyrevétel megrendelésére, melyet a tárgy fontosságánál fogva személyesen vezetett, s melyre 10 század gyalogság, 1 század tiroli lövészek, 5 szakasz huszárok és 1 lovas üteg vezényeltettek. Ezen seregből 2 gyalog század és 1 huszár-szakasz a jobboldal, Stomfa felé küldetett, hogy bennünket körülfogás ellen biztosít-sanak, és mi hátrálván, szinte visszavonuljanak.⁹⁹

E seregekkel a vasúthídnál megérkezvén, támadólagos helyzetbe tettük magun-kat, az ellenséggel elhitendők [sic!], hogy meg fog támadtatni, és őt ottani összes rendelkezhető erejének kifejtésére kényszerítendők. Ezt ő meglehetősen gyorsasággal meg is tette; alig száguldoztak egyes lovasok Schlosshofba, legott egy határőrvidéki zászlóalj, 1/2 gyalogüteg és egy kis osztály lovasság nyomult elő a Morváig.

Hogy pedig az ellenséget teljesen felriasszuk, néhány golyót röpítettünk hozzá, mire a 1/2 üteg gyorsan felmozdonyozott, és a lovassággal együtt visszavágtatott, később azonban a vasúthíd felé vonult. Egyszersmind Schlosshofból egy másik határőr-vidéki zászlóalj, egy osztály lovasság és több löveg nyomult előre; az utóbbiak az újfalusi elrongált híd felé fordultak, hol az ellenség alkalmasint ennek helyreállítását gyanította, vagy pedig a megismert vezérkart vette célba. A Morvamezőről (March-feld) szinte nyomultak előre lovas- és gyalogcsapatok.

Minekutána ezek által az ellenség erejét és elhelyezését ama vidéken kiismer-tük, a gyalogság a vasút mentébeni hátrálásra parancsoltatott, a lovassággal és a lövegekkel pedig az Újfalun átvezető utat választottuk, hova az ellenség is legna-gyobb sebességgel küldé fönnérített 1/2 üteget.

Újfaluból a hidat szemlélvén, melynek hosszában 2 vetágyút¹⁰⁰ az ellenség fog-lalkoztatására állítottunk, 2 ütegnak fölötte élénk golyó-, granát és srapel tüzelésé-vel üdvözlöttünk, melyet a kedvezően elhelyezettett egyetlen ágyúnkkal mindaddig viszonoztunk, míglen a hozzánk legközelebb eső házak az ellenséges granátok által felgyújtattak. Ez alkalommal Pusztelnik vezérkari őrnagy¹⁰¹ úr alól tulajdon lova ellövetett.¹⁰²

Tartani lehetővé végre attól, hogy később az égő falun át vissza nem vonulha-tunk, — visszatértünk Pozsonyba, — legkisebb embervesztéség nélkül.

Eredeti tisztázat. MOL OHB 1848:4078. T. 129. „Közlönybe, ha még nem jelent volna meg.” Kivonatos szövege megjelent: Közlöny, 1848. dec. 1. No. 174. 822. A hadügyminisztériumnak küldött német szöveg másolata: MOL Görgey-lt. Hadpa-rancs jkv. No. 129.

d.)

A magyar kir. hadsereg táborkarának tervezetében mindkét táborban föllállít-andó könyomda is van említve.

Az itteni parancsnokságnál Mangold Károly könyomdász keresi ez alkalmazta-tást, és folyamodásán kívül egy tábori könyomda rajzát, valamint e szakbani jelessé-gének próbáit terjesztette elő. Miért is alólírt a nevezett Mangold Károlyt táborkari könyomdásznak ajánlja, és az érintett próbákat ezennel felterjeszti.

A folyamodónak kérelménél tekintetbe jöhet még az is, hogy jelenleg család-jával együtt szűkölködik, minthogy a törvény rendelte 2000 p[engő]f[orint]nyi bizto-sítékot, mint könyomdatulajdonos, le nem tehetvén, könyomdáját be kellett zárnia.

A biztosíték szükséges volta magától megszűnik, miután e folyamodó be levén a hadseregbe sorozva, csak felsőbb rendeleteket teljesítend.

Egyúttal felhatalmazást kér az alulírt, a folyamodó által tervezett nyomdakocsinak elkészíttetésére, s a fogatnak és a megkívántató egyéb kellékeknek mennél előbbi megszerezhetésére.¹⁰³

Másolat. MOL Görgey-lt. Elnöki lev. No. 73.

e.)

Hertelendy, württembergi huszárezredi őrnagy¹⁰⁴ úr előterjesztésére¹⁰⁵, tekintetbe véve a huszároknak jelen táborozásbani fáradalmait, s főleg azt, hogy a vas ára is felszökkent: a Honvédelmi Bizottmány utólagos jóváhagyása reményében a fél pengő xnyi¹⁰⁶ patkópénzt 1 px-ra emelve, azt vitéz huszárainknak — egyetértőleg — kifizettetni rendeltük.

Eredeti tisztázat. MOL OHB 1848:3994. Duka Tivadartól származó másolata: MOL Görgey-lt. Elnöki lev. No. 76.

Pozsony, 1848. november 25.

Görgei Artúr vezérőrnagy jelentése Kossuth Lajosnak, az OHB elnökének

Simpartl szekerészkapitány folyamodását van szerencsém t[iszte]lt Elnök úrnak azon kérelemmel átalküldeni, hogy afelett bölcs belátása szerint határozni méltóztatnék. Az ezután felállítandó új szekerészlet organizációjánál lehetne tán Simpартl kapitány urat sikeresen használni.

Másolat. MOL Görgey-lt. Elnöki lev. No. 81.

Pozsony, 1848. november 27.

Görgei Artúr vezérőrnagy jelentése az OHB-nak és a hadügyminisztériumnak

Mellékletben van szerencsém a tiszt[elt] Honvédelmi Bizottmánynak és a hadügyminisztériumnak egy javaslatot átküldeni a magyar vezérkar organizációja iránt. – E javaslat nem kimerítő ugyan, de azért a .//. alatt ide mellékelt személy jegyzék kapcsolatában, — hol a mellettem lévő vezérkari tiszték tulajdonságai, azoknak legcélszerűbb alkalmazhatása, és az illető előléptetési ajánlatok vannak megírva, — legalább segédeszközül szolgálhat úgy a magy[ar] vezérkar szervezéséhez, mint szinte itteni osztálya megítéléséhez.¹⁰⁷

Ez alkalommal bátorkodom kérdést ejteni aziránt, vajon a nékem tett ígéret: „miszerint a kezem alá bízott hadseregnél semmi kinevezés az én ajánlatomon kívül nem fog történni”¹⁰⁸ – a mellettem működő vezérkari osztályra is kiterjedt-e?

Ha különben volna: kéntelen lennék a szolgálat érdekében megkérni a tiszt[elt] Honvédi Bizottmányt és hadügyminisztériumot: hogy éppen a vezérkar tiszteinek kinevezésénél — a magyar hadsereg ezen leggyöngébb, legsértékenyebb oldalánál — méltóztatnék nékem kötetlen szabad kezet hagyni, és hozzám semmi vezérkari tisztet nem alkalmazni, kit nem volt módom úgy a harcmezőn, mint szinte az irodában személyesen megösmérni és megítélni¹⁰⁹.

Másolat. MOL Görgey-lt. Hadparancs jkv. No. 134.

Pest, 1848. november 29.

Az OHB válasza Görgei és Csány november 24-i jelentésére

Önöknek folyó hó 24-kéről 76-k szám alatt kelt előterjesztésükben foglalt abbéli intézkedésük: melynél fogva a huszároknak járó 1/2 pxrnyi patkópéniüket egy pengő xr-ra emelték, jelen rendkívüli körülményekben helyeseltetik.

Fogalmazvány. MOL OHB 1848:3994. „Elk[üldetett] 30/11”. Másolat az eredeti tisztázatról: MOL H 147. Vegyes iratok. 10. doboz. Tiszáninneri nemzetőri kerület iratai. 1. füzet. Parancsok, folyamodások és jelentések. No. 35.

Pozsony, 1848. november 30.

Görgei Artúr vezérőrnagy jelentése Kossuth Lajosnak, az OHB elnökének

Elnök úrnak hozzám f. h. 23-ról 3365/e. alatt intézett megkeresésére, hogy ha lehet Pestre egy 6 fontos gyalog- vagy egy lovasüteget küldjek, melyre Vetter tábornoknak¹¹⁰ szüksége van,¹¹¹ jelentenem kell, hogy ha a ködös idő nem fog késedelmet okozni, Helm kapitány¹¹² fog holnap reggel e célra gőzhajón Pestre indulni lovasüteggel.¹¹³

Eredeti tisztázat. MOL OHB 1848:4335. „dec. 3./848. Tudomásul vétetik. – Kelt Budapesten dec. 7-én 848. — a bizottmány határozatából — Rákóczi János előad. eln. titkár”. Másolat. MOL Görgey-lt. Elnöki lev. No. 99.

Pozsony, 1848. december 1.

a.) *Görgei Artúr vezérőrnagy jelentése Kossuth Lajosnak, az OHB elnökének*

b.) *utóirata Kosztolányi Móric alezredes¹¹⁴ jelentéséhez*

a.)

Tisztelt Elnök úr !¹¹⁵

Éppen azért küldöttem vissza a sok haszontalan holmit (Bagage), mivel Pozsonyt tartani akarom, míg csak seregeim meg nem futamodnak, mint Schwechat alatt. Azon kikürtölésnek tehát, hogy mi már Mosonyba húzódtunk volna vissza, se Csány k[ormány]b[iztos] úr, sem én oka nem lehetünk. – A gyávák mindig saját természetük szerint kombinálnak, és a rosszakarók továbbhirdethetik az ily kombinációkat.

Ma indul Pestre egy 6 fontos (a 3-dik számú német) lovasüteg: az ágyúk és emberek gőzhajón, a lovak szárazon, mert nincs vontató hajó.

Helm kapitány a parancsnok. Ő a k. k. 5-tes Artillerie Regimentnél¹¹⁶ akar szolgálni, azért küldöm vissza; valamint Simpartl szekerész kapitányt is, ki szintén nem akar velünk tartani.¹¹⁷

A fegyverek iránt tettem már rendelést, hogy ami reparatursbedürftig¹¹⁸, leküldessék.

Eleintén csak az ezredek kaptak Verordnungenokat¹¹⁹ a Generalkommandótól,¹²⁰ de mióta t[isztelt] elnök úrnak azt tetszett írni, hogy nem létezik többé: azóta úgy látszik, mintha egy bizonyos reakcionárius szellem szállotta volna meg ezen vonaglófélben lévő hivatalt, mert azóta már nekem is küldenek Verordnung über Ve-

rordnung,¹²¹ még pedig ilyeneket, amiket én vagy már megkaptam volt a h[ad]ü[gy]minisztériumtól, vagy legalább a h[ad]ü[gy]minisztériumra hivatkoznak.

Újoncok, ha fel volnának szerelve ruhával, fegyverrel, nagyon is kellenének; de másképpen valóban csak terhünkre vannak, mert itt, hol minden emberem az előrsi szolgálaton gyötrődik, hol soha sem lehetünk bizonyosak, nem-e támadtatunk meg minden órában, itt, mondom, az organizáció teljes lehetetlen. – Hiszen még ezen szerencsétlen önkéntes zászlóaljakkal, akik honvéddé alakulnak, sem tudok rendbe jönni, aztán nem is bizhatok bennök, hogy ők az első ágyúlövésre el nem szaladnak, azért küldöttem én le csaknem mindent, ami nem combattant, mert hijjában [sic!], akármennyit okoskodtam eleintén az itt helybeni organizációról: a praxis megmutatta, hogy *nem* lehetséges. Alig bírtuk felszerelni a 25-dik zászlóaljot: a 15-dik még mindig fegyvertelen, mindamellett, hogy fegyver van — de minő! — többnyire reparatursbedürftig, úgyhogy egy 15 emberből álló cirkáló, mely allármlövéseket¹²² akart tenni, nem tehet, mert egyetlen egy fegyver sem volt annyira rendben, hogy el lehetett volna azt sütni.

Bátorkodom még egyszer meggyőződésemet kijelenteni, miszerint szeretett hazánk soha, de soha *nemzetőr* vagy *önkéntes* által — , de igenis rendes honvédek által megmentendő: — valamint azon meggyőződést is, hogy 10 000 rendes honvéddel magában többet tehetek, mint ha még 10 000 nemzetőr vagy önkéntes hozzá áll.

Az önkéntes vagy nemzetőr név már csúfnévvé vált. –

Sajnos, de így van.

Ellenben a honvéd név napról napra dicsőségesebbé válik, és a rendes katonaság örömmel fogadja el azt.

Nyitra, Trencsin, Pozsony s. a. t. megyei honvéd újoncok innen várják a felszerelést; el is küldettek már ide ezerezen felül szűrbe-gatyába. – Itt a ruha mindent tesz, kitüntetés s avval önbizalmat ad: kérem t[iszelt] elnök urat azt kegyesen figyelembe venni, s megengedni, hogy én gatyás újoncokat a honvédek közé ne sorozzak.¹²³ –

Mindent, ami raktárba való, minden gyűjtéléket Komáromba küldöttem és küldöm folyvást. Lázár tábornoknak¹²⁴ ott a helye, ott szerelhet fel bátran – itt semmit sem tehet.

Ha másutt segítségért rimánkodnak, jele az, hogy önbizalom hiányzik. – Én, ha másként nem lehet, 10 000 emberrel védem magamat a határon tartom magam, ameddig lehet. – De azon szót: „segítséget minden áron!”, éntőlem soha sem fogja olvasni t. Elnök úr.

A volt Sándor-gyalogság *nem vesztegel* Győrött. 1200 újoncot kapott: azok félig-meddig kitanítására idő kell, azt hagyom nekik; különben tőlök semmit sem követelhetek.

Lázár azt jelenti nekem, hogy most mindenekelőtt nadrágot és cipőt kellene készíttetni.

Teljes igaza van t[iszelt] elnök úrnak, egy Ausweist¹²⁵ követelni tőlünk, de én részemről nem vagyok képes azt eléállítani, mert minden zászlóaljamból alakulófélben van. — Nem tudom továbbá a *rendesek* Gebührjét auf die jetzt ablaufenden Kathegorien,¹²⁶ — s mindedig azért nem tudhattam, mert ellenség előtt vagyunk, és az illető vezérek előri szolgálat által egészen el vannak foglalva.

A feldunai hadsereg kötelessége a határt védni.

Addig tegye meg az álladalom az illető rendelkezéseket, hogy a szükségletek minél nagyobb gyűjtelékben fődözve legyenek.

A huszárok köpönyegei igen-igen célszerűtlenek; kategóriájok lejárt. Ej be jól volna a huszár köpönyegnek új formát — a színe maradhatna — adni. Nádosity¹²⁷ barátom sokat tehetne, ha oly szeleburdi nem volna, s hisz ő maga is huszár volt, s tapasztalhatta a jelen huszár köpönyeg kellemeit.

Mély tisztelettel

Görgei tábornok

Nádason egy kis előri verekedés eredmény nélkül.¹²⁸

Lipótvár parancsnokának előlegesen Ordódyt¹²⁹ jelöltem ki, mert biztos tudomás szerint, Beyer¹³⁰ nem oda való.

Prinz¹³¹ nálam volt. Megtettem, ami tehetségemben állott. – Hatodikán, úgy mondják, megtámadnak bennünket négy helyütt, Nádas, Köpcsény, Parndorf és Soprony tájékán. – Igen kíváncsi vagyok reá.

Aggódom a Balaton meg Fertő tava közti vidék sorsán! Ott nincs semmi. – Perczel nem tudom, mit akar Csáktornya táján, de annyit tudok, hogy ha jól nem vigyáz, az ellenség előbb lesz Veszprémben, mint ő.¹³² – Perczellel értekezni lehetetlen, mert minden levelek feltöretnek, és annyi biztos emberrel nem rendelkezhettem, és mert tudom, hogy Perczel tanácsomat soha el nem fogadandja, én pedig az övét csak akkor, ha jó, de akkor szívesen.

Főlöstöm!¹³³ Szombathely! – Kőszeg! Vannak-e [isztelt] Elnök úrnak ott biztos emberei?

Eredeti sk. tisztázat. MOL OHB 1848:4276. Kivonatosan közölte Steier I. 191–195.

b.)

Feldunai hadtest

II-ik dandár

A feldunai hadtest parancsnokságának

Posonyban

Stomfán, 1848-ik december 1-én

Ma reggeli 5 órakor az ellenségtől megszállott Magyarfalvát a tiroli gyorslövészek századával, a veszprémi zászlóaljjal,¹³⁴ — Esterházy-féle¹³⁵ 3, és a 46. honvéd zászlóalj szinte 3 századával, az 5-ik gyalog 1/2 üteggel és Württemberg-huszárezred 2 szakaszával, — ostrommal megtámadtam, az ott tanyázó ellenséges Reisinger-féle zászlóaljat¹³⁶ és 1 osztály Kress-féle könnyűlovast¹³⁷ részint kivertem, részint elfogtam s kipusztítottam; – minthogy azonban az ellenség a Morva vize túlpártjáról 12 ágyúval a falu és híd közti töltésre 3 egész óráig három oldalról folytonosan igen sűrűn tüzelgetett, saját ütegem pedig tüzeléshez nem juthatott, a híd szándékolt felgyújtásának kivihetéséről meggyőződván, miután az átjárásokat előbb torlaszokkal elrekesztettem, délelőtti 10 órakor visszavonultam.

Mindamellettt utánunk jött ellenséges 6 ágyú és 2 lovasosztály, kik folytonosan ágyúztattak ugyan, de meg nem támadtak; a Láb és Magyarfalú közti hidakat szétbontván, az ellenség előbbre nem nyomulhatott.

Különösen kitüntették magokat a falu megrohanásában, az ellenség elfogatásában, és a hátrálás fedezésében Söll, tiroli gyorslövészeink századosa¹³⁸ egész századával, Káyn Lajos Esterházy-zászlóaljbéli százados¹³⁹ vitézei nagy részével, Krausz

Ede, veszprémi önkéntesek főhadnagya¹⁴⁰ és *Thomstorff* Württemberg-huszár-ezredbeli százados.¹⁴¹ – Két ágyúlöszerkocsi megmentésénél, mely 2 lónak vesztese, háromnak pedig megsebesülése miatt a többtől elmaradt, *Kosztolányi Péter* százados,¹⁴² ki a veszprémi önkéntesek 5-ik százada kevés emberével, és néhány gyorslövessel [sic!] kitűnő elszántan működött; azonban kartácslövessel súlyosan sebesített, mire azokat *Kosztolányi Károly* százados¹⁴³ ugyanazon zászlóalj 2-ik százada 12, és Esterházy-zászlóalj néhány önkéntesével a veszélyes granát- és kartácstűzelés közben az előnyomuló ellenség elől kiszabadította.

Halva maradt a hely színén 1 tüzér, 3 gyorslövész, 4 Esterházy-féle, 2 veszprémi önkéntes, 2 tüzér- és 1 huszárló; — megsebesített 16 ember és 3 ló; — itteni bevonulásomkor pedig hiányzott [sic!] 60 ember, kiknek sorsát eddig nem tudom, — köztök Söll a derék gyorslövészi százados és Vargha Lajos veszprémi zászlóaljbeli segédtsízt.

Az ellenségtől mintegy 10 ló s 45 ember elesett, egy hadnagy s 59 ember pedig elfogatott.

Holnap Posonyba érkeztemkor részletesb jelentésemet adandom be.

Kosztolányi Móric alezredes

Éppen mikor ezen jelentés beadatott, megjött a mi derék lövészkapitányunk, *Söll Vitalus*. A tirol vadászok megannyi hősök, ha ezek nincsenek meg a huszárok: hát egy ember sem jön haza többé, annyira voltak már körülvéve az ellenségtől. A veszprémi, somogyi (most 46-dik honvéd) önkénytesek és az Esterházy-féle zászlóalj emberei csak igen gyéren tüntették ki magokat: mert ott még mind megmaradt, ami volt tiszt. Bizony nagy bajt okoztak¹⁴⁴ a mi uraink odafent azzal, hogy az önkénytes zászlóaljakat csak így per Bausch & Bogen¹⁴⁵ honvédizálták. — Kosztolányi hiúságból meg szeretné tartani a négy zászlóaljat a „*Kosztolányi sereg*” név alatt: abból az következik, hogy a rossz tisztektől nem szabadulhat meg egykönnyen az ember; s ebből meg az, hogy ezen sereg örökké nem úgy fogja magát viselni, mint annak a rendje volna.¹⁴⁶

Ezen expedíció, ámbár a cél nem éretett el, mégis igen hasznos volt; mert az ellenség tapasztalta, hogy mi nemigen tréfálunk. — Kosztolányi ritka ember: de magára bízni őtet nem lehet többé. Nincs vezéri tapintata, Guyonnak¹⁴⁷ párja! Vakmerő a lehetőségig.

Az érdekeresztekre most igen szükségem volna, s ha azok még el nem készültek, legalább a kitüntetésnek alapszabályaira. Méltóztassék nekem legalább azokat elküldeni, hogy a szükséges kiosztási jegyzéket összeállíthassam.

Néhány tiszt pörbe fog idéztetni, — s ha szükség, agyonlövetni, mert gyávaságot seregemben nem tűrök.

Kéz alatt azon hírt vettem, hogy Stúriában 8 lovasezred összeseregel; Olaszhonból pedig 9 gyalogezred rendeltetett fel Perczelnek megsemmisítésére. —

A Balaton és Fertő tava közti vidék !!! Mindig csak az furdálja a lelkemet, hogy ott betörnek; és én itt, Perczel odalent vesztegélünk. — Csak késő ne legyen ezen figyelmeztetés! —

Különben vígan vagyunk, mert hol itt, hol amott hallatszik az ágyúszó, a katonának ezen kedvderítő szimfóniája. —

Perczel én alattam áll? vagy külön állunk?¹⁴⁸

A Sándor-sorezredről furcsákat beszélnek, hogy nem áttalanának átmenni az ellenséghez, ha volna rá alkalom. Aziránt tisztába kell jönnünk egymással, s azért fölhozatom őket ide Pozsonyba.¹⁴⁹

Görgei tábornok

Eredeti sk. tisztázat MOL OHB 1848:5197.

Pozsony, 1848. december 2.

Görgei Artúr vezérőrnagy jelentései a.) Kossuth Lajosnak, az OHB elnökének, b–c.) az OHB-nak

a.)

Néhány pozsonyi lakos folyamodást nyújtott be hozzám, engedelmet kérve a tiroli vadászcsapat mintájára egy új vadászcsapatot alakítani, a következő föltételek alatt:

a.) Szolgálni fognak a békekötésig.

b.) Alávetik magokat a katonai törvényeknek.

c.) Esküt teendenek a magyar alkotmányra.

d.) Zsoldjuk a tiroli vadászokkal ugyanaz leend.

e.) Foglalóul kapnak egyenkint 24 p[engő]f[orin]t., melyért felruházkodni, felszerelésen, köpenyegen, fegyveren és csizmán kívül fognak.

f.) Főparancsnokot s tiszteket kebelökből választanak.

g.) Egy század álland legalább 150, legfeljebb 200 emberből.

Elnök úrnak eziránt becses véleményét s elhatározását tisztelettel kikérem.¹⁵⁰

Másolat. MOL Görgey-lt. Elnöki lev. No. 107.

b.)

Sürgető szükség jövő tavaszra a Duna közlekedésének megtarthatása végett úszótelepekről gondoskodni. Mire nézve arra vagyok bátor figyelmeztetni a tisztelt Bizottmányt, hogy az óbudai hajógyár által a kísérletet még a Duna zajlása előtt tétesse meg, miszerint a jónak talált módon ily úszó telepek egész télen át készíthetessenek. Efféle telepekre annyival is inkább szükség van, mivel rossz alakzatú hadigözösünkkel¹⁵¹ a Dunát általában meg nem védhetjük, és egyes pontokon, p[é]ldá-nak] o[káért] Pozsony mellett, folytonosan kell egy vízi tüzererőnek állomásozni, mely célra egész gőzöst vesztegelni fölösleges. E télen át Mészáros gőzöst mindenesetre tetemesen át kell alakítani, mely ügyben Leuthner János,¹⁵² e hajón szolgálatot tett tüzer főhadnagy javaslatait a Bizottmány figyelmébe ajánlanám. E tiszt jelenleg, gondolom, Pesten van, mint gyengélkedő, és az úszótelepek tárgyában is szolgálhatna tanáccsal a hajógyárnak. Ez ügyet általában mind e gyárnál, mind pedig a honvéd tüzérőség főparancsnokságánál sürgetni kell.¹⁵³

Eredeti tisztázat. MOL OHB 1848:5154. Hátoldalán Kossuth sk. feljegyzése: „A budai hajógyár felszólítandó, adjon jelentést, hogy Molinár alezredes rendeletei szerint mi és mennyi hadi csajkákat vett munkába.”¹⁵⁴ Fogalmazványa uo. Görgey-lt. Elnöki lev. No. 106. Az okmányt kivonatossan közölte *Görgey István* I. 45.

c.)

Hadseregünk egyik legártékonyabb és javítást legsürgetőbben kívánó oldala a számtalan poggyászkocsi, melyeket a tisztek szigorú parancsok és korlátozások dacára a csapatok után járatnak. Ez nemcsak a csapatok mozgékonyására nézve káros, sőt, veszedelmes, hanem a seregek erkölcstelenítésére is hat, mivel a sereghajtókat és a táborral járó nem katona személyeket tetemesen szaporítja.

A kocsik, mint poggyászszállító eszközök azért is célelленesek, mivel a poggyászokon kívül gyenge vagy rest katonák is foglalván helyet, a lovak csakhamar elcsigáztatnak, és a földnépe, mely az előfogatok szolgáltatására szorítottatik, nagy károkat szenved emiatt.

Szükségesnek vélném tehát poggyászlovak rendszerének béhozatalát, úgy, hogy minden bármi rangú tisztre egy ilyen ló számíttatnék. Három lóhoz egy lovas ember volna állítandó, ki az egymáshoz kötött poggyászlovakat a sereg után vezetné, és *a négy lóra gondot viselne*. Poggyásznyereg az óbudai ruhakommisszióban,¹⁵⁵ úgy halom, nagy számmal találtatik. A lovasembereket az újoncokból kellene választani, és ezek a gyalogsági századoknál külön rovatot képeznének.

E lovakon kívül, ha minden zászlóaljnak és minden lovas divízióknak¹⁵⁶ egy négylovas társzekeret adnánk, seregeink elegendőképpen el volnának látva. E társzekeret az újon készítésnél célszerű alakot nyerhetnének, jelenleg az úgynevezett 4 lovas ütegekocsikat használhatnók e célra, melyeknek a pesti tüzértárban még bizonyos számmal találtatni kell. Sőt, a pesti Fuhrwesens-Posto-Commandonál¹⁵⁷ még halmazokban heverő úgynevezett Fuhrwesens-Wagen¹⁵⁸ szekerek is használtathatnának kellő fődéllel és oldalakkal ellátva.

Ezekre kívántam a tisztelt bizottmányt figyelmeztetni, kérvén, hogy a poggyászlovak és -szekerek rendszerét mielőbb foganatba tésse a hadügyminisztérium által, hol a fontos tárgy számára ideiglenesen egy külön osztályt is lehetne felállítani, mert azt kellőleg egy osztály sem végezheti el mellékesen.¹⁵⁹

Eredeti tisztázat. MOL OHB 1848:6730. (Hadügyminisztériumi iktatószáma: 1848:10525/427. D.) „érkez. 4/12. 848.” Hátoldalán Kossuth sk. hátirata: „Répásy véleménye Görgeivel és Csányval közlendő cum eo, hogy ha helyesli a poggyászlovak beszerzésére minden tisztnek 60 [forin]tot kiadathatnak, de aztán a poggyászszekerek megszűnjenek ám, s ne legyen azon következése, hogy pénzt is adunk, mégis kell szekér. – Hadügynek a szekeres lovak iránt a lovassági felügyelőt, a szekerek iránt a szekérészi kart utasítsa.”¹⁶⁰ Fogalmazványa: MOL Görgey-lt. Elnöki lev. No. 108. Kivonatossan közli *Görgey István* I. 45.

Pozsony, 1848. december 3.

Görgei Artúr vezérőrnagy jelentése Kossuth Lajosnak, az OHB elnökének

Mack tüzér őrnagynak¹⁶¹ Lipótváraróli jelentése.¹⁶²

Lipótvár iránt van szerencsém még a következőket jelenteni.

a.) Bayer [sic!] Frangepán-őrnagy biztos emberei által egy ideig körülvértetvén, a próbatüzet ki nem állotta, benne bízni nem lehet, minthogy ő egyedül maga s családja sorsának biztosításával gyöttrődik, s tehát föltehető róla, hogy egy tetemes

pénzösszegnek az ellenség által tett ajánlásra, annak idejében legkecsegtetőbb biztosításnak tekinthetné. [sic!]

b.) rendeltem tehát, hogy a nádasi dandár kényszerített visszavonulása esetében Ordódy őrnagy a szükséges erővel vesse magát Lipótvárba, a várparancsnokságot átveendő.

c.) Amint az ide mellékelt körülményes jelentésből kiveheti tisztelt Elnök úr, Lipótvár csaknem védtelen állapotban van; ezt méltón figyelembe vévén, Mack őrnagy urat küldöttem ki Lipótvárra, az annak megerősítésére legszükségesebbeket rögtön elintézendőt. – Az eredményről annak idejében jelentést fogok tenni.

d.) Várparancsnoknak, igénytelen nézetem szerint, nem mint eddig szokásban volt, rokkantott, hanem erőteljes, értelmes, elszánt embert kell kinevezni. Méltóztassék Ordódy őrnagy úrnak a // alatti csatolványból kiveendő, Simunichsali bánásmódjánál fogva, megítélni, választásom helyes volt-é, vagy sem? ¹⁶³

e.) Minthogy fölvilágosítva nem vagyok aziránt, kinek közvetlen rendelkezése alatt áll Lipótvár, (mert az én rendelkezéseim csak uzurpáltak), fölkérem [tisztelt] Elnök urat, vagy engemet, vagy másvalakit, akiben bízok, fölhatalmazni, Mack benyújtott erősítése [sic!] terve egészen vagy rész szerinti kivitelére.

Másolat. MOL Görgey-lt. Elnöki lev. No. 111. Kivonatossan közli *Görgey István* I. 45.

Budapest, 1848. december 4.

Kossuth Lajos, az OHB elnöke levele Görgei Artúr vezérőrnagynak

Staint főhadnagy úr hozzám az ide rekesztett levelet írta, mely becsületére válik. – Tessék Tábornok úrnak Koudelka őrmester¹⁶⁴ iránt magát informálni, s ha alkalmasnak és méltónak találja őt, hadnaggyá tenni. Egyúttal tudatom fővezér úrral, hogy az országgyűlésnek határozata, hogy azon vitézek, kik kapitulációjokat¹⁶⁵ kiszolgálták, mégis szolgálatba maradnak, egyharmadrész zsolddal pótlékot kapnak – tessék ezt nevemben Csány kir[ályi] biztos úrral egyetértőleg a seregnél kihirdetni, s azonnal foganatba is venni.

Másolat az eredeti tisztázatról: MOL H 147. Vegyes iratok. 10. doboz. Tiszáninneni nemzetőri kerület iratai. 1. füzet. Parancsok, folyamodások és jelentések. No. 40.

Pozsony, 1848. december 5.

Görgei Artúr vezérőrnagy jelentése Kossuth Lajosnak, az OHB elnökének

Midőn nekem a feldunai hadsereg parancsnoksága áltadatott: ezen sereg jobb része és legjobb tisztjei Simunich ellen voltak kiküldve, s minthogy mindamellett úgy a lajtai, mint a morvai határvonalt védenem kellett, a legnagyobb hiányt pedig alkalmas, katonaviselt, tapasztalt, elszánt törzstisztekben szenvedtem: egy lépésre kényszerült voltam, mely az annyira napirenden levő nepotizmus kifolyásának látszatott.

Ezen lépés Görgey Kornél 9-ik huszárezredbeli százados¹⁶⁶ őrnagynak való ajánlása, minek következtében nevezett tiszt úr elő is léptetett.

Görgey Kornél őrnagy úr azolta az ő magaviselete által mind [sic!] dandárparancsnok, elegendően bebizonyította, hogy ő ily szép kitüntetésre nem érdemtelen,

s így igazolva vo[l]na szükség parancsolta rendkívüli ajánlatom. – Ma azonban nevezett őrnagy úr azon kérelemmel jelent meg előttem, miszerint előtte való elébbeni pajtásainak az ő előléptetése által vesztett rangjuk az első alkalommal visszaadassék, ha azok tudniillik jelenleg őrnagynak való előléptetésre érdemes[n]ek találatnának, minthogy úgy bajtársi, mint szolgálati tekintetben mélytánosnak [sic!], sőt, tanácsosnak véli, hogy egyeránt [sic!] érdemes bajtársai az ő rendkívüli előléptetése által háttérbe ne szoríttassanak.

Görgey Kornél őrnagy úr ezen kérelme nekem kedves kötelességemnek teszi tisztelt Elnök urat a 9-ik huszárezred tisztikara néhány felsőbb rangú egyénéivel bővebben megösmertetni. Görgeynek volt öregebb bajtársai következők:

Berzsenyi Leonhárd¹⁶⁷

Markovich Adolf¹⁶⁸

Horváth János¹⁶⁹

századosok

Békeffy Károly¹⁷⁰

Mjk József¹⁷¹

Ezek közül Szegedy alezredes,¹⁷² ideiglenes ezredparancsnok hivatalos jelentése értelmében őrnagynak legérdemesebb Horváth János százados úr, minthogy úgy ellenség előtti, mint tábori szolgálatban eddig leginkább ő tüntette ki magát, ennél fogva tehát mindenk előtt Horváth János százados urat őrnagynak való előléptetésre ajánlani bátorkodom annyival is inkább, minthogy egyrészt most a tett terén állván, csak oly egyéneket tartanék tanácsosnak előléptetni, kik tehetség-, mint bátorságukat már tettel bebizonyították, másrészt az ily kitűnőleg ösmeretes egyének rendkívüli előléptetése által háttérbe szorított tiszt urak szabadságában áll az első alkalomnál valami más tettel elvesztett elébbeni rangjukat visszaszerezhetni.

Mégpedig sürgetőleg ajánlom Horváth János százados úr előmozdítását azért, mert Békeffy József ezredes¹⁷³ és Beretvás Ferenc alezredes¹⁷⁴ helyére Gáspár Andor őrnagy ezredesnek, Szegedy Imre őrnagy pedig alezredesnek, Görgey Kornél százados pedig őrnagynak levén kinevezve, még egy őrnagyi hivatal üresen marad, s hadseregem állása leginkább azért érezteti magát oly nehéznek, mivel éppen a felsőbb tiszti hivatalok betöltve nincsenek, vagy oly egyénekké vannak betöltve, kiknek meggyőződésük vagy családi viszonyaik, vagy éppen természetük a magyar katonának Ausztria elleni elszánt állásával ellenkeznek.

Méltóztassék tehát tisztelt Elnök úr Gáspár Andor ezredesnek, mint Szegedy Imre alezredes-, mint Horváth János őrnagynak való kinevezésüket kegyesen mihamarabb életbe léptetni, és a hadügyminiszter urat aziránt megnyugtatni, hogy én, ha rendkívüli ajánlatokat teszek is, azokat egyedül csak hazánk minél biztosabb megmentése érdekében tettem, teszem és teendem.

Pozsony, 1848. december 7.

a–b.) Görgői Artúr vezérőrnagy jelentése Kossuth Lajosnak, az OHB elnökének

a.)

A feldunai táborban még létező önkéntes nemzetőr csapatok, így például a zempléni, így a gömöri zászlóalj, – otthon szabadon választott tisztek alatt jöttek el a sereghez, és időközben történt tisztürölések bétöltésére most is a választási jogot veszik igénybe.

A katonatiszt választási jogra nézve következő észrevételeim vannak:

1-ör, hogy az igen szép, otthon a nemzetörnek városában: hanem a hadseregben képtelenség, megöli a szolgálatot, mert a főtisztet való vagy csinált rokonszenv, korteskedés, pénz, bor és pálinka, és minden egyéb fogja főtisztté kvalifikálni, csak az nem, aminek kellene, a katonai képesség.

2-ör Megöli a szubordinációt¹⁷⁵, mely pedig — hiába ! — szükséges; – tiszt választása előtt egészen felforgatja a tiszt és alattvaló közti viszonyt, és a katona-választó fogalmait, kinek lelke meg nem bírja a nagy ugrást, rövid idő alatt a választó magisztrátusától, le a katonai vak engedelmességig, ugyanegy személy irányában.

3-ör. Midőn a főtisztet függővé teszi katonáitól, másrészt függetlenné képzelte vele magát, — kivált a nemzetör-táblabíró fogalmuk szerint — előjárójától, ki őt főtisztté nem nevezte ki. Ő nem meri választó alattvalóját keményen fogni, mert ez szavazatát veti szemére; és a főtiszt igen hajlandó felsőbbsege irányába is megemlékezni, hogy közvitézei bizalmának, s nem másnak köszöni állását.

A szabad választás egyik példájával a gömöri megmaradt fél zászlóalj¹⁷⁶ kedveskedett, mely a 6-ik dandár parancsnokságnak egyszerre csak azt jelenti, „hogy Csillag János, Pongrácz Arnold és Sebők István százados – és Kubinyi János főhadnagy urak leköszönvén, helyeikbe ez s ez urak kinevezettek”, anélkül, hogy akár azon tiszt urak leköszönéséről, akár helyeiknek mi módolni betöltéséről *egyéb* tudomása akár a dandár-, akár ezen hadsereg parancsnokságának lett volna.

Általában az önkéntes nemzetőri zászlóaljok silánysága nem annyira a közvitékben, mint inkább a szabados főtisztekben találja okát. – E bajnak úgy lehetne elzárni kútfejét, ha minden önkéntes zászlóaljok, kötelezett szolgálati idejük tartásáig, honvéd lábra állíttatván, valóságos honvédtisztekkel elláttatnak, kik midőn egyfelől jövendőjük eránt az önkéntes tisztnél jobban biztosítva, nagyobb lélekkel teljesíték kötelességeket, másrészt szorosabb¹⁷⁷ kötelezés és fegyelem alatt állanának.

Így lehetne véget vetni a tisztválasztás gyakorlatának.

Az „önkéntesnek” megmaradandó zászlóaljokban jelenleg szolgáló önkéntes tisztek a honvédtiszti vizsgálatnak alávétendőek, a nem képesek vagy vonakodók elbocsátandók.

Az önkéntes zászlóaljok szolgálati idejük lejárván, a zászlóaljok feloszlása után azok tisztjei számfelietiek gyanánt a honvédsereg rendes zászlóaljaiban lennének besorozandók. Ezen rendszabály követtetett az osztrák hadseregben is, midőn a Landwehr feloszlott, és annak tisztjei, mint valóságos hadseregbeli tisztek, az ezredkebe soroztattak.

Ha tisztelt Honvédelmi Bizottmány [sic!] Elnök úr javaslatomat helyeselni méltóztatik, kérem egy, az ./ mellékelt minta szerinti rendeletnek kibocsátását kieszközölni¹⁷⁸.

Másolatok. MOL HM Ált. 1848:12666/376. A/s., Görgey-lt. Elnöki lev. No. 121. Kivonatossan közli *Görgey István* I. 46–47.

b.)

Ide mellékelve küldöm Ordódy őrnagy jelentését az általa december 6-án Licszó, Windisch-Grätz faluja és Simunich egyik kényelmes fészke ellen véghezvitt csapásról.¹⁷⁹ Mely jelentésből értesülni fog Elnök úr, miként nádasdi¹⁸⁰ csapatunk csekély ereje mellett is betölti hivatását. Gyarapítására innen ma az Ivánka-féle 4-ik zászlóalj¹⁸¹ küldöttem fel; a Sándor-gyalogság megérkezése után pedig még egy zászlóaljjal fogom e fontos és most már kétszeresen kitett [sic!] állásunkat gyámolítani.¹⁸²

Ordódy őrnagy kérelmét három elhasznált lovának pótlása iránt, melyek egyike alatta lövetett el, részemről támogatni illőnek vélem.

Eredeti tisztázat. MOL OHB 1848:5240/5205. 798./T. 174. „dec. 9. — A netán közlötteket kihagyván — a többi nem közöltek kivonatilag a Közlönybe”. Másolata: MOL Görgey-lt. Hadparancs jkv. No. 174.

Pozsony, 1848. december 9.

Görgei Artúr vezérőrnagy előterjesztése Kossuth Lajosnak, az OHB elnökének

A feldunai hadsereg egyik legnagyobb hiánya a létszámi kimutatásban, s következőleg az élelmezésben is csaknem általában uralkodó rendetlenség.

Oka annak azon hivatalok tudatlan egyének általi betöltése, mely hivatalok pénz, termény, ruha s fegyver kezelésével összekötvék.

Itt segíteni kell, és pedig csak azáltal lehet, ha minden dandárhoz hadbiztosok neveztetnek ki, kik úgy a létszám, mint a különféle kellékek kimutatása fölött őrködnek.

De ez még nem elég; szükséges egyúttal, hogy a századok számadása minden hó végén, vagy legalább a következő hónap elején a zászlóaljbeli számvevősegédek által szoroson megvizsgáltassanak, az illető számadók pedig minden helytelen¹⁸³ felszámítás visszatérítésére szoríttassanak. A zászlóaljbeli számvevősegéd csak akkor, midőn ez már megtörtént, nyújtandja be a századok számadásait felsőbb vizsgálat alá.

Ezen felsőbb vizsgálat a hadsereg főszámadó hivatalában történendik, mire után [sic!] a zászlóaljbeli számvevősegédek megjegyzései vagy helybenhagyatnak, vagy megcáfoltatnak; mind a két esetben pedig a számadó tiszteknek az úgynevezett abszolutórium haladéktalanul kiszolgáltatik.

Ez is megtörténvén, nem marad egyéb, mint a bevétel és kiadás összegeit külön-külön egy sommába összesíteni; egybevetni, a pénztárt megvizsgálni, s az eredményt általános egyszerű tételckben a hadügyminisztériumnak benyújtani, további használat végett.

Ezen egyszerű eljárás fő előnye az, hogy a hadügyminiszter minden hónap hadi költségeiről legfőlebb a következő hónap végén a kellő kimutatást bírhatja, holott a

régi ausztriai rendszer szerint a számtalan lajstromozás-, újra megvizsgálásnál fogva, még csak esztendő múlva sem lehetett kimutatni, hogy mennyibe került az országnak e' vagy ama hadjárat.

Mindennek azonban csak akkor lehet valóban jó sikere, ha a hadsereg maga, mint morális egyén, minden pénz- vagy anyagmennyiséget, mely ellátására szükségeltetik, közvetlenül átvállal és maga kezeli.

Eszerint tehát én, mint hadseregvész nyugtatványoznék mindent közvetlenül az állodalomnak, amire seregem ellátására szükségem volna, s így seregem minden osztaga ellátásának különféle nemeiben egyedül énhozzám lenne utasítva. Minthogy azonban egymagam mindenütt nem lehetek, szükséges, hogy a kiszolgáltatási gyakorlati munkálatokban mások által helyettesítsem. Ezen helyetteseim az eddig úgynevezett élelmezési biztosok, kik fölött — hogy kötelességeiknek rendesen megfeleljenek — az élelmezési igazgató őrködnék; valamint a fő hadi biztos, a hadi biztosok, s a főszámvevő, a számvevők és számvevősegédek eljárását szemmel tartandják, mind a három, ti. az élelmezési igazgató, a főhadi biztos s a főszámvevő, nekem személyesen maradván felelősök, s így ha a hadsereg állandóan¹⁸⁴ állomásoz, minden további helyettesítem fölösleg volna.

Minthogy azonban egy állandón állomásozó hadsereg a szó legszorosabb értelmében akár háború, akár béke idején képtelenség, — természetes következtetése annak, hogy még egy helyettesemre lesz szükségem, aki határtalan bizalmamat bírván, minden elszállásolási, élelmezési, szóval minden ellátási ügyekben az én nevemben intézkedik, s ezen legelső helyettesem az *intendáns*. Például a seregem egy része most Pozsonyban szállásol, bizonyos körülményeknél fogva azt máshová, teszem M[agyar]óvár s Mosony környékébe találok elhelyezendőnek, itt tehát az intendáns mindenben, ami seregem útnak indítását, útközben ellátását, a kijelölt utakon kalauzok általi vezetését, a napi állomásokon elszállásolását, valamint a végállomáson a szükséges gyűjtelékről gondoskodást illeti, saját belátása szerint, hadjárat tervemmel összhangzólag intézkedik: hogy pedig azt alaposan tehesse, okvetlen szükséges, miszerint minden, a hadijárat valószínű terjedelmében fekvő vidékről magának eleve alapos statisztikai adatokat szerezzen, hogy terveim készítésénél főleg azokat vegye számba, meg lévén mutatva tapasztalás által, hogy a legzseniálisabb hadmunkálati tervek merő fellegvárok¹⁸⁵ maradtak, ha azok készítésénél a statisztikai adatok számbavétele elhanyagoltott.

Ezen, csupán érintett példából az intendántúra fontossága eléggé kivethető, valamint megítélhető az is, hogy egy nagyobb hadsereg vezére nem lehet egyúttal intendáns is, ha csak terhes kötelességeinek vagy egyik, vagy másik részét elhanyagolni nem akarja.

A feldunai hadsereg intendántúrája eddig az úgynevezett kormánybiztosi rendszer által pótolgatott, mely leginkább azért igen hiányos, mivel a kormánybiztosok a hadvezértől függetlenek lévén, hivatalos eljárásukban igen ritkán simulnak a hadvezér nézeteihez; miáltal a hadmunkálatok közti összhangzás igen könnyen veszélyeztethetik.

Nem akarom én ezzel azt mondani, hogy intendánsal el lévén látva, soha kormánybiztosra nem szorulok. A szükséges gyűjtelések megszerzése hazánk jelen állapotánál fogva leginkább, sőt talán csak egyedül kormánybiztosok által valósítha-

tó; de amint a kormánybiztosnak ebbeli rendelkezései foganatba vétettek, a kormánybiztos hatásköre megszüntetendő, minthogy a gyűjteléknek kezelése leginkább a hadvezérnek érdekében fekvén, ő csak akkor lehet teljesen megnyugtatta a kezelés iránt, ha avval tőle függő, neki felelős egyéneket megbízhat; nem mintha a k[ormány]biztosok becsületessége ellen lehetne kifogás, hanem mivel a rendes kezelés fő kelléke az, hogy ami kiadatik, az rendesen, a megállapított illetményekkel összhangzólag osztassék ki, ami csakugyan annyi ügyel-bajjal jár, hogy egyedül a fővezér szigorú fő felügyeletében találhat biztosítékot, azt nem is érintvén, hogy az intendánsnak egyéb kötelességei kormánybiztosok által már azért sem teljesíthetők, mivel ahhoz okvetlen szükséges volna, hogy a kormánybiztos a hadvezér személyéhez legszorosabban legyen kötve.

Ezen állításom helyessége igénytelen nézetem szerint az intendáns kötelességeinek következő, csak hiányos elősorolásában található igazolását:

1-ör. Az intendáns, mint már érintetett, főnöke a hadbiztosi, számvevői, élelmezési, ruhatári, felfegyverzési, szóval minden ellátási hivatalnak. Ő az, aki

2-or az elszállásolás,

3-or a szükséges előfogatok kiállítása,

4-er a kalauzok megrendelése,

5-er a kémrendszer felállítása s fenntartása,

6-or minden megkívántató statisztikai adatok a hatóságok által történendő kiszolgáltatása,

7-er a hadsereg összes szükségleteinek kiszolgáltatása,

8-or annak fődözésére igényelt gyűjtelékek kiállítása, s az élelmezési igazgatóság által történendő átvétele,

9-er ott, ahol szükség van rá, a különféle szerződések kötése, s annak pontos megfelelése,

10-er főleg pedig a kincstár lehető [leg]nagyobb megkímélése fölött őrködni köteles.

Jóllehet, a kormánybiztos urak ezen kötelességeknek teljesítésében legbuzgóbban jártak el: mégis érezhető volt a kellő összhangzás hiánya, számba nem vévén azt, miszerint a kormánybiztosok elkülönözött állásánál fogva minden fontosabb ügy hivatalos eldöntése csak írásban történhetett, mi tömérdek idővesztéssel járt.

Ha mindezeket méltányolván, t[iszelt] Elnök úr a felállítandó hadseregi intendantúra iránt eszmémet pártolná, a kormánybiztosi hivatal főleg csak azért volna mégis megtartandó, hogy az intendantúra intézkedéseinek, amennyire azok az illető polgári hatóságok közremunkálását igénybe veszik – sikert biztosítson, valamint azért is, hogy a hadjárat a kormány által kitűzött, s a fővezér által követendő politikai irányának szoros megtartása fölött őrködjék.¹⁸⁶

Intendáns sá pedig Danielisz úr¹⁸⁷ — ki t[iszelt] Elnök úr előtt sokkal ismertesebb, semhogy őt dicsérni volnék kéntelen — honvéd ezredesi ranggal s illetménnyel volna kinevezendő.¹⁸⁸

Duka Tivadartól származó másolat. MOL Görgey-lt. Elnöki lev. No. 123.

Pest, 1848. december 12.

Az OHB átírata Görgei Artúr vezérőrnagyhoz

A Frangepáni osztály¹⁸⁹ tisztjei a köztük és Beyer őrnagy között fennforgó zsúrlódások [sic!] megvizsgálására haditanácsot kérve kiküldetni, kérelmük teljesítése végett folyamodványuk Tábornok úrhoz mellékletben áttétetik.

Fogalmazvány. MOL OHB 1848:5238. „Ezen számból 2 db.”

Pozsony, 1848. december 13.

*Görgei Artúr vezérőrnagy jelentései a.) Kossuth Lajosnak, az OHB elnökének
b.) az OHB-nak*

a.)

Thanhoffer alezredes¹⁹⁰ panaszkodott előttem, hogy ő — alap nélküli gyanúsítás következtében — Lipótvár parancsnokságtól elmozdított, s helye mással töltetett be.

Mivel addig, míg valaki ellen világos tények nem szólnak, azt hazafiatalansággal vádolni, s így annak becsületében gázolni [sic!] nem szabad, – s Thanhoffer e részben elégtételt is kíván, mit nekie adni kötelességünk.

Felszólítom tisztelettel [isztel] Elnök urat, méltóztassék e részben a kellő intézkedést szinte megtenni; – én részemről — amint az ./. alatti melléklet tanúsítja — Thanhoffer igazolására a szükséges nyilatkozatot a pozsonyi hírlap útján közzétettem.¹⁹¹

Eredeti tisztázat. MOL OHB 1848:5746. „dec. 16./848.” Másolata: MOL Görgey-It. Elnöki lev. No. 124.

b.)

A márciusi napokban, s később a honvédsereg alapításakor is, kimondatott a testi büntetésnek eltörlése, helyébe az aránylagos fogházi büntetés hozott alkalmazásba.

Az ezen újabb rendelkezésnek alapul szolgáló elveket az emberiség, s főleg a katonai becsület szempontjából, bármennyire is méltányoljam: lehetetlen azonban annak inpraktikus oldalát — főleg a jelen háborús körülmények között — be nem vallani.

A katona állása tiszteletre méltó, mivel föladata a hazát kül- s beellenség ellen védeni, s ezért őt becstelenítő testi büntetéssel illetni, igazságtalan és politika elleni is.

De ha a katona feladatát felejtve, jellemét becstelenítő bűntények által bemocskolja, sőt, felejtí gyakran emberi méltóságát és baromként lealjasul: ily esetben a felebb említett emberiség-parancsolta elveket nem mellőzni lehetetlen.

Amint a feldunai hadsereg parancsnokságát átvevém, csakhamar tapasztalnom kellett, mily káros következményű magára a szolgálatra nézve is, a testi büntetésnek nem alkalmazása, mit azon körülmény tanúsít: hogy a törzsfogházba bírói vizsgálat végett behozott egyének száma naponként legalább hatra rúg, s a legcsekélyebb büntetés, melyre a rabok elítélteknek, két hónapra terjed; sőt, volt eset rá, hogy azon csapatoktól, melyek saját hadbíróssággal ellátva nincsenek, egyszerre száz rab is be-

küldetett a közfogházba; – s mindezek, valamint az őrizetükre rendelt strázsák is, fel vannak mentve a tábori szolgálattól.

Sőt, volt példa, hogy egyének, kik a fáradalmas katonai szolgálat alúl magukat kivonni akarták, valamely bűntény elkövetése következtében, a rájuk mért fogságot menedékül tekintették, s a kiszabott idő elteltével szabadon bocsáttatásukat sajnálták.

Mily káros hatással van ez az összes sereg szellemére, midőn a bűnös szobában nyugszik, míg a többiek az elődri szolgálatokban az éjjeleket a szabad ég alatt tölteni kénytelenek — említnem felesleges — valamint azt is, hogy mennyit szenved a szolgálat, kivált ellenség előtt – ha többszáz ember elzárva, mint fogoly tartatik.

Ennélfogva véleményem az: hogy *a testi büntetésnek alkalmazhatása oly bűntényekre kimondassék, melyek a haditörvényekben mint becstelenítők kijelöltetnek*; az alkalmazásban a rendszabálynak megsértése a legszigorúbb feleletre leszen vonandó.¹⁹²

Eredeti tisztaát. MOL OHB 1848:5753. Másolata: MOL Görgey-lt. Elnöki lev. No. 126.

Pest, 1848. december 13.

Az OHB utasítása Görgei Artúr vezérőrnagyhoz

Ordódy őrnagy f. e. dec. 6-káról Tábornok úr által a Honvédelmi Bizottmányhoz felterjesztett jelentésében¹⁹³ egy bábolnai vagy mezőhegyesi lovat kér szolgálatban elhasznált lovai kárpótlásául, mely kérelmet Tábornok úr részéről is támogatni méltányosnak vélvén, a Honvédelmi Bizottmány azon módosítással, hogy bábolnai vagy mezőhegyesi ló iránt rendelkeznie alkalmatlanságára esnék, nevezett őrnagy kérelmét teljesíteni határozá, utasítván Csány László orsz[ágos] biztost, miszerint egy alkalmas ló vételére megkívántató özveget utalványozzon részére.

Fogalmazvány. MOL OHB 1848:5240. „14/12. K[ossuth] L[ajos]”. Mellette a Csány-nak szóló utasítás fogalmazványa.

Pozsony, 1848. december 14

Görgei Artúr vezérőrnagy jelentése Kossuth Lajosnak, az OHB elnökének

A 60-ik honvéd gyalog ezred felterjesztése folytán Nagy Kajetán őrnagyot¹⁹⁴ alezredesnek; b[áró] Spielmann Gusztáv századost¹⁹⁵ őrnagynak ajánlom.¹⁹⁶

Eredeti tisztaát. MOL OHB 1848:6540. 904/333. K.

Pest, 1848. december 14.

Kossuth Lajos, az OHB elnöke utasítása Görgei Artúr vezérőrnagyhoz

Mednyánszky lipótvári erősítési igazgatónak¹⁹⁷ másában ide zárt hivatalos leveléből megérteni méltóztatik Tábornok úr, — hogy Bayer őrnagy¹⁹⁸ teljességgel nem az az ember, akinek parancsnoksága alatt Lipótvárat biztosítottnak hihetnők; — és ezért ezen, s több más ellene támasztott panaszok következtében, ezennel felkérem Tábornok urat, hogy Bayert Lipótváráról eltenni, s amit iránta jónak tart, proponálni méltóztatassék.¹⁹⁹

Fogalmazvány. MOL OHB 1848:5417.

Pozsony, 1848. december 16

a–b) Görgei Artúr vezérőrnagy jelentései Kossuth Lajosnak, az OHB elnökének

a.)

Ma délelőtt Parendorf és Neudorf helységek az ellenség által megtámadtattak, dél felé Parendorf égett. Neudorf az ellenség által el lón foglalva. Akkor Páma és Gáta helységeket szinte megtámadta az ellenség, és seregeinket, ámbár ezek bátran ellentállottak, eddigi állásukból kinyomta, minek következtében Köpcsényt is el kellett hagyni, ámbár ez tetteleg meg nem támadtatott. A köpcsényi erőnk elvonulta után az ellenség két zászlóaljjal, 2 ágyúüteggel s egy század lovassággal foglalta el a helységet. A pámai összeütközésnél magam is jelen voltam, és seregeinkről csak jót mondhatok. Ellentállásuk körömszakadrig elszánt volt, és a hátrálás a legjobb rendben, s mindig szemközt az ellenséggel történt.

Azáltal, hogy a Duna jobb partján seregeink visszanyomattak, kénytelenítetem Pozsony várost elhagyni, annyival is inkább, minthogy Guyon éppen most jelenti N[agy]szombatból, hogy Simunichnak Nádas mellett 15 ezer embere van, s ő, ti. Guyon ezredes nyílt csatába nem bocsátkozhatik, neki 5 ezernél több nem lévén.²⁰⁰

Tervem tehát jövőnkre nézve következő:

1-ör. Komáromot ellátni a szükséges őrizettel.

2-or. A Duna bal partján lévő seregeinket a Vág folyó balpartjára átszállítani és egy, az eddigihez hasonló védvonalt elfoglalni, melyet [sic!] legalább addig meg lehetős védőtehetséggel bír, míg a Vág folyam be nem fagy.

3-or. A Duna balpartján lévő seregünk különálló seregnek volna tekintendők [sic!], Lázár v[ezér]őrnagy, vagy annak jelen nem létében Aulich ezredes²⁰¹ úr vezénylete alatt.

4-er. A Duna jobb partján jelenleg én veszem át a vezényletet, és még ma éjjel keresztültörök Rajkáig.

5-ör. Sréter őrnagyot hátrálásunkról értesítem futár által azon meghagyással, hogy húzódjék vissza.²⁰²

Másolat. MOL Görgey-lt. Elnöki lev. No. 139.

b.)

A második sereged két zászlóalja ide felküldetett, amint reményelem, a hon védelmire; de fájdalom, tisztikarának nagyobb része éppen ellenkező elemekből állott, mint minők a hon védelmére szükségeltettek, – azoktól meg kellett szabadulnom; mert valamint a legjobb hadsereg semmire sem mehet egy oly ember vezénylete alatt, ki a hadsereg bizalmát nem bírja, úgy a legjobb hadvezér sem tehet semmit, ha seregében nem bízhatik.

Ámbár tudtam, hogy az illető tisztikar minden egyéne már kétszer is aláírt mindenféle, hűséget bizonyító nyilatkozatokat, mégis kénytelenítetem az elébb érintett szempontból kiindulván, az illető tisztikart mindjárt az első fogadás alkalmával a legőszintebben, de egyúttal leghatályosabban felszólítani arra, miszerint azok közülök, kik ügyünk iránt ellenszenvvel viseltetnek, nyilatkoztassák azt ki férfias nyíltsággal, biztosítván nekik egyúttal legközelebb jövőjüket egy kéthavi szabadsággal díj mellett, a távolabbat pedig azért, hogy kéthavi szabadságuk lefolyta után nekik szabadságukban álljon országunkat elhagyni.

Ha sokat ígértem, azon jó szándékból tettem, hogy ez igen derék hadtestünket hazánk elleni elemektől megtisztítsam, és íme, sikerült. Huszonöt tiszt találkozott, ki jó ügyünk mellett vívni vonakodik. És őszinte felszólításom következtében azt ugyanazon őszinteséggel kinyilatkoztatták.

Ezen huszonöt egyén ugyan már kétszer nyilatkozott ügyünk mellett s ennél-fogva a jelen következetlenségük vagy álnok, vagy gyáva jellemnek ismertetőjele s igazság szerint tehát lojális bánásmódot éppen nem igényelhetne: de én mindamellett kényszerülök uraságodat aziránt megkérni, hogy Magyarország és a magyar nemzet nevében adott szavam s ígéretem teljesíttessék, mert ha az nem történék, becsületem veszve van egész hadseregem színe előtt, és én többé fővezér nem lehetek.

Megígértem pedig ezen huszonöt egyének országunk és nemzetünk nevében, hogy ők, mint már érintetett 1-ör kéthavi szabadságot nyerendnek díj mellett. 2-or szabadságuk lefolyta után szabadon járhassanak-kelhessenek, amerre tetszik. 3-or hogy, ha át akarnak menni a császári ármádiához, nekik egy bizonyítvány fog kiszolgáltatni, miszerint ők fizikailag voltak meggátolva elébb átmehetni.

Sokat ígértem ugyan, de legalább megszabadultam oly emberektől, kik hadseregem szellemére csak a legrosszabb befolyással lehettek.

Ha rosszul cselekedtem, tessék megróvni, de váltsa be szavam, vagy szíveskedjék kijelenteni, kinek adjam át a vezérséget, mert még egyszer kijelentem, hogy más mód nem lévén ezen huszonnégy, ügyünk iránt szimpátiával nem viseltető tiszttől megszabadulni, most az egyszer többet kellett ígérnem, mintsem [sic!] magam hatalma szerint teljesíthetek.

Az ide mellékelt jegyzékben foglalt, – szóban lévő tisztek min [sic!] biztosításunkra ellenben megígérték, hogy míg szabadságuk tart, csak Budapesten, vagy ott, ahol a Honvédelmi Bizottmány s vele egyetértőleg a hadügyminiszter kívánandja, fognak tartózkodni.

Görgei tábornok

Az érintett 25 tiszt névjegyzéke holnap fog pótolólag felterjesztetni.²⁰³

Eredeti tisztázat. MOL OHB 1848:6204. Hátoldalán Kossuth sk. fogalmazványa a válaszhoz. Fogalmazványa: MOL Görgey-lt. Elnöki lev. No. 141. Ez utóbbi alapján kivonatossan közölte Görgey István I. 55–56.

Győr, 1848. december 20.

a–b.) Görgei Artúr vezérőrmagy jelentései Kossuth Lajosnak, az OHB elnökének

a.)

Miután számos tiszt urak még mindekkorig a szükséges hátszlovakkal ellátva nincsenek: felhatalmazást kérek tisztelt Elnök úrtól, hogy e részben a bábolnai ménest rendelkezésem alá bocsátani méltóztassék.

Figyelmeztetem egyszersmind tisztelt Elnök urat oly intézkedések tételére, hogy Győrből hátrálásunk esetében az érintett ménes a takarmánnyal együtt ellenségünk kezeire ne kerüljön.²⁰⁴

Eredeti tisztázat. MOL OHB 1848:6233. t. j. 26. sz. Német fordítása: MOL Görgey-lt. Hadparancs jkv. No. 226.

b.)

Folyó hó 16-án, midőn Zichy Lipót 10. husz[ár] ezredbeli volt őrnagy s dandárparancsnok²⁰⁵ elszánt hősi ellentállás dacára egy erős, ellenséges lovassereg keresztülszáguldván a parndorfi pusztán, a Nizsidertől²⁰⁶ visszavonuló Karger ezredes²⁰⁷ dandárját már körülfogta volt, – akkor Poeltenberg 4-ik huszárezredbeli őrnagy úr,²⁰⁸ kíséretében két szakasszal ugyanezen ezredtől, oly ellentállhatlan elszánt-sággal támadta meg az ellenséget, hogy nemcsak a Karger dandárja menekülését biztosította, de még magamagát s divízióját is keresztülvágta, s még ugyanazon éjen a többi seregekhez Mosonyban csatlakozott.²⁰⁹

Poeltenberg őrnagy úr ezen elszánt hősi magaviselete, mint egyes katona, s mint vezér példás kitüntetést érdemel: minélfogva ötet nemcsak azonnal alezredesnek neveztem ki, de arra is kérem t. Elnök urat, hogy Poeltenberg alezredes úr ugyanazon ezredben szolgáló Bárczay alezredes úr²¹⁰ előtti legyen; s ezen utóbbinak elébb történt alezredesi kineveztetése által igazságtalanul elvesztett rangját azonnal visszanyerje.²¹¹

Eredeti tisztázat. MOL OHB 1848:6444. No. 404. A hadügyminisztériumnak küldött, azonos szövegű, Csány László fő kormánybiztos által is aláírt előterjesztést ld. MOL HM Ált. 1848:12231./3331.

Győr, 1848. december 21.

A feldunai hadsereg parancsnokságának tudósítása az OHB-nak

A feldunai hadsereg fővezérsége meg fogja tenni a f. hó 16-ika óta történetekről a részletes és kiegészítő jelentést.

Egyelőre néhány előleges adatot.

16-án egy gyalog zászlóalj — Inczédynek²¹² 14-ik számú honvédei — az ellenségnek közeledő lovasságát elébb, semhogy az őket megtámadhatta volna, szuronyal rohanták meg.

Egy osztály huszár — a 10-ik ezredből Kypke őrnagy²¹³ alatt — körülkerítve, keresztülvágta magát egy egész dragonyos ezreden.

Kmety őrnagy²¹⁴ a 23-ik honvédzászlóaljjal az ellenség 10 000-nyi gyalogságának visszaverését merénylet megkíséرتeni.

Egy Vilmos-huszár közvitéz egy ellenséges tisztet fogott. A fiatal legényke parodont kért, és a magyar közvitéz azt mondta neki jó németiséggel: „eredj pokolba, te gyáva, nekünk úgysem ártatsz”.

Kazimírál Poeltenberg őrnagy Sándor-huszár osztálya körülkerítette, iszonyatos káromlások közt vágta magát keresztül. Mondják, Poeltenberg nagyon haragudott volt. Minden tisztjeivel együtt elől koncolt. Máskor alig tud tíz szót magyarul, most azonban káromkodott, mint a kuruc és rohant, mint a kun.

Türk főhadnagy Sopronban 7 huszárral az ellenség betörésekor alkalmat vett magának egy cheveaux-légers lovat zsákmányolni. A lovasokat, kik a lovak hátán célja kivitelében akadályává voltak, hanyatt a földre fektették.

Ami következik, nagyszerű.

Nagyszombatban a nádasi dandár, 1700 ember, Guyon ezredes, Pusztelnik vezérkari őrnagy és Mack tüzér őrnagy alatt 15 000 ellenség ellen szuronyviadalban

szemtől-szembe, mell mell iránt, öt egész óra hosszat tartotta magát. Elesett 900 emberünk, 800 körösztülvágtá magát.

Az Erneszt-zászlóaljnak²¹⁵ zászlóőrző százada ott fekszik lobogója mellett, mely csak a század utolsó emberével tudott elesni.

18-án Mosonynál az ellenség csatarendben előnyomult és ágyúpárbeszédet kezdett velünk. Azonban pecsovics létére, igen fontolva haladván előre: hogy közelebről jobban megérthessük egymást, Görgey huszárőrnagy-dandárnok²¹⁶ parancsot kapott két osztály Vilmos-huszárral az ellenség jobbszárnyát, egy dragonyos- és egy cheveaux-légers ezredet, katonásan mondva, megattakirozni.

Amint Vilmos-huszárjaival a másodrendből, hol előbb állott, elővágtatott, társai mellett el, az egész szilaj sereg éljenei közben: az ellenség rögtön felhagyott az ágyúzással, összeszedte álgúit, hátat fordított és eltűnt a láthatárról. Huszáraink csak holtjait és sebesültjeit találták a csatatéren.

Tizenhat huszár elől, kik a mosonyi ólak felgyújtásával foglalkozva, nagyrészt lőről leszálltak volt, egy osztály dragonyos vágatva futamodott meg.

Az ellenség számos, de gyáva, mi kevesen vagyunk, hanem bátrak.²¹⁷

Fogalmazvány. MOL Görgey-lt. b/8. fasc. No. 31.

Győr, 1848. december 23.

Görgei Artúr vezérőrnagy jelentései Kossuth Lajosnak, az OHB elnökének

Inczédy 14-ik honvéd zászlóaljbeli őrnagy már schwechati nyomulás alkalmával is személyes bátorsága s ügyes tapintata által feltűnt.²¹⁸

Utóbbi napokban Kazimir helységénél történt összeütközésnél zászlóalja éléről vezényelvén támadásra zászlóalját, – nyomába rohanó vitézeivel a magyar fegyvernek becsületet szerzett.

Ő, ki kész volt hazája szabadságát vérével is hősiiesen megváltani érdemes, mikint hazájától méltánylatot nyerjen.

Nekem kötelességem számára a tettleges elismerést kieszközölni.

Minélfogva tisztelt Elnök urat felkérem, méltóztatnék fennérintett őrnagyot alezredessé kinevezni.²¹⁹

Eredeti tisztázat. MOL OHB 1848:6723. K . 398.

Budapest, 1848. december 26.

a.) Az OHB b.) Csernátóni Lajosnak²²⁰, Kossuth titkárának értesítése Görgei Artúr vezérőrnagyhoz

a.)

Folyó hó 14-én K. 904/333. sz. alatti ajánlatának következtében Nagy Kajetán őrnagynak alezredesüli kinevezését jóváhagytam, s ebbeli oklevelét a hadügyminisztérium által kiadatni rendeltem; ellenben ha Spielmann Gusztáv az, aki Eszéken van, azt meg nem erősíthetem, sőt, ha önként ki nem lépett volna, elmozdítani volnék kénytelen, miután a magyar alkotmány iránti esküt megtagadta, s hazánknak világos ellensége.

Szükségesnek látom egyéberánt a feldunai hadsereg főparancsnokságát azért is megkeresni, hogy mivel a Wasa-ezrednek Eszéken lévő osztályánál minden tiszt-megtagadta az alkotmányrai esküt, – a táborban lévő ezen ezredbeli osztály tisztjeinek rangjegyzékét a kormányhoz küldje be, ama tiszt helyek bétöltésére való figyelem végett.

Fogalmazvány. MOL OHB 1848:6540. Vele egy lapon az intézkedésről a hadügyminisztériumnak szóló értesítés fogalmazványa.

b.)

Ferenczy Alajos 5 darab aranyot adott kezeimhez oly megbízással, hogy azokat Tábornok úrnak küldjem el, saját belátása szerint fejenkint kiosztandó oly közvitézkek között, kik magokat valamely csatában vitézül kitüntetendik, de reménységük nincs valamely tiszt állomást nyerhetni.

Ezennel tehát van szerencsém az 5 darab aranyot természetben Tábornok úrhoz általtenni.²²¹

Fogalmazvány. MOL OHB 1848:6670.

Pest, 1848. december 29.

Az OHB értesítése Görgei Artúr vezérőrnagyhoz

Herceg Woroniecki Mieczyslaw a 14-dik magyar lovas ezrednek őrnagya²²² ugyancsak őrnagy ranggal a Woroniecki József alezredes²²³ által alakítandó szabadcsapatokhoz áttétetvén, – ezen intézkedése a kormánynak tábornok úrral tudomás végett közöltetik.²²⁴

Fogalmazvány. MOL OHB 1848:6992.

Bicske, 1848. december 30.

Görgei Artúr vezérőrnagy előterjesztése Kossuth Lajosnak, az OHB elnökének

A hadügyminisztérium illető osztályának Zichy Lipót alezredes ezredesül, Kypke őrnagy alezredesül a 10. honvéd huszárezrednél – megerősítésül hivatalosan felterjesztetik. Továbbá Zichy Pál 10. huszárezredbeli századost számfeletti őrnaggyal ajánlom a hadseregben, s személyem mellé alkalmazni óhajtom. Szegedy 9. huszárezredbeli alezredes, ki magát Győrnél oly jól viselél, másod ezredesnek s Fekets 9. huszárezredbeli százados²²⁵ számfeletti őrnagynak ajánltnak az ezredben, jutalmául azon hős magaviseletéért Győr mellett, hol ő kis csapatjával hatszoros ellenséges erőt sikeresen megtámadott és ámbár két mély életveszélyes fejsébet kapott, mégis még foglyokat is csinált, legjobb renddel együtt tartotta csapatját, s azt visszavezette, orvosi segítséget csak ezek után keresvén.²²⁶

MOL HM Ált. 1848:12988/4088. (OHB iktatószáma: 1848:7036.) No. 431. „Helyben hagyatik, megerősítettik, s az oklevelek azonnali kiadása végett a hadügyminisztériumba utasítottatik. – Pest, dec. 30-kán 1848. – a Honvédelmi Bizottmány elnöke – Kossuth Lajos”.

Hely és dátum nélkül, valószínűleg Selmechánya, 1849. január 15.

Görgei Artúr vezérőrnagy válaszfogalmazványa az OHB-nak

Valódi megütközéssel s jogos fájdalommal találtam Elnök úr január 8-i levelében a kérdést: „Miért adtam fel a fővárost kardcsapás nélkül, s engedtem át azt ezáltal minden, benne nagy fáradsággal felhalmozott javakkal együtt az ellenségnek?”²²⁷

Egy ilyen kérdés, mely minden parancsnokot a leghatározottabb öngazolásra készítetne kormánya irányában, annál is határozottabb számomra, mivel engem a kormányzat és az ország bizalma egy olyan hadtest parancsnokságával tisztelt meg, amelyre mindenek a szabadságnak az önkény feletti győzelme reményét építették.

A remény nem teljesült, s ebből a legtermészetesebb módon következik, hogy a legnagyobb mértékben szomorú hazafiak azon férfúra hárítják e keserű csalódásért a felelőséget, akit teljes bizalmukban, s minden, reményeik beteljesítésére alkalmas eszközben részesítettek.

A hazaszeretet, mint a szerelem minden más fajtája, fájdalom, vak, és az illúziók tüze kifogyhatatlan. E szertelenség és vakság magyarázza azt, hogy ők gyakran a legfontosabb pillanatokban elfeledkeznek a valóságról, s vágyaikat megtörtént tényeknek tartják. Ám a zsarnokság vasláncai csak olyan erő által törethetnek szét, mely minden fizikai erő megfeszítésének és vas állhatatosságának eredménye. És a történelem eddig egyetlen példát sem mutatott arra, hogy a nép közreműködése nélkül a szabadság kivívthatott volna.

Ezen tagadhatatlan alapelvekből kiindulva, áttérek igazolásomra, mely Magyarország ezen főhaderege legújabb történetének áttekintéséből áll, és csak sajnálkozom, hazánk szent ügye érdekében a tények meztelen bemutatásával néhány szép illúziót, és a leplezetlen igazság kimondásával néhány kiemelkedő személyiség nimbuszát szétfoszlatni.

Bayer József alezredes sk. fogalmazványa. Eredetije német. MOL Görgey-lt. b/44. fasc. Kivonatos magyar fordításban közli: *Görgey István I.* 156.

Egyek 1849. március 10.

Görgei Artúr vezérőrnagy jelentése Kossuth Lajosnak, az OHB elnökének.

Csege mellett nem mehetek át a tegnapi eső következtében. Tokajnak kell tartanom. Holnapután ott leszek. Ramberg²²⁸ 3000 gyalog- 200 lovas [300 lóval], 24 ágyúval f. h. 8-án Ábrány [Abony], Nyárad, Püspöki, M[ező]keresztes táján tanyázott, Lövőre folytatandó útját.

Aulich²²⁹ Valk mellett holnapután biztosan mehet át a Kis-Tiszán. Poroszló mellett csak később.

Damjanich,²³⁰ Klapka²³¹ egy offenzív tervet nyújtottak be, nem tudom minő sikerrel.

A terv nekem tetszenék, de nem tudom, tetszik-e Vetternek.

Egy fájt nekem tegnap, ti. hogy Klapka és Damjanich szárazon maradtak.²³²

A poroszlói ellen Szolnok felé vonult.

Eredeti sk. tisztázat. MOL OHB 1849:3183. Kossuth sk. hátirata: „An F. M. L. Vetter confidentiel gegen Rücksendung. – Kossuth [Vetter altábornagynak bizalmasan visszaküldés mellett]”. Másolat. MOL Görgey-lt. Elnöki lev.-jvk. no. 12. Kivonatosan közli *Görgey István* II. 39.

Mezőkövesd, 1849. március 20.

Görgei Artúr vezérőrnagy jelentése Kossuth Lajosnak, az OHB elnökének.

Esedezem Elnök úr előtt, méltóztassék a fővezér urat arra figyelmeztetni, hogy futárjai igen rosszul utasíttatnak útra.

F. h. 17-én indult el egy futárja Cibakházáról Tokajba, holott én aznap már Miskolcon voltam, s így ő utánam ballagván, csak ma kaptam meg Vetter fővezér úrtól azon rendeletet, hogy megragadjam az offenzívát Pest felé.

Eszerint Vetter fővezér úr azon véleményben volt, hogy én Tokajban bevárandom parancsolatját.

Ez csak nem lehet, ha a régi Hofkriegsrath-féle²³³ eljárást egészen magukévá tenni nem akarjuk.

Ezt azért érintem, hogy az én, felsőbb parancs nélküli élelyomulásom félre ne magyaráztassék.

A VII. hadsereg holnap Erdőteleken és Besenyőn álland.

Hevesen van körülbelül 5000 ellenség, Gyöngyösön 1000 lehet.

Szándokunk a Hevesit megtámadni, megverni, s aztán tovább folytatni utunkat Pest felé.

Poroszlón Stojanovich²³⁴ állott tegnap. Aulich seregéből máról még nem kaptam jelentést.

A fővezér úr rendeli, hogy minden kigyógyíthatlan ló Debrecenbe küldessék, hogy ott eladassék.

Méltóztassék tisztelt Elnök úr azon rendeletet megváltoztattatni, mert igen nagy kárára lesz a hazának, ha ilyen lovak, akikért helyben alig adnak 5 p[engő]f[orin]t[ot], még Debrecenbe küldessenek. – Hiszen az az úton megdöglük. [sic!]

A hadügyminiszter úr azt rendeli, hogy én a volt Nádor-huszárokat²³⁵ vissza-küldjem Tokajba *azonnal!* A 4-ik (volt Sándor) huszárezrednek egy százada pedig, mely Arad alatt táborozik, csak későbbben fog ide elküldetni. Továbbá azt rendeli, hogy én az 5-dik huszárezredbeli²³⁶ testületeket küldjem el: a 13-ik huszárezred²³⁷ azonban itt fog koncentráltatni.

Sem az 5-dik, sem a 13-ik huszárezredből egy lélek sincs nálam. Ami idegen volt, azonnal elküldöttem Klapkához még Egyekről. Egyáltalában, a hadügyminiszteri rendeletekben a legnagyobb konfúziók léteznek. Hogy fog ez végződni, nem tudom, de attól tartok, hogy aligha jól.

Ma felszólíttattam a föld népét, hogy minden befogott magyar szökevényért 25 p[engő]f[orin]t[ot] kap, aki behozza a szökevényt (taglia fejében).²³⁸

A hátramaradt napidíj fizetés, s amellet a szigorú rendtartás, s az ellenség közelléte, főképpen pedig a hiányos ruházat okot adnak az elhatalmazó [sic!] szökevényre.

Hogy ennek elejét vehessem, a föld népét kénytelenítettem fönt érintett módon igénybe venni: – mert eddig mindig még szívesen is fogadták mindenütt a nagyszájú maradozó hősöket, hogy ki ne raboltassanak általuk.

Én megteszem, amit tehetek, de megvallom, ezen szegény VII-dik hadsereg nagyobb része igen-igen kikopott ruhájából [sic!], csak szívszakadva tartom őket oly keményen, mert igazság szerint bizony nem ártana, ha a hadügyminiszter lelkiismeretesebben teljesítené kötelességét, ahelyett, hogy mindenütt csak kimondhatatlan zavart okoz, és semmiről sem gondoskodik.

Bocsásson meg tisztelt Elnök úr, hogy panaszokkal foglalom el drága idejét: de szívem vérzik, ha látom egyrészt, mily ritka önmegtagadással szenved egy kis része a magyaroknak szegény hazánkért, míg másrészt éppen azok, kik állásuknál fogva legtöbbet tehetnének, amott tétlenül vesztegelnek, mint valóságos naplopók.

Isten áldását Elnök úr minden lépteire!

Másolat. MOL Görgey-lt. b/29. fasc. Elnöki lev.-jkv. No. 21. Kivonatossan közli *Görgey István* II. 43–44.

Kerecsend, 1849. március 22.

Görgei Artúr vezérőrnagy jelentése Kossuth Lajosnak, az OHB elnökének.

Tisztelt Elnök Úr ! Ami sok, az sok! Éppen most kapom Ludvighnak²³⁹ egy levelét, amelyből azt tudom meg, hogy megint énréam fogják azon balfogás okát, hogy minekutána f[olyó] h[ó] 17. és 18. előnyomultak volt seregeink, részint azért mentek vissza, mert a túlnyomó erejünek tartott ellenségtől féltek, részint mert énrólam nem tudták, mennyire haladtam már. Ez igen szép, de arra én következőket tudok felelni:

1-ör. Tiszafüreden Vetter- és Mészárosal kicsináltuk, hogy én Poroszlónak török előre. Minthogy pedig ez eddig nem történhetett: Csegénél akartam átmenni.²⁴⁰ – Még ott a hídnak el kellett készülnie, Debrecenben volt szerencsém tisztelt Elnök úrral találkozni.²⁴¹ Azon idő alatt beállott a kétnapi esős idő, s a Csegénél történendő átjárásból nem lett semmi. – Akkor azon parancsot kaptam Mészárostól (köztünk a szó, én azt nem értem, hogy Mészárosnak is, Vetternek is lehet rendelkezni a hadseregről?), hogy 11-én legyek Tokajba – arra azonban azt feleltem, hogy csak 12-én lehetek ott. A Tiszának kiáradása azonban még egy nappal hátráltatta Tokajba érkezésemet, – azt is jelentettem.

Ez szerint [sic!] tehát kiszámíthatta volna a fővezér, hogy 17-én, amely napon kelt azon parancsa, miszerint én offenzíve menjek előre, Tokajba nem lehetek többé – de lehetek Miskolcon túl: s ez szerint az merő rágalom, hogy én lennék oka a fővezér elhatározatlanságának.

2-or. Debrecenbe Bayer alezredest²⁴² ajánlottam vezérkari főnöknek, tudván, hogy a fővezér maga oly kevésbé képes egy öszvehangzó haditervet kidolgozni, mint én magam; s meggyőződtem arról is, hogy ha vannak emberek, kik meg tudják menteni árva hazánkat, akkor Bayer alezredes közülük a legelsőbbek egyike. Vetter fővezér maga is örülni látszott rajta, miért nem vette hát magához? Megmondom röviden: mert Bayer tiszta lelkétől s éles eszétől fél.

3-or. Jegyzőkönyveim kimutatják, hogy én minden fontos eseményről, minden felsőbb parancs teljesítéséről rendszeren tettem jelentést.²⁴³

Tisztelt Elnök úr, csatlakozzék velem, s menjünk, haljunk meg két tiszta akaratú vértanúként az árva honért, ha azt ezen hiúság- s ezen önzésteljes hidraszerű ármánytól megszabadítani nem tudjuk. – Ha látjuk-e még egymást, nem tudom, annyit tudok, hogy mint becsületes, erős akaratú, tiszta lelkű hazafi halok, vagy élni fogok, amint, s ameddig azt hazám érdeke kívánja.

Mészáros minden dudvát, minden gyávát kinevez törzstisztnak, vagy előléptet. A VII. hadsereg szemei felnyíltak.

Én becsületemre mondom, nem agitáltam soha, s mégis legkisebb bizalma sincs hadseregemnek sem Vetterben, sem Mészárosban, sem az országgyűlésben – csak Önben, s még néhány tiszta magyar emberben. – Isten áldja meg minden lépéseit.

Ut[ó]j[rat]. Holnap Kápolnán, Kálon s Debrón túl állok Gyöngyös felé — az ellenek segítség jött Pestről, vagy legalább Pest felől — 30 ágyúval ellátva. Rambergnek 20 volt és 9 röppentyűs szekér, s így tehát van ellenünk 50 ágyú s röppentyűk. Hogy mikor lesz az ütközet, nem tudom. Néhány emberét, élelmi szekereit s 40 vágómarháját fogták el eddig; Hevestől fogva Rékásig minden tiszta – úgy látszik, Jászberény, Fót, Hatvan, Gyöngyös állomásai az ellenek.²⁴⁴

Másolat. MOL Görgey-lt. Elnöki lev.-jvk. No. 25. Kivonatossan közli *Görgey István* II. 46–47.

Tiszafüred, 1849. április 11.

Raksányi Imre őrnagy²⁴⁵ értesítése Görgei Artúr vezérőrnagynak, Kossuth megbízásából

Ma, ápr. 11-én estve ide, Tiszafüredre 150 kocsi lőszer érkezik meg N[agy]váradról. Ezek innen holnap Gyöngyösre indíttatnak, hol fővezér úrnak további parancsát várandják.

Eredeti tisztázat. MOL H 147. Vegyes iratok. 11. doboz. 529–530. f.

Vác, 1849. április 12.

a–b.) Görgei Artúr vezérőrnagy jelentése Kossuth Lajosnak, az OHB elnökének.

a.)

Miután az utóbbi győztes csaták következtében többen érdemjelekkel díszesítendőek, a főparancsnokság pedig jelenleg ily jelek birtokában nincsen; a díszjelekkeli felruházások által célba vett buzdító hatás azonban a végrehajtás halasztása által tetemesen csökkentetik; megkéretik ezennel Kormányelnök úr, méltóztatnék 2-ik és 3-ik osztályú érdemjelek tüsténti ideszállítását hovahamarább eszközölni.

Eredeti tisztázat. MOL OHB 1849:5671. No. 259/v. „Ápr. 16. Hadügyminisz[térium]nál m[eg]tudni, teljesítve-e? — tudomásul szolgál. — Ápril 17-én küldetett 10 db másodosztályú és 47 db. harmadosztályú érdemjel. – Korponay alezredes”.

b.)

Vác f. hó 10-én történt bevételéről s a város előtt vívott ütközetről mellékelten másolatban megküldöm Damjanich tábornok jelentését.²⁴⁶

Tegnapelőtt és tegnap Aulich és Gáspár tábornokok hadtestei erőltetett kém-szemlélt hajtottak végre a Rákos mezején táborozó ellenség ellen; kisebb ütközetekre került sor, különösebb eredmény nélkül, azon kívül, hogy meggyőződünk arról, az ellenség ereje Pest előtt jelentéktelen, amely támadásainkra csak passzív ellenállást tanúsít, s valószínűleg csupán a már állandóan Pesten lévő osztrák raktárak számára a dunai átjárókat biztosítandó állítatott fel.²⁴⁷

A folyó hó 1. óta történt ütközetekben ejtett foglyokat 2 szállítmányba osztva, Debrecenbe utasítottam, ahol további rendeltetésüket megkaphatják.

A kiáltványt, amelyet a hadsereghez intézni jónak láttam, ide mellékelem.²⁴⁸

Mivel a hadsereg főparancsnoksága már holnap némileg eltávolodik a Pest-Hatvan és a Pest-Szolnok vonalról, a II. hadtestet (Aulich) a főváros és ezen utak megfigyelésére és biztosítására rendeltem. Ennek megerősítését szolgálja Asbóth alezredes²⁴⁹ mozgó hadoszlopa, a 12 huszárezred egy osztálya, s ez már egyesült a kőrösi és kecskeméti népfelkeléssel – 6000 ember, közte igen sok lovas.

Itt, Vácott a Kmety-hadosztály marad a VII. hadtestből (Gáspár), miáltal Pest Palota, Cinkota, Vecsés és Soroksár felől megfigyeltetik és elzáratik. – Aulich tábornok főhadiszállása Kerepesen van.²⁵⁰

A hadsereg főparancsnoksága holnap Nagyoroszipan, holnapután Ipolyságon lesz.

Eredeti tisztázat. Eredetije német. MOL OHB 1849:4137. No. 264/v. Albrecht őrnagy sk. fogalmazványa: HL 1848–49. 21/219.

Nagyoroszi, 1849. április 13.

a–b.) Görgei Artúr vezérőrnagy jelentései Kossuth Lajosnak, az OHB elnökének.

a.)

Mint Asbóth alezredes másolatban ide mellékel jelentéséből látható, nevezett e hó 11-én csupa újoncból és nemzetőrből álló hadoszlopával egy igen kitűnő fegyvertényt hajtott végre.²⁵¹

Egyidejűleg 11-én a VII. hadtest (Gáspár) egy nagyobb tüntetést hajtott végre Pest felé, amelynek következtében az ellenséges előcsapatok Újpestig, a városi erdőcskéig és a tüzérraktár épületekig hátranyomattak.²⁵² Ezen, s a naponta előforduló, Pest előtti kisebb ütközetek igazolják, amit a „Figyelmező” e hó 11-i száma egészen naivan előad, hogy ti. az osztrák csapatok le vannak hangolva, s nincs kedvük harcolni.

Az I. hadtest (Klapka) ma Ipolyságon, — a III. (Damjanich) itt, — a VII. (Gáspár) Vácán áll.

Komáromból ma igen tisztán állandó ágyúzás hallatszott idáig.

Sürgető szükség lesz már lábbelikre, különösen a gyalogságéra, amely az állandó menetekben igen rövid időn belül tönkremehet, mivel karbantartására nem sok idő és fáradság fordítható – Egy, amennyire csak lehet, jelentős mennyiségben történő utánpótlást a leggyorsabban várunk.

Eredeti tisztázat. Eredetije német. MOL OHB 1849:5707. No. 283/v. Kivonatos magyar közlése: Közlöny, 1849. április 18. No. 82. 299.

b.)

A csatolmányban idemellékelt jelentésből és Asbóth alezredes úrnak előadásából meglátandja kormányelnök úr, mily csekély hadi erővel vívott ki a nevezett alezredes úr csupán ügyessége s személyes bátorsága által fényes sikert az ellenséges seregek felett, és mily jótékony hatással van e fegyveres tett hadi működéseinkre, miután jelen hadjáratunk kezdete óta a nevezett alezredes úr seregünk oldalát védve, előnyomulásunkat támogatta, sőt, tetteleg előmozdította.²⁵³

Én azért csak érdemlett igazságos elismerésnek tekintem, ha a nevezett alezredes úr a csatamezőn szerzett előléptetéssel ezredesi rangba tételük, és ha Kormányelnök urat ezennel sürgetőleg ez előléptetés megerősítéseért kémi el nem mulasztom.

Annál meglepőbben esett és sértőleg hatott, hogy e hazájától magát annyira érdemesített tiszt éppen akkor, midőn iránta teljes elismeréssel lennünk kötelességünkben áll, haditörvény elibe állítással és tisztí rangja vesztésével fenyegettetik, amint az ide mellékelt okiratokból látható.²⁵⁴

Azonkívül, hogy ily bánás a nevezett tiszt személyét nem érdemlett méltatlansággal illeti, a főparancsnokság tekintélyét is mélyen sérti, és az eddig oly szerencsés hadi működésekben zavart és rendetlenséget előidézendő, mely felette káros, sőt, vést hozóvá is válandhat az egészre nézve, miután alezredes Asbóth úr rendeltetése seregünk oldalát fedezni és támogatni, amellet az ellenséget folytonosan szemmel tartva, a szolnoki vonalt is fedezni, és álttal Debrecennek védfalul szolgálni; holott a nevezett alezredes úrnak Horgosrai elmozdítása Perczel tábornok úrnak következő győzelmei után éppen nem szükséges;²⁵⁵ ellenben az említett fontos célok azon elmozdítás által tökéletesen megsemmisítettén, a főhadisereg oldala védtelen hagyatnék, és az ellenségnek hátunk mögött szabad út engedtetnék.

Ezeknél fogva kényszerülve érzem magam Kormányelnök urat a közjó nevében felkérni, hogy miután ily belevágások másnak hatáskörébe a dolgok menetére gátlólag és a hadsereg felette károsan hatnak, jövendőben ily intézkedések, melyek által tiszteletre méltó derék férfiak becsületökben megsértetnek, többé ne tétethessenek, és hogy egyáltalában a parancsom alatt álló seregről előleges velem értekezés nélkül semmi rendelkezés ne történhessék; hogy pedig Asbóth alezredes úron elkövetett méltatlanság némileg helyreüttessék és a bántalom, amennyire lehet legalább enyhíttessék, újólal felkérem Kormányelnök urat, hogy a nevezett alezredes úr előléptetése és ezredessé kineveztetése el ne halasztassék, amit annál inkább remélek, miután én Elnök úrnak ismert igazságszeretetére támaszkodva, Asbóth alezredes úrral vigaszul a rajta elkövetett méltatlanságért, előléptetését máris azonnal tudattam.

Eredeti tisztázat. MOL OHB 1849:5708. No. 287/v.

Ipolyság, 1849. április 14.

Görgei Artúr vezérőrnagy jelentése Kossuth Lajosnak, az OHB elnökének.

Az egyesült hadsereg ma a következő állásokat foglalta el:

Az I. hadtest (Klapka) Magyarádot és Füzesgyarmatot;

a III. hadtest (Damjanich) Ipolyságot;

a VII. hadtest (Gáspár) Rétságot. E hadtestből a 3 dandárból álló Kmety-hadosztályt Vácott helyőrségként hátrahagytam.

Az ellenség már felvonult a Garam mellé, és az elmúlt éjszaka kiküldött őrjáratok, valamint a befutott hírszerzői jelentések szerint a Sarlónál [sic!] kiszemelt átkelési pontunkat már elérte és megszállva tartja, tehát holnap vagy holnapután ismét harcra kerül sor.

Jobbszárnyunk elővédje egészen Léváig terjed, ahol ma egy Lipótvárba rendelt, 260 mázsa robbanóporból²⁵⁶ álló, ellenséges szállítmány került kezünkbe. Ugyanakkor a volt magyar tábornok, Bakonyi,²⁵⁷ a közelmúltban tanúsított kétértelmű magatartása miatt elfogatott.

Eredeti tisztázat. Eredetije német. Az utolsó mondat Görgei sk. írása. MOL OHB 1849:5711. No. 297/v.

Deménd, 1849. április 15.

a–b.) Görgei Artúr vezérőrnagy jelentése Kossuth Lajosnak, az OHB elnökének.

a.)

Az főszereg ma a következő állásokat foglalta el:

Az I. hadtest (Klapka) Füzesgyarmatot, Fegyverneket és Peszeket;

a III. hadtest (Damjanich) Magyarádot, Szántót és Borit;

a VII. hadtest (Gáspár) Ipolyságot és környékét.

Ezzel megkezdődött a hadtestek összpontosítása, amelyek holnap a Garamig nyomulnak elő, ahol Jablonowski tábornok²⁵⁸ Vácnál legyőzött, egy dandárral megerecsített hadteste átkelésünket megakadályozni, vagy azt megnehezíteni akarja.

Az igen rossz, párás időjárás miatt, s mivel az ellenség nem közvetlen közelsége ezt megengedi, tegnap és ma a csapatokat felüdülés végett beszállásoltattam. – A lábbelikben mutatkozó nyomasztó szükség napról napra egyre inkább jelentkezik, s az utánküldés a *lehető legnagyobb* számban nélkülözhetetlen.

Előőrseink ma ismét 27 foglyot hoztak, s Léván 20 hátramaradt honvédet szabadítottak ki.

Aulich tábornok folyó hó 13-i jelentése eleddig csak az ellenséges csapatok kisebb felderítéseiről számol be; ami azt sejteti velem, hogy az osztrákok főereje immáron nincs Pesten. – Közvetlen híreim azonban nincsenek. – Esztergomot körülbelül 8000 ember tartja megszállva.

A Selmecebányán és Besztercebányán lévő, főerőiktől immáron elvágott osztrák helyőrségek ellen egy erős szálguldó hadat²⁵⁹ küldöttem ki, amelynek ténykedésétől eredményt várok.²⁶⁰

A hadsereg eddigi előnyomulása által immáron Nógrád és Hont megyék egésze birtokunkban van.

Az osztrákok és barátaik elfogott levelezéséből kitűnik, hogy a Zólyom, s különösen a Gömör megyei nép a reá erőltetett zsarnokságot megunván, egyre inkább *mozgolódik*, úgy hogy ott a katonai parancsnokok előljáróinak komoly aggodalmukat kinyilatkoztatták és a városokat leégetéssel és kirablással fenyegetik, ha fegyvereikkel szemben a legcsekélyebb komoly ellenállással találkozának! – E sors különösen a derék Besztercebánya városát fenyegeti.

Eredeti tisztázat. Eredetije német. MOL OHB 1849:5898. No. 302/v.

b.)

Bakonyi volt magyar tábormok, jelenleg cs. k. osztrák ezereades, – Spieler huszár főhadnagy kíséretébe azon okból küldetik Debrecenbe, hogy magát a magyar kormány előtt eddigi kétes magaviselete iránt igazolván; vagy a közvélemény által gyanúba hozott jó híre, neve hivatalosan helyreállíttassék, ha ti. ő ártalmatlan, – vagy pedig kimondassék felette a kárhozható ítélet, ha csakugyan igaz, hogy ő mint magyar tábormok, kötelességeinek megfelelni elmulasztott.²⁶¹

Eredeti tisztaát. MOL OHB 1849:5901.

Léva, 1849. április 16.

Görgei Artúr vezérőrnagy jelentése Kossuth Lajosnak, az OHB elnökének.

Nagysándor tábormok²⁶² ugyan azt állítja, hogy ő aligha bír annyi kombináló vezéri tehetséggel, mint amennyi Erdély biztosítására szükségesnek látszik; de azért mégis elmegy, ha a kormány által oda rendeltetik. – Nekem csak egy aggodalmam van a dologban, az ti., hogy Nagysándor bajtársam rongált egészségű, s hogy a szünet nélküli nyomasztó gondok roppant halmaza időnek előtte tönkreteendi a lelkes hazafit.²⁶³

Az is igaz, hogy Nagysándor jobban szeretne itt maradni.²⁶⁴

Eredeti tisztaát. MOL OHB 1849:5899. „Ápr. 21. Tudomásul szolgál”.

Léva, 1849. április 18.

*a-b.) Görgei Artúr vezérőrnagy jelentései Kossuth Lajos kormányzóelnöknek.*²⁶⁵

a.)

A működési főpénztárban már több ízben beállott pénzkészlethiány miatt a sereg többször azon kellemetlenségnek volt kitéve, hogy a legénység több fizetési napokon át napidíját ki nem vehette, azonfelül a hadosztályok 100 p[engő]f[orin]tos, egykönnyen fel nem váltható bankjegyekkel fizettetvén, miután a beküldetni szokott apróbb bankjegyek a sereg tizedrésze számára sem elegendő [sic!], a legénység kifizettetése emiatt is késleltetett: – nemcsak hogy ily szabálytalan fizetések által a rend felbomlik, de annak még azon szomorú következése is van, hogy a több napokig fogyatkozást szenvedett katona egyszerre tetemesb pénzőszveg birtokába jutván, korhelyságra [sic!] és ebből következhető kicsapongásokra csábítatik.

Midőn tehát a főparancsnokság az ebből a hadseregre háromolható bajok és káros hatások megítélését Kormányelnök úr mély belátására bízza, egyszersmind arra kéri fel Elnök urat, méltóztatnék oly intézkedéseket tenni, hogy 1-ör mindég egyszerre nagyobb pénzkészlet küldessék, miután a Debrecen és a sereg közti távolság napról napra nagyobbodván, az utánpótlás mindinkább nehezítették és elegendő sebességgel nem történhetik; 2-or hogy a küldendő pénzkészlet apróbb nemű bankjegyekből álljon, nevezetesen 1-esek-, 30 és 15 krajcárosokból; mert a 100 p[engő]f[orin]tos bankjegyek — különösen minél inkább előre nyomulunk — felválthatók nem lévén, csak holt vagyon gyanánt, heverőben maradnak.

Szinte megkéretik tisztelt Elnök úr, hogy a *díszjelek* is hova hamarább tetemesb mennyiségben beküldetnének, miután máris többen, kik határozat nyomán ily jelekre igényt tarthatnak, nem díszesíthetettek.

Csatolványban Psotta alezredes és tüzérségi főparancsnoknak²⁶⁶ a *töltények hamisítását* illető jelentése is ide mellékeltem, azon kérelemmel, méltóztatnék e nagy fontosságú ügyet, melyben súlyos hazaárulási tett rejlik, szigorúan megvizsgáltatni, és jövőben történnéhető ily vészhozó hamisítások ellen a kellő ellenintézkedéseket megtenni.²⁶⁷

Eredeti tisztázat. MOL OHB 1849:5974. No. 319/v.

b.)

Az összpontosított hadsereg tegnap a Garamnál tegnapelőtt elfoglalt állásokat tartotta, és pedig:

Az I. hadtest (Klapka) Kis- és Nagyszecsénél.

A III. hadtest (Damjanich) Óbarsnál és Tolmácsnál.

A VII. hadtest (Gáspár) előrenyomult a Garamig Nagyodnál és Füzesgyarmatnál.

A tegnapi nap és az elmúlt éjszaka folyamán Kálnánál átkelés céljából híd veretett, amelyet ma az I. és III. hadtest az átkelésre felhasználva, a következő állomásokba nyomul elő:

Az I. hadtest (Klapka) Lökre és Péltre.

A III. hadtest (Damjanich) Kálnára, Bajkára és Váradra.

A VII. hadtest (Gáspár) számára még ma elkészül a híd Szentgyörgynél, ezután a hadtest átkel a Garamon s megszállja Füzét és Veszelét.

Az ellenség a Garam felső vidékét egészen elhagyta, s magát Esztergomig visszavonta. Tegnap ismét 12 vadász hozatott be hadifogolyként.

Egy erős száguldó hadat küldtem ki Besztercebánya, egy másikat Aranyosmarót felé.²⁶⁸

A hirtelen időjárásváltozás, a táborozás nehézségei sok betegséget okoznak, gyakran fordulnak elő kolerás esetek, amelyek majdnem mindig halálos kimenetelűek. Főhadiszállásom holnap Nagyendrődön lesz.

Eredeti tisztázat. Eredetije német. MOL OHB 1849:5975. No. 321/v.

Nagyendrőd, 1849. április 20. déli 12 óra.

Bayer József ezredes jelentése Kossuth Lajosnak, az OHB elnökének.

A tegnapi nap fegyvereinkre nézve igen dicső vala. – A 22 000 főnyi erős, hat dandárnyi ellenséges hadsereg Wohlgemuth tábornok²⁶⁹ vezérlete alatt Esztergomból fölfelé indula, hihetőleg azért, hogy a Garam folyón való átkelésünket meggátolja. Az ellenség 18-án este érte el Nagysarlót [sic!], s Fajkürtig kiterjeszkedett.

Tegnap korán reggel haladék nélkül megtörtént az általános megtámadás, melyre következett a véres csata, mely reggel 1/2 10 órától esti 7 óráig²⁷⁰ tartott. – Az ütközet Damjanich hadtestének gyalogsága által Nagysallóra irányított erős és háromszor ismételve megújított szuronytámadással kezdődék, melyet a szám szerint nagyobb, és kedvezőbb helyzetben volt ellenség ki nem állott, s ezáltal a helység elhagyására kényszerítetett. – Az ellenség minden pontról visszavetett, csatavonala szétszakított, s ő vad futásban Esztergom és Komárom felé üzetett.

Mind a 3 hadtestünk vetélkedett egymással bátorságban, hősiességben és a magok kitüntetésében, és ily módon azon fényes sikert eredményezték, melynek hadi jelei, amint eddig tudunkra esett, több mint 600 fogoly²⁷¹, ezek közt számos tisztak, 1 ágyú, igen sok lőfegyver, 2 lőszeresszekér, 20 szertárszekér és 130 ló.

Veszteségünk természetesen most még pontosan nem tudhatom, több tisztainkkal együtt mintegy 300 főre rúghat.

Az ellenség közül futása közben szintén igen nagy szám vagdaltatott le, különösen az Olmützből éppen akkor érkezett gránátosok tömegben estek el, kiknek testeikkel fedve van a harcmező.

Az ellenséges hadsereg 2 dandárból álló erősítést kapott Bécsen át, s ez az Esztergomban lévő helyőrséggel vezetett ide, az ütközetbe. – Az említett fővezéren kívül jelen voltak még Ramberg, Jablonowski, Theissing²⁷² és még néhány más tábornokok.

Ezen fényes győzelmünkről közelebbi adatokat most még nem adhatok, mert az ütközet késő estig tartott, a hadtestek nagy kiterjedésben táboroztak, s most is éppen előhaladnak s űzik az ellenséget.

Minden kitüntetések között Klapka hadtestének 17. honvédszászlóalját említem, mely ritka hősiességgel vívott, valamint az összes üzérség is megérdemli a dícséretet.

A Pesten lévő ellenséges hadseregről legutóbb vett értesitésem az, hogy 18-án egy erős hadoszlop indult ki Budáról teljes tábori zenével Veresvár felé. – Kétségen kívüli, hogy az ellenség erejét ellenünk most már Esztergom vagy Komárom felé központosítja, hol még heves ütközetünk leend.

A csapatok egészségi állapota kevésbé megnyugtató, betegségek, gyakori halálesetekkel erősen csökkentik minden egység létszámát, s az orvosi eszközökben mutatkozó hiányon energikus eszközökkel, s e vidék lakóinak részvételével, akik rengeteg szükséges dolgot önként ajándékoznak – segítünk.

Görgei Ármin őrnagy portyázó csapata április 18-án Selmecebányát az ellentől megtisztítja, s közülök 18-at ejtett foglyul. Most Körmeöcbánya felé vonul, s egyelőre a bányavárosokban marad.²⁷³

Eredeti tisztázat. Eredetije német. MOL OHB 01849:6124. Kossuth sk. hátirata: „Tudomásul szolgál. Közlönybe kivonat. Közöltetett ápr. 26-án”. No. 343/m. Kivonat magyar fordítása: Közlöny, 1849. ápr. 26. No. 89. 327.

Kolta, 1849. április 21. reggel fél kilenc óra

Görgei Artúr vezérőrnagy jelentése Kossuth Lajos kormányzóelnöknek.

Nagyendróról írott tegnapi jelentésemet még a következőkkel egészítem ki:

A vereség, melyet az ellenség Nagysarlónál és Mállasnál szenvedett, *általános* volt. Ide és Jászfalu felé vonulásunkban az utakat fedve találtuk ruha s más felszerelési szerekkel, különösen jól használható fegyverekkel, melyeket a gyalogság között azonnal szétosztaték, a kiigazítandó fegyvereket pedig Lévára küldöttem.

A már megemlített diadaljeleken kívül elfoglaltunk egy gyalogos zászlóaljbeli zászlót.

Az erősen megszállott Nagysarló [sic!] helységének ostrománál az I. hadtest (Klapka) gyalogsága szintén dicséretes részt vőn, valamint a tegnapi jelentésben *egyedül* feljelentett III. hadtest (Damjanich) is, miért is kitüntetett hősiességéért amaz is minden dicséretet érdemel.

Foglyokat még folyvást tömegestől hoznak; számuk haladja már az 1200-at, s hihetőleg e vidék erdősségei közt még igen sokan lehetnek elszórva. – Minden foglyot Léváról Egeren át Újvárosra irányítottam; egyesével 200 főt számláló szállítmányokban küldetnek.

Damjanich és Klapka hadtestei tegnap Jászfalun, Gáspáré Kéménden állott; ma Szentpéterre, holnap Komáromba menetelünk.

Táborunk szelleme kitűnőleg jó. A győzelem lelkesíti s élteni a hazának minden védnökét, kik példátlan kitűréssel szenvedik a háborúnak minden viszontagságait és nehézségeit, s vidor kedvvel néznek a jövő események elébe.

Egy osztrák tisztnek elfogott hivatalos iratai, mint szintén a hadifogoly tiszték állításai szerint bizonyos az, hogy Windisch-Grätz az osztrák sereg vezérletét önkéntesen letette, és báró Weldennek²⁷⁴ adta át; maga pedig Olmützbe utazott. – Báró Welden tábornaszernagya nagysallói és mállasi ütközeteknél személyesen vezérelte az osztrák sereget.

A hadsereg csapattesteinek kiegészítésére most már komoly figyelmet kérek fordítani.

Minden új alakítások egyelőre megszüntetendők lennének, s a kiállított újoncokat a már meglévő csapatokba kellene beosztani; mivel vannak már olyan zászlóaljok, amelyek 400 emberrel, lovasszázadok, amelyek 50 lóval állnak ki. – Ha nem akarjuk, hogy a már begyakorolt, kész egységek teljesen felbomoljanak, a legsürgetőbb szükség lenne a legénység kiegészítését a leggyorsabban előteremteni. – A harcrend, amelyet a legközelebbi napokban beküldök, megmutatja, mely zászlóaljok és mely lovasezredek a leginkább ellátandók kiegészítéssel.

A felszedett fegyverek Léváról Rakamazra küldetnek, s ott a felfegyverzendők rendelkezésére állanak !

Eredeti tiszttázat. Eredetije német. MOL OHB 1849:6162. Az utolsó bekezdés Molnár Ferdinánd alezredes kézírása. „Közlönybe kivonatilag s a Ház számára”. No. 349/v. Kivonatol magyar fordítása: Közlöny, 1849. ápr. 26. No. 89. 330.

Komárom, 1849. április 22.

Görgei Artúr vezérőrnagy jelentése Kossuth Lajos kormányzóelnöknek.

Az I-ó és II-ik hadtest (Klapka és Damjanich) ma Komáromig előnyomultak; a VII-ik hadtest (Gáspár) Bátorkeszin áll Esztergom felé irányban.

Előnyomulásunk által ugyan e nagyfontosságú vár csak a bal Duna- és Vág-part oldalröli megszállás alól szabadított fel, a Dunán túl húzott paralellákból²⁷⁵ lövöldözés folyvást tartván, ámbár ostromlövegeik száma, különösen a tarackoké, nagyon csökkentnek látszik.

A vár az eddigi ostromoltatás által keveset szenvedett, mindamelllett szorgos szükség, hogy újból felszereléséről rögtön gondoskodás történjék. Evégett holnap és

holnapután minden hiányzót összeírandom, és azt Kormányelnök úrnak hovahamarábbi intézkedés végett beküldöm.

A seregek állapotja a kiállott dicsőséges viadalok, fáradalmas erőtetett [sic!] marsok és felette zordon rossz időjárás sanyarúságának elviselése után természetesen nem a legjobb; ma a gyalogság áradás lepte úton, 3 láb mélységű vízen kéntelen volt gázolni.

Mindaz sok betegség szülőoka, mi a sereg létszámát tetemesen csökkenti.

A város, jobbára összelövődözve és leégetve, nem ad elegendő szállást a tetemes tábornak, és a seregek egészségtelen, esős idő rossz befolyásának kitéve, ma ismét szabadban tanyázní kéntelen [sic!]. – Most két napi pihenést engedek nekik, hogy új erőt vegyenek és magokat annyira menyire helyreállítsák. Arra még különösen azon körülmény is ösztönöz, hogy a Duna erősséghez vezető híd többször összelövődöttetvén, rossz állapotban van. Mindent el kell követnem, hogy azt újból felépíttessem, és miután az ahhoz szükséges hajók éppen nincsenek, kéntelen leszek azt egészen tutajokból rakatni.

Időközben azon is leszek, hogy a várban a kellő rendet helyreállítsam, a nélkülözhető legénységet a sereghez csatoljam, és hogy a sereg kiegészítésére kiállítandó újoncokról gondoskodjam.

Lenkey tábornok úr²⁷⁶ ma 4 zászlóalj gyalogság-, 1 osztály huszárok- és 1 üteg-gel a várat Csallóköz felől megszállt ellenséges hadsereg ellen tett egy kirohanást, amire az ellenség állomásait odahagyva, 3 gőzhajón a szigetről a Duna jobb partjára átkelt, de a mieink által úzóbe vétetvén, ismét több embereket vesztett, kik kezeink közé foglyokul estek. – A mi veszteségünk csekély volt. – A Csallóköz azzal szinte megtisztult az ellenségtől.

További hírekkel az ellenséges sereg mozdulatiról nem bírok, de minden nyert tudósításokból és magam tapasztalása után azt következtethetem, hogy Komárom megszállását tovább nemigen fogja sok ideig még folytatni, hacsak — amit Isten ne engedjen — vitéz seregünket valami hadi szerencsétlenség nem ér [sic!], miáltal a kitűzött működési vonalakat odahagyni kénteleníttetnék.

Kedves kötelességemnek nézem még azt is megemlíteni, hogy a haza iránti jó szellem, mely a komáromiakat lelkesíté, a szenvedett sok veszteségek és veszedelmek dacára éppen nem csökkent, és minden dicséretet érdemel. – Az utóbbi hídrakásnál a Dunán keresztül a polgárok a legnagyobb ellenséges tűz közepette alkalmaztatták magokat, valamint most is seregünk a várhoz közeledvén, a lakosság a Zsitván és az eláradt vidék árkaín keresztülvivő hidak helyreállításához szükséges épületfát a legnagyobb készséggel és sebességgel előállította.

Görgy őrnagy és mozgó csapat parancsnokának éppen most érkezett tudósítása szerint Körmöcbányára bevonult, minek következtében az ellenség Turóciig visszavonulván, Görgy a bányavárosokat ismét elfoglalta.²⁷⁷

Komárom, 1849. április 24.

Görgei Artúr vezérőrmagy jelentése Kossuth Lajos kormányzóelnöknek.

A tegnapi napról következőket jelenthetek:

Az I-ó és III-ik hadtest Komáromban állottak, hol lehetőség szerint elszállásoltattak; a VII-ik hadtest (Gáspár) Bátorkeszin, Köbölkúton és Búcsón maradt.

A vár bombáztatása a Duna jobb partjáról tegnap nagy tűzzel és szakadatlan folyt.

Az ellenségnek egy kis osztálya, mintegy 300 főnyi, tegnapelőtt Verebélyről Kálna felé nyomult, de ott hídőrizetünktől csatárlánc-tüzeléssel fogadtatván, ismét Verebélyre visszavonult.

Úgy látszik, hogy a N[agy]salló mellett szétveretett ellenséges hadtestek Nyitrában és általában a Nyitra folyó mögött magokat összeszedegetik. Ebből keletkezhető akárminemű veszély elhárítása végett, mely Léván felállított raktárainkat és kórházainkat érhetné, Horváth, 9-ik huszárezredbeli alezredes erős szállangó csapattal küldetett a Garam mentében felfelé, azon utasítással, hogy a Garam és a Nyitra közt minden ellenséges mozdulatot szemmel tartván, netaláni előnyomulási szándékának egész erőből ellent álljon.²⁷⁸

Az Esztergom melletti Duna-hídnak egy része tegnap a VII-ik hadtestnek egy osztálya által leégettetett; az ellenség tüstént annak helyreállítására megtette az intézkedéseket.

Csatolványban küldöm Aulich tábornok és Asbóth ezredes uraknak jelentéseit, melyekből a dolgok állását Pesten illetőleg sokat kivehetni.²⁷⁹ ./.

Tegnap délután osztottam ki a f[olyó] hó 2., 4., 6. és 10-ikéni viadalok alkalmával magokat jelesül kitüntetett vitéz harcosoknak a kiérdemelt és kiadni határozott érdemjeleket. – A díszesítendők már beküldött jegyzékéhez még az ide mellékelt jegyzékbe foglalt tisztek is jönnek. // . – A küldött 3-ad osztályú rendjelek csekély száma — 42 darab — *nem volt elegendő*, hogy minden érdemes vitézeket feldíszítsük, amiért is arra kérem Kormányzóelnök urat, méltóztatnék hovahamarább nagyobb mennyiségű 3-ad osztályú rendjeleket küldeni, különösen miután az utolsó, N[agy]sarló [sic!] melletti csatában sokaknak jutott az óhajtott alkalom magokat bátorság és vitézség által kitüntethetni, kiket érdemjelek által megkülönböztetni leg-szebb kötelességemnek tartom.

Az ide mellékelt harcrendből²⁸⁰ mind a főserég, mind a kiküldött hadtestek létszámát látandja Kormányzóelnök úr, s abból egyszersmind meg fog győződni, mennyire szükséges az egyes osztályokat kiegészíteni, miről gondoskodni ismételve kell ezennel Kormányzóelnök urat felkérnem. ///.

Eredeti tiszttázat. HL 1848–49. 23/544. No. 374/m. OHB-iktatószáma 1849:6323.

Komárom, 1849. április 25.

Görgei Artúr vezérőrmagy jelentése Kossuth Lajos kormányzóelnöknek.

Esztergom kezünkben van. A városban volt ellenséges Colloredo²⁸¹ dandárja a híd hajóit megfúrás által hasznavehetlenné tevén, Tata felé vivő úton visszavonult. Ez alkalommal ismét több fogoly és sok mátha birtokába jutottunk.

A Párkányban állott VII-ik hadtestbeli Újházy-vadászok²⁸² a Dunán átkelvén, Esztergomban roppant örömrivalgások közt fogadtattak és a nemzeti lobogók mindenütt kitűzettek.

A három hadtest Komáromban és a város körül álltak és állanak most is; a Duna-hídon itt szakadatlan foly a munka, bár az ellenség elkészültét heves lövegtűzelés által gátolni akarja.

A Garam és Nyitra közt szállongó csapat azon egész vidéket az ellenségtől végképp megtisztította, és tegnapelőtt este Verebélyt ismét elfoglalta.²⁸³

Eredeti tisztázat. HL 1848–49. 24/48. No. 378/m. OHB-iktatószáma 1849:6324. Kivonatossan megjelent: Közlöny, 1849. máj. 1. No. 93. 341.

Komárom, 1849. április 26.
Molnár Ferdinánd alezredes, fővezéri karségéd²⁸⁴ jelentése
Kossuth Lajos kormányzóelnöknek.

Damjanich és Klapka hadtestei a megszállva tartott Komárom felszabadítását ma végképp befejezték; a Duna jobb partján lévő útegeket rohammal bevették, és ez alkalommal 6 24 fontos ágyút és 2 tarackot elfogtak; továbbá 600 foglyot tettek, köztük a Deutschmeister gyalogságnak egész granátos osztálya tisztkeestül [sic!].²⁸⁵

A főszereg a Duna jobb partján áll; – az osztrák sereg visszavonul, amennyire kivethető, Győr felé.

Tegnap seregeink Pestre bevonultak. Gentzi [sic!] tábornok és a budai vár parancsnoka²⁸⁶ hirdetményben ígéri a pest-budaiaknak, hogy még Budán meg nem támadják, Pestet kímélni fogja. A Lánchídnak Buda felőli oszlopába azonban 4 hor-dó puskaport süllyesztett azon szándékkal, hogy a hidat, ha azon Budán átkelni megkísérltetnék, légbe röpítse.

Azonban Buda Pest felőlről megtámadtatni nem fog, minélfogva a várost féltetni most semmi ok nincsen.²⁸⁷

Eredeti tisztázat. HL 1848–49. 24/208. No. 397/v. OHB-iktatószáma 1849:6316. Kivonatossan megjelent: Közlöny, 1849. máj. 1. No. 93. 341.

Komárom, 1849. április 30.
Görgei Artúr vezérőrnagy jelentése Kossuth Lajos kormányzóelnöknek.

Azon kitűnő vezéri ügyesség és katonai erély tekintetéből, mellyel Knézić ezredes úr²⁸⁸ a komáromi sáncok éjjeli megrohanását foganatosította, és általa Komárom vára végképpi felmentésének befejezését nagyobb részét eszközölte, érdemlett és a seregre nézve üdvös kitüntetésnek láttam, hogy nevezett ezredes urat azonnal a csatatéren tábornoksági rangra előléptessem; jelenleg pedig Damjanich tábornok urat ért szerencsétlenség következtében²⁸⁹ a 3-ik hadtest parancsnoksága megürül-vén, azon hadtest vezérletét kezére bízni jónak tartottam.

Minthogy pedig Knézić ezredes úrnak ez érdemlett előléptetése által Wysocki ezredes úr, mint rangra korosabb és bokros érdemekkel felruházott tiszt, magát méltán elmellőzöttnek érezhetné, mi a lengyel csapat szellemére is rossz befolyással

lehetne, Wysocki ezredes úrnak²⁹⁰ előléptetését és tábornokul kineveztetését helyén találom, annnyival inkább, minthogy ez újonnan tett intézkedések folytán a lengyel csapatnak tetemes öregbedése- és növekedésére okszerű kilátás van.

Midőn tehát e két előléptetést Kormányzóelnök úrnak megerősítés végett felterjeszteném, bizton várom, hogy mind a már tett intézkedéseim, mind az általam indítványba hozott Wysocki előléptetése helybenhagyását megnyerendi.²⁹¹

Eredeti tisztázat. MOL OHB 1849:7009. No. 446/v.

Tata, 1849. május 1.

*a-b.) Görgei Artúr hadügyminiszter és fővezér jelentései
Kossuth Lajos kormányzóelnöknek.*

a.)

Éppen jókor érkezett tisztelt Kormányzóelnök úrnak ápril 27-ikén költ becses magánlevele,²⁹² hogy arra megnyugtatóul következőket válaszolhassak:

1-ör. Asbóth galimathiasa²⁹³ semmi zavart nem okozott, hála tisztelt Kormányzóelnök úr helyes előintézkedésének.²⁹⁴

2-or. Aulich bajtársam már most harmadnapja megkapta a parancsot, hogy Adony táján átkeljen a Dunán, ha lehet.²⁹⁵

3-or. Vetterre nézve, igen örülök, hogy az éppen most befejezett felterjesztésben kinyilatkoztatott indítványomra nincs szükség többé. E dologban figyelemre méltó az, hogy Vetternek kérelme, s Klapka meg Nagysándor bajtársaim véleménye még a kinevezésben is összhangzik, minthogy a két bajtársam e bokros tárgyak minél kiegyenlítőbb eldöntésén aggódván, végre szinte azt javasolták, ti. hogy Vetter der ungarische Armee Inspecteurnak²⁹⁶ nevezetnék ki. Én Vetter jellemét valamivel nagyobb szerűnek ítélvén, őszintén mondva, nem mertem ajánlani ezen javaslatot, mert attól tartottam, hogy tisztelt Kormányzóelnök úr majdan valami tagadó s talán sértő feleletet kapna Vettertől ezen ajánlatra.²⁹⁷

4-er. Minthogy se hivatal, se vagyombeli jutalom után nem vágyódtam, nem vágyódom, nem is vágyódom soha, méltóztassék Kormányzóelnök úr megengedni, hogy én jelen címmel megelégedjem, még pedig következő okoknál fogva:

a.) mivel a félig-meddig már kidolgozott hadorganizációs tervemben a magyar tábornoki rangnál magasabb cím nem létezik.

b.) mivel az altábornagyi rang akaratom ellen minduntalan visszaemlékeztetne azon schwarzgelb tisztségekre, melyeknek még magyar fordítását sem szeretném címmül viselni, annál kevésbé, mert én azt természetes konzekvenciának tekintem azon hős határozatnak [sic!], melyet Magyarország nemzetgyűlése hazánk függetlensége ügyében hozott, hogy mi magyarok, még a régi osztrák excellenciás függelékekből is örökké kivetközzünk.

c.) mivel az altábornagyi rang az én jámbor, de radikális nézetem szerint csak oly egyéniség szüleménye lehetett, mely legújabb időben csak egyedül képes lehetett Windisch-Grätzhez ama nevezetes modorban intézni szegény foglyaink iránti folyamodását.²⁹⁸

Még egyszer tehát tiszta szívemből megköszönöm a nekem szánt kitüntetést, sokkal nagyobbra becsülném tisztelt Kormányzóelnök úr megelégedését.

Kelt Tatán, május 1-ső 849.

Görgei Artúr tábornok

Éppen most veszem Poeltenberg ezredes jelentését, hogy Győr már holnap mi kezünkben lesz.²⁹⁹

Eredeti tisztázat. Az utóirat Görgei sk. írása. MOL OHB 1849:6745. Kossuth sk. hátirata: „Hadügyminisztérium Vetter altábornagnak hadseregi s erődítési főfelügyelői minőségben lett kiküldetését Közlönybe iktassa.”

b.)

A lipitói politikai foglyok Szent-Iványi Ödön ugyanazon megye főispánja³⁰⁰ kérelmére tétettek azzá és vitettek el a hadsereggel; de minthogy akkor a magyar hadsereg hátravonuló félben volt – semmi nyilvános vád vagy törvényes tanúság nem emeltetett ellenök azon félelemből, hogy az illető vádlók vagy tanúk a magyar hadsereg után bevonuló Hurban³⁰¹ csapatja bosszújának áldozatul eshetnének.

Mindamellettt azonban kötelességemnek tartottam a nevezett foglyokat csakugyan elhozni magammal azon okból, hogy bűnöket, ti. pánszláv szellembeni népizgatást ezentúl is folytatni, vagy újra elkövetni alkalmok ne legyen.

Ha tehát tiszt[elt] Kormányzóelnök úr nem annyira politikai, mint inkább az emberiség szempontjából felhívatra lenni érezné magát, a nevezett gyanúsok sorsának eldöntését siettetni – szükséges volna Szent-Iványi Ödön főispány urat felszólítani, hogy a foglyok elleni tanúkat mihamarabb vallassa, s ebbeli jegyzőkönyvet az illető törvényszéknek átküldje.³⁰²

Eredeti tisztázat. MOL H 69. Igazságügyminisztérium. Büntető törvénykezési osztály. 1. kútfő 301. tétel. OHB-iktatószáma: 1849:6670. Kossuth sk. hátirata: „Görgei tábornok a Debrecenbe küldött lipitói politikai foglyok ellen fennforogható vádak iránti tájékozáásra felszólítván: e felszólításra a benn írt választ adá: mi használatul, s a foglyok iránti eljárás tekintetéből az igazságügyi minisztériumhoz áttétetik. – Debrecen, május 6. 1849. – Kossuth Lajos kormányzó”.

Buda, 1849. május 7.

*a–b.) Görgei Artúr hadügyminiszter és fővezér előterjesztései
Kossuth Lajos kormányzóelnöknek*

a.)

Alább elősorolt törzs- és főtisztek részint hosszabb szolgálati idejük, részint az ellenség előtt szerzett érdemöket tekintetbe vévén – előléptetésöket megerősítés végett van szerencsém felterjeszteni

úgy mint

Szekulits alezredest³⁰³ – ezredesül,

Markovich őrnagyot a 9-ik huszárezredből alezredesül

Sándor századost³⁰⁴ a 9-ik honv[éd] zászlóaljtlól őrnagyul,

Turner századost³⁰⁵ a 60-ik gyalogezredtől őrnagyul, és

Wolf Adolf századost³⁰⁶ a 34-ik gyalogezredtől őrnagyul. –

Egyszersmind az ehhez tartozandó okiratoknak megküldése tisztelettel kéretik.

Vége Földváry százados,³⁰⁷ ki a 33-ik honv. zászlóaljat hosszabb idő óta dicséretesen vezérli – különösen megérdemlett előléptetésére őrnagynak felterjesztetik.³⁰⁸

Eredeti tisztázat. MOL HM Ált. 1849:14196. No. 506/v. OHB-iktatószáma 1849:6829.

b.)

A 9-ik huszárezred vezénylete Gáspár Endre tábornokká lett kineveztetésével megüresedvén, — annak betöltésére Berzsényi Leonárd ugyanazon ezredbeli alezredes ajánlatot; van szerencsém erre nézve tisztelt Kormányzóelnök úrnak — az ideiglenes hadügyminisztérium A. 11899. sz. a. s Kormányzóelnök úrhoz bényújtott jelentésére írt hátiratánál fogva véleményezni³⁰⁹; hogy ha Berzsényi alezredest — ki hosszas szolgálata s eddigi érdemei által valóban méltó azon ezred vezényletének felruházására — ezredessé kinevezni, s illetőleg kinevezését ide megküldeni méltóztatnék.³¹⁰

Eredeti tisztázat. MOL HM Ált. 1849:14196. No. 514/v. OHB-iktatószáma 1849:6831.

Buda, 1849. május 8.

*Görgei Artúr hadügyminiszter és fővezér előterjesztése
Kossuth Lajos kormányzóelnöknek*

A tegnapi 506. sz[ám] a[latt] felterjesztett előléptetési ajánlatomhoz utólagosan még *Károly* százados³¹¹ a 10-ik (Vilmos) huszároktól, — ki minden alkalommal vitéz tiszthez méltólag viselvén magát, és azon ezredet két hónapok által [sic!] legnagyobb megelégedésemre vezényelte — őrnagyi rangra ajánlani van szerencsém, — kérem azért a kinevezéshez tartozó megerősítő okiratokat megküldeni.

Továbbá miután *Egyed*, őrnagyja³¹² a 63-ik honvéd zászlóaljnak az ellenség előtt kétes magaviselete, a zászlóaljtól alaptalan, ok nélkül való eltávózása, és végre a zászlóalj helytelen vezénylete miatt — ezen zászlóaljnak erélyes parancsnokra van szüksége — ahhoz *Grósz* százados³¹³, rangra ugyan harmadik azon zászlóaljnál, de az előzést idősb századosa felett tehetségeinél fogva megérdemlő egyén — őrnagynak ajánlatik, és kinevezésének helybenhagyása kéretik.

Vége ide mellékelem az I-ő hadtest parancsnokság által beküldött ajánlatát Dessewffy ezredes és a lovashadosztály parancsnokának³¹⁴, mely szerint Bersek 8-ik huszárezredbeli alezredes³¹⁵ ajánlatik; — nevezett alezredes valóban úgy az utóbbi csatákban, mind parancsnoksága alatt lévő ezred reorganizációjában oly érdemeket szerzett, hogy ezredessé kineveztetését részemről is csak ajánlani tudom tisztelt Kormányzóelnök úrnak. / 2 db.³¹⁶

A már tisztelt Kormányzóelnök úrtól 437. sz[ám] a[latt] kért érdemjelek megküldését újlag kérem bátorkodom, mégpedig elegendő mennyiségben; úgy azon katonai egyének számára határozott érdemjeleket is, kik nem fegyverrel ugyan, de értelmiség által előmozdíták szent ügyünket; — ugyanazt kérem a polgári állásban lévő egyének számára is rendelt érdemjelek vétett!³¹⁷

Eredeti tisztázat. MOL HM Ált. 1849:14196. No. 522/v. OHB-iktatószáma 1849:6828.

Buda, 1849. május 12.

*Görgei Artúr hadügyminiszter és fővezér előterjesztése
Kossuth Lajos kormányzóelnöknek*

Ámbár Üchtritz őrnagy³¹⁸ egyik legjelesb tisztünk már az előttem volt főparancsnokság által elismerve, s a kormánynak ajánlva volt, mégis eddigelé mindamellett, hogy rangra legkorosabb törzstisztek közé tartozik, a rég kiérdemelt előléptetést meg nem nyerhette. Én a nevezett törzstiszt urat korábbi működéséről ismerem, és kötelességemnek tartottam őt többrendű vitéz tetteiért a 3-ad osztályú érdemjellel díszesíteni; azonban ez csak egy része a kiérdemelt elismerésnek, és én kötelességemnek ismerem Kormányzóelnök urat Üchtritz őrnagynak előléptetése és alezredessé kineveztetése iránt felkérni, miről szóló okiratot beküldeni méltóztatnék,

Továbbá nem mellőzhetjük Csippik 28-ik zászlóaljbeli századost,³¹⁹ ki szolgálati ügyessége és hasznavehetősége mellett, kitartása- és bátorságának folytonos kitűnő jeleit adta, s az elsőnek egyike volt, kik az akkori 39-ik serezből a honvéd zászlóaljakhoz átjöttek, holott ha ezredében marad, már őrnagyléptetett volna. – Ezeknek elismerése és Aulich tábornok úrnak ismételt és sürgető ajánlatára a nevezett százados úr őrnagyléptetést és a 34-ik zászlóalj parancsnokául kineveztetni, illetőleg megerősíteni ezennel kéretik, miután a nevezett zászlóaljnak eddigi parancsnoka, Zákó alezredes úr³²⁰ a minisztériumban alkalmaztatott.³²¹

Eredeti tisztázat. MOL HM Ált. 1849:14895. No. 562/v. OHB-iktatószáma 1849:7008.

Buda, 1849. május 15.

*a–b.) Görgei Artúr hadügyminiszter és fővezér jelentései
Kossuth Lajos kormányzóelnöknek.*

a.)

Knézić tábornok úr felterjesztett ajánlás folytán [sic!], de egyszersmind minden elismerést érdemlő folytonos jeles szolgálatokról magam szerzett meggyőződés nyomán [sic!], felhívva érzem magam ezennel Kosztka őrnagyot s hadtest segédtestet³²² a III-ik hadtestnél, valamint Wanner őrnagy és tüzérparancsnokot ugyanott alezredesekül,³²³ – de különösen Benkő ugyanazon hadtestbéli századost,³²⁴ ki mint régi katona, a legbonyolultabb körülmények közt az osztrák hadsereget odahagyva, ügyünkhez nyíltan csatlakozott, most pedig a nevezett hadtestnél a tábornoki szakban alkalmazva van, őrnagyléptetésére ugyanazon alkalmazásában felterjeszteni.

Minélfogva ezennel felkérem Kormányzóelnök urat, hogy az arra vonatkozó kinevezési okiratokat kiszolgáltatni és beküldeni méltóztatnék.

Eredeti tisztázat. MOL OHB 1849:7108. No. 604/v. „7395. sz[ám] a[latt] el van intézve”.

b.)

Ma reggeli 3 óraker Csepel szigeténél vert hajónk elrombolására az ellenség a budai Lánchíd oszloptól 3 gyújtó s 4 kövel terhelt vontatóhajót bocsátott le a Dunán; de felállított őrségünk az ellenség szándékát megsejtve, oly erélyesen járt el hivatalában, hogy a hajókat elfogva, elsüllyeszté. Rochlitz főhadnagy,³²⁵ mint kinek ret-

tenthetlensége-, ügyessége- és erélyességének egyedül köszönhetni az ellenség káros szándokának oly szerencsés megghiúsítását, századosul lőn előléptetve.³²⁶

Tegnap reggeli 5 órakor az ellenség Győrött állomásozó 7-ik hadseregünk előőrseit 3 osztály lovassággal megtámadta, és Újfaluiig visszanyomta, de meglátván érkező hadi segítségünket, hirtelen elébbi állomásába, Ráróba visszavonult.³²⁷

Hír szerint Parrot³²⁸ és Fiedler³²⁹ dandárjai Sopronyból Prágába vitettek vasúton, mivel, amint mondják, ott is forradalom ütött ki.

Olaszhonból egy ezred Császár uhlány³³⁰ [sic!], egy osztály Windisch-Grätz nevű könnyűlovas³³¹ és két zászlóalj gyalogság érkezett Sopronyba. – A Császár ulánusokkal össze is ütköztek már a mieink, — mely alkalommal többen közülök hozzánk átjöttek. Sokan csatatéren maradtak és elfogtak.

Görgy Ármin őrnagy elől Vogel³³² desperátus „Flankenbewegunggal”³³³ el és a Varin-völgybe takarodott; a bányavárosok tehát felszabadítvák — s felszabadítvák egy, az ellenséges seregnél tíszerte kisebb csapat által.

Beniczky³³⁴ és Horváth portyázó csapatvezérektől nem érkezett újabb tudósítás.

Itten az ostromkészületek élénken folynak, és végükhez közelednek.

Eredeti tisztázat. MOL OHB 1849:7107. No. 615/v. Kivonatos közlése: Közlöny, 1849. máj. 18. No. 108. 401.

Buda, 1849. május 17.

Görgei Artúr hadügyminiszter és fővezér jelentése Kossuth Lajos kormányzóelnöknek.

Azon jeles érdemek mellett, melyeket Zám belly alezredes, mint a VII-ik hadtest tábornari ideigl[enes] főnöke³³⁵, körültekintő ügyessége, vészes pillanatokbani rettenthetlensége, és kitűnő hadi ismeretei által magának a hon megmentése ügyében szerzett, annak előléptetését és ezredesül kineveztetését kiérdemelt jutalomnak tekinthetni, s én tekintve még annak jövődöbeni tágasb és még fontosabb körbeni alkalmazhatását, kedves kötelességemnek tartom Kormányzóelnök urat ezennel felkérni, hogy Zám belly alezredes urat ezredesül kinevezni méltóztassék.³³⁶

Eredeti tisztázat. MOL OHB 1849:7240. No. 647/v. „7395. sz[ám] a[latt] el van intézve”.

Buda, 1849. május 25.

Görgei Artúr hadügyminiszter és fővezér jelentése Kossuth Lajos kormányzóelnöknek

Előre látván, hogy ha Buda várát ostrommal bevenni kéntelenítettünk, Pest városa, e hazánk díszé, az ellenség tüzelésének lesz kitéve, ahogy Buda bevételére rendelt seregek kitűzött helyeikre megérkeztek, a vár körül elállomásoztattak [sic!] és az ütegek kellőképp elhelyeztettek, azonnal Hentzit, a vár ellenséges parancsnokát a haza nevében egy osztrák hadifogoly tiszt által felszólítottam, hogy a várat minden benne levő hadikészületekkel adja fel. – A vár parancsnoka „nem”-mel felelt és kijelentette, hogy a várat utolsó emberig védeni fogja.³³⁷ Erre rögtön a tüzelés a Gellért-, Kis-Svábhegyen, Csúcs- és Kálvária-hegyen felállított lövegeink tüzelésüket megkezdvén [sic!], az a várból élénken viszonztatott.

Amint azonban a várnak az ellenség által történt erős felszereléséről közelebről meggyőződtem, — az ellenség számos lövegei, csupa 18 és 24 fontos ágyúk- és tizenegy 60 fontos mozsarakból állván, ezenkívül a vár falai is barikádok és elcölöpölések³³⁸ által erősítve lévén, világosan átláttam, hogy meztelen fegyverrel támadás célhoz vezető nem volna, és siker nélkül maradna, — minélfogva a vár teljes bekerítése és valóságos ostromlásához látnom kellett.

Hozzáfoglunk tehát az előkészületekhez, s midőn az ostromárkok bevégezve, az ütegalomások a 12 [font]-os ütegeknek a Sz[ent] Gellért hegyen és a Kis-Sváb-hegyen, valamint a vetágyú ütegeknek a Csúcshegyen, és a 60 fontos mozsaraknak a Sz[ent] Gellért hegyen és a közelében fekvő téglavető mögött elkészítve lőn, — elkezdődött f. hó 13-án a vár lövöltetése [sic!]. — 17-én, 18-án és 19-én éjjel szintámadások³³⁹ tétettek, részint, hogy a várörizet folytonos riasztások által gyöngöttessék, de különösen, hogy kipuhatoltassanak a vár azon gyöngé oldalai, hol a támadás legvalószínűbben sikerülhetne.

Végre, miután a rés járható, több ellenséges ágyú leszerelve lőn, és a vár minden ütegekből derekasán összelövetve volt, elhatározám a várat³⁴⁰ 21-én napvirradtával egész erővel megtámadatni és rohanással bevenni.

Hogy ezt lehető legkisebb emberveszteséggel eszközölhessem, 20-ikán a várat reggeltől estig minden ütegekből lövettem.

Beállván az éjjeli homály, a részre, hogy az ellenség csoportozását mögötte megátoljam, kartácsokkal tüzeltettem, a vár bensejébe granátok, bombák és rakéták záporát eresztettem, mi célját el nem tévesztvén, a vár őrserege elfoglalva lévén, a sajátképpi rohanó csapatok az éjjeli homálytól is fedve, rendbe alakultak, és lajtorjákat, s egyéb, a rohanáshoz szükséges eszközöket a vár falai közelébe szereztek, hogy így az általános jelre, mely reggeli 3 órakor a vár körül lévő minden ágyúknak egyszeri elsütése által adatott, a várat mindenfelől egyszerre megrohanják, mi következő rendben történt:

Kmety ezredes hadosztálya a Viziváros felől a pallizadokat rohanta meg.

A III-ik hadtest (Knézic) parancsnoksága alatt³⁴¹ rohanását a Bécsi kapunak irányozta.

Az I-ő hadtest (Nagysándor) a rést, a Fehérvári kaput és a szomszéd várfalakat rohanta meg. Végre a II-ik hadtest (Aulich) a Rácváros felől a nádori kerten keresztül a volt hajóhíd irányábani palliszádokra vetette magát.

Gyilkos viadal kerekedett; ott a kétségbeesés tüzelte a harcosokat, itt a jó ügy lelkesedése. Seregem előre, és mindég csak előre ment, senki életét nem kímélte, hanem mindenki első akart lenni a sáncon, lajtorják a sűrű kartács- és puskatűz dacára a falhoz támasztattak, és nemsokára a hős honvédek a várfalon teremtek. Reggeli 5 és 6 óra közt a nemzeti lobogó kítűzetett³⁴² és általános rivalgás és Éljenkiáltás fennen hirdeté a Duna túlnani parton összesereglett ikervárosi sokaságnak, hogy Buda a mienk.

De maga a munka befejezve nem volt. Az ellenség a sánckokról a vár bensejébe vonulván, seregeink mindenfelől utánok nyomultak, és támadt borzasztó utcaharc és lőn mészárlás mindenfelől; ki fegyveresen ellentállott, lekoncoltatott, a többi fogollyá tétetett. Az ellenség vesztesége 13 tiszt, 480 altiszt és közember, 4000 ember, közel 100 tiszttel, továbbá egy század lovasság, fogságba esett. — Hentzi[t], a várpa-

rancsnokot egy jól irányzott golyó terítette földre a sáncokon, Allnoch ezredest³⁴³ ocsmány tettének közepette érte a sors sújtó keze. Ugyanis Európának egyik csodaművét, a Lánchidat légből röpíteni akarván, a hídfő alatt volt puskaport fellobbantotta, de kimondhatlan szerencsére, a hídnak kevés baja történt, ellenben a gyűjtőgolyó légből röpítettett. A híd holnap járható lesz.

Mindennemű hadikészület,³⁴⁴ a fegyvertár tetemes készletével, lövegek, számos apró fegyver, nagy mennyiségű lőszer, többnemű pénztárak, zászlók stb. kezünkbe estek. A nyert készlet értéke több milliókra megy.

Részünkről a veszteség halottakban és sebesültekben a kiszámíthatatlan nyereséghez képest, mely Budavár bevétele által a hazára háramlik, alig említendő. A veszteségi beadványok szerint a halottak és sebesültek száma tesz 5–600.

A részünkről elesettek közt nevezem a derék Kleinheinz Oszkár táborkari őrnagyot,³⁴⁵ ki 18-ikán történt színlett támadás alkalmával puska golyó-találva halálra sebesítettett; továbbá Burdina őrnagyot,³⁴⁶ a 39. serezed 3-ik zászlóaljának parancsnokát, ki a 21-ikén támadás alkalmával esett el. Mind a kettőben alig pótolható veszteséget szenvedett a sereg. – A nemzet hálája virradand a dicsőültek sírja felett és az emlékezet örökifjú koszorúit füzendi fejeikre.

A vár bevétele alkalmával személyes bátorság vagy a seregek vezénylete által magokat különösen kitüntették, részint előre léptettek, részint a II-od vagy III-od osztályú érdemjelekkel díszítették.

A 10-ik, 33-ik és 47-ik zászlóalj, mint melyeknek emberei egytől egyig a³⁴⁷ vár megrohanásánál a vitézségnek kitűnő jeleit adták, zászlóikra kitüntetésül III-od osztályú érdemjelt nyertek.

Különösen megemlítenő Szwilaz János 3-ik zászlóaljbéli közlegény, ki zászlóalja lobogóját első tűzte ki a vár falaira.

A tisztek közül Festetich vadászcsapatbeli kapitány³⁴⁸ és Farkas³⁴⁹ a 3-ik honvédszászlóaljból, elsőként hágtak fel a vár falaira.³⁵⁰

Szép hazaszeretetet és férfias önfeláldozást tanúsítottak még az ostromnál Barrosch nemzetőri hadnagy, Heynes Arthur és Lerastacher polgárok, kik mind a hárman polgári érdemjellel díszítették, és neveik a nyilvánosság méltányoló elismerésének átadandók.

A vár bevételével nyert hadi készletek részletes jegyzék szerinti átvétele végett bizottmányt neveztem ki.

Az elfoglalt számos ágyú és a lőszer részint nyílt csatába való, és így az e nemű lövegek felszerelésére fog fordíttatni, részint nehéz és nagyobb öblű, mely Komárom erősítésére felhasználtatik, és jobbra már elszállíttatott. Minden egyéb hadikészület, apró fegyver, kard, hadikocsik, ruházat stb. N[agy]váradra küldetik.

Hogy pedig jövőre az ellenség zsaroló fészket ne találjon, honnan a fővárost pusztítással fenyegethesse, Buda várának falai és minden erősítései leromboltatnak.³⁵¹

Fogalmazvány. HL 1848/49. 30/5. Német nyelvű fogalmazványa uo. 30/41. A hadműveleti napló vezetőjének kéziratában.

Debrecen, 1849. május 25.

*Szabó Imre alezredes levele Görgei Artúr hadügyminiszternek és fővezérnek
Kossuth Lajos kormányzóelnök megbízásából*

Kormányzó úr meghagyásából van szerencsém a hadügyminisztérium folyó hó 21-ről A. 14895. szám alatt kelt felterjesztését, melyben Üchtritz őrnagyot alezredessé, Csippik századost őrnaggyul, mint szintén Farkas Károly alezredest³⁵² ezredesül, Virágh Gedeon századost³⁵³ pedig őrnaggyul leendő megerősítés végett ajánlja — Hadügyminiszter és Altábornagy úrhoz véleményadás végett, különösen Farkas Károlyra nézve azon oknál fogva áttenni, — mert ellene, midőn az alezredességre lőn előléptetve, Hadügyminiszter s altábornagy úrnak észrevétele volt.³⁵⁴

Eredeti tisztázat. MOL H 115. Görgei Artúr iratai. 2. doboz. dátum szerint. Kormányzóelnökségi iktatószáma 1849:7309.

Buda, 1849. május 28.

Görgei Artúr hadügyminiszter és fővezér jelentése Kossuth Lajos kormányzóelnöknek.

A minisztertanácsnak [olyó] hó 25-én hozzám intézett leveléből megütközéssel érttettem, miszerint Poeltenberg Ernő és Dessewffy Arisztid ezredeseknek tábornokká leendő kineveztetésök Hadik³⁵⁵ és Pulszky ezredes³⁵⁶ urak felőli véleményemmel hozatik összeköttetésbe.³⁵⁷

Nekem Hadik és Pulszky ezredes urak felől semmi véleményem nincs és nem lehet, miután sem politikai jellemökről semmi tudomásom, sem katonai tehetségeiket legkevesebbé sem ismerem, s a nevezett ezredes urak — nekem legalább — soha semmi alkalmat nem nyújtottak, hogy tehetségeiket kitanulhassam. — Ha Klapka tábornok úr a nevezett ezredes urakat ismeri és ajánlja, ám tegyen a kormány amint jónak látszik; én csak azokat ajánlhatom, kiknek mind jellemök tisztasága, mind jeles tehetségeik felől személyesen meggyőződtem, s ez értelemben akkor is cselekedtem, midőn Poeltenberg és Dessewffy ezredes urakat kiérdemllett előléptetésre ajánlottam.³⁵⁸

Eredeti tisztázat. MOL OHB 1849:7587. No. 805/v.

Buda, 1849. május 30.

Görgei Artúr hadügyminiszter és fővezér jelentése Kossuth Lajos kormányzóelnöknek.

Azon osztrák fogoly tiszteteknek, kik vagy éltesb koroknál, vagy testi rokkantságoknál fogva hazánk ellen fegyvert viselhetni soha képesek nem lesznek, szabadon bocsáttatásokról, A/ alatt ide mellékelt folyamodványaikat ezennel kormányzóelnök úrnak felterjesztvén, azoknak teljesítését következő okokból ajánlhatom:

1-ször. Mivel ily rokkantoknak hazabocsáttatása által hazánkra semminemű hátramaradás vagy ártalom nem háramolhat; ellenkezőleg.

2-or. minthogy a számos fogoly tisztetek az álladalomnak máris nagy terhére vannak, csak egy részének is hazabocsáttatása által az álladalom tetemes kiadásoktól megmentetnék, és végre

3-or mivel azok nálunk eddigelé tapasztalt humánus bánásmód után családjaik körébe visszatérve, honfitársaiknak felőlünk táplált balvéleményeiket tetteleg megcáfolnák, és felőlünk jobb véleményt gerjesztenének.

B., C. és D. alatti ide mellékelt folyamodványok ezennel kegyes elintézés végett beküldetnek.

Eredeti tisztázat. MOL OHB 1849:7661. No. 830/v.

Esztergom, 1849. június 5.

*Görgei Artúr hadügyminiszter és fővezér előterjesztése
Kossuth Lajos kormányzóelnöknek.*

A díszjelek által szabadsági harcában jeleskedett fiait ki akarja tüntetni a nemzet, s a jeles bajnok, ki harcunk elején, midőn az ármány mindent megingattatott, rendületlenül állott, a nemzet elismerésére legalábbis nem kevésbé érdemes, mint ki a jelenben kitűnő haditettet elkövet.

E szempontból kiindulva, van szerencsém Kormányzóelnök urat egy még múlt évi szeptember hóban őrnagy, jelenleg érdemei nyomán tábornoki ranggal felruházott honfira, Láhner tábornok úrra³⁵⁹ figyelmeztetni, és őt, mint ki az ókéri, goszpodincai, a római sáncok és Sz[ent]tamás melletti ütközetekben mind bátorság, mind ügyesség által magát dicsőségesen kitüntette, a 2-ik osztályú érdemjelleli díszítésre ajánlani.

Mellékletben a tábornok úrnak érintett szolgálati idejéről szóló bizonyítványok avégett csatoltatnak ide, hogy ha szükségesnek látszanék, az ügyet az érdemtanács elibe vinni, azok ajánlatomnak alapjául szolgáljanak.³⁶⁰

Eredeti tisztázat. MOL OHB 1849:7807. No. 887/v. és 18448./E. h. ü.

Budapest, 1849. június 10.

Görgei Artúr hadügyminiszter és fővezér levele Kossuth Lajos kormányzóelnöknek

Ezennel van szerencsém kormányzó urat értesíteni, hogy jövő éjszaka egy óra-kor a fővárost elhagyandom, s a táborba utazandom; távollétem idejére pedig a hadügyminisztérium ügyeinek vezérletével Szabó Imre álladalmi titkár urat bíztam meg.

Eredeti tisztázat. MOL OHB 1849:8029.

Budapest, 1849. június 17. este 10 óra

Görgei Artúr hadügyminiszter és fővezér levele Kossuth Lajos kormányzóelnöknek

Van szerencsém ezennel értesíteni kormányzó urat, miszerint a hadsereg vezérletét személyesen átveendő, a hadügyminisztérium ügyeinek vezetésével Szabó Imre álladalmi titkár urat bíztam meg.

Eredeti tisztázat. MOL OHB 1849:8319.

Budapest, 1849. június 24.

Görgei Artúr hadügyminiszter és fővezér levele Kossuth Lajos kormányzóelnöknek

Van szerencsém ezennel értesíteni kormányzó urat, hogy mai nap ide megérkeztem, s a hadügyminisztérium vezérletét személyesen átvettem

Eredeti tisztázat. MOL OHB 1849:8597. No. 24./E.

Budapest, 1849. június 25.

*Kossuth és Görgei levele Vécsey Károly vezérőrmagynak*³⁶¹

A szolgálat érdekében szükségesnek találtatott tábormok urat az összes alakulásban lévő tartalék sereg parancsnokává kinevezni, s az V-ik hadtest parancsnokságát Guyon tábormok úrra átruházni, minél fogva Tábormok úr ezennel oda utasíttatik, miszerint Budapestre haladék nélkül utazni el ne mulassza.³⁶²

K[ossuth] L[ajos]

Fogalmazvány. MOL HM Ált. 21578. Kívül: „25/6. Exped. G[örgei]. dem Präsident zu Unterschrift [Az elnöknek aláírásra]”.

Komárom, 1849. július 6.

Görgei Artúr hadseregpáncsnok levele Kossuth Lajos kormányzóelnöknek

A haza megszábadítására, hogy a hadműveletek ne akadályoztassanak, szükség van pénzre, amelynek hiánya néhány nap óta oly módon is érezhető, hogy a hadsereg egy nagy része július 1. óta nem kapott semmi zsoldot. Ezért felkérem Kormányzóelnök urat oly rendelést tenni, hogy a szükséges pénzek ideküldesenek; ha abban mégis hiány lenne, a legcélszerűbb lenne a pest-budai kereskedőktől kölcsönözni; különösen apró bankjegyeket kellene ideküldeni.³⁶³

Görgei tábormok s. k.

További intézkedés végett áttétetik a pénzügyminisztériumhoz.

Kossuth

Német fordítás az eredeti tisztázatról. HL Abszolútizmuskori iratok. Pesti cs. kir. haditörvényszék. 1852–5/44. Duschek Ferenc periratai. 660. f.

JEGYZETEK

¹ A kérdés legjobb összefoglalása: *Kosáry Domokos*: A Görgey-kérdés és története. Bp., 1936. Jelen közlemény elkészítésekor a kötet újabb, bővített és kiegészített kiadása még nem jelent meg.

² Egyetlen teljes kiadása: *Kossuth Lajos*: Írások és beszédek 1848–49-ből. Sajtó alá rendezte *Katona Tamás*. Bp., 1987. 508–529.

³ *Kosáry Domokos* i. m. 235–245.

⁴ [*Mészáros Károly*]: Geheim-Archiv der ungarischen Revolution. – A magyar forradalom titkos levéltára. Pest, 1850. 2. és 12. A kiadvány szerzőségére ld. Mészáros Károly önéletrajza. S. a. r. *Csorba Csaba*. Debrecen, 1974. 58. A december 29-én Görgeihez intézett levelet az eredeti tisztázat alapján először *Steier* I. 270–271. közölte, majd ennek nyomán KLÖM XIII. 917. A levélről Perczelen kívül Csány László fő kormánybiztos kapott egy másolatot. Ld. KLÖM XIII. 918. Az 1849. július 23-i dátummal közölt

levelet utánközölte *Szilágyi Sándor*: A magyar forradalom napjai 1849. július elsője után. Második, átdolgozott kiadás. Pest, 1850. 38–39. Mészáros Károly korrigált közlése: *Mészáros*, 1862. *Barta Istvánnak* a hamisítást bizonyító jegyzetanyaga: KLÖM XV. 792–793. *Horváth Mihály* véleménye: Magyarország függetlenségi harcának története 1848 és 1849-ben. 2. kiadás. Bp., é. n. III. k. 322–323. Görgei hivatkozását ld. *Görgey Artúr* II. 320. A Barta István által a levél hitelességével kapcsolatban elősorolt kétségeket nem túl meggyőzően igyekszik cáfolni *Pusztaszeri László*: *Görgey Artúr* a szabadságharcban. Bp., 1984. 582–586.

⁵ *Johann Nobili*: Der Winterfeldzug 1848–1849 in Ungarn unter dem Oberkommando des Feldmarschalls Fürsten zu Windisch-Grätz. Wien, 1851. 408–415. (március 23. és 24.) A március 23-i levél magyar eredetijét közli KLÖM XIV. 700–701. A március 24-i levélnek csak a német fordítása maradt fenn. Mindkét levél német fordítását – *Nobili* közléséről mit sem tudva – újraközölte *Steier* II. 147–157.

⁶ *Wilhelm Ramming*: Der Feldzug in Ungarn und Siebenbürgen im Sommer des Jahres 1849. Pesth, 1850. 85–87. Eredetije: HL 1848–49. 36/117. Magyar fordításban közölte: Újabb kori ismeretek tára. Pest, 1852. IV. k. 26–27. Görgei jún. 30-i és Kossuth júl. 8-i levelének töredékét ld. *Ramming* i. m. 132–133. Ennek alapján az utóbbi magyar fordításban közli *Szeremlei Sámuel*: Magyarország krónikája az 1848. és 1849. évi forradalom idejéről. Pest, 1868. II. k. 216. és *Görgey István* III. 77.

⁷ *Memoiren von Georg Klapka April bis Oktober 1849*. Leipzig, 1850. 176–177. Magyarul ú.: Emlékeimből. Bp., 1886. 201. Utánközlései: *Görgey István* III. 114–5., *Gelich* III. 672. Az eredeti tisztazat alapján *Klapka* 176.

⁸ *Arthur Görgei*: Mein Leben und Wirken in Ungarn Leipzig, 1852. I. k. 40., 99–112. II. k. 228–231. Az 1848 őszi levelek visszafordított közlései: *Mészáros*, 1862. 18–19., 24–33., *Gelich* II. 431–439. A levelezőkönyvet ld. MOL Görgey-lt. b/28. fasc. Az 1849. júl. 2-i emlékirat fogalmazványát ld. MOL Görgey-lt. b/4. fasc. – A fogalmazvány – Görgey István közlése szerint – Bayer József ezredes gyűjteményéből került a Görgey-család levéltárába. Valószínűnek látszik tehát, hogy Molnár Ferdinánd ezt a fogalmazványt stilizálta át 1849-ben az aradi várbörtönben, s Görgei emlékiratai írása közben az eredeti fogalmazványt vagy annak egy másolatát kapta meg, közvetítők útján az 1850-ben szabadult Bayertől.

⁹ *Mészáros*, 1862. passim.

¹⁰ Asbóth Lajos emlékiratai az 1848-iki és 1849-iki magyarországi hadjáratból. 2. kiadás. I. k. Pest, 1862. 73–74., 77–82. Vörös eljárására ld. *Pajkossy Gábor* bevezetőjét: Kossuth Lajos összes munkái VII. Bp., 1989. *Asserman Ferenc*: Görgei. Visszhangok a cáfolatokra. Pest, 1868. 139–149.

¹¹ Jellemző példa erre *Görgey István* I. Ennek irodalomjegyzékében még szerepelnek *Mészáros Károly* és *Szilágyi Sándor* munkái, de a móri csata kérdésében *Görgey István* csak *Horváth Mihály* kivonatos közlése alapján idéz egy ide vonatkozó Kossuth-levélből.

¹² A vásárolt iratokra ld. *Görgey István* I. VI–VII. és 315–321. A Bayertől vásárolt iratokra ld. MOL Görgey-lt. 31. csomó. 1868. ápr.–máj. Villax István levelei. A Horváth Lajostól beszerzett másolatokra ld. Görgey István leveleit. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár. Miskolc. Borsod vármegye levéltárában kezelt történeti gyűjtemény.

¹³ *Tragor* 86. (1849. jan. 5.), 135–136. (1849. ápr. 10.)

¹⁴ *Steier* I. (7. ill. 24.), II. (3. ill. 10), III–IV. (3. ill. 6). Csak a teljes közlések számát szerepeltetem. *Steier* I. 26. közölte először Görgei 1848. szeptember 13-án Kossuthnak írott levelét, de tévesen úgy vélte, hogy a levél Mészáros Lázárnak szól. Görgey és Kossuth. A levél címzettjére ld. *Urbán Aladár*: Kossuth és Görgey 1848 őszén. Századok, 1993/1. 46. és 14. jegyzet, és *Hermann Róbert*: Görgei Artúr a Lajtánál. Történelmi Szemle, 1992/3–4. 291. 13. jegyzet.

¹⁵ *Steier*: Beniczky 610–611. (Kossuth, 1848. dec. 7.), 685–6. (Görgei, 1849. máj. 6.) E munka előszavában *Steier* — Molnár Ferdinánd alezredes másolata alapján, mit sem tudva *Ramming* közléséről — kivonatos magyar fordításban publikálta Görgei 1849. július 2-án a minisztertanácshoz intézett emlékiratát. 178–80.

¹⁶ *Deák Imre*: 1848, ahogy a kortársak látták. A szabadságharc története levelekben. Bp., é. n. [1942.] 1849. jan. 10., jún. 30., júl. 1., aug. 10., 12.

¹⁷ *Supka Géza*: 1848 – 1849. S. a. r. Fábri Anna. Bp., 1985. 265. A két levél: 523–524. A június 23-i levél helyes datálására ld. KLÖM XV. 578.

¹⁸ KLÖM XIII. 356. (nov. 5.), 450. (nov. 11., kivonatosan közölte *Görgey István* I. 28.), 547. (nov. 24.), 579–580. (nov. 27.), 778. (dec. 14., közölte *Görgey István* I. 66.), 900. (dec. 26.), 938–939. (dec. 31., közölte *Steier* I. 285–286.)

¹⁹ KLÖM XIV. 792–793. (Gyöngyös, 1849. április 2.) Ld. még *Steier* II. 169. KLÖM XV. 201. (Komárom, 1849. április 29.), 319–320. (Buda, 1849. május 13., teljes közlése: *Katona*: Budavár 459–460)

²⁰ Szemelvények II. 210–211. (Komárom, ápr. 26.), 237–238. (Komárom, 1849. jún. 30.) A kötetben kivonatossan vagy teljes terjedelmében szerepelt 16, Görgeinek szóló Kossuth-levél is.

²¹ *V. Waldapfel* III. 274–375. közölt téves keltezéssel egy, már a századelőn publikált Görgei-levelet. A IV. kötetben (Bp., 1965.) közölte Görgei két, 1849 augusztusi levelét Kiss Pálhoz és Ludvigh Jánoshoz. 332–335., 338.

²² *Katona*, 1978., *Görgey-Katona, Katona*: Budavár

²³ *Hermann*: Kossuth-ir. HK 1989. 226., 228–9.

²⁴ Közli *Görgey-Katona* 178–179., 199., illetve jelen közlemény N° 1. A Kossuthnak írott levelet nem Kossuth kapta meg, aki eddigre már elhagyta a fővárost, hanem az OHB; ezért maradt fenn ez a levél.

²⁵ Tartalmára ld. Kossuth 1848. november 11-i és Görgei november 14-i levelét. Az előbbit közli KLÖM XIII. 402–404., az utóbbit *Steier* I. 156–162. A Nádosy beosztása elleni tiltakozásra Szabó Imre őrnagy szólította fel Görgeit. *V. Waldapfel* II. 276.

²⁶ Tartalmára ld. Kossuth 1848. december 25-i levelét. Közli KLÖM XIII. 877–879.

²⁷ MOL Görgey-lt. Iktatókönyv. No. 438. A mellékletet ld. uo. b/49. fasc. rajta Kossuth sk. frása: „Ezt Kollmann ezredes küldi”.

²⁸ *Hermann Róbert*: Kormánybiztosok Görgei táborában. Luzsénszky Pál és Ragályi Ferdinánd II. *Folia Historica* 16. k. Bp., 1991. 105.

²⁹ MOL Görgey-lt. Iktatókönyv. No. 711. A levelet április 9-én iktatták.

³⁰ *Vukovics* 67. *Katona Tamás* jegyzete szerint „valószínűleg Kossuth 1849. április 16-án kelt levélről van szó (közli KLÖM XV. 15–16.), bár ebben Kossuth nem említi Budát”. Véleményem szerint bizonyosan nem erről a levélről van szó, mert ez egy hivatalos levél, s Kossuth nem szól benne a hadsereg rendezésére vonatkozó nézeteiről és a Függetlenségi Nyilatkozat közakarattal történő megszavazásáról sem. Ez a levél azonos lehet azzal a levéllel, amelyet Bayer József ezredes, Görgei vezérkar főnöke említ Buda visszavételéről szóló munkájában. Bayer szerint a levél április 15-én kelt, s benne Kossuth a következőket írta: „Budapest visszafoglalását a lehető leggyorsabban és mindenáron kísértse meg, s evégre vegyen elegendő hadi erőt az alatta álló hadseregből.” *Katona*: Budavár 54. E dátum pontosságára mutat az, hogy a levelet vivő Ludvigh János csak április 15-én indult el Debrecenből a táborba. MOL PM PO 4240.

³¹ KLÖM XV. 161–2.

³² KLÖM XV. 179., *Katona*: Budavár 429–436., *Lengyel Tamás*: Ludvigh János feljegyzései a magyar szabadságharcról. Történetírás, 1938. 141. *Kossuth Lajos*: Irataim az emigrációból. II. k. Bp., 1881. 278.

³³ MOL OHB-iktatókönyvek. 7. k. 1849. „6491. Görgei fővezér tábornok a 37 napi lődözés által megkárosult komáromiaknak országos felsegélését javasolja; különösen Striga János ottani ácsmester özvegyére és árváira hívja fel a figyelmet. Ápril 28. 410/v. sz. – 6492. Ugyanaz, az 50 000 újoncok kiállítását sürgeti – a hadügyminiszter ideiglenes helyettesítése iránt. Ápril 28. 402/v. sz. – 6494. Görgei tábornok nyilatkozata Beniczky őrnagy mellett. Ápril 28. 408/v.”

³⁴ MOL OHB-iktatókönyvek. 7. k. 1849. „6746. Ugyanaz nyilatkozik a hadügyminiszteri tárca, Komárom biztosítása, Dembinski és Vetter iránt. május 1.” Tartalmáról tájékoztat még Kossuth május 8-i válaszllevele és aznap utasítása a hadügyminisztériumhoz, közli KLÖM XV. 237–240.

³⁵ MOL OHB 1849:7014., közli *Steier* II. 339–340.

³⁶ MOL OHB-iktatókönyvek. 7. k. 1849. „6830. Görgei miniszteri programja. Komáromból minő hadikészletek érkeztek Pest-Budára. 520/v. máj. 8.” Tartalmára ld. még Kossuth május 12-i válaszát, közli KLÖM XV. 284–290.

³⁷ MOL OHB-iktatókönyvek. 7. k. 1849. „8146. Görgei fővezér hadügyminiszter észrevételei a pénzügyminisztérium azon kívánatára, hogy előleges költségvetést készíttessen. 907. jún. 12.” Tartalmára ld. még a június 14-i minisztertanács jegyzőkönyvét, közli KLÖM XV. 522. és *F. Kiss Erzsébet*, 1989. 80. Az emlékrök közül ismerteti *Görgey Artúr* II. 140–143., *Vukovics* 130–134., *Szemere* 198.

³⁸ Ld. erre a június 16-i minisztertanács jegyzőkönyvét, közli KLÖM XV. 532–533. és *F. Kiss Erzsébet*, 1989. 81.

³⁹ Ld. erre a július 5-i minisztertanács jegyzőkönyvét, közli *Szilágyi Sándor*: A forradalom végnapjaiból. Hazánk. Szerk. *Abafi Lajos*. II. k. 244–5., *Görgey István* II. 68–9., KLÖM XV. 660–661., *F. Kiss Erzsébet*, 1989. 82–83.

⁴⁰ *Spira György*: A magyar forradalom 1848–49-ben. Bp., 1959. 404.

⁴¹ Ld. erre Kossuth 1849. január 24-i levelét *Szemere* Bertalanhoz. KLÖM XIV. 211.

⁴² *Szemere* 361–362., 365.

⁴³ *Görgey István* I. 236–239., *Steier*: Beniczky 266–268., 271–272. A jelentést ld. MOL Görgey-lt. Hadparancs jkv. No. 374., magyar fordításban közli *Görgey István* I. 244–245. A német szövegben „unga-

rische Regierung” szerepel. Kossuth ekkor keletkezett leveleiben nincs arra vonatkozó utalás, hogy e jelentést megkapta volna.

⁴⁴ Görgei jelentéseit. ld. HL 1848–49. 41/61. kivonatos közlését ld. *Szilágyi: A magyar forradalom napjai...* 41–42., KLÖM XV. 827–828. Az oroszokkal folytatott tárgyalások anyagához írt kommentár: *Steier* IV. 108.

⁴⁵ *Görgey István* I. 62–63. és 71–72.

⁴⁶ MOL OHB 1848:4115. (Az OHB kísérőlevele Ordódy őrnagy nov. 23-i leveléhez), 4548. (Görgei kísérőlevele Szegedy Imre alezredes dec. 2-i jelentéséhez)

⁴⁷ *Bona Gábor: Tábornokek és törzstisztek a szabadságharcban 1848–49. 2. kiadás. Bp., 1987. és Bona Gábor: Kossuth Lajos kapitányai. Bp., 1988.*

⁴⁸ A tiszáninneri önkéntes mozgó nemzetőri tábor iktatókönyve (MOL Görgey-lt. b/34. fasc.) szerint „az őrnagy személyesen kézbesíté”.

⁴⁹ E levél ugyan Batthyány Lajos miniszterelnöknek szól, de az ő Pestről történt távozása miatt már az OHB foglalkozott vele. Ezért láttuk indokoltnak közlését.

⁵⁰ Az 1848 augusztus-szeptemberében Kossuth kezdeményezésére szervezett Hunyadi-szabadsapatot (később 50. honvédszászlóalj) Batthyány miniszterelnök szeptember 25-én rendelte Görgei parancsnoksága alá. *Görgey-Katona* 151., 169. A csapat történetére ld. *Urbán Aladár: Kossuth szabadsapata 1848 őszén. HK 1988/4.*

⁵¹ A Roth és Philippovich vezérőrnagyok vezette horvát hadosztály ozorai fegyverletételét.

⁵² A cs. kir. 9. (Miklós) huszárezred — hasonlóan a többi huszárezredhez — négy, egyenként két-két százados osztályból állt. Az osztályokat vezénylőikről ezredesi, alezredesi, 1. és 2. őrnagy osztályoknak nevezték.

⁵³ Október 4-én Görgei az említett két század huszárral, a Hunyadi-csapat két századával és négy ágyúval rajtaütött a horvátok Tácon tábora egy zászlóaljnyi elővédjén. A horvátok fejvesztett futásban kerestek menedéket, s másnap Báránánál megadták magukat. *Görgey-Katona* 302., 306–307. és *Görgey Artúr* I. 171–173.

⁵⁴ Gáspár Andor, András vagy Endre (1804–1884), cs. kir. huszárszázados, honvéd vezérőrnagy, a VII. hadtest parancsnoka. Várfogságot szenved. – Gáspár őrnagy kinevezését maga Kossuth jelentette be a képviselőház okt. 8-i ülésén. KLÖM XIII. 121. A kinevezést ld. uo. 131–132.

⁵⁵ Ernst, Georg (1820–?), cs. kir. főhadnagy, 1848. nov. 10-től honvéd százados. Nov. végén szabadsággal eltávozik. 1849 után cs. kir. szds.

⁵⁶ Császár N. János szerepére ld. *Görgey-Katona* 317.

⁵⁷ Mellette Nádosy Sándor ezredes 1848. október 8-án kelt 841./n.ő.e. számú átírata az OHB-hoz. Felterjeszti Gáspárt őrnagy és Ernst századosi kinevezésre, s javasolja Császár kitüntetését. „Helyben hagyatik. — Pest, októb. 10. 1848. — a Honvédelmi Bizottmány – Kossuth elnök”. (sk.)

⁵⁸ Hajnik Pál (1808–1864), Vác képviselője, a belügyminisztérium rendőri osztályának és az országos rendőrségnek a vezetője. A szabadságharc után emigrál.

⁵⁹ Turcsányi János (1817?–1899), volt cs. kir. tüzér altiszt, honvéd őrnagy. Komáromban kapitulál.

⁶⁰ Zichy Pál (1808–1850), gróf, kilépett cs. kir. vértés százados. Később honvéd őrnagy a 10. (Vilmos) huszárezredben. 1849 januárjában kilépett. – Zichy Pált Zichy Ödönnel együtt fogták el szeptember 28-án, de a Görgei vezette hadbírótság ártatlannak találta és felmentette.

⁶¹ Vásárhelyi István (1827–1848), cs. kir. őrmester, honvéd százados. Elesik dec. 19-én Csepinnél.

⁶² Az OHB rendeletét közli *Görgey-Katona* 330.

⁶³ Batthyány szept. 25-én rendelte Görgei alá a Hunyadi-csapatot, Szalay László alezredes 26-án jelentette Görgeinek, hogy az erről szóló rendeletet megkapta. A szabadsapat két százada 27-én érkezett meg Adonyba, a többi századok csak 29-én. Móga János altábornagy, fővezér okt. 3-án Perczel Mór ezredes alá rendelte Görgeit és erőt. Görgei számítása tehát ezekkel a megszorításokkal pontos. *Görgey-Katona* 169–170., 187., *László Károly: Napló katonai életéből. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára. Oct. Hung. 720. I. k.*

⁶⁴ Meszlényi Jenő (1814–1900), kilépett cs. kir. főhadnagy, honvéd ezredes.

⁶⁵ Trangoss István (1794–1863), volt cs. kir. főhadnagy, majd őrmester, lefokozták. Honvéd alezredes, várfogságot szenved. – Trangoss jelentését a két Zichy elfogatásáról közli *Görgey-Katona* 203. Zichy Pál ingó javait nagyrészt a Hunyadi-csapat tisztjei osztották szét maguk között. Az erre vonatkozó vizsgálati anyagot ld. HL Abszolutizmuskori iratok. 116. csomó. „Mörder des Grafen Zichy”.

⁶⁶ Lefter László (1802–?), volt cs. kir. hadapród, honvéd százados.

⁶⁷ Ez a szó csak a hadügyminisztériumhoz intézett változatban szerepel.

⁶⁸ Kossuth nov. 1-jei rendeletét közli *Hermann: Kossuth-ir. HK, 1989/2. 229.*

⁶⁹ Kossuth a kinevezéseket nov. 4-én küldte meg az OHB-nak. KLÖM XIII. 347. A Kossuth által a táborban tett kinevezések teljes listáját ld. MOL HM Ált. 1848:9538.

⁷⁰ Kossuth ezt a levelet is november 5-én küldte meg elintézés végett az OHB-nak. KLÖM XIII. 355.

⁷¹ Kossuth aznap kelt válaszát ld. alább.

⁷² Kazinczy Lajos (1820–1849), kilépett cs. kir. főhadnagy, ekkor a 2. utászászlóalj szervezője, később honvéd ezredes. 1849. október 25-én Aradon kivégzik.

⁷³ MOL Görgey-lt. Hadparancs jkv. No. 25.

⁷⁴ Újházi László (1795–1870), Sáros vármegyei főispán, ekkor Pozsony, később Komárom megye és város kormánybiztosa. Emigrál.

⁷⁵ Az említett zászlóalj parancsnokává Kazinczy Lajost nevezték ki.

⁷⁶ Az iratot 1848. nov. 6-án iktatták. MOL Görgey-lt. Iktatókönyv. No. 47.

⁷⁷ Szabó Imre (1820–1865), kilépett cs. kir. főhadnagy, ekkor honvéd vezérkari őrnagy, honvéd ezredes, államtitkár, Görgei helyettese a hadügyminisztériumban. – Szabót 1848 november végén küldték ki Párizsba és 1849. április 28-án tért vissza Párizsból. *Daniel Rapant* III/2. 170–172., 278., KLÖM XV. 162., 177–178., 227.

⁷⁸ Mellette Répásy Mihály vezérőrnagy 1848. november 6-án kelt két, és november 7-én kelt egy felterjesztése a 6. (Württemberg) huszárezrednél javasolt kinevezésekről.

⁷⁹ A rendelet megjelent a Közlöny 1848. nov. 4-i számában, Csány Lászlóhoz küldött példányát ld. MOL Csány-ir. Iktatott beadványok. No. 402. A Görgeinek küldött szövegéből a kérdőjel helyén kimaradt a „proklamáció” szó.

⁸⁰ Az OHB Görgeinek küldött üdvözlő iratát ld. KLÖM XIII. 325.

⁸¹ Ld. az irat mellett.

⁸² Schlik von Bassano und Weisskirchen, Franz, gróf (1798–1862), cs. kir. altábornagy, hadtestparancsnok.

⁸³ Simunich, Baltasar von, 1850-től báró (1785–1861), cs. kir. altábornagy, hadosztály-, majd hadtestparancsnok

⁸⁴ A levélben Schlik közölte Simunich-csal, hogy Seybusch felől be akar törni a Vág völgyébe, 6 zászlóalj gyalogsággal, 2 üteggel és 3 lovasszázaddal.

⁸⁵ A terv eredetijét nem ismerjük. Egy iktatókönyvi bejegyzés szerint november 2-án kelt. MOL Görgey-lt. Iktatókönyv. No. 45.

⁸⁶ Az eredeti tisztázaton nincs dátum, a másolaton azonban ez a dátum szerepel.

⁸⁷ Az előterjesztést Csány László kormánybiztos küldte meg az OHB-nak, s maga is pártolta azt. Csány jelentését közli KLÖM XIII. 494. Az OHB válaszáat ld. november 18. dátum alatt.

⁸⁸ A hadügyminisztériumhoz intézett jelentés fogalmazványát ld. uo., eredeti tisztázatát MOL H 82. Hadügyminisztérium. Polgári-gazdászati osztály. 10. kútfő, 1160. tétel.

⁸⁹ A volt cs. kir. 2. (Sándor orosz cár) gyalogezred 2. és 3. zászlóaljjáról van szó. Az OHB nov. 5-én határozta el felvevénylésüket a déli táborból, s november 19-én érkeztek a fővárosba. KLÖM XIII. 357., 493.

⁹⁰ Az irat mellett található Kossuth rendelete a HM-hez a két zászlóalj útbaindításával kapcsolatos intézkedések megtételéről. Közli KLÖM XIII. 497–498.

⁹¹ Gosztonyi Imre (1812–?), cs. kir. százados a 9. huszárezredben, szept. 22-én kinevezik a dunántúli önkéntes mozgó nemzetőrség egyik zászlóalj parancsnokává, dec. 1-től a 16. (Károlyi) huszárezred alezredese, 1849. januárjában elhagyja a honvédsereget.

⁹² Károlyi István, gróf (1797–1881), saját költségén szervezi meg a 16. huszárezredet, 1849 elején a fővárosban marad, letartóztatják, fogságot szenved.

⁹³ Unterschill további szerepéről nincsenek adataink. Egy későbbi iratból azonban úgy tűnik, hogy azonos Franz Weisszel, a VII. hadtestben szolgáló két századnyi német légió parancsnokával. – 1862. szeptember 1-jén Max Weber, az északi hadsereg dandártábornoka a virginiai Suffolkból írt levélben közölte Görgeivel, hogy parancsnoksága alatt szolgál Franz Weiss (eredeti nevén Karl Unterschill), volt osztrák tiszt, aki azt állítja magáról, hogy Görgei megbízásából egy német légiót alakított 1848-ban, s Görgei minden csatájában, köztük egy, az oroszokkal vívott ütközetben is részt vett. Weber adatokat kért Weissről, megjegyezve, hogy az gyáván viselkedett eddig. Weber egyben megjegyezte, hogy ő maga Görgei nagy tisztelője, s emlékiratainak nemcsak a könyvtárában, hanem a fejében is helye van. Kifejezte azon reményét, hogy Görgei katonai pályafutása nem ért véget a magyar forradalommal. Ő maga 1849-ben a badeni forradalomban harcolt, Sigel alatt, majd emigrált. A polgárháború kezdetén kinevezték a 61. gyalogezred ezredesévé, majd 1862 májusában tábornokká. Görgei szeptember 29-én Viktringben

kapta meg a levelet, s közölte öccsével, Görgey Istvánnal, hogy ő ugyan nem emlékszik sem Franz Weissre, sem Karl Unterschillre, de válaszolni fog. Ezért kérte öccsét, hogy szerezze meg a szükséges adatokat, „reménylve, hogy egykori főhadiszállásom még élő maradványai valamelyikének sikerülend tisztába jönni e gyanús egyén állításainak valódi értéke iránt”. Ugyanakkor azt sem tartotta kizártnak, hogy „az egész az autográf-halászat egy neménél nem egyéb”. MOL Görgey-lt. 31. csomó, dátum szerint.

⁹⁴ Messenhauser, Wenzel (1811–1848), kilépett cs. kir. főhadnagy, a bécsi nemzetőrség ideiglenes főparancsnoka, 1848. nov. 16-án haditörvényszéki ítélet alapján kivégzik.

⁹⁵ Sréter Lajos (1811–1875), cs. kir. százados a 12. (Nádor) huszárezredben, 1848 októberében századával hazaszökik Csehországból, okt. 16-tól őrnagy, ekkor a feldunai hadsereg soproni különítményének vezetője, majd honvéd ezredes.

⁹⁶ felüdülésre

⁹⁷ A szöveget korabeli német fordításban közli *Friedrich Walter: Magyarische Rebellenbriefe 1848.* München, 1964. 144–145.

⁹⁸ Dévényújfalú

⁹⁹ Görgei rendeletét ld. MOL Görgey-lt. Hadparancs jkv. No. 126. Az akcióban Kosztolányi dandárának 10 gyalogszázata, a tiroli lövészek, a 6. (Württemberg) huszárezred öt szakasza és a 6. honvéd lovasüteg vett részt.

¹⁰⁰ taracot (haubitza)

¹⁰¹ Pusztelnik, Heinrich (1817–1849), kilépett cs. kir. százados, honvéd alezredes, 1849. jan. 22-én Hodrusbányánál halálos sebet kap, és 26-án meghal.

¹⁰² A jelenetet leírja *Görgey István* I. 58–59.

¹⁰³ Kossuth dec. 4-én Görgei belátására bízta, hogyan intézkedik ebben az ügyben. KLÖM XIII. 639.

¹⁰⁴ Hertelendy Miklós (1813–1877), cs. kir. huszárszázados a 6. (Württemberg) huszárezredben, ekkor az ezred egyik osztályparancsnoka, honvéd ezredes.

¹⁰⁵ Hertelendy nov. 22-én kelt előterjesztésének másolatát ld. MOL H 147. Vegyes iratok. 10. doboz. Tiszáninneni nemzetőri kerület iratai. 1. füzet. Parancsok, folyamodások és jelentések. No. 25.

¹⁰⁶ krajcárnyi

¹⁰⁷ Az említett tervezet eredetijét nem ismerjük. Görgei 1848. dec. 2-án Vetter Antal vezérőrnagynak is megküldte. *Görgey István* I. 44. Kossuth dec. 4-én közölte Görgeivel, hogy a vezérkar iránti tervezetét meg fogja fontolni. KLÖM XIII. 639.

¹⁰⁸ Ez az ígélet Kossuth nov. 18-i levelében szerepelt. KLÖM XIII. 482.

¹⁰⁹ Kossuth válaszát ld. KLÖM XIII. 638–639.

¹¹⁰ Vetter Antal (1803–1882), cs. kir. alezredes a 37. (Máriássy) gyalogezredben, ekkor honvéd vezérőrnagy, Kiss Ernő távollétében a bánsági csapatok főparancsnoka, majd a honvéd vezérkar szervezője, honvéd altábornagy, a főszerep, majd a déli hadsereg fővezére. Emigrál.

¹¹¹ Kossuth rendeletét közli KLÖM XIII. 540.

¹¹² Helm, Franz (1804–?), cs. kir. főhadnagy, honvéd tüzérszázados, dec. végén megtagadja a szolgálatot.

¹¹³ A Helm kapitánynak adott utasítás másolatát ld. MOL Görgey-lt. Hadparancs jkv. No. 150.

¹¹⁴ Kosztolányi Móric (1806–1884), cs. kir. százados, ekkor honvéd alezredes és dandárparancsnok, később ezredes.

¹¹⁵ Görgeinek ez a levele válasz Kossuth nov. 29-i levelére, közli KLÖM XIII. 580–582.

¹¹⁶ cs. kir. 5. tüzérezrednél.

¹¹⁷ A Simpartlnak adott utasítás másolatát ld. MOL Görgey-lt. Hadparancs jkv. No. 152.

¹¹⁸ javításra szoruló

¹¹⁹ rendeleteket

¹²⁰ Főhadparancsnokságtól. A főhadparancsnokságok (Generalkommandók) voltak a cs. kir. hadsereg igazgatásának legfontosabb területi egységei. Görgei már nov. 15-i levelében felvetette a budai főhadparancsnokság megszüntetését, s Kossuth 18-án kelt válaszában erre ígéretet is tett. *Steier* I. 162. és KLÖM XIII. 481. Ld. még *Urbán Aladár*: Az 1848-as magyar hadügyminisztérium megszervezése, HK 1976/1. 57–58.

¹²¹ rendeletet a rendelettről

¹²² riasztólövéseket

¹²³ Kossuth erre vonatkozó válaszát ld. KLÖM XIII. 620–621.

¹²⁴ Lázár György, gróf (1807–1861), cs. kir. százados, ekkor honvéd vezérőrnagy, a feldunai hadsereg tartalék hadosztályának parancsnoka. 1849 január elején kilép, várfogságot szenved.

¹²⁵ létszámkimutatást

¹²⁶ a rendesek illetményét a most lejárandó kategóriákban

¹²⁷ Nádosy Sándor (1811–1882), cs. kir. huszárszázados a 12. (Nádor) huszárezredben, ekkor honvéd ezredes, a hadügyminisztérium katonai osztályának főnöke. 1849 január közepén átáll a cs. kir. csapatokhoz.

¹²⁸ November 30-án a nádasi dandár vonalán rövid ágyúzásra került sor.

¹²⁹ Ordódy Kálmán (1814–1871), cs. kir. főhadnagy, honvéd őrnagy, a feldunai hadsereg dandárparancsnoka, majd Lipótvár várparancsnoka. Várfogságot szenved.

¹³⁰ Beyer, Rudolf, báró (1810–?) kilépett cs. kir. hadnagy, a Frangepán-csapat parancsnoka, honvéd százados, 1848 nov. közepétől Lipótvár parancsnoka, 1849 jan. elején külföldre távozik.

¹³¹ Prinz, Emmanuel, porosz kapitány, magyar hírszerző, 1848 végén fegyverbeszerzésre küldték ki Boroszlóba, visszafelé jövet a morva határon elfogták, 1849. márc. 14-én Olmützbe vitték. Felesége 1849 júniusában segélyért folyamodott Kossuthhoz. KLÖM XIII. 746–7., 791., 858., XV. 536. és MOL PM PO 9038.

¹³² Perczel Mór vezérőrnagy 1848. október 17. óta a Zala megyében állomásozó magyar hadosztály, majd hadtest parancsnoka volt.

¹³³ Fürstenfeld

¹³⁴ Kosztolányi volt az 1848 aug. végétől szervezett dunántúli önkéntes mozgó nemzetőrség parancsnoka. Kosztolányi parancsnoksága alá négy zászlóalj, a tolnai, somogyi, veszprémi és komáromi tartozott. A veszprémi zászlóalj parancsnoka Kun Géza őrnagy volt, e zászlóaljból alakult meg később a 70. honvédzászlóalj.

¹³⁵ Esterházy Pál komáromi önkénteseiből alakult meg a 18. honvédzászlóalj.

¹³⁶ a cs. kir. 18. (Reising von Reisinger, később Konstantin nagyherceg) gyalogezred 1. zászlóalját.

¹³⁷ a cs. kir. 7. (Kress) könnyűlovasezred egy századát

¹³⁸ Söll, Witalis (1825–1849), a bécsi forradalomban egy tiroli lövészcsapat parancsnoka, honvéd százados, majd őrnagy, a tiroli lövészzászlóalj parancsnoka. 1849. jan. 5-én a cs. kir. csapatok fogságába esik, 30-án kivégzik.

¹³⁹ Káyn Lajos, kilépett cs. kir. hadapród, honvéd őrnagy.

¹⁴⁰ Krausz Ede, főhadnagy a 70., majd százados a 15. honvédzászlóaljbán.

¹⁴¹ Thomstorff, August (1817–?), cs. kir. hadnagy a 6. (Württemberg) huszárezredben, ekkor százados ezredben, honvédőrnagy, várfogságot szenved.

¹⁴² Kosztolányi Péter (1807–1848), szolgabíró, önkéntes nemzetőr százados. A hadijelentésben ismertetett ütközetben szerzett sebébe hal bele.

¹⁴³ Kosztolányi Károly (1818–1873), honvéd százados.

¹⁴⁴ kihúzza: csináltak

¹⁴⁵ általában, együttesen.

¹⁴⁶ Kosztolányi ezzel kapcsolatos első, nov. 17-i javaslatát ld. MOL ON6Ht 8504.

¹⁴⁷ Guyon, Richard (1813–1856), kilépett cs. kir. főhadnagy, ekkor honvéd ezredes, dandárparancsnok, honvéd vezérőrnagy. Emigrál.

¹⁴⁸ Perczel hadosztálya korábban a feldunai hadsereghez tartozott. Kossuth dec. 4-én közölte Görgeivel, hogy Perczel önálló parancsnok, de „utasítva, hogy Ön főserégének mozdulatait tartozzék secundálni”. KLÖM XIII. 638.

¹⁴⁹ Görgei másnap írott rendeletét ld. MOL Görgey-lt. Hadparancs jkv. No. 160. – Kossuth válaszát ld. KLÖM XIII. 621–623.

¹⁵⁰ Az egy századból álló csapat meg is alakult, s 1849 januárjától a Középponti Mozgó Seregben, a későbbi II. hadtestben szolgált.

¹⁵¹ A Mészáros hadigőzssel. Történetére ld. *Urbán Aladár*: A „Mészáros hadigőzös” 1848-ban. HK 1987/4. Az OHB november 21-én a következő utasítást küldte Görgeinek: „Pálóczy [László 1808–1887] őrnagnak ide csatolt jelentése Önnek átküldetik azon meghagyással, hogy vizsgálja meg, vajlon Mészáros hadigőzös az ottani környékben szolgálattételre szükséges-e még, vagy sem. Ha igen, egyetértésben tevé magát Csány fő kormánybiztos, úgy intézkedjék, hogy a fenn említett hadihajó legénysége minél előbb meleg ruhákkal elláttassék, vagy ha talán célszerűbbnek látná a hajó legénységét mással felváltani, ezt is megteheti; - ha pedig nem lenne többé szüksége a gőzörsre, küldje vissza ide téli állomásra”. MOL OHB 1848:3389. Pálóczy jelentése nem ismert. Mészáros Lázár hadügyminiszter nov. 18-án tette azt át az OHB-nak azzal a megjegyzéssel, „miszerint az abban felhozott okok tekintetbe vételével a fent nevezett gőzörsnek téli állomásrai berendelését elhatározni, s azt szükséges intézkedések végett a hadügyminisztériummal hová előbb tudatni sziveskedjék”. Ld az irat mellett.

¹⁵² Lóránt (1848-ig Leuthner) János (?–1869), honvéd százados, emigrál.

¹⁵³ Kossuth választát ld. KLÖM XIII. 639.

¹⁵⁴ Mellette az OHB december 10-i, ez értelemben készült utasításának fogalmazványa. Rajta Kossuth sk. feljegyzése: „sürgős”. az okmányt ennek ellenére csak december 14-én adták ki.

¹⁵⁵ az Óbudai Ruházati Bizottmánynál.

¹⁵⁶ osztálynak, azaz két századnak. A huszárezredek négy, egyenként kétszázados osztályból álltak.

¹⁵⁷ Szekerészeti állomásparancsnokság

¹⁵⁸ szállítószeker.

¹⁵⁹ Az OHB a tervet véleményezésre átadta a HM-nek. Répásy Mihály vezérőrnagy, a HM lovassági felügyelője december 9-én kelt válaszában úgy vélte, hogy 1. a lovakat minden tisztnek a saját legényére kellene bízni, 2. hogy minden tisztnek adjanak megfelelő pénzüsszeget a ló megvásárlására, 3. a pogyásznyergeket az óbudai ruházati bizottmánynál kellene kiszolgáltatni, 4. mivel minden zászlóaljnak vannak saját szekerei, ezekhez csak lovat kellene adni. Végül kifejtette, hogy e lovak megvásárlása ugyan az államnak költségekbe kerül, de ezek hosszú távon kiegészítőnek, mivel így jelentősen csökkenni fog a lakosságnak az előfogatok kiszolgáltatásáért a hadiadóba betudandó összeg. Répásy választát ld. az irat mellett. Végül az OHB december 25-én átírt az Óbudai Ruhabizottmány: „Adjon a budai ruhabizottmány jelentést, hogy ottan hány pogyásznyereg van letétetve.” Ld. az irat mellett.

¹⁶⁰ A hátiiratot közli KLÖM XIII. 690.

¹⁶¹ Mack József (1814–1868), cs. kir. tüzértizedes, ekkor honvédőrnagy, később alezredes, Komárom tüzérparancsnoka. Emigrál. – Mackot még nov. 29-én küldte ki Görgei Lipótvár megszemlélésére. MOL Görgey-lt. Hadparancs jkv. No. 141.

¹⁶² Mack dec. 1-jén kelt jelentését nem ismerjük. MOL Görgey-lt. Iktatókönyv. No. 162.

¹⁶³ Ordódy dec. 1-jén Simunichhoz intézett levelét közli Pap II. 237–238. Görgei dec. 6-án külön levélben mondott köszönetet Ordódynak e levélért. MOL Görgey-lt. Elnöki lev. No. 115.

¹⁶⁴ A Kossuth által említett levél másolata nincs az iratok között. Koudelka őrmester talán azonos Kudelkay Ferencsel (1817–?), a 4. (Sándor) huszárezred tizedesével, akit 1848. dec. 15-én léptettek elő hadnaggyá, s aki századosként fejezte be a szabadságharcot.

¹⁶⁵ katonai szegődési idejüket

¹⁶⁶ Görgey Kornél (1819–1897), cs. kir. százados a 9. (Miklós) huszárezredben, ekkor őrnagy, dandárparancsnok, honvéd alezredes. Várfogságot szenved.

¹⁶⁷ Berzsenyi Lénárd (1806–1886), cs. kir. százados a 9. (Miklós) huszárezredben, honvéd ezredes, várfogságot szenved.

¹⁶⁸ Markovich Adolf (1816–?), cs. kir. százados a 9. (Miklós) huszárezredben, később honvéd őrnagy, majd alezredes. Várfogságot szenved.

¹⁶⁹ Horváth János (1815–1875), cs. kir. százados a 9. (Miklós) huszárezredben, honvéd ezredes. Várfogságot szenved.

¹⁷⁰ Békeffy Károly (1814–1889), cs. kir., majd honvédszázados a 9. (Miklós) huszárezredben, 1849. januárjában kilép.

¹⁷¹ Mjk József (Károly?) (1812–1849), cs. kir. százados a 9. (Miklós) huszárezredben, honvéd őrnagy. Kolerában hal meg.

¹⁷² Szegedy Imre (1812–1878), cs. kir. százados a 9. (Miklós) huszárezredben, honvéd ezredes, dandárparancsnok, 1849 január közepén kilép.

¹⁷³ Békeffy József (1802–1870), cs. kir. őrnagy a 9. (Miklós) huszárezredben, honvéd ezredes. Várfogságot szenved.

¹⁷⁴ Beretvás Ferenc (1807–?), cs. kir. százados a 9. (Miklós) huszárezredben, okt. közepétől honvéd alezredes, dec. 5-től a honvéd szekereszkar parancsnoka. 1849 januárjában kilép.

¹⁷⁵ alárendeltséget

¹⁷⁶ A gömöri zászlóalj négy százada nov. 25-én nyújtotta be távozási kérelmét, s dec. 7-én hagyta el a táborn. A megmaradt századokat dec. 21–23. között Győrben egyesítették a zempléni zászlóaljjal. *Hermann*: Kossuth-ir. HK 1989. 230–231., *Steier* I. 170., *Mezősy László*: Ezernyolcszáznegyvennyolcadiki levelek. S. a. r. *Szócs Sebestyén*. Bp., 1976. 40.

¹⁷⁷ A HM-nak küldött másolatban ez a szó tévedésből kétszer szerepel.

¹⁷⁸ A rendelet tervezete nem ismert.

¹⁷⁹ Közli *Molnár András*: A 7. honvédszászlóalj története. In: uő. szerk.: A szabadságharc zalai honvédei 1848–1849. Zalaegerszeg, 1992. 91–92.

¹⁸⁰ helyesen: nádas

¹⁸¹ Ivánka Imre (1818–1896) cs. kir. főhadnagy, honvéd őrnagy, ezredes, volt a dunáninnyi önkéntes mozgó nemzetőrség parancsnoka. Négy zászlóalj közül az 1. pestiből a 66., a 2. pestiből a 71., a 4.

nógrádiból a 62. honvédszászlóalj alakult. A 3. honti zászlóalj 1848 novemberében részben feloszlott, részben beolvadt a 71. honvédszászlóaljba.

¹⁸² Görgei intézkedéseit és Ordódynak írott értesítését ld. MOL Görgey-lt. Hadparancs jkv. No. 171–173., 175.

¹⁸³ A másolatban ez a szó tévedésből kétszer szerepel.

¹⁸⁴ kihúzza: egy he[lyben]

¹⁸⁵ légvárak

¹⁸⁶ Kossuth a levél ezen passzusára később 1849. január 10-én Görgeihez írott levelében is visszautalt. KLÖM XIV. 84.

¹⁸⁷ Danielisz János (1800–1861), a feldunai hadtest, majd a főszereg főhadbiztosa, honvéd ezredes. Emigrál, hazatérése után várfogságot szenved. Az intendántúra tevékenységére ld. *Hermann Róbert: Hadszereglátás és gazdasági tevékenység a feldunai hadtestnél az 1848–1849-es téli hadjárat időszakában.* In: *E. Kovács Péter – Kalmár János – V. Molnár László szerk.: Unger Mátyás emlékkönyv.* Bp., 1991.

¹⁸⁸ Kossuth december 11-én kelt válaszában engedélyezte az intendántúra felállítását. Közli KLÖM XIII. 706–707. A Csány László fő kormánybiztoshoz e tárgyban intézett hivatalos levelet ld. MOL Csány-ir. 12. doboz. Nem iktatott beadványok. dátum szerint. A Csányhoz írott magánlevelet közli KLÖM XIII. 707–708.

¹⁸⁹ A Frangepán-csapatot Újházi László kormánybiztos alakította 1848 szeptember–októberében Pozsonyban az olasz legénységű 23. (Ceccopieri) gyalogezred mintegy kétszáz katonájából. A csapat egy ideig Pozsonyban szolgált, majd 1848 november közepétől a lipótvári várórséghez tartozott. Itt is adta meg magát 1849. február 2-án. A Lipótvárban szolgáló olaszok besorozták a cs. kir. hadseregbe.

¹⁹⁰ Thanhoffer Ferenc (1787–?), nyugalmazott cs. kir. őrnagy, 1848 okt. közepétől honvéd alezredes, nov. közepéig Lipótvár parancsnoka, dec. 24-től Buda városparancsnoka, 1849. jan. elején jelentkezik a cs. kir. csapatoknál.

¹⁹¹ Mellette Görgeinek a Pressburger Zeitungban megjelent közleménye, amelyben kijelenti, hogy Thanhoffert jó hazafinak tartja, s rágalmozóit haditörvényszék elé fogja idézni. – Thanhoffer december 9-én Mészáros Lázár hadügyminiszterhez írott levelében beszámolt arról, hogy Beyer őrnagy feketesárgának mondta őt Kossuth és Görgei előtt, s ezért távolították el Lipótvár parancsnokságáról. Thanhoffer elégtételt kért Mészárostól. Mészáros e levelet azzal tette át Nádosy Sándor ezredesnek, hogy mutassa be azt Kossuthnak, „miképp bánnak a honfiakkal a külföldi paraziták”. Kossuth a levelet december 15-én, tehát Görgei jelentésének vétele előtt azzal küldte meg Görgeinek, hogy „talán jó volna Thanhoffert az ide zárt levél következtében is visszatenni”. Erre azonban a hadiesemények miatt már nem került sor; a december 14-i nádasi vereség után Lipótvár parancsnokságát Ordódy Kálmán őrnagy vette át. Thanhoffert december 24-én Buda városparancsnokává nevezték ki, s a főváros feladása után jelentkezett a cs. kir. csapatoknál. 1849 júniusában kérte újra alkalmazását a magyar HM-nél. Thanhoffer levelét ld. MOL Görgey-lt. b/10/e/4. fasc. Közli *V. Waldapfel* II. 370–372. Kossuth levelét közli KLÖM XIII. 755.

¹⁹² Kossuth december 27-én az OHB nevében felhatalmazta Görgeit a botbüntetés alkalmazására, azzal, hogy „a büntetésnek ezen, a nemzetgyűlés által eltörölt s így rendkívüli nemét csak a csapatok vezérei, a felsőbb tisztek alkalmaztathassák”. Közli KLÖM XIII. 902.

¹⁹³ Ld. e közleményben.

¹⁹⁴ Nagy Kajetán (1806–?), cs. kir. őrnagy, zászlóaljparancsnok a 60. (Wasa) gyalogezredben. 1849. jan. elején elhagyja a honvédsereget.

¹⁹⁵ Spielmann, Gustav, báró (1806–1878), cs. kir. százados a 60. (Wasa) gyalogezredben, dec. közepén kilép. – Ajánlása miatt Kossuth dec. 25-én szemrehányást tett Görgeinek. KLÖM XIII. 868.

¹⁹⁶ Kossuth válaszában sk. vázlatát közli KLÖM XIII. 902–903.

¹⁹⁷ Mednyánszky László, báró (1819–1849), volt nemesi testőr, honvéd őrnagy, Lipótvár erődítési igazgatója, a cs. kir. hadbíróság halálra ítéli, és 1849. jún. 5-én Pozsonyban kivégzik.

¹⁹⁸ A szövegben ez a név szerepel, de egyértelműen Beyer Rudolfról van szó.

¹⁹⁹ Mellette Mednyánszky László százados 1848. december 10-i jelentése, s utasítás fogalmazványa Beyer Rudolffhoz: adja át a főhadparancsnokságtól a várerősítési munkálatokra kapott 5000 forintot Mednyánszkyknak; és értesítés Mednyánszkyknak a Beyernek adott utasításról.

²⁰⁰ Guyon dec. 16-án Nagyszombatnál bevárta Simunich seregét, s a városban vívott ütközetben katasztrofális vereséget szenvedett. Az ütközetéről szóló jelentését ld. MOL OHB 1848:6545.

²⁰¹ Aulich Lajos (1793–1849), cs. kir. alezredes a 2. (Sándor) gyalogezredben, ekkor ezredes, hadosztályparancsnok a feldunai hadseregben, később vezérőrnagy, hadtestparancsnok, majd a Szemere-kormány hadügyminisztere. Az aradi vértanúk egyike.

²⁰² Kossuth december 18-án kelt válaszát közli KLÖM XIII. 791–792. A Sréternek adott utasítást ld. MOL Görgey-lt. Elnöki lev. No. 140. No. 140. Kivonatosan ismerteteti *Görgey István* I. 89.

²⁰³ Kossuth válaszát, amelyben biztosította Görgeit ígéretének betartásáról, közli KLÖM XIII. 831. A további intézkedéseket ld. uo. 885. Görgei kísérőiratát a 25 tiszt névjegyzékéhez magyar fordításban közli *Görgey István* I. 77.

²⁰⁴ Hátoldalán Kossuth sk. hátúrata: „Intézkedjék belátása szerint a hadügyminisztérium rögtön, és tudósítson mind engem, mind Görgeit rögtön.”

²⁰⁵ Zichy Lipót, gróf (1805–1869), cs. kir. őrnagy a 10. (Vilmos) huszárezredben, honvéd ezredes, 1849 jan. elején kilép.

²⁰⁶ Nezsider (Neusiedel)

²⁰⁷ Karger, Ferdinand (1803–?), cs. kir. őrnagy a 4. (Sándor) huszárezredben, honvéd ezredes, dandárparancsnok, 1849. máj. 1-jén nyugalmazták.

²⁰⁸ Poeltenberg, Ernst Poelt Ritter von, (1813?–1849), cs. kir. százados a 4. (Sándor) huszárezredben, honvéd vezérőrnagy, hadtestparancsnok. Az aradi vértanúk egyike.

²⁰⁹ A hóstett leírását ld. MOL Görgey-lt. b/6. fasc. Karger, dec. 22. és HM Ált. 1849:23268.

²¹⁰ Bárczay János (1812–1886), cs. kir. százados a 4. (Sándor) huszárezredben, honvéd ezredes, dandárparancsnok, 1849. febr. 2-án kilép.

²¹¹ Kossuth ebben az értelemben írt át a hadügyminisztériumnak december 25-én. Közli KLÖM XIII. 885. Nádosy Sándor ezredes, a hadügyminisztérium államtitkára már december 22-én közölte az OHB-val, hogy Poeltenberget és Bárczayt már december elején előléptették, így a rangbéli viszályok azáltal mellőztettek el, hogy Poeltenberget alezredessé, Bárczayt pedig ezredessé léptették elő. MOL HM Ált. 1848:12231. OHB-iktatószáma 1848:6480. Görgei a dec. 25. előtt egy elveszett levelében ismét felszólalt Poeltenberg kinevezése ügyében. KLÖM XIII. 879.

²¹² Inczédy László (1809–1882), cs. kir. főhadnagy az 52. (Ferenc Károly) gyalogezredben, ekkor a 14. honvédszászlóalj őrnagya, honvéd ezredes, dandárparancsnok. Várfogságot szenved.

²¹³ Kypke, Alexander (1805–?), cs. kir. százados a 10. (Vilmos) huszárezredben, honvéd alezredes, 1849 jan. elején kilép.

²¹⁴ Knety György (1813–1865), cs. kir. főhadnagy a 19. (Schwarzenberg) gyalogezredben, ekkor a 23. honvédszászlóalj őrnagya, honvéd vezérőrnagy, hadosztályparancsnok. Emigrál. A hóstett leírását ld. MOL Görgey-lt. b/6. fasc. Karger, dec. 22.

²¹⁵ A 48. (Erő) gyalogezred 3. zászlóaljáról van szó.

²¹⁶ Görgey Kornél

²¹⁷ A jelentés Kossuth által alaposan átirított változatát közli KLÖM XIII. 845–846. Görgei jelentését a mosoni ütközetről közli *Görgey István* I. 71.

²¹⁸ Inczédy jelentését a schwechat-i csatáról ld. MOL ON6Ht 8558.

²¹⁹ Kossuth dec. 24-én még nem kapta meg Görgei ezen előterjesztését akkor, amikor szemrehányást tett neki azért, hogy Inczédyről nincs szó előléptetési javaslataiban. KLÖM XIII. 868.

²²⁰ Csernátoni (Cseh) Lajos (1823–1901), a Marcius Tizenötödike munkatársa, Kossuth titkára. Emigrál.

²²¹ Mellette tudósítás a Közlönybe ugyanerről.

²²² Woroniecki, Mieczyslaw, herceg, (1825–1849), cs. kir. hadnagy, honvéd alezredes. A cs. kir. hadbírótság halálra ítélt, 1849. okt. 20-án kivégzik.

²²³ Woroniecki, Józef, herceg, (1828–1885), honvéd őrnagy, emigrál.

²²⁴ Az OHB 1848. dec. 27-én bízta meg Woronieckit egy szabadcsapat alakításával. MOL OHB 1848:6964., KLÖM XIII. 904–905. A csapat történetére ld. *Kovács István*: A légió. Bp., 1989. 171–179. és *Katrin Sützer*: Solidarität oder Söldnertum. Die ausländischen Freiwilligenverbände im ungarischen Unabhängigkeitskrieg 1848–49. Osnabrück, 1980. 223–237.

²²⁵ Fekets János (1807–1890), cs. kir. főhadnagy a 9. (Miklós) huszárezredben, honvéd alezredes. Várfogságot szenved.

²²⁶ A HM katonai osztályának küldött, 426. számú, azonos szövegű felterjesztést ld. az irat mellett.

²²⁷ A január 8-án Görgeihez, Lázár Györgyhez, Perczel Mórhoz és Répásy Mihályhoz intézett körrendeletet a Görgeinek küldött eredeti tisztázat alapján közli KLÖM XIV. 59. Az eredeti tisztázaton (HL 1848–49. 8/414.) lévő feljegyzés szerint „érk[ezett] január 15-én 1849”. Görgei választervezete tehát ezen a napon, vagy ez után keletkezett. *Görgey István* I. 156. 1849. január 11-re, Lévára datálja az okmányt, s abban nem Görgei válaszfogalmazványának töredékét, hanem egy jelentésének „félbenvaló másolatját” látja. Szerinte a szöveghez „aztán önként csatlakozik a váci proklamáció, amely ama rövid történelmi áttekintést úgyis már magában foglalja”. Azt sejteti, hogy Kossuth már e szöveg ismeretében nyilatkozott

január közepén Debrecenben az országos ülésben a feldunai hadtest felől. A váci nyilatkozat híre azonban nem Görgei, hanem Perczel révén jutott el Debrecenbe, a szöveg pedig csak január 24-én vált ismertté. Ld. erre *Hermann Róbert*: Görgei Artúr váci nyilatkozata. HK 1988/2. 270–273. *Barta István* a KLÖM idézett helyén helyesen megállapítja, hogy Görgei válaszolni készült Kossuth levelére, s az okmányt a válaszfogalmazvány töredékének tartja.

²²⁸ Ramberg, Georg von, báró (1786–1855), cs. kir. altábornagy, hadosztály-, majd hadtestparancsnok.

²²⁹ Aulich Lajos ekkor már a II. hadtest parancsnoka volt.

²³⁰ Damjanich János (1804–1849), cs. kir. százados a 61. (Rukavina) gyalogezredben, honvéd vezérőrnagy, ekkor a III. hadtest, később az aradi vár parancsnoka. Az aradi vértanúk egyike.

²³¹ Klapka György (1820–1892), kilépett cs. kir. főhadnagy, ekkor ezredes, az I. hadtest parancsnoka, később honvéd vezérőrnagy, Komárom várának parancsnoka. Emigrál.

²³² 1849. márc. 10-én osztották ki Debrecenben a Magyar Katonai Érdemrend II. osztályú kitüntéseit. Ezt Kiss Ernő, Vetter Antal, Görgei Bem, Damjanich János, Perczel Mór és Guyon Richárd kapták meg. Kossuth javasolta még Vécsey Károly, Klapka és Nagysándor József kitüntetését is, de ezt Mészáros Lázár hadügyminiszter elutasította. KLÖM XIV. 622–623. és 625–626. – Görgei, Vetter és Perczel személyesen vették át a kitüntetést, Damjanichnak Vukovics Sebő kormánybiztos kézbesítette. *Hunfalvy Pál*: Napló 1848–1849. S. a. r. *Urbán Aladár*. Bp., 1986. 221–222., *Vukovics* 11–13., *Görgey Artúr* I. 433–434. – Görgei célzása tehát némileg érthetetlen, hacsak nem tollhibából írt Damjanichot Vécsey helyett. Görgei ezen a napon Damjanichnak és Klapkának is írt, közli *Klapka* 110–111. és *Görgey István* I. 314. és II. 1–2.

²³³ Görgei utalása a bécsi udvari haditanácsra, 1848 előtt a Habsburg-birodalom hadügyeinek legfőbb intézőjére vonatkozik.

²³⁴ helyesen: Sztojanich (Stojanich) Miklós (1803–1849), kilépett cs. kir. főhadnagy, honvéd őrnagy, zászlóaljparancsnok. Kolerában hal meg. – Sztojanich ideiglenesen összeállított dandárát a 60. és 61. zászlóaljak alkották, 2038 fővel. HL 1848–49. 18/74.

²³⁵ A 12. (Nádor) huszárezred századait.

²³⁶ Az 5. (Radetzky) huszárezred Itáliában harcolt, itthoni újjászervezését 1848 novemberében Körmenen kezdték meg.

²³⁷ a 13. (Hunyadi) huszárezred a Hunyadi-szabadcsapat lovasságából alakult.

²³⁸ Görgei említett, dátum nélküli fölhívását ld. MOL H 110. Repetzky Ferenc kormánybiztos iratai. 4. csomó, 2. tétel. No. 533.

²³⁹ Ludvig János (1812–1870), képviselő, Szepes megyei, majd a főszereg mellé kirendelt kormánybiztos, emigrál.

²⁴⁰ A haditervről tájékoztatnak Görgei levelei, közli őket *Görgey István* I. 21–22. és 31–32.

²⁴¹ Március 9-én. A találkozót leírja *Vukovics* 11. és *Görgey Artúr* I. 433.

²⁴² Bayer József Ágost (1821–1864), kilépett cs. kir. hadnagy, honvéd ezredes, Görgei vezérkari főnöke. Várfogságot szenved.

²⁴³ Ld. MOL Görgey-lt. Elnöki lev.-jvk., egy részüket kivonatos magyar fordításban közli *Görgey István* II. 41–46.

²⁴⁴ Kossuth válaszában eredetije nem maradt fenn. A hadbíróóság részére készített német fordítás alapján közli a választ KLÖM XIV. 708–711. Ennek rövidített változata jelent meg *Johann Nobili*: Der Winterfeldzug in Ungarn (Wien, 1851.) című munkájában. E szöveg magyarra visszafordított változatát közli *Gelich* III.

²⁴⁵ Raksányi Imre (1818–1849), cs. kir. tüzérőrmester, honvéd őrnagy. Elesik az 1849. augusztus 9-i temesvári csatában.

²⁴⁶ Damjanich jelentését ld. az irat mellett. Eredeti tisztázata: HL 1848–49. 21/73.

²⁴⁷ Aulich jelentését ld. HL 1848/49. 21/86. és 21/133a.

²⁴⁸ Görgeinek a hadsereghez intézett kiáltványát közli *Görgey István* II. 156–157. – A szöveg idáig azonos a hadügyminisztériumnak küldött jelentésével. A hadügyminisztériumnak küldött példányt a következő bekezdés zárja: „Végül mellékletben következnek az egyesült hadsereg menettervei folyó 2-ától azzal a megjegyzéssel, hogy a Tápióbücskénél, Hortnál, Hatvannál és Isaszegnél lezajlott ütközetekről a jelentések még nem minden hadtesttől érkeztek be, tehát azokat csak utólag lehet beküldeni.”

²⁴⁹ Asbóth Lajos (1803–1882), kilépett cs. kir. százados, ekkor honvéd alezredes, egy önálló hadosztály parancsnoka, később honvéd ezredes, hadtestparancsnok. Várfogságot szenved.

²⁵⁰ Görgei erre vonatkozó rendelkezését ld. HL 1848/49. 21/88., magyar fordításban közli A feldunai hadtest visszavonulásának és az 1849. évi tavaszi hadjáratnak története. Bp., 1925. 208–209.

²⁵¹ Asbóth jelentését ld. HL 1848/49. 21/132.

²⁵² Gáspár jelentését ld. HL 1848/49. 21/133.

²⁵³ Asbóth ápr. 12-én Pécelen írott jelentését ld. az irat mellett.

²⁵⁴ Mészáros Lázár hadügyminiszter ápr. 8-i utasítását, amelynek nem teljesítése esetén rangfosztással fenyegeti Asbóthot ld. MOL Görgei-ir. 1. doboz, dátum szerint, másolatát ld. az irat mellett.

²⁵⁵ Perczel ezekben márc. végén kezdte meg a Bácska felszabadítását, ápr. 3-án bevette Szentttamást, 7-én a római sáncokat, 12-én pedig már Titel előtt állott.

²⁵⁶ az eredetiben Sprengpulver

²⁵⁷ Bakonyi Sándor, báró (1805–1851), cs. kir. ezredes a 2. (Sándor) gyalogezredben, honvéd vezérőrnagy, 1848. dec. 9-én szabadsággal eltávozik.

²⁵⁸ Jablonowski, Felix, herceg (1808–1857), cs. kir. vezérőrnagy, dandárparancsnok.

²⁵⁹ Az eredetiben Streifcommando

²⁶⁰ Görgey Ármin őrnagy (1812–1877) különítménye 6 század gyalogságból, 1 szakasz utászból, 1 század huszárból és 2 hatontos lövegéből, összesen 758 főből és 123 lóból állott.

²⁶¹ Görgei ápr. 16-án részletesen is kifejtette a Bakonyi elleni vádakát. Ezek szerint „a.) Mint tábornok köteles lett volna ügyünk mellett utolsó csepp vérig működni: — s ő azt nem tette. — b.) Ahelyt, hogy Debrecenbe jött volna, Pestre ment az ellenséghez. — C.) S Windisch-Grätztól nyugpénzt fogadott el”. Az 1849:6444. szám alatt iktatott levelet Kossuth április 24-én áttette a „b[áró] Bakonyi Sándor fogoly tábornok ügyében vizsgálódó vegyes [törvény]széknek”. MOL OHB-iktatókönyvek. 1849:5900. Május 17-én a vizsgálat eredményét áttette az igazságügyminisztériumhoz, amely megállapította, hogy Görgei vádjainak egyike sem tartozik a véstörvényszék elé, mivel nincs arra vonatkozó adat, hogy Bakonyi az ellenségnek szolgált vagy annak érdekében működött volna. MOL H 69. Igazságügyminisztérium. Büntető-törvénykezési osztály. 1. kútfő 296. tétel. A Görgei-levél idézett kivonata az igazságügyminisztérium május 21-i ügyési véleményéből származik. Az ügyre ld. még MOL OHB 1849:6052., KLÖM XV. 100., 340.

²⁶² Nagysándor József (1804–1849), kilépt cs. kir. százados, honvéd vezérőrnagy, ekkor a főszereg lovasságának, később az I. hadtestnek a parancsnoka. Az aradi vértanúk egyike.

²⁶³ Kossuth először ápr. 10-én vetette fel Görgeinek, „nem okozna-e kipótolhatlan csorbát táborában”, ha Nagysándor József vezérőrnagyot Erdélybe küldenék, Bem távollétében az ottani hadsereg parancsnokságának átvételére. Ápr. 12-én ismét választ kért Görgeitől e kérdésre. KLÖM XIV. 857., 865.

²⁶⁴ Nagysándor ugyanezen a napon a következő levelet írta Kossuthnak: „Igen tisztelt Elnök úr! — A nekem Erdélyben valamennyire szánt állomás fölötti, Görgei tábornok és fővezér úrral tartott értekezésre mély tisztelettel bátorodom Elnök úrnak kinyilatkoztatni, hogy valamint életem e drága haza szent ügyével egytől forrt, úgy ennek hűn, ernyedetlenül, a feszültség legnagyobb pontjáig csekély — Elnök úr kegyessége [által] annyira megjutalmazott — tehetségem szerint akár itt, akár a Királyhágón túl szolgálni legszentebb kötelességemnek tartani soha el nem mulasztandom. — És midőn Elnök úr e tekintetbeni kegyes parancsait hálás köszönettel várom, kegyes pártfogásába ajánlkozva maradok — igen tisztelt Elnök úr kész szolgája — Nagysándor tábornok.” MOL OHB 1849:5902. Vukovics Sebő kormánybiztos ápr. 18-án a következőket jelentette Kossuthnak: „Nagysándor tábornok Erdélybe küldetését teljes készséggel fogadja el, lehetetlen, hogy a hadseregben, melyhez tartozik, ne viszonzza a sajnálkozás kifejezését távozása felett, de örömmel megy Erdélybe, hol a hazának hasznos szolgálatot tehet, ismervén jól Erdélyt, nyolc évig ott katonáskodásából. És érez hivatást, magában Gyulafehérvár ostromlása vezetésére, mert a tüzéri iskolát elvégezte, s a dologban szaktudománya van”. uo. 1849:5977. Máj. 12-én Buda alól Ludvigh János kormánybiztos jelentette Kossuthnak, hogy „Nagysándor most egy szóval sem említi többé Erdélyt, sőt, azt veszem észre, hogy igen meg van elégedve, s Görgei körül mindég jó kedvvel mozog s forgolódik. A dolgot így látva, minék tennék kérdést”. *Katona*: Budavár 453.

²⁶⁵ Görgei 1849. április 17-én Léván értesült arról, hogy az országgyűlés Kossuthot kormányzóelnökké választotta. Jelentéseiben és leveleiben azonban ezután is a „kormányelnök” és a „Regierungspraesident” formulát használta. Úgy vélem, akkor vétek legkevésbé a történeti hűség ellen, ha az április 17. utáni jelentések fejlécében használom a „kormányzóelnök” megnevezést.

²⁶⁶ Psotta Móric (1807–1863), cs. kir. tüzérfőhadnagy, ekkor honvéd alezredes, később ezredes, a főszereg tüzérparancsnoka. Várfogságot szenved.

²⁶⁷ Kossuth április 23-án kelt választát közli KLÖM XV. 88–89. — Az irat mellett található Psotta április 18-án Léván írott jelentése, amelyben úgy vélte, hogy a hamisítást a cs. kir. 5. tüzérezrednek a nagyváradi laboratóriumban dolgozó tüzei követték el. Szintén itt található egy kimutatás az 1849. február 28. — április 20. között a tábori fiókpénztárnak, Répásy Mihály, Damjanich János, Aulich Lajos tábornokoknak és Asbóth Lajos alezredesnek kiszolgáltatott összegekről. Görgei mellékelte még lévai kiáltványának két példányát, közli *Tragor* 167–169. — Kossuth április 17-én közölte Görgeivel a lőszerha-

mistás ügyében lefolytatott vizsgálat eredményét. Eszerint a hamisított töltényeket Nagyváradon megvizsgálták, s „azok egészen idegenszerűeknek találtattak”. Görgei ezt a levelet csak április 21-én, Perbetén kapta meg. Kossuth levelét közli XV. 25., eredetije MOL Görgei-ir. 1. doboz. A vizsgálatra ld. még. KLÖM XIV. 871–2.

²⁶⁸ Görgei ápr. 13-án küldte ki Horváth János alezredes egy zászlóalj gyalogságból, két század lovaságból és 2 lövegből álló különítményét.

²⁶⁹ Wohlgenuth, Ludwig von, báró, (1788–1851), cs. kir. altábornagy, hadtestparancsnok, 1849 júliusától Erdély katonai és politikai kormányzója.

²⁷⁰ A Közlönyben közzétett magyar fordításban 6 óra szerepel.

²⁷¹ A Közlönyben közzétett magyar fordításban 1000 fogoly szerepel

²⁷² Theissing, Bernhard (1789–1868), cs. kir. vezérőrnagy, dandárparancsnok.

²⁷³ Görgey Armin jelentését ld. HL 1848/49. 22/424.

²⁷⁴ Welden, Ludwig von, báró (1780–1853), cs. kir. tábornagy, 1849. ápr. közepétől máj. végéig a magyarországi osztrák erők főparancsnoka. – Welden nem volt jelen a nagysallói ütközetben.

²⁷⁵ ostromárkokbóli

²⁷⁶ Lenkey János (1807–1850), cs. kir. százados a 6. (Württemberg) huszárezredben, honvéd vezérőrnagy, Komárom várórségének parancsnoka. Az aradi vár fogásában megdöül.

²⁷⁷ Görgey Armin jelentését ld. HL 1848/49. 23/39.

²⁷⁸ Görgei ápr. 23-án még két század gyalogsággal erősítette meg Horváth János alezredes különítményét.

²⁷⁹ Aulich ápr. 22-én írott jelentését ld. HL 1848–49. 23/239.

²⁸⁰ A fősered harcrendjét ld. HL 1848–49. 51/2.

²⁸¹ Colloredo-Mannsfeld, Franz, herceg (1802–1852), cs. kir. altábornagy, hadosztályparancsnok.

²⁸² Az Újházy-vadászok szervezését 1848. szept. 20-án kezdeményezte Újházi László főispán. Ld. Pap II. 23–26. A kb. két századnyi alakulat mindvégig a feldunai (később) VII. hadtestben szolgált, Újházy Tivadar százados, a csapatszervező fia parancsnoksága alatt.

²⁸³ Kossuth április 29-én kelt válaszáat közli KLÖM XV. 168.

²⁸⁴ Molnár Ferdinánd (1802–1869), kilépett cs. kir. hadnagy, honvéd ezredes. Vár fogásot szenved.

²⁸⁵ Az ezred története szerint 3 tisz, 3 őrvezető, 18 tizedes, 4 dobos, 2 cintányéros és 221 gránátos.

Gustav Ritter Amon von Treuenfest: Geschichte des k. k. Infanterie-Regimentes Hoch- und Deutschmeister Nr. 4. Wien, 1879. 553–554.

²⁸⁶ Heinrich Hentzi von Arthurm (1785–1849), cs. kir. vezérőrnagy, Buda várparancsnoka, az ostromban halálos sebet kap.

²⁸⁷ Kossuth április 29-én kelt válaszáat közli KLÖM XV. 168. Ebben Kossuth kérte Görgeit, hogy a zsákmányolt 24 fontos lövegek közül hármat, ha azok Komáromban nélkülözhetőek, küldessen le mielőbb, hogy azokat Gyulafehérvár ostrománál fel lehessen használni.

²⁸⁸ Knézić Károly (1808–1849), cs. kir. százados a 34. (Porosz herceg) gyalogezredben, ekkor a III. hadtest hadosztályparancsnoka, később honvéd vezérőrnagy, hadtestparancsnok. Az aradi vértanúk egyike. – Knézić szerepére ld. *Bobik Gusztáv*: A komáromi éji támadás. In: *Tóth Kálmán* szerk.: A honvédmenház könyve. Pest, 1870. Knézić szerepét később meglehetősen kíméletlenül vonta kétségbe Ludvig János kormánybiztos, ld. *V. Waldapfel* IV. 127–128.

²⁸⁹ A Görgei által a helyettes hadügyminiszteri tisztség vitelére felkért Damjanich 1849. április 28-án körbekocsizta a tábornokot, hogy csapataitól elbúcsúzzon. Közben kocsijával felborult, és bokáját törte. Görgei erről szóló jelentését ld. MOL OHB 1849:6493., közli KLÖM XV. 201.

²⁹⁰ Józef Wysocki (1809–1873), lengyel emigráns, a magyarországi lengyel légió egyik szervezője, majd parancsnoka, honvéd vezérőrnagy, hadtestparancsnok. Emigrál.

²⁹¹ Kossuth május 6-án intézkedett a két tábornoki kinevezés kiadásáról. KLÖM XV. 225–226.

²⁹² Kossuthnak ezt a levelét nem ismerjük. Utal rá maga Kossuth másnap Görgeihez írott levelében, közli KLÖM XV.

²⁹³ badarsága, badar beszéde

²⁹⁴ Görgei célzása nem egészen világos. Talán arról lehet szó, hogy Asbóth ápr. 24-én írott jelentésében úgy fogalmazott, hogy „az ellenség Budapestről folyó hó 24-én éjjeli két órakor kivonult”, s ebből úgy tűnt, mintha a cs. kir. csapatok nemcsak Pestet, hanem Budát is kiürítették volna. Maga Kossuth is ilyen értelemben tájékoztatta a képviselőházat és Dembinski altábornagyot. KLÖM XV. 107–108., 115., 130–131.

²⁹⁵ Aulich ápr. 30-án jelentette Görgeinek, hogy megtette az előkészületeket az Adonynál történő hírdérésre. HL 1848/49. 24/599 a.

²⁹⁶ a magyar hadsereg főfelügyelője

²⁹⁷ Vetter 1849. ápr. 18-án jelentkezett Kossuthnál, s közölte, hogy felgyógyulván betegségéből, szeretné átvenni a fővezérséget. Kossuth ápr. 18-án kérte Görgei véleményét a dologról. Kossuth végül úgy döntött, hogy Vettert a magyar hadsereg mérnök- és táborkari főfelügyelőjévé nevezte ki. KLÖM XV. 27., 90. és 171.

²⁹⁸ Mészáros Lázár altábornagy, hadügyminiszter 1849 márciusában levelet intézett Windisch-Grätzhez, amelyben közölte, hogy ha az ellenfél továbbra is kíméletlenül bánik a magyar hadifoglyokkal, ápr. 20. után a magyar fél is rabként fogja az ellenséges foglyokat kezelni. Kossuthnak nem tetszett ez a levél, s ápr. 6-án kérte Görgeit egy határozottabb hangvételű felszólítás írására, amit Görgei meg is tett. KLÖM XIV. 759–761., 830., *Vukovics* 46–48., Görgey Artúr II. 15–16. A nyilatkozatot közli *Tragor* 167–169.

²⁹⁹ Poeltenberg jelentését ld. HL 1848/49. 24/596.

³⁰⁰ Szent-Iványi Ödön (1815–1868), Liptó vármegye főispánja.

³⁰¹ Hurban, Jozef Miloslav (1817–1882), evangélikus lelkész, a szlovák nemzeti mozgalom egyik vezetője, a cs. kir. csapatok oldalán küzdő szlovák légio egyik szervezője.

³⁰² Görgeinek ez a levele válasz Kossuth április 25-i levelére. Közli KLÖM XV. 124–125. Kossuthnak az igazságügyminisztériumhoz intézett május 6-i átiratát közli KLÖM XV. 226–227. Az ügyre ld. még *Steier Lajos: A tót nemzetiségi kérdés 1848/49-ben.* II. k. Bp., 1937. 449–468. és *Rapant*, III/3. 604–633. Görgei csak röviden említi az ügyet emlékiratában. *Görgey Artúr* I. 323.

³⁰³ Szekulits (Sekulits) István (1810–1885), kilépett cs. kir. főhadnagy, honvéd ezredes, hadosztályparancsnok. Várfogságot szenved.

³⁰⁴ Sándor Kálmán (1817–1886), kilépett cs. kir. főhadnagy, honvéd őrnagy, a 9. honvédszászlóalj parancsnoka. Várfogságot szenved.

³⁰⁵ Turner Gusztáv (1803–?), cs. kir. főhadnagy a 60. (Wasa) gyalogezredben, honvéd őrnagy, várfogságot szenved.

³⁰⁶ Wolf Adolf (1807–1894), cs. kir. főhadnagy a 34. (Porosz herceg) gyalogezredben, honvéd őrnagy, várfogságot szenved.

³⁰⁷ Földváry Albert (1820–1878), kilépett cs. kir. hadnagy, honvéd alezredes, dandárparancsnok. Várfogságot szenved.

³⁰⁸ Kossuth válaszát közli KLÖM XV. 284–290. A HM-nak küldött utasítás eredeti tisztázatát ld. MOL HM Ált. 1849:14196., fogalmazványát OHB 1849:6831.

³⁰⁹ Gáspár Endre vezérőrnagy, a VII. hadtest parancsnoka 1849. április 22-én Bátorkesziben kelt, 814. számú előterjesztésében javasolta a HM-nak Berzsényi ezredesi kinevezését. A HM a beadványt 11892. szám alatt iktatta, majd Mészáros április 28-án áttette azt Kossuthnak azzal, hogy nevezze ki és erősítse meg Berzsényit új rangjában. A kormányzóelnöki iroda 1849:6322. szám alatt iktatta az iratot, majd Kossuth május 2-án megküldte azt Görgeinek véleményezés végett.

³¹⁰ Kossuth válaszát közli KLÖM XV. 284–290. A HM-nak küldött utasítás eredeti tisztázatát ld. MOL HM Ált. 1849:14196., fogalmazványát OHB 1849:6831.

³¹¹ Károly Pál (1814–1898), cs. kir. hadnagy a 10. (Vilmos) huszárezredben, honvéd őrnagy, várfogságot szenved.

³¹² Egyed Ignác (1821–1902), cs. kir. hadnagy a 33. (Gyulay) gyalogezredben, honvéd őrnagy.

³¹³ Grósz Ferenc (1818–?), cs. kir. hadapród, honvéd őrnagy, a 63. zászlóalj parancsnoka. – Az Egyed felmentésére vonatkozó iratokat ld. MOL Görgei-ir. 1–2. doboz.

³¹⁴ Dessewffy Arisztid (1802–1849), kilépett cs. kir. százados, honvéd vezérőrnagy, hadtestparancsnok. Az aradi vértanúk egyike.

³¹⁵ Bersek József (1808–1865), cs. kir. százados a 8. (Koburg) huszárezredben, honvéd ezredes. Várfogságot szenved.

³¹⁶ Dessewffy máj. 3-án kelt, 615. számú előterjesztésének fogalmazványát ld. HL 1848/49. 25/274. – A HM hátirata szerint „Az ide tartozó 2 darab csatolmány, melyekben Bersek alezredes a 8-ik huszárezredbe ezredesnek ajánlatik, mivel bennük érdemjelleli feldíszítéséről is van szó, az elnöki osztályban visszatartott. Debr., 13/5. 1849”.

³¹⁷ Kossuth válaszát közli KLÖM XV. 284–290. A HM-nak küldött utasítás eredeti tisztázatát ld. MOL HM Ált. 1849:14196., fogalmazványát OHB 1849:6831.

³¹⁸ Üchtritz Emil, báró (1808–1886), cs. kir. százados, honvéd ezredes, a szabadságharc után kiutasítják az országból.

³¹⁹ Csipppik János (1812–?), cs. kir. főhadnagy a 39. (Dom Miguel) gyalogezredben, honvéd őrnagy, várfogságot szenved.

³²⁰ Zákó István (1810–1860), képviselő, honvéd alezredes, várfogságot szenved.

³²¹ Mellette a HM máj. 19-én kelt értesítése a.) Üchtritznek a 3. osztályú érdemrend kiadásáról, b.) tudósítás a Közlönybe a kitüntetéséről, c.) Görgeinek d.) a katonai osztálynak ugyanerről. A katonai osztály máj. 21-i átirata Kossuthnak: Üchtritz és Csapik kinevezésén kívül javasolja a 12. (Nádor) huszárezredbe Farkas Károly alezredes ezredesi és Virágh Gedeon százados őrnagyi kinevezését. Az ügy folytatására ld. Szabó Imre máj. 28-i értesítéséhez fűzött jegyzeteket.

³²² Kosztka József (1818–1903), cs. kir. hadnagya a 14. határőrezredben, honvéd alezredes. Emigrált.

³²³ Wanner József (1801–1867), cs. kir. tüzér főhadnagya, honvéd alezredes, várfogságot szenved.

³²⁴ Benkő Rudolf (1824–1897), cs. kir. százados, honvéd őrnagy. Várfogságot szenved.

³²⁵ Rochlitz Béla (Albert) (1824–1894), honvéd utász-, majd vezérkari százados, emigrált.

³²⁶ Az I. hadtest parancsnokságának erről szóló jelentését ld. HL 1848/49. 28/35.

³²⁷ Poeltenberg Ernő vezérőrnagy erről szóló jelentését ld. HL 1848/49. 27/480.

³²⁸ Parrot, Jakob von, (1797–1858), cs. kir. vezérőrnagy, dandárparancsnok.

³²⁹ Fiedler, Joseph Edler von, (1788–1876), cs. kir. ezredes, dandárparancsnok.

³³⁰ A 4. (Ferdinánd császár) dzsidásezred.

³³¹ A 4. (Windisch-Grätz) könnyűlovasezredből.

³³² Vogel, Anton (1789–1871), cs. kir. altábornagy, hadosztályparancsnok.

³³³ elkeseredett oldalmenettel. A Flankenbewegung (oldalmenet) szó itt ironikus értelemben szerepel. 1848. október 6-án Dahlen altábornaghoz írott levelében nevezte így Jellacic a pákozdi csatát követő visszavonulását. A levél a magyar csapatok kezébe került, s az OHB kivonatos formában megjelentette azt a Közlönyben. E szöveget közli *Pap* II. 116.

³³⁴ Beniczky Lajos (1813–1868), bányavidéki kormánybiztos, honvéd alezredes, különítményparancsnok. Várfogságot szenved.

³³⁵ Zámberly Lajos (1815–1901), cs. kir. százados a 9. (Miklós) huszárezredben, honvéd ezredes. Várfogságot szenved.

³³⁶ Görgeinek ugyanezen a napon a felterjesztésről Zámberlyhez írott 649/v. számú értesítésének másolatát ld. OSZK Kézirattár. Quart. Hung. 2523. Egervári Potemkin Ödönhöz intézett önéletrajzi levelek. 231–232. f.

³³⁷ Görgei és Hentzi levélváltását közli Katona: Budavár 61–64.

³³⁸ A német szövegben Verpallisadirung.

³³⁹ A német szövegben Scheinangriffe, tehát színlelt támadások. – A május 17-i roham nem színlelt, hanem tényleges támadási kísérlet volt, amely az ellenség szívós ellenállása és a roham nem megfelelő előkészítése miatt végződött kudarccal.

³⁴⁰ A fogalmazványból Görgei kihúzta a következő félmondatot: „20-ikről 21-ikre éjjel történt folytonos színlelt támadások után”.

³⁴¹ A hadtest parancsnoka valóban Knéžic volt, de mivel testvére a várórségben szolgált, Knéžic nem vett részt a rohamban. A III. hadtest csapatait Leiningen-Westerburg Károly ezredes, a hadtest egyik hadosztályparancsnoka vezette.

³⁴² Az első zászlót Püspöky Grácián, a 47. honvédszászlóalj katonája tűzte ki.

³⁴³ Allnoch von Edelstadt, Alois (1799–1849), cs. kir. ezredes, a budai várórség dandárparancsnoka.

³⁴⁴ a német szövegben Kriegsvorräthe.

³⁴⁵ Kleinheinz Oszkár (1819–1849), cs. kir. hadapród, honvéd őrnagy.

³⁴⁶ Burdina, Alois von Löwenkampff (1802–1849), cs. kir. százados a 39. (Dom Miguel) gyalogezredben, honvéd őrnagy.

³⁴⁷ kihúzva: legelszántabb bátorsággal

³⁴⁸ Festetich Oszkár (1800–1851), kilépett cs. kir. főhadnagya, honvéd őrnagy. Várfogságban hal meg. – Görgei ugyanezen a napon külön jelentésben is megemlékezett Festetich hősiességéről, közli *Katona*: Budavár 539.

³⁴⁹ Farkas György (1827–1882), a 3. honvédszászlóalj főhadnagya, Görgei a Buda bevételénél tanúsított hősiességéért századosrá lépteti.

³⁵⁰ Görgeinek e jelentés megírásakor még nem állt rendelkezésére Nagysándor József tábornoknak, az I. hadtest parancsnokának jelentése a vár bevételéről. Ezzel magyarázható, hogy a vár bevételében döntő szerepet játszó hadtest alakulatai közül egyedül a 47. honvédszászlóaljról emlékezik meg. Nagysándor máj. 28-án kelt részletes jelentését ld. HL 1848/49. 30/310.

³⁵¹ A német szövegben ezután még a következő két bekezdés szerepel: „Minden vétékes polgári személy a polgári bíróságnak adatik át, – a hadifogoly legénység és tisztok a Tisza mögé szállíttatnak. Az igazgatás rendezése a csapatok néhány napos időzését teszi szükségessé. Csak e hó 26-án kezdődnek újra a hadműveletek, s az ostromló csapatok egy része e naptól vonul a hadművelési vonalra.”

³⁵² Farkas Károly (1812–1869), cs. kir. dragonyosszázados, 1849. júl. 16-tól honvéd ezredes. Emigrál, hazatérése után várfogságot szenved. – Farkast már máj. 1-jén ezredesnek ajánlotta a hadügyminisztérium, de Kossuth ezt máj. 8-án visszautasította, mondván, hogy „nevezett alezredes több rendbéli vádak miatt a hadügyminisztérium által Debrecenbe elibem idézendő”. KLÖM XV. 240.

³⁵³ Virágh Gedeon (1823–1872), cs. kir. főhadnagy a 12. (Nádor) huszárezredben, honvéd őrnagy, várfogságot szenved.

³⁵⁴ Mellette Klapka György vezérőrnagy, helyettes hadügyminiszter felterjesztése. – Görgei máj. 29-én írott válaszában úgy vélte, hogy Farkas már az 1848. dec. 16-i parndorfi ütközet óta nem tett fegyveres szolgálatot, Virágh pedig egy idő óta betegeskedik, így mellőzésről egyik sem panaszkodhat. A 12. (Nádor) huszárezredre vonatkozó előterjesztéseket tehát Üchtritz alezredesre kellene bízni. Közli *Katona*: Budavár 549.

³⁵⁵ Hadik Gusztáv (Ágoston), gróf (1801–1873), kilépett cs. kir. alezredes, honvéd ezredes, hadtest-, majd hadosztályparancsnok. Várfogságot szenved.

³⁵⁶ Pulszky Sándor (1803–1849), cs. kir. százados az 52. (Ferenc Károly) gyalogezredben, honvéd ezredes, hadtestparancsnok. Kolerában hal meg.

³⁵⁷ Közli KLÖM XV. 392. A minisztertanács azért függesztette fel Poeltenberg és Dessewffy kinevezését, mert Klapka helyettes hadügyminiszter véleménye szerint „Hadik és Pulszky mint régibb felterjesztés nyomán tábormokságra kinevezendő ezredesek a hátratételre nem méltók”.

³⁵⁸ Kossuth május 30-án kelt válaszát közli KLÖM XV. 434. Kossuth kérte, hogy Görgei határozott igennel vagy nemmel válaszoljon Hadik és Pulszky kinevezését illetően.

³⁵⁹ Láhner György (1795–1849), cs. kir. őrnagy a 33. (Gyulay) gyalogezredben, honvéd vezérőrnagy, az aradi vértanúk egyike.

³⁶⁰ Láhner Görgeihez intézett beadványát ld. MOL HM Ált. 1849:20201. Kossuth június 11-én kelt beleegyező nyilatkozatát közli KLÖM XV. 505.

³⁶¹ Vécsey Károly, gróf (1807–1849), cs. kir. őrnagy a 2. (Hannover) huszárezredben, honvéd vezérőrnagy, ekkor az V. hadtest (arad-temesvári ostromsereg) parancsnoka, az aradi vértanúk egyike.

³⁶² Kossuth jún. 22-én közölte Görgeivel, hogy a tartalék hadtest parancsnokságával Vécseyt, az V. hadtestével Guyont kívánná megbízni. Görgei a levélhez írott széljegyzetében elfogadhatónak tartotta ezt a cserét. Kossuth jún. 25-én közölte a cserét Bemmel. Jún. 30-án Vetter Antal altábornagy, a déli hadsereg parancsnoka javasolta Kossuthnak, hogy Vécseyt hagyja meg az V. hadtest élén, Guyont pedig nevezze ki a IV. hadtest parancsnokává. Kossuth júl. 2-án jóváhagyta ezt a módosítást. KLÖM XV. 564., 591. és 646., *Görgey István* II. 581., MOL OHB 1849:8900.

³⁶³ Kossuth július 8-án válaszolt Görgeinek, s közölte, hogy a pénzgyár Szegedre áttétele miatt 14 napig „semmi pénzt nem teremthetünk”. Ezért utasította Görgeit, hogy a rendelkezésre álló pénzt néhány napig csak zsoldfizetésre fordítsák. Ugyanezen a napon átírt Dusчек Ferenc pénzügyminiszternek, hogy a sereg ellátására legalább 80 000 forintot küldjön Komáromba. Mindkét utasítást közli KLÖM XV. 687–689.

Urbán Aladár

KOSSUTH LAJOS KIADATLAN PÉNZÜGYMINISZTERI ÉS ORSZÁGOS BIZTOSI IRATAI

1848. május 15. – október 5.

Az alábbi dokumentumok közlésének célja, hogy a Kossuth Lajos Összes Munkái sorozat XII. és XIII. kötetét kiegészítse érvényesítve azok szövegközlési gyakorlatának szempontjait. Az anyag többsége Kossuth pénzügyminiszteri időszakából való, s közlésüket az indokolja, hogy azok nagy részének nincs meg a fogalmazványa, így az eredeti más minisztériumok anyagából került elő. A lelőhelyek elsősorban a belügyminisztérium és a hadügyminisztérium iratsorozatai, de két irat Török Gábor délvidéki ellátási kormánybiztos értékes sorozatából való, egy körlevél szövege vidéki levéltárból, egy dokumentum pedig a bécsi magyar külügyminisztérium elnöki irataiból. Ez utóbbi a nemesfémforgalom vagy a magyar kormány pénzügyei vonatkozásában még számos nem publikált pénzügyminiszteri levelet tartalmaz, de közülük csak a bankjegynyomás tervezett titkos bécsi munkálataival kapcsolatos, Duschek Ferenc pénzügyminisztériumi helyettes államtitkárnak Pulszky Ferenc külügyi államtitkárhoz intézett utasítását választottuk. (Miként azt a KLÖM XII. kötete is tette, Kossuth irataként tartjuk azokat is nyilván, amelyeket megbízásából Duschek, vagy titkára Stuller Ferenc írtak.) A közölt iratoknak ez a csoportja — mint azt a feltüntetett iktatószám is jelzi — többnyire a pénzügyminiszter elnöki iratsorozatából kelt, — néhány kivétellel. Ezek közül kettő az s. p. e.-jelű só- és pénzügyi osztály elnöki iratsorozatból való, amelynek anyaga egyébként megsemmisült. Másik kettő pedig két olyan Szemeréhez intézett Kossuth-levél, amely nem kapott iktatószámot. Egészében véve a pénzügyminiszteri iratok itt közölt darabjai kiegészítik Kossuth sokoldalú tevékenységéről alkotott ismereteinket, érzékeltetik, hogy a pénzügyek révén mennyire volt beleszólása a hadügyi kérdésekbe, s ennyiben talán adalékul szolgálnak a kialakuló Kossuth és Mészáros Lázár közötti ellentéthez, miként a két iktatószám nélküli levél a Kossuth–Szemere viszonyhoz.

A Kossuth pénzügyminiszteri iratai között akad két olyan is, amelyek szorosan véve nem tartoznak pénzügyminiszteri tevékenységének köréhez. Ilyen az 1. számú dokumentum, amelyben lapalapítási szándékát jelenti be Rottenbiller Lipótnak, Pest városa akkor még csak helyettes polgármesterének. Bár ezt e sorok írója 1968-ban az Irodalomtörténeti Közleményekben publikálta, úgy vélte, hogy azt — a kivételes elbánást igénylő kérdésre adott belügyminiszteri válasszal együtt — érdemes itt közreadnia. A másik ilyen közlés a 6. számú dokumentum, amelyet — megszólítás és dátum nélkül — Csizmadia Andor már közölt a kecskeméti levéltárra hivatkozva az 1848/49. évi választásokról szóló 1963-ban megjelent monográfiájában. Mivel ennek

a kecskeméti választóknak szóló köszönetnek nyomtatott változata előkerült az Országos Széchenyi Könyvtár Kézirattárának kisnyomtatványai közül, indokoltnak látszott jelen gyűjteményünkben a teljes szöveg publikálása. Annál inkább hasznosnak tűnt ez, mivel a Bács-Kiskun megye 1848–49-es dokumentumait közlétevé, 1988-ban kiadott gazdag kötetből ez a levél kimaradt.

A közölt iratok kisebb, de talán érdekesebb csoportja, a 15–19. számú dokumentum, amelyek Kossuth alföldi toborzójára idején keletkezett. A KLÖM XIII. kötetének tanúsága szerint ebből az időszakból elsősorban azok a jelentések maradtak fenn, amelyeket útja során Kossuth a Honvédelmi Bizottmányhoz intézett.

A helyszínen kiadott rendelkezései közül csak a Bács-Kiskun megyei levéltárban fennmaradt Kecskeméten kelt szeptember 25-iki, a Hódmezővásárhelyen kiadott és Török Gábor iratai között fekvő október 3-iki, utasítása, valamint a Szeged városának levéltárában fennmaradt október 6-i búcsúüzenete ismert eredetiben. Az összes egyéb Kossuthtól útközben kelt az említett kötetben található írás csak másolat, amit kiegészít a XV. kötet függelékében közölt öt további levél: egy eredeti, egy eredeti fogalmazvány, két másolat és egy dokumentumgyűjteményből vett utánközlés.

Ilyen körülmények között érdekes minden Kossuth toborzóörűtjével kapcsolatos közlemény, amely segít rekonstruálni ennek a Kossuth politikai pályája szempontjából kétségtelenül fontos tizenkét napnak az eseményeit. Az itt közölt öt iratból egy eredeti, amely a Nemzetőrségi Haditanács — egyébkén igen hiányos — iratsozatában található (s amelyet a jelek szerint Barta István a XIII. kötet összeállítója mellőzött). A másik négy irat másolat, amelyből hármat a honvédelmi minisztériumhoz, egyet pedig a Nemzetőrségi Haditanácshoz terjesztettek fel, közvetlenül, vagy közvetve. Mivel a felterjesztés oka öngazolás vagy panasz volt, nem lehet kétségünk a másolat hitelessége iránt, jóllehet formális hitelesítés csak az egyiken található.

Meg kívánjuk még említeni, hogy Kossuth pénzügyminiszteri iratai közül egy fogalmazványában ismeretlen, 1848. június 24-én kelt körlevelét Jankovics József publikálta a Tiszatáj 1977. évi 9. számában. Az alföldi toborzóúttal kapcsolatban pedig ugyancsak a Tiszatáj 1983. évi 3. számában Varsányi Péter István adta közre Kossuth egy, a szentesi levéltárban másolatban fennmaradt október 3-án Hódmezővásárhelyen kelt rendeletét és egy Szegedről október 5-én Temes megye közönségéhez intézett, az újoncozással kapcsolatos levelét, amelynek eredetijét a Vajdasági Levéltárban találta meg.

*

A közölt iratok lelőhelyei az 1848/49-es minisztérium levéltárában; a levéltári rövidítések feloldása:

BM ált. ir.	H 12 Belügyminisztérium, általános iratok
BM eln.	H 9 Belügyminisztérium elnöki iratok
BM rend. oszt.	H 15 Belügyminisztérium, rendőri osztály iratai
HM	H 75 Hadügyminisztérium, általános iratok
HM/k	H 75 Hadügyminisztérium, kiadványok
HM bizt.	H 82 Hadügyminisztérium, biztossági osztály iratai
KM eln.	H 6 Külügyminisztérium, elnöki iratok

ONöHt

H 92 Országos Nemzetőrségi Haditanács iratai

PM eln.

H 20 Pénzügyminisztérium, elnöki iratok

Török Gábor ir.

H 112 Török Gábor kormánybiztosi iratai

1.

Kossuth lapjának kiadásáról Rottenbiller Lipót helyettes polgármesterhez

Pest, 1848. május 15.

Polgármester ur!

„Kossuth Hírlapja” cím alatt hetenként hatszor megjelenendő politikai s társadalmi hírlapot szándékozáva f. e. július elsőjétől kezdve kiadni, az 1848:XVIII. t.c. 3^{ik} fejezete értelmében; ezen szándékomat Polgár mester úrnak ezennel következő nyilatkozatokkal jelentem be

1. A lap tulajdonosa én leszek: felelős szerkesztőnek pedig Bajza József urat választottam.

2. Lakásom: Pest Nádor utza Döring ház¹ 1° emelet.

3. Most lévén az itteni nyomda tulajdonosokkal lapom nyomtatása iránt alkuban, mihelyt szerződést köthetek, a nyomdát, melyben lapomat nyomtatni szándékozik, azonnal — minden esetre pedig a lap megjelenés előtt bejelenteni el nem mulasztandom.

4. Kiadni szándéklott lapom, hatszor egy héten jelenendik meg; és így a törvény értelmében 5000 pft biztosítéknak letételével jár. Midőn erre ezennel késznek ajánlkozom, egyszersmind bátor vagyok kérdést tenni, valljon a Pesti takarékpénztárba letett ily tőkérőli elismervény készpénz gyanánt elfogadtatik-é;

Kérek magamnak e bejelentésemről hátiratilag bizonyítványt adatni:

Kelt Pesten május 15k. 1848.

Kossuth Lajos

Eredeti tisztázat

BM ált. ir. 1848:1593.

Megjegyzés: Kossuth beadványának hátiratán Rottenbiller május 16-án kelt feljegyzése, hogy az eredetiben a belügyminiszterhez terjesztendő fel, s a biztosíték kérdésében a miniszter véleményét kell kikérni.

A belügyminisztérium május 27-én kelt válaszlevelének fogalmazványa Pest város közönségének:

„Kossuth hírlapja iránti jelentésének egyéb pontjai tudomásul vétetvén; a mi a biztosítékra nézve tett azon kérdést illeti: »ha valljon a pesti takarékpénztárba letett 5000 for[int]ról szóló térvény kész pénz gyanánt elfogadtatik-é?«

E tekintetben a város közönségét a törvény és annak értelmében f. e. ápril 28^{kán} kiadott eljárási és végrehajtási szabályok szoros megtartására és a jelen úgy mint egyéb esetekbeni alkalmazására utasítom.” (A választ eredetileg Farkas János tanácsos fogalmazta, de ezt az élesebb szövegezést, amely kijelentette, hogy a ren-

¹ A Döring ház a Nádor u. 12. alatti jelenlegi iskola épülete. Azonosítása a *Pest. szab. király város házejegyzéke*. Pest, 1848. 43. és a korabeli átnézeti térképek alapján.

delet szövege világos, így annak esetenkénti alkalmazásra külön utasítást adni felesleges, áthúzták.)

Kossuth a biztosítékot készpénzben tette le. Rottenbillerhez intézett június 24-i beadványát ld. KLÖM XII. 307.

2.

Kossuth Mészáros Lázárhoz a sorkatonák zsoldpótléka ügyében

Budapest, 1848. június 7.

799/PM

Mészáros Lázár hadügy Minister urnak

A tegnapi napon tartott minister tanácsban Kegyed javaslata következtében a tudva lévő zsoldpótléknak Május 1^{étől} fizetése lévén elhatározva, ezennel alkalmat veszek magamnak Kegyedet az országos pénztár jelenlegi állapota érdekében az iránt figyelmeztetni, mikép a szóban lévő pótlék összeg igen sokra fogna menni, ha mint határozva lón Május 1^{étől} fizettetnék. Én azt gondolom, hogy az illetők, biztosítva arról, hogy jövőre illetőségüket pontosan kapandják, a Június elsejétől fizetéssel is meg fognak elégedni, — legfeljebb talán a Csányi kir. biztos által folytonosan fárasztó szolgálatban tartottak kivételével; s ennél fogva szívesen felkérném Kegyedet, hogy a mint mondám, igen sokra menő pótlék összegnek a kincstár részerei meggazdálkodását a lehetőségig eszközölni, s e részben engem értesíteni méltóztassék.

Kelt Budapesten Junius 7^{én} 1848

a pénzügyi Minister

Kossuth Lajos

Eredeti tisztázat

HM bizt. oszt. 1848–10–244

Megjegyzés: Mészáros június 10-én kelt válaszában nem járult hozzá a kérelemhez, mert — mint írja — a pótléket mind a Főparancsnokság, mind a sajtó sürgetik. A különbségtétel sem indokolt, mert az azonos célra működő katonaság zsoldja között — az elégedetlenség elkerülése érdekében — nem lehet különbséget tenni.

3.

Kossuth Mészáros Lázárhoz a Dráva-vonal szervezéséről

Budapest, 1848. június 17.

955/PM

Hadügy minister Mészáros Lázár urnak

Csányi László biztos úrnak mai napon vett hivatalos levele, a többek között hazánknak a Dráva felől leendő minél biztosb megvédése tekintetéből azon kívánatot is tartalmazza, hogy a Vas, Zala, Somogy, Tolna és Baranya vármegyékben gyűjtött önkéntesek egész serege, biztos úr rendelkezése alá adatnék; mint nemkülönben,

hogy Ottinger tábornok úr mielőbb átvenné az ott táborozó sereg vezérletét. Úgy tartom felesleges biztos úr kívánatát részemről is indokolva, minister úr becses figyelmébe ajánlani.

Kelt Budapest Junius 17^{én} 848

a pénzügy minister
Kossuth Lajos

(Utóirat, Kossuth sk. írása:)

Talán jó volna Csány kir. biztos úrnak ismét vagy 1000 kaszát küldeni. Álgyak, golyók, puskapor, s a kirendelt puskák reménylem, hogy már elmentek; de amint a levélből látom, még nem érkeztek hozzá.

Eredeti tisztázat
HM/k 1848:496

Megjegyzés: mellette Mészáros válaszlevelének fogalmazványa június 19-ről, amelynek lényege: „Habár a kiemelt körülmények a gyors intézkedés szükségét sokkal inkább szem elé tüntetik, semmint azt meggyőző indokkal bővebben kellene támogatnom, — minister úr közlő iratába[n] foglalt ajánlaton kívül egyéb pontjai is teljesítvék.”

4.

Kossuth körrendelete a honvédek felruházására szánt ajándékok gyűjtéséről

Budapest, 1848. június 17.

739/PM

Miután a vésszel fenyegetett drága hon fölsegélésére a hű polgárok által hozott áldozatok között oly neműek is foglaltnak, *mellyek a honvédsereg ruházattali ellátására szánvák*; az ezen hatóság részéről a segedelem gyűjtésére kirendelt bizottmányok ezennel oda utasítatnak, hogy a készpénzen kívül teendő ollyatén adakozásokat, mellyek az önkéntesek toborzásával foglalkozó zászlóalj-kormányok által felruházás tekintetéből elfogadhatónak kijelöltetnek, — egyenesen¹ felállított zászlóalj-kormányok szolgáltatását, annak az átvételről szolló nyugtatványait jegyzékbe vegyék, s ekként úgy az ellenőrködést mint az adományoknak folytonos világozásban tartását eszközöljék.

Kelt Budapest Junius 17^{én} 1848

Eredeti tisztázat
Ld. pl. Moson megye lt.
Bizottmányi ir. 1848:444.

Megjegyzés: a fenti körrendelet kiegészítésére ld. a Pest megyéhez június 22-én kelt rendeletet, amely az élő állati vagy terményi ajándékok esetében — ha azokat közvetlenül nem tudják felhasználni — lehetővé teszi azok pénzé tetelét; ld. Pest megye lt., Közgyűlési iratok 1848:4805.

¹ A körlevél ezen helyén a legközelebbi ún. zászlóalj alakulási helyét tüntették fel. Moson esetében Pozsony városát.

5.

Kossuth pénzgazdálkodási utasítása Török Gábor tábori ellátási biztoshoz

Buda, 1848. június 22.

243/s. p. e.

Török Gábor szegedi tábor ellátási biztos úrnak

Miután a szegedi tábor ellátására az ottani sóhivatalnál 50 000 pft már utalványoztatott, és ez által az Arad vármegyében és városban a hon védelmére beszedett és illetőleg ajánlott összegek, valamint Arad, Csanád, Csongrád vármegyék és Arad és Szeged városok katonai tartozások az említett célzatra fordításának szüksége megszüntetett, Önt hivatkozva a f. hó 16^{án} 9. sz. alatt kelt levelére ezennel felszólítom: miszerint az ezentúl megkívántató pénzmennyiséget mindég jókor nekem bemutatni, egyszersmind pedig részéről is oda hatni szíveskedjék: hogy az érintett Arad megyei és városi adakozások minél előbb az aradi sóhivatalba leszállíttassanak.

Továbbá arra kérem biztos urat, hogy a katonaság ellátása, s a fuvarozás iránt kötendő szerződéseknél méltóztassék figyelemmel lenni hazai kincstárunk jelen állapotára, és azért a kikötött árra nézve akként intézkedjék, hogy az ne azonnal és egyszerre, hanem hanem részletekben és időre legyen fizetendő; sőt én az ország különböző vidékeiről^a s Erdélyből is érkezendő seregszállítások és azok ellátása iránt szándékozom hasonló modorban kötni valamely előbkelő (!) kereskedő házzal szerződést, ettől azonban biztos úr föl ne függesse munkásságát, *hanem mindenesetre gonddal legyen, hogy a pártütők megzabolázására szánt seregek fogyatkozást semmiben ne szenvedjenek.*^a

A részére utalványozott pénzekről számadások vitelének módja iránt Ön az egyúttal értesített hadiminister úrtól a szükséges rendeletet nyerendi.

Budán 848 Junius 22^{én}.

a pénzügyminister

Kossuth Lajos

Eredeti tisztázat

Török Gábor ir. 1848:45.

Megjegyzés: A „szegedi tábor” (valójában a bácskai tábor) polgári (ellátási) biztosának június 11-én nevezték ki Török Gábort, Arad polgármesterét. Az említett 50 000 pft utalása június 14-én történt; ld. Török Gábor iratai 1848:12.

6.

Kossuth köszönete kecskeméti megválasztásáért

Budapest, 1848. június 23.

Kossuth kecskeméti polgárok egy csoportjának megkeresésére 1848 június elején elfogadta a képviselőjelöltséget, majd — híret véve, hogy az ő jelölésével népszerű helyi jelöltet akarnak kibuktatni — visszavonta jelöltségét. Nyilatkozata június 10-én jelent meg a Közlönyben és a Pesti Hírlapban. (Ld. KLÖM XII. 240–241.) Mikor június 18-án a város egyik kerületében mégis megválasztották, Kossuth az

^a A kurzivált részek Kossuth sk. betoldásai a tisztázatba.

alábbi köszönőlevelet intézte választóihoz, amit azután a városban nyomtatva sokszorosítottak. (Szövegét a kecskeméti levéltár nyomtatott példánya alapján közölte *Csizmadia Andor: A magyar választási rendszer 1848–1849-ben.* Bp. 1963. 141–142.)

390/PME

Kecskemét város első kerület választóihoz!

Vettem önöknek folyó hó 22-ről hozzám bocsájtott igen becses levelét.

Tartalma édesen lepett meg, mert meg vagyok győződve, mikép őszinte polgári bizalom kútfejéből eredett; mert bizonyágát látom benne azon megismerésnek, mikép ha tettem valamit: nem hírért, nem dicsőségért, nem jutalomért, hanem forrón szeretett honoméért tettem, — és e megismerésnek tudása volt és maradt polgári életem büszkesége.

Fogadják polgártársaim őszinte meleg köszönetemet igen becses bizalmukért!

És legyenek meggyőződve, mikép Kecskemét város közönségét, önöket polgártársaim! nemzetünk egyik legtisztább, s népességre s pontosított erőre nézve legtekintélyesebb testületét, és ekkép legdrágább kincsünk, nemzetiségünk egyik védoszlopát képviselhetni szerencsémnek tartandottam, ha azok következtiben, miket időközben önök kebelbeli némely polgártársaink tenni jónak láttak, férfias ön érzetem, az első szives felhívásra tett ígéretem visszavonására nem kényszerít [!], és ha mind ezek mellett is sz. kir. Pest belváros választói, adott szavamnak megtartásától felmenteni hajlandók lettek volna, örültem volna kecskeméti választóim irányában meleg polgártársi szeretet, hűséget bizonyíthatni — és azt: mikép urunk királyunk tanácsában úgy, mint mindenkor egyaránt, legszebb előttem a polgár név!

Azonban miként önök előtt tudva van, sz. kir. Pest belváros választóinak már előbb szavamat adtam, s azért valami már Szeged, Jászberény, Zenta, Almás¹ városok és szent-endrei kerület választóinak irántam tanúsított igen becses bizalmukat szívesen megköszönni kénteleníttem: úgy a kecskeméti képviselőséget sem áll hatalmamban elfogadni.

Fogadják önök, tisztelt polgártársaim, ismételve őszinte meleg köszönetemet, s engedjék reménylenem, mikép bennem helyezett igen becses bizalmukat a fenebb megemlített körülmények jövőre nézve nem gyöngítendik.

Kelt Budapesten junius hó 23-kán.

Kossuth Lajos m.k.

Nyomtatvány

OSzK Kisnyomtatványok

Megjegyzés: Kossuth másnap, június 24-én nyilatkozatot bocsátott ki, hogy Pest belvárosi választókerületének mandátumát tartja meg. (Ld. KLÖM XII. 308.)

¹ Bácsalmás, ahol Kossuth javaslatára Vörösmarty Mihályt választották meg.

7.

Kossuth Mészáros Lázárhoz a táborba szállt nemzetőrség díjazásáról
Budapest, 1848. június 29.

1079/PM

Hadügy Minister Mészáros Lázár úrnak

Folyó hó 23^{án} 636^{ik} szám alatt kelt s hozzám intézett azon fölszollítására, vajjon a mobilisálandó nemzet őrsereg a szerint fog-e, miként a honvédek, vagy pedig a 22. t.cikk 13 §a világos rendelete nyomán a sorkatonasággal egyenlően fizettetni? Szíves bizodalommal fölhívom Minister urat az íránt, hogy ha nézetei szerint a körülmények e részben a törvény rendeletének kedvezőbb értelmezést adni parancsolnak, méltóztassék egyszersmind a fizetés mennyisége iránti javaslatát is velem közleni.

Kelt Budapesten Junius 29^{én} 1848

Kossuth Lajos

Eredeti tisztázat
HM/k 1848:1219

Megjegyzés: Mészáros július 11-én válaszolt, s a Nemzetőrségi Haditanács július 9-i levelére hivatkozva közölte, hogy a honvédségnél az őrnagy 130 pft, a segédtsztrangja szerint, főorvos 50, alorvos 30, számvevősegéd 30 pft havi díjat, a zászlós napi 24 xr (krajcár) napidíjat, illetve a százados 80, a főhadnagy 40, az alhadnagy 30 pft havi díjat, az őrmester 24 xr, a tizedes 16 xr, a dobos, az ács és a közcívítész 8 xr napidíjat kap. Majd tudatja döntését: „mely díjjakhoz a hon védelmére kimozdított nemzet őroket egyenlően díjazandóknak határoztam”. (Fogalmazványa uo.)

8.

Kossuth Mészáros Lázárnak a kincstári kifizetőhelyek katonai erővel történő védelmezéséről

Budapest, 1848. július 5.

1111/PM

Mészáros Lázár hadügy Minister urnak

A temesvári felügyelőségnek f. hó 23^{ról} kelt s hozzám intézett jelentése szerint az ómoldovai 30^{ad} hivatal junius 19^{kén} délelőtt 11. órakor az ilyr (!) lázadók által megtámadtatván, s a harminczados tisztr az erőszaknak ellen nem állhatván, kénytelen volt a lázadóknak 417 pftot kiszolgáltatni, maga pedig Temesvárra menekülni.

Úgy vagyok értesülve, hogy ezen merényletet igen csekély rendes katonai erővel is sükerülhetett volna meghiusítani, de ez nem történt, és azért szíves bizodalommal fölkérem Minister urat, méltóztassék a temesvári hadikormányzót a felelőség terhének reá ruházása mellett oda utasítani, miszerint a rendelkezése alatt álló se-reget általában ugyan a közcsend és rend fenntartására, de különösen még az álladalmi kincstárnak, minden lehető megtámadások elleni védelmére mindenkor készen tartani szigorú köteletségének ismerje.

Budapest Julius 5^{kén} 848.

a pénzügyi Minister

Kossuth Lajos

Eredeti tisztázat

HM bizt. oszt. 1848-10-376.

Megjegyzés: Az említett jelentés és ennek a levélnek a fogalmazványa nem ismert. A tisztázat mellett Mészáros július 8-án kelt, a temesvári Főhadparancsnokságot a fentiek értelmében utasító intézkedése.

9.

Kossuth Török Gábor polgári biztosnak a rendelkezésre bocsátott pénzek kezeléséről

Budapest, 1848. július 9.

1277/PM

Török Gábor országos biztos úrnak

Folyó hó 5^éről 112 és 115^{ik} számok alatt kelt tudósításaira, melyek egyikében értesítem, hogy az országos biztos úr az Esztei Ferdinánd huszár ezred számára 6000 pftot adott a rendelkezése alatt álló pénztárból, az ezred kormánya által Szabadkára érkeztekor vissza fizetendő. — Másikában arról: hogy az Óbecsén táborozó honvédi 3^{dik} zászlóalj tisztjei 8000 pftnak felvétele végett Szegeden megjelenván, miután az ottani sőtiszttséghez utalvány a pénzügyi Ministeriumtól nem érkezett — ha rögtön nem érkezik ismét az országos biztos úrnak kellend a kezelés alatti pénztárból a dolgon segíteni; — egyszersmind felszólítatom, hogy a honvédek, nemzetőrök és sorkatonák készpénz járulékát egyenesen a sópénztárra utalványozzam.

Előre bocsátván országos biztos úrnak kellő értesítése végett, mikép én a sorkatonaságnak úgy mint a honvéd zászlóaljknak, valamint szintén a mozgó nemzetőrségnek is, annyiban és a szerint a mint a költségvetés hozzám a hadügyi Ministerium és az országos honvédi hadi tanács által beadatott, az egész Julius hóra megkivántatott dotatióját utalványoztam.

Mi a sorkatonaság járandóságát illeti, értesítve vagyok hivatalosan a hadügyi Minister által, mikép e részben semmi utalványozás sem szükséges, a sorkatonaság az egész Julius hónapra dotálva lévén, — továbbá arról is, hogy az ideiglenesen előlegezett 6000 pftnak a rendelkezése alatti élelmezési pénztárba azonnal leendő visszafizetése iránt a hadügyi Ministerium útján a kellő intézkedések megtétetvék. E tekintetben tehát a dolog rendben van.

Mi általában az illyes momentán előlegezéseket illeti, azon felvilágosítást nyervén e tekintetben a hadügyi Ministeriumtól, hogy ezen előlegezést az említett ezred pénztárának távolléte, s azon körülmény, miszerint az ottani háborgások közepette a pénzért szokott módon a Cassa tisztet küldeni nem bátorságos, — nagyobb csapatnak menni pedig sok bajjal jár; tette szükségessé — minden esetben azon feltétel alatt, hogy az ezrednek állomására megérkezétevel rögtön visszatérítessék — csak az előlegezés azon pénztárnál, melyből tétetik, hátramaradást ne idézzen elő — észrevételem nints, minthogy lehetnek rendkívüli körülmények, melyek azt mellőzhetlenné teszik, p. o. ha ellenséges táboron kellene a hadi pénztárhoz jutni.

A honvédi 3^{dik} zászlóalj részére kívánt 8000 pftnak rögtöni utalványozását illetőleg — a hadi tanács elnöke által értesülend országos biztos úr, hogy ezen összegnek a szegedi sópénztárnál az illető tiszt általi felvétele iránt — hasonlókép megtétetvék a szükséges intézkedések. Egyébiránt a zavar onnan támadt, hogy a honvédi zászlóalj elhelyezése iránt a hadi tanács által hibásan voltam a készletek utalványozása alkalmával értesítve, s így történt, hogy a 3^{dik} zászlóaljnak Posonyba van 10 500 pft utalványozva, Szegeden pedig a 9^{kn}ek, de miután az utalványozott

összeg mindenütt ugyan egy — az az 10 500 pft — hivatalosan értesítve vagyok az országos hadi tanács elnöke által, mikép kellő intézkedés után e tekintetben sem lesz semmi felakadás.

A mozgó nemzetőrség ellátását illetőleg: a hadügyi Ministeriumnak mai napon vett hivatalos felszólítása következtében — részint, hogy az országos biztos úr rendelkezése alatt álló élelmezési pénztár rendeltetésétől el ne vonassék, — de azért is, hogy a szegedi táborba naponta sereglő mozgó nemzetőrség pénzjáruléka kiszolgáltatásának tekintetéből zavar ne támadon, mai napon 50 000 pengőforintot utalványoztam országos biztos úrnak azonnal megküldendő. Ezen összegről országos biztos úr a hadügy Ministeriumnak külön részletes számadást készítend, — a hadügy Ministerium pedig ezen részletes kimutatás nyomán nekem adand pótlólag specifi-
cációt; mit most hivatalos levele szerint nem tehet azért, mert egyelőre nem tudja, hány mobilizált nemzetőri zászlóalj érkezett időközben, és érkezhetik naponta a szegedinek nevezett, de az egész szerb lázadás visszaverésére működő seregeket magába foglaló táborba. — Egyébiránt a hadügyi Ministerium irányában teendőiről országos biztos úr annak útján hivatalosan fog értesíteni.

Kelt Budapesten Julius 9^{kén} 1848.

a pénzügyi Minister
Kossuth Lajos

Eredeti tisztázat:

Török Gábor iratai 1848:169

Korabeli másolat

HM bizt. oszt. 1848–10–424.

Megjegyzés: A tisztázat mellett Török Gábor a megyékhez intézett levelének fogalmazványa, amelyben jelentést kér a mozgósított nemzetőrség létszámáról. A másolat mellett Stuller Ferenc értesítése, amelynek kíséretében megküldte a Török Gáborhoz szóló levél másolatát.

10.

Kossuth Szemere Bertalannak a katonaság délvidéki elhelyezéséről

Budapest, 1848. július 19.

(Ikt. sz. nélkül)

Belügyi Minister Szemere Bertalan urnak

Vukovics kir. biztos jelentését ezennel visszaküldvén, az Oraviczán veszteglő katonaságra nézve szíves bizodalommal arra kérem Minister Urat, hogy hadügy Minister úrral egyetértőleg méltóztassanak akként rendelkezni, hogy ha azon katonaság a jelen körülmények közt mostani helyén netalán sürgős, ellenben a Szegedi tábor megerősítésére kívánatos volna; az a kir. biztos úr javaslata nyomán mielőbb Szegedre áttéssék.

Kelt Budapest Julius 19.

pénzügyi Minister
Kossuth Lajos

Eredeti tisztázat

BM rend. oszt. 1848–1–324

Megjegyzés: A Kossuth által visszaküldött Vukovics levél július 17-én kelet, beszámolt a július 11-ei verseci ütközetről és a végvidék helyzetéről. Ebben jelezte, hogy a 37. Mihály gyalogezred Nagyváradról áthelyezett zászlóalja Oravicán felesleges, miközben a szegedi táborban szükség lehet rá. (Mellette a zj Oravicára rendelésének előzményeiről szóló levelezés.) Mészáros július 28-án közölte Szemerével, hogy a zj-t Becskerekre rendelte — és egyben visszaküldte Vukovics levelét és mellékleteit. Szemere egyébként Vukovics jelentését — egy bekezdés és az utóirat kivételével — publikáltatta a Közlöny 1848. július 20-i számában.

11.

Kossuth Szemere Bertalannak a belügyminisztérium futárpostájának igénybevételéről
Budapest, 1848. július 19.

(Ikt. sz. nélkül)

Belügy Minister Szemere Bertalan urnak

Az erdélyi uri dézsma megszüntetése tárgyában tegnapi napról királyi biztos, b. Vay Miklós úrhoz intézett hivatalos levelemmel összehangzólag ezennel ide mellékelem a kincstárnokszághoz szóló hason tartalmú rendeletemet; kérném Minister urat, hogy ha van sürgöny által Erdélybe küldendő levele, ez enyimet is azzal együtt elindítani méltóztatnék, különben kénytelenítem azt a rendes posta által elküldeni.
Kelt Budapesten Julius 19. 1848

a pénzügy minister
Kossuth Lajos

Eredeti tisztázat

BM eln. 1848:608.

Megjegyzés: az irat külzetén Szemere írásával: „elküldetett”. A Vaynak szóló, előző napon kelt rendeletet ld. KLÖM XII. 462–463.

12.

A pénzügyminisztérium köszönete Wodianer Sámuelnek a kölcsönként felajánlott terményért

Budapest, 1848. augusztus 2.

1592/PM

Wodianer Samuel és fia uraknak

A szegedi tábor ellátási biztosának, Török Gábor úrnak f.é. Julius 27^{ről} kelt hivatalos jelentéséből örömmel értesült Pénzügy Minister Ur Önöknek azon hazafias áldozatkészségökről, minél fogva Szegeden lévő 300 köböl¹ zabjokat, a szállítókkal kötött árban 5%, s egy évi várakozás mellett kölcsönképen felajánlani szíveskedtek.

Midőn Minister ur szives köszönetét fejezi ki ez ajánlatért, megbízott egyszerűsmind azon kérdést intézni tisztelt uraságtokhoz, hogy a tábori biztos úr által átveendő zabnak áráról, a kincstár részéről formaszertinti kötelezvényt, avagy pedig status

¹ Egy csongrádi köből 90,54 liter ill. 67,91 kg. Ld. *Bogdán István: Régi magyar mértékek*. Bp. 1987. 96.

utalványokat fogadnak-el örömebben? bár melyiknek kiadása azonnal el fogván elrendeltetni [!].

Kelt Budapest Aug. 2. 848

A pénzügy minister ur megbízásából
Fogalmazvány
 PM eln. 1848:1592.

Megjegyzés: Mellette Török G. említett jelentése, az arra adott augusztus 2-iki válasz fogalmazványa, amely tartalmazza a zab átvétele kapcsán követendő eljárást. A levelet Stuller Ferenc titkár írta alá.

13.

Duschek Ferenc államtitkár Pulszky Ferenc külügyi államtitkárhoz a bankjegykészítéssel tervezett bécsi munkálatairól

Buda, 1848. augusztus 10.

714/s. p. e.

Pulszky Ferenc álladalmi titkár úrnak

Grim[m] Vincze a pénzügy minister úr által Bécsbe a végett küldetett: miszerint a magyar pénzjegyek gyártásához megkivántató sajtót s egyéb szükséges gépeket megszerezvén, egyszersmind a bécsi bankjegy gyárnak megtekintése által a pénzjegyek készítése körüli ismeretét bővíteni igyekeznek, egyúttal felhatalmaztatván, hogy a magyar pénzjegy készítéséhez szükséges szakértő egyének, s jelesül egy írásvésnöknek megnyerését eszközölni iparkodják, s egy fejkép mintának vésése iránt, az ottan létező fejkép vésnökök egyik legjelesebbjével alkura lépjen, mind ezt pedig álladalmi altitkár úrnak előlegesen kikérendő jóváhagyásával eszközölje.

Midőn erről álladalmi altitkár urat ezennel értesíteni sietnék, van szerencsém Önt egyúttal az iránt megkeresni, miszerint nevezett Grim[m] Vinczének e részben segéd kezét nyújtani, — a megkivántató pénz öszveget az ottani magy. díjazó hivatalnál — melly e végre a bécsi magy. fiók harminczad hivatal által kellő pénz mennyiséggel elláttatandik — utalványozni, s különösen arra ügyelni szíveskedjék, hogy azon esetre, ha a kérdéses fejkép minta vésésével megbízandó művész, e részbeni munkája eszközölése végett Pestre lerándulni vonakodnék, s azt ott helyben eszközölni kívánná, — miután a pénzügy minister úr különösen azt óhajtja, miszerint a vésendő fejkép mintáról semmiféle lenyomatok ne történjenek, — az e célra megnyerendő vésnök, említett fejkép mintát a magyar külügy ministeriumnak egyik hivatalos szobájában, s Ön által e végre kijelelendő egy, vagy béléltása szerint több tisztviselőknél folytonos éber felügyelése alatt készítse el. Elvégre Önt az iránt is megkeresem, mikép az illy módon elkészítendő fejkép mintát óvatos gondossággal bepakolva, hivatalos pecsét alatt, a pénzügy minister úrhoz átküldeni ne terheltelessék. Budán Augusztus 10^{én} 1848

A pénzügy Minister helyett
 Duschek Ferenc

Eredeti tisztázat
 KM eln. 1848:984.

Megjegyzés: Pulszky aug. 23-án a kebelbeli díjazó hivatal útján 1000 pftot utalt Grimm Vince litográfusnak, akinek bécsi küldetéséről jelenleg nem rendelkezünk további ismeretekkel.

14.

Kossuth Duschek Ferenc államtitkárhoz Ivánka Imre őrnagy táborának pénzügyi ellátásáról

Budapest, 1848. szeptember 1.

1496/PM.

Pénz és só osztály igazgató Statustitkár Duschek Ferenc úrnak

Azon összegből, mellyek Ivánka Imre, Görgey Arthur s a többi Ó Fensége a Nádor által újonnan kinevezett őrnagy urak rendelkezése alá a kincstárból kiadatni rendeltetett, méltóztassék osztály igazgató úr az Ivánka őrnagy úr számára járó 20 000 pftot az általa már fölvett egy résznek beszámítása mellett azonnal kifizetni.

Kelt Budapest Sept. 1. 848

pénzügy Minist.

Fogalmazvány

PM eln. 1848:1496.

Megjegyzés: az önkéntes nemzetőrség táborainak élére kinevezett őrnagyok pénzügyi ellátására ld. KLÖM XII. 812–813. Kossuth Ivánka váci táborát — közelsége és gyors növekedése miatt — igen fontosnak tartotta; ld. még KLÖM XII. 890–891; 897–898.

15.

Kossuth utasítása a Ferdinánd császár huszárezred tartalékosztályához: fegyver és ló nélküli legénységét engedje beállni a Hunyadi lovascsapatba Kecskemét, 1848 szeptember 25.

Kossuth Lajos telj hatalmú országos biztostól

Kutassy Ignác császár huszár ezredbeli hadnagy úrnak

A hazánkat jogtalanul megtámadott ellenség Pest vármegye szélén áll.

Mint teljes hatalmú biztos ki vagyok küldve az ország védelme végett intézkedések eszközésére s minden védelmi erőnek az ország törvényes kormánya rendeletei szerinti felhasználására.

Kecskemétre érkezvén, a hadnagy úr parancsnoksága alatt levő huszárok egy része szolgálatát a hazának hazafiúi lelkesedéssel önkényt felajánlván, arra kért fel, tennék oly intézkedéseket, hogy a haza jelen súlyos perczeiben itt munkátlanul ne vesztegeljenek, hanem ellenség elibe vezéreltessenek.

Értesítem, hogy egy pár száz vitéznek karját használni a hazának érdekében áll. És miután a hadnagy úr parancsnoksága alatt levő gyakorlatnak s tartalék seregi intézkedéseknek a jelen körülmények között sokkal kevesebb erő is megfelel, mint a mennyi most itt fegyver és ló nélkül vesztegel, felkértem hadnagy urat, hogy a pillanatnyilag nélkülözhető legénységét olly karban találja-e, miszerint az a fegyelem

legkisebb felbontása nélkül az ellenség ellen activ szolgálatra vezényeltethessék, vagy jobbnak tartaná azokat, kik erre önkényt ajánlkoznak, s itt feleslegesek, a Hunyadi csapat lovasságához Körösre átereszteni; mind hadnagy úr akkint nyilatkozván, hogy az első, fegyver és lóhiány miatt kivihetetlen, a másodikat ellenben teljesíteni kész, ezennel hivatalosan felkérem hadnagy urat, hogy a nélkülözhető legénységnek azon részét, melly erre önkényt ajánlkozandik, rögtön Nagykörösre, Villám Gyula Hunyady [!] csapatbeli lovas százados rendelkezése alá utasítani sziveskedjék, miről én, a ministerium utján a hadi parancsnokságot is értesítem.

Kelt Kecskeméten September 25-én 1848

Kossuth Lajos mk.
országos biztos

Korabeli hiteles másolat

HM 1848:7582

Megjegyzés: Kossuth levelének másolatát Ignaz Brunner hadnagy, az ezred-depot parancsnoka mellékelte az ezredparancsnoksághoz szept. 26-án megküldött jelentéséhez. Ugyanott található a Hunyadi csapatba átment egy tizedes és harminc közlegény névsora. Lázár alezredes az ókéri táborból szeptember 28-án fordult a HM-hez és sürgette a 31 fő „visszaszállítását”. A HM ugyancsak itt található október 6-i válaszána fogalmazványa szerint a kérést „a jelenlegi aggasztó körülmények miatt” nem tartja teljesíthetőnek. — A jelentéstevő Ignaz Brunner hadnagy egyébként azonos a Kossuth által megszólított Kutassy Ignáccal; ld. *Bona Gábor*: Kossuth Lajos kapitányai. Bp. 1988. 355–356.

16.

Kossuth fegyvert utal Woronyeczky vadászai számára

Szentes, 1848. október 1.

Kossuth Lajos teljes hatalmú országos biztostól Nádosy István alezredes úrnak Sziveskedjék ön ezen utalványomra hetczeg Woronyeczky vadászcsapatja számára negyven darab vont csövű fegyvert kiszolgáltatni s azoknak árát darabját 24 pftjával számítva, az ide rekesztett utalvány szerint a kincstárnál felvenni.

Kelt Szentesen 1848. Oct. 1.

a képviselőház honvédelmi bizottmányának tagja
s teljes hatalmú országos biztos
Kossuth Lajos

Eredeti tisztázat

ONöHt 1848:4805.

Megjegyzés: Mellette Lahner őrnagy október 4-én kelt levele a Haditanács elnökéhez, hogy ilyen fegyverek már nincsenek, mert azokat a Hunyadi csapat egyik századosa már átvette. Esetleg már fegyvereket tud biztosítani. Október 7-én Lukács százados a Haditanács osztályvezetője ezt jelenti Kossuthnak. Kossuth tervére Woronyeczky vadászaival kapcsolatban ld. az október 1-jén Szentesről az OHB-hez intézett levelét; KLÖM XIII. 61.

17.

Kossuth megengedi a Don Miguel ezred legénységének a honvédekhez való átlépését

Szeged, 1848. október 4.

Népfelkelési teljhatalmú országos biztos
s az ország honvédelmi bizottmányának tagja Kossuth Lajos
Martinovszky Ferenc Don Miguel ezredbeli százados úrnak!

Mint a képviselőház által kirendelt azon országos bizottmány tagja mellyre a hon minden véderejéveli rendelkezés bízva van, ezennel tudatom kapitány úrral, mikép: valamint az más ezredekben szolgált s a honvéd zászlóaljokhoz áttétetni kívánt sorkatonákkal történt, a kapitány úr parantsnoksága alatt álló Priblinszky Antal, Tóth András 1, Oláh Sándor 1, Király Dániel és György Lőrincz közvitéztek, Sándor Péter dobos, Nagy János káplár, Kantza Mihály és Kiss János őrvezetők, kik előttem személyesen előterjesztett kérelmük szerint, az itten szállásoló 30-d honvéd zászlóaljnál kívánnak besoroztatni; ezen besoroztatás tőlem, mint az ország honvédelmi bizottmányának tagjától nyertek feltételen engedelmet; minél fogva nevezettek, valamint mind azokat, kik haza szeretetük sugallatánál fogva netalán hasonlólag áttétetni kívánnának, kapitány úr minden legkisebb, bár tsak szóval is történhető bántalom nélkül átbotsátandja. — A 30-d honvéd zászlóalj toborzó parantsnokánál azonnali besoroztatásai iránt fenn nevezetteknek a kellő rendelkezéseket megtettem. Kelt Szegeden Október 4-én 1848.

Népfelkelési teljhatalmú országos biztos
s [az] ország honvédelmi bizottmányának tagja
Kossuth Lajos mp.

Korabeli hiteles másolat
HM 1848:8200.

Megjegyzés: A fenti levélmásolat a 39. Don Miguel gyalogezred 3. zászlóaljának október 9-én a nagybecskerekeli dandárparancsnoksághoz intézett jelentésének melléklete. Itt található az átlépettek névsora is. Az iratokat október 10-én Kiss Ernő ezredes dandárparancsnok a HM-nek terjesztette fel. A minisztérium október 14-én kelt válasza szerint „az országos honvédelmi bizottmány a király és a haza nevében kiadott rendeletei ellen a hadügy ministerium teljességgel ellen intézkedéseket nem tehetvén, a nevezett legénység át menetelét is meg akadályozni hatalmában nem áll”.

18.

Kossuth elrendeli a szegedi olasz deportáltak Pestre szállítását

Szeged, 1848. október 5.

Népfelkelési teljhatalmú országos biztos
s a nemzet honvédelmi bizottmányának tagja Kossuth Lajostól
Geropoldi őrnay és szegedvári térparantsnoknak!

Szívesen méltányolva őrnagy úrnak eddigi buzgó szolgálatait szükségesnek tartom az ország honvédelmi bizottmánya nevében következő rendeleteim pontos végrehajtásának eszközzésére hivatalosan megkeresni.

1^{ör} A várbeli olasz foglyoknak innen gőzhajón Szolnokig, onnan pedig vonaton Pestig elszállításáért [!] haladék nélkül siettetni szükséges. Ne tessék ezt semmi apróbb körülményektől, magától a számadások elkészítésétől sem felfüggeszteni, mind ezt a foglyok elküldése után is lehetővé pótlólag teljesíteni.

2^{ör}. Az említett foglyok elszállításához őrizetül egész Pestig a szegedi várban szállásoló Don Miguel ezredbeli századnak kell okvetlenül kirendeltetni, s hozzá még 100 nemzetőrnek csatlakozni. A kísérő tiszt Pestre érkezévével magát a honvédelmi bizottmánynál jelenteni.

3^{ör}. Őrnagy úr ügyelend, hogy az említett Don Miguel századból azok, kik a honvédekhez átmenetelre magokat bejelentették, ebben semmi szín alatt ne akadályoztassanak.

4er. Ezentúl a várban mindennemű őrségi szolgálatot a foglyok elszállítása után csak és egyedül a szegedi nemzetőrség teendő, őrnagy úr azonban a várnak ekkép megüresedő localitásait amennyiben ez iránt megkerestetnék, az itt alakítandó honvéd zászlóalj számára használatul kirendeli, saját szállását őrnagy úr természetesen továbbra is maga használatára tartván meg.

5^{ör}. És minthogy innen Szegedről több honvéd zászlóalj fog felszerelve kiindítani s magából a nemzetőrségből is, de sőt még a népfelkelésből is is több rendbeli csapatok lesznek mobilizálандók, s mind ezeknek időnként lőszerekre lészen szükségök, annál fogva oda utasítom őrnagy urat, hogy szegedi térparancsnok Korda János úrnak rendelkezésére, akár időnként annyi lőszer adjon át, a mennyit ő a szükséghez képest kívánni fog.

Kelt Szegeden október 5^{én} 1848.

Népfelkelési teljhatalmú biztos
s a nemzeti honvédelmi bizottmánynak tagja
Kossuth Lajos

Korabeli hiteles másolat
HM 1848:11646

Megjegyzés: Kossuth levelének másolatát Geropoldi alezredes terjesztette fel december 11-én, mivel jelentés szerint meg akarták szüntetni a várban lévő törzstiszti lakását. A HM december 16-án a várparancsnoksághoz küldött utasításában a szolgálati lakás meghagyását rendelte el.

19.

Kossuth elrendeli egy új honvédzászlóalj felállítását

Szeged, 1848. október 5.

Az alakítandó honvéd 32^{dik} zászlóaljhoz

A Bács, Temes, Torontál és Krassó megyékből a szegedi hadfogadó parancsnoksághoz utasított honvéd újonczokból — minthogy még ezek bésorozására zászlóalj határozva nem volt — egy külön a 32. számú honvédzászlóalj felállítását elhatározván, ennek tisztjeire a fenebbi jegyzékben foglalt előterjesztést addig is ezennel

helybe hagyom, míg Pestre vissza érkezvén kinevezetési okleveleik az ország[os] hadi tanács útján kiadatnak.

Kelt Szegeden, Október 5-én 1848.

Az eredetihez hasonló;
Jelentsik százados

a nemzet honvédelmi bizottmánya nevében
bizottmányi tag és országos biztos
Kossuth Lajos m.p.

Korabeli hiteles másolat
ONöHt 1848:5637.

Megjegyzés: A levélmásolat mellett Cserey őrnagynak, a 2. honvédzászlóalj parancsnokának a fenti zászlóalj felruházási és felszerelési gondjairól október 9-én, a zászlóalj Óbecsére indításáról október 10-én Kossuthhoz intézett, illetve ugyane kérdésben október 9-én illetve 13-án a Nemzetőrségi Haditanácshoz felterjesztett jelentése. A Kossuth levelében említett tiszt kinevezési jegyzék valójában a fenti levél bevezetése. (A kinevezéseket ld. Közlöny 1848. október 10.) Mivel Kossuth rendelkezése idején a 32. zászlóaljat már szervezték Erdélyben, az említett újoncokból a 33. és 34. honvédzászlóaljat alakították.

KOSSUTH LAJOS DIED A CENTURY AGO (Summaries)

Kossuth Lajos, the outstanding political leader of the revolution and war of independence of 1848–49 died a century ago, on March 20, 1894. Our periodical dedicates the present issue to his memory.

Pajkossy Gábor: Kossuth and the governmental terror of 1835–1839. The article introduces the beginnings of Kossuth's political career in their relationship to the iron-handed policy serving centralization on the part of the Austrian administration. As a result of this „governmental terror” Kossuth was put to prison but this measure could tear him out of Hungarian political life only temporarily.

Véliky János: Kossuth as a promoter of industry. Kossuth's attitude towards industry was an organic part of his ideas about bourgeois development. Since Hungary had to step over several stages of development at a time to obtain the desired results, Kossuth applied both Mercantilism and a liberal economic policy. His concept of promoting industry took the needs of the society into consideration.

Egyed Ákos: Kossuth Lajos and the Szeklers in 1848. The article offers first a short survey of the problems of the Szekler society going back to the previous centuries, then analyzes the reactions of the Szeklers to the revolution in Hungary. The greater part of the article is devoted to Kossuth's efforts to win the Szekler military to serve the Hungarian cause.

Urbán Aladár: Kossuth Lajos and the release of the Italian prisoners of Szeged in October, 1848. The so-called „precettati” of the Austrian province Lombardy-Venice kept in prison without judgement for political reasons and for reasons of public security were deported to the dungeon of Szeged in Hungary from 1831 onwards. When organizing the insurrection of the Hungarians on the Great Plains against the invading Croatian army in the autumn of 1848, Kossuth Lajos reached Szeged as well. Since the Austrian government had not kept its promise made in the summer of that year to transfer the prisoners from the town, Kossuth gave orders on October 5 to transport them to Pest, while the parliament passed a resolution as to their discharge. Some of these Italians took part in the operations against the Austrians.

Spira György: Extracts from Kossuth's papers. The article introduces hitherto unknown documents on Kossuth's efforts to have Hungarian independence recognized abroad and on the relationship of Kossuth and Görgei Artúr, one of the supreme military leaders of the Hungarian revolution.

Hermann Róbert: Unpublished letters from the correspondence of Görgei and Kossuth. The article offers a survey of the correspondence of Görgei and Kossuth and its various editions on the basis of archival material. The source material coming from the Hungarian National Archives and the Archives of Military History render our knowledge on the relationship of the two outstanding personalities more complete.

Urbán Aladár: Unpublished papers of Kossuth as Minister of Finance and General Commissioner, May 15, 1848 — October 5, 1848. The article publishes documents not included in volumes XII and XIII of Kossuth Lajos Összes Művei (Works). Their drafts are generally not available or are merely copies of originals.

IL Y A 100 ANS QUE LAJOS KOSSUTH EST DÉCÉDÉ (Résumés)

Lajos Kossuth était le gouvernant politique marquant de la révolution et de la lutte pour l'indépendance de 1848/49. Il est décédé le 20 mars 1894. En cette occasion la revue a publié un numéro commémoratif contenant les articles suivants.

Gábor Pajkossy dans son étude intitulée Kossuth et le „terrorisme gouvernemental” entre 1835-1839, présente le début de la carrière politique de Kossuth concernant la politique de la main dure du régime autrichien servant les intérêts des aspirations centralisatrices de celui-ci. Le résultat dernier de ce „terrorisme gouvernemental” était l'emprisonnement de Lajos Kossuth mais ce fait ne l'éliminait de la politique de la Hongrie que temporairement.

János Veliky: Kossuth, le protecteur de l'industrie. La protection de l'industrie dans l'ordre des idées de Kossuth n'était pas auto-subsistante mais étroitement liée à ses autres conceptions du transforme civil. Considérant qu'il fallait passer plusieurs échelons dans le développement économique pour obtenir le résultat souhaité, il employait à la fois les principes du mercantilisme et ceux de l'économie politique libérale. Dans sa conception du développement de l'industrie il consacrait une attention distinguée aux exigences de la société.

Ákos Egyed dans la première partie de son étude intitulée „Kossuth et les Sicules en 1848”, donne un bref aperçu des problèmes de la société sicule de Transylvanie remontants des anciens siècles, puis analyse en détail l'écho de la révolution hongroise de 1848 dans leur milieu. Dans la majeure partie de son étude l'auteur suit les efforts de Kossuth qui avaient le but: la mise en service de la force militaire des Sicules pour la révolution et la lutte d'indépendance de la Hongrie.

Aladár Urbán: Lajos Kossuth et la libération des prisonniers italiens en Szeged en octobre de 1848. Depuis 1831 beaucoup de personnes emprisonnées sans jugement pour des raisons politiques et celles de sécurité publique (nommées à l'époque precettati) ont été déportées de la province Lombardo-Vénétie de la maison d'Autriche à la Hongrie dans le casemate de Szeged. En automne de l'année 1848 Lajos Kossuth, organisant l'insurrection populaire des Hongrois de la plaine contre l'armée de l'invasion des Croates, est arrivé à Szeged. Considérant que -- malgré ses promesses faites en été de 1848 -- le gouvernement autrichien ne se préoccupait du transport des prisonniers mentionnés: Kossuth le 5 octobre a ordonné leur transportation à Pest où le parlement a déclaré leur mise en liberté. Une partie des personnes libérées puis assistait dans les opérations militaires contre la maison d'Autriche.

L'article de *György Spira* intitulé: De l'héritage de Kossuth publie des tels documents, jusqu'ici inconnus, qui contribuent avec des nouveaux éléments à l'image des efforts de Kossuth pour la reconnaissance internationale de l'indépendance de la Hongrie, tandis que des autres sources enrichissent entre autres notre image sur la relation de Kossuth et de Görgey l'un des chefs militaires important de la révolution hongroise.

Róbert Hermann: Des lettres inédites de la correspondance Görgey-Kossuth. Le rapport résume sous la base des sources la correspondance Görgey-Kossuth et fait connaître les éditions de celle-ci. Les sources publiées actuellement de la matière de Magyar Országos Levéltár (Archives Nationales de la Hongrie) et celles de Hadtörténelmi Levéltár (Archives de l'Historien Militaire) complètent la correspondance de deux personnages célèbres connue jusqu'ici.

Aladár Urbán: Les documents inédits de Lajos Kossuth, ministre des finances, commissaire national 15 mai - 5 octobre de 1848. Le rapport publie les documents produits d'une part de l'activité de Kossuth, ministre des finances, d'autres par ceux de sa campagne de recrutement de la Grande Plaine. Ces documents ne figurent pas dans les volumes 12 et 13es des Oeuvres Complètes de Lajos Kossuth. Le plus souvent leurs brouillons n'existent pas ou ils ne sont restés qu'en copies.

Szvoboda Dománszky Gabriella

EGY 19. SZÁZADI FESTŐDINASZTIA *

A kötet megjelenését mindenekelőtt fogadja meleg üdvözlés és elismerés, mert nem mindennapos esemény, hogy a 19. század magyar képzőművészetéről önálló munka jelenjen meg. Ráadásul a pesti művészfamília életét és működését tudományos igényű tárgyaló kiadványt németül — sokaknak hozzáférhető nyelven — adta ki a müncheni Magyar Intézet. A monográfia elkészítése egyébként is rendkívüli teljesítmény. A múlt századi magyar festészet dokumentumait kísérő fátum nem kímélte ennek a kedves és számunkra igen fontos művészsaládnak az iratanyagát sem. A szerző előszavában közli, hogy a II. világháború idején, menekülés közben a kielői pályaudvaron, egy bombatámadás alkalmával a Kärbling-család személyes iratait és levelezését tartalmazó bőrönd elégett. Hasonló sorsra jutott tehát, mint a Pesti Műegylet minden jegyzőkönyve és dokumentuma, amelyeket ugyancsak a háború pusztított el. Marastoni Jakab hatalmas mennyiségű személyes okmányai és levelezése a családi megnemertés áldozata lett, Borsos József irományai valahol Dél-Amerikában kallódnak, és a sor folytatható, minden kolléga tud hasonló történetről.

Szerencsére a veszteség nem szegte kedvét Johanna Kolbénak, aki nem kis nehézségekkel megküzdve nagy szorgalommal készítette el munkáját, hosszas kutatásokat végezve a számára idegen tudományos közegben, és nyilván riasztóan idegen nyelven. Ez még akkor is nagy dolog, ha tudjuk, hogy személyes motivációi voltak, lévén a Kärbling-család késői leszármazottja. A múlt század rendkívül fontos kismestereinek feldolgozása kapcsán igen hasznos a családi inspiráció ösztönző ereje, mert ugyan ki vállalkozna arra, hogy hosszú éveket áldozzon egy olyan „méltán elfeledett” festő kutatására, aki nem tartozik a művészettörténet nagyjai közé, s műveinek sora a homályba vész. Pedig ez utóbbiak működésének pontos megismerése nélkül lehetetlen a 19. század szellemi mozgalmait valóságosan felmérni, a megkövesedett előítéleteket, kézről-kézre adott tévedéseket felülvizsgálni, kiküszöbölni a lihegő idealizálást éppúgy, mint a negatív félremagyarázást.

Tobias

A német eredetű Kärbling-család a pesti polgárság fontos részét kitevő asszimiláns réteghez tartozott. Az atya, mint képzett művész, megélhetést keresve jött Augsburgból, olyan helyről, ahonnan nemigen volt szokás a mi vidékeinkre telepedni. Bár a család gyorsan asszimilálódott, és a leszármazottak már hazájuknak érezték

* Johanna Kolbe: Tobias Kärbling und Henriette Kärbling-Pacher. Leben und Werk einer Pester Malerfamilie im Vormärz und Biedermeier. Verlag Ungarisches Institut, München 1992.

Magyarországot, mégis néhány évtized múlva visszatértek a németiség kebelébe. De amíg itt éltek, részévé váltak a magyar kulturális életnek, és figyelemreméltó nyomot hagytak maguk után e forrongó-alakuló társadalomban. A monográfia legizgalmasabb kérdése lehetett volna a Kärlingeek beilleszkedési folyamatának elemzése, hisz rajtuk keresztül hiteles képet kaphattunk volna azok szemszögéből is, akik idegenből (jártak) tartózkodtak itt, s akiket megkapott a múlt század elején zajló magyar élet romantikája. Több hasonló sorsról tudunk, még a szűken vett festőtársadalom köréből is. Ezért kesereghetünk az elveszett családi iratok miatt, hisz feltételezzük, hogy Tobias levelezése első kézből objektív fogódzókat adhatott volna e folyamathoz. A visszavándorlásról már több az adat, mivel szerencsére a festőnő leánya, Henriette von Mikulicz-Radecki (sz. Pacher) emlékiratai fennmaradtak. J. Kolbe ebből számos olyan személyes közlést idéz, melyekből kitetszik, hogy Henriettánál a körülmények fordulása okozta az eltávozást, nem a szívbeli hajlandóság.

Henrietta bátyja, Ferenc festői tehetségéhez az apa nagy reményeket fűzött, de a fiú inkább a zene felé hajlott. Eleinte a bécsi akadémián festészetet tanult, majd teljesen átadta magát a muzsikának, és Bécsben telepedett le. Nem volt igazán sikeres, élete végére egy bogaras és különc figurává vált, aki teljes névtelenségben kuriózumok gyűjtésével foglalkozott. A két Kärbling-leszármazott nemcsak a magyar kultúra, a magyar művészet számára veszett el távozása által, hanem önmaga számára is, lassan mindketten érdektelenségbe, jelentéktelenségbe süllyedtek.

Teljes mértékben osztjuk a szerző véleményét, aki előljáróban leszögezi, hogy az apa, Tobias a magyar művészet számára sokkal jelentősebb figura volt mint a leánya, aki pedig apjánál sokkal tehetségesebb, és a maga korában ünnepeelt pesti festő volt. Éppen ezért kár, hogy az apa figurája vázlatosabbra sikerült, mint a leányé. Tobias pesti működéséről javarészt csak a szakirodalomban már ismert tények összefoglalása olvasható a kiadványban, nagy nyereség viszont az augsburgi ifjúkor, valamint a bécsi tanulmányok alapos feltárása. Ezekről az évekről, a család eredetéről eddig csak szórványos ismereteink voltak, Schoen Arnold munkássága eredményeképpen. Kolbe közlései erről az időszakról részletesek, adatgazdagok. Magyarázatot ad arra, hogyan lett művésszé a paszományosmester fia, aki már nem folytathatta atyja mesterségét, mivel a gépek térfoglalása elvette a megélhetést a kézművesek elől. Az ügyes kezű Tobias csekély tehetséggel, de roppant szorgalommal rendelkezett, és úgy tűnik, a korabeli akadémiái képzés számára ideális alany volt. Az előírások szerint 6 évet töltött a helybeli akadémián, Kolbe ennek kapcsán ismerteti az Augsburgi Művészeti Akadémia oktatási rendszerét, elemzi a növendékekkel való foglalkozás módszerét, így a 18. század végi német város művészeti szakintézményének ismertetése az életrajz szempontjain túllépő, fontos része a műnek.

Kärbling nem elégedett meg a provinciális augsburgi képzéssel, hanem 1802-től a császárvárosban, a bécsi akadémián tanult tovább. A bécsi akadémiának, ennek a 18. század elejétől működő anyagiakkal megfelelően ellátott és kitűnően szervezett oktatási központnak a leírása újfent elgondolkozathat afelől, milyen heroikus munkát végeztek mindazok itt Pesten, akik a század végére a semmiből teremtették meg ugyanezt. Utalni szeretnénk a Pesti Műegylet és a Képzőművészeti Társulat tevékenységére, melyek magánkezdeményezések sorozatával hozták be a lemaradást.

A monográfia következő fontos kérdése — legalábbis a magyar érdeklődők számára — az lehetne, hogy tanulmányai végeztével, a 27 éves Tobias Kärbling hogyan került éppen Pestre? A szerző, Lykára támaszkodva azt írja, hogy egy konkrét megbízás kapcsán, de forrásokra ő sem hivatkozik. Talán az elégett dokumentumok közt volt ide vonatkozó okmány, de ezt már sosem fogjuk megtudni. Azt, hogy Kärbling válaszút elé került a letelepedést illetően, a szerző elfogadhatóan magyarázza azzal a ténnyel, hogy az európai háborús helyzet folytán, valamint a müncheni akadémia megalapításával Augsburg mint művészeti központ elvesztette jelentőségét, megélhetést nem biztosíthatott. Feltételezzük, hogy München viszont túl magas színvonalú művészeti közeg volt Tobias számára, csakúgy mint Bécs. E tényt a józan művészpolgár nyilván jókor belátta és képességeinek megfelelő színteret keresett magának. Végül is Tobias jól választott. Pesten a reformkor előzményei zajlanak ekkor, számos kulturális területen az egész századra kiható folyamatok indulnak, feladat tehát akad bőven.

A több mint egy évtizednyi akadémiai képzés után, az 1810-es években Tobias rendkívüli jelenség lehetett Pesten. A hazai mester kevés és bár akad köztük jó képzettségű, az átlag gyenge. Az idelátogató külföldiek sem számosak.

Nem csoda, hogy a fiatal, jól felkészült művészt szeretetteljes légkör fogadta, és már a kezdetektől megrendelésekkel halmozták el. Azonnal kapcsolatba került a magyar irodalmi körökkel, és a nyelvújítás, a magyar kulturális élet modernizálásának úttörői kapva kaptak tudásán. E téren Pesten kétségkívül komoly vákuum volt: égetően hiányzott a képzett portretista, aki megfelelő szinten képes kielégíteni a közönségnek azt az egyre sürgetőbb igényét, hogy megismerje a haza híres személyiségeinek arcvonásait. Kärbling megjelenése a romantikus egyéniség-kultusz pesti hajnalán igazán szerencsés egybeesés. Az ekkoriban mutatkozó „kép-éhségre” jellemző mozzanatot idéz a szerző: mikor Kärbling beszerzett egy Goethe-portrét, Kazinczy levelében felsóhajtott: leghőbb vágya azt látni!

A világlátott Kärbling műterme rövidesen a pesti értelmiség találkozóhelye lett, neve fogalommá vált. A Karacs Ferenc rézmetsző és könyvkiadó körül szerveződő „Beszélgető Kör” művésztárgya volt, Ferenczy István és Szentpétery József mellett. Lelkes magyarrá vált, még a nyelvet is megtanulta. Kár, hogy ennek a kapcsolatnak mélyebb elemzésével a szerző adós maradt, holott a reformkort megelőző folyamatok eddigi, főleg irodalomcentrikus vizsgálata jól kiegészülhetne a képzőművészeti szempontú megközelítéssel. Segítségével a pesti művészeti élet kibontakozásának első jeleit is világosabban látnánk.

Ám mindez nem jelenti azt, hogy Kärbling jelentős alkotóművész lett volna. A kevés fennmaradt mű láttán bizonyosak lehetünk abban, hogy nemigen vesződtött esztétikai problémákkal sem elvi, sem gyakorlati téren. Tipikus hagyományörző-szolgáltató kismester, aki megelégedett egy-egy megrendelés tisztességes teljesítésével. Kolbe a Kazinczy-levelezés alapján arra utal, hogy ennek következtében már a kezdetektől ellentétek támadtak a mester és megrendelői közt. Vitkovicsnak a Berzsenyi-portréval kapcsolatban Kazinczyhoz írott levelében felsejlik ennek oka. Az arckép kizárólag a látvány pontos visszatükröztetésére koncentrált, ám az irodalmárok nem ezt várták. Azt szerették volna, ha a „testes magyar” képmása költői zsenialitását is éreztetné, ha látszana rajta, hogy „Berzsenyi a műzsáktól és gráciáktól meg-

ajándékozott poéta”. Vitkovics kívánalmai mögött nem kell valamiféle idealizálást, a sokat emlegetett „fentebb stíl” érvényesítését, a klasszicizálás igényét keresni. Egy zseniális költő portréjától mindenkor elvárható, hogy tükröződjön rajta a zsenialitás, mint erre a világ festészetéből nem egy példát ismerünk. Csakhogy a zsenialitás ábrázolásához konzseniális festőre van szükség. Ismeretes Kazinczy elmékedése a „Künstler” és „Handwerker” megkülönböztetéséről, és az, hogy azt várja a műtől, hogy „szép” legyen. Kazinczy szépség-fogalmának fő eleme az antik eszmény, de mélyében egy bizonyos örök érték, a magas színvonalú művészi kvalitás igénye rejlik. Ennek Kärbling csak részben felelt meg, e téren csalódást okozott. Igaz, hogy szakmai tudását, technikai értékeit Kazinczy készségesen elismeri.

Kolbe tehát reálisan helyezi el Kärbling Tobiast a kézművesi szinten. Nem is lehet más az, aki az ülések alkalmával arra kényszeríti modelljeit, hogy hosszú ideig mozdulatlanul maradjanak, mivel a látványtól, a felülettől el nem szakadó, leképező alkotói módszerrel dolgozik. A karakter visszaadásának biztonságát Kolbe szerint Kärbling óriási másolási gyakorlata, a sok évig végzett akadémiai stúdiumok eredményezték. Az akadémiai modor és munkakultúra hosszas gyakorlattal, némi készséggel és ügyességgel valóban elsajátítható, de tehetséget, zsenialitást tanulni nem lehet. A 19. században elterjedt az a téveszme, hogy a művészet tanítható, tanulható, felmérhető, rendszerezhető, osztályozható, és aki megtanulja az elődök eredményeit, az a legmagasabb szintre juthat. E tévedésre nemcsak a romantika zsenikultusza, de másfelől Kärbling kiváló működése az eleven ellenpélda. Képei elbűvölőek, ámulatba ejt finomságuk, pontosságuk, de nem lengi át őket az áldott tehetség, a teremtő géniusz. A realiztikus, biedermeier megközelítés mélyén gyakran rejlik a jól idomított tehetségtelenség, amire ez a polgáris, mélyebb szellemi igényeket nem támasztó stílus kényelmes lehetőséget ad.

Érdekes módon a közönséget nem lehet becsapni. Nemcsak a művészetben jártas irodalmárok, de az iskolázatlan és képzetlen magyarországi megrendelők is hamarosan érzékelték a mester korlátait. Mikor a negyvenes években kezdtek felbukkanni az igazi tehetségek, Kärbling elvesztette korábbi népszerűségét, élete végén anyagi problémákkal küzdött, elfeledték. Hírnevének lassú szétfoszlását nem a divat változása, a klasszicizmust felváltó biedermeier terjedése okozta, hanem az, hogy nem volt igazán hatásos. Csakúgy, mint a században oly sokan, akik csekély tehetséggel végeztek el az akadémiai stúdiumokat, és aztán csodálkozva tapasztalták, hogy a megrendelők nem tolakodnak.

Mégis, Kärbling rendkívül fontos mester számunkra, és az a tudásszint, melyet magáénak mondhatott, nem csekély. Bár több hasonló tudású alkotó jelentkezhetett volna akkoriban! Kärbling keze által ismerjük néhány nagy magyar arcmását, amelyeket többnyire a Tudományos Gyűjtemény publikált. A közéleti portré műfajának első művelője, e tekintetben Barabás Miklós előfutára. Képzettsége tudatában, versenytárs híján öntudatosan lépett fel, árait magasra tartotta, ragaszkodott alkotói önállóságához, ezáltal megbecsülést, tekintélyt teremtett a képzőművészetnek akkor, amikor Magyarországon ennek még nem volt széleskörű hagyománya. Ezt a mentalitást néhány hozzá hasonló, idegenből ideszármazott kortársával kezdte meghonosítani, már ezért is megérdemlik, hogy megtartsuk őket emlékezetünkben.

Henrietta

Más a helyzet Tobias Kärbling leányával. Igazat adunk a szerző véleményének, hogy — amint előljáróban már jeleztük —, Henrietta távozása Magyarországról művészete számára tragikus lépés volt. Itt ünnepelték, rendkívüli népszerűség övezte, egy egész haza volt büszke palettájára, ezzel szemben Bécsben csak egy volt a sok közepes festő közül, aki nem magasrendű művészi ambícióinak, hanem csak a pénzkeresetnek, a napi megélhetésért élt.

Kolbe írásából egy rendkívül céltudatos, erős egyéniségű ifjú hölgy lép elénk, aki önállóan alakítja saját sorsát. Ő már magyarnak született, és igazi honleánynak érezte magát, a reformkor lelkesítő közegében. Mint már utaltunk rá, tehetsége felülmúlta apját, akitől tanult, és akivel állandó szakmai konfliktusai voltak. A feldolgozás sokat foglalkozik a festőnő ifjúkorával, ezen belül a biedermeier életvitelű polgári művészfamília hétköznapijaival. Tény, hogy az atya nem állt útjába a leány önálló tanulásának, ami akkoriban nemhogy a leányoknál, hanem még a fiúknál sem volt mindennapos, még tőlünk nyugatabbra sem. Az bizonyos, hogy a család belső élete a mentalitástörténet számára is izgalmas lehet.

Bécsben Peter Krafft, a Belvedere kastélyban őrzött császári képtár igazgatója, Tobias egykori akadémiai tanuló társa fogadta családjába és műtermébe Henriettát, mert az akadémiaira kerülés nőnemű hallgatónak lehetetlen volt. A Kärbling-család kapcsolata Kraffttal eddig is ismert volt, de nem ilyen mélyen. A korabeli sajtóban van nyoma, hogy Krafft több ízben is járt Pesten, és látogatásai kapcsán mindig szóba került a Kärbling-család.

Henrietta Krafftték Felső-Belvedere-beli hivatali lakásában lakott, és így alkalma volt a császári gyűjteménnyel elmélyülten megismerkedni. Ehhez szüksége volt főrangú pártfogója, Mária Dorottya főhercegnő segítségére is, mert egy leány egyébként nem kapott volna erre engedélyt. József nádor felesége 1841-ben a Pesti Műegylet kiállításán figyelte fel a fiatal művésznőre. Kolbe szerint érdeklődésének oka kizárólag a feltűnő tehetség volt, de mivel a főhercegnő részéről ez az érdeklődés a magyar festészet iránt egészen egyedi eset, feltételezzük, hogy az ifjú festő női mivolta mint kuriózum befolyásolhatta, csakúgy mint családjának német eredete. A főhercegnő megbízta Henriettát a nádori gyermekek portréjának megfestésével, melyet az 1842-es műegyleti tárlaton be is mutattak. (E portrék mibenléte kérdéses. Kolbe egy közös képet tüntet fel katalógusában, a kiállításról megjelent kritikák három különböző képről írnak.) Henrietta von Mikulicz közléseinek alapján Kolbe részletesen leírja, hogyan kellett a festőnőnek megjelennie a budai várpalotában, hogyan küldték érte az udvari hintót, mi volt az előírásos öltözék, amelyet az ülések során viselnie kellett. Ezek a közlések újdonságnak számítanak, és azt mutatják, mit is nélkülözött a magyar festőtársadalom ekkor azáltal, hogy az udvar nem vette igénybe. Tudjuk, hogy nem volt mindennapos jelenség egy magyar festő megbízása a budai palotából.

A nádori család pártfogása évekig kísérte Henriettát. 1844-ben megbízást kapott Mária Dorottytól, hogy Rembrandtnak anyjáról festett portréját lemásolja, mely alkotás ekkor Budán volt, a nádor termeiben. 1844-ben a Pesti Műegylet tárlatán a kölcsönkapott eredeti és a másolat egymás mellett függött. A mai érdeklődőnek furcsa, hogy a világ egyik legnagyobb mesterétől származó kép pesti bemuta-

tását a lapok mellékes tényként kezelték, mely kizárólag arra szolgál, hogy a másolat hűségét igazolja. Pedig a szenzáció, hogy Pesten nyilvánosan először volt látható egy eredeti Rembrandt, nagyobb figyelmet érdemelt volna, és nem sok magyart ért az a megtiszteltetés, hogy a világművészet legnagyobbja mellett állíthatott ki.

Az 1840-ben induló Pesti Műegylet működése a teljes magyar festőtársadalom életére, ezen belül Henrietta pályájának indulására is rendkívüli hatással volt. Mint tudjuk, ekkor nyílt először alkalom arra, hogy mestereink itthon nyilvánosan bemutatkozzanak. Kolbe nem ostorozza az egyesületet magyartalanságáért, ahogyan az a hazai szakirodalomban szokásos, sőt a legnagyobb természetességgel említi a nemzetközi jellegű tárlatok megindulását Pesten. Viszont idézi Kertbeny Károly (C. M. Benkert) költőnek, Kertbeny Imre festő bátyjának kifakadását, aki nem érti, miért nem vásárolnak a kitűnő művésznőtől. Tudjuk, ez nem kivétel volt, mert az egyesület igen keveset vásárolt, és akkor is inkább külföldi képeket, mivel ez biztosította számára a közönség — emelkedő taglétszámmal bizonyítható — érdeklődését.

Henriettát bécsi tanulmányai után lelkesen és tisztelettel fogadták, különösen a német nyelvű sajtó közölte róla hosszas tudósításokat, csakúgy, mint egy-egy kiállított képéről. A Der Spiegel, vagy a Der Ungar mindenkor kitüntetten írt róla. A pesti német polgárság odafigyelő magatartása azt érezteti, hogy köreikben létezett egy összetartó gárda, amely igen sokat tett a város képzőművészetéért. Ezt a műegyleti részvényesek névsora is alátámasztja. De Henrietta a negyvenes évek közepére már az egész pesti sajtó sztárja. 1844-ben mint egyetlen nő szerepelt a magyar festők között a bécsi Kunstverein kiállításán.

Kolbe említi Henrietta részvételét jótékony célú kiállításokon is, amelyekre a hazai szakirodalom vajmi kevés figyelmet fordít, holott ezek a megmozdulások a pesti művészeti élet fejlődésének fontos állomásai. Ezeken keresztül jut el a hírnevét tudatosan építő művész is a közismertséghez, és legjelentékenyebb megbízásához, a füredi kerek templom oltárképének megfestéséhez. Az oltárkép kompozícióját Henrietta Annibale Caracci alkotása nyomán alakította ki, amelyet bécsi tanulmányai idején ismert meg. Kolbe vitatkozik Genthon Istvánnal, aki a képet Carracci-kópia-ként jelzi művében, valamint Lykával is, aki középszerű műnek tartja. Úgy tűnik, abban egyetérthetünk a szerzővel, hogy a mű nem másolat, hanem parafrázis. Genthon értékelése óta több mint három évtized telt el, és ma már másképp fogjuk fel a múlt század viszonyát az eredetiséghez, és jobban megértjük a korábbi századok felé fordulását. Közhely már, de mégis újra és újra le kell írni, ne vetítsük bele mai felfogásunkat elmúlt korok művészetszemléletébe. Viszont az oltárkép láttán Lykának igazat kell adni. Henrietta bár sok tekintetben rendkívüli jelenség, ő sem átütő tehetség. A sikeres portretista és csendéletfestő erejét a nagyszabású kompozíció már meghaladta. Megható a szerző elfogultsága hőse iránt, de a tudományos értékelést nem befolyásolhatják érzelmek. Viszont figyelemreméltó a kép részletes elemzése, a korszak hasonló műveiről ritkán olvashatni ilyet. Különösen a kor esztétikájával foglalkozóknak tanulságos, akárcsak Kolbe többi képelemzése a műben.

A festőnő apja halála után újabb, polgári körökben szokatlan tettet hajtott végre. Anyja kíséretében hosszas tanulmányútra indult Nyugat-Európába, amelyhez az anyagi háttér az apai örökség biztosította. Célját nem érthette volna el a Habsburg-ház nőtagjaitól élvezett protekció nélkül, amelynek mélyén minden bizonnyal

ismét valamiféle női szolidaritás rejtezik. Zsófia és Mária Dorottya főhercegnők segítették ahhoz, hogy a nagy múzeumokban másolhasson, ami Kolbe szerint másként nem is igen lett volna lehetséges. Az utazás kapcsán a szerző megemlíti, hogy Liszt is segítette Henriettát, de e kapcsolatot ő sem tárja fel, megelégszik Schoen Arnold egykori közlésének átvételével.

A festőnő a kor szokásának megfelelően útibeszámolókat küldött Münchenből, melyek ügyes tollforgatónak mutatják. A tudósításokat a *Der Spiegel* közölte, 1846-ban, német nyelven. (1843-ban a Honderüben volt olvasható hasonló tudósítás Barabástól.) Az írások Henrietta hazaszeretetről tanúskodnak, de a közlés módja asszimilációjának korlátait jelzi. A pesti német polgárok ugyan lelkesült magyar hazafiak voltak, de családi és társasági kapcsolataikban nem adták fel németségüket. (Mondhatni, hogy szerencsére, mert ezzel bizonyos európaias magatartásformákat honosítottak meg itt.) Kolbe könyve tartalmazza Henrietta eredeti szövegét, amelyben kellemes női modorban pletykálgat a korabeli művészeti viszonyokról, és amely egyben jól tükrözi a korabeli művészi gondolkodás jellegzetességeit, és azt, meddig tudott eljutni műveltségben ez a fiatal hölgy Pesten. Az útvonal összeállítása kissé eltér a szokványostól. Henrietta Párizsban is megfordult: egy David-tanítvány műtermében, M. M. Dröllingnél dolgozott, ami ekkor még nem gyakori. Ám az obligát Itália elmaradt, az utat a politikai helyzet következtében meg kellett szakítani.

A visszatérés kapcsán Kolbe lelkesülten taglalja az árvíz utáni Pest újjászülését, és tanulságos milyen más mozzanatokra figyel, mint a hazai szakirodalom. Henrietta ekkor már kétségkívül központi figurája a pesti művészeti életnek, ekkor éri az a megtiszteltetés, hogy Barabás Miklós megfesti. A kettőjük kapcsolata mélyebb lehetett egyszerű portrénál, Schoen Arnold szerint Barabás művészete hatással volt Henriettára, és az idősebb mester tanította is őt. Hogy valójában milyen lehetett a két művész viszonya, az mélyebb kutatásokat igényelne, amire pillanatnyilag művek hiányában nincs igazán lehetőség.

Az 1848–49-es eseményeket megelőző festőcsalád viszontagságait ismét Henrietta von Mikulicz visszaemlékezéseire támaszkodva ismerteti a szerző. Már az események puszta felsorolása is érzékelteti, milyen keserves idők voltak ezek az egyszerű polgárok számára. A helyzet távrolról sem volt oly ideálisan lelkesült, mint hinni szeretjük. Egy adalék ehhez Henrietta vőlegényének, Friedrich Pachernak a története. Pacher más osztrák tisztékhez hasonlóan jelentkezett a magyar hadseregbe katonai szolgálatra, de a toborzóirodában nyers és lekezelő hangon fogadták, mire Pacher visszafordult.

Pacherről eddig Schoen közlése alapján úgy tudtuk, hogy bécsi zongoraművész volt. Kolbe most pontosan elmondja, hogy Pacher egyszerű hivatalnok, egy kereskedelmi cég alkalmazottja, tipikus kispolgár. Egy művésztárs mellett Henrietta talán nem tért volna le az addig oly ambiciózusan vezetett életútjáról, és talán magyarságát sem adta volna fel. A kapcsolat kezdetén még minden rendben volt. Henrietta mindjárt a harcok elülte után az elsők között volt a pesti művészek körében, aki boldogulni próbált a maga erejéből. A *Hölgyfutár* 1850 februárjában hírt ad, hogy Hartleben Váci utcai boltjának kirakatában állandóan megtekinthetők művei, ami jól jellemzi a festőnő életrealitását. Henrietta ekkor már menyasszony, és a házasságra való készülődés, úgy tűnik nem akadályozta művészi munkáját. De a házasság után

Pacher, a szolid, biztonságra törekvő hivatalnok kívánságára Bécsben telepedtek le, azonban Henrietta rosszul számított, Bécsben a teljes létbizonytalanságnak nézett elébe. Csak az 1851-ben megindult Osztrák Műegylet kiállítási lehetőségei adtak új reményt nem a dicsőségre, hanem a pusztá megélhetésre.

Henrietta házasságának értékelése a szerző részéről kettős. Azt írja, hogy a festőnő boldog volt, szerette férjét, annak ellenére, hogy gyakorlatilag az ő keresménye biztosította jólétüket, és ez konfliktusok forrása lett. A házasság után mint alkotó abba a helyzetbe jutott, amelyet apjánál egykor annyira nehezményezett, vagyis ő is csak a kenyérkeresetért festett. Bécsben Henrietta nem egy körülrajongott honleány, aki a magyar kultúra emelését szolgálja. Soha többé nem tudott igazi hírnévre vergődni, és egyre kevesebbet dolgozott. Neve 1856-ban fordul elő utoljára a bécsi tárlatban. Pályája megtörését minden bizonnyal befolyásolta a kispolgári életvitel, Kolbe példákat is hoz az ellenkezőjére: Julie Krafft Henrietta egykori tanuló társát, aki élete végéig festett.

Ha Henrietta Pesten marad, az ötvenes évek művészi fellendülésekor talán folytatódott volna sikeres pályafutása. Az itt 1853-ban szintén meginduló állandó tárlatokra eleinte még küldött műveket, de egyre kevésbé figyeltek rá. Így kimaradt a reformkorban előkészített fejlődés kiteljesedéséből és mihamar elfeledték. Utólérte apja sorsa, művei kallódtak, sőt őt még kevésbé őrzi az emlékezet, hisz ő nem talált olyan közegre, mint apja a magyar irodalmi életben, ahol maradandót alkothatott. Pedig mint első festőnőnk, alakja művészettörténeti jelentőségén túl is érdekes. Művei a pesti reformkor vonzó dokumentumai, ábrázoltjai a kor jellegzetes típusai.

Kärgling Tobias művészi kvalitásának megítélésére négy miniatűr, három olajkép és 17 metszet állt a szerző rendelkezésére, ezeken túl a már ismert közlésekre támaszkodott. Legfőbb forrásként a Kazinczy-levelezést hasznosította, és a nagy műértő Kärgling-értékelését készséggel elfogadja. Kazinczy szerint festőnk akvarellben felülmúlhatatlan, de ezt a fennmaradt miniatűrökkel alátámasztani alig lehet, bár a képecskék igen vonzó, egyéni megjelenést mutatnak. A kortársak azon véleményét, hogy a hasonlóság megragadásában Kärgling a legjobb, szintén el kell fogadnunk, elvégre ők csak tudták.

Mint minden festőről szóló műnek, Kolbe kiadványának is legizgalmasabb része a művek jegyzéke. Sajnos itt a lehetőségek korlátozott volta következtében a könyv nem olyan imponáló, mint az életutak feltárásánál. Bár az oeuvre-katalógusok alaposan szerkesztettek, mégis hiányérzetünk van. Fontos lett volna, hogy a műegyleti kiállítások katalógusait, és a hozzájuk csatlakozó dokumentumokat, tehát a számadásközléseket és a sorsolási jegyzékeket is feltárni. Henriettát illetően a műegyleti katalógus a legpontosabb fogódzó, hisz az abban feltüntetett adatok vitathatatlanok, és az elkallódott műveknél a mellékes közlések — katalógusszám, ár, kisorsolt művek esetében a nyertes neve — jó fogódzót adhat a kutatásnak. Tobiasnál nehezebb a helyzet, nála csak a szerencsében reménykedhetünk. De vele kapcsolatban is tartogathat meglepetéseket a 20. századi aukciók jegyzékeinek alapos átvizsgálása. Mődjünk van az alábbi adatokkal pontosítani Kolbe jegyzékét, egy kicsiny lépéssel közelebb juttatva a soha el nem érhető teljességhez.

*Kärgling Tobias***Férfiképmás**

J. j.: Kaegling Pinx. 817.

Ernst aukció, XII. 1920. 206. tétel

Szent István vértanú szobra az esztergomi Bazilikában.

rézmetset, 10,4x8,2 cm

jelvez: Ferenczy után Kärgling rajz: Lenhardt metsz. In: Urania, 1829, Esztergom, Beimel József, 2. címlap előtti kép. (OSZK 37351/1829)

Metsző Lenhardt Sámuel.

Irod.: Meller 1906, 192.

In: Művészet Magyarországon, 1870-1830. A Magyar Nemzeti Galéria kiállítási katalógusa, 1980. Szerk.: Szabolcsi Hedvig, Galavics Géza. 237. tétel.

Boráros János táblabíró arcképe

o. v., 1825.

(Feltételezhetően Kolbe jegyzékének utolsó tételével azonos) **B. J. 1775-1834. Pest város polgármestere, a polgárőrség ezredese.** A képet Grabovszky Athanáz ajándékozta a pesti görög egyházközségnek, melynek egy időben B. J. kormánybiztosa volt. A kép ezredesi egyenruhájában ábrázolja az idős, fehérhajú, testes urat. Kezében levelet tart. Háta mögött oszlop, drapéria.

In: Radó Richárd: Boráros János halálának századik évfordulója. Pesti Hírlap Vasárnapja, 1934. november 25. A cikk mellett a kép reprodukciója is megjelent.

Kärgling Henrietta

Az 1841-es kiállításon nem négy, hanem hat képe szerepelt:

111. Csendélet; 113. Gyümölcsök; 152. A fiatal jósnő; 218. Gyümölcs; 219. Gyümölcs; 222. Gyümölcs.

In: A Pesti Művészeti Egyesület által 1841. a városi táncsterem épületében kiállított művek lajstroma. Pest, Landerer és Heckenast.

Az 1842-es kiállításon szerepelt művek:

Olvasó hajadon, megvette Horváth Lázár, 80 Ft.; **Marianne Henriette, Erzsébet és Joseph főhg. arcképei,** (három külön darab); **Csendélet,** Casparich kanonok tulajdonából; **Csendélet; Egy fiúgyermek arcképe.**

Az 1843-as kiállításon szerepelt művek:

A két Dominó; 86. Arckép; 155. Tanulmányfő; 180. Arckép.

Virágok üvegvázában c. kép mérete helyesen 26x34 cm, jelzése Henriette Kaergling p. 1844

Vétel a Postatakarékpénztár 1937. évi karácsonyi aukcióján.

A két oeuvre azonosított anyaga tehát igen csekély, de ez nem rendkívüli jelenség még a náluk jelentősebb múlt századi mesterek esetében sem. Tobiasz műveinek száma nem szaporodott Kolbe kutatásai által, Henriettáé is csak a vázlatkönyvdarabokkal, és néhány családi tulajdonú festménnyel, ami öröndetes, hisz a késői bécsi évekből eddig nem volt ismert mű. Festőink anyagi helyzetéből, a család életmódjából arra kell következtetni, hogy széleskörű munkásságot fejtettek ki éveken át, a lappangó képek száma jelentős lehet. Talán e monográfia megjelenése kedvet csinál az ifjabb kutatóknak a továbblépéshez.

A fenti problémák nemcsak a két Kärbling hagyatékára jellemzőek. Számos 19. századi mesterrel, akinek munkássága önmagában nem igazán jelentős, ugyanez a helyzet. Szanaszét levő, ismeretlenként számontartott képek csak nehezen lesznek, — ha lesznek — azonosítva. A kor szignálatlan képei közül csak átfogó kutatói program kidolgozásával, amely minden hazai, sőt külföldi lelőhelyre kiterjedne, lehetne azonosítani a műveket és mestereket. Nehezíti a stíluskritikai megközelítést a biztos analógiák elenyésző száma. Egy-egy oeuvre feltárása óriási munkát igényelne, és e mesterek igen fáradságos kutatására nehezen akad vállalkozó. Ráadásul képek ára ma nem túl magas, és ha egy-egy mű felbukkan, a múzeumi gyűjtemények azonnal igényt tartanak rá, tehát még gazdasági érdek sem fűződik kutatásukhoz. Holott nem vagyunk olyan bővében a művészeti emlékeknek, hogy akár egyetlent is veszni hagyjunk. Az elmúlt időkben kissé megélnkült a 19. század alkotásai felé forduló figyelem, amit a művelődéstörténeti, szociológiai kutatások is serkentenek. A divatos mikrotörténelem is talál hasznos adatokat e kismesterek körében.

Végül néhány kritikus megjegyzés: a téma romantikus, sőt, kissé negédes megközelítése itt-ott zavaró, a szöveg nem igazán tudományos próza. Különösen a családi intimitások tálalásának módja — jobb kifejezés híján — divatjamúlt, mintha a harmincas évek dolgozatait olvasnánk. Ilyen rész például ahol a családi asztalnál „kis kezeivel ügyesen rajzolgató”, a „sokat mosott tüllruhában bálkirálynő” Henriettáról olvasunk, vagy ahol az apa halála után a családi könyvek lapjai között eldugott pénz után kutakodó anya és leánya szerepel. Pedig ezek az intim közlések igen fontosak, csak hiányzik némi distancia, elemző megközelítés. Furcsa — bár elfogadható —, hogy a szerző úgy ír a képekről, mint igazi nagyjelentőségű alkotásokról, holott valójában középszerűek, Henriettáé tipikus „Kunstverein” darabok. Elemzésük ebből a szemszögből lett volna igazán izgalmas és előremutató, véleményünk szerint itt a szerző egy lehetőséget elmulasztott. A magyar történelem adatait is felsorakoztató időrendi tábla igen hasznos lesz a nemzetközi olvasóközönségnek. Még jobb lett volna, ha e tábla a festők életének művészi fordulóra, kiállításokra, megbízásokra, képek keletkezésére is jobban koncentrálna. Ezáltal az életsemények szerinti rendezésen túl az alkotói periódusokat is megkülönböztetné.

Talán helyes lett volna egy magyar lektorral is elolvasatni a könyvet, mert apró, bosszantó félreértések rontják a szöveget. Jelentéktelen, de ne jelenjen meg olyasmi, hogy Petőfi a Nemzeti Múzeum oszlopai alól kihirdette a magyar szabadságharc 15 tézisé, stb.

Végezetül megegyeszer hangsúlyozzuk, hogy a kiadvány a magyar művészettörténetben eseményszámba megy, reméljük többen követik példáját.

MITTELALTERLICHE LATEINISCHE HANDSCHRIFTENFRAGMENTE IN ESZTERGOM.

Hrsg.v. András Vizkelety. In: *Fragmenta et codices in bibliothecis Hungariae II.*

Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993. 189 oldal, 27 kép.

KÖZÉPKORI LATIN KÉZIRATTÖREDÉKEK ESZTERGOMBAN

A magyarországi középkorkutatók, e tudományterület bármelyik részével is foglalkozzanak, fájdalommal kénytelenek tudomásul venni az írásos források hiányát, de legalábbis a nyugat-európai helyzethez képest csekély számát. Éppen ezért nagy öröm egy olyan kötetet kézbe venni, mely középkori könyvkultúránkra vet újabb fényt véletlenszerűen és sokszor szinte kalandosan fennmaradt töredékeken keresztül.

A Vizkelety András által szerkesztett kötet a Mezey László által indított sorozat második kötete, melynek külső megjelenése azonban máris némiképp eltér az elsőtől. Mindenek előtt a szerkesztő és a szerzők az első kötet visszhangja nyomán egy modern európai nyelv, nevezetesen a német használata mellett döntöttek, ezáltal egyértelműbbé és többek számára hozzáférhetővé téve az anyagot. Változott a sorozat címe is, jelezve azt a törekvést, hogy a továbbiakban olyan gyűjtemények katalógusa is megjelenhessék, melyek egészben vagy részben teljes kéziratokból állnak. A kodikológiai leírások továbbra is a Mezey László által meghatározott elvekhez igazodnak, csupán a töredékre magára, illetve a hordozó kézira vagy könyvre vonatkozó eredet- és tulajdonosadatok válnak el jobban egymástól, s ez utóbbiaknak a korábbiaknál részletesebb leírását adják a szerzők.

A hordozó könyvek egykori tulajdonosai utáni nyomozás gyakran nemcsak a könyvek vándorlására vet fényt, hanem a kötésben felhasznált kézirat töredékek származására is értékes adatokat szolgáltat. Így Vizkelety András bevezető tanulmányában említi a 64., 65. és 66. töredék esetét, melyek mind egy 15. század végi psalterium lapjai. Polycarpus Procopius Bonanus, aki a 64. és a 66. töredéket tartalmazó két könyvbe tulajdonosként jegyezte be nevét 1647-ben, ill. 1649-ben, a Magyar Királyi Bányakamara orvosa volt és a magyar természeti és ásványkincseket kutatta. 1648–1663 között Lippay György esztergomi érsek szolgálatában állt, minden valószínűség szerint mindhárom könyv az ő tulajdonából került az érseki könyvtár birtokába. Feltehetőleg Bonanus 1649-ben Nagyszombatban vagy Pozsonyban költette be a könyveket egy olyan műhelyben, mely Lippay számára is dolgozott. Az okiratokhoz, melyek makulaturaként két kötetből (64, 66) kerültek elő, Lippay juthatott hozzá, aki 1635 óta királyi kancellár volt.

A közölt töredékek Esztergom három jelentős könyvtárából, a Főszékesegyházi könyvtárból, a ferences kolostor könyvtárából, valamint a városi könyvtár anyagából származnak, melyeknek rövid történetét Körmendy Kinga foglalta össze a kötet számára. A három intézmény közös jellemzője a történeti kontinuitás hiánya, és az a tény, hogy e könyvtárak jelenlegi állománya ajándékokból, illetve hagyatékokból állt össze. Ugyanakkor nem szerepelnek a kötetben azok az esztergomi eredetű töredékek, melyek Knauz Nándor egykori érseki levéltáros hagyatékával együtt a Magyar Tudományos Akadémia könyvtárába kerültek.

A katalógus 155 kézirat töredék leírását tartalmazza tematikus csoportosításban (Biblica, Theologica, Sermones, Hagiographica, Ius, Jahrzeitenbuch, Grammatica - Auctores, Astronomia, Medicina, Liturgica cum cantu, Liturgica sine cantu). Mindenegyes töredék leírása alatt a címet megismételve találjuk a töredék meghatározását és szövegét. A kötetet igen részletes személy, helynév és tárgy regiszter, valamint egy liturgikus speciális regiszter egészíti ki, mely utóbbi az egyházi év, a szentek ünnepei és a kezdőszavak szerinti indexekre tagolódik.

A kötetben közreműködtek: *Erdő Péter, Fülep Katalin, Lauf-Nobilis Judit, Madas Edit, Sarbak Gábor, Szendrei Janka, Veszprémy László, Wehli Tünde. Körmendy Kinga és Vizkelety András* bevezető tanulmányával.

Peter Brown

A SZENTKULTUSZ

Atlantisz Kiadó, Budapest, 1993. 202 l.

A szerző, a kései antikvitás kutatója, a Princeton University professzora a megírást követően 10 évvel most magyarul is megjelent könyvében a szentkultusz kialakulását és a késő ókori latin kereszténységben betöltött szerepét vizsgálja. A szerző megfogalmazása szerint „ez a könyv arról szól, hogyan kapcsolható egybe Ég és Föld, és milyen szerepet játszottak bizonyos halott emberek e két szféra összekötésében”. Felhívja a figyelmet arra, hogy a kora keresztény szentkultusszal kapcsolatos hitnek és gyakorlatnak világosan meghatározható társadalmi környezete, s jól kivethető története van, mely pontosan illeszkedik a latin Nyugat késő római társadalmának életritmusába. Mindenekelőtt azt igyekszik kimutatni, hogy a késő antik kereszténységet az „arisztokratikus” és a „népi” kultúra szoros egymásbakapcsolódásának, már-már összefonódásának magas foka jellemezte a katolikus közösségeken belül. A szentkultusz a vallásos áhitat jórészt új formájának a megteremtésére irányuló közös erőfeszítés volt, melyet lehetetlen a keresztény gyülekezetek egyetlen rétegének együgyű tehetetlenségi ereje által „fenntartott” vallási gyakorlatra redukálni. A szentkultusz tehát nem az ősi pogány múlt felületes és „időtlen” maradványa, mely az újonnan formálódott vallási közösségekben — Itália, Afrika, Gallia katolikus gyülekezeteiben — alakult ki; e közösségek vezetői pedig — a katolikus püspökök, a kor keresztény költői és írói — ugyanabban a hitvilágban éltek és mozogtak, mint kevésbé iskolázott hitsorsosaik. Brown szerint azonban a vezetőknek döntő szerepe volt abban, hogy e közös hitnek rájuk jellemző, különös hangzást adjanak. A történetírásnak ezért nem szabad a szentkultusz minden formáját válogatás nélkül a pogány „maradványok” körébe sorolni.

A keresztény szentkultusz a római világ városain kívül fekvő temetőkből keletkezett, s ez élesen szemben állt a római kor hagyományos értékrendjével. A kereszténység előtti kor emberei tartottak a halottaktól és igyekeztek távol tartani őket. Az élők világát el kellett választani a halottakétól. Ezért tiltották meg Rómában a Tizenkét Táblás Törvények a városban belüli (*in urbe*) temetkezést. Még Arany-százjú Szent János is a régi római hagyományok alapján kezelte a halált, amikor a városban történő temetkezés ellen szólt: „Vigyázz, soha ne emelj sírt a városban!” A keresztények azonban kiásták, utaztatták, feldarabolták a holtakat, sőt tülekedtek, hogy megérinthessék és megcsókolhassák a szentnek tekintett csontokat, a testrészeket pedig nemegyszer ott helyezték el, ahol a halottaknak azelőtt semmi keresnivalójuk sem volt. A szentkultusz kialakulása egyértelmű hatással volt a római város topográfiájára: jelentőséget nyertek az élő város nyilvános életének ellenpontjaként szolgáló területek. Hamarosan az élők és holtak városa közti ősi válaszfal is ledőlt az ereklyék városba költözésével, s ehhez kapcsolódóan az ezek köré telepődő új temetőkkel. De még ha a halottak rendes helyükön is maradtak, a nyilvános vallásgyakorlat oly módon és mértékben kötődött sírjukhoz, amire a pogány és zsidó hitvilágban nem volt példa. Az ősi határok megszűntetésével és ártértelmezésével a késő antik szentkultusz valójában a halott és a világegyetem kapcsolatát változtatta meg. A keresztény hitben a sír, a halott emléke és az emléket övező vallásos szertartásrend a korábbiól gyökeresen eltérő kapcsolatrendszerrel tétélezett fel Isten, a halottak és az élők között: a mártír élvezi Isten bizalmas közelségét, ezért közbenjáró lehet Isten előtt az élők érdekében. A pogány világban komoly vallásos felháborodásba ütközött a mártírok, tehát a holtak kultusza. Julianus Apostata császár például annak a régi római törvénynek a felújításával fejezte ki ellenérzését, mely kimondta, hogy a holtak nyugalmát nem szabad megbolygatni.

A mártírkultusz terjedése a 4-5. század fordulójára a késő antik városok többségében megváltoztatta az élők, illetve a halottak lakta negyedek fontossági sorrendjét. A temetőkből gombamód szaporodtak a nagyszabású építészeti alkotások. A 4. század végén és az 5. században a keresztény püspökök úgy szervezték meg a szentek kultuszát, hogy hatalmukat a régi római városokban ezekre a „városszéli városokra” alapozták. A püspöki palota és a bazilika ugyan a városfalakon belül volt, de a kora középkori Európa püspökeit pontosan az a tudatosan hangsúlyozott kapcsolat emelte jelentőségre az egykori Római Birodalom városaiban, amely a város melletti nagy szentélyekkel tartottak fenn: Szent Péterével a Róma melletti vatikáni dombon, vagy Szent Mártonéval Tours falai alatt. A püspökök nem minden harc nélkül kaparintották meg a szentélyek feletti ellenőrzést, ez a győzelem azonban meghatározó volt a nyugati egyház történetében. A nyugat-európai egyházi hierarchia a halottak sírjához kötődött. Itt a püspökök hatalma úgyszólván egybeolvadt a szentély hatalmával. A Földközi-tenger keleti medencéjében a keresztény szentélyek, kultuszhelyek nem lettek az egyház hatalmi szervezetének tartós bázisai. A szentélyek terjedésével a keresztény világot Ég és Föld találkozásának jól megjelölt helyei kezdték tarkítani. A

szentkultusz áttörte azokat a képzeletbeli sorompókat, melyeket az ókori világ embere Ég és Föld, az isteni és az emberi, élő és halott közé állított. A szentek kultusza a képzeletvilág olyan átalakulásával járt együtt, ami egybecsengeni látszik a késő római társadalom egészét átrendező kapcsolatrendszer-változások formáival.

Az ókori Rómában a halotti kegyelet állandó vonása volt a család kiemelkedő szerepe. Brown szerint ezekből a gyökerekből sarjadt ki a késő antikvitás társadalmában a szentkultusz. Úgy véli, hogy a keresztény egyház kiemelkedő szerepét jórészt annak köszönhetta, hogy rítusai, mindinkább központosuló szervezete és anyagi irányítása egy olyan eszményi közösséget igyekezett megvalósítani a pogány világban, mely módosította, átcsoportosította, sőt korlátozta a rokoni kötelekeket. Az egyház mesterséges rokonsági csoport volt. Tagjaitól elvárták, hogy az új közösség felé ugyanolyan szolidaritással, hűséggel és kötelességtudással viseltessenek, mint amivel korábban vér szerinti családjuknak tartoztak. Ez az elvárás talán sehol sem volt erősebb, mint éppen a halottak iránti kegyeletnyilvánítás esetében. A 4. század folyamán a családi sír és a mártír sírja a közösségi rítus összetartó, illetve a család széthúzó erejének konfliktusmezéjévé, az egymással versengő patrónusrendszerek, a keresztény közösségek tehetősi világi tagjai és a püspöki vezetők közötti feszültséggé vált. A 3–4. század fordulóján az egyház további fejlődésére nézve nagyon is valós lehetőségnek látszott, hogy a gazdag keresztény családok „kisajátítsák” a szentet. A 4–5. század fordulójára a legtöbb helyen (legkorábban Rómában) azonban a püspököknek sikerült saját patrónusrendszerüket összhangba hozni a befolyásos világjárával. A kor viszonyait meghatározó patrónusrendszerben a mártír, a szent is határozottan késő római arcot öltött: *patronus* lett, annak az oltalomnak láthatatlan, mennyei kísérője, amelyet a Földön kézzelfoghatóan a püspök gyakorolt. A mártírok ünnepei már nem családi ünnepek voltak, hanem — a szerző szavaival élve — nyilvános „bankettek”, melyet a láthatatlan *patronusok* adtak földi *clienseiknek*. A késő római, függésen és javadalmazáson alapuló viszonyok pompakedvelő szertartásossága mindinkább áthatotta a szentek tiszteletének formáit és nyelvezetét. Ezt a változást, a püspöki patrónusi szerepkör megjelenését az egyház gyarapodó vagyona okozta: a keresztény vezetők kezében volt a társadalmi érvényesülés szinte valamennyi eszköze, de mindez nem tudták elfogadható módon megmutatni. A megoldást az építkezések és a vallásos tisztelet új központjaihoz kapcsolódó ünnepek pompájának növelése jelentette. Az építkezéssel járó gyakorlati és társadalmi problémákat, amelyekbe a városfalakon belül ütköztek volna, a mártírok sírjánál ki lehetett kerülni. A püspöki vagyon, mivel az nem magántulajdon, a nem sírnak minősülő szent maradványainál lehetett a legmegfelelőbbben közszemlére tenni. Mindez a gazdagság és pompa ráadásul egy olyan személy láthatatlan jelenlétében került bemutatásra, aki a késő római *patronus* vonásait öltötte magára. A szentkultusz alkalmat adott arra, hogy a pénzt úgy lehessen felhasználni, hogy az ne váltson ki irigykedést, a *patrociniumot* pedig kötelezettségvállalás nélkül lehessen gyakorolni. Ez a megoldás egyértelműbb és „tisztább” volt, mint a vagyon és a hatalom bemutatásának bármely korábbi formája. A keresztény közösségek is igényelték az effajta kultuszteremtést. A római világ nagyvárosaiban ekkorra már többségben élő keresztények részéről nyomás nehezedett az egyházra, hogy pontosan határozza meg, mit ért a „városi közösség” alatt, és olyan szertartásokat dolgozzon ki, melyet ez a definíciót kifejezésre juttatják. A keresztény *civitas* jelentősen különbözött a klasszikus városától. A két elvileg „oda nem illő” réteget is magába foglalt: a szegényeket és a nőket. A szentkultusz lehetőséget adott arra, hogy e két csoportot a püspök védnöksége alatt bevonják a közösségbe és új alapokra fektessék a városi szolidaritást. A szentélyeknél át lehetett hidalni a késő antik társadalmat leginkább megosztó választóvonalakat, s egy kis időre ledőltek azok a korlátok is, amelyek a nyilvánosság előtt a nemeket elválasztották. Ennek igazolására Brown egy igen érdekes példát is talált a korabeli források között: egy „szent ember” kiválóságát életrajzírója azzal a megjegyzéssel támasztotta alá, hogy a kitűnő férfiúnak egész életében sikerült megtartóztatnia magát, pedig fiatalon buzdón látogatta a mártírok ünnepeit. A szentélyek körüli kultusz, és itt a nők szabadabb mozgása arra az ókori hagyományra támaszkodott, hogy a nők számára a temetők mindig kiváltságos helyzetet jelentettek. Férfiellenőrzés és családi felügyelet itt kevésbé követte mozdulataikat. A késő római társadalomban, ahol a rokonsági kötelek egyre szorosabban fonták körül az egyént, mert egyszerre oltalmazták és felügyeltek rá a bizonytalanná váló világban, a szentek voltak az egyedüli „rokonok”, oltalmazók, akiket egy nő szabadon választhatott. A szentek ünnepnapjain megnyilvánuló városi szolidaritás és bőkezű ajándékozás a szegények számára is kiemelt fontosságúvá avatta a szentélyeket. A polgárookra, illetve a polgárjoggal nem rendelkezőkre tagolódo klasszikus antik város „politikai” modelljét egy városból, vidéktől független, átfogóbb „gazdasági” értelmezés váltotta fel: a gazdagok kötelessége támogatni a szegényeket, s ezt mindvégig vallásos köntösbe öltöztetve alamizsnálkodásnak nevezik. Abban a társadalomban, ahol a közösséghez tartozást mindenekfelett a patrónus–kliens viszony jelezte, s ezt hagyományosan ajándékozással fejezték ki, a szentkultuszhoz kötődő alamizsnálkodás jóval több volt, mint a szegények dicséretes támogatása. A keresztény egyház vezetői ezzel nem kevesebbre tartottak igényt, mind arra, hogy újrajr-

zolja a városi közösség határait. Az egyház nem csupán azzal rendezte át a közösség határvonalait, hogy jelentősen gyarapította a megadományozottak körét, hanem úgy is, hogy az adományozók egy újabb csoportjának adott lehetőséget a szereplésre akkor, amikor a klasszikus városban, ahol az adományozás politika, s nem könyörület dolga volt, nyilvános szereppel nem rendelkező nőket bátorított adományozásra, jótékonykodásra.

A szentkultusz mindinkább előtérbe nyomulása egy olyan új nyelvet jelentett a nyugati Mediterráneum városi (kisebb mértékben vidéki) lakossága számára, mellyel képesek voltak kifejezni és ellenőrzésük alá vonni azt a zavarbaejtően új helyzetet, melyben a 4–5. század fordulóján találták magukat. Az 5. század közepére a szentkultusz láthatatlan jóbarátokkal vette körül a Földközi-tenger vidékének lakóit. Az ősi mediterrán hitvilág finom átalakulása figyelhető meg, amint a 4. század végétől azokhoz a láthatatlan lényekhez, akik valaha emberek voltak, s akikre mindinkább saját koruk vonásait ruházták. A kereszténység előtti Mediterráneumban úgy gondolták, hogy a lélek többretegű, összetett szubsztancia. A lélek azon rétegei fölött, melyről az embernek tudomása van, áll az „igazi” lélek, mely ugyanolyan mérhetetlenül magasabbrendű a léleknél, mint az a testnél. Az én hierarchikusan épül fel, s csúcsa közvetlenül az istenit éri. Brown késő antik — elsősorban történetírói és irodalmi — példák (pl. Plutarchos, Marcellinus, Origenes, Synesios) során bizonyítja, hogy a korabeli ember szívesen állított láthatatlan védelmezőt erre a csúcsra. Akár személyes *daimon*nak, akár *genius*nak, akár őrangyalnak hívták ezt a védelmezőt, feladata mindig ugyanaz volt: ennek a láthatatlan lénynek kellett az egyén gondját viselnie nemcsak életében, de a halála után is. Lényegében erre a hiedelemrendszerre épült rá a szentkultusz is, amelyben a *daimon*, vagy őrangyal szerepét a szent töltötte be. Szent Ágoston szerint azok az emberek, akik mártírháláluk révén bebizonyították, hogy Isten igazi szolgálói, embertársaikat közelebb tudják vinni Istenhez, mint az angyalok. A közvetítő angyalok ugyanis, bármilyen hűséges végrehajtói is legyenek Isten akaratának, egy emberfeletti, idegen „népség” sziklafalát ékelik ember és Isten közé. Egy bizonytalanná váló világban az emberek meghitt kapcsolatba akartak kerülni földöntúli védnökeikkel, akikkel mint embertársaikkal azonosulhattak, kapcsolatuk pedig a patrónus–kliens viszony ismert módozatai szerint alakult. Emellett a mártírok kultuszában volt valami családias: sírjaik ugyanabban a temetőben domborultak, ahol a gyülekezet hozzátartozóinak sírjai. E síroknál, a szentélyeknél megnyilvánuló csodák Isten hatalmát és a mártírhálált haltak üdvözülésének bizonyosságát tanúsították. Sírjaiknál a Paradicsom örökkévalósága jelent meg, és érezni lehetett a feltámadás előszelét. Testüknek minden porcikája az örökkévalósághoz kötődött. A test egy leválasztott darabját, az *ereklyét* elválasztották testi vonatkozásaitól. Mert hogyan törölhetnék el jobban a halál tényét — kérdezi Brown —, ha nem úgy, hogy a halott egy testrészt kiemeljék a sír eredeti összefüggéséből? És mi fejezhetné ki jobban Ég és Föld összekapcsolásának paradoxonát, mint a végtelen jelentő kicsiny és véges tárgy?

A mártír sírjánál történt csodálatos gyógyulások az elviselt szenvedés csodájából sarjadtak: példás bátorságukat ugyanis Isten emelte a pusztán emberi fizikai kitartás és erkölcsi erő fölé. A szentek szenvedéstörténetének műfaja, a *passio* megszüntette az időt. Isten ó- és újszövetségi csodáit a mártírok és hitvallók saját korukban jelenítették meg. A szentek cselekedeteinek felolvasása újra és újra áthasította a jelent a múlttól elválasztó falat. A hagiográfus olyan pillanatokat rögzített, amelyekben a látszólag kihunytt múlt és az elképzelhetetlenül távoli jövő megjelenedett. A passió felolvasása közben a szent *valóban* jelen volt: édes illat töltötte meg a bazilikát, a gyógyulásra várók érezték gyógyító hatalmát, azok pedig, akik a múltban megbántották a szentet, okkal kezdtek remegni. A szentélyekhez özőnlő, zarándokló hívek nem egyszerűen egy „helyre” mentek, hogy a szent kegyes pártfogásáért könyörögjenek vagy hogy halottaikat sírja mellé temessék: azért tolongtak, hogy vele magával találkozzanak. A szent testi maradványainak apró darabkáiban, sőt e maradványokhoz érintett tárgyakban is teljes valójában jelen volt. Ennek következményeképpen a keresztény világot lassan elárasztották az eredeti ereklyék (mártírok holtteste) töredékeinek darabjai. Ez az oka annak, hogy a késő antik és kora keresztény vallásoosság középpontjába a *translatio* (ereklyék vándorlása az emberekhez), nem pedig a *peregrinatio* (emberek vándorlása az ereklyékhez) került. Azok, akik hordozható ereklye formájában birtokolták a szentséget, kegyet gyakorolhattak azzal, hogy ezeket a kincseket megosztották másokkal, sőt elhozták őket a római világ minden szegletébe, ahol korábban ezekhez nem férhettek hozzá. Az ereklyék elterjedésében az antikvitás és korai középkor társadalmában fontos összetartó erőt jelentő ajándékozási gyakorlat is szerepet játszott. Az üdvösséget és az isteni kegyelem megnyilvánulását középpontba helyező világban minden ereklye ajándékozás mögött pontosan meghatározott személyes jóakarattal húzódtott meg. Az ereklyéátvitel révén új kultuszhelyek sora keletkezett, amelyek elhozták a jelenbe a megszabadulás és bűnbocsánat érzését. Az ereklyék megtalálása, elszállítása és kiállítása mögött az Isten irgalmasságáról alkotott elképzelések húzódtak meg. Így a szent relikvia önmagában talán nem is volt olyan fontos, mint az isteni megbocsátásnak az a láthatatlan gesztusa, amely lehetővé tette, hogy az ereklyét megtalálják. Az ereklye igazi közösségi hatása az volt, hogy magába

foglalta a közösség azon hitét, hogy Isten úgy ítélte, megérdemelték a szent *praesentidj*át, jelenlétességét. Ez magyarázza azt, hogy egy-egy közösség miért törekedett arra, hogy minél több ereklyére, s így nagyobb isteni kegyelemre tegyen szert. Sok városnak több szent pártfogója is volt.

A szentek ünnepein bekövetkezett csodák a közösségből kirekesztettek vagy kívül rekedtek újra-beilleszkedésének csodái voltak. Tours-i Gergely például Szent Márton ünnepéről úgy emlékezett meg, hogy a szent bűnbocsátó jelenlétében a démonok meglazították kötelekeiket, melyekkel a bénákat és a megszállottakat eddig távol tartották felebarátaiktól, s a környezetben részt venni akaró rabok láncai szétpattantak. A 6. századi Galliában az ördögűzést a szent jelenlétességének megcáfolhatatlan bizonyítékaként tekintették, ami megdönthetetlen erővel bizonyította Isten hatalmát. Tours-i Gergelynél gyakran előfordul, hogy a szentélynél felgyógyultak számára gyógyulásuk az egyházi társadalom tagjaivá tették őket, azaz egyházi birtokokra kerültek. Az ördögűzés — és általában a gyógyítás — minden állomása valójában azt tudatosította a késő antikvitás és a korai középkori emberben, hogy a személyes kapcsolatok meghatározott hálózatán kell keresztül mennie ahhoz, hogy meggyógyuljon és megszabaduljon a bűn következményeitől. A szent hatalma vertikális függőségi modellt tételezett fel.

Peter Brown hatalmas forrásanyag felhasználásával készült könyve rengeteg új megközelítési szempontból vizsgálja a késő ókori-kora középkori szentkultuszt, és számos új eredménnyel gazdagítja vallás-és egyháztörténeti ismereteinket. Magyar kiadása annál is inkább figyelmet érdemel, mert ez a korszak sajnos még mindig kevésbé ismert a hazai történeti irodalomban.

Pósán László

STÄDTE IM DONAURAUM.

Sammelband der Beiträge aus dem Symposion in Smolenice 30. 9. – 3. 10. 1991. Bratislava – Pressburg 1291–1991. Hrsgb. Richard Marsina.

Bratislava, 1993. Slovenská historická spoločnosť, 230 l.

VÁROSOK A DUNATAJON.

Gyűjtemény az 1991. szept. 30. – okt. 3. között Szomolányban tartott szimpózium referátumaiból.

1991-ben volt 700 éve, hogy Pozsony III. Andrástól városi kiváltságlevelet kapott. Ebből az alkalmából a Szlovák Történelmi Társulat várostörténeti szakosztálya, a Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete és a városi levéltár nemzetközi tudományos ülészakort rendezett. A nagyszámú szlovák szerzőn kívül cseh, magyar, német és osztrák történészek szerepeltek. A kötet szerkesztője, a várostörténeti szekció elnöke, a nálunk is jól ismert Richard Marsina bevezetőjében hangsúlyozta a város mintegy kétezer éves települési kontinuitását, azt is, hogy három nép területének a határán helyezkedik el. A városban sokáig a németek voltak túlsúlyban, ma a szlovákok. Rövid áttekintést ad a város történetének historiográfiájáról, ebben kiemeli, hogy Ortvy Tivadar többkötetes várostörténete ma is megkerülhetetlen. A münsteri Heinz Stoob Pozsony helyét jelöli ki a középkori délkelet-európai (!) térségben. Kiemeli német jellegét, kedvező földrajzi fekvését, hogy már a 13. században városi rangban élt. A fejlődés 1526-ig töretlen volt. Jelentős borvidék is. A tanulmány ebben a formájában rövidített, a teljes szöveg a Ferdinand Seibt-émlékkönyvben jelent meg.

Pavol Valachovič a szlávok előtti településeket mutatja be, kelta oppidum volt itt, de az összefüggés a rómaiakkal bizonytalan. Kr. u. 20–50 között a mai Szlovákia délnyugati részén Vannus királysága állt fenn (regnum Vannianum), a Duna északi partján is voltak római erődítmények, azoktól északabbra kereskedelmi központok, mint Laugaritio (Trencsén). Marcus Aurelius két provinciát is akart létrehozni ezen a területen, ami azt mutatja, hogy fejlett volt. Tatiana Štefanovičová a város kezdeteit mutatja be. Az új kőkorszak óta lakott terület, a Kr. e. 1. századtól már az urbanizáció kezdeteiről beszélhetünk. Pénzletek utalnak a későbbi város helyén a kelták jelenlétére, de ez a lakosság a század végére eltűnik, római településnek is vannak nyomai, volt kapcsolatuk a szlávokkal, de a várhegy és a város területén a szlávok csak a 9. században mutathatók ki. Fejedelmi székhely lehetett, ahogy a Brezalauspurc elnevezés utal rá.

Györfly György összefoglalja Al-Idriszi 1150 körüli földrajzának Magyarországra vonatkozó adatait, részletesen egy másik munkájában fejt ki. Fügedi Erik a magyarországi városfejlődésre vonatkozó

nézeteit summázza, kitérve az utolsó 40 év eredményeire. Hangsúlyozza a római tényező szerepét, az első korszakban a keleti típusú város meglétét, azután a nyugati típus megjelenését, városalapító konzorciumokkal, ez Pozsony esetében is feltételezhető. A városalapítás és a kiváltságolás közt akár egy évszázad is eltelhetett, az alapítás tehát saját kockázatra történt. A brnói Zdeněk Měfinský a dél-morvaországi városi fejlődésről ad áttekintést. Brno gyorsabban fejlődött, mint a csehországi városok I. Ottokár idején. Uničov 1223-ban kapta meg a délnémet jogot, Hodonín 1228-as alapítása vitatott. Znojmo 1226 előtti, Brno 1243-ban kapta meg a városi jogot, de már előtte is város volt. Ez is délnémet jogot kapott, az építészetben is délnémet és olasz hatás mutatható ki.

Vincent Sedlák Pozsony történeti fejlődését mutatja be 1291-ig, érdemben az írott forrásokból ismert adatokat állítja össze. A városnév véleménye szerint a bajor Boso nevéből származik, akire 997-ből van adat. A latin elnevezés régebbi a szlávok és a magyarok bejövételénél. Politikailag exponált hely volt, talán királyi székhely is, de jelentős kereskedelemmel. Valószínűleg már a 13. század során város volt, de sokszor idegen uralkodók kezén. Mária Stieberová a város településének fejlődését vizsgálja 1291 előtt. A vár alatti telep kelet felé terjeszkedett, a történeti mag már a 13. században azonos volt a maival. A város nyugati és keleti félre oszlott. A külvárosok idővel betagozódtak a városba, a magyar lakosságú Széplak falu lakosait 1297-ben betelepítették a városba. Vladimír Horváth a város építészeti tevékenységét összegzi a 15. századig. Az újabb kókor óta veszi sorra a település fejlődését, az egyes adatokat a mai helyzetre lokalizálva. A középkorra már az okleveles anyagot veszi alapul. Véleménye szerint minden utca csak a 15. századra épült ki. Befejezésül felvázolja az 1291 körüli beépítettségét.

A bécsi Ferdinand Opll Pozsony és Bécs kapcsolatait, illetve a fejlődés párhuzamos és eltérő vonásait vizsgálja. A kapcsolatok a 14. század óta állandósulnak. Pozsony a magyar királyok központosító politikájának volt tárgya, tehát kevesebb önállósággal, mint Bécs. Különösen a tatárjárás után a hospesek Pozsonyban nagy szerepet játszottak, persze Bécsben is voltak flamand hospesek. Hasonlóság a vár és a város kettőssége. A társadalmi összetétel is hasonló, a bécsi Ritterbürgereknek volt megfelelőjük Pozsonyban. A bécsi jog ide is kisugárzott. A városi közigazgatás szervezete is hasonló volt, a pozsonyi városi könyvet egyenesen bécsi mintára vezették be. Bécs kivételes helyzetben volt, mint hercegi székváros, a magyarországi városok homogénebbek voltak. Bécs árumegállító joga a 15. századra már vesztett jelentőségéből. Sok volt a családi kapcsolat a két város polgárai között. A pozsonyi egyetem nem volt komoly konkurenciája a bécsinek. Az építészetben is erős volt a bécsi hatás, egy hídtervet egyenesen onnan rendeltek meg. Mindkét város esetében a kereskedelem és a szőlőművelés volt a fő gazdasági ág. A két város szoros kapcsolatát mutatja, hogy az ún. Albertinische Stadtplanon Pozsony helyrajza is megtalálható. A kölni Klaus Militzer Kováts Ferenc nyomán a kölni kereskedők pozsonyi kapcsolatait kutatja. A Kováts által kimutatott 23 fő jórészt azonosítható kölni polgárokkal a 15. század derekán. Ha a Bécsben ekkor ismert és esetleg Pozsonnyal is kapcsolatot tartó polgárokat is számítjuk, úgy 73 főről is lehet szó. A Pozsonyba szállított kölni és aacheni posztó 62,5%-a Kölnből származott, ezért arany forintokat vittek el a kölniek. A kölniek a Dunán vagy cseh területen jutottak ide. A 14. század második felétől már csak Pozsonyig mentek, az ország belsejébe nem. 16 családi vállalatról és 4 nem családi jellegűről tudunk a 14–15. század fordulóján, általában nem sokáig álltak fenn. A szerző szerint nem valószínű, hogy takácsmesterek által üzemeltetett Verlagokról lett volna szó. A kapcsolat már a 12. század óta megvolt, 1400 táján érte el csúcspontját. 1420 után a kölni kereskedők már legfeljebb csak Bécsig jutottak el, Nürnberg konkurenciája kiszorította őket. Kölnben ekkor a termelés is csökkent. Szende Katalin (Sopron) a két város helyzetét vizsgálja. Jogi helyzetük hasonló volt, hiszen mindkettő egyúttal ispáni székhely. A városi polgárok közt szoros volt az együttműködés az országos hírek tekintetében, ezekről értesítették egymást. Hasonló vonás volt a polgári tulajdonban lévő szőlők nagy száma. Persze a 15. században a Duna miatt Pozsony fontosabb volt. A két város piacörzete nem fedte egymást, ezért a kereskedelmi kapcsolat csekély volt. Sopron kissé függő viszonyban is volt Pozsonytól. A bécsi Richard Perger a polgárcsaládok kapcsolatait tárja fel. Sokan Pozsonyban gazdagodtak meg és lettek azután bécsi polgárokká. Bécs természetesen székhelyként túlsúlyban volt. A szerző számos példát hoz fel rokoni kapcsolatokra, hosszú (válogatott!) listát sorol fel pozsonyi polgárok bécsi hitelezőiről, és sokkal rövidebbet arról, hány pozsonyi polgár hitelezett bécsieknek.

Ján Lukačka Bécs, Pozsony és Buda közlekedési és kereskedelmi kapcsolatait mutatja be a 15. század derekáig. Felsorolja a Duna mentén haladó és azokból kiágazó kereskedelmi utakat, a kocsikat, amelyeket szárazföldi útvonalon használtak. A 13. század vége felé a magyarországi anarchia miatt a kapcsolatok lazultak. Csak az Anjouk idején emelkedett újra a forgalom. František Oslanský röviden összefoglalja a pozsonyi egyházi tulajdonosokról ismert adatokat. Július Bartl érdemben Zsigmond korát tárgyalja és Pozsony szerepét a politikai fejleményekben, Zsigmond adott a városnak 1402-ben árumegállító jogot, a huszita harcok idején több ízben is hosszasan tartózkodott a városban. Zsigmond egy nagyobb,

több országot átfogó egységet szeretett volna létrehozni. Zsigmond és Pozsony kapcsolatait összeveti Mátyás és Bécs kapcsolataival. František Kolesný a szőlőművelést tárgyalja, gazdag borászati ismeretekkel. Úgy véli, a pozsonyi szőlőművesek fajtanemesítéssel is foglalkoztak, így nekik tulajdonítja a zöldszilváni kitermesztését. Az időközben elhunyt Anton Špiesz a kézművesség helyzetét foglalja össze, 1434-ben 187 mestert tartottak számon. Céhek csak a 15. századra alakultak ki, a céhek és patríciusok közti küzdelem itt is ismeretlen volt, a kézműves polgárok is mind választhattak a városi tanácsba.

Július Sopko a középkori kódexekről szól, lábjegyzetben és később a szövegben is felsorolja a fontosabbakat. A 15. század derekán Liebhard Egkenfelder városi jegyzőnek 36 kódexe volt, jórészüket ő maga másolta. A legtöbb kódex persze a káptalané volt, a városban írt és Bécsből származóak. Persze ma már csak a káptalan és a ferences rendház néhány kódexe maradt fenn, a többiekéről korabeli leltárakból van tudomásunk. A káptalani könyvtárat az egyetem is használta. A meglévő kódexek díszítése ciszterci és ferences stílust mutat, olasz és cseh hatást is. A liturgikus tárgyúak többnyire pozsonyi eredetűek, ezt mutatja számos pozsonyi motívum a díszítéseken. Ugyancsak pozsonyi eredetűek a városi jogot tárgyaló kódexek, a kánonjogiak olasz eredetűek, a római jogra vonatkozó kódexek hiányoznak, ami annál meglepőbb, mert ezt is tanították az egyetemen. A teológiai és filozófiai tárgyú kódexek prágai és bécsi közvetítéssel Franciaországból kerültek ide. Asztronómiai, asztrológiai és matematikai tárgyú kódexek ugyancsak hiányoznak.

Štefánia Mertanová, aki nemrég könyvet adott ki a magyarországi tárnoki jogról, Pozsony szerepét mutatja be a tárnokmesteri szervezetben. Kiemeli, hogy a 7 tárnoki város közül 5 a mai Szlovákia területén található. A városi tanácsnak kizárólagos joghatósága volt saját polgárai felett, de ezt az ispáni vár joghatósága olykor keresztelte. A tárnoki széken csak a 7 város küldöttei szerepeltek. Ezek különböző városi jogokat képviseltek, ezért a tárnoki szék ezek egyeztetésére törekedett, a 15. század második felében. Pozsony 1559-ben lett hivatalosan a tárnoki szék székhelye.

Ivan Mrva Pozsony szerepét mutatja be a Habsburgok törekvéseiben, hogy a magyar koronát megszerezzék. A közismert politikatörténeti események összefoglalása során hangsúlyozza a pozsonyi és soproni polgárok hűségét a Habsburgok iránt.

A tanulmányok nagyobb fele terjedelmes és lábjegyzetelt, a másik nyilván csak a szimpóziumon elhangzott rövid változat. A középkori Pozsonyról így is sokoldalú kép alakul ki. Mint a lábjegyzetekből látszik, a magyar várostörténet eredményeit a szlovák szerzők bőven hasznosították, hiszen Ortvyától Fügedi Eriken keresztül Kubinyi Andrásig sok szerzőt idéznek. Ezért is állt módunkban az egyes referátumokról olykor csak egészen rövid ismertetést adni.

A szerzők láthatóan Pozsony helyzetét és szerepét a dunai tájban, elsősorban a közeli szomszédságban keresték. Ezért hiányzik Prága, még inkább a lengyel városok, amelyek persze elsősorban az összehasonlítást tették volna lehetővé, s akkor jó lett volna még a balti térségre is kiterjeszkedni. A hazai összehasonlításban inkább a mai szlovákiai városokat vették figyelembe, különösen Nagyszombatot, de már Kassa vagy Bártfa is csak elvétve kerül elő. A külföldiek közül Ferdinand Opll utalt a magyarországi városhálózatra egészenek összefüggéseire, de ez egyébként, Fügedit kivéve, alig került elő.

Mint látható, a kötet csak a középkor kérdéseit vizsgálja. Nyilván Pozsony koraujkori politikai szerepének, vagy különösen a 19. század elejétől a szlovák nemzeti fejlődésben játszott szerepének megvitatása még legalább egy szimpóziumot igényelt volna, ha nem többet. A középkor vonatkozásában az eddigi ismeretek összefoglalása mellett különösen az újabb régészeti kutatások eredményeinek a bemutatása hasznos. A kötet német nyelve nemzetközileg is használhatóvá teszi a kötetet. Kár, hogy a fordítások német nyelve eléggé gyenge, olykor az érthetlenségig. De ezek csak kivételes esetek. A magyar történészek számára is tanulságos könyv.

Niederhauser Emil

Endrei Walter

A TEXTILIPARI TECHNIKÁK TERMELÉKENYSÉGÉNEK TÖRTÉNETE

Akadémiai Kiadó, 1993. 302 l. + 20 képmell.

Endrei Walter legújabb kötetében a textiltechnikák termelékenységének alakulását tárgyalja a 13. századtól a 20. századig. A könyv a szerző e tárgyban írott és 1979-ben megvédett akadémiai doktori értekezésének rövidített változata, főbb részei előtte már folyóiratokban és önálló kiadványokban is meg-

jelentek. Endrei tehát behatóan ismeri a témát, melynek nemzetközi és hazai irodalmát lassan már négy évtizede kutatva foglalkozik a textilipar történetével. E kötetben is több száz, főként külföldi forrásra utal adatainál — oldalanként 8–10 lábjegyzetben —, ami egyedülálló felkészültségét igazolja és a téma legjobb hazai szakértőjeként mutatja be.

A munka tartalmilag négy részre tagozódik; a bevezető fejezetekben a termelés hatékonyságának és mérésének általános problémáival foglalkozik. Ennek keretében konkrétan elemzi a textiltechnika hatékonyságát és termelékenységét befolyásoló tényezőket: az energiaforrásokat, a gépek sajátosságait, a munkaidő felhasználását és a munkások képzettségét stb. Megállapítja, hogy miután a közgazdászok máig sincsenek egységes állásponton a termelékenység mérésének módszere tekintetében, ezért a gazdasági elemzés, vagyis az átlagos, illetve tényleges termelékenységi szint számítása helyett egy műszaki jellegű mutató megközelítésére törekedett.

Endrei szerint ugyanis a technikatörténetnek a termelési eljárások leírásán és társadalmi hatásuk vizsgálatán túl a gazdaságtörténet részére számokban kell kifejezni például az egyedi és a közösen végzett munka hatékonyságát, az egyes termékek paramétereit vagy a különböző korszakok termékstruktúráját. Igaz, mindez kevésbé olvasmányos — valja be a szerző, egyetértően tegyük hozzá, hogy mindez nem róható fel hibájaként, mert az adathalmazok, a számítások tömege és a statisztikák a téma objektív természetéből következnek. (Más kérdés, hogy ami egy doktori disszertációban erény és követelmény, mennyire helyénvaló egy az olvasók széles rétegeinek szóló, tudományos ismereteinket terjesztő kiadványban.)

A második részben, a középkori textilművéség bemutatása során megtudjuk, hogy már a 12. században is éltek a gyalogorsó ősi formája mellett azok az átmeneti formák, melyek a fonókerék feltalálásához vezettek. Így keletkeztek például ázsiai elődjük adaptálásával Olasz- és Franciaországban a vertikális és horizontális szövőszékek. Figyelemreméltó, hogy — a legkorábbi adatok szerint — a fonókerék a gyapjúfonást darabbérben fizették. A gyapjú- illetve selyemcérnázó gépek a középkor iparának kiemelkedő reprezentánsai voltak, hozzájuk hasonlót a 16. századi szalagszövőgépekig nem találtak fel. Leghíresebb közöttük a *Lucca-i selyemfilatórium*, folyóvízzel hajtott selyemcérnázó malom, melyből 1385-ben kettő szövetkezetként működött. A bonyolult gépszerkezetű, közel 1000 orsós üzem képe már — Endrei szavaival — „az ipari forradalom klasszikus időszakát anticipálja”.

De az egyéb újítások, mint a kétszemélyes széles, lábitós szövőszék termelékenysége is eléri már a 13. században a későbbi gyorsvetélővel működő székét. Az egyik legfontosabb újítás, a bütykös tengely bevezetése pedig lehetővé tette a malom legkülönbözőbb munkákban (pl. a kallózásban stb.) való alkalmazását. Mindezekre utalnak Carus-Wilson, Gimpel, Gille és a többi nyugati kutatók, amikor a középkori ipari forradalmáról (industrial revolution of the 13. century, révolution industrielle du moyen âge), vagy műszaki forradalmáról (revolution technique médiéval) beszélnek. Ezzel Endrei nem ért egyet, a középkort a 18. századi ipari forradalom koraérett előjátékának tartja. Álláspontjából következik, hogy a malomok és hasonló, hatékonyságot növelő eszközök, gépek elterjedése a középkor századaiban szerves növekedésnek, vagyis evolúciónak tekinthető.

Nem értünk egyet egészen azzal a felfogásával sem, hogy ezek az újítások nem voltak hatással a társadalom fejlődésére, hanem inkább konzerválták a feudalizmust. A történelemből tudjuk, hogy az Appenninek alatti egyik bővízű völgyben fekvő Lucca város polgárai által alapított köztársaság a korai középkortól a 19. századig független városállam volt, és csak 1840-ben kebelezte be a toscanai nagyhercegség. Önállóságát századokon át selyempiparából származó jövedelmének köszönhette, melyből még a német-római császárság méregdrága adóját is megfizethette.

A szerző a középkor vívmányai között tárgyalja a 16–17. századi találmányokat (lábhajtós rokka, szalagszövő- és sikkötőgépek stb.), melyek pedig már olyan szintet képviseltek, hogy viszonylag kismérvű tökéletesítésükkel létrejöttek a manufaktúrák, majd a gyáripár keletkezéséhez is alapot szolgáltattak.

A könyv harmadik és negyedik részében jelentőségének megfelelően tudományos szakszerűséggel foglalkozik a szerző az ipari forradalom textiliparának kiteljesedésével, majd átalakulásával a 20. században. A forradalmi újításnak számító találmányok, köztük *J. Kay gyorsvetélője* (1733), az 1764 és 1788 közötti években kifejlesztett *J. Hargreaves* sokorsós „*jenny*”, majd *S. Crompton* „*mule-jenny*” (öszvér) elnevezésű fonógépei (1774–79), továbbá *E. Cartwright* szabadalmazott szövőgépei valóban minőségi változást jelentettek. Az alkalmazásukhoz szükséges szervezeti változások a többszáz munkást foglalkoztató textilmanufaktúrák, utána pedig a nagyüzemi textilipari gyárak kialakulásához vezettek.

A gyárakban bekövetkezett termelékenység-növekedés számítása igen meglehetősen nehéz, mert erre zavarólag hatott, szerzőnk bevallása szerint is, az idevágó források ellentmondásossága és „redundanciája” (magyarul: felesleges, új közlést nem hozó volta. A kötetben szereplő sok hasonló idegen kifejezésnek is van jó magyar megfelelője!) A nehézségek ellenére dicséretes alaposággal megoldja a fonó-szövőgépek,

továbbá a kikészítéstechnika (klóros fehérítés stb.), valamint a textilhengernyomás termelékenységéi mutatóinak reális számítását.

A textilipar erőteljesen fejlődik a két utolsó évszázadban is. Míg a 19. század első felében még az angol pamutipar az uralkodó, amit *R. Roberts szelfaktorának* (self-acting mule, 1830) köszönhet, századunkban már tanúi vagyunk az amerikai pamutfonás előretörésének; az 50-es években a gyűrűsfonó, legújabbban pedig a súrtított levegővel működő, légnyomásos rendszerű automata fonó-szövő gépeknek, melyekkel az USA a textilipari termelékenység terén előnyre tett szert, melyet Európa egyelőre nem tud utolérni. Ugyanakkor az angol szövetnek hosszú időn át nyomába sem értek, amihez a természeti tényező (a levegő páratartalma) mellett hozzájárult a nemzedékekben évszázados gyakorlat során kialakult érzék és ügyesség.

A befejezésben a szerző összefoglalásként a fonás és szövés termelékenységének növekedését grafikonon szemlélteti és trendvizsgálatot végez. A függelékben a textilttechnikában használt mértékegységek (rőf, font stb.) egyes országokban eltérő értékeit sorolja fel, és 20 oldalas képmellékleten a főbb textiltgépek, eszközök működési vázlatát, fényképét szerepelteti. Hiányoljuk azonban a nyolc évszázados fejlődést bemutató történeti munkánál elengedhetetlen *név- és tárgymutatót*, amely megkönnyítené a visszakeresést és az eligazodást. Jobbító szándékú észrevételeink azonban a könyv érdemi mondanivalóját nem érintik, így joggal állapíthatjuk meg, hogy Endrei Walter kétségbevonhatatlan tehetségét, szakmai hozzáértését igazoló könyve technikátörténeti irodalmunk újabb rangos alkotása, mely nemzetközi érdeklődésre is igényt tarthat.

Móra László

Milan Ferko – Richard Marsina – Ladislav Deák – Imrich Kružliak

STARÝ NÁROD – MLADÝ ŠTÁT.

(Bratislava 1994), Národná banka Slovenska – Litera, 144 l.

RÉGI NEMZET – FIATAL ÁLLAM.

A Szlovák Nemzeti Bank kormányzójának és alkormányzójának egy-egy ajánlásával induló kötet rövid áttekintést ad a szlovákok történetéről, négy részben. A szerzők abban a sorrendben szerepelnek a címlapon, ahogy a fejezetek követik egymást. Az első őseink címen (5–40. l.) a neanderthali embertől a római légiókon keresztül a szlovák betelepődését, Samo államát és a nagymorva államot tárgyalja.

A második fejezet címe: Szlovákia a magyar államon belül (41–76. l.) a honfoglalástól az 1848-as forradalom előestéjéig mutatja be a fejlődést, különösen a társadalmi viszonyokra is kitérve, hangsúlyozza, hogy a török hódoltság idején Szlovákia volt a magyar állam központja, de a 18. századtól kezdve a központ áthelyeződött a mai Magyarország területére. (A szlovák nyelvben könnyen megkülönböztethető a történeti Magyarország — Uhorsko, a maitól — Mad'arsko.) A harmadik fejezet: Szlovákia az újkorban (77–114. l.) a negyvennyolcas forradalomtól az önálló Szlovákia megteremtéséig jut el. Az utolsó, rövidebb fejezet: A szlovákok külföldön (115–139. l.) országonként vagy országcsoportonként tárgyalja a szlovákok helyzetét. A mai Magyarországon az asszimiláció vár rájuk. De jó a helyzetük Romániában, ahol már 1904-ben egyetlet alakítottak, vagy a Vajdaságban. Ezek szerint az asszimiláció csak a mai Magyarország területén működött, hiszen a másik kettő 1918-ig ugyancsak Magyarországhoz tartozott.

Az egész munka, rövid terjedelmével, elsősorban az ifjúságnak szól, tankönyvként is lehetne használni. A könyvet azért a Nemzeti Bank adta ki, mert a szlovák nemzeti öntudat erősödésével növekszik a szlovák korona értékállósága. Az első fejezetből megtudjuk, hogy a nagymorva állam uralkodói mind királyok voltak. Cirill verses előzava az Evangéliumokhoz az első szlovák vers, hiszen a Cirill–Metód-féle szövegek mind ószlovák nyelven íródtak. (Vajon mit szólnak ehhez a bolgárok?) Marsina szövegének az elején jelzi, hogy Szlovákia határai csak nyugat és észak felé alakultak ki, dél és kelet felé nem volt pontos határ. A harmadik fejezetből megtudjuk, hogy 1848-ban a császár volt a reformok fő ellensége (szegény Ferdinánd!), a következő lapon viszont (79. l.) a nemzetiségek mégis a császárnál keresnek oltalmat. Csehszlovákia lakosságát 1920-ban 15 millió főben állapítja meg, de ez valószínűleg túl korai, akkor mintegy 13 millió lehetett a lakosság száma. 1939 márciusában Jozef Tiso azért vállalta az önállóság kikiáltását, mert különben Hitler felosztotta volna az országot a szomszédok között. Az önálló államban egypártrendszer volt, mint a szomszédos országokban. (Az olvasó számára természetes, hogy ez Németország mellett Magyarországra is vonatkozik, több szomszéd nem is volt, holott a korabeli Magyarországon 1944-ig még szociáldemokrata párt is működött.) Az utolsó fejezetben pedig arról értesülünk, hogy

a szlovákokat sokszor elűzték ősi lakóhelyeikről, először Metód tanítványait, azután jöttek a tatárok, a törökök stb. A magyarországi szlovákok az erős nyomás alatt kihalóban vannak. (Hogy volt csehszlovák részről erősen szorgalmazott szlovák–magyar lakosságcsere, s ez is hozzájárult a magyarországi szlovákok számának a csökkenéséhez, arról nem esik szó.) A magyar olvasó öntudatát mindenképpen növelheti, hogy nemcsak a magyar személyneveket írják szlovák helyesírással, hanem a római császárokat is (Markus Aurélius, Komodus).

A könyvben nem találunk egy jó szót nemhogy a magyarokról, de még a csehekről sem. Valamiféle szlovák öntörvényűség sugárzik ebből a könyvből. Az ifjú olvasó nyilván örömmel veszi tudomásul, hogy az amerikai úrhajós Čerňan is szlovák. És nyilván azt is, milyen sok szlovák játszott kiemelkedő szerepet, Alexander Rudnay esztergomi érsek volt, Štefan Moyses besztercebányai püspök, hogy sokan tanultak a bécsi Pázmáneumban, még Tiso is. Persze ebben az esetben nem egészen érthető a szlovákok állandó elnyomása. Kár, hogy a könyv egészében nem törekszik a mai kor szellemében a szomszédokkal való együttélésre nevelni. Természetesen arról sem esik szó, hogy ha a nagymorva államot nem zúzzák szét a magyarok, hanem megmarad, akkor ma nehezen létezne szlovák nemzet, de talán cseh sem, hanem morva. A szlovákok különállása a csehektől, amelyet a könyv, joggal, oly erősen hangsúlyoz, többek között a két külön államban végbement fejlődésből is következik.

A könyv végén található egy rövid kronológia, Jánošík csak ebben fordul elő, Marsina szövegében nem. Érthetetlen viszont, miért szerepelteti a fehérló mondját a honfoglalás kapcsán, hiszen erre mint jogcímre igazán nem hivatkozhatik senki manapság. Szlovák nemzeti érzést bizonyonnan tanulhatnak a mai szlovák fiatalok ebből a könyvből. Barátságot mások iránt annál kevésbé. Kár.

Niederhauser Emil

Bencsik János

TOKAJ TÁRSADALMA A TÁRGYAK TÜKRÉBEN (1774–1849).

Szerk. Csorba Csaba)

Kiadja a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár Sátoraljaújhely 1993. 201 old.

Az elmúlt években öröndetesen megszapordtak a könyvek, intézeti és tanszéki kiadványok, felpezsdült a szakmai nyilvánosság. Egy kisebb számítógéppel, egyszerű szövegszerkesztő programmal meggyőzőnek tűnő szövegek állíthatók elő, és ha akad támogató vagy az intézmény költségvetéséből lecsíphető pénz, egy kisebb nyomdában vagy sokszorosító üzemben a „hozott anyagból” jó megjelenésű kiadványt lehet készíttetni. De a gépesítés, automatizálás, a tömegtermelés a szövegek esetében mintha ugyanúgy hatna a minőségre, mint — mondjuk — a cipő esetében. Mintha tollal a kézben vagy a régi írógép előtt ülve jobban meggondolnánk a leírt szó súlyát, jelentését. Mintha a kevés kézen átfutó, gyors könyvkiadás — ismétlem: öröndetes jelenség — társulva esetenként a megjelenés vágyával, presztízsével néha éppen a lényegest, az igényes tartalmat szorítaná háttérbe.

Bencsik könyvét a recenzens nagy érdeklődéssel vette kézbe, s — sajnos — némi csalódással tette le. A könyv címe sokat ígérő: egy kisváros társadalma és anyagi kultúrája olyan történelmi periódusban, amikor Magyarország, s különösképpen a magyarországi városok gazdasági és társadalmi életében mélyreható változások jelentkeztek. A terézianus–józsefinus reformok időszaka, a napóleoni háborúk kora, mely előbb konjunktúra, majd pedig kedvezőtlen piaci-gazdasági környezetet teremtett, s végül a Reformkor évszázados struktúrák lassú felbomlásának, átalakulásának kora, az „ancien régime”-ből való lassú kilábolás időszaka. Ez Tokaj város életében is bizonyára nyomot hagyott, így a tokaji lakosság tárgyi világának, a város társadalmának és anyagi kultúrájának elemzése nem csupán a helyi és egyedi, hanem — ha cseppben vizsgálható a tenger — az átfogóbb és általánosabb jelenségekre, változásokra nézve is figyelemre méltó eredményeket hozhat.

Bencsik könyve, a „Bevezető tanulmány” (5–58. old.) és az „Adattár” (59–201. old.), azonban e várakozásnak csak kevésbé felel meg.

Az adattár hagyatéki leltárakat, végrendeleteket és különböző céllal készült vagyoni összeírásokat (pl. lopott tárgyak listáját is), összesen 70 db. számozott dokumentumot közöl a Zemplén Megyei Levéltár, Tokaj város iratai, ill. irattára (?) állagából (törvényszéki iratok; tanácsülési jegyzőkönyvek; tanácsülési iratok; tanácsi iratok; végrendeletek; iratok (?); városi iratok; városgazdai számadások, 1760–1839.) és a

Vármegei iratok állagából (Nr. 70., melyet Bencsik a feldolgozásnál nem vett figyelembe). A lelőhely megjelölése nem egységes, egy esetben hiányos (Nr. 53.) és több esetben nem szerepel (Nr. 18., 20., 22., 53., 58.). A dokumentumok számozása is félrevezető. Mindenekelőtt hiányzik Nr. 51. (160. old.), több külön szám alatt felvett dokumentum pedig ugyanazon összeírás része (Nr. 21–22–23., 34–35., 36–37., 54–55–56., 57–58.). Az adattár a forrásközlés legalapvetőbb követelményeit aligha elégíti ki. Amellett, hogy igen zavaró a tördelés, a szövegközléshez semmiféle magyarázat vagy jegyzet nem készült, a rövidítésekkel és kiegészítésekkel kapcsolatban csak találgatni lehet, hogyan több esetben a táblázatok fejlécét és a sorok számozását illetően is (pl. Nr. 5.).

A közölt dokumentumok — dátumuk, vagy ha az nincs, a lelőhely dátuma szerinti — kronologikus sorrendje: 1774 (Nr. 1.), 1779 (2., 3.), 1780 (4., 5., 7.), 1781 (6.), 1802 (8.), 1805 (9., 11., 12.), 1806 (10.), 1807 (17.), 1808 (13., 14., 15., 16., 18., 19., 20., 21–22–23.), 1816 (24., 25.), 1818 (26., 27.), 1819 (28., 29.), 1820 (31., 33., 34–35., 36–37., 38., 42.), 1821 (30., 39., 40., 41., 43., 44.), 1823 (70.), 1824 (45., 46.), 1825 (47., 48., 49., 50.), 1828 (53., 60.), 1829 (52., 54–55–56., 57–58., 59.), 1830 (61., 62.), 1832 (63.), 1833 (64., 65.), 1847 (66., 67.), 1848 (68.), 1849 (69.).

Ez a lista nem egyezik a bevezető tanulmány végén „a tanulmányozott írott forrásokról” (58. old.) közölt táblázattal, azaz a tanulmányban adott összegzések és elemzések nem, ill. csak részben alapszanak az adattárban közölt forrásokon. A recenzius nem talált választ arra, hogy Bencsik mely szempontok szerint válogatta az adattárban közölt dokumentumokat, ill. a tanulmányhoz felhasznált forrásokat, ahogyan arra sem, hogy e kétféle válogatás hogyan viszonyul a ténylegesen fellelhető levéltári forrásanyaghoz.

A bevezető tanulmány Tokaj társadalmát és gazdasági életét jellemzi röviden a Mária Terézia-kori urbáriumok, az 1784–86-i népszámlálás és 19. századi, a művelési ágak megosztására valamint az állattartás vonatkozó statisztikai adatok alapján; a tokaji kézművességre azonban Bencsik nem közöl adatokat (5–11. old.). Ezt forráskritikai és módszertani fejtegetés követi (11–14. old.), mely azonban nem tisztázza megnyugtatóan sem a vagyoni összeírások forrásértékét, sem pedig a forráselemzés módszerét, a vizsgálandó kérdéseket és várható eredményeket: „Úgy ítéljük meg, hogy ha a történeti és néprajzi szempontokat együtt alkalmazzuk, akkor forrásainkat felhasználhatjuk arra, hogy az ingóságokat osztályozzuk, majd összevessük, tipizáljuk, illetve a használók életmódjára következtessünk.” — összegzi Bencsik a feladatokat (14. old.). Ennek megfelelően az összeírásokban szereplő vagyontárgyakat a következő csoportosítás szerint gyűjtötte össze: ingatlanok (15. old.), termelőeszközök (20. old.), szüretelő edények és eszközök (22. old.), a gazdálkodás más tárgyai (25. old.), a kereskedelem tárgyai (26. old.), a közlekedés és teherhordás eszközei (27. old.), lakóház bútorai (28. old.), ágyneműek (31. old.), sütes, főzés, mosás eszközei (34. old.), terítő és takaró textilíák (40. old.), cin eszközök (41. old.), üvegtárgyak, eszközök (42. old.), világító eszközök (44. old.), dísztárgyak: tükrök, órák, pipák (u. o.), a viselet darabjai (45. old.), a művelődés és a vallási élet tárgyi emlékei (48. old.). Amellett, hogy e csoportosításban különböző szempontok keverednek (a tárgy funkciója, anyaga, elhelyezése), egyes tárgycsoportok részben fedik egymást, ill. elnevezésük nem egyértelmű. Ezen belül az egyes tárgyak előfordulásának száma nehezen értelmezhető, mivel az elemzett forrásbázis nem homogén és összeállításának szempontjai tisztázatlanok.

Végül a tanulmány záró „Összegzés” (50–57. old.) részben folytatja, kiegészíti a tárgycsoportokhoz fűzött megjegyzéseket, részben a tárgyi világ tükröztes életmód rövid bemutatására, s bizonyos tendenciák felmutatására vállalkozik. Bencsik elsősorban a „polgárosodás tendenciái”-nak erősödését hangsúlyozza, eközben azonban nem határozza meg a „hagyományos”, „népi”, „paraszti”, ill. „polgári”, „nemesi” kultúra, életmód, igény vagy ízlés fogalmát. E kategóriákra közvetlenül következtet a forrásokban előforduló egy-egy tárgy, fogalom előfordulásából, anélkül, hogy kapcsolatukat tisztázná vagy megmagyarázná. Így lesznek a réztárgyak a „polgári ízlés”, a „polgárosult igény” bizonyítékai (55. old.), vagy így lesz az a tény, hogy a „fejér személy” („fejér cseléd” ?) kifejezéssel Bencsik a forrásokban csak egyszer találkozott, egyszer a „paraszti, hagyományos szemléletmód” másszor pedig a vászonfélék háttérbe szorulásának jele (50. és 54. old.).

A kitűzött célhoz talán közelebb vitt volna egy-egy háztartás és a benne összeírt tárgye gyűttes elemzése, és az ebben tükröződő életmód, anyagi és társadalmi helyzet meghatározása. A hagyatéki, vagyoni leltárak közlésére és elemzésére a hazai kutatásban is vannak iránymutató munkák: Juhász Antal Szeged környéki, Benda Gyula és Hoffmann Tamás keszthelyi és Kocsis Gyula ceglédi kutatásaira Bencsik is hivatkozik (11. old.), de meg kell említeni a klasszikus Radvánszkyt is.

A fent jelzett hibák és hiányosságok ellenére az olvasó nyer bizonyos képet Tokaj 18–19. századi társadalmáról; az adattár — megfelelő forráskritikával — további elemzést is lehetővé tesz, s a kiadvány ismét ráirányítja a figyelmet egy olyan forráscsoportra, mely a gazdaság- és társadalomtörténet egy sajátos, érdekes eredményeket ígérő megközelítésmódját teszi lehetővé. A recenzius azonban sajnálattal állapította meg, hogy a Borsod-Abauj-Zemplén Megyei Levéltár, miközben már színvonalas kiadványokkal

jelentkezett (Csorba Csaba szerkesztésében Borsod és Zemplén megye II. József-kori katonai leírása 1990-ben, valamint Tóth Péter közlésében Borsod megye urbáriális investigatívái 1991-ben), ezúttal talán kissé elsiette a megjelenést.

Szántay Antal

Hermann Róbert

A RENDŐRMINISZTER ÉS A ZICHY-GYÉMÁNTOK

História Klub Füzetek 10. — Fejér Megyei Levéltár Közleményei 17. Fehérvár, 1994. 98 l.

Nagy anyagismeret és egy bonyolult vizsgálat dokumentumai közötti eligazodás képességét igényelte az a feladat, amit Hermann Róbert, a fiatal történész-nemzedék 1848/49-cel foglalkozó, jól ismert alakja vállalkozott. Hermann folyóiratokban és tanulmánykötetekben már számos, az említett évkör kevéssé ismert, vagy nem tisztázott kérdéséről publikált, de ez az első munkája, amely önállóan megjelent. Magát a témát már korábban feldolgozta egy rövidebb, s jegyzetapparátus nélküli írásában, amely hasonló címmel (A „rendőrminiszter” és a Zichy-gyémántok) egy évvel korábban napvilágot látott a Gerő András által szerkesztett „Skandalum. Magyar közéleti botrányok 1843–1991” c. kötetben.

A tanulmány értelemszerűen először gróf Zichy Ödön személyiségének, politikai szerepének, fogásba esésének és kivégzésének történetét tekinti röviden át, hiszen az a Zichy-féle ingóságok, mindenekelőtt a gyémántok lefoglalásának megértéséhez szükséges. Ezek a részek a korabeli kihallgatások és emlékezők jóvoltából plasztikus tömörséggel ismertetik a gróf és unokaöccse: gróf Zichy Pál útnak indulását, elfogását és az ellenük lefolytatott rögtönítélő bírósági eljárást s Ödön gróf kivégzését. A szerző megerősíti azt a korábbi szakirodalomban is szereplő megállapítást, hogy Görgeynek a népitőlétől kellett megmentenie a két gróft. Megvizsgálja azt a kérdést is, hogy joga volt-e Görgeynek a rögtönítélő bíróság összehívására, az ítéletre és annak végrehajtására egy olyan személlyel szemben, aki — mint a felsőház tagja — mentelmi jogot élvezett, s akinek az ellenséggel hazaárulóként való együttműködését a Jellasicstól kapott menlevél nem bizonyította. A szerző az aggályok ismertetése után úgy foglal állást, hogy Görgeynek — aki népfelkelő egységek felett is rendelkezett — a nép hangulatát messzemenően figyelembe kellett vennie, s egyébként is „Görgeinek, mint egy harcoló egység parancsnokának, a korabeli jogértelmezés szerint joga volt a hadművelési területen elfogott személyt hadbíró elé állítani.” (16. l.) A kormányzati körökben mindenestre volt némi törvényességi aggály, így az ítéletet nem is publikálták. A kortársak fenntartásainak ismertetése után Hermann úgy összegzi a Zichy Ödön kivégzése által kiváltott hangulatot, hogy „1848 októberében a közvélemény többsége — a rendelkezésünkre álló adatok szerint — inkább elégedettséggel fogadta a hírt”. (18. l.)

A tanulmány ezt követően a Zichy-ingóságok többlépcsős lefoglalásának történetét ismerteti, amelynek során Görgey is szerepel, aki Zichy tisztartójától többrendbeli értékek között átvette a későbbiekben főszerepet játszott 19 darab „antik briliáns berakású aranygombot”, amelyet október 11-én Kosuthal való találkozásakor az OHB-nak beszolgáltattott. Megtudjuk, hogy a Zichy-birtokról összeszedett ingóságokat a leltárbevétel után a pénzügyminisztérium őrizte, de azokat a főváros december végén bekövetkezett kiürítésekor Madarász László, az Országos Rendőri Hivatal vezetője vette át és ő gondoskodott a fegyvereket, diszruhákat és különféle ékszereket tartalmazó több ládányi érték Debrecenbe szállításáról. A szállítmány megérkezése után ezek az értékek 1849 március elejéig Madarász közvetlen őrzetében maradtak: a hálószerójában tárolta azokat. (28. l.)

A dolgozat ezt követően megrajzolja a hivatalosan az Országos Rendőri- és Postaosztály élén álló „rendőrminiszter” politikai arcképét, aki — főleg a Debrecenbe költözés után — valójában a belügyminiszter szerepét töltötte be. Madarász radikális nézetei miatt még Kossuth környezetének egyes tagjai előtt sem volt népszerű, s a képviselők többsége pedig tartott tőle, mert úgy vélték, hogy mint a kétségtelenül nagy létszámú rendőrség vezetője esetleg nem riad vissza valamiféle jakobinus ihletésű rendszabályoktól sem. A szerző ezt alaptalan aggodalomnak tekinti, de megállapítja: „A veszély pszichózisa tehát az indokoltnál nagyobb félelmet gerjesztett.” (31. l.) A magukat fenyegetve érző „békepárti politikusok” így érthető módon keresték az alkalmat Madarász megbuktatására.

Ez az alkalom akkor érkezett el, amikor március elején Madarász 243 forintnyi összeget küldött meg a pénzügyminisztériumnak, mint annak a két aranyórának az ellenértékét, amelyet március 4-én árvereztek el, — miközben ennek az árverésnek Debrecenben semmi híre nem volt. Duschek Ferencnek, a pénzügyminisztérium államtitkárnak ez szemet szúrt, de gyanúja igazán akkor ébredt fel, amikor az

OHB döntése alapján a Zichy-féle kincsek kevésbé értékes arany- és ezüsttárgyainak beolvasztásáról szóló OHB határozat után március 7-én megbízottai feltört pecsétű, sérült csomagolású ládákból kapták meg az eddig Madarász által őrzött értékeket. A tanulmány ettől a pillanattól részletesen követi nyomon egyrészt Madarász erőfeszítéseit, aki egy általa kezdeményezett árveréssel akarta az ügyet lezárni, s ellenfeleinek manővereit, amelynek során parlamenti interpellációkkal, majd sajtóhadjárattal szorították sarokba a kezdetben sikerrel védekező Madarászt. Elváratai egy ideig próbálták védelmezni, s a Marcius Tizenötödike pedig megkísérelte politikai indíttatású akciónak minősíteni Kovács Lajos, Kazinczy Gábor és társainak támadását. Az országgyűlés által kiküldött vizsgálóbizottság, illetve később a javakat újból összeíró bizottmány — amelynek egyik tagja ott volt Pesten is a leltár elkészítésekor — nemcsak a kezelésben, de a tárgyakban is hiányt talált. A vizsgálati jelentés már április 6-án elkészült, de annak parlamenti nyilvánosságra hozatalára csak a Függetlenségi Nyilatkozat után, április 20-án került sor. Madarász már április 17-én lemondott hivataláról, s Kossuth támogatását szerette volna megnyerni, hogy Debrecen elhagyhassa. Kossuth ezt április 19-én kelt levelében elutasította, így Madarásznak jelen kellett lennie az országgyűlés április 20-i ülésén, amikor a bizottság jelentése alapján hanyagságot és visszaéléseket állapított meg, amelyhez „talán az a botrányos merénylet is járult, hogy a szóban forgó ingóságok némelyei elsikkasztattak”. (53. l.) A jelentés szövege óvatos ugyan, de az azt követő felszólalások nem hagytak kétséget afelől, hogy Madarászt vétkesnek tartják, még akkor is, ha a hiányok tételesen csak az eredeti leltár és az új összeírás alapján állapíthatók meg. A május elején hivatalba lépett Szemere-kormány azután a rendőrségnél folytatott vizsgálat során az egyik rendőri irnoknál kétségtelenül a Zichy-kincsekből származó drágaköveket és aranypénzeket talált, s ezt követően az igazságügyminisztériumnál bűnvádi eljárást kezdeményezett. Madarász ellen a hűtlen kezelés volt a vád, de a per lefolytatására csak júliusban kerülhetett volna sor, amit azonban az osztrák csapatok előretörése megakadályozott. (A kép teljességéhez tartozik, hogy a képviselői tisztségéről is lemondott Madarászt június 20-án a csákvári kerületben újraválasztották.)

Befejezésül a tanulmány először arról szól, hogy 1849 augusztusában Kossuth és a kormány kezdeményezésére Cesare Bolliacnak, a havasalföldi forradalom résztvevőjének adtak át 9 gyémántgombot és egy arany sarkantyút, hogy ezekkel a török hatóságok jóindulatát nyerve meg. Az értékek azután Bolliac kezén eltűntek, akit Zichy Edmund — Zichy Ödön testvérének — és az osztrák határozott követelésére a törökök letartóztattak. Mivel Bolliac megszökött, végül a török kormány kártalanította az örököst. Az összegezésben pedig Hermann arra mutatott rá, hogy a Madarász elleni fellépésnek kétségtelenül politikai indoka volt, de az ügy nem valamiféle „konstrukció”, hiszen Madarász hozzányúlt a kincsekhez, s csak amikor látta, hogy „politikai karrierje forog kockán”, sietett visszahelyezni a feltört ládába az eltalajdonított értékeket. (63. l.) A szerző utal Irányi Dánielnek az emigrációban írt francia nyelvű — ma már magyar fordításban is hozzáférhető — munkájára, de tételesen nem mondja el, amit Irányi feltételez, hogy ti. Madarász a Debrecenbe menekülés utáni napokban egy osztrák előretörés esetére kívánta a gyémántokat magához venni.

Az összegezés másik mondanivalója a szerző azon megállapítása, hogy a „gyémántos miniszter” szerepének tisztázását sokáig politikai szempontok akadályozták. 1914-ig a Madarász melletti kiállás osztrákellenes élt kapott, elítélése pedig a kiegyezés valamiféle igazolását. 1948 után pedig Kossuth és Petőfi mellett „a meglehetősen differenciálatlanul szemlélt” radikálisok mintegy a rendszer legitimitációját szolgálták. „Kossuthot, mint a gyakorlati politizálás megszemélyesítőjét lehetett bírálni, de a tiszta elvi politikát képviselő radikálisok glóriát kaptak a fejük fölé, s bírálókat — hasonlóan a szentekéhez — lehetetlen volt.” (66. l.) Ez a szemlélet konstruált politikai hajszának tekintette a Madarász elleni fellépést, s odáig ment, hogy a Madarász-féle csoportnak a politikai vezetésből történt 1849 március végi kiszorulását — amikor Kossuth nem fogadta el a diktátúra bevezetésére tett javaslatukat — a szabadságharc „bukásának” kezdeteként határozta meg, — nem törődve az eljövendő katonai sikerekkel.

A tanulmány teljesnek tűnő levéltári anyag, sajtó és emlékirat-irodalom alapján készült, ezt a jegyzeti jól mutatják. Az összefoglalás Madarászt érintő lényege, hogy a szerző szerint Madarász nem lopta el a gyémántokat, de ez a szándéka nyilvánvalóvá vált. Ez pedig valóban hűtlen és rosszhiszemű kezelés, még akkor is, ha Madarász zsebében egyetlen aranypénz sem maradt. Egyet kell értenünk Hermann axiomatikus megállapításával: „egy politikusnak nem elég tisztességesnek lennie: annak is kell lát-szania”. (65. l.)

További kutatások lehet, hogy finomítanak még valamit a tanulmány eredményein. Az azonban bizonyos, hogy a szerző egy sokat vitatott kérdésben kimunkált és kiegyensúlyozott eredményhez jutott. Írása ígéret arra, hogy egy új generáció új kutatási részeredményei megteremtik egy elmélyültebb és elfogulatlanabb 1848/49-es összefoglalás feltételeit.

Karsa Ferenc

SZABADSÁGHARCOS NAPLÓ

„A körülöttem és velem 1848. és 1849. években történt események”

Sajtó alá rendezte: Bona Gábor.

Zrínyi Kiadó, 1993. 382 l.

Öröndetes eseménye 1848/49-cel foglalkozó irodalmunknak, hogy a szabadságharc 145. évfordulójára megjelent egy komoly forrásértékű kiadvány: Karsa Ferenc naplójellegű emlékirata. A kötet nem áll egyedül a hasonlójellegű munkák között, hiszen 1973-ban a Magvető Könyvkiadó megjelentette Major István „Honvédelményeim 1848–49-ből” című emlékezéseit (sajtó alá rendezte Szócs Sebestyén), majd ugyancsak a Magvető 1978-ban publikálta Garzó Imre öregkori emlékiratát „Életem és abból merített gondolatok” címen (sajtó alá rendezte Blazovich László és Varsányi Péter István), mely utóbbinak egy része a szerző 1848–49-es élményeivel foglalkozik. Garzó Ferenc munkája azonban nemcsak a legterjedelmesebb — és így információban a leggazdagabb —, hanem az is növeli értékét, hogy szerzője megállapíthatóan részletes naplójegyzeteket vezetett, s ezeket friss emlékezettel, már az 1850-es évek elején kiegészítette. „Nem írok én történetet, csak saját élményeimet jegyeztem fel, és azt is csak azért, hogy olykor-olykor megújulhassanak lelki szemeim előtt annak a nagy korszaknak emlékei...”, vallja emlékezései kétharmadánál, beszámolva Budavár ostromáról (218. l.). Az emlékek azonban mélyen vésődtek be, s a szerző mesélő lendülete — akár komor, akár vidám történeteket mond el — eleven sűflussal párosul, így munkája valóban élvezetes olvasmány.

Karsa Ferenc emlékezései nem voltak teljesen ismeretlenek a kutatók előtt. Mint Bona Gábor erről beszámol, a kéziratból 1888-ban a Zemlén című folyóirat, 1922–23-ban pedig a Hadtörténelmi Közlemények közölt részleteket, de azt követően a munka sorsa ismeretlen volt. Joggal lehetett attól tartani, hogy a második világháború forgatagában az is megsemmisült. Néhány évvel ezelőtt azonban Ratkó József fellelte azt Karsa László budapesti mérnöknél, aki a kézirat másolatának egyik példányát önzetlenül a kiadó rendelkezésére bocsátotta.

Karsa Ferenc (1827–1915) nemesi származású sárospataki joghallgató 1848 augusztus végén állott be Kassán önkéntes honvédek. Mivel pár hét múlva megkezdődött az újoncozás (127 lakos után két újoncot kellett toborzás vagy sorshúzás útján kiállítani), Karsa a Kassán szervezett 20. honvédzászlóaljhoz került, ahol rövidesen őrmester lett. Zászlóaljával részt vett a két kassai csatában (35–47., 71–85. l.), a tokaji összecsapásban (106–112. l.), majd az 52. zászlóaljhoz átkerülve a kápolnai és szolnoki ütközetben. (124–133., 140–145. l.) Ezt követően alakulatával részese a főserg Tápióbücskénél, Isaszegnél, Vácnál, Nagysallónál és Komáromnál folytatott harcainak (155–190. l.), s Karsát a nagysallói ütközet utáni napokban hadnagynak nevezik ki. Már tisztként vesz részt Buda ostromában, maga is százada élén hárva meg a falakat (193–217. l.), majd ezt követően Görgey törzskarához rendelik, s mint parancsőrtsízt lesz tanúja a második komáromi és váci ütközetnek (238–254. l.) Görgey seregével vonul a Losonc–Miskolc–Nagyvárad–Arad útvonalon Világos felé. Az olvasó azonban nem a fegyverletétel leírását kapja a következő oldalakon, hanem annak a vállalkozásnak a krónikáját, hogy milyen kalandokon ment keresztül Karsa Ferenc és még két, ugyancsak Görgey mellé parancsőrtsízként beosztott hadnagy, akik augusztus 13-án legényeik kíséretében Borosjenő irányában elhagyták a magyar tábornok, mert nem kívánták a fegyvert letenni. Céljuk, hogy Erdélybe menjenek, a hír szerint még harcoló magyar sereghez. Ütközetben hasonló céllal fegyveresen megszökött honvédekkel, majd huszárokkal találkozva, egész kis csapat szerveződik körülöttük. Baráti magyar és ellenséges érzelmű román települések között — utóbbiakat farszort hegyi utakon inkább elkerülve — visz útjuk, miközben előbb Inczedy László ezredes feloszlás előtt álló különítményével találkoznak, majd tovább vonulva kapják a hírt, hogy utolsó reményük: Kazinczy Lajos ezredes is letette a fegyvert. Ekkor a kis csapat Nagykárolyban maga is feloszlík, de a három tiszt elhatározza, hogy megkísérli a bejutást a körülfárt Komáromba. Ennek a tizenkét napnak a leírása vetekszik egy kalandregénnyel (288–309. l.), amelynek folytatása már családörténeté válik. Szüleihez hazatérve Karsa továbbindulását egy tüdőgyulladás akadályozza meg (ekkor már egyébként Komárom kapitulált), majd a törökországi emigrációtól Vay Károly gróf bölcs szavai tartják vissza, aki szerint mindenkinek, akit bitó vagy golyó nem fenyeget, itthon kell maradnia. (329–330. l.)

Karsa Ferenc beszámolója nemcsak színesek és érdekfeszítőek, de közel hozzák az olvasóhoz a szerző egyéniségét, aki még altisztként önérzetesen vállalja nyilvánosan az egyik gyáva tisztől alkotott véleményét, vagy szakít a vele együtt szolgáló, de bajtársiatanul önző testvérbátyjával, akit rövidesen Debrecenbe rendelnek, s többet élve nem lát. Rokonszenves, ahogyan a bátorság és a küzdelem tudatos

céljának összefüggését, a tiszt példamutatási kötelességét tárgyalja, s milyen egyszerűen számol be arról, hogy miként került szakaszával Kápolnánál életveszélybe, miként zúdult zászlóaljára gyilkos sortűz Tápióbrácska egy szűk utcájában, hogyan sebesült meg Nagysallónál egy vértés altiszt kardjától, s miként hágott maga is százada élén Buda falaira. Nem szépíti a zászlóaljnál bekövetkezett szökéseket, felháborodottan ábrázolja a cs. kir. seregből átkerült és tisztté előléptetett káplárok némelyikének pökkhendiségét, az alkoholista tisztek megbízhatatlanságát, s neveltségessé teszi a csata utáni „hősöket”. Életszerűvé teszi Karsa Ferenc emlékezéseit a tábori élet nehézségeit (felszerelés és ellátás hiánya, helyenként ellenséges lakosság) és vidámságait bemutató életképei (pl. a volt iskolatársakkal való találkozások), amelyet olyan érdekességek egészítenek ki, mint a Kerepesnél pihenő 6. zászlóalj lobogóját elrabolni akaró áruhás szvaliszér története, vagy a Buda alatt bekövetkezett hatalmas, az ostromlóknak komoly károkat okozó vihar leírása. Nem hiányoznak az anekdotikus történetek sem, mint például a Szentpéteren Karsa sebet újból ellátó menyecske „csacsogása”, aki — az osztrákok megfutasáról szólva — kottyantja el, hogy az előző őszön az ő ura is „egy szuszra haza került onnan Schwehát alól”. (182. l.) A jó tollal és emlékezettel megőrkötött kis jelenetek közül az egyik legérdekesebb annak leírása, amikor Miskolc közelében hősiünk mint őrmester a találkozás örömeire összecsókolódzik közlegényként szolgáló volt iskolatársával. A honvédsereg demokratikus szellemére Vajda János által tett megjegyzésére emlékeztetnek a Sándor huszárroktól egy továbbszolgáló öreg huszár kijelentése, aki borozgatás közben így szól Karsa Ferenchez: „Strázsamester uram! — úgy látom, hogy maga valami úrnak a fija, de ha az urak így szeretik a közkatonát, hát akkor csak az úristen verhet meg minket, de nem a német!” (119. l.)

Az emlékezés nemcsak a tábori élet mindennapjait vagy a csatajeleneteket rögzíti, de időnként kifejti a maga véleményét is a sikertelenségekkel vagy a ki nem használt győzelmeikkel kapcsolatban. (Ezek között akad pontatlanság vagy félreértés is, amit Bona Gábor lapalji jegyzetei igyekeznek kiegészíteni vagy korrigálni.) Az értékelésnek ez az igénye természetesen együttjár a vezérek minősítésével is. A két kassai csata kapcsán érthetően rossz a véleménye Pulszky Sándorról és Mészáros Lázárról egyaránt. Dembinszkyvel szemben kifejezetten ellenséges, akit — mint mondja — „mint szabadítót vártunk”. A történetek után azonban ha nem is tekinti árulóknak, ez a véleménye: „Nem érzett velünk, nem volt magyar.” (122. l.) Úgy véli, hogy Kossuth Dembinszkyt — és Bem Józsefet — azért alkalmazta, a lengyel vezéreket azért „dédelgette”, mert „félte attól, hogy ha egy rátermett magyar ember akad, az ő nimbusa elhomályosodik”. (250 l.) A szerző Nagy Sándor Józsefről sincs jó véleménnyel, s Klapka Györgyről több ízben elítélően nyilatkozik. Előbb Damjanich szavait idézi, hogy „Klapkában bízni nem lehet, mert minden akadálynál elhagyja ereje” (161. l.), majd ezt alkalmazza is az 1849. július 11-i komáromi ütközetre. Karsa szerint nem hihető, hogy Klapka nem akarta volna „utunkból elseperni az ellenséget” ... „Az tartom — írja —, hogy a 11-iki csatát akarateréjének könnyen lazulása miatt veszítette el, meg azért, mert tétovázásával 8 egész napot adott az ellenségnek seregei rendezésére és a muszka hadtest bevonására.” (249. l.) A szerző nem hallgatja el azt sem, hogy amikor Görgey parancsát vitte Komáromba Klapkához, a tábornok szármegyedje, Szilányi megszegyenítette őt, hogy — mivel önhíabját kívül a Dunába esett és oldalfegyvere is elveszett — azon vizesen és kard nélkül „mint valami botoslegény” jelentkezett. (229. l.)

Nem kétséges, hogy Karsa Ferenc Görgey javára elfogult, miben szerepe van a tábornok mellett töltött két és félhónapos parancsörtszti beosztásnak. Ez azonban nem jelenti, hogy a szerző Görgeyről elfogult képet rajzolna. Egyformán tárgyilagos hangon számol be akár arról, hogy a tábornok miként állítja meg a menekülőket kardlapozással, vagy közéjük lövettel, akár arról, hogy miként hagyja vissza halálos fáradtan alvó parancsörtszjtét, miként sebesült meg s vezette végig a csatát, majd miként irányítja a visszavonulást, vagy miként utasítja vissza a szökéssel vádolt és halálra ítélt százados testvérének kegyelmezési kérését. Nem ítéli el Karsa a világsi fegyverletételt sem, jóllehet nem hajlandó alávetni magát a fővezér utolsó parancsának. Ez érződik abból, ahogyan idézi Görgey Ármunnal a fővezér nevében tartott és „mogorva hallgatással” fogadott tájékoztatóját, amely így indokolta a fegyverletételt: „A hadsereg becsületének megmentése tekintetből pedig elkerülhetetlen, hogy az ellenség ne mondhasa: hogy a nemzet utolsó nagy serege demoralizálva van, tehát férfiasan tűrnünk kell, amit a sors nehéz keze ránk mért.” (281. l.)

Karsa érzékelhetően nehéz helyzetben van az emlékézéseiről írásának idejére már egyértelműen kialakult Kossuth–Görgey ellentét miatt, hiszen Kossuth politikáját és Görgey hadvezéri cselekedetét egyaránt nagyra értékeli. Buda ostroma után leírja, hogy nem kíván azzal foglalkozni, hogy „helyén volt-e Budavár ostroma”, s hogy az kinek az ötlete volt. (218. l.) Elismeri Kossuth nagyságát és „politikai bátorságát”, de elítéli azért, mert „onnan Viddinből bedobta a nemzet lelkébe a gyűlölködés üszkét”. (251. l.) A végleges mérlegnél is ezt hangoztatja, hogy ti. a viddini levél, amely árulással vádolta Görgeyt, ezzel megosztotta a volt honvédsereget, annak tisztikarát. „Ha meg nem győzhették egymást — kesereg a szerző —, természetes, hogy a mindkét részről való elhidegedés olyan hézagot teremtett a honvéd és honvéd közt, amit áthidalni nem lehet, s úgy hiszem, hogy a viddini levél átka még a jövő nemzedék hazafias érzü-

letének fejlesztésében is akadályul fog szolgálni.” (334. l.) A szerző érzelmeinek kettősségét jól mutatja, hogy a fenti kemény ítélete ellenére — mint láttuk — maga is Törökországba akart menni, mert mint írja: „szentül meg voltam győződve, hogy az emigráció fegyveres kézzel fog a hazába visszatérni.” (329. l.)

Annak érzékeltetésére, hogy az ismertetett emlékezések milyen sokoldalúak, az elmondottak talán elegendőek. A sajtó alá rendező Bona Gábor munkájáról pedig csak elismeréssel szólhatunk. Ellenállt egy bevezető tanulmány kínálózó csábításának, s csak egy rövid tájékoztató előszót csatolt a kötethez. Igazi munkája a több, mint kétszázötven lábjegyzetben, az életrajzi adatokkal kiegészített névmutatóban és a helységek azonosítását szolgáló névtárban van. A kötetben szinte nincsen sajtóhiba (ami a szerkesztőt is dicséri), s talán csak egyetlen olvasati hiba van, amikor a horvát, ill. horvátok helyett honvédek áll a szövegben. (158. l.) Az életrajzi adatok ilyen pontosságára csak Bona Gábor volt képes, aki nemcsak az 1848/49-es törzstisztek és tábornokok, valamint századosok lexikonát készítette el, hanem a megfelelő anyaggyűjtéssel és nyilvántartással rendelkezik az alacsonyabb rendfokozatú tisztekről is. Az olvasó — ha időről-időre hátralapoz — talán hiányolhatja a szövegben szereplő Bohus (János), Szeremlei Miklós alezredes, vagy Szilágyi Virgil (talán korrigálva: Szilágyi Sándor) nevét. S ha már a lábjegyzetben emlegetett Schwarzenberg is bekerült a névjegyzékbe, megkaphatta volna ezt az ugyanott szereplő Sennyei Pál is. Az már csak a nyomda ördögének tréfája, hogy Kiss Pál helyett Klapka Pál szerepel, — az előbbire vonatkozó életrajzi adatokkal.

Befejezésül a lábjegyzetekről. Ezek egy része csillaggal jelölve a szerzőtől származik, amelyeket munkája újraolvasásakor jegyeztetett a lapszélre. A számozott lábjegyzetek Bona Gábor szólásmagyarázatai, kiegészítései, helyesbítései, vagy — néhány esetben — Karsa Ferenc elfogultságát korrigáló megjegyzések. Ez utóbbiak sorában fontosak a mai olvasót eligazító fogalom vagy szólásmagyarázatok, amelyek sorában az *átalag* vagy a *szeredás* fogalma is magyarázatot igényelt volna. Talán nem elég a Generalstábler jelentését megmagyarázni, mert ha „kopczihér Generalstábler”-ként fordul elő (115. l.), akkor a jelző (tekerdő, semmittevő) is magyarázatra szorul. A defilé (defilée) nemcsak szűk völgy (94. l.), mert akkor Tápióbicskénél a házsró és a fűzfásövény közötti szorulat (156. l.) esetében a szerző nem használhatná. A vakparádé (Wachparade) nem egyszerűen őrségváltás, hanem díszes (parádés) őrségváltás. (190. l.) A tábornoki egyenruháját elfedő Hentzi fején holzmitzli (Holzmütze), vagyis tábori sapka volt. (207. l.) A lábjegyzetben szereplő fájér pikét (Feuer-Piquet) ún. „tűzörség”, vagyis rendfenntartás céljából készenlétkben tartott lovas alakulat. (176. l.) Végül — ha már találkoztunk Bodnár Ferenc hadnagy „drága pénzen szerzett bajá”-val (90. l.) — meg kellene mondani, hogy Belényessy őrmester baja: „a hadseregek egyik réme”, a venéria: nemibetegség. (296. l.) Azt azonban e sorok írója sem tudja, hogy mi volt a menekülés során hajbakapó asszonyok esetében a koszputza. (280. l.)

Befejezésül csak megerősíthetjük: Karsa Ferenc emlékezései a szabadságharc nagy eseményeit és a honvédsereg mindennapjait egyaránt bemutatják, s 1849 májusáig — mint ezt Bona Gábor hangsúlyozza — a zászlóaljánál szolgáló szerző mintegy — „alulnézetben” ábrázolja az eseményeket. Legalább annyira fontos azonban az, hogy írásából megismerhetjük a honvéd hadsereg fiatal értelmiségi tisztikárának gondolkodásmódját és szerepét. Ez, s a frissen rögzített benyomások elevenége adják a munka kiemelkedő értékét.

Urbán Aladár

Deák István

VOLT EGYSZER EGY TISZTIKAR

A Habsburg Monarchia katonatisztjeinek társadalmi és politikai története 1848–1918
Gondolat Kiadó, Budapest, 1993. 334 l.

A nemzetközi szakirodalomban is hiánypótló Deák István új munkája, amely 1990-ben eredetileg angolul jelent meg az Oxford University Press kiadásában. A könyv célja, hogy „elemesse a [monarchia-beli] tisztek társadalmi és etnikai származását, megvizsgálja miért választották a katonatiszti pályát, milyen volt iskolázottságuk, kiképzésük és ideológiájuk, életvitelük, milyenek voltak sajátos szokásaik, milyen szerepet töltek be a politikai, kulturális és a társadalmi életben, s rávilágítson a tisztkar fejlődésére 1848 és 1918 között, a polgári hatóságokkal való viszonyára, felelősségére a Monarchia fennmaradásáért és végül összeomlásáért, végül elemezze hatását Kelet-Közép-Európa 1918 utáni történelmének alakulására”. (17. l.) A szerző erre a sokoldalú feladatra a bécsi Hadilevéltárban megőrzött nagytömegű tiszti minősítési lapok statisztikai feldolgozásával vállalkozott, mihez — mint mondja — „seregnyi munkatárs” segítségét vette igénybe. Természetesen a 4500 dobozt kitevő nyilvántartásnak csak egy részét lehetett

ésszerű keretek között feldolgozni. Ezért két csoportra összpontosította kutatási erőfeszítéseit: azokra a hivatásos hadnagyokra, akik 1870-ben, illetve 1900-ban szolgáltak ebben a rangban. Mivel az előbbiek többnyire 1840–50 között, az utóbbiak pedig 1870–80 között születtek, „a két csoport tagjainak pályafutása gyakorlatilag felöleli szinte az egész itt vizsgált időszakot”. (35. l.) A két csoportból azután véletlenül kiválasztott minden tizedik hadnagyot, s így a mindkét esetben megközelítőleg 5000 fős listából 500–500 (a pontos számok: 486 illetve 517 fő) 10%-os reprezentatív mintavétel történt. Ez pedig megnyugtatóan magas százalék ahhoz, hogy feltételezzük: az így nyert statisztikai eredmények közel járnak a valósághoz.

A tizenegy fejezetből álló munka természetesen nem 1848-tól tekinti át a tisztképzés, illetve a Monarchia hadseregének történetét. A Bevezetés mindenekelőtt tájékoztatást ad az uralkodóházról és a monarchia népeiről, valamint összegző áttekintést ad az általa vizsgált hadsereg szervezetről. Az 1. fejezet a török háborúktól 1848/49-ig, a 2. 1850-től az első világháborúig mutatja be a hadsereg általános jellegzetességeit, fejlődését és modernizálódását. Az 1. fejezet először röviden a török háborúk következtében létrehozott határőrvédek kialakításával, az állandó hadsereg Mária Terézia idején történt megalapozásával, a napóleoni háborúkkal és annak következményeivel foglalkozik. Ezt követően a szerző az 1815–1848 közötti időszakot a tepszedés koraként jellemzi — bár arra nem ad választ, hogy ellentétben Poroszországgal miért maradtak el a katonai reformok —, majd 1848–49-et mint a hadsereg nagy változását mutatja be. Ez utóbbit Deák István korábbi munkája alapján kellően dokumentálja is. Olvasóját azonban végül azzal lepi meg, hogy a cs. kir. hadsereg tisztikarának dilemmáját és a két harcoló fél közül az egyiket választók drámájának ismertetése után megjegyzi, hogy az egész háborúnak „volt valami vígopera jellege”. (58. l.)

A munka 2. fejezete tulajdonképpen áttekintő történelmi alapját nyújtja a statisztikai felmérésen alapuló elkövetkező elemzéseknek. Ez a fejezet mindenekelőtt Ferenc József személyes és uralkodói jellemzését adja, ami nemcsak a „katonacsászár” és a hadsereg kapcsolatának bemutatása miatt természetes, hanem azért is, mivel Deák már a bevezetésben leszögezi: azt, hogy a Monarchia „a számára ropant kedvezőtlen esélyek ellenére” fennmaradt, azt Ferenc József tartós uralkodásának és a soknemzetiségű Habsburg-hadseregnek köszönhette. (16. l.) Ezt követően a Monarchia kül- és katonapolitikai helyzetének tömör összefoglalását kapja az olvasó az 1859-es solferinói és az 1866-os königráti vereségek előzményeiről és következményeiről. Információban igen gazdag alfejezet mutatja be a kiegészítés katonapolitikai következményét: az 1868. évi véderőtörvényt, s azon belül a magyar honvédség megerősítését. A szerző nemcsak a kiegészítéssel kapcsolatban fejezi ki fenntartásait („nem elégtett ki senkit, s éppen ez biztosította fennmaradását”, 75. l.), de a hadsereg szervezeti reformját is elhibázottnak tartja, amelynek — bár 1918-ig lényegében változatlan maradt — csupán egyetlen érdeme volt, hogy fennmaradt. (79. l.) A könyv az 1867–1897 közötti időszakot a reform és konszolidáció idejének, az 1897 utáni éveket a kettős monarchia és a hadsereg válsága korszakának tekinti. A monarchia válságát az osztrák félelemmel érzékelteti, miszerint a Lajtán túl egyre valószínűbbnek tűnt Magyarország elszakadása, s erre az esetre intézkedési tervet dolgoztak ki. (94–95. l.) A hadsereg válságát pedig a közös haderő feletti erősködő osztrák–magyar vita mutatja, valamint a fegyveres erők jelentősen megkésített technikai modernizációja, amelyet jól szemléltet a nagyhatalmak katonai költségvetésének növekedését bemutató táblázat. (102. l.)

A levéltári források értékesítése tulajdonképpen a 3. fejezettel kezdődik, amely a tisztképzés alakulását mutatja be a megfogható kezdetektől: a Mária Terézia által alapított felsőfokú katonaiskoláktól a Bécsújhelyen létesített Katonai Akadémiáig, s ez utóbbinak képzési gyakorlatát részletezi a dualizmus koráig. (Kár, hogy a magyar testőrségnek a tisztképzésben való részvételével nem foglalkozik.) A fejezet másik része a közös hadsereg katonai iskoláinak életvitelét mutatja „a liberális dualizmus” korában, vizsgálva annak szociális, illetve nemzetiségi összetételét (ez utóbbi esetben pontosabban a növendékek anyanyelv szerinti megoszlását). Az eredményt Deák István igen megnyugtatóan tartja: „A közös hadsereg katonaiskolái rendíthetetlen közömbösséget tanúsítottak növendékei társadalmi eredete (kivéve főhercegek esetében), nemzetiségi és vallási hovatartozása iránt, s egyetlen esetre sem bukkantam — írja —, amikor iskolán belüli hátrányos megkülönböztetés miatt emeltek panaszt.” Nincs okunk kételkedni ebben a végeredményben, bár ami a nemzeti hovatartozás iránti közömbösséget illeti, ennek elsődleges bizonyítéka az a tény, hogy pl. „a minősítési lapok a legcsekélyebb utalást sem tartalmaznak a tisztek nemzetiségi származására vagy anyanyelvére”. (35. l.) Ezt valóban tekinthetjük valamiféle nacionalizmust elítélő és kirekesztő magatartásnak, ami a hadsereg egysége szempontjából életbevágóan fontos volt. Kérdés azonban, hogy ezt az „osztrák etnikai türelem” (54. l.) megnyilvánulásának tekinthetjük-e, s volt-e egyáltalán ilyen II. József germanizáló kísérleteit követően a nemzeti gondolat ellen a Német Szövetség szintjén fellépő Metternich időszakában — mire az itt idézett minősítés utal. De talán fontosabb ennél az a nem feledhető magatartás, ami a szerző megállapítása alapján fogalmazódik meg, hogy ti. a közös hadsereg „tisztjei abszolút többségének” anyanyelve a német volt. (Ld. a 18., 229–231. l.) Nem kétséges,

hogy nem minden német anyanyelvű hivatásos katonatiszt származott szükségképpen osztrák–német családból. De többségük tehát anyanyelvi szinten beszélt a németet, amely a tisztí képzés és társalgás nyelve is volt, s így az ezen nyelv által hordozott kultúrát — függetlenül annak milyenségétől — sajátították el. Így tehát adva volt az „uralkodó nemzet” nyelve és — óvatosan írom le — ideológiája, amely utóbbinak hangadói a magyarokat a Monarchia sírásóinak tekintették, míg mások a szláv veszély hirdetői voltak. Így talán nem indokolt valamiféle nosztalgiával osztrák „etnikai türelemről” beszélni, de kétségtelen elismeréssel kell adóznunk a létező etnikai ellentétek semlegesítésének, amely amikor erejét veszítette az első világháború végével, a kiújuló nemzetiségi harcok közepette — a szerző szavaival — „az 1848-as forogatókönyv valamiféle felújítására került sor”. (249. l.) Ami pedig a vallási türelmet illeti, azt a kötetben a zsidókkal kapcsolatos magatartás pozitív értékelésének némi önbírálatával maga Deák állapítja meg a bibliográfiai áttekintésben, hogy ha korábban olvassa Ernst Wurmbrand 1988-ban megjelent önéletrását, akkor annak antiszemita és nemzetiségi előítéleteit megismerve — mint írja — „talán kevésbé lelkesedtem volna egy olyan tisztikarért, amely eltűrt az ilyen ijeszítő jellemvonásokat és magatartást”. (278. l.)

A munka 4. fejezete az ezredélettel, a csapatszolgálati beosztást kapott tisztek mindennapjaival: munkájukkal és szórakozásaikkal foglalkozik. Az életszerű bemutatás hiteles forrásai nem pusztán a már létező feldolgozások, kiadott életrajzok és emlékezések, hanem a bécsi Kriegesarchiv szépszájú kiadatlan emlékirat-anyaga. Az 5. fejezet a tisztek megélhetési gondjait mutatja be, amely ahhoz a tanulsághoz vezet, hogy a francia vagy a porosz tiszteket sokkal jobban fizették. (158. l.) Ez azonban arra kell, hogy figyelmeztessen, hogy kellő anyagi háttér nélkül a tisztek egy része — még ha nem is került uzsorások karmaiba — anyagi gondokkal küszködve előbb-utóbb elhagyta a katonatiszti pályát. (Esetleg amiatt, mert — ha meg is kapta az engedélyt — nem volt képes letenni a házassága esetén megkívánt kauciót.) Mivel a magasabb katonai rangok elérésének feltétele a hosszabb szolgálati idő volt — kivéve a főhercegeket —, az anyagi helyzet, vagyis a szociális háttér erősen befolyásolta a katonai karrierüket. (Amíg létezett rangváltás — ld. 46. l. —, addig a vagyontalanok előléptetési lehetőségüket eladva maradtak vissza a katonai ranglétra alacsonyabb fokain.)

Míg az előző két fejezetet a tanulságos statisztikai táblázatok teszik szemléletesé, addig a „Modern kori lovagok” című 6. fejezet színességét az emlékiratok — sőt a szépirodalmi alkotások — adják. Ez ugyanis a katonatiszti becsületkódex követelményeivel, a párbajnak a tisztek és a társadalom életében betöltött szerepével foglalkozik. Deák István szemléletesen érzékelteti a tisztí becsület védelmének bonyolultságát — sőt kockázatát — attól függően, hogy a vélt vagy ténylegesen sértő személy párbajképes volt-e vagy sem. A szerző egyedi eseteken mutatja be, hogy miközben a polgári és katonai törvények tiltották a párviadalt, a hadsereg elvárta tisztjeitől, hogy párbajozzanak, s az azt ellenzőket vagy elítélőket kitaszította soraiból. Nemcsak az aktív, de nyugdíjas és a tartalékos tisztek is alá voltak vetve ennek a kényszernek. Mivel pedig az általános hadkötelezettség bevezetésével 1868 után megnőtt a tartalékos tisztek száma, „a párbajkötelezettség a polgári társadalom egyre szélesebb köreire terjedt ki”. (170. l.) A fejezet befejezése emlékeztet arra, hogy 1917-ben IV. Károly megújította a párbaj tilalmát, de az 1930:2. tc. ismét engedélyezte „a tisztek becsületbeli önvédelmét” (175. l.).

A 7. fejezet, a „Házasság, család, szexuális erkölcs és bűnözés” összetett kérdéskörével, míg a statisztikai táblázatokban ugyancsak gazdag, „Nyugdíjas tisztek, özvegyek és árvák” című 8. fejezet a téma szociális vetületeivel foglalkozik. Nem kevésbé bonyolult a 9. fejezet, a „Nemesek a tisztikarban” témaköre, amely hasznos áttekintést nyújt a kérdésre, hogy miként lehetett valaki nemes. Ezt követően megvizsgálja a nemes és közrendű eredetű tábormokok és tisztek arányát, utóbbiakat az 1896-os esztendőben, s ez utóbbi esetben azt is kimutatja, hogy ebben az évben az egyes fegyvernemek tisztikarában hány százalékban voltak nemesi származású tisztek. (203–204. l.) A szerző említi azt a kevésbé figyelemre méltatott tényt, hogy a Habsburg Monarchia hadseregében nem alakultak ki elit gárdaezredek, mint a porosz, osztrák vagy az angol hadseregben. (202. l.) Ennek ellenére kétségtelen tény, hogy a Monarchia hadseregében is voltak elitalkulatok, s erre a könyv is utal: a 7. dragonyos ezred vagy a császárvadászok (124–125. l.), illetve egyes huszárezredek.

A legsokoldalúbb elemzést nyújtó fejezet a 10., amely „Vallás, nemzetiség, továbbképzés és karrier” cím alatt fontos kérdéseket vesz vizsgálat alá. Így statisztikai táblázatban kapunk információt arról, hogy 1875-ben milyen volt a hivatásos tisztek rendfokozatonkénti átlagéletkora (211. l.), a tisztikar rang szerinti megoszlása 1911-ben (213. l.), s a felekezetenkénti megoszlás a lakosság egészében és a közös hadseregben 1911-ben. (216. l.) Külön alfejezet foglalkozik a zsidóság szerepével a hadseregben, visszanyúlva II. József ezzel kapcsolatos rendelkezéseieiig. Az áttekintés legfontosabb eredményei: 1897-ben a közös hadsereg tisztjei között 18,7% volt a zsidó tartalékos tisztek száma, míg ugyanakkor a hivatásos törzs- és főtisztek között ugyanez az arány csak 1,2%, a zsidó hivatásos katonai tisztviselők aránya pedig 12,7% volt, — s ez az arány az elkövetkező években csökkent. (219–220. l.) Deák szerint ennek elsődleges

okát a zsidóság asszimilációjának előrehaladásában kell keresni. „Minél inkább elfogadták a zsidók befogadó nemzetek hazafias szemléletét, feltehetően annál kevésbé lelkesítette őket a karrier a nemzetek fölötti közös hadseregben.” (220. l.)

A valóban sokoldalú tájékoztatást nyújtó 10. fejezet másik vonulata a nemzetiségi hovatartozást veszi vizsgálat alá, s ezt a közkatonák megoszlásának kimutatásával kezdi. (Meg kell itt jegyeznünk, hogy bár a címből ez nem tűnik ki, a szerző a 4. fejezetben magától értetődően foglalkozik a közkatonákkal, amikor a tisztek kiképzési feladatairól szól, s amikor az „ezrednyelv”, a vezényleti és a kiképzési nyelv okozta gondokról számol be.) Ezt a tartalékos és a hivatásos tisztek nemzetiségi megoszlása követi, aminek kapcsán a szerző ismételten rámutat, hogy „nincsen megbízható mód a hivatásos tisztek nemzeti hovatartozásának megállapítására”. (231. l.) A nemzeti hovatartozás — értsd: születési hely — szerinti megoszlást és az előmenetelt vizsgálva a munka arra a megállapításra jut, hogy a magyarországi születésű tisztek gyorsabban haladtak előre a ranglétrán. Ennek magyarázatát részben abban találja, hogy 1868 után a magyar honvédség nyújtotta előmeneteli lehetőséget a közös hadsereg ki akarta egyenlíteni, de annak is szerepe lehetett, hogy a közös hadseregben megmaradt tisztek jobb képességűek voltak, több hivatástudattal rendelkeztek, így előléptetésük is gyorsabb volt. Mint Deák István írja: „A honvédség parancsnokai valóban többször panaszkodtak amiatt, hogy a közös hadseregben szolgáló legképzettebb magyarok vonakodnak belépni a magyar honvédségbe.” (234. l.) A fejezet befejező oldalai végül a felsőbb fokú továbbképzési tanfolyamokról számolnak be — míg magával a vezérkarral a 4. fejezet „Menekülés az ezredtől” című alfejezetében foglalkozik a könyv.

A 11. fejezet „Az első világháború tisztjei” címet viseli. Ennek legfontosabb megállapítása, hogy a hatalmas vérveszteségek következtében a Monarchia már 1914. végére elvesztette „kiképzett katonáinak zömét”, így a hátralevő évekét részben korábban kiképzett civilekkel, illetve alig kiképzett újoncokkal — és tartalékos tisztekkel kellett végigharcolnia. Mint a szerző megfogalmazza: „Nem túlzás, ha azt állítjuk, hogy 1915-re a hagyományos Habsburg-hadsereg átalakult milíciává, amely nemigen különbözött a háborút Nagy-Britannia részéről végigharcoló polgárhadseregtől. Ezt az új hadsereget ezenfelül sokkalta inkább egyenruhás civilek, semmint hivatásos tisztek vezették.” (242. l.) A fejezet a továbbiakban a zsidók háborús részvételével, a hadseregen belül jelentkező nemzetiségi ellentétekkel, a hadsereg és a háborús politika viszonyával, az összeomláshoz vezető úttal és a front felbomlásával foglalkozik jól sikerült tömör összefoglalásban. Mindehhez egy Utószó csatlakozik: „Habsburg-tisztek az utódállamokban és a második világháborúban” címmel, amely a kérdéskör igen szerencsés és tanulságos összefoglalása.

Deák István könyve hatalmas és fáradságos munka eredménye, szerzőjének jóvoltából sok mindent jobban, vagy éppen másként látunk. Statisztikai táblázatai áttekinthetőek, elemzése meggyőzőek. Akadnak azonban megállapításai, amelyek nemcsak elgondolkodtatóak, de néha ellentmondásra készítetnek. Ilyen az a kitétel, hogy „legfőképpen a tisztek tartották össze a Monarchiát egészen 1918-ig”. (9. és 21. l.) Jóllehet a hadsereg vonatkozásában ezt 1848/49-ben fenntartás nélkül el kell ismernünk, a továbbiakban ez az állítás nem tűnik kellően megalapozottnak. A Monarchia létét sem az 1859-es, sem az 1866-os háború nem fenyegette, legfeljebb területi veszteségek — amelyek már 1848-ban is kishíján bekövetkeztek —, valamint a hegemonia elvesztése a halódó Német Szövetségben. A angol utolsó harmadára kialakul az a szövetség Németországgal, amely majd katasztrófába viszi a Monarchiát, de sem az 1878-as okkupáció, sem a későbbi balkáni fejlemények nem tették próbára a tisztikar „összetartó” erejét. Hasonlóan elgondolkodtató az a megállapítás is, hogy a Habsburg Monarchia — miként Poroszország és Oroszország is — militariszt állam volt, s uralkodói „mindenekelőtt katonának tekintették magukat”. (18. l.) Eddigi ismereteink alapján nem tűnik ez meggyőzőnek, hiszen az a tény, hogy II. József a törökelleni háború színhelyére utazva át kívánta venni (?) a vezérletet, még nem avatja őt „katonacászárrá”. (II. György 1743-ban Dettingennél részt vett a franciák elleni ütközetben gyalogosan, karddal a kezében a jobbszárnyon támadó ellenséges gyalogság feltartóztatásában. Ennek ellenére még a hadvezéri címet sem ajándékozta neki az angol történetírás.) De maga a szerző sem érti szó szerint ezt az előbb idézett kitétel, mert a későbbiekben azt mondja, hogy „Ferenc József az első katonacászárrá II. József óta”. (60. l.) Nem tűnik megalapozottnak az a megjegyzés sem, hogy „sem Mária Terézia, sem fia, II. József ... nem tudta eldönteni, melyek is a Monarchia külpolitikai érdekei”. (43. l.) Meglepőnek látszik az a megállapítás, hogy a magyar közvéleményben — kivéve a zsidóságot — nem volt népszerű az Oroszország elleni háború. (240. ill. 244. l.) Úgy vélem, ez még további bizonyítást igényel, hiszen a pillanatnyi Szerbia ellenes hangulat miatt az orosz-ellenesség háttérbe szorulhatott, de 1849 óta a magyar közvélemény — pl. az 1878-as orosz-török háború idején — határozottan orosz-ellenes volt.

Deák István eredményeit gyakran nemzetközi összefüggésbe helyezi. Ezeket a párhuzamokat azonban igen sokszor esetlegesnek érezzük — ami elképzelhetően a vonatkozó szakirodalom hiányosságára vezethető vissza. Mindenesetre amikor a rangvásárlásról szól, csak az angol párhuzamra tekint ki (46. l.),

amikor a vesszőfutás büntetését ismerteti, csak a porosz gyakorlatra utal (136. l.), amikor a tisztí fizetések vásárlóértékét mérlegeli, csak francia és német példái vannak (158. l.). Ugyanakkor el kell ismernünk, hogy a párbaj (kezdetben: istenfétlet) szerepének és fejlődésének ismertetése mintaszerű. (168. és 175. l.) A közrendű származású tábornokok előretörését bemutatva talán érdekes lett volna nem csupán a cári hadseregben lezajló hasonló folyamatra utalni (207. l.), miként a zsidó tiszteknek a hadseregben betöltött szerepéről szólva nem csupán a porosz, de az angol vagy francia párhuzamok is érdekesek lettek volna. (219. l.) Utóbbi esetben egyébként a tartalékos zsidó tiszték aránya, az említett 18,7% társadalmi súlya csak úgy értékelhető, ha az „egyéves önkéntesként” szereplő zsidók arányát összehajthatjuk az értelmiség belüli számukkal, illetve arányukkal.

Van a munkának egy olyan rétege, amely az angol nyelvű olvasónak nyújtott tájékoztatás lényegét nem érinti, de a magyar olvasót az így felbukkanó apró pontatlanságok zavarják, főleg ha tudja, hogy a szerző maga is foglalkozott a magyar reformkorral és főleg az 1848/49-es forradalom és szabadságharcral. Ezek a többnyire nem érdemi „lapsusok”. Lehetnek a szerző emlékezeti tévedései (vagy nem ellenőrizte önmagát), de lehetnek a fordító félreértései, amin Deák István szeme átsiklott. Téves az a megállapítás, hogy a Napóleon elleni háború utolsó éveiben az osztrákok csak a Lajtán túl szerveztek polgárőrséget (44. l.), hiszen a Magyarországon létrehozott polgárőrség egy része egészen 1848-ig létezett, s például Pesten március 15-dikét követően az újonnan alakuló nemzetiséggel együtt látta el az őrszolgálatot. (A könyv egyébként nemzetiségről beszél itt, de az feltehetően a fordító értelmezési problémájából fakad.) Az áprilisi törvényeket lehet ugyan „alkotmányként” emlegetni, de az pontatlan, hogy az lehetővé tette „a valódi fennhatóság gyakorlását” Horvátország felett, miként az is, hogy Radetzky szabadságot Mészáros Lázárt az itáliai seregből, hiszen azt csak a király rendelkezése engedte el. (48. l.) Jellasics mint horvát bán nem a magyar miniszterelnöknek tartozott engedelmességgel, hanem a nádornak, s a király amikor báni tisztekből formálisan felfüggesztette, az nem érintette horvát-szlávon katonai főparancsnoki hatáskörét. (51. l.) Ottinger már a horvát betörés előtt egy hónappal nem állott a Drávánál felsorakozott magyar sereg élén, s nem Kossuth, hanem a Batthyány-kormány „kísérletezett” az új főparancsnokkal, Teleki Ádámmal. (52. l.)

A legfurcsább azonban Deák István summázata a pákozdi győzelemről. Már a „Kossuth Lajos és a magyarok 1848–49-ben” című, 1983-ban megjelent könyvében is sajátosan fogalmazott, mikor így írt: szeptember 29-én magyar oldalon „öt katona közül három honvéd volt, vagy népfelkelő vagy nemzetőr. A magyar győzelmet ugyan nagyrészt az 5. prágai tüzérezred cseh ágyúsai vívták ki azzal, hogy jobban céloztak, mint azok a cseh ezredtársaik, akik a horvát oldalon lévő útegeket kezelték, de a honvédek és nemzetőrök is jól tartották magukat”. (186. l.) Már ez a szöveg is pontatlan, hiszen népfelkelők Pákozdnál a horvátokkal szembenálló magyar sereg hadrendjében nem szerepeltek, ami pedig a tüzezeket illeti, az eredmény elsősorban a honvéd tüzezek érdeme, akiknek éleslövészeti eredményeiről Széchenyi István igen elismerően írt naplójában már augusztus 18-án. (Az is köztudott, hogy a Pákozdnál és a tartalékban szereplő 42 lövegéből 24-et azok a honvédtüzezek szolgáltattak ki, akikről — egyes emlékezők szerint — Jellasics azt hitte, hogy francia tüzezek.) A pákozdi csata — talán érthetően — az új összefüggésben jelentősen vesztit fontosságából, s összefoglalása nem szerencsés megfogalmazást kap: [Móga tábornok] „Szedett-vedett hadereje, amely császári-királyi sorkatonákból és népfelkelőkből (valójában silány fegyverzetű parasztokból) állt, szeptember 29-én Pákozdnál megállította a horvát határőröket. Ebben a csatában láthatóan a tüzéség bizonyult a döntő tényezőnek: mindkét oldalon az 5. prágai tüzérezred katonái álltak [az] ágyúk mögött. S mivel a magyar oldalon harcoló csehek pontosabban tüzeltek, mint a horvát oldalon harcoló ezredtársaik, a magyar forradalom folytatódhatott.” (52. l.) A tüzéség döntő szerepét nem vitatjuk, a „cseh tüzezek” forradalmat mentő célbiztosságát azonban igen. De a fenti idézettel igazán az új elem: a „szedett-vedett haderő” miatt van kifogásunk, mivel a pákozdi csata — kétségtelenül hetek alatt kiállított — önkéntes nemzetőreire „silány fegyverzet” egyáltalán nem jellemző. A honvédekre természetesen még kevésbé. Ez a szomorú közhely a schwecháti csata nemzetőreire illik.

Még két apróságot szeretnék megemlíteni. A magyar kormány (a Honvédelmi Bizottmány) nem „bizonygatta” a tiszteknek, hogy a király október 3-i manifestuma, amely az országgyűlést feloszlatta, az hamisítvány, vagy pedig „valami módon rávették a királyt a kiáltvány kibocsátására”. (55. l.) A magyar álláspont világos és alkotmányos volt, amennyiben az 1848:IV. tc. 6.§-a egyértelműen kimondta, hogy az országgyűlést a következő évi költségvetés előterjesztése és elfogadása előtt sem feloszlatni, sem elnapolni nem lehet. A másik: Görgey több ízben is szerepel. Az egyik hivatkozás azonban pontatlan: Görgey 1848 tavaszán nem „az újonnan megalakított magyar nemzetőrségbe” lépett be és kapott századosi rangot, hanem a honvédségbe (152. l.), hiszen a nemzetőrség századosig maga választotta tisztjeit. Az igaz, hogy ekkor több fizetést kapott, mint a sorezredi századosok, de ez csak addig volt érvényes, amíg a régi

tiszteket is tábori szolgálatra nem rendelték. Ekkor ugyanis azok pótdíja kiegyenlítette a különbözetet, hiszen a honvédség tisztjei ilyen pótdíjat nem kaptak, mivel fizetésükbe azt eleve beszámították.

Az elsősorolt megjegyzések részletezését az indokolja, hogy a szerző maga is kutatója volt 1848/49-nek, s mert sajnálatos, hogy az egyre izmosodó 1848–49-es szakirodalom léte sem akadályozza meg pl. az alkotmányjogi pontatlanságokat vagy a nemzetőrség és honvédség összekeverését. Mindezek ismertetése után azonban a recenzens szeretné leszögezni, hogy Deák István munkáját egészében fontos, igen hasznos monográfiának tekinti, amely valóban hézagpótló a magyar nyelvű irodalomban. Mindehhez hozzá kell még tennie, hogy kiemelkedően hasznosnak tartja a kötet végén található „Bibliográfiai tanulmány”-t, amely nemcsak igen informatív, de érzékelteti a megmózgatott anyag sokféleségét, amelyeket Deák István több éves munkája során felhasznált. Kiegészíti ezt a források és feldolgozások tételes felsorolása (319–328. l.), amely a téma iránt érdeklődőknek sokoldalú információval szolgál. Némi szerkesztői gondossággal egyébként elkerülhető lett volna, hogy magyar szerzők magyarul is hozzáférhető munkái (Bóhm Vilmos, Gosztonyi Péter, Lackó Miklós) a jegyzetekben a magyar kiadás hivatkozásaival szerepeljenek.

Urbán Aladár

DIE DEUTSCHEN IN UNGARN ZWISCHEN 1870–1980

Historisch–demographische Mitteilungen. Budapest, 1993. 153 l.

A MAGYARORSZÁGI NÉMETEK 1870–1980 KÖZÖTT

Kovacsics József, az Eötvös Loránd Tudományegyetem tanára szerkesztésében 1993-ban jelent meg a kötet, amely az 1989. július 25–27. között Szekszárdon tartott konferencia anyagát tartalmazza. A konferenciát az NSZK Nemzetközi Kulturális Intézete és Délkelet-Európa Társasága, a Magyar Tudományos Akadémia Történeti–Demográfiai Bizottsága, az Eötvös Loránd Tudományegyetem és a Magyarországi Németek Demokratikus Szövetsége támogatta. A szimpóziumon előadó tizenkét kutató előadását az elhangzás sorrendjében közli a kötet.

Günther Wagenlehner, az Európa Tanácshoz Kiküldött Újságírók Szövetségének főtükára „Az Európai Közösségben élő német kisebbségek” című előadását az Európai Közösség egyesülési folyamata során bekövetkező azon változások tárgyalásával kezdte, melyek a leginkább érintik a nemzeti kisebbségeket. Ezek között a legfontosabbnak tartotta a határvidékeken élő — gyakran éppen kisebbségi — lakosság gazdasági és szociális helyzetének jelentős javulását. 1981. október 16-án fogadta el az Európai Parlament a Regionális Nyelvek és Kultúrák Közösségi Chartáját, valamint az Etnikai Kisebbségek Jogainak Chartáját. Ezekben — az ENSZ által kimondott alapelvekhez kapcsolódva — biztosítani kívánták a kisebbségek védelmének alkotmányos elismerését, továbbá politikai jogaiknak, így a személy- és helységnevek anyanyelvi használatának, a politikai képviseletnek és az önálló választási listának tiszteletbentartását. Wagenlehner a továbbiakban áttekintette az Európai Közösség országaiban élő német kisebbségek helyzetét. A Dánia déli részén élő kb. 25 000 lelket számláló németység sorsát 1955-ben rendezte a dán és a német kormány a kölcsönösség elve alapján. Ugyanakkor a schleswig-holsteini tartománygyűlésben van egy dán képviselő, mivel a dánoktól mint nemzetiségűtől nem követelik meg az 5%-os minimumot. Dániában viszont csak a politikai pártok jelöltjeiként kerülhetnek ki a német anyanyelvű lakosság köréből képviselők. A Belgiumban élő 66 000 fős németység önálló rádióadóval, újságokkal és önkormányzati képviseletekkel rendelkezik. Az elzász-lotharingiai mintegy kétmillió németsegről szólva az előadó említést tett De Gaulle tábornok 1969-es, a régiók számára nagyobb szabadságot biztosítani kívánó javaslatáról, melyet még az évben népszavazáson vetettek el a franciák. Dél-Tirolban Mussolini erőszakos olaszosításba kezdett, melyet csak 1939 júniusában Hitlerrel kötött egyezménye lassított le, megengedvén a németek hazatelepülését az akkor már Németországhoz csatolt Ausztriába. A második világháború után sem javult a Dél-Tirolban és Trientben élő németység helyzete. Napirenden voltak az olasz csendőrök és német szélsőségesek közötti véres összecsapások. Csak az 1969-es osztrák–olasz egyezmény hozott jelentős javulást.

Georg Brunner, a kölni egyetem professzora, „A kelet-európai német népcsoportok helyzete” címen adott elő. Főleg a konferencia évében még Szovjetunióknak és Csehszlovákiának nevezett országok, valamint Lengyelország és Románia német kisebbségeinek sorsát vázolta. A Szovjetunió területén 1989-ben kétmillió német élt. Az utóbbi fél évszázadban számuk abszolút értékben enyhén növekedett. Mintegy háromnegyedük az ázsiai régióban él, Kazahsztánban, Kirgizában és Szibériában. Természetesen eredeti letelepedési területüket az európai részen kell keresnünk, ahova Nagy Péter, Nagy Katalin és I. Sándor alatt érkeztek. 1924-ben hozták létre a Volgai Németek Autonóm Köztársaságát. Az 1941. június 22-i

német támadás tragikus fordulatot hozott a volgai németység sorsában: Ázsiába deportálták őket. Adenauer kancellár nevezetes 1955-ös moszkvai útja vezetett el a részleges rehabilitáláshoz. Brunner megemlégtette azokat a sorozatos kéréseket, melyekkel a volgai német autonómia visszaállítása érdekében Moszkvához fordultak. 1971-től, a brandti új keleti politika keretében egyénileg lehetővé vált a németek Németországba települése. Lengyelország csak 1988-ban ismerte el a német kisebbség létezését. Az országból 1956-tól vette kezdetét az első kivándorlási hullám, de a folyamat a hatvanas években érzékelhetően lelassult. A fordulatot ez esetben is a hetvenes évek legeleje, az új keleti politika hozta meg. Az otthon maradtak továbbra is erőszakos lengyelesítésnek voltak kitéve. Romániából nem telepítettek ki tömegesen németeket a második világháború után. Létszámuk azonban a belső deportálások és a diktatúra általános nyomása következtében erősen megcsappant. Közismert az a példátlan emberkereskedelem is, melyet a nyolcvanas években Románia az erdélyi szászokkal folytatott. Csehszlovákiában 1939-ben 3,5 millió németet tartottak számon, közülük több mint 3 millió a Szudétaföldön élt. A világháború után 3,3 millió németet Németországba telepítettek. A németséget csak az 1968-as nemzetiségi törvény ismerte el önálló kisebbségként. Brunner tart attól, hogy ebben az országban mára megfordíthatatlanná vált a németek asszimilációja.

Takács Imre alkotmányjogász, az Eötvös Loránd Tudományegyetem tanára „A nemzeti kisebbség védelmének jogi szabályozása” címmel tartott előadásában szólt azokról a gondokról, melyek a gazdasági-társadalmi átalakulás következtében a falusi lakosság létszámának csökkenéséhez és a városokba költöző nemzetiségek esetében az asszimiláció előrehaladásához vezettek Magyarországon. Az 1960-as magyarországi népszámláláskor 175 000-en vallották magukat nem magyar anyanyelvűeknek, de csak 134 000-en valamely nemzetiséghez tartozónak. Az 1970-es népszámlálás eredményei kiegyensúlyozottabbak, 105 000 magát nem magyar anyanyelvűnek valló állampolgár közül 103 000 tartotta magát nem magyar nemzetiségűnek. 1980-ban viszont 84 000 idegen anyanyelvű lakos közül csak 35 000 nevezte magát kisebbségének. Köztudomású, hogy a nemzetiségi szövetségek a kisebbségek létszámát jóval nagyobbra teszik, így például a magyarországi németeket 200 000 főre. Takács Imre végül vázolta azokat a módokat, melyek a nemzetiségek védelmét biztosíthatják.

Holger Fischer professzor, a hamburgi Hungarológiai Intézet igazgatója „A magyarországi német kisebbség ábrázolása a 19. és 20. századi nemzetiségi térképeken” című előadásának bevezetőjében utalt azokra a valóságos térképháborúkra, melyek elsősorban az első világháború után – egyfelől a különböző területi igények alátámasztása, másfelől ezek elhárítása végett kialakultak. Nem véletlen, hogy éppen a kelet-közép-európai régióban jutott a legfontosabb szerep a nemzetiségi megosztás feltűntető térképeknek. Holger Fischer emlékeztetett a minőségi és mennyiségi szempontokat figyelembe vevő nemzetiségi térképek közötti különbségekre, részletesen elemezve a rájuk jellemző ábrázolási módokat. Az előbbieket csupán a lakosság összetételét, míg az utóbbiak az összetételen belüli arányokat is feltűntetik. Számos visszaélési lehetőség van a nemzetiségi térképek készítésénél, ilyen a méretarány helytelen megválasztása, egyes átlagok lakatlan területekre való átvitele, optikai csalódások és pszichikai hatások keltése. Fischer megjegyezte, hogy a magyarországi németység területi elhelyezkedését bemutatni kívánó térképek közül a két világháború közöttiek több tekintetben felülmúlják a maiakat.

Kovacsics József, az Eötvös Loránd Tudományegyetem professzorának előadása „A magyarországi németység 1870 és 1941 között” címet viselte. Bevezetőjében az 1850-es osztrák népszámlálás Magyarországra vonatkozó nemzetiségi adatait ismertette, majd – miután az 1869-es első magyar népszámlálás nem kérdezte a nemzetiségi hovatartozást – Keleti Károly, Eötvös József és Fényes Elek statisztikai adataira tért ki. Az 1880. évi népszámlálás alapján az összlakosság 13,6%-át kitevő németység vármegyéenkénti megoszlását is bemutatta az előadás. Az állami anyakönyvezés bevezetése óta ismertek a németészen belüli halálózási és születési ráták is, csakúgy mint a németység felekezeti megoszlása. Kovacsics József részletesen tárgyalta azokat a súlyos visszaéléseket, melyeket az ún. utódállamok az 1920 utáni népszámlálások után a kisebbségek, így a németység rovására is elkövettek. Befejezésül az előadó röviden szólt az 1920-as és 1930-as évek népszámlálási adatairól és a németek birtokviszonyairól.

Klinger András, a Központi Statisztikai Hivatal helyettes igazgatója „A németek Magyarországon 1941 és 1980 között” címet adta előadásának. Előljáróban vázolta a németiség magyarországi megtelepedési folyamatát, majd kitért a népszámlálási adatokra, illetve az ezekkel szemben feltétlenül alkalmazandó kritika szükségességére. Az 1941-es népszámláláskor például 302 000-en vallották magukat német nemzetiségűnek, illetve 475 000-en német anyanyelvűnek. Mindkét szempontból a németiség számaránya foglalta el a második helyet a magyarság mögött. A különböző statisztikák a Magyarországról 1945 és 1949 között kitelepített németek számát 177 000 és 230 000 között adják meg. Ha ehhez hozzászámítjuk a világháború 70–90 000-es elvesztését, akkor is lehetetlen, hogy az 1949-es népszámlálás 22 455 németre vonatkozó adata a valós helyzetet tükrözze. Nyilvánvalóvá vált ebben a tömeges elhurcolás, illetve kitele-

pítés általi megfélemlítés szerepe. Előadása befejeztével Klinger András a magyarországi németek statisztikai adataira, többek között megyenkénti számarányára, iskolázottságára és foglalkoztatottságára vonatkozó táblázatokat adott közre, melyek a kötetben is helyet kaptak.

Tilkovszky Loránt professzor, az MTA Történettudományi Intézetének tudományos tanácsadója és a pécsi Janus Pannonius Tudományegyetem tanára „A magyarországi némettség a második világháború éveiben” címmel tartotta meg előadását. Bevezetőjében emlékeztetett a „Volksbund der Deutschen in Ungarn” 1938 novemberi létrejöttének körülményeire, majd arról szólt, hogy a második világháború kitörését követően a Teleki-kormány minden tőle telhetőt megtett a Volksbund befolyásának csökkentésére. Hitler 1939. október 6-i beszédében meghirdette az asszimilációnak kitett német „népforgácsok” hazatelepítését. Horthy kormányzó nyomban tudatta Hitlerrel: üdvözlőné a magyarországi németek önkéntességi alapon történő hazaköltözését. Berlin azonban a kérdést csak a háború utánra tartotta időszerűnek. Az 1940. augusztus 30-i második bécsi döntés alkalmával aláírt ún. bécsi német népcsoport-egyezmény rendelkezéseinek végrehajtását a Teleki kormány lehetőség szerint szabotálta. Ezen a Háromhatalmi Egyezményhez való csatlakozás sem változtatott: a magyarországi német népcsoportszervezet kiépülése csak vonatottan és korlátozottan haladt előre Bárdossy és Kállay alatt is. Részletesen szólt az előadás az SS magyarországi toborzó-akcióiról, valamint az ezek ellenében megindult Hűségmozgalomról, melynek népszerűsége sajnos nem növekedett a háborús események folytán egyre kevésbé vonzó Volksbund népszerűségének csökkenésével arányosan. Tilkovszky Loránt ezt egyrészt a magyar kormány nagyon korlátozott cselekvési szabadságával, másrészt a helyi hatóságoknak és a vidéki társadalomnak az asszimilációt célzó elvárásaival magyarázza.

Gerhard Seewann, a müncheni Südost-Institut könyvtárának igazgatója „A magyarországi németek fejlődésének alapvonásai 1918 és 1938 között” címen tartott előadásában a Monarchia és Magyarország szétszaggatása következtében előállt új helyzettel foglalkozott. Az 1920-as népszámlálás adatai szerint a magyarországi némettség 56%-a az agrárszektorban, 25%-a az iparban, 15%-a a kereskedelemben és kisiparban, míg 4%-a értelmiségi pályákon dolgozott. Az utóbbi a kispolgársággal együtt erősen elmagyarosodott már 1920-ra, a munkásság pedig a szociáldemokráciához való kötődés révén a nemzeti kérdésekkel szemben sok esetben közömbösséget áruolt el. Egyedül a parasztság jelentett etnikai alapon politikailag szervezhető réteget. Seewann az egyes nemzetiségi politikusok személyénél fontosabbnak tartja az 1929-ig lezajló konszolidáció során megerősödő közép réteget, míg a gazdasági válságtól kezdve a súlyosan érintett, s így radikalizálódó csoportok szerepét. Csak a társadalmi háttér ismertetése után tért rá a nemzetiségi politika szereplőinek bemutatására. Jakob Bleyer fenntartás nélkül elfogadta a magyarság vezető szerepét, ideálja pedig a konzervatív, sőt patriarchális politikai berendezkedés volt. Ebben a keretben kívánt magyarországi németként élni és megmaradni. Bleyer 1933. decemberi halálát választóvonalnak tekinti a magyarországi németek szempontjából. Az elkövetkező évek egy, a korábbiól élesen elkülönülő, s fokozatosan Berlin játékszerévé alacsonyuló magyarországi német kisebbségi politikáról tudósítanak.

Zielbauer György szombathelyi főiskolai tanár „Kollektív felelősség és büntetés 1944 és 1948 között; a németek kitelepítése Magyarországról” című előadását a Szovjetunióba „jövátelteli munkára” hurcolt németek sorsának bemutatásával kezdte, majd nyomon követte a kitelepítés folyamatát: 1946-ban Németország amerikai, 1947–48-ban pedig szovjet megszállás alatt lévő zónájába. Részletesen foglalkozott az előadó mindazokkal a hátrányos megkülönböztetésekkel, melyekkel a magyarországi némettség maradvékát a második világháború utáni években sújtották.

Immo Eberl, főtanácsos, egyetemi magántanár, az ellwangeri levéltár igazgatója „A magyarországi németek a Német Szövetségi Köztársaságban, az elűzetés hatása a politikára, a gazdaságra és a kultúrára” címet adta előadásának. Rámutatott arra, hogy a Szövetségi Köztársaság jogrendje mindig különbséget tett a hazájukból elűzöttek (Heimatvertriebene) és a menekültek (Fluchtlinge) között. Az utóbbi csoportba a szovjet megszállási övezetből, illetve 1949 után az NDK-ból menekült személyeket sorolták. 1945 és 1949 között kb. 14 000 000 németet űztek el hazájukból Kelet- és Közép-Európából. Ezek közül kereken 11 800 000 telepedett le a két német államban. 1949 és 1961 között évi 200 000 menekült érkezett az NDK-ból a Szövetségi Köztársaságba. A Magyarországról kitelepített németek jelentős hányada Baden-Württemberg, Hessen tartományokba, illetve a bajor szabadállamba került. Az előadás a továbbiakban bemutatta azt az utat, amely az 1947-es helyhatósági választásoktól kezdve az 1949-es első Bundestag-választásokon keresztül a kitelepítettek teljes jogegyenlőségének eléréséig vezetett. Meltatta azt a szerepet is, amelyet a háború utáni Németország mezőgazdaságának felvirágoztatásában a nagy tapasztalatokkal rendelkező, korábban a Kárpát-medencében élő némettség játszott. Hasonlóan elismerő hangon beszélt a kitelepítettek kulturális életéről, megemlítve, hogy a későbbi ökömen egy kiindulási helyének tekint-

hető Württemberg tartomány, melynek korábban evangélikus többségű vidékeire főleg katolikus magyarországi németek érkeztek a háború után.

Hoóz István, pécsi egyetemi tanár, történeti demográfus „Az 1980-ban Baranya megyében élő nemzetiségek népesedési viszonyai” címmel tartotta meg előadását. Elengedhetetlennek nevezte a központi állami támogatást a nemzetiségek azonosság tudatának megőrzése érdekében. Egyértelműen német nemzetiségűnek nevezte azokat a családokat, melyekben a férj és a feleség is német származású és mindketten németül beszélnek, ahol legalább az egyik gyermek tud németül, illetve, ahol három generáció él együtt és legalább az egyik szülő vagy nagyszülő és legalább az egyik gyermek ismeri a német nyelvet. Megkülönböztetésül vegyes nemzetiségűnek sorolta be azokat a családokat, ahol csak az egyik házastárs német, de ápolják a német hagyományokat, illetve ahol három generáció él együtt, s közülük legalább egy házaspár vegyes házasságban él, míg legalább az egyik gyermek tud németül. Hoóz István kimutatása szerint 1980-ban a baranyai délszlávok között a németekénél nagyobb volt az egyértelműen nemzetiségi családok aránya.

Mirk Mária, az Eötvös Loránd Tudományegyetem tanára „Németoktatás a magyarországi nemzetiségi iskolákban” címmel tartott előadást. 1987–88-ban Magyarországon 155 német nemzetiségi óvoda működött. Egyetlenegy teljesen nemzetiségi nyelvű iskolát sem mondhatott magáénak a magyarországi németiség, míg a románok, szlovákok és délszlávok összesen 17 ilyen iskolával rendelkeztek. Sokkal jobb volt a helyzet az anyanyelvi oktatást megemelt óraszámú biztosítási tudó iskolák esetében, míg az országban három német nemzetiségi gimnázium (Budapest, Pécs, Baja) működött 1988-ban. Mirk Mária előadásában a pillszentiváni anyanyelvi oktatás példáján keresztül mutatta be a német nyelv nemzetiségi tanításának nehézségeit.

Radó Bálint

I. I. Kosztjuszko

AGRARNAJA REFORMA 1848 G. V AVSZTRII.

Moszkva, 1993. 238 L.

AZ 1848-AS AGRÁRREFORM AUSZTRIÁBAN

Az Oroszországi Tudományos Akadémia Szlavisztikai és Balkanisztikai Intézetének kiadásában megjelent könyv az egész Habsburg-birodalom fejlődését tekinti át, természetesen az olasz tartományok kivételével. Egyik alapvető forrása az 1857-ben kiadott Die Grundentlastung in Österreich c. hivatalos kiadvány, amely csak a ciszlajtán területek adatait tartalmazza, meg sok egyéb korabeli kiadvány, az akkori hivatalos közlöny, meg későbbi feldolgozások alapján tárgyalja témáját.

Egy rövid bevezető a korabeli tartományi beosztást mutatja be. Az I. fejezet a 18. század dereka és 1848 közti birtokviszonyokat tárgyalja, külön alfejezetekben a földesúri közigazgatást és igazságszolgáltatást, a paraszti földhasználat formáit és a paraszti szolgáltatásokat és adókat. A II. fejezet az agrárkérdést az 1848–49-es forradalomban, gyakorlatilag néhány márciusi és áprilisi dátum kivételével a hivatalos rendeleteket, azt is elsősorban megint a ciszlajtán terület vonatkozásában. A III. fejezet pedig a végrehajtás menetét mutatja be. Három alfejezetben a ciszlajtán területen a megváltandó szolgáltatások nagyságát, a megadott kárpótlás mennyiségét, ahol nagyon helyesen megkülönbözteti a teljes összegű megváltást és a részleges kárpótlást (billige Entschädigung), meg a szolgálalmak megváltását, az egyházak és iskolák kárpótlását, az italmérségi jog kárpótlását, a negyedik alfejezetben pedig a magyarországi, vajdasági, temesi, bánági és horvát-szláviai menetét a végrehajtásnak, Erdély kimaradt. Egy összegzés összeveti a jobbagyfelszabadítást a poroszországi és Lengyel Királyság-beli menettel, utal arra, hogy az ausztriai a jobbagyok számára kevésbé volt megterhelő, mint a poroszországi, de nem utal arra, hogy a lengyelországi meg kedvezőbb volt. Az elméleti összegzés annyi, hogy a porosz utas fejlődés variánsairól volt csak szó, ezt a feudalizmus bomlása tette szükségessé, és a földesurak érdekeinek a maximális figyelembevételével történt meg.

A részletesebb tartalmi ismertetés végeláthatatlan volna. Mert a szerző az egyes problémakörök szerint tárgyalja a helyzetet a különböző országokban, egymás mellé sorolva azokat, az összehasonlítás igénye nélkül, és csak a rendeleteket, tehát gyakorlatilag nem tér ki arra, hogyan valósították meg ezeket. A III. fejezethez sok táblázatot közöl, elsősorban a Grundentlastung alapján (Magyarország vonatkozásában csak egyet). Ezekből egyébként kiderül, hogy a megváltás és a kárpótlás összegének nagyobb részét

az állam, illetve az egyes koronatarományok vállalták magukra, de erről a szerző nem szól. Ahogy időnként tesz utalásokat a jobbágyterhek csökkentésére 1848 előtt, de a „parasztvédelem” kifejezést sehol sem használja. Egyébként a jobbágy-felszabadítás kifejezés sem kerül elő, mert a személyes szabadság megadását II. József rendeleteivel elintéztetnek látja. A Raab-féle rendezést Csehországban megemlíti, de nem magyarázza meg.

A Vajdaság, Temesi Bánság stb. a korban a végrehajtás idején ismert egységek voltak. De olykor előfordul a Szlovákia kifejezés is, bár többnyire, helyesen, szlovák földekről beszél a szerző. Az 1848 utáni területi megosztásra vonatkozólag százalékos adatokat közöl, de Magyarország vonatkozásában az 1848 januári helyzetet, amiből azután az derül ki, hogy itt a föld 70%-a, (egy másik helyen 69,5%-a) maradt a földesurak kezén, szemben az ausztriai vagy poroszországi helyzettel, ahol ez 40% fölött volt. Az olvasó tehát arra a következtetésre juthat, hogy a magyar földesurak igen nagy részt kaptak, pedig 1848 januárjában még az úrbéri telkek is földesúri tulajdonnak számítottak, így érthető a magas százalékarány.

A kötethez két, az egész birodalmat ábrázoló, de a gyenge nyomdai kivitel miatt eléggé áttekinthetetlen térkép is járul. A szerző nem hoz adatokat arról, hogy végül is mennyi föld került a parasztok tulajdonába, de hát ezt országonként sem mutatták ki eddig pontosan.

Végül is: a szerző igen szorgalmasan gyűjtötte az adatokat, igaz, mai összefoglaló feldolgozásokból is, mint az Isztorija Csehoszlovákii vagy Isztorija Vengrii, amelyek nem agrártörténeti szakmunkák. Részletes adatokat kapunk külön a robot, külön a terményjáradék és a pénzjáradék mennyiségéről, az előírások szerint, a végrehajtás pénzügyi adatairól — átlagosan mennyit fizettek a parasztok, mennyit kaptak a földesurak. Az átlagok persze keveset mondanak, néhány több tízezres összeget egyes földesurak vonatkozásában példaként említ csak. A témánkénti összevetés persze nem teszi lehetővé az egyes országok és tartományok sajátságainak a vizsgálatát, ezt a táblázatok némiképp pótolják a végrehajtás vonatkozásában, mert ott az adatok a koronatarományok szerint kerülnek elő. Az átlagokat a táblázatban néhány helyen a Grundentlastung táblái alapján maga számította ki. Szorgalomban tehát igazán nem volt hiány. A meggyökeresedett szemlélet azonban, amely az osztályellentétből indul ki, mindent erre vezet vissza, nem teszi lehetővé a szerző számára, hogy más szempontokat is felvessen. Nem is beszélve arról, hogy a könyv olyan, mint egy fekete-fehér film, mert hiányoznak az etnikai szempontok. Egy mellékmondatban kerül elő, hogy a nemzeti elnyomás még tovább mélyítette az amúgy is nehéz helyzetet. Nincs szó a jobbágyfelszabadítást megelőző tervezetekről, ahol pedig éppen az etnikai különbségeknek nagy szerepük volt. Szorgalmas munka tehát, de egy 1993-ban megjelenő könyvtől modernebb szemléletet várnánk.

Niederhauser Emil

Alfred Rosmer

LE MOUVEMENT OUVRIER PENDANT LA PREMIÈRE GUERRE MONDIALE.

De l'Union sacrée à Zimmerwald; De Zimmerwald à la révolution russe.

Éditions D'Avron Paris 1993. I. köt. 558 l., II. köt. 252 l.

A MUNKÁSMOZGALOM AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ ÉVEIBEN.

I. A szent egységtől (nemzeti egységtől) Zimmerwaldig. II. köt. Zimmerwaldtól az orosz forradalomig.

Mindannyian, akik történetírással foglalkozunk, tudjuk, hogy milyen nehéz napjainkban régi könyvek fakszimile kiadásának anyagi feltételeit megteremteni. Hát még akkor, amikor egy 800 oldalas munka újrakiadásáról van szó — ahogy horribile dictu — a munkásmozgalomról szól, még hozzá „a régi stílusban”. A szerző ugyanis azt világítja meg, hogy a világháború során miként eresztett gyökeret a háborúellenes mozgalom, miként gyülekeztek a háborúellenes szakszervezeti vezetők és milítánsok Franciaországban, milyen kiadványokat, legális és féllegális lapokat, broszúrákat jelentettek meg. Kitér arra: hogyan növekedett meg ez az ellenzék és vált erőteljes kisebbségi mozgalommá előbb a francia szakszervezetekben, a CGT kongresszusain, majd a szocialista pártban is. Behatóan vizsgálja azt, hogy milyen nemzetközi kapcsolataik voltak, miként figyelt fel rájuk a francia politika és a külvilág, s hogyan kapcsolódtak a

franciák maguk is ebbe a nemzetközi szocialista–szakszervezeti háború- és imperialistaellenes mozgalomban.

Rosmer könyvének első kötete annak idején, első 1936-os megjelenésekor már élénk visszhangot keltett, egyike lett a téma legjobb forrásainak — de azóta e kötet már jócskán unikum-számba megy, megszerzése több mint nehézzé vált. A szerző, az 1877-ben született Alfred Rosmer a CGT 1909-től kéthetente megjelenő folyóirata (La Vie Ouvrière) egyik legszorgalmasabb szerzője, a belső szerkesztőség tagja, valóságos motorja és a nemzetközi rovat gondozója volt, annál is inkább, mert az Egyesült Államokban született Alfred Griot (ez volt Rosmer igazi neve) kitűnően tudott angolul. Minthogy igen gyenge fizikumú értelmiségi volt, még segédszolgálatra is csak ritkán hívták be — és így 1914 után ő vált e csoport mindenese: írója, szerkesztője, dokumentumgyűjtője — és utána történetírója. Miként a jelen faksimile kiadás francia előszóírója, Colette Chambelland hangsúlyozza: Rosmer végül is nem memoárt, hanem a mozgalom történetét írta meg — és még saját szerepéről is alig-alig, igazán leértékelőleg emlékezett meg. Eredeti tervei szerint azonnal folytatta volna a II. kötet, a folytatás sajtó alá rendezésével, ám megint közbeszólt az élet. Ahogy Rosmer a háború alatt még közel került Trockijhoz, és az 1920-as évek elején a III. Internacionálé és az FKP egyik militáns nagya volt — 1924-ben már szakított a kommunista párttal és kisebb baloldali, szindikalista, trockista csoportok támogatójaként volt ideje e nagylélegzetű munka megírására, tényleg fontosnak vélte a folytatás megírását is. Ám ezt a világháború kirobbanásáig nem tudta befejezni — és Rosmer 1939-ben előbb Mexikóba (Trockijhoz) emigrált, majd az Egyesült Államokban élte át a háborút. Mikor 1945-ben hazatért — házában egész könyvtárát, dokumentumgyűjteményét a németek felégették (francia „honfűtársai” besugása nyomán). Így a II. kötet megírása sokáig váratott magára, mire a megfelelő dokumentációt újra összegyűjtötte, kiadót talált — s ezt a kötetet is 1959-ben megjelentethette — amelyben csak 1917 februárjáig jutott el. 1953-ban látott munkához a III. kötet megírásához — amit már nem tudott befejezni.

A jelen újrakiadás gazdája, az előszó szerzője Colette Chambelland a párizsi Musée Social könyvtárának igazgatója, több folyóirat szerkesztő bizottságának tagja, a téma egyik legjobb ismerője, aki évekkel ezelőtt kiadta e korszak másik alapvető forrásmunkáját, Pierre Monatte és az antimilitarista szakszervezeti lázadók levelezését. Colette Chambelland apja ennek a körnek maga is ismert szereplője, aktív vezetője és publicistája volt. A tradíció így folytatódott. A mostani 1993 februári előszavában Rosmerről szólva, Rosmer kései alapállítását meghatározva színte a mi Károlyi Mihályunk memoárjának hitvalló szavai juthatnak eszünkbe „a Hit illúziók nélkül”. Colette Chambelland is azt húzta alá, hogy Rosmert „az internacionalizmus összeomlása és ami még rosszabb, a kommunizmus elfajulása mélyen elkésértette, de sohasem veszítette el hitét”. Az előszó, a kiadás és Rosmer munkája maga is arról tanúskodik, hogy ezek a gondolatok, ez a fajta magatartás Párizsban is tovább él. S arról, hogy Párizsban ilyen újrakiadásra is sok kerülhet — pedig a kiadói, piaci válság ott is élő jelenség.

Jemnitz János

A CSONGRÁD MEGYEI LEVÉLTÁR ÉVKÖNYVEI

Tanulmányok Csongrád megye történetéből XI–XX. Szerk.: Blazovich László.

Szeged, 1987–1993.

Az elmúlt időszak gazdasági és politikai változásai nagymértékben éreztették hatásukat a kulturális élet területén is, és ez nem volt másként a viszonylag körülhatárolt teendőket végző levéltárak esetében sem. Ismeretes, hogy az 1969-ben a tanácsok, majd 1990-től az önkormányzatok felügyelete alá került megyei levéltárak munkatársai már két évtizede intenzív tudományos munkát folytatnak, melynek során számtalán eredményeket értek el, elsősorban a helytörténetírás vonatkozásában.

A legjellegzetesebb levéltári kiadványok a többé-kevésbé rendszeresen megjelenő évkönyvek. Ezek elsősorban a levéltárak munkatársainak eredményeit mutatják be, de helyt adnak az illető megyében vagy a fővárosban készült egyéb tanulmányoknak is. Az évkönyvek első kötetei a legtöbb levéltárban már az 1970-es években megjelentek. A Somogy Megyei Levéltár a sorozatának 24., a Hajdú-Bihar megyei 20., a Fejér megyei 22. köteténél tart, a levéltár és egyéb közgyűjtemények kiadásában megjelenő Zalai Gyűjteményből pedig már 33 kötet készült el.

A közelmúltban hagyta el a nyomdát a Csongrád Megyei Levéltár „Tanulmányainak” 20. kötete is. E sorozat egyes darabjai 1976 óta folyamatosan jelennek meg, az egységes szerkesztési elvek az 1980-as

évek elején alakultak ki. Míg az első 10 kötet 62 tanulmányt tartalmazott (ld. erről az ismertetést *Századok* 121. [1987] 1273–1276. p.), addig a XI–XX. kötetben csak 33 dolgozattal találkozunk. A XI, XV, XVII, XIX, XX. kötetben nagyobb lélegzetű, önálló munkát tett közzé a levéltár. Ennek több oka van. Egyrészt az, hogy korábban készült vagy új kéziratok álltak rendelkezésére, másrészt a megnövekedett hivatali feladatok miatt nem lehetett rendszeresen többszerzős tanulmányköteteket összeállítani.

Nemcsak a tanulmányok száma kisebb, hanem a tematika is más, mint a sorozat előző tíz kötetében. Az 1987-ben megjelent XII. kötet a második világháború eseményeivel és a háborút követő átalakulással még az elmúlt évtizedekben kialakult szemlélet jegyében foglalkozik. Igen érdekes viszont a bevezető forrásközlés, mely *R. A. Veszelik*, szovjet híradós feljegyzéseit ismerteti meg, és a Makó környéki harcokról közöl információkat.

Szemben a XII. kötettel, már a rendszerváltás évében (1990) jelent meg a sorozat XVII. darabjaként *Herceg Mihály: A vásárhelyi leventék háborús kálváriája* című összeállítása. Szintén a második világháború éveire és az utána következő korszakra vonatkozik, de jellegének megfelelően a problémákat a másik oldal felől elemzi.

E két kötetből eltekintve — úgy tűnik — a szerzők és a szerkesztők egyaránt kerültek a 20. század és ezen belül a közelmúlt eseményeiről szóló, politikai jellegű témákat. A 33 tanulmányból hét például teljesen „politikamentes” kérdéseket dolgoz fel: a földterületek felmérésével, földrajzi nevekkal, térképészettel stb. kapcsolatos. Ide sorolhatjuk például az 1988-ban megjelent XIII. kötetből *Kruszlicz István: Csongrád város mezőgazdasági és lakosainak helyzete II. József kataszteri földmérése tükrében* (17–46. p.), a XIV-ből *Gilicze János: Földeák község áttelepülése 1845–46-ban* (175–185. p.), a XVI-ből *Zsiros Katalin: Szentek földrajzi nevei* (5–122. p.) című tanulmányokat, és e csoportba tartozik a XX. kötetként önállóan megjelent Szeged szobrai és muráliái (szerző: *Tóth Attila*, 1993.) című munka is.

A korábbi tematikákhoz képest új, hogy az egyházak történetéhez három dolgozat is kapcsolódik. A sort a XII. kötetben megjelent, A katolikus egyház Szegeden az ország felszabadulásának időszakában (1944 szeptember – 1945 április) című tanulmány nyitja meg (szerző: *Pál József*, 157–182. p., 1987.), de említhetjük *Juhász Kálmán – Lotz Antal: Szerzetesek a Csanád egyházmegyében a középkorban* című munkáját is, mely az 1991-ben kiadott XVIII. kötet jelentős részét teszi ki (17–94. p.).

Ami a tanulmányokban tárgyalt korszakot jellemzi, a 18–19. század a leggyakoribb. A hivatkozott egyháztörténeti munka kivételével a középkorból csupán egyetlen rövid forrásközlést olvashatunk. (*Blazovich László – Géczy Lajos: Oklevelek a Csanád nemzetség történetéhez*, XVIII. kötet, 5–16. p., 1991.)

Rátérve a részletesebb ismertetésre, először az önálló kötetben megjelent dolgozatokkal foglalkozunk. A kiadványsorozat általunk tárgyalt részének első, XI. kötete *Szántó Imre: Szeged az 1848/49-es forradalom és szabadságharc idején* című terjedelmes munkáját tartalmazza. A szerző témaválasztása nem volt teljesen új, hiszen *Reizner János: A régi Szeged* című monográfiája I. kötetében feldolgozta az 1848/49-es események történetét. Szántó Imre elsősorban arra helyezi a hangsúlyt, hogy mikor volt a város az országos események színhelye. Kiemeli, hogy a szegediek 1849 februárban visszaverték Theodorovič 7000 fős seregét, júliusban pedig Kossuth Lajos, a kormány és az országgyűlés itt tett határozott kísérletet a politikai és katonai helyzet megváltoztatására.

1992-ben, a Csongrád Megyei Levéltár és Múzeum közös kiadványaként szintén önálló kötetben jelent meg *Habermann Gusztáv: Személyi adattár a szegedi polgárcsaládok történetéhez* című összeállítása is. Az adatgyűjtés eredeti célja az volt, hogy *Czimer Károly: A Szeged–Belvárosi kaszinó százéves története* (1829–1929) című könyvéhez mutató készüljön, mely később — a jobb használhatóság érdekében — a város-történetírás számára is hasznos, mintegy kétszáz évet átfogó adattárrá bővült.

A XV. kötet, *Szántó Tibor – Zallár Andor* munkája (Szent-Györgyi Albert Szegeden és a Szent-Györgyi gyűjtemény) a híres orvosprofesszor városi munkásságát, a Szegeden elért eredményeit ismerteti (megjelent: 1989) és érdemes foglalkozni részletesebben *Tóth Attila*, már idézett művészettörténeti kötetével (Szeged szobrai és muráliái). A több, mint 800 műalkotást leíró, a sorozat eddig legértékesebb darabjának tekinthető munka hiányt pótol. Budapest, Nyíregyháza, Hódmezővásárhely, Debrecen, Pécs köztéri szobrairól megjelentek összeállítások, de Szeged vonatkozásában hasonló még nem állt rendelkezésre. Szerencsés időszakban is keletkezett. A szerző kéziratát ugyanis 1989-ben zárta le, így a rendszerváltás óta eltávolított szobrokat is szerepelteti. Foglalkozik a két világháború közt felállított meglévő és már lebontott műalkotásokkal. E sorban külön kiemeli a még ma is bővülő Dóm téri Nemzeti Emlécsarnok változatos kollekcóját, és gondosan számbaveszi az 1879 évi árvíz előtti időszakból megmaradt néhány emlékművet is.

A gyűjteményes kötetekben található dolgozatok közül szélesebb érdeklődésre tarthat számot *Tóth Ferenc: Giba Antal felmérése Makó szállásföldjeiről 1819–1820-ban* (XIII. kötet, 47–114. p., 1988) című dolgozata, ahol a kiváló muzeológus a makói püspöki uradalom fiatal, alig 23–24 éves földmérőjének

rajzát elemzi rendkívül nagy alapossággal. A tanulmányhoz mellékeli a térkép kicsinyített mását, levéltári források (összeírások) alapján pontosan azonosítja az egyes határrészek tulajdonosait. *Tóth Ferenc* munkájának első része, mely Giba Antal Makó belterületi térképére vonatkozik, hasonló módszerrel készült, és 1986-ban a Makói Múzeum Füzetei 51. című sorozatban jelent meg. A munkát értékelve csak sajnálhatjuk, hogy — nyilván anyagi okokból — az összefüggő két dolgozat más évben, más városban és más kiadványsorozatban látott napvilágot.

A szintén gyűjteményes XIV. kötetből (megjelent: 1989) *Máté Zsolt*: Szeged XVI. századi helyrajza (5–75. p.) című tanulmány a legérdekesebb, és elsősorban módszertani szempontból tanulságos. A szerző *Bainville József* 1850-ben készült térképét tekinti kiindulásnak, melyre rávetíti a 17. század végétől rendelkezésre álló katonai és egyéb térképeket, hogy a város egykori alaprajza, az utcák fő vonala azonosítható legyen. Forrásai közül *Marsigli* 1686-ban készült, korábbi állapotot rögzítő várostérképe és *Balla Antal* 1776. évi telekfelosztási rajza a legfontosabb, mely utóbbi már a 18. századi fejlődést is mutatja. A hagyományosnak tekinthető kartográfiai megoldások mellett a szerző az utcák 16. századi helyét két összeírás (az 1522-es dézsmajegyzék és az 1548-as defter) segítségével azonosítja. Az adatokat, a forrásokban található névanyagot a halmazelmélet alapján veti össze. A tanulmányt számos táblázat, részletraajz illusztrálja, a végeredmény pedig a város megbízható, a középkorra is érvényes 16. századi térképe, mely — többek között — alapja lehet régészeti kutatásoknak is.

Máté Zsolt dolgozatán kívül a kötetben még tíz kisebb munkát olvashatunk, melyek általában közigazgatástörténettel, hivataltörténettel kapcsolatosak, és zömmel levéltárosok munkái. *Barta László* Csongrád város 1843. évi jegyzőválasztásával, *Tóth Ilona* a szegedi iskolaszék tevékenységével, *Labádi Lajos* Szentés, *Kruszlicz István* Hódmezővásárhely városigazgatásának egy-egy korszakával foglalkozik.

A XVI. kötet *Zstros Katalin* említett, terjedelmes névtudományi dolgozata mellett öt kisebb tanulmányt foglal magában. Köztük érdekes a témaválasztás szempontjából *Forczek Zoltán*: A hódmezővásárhelyi céhes ipar utolsó időszaka. A válság és megszűnés évtizedei (197–207. p.) című dolgozata. A polgári forradalom utáni évtizedekben ugyanis a kézműipar története kevésbé kutatott, különösen nem az alföldi mezővárosokban, ahol ebben a korszakban sem ez volt a fő megélhetési forrás. A város iparában az évszázados múltra visszatekintő fazekasság játszott fontos szerepet, melynek mesterei a környéken található, kiváló minőségű agyagot dolgozták fel. Fontos volt a csizmadia és tímár mesterség is, bár utóbbi iparosok termékeit kezdte kiszorítani az idegenből hozott gyári árú konkurenciája. A gazdasági változások nyomán 1860-tól rendkívül gyorsan felbomlottak a feudális kori iparüzés céhes keretei, és adták át helyüket a szabad iparüzés elvén alapuló ipartársulatoknak.

Végül a XVIII., szintén gyűjteményes kötetből *Bratinka József* – *Szigeti Ferenc*: Szeged város tanácsának első jegyzőkönyve (1717–1723) (95–194. p.) című forrásközlésre szeretnénk felhívni a figyelmet. A jegyzőkönyv keletkezésekor a város a kamara fennhatósága alá tartozott, így önkormányzati hatásköre meglehetősen csekély volt. Minden lényeges ügy a belső tanács ülésén dőlt el. E szervezet 1716-ban kezdte működését, de jegyzőkönyvei csak 1717-től állnak rendelkezésre.

A Csongrád Megyei Levéltár 1987 óta megjelent tíz kötete nemcsak sajátos része a helytörténeti irodalomnak, hanem a szerzők feldolgozásmódját illetően országosan alkalmazható módszertani tanulságokkal is szolgál. Figyelembe véve a szakmai értékeket és a témaválasztásnál tapasztalható kényszerű egyenlenségeket, a munka összképe így is pozitív. A szerzők, a szerkesztő és a sorozatot gondozó levéltár fő érdeme az, hogy a sok egyéb feladat ellátása, a bekövetkezett politikai változások és egyéb nehézségek ellenére az értéket teremtő tudományos munka folyamatosságát megőrizték.

Dóka Klára

CONTENTS

KOSSUTH CENTENARY — *Pajkossy Gábor*: Kossuth and the policy of governmental terror, 1835–1839 — *Veliky János*: Kossuth as a promoter of industry — *Egyed Ákos*: Kossuth and the Szeklers in 1848 — *Urbán Aladár*: Kossuth Lajos and the release of the Italian prisoners of Szeged in October, 1848 — *Spira György*: Extracts from Kossuth's papers — *Hermann Róbert*: Unpublished letters from the correspondence of Görgei Artúr and Kossuth Lajos — *Urbán Aladár*: Unpublished papers of Kossuth as a Minister of Finance and General Commissioner — REVIEW

SOMMAIRE

Il Y a 100 ans que Lajos Kossuth est décédé — *Gábor Pajkossy*: Kossuth et la politique du „terrorisme gouvernemental” entre 1835-1839 — *János Veliky*: Kossuth, le protecteur de l'industrie — *Ákos Egyed*: Kossuth et les Sicules en 1848 — *Aladár Urbán*: Lajos Kossuth et la libération des prisonniers italiens en Szeged dans l'octobre de 1848 — *Spira György*: De l'héritage de Kossuth — *Róbert Hermann*: Des lettres inédites de la correspondance de Artúr Görgey et Lajos Kossuth — *Aladár Urbán*: Les documents inédits de Lajos Kossuth, ministre des finances et commissaire national — OBSERVATEUR — LITTÉRATURE HISTORIQUE

INHALT

LAJOS KOSSUTH IST VOR 100 JAHREN GESTORBEN — *Gábor Pajkossy*: Kossuth und die Politik des „Regierungsterrorismus” in den Jahren 1835–1839. — *János Veliky*: Kossuth, der Industriebeförderer. — *Ákos Egyed*: Kossuth und die Szekler in 1848. — *Aladár Urbán*: Lajos Kossuth und die Befreiung der italienischen Gefangenen in Szegedin in Oktober 1848. — *György Spira*: Aus dem Nachlass von Lajos Kossuth. — *Róbert Hermann*: Die unveröffentlichten Briefe des Briefwechsels von Artur Görgei und Lajos Kossuth. — *Aladár Urbán*: Die nichtpublizierten Schriften des Lajos Kossuth als Finanzministers und Landeskommissars. — BEOBACHTER — HISTORISCHE LITERATUR

СОДЕРЖАНИЕ

СТОЛЕТНИЙ ЮБИЛЕЙ СМЕРТИ ЛАЙОША КОШШУТА — *Габор Пайкошич*: Кошшут и политика правительственного «терроризма» в 1835–1839 гг. — *Янош Велики*: — Кошшут, поддерживающий промышленность — *Акош Эдвед*: Кошшут и секлеры в 1848 г. — *Аладар Урбан*: Лайош Кошшут и освобождение итальянских пленников в городе Сегед в октябре 1848 г. — *Дьердь Шпира*: Из наследства Лайоша Кошшута — *Роберт Херманн*: Непубликованные письма переписки Артура Гёргеи и Лайоша Кошшута — *Аладар Урбан*: Неизданные документы Лайоша Кошшута как министра финансов и всевенгерского комиссара — ОБЗОР — ИСТОРИЧЕСКАЯ ЛИТЕРАТУРА

A szedés és venturázás a Századok szerkesztőségében készült a Computer Média Rt.

Ventura 2.0 magyar változatával.

Kiadó: Magyar Történelmi Társulat

Nyomás: Neotipp Nyomdaipari és Kereskedelmi Betéti Társaság

1025 Budapest, Vöröstorony lejtő 5.

Felelős vezető: dr. Naszályi Gábor

HU ISSN 0039–8098

Következő számunk tartalmából

Pritz Pál: Magyarságkép és külföldi propaganda a húszas évek első felében

Vonyó József: A kormánypárt és a választások. A NEP és a MÉP helyi szervezeteinek feladatai az 1935. és 1939. évi választások során

Erős Vilmos: Historia regnum – historia populum. A Szekfű–Mályusz vita kialakulása

Timár Lajos: Erdei Ferenc és Mendöl Tibor vitája a magyar városról

Csőppös István: A kötött gazdálkodás bevezetése a magyar mezőgazdaságban a második világháború alatt

Bárány György: A Wallenberg-kutatás időszzerű problémái és feladatai

E számunk munkatársai

Dóka Klára, kandidátus, főmunkatárs (Új Magyar Központi Levéltár, Budapest) – **Egyed Ákos,** a történelemtudomány doktora, az MTA külső tagja, tud. főmunkatárs (Kolozsvári Történelmi Intézet, Kolozsvár) – **Hermann Róbert** tudományos munkatárs (Hadtörténelmi Intézet, Budapest) – **Jemnitz János,** a történelemtudomány doktora, tudományos tanácsadó (MTA Történettudományi Intézet, Budapest) – **Móra László** középiskolai tanár (Budapest) – **Niederhauser Emil** akadémikus, tudományos tanácsadó (MTA Történettudományi Intézet, Budapest) – **Pajkossy Gábor** kandidátus, egyetemi docens (ELTE BTK, Budapest) – **Pósán László** egyetemi tanársegéd (KLTE Történelmi Intézet, Debrecen) – **Radó Bálint** egyetemi tanársegéd (JPTE BTK Középkori és Korajútkori Történelmi Tanszék, Pécs) – **Romhányi Beatrix** tud. ösztöndíjas (ELTE BTK Régészeti Tsz., Budapest) – **Spira György** a történelemtudomány doktora, tudományos tanácsadó (MTA Történettudományi Intézet, Budapest) – **Szántay Antal** tud. ösztöndíjas (MTA Történettudományi Intézet, Budapest) – **Szvoboda-Dománszky Gabriella,** osztályvezető (Országos Találmányi Hivatal, Budapest) – **Urbán Aladár** a történelemtudomány doktora, egyetemi tanár (ELTE BTK Újkori Egyetemes Történelmi Tanszék, Budapest) – **Veliky János** kandidátus, egyetemi docens (KLTE, Debrecen)

Tájékoztató

Tisztelt Szerzőnk!

1. A szerkesztőség szívesen veszi, ha a kézirati szöveget számítógépes szövegszerkesztés útján készíti, s lemezen adja le. Amennyiben lehetséges a Word 5.0 szövegszerkesztőt használja.
2. Hagyományos kézirat esetében jól olvasható, kopott és halvány betűket nem tartalmazó, lehetőleg javítás nélküli szöveget adjon le, minél fehérebb papíron – eg (valamikori) scanner csak jóminőségű, kontrasztos szöveget tud jó hatásfokkal „beolvasni”.
3. A jegyzeteket folyamatos számozással készítse, és a tanulmány végére helyezze el. Ha Ön, tisztelt szerzőnk, szövegszerkesztővel írja cikkét, azt kérjük, hogy a jegyzeteket a szöveg végére írja, „hagyományos” formában, mert a szövegszerkesztő generál formáit a ventura-program nem fogadja el.
4. Külön kérjük, hogy a teljes magyar abc-t használja kézirata elkészítésekor; ha nem rendelkezik vele, akkor az ékezeteket vékony fekete filctollal pótolja kéziratán; ha kézíraton javítani kíván — s csak ebben az esetben — két példányban készítse azt el, és a második példányon tüntesse fel a javításokat.
5. A kéziratban az évszázadokat — idézetek, tanulmány- és könyvcímek eredeti előfordulásának kivételével — arab számmal tüntesse fel, s a kurziválandó szövege aláhúzással jelölje. (A jegyzetekben csak a szerzők nevét kurziváljuk, szerkesztőkét, összeállítókat, valamint címet nem!)
6. Kérjük arra, hogy — a jelenlegi adózási jogszabályokat figyelembe véve — *személy adatait, vagy annak változásait* (személyi számát, munkahelyi és lakáscímét, telefon számát, beosztását, tudományos fokozatát, nyelvtudását és érdeklődési körét [e utóbbi kettő a szerkesztőség számára nyújt információt arra vonatkozóan, hogy milyen témájú és nyelvű könyvet tud ismertetni a folyóirat hasábjain]) *közölje szerkesztőséggel*. A munkahely és a tudományos fokozat megjelölése az egyes számú munkatársi jegyzéke pontos összeállításához, az esetleges reklamációk elkerüléséhez is szükséges.
7. A tanulmányokról és cikkekről — a szerzők tiszteletdíjának terhére — 40 példányban különnyomatot készítettünk.

Terjeszti a Magyar Posta Rt.

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A., közvetlenül vagy postai utalványon, valamint átutalással a Postabank Rt. 219-98636/021-02809 pénzforgalmi jelzőszámra. Példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadó *Stúdium* (Budapest V., Váci u. 22.) és *Magiszter* (Budapest V., Városház u. 1.) könyvesboltjaiban.

Előfizetési díj egy évre: 720,-Ft

Egy szám ára: 120,-Ft, dupla szám ára: 240,-Ft.

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat,
H-1389 Budapest, Pf. 149.

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA

AZ ALAPÍTÁS ÉVE

1867

Gyáni Gábor: Nyilvános tér és használói Budapesten a századfordulón

Pritz Pál: Magyarságkép és külföldi propaganda a húszas évek első felében

Ladányi Andor: A Numerus Clausus-törvény 1928. évi módosításáról

Bárány György: A Wallenberg-kutatás időszerű problémái és feladatai

Vonyó József: A kormánypárt és a választások. A NEP és a MÉP helyi szervezeteinek feladatai az 1935. és 1939. évi választások során

Tilkovszky Loránt: Egy Bajcsy-Zsilinszky memorandum 1942-ből

Tisztelt Olvasó!

A Századok a Magyar Történelmi Társulat nagy tradíciókkal rendelkező tudományos orgánuma 1867 óta jelenik meg folyamatosan. Alapításakor, s utána még hosszú évtizedeken keresztül évente 10 alkalommal jelent meg, s előfizetőinek ezenfelül még egy pótfüzetet is juttatott.

A jelenlegi Századok, nemhogy e tradíciók folytatásához, de rendszeres megjelentetéséhez sem rendelkezik elegendő anyagi eszközzel. Szerkesztőségünk a folyóirat kiadása körül évek óta állandósult válság következtében arra az elhatározásra jutott, hogy kísérletet tesz e helyzet megváltoztatására. A központi költségvetési támogatás emelésében nem reménykedhetünk, sőt reálértékben ez az állami támogatás évek óta csökken, s ez a többi tudományos folyóirat mellett a Századokat is súlyosan érinti.

A jelen helyzetben mi is a „szokásos” megoldáshoz folyamodtunk, s létrehoztuk a **Századok Alapítványt**. Az alábbiakban az alapító okirat néhány pontjára hívjuk fel szíves figyelmét:

„4. Az alapítvány nyitott és közhasznú...

5...Pénzügyi támogatást vár más alapítványoktól, külföldi és magyar állam-polgárok befizetéséből...

6...**Az alapítványi befizetők névsorát** — az összeg feltüntetésével — a Századok... *minden évben, az utolsó számban nyilvánosságra hozza.*

7...Az alapítvány minden év novemberében elszámol vagyonáról, s a „mérlegbeszámolót” nyilvánosságra hozza a Századok (ezt követő) legközelebbi számában...”

Tisztelt olvasó!

Tisztában vagyunk azzal, hogy a jelenlegi gazdasági körülmények nem a legkedvezőbbek ahhoz, hogy ilyen felhívással forduljunk Önhöz, de ha ezt anyagi körülményei megengedik, kérjük, *csatlakozzon az alapítvány támogatóihoz.*

Alapítványunkat a Budapest Bank Rt. kezeli, **belföldi számlaszámunk: BBRT 208-26411**

Külföldi támogatóink devizában a:

„**Budapest Bank 401-151-941-8797-0**”

számlára fizethetnek be. Egyes bankok, különösen az amerikaiak, csekkel történő fizetés, vagy banki átutalás esetén magas összegű (35\$) banki költséget is felszámolnak, ezért talán célszerűbb a közvetlen befizetés.

Hazai támogatóink *befizetési csekket a Századok szerkesztőségétől* kaphatnak.

A befizetett összeg alapítványi hozzájárulásnak számít és az adóalapból levonható.

Abban a reményben, hogy céljainkkal Ön is egyetért, előre is köszönjük erkölcsi és — remélhető — anyagi támogatását.

*Tisztelettel:
a Századok szerkesztősége*

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA
SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST, I. ÚRI U. 53.

TELEFON/FAX: 155-77-72
128. ÉVFOLYAM 1994. 6. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BÁCSKAI VERA, DOMBRÁDY LORÁND, ENGEL PÁL, GERŐ ANDRÁS, HAJDU TIBOR,
IZSÁK LAJOS, JAKÓ ZSIGMOND, KATUS LÁSZLÓ, KOROKNAY ÁKOS, KUBINYI AND-
RÁS, MUCSI FERENC (felelős szerkesztő), NIEDERHAUSER EMIL, PALOTÁS EMIL, PRITZ
PÁL, RÁCZ ISTVÁN, ROMSICS IGNÁC, SIPOS PÉTER, VÁRKONYI ÁGNES, VIDA ISTVÁN,

WELLMANN IMRE

Szerkesztő:
PÁL LAJOS

A szerkesztőség munkatársai:
TILKOVSKY LORÁNT és URBÁN ALADÁR

Tisztelt Olvasó!

E számunkhoz mellékelve talál egy a Századok Alapítvány számára készült átutalási csekket, mely csak alapítványi befizetésre szolgál, folyóirat előfizetésre nem! Előfizetni csak a *HELIR*-en keresztül lehet.

Megértő támogatásában bízunk

Századok szerkesztősége

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

Gyáni Gábor: Nyilvános tér és használói Budapesten a századfordulón 1057
Pritz Pál: Magyarságkép és külföldi propaganda a húszas évek első felében 1078

KÖZLEMÉNYEK

Ladányi Andor: A Numerus clausus-törvény 1928. évi módosításáról 1117
Bárány György: A Wallenberg-kutatás időszerű problémái és feladatai 1149

DOKUMENTUMOK

Vonyó József: A kormánypárt és a választások. A NEP és a MÉP helyi szerveze-
teinek feladatai az 1935. és 1939. évi választások során 1165
Tilkovszky Loránt: Egy Bajcsy-Zsilinszky memorandum 1942-ből 1199

BESZÁMOLÓ

„Conference on Cold War Military Records and History” (Horváth András)	1248
A másokról alkotott kép (Stier Miklós)	1251

TÖRTÉNETI IRODALOM

<i>Philip Longwort</i> : The making of Eastern Europe. (Ism.: <i>Niederhauser Emil</i>)	1255
<i>Vermes Gábor</i> : Tisza István (Ism.: <i>Szabó Dániel</i>)	1257
<i>Marta Fata</i> : Jakob Bleyer, politischer vertreter der Deutschen Minderheit in Ungarn (1917–1933) (Ism.: <i>Tilkovszky Loránt</i>)	1258
Parlamenti képviselőválasztások 1920–1990 (Ism.: <i>Tilkovszky Loránt</i>)	1262
Kommunisten verfolgen Kommunisten. (Ism.: <i>Jemnitz János</i>)	1264
The road to war. (Ism.: <i>Niederhauser Emil</i>)	1266
<i>C. A. Macartney</i> : Teleki Pál miniszterelnöksége, 1939–1941 (Ism.: <i>Tilkovszky Loránt</i>)	1268
<i>Gergely Jenő</i> : A keresztényszocializmus Magyarországon 1924–1944 (Ism.: <i>Föglein Gizella</i>)	1272
<i>Randolph L. Braham</i> : The politics of genocide. The Holocaust in Hungary (Ism.: <i>Michael Berenbaum</i>)	1273
<i>Izsák Lajos</i> : Polgári pártok és programjaik Magyarországon 1944–1956 (Ism.: <i>Föglein Gizella</i>)	1275
A német kérdés 1945–1990 (Ism.: <i>Sávoly Mária</i>)	1276
<i>Föglein Gizella</i> : Államforma és államfői jogkör Magyarországon 1944–1949 (Ism.: <i>Szerencsés Károly</i>)	1279
Partei und soziale Bewegung (Ism.: <i>Jemnitz János</i>)	1280
<i>Bernard Degen</i> : Sozialdemokratie: Gegenmacht? Opposition? Bundsratspar- tei? (Ism.: <i>Jemnitz János</i>)	1283
A Magyar Szocialista Munkáspárt ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei (Ism.: <i>Föglein Gizella</i>)	1285
Steeltown, USSR (Ism.: <i>Pető Andrea</i>)	1286
<i>Kónya Sándor</i> : „... Magyar Akadémia állíttassék fel...” (Ism.: <i>Mucsi Ferenc</i>)	1289

KRÓNIKA

Siklós András 1922. október 28 – 1994. január 26. (<i>Hajdu Tibor</i>)	1292
Magyar–szláv történeti kapcsolatok (<i>Földvári Sándor</i>)	1294
IX International Oral History Conference	1296

Gyáni Gábor

NYILVÁNOS TÉR ÉS HASZNÁLÓI BUDAPESTEN A SZÁZADFORDULÓN

A 19. században szerte Európában, a század vége felé nálunk is fokozatosan bekövetkezik a magán- és közsféra szétválása. A két sféra fizikailag is megnyilvánuló elkülönülése, sőt szembekerülésük annyit jelent, hogy a szociabilitás egyre inkább kiszorul a nyilvánosságból, s kezd a magánélettel szinonim fogalommá válni; ezzel együtt visszaszorul az otthon, a család életterébe. Az elkülönülő két sféra mélyebb különbözősége — Sennett gondolatmenetét követve — valójában az, hogy az egyéni érzelmek, akaratok és reakciók kifejezésére, nyilvános vállalásukra mind kevésbé nyílik lehetőség. Egyszerűen azért, mert *nem megengedett* az ilyen kötetlen társas viselkedés. Helyébe a személyességet korlátozó, hovatovább kizáró viselkedési kód lép, amely a nyilvánosság terében az önmegtartóztatás, a fegyelem polgári viselkedési normáit írja elő.¹

Magán- és közélet eme szétágazása szembeötlő következményekkel járt a nagyvárosok küllemét és ökológiai szerkezetét illetően is. Egészen más külső illette meg (stílusosan szintúgy) a középületeket, mint a lakóházakat, ráadásul a kettő térbelileg is elkülönült egymástól. A modern várostervezés eredményeképpen a század derekától számos helyen kialakulóban volt a nagyváros jellegzetes fizikai rendszere, melyben a forgalmi célokot szolgáló hosszú és széles körutak, sugárutak képezik a városi tér rendezőelveit. Két nagyvárost említhetünk első helyen: Párizst és Bécsset.² A bulvár és a sugárút megjelenésével mélyrehatóan megváltozott az utcai köztér jelentése és használatának lehetséges módja. A kifejezetten funkcionális rendeltetésű utak ti. nem vagy alig tűrik tovább a magánéleti megnyilvánulásokat, de még a szabályozatlan szociális viselkedésformákat sem. De minderről bővebben szóltunk más tanulmányunkban.³

A nagyvárossá fejlődés folyamata a három településből 1873-ban egyesült Budapesten is kétségkívül felgyorsul a hetvenes évtized kezdetétől. A demográfiai változások számadatai maguk is jelzik fővárosunk hihetetlen mérvű növekedését: Pest-Buda 1869-ben együttesen is csak 270 ezer főnek adott otthont; ám az első világháború küszöbén, 1913-ban a város népessége már a 930 ezret is túlszárnyalta. A növekedés nyomán Budapest (1910-ben) a *nyolcadik* legnépesebb európai várossá lépett elő.⁴

Természetesen többről és másról is szó van itt. Nemcsak a város lakóinak a száma, hanem a város fizikai arculata, infrastruktúrája, egyáltalán a térszerkezete is döntően módosult közben. Budapest mai formájában tervezés eredményeként jött létre a múlt század utolsó évtizedeiben. Nem járunk messze az igazságtól, ha kijelentjük: a magyar főváros *harmadik* a tervezett európai fővárosok/nagyvárosok sorá-

ban. Ez a pozíció egyszerre fejez ki időrendet és minőségi meghatározottságot. Tény, hogy időben Párizs, majd Bécs után, 1870-et követően indul be a város gyökeres átformálása, akkor tehát, midőn az iménti két nagyváros hasonlóan alapos átépítése nagy vonalaiban már a végéhez közeledik. Tény továbbá, hogy a város fizikai átalakításához a követendő mintát szintén a két előd, Párizs és Bécs szolgáltatta. Közismert, hogy a Sugárút felépítését oly nagy mértékben szorgalmazó korabeli magyar miniszterelnök, Andrássy Gyula gróf közvetlenül Párizst tekintette mérvadónak. S az sem szorul hosszas bizonygatásra, hogy az örök rivális császárváros, Bécs a maga újjáformált nagyvárosi küllemével szintén milyen mértékben hatott a hazai várostervezők elképzeléseire. Az utolérés ambíciója és a készen kapott minták buzgó adaptálása együttesen vezetett a város fizikai modernizálásának ismert megoldásaihoz. A reprezentatív sugárút mellett így készül el időben hosszan elnyúlva a budapesti Nagykörút, amely halvány mása a pompás, mert sokkalta ünnepélyesebb, előkelőbb bécsi Ringnek.⁵ S egyáltalán: mindennek eredményeként fővárosunk térszerkezetében, Párizshoz és Bécshez hasonlóan, szintén a körutak és a sugárutak tengelyeire felfűzött utcarendszer lesz meghatározó városkép formáló tényezővé.

Persze, az alapvető azonosság ellenére Budapest számos ponton el is üt mintaképeitől. Ám e különbségek többnyire mennyiségi, kevésbé minőségi természetűek. Így pl. nálunk a házak valamelyest alacsonyabbak, mint tőlünk nyugatabbra, ahogy Hanák megjegyzi: Budapesten a házak egy-másfél emelettel alacsonyabbak, mint Bécsben.⁶ Vagy: a túlzott telekspekuláció folytán Budapesten roppant kevés a tágas tér, s gyér a zöld terület.

A mindeközben szüntelenül szegényedő utcai nyilvánosság pótlására megsokszorozódnak a nyilvánosság új színterei. Az elkülönülő közszféra, a neki megfelelő „köztér” megsokszorozódása és tagolódása ugyanakkor oldja is a nyilvános viselkedést gúzsba kötő polgári kód hatóerejét. Oldja, viszont nem helyezi azt hatályon kívül. Mindenesetre nem mindenhol hat azonos erővel e normatívák betartatásának szándéka, bár érvényességük univerzális voltán ez nem módosít. Tanulmányomban igyekszem majd tüzetesen bemutatni a köztér ilyen értelmű „igazgatásának”, valójában rendészeti felügyeletének a megvalósulását. Ezzel együtt példák során át térek ki azokra a konfliktusokra, amelyek ennek a fajta rendnek a megszegéséből újra és újra kiobbannak. Az osztály- és réteg összeütközések dokumentált eseteire, logikusan, azokon a köztereken került sor, amelyek egyszerre és egyidejűleg álltak nyitva a legkülönfélébb társadalmi csoportok előtt, ahol nem lehetett elvi akadálya szorosabb érintkezésüknek. Ennek a szűkebb értelemben vett köztérnek — Rakovszky Iván nyomán — négy típusát különíthetjük el: 1. a fórumot; 2. a piacteret; 3. a forgalmi teret; 4. a sétateret vagy nyilvános parkot.⁷ Közülük a figyelmem itt elsősorban a parkokra és sétányokra irányul majd, de nem sikkad el teljesen a fórumszerű köztér sem. Ugyanakkor alig foglalkozunk a kifejezetten forgalmi rendeltetésű közterekkel, s pusztán egyetlen eset kapcsán érintjük az utcai közteret.

De mielőtt belemélyednénk e kérdésekre, föl kell vetni: mi a jelentése a korban a köztérnek, a térbeli nyilvánosságnak, milyen értelmet tulajdonít neki a „hivatalos társadalom”, tehát az igazgatására felhatalmazott közigazgatási és rendőri hatóság. A köztérnek tulajdonított értelem többé-kevésbé rekonstruálható az igazgatása je-

gyében alkotott városi szabályrendeletekből, de hasznos szempontokkal gazdagítják a képet a viselkedési útmutatót kapcsolódó részei is.

Mi a köztér?

A térbeli nyilvánosság hivatalos fogalma jobbadán negatív meghatározások egymásutánjaiból állítható össze. Azok a tiltások határolják körül e szférát, amelyek a köztér helyes, elvárt használatát szabályozzák. Az 1879. évi és a század végén alig módosítva újra megerősített *Köztisztasági szabályzat* pl. megtiltja az utcai és egyéb köztereken történő szemetelést, a parkokat, a sétányokat viszont kihagyja a felsorolásból. Ezenkívül tiltóan említi az illemhelyeken kívüli vizelést, a ruhák, ágyneműk utcai szárítását, az állatok etetését és levágását, vagy a járda magáncélú tartós vagy átmeneti elfoglalását. Az utóbbiak kivételes eseteiről külön szabályzatokban intézkedtek. Tilalmazza továbbá a „boulevardírozott utakon és az asphalt burkolattal ellátott utakon vagy tereken” a favágást és hirdetmények kiragasztását. Az iménti rendelkezések végrehajtására a bírságolásra feljogosított rendőrséget hatalmazták fel.

Érdekes megfigyelni, hogy hol húzták meg a határt a köz- és a magánszféra terei között: a lakóházak udvarát pl. nem minősítik egyértelműen magánszférához tartozó területnek, hiszen az „ott előforduló tisztatlanságok megtorlására” — igaz, nem a rendőrséget — a közigazgatási hatóságot jogositják fel.⁸

A köztéren megengedhető viselkedés határai tekintetében informatív az 1883. évi, a csendháborításról szóló szabályrendelet, amely kimondja: „A ki illetéktelenül a főváros területén utcán, utakon és általában a szabadban, az éjjeli nyugalmat háborító zajt, lármát idéz elő vagy durva botrányt okoz, ki a nyilvánosság jellegével bíró mulatóhelyek nyílt vagy zárt helyiségeiben, nemkülönben a nyilvános járműveken, mint p. o. vasutakon, gőzhajókon, gőzsiklón, közúti vaspálya kocsijain, társaskocsikon stb. a közrendet vagy a közönség élvezetét háborítja...”, pénzbírsággal sújtható.⁹

Hamarosan szabályozást igénylő kérdéssé lépett elő az utcai közlekedés sokfélése is. Az 1890-es, a kerékpározásról (!) alkotott szabályrendelet előírja, hogy „Járdán, úgyszintén gyalog- vagy lovagló-úton kerékpárral, velocipéddel közlekedni nem szabad”.¹⁰

A nyilvános viselkedés szabályait — ajánlás formájában — a korabeli viselkedési útmutatók szintén megfogalmazták. A színház, a koncertterem közönségének viselkedésében bekövetkező átalakulás modell értékét jól bizonyítja a múlt század leghíresebb, először 1857-ben megjelent, a századfordulóig nyolcszor újra kiadott útmutató. Ebben az utcai viselkedés szabályairól érdemleges szinte alig olvasható, viszont minden ami utóbb a nyilvános viselkedés alapkövetelményének számít, a színházban, a hangversenyteremben illő viselkedés kapcsán nyer részletezést. Nevezetesen, az a személytelen, passzív, egyoldalúan befogadói attitűd, melyről már szólunk. „Kerüljünk minden feltűnést — így az illemkönyv —, hetykeséget, alkalmatlankodást..., nem illő (a darab) ... folyama alatt, ha mégoly sokszor láttuk is, szomszédainkkal beszélgetni..., s mintegy az unatkozottat játszani. Ne mondjuk ki ítéletünket hangosan..., óvakodjunk a susogástól és tapstól előadás közben, előadás után pedig minél mérsékeltebben tapsoljunk”.¹¹ S ez később, a 20. századi viselkedési

útmutatókban mint általános szabály fogalmazódik meg: „a művelt embert a művelentől utcán, villamosban, autobuszban, cukrászdában, vendéglőben, színházban, hangversenyen elsősorban az különbözteti meg, hogy a művelt ember viselkedése *tartózkodó*, másodsorban pedig az, hogy *feltűnést sosem kelt*.”¹² (az én kiemelésem) Vagy másutt: „Általában a következőkre illik felhasználni az uccát: 1. közlekedésre, 2. testi és lelki mozgásra, levegőszívásra. Az ucca minden egyéb célra való felhasználása a jónevelés törvényeibe ütközik”. Nem megengedett tehát semmilyen szociabilitás. „Uccán a modern ember csak akkor ismerkedik, ha ez elkerülhetetlenül szükséges. Vagyis ne sértsük meg az utcán közlekedő emberek személyes szabadságát”(!). Majd tovább: „Mivel az ucca... nem a mi kizárólagos tulajdonunk, beszél-gessünk halkán és mellőzzük a széles gesztusokat... Csenedesek vagyunk és szorosan alkalmazkodunk a hatóságok közlekedési rendjéhez”. Végül: „Uccán nem táplálkozunk... (viszont): Dohányozni szabad, nőknek is, ha olyan városban vagy városrészben járnak, ahol ez nem kelt feltűnést”(!).¹³

Persze nemcsak az utcai köztér, vagy a színházi nyilvánosság használatáról szólnak íratlan (vagy éppen írott) szabályok. Sőt, bizonyos nyilvános tereken a viselkedés normáit egyenesen jogszabályok rögzítik. Így, az 1882-ben, majd 1901-ben a budapesti köztemetőkről kibocsátott szabályzat — egyebek mellett — a temetőlátogatók számára is tartogatott előírásokat. Mint Hanák összefoglalja: „A temetőbürokrácia gondossága az élőkre is kiterjedt: megszabta a látogatási időt, a látogatók öltözkédését, viselkedését, a bevihető és kivihető tárgyakat. Szakigazgatási szempontból a temetőt is egyfajta zárt intézményként kezelték, mint egy kegyelettel bélelt kórházat vagy börtönt, amelynek lakóit utólag, illetve már jóelőre rendszerezni és figyelmeztetni kell.”¹⁴

Ne higgyük azonban, hogy a köztér „hatósági fogalma” egy és oszthatatlan. A szabályrendeletek, a viselkedési előírások pusztán az elméletre vetnek fényt, a gyakorlatban olykor igen eltérő fogalmakkal operált mind a rendőrség, mind a városi közigazgatás; és természetesen mindkettőjüktől elütött a társadalom értelmezése. Példaként hadd idézzem fel a járdafoglalás tárgyában kirobbant vitát. Egy 1882. évi városi szabályzat — a rendőrség sugalmazására — eltiltotta a kávéházakat (étterme- ket) addig élvezett joguk gyakorlásától, hogy az asztalokkal és székekkel lefoglalt járdarészt kerítéssel, erre a célra szolgáló növényekkel elkeríthessék maguknak. A rendőrség így érvelt: elkerítés esetén nem ellenőrizhető az utcai köztér, „miután a rendőri közegek létszáma nem engedi meg, hogy minden egyes bekerített üzlet elé őrszem állíttassék, a távolabb álló őrnök az utca áttekintése, ezen bekerítés által, igen megnehezítették, sőt lehetetlenné tétetik”. S ennek következtében e helyeken, véli a rendőrség, illetlen, erkölcsstelen viselkedés honosodhat meg, ráadásul „éjjeli csavargók és gyanús egyének, az őket szemmel tartó rendőr elől, ezekben alkalmas búvó helyeket találnak...” De figyelemre méltó érvként hangzik el még, hogy a bekerítés sérti egyes járókelők érdekeit is, mivel „az ily elkerített helyek mellett sétáló tisztességes nők, a bennülő vendégek részéről mindenféle szemtelen és erkölcsstelen megjegyzésekkel illettek, s mivel a bekerített helyre be nem láthattak, az illető szemtelenkedőt fel nem ismerhették, s tőle sem elégtételt nem vehettek, sem ellene feljelentést nem tehettek...”

Az ellenérdek védelmében szóló ipartestületi vezető viszont éppen a kávéházi félnyilvánosság maradéktalan biztosítása végett, a kávéházak közönségének igényére

hivatkozva kéri a bekerítés engedélyeztetését. Hiszen, mondja, a kerítés (virág) „elzárja a vendégeknek szánt helyet a kíváncsiak szemei előtt, megvédi a vendégeket az utczán szállinkozó portól, árnyékot ad, védelmül szolgál a fővárosban annyira elterjed tolvajok működése ellen..., kényelmessé teszi az utczán való üldögélést, melyet sokan kerülnék, ha mindenki által láttatnak...” (Az én kiemelésem).

A tanács sem osztotta a rendőri vélekedést, s az évtized derekától újból megengedte a járda legfőljebb kétharmadának kávéházak (éttermek) által történő elkerítését. Mellékesen jegyzem meg: az 1880-as évtized elején 43 volt a városban azon kávéházak száma, amelyek az utcai járdára kiterjeszkedtek, közülük azonban csak 14, jórészt belvárosi kávéház élt a bekerítés jogával. További 24 ún. korcsma, tehát étterem foglalta el a járdát, de közülük csak öt kerítette körül a járdarészt.¹⁵

Mindamellet tény: a század utolsó negyedében viharosan fejlődő, nagyvárossá alakuló Budapesten is létrejött valamilyen egyetértés a köztér kívánatos használata tekintetében. Aminek a hatóságok hol csak erkölcsi nyomással, de nemegyszer közvetlen jogi úton is megpróbáltak érvényt szerezni. De milyen *gyakorlati* eszközök álltak ehhez rendelkezésre — erre a kérdésre felelünk a következőkben áttekintve a parkok és sétányok felügyeletének század végi problémáit. Ennek előtte be kell mutatni a város park és sétány hálózatát.

Parkok, sétányok Budapesten

A századforduló idejéből származó híradás szerint 28 kisebb-nagyobb köz- és magánpark, valamint ún. sétány volt a városban. A hivatalos statisztika viszont 48-ra teszi a számukat.¹⁶ Meggyökeresedett felfogás szerint a fővárosnak „feltűnően gyér a zöldövezete, legalábbis a hét pesti kerületben. A pesti zöldfelület a beépített területnek csak töredéke, 1,3%-a. Az akkori város peremén elterülő Városligeten és Népligeten kívül Pest sivár kövidékét alig-alig üdítették tenyérnyi zöld foltok és kis terek, legfeljebb a Körutat övező meg az Üllői úti fák. Parkok és kertek tekintetében — szól az összegzés — Pest messze elmaradt az európai fővárosok mögött...”¹⁷ Ezt a megállapítást alapjában nem vitatjuk, ám szükségesnek tartjuk árnyalását, korrekcióját. Mindenekelőtt nem számol a sétányokkal, amelyek egyenként nem képeztek nagy zöld felületet, de sok volt belőlük. Továbbá: bár Pesten valóban viszonylag csekély a parkok összterülete, ám a budai oldal mindezért kárpótlást nyújt — talán ezért sem volt szükség a pesti oldalon nagy összefüggő közparkok létesítésére. Hiszen a felső rétegek úgyszólván a budai hegyekben (a Svábhegyen) épített nyaralókban töltötték szabadidejüket zömét, nem kényszerültek a városi parkok látogatására. Egyébként pedig a Hanák által idézett, Siklóssytól átvett százalékszám túlzottan tendenciózus, lefelé torzítja az arányt. Becslésem szerint a századfordulón a város egész területéből nagyjából 2% jutott köz- és magánparkokra és sétányokra, és akkor nem is vettük számba a legnagyobb magánparkot, a Margitszigetet. Számunkra most csak a közparkok és a sétányok érdekesek, közülük is a következők.

A *Városliget*, amelynek kialakulása a 18. század végére, a 19. század elejére vezethető vissza. Az erdős liget parkká alakítására 1817 után került sor, amikor a német származású, ám a hazai angolparkok tervezésében nagy érdemeket szerző Henry Nebbien benyújtotta a tanácsnak a Városliget újjáalakítására irányuló ter-

vét.¹⁸ A tervei nyomán angolparkká kiképzett Városliget lett utóbb Budapest elsőszámú városi közparkja. Ehhez két tényező adta az alapot: a terület nagy kiterjedése (600 ezer m²) és igen kedvező fekvése. A század első két harmadában ugyan még távol esett a várostól, ám Budapest 1870-el meginduló nagyszabású újjáépítésével közel került hozzá. Hiszen a város reprezentatív sugárútjának, az Andrássy útnak lesz idővel végpontja; közvetlen környéke pedig az elit luxusvilla-építkezései által lendült föl, jött divatba. Mint városi közpark, az 1880-as évtizedben nyeri el máig ismert alakját és belső rendszerét, akkor, midőn kiépítik korzóját, a Stefánia utat, amikor korábban elhanyagolt részeit is befásítják, s amikor számos épületet emelnek területén (közülük egyesek ma is állnak).¹⁹

A Városligetet az egész társadalom használta, sőt mi több, ez a park gyakorta színhelye reprezentatív kiállításoknak, így az 1885. évi országos és az 1896-os millenniumi kiállításnak. Olyan városi közpark tehát, amely kulturális, ceremoniális és tömegszórakoztató igényeket egyszerre képes kielégíteni.

A legnagyobb múltú közpark az 1790-ben alapított *Orczy-kert*, melyet a kertkultúrában angol minták által vezérelt, bécsi születésű Bernhard Petri tervezett. Az alapjában angolpark stílusú közpark a Ludovika Akadémia épületének elkészültével, 1840-től indult hanyatlásnak: bár egyes részei továbbra is nyitva álltak a nagyközönség előtt (mintegy 222 ezer m²), 1891-ben a közelben létesülő Népligetre való hivatkozással a katonai kincstár végleg kisajátította a parkot.²⁰

Utoljára készült, ám a legnagyobb kiterjedésű közpark a *Népliget* (743 ezer m²), melynek létesítéséről ugyan már 1867-ben döntenek, tényleges kialakítására — Ilse-mann Keresztély tervei alapján — 1893-at követően kerül sor.²¹ Már elnevezése is mutatja, hogy kifejezetten az alsóbb rétegek számára konstruált parkról van szó, amely Ferencváros és Kőbánya elsősorban gyári munkásságának az igényeit hivatott kielégíteni. A két nagy munkáskerület között fekvő park kialakítása azonban igen vontatottan halad előre. 1907-es tanácsi véleményt idézek: „A X. kerület Üllői úti népligetben a forgalmi viszonyok mindig oly kezdetlegesek és mostohák...”, hogy mutatványos üzlet, cirkusz stb. nem képes tartósan fennmaradni. Nem csoda tehát ha a „közönség nagy része, mely a mutatványokban és látványosságokban keresi a szórakozást, a lefolyt évben és most is csak nagyon gyéren látogatja az Üllői úti népligetet és talán megszokásból, de a főváros ezen tájékaról is inkább a VI. kerületi Városligetbe jár...”²²

Azt, melynek betöltésére a Népliget volt hivatva a pesti oldalon, Budán több sikerrel teljesíti a *Városmajor*. Az 1787-ben létesített park 1825-öt követően állt az alsóbb rétegek szórakoztatásának szolgálatába: ekkortól engedélyezik itt mutatványos bódék felállítását. A Városmajor (98 ezer m²) a századforduló táján szintén mint vurstli volt ismert.²³

S végül a *Margitsziget* (620 ezer m²), melyet szintúgy Nebbien terveit követve alakítanak át 1820 tájékán angolparkká. A vizsgált korszakban azonban végig magántulajdont képez, az állam csak 1908-ban veszi át, de nyilvános jellege továbbra is korlátozott: látogatását belépti díjhoz kötik.²⁴

Ezek a parkok a sűrűn lakott városrészekről nemegyszer távolabb esve eleven nem nap-, vagy hétközbenei, sokkal inkább hétvégi és ünnepnapra látogatottságukkal érdemesek a figyelemre. Mint a Népliget-i cirkusz tulajdonosa 1910-ben megjegyez-

te: „a népligetben forgalom csak vasárnapon van”.²⁵ De nem volt ez másképp a Városligetben sem. Ez kölcsönöz jelentőséget azoknak a kisebb, ám a sűrű utcahá-
lózatba beékelődő parkos részeknek, sétányoknak, melyek számának szaporítását Podmaniczky Frigyes, a FKT 1873 utáni alelnöke már korábban olyannyira fontos-
nak ítélte. „Ahol csak létezik fővárosunkban tér — írja naplójában —, melyet nél-
külözni lehet, azt sétánnyá kell átalakítani, követve az angolok példáját.”²⁶ Elgon-
dolása igen jellegzetes: azt követeli, hogy mind a fórum jellegű, mind a piac jellegű
tereket alakítsák sétányokká. „Az Eskü tér, a városház tere, a halpiac, a Széna tér,
a szerviták majorsági épülete s kertje, a Színház tér..., ezeken kívül a külvárosok
minden meglévő s tervezett piacai szintén oly módon volnának sétányokká átváltoz-
tatva, mi által... széppé, élénké varázsoltatnának át... (Vagy) nézzük csak... az
egyes templomkerteket, s képzeljük magunknak azokat befásítva s sétánnyá átalakít-
va...”²⁷

Ha nem is lett minden köztérből sétány, a századfordulón számuk már 33!²⁸
Közülük csak néhányat említünk meg, és főként azokat, melyek használatáról ada-
tokkal rendelkezünk. Széchenyi István kezdeményezésére 1846-ban létesült a *Széche-
nyi sétatér* (18,5 ezer m²), a történeti belváros közelében, a lipótvárosi Újépülettől
déltre. Az Újépület század eleji lebontásával a tér végérvényesen eltűnt a térképről.
A Sétatér Társulat, majd 1870 után a főváros kezelésében álló fásított téren kiosz-
kokban frissítőket árultak és állandó térzene szórakoztatta a park látogatóit.²⁹

A főváros legnagyobb, egyúttal leggondozottabb sétánya a régi vásártérből
1856-ban kialakított *Erzsébet sétány* (23 ezer m²) a Belváros határán. Sétányként
történi kiképzése 1873-ra fejeződött be, midőn kioszkokkal egészült ki.³⁰ A követ-
kező évben parkosítja a város a vele szomszédos *József teret* (4 ezer m²), melyről azt
jegyzik föl a század végén: „Ez a tér Budapestnek legkedveltebb gyermekjátshelye”.³¹

A Duna mindkét oldalán, közvetlenül a vízparton is keletkeztek sétányok. A
pesti oldalon így kialakult a híres *korzó*, amely a rakpart 1865-el megindult kiépítését
követően 1873-ban nyílt meg.³² A pesti korzó népszerűségével, előkelőségével egyet-
len dunaparti sétány sem vetekedhetett,³³ az ott lakók számára viszont felbecsülhe-
tetlen nagy volt jelentőségük. Így a Margit-híd hídfője körüli (8,7 ezer m²) vagy a
Császár- és a Lukács-fürdő előtti (9,4 ezer m² és 16,3 ezer m²) sétány, továbbá a
budai Várhegy és a Gellérthegy sétányútjai. Az előbbi, az Ellipsz (13,2 ezer m²)
1868–1894 között, a Gellérthegyi sétány (49 ezer m²) az 1890-es években készült el.³⁴

A felügyelet kérdése

Az 1880-as és 1890-es évektől szabályrendeletek sora rögzítette a köztér hasz-
nálati módját, tiltásokkal határolván körül, hogy mi nem megengedett a nyilvános
viselkedésben. De *hogyan* szereztek érvényt a rendeletek megalkotói akaratuknak és
mennyire bizonyult hatékonynak az intézményesített köztéri felügyelet?

A parkok és sétányok felügyeletét a tanács alkalmazott őrei és a rendőrök
együttesen végezték. Hagyományos szokás szerint e terek gondozását, részben őrzé-
süket a szegényházak lakóira bízta. Viszonzásul a szegényházakhoz folytak be a
közterek rendjét megsértőkre kirótt bírságösszegek. 1905-ben a felügyelők és nap-
számosok száma 46, ebből 12–12-en a Városligetben és a Népligetben teljesítettek

szolgálatot, a többire 1–1 ór jutott.³⁵ Közülük azonban kevesen kaptak megbízást csupán a felügyeletre, többségük a parkok gondozását látta el.

Ami pedig a rendőri felügyeletet illeti: a Városliget — az 1880-as évtized első felében — rendszerint 8, az 1885. évi országos vásár idején átmenetileg 16 órsem teljesített éjjel és nappal szolgálatot. Rajtuk kívül az éjszakai órákban (egy–egy rendőrből és katonából álló) őrzérek cirkáltak a park meghatározott útvonalain, számuk 16.³⁶ Évek múlva a városligeti őrszoba állománya 18 főből áll: nappal 4, éjjel 2 állandó őrszem, nappal 1 és éjjel 2 őrzéret látta el a park őrzését.³⁷

A kisebb forgalmú Népligetben — szintén az 1890-es évtized első felében — mindössze 1–1 nappali és éjjeli fővárosi parkőr, 1–1 nappali és éjjeli rendőr őrszem ügyelt a park rendjére.³⁸ Rendkívüli esetekben azonban átmenetileg szaporították az őrök számát, mint 1894-ben hat héten át, hogy felszámolják az engedély nélküli járva-keelve árusítást.³⁹

S mi a helyzet a sétányokkal? Úgy tűnik, hogy gyakorlatilag alig álltak ellenőrzés alatt. Az alábbi, 1895-ből származó példa tipikusnak tekinthető: „az Erzsébet-téri sétányhoz közel levő, a Fürdő utca és Erzsébet-tér sarkán álló rendőri őrszem nappal óránként, este és éjjel pedig félóránként beportyázza a sétateret, azonkívül megfordul ott úgy az éjjel előtti, mint az éjjel utáni őrszobai őrzéret 2–2 ízben”.⁴⁰ De hasonló a helyzet a Széchenyi sétatéren is.⁴¹

Kérdés, hogy mennyire volt szigorú a felügyelet? Ismétlődő tanácsi panaszokból arra következtethetünk, hogy a felügyelet meglehetősen laza volt. Először is, mert kevés a rendőrőrszemek száma, ám a rendőrfőkapitány — létszámhiányra hivatkozással — rendre elzárkózik számuk szaporítása elől. Közbevetőleg jegyzem meg, hogy a fővárosi államrendőrség őrszemélyzete 1881-ben 620, az 1890-es évtized derekán viszont már 1463 főnyi.⁴² Ráadásul a rendőrök elnéző, erélytelen magatartása is gyakori kritika tárgya. Hiszen, panaszolja a tanács, a rendőr „nyugodtan nézi és nem lép közbe, midőn egyesek fákat, faveremrácsokat és favédő kosarakat erőszakkal rongálnak”. Megkívántatik tehát, hogy a rendőrfőkapitány „az őrt álló közegeit az e részben követendő magatartás és eljárás iránt kitanítani és szigorú utasításokkal ellátni szíveskedjék”.⁴³ Vagy: a Városligeti Bizottmány elnöke javasolja, hogy „a városliget egész területén — tehát a nádorszigeten is — alkalmas pontokon éjjeli szolgálatra is rendelt rendőröket alkalmazni szíveskedjék, kik a járó-keelő szolgálattételtől felmentendők s felügyeleti területeik *állandó szemmel tartására* utasítandók lennének”.⁴⁴ (Az én kiemelésem)

Szintén a rendőri tekintet „iskolázásának” igényével fogalmazódik a kérdés, hogy a rendőrfőkapitány „a városligetben szolgálatot tevő közegeit utasítsa... azon egyéneknek a nap egész folyamán, de kiválóan reggel 8–10 óráig, vizsga szemmel figyelésére, kik mint bizonytalan dologkerülő csavargók a tisztesség, a közérkölciség és a közbiztonság nagymérvű veszélyeztetésére a városligeti pázsiton szerte heverésznek (!)”.⁴⁵ Végül idézem azt az 1897-ből származó értékelést, ami a Népliget rendőri felügyeletét itéli elégtelennek. „A ligetben felállított három felügyelő képtelenek a rendet fenntartani: a rendőrség közegei kik a liget környékén fel vannak állítva, tétlenül nézik a kártevőket, sőt akkor sem lépnek közbe, ha őket felszólítjuk” — panaszolja a park kertésze.⁴⁶

A századforduló éveire olyannyira jellemző tolerancia, laza rendőri felügyelet tehát több lehetőséget hagyott a kötetlen nyilvános viselkedés számára. Gyökeresen más a helyzet a bukott forradalmakat közvetlenül követően, a represszió nyers alkalmazása idején. A közterületnek magától a társadalomtól történő hatósági védelme programszerűen is megfogalmazódott.⁴⁷ Végrehajtása érdekében pedig a tanács — igaz, alkalomszerűen — még katonai segédletre is gondolt. 1920-ban kéri a Karhatalmi Főparancsnokságot,⁴⁸ hogy „május hó 1-én a VI. kerület Városligetbe és a X. kerület Népligetbe 10–10, az I. kerület Városmajorba, az V. kerület József téri és a V. kerület Erzsébet téri parkba 2–2 fegyveres karhatalmi közeg éjjel-nappal tartó őrzési szolgálatra kivezényeltessék... (Továbbá) méltóztassék módot találni arra, hogy a nyár folyamán vasár- és ünnepnapokon, az előbb említett helyeken egy pár fegyveres karhatalmi erő kivezényelhető legyen”.⁴⁹ A kérelemre egyébként elutasító válasz érkezett.

A köztérnek a 19. század utolsó évtizedeiben megszilárduló rendészeti felügyelete a rendőri tevékenység tartalmi kiterjesztésével öltött végleges alakot. A megosztott nagyvárosi társadalomban a *közrend* fenntartása és a nyilvános viselkedés szigorú erkölcsi–kulturális kódok alapján történő megítélése, annak e szellemben való szabályozása — a kettő együtt képezte a rendőri munka, ha nem is egyenrangú lényegét. Mégis: Budapesten nem vált oly átütővé a hatóságnak a köztér aggályos jogi szabályozására és rendőri felügyeletére irányuló igyekezete, a morális célzatú rendőri igazgatás, mint amire a viktoriánus Anglia városi mutattak példát.⁵⁰ Bizonyosságul vegyük szemügyre a parkokban és a sétányokon leggyakrabban előforduló, olykor a rendőrségnek is munkát adó viselkedési devianciákat. Eközben arra is választ kapunk, hogy a parkok és sétányok valóban közös terei voltak-e a nagyvárosi népességnek; mennyire adtak lehetőséget a strukturált társadalom fizikai egyesítésére és származtak-e mindebből konfliktusok?

Kisajátítás és megosztás

A közterek használata közben keletkező konfliktusok három kategóriába sorolhatók. Az elsőbe a parkok különféle közlekedési eszközökkel történő használatának a súrlódásai tartoznak. Következményük: valamilyen jogi szabály megalkotása. Az 1890-es években a rendőrség többször is megtiltja, hogy a Városliget korzójára, a Stefánia útra „terhes szekerek” (áruval megrakott lovaskocsik) és halottas kocsit behajthassanak.⁵¹ Ugyanakkor a tanácsot a városligeti bicikliközlekedés is aggasztja és betiltását fontolgatja. Hiszen: „A legutóbbi időben a kerékpározók a városligetben nem elégszenek meg már azzal, hogy sportjukat a Stefánia úton s a fenntartott egyéb kocsitúton gyakorolják, hanem a gyalogjáróra is felmennek, sőt a Körönd utaira is s ott végigrohanva a sétáló közönség testi biztonságát nagy mérvben veszélyeztetik”.⁵²

A Városligetnek a budapesti parkok közötti kivételes helyét bizonyítja, hogy amikor 1897-ben Városmajori lakosok kérik a kocsiközlekedés eltiltását a sétány útjairól, a tanács nem hallgat kérelmükre.⁵³ Sőt, még a lovaglást sem tilalmazza itt, holott egyesek már hivatalosan is szorgalmazták újra és újra a lovasok kitiltását.⁵⁴ Hasonló panaszokról olvashatunk a Népliget kapcsán, ahol az 1880-as és 1890-es években *katonatisztek* rendszeresen használják lovaglótérnek a sétautakat és a par-

kírozott részeket egyaránt.⁵⁵ Ezzel át is térhetünk a konfliktusok második kategóriájához, amely a hadsereg tisztjeinek deviáns viselkedésével kapcsolatos. Hiszen nem egyszeri és kivételes, hanem folytonosan visszatérő, tudatos viselkedésre vall, hogy az inkább alsóbb rétegek látogatta közparkokba a közös k.u.k. hadsereg, a magyar honvédhadsereg és néha a Ludovika hallgatói egyénenként, ritkábban csoportosan belovagolnak, a járdákon és a növényzeten keresztül vágatnak, az őket fegyelmezni akaró parkőröket semmibe veszik, sőt esetenként fizikailag bántalmazzák őket. Nem véletlen, hogy a tisztek ilyen viselkedésének nem a Városliget, hanem a Városmajor vagy a Népliget a színhelye. E tényben szemléletesen jut kifejezésre a tisztikar határozott kasztjellege, a társadalom civil és katonaként besorozott alsóbb rétegeitől való merev, szertartásos elkülönültsége, felsőbbrendűség-tudata. Még a kevésbé arisztokratikus honvédhadseregben is „az önkéntes és tiszt kaszárnán kívül nem érintkezhetett a legénységgel és altisztekkel, nem látogatta ugyanazt a kávéházat vagy vendéglőt, sőt nem illett lóvasúton, villamoson utaznia (!), vonaton sem használhatta ugyanazt az osztályt, ami viszont kötelező volt a legénységnek”.⁵⁶ Ezért viselkedett a nyilvános parkokban is olyan kihívó modorban, úgy gondolva (nem kevés joggal), hogy azok használati szabályai rá nem vonatkoznak. A Városmajor sétányain tehát továbbra is szabadon grasszállhattak a sétálók között a lovagló katonatisztek, a Népliget lovasait viszont több sikerrel tiltották el a park használatától.⁵⁷

A konfliktusok harmadik kategóriájába tartozó esetek okai közt találjuk, hogy e köztérek túlságosan demokratizálódásnak indultak, a használók köre erősen felhígult. Nyilvánvaló, hogy főként azok a parkok vagy sétányok a színterei az ilyen sűrűlódásoknak, melyek használatát a nagyváros közép- és felső rétegei, az „úri osztályok” a maguk számára szerették volna kizárólagosan fenntartani. De kik tartoznak a nem kívánatos népegyecsoportok közé, akik fizikai jelenléte önmagában is irritálóan hat a választékos parkhasználókra? Megadja rá a választ a Margit rakparti sétánnyal kapcsolatos 1886. évi rendőri megnyilatkozás. Ez a sétány a „Budapest jobboldali lakók, különösen pedig a műveltebb közönség által a nap minden órájában látogatottatik. De az üdülést kereső nagy közönség nem kismértékben háborgattatik az által, hogy *cselédek, gyermekek, mezítlábas és rongyos öltözékű munkások* elfoglalják a padokat és kiabálással zavarják a *csendet*.”⁵⁸ (Az én kiemelésem)

A rendőrség azt kéri tehát, hogy a tanács tiltsa ki az említett elemeket a sétányról ahhoz hasonlóan, ahogy a pesti oldalon lévő Duna-korzón is tilos *cselédek* és *kisgyermekek* felügyeletével megbízott dadák tartózkodása! Az utóbbiak számára ugyanakkor jelölje ki a közeli Corvin teret tartózkodási hely gyanánt. Ebben az esetben a tanács megint más véleményen van, mint a rendőrség, s csak arra mutat hajlandóságot, hogy „azon gyermekek, kik az említett sétányon velocipéddel közlekednek s ezáltal a közlekedést akadályozzák... onnan egyszer s mindenkorra kiltássanak, továbbá hogy felügyelet gyakoroltassék a tekintetben, hogy ittas, s általán a művelt közönség illeméretét sértő eljárást tanúsító egyének a sétánytól távol tartassanak”.⁵⁹ Egyébként messzemenően ellenzi a sétány szociálisan exkluzív nyilvánítását, mondván: „A tisztességes munkásokat azzal eltiltani semmi esetre nem javasoljuk, mert ez mai napság olyan adózó polgár mint bárki más s a mostani humánus elvekkel szemben a rendőri javaslat nem egyez meg...”⁶⁰

A gyermekek száműzése a sétányokról — általános gyakorlat és óhaj. Mutatja ezt a pesti sétányokra felügyelő bizottság, tehát egy közigazgatási hatóság javaslata, miszerint megtiltandó a gyerekek játéka az Erzsébet sétányon.⁶¹ S bár nem jellemző meghatározott társadalmi rétegek kizárása a közterületek használatából, a túlzott heterogenitás elfogadása sem tűnik járhatónak a polgári közép- és felső rétegek számára. Mi a megoldás: a kisajátítás vagy újrakisajátítás. Erre a stratégiára szemléletes példa a Széchenyi sétány története, amely a kisajátítások és újrakisajátítások egymást követő eseményeinek színtere.

Az 1850-es évek vége felé, amikor a sétány még magánpark, helyesebben magánkezelésben álló nyilvános park, komoly kísérlet történik elvesztett exkluzivitásának újbóli mesterséges megteremtésére. „A terv tehát az, e sétányon Pest művelt osztályainak közönségét együvé hozni, mely célra... minden héten kétszer szerdán és szombaton d.u. 6 órakor zártkörű sétányesték rendeztetnek. Egy óra 8 sétányestélyre 2 pfr-jával lehet aláírni... Ez eszmének az a gyakorlati jó oldala van, hogy először a társalgási sétákra együvé jövők biztosítva lesznek, miszerint senki nem fogja a társaság színét és kedélyét megzavarni, a ki egy vagy más tekintetben oda nem tartozik”.⁶² Az elgondolásból valóság lett, melyről a Budapesti Hírlap így tudósított. „Hét óra után a kert egészen benépesült; fölüleges számítással mintegy 800 ember gyűlhetett egybe; mint a részvényaláírások után várni lehetett, a legválasztékosabb társaság... A rendes közönség: cselédség s egyéb alsó osztálybeliek, kik e helyet máskor látogatni szokták, ezúttal csak a rácsozaton kívül foglaltak helyet”.⁶³

A „társalgó sétányesték” azonban hamar abbamaradtak és a sétány használói között újra elszaporodtak, sőt túlsúlyba kerültek az alsó osztálybeliek. Az 1890-es években pl. „ezen sétatéren cselédek és katonák nagyobb számban gyűlnek össze, s ... ennél fogva az úri osztályhoz tartozó közönség ezen sétányt kerüli”. Nem lehet tenni ellene, „mindaddig, míg a sétány nyilvános jelleggel bír, rendőri intézkedésekkel (ezt) megakadályozni nem lehet. ... (Tehát) mindazon nyilvános jelleggel bíró helyeken..., melyek az alsóbb néprétegek gyűl- és mulatóhelyeit képezik... a rendőrség kénytelen a megfelelő mértékkel mérni és csak az esetben avatkozhatik be, ha büntethető... cselekmény forog fenn” — vonja le a tanulságot a rendőrfőkapitány.⁶⁴

Összegezzük tehát: az itt vizsgált közterek ritkán színterei a különféle társadalmi rétegek és korcsoportok (gyermekek–felnőttek) egymásközötti keveredésének. Ha ilyen szociális heterogenitás jelei mutatkoznak is egyes köztereken, általános a reakció, hogy a középosztálytól fölfelé álló rétegek kezdik kerülni azt a helyet, esetleg megkísérlik szervezeten visszahódítani a maguk kizárólagos használatára. Ha az nem jár tartós eredménnyel, vagy ha már eleve nem is kerül rá sor, bekövetkezik a park vagy sétány hiánytalan kisajátítása meghatározott társadalmi csoportok által. *Az egyoldalú és a tér egészére érvényes kisajátítás* szabja meg általában ezen budapesti parkok és közterek szociális jelentését, a lakóhelyi szegregáció meghosszabbításában jelölve meg e nyilvános terek funkcióját. De van olyan közpark is Budapesten, amely nem már eleve szegregált minőségében szolgálja a városlakók igényeit, amely nem vesztette el a legszeleesebb nyilvánosságnak szóló funkcióját. Ez a park a Városliget, melyen kivált vásár- és ünnepnapokon minden rétegből nagy tömegek képviseltetik magukat. Ám a Városligetben sem oldódnak fel az eltérő pólusokon lévő rétegek egymásban, a park közös terepén sem valósul meg a társadalom demokratikus

összevegyülése. Aminek egyszerűen a *megosztási technika* hatékony alkalmazása az oka. Miről is van szó? Arról, hogy az ilyen teljesen nyitott köztérnek, Budapesten a Városligetnek, viszonylag hamar kialakult és öröklődött egy sajátos, ám annál merevebb *belső* szociális topográfia. Lényegében az a térbeli rend, amely kanalizálja a társadalmilag heterogén tömeg parkon belüli mozgását, megszabja pontos térbeli helyét. Erről a nagyon specifikus rendszerről ad számot egy korabeli hírlapi tárca.

„A tisztásnál, hol a szökőkút lövelli ívalakban sugarait, megoszlik (a Városligetbe megérkező — Gy. G.) tömeg; az elegancia a Stefánia-útra, a középosztály a tó kis szigeteire, a mulatni vágyó naiv ünneplő publikum az élvezetek Eldorádójába: a tűzijátéktérre siet. De a szökőkút környékének is megvan a közönsége...: ünneplő ruhába öltöztetett gyermekcsereg. A padokon svájci bonneok... Ott lenn a tóparton ezrével nyüzsög a tömeg. Egész regatta úszik a felkavart vízben s vállalkozó, nyalkán kiöltözött kereskedő segítők... röpítik imádottaikat a széles facsolnakon... A nagy ladikokban egész csoport inasgyerek rakodik be... A szigetről valami keringő dallamos ütemei hangoznak ki s benn a fehér asztalok körül százával ülnek a Terézváros mamái eladó lányaikkal... Fehér mellényes nagykereskedő dandyk lejtének el nagy Széchenyink szobra mellett... Túl a fasorban tódul a tömeg a Wurstlprater felé. A hadsereg az uralkodó elem itt.” S tovább, a tömeggel zsúfolt zajos, poros tűzijátéktár, ahol „bódék sűrűn állnak egymás mellett, cirkusz, gyorsfényképező, lövölde, óriásdáma, automata színház, ringlispiel békésen megférnek egymás mellett”. Túl a vasúti töltésen a zöldben a fűre letelepedve népes családok hűsölnek, itt „a külváros szűk utcáinak lakói boldogan uzsonnáznak a szabadban... Ezeknek elég szórakozás ez is, kiszabadulni a pincelakások nedves gőzéből... és színi egyszer egy héten az isten adta szabad tavaszi levegőt”. Ettől az egésztől teljesen elzárva külön folyik a társadalom elitjének parkbeli élete. „Másforma az élet ott, hol a fenyvesek sötét zöldje mellett a divatos *Stefánia-út* porondja fehérlik. Ez már úribb és az igazán úri világ felkapott sétáló és néző helye. Nem a nyár verőfényes ünnepnapjaink, hanem a tavaszi szép délutánok és alkonyok óráiban. Nagy divat ott kocsikázni, lovagolni, sétálni vagy a kocsikázókat, lovaglókát és sétálókat a kirakott székekről nézni, bírálni...”⁶⁵

A Városliget szemléletesen megidézett szociális övezetei egyezményes módon különültek el egymástól; ritkán kellett erőszakkal szerezni érvényt a hallgatólagos szabályoknak. A kivételekre példa az az eset, amikor a sétánybizottság kifogásolta, „miszerint a városligetnek kizárólag (!) az intelligensebb közönség által látogatott részei, tudniillik a Körönd, Széchenyi és Nádorszigetek is a házaló kereskedést űző és köztudomás szerint a lakosság legelzüllöttebb tagjaiból kikerülő toprongyos, legtöbbszörre nyomorék és visszataszító külsejű árusoknak egész tömege által lepessék el”.⁶⁶ Mégsem tiltják ki őket e részekről. A Stefánia utat ugyanakkor külön rendelkezésekkel mentesítik a közönséges forgalmi funkció alól, kizárólag a sétakocsikázás, a lovaglás úri passziójának engedve át.

A kisajátítás, a totális szegregáció és egyazon terület felosztása, merev *belső* megosztása — ezek azok a mechanizmusok, melyek keretet szabtak a dualizmus általunk vizsgált évtizedeiben a köztérek nyilvános használatának. Ha ilyen mértékben elkülönültek egymástól az ellentétes osztályok és rétegek tagjai, akkor nem csodálkozhatunk a felügyelet liberalizmusán, a feltűnő hatósági tolerancián. A város köztereinek *viszonylag* zökkenőmentes felosztása az egyes társadalmi szegmensek

között redukálta a lehetséges konfliktusok számát és hevesességét. Az egymás köreit nem vagy alig zavaró, köztereken is egymástól többé-kevésbé jól elkülönülő nagyvárosi társadalom túl szigorú „igazgatására”, felügyeletére tehát nem volt szükség. S ha a hatóságok némely szervétől nem is állt olykor távol az erőszakos beavatkozás, pl. egyes társadalmi csoportok nyilvánosságához való jogának a megtagadása, akaratukat szinte soha nem tudták egységes és végső hatósági álláspontként elfogadtatni. Így azután, ahogy a rendőrség egyszer megfogalmazta, a felügyelet „kénytelen a megfelelő mértékkel mérni mindazon nyilvános jelleggel bíró helyeken, melyek az alsóbb néprétegek gyűl- és mulatóhelyeit képezik”.

De valóban ily mértékben problémamentes a köztér használata? Ez nem állítható. Az utca, a tér, a park stb. nyíltan politikai célra történő demonstratív kisajátítása, melyre az 1870–1914 közötti évtizedekben nem ritkán sor került, állandó és roppant heves konfliktusok forrása. 1869–1871 között elsősorban munkásmegmozdulások, az 1882. körüli években — főként az ifjúság jóvoltából — ismétlődő antiszemita zavargások tartják a várost izgalomban. Az évtized második felében az 1890-es évtized első felében ugyanakkor zajos függetlenségi tüntetések jelzik az egyetemi ifjúság politikai mobilizálhatóságát. Az évtized második felében a választójog kibővítéséért folyó politikai csatározás tartja izgalomban az utca népét, de már ekkor sűrűsödnek a szocialista megmozdulások. A 20. század első másfél évtizede hozza magával a valóban militáns munkásmozgalom állandósulását és kiszélesülését, vele együtt a sok-sok sztrájkot, utcai tüntetést, amelyek egyike másika valóságos hadszínterré változtatja Budapest egyes részeit.⁶⁷ Van tehát konfliktus bőven, amely ráadásul közvetlenül érinti a köztér kanonizált használati módját és birtoklását. Tanulmányom utolsó fejezeteiben a munkásság nyilvánosság előtti életével, politikai akcióival kapcsolatos térproblémákról szólok.

A munkásság politikai keretei

A munkásság közösségi életének elsődrendűen a korcsmák és vendéglők a színterei. Ám érdekvédelmi, főként pedig politikai szervezkedéseikhez, tömegrendezvényeihez is gyakran épp a vendéglőket, majd mindinkább a parkokat vette igénybe a századfordulót megelőzően. Példaként válasszuk ki 1898. különösen mozgalmas évét; ekkor ünnepelte az ország a 48-as forradalom félszázados jubileumát, erre az évre esett a Monarchia másik felében az ún. császárjubileum, Ferenc József trónra lépésének szintén félszázados évfordulója is. Ez a két, politikailag szögesen ellentétes ünnep erősen felszította magyar oldalon a függetlenségi tömegérzelmet.⁶⁸ A mozgalmassághoz hozzájárult a szocialista munkásmozgalom elleni rendőri-kormányzati represszió megerősödése és az ellenreakció. A függetlenségi, egyúttal ellenzéki erők elégedetlensége s a szocialista párti sérelmek egy ponton, a választójogi harcban taktikai szövetségre léphettek egymással; ez a kérdés újból nagy tömegeket tudott mobilizálni.

De melyek leggyakoribb színterei a szocialista akcióknak, gyűléseknek, tömegrendezvényeknek? Röviden: a vendéglők, esetleg a kávéházak; a színházak és kivált a városi közparkok.

Február 13-án az István téri Mautner kávéházban tartja szocialistaellenes intézkedésekre válaszoló tiltakozó nagygyűlését. 69 Március 17-én viszont az évfordulós ünnepségek kapcsán rendezett színelőadásokat zavarják meg több helyt a szocialisták hasonló céllal.⁷⁰ Végül: a szociáldemokrata párt március és május között *négyszer* kéri a tanácstól, hogy (2 alkalommal) a Városligetet, (2 alkalommal) a Városmajori parkot tömeggyűlés céljaira neki átengedjék.⁷¹ Az engedélyt 3 esetben meg is kapják, viszont a Városliget egy részének május elsejei tömeggyűlés céljaira, a múltban szokásos átengedését ez évben (a múlt évihez hasonlóan) megtagadja a tanács.⁷² Hasonló elbírálásban részesült a budai munkások egy hónappal későbbi, a Városmajor átengedésére vonatkozó kérelme, melyre a tanács az alábbi kategorikus választ adta: „székesfőváros üdülőhelyeit (parkjait — Gy. G.) sem a jelenben, sem a jövőben népgyűlések tartására átengedni nem fogja, a mennyiben a közönség ezen üdülőhelyeket oly mértékben veszi igénybe, hogy az említett célra való átengedése a közönséget üdülésében jelentékenyen gátolná”.⁷³ Ám, midőn a szociáldemokrata párt hónapok múltán a munkásvédelmi törvények megvitatása végett rendezendő tömeggyűléséhez a Városháza egyik termének az átengedéséért folyamodik, mivel a tanács „nyilvános teret a jövőben gyűlés megtartására engedélyezni nem fog”, újra visszautasító a válasz.⁷⁴

Nemcsak nagygyűlések, hanem sztrájkmozgalmak, pontosabban az ún. sztrájk-tanyák, ahonnan a mozgalmat szervezik-irányítják, szintén főleg vendéglőkben és parkokban rendezkedtek be. A jelentős 1906-os budapesti villamosvasutas-sztrájk sztrájk-tanyáját a városligeti Zöld Vadász vendéglő kerthelyiségében ütik fel.⁷⁵ Vagy: 1902-ben a budapesti hentes segédek a május elsejével elindítani kívánt sztrájkjukhoz (sztrájk-tanya céljaira) a Népliget egy részének átengedését kérelmezték — siker nélkül.⁷⁶ És a példák tovább szaporíthatók.

A századfordulót követően változást hozott, hogy egyes tőkésék vagy társadalmi egyesületek, így a szakszervezetek is, esetleg a munkáspárt *munkáskaszinók*, munkásoththonok alapításába és építésébe fogtak. Az első munkáskaszinók még az 1890-es évek második felében létesültek a külvárosokban. A századelőn újabbakkal bővült a sor, egyebek között társadalmi egyesületek (Magyar Iskolaegyesület) és a szakszervezetek jóvoltából.⁷⁷ Ezek a kaszinók, otthonok azután mindinkább vonzották a legális politikai és érdekvédelmi szervezkedést, egyidejűleg adva otthont a munkásság kulturális, szórakozási időtöltésének. Valódi tömegrendezvények befogadására azonban ezek az intézmények alkalmatlanok voltak, melyek idővel többnyire a Tattersall *fedett* csarnokába kerültek át. Csupán 1910–1913 között a szocialista párt *tíz* alkalommal kérvényezte a Tattersall nyilvános tömeggyűlés céljaira való hatósági átengedését, s *nyolc* esetben engedélyt is kapott rá.⁷⁸ (A húszas években már több akadályba ütközött az ilyen irányú kérelem teljesítése.)⁷⁹

A köztér, benne főként az *utca* birtoklásáért, rendjének a meghatározásáért folyó harc a politikai-érdekvédelmi célok által motivált akciók során vált igazán manifesztté, terebélyesedett nyílt konfliktussá. Az utca, mint politikai jelentést hordozó köztér a *barikád* és a *tüntetés* paradigmáival jellemezhető legtalálékosan. Foglaljuk össze röviden ennek lényegét. A barikád, ez a jellegzetesen 19. századi és leginkább Párizshoz köthető jelenség szemléletesen osztja ketté a nagyváros fizikai terét ostromolókra (többnyire reguláris haderő) és ostromlottakra (a külváros népé-

re). A barikád által elsáncolt városi tér új vonásokkal gazdagodik: semleges, elidegenedett köztérből egyszeriben közösségileg birtokolt „szabadtéri szobává” alakul át, amely egészen más funkciókat tölt be, mint annak előtte.⁸⁰

A barikádot a munkások lakta külvárosok védelmére emelik, azzal a céllal, hogy az így elzárt negyedek közösségi tereit teljesen háborítatlanul birtokukba vehessék és megvédjék. Az utcai tüntetés, gyakran a sztrájkjal egybekapcsolódva, nem irányul az utcai köztér totális birtokba vételére, viszont az osztályküzdelmek barikád-építésnél általánosabb és tartósabb megnyilvánulása. A cél itt is az, hogy a semlegesített, elszemélytelenített, a polgárság, az uralkodó rétegek által kisajátított közteret a maguk számára lefoglalják, azon új rendet vagy rendetlenséget teremtsenek a lehető legláthatóbb formában. A hivatalos értékrendnek ez a pimasz kihívása akkor igazán hatásos, ha közvetlenül a városbelső fizikai terébe hatol be, oda gravitál az akció. Oda irányul, ahol a közép- és felsőosztályok laknak, ahol szimbolikusan is ők az urak, ahol a hatalom intézményei székelnek. A tömegakciók gyakran célozzák meg az egyébként is nagyobb tömegek befogadására alkalmas fórumszerű tereket, amelyek nemegyszer hatalmi intézmények előtt vagy akörül jöttek létre (parlament, városháza).⁸¹ Kedvelt színterei még azok a városbelső uraló széles, hosszú, reprezentatív köz- és magánépületekkel szegélyezett sugár- és körutak is, amelyek mintegy arra nyertek felhatalmazást, hogy a szakrális közösségi-politikai események színterei legyenek állandó forgalmi funkcióik időleges felfüggesztése mellett. Itt szokás megrendezni a nyilvános ünnepeket, felvonulásokat, katonai parádékat, vagyis a hatalom kezdeményezte, általa szentesített ceremóniákat, közösségi rituálékat. Ha a fórumszerű tereknek, a nagy reprezentatív utaknak illegális kisajátítás a sorsuk, az az uralkodó rend és értékrendszer legmerészebb, legradikálisabb kihívása. Nem véletlen tehát, hogy a korban a május elseje demonstratív megünneplését is — szervezői — igyekeztek ezekre a közterekre lokalizálni. A századelőn pl.: „Kora délután gyülekeznek a munkások ipari szakmák szerint *zászlókkal és jelzőtáblákkal* rendszerint a *Tisza Kálmán* (ma Köztársaság) *téren* s innen vonulnak hosszú menetben a *Rákóczi úton, Körúton* és az *Andrássy úton* keresztül a *Városligetbe*, melynek háta megett a tágas vendéglőkerteket egészen lefoglalják. Itt *ünnepi beszédeket* tartanak majd *zene, ének, tánc* és *társasjátékok* fejezik be a vörös ünnepet”.⁸² A budapesti május elsejék útvonala is azt támasztja alá, amit Hobsbawm emel ki e rituálé egyik vonásaként, ami egy osztály rendszeres önkifejezése, hatalmának a felmutatása; az uralkodó rend társadalmi terének az előzőnlése pedig valójában szimbolikus hódítás.⁸³ A munkáságnak a szervezetén (pártján, szakszervezetén) keresztül történő ezen *önreprezentációja* határozottan békés, önmegtartóztató jellegű, ami mintegy meg is könnyíti a rendszeressé váló ünnep legalizálódását. Merőben nem ilyen békés módja a köztér elfoglalásának a tüntetés, melynek térbeli dramaturgiáját egy esettanulmány révén szeretném vázolni. Választásom a vizsgált évtizedek legsúlyosabb megrázkódtatására, a sztrájkjal egybefonódó 1912. évi május 23–24-i budapesti zavargásokra esett.

A „vörös csütörtök” koreográfiája

A nevezetes munkászavargás eseményeit közvetlenül a parlamentben történtek motiválták. Május 22-én a korszak nagy formátumú konzervatív liberális politikusát,

Tisza Istvánt megválasztják parlamenti házelnöknek. Ez a kormánypárti lépés nyílt kihívás a parlamenti ellenzéknek éppúgy, mint a parlamenten kívüli ellenzéki politikai erőknek. Az új házelnök első ténykedése ti. az ellenzéki obstrukció erőszakos letörése. A parlamenti ellenzék az obstrukció eszközével akadályozta eddig a védőjavaslat megtárgyalását és így küzdött az általános választójog elfogadtatásáért is. A parlamenten kívüli politikai erők, elsősorban a szociáldemokrata párt első reagálása, hogy másnapra általános sztrájkot és „tüntető sétát” hirdet a fővárosban. Vesünk egy pillantást az ennek során kirobbant zavargások topográfijára.

A sztrájk és a tüntetés ügyében a párt és szakszervezeti küldöttgyűléseken született meg a döntés május 22-ike estéjén. E gyűlésekre főleg különféle vendéglőkben, korcsmákban került sor.⁸⁴ Másnap, 23-án a tüntetők nem az ilyenkor szokásos gyülekezőhelyekről (a Garay térről, a Tisza Kálmán térről, vagy a Városligetből), hanem közvetlenül lakhelyeikről indultak el és a városbelsőbe vezető nagy útvonalakon (a Váci úton, a Soroksári úton, az Almássy térről indulók a Wesselényi utcán át, Budán pedig a Margit híd felé tartva igyekeztek eljutni a város belső negyedéhez.⁸⁵ Úticéljuk: a parlament, helyesebben az előtte lévő fórumszerű tér. A rendőrség is ide koncentráltá erejét. „E helyre volt vezényelve a főkapitány személyes vezetése mellett 200 gyalogos és 40 lovas rendőr és 2 század huszárság, ezen kívül erre a helyre való rendeléssel készenlétbe volt helyezve a közeli Nádor gyalogsági laktanyában egy zászlóalj gyalogság”.⁸⁶

Az egyesített rendőri és katonai alakulatok igyekeztek elzárni a befelé vezető utakat, hogy megakadályozzák a tömeg belvárosi negyedekbe áramlását. Egymás után szállták meg a Nagykörút vonalában azokat a főbb tereket, forgalmi csomópontokat, melyeken áthaladtak a bevezető fontos útvonalak, tehát a Nyugati pályaudvar környékét, az Oktogont, a Nagykörút és a Rákóczi úti, a József körúti, a Baross utcai és az Üllői úti kereszteződéseket. De miután erre késve került sor, egyes csoportok beszivároghattak a Nagykörúton belül, ezért szükségessé vált az azon belüli stratégiai pontok elfoglalása is. Rendőri-katonai erők szállták meg a Belső-Lipótváros (a parlamentnek és a kormányzati épületek egy részének otthont adó belső kerület) külső vonalának egyes pontjait, a Váci körút (ma Bajcsy-Zsilinszky út) és az Alkotmány utca kereszteződését, a Bazilika környékét és a Deák teret.⁸⁷ A Parlament közvetlen környékére csak kisebb csoportoknak sikerült eljutni, ám ők is megrekedtek a városnegyed egyes részein, ahol azután összeütköztek a rendőri-katonai erőkkel. Véres összeütközésekre került sor a Nyugati pályaudvar körzetében és a Szabadság téren. Az utóbbin megbénították az áthaladó villamosközlekedést, a villamoskocsikból, padokból rögtönzött barikádokat emeltek a visszaszorításukra készülő katonai támadás kivédésére.⁸⁸

Délután az események térbeli súlypontja áthelyeződött a Belvárosba, aminek az az oka, hogy a szociáldemokrata párt a Petőfi térre hirdetett tömeggyűlést. Átcsoportosították a karhatalmi erőket, amelyek megszállták a Kígyó teret, a Petőfi teret és kijebb a Kiskörút vonalában lévő összes forgalmi teret.⁸⁹ A Belváros köré vont kordon talán még sikeresebbnek bizonyult, mint délelőti folyamán a Lipótvárost övező gyűrű: a tömeggyűlést nem sikerült megtartani.⁹⁰

Összegezzük az első nap mérlegét: a hatalom megvédte a Nagykörúttól befelé fekvő negyedeket, a városközpontot, melynek fizikai birtokbavétele végett a külvá-

rosok több tízezres (becslések szerint a 100 ezret is elérő) tömege útnak indult. Kisebb tömegeknek módja nyílt behatolni a Nagykörúton belül, s még kevesebbeknek a Belvárosba, ám továbbhaladásukat ott megakasztották és a szokatlanul erős rendőri-katonai ellenállás folytán védekezésre kényszerültek, ill. visszavonultak.⁹¹ A délutáni visszavonulással a zavargások térbeli súlypontja újból áthelyeződött, immár a munkás külvárosok és a külső kerületek területére korlátozódott, ott folytatódott. A munkásság a saját negyedeiben sáncolta el magát, e negyedeket sajátította ki a maga számára. E harc eszközeire világít rá az alábbi példa. Az ún. Csikágóban, az „Erzsébetvárosnak ezen a részén... fél óra alatt az egész negyedre sötétség borult. A gázlámpákat sorra leverték”. A Garay téri piac bódéinak és sátrainak felhasználásával pedig akadályokat emeltek, „eltorlasztották az utat, sőt valaki drótkötelet szerzett, mellyel elzárták a Csikágónak csaknem valamennyi utcáját... A sötét utcán a legveszedelmesebb csapda a láthatatlan drótsövény”.⁹²

Másnap, midőn a munkásság vissza kívánt térni munkájához, bezárultak előtte a gyárak kapui: időközben ugyanis a gyártulajdonosok két hétre kizárták sztrájkoló munkásaikat a munkából. Ez a döntés motiválta az újabb zavargásokat, melyek azonban a külvárosok területére lokalizálódtak és védelmi jellegűek voltak. A tüntető munkások saját negyedeik egyedüli birtokolóivá váltak és elsőként az indulataikat engedték szabadon. „A kidöntött gázlámpák vasoszlopaival zúzzák be a gyárak kapuit, törnek, zúznak, rombolnak. Mintegy negyven villamoskocsit felborítanak s amikor a tömegnek egy petróleumos hordókkal megrakott teherkocsit sikerül a hatalmába kerítenie, megkezdődik a gyújtogatás... A tömeg a villamosokból, a teheráruval megrakott kocsikból emelet magas barikádokat emel és megakadályozza ezzel a tűzoltók kivonulását is.”⁹³

A zavargások központja Angyalföld, de kiterjed más munkásnegyedekre is (Kőbánya, Újpest, Budafok). Az angyalföldi barikádok rögtönzött építmények, nem alkotnak összefüggő rendszert, arra viszont alkalmasak, hogy időlegesen feltartóztassák a városrész pacifikálására kirendelt katonai alakulatokat. A heves események dél felé lassan elcsitulnak, amiben része van a szociáldemokrata párt visszavonulást meghirdető proklamációjának. A két napit tartó zavargássorozat — végül — ott végződik ahonnan elindult: *a vendéglőben!* A párt 24-én arra hívja fel a munkásságot, hogy délután vonuljon a városligeti Zöld Vadász vendéglő udvarára, ahová el is megy mintegy 4 ezer ember. S noha az itt folyó gyűlés időtartama alatt és után kiújulnak még a munkások és a rendőrök közötti összetűzések, tehát átmenetileg a Városliget szintén hadszínterré válik, ez már a zavargások záróakkordja.⁹⁴

A zavargások súlyosságát a jelentős anyagi károk mellett az is bizonyítja, hogy 4 (más adatok szerint 3) a halálos áldozatok és 180 (vagy 186) a sebesültek száma. Az utóbbiak részletes kimutatása arra enged következtetni, hogy az eseményekben nők közvetlenül kevésbé vehettek részt, hiszen csupán 9 a női sebesültek száma.⁹⁵

A „vérvörös csütörtök” eseményeinek térbelisége, topográfiai menete alapjában a párizsi kommünnel és a század végi, I Fatti di Maggio néven ismert milánói zavargásokkal állítható párhuzamba.⁹⁶ Mi a közös bennük? A zavargások mindenütt úgy indultak, hogy a külvárosokból befelé áramló munkásság erőszakkal igyekezett hatalmába keríteni a városbelsőt, célja a belső negyedek fizikai kisajátítása–visszavétele. Kísérletének meghiúsulásával a munkásság offenzív kollektív akciója defenzívá-

ba fordult és visszaszorult a munkásnegyedekbe, a kül- és elővárosokba. Ekkor, többnyire ebben a fázisban emeltek barikádokat is mind a három városban azzal a céllal, hogy védjék magukat. Áttételesen a barikád szimbolikus választóvonal a kül- és a belváros között, e két világ elválasztására szolgáló kitüntetett térbeli pont (vagy vonal).

A röviden felvázolt két nap eseményei plasztikusan mutatták a budapesti nagyvárosi társadalom szociális megosztottságának térbeli struktúráját: a kívülálló számára is világossá téve, hol válik egy egymástól — vészhelyzetben — a polgárság (s vele a hatalom) világa az ekkor valóban „veszélyes osztály” módjára viselkedő munkásság szociális terétől.

Nem állíthatjuk azonban, hogy ilyen „egyszerű” képlet felelt meg Budapest szociális topográfiájának. Amint Torino példája kapcsán Danile Jalla megállapítja: „Nagyon félrevezető a földrajzi elhelyezkedés és a közösségfajták közötti egyszerű megfelelés fogalma, a munkásnegyedek és a polgári városközpont szembeállítása.”⁹⁷ Tagadhatatlan, hogy a belváros és a külső negyedek között sok funkcionális kapcsolat teremt összeköttetést, valamint ezek a városrészek belülről nem is egészen homogének (a magyar fővárosban különösen nem volt túlzott a rétegek szegregáltsága). Az viszont igaz, hogy ezek a funkcionális kapcsolatok időlegesen hatályon kívül helyeződtek, erőszakos közösségi cselekmények idején erodálódtak, hogy annál egyértelműbben kitűnjék az egymással szemben álló társadalmi csoportok különbözősége, territoriálisan is megnyilvánuló összebékíthetlensége. Ennek volt szinte paradigmatiszta kifejeződése a „vérvörös csütörtök” eseménysora.

JEGYZETEK

¹ *Richard Sennett: The Fall of Public Man. New York, 1977. 148, 212.*

² *Anthony Vidler: The Scenes of the Street: Transformations in Ideal and Reality, 1750–1871. in: S. Anderson (ed.): On Streets. Cambridge, Mass., 1978; David H. Pinkney: Napoleon III and the Rebuilding of Paris. Princeton, 1972; Donald J. Olsen: The City as a Work of Art. London, Paris, Vienna. New Haven, 1986.*

³ *Vö. Gábor Gyáni: Social History of Urban Space. Human Affairs, 3, 1993, 1, 46–57.*

⁴ *Vörös Károly: Budapest története IV. Bp., 1978. 187, 577.*

⁵ *Carl E. Schorske: The Ringstrasse, Its Critics, and the Birth of Urban Modernism. In: Uő. Fin-de-Siècle Vienna. Politics and Culture. New York, 1981. 24–62.; Sármány Ilona: Historizáló építészet az Osztrák–Magyar Monarchiában. Bp., 1990. 52–87; Winkler Gábor: Városépítészeti és historizmusban. In: Zádor Anna (szerk.): A historizmus művészete Magyarországon. Bp., 1993. 34–40.*

⁶ *Hanák Péter: Polgárosodás és urbanizáció. Bécs és Budapest városfejlődése a 19. században. In: Uő.: A Kert és a Műhely. Bp., 1988. 29. skk. Gábor Eszter ugyanakkor vitatja ezt a megállapítást, mondván: „A Sugárúton a Váci körüttől a Köröndig — egy-két kivételtől eltekintve — háromemeletes házak épültek. A Ringstrasse házait most nem vettem számba, de néhány jellegzetesnek tekintett példa alapján merem állítani, hogy nem volt általános az öt-hatemeletes hát. (Az utólagos emeletráépítés nem számít!) Bécsben kedvelt és gyakori volt a földszint feletti mezzanin (az emeletnél alacsonyabb félemelet) és e fölött következett a három emelet.” *Gábor Eszter: Ki mit csinált, és mit ki csinált? BUKSZ, 1991 tél, 437.**

⁷ *Rakovszky Iván: A terek jelentősége a nagyvárosok életében. Technika, 1930/9. 259–266.*

⁸ *Budapest főváros törvényhatóságának szabályrendeletei I. r. Bp., 1881. 167–168; Fővárosi Köz-
löny, 1899. jan. 13. 4–20.*

⁹ *Budapest főváros törvényhatóságának szabályrendeletei II. r. Bp., 1888. 147–148.*

¹⁰ *Budapest főváros törvényhatósága által az 1888–1891-ik években alkotott szabályrendeletek, szabályzatok és utasítások. V. r. Bp., 1892. 51. skk.*

¹¹ *A pesti művelt társalgó. Bp., 1986. 62–64, 65–67.*

¹² *Az Új Idők illemkódexe. Bp., 1930. 199.*

- ¹³ Művelt és udvarias ember a XIX. században. Bp., é. n. 169. skk.
- ¹⁴ *Hanák Péter*: A halál Budapesten és Bécsben. In: *Uő.* i. m. 65.
- ¹⁵ Budapest Főváros Levéltára (BFL) IV 1407 b. 465/1874–VII.
- ¹⁶ *J.*: Budapest nyilvános parkjai. Kertészeti Lapok, 1900. 92; *Thirring Gusztáv*: Budapest székesfőváros statisztikai évkönyve III. 1897–1898. Bp., 1901. 22.
- ¹⁷ *Hanák Péter*: Polgárosodás és urbanizáció, 37–38.
- ¹⁸ *Zádor Anna*: Az angolkert Magyarországon. In: *Uő.*: Az építészet és múltja. Válogatott tanulmányok. Bp., 1988. 159. skk.; *Christian Heinrich Nebbien*: Ungarn Folks-Garten der Koeniglichen Frey-stadt Pesth (1816). közreadja, *Dorothy Nehring*: Veröffentlichungen des Finnish-Ugrischen Seminars an der Universität München, Reihe C, Bd. 11. sorozatban, München, 1981. Ld. még, *Dorothy Nehring*: The Landscape Architect, Christian Heinrich Nebbien, and his Design for the Municipal Park in Budapest. *Journal of Garden History* 5, 3 (1985).
- ¹⁹ *Edvi Illés Aladár*: Budapest műszaki útmutatója. Bp., 1896. 261.
- ²⁰ *Uo.* 262; *Zádor Anna*: i. m. 153–154; Budapest Lexikon. Bp., 1993. II. k. 236.
- ²¹ Budapest Lexikon, 201; *Edvi Illés Aladár*: i. m. 261.
- ²² BFL IV 1407 b. 3105/1901–VI. A körkép népligeti meghonosításának századunk eleji sikertelen próbálkozásairól ld. *Gyáni Gábor*: Hétköznapi Budapest. Bp., megjelenés előtt.
- ²³ *Edvi Illés Aladár*: i. m. 262.; Budapest Lexikon, 606.
- ²⁴ *Zádor Anna*: i. m. 160; Budapest Lexikon, 109–113.
- ²⁵ BFL IV 1407 b. 3105/1901–VI.
- ²⁶ *Podmaniczky Frigyes*: Egy régi gavallér emlékei. Válogatás a naplótöredékekből 1824–1887. Bp., 1984. 414.
- ²⁷ *Uo.* 415.
- ²⁸ *Thirring Gusztáv*: i. m. 22.
- ²⁹ *Uo.*; *Edvi Illés Aladár*: i. m. 257.
- ³⁰ *Uo.*
- ³¹ *Edvi Illés Aladár*: i. m. 258; *Thirring Gusztáv*: i. m. 22.
- ³² *Vörös Károly*: A Dunakorzó regénye. *História*, 1979/1. 21–24.
- ³³ *Tomsics Emőke*: A pesti korzó természetrajza. *História*, 1993/8. 27–30.
- ³⁴ *Edvi Illés Aladár*: i. m. 262; *Thirring Gusztáv*: i. m. 22.
- ³⁵ BFL IV 1407 b. 114/1880–II.
- ³⁶ BFL IV 1407 b. 3087/1885–I.
- ³⁷ BFL IV 1407 b. 1241/1889–VI.
- ³⁸ BFL IV 1407 b. 1241/1892–II.
- ³⁹ BFL IV 1407 b. 6972/1874–VII.
- ⁴⁰ BFL IV 1407 b. 1143/1895–I.
- ⁴¹ BFL IV 1407 b. 1071/1890–I.
- ⁴² Az ötven éves budapesti m. kir. állami rendőrség története 1873–1923. In: *Baksa János*: (szerk.) Rendőrségi almanach. Bp., 1923. 31, 54.
- ⁴³ BFL IV 1407 b. 1241/1892–II.
- ⁴⁴ BFL IV 1407 b. 3087/1885–I.
- ⁴⁵ *Uo.*
- ⁴⁶ BFL IV 1407 b. 1730/1897–II.
- ⁴⁷ Helyrehozzák a parkokat. Fővárosi Hírlap, 1920. május 5.
- ⁴⁸ A budapesti karhatalmi hadosztály (10 ezer fő) a nemrégiben alakult „nemzeti” hadsereg önálló részét alkotta. *Pataki István*: Az ellenforradalom hadserege 1919–1921. Bp., 1973. 89.
- ⁴⁹ BFL IV 1428 gy. II. 250/1920.
- ⁵⁰ *R. D. Storch*: The Policeman as Domestic Missionary: Urban Discipline and Popular Culture in Northern England, 1850–1880. *Journal of Social History*, 9, 4 (1976) 481–510; *Martin J. Daunton*: House and Home in the Victorian City. Working-Class Housing 1850–1914. London, 1983. 266. skk.
- ⁵¹ BFL IV 1407 b. 1588/1897–I.
- ⁵² BFL IV 1407 b. 899/1897–VI.
- ⁵³ BFL IV 1407 b. 1131/1897–VI.
- ⁵⁴ BFL IV 1407 b. 877/1888–II.
- ⁵⁵ BFL IV 1407 b. 148/1889–II; 154/1897–II.
- ⁵⁶ *Hajdu Tibor*: A tisztikar társadalmi helyzetének változásai (1848–1914). *Valóság*, 1987/4. 77.

⁵⁷ Népligetben lovagló és parkórt is inzultáló tiszt megbüntetésére — a források szerint — csak egy esetben került sor, midőn jelképes három forint értékű bírságra köteleztek egy személyt. BFL IV 1407 b. 154/1897-II.

⁵⁸ BFL IV 1407 b. 219/1886-II.

⁵⁹ Uo. A Corvin téri gyermekjátszótér 1889-re el is készült.

⁶⁰ Uo.

⁶¹ BFL IV 1407 b. 484/1885-II.

⁶² Budapesti Hírlap, 1858. ápr. 24.

⁶³ Uo. máj. 7.

⁶⁴ BFL IV 1407 b. 1071/1890-I.

⁶⁵ Sz. Zs.: A Városliget (Verőfényes ünnepnapon). Fővárosi Lapok, 1888. jún. 15. A székek használatáért természetesen fizetni kellett. *Vigand Rezső*: Budapest útmutatója. Bp., 1909. 256.

⁶⁶ BFL IV 1407 b. 6972/1874-VIII.

⁶⁷ Bővebben ld. *Gyáni Gábor*: Fővárosi zavargások a dualizmus évtizedeiben. In: Rendi társadalom — polgári társadalom 3. Salgótarján, 1991. 345–355.

⁶⁸ Vö. *Hanák Péter*: 1898. A nemzeti és az állampatrióta értékrend frontális ütközése a Monarchiában. In: *Uő.*: i. m. 112–130.

⁶⁹ *Baksa János*: i. m. 70.

⁷⁰ Uo. 71.

⁷¹ BFL IV 1407 b. 133/1898-VI; 316/1898-VI.

⁷² BFL IV 1407 b. 264/1897-VI; 316/1898-VI.

⁷³ BFL IV 1407 b. 316/1898-VI.

⁷⁴ Uo.

⁷⁵ *Gadanecz Béla*: Adalékok a budapesti villamosvasutasok 1906. évi sztrájkjának történetéhez. Tanulmányok Budapest Múltjából XV. 1963. 529.

⁷⁶ BFL IV 1428 gy. VI. 894/1902.

⁷⁷ *Kovalcsik József*: A kultúra csarnokai. Bp., 1987. II. k. 86, 235–3 BFL IV 1909 b. 4076/1905.

⁷⁸ BFL IV 1428 gy. VIII. 3/1910.

⁷⁹ BFL IV 1428 gy. VIII. 930/1924.

⁸⁰ *Anthony Vidler*: i. m. 82.

⁸¹ A párizsi városháza előtti tér, a Place de Grève példáján mutatja be — több évszázad viszonylatában — a szimbolikus tér gyakorlati szerepét *Charles Tilly*: The Contentious French. Four Centuries of Popular Struggle. Cambridge, Mass., 1986. 3. fejezet.

⁸² *Vigand Rezső*: i. m. 317.

⁸³ *Eric Hobsbawm*: A munkásosztály szertartásának átalakulása. In: *Gyáni Gábor* (szerk.): „Változás és folytonosság.” Tanulmányok Európa XIX. századi társadalmáról. Debrecen, 1992. 146.

⁸⁴ *Remete László*: Barrikádok Budapest utcáin 1912. Bp., 1972. 111.

⁸⁵ Uo. 118, 120–121.

⁸⁶ BFL IV 1428 gy. 4421/1912-XI.

⁸⁷ Uo.

⁸⁸ *Remete László*: i. m. 136. skk.

⁸⁹ Uo. 167; BFL IV 1428 gy. 4421/1912-XI.

⁹⁰ *Remete László*: i. m. 174.

⁹¹ Ezen a napon 1650 gyalogos, 186 lovas rendőrt vetettek be; készenlétben állt ezenkívül a budapesti katonai helyőrség teljes állománya, mintegy 3 ezer gyalogos és lovas, sőt mozgósították környéken gyakorlatozó egységeit is. Másnap néhány közeli város katonai alakulatainak és további 500 rendőrnek a fővárosba rendelésével megkétszereződött a karhatalmi erők létszáma, vagyis közel 10 ezerre duzzadt. BFL IV 1428 gy. 4421/1912-XI.

⁹² *Remete László*: i. m. 197–198.

⁹³ *Baksa János*: i. m. 124.

⁹⁴ BFL IV 1428 gy. 4421/1912-XI.

⁹⁵ Uo.

⁹⁶ *Anthony Vidler*: i. m. 100, 105; *Louise A. Tilly*: I Fatti Di Maggio: The Working Class of Milan and the Rebellion of 1898. R. J. Bezucha (ed.): Modern European Social History. Lexington, 1972. 124–125.

⁹⁷ *Danile Jalla*: Belonging Somewhere in the City — Social Space and its Perception: The Barrière of Turin in the Early 20th Century. Oral History, 13, 2 (1985) 20.

SOCIAL USES OF PUBLIC SPACE IN BUDAPEST AT THE TURN OF THE CENTURY

by *Gábor Gyáni*
(Summary)

This essay addresses three points. First, the separation of the „public” from the „private” sphere which, unlike in Western Europe, occurred only at the end of the nineteenth century in Budapest. The delay may be attributed to belated urban development. The influx of villagers to the capital brought with it the need to establish in the public mind the distinction between „public” and „private”, a concept which was no novelty to the old, established town dwellers, but was new indeed to the great masses of newcomers. Second, social classes were segregated by law, custom, and to some extent, by self-regulation in the parks and promenades of Budapest around the turn of the century. The upper classes claimed spaces for themselves, and insisted on certain codes of dress and behaviour in those spaces, in part to protect the dignity and safety of their women. Municipal authorities selectively enforced laws having to do with public behaviour, including laws that protected the upper middle class. Third, the working class under the leadership of the Social Democrats and the trade unions accepted the „new” definitions of appropriate public behaviour, but insisted that it, too, was part of the body politic by demanding the right to demonstrate in the squares that lay before the Parliament building and city hall, and on the grand boulevards that led to those squares. These demonstrations and the rare riots were more than voicing working-class demands in the city centre; they were specifically aimed at influencing legislation. These working class actions, however, did not, in essence, mean to challenge the peaceful and „normal” uses of the parks and promenades.

Gábor Gyáni

LE CHAMP PUBLIC ET SES USAGERS À BUDAPEST, AU TOURNANT DU SIÈCLE

(Résumé)

L'étude examine trois questions. D'abord: la séparation de la sphère „privée” et „publique”, ce fait qui ne se déroulait à Budapest que vers la fin du 19e siècle, à l'opposé de la situation dans l'Europe de l'Ouest. Ce retard peut être expliqué par le développement tardif de la ville. C'était l'affluence de la population rurale vers la capitale qui créait l'exigence au milieu de l'opinion publique de distinguer les deux sphères, lequel dualisme n'était pas surprenant pour la population enracinée de la ville mais était une nouveauté pour les grandes masses-nouveaux-venus dans la capitale. La deuxième question s'attache bien à la précédente: les classes de la société de Budapest, dans l'époque du tournant du siècle étaient bien distinctes entre elles-mêmes quant à leur apparence sur le champ public (jardins publics, promenades) Cette apparence était réglée par le droit, les habitudes et en quelques mesures par une certaine auto-modération. Les classes supérieures de la société se revendiquaient des champs publics comme privés et y imposaient à ses usagers une conduite convenable et une code de toilette, dont la cause était probablement „la défense” de la dignité et de la sécurité de femme. Les autorités publiques de la ville par endroits faisaient et effectuaient des décrets pour influencer la conduite publique, ces décrets avaient peut être comme but „la défense” des classes supérieure et moyenne.

La troisième question concerne les classes ouvrière. Celle — avec la coopération active des social-démocraties et des syndicats — intégrait la „nouvelle” définition de la conduite publique désirée, mais insistait pour le droit manifester leur intérêt politique y utilisant les places publiques représentatives par eux, devant le Parlement, autour de la maison de ville, places publiques abordables par les grands boulevards et avenues. Les démonstrations et les actions — pas souvent sanglantes — faites ici voulaient exprimer les exigences des ouvriers des périphéries dans le cité, pressant ainsi la législation et les possédants du pouvoir. Ces actions des ouvriers en même temps laissaient intact l'usage „normal” donc ségrégué des parcs publics et des promenades publiques de la ville.

Pritz Pál

MAGYARSÁGKÉP ÉS KÜLFÖLDI PROPAGANDA A HÚSZAS ÉVEK ELSŐ FELÉBEN

Az első világháborúban nemcsak a fegyverek ropogtak, hanem kemény — sokszor korrektnek aligha nevezhető — küzdelem folyt a tollat forgatók között is. Az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásában–felbomlasztásában — így a szentistvániak nevezett történelmi Magyarország szétesésében — nemcsak a mélyen gyökerező objektív erők hatottak, hanem a mozgékony agyak szülte pengeéles érveknek, a szűrés szavak dőféseinek is megvolt a maguk el nem hanyagolható jelentősége. Bennünket most ebből a szövevényes történetből „csupán” egyetlen kérdés: a magyarságképet befolyásoló propaganda foglalkoztat.

Úgy tűnik, az etnikai fejlődéshez, a nemzetté váláshoz szorosan hozzátartozik, hogy az egyes népek–nemzetek — Illyés Gyula kifejezésével élve — „nekiszabadultan magasztalják magukat”,¹ tehát egyáltalán nem kifejezetten magyar sajtóság az a tény, hogy mi magyarok magunkat sokkal jelesebbnek tartjuk (ráadásul úgy véljük: mások is annak látnak), mint amilyenek a közelebbi és távolabbi más ajkú népek bennünket ismernek.

A nagyvilág magyarság-képe az elmúlt évszázadok során természetesen korántsem volt statikus és semmiképpen sem volt egységes, mégis azt kell mondanunk, hogy vannak benne olyan elemek, amelyek nagy állandóságot mutatnak, és azt is hozzá kell fűznünk, hogy éppen azok a tényezők bizonyultak szinte mozdíthatatlannak, amelyek korántsem hízelgőek, hanem sokkal inkább elítélőek.

Túlzás nélkül állítható, hogy ennek a negatív képnek számos vonása napjainkban is elevenen él,² és természetesen még inkább így volt ez a húszas évek első felében, az elvesztett háború, az elbukott forradalmak után.

Messzire vinne, ha részletesen boncolgatni kezdenénk az okokat, amelyek ide vezettek, néhány fontosabb összefüggést mégis fel kell villantanunk. Az egyik leglényegesebb (és ugyanakkor még a közvéleményformáló értelmiségünkben is csak nagyobb lassan tudatosuló) közülük az, hogy a 17. század végén, amikor megindult a török kiszorítása Európából, akkor Magyarország — amint azt Kosáry Domokos megfogalmazta — „a nemzetközi politika országútján keresztül állt”,³ következésképp

a magyarságot a korabeli európai közvélemény nemhogy nem tekintette a „kereszténység védőbástyájának”, hanem inkább „ellenségének” tartotta.⁴ Majd a 19. század derekán az osztrák „nagynémet” propaganda szorgoskodott nagy erővel azon, hogy Magyarországot Európától mentül jobban elszigetelje, a kiegyezés évtizedeiben pedig a kárvallott nemzetiségi mozgalmak jószereivel azokat a vádak terjesztették a magyarság ellen, amelyet korábban az osztrákok állítottak rólunk. A világháború öldöklő esztendeiben a Magyarország elleni propaganda ezeken a jól lecövekelt síneken futott tovább. Így azután a magunkról olyannyira szívesen gondolt deli, lovas, vendég- és szabadságszerető jelzők helyett Nyugaton a magyar név inkább egy „korcs, sunyi, hazug, gyáva és hatalmaskodó, kérkedő és műveletlen népegyveleget” idézett. A második világháború befejeződése előtt nem sokkal a saját külföldi tapasztalatokkal is rendelkező Illyés Gyula szerint „Nyugat nem egy népének tudatában mintha a román lényegesen műveltebb és rokonszenvesebb, a szerb vitézebb és költőibb, a cseh szívósabb és megbízhatóbb volna nálunk”.⁵

Az 1919 őszén berendezkedő ellenforradalmi rendszert ugyan a nyugati polgári demokráciák segítették hatalomra, Horthy Miklós kormányzóvá emelkedésében is a Duna parti gótikus palotában lezajlott választásnál jóval nagyobb jelentősége volt az angol politika pártoló magatartásának, mindez azonban nem mond ellent annak a ténynek, hogy a fehérterror tobzódása a nyugat-európai közvéleménynek Magyarországgal szembeni averzióját viszolygással elegyítette, akik pedig ítélkeztek, legtöbbszörre nem tettek különbséget nép és politikai rendszer között: ez utóbbinak bünei éppen annak a népnek–nemzetnek a fejére szálltak vissza, amely elszenvetődje volt az eseményeknek.

A trianoni béke által kiváltott jogos nemzeti sérelmeket az ország akkori vezetői sovinizmussá és irredentizmussá szították, mert a nemzeti tudat torzításának az ellenforradalmi rendszert stabilizáló funkciója volt.⁶ Ez azonban nem feledtetheti: a békediktátum okozta sebek oly mélyek voltak, hogy — az összeomlás valódi okait nem is kutató politikai vezetés hiányában — ezt a nemzettudatot a jobboldali–szélsőjobboldali alapon kibontakozó tömegmozgalmak spontánul is a fenti irányba deformálták. Tehát az iménti megállapításból nagyon helytelen lenne azt a következtetést levonni, hogy az ellenforradalmi kormányzat minden lépésénél sovinizmust, irredentizmust szított volna. Az egymást követő kormányok tevékenységének részletes vizsgálta azt mutatja, hogy nem egy alkalommal éppen az egyes irányító tényezők lépnek fel a túlzásokkal szemben, mert tisztában vannak azzal, hogy az ország és a nemzet külföldi tekintélyét csak egy konciliánsabb, az európai rendbe — legalábbis átmenetileg — beilleszkedést kereső politikával lehet visszanyerni.

Mindezeket a törekvéseket jól meg lehet figyelni a korabeli magyar külügyi szolgálat tevékenységében.

A Külügyminisztérium szervezeti felépítését bemutató — 1927-ig még nem bizalmasan kezelt —⁷ áttekintésekben hiába is keresnénk a nyomát annak, hogy a húszas évek első felében létezett egy politikai hírszolgálatnak nevezett osztály. A működése során keletkezett és fennmaradt vaskos aktacsomók ellenben létét vitathatatlaná teszik.

Nem kétséges, hogy egy ilyen részleg felállítására nagy szükség volt. Ugyanakkor azonban az első világhétség közepette dúlóló brosúra-háború a nyílt és kifejezett,

közvetlen propagandát olyannyira lejáratta, hogy az ilyen iratok — ezt a kérdés szakemberei jól tudták — legtöbbszörre olvasatlanul vándoroltak a papírkosárba, tehát hatástalanok volt. Következésképp a küzdelemben a siker legkisebb reményével is csak új, lehetőleg mentül leplezettebb, a propaganda nyers, hamisítatlan ízeit melőző módszerekkel lehetett belebocsátkozni. Ennek a helyzetnek a logikus folyamánnyaképpen — mert azt kellett színlelni, hogy autonóm, spontán társadalmi megnyilvánulásokról van szó, amelyhez az állami irányításnak semmi köze — rejtve kellett tartani magának a politikai hírszerző osztály létezésének a tényét is.⁸

A külföldi magyarság megszervezésére irányuló kísérletek, a külföldieknek — akár szervezeteknek, akár egyeseknek — Magyarországra való utazásának előmozdítása, illetve magyarok határon túli útjainak támogatása, mindezen belül a különféle diákcserek, diákutazások patronálása, a kulturális és tudományos kapcsolatok kiépítése, illetve elmélyítése (ezen belül vendégtanári helyek, külföldi magyar tanszékek, intézetek létrehozása, kiállítások és kulturális–tudományos egyesületek, folyóiratok, tanácskozások segítése), a statisztikában rejlő lehetőségek kiaknázása — ezek voltak elsősorban az új, illetve újszerű módszerek.

A népek–nemzetek közötti érintkezésben az ilyen kapcsolatoknak az elemei ugyan már a korábbi időszakban is esetenként előbukkantak, ezért az új, illetve az újszerű vonást a jóval nagyobb tudatosság, szervezetség és a korábbiaknál mindebből következően jóval nagyobb méretek jelentik.

A köztudat úgy tartja számon, hogy az első világháború előtt „kitántorgott Amerikában másfél millió emberünk”. A valóság ellenben az, hogy 1871 és 1913 között egyfelől kétfélmilliónál is többen vándoroltak ki Magyarország területéről, másfelől viszont ez a hatalmas áradat „csupán” mintegy 580 ezer magyart sodort magával. A kivándorlók számát már az első világháború előtt is apasztották azok, akik nemcsak tervezték a visszatérést, de azt meg is tudták valósítani, így 1920-ban mintegy 400 ezer magyar származású bevándorlót tartottak nyilván az USA-ban, amely ország a vándorbotot ragadók többségének az álma volt. Ugyanakkor az ottani szórvány magyarság száma ennél azonban jóval magasabb: a már ott születettekkel együtt közel milliós nagyságrendet alkotott.

Jóllehet az amerikások túlnyomó hányada nincstelen agrárproletár, ágról szakadt szegényparaszt, akiknek zöme az új hazában is csak a legalsóbb társadalmi régiókban jutott hely — a mezőgazdaságban cselédként, az iparban segédmunkásként, betanított munkásként dolgoztak —, mégis (a gyors iramú amerikai kapitalista fejlődésből, az első világháború hallatlanul magas hadi konjunktúrájából fakadóan) az óhaza fogalmai szerint irigylésre méltóan éltek. A trianoni Magyarország nyomorából nézve a különbségek még tetemesebbé váltak. Mindehhez járult, hogy ebben a szórvány magyarságban erősen élt a magyar függetlenségi gondolat nimbusza, eszmei–politikailag a Kossuth Lajos-i örökséghez kötődtek a legerősebben — amikor 1902-ben Cleveland-ben akció indult egy Kossuth-szobor felállítására, akkor, ezek a lényegében szegény emberek hetek alatt összeadták a szükséges pénzt —, tehát a trianoni béke igazságtalanságaira is igen nagy érzékenységgel reagáltak. Így természetesen vehető, hogy a magyar kormányzat nagy figyelmet fordított a korábban oly könnyű szívvel, sőt nem ritkán megkönnyebbüléssel elbocsátottak megnyerésére, az ijesztően elinflálódó koronával ellentétben ércesen csengő dollárjaikra. Már 1920-

ban létrejött — a külföldi magyarság összefogásának, kulturális istápolásának szándékával, a hazatérést fontolgatók visszasegítésének célkitűzésével — a Külföldi Magyarok Szövetsége nevű szervezet, és Külföldi Magyarság címmel lap is indult.⁹

Az amerikai magyarságnak — amint azt Pelényi János, a washingtoni követség tanácsosa 1924 végén megállapította — volt szíve szülőföldje szerencsétlenseinek szenvedése iránt, a háború után sokat tett a Duna tájon maradtak nyomorának enyhítéséért, ellenben nemcsak a tömeges hazatelepülésükhöz, összegyűjtött vagyonuknak a magyar gazdaság szanalásában szánt szerepéhez fűzött remények váltak füstté, hanem az egységes szervezetbe való tömörítésükre irányuló erőfeszítések is meghiúsultak.

Pelényi az összefogásra irányuló kísérletek kudarcának főleg négy okát látta:

„1. A mozgalmak vezetői nem voltak gyanúsíthatatlan egyének, akár múltjuknál fogva, akár mert kézenfekvő volt, hogy másnak pénzén megélhetést akarnak maguknak biztosítani. A tömeg ezért kezdettől fogva bizalmatlankodott.

2. Konkrét tennivalók hangsúlyozása helyett a vezetők hazafias jelszavakat kopattak, holott az amerikai magyarok torkig vannak a honmentőkkel. Túl sokáig vannak már távol hazájuktól, hogy akár felfogják az ottani belpolitikai problémákat, akár hogy rájuk politikai exhortációk mélyebb hatást tegyenek.

3. A mozgalmak vezetői meglevő érdekköröket sértettek meg, legyenek azok létező egyleteknek, hitközségeknek avagy magánembereknek érdekei, ambíciói avagy érzékenységei. Ezek árán igyekeztek saját tömörítési mozgalmukat érvényesíteni.

4. A tömörítési szervezkedés oly nagy idő- és pénzáldozattal jár, hogy nem volt, aki azt ellenszolgáltatás nélkül vállalhatta volna, ellenszolgáltatás kivívása pedig kivétel nélkül a mozgalom összeomlását jelentette.”

A washingtoni magyar követségen ezeket a tapasztalatokat alaposan megbeszélhették, mert Pelényi elbeszélése szerint Széchenyi László követ saját pénzén szerződtetett egy Fellegi Emil nevű szervezőt — ezáltal a negyedik pontban említett nehézséget kiküszöbölték —, aki Chicagóban sikerrel megoldotta az ottani magyarság tömörítését, oly módon, hogy egyrészt egészen a háttérben maradvá szélesebb körök bizalmát élvező vezetőket tolt az előtérbe (így az első pontban jelzett gondot sikerült legyőzni), másrészt kimondták, hogy politikával nem foglalkoznak (következőleg a második pontban foglalt akadályt is elhárították).

A chicagói sikeres kísérleten — amelynek időpontját a magyar diplomata ugyan nem jelzi, de az iratból arra lehet következtetni, hogy az valamikor 1924 első felében lehetett — felbuzdulva hozzáfogtak az egész USA-n belüli tömörítés előkészítéséhez. Az alap gondolat az volt, hogy az összefogás csakis jótékonyági alapon képzelhető el. Pelényi jó diplomata volt, és ezért nagyon világosan látta, hogy a politikai haszon éppen a látszólag apolitikus jellegből fakad. Már a chicagói szervezkedésnél hasznot húztak ebből a jelszóból. Mert a demokratikus emigráció ellen tudták fordítani, amelynek elszigetelését, legyőzését az ellenforradalmi Magyarország nagy erővel próbálta elérni. Most az országos kísérletnél a „politikamentesség” először is haszonnal kecsegtetett, azért, mert „amerikai részről is (az) ily alapon való szervezkedés tűnik legkevésbé kifogásolhatónak”. De azt is lehetett előre látni, „ha az amerikai magyarságnak tekintélyes része már egyszer kalap alatt van, úgy annak

értéke nem fog csak a jótékonyági térre szorítkozni. Már csak azért sem, mert hiszen az elszakított területeken is gyakorolhatna »jótékonyágot« egy jobbra amerikai állampolgárokból álló amerikai magyar egyesület”.

E felettébb fortélyos elképzelés tehát a magyar kormányzat számára többszörös politikai sikert hozott volna. Hiszen először is a politikamentesség tógájának felöltése már eleve javíthatta a széles külföldi körök szemében olyannyira kompromittálódott ellenforradalmi magyar rendszer helyzetét. Ugyanakkor a siker egyszerre eredményezhette volna a mindenkor oly élénk idegeskedéssel-izgalommal figyelt baloldali emigráció befolyásának megbénítását, valamint a szomszédos országokban a területi revízió ügyének a felkarolását.

Politikai hasznot jelentett volna mindezen túl a tömörítés azzal is, hogy szükségszerűen maga után vonja az amerikai magyarságnak az óhazával szembeni megnyugvását is. Erre pedig azért volt szükség, mert „az amerikai magyarság jó szívével” úzótt — amint Pelényi maga írja — „rablógazdaság” sok zaklatásnak tette ki őket. Ezért a követségi tanácsos a jótékonyági alapon való tömörítést úgy képzelte el, hogy annak tengelyébe egy olyan rendszert állítanak, amely tulajdonképpen akkor tájt honosodott meg az Egyesült Államokban. Eszerint a jótékonyági szervezetek felhagytak azzal a korábbi gyakorlattal, hogy az év minden szakaszában gyűjtöttek, helyette az esztendőnként egyszeri akciót állították. Így az adakozónak csak egyszer kellett a pénztárcájába nyúlnia, utána egy évig nem háborgatták, illetve nyugodtan elutasíthatott mindenkit azzal az érveléssel, hogy már eleget adott. (Így a harmadik pontban jelzett akadályt lehetett volna lényegében elhárítani.)

Mindezen túl az elképzelés gazdasági hasznát is előre lehetett látni: a hazai jótékonyági intézmények ugyanis egy összegben előre számíthatnak az amerikai segílyre anélkül, hogy a különféle gyűjtési akciókat szükségszerűen terhelő szervezési költségeket fedezniük kellene.

Az amerikai magyarok számára tehát az jelentené a megnyugvást, ha tudnák, hogy az évenkénti megváltás gondolatát a magyar kormány akceptálja. Időközben a magyar minisztertanácsban már született egy olyan határozat, hogy külföldön jótékonyági gyűjtést csak tárcaközi egyeztetés alapján szabad lefolytatni, a döntés végrehajtására pedig az egyes minisztériumok képviselőiből tárcaközi bizottság alakult.¹⁰ Ezért Pelényi azt javasolta, hogy a megalakítandó egységes segélyegyesület évi járuléka fejében a tárcaközi bizottság ne engedélyezzen jótékonyági gyűléseket a segélyegyesület tagjai között. A javaslat kimondottan csak a jótékonyági gyűjtésekre vonatkozott: „egyéb célokra, úgymind egyháziakra, kulturálisokra s miegyébre tovább is lehet, hiszen azoktól a segélyegyesület tagjai nem váltják meg magukat”.

Meglehet, hogy a javaslatnak éppen ez volt a sebezhető pontja. Sajnos a fennmaradt iratokból nem derül ki az, hogy a Dísz téren miképpen is válaszoltak a Pelényi-féle memorandumra, ám azt tudjuk, hogy az első átfogóbb szervezetet csak 1928-ban sikerült létrehozni, és természetesen az sem volt korántsem teljes. Pelényi nem kevés elmeállított memorandumja tehát alapjában véve sebezhető volt, hiszen az amerikai magyarságra nemzeti identitásukból fakadóan oly sok teher nehezedett, hogy ezek közül csupán az egyik — bármennyire is talán a legterheesebb — alóli mentesülés nem lehetett elég ösztönző erő a tervezett egységesülés keresztülvételére.¹¹

Írásunk keretét messze túlfeszítené, ha a külföldi magyarság megszervezésére irányuló lépéseket részletesen nyomon követnénk. Ellenben a hatalmas tömegeket jelentő „régik amerikasok” után érdemes felvillantani az elenyésző csekély számú bulgáriai — közelebről szófiai — magyarokkal való törődést, mert plasztikusan mutatja, hogy a kormányzat mennyire előtérbe helyezte a külföldi magyarság befolyásolásának, megnyerésének ügyét.

A bolgár fővárosban még 1898-ban létrejött a Szófiai Magyar Egylet, többnyire az ottani ipari és kereskedelmi vállalatok tisztviselőiből. Nemeskéri Kiss Sándornak — aki az 1921-ben megszerveződő szófiai magyar követséget ügyvivőként majd egy évtizeden át vezette — gondja volt arra, hogy (irányításával) az ottani magyar munkások is tömörüljenek. Célja egy olyan munkásegylet volt, amely „a politika kizárásával” kulturális és sportcélokra egyesíti az odaszakadtakat. Törekvése sikeres volt. 1923 tavaszán felkereste őt a szófiai magyar munkások küldöttsége, és felkérte az alakuló egyesület tiszteletbeli elnökségének elvállalására. Az ügyvivő — mivel ez volt a célja — a felajánlott tisztséget, a külügyminiszter utólagos jóváhagyását feltételezve, elfogadta. Arra, hogy a politika kizárására irányuló törekvés mögött mennyire maga a politika húzódott meg, Kiss Sándor újabb jelentései vetnek éles fényt. A Szófiai Magyar Munkások Petőfi Kultúr Köre — így hívták a Petőfi centenárius évében létrejött egyesületet — számára június végén „minél nagyobb számú, lehetőleg politikától mentes, hazafias vagy népszerűen tudományos irányú könyvet” kér. Kérésének azzal adott nyomatékot, hogy jelezte: újabban a Bécsi Magyar Újságtól — ez volt az európai magyar emigráció egyik leghatékonyabb szócsöve — járt Szófiában valaki és felajánlotta, hogy a lap kiadmányaiból ingyen és annyit küldenek, amennyire szükség van. „Márpedig — fűzte az ügyvivő hozzá — a tagok azt fogják olvasni, amit kapnak; főleg amit ingyen kapnak.”

A követség kérését a Külügyminisztérium a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumhoz továbbította, így hosszú hónapok teltek el és Kiss Sándor még mindig nem kapott választ. A türelmét vesztett diplomata október 19-én sürgető levelet küldött. Az érvelés az előző levelével azonos, ám részletesebb, a hangvételben pedig ingerültség bujkált. Az egyesület „a tél folyamán csak könyvekkel és előadásokkal szórakoztathatja, nevelheti tagjait, s ha a tél beállta előtt nem adunk könyvet a kezükbe, a Népszavához és a Bécsi Magyar Újsághoz fordulnak, ahonnan bizonyosan *tüstént* (eredeti kiemelés — P. P.) küldenek annyit, amennyit csak kérnek tőlük. Most még hálásak a »Petőfi« munkáskör tagjai, mert folyton érzik az állam segítő kezét, de ha nem folytathatjuk tervszerűen a nevelés munkáját, a Népszava örömmel vállalja helyettünk.”

Amikor e levél megíródott, már két napja úton volt Szófia felé a válasz, és vele együtt hat csomag könyv. Nagobbik része a régebbi egylet — az intelligencia — számára, kisebbik hányada a munkásoknak.

Nem sokkal később az adományozók között megjelent a Belügyminisztérium is. A Külföldi Magyarság című lap szerkesztője, Nagy Béla Szófiából visszatérve igen dicsérte a munkásegylet tevékenységét és azt ajánlotta, hogy a belügyminiszter könyvtárat ajándékozzon az egyesületnek és egy — futball-labdát. A miniszter külügy kollégájának a véleményét kérte, majd elindult a szállítmány Szófiába.

A támogatás azonban ezzel még nem fejeződött be. Egyrészt saját forrásból a Külügyminisztérium is küldött könyveket az egyletnek, másrészt pedig intézkedése nyomán a munkáskör felkerült az Országos Könyvforgalmi és Bibliográfiai Központ listájára, arra a listára, amelyen azok a külföldi magyar intézetek szerepeltek, amelyeknek könyvekkel és folyóiratokkal való ellátásáról e központ gondoskodott. Így nemhogy megszűnt a kezdeti hátrányos megkülönböztetés, amely az első könyvszállítmánynál még megmutatkozott, de olyan kiadványoknak is a birtokába jutott az egyesület, amelyek feltehetőleg jóval meghaladták a mindössze 60 tag kulturális érdeklődését, műveltségi színvonalát.

Az aktákból pontosan meg lehet állapítani, hogy a válogatók milyen könyveket is küldtek Szófiába, így az is világosan látható, hogy e munkák túlnyomó hányada valóban mentes volt még a rejtett propagandától is. Zömmel ismeretterjesztő, az egészséges életmódra nevelő, egészségügyi felvilágosító munkák, valamint a magyar irodalom gyöngyszemei (mint Petőfi összes művei, a Mikszáth-i életmű kötetei, amelyek egyébként érdekes módon messze többségben voltak a Jókai regények közül kiválasztott munkával) sorakoztak közöttük.

Az igazi politikum nem is a könyvek révén esetleg kifejthető rejtett propaganda volt. Hanem sokkal inkább az a siker, hogy a szófiai munkásokat távol lehetett tartani a bolgár belpolitikai küzdelmektől. Nemeskéri Kiss Sándor 1924 márciusában a munkásegylet tevékenységének mérlegét megvonva nem kevés elégedettséggel állapította meg, hogy az egylet tagjai 1923 őszén megtagadták a „kommunista zavargásokban” való részvételt, — vagyis amikor Bulgáriában szélsőjobboldali fordulatot hajtottak végre, akkor a magyar munkások nem cselekedtek az osztályszolidaritás szellemében.¹²

Vélics László müncheni konzul 1925 szeptemberében — miután ez az esztendő egy sor olyan nagyobb szabású tanulmányutat eredményezett, amelyeknek a bajor főváros volt a kiindulópontja — lelkes hangon utal vissza több korábbi jelentésének ismételten bebizonyosodott állítására, mely szerint „a külföldiek magyarországi tanulmányútjainak előmozdítása, tervszerű irányítása s programszerű felkarolása minden egyéb propaganda módszernél alkalmasabb arra, hogy a külföldiekkel nemcsak hazánkat úgy ismertessük meg, mint ahogy az a propaganda szempontjából a legkívánatosabb, hanem hogy a legszélesebb köröknek a szimpátiáját egyszer s mindenkorra biztosítsuk”. Az ilyen utakon formálódott „személyes kapcsolatok nyomán támadt szubjektív érzések (a látogatókban) oly mély gyökeret vertek, hogy ezeket sem rosszindulatú, sem pedig ellenséges beállítású hangulat s hatás kitépni nem képes”.

A külföldiek magyarországi útjainak a fontosságát messze nem csupán a müncheni konzul ismerte fel, és azt is hozzátehetjük, hogy a rendszer kiépülésével párhuzamosan hamar megindulnak az első lépések diákok, tanárok, politikai szakírók, tudósok magyarországi invitálására, illetve az ilyen utak könnyítésére. Az ezen utak közül nemcsak méretei, hanem a jövőt illető jelentősége miatt is kiemelkedik a diák-turizmus, ezen belül a diákcserék előmozdítása. Ebben a munkában a politikai hírszerző osztály számottevően támaszkodhatott a 15 szövetségből — többek között az 1872-ben alakult Egyetemi Körből, az Orvostanhallgatók Segélyező és Önképző Egyesületéből, a József Műegyetemi Segítő Egyesületből, az 1901-ben létrejött Bethlen Gábor Körből, a Szent Imre Körből — 1920. február 9-én alakult Magyar Egye-

temi és Főiskolai Hallgatók Országos Szövetségére, a MEFHOSz-ra. Úgy tűnik, hogy ezen a területen a magyar propaganda munkásai gyorsabbak, mozgékonyabbak voltak a csehszlovák államot majorizáló csehekénél, akik (jóllehet egészében évtizedek óta összehasonlíthatatlanul intenzívebb propagandát űztek) csak 1922 derekán kezdtek — a berni magyar ügyvivő jelentése szerint — a diákcserék fontosságát felismerni és ennek szellemében cselekedni.¹³

A MEFHOSz a külkapcsolatok ápolására saját külügyi osztályt hozott létre és eredményes munkát végzett. Tevékenységét nehezítette, hogy a meghívásoknál — anyagi eszközei felettébb végesek lévén — kimondottan a viszonyosságra helyezte a hangsúlyt. 1923-ban már olyan komoly kapcsolatokkal rendelkeztek, hogy Németországba — cserealapon — mintegy 400 diák útját szervezték meg. Nagy súlyt helyeztek az észtra, a svéd és a finn kapcsolatokra is; ezekben a relációkban összesen mintegy 100 diák cseréjét bonyolították le ebben az esztendőben. Sikerült kapcsolatot kiépíteniük Hollandia felé is; Ausztriába, Lengyelországba, Olaszországba, Franciaországba 1923-ban indultak el az első diákok. Az angol kapcsolatokat az ottani családi élet zárkózottsága — amely nem engedte meg, hogy idegenek lépjenek be lakóként az otthon falai közé — akadályozta, 1923 nyarán azonban úgy tűnt, hogy megfelelő baráti támogatás révén sikerül egy 20 tagú cserét lebonyolítani.¹⁴

Ez az áttekintés is jól mutatja a kapcsolatok három jellegzetességét. Az egyik az, hogy a győztesek felé nem sikerült megfelelően nyitni. A francia csere kis létszámú volt, az angol — mint láttuk — 1923 nyarán még csak a szervezés stádiumánál tartott. A másik sajátosság, hogy a cserében kiugróan magas aránnyal szerepeltek a németek, tehát az ilyen utazások nyilván a német–magyar „sorsközösség” gondolatát cementezték. Új elem viszont az észtrai, illetve a keleti — és ezen belül a finnugor — reláció tudatos előtérbe helyezése.

Az annak vélt, illetve tényleges nyelv- és vérrokonaink felé való fordulás nemcsak a diákturizmusban, hanem szinte általánosan jellemző. A kultuskormányzat az 1923. évi tanév elejére a budapesti Horthy Miklós kollégiumban 100 helyet tartott fenn török, finn és észtra főiskolai hallgatók részére. Feltehetőleg szervezési fogyatékoságok is szerepet játszottak benne, de tény, hogy október végéig e helyekre mindössze egyetlen észtra hallgató jelentkezett. Ekkor a 100 helyből ötvenes átengedtek a magyar hallgatóknak, ám a még rezervált 49 üres helyre november 20-ig várták a külföldiek jelentkezését, majd a második félélvre ismét 50 külföldinek tartottak fenn kollégiumi szállást.

A kapcsolatok fellendítésének nem csupán a kedvezményes, vagy esetenként ingyenes elhelyezés biztosítása volt az eszköze, hanem emellett az első világháború után általánossá váló vízumoztatással járó illeték elengedése, valamint az utazási költségek mérséklése, esetenként teljes mellőzése lett szokásossá. És megint nem csupán a diákok körében.

Így — például — Hevesy Pál, a párizsi követség ügyvivője 1923-ban hónapokkal korábban jelzi, hogy az Institut de Droit International — vagyis a nemzetközi joggal foglalkozó tudósok nemzetközi társasága — augusztus 21-től Bécsben fog ülésezni. A tanácskozás egyik jövőendő résztvevője, Sir Thomas Barclay, egyébként Párizsban praktizáló ügyvéd és egyben a párizsi angol nagykövetség — úgymond — „kéz alatt jogi tanácsadója” azzal a kéréssel fordult a magyar diplomatához, hogy

gondoskodjon számára „egy jó hajókabinról”, mert ez alkalomból Bécsből szeretne a magyar fővárosba lerándulni. Egyben azt szuggerálta: magyar érdek lenne egy hajóstársaság vendégszeretétét felajánlva a kongresszus résztvevőit Budapestre invitálni.

Gerevich Zoltán, a politikai hírszerző osztály vezetője azt írta az aktára, hogy „a kongresszus tagjainak magyarországi látogatása propaganda szempontból kiváló jelentőséggel bír és ennek előmozdítása a legnagyobb mértékben kívánatos”. Ebben az időszakban a Külügyminisztériumon belül létezett egy Duna-osztály — a nagy folyó, mint nemzetközi vízi út problémáival foglalkozott —, ott ellenben nem a távlatos politikai célokat, hanem a konkrét napi nehézségeket tartották szem előtt, ezért úgy foglaltak állást, hogy az egyetlen létező, nem állami, hanem tőkés tulajdonban lévő hajóstársaság ilyen nagy anyagi áldozatot jelentő befolyásolása „nem mutatkozik célravezetőnek”. Ezeknek az éveknek a különösen nyomorúságos viszonyai közepette a gazdasági szempont számos magas röptű politikai elgondolásnak szárnyát szegte. Ebben az esetben azonban nem ez történt. Rövid négy nappal a Duna-osztály elzárkózó álláspontja után Hevesynek már egészen másfajta utasítást fogalmazott Gerevich Zoltán: a hajóstársaság igazgatósága Bécs–Budapest között „ingyen hajójegyet, az utazás folyamán ebédet és az itt-tartózkodás tartamára a Zsófia hajón 15 személy részére hálófülkét bocsát szintén díjmentesen rendelkezésre. A szükséghez képest a visszautazásra 50% vasúti menetdíjkedvezmény is kilátásba helyezhető”. Mindezen túlmenően utasítást kapott a bécsi követség is, hogy a „kirándulókat minden lehető támogatásban részesítse”.

Természetesen e kedvezmények sem voltak olyan csábítóak, hogy a magyar fővárosba az egész kongresszust, vagy annak nagyobbik részét el lehessen hozni. 29-en azonban jelentkeztek, és el is jöttek. A Külügyminisztériumban ügyeltek arra, hogy a háttérben maradjanak, hiszen a hatékony propagandának egyik nagyon fontos előfeltétele volt, hogy ne a hivatalos politika tényezői, hanem a társadalmi élet reprezentánsai nyilvánuljanak meg. Így a vendégeket a Külügyi Társaság fogadta, kala-uzolta, uzsonnáztatta. A számlát ellenben a Dísz téren egyenlítették ki...¹⁵

A különféle tanulmányi kirándulásoknak a világháború által olyannyira felszított népek–nemzetek közötti gyűlölködések lappangó maradványainak eloszlatásában való jelentőségét a Nemzetek Szövetségében, a Népszövetségben is felismerték. Ezért felhívással fordultak a tagállamokhoz, hogy az ilyen csoportokat menetdíjkedvezményben részesítsék. A genfi szervezet kérésére sok állam adott kedvező választ — a magyar kormány szintén igenlő állásfoglalását Baranyai Zoltán, a Nemzetek Szövetsége mellett működő magyar titkárság vezetője 1924. március 31-i levelében hozta a Népszövetség főtitkárának tudomására —, majd a nemzetközi szervezet 1924. szeptember 23-án közgyűlési határozatban foglalkozván az ügyel újabb indítványokat tett. Egyrészt ismételten kérte, hogy az egyes országok a diákcsererekcióval foglalkozó szervezetek kéréseit pozitívan fogadják, másrészt azt is proponálta, hogy a tudományos célból utazó tudósoknak és tanároknak szintén nyújtsanak hasonló menetdíjkedvezményt. Egyben azt is szorgalmazta, hogy ezekre a célokra létesítsenek pénzügyi alapot.

Ez utóbbi indítványt az tette szükségessé, hogy a közlekedési eszközök jelentős része a korabeli tőkés országokban nem volt közkézen, tehát a kedvező állami állás-

foglalás keresztülvitele sokszor a tőkés vállalatok saját — csupán befolyásolható, de határozottan meg nem szorítható — döntésétől függött. Magyarországon a vasutak zöme állami tulajdonban volt, a kirándulók által olyannyira kedvelt hajózás ellenben már nem.

A magyar kormány nemcsak szavakban reflektált igenlően a genfi felhívásra, hanem a gyakorlatban is — hiszen érdeke volt, és ezért már eddig is hasonlóan cselekedett — igyekezett segíteni.

1924 nyarán egy franciaországi felső-kereskedelmi (tehát középiskola) 50 fős csoportja Konstantinápolyig turnézott, hazafelé pedig Magyarországot is meglátogatta. Számukra az illetékes kereskedelemügyi miniszter a román határtól Budapestig 50%-os díjmérsékletet engedélyezett, a Bécsbe vezető hajóútra ellenben — a fentebb említett okból — már nem kaptak kedvezményt. A kirándulás magyar szakaszának tanulmányi célja Magyarország gazdasági helyzetéről egy francia nyelvű előadás meghallgatása, a csepeli szabadkikötő — mint a Balkán felé irányuló kereskedelem egyik fontos láncszeme — megtekintése és néhány fontosabb, exportra dolgozó magyar gyár meglátogatása volt. 1925 tavaszán egy lengyel leánygimnázium Olaszországból Magyarországon keresztül történő visszatéréséig nyújtanak félárú vasúti jegyet.¹⁶

A fennmaradt iratok pergetése azt a benyomást kelti, hogy ezen a téren is — akarva-akaratlan — a német kapcsolatok helyreállítására tevődött a hangsúly. Hiszen itt sem volt minden rendben, bármennyire is a könnyebb ellenállás irányába ment a propaganda, amikor a német kapcsolatoknak kezdettől fogva túlsúlyt adott, ennek a relációnak is meg voltak a maga tehertételei. Németországban annak idején igen rossz visszhangot szült, hogy Károlyi Mihály kormányzata az 1916. évi román betörés visszaszorításában oroszlánszerepet játszó Mackensen tábornagyot internálta, később a weimari Németországban széles körök ellenszenvét váltották ki a fehérterror rémtettei, és nem kevés ellenszenv övezte a túlnyomó részt németek lakta Nyugat-Magyarország megtartását célzó magyar törekvéseket, a lakosság széles körei könnyen hitelt adtak a nagynémet propaganda állításainak, mely szerint a magyarországi németek nemzetiségi elnyomás alatt élnek. Ha mindezt tekintetbe vesszük, akkor könnyen belátható, hogy még a német közvélemény rokonszenvének felkeltése sem ígérkezett egyszerű vállalkozásnak.

1925 húsvétján a müncheni népfőiskola 90 fős csoportja látogatott Budapestre, ahol ingyen kaptak kollégiumi elhelyezést, a vasúton 33%-kal, a Bécs-Budapest közötti hajóúton 50%-kal olcsóbban közlekedhettek. Az utazás magyar részről igen nagy sikernek számított, annál is inkább, mert egy Nawiaszky nevű müncheni egyetemi tanár a tanulmányúton résztvevők előtt — még útra kelésüket megelőzően — előadást tartott a magyarországi német kisebbségekről, és abban „a legotrombább rágalmakat szórta Magyarország ellen s mindenképp azon volt, hogy a résztvevőkbe a fogadtatás s mutatott barátság őszintesége elleni kételyt oltsa”. A tanulmányút résztvevőinek alkalmuk nyílt „az állításoknak utánajárni s az ellenkezőjéről meggyőződni”. Így a túra azért is sikert hozott magyar szempontból, mert egy nagyobb csoport előtt cáfolták meg a magyarországi németek — otthonról nagy érzékenységgel, sokszor túlzott idegeskedéssel figyelt — helyzetéről terjesztett, többnyire megalapozatlan vagy legalábbis erősen eltúlzott híreket.¹⁷

A németek, illetve a finnek, észtek, törökök felé fordulást nemcsak külső, hanem jelentős mértékben belső tényezők is magyarázták. A trianoni béke sokak számára kizárólag vagy elsősorban érzelmi kérdés volt, amelyben főleg a Nyugat ismételt „árulását” látták, ezért a távlatos, a realitásokkal számot vető politika szempontjait nem tudták, nem voltak hajlandók mérlegelni.

1924 elején Baranyai Zoltán azt javasolta a Külügyminisztériumnak, hogy célszerű lenne a Nemzetek Szövetsége néhány főtisztviselőjét tudományegyetemeinken való előadások tartására meghívni. A Dísz téren egyetértettek a tervvel és megkelesték a szóba jövő négy egyetem rektorát. A budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem viszonylag gyorsan válaszolt — de az egyértelmű felelet helyett az esetleg meghívhatók névsorát tudakolta. A szegedi Ferenc József Tudományegyetem és a pécsi Erzsébet Tudományegyetem azt tartotta leghelyesebbnek, ha hónapokig hallgatásba burkolózik, Debrecenből ellenben május végén megérkezett a nyakas válasz: a négy kar egyhangú állásfoglalása alapján az egyetemi tanács május 23-án úgy foglalt állást, hogy a Népszövetség „vezető embereinek” meghívását „magyar nemzeti szempontból nem tartja kívánatosnak”.

A minisztériumban jó néhány hétig csendesen merengtek a kudarc felett, azután július végén lakonikus szárazsággal tájékoztatták az ötletet felröppentő genfi diplomatát.¹⁸

Ezek a kedélyhullámzások nem befolyásolták az Egyesült Államok társadalomához fűződő kapcsolatok kialakítását, hiszen az USA nem volt megelégedve a versailles-i békeművel, és az is köztudott, hogy a trianoni békét nem írta alá, hanem Magyarországgal 1921. augusztus 29-én különbékét kötött. Ezekre a tényekre azután az ilyesmire mindig fogékony magyar közvéleményben a legendák egész sora épült. Tudni vélték, hogy Washington képviselői keményen elleneztek az angol és főleg a francia álláspontot, holott a helyenként valóban heves viták — miután Magyarország amputálásában lényegében egyetértettek — csupán a nagyon is alárendelt jelentőségű kérdések körül zajlottak. Mindehhez járult még a nagy számban kivándorolt magyarságnak az ó- és újhaza között hidat alkotó szerepe.

Ellenben a nagy távolság, következőleg az utazás magas költségei, a szegénységnek még a cserét is sokszor bénító hatása a kapcsolatok kiépülésének ütemét lelassította, mértékét kisebbítette.

A lansingi Amerikai–Magyar Társaság kezdeményezésére 1923 őszén egy olyan tanár- és diákcsera akció körvonalai bontakoztak ki, amelynek keretében az egyetemi közgazdaságtudományi kar — a mai Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem elődje — mezőgazdasági szakcsoportján három tanár vagy hallgató kezdi meg magyarországi tanulmányait, az Eötvös Kollégiumban pedig a magyar állam költségén teljes ellátásban részesülnek. 1924 tavaszára az is tisztázódott, hogy cserében a michigani egyetem kiket fog meghívni. Doby Gézá, az agrokémia nyilvános rendes tanárát és Kotlán Sándort, az Állatorvosi Főiskola kórbonctani tanszékének segédtanárát invitálták „látogató tanár”-nak, ami feltehetőleg mai fogalmaink szerint posztgraduális képzést jelentett. Emellett az illetők „a tanársegédi teendők végzését is hajlandók” voltak vállalni.

Így álltak a dolgok, amikor az egész magyar–amerikai tanár- és diákcsera ügyének irányításával megbízott Teleki Pál, valamint 1923 júniusában egy dátum és cím-

zés nélküli, ám teljesen hitelesen pro domo-szerű feljegyzésben rögzítette Daruváry Géza külügyminiszter számára a csere jelentőségét, illetve a megvalósításhoz — azt nem tudjuk, hogy csupán Teleki megítélése szerint, vagy az amerikaiak által szorgalmazott — nélkülözhetetlen feltételeket. Előljáróban közölte, hogy a Michigan Egyetem a már említett két tanáron kívül felajánlott még egy helyet egy asszisztensnek. Az 1925/26-os tanévre pedig „még 4–7 helyet fognak rendelkezésre bocsátani és azután kiterjesztik az akciót több amerikai egyetemre.

Ez — folytatta — egy pozitív eredmény és alap, amelyen végre ténylegesen lehet ellensúlyozni a csehek hasonló, nagy pénzen folytatott akcióit. Nekünk ezek a kiküldetések pénzbe nem kerülnek (úgy volt, hogy az útiköltséget is az amerikai fél állja — P. P.), de az amerikaiak elvárják, hogy evel szemben néhány végzett hallgatót, esetleg egy tanárt is a magunk részéről meghívjunk. Arra nem néznek, hogy a számok egyformák legyenek. Meggyőződésem, hogy a négy hallgató és egy professzor meghívása óriási eredményt okozna. Ezeket azonban el kell helyezni, ami meglévő kollégiumokban nem lehetséges. Az amerikaiak nem képesek megszokni a mi szegény diákjaink koldus kosztját, az viszont lehetetlen, hogy egy kollégiumi kosztját az amerikaiak miatt amerikai nívóra emeljük. (Úgy a költség, mint az egyenlőtlen elbánás miatt).” Ezért azt javasolta, hogy a diákok részére egy négyosztós, a professzor számára pedig egy háromosztós lakást kell nyújtani, a kosztot pedig a Vallás- és Közoktatási Minisztérium tisztviselői étkezdéjében kell megszervezni.

A külügyminiszter Teleki javaslata szellemében már az egyik minisztertanácsi ülés alkalmával kérte a kultuszminiszter és a népjóléti miniszter segítségét, majd június 30-án írásban is megismételte kérését. A kedvező elintézéséhez mindez sem volt elégséges. A kultuszkormányzat szokásosan lassú válaszainak megfelelően augusztus 13-án született meg az elutasítás: az amerikaiak vázolt módon való elhelyezése „megvalósíthatatlan”. A levelet aláíró helyettes államtitkár visszakanyarodott az előljáróban említett kollégiumi elhelyezés gondolatához, ellenben az eredeti számokat felemelte, 12-re módosította, „akik között tetszés szerinti számban tanárok is lehetnének”. Annak érdekében, hogy a jövőbeni vitákat elkerülje, a levél végén még önérzetesen leszögezte: „A magyar állam a leírt módon való elhelyezéssel a legjobb alkalmat nyújtja arra, hogy az amerikaiak Magyarországon töltendő idejüket a lehető legtanulságosabban használják ki. Ennél azonban többet nem tehet”.

A Külügyminisztériumban ennek ellenére sem nyugodtak meg az elutasításban. Feltehetőleg magához a kultuszminiszterhez fordultak. Azt nem tudjuk, hogy Klebelsbergnek mi volt a személyes meggyőződése, tény viszont, hogy szeptember 5-én aláírt egy olyan levelet, amely egészen kurtán elutasította a Dísz téri proposíciót.¹⁹

Az igen töredékesen fennmaradt iratokból nem lehet eldönteni, hogy ezek után végül is mi történt, a rendelkezésre álló akták mégis mintha azt sugallnák, hogy a kérdés lekerült a napirendről. Mert egészében olyan esetekről szólnak nagy figyelemmel, amelyeknek a michigani tervezett akciónál messze kisebb volt a jelentőségük, és ugyanakkor ezeknek az ügyeknek is közös jellemzőjük a pénztelenség; úgy akarnak propaganda sikert elérni, hogy az lehetőleg mennél kevesebb kiadást jelentsen.²⁰

Az amerikai magyar diák- és tanárcsere átvezet bennünket már a külföldi magyar vendégtanári állások, magyar tanszékek témájához.

Ebben a kérdésben elsősorban a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium volt az illetékes, ellenben a kezdeményezést a Külügyminisztérium, majd a Külügyi Társaság vállalta magára. 1920 május végén a külügyminiszter levélben hívja fel a kultuszminiszter figyelmét a csereprofesszori intézmény fokozottabb kiépítésének fontosságára. Hangsúlyozza, hogy nem illetékes a kérdés eldöntésére, ellenben „készségesen” felajánlja a külképviseletek támogatását, egyben javasolja, hogy a tárgyalásokat a küszöbönálló békekötés nyomán lehetne elkezdni, a csere mikéntjére pedig azt, hogy — „a valutáris nehézségek miatt” — mindig a fogadó fél fedezze a vendégtanár költségeit.

A Külügyi Társaság előterjesztése jóval részletesebb és — feltehetőleg a levelet aláíró nagyműveltségű diplomáciatörténész Horváth Jenő ügyvezető igazgatóhelyettes jóvoltából — az addigi előzményekre támaszkodó. Elmondja, hogy a csereprofesszorság a múlt század végén lett bevett intézménnyé Anglia és Amerika, Spanyolország és Latin-Amerika, Németország és az Egyesült Államok, Észak- és Dél-Amerika között. Három-hat havi időszakra német, francia és angol egyetemi tanárok meghívását javasolja, míg a kiküldetések színhelyéül Berlint, Párizst, Londont, „esetleg” Oxfordot vagy Cambridge-t, az amerikai Harvard-ot vagy esetleg más amerikai egyetemet, illetve Helsinkit és Tokiót hozza szóba.²¹

A javaslat ismét jól mutatja, hogy a korabeli külpolitikai gondolkodás a világháború keserves évei ellenére sem hirdeti meg a „los von Berlin” jelszót, hiszen a lista elején itt is a német főváros szerepel, és ezt az alapállást egészíti ki új elemként a finn, valamint — nem csekély délibábos, romantikus képzeteket sejtetve — a japán főváros felemlítése.

Az élet kemény tényei azonban ezen elképzelések megvalósítását csak nagyon részlegesen tették lehetővé, illetve más irányú lépésekre adtak módot.

Berlinben Gragger Róbertnek, a kitűnő irodalomtörténésznek az igazgatóságával még a háború kellős közepén, 1916-ban létrejött a magyar Tudományos Intézet, a Collegium Hungaricum, amely tulajdonképpen a berlini egyetem magyar tanzékeként működött, és amelyet az összeomlás sem temetett maga alá. Münchenben, Dél-Németország középpontjában ellenben 1924 derekáig sem sikerült egy magyar lektori állást létesíteni. Hiába törekedett Vélics László már 1921-től — amikor a bajor fővárosban állomáshelyét elfoglalta — arra, hogy az ottani illetékes körök a magyar lektorátus kérdését „komoly megfontolás tárgyává tegyék”. A bajor kultuszminiszter nem rejtette véka alá, hogy nem csupán pénzügyi nehézségekről van szó, hanem arról is, hogy a mérvadó egyetemi körök szerint „Magyarország teljesen francia befolyás alá került”, és ezért a közeledési kísérleteket, így a lektorátus létesítését, teljesen feleslegesnek ítélték. A rendszeres és szoros diákkapcsolatok, a sajtóban — részben éppen ezek nyomán megjelent — cikkek, a kulturális téren elért eredmények, amelyek közül a Petőfi centenáriumon rendezett müncheni ünnepség kiemelkedően jól sikerült, mindez 1923-ra magyar szempontból jelentősen megváltoztatta a helyzetet, pontosan annyira, hogy most már „csupán” a pénzügyi akadályokat kellett volna valahogyan áthidalni. A feladat egyfelől az volt, hogy a lektorátus költségei legalább kezdetben ne terheljék a bajorokat, másfelől pedig azt a benyomást kellett kelteni, mintha Pukánszky Bélát — aki valójában a magyar Külügyminisztériumnak és a kultusztárcának volt a kiszemeltje — a németek jelölnék a lektori állásra. Pu-

kánszky — aki korábban egyébként Bleyer Jakab miniszteri titkára volt, és ezért feltehetőleg nem is volt olyan nagy győzelem a németekkel való elfogadtatása, és aki ekkortájt az egyetemi közgazdaságtudományi karon volt nyelvtanári állásban — azonban nem fogadta el azt a Vélicsék számára áthidalónak tűnő megoldást, hogy munkahelyén fizetéses szabadságot nyerve lássa el a müncheni lektori teendőket. Azt kívánta volna, hogy élvezett illetményein kívül „a németországi súlyos gazdasági viszonyoknak megfelelő pótdíjban” is részesüljön. Ráadásul a Kar is ragaszkodott személyéhez — Vélics szerint „bámulatos” német nyelvtudása volt —, tudta, hogy az egy éves szabadsággal a kérdés nem oldódna meg, „következzenek a többi évek”, így azután az ügy még 1924 derekán is egy helyben topogott.²²

Nehezen alakult a párizsi magyar tanszék betöltésének az ügye is. Pedig a Sorbonne-on már a múlt század utolsó évtizedei óta volt Kont Ignác személyében magyar professzor. Kont először saját kezdeményezésére kapott engedélyt az egyetemtől, hogy magyar nyelvű előadásokat tartson, majd később a francia, valamint a magyar kormány megállapodott a magyar tanszék felállításáról és annak fenntartásához a két kormány egyenlő arányban — 4500–4500 frankkal — járult hozzá. Kont halála után a francia kormány egyoldalú elhatározással Louis Eisenmann-nal, egy magyar származású szlavistával töltötte be a megüresedett professzori állást. Eisenmann a polgári radikálisokhoz, Seaton Watsonhoz állott közel, így azután a magyar kormány számára „veszedelmes”, „kétes nemzetközi egyéniség”. „Vezérfonala — olvashatjuk egy külügyminisztériumi, valamikor 1920–1921-ben keletkezett belső feljegyzésben — már a háború előtt a német feudalizmus és osztrák–magyar oligarchiának, a francia–orosz szövetség által való megsemmisítése és a Tyrann államok helyén nemzetiiségek szerint alakuló kis független államok létesítése volt. *Előadásainak veszedelmességére már 1914 előtt felhívta a bécsi közös külügyminisztérium a magyar kultusz-kormány figyelmét.* A kultuszminisztérium ma is figyelmeztet arra a rendkívül káros hatású munkára, melyet Eisenmann a sorbonne-i magyar tanszéken kifejt és különösen félti tőle a kiküldött 8 magyar egyetemi hallgatót.” (Eredeti kiemelések — P. P.)

A világháború után a magyar tanszék kérdését maga a francia fél vetette fel először. Fouchet budapesti francia követ először azt szerette volna, hogy a magyar kormány a hátralékos évi 4500 frankokat visszamenőleg fizesse ki, majd amikor belátta ennek lehetetlenségét, akkor belement volna a tartozások meghatározott összegű megváltásába. A jövőt illetően a tanszék számára évi legalább 4000 frankos támogatást kívánt, cserében viszont a magyar kormány jogot nyerne arra, hogy „a tanszék betöltésénél egy neki kedvező, de francia állampolgárt a francia kormánnyal megegyezően jelöljön”. Mivel nyilvánvaló volt, hogy Eisenmann-t a magyar kormány nem fogja elfogadni, ezért az idézett szövegből olyasmire lehet következtetni, hogy Párizsban készek lettek volna Eisenmann mellett egy másik egyetemi tanár kinevezésére is.

Budapesten ellenben ezt az engedményt kevésnek tartották. A kultuszminisztériumnak és a Külügyminisztériumnak is — meglehetősen irreálisan — az volt az álláspontja, hogy a tanszék betöltésénél „csak magyar állampolgár és a magyar kormány jelöltje jöhetne tekintetbe”. Ez volt a budapesti vélemény annak ellenére is, hogy az esetleges viszonyosság — tehát, hogy francia állampolgár kerüljön a budapesti francia tanszékre — eleve kizárták, hiszen a köztisztviselőkre vonatkozó tör-

vény csak magyar állampolgárok alkalmazását engedélyezte. És így foglaltak állást annak ellenére is, hogy a párizsi követség jelentése alapján világos volt: a francia javaslat nem jelent diszkriminációt, mert „a háború óta sem a görög sem a román, sem a cseh, szóval egyetlen egy nemzet katedrájának betöltője sem idegen állampolgár”.²³

A húszas évek első felében nem sikerült a Helsinkibe tervezett kiküldetéseket sem megvalósítani. Jungerth Mihály tallini ügyvivő — akit a magyar kormány a finn fővárosba is akkreditált — 1925. február 25-i jelentésében az ilyen irányú tárgyalásainak eredményéről számolt be, és ez azt mutatta, hogy még mindig csak az elvek, illetve a gyakorlati megvalósításhoz vezető utak és módok mérlegelésénél tartottak.

Ellenben — ugyancsak Jungerth Mihály nevéhez fűződően — tartalmas kapcsolatok formálódtak az észtl-magyar relációban.

Észtország sok évszázados elnyomás után, a cári Oroszország bukásával nyerte vissza 1918-ban állami függetlenségét, ezért természetes, hogy saját nemzeti kulturális intézményeinek kiépítésében nem nélkülözhetette a külföld segítségét. Az ország gazdasági-társadalmi-kulturális viszonyaira a német és az orosz szomszédság (uralom) nyomta rá a bélyegét, így érthető, hogy — például — a tartui (dorpáti) egyetemen az észtl tanárok mellett németek, oroszok és persze az észtlai népek fiai, finnek és svédek is tanítottak. Ezen túl azonban az észtlket azt szerették volna, ha Magyarországról is érkeznek tanárok. Már 1921-ben diplomáciai úton kérdést intéztek a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumhoz, hogy hajlandó-e a tartui egyetem katedráira magyar egyetemi tanárokat kiküldeni. Itt tehát szó sem volt semmiféle állampolgársági megszorításról, a külföldi tanárok a belföldiekkel teljesen azonos jogviszonyban álltak a tartui egyetemmel. A kultuszkormányzat az egyes magyar egyetemek tanácsaihoz fordult javaslatokért, a szépen induló akció azonban elakadt a pénzügyminisztérium merev álláspontján. A jelentkező tanárok ugyanis azt firtatták joggal, milyen biztosítékot kapnak arra, hogy 5–10 éves észtlországi szolgálat után hazatérve állásukat elfoglalhatják. A pénzügyi tárca illetékesei nemhogy semmiféle garanciát nem akartak adni, hanem kifejezetten leszögezték: „az állami alkalmazottak létszámának folyamatban lévő, illetőleg esetleg a jövőben még szükségessé váló további apasztása és a megfelelő állásoknak csökkentése folytán a szóbanlevő tanároknak megfelelő elhelyezése előreláthatólag nagy nehézségbe ütköznék”. Hiába írta 1923 áprilisában a tallini ügyvivő, hogy e terv révén „nemcsak egynéhány magyar tudós elhelyezéséről történik gondoskodás, hanem a magyar kultúrának és a nemzeti gondolatnak oly utat építünk a külföldre, melyet ellenségeink aligha lesznek képesek egyhamar eltorlaszolni”, a pénzügyi kormányzat a maga szűk szempontjain — amelyek természetesen nem pusztán kötődésből, hanem a zilált gazdaság számára elviselhetetlen terhet jelentő túlnépesedett közszoalati létszám valóban elengedhetetlen csökkentéséből fakadtak — nem volt hajlandó túllépni.

A pénzügyminisztérium elutasítása a kultuszkormányzat levelére volt válasz, ezért a Külügyminisztérium 1923 november derekán maga is kísérletet tett a rendezésre. „Az észtl kormány meghívása, mely az észtl nép körében spontán megnyilvánuló magyarbarátság eredménye, és (az) észtl-magyar faji összetartozandóság érzetének ébrentartására legalkalmasabb eszköz, igen nagy kulturális és külpolitikai jelentőséggel bír, mert alkalmat nyújt arra, hogy a tudomány útján a magyar mentalitás

a külföld előtt kifejezésre jusson és szellemi izoláltságunknak véget vessen.” Ezekkel az érvekkel próbálták a Dísz téren a két éve húzódó ügyet dűlőre vinni.

Az észtek részéről olyan nagy volt az oktatók iránti igény — a tartui egyetemen egy sor katedra nem volt betöltve —, hogy közvetlen (tehát a Vallás- és Közoktatásiügyi Minisztérium által nem véleményezett) jelentkezéseket is elfogadtak. Ennek viszont a kifogásolható színvonal lett a következménye. Így az egyetem első magyar tanárát — akiről az iratokból csupán az tűnik ki, hogy Csekeynek hívták — később maguk az észtek is „gyenge fajsúlyúnak találták”. 1924 júniusában az egyetem tanácsa Haltenberg Mihály középiskolai tanárt szintén úgy választotta meg a földrajz tanárának, hogy hiányzott a budapesti hivatalos állásfoglalás. A második finnugor tanügyi kongresszus alkalmából Tallinban tartózkodó Teleki Pál és Kogutovicz Manó egyaránt alkalmatlannak minősítették az újdonsült professzort feladatának ellátására. Teleki — aki úgy látta, hogy Haltenberg még az ottani egyetem nem professzori besorolású oktatóinál is gyengébb — arra kérte Jungerthet, minderről a két illetékes tárcának küldjön jelentést.

Számos akta tanúsága szerint a Külügyminisztériumban azt a felfogást vallották, hogy a kimondottan külpolitikai természetű ügyeken túlmenően a minisztériumnak csupán transzmissziós szerepe van, és így a kulturális kérdésekben még abban az esetben sem léptek föl saját álláspont érvényesítésének az igényével, amikor pedig az adott kérdésnek, ha csupán áttételesen is, ám mégis volt külpolitikai jelentősége. Nyilvánvaló, hogy a Teleki Pál észrevételezte eset is ezek közé tartozott. Mégis a Dísz tér reflexiója a tipikusan szokásos volt: gyorsan intézkedtek ugyan (két nappal a jelentés beérkezése után már ment is az átirat Klebelsberg Kunónak), azonban a nyomatékos véleménynyilvánítás helyett csupán „tudomásulvétel és esetleges nagybecsű intézkedés végett”.²⁴

1923 áprilisában a New Yorkban tartózkodó Szabó László, a szegedi tudományegyetem magántanára felkereste az ottani magyar főkonzult és elmondta, a Columbia egyetemen komoly remény van egy magyar tanszék létesítésére, betöltésére pedig őt vették kombinációba. (A tanszék tehát egy főből állott volna.) A tisztséget — hangsúlyozta — csak abban az esetben vállalja, ha a magyar kormány ebben a lépésében morálisan támogatja. Budapesten ugyanis „sok a barátja, de sok az ellensége is — előbbieik inkább klerikális, utóbbiak pedig az ébredőkhöz közelebb álló körökben, s az állásnak elfogadása esetén nem akarná magát magyar részről eredő háttadöfésnek kitenni”. Ezért akarja tudni, hogy van-e otthon iránta bizalom. Néhány hét múlva ugyanez ügyben Clarence A. Manning, a Columbia egyetem szláv nyelvek osztályának igazgatója kereste fel a washingtoni magyar követet. Lényegében ugyanazt mondta, mint korábban Szabó László, és a követ állásfoglalását kérte. Természetesen sem a követ sem a főkonzul nem nyilvánított véleményt — ettől annál is inkább tartózkodtak, mert Szabónak korábban az Est-lapokhoz volt kapcsolata, tehát Winterék szemében a liberalizmus gyanúja lenghette körül, ráadásul Szabó kifejezetten a kormány állásfoglalását kérte —, ezért elindultak a jelentések a Dísz térre, ahol ellenben a kialakult gyakorlatnak megfelelően döntés helyett a kultuszminisztériummal kezdtek levelezésbe, az ottani illetékesek pedig a szegedi egyetemet tartották helyénvalónak megkérdezni. (Hiába sugallt a követ igenlő választ azzal, hogy hangsúlyozta: „mint minden Amerikában, úgy a Columbián való tanszék felál-

lítása is személyes dolgokon fordul mg, s bár véglegesen nem mondhatok, nem tartom kizártnak, hogy a tanszék felállítása vagy dr. Szabó Lászlóval vagy egyáltalában nem fog sikerülni".) Mindebből az következett, hogy a Külügyminisztérium csak szeptember 1-jén küldhette el az igenlő tartalmú számjel-táviratot Washingtonba.

A hosszú hallgatás miatt Szabónak igencsak felborzolódtak az idegei. Augusztus 23-án a főkonzulhoz intézett levelében arról panaszkodott, hogy rovott múltú betörőnek érzi magát, aki ellen nyomozást indítottak, mérgében pedig — azon túl, hogy alaptalanul kritizálta a követség eljárását, elvitatta jóakarátát — a kormányt „kurzus-kilengésekkel” vádolta, valamint azzal is — egyébként, mint láthattuk, szintén alaptalanul —, hogy „ilyen kérdések a magyar királyi kormányt egyáltalán nem érdeklik”.

A napok múltával megérkező válasz azután a háborgó egyetemi magántanárt megnyugtathatta, és a tanszéket valóban el is foglalta. Munkáját Manning — akihez a magyar tanszék is tartozott — szintén eredményesnek tartotta. Winter Károly főkonzul előtt úgy nyilatkozott, hogy „az 1923–24. tanév első felében az előadások megkezdődtek, és amikor a második félévben a rendes előadástervezetbe is befoglaltattak, jelentékeny sikerrel folytak le”. A vezető professzor elismerő szavainál is fontosabb volt azonban az a tény, hogy 1924 május végén ismertté vált: Szabó László több tanítványa, illetve kollégája Magyarországra utazik. Clarence A. Manning mellett a Columbia egyetem egyik legrégebb és legelőkelőbb tanára, a történelmi osztály főnöke, William Robert Shepherd és Frances Haffkine Snow, a Current History főszerkesztője is Magyarországra készült. Széchényi László követ az utazóknak ajánló leveleket — ahogy ő nevezte: bevezető leveleket — adott, annál is inkább, „mivel szomszédaink, főleg a csehek részéről az ilyen amerikai látogatók — főképp ha tanárok — minden képzelhető captatio benevolentiae-ban részesülnek”.²⁵

Mielőtt a diák- és tanárcserék históriájának felelevenítésére pontot tennénk, fel kell vetnünk azt a kérdést, vajon mennyiben próbálták meg a Külügyminisztérium illetékesei a külföldön tanuló magyar egyetemistákat a propagandatevékenységük céljaira felhasználni. A részletes eligazodást az általunk ismert néhány — egymással is felelős — forrás messze nem teszi lehetővé, néhány kontúrt azonban meg lehet húzni.

1922 novemberében Radisics Elemér, a Magyar Külpolitika felelős szerkesztője Bánffy Miklós külügyminiszterhez intézett levelében Gorka Sándor egyetemi tanár javaslatát továbbadva felvetette, hogy a jól bevált japán példa nyomán a külföldön tanuló magyar egyetemisták szintén kapjanak feladatot meghatározott célok elérésére. A japán egyetemisták ugyanis hol az illető ország sajtóját figyelik külpolitikai szempontból, hol a városrendezést követik nyomon és így tovább, „és ezzel a rendszerrel nemcsak az állam jut olcsó módon becses anyagokhoz, de az illetők is hozzászoknak ahhoz, hogy az életben munkásságuk bizonyos százalékát önzetlenül a köz javára fordítsák”. Radisics azt is elmondja, hogy időközben már beszélt Nagy Ivánnal, a MEFHOSz elnökével, aki „készséggel megígérte, hogy a maga hatáskörében felszólítást intéz az állami költségen Münchenben, Párizsban és Genfben időző magyar egyetemi hallgatókhoz, kísérik figyelemmel az illető országok belpolitikai és külpolitikai mozgalmait és megfigyeléseikről próbáljanak felhasználható anyagot küldeni a Magyar Külpolitika számára”. Nagy Iván azonban tisztában volt azzal, hogy

a valóban hatékony szervezésre szövetsége nem alkalmas, és ezért az állami irányítást — nevezetesen a Külügyminisztériumot — tartotta alkalmasnak a konkrét program kidolgozására, és annak alapján az egyes személyeket illető kötelező feladatok kiosztására.

Az akta Bíró Jenőhöz, a politikai hírszerző osztály akkori vezetőjéhez került, aki sommásan rávezette, hogy a javaslat „nem tartalmaz semmi újat”. Egyben hozzáfűzte: „A diákcserevel kapcsolatban kiutazó egyetemi hallgatók minden esetben kapnak részünkről hasonló értelmű megbízást.”

Ezen eset után mintegy két és fél évvel később Széchényi László washingtoni követ egyik részletesebb jelentésében azt vetette fel, hogy propagandisztikus szempontból kívánatos lenne, ha az USA-ban tanuló magyar diákság és a követség között valamilyen összeköttetés létesüljön. „Eddig az a helyzet — panaszolja —, hogyha az egyik vagy másik diák levélileg vagy személyesen nem keresi fel ezen követséget, úgy az (az) illetőnek ottlétéről nem nyerhet tudomást.

Kézenfekvő, hogy ezen követség sok tekintetben elősegíthetné a kérdéses egyéneknek itteni boldogulását, vagy legalább mint potenciális hátvéd és támasz rájuk nézve hasznos lehetne. Egyúttal bizonyos kontroll lehetőség is nyílna. Viszont Magyarországnak az itteni fiatalság körében való ismertetése szempontjából minden magyar diák előretolt órszemet jelenthet.” Ezért azt javasolja, hogy a kultuszminiszter a MEFHOSz-szal egyetértőleg a diákokat utasítsa: megérkezésük után levélben jelentkezzenek a követségen, „mely ügyes-bajos dolgaikban szívesen áll rendelkezésükre, viszont elvárja tőlük, hogy észrevételeiket propagandisztikus szempontból vele időnkint tudassák”. A jelentés azt is megfogalmazza, hogy konkrétan milyen információkra lenne szükség: „a követséget érdekelné megtudni, hogy a tekintetbe jövő főiskoláknak egyes tanárai s az ifjúságnak vezérei Young Mens' Christian Association) Magyarországról miképp vélekednek, kik rokonszenveznek eléggé ahhoz, hogy őket akár a Hungary Society, akár az American–Hungarian Foundation tagjai közé lehetne meghívni, tartalmaznak-e a tankönyvek vagy előadások hazánkra nézve sérelmeset, vannak-e könyvtárban Magyarországról szóló jó angol könyvek, ha nincsenek, minő tárgyúakra volna leginkább szükség, volt-e az illető diáknak módja előadás tartására stb. stb.”

Nos, a követ javaslata egyértelműen cáfolni látszik a politikai hírszerző osztály vezetőjének a korábbi hasonló javaslatot az asztalról lesöprő álláspontját. Igaz, ekkor már nem Bíró Jenő, hanem Gerevich Zoltán vezette a részleget, a váltás pedig gyakran elhomályosíthatja az adott államigazgatási egység memóriáját, ellenben — mivel lényeges ügyet vizsgálunk — nem valószínű, hogy az információlánc megszakadásáról lenne szó. Az a tény, hogy a minisztérium a javaslatot felkarolta, és annak szellemében fordult a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumhoz, azt a benyomást erősíti meg, hogy a kérdés általános rendezésére korábban semmiképpen sem kerülhetett sor. Még ha megengedhetőnek tartjuk is annak feltevését, hogy egyes egyedi megbízásokra talán sor került, a Gorka–Radisics javaslat elhárításában annak a mentalitásnak lehetett döntő szerepe, amely rangon alulinak érezte a külső személyek javaslatát érdemben mérlegelni–elfogadni.²⁶

1920-ban megalakult a Corvin Mátyás Magyar–Olasz Tudományos, Irodalmi, Művészeti és Társadalmi Egyesület. Elnökévé Berzeviczy Albertet, az MTA elnökét,

titkárává pedig Gerevich Tibort, a jeles művészettörténészt választották. Az egyesület látszólag tisztára politikamentes, a hivatalos szervektől független tömörülés volt, valójában kezdettől fogva — ha nem is általa megkívánt mértékben — élvezte a Külügyminisztérium anyagi és szervező támogatását. A római képviselő 1921 szeptemberében ugyan váltig hangoztatta, hogy a külügyminiszter ilyen jellegű utasítása hiányában is „hazafias buzgalommal” mindent megtettek a társaság támogatása érdekében, Berzeviczy Albert a külügyminiszterhez 1921 június végén intézett magánlevelében ellenben azzal vádolta a minisztériumot, hogy falai között olyan tényezők vannak, amelyek mindaddig meg tudták akadályozni, hogy a római követségre ilyen utasítás egyáltalán elmenjen.

Ma már aligha lehet pontosan felderíteni, hogy ez esetben valójában mi is történt, ellenben tény, hogy 1921-ben, 1922 elején a politikai hírszerző osztályon még igen elégedetlenek voltak az egyesület működésével. Egy 1921 november derekán megfogalmazott belső feljegyzés szerint a társaság addig „magyar propagandát egyáltalán ki nem fejtett”. Az olasz kultúrát ismertette, terjesztette itthon, „de ezzel nekünk propagandisztikus szempontból semmit nem használt”. 1921 tavaszán a társaság háromtagú küldöttsége Olaszországban járt, az utat komoly sikernek könyvelték el, ám a belső feljegyzés készítője erről is másképpen nyilatkozott. „Bizalmas, de abszolút megbízható értesülések szerint a tavaszi római út a teljes fiaskóval volt egyenlő. Berzeviczy felolvasása nem érte el a kívánt hatást”.

A negatív minősítésnek az lett a következménye, hogy Berzeviczy kérelme ellenére a társaság támogatását az addigi 50 000 koronáról nem emelték fel a duplájára, így az egyesület 1922-re — az egyre erősödő infláció miatt — lényegében az előző évi szubvencionál jóval kisebb értékű támogatást kapott. Nem maradt el a negatív döntés indoklása sem: „a társaság eddigi működése kiváltképpen az olasz kultúrának Magyarországon való terjesztését eredményezte, míg az eredeti terveknek megfelelő, és az országnak hasonlíthatatlanul nagyobb fontosságúnak ismert másik cél, a magyar kultúrának Olaszországba való átültetése és ottani ápolása — talán a kényszerítő nehéz viszonyok súlya alatt — mindeddig nem volt ily mértékben elérhető.”²⁷

Berzeviczy Albert 1922 január derekán részletes levélben igyekezett a kapott kritikát megcáfolni. Hangsúlyozta, hogy elsősorban éppen a magyar kultúra olaszországi terjesztését szorgalmazták. Utalt a Corvina címmel indított olasz nyelvű folyóiratokra, amely „legkiválóbb tudósaink és íróink tollából a magyar történelem fényes korszakait, a mai magyar irodalom és művészet eseményeit ismerteti eredeti tanulmányokban és cikkekben, s kiváló magyar írók elbeszéléseit is közli”. Büszkén említi, hogy folyóiratukat az olasz külügyminisztérium 25 példányban rendelte meg, tucatnyi olasz könyvkereskedés két-két példányban igényelte, legújabbán pedig az olasz közoktatási miniszter kérte újabb példányok megküldését. Az addig megjelent első számnak az olasz sajtóban elismerő visszhangja támadt. Berzeviczy ismét felemlgette az áprilisi utat, amelynek folyamánaképpen több olasz lap közölte nyilatkozatát, majd tanulmányt küldött — kérésre — a legtekintélyesebb olasz revünek, a Nuova Antologia-nak a magyar politikai helyzetről. A társaság másik fontos eseményének, az 1921-ben rendezett budapesti Dante-kiállításnak is az igényelt szellemű értelmet adott. A Dante-kiállítással éppen úgy, mint a nagy költő emlékének szentelt egyéb

„megemlékezéseinkkel is a magyarság szellemi fogékonyságát és magas műveltségi szintjét akartuk bizonyítani az olaszok előtt, aminek tartós visszhangja az egyesület Dante-kiadványai révén Olaszországba is elhatol”. Utalt arra, hogy lépéseket tettek az egyesület római bizottságának létesítésére, „ottani működésünk igazi bástyája azonban — és ezzel már a jövő célkitűzését érintette — a Római Magyar Történeti Intézet lesz”. Végezetül ismét kérte, hogy kapják meg a kért 100 000 koronát, amire most már valóban sor is került. A válaszlevél ugyanakkor nem hagyott kétséget az iránt, hogy a támogatás felemelése nem az addig végzett munkának, hanem inkább az elkövetkezőkben várhatónak szólt. „Megnyugvással vettem Nagyméltóságod ama biztosítását, hogy az egyesület olaszországi tevékenységének kiszélesítése érdekében erélyes működést indított meg. A társaság ezen, *kifelé irányuló, működésének ezentúl is a legnagyobb figyelmet fogom szentelni*, és biztosíthatom Nagyméltóságodat, hogy a társaságot, *ebben a működésében, a legmelegebben támogatom.*” (Kiemelés — P. P.)

A Római Magyar Történeti Intézet ténylegesen 1924-ben kezdte meg működését, ennek az évnek az őszén fogadhatott újra — hosszú szünet után — ösztöndíjasokat. Hiszen a Fraknoi Vilmos magánalapítványaként még a múlt század nyolcvanas éveinek végén létrejött intézmény épületét a háborúból győztesen kikerülő Olaszország zárolta; a szekvestum feloldására is csak az olasz–magyar kapcsolatok kiépülésének folyamatában kerülhetett sor. A Corvin társaság ellenben a későbbi években már nem jutott olyan kritikus helyzetbe, mint 1921 végén: az éves beszámolóknak nyomán — legalábbis az általunk vizsgált periódusban — mindenkor megkapta az infláció miatt egyre nagyobb összegű támogatást. Helyzetét feltehetőleg nem nehezítette, hogy ekkor már a politikai hírszerző osztályon Gerevich Zoltán — Tibor testvére — intézte az ügyeket...²⁸

A fennmaradt iratokból úgy tűnik, hogy az olasz kapcsolatoknál is sokszínűben, több területen formálódtak a finnugor népek felfedezésének tényei.

Jungerth Mihály 1921-ben még nem is ügyvivőként, hanem csak a magyar kormány — főleg a Szovjet–Oroszországban maradt hadifoglyok ügyeivel foglalkozó — meghatalmazottaként volt Tallinnban, amikor a tartui egyetem egyik tanára azzal a javaslatral fordult hozzá, hogy létesítsenek egy magyar–észti kultúregyesületet. A kérést a magyar diplomata az észti köztársasági elnöknél is szóba hozta, aki nagy lelkesedéssel felkarolta az eszmét, kijelentvén, hogy az egyesület alapító tagságát maga vállalja. Észtország hivatalos köreiből a terv már megvalósulása előtt is a dolgokat átforgató erővel hatott, amennyiben a csehszlovák–észti kereskedelmi kamara létesítésének eszméje „elvesztette népszerűségét”, és a sajtó azt hangoztatta, „ha már összeköttetést keresnek a volt Monarchia államaival, úgy legyen az első Magyarország”. Mégis a kezdeti lelkesedés csak hosszú évek múlva vezetett eredményre, akkor ellenben már nem kétoldalú, hanem hármas szövetség jött létre. 1925. március 29-én Tallinban ünnepélyesen megalakult a Finn–észti–magyar Szövetség. Az egyesület célul tűzte a rokonnépek előadások, sajtó, vetített képek, kirándulások szervezése útján való megismertetését, a tudomány, a művészet, a sajtó és a gazdaság terén egyaránt összeköttetést sürgetett, szorgalmazta a magyar, és észti és a finn nyelv ingyenes oktatását, meg akarta könnyíteni az egymás országaiban történő munkavállalást, a tanár- és diákcserét, az ösztöndíjasok Magyarországra küldését.

Az egyesület rögtön megkezdte működését és Tallinban magyar nyelvtanfolyamot hirdettek, amelyre 60 fő jelentkezett. Jungerth Mihály józanul és mértéktartóan írta ezzel kapcsolatban: „ezeknek egy része a nehézségek megismerése után valószínűleg el fog esni, de ha 20 marad végig, az is eredmény”.

Budapestről Magyarországot bemutató filmeket és diapozitíveket küldtek az észtt fővárosba. A nagy érdeklődést tükröző gyakori vetítésüket mutatja, hogy Jungerth 1925 november végi jelentésében már arról számolt be: „úgy a filmek mint a ... diapozitívák már nagyon elhasználtak”, ezért másokat kért helyettük.²⁹

A finnugor népek közötti kapcsolatok elmélyítésében kiemelkedő szerepet játszottak a finnugor tanügyi kongresszusok. Az első kongresszusra 1921-ben Helsinkiben, a másodikra 1924-ben Tallinban került sor. Jungerth már jó előre, 1923 december elején jelentette, hogy a második kongresszus 1924 júniusában lesz, így a magyar felkészülésre megfelelő idő jutott. A részvétel tartalmi kérdéseinek eldöntése a kultusz kormány kompetenciája volt, a közvetítésben ellenben a diplomáciai utat vették igénybe, ezért volt lényeges a Külügyminisztérium szerepe. A második kongresszusra négy magyar előadást küldtek be, köztük szerepelt Klebelsberg Kunónak a magyar középiskola múltjáról és legújabb reformjáról készített dolgozata. A kultuszminisztériumot Magyary Zoltán képviselte, aki feladatul kapta, hogy a „finnugor rokonnépekkel való kulturális és tudományos kapcsolataink kiépítése és józan kihasználása tekintetében ... alaposan tájékozódjék”. A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium vállalta, hogy a harmadik kongresszust Budapesten rendezzék meg, ezért átírtak a Dísz térre, hogy ilyen értelmű minisztertanácsi előterjesztést tegyen a külügyminisztérium. A minisztertanácsi előterjesztés szerint „a meghívás ... a finnugor népek között vezető szerepet játszó magyar kultúra érvényesülése érdekében kívánatos és külpolitikai téren is bizonyára hasznos eredményei volnának”.

A nehéz gazdasági körülmények miatt a minisztertanácsi előterjesztés még a külföldi vendégek elhelyezésének tervével is foglalkozott. Az Eötvös Kollégium 100 férőhelyét vették számításba, de még így is 30 millió koronára — azaz kb. 2000 arany koronára — becsülték a várható költségeket. Mivel Tallinban a kongresszust tanügyi kiállítással is egybekapcsolták, ezért egy hasonló budapesti kiállítás gondolatát is mérlegelni kellett — annak további anyagi terheivel. Az aggodalmaskodókkal szemben ellenben az előterjesztők már utalhattak arra a tényre, hogy a harmadik kongresszus esedékes időpontjában, 1927-ben a magyar gazdaságnak a népszövetségi kölcsön felvételével összekapcsolt öt féléves szanálási programja már be fog fejeződni. Így a minisztertanácsban igenlő határozat született, amelynek nyomán a tallini kongresszuson a magyar kormány képviselőjében résztvevő Teleki Pál átadhatta a Budapestre szóló invitációt. Ekkor „a másfélezerre menő közönség felállva megható ovációban részesítette őt, éltetve a magyarokat és Magyarországot”.³⁰

A kongresszusi magyar előadások tudományos jellege nem állt ellentétben azal a törekvéssel, hogy az elszigetelt ország iránt rokonszenvet keltsenek és elhítsék a trianoni béke hosszú távon való tarthatatlanságát. Teleki Pál előadásában Magyarország földrajzáról és politikájáról értekezett, Kogutovicz Manó pedig azt fejtegette, hogy Magyarország hegy- és vízrajza milyen hatást gyakorolt a magyar históriára. Az „óriási sikerű” előadások „hazánk múltját, jelenét és jövőjét a természet által előírt örök törvények alapján” állították be, így azok politikai kicsengéséhez nem férhetett

semmi kétség. Ennek ellenére az 57 tagú magyar delegáció kifejezett politikát nem vitt a tanácskozásba, „csak annyiban — írja Jungert —, hogy a három finnugor nép kulturális és szociális kapcsolatainak megerősítését egy hatalmas lépéssel előbbre vittük”. A kongresszusnak azonban mindezen túl is volt külpolitikai jelentősége. Megnyitó ünnepélyén résztvett a tallini diplomáciai kar, és általában is: „a finnugor és a turáni mozgalom úgy látszik már nemcsak az angolokat, de a legtöbb államot ... érdekelni kezdi. Finnugor mozgalomra irányuló tevékenységemet kollégáim — írja Jungert — élénk figyelemmel kísérik, s kijelentéseikből ítélve sokkal nagyobb fontosságot tulajdonítanak ennek a mozgalomnak, mint nagyon sok politikus nálunk odahaza.”

Az ügyvivő keserű szavai azért érdemelnek figyelmet, mert arra vallanak, hogy itthon még a politikával közvetlenül foglalkozók között is nagy számmal lehettek olyanok, akik nem ismerték fel azokat az előnyöket, amelyeket az ország elszigeteltségének enyhítése szempontjából a finnugor rokonság ápolása ígért.

Ugyanakkor azonban a messzebb tekintők látták az e téren rejlő lehetőségeket. Teleki Pál ezért javasolta, hogy az addig csupán tanügyi profilú kongresszust bővítsék általános kultúrkongresszussá. Az elképzelést a revali ügyvivő is felkarolta, aki Teleki után szintén ebben a szellemben tárgyalt a finn és az észt illetékesekkel. Itthon pedig természetesen hívei voltak azok, akik a Magyar Keleti Kultúrközpontban, közismert nevén a Turáni Társaságban tömörültek.³¹

A Külügyminisztérium munkatársai — akik persze munkájuknál fogva a leginkább voltak tudatában annak, hogy az országot milyen kemény páncélként veszi körül az elszigeteltség, és akik számára az sem lehetett kétséges, hogy az izoláltságot oldó lépések korántsem jelentenek valamiféle határozott, egyértelmű külpolitikai orientációt — tisztában voltak azzal, hogy a finnugor kapcsolatok ápolásának általánosabb jelentősége is van. Ezért támogatták az Eckhardt Sándor egyetemi tanár és Baranyai Zoltán szerkesztésében készülő *Revue des études hongroises et finno-ougriennes* megszületését. A folyóirattal egy francia nyelvű magyar központi tudományos orgánus jött létre, ennek megfelelően létrehozóinak az volt a céljuk, hogy „mindennemű, a tudományos propaganda körébe vágó oly dolgozat, melynek francia nyelven való kiadása tervbe van véve, elsősorban e folyóirat hasábjain jelenjék meg”. A folyóirat szerkesztői nagy súlyt helyeztek a teljesen objektív külsőre és hangra, ellenben kezdettől fogva az volt a cél, hogy a periodikát a tudományos propaganda szolgálatába állítsák. A finnugor tematikai profilnak is elsősorban az volt a célja, hogy „minden gyanút elhárítsunk, amely magyar propagandisztikus célokat sejtene e folyóirat mögött”.³²

A Külügyminisztérium és a Statisztikai Hivatal között — a kölcsönös érdekek alapján — kezdettől szoros volt a kapcsolat. A Statisztikai Hivatalban sem gondolkodtak másként mint az ország politikai közvéleményében általában, vagyis a történelmi Magyarország visszahozhatatlanságát nem hogy nem tekintették politikai axiómának, hanem arra törekedtek, hogy „Nagy-Magyarország statisztikai képe ezentúl is rekonstruálható legyen”. Ehhez ellenben pontosan ismerni kellett az elcsatolt területeken végrehajtott statisztikai gyűjtéseket, nemkülönben a gyűjtés módszereit, hiszen csak így lehetett az egy-egy ország által közölt hivatalos statisztikai jelentéseket másodelemzésnek alávetni. Minthogy kezdetben a csehszlovák, jugoszláv és

a román statisztikai hivatalokkal a magyar Statisztikai Hivatalnak nem volt összekötése, ezért a Külügyminisztérium segítségével, a követségek útján érkeztek meg a szükséges adatok.³³

Másfelől viszont a Dísz téren nagyon is tisztában voltak a statisztikai adatok felhasználása nyújtotta komoly propagandalehetőséggel, és ezért a Statisztikai Hivatal támogatását elsődrendű külpolitikai fontosságúnak tekintették. A külföld által Magyarországról alkotott rossz vélemény nem csekély mértékben ugyanis éppen különféle statisztikai adatok terjesztése nyomán alakult ki. Gratz Gusztáv külügyminiszter Szabóky Alajoshoz, a Statisztikai Hivatal igazgatójához írott 1921. március 29-i levelében arról írt, hogy a „külföldön megjelenő időszaki folyóiratok, évkönyvek, lexikonok, még ma is hemzsegnék a ránk vonatkozó rosszindulatú, hamis statisztikai adatokról”. És nemcsak a kisantant országok által kolportált adatsorokról volt szó, hanem arról is, hogy ezeket mások is átvették. Így állt elő az a helyzet, hogy még az olyan nagytekintélyű kiadvány is, mint a gothai almanach akkoriban teljesen helytelen, rosszindulatú adatokat közölt Magyarországról.

A statisztikai adatokkal való manipuláció ismeretes módon kiváltképp azért hatásos, hatásosan veszedelmes, mert a közölt „tények” a tudományos igazság, a pártatlanság mezében jelennek meg. Amikor a Külügyminisztériumban, illetve a Statisztikai Hivatalban az illetékesek azt fontolgatták, hogy miképpen lehetne ezzel a manipulációval szemben eredményesen felvenni a küzdelmet, maguk is többször csupán a tudományosság külső jegyeire helyezték a hangsúlyt, olyan eszközt kerestek a statisztikában, amely nem csupán korrigál helytelen adatokat, de ugyanakkor — lehetőség szerint nem is egy, hanem több irányban — kifejezetten agitatív-propagandisztikus funkciót is betölt. Ezért született javaslat 1921 márciusában — egyébként jellemző módon nem is a Statisztikai Hivatalban, hanem magában a Külügyminisztériumban — a Statisztikai Hivatalban létesítendő nemzetközi statisztikai osztály felállítására.

A javaslat kidolgozója szerint egyrészt a külföldet ily módon fel kellene világosítani arról, hogy „az ország megcsonkítása nemcsak Magyarországra katasztrofális, hanem egész Közép-Európa gazdasági életére és társadalmi békéjére halálos csapás”. Másrészt pedig a tervezett részleg segítséget nyújthatna a szomszédos országokkal szemben mutatkozó „kultúrförlényünk” kidomborítására. A javaslat kidolgozója öt pontban foglalja össze a tervezett osztály tevékenységét, majd azt is feladatául tűzi, hogy egy statisztikai társaság megalakítása irányába szintén megtegye „a szervezés első lépéseit”.³⁴

Nincsen okunk feltételezni, hogy Szabóky Alajos ezekkel a célkitűzésekkel ne értett volna egyet. A teendők súlypontozását ellenben nem tartotta szerencsésnek, a célkitűzéseket pedig egy nagyon lényeges szemponttal kiegészítette. Ő ugyanis nemcsak a külföld befolyásolására gondolt, hanem a belföldi közvéleményre is „... kívánatos volna az is — reflektál a külügyminiszter javaslatára 1921 július végén —, hogy a hazai állapotoknak nemzetközi viszonylatba való beállítása és ismertetése, valamint általában statisztikánk eredményeinek könnyebb és népszerűbb alakban való közlése által valódi helyzetünk és erőink helyes megítélése és mérlegelése a magyar közönség körében is előmozdítottassék”.

A Külügyminisztérium által javasolt új hivatali részleg ügyét nem érintve, elsősorban egy tudományos alapokon álló statisztikai társaság megalapítását indítványozza — lényegében a nyugati országok mintájára, ahol már több évtizede léteztek ilyen egyesületek.

„Tiszteletteljes nézetem szerint mindaddig, amíg a nemzetek érintkezése közvetlenebb, barátságosabb jelleget nem ölt, mindaddig, míg az egyes államok, viszonyaiknak teljes őszinteséggel való feltárását érdekeik veszélyeztetése nélkül nem eszközölhetik, a hivatalos statisztika eredményei s ily eredmények hivatalos kommentálása a külföldön bizonyos fokú kétellyel s a tendenciózus beállítás gyanújával fog fogadtatni”. A tudós statisztikai társaság — semleges jellegénél fogva — ezért könnyebben mozdíthatna elő a nemzetközi statisztikai szervezetekbe történő szorosabb magyar bekapcsolódást, a legalkalmasabb lenne a magyarságot ferde színben feltüntető nézetek leküzdésére, legalábbis elerőtlenítésére.

A javasolt társaság — a statisztika tudományos művelése mellett — két lapot jelentetne meg. A külföld befolyásolására egy francia nyelvű folyóiratot kellene létrehozni, a hazai közvélemény alakítására pedig egy magyar nyelvű, népszerűen megírt orgánum jöhetne szóba.

A francia nyelvű periodikában a társaság tagjai „tudományos tekintélyük és függetlenségük teljes súlyával nyilatkozhatnának; az abban megjelenő felvilágosító, a külföldi tendenciózus híreket visszautasító, helyreigazító közleményeik bizonyára nagyobb hitre és készségesebb fogadtatásra számíthatnának” — érvel Szabóky Alajos, ugyanakkor a Külügyminisztérium szempontjait sem hanyagolja el, mert leszögezi: „propagandisztikus célzatuk is könnyebben volna leplezhető, mint ha azok egy hivatalos szerv égisze alatt kiadott szakközleményben látnak világot”. Egyértelműen nem lehet bizonyítani, ám nagyon valószínűnek tűnik, hogy ez utóbbi megjegyzés a Dísz téren korábban megfogalmazott elképzeléssel polemizál. Ugyanis ott már korábban felmerült egy ilyen francia nyelvű lap megindításának a gondolata, ellenben — bár konkrétan nem fogalmazták meg, de a szöveggörnyezetből úgy tűnik — nem a tervezett társaság, hanem a Statisztikai Hivatal orgánumaként képzelték el.

Szabóky Alajos tehát mindkét kiadványt a statisztikai társaság folyóirataként gondolja el, arra ellenben már korántsem gondolt, hogy azokat a társaság tagjai tartásák el. Sőt szükségesnek tartotta már előljáróban leszögezni: „a statisztikai társaság tagjai részéről a szellemi közremunkálkodáson felül számottevő anyagi támogatásra alig számíthatna. Az anyagi erők előteremtését részben gazdasági érdekképviseletek stb. útján lehetne biztosítani, bizonyos azonban, hogy különösen a folyóirat vagy folyóiratok költségeihez szükség volna a magyar kormány s elsősorban a külügyi tárca támogatása is”.³⁵

A kétféle nézet áthidalása meglehetősen sok időt vett igénybe, mert újabb hivatalos írásos lépésre csak fél esztendővel később, 1922 január végén került sor. Szabóky Alajos ekkor készült előterjesztése már a külügyminiszter képviselőjével lefolytatott „beható megbeszélések” alapján született meg, tehát a javaslat egyeztetett álláspontot tükrözött. Eszerint első helyre került a statisztikai társaság megalakítása, egybekapcsolva az idegennyelvű folyóirat kiadásával. „A második terv” pedig egy magyar nyelvű folyóirat megjelenítése lett, azonban nem a társaság, hanem nyíltan a hivatal égisze alatt. Szabóky ismét leszögezte, hogy a társaság feladatainak

„csak akkor lesz képes kellőképpen megfelelni, ha úgy megalakításáról mint működésének szellemi és anyagi részében is teljes függetlenséggel rendelkezik, s a kormány támogatásának és irányításának még látszatát is gondosan elkerüljük”.

A lényeg valóban a látszat megőrzésén és korántsem a tényleges függetlenségen volt. Mert a Statisztikai Hivatal vállalta a társaság „titkári és irodai teendőinek elvégzését. A hivatal továbbá a társaság gyűléseire rendelkezésére bocsátaná üléstermet, hasonlóképpen könyvtára is a társaság tagjainak rendelkezésére állana, a társaság által beszerzendő könyvek, nevezetesen a társaság kiadványainak fejében a külföldről beérkező cserekiadványok is a hivatal könyvtárában nyerhetnének elhelyezést”.

A társaság folyóiratának költségeire az előterjesztő már nem is tér ki részletebben, mert azt a Külügyminisztérium magára vállalta. E tömör tényt Szabóky a korszak cikornyás nyelvén így fogalmazza meg: az említett képviselővel „folytatott megbeszélések reményt nyújtanak arra, hogy nem fog különösebb nehézségekbe ütközni ama módozatoknak megállapítása, amelyek mellett a terhek viselését a kormány nyilvános támogatásának színezete nélkül a külügyi tárca elvállalhatja”.

Viszont annál részletesebben fejtegette a magyar nyelvű laphoz szükséges fedezetet, amelynek költsége magába rejtette magának a társaságnak az adminisztrációs költségeit is, és amelyet a Statisztikai Hivatal költségvetésébe akarták a pénzügyminiszterrel beépíttetni.³⁶

A Magyar Statisztikai Társaság 1922. július 22-én alakult meg. Elnökévé Buday László helyettes államtitkárt és műegyetemi nyilvános rendes tanárt választotta meg, aki a megcsonkított Magyarország c. munkájával szerzett magának szélesebb körökben is nevet (és aki egyébként e munkáját a külügyminiszter megbízásából dolgozta át idegen nyelven való publikálás céljából). A társaságnak 32 alapító tagja volt, névsoruk áttekintése jól mutatja, hogy az egyesület megszületésének, munkájának kormányzati körökben milyen kiemelkedő jelentőséget tulajdonítottak. A díszes névsor ugyanis részben egyetemi tanárokból — Czettler Jenő, Fellner Frigyes, Heller Farkas, Kenéz Béla, Laky Dezső, Navratil Ákos, gróf Teleki Pál stb. —, részben politikusokból, aktív és nyugalmazott államigazgatási főtisztviselőkből — gróf Klebelsberg Kunó, báró Lers Vilmos, báró Szerényi József, Teleszky János, Walko Lajos stb. — tevődött össze.³⁷

A társaság francia nyelvű folyóiratának — *Revue de la Société Hongroise de Statistique* — első száma 1923 koratavaszán hagyta el a nyomdát, a magyar nyelvű lap ügye ellenben még 1922 júliusában elakadt a Pénzügyminisztérium ellenállásán. A negatív válasz a Külügyminisztérium előterjesztésére fogalmazódott meg, ezért még abban a hónapban Walko Lajos kereskedelemügyi miniszter indított újabb rohamot a pénzügyi szempont háttérbe szorítására. Sokoldalú érvelését a kormányzat érdekeinek felemlítésével kezdte — „elsősorban a kormányzat érzi szükségét annak, hogy teljesen megváltozott közállapotainkról számos nagyterjedelmű és költséges statisztikai felvétel útján is tájékozódást nyerjen s ezáltal törvényjavaslatait, rendeleteit a viszonyok helyes ismeretére alapítsa” —, majd utalt a gazdasági élet összes tényezőinek hasonló érdekeire, kitért a közéleti személyekre — „kritikájukat, javaslatukat a való viszonyok mérlegeléséből meríthessék” —, érdekes módon megfordította a közoktatásügy dolgozói helyes tájékozódásának fontosságát, amennyiben itt

nem a Nagy-Magyarországra vonatkozó adatokra helyezte a hangsúlyt, hanem arra, hogy „a gondjaira bízott ifjúságba ne csak Nagy-Magyarország képét, hanem annak visszaszerzésére rendelkezésünkre álló erőforrások ismeretét is beoltsák”, és végül felemlítette a közigazgatási tisztviselőket, „kiknek támogatásán és közreműködésén alapul statisztikai felvételeink túlnyomó része”.

Walko joggal tartott attól, hogy a bármily sokoldalú indoklás sem tudja a pénzügyi kormányzatot — mivel ez volt leginkább tisztában a csekély pénzügyi alapra nehezedő jogos igények hosszú sorával — elutasító álláspontjából kimozdítani, ezért a pénzügyminisztertől csupán ahhoz kért hozzájárulást, hogy az ügyet a minisztertanács elé vihesse.³⁸

*

Tanulmányunkban eddig lényegében kizárólag azokkal a kérdésekkel foglalkoztunk, amelyek „csupán” áttételesen szolgálták a propagandát. A kép ellenben csak akkor lesz viszonylagosan is kerek — és a viszonylagosságot, úgy véljük, nem szükséges különösképpen hangsúlyozni, hiszen olyan témáról van szó, amelynek bemutatására első ízben történik kísérlet, és amelynek megnyugtató feltárása minden bizonnyal majdan monografikus részletességet igényel —, ha legalább röviden foglalkozunk magával a közvetlen propagandával is. Önmagában illogikusnak tűnhet az ilyen sorrend, a propagandának az első világháborúban történt erős devalválódása, a rejtett módszerek felértékelődése ellenben feltehetőleg elfogadhatóvá teszi választott eljárásunkat. Mindehhez még azt is hozzá kell fűznünk, hogy az 1919 őszi uralomra jutott rendszer avitt jellege a propaganda elsődleges területein a rejtett módszerekben tapasztaltnál jóval erőteljesebben, közvetlenebbül mutatkozott meg, következésképp hatása még annál is gyengébb volt, mint ami az első világháború utáni általános helyzet magyarázna. Vonatkozik ez a Külügyminisztérium effajta tevékenységére is, amelyben ezzel a propagandával szembeni kritika csak elvétve fogalmazódik meg.

A kiépülő propagandagépezetnek az egyik első feladata volt annak elérése, hogy a sajtó- és röpirat-termékei egyáltalán eljussanak külföldre. A kisantant országokba a kurzus irredenta hangvételű napilapjai eleve nem kerültek el, Jugoszláviából — a belgrádi magyar ügyvivő 1920 októberi értesülése-jelentése szerint — például kifejezetten ki voltak tiltva. Az ügyvivő nem is tanácsolta, hogy a változtatás érdekében kísérletet tegyenek, mert az „minden bizonnyal újabb konfliktusra vezetne és a Magyarország elleni, az itteni sajtóban állandóan tapasztalható amúgy is ellenséges kampánynak újabb táplálékot nyújtana, mert az ilyen kolportázst mint Jugoszlávia területi integritása elleni izgatást fognál fel”.

De nem volt sokkal jobb a helyzet a Nyugat felé sem. A korabeli felfogásban a „Nyugatnak” többféle értelmezése élt, amikor — például — a trianoni békére, a „Nyugat árulására” gondoltak, akkor az lényegében Franciaországot és Angliát jelentette. Amikor ellenben a sajtótermékeket akarták „Nyugatra” eljuttatni, akkor azon keseregtek, hogy az még Ausztriába, Németországba és Olaszországba sem sikerül. Ebben a bécsi emigrációs központnak tulajdonítottak kizárólagos jelentősé-

get, amely — úgymond — „drótsövénnyel” a kurzus lapjainak külföldi terjesztése elé.

A „8 Órai Újság” című reggeli lap 1920 júliusában így panaszkodott: „a kormány hivatott közegei erőltetnül belenyugszanak, hogy például a velünk szimpatizáló nemzetek közül Olaszországban, ahol pedig az erős nacionalista érzület rokonszenvvel fogadja a magyar törekvéseket, egyetlen magyar lapot sem lehet látni. Felső- és Közép-Olaszország összes centrumaiban a magyar állapotokat vagy az Avanti ismereti, amely címlapján Kun Béla könyveit ajánlja olvasóinak, vagy pedig az Arbeiter Zeitung informál. És még egy orgánus ... a Bécsi Magyar Újság! Firenzében, az idegenforgalom központjában az újságárus bódék ablakán a világlapok mellett ott fityeg a Bécsi Magyar Újság, mint megdönthetetlen dokumentuma a magyar élehetetlenségnek. A Bécsi Magyar Újság a megfelelő példányszámban napról-napra pontosan megérkezik”. (Eredeti kiemelések — P. P.)

Mindez bizonyosan ennek a cikknek döntő hatása volt abban, hogy a Külügyminisztérium július 27-én körrendeletben szólította fel az összes külképviseletet: közöljék azon „nagykiterjedésű szervezettel bíró, tekintélyes hírlapterjesztő vállalatok” címét, amelyek magyarországi lapok utcai árusítását elvállalnák. A körrendelet konkrétan 13 lapot nevezett meg, közöttük a katolikus egyház kezében lévő Központi Sajtóvállalat orgánumait (Nemzeti Újság, Neue Post, Új Nemzedék, Képes Krónika, Gondolat, Új Lap), a Gömbös-csoport nézeteit tolmácsoló Szózatot, a szlovák szeparatizmus kormánypénzen fenntartott szlovák nyelvű Szlovák című lapját, az akkortájt viszonylag jelentős keresztényszocialista munkásmozgalom A Nép című újságját, a kormány német nyelvű félhivatalosát, a Pester Lloyd-ot, a Bethlenhez közelálló „8 Órai Újság”-ot stb.

A kormány elszigeteltségére jellemző, hogy jóllehet tudták, a háború előtt a liberális színezetű „Az Est” konzern „kitűnően szervezett külföldi kolportázással” rendelkezett, meg sem kísérelték, hogy segítségét kérjék, mert — úgymond — az ilyen szervezetet „természetesen féltve őrzött titokként kezelik az illető hírlapvállalatok”.

A bécsi követség válasza nem sok jóval kecsegtetett. Mivel a külföldi magyar emigráció egész sajtópropagandáját Bécsből irányítja, „ezért nagy gonddal azon vannak, hogy a magyar keresztény nemzeti lapok árusítását pénzzel — de nem ritkán fizikailag is — megakadályoztassák. A rikkancsokat lepénzelik, hogy az említett lapokat egyáltalában ne árusítsák, vagy ha tartják is, takarják le hasonlóan mint ahogy az a tőzsdéken is történik — a »Népszavával«, »Világ«-gal vagy »Bécsi Magyar Újság«-gal. A szóban forgó 13 lap kereskedelmi úton való — tehát külön anyagi áldozatok nélküli — árusítását nem lehet megoldani. A felsorolt újságok zömét „a rikkancsok ingyen sem fogadnák el, hanem csak abban az esetben, ha még külön megfizetnék őket, mint ahogy — fűzi hozzá — „Az Est” ezt külföldön kizárólag a reklám kedvéért sok helyen tette és teszi valószínűleg még ma is”. Ezért a jelentés készítője megjelöl egy bécsi céget, amely — megfelelő anyagiak fejében — feltehetőleg hajlandó lenne a rendszeres árusításra.

Németországból kedvezőbb hírek érkeztek, azokat a Külügyminisztérium — a közvetlen kapcsolatfelvétel végett — eljuttatta az érintett hírlapvállalatoknak és társadalmi szervezeteknek. Novemberben a Központi Sajtóvállalat megállapodott a széles

terjesztői hálózattal rendelkező Georg Stilke céggel lapjainak egész Németország területén való árusításáról.³⁹

A Dísz téren listák készültek azokról a külföldi személyekről és intézményekről, amelyek a magyar propaganda terjesztésére felhasználhatóak, illetve annak tűnnek. 1920 elejére külön-külön listák voltak a Hollandiában, Angliában, Franciaországban, Spanyolországban, illetve Észak-Amerikában, valamint Dél-Amerikában lévő exponensekről. Az egyes követségek azzal a feladattal kapták meg a névsorokat, hogy helyesbítsék, egészítsék ki és a Külügyminisztériumot állandóan tájékoztassák „mindazon egyénekről (intézményekről), akik a nemzeti propaganda szempontjából tekintetbe jönnek, és akikkel való érintkezés az anyag (ti. propaganda anyag — P. P.) terjesztése céljából, széles körű összeköttetéseikre való tekintettel ajánlatos”. Másfelől a képviselőknek állandóan figyelniük kellett azokat, akik „magyar nemzeti szempontból káros működést fejtenek ki, vagy ebben a tekintetben gyanú alá eshetnek”.⁴⁰

Arra vonatkozóan, hogy milyen is volt ennek a propagandának a hatékonysága és színvonala, érdemes némileg hosszabban foglalkozni Hollós Pál 1921 március végén a külügyminiszterhez írott memorandumával, valamint a hozzá csatolt melléklettel. Hollós Pál a Pénzügyminisztérium fiatal tisztviselője volt — mellesleg, az Európai Diáksegítő Akció magyarországi segélybizottságának elnöke —, előterjesztésének (tartalmán túl) az is nyomatékot ad, hogy minisztere, Hegedűs Lóránt juttatta el Bánffy Miklóshoz.

Hollós két évet töltött részben Svájc franciák lakta területein, részben Angliában, és tapasztalatai alapján a legnagyobb kétségbeeséssel beszélt arról a képről, amely a külföldi közvéleményben Magyarországról él. Úgy látja, hogy tulajdonképpen kétféle közvélemény van. A nagy többség az Osztrák–Magyar Monarchiáról tudott és az ellene irányuló intenzív propaganda hatására csupán azt tanulta meg, hogy az igazságtalanul elnyomott csehek, jugoszlávok, románok az évszázadok iga alól felszabadultak, de azt, hogy a Monarchia helyén létrejött kisállamok megszületése másfelől milyen igazságtalanságokkal járt, azt nem ismeri.

A másik közvélemény többet tud az itteni viszonyokról, ezt a felfogást ellenben Magyarországon sommásan azzal intézik el, hogy azt „a Bécsbe menekült zsidó kommunisták csinálják!” Hollós egyfelől utal arra, hogy a baloldali emigrációnak „óriási hatalma” van a nyugat-európai szociáldemokráciához fűződő összeköttetése révén, másfelől pedig óv az effajta leegyszerűsítésről és a kisantant országok diplomáciáját említi, amely „ma nem ismer és nem ismerhet fontosabb és előbbrevaló hivatást, mint ellenségüket oly színben tüntetni fel a világ előtt, hogy az minden szimpátiára érdemtelen, utolsó lép a világban”.

Mindez azért roppantul veszedelmes, mert Nyugat-Európában a közvéleménynek, illetve az azt tükröző sajtónak meghatározó jelentősége van. A Magyarország elleni propaganda nyomán pedig ebben a sajtóban úgy élnek békésen egymás mellett Magyarországról egymásnak homlokegyenest ellenkező nézetek, hogy azok egyaránt elítélőek. A világsajtóban nap nap után jelennek meg a román sajtóiroda útján olyan hírek, hogy Magyarország a bolsevikokkal szövetségbe akarja megtámadni az egész világ közös ellenségének kikiáltott kommunizmus ellen védekező Romániát. Eklatáns példaként említi, hogy a világlapok egyik legkomolyabbika, a Times ugyanabban

a számában „Fehér terror dühöngése Magyarországon” cím alatt a radikálisabban gondolkodó olvasóinak idegeit borzolja azzal, hogy kivégezték a kommunista népbiztosokat, a másik oldalon pedig konzervatív olvasóit állítja szembe a Szovjet-Oroszországgal szövethető Magyarországgal.⁴¹

A nap mint nap így egymást követő híreket senki sem igazítja helyre, mert sem a kormány sem a hazai közvélemény nem tulajdonít jelentőséget a nyugat-európai közvélemény meggyőzésének.

A propaganda fontosságát Hollós az osztrákok példájával próbálja igazolni. Emlékeztet arra, hogy a háború idején Ausztria „összefoglaló neve volt az egyik gyűlölt ellenségnek”, azóta ellenben „egy céltudatos, okosan vezetett (és nem is olyan drága) propagandával elérték azt, hogy »Ausztria« ma egy fogalom a világban. Fogalma egy segélyre szoruló, szimpátiára érdemes népnek, melynek említésénél quasi automatikusan zsebükbe nyúlnak az emberek”.

Hollósnak minden bizonnyal igaza van abban, hogy Ausztria és Magyarország nemzetközi megítélésében mutatkozó valóban számottevő különbségben a propagandának is komoly szerepe volt. Ez ellenben nem feledtetheti, hogy az eltérések jóval mélyebb eredetűek. Az egyik nagyon fontos tényező, hogy a nyugati polgári demokráciák számára — a politikai hatalom elsődlegessége miatt — már az 1918-as magyar polgári demokratikus forradalom sem volt (minden ideológiai rokonsággal együtt) szimpatikus. Mert egyrészt magában rejtette a radikalizálódás 1919. március 21-én valóban testet öltő „veszélyét”, másrészt pedig a polgári demokratikus Magyarország is elképzelhetetlennek tartotta, hogy letérjen az integritás álláspontjáról. Ausztriában ellenben — bármennyire forradalomtól terhes volt az ottani helyzet is — a belső osztálymozgások végül is a kapitalista rend megszilárdulásához vezettek.

A másik fundamentális jelentőségű tényező pedig az volt, hogy a korábban elsőrangú nagyhatalomnak számító birodalom bármennyire is csupán törpe méretekre zsugorodott össze, az lényegében nem járt nemzeti sérelemmel, annál is kevésbé, mert a németégtől elkülönülő osztrák nemzettudat, meglehetősen ellentmondásos úton, igazából csak a Habsburg-birodalom felbomlása utáni évtizedekbe kezdte a maga identitását megtalálni. Ezzel szemben a magyar nemzettudatot a trianoni béke olyan mélyen sokkolta, hogy az új rendbe való beilleszkedés még a reálisabban gondolkodók számára sem lehetett végleges program.

Végül, de — hogy mondani szokás — egyáltalán nem utolsósorban, egy bármily mesterien vezetett propaganda is csupán időlegesen és részlegesen takarhatta volna el az európai megfigyelők elől azokat a rütvonásokat, amelyeket az ellenforradalmi rendszer a magyar társadalom arcára rajzolt.

Memorandumában a változtatás jegyében Hollós egy olyan propagandát sürget, amely a gazdasági érdekekre épül, intézői az üzletember mozgékonyásával és ügyességével rendelkeznek, hosszú külföldi tartózkodás alapján ismerik a kinti viszonyokat, az adott helyzetet, az azt befolyásoló gondolatokat, valamint jó és kiterjedt összeköttetésekkel rendelkeznek.

A takarékoság újból és újból felhangzó igényével szemben azt mondja joggal, hogy ha az egész külügyi szervezetet olyan emberekre bízzák, akik pozitív hasznot jelentenek az országnak, akkor az lesz az igazi takarékoság. Azokkal szemben pedig, akik a belső munkát helyezik szembe a propagandával, azt emeli ki szintén megal-

pozottan, hogy az „egy hatásos propagandának előfeltétele és létalapja, nem pedig alternatívája”.

A memorandum említett mellékletét az angol külügyminisztérium egyik Közép-Európával foglalkozó tisztviselője állította össze, aki a jelek szerint hajlandó lett volna szolgálatait — nyilván nem jótékonyági alapon — a magyar Külügyminisztériumnak felajánlani.⁴²

A felajánlkozás érződik a magyar propagandáról adott rajzában is. A negatív kontúrok ugyanis — bár alapjában helytállóak — a valóságosnál is sötétebbre sikerültek. Eszerint „Magyarország jelenlegi propagandája bizonyos számú könyvek Magyarországon való nyomásában és kiadásában merült ki ... ezek szétesztása eddig igen gyatra volt”. Hiszen a szövetségesek katonai, tengerészeti és gazdasági megbízottai, egyes angol látogatók, tehát olyanok kapták meg, akiknek erre a propagandára — úgymond — „semmi szükségük nem volt”, míg Anglia 50 milliós lakossága „mitsem tud Magyarország felől”. Nyilván ez is túlzás, ellenben minden bizonnyal alapjában igaza van, amikor azt állítja, hogy ennek a propaganda irodalomnak a „külseje és kiállítása nem angolos, hogy angol nyelvezete szolgál fordítása a magyaroknak”. Az illető diplomata még azt is hibául rója fel, hogy „a legnagyobb tájékoztatatlanság látszik ki belőle aziránt, mit tud ma az átlag angol Magyarországról, mert a legbosszantóbb dolog a világon, ha már jól ismert dologról tájékoztatnak bennünket”. Látható, ezen a ponton saját iménti állítását cáfolja, hogy Anglia lakossága semmit sem tud Magyarországról.

Ellenben nagyon sok megszívlelni való lett volna azokban a fejtegetéseiben, amelyek az angolok mentalitásával foglalkoztak és amelyek alapján — egy elképzelt eset kapcsán — mintegy modellezi a propaganda különféle útjait.

Az angol mentalitást — ahogy ő mondja: az angol pszichológiát — tíz pontban foglalja össze, hangsúlyozva, hogy áttekintése nem teljes, és a szempontok sorrendje nem fontosságukat követi. Eszerint

„Az angol:

- 1.) igazságérzettel bír,
- 2.) nincsenek antiszemita érzései (ez a negatív tulajdonsága könnyen érthető okok miatt van itt felemlítve) (vagyis a magyar társadalmat a forradalmak után előntő antiszemitaizmus miatt — P. P.),
- 3.) igen jó humorú (mely tulajdonsága a háború alatt nagyban befolyásolta kritikáját),
- 4.) nem szereti, ha életét más népeken esett igazságtalanság folytonos eléjük tartásával keserítik meg, hacsak nem a legfelületesebb módon,
- 5.) common sense-l bír,
- 6.) politikai szempontból semmi jelentőséget bármely vallásnak nem tulajdonít,
- 7.) utálja a kormánybeavatkozást ügyekbe, amely nem direkt a kormány érinti,
- 8.) üzleti szelleme igen kifejlődött,
- 9.) igen erős demokratikus érzésű,
- 10.) a sport iránt különösen érdeklődik.”

Az elképzelt eset szerint Kassán szlovákok és magyarok zsidóellenes tüntetést rendeznek, verekedés, esetleg gyilkosság is történik. A cseh sajtóiroda először az egészset elhallgatja, mivel azonban az ügy kipattan, saját verzióját publikálja: „egy

mesét nyerészkedő zsidókról és felelőtlen magyarokról (szlovákokról valószínűleg nem is tesznek említést), kik támadó szándékú és reakciós magyar kormány által lettek felbujtva. A cseh katonaság tüzelni volt kénytelen stb. stb...”

Ha ez eset valóban fontos, akkor bizottságot küldenek ki Prágából. A cseh sajtóiroda a bizottság kiküldését úgy állítja be, mint a kormány nagylelkű érdeklődését Kosice lakossága iránt. A bizottság kedvező jelentéseit bőven kommentálják.

Hogyan reagál most egy angol?

„Azt fogja magában gondolni »ezek a balkáni (sic) emberek mindig veszekszenek (mi a fenét marakodnak a zsidókkal, mint a kutyák a koncert?). A csehek úgy látszik rendet akarnak tartani, dacára annak, hogy a rendőrség e feladatát nem bírja elvégezni. Isten tudja — talán majd a katonaság...«, azután ezek a gondolatok eszébe juttatják Írországot, erről az ügyről mindent elfelejt, kivéve talán, hogy *Kassa Csehszlovákiában fekszik!*” (Eredeti kiemelés — P. P.)

A feltételezett magyar reagálás az ismeretlen diplomata szerint a következőképpen festene: „A cseh katonaság Kassa magyar és szlovák lakosságát provokálta. A nyerészkedő zsidók segítették a katonaságot száz és száz ártatlan magyar és szlovák legyilkolásában, kiket egy igazságtalan béke kényszerít, hogy idegen kormány alatt éljenek. A közismert magyar író S ... meztelen és haldokolva maradt az utcán. A cseh kormány ennek folytán kényszerítve érezte magát egy bizottság kiküldésére. Hogy e bizottság vizsgálatának eredménye milyen lesz, előre kitalálható. Halott honfitársaink emlékre gyászistentiszteletet tartunk Budapesten ...-én stb. stb.”

A leírás nem nélkülözi a karikatúrisztikus elemeket, azonban olyan torzkép, amely a korabeli magyar propagandának — és hozzátehetjük: a benne tükröződő magyar mentalitásnak — karakterisztikus vonásait tükrözi vissza.

Ezzel az ügyetlen propagandával szemben az angol diplomata szerint az angol mentalitásra figyelő, tényekkel időben operáló propagandát kellene folytatni. Javaslat szerint az eseményről az alábbi szövegű tájékoztatás lenne célszerű:

„...-én Kosice (vagy ahogy a lakosság ismeri: Kassa) újból színhelye volt (a) csehszlovák reakció és militarizmus tobzódásának. Magyarok és szlovákok, kik ártatlan magyar dalokat énekeltek, hirtelen egy cseh katonai patrouille által megtámadtattak. A független érzésű férfiak visszautasították ezt a nem provokált támadást, ebből dulakodás támadt, melyből kifolyólag három ember, sajnos, életét veszttette és kettő megsebesült. A lakosság felháborodása oly mértékű volt, hogy a cseh kormány egy nyomozóbizottságot volt kénytelen az ügy felderítésére kiküldeni.

Furcsa fényt vet a szabad cseh államban uralkodó állapotokra az a tény, hogy egy jókedvű, főleg futballozókból álló társaság nem tud zavartalanul dalokat énekelve kirándulni stb...”

Az ismeretlen diplomatának minden bizonnyal igaza van abban, hogy egy ilyen közlemény után a Prágából irányított propaganda lépései nyomán sem lenne nehéz az esetet továbbra is kedvezően beállítani. Átfogó, az egész magyar — Anglián keresztül lényegében a nemzetközi közvéleményt befolyásolni kívánó — propagandára vonatkozó javaslata is hasonló szellemben fogalmazódott meg.

A külügyminisztertől a memorandum (mellékletével együtt) a politikai hírszerző osztályra került, ahol hamar megszületett a lekicsinylő, az egész előterjesztést semmibe vevő vélemény. „Propaganda szempontból nem tartalmaz semmi újat” —

írta az aktára az osztály vezetője summás véleményét, majd a memorandum is megkapta a maga értékelését: „Az angolok mentalitására vonatkozó rész sokkal pontosabban van meg az »Angol irányelvekben«”.⁴³

Természetesen könnyen feltételezhető, hogy a Külügyminisztérium nagyon sok minden ismerősen csenghetett a memorandum, illetve melléklete soraiban. Ellenben két okból is hibáztak, amikor Bíró Pál és társa jelentkezését — ugyanazzal az beállítódással, amelyek már a Gorka–Radisics propozíció kapcsán láthattunk — elhárították. Mert egyrészt a Külügyminisztériumban jól tudták, hogy a hazai közvélemény külpolitikai tájékozottsága meglehetősen gyenge lábakon áll, tehát, ha ebből a közvéleményből színvonalas jelentkezők akadtak, akkor öncsonkító dolog volt az ilyen kezdeményezéseket semmibe venni. Ezzel a mentalitással a külügyek intézői magukat még jobban elszigetelték attól a társadalomtól, amely különben sem övezte túlzottan sok szimpátiával tevékenységüket.⁴⁴ Másrészt pedig nem felelt meg a valóságnak az az állítás, hogy a Dísz téren kimunkált „Angol irányelvek” jobbak lettek volna.

Ezeket az irányelveket még 1920 februárjában dolgozták ki a politikai hírszerző osztályon, majd a minisztérium néhány más osztályával, illetve a külföldi képviselőkkel is véleményeztették, a végleges szöveg 1920 szeptemberében került nyomdába, ahol 500 példány készült belőle. Nyílt terjesztésére természetesen nem gondoltak, létét is titokban tartották, és csupán teljesen megbízható egyének megfelelőnek gondolt eligazítására használták fel.

Az irányelvek előjáróban helyesen hangsúlyozta, hogy „az angol rideg okfejtést kíván és elzárkózik érzelmi körülmények elől, de megvan a történelmi érzéke. Ne tolakodjunk, viselkedjünk tartózkodóan, ne hízelegjünk”, ellenben a pontokba szedett passzusok vajmi kevéssé csengtek egybe ezekkel az intelmekkel. Mert azokban erőteljesen érvényesül az álhistorizáló szemlélet és azzal szoros kölcsönhatásban a Monarchia és vele a történelmi Magyarország szétesése feletti teljes értetlenkedés. Így természetesen nem hiányzik az irányelvekből a Magna charta és az aranybulla közötti párhuzam felemlegetése, amelynek lekicsinylése „nem méltó Angliához”. A történelmi példatárból — teljesen feledve, hogy az „angol rideg okfejtést kíván” — a „cserbenhagyás” motívuma bukkan újból és újból elő. Anglia cserben hagyta Bethlen Gábort, a protestáns erdélyi fejedelmet, ugyanezt tette 1848-ban és 1918-ban is. Az irányelvek terhes az államalkotó és államalkotásra képtelen népek olyannyira elterjedt dichotómiájával is („Anglia inkább becsülje meg azt a népet, mely függetlenségét a túlerővel szemben is mindig meg tudta védeni és ne támogasson oly népeket, melyek önerejükben nem tudtak a múltban sem önálló életet élni. Miért áldozza fel utóbbiaknak a mi népünket?”).

Az irányelveknek vannak olyan pontjai is, amelyek a gazdasági érdekek mentén igyekeznek az angolok érdeklődését Magyarország iránt felkelteni, ezeket azonban ismét a történelmi Magyarország melletti — enyhén szólva irreális — érvelés váltja fel: „még vándormadaraink húzása is e területi egység szerint igazodik”. Mintha a madárvilágnak valamikor is szerepe lett volna a területi-politikai döntések megszületésénél.⁴⁵

Az elkövetkező években a kifejezett propaganda nem tudott reálisabbá válni, következőleg hatékonysága sem növekedett. Pedig eszköztára bővült, így a propa-

ganda irányítóinak figyelme kiterjedt a diapozitívekben, fényképekben és mozgófilmekben rejlő lehetőségekre is. Az új adottságok jobb kihasználását — az állandó anyagi korlátok mellett — erősen bénította, hogy a propaganda szakemberei többnyire nem tudtak behelyezkedni a külföldi tömegek mentalitásába. Lényegében erről szól Korányi párizsi követ egyik 1925 májusi jelentése is, amely a politikai hírszolgálati osztály által franciaországi vetítésre megküldött mozgófilmek bemutatását aggályosnak tartja. Mert e filmek készítői nemhogy kivédenék a Magyarországgal elleni propagandát, hanem — öntudatlanul — még arra rá is játszanak. Az ellenséges propaganda ugyanis „azt a hitet táplálja a nyugati országokban, hogy Magyarországon egy főúri kaszt uralkodik, amelynek célja a »Habsburg-ház restaurálása« és amelynek befolyása alatt Magyarország fő gondja a fegyverkezés és a hadseregképzés.

Elhíthetik, hogy Magyarország még ma is tejből mézben úszó ország, amely kedvtelésekre és szomszédait veszélyeztető katonaságra fordítja minden idejét, és fogalmuk sincs az itteni tömegeknek arról a nagy kultúr-, agrár és ipari munkáról, amelyet az ország végez, sem arról a nyomorról, amelyet az ország feldarabolása okozott, de például arról sem, hogy Budapest, Visegrád, a Balaton stb. szépségei nyugat-európai szempontból nézve is milyen kiválóak”.

Látható, hogy Korányi az országépítő munka lendületét erősen eltúlozza, a nyomor forrásaként csupán Trianont okolja, az ellenséges propaganda valós elemeinek elerőtlenítésére pedig olyan filmeket sürget, amelyek „magyar tájképekről, Budapestről, a népviseletekről, a népéletből vett jelenetekről, egyetemekről, laboratóriumokról, ipartelepekről, az utcai élet jellemző képeiről, tömegsportjelenetekről stb.” tudósítanak. Nyilvánvaló, hogy az ilyen filmek is távo! lettek volna attól, hogy a valóságot hitelesen ábrázolják, de legalább elkerülték volna azt a hibát, hogy a megcélzottal éppen ellenkező hatást váltsanak ki. A megküldött két tekercs film ugyanis hosszan ábrázolta Horthy és Bethlen egyik vadászatát, azután bőséggel időzött a budai vár fegyveres őrségénél, a „nemzeti hadsereg” díszszázadának parádésánál, tudósított leventeavatásról és céllövészetről, majd József és Károly Ferenc Habsburg főhercegeket mutatta be.⁴⁶

*

Befejezésül kísérletet kell tennünk a vizsgált fél évtized propagandatevékenysége mérlegének megvonására. Úgy hisszük, hogy a tanulmányban előadottak alapján kitűnik: nemcsak azért volt indokolt különbséget tenni a propaganda közvetlen és közvetett módszerei között, mert azt az első világháború után kialakult helyzet, nevezetesen a közvetlen propaganda devalválódása indokolja, hanem azért is, mert a magyar propagandán belül az utóbbinak a színvonala jóval meghaladta az előbbiét. A közvetlen propagandában szinte áttétel nélkül, közvetlenül érződött a rendszer túlhaladott, retrográd jellege, míg az előbbi számos esetben nem nélkülözte az európaiság vonásait.

A propagandához többnyire bőséges anyagi javakra van szükség, és ennek a függetlenné váló Magyarország nagyon hiányában volt. A szegénységnek súlyos okát jelentette a háború elvesztése, a terhes béke elfogadása, és mindezen túl fontos

akadályt képezett a rendszer reakciós jellege, amely sem a nagybirtok, sem a nagytőke gazdagságát nem engedte a társadalom felépülése érdekében megcsapolni. Számos jel szerint nemcsak a Pénzügyminisztériumban őrködtek azon, hogy az államháztartás egyensúlya helyreálljon, hanem a Külügyminisztériumban is megfelelően ügyeltek a rendelkezésre álló pénzek sikeres felhasználására. Amikor például a keresztényszocialista Székely János egyik külföldi propagandisztikus szereplésükről beszámolva anyagi támogatást kér, akkor a Külügyminisztérium elutasító választ ad, mert „csak azt tették, amit minden magyar embernek, ki külföldön van, kötelessége cselekedni”.⁴⁷ Mégis azt kell mondani, hogy a felhasználható anyagi eszközöket nem forgatták hatékonyan, mert hiányzott a háború elvesztésének megfelelő analízise, következésképp nem tudták a propagandát a külföldön élő magyarságképhez igazítani. Nem válhatott sikeressé e propaganda azért sem, mert — mint láttuk — több ízben elhárították azokat a társadalomból jövő kezdeményezéseket, amelyek révén akcióikat eredményesebbé lehetett volna tenni. A kedvező társadalmi háttér pedig egy hatékonyabb propagandának igen lényeges feltétele lett volna. A megfelelő külpolitikai iskolázottságú közvélemény hiánya egyben azt is jelentette, hogy a Külügyminisztérium még ha akart sem tudott volna egy olyan szélesebb bázist kialakítani, amelyre biztonságosan építkezhetett volna.

1925 február végén Berzeviczy Albert, mint a Magyar Külügyi Társaság társelnöke azzal a kéréssel fordult Scitovszky Tibor külügyminiszterhez, hogy kapjanak anyagi támogatást a Radisics Elemér szerkesztette Magyar Külpolitika c. folyóirat olyan átformálásához, amely nyomán a lap havonta két magyar és egy idegen nyelvű számot jelentetne meg. Kérését Berzeviczy a Külügyi Társaság eredményesnek minősített működésére, a „nagy sikerrel működő” Külügyi Szemle c. társasági orgánusra alapozta. A Dísz téren ellenben egészen másként látták a társaság működését. „Ha a néhány év óta fennálló Magyar Külpolitika c. folyóirat nem tudott magának olvasóközönséget toborozni, alig hihető, hogy a jövőben — mintegy másfél év múlva — ezt új köntösében elérhesse. Lesz tehát egy drága állami pénzen fenntartott lap, melynek nincs olvasóközönsége” — írta az aktára Gerevich Zoltán. Mivel a Magyar Külpolitika a Külügyi Szemlénél jóval könnyedebb zsánerű volt, nem nehéz elképzelni, hogy ez utóbbi lapnak mekkora lehetett a kisugárzása. Ezért Kánya Kálmán úgy döntött, hogy a kérést a minisztérium nem teljesíti.⁴⁸

Az említett eset 1925-ből való, így arra vall, hogy az elmúlt fél évtized a magyar politikai közvélemény külpolitikai iskolázottságának javítása szempontjából meddő maradt. Ez pedig — a fentebb számbavett tényezőkkel együtt — azt is jelenti, hogy e propagandamunka a külföldön gyökeret vert, kedvezőtlen magyarságképet alig tudta módosítani.

JEGYZETEK

¹ Balogh József – Illyés Gyula – Keresztúry Dezső: Hírünk a világban. Bp. 1985. 20.

² Köpeczi Béla: Európa magyarságképe. História 1986. 3–4. sz. 6.

³ Kosáry Domokos: Magyarország Európa újabb kori nemzetközi rendszerében. Bp. 1985. 29.

⁴ Erre ld. részletesebben: Köpeczi Béla: „Magyarország a kereszténység ellensége”. A Thököly-felkelés az európai közvéleményben c. munkáját. Bp. 1976.

⁵ A magyarságkép igazi összetevőire ld. az 1. sz. jegyzetben hivatkozott kötetet, valamint *Keresztúry Dezso*: A magyar önismeret útja c. esszéjét. Bp. 1985. Az Illyés-idézet helye: 1. sz. jegyzetben hivatkozott mű 22.

⁶ *Juhász Gyula*: Magyarország külpolitikája 1919–1945. Második, átdolgozott kiadás. Bp. 1975. 251–260.

⁷ A Külügyminisztérium 1921-ben megindította hivatalos lapját, a Külügyi Közlönyt, amely általában évente ismertette a minisztérium szervezeti felépítését, az egyes ügyosztályok szolgálati beosztását, valamint a külföldi misziók összetételét, illetve a Budapesten működő diplomáciai képviselők vezetőinek nevét. 1927-ben a közlönyt bizalmassá nyilvánították, és azon túl csak belső tájékoztatóként lehetett használni.

⁸ A Külügyminisztériumi Levéltárról készített kitűnő repertórium szerzője *L. Benke Zsófia* azon az állásponton van, hogy az osztály léte, tevékenysége teljesen leplezett volt. (Külügyminisztériumi Levéltár. Külügyminisztérium. Kézirat. Országos Levéltár. 255.) Ezt a nézetet látszik alátámasztani az a tény is, hogy a minisztérium felépítéséről készített áttekintések — mint a főszerzőben már említettük — nem tudnak egy ilyen osztály létezéséről. Ellenben a fennmaradt iratok kétségtelenné teszik, hogy az osztály működése során ezen a néven volt kapcsolatban a más tárcák, társadalmi szervezetek stb. képviselőivel. Sőt az is hozzáfűzhetjük, hogy amikor 1924-ben elkészült az országgyűlés számára az első világháború után az első kormányjelentés — az 1897:XXXV. tc. értelmében ugyanis a kormányok évente jelentettek meg statisztikai évkönyvet működésükről —, akkor abban a Külügyminisztériumról szóló rész taglalta a politikai hírszerző osztály munkájának a nyilvánosság számára közölhetőnek tartott részét. A jelentést előkészítő egyik belső áttekintés szerint az osztály legfontosabb ágazatai „mint: külföldi propaganda szerveink működése, azok irányítása, külföldi keresztény nexusok ápolása, bolsevizmus elleni harc, az állítólagos magyar fehérterrortól terjesztett tévhitek eloszlatása, külföldi — magukat magyar emigránsoknak nevező — csoportok ellensúlyozása (a) jelentésben feltétlen mellőzendők”. Országos Levéltár, Külügyminisztérium. Politikai hírszerző osztály iratai (a továbbiakban: K 67.) 1923–1924. 33 038. sz. 1923. I. 11.

⁹ *Szántó Miklós*: Magyarok Amerikában. Bp. 1984. 46., 47., 64., 61. 71. A témakörre ld. még átfogóan *Szántó Miklós*: Magyarok a nagyvilágban. Bp. 1970. és *Puskás Julianna*: Kivándorló magyarok az Egyesült Államokban 1880–1940. Bp. 1982.

¹⁰ Ismeretes módon Magyarországon az első világháború után gomba módra elszaporodtak a különféle irredenta, sovinszta társadalmi szervezetek. Mivel legfőbb összetartó erejük egy-egy társadalmi réteg, csoport érdekeinek a védelmezése, az életkörülményeinek javítására irányuló erőfeszítés volt, ezért működésükben nagy szerepet kapott a jótékonykodás, a jobb helyzetben lévő országokban gyakran indítottak nyomorenyhítő akciókat. A gyűjtések ugyan sokszor jártak több-kevesebb sikerrel, ám nem ritkán erősen ártottak az ország különben sem nagy külföldi presztízsének. Ezért született döntés arra, hogy gyűjtési csak — tárcagegyeztetésen alapuló — engedély alapján lehet. Az ilyenfajta ellenőrzésre a fenti indokok túl azért is szükség volt, mert nem egyszer kalandor, deviáns elemek igyekeztek jóindulatú emberek segítőkészségéből egyéni hasznot húzni. Így — például — 1924 májusában a hágai magyar követségen megjelent két fiatalember, akik a Székely Egyetemi Hallgatók Egyesülete „megbízólevelét” felmutatva a követség segítségét kérték nyomorenyhítő akciójuk lebonyolításához. A követséget vezető ügyvivő — lévén, hogy az illetők nem rendelkeztek az említett tárcaközi bizottság engedélyével — a gyűjtést megtiltotta, ellenben hiszékenyen 60 holland forintot adott a szélhámosoknak útiköltségre azzal, hogy azt a minisztérium majd a szövetségtől behajtja. A későbbi levelezés azonban kiderítette, hogy az illetők a megbízólevelet hamisították. K 67. 1924–1924. 33 447. sz., ill. hozzá csatolt ügyiratok.

¹¹ K 67. 1924. 34 032 sz. Pelényi János dátum nélküli memoranduma. A beérkezés dátumából lehet valószínűsíteni, hogy 1924 végén keletkezett. Az amerikai magyarság óhazából történő megszervezése kudarcának okaira ld. még *Puskás i. m.* 329–330.

¹² K 67. 1925. Kiss Sándor 1923. IV. 30-i, VI. 23-i és X. 19-i jelentése; a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium 1923. IX. 26-i átirata a külügyminiszternek és a Külügyminisztérium X. 17-i utasítása a szófiai ügyvivőnek; Fiáth miniszteri tanácsos XI. 10-i átirata a belügyminiszter nevében a külügyminiszternek, a belügyminiszter titkáranak levele a külügyminiszterhez 1924. VI. 10-én; a Külügyminisztérium 1923. XI. 29-i leirata a szófiai követségnek a minisztérium könyvajándékaról, az Országos Könyvforgalmi és Bibliográfiai Központ igazgatójának 1924. IV. 7-i levele a külügyminiszternek; Nemeskéri Kiss Sándor 1924. III. 12-i jelentése.

¹³ K 67. 1925. 413/biz.–1925. Vélcs László 1925. IX. 10-i jelentése. K 67. 1921. A MEFHOSz vezetőinek levele Somssich József külügyminiszternek 1920 februárjában (a közelebbi dátum hiányzik). A korabeli egyetemista szervezetek politikai szerepére ld. általában *Ladányi Andor*: Az egyetemi ifjúság az ellenforradalom első éveiben (1919–1921) c. tanulmányát. (Értekezések a történeti tudományok köréből

88. sz. Bp. 1979.) K 67. 1922. A berni ügyvivő 1922. VI. 16-i 193/P. sz. jelentése. Említésre érdemes, hogy Magyarország volt az első legyőzött állam, amelynek országos diákegyesületét, a MEFHOSz-t a Confederation Internationale des Étudiant, vagyis a nemzetközi diákszövetség tagjai sorába felvette, alelnökéül pedig a magyar szervezet egyik tisztségviselőjét, azt a Deák Ferencet választotta, aki később a Columbia Egyetemnek lett tanára, és fontos szerepet játszott Lisszabonban 1943–1944-ben a magyar kormány béketapogatási kísérleteiben. — Szegedy-Maszák Aladárnak a szerzőhöz intézett 1986. december 1-i levele alapján.

¹⁴ K 67. 1923–1924. A MEFHOSz külügyi osztálya elnökének beszámolója 1923. VIII. 2-án a külügyminiszternek, amelyben egyúttal 3 000 000 korona támogatást kér. Ez az összeg alig 190 dollárnak felelt meg (P. P.), mégis a külügyminiszter a kért összegnek csupán a felét engedélyezte. Uo. 33 720 sz. irat. Szegedy-Maszák Aladár úgy emlékszik vissza, hogy már 1922 nyarán „az immár a Területvédő Ligát is magába foglaló Magyar Nemzeti Szövetség égisze alatt, főleg azonban Krisztics Sándor, később pécsi egyetemi tanár, valamint a kitűnő Horváth Jenő irányításával 1922 nyarán... a Tudományegyetem helyiségeiben egy nyári kurzus felét rendeztek egy oxfordi magyarbarát diákcsoport részére, kb. 20–25 résztvevővel. Az angol diákok minimális összeg fejében magánházakban voltak elszállásolva”.

Ugyanő elmondja, hogy 1924 nyarán résztvett a MEFHOSz első párizsi diákkirándulásán, tehát, ha emlékezete pontos, akkor a diákok 1923-as — említett — utazása csupán terv maradt. Csoportjukat a francia országos diákegyesület fogadta, vezette és gondozta. Fogadta őket a közoktatásügyi miniszter is. Összekeverültek Mendez-France-szal, a későbbi jeles államférfival, miniszterelnökkel is, „aki akkor a diákegyesület elnöke vagy volt elnöke volt”. „Általában nagyon kedvesek voltak hozzánk. 10–12 francia diáklány jött velünk Budapestre, ahol magánházakban látták őket vendégül. Általában lelkesen mentek haza.” — Szegedy-Maszák Aladárnak a szerzőhöz intézett 1986. december 1-j-i levele.

¹⁵ K 67. 1924–1925. Tóth kultuszállamtitkár 1924. X. 29-i levele Bethlen Istvánhoz, a Külügyminisztérium ideiglenes vezetésével megbízott miniszterelnökhöz, Uo. Taróczy tallini ideiglenes ügyvivő 1924. IX. 9-i jelentése, valamint a finn külügyminisztérium csatolt jegyzéke; Uo. Hevesy 1924. V. 19-i jelentése, Uo. 33 433. számú utasítás a párizsi és a bécsi követségnek, Uo. Masirevich Szilárd bécsi követ 1924. VIII. 23-i jelentése, Uo. Eötvösvényi Olivérnek, a Külügyi Társaság ügyvezető igazgatójának 1924. VIII. 30-i levele Gerevich Zoltánhoz és Gerevich ugyanaznap pro domo-ja a kifizetés tárgyában.

¹⁶ K 67. 1925. Baranyai Zoltán 1924. XI. 10-i 1022. sz. levele a Külügyminisztériumnak és annak mellékletei. A minisztérium XI. 28-án átirat a pénzügyminiszternek a létesítendő alap ügyében, tájékoztatta a miniszterelnököt is, a további fejleményeket azonban az aktákból nem lehet rekonstruálni. Uo. 33 904. sz.; uo. 1924–1925. Hevesy 1924. III. 27-i, IV. 23-i és V. 30-i jelentése, uo. a kereskedelemügyi államtitkár 1924. VII. 5-i átirata a külügyminiszternek; uo. 1925. Belitska varsói követ 1925. III. 17-i jelentése.

¹⁷ Mackensent a magyar kormány a franciák kemény nyomására, kényszerhelyzetben tartóztatta le. (Ormos Mária: Padovától Trianonig. 1918–1920. Bp. 1983. 93–103.) A magyarországi német nemzetiségi korabeli helyzetére ld. Tilkovszky Loránt és Bellér Béla munkásságát. K 67. 1925. A müncheni népfőiskola vezetőjének 1924. X. 2-i levele a Külügyminisztériumhoz, uo. a kereskedelemügyi államtitkár 1925. III. 20-i levele Walko Lajoshoz, a Külügyminisztérium ideiglenes vezetésével megbízott kereskedelemügyi miniszterhez, uo. Vélics 1925. III. 22-i jelentése, uo. a kultuszminisztérium 1925. IV. 5-i átirata a külügyminiszternek a szállás ügyében, valamint Vélicsnek a 13. sz. jegyzetben már hivatkozott jelentése.

¹⁸ K 67. 1923–1924. Baranyai Zoltán 1924. V. 17-i jelentése. (A januári jelentés hiányzik, annak tartalmát a fennmaradt iratokból lehet megállapítani.) Uo. a Tisza István Tudományegyetem rektorának 1924. V. 23-i válasza, uo. 1924. VII. 24-i választervezet Baranyainak.

¹⁹ A magyar határokkal kapcsolatos tényleges amerikai álláspontra ld. részletesebben Ormos Mária 17. sz. jegyzetben hivatkozott munkáját. K 67. 1924. utasítás 1924. IV. 9-én és II. 19-én a washingtoni követségnek, uo. 1924. VI. 30-án átirat a kultuszminiszterhez, valamint a népjóléti miniszternek. Uo. Teleki Pál dátum és címzés nélküli feljegyzése. Uo. a kultuszminisztérium 1924. VIII. 13-i válasza, valamint Klebelsberg Kunó 1924. IX. 5-i levele.

²⁰ Ha meggondoljuk, hogy Teleki feljegyzése hangsúlyozza: az amerikaiak nem ragaszkodnak, hogy „a számok egyformák legyenek”, vagyis kevesebb amerikai budapesti tanulmányútjával is beérik, akkor feltehetőleg cserében a minőségi ellátásra helyezhették a hangsúlyt, a 12 amerikaira vonatkozó kultuszminisztériumi fogadókészség — amely a kiutazó magyarok számát is meghaladta — pedig a feltételezett amerikai igényre ellenjavaslat, minden bizonnyal azért, mert 12 fő kollégiumi elhelyezése is olcsóbb az 5 fő Teleki feljegyzésében javasolt laktatásnál.

²¹ K 67. 1921. 3032. sz. mind a két levelet tartalmazza.

²² K 67. 1924–1925. Vélics 1923. XII. 10-i jelentése. A Petőfi-centenárium megünneplésére, politikai funkcióira ld. Szalai Anna: Koszorúcsata. A Petőfi-centenárium történetéhez. Bp. 1973., valamint Szabó

Miklós: Politikai évfordulók a Horthy-rendszerben. (In: A két világháború közötti Magyarországról. Szerkesztette: Lackó Miklós. Bp. 1984. 479–504.) K 67. 1924–1925. Az egyetemi közgazdasági kar dékánjának levele 1924. III. 18-án a kultuszminiszterhez, valamint mellette Pukánszky Béla III. 13-i levele a dékánhoz, uo. a kultuszállamtitkár VI. 24-i levele a külügyminiszternek.

²³ K 67. 1918–1921. szn-i pro domo a párizsi tanszék betöltéséről. Eisenmann személyére ld. Károlyi Mihály levelezése. I. kötet 1905–1920. Szerkesztette: Litván György. Bp. 1978. 703–704. K 67. 1921. 21 450. sz. pallium: a sorbonne-i magyar tanszék betöltésének kérdése. Gesztesi miniszteri titkár 1921. XII. 3-i jelentése.

²⁴ K 67. 1925. Jungerth 1925. II. 25-i jelentése. (Jungerth 1933-ban nevét Jungerth-Arnóthyra változtatta); K 67. 1923–1924. 33 989. sz. pallium: magyar tanárok a dorpáti egyetemen, uo. Jungerth 1923. IV. 28-i jelentése; uo. 1924–1925. Jungerth 1924. VI. 28-i jelentése és mellette a kultuszminiszternek szóló átirat. Csekey azonos Csekey István kecskeméti jogakadémiai tanárral.

²⁵ K 67. 1923–1924. Széchényi László 1923. IV. 27-i és V. 31-i jelentése, uo. 33 694. sz. pro domo, uo. Klebelsberg 1923. VIII. 23-i levele Daruváry Géza külügyminiszternek, uo. IX. 1-i számszámjeltávirat a washingtoni követségnek; uo. Pelényi János VIII. 28-i levele Winter Károly főkonzulhoz, valamint Pelényi ugyanazon napi magánlevele a külügyminiszterhez; uo. Széchényi 1924. V. 29-i jelentése és mellette lapkivágat az Amerikai Népszava valamelyik 1924. májusi számából. (A nap megjelölése hiányzik.)

²⁶ K 67. 1922. Radisics Elemér 1922. XI. 9-i levele; uo. 1925. Széchényi 1925. III. 31-i jelentése. 1920. VIII. 10-én a Külügyminisztériumban több tárca képviselőinek részvételével — az 1917-ben alakult Magyar Társaság kezdeményezésére — értekezletet tartottak annak megbeszélésére, hogy miképpen lehetne mennél több magyar fiataalt külföldi egyetemekre kijuttatni. A résztvevők egyetértettek abban, hogy a kiutazók „részesüljenek a magyar Külügyminisztérium és külképviseleteink legmesszebbmenő erkölcsi támogatásában és álljanak ezek ellenőrzése alatti”, tehát ezen akció folyamányaképpen elképzelhető, hogy a külföldre jutó ifjakat a propaganda céljaira is igyekeztek felhasználni. K 67. 1921, a Magyar Társaság 1920. V. 31-i beadványa Teleki Pál külügyminiszterhez és a csatló iratok.

²⁷ K 67. 1925. Az egyesületnek volt még egy másik titkára is Zambra Alajos személyében, az iratokban azonban sokszor csak Gerevich szerepel titkárként, nyilván az ő szerepe volt a meghatározó. Uo. Márfy Mantuano 1921. IX. 21-i jelentése, uo. Berzeviczy Albert levele 1921. VI. 27-én a külügyminiszterhez. Uo. 1921. XI. 19-i pro domo és XII. 14-i válaszlévlé Berzeviczynek.

²⁸ K 67. 1925. Berzeviczy 1922. I. 15-i levele Bánffy Miklós külügyminiszterhez, uo. I. 24-i viszonzválasz Berzeviczynek. A Római Magyar Történelmi Intézetre ld. *Rotler Ferenc:* A Római Magyar Történelmi Intézet alapítása és működése 1895–1944 c. írását. In: Az állami és jogintézmények változásai a XX. század első felében Magyarországon. Jogtörténelmi értekezések 13. sz. Bp. 1983. 179–188. A Corvin társaság éves beszámolója egybegyűjtve a K 67. 1925. évi csomójában található.

²⁹ K 67. 1921. 20 925. sz. Magyar-ész kultúregyesület tárgyú akta. K 67. Jungerth 1925. III. 31-i jelentése, uo. Jungerth 1925. XI. 21-i jelentése, illetve a hozzácsatolt iratok.

³⁰ K 67. 1924–1925. Jungerth 1923. XII. 5-i jelentése, uo. Klebelsberg Kunó 1924. májusi (a közelebbi dátum hiányzik) levele Daruváry Géza külügyminiszternek, uo. előterjesztés az 1924. V. 31-i minisztertanácsra, uo. Jungerth 1924. VI. 27-i jelentése.

³¹ Ld. Jungerth 1924. VI. 27-i — az előző jegyzetben hivatkozott — jelentését. K 67. 1925. Jungerth 1925. II. 1-ji jelentése.

³² K 67. 1925. Baranyai Zoltán 1922. VIII. 9-i, 1923. I. 2-i és VII. 23-i jelentései, valamint a Külügyminisztérium csatló aktái.

³³ K 67. 1922. Szabóky Alajos 1921. II. 22-i levele Gratz Gusztávhoz. Uo. dátum nélküli — a mellette lévő iratokból 1921 október végére tehető — pro domo arról, hogy Szabóky közlése szerint a kisantant államok fővárosaiból a szükséges nyomtatványokat csere útján megkapják. „Eszerint a követségek közreműködését a jövőben kikapcsoljuk”.

³⁴ K 67. 1925. „A nemzetközi statisztikai osztály felállítása” tárgyú előadói fv, rajta dátum nélküli pro domo és az 1921. III. 29-i miniszteri levél tervezete. Uo. Javaslat a nemzetközi statisztikai osztály felállításáról c. memorandum.

³⁵ K 67. 1925. Szabóky 1921. VII. 28-i levele Bánffy Miklós külügyminiszterhez, valamint ld. az előző jegyzetben hivatkozott memorandumot.

³⁶ K 67. 1925. Szabóky 1922. I. 25-i levele Bánffy Miklóshoz.

³⁷ Buday László munkája először „A megcsonkított Magyarország” címmel jelent meg 1921-ben. A könyvet az MTA Lévy-díjjal tüntette ki. A kötetet Buday később átdolgozta és 1923-ban — saját kiadásában — „Magyarország küzdelmes évei” címmel jelentette meg másodszer. K 67. 1925. Szabóky 1922. IX. 28-i levele Bánffy Miklóshoz. A levél mellett a társaság tagjainak névsora.

³⁸ K 67. 1925. Buday László 1923. IV. 12-i levele Daruváry Gézához, uo. Walko 1922. VII. 26-i átirata Kállay Tibor pénzügyminiszterhez. A pénzügyminiszter a kért hozzájárulás elől már nem térhetett ki, a minisztertanács 1922. IX. 29-i ülésén pedig — 29. napirendi pontként — a kért összeget külön hitelként megadta. Országos Levéltár, Miniszterelnökségi levéltár. Minisztertanácsai jegyzőkönyvek. 138. doboz.

³⁹ K 67. 1920. Magyar követségi tanácsos 1920. X. 24-i jelentése, uo. (1920) VII. 27-i pro domo és utasítás a külképviselőknek (A „8 Órai Újság” említett cikke az aktához van csatolva, ellenben hiányzik a pontos dátum feltüntetése.), uo. a bécsi követség 1920. IX. 7-i jelentése, uo. a hamburgi konzulátus 1920. VIII. 31-i jelentése, uo. a Külügyminisztérium válasza 1920. XI. 19-én a hamburgi konzulátusnak. Nagyon valószínű, hogy több mint félszázad múltával sem lehet pontosan megfélni a baloldali emigrációnak Magyarország nemzetközi helyzetét befolyásoló tevékenységét. Litván György — egyike azoknak, akik a legtöbbit tudnak ennek az emigrációnak az életéről — Hazaárulás-e a hazára „áruzkodni” című írásában tesz bátor kísérletet e — érzékenységeket mérven bolygató — kérdés megválaszolására. (Valóság 1984/12. 58–69.) Felelete majdnem egészével messzemenően egyet lehet érteni. Nyilvánvaló, hogy a problémát „értelmetlen morális kérdésként kezelni; az „áruzkodás” vádját politikai fegyver volt a kurzus kezében, mint ahogy az emigráció is akként forgatta az ellenforradalmi rendszerrel szemben. „Ha a polgári radikálisoknál e tekintetben valamit hibáztathatunk — írja Litván György — az csak e politikai fegyver arányaiban túlzott alkalmazása lehet ... Így jóval többet veszettek, mint nyertek vele. Az országnak ugyanis nem tudtak használni, önmaguknak viszont ártottak vele”. (Im. 68. Eredeti kiemelés — P. P.) Gondunk mindezzel szemben „csupán” az, hogy az emigrációnak az ország helyzetére gyakorolt hatását nem lehet azzal a rövid megállapítással lezárni, hogy az országnak nem tudtak használni. Azt a kérdést is fel kell tenni és meg kell válaszolni, hogy ártottak-e vagy sem, ha igen úgy mennyiben. Tulajdonképpen ez az a kérdés, amelyet nagy tapintattal Illyés Gyula a Magyar Nemzet 1974 karácsonyi számában vetett fel. A dolog lényege az, hogy a trianoni béke kedvezményezettjei valóban nem sokat válogattak az eszközökben, ha a gyengeségben is félelemmel figyelt Magyarország lejárására nyílt alkalom. Ebben a küzdelemben szükségszerűen el kellett enyésznie annak a fontos distinkciónak, amelyet a polgári radikálisok az ország népe, illetve a politikai rendszer között húztak. E szubjektíve komolyan gondolt különbségtéves elenyészése mutatkozott meg abban az ördögi következményben, amelyet Benes cinikusan úgy fogalmazott meg Jászinak, hogy „a magyar emigráció túllépte azt a határt, ameddig egy emigráció saját nemzetével szemben elmehet”. (Litván: i.m. 66–67.) Félreértések elkerülése végett: az emigráció felelősségének felvetésével egy hajszályit sem csökken az ellenforradalmi rendszer felelőssége, hiszen a magyarság külföldi hírének rontásában objektíve — tehát tetteivel, illetve mulasztásával — a legtöbbit a kurzus tette. Ám a dolgok roppant bonyolult összekeveredettsége miatt a Litván György által felvetett túlzott arányok nemcsak a radikálisokra, hanem az országra is voltak következményei.

⁴⁰ K 67. 1921. (1920) I. 8-i utasítás-tervezet a hágai követségnek. (A palliumból világos, hogy az utasítás valóban elment.)

⁴¹ K 67. 1921. Hegedüs Lóránt 1921. IV. 25-i levele Bánffyhoz. Mellette Bíró memoranduma és annak melléklete. *Ormos Mária*: Padovától Trianonig 1918–1920. c. monográfiájában felhívja arra a figyelmet, hogy míg a csehszlovákok azt állították, a Károlyi Mihály vezette polgári demokratikus forradalom valójában — leplezetten — ultrareakciós, addig Bukarestből ellenben olyan vádak illették, hogy ultrabaloldali. A románok „nem győzték eleget hangsúlyozni (Károlyi) bolsevik hajlamait és Erdélyben folytatott bolsevik propagandáját”. Párizsban pedig, a francia politikusok Magyarországgal kapcsolatos érvelésében „a kettő anélkül kapcsolódott össze, hogy bárki is felfigyelt volna összeférhetlenségükre”. (118–119.)

⁴² Ld. az előző jegyzetben hivatkozott iratokat.

⁴³ Uo.

⁴⁴ A magyar politikai közvélemény túlnyomó része a negyvennyolcas függetlenségi párthoz állt közel, és nagyon kritikusan figyelte az önálló magyar külszolgálat kiépülését, amelyben a volt közös külügyi szervezetben alkalmazott személyek foglalták el a lényeges pozíciók nagyobbik hányadát.

⁴⁵ K 67. 1920. 7667. sz. Angol irányelvek kiosztása című előadói ív és annak iratai.

⁴⁶ K 67. 1925. Korányi 1925. V. 25-i jelentése. A két tekerics természetesen nem csupán az említett képsorokat tartalmazta, ám azok túlsúlya szembeszökő.

⁴⁷ K 67. 1921. Székely János levele 1921. VIII. 24-én Bánffy Miklóshoz. Székely személyére ld. *Gergely Jenő*: A keresztényszocializmus Magyarországon 1903–1923. c. monográfiáját. Bp. 1977.

⁴⁸ K 67. 1925. Berzeviczy 1925. II. 28-i levele Scitovszky Tiborhoz.

THE IMAGE OF HUNGARY AND PROPAGANDA ABROAD
IN THE FIRST HALF OF THE 1920'S

by Pál Pritz
(Summary)

The First World War was fought not only with weapons but also by means of ruthless propaganda far from being fair to the enemy. Since this pamphlet war discredited open and direct propaganda as well, the defeated Hungary felt it imperative after the war to change the mostly negative image of the country by new and indirect means of propaganda.

The article wishes to trace these efforts by introducing the new methods including the encouragement of tourism from abroad and the support of Hungarians going to foreign countries, the exchange of students, the support of cultural and scientific relations (i. e. inviting and sending abroad visiting professors, establishing Hungarian chairs at foreign universities, founding Hungarian Institutes abroad, organizing exhibitions, founding cultural and scientific associations, journals, organizing meetings), making a better use of statistics, etc.

To make the picture more tinged, the author speaks also of the development of direct propaganda and the efforts to increase its efficiency. He concludes that the level of indirect propaganda was much above that of the direct one in that the latter reflected the outworn and retrograde nature of the regime, while the former was more than once nearer the European standards.

Propaganda usually needs much money and the independent Hungary was very much in need of financial resources. Poverty was due to Hungary's defeat in the war, the burdens imposed on the country by the peace treaty and above all to the reactionary nature of the regime protecting the large estates and the big capital from being forced to contribute to the reorganization of society and everyday life. Still it was not only the Ministry of Finance that did everything to restore the equilibrium of state economy but also the Ministry of Foreign Affairs, in control of propaganda, took great care of putting the country's available financial resources to a good use.

Finally the study draws the conclusion that Hungarian propaganda abroad could hardly change the unfavourable image of Hungary after all.

Pál Pritz

L'IMAGE DE LA HONGRIE ET LA PROPAGANDE À L'ÉTRANGER DANS LA PREMIÈRE
MOITIÉ DES ANNÉES VINGT

(Résumé)

Le première guerre mondiale était faite non seulement avec des armes mais par les moyens de propagande quelque fois pack correctes. Étant que la guerre des brochures bien discréditait la propagande directe: pour la Hongrie — partie perdante de la guerre — était très important d'améliorer l'image de la Hongrie, souvent négative à l'étranger — par les nouveaux moyens de propagande.

L'étude veut suivre ces efforts. Les nouvelles méthodes étaient les suivantes: organisation de la population hongroise vivant en étranger, encouragement des voyages des étrangers vivant en Hongrie des voyages des Hongrois au delà des frontières, créer des échanges internationaux des étudiants, fonder des échanges culturels et scientifiques en dedans: créer des postes de professeur de concours, établissement des instituts et des chaires de hongrois en étranger, expositions, associations culturelles, revues, conférences, exploitation des possibilités de statistique.

Pour compléter le tableau: l'auteur présente en même temps la formation de la propagande directe soit les efforts dont le but était d'augmenter l'efficacité de la propagande directe.

Enfin l'auteur constate que le niveau de la propagande indirecte dépassait bien celui de la propagande directe: à travers de cette dernière un caractère surpassé, rétrograde du régime était visible tandis que la propagande indirecte reflétait un certain caractère européen. La propagande coûte cher et la Hongrie au début de son indépendance, n'avaient pas ses moyens financiers. La pauvreté avait des causes graves: la perte de guerre, une paix pesante, le caractère réactionnaire du régime qui ne permettait pas d'exploiter la grande propriété et le grand capital pour la rénovation de la société. En même temps non seulement le ministère des finances mais le ministère des affaires étrangères — dirigeant la propagande en étranger — surveillaient aussi l'emploi utile de l'argent.

En somme l'auteur résume que l'activité de propagande examinée ne modifiait qu'à peine l'image de la Hongrie peu favorable enracinée en étranger.

Ladányi Andor

A NUMERUS CLAUSUS-TÖRVÉNY 1928. ÉVI MÓDOSÍTÁSÁRÓL

A magyarországi Holocaust 50. évfordulója alkalmából 1994 áprilisában rendezett nemzetközi tudományos konferencia eredményei is azt bizonyították, hogy jóllehet 1944. március 19-e kétségkívül cezúrát jelentett a magyarországi zsidókérdés történetében: az Endlösung-nak, a zsidóüldözésnek a fasiszta Németország által követett gyakorlata megvalósítását – előzményei azonban a megelőző évtizedekre nyúlnak vissza. E történelmi előzmények közé tartozik a numerus clausus-törvény néven ismert 1920. évi XXV. tc.¹

E törvény a fehérterror időszakának terméke volt, amely elsődlegesen a szélsőjobboldali egyetemi ifjúsági szervezetek nyomására jött létre. A szélsőjobboldali politikai erők és a professzori karok ez idő tájt előtérbe került szélsőséges elemei által is támogatott egyetemi ifjúsági szervezetek politikai ideológiájának meghatározó vonása az antiszemitizmus, alapvető követelésük pedig a zsidó hallgatók számára radikális csökkentése volt. Antiszemitizmusuk egyik fő okát a középosztálybeli fiatalok helyzetében, egzisztenciális bizonytalanságában (ill. annak torz tükröződésében) jelölhetjük meg.

1919 után a megszállott területekről a köztisztviselők tömegei jöttek az egyharmadára csökkent országba. A már a világháború előtt is bizonyos mértékig meglévő relatív értelmiségi túlermelés a változott viszonyok között, a háború utáni súlyos gazdasági helyzetben akut problémává vált, figyelembe véve az egyetemi hallgatólétszámnak a háború utáni nagyarányú növekedését is. (Csak egy példa ennek illusztrálására: Az 1920. évi népszámlálás adatai szerint a foglalkoztatott orvosok száma nem érte el az 5000 főt, ugyanakkor az orvostudományi karokon az 1920/21. tanévben több mint 4500-an tanultak.) A zsidó hallgatók aránya a századfordulótól a háború végéig terjedő periódusban országos átlagban 23-24%, az orvoskarokon és a műgyetemen ennél magasabb, a bölcsészkarokon és az agrárfelsőoktatási intézményekben pedig alacsonyabb volt. (A zsidó hallgatók viszonylag magas aránya persze nem valamiféle „faji térhódítás” következménye volt, hanem a magyar társadalom és azon belül a zsidóság struktúrájával, az egyetemi ifjúság túlnyomó többségét alkotó társadalmi osztályok, ill. rétegek felekezeti megoszlásával, valamint urbanizáltsága mértékével függött össze.) A keresztény középosztálybeli fiatalok egzisztenciális problémáik megoldásaként a zsidó hallgatóknak az egyetemekről való eltávolítását, ill. számuk nagyfokú korlátozását tekintették.

A szélsőjobboldali egyetemi ifjúsági szervezetek antiszemitizmusának másik fő okát a zsidó értelmiségiek, diákok számottevő részének az 1918-1919. évi forradalmakban játszott szerepe jelentette, a zsidóság, mint a forradalmak okozója és tevé-

keny részese elleni kollektív megtorlás követelésével. A szélsőjobboldali erők antiszemitizmusát továbbá rasszista vonások is jellemezték.

A numerus clausus-törvény 1. §-a értelmében a tudományegyetemekre, a közgazdaságtudományi karra, a műegyetemre és a jogakadémiákra csak oly egyének iratkozhatnak be, kik nemzethűségi s erkölcsi tekintetben feltétlenül megbízhatók, és csak oly számban, amennyinek alapos kiképzése biztosítható. 2. §-a kimondta, hogy az 1. § rendelkezései az előző tanévekben már beiratkozott volt hallgatók további beiratkozási jogát nem érintik, amennyiben nemzethűségi és erkölcsi tekintetben feltétlenül megbízhatók. A törvényjavaslat 3. §-a szerint a beiratkozáshoz az engedélyt folyamodvánnyal kell kérni, amely fölött a kar határoz. E paragrafus kibővült Bernolák Nándornak — 75 képviselő által aláírt és a Nemzetgyűlés által elfogadott — módosító indítványával: „Az engedély megadásánál a nemzethűség és az erkölcsi megbízhatóság követelményei mellett egyfelől a felvételt kérő szellemi képességeire, másfelől arra is figyelemmel kell lenni, hogy az ország területén lakó egyes népfajokhoz és nemzetiségekhez tartozó ifjak arányszáma a hallgatók között lehetőleg elérje az illető népfaj vagy nemzetiség országos arányszámát, de legalábbis kitegye annak kilenczed részét.” E törvény elsődlegesen — bár ezt expressis verbis nem mondta ki — a zsidó hallgatók számának jelentős csökkentésére irányult, és e tekintetben több mint 12 évvel megelőzte a német fasizmus első fajvédelmi törvényeit. De e törvény — antiszemita tendenciája mellett — „úttörő” jellegű volt abból a szempontból is, hogy az egyes karokra felvehető hallgatók számát legelőször Magyarországon kontingentálták.

Az 1920. évi XXV. tc. — különösen annak 3. §-a — jogi-közjogi tekintetben meglehetősen problematikus volt. Korlátozta a tanszabadság elvének érvényesítését, 3. §-a pedig megsértette a jogegyenlőség elvét. A „népfaj” fogalma a magyar közjogban nem létezett. A „nemzetiség” fogalma ugyan jogilag ismert volt, az 1868. évi XLIV. tc. szerint azonban „a hon minden polgára, bármely nemzetiséghez tartozzék is, az egységes magyar nemzet egyenjogú tagja”, és a nemzetiség kritériumának lényegében az anyanyelvet tekintették. A zsidóságot a dualizmus kori törvények egyértelműen felekezeti határozták meg. E közjogi problémát a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium úgy „oldotta meg”, hogy a törvény végrehajtási rendeletének mellékletében feltüntette a népesség anyanyelv szerinti megoszlására vonatkozó adatokat, az alábbi megjegyzéssel: „Az izraelitákat külön nemzetiségnek véve.”²

E törvény eredeti formájában 1928-ig volt hatályban, majd azt az 1928. évi XIV. tc. módosította. E törvény módosítással viszonylag kevés munka — és többnyire csak röviden — foglalkozott,³ s ezért a jelen tanulmányban, szélesebb körű levéltári forrásanyagra támaszkodva e novella genezisét és végrehajtását szeretném az eddigieknél részletesebben ismertetni.

Erőltet kísérletek a numerus clausus revíziójára

A numerus clausus kérdése a bethleni konszolidáció első éveiben ismételen felmerült. A Nemzetgyűlésen elsősorban a szociáldemokrata és a liberális ellenzéki képviselők számos alkalommal élesen bírálták e törvényt, határozati javaslatot nyújtottak be annak hatályon kívül helyezésére (így Rupert Rezső 1922. február 4-én,

Drozdy Győző 1922. július 5-én, Györki Imre 1923. január 12-én, Propper Sándor 1923. július 19-én, Szabó Imre 1923. december 20-án, Sándor Pál 1924. január 4-én, Nagy Ernő 1924. január 8-án stb.). Ugyanakkor egyes szélsőjobboldali, fajvédő képviselők (Gömbös Gyula, Zsilinszky Endre, Kiss Menyhért, Zsirkay János) a törvény „szigorítását”, a szegedi és különösen a pécsi egyetem liberálisnak minősített gyakorlatának — a zsidó hallgatók felvételét illetően a 6 %-os aránynak a megállapított felvételi létszámhoz viszonyításának, a felsőbb évesek esetében pedig a törvény értelmében a szerzett jogok tiszteletben tartásának — megszüntetését tartották szükségesnek. 1925-ben már az egységespárt liberális szárnyának egyes képviselői is a numerus clausus megszüntetése mellett foglaltak állást (az 1924/25. évi költségvetés nemzetgyűlési tárgyalása során gróf Hoyos Miksa, Lukács György és Tankovics János e törvény eltörlését kívánták, az 1925-ben megjelent „A magyar zsidóság almanachja. Numerus clausus” c. kiadványban pedig 24 egységespárti képviselő nyilatkozott a numerus clausus ellen).⁴

A kormányzat eleinte — a törvénynek az egyes népfajok és nemzetiségek szerinti arányszám kritériumát tartalmazó 3. paragrafusát általában hallgatással mellőzve — a felvehető hallgatók számának kontingentálását szociálpolitikai intézkedésnek igyekezett beállítani.

Klebelsberg a Nemzetgyűlés 1923. január 26-i ülésén, Györki határozati javaslatára reflektálva, azt hangoztatta, hogy a numerus claususnak elsősorban a szociálpolitikai vonatkozásait kell tekintetbe venni. „Ha mi sokkal nagyobb intelligenciát képezünk ki — mondotta —, mint amelyre szükség van, óriási szociális bajokat idézünk fel.” Propper határozati javaslatával kapcsolatban 1923. július 31-i nemzetgyűlési felszólalásában azt hangsúlyozta, hogy ő a tanszabadság híve, és „abban az esetben, ha a régi Nagy-Magyarországon élnénk, nem foglalnék állást a numerus clausus mellett; mivel azonban maradék Magyarországon élünk, az ország területének kétharmadrészét elvesztettük s onnan az intelligencia visszaözönlött a megmaradt egyharmadrészre, itt egy sokkal nagyobb intelligencia van ma, mint amennyit, sajnos, az ország megfelelően eltartani képes... Ilyen körülmények közt továbbra is szükség van a numerus clausus törvényre.” Ugyanezt fejtegette az indemnitási vita során 1924. január 29-én tartott beszédében is, utalva az értelmiségi proletariátus veszélyére (ugyanakkor visszautasítva a törvény szigorítására vonatkozó javaslatokat is), majd 1924. április 3-i, a középiskolai törvény tárgyalása során elhangzott nemzetgyűlési felszólalásában azt mondotta, hogy ha az ország „ismét fejlődő lesz, ha virágzó gazdasági élete lenne, ami sajnos, ebben a trianoni Magyarországon nem lehetséges... akkor el lehet törölni ezt a törvényt”. A három kormánypárti képviselő említett numerus clausus-ellenes állásfoglalásának visszhangjára tekintettel pedig sajtónyilatkozatban szögezte le, hogy e törvényt szociálpolitikai problémának tekinti, ami a trianoni béke következménye, és az egységespárt többségének, a kormányt támogató kereszténypárt (valamint a fajvédők) megnyugtatóására közölte: „a numerus claususnak eltörlése vagy reformja egyáltalán nem aktuális és így ebben a kérdésben törvényjavaslat sem készül”.⁵

A numerus clausus kérdése az 1925/26. évi költségvetés 1925 november végi nemzetgyűlési tárgyalása során némileg nagyobb hangsúlyt kapott. Klebelsberg a törvénnyel kapcsolatban ezúttal nem az értelmiségi túlprodukciónak elleni védekezés,

hanem a gazdaságilag meggyengült magyar középosztály, a keresztény intelligencia támogatásának, preferálásának szükségességét emelte ki (miközben a fajvédők terminológiáját átvéve a „magyar gyermek” és a „zsidó gyermek” kifejezéseket használta), ugyanakkor lényegében tagadta a numerus clausus-törvénynek a zsidók ellen irányuló jellegét. A szociáldemokrata és a liberális ellenzéki képviselők (Kéthly Anna, Fábíán Béla, Pakots József, Saly Endre) felszólalásaikban az eddigieknél is élesebben bírálták a numerus clausus-törvény fenntartását, Klebelsberg állásfoglalásában az őszinteség hiányát. A vitára a Népszövetség rövidesen sorrakerülő ülészsaka is hatást gyakorolt.⁶

A genfi színjáték

A magyar numerus clausus-törvény ügye ugyanis 1925 decemberében már második alkalommal szerepelt a Népszövetség Tanácsának napirendjén. Először a Joint Foreign Committee of the Jewish Board of Deputies and the Anglo-Jewish Association 1921. november 3-i, valamint az Alliance Israélite Universelle 1921. november 11-i petíciója alapján — amelyek szerint a numerus clausus-törvény a trianoni békeszerződésnek a kisebbségek védelmére, a faji, nemzetiségi vagy vallási minoritások egyenlő jogainak biztosítására vonatkozó rendelkezései megsértését jelenti — foglalkozott a Népszövetség e kérdéssel. A magyar kormány e petíciókkal kapcsolatban 1922 januárjában közölte, hogy e törvénynek az értelmiségi proletáriátus csökkentése és a kisebbségek jogainak biztosítása volt a célja, s ennek megfelelően a törvény nincs ellentétben a békeszerződés megfelelő rendelkezéseivel, sőt a törvénnyel a magyar kormány a tanszabadság terén kodifikálta a kisebbségek jogait. A Népszövetség Tanácsa 1922. szeptember 30-i ülésén az ez ügyben kiküldött bizottság jelentésében javasolta, hogy a magyar kormány adjon részletes tájékoztatást e törvény alkalmazásáról. Bánffy Miklós külügyminiszter erre ígéretet tett, már az ülésen is közölte azonban, hogy noha Magyarországon a zsidó lakosság az össznépeség mintegy 6 %-át alkotja, a szegedi egyetemen a diákok 33,3, a pécsi egyetemen 45,2 %-a „a zsidó fajú és vallású” hallgatók aránya (nem szólva arról, hogy e magas arány a törvény hatálya alá nem tartozó, jelentős mértékben a budapesti tudományegyetemről kiszorult felsőbb éves zsidó hallgatók nagyobb számával magyarázható). „Ilyen körülmények között nem lehet azt állítani — mondotta —, hogy a zsidó lakosság legitim jogait megsértik.” A Népszövetség Tanácsa a bizottság jelentését és Bánffy kijelentéseit tudomásul vette.

1925. január 1-én Lucien Wolf, a Joint Foreign Committee titkára újabb petíciót terjesztett a Népszövetség elé, amely erre vonatkozólag a magyar kormány véleményét kérte. Walko külügyminiszter 1925. május 19-i terjedelmes átiratában reflektált a petícióban foglaltakra, majd e probléma megvizsgálására alakult bizottság 1925. július 6-án három konkrét kérdésre vonatkozóan kért választ a magyar kormánytól: 1. a magyar Kúria 1924. szeptember 23-i, a zsidóságot nem nemzetiségnek, hanem vallásfelekezetnek nyilvánító döntvényére is tekintettel a magyar kormány szándékozik-e a numerus clausus-törvény alkalmazását módosítani, és ha igen, milyen értelemben; 2. megállapítható-e és mekkora volt a pályázók, ill. a visszautasítottak száma az egyes fajok és nemzetiségek szerint; 3. melyek azok a kritériumok,

amelyek alapján a törvény alkalmazása során a pályázó zsidó vagy nem zsidó voltát elbírálják. A magyar kormány 1925. augusztus 18-án az első kérdést illetően közölte, hogy nem merült fel az 1920. évi XXV. tc. vagy e törvény alkalmazása módosításának szükségessége. A második kérdéssel kapcsolatban a kormány nem tudott konkrét adatokat közölni (lehetségesnek tartotta azonban, hogy a visszautasítottak között a kedvezőbb anyagi helyzetben levő zsidók száma aránytalanul nagy). A harmadik kérdésre vonatkozólag — a külügyminiszter előző átíratának homályos megfogalmazásától eltérően — azt válaszolta, hogy a pályázók származását igazoló okmányok jelentik az elbírálás alapját. Ezt követően a bizottság szeptember 22-i ülésén javasolta e kérdésnek a Népszövetség Tanácsa legközelebbi ülészakán való napirendre tűzését.⁷

A kormányzat számára nehéz feladatot jelentett, hogy a Népszövetség Tanácsa decemberre összehívott ülésén a nyilvánvaló tényekkel szemben megvédje a numerus clausus-törvényt. Ennek eredményes megvalósítása érdekében egyrészt az a döntés született, hogy Klebelsberg képviselje Genfben a magyar kormányt, másrészt pedig a kormány is szükségesnek tartotta, hogy a magyar zsidóság hivatalos képviselői elhatárolják magukat a külföldi zsidó szervezetek akciójától.

Ez volt 1925 őszén a magyar zsidóság képviselőinek a véleménye is. Vázsonyi — aki 1923 januárja óta ismételtelen állást foglalt a numerus clausus-sal kapcsolatban a trianoni békeszerződésre való hivatkozás és a külföldi segítség igénybevétele ellen — „Bethlen és az Alliance” c. vezércikkében kijelentette: „Sohasem fog akadni magyar zsidó, aki a numerus clausus kérdésében a külföld segítségét kéri. Sohasem fogunk oda süllyedni, hogy a trianoni szerződésre hivatkozzunk.” November 7-i cikkében az Egyenlőség is — Vázsonyi érvei szellemében — azt hangsúlyozta, hogy a numerus clausus elleni küzdelem „a magyar zsidóságnak belügye és ezt a küzdelmet itthon, alkotmányos eszközökkel és törvényes keretek közt óhajtjuk lefolytatni”. Vázsonyi álláspontját — a Népszövetség szerepének szkeptikus megítélése mellett — elsősorban jogi megfontolások indokolták: a dualizmus kori közjogi felfogás értelmében helytelenítette a zsidóság „kisebbségnek” nyilvánítását és jogainak a trianoni békeszerződés alapján való biztosítását; a numerus clausus megszüntetését az állampolgári jogegyenlőség helyreállításával kívánta — és remélte — megvalósítani.⁸

Bethlen 1925. november 17-én elkészítette és az országos zsidó nagygyűlés végrehajtó bizottságának megküldte a nagygyűlés elé terjesztendő határozati javaslat szövegét. A végrehajtó bizottság nagy vita után nem ezt, hanem a Vázsonyi Vilmos által megfogalmazott szöveget fogadta el, amely azonban lényegét tekintve megegyezett Bethlen formulájával: a magyar zsidóság semmiféle külföldi tényezőhöz nem fordult segítségért a numerus clausus ügyében, és ezt a segítséget magától elhárítja. Az ortodox zsidók hivatalos képvisellete hasonló tartalmú levelet küldött a Népszövetség főtitkárságának.⁹

Klebelsberg a Népszövetség Tanácsának 1925. december 10-i ülésén előterjesztett nagyszabású, igen ügyesen érvelő, valós tényeket és „csúsztatásokat” egyaránt tartalmazó nyilatkozatában, amelyben — Husztit idézve — „mindenről beszélt, csak a lényegről bölcsen hallgatott”, abból indult ki, hogy a magyar zsidó szervezetek ünnepélyesen tiltakoztak a magyar zsidóktól teljesen idegen külföldi szervezetek beavatkozása ellen. Ennek értelmében olyan kisebbségi kérdés, amellyel a Népszövetségnek foglalkozni kellene, tulajdonképpen nincs; ennek ellenére a numerus claususszal kapcsolatos külföldi propagandára tekintettel szükségesnek tartotta e probléma megvilágítását.

Előrebocsátotta, hogy a numerus clausust a magyar kormány nem tekinti állandó jellegűnek, hanem csupán a trianoni béke következményeiből folyó átmeneti

intézkedésnek, amelyet azonnal módosítani lehet, mihelyt a társadalmi és gazdasági élet visszanyeri a régi stabilitását. Ismertette a magyar középosztály túltengésének adatait, kiemelve az értelmiségi túltermelés további növelése megakadályozásának szükségességét.

Mellőzte azonban a felvehető hallgatók létszáma kontingentálásának értékelését. Ezzel kapcsolatban Ereky István említett munkájában — Laky Dezső adataira is hivatkozva — megállapította, hogy a szelekció magyar rendszere, „eltelkintve a zsidókra vonatkozó numerus clausustól, amely mindenütt éreztette a hatását”, ténylegesen „csak egyes karokon vált be”. A felvehető hallgatók számát több fakultáson is eleve igen magasan állapították meg, és azt nem egyszer — a társadalmi nyomás hatására — még fel is emelték, egyes vidéki karokon viszont a felvételeire jelentkezők száma messze alatta maradt a megállapított létszámnak, egyik-másik karon pedig — így különösen a budapesti orvostudományi karon — a megengedettnél lényegesen kevesebb hallgatót vettek fel (miközben nagyszámú zsidó hallgatót elutasítottak).

Ezt követően Klebelsberg rámutatott arra, hogy a numerus clausus-törvény hatálya nem terjed ki a gazdasági jellegű és egyéb szakfőiskolákra. Minthogy pedig a zsidók főleg a gazdasági pályákra szoktak lépni, ez a körülmény maga is bizonyítéka annak — mondotta —, hogy a numerus clausus nem irányul a zsidók ellen. (E tekintetben viszont Klebelsberg hallgatott arról, hogy e főiskolák nagy részében — elsősorban a szélsőjobboldali egyetemi ifjúsági szervezetek erőszakos fellépése nyomán — nem a numerus clausust, hanem ténylegesen a numerus nullust valószínűsítették meg. Így pl. a soproni Bányamérnöki és Erdőmérnöki Főiskolán az 1920-as évek elejétől egyetlen zsidó hallgató sem tanult, ugyancsak nem volt zsidó hallgatója a keszthelyi és a magyaróvári gazdasági akadémiának sem, a debreceni gazdasági akadémián, valamint az Állatorvosi Főiskolán pedig a zsidó hallgatók aránya messze az országos átlag alatt maradt.)

Klebelsberg utalt arra, hogy a törvénynek az egyes fajok és nemzetiségek szerinti arányszámára vonatkozó rendelkezése az eredeti törvényjavaslatban még nem szerepelt, és a parlamenti vita során került a szövegbe. Ez azonban szerinte nem jogfosztó vagy korlátozó, hanem jogerősítő rendelkezés, mert enélkül megtörténhetett volna, hogy a zsidó hallgatók az egyetemi autonómia viszonyai között, egyéb körülményekre is tekintettel egyáltalán nem vagy csak kisebb számban kerülhettek volna felvételre. (Ezzel összefüggésben utalt a katolikus eredetű budapesti tudományegyetemre, amelynek tanári kara e törvény hiányában kétségbe vonhatta volna azt, hogy zsidó hallgatók egyáltalán felvehetőek-e az egyetemre.) Ez egyik-másik kar tanári testületének politikai beállítottságát és a bajtársi egyesületek szerepét figyelembe véve, legalábbis időlegesen valóban reális lehetőség volt, az intézmények és karok többségét illetően azonban komoly érvnek nem tekinthető. Amennyiben viszont — folytatta Klebelsberg — a zsidókat az összenépszerűségben elfoglalt arányszámuknál nagyobb mértékben vennék fel az egyetemekre, az sérelmet jelentene a lakosság többsége számára. Mindezek alapján Klebelsberg tagadta, hogy e törvény ellentétben állna a trianoni békeszerződés 56., 57. és 58. §-aival, egyenlő jogú elbánnást biztosít a zsidó kisebbség számára. A zsidó kisebbséghez tartozás megállapításának módjára vonatkozólag megjegyezte, hogy az nem antropológiai meghatározással történik, hanem az anyakönyvi adatok alapján. Végül arra hívta fel a figyelmet, hogy Magyarországon a kedélyek még mindig oly izgatottak, hogy e törvény megszüntetése a keresztény és a zsidó társadalom közötti szakításra vezetne. A Tanács a döntést ez ügyben következő ülésére halasztotta.

Az 1925. december 12-i ülésen a Tanács de Mello-Franco előterjesztése alapján úgy határozott, hogy mivel a magyar kormány képviselője szerint a numerus clausus kivételes és átmeneti rendelkezés, és kész e törvényt módosítani, mihelyt a társadalmi helyzet megváltozik, tudomásul veszi a magyar kormány kijelentéseit, és várja, hogy e törvényt a közeljövőben módosítsák. Klebelsberg a határozattervezetet elfogadta, és hangsúlyozottan kijelentette, hogy a kormány mindent megtesz erre adott nyilatkozata értelmében.¹⁰

Klebelsberg Becker porosz kultuszminiszternek írt 1926 januári levele szerint Genfben „hatte ich eine ganze Odyssee durchzumachen”; a Népszövetség előtt „a numerus clausus-törvényt kellett védelmeznem, ami rám nézve annyival kellemetlenebb feladat volt, mert annak idején a törvényt... nem szavaztam meg, és szövegezése valóban nem mondható szerencsésnek”.¹¹

Genf után – törvénymódosítás előtt

Klebelsberg genfi szereplésének felettébb változatos hazai visszhangja volt. A numerus clausus fenntartását támogató körök lelkesen üdvözölték a népszövetségi vita eredményét. A Nemzeti Újság „Klebelsberg döntő sikere a numerus clausus kérdésében a Népszövetség előtt” címmel közölte genfi beszédét, Gömbös pedig a fajvédő párt vacsoráján „megnyugvással és elismeréssel” vette tudomásul Klebelsberg genfi beszédét, örömmel konstatálva, hogy a miniszter állást foglalt a jobboldali irányzat mellett.

A képviselőház december 16-i ülésén viszont Peyer Károly interpellációjában bírálva Klebelsberg ellentmondásos nyilatkozatait, feltette a kérdést: „Szándékában áll-e a kormánynak egy olyan javaslatot a Ház elé terjeszteni, amely ezt a törvényt hatályon kívül helyezi már a közeljövőben, és szándékozik-e odahatni, hogy Magyarország homlokáról ez a szégyenbélyeg letöröltessék.” Klebelsberg válaszában lényegében megismételte genfi beszédének tartalmát, hivatkozott a numerus clausus módosítását akadályozó pszichológiai okokra: a 19-es proletárdiktatúra — amelynek „majdnem összes vezetői és végrehajtó közegeinek túlnyomó része a bevándorolt galíciai zsidóság sorából került ki” — által előidézett antiszemitizmusra, továbbá a magyar középosztály katasztrofális helyzetére, és ezek miatt a törvény módosítására csak akkor kerülhet sor, amikor ezt „a konszolidáció folyamatának megzavarása és komoly megrázkódtatások nélkül meg lehet tenni”.

Másnap Sándor Pál, Rupert Rezső, Vázsonyi Vilmos, Hegymegi-Kiss Pál és Fábíán Béla éles hangú felszólalásaikban bírálták a numerus clausus-törvényt, az őszinteség hiányát, Klebelsberg egyes kijelentéseinek abszurd voltát (így azt, hogy a numerus clausus a zsidók védelmét jelenti). A vitában Bethlen is felszólalt. Hangsúlyozta, hogy a kormány négy év óta azon dolgozik, hogy a zsidókérdésben „közeledés, kibékülés létesüljön”. Kijelentette, hogy a numerus clausus-törvény ugyan a zsidóságot népfajnak, ill. nemzetiségnek deklarálta, de a kormánynak nem ez az álláspontja. „Én azokat a zsidókat, akik a magyarsággal azonosítják magukat, ... zsidóvallású magyaroknak tartom és nem tartom külön népfajnak” (hozzátette azonban, hogy az országban vannak olyan zsidók is, akik nem azonosítják magukat a nemzet érdekeivel).¹²

1926 első felében elcsendesültek a numerus claususszal kapcsolatos viták. az 1926/27. évi költségvetés nemzetgyűlési tárgyalása során Kéthly Anna ugyan 1926. május 17-én határozati javaslatot nyújtott be az 1920. évi XXV. tc. hatályon kívül helyezésére, ezt azonban — minthogy ugyanezen kérdésre vonatkozó határozati javaslatát a Nemzetgyűlés korábban már elvetette — a házsabályok értelmében nem bocsátották szavazás alá.¹³ 1926 őszén viszont egyes jelek — legalábbis úgy tűnt — a numerus clausus módosítása irányába mutattak.

Az első ezek közül a numerus clausus-törvény bizonyos mérvű „enyhítése” volt, pontosabban e törvény alkalmazását, értelmezését illetően Klebelsberg két, Bethlen-nel előzetesen egyeztetett intézkedése. Szeptember 9-én telefonon (!) úgy rendelkezett, hogy a kikeresztelkedett zsidók a keresztény folyamodókkal egyenlő elbánásban részesítendőek, majd öt nap múlva egy újabb, ezúttal is telefonon közölt rendelkezése szerint a zsidó hallgatók felvételénél a 6 %-os arányt nem a ténylegesen felvett, hanem az engedélyezett felvételi létszám alapján kell megállapítani (ami a felvehető zsidó hallgatók számának némi növelését jelentette azokon a karokon, amelyeken a létszámkeretet nem tudták betölteni). E két intézkedés iránti kérés egyébként szerepelt a pesti izr. hitközség 1926 áprilisi, Bethlenhez intézett beadványában is.

Klebelsberg az első rendelkezéssel kapcsolatos sajtónyilatkozatában, hivatkozva genfi beszédére is, hangsúlyozta, hogy „a vallás szabad gyakorlatáról szóló törvény félre nem érthető rendelkezése szerint a zsidóság felekezet”, és a tanév elején a rektorokat figyelmeztette az annak megfelelő gyakorlat követésére. Megemlítette azt is, hogy nem kíván propagandát csinálni a kikeresztelkedés mellett, s ezért az egy évvel korábbi áttérés feltételét kötötte ki (annak megakadályozására, hogy kikeresztelkedés a beiratkozás érdekében ne történhessék). A bajtársi egyesületek és egyes fajvédő körök e rendelkezést élesen bírálták. Klebelsberg ez ügyben előbb az Ifjúsági Nagybizottság tanártagjaival (Hekler, Szily, Teleki, Vámosy), majd a bajtársi egyesületek vezetőivel tárgyalt, és ennek alapján rendelkezését úgy módosította, hogy az egyes karok maguk bírálják el minden egyes esetben, hogy az áttérés nem „in fraudem legis”, a törvény kijátszása céljából történt-e. E módosítás a szeptember 9-i intézkedéshez képest visszalépést jelentett, lehetőséget adva az egyes karok felvételi bizottságainak önkényes döntésére. (Baltazár Dezsőnek, a tiszántúli ref. egyházkerület demokratikus meggyőződésű püspökének nyilatkozata szerint: „Képtelenség, hogy bárki is felülvizsgálja azt, hogy valakinek más vallásra való áttérére milyen lelki motívumból történt.”) Ennek ellenére a numerus clausus-törvény ilyen értelmű „enyhítése” — a zsidóknak felekezetté nyilvánításával — jogi szempontból rést ütött az 1920. évi XXV. törvényen. Így értékelte e rendelkezést Rákosi Jenő is 1926. szeptember 17-i vezércikkében.¹⁴

Mint arra Vázsonyi említett képviselőházi felszólalásában is rámutatott, a magyar törvények csak a felekezetből való kilépést szabályozzák, de hogyan lehet egy népfajból kilépni? Ugyancsak Vázsonyi utalt arra is, hogy a törvénynek az egyes népfajok vagy nemzetiségek szerinti arányokra vonatkozó rendelkezéseit csak a zsidókra alkalmazták, s a német, szlovák stb. nemzetiségűek esetében sohasem érvényesítették. (Ezzel kapcsolatban megjegyzendő, hogy 1920-ban a németek aránya a népszámlálási adatok szerint 6,9, 1930-ban 5,5 %, a szlovákoké 1,8 ill. 1,2 % volt, a német anyanyelvűek egyetemi-főiskolai aránya viszont az 1920-as években 0,6–0,8 % körül mozgott, a szlovákoké pedig a 0,1 %-ot sem érte el.)¹⁵

A numerus clausus kérdése az 1926 decemberi képviselőházi választásokkal kapcsolatban is felmerült. Hegedűs Lóránt (volt pénzügyminiszter, a TÉBE elnöke) 1926. október 19-i, Bethlennek írt levelében — annak megakadályozása érdekében,

hogy a numerus claususból választási jelszó legyen — javasolta: a hazai zsidóság vezetői vele együtt forduljanak Wolfhoz, megkérve őt arra, hogy a választások előtt a numerus clausus kérdése ne kerüljön a Népszövetség elé. Klebelsberg — akinek Bethlen megküldte Hegedűs levelét — ezzel nem értett egyet, és egyúttal „a legbizalmasabban” válaszolta a numerus clausus módosításával kapcsolatos elképzeléseit.

Klebelsberg felfogása, a numerus claususszal kapcsolatos álláspontja — az eddigiekből is kitűnően — meglehetősen ellentmondásos volt. Politikai kétarcúsága — amelyre jobb- és baloldali ellenfelei gyakran hivatkoztak — e tekintetben is megnyilatkozott. Politikai nézeteiről ő maga is gyakran eltérően nyilatkozott. (Így pl. 1922. május 14-i soproni választási beszédében egyaránt fellépett a bal- és a jobboldali szélsőségek ellen, „a középút politikáját szolgálom”, mondotta, a Nemzetgyűlés 1925. november 26-i ülésén viszont egyértelműen a konzervatív-jobboldali politika mellett tett hitet.) A numerus clausust illetően állásfoglalását ugyanakkor nyilvánvalóan taktikai szempontok, a politikai erőviszonyok, „a történelmi tradíciónak megfelelő fajiságot” (Bethlen) képviselő középosztály támogatását előtérbe állító politikai célkitűzések és nem utolsósorban a szélsőjobboldali erők befolyása alatt álló egyetemi ifjúsági szervezetek szerepének, súlyának figyelembe vétele is motiválták. Ezért az 1926. november 3-i válaszlevelében foglaltak igen fontosak, tényleges álláspontját kifejezőnek tekinthetők. E levélben megállapította, hogy a numerus clausus-törvény 3. §-ának szövegezése mellett „a hágai Cour permanent elé a siker reményével nem mehetünk... A törvényt tehát majd revideálnunk kell, de nem azért, hogy a zsidó egyetemi hallgatók ezreit megint nyakára bocsássuk a nemzetnek, hanem azért, hogy bizonyos racionális enyhítéssel az intézmény lényegét megmentjük”. A választások előtt azonban nem tartotta helyesnek a novella beterjesztését. Szerinte arra kell törekedni, hogy a Népszövetség decemberi ülészakára ezt az ügyet ne tűzzék ki, és a törvénymódosításra csak a választások után kerüljön sor.

Bethlen azonban úgy ítélte meg, hogy elsősorban a liberális ellenzék megosztása érdekében, a zsidó szavazók minél nagyobb részének megnyerésére törekedve, de egyúttal a keresztény középosztályt is megnyugtató, kellően óvatos formában a választási agitációban is célszerű a numerus clausus-törvény módosításának szükségességét felvetni. A budapesti Vigadóban tartott 1926. november 16-i választási beszédében hangsúlyozta, hogy a zsidó hitfelekezet törvényen alapuló egyenjogúságát „csorbítani semmiféle módon sem szabad”, a kormány minden, a zsidó hitfelekezethez tartozókkal szembeni izgatást elnyomni és üldözni köteles. Ezzel kapcsolatban kitért a numerus clausus kérdésre is. Megismételte Klebelsberg 1925 decemberi, e törvényt átmeneti intézménynek minősítő genfi nyilatkozatát, majd említést tett e kérdés két oldaláról: a zsidók esetében az egyenlőtlen elbánás sérelmi érzetéről, „melyet semmiféle dialektikával, semmiféle formulával eloszlatni senki sem fog tudni”, a keresztény középosztály esetében pedig gyermekei jövője, kenyere iránti aggodalmáról. A törvény módosításának lehetséges időpontjáról azonban nem beszélt. (Mint a fajvédők lapja utóbb írta, Bethlen „beígérte ugyan e törvény módosítását is, nyilatkozatát azonban, szokás szerint, nemcsak a liberális oldalnak, hanem a keresztény nemzeti társadalomnak is szánta, s így nem lehetett világosan kivenni belőle, hogy tulajdonképpen mire is készül a kormány”.)

a választási kampány során számos más egységességi képviselő is szólt; az Egyenlőség szerint 74 egységességi képviselő tett ígéretet e törvény eltörlésére.¹⁶

A választások után azonban újra „csend” lett a numerus clausus körül. Az 1927/28. évi költségvetés 1927. május 13-i képviselőházi tárgyalása során Fábíán Béla gúnyosan tette szóvá, hogy azok a képviselők, „akik a választások előtt a városokban zengve követelték a numerus clausus eltörlését”, most hallgattak, ígéreteiket nem váltották be, és határozati javaslatában a numerus clausus-törvény megváltoztatását sürgette. Klebelsberg ezzel kapcsolatban közölte: „A Bethlen-kabinet ismételten kifejezte azt, hogy adandó alkalommal a törvény módosíttassék, revideáltassék. Az időpontra nézve a kormány fix nyilatkozatot nem tett, csak azt jegyezte meg, hogy a középosztály széles rétegei anyagi helyzetének olyan mértékben kell megjavulnia, hogy a középosztálynak ezek a széles elemei a numerus clausus megszüntetésével a maguk vagy gyermekeik jövőjét fenyegetve ne lássák. Ez az időpont a kormány apprepációjára szerint még nem érkezett el, valamennyien óhajtuk azonban ennek az időpontnak elérkezését.” A képviselőház ennek alapján — az előző évek gyakorlatának megfelelően — a határozati javaslatot elvetette.¹⁷

A törvénymódosítás genezise

Jóllehet a konszolidáció folyamatának követelményei már évek óta indokolták tették a numerus clausus-törvény módosítását, ennek napirendre tűzését végül is külső tényezők mozdították elő. Az Alliance Israélite Universelle ugyanis 1927. szeptember 4-i, a Népszövetség főtitkárához intézett beadványában felhívta a figyelmet arra, hogy bár Magyarország helyzete a Népszövetség 1925. decemberi ülészaka óta eltelt időben jelentősen megjavult, az igazságtalan és a magyar polgárok egy kategóriájára hátrányos törvényt nem módosították. Ezért felvetette: nem kellene-e a Népszövetségnek ismét megvizsgálnia e kérdést. Hasonló tartalmú levelet írt 1927. szeptember 14-én Lucien Wolf is.¹⁸

A magyar kormány — minthogy el akarta kerülni e kérdésnek ismét a Népszövetség Tanácsa elé terjesztését — lépéskényszerbe került. Ezért Bethlen 1927. októberi genfi tárgyalásai során határozott ígéretet tett e törvény közeljövőben megvalósítandó módosítására. Ezt Bethlen az egységességi párt 1927. október 19-i értekezletén jelentette be. „E törvénynek intencióját, szociálpolitikai jelentőségét megszüntetni ugyan nem akarjuk — mondotta —, de ki kell küszöbölnünk belőle azokat az intézkedéseket, amelyek a magyar állampolgárok egy részénél már évek óta igen nagy visszatetszést és ellenszenvet váltottak ki, s amely kérdés a Népszövetség előtt is szóba került. Ez... olyan törvényalkotás lesz, amely szükséges és elkerülhetetlen, s amely egy lépést jelent e téren anélkül, hogy magát az intézményt és annak jelentőségét megszüntetni akarnók.”

Másnap délelőtt Klebelsberg is sajtónyilatkozatot tett a numerus clausus módosításáról. Közölte, hogy a törvény módosítás tervezete „még annyira csírájában van, hogy arról érdemleges nyilatkozatot tenni ebben a percben érthető módon nem is lehet. Sokan szociális szempontból egyelőre fenntartandónak vélik még a numerus clausust, a külföldnek azonban az a véleménye, hogy ez a törvény a zsidóság ellen irányul. Külföldi tárgyalásaim során jeleztem is, hogy abban az időpontban, amikor

a kormány szociális szempontból lehetők tartja, változtatni fog a törvény rendelkezésein”. Hangsúlyozta, hogy a törvénnyel soha nem azonosította magát, az „mint a kultuszminisztérium egyik terhes öröksége szállt rám”, és elsősorban a törvény 3. szakasza hatályon kívül helyezését tartotta szükségesnek. Néhány nap múlva közzétett újabb nyilatkozatában Klebelsberg ismételten kijelentette, hogy „magának a numerus claususnak megszüntetése nincs tervbevéve”, azt mint szociálpolitikai rendszabályt továbbra is fenn kell tartani, célszerű azonban a 3. szakasz harmadik bekezdésének elhagyása.¹⁹

A liberális ellenzék sajtója a törvénymódosítás bejelentését eleinte óvatos megelégedéssel fogadta, azt a numerus clausus megszüntetése felé tett lépésnek tekintette. Rövidesen világossá vált azonban, hogy e tekintetben inkább csak látszatintézkedés várható. Az Esti Kurir vezércikke szerint a nyilatkozatokból kilálglik, hogy „a numerus clausus intézményét az urak még mindig fentartandónak vélik és tessék-lássék megoldásokkal próbálkoznak csupán”, a szavak, a szépen hangzó frázisok megint Genfnek szólnak. A szociáldemokraták lapja kezdettől fogva szkeptikus álláspontot foglalt el, „csak a forma változik, a lényeg marad” — írta már október 21-én, a törvény lényegét jelentő felekezeti korlátok fennmaradására ezután is ügyelni fognak. Lényegében ugyanezt hangsúlyozta Kéthly Anna is október 23-i cikkében.²⁰

A numerus clausus híveinek tábora — a fajvédőpárt és más szélsőjobboldali szervezetek, az e politikai irányzatok felfogását valló professzorok, a Keresztény Gazdasági és Szociális Párt képviselőinek nagyobb része, valamint nem utolsósorban a bajtársi egyesületek — ugyanakkor heves tiltakozással fogadták a törvénymódosítás bejelentését. Állást foglalt a törvénymódosítás ellen Gömbös Gyula, Friedrich István, Haller István, Eckhardt Tibor, Wolff Károly stb., a szélsőjobboldali erőkkel szoros kapcsolatban álló bajtársi egyesületek pedig megkezdték erőszakos akcióikat. Előbb — október 21–22-én — Szomor Dezső: A nagyszony c. színművének Nemzeti Színház-beli repríze ellen rendeztek botrányos, a rendőrség beavatkozását is kiváltó tüntetéseket, majd 24-én kezdetét vették az előző évek megszokott egyetemi atrocitásai (igazoltatások az egyetemek épületeinek bejáratainál, a zsidó hallgatók eltávolítása, inzultálása). A Turul Szövetség 24-én délután tartott nagygyűlésén elfogadott határozat a numerus clausus-törvény „megvédésére” szólított fel. Az Emericana nem vett részt a rendezvényekben, de nyilatkozatában a numerus clausus módosítása ellen foglalt állást. A sorozatos egyetemi atrocitásokat a képviselőházban Pakots József és Rassay Károly ellenzéki képviselők is szóvá tették. Klebelsberg válaszában formális ígéretet tett „a rendbontások” megszüntetésére, de célszerűtlennek tartotta a túlságos szigor alkalmazását (hangsúlyozva, hogy ezek „a mi gyerekeink. És egy kultuszminiszternek ezeket minden körülmények között szeretnie kell”). Az atrocitások átterjedtek a vidéki egyetemekre is. Klebelsberg két alkalommal is tárgyalt a bajtársi egyesületek vezetőivel, de az egyetemeken a rend csak a november eleji négynapos szünet után állt helyre.²¹

Időközben a minisztériumban előrehaladtak az 1920. évi XXV. tc. módosításának munkálatai, és a törvényjavaslatot Klebelsberg a Minisztertanács 1927. november 4-i ülése elé terjesztette. Az ülésen Klebelsberg vázolta e kérdés bel- és külpolitikai vonatkozásait. Utalt arra, hogy a Népszövetség ez ügyben halasztó határozatot hozott, és a decemberi ülészakon az ismét napirendre kerül. Walko külügyminiszter

— Klebelsberg kérdésére válaszolva — közölte: „nem hiszi, hogy a numerus claususszal a kormány most sikeresen tudna Genfben fellépni, illetve sikerrel tudná a kormány eddigi álláspontját megvédeni”. Klebelsberg e fontos kijelentésnek a jegyzőkönyvbe vételét kérte. Bethlen kifejtette, hogy „amennyiben Magyarország a Népszövetségnek a numerus claususszal szemben hozandó határozatát nem követné... ez súlyos következményekkel járna a trianoni békeszerződés folytán tőlünk elszakított részekben lakó magyar kisebbségek részére”. A vita során Scitovszky belügyminiszter túlzottnak tartotta a zsidóság érzékenységét a numerus claususszal szemben, Vass József népjóléti és munkaügyi miniszter pedig tájékoztatta a Minisztertanácsot arról, hogy a kereszténypárt „a numerus clausus törvény elvi alapján áll”. A külügyminiszter kifejtette, hogy Magyarország november 30-ig kapott haladékot a Népszövetségtől e kérdésben. Így tehát a kormány két alternatíva előtt áll: vagy újabb két-hónapos halasztást kér, vagy már most megoldja ezt a kérdést. Bethlen a vitát azzal zárta le, hogy politikai okokból legjobb lenne, ha Klebelsberg a törvényjavaslatot mielőbb benyújtaná, s ennek megfelelően a Minisztertanács hozzájárult a törvényjavaslatnak a képviselőház elé terjesztéséhez.²²

November első felében élénk viták folytak a numerus clausus-törvénytervezet módosításáról. Az Ifjúsági Nagybizottság november 5-i felhívásában — amelyet a Nagybizottság több tanár tagja is aláírt — szükségesnek tartotta a törvény 3. szakaszának fenntartását, kérve küzdelméhez a magyar társadalom támogatását. November 13-án a Turul legintranzigensebb szervezete, a Csaba Bajtársi Egyesület tisztújító közgyűlése foglalt állást a numerus clausus mellett. Ugyanazon a napon a Társadalmi Egyesületek Szövetsége által megalakított Numerus Clausust Védő Bizottság nagygyűlésén Eckhardt, Wolff, Gömbös és Milotay szenvedélyes hangú felszólalásukban bírálták a törvény módosítását (és személy szerint Klebelsberget). November 15-én a hét nagy egyetemi ifjúsági szövetség az Országgyűlés két házához eljuttatott emlékiratában követelte az 1920. évi XXV. tc. változatlan formában való épségben tartását, ragaszkodva a 3. § harmadik bekezdéséhez is.

November 16-án az Esti Kurír közölte a törvénymódosítás szövegét. Ugyanazon a napon a Nemzeti Újság is „beavatott hely” információja alapján ismertette a 3. § harmadik bekezdésének tervezett módosítását, hozzátéve: „A kormány ezenkívül más intézkedésekkel is gondoskodni akar arról, hogy az értelmiségi pályák előmozdítását megakadályozza és a keresztény középosztály gyermekeinek érvényesülését előmozdítsa.” Még aznap délben Bethlen a törvényjavaslat néhány problémájáról megbeszélést folytatott Klebelsberg, Vass, Scitovszky és Pesthy miniszterekkel, majd kora délután Gömbös Gyulával. Este Bethlen és Klebelsberg a kereszténypárt ülésén ismertették a törvényjavaslatot, igyekezve meggyőzni e párt képviselőit arról is, hogy a végrehajtás során gondoskodni fognak a „keresztény érdekek” védelméről. E párt a törvényjavaslatban kapcsolatban nem foglalt állást, úgy határozva, hogy a törvényjavaslat gondos tanulmányozása után újabb értekezleten hoz majd érdemi döntést.

Másnap Bethlen és Klebelsberg az egységspárt értekezletén ismertették a törvényjavaslatot. Klebelsberg utalt a törvény előzményeire (megemlítve, hogy a 3. § inkriminált szövegmódosítását annak idején a Nemzetgyűlés 219 tagja közül csak 59-en fogadták el), és hangsúlyozta, hogy a törvény módosítása külpolitikai és belpolitikai megfontolásokból egyaránt indokolt. Bethlen — a szélsőjobboldali erők

által folytatott ismétlődő Klebelsberg-ellenes támadásokra tekintettel — nyomatékosan leszögezte, hogy a törvénymódosítás a kormány javaslata, politikai kérdés, és a maga részéről teljes mértékben szolidáris Klebelsberggel. Ő is érvelt a törvénymódosítás szükségessége mellett, ugyanakkor megnyugtató — és a liberális körök várakozásaival szemben — közölte, hogy bár a szelekció elvei megváltoztatásával bizonyos változások mindenesetre lesznek, „de azok nem lesznek olyan lényegesek, hogy mindenkit kielégíthessenek”. Végül megismételte, hogy a törvénymódosítás „eminenter politikai javaslat”, a kormány állását köti a javaslathoz, s ezért kérte, hogy annak megszavazását a párt képviselői részére tegye kötelezővé. A pártértekezlet ezt — hozzászólás nélkül — elfogadta.

November 18-án a koradélelőtti órákban Bethlen még megbeszélést folytatott Teleki Pállal, az Ifjúsági Nagybizottság tanárelnökével, akit szintén megnyugtató arról, hogy a módosítás nem jelenti a „keresztény érdekek” elhanyagolását, majd Klebelsberggel és a törvényjavaslat szövegébe módosítást beilleszteni kívánó Túri Bélával, a kereszténypárt egyik vezetőjével.²³ Ezt követően Klebelsberg még aznap benyújtotta a képviselőházban a mindössze két szakaszból álló törvényjavaslatot, amelynek első paragrafusa szerint az 1920. évi XXV. tc. 3. §-a harmadik bekezdése helyébe a következő szöveg lép:

„Az engedély megadásánál a nemzethűség és az erkölcsi megbízhatóság követelményei mellett egyfelől a felvételt kérő megelőző tanulmányi eredményeire, illetve szellemi képességeire, másfelől arra is figyelemmel kell lenni, hogy elsősorban a hadiárvák és a harctéri szolgálatot teljesítettek gyermekei, továbbá a közalkalmazottaknak és a különféle foglalkozási ágakhoz (mezőgazdasághoz, iparhoz, kereskedelemhez, szabad foglalkozásokhoz stb.) tartozóknak gyermekei az ezen foglalkozásokhoz tartozók számának és jelentőségének megfelelő arányban jussanak a főiskolákra és a fölvettek száma az egyes törvényhatóságok között is igazságosan osztassék fel. A vallás- és közoktatásügyi miniszter felügyel arra, hogy ezek a szabályok megfelelően alkalmaztassanak.”

A törvényjavaslat indokolása a felvételi létszám kontingentálásának szükségességét fejtegette, amely az 1920. évi XXV. tc. 1. §-ának változatlan fenntartását teszi szükségessé, 3. §-ának harmadik bekezdése azonban, amely „úgy a külföldi közvélemény egy részében, mint pedig a magyarországi zsidóság körében... számos félreértésre adott okot”, módosítást igényel (figyelembevéve azt is, hogy ez az eredeti törvényjavaslatban nem szerepelt, s „inkább az öletszerű törvényalkotás jellegével bír”).²⁴

A törvényjavaslatból kiharadt a felvételek kritériumai közül „a sportszerű testi fejlettség” — széles körben vitatott — követelménye, és nem szerepelt benne a faji-nemzetiségi arányszám burkolt visszaállítására irányuló Túri-féle módosító javaslat sem. Az immár hivatalosan nyilvánosságra került törvényjavaslatot a liberális és a szociáldemokrata ellenzék élesen bírálta. „A törvényjavaslat szülőanyja — mondotta Rassay — a gyávaság kifelé és befelé. Kiindulásában hamis, szövegében zagyva, tartalmában értelmetlen.” A szociáldemokrata Farkas István szerint „a kormány csak politikai játékosdit csinál és kirakattörvényt készít a külföld számára”. „Hipokrizis és hamisság a szövegnek minden sora s a magyarázatoknak minden patetikus mondata” — írta az Esti Kurir.

A jobboldalt ugyanakkor némileg megnyugtatta a törvényjavaslat (figyelembevéve a törvény végrehajtására vonatkozólag közölt információkat és Klebelsbergnek azokat a nyilatkozatait is, amelyek szerint a zsidó hallgatók száma a törvénymódosítás következtében csak minimális mértékben fog emelkedni). A kereszténypárt képviselőinek jó része most már többé-kevésbé elfogadhatónak tartotta a novellát, és láthatóan mérséklődött a fajvédők ellenállásának hevessége is. Jóllehet a kereszténypárt számos képviselője és a fajvédők — már csak a látszat kedvéért is — úgy

nyilatkoztak, hogy a törvényjavaslat ellen fognak majd szavazni, ez annak elfogadását egyáltalán nem veszélyeztette, a kormány számára pedig még előnyösnek is látszott, ha a novellát jobb- és baloldról egyaránt támadják, mert ez „az általa követett középút helyessége mellett bizonyít”.²⁵

A bajtársi egyesületeket azonban nem sikerült megnyugtatni: a törvényjavaslat benyújtásának hírére november 18-án az egyetemeken ismét megkezdődtek — 1919 augusztusa óta nem először és a Horthy-korszakban nem is utoljára — az atrocitások, előbb a budapesti felsőoktatási intézményekben, majd pár nap múlva a vidéki egyetemeken is (az utóbbiakat, mint Klebelsberg megjegyezte, „mintegy villamos gombnyomásra Budapestről rendelték el”). Az egyetemi atrocitásokról Klebelsberg hosszasan tanácskozott a belügyminiszterrel, majd úgy nyilatkozott, hogy amennyiben a zavargások folytatódnak, az egyetemek bezárására kényszerül. November 22-én a Turul Szövetség vezéri tanácsülésén hozott határozat szerint a Szövetség „csakis a törvény eredeti szövegének megtartása és a faji arányszám feltétlenül kötelező megállapítása mellett látja a törvény intenciójának a biztosítását”, és a törvényjavaslat elfogadása esetén minden eszközzel a törvény eredeti szövegének visszaállítására fog törekedni. Ugyanezen a napon a képviselőházban Hegymegi-Kiss Pál felszólalásában elítélte az egyetemi verekedéseket. Erre Klebelsberg másnap napirend előtti felszólalásában válaszolt, „rendkívül sajnálatosnak” nevezte az egyetemi rendzavarásokat, és ígéretet tett a rend helyreállítására. Ezt követően Hegymegi-Kiss interpellációt terjesztett be ez ügyben, elégtelennek ítélve mind az egyetemi hatóságok, mind a miniszter intézkedéseit. Pakots József is interpellációt nyújtott be az egyetemi atrocitások ügyében. Az interpellációk kiemelték a bajtársi egyesületek szerepét és Teleki Pálnak, az Ifjúsági Nagybizottság tanárelnökének felelősségét is. Még 23-án Magyary Zoltán, a minisztérium illetékes ügyosztályának főnöke telefonon kiadott rendeletében a rektorokat felhívta: közöljék az egyetemi ifjúsággal, hogy amennyiben 26-ig „a végleges nyugalom és rend helyre nem áll”, az egyetem bezárását fogja elrendelni. Klebelsberg az egyetemi zavargások kérdését a Minisztertanács november 25-i ülésén is szóvá tette. A Minisztertanács úgy foglalt állást, hogy „amennyiben folytatódnának a tüntetések, úgy az egyetemet be kell csukni”, és szükségesnek tartotta az egyetemi ifjúsági egyesületek revíziójának későbbi időpontban történő végrehajtását. Az egyetemi rendzavarások november végére szűntek meg (ebben egyes hírek szerint Gömbösnek is szerepe volt).²⁶

Megemlítendő még, hogy november második felében állást foglalt a numerus clausus változatlan fenntartása mellett a Magyar Orvosok Nemzeti Egyesülete, a Magyar Mérnökök és Építészek Nemzeti Szövetsége, valamint az akkor megalakult Magyar Ügyvédek Nemzeti Egyesülete is. A kereszténypárt november 29-i értekezletén ismét felvetődött a törvényjavaslatnak a Türi-féle módosítással való kiegészítése, Haller pedig új szövegtervezetet készített, Petri Pál államtitkár azonban nyilatkozatában közölte, hogy a kormány ragaszkodik a törvényjavaslat betervezett szövegéhez, és Bethlen december 2-án azt vitte magával Genfbe a Népszövetséggel folytatandó tanácskozására. Bethlen megbízásából ugyanakkor egy pesti ügyvéd Párizsban megbeszéléseket folytatott az Alliance vezetőivel, és érintkezésbe lépett Lucien Wolf-fal is. Bethlent tájékoztatta: sikerült elérnie, hogy beadványuk népszövetségi tárgyalásától elálljanak. (Wolf levele szerint: „Mi nem állítjuk, hogy teljesen meg

vagyunk elégedve ezen javaslattal, azonban mindenesetre a törvényből eltávolít minden vonatkozást a nemzetiségi és felekezeti megkülönböztetésre vonatkozólag... és ez az, amit mi kértünk. Az új kategóriák, melyek a törvénybe fel vannak véve, feleslegesnek látszanak..., és megvan a lehetősége, hogy az antiszemita célra használható, azonban jelenleg nem törekszünk arra, hogy azt kritizáljuk”. Közölte, hogy készek elfogadni a magyar kormány biztosítékát, „mint amely jóhiszeműleg tétetett”).²⁷

A törvényjavaslat országgyűlési vitája

A kormány számára csak a törvényjavaslatnak a decemberi ülészek előtt a Népszövetséghez való eljuttatása volt sürgős, annak országgyűlési megvitatását 1928 februárjára halasztotta, számítva addigra a törvényt módosítással kapcsolatos szenvedélyek mérséklődésére is. A parlamenti vita megkezdése előtt az egységspárt február 9-i értekezletén Bethlen ismételten felhívta a képviselőket a törvényjavaslat megszavazására, míg a kereszténypárt január 25-i értekezletén úgy határozott, hogy a képviselőházi vitában a párt képviselői „saját lelkiismeretük és belátásuk szerint” foglalhatnak állást.

A törvényjavaslat képviselőházi általános vitája 1928. február 9-én kezdődött, és hét ülésnapon át február 24-éig tartott, míg a részletes vitára február 28-án került sor. A vitát több sajátosság jellemezte. Az egyik a nagyfokú érdektelenség volt (február 10-én pl. a vita megkezdésekor a Ház tanácskozásképeségéhez szükséges 40 képviselő helyett először csak 34-en voltak jelen, de a szünet után elhangzott első felszólalás után is csak 41-en, a február 17-i ülésnap elején pedig 37-en). Különösen feltűnő volt a kormánypárti képviselők távolmaradása; egy alkalommal pl. csak ketten voltak közülük a teremben. A vita másik sajátossága az volt, hogy a 25 felszólaló közül mindössze öten támogatták a törvényjavaslatot, míg ellene egyrészt — Hegyegi-Kiss Pál határozati javaslatával egyetértve és az 1920. évi XXV. tc. hatályon kívül helyezését sürgetve — 14, zömmel a szociáldemokrata és a liberális ellenzékhez tartozó képviselő, másrészt a numerus clausus változatlan fenntartását követelve a kereszténypárt és a fajvédők 6 képviselője foglalt állást.

A demokratikus ellenzék képviselői elsősorban a jogegyenlőség és a tanszabadság elveit, a konszolidáció követelményeit hangsúlyozták, rámutattak a törvényjavaslatban és annak indokolásában az őszinteség hiányára, valamint a szociálpolitikai érvek és a valóság ellentmondására.

Igy Várnai Dániel igen alapos felszólalásában kifejezte azt a meggyőződését, hogy a törvényt módosítás a régi helyzettel szemben nem hoz változást. Meggyőzően bizonyította, hogy a szociálpolitikai szempont a gyakorlatban egyáltalán nem érvényesült, a hallgatók száma a 20-as évek közepéig — a háború előtti létszámot meghaladóan — fokozatosan emelkedett, és a joghallgatók számának és arányának emelkedésével összetétele is kedvezőten alakult, az értelmiségi proletariátus növekedését pedig nem a tanszabadság korlátozásával, hanem az elhelyezkedési lehetőségek kiterjesztésével kell meggátolni. Baracs Marcell színvonalas felszólalásában elsősorban e kérdés jogi vonatkozásait elemezte, az 1920. évi XXV. tc.-nek — és alkalmazásának — a magyar közjog alapvető tételeivel ellentétes, a jogegyenlőséget sértő vonásait, és felhívta a figyelmet a törvényjavaslat kétértelműségére, őszintétlenségére, ellentmondásaira. Kéthly Anna arról beszélt, hogy a numerus clausus elsősorban a szegény zsidókat sújtja, akiknek gyermekei a hazai egyetemokről kiszorulva külföldön, nélkülözések közepette végzik tanulmányaikat, a kormányzat pedig osztálypolitikájának megfelelően „egy szellemi pretoriánus gárda” megerősítésére törekszik, majd a felvételek kritériumainak problémáit, értelmezhetetlenségét és veszélyeit fejtegette. A baloldali ellenzéki felszólalók közül említést érdemelnek még Malasits Gézaé, a társadalmi ellentétek mérséklé-

sének, az egyetemi ifjúság szemlélete megváltoztatása szükségességét kiemelő megállapításai, míg egyes zsidó vallású liberális képviselők — különösen Sándor Pál — a zsidókérdés, az antiszemitizmus társadalmi okait nem elég árnyaltan, differenciáltan vizsgálták, felszólalásaikat részben felekezeti elfogultság jellemezte.

A numerus clausus változatlan fenntartását követelő kereszténypárti és fajvédő képviselők — Túri Béla, Petrováczy Gyula, Kontra Aladár, Kossalka János, Wolff Károly és Gömbös Gyula — elsődlegesen a zsidókérdéssel foglalkoztak, a zsidóságot fajnak nyilvánítva, a gazdasági életben és egyes szellemi pályákon tapasztalható túlsúlyukat, a keresztény középosztály érdekeit és a fajvédelem követelményeit hangoztatták.

Az egységspárt liberális szárnyához tartozó Lukács György, aki — mint említettem — már korábban is a numerus clausus ellen foglalt állást, a felvétel komplikált kritériumait célszerűtlennek tartotta, csak a tehetség, az előmenetelben való kiválóságot ismerve el szelekcionális principiumnak, ennek ellenére a törvényjavaslatot, amely szerinte „jelentékeny előrelépést jelent a numerus clausus intézményének fokozatos hatálytalanítása tekintetében”, elfogadta. Az egységes párt liberális szárnyának más képviselői — köztük Ugron Gábor, Bárczy István és Dési Géza — a törvényjavaslat vitájában nem szólaltak fel...

Klebelsberg február 23-i felszólalásában lényegében az előző év őszén kifejtett érveit ismételte meg. Utalt az 1920. évi XXV. tc. megszületésének körülményeire, azt állítva, hogy az eredeti törvényjavaslatnak „más, mint szociálpolitikai színezete valójában nem is volt... Faji, nemzetiségi kiélezést a javaslat a Bernolák-féle módosítással nyert”. Hangsúlyozta, hogy a törvényjavaslat annak kiküszöbölésével visszaállítja az 1867. évi XVII. tc.-nek és a 1895. évi XLIV. tc.-nek azt az álláspontját, hogy Magyarországon a zsidóság a törvény szempontjából felekezeti. Érvelt a felvételek során a kontingentálás további fenntartásának szükségessége mellett (felvetve az első év végén tartandó rostavizsga bevezetésének lehetőségét is). Utalt a törvény módosítás külpolitikai indokaira (elsősorban a szomszéd országok magyar kisebbségének helyzete szempontjából), és a középosztály gyermekei továbbtanulásának támogatása érdekében a pozitív intézkedések elsődlegességét hangoztatta. A törvényjavaslat részletes vitája során elhangzott újabb felszólalásában az általa is mesterkéltnek tekintett szelekciós kritériumokkal szembeni ellenvetéseket érdemben nem tudta megcáfolni.

A képviselőház végül is — az ellenzéki határozati javaslatokat elvetve, Farkas Elemér előadó kisebb, a közalkalmazottak kategóriájának kiemelésére irányuló módosításával — 139:34 arányban elfogadta az 1920. évi törvény módosításáról szóló törvényjavaslatot. (A Farkas-féle szövegmódosítás: „elsősorban a hadiárvák és a harctéri szolgálatot teljesítettek és a közalkalmazottak gyermekei, továbbá...”)²⁸

A törvényjavaslat képviselőházi tárgyalásának megkezdésekor az egyetemi ifjúság — a Turul és a MEFHOSZ felhívására — „néma sztrájkot” tartott, néhány napig nem látogatta az előadásokat; különösebb rendzavarásra azonban — a műgyetem kivételével — nem került sor. (Mint Szenteh István, a „Csaba” vezére mondotta az egyesület 1928. március 14-i dísztáborozásán: „Törtétek bizonyos homályos célzások és bizonytalan ígéretet, hogy a magyar ifjúság csak legyen nyugodt, várjon türelemmel: hiszen a törvény módosítása után is minden marad a régiben.”) Klebelsberg egyébként — saját szavait idézve — „igen erős nyomást” gyakorolt a szélsőjob-

boldali körökre, hogy a törvényjavaslat képviselőházi tárgyalása során „minden tünetéstől tartózkodjanak”. (Ugyanakkor Budapest rendőrfőkapitánya a szociáldemokrata párt gyűléseit is betiltotta, arra hivatkozva, hogy a törvényjavaslat tárgyalásával kapcsolatosan beállott feszült közhangulat folytán nyilvános gyűléseknek nyugodt lefolyását nem látja biztosítottak.)²⁹

A törvényjavaslat felsőházi vitájára 1928. március 13–14-én került sor. 15-en szólaltak fel, közülük hatan támogatták a novellát, öten — elsősorban a jogegyenlőség és a tanszabadság liberális elveire hivatkozva — elleneztek, míg négyen (köztük három egyetemi tanár) a numerus clausus-törvény változatlan fenntartásának szükségességét hangsúlyozva a törvénymódosítással szemben foglaltak állást.

A törvényjavaslat támogatóinak felszólalásai különösebb említést nem érdemelnek. Berzeviczy Albert, a Magyar Tudományok Akadémia elnöke bírálta az 1920. XXV. tc. őszintétlenségét és hatástalanságát, elítélte az előző év őszén történt egyetemi rendezvényeket (érintve a bajtársi egyesületek tanárelnökeinek felelősségét is), az atrocitások elkövetőivel, a törvényes rend megsértőivel szemben tanúsított elnéző magatartást, és megvalósíthatatlannak tartotta a törvényjavaslatban megjelölt kritériumok tényleges alkalmazását. A törvényjavaslatot azonban ennek ellenére elfogadta, mert különben továbbra is fennmarad az 1920. évi törvény, „ami még rosszabb ennél a javaslatnál”. Gróf Esterházy Pál szerint e törvényjavaslatnál „látott már az ország rosszabbat is”, és azt csak „a necessitást” figyelembe véve fogadja el.

A törvényjavaslatot a jogegyenlőség, a tanszabadság követelményei alapján elutasítók közül kiemelendő Baltazár Dezső felszólalása, aki elvetette a faji vagy vallási megkülönböztetést, az általános emberi jogokkal ellentétes numerus clausus-törvényt, amely „a félelem és a gyűlölet kodifikációja”. Pap József, a Budapesti Ügyvédi Kamara elnöke a jogegyenlőség elve alapvető jelentőségét kiemelve rámutatott arra, hogy az 1920. évi XXV. tc. „sértő, bántó, lealázó volt a magyar zsidóságra”, és „beleütközött a magyar közjogba, a magyar alkotmányosságba”, de a novella „épen olyan rossz, épen olyan hibás” mint az eredeti törvény, beleütközik a jogegyenlőségbe, korlátozza a tanszabadságot.

A törvényjavaslat jobboldali ellenzői közül Teleki Pál terjedelmes felszólalásában részletesen ismertette a zsidóságnak a gazdasági szférában való térfoglalását, hangsúlyozta, hogy „itt egy faji harcról van szó”, és ezzel kapcsolatban hosszas idézetekkel bizonygatta a zsidóság faji voltát, a törvénymódosítást pedig „diszkreditáló javaslat”-nak minősítette. Szily Kálmán a műegyetem rektora a numerus clausus-törvény megszületésével kapcsolatban kiemelte az 1919 utáni erős antiszemita hangulatot, vizsgálva ennek okait: a zsidóság szerepét a háborúban és a forradalmak idején (különösen a Galilei Kör tevékenységét). A keresztény magyar középosztály támogatása, a szellemi foglalkozások terén a zsidóság arányának növekedését eredményező szabadverseny megakadályozása érdekében a régi numerus clausus-törvény fenntartásának szükségességét hangsúlyozta. Wolkenberg Alajos, a budapesti tudományegyetem hittudományi karának professzora indokoltan tartotta a felekezeti korlátozásokat, majd a társadalmi vonatkozásokra áttérve — Szilyhez hasonlóan — utalt a magyarországi zsidóság számának nagyarányú növekedésére, szerepére a háború és a forradalmak idején, szólt az ifjúság hangulatáról, és a törvény további fenntartását a keresztény konzervatív politika céljaival megegyezőnek tekintette.

Klebensberg felszólalásában bizonyos mértékig fellépett a szélsőséges nézetek ellen, megindokolta az atrocitások résztvevői elleni erélyes fellépés hiányát, de kifogásolta a szélsőjobboldal egyes nézeteit is. (Teleki felszólalásával kapcsolatban azonban ezúttal nem foglalt állást abban a kérdésben, hogy a zsidóság fajnak tekintendő-e

vagy sem.) A felvételi szelekció szempontjaival szemben felvetett kritikai megjegyzéseket most sem tudta megcáfolni, csak azt a véleményét fejezte ki, hogy „ezt a törvényt méltányosan végre tudjuk hajtani”. A felsőház többsége végül is a törvényjavaslatot elfogadta.³⁰

Felvetődhet a kérdés, hogy jöllehet a törvényjavaslatnak mind a két házban való elfogadása az egységespárt állásfoglalására tekintettel biztosított volt, a törvény módosítást ellenző körök pedig ismételt, a sajtóban is nyilvánosságot kapott ígéreteket kaptak arra vonatkozólag, hogy a novella az előző évek gyakorlatához képest lényeges változást nem fog jelenteni, képviselőik miért léptek fel mégis oly határozottan a törvényjavaslat vitája során. E problémára a rendelkezésre álló források alapján nem adható egyértelmű válasz, a magam részéről hajlok arra, hogy ez esetben bizonyos mértékben inkább látszatellenállásról volt szó, figyelembe véve persze azt a körülményt is, hogy politikai nézeteik erőteljes hangoztatását híveik — köztük nem utolsósorban a bajtársi egyesületek — nyilvánvalóan elvárták.

„A puding próbája”: a törvény végrehajtása

A törvény végrehajtásának előkészítését a minisztérium már a parlamenti vita előtt megkezdte: 1928. február 4-én sürgősen bekérte a felsőoktatási intézményektől az I. éves zsidó hallgatókra vonatkozó 1920/21–1927/28. tanévi adatokat. (A hivatalos statisztika ugyanis csak az összhallgatólétszám felekezeti megosztásának adatait tartalmazta.) A törvény végrehajtásával kapcsolatos kérdésekről Klebelsberg május 28-án bizalmas megbeszélést folytatott a rektorokkal és a dékánokkal. (Jöllehet Klebelsberg nyomatékosan hangsúlyozta a megbeszélés bizalmas jellegét, Méhély Lajos, a budapesti bölcsészkar dékánja — és a fajelmélet hazai atyja — a fajvédők lapját az értekezletről informálta, és a kari ülést is részletesen tájékoztatta.) A megbeszélésen a miniszter ismertette a törvény végrehajtásának alapelveit, a kiadandó végrehajtási rendelet tartalmát. Szükségesnek tartotta minden jeles érettségivel rendelkező folyamodó felvételét, ami ellen — legalábbis Méhély szerint — egyedül ő tiltakozott, rámutatva arra, hogy ez a jelesen érett zsidó tanulók nagy száma miatt a magyarság érdekeinek teljes mellőzését jelenti. Ezért kérte Klebelsberget, hogy az érettségi eredményét csak másodsorban vegyék figyelembe, erre azonban a miniszter nem volt hajlandó (de megígérte, hogy a tankerületi főigazgatónak utasítást ad az érettségi vizsgák szigorú ellenőrzésére). Az értekezleten ugyanakkor nem tisztázódott a felvételi kritériumok alkalmazásával kapcsolatos számos probléma.³¹

A törvény 53 000/1928. sz. végrehajtási rendeletét Klebelsberg 1928. július 12-én adta ki, és az érdekelt felsőoktatási intézményeknek „szigorúan bizalmasan” azzal a megjegyzéssel küldte meg, hogy az „tekintve ideiglenes jellegét, nyilvánosságra ne hozassék”. Úgy rendelkezett továbbá, hogy a végrehajtás során szerzett tapasztalatokról az intézmények mindkét félévben részletes jelentést tegyenek.

A végrehajtási rendelet — az eddigi gyakorlatnak megfelelően — előírta, hogy a felvehető hallgatók számára vonatkozólag az intézmények évenként tegyenek javaslatot, a miniszter ezt követően a felvételi létszámot rendeleteleg állapítja meg. Külföldi állampolgárok, amennyiben kellő előképzettséggel bírnak s erkölcsileg kifogástalanok, a megállapított felvételi létszámon felül is beiratkozhatnak. A szerzett jog címén beiratkozni — természetesen ez esetben is a nemzethűség és az erkölcsi megbízhatóság igazolásával — csak arra a karra lehet, amelynek az illető annak idején hallgatója volt. Külföldi főiskolán megkezdett, illetőleg folytatott tanulmányok a törvény hatálya alá eső hazai főiskolákra való beiratkozásra

szerezett jogot egyáltalán nem biztosítanak. A felvételek kritériumait illetően a végrehajtási rendelet megismételte a törvényben foglaltakat, előnyben részesítendőnek minősítette az egyetem székhelyén vagy szomszédságában, ill. „természetes körzetében” lakókat, és elrendelte, hogy a jeles rendű érettségi bizonyítvánnyal rendelkezők a beiratkozásra „lehetőleg” engedélyt nyerjenek. A felvételek egyéb kritériumaik alkalmazását illetően a végrehajtási rendelet sem adott érdemleges „eligazítást”, bevezette viszont az elutasítások esetében a létszámkeret abszolút és relatív beteltségének fogalmát: a rendelet szerint az elutasítottakkal közölni kell, hogy kérésük „a megállapított létszámkeret abszolút (vagyis az engedélyezett teljes létszámot elérte), illetőleg relatív (vagyis a törvényben felsorolt foglalkozások arányos igényét kimerítő) beteltsége miatt, avagy miféle más okból nem volt teljesíthető.”³²

Az 1928/29. tanévi felvételek nem kis meglepetéssel kezdődtek: Klebelsberg a felvehető hallgatók létszámát az előző tanévhez képest lényegesen csökkentette. (Igy pl. a budapesti tudományegyetem jogi karán 550-ről 320-ra, orvosi karán 300-ról 180-ra, bölcsészkarán 450-ről 210-re.) Ez igen nagy feszültséget idézett elő, minthogy a jelentkezők száma a megállapított kontingenst jóval meghaladta, s ezért Klebelsberg rövidesen hozzájárult a felvételi létszámok felemeléséhez (a budapesti jogi karon pl. 552-re, az orvosi karon 240-re, a bölcsészkaron 410-re). Klebelsberg intézkedéséről — a felvehető számának jelentős csökkentéséről, majd felemeléséről — „illetékes helyről” a következő információt adták a sajtó számára:

„A vallás- és közoktatásügyi miniszter, amikor a egyes karokra felvehető hallgatók létszámának leszorítása iránti rendeletét július elején kibocsátotta, egyúttal a felsőház folyosóján megmondotta az ott egybegyűlt hírlapíróknak, hogy újabban nemcsak szélsőjobboldali, hanem baloldali tényezők is hangoztatni kezdték, mintha iskolapolitikánkkal tenyésztendő az értelmi proletariátust... Minthogy ezt a véleményt érvekkel megdönteni nem sikerült, tényekkel kellett tehát politikai szemléltető oktatást adni abban a tekintetben, hogy milyen tarthatatlan helyzet áll elő abban az esetben, ha ezt az állítást komolyan vesszük s megvalósításának megkísérlése céljából a numerus clausust erőlyesen leszorítjuk. Amit minden józan ember előre látott, az szükségképpen bekövetkezett. Azok a szülők, akiknek gyermekei kiszorultak, felekezeti különbség nélkül megmozdultak a létszám felemelése mellett, ami természetes is, mert bajos praktikus emberrel elhitetni, hogy a boldogulás az életben tudás nélkül könnyebb, mint tudással. A kultuszminiszter... teljes mértékben elérte célját, a hangzatos állítások által mutatott út járhatatlannak bizonyult.” Klebelsberg megerősítette e félhivatalos nyilatkozatot: valóban azt mondotta a felsőház folyosóján legalább 20 újságró jelenlétében, hogy „ad absurdum kell vinni a helyzetet, hogy bebizonyítsam annak tarthatatlanságát. Annyit nyekeregtek nekem az értelmi proletariátus túltengéséről, hogy végre is meg kellett mutatnom ezeknek a követeléseknek a lehetetlenségét.”³³

Klebelsbergert a felvételi létszám csökkentésére kétségkívül az értelmiségi proletáriátus kialakulásának és növekedésének veszélyére hivatkozó — a törvény módosítás képviselőházi vitáján is ismételtlen hangoztatott — vélemények motiválták. Ennek megkérdőjelezése — és a felvehető hallgatók számának emelése — viszont a numerus clausus egyik deklarált céljának tagadását jelentette (és hallgatólagos beismerését annak, hogy a numerus clausus tényleges és alapvető célja a zsidó hallgatók számának korlátozása).

Megjegyzendő még e tekintetben az is, hogy a felvételi keretszám csökkentését — elsősorban a zsidó hallgatók nagyobb számban történő felvételének megakadályozása érdekében — az orvostudományi karok is szükségessé tartották. Ezt a szegedi orvoskar kezdeményezte, amely még 1927 őszén bizalmas értekezleten foglalkozott e kérdéssel. A dékánnak a budapesti orvoskar dékánjához intézett levele szerint nincs kilátás arra, hogy az I. évre „150 magyar hallgató jelentkezzen. Természetesen ez a szám azonnal betelne, ha a zsidókat is fel kellene mind vennünk, hiszen 92 zsidó kérvényét utasítottuk vissza ebben az évben is”. A felvehető hallgatók számának 70-ben vagy 80-ban való megállapítása esetén e veszély elhárítható lenne. Ez ügyben az orvoskarok képviselői két alkalommal is megbeszélést tartottak, és az 1928 tavaszán Debrecenben rendezett második egyetemközi értekezlet során a létszámnak lehető alacsony megszabása mellett foglaltak állást, abban állapodva meg, hogy a budapesti orvoskaron 200, a három vidéki karon pedig 60–60 legyen az I. évre felvehető hallgatók száma.³⁴

Rátérve most már a törvénynek az 1928/29. tanévi felvételek során történt végrehajtására, a rendelkezésre álló adatokból nyilvánvalóan megállapítható, hogy a fő szempont a törvénymódosítás ellenére továbbra is a zsidó hallgatók felvételének korlátozása volt. (A felvehető zsidó hallgatók arányáról egyébként a minisztériumban is megbeszélés folyt.) A felvett nemzsidó és zsidó jelentkezők arányát az 1. táblázat mutatja.³⁵

1. táblázat

A jelentkezők közül felvételt nyertek aránya 1928-ban

Egyetem, kar	A keresztény	A zsidó
	jelentkezők közül felvételt nyert (%)	
Budapesti tudományegyetem		
Állam- és Jogtudományi Kar	46,8	38,1
Orvostudományi Kar	81,5	15,5
Bölcsészettudományi Kar	81,2	43,0
Gyógyszerész szak	97,5	44,4
Debreceni tudományegyetem		
Állam- és Jogtudományi Kar	100,0	36,6
Orvostudományi Kar	83,1	18,6
Bölcsészet-, Nyelv- és Történet-tudományi Kar	98,6	57,0
Pécsi tudományegyetem		
Állam- és Jogtudományi Kar	76,9	18,2
Orvostudományi Kar	100,0	4,8
Bölcsészet-, Nyelv- és Történet-tudományi Kar	97,7	70,0
Szegedi tudományegyetem		
Állam- és Jogtudományi Kar	83,3	28,4
Orvostudományi Kar	93,2	13,8
Bölcsészet-, Nyelv- és Történet-tudományi Kar	88,3	50,0
Matematikai és Természettudományi Kar	100,0	66,7
Gyógyszerész szak	100,0	53,3
Műegyetem	98,0	28,3
Közgazdaságtudományi Kar	74,5	57,0

E táblázat adataiból kitűnően a zsidó hallgatók felvételének korlátozására irányuló törekvés különösen az orvostudományi karokon és a műegyetemen, valamint a jogi karokon érvényesült erőteljesen.

A törvényben és a végrehajtási rendeletben megjelölt szelekciós szempontok alkalmazását egyedül a budapesti orvoskar esetében ismerjük. Ami a tanulmányi előmenetelt illeti: a kar — a felvételi bizottság javaslata alapján — a 96 jeles érettségivel rendelkező közül 66-ot vett fel, 30-at pedig elutasított (nyilván a zsidókat), a 114 jól érett közül 66-ot vett fel és 48-at utasított el, ugyanakkor a 189 elégségesen érett (ill. a bukás után póterettségit tett) közül 115 nyert felvételt... A 250 budapesti illetőségű közül 72-öt utasítottak el, a 122 vidéki jelentkezőből 42-öt vettek fel. Figyelmet érdemelnek az egyéb kritériumokra vonatkozó adatok is. A hadiárvékat és a hadviseltek gyermekeit (összesen 16 főt) mind felvették. A köztisztviselők gyermekeinek 82, 3 %-a, a 24 mezőgazdasági foglalkozásúak gyermekeinek 70 %-a, a

szabadfoglalkozásúak gyermekeinek viszont csak 47,6 %-a, a kereskedők gyermekeinek pedig mindössze 26,7 %-a nyert felvételt.³⁶

Ezek az arányok — az előzőekben közölt felekezeti adatok mellett — meggyőzően bizonyítják a törvénymódosítás bonyolult szelekciós kritériumrendszerének valódi célját. Mint Kovács Alajos, a Központi Statisztikai Hivatal elnöke írta egy évtizeddel később: „... a numerus claususnak az az enyhített formája, amelyet boldogult gr. Klebelsberg kultuszminiszter kezdeményezett, bár nem mondta ki határozottan, hogy az egyes fajok népességi arányuk szerint veendőek fel az egyetemekre, de a Statisztikai Hivatal eredeti elgondolása szerint tulajdonképp ugyanazt a célt szolgálta. Az új numerus clausus-törvény ugyanis a felvételt elsősorban a tisztviselők, hadirokkantak, hadiözvegyek fiainak biztosította, a zárt szám fennmaradt részét pedig az egyes foglalkozási csoportok között a népszámlálási arány szerint kellett volna megosztani.” Ez viszont — a magyarországi zsidóság társadalmi struktúráját figyelembe véve — azt eredményezte volna, hogy „végeredményben a zsidóság aránya a hallgatók között kb. csak a népességi aránnyal lett volna egyenlő”.³⁷

A törvény végrehajtása során azonban ténylegesen a felvételi bizottságok túlnyomó része az ilyen aprólékos számításokkal nem bíbelődött (amihez egyébként sem az 1920. évi népszámlálásnál frissebb adatok, sem az egyes foglalkozások jelentőségének meghatározása nem álltak rendelkezésre), hanem elsősorban a jelentkezők vallását vizsgálta, másodsorban pedig területi megoszlásukat vette figyelembe.

Klebelsberg — alapvetően a vidéki tudományegyetemek hallgatólétszámának növelése érdekében — már 1925. augusztus 9-i rendeletében kívánatosnak tartotta, hogy „a tudományegyetemek elsősorban lehetőleg az országnak az illető egyetemhez legközelebb eső vidékein lakó ifjakat vegyék fel, ami által az ország különböző részeiből főiskolára törekvő ifjúságnak megadatik annak lehetősége, hogy tanulmányait az általa legkönnyebben elérhető egyetemen folytathassa”. A regionális elv érvényesítése — mint láttuk — az 1928. évi XIV. tc.-ben is szerepelt, és Klebelsberg 1928. szeptember elején „rövid úton” olyan értelmű utasítást adott a budapesti tudományegyetem rektorának, hogy a felvételi bizottságok elsősorban „csakis budapesti és budapestkörnyéki illetőségű, illetve Budapesten vagy közvetlen környékén lakó hallgatókat vegyék fel”. Az egyetem egyes karai egyébként elvi és gyakorlati érveket hozva fel, tiltakoztak a „rajonirozás” ellen.³⁸

A felvételre jelentkező zsidó tanulók mintegy 70 %-ának — köztük számos jelesen érettnak — visszautasítása, a régi törvény szellemének és gyakorlatának továbbélése érthető módon nagy felháborodást váltott ki. Pakots József demokratapárti képviselő 29 jeles érettségivel rendelkező visszautasított tanuló névsorát átadta Klebelsbergnek. Ugyanő a főváros 1928. szeptember 19-i közgyűlésén részletesen ismertette a numerus clausus-törvény alkalmazása körüli anomáliákat, és a közgyűlés elfogadta azt a határozati javaslatot, amely szerint felirattal fordul a kormányhoz a törvény alkalmazása során felmerült súlyos problémákkal kapcsolatban, kérve a felvételi létszámok felemelését. A törvény érdemi módosítása látszatának bizonyítására törekvő Klebelsberg megbízásából Magyary Zoltán október 2-án szigorúan bizalmas magánlevelet intézett Wolkenberg rektorhoz:

„Tekintettel arra — írta —, miszerint a Miniszter Úr Ó Excellentiája úgy kül-, mint belpolitikai szempontból nem tartja kívánatosnak, hogy ismételten szóvá tétessék a jeles érettségivel bíró izraelitáknak a fel nem vétele és hogy ebből kifolyólag a Numerus Clausus ellen ismételt támadások indíttassanak”, a felvehető hallgatók számát október 1-i rendelkezésében ismét felemelte, és ezzel kapcsolatban általa

bizalmasan felkérte a rektort egy jelesen érettnak a jogi, 12-nek az orvosi és 10-nek a bölcsészeti karra, egynek pedig a gyógyszerész szakra leendő felvételének biztosítására. Hasonló tartalmú kéréssel fordult néhány hallgató felvételével kapcsolatban a műegyetem rektorához is.

Wolkenberg rektor Magyar levélét a további intézkedések megtétele végett az illetékes dékánoknak küldte meg. A bölcsészkar eleve elzárkózott újabb hallgatók felvétele elől, az orvoskar pedig csak 3 hallgató felvételéhez járult hozzá. Klebelsberg e két kar ellenállására tekintettel október 15-én felügyeleti hatáskörénél fogva elrendelte az orvoskarra 5, a bölcsészkarra pedig 9 jelesen érett pótlólagos felvételét. (Az utóbbiak között volt egyébként Turán Pál, századunkban a magyar matematikusok második nagy nemzedékének kiemelkedő képességű képviselője is...) ³⁹

E kérdés a képviselőház október 17-i ülésén is felmerült. Pakots interpellációjában bírálta a két kar magatartását, és a miniszter határozottabb fellépését kívánta, hogy „érvényt tudjon szerezni akarátának a renitens professzorokkal szemben”. Klebelsberg válaszában közölte, hogy rendelkezését az egyetemek végre fogják hajtani, s így az ügy „teljes megelégedésre befejezést nyer”. Hangsúlyozta azt is, hogy „a numerus clausus ügye politikum... A politikai felelősséget pedig kizárólag és tisztán én viselem”. A budapesti bölcsészkar október 17-i, az orvoskar 19-i, az egyetemi tanács pedig 20-i ülésén aggodalmait fejezte ki Klebelsberg rendelkezéseivel kapcsolatban a felügyeleti jog tág értelmezése és az egyetem autonóm jogainak korlátozása miatt. ⁴⁰

De egyidejűleg megmozdultak Klebelsberg intézkedésével szemben az egyetemi ifjúság szélsőjobboldali befolyás alatt álló csoportjai is: már október 18-án Budapesten ismét megkezdődtek a szokásos formában a sorozatos egyetemi „excessusok” (igazoltatások, a zsidó hallgatók erőszakos eltávolítása, inzultálása). Nagygyűlésükön követelték „a magyar faj érdekeit védő és biztosító szigorú numerus clausus törvény visszaállítását”, tiltakoztak az egyetemi autonómia megsértése ellen és felszólítottak a „népességi arányszámon túl felvett” zsidó hallgatók bojkottálására, majd a nagygyűlés után botrányos utcai tüntetést rendeztek Az Est kiadóhivatala és a Népszava könyvkereskedése előtt.

Klebelsberg még aznap késő este értekezletre hívta össze a rektorokat, amelyen átadta nekik bizalmas rendeletét. Ebben utasította őket a rendnek saját hatáskörükben való fenntartására, hozzátéve, hogy amennyiben a rendzavarások október 23-án túl is előfordulnának, „kénytelen leszek a rendőrség közbelépése iránt intézkedni”. Az atrocitások azonban 22-én és 23-án tovább folytatódtak. Klebelsberg újabb bizalmas leiratában utasította a rektorokat, hogy további rendbontás esetén az egyetemet azonnal zárják be, és a helyzet komolyságára tekintettel ennek foganatosításáért a rektorokat személyesen is felelőssé tette. A budapesti egyetemeket rövidesen be is zárták. Az atrocitások 22-én áttejedtek a debreceni, 23-án a szegedi, 24-én pedig a pécsi egyetemre is; a rendzavarások miatt a debreceni és a pécsi egyetem bezárására került sor. ⁴¹

Az egyetemi atrocitások és az utcai tüntetések ügye a képviselőház október 23-i ülésén is éles vitát váltott ki; az ellenzék részéről Farkas István, Pakots József és Szilágyi Lajos tették szóvá a szélsőjobboldali erők által felheccelt egyetemi ifjúsági csoportok tevékenységét és a kormány felelősségét (míg a keresztény párti Petrovác Gyula „megvédte” az egyetemi ifjúságot, és az erőszakos cselekményekért a baloldali sajtót tette felelőssé). Klebelsberg felszólalásában ismételten hangsúlyozta intézkedésének jogosságát, szükségesnek tartotta az egyetemi ifjúsági egyesületek olyan irá-

nyú reformját, hogy azok aktív tagjai csak az egyetem fegyelmi hatósága alatt álló egyének lehessenek, és kifogásolta egyes professzorok megnyilvánulásait is. (A bajtársi egyesületek alapszabályainak revízióját egyébként Klebelsberg a november 10-i rektori értekezleten is — a miniszterelnök és a belügyminiszter egyetértésére hivatkozva — elkerülhetetlenül szükségesnek mondta.) Említést érdemel az is, hogy Walko külügyminiszter október 30-án Klebelsbergnek a tekintélyesebb külföldi lapoknak a magyarországi diáktüntetésekre vonatkozó cikkei kivágatait megküldve, nyomtatékosan kérte: „odahatni méltóztassék, hogy a jövőben eleje vétessék az ily mozgalmaknak, amelyek helyzetünk megvilágítására a külföldön károsan hatnak”. Az egyetemeken a tanítás csak november 12-én kezdődött újra el (a debreceni orvoskar kivételével, ahol a „Csaba” helyi vezetői nem tudtak garanciát vállalni a rend fenntartására).⁴²

A törvény végrehajtását az 1929/30. tanévi felvételek során több tekintetben az előző tanévi felvételekkel kapcsolatban vázolt vonások jellemezték. Így a minisztérium ezúttal is — igaz, most már a világgazdasági válság kezdetének talaján — az I. évre felvehető hallgatók számát igen alacsonyan, egyes esetekben az 1928/29. tanévre eredetileg meghatározott létszámnál is alacsonyabban állapította meg. (Így pl. a budapesti tudományegyetemen az I. évre felvehető hallgatók száma a jogi karon 300, az orvosi karon 160, a bölcsészkaron 200, a vidéki jogi karokon 200–200 volt.) Mint-hogy a folyamodók száma — elsősorban a budapesti felsőoktatási intézmények esetében — jóval nagyobb volt a felvehető hallgatók számánál, a felvételi létszámok felemelése érdekében szervezett mozgalom indult. Szeptember 1-én ez ügyben nagygyűlést tartottak, amelynek határozatát küldöttség adta át Klebelsbergnek, és ezt követően rövidesen a felvételi létszámok felemelésére került sor (a budapesti jogi karon 450-re, az orvosi karon 200-ra, a bölcsészkaron 300-ra, a debreceni jogi karon 250-re, a szegedi jogi karon pedig 300-ra stb.).⁴³

De nem változott a helyzet a numerus clausus alkalmazásának tényleges célkitűzéseit, preferenciáit illetően sem. Jóllehet összesített adatok e tanévre vonatkozólag nem állnak rendelkezésre, az ismert részadatok alapján megállapítható, hogy a zsidó folyamodók jelentős része — köztük számos jelesen érett — ezúttal sem nyert felvételt. Így pl. a budapesti orvoskaron az 58 jeles érettségivel rendelkező közül 30-at (10 budapestit és 20 vidékit) nem vettek fel (Kenyeres Balázsnak, a kari felvételi bizottság elnökének feltehetőleg Magyarznak írt levele szerint a visszautasított vidékieknél „minden esetben meg volt a visszautasításnak külön oka is”), a debreceni egyetem orvosi karán az zsidó pályázók 90,5 %-a, bölcsészkarán 55,5 %-a nem nyert felvételt (jóllehet ez utóbbi karon az engedélyezett létszámot e tanévben sem töltötték be), a szegedi orvoskaron pedig a zsidó pályázók 87,8 %-át utasították el (közöttük 6 jeles rendűt). A Magyar Izraeliták Országos Irodája — hivatkozva Klebelsberg ígéretére — két felterjesztésében is közölte a fel nem vett jelesrendű zsidó pályázók névsorát.⁴⁴

A minisztérium a fenti problémák mérséklése érdekében több intézkedést is tett. 1929. szeptember 6-án Klebelsberg rendeletileg felemelte a felvehető hallgatók létszámát, s egyben felkérte a budapesti tudományegyetem rektorát, hogy „mindazoknak a folyamodóknak, akik általános jeles bizonyítványt mutatnak fel, a felvételt lehetővé tenni szíveskedjék”. A Budapestről és legközelebbi környékéről folyamo-

dókon kívül vidékiek csak akkor vehetők figyelembe, amennyiben az engedélyezett létszám keretén belül erre lehetőség van. A jelesrendűek felvételére vonatkozólag a műegyetem rektora hasonló tartalmú szóbeli utasítást kapott Klebelsbergtől. Ugyanazon napon kiadott másik rendeletében Klebelsberg úgy intézkedett, hogy a vidéki egyetemek mindazon budapesti illetőségű hallgatói, akiket az előző esztendőben nem vettek fel a budapesti egyetemre, most itt folytathatják tanulmányaikat. Szeptember 16-án viszont Klebelsberg úgy rendelkezett, hogy a budapesti egyetemre folyamodó, de felvételt nem nyert vidékiek bármelyik vidéki egyetemre, a megállapított létszámon felül felvehetők, a jeles érettségivel rendelkező budapesti lakosok pedig, amennyiben az engedélyezett létszám keretében nem nyerhettek felvételt, a közgazdaságtudományi karra vehetők fel. Ez utóbbi intézkedést nyilván az indokolta, hogy Klebelsberg az elmúlt évi tapasztalatok alapján a jelesen érettek felvételére vonatkozó szeptember 6-i rendelkezésének megfelelő végrehajtását kétségesnek tartotta. (Ezzel kapcsolatban megjegyzendő, hogy a Műegyetemi Rektori Tanács felhatalmazást adott Szily rektornak: kérje meg a minisztert arra, hogy a jeles érettségivel rendelkezők felvételére vonatkozó utasítás „szigorú alkalmazásától tekintsen el, mert hiszen a numerus clausus intenciói ellen van az, ha az összes zsidók felvételnek, a folyamodó zsidók rendkívül nagy százaléka praematurus lévén”).⁴⁵

A fenti intézkedések nyomán némileg növekedett a felvett zsidó hallgatók száma, s ez 1929 októberében a budapesti tudományegyetemen, a műegyetemen és részben a debreceni egyetemen ismét atrocitásokat idézett elő.⁴⁶ Az újabb egyetemi rendezavarások ügye a Minisztertanács 1929. október 25-i ülésén is felmerült.

A külügyminiszter közölte: „Igen ártanak... az ország prestigének a főiskolákon állandóan ismétlődő zsidóüldözés és diákszavargások.” A pénzügyminiszter megerősítette ezt azzal, hogy „hitelkeresési tárgyalásainknál is állandóan megjegyzés tárgyává teszik az egyetemi diákszavargásokat”. Bethlen felhívta Klebelsberg figyelmét e kérdés „komoly rendezésére”, és kijelentette, hogy „nem fogja tűrni ezen terroristikus jelenségek további megismétlődését”. (A minisztertanácsi jegyzőkönyv kéziratosa változata szerint Bethlen felkérte Gömböst — aki 1928 szeptemberében visszatért az egységspárt kebelébe, és előbb honvédelmi államtitkár, majd 1929. október 10-én honvédelmi miniszter lett —, hogy befolyásával hasson a diákságra.) Klebelsberg utalt arra, hogy a túlermelésre tekintettel „a numerus clausust, ha már nem is sokáig, de egyelőre fenn kell tartani”. Elmondotta azt is, hogy megegyezés létesült a jelesen érettek felvételére vonatkozólag, „ezt az orvosi kar azonban nem akarja acceptálni”, ő azonban kitart a jelesen érettek felvételére vonatkozó álláspontja mellett. Végül megígérte, hogy a szükséges intézkedéseket meg fogja tenni.⁴⁷

Az 1930/31. évi felvételek során felmerült problémák hasonlóak voltak az 1928/29. és az 1929/30. évihez. A zsidó folyamodók jelentős része továbbra sem nyert felvételt (az Egyenlőség adatai szerint a fővárosban 1930-ban érettségizett több mint 900 zsidó tanuló közül az egyetemekre csak 106-ot vettek fel). Klebelsberg törekvései e tanévben is a jeles érettségivel rendelkezők felvételére, valamint a területi elv érvényesítésére irányultak. Egészében véve azonban e tanévben a felvételek körül az előző évekhez képest kevesebb feszültség volt tapasztalható, és rendezavarásra is csak a szegedi egyetemen került sor, de az sem kapcsolódott közvetlenül az egyetemi felvételekhez. (A szegedi diákszavargások során egyébként Szent-Györgyi Albert ellen is tüntettek, aki azt mondta, hogy: „Az urak jobban tennék, ha tüntetés helyett tanulnának.”)⁴⁸

A numerus clausus mérlege

Az 1928. évi XIV. tc. megszületésének körülményeit és a következő években való végrehajtását áttekintve meg kell vonnunk a törvénymódosítás után a numerus clausus mérlegét.

A novella — mint azt az előzők során vázoltuk — az eredeti törvény 3. §-ának kül- és belpolitikai megfontolásokból történt elhagyása ellenére továbbra is a zsidó hallgatók felvételének korlátozását célozta. Elsősorban a jeles érettségivel rendelkezőknek az említett nehézségek ellenére többé-kevésbé megvalósított felvétele következtében azonban az I. éves zsidó hallgatók aránya 1928-tól 1932-ig az előző évekhez képest kétségteljesen emelkedett (országos átlagban arányuk 1928/29-ben 9,4, 1929/30-ban ugyancsak 9,4, 1930/31-ben 9,5, 1931/32-ben 14,1 és 1931/33-ban 11,6 % volt). 1933-tól viszont a bekövetkezett politikai változások hatására arányuk fokozatosan csökkent (1933/34-ben 8,4, 1934/35-ben 5,5 %-ra, 1937/38-ban pedig már 5 % alá esett). Abszolút számuk csökkenése még nagyobb mérvű volt; az 1931/32. tanévi 672 főről 1934/35-ben 228-ra, majd 1937/38-ban 188-ra, hat év alatt tehát több mint 72 %-kal csökkent. (Ezeket az adatokat az érettségit tett zsidó tanulók számával összevetve: 1931-ben 1666-an, 1934-ben 1185-en, 1937-ben 1278-an érettségiztek; az I. évre felvett zsidó hallgatóknak az érettségit tettekhez viszonyított aránya tehát 40,3%-ról 14,7%-ra csökkent.)⁴⁹

Megjegyzendő, hogy ezek az adatok bizonyos mértékig módosulnak, ha csak azokat az intézményeket vesszük figyelembe, amelyekre a numerus clausus-törvény hatálya kiterjedt, és nem számítva a jogi karok és a jogakadémiák egyéves államszámviteli tanfolyamán tanulókat (amelyekre a törvény szintén nem vonatkozott), valamint értelemszerűen az egyetemi hittudományi fakultásokat sem. E számítások azonban a rendelkezésre álló statisztikai forrásbázis alapján teljes pontossággal csak az 1929/30. tanév II. féléve esetében végezhetők el: az I. éves zsidó hallgatók aránya a törvény hatálya alá tartozó intézményekben, a hittudományi karok és az államszámviteli tanfolyamok nélkül 12,4 %-ot tett ki.⁵⁰ A többi tanévre vonatkozólag az államszámviteli tanfolyamok adatai a jogi karokon és a jogakadémiákon belül nem különíthetők el; minthogy azonban e tanfolyamok résztvevőinek száma viszonylag csekély, a numerus clausus-törvény hatálya alá nem tartozó felsőoktatási intézményekben pedig a zsidó hallgatók aránya igen alacsony volt, a I. éves zsidó hallgatók aránya a tudományegyetemen, a műszaki egyetemeken és a jogakadémiákon a közölt országos adatoknál némileg magasabbnak tekinthető.

Ami a regionális elv — Klebelsberg által ismételt szorgalmazott — érvényesítését illeti: a vidéki egyetemek I. éves hallgatóinak száma a 30-as évek elején mintegy 20 %-kal emelkedett, utána azonban fokozatosan, 1937/38-ig több mint 30 %-kal és az országos átlagot meghaladó mértékben csökkent. A felvételek „rajonírozásának” korlátozott és időleges eredményessége több körülménnyel is magyarázható. Így az egyes felsőoktatási intézmények „természetes körzet”-ét a minisztérium nem határozta meg, egyedül a budapesti tudományegyetem esetében rendelkezett úgy 1928-ban, hogy Budapesthez számít annak közvetlen környéke (Kispest, Újpest stb.), de már Vác és Kecskemét nem, 1929-ben pedig Budapest körzetének azokat a Budapest környéki városokat és községeket tekintette, amelyek Budapestről villamossal vagy helyiérdekű vasúttal elérhetők. Figyelembe kell venni továbbá olyan körülményeket is, hogy jónéhány humán és természettudományi szakon csak a budapesti tudományegyetemen folyt képzés, számos vidéki fiatalnak lehetősége volt arra, hogy tanulmányai idején budapesti rokonainál lakjon, és a főváros általában nagyobb vonzerővel rendelkezett. Az is kétségtelen volt azonban, hogy Klebelsberget a vallás- és közoktatásügyi miniszteri bársonyszékben követők — elsősorban Hóman — koránt-

sem tekintették szívügyüknek a vidéki egyetemek fejlesztését, hallgatólétszámuk növelését.⁵¹

A „nemzethűség” és az „erkölcsi megbízhatóság” követelménye az 1920. évi törvényben nyilvánvalóan az 1918–1919. évi forradalmakban résztvevő diákok egyetemi felvételének, ill. továbbtanulásuknak megakadályozására irányult. E követelmény fenntartása — közel egy évtizeddel a forradalmak után — gyakorlati jelentőséggel nem bírt. (A nemzethűséget és az erkölcsi megbízhatóságot egyébként a végrehajtási rendelet szerint az illetékes középiskola igazgatója által kiállított erkölcsi bizonyítvánnyal kellett igazolni.) A legnagyobb problémát a felvételek során — mint azt a törvényjavaslat országgyűlési vitájának ismertetése során és a törvény végrehajtásával kapcsolatban már kifejtettük — a különféle foglalkozási ágakhoz tartozók számának és jelentőségének megfelelő arányban való felvételének alkalmazása jelentette; ezt a felvételek tapasztalatairól szóló jelentésében több intézmény, kar is hangsúlyozta.

A budapesti bölcsészkar 1928. december 12-i jelentése szerint a különböző foglalkozási ágakhoz tartozók száma a statisztikai adatok alapján megállapítható ugyan, „de hogy a különböző foglalkozási ágak jelentőségének figyelembe vétele a % szerinti megoszlást mily mértékben befolyásolja, azt megállapítani már bajos”, s ezért a végrehajtási rendelet 14. §-ában említett „relatív és abszolút beteltség illuzórius fogalomná válik”.

E probléma megoldására — mint említettem — az intézmények, karok többsége nem vállalkozott, de ez nem is volt szükséges, mert e bonyolult szempontrendszer tulajdonképpen csak a numerus clausus-törvény alapvető célkitűzésének leplezésére szolgált. Huszti Klebelsberg-monográfiájában ezzel kapcsolatban megállapította: a törvény „pontos alkalmazása olyan bonyolult statisztikai kalkulációkat kívánna, talán szándékosan annyira homályos, áttekinthetetlen, önkényes alkalmazásokra módot nyújtó volt, hogy a gyakorlatban alig lehetett vele valamit kezdeni. A gyakorlat nagyjában az maradt, ami az új törvény előtt volt”.

De hivatkozhatunk ezzel kapcsolatban az egyetemi és főiskolai hallgatók felvételének szabályozásáról szóló 1940. november 15-i törvényjavaslat miniszteri indoklására is. Az általános indokolás ismertetette az 1920. évi XXV. tc. fő célkitűzéseit, kiemelte, hogy e törvény vonatkozó rendelkezése a háború után „világszerte az első törvényes védekező intézkedés volt a zsidóság veszedelmes térhódításával szemben”. Vázolta e törvény módosításának körülményeit, majd hangsúlyozta, hogy annak végrehajtásában „mindamellet hivatali elődeim a zsidóság egyetemi és főiskolai felvételének korlátozását esetről-esetre kiadott intézkedésekkel lényegében továbbra is fenntartották mindaddig, amíg ez a kérdés az 1939: IV. t.-c. megalkotásával újabb és átfogóbb törvényes szabályozáshoz jutott”. (A zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról szóló 1939. évi IV. tc. ugyanis ismét visszaállította a zsidó hallgatók egyetemi felvételét illetően a 6 %-os keretet.)⁵²

Az 1928. évi XIV. tc. e jellegét a vonatkozó történeti munkák (így L. Nagy Zsuzsa, Nathaniel Katzburg, Romsics Ignác, Gonda László stb. írásai) alapvetően helyesen ismerték fel, megállapítva, hogy a vallási szempont a felvételek gyakorlatában továbbra is meghatározó szerepet játszott.⁵³

Az 1928. évi XIV. tc. mérlegelt megvonva foglalkoznunk kell e kérdés szakmai-pedagógiai oldalával is, nevezetesen annak vizsgálatával, hogy a numerus clausus alkalmazása mennyiben befolyásolta a felvételre kerülők minőségi összetételét, a képzés színvonalát. Ezzel kapcsolatban azonban hangsúlyoznunk kell néhány alapvető körülményt. Az egyik az, hogy a középiskolai oktatás méretei, a sikeres érettségi vizsgát tettek száma — az ország általános társadalmi, gazdasági és kulturális viszonyainak talaján, a munkásság és a szegényparasztság gyermekei továbbtanulásának

tényleges lehetőségeit figyelembe véve — a Horthy-korszak egészét tekintve nem biztosított megfelelő rekrutációs bázist a felsőoktatás számára. Ez a 30-as években még súlyosabban jelentkezett, minthogy a demográfiai viszonyok alakulása — a háború alatt született korosztályok alacsony létszáma — miatt az érettségit tették száma 1935/36-ig fokozatosan, a 30-as évek első felében több mint 20 %-kal csökkent. A másik lényeges körülményt a tanulmányi rendszer hiányosságai jelentették számos képzési ágban. Végül pedig az sem hagyható figyelmen kívül, hogy a hallgatók nem lebecsülendő része anyagi gondokkal küszködve — és a lehetőségekhez képest valamilyen mellékkeresetre szorulva — tanulmányait nem tudta a kellő intenzitással folytatni. A numerus clausus alkalmazása azonban kétségkívül fokozta az ezzel kapcsolatos problémákat.

Ami a hallgatók előképzettségét, a felvételre kerülő hallgatók érettségi eredményeit illeti: a vonatkozó adatok azt mutatják, hogy a törvénymódosítás után a jeles érettségivel rendelkezők aránya némileg nőtt, 20 % fölé emelkedett. Ugyanakkor a 30-as évek közepéig igen magas, országos átlagban jóval 40 % fölötti volt az elégségesen érettek aránya. A hallgatók előképzettségének színvonalát illetően az egyes egyetemek, karok között jelentős eltérések mutatkoztak: az elégségesen érettek aránya viszonylag alacsony volt a bölcsészkarokon, a közgazdaságtudományi karon, valamint a 30-as évek elejétől a műegyetemen, ugyanakkor igen magas, 50 %-ot meghaladó a jogi karokon, 60 % feletti pedig a jogakadémiákon és a gyógyszerész szakon. Igen nagy különbségek voltak e tekintetben a budapesti és a vidéki egyetemek között is.⁵⁴

Az elégségesen érettek magas aránya minőségi tekintetben a magyar felsőoktatás egyik leglényegesebb problémáját jelentette. A hallgatók előképzettségének színvonalával kapcsolatos problémákat Klebelsberg is jól látta: „túlprodukción a gyenge zöm okoz” – írta már 1925. augusztus 26-i cikkében, *Értelmiségi proletariátus* című, 1927. június 19-i cikkében pedig arra mutatott rá, hogy „azok jó kétharmad részének, akik diplomához jutnak, minimális a tudásuk”.⁵⁵

2. táblázat

A vizsgákon és szigorlatokon megfelelték arányának alakulása (%)

Vizsga, ill. szigorlat	1928/29	1930/31	1933/34	1935/36	1937/38
Jogi kari I. alapvizsga	68,2	71,5	75,0	71,2	69,2
Jogi kari II. alapvizsga	69,7	70,5	70,1	69,2	63,4
Jogi kari III. alapvizsga	63,9	67,2	69,0	65,0	67,1
Államtud. szigorlat	63,9	66,1	71,3	66,1	64,6
Jogtud. szigorlat	68,7	70,1	74,7	75,3	72,1
I. orvosi szigorlat	55,5	62,4	57,0	59,7	56,9
II. orvosi szigorlat	65,8	72,7	70,2	61,0	66,5
III. orvosi szigorlat	82,0	83,1	78,0	67,3	61,3
IV. orvosi szigorlat	91,0	93,1	76,7	83,6	75,4
Középisk. tanári alapvizsga	77,8	70,6	58,5	53,3	52,8
Középisk. tanári szakvizsga	86,8	73,9	63,6	64,0	62,8
Középisk. tanári ped. vizsga	91,4	75,4	78,3	76,6	69,5

A hallgatók számottevő részének alacsony átlagszintje a vizsgák és szigorlatok eredményében is tükröződött. A közölt 2. táblázat adataiból kitűnően az eredményesen letett vizsgák és szigorlatok aránya a 30-as évek elején bizonyos mértékig emelkedett, utána azonban fokozatosan csökkent. 1937/38-ban a jogi kari I. alapvizsgán a vizsgázók több mint 30 %-a, az I. orvosi szigorlaton mintegy 43 %-a, a középiskolai tanári alapvizsgán pedig közel a fele elbukott.⁵⁶

Az ezzel összefüggő kérdésekről igen érdekes vita folyt a budapesti orvoskar 1932. február 16-i ülésén, az Országos Orvosszövetségnek az orvostanhallgatók létszámának csökkentését javasoló beadványának tárgyalása során. Kenyeres Balázs a felvételre kerülők számának jelentős – Budapesten 150, a három vidéki orvoskaron 40–40 főre való — csökkentését, valamint a külföldön orvosi tanulmányokat megkezdetteknek csak az I. évre és a megállapított létszámon belül történő felvételét javasolta. Grósz Emil rámutatva arra, hogy a hallgatók legalább 30 %-a „a pályára teljesen alkalmatlan”, a képességen és a szorgalmon alapuló szigorú szelekció alkalmazását javasolta. Korányi Sándor szerint is „körülbelül 30 %-ra tehető azon szigorlók száma, akik csak a szigorlatok nagyon enyhe mértékének köszönhetik, hogy többnyire sorozatos bukások után nagyon kevés tudással jutnak diploma birtokába”. A numerus clausus szelekciós rendszerének e következményeit fejtegette Korányi Sándor 1933. június 24-i felsőházi felszólalásában is.⁵⁷

A numerus clausus alkalmazása következtében 1928 után is viszonylag sok zsidó fiatal tanult külföldi felsőoktatási intézményekben. A külföldi egyetemek és főiskolák magyar hallgatóinak száma a 20-as évek végén és a 30-as évek elején 1800 körül mozgott, de ezt követően — politikai, gazdasági és demográfiai okok következtében — fokozatosan, 1935/36-ban már 1000 alá csökkent. Zömük nyilván a hazai egyetemekre fel nem vett zsidók közül került ki (pontos számuk a felekezeti megoszlást nem tartalmazó hivatalos statisztikai adatokból nem állapítható meg). Arányukat Kovács Alajos 80 %-ra teszi, Karády Viktor újabb kutatásai alapján azonban feltehetőleg ennél valamivel magasabb volt. A rendelkezésre álló statisztikai adatok alapján az sem állapítható meg, hogy közülük hányan folytattak csak egy-két éves tanulmányokat külföldön, és hányan fejezték (ill. fejezhették) be tanulmányaikat magyar egyetemeken, az a tény azonban, hogy 1920/21. és 1934/35. között mindössze 164 külföldön végzett zsidó hallgató diplomájának nosztrifikálására került sor, arra enged következtetni, hogy számottevő részük a későbbiek során nem Magyarországon gyakorolta hivatását. Karády Viktort idézve: „A magyar értelmiség utánpótlására nézve a numerus clausus mérlege... súlyos veszteségnek bizonyult... A magyar kormányzat potenciális szellemi utánpótlásának nem jelentéktelen részétől fosztotta meg az országot.”⁵⁸

A törvénymódosítás következtében történt korlátozott mérvű és időleges változások ellenére a numerus clausus alapvető célkitűzésének fennmaradása súlyos társadalmi–politikai következményekkel járt: tovább mérgezte a politikai gondolkodást, erősítve az antiszemitizmust, befolyásolva jelentős értelmiségi rétegek politikai arculatát. Az egyetemi ifjúság és az egyetemekről kikerült fiatal értelmiség antiszemitizmusának fő motívumát a 20-as évek végén és a 30-as években is egzisztenciális problémái jelentették. Az értelmiségi túltermelés kérdésének részletes vizsgálata meghaladná e tanulmány kereteit.⁵⁹ Kétségtelen azonban, hogy Magyarország gazdasági fejlettségi szintje és társadalmi szerkezete, valamint infrastruktúrájának aránytalanságai következtében a végző fiatal diplomások elhelyezkedése már a 20-as évek második felében növekvő nehézségekbe ütközött. A szellemi munkások 1928. évi összeírása 1848 felsőfokú képzettségű munkanélkülit tüntetett fel (ami a felsőfokú végzettségű aktív keresőknek még csak 3,5 %-át tette ki), ugyanezen felmérés

szerint viszont további 5252 felsőfokú képzettségű személy „nem tulajdonképpeni szellemi munkát végzett”. A 20-as évek végétől kezdve a tanulmányok, cikkek egész sora foglalkozott az értelmiség válságával és különösen a fiatal diplomások egyre kilátástalanabbnak tűnő helyzetével; a megoldást a „szellemi túlprodukción” megszüntetésében látva. Ismeretes, hogy a gazdasági válság hatására az értelmiségi munkanélküliség egyre nagyobb méreteket öltött. E munkanélküliség, mivel a numerus clausus következtében jelentősen csökkent az egyetemeken végző zsidó hallgatók száma, fokozott mértékben érintette — mint arra Karády Viktor rámutatott — az egyetemekről kikerülő nem zsidó értelmiséget, növelte soraikban a „zsidó konkurencia” kiküszöbölésének, az „örösváltásnak” az igényét. Ugyanakkor érezhetően erősödtek antiszemitizmusuk rasszista vonásai is. Nem hagyható továbbá figyelmen kívül az a körülmény sem, hogy az erőszakos cselekmények, az egyetemi atrocitások a numerus clausus végrehajtásának csaknem állandó kísérőjelenségét alkották.

A numerus clausus társadalmi-politikai következményei változásokat okoztak a magyar zsidóság helyzetének alakulásában is. A numerus clausus, az antiszemitizmus megnyilvánulásai, megállították a magyar zsidóság asszimilációjának a dualizmus korában nagy mértékben előrehaladt folyamatát, előidézve jelentős részük elszigetelődését, ill. nacionalista elzárkózását, a disszimilációs tendenciákat. A numerus clausus lényegesen módosította a magyar zsidóság társadalmi mobilitását. Az értelmiségi pályákra törekvő zsidó fiatalok számottevő, bár a 30-as évek közepétől csökkenő része — mint említettem — külföldön folytatta tanulmányait, és zömük diplomájának megszerzése után Nyugat-Európában, ill. az Amerikai Egyesült Államokban talált képességének megfelelő állást. A hazai egyetemekre a zsidók polgárság és értelmiség legjobb tanulmányi eredményeivel (és/vagy megfelelő protekcióval) rendelkező gyermekei kerültek be, míg a korábbi időszakhoz képest — mint azt Kovács Alajos már 1926-ban kimutatta — a kereskedő, iparos rétegekből származók nagyobb része kiszorult az egyetemekről.⁶⁰

Végezetül megállapíthatjuk, hogy a numerus clausus növelte a magyar társadalom megosztottságát, antinómiáit, károsan befolyásolta a magyar értelmiség minőségi összetételét, és nem kis részben politikai-szellemi előkészítést jelentette a zsidótörvényeknek, 1944 nemzeti tragédiájának.

JEGYZETEK

A jegyzetekben használt rövidítések

- BME L = Budapesti Műszaki Egyetem Levéltára
 BML = Baranya Megyei Levéltár
 D.F.Ú. = Debreceni Független Újság
 Dm = Délmagyarország
 E.K. = Esti Kurír
 ELTE L = Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára
 HBML = Hajdú-Bihar Megyei Levéltár
 KLTE It = Kossuth Lajos Tudományegyetem Irattára
 MOL = Magyar Országos Levéltár
 N.Ú. = Nemzeti Újság
 P.N. = Pesti Napló
 SOTE L = Semmelweis Orvostudományi Egyetem Levéltára
 Sz.Ú.N. = Szegedi Új Nemzedék

¹ A numerus clausus-törvénnyel foglalkozó munkák közül megemlítendő: *Gábor Gyula*: A numerus clausus és a zsidó egyetem. Bp., 1924.; *Haller István*: Harc a numerus clausus körül. Bp., 1926.; *Ladányi Andor*: Az egyetemi ifjúság az ellenforradalom első éveiben. 1919–1921. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat. 88. Bp., 1979. 117–178.); *Victor Karády – István Kemény*: Antisemitisme universitaire et concurrence de classe: la loi du numerus clausus en Hongrie entre les deux guerres. Actes de la recherche en sciences sociales. No. 34. Paris, 1980. 67–99.; *Nathaniel Katzburg*: Hungary and the

Jews. Policy and Legislation 1920–1943. Ramat-Gan, 1981. 60–79.; *N. Szegvári Katalin*: Numerus clausus rendelkezések az ellenforradalmi Magyarországon. A zsidó és nőhallgatók főiskolai felvételéről. Bp., 1988.; *Barta Róbert*: A numerus clausus és baloldali magyar zsidó politikai közvélemény. Sic itur ad astra. 1990. 1-2. sz. 8-32.; *Gonda László*: A zsidóság Magyarországon 1526–1945. Bp., 1992. 200–203. – *Tilkovszky Lórántnak* az 1994. április 5–7-i tudományos konferencián elhangzott, A zsidótörvények, mint a Holocaust előzményei c. előadása még nem került publikálásra.

² Magyar Törvénytár. 1920. évi törvénycikkek. Bp., 1921. 145–146.; *Molnár Kálmán* egyetemi tanár összegyűjtött kisebb tanulmányai és cikkei. Pécs, 1932. 275–277.; Az egyetemi szelekció reformja *Erekly István* bizottsági előadó javaslata. Országos Felsőoktatási Tanács. 7. Bp., 1939. 3–4.; *Ladányi*: i.m.

³ *Husztai József*: Gróf Klebelsberg Kunó életműve. Bp., 1942. 195–197.; *L. Nagy Zsuzsa*: Bethlen liberális ellenzéke. A liberális politikai pártok. 1919–1931. Bp., 1980. 189–193.; *Katzburg*: i.m. 74–79.; *Romsics Ignác*: Ellenforradalom és konszolidáció. A Horthy-rendszer első tíz éve. Bp., 1982. 243–244.; *N. Szegvári*: i.m. 167–176. *Romsics Ignác*: Bethlen István. Politikai életrajz. Bp., 1991. 201–202.; *Gonda*: i.m. 202–203.

⁴ Az 1920. évi február hó 16-ára összehívott Nemzetgyűlés Irományai. XIII. k. 166.; Az 1922. évi június hó 16-ára hirdetett Nemzetgyűlés Nyomatványai. Napló. I.k. 269–270., VIII.k. 249., XIV.k. 223., XVIII.k. 263., 392., XIX.k. 15., 30., 279., XXVIII.k. 148–149., 221., 252., XXIX.k. 84.; A magyar zsidóság almanachja. Numerus clausus. Bp., 1925.

⁵ N.Ú. 1925. febr. 1. 2.; Az 1922 évi június hó 16-ára hirdetett Nemzetgyűlés Nyomatványai. Napló. IX.k. 188–189., XV.k. 250., XXII.k. 219.; *Gróf Klebelsberg Kuno* beszédei, cikkei, törvényjavaslatai. Bp., 1927. 403–404.; *Husztai*: i.m. 195–197.

⁶ Az 1922. évi június hó 16-ára hirdetett Nemzetgyűlés Nyomatványai. Napló. XXXV.k. 377., XXXVI.k. 433–434., XXXVII.k. 18–21., 26–27., 38.

⁷ MOL K 107. – III/a.; Société des Nations – Journal Officiel, 1926. 146–148.; *Haller*: i.m. 194–203.

⁸ Egyenlőség, 1925. nov. 7. 1., 9.; *Vázsonyi Vilmos* beszédei és frásai. Második kötet. Bp., 1927. 436–443.; *Kovács M. Mária*: A kisebbségek jogvédelmének politikai csapdája. Vázsonyi Vilmos és a numerus clausus. Beszélő, 1994. ápr. 7. 28–30.

⁹ Egyenlőség, 1926. jún. 1. 11–12.; *Szabolcsi Lajos*: Két emberöltő. Az Egyenlőség évtizedei. (1881–1931.) Bp., 1993. 366–367.

¹⁰ MOL K 107. – III/a.; Société des Nations – Journal Officiel, 1926. 148–153., 171., 489.; *Haller*: i.m. 203–211.; *Erekly*: i.m. 3.; *Husztai*: i.m. 196–197.; *Thomas Spira*: Hungary's Numerus Clausus, the Jewish Minority, and the League of Nations. Ungarn-Jahrbuch, 1972. 115–128.

¹¹ Országos Széchenyi Könyvtár Kézirattára. Levelestár. Klebelsberg Kuno levelei C.H. Beckerhez.

¹² N.Ú. 1925. dec. 11. 3–4., dec. 13. 1. Az 1922. évi június hó 16-ára hirdetett Nemzetgyűlés Nyomatványai. Napló. XXXVIII.k. 187–197., 199–224., 230–233.; *Haller*: i.m. 212–218.

¹³ Az 1922. évi június hó 16-ára hirdetett Nemzetgyűlés Nyomatványai. Napló. XLIII.k. 205–206., 214.

¹⁴ BME L 138/1926–27. R.; Egyenlőség, 1926. szept. 4. 14., szept. 25. 1–2.; Pesti Hírlap, 1926. szept. 17. 1–2.; P.N. 1926. szept. 16. 3., szept. 28. 1–2.; Pécsi Napló, 1926. szept. 29. 1.; Újság, 1926. szept. 16. 1., 3., szept. 17. 1., 6., szept. 18. 2., szept. 28. 1.

¹⁵ Az 1922. évi június hó 16-ára hirdetett Nemzetgyűlés Nyomatványai. Napló. XXXVIII.k. 219.; *Kovács Alajos*: A németek helyzete Csonka-Magyarországon a statisztika megvilágításában. Bp., 1936. 35., 45.; *Kovács Alajos*: A tótok helyzete Csonka-Magyarországon a statisztika megvilágításában. Bp., 1936. 25., 35.

¹⁶ Sopron vármegye, 1922. máj. 16. 3.; Az 1922. évi június hó 16-ára hirdetett Nemzetgyűlés Nyomatványai. Napló. XXXVII. k. 28.; Egyenlőség, 1926. nov. 20. 1., dec. 18. 1.; Magyarság, 1927. okt. 20. 1.; Bethlen István titkos iratai. Bp., 1972. 255–257.; *Bethlen István* gróf beszédei és frásai. Második kötet. Bp., 1933. 152–153.

¹⁷ Az 1927. évi január hó 25-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának Naplója. IV.k. 67–68., 71–73., 93–94. – Említést érdemel, hogy Bethlen 1927. áprilisi olaszországi útja során egy újságról tett nyilatkozatában a numerus clausus-törvény belátható időn belül való megszüntetéséről beszélt. (MOL K. 429. Adatgyűjtemény. 2.csomó.)

¹⁸ MOL K 107. – III/a.

¹⁹ Magyarság, 1927. okt. 26. 1–2.; 8 Órai Újság, 1927. okt. 21. 1.; *Bethlen István* gróf beszédei és frásai. Második kötet. Bp., 1933. 19.

²⁰ E.K. 1927. okt. 21. 1., okt. 22. 1., okt. 27. 1.; Népszava, 1927. okt. 21. 1., okt. 23. 7.

²¹ BME L MRT 1927. okt. 27-i ülés jkv.; ELTE L 1004/1927–28 B.K.; D.F.Ú. 1927. okt. 27. 5., okt. 28. 1–2., okt. 29. 4.; E.K. 1927. okt. 25. 1–3., okt. 26. 3., okt. 28. 1–2., okt. 29. 5., okt. 30. 2.; *Emmericana*, 1927. nov.–dec. 3.; Pécsi Napló, 1927. okt. 29. 2.; Sz.Ú.N. 1927. okt. 27. 1–2., okt. 28. 1.; Az 1927. évi január hó 25-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának Naplója. VI.k. 139–142., 197–202.; *Réz Pál: Szomorú Dezső alkotásai és vallomásai tükrében*. Bp., 1971. 208–212.

²² MOL K 27. – MT 1927. nov. 4-i ülés jkv. 29. napirendi pont.

²³ E.K. 1927. nov. 16. 1., nov. 17. 1.; Magyarország, 1927. nov. 12. 1., nov. 17. 1–2.; N.Ú. 1927. nov. 6. 1., nov. 16. 3., nov. 17. 3., nov. 18. 5–6.

²⁴ Az 1927. évi január hó 25-ére összehívott Országgyűlés Képviselőházának Irományai. VI.k. 434–437.

²⁵ E.K. 1927. nov. 18. 1–2., nov. 19. 3.

²⁶ MOL K 27. – MT 1927. nov. 25-i ülés jkv. 20. napirendi pont.; BML Az Erzsébet Tudományegyetem iratai. 2426/1927–28. R.; Csaba, 1927. 29., 1928. 1–3.; D.F.Ú. 1927. nov. 22. 1., nov. 25. 1–2., nov. 26. 1.; E.K. 1927. nov. 19. 1–2., nov. 20. 1–3., nov. 22. 5–6., nov. 23. 3–4., nov. 24. 1., nov. 25. 3., nov. 26. 3.; N.Ú. 1927. nov. 22. 3., nov. 23. 3–4., nov. 24. 1.; 8 Órai Újság, 1927. nov. 20. 1–2., nov. 22. 1–2., nov. 25. 3.; Pécsi Napló, 1927. nov. 22. 2., nov. 23. 1., nov. 25. 2–3., nov. 26. 1.; Sz.Ú.N. 1927. nov. 22. 1–2., nov. 23. 1–4.; Az 1927. évi január hó 25-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának Naplója. VII. k. 22–25., 27–29., 58–61.

²⁷ Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára. 15/141.; Magyarország, 1927. nov. 30. 1–2., dec. 1. 6.; N. Ú. 1927. dec. 14. 6.; 8 Órai Újság, 1927. dec. 1. 3., dec. 7. 1.; MONE Orvostársadalmi Szemle, 1927. 229–230.; Technika, 1927. nov. 30. 1–2.

²⁸ A Képviselőház vitája: Az 1927. évi január hó 25-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának Naplója. VIII.k. 438–445., IX.k. 1–18., 22–41., 43–61., 71–94., 96–115., 117–137., 140–157., 183–209., 227–237.; *L. Nagy*: i.m. 190–193.

²⁹ BME L Műegyetemi Tanács 1928. márc. 30-i ülés jkv.; KLTE It E.T. 1928. febr. 10-i, 11-i, 12-i, 13-i és 15-i ülés jkv.; Csaba, 1928. 10.; Dm. 1928. febr. 11. 1., febr. 12. 7., febr. 14. 3., febr. 15. 3.; Az 1927. évi január hó 25-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának Naplója. IX.k. 174–175.

³⁰ A törvényjavaslat felsőházi vitája: Az 1927. évi január hó 25-ére hirdetett Országgyűlés Felsőházának Naplója. II.k. 101–119., 121–140.

³¹ ELTE L B.K. 1928. jún. 1-i ülés jkv.; Magyarország, 1928. máj. 31. 2.

³² MOL K 636 - 1933. -20 -58 -18947.

³³ P.N. 1928. szept. 2. 9–10., szept. 4. 5.

³⁴ SOTE L O.K. 1927. nov. 15-i és 1928. jún. 19-i ülés jkv.

³⁵ MOL K 636 - 1928-23-69628.

³⁶ SOTE L O.K. 1928. szept. 6-i ülés jkv. – Megjegyzendő, hogy a korabeli statisztikákban alkalmazott kategóriák a népesség — és köztük az egyetemi hallgatók — társadalmi rétegződésének vizsgálatát csak korlátozott mértékben teszik lehetővé. (A budapesti orvoskari felvételi bizottság jelentése ráadásul több kategóriát összevont, a hivatalos statisztikákban szereplő 18 foglalkozási csoport helyett csak 9 csoportot tüntetett fel.)

³⁷ *Kovács Alajos: A csonkamagyarországi zsidóság a statisztika tükrében*. Bp., 1938. 39.

³⁸ MOL K 636 - 1925-61160.; ELTE L 849/1928–29. B.K.; SOTE L O.K. 1928. szept. 25-i ülés jkv.

³⁹ ELTE L 2810/1928–29. R., 3110/1928–29. R.; SOTE L O.K. 1928. okt. 9-i ülés jkv.; Fővárosi Közlöny, 1928. 2311–2319.; P.N. 1928. szept. 20. 3–4.

⁴⁰ ELTE L B.K. 1928. okt. 17-i ülés jkv.; MOL K 636–1928–5-82592.; SOTE L O.K. 1928. okt. 19-i ülés jkv.; Az 1927. évi január hó 25-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának Naplója. XV. k. 235–240.

⁴¹ BME L MRT 1928. okt. 20-i és 23-i ülés jkv.; BML Erzsébet Tudományegyetem iratai. 655/1928–29. R.; ELTE L 933/1928–29. B.K.; KLTE It E. T. 1928. okt. 2-i, okt. 26-i, okt. 30-i és nov. 5-i ülés jkv.; D.F.Ú. 1928. okt. 23. 1–2., okt. 24. 1–2., okt. 25. 1–3., okt. 26. 1–2.; Dm. 1928. okt. 24. 3–5., okt. 25. 3., okt. 27. 3.; N.Ú. 1928. okt. 20. 1–2., okt. 21. 3–4., okt. 23. 3–5., okt. 24. 3., okt. 26. 3., okt. 28. 1–2.; Pécsi Napló, 1928. okt. 26. 1–2.; Szegedi Napló, 1928. okt. 24. 3–4., okt. 25. 3., okt. 26. 3.

⁴² BML Erzsébet Tudományegyetem iratai. 899/1928–29. R.; MOL. K 636 - 1928–23-84258.; Az 1927. évi január hó 25-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának Naplója. XV. k. 285–304.

⁴³ MOL K 636 - 1929-410-5.; Hivatalos Közlöny, 1929. 245.; P.N. 1929. szept. 3. 10., szept. 5. 11.

⁴⁴ HBML A debreceni tudományegyetem iratai. 100/1929–30. R.; MOL K 636 - 1929-410-5/126, K 636 - 1929-410-5/253.

⁴⁵ BME L MRT 1929. szept. 2-i ülés jkv.; MOL K 636 - 1929-410-5/118., K 636 - 1929-410-5/119., K 636 - 1929-410-5/137.

⁴⁶ BME L MRT 1929. okt. 24-i ülés jkv. és mell., 226/1931. R.; ELTE L 802/1929–30. R.; HBML A debreceni tudományegyetem iratai. 380/1929–30. R.

⁴⁷ MOL K 27 – MT 1929. okt. 25-i ülés jkv. 31. napirendi pont.

⁴⁸ MOL K 636 – 1930-410-5/110., K 636 – 1930-410-5/113., K 636 – 1930-410-5/160.; Dm. 1929. nov. 11. 1., nov. 12. 1–2., nov. 14. 3., nov. 15. 3.; Egyenlőség, 1930. szept. 19. 33.

⁴⁹ Lásd a Magyar Statisztikai Évkönyv 1929–1938. évi köteteit. – Megjegyzendő még, hogy az 1928/29–1930/31. tanévi adatok az I., az 1932/33. utániak a II. félévre vonatkoznak.

⁵⁰ *Laky Dezső*: A magyar egyetemi hallgatók statisztikája. 1930. Bp., 1931. 10–15.

⁵¹ ELTE L 849/1928–29. B.K., 589/1929–30. R.; KLTE It E.T. 1928. dec. 7-i ülés jkv.; az I. éves hallgatók számának alakulására lásd a Magyar Statisztikai Évkönyv vonatkozó köteteit.

⁵² ELTE L 1089/1928–29. B.K.; *Huszt*: i.m. 197.; Az 1939. évi június hó 10-ére hirdetett Országgyűlés Nyomtatványai. Képviselőház. – Irományok. V. k. 231–233.; Magyar Törvénytár. 1939. évi törvény-cikkek. Bp., 1940. 134. – Említést érdemel még e tekintetben még az is, hogy a minisztérium rendelkezése alapján 1935-től a felvételek során a kikeresztelkedettek számát külön rovatban kellett feltüntetni.

⁵³ *L. Nagy*: i.m. 192.; *Katzburg*: i.m. 78.; *Romsics Ignác*: Bethlen István. Politikai életrajz. Bp., 1991. 202.; *Gonda*: i.m. 203. – Ezekről eltérően a Művelődési és Közoktatási Minisztérium intézkedése nyomán három kiadásban is megjelentetett tankönyvpótló munka szerint: „Az 1920-ban bevezetett numerus clausus, ami az egyetemre jutást az egyes magyarországi etnikumok országos arányszáma szerint határozta meg és így módon diszkriminatív volt, Bethlen 1926-ban hatályon kívül helyezte.” (*Rubovszky Péter*: Történelem IV. Vázlatok a XX. század történetéről. 1. kötet. a középiskolák IV. osztálya számára. Harmadik kiadás. Bp., 1994. 51.) De a törvény módosítása helyett a numerus clausus megszüntetése kifejezést használta Szabó Miklós, e korszak kitűnő ismerője is egyik publicisztikai írásában. (A Klebelsberg-legenda. Kritika, 1993. 12.sz. 30.)

⁵⁴ Lásd a Magyar Statisztikai Évkönyv vonatkozó köteteit, valamint a Magyar Statisztikai Közlemények új sorozatának 87., 88., 89., 90. és 92. kötetét.

⁵⁵ Gróf *Klebelsberg Kuno* beszédei, cikkei, törvényjavaslatai. 1916–1926. Bp., 1927. 649.; Gróf *Klebelsberg Kuno*: Neonacionalizmus. Bp., 1928. 45.

⁵⁶ Lásd a Magyar Statisztikai Évkönyv vonatkozó köteteit.

⁵⁷ SOTE L O.K. 1932. febr. 16-i ülés jkv. és mell.; Az 1931. évi július hó 18-ára hirdetett Országgyűlés Felsőházának Naplója. II. k. 349. – Az egyetemi ifjúság jelentős részének előképzettségbeli hiányosságait a Magyar Humanisztikus Gimnázium Híveinek Egyesülete által végzett kérdőíves felmérés már 1927-ben feltárta. (*Balogh József*: Középiskolai kérdések – az egyetem szemszögéből. Magyar Szemle., I. k. 253–263.)

⁵⁸ *Kovács Alajos*: Magyarországi zsidó hallgatók a hazai és külföldi főiskolákon. Magyar Statisztikai Szemle, 1938, 897–902.; *Karády Viktor*: Egyetemi antiszemizmus és érvényesülési kényszerpályák. Magyar-zsidó diákok a nyugat-európai főiskolákon a numerus clausus alatt. Levéltári Szemle, 1992/3. 21–40.

⁵⁹ E kérdésre lásd *Hajdu Tibor*: Az értelmiségi „túltermelés” és társadalmi hatásai c. tanulmányát. (A két világháború közötti Magyarországról. Bp., 1984. 47–98.)

⁶⁰ *Kovács Alajos*: Értelmiségünk nemzeti jellegének biztosítása. Bp., 1926. 12–13.; *Karády Viktor*: A numerus clausus és a zsidó értelmiség. (Az 1994. március 25-iki Vázsonyi-konferencián elhangzott előadás kézírata. Megküldéséért a szerzőnek köszönetemet fejezem ki.)

Bárány György

A WALLENBERG-KUTATÁS IDŐSZERŰ PROBLÉMÁI ÉS FELADATAI*

1960 márciusi, a michigani akadémia Ann Arbor-i közgyűlésén tartott, első amerikai nyilvános Wallenberg előadásom zárórészében rámutattam, hogy bár a svéd diplomata és humanitárius életművének feltárása elsősorban honfitársai és az egyetemes történészek feladata, „magyar történészek, akik ma nem foglalkozhatnak Wallenberggel, a jövőben sokat fognak mondani róla, mert Raoul Wallenberg neve nem törölhető ki Magyarország történelméből”.¹ Egy emberöltővel ezelőtt persze a magyar Wallenberg-kutatás csak Lévai Jenő úttörő munkásságára támaszkodhatott, s ez politikai okokból derékba szakadt; Benoschofszy Ilona és Karsai Elek *Vádirat a náciizmus ellen* c., a német megszállással kezdődő, 1956 után indult fontos dokumentumgyűjteménye egyszer, a harmadik kötetben említi Wallenberget.² Megnyugtató, hogy az elmúlt néhány évben, mint az 1992-es budapesti reprezentatív Wallenberg-kiállítás és szeminárium és a mostani nemzetközi konferencia is jelzi, magyar kutatók újból lényegesen hozzájárultak a Wallenberg-misszió jelentőségének reális hazai és nemzetközi értékeléséhez. Elég itt Ember Mária, Karsai László és Szita Szabolcs nevét említenem.³

A magyar és nemzetközi kutatás különleges szerencséje, hogy Randolph Braham ma már klasszikus számba menő kétkötetes munkája, *The Politics of Genocide* (A magyar Holocaust) (1981), amely a magyarországi zsidóirtás tágabb kereteit vonja meg, magyar nyelven is megjelent, s ugyanez lesz a helyzet rövidesen a New Yorkban nemrég megjelent bővített második kiadással,⁴ melynek magyar verziója szintén nyomdában van. Ami a magára Wallenbergre vonatkozó, immár kis könyvtárszámba menő irodalmat illeti, elsősorban Wallenberg svéd diplomatatársának Per Angernak forrásértékű művére⁵ utalnék. Kiemelendő az izraeli Leni Yahil fejezete a Michael

* Az itt következő esszé revideált és lényegesen bővített változata annak az előadásnak, amely 1994. április 6-án hangozott el a Holocaust Magyarországon: Ötven év után c. nemzetközi tudományos konferencián. Itt szeretnék köszönetet mondani a Rosenthal Institute for Holocaust Studies of the Graduate School and University Center of The City University of New York és a University of Denver Center for Internationalization pénzügyi támogatásáért, amely lehetővé tette részvételemet a budapesti konferencián, ill. kutatómunkámat Svédországban.

R. Marrus szerkesztette náci holocaustról szóló monumentális mű 9. kötetében (1989): a svéd, német és Yad Vashemben lévő forrásanyag használatán kívül igyekszik megvilágítani Wallenberg mentőakciójának bonyolult amerikai, túlnyomórészt amerikai–zsidó pénzügyi hátterét.⁶

Itt említeném azokat a főképp amerikai szerzőket, akiknek munkái a nyolcvanas évek elején jelentek meg, nagyjából Wallenbergnek az Egyesült Államok díszpolgárává avatása idején. Elsősorban Elenore Lester, John Bierman és Harvey Rosenfeld könyveire gondolok. E szerzők ugyan nem szaktörténészek, de érdemük, hogy kritikailag feldolgozzák a War Refugee Board, a CIA és a Department of State hetvenes években a kutatás számára hozzáférhetővé tett forrásanyagát,⁷ melyet magyarországi kutatók alig ismernek. Az egyébként nagy gonddal összeállított 1992-es budavári Wallenberg-kiállításnak is fogyatékosága volt, hogy nem utalt a Háborús Menekültek Bizottmányára, amely lehetővé tette a svéd diplomata emberbaráti tevékenységét.

Hadd essék egy szó e tevékenység hármasság gyökeréről. Elsősorban a svéd semlegesség napóleoni háborúkig visszanyúló gyökerére emlékeztetnék, melynek humanitárius elágazásai a II. világháború idején többek között abban is megnyilvánultak, hogy amikor Hitler lerohanta Norvégiát, Svédország nemcsak a norvégiai svéd állampolgárságú zsidókat védte meg, hanem azoknak a norvég zsidóknak is menedéket nyújtott, akiknek sikerült svéd földre jutniuk. A svédek tulajdonképp felajánlották a németeknek diplomáciai úton valamennyi norvég zsidó „átvételét”, de az ajánlatot a nácik visszautasították. Ezért 1943 októberében a svéd kormány a dán zsidók menekülésekor nyilvánosan jelentette be, hogy menedékjogot ad minden rászoruló dániai zsidónak, s ezt is hozzájárult ahhoz, hogy ez utóbbiak kb. 95%-a átvészelte a háborút Svédországban.⁸

1944. március 19-e után a pesti svéd követség Carl Ivan Danielsson követ vezetése alatt haladék nélkül nekifogott a német és magyar nácik által üldözöttek oltalmazásához. E pártfogás nemcsak a svéd állampolgárságú zsidókra szorítkozott, hanem fokozatosan kiterjedt mindazokra, akik rokonság, üzleti, vagy egyéb vélelmezhető okból svéd állampolgárságot kérelmeztek vagy svéd kapcsolatot tudtak igazolni. E folyamat Wallenberg 1944. július 9-i Pestre érkezését követően tárgalt ki és gyorsult meg jelentősen, de jóval előbb kezdődött meg. A követség és a svéd Vöröskereszt tagjai emberi kötelességüket azzal is törekedtek teljesíteni, hogy lelkiismeretesen jelentették otthoni feletteseiknek a magyarországi borzalmakat. Így Danielsson követ 1944. június 24-i nagy összefoglaló beszámolójának mellékletei közt találjuk azt a németnyelvű, több mint tucat sűrűn gépelt oldalon szóló áttekintést, amely felsorolja a március 20-ával kezdődő zsidóellenes rendelkezéseket, a március 19-i pályaudvari önkényes letartóztatásokkal megindult, nemcsak zsidókat érintő terrorhullámot, s amely a vidéki zsidóság gettóbazálásával, ill. május 15. és június 10. közötti számadatokkal illusztrált deportálásával végződik. Ugyane jelentés 2. melléklete az ún. „auschwitz-i jegyzőkönyvek” sűrűn gépelt 23 oldalas német fordítása, mely két, 1942. áprilisától 1944. április 7-ig Auschwitzban fogva tartott szlovák zsidó tanúvallomását rögzíti, s amely az ez idő alatt, tehát a Magyarországról később megindított tömeges elhurcolást megelőzően, elgázosított különféle nemzetiségű foglyok számát hozzávetőlegesen 1 765 000-ben adja meg. Egy harmadik melléklet egy 1944.

május 17-én Munkácsról elhurcolt zsidó vallomása, ill. egy ugyanaznap Szolyváról deportált zsidóasszony levele; írónak sikerült megszökniük rögtön Auschwitzba érkezésük után.⁹

A június 24-i budapesti svéd jelentés négy napra rá volt Stockholmban, s hatását többek között mutatja a svéd király Horthyhoz intézett június 30-i távirata is, melyben az emberiség nevében kéri a kormányzót „azok megmentésére, akik e szerencsétlen népből még megmenthetőek”. A június 24-i budapesti jelentésről július 3-án tájékoztatást, majd ezt követően másolatot kapott a svéd külügyminisztériumtól a stockholmi angol, ill. amerikai követ is. De mint Braham professzor részletes elemzéséből kitűnik, mind a nyugati világ vezetőinek, mind a Vatikánnak, sőt április végétől a magyar keresztény egyházak vezetőinek is (a Sztójay-kormány tagjairól nem beszélve) tudomásuk volt Auschwitz és más német haláltáborok rémségeiről s az oda deportált magyar zsidók kiirtásáról. XII. Pius pápa június 25-i, Roosevelt elnök június 26-i figyelmeztetései a kormányzóhoz megelőzték V. Gusztáv király kérését, s Horthy nagyrészt e külföldi nyomásra állította le július 7-én a budapesti zsidók német és magyar nácik által már eltökélt deportálását. Mindez persze az országból május 15. és július 9. között elhurcolt több mint 430 000 magyar zsidó sorsán nem segített: ezeknek csupán mintegy tíz százalékát minősítette munkaképesnek az auschwitzi „szelektálás”, a többi már Auschwitzba érkezésekor gázhalálra volt ítélve.¹⁰

Kétségtelen, hogy a budapesti svéd követség 1944 tavaszán létszámerősítést kérő, s az ugyanezt sürgető párhuzamos amerikai javaslatokra követségi titkárként kinevezett Wallenberg Stockholmban látta a pesti jelentéseket. Ez, no meg júniusi megbeszélései az USA stockholmi követével, Herschel Johnsonnal és a War Refugee Board (WRB) képviselőjével, Iver C. Olsennel, készítették arra, hogy haladék nélkül elinduljon új állomáshelyére, Budapestre, ahová július 9-én érkezett meg.¹¹ S itt kell szólnunk a Wallenberg misszió svéd politikával 1944 nyarára összehangolt, de tőle független második főforrásáról, az amerikai War Refugee Boardról, melyet Roosevelttel 1944. január 22-i elnöki rendeletével hívott életre, avégből, hogy amennyire a háború követelményei megengedik, sürgős és hatékony segílyt nyújtson az ellenséges elnyomatás közvetlen halálveszéllyel fenyegetett áldozatainak és ideiglenes menedéket biztosítson számukra.¹²

A WRB-nak tagja volt a külügyi, hadügyi, és pénzügyi államtitkár is, s ezek hatalmas bürokráciái a még távolról sem megnyert háború közepén nem értettek mindenben egyet. A menekültügyi kérdés, s ennek különösen zsidóvonatkozású része, a szövetséges hatalmakat, főképp Angliát, közelről érdekelte, s erre a hadügyi és külügyi tárcának, azaz az elnöknek mint legfőbb hadúrnak figyelemmel kellett lennie. Itt csak érinteni tudjuk azt a tényt, hogy amikor Wallenberg küldetését a WRB stockholmi képviselője, Olsen szorgalmazta s lényegében korlátlan finanszírozását vállalta, akkor a svéd kormány tudtával az újdonsült követségi titkár egy olyan globális amerikai mentőakció részesévé vált, amely Magyarországon kívül az egész Baltikumra, a Balkánra, a Földközi-tenger peremvidékére, s a közép-európai, azaz központi német hadszínterekre is kiterjedt. Mindennek zsidó vonatkozását részletesen elemzi két, a legutóbbi évtizedben megjelent kiváló munka, melyek közül a David S. Wyman írta kötet, mely az 1941–45 közötti évekkel foglalkozik, *A zsidók elha-*

gyása jellegzetes címet viseli, míg Richard Breitman és Alan M. Kraut műve az amerikai menekültügyi politika és európai zsidóság viszonyát az egész náci időszak, tehát az 1933–1945 közti évek keretében taglalja. Mindkét munka kitér Wallenberg mentőakciójára, s ez érthető, mert a WRB nemcsak anyagilag fedezte a svéd diplomata vállalkozását. Az első részletes instrukciókat a mentőmunka megszervezésére 1944. július 7-én, tehát amikor Wallenberg már Berlinben volt útban Budapest felé, a WRB küldte, s Wallenberg munkájáról diplomáciai úton rendszeresen jelentett Olsenen keresztül a WRB-nak.¹³

Figyelemreméltó ebben az összefüggésben, hogy amikor a nemzetközi demarsra a magyar kormány végül is pozitív választ adott július közepén, utalt a külföldi intézmények sorában ismételten a WRB javaslatára is, amely többek között előírta tíz év alatti gyerekek Palesztínába küldését a Nemzetközi Vöröskereszt útján és a Magyarországon internált zsidók anyagi támogatását.¹⁴ Megemlítendő, hogy az amerikai pénzügyi hatóságok által a WRB-nak mentőakciók számára magánforrásokból külföldi átutalásra engedélyezett mintegy 20 millió dollárból közel 16 és fél millió volt zsidó szervek hozzájárulása, míg az elnök különleges szükségalapjából az eredetileg előírányzott 1 milliós összegnek kevesebb mint felét használták fel.¹⁵

Mint a Wallenbergnek adott direktívákból, melyeket Olsenen keresztül, de a svéd diplomácia útján kapott, s persze egész magyarországi működéséből is világos, a WRB nem bánta, ha képviselői (s itt nemcsak Wallenbergről van szó), nem ragaszkodnak a hagyományos diplomáciai módszerekhez. Ennek a nem tradicionális amerikai diplomáciának, amelyhez Wallenberg kapcsolódott, s amelynek a State Department nem mindig örült, nagy „haladó hagyománya” volt még a WRB-t megelőző időből. Az 1940 júniusi francia összeomlást követően pl. még az USA háborúba lépése előtt, egy erre alakult Szükségállapotra Szóló Mentőbizottság (Emergency Rescue Committee) többszáz rászorulóknak adott rendszeres segítyt, s a Bizottság képviselője, Varian Fry, több mint ezer politikai és intellektuális emigránsnak nyújtott kezet Franciaország elhagyásához. A menekültek között volt a festő Marc Chagall, André Breton és Max Ernst, a szobrász Jacques Lipshitz, a Nobel-díjas biokémikus Otto Meyerhoff, Franz Werfel, Golo Mann írók, a politológus–filozófus Hannah Arendt, Hans Habe, az orvosíró Fritz Kahn, a spanyol katolikus filozófus Alfredo Mendizabel, s a neveket tovább lehetne sorolni.¹⁶

Természetesen a „végső megoldás” előtti franciaországi mentőakció, amely nem sokkal Pearl Harbor után befejeződött, méreteiben és jellegében sokban különbözött Wallenberg missziójától. De mindkettő keresztülviteléhez elszánt, önfeláldozó, mélységesen humánus, irányításra alkalmas egyéniségre volt szükség. Wallenbergben meg voltak ezek az emberi vonások, kitűnő szervezőnek bizonyult, s örökölte édesanyja szívós, harcos természetét is. Magyarországi sikeres, életmentő tevékenységében segítette a svéd diplomáciai apparátus és kormányzat humanitása és az amerikai háborús gépezet War Refugee Boardon keresztül érvényesülő embermentő céltudatossága és pénzügyi ereje. De a fiatal svéd belső meggyőződésből fakadó, töretlen, acélos humánusának megértése nélkül sem a német náciizmus feletti győzelmét, sem a sztálini terrorapparátus általi tragikus eltiprását nem foghatjuk fel. S ez a Wallenberg erkölcsi egyéniségéből sarjadó harmadik gyökér a kulcsa emberi nagyságának.

Míndez azt is jelenti, hogy Wallenberg életművének kutatójára a meglévő gazdag irodalom ellenére is még számos sokrétű feladat megoldása vár, míg a 20. század eme igaz hősről teljes életrajz készülhet. Ennek két fő oka van. Egyrészt ma sem tudjuk biztosan, hogy az oroszok tulajdonképp miért fogták el 1945. január 17-én, s hogy mi lett végső sorsa. Másrészt tény, hogy 1989-től kezdve, amint azt Raoul féltetvére, Guy von Dardel professzor elmondotta 1992 júliusi pesti előadásában,¹⁷ az oroszok nemcsak valóban fontos személyi okmányokat adtak át a családnak, hanem igen nagy mennyiségű anyagot is szabadítottak fel a kutatás számára, s ennek feldolgozása Magyarországon is folyik. Precedens nélkül áll az is, hogy von Dardel és Marvin W. Makinen professzoroknak megengedték azt, hogy orosz börtönök irattárában a helyszínen tanulmányozhassák iratok ezreit heteken keresztül.¹⁸ Világos, hogy e munka, amely egy évente többször ülésező, 1991 májusában alakult hivatalos „Svéd–Szovjet (Ma: Svéd–Orosz) Raoul Wallenberg Munkacsoport” égíse alatt folyik, jelentőségében túlmegy az önmagában is fontos Wallenberg-kutatás keretein.¹⁹ Az is nyilvánvaló, hogy a filmezett börtönkartotékok és egyéb anyagok feldolgozása évekig eltarthat, továbbá, hogy a politikai körülmények változása esetén folyamatosságában törés következhet be.

Mint Ember Mária e konferencián elhangzott előadása is mutatja, az óriási orosz anyagban magyar történészek számára is van bőven kutatnivaló. Érdekes pl., hogy magyar hatóságok 1952 tavaszán átadták a Szovjetunióknak egy nyilascsoport elleni 1948-as per anyagát, feltehetően mert annak alapján vélelmezni lehetett Wallenberg budapesti nyilasok által történt meggyilkolását.²⁰ Meglepő, hogy a magyar külügyminisztérium 1957 májusában, azaz a Wallenberg ljubljankai halálát állító szovjet jegyzéket követően, érdeklődött a család nevében Langfelder Vilmos holléte és halálának körülményei iránt; az viszont nem meglepő, hogy az érdeklődést Moszkvában leintették, utalva arra, hogy az ilyen okvetetlenkedés, „közölkék Horvát [külügyminiszter] elvtárral”, a reakció kezébe játszhat Svédországban.²¹ Rendkívül fontos volna persze a Langfelder iránti érdeklődés és kutatás újrafelvétele, ha eddig nem történt volna meg. Ugyancsak szükséges az 1956-os magyar forradalom és a Wallenberg állítólagos halálát bejelentő 1957. február 6-i szovjet jegyzék közötti összefüggés kikutatása. A jegyzék nyilvánosságra hozatalát megelőző magasszintű szovjet belső titkos vitában ui. 1956 decemberében felmerül az az érv, hogy jó volna talán Wallenberg halálát most elismerni, amikor a svéd közvélemény felháborodása a magyar események miatt tetőfokán áll, nem pedig később újból okot adni a felzúdulásra, amikor a szovjetellenes hangulat már csillapodóban van. Összefügg ezzel az érveléssel az a szovjet állítás is, amely szerint vezető svéd politikusok, mint Erlander miniszterelnök és Undén külügyminiszter nemcsak sejtetik, hogy a szovjet-ellenesség Svédországban idővel el fog csitulni, hanem szinte sugallják, hogy talán az egész Wallenberg-ügyet Berija nyakába lehetne varrni.²²

Látnivaló, hogy svéd és orosz történészek számára is van bőven kutatnivaló, hisz az újonnan előkerülő nagy mennyiségű információ újabb problémákat vet fel pl. a szovjet had- és államvezetés módszereivel kapcsolatban. Így a moszkvai főhatóságoknak szóló, a magyar harctérről küldött 1945. január 15-i rejtjeltávirat orosz kézírásos széljegyzete szerint Wallenberget nem lefogták, hanem maga keresett kapcsolatot a Benczúr utcában a szovjet hatóságokkal („szam pereshol”) — a szovjet börtön-

tönregiszterekben mégis hadifogolyként szerepel (*vojennoplennij*), nem semleges ország diplomatája gyanánt. A széljegyzetek egyike azt is megjegyzi, hogy a svéd követség titkára 7000 svéd állampolgárért érzi magát felelősnek, s ez az adat azonos a Wallenberg 1944. december 8-i, utolsó jelentésében közölttel a pesti svéd védett házakban lévő zsidók számát illetően, tehát csakugyan tőle ered. Figyelemreméltó, hogy bár a Wallenberg letartóztatását és Moszkvába hozatalát elrendelő január 17-i választávirat Bulganyin nevében szól, másolatát a szovjet kémelhárítás (*SzMERS*) elnöke, Abakumov kapta,²³ tehát a hivatalos verzió szerint Abakumov a Wallenberg-ügy szovjet fázisának alfája és omegája. De az is biztosra vehető, hogy Bulganyinnak, s rajta keresztül Sztálinnak és közvetlen munkatársainak első pillanattól tudomása volt a svéd diplomatával történekről. A svédeknek eddig átadott szovjet okmányok is azt bizonyítják, hogy Wallenberg dolgát a legfelső szovjet állam- és pártvezetés szintjén intézték.

Természetesen az utóbbi években a szovjet sajtó és történetírás hangja is megváltozott Wallenberg irányában. Az *Izvesztija* cikkei, de a *Novoje Vremja* is, elismerik a svéd diplomata emberi nagyságát, bár nem hisznek abban, hogy túlélte volna a megpróbáltatást.²⁴

Szólnunk kell itt két, egymással valószínűleg összefüggő témakörrel a Wallenberg-ügy kapcsán. Mint a *Századok* múlt évi 5–6. számában John Lukács is hangsúlyozta „Hitler és Magyarország” c. írásában, nem eléggé tisztázott a németek igazi, esetleg változó, magatartása Wallenberg iránt a legkritikusabb időben, azaz 1944 második felében, különösen október 15. után. Lukács felveti annak lehetőségét, hogy egyes német vezetők, mint Himmler, azért túrték el Wallenberg zsidómentését, mert rajta keresztül akartak a nyugati szövetségesekhez hidat, ill. ez utóbbiak és a szovjetek közé éket verni.²⁵ Lukács e nézetével nem áll egyedül, mint alább látni fogjuk, s lehet, hogy szovjet részről éppen ezzel a gyanúperrel éltek.

Bonyolítja a dolgot, hogy múlt december elején a CIA olyan okmányokat tett hozzáférhetővé a kutatás számára, amelyek első ízben ismerik el, hogy ha nem is Wallenberg, de stockholmi összekötője, Olsen, nemcsak a WRB képviselője és az ottani amerikai követség pénzügyi tisztviselője volt, hanem az OSS ügynöke is.²⁶ Hogy erről annak idején maga Wallenberg vagy a svéd külügyi, ill. titkos szolgálat tudott-e, problematikus, de az embermentő akció szempontjából talán nem is annyira fontos, mint mai szemmel utólag gondolnánk. Az is kiderül az újabb irodalomból és okmányokból, hogy 1944 során az amerikaiak az együttműködés javítása érdekében maguk adtak át a Szovjetunióknak nagymennyiségű, az OSS által gyűjtött anyagot a Baltikumra vonatkozólag reciprocitást remélve, persze hiába.²⁷ Hogy ebben az anyagban Olsen és Wallenberg neve is előfordulhat, feltehető, csak azt nem tudjuk, hogy a Wallenberg család melyik tagja keltette fel inkább tevékenységével a szovjet gyanúját, ill. ellenérzését. Jacob Wallenberg és öccse, Marcus, Raoul két unokabátyja, a stockholmi Enskilda Bank tulajdonosai-irányítói voltak ui. a család igazi befolyásos tagjai. A svéd gazdaság jelentős része az Enskilda Bank érdekkörébe tartozott, s különösen a háború első éveiben, Svédország mind gazdasági, mind katonapolitikai téren jelentősen segítette előbb az angol–francia, majd az angol–szovjet–amerikai erőkkal szembenálló Harmadik Birodalmat. Jacob Wallbergnek szoros kapcsolatai voltak német vezető körökkel, míg Marcus a háború utolsó fázisában

úgy látszik kontaktusban állt mind a Hitlerrel szembeszegülő Goerdeler csoporttal, mind az amerikai titkosszolgálattal, így Allen W. Dullesszal is.²⁸

Raoul Wallenberg, már csak koránál fogva sem tartozott a család másik, tapasztaltabb s idősebb belső hatalmi köréhez, s édesanyja második férjének családjában nőtt fel. E hatalmi-rokonsági finom szálakat azonban kívülállók, mint szovjet ügynökök, aligha ismerték. Tragédiáját így végső soron talán nem annyira zsidómentő tevékenysége, hanem családi neve okozta, mert a szovjet vezetőség rajta keresztül kívánt a család másik ágára, mely látszólag a svéd gazdaság és politika ütőerén tartotta kezét, nyomást gyakorolni. Hogy pl. Marcus Wallenberg éveken keresztül fontos közvetítőként ügködött a finn-szovjet tárgyalásokon,²⁹ csak erősíthette azt a szovjet ideológiában gyökerező felfogást, hogy a svéd nagykapitalizmus bátyja kulcsa lehet a svéd kormány ellenőrzésének,³⁰ s ez a háborút követő hatalmi egyensúly kialakítása tekintetében fontos tényező lehet Európa északi részében.

Mint látható, hipotézisek felállítására van bőven lehetőség, hiszen az újabban előkerült okmányok és tárgyi bizonyítékok sem adnak minden alapvető kérdésre választ. A nemzetközi érdeklődés sem lanyhult a téma iránt, mint a holland TV második csatornáján ez év március 9-én bemutatott „Az amerikai kapcsolat” c. Raoul Wallenbergről szóló rövid dokumentumfilm is bizonyítja.³¹ De bármilyen lelkiismeretes kutatómunkán alapszik egy jó dokumentumfilm, a végső szó, ha lesz ilyen, a Wallenberg-kutatás terén mégiscsak a történezt illeti. Hadd utaljak itt a főképp svéd égisz alatt történő erőfeszítésekre, melyekbe gyakran más országok kutatói, így magyarok is, bekapcsolódnak.

Mindenekelőtt az uppsalai egyetem Carolina Rediviva könyvtárának kéziratárában lévő levéltári anyag említendő. Magyar részről Karsai László, Stark Tamás, Bajtay Péter és mások is résztvettek az 1989-ben elkezdett munkában, amelynek folyamán nemzetközi kutatók több csoportja dolgozott több mint kétszáz interjú összegyűjtésén nyolc országban, Magyarországon, Izraelben, az USA-ban, továbbá Svéd-, Orosz-, Német-, Olaszországban és Ausztriában. A hangfelvételeket átgépeték az interjú eredeti nyelvén, s angolra is lefordították, amikor az eredeti nyelv nem angol volt. Noha a különböző szövegek átiratai és mutatói kb. 10 000 gépelt oldalra rúgnak, az Oral Project levéltári feldolgozása még nem teljes. Amennyire szűrőpróbák alapján meg tudtam állapítani, ez a főképp Wallenberg magyarországi működésére vonatkozó, de más svéd és egyéb mentőakciókkal is foglalkozó gazdag anyag tárháza a II. világháború utolsó, legembertelenebb szakaszát magába foglaló információnak. Felhasználása ugyan mind a tudományos kutatás, mind az oktatás céljára megkezdődött, a kritikai feldolgozás dandárja még hátra van.³²

Míg az uppsalai gyűjtemény Wallenberg magyarországi mentőakciójára helyezi a hangsúlyt, az újabb svéd történeti irodalom figyelmének középpontjában a svéd emberbarát 1945 januári elfogatását követő szovjet szakasza áll. Így Helene Carlback-Isotalo 30 oldalas tanulmánya, „Glasznosztj és a szovjet levéltárak megnyitása. Eljött-e az ideje annak, hogy pontot tegyünk a Raoul Wallenberg-ügy végére?” kritikai áttekintést ad az 1989 óta a tanulmány megírásáig, 1992 nyaráig a svédeknek orosz részről átadott okmányok jelentőségéről. Az alapos elemzés figyelembe veszi mind a régebbi, mind a legújabb svéd irodalmat, s felvázolja a még megoldatlan kérdéseket is. Eltekintve egyes szimplifikált vagy vitatható megállapításoktól, mint

hogy „Ronald Reagan csinált Wallenbergből tiszteletbeli amerikai állampolgárt”, vagy annak feltevése, hogy grafológusok véleménye alapján eldönthető a ljubljankai börtönorvos, Szmolcov Wallenberg állítólagos 1947. július 17-i haláláról írt jelentésének autentikussága (valóságtartalmáról nem beszélve),³³ a cikk legnagyobb érdeme, hogy kritikailag megvizsgálja és időrendi sorrendbe állítja a Wallenberggel kapcsolatos diplomáciai levelezést és a kulissza mögötti tárgyalásokat, főleg az új orosz okmányok alapján. Említi például, hogy kívánatos volna, ha a budapesti svéd követség oroszok által 1945 elején ugyancsak lefogott, de később szabadoneresztett tagjai hazatérte után készített svéd jegyzőkönyvek hozzáférhetőek lennének a kutatás számára, s ezzel nehéz nem egyetérteni. Nem ismerhette még cikke írásakor Carlbäck-Isotalo az általunk korábban említett, Wallenberg Moszkvába szállítására utasító, Bulganyin nevében küldött táviratot sem: ennek ismeretében talán felfigyelt volna mind az utóbbi, mind Sztálin személyes szerepének lehetőségére a prominens svéd családhoz tartozó diplomata előrelátható nemzetközi bonyodalmat kiváltó elűntetésében. Igen valószínűtlen, hogy Abakumov ilyen akcióra vállalkozhatott Bulganyin tudta nélkül, hisz Bulganyin 1944 óta a háborúban döntő fontosságú Sztálin vezette öttagú Állami Védelmi Bizottság tagja volt.³⁴ Az viszont meglehet, hogy Bulganyin a parancsot épp Sztálin utasítására adta ki.

A fenti hipotézis kiegészítéseképp, s a további vizsgálódás szükségességének dokumentálására megemlítendő itt az az újabb svéd adat, amely szerint van immár legalább közvetett bizonyíték a szovjet diktátor személyes „aktivitására” Wallenberg kálváriájának kezdeti szakaszában.³⁵ A svéd diplomatáénál kevésbé ismeretes annak a két svájci követségi beosztottnak az ügye, akiket 1945 márciusában ugyancsak Moszkvába vittek Budapestről, s akikről a szovjet hatóságok csak 1946 elején ismerték el, hogy tudnak róluk. De míg a svájci kormánynak sikerült Svájcba menekült volt szovjet állampolgárok kiadása ellenében diplomatáit Moszkvától visszaváltania, nincs tudomásunk arról, hogy akár szovjet, akár svéd részről kísérlet történt volna hasonló kétes erkölcsi alapú alkura Wallenberg esetében. Ami minket itt főképp érdekel, az az, hogy a svájci diplomaták Moszkvába hozatalára az utasítást állítólag Sztálin adta ki a Wallenberg példájára utalva.

Ez az utóbbi információ még nem állt Bernt Schiller rendelkezésére, akinek Wallenberg könyvére Carlbäck-Isotalo jogos nyomatékkal hívja fel a figyelmet cikkében.³⁶ Schiller külön alfejezetet szentel a svájci diplomaták párhuzam-vonására alkalmas, talán Sztálin által szinkronizált epizódjának, s bár nincs mindenben igaza, a lényegre tapint, mikor hangsúlyozza, hogy a kémkedéssel vádolt svéd diplomatát Moszkvában az egész Wallenberg családdal összefüggésben ítélték meg.³⁷ Bár nem mentes tévedésektől és túlzásoktól,³⁸ Schiller munkája mégis az utolsó 10–12 év legfontosabb Wallenberg könyve. Ennek oka, mint Carlbäck-Isotalo is rámutat, hogy Schiller azokat a szerteágazó szálakat kívánja felfejteni, melyeknek a budapesti zsidóság megmentésére irányuló akció csak egyike volt, s amelyek Wallenberg orosz letartóztatásának hátterét képezik.

Wallenberg Pestre egy hónappal az angolszász erők által Franciaországban megnyitott, az oroszok által régóta követelt, s számos náci vezető által rettegett „igazi” második front létrejötte után érkezett. Himmlernek és az SS egyes vezetőinek Wallenberg magyarországi missziója azért jött kapóra Schiller szerint, mert a svéd

diplomata zsidómentő tevékenységét lényegében ők ellenőrizték és „adagolhatták” céljaiknak megfelelően. S bár a korábbi embervásárra zsidó mentőszervek révén tett ajánlatokat az angolszász hatalmak visszautasították, mert elfogadásuk a német hadigépezet erősítését s a háború hosszabbítását szolgálta volna, az alkudozások tovább folytak, különösen a semleges államokban. S míg zsidó oldalon és a WRB képviselői szemében időnyerés s ezáltal életmentés volt a főcél, a németek egyre inkább a nyugati szövetségesekkel való kapcsolatteremtésre, s ezáltal a velük való esetleges különbéke feltételeinek kipuhatolására fektették a hangsúlyt. Ismételten kiemeli Schiller, hogy az 1944. július 20-i Hitler ellenes összeesküvés egyik vezetője, Carl Goerdeler volt lipcsei főpolgármester milyen szoros kapcsolatban állt Raoul Wallenberg bankár rokonaival, Jacobbal és Marcussal ez utóbbiak angol vezető körökkel fennálló összeköttetései felhasználása céljából. Azt is aláhúzza, hogy az összeesküvés letörése után, 1944 őszén Himmler maga is megpróbált összeköttetést létesíteni Jacob Wallenberggel a már halálraítélt Goerdeler révén.³⁹

Rámutat Schiller továbbá arra is, hogy amikor 1945 február–márciusában végre Ribbentrop német külügyminiszter is elérkezettnek látta az időt egy a nyugati hatalmakkal kötendő különbéke megkötésére, az ő egyik emisszáriusa, a külügyminisztérium sajtószóvivője, Fritz Hesse, szintén Jacob Wallenberget kérte arra, továbbítaná Churchillnek a német békejavaslatot. S mivel Hessének Roosevelthez is közbenjárót kellett keresnie, stockholmi látogatásakor végül is a WRB képviselőjét, Iver Olsent kereste fel, aki Raoul Wallenberg magyarországi küldetését amerikai részről pénzügyileg fedezte. Persze ekkorra a svéd diplomata már a Ljubljanka foglya volt, s bár nem tudni, hogy az oroszok Hesse egyébként sikertelen svédországi tárgyalásairól mennyit tudtak meg, az biztosra vehető, hogy Ribbentrop szondázása Stockholmban nem kerülte el figyelmüket. Az is feltételezhető, hogy mivel ekkor már Raoul Wallenberg vendéglátóinak kezében volt áldozatuk zsebnaptára, amelyben előfordult mind Olsennek, mind Eichmannak és Himmler másik magasrangú megbízottjának, Kurt Bechernek a neve, a svéd diplomata körül bezárult a kör: a szovjet hatóságok szemében nem annyira a magyar zsidók mentése, mint inkább a németek ügyének istápolása volt feladata.⁴⁰

Megjegyzendő persze, hogy bármennyire logikusnak is látszik Schiller érvelése, mindez csupán hipotézis, mert voltaképp csak másodkézből, volt fogolytársaitól tudunk a Wallenberg elleni szovjet vádokról. Az újonnan előkerült okmányok csak egyszer említik, Molotov 1956 áprilisi megfogalmazásában a svéd diplomata letartóztatásának okát, s eszerint a németek számára kémkedett volna a Szovjetunió és szövetségesei ellen. Schiller azt állítja, helyesen, hogy a németek, különösen a zsidók sorsát kezükben tartó Himmler és az SS, már számos helyen tárgyalásban voltak zsidó és nem-zsidó mentőszervezetekkel avégből, hogy egyrészt saját bőrüket mentették egyes zsidó csoportok szabadonengedésével, másrészt, hogy a nyugati hatalmakkal való különbéke árán visszaverhessék a támadásban lévő szovjet erőket. Raoul Wallenberg magyarországi akciója azért illett különösen jól Himmler terveibe, amelyekről a svéd diplomata aligha sejtett valamit, viszont az oroszok annál többet tudtak, minthogy stockholmi rokonai a nyugati különbéke hívei voltak, jómaga pedig a magyarországi német követségen túlnyúlva közvetlen tárgyalásokba ereszkedett, nem

eredménytelenül, Himmler pesti helytartóival. Így végeredményben Wallenberg, s ez Schiller tézise, „Himmler bajjóslatú és kétségbeesett terveinek esett áldozatul”.⁴¹

Mint látható, Schiller Wallenberg humanitárius misszióját, s szovjetunióbeli végzetét a nemzetközi nagypolitika szemszögéből közelíti meg, s ez könyvének erőssége. Analízise e tekintetben hasonló John Lukács Hitlerrel foglalkozó írásának korábban említett, a svéd diplomatára vonatkozó megjegyzéseivel. Lukácsnak azonban igaza van, hogy főleg német viszonylatban még további kutatásra van szükség a kép tisztázásához. A történelmi igazság teljességének felderítéséhez szükség volna arra is, hogy azok az idevágó iratok, amelyek a stockholmi Enskilda Bank irattárában és a tulajdonos Wallenberg testvérpár hagyatékában remélhetőleg megvannak, hozzáférhetővé váljanak a kutatás számára.

Fogyatékosága Schiller munkájának, hogy bár nem vonja kétségbe Raoul Wallenberg bátor erőfeszítéseit az emberiség érdekében, hősét mégis valamiféle „áldiplomata” gyanánt állítja be, aki svéd diplomataútleivel csupán amerikai ágens voltának kendőzésére, *Schutzpass*ként használja. Ez annál meglepőbb, mert Wallenberg kinevezésének genezise ezt a felfogást nem igazolja, továbbá, mert a Wallenberg képviselte „humanitárius diplomácia” a nemzetközi kapcsolatok fejlesztésének modern, életbevágóan fontos irányzata s fogalmának tisztázásához svéd szerzők tetemesen hozzájárultak, nem beszélve nemzetközi szervezetek munkásainak példájáról.

Mint Helene Carlbäck-Isotalo, aki valódinak tartja és elfogadja Smoltsov bőrtőnörvos állítólag 1947. július 17-én keltezett jelentését Wallenberg haláláról, Schiller is azt hiszi, hogy „A valószínűség mellett szól, hogy Raoul Wallenberg 1947-ben meghalt”, s a legendák világába utalja mindazokat a tanúvallomásokat, amelyek 1947 óta Wallenberg állítólagos életben létéről úgyszólván könyve megírásáig napvilágot láttak. De se ő, se Carlbäck-Isotalo nem vállalkozik Wallenberg halála, vagy kivégzése, módjának leírására. Erre tesz kísérletet az a nagy port felvert könyv, amely néhány nappal az áprilisi budapesti konferencia után jelent meg New Yorkban.

A mű szerzője, Pavel Szudoplatov, 1939-től 1953-ig, Berija bukásáig, az NKVD „különleges feladatokkal” (mint pl. Trockij meggyilkolásával) megbízott magasrangú tisztje volt.⁴² Emlékiratainak „Raoul Wallenberg, Lab X and Other Special Tasks” (Raoul Wallenberg, X Laboratórium és más speciális feladatok) c. fejezete különleges érdeklődésre tarthat számot, s nemcsak Wallenbergre vonatkozó közlései miatt.

Szudoplatov azt állítja, hogy bár nem volt közvetlen kapcsolata Raoul Wallenberggel, nézete szerint a svéd diplomatát, akit a szovjet katonai kémelhárító tartóztatott le 1945 januárjában Budapesten, titokban a Ljubljanka börtönben végezték ki 1947-ben. Wallenberg sorsa és a módszer, ahogyan elbántak vele, mondja Szudoplatov, jellemző egy félresikerült beszerzési kísérletre: „az attól való félelem, hogy a beszerzésére történt kísérlet lelepleződik, ha Wallenberget szabadon eresztik, vezetett nem kívánatos tanúként történt eltávolítására”.

A diplomata Raoul végzetét Szudoplatov az egész Wallenberg-család Szovjetunióhoz való viszonya keretében vizsgálja. Rámutat, hogy a bankárcsalád titkos kapcsolatai a szovjet kormányval a II. világháború elejére nyúlnak vissza, amikor a szovjet repülőgyártáshoz szükséges nagy szakítószilárdságú svéd acélt sikerült az Enskilda Bank közvetítésével biztosítani. A Wallenberg testvérpár, különösen Marcus szerepe hasonlóan fontos volt a svéd közvetítéssel létrejött 1944-es szovjet–finn különbéké-

hez vezető tárgyalásoknál: a Wallenberg családnak külön dossziéja van a KGB le-
véltárában.⁴³

A mondottak alapján nem meglepő, hogy Szudoplatov nem tekinti véletlennek Raoul Wallenberg pesti lefogását. Szerinte Sztálin és Molotov a családot akarta megszarolni, hogy nyugati összeköttetéseit felhasználva kedvezőbb tárgyalási pozíciókat teremthessenek a Szovjetunió számára. Magára Raoulra vonatkozólag Szudoplatov úgy hiszi, hogy Sztálin avégből kívánta szovjet ügynökként beszervezni, hogy egy a krími félszigeten létesítendő zsidó autonóm köztársaság lehetőségét csalétkül használva Wallenberg segítségével részvételre bírja a nemzetközi tőkét a Szovjetunió háború utáni gazdasági rekonstrukciójában. Hivatkozva állítólag Berijától 1945-ben kapott szóbeli utasítására, hogy terjessze az angolok megnyugtatására egy a Krímben, nem pedig Palesztínában megvalósítandó autonóm zsidó köztársaság híret. Szudoplatov szerint a szovjet katonai hírszerzés ügynökeinek utasításuk volt Raoul Wallenberg tevékenységének, különösen a németekkel való érintkezésének figyelemmel kísérésére. S mivel Wallenbergnek épp a zsidók megmentése érdekében gyakran kellett német biztonsági szervekkel tárgyalnia, ez szovjet elgondolás szerint különösen sebezhetővé tette. Hivatkozik Szudoplatov ebben az összefüggésben korábbi kollégájára, Alexander Belkin altábornagyra, aki a katonai kémelhárítás helyettes vezetőjeként látta Wallenberg azóta eltűnt dossziéját, amely a svédet a német, amerikai és brit hírszerzés munkatársaként írta le. Említi Szudoplatov egy, a budapesti Vöröskereszt missziójának dolgozó, Kutuzov nevű orosz emigráns hivatalnokát is, aki az 1920-as évektől szovjet ügynök volt. Kutuzov azt jelentette, hogy Wallenberg együttműködik a német hírszerzéssel és kettős játékot űz, s ez lehetővé teszi beszervezését: vagy hajlandó a szovjetnek dolgozni, vagy leleplezik német ügynökként. Így fogalmazódhatott meg Szudoplatov szerint a terv Raoul Wallenberg beszervezésére és arra, hogy „rajta keresztül előmozdítsák családja együttműködését a Szovjetunió skandináviai képviselőivel”.

Tájékozott Szudoplatov arról is, hogy Wallenberg Moszkvába szállítása idején és odaérkezése után külföldi vendégeknek és fontos személyiségeknek kijáró különleges elbánásban részesült. Vendégként kezelték, bár a külvilággal nem érintkezhetett (!). Lehet, hogy vallatói megvádolták azzal, hogy a Gestapo besúgója vagy amerikai ügynök volt, de a felső vezetés együttműködésének elnyerésére törekedett. Ezért „a KGB veteránjainak emlékezete szerint” a Lefortovo börtönben történt „kemény vallatás” után Wallenberget átvitték, úgymond, a Ljubljanka belső fogdájának másik, szállodaszerű blokkjába, ahol az olyan fontos személyiségeket vagy külföldieket tartották, „akiket vagy be kívántak szervezni, vagy likvidálni akartak”. Elismeri Szudoplatov, hogy Sztálin idején ez „veszélyes hely” volt, mert ebben a belső fogdában volt az NKVD kommandatúrájának a kivégzőhelye.⁴⁴

A bennfentes szakember hozzáértésével részletezi Szudoplatov annak az NKVD Kommandatúrájához csatolt toxikológiai laboratóriumnak a működését, melyre szolgálata idején hivatalos okmányok csak „Lab X” néven utaltak. A laboratórium igazgatója, G. M. Maironovszky professzor volt, aki harcgázok hatását és rosszindulatú daganatok elleni mérgek használatát kutatta. Kutatómunkájuk mellett azonban Maironovszky és asszisztensei a titkosrendőrség főnökeinek, Berijának és elődjének, Jezsovnek a parancsára titokban végrehajtották gyilkos mérgeikkel a szov-

jet párt- és kormányvezetőség halálos ítéleteit az erre kijelölt személyeken. Szudoplatov meg nem nevezett tanúk közlése alapján úgy hiszi, hogy amikor Wallenberg ügye 1947 elején holtpontra jutott, mert megtagadta az együttműködést szovjet börtönőreivel, Maironovszky injekcióval mérget fecskendezett belé orvosi kezelés ürügyén. Az erre vonatkozó utasítást, Andrej Visinszkij külügyminiszterhelyettes május 13-i jelentése alapján Molotov adta ki szóbelileg Szudoplatov szerint, miután előbb felszólította Abakumovot, tegyen javaslatot az ügy elintézésére.

Az ilyen titkos ügyekben követett gyakorlat részletes leírásán túlmenően Szudoplatov annak a véleményének is hangot ad, hogy tulajdonképp a Wallenberg esetében követett eljárásról kell valahol még lennie írásos feljegyzéseknek, bár a Wallenberg dossziét nyilván eltűntették. Említ egy „Szigorúan titkos” jelzésű borítékot, amely a Maironovszky laboratóriumban megmérgezettek adatait s a rájuk vonatkozó utasításokat magában foglaló könyvet tartalmazta, s amelyet állítólag Malenkov fő segéde vitt el a Ljubljankából, s azóta nincs meg. Hasonlóképp hiányzik az az 1956. május 3-i központi bizottsági határozat, amelyre az *Izvesztija* 1993. június 5-i számában közölt okmányok egyike hivatkozik. Feltételezi, hogy a KGB, Politbüro irattáraiban, Hruscsov, Bulganyin és Abakumov iratai között is meg kell legyen legalább a summázata Wallenberg szovjetunióbeli titkos életének, bebörtönzése és halála okának, sőt meg kellene lennie annak az iratnak is, amelynek alapján a KGB akkori vezetője, Ivan Szerov kérte, ill. Hruscsov engedélyezte a Wallenberg dosszié megsemmisítését.⁴⁵

Meglehet, hogy Szudoplatov a kellenél többet tesz fel a titkos szovjet levéltárak ügykezeléséről. Feltételezhető az is, hogy visszaemlékezésének Wallenbergről szóló részében is vannak tévedések, aminthogy tárgyi tévedések és önkényes torzítások sorára mutattak rá a sajtóban és TV-ben különösen az amerikai atomkutatóval kapcsolatban a könyv megjelenésekor közölt ellenvetések és bíráló megjegyzések. De az kétségtelen, hogy eleddig Szudoplatov az első olyan volt vezetője a szovjet állambiztonsági szerveknek, aki összefüggő, ha nem is mindenben teljes vagy kielégítő képet ad visszaemlékezéseiben a svéd diplomata Szovjetunióba hurcolásának s láb alól eltételének okáról. Az államellenségnek nyilvánított, vagy potenciálisan veszélyes szemtanúnak tartott szovjet vagy külföldi személyek meggyilkolására az NKVD égisze alatt működő biológiai laboratóriumról szóló értekezésének különleges autenticitást ad, hogy a laboratórium igazgatójával, Maironovszky professzorral egyetemben nyilván ő is Berija embere volt, s ez utóbbi bukása után őt is évekig fogságban tartották: az ellene felhozott három vádpont közül a második szerint az irányítása alatt álló részleg titokban megmérgezte Berija ellenfeleit, míg a harmadik szerint 1942 és 1946 között ő gyakorolt felügyeletet a toxikológiai laboratórium felett, amely mérgekkel kísérletezett halálraítélt embereken.

Függetlenül attól, hogy mint Szudoplatov mondja, páncélszekrényében ott voltak a legfelsőbb helyről, azaz Sztálin, Molotov, Malenkov, Hruscsov, Bulganyin részéről érkezett hivatalos kérések az államérből elkövetendő kivégzések végrehajtására, sőt attól is, hogy 1991 októberében, tehát 33 évvel elítéltetése és a szovjet hatalom *de facto* megszűnése után rehabilitálták,⁴⁶ aligha fér kétség ahhoz, hogy kezéhez sok vér tapad. Ennek ellenére, a Wallenbergéről szóló megjegyzéseit, s a sorsára vonatkozó további okmányok felkutatására vonatkozó javaslatait a kutatás nem hagyhatja figyelmen kívül. S mivel könyve épp a Svéd–Orosz Wallenberg fel-

kutatására alakult Munkacsoport múlt áprilisi moszkvai ülésének előestéjén jelent meg, tagjai meg is fogalmaztak egy sor kérdést, amelyre szeretnének az orosz delegáció segítségével választ kapni.⁴⁷

De még ha sikerül is a ma már 87 éves Szudoplatovval, esetleg a könyve társszerzőjeként szereplő fia segítségével közvetlen kapcsolatot teremteni, a kutatás nem állhat meg az NKVD egykori altábornagyának közléseinél. Igaz, Szudoplatov az első a Wallenbergről szóló irodalomban, aki közvetlen kapcsolatot lát Wallenberg foglyulejtése és a szovjet zsidó Krím Köztársaság állítólagos terve között, amelynek a nagy szovjet zsidó színész, Solomon Mikhoels volt előharcosa és első, Sztálin utasítására meggyilkolt áldozata.⁴⁸ Ha a további kutatás igazolja e tekintetben Szudoplatov állítását, kiderülhet a történelem iróniájaként, hogy amint Himmler is a Holocaustot túlélő zsidók árubabocsátásával próbálta saját bőrét menteni, úgy Sztálin is a „zsidókártyát” kívánta megjárni, szintén sikertelenül, s mindkét esetben a szerencsétlen zsidók s Wallenberg hátán csattant a végzetes ostor!

S ha igaznak bizonyul, hogy a náci embertelenségnek sikerrel ellenálló Wallenbergnak több mint két évi jogtalan szovjet bebörtönzéssel járó testi-lelki gyötrelem után is volt erkölcsi ereje arra, hogy megtagadja a megalázó együttműködést orgyilkos rabtartóival s hogy ezért kellett életével lakolnia, akkor el kell ismernünk, hogy a huszadik század e svéd humanista hőséneke sikerült a történelemben oly ritka erény elérése: *hű maradt önmagához.*

JEGYZETEK

¹ G. B. Freed (Pseud. George Barany): „Humanitarianism vs. Totalitarianism: The Strange Case of Raoul Wallenberg”, Papers of the Michigan Academy of Science, Arts, and Letters, XLVI (1961), 526. (1960. évi közgyűlés).

² Jenő Lévai: Raoul Wallenberg. Hjálten i Budapest (Stockholm, 1948). Magyarul: Raoul Wallenberg regényes élete, hősi küzdelmei, rejtélyes eltűnésének titka (Budapest, 1948); Benoschofsky Ilona – Karsai Elek (szerk.): Vádirat a náciizmus ellen, 3. köt. (Budapest, 1958–1967) 592. (Stöckler Lajos felj.) Feltételezhető, hogy a sorozat 4., Karsai László szerkesztésében publikálásra kerülő, s az 1944. október 15-ét követő időszakokkal foglalkozó kötetében több, eddig nem közölt magyar dokumentum utal majd Wallenbergre is.

³ Ember Mária: Ránk akarták kenni (Budapest, 1992), *Uő.*: „A Wallenberg-ügy szovjet levéltári anyagok fényében” A Holocaust Magyarországon: Ötven év után. Nemzetközi konferencia (Budapest, 1994. április); László Karsai: „Raoul Wallenberg, Budapest, October 15. 1944 – January 17, 1945.” Nemzetközi konferencia (Budapest, 1992. július); Szita Szabolcs: „Wallenberg naptára”, Mai Nap, 1993. március 6. *Uő.*: „Zum Budapester Wirken und Verschwinden von Raoul Wallenberg” David, V. (1993. dec.) 19. sz. 26–30.

⁴ Randolph L. Braham: The Politics of Genocide, Revideált és bővített kiadás, 2. köt. (New York, 1994.).

⁵ Per Anger: With Raoul Wallenberg in Budapest. Előszó Elie Wieseltől. (New York, 1981.) Hasznos kiegészítője Anger könyvének az a nyolc órás interjú, amelyet Paul A. Levine készített a svéd diplomatával 1990 márciusában Stockholmban az uppsalai egyetem Wallenberg-gyűjteménye számára. (Angolnyelvű gépelt kézírata az uppsalati egy. kvtár kéziratgyűjteményében W. R. 002. sz. alatt.)

⁶ Leni Yahil: „Raoul Wallenberg — His Mission and His Activities in Hungary”, 398–444. a Michael R. Marrus által szerkesztett The Nazi Holocaust c. 9 kötetes munka (New York, 1989) utolsó kötetében.

⁷ A War Refugee Board (Háborús Menekültek Bizottsága, alább: WRB) irattára a Franklin D. Roosevelt Library-ban van (New York, Hyde Park). *Elenore Lester*: Wallenberg. The Man in the Iron Web. (Englewood Cliffs, N. J. 1982); *John Bierman*: The Righteous Gentile. (New York, 1981); *Harvey Rosenfeld*: Raoul Wallenberg: Angel of Rescue. (Buffalo, N. Y., 1982.). E felsorolás természetesen nem teljes. Nem szeretném azonban kihagyni a Wallenberg tiszteletbeli amerikai állampolgárrá avatásának alkalmából kiadott kongresszusi dokumentumgyűjteményt, mely az amerikai külügyi és titkosszolgálat, továbbá a War Refugee Board számos, Wallenberg missziójával kapcsolatos iratát közli első ízben nyomtatásban. A gyűjtemény jelzete: H. J. Res. 220, U. S. House of Representatives. 97th Cong., 1st Sess. (June 4–9, 1981). Megjegyzendő, hogy a Wallenberg amerikai állampolgárrá avatására vonatkozó törvényhozás, azaz a Marquis de Lafayette és Winston S. Churchill számára juttatotthoz hasonló kitüntetés kezdeményezője a magyar származású Tom Lantos kaliforniai kongresszusi képviselő volt, aki feleségével együtt maga is szemtanúja–üldözöttje volt a magyarországi náci rémuralomnak.

⁸ *Steven Koblik*: The Stones Cry Out (New York, 1988), 33., 38., 59–66., 203., 208–209., 220–222. Koblik gazdag okmánytárat is tartalmazó úttörő munkája példásan mutatja be a svéd társadalom és politika reagálását a zsidóüldözésekre 1933 és 1945 között, hangsúlyozva a humanitárius szempontok mellett az ország külpolitikai érdekeinek a II. világháború eseményeihez igazodó domináns szerepét a különböző mentőakciók kivételében.

⁹ Danielsson követ 127. sz. jelentése, 1944. jún. 24. Svéd Kék Könyv, I. köt. Egyesült Államok Wallenberg Bizottsága, New York. (Az „auschwitzi jegyzőkönyvek” egyik, még életben lévő „szerzője”, a kanadai Vrba Rudolf professzor, részt vett az áprilisi budapesti emlékülésen.)

¹⁰ *Koblik*: The Stones Cry Out, 67–69., 241–245.; *Braham*: Politics of Genocide, II. 792–805., 824–849., 880–887. passim.

¹¹ A svéd követség Wallenberg Budapestre érkezését megelőző embermentő tevékenységére, Braham és Koblik említett munkáin kívül l. *Paul A. Levine* budapesti konferencián tartott előadását, „Sweden’s Response to the Holocaust in Hungary (March–July 1944).” A Wallenberg kinevezését a pesti svéd követségnek jelző stockholmi távirat kelte 1944. június 21. és ez a dátuma a már régebben Pesten tartózkodó Valdemar Langlet professzor Svéd Vöröskereszt képviselőjeként való megbízatásának is. Ugyancsak június 21-ről kelt Johnson amerikai követ stockholmi távirata a State Departmenthez Wallenberg küldetéséről, ill. Langlet megbízatásáról. *Koblik*: The Stones Cry Out, 240–241. Wallenberg zsebnaptára, melyet a szovjet kormány képviselői 1989 októberében adtak át Moszkvában hozzátartozóinak (l. *Nina Lagergren és Sonja Sonnenfeld*: „Firsthand report from Moscow”, Newsletter, No. 6, December 1989, The Raoul Wallenberg Committee of the United States, 1, 4.), 1944. június 12. és 15., ill. 28. dátum alatt utal Olsennel, ill. Johnson amerikai követtel való találkozására. (Wallenberg zsebnaptárának, ill. pesti telefonkönyvecskéjének másolatáért Susanne Bergernek (Kensington, Maryland) tartozom hálával.) A Langlet házaspár embermentő tevékenységére l. *Nina Langlet*: A svéd mentőakció, 1944 (Budapest, 1988.).

¹² United States Government Manual. Summer 1944. 59. „War Refugee Board”. A WRB létesítését megelőző és azt indokló szerencsétlen angolszász menekültügyi politikára l. *Monty N. Penkower*: Jewish Organizations and the Creation of the U. S. War Refugee Board, in: The Annals of the American Academy of Political and Social Science (1980 július), 122–139. („Reflections on the Holocaust” — különszám.)

¹³ *David S. Wyman*: The Abandonment of the Jews (New York, 1984), 235–254. o: „Hungary”; *Richard D. Breitman and Alan M. Kraut*: American Refugee Policy and European Jewry, 1933–1945 (Bloomington and Indianapolis, 1987.), 210–217.: „Hungary”.

¹⁴ *Braham*: Politics of Genocide, II, 885–886 o.

¹⁵ H. J. Res. 220., U. S. House of Representatives, 32–33.

¹⁶ *Varian Fry*: Assignment: Rescue. With an introduction by Dr. Albert O. Hirschman (New York, n. d. [1992] 109–112., 160–169., 181–183.)

¹⁷ *Guy von Dardel*: „The Search for Raoul Wallenberg.” A Wallenberg születésének 80. évfordulója alkalmából tartott budapesti nemzetközi szeminárium a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének és a svéd Raoul Wallenberg Institute for Human Rights-nak a közös égisze alatt folyt. le. — Itt köszönöm az Intézet titkárnak, Dr. Pók Attilának, hogy hozzáférhetővé tette számomra a szemináriumon előadások szövegét.

¹⁸ Dr. Marvin W. Makinen, a University of Chicago biokémiai fakultásának a professzora, maga is megjárta cserediák korában az 1960-as években a Vladimir börtönt, amelynek korábban Wallenberg is lakója volt. Ő az egyetlen amerikai tagja a mai Svéd–Orosz Munkacsoportnak, amely Wallenberg sorsával foglalkozik. Ez utóbbi legutolsó ülése Moszkvában ez év áprilisában volt.

¹⁹ A korábbi, von Dardel professzor kezdeményezésére létesített nem hivatalos, Wallenberg hollétét kutató nemzetközi bizottság jelenleg nem ülésezik.

²⁰ Szluzsebnaja zapiszka v 5 evropejszkij otgyel i szpravka vengerszkoj prokuraturi, polucsenaja iz poszolsztva SzSzsZr v Vengrii, o dannich na Raula Wallenberga. 13 marta 1952 g. A svéd félnek a Bizottság 1991. október 30-i ülésén átadott orosz anyagból. Egyesült Államok Wallenberg Bizottsága, New York. (A Bokor Sándor és bűntársai elleni 1.3355/1948. sz. budapesti népbírósági perről, ill. Dr. Egri László állami ügyész 1952. január 29-i jelentéséről van szó. Müller Károly, Wallenberg egyik állítólagos közeli munkatársa, utal tanúvallomásában ez utóbbival való 1945. január 15-i találkozására.)

²¹ Szoprovoditelnoe pismo poszolsztva SzSzsZr v Vengrii i szpravka polucsenaja ot MID Vengrii, odnoszitelno usztanovlenia meszta nachozsdenia V. Langfeldera. 7 maja 1957 g. Ibid.

²² Zapiszka V. M. Molotova i I. A. Szerova v CK KPSzS sz prilozseniami i csernovimi variantami. 28 aprelya 1956 g.; Dokladnaja zapiszka zam. nacsalnika Komiteta Informacii pri MID SzSzsZr I. I. Tugarinova A. A. Gromiko. 30 dekabra 1956 g. Ibid. Az okmányokból világos, hogy a szovjet fogságból 1955 végéig kezdve hazaeresztett főként német, Wallenberggel és Langfelderral együtt raboskodó tanúk vallomásai alapján a svéd kormánytán sikerült meggyőznie a szovjet vezetőséget arról, hogy Wallenberg Szovjetunióba hurcolását többé tagadni nem lehet. 1956 április végére Molotov és a KGB részéről Ivan Szerov megegyezett a svédeknek adandó válasz és az időhúzási taktika lényegében, s közös előterjesztést tettek erre vonatkozólag a központi bizottságnak. A válaszjegyzéket a szeptemberi svéd választásokra tekintettel csupán két-három hónappal későbbre tervezték. Decemberre azonban a magyar események nyomán a svéd-szovjet viszony úgy megromlott, mint a finn-szovjet háború idején, s a december 30-i Gromikónak szóló feljegyzés erre a dilemmára kívánt feleletet adni. További részletekre l. *Helene Carlback-Isotalo*: „Glasnost and the Opening up of Soviet Archives. Time to Conclude the Raoul Wallenberg Case?” *Scandinavian Journal of History*, 17 (1992), 191–198.

²³ E táviratváltás másolatáért Makinen professzornak tartozom köszönettel.

²⁴ L. *Ella Maksimova* cikkeit, *Izvesztija*, 1993. ápr. 6. (63. sz.), 7. és jún. 3. (103. sz.), 5. (Az első cikk társszerzője *Valerij Resetnikov*.), továbbá *Vladimir Peshchersky* korábbi írását: „Legends and the Truth about Raoul Wallenberg”, *New Times*, 1989. 22. sz. (Május 30. – június 5.) 38–41. Cf. *Nina Lagergren*, Wallenberg féltestvére és *Sonja Sonnenfeld* 11. jegyzetben fent idézett beszámolóját.

²⁵ *John Lukács*: Hitler és Magyarország, Századok, 127. évf. (1993), 753–754.

²⁶ Az Office of Strategic Service (OSS) a II. világháború alatt az USA felderítő szervezete volt, s így a CIA előfutára. Ez utóbbi 1947-ben létesült, bár az OSS már megszűnt 1945-ben a háború befejeztével. „Raoul Wallenberg and his U.S. Intelligence Connections”, *William M. Henhoeffler* két memorandum 1990. január 9-éről, ill. február 21-éről. RG 263. Records of the CIA Raoul Wallenberg. Personality Files. Boxes 1–2. National Archives Military Branch, Washington, D.C. E helyütt mondok köszönetet Mr. John E. Taylornak azért a sokirányú segítségért, amellyel Wallenberggel kapcsolatos washingtoni kutatásait oly előzékenyen segítette.

²⁷ *Tom Bower*: *The red Web* (1989), 42–43. Olsen szerteágazó működésére a németektől megszállt Litvániában, Lett-, Észt- és Finnországban, Romániában, Németországban és Magyarországon és magában Svédországban l. 1944. aug. 10. és 14-i leveleit J. W. Pehléhez, a WRB akkori elnökéhez, J. W. Pehle Henry Morgenthau, jr., pénzügyi államtitkárhoz, 1944. aug. 31. Morgenthau Diary. Book 767, 183–190. Másolat az Egyesült Államok Wallenberg Bizottságának new yorki kéziratárában. Itt mondok köszönetet Rachel Oestreicher Haspel elnökasszonynak és munkatársainak szíves segítségükért kutatómunkámban.

²⁸ Svédország szerepéről a II. világháborúban, l. *Gerhard L. Weinberg*: *A World at Arms* (Cambridge, 1994), 72–73., 77–78., 103–105., 119–120., 174–175., 195., 278., 358., 395–396., 781–782., 810. A svéd közüzemek, az Enskilda Bank érdekeltségei és a Wallenberg-család magánügyletei összefonódására, a svéd vasérc, golyóscsapályák és távközlési eszközök németországi exportjának háború alatti lényeges növekedésére vet fényt az az OSS anyag, amely rövid jellemkpet is ad a bankot igazgató testvérpárról és utal a Wallenbergek és az Enskilda Bank amerikai fekete listára tételére német vállalatok vagyonának állítólagos „átmentése” miatt. RG 226, Entry 125A. National Archives, Washington, D.C. A Marcus Wallenberg–Allen Dulles kapcsolatra, ill. a Marcus Wallenberg kereszttüli Himmler és Goerdeler féle állítólagos békeszondázásra Dr. Christof Mauch professzor (Tübingen–Köln) szíveskedett felhívni figyelmet.

²⁹ Marcus Wallenberg közvetítőszerepét hangsúlyozza a szovjet–finn tárgyalásokban 1941–44. között *John A. Lukacs*: *The Great Powers & Eastern Europe* (New York, 1953.), 285–286., 429–430., 760. 17. j.

³⁰ L. Molotov akkori külügyminiszter 1956. április 2-i jellemzését a szovjet pártbizottság központi vezetőségének szóló jelentésében: „... the Wallenberg family is one of the great monopoly-capitalists, who

has influence on Swedish Business and Government..." Idézi *Carlbäck-Isotalo: The Opening up of Soviet Archives*, 193.

³¹ Dr. John Eliot, a film egyik alkotó-szerkesztőjének szíves közlése. Ugyancsak Dr. Eliot szíveskedett elküldeni egy videókazettát a dokumentumfilmről, melynek holland szerkesztője Bert Vos újságíró. Egyébként a dokumentumfilmben meginterjúvált William Colby, a CIA volt igazgatója szerint az is ellene szól Wallenberg titkos ügynökként való felhasználásának, hogy jelentéseit saját neve alatt küldte Olsennek, és a rá vonatkozó amerikai jelentésekben se szerepel fedőnév alatt.

³² *Stark Tamás*: The Raoul Wallenberg Project, előadás az 1992 júliusi budapesti nemzetközi Wallenberg 80. születésnapja alkalmából tartott szemináriumon; *Paul A. Levine*: Oral History and the Holocaust, *Multiethnica* 10 (1992), 6–10. Itt szeretném megköszönni Paul Levine-nek uppsalai ott-tartózkodásom során nyújtott baráti segítségét munkámban.

³³ *Carlbäck-Isotalo*: Glasnost and the Opening up of Soviet Archives, 179–181.

³⁴ *Donald W. Treadgold*: *Twentieth Century Russia*, 7. kiad. (Boulder, Colorado), 339. és 428.

³⁵ Hans Magnusson helyettes svéd külügyi államtitkárnak, a Svéd–Orosz Wallenberg Munkacsoport svéd tagozata elnökének közlése (1994. március 22.).

³⁶ *Carlbäck-Isotalo*: Glasnost and the Opening up of Soviet Archives", 202–204.

³⁷ *Bernt Schiller*: Raoul Wallenberg (Berlin, 1993), 164–168.

³⁸ Így pl. amikor Böhm Vilmost, aki a II. világháborúban Stockholmban élt és komoly szolgálatot tett az angol és amerikai hírszerzésnek, szovjet ágensként ábrázolja, Uo. 178–181., vagy amikor szembeállítja a két svájci diplomatát, akik „a követség igazi alkalmazottai voltak Wallenberggel ellentétben, aki diplomata státusát az amerikaiaktól rá kiosztott feladat fedésére használta fel”. Schiller vagy nem tudja, vagy nem veszi figyelembe, hogy a szóban forgó két svájci diplomata egyike, Harald Feller volt az, aki országa nevében aláírta azt a Wallenberg és Carl Lutz svájci konzul által kezdeményezett 1944. december 24-i jegyzéket, amely a semleges hatalmak nevében tiltakozott 6000 zsidó gyereknek a Vöröskereszt által védett házakból a Szálasi-rezsim elrendelte gettóba szállítása ellen, s amelyet többek között Angelo Rotta pápai nuncius és Danielsson svéd követ is aláírt. *Braham*: *The Politics of Genocide*, II. 983. és 1015., 99. j. Arról is megfeledekzik Schiller, hogy a svéd követség már hónapokkal Wallenberg Pestre érkezése előtt, mint korábban rámutattunk, kérte Stockholmtól egy a zsidó ügyekkel foglalkozó speciális alkalmazott kiküldését, mint azt ettől függetlenül az USA is szorgalmazta.

³⁹ *Schiller*: Raoul Wallenberg, 104–110.

⁴⁰ Uo. 171–178. Schiller szerint Wallenberg és Becher tárgyalásainak a Weiss Manfréd Művek 100 zsidó alkalmazottjának svéd menlevelel való ellátása volt a célja, s az ügylet kivitelezéséhez Eichmann szükséges hozzájárulását is kérte volna. Uo. 90–101., 125–129. A Wallenberg–Becher tárgyalásokra I. legújabban *Ember Mária*: Találkozott-e Wallenberg és Eichmann? *Barátság*, 1994. augusztus 15., szeptember 15. és október 15. (I. évf. 5–7. szám) 277–281., 332–335. és 399–402.

⁴¹ Az idézet a könyv eredeti, 1991-ben megjelent svéd kiadásának angol összefoglalójából való, amely nincs a német kiadásban. *Bernt A. Schiller*: Varför ryssarna tog Raoul Wallenberg? (Stockholm, 1991). „Abstract.”

⁴² *Pavel Sudoplatov and Anatoli Sudoplatov*: *Special Tasks* (Boston, 1994.). Wallenberggel a 9. fejezet foglalkozik (265–284.) Sudoplatov emlékiratai körül főleg az kavart vitát, hogy állítása szerint az ismert nyugati „atomkémeken”, mint Klaus Fuchson, vagy Bruno Pontecorvon kívül J. Robert Oppenheimer, Enrico Fermi, Niels Bohr és Szilárd Leo is szolgáltattak titkos információt az amerikai atomkutatósról a Szovjetunióknak.

⁴³ Uo. 265–267. Vö. a szöveget fentebb és a 29. sz. jegyzetet.

⁴⁴ Uo. 267–269. Könyvének 10. fejezetében Sudoplatov külön foglalkozik a zsidókérdéssel és a szovjet antiszemitizmussal. („The Jews: California in the Crimea”, 285–309.)

⁴⁵ Uo. 269–276. Sudoplatov mérgezési teóriája magyarázza, szerinte, Abakumov utasítását a boncolás elkerülésére Wallenberg hamvasztása előtt. Hasonlóképp jártak el, állítja Sudoplatov, magasrangú tisztek, így Piotr Jakir és M. N. Tuhacsevszkij, valamint Jezsov és Berija esetében: hamvaik a Donszkói krematórium közös sírjában keverednek!

⁴⁶ Uo. 396–399. és 482.

⁴⁷ Makinen professzor szíves közlése. (1994. augusztus 1.)

⁴⁸ *Sudoplatov*: *Special Tasks*, 295–298.

Vonyó József

A KORMÁNYPÁRT ÉS A VÁLASZTÁSOK

*A NEP és a MÉP helyi szervezeteinek feladatai
az 1935. és 1939. évi választások során*

A két világháború közötti magyarországi hatalmi viszonyok meghatározó eleme volt az, hogy a parlamentáris rendszer keretei között megkérdőjelezhetetlenné vált, illetve végig az maradt a Bethlen által 1922 elején megszervezett, később — jellegét tekintve is — részben változó egységes kormánypárt uralma. Bár az 1920–30-as években a hatalom birtoklása nemcsak (esetenként nem is elsősorban) a parlamentben, illetve a választásokon dőlt el, ezt a folyamatosságot az adott rendszerben csak választások révén és során lehetett legitimálni. Így e politikai erőpróbáknak nagy jelentősége volt az uralkodó réteg három eleme hatalmának biztosításában. Annak ellenére, hogy az adott erőviszonyok, illetve a bethleni konszolidáció során kialakult állam- és kormányzati rendszer biztosítékai következtében szó sem lehetett parlamenti váltógazdálkodásról.

A korszakkal foglalkozó történeti szakirodalom ezért is nagy figyelmet szentelt a kérdésnek. Az összefoglaló munkák és az egyes időszakok történetét feldolgozó kismonográfiák egyaránt súlyuknak megfelelően foglalkoztak a választások eredményeivel, s azokkal az eszközökkel, módszerekkel, amelyek révén a kormánypárt győzelmét biztosították.¹ Néhány tanulmány részletesebben is elemezte a problémakör egyes összetevőit.² Jóllehet, a fenti áttekintések helyenként vázlatosan vagy csupán egyes részkérdésekre kitérve foglalkoztak a parlamenti választások kérdésével, a fő problémák tekintetében hozzávetőleg pontos kép alakult ki. Mégis hiánypótló az az 1994-ben megjelent tanulmánykötet, melynek szerzői egységes szempontok alapján dolgozták fel többek között a két világháború közötti hat magyarországi parlamenti választás történetét is.³

Az eddigi feldolgozásokban a választások eredményének okait illetően alapvetően egységes és határozott értékelés fogalmazódott meg: az uralkodó elit a kormányzati hatalom adta eszközöket kihasználva biztosította az általa uralt kormánypárt választási győzelmét, s ezzel abszolút többségét a képviselőházban. Az alkalmazott eszközök és módszerek közül a történeti feldolgozások csak három fontos elemmel foglalkoztak. *Egyrészt* a választójog alakulásával, *másrészt* a végrehajtó hatalom adta lehetőségek — gyakran a választási etikát, sőt a törvényességet is sértő — kiaknázásával, *harmadrészt* a választási kampánnyal.

1922-től a választójog szűkítése révén elsősorban olyan társadalmi csoportokat fosztottak meg a politikai akaratnyilvánítás lehetőségétől, melyek tömegük és feltételezett politikai állásfoglalásaik miatt veszélyeztethették a hagyományos uralkodó körök választási győzelmét. A nyílt szavazás bevezetése és fenntartása (1922–1938) pedig a hatalmi eszközök alkalmazása és általuk a választók presszionálása számára teremtett kedvező feltételeket.

Politikatörténészeink különösen ez utóbbi jelenségekkel foglalkoztak sokat. Mondhatni, minden más részkérdésnél többet írtak a választási (egyben a hatalommal történő) visszaélésekről. Korábban nemcsak nyilvánvalóan propaganda célzatú munkákat szenteltek e témának⁴, hanem tudományos konferenciát is szerveztek, s tanulmánykötetet jelentettek meg egyetlen ilyen jellegű eseményről, az 1935. évi endrődi sortúzról.⁵ Ezek a hangsúlyok és arányok a legújabban megjelent tematikus tanulmánykötetben közölt munkákra is érvényesek.

Levéltári források, korabeli sajtóbeszámolók, a résztvevők visszaemlékezéseinek tömege igazolja e megállapítások megalapozott voltát. A kormánypárt egyoldalú támogatása, ugyanakkor az ellenzéki pártok hatósági, illetve adminisztratív jellegű akadályozása a közigazgatás részéről, a választók egyes csoportjainak megfélemlítése vagy megvesztegetése hatósági személyek által, a csendőrség bevetése — ha változó mértékben és hatással is — jellemző velejárói voltak a korabeli választási küzdelmeknek.

Aligha állítható azonban megalapozottan, hogy a kormánypárt csak ennek köszönhette választási sikerét. Ezek egyéb összetevőinek alapos vizsgálata a magyar történetírás egyik fontos jövőbeni feladata lehet.

Az alább közölt dokumentumok is olyan összefüggésre hívják fel a figyelmet, melyet eddig — bizonyára források hiányában — nem elemeztek a téma kutatói. Azt a kérdést vetik fel: *a végrehajtó hatalom különböző szervein túl volt-e szerepe a kormánypárt választási sikereinek biztosításában magának a pártnak, illetve helyi szervezeteinek?*

A kérdés felvetése kevésbé indokolt az 1922–1931 közötti választások esetében. Két okból.

Egyrészt azért, mert a Bethlen által 1922-ben létrehozott egységes kormánypárt szervezeti felépítése és működése következtében alkalmatlan volt erre. Jóllehet az eredeti tervek, főként az ügyvezető alelnök Gömbös Gyula törekvései egy szervezett tömegpárt létrehozását célozták, az Egységes Párt többféle ok miatt nem vált azzá. Választási párt maradt, melyben a pártvezér-kormányfő Bethlen híveiből álló szűk eliten (képviselők, főispánok, vezető államhivatalnokok) kívül más nem folytatott folyamatos és aktív politikai tevékenységet. Nem voltak kiépített helyi szervezetei, szervezett tagsága, melyek — akár csak kampányszerűen is — akcióképessé tették volna magát a *pártot*, alkalmassá tömegek mozgósítására például a választások alkalmával.⁶

Másrészt az adott politikai szituációból, illetve a Bethlenék által képviselt hagyományos uralkodó elit céljaiból fakadóan. Bethlen — a konzervatív körök hatalmának biztosítása, a rendszer stabilitása érdekében — nem bővíteni, hanem inkább szűkíteni kívánta a politikai jogokkal rendelkezők körét. Ehhez nem szervezett, aktív politikai szerepet játszó tömegre volt szükségük, amelyben bármikor megfogalma-

zódhattak a hatalmon lévők érdekeit keresztező célok is. Csupán a választópolgárok nagy többségének a kormány és kormánypárt hatalmát legitimáló szavazataira számítottak, melyek révén az utóbbiak zavartalanul gyakorolhatták hatalmukat. E hatalomgyakorlásnak pedig sokkal hatékonyabb és megbízhatóbb eszköze lehetett az államhivatalok, a közigazgatás és a csendőrség-rendőrség — lényegesen kisebb létszámú, egzisztenciális és szervezeti értelemben is függő helyzetben lévő, neveltetésénél és helyzeténél fogva a fennálló politikai rendszert inkább elfogadó és támogató — személyi állománya. Ők a hatalmi eszközöket felhasználva készíthették a választókat arra, hogy — adott esetben saját politikai állásfoglalásukat feladva — a kormánypártra adják voksukat.

Az Egységes Párt megszervezését, majd különösen azt követően, hogy Bethlennek — a kisgazdák háttérbe és a szélsőjobboldali erők kiszorításával — sikerült a kormánypárt egységét megerősítenie, az állam- és közigazgatási apparátus nagy többségét is személyes hívévé tennie, a választások tétje számukra egyértelműen az volt: sikerül-e biztosítaniuk az abszolút parlamenti többséget, s ezzel együtt a végrehajtó hatalom eszközei kevésbé korlátozott alkalmazásának lehetőségét is.

1932 őszétől, Gömbös hatalomra jutásával éppen e tekintetben következett be lényeges változás. A jobboldali radikális nézeteket valló új miniszterelnök csoportja vezérének kormányfői kinevezését próbálta kihasználni tervei megvalósítására: egy diktatórikus vezéri állam megteremtésére.⁷

A kormányzat vezető erejének törekvéseit azonban elsősorban a — kormánypárton és annak vezérkarán belül változatlanul többséget élvező — konzervatív körök, Bethlen hívei (képviselők, főispánok, államhivatalnokok, a közigazgatás vezető tisztségviselői) akadályozták.

Gömbösnek ahhoz, hogy terveit megvalósíthassa, mindenekelőtt ezeket az akadályokat kellett elhárítania. Nem rendelkezvén a radikális változtatásokhoz szükséges eszközökkel, lassú és fokozatos lépésekre kényszerült. Ezek egyik első és legfontosabb eleme volt a kormánypárt átalakítása szervezett tömegpárttá.⁸ Az ország valamennyi településén megalakították a Nemzeti Egység Pártjának helyi szervezeteit. Tagjává igyekeztek beszervezni a választójoggal rendelkezők összességét. A szervezeti felépítés, illetve a szervezetek működésének végletesen centralizált volta, valamennyi pártvezető közvetlenül Gömbös, a „Vezér” által történő kinevezése és neki tett hűségesküjük következtében a NEP valamennyi szervezeti egysége és egész tagsága a Gömbösből és néhány feltétlen hívéből álló pártvezetésnek volt alárendelve. Az utóbbiak szándékai szerint a kormánypárt nem lett volna más, mint a végrehajtó hatalom vezetését megkaparintott csoport eszköze a hatalom teljes kisajátításában, a társadalom egésze feletti uralom biztosításában. Ezt bizonyítja az is, hogy a párt helyi szervezeteinek rendszeres propagandagyűléseken kellett terjeszteniük a párt-szervezők nézeteit, elvárták tőlük, hogy mindenben a települések kezdeményező-vezető politikai erejévé váljanak, háttérbe szorítva, mi több helyettesítve a jórészt Bethlent támogató közigazgatási apparátust. Egyik legfontosabb feladatukká tették, hogy a választások során biztosítsák a párt — Gömbös által kinevezett vezetőiből, a „Vezér” személyes híveiből kiválasztott — jelöltjeinek győzelmét.⁹

Ilyen körülmények között 1935-ben a NEP új vezetése számára a választások tétje már nem csupán a kormánypárt abszolút győzelme volt. Hatalmuk biztosítása,

terveik megvalósítása szempontjából legalább ennyire fontos volt a kormánypártban és az államhatalom intézményeiben lévő politikai ellenfelek–riválisaik kiszorítása. A vázolt helyzetből következően ezt a korábbi metódussal, pusztán a közigazgatás felhasználásával nem valósíthatták meg. Érdekeik azt diktálták, hogy ne a hatalmat gyakorlók összessége pozícióinak megőrzését biztosítsák az ellenzékkel, illetve a társadalom egyes rétegeivel szemben a közigazgatási apparátus felhasználásával, hanem azt, hogy a társadalom nagyobb részét a NEP által megszervezve, ezt a tömeget eszközként használva szabaduljanak meg a közigazgatási, illetve államapparátus jelentős részétől, még hatalomban lévő riválisaiktól.

Ezek a feltételek tették egyrészt szükségessé, másrészt lehetővé Gömbösök számára, hogy a kormánypárt vidéki szervezeteinek minden részletre kiterjedő, aktív szerepet szánjanak a választási küzdelem egész folyamatában. Egyúttal azonban azt is, hogy ebbéli tevékenységüket a központ aprólékosan kidolgozott utasításainak megfelelően, a párton belüli szigorú ellenőrzés mellett végezzék. (1. sz. dokumentum)

1939-ben új és más körülmények indokolták a vidéki pártvezetők bevonását, feladataik részletes szabályozását. (3. sz. dokumentum) Gömbös halálát követően 1936 decemberében változás következett be a kormánypárt szervezésének gyakorlatában, szervezeti elveiben, a párt és a kormányzat viszonyában. Mindezek azt eredményezték, hogy halványodott a NEP tömegpárt jellege, kevésbé erőltették kezdeményező szerepét a falvak életében, s helyi szervezeteit, illetve azok vezetőit nem részesítették előnyben a közigazgatással szemben.¹⁰ Az új képviselőválasztások során mégsem tekinthettek el sokoldalú részvételüktől. Ennek legfontosabb okát abban látjuk, hogy az országgyűlési képviselők választásáról szóló 1938:XIX. törvénycikk az ország valamennyi választókerületében bevezette a titkos választást. Ezáltal megszűnt az a lehetőség, hogy a kormánypárt hatalomból adódó előnyeit és a nyílt szavazás révén szerezhető információkat kihasználva befolyásolhassa a választói magatartást. Ebben a helyzetben megnőtt a jelentősége azoknak a személyes kapcsolatoknak, melyekkel a kormánypárt helyi vezetői rendelkeztek.

Közölt dokumentumaink egyértelműen jelzik 1935-ben és 1939-ben a korabeli kormányzat (egyben a kormánypárt vezetésének) elhatározását a pártszervezetek választások során játszott szerepének növelésére. Az általunk feltárt levéltári dokumentumok¹¹ és a sajtó azonban nem tartalmaznak adatokat arra vonatkozóan, hogy az elhatározásokból mi valósult meg a gyakorlatban, a kormánypárt helyi szervezetei mennyiben feleltek meg az országos központ elvárásainak. Ez utóbbi ismeretek hiányában is úgy véljük, hogy a kormánypárt szerepével kapcsolatos új információk indokolják az 1930-as évek parlamenti választásainak értékelésével kapcsolatos állásfoglalások újragondolását, s bizonyítják a további kutatások szükségességét.

1. számú dokumentum

A NEP Országos Központjának útmutatása a szervezetek, vezetők és jelöltek részére az 1935. évi országgyűlési választásokkal kapcsolatos feladataikról

SZIGORÚAN BIZALMAS

A NEMZETI EGYSÉG PÁRTJA VÁLASZTÁSI ÚTMUTATÁSA
a vármegyi, kerületi és községi elnökségek, a központi vármegyei titkár, valamint
a Nemzeti Egység Pártjának hivatalos jelöltje részére.

Stádium Sajtóvállalat Részvénytársaság, Budapest, VI., Rózsa u. 111.

Előszó

Nemzeti életünk új *reformkorszaka küszöbén* a Vezér a nemzethez fordul, hogy országunkat védő külpolitikájához és a magyar élet fejlődését biztosító belpolitikájához a nemzet a maga bizalmával felelősségteljes, nagy munkájában egy emberként melléje álljon.

Sorsdöntő időket élünk. A kül- és belpolitikában a magyarság pattanásig feszülő erejére van szükség, hogy nemzetünk Európában azt a helyet foglalhassa el, amely ezeréves küzdelmes történelmi múltja alapján vitathatatlanul megilleti. De ezt a hatalmas erőt csak a nemzet egy célra tekintő fiainak komoly, erőteljes, hazafias összefogása biztosíthatja és csak egy vezért követve juthatunk el ahhoz a célhoz, amelynek vágya mindannyiunk lelkében él.

Az egységes nemzeti erő kialakításában, az új magyar élet nehéz, de máris felfelé ívelő útján haladó Nemzeti Egység országos szervezetére komoly és felelősségteljes munka vár, amelynek azonban bizonyosan várható eredménye minden önzetlen, cselekvő hazafiasságért és áldozatkészségért kárpoztást fog nyújtani.

A Nemzeti Egység szervezetei lelkes munkájának eredményeként a nemzetnek a most elrendelt országgyűlési képviselőválasztásokon tanubizonyoságot kell tenni arról, hogy vezérünknek a mai élet által parancsolólag követelt *reformpolitikáját* teljes bizalommal támogatja.

Minden tisztségviselőnkre most rövid ideig tartó fokozott munka vár.

Ez a munka egész férfiakat követel.

Rendíthetetlenül bízunk munkatársainkban, hogy két és félévi építőmunkában acélossá edzett erővel és a teljes sikert biztosító akarattal teljesítik kötelességüket.

Minden Munkatársamat serkentse az a meggyőződés, hogy a Nemzeti Egység országos szervezetének erejéhez fogható erő nincs az országban.

Ha Munkatársainkban volt erő és az ország lakosságában volt lelkesedés, amellyel a mindennapi élet közönyét áttörve, milliókat tudott a Nemzeti Egység zászlója mögé állítani, akkor senki nem kételkedhetik abban, hogy a nemzet egysége; akaratának és szervezeteink teljesértékű jövő életének biztosítására indított harcban fanatikus hittel és lelkesedéssel *döntő erejű győzelmet fogunk aratni.*

A Vezér bizalma, válságos időkben a nemzeti lét és jövő biztosításáért minden akadályt megdönteni tudó hite és szeretete kísérfje a Nemzeti Egység minden tiszt-ségviselőjének munkáját.

Fel tehát a nemzeti létünk jövőjét megalapozó és a felelősségteljes nemzetépítő munkát biztosító győzelmes harcra!

A Magyarok Istene segítse a Vezérnek minden munkatársát — a két és féleszten-dős lelkiismeretes téglahordó munka büszke jutalmát jelentő — teljes győzelemhez!

Szigorúan bizalmas!

A Nemzeti Egység Pártja választási útmutatása

A) Vármegyei választmány előkészítő értekezlete

Az országgyűlés feloszlata után¹² a vármegyei elnökök az Országos Elnök-séggel folytatott megbeszélés alapján *sürgősen összehívják a vármegyei előkészítő érte-kezetet*. Ezen az értekezleten a vármegyei elnök elnököl és azon résztvesznek: ott, ahol van, a vármegyei vezéri propagandamegbízott,¹³ az egyes kerületek vezéri meg-bízott elnökei és vezetői titkárai, a központi vármegyei titkár és a vármegyei admi-nisztratív titkár.¹⁴

Ez a jelölőértekezlet egyenként foglalkozik a kerületek helyzetével és az egyes kerületekben számbajöhető jelölt személyével.

Ezen a vármegyei értekezleten megbeszélük a kerületi elnökök által azonnal összehívandó *kerületi választmányok jelölő értekezletének időpontját!*

A vármegyei előkészítő értekezlet lefolyásáról felvett jegyzőkönyvet a vármegyei elnök *még aznap az Országos Központnak megküldi*.

Az itt leírt előkészítő értekezlet általános képviselőválasztásokra vonatkozik. Időközi választás esetén a vármegyei elnök természetesen csak azon kerület elnök-ségével tart megbeszélést, amelynek mandátuma megüresedett.

B) A kerületi választmány jelölőértekezlete

A vármegyei választmány előkészítő értekezlete után az egyes kerületi elnökök az ott megbeszélit időpontra *haladéktalanul* összehívják a kerületi választmány jelölőértekezletét, amelyen résztvesznek a kerületi elnök elnöklete alatt a kerülethez tartozó községek vezéri megbízott elnökei és vezető titkárai, valamint ahol van, a kerületi propagandamegbízott.

Gyakorlati indok miatt a kerületi elnöknek (ha szükséges, a vármegyei elnök, vagy az Országos Központ segítségével) gondoskodnia kell arról, hogy az a jelölt, aki a kerület szempontjából a vármegyei előkészítő értekezlet alapján elsősorban jön számításba, a kerületi választmány értekezletének közelében tartózkodjék.

A kerületi választmány értekezlete a kerületi elnök előterjesztésére a képviselőjelölés felett határoz. A határozathozatal után — amennyiben az a vármegyei elő-készítő értekezleten történt megbeszéléssel egyezik — a jelöltet meghívja az érte-kezetre, hogy az a kerület összes községeinek vezéri megbízottaival beható megbe-szélést folytathasson.

A kerületi választmány a megejtett jelölésről a jelöltnek az értekezletre való meghívásával egyidejűleg *azonnal, sürgönyileg értesíti a vármegyei elnököt és az Országos Elnökséget.*

A kerületi elnök ezután kijelöli a szervezet három tagját (azaz saját magát), vagy helyettesét (a kerületi szervezet titkárát) vagy helyettesét és a kerületi székhely közséگی szervezetének elnökét (vagy helyettesét), akik az ajánlási íveket fogják a választási biztosnak az általa megjelölt napon és órában a kerület székhelyén benyújtani. (Választójogi törv. 62. §. 8.)

Szervezetünknek ez a három tagja az ajánlóívekkel a hitelesítés kihirdetett időpontja előtt *legalább egy órával előbb legyen a helyszínen, hogy a választási biztos* először tőlük és ne az ellenjelölt embereitől vegye át az ajánlási íveket. Ők hárman írják alá a kerület összes községeire szavazóközrizenként kijelölt úgynevezett *bizalmiak*¹⁵ részére a szükséges igazolványokat is, melyeket — ha a községi elnökségek rögtön magukkal nem vihetik — kerületi elnökség (kerületi titkár) küld el az egyes községekbe a községi elnökség (vezető titkár) címére.

Az egyes községekben ezen igazolványokat *a községi elnökség (vezető titkár) láttamoztatja a törvényben előírt szavazatszedő küldöttség elnökével.* (lásd A) minta.)

Ugyancsak ezen a választmányi értekezleten a képviselőjelölttel egyetértőleg megállapítják *a programbeszédék pontos terminusait és — ezen útmutatás szerint — az egyes községre vonatkozólag a választással kapcsolatos összes teendőket.*

Az ajánlóívek szétküldésének előre elkészített tervezete alapján kijelölik egyúttal azokat a községi vezető titkárokat, akik az ajánlóívek hitelesítésének napján autóval, illetve kocsival az ajánlóíveket a kerületbe szétviszik.

A kerületi választmányi értekezleten az egyes községek elnökségei, ha van már erre vonatkozó írásbeli javaslatuk, úgy azt adják át, ellenkező esetben kijelölik és javaslatba hozzák községükből azokat, akiket a *legmegfelelőbbnek tartanak a törvényben előírt szavazatszedő küldöttségek elnöki, továbbá helyettes elnöki, valamint jegyzői és helyettes jegyzői tisztségének betöltésére* és ezeknek neveit a kerületi elnökkel közlik. A kerületi elnök ezeket a neveket haladéktalanul közli a vármegyei elnökkel.¹⁶

A szavazatszedő küldöttség elnöke és tagjai kiváló emberek legyenek, de ha csak lehet, *ne főbb tisztségviselőink, miután azoknak ezen útmutatás szerint fontos egyéb munkájuk van a választás napján is.*

A kerületi választmány értekezletén a kerületi elnök (az Országos Központtól) kézhez kapja a kerületben lévő szavazóközrizenek számát legalább kétszer meghaladó mennyiségű bizalmi igazolványt. (Lásd A) minta.) Ha a községi elnökségek a bizalmiak személyére vonatkozólag már javaslatot hoznak a kerületi jelölő választmányi ülésre, úgy a kerületi elnökség gondoskodik arról, hogy a bizalmiak igazolványai még a kerületi jelölő választmányi ülés tartama alatt kiállítottassanak, hogy a községi elnökségek azt magukkal vihessék.

Amennyiben községi szervezeteink a kerületi választmány jelölőértekezletén ilyen javaslatot még nem tudna tenni, akkor az igazolványok kitöltéséről és a községekbe való szállításáról a kerületi elnökség (kerületi titkár) gondoskodik.

C) Kerületi elnökség választási teendői

A kerületi elnökség a vármegyei választmány előkészítő értekezletén megbeszélte időpontra azonnal összehívja a kerületi választmányt. Az értekezleten a kerületi elnök elnököl.

A községi elnökséggel egyetemben gondoskodik arról, hogy az egyes községekben a szavazatszedő küldöttségek elnökei azok legyenek, akiket az egyes községi elnökök a kerületi választmány jelölődülésén javaslatba hoznak.

Állandó érintkezést tart fenn a képviselőjelölttel, valamint az egyes községek elnökségeivel.

A képviselőjelölttel együtt pontos tervet készít a járásbírósnál lepecsételt ajánlóíveknek a községekbe való szétviteléről. (Útmutatásul lásd térképet!)

Az egész kerületet útvonalak szerint úgy osztják be, hogy az útvonal végén fekvő község vezető titkára — akinek az ajánlóíveket a kerületi elnök, illetve a kerületi titkár, vagy a képviselőjelölt a járásbírószágon átadja —, a közbeeső községekben az ajánlóíveket tartalmazó megcímezett borítékokat a szervezetek elnökségének a megbeszélthelyen leadhassa.

A képviselőjelölt az Országos Központtól kapja meg az ajánlóíveket olyan mennyiségben, hogy abból a kerület minden 40 választójára egy darab álljon rendelkezésre.¹⁷ Megkapja továbbá az ajánlóívek szétküldésére szolgáló borítékokat is, valamint egy kimutatást, amelyen fel van tüntetve, hogy melyik község borítékába hány ajánlóívet kell betenni. Ezeket a borítékokat kerületi elnökségünk (kerületi titkár) előre címezza meg. A borítékon fel kell tüntetni azt is, hogy hány ajánlóívet kell a borítékba tenni.

A kerületi elnök a képviselőjelölttel és a kerületi titkárral együtt az ajánlások megkezdésének napján (ez az a nap, amikor a vármegyei központi választmány összeül a választás napjának megállapítása céljából) már *reggel 1/2 8 órakor megjelenik a járásbírószágon elnöki hivatalában*, hogy a járásbírószágon elnök legelőször az ő ajánlóíveket írja alá. A hitelesített ajánlóíveket azután a kerületi titkár azonnal a megcímezett borítékokba helyezi.

Fent jelzett módon szétosztott és becsomagolt ajánlóíveket a kerületi titkár a járásbírószágon előtt várakozó községi titkároknak autóval, kocsival történő azonnali továbbítás végett átadja.

Amennyiben a kijelölt útvonalon a legtávolabbi község vezető titkára, vagy ennek a községi szervezetnek más megbízható titkára váratlan akadály következtében a járásbírószágon nem jelenne meg, úgy a képviselőjelölt, a kerületi elnök és vezető titkár gondoskodik arról, hogy vagy ők maguk, vagy a járásbírószágon székhelyén lévő szervezet egyik megbízható tagja autóval azon az útvonalon fekvő községekbe az ajánlóíveket eljuttassa.

A képviselőjelölt és kerületi elnökség a községi szervezetek elnökségét az ajánlóívek szétküldésének módjáról és időpontjáról jó előre értesítsék, hogy a községi elnökség a választmány összes tagjával és a választmányi tagok mellé beosztott ifjúsági tagokkal együtt a meghatározott helyen és időpontban várja a járásbírószágtól érkező és az ajánlóíveket hozó megbízottat. (Lásd térképet.)

D) A községi választmányi előkészítő értekezlete.

A kerületi jelölő választmányi ülésről hazatérve, a községi elnök azonnal összehívja a községi választmányt, melynek először bejelenti, hogy a kerületi választmány határozatilag kit kért fel a jelöltség vállalására, majd tudomására adja egyrészt a szervezet alelnökeinek, hogy a választás ideje alatt feladatuk az egyes szavazókörizetek vezetése, másrészt közli, hogy a választmányi tagok teendője a rájuk bízott választók ajánlási aláírásainak összegyűjtésére és — amennyiben a választás nem lesz egyhangú¹⁸ — a szavazóknak a szavazás helyére való vezetése lesz. (A községi elnökség az Országos Központtól kap ív papírokat, az ajánláshoz szükséges tintaceru-zát stb.)

Amennyiben már a kerületi választmányi ülésen nem történt volna a bizalmiak személyére vonatkozólag megállapodás, úgy ezen a községi választmányi ülésen *minden szavazókörizetre kijelölik a bizalmiakat, az összekötőket¹⁹ és azonossági tanúkat.*²⁰ A községi vezető titkár a bizalmiak neveit feljegyzi és azonnal elküldi a kerületi titkár címére.

Ha ezt a választási útmutatást a községi elnökség már a kerületi választmányi ülés előtt megkapja, úgy a szavazatszedő küldöttség elnökének és tagjainak, valamint a bizalmiak személyére vonatkozólag a községi elnök és titkár előre megállapodik és a kerületi választmányi ülésre már erre vonatkozó írásbeli javaslatukat viszik magukkal.

A bizalmiak kijelölésénél figyelemmel kell lenni arra, hogy a bizalminak egy, az egész szervezetet áttekintő, intelligens embernek kell lennie, aki a szavazás egész menetét a legéberebb figyelemmel kíséri és a szavazóhelyiségben történt minden cselekményről az összekötők útján pontosan tájékoztatja a községi elnökséget.

A községi elnök ugyancsak az előkészítő értekezleten kijelöl négy választópolgárt, akik a választókerületi jelölőértekezleten megállapított és az illető községben tartandó gyűléseink kérelmét fogják az illetékes hatóságnál benyújtani. (Önmagát, a vezető titkárt és két alelnököt, vagy választmányi tagot.)

A községi választmányi előkészítő értekezletén a községi elnök minden tisztségviselőnek elmagyarázza a választás ideje alatti teendőit, majd felszólítja az összes körzetvezető alelnököket, körzeti titkárokat és választmányi tagokat, hogy *másnap reggel 1/2 9 órakor* a szervezet irodájában, vagy más megjelölt helyiségben okvetlenül jelenjenek meg, ahol a vezető titkár átveszi a futártól az ajánlóíveket és a választmányi tagoknak egyenként kiosztja.

Az átvétel után a választmányi tagok *azonnal* megkezdik a számukra kijelölt területen — lelkes szorgalommal — az aláírások gyűjtését.

A községi elnökség gondoskodik arról, hogy ha az ajánlóívek megérkezése — a vármegyei központi választmány hosszabb tanácskozása, vagy a lepecsételés lassúsága, vagy más ok miatt — késik, a választmányi tagoknak enni- és innivaló álljon rendelkezésére.

A községi elnökség gondoskodik, hogy az egész választási időszak alatt minden gyűlésre alkalmas helyiség és a járási főszolgabírónál minden fontosabb időpont saját gyűléseink számára azonnal le legyen foglalva.

A községi elnök minden választmányi tag mellé — ha az már előbb nem történt volna meg — az ifjúsági csoport²¹ egy tagját, vagy ha ifjúsági csoport nincs, a Nemzeti Egység szervezetének egy ifjú tagját osztja be, mint segédszervezőt.

E) A községi elnök választási teendői.

A községi elnök résztvesz a kerületi választmány ülésén, ahol a képviselőjelöltnek a községről részletes információt ad.

Ugyanakkor tudomására hozza a képviselőjelöltnek a községben található *személyszállításra alkalmas összes bérelhető járművek jegyzékét*, amelyeket a képviselőjelölt (lajstromos szavazás esetén a kerületi, vagy vármegyei elnök) *a szavazás napjára azonnal lefoglal.*

A községi elnök a választási időszak alatt az összes tisztségeket betöltők munkájának pontos teljesítése felett őrködik és ott, ahol arra szükség mutatkozik, a munkáját rendesen elintézni nem tudó, vagy nem akaró tag helyett — a titkárok és az alelnökök meghallgatása után — azonnal mást jelöl ki.

A község választópolgárságát érintő kérdésekben a községi elnök a kerületi elnökkel lép érintkezésbe, aki viszont a vármegyei elnökkel (főispánnal) tart fenn állandó összeköttetést.

Fontos és sürgős esetekben a kerületi elnökség az Országos Központtal közvetlenül is érintkezik.

A községi elnök a képviselőjelölt programbeszédei alkalmával gondoskodik alkalmas helyről, vagy helyiségről és intézkedik, hogy a gyűlés közönsége között szervezetünk tagjai a programbeszéden teljes számmal megjelenjenek, az alelnökök és választmányi tagok vezetése alatt, akik ügyelnek arra, hogy a gyűlés lefolyása minél lelkesebb hangulatban történjék.

A képviselőjelöltet a programbeszédre elkíséri, a választópolgároknak bemutatja és beajánlja.

A képviselőjelölttel a község tekintélyesebb hangadó választópolgárait meglátogatja.

A községi szervezet elnöke először az előkészítő értekezletre, másodszer az ajánlóívek kibocsátása napján a kerület elnökségével és képviselőjelölttel előre megbeszélt időre és helyre (ahol van, ott a Nemzeti Egység szervezete helyiségébe) összehívja az összes választmányi tagokat és a hozzájuk beosztott ifjúsági tagokat, hogy amikor a községi vezető titkár a járásbírószágtól visszaérkezik, együtt találja a választmányi tagokat.

A községi szervezet elnöke az így összehívott minden választmányi tagnak az Országos Központtól kapott 2–2 kis tintaceruzát ad át, hogy amikor az ajánlóívek megérkeznek, az ajánlások gyűjtése azonnal a legnagyobb erővel és rendszerességgel megkezdődhessék.

Az összegyűjtött, aláírt ajánlóíveket a községi vezető titkárral együtt *az ajánlások benyújtását megelőző nap délelőttjén a kerület székhelyére beviszik és ott a kerületi elnöknek átadják.*

A szavazás napján a szervezet irodájában tartózkodik és ellenőrzi az ott folyó munkát. Megjelenik mindenütt, ahol személyes megjelenésére szükség van.

A községi elnökség gondoskodik arról, hogy a hivatalos szavazatszedő küldöttségek elnöki tisztségére olyan alkalmas egyének jelöltessenek, akik szervezetünkben tisztséget, ha csak lehetséges, nem töltenek be, de szervezetünknek lelkes, odaadó tagjai.

F) A községi vezető titkár választási teendői

A községi vezető titkár résztvesz a kerületi jelölő és a községi előkészítő választmányi ülésen.

A választási időszak alatt állandóan községének irodájában tartózkodik, ahol az összes adminisztratív teendőket ellenőrzi.

Amennyiben a képviselőjelölt és a kerületi elnök úgy döntenek, hogy a községi vezető titkárnak az ajánlóívekért a járásbírószék székelyére be kell mennie, abban az esetben a vezető titkár már reggel 1/2 8 órakor kocsival, vagy autóval a járásbírószék előtt várakozik. Amint a kerületi titkártól az ajánlóíveket átvette, azonnal útnak indul és az átvett külön-külön borítékba tett és megcímezett ajánlóíveket az útjába eső és az ívekre már várakozó községi szervezetek elnökségének (vezető titkárainak) egymásután leadja. Saját községébe érve, a már ott is együttlévő választmányi tagoknak fejenként két tintaceruzával együtt a megfelelő számú ajánlóívet átadja és az átadást *az előre elkészített névsorban feljegyzi.*

Ha a képviselőjelölt és kerületi elnök döntése szerint más község titkára, vagy külön futár hozza az ajánlóíveket, akkor a vezető titkár az elnökkel, alelnökökkel, körzeti titkárokkal és választmányi tagokkal és a beosztott ifjúsági tagokkal együtt már fél 9 órakor a községi szervezet helyiségében várja az ajánlóívek érkezését. *Az átvett ajánlóíveket egy előre elkészített névsor alapján átadja a választmányi tagoknak és az átadást a névsorban azonnal megjelöli.*

A községi vezető titkár az ajánlások gyűjtése idején *egész nap az irodában tartózkodik, ahol a körzeti titkárral együtt a választói névjegyzéken megjelöli a választmányi tagok által behozott ajánlóíveken aláírt választókat.*

Gondoskodik arról, hogy az összes ajánlási ívek minden rovata a névjegyzék alapján kitöltessék.

Gondoskodik arról is, hogy mindazokhoz, akik az ajánlóívet az első felszólításra nem írták alá (ha erős ellenzéki is), egy megfelelő választmányi tag, a körzeti titkár, vagy az alelnök elmenjen.

Az összegyűjtött, aláírt ajánlóíveket a községi elnökkel együtt *az ajánlások benyújtását megelőző nap délelőttjén a kerület székelyére beviszi* és ott a kerületi elnöknek elismervény ellenében átadja.

Ezután a szavazás befejezéséig ismét az irodában tartózkodik.

Úgy a községi elnök, mint a vezető titkár gondoskodik arról, hogy a képviselőjelöltünkre kedvező ajánlás eredménye a választópolgárságnak minél szélesebb rétegben tudomásul adassék.

A körzeti titkárral együtt jóelőre elkészítik — a szavazás napjára — a választóknak csoportonkénti szavazási sorrendjét,²² reggel 8 órától kezdődőleg (8, 1/4 9, 1/2 9, 3/4 9 stb.). (Lásd D) mintát.)

Az így megállapított sorrendet legalább két héttel a választás napja előtt a választmányi tagoknak tudomására hozzák és *munkaívkre feltűnően látható módon, piros ceruzával ráírják*, hogy a választmányi tagoknak idejük legyen a csoportjukba tartozó minden választóval azt a pontos negyedórát közölni, amikor a csoport szavazása történik. Ez az időbeosztás csak azért történik, hogy ott, ahol sok a szavazó, ne kelljen egyes csoportoknak sokáig várakozniuk.

Fontos, hogy a reggeli órákban a mi szavazóink minél nagyobb számban leszavazzanak, mert a reggeli eredmény befolyásolja a későbbi szavazást.

A vezető titkár a szavazás napján reggeltől kezdve az irodában tartózkodik, ahol ellenőrzi és segíti a körzeti titkárokat az alább leírt teendőikben és vezeti a „Szavazatmegosztási ív”-et (Lásd C) minta.).

A szavazást megelőző napon az urnabizalmiaknak²³ kiosztja az Országos Központtól kapott „Leszavaztak” című nyomtatványt és pedig minden 40 választóra egy nyomtatványt. (Lásd F) minta.)

G) A körzeti titkár választási teendői

A vezető titkár irányítása mellett a körzeti titkárok az egész választási időszak alatt a választási irodában tartózkodnak, ahol szavazóközönségenként felosztott munkakörükben külön egy-egy íróasztalnál dolgoznak, a választmányi tagok munkáját ellenőrzik.

Városokban, külön körzeti irodák felállítása esetén, minden körzeti titkár a saját körzeti irodájában tartózkodik. A körzeti irodák telefontal legyenek összekötve a városi irodával, ahol a vezető titkár dolgozik.

A körzeti titkár résztvesz abban a munkában, amire fenn a vezető titkárrel kapcsolatban utalás történt.

A választási időszak elején azonnal kiegészíti az összes munkatveket fejrovatát, a mellékelt minta szerint (lásd E) minta).

Elkészíti a nála lévő munkatveken az előrelátható ajánlási és szavazási eredménystatisztikát és annak alapján hívja fel az alelnök és választmányi tagok figyelmét azokra, akik a választás szempontjából még bizonytalanok és akikkel ezért fokozottabban kell foglalkoznia.

A körzeti titkár a nála lévő munkatven a nevek mellé a biztos, a bizonytalan és ellenpárti jeleket rávezeti, hogy mindenkor lássa, mely szavazókkal kell többet foglalkozni.

A kerületi titkár által megküldött, kitöltött és aláírt, névre szóló bizalmi igazolványokat a körzeti titkár láttamoztatja a szavazatszedő küldöttség elnökével (Lásd A) minta.).

Az ajánlások gyűjtése idején a választmányi tagok által hozott, jórészt aláírt ajánlóíveket összegyűjti és a vezető titkárnak átadja. Lehetőleg annyi ajánlóív álljon rendelkezésre, hogy nemcsak a jórész aláírt, hanem a kisebb számú aláírással ellátott íveket is esténként beszédhesse és új íveket adhasson.²⁴ Amennyiben azonban nincs felesleges új ív, a részben aláírt ajánlóívekről csak feljegyzéseket készít a nála lévő választói névjegyzékben és munkaív-másolaton. A körzeti titkár a beszédett ajánlóíveket, minden rovatukat kitöltvén — a választási biztos munkájának megkönnyítésére, a választói névjegyzék sorszámát minden aláíráshoz odaírva — a vezető titkárnak adja át, aki azokat elzárva tartja.

A szavazás napján kora reggeltől kezdve az irodában tartózkodik, ahol az összekötők útján a bizalmiaktól kapott „Leszavaztak” íve alapján átvezeti a leszavazottakat a nála lévő választói névjegyzékbe. Ugyancsak hozzá viszik be a választmányi tagok a leszavazottokról a munkatvet. Így a munkatveket a választói névjegyzék bejegyzései

alapján ellenőrzi és amennyiben eltérés van, arra a választmányi tagot azonnal figyelmezteti, aki ennek megfelelően eljár. Ugyancsak tájékoztatja a bizalmiak jegyzéke alapján az alelnököt is, hogy az a maga részéről is megtehesse a szükséges intézkedéseket.

A körzeti titkár jelentése alapján a vezető titkár gondoskodik arról, hogy a szavazásnak jelöltünkre *kedvező* részleteredményei minden órában — törvényes formák között — a választóknak megfelelő módon tudomásukra hozassanak.

Az Országos Központ által küldött „Ellenőrző-összesítő íven” (Lásd D) minta), amelyen a szavazatgyűjtő választmányi tag neve, lakása és a szavazás időpontja van feltüntetve, a körzeti titkár állandóan ellenőrzi a szavazás menetét és ha a szavazatgyűjtő választmányi tag a szavazás *időpontja után fél óra múlva nem hozná be a munkatvét*, akkor összekötő, vagy más segéderő igénybevetelével azonnal tisztázza a késlekedés okát, megteszi a megfelelő intézkedést és végszükségben új embert állít a helyére.

Általában a körzeti titkárnak minden percben tiszta képet kell nyújtani a szavazás állásáról és az egész szervezet működéséről, ezért az összekötők révén a szavazóhelyiséggel állandóan érintkezik.

Ott, ahol külön körzeti iroda van, a körzeti titkár állandó telefon stb. összekötést tart fenn a község (város) központi irodájával, ahol a vezető titkár a különböző eredményeket azonnal összesíti, hogy minden percben tiszta képet tudjon adni a választás (szavazás stb.) állásáról.

H) A körzetvezető alelnök választási teendői.

Az alelnök a választmányi taggal együtt felkeresi mindazon választópolgárokat, akik az alelnök, körzeti titkár, vagy a választmányi tag véleménye szerint jelöltünk szempontjából bizonytalanok. Ezen kb. egy heti munka után tehát az alelnöknek tiszta képet kell kapni arról, hogy a körzetében kik lesznek a biztos, kik a valószínű és kik az ellenpárti szavazók. A körzetvezetőség (alelnök — körzeti titkár) a választókról állandóan helyzetképet adó kimutatást vezet.

A választmányi tagokat legalább egyszer, de szükség esetén több ízben is meglátogatja.

Megkapja a községi vezető titkártól a vezetése alá tartozó választmányi tagok munkaívének másolatát, melyen a nevek mellé a biztos, a bizonytalan és ellenpárti jeleket rávezeti, hogy mindenkor lássa, mely szavazókkal kell többet foglalkozni. (Lásd E) minta)

Hetenként legalább egyszer értesíti körzetének helyzetéről a községi elnököt, közölve vele azok neveit, kiknél sem a választmányi tag, sem ő nem tudott eredményt elérni.

Másodízben egy nappal az ajánlási ívek kibocsátása előtt hívja össze a választmányi tagokat, akiket felszólít, hogy minden egyéni elfoglaltságot félretéve, másnap *pontosan* abban az időben legyenek benn az irodában, amikor a községi vezető titkár az ajánlóívekkel a járásbíróasztaltól megérkezik (kb. délelőtt 1/2 9 óra). *Felszólítja a választmányi tagokat, hogy az ajánlási ívek aláírásával aznap és ameddig az ajánlások*

gyűjtése tart, minden nap délben és este az irodában neki és a körzeti titkárnak tegyenek jelentést.

Az ajánlási ívek szétosztása után mindaddig *teljes erejével folytatja* ellenőrzési munkáját, míg lehetőleg az összes választópolgárok alá nincsenek írva. *Az összes ajánlóívek aláírásának lehetőleg 5–6 óra alatt kell megtörténni.*

Az alelnökök a választmányi tagokkal együtt menjenek el az ellenpárti programbeszédre, azok esetleges hatását gyengíteni és okvetlenül jöjjenek el saját gyűlésünkre *a hangulatot fokozni.*

A választás napján az alelnök a szavazás megkezdése előtt egy órával (tehát 7 órakor) ellenőrzi, hogy a szavazóurnánál a két bizalmi, az azonossági tanú és két összekötő helyén van-e, úgyszintén, hogy az irodában a másik két összekötő rendelkezésre áll-e és ha nem, azonnal intézkedik.

Ezután az irodában tartózkodik és ellenőrzi, hogy a választmányi tagok a megjelölt órában pontosan és teljes számban felvezették-e a hozzájuk tartozó szavazókat az urnához. Amennyiben akár időbeli, akár számbeli hiányt tapasztal, azonnal felkeresi az illető választmányi tagot és a szükséges intézkedéseket megteszi.

Ha a választmányi tag a választást előkészítő munkában, vagy a választás napján bármely oknál fogva nem tudná munkáját tökéletesen elvégezni (baleset, stb.), az alelnök a körzeti titkárral egyetértésben azonnal egy megfelelő egyént állít a helyére.

Az alelnök szavazáskor ügyeljen arra, hogy elsősorban a legtávolabb lakókat kell leszavaztatni, illetőleg a járművek elsősorban ezek szállítására álljanak rendelkezésre.

1) A választmányi tag választási teendői

Minden választmányi tag tartozik az alelnök és körzeti titkár rendelkezéseit végrehajtani.

A községi választmány előkészítő értekezlete után közvetlenül megtartott első tanácskozáson az alelnökkel és körzeti titkárral a választási időszak alatt követendő irányelveket beszél meg. Az első értekezlettől kezdve *állandóan foglalkozik* a munkaívén feltüntetett választókkal. Ha munkájában bármi akadályozná, arról az alelnöknek azonnal jelentést tesz.

A választmányi tag munkaívén, a választók meglátogatása után jelölje meg, hogy ki vehető biztosra és ki ellenpárti érzelmű. A bizonytalanok jelzés nélkül maradnak mindaddig, míg határozott választ nem adnak.

Az időközben ígéretet tevőkkel — amennyiben a szervezetnek még nem tagjai — a belépési nyilatkozatot azonnal aláírhatja.

Legalább minden második nap keresse fel az alelnököt és tudassa vele azok nevét, akikhez az alelnöknek magának kell elmenni a szavazat biztosítása érdekében.

A második értekezleten az alelnök és a körzeti titkár közlik a választmányi tagokkal azt a pontos időt, amikor másnap a községi vezető titkár a járásbírósról az ajánlási ívekkel az irodába megérkezik és amikor nekik is jelen kell lenniök, hogy az ajánlóíveket és tintaceruzákat átvegyék.

Amennyiben előzőleg meg nem történt volna, alelnök és körzeti titkár ezen az értekezleten közlik azt is, hogy a szavazás napján az egyes választmányi tagok mely

negyedórában fogják a csoportjukba tartozó választókat a választási urnához felvezetni. Ezt az időpontot a körzeti titkár a választmányi tag munkaívére is felírja.

Másnap, mikor a községi vezető titkár a járásbírósról az ajánlási ívekkel megérkezik, az összes választmányi tagok, akik akkorra már pontosan megjelentek az irodában, átveszik a vezető titkártól az *ajánlási íveket* az aláíráshoz szükséges *tintaceruzákat és azonnal megkezdik az ajánlások gyűjtését.*

Legfőbb törekvése legyen a választmányi tagnak, hogy a csoportjába tartozó választók az ajánlási íveket 5–6 óra alatt aláírják. Az ajánlási ívek aláírásakor közlik egyúttal a csoportjukba tartozó választókkal ismét a szavazás negyedóráját, amikor is a szavazók a választmányi tag által meghatározott helyen (pl. választmányi tag lakása, körzeti, vagy központi iroda udvara) gyülekeznek, ahonnan a felvezetés történik.

A választmányi tag kivétel nélkül minden választóval kísérelje meg az ajánlási ív aláírását.

Az ajánlási ívet az átvétel estéjén és azt követőleg minden nap délben és este az irodában az alelnöknek és körzeti titkárnak be kell mutatni. Ha az ajánlási ívet nem írta még mindenki alá, aki a munkaívén szerepel, de azon már tekintélyes számú aláírás van, a választmányi tag új ívet kap, melyen tovább dolgozik.

A választás napján, amint a hozzája tartozó csoportot elvezette és leszavaztatta, munkaívével az irodában a körzeti titkárnál jelentkezik, ahol átadja munkaívét, megjelölve rajta azokat, akik leszavaztak. Ezután megvárja, míg a körzeti titkár az összehasonlítást elvégzi és ha szükség mutatkozik, az elmaradt szavazókat felkeresi és a szavazóurnához felvezeti.

Úgy az előkészítő munkában, mint pedig a választás napján, ha bármikor rendellenességet tapasztalna, vagy bármi más akadály merülne fel, amit önmaga nem tud elintézni, azonnal közölje ezt az alelnökkel, vagy a körzeti titkárral.

Úgy az ajánlások gyűjtésének napjaiban, mint a választás napján minden hír és jelentés az irodában adandó le.

J) Urnabizalmiak

Minden szavazóhelyiségben az urnánál jelöltünk részéről két, igazolvánnyal ellátott urnabizalmi foglal helyet, kiknek igazolványát a szavazatszedő küldöttség elnöke láttaozza.

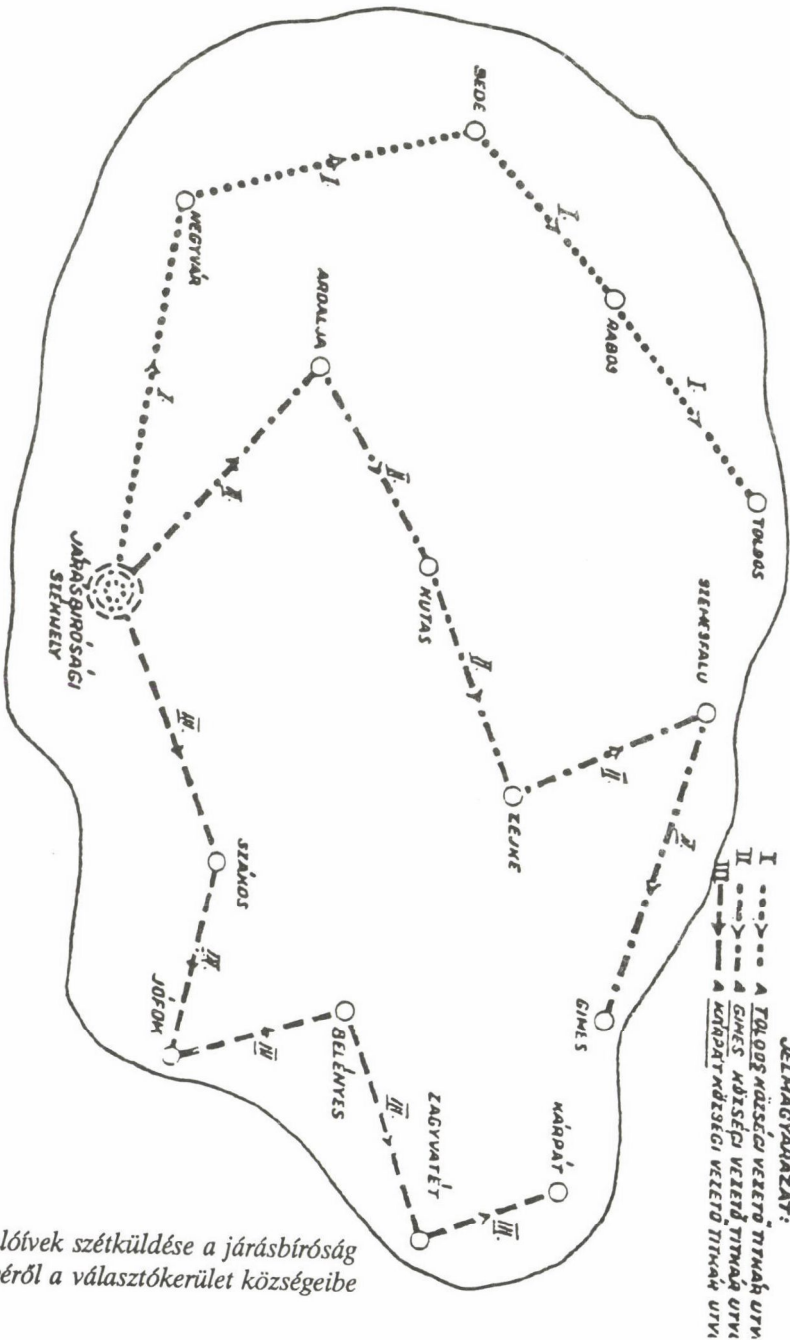
Amikor az egyes községekben az illető szavazatszedő küldöttség elnöke a bizalmiak igazolványát láttaozza, a bizalmiak azonnal bejelentik a kijelölt azonossági tanút (szavazóközrzenként egy) és az összekötőket (szavazóközrzenként négy), akiknek részére azután a bizalmiak a szükséges igazolványt is kiállítják.

Munkakörük:

A szavazásnál bennünket érintő minden sérelem ellen azonnal tiltakoznak és ha szükség van rá, összekötőjük révén az irodát értesítik.

A szavazás napján a bizalmiak a választás megkezdése előtt fél órával jelenjenek meg a szavazóhelyiségben, hogy a körzetvezető alelnök őket helyükön találja.

A bizalmiak a körzeti titkártól elegendő számban előre elkészített vonalozott papírt kapnak (lásd: „Leszavaztak” című D) mintát), melynek rovatait a szavazás

Az ajánlólevelek szétküldése a járásbíróóság székhelyéről a választókerület községeibe

A) Minta.1935.

IGAZOLVÁNY.

..... úr
pártbizalmi részére.

1..... 2..... 3.....
*X. Y. Nemzeti Egység Párti képviselőjelölt ajánlóleveit benyújtó
választópolgárok.*

.....
a szavazatszedő küldöttség elnöke.

B. Minta.1935.

IGAZOLVÁNY.

..... úr
összekötő megbízott, — azonosság tanu részére.

1..... 2.....
X. Y. Nemzeti Egység Párti képviselőjelölt bizalmi egyénei.

C) Minta.**Szavazاتمegoszlási ív.**

A szavazatok állásáról.

(Vezeti a vezető titkár.)

Jelöltek:

Időpont	Bárány Jenő szavazatot kapott	Karsay Béla szavazatot kapott	Joó Elemér szavazatot kapott
Reggel 9 óra			
10 óra			
11 óra			
Dél 12 óra			
1 óra			
2 óra			
3 óra			
4 óra			
5 óra			
6 óra			
7 óra			
8 óra			
9 óra			
Este 10 óra			

D) Minfa.

Ellenőrző-összesítő ív

(előre kitölti községi vezető, illetve községi titkár)

Szavazategyűjtő választmányi tag		Szavazás időpontja	Megjegyzés
n e v e	l a k á s a		

E) Minfa.

Munkaív száma: 12.

MUNKAI V.

ABCNY község (város és városrész. III. számú szavazóközrte.

Pártbelleység: Ceglédi-utca 17.
 Alelnök: Mérés Pál földbirtokos, Sugár-út 16.
 Községi titkár: Nagy Vilmos tímító, Sugár-út 20.
 Választmányi tag: Sedró Mihály földm., Templom-u. 581.

Sorszám	Névgy. szer. szám	N é v és foglalkozás	Éves juttatás	Utca, házszám	Munkaív száma		Megjegyzés
					1. sz.	2. sz.	
1	54	Dusa Józsefné özv.	1893	Templom-u. 491	1.1.	2	b.
2	74	Fejes Erzsébet	1892	492	1.2.	3	b.
3	75	Fejes Ilona	1885	492	1.7.	8	b.
4	76	Fejes Istvánné	1853	492	1.9.	62	b.
5	174	Kövér János	1871	494	1.10.	90	e.
6	173	Kövér Jánosné	1887	494	1.10.	92	e.
7	214	Popper Dezső	1876	500	1.15.	108	b.
8	215	Popper Dezsőné	1878	500	1.20.	120	b.
9	213	Popper Dániel	1904	500	1.5.	419	b.
10	431	Kis Beátné	1873	492	1.10.	3-0	?
11	199	Bus István	1896	493			?
12	208	Bus Istvánné	1876	493			?
13	211	Honéczy Pál	1892	Leikesz lak.	1.29.	109	b.
14	93	Honéczy Pálné	1894	" "	1.29.	83	b.
15	14	Nagy Jánosné özv.	1886	Templom-u. 488	1.23.	85	?
16	281	Krizsán Pál	1883	489	1.10.	215	b.
17	101	Krizsán Pálné	1883	489	1.10.	140	b.
18	282	Ledniczky Lajos	1900	490	1.8.	241	b.
19	181	Kovács Ödön	1901	490	1.27.	150	?
20	182	Ledniczky Gábor	1879	490	1.27.	151	b.

A megjegyzés rovatban vezetett jelzések:

- b. — bizonyon jelöltünkre szavazó.
- ? — Bizonytalan, hogy kire szavaz.
- e. — Ellenpárti szavazó.

Leszavaztak:

(Bizalmiak állítják ki a szavazó-urnánál)

Szavazó neve	Lakása	Születési éve	Névjegyzéki száma	Kire szavazott

alkalmával pontosan kitöltik. Ezeket az íveket, amint egyik megtelik, az összekötők az irodába viszik.

Az urnabizalmiak egymást felváltva, a szavazás egész ideje alatt állandóan szolgálatot teljesítenek.

K) Azonossági tanúk

Minden körzetben egy, igazolvánnyal ellátott azonossági tanú foglal helyet az urnánál, ki olyan hozzánk tartozó szavazót igazol, akinek az adatai esetleg tévesen vannak a választói névjegyzékbe felvéve. A szavazás napján a választás megkezdése előtt egy fél órával jelenjen meg a szavazóhelyiségben, hogy a körzetvezető alelnök őt helyén találja.

Az azonossági tanú a választás előtti napon *egy választói névjegyzéket kap a községi vezető titkártól*, melyben piros ceruzával megjelöli azokat, akik a mi jelöltünkre szavaztak és kékkel az ellenpárti szavazókat. Az azonossági tanút ebben a munkájában az urnabizalmiak segítik, esetleg rövid időre fel is váltják.

L) Összekötő.

Minden szavazókörzetben legalább négy összekötő, lehetőleg biciklivel, teljesíti a hírszolgálatot a szavazóhelyiség és az iroda között és a körzetvezető alelnök, vagy az irodavezető körzeti titkár rendelkezéseit teljesíti. *Két összekötő a szavazás megkezdése előtt fél órával a szavazóhelyiségben, a másik kettő pedig ugyanakkor az irodában helyezkedik el.*

Minden olyan intézkedés, mely ebben a választási útmutatásban nyíltszavazásos kerületekre vonatkozik, a titkos rendszer szerint választó kerületekben természetesen elmarad.

Kelt Budapesten, 1935.

vitéz *Marton Béla* s. k.
országos ügyvezető főtitkár

A választási teendők időbeli sorrendje.

1. Vármegyei elnök összehívja a vármegyei választmányt.
- 2/a. A kerületi elnökség összehívja a kerületi választmány jelölő értekezletét.
- b) A kerületi elnökség a jelölésről sürgönyértesítést küld a vármegyei elnöknek és az Országos Központnak.
- c) A kerületi elnök kijelöli a szervezet 3 tagját, akik az ajánlásokat benyújtják.
- d) A programbeszédék terminusainak stb. megbeszélése.
- e) Bizalmiak igazolványának kiállítása és aláírása.
- f) A községi elnökök közlik a szavazatszedő küldöttség elnöki tisztségére legalkalmasabb személyek neveit.
- g) Tervezet az ajánlóívek szétküldésére vonatkozólag.
3. A községi elnökök összehívják a községi választmányokat.
- 3/a. A községi elnökségek a jelölt plakátjait kiragasztatják.
4. Jelölt és kerületi elnökség kiállítják az ajánlóívek fejrovatát.
5. A központi választmány ülésének napján a kerületi elnökség, jelölt és futárok 1/2 8 órakor a járásbírótság előtt várnak.
6. Ajánlóívek hitelesítése.
7. A hitelesített ajánlóívek szétküldése.
8. A községi szervezetek választmányi tagjai meghatározott helyen várják az ajánlóíveket és utána azonnal megkezdik az aláírások gyűjtését.
9. A képviselőjelölt programbeszédői.
10. Az aláírt ajánlóívek összegyűjtése két nappal a beadás előtt.
11. A községi elnökségek az aláírt ajánlóíveket a benyújtást megelőző nap délelőttjén a kerületi elnökségnek beviszik.
12. A kerületi elnökség az összegyűjtött, *aláírt ajánlóíveket a képviselőjelölt hitelesített elfogadó nyilatkozatával együtt a választási biztosnak benyújtja.*
13. A községi vezető titkár és körzeti titkárok az egyes szavazócsoportok szavazási időpontjáról tervezetet készítenek és a választmányi tagokkal közlik.
14. A választmányi tagok a választókkal közlik, hogy a szavazás napjának mely órájában szavaznak le.
15. A szavazás napja:
 - a) *A községi elnök* a többi tisztségviselő munkáját állandóan ellenőrzi.
 - b) *Alelnök* ellenőrzi, hogy az egyes választmányi tagok a rájuk bízott csoportot szavazásra felvezették-e, akadályoztatás esetén helyettesről gondoskodik.
 - c) *A községi vezető titkár* a választás előtti napon az urnabizalmiaknak kiosztja a „Leszavaztak” című nyomtatványt (40 választóra egyet) és a szavazás napján reggeltől kezdve az irodában tartózkodik, segít a körzeti titkároknak és vezeti a szavazatmegoszlási ívet.
16. *A körzeti titkár* a választás napján a leszavazottakról a választói névjegyzékben megjelölt bizalmiak jelentése alapján az alelnököt állandóan tájékoztatja, az összekötők útján a szavazás helyével állandó érintkezésben van.

17. *A választmányi tagok* a tervezet szerinti időben, az előzőleg egy helyre gyűjtött csoportjaikat a szavazásra felvezetik. Utána munkaíveket a körzeti titkárnak leadják.
18. *Az urnabizalmiak* a szavazásnál a sérelmek ellen tiltakoznak és összekötőjük révén a körzeti titkárt értesítik. Vezetik a „Leszavaztak” című ívet. Azonossági tanuk a szavazás napján a községi vezető titkártól kapott a választói névjegyzéken piros ceruzával a reánk, — kék ceruzával az ellenpárti szavazókat jelölik meg.
19. *Összekötők* biciklivel hírszolgálatot teljesítenek a szavazóhelyiség és az iroda között.

Nyomtatvány, Stádium Sajtóvállalat Részvénytársaság, Bp. 1935.

2. számú dokumentum

A NEP Országos Központjának tájékoztatója a párt képviselőjelöltjeinek feladatairól az 1935. évi országgyűlési választások során.

Szigorúan bizalmas!

A képviselőjelölt teendői

1. A hivatalos jelölt az Országos Központtól megkapja a kerületre vonatkozó összes adatokat, a szükséges útmutatásokat és nyomtatványokat, melyeknek ellenértékét az Országos Központban egyenlíti ki.

2. Azonnal érintkezésbe lép a vármegyei elnökkel (főispán), akitől a kerületre vonatkozólag általános tájékoztatást kap és a vármegyei elnök közbejöttével, a kerületi elnökkel és titkárral megbeszéli a kerületi jelölt választmányi értekezlet összehívásának időpontját és velük együtt azonnal elkészíti a kerület összes községeire vonatkozó gyűléstervezetet.

3. A kerületi elnöknél és titkárnál érdeklődik azon községi elnökök és vezető titkárok személye iránt, akik kerületi elnökségünk véleménye szerint az ő jelölése ellen esetleg észrevételeket tehetnek és ezekkel lehetőleg még a kerületi választmány jelölt értekezlete előtt azonnal érintkezésbe lép, hogy őket a maga jelöltségének megnyerje.

4. Előre megtudja a vármegyei elnöktől a választás napját, amely a 10. pont miatt fontos.

5. A képviselőjelölt a kerületi választmány értekezletének helyén, annak összehívása időpontjában megjelenik és a kerületi választmány *jelölt határozata után* — a választmány által történt meghívásra — a választmány értekezletén résztvesz és a kerület összes községeinek vezéri megbízottaival beható megbeszélést folytat a választási útmutatás szerinti további teendőkről. (Az előre elkészített gyűléstervezet jóváhagyása, vagy módosítása stb. stb.)

A kerületi elnökséggel együtt gondoskodik továbbá arról is, hogy a jelölés megajtásáról úgy az Országos Központ, mint a vármegyei elnökség azonnal sürgönyértesítést kapjon.

6. A képviselőjelölt a kerületi elnökkel (titkárral) és az egyes községek elnökeivel, valamint titkáraival állandó összeköttetést tart fenn és velük a kerületre, valamint annak egyes községeire vonatkozó minden kérdést megbeszél.

7. Gondoskodik arról, hogy választási plakátjaiból úgy a kerületi jelölt értekezlet után azonnal, mint a választás előtti napon is megfelelő mennyiség álljon minden község rendelkezésére. A plakátokat a jelölt a kerületi elnökséggel egyetértőleg valamelyik helyi nyomdában készítteti el.

A plakát, szalagplakát a következő felírással: „Éljen X. Y. a Nemzeti Egység Pártja hivatalos képviselőjelöltje.” (Jól bevált módszer enyves mésszel és méteres betűkkel rossz deszkafalakra — azaz olyan helyekre, melyeken a felírásért a tulajdonos nem fog neheztelni — a jelölt nevét felírni, mely munkát kora hajnalban, mikor senki sem jár az utcán, kőművesekkel kell elvégeztetni.)

8. Ott, ahol a választás lajstromos, a képviselőjelölt felsorolt teendői áthárulnak a kerületi elnökre és titkárra.

9. A képviselőjelölt az Országos Központban kapott ajánlóívet a 10. pontban említett helyre viszi.

10. Az ajánlások aláírásának megkezdése napján (ez az a nap, amikor a vármegyei központi választmány összeül a választás napjának megállapítása céljából) a kerületi elnökkel és titkárral *reggel 1/2 8 órakor megjelenik a járásbírószágon* és annak ellenére, hogy a részére szükséges ajánlóívek már birtokában vannak (lásd 9. pont), a járásbírószágon kapható ajánlóívek nagy részét is elsőknek megvásárolja²⁵ és gondoskodik arról, hogy mialatt a járásbíró azokat az ajánlóíveket, amelyeket a jelölt az országos központtól kapott, minél gyorsabb ütemben hitelesíti, azalatt a járásbírószágon most vásárolt ajánlóívek fejrovatait vagy maga a jelölt, vagy egy megbízottja azonnal kitöltse úgy, hogy ez utóbbi ívek hitelesítése az előbb benyújtottak hitelesítése után azonnal folytatólagosan történjék.

Ezután segítségére van a kerületi elnökségnek az ajánlóívek szétküldésében.

A járásbírószágon lévő ajánlóívek nagy részének megvásárlására és azoknak folytatólagos hitelesítésére azért van szükség, mert ez a pár órai előny megfelelő szervezettséggel és erővel kihasználva döntő jelentőségű lehet.

11. Az Országos Központtól kapott ajánlóívek fejrovatait a képviselőjelölt egy-két nappal a járásbírószági hitelesítés előtt *pontosan az előírás szerint tölti ki*.

12. Állandóan járja a községeket és úgy az ajánlási munkát, mint a választási munkát minden erejével segíti.

13. Különös gondot fordítson a képviselőjelölt arra, hogy miután programbeszédeit a kerület községeiben megtartotta, a községi elnök, illetve vezető titkár kíséretében személyesen látogassa meg mindazokat a választókat, akiknek állásfoglalása a maguk társadalmi rétegében súlyllyal bír.

14. A kerületi elnökség a községi elnökségek által, az egyes szavazatszedő küldöttségek elnökeinek és tagjainak személyére vonatkozó javaslatait azonnal a vármegyei elnök tudomására hozza. *A képviselőjelölt pedig a javaslatba hozott személyek neveit azonnal az arra illetékesekkel is közli* és azok megbízatását szorgalmazza.

15. Lefoglalja, ha módjában van az egész időre, de legalább is a választás napjára a kerületben bérelhető személyszállításra alkalmas összes járműveket, amelyekre vonatkozólag a községi elnökségek tesznek előterjesztést.

16. Az ajánlóíveket benyújtó kerületi elnöknek és társainak az ajánlóívekhez csatolniuk kell a képviselőjelöltnek egy, a községi előjáróság által hitelesített nyilatkozatát, amely szerint a kerület képviselőjelöltségét elfogadja.

Nyomtatvány, Baranya Megyei Levéltár, NEP iratok, NEP 1934–1935.

3. számú dokumentum

A MÉP Országos Központjának útmutatása a helyi szervezetek vezetői számára az 1939. évi országgyűlési választásokkal kapcsolatos feladataikról

MAGYAR ÉLET PÁRTJA

Választási útmutatás a községi pártvezetők, községi titkárok, körzetvezetők és körzeti titkárok részére.²⁶

Minden eredmény, így a választás eredménye is elsősorban a szervezetek munkájától függ. Az országos központ a községi szervezetek munkájának megkönnyítése és az eredmény fokozására a teendőket az alábbiakban állította össze.

A községi pártvezetőt és a községi titkárt a kerületvezető jelölőértekezletre fogja meghívni.

A községi pártvezető a kerületi jelölőértekezletre szóló meghívó kézhezvétele után értesíti a községi titkárt a jelölőértekezlet helyéről és idejéről. Együttesen megállapodnak az értekezletre való indulásról és azonnal intézkednek (híradóosztagparancsnok, ifjúsági tagozat parancsnok), hogy *visszaérkezésük után előre megállapított időben* a körzetvezető (körzetvezetők), körzeti titkár (körzeti titkárok), híradó-osztagparancsnok, csoportvezetők, az ifjúsági tagozat parancsnoka, a szervezők és amennyiben a számuk az ötvenet nem haladja meg, a tizedesek tanácskozásra jöjjenek össze. (Ahol a tizedesek nagy számuknál fogva közös értekezletre nem hívhatók össze, a szervezők kötelesek közölni a tizedesekkel az értekezleten kapott utasításokat.)

A kerületi értekezleten a községi pártvezető a kerület vezetőségét részletesen tájékoztatja községéről.

A jelölőértekezletről hazatérve, a már összehívott körzetvezetőkkel, titkárokkal, csoportvezetőkkel, híradóosztag és ifjúsági tagozat parancsnokával, a szervezőkkel és tizedesekkel értekezletet tart, melyen közli:

1. a választás időpontját,
2. az egyéni választókerület jelöltjének nevét és felolvassa a jelölőértekezleten kapott törvényszerinti tájékoztató nyilatkozatát (67. §) (a zárójelben közölt számok a választási törvény idevonatkozó paragrafuszámaikat tüntetik fel).
3. a lajstromos választókerület jelöltjeinek nevét és tájékoztató nyilatkozatukat,
4. részletesen megmagyarázza a megjelenteknek az egyéni választókerület és lajstromos választókerület közötti különbséget és a szavazás módját,
5. ha a szervezetnek állandó párthelyisége nem volna, az értekezleten megállapodik a vezetőség a választási harc idejére felállítandó állandó párthelyiségre vonat-

közöleg és beosztják a tisztikart úgy, hogy a párhelyiségben ügyelet állandóan legyen. A párhelyiséget a rendőrhatalóságnál azonnal be kell jelenteni.

6. Kiosztja a tisztikar tagjai között „A tizedesek választási teendői és a választójogi törvény legfontosabb rendelkezései” c. útmutatást²⁷ és pedig annyi példányban, hogy a tizedeseket is beleértve, minden tisztségviselőnek jusson egy példány.
7. A községi pártvezető (ahol körzetenként van értekezlet, a körzetvezető) meggyőződik arról, hogy az összes szervezők és tizedesek megjelentek-e az értekezleten. A szükséges személyi kiegészítéseket azonnal foganatosítani kell.
8. Kijelöli a községi értekezlet azokat a választókat, akiknek a bal alsó sarokban „A” betűvel megjelölt ajánlási íveket kell aláírniuk és pedig külön az egyéni íveket aláírók személyét és külön a lajstromos kerületi íveket aláírók személyét. Az ajánlók legalább fele részének olyan választónak kell lennie, aki életének 30. évét már betöltötte.²⁸ Ezeket a kijelölt választókat előre megállapított időben a községi előljárásságra kell felhívni, hogy ott az ajánlási íveket aláírják és aláírásukat a községi előljárásság hitelesíthesse.²⁹ A községi pártvezető figyelmezteti a tisztségviselőket, hogy a „A” jelzésű ajánlási íveken kívül lehetőleg minden választóval alá kell iratni az ajánlási íveket és pedig mindazok a választók, akiknek idejük van, a községi előljárásság előtt írják alá az ajánlási íveket, azokat a választókat pedig, akik egyéb elfoglaltságuk miatt az előljárássághoz nem tudnak felmenni, tisztikarunk (tizedesek, stb.) az ajánlási ívekkel keressék fel a lakásukon és írassák alá velük az ajánlási ívet. Ezeket az aláírásokat azonban nem kell az előljárássággal hitelesíttetni.³⁰

Az aláírásokból a községi szervezet bizonyos tájékozódást nyerhet a szavazás várható alakulására vonatkozólag is. Gondoskodni kell a községi szervezetnek, hogy a választóközönség az aláírások végleges számáról megfelelő tájékoztatást nyerjen.

Az aláírt ajánlási íveket a községi vezetőség gyűjtse össze és legalább egy nappal az ajánlások beadásának határideje előtt okvetlenül küldje a kerületvezetőhöz. A kerületvezető azokat az ajánlási íveket, amelyeket a választási biztoshoz nem nyújtanak be, a községi szervezetnek vissza fogja küldeni, hogy a választás napján a szervezet tájékozódva legyen arról, kik írták alá az ajánlási íveket. Az ajánlási ívekről a tizedesek nyilvántartásában meg lehet jelölni azoknak a neveit, akik az ajánlási íveket aláírták.

9. A községi pártvezető a jelölő értekezletről esetleg már magával hozott falragaszok, röpiratok, hírlapok szétosztásáról és kiragasztásáról gondoskodik.
10. A községi pártvezető a községi előljárásságnak is tudomására hozza a jelölt, illetőleg jelöltek neveit.
11. Gondoskodni kell arról, hogy a községi pártvezető a kerület vezetőjével telefon útján összeköttetésben legyen.
12. Tájékozódni kell az ellenpárti jelöltekről és az ellenpártok munkájáról.
13. A községi pártvezető felkéri a körzetvezetőket és körzeti titkárokat, hogy körzetük szervezőit és tizedeseit az első tíz napban kétnaponként, azután naponként értekezletre hívják össze. Az értekezletre a tizedesek nyilvántartási íveket mindig hozzák magukkal és a naponként végzett munkájukról a körzetvezetőt tájékoztassák. Ezekben az értekezleteken tájékozódást kell szerezni a köz-

ségben kialakult hangulatról, tehát az ellenpártok helyzetéről is. Ismételten fel kell hívni munkatársainkat arra, hogy a választókat többízben keressék fel. Politikai híveinket meggyőződésükben erősítsék meg, az ellenpárti gondolkodásúakat pedig igyekezzenek meggyőzni. A szervezők és tizedesek hívják fel a választók figyelmét az erőpróbára és arra, hogy lelkesedésre, kitartásra, párt-hűségre van szükség, hogy pártunk győzelmet arasson és ezáltal munkáját, a szebb magyar jövődöt kiépíthesse. A körzetvezető, illetve a körzeti titkár a jelentések alapján nyilvántartást készít pártunk híveiről, az ingadozókról és ellenpártiakról.

14. A községi pártvezető megállapodik a községi titkárral, csoportvezetőkkel és a híradó osztag parancsnokkal, hogy felváltva részt vesznek az egyes körzetek értekezletén. Ezenkívül kívánatos, hogy a községi pártvezető esténként más és más helyen kisebb összejöveteleket tartson.
15. A községi pártvezető és községi titkár már az első napokban keresse fel az egyes egyesületek és testületek vezetőit. Ismertesse a jelöltek személyét és állapodjék meg a vezetőséggel, hogy a jelöltet (jelölteket) bemutatás céljából mikor kísérje el az egyesületbe vagy testületbe. Kérje fel a vezetőséget, hogy a megállapított időpontban választmányi ülést vagy taggyűlést hívanak össze.
16. A községi titkár névsort állít össze azokról a személyekről, akiket a jelöltnek a községi pártvezetővel együtt fel kell keresnie.
17. A községi pártvezető a községi titkárral együtt a programbeszéd megtartásához szükséges pártgyűlés kérvényét elkészíti és azt négy választópolgárral aláírattja. *Ilyen kérvényt négy példányban kell a gyűlés napjának kitöltése és a felszólalók megjelölése nélkül a választókerület vezetőjéhez beküldeni.* Fontos, hogy a választás előtt az utolsó gyűlést mi tartsuk. A választás napját megelőző hetedik naptól kezdve nem szabad pártgyűlést tartani (70. §), de választmányi ülések tarthatók. Lehetőleg szavazóközrözetenként álljon megfelelő helyiség rendelkezésre, de ezt a helyiséget, mint már említettük, a rendörhatóságnál be kell jelenteni.
18. Az „A” jelzésű ajánlási íveket az aláírások hitelesítése után a választókerület vezetőjének, esetleg megbízottjának kell átadni.
19. A programbeszéd idejét az ifjúsági tagozat és híradóoszttag útján falragaszokon, de mindenesetre dobszóval és a tizedesek révén üzenet útján is többízben közhírré kell tenni.
20. A híradóoszttag és ifjúsági tagozat parancsnokával együtt gondoskodni kell arról, hogy gyűléseink nyugodt lefolyása biztosítva legyen. Tilos zászlót kitűzni, választási felvonulást tartani.
21. A községi pártvezető naponta tájékozódjék a helyzetről, személyesen és a körzetvezetők, csoportvezetők, híradóoszttag és ifjúsági tagozat parancsnoka útján. A községi titkár, a körzetvezetők, illetőleg körzeti titkárok jelentése alapján naponként készítsen rövid helyzetjelentést. A kétes, ingadozó választókat más szervezővel kell felkerestetni. A községi pártvezető a kerület vezetőjét naponként tájékoztatja a helyzetről.

22. A községi pártvezető a jelölt megérkezésekor gondoskodik megfelelő fogadtatásról és a gyűlés színhelyének megfelelő előkészítéséről (emelvény, asztal, szék, víz, pohár, stb.). A gyűlésen a jelöltet (jelölteket) a választóknak a községi pártvezető mutatja be. Az ifjúsági tagozat és a híradóosztag rendezett alakulatban jelennek meg. A szervezők és tizedesek gyűléseinken feltétlenül legyenek jelen.
23. A községi és körzeti titkárok gondoskodjanak arról, hogy a „*Tizedesek nyilvántartása választókról*” című nyomtatványban³¹ a választók névjegyzéki sorszáma pontosan be legyen vezetve. Meg kell győződni arról, hogy a szavazóigazolványokat minden választó megkapta-e. Az igazolvány hiánya a szavazásnak nem lehet akadálya (65. §). Ügyelni kell arra, hogy párhíveink okvetlenül lesza-
vazzanak.
- A kerületvezetőnek naponként kell helyzetjelentést adni. Igen sürgős esetben a községi pártvezető a vármegyei elnökhöz vagy az országos központhoz is adhat jelentést.
- Össze kell írni az öreg és beteg választókat és gondoskodni kell arról, hogy ezek meghatározott időben a szavazóhelyiséghez, valamint onnan hazaszállíttassanak. Megállapítandó a szükséges járművek száma, valamint az is, hogy hány bérelhető jármű van a községben. Erről a kerületvezetőnek sürgősen jelentést kell tenni. Kijelölendő az a személy, aki a választás napján a járművek felett rendelkezik. Ezzel a kocsi igénybevételét meg kell beszélni, hogy a kocsi használása az egyes körzeti beosztásokkal összhangban történjen.
- A naponkénti értekezleten a napi események eredménye, a szomszédos községek kedvező hírei, fontos nyilatkozatok megtárgyalandók. Az ellenpártok által terjesztett hírek cáfolásáról gondoskodjunk. Az értekezleteket lehetőleg ne tart-
suk korcsmákban vagy vendéglőkben.
- Pártgyűlések mindig nyilvános helyen legyenek. Gondoskodni kell arról, hogy ellenpárti falragaszokról, hirdetésekről, röpiratokról kellő időben tudomást szerezzünk. Az ellenpárti gyűlések lefolyásáról, azokon elhangzottakról a kerület vezetőjét tájékoztatni kell, hogy az ellenpárti érvek és kijelentések válasz nélkül ne maradjanak.
- Jelöltjeink nevét enyves mésszel vagy olajfestékkel kerítésekre, hidakra, járdákra ki kell írni. A házakat kíméljük. Gondoskodni kell arról, hogy a plakátharcban ne maradjunk alul. A plakátszükségletet a kerületvezetőtől igényeljük.
- Panaszok és kérelmek röviden felveendők és a kerületvezetőhöz azonnal továbbítandók. Ellenpárti agitációt kifejtő személyek neveit a kerületvezetőhöz kell jelenteni.
- A választási bizottság elnöke a szavazólapok szövegét a választókerület minden szavazóköreben falragaszok útján közzéteszi (93. §). Erről megfelelő másolatokat készítve, a szervezők és tizedesek útján a választókat a szavazás módjáról kell felvilágosítani.
- Ha idő van rá, a szavazólapok mintáját a vármegyei elnök is megküldi a szervezeteknek.
- A választás előtti héten minden körzetben naponként tartandó értekezlet, amelyen a szavazás módja, a csoportképzés, a pártiroda vezetése, a bizalmiak és összekötők feladatai elismétlendők.

Gondoskodni kell arról, hogy a nem tilalmas területen, de mégis a szavazóhelyiség közelében megbízottaink álljanak, akik a hozzájuk forduló választóknak felvilágosítást tudnak adni.³²

24. A községi pártvezető a községi titkárral együtt kijelöli az egyes szavazatszedő küldöttséghez a bizalmi egyéneket (kettő vagy három).

Ha bizalmi egyén nem annak a szavazókörmek névjegyzékébe felvett választó, amelyben a szavazás történik, közokirattal kell igazolni, hogy a választókerület érvényes névjegyzékébe fel van véve (66. §). *A bizalmi egyének részére igazolványt az ajánlást átnyújtói állítanak ki és ezt a szavazatszedő küldöttség elnöke láttamozza.*

Kijelöli körzetenként a külön megbízottakat (összekötőket) és egy azonossági tanut. A külön megbízottak részére igazolványt a bizalmi egyének állítanak ki és ezt a szavazatszedő küldöttség elnöke láttamozza. A bizalmi egyének nevét a választókerület vezetőjével idejekorán tudatni kell. Az azonossági tanut a szavazatszedő küldöttség elnökénél kell bejelenteni, aki az azonossági tanut igazolvánnyal látja el.³³

A bizalmi egyéneket, külön megbízottakat és azonossági tanukat tisztségükről kellő időben értesíteni kell.

A bizalmi egyének lehetőleg gyorsan író választók legyenek. Feladatuk az, hogy a választás lefolyását ellenőrizzék és a választás napján a szavazatszedő küldöttség előtt megjelent választók nevét és névjegyzéki sorszámát — külön a lajstromost és külön az egyénit — feljegyezzék és időnként az összekötők útján feljegyzéseiket a pártirodának megküldjék. Részükre papírról és írónról gondoskodni kell.

A bizalmiak, külön megbízottak és azonossági tanuk a választás napján legkésőbbben reggel 7 óra 30 perckor jelenjenek meg a szavazóhelyiségnél.

25. A szervezőkkel és tizedesekkel az általuk elért eredmények alapján a választókat kisebb csoportokba kell beosztani és megállapodni abban, hogy az egyes csoportok milyen időpontban jelenjenek meg a szavazóhelyiségben (8 óra, 8 óra 15 perc stb.). A csoportok ne legyenek nagyok, mert egy-egy szervező vagy tizedes három–négy szavazónál többet, meghatározott időre nem tudna összegyűjteni. Sok apró csoport a fontos. Így a torlódás a szavazóhelyiségben elkerülhető, a leszavazottakról pedig kimutatásunk pontos lesz. A szervezők és tizedesek nyilvántartási ívükön a leszavazottakat jelölik meg és ívükkel időnként a pártirodában jelenjenek meg és ott bejegyzéseik helyességét ellenőrzik.

A szavazatszedő küldöttségi elnök — a szavazás megkezdése előtt — az ottlévő bizalmi egyének jelenlétében — megvizsgálva a hivatalos szavazólapokat és borítékokat tartalmazó csomagok sértetlenségét — a csomagokat felbontja.

A szavazatszedő küldöttség elnöke miután — az ottlévő bizalmi egyének jelenlétében — meggyőződött arról, hogy az asztalra helyezett urna üres, annak fedőlapját lezárja és ennek kulcsát őrizetbe veszi. A bizalmi egyének az urnát lepecsételhetik (103. §).

A szavazatszedő küldöttség elnöke a szavazólapok két-két példányát — a szavazás megkezdése előtt — a bizalmi egyének rendelkezésére bocsátja (104. §).

- A bizalmi egyének a szavazóhelyiségben akként helyezkedjenek el, hogy a szavazatszedő küldöttség szavazási rovatos íveikbe, nem különben a visszautasítottak és kifogásoltak jegyzékébe történő bejegyzéseket ellenőrizhessék (97. §).
- A bizalmi egyének a választás törvényszerűségét ellenőrzik és e feladatuk keretében az elnök engedélyével röviden felszólalhatnak, a szavazás befejezésével pedig észrevételeiknek a jegyzőkönyvhöz csatolását kívánhatják. E kívánság teljesítése nem tagadható meg.
- A bizalmi egyének és a külön megbízottak kötelesek a szavazatszedő küldöttség elnökének a rend fenntartása érdekében adott utasításait szigorúan megtartani, ellenkező esetben megbízásukat az elnök megvonhatja (66. §).
- Ha a bizalmiak és összekötők kellő időben és megfelelően értesítik a pártirodát a leszavazottakról, úgy a szavazás menetéről állandóan tájékoztatva leszünk és a még le nem szavazottakat felszólíthatjuk, hogy a szavazóhelyiségben jelenjenek meg. Fokozottan hangsúlyozzuk, hogy lehetőleg minden szavazókörben külön iroda legyen a választás napján és a körzetvezető, valamint a körzeti titkár vezessék az irodát. Az egyes szavazókörök választóiról egy-egy nagyméretű külön lapon táblázatot kell készíteni. A táblázat magában foglalja a névjegyzéki sorszámot, a választó nevét és lakását, valamint egy megjegyzési rovatot. A megjegyzési rovatba már előzőleg be kell írni, hogy a választó tagja-e szervezetnek. Egy lapon elfér a szavazókörzet minden választója. Így az áttekintés gyorsabb, jobb és a leszavazottak neve gyorsabban áthúzható, mintha névjegyzékkel dolgoznánk.
- A körzetvezető és körzeti titkár a szervezőkkel és tizedesekkel együttesen ellenőrzik a leszavazottakat és a le nem szavazottaknak a szavazóhelyiségbe való viteléről együttesen gondoskodjanak.
- A szavazás befejezése után a szavazatszedő küldöttség elnöke a küldöttség többi tagjának és a bizalmi egyéneknek jelenlétében az urnát felnyitja, a lezárt borítékokat az urnából kiveszi, felbontatlanul megszámlálja és a szavazásról vezetett rovatos ívek alapján a leszavazott választók számával egybeveti. Ha ez a szám a borítékok számával ismételt megszámlálás után sem egyezik, ezt a körülményt jegyzőkönyvbe veszi.
- Az előző bekezdésben megszabott eljárás után a szavazatszedő küldöttség elnöke minden borítékot egyenként felbont, kiveszi belőle a szavazólapot és hangosan kijelenti, hogy a szavazat melyik képviselőjelöltre, illetőleg lajstromra esett és a szavazólapot felmutatja. A szavazólapot a szavazatszedő küldöttség tagjai és a bizalmi egyének megtekinthetik.
- Érvénytelen és a szavazás eredményének megállapításánál nem vehető számba a szavazat:
1. ha a szavazólapot ismertetőjellel ellátott borítékban vagy nem a hivatalos borítékban adták le;
 2. ha a szavazásra nem a hivatalos szavazólapot használják;
 3. ha a szavazólap az elnöki jelzésen kívül más ismertetőjellel van ellátva;
 4. ha a szavazólapon egy képviselőjelölt, illetőleg lajstrom sincs, vagy egynél több képviselőjelölt, illetve lajstrom van megjelölve;

5. ha a szavazólapon a keresztjel olyan helyre van téve, amelynek alapján nem állapítható meg, hogy a választó melyik képviselőjelöltre, illetőleg lajstromra szavazott;

6. ha a szavazólap feltételt vagy más korlátozást tartalmaz;

7. ha ugyanegy borítékban több szavazólap találtatott és azokon különböző képviselőjelöltek, illetőleg lajstromok vannak megjelölve;

8. ha a szavazólap és boríték vagy valamelyik nincs elnöki névjegyzéssel (kézjeggyel) és betűvel ellátva, vagy a szavazólapra és a hozzátartozó borítékra vezetett elnöki névjegyzék és betű nem egyeződ.

Ugyanegy borítékba helyezett több szavazólap akkor, ha valamennyin ugyanaz a képviselőjelölt, illetőleg lajstrom van megjelölve, egy szavazatnak számít.

A szavazatok érvényessége tekintetében a szavazatszedő küldöttség tagjai és a bizalmi egyének a szavazat feljegyzése előtt kifogást tehetnek.

Az előbbi bekezdés értelmében tett kifogások felett, valamint általában a szavazatok érvényessége kérdésében a szavazatszedő küldöttség elnöke dönt.

Azokat a szavazólapokat, amelyek érvényessége tekintetében kifogást emeltek, úgyszintén azokat, amelyeket a szavazatszedő küldöttség elnöke a maga hatáskörében érvénytelené nyilvánított, külön kell választani és folyószámokkal ellátni. A szavazási jegyzőkönyvben röviden meg kell említeni az okot, amely miatt a szavazólapot a szavazatszedő küldöttség elnöke érvényesnek vagy érvénytelennek nyilvánította. Ha a határozatra a boríték szabálytalansága szolgál okul, a szavazólaphoz a borítékot is csatolni kell.

A szavazatszedő küldöttség elnöke az előző bekezdésben említett szavazólapokat és borítékokat, valamint a többi szavazólapot és borítékot is papírosba csomagolja és lepecsételi. A szavazatszedő küldöttség tagjai és a bizalmi egyének szintén alkalmazhatnak pecsétet.

Az előző bekezdések rendelkezései a lajstromos és egyéni kerületi együttes választásnál is irányadók azzal a kiegészítéssel, hogy az urna felnyitása után előbb külön kell választani és külön kell csoportosítani a kétféle szavazólapokat, illetőleg borítékokat és a további eljárást a szavazólapoknak két csoportjába elkülönítve, egymásután kell lefolytatni (110. §).

A szavazási jegyzőkönyv aláírása után a szavazatszedő küldöttség elnöke az iratokat személyesen vagy hatósági közeg útján haladéktalanul a választási bizottsághoz beszállítja. Minden párt részéről két bizalmi egyén jogosult a szállítmányt kísérni (112. §).

Ha a szavazást valamely okból félbe kellene szakítani, az urnát az elnök lepecsételi. A bizalmi egyének szintén alkalmazhatnak pecsétet (119. §).

26. A 126. § szerint a választás érvénytelen, ha a képviselő, illetőleg a pótképviselő a választás kitűzésétől a választás befejezéséig terjedő időben a gyülekezeten, nyilvánosan, szóval vagy nyomtatvány, irat terjesztése, vagy közszemlére kiállításával magán- vagy közvagyonnak ingyenes felosztásával ámitott, ha ilyen cselekményt más személy a képviselő, illetőleg a pótképviselő tudtával és beleegyezésével követett el. Ha ilyen kijelentések elhangzásáról tudomást szer-

zünk, a tanukkal jegyzőkönyvet vegyünk fel és az elhangzott kijelentést pontosan rögzítsük le.

A vármegyei elnökség a kerületi szervezetnek megküldi a bizalmi egyének, valamint a külön megbízottak (összekötők) igazolványát. Az előbbit az ajánlási ívek benyújtóinak, az utóbbit a bizalmiaknak kell aláírniok és a szavazatszedő küldöttség elnöknek kell láttamoznia.

Hasonlóképpen küldünk a szervezeteknek kérvényürlapokat, amelyeknek kitöltésével és beadásával szervezeteink gyűlésengedélyt kérhetnek.

Felkérjük összes tisztségviselőinket, hogy ezen az útmutatáson kívül „A tizedesek választási teendői és a választójogi törvény legfontosabb rendelkezései” című nyomtatványt is alaposan tanulmányozzák át.

A Magyar Élet Pártja
Országos Központja

Felelős kiadó: Papp Sándor.

Stádium Sajtóvállalat Rt., Budapest, V., Honvéd u. 10.

Felelős: Györy Aladár igazgató.

Nyomtatvány

JEGYZETEK

¹ Csak néhány fontosabb példát említve: Magyarország története 1918–1919, 1919–1945, Főszerkesztő: Ránki György, Szerkesztők: Hajdu Tibor, Tilkovszky Loránt, Akadémiai Kiadó, Bp. 1976. 451–456., 544–550., 628–631., 710–712., 992–994., *Romsics Ignác*: Ellenforradalom és konszolidáció, Gondolat, Bp. 1982., 166–173., 199–205., *Márkus László*: A Károlyi Gyula-kormány bel- és külpolitikája, Akadémiai Kiadó, Bp. 1968. 70–83., *Kónya Sándor*: Gömbös kísérlete totális fasiszta diktatúra megteremtésére, Akadémiai Kiadó, Bp. 1968. 155–168., *Sipos Péter*: Imrédy Béla és a Magyar Megújulás Pártja, Akadémiai Kiadó, Bp. 1970. (*Sipos*: 1970.) 111–123., *Farkas Gábor*: Politikai viszonyok Fejér megyében 1919–1945., Akadémiai Kiadó, Bp. 1980. 184–192., 238–248., *Lackó Miklós*: Nyilasok, nemzetiszocialisták 1935–1944., Kossuth, Bp. 1966. 157–183., *Gergely Jenő*: A keresztényszocializmus Magyarországon 1924–1944., Typovent Kiadó, Bp. 1993., 34–37., 45–48., 104–109., 155–160. *Pintér István*: A Szociáldemokrata Párt története 1933–1944., Kossuth, Bp. 1980. 45–53., 198–205.

² Lásd pl. *Ránki György*: Az 1939-es budapesti választások, in: *Ránki*: Mozgásterek, kényszerpályák. Válogatott tanulmányok, Magvető, Bp. 1983. 385–423., *Sipos Péter* – *Szier Miklós* – *Vida István*: Változások a kormánypárt parlamenti képviseletének összetételében 1931–1939, Századok 1967. 3–4. sz. 602–620.

³ Magyarország XX. századi választási atlasza. Parlamenti képviselőválasztások 1920–1990. Tanulmányok, Szerkesztette: Földes György, Hubai László, Politikátörténeti Alapítvány, Bp. 1994. (Parlamenti képviselőválasztások. 1920–1990.)

⁴ Lásd pl. *Pamlényi Ervin*: A Horthy-korszak választási visszaélései, Hazafias Népfrent Országos Titkársága, Bp. 1958.

⁵ Az endrődi csendőrsortűz 1935. Tudományos emlékülés az endrődi csendőrsortűz 40. évfordulója alkalmából, Szerk.: Orbán Sándor és Szakács Kálmán, Bp. 1975.

⁶ *Romsics Ignác*: Bethlen István. Politikai életrajz, Magyarságkutató Intézet, Bp. 1991., 148., A fasiszta rendszer kiéptítése és a népnomor Magyarországon 1921–1924., Szerk.: Nemes Dezső, Szikra, Bp. 1956. 304–307.

⁷ *Kónya Sándor*: i. m., *Vonyó József*: Diktatúra – olasz mintára. A Gömbös-csoport az államról a harmincas évek első felében, Valóság 1988. 1. sz. 66–76.

⁸ *Kónya Sándor*: i. m. 7–47., 89–94., *Vonyó József*: A Nemzeti Egység Pártja szervezésének első dokumentumai (1932. december – 1933. január), Századok 1984. 4. sz. 784–793., (*Vonyó*: 1984.), *Vonyó József*: Ziele und Methoden bei der Organisierung der Nationalen Einheitspartei in Ungarn 1932–1936, in: Specimina Nova Univ. Quinqueecclesiensis 1985. Pécs, 1986. Pars secunda 17–39. *Sipos Péter*: Őrségváltás szavazócédulákkal – 1935. in: Parlamenti képviselőválasztások 1920–1990. 150–151.

⁹ *Vonyó*: 1984. Századok 1984. 4. sz. 784–831. A NEP szervezeti felépítése, a vezetők hierarchiája és feladatköre önmagában is jelzi: Gömbösék egyrészt tudomásul vették, hogy az általuk tervezett — a parlamentarizmust negligálni akaró — hatalmi rendszer kiépítése csak a parlamenti választásokon elért abszolút többség révén valósítható meg. Másrészt: a párt szervezeteit és tagságát e célnak megfelelően szervezték. Erre utal, hogy a vármegyéken és a községeken (városokon) belül a választások szervezeti kereteihez igazodva alakították ki a NEP szervezeti egységeit, illetve jelölték ki vezetőit (*választókerületi választmány, elnökvezető titkár, szavazóköri elnök* kinevezett alelnökök és körzeti titkárok).

Az alábbiakban röviden ismertetjük a NEP szervezeti szintjeit, tisztségviselőit és feladataikat, melyek az 1. sz. dokumentumban meghatározott feladatok értelmezéséhez is eligazítást adnak.

1. *Vármegyei választmány*

Feladata: A megyei elnök tanácsadó testületeként valamennyi, a megye területén működő szervezet munkájának összehangolása, irányítása.

Tagjai: vármegyei elnök, adminisztratív titkár, központi vármegyei titkár, a párt vármegyében megválasztott képviselői ill. a megyében élő felsőházi tagjai, a választókerületi elnökök és titkárok.

Vármegyei elnök (a vármegye főispánja)

A vármegyei szervezet irányítója. A választókerületi elnökökről és titkárokról személyi törzskönyvet vezetett, melyben működésükről rendszeresen feljegyzéseket készített.

Vármegyei adminisztratív titkár (gyakran a főispáni titkár)

A vármegyei szervezet adminisztratív feladatait látta el: nyilvántartások vezetése, a községi és választókerületi vezetők jelentéseinek megőrzése, összegezése.

Központi vármegyei titkárok

A NEP fizetett alkalmazottai voltak, akik közvetlenül az országos elnökségnek voltak alárendelve, az országos ügyvezető főtitkár utasításai alapján végezték munkájukat. Feladatuk volt a megye területén működő pártszervek (megyei, választókerületi, községi/városi) és vezetőik munkájának rendszeres ellenőrzése és irányítása, tapasztalataikról feljegyzések készítése és jelentések küldése az Országos Központ részére.

2. *Választókerületi választmány*

Feladatai: A választókerületi elnök tanácsadó testületeként a kerületben működő szervezetek munkájának összehangolása, segítése.

Tagjai: választókerületi elnök, választókerületi titkár, a községi szervezetek elnökei és vezető titkárai.

Választókerületi elnök

A választókerületi szervezet irányítójaként személyi törzskönyvet vezetett a választókerületben működő községi szervezetek valamennyi vezetőjéről, melyben működésüket is minősítenie kellett.

Választókerületi titkár

A választókerületi szervezet adminisztratív feladatait végezte, havonta összesítette a községi vezető titkárok jelentéseit.

3. *Községi (városi) pártszervezet*

Feladata volt, hogy a település „*polgárságát a nemzeti egység és szervezethez szükségeségének átérzésére buzdítsa, helyes irányba vezesse és nevelje, választáskor pedig a fegyelmezett szervezethez birtokában győzelemre vigye.*” Kötelessége volt saját bevételeiből központi fekvésű, jól berendezett (íróasztal, szekrények, könyvtár, rádió, stb.) irodát működtetni. Évente legalább egyszer kellett üléseznie valamennyi tag részvételével.

Községi (városi) választmány

Feladata volt havonta legalább egyszer ülésezve a községi szervezet irányítása, ezen belül a választmányi tagok szervezőmunkájának összehangolása.

Tagjai: községi (városi) elnök, vezető titkár, alelnökök, körzeti titkárok, választmányi tagok.

Községi (városi) elnök

Irányította a szervezet munkáját, összehívta a közgyűlést és a választmányi ülést, meghatározva azok tárgysorozatát. Ellenőrizte a NEP összes községi tisztségviselőjének munkáját, melyről a róluk vezetett személyi törzskönyvben rendszeres feljegyzéseket készített.

Vezető titkár

A szervezet operatív irányítója és adminisztrációjának elvégzője volt. Vezette a választmányi ülések jegyzőkönyvét, elkészítette a havi jelentéseket, kezelte a szervezet pénztárát. Őrizte és folyamatosan pontosí-

totta a választói névjegyzéket, mely alapján nyilvántartották a község választópolgárainak foglalkozását, szociális helyzetét, politikai pártállását is.

Alelnökök

Egy-egy szavazóközter NEP-tagságának, illetve a körzethez tartozó választmányi tagok vezetői voltak. Állandó érintkezésben kellett lenniük a körzet választópolgáiraival.

Szavazóköztereti titkárok

Valamennyi (közterükhöz tartozó) NEP-tagról személyi lapot állítottak ki, vezettek és őriztek. Naponta kellett ügyeletet tartaniuk a párt iródájában.

Választmányi tagokat

olyan számban neveztek ki, hogy minden — egy utcában vagy egymáshoz közel lakó — 40–45 választópolgárra jusson egy. „A választmányi tag a csoportjához tartozó 40–45 választónak vezetője és tanácsadója” kellett legyen, függetlenül azok pártállásától. Igyekeznie kellett mindannyiukat a NEP-be „beszervezni”, illetve — tekintet nélkül ennek eredményére — rendszeresen foglalkozni velük, s arra törekednie, hogy közöttük „nemcsak a politikai, de a társadalmi összhangot is létrehozza, és a választóknak úgy vele szemben, mint az egymás közti viszonyát a legbarátságosabbá és bensőségesse tegeye.”

A községi (városi) vezető titkárok havonkénti jelentéseikben (1933 júliusától) nemcsak a NEP adott szervezetének helyzetéről adtak számot. Kötelességük volt az adatgyűjtés és -szolgáltatás a település gazdasági-társadalmi-politikai viszonyairól is. Rendszeresen beszámoltak a lakosság politikai hangulatának alakulásáról, az ellenzéki pártok és vezetők befolyásáról, a társadalmi egyesületekről és a helyi képviselő-testületekről. (Lásd: Vonyó József: A Nemzeti Egység Pártja iratanyagának forrásértékéről, Levéltári Szemle 1989. 2. sz. 14–26.)

¹⁰ Nemzeti Egység Pártja Szervezeti Szabályok 1936. Stádium Sajtóvállalat Rt. Bp. 1936., Nemzeti Egység Pártja Körlevél az összes szervezetekhez (Körlevél) 1937. január és 1937. március.[^]

¹¹ Baranya Megyei Levéltár (BML) NEP iratok, BML választási iratok IV.405/I., Zala Megyei Levéltár (ZML) főispáni bizalmas iratok, ZML Zala Vármegye Központi Választmányának iratai 1935. (választási iratok), Vas Megyei Levéltár (VaML) főispáni bizalmas iratok, VaML Roszner István iratai, Veszprém Megyei Levéltár Karcsay Béla iratai, Győr–Sopron Megyei Levéltár főispáni bizalmas iratok (a Nemzeti Egység Pártja és a Magyar Élet Pártja iratai)

¹² A szövegezés egyértelműen bizonyítja, hogy az útmutatást a NEP Országos Központja már jóval az 1935. március 5-i házfelosztás előtt eljuttatta a párt vidéki szervezeteihez. Tekintettel arra, hogy a választások idő előtti kiírásáról a kormánypárton belüli konzervatívok is csak március 5-én délután értesülhettek, ez önmagában is jelentős előnyhöz juttatta a NEP-et és azon belül is Gömbösöket.

¹³ A NEP országos vezetése különös hangsúlyt helyezett a „Nemzeti Egység” eszméjének, a Gömbös-csoport politikai programjának propagálására. Ezt szolgálta a központi propaganda főcsoport kialakítása a NEP Országos Központjában. 1934 derekától e célból szervezték meg a községi szervezetek vitaestéit. A munkálatok helyi irányítására jelöltek ki vármegyei és választókerületi propagandamegbízottakat. (NEP Szervezeti Szabályok 1933., Századok 1984. 4. sz. 797., Körlevél 1934. szeptember)

¹⁴ Figyelemre méltó, hogy a vármegyei előkészítő értekezlet, ahol a lehetséges képviselőjelöltek számbavételére is sor került — eltérően a választókerületitől és a községitől — nem volt azonos a választmány ülésével. Ezzel kizárták róluk a (zömmel Bethlen hívének számító) akkori képviselőket. Ez is jelzi, hogy Gömbösök már korábban elhatározták a kormánypárt képviselői gárdájának cseréjét.

¹⁵ Az ajánlásokat benyújtó pártok *bizalmi egynéket* jelölhettek ki, akik „a választás törvényszerűségét ellenőrzik” (1925:XXVI. tc. 64. §. /1–/3/)

¹⁶ A NEP vezetése — kihasználva a közigazgatás irányítását biztosító kormányzati pozíciókat — a szavazatszedés tekintetében is monopolhelyzetet igyekezett biztosítani a kormánypártnak. A *vármegyei elnök* egyben mint *főispán* a hozzá eljuttatott pártjavaslatot az *alispán* közvetítésével segíthette érvényesíteni. Utóbbi a *központi választmány* elnökeként (16. §. /2/) meghatározhatta a *választási bizottság* összetételének kialakítását (53. §. /3/6/), melynek jogosítványa volt a *szavazatszedő küldöttségek* megalakítása és működési területük kijelölése (54. §.). A szavazatszedő küldöttségek összetételének meghatározását fontossá tette azok jogköre is: egyikük elnöke volt hivatva „a csend és a rend fenntartásáról a város (városi választókerület) illetőleg a község egész területén gondoskodni.” (54. §. /3/) A jegyzők a szavazatszedő bizottságokra vonatkozó jelöléseket „fegyelmi felelősség terhe mellett” kötelesek voltak elfogadni (55. §./3/).

¹⁷ A kormánypártnak e téren is előnyös helyzete volt. A NEP Országos Központja a többi pártnál korábban tudta beszerezni és helyi szervezeteihez eljuttatni a belügyminiszter által előállított ajánlási íveket. Bár a választójogi törvény megengedte a magánúton előállított ívek használatát is (62. §. /6/), ez újabb terhet rótt azokra a pártokra, melyek nem jutottak elegendő számú hivatalos ívhez. Erre utal az is,

hogy míg a NEP jelöltjei egy-egy faluban több ajánlóívet köröztettek, amelyeken esetenként csak néhány aláírás volt, az ellenjelölteknek sok esetben több helységről összegyűjtött ajánlásukat kellett összezsúfolniuk egy-két ívre. (BML választási iratok IV. 405/II. 18–22. csomó)

¹⁸ Egyhangú választás volt abban az esetben, ha csak egy jelölt szerezte meg a szükséges ajánlásokat, akit a választási elnök szavazás nélkül országgyűlési képviselőnek nyilvánított. (65. §. /2/)

¹⁹ A *bizalmi egyének* a választók és a szavazatszedő küldöttségek közötti összeköttetés biztosítása érdekében „külön megbízottakat” alkalmazhattak. (64. §. /4–/7/)

²⁰ Az *azonossági tanú* feladata és joga a szavazáson megjelent választók személyazonosságának ellenőrzése volt. (67. §. /10/)

²¹ Mivel a NEP rendes tagja csak választójoggal rendelkező (24 éven felüli) állampolgár lehetett, a 21–24 év közöttiek NEP-hez kötése érdekében mindenütt ifjúsági csoportokat kellett szervezni, melyekben „a mai közéletben szereplő és dolgozó nemzedék pótlására hivatott és a magyar jövődó folyamatosságát biztosító új nemzedék nevelkedik.” (NEP Szervezeti Szabályok 1933., Századok 1984. 4. sz. 799.)

²² A nyílt szavazásos körzetekben déli 12 óra előtt az azonos jelöltre szavazó választókat csoportonként bocsátották a szavazatszedő küldöttség elé. (74. §. /5/)

²³ Lásd a 15 sz. jegyzetet !

²⁴ V. ö. a 17 sz. jegyzettel !

²⁵ V. ö. a 17 sz. jegyzettel !

²⁶ A Nemzeti Egység Pártja az Imrédy-kormány időszakában kibontakozott válságát, majd a Teleki-kormány megalakulását követően 1939. március 7-én alakult át Magyar Élet Pártjává. (V. ö. Sipos Péter: 1970., 70–79., 100–108.) Az új néven működő kormánypárt szervezete több vonatkozásban módosult, de (az 1933–1935 közötti időszakot tekintve) nem változott az a szervezési elv, hogy a párt egyes szervezeti szintjeit a választások szervezeti kereteihez igazították (vármegyei, választókerületi, községi szervezetek). Ezt erősítette, hogy — bár a MÉP-nek már tagjai lehettek — a választójoggal nem rendelkezők számára változatlanul külön szervezeteket hoztak létre minden községben (női csoport, férfi csoport, ifjúsági tagozat).

A községi szervezet tisztikara és annak feladatköre az alábbi módon alakult.

A nemválasztók csoportjai élén *csoportvezetők* álltak, az ifjúsági tagozatot *parancsnok* vezette.

A választójoggal rendelkező, egymás szomszédságában lakó tagokat tízes (8–12 fős) csoportokba sorolták. E csoportokat a *tizedes* irányította. „A tizedes nemcsak politikai vezetője a rábízott tagoknak, de úgyszólván részese mindennapi életüknek.” Köteles volt az irányítása alá tartozókat legalább hetente egyszer felkeresni, szükség esetén segítségükre lenni.

Öt tizedes vezetője a *szervező* volt, aki összekötőként működött a tizedesek és a községi pártvezetés között, s ellenőrizte az általa vezetettek munkáját.

Az egyes *szavazóközrtekbe* tartozó szervezeteket a *körzetvezető* irányította, aki mellett a *körzeti titkár* látta el az adminisztrációs feladatokat.

A *községi szervezet* vezetője, a szervezeti élet irányítója a *községi pártvezető* volt. A községi pártiroda munkáját a *községi titkár* végezte, aki egyben a pártkasszát is kezelte.

Az állandó és megbízható hírszolgálat biztosítása érdekében *szavazóközrtenként híradó szakaszokat* létesítettek (munkájukban nemválasztók, illetve ifjúsági tagok is részt vehettek). A szakaszok együttesen alkották a *híradó osztagot*. E szervezetek élén *szakaszvezetők*, illetve *osztáparancsnok* álltak. Feladatuk volt (szükség esetén) a pártvezetők helyettesítése, hívívés a településen belül, összeköttetés biztosítása a szomszéd községekkel. Mindezen túl „a szervezetnek egyúttal rend- és védő alakulata” is volt, mely gondoskodott a gyűlések, felvonulások, összejövetelek rendjéről, a szervezet és vezetőinek védelméről. (Magyar Élet Pártjának szervezeti felépítése és szervezési utasítása, Stádium Sajtóvállalat Rt., Bp., 1939.)

²⁷ A jelzett útmutatást eddigi kutatásaink során nem sikerült fellelni.

²⁸ 1938:XIX. tc. 80. §. /4/

²⁹ 81. §. /1/

³⁰ A választójogi törvény egy községből csak korlátozott számban, illetve arányban ismert el ajánlást. (80. §. /5/./6/) A pártszervezetek a MÉP országos vezetésének utasítása alapján e korlátozott számú ajánlások összegyűjtésére használták az „A” betűjelzéssel megkülönböztetett ajánlási íveket. A további — az ajánlás szempontjából szükségtelen — aláírásgyűjtés a rivális pártok támogatottságának csökkentését szolgálta.

³¹ A nyomtatvány példányait eddigi kutatásaink során nem találtuk.

³² A törvény tiltotta a választók befolyásolását a szavazásnál, „a szavazóhelyiséget magába foglaló egész épületben és annak a szavazatszedő küldöttségi elnök által területileg meghatározott környékén” is. (99. §. /1/./2/)

³³ 1938:XIX. tc. 97. §.

Tilkovszky Loránt

EGY BAJCSY-ZSILINSZKY MEMORANDUM 1942-BŐL

Az előzmények 1940 őszére nyúlnak vissza, amikor a német–olasz–japán háromhatalmi egyezményhez való csatlakozás gondolata felmerült. Bajcsy-Zsilinszky — miután először a külügyi bizottságban adott hangot aggályainak —, a képviselőház legközelebbi nyilvános ülésén is kijelentette egyet nem értését és tiltakozását. A csatlakozási jegyzőkönyv 1941 februári törvénybe iktatásakor — pártközi megállapodás folytán — nem kerülhetett ugyan sor felszólalásokra, de Bajcsy-Zsilinszky gépírásos formában terjesztette el nem mondott, a magyar–német sorsközösséget cáfoló terjedelmes történetpolitikai tanulmányra fejlesztett beszédét.¹ A szavazáskor két másik kisgazdapárti képviselőtársával együtt ülve maradt. E három „Nem!” mellett az is figyelembe veendő, hogy a Szociáldemokrata Párt és a Polgári Szabadság Párt képviselői tüntetőleg távolmaradtak a szavazástól. Csak az 1940 decemberében aláírt magyar–jugoszláv örökbarátsági szerződés ezt követő megszavazására tértek vissza az ülésterembe, amely viszont a szélsőjobboldali ellenzék — ugyancsak demonstratív — kivonulása következtében került egyhangú elfogadásra.

Súlyos aggályai ellenére Bajcsy-Zsilinszky bizonyos megértéssel volt a Teleki-kormány nehéz helyzete iránt, amelyben Németország és hazai szélsőjobboldali „ötödik hadoszlopa” irányában egyre több és egyre kockázatosabb engedményekre kényszerül. Különben is úgy vélte, hogy a háromhatalmi egyezményhez történt csatlakozás időleges kényszerű kompromisszum csupán, amely nem feltétlenül vezet teljesen egyoldalú és messzemenő elkötelezettséghez. Maga is hitt továbbá abban, hogy a Jugoszláviával kötött szerződés ellensúlyozhatja a háromhatalmi egyezményhez történő csatlakozás ódiomát a szembenálló koalíciós hatalmak szemében. Biztos volt abban, hogy a Teleki-kormány örködni fog az angolszász hatalmakhoz fűződő kapcsolatok fenntartásán. Végül — de korántsem utolsó sorban —, teljesen világos volt előtte e szerződés azon célkitűzése is, hogy semlegesítse Jugoszláviát egy román részről fenyegető — ezt magyar támadással megelőzendő — fegyveres agresszió idejére, a második bécsi döntés által megosztott Erdély egészének birtokba vételére.

Bajcsy-Zsilinszky, akinél aligha volt szenvedélyesebb híve és hirdetője Magyarország ezeréves történelmi határai visszaszerzésének, megértette Teleki Pál halálos dilemmáját, amit az újabb revíziós lehetőség éppen Jugoszlávia ellenében történt —

így az eredeti elképzeléseket felborító — hitleri váratlan felajánlása okozott. A Délvidék birtokbavétele ellen csak a formai megoldás tekintetében tett kifogásokat az öngyilkos Teleki utódjához, Bárdossyhoz intézett 1941 áprilisi memorandumában,² s azt hitte, hogy a szerződésszegés ellenére a szerződés szellemét meg lehet őrizni a felszámolt Jugoszlávia szerb és horvát utódállamai jóindulatú semlegességének biztosítására, az elkerülhetetlennek vélt magyar–román összezapás esetére.

Második memoranduma Bárdossyhoz — 1941 augusztusában³ — már a Szovjetunió elleni hadbalépéssel foglalkozott. Helytelenítette, hogy a bolsevizmussal szembeni világnézeti szembenállást, amelyet az 1919-es magyarországi tapasztalatok alapján maga is indokoltak tart, a tisztázatlan körülményű kassai bombázást túlértékelve, hadiállapot kinyilvánítására használták fel 1941 júniusában egy olyan szomszédos nagyhatalommal szemben, amelynek nem voltak ellenséges szándékai, sőt Romániával fennálló ellentétei folytán Magyarország számíthatott volna jóindulatára az erdélyi kérdésben.

Bajcsy-Zsilinszky ekkor még nem tartotta kizártnak, hogy a német csapatok akár az Uralig is eljuthatnak, de a Szovjetunió angolszász szövetségesei hadipotenciáljának számbavételével már ekkor kijelentette, hogy a németek a világháborút végül is meg nem nyerhetik. Azt hitte, hogy a súlyosan legyengülő német és szovjet nagyhatalmak közt elterülő országok a háború utáni viszonyokat alapvetően meghatározó angolszász győztesek támogatásával szerveződhetnek olyan „köztes” hatalmi blokká, amelyben Magyarország, ha nem herdálja el haderejét idegen célokra, hanem arra tartalékolja, hogy kedvező pillanatban, még a világháború befejeződése előtt visszaszerezze régi határait, a Duna mentén és a Balkán felé előkelő vezető szerephez juthat.

Ezekre az elképzelésekre hideg zuhany volt, hogy a Bárdossy-kormány 1941 decemberében Magyarország részéről Nagy-Britanniával és az Amerikai Egyesült Államokkal szemben is fennállónak nyilvánította a hadiállapotot, majd 1942 januárjában, ugyancsak német sürgetésre, hozzájárult az ország hadereje egyharmadának a szovjet frontra küldéséhez. Ugyanekkor azok a délvidéki tömegvérengzések, amelyeket magyar katonai és csendőri karhatalom különféle „felforgató elemek és csetnikek” felkutatását célzó „razzia” címén hajtott végre, súlyos csapást mértek a délszláv népek barátságára számító „messzebbre néző” külpolitikai elképzelésekre.⁴ Bajcsy-Zsilinszky a külügyi bizottságban tiltakozott a kormány immár sorozatos, alkotmányellenes, a parlament megkérdészet mellőző hadbalépései ellen, s miután egy „baljóslatú dolgok előérzetében” írt levelében⁵ hasztalan sietett idejében figyelmeztetni a miniszterelnököt a katonai erő elfecsérlésének, illetve a délvidéki atrocitások megfékezése elmulasztásának veszedelmeire, ezt is a külügyi bizottság elé vitte. Ott Bárdossy gorombán nekirontott: azzal vádolta, hogy nem érzi át a szovjet fenyegetés nagyságát, amikor nem akar több katonát küldeni a frontra, illetve, hogy a magyar honvédséget és csendőrséget becsmérli, a történt atrocitások szóvátételével.

Miután Bárdossy személye és politikája iránt táplált kezdeti illúziói ily drasztikus módon összeomlottak, Bajcsy-Zsilinszky is hangot váltott, és csatlakozott azokhoz az erőkhöz, amelyek Bethlen István volt miniszterelnök vezetésével összefogtak Bárdossy megbuktatására.⁶ Kállay Miklós 1942 márciusi kormányra lépése azonban nem módosított a Bárdossy által kezdeményezett megtorló akción: Bajcsy-Zsilinszkyt kihagyták a külügyi bizottságból. Politikai mozgástere ezzel jelentősen szűkült, s kö-

vetkezésképp még inkább megnőtt politikai tevékenységében az írásbeliség, a levelek, memorandumok szerepe.⁷

Azzal a 1942 februári memorandumával kapcsolatban, amelyet a délvidéki atrocitások ügyében „Magyarország főméltóságú kormányzójához” intézett, kihallgatáson jelenhetett meg Horthynál. Bajcsy-Zsilinszky és mások sürgetésére megindult ugyan a vizsgálat a délvidéki vérengzésekért közvetlenül felelős tisztek ellen, s elkészült a mintegy 600 oldalas vádirat is, ám a honvédelmi miniszter és a vezérkar főnöke, akiknek a felelősségét fel sem vetették, 1942 augusztusában pertörlésre vetették rá a tiszti tekintélyt és a hadsereg fegyelmét féltő Horthyt. Bajcsy-Zsilinszky mindent megmozgatott — eredménytelenül — a „katonai kamarilla” túlságosan elburjánzó hatalmának csökkentésére, azon anomália felszámolására, hogy a honvédség főparancsnoka tisztségét 1940-ben a vezérkari főnöki hatalomba olvasztották; hogy a vezérkar főnökének 1941 októbere óta különbíróháza van, s az tartja fenn magának az ítélkezést a hűtlenségi ügyeknek minősített perekben, bitorolva a kegyelem gyakorlásának vagy megtagadásának alkotmányosan egyedül a kormányzót megillető jogát. Hatásosan hasonlította össze a baloldallal szembeni nagyszabású és kíméletlen — nemzeti szempontból károsnak ítélt — terrort azzal, hogy a szélsőjobb oldali garázdálkodás büntetlen maradhat.⁸

A Magyarország nemzetközi helyzetéről, valamint követett és követendő politikájáról 1941-ben Bárdossyhoz intézett két Bajcsy-Zsilinszky-memorandum mondanivalójának a közben eltelt idő háborús és diplomáciai fejleményeinek, valamint a magyar kül- és belpolitika alakulásának figyelembe vételével történt részletesebb argumentációjával abban az alább teljes terjedelmében közölt emlékiratában találkozunk, amelyet Kállay miniszterelnökhöz intézett 1942. szeptember 22-én, — „nem sokkal az özönvíz előtt”.⁹ A második világháború hadszínterein egyfelől az angolszász-szovjet szövetségesek, másfelől a német-olasz-japán blokk által elért sikerek, megtorpanások, és elszenvedett kudarcok számbavételével, de méginkább a háborús potenciál sokoldalú vizsgálatával, amely kiterjed az emberanyagra, a nyersanyagkészletekre, a hadiipari termelésre, a haditechnikai felszereltségre (repülőgépek, tengeralattjárók, csatahajók, szállítási kapacitás, stb.), de a hátszörzások szilárdságára is,¹⁰ arra a megállapításra jut, hogy az idő az angolszász szövetségeseknek dolgozik, s győzelmük özönvízszerűen fogja elsodorni a velük szembenálló hatalmakat és csatlósait. Szörnyű veszedelem fenyegeti Magyarországot, ha nem tud idejében kibontakozni a német szövetségből, amelybe főleg Bárdossy felelőtlen lépései juttatták. Belátja azonban, hogy nem vihetjük most törésre a dolgot Németországgal, hanem egyelőre nemzeti létérdekeink fokozottabb védelmére kell törekednünk a szövetségben belül; nemet kell tudnunk mondani a sérelmes német követelésekre, meg kell akadályoznunk országunk gazdasági kifosztását. Törökország jó példája annak, hogyan lehet a szembenálló szövetségi rendszerek között lavírozni, Finnország esetében pedig az a figyelemre méltó, hogy szovjetellenes harca és Nagy-Britanniával is hadiállapotba kerülése ellenére megőrizte kapcsolatait az Amerikai Egyesült Államokkal, s ez még nagy előnyére lehet. Mindenképpen elkerülendő, hogy magyar katonák közvetlenül konfrontálódjanak fegyveresen az angolszászokkal, a szovjet hadszíntérről pedig meg kell próbálni a magyar haderő fokozatos kivonását, mert arra az erdélyi konfliktus eldöntéséhez lesz szükség. Támadó hadjáratban való részvétel he-

lyett az önvédelmet hirdeti helyes — és tradicionálisnak állított — magyar politikának, ámde a Kárpátok vonalán kifejtendő önvédelem célkitűzése Dél-Erdély megtámadását és birtokba vételét magában foglalja.

Bajcsy-Zsilinszky fejtegetései arról, hogy a Szovjetunióknak nem voltak és nincsenek területi igényei Magyarországgal szemben, figyelmen kívül hagyják az 1939-ben magyar uralom alá vett Kárpátalját, amelyet a kormány és a közvélemény veszélyeztetettnak érzett,¹¹ annak ellené, hogy az adott körülmények közt valóban nem került sor nyílt igényfelvetésre, sőt megnyugtató nyilatkozatok történtek szovjet részről. (1945-ben azonban bekebelezte a Szovjetunió, de már a visszaállított Csehszlovákiától.) Irreálisan értelmezte továbbá Bajcsy-Zsilinszky azokat a szovjet megnyilatkozásokat, amelyek az erdélyi magyar igények méltánylására vonatkoztak. Ezeket nem lehet a Romániával szembeni fegyveres fellépésre való „világos” biztatásnak felfogni, sem az 1940 júniusi besszarábiai ultimátum idején, sem a második bécsi döntést közvetlenül megelőző időszak vonatkozásában.¹² Bajcsy-Zsilinszky egyaránt elszalasztott lehetőségnek tartotta, hogy Magyarország nem vette katonailag birtokba 1939 márciusában (Kárpátalja mellett) Szlovákiát is, 1940 júniusában Erdélyt (ahelyett, hogy a tengelyhatalmak döntőbíráskodására hagyatkozott volna), 1941 áprilisában pedig (Bácska és a Muraköz mellett) a Bánátot is.

Nagyon érdekes Bajcsy-Zsilinszky memorandumának az a része, amely a várható angolszász–szovjet győzelem szemszögéből vizsgálja Magyarország viszonyát szomszédaihoz. Ezek a második világháború előtti, francia befolyás alatt működött kisantant-szövetségüket most egy német támogatású „új kisantra” cserélték ugyan, s Magyarországnál mélyebbre sülyedtek a vazallusságban, de vannak porondra ugrani kész angolszász- és szovjetbarát politikai erők az ellenzékben, élénk kapcsolatokkal Londonban, Washingtonban, Moszkvában, sőt egy csehszlovák és jugoszláv emigráns kormány is dolgozik Londonban. Ez utóbbiak az ugyanott működő lengyel emigráns kormányt bizonyára nem fogják tudni magyarellenesen befolyásolni, hála a Teleki-kormány 1939. évi külpolitikai magatartásának és a lengyel menekültekkel kapcsolatos eljárásának. Lengyelország, amelyet román szövetségese ugyanekkor cserbenhagyott, bizonyára kész lesz elismerni Erdélyt Magyarország — esetleg bizonyos autonómiában részesítendő — részének, ha azt a háború befejező szakaszában, amikor a németek már nem lesznek abban a helyzetben, hogy megakadályozzák, magyar csapatok teljes egészében birtokba veszik, ezzel mintegy kész helyzet elé állítva a majdani békekonferenciát. Lengyelország befolyást gyakorolhat Szlovákiára, hogy e magyar katonai akcióval kapcsolatban semleges maradjon, sőt, hogy a Csehszlovákia helyreállítására irányuló tervek ellenében Szlovákiát a magyar államkeretbe való visszatérés felé orientálja. Bajcsy-Zsilinszky szerint Nagy-Románia általa szenvedélyesen sürgetett felszámolása tekintetében számítani lehet Bulgária és a Szovjetunió támogatására; az 1918 előtti birtokállományára visszaszorított Románia beilleszthető lenne abba a „Köztes-Európába”, amelyben a történelmi határait elérő, a délszlávokat kiengesztelő Magyarország visszanyerné „dunavölgyi hivatását”. Bajcsy-Zsilinszkyben fel sem merült, hogy „Köztes-Európa” kiépítése mennyire nem szovjet érdek. Szovjet veszélytől, Európa bolsevizálásától szerinte nem kell tartani, mert a szövetséges hatalmak koalíciójában határozott angolszász fölény nyilvánul meg a Szovjetunióval szemben, s hatására a szovjet rendszer mérséklődni fog.

Bajcsy-Zsilinszky memorandumának irrealitásai nem feledtethetik, hogy — bármennyire is sajátos indokoktól is erősen motiváltan — a háborúból való kibontakozás idejében való előkészítéséért szállt síkra. Védelmezte — súlyos fogyatékoságai ellenére — a magyar parlamentarizmust, szabadabb megnyilatkozási lehetőséget követelt a sajtóban is a külpolitikai ellenzéknek, felszólalt a baloldalt, különösen a szociáldemokratákat ért jogellenes túlkapasok ellen, figyelmeztetett a hazai gazdasági és szociális fejlődés elmaradottságára, a földkérdés megoldatlanságára. Előre is óvott lelkiismeretlen törtetőktől, akik a szükséges rendszerváltozást a maguk önző céljaira használhatják ki. Az ötven éve mártírhálált halt Bajcsy-Zsilinszky e memorandumja is stúdiumul szolgálhat a — nem árt, ha kritikus — nemzeti önismerethez.

*EMLÉKIRAT MAGYARORSZÁG MINISZTERELNÖKÉHEZ
NEM SOKKAL AZ ÖZÖNVÍZ ELŐTT*

Nagyméltóságú Miniszterelnök Úr!

Bevezetés

1941. augusztus elején adtam át Bárdossy László akkori miniszterelnöknek második emlékiratomat. Az elsőben a Szerbia ellen való katonai akciónk megindulása napján főleg arra a rendkívül fontos magyar érdekre hívtam föl a volt miniszterelnök úr figyelmét, hogy ha már a jugoszláv állam tényleges összeomlása miatt formai érvényét veszítette is a magyar kormány fölfogása szerint a magyar-jugoszláv örökbarátsági szerződés, a Trianonban elszakított Délvidék visszacsatolása s az e területen érvényesítendő magyar politika és közigazgatás e barátsági szerződés tudatosan érvényesítendő értelme, szelleme szerint, a délszláv népek és a magyarság egymásra utaltságának tudatában és szem előtt tartásával történjék. Második emlékiratomban a háromhatalmi egyezményhez való csatlakozásunk óta szerintem elkövetett hibás diplomáciai lépéseinket bíráltam, majd próbáltam háborús mérleget csinálva a szembenálló és valószínűleg egymással szembekerülő erők és a tényleges hadihelyzet alapján fölvázolni az új világháborús mérkőzés valószínű végeredményét; végül annak súlyos veszedelmére hívtam föl a magyar miniszterelnök figyelmét, ha ebben az országban kormányhatalmilag végképpen elnyomatnék — parlamentünk fönntartása mellett is — minden jóhiszemű és nem fölforgató vagy szabotáló célú külpolitikai ellenvélemény s a kormány kétségtelenül jóhiszemű politikájának túlbuzgó szolgáltatában maga tenné lehetetlenné egy más magyar politika érvényesítését arra a valószínű vagy — nem bánom — valószínűtlen, de mégis lehetséges eshetőségre, ha a tengely elveszíténé a háborút.

Ebben a Nagyméltóságodhoz intézett írásomban nem e korábbi emlékiratom érveit kívánom fölmelegíteni, hanem inkább folytatni szeretném egy év előtti gondolatfűzésemet s levonni annak további következéseit.

Nagyméltóságod, ha jól emlékszem, képviselőházi vagy pártbeli beköszöntőjében¹³ éles formában nyilatkozott, leszámolást hangoztatott a kormány külpolitikájának esetleges gáncsvetői és szabotálói ellen. Aki nyíltan vagy alattomosan gáncsvető vagy szabotálást szít vagy követ el a kormány háborús politikája ellen, annak

természetesen számolnia kell a jogos szigorú megtorlással s az így is van rendjén. Viszont Nagyméltóságod a parlamentarizmus meggyőződéses hívének mondotta magát, tehát elvben el kell fogadnia a külpolitikai ellenvetés jogosultságát is a tisztességes és jóhiszemű bíráló formájában. Amit mindenekelőtt hangsúlyozni szeretnék, éppen az, semmiképpen nem volna szerencsés és hasznos dolog, az ország biztonsága és jövője szempontjából, ha a kormányzat politikájában egy kalap alá kerülne a tisztességes, érvekkel dolgozó, lelkiismereti és értelmi megfontolásokból, hazafias aggodalomból fakadó ellenvélemény és a politikai gáncsvetés vagy bármiféle szabotázs.

Sohasem csináltam titkot sem a bizottságokban, sem a képviselőház plénuma előtt abból, hogy külpolitikailag is ellenzéke vagyok az egymásra következő, de lényegében azonos rendszerű és beállítottságú kormányoknak, még a mindig rendkívül sokra tartott Teleki-kormánynak is. Ellene voltam és ellene szavaztam a háromhatalmi egyezményhez való csatlakozás törvényjavaslatának; nem helyeseltém délvidéki akciónk katonai és diplomáciai formáját; elítéltem az Amerikai Egyesült Államokkal szemben tett legutóbbi, szerintem elhamarkodott hadbalépési nyilatkozatunkat, valamint a Szovjetország ellen való háborúkat, ahelyett, hogy önkéntes csapatok formájában léptünk volna fel világosan és félre nem érthetőleg csak a bolsevizmus ellen, akár nagyobb katonai erővel is, mint más európai népek teszik. Nem tudom helyeselni egy olyan háborúban való részvételét Magyarországnak, melyben csak közvetett érdekeltségünk van, eként meggyöngítván Magyarország katonai erejét előrelátható közvetlen magyar életérdeket és közvetlen önvédelmet jelentő valószínű, sőt — mint alább kifejtettem — szükséges háborúban. Végül semmiképpen sem tudom helyeselni azt sem, hogy a magyar kormány nyilatkozataiban elmossa azt a szerintem kétségtelen ténnyt, hogy a mi viszonyunk a Német Birodalomhoz nem valami mondvacsinált sorsközösség következménye, hanem egy kompromisszumé, melyben bizony nem kis szerepe van a vélt vagy valószínű kényszerhelyzetnek. Mindamellet azt tartom: ám vezessék a nemzetet az alkotmányos tényezők az eddigi irányban, ha a nemzet, s az államfő megadja rá a törvényes felhatalmazást, — vezessék a maguk teljes történelmi felelősségével. De azt ne kívánják alkotmányos országunkban, hogy az ellenzék legszentebb meggyőződése ellen elnémissa lelkiismeretének szavát vagy éppen helyesljen. Elégedjék meg a kormány azzal, hogy a külpolitikai ellenzék, szigorúan megmaradva a maga alkotmányos jogainak kereteiben, gyakorolja a bírálót.

Mielőtt tulajdonképpen következtetésem levonására térnék, megpróbálom újból — immár majdnem tizennégy hónappal előbbeni emlékiratom helyzet-összefoglalása után — lehető tárgyilagos mérlegét felvázolni Magyarország jelenlegi helyzetének a második világháborúban.

I.

Átmeneti világháborús mérleg

Nem szeretnék e háborús mérlegkészítés közben a Bárdossy László volt miniszterelnök hibájába esni, aki egy alkalommal a külügyi bizottságban a német keleti főhadiszálláson tett látogatása¹⁴ után beszámolva tapasztalatairól, átmeneti, inkább taktikai, mint stratégiai jelentőségű tengelysikerekről, az egész háborúra vonatkozólag messzemenő s véglegességi ígérennyel föllépő következtetéseket vont le. Nézetem

szerint a lehető leghibásabb módszer: időbeli vagy térbeli kiszakított részletekből következtetni végső eredményre. A valóságos erőket kell józan mérlegeléssel szembeállítanunk, nemcsak a már eddig harcbevett, hanem a harcba vethető erőket is, azokat is, amelyek ma még a fölkészülés állapotában vannak, azokat is, amelyek ma még kényszerű vagy akart hadászati tartalékban vannak. S ha így tekintjük át az új világháború mostani állását, lehetetlen szabadulni attól a természetes megdöbbenéstől, mely az egymással szembenálló erők roppant aránytalanságának láttán el kell hogy fogja a gondolkozó magyar hazafit.

Számok sohasem fejezhetik ki elég pontosan az igazi, a valóságos katonai erőket. Mégis közelebb visznek bennünket a számok is a dolgok helyes megítéléséhez, ha nem egyedül rájuk építünk. Nagyon szűkösen számítva, az angolszász világ — a brit világbirodalom és az Amerikai Egyesült Államok — együtt kétségtelenül könnyűszerrel kiállíthatnak vagy húsz millió katonát. Nem is véve számba valójában színes népeik százmillióit. Kétségtelen, hogy e húsz millió katonából ma legfeljebb egy-két millió teljesít frontszolgálatot, szárazon, levegőben és a tengereken, inkább kevesebb, mint több; 18 millió angolszász katona egyelőre tartalékban van. Ezt az óriási számot nyugodtan megtoldhatjuk vagy tíz milliónál több további katonával, akik részben a brit gyarmatokról, részben a többi amerikai államból, részben esetleg később csatlakozó államokból könnyen adódhatnak — szükség esetén. Egyedül Brazília¹⁵ könnyen kiállíthat vagy két-három millió jól kiképzett, kétségtelenül túlnyomórészt spanyol-portugál vérű és hagyományú, tehát értékes katonát. Portugália¹⁶ is közel egymilliót, gyarmataival együtt, ha minden kötél szakadna. Kína¹⁷ is akár öt milliót vagy annál többet is, kiváló és vitéz katonát, mihelyt újból nagyobb arányú fegyverkészleteket kaphat a már fölszerelkezett angolszász birodalmaktól, szükség esetén a háború utolsó fázisában, ha a kocka úgy fordul, és pedig egy egészen kivételes tehetségű hadvezér és államférfiú, Csang-Kai-sek tábornok vezetése alatt. Míg az egészen bizonyos, hogy Törökország¹⁸ soha semmiképpen sem áll — nem állhat — oda a tengely háborús szövetségeseül, s ha beavatkozik a háborúba, csakis mostani szövetségese, Nagy-Britannia mellett fog beavatkozni. Ugyanez mondható el Svédországról,¹⁹ mely a háború több mint 3 éves tartama alatt igen tekintélyes és kitűnően felszerelt katonai erővé fejlesztette hadseregét és szociáldemokrata miniszterelnöke, Hannson²⁰ éppen a napokban, szeptember 15-én fejezte ki igen éles formában, hogy „a svéd nép kimutatta akaratát: a végsőkig megvédi nemzeti értékeit, öröklött szabadságát és demokratikus rendjét”. Nem kétséges, hogy a beszéd éle semmi esetre sem az angolszász hatalmak ellen irányult. Az meg egyenesen valószínűnek mondható Pán-Amerika belső erőmegoszlásának ismeretében, hogy végül Argentína és Chile is beáll a háborúba.²¹ Ezek az Amerikai Egyesült Államok oldalán valószínűleg csak akkor lépnek föl tényleges erővel, ha segédcapataikra okvetlenül szükség volna, de mint dugaszban tartott igen jelentékeny tartaléknak súlyát hiba volna bármely oldalról is eleve lekicsinyelni. És ez mind még csak az emberanyag.

Az sem lehet kétséges, hogy a brit birodalom és az Egyesült Államok óriási időnyereséghez jutottak a több mint 14 hónapja dúló szovjet-német háború révén. 1940 nyara, a francia fegyverszünet²² óta több mint két esztendő telt el, s ez alatt óriási ütemben folyt és folyik, mondhatni most már zavartalanul, az angolszász fegyverkezés. Alig kétséges, hogy a keleti háború a most következő őszi hónapokban el

nem dőlhet s alighanem folyni fog a télen is. A következő télen a német hadvezetésnek újabb tehertétele lesz az elmúlt téllal szemben a több mint egyharmadával megnövekedett arcvonalkiterjedés. Tavaszig újabb fél év nyereség az angolszászoknak, akik nagy akciójukat nyilván a következő 1943-as évre tartogatják, mikorra a német–oroszmérkőzés, legalább is a háborús fáradtság, kimerülés, ha már nem a végelgyengülés felé közeledik majd. De számolni lehet és kell egy nagyszabású orosz ellentámadás lehetőségével is, a Közel-kelet felől angolszász támogatással. Vagyis:

1. a tengely nem bír teljesen leszámolni Szovjetoroszországgal,

2. ez alatt az angolszászok és szövetségeseik mint egy mérhetetlen tartalék csak egyre gyűjtik az erőt arra, hogy beledobják a háború döntő mérkőzéseibe.

1941 nyarán Anglia egyedül állott, fölfegyverzetlenül, a tengely győzelmes szerepével szemben. Ma egy óriási világkoalíció,²³ aminőt a történelem nem ismer, állig fölfegyverkezve várja, hogy harcba vesse magát. Nem siet — természeténél fogva. De azért sem, mert nyilvánvalónak látszik: Szovjetoroszország lehetőleg kerülni kívánja a közvetlen segítséget a maga arcvonalán. Angolszász részről ezt az orosz magatartást megerősítő angolszász vélemények is elhangzottak, ha nem is hivatalos formában. De hiszen logikus dolog: Szovjetoroszország nem akarhatja, hogy az angolszász segítség túlságosan kirívó legyen s gyöngítse ezzel a szovjet világpozícióját. Amúgy is eléggé gyöngíti majd ezt a világpozíciót az az elháríthatatlan dolog, hogy végül mégis az angolszászokra hárul a végső győzelem kivívása, az ő friss és elhasználatlan erőikre és mérhetetlen anyagi, technikai fölényükre. De ebben a szovjet magatartásban nagy önbizalom is rejlik: ume még mindig bíznak benne, hogy a Jeges-tengertől a Fekete-tengerig és a Kaspi-tóig föl tudják tartóztatni a német előnyomulást, különösen, ha az angolszászok a maguk területein szintén valaminő akcióba lépnek. Például a légi flottájukkal Németországban s a megszállt Franciaországban, erős tartalékot gyűjtenek a Közel- és Közép-keleten, valamint Észak-Afrikában s ezzel a Földközi-tengeren tiszta helyzetet teremtenek. Az angolszász–szovjet orosz szövetség²⁴ együttes légi fölénye még csak kibontakozóban van. S ha nem is akar az ember józanul és óvatosan hitelt adni annak a nyilván erősen túlzott számításnak, hogy ez az angolszász–oroszmérkőzés már ebben az évben elérte a német légierők többszörösét, maga ez a fölény jövőre föltétlenül bizonyossá válik, még ha Japán mostani átmeneti helyi fölényét is számításba vesszük.

A tavaly augusztus elején, az orosz háború sok meglepetésének igazi kibontakozása előtt, már óriási volt az aránytalanság a szembenálló virtuális erők között. Ez az aránytalanság azóta sokkal nagyobbra nőtt, miközben a német erőből sok vér elfolyt és sok anyag felmorzsolódott. És itt még nem is vettem számításba a német nyersanyag-készlet szűkösségét és az élelmezési nehézségeket, melyeket belátható időn belül csak kevéssé csökkenthet a keleti megszállt terület hozama, mialatt a túlsó oldalon mind ennek szinte határtalan bősége ma is úgyszólván érintetlen.

Egy új téli háború óriási megpróbáltatása lesz a német népek és a német háborús gépezetnek. A német népek főleg három okból: a nyersanyag- és élelemhiány növekedése, az angol légitámadások kiszámíthatatlan fokozódása, és a győzelem reményiségének további gyöngülése folytán. A német háborús gépezetnek pedig amaz immár aligha kiegyenlíthető hátránya folytán, hogy a brit–amerikai–oroszmérkőzés nyugatról kelet felé és keletről nyugat felé majdnem kényelmesen átpáasztázza

ma már a német hadiipar birodalmi és megszállt területi gócait és üzemeit, örök nyugtalanságban és bizonytalanságban tartja a hadiipar műhelyeit és munkásságát, tördeli annak anyagbeli és emberi állományát, míg ugyanakkor főleg az amerikai hadiipar majdnem zavartalan biztonságban fejlődhet és dolgozhat. Annyira nyilvánvaló a szembenálló erőknek ez az aránytalansága, hogy azt csak a roppant német katonai presztízs, a tengelyhatalmak és Japán kétségtelen, részben nagyszabású sikerei, ellenfeleik katonai dilettantizmusa s a jórészt abból eredő angolszász kudarcok sorozata, nem utolsó sorban a propaganda, sajtó, rádió „dumája” tudhatja együtt, egy ideig, nálunk is, elleplezni. De vajon hasznos és célravezető-e ez a leplezés? Nem éppen az a struccmagatartás válhat-e egyik közvetlen okozójává későbbi időpontban valaminő belső lelki összeomlásnak, akár idehaza, akár a tengelyhatalmak országaiban?

De még a tisztán katonai tengelysikerek mérlegelése körül is adódik egy és más elgondolkoztató jelenség. Ilyen például a német katonai győzelmek hanyatló irányzata 1940 nyara óta. 1941-ben még voltak vakító és nagyszabású eredmények, Görögországban, Szerbiában, Oroszországban. Bár főleg az orosz háború magának Hitlernek nyílt bevallása szerint a télen már-már Napoleon tragédiáját vetítette a német vezetők szemei elé. Az 1942-es eredmények azonban eddig kétségtelenül mélyen alatta maradnak lendületben is, területi nyereségben is, általános hadászati és gazdasági jelentőségben is, a foglyok számában pedig különösen, a tavalyiaknak. Maga a német támadás frontjának korlátozása a kaukázusi területre, miközben valamennyi többi frontszakaszon az oroszok támadnak, sőt — nyilvánvalóan angol és amerikai gépekkel — most már az orosz légiflottának is megmozdulása Németország és szövetségesei országai ellen: valóban elgondolkoztató tünet.

Természetesen a keleti harctér jövője eseményeit senkisé sem láthatja előre. Egyelőre lehetségesnek tetszik, hogy a németek előbbre juthatnak a Kaukázusban, birtokukba vehetik szélesebb vonalon a Volga keleti partját, talán még túl is haladnak rajta, eljuthatnak jelentékeny petróleum-mezőikig is, mondjunk sokat, akár Bakut is elfoglalhatják. Bár ez egyelőre nem valószínű. S különben is, minél jobban sikerül az állítólagos német hadászati célt megközelíteni: kiszorítani a Kaukázusból az orosz hadsereget, annál szélesebb kapu tárul az angolszász beavatkozásnak a Közel-kelet felől. A szovjetorosz seregnek Kaukázusból való kiszorítása valójában az orosz front angolszász meghosszabbítását jelentené: mindenesetre kétes értelmű német hadászati sikert a jövő hadműveletei szempontjából. Mert az aztán nem valószínű semmiképpen, hogy a német haderő a szovjet határán gyülekező angolszász erőkkel is megbírkózza, akár az ősszel, akár tavaszra nagy lendülettel tovább nyomulhatna iráni és iraki területekre is. Ha idáig jutnának, itt minden valószínűség szerint épp úgy meg kell állaniuk, mint ahogy megállott Egyiptomban. A Közel- és Középkélet már angolszász szféra, ott igen erős idegszálai húzódnak a világbirodalomnak, azokat éppoly oroszlánbátorsággal védik majd az angolszászok, mint védenék Szuezt. Ez a közel- és középkéleti brit pozíció, Szuez, Egyiptom, Málta, Gibraltár egybetartozó dolgok, melyben a britek nem ismernek tréfát.

Afrikában Brazília hadbalépésével megnövekedtek az angolszász hadászati támaszpontok és lehetőségek. Nem valószínű, hogy Dakar ügyében engedékenyebbek lennének az angolszászok, mint voltak Martinique szigetének esetében, vagy mint Szíria és Madagaszkár megszállásánál.²⁵ Vichy²⁶ nyilván nem fog hadat üzeni Nagy-

Britanniának, legfeljebb tessék-lássék ellenállást tanusít majd megint, a dakari part-
raszálláskor is. Dakar valószínűleg közvetlenül Brazília feladatává válik, amint erre
történetek is már példalózasok. Egy amerikai partraszállás Dakarban²⁷ erős egyiptomi
brit és amerikai felkészüléssel párhuzamban, igen kényelmetlen harapófogóba szo-
rítaná a német–olasz amúgy sem túlerős és nagyon elszigetelt pozíciót. De nem is
valószínű, hogy bármily nagyszabású akciót elkezdenének az angolszászok az Atlan-
ti-óceánon vagy másutt Európában, míg a Földközi-tengeren lényegesen meg nem
javítják helyzetüket s az észak-afrikai partot birtokukba nem veszik. Akkor pedig
rendkívül nehézé válnék Olaszország katonai helyzete, de a német megszállott te-
rületké is, különösen ha tovább tart a Német Birodalom élet–halál harca keleten,
ami még egy német defenzívával sem tehető tartósan jégre.

Nagy jelentőségűnek látszik Portugália feltűnően helyeslő és együttérző állás-
foglalása Brazília hadbalépésekor.²⁸ Portugália ezzel valójában kilépett a „klasszikus
semlegesség” mozdulatlanágából s lényegesen megnehezítette a spanyol–német eset-
leges szorosabb együttműködést. De a Latin-Amerika egyre teljesebb németellenes
állásfoglalása²⁹ is nehezíti a spanyol–német szorosabb együttműködés lehetőségét.³⁰

Külön lapra tartozik Svédország és megint külön lapra Svájc.³¹ Nemzetiszocia-
lista-ellenes és a német imperializmussal szemben éles formában védekező maguk-
tartása nyilvánvaló. Igen határozott és elszánt ragaszkodásuk hagyományos demok-
ratikus berendezkedésükhöz még csak fokozza ezt a lefojtott, de igen éles ellenállást
a nemzetiszocialista német politika Európa-terveivel szemben is. De különben Svéd-
ország³² három év óta alaposan kifejlesztett haderejével és rendkívül fontos hadá-
szati kulcshelyzetével alkalomadtán nem lebecsülendő segítő tényezőjévé válhat az
európai háború eldöntésének. A norvég megszállás idején még katonailag gyöngének
érezte magát és túl erősnek a német fölényt, a német megszállás alá került Norvégia
révén harapófogóban is érezhette magát s ezért nagyon szerényen hallgatott sokáig.

Törökország is sokáig játszotta, formailag még ma is játssza a „klasszikus sem-
legesség” szerepét.³³ Megkönnyítette ezt az angolszász oldalról is bizonyos mértékig
múltányolt természetes aggodalma a szovjetorosz óriás túlsúlyával szemben. Közben
azonban még a Kemál³⁴-mértéknél is sokkal erősebben fölfegyverkezett és fölkészült
a háborúra. Katonai erejének e földuzzasztása nyilvánvalóan erősíti pozícióját a ren-
geteg vért vesztő Szovjetunióval szemben is. Viszont Németország pozíciójának
gyöngülésével alighanem megtörténik elhajlása az abszolút semlegesség álláspontjáról
az angolszászok javára. Papen ankarai német nagykövet legutóbbi nyilatkozata³⁵
hogy a Német Birodalom végképpen elhatározta, mindenképpen tiszteletben tartja
Törökország állami szuverenitását és önrendelkezési jogát, mutatja, hogy ma már a
török semlegesség az a maximum, amit a berlini politika remélhet, Törökországnak
a tengelyhez való átállásáról már lemondott. De ennél idővel rosszabb fordulat is
jöhét német szempontból, s alkalmas időpontban bekövetkezhet Törökország be-
avatkozása is a háborúba, a szövetséges angolszászok oldalán. Máris megfigyelhető
némi elmozdulás a jobb török–oros megértés felé, melyet erősen elősegíthet a Will-
kie részéről közvetített amaz állítólagos amerikai üzenet,³⁶ hogy az Egyesült Államok
hajlandók ünnepélyesen garantálni Törökország területi sérthetetlenségét, túl a pár
év előtt elhangzott ünnepélyes szovjetorosz ilyen értelmű nyilatkozaton.³⁷

Az angolszászoknak ezek az újabb diplomáciai sikerei — Brazília, Portugália, Svédország, Törökország —: nagy kérdés, nem érnek-e föl végső fokon, még tiszta katonai szempontból is, a német haderő idei győzelmeivel. De a mérleg angolszász-szovjetország serpenyőjének javára esnek a tengely, főleg a Német Birodalom újabb sorozatos diplomáciai kudarcai is. Ide tartozik elsősorban a német megszállás nagy lélektani negatívuma, a súlyos csalódás abban, hogy „Európa népei” odaállanak majd egy német elképzelésű és vezetésű új Európa építői közé. Quisling³⁸ norvég árnyékkormánya mintegy szimbolizálja ezt a roppant arányú kudarcot a megszállt Franciaországban, Dániában, Hollandiában, Belgiumban, Szerbiában és Görögországban, sőt még Csehországban is. E nemzeteknek csak apró töredékei, valljuk meg, éppen nem a színe-java, sem szellemiekben, sem erkölcsiekben, csatlakozik az „új Európa” mondvacsinált gondolatához, melynek megvalósulása a protektorátusok különböző fokozataival népesítené be öreg szárazföldünket, Berlin és a Birodalom köré. Az csak természetes, hogy ilyen túlnyomórészt nagy kultúrájú és erősen önálló szellemű, demokratikus berendezkedésű és hagyományú népek nem hajlandók vállalni semmi vazallusi szerepet. Annál kevésbé, mert nem is hisznek a német végső győzelemben, józanul nem is hihetnek benne.

A meg nem szállt Franciaországban sem halad előre egyetlen lépéssel sem a német ügy. Vichy Laval³⁹ kormányfőisége alatt is folytatja különös, de nem tehetségtelen lavírozását a háborús felek között, anélkül, hogy csak egy hajszállal is előbbrejutott volna az együttműködés gondolata. Részben bizonyonnyal azért is, mert semmi ilyen megegyezésnek nem volna igazi szankciója, a francia nép többségének németellenes beidegzettsége és magatartása miatt. Mintha a berlini politika be is látná, hogy amaz édeskevés, mit Laval nyújthat, mégis maximuma annak, amit egyáltalán józanul várhat a franciáktól. Ki tudja, nem áztatja-e Laval a németeket valami olyasmivel is, hogy talán alkalomadtán Vichy jó közvetítő is lehetne valaminő megegyezési béke irányában az angolszászok, elsősorban az amerikaiak felé. A megszállt Franciaországban pedig éppúgy nem javult a megszállók és a megszállottak viszonya. Ukrajnában sem, ahol teljesen megbukott az ellenforradalmi kormányzat gondolata. Így nem csoda, hogy a német vezetésű és elgondolósú „új Európa” gondolata sem tud kibontakozni a példálózgatások és a bizonytalan jelentőségű beszédek ködéből. Ez viszont erős lélektani jellemzője a német végső győzelemtől kialakult mind általánosabbá váló bizonytalankodásnak.

Eközben Japán támadó lendülete lassan elapad s angolszász ellentámadások is indulnak, főleg pedig érlelődnek; és Japán aránylag csekély hajótere különben sem áll arányban nagyratörő terveivel. A közvetlen hadászati összeműködés a tengely és Japán között az agryémek birodalmába került. S a nagyszabású japán győzelmek úgylátszik egyetlen percre sem ingatják meg a szövetségesek ama nyilvánvaló elhatározását és elhatározottságát, hogy Európában, Afrikában és a Közel-keleten keressék a döntést, s e cél érdekében, e roppant hadászati hááromszög keretében, átmenetileg másodrangú harctérré minősítsék a Csendes-óceánt.

Az angolok idáig rengeteg kisebb-nagyobb kudarcot szenvedtek alapján véve nem döntő jelentőségű csatákban és ütközetekben. De majdnem lehetetlen elzárkózni annak fölismerésétől, hogy egy hatalmas hadászati terv körvonalai bontakoznak lassanként ki, ahol nagyban készülnek megnyerni azt, amit kicsiben elvesztettek. A

Földközi-tengeren az északi partok a meg nem szállt Franciaország partjainak bizonytalanságát is beleszámítva, e pillanatban inkább a tengelyhatalmak ügyét szolgálják. A Földközi-tenger déli partján pedig látszólag egyensúlyban tartják egymást a tengely s a britek, pontosabban inkább a szövetségesek erői az Egyiptomot átmenetileg fenyegető veszély ellenére is. De Afrikában a hadászati kezdeményezés minden nagy lehetősége az angolok oldalán és az egész Közép- és Dél-Afrika s köröskörül az Atlanti- és Indiai-óceán túlnyomó része az angolszászok birtokában van. Maga az Atlanti-óceán pedig hamarabb vált angolszász beltengerré, mint a Földközi-tenger. Az Atlanti-óceán nyugat felől Grönlandtól a Fokföldre, kelet felől Izlandtól a Tűzföldre, e roppant terület és e roppant partok és e roppant víz, nyugat felől az argentin átmeneti különállás révén, kelet felől a norvég, belga, holland s a megszállt francia partok megszakításával, óriási túlnyomóságában mindenestől angolszász birtoknak tekinthető. Ugyanez a helyzet az Indiai-óceánon s annak minden partján, Fokföldön, Madagaszkáron át az Arab-tenger, a Bengáli-öböl, Ausztrália partjai, mind angolszász uralmi terület és víz, melyet csak nagyon hiányosan szaggat meg Hátsóindia, Hollandia s a Fülöp-szigetek részleges japán megszállása, a Dél-kínai tenger átmeneti és bizonytalan japán uralma s a Csendes-óceán nyugati partjain a japán terjeszkedés. Itt is átkarolja a japán pozíciót Szovjetország nagy kelet-sibériai birtokállománya. A Csendes-óceán keleti partjai pedig a Bering-szorostól Alaszka, Kanada, az Egyesült Államok, Mexikó, Közép-Amerika és Dél-Amerika partjai végig a Tűzföld megint csak biztos angolszász birtok, melyet Chile ideiglenes, kockázatokat kerülő különállása⁴⁰ szinte említésre nem is méltó módon érint, ideig-óráig. S a több mint három évig tartó háború alatt, Angliának legnehezebb hónapjaiban sem merült fel még csak árnyéka sem a világbirodalom belső szétesésének.

Az indiai zavarok legkevésbé sem a brit birodalom gyöngeségét mutatják, legfeljebb az indiai kérdés mérhetetlen néprajzi nehézségeit. Az csak természetes, hogy a hűvös ítéletű, mindig tapasztalatokból kiinduló empirista angol politikai gondolkodás a hindu egység illúziójának nem hajlandó fölládozni 100 milliónyi értékes, katonailag is igen számottevő mohamedán alattvalóját. S alig kétséges, hogy az első jelentős brit katonai sikerek után még ezek a hindu zavargások is elülnek, hiszen Londonnak szilárd elhatározása, hogy végül mégis megadja Indiának a belső egyensúlyozás után, valaminő formában, a dominiumi önállóságot.⁴¹

Szinte groteszkül hangzik, hogy annyi angol csatateri veszteség után is csak bővült a világbirodalom területe, legalább is a világháború végéig szóló érvénnyel — hadászatiilag és területileg — Szíriával, Madagaszkárral és Etiópiával,⁴² a brit befolyás pedig újból tovább erősödött Egyiptomban, még inkább a független Irakban és Iránban.⁴³ De a Szovjetunióban is, melyet öt szempontból is sakkban tart az angolszász világ. Egyfelől mérhetetlen hadianyagával, melyet a szovjet szinte percekig sem nélkülözhet. Másfelől egyre gyűlő és mindjobban fölszerelkező roppant haderejével, mely a döntésre való lecsapás időpontját várja, harmadfelől Oroszország újjáépítésének legfőbb és egyetlen tényezőjeként. Az Atlanti chartához való szovjet orosz csatlakozás⁴⁴ pedig — a negyedik oldalról — valósággal betetőzi ezt az angolszász fölényt és befolyást, mert nyilvánvaló, hogy a világkereskedelem újjáépítését csak bizonyos szabadkereskedelmi elvek alapján lehet megvalósítani s a chartához való szovjet orosz csatlakozás önkéntelenül és akaratlanul is visszavonulót fúj a világ bol-

sevizálódásának terve körül. Nem szólván arról, hogy ötödik oldalról angolszász győzelem esetén föltétlenül jelentkezik majd egy roppant szuggesztív, mely hódítóan árad a szabad intézményekből, a szabadság és szociális gondolat egészséges szintéziséből, mindenféle diktatórikus és terrorral dolgozó rendszer ellen, a bolsevizmus ellen is. Az északi országokban kitermelődött erősen demokratikus s a szabadsággal összehangolt szocializmus, a brit Labour Party és a brit Trade Unionok⁴⁵ továbbfejlődő és lendülő szocializmusa együtt mérhetetlen sugalló erővel fog belevilágítani a népek lelkébe s még a szociális fejlődés élére is a szabadság gondolatával összehangolt szocializmust fogja helyezni, melynek hatása alól egyetlen nép sem vonhatja ki magát, talán Szovjetoroszország népe sem. Legalább is valószínű tehát, hogy a bolsevizmus demokratikus irányban fog visszafejlődni, illetőleg megtartva komoly eredményeit, összehangolódik a világ új nagy demokratikus reneszánszával. Nagyon is elképzelhető, hogy vagy a régi szociálforradalmárok,⁴⁶ vagy az általános szociáldemokrácia mértékéig fog visszahúzódní, lemondván diktatórikus és terrorisztikus módszereiről. Az a roppant angolszász erő tehát, mely szemünk előtt szervezi a földkerekség nagyobbik felét, évek óta építi ki a nagy világteengereken az angolszász támaszpontokat, s repülőterek ezreit, egyik legfőbb garanciája annak, hogy Európa semmiképpen sem bolsevizálódhat. Ebben a mérhetetlen angolszász fölényben, melynek roppant erejű erődítményei csak most épülnek, Szovjetoroszország minden két világrészre terjedő területével, majdnem 200 milliós népességével, bámulatos hadi készütségével, elszántságával és hősiességével: csak egy óriási sziget, melynek hatalmi elmerülése a nála sokkal nagyobb s mostanáig harcba sem vetett angolszász erőkötől s még a Szovjetuniónál is sokkalta szélesebb és átfogóbb angolszász világpozíciótól függ. Akut bolsevista világveszedelem tehát nincsen, legfeljebb akkor lehetne, ha az angolszászok volnának fölmorzsolódóban s Szovjetoroszország várna és készülné a háborút eldöntő végső csapás megadására.

A „csodán” kívül véleményem szerint egyetlen reális ok kényszeríthetné térdre az angolszász világot s az egész óriási szövetséget: a hajótér hiánya. Ha a német, olasz, japán tengeralattjárók s az azokat kísérő repülőgépek száma és pusztító ereje, valamint sikere odáig fokozódnék, hogy egyszer az angolszászok hadi és kereskedelmi flottája nem tudná semmiképpen sem pótolni a hajóterében támadt hiányokat s ezzel hadigépezete is meggyöngülne. Csakhogy az eddigi tapasztalatok ilyen mérvű tengeralattjáró- és repülőveszedelmet semmiképpen sem tesznek valószínűvé. Különben is ekkora tengeralattjáró-veszedelemnek nélkülözhetetlen feltétele és velejárója a vitathatatlan légi fölény. Az 1940-es év nagy német légi felsőbbbsége azonban már régen a múlté, megtört az már 1940. szeptember 15-én, mikor 8 heti szakadatlan légitámadás után, a brit légügyi minisztériumnak a Neue Zürcher Zeitung ez évi szeptember 15-i számában is közölt emlékirata szerint, a 250–250 géppel két hullámban támadó német légi flottát a R.A.F.⁴⁷ szétszórta és 185 repülőgépet lelőtt belőle. Világosan ezzel a vereséggel bukott meg az 1940-es invázió Anglia ellen. Azóta két év telt el, józanul még kételkedni sem lehet benne, hogy 1943-ban az egyesült nemzetek légi felsőbbbsége vitathatatlaná válik. Ez egyfelől meg kell hogy bénítsa a német tengeralattjárók munkáját, másfelől nemcsak a mainál eredményesebben tudja majd biztosítani a szövetségesek hadianyag- és emberanyag-szállításait, hanem egyúttal maga a repülőgép igen fontos szállítóeszközzé is válik s még ha korlátozott

mértékben is, a hajó pótlójává. Nem szólván arról, hogy mind hivatalosabb formában erősödik az angolszász bizonykodás — elhangzott ez Churchill legutóbbi alsóházi beszámolója során is — hogy az Egyesült Államokban ma már az újonnan vízrekerülő hajók tonnatartalma eléri, sőt meg is haladja az elsüllyesztések mértékét. Ezt mintegy kiegészíteni látszik Alexandernek,⁴⁸ az admirális első lordjának ama kijelentése, hogy Anglia máris pótolni tudta minden veszteségét elsővonalbeli hajókban, melyeket az utóbbi 2 1/4 esztendő alatt szenvedett. S ha mégis mindez enyhe túlzásként is hangzanék, alig kétséges, hogy a jövő évben mind amerikai, mind brit vonatkozásban már biztos valósággá válik.

Hátra volna még a „csoda”. Persze nem bibliai csodára gondolok, hanem például: Szovjetország váratlan teljes összeomlására, nyomában egy tömeghisztériaként föllépő háborús fáradtságra az angolszász birodalmakban. Vagy: a megegyezési béke gondolatának fölülkerekedésére, mely parancsoló formában vetné föl a kérdést: érdemes-e tovább ontani az emberiség vérének. Vagy váratlan forradalomra, mely nyeregből vetné ki a két nagy vezetőt, Churchillt és Rooseveltet s egész fölépített háborús rendszerüket. De ezek irreális képzelgések csupán. Nemcsak az erőviszonyok mondanak nekik ellent, hanem az angolszász népek egyénisége is. Ha az angolok nem estek kétségbe 1940 nyarán, Dunquerque napjaiban,⁴⁹ mikor egységesül vállalták a további küzdelmet, valósággal hadsereg nélkül: mai diplomáciai sikereik, egyre félelmetesebben bontakozó katonai fölkészültségük birtokában, Pán-Amerikának és a Szovjetunióknak, Kínának és a világ nagyobbik felének szövetségében, nem fogják, annyi „befektetés” után, letenni a fegyvert. Nem is angolszász dolog: földadni egy játszmát, még a legreménytelenebbet is. Hát még az ilyet!

Sokféle tényből, jelből, értesülésből, logikai következtetésekből összetevődő meggyőződés, hogy ma már a németek nem a végképp elérhetetlenné vált győzelemért, hanem csak a játszma tisztességes föladásáért küzdenek. Szeretnék valamilyen elkerülni a biztos mattot, hogy kisebb legyen a veszteség és a pusztulás.

II.

Virtuális Magyarország, virtuális magyar politika

Értékes és bőséges anyag állana rendelkezésemre, ha behatóbban és részletesebben akarnám tovább fejtegetni az új világháború eshetőségeit. De nem ez a tulajdonképpeni témám. Ennek az emlékiratnak érvelése lényegében független attól, valószínű, vagy valószínűtlen-e a német háborús vereség. Ha valószínűtlen volna, akkor is hivatásomnak érezném, hogy figyelmeztessem nemzetem vezetőit ennek a valószínűtlen eshetőségnek mégis megtörténhető következményeire. Milyen okból, milyen alapon? A virtuális Magyarország: az átmeneti esedékességeken felül élő, amellet realis, mert a magyar fajnak, a nemzetnek, az ország különleges helyzetének minden, nemcsak pillanatnyilag érvényesülő, hanem még kitermelhető, mozgósítható, fölfokozható erőit is mindig számbavevő, örök Magyarország védelmében.

Nem azért hangoztatom kifogásaimat a tegnapi és a mai magyar politikával szemben, mert majdnem bizonyosra veszem Németország háborús vereségét, hanem mert a történelmi Magyarország egész szentistváni, szentlászlói, III., IV. bélaei, és mátyási, báthory istváni, bethlen gábori, rákóczi ferenci és kossuthi elgondolása és

megvalósulása, ennek a birodalomnak értelme és lényege, mindig szembenállott és világ végéig szemben kell álljon minden nagynémet birodalmi eszmével. Legalább olyan mértékben, mint ahogy szembekerült a rokon besenyők, mongolok, tatárok, oszmán–törökök s végül a nem rokon moszkoviták nagy keleti hódító igényeivel és hullámaival. A magyar nemzet politikai génusza abban szárnyalt mindig más hasonló kisebb lélekszámú közép- és kelet-európai népek szelleme és sorsa fölé, hogy sohasem vállalt önként csatlósszerepet más, nagyobb számú nemzetek és idegen birodalmi gondolatok szolgálatában. Egyszerűen azért, mert maga képviselt és szolgált egy önálló birodalmi gondolatot. Egész magyar évszázadaink voltak, melyekben a habsburgi keretekben élő népek közül egyesegyedül csak a magyarság nem törődött bele Bécs és a bécsi németesítő centralizmus uralmába és rendszerébe. Mikor a sors úgy hozta magával, hogy az oszmán hódoltság másfél évszázada alatt a megmaradt keskeny magyar királyság kénytelen volt vállalni a habsburgi uralom keresztjét s vele az akkori német birodalomra, illetőleg az osztrák örökös tartományokra való támaszkodás keserű kényszerét, ugyanakkor az önálló Erdély a török impériumra való hasonló kényszerű támaszkodással egyensúlyozta ki a királyság kényszerülten egyoldalú nyugati tájékozódását.

A magyar történelmi magatartás: hősi önvédelem

A magyar történelmi magatartás Szent István óta: egyenlően erőteljes, néha támadó kedvű önvédelem mind a négy világtáj, főleg nyugat és kelet felé. Szent István külpolitikája csak két vonatkozásban tért el pogány elődeiétől: hivatásának fogadta a kereszténység védelmét és a Bulcsúék nyugat felé támadó, kelet felé védekező politikájának élein enyhítve nyugat felé is az önvédelem módszerére tért át.

Ez az önvédelem, mint nemzetünk és államunk történelmi magatartása, azóta, hogy megszűntünk nagyhatalom lenni, csak még szigorúbb parancsként kell hangoz-zék az újabb magyar nemzedékek lelkiismeretében. Legutolsó világgraszoló szabadságharcunk is 1848–49-ben a legszigorúbb értelemben vett önvédelmi harc volt. Ez az önvédelem, melyen túl nem mehetünk, épp úgy adódik nemzetünk szilárd, csak igen ritkán megingott hivatástudatából, igen erős függetlenségi érzületéből, mint a nagy hivatás és a kicsi lélekszám között a 16. század óta egyre fájdalmasabban jelentkező aránytalanságból. Ezt az aránytalanságot csak fajtánk és nemzetünk politikai, katonai és általában szellemi kiválóságával, keletről hozott bölcsességével, mértéktartásával és igen nagyfokú politikai körültekintésével sikerülhetett — és sikerülhet a jövőben is — valamiképpen kiegyensúlyozni. A magyar hivatás olyan szent dolog s olyan finom és különleges és önálló, amellet nemzetközileg és államközileg pótolhatatlan történelmi eszköze az emberiség és elsősorban Európa fejlődésének, hogy azt sohasem szabad idegen hatalmi célok kártyáira föltenni.

Ez a magyar hivatástudat, a virtuális Magyarország öntudata, mérhetetlenül mélyre ágyazódott a magyarság lelkébe és idegrendszerébe. Ezért bírt ki olyan korszakokat is, amikor a valóságos politikai tényekkel szemben úgyszólván csak a Corpus Iuris időlegesen holtta vált betűje maradt meg III. Béla és Mátyás birodalmából. Csak két korszakot ismerek országunk történelmében, amikor veszedelmesen elhalványult e virtuális örök Magyarország képe az élő nemzedék lelkében. A 18. század-

ban Grünwald Béla Régi Magyarországa⁵⁰ szerintem helyesen csak 1740-től számítja az elnemzetietlenedés korszakát, 1790-ig. Ez az a fél évszázad, melyben a korábbi szabadságharcok veresztése és látszólagos hiábavalóságuk s Mária Terézia okossága a kor jólétének bőségébe és barokk cikornyáiba már-már belefojtotta a magyar történelmi hivatás és a virtuális Magyarország tudatát. A 19. század 80-as éveinek közepétől az első világháború gyászos végéig terjedő három évtized pedig a 67-es kiegészítés megmerevedésének gondtalan „prosperitásába” és a millenium parádéiba és illúzióiba, szemforgató álkonzervatív és álnemzeti, de annál makacsabbul és bünyösebben aszociális hazafiaskodásába csomagolta a maga belső hitetlenségét, tohonyaságát és lelketlen elrugaskodását ősi magyar hagyományoktól és nagy történelmi céloktól. 1740-től 1790-ig és mondjuk 1885-től 1918-ig: összesen kereken 80 év — csak apró epizódok 1046 esztendő roppant túlnyomóságában és szellemi egységben!

Újabb eltévelyedésünk

A legfájdalmasabb fölismerés számomra, hogy a forradalmakra következett úgynevezett nemzeti korszak nagyban és egészben folytatása a beteg századfordulós időknek, újból együtt jelentkezik a magyar európai hivatástudat elhalványulása, a magyar állameszme apályja és a nagy néptömegek, főleg a vérbeli magyarság proletár tömegei iránt való vak szociális érzéketlenség. Holott ha valaha, hát a trianoni szörnyű lecke után kellett volna ráébrednünk a magunk történelmi létének legalapvetőbb két igazságára. Ezek egyikét, a külpolitikait, egy nagy idegen politikai gondolkodó, Bainville Jacques „Les conséquences politiques de la paix”⁵¹ című halhatatlan művében villantotta elénk szerencsés szóval, mondván: Magyarország az egyetlen közép-kelet-európai nemzet és állam, melynek valójában nincs igazi ellensége a nagyhatalmak között. Ezt a német és orosz világ közé ékelt nemzetek és országok közül sem a lengyelek, sem a csehek, sem a délszlávok, sem a románok nem mondhatják el magukról, csehek és románok legkevesébé. Más szavakkal való megfogalmazása ez a bainvillei megállapítás a fentebb kifejtett tételnek a virtuális Magyarországról, amely önálló birodalmi eszményt képvisel s a legtermészetesebb s történelmileg legjobban bevált kelet-közép-európai népszervezési elvet, módszert és kristályosodási pontot testesíti meg, minden támadó él nélkül akár nyugati, akár keleti nagyhatalmak irányában. Azzal tehát tisztában kellett volna lenniök elsősorban az ország politikai vezetőinek az elmúlt két évtized folyamán, hogy türelemre és megértésre általában a nagyhatalmak részéről csakis az a Magyarország számíthat, amely szigorúan betartja az ősi elvet, hogy lehetőleg nem engedi magát nagyhatalmi versengésekbe belebonyolítatni. Fájdalom, ehhez az ősi magyar történelmi elvhez nem tartottuk magunkat eléggé, különösen a legutóbbi 5 esztendőben nem. Ugyanakkor történelmi létünk másik nagy igazságával is keveset törődtünk: hogy nagyvonalú, birodalmi méretű és szentistváni türelmes szellemű magyar politikát csak a magyarság, elsősorban a vérbeli magyarság eleven erőire lehet építeni. Továbbra is elhanyagoltuk a magyar nép belső erőinek politikai, gazdasági, szociális följelesztését. A magyar nép elemi létkérdései közül valójában semmit sem oldottunk meg, legkevesébé a földkérdést, de népünknek a maga osztálykereteiben és azokon túl való szellemi följelesztése érdekében sem történt majdnem semmi. Az állam tényleges igazgatását túlnyomórészt

asszimiláns, igen nagy részben friss asszimiláns, politikailag érzéketlen és tehetségtelen elemekre bíztuk, olyanokra, akik egyetlen betűt sem értenek a nagy európai magyar ügyből. Szörnyű botladozásaink az újonnan visszaszerzett kárpátaljai, erdélyi, délvidéki területeken⁵² s a bácskai bűnös erőszakoskodások és polgárháborús tünetek mind azt bizonyítják, hogy a magyar állam csak szellemében és számbeli túnyomóságában törzsökös magyar vezetés alatt töltheti be jól a magyar felsőbb rendeltetését.

Messze vezetne, ha az elmúlt legutóbbi 20–22 év mulasztásait és balfogásait csoportosítanám. Ebben a mi korunkban valóságos oázis az én szememben Teleki Pál rövid miniszterelnöksége.⁵³ Teleki széles távlatokat befogó elméjű, mélyen magyar államférfiú volt. Megpróbálta a magyar helyzetet igen nehéz viszonyok között. Belelovaltatta magát ugyan és az országot a háromhatalmi egyezményhez való csatlakozásba, de nagy kérdés, ha Werth Henrik helyett erős és vérbeli magyar katona a vezérkari főnöke s ha a nemzet belső ellenállása erősebb, nem még sokkal önértetesebb és gerincesebb magyar politikát csinált volna-e. Magam élesen ellene szóltam a háromhatalmi egyezményhez való csatlakozás kérdésében, de érdekes módon Teleki ezért sohasem tett nekem legkisebb szemrehányást sem.

Mindenesetre egyik koronatanúja vagyok — vele való utolsó beszélgetésem anyaga révén — annak, szemben Bárdossy volt miniszterelnök⁵⁴ felfogásával, hogy Teleki éppoly szilárdan és régtől fogva el volt határozva a német katonai átvonulás megtagadására Jugoszlávia ellen, mint ahogy a magyar koronatanács⁵⁵ megtagadta volt a német átvonulást az északkeleti Kárpátokon át a lengyelek hátába.

Teleki halála tragikus figyelmeztetés volt a nemzet számára: veszedelemben a magyar célok, a magyar hivatás, a virtuális Magyarország szolgálata, a nemzet önrendelkezése, az állam szuverenitása és függetlensége. Teleki miniszterelnöksége alatt csatlakozott ugyan az ország a háromhatalmi egyezményhez. De viszont Teleki teremtette meg a magyar–délsláv örök barátsági szerződést is; mintegy önműködő ellensúlyául ennek a lépésnek. S hogy mennyire komolyan vette a magyar–délsláv egyetértést és együttműködést, az is bizonyítja, hogy éppen e gondolatot szolgáló munkámat — „Helyünk és sorsunk Európában” — az ő személyes jóváhagyásával jelentethettem meg, s halála előtt pár nappal igen kedves sorok kíséretében köszönte meg dedikált könyvem megküldését.⁵⁶

A Bárdossy-kormány súlyos felelőssége

Van egy olyan eléggé elterjedt, különben hibás fölfogás, hogy a háromhatalmi egyezményhez való csatlakozásunk a fő oka további sodródásunknak a háború felé. Ez kb. azt jelenti, hogy a Bárdossy-kormány már alig tehetett egyebet, mint amit a háromhatalmi szövetséghez való csatlakozásunk előír. Csakhogy ez egyfelől szigorúan jogilag nem írta elő számunkra sem a jugoszláv, sem az orosz háborúba való belépésünk kötelezettségét, mert hiszen semmiféle rabulisztikával nem lehet azt állítani, hogy akár a fölbomló Jugoszlávia, akár Szovjetoroszország valóban megtámadta a háromhatalmak valamelyikét. Másfelől a nemzetközi jog mai rugalmassága a gyakorlatban bőséges teret nyújtott és nyújt a háromhatalmi egyezményhez való csatlakozásunk következtetéseinek konkrét esetben való meglehetősen szabad elbírálá-

sára és esetleges kötelezettségei levonására. Lám Bulgária ma sincs hadiállapotban Szovjetországgal, sőt még a háromhatalmakat alkotó egyik nagyhatalom, Japán sem.⁵⁷ Tehát igen is meg volt a mód és lehetőség mind jogi, mind politikai értelemben, még a háromhatalmi egyezményhez való csatlakozásunk után is, hogy körömszakadtáig távotartsuk magunkat az új világháborútól. Megengedem, Magyarország helyzete nehezebb, kényesebb, mint mind ama kisebb nemzeteké, melyeket a sors állásfoglalásra kényszerített a két nagyhatalmi csoport mérkőzésében. Annál szigorúbb parancs volt számunkra a bölcs óvatosság és mérséklet, a bármi irányba való támadó szándéktól, annak még látszatától is tartózkodó magatartás. A Bárdossy-kormány azonban, ki sem kérve az országgyűlésnek a hadüzenethez alkotmányosan, az 1920. évi I. és XVII. törvénycikkben előírt hozzájárulását,⁵⁸ egy szerencsétlen hangú kiáltvánnyal megindította,⁵⁹ egyszerű rendőri eszközökkel végrehajtandó megszállás helyett, nem egészen komoly „hadjáratát”⁶⁰ Bácskáért, de fájdalom nem egyúttal a Bánátért is.⁶¹ Majd a kassai, egyszeri, ki sem vizsgált körülményű szovjet-repülőtémadást, diplomáciailag szokatlanul és politikailag károsan és könnyelműen túlértékelve, Magyarországot hadbanlévőnek nyilvánította Szovjetországgal.⁶² Később pedig az Amerikai Egyesült Államokkal is.⁶³ Valami furcsa és ferde önérzet gesztusával és egy kis enyhe túlbuzgósággal a tengely felé, mintegy megelőzni akarta ezzel az elhamarkodott lépéssel Szovjetországot és az Egyesült Államok kormányát a hadüzenetben. Nagy-Britannia bizonytal diplomáciai sikerei közé számítja majd, hogy neki, kivételesen, mégis sikerült megelőznie ebben a Bárdossy-kormányt.⁶⁴

Szovjetországot nem sietett, sőt Anglia sem, sokáig, az Egyesült Államok pedig csak az idén nyáron válaszolt a Bárdossy-kormány valósággal provokáló gesztusára ellenünk való hadbalépésének kinyilatkoztatásával.⁶⁵ Milyen óriási előnye a testvéri Finnországnak, hogy máig sincs hadiállapotban Amerikával.⁶⁶ A Bárdossy-kormány az önvédelemnek még a látszatát sem iparkodott megőrizni.

Ezeket a szerintem súlyos ballépéseket még megtoldotta a Bárdossy-kormány egyfelől igen szerencsétlen, sőt a szablyai és újvidéki pogromok révén szinte végzetesnek mondható délvidéki politikájával,⁶⁷ másfelől az orosz háborúban túlságosan nagy magyar katonai részvételünk szerintem könnyelmű biztosításával.⁶⁸

A szépen hangzó, de egyáltalában nem helytálló szólam, hogy jobb a Donnál és a Volgánál védeni Magyarországot határait, mint a Kárpátok gerincén, nem moshatja el a tény: valójában támadóan léptünk föl azzal a Szovjetországgal szemben, amellyel van egy döntő jelentőségű, világtörténelmi súlyú érdekközösségünk: Nagy-Románia tartós és végleges szétrombolása.

Íme Finnország hivatalos tényezői legutóbb is azt hangoztatták, hogy a finn nemzet sohasem tündökött azon, ki fog győzni ebben a világháborúban, Finnországot megtámadták, tehát védekezik. Ez az a magatartás, melyet minden esetben aránylag könnyű megvédeni, nemzetközi fórumok előtt is. A finnek elmondhatják: nem bántottunk és nem bántunk senkit, csak védjük magunkat. Ilyen Svájc, ilyen Svédország, ilyen Törökország magatartása, bizonyos mértékig még Bulgáriáé is. Még Románia is Besszarábia elvételére hivatkozhat.⁶⁹ De mire fogunk mi hivatkozni a tengely háborúvesztése idején? A bolsevizmusra, mely ellen kardot kötöttünk? Az ellen más módon, más formában is megtehettük volna a magunkét, csakúgy, mint egyéb népek.⁷⁰

Egy ilyen nehéz és kényes poszton álló nemzet, mint a magyar, amely meg kell hogy küzdjön hivatása nagyságának és számbeli kicsiségének majdnem tragikus aránytalanságával, nem mondhat le a nagy világ, a többi népek, főleg Európa népeinek rokonszenvéről. Szent István a keresztény apostol és keleti kán, ezt minden későbbi nagy magyar államférfiúnál pontosabban tudta. Ezt a 950 évvel ezelőtt való szentistváni népszerűségünket ma csak egy kossuthi szabadszelleme és az önvédelmen túl semmiképpen nem lendülő Magyarország tarthatja meg vagy szerezheti vissza. A csatlósszerepnek még a látszata is megölheti Magyarországot és örökre eltemetheti a magyar hivatást, amelyet majd más népek próbálnak megint átvenni tőlünk, mint ahogy egyszer már — de nem is egyszer, hiszen Bécs is csak rosszul utánozta az ősi magyar dunai szerepet — helyünkbe ugrottak mások.⁷¹

A virtuális Magyarország küldetése nagy földrajzi, politikai, katonai adottság és szükséglet, melyet ha a magyar nem vállal, vagy vállal, de nem teljesít, más fog igyekezni vállalni és megvalósítani, jól – rosszul, helyettünk. De ez a hivatás hordozójára nagyfokú függetlenséget és önállóságot parancsol, ha azt az illető nép helyesen fogja föl, és pedig egyszerre kelet és nyugat felé. És rendíthetetlen hősi helytállást önállóságunkért és függetlenségünkért. Egy Magyarország, amely történelmének egész hosszú, véres, államalkotó és népszervező pályájával ellentétben odaadja magát egy nagynémet gondolat új, — egyébként szerintem politikailag és katonailag teljesen reménytelen — kísérletének, önmagát tagadja meg és maga ássa meg új sírját, mélyebbre Trianonnál.

Azt hiszem, Miniszterelnök Úr, ezek legalábbis komoly és tisztességes, magyar meggondolások, aggodalmak, még ha gyakorlatilag Nagyméltóságod nem is azonosítaná magát velük. És főleg nem illethetők az ellenséggel való cimborálás, vagy az ellenség győzelmére való spekuláció vádjával. Forrásuk semmiesetre sem az a fölismerés, hogy a tengely ebben a háborúban alighanem alulmarad, hanem ama legmélyebbről fakadó és az új világháborúnál sokkal régiebb, sokunkat nyugtalanító aggodalom, hogy Magyarország hivatalos külpolitikája már hosszú évek óta — mint fentebb vázoltam, a századforduló szellemének örökségeként — nem képviseli kellő világossággal befelé, kellő határozottsággal Európa és a nagyvilág felé a magyar dunai küldetést, a szentistváni és kossuthi virtuális Magyarországot, s ezen a lejtőn siklottunk és sodródtunk egyre beljebb a végzet ingoványaiba. Az angolszász világkoalíció várható győzelme csak még feketébbre festi s egy új nemzeti katasztrófától való rettegessé mélyíti ezeket az amúgy is régi keletű s eredendően sötét aggodalmainkat.

III.

Magyarország és szomszédai

A virtuális Magyarország földrajzi, nemzetközi, államközi helyzetéből és dunai hivatásából, évezredek állameszméjéből és államfenntartó gyakorlatából folyik a keleti és nyugati szomszédos nagyhatalmakkal szemben, ezek hatalmi versengéseibe lehetőleg nem elegendő, szigorúan önvédelmi politikánk. Úgy, ahogy ez megvalósult a magyar történelemben Szent István óta. Másfelől pedig, pozitív vonatkozásban: összekapcsolódásunk e két szomszédos nagyhatalom között fekvő területek és államok, a középső és alsó Dunavölgye, Lengyelország és az északi Balkán népeivel.

Mind e — megalázó és igazságtalan szóval Zwischeneurópának⁷² csúfolt — nagy terület nemzetei közül a legtudatosabban, a legvilágosabban, egy évezreden át Magyarország és Lengyelország képviselte e terület politikai önállóságának gondolatát és történelmi igényét. Birodalmi magaslatra csak magyarok és lengyelek tudták emelni a maguk államalkotását, külön-külön is, együtt is közülük. E két nemes nemzetnek valóságos tragikuma, hogy politikájuk összekapcsolódása a helyzet kényszere folytán az utóbbi évszázadokban csak töredékesen, inkább epizódyszerűen jelentkezhetett. A Balkán népei közül pedig a délszláv népekkel — horvátokkal, szerbekkel — kapcsolt össze bennünket a legtöbb és legtermészetesebb szállal, az egymásra utaltság szálai-val, a történelem. Közvetlen határ híján már gyöngébben a bolgárokkal. A román és cseh népet földrajzi helyzetük, történelmük folyamán legtöbbször, más népek csatlósáivá avatta. Lényegesen más, sokkal tragikusabb és másíthatatlanabb a csehek és románok e beékeltsége egyoldalú nagyhatalmi harapófogóba, mint a lengyeleké két, történelmileg ellentétes érdekű nagyhatalom közé. A cseh nép egy szűkebb — csehországi német — és egy szélesebb — nagynémet — gyűrűbe fogva sokkal kevesebb szabad politikai lehetőséggel rendelkezik, mint akár magyar, akár lengyel szomszédai, akár délszláv fajtestvérei. Alig marad más történelmi alternatíva számára, mint szolgálni a német érdekeket — ezt is tette történelmének nagyobbik felében —, vagy beállni Németország mindenáron való ellenségeinek táborába, kényre-kegyre, és játszani az előcsahos szerepét az időnként adódó németellenes koalíciókban. Tehát csatlósszerep vagy a németek oldalán vagy a németek ellen. Ez utóbbit vállalta a benesi Csehország, valamint néhány történelmi elődje, elsősorban az igen tehetséges és vitéz II. Ottokár, de Mátyás király balkezű ellenlábasa, Podjebrád György is. Körülbelül ugyanez mondható Romániáról, korábban a török, az utóbbi századokban az orosz nagyhatalommal szemben. Titulescu⁷³ Romániája évtizedes kiszolgálója volt Szovjetoroszországnak, mint elődei évszázadokon át előbb az oszmán, utóbb a cári orosz birodalomnak. Antonescu⁷⁴ Romániája viszont előcsahos az oroszellenes hadjáratban, akár csak Benes⁷⁵ Csehszlovákiája az első és második világháború németellenes koalíciójában.

Mi magyarok, lengyelek, délszlávok, bolgárok vagyunk e „Zwischeneurópa” önállóbb erőtenyezői és éppen ezért hivatottak e terület sorsának eldöntésére, önálló életének védelmére és megszervezésére. De meg is fordíthatjuk ezt a tapasztalati tételt: minél több önrendelkezést és mennél önállóbb cselekvési kört biztosítanak világrendező erők ennek a nagy és fontos területnek, illetőleg népeiknek, annál nagyobb szerephez és jelentőséghez kell jutniuk magyaroknak, lengyeleknek, délszlávoknak, bolgároknak s annál járulékosabb szerep kell jusson románoknak, cseheknek. S minél inkább a csatlósgondolat érvényesül itt a természetes erőegyensúly, a szerves rendezés és állóképes rend rovására, mint legutóbb Trianonban és utána a kisantant rendszerében, annál inkább homloktérbe nyomul a cseh és román igény és szerep. Nehéz azonban józanul elképzelni, hogy bármily győzője az új világháborúnak egyszerűen megismételni akarná Trianon balfogásait, melyek sokkal súlyosabbnak és végzetesebbeknek bizonyultak még a versaillesiaknál is.

Ha most már a mai hivatalos magyar politikát e dunavölgyi hivatásnak s a német–oroszközi népekhez való viszonyunknak szempontjából vizsgáljuk, fájdalom-

mal kell megállapítanunk, hogy ezen a téren is igen súlyos a helyzetünk s még nagyobb veszedelmeket rejt a jövő.

Az új — kettős — kisantant gyűrűjében

Egyelőre nyoma sincs annak, hogy e mai helyzetünkben akár csak töredékesen is érvényesülne Magyarország és szomszédai viszonyában az előbb vázolt évezredes magyar erőföllet és helyzetfőlsőbbiség. A régi kisantant szelleme magyargyűlöletében csak hatalmasan megnövekedve él Romániában, Észak-Erdélynek a magyar koronához való visszacsatolása⁷⁶ óta, s az irredenta hangulat erősebb, mint valaha is volt az első világháború előtt és alatt. De az új Horvátország⁷⁷ is ellenségesebb velünk szemben, mint az utóbbi években Jugoszlávia volt. Míg a megszállt Szerbia vitéz és értékes népével már kialakulóban volt egymásraultalsági felismerést és barátságot végzetesen megrontották a januári bácskai események és közigazgatásunk súlyos balfogásai.⁷⁸ Szlovákia⁷⁹ magatartása sem emberségesebb az ottani magyar kisebbséggel szemben s egy szikrával sem barátságosabb a magyar állam gondolatával és Szent István országával szemben, mint volt Benes Csehszlovákiája. Területileg ugyan megnyírbálva, de lényegében a régi kisantant ellenséges gyűrűje vesz bennünket körül. A különbség inkább az, hogy nem francia vezetés mellett, hanem legalább is csöndes német jóváhagyással. A román igény Magyarország területére megint a Tiszáig terjed. A román kormánykörök és táborno­kok s a román sajtó ezt nem is titkolják. A csöndes német jóváhagyásnak pedig nagyon sok jele és bizonyítéka akad számunkra, nem is kell szószerint vennünk a Pop Valér Maniuhoz intézett levelének kínos tartalmát.⁸⁰ A romániai német népcsoport elképesztő történelmi valótlan­ságoktól hemzsegő egyik kiadványára hívom föl a kormány figyelmét. A füzet címe: „Deutsche Leistung im Südosten”.⁸¹ Életemben ehhez fogható vérlázító letörpítést és eltorzítást a magyar történelmi teljesítménynek még ellenséges nép fiának tollából sem olvastam. A füzet szerzője nemcsak Erdélyről, hanem a Bánátról és a Bácskáról is úgy beszél, mint Romániához tartozó területről.

A legmélta­tanabb öncsalás volna részünkről titkolnunk ez új ellenséges kisantant létét. A román–horvát–szlovák viszony és a megismétlődő tanácskozások és barátkozások együtt, mindig kihangsúlyozott magyarellenes éllel, egymagukban is ráébresztettek bennünket a valóságra. De mialatt kialakult ez az új kisantant, a régít újból konstruálgatják és építgetik Londonban, Moszkvában, talán legkevésbé Washingtonban Benesék és Szimovicsék,⁸² s Romániában Maniu és a jégre tett régi román parasztpárti és liberális politikusok, német vereség esetére.

E kettős, minden eshetőségre készenálló kisantant rendkívül nehéz helyzetet teremt Magyarország és a magyar politika számára. Ezt hiba volna ellepleznünk önmagunk előtt. A történelmi Magyarországért folyó harc azonban mégsem szünetelhet. Történelmi céljainkért folytatott revíziós küzdelmeink szívóssága és töretlensége két évtizeden át ellenségeink előtt is tiszteletet szerzett a magyarságnak.

Azt hiszem, nem lehet vitás: Magyarország revíziós igényeinek súlypontja mind a terület nagysága és politikai fontossága, mind az ott élő magyarság száma szempontjából Erdélyre esik. Erdély — az egész Erdély — nélkül nincs komoly magyar hatalom és csak félig-meddig is betölthető magyar hivatás. Viszont Erdélynek a

Szent Koronához való visszacsatolása nagyon megkönnyíti a további magyar kibontakozást mind észak, mind nyugat, mind pedig dél felé, politikailag s ha kell, honvédelmileg is, egyaránt.

A román–magyar kérdés

Szerintem józan magyar nemzeti politikát Románia kérdésében csak erre a két tételre lehet alapozni:

a) a történelmi Magyarország és Nagy-Románia egymás mellett meg nem állhat,

b) a magyar és román nép között sok tekintetben komoly érdekközösség van.

Nagy-Románia szétrombolása legelsősorú magyar érdek, Erdély visszacsatolásával és Besszarábia lekapcsolódásával; de ezzel párhuzamosan a történelmi keretek közé visszaszorult Románia lehető függetlensége s a különben derék s egy és más értékes emberi tulajdonsággal is megáldott, nemcsak sok hibával megvert román nép boldogulása mind Erdélyben, mind a román államhatárok között, szintén komoly magyar érdek.

Az ifjabb Andrássy Gyula szerintem tévedett a múlt világháború alatt Romániának az antanthoz való csatlakozása előtt írt remek tanulmányaiban,⁸³ mikor a nagyromán étvágyat Besszarábia felé igyekezett levezetni. Tévedett taktikailag, mert Románia mégis megizente a középponti hatalmaknak a háborút.⁸⁴ De tévedett abban is, hogy Besszarábia birtoka mintegy elcsitítaná a nagyromán politika Erdélyre irányuló igényeit. Ennek szerintem éppen fordítottja a valóság: Besszarábia visszaszerzése csak megsokszorozná a román étvágyat és reménykedést Erdélyre. Egyfelől azért, mert már középhatalommá emelné újból ezt az országot. Másfelől meg azért, mert ha az orosz világhatalom markából kiszakíthatná Besszarábiát, sokkal természetesebbnek, könnyebbnek érezné Erdély megszerzhetését is a kis Magyarország kezéből. Romániával egyszer teljes súlyával éreztetni kell tehát a magyar politikai, katonai, hivatásbeli és helyzetbeli felsőbbiséget. Konkrétebben: Romániát diplomáciailag és katonailag meg kell verni. Mert csak párhuzamos magyar–orosziporolás után remélhető a botor nagyromán álom eltemetése. És csak e temetés után remélhető, hogy kijózanodnak Bukarestben az emberek és ráébrednek eredendő gyöngeségükben s talán keresni is fogják a józan megegyezést, esetleg az összefogást, az erősebb magyarsággal és erősebb Magyarországgal. Csakúgy, mint régen. Ekkor érkezik majd el az erdélyi román nép messzemenő önkormányzatának fölépítése az Árpádok nagyvonalú stílusában, esetleg egy autonóm Erdélyben, mely azonban, elsősorban honvédelmileg, mindenképpen a Szent Koronához tartozik.

Egy ilyen magyar–román erőpróba és elsöprő magyar győzelem nélkül Erdély birtoka a nagyromán politika nagyzási hóbortja és bizánci módszerei miatt örökös intrikák, aknafúrások és összeesküvések közepette, megint bizonytalanná válnék. Még akkor is, ha csodaképpen valaminő nemzetközi fórum Magyarországnak is ítélné ide. Egy ilyen ítéletben való magyar bizakodás hozzánk méltatlan s a legveszedelmesebb illúzió volna csupán. Az ítélkező nemzetközi fórumnak már a magyar készhelyzetre kell támaszkodnia.

Megítélésem szerint nincs is a magyar politikának fontosabb és parancsolóbb föladata ennél a Romániával való diplomáciai, főleg katonai leszámolásnál. S nem lehet sürgetőbb tennivalója, mint annak idejében való előkészítése. Akciónk időpontja is adva van s már most megmásíthatatlan: a világháború vége felé, de még mindenképpen a háború alatt, miután a diplomáciai előmunkálatok megtörténtek, a magyar hadsereg teljesen fölkészült s a németek már nem tudják megakadályozni. Mert hiszen kétségtelen, a tengely, főleg a Német Birodalom szövetségesi jóváhagyását e kérdésben sohasem érhetjük el, legföljebb tűrését. A Német Birodalom vezetői természetesen nem adhatják beleegyezésüket egy háborúhoz, melyet két szövetségese egymás ellen folytat, ahelyett, hogy az oroszok, angolok, amerikaiak ellen vonultatnák föl teljes katonai erejüket. Viszont a román–magyar helyzet mai megoldatlanságával ott is nyilván tisztában vannak. Hiszen tűrik például, hogy Románia hivatalos vezetői nyíltan fenyegezzék másik szövetségésüket, Magyarországot. És tudják, hogy Antonescuék éppoly kevéssé engedtek a tiszai határ vágálmából, mint egykor Titulescuék, vagy a háttérben új, parlamentáris, angolbarát rezsimet előkészítő Maniuék. De azt is bölcsen tudják, hogy Magyarország sem mondott le a déli Erdélyre való történelmi jogáról. Végül majd a Német Birodalomnak is be kell látnia, hogy ez a kölcsönös igény eleven erő, él a német szövetség keretei között is és Magyarországnak egyszer már csak azért is meg kell kockáztatnia a támadást, mert különben Románia támadna meg bennünket és mert Észak-Erdély birtokában — egyik igen kiváló képességű és készülségű katonánk⁸⁵ tanúsága szerint — egysesgyedül támadással lehet háborút nyernünk Románia ellen. Tehát a helyzet révén nemcsak az időpont, hanem a hadászati módszer is előre meghatározott. Észak-Erdély, mai határai között, fájdalom, olyan, mint egy görbe magyar kard, Nagy-Románia szívének szegezve. Ezt a kardot bele kell döfnünk Nagy-Románia szívébe. Nem azért, mert ellenségei volnának a román nemzetnek, nem vagyunk azok, hanem hogy a magunkét visszavegyük, döntő fölénnyel és hogy segítsük újjászületésében azt a kisebb, de egészségesebb Romániát, amely aztán becsületes és józan társa lehetne Magyarországnak a Dunavölgye önállóságáért és teljesebb boldogulásáért vívandó új küzdelemben.

Fájdalom, ennek a történelmileg elháríthatatlan mérkőzésnek diplomáciai és katonai előfeltételei éppen nem rózsásak.

A lengyel–magyar barátság

Az angolszászok győzelme esetére e pillanatban csak egy biztos barátunk van Európában: Lengyelország. Egy kitűnő lengyel személyiség mondta nekem, hogy erre a lengyel barátira Magyarország minden körülmények között feltétlenül számíthat, a béketárgyalásokon is. Hála Teleki Pál messzire tekintő magyar eszének, a lengyel menekültekkel való bánásmódunk, kisebb-nagyobb kisiklásoktól eltekintve, melyeket alárendelt közegek követtek el, a magyar–lengyel történelmi testvériség szellemében alakult ki. Néhány kitűnő miniszteriális magasabb tisztviselő⁸⁶ és néhány előkelő hölgy⁸⁷ közreműködésével. De Varga Béla kigazdapárti képviselő is igen fontos feladatokat vállalt és segített megoldani,⁸⁸ helyes magyar ösztönnel és tapintattal, a lengyel menekültek körül. Bizonytal nem felejtí el a lengyel nemzet a

magyarságnak azt sem, hogy Teleki szavával szólva, fél perc alatt intézte el a magyar koronatanács annak a német kívánságnak elutasítását, hogy magyar területen engedjük át a lengyel nemzet hátába a német hadsereget.⁸⁹ Úgyünk a feltámadó lengyel nemzettel tehát rendezett és reménytkeltő. Javunkra szolgál annak a súlyos lengyel diplomáciai balfogásnak kudarca is, amely a kisantanttal körülzárt trianoni Magyarországot nem virtuális erejében tekintette s ugyanakkor messzemenően épített a Romániával való szövetségre. Ennél a lengyel–román szövetségnél szégyenletesebben nem bukott még meg politikai gondolat.⁹⁰ A román hivatalosok és nemhivatalosok viselkedése a lengyel menekültekkel szemben csak betetőzte a szerencsétlen lengyel nemzet elkeseredését Romania Mare⁹¹ irányában.

Tudomásom szerint a londoni lengyel kormány⁹² a lengyel politika fontos tényezőjének tartja ma is a magyarsággal való barátságot, és az együttműködés gondolatát. Mind a lengyel emigráns miniszterelnök, mind a külügyminiszter a legbarátságosabban nyilatkozott a külföldi sajtóban Magyarországról. Állítólag a lengyel–magyar közös határ továbbra is fenntartott komoly lengyel terv. Ez természetes is volna, hiszen Románia kiesésével Lengyelország csak Magyarország felé keresheti a számottevő, szélesebb és hadászati is komoly biztosítékot jelentő kijárót a német–orosz harapófögből a kontinensen. A cseh–lengyel újdonsült szövetség⁹³ s az arról napvilágra került elgondolások csak közös lengyel–magyar határral kiegészítve kapnának lengyel részről elfogadhatóságot és nagyobb jelentőséget.

A magyar–szlovák kérdés

Remélhető tehát, hogy ez a változatlanul főnnálló, sőt újból megpecsételt lengyel–magyar barátság, a lengyel–magyar közös határ közeli lehetőségével megtétele, megfontolásra készítené Szlovákiát, bármily kockázatos ellenséges lépés előtt Magyarország irányában, egy román–magyar háború esetén. De a magyar politika és diplomácia is sokat tehetne még a szlovák–magyar viszony megjavítása terén. Tudtommal a budapesti szlovák követ⁹⁴ valójában magyarbarát s igen értelmes diplomata, személyes benyomásom is az volt, hogy legalább is nem ellenségünk. De előbb-utóbb megfontolásra kell hangolja a szlovák nemzetet velünk szemben az angolszász győzelem esetén jelentkező alternatíva is: vagy benesi Csehszlovákia, melyben előbb-utóbb el kell, hogy tűnjön a szlovákság mint önálló nemzet és mint önálló közösségformáló erő, vagy autonóm Szlovákia a Szent Korona alatt. Elképzelhetetlen, hogy a mai szlovák önállóság és államiság, amely csak leplezése egy a csehországinál enyhébb német protektorátusnak, fennmaradhasson valaminő formában az új békekötések utáni időre is, a saint-germaini önálló Ausztria⁹⁵ kisebbitett groteszk másaként. Az állami önállóság nemcsak egy nép szívós akaratának, elhatározásának, áldozatkészségének dolga, hanem legalább ennyire a helyzetéé is. A népi önállóságra berendezkedett s arra féltékeny szlovák értelmiség nyilván szívesebben csatlakozik majd, kedvező körülmények között, a régi szentistváni birodalomhoz, mint az új Csehországhoz, mert tudja, hogy az ősi keretekben, a kölcsönös történelmi leckék után, nagyobb és őszintébb önkormányzatra rendezkedhet be, mint egy megújuló benesi protektorátus alatt.

Úgy gondolom, a hivatalos magyar politika is a békés megoldás: a közeledés és a szabad elhatározásból, bölcs önrendelkezésből eredő visszacsatlakozás álláspontján van Szlovákia kérdésében. S ezt Szlovákia vezetői is bizonyára méltányolni tudják és fogják. Különösen a mai önállóság pünkösdi királyságának lassú lejáródásával, amikor kiderül, hogy Szlovákia önmagában nem állhat meg, már a Kárpátok övébe és egységébe belefoglalt földrajzi helyzeténél fogva sem.

A magyar politika várható bölcsessége, diplomáciájának előkészítő lépései, a lengyel–magyar barátság természetes sugalló, sőt talán hajlító ereje, és szlovák részről a lehetőségek és erőviszonyok józan, okos mérlegelése: együtt elindíthatja a szlovák–magyar közeledést és előkészítheti az újból való összekapcsolódást. De legalább is elháríthat bármi szlovák ellenséges lépést Magyarország ellen a magyar–román háború esetére.

A magyar–horvát kérdés

A horvát nemzet egységes magatartására az új világháború vége felé éppoly kevésbé vagy még kevésbé lehet számítani, mint a szlovákokéra. Döntő tényezőnek ígérkezik Macsek és a horvát parasztpárt⁹⁶ állásfoglalása. És a tömör és jól szervezett, elszánt és harcias paraszti tömb valószínűleg aligha fogja kívánni Jugoszláviának valaminő visszaállítását, legfeljebb belenyugszik, ha a világrendező erők úgy akarják, de akkor is csak az 1918-as S.H.S. koncepció⁹⁷ őszintébben föderációs formájában. Bizonytal tekintélyes táborra lesz a habsburgi monarchia, vagy valaminő habsburgi föderáció gondolatának is. De a délszláv népek újólagos, az eddiginél szabadabb és egyenlőjogúbb egyesülésének is, valószínűleg ezt fogja akarni a londoni jugoszláv kormány. Egy habsburgi monarchia gondolatának bármely formában való fölvetése alighanem táborot gyűjt majd a Magyarországgal való együttműködés, esetleg a Szent Korona alatt való perszonális unió elgondolásának is. A magyar politikának azonban szerintem semmi esetre sem szabad azt a hibát elkövetnie, hogy bármi módon beleegyezjék a délszláv népek belső vitáiba és harcaiba, vagy éppen pártot üssön akár a horvátok mellett a szerbek ellen, akár megfordítva. Egy erős és okos magyar kormányzat mindenesetre már a világháború vége felé nagyon megerősíthetné Magyarország presztízsét Horvátországban, ez aztán biztosíthatná Horvátország semlegeségét — egyéb okok mellett — a magyar–román háborúban. A józan magyar be nem avatkozás Horvátország ügyeibe remélhetőleg hasonló horvát be nem avatkozást érlelne meg velünk szemben.

Természetes azonban, hogy sem a magyar–horvát határt, sem a magyar–szlovák határt nem hagyhatnók minden meglepetés elkerülésére erős katonai védelem nélkül. A szerb–magyar határt sem.

A magyar–szerb kérdés

A horvát–magyar viszony egyébként bizony semmivel sem javult az önálló Horvátország fölállításá óta. Igaz, főleg a horvát vezetők elfogultsága, nagyzási hóbortja és államférfiúi gyarlósága, készületlensége, rövidlátása miatt. De a szerb–magyar viszonyt túlnyomórészt mi rontottuk el. Először a Bácska megszállásának módjával

és az akkor és azután történt fölösleges, túlzó és igazágtalan megtorlásokkal. Másfelől a Bánát meg nem szállásával igazolt gyöngeségünk révén. Később a zsablyai és újvidéki, valójában mostanáig meg nem torolt súlyos kilengésekkel. Végül bácskai közigazgatásunk ballépéseivel s nem utolsó sorban a bácskai magyar törvényhozók behívásánál történt elképesztő balfogásokkal — Nagy Iván képviselő, a leader, Kramer felsőházi tag, stb.⁹⁸ Még a késedelmes megtorlás is sokat javíthatna a szerb–magyar viszonyon, nemcsak határaink között, de azokon túl is. Csak már jönne!

A szerb–magyar szépen induló barátságna előbb diplomáciai, aztán katonai, majd közigazgatási, igazságszolgáltatási, művelődéspolitikai és gazdaságpolitikai téren való elrontása: szerintem egyik legelkeserítőbb és legbűnösebb gyöngesége volt a közelmúlt magyar politikájának. A Bácska magyar megszállása és visszacsatolása Jugoszlávia fölbomlásának olyannyira természetes következménye volt, hogy az semmiképpen sem ronthatta el önmagában a szerb–magyar már-már kialakult és igen természetes, egészséges alapokon fejlődő jó viszonyt. A magyar politikai és szellemi, sőt erkölcsi presztízsnak 1918–19 óta semmi sem ártott annyira, mint ez a délvidéki politikai és közigazgatási tehetetlenségünk s az abból fakadó erőszakoskodások.

Elkeserítő és valósággal megalázó apályát árulja el mindez államszervező és vezető ösztöneinknek, készségeinknek. És éppen a magyar államtest legkényesebb pontján ért bennünket ez a belső vereség, ott, ahol a magyar politika legfőbb idegszála húzódik Varsó, Buda felől Belgrádnak.

Illetékes fórum előtt a zsablyai és újvidéki gyászos események után Bácskában a jogrend helyreállítását, a kérlelhetetlen megtorlást és a teljes, nagylelkű, nagyvonalú jóvátételt követeltem.⁹⁹ Ebből idáig csak a jogrend helyreállítása teljesült, az sem hiánytalanul. A megtorlást Nagyméltóságod bejelentette a képviselőházban.¹⁰⁰ A jóvátételen azonban láthatólag senki sem töri a fejét. Pedig a magyar–román ügy zavartalan katonai eldöntésének szerintem egyik legfontosabb föltétele, hogy a Bácskában akkorra ne csak a megtorlás fejeződjék be, de legalábbis útban legyen a nagyvonalú és nagylelkű jóvátétel is, az ártatlanul elpusztított szerbek, zsidók és a kevés magyar áldozat¹⁰¹ megmaradt családtagjainak örökké hiányosnak maradó kártalanítására, de főleg a magyar állam évezredek jogbiztonságának és igazságérzetének világraszóló megbizonyítására. A magyar–szerb béke és barátság újból való megteremtése, de legalábbis megalapozása egyenlő jelentőségű ügy a magyar–lengyel barátság zavartalanságával. Ez a béke a magyar–román háború előestéjéig mindenképpen megoldandó s egyik legtörténelmibb feladata a magyar kormányzatnak. Tragikus dolog volna, ha ez a békemű végképp elkésne, nem valósulna meg akkorra, mikor Szerbiában és a Bánátban is meglazul a német megszállás szorítása, mi magyarok meg kelet felé fordítjuk tekintetünket és fegyvereink zömét.

A magyar–bolgár barátság

A bolgár–magyar viszony régesrégén zavartalan. Feltűnő, hogy a bolgárok mennyi okossággal intézik politikájukat, ugyanakkor mennyi gyakorlati önállósággal, nehéz helyzetükben. Minha a lovas–nomád ősök politikai vénája jelentkeznék maguktartásában. Csatlakoztak a háromhatalmi egyezményhez,¹⁰² de Szovjetországgal még sincsenek háborúban. Törökországgal rendezett baráti viszonyt tartanak

főnn.¹⁰³ Az összeomló Jugoszlávia ellen nem viseltek álhaborút, mint mi. Megszállókként pedig igen emberségesen és rokonszenvesen viselkedtek és viselkednek a szerb és görög nép irányában.¹⁰⁴ Bulgária, népének jelentékeny politikai és katonai értékei révén, meggyőződésem szerint számottevő tényező marad a jövőben is, a nagy fordulat után is a Balkánon. És nekünk legtermészetesebb partnerünk Nagy-Románia fölosztása körül. Bulgáriának még vannak követelései Romániától. Dobrudzsából csak azt a sávot kapta vissza diplomáciai úton, amelyet a balkánháborúban vett volt el tőle Románia.¹⁰⁵ A magyar–román háborúban egyenesen döntő jelentőségű volna Bulgáriának már jóindulatú semlegessége is, amihez kétség alig férhet. Még inkább valószínű részvétele ebben a küzdelemben. Bulgária magatartása a jugoszláv magatartásra is befolyásolólag hathat. De mindenesetre a magyar–bolgár barátság és a magyar–bolgár érdekközösség Romániával szemben egyik erős sarokpillére a Nagyromániával való magyar leszámolásnak.

Magyar–román párhuzam angolszász szemszögből

E rövid tour d'horizon¹⁰⁶ után visszakanyarodom Romániához s próbálom föl-vázolni Románia és Magyarország diplomáciai helyzetét, és esélyeit egymással szemben, angolszász győzelem esetére.

Az az érzésem, hogy mindent összevéve, Románia egy hajszállal sem lesz kedvezőbb helyzetben a világháború végén az angolszász hatalmak szemében, de még Szovjetoroszország szemében sem, mint Magyarország.¹⁰⁷ S ez önmagában is óriási előny volna az első világháború magyar–román mérlegével szemben. Mire építem ezt a megállapításomat?

Angolszász szempontból Románia rovására a következőket lehet hevenyészve felsorolni:

- a) Nagy-Románia a létét köszönheti az angolszász hatalmaknak, melyek utóbb a bukaresti béke dacára visszavették ezt a hűtlenné vált országot, főleg Tardieu erőfeszítéseire, nagynehezen, az antant szövetségi koalíciójába. Így juttatták oda neki Erdélyt;¹⁰⁸
- b) Románia elfogadta a brit garanciát nem sokkal az új világháború kitörése előtt, ami bizonyos szövetségfélét létesített közöttük, majd e garanciának kötelezettségéből egyoldalúlag kilépett, magyarán cserben hagyta brit szövetségését;¹⁰⁹
- c) cserbenhagyta nehéz helyzetében Lengyelországot, melyhez egészen szoros és betűszerinti szövetség fűzte,¹¹⁰ sőt a lengyel menekültekkel szemben való gyalázatos viselkedésével meg is csúfolta ezt a szövetséget, közvetve is elárulva Lengyelország szövetségését, Nagy-Britanniát;¹¹¹
- d) nemcsak elárulta lengyel és brit szövetségését, hanem csatlakozott ezek ellenségéhez, a Német Birodalomhoz, szövetségestársul,¹¹²
- e) megtámadta Szovjetoroszországot,¹¹³ Nagy-Britannia szövetségését,¹¹⁴ és azóta, ha nem is előharcos, de legalábbis előcsahos szerepében sűrög-forog a Szovjetoroszország elleni háborúban.

Esetleg Románia javára érvényesíthető mentőérvek:

- a) a brit- és szovjetellenes politikai átcsoportosítást diktatúra valósította meg,¹¹⁵ a nemzeti közvélemény elhallgattatásával;
- b) immár több-kevesebb joggal hagyományosnak mondható, legalábbis több évtizedes, angolbarát román politika szószólói, Maniuék és a liberálisok, s velük a nemzeti közvélemény, nem jut szóhoz a diktatúra terrorja miatt, e nemzeti közvélemény túlnyomó része azonban nem azonosítja magát őszintén és lelkiileg a diktatúra tényeivel;
- c) Szovjetoroszország elvette a néprajzilag valóban nagyobb részben román lakosságú Besszarábiát,¹¹⁶ Románia most ezért a területért harcol, melyet a versaillesi és trianoni békediktálók adtak volt vissza neki.¹¹⁷

Viszont Magyarország ellen majd így érvelhetnek:

- a) Finnország a moszkvai békében¹¹⁸ elvett karjalai ősi finn területéért harcol a még további igényeket is támasztott Szovjetoroszország ellen. Tehát Finnország léteben fenyegetettnek és megtámadottnak érezte magát, jogosan, s önvédelemből és a maga ősi területeiért fogott fegyvert. Románia Besszarábiáért. Magyarország azonban az ellen az Oroszország ellen, amely nemcsak nem támasztott igényt magyar területekre, hanem világosan kifejezésre juttatta a magyar–orosz érdekközösséget Nagy-Románia szétDarabolásának ügyében;
- b) Magyarország az egyetlen állam, amely, bár nincsenek közvetlen területi igényei Oroszországgal szemben,¹¹⁹ mint ahogy nincsen Oroszországnak sem Magyarországgal szemben, sőt a két országnak igen lényeges kérdésben, a román ügyben, szoros érdekközösségük is nyilvánvaló: tisztán világnézeti okból — a kassai légitámadás diplomáciai túlértékelésével — visel támadónak is minősíthető háborút Szovjetoroszország ellen;
- c) Magyarországon nincsen diktatúra, parlamentáris rendszerben, a szabad magyar közvélemény állott oda ilyen mértékig a Német Birodalom mellé Szovjetoroszország ellen.

Végül világosan Magyarország mellett szól:

- a) Magyarország nemcsak nem állott szövetségi viszonyban Angliával, az Egyesült Államokkal, a Szovjetunióval, ellenkezőleg, az ellenlábás szövetség tagja volt;
- b) még ebben a nehéz helyzetében is aránytalanul tisztességesebben viselkedett Lengyelországgal és a lengyel nemzettel szemben, politikájában és a lengyel menekültekkel való bánásmódjában, de Nagy-Britanniával, az Egyesült Államokkal szemben is, ellenfélként, mint a szövetséges Románia;
- c) Magyarországot menti, hogy semmiféle hálára nem volt kötelezve a brit birodalommal és az Egyesült Államokkal szemben, nem úgy, mint Románia: ellenkezőleg, ezek a nagyhatalmak darabolták széjjel Trianonban a történelmi Magyarországot s húsz év alatt egyikőjük sem tett egyetlen elhatározó lépést sem a lassan beismert trianoni igazságtalanságok jóvátételére;
- d) Magyarország 1919-ben alaposan megismerte a bolsevista menyországot, belesodródása az orosz háborúba antibolsevista beidegzettségei révén történt.

Ezek mind, pro és kontra, többé-kevésbé jóhiszeműleg, a tárgyilagosság keretei között elmondható és valószínűleg jórészt majdan fölhasználásra is kerülő érvek. De

számíthatunk-e a jóhiszeműség és tárgyilagosság határainak betartására a népek nagy élethalál küzdelmei között? Nem nehéz elképzelni, hogy a leghazugabb állítások érik el újból a legnagyobb sikert, silány látszatok segítségével. Előre látható, hogy előveszik majd román — és egyéb — ellenségeink az ócska érvet: íme a magyarok az egyetlen nép Európában, mely megint önként, konkrét nemzeti cél nélkül, az önvédelem látszatát sem óva, állott oda a nagynémet gondolat szolgálatába, a többi közép-európai kislepek ellen, mint a nagynémet gondolat egyetlen őszinte, évszázados szövetségese, — pusztuljanak hát el együtt. A látszat sok tekintetben ellenünk szól. Egy félszázaddal ezelőtt a magyar politika valóban önkéntelen csatlósává szegődött, akaratlanul, anélkül, hogy észrevette volna, a nagynémet imperializmusnak, a hármasszövetség¹²⁰ eredetileg konkrét esetekre szóló védelmi instrumentumának védő- és dacszövetséggé való elfajulása során. Az első világháborúban is valójában a nagynémet célokhoz igazodtunk, akarva, nem akarva. És fájdalom, a második világháborúban is a nagynémet célok megvalósításáért indított küzdelemben veszünk részt. Igaz, hogy Trianonban tragikussá vált helyzetünk révén sodródtunk bele. Igaz, hogy nehéz dilemma előtt állottunk, mielőtt belesodródtunk volna. Igaz, hogy természetesen adódott az újabb magyar-német érdekközösség Versaillesal és Trianonnal és e beteg békerendszer fölbontására irányuló párhuzamos törekvéssel. A látszat azonban kétségtelenül ellenünk szól.

Ezzel szemben a berlini kongresszuson¹²¹ önállósított Románia félévszázados nyugati, angol-francia tájékozódású politikára hivatkozhat. Ha nem is jóhiszeműleg és ha nem is pontosan a valóságnak megfelelően, hanem annál inkább kiszinezett látszatok szerint. Az igazság az, hogy a hivatalos Románia 1882-ben szövetséget kötött a kettős monarchiával¹²² s azt ismételtlen meg is erősítette, így 1902-ben, majd közvetlenül az első világháború kitörése előtt. A nem hivatalos Románia ellenben hamarosan a francia-angol-orosz — még csak eszmei csírájában jelentkező — antant gondolata felé igyekezett tájékozódni. Ez a nem hivatalos Románia aztán egy kedvező pillanatban, az első világháború közepén, egyszeriben hivatalossá vált, Károly király után¹²³ Ferdinánd került a trónra és az ő segítségével éppoly könnyedséggel vált Románia az antant szövetségesevé,¹²⁴ mint ma a lengyel-brit szövetség főlrúgásával¹²⁵ Antonescu Romániája a nagynémet birodalom szövetségesevé. De hiába bizonyítjuk mi magyarok történelmünk egészéből, 950 esztendő tényeivel s e tények szerves, hatalmas, hegyláncszerű rendszerével, hogy éppen Magyarország volt legkevésbé csatlósa évezredes létében, szellemében és nagy politikai művében bárkinek és bármi nagyobb, akár elsöprő túlsúlyú erőinek is, valamennyi dunavölgyi és balkáni népek és országok közül. Nem volt csatlósa a német birodalomnak sem, ellenkezőleg, mi magyarok akadályoztuk meg, hogy a Duna Bécstől Galacig német folyamává váljék: 950 év régmúlt tényei halott módjára hallgatnak, de annál hangosabban beszél a legutóbbi 50 év.

Egy rövid epizód, mely azonban éppen napjainkhoz való közelsége révén hamisan és hazugul a magyar történelmet, a magyar történelmi magatartást látszik érzékeltetni. Szent István, a nagy árpádi királyok, az Anjouk és a Hunyadiak, a Bocskaiak és Bethlenek, a Rákócziak és a Kossuthok Magyarországa a régmúlté, s Európa a rólunk szóló történelmi ismeretet főleg a 19. század 80-as éveitől eltelt rövid időközből meríti, legfőljebb erre a félszázadra s annak sokszor torz magyar

dolgaira emlékeznek, amikortól fogva valóban megindul a magyar dekadencia s a bűnös, alig félszázados epizód. Ezalatt épül meg a nyugati tájékozódású Románia.

Hiába üvölténénk 950 esztendő tényeit és az egész magyar történelem irányvonalát, roppant tanulságait a világ fülébe, a hozzánk legközelebb eső silány 50 év hangosabban szól és így kerülünk a német szolgaság hírébe, látszatába.

De ki fogja itt a magyar és közép-európai történelempolitikai helyes szemléletet visszaállítani, ha nem mi, akik még a 18. század közepének, egy másik gyarló 50 évnek leszámításával is, a legszűkösebben számítva is, 950 esztendő tényeit, önvédelmi harcaikat, hősi erőfeszítéseiket állítjuk szembe a 18. század és a 19–20. századforduló e keskeny epizódjaival? Csakhogy mi is hogyan tárhatnánk ezt az igazságot egy közömbös vagy ellenséges világ elé, mikor e párhuzam s annak vitathatatlan tényei s az e tényekből adódó magyar önvédelmi vastörvény még a magyar köztudatban is elhalványodott, s módunk sincs rá, a mai sajtó- és cenzúraviszonyok között, hogy legalább a magunk magyar ösztönösségében legyöngült gyarló nemzedékünket ráébrésszük idejében — idejében Miniszterelnök Úr! — a magyar történelmi lét legalapvetőbb törvényszerűségeire?

Ámde bármilyen változatokban és bármilyen sikerrel alkalmazzák majd ellenségeink — a román kérdésben is — az előbb említett, valóságából kiforgatott érvet ellenünk a béketárgyalások előtt és alatt, egyetlen hatalmas érvünk is mindig ellen-súlyozhatja annak esetleg bontakozó hatását. Az a semmi múltbeli tévedésünkkel el nem homályosítható mérhetetlen előnyünk Romániával szemben, hogy mint nép, mint nemzet, mint katonai erő, mint politikai szilárd bázis, mint aránytalanul kedvezőbb fekvésű, szabadabb, politikai önrendelkezésre termettebb ország, sokkal többet jelentünk még múltunktól, évezredes hagyományainktól függetlenül is, mint Románia. Az a Románia, melyet nem elemi államalkotó akarat és erő hozott létre, hanem egy nemzetközi kongresszus, melynek bábái egészséges országembrió helyett tévedésből egy méhlepényt¹²⁶ segítettek világra s neveltek föl túlságosan nagyra, idővel Nagy-Romániává. Ez a fölnevelt s mesterkélt agyontáplált méhlepény azóta is minden hozzáfűzött európai konstrukciós tervet és reményt éppen fennebb vázolt adottságainál fogva tett csúffá. Elképzelhetetlennek kell tartanunk, hogy egy új béketárgyaláson ne elsősorban az Európa újjárendezéséhez, újból való fölépítéséhez szükséges, sőt nélkülözhetetlen konstruktív jelentőségünk, erőnk, használhatóságunk, történelmi jellemünk, szellemi értékeink s a kezdetleges néprajzi elv szégyenletes bukása után a bennünk megtestesült nagy közép-európai történelmi gondolat és a szentistváni államban följejlődött szerves történelmi képződmény legyenek elsősorban a döntők, legalább olyan országgal szemben, amely éppúgy nem a győzők oldalán harcolt, mint mi.¹²⁷ Ha erre a világ figyelmét idejében és hathatósan felhívjuk.

Ceterum censeo...

Mégis józan előrelátással és óvatos számítással alig mondhatunk lényeg szerint többet, mint hogy a béketárgyalásokon semmi esetre sem kerülhetünk az egyesült nemzetek, elsősorban az angolszászok előtt rosszabb helyzetbe Erdélyre irányuló igényünkkel, mint Románia. A kész helyzet, Erdély visszafoglalása azért kell, hogy a mérleget végleg a magunk javára billentsük! És azért a világháború befejezése

előtt, mert utána már fölötte valószínűtlen volna bármi külön háború, a győzők mérhetetlen katonai túlereje, főleg pedig gyorsabb, bárhova bevethető légi fölénye miatt. Az első világháború után más volt a helyzet: elsősorban csak tartanunk és nem megszereznünk kellett volna Erdélyt és a Felvidéket; másfelől óriási volt az antant kimerültsége, ami most aligha fog bekövetkezni a háború vége felé bevetett mérhetetlen angolszász túlerő esetében; végül pedig a repülőgép az előző világháborúban még csak segédeszköz volt, ma pedig döntő fegyvernem.

A magyar ügy megmentésének szerintem legelső föltétele Erdély katonai visszafoglalása még a háború alatt. E tekintetben szerintem semmiféle aggodalmaskodásnak és habozásnak nincsen helye. Meg kell erősítsen bennünket ez elhatározásunkban két alapvető világpolitikai súlyú tény is. Az egyik, hogy Erdély visszafoglalásával és így kész helyzet teremtésével nem kerülünk szembe a győző hatalmakkal és a világközvéleménnyel, mert Nagy-Románia fenntartása nem érdeke egyetlen nagyhatalomnak sem, s nem szívégye a világközvéleménynek. Az emberiség lelkiismerete, mely a világközvéleményt alakító erők egyik leghatalmasabbika, megmutatkozik majd — nyugodtan merem előre jósolni — Finnország önállóságának és függetlenségének a béketárgyalásokon való föltétlen biztosításában. Hál' Istennek Nagy-Románia a kerek világon semmit sem szerzett meg azokból a mérhetetlen jelentőségű erkölcsi tőkéből a maga számára, melyek finn testvéreinket úgyszólván szövetségek fölé emelik. A másik, hogy Nagy-Románia amúgy is fönttarthatatlan a Lengyelországgal bezárult teljes — orosz, bolgár, magyar, lengyel — belső ellenséges gyűrűben és a szövetségesek külső ellenséges gyűrűjében. Magyarországnak valósággal meg kell ragadnia ezt a különleges és talán soha vissza nem térő kedvező világpolitikai alkalmat.

A föladat — elismerem — nem könnyű. Nemcsak a fentebb vázolt diplomáciai nehézségek miatt s mert mi magunk is szintén kettős ellenséges gyűrűben vagyunk. Bár ez a kettős kisantant időben nem esik egybe, hanem csak vagy az egyik, vagy a másik léphet ellenünk akcióba, s különben is más erejű ellenséges harapófogó: Szlovákia, Horvátország, Szerbia és Románia, vagy Csehszlovákia, Jugoszlávia és Románia ellenünk való esetleges összefogása, mint az orosz világhatalom, Lengyelország, Magyarország és Bulgária s ezek tetejében még a megcsalt és elárult angolszász koalíció Romániával szemben. De mégis nehéz a helyzetünk, pusztán katonai szempontból is. Ennek a kivételesen és másíthatatlanul támadó jellegű háborúnak föltétlenül az első menetben kell sikerülnie s ezért rendkívül finom elméjű és biztos ítéletű hadvezért kíván. Itt aztán végre félre kellene tenni a szokásos érzékenykedéseket, a katonai rangsor illemtanát s a leghivatottabb katonai tehetségeinkre bízni már a tervnek elkészítését is, mert vannak ilyenek, akik képességeiket és készülségüket be is bizonyították. Tekintet nélkül arra, hogy ténylegesen szolgálnak-e ma, avagy nyugdíjban vannak. De még a hadvezér kiválasztásánál is fontosabb: a nagy, döntésre képes magyar sereg megteremtése, illetve épségben való megtartása és fölkészítése erre a legnagyobb mai magyar katonai föladatra.¹²⁸ S e tekintetben, merem mondani, milliónyi magyar ember emészto aggodalmait kell tolmácsolnom Nagyméltóságodnak.

Ugy értesülünk, hogy honvéd seregünk máig sincsen teljes értékűen fölszerelve a modern légi és gépháborúra. Ki felelős ezért? A nemzet és országgyűlés semmi esetre sem, mert nincs olyan óriásinak tetsző áldozat, melyet ez a nemzet és ez az

országgyűlés meg ne adna, azért, hogy Magyarország a maga esedékes és elkerülhetetlen élet-halál harcát létéért és történelmi jogaiért sikerrel megvívhassa. Még apáink elfehéřült csontjai is megmozdulnak a föld alatt, Miniszterelnök Úr, a gondolatra, hogy ki kell állanunk újból egy nagy önvédelmi harcra, egy hatalmas új próbára, melynek 48 dicsőségét is meg kell szégyenítenie s melynek élén Bulcsú vezér sötét szárnyú keleti géniusza röpül. De, halljuk, nincs elég repülönk és repülőgépünk, nincs elég páncélosunk, tankunk, máig sincs négy korosztályunk kiképezve, tudtommal még besoroztatásuk sem történt meg. Fölszerelésünk hiányossága részben természetesen szomorú jelenség, hiszen hadiiparunk talán ma is többet termel szövetségeseinknek, mint magunknak. Országunk láthatólag készületlen nagyobb repülő-támadások elhárítására, mert repülönk zöme a Don mentén harcol. Emellett kiképzett embererőnk is erősen fogyóban van az orosz hadszíntéren. A román háborúhoz és az ezzel kapcsolatos önvédelmi készütséghez egyéb határainkon a teljes, töretlen, egész magyar haderőre van szükségünk. Előbb-utóbb ki kellene vonnunk hadosztályainkat a keleti frontból: nincs más mentség. De már most a pótlás adagolását és anyaggazdálkodásunkat is ennek az elhatározásnak bevezetéseként, annak szellemében, értelmében kellene teljesíteni. Ezt a Német Birodalom vezetőinek is meg kell érteniök: végre mi is csak magunkhoz vagyunk a legközelebb. A nemzeti közvélemény követelő nyomását e téren Nagyméltóságod kormánya csak azért nem érzi eléggé, mert amúgy is beteg parlamentünk szava és a szabad véleménynyilvánítás félárbócra ereszkedve is alig jelentkezhet. A parlamenti ellenzék is jóformán lemondott, önként, néha úgy érzem, túlzott óvatosságból és rosszul értelmezett lojalitásból, a szabad bírálatnak úgyszólván minden jogáról. De méltóztassék elhinni Miniszterelnök Úr, a nemzet nem azzal a rendes és magától értetődő fájdalommal nézi a magyar vér pazar omlását az orosz mezőkön, mint ahogy az önvédelmi háborúban szokásos nálunk több mint egy évezred óta, hanem azzal az emésztő aggodalommal, hogy akkorra fogy el a magyar katonai erő, mikorra a legközvetlenebb és legszentebb magyar önvédelmi föladatak jelentkeznek majd, parancsolólag. Hiszen Erdély visszafoglalása is valójában csak legfőbb részlete ennek az önvédelemnek. Módszerében is az, a támadásra mindig kész önvédelem jelentkezése ez a nemzet lelkiismeretében s az én szerény szavamban is, amely elődeinknek egyik legősibb vonása mind a politikában és diplomáciában, mind a hadakozásban.

Miniszterelnök Úr, ceterum censeo Romaniam magnam esse delendam!¹²⁹

IV.

Mit kérhet és mit vár a magyar ellenzék a kormánytól?

Vajon ez a kormány s ez a kormányzati rendszer, eddigi politikája miatt, alkalmas lesz-e arra, hogy le is bonyolítsa ezt az esedékes Románia elleni háborúkat, ma senki sem tudná megítélni. De annál kétségtelenebb, hogy valamennyi előkészületét Nagyméltóságod kormányának kell megtennie. Haderőnk minél teljesebb fölszerelését, emberanyagunk teljes kiképzését s a honvéd hadsereg tartálékolását és a hadianyag gyűjtését erre a föladatara elsősorban. Ebben, úgy gondolom, egyetérthet minden értelmes jó magyar ember, akár kormánypárti, akár ellenzéki.

Vannak azonban föladatok, melyeket, adott esetben, a tengely háborúvesztése esetén, de már jóval előbb, attól fogva, mikor a tengely katonai és politikai helyzete inogni kezd, csak a külpolitikai ellenzék hivatott és tud majd kielégítően megoldani.

A külpolitikai ellenzék szerepe

Két rendkívül súlyos, szinte emberfölötti föladat hárulna a tengely legyőzése esetén erre az ellenzékre: a rend föltétlen, hősies erőfeszítéssel, mindenáron való fenntartása, és az ország megmentése. Eme, sorsunkat jobbra vagy balra döntő kettős föladat jó megoldásához tehetséges, bátor, önzetlen magyar hazafiak, becsületes és jól szervezett pártok, fegyelmezett és áldozatkész tömegek kelleneek. És ami a legfontosabb: egyik eszköz sem lehet rögtönözni. Még szemünkbe süt a szégyen 1918-ból, a Károlyi-féle dilettánsok, törtetők és kalandorok vállalkozásának katonai, politikai és rendfenntartási csúfos kudarca miatt. Megfelelő előkészítés híján esetleg még sokkal szégyenletesebb kudarcba fulladhat a legjóravalóbb igyekezet is. Viszont ezek az előkészületek megvalósíthatatlanok a mai kormányzat jóakarata és okos, még kockázatokat is vállaló közreműködése nélkül.

Nincs jogom más pártok nevében szólni, de talán nem lépem át a köztudomás határait, ha megállapítom: ma három politikai pártja van az országnak, amely a külpolitikában nem osztja a kormány álláspontját, nem helyeselte már a háromhatalmi egyezményhez való csatlakozásunkat sem, azóta is többször bírálta a kormány különböző politikai lépéseit. Ezek: a független kisgazdapárt, a polgári szabadságpárt és a szociáldemokrata párt. Mindhárom pártban komoly magyar hazafiak ülnek, akik érzik felelősségüket a jelen és a jövő színe előtt, s idáig inkább túlságosan is óvatosak voltak a kormányzat bírálatában, semmint könnyelműek és lelkiismeretlenek. Előrelátható ezeknek a pártoknak igen komoly hivatása és szerepe arra az esetre, ha a mai kormányzati rendszer és külpolitika lehetetlenné válnék. Mérheterlen fontosságú tehát, hogy e három párt tisztességes magyar hazafisága és józan mérséklete jusson szóhoz s velük a felsőház legnagyobb ellenzéki értékei, élükön Bethlen István gróf, a magyar politikai élet egyetlen élő világtekintélye az ország ügyeinek továbbvitelében a fordulat és elháríthatatlan válság óráiban, ne pedig lelkiismeretlen dilettánsok, törtetők és kalandorok, akik a nemzet szerencsétlenségét katasztrófává mélyíteneek s odadobnák az országot újból egyfelől az anarchiának, másfelől a győző még ki sem mondott kívánságainak, tolakodó túlbuzgóságából.

Napoleon végleges bukásával, a száznapos alkonyati ragyogás kihunyásával, a nagy császár már korábban nyílt ellenzéke, Talleyrand vette volt kezébe a francia nép sorsát s csodálatos államférfiúi és diplomáciai lángelméjének erőfeszítésével elérte azt, hogy a bukott és megalázott Franciaország a párizsi békében olyan jó, becsületes, megegyezéses alkut kötött, mely páratlan a világtörténetben. Franciaország 1871-es veresége után a nagy Thiers bölcsessége enyhítette a nemzet szenvedéseit. De vajon elérhettek volna-e bármit is, ha nincsen bátor ellenzékiességükkel szerzett nagy presztízsük, s mögötte a lesújtott nemzet a balsors óráiban, s nem ajándékozta meg őket bizalmával?

Szabadabb bírálatot parlamentben és sajtóban

Nem azt kívánom s nem arra gondolok, hogy a magyar kormány, amely szilárdan áll a tengely oldalán, nélkülözhetetlennek vallja és másíthatatlannak érzi ezt a szövetséget, dédelgesse azokat a pártokat, amelyek bírálói mai belső és külső hivatalos politikánknak, aránytalanul hűvösebben ítélik meg a tengely háborús erőfeszítéseinek eredményét s ma is visszatartani szeretnék a nemzetet az új világháborúba való túlságos belemerüléstől. Hanem csak arra szeretném fölhívni a magyar kormány figyelmét: állítsa valamiképpen helyre, ha nem is egész terjedelmében, a parlamenti bírálat lehetőségét, engedjen a mostaninál több szabadságot a sajtónak, enyhítse és tegye bölcsebbé a cenzúrát, engedjen több szabadságot a pártéletben, ne sorvassza el a pártok kapcsolatait tömegeikkel a réven, hogy lehetetlenné teszi közöttük a sajtóbeli és pártbeli érintkezést. Ismételten hangsúlyozom: kormányzati érdek csak az, hogy a mai hivatalos politikát, annak intézkedéseit senki el ne gáncsolhassa, ne szabotálhassa, de nem érdeke még a kormánynak sem, hogy a teljes fölfogásbeli egység látszatát erőszakolja, ami mögött amúgy sincs valóság s aminek hajszolása lehetetlenné tenné országunk és államunk megmentését háborúvesztés esetére. Mert a leghatalmasabb érvet venné ki a magyar béke delegáció szájából, azt, hogy mint ezer éven át mindig, ezekben az időkben is, elevenen élt és él a nemzet igen jelentős tömegeiben, legjobb meggyőződéseim szerint nagy többségében, s éppen a legjobb-fajta értelmiség tekintélyes részében, ma is az a reálpolitikai kényszereken túlsüvöltő függetlenségi, önvédelmi, kuruc szellem és politika, melyet utoljára történelmünkben Kossuth Lajos hirdetett meg világszerte. Mi lett volna ebből az országból, de még Deák 67-es kiegyezési művéből is, ha nincs ott a kossuthi ellenzék, amely nem engedte, hogy az örök ideál végképp elhomályosodjék nemzetünk lelkében. És mi történnék ezzel az országgal, ha a tengely veresége után valóban ténynek fogadná el a sorsunkat eldöntő világ azt a valótlan-ságot, hogy ezekben az években az egész nemzet szívből helyeselte, kényszer nélkül, lelke sugallatától indítva, „sorsközösségi” meggyőződésből és alapon, a mai nagynémet politikával való látszólagos azonosulásunkat? Hiszen amúgy is számolni kell azzal, ellenségeink megpróbálják majd igazolni, hogy a kossuthi szabadságeszmény már régen kihalt a magyarságból, reálpolitikai ereje meg éppen semmi a mai Magyarországon. De vajon szabad-e a mai kormányrendszernek akaratlanul is, a legtisztább magyar célok téves szolgálatában, érveket szállítania ellenségeink malmára s előre lehetetlenné tennie minden nagyobb-vonalú mentő kísérletet és munkálatot? Nem szólván arról, hogy a rendfenntartás terhét is csak akkor vehetik vállukra ezek a pártok, ha a kényszerű hallgatás fel nem örlő tömegeikkel való kapcsolataikat, tekintélyüket, népszerűségüket.

Jogrendellenes túlkapások a szociáldemokratákkal szemben

Az utóbbi öt esztendő egymásután következő kormányainak nagy érdemük, hogy bizonyos érezhető német birodalmi nyomásra és a hazai szélső jobboldal legvakmerőbb követeléseinek és fenyegetéseinek idején sem volt hajlandó föloszlatni a szociáldemokrata pártot. Nagyméltóságod egyetlen mondat jól irányzott fricskájával utasította el Imrédy Bélának a szociáldemokrata pártra és a független kisgazdapártra vonatkozó burkoltan hangzó, de nagyon is világos értelmű követelését. Az

utóbbi időben mégis egyre nyugtalanítóbban — mintegy párhuzamban a zsablyai és újvidéki eseményekben megnyilvánult polgárháborús tünetekkel — egyre szaporodnak a jogrendellenes „nemzetvédelmi” túlkapások derék és kifogástalan szociáldemokrata entellektüellek és vezető munkások ellen. Tudtommal vagy 300 elsőrangú szakmunkás került az utóbbi időben internáltságba. Értesülesem szerint többnyire éppen olyanok, kik a párt „jobboldalához” tartoznak, tehát jobban kihangsúlyozzák a nemzeti kérdéseket, keresik a tájékozódást a többi dolgozó osztályok felé, világnézetileg pedig élesen szemben a bolsevizmussal, a nyugati és északi szociáldemokrata mozgalmak, módszerek és eredmények irányában keresik a példát is, a mértéket is, a kapcsolódást is.

Kinek érdeke vajon ekként gyöngíteni a magyar szociáldemokrácia mai józan, mérsékelt, hazafias irányzatát s mai józan, mérsékelt, hazafias vezetőinek pozícióját? A kormányé semmi esetre sem, az országé nyilván még kevésbé. Ilyesmi csak a polgárháború és a fölforgatás erőt szaporíthatja. A szocialista munkásmozgalomnak kétségtelenül van egy szélső baloldali szárnya is, mely a bolsevizmussal rokonszenvez titokban s elégedetlen a mostani vezetőkkel: ennek a szárnynak malmára hajtja a vizet. Ha kiesnek a józan és magyar szellemű vezetők a szakszervezetekből s általában a munkásmozgalomból, ilyen módon, először mérhetetlen elkeseredés támad, aztán új tájékozódást keresnek az elégedetlenek, főleg Moszkva felé. S ezek az elégedetlenek már a nekik jobban megfelelőket igyekeznek a kiesett derekak helyébe ültetni. A mostani vezetők tekintélye pedig egyre csak kopik, ha embereiket megvédeni nem tudják s éppen akkorra fogyhat el végképpen népszerűségük, mikor a rend fönntartására és az ország megmentésére roppant feladatok háruálnának vállaikra.

Itt az ideje, Miniszterelnök Úr, e kínos ügyek alapos, tárgyilagos, politikai felelősséggel és bölcsességgel való fölülvizsgálatának. Ha akadnak a letartóztatottak között bűnösök, ám vegyék el büntetésüket, de az ártatlanok kiszabadítása és visszaadásuk hivatásuknak: egészen elsőrangú nemzeti érdek. Nem szólván arról, hogy a politikai bűnösséget is a legszentebb nemzeti érdek szem előtt tartásával kellene elbírálni. Nem igazságos és nem okos dolog még világnézeti tévelygőkkel szemben sem, főleg, ha magyarok, brutális eszközöket venni igénybe egy olyan országban, ahol a nemzet, az állam ellen nyíltan lázadók, idegen hatalmak szálláscsinálói százezerszámra szabadon garázdálkodhatnak.¹³⁰

Mai kormányfőladatok az országmentés előkészítésére

Ismerve Nagyméltóságod évezredes gyökerű izzó és ösztönös magyarságát, szentül hiszem, hogy mélyen átérzi Teleki Pál szellemi örökségének nagy felelősségét. S bizonytal nem azonosítja magát azzal az igen magas állású politikai személyiséggel, aki kérdésemre: „de mi lesz, ha a németek elvesztik a háborút?”, azt felelte: „akkor elvesztünk mi is”.¹³¹ Magyarországnak nem szabad elvesznie, Magyarország sorsa nem lehet másodsor is egy idegen hatalmi konstrukció függvénye, mint volt 1918-ban. Szegény Tisza Istvánnak is az volt legvégzetesebb tévedése, mikor olyan szétválaszthatatlanul egybekapcsoltnak látta a Monarchia és a német–osztrák–magyar szövetség sorsát Magyarországéval. Lám Deák Ferenc nem így gondolkozott, hanem a kettős monarchia fölbomlása esetére Magyarország új tájékozódásáról mint

a legtermészetesebb dologról beszélt. Bölcsen tudta, hogy a monarchia két államfele közül Ausztria a mesterkéltségtől és a lazább alakulat, Magyarország a természetes, szerves s éppen ezért örök. Magyarországnak akkor is meg kell maradnia, ha a németek elvesztik a háborút. De igen sok függ attól, hogy a mostani kormányrendszer hajlandó-e idejében számításba venni ezt a szerintem több mint valószínű, majdnem bizonyos eshetőséget, és hajlandó-e a mentési munkálatokból és előkészületekből vállalni az őt illető részt.

- a) Ilyen mai kormányfeladat a Románia elleni háború diplomáciai és katonai előkészítése.
- b) Ilyen a magyar haderő fokozatos kivonása a keleti frontból és hazahozatala.
- c) Ilyen a magyar haderő további kiépítése és tökéletes felszerelése.
- d) Ilyen hadiiparunknak teljesen a magunk szükségleteire való igénybevétele, legalább abban az értelemben, hogy amennyi fegyvert gyártunk a tengelyhatalmaknak, ugyanannyi értékű egyéb fegyvert, felszerelési tárgyat kapjunk tőlük, szigorúan a *do ut des*¹³² és a becsületes kliringfogalom elvei szerint.
- e) Ilyen mai kormányfeladat: a diplomáciai és közigazgatási előkészítő és mentő kapcsolatok és intézkedések megvalósítása lengyelek, szerbek, horvátok, bolgárok, szlovákok felé. Ide tartozik az ünnepélyesen megígért és becsületes ruszinszki önkormányzat¹³³ idejében való megteremtése is.
- f) Ilyen: azoknak a politikai erőknél, pártoknál tényezőknél épségben való fönn tartása, illetőleg fönnmaradásuknál bölcs túrése s alkotmányos, tisztességes, hazafias keretek között folytatott munkásságuknál el nem gáncsolása, melyekre az ország és a rend megmentésének emberfölötti terhe hárul a német háborúvesztés idején.
- g) Ilyen a magyar alkotmányosságunk és parlamentarizmusunk nemcsak látszólagos, formai fönn tartása, hanem belső megerősítése is és a szabad véleménynyilvánításnak bölcs fokozatossággal újból való megnyitása országgyűlésben és sajtóban, hogy automatikusan kitermelődhessenek a katasztrófával való szembeállítás lelki antitoxinjai és nagy politikai, szellemi, fizikai erői.
- h) Ilyen mai kormányfeladat végül: bizonyos túlzó német katonai, gazdasági, esetleg politikai követelésekkel szemben az immár nagyon is időszerűvé vált szembeállítás magatartása, az ország függetlenségéből és szuverenitásából legalább annak a kevésnek mentése, ami még megmaradt, katonai és gazdasági fölör lődésünk megakadályozása, s azon túl nemzeti önrendelkezésünknek s a tengellyel való szövetségünk kereteiben állami egyenjogúságunknak fokozatos visszaszerzése.

Az a-tól f-ig terjedő pontokban összefoglalt kérdésekről részletesebben elmondottam nézeteimet. Most még az utolsó kettővel kívánok foglalkozni.

A magyar parlamentarizmus jelentősége és megelevenítése

Nagy, egyenesen történelmi érdemük a magyar kormányoknak ezekben a viharos időkben, hogy fönn tartották, pontosabban, a többi alkotmányos tényezővel együtt fönn tartani segítettek parlamentarizmusunkat. Elsősorban Teleki Pál érdeme

ez, mert az ő kormányzata alatt volt legnagyobb a külső és belső nyomás. De azt nem kell Nagyméltóságod előtt bővebben kifejtennem, hogy ez a magyar parlamentarizmus már régen, valójában 1867 óta, a kiegyezési törvények becikkelyezése óta, súlyosan beteg. A kettős monarchia kereteiben nem is lehetett sem a magyar államiság, sem a magyar parlamentarizmus teljes. A forradalmak után pedig örököltük a kiegyezési korszak magyar parlamentjének szinte minden egyéb hibáját. Az országgyűlés mindkét kamarája szervei hibában szenved. A képviselőház elsősorban választójogunk és választási eljárásunk, gyakorlatunk kirívó tökéletlenségei és igazságtalanságai miatt, főleg a dolgozó tömegekkel szemben; a felsőház összetételének hibrid volta miatt. Nem kétséges, hogy például a független kisgazdapárt legalább 60 képviselőt hozott volna be az országgyűlésbe még ezzel a választói joggal is a legutóbbi választásokon,¹³⁴ ha nincs kormányterror.

Ezeket a szerkezeti és szervezeti hiányosságokat a külföld is ismeri, főleg ellenségeink, természetesen meg is toldják őket egy csomó hazugsággal. Nyilvánvaló azonban, hogy a háború alatt alig lehet mód és jó alkalom e hiányosságok törvényhozási orvoslására. De még ez a parlament is rengeteget javíthat hitem szerint az ország helyzetén, háborúban és háború utánra szólóan, ha rendesen, becsületesen működik. Ha a kormány elejti azt a szerencsétlen gondolatot, hogy a parlament csak apró-cseprő folyó dolgokkal foglalkozhat ma, de nem szólhat az ország, a nemzet sorsdöntő nagy kérdéseiről. Mikor 1941-ben a háromhatalmi egyezményhez való csatlakozásunk becikkelyezése került sorra s hárman kisgazdapárti képviselők a javaslat ellen szavaztunk,¹³⁵ még azok a képviselőtársaink is, kik velünk lényegileg egyetértettek, úgy néztek ránk, mint valami vakmerő merénylőkre, akik Isten tudja miféle kockázatos dolgot művelnek. Pedig — igen helytelenül — a beszéd jogáról le is mondtunk, önként, pártközi értekezleten, tehát magunk szorítottuk a minimumra ellenzéki felfogásunkból eredő legegységesebb törvényhozói jogunkat. Szükség volt vajon erre a túlzott aggodalmaskodásra kormánypárton és ellenzéken egyaránt? Szerintem semmiképpen, talán még Teleki miniszterelnök legbelsőbb meggyőződése szerint sem. Mert így meghamisítódott a nemzet törvényhozásának igazi mérlege ebben a döntő fontosságú történelmi kérdésben, melyben igazán jelentékeny volt a csatlakozást helytelenítőknél mind személyi, mind pártjukkal adódó, mind számbeli súlyuk. Ami elmúlt, az vissza nem hozható. De előttünk még egész sora a fontos és sorsunkra mélyen ható kérdéseknek. Nem volna szerencsés dolog, ha az említett furcsaság újból megismétlődne. Minél inkább sikerül szabaddá tenni a magyar állam kormányzati és törvényhozói tevékenységét bármi külső nyomástól — s ez a nyomás meggyőződésem szerint egyre kevesebb „szankcióval” fog rendelkezni —, annál könnyebben szánhatja rá magát a kormány az országgyűlés szavának fölszabadítására. Legalább most, a háború második félidejében mutatkozzék meg a nemzet igazi fölfogása a nagy kérdésekben, a külpolitika kérdéseiben is. Nem arra gondolok, hogy most már szabadjára engedjük az ellentétek kiharsogását s módot nyissunk a szélső jobboldalnak az eddiginél is csúnyább botrányok rendezésére. De meg lehet okos egyetértéssel azt a módot és mértéket találni, amely a háborús viszonyok diktálta hangfogót és természetes önfegyelmet minden esetben és minden pártra nézve érvényesíti, főleg kényesebb kérdések felvetődésénél. Semmi esetre sincsen rendjén, hogy kormányunkat a külföld felé mindig túllicitáló szélsőjobboldali ellenzék arány-

talánul több szabadságot élvezzen a képviselőházban, mint az önfegyelmet példásan megőrző úgynevezett baloldali ellenzék.

Szerintem három irányban is meg volna a jó hatása egy ilyen újból szabadabb és őszintébb hangú parlamenti életnek:

- a) nagyban emelné a magyar országgyűlés tekintélyét az országban és megkönnyítené a kormány szembeszállását esetleges jogosulatlan szövetségesi kívánalmakkal;
- b) tisztább képét tárná a nagyvilág, barát és ellenség elé nemzetünk alkotmányos közvéleményének s ellensúlyozná az álparlamentarizmus ama túlzott vádját, mellyel ellenségeink majd azt a tényt is igyekeznek hitelétől megfosztani, hogy egyedül mi magyarok és finn testvéreink tudtuk fönntartani a tengely diktatórikus politikai légkörében és rendszerének közepette ősi gyökerű alkotmányosságunkat, nemzeti önkormányzatunkat;
- c) egy ilyen szabadabb parlamenti élet kitermelné a „másik front” belső, külső tekintélyét s azokat az erőket, melyekre az ország kormányzásának és megmentésének legnehezebb feladatai hárulnak majd, ha lassan köztudattá válik a tengely háborús veresége.

Nem lekicsinyelni való érv lesz mellettünk a mi alkotmányosságunk, melyet igen nehéz időkben, igen nehéz körülmények között is megőriztünk. De ez a megőrzött magyar parlamentarizmus ne bizonyulhasson papírmasénak, melynek belsejében kóc van, majd a békeszerző fórumon, az ott ránk eső barátságtalanul éles világtásban.

A dilettáns, a stréber és a kalandor összefogása

Még ennél is fontosabb, hogy a kötelességét lelkiismeretesen, bölcs óvatossággal teljesítő országgyűlési ellenzék tekintélye és kapcsolata tömegeivel idejében útját vágja az olcsójánosok fölburjánzásának. Mert hiszen nyilvánvaló, mint ahogy most a tengelyhatalmak, főleg a Német Birodalom felé jelentkeznek s pillanatokra sem hallgatnak el a magukat kellettők, az olcsó ajánlattevők, és a kormányra licitálók: a háború elvesztésének már első szelére előbújnak majd odvaikból az angolszászok felé ajánlkozók, kik olcsón ígérnek az ország szállítását a győzőnek. S ahogy Juhász Nagy Sándor és Nagy Vince és P. Ábrahám Dezső becsületes magyarsága, Garami Ernő s vele a régi törzsökös szociáldemokrata munkásság józansága és mértéktartása nem érvényesülhetett: az 1918-as olcsójánosok túlnyomóságában és hangoskodásával szemben,¹³⁶ s ahogy Teleki Pál is szerintem messzebb ment a tengely felé való engedelményekben, mint ahogy nyilván szerette volna, s nem mert vállalkozni olyasmire, amire talán vállalkozott volna, ha nincsenek a túllicitálók és olcsón kínálózkodók — például a Felvidék megszállására, mikor a németek Prágát megszállották¹³⁷ és Erdély katonai visszafoglalására, mikor az oroszok Besszarábia ellen indultak¹³⁸ —: akként fognak majd a háború végén és a békétárgyalásokon küszködni tehetséges és jó magyarok azokkal az új olcsójánosokkal, kiknek nem fontos Erdély és általában nem szívük ügye a történelmi Magyarország. Hacsak idejében, a mai kormány és a jó magyar ellenzék együtt elejét nem veszi egy ilyen bürokerdő fölburjánzásának.

Nem szabad elfelejteni, hogy az ilyen politikai olcsó ajánlattevők rendszerint a hivatottak mulasztásaiból teremnek, szaporodnak, gyülekeznek és furakodnak. Obs-

kurus világjavítók, minden rendszert átvészelt idült törtető, jogosulatlan ambícióktól fűtött jóközepes szakemberek, akik egyszerre államférfiúi küldetést fedeznek fel magukban s azzal a kétségtelen előnnyel rendelkeznek, hogy még nem volt módjuk elkopni a politikai életben, társadalmi előkelőségek, kiket a nevük miatt hordoznak maguk előtt a kalandorok, mint a busman harcos a levágott bokrot, és végül mindenre elszánt kalandorok nyüzsgése és életeleme szokott lenni a nemzetek szerencsétlensége. A világjavító álpróféta, a magát Machiavellinek kendőző stréber, a széplelkű s magát finoman népszerűsítő, önmaga előtt percek alatt államférfiúvá pillangósodott szürke szakember és az elvetemült kalandor ilyen időkben csodálatos módon egyszeriben megtalálják egymást s előre ki is osztják egymásnak, ó nem a munkát és a kockázatot, hanem a miniszteri tárcákat és a nagy stallumokat. Ezek előtt mindenki, aki valamit vállalt, valamit próbált, valamit tett, teljesített a korábbi politikai életben, osztott és kapott sebeket, félreállítandó, mert „elkoptatta” magát, ezért vadonatúj garnitúrára van szükség, hangoztatják. Elméleti készütségük, politikai kultúrájuk s gyakorlatuk általában semmi, közülük alig látott valaki eleven népgyűlést s azt sem tudják, mi fán vagy bokron terem a politikai küzdelem. De bebeszéli maguknak s egymásnak, hogy ők az eljövendők. Esze ebben a furcsa együttesben valójában közülök csak a kalandornak van, aki tudja, hol kell megfogni a dolgot gyakorlatilag, érti a módját, hogyan maszlagolja a tömegeket s azt az együgyű kisstréber hadat, mely alamuszi módon azt hiszi, hogy csak a maga karrierjén dolgozik, hogyan kell befogni a jól lepezett áforradalom vagy polgárháború szekerébe. Szabad megengedni, hogy a dilettáns, a stréber és a kalandor triumvirátusába torkoljon bele a háború elvesztése és e triumvirátus hozzá nem értésén, törtetésén és lelkiismeretlenségén keresztül anarchiába az ország? Azért kell a mainál szabadabb parlamenti élet, szabadabb véleménynyilvánítás, valóságos és színvonalas vita, hogy a karrierre leselkedők, a félig-meddig jóhiszemű dilettáns, az elszánt stréber és a mindenre kapható kalandor ne hivatkozassék a kormány és a törvényhozás, kormánypárt és ellenzék semmittevésére s e semmittevés révén a maga kétes hivatottságára. Rendszerint meg nem oldott kormányzati és ellenzéki feladatok és az arra hivatottak által nem vállalt keserves, de szükséges elháríthatatlan kockázatok tövében terem ilyenkor a bolondgomba.

Miniszterelnök Úr!, a mai kormány igen nagy részben felelős abban, kialakul-e az a magyar front a tengelyhatalmak háborúvesztése esetére, amely idejében elsöpri az olcsójánosokat és lehetővé teszi nemzetünk és országunk számára megmentését legalább annak, ami még menthető. Szerintem aránytalanul több menthető, mint az új világháborúban.

Nein!

Utoljára hagytam a leglényegesebb témát: magyar részről, a magyar kormány részéről a nemet mondás egyre sürgősebbé váló szükségének hangsúlyozását és megvilágítását, bizonyos életbevágó nemzeti kérdésekben.

Miniszterelnök Úr! Nem adhatunk több magyar katonát ebbe a szerencsétlen háborúba, mikor maholnap határainkat kell védenünk s történelmi határainkat visszafoglalnunk. Mindnyájan antibolsevisták vagyunk, nemcsak a kormánypárt, az

ún. baloldali ellenzék is, s ott nemcsak a kisgazdapárt, hanem a szociáldemokrata párt is. De végre minden oldalon be kell látni: nem lehet a szovjet ellen háborút viselni úgy, hogy ne Oroszországot támadjuk, amely pedig nem régen közönsnek mondta érdekeinket Nagy-Románia szétदारabolása ügyében. És nem lehet Szovjet-oroszországot úgy támadni, hogy egyúttal Nagy-Britanniát és az Amerikai Egyesült Államokat is ne támadnánk. Az igazság az, hogy a győzelem felé halálos biztossággal nyomuló angolszász vezetésű világkoalíció ellen viselünk, mi szegény magyarok, háborút, akkor, mikor a magunk legfontosabb katonai elintéznivalója a levegőben lóg: Erdély visszafoglalása. Itt az ideje, hogy ráébredjünk a fenyegető veszedelemre és igyekezzünk azt minél kisebbre szorítani. Ezt a folyamatot pedig elsősorban haderőnknek a keleti arcvonáról való — ha kell fokozatos — kivonásával kezdhetjük meg.

Az ország gazdasági kifosztásának megakadályozása

De a tengelypolitika várható összeomlásának idejére a rend fönntartásáról sem mondhatunk le azon a címen, hogy „akkor úgyis elvesztünk mi is”. A rend fönntartásának pedig egyik legfőbb és legnélkülözhetetlenebb feltétele az, hogy lakosságunk rendes létfeltételeiről, elsősorban élelmezéséről, de folyamatos munkásságáról, tehát mezőgazdasági és ipari nyersanyagainkról is, gondoskodás történjék. Nem engedhetjük tehát az ország gazdasági kifosztását Clodius és Funk¹³⁹ uraimék elgondolásai szerint. Nem kívánok sem az egyik, sem a másik nagy német gazdasági szakértő budapesti tárgyalásain a nyilvánosság számára is elhangzott elveiről és rendszerükről véleményt mondani. Megelégszem azzal, hogy ideiktatom Funk miniszter úrnak a magyar sajtó képviselői előtt tett nyilatkozatából a következő üdítő részleteket:

„Ebből a szempontból az ún. kliringtartozásoknak egyáltalán semmi jelentőségük sincs. Az árukövetelések úgy keletkeznek, hogy bizonyos dolgokat bizonyos időben nem lehet szállítani és bizonyos időnek kell eltelnie, míg a kiegyenlítődé létrejön. Egyszer azonban mégis meglesznek ezek az áruk és akkor rendezik a követeléseket. De az árukövetelésekből nem szabad pénzköveteléseket csinálni, hanem meg kell hagyni azokat áruköveteléseknek”.¹⁴⁰

Mi ez, ha nem fából vaskarika? Hiszen még nem nagyon régen éppen Funk miniszter úr fejtette volt ki, hogy Berlin lesz az új Európa kliringközpontja, mely az egyes országok reális gazdasági adottságai alapján intézi majd — döntvén az árak felől is — a kontinens szolid áruforgalmát. A kliring éppen a szoliditást akarná jelenteni, legalább elvben, az egyes országok természetfölöslegeinek olyan kicserélését, amely igazságosan és egyenletesen osztja meg végeredményben a kontinens termelvényeit, anélkül, hogy irreális hitelezések és adósságok keletkeznének. És most azt látjuk, hogy a kliringkövetelések bizonyos áruk egyelőre való szállíthatatlanságából erednek. De hiszen a kliringet éppen azért fejlesztették ki átfogó kontinentális kereskedelmi rendszerre, hogy követelések és tartozások föl ne halmozódjanak s meg ne hamisíthassák a reális árucserét. Most aztán éppen a kliring apostolai s legfőbb rendszeralkotói azzal vigasztalnak bennünket, hogy a többszáz millió pengő értékű német kliringtartozás nem baj, jelentősége semmi, oka ugyan bizonyos áruhiány az egyik oldalon, de egyszer majd mégis csak meg lesznek ezek az áruk, csak nem szabad e tartozásokat pénztartozásokként kezelni. Mít jelent ez az „egyszer” és az

azzal kapcsolatos furcsa fönntartások, köztük az a további, hogy az „egyszeri” ki-egyenlítésnek is nélkülözhetetlen előfeltétele a mostani árviszonyok szilárd fönnmara-
radása? Azt, hogy a kliringrendszer mostani háborús egyetemességében tökéletesen
mgbukott és ma már magyar vonatkozásban csak nagyon is bizonytalan sorsú hite-
lezések leplezésére alkalmas csupán.

A magyar ellenzéknek szigorúan kérdőre kellene vonnia az ország pénzügy-
miniszterét,¹⁴¹ aki engedte idáig fajulni a dolgokat, anélkül, hogy az ország közzvéle-
ményét köteletségének tartotta volna kellő időben fölvilágosítani.

A magyar kormány meggyőződése szerint ezekbe a burkolt hitelműveletekbe,
melyek azon felül még az ország élelmi, nyersanyag- és árukészletének végzetes
csökkenését jelentik, nem engedhetik belebonyolódni közzgazdaságunkat. Nem ad-
hatja oda magát olyan ákliring-rendszernek, ahol az egyik félnek pontosan szállítá-
nia kell, a másik ellenben az „egyszer” harangjára köti az ellenérték szolgáltatását.
Ez a majdnem cinikusan egyoldalúnak bizonyuló kliring-rendszer megvilágítja Ma-
gyarország gazdasági helyzetét a szép szavak tömjénfüstjében. Leegyszerűsítve a sza-
vakat a valóságra: mi szállítunk élelmiszert, nyersanyagot, ipari cikket Németország-
nak, Németország pedig az „Aufschreiben” ősi elve szerint fölírja tartozásait s majd
„egyszer” le is szállítja. Föltéve, ha megmaradnak a mai árak — hangsúlyozza Funk
miniszter úr.

Önrendelkezésünk, szuverenitásunk, egyenjogúságunk visszaszerzése

Miniszterelnök Úr! Nem járok a fellegekben, ha vádolnak is olykor ellenfeleim
és ellenségeim ilyesmivel. Ezért tudom ugyan, lehetett volna annak idején más po-
litikát is csinálni, megengedem, átmenetileg több kockázattal járó, mint amit öt év
óta a magyar kormányok folytatnak. De viszont azt is tudom, egy bizonyos időben
csak egyféle politika lehetséges. Az ma már fő vonalaiban csak az lehet, amit Nagy-
méltóságod kormánya is visz. Ha már csatlakoztunk a háromhatalmakhoz (holott
szerintem nem volt okvetlenül szükséges, s az az érzésem, Teleki Pál nagyon nehezen
szánta rá magát, s talán nem is tette volna, ha más külügyminisztere, honvédelmi
minisztere, vezérkari főnöke van¹⁴² s nincs a belpolitikai örökös szorongatás, vádas-
kodás és túllícitálás a szélsőjobb oldaláról), és ha már engedték e csatlakozási ok-
mányból folyó laza jogi viszonyunkat a háromhatalmakhoz a valóságban szövetséggé
mélyülni (holott szerintem ez sem volt az egyetlen lehető fejlemény a csatlakozási
okmány értelme és szavai szerint), és ha már elkövettük a súlyos formahibát a Bácska
és a súlyos mulasztást a Bánát ügyében (holott ez is történhetett volna másképpen),
és ha már belebonyolódtunk a Szovjetország elleni, majd az Anglia és az Ame-
rikai Egyesült Államok elleni háborúba is (holott más hasonlóan kényes külpolitikai
helyzetben élő népek magatartása megmutatta, hogy ez sem volt számunkra az egyet-
len lehető megoldás): nincs más mód, mint ezt a politikát folytatni tovább, lényeg
szerint. De csak lényeg szerint. Azaz vállalunk kell e szövetség ma már adott voltát,
nem ugorhatunk ki belőle és semmi esetre sem vihetjük törésre esetleges fölmerülő
nézeteltéréseinket a Harmadik Birodalommal. De viszont mindezt legfeljebb az ön-
gyilkosság határáig, nem tovább. Ugyanakkor a szövetségen belül helyre kell állíta-
nunk a magyar nemzet egyenrangúságát, elmosódott önrendelkezését és a magyar

állam teljes és tökéletes egyenjogúságát. Azt hiszem, Nagyméltóságod is világosan látja, Clodius és Funk úrék nyilatkozatai, de az egész hivatalos német fölfogás nap mint nap történő megnyilatkozásai is mindenkit meggyőzhetnek afelől, hogy a Harmadik Birodalom éles különbséget tesz nemzetközi jogilag „a Birodalom” és Európa többi különböző „államai” között. Az a berlini kliringközeppon, melyről legfőbb gazdasági életrehívója nyíltan hirdeti, hogy ez hivatott az európai egységáruk megszabására: nyilvánvalóan csak egy ugyanilyen teljhatalmú politikai középpont kereteiben gondolható el egyáltalán. Maga a háromhatalmi egyezményhez való csatlakozásunk jogi módja, formája, kissé megalázó szeriaszerűsége¹⁴³ is érzékelteti, hogy más a háromhatalmak és más a csatlakozók. A tények pedig még sokkal rosszabbak ránk nézve, mint a tervbevett és egyes részleteiben meg is valósított új Európa-konstrukció és az azzal kapcsolatos új jogi formák. A tények még csillagászatibb távolságba állítják egymástól, és a régi nemzetközi jog és gyakorlat elvétől, a birodalmat és a csatlakozó államokat. E tekintetben, úgy gondolom, még a magyar kormány sem ringatja magát illúziókban. Nyilvánvaló, hogy itt magyar részről nem szándékolt, hanem csak kényszerűnek érzett, de soha magyar részről ki nem mondott, el nem ismert, átmeneti s csupán tényekben nyilvánuló jogcsorbulás történt. De ahogy e valóságos vagy vélt tények, a német túlsúly nyomasztó tudata és érzete — hogy úgy mondjam — elkobozták egyelőre állami és nemzeti egyenjogúságunkat, főleg a Harmadik Birodalommal való viszonyunkban, akként ez az elvben elkobozhatatlan jog ugyancsak a tények, más tények erejével vissza is szerezhető, pontosabban: újból hatályossá tehető. Sőt nem lehet vitás: vissza is kell szerezniünk, mihelyt arra mód és alkalom kínálkozik.

Nem lehetünk ebben a kérdésben fölöslegesen szemérmeskedők. A magyar politika, élén Deák Ferenc, egykor nem habozott a tények erejét — az abszolutista és centralista Ausztria csatavesztéseit és diplomáciai kudarcait — latbavetni Magyarországon elkobzott alkotmányának visszaszerzésére, magával a törvényes uralkodóval és a velünk évszázados unióban élő Ausztriával szemben. Tehát hozzánk szorosabban és állandóbb kötelekekkel fűzött társunktól, mint amilyen még a legjobban megbecsült szövetséges is. Még csak föl sem merülhetett a politikai zsarolás vádjá Deákék ellen, hiszen a nemzet elkobzott legszentebb jogának visszaszerzéséről volt szó. Amint hogy Deák sem Ferenc József magyar trónutódlási jogát, sem a magyar Corpus Iurisba többször belefoglalt osztrák–magyar perszonális unió jogosságát nem vonta kétségbe, csupán Magyarország egyenjogúságát állította helyre az eltorzult unió keretei között. Magát a perszonális uniót nem is erőszakolta, állami függetlenségünk jogi teljességét, mert az volt az érzése, ennek eléréséhez már nem eléggé törték meg az események Ausztriát és császársját.

Én sem a szövetségi hűség megszegését, vagy a német szövetségből való kiugrást tanácsolgotam itt. Nemcsak azért nem, mert úgyis hiába tenném, hanem főleg azért, mert az elkövetett sorozatos nagy hibák után e pillanatban senki sem tudna helyébe más keretet idevarázsolni. De azért sem, mert az esedékes országmentő akciónak s az átmenetnek minél simábban, minél kevesebb kockázattal s minél kevesebb zökkenővel kellene lebonyolódnia. Ezért csupán a nyomasztó német túlsúlyban elkallódott, elolvadt nemzeti egyenlőrangúságunk és az adott szövetség keretei között való szabad önrendelkezésünk állami és szövetségestársi egyenlőjogúságunk

visszaszerzésének szent kötelességére figyelmeztetem a magyar kormány tiszteletreméltó fejét. Egyben e jog visszaszerzésének lehetőségére és alkalmára is.

Miniszterelnök Úr! A Harmadik Birodalom a háború mostani fázisában nincs már abban a helyzetben, hogy minket egyoldalúan, beleegyezésünk híján, bármire is kényszeríthessen. Olyasmire, ami nem egyeztethető össze akár nemzeti egyenrangúságunkkal, akár állami és szövetségestársi egyenjogúságunkkal, akár a kölcsönösség elvével, főleg pedig a szövetségnél is előbbrevaló létérdekeinkkel. A jövőben pedig előreláthatólag még kevésbé teheti. Létérdekeink fokozott figyelembevételére és figyelembe vétetésére pedig a legújabb nemzetközi jogfejlődés is ad számtalan elvi lehetőséget és a nemzetközi politikai gyakorlat példát.

A török példa, mely nem hatott ránk

Nem kell messzebb mennünk Törökországnál. Ez a politikailag és katonailag igen tehetséges testvérnemzet az egész világ számára kézzelfoghatólag példázza, hogy egy becsületes és önértékes, a maga sorsát maga intéző nagykorú és nagyhivatású nemzet, szinte példátlanul nehéz helyzetben is, hogyan egyeztetni össze a maga elemi létérdekeit vállalt és tartott szövetségi kötelezettségeivel. Valósággal teteje az államművészetnek s a politikai okosságának, ahogyan török testvéreink egyeztetni tudják szövetségüket Nagy-Britanniával, jószomszédóságukat Szovjetországgal és barátságukat a tengellyel. Igaz, e három partner közül mindegyiknek enyhe bosszúságára, de viszont kifejezett jóváhagyásukkal. S ez a hármas jóváhagyás nagyon is megokolt és logikus. Törökország nem akarja elárulni Nagy-Britanniával kötött szövetségét, csupán annak esetleg átmenetileg túlságos kockázatát kívánja elhárítani, a tényleges semlegesség mentőve segítségével. Ennek józan realitását bizonyonnyal elismerik angol oldalról is, alighanem meggondolván, hogy ugyan mit használt a brit impériumnak Szimovics Szerbiájának könnyű letapostatása.¹⁴⁴ Közben London reméli, hogy mihelyt ez a kockázat gyöngül, Törökország mégis odaáll az angolszász koalícióba, katonailag is. Ez így is látszik valószínűnek.¹⁴⁵ Viszont a Német Birodalom azt reméli, hogy a török kockázat nagy marad továbbra is, tehát Törökország nem lép ki a semlegességből. Törökország ezalatt nyilván még teljesebb garanciát vár az angolszászok részéről Szovjetországgal szemben. Ez a garancia nem is kétséges, hiszen az csak diplomáciai megduplázása és megpecsételése volna, nemzetközi hatalmi szankcióval való ellátása Szovjetországgal évekkel ezelőtt elhangzott ünnepélyes nyilatkozatának Törökország területi integritására vonatkozólag.¹⁴⁶ A török államférfiak tehát így gondolkozhatnak:

- 1) esetleg mégis semlegesek maradhatunk, végig a háborún, ez az áldozatok elhárítása szempontjából a legideálisabb megoldás volna,
- 2) szükség és lehetőség esetén azonban be is léphetünk a háborúba, természetesen szövetségeseink oldalán, mert hiszen további területi igényeink is vannak a szélesebb török fajú, nyelvű és a mohamedán világ felé, főleg pedig hatalmi igényeink ott és a Balkánon, amit csak a győző jóakarásával, még inkább a győzelemben való részvételünkkel remélhetünk. De a háborúba való belépésünk esetén is

- a) már erősen megkisebbedett kockázattal és áldozattal tehetjük azt a háború vége felé,
- b) sokkal erősebb hadsereggel, mint évekkal azelőtt,
- c) végül Szovjetország felől újból megerősített és nemzetközi szankciókkal ellátott biztosítékok mellett.

Gyakorlati előkészületek Magyarország megmentésére

Eszmeileg valami ilyesmi lett volna az ideális magyar magatartás is, bár ehhez Teleki Pál előttem tett megjegyzése szerint Csataldza-vonal,¹⁴⁷ Dardanellák, Bosporusz és anatóliai sivatag kellene idehaza is. Telekinek ez a megjegyzése nyilván a nyugat felől ránk nehezedő nagyobb nyomást és a helyzetünkből adódó kisebb mozgási szabadságot érzékeltette, igen szellemesen. Helyzetünk valóban nem azonos a Törökországgal, de igenis nagyban hasonló. Ha igaza volt is Teleki Pálnak előbb említett megállapításában, ellensúlyozta a ránk nehezedő nagyobb nyugati nyomást a kelet felől való világos és — megengedem — átmeneti érdekközösség és megértés Erdély kérdésében. Éppen Erdély miatt kellett volna, és szerintem lehetett volna is, mindenáron távortartanunk magunkat, nagyon értelmes és verhetetlen érveléssel, a keleti hadszíntértől, vagy legalábbis beavatkozásunk formájában és méreteiben tisztábban kihangsúlyoznunk a bolsevizmus ellen való világnézeti küzdelmet. De ha már másként döntött nem is az ország, nem az alkotmányellenesen idejében meg sem hallgatott országgyűlés,¹⁴⁸ hanem a Bárdossy-kormány, legalább azokkal a lehetőségekkel kellene élnünk létérdekeink védelmében, az új nemzetközi jog segítségével és egyenjogúságunknak a háromhatalmi szövetségen belül újból való kivívása során, amelyek még gyakorlatilag is rendelkezésünkre állanak. Ezek:

- a) nem adhatunk több katonát az orosz háborúba, mert előttünk a nagy erdélyi próba és határaink védelme;
- b) legalább fokozatosan ki kell vonnunk seregünket a keleti frontból;
- c) hadigépezetünket a lehető legteljesebben és legtökéletesebbre kifejlesztenünk;
- d) hadiiparunk természetét magunknak megtartanunk;
- e) nem engednünk az ország lakosságának élelmezését és nyersanyagellátását végképp kétségessé tenni a tengely részére való szállításunk miatt;
- f) megvívunk idejében, a siker minél tökéletesebb előkészítése mellett, történelmi küzdelmünket Romániával Erdélyért;
- g) végül mindenáron elhárítanunk az angolszászokkal való közvetlen katonai összeköttetést.

Súlyos hiba volt ugyan a nemzet közvéleményének tekintélyes része szemében Szovjetország ellen való háborúba lépésünk, a bolsevizmus ellen beidegződött igen erős ellenszenvünk sem volt elég ok arra, hogy az erdélyi kérdésben valósággal partnerszerűen föllépő Oroszországgal a leghivatalosabb formák között és ekkora erővel háborúba bonyolódjunk. De legalább egy komoly mentő érvünk mégis van, s az szerencsés esetben némileg enyhítheti talán e lépésünk súlyos következtéseit: a bolsevizmustól való jól megokolt, beidegződött, ösztönös félelmünk. De hol vannak a számottevő reális érdekkellentétek, vagy jogos világnézeti szempontok, melyek az

angolszászokkal állítanának bennünket fegyverrel közvetlenül is szembe? Különösen az Amerikai Egyesült Államokkal, amelyeknek nagynevű elnöke¹⁴⁹ nem egyszer tagadta meg a nyilvánosság előtt a trianoni békeszerződést, fejezte ki rokonszenvét nemzetünk és történelmi teljesítményeink iránt, és nagybecsülését, őszinte tiszteletét a mi kormányzónk iránt. Nem is szólván arról a még fontosabb szempontról, hogy esetleg ember ember ellen szembekerülhetünk másfélmillió amerikai magyarból toborzott amerikai katonákkal, kiknek családjai jól, tisztességben és megbecsülésben, szabadon és túlnyomórészt magyaroknak is megmaradva, élnek odaát.

Az angolszászokkal való közvetlen katonai összeütközés határozott, talán kissé tüntető elkerülésének nyilván az a jó hatása is volna, hogy bizonyítaná az egész világ felé önrendelkezési jogunk és állami szuverenitásunk s egyenjogúságunk föléledését mai szövetségi kereteink között, tehát nagy belső államalkotó erőnk is, melyet nem lehet olyan könnyen nélkülözni Európa, elsősorban a keleti Közép-Európa újjáépítésénél. De meg a békekonferencia összeüléséig okvetlenül el kell jussunk egész történelmünknek s valóságos európai helyzetünknek a fentebb idézett bainvillei tétellel való újólagos reálpolitikai összecsendüléséig, hogy Magyarországnak tulajdonképpen nincsen ellensége a nagyhatalmak között. Odáig azonban ennek az olyan ősrégi magyar történelmi elvnek s olyan természetes igazunknak újból való megbizonyításáig és érvényesítéséig nagyon meghosszabbodott az út, s tele van veszedelmekkel. A felelősség ez út hosszúságáért és veszedelmeiért mostanáig rövidlátó magyar kormányférfiaké, elsősorban a Bárdossy Lászlóé. Ezután az Öné Miniszterelnök Úr, és a miénk, becsületes, magyar ellenzéke. Mert csak együttes erőfeszítéssel, esetleg életünknek is latbavetésével akadályozhatjuk meg Magyarország vak belerohanását a pusztulásba.

Elnézést kérek, Miniszterelnök Úr, emlékiratom hosszadalmasságáért és talán túlságosan is őszintének tetsző hangjáért. Mentségemül szolgáljon ama tiszta szándékom és forró vágyam, hogy használjak árva — rettenetesen árva — magyar hazámnak és nemzetemnek.

Lehet, hogy érveim nem tudják meggyőzni Nagyméltóságodat. De bizonyos vagyok benne: igazságaim sokkal hamarabb megérnek, mint egykor a szegény Ugron Gáboréi.¹⁵⁰ Neki évtizedeket kellett volna várnia — ha megéri — 1918-ig: nekem talán még éveket sem. S ha bármi miatt mégsem érném meg ezt a rövid terminust és vele az amúgy is keserű igazolódást, legalább gondoskodtam róla, hogy e szerény írás is hirdesse a thermopylei kevesek igazát: „megcselekedtem, amit megkövetelt a haza”. Fogadja Nagyméltóságod őszinte tiszteletem és nagybecsülésém kifejezését.

Budapest, 1942. szeptember 22.

Bajcsy-Zsilinszky Endre

JEGYZETEK

¹ *Tilkovszky Loránt*: Egy el nem hangzott Bajcsy-Zsilinszky beszéd. Somogy megyei Levéltári Évkönyv 14. Kaposvár, 1983. 281–306. — E publikációról nem tudva, a beszéd szövegét tíz év múlva, mint frissen felfedezett „lappangó hagyományt” adta ki *Virágh Ferenc*: A mi Bajcsy-Zsilinszky Endrénk. Kisgazda Kis Könyvek 7. Bp. 1993. 3–37.

² *Bajcsy-Zsilinszky Endre*: Emlékirat Magyarország nemzetközi helyzetéről és külpolitikájáról. Budapest, 1941. április 10–11.

³ *Bajcsy-Zsilinszky Endre*: Memorandum Magyarország mai nemzetközi helyzetéről és politikájának alakulásáról, Bárdossy László m. kir. miniszterelnökhöz. Budapest, 1941. augusztus 5.

⁴ *Vigh Károly*: Bajcsy-Zsilinszky Endre külpolitikai nézeteinek alakulása. Bp. 1979. 121–131.

⁵ Közli *Tilkovszky Loránt*: Bajcsy-Zsilinszky. Írások tőle és róla. Bp. 1986. 149–167.

⁶ Uo. 87–91. Naplójegyzetek, 1942. január 29., február 6.

⁷ *Tilkovszky Loránt*: Írás és cselekvés Bajcsy-Zsilinszky életművében. Világosság, 1986. 11. 693–698.

⁸ *Tilkovszky Loránt*: Bajcsy-Zsilinszky irataiból. Békéscsaba. 1986.

⁹ Országos Széchényi Könyvtár kéziratára. Bajcsy-Zsilinszky irathagyatéka, 28/6.

¹⁰ Mindezt az olvasó leginkább egy térképekkel, táblázatokkal is ellátott kronológia és adattár használatával kísérheti nyomon: *Sipos Péter*: Adattár a II. világháború történetéhez. Bp. 1994.

¹¹ Kárpátja veszélyeztetettségének kérdésére lásd Kristóffy moszkvai magyar követ 1940. július 11-i jelentését. In: *Peter Pastor*: A moszkvai magyar követség jelentései 1935–1941. Bp. 1992. 180. sz. dok., továbbá Bárdossy többszöri utalását erre 1945. évi népbíróági perében. Vö. *Fritz Pál*: Bárdossy László a népbíróság előtt. Bp. 1991. 143., 212–213., 231.

¹² *Pastor*: i. m. 180., 182., 183., 187. sz. dok.

¹³ Kállay Miklós miniszterelnök bemutatkozó beszéde a kormánypártban (Magyar Élet Pártja) 1942. március 12-én, a képviselőházban 19-én volt.

¹⁴ Bárdossy 1941. november 27-én tett látogatást Hitler főhadiszállásán.

¹⁵ Brazília 1942. január 28-án szakította meg diplomáciai kapcsolatait a tengelyhatalmakkal, s augusztus 22-én hadat is üzent nekik.

¹⁶ Salazar portugál elnök 1942. június 25-i nyilatkozata szerint országa angolbarát, de semleges álláspontot foglal el.

¹⁷ Kína nagy része japán megszállás alatt állt 1938 ősze óta. Csang Kai-sek tábornok kuomintang-hadserege harcolt a megszállók, és az általuk létesített nankingi kínai vazallus-kormány ellen. Angolszász részről Csang Kai-sek kormányát ismerték el törvényesnek.

¹⁸ Törökország 1941. június 18-án barátsági szerződést kötött ugyan Németországgal, de miután az 22-én megtámadta a Szovjetuniót, a következő napon, 23-án semlegességet nyilvánított, majd fokozatosan közeledett az angolszász-szovjet koalícióhoz. A háborúba csak 1945. február 2-án lépett be, hadat üzenve Németországnak és Japánnak.

¹⁹ Svédország kényszerűségből átengedett ugyan területén német csapatokat, de a háborúban semleges maradt.

²⁰ Hansson, Albin

²¹ Chile 1943. január 23-án szakította meg diplomáciai kapcsolatait a tengelyhatalmakkal, 1944. február 15-én üzent hadat Németországnak, áprilisban Japánnak. — Argentína csak 1944. január 26-án szakította meg a kapcsolatokat, és 1945. március 27-én üzent hadat.

²² A francia fegyverszünet: 1940. június 22.

²³ A tengelyhatalmak és Japán, valamint csatlósai ellen egyesült nemzetek 1942. január 1-i nyilatkozatát 26 nemzet írta alá; a további 21 csatlakozó közül Bajcsy-Zsilinszky e memorandumának keltéig is három.

²⁴ Az Egyesült Államok és Nagy-Britannia 1941. augusztus 14-i szövetségéhez (Atlanti Charta) 1941. szeptember 24-én a Szovjetunió is csatlakozott.

²⁵ Szíriát 1941 júniusában, Madagaszkárt 1942 májusában szállták meg az angol csapatok.

²⁶ Franciaország németektől meg nem szállt része, Vichy székhellyel, ahol Pétain, majd Laval kormánya működött.

²⁷ Nem valósult meg.

²⁸ Lásd a 15. jegyzetet.

²⁹ Panama, Costa-Rica, Nicaragua, Honduras, El Salvador már 1941-ben hadat üzent; 1942-ben csatlakozott hozzájuk Brazília, Guatemala, Mexikó. A diplomáciai kapcsolatok megszakításáig jutott el 1942-ben Uruguay, Bolívia, Peru, Ecuador, Kolumbia, Venezuela.

³⁰ Spanyolország kitartott 1940. június 13-án kinyilvánított nem-hadviselő álláspontja mellett.

³¹ Svájc megőrizte semlegességét. A diplomáciai kapcsolatokat 1945. május 5-én szakította meg Németországgal.

³² Lásd a 19. jegyzetet.

³³ Lásd a 18. jegyzetet.

³⁴ Kemal Atatürk.

- ³⁵ Franz Papan nyilatkozata az 1941. június 18-i német-török barátsági szerződéssel kapcsolatos.
- ³⁶ Wendell Willkie, aki az 1940. évi elnökválasztáskor Rooseveltt vetélytársa volt, 1942 szeptemberben az elnök külpolitikáját támogatva tárgyalt Ankarában Saracoglu török külügyminiszterrel.
- ³⁷ Egy Izmet Inönü török államelnökhöz intézett Sztálin-levelelben.
- ³⁸ Quisling, Vidkun
- ³⁹ Laval, Pierre
- ⁴⁰ Lásd a 21. jegyzetet.
- ⁴¹ A brit kormány a második világháború után, 1947. augusztus 15-én hirdette ki India dominiumi státusát.
- ⁴² Etiópiában 1941-ben kapituláltak az olasz csapatok, májusban visszatért Haile Szelasszié császár, 1942. január 31-én szerződés kötés Nagy-Britanniával.
- ⁴³ Iránt 1941. augusztus 25-én szovjet és brit csapatok szállták meg. 1942. január 29-én szövetségi szerződés jött létre a Szovjetunió, Nagy-Britannia és Irán között.
- ⁴⁴ Lásd a 24. jegyzetet.
- ⁴⁵ A brit Munkáspárt és a brit szakszervezetek.
- ⁴⁶ Az ún. eszerek.
- ⁴⁷ Royal Air Force: a brit Királyi Légierő.
- ⁴⁸ Alexander, Albert Victor
- ⁴⁹ 1940. május 27. – június 4. A németek által a La Manche csatornához szorított francia és angol erők kimentése, nagy nehézségek és áldozatok árán.
- ⁵⁰ Grünwald Béla: A régi Magyarország, 1711–1825. Bp. 1888.
- ⁵¹ Bainville, Jacques: Les conséquences politiques de la paix. Paris, 1920.
- ⁵² *Tilkovszky Loránt*: Revíziós sikerek, problémák, csalódások. In: Magyarok a Kárpát-medencében. (Szerk.: Glatz Ferenc) Bp. 1988. 271–274.
- ⁵³ 1939. február 16. – 1941. április 3.
- ⁵⁴ 1941. április 3. – 1942. március 7.
- ⁵⁵ Helyesen: minisztertanács. (Csak Horthy elnöklése esetén volt szokás koronatanácsról beszélni a király nélküli királyságban).
- ⁵⁶ „Helyünk és sorsunk Európában” című könyve első megjelent példányait 1941. március 24-én dedikálta.
- ⁵⁷ Ez Bulgária esetében csak 1944. szeptember 5-én, Japán esetében pedig csak 1945. augusztus 8-án következett be, szovjet hadüzenet révén.
- ⁵⁸ Az 1920:1. tc. 13.§. 5. bekezdés szerint hadüzenethez a parlament előzetes hozzájárulása szükséges. Az 1920:XVII. tc. 2.§ szerint a hadseregnek az ország határain kívüli alkalmazása közvetlen veszély esetén a parlament késedelem nélkül kikérendő utólagos hozzájárulásával történhet.
- ⁵⁹ Horthy 1941. április 10-i kiáltványát Bárdossy fogalmazta.
- ⁶⁰ A 2. jegyzetben említett emlékiratában „operett-hadjáratnak” nevezte.
- ⁶¹ Hitler ígérete ellenére a Bánát, ahová német csapatok vonultak be, nem került vissza magyar uralom alá.
- ⁶² 1941. június 26.
- ⁶³ 1941. december 13.
- ⁶⁴ 1941. december 5.
- ⁶⁵ 1942. június 5.
- ⁶⁶ Finnország 1941. június 26-án hadat üzent a Szovjetunióknak; Nagy-Britanniával 1941. december 6-án került hadiállapotba; az Amerikai Egyesült Államokkal azonban fennmaradt kapcsolatai.
- ⁶⁷ A Délvidék katonai birtokbavételekor és azt közvetlenül követően 1435 polgári személyt öltek meg; az 1942. január 4-ét követő napok „tisztogató akciója” során 1800 polgári lakost likvidáltak a szabályai és a titeli járásban; a január 21–23-i újívdéki „razzia” alkalmával 3340 főt.
- ⁶⁸ Ribbentrop német külügyminiszter 1942. január 6–9-i, majd Keitel vezértábornagy, a német véderőfőparancsnokság (OKW) főnöke január 20–22-i budapesti tárgyalásai alkalmával.
- ⁶⁹ 1940 júniusában szovjet ultimátumra átengedte a Szovjetunióknak.
- ⁷⁰ Ti. önkéntes szabadcsapatokkal.
- ⁷¹ Ti. a kisantant államai
- ⁷² „Köztes-Európa”: A Németország és a Szovjetunió közti területek.
- ⁷³ Titulescu, Nicolae, román külügyminiszter 1932–1936 között.
- ⁷⁴ Antonescu, Ion, marsall, a román nemzet vezetője (konduktor) 1940 szeptembere óta.

⁷⁵ Beneš, Eduard, 1918–1935 között Csehszlovákia külügyminisztere, 1935 decemberétől 1938 októberéig államelnöke. A londoni emigráns csehszlovák kormány elnöke.

⁷⁶ 1940. augusztus 30.

⁷⁷ Az 1941. április 10-én kikiáltott Független Horvát Köztársaság.

⁷⁸ Részletesen foglalkozott ezekkel Horthyhoz intézett 1942. február 4-i memorandumában.

⁷⁹ Az 1939. március 14-én kikiáltott Szlovák Köztársaság.

⁸⁰ Pop, Valeriu, volt román miniszter, különböző román tárgyaló delegációk elnöke, ill. tagja; Maniu Iuliu, a román parasztpárt vezetője. — Az említett levél kelte és tartalma nem ismeretes.

⁸¹ Deutsche Leistung im Südosten. Die deutsche Volksgruppe im Rumänien. Ein Bildbericht. Hrsg. von der Pressestelle der Volksgruppenführung. Hermannstadt, 1941.

⁸² A londoni csehszlovák és jugoszláv emigráns kormány, Eduard Beneš, ill. Dušan Simović vezetésével.

⁸³ *Iff. Andrássy Gyula: A jó béke céljai (1915), A világháború problémái (1916).*

⁸⁴ 1916. augusztus 27-én.

⁸⁵ Kiss János ny. altábornagy.

⁸⁶ A belügyminisztériumban Antall József miniszteri tanácsos, Osváth László miniszteri osztályfőnök; a honvédelmi minisztériumban Baló Zoltán ezredes.

⁸⁷ Pl. Gróf Károlyi Józsefné és Szapáry Erzsébet grófnő.

⁸⁸ Balatonboglári róm. kat. plébános. Gimnáziumot létesített a lengyel menekültek gyermekei részére, amely az egyetlen ilyen lengyel intézmény volt ekkor Európában.

⁸⁹ Az 1939. szeptember 10-i minisztertanácson született ez a döntés.

⁹⁰ Az 1926. március 26-i lengyel–román katonai segítségnyújtási egyezmény ellenére Románia nem nyújtott segítséget 1939 őszén a németek által megtámadott Lengyelországnak.

⁹¹ Nagy-Románia

⁹² Wladiyslaw Sikorski tábornok lengyel emigráns kormánya.

⁹³ Beneš és Sikorski között 1940 nyara–ősze óta folytak tárgyalások egy csehszlovák–lengyel konföderáció tervéről.

⁹⁴ Spišiak, Ján.

⁹⁵ Ausztria önállóságáról az 1919. szeptember 10-i saint-germaini békeszerződés határozott.

⁹⁶ Maček, Vladimir, a horvát parasztpárt vezére.

⁹⁷ A szerbek, horvátok, szlovének közös államának koncepciója, amely alapján 1918. december 1-én kikiáltották a Szerb–Horvát–Szlovén Királyságot.

⁹⁸ A parlamentbe behívtott délvidéki magyar képviselők csoportjának vezetője (leader), Nagy Iván, élesen támadta Bajcsy-Zsilinszkyt, mert a szablyai és újvidéki vérengzésekben bűnösök elítélését követelte. Krámer Gyula újvidéki gyáros, akit a felsőházba hívtak be, szerb közvagyon eltulajdonításában volt részes.

⁹⁹ Kállay Miklós miniszterelnökhöz intézett 1942. március 24-i memorandumában.

¹⁰⁰ Kállay miniszterelnök válasza Popovits Milán interpellációjára, 1942. június 15-én.

¹⁰¹ Az újvidéki magyar áldozatok száma 15–20-ra volt tehető.

¹⁰² 1941. március 1-jén.

¹⁰³ Bolgár–török meg nem támadási egyezmény: 1941. február 17.

¹⁰⁴ Bulgária megkapta Jugoszlávia kelet-macedóniai, illetve Görögország észak-macedóniai és trákiai területeit.

¹⁰⁵ A második Balkán-háborút lezáró 1913. évi bukaresti békében Bulgáriának le kellett mondania Dél-Dobrudzsáról Románia javára. Az 1940 szeptemberi craiovai szerződés juttatta vissza e területet Bulgáriának.

¹⁰⁶ Körkép

¹⁰⁷ Románia 1944. augusztus 23-i átállása természetesen új helyzetet teremt majd.

¹⁰⁸ Románia az antant-hatalmak oldalán lépett be 1916. augusztus 27-én az első világháborúba. 1918. május 7-én különbékét kötött a központi hatalmakkal Bukarestben. Az antant 1919. december 9-én szerződést kötött Romániával. — Tardieu, André a magyar határok megállapítására kiküldött bizottság elnöke volt a párizsi békekonferencián.

¹⁰⁹ Az 1939. április 13-i brit–francia garanciát Románia 1940. július 2-án felmondta.

¹¹⁰ Lásd a 90. jegyzetet.

¹¹¹ Angol–lengyel kölcsönös segélynyújtási egyezmény, 1939. augusztus 25.

¹¹² A háromhatalmi egyezményhez történt 1940. november 23-i csatlakozásával.

¹¹³ 1941. június 22-én.

¹¹⁴ 1941. július 12-i angol–szovjet egyezmény.

¹¹⁵ Antonescu diktatúrája.

¹¹⁶ Besszarábiát mint többségében ukránlakta területet igényelte és vette vissza 1940 júniusában az ultimátumot benyújtó Szovjetunió.

¹¹⁷ A Besszarábia román bekebelezését elismerő szerződés 1920. október 28-án kelt Párizsban.

¹¹⁸ Az 1939–1940. évi szovjet–finn ún. „téli háború” után 1940. március 12-én kötött moszkvai béke.

¹¹⁹ Bárdossy alatt voltak olyan német–magyar elgondolások, hogy Magyarország galfciai területeket venne birtokba a Kárpátok előterében, de a Kállay-kormány az ügyet tárgyalatlannak jelentette ki.

¹²⁰ Az 1882-ben megalakított hármasszövetség (Németország, Ausztria–Magyarország, Olaszország) Oroszország ellen irányult.

¹²¹ Az 1878. évi berlini kongresszuson az európai nagyhatalmak elismerték a török függőségtől megszabadult Románia nemzeti szuverenitását.

¹²² Románia 1883-ban (október 30-án) kötött egyezményt Németországgal és az Osztrák–Magyar Monarchiával.

¹²³ I. Károly román király 1914. október 10-én halt meg.

¹²⁴ Az 1916. augusztus 4-én kötött titkos szerződés révén.

¹²⁵ Értsd: az 1926 óta fennálló szövetségét a lengyelekkel 1939 őszén, a britekkel kötött 1939. április 13-i szerződését 1940. július 2-án „rúgta fel”.

¹²⁶ Románia térképe Bajcsy-Zsilinszkyt méhlepényre emlékeztette. (Csehszlovákia vakbelet juttatott eszébe.)

¹²⁷ A helyzet persze alapvetően megváltozott Románia 1944. augusztus 23-i átállásával, s a magyar „kiugrás” október 16-i kudarcával.

¹²⁸ Kétségtelen, hogy Bajcsy-Zsilinszky Kiss János nyugalmazott altábornagyra gondolt, akit már 1939-ben félreállítottak, mert németellenessége szemet szűrt. A honvédség országos főparancsnoka 1940-ben megszüntetett, de szerinte visszaállítandó tisztségére is őt ajánlotta. Kérésére hamarosan kidolgozott tanulmányáról lásd *Tilkovszky Loránt*: Kiss János nyugalmazott altábornagy tanulmánya Magyarország honvédelmi helyzetéről 1942 novemberében. Vasi Honismereti Közlemények, 1991. 1. 11–21.

¹²⁹ „Ügy vélem, Nagy-Romániát el kell törölni.”

¹³⁰ Vö. *Tilkovszky Loránt*: A munkásosztály és a szocializmus Bajcsy-Zsilinszky nemzeti felfogásában és politikájában. Múltunk, 1991. 1. 35–57.

¹³¹ Bajcsy-Zsilinszky 1942. január 22-i beszélgetése Bárdossyval.

¹³² Adok, hogy adjál.

¹³³ A Kárpátalja önkormányzatáról a Teleki-kormány által a parlamenthez benyújtott törvényjavaslat nem került megtárgyalásra; az ügyet „elaltatták”. Vö. *Tilkovszky Loránt*: Revízió és nemzetiségpolitika Magyarországon 1938–1941. Bp. 1967. 145–221.

¹³⁴ 1939-ben.

¹³⁵ Bajcsy-Zsilinszky Endre, Szentiványi Lajos, Vásáry István.

¹³⁶ Juhász Nagy Sándor igazságügyminiszter, Nagy Vince belügyminiszter, P(attantyús) Ábrahám Dezső igazságügyi államtitkár, Garami Ernő kereskedelemügyi miniszter volt az 1918-as forradalom idején.

¹³⁷ 1939 márciusában

¹³⁸ Helyesen: ultimátummal léptek fel, 1940 júniusában.

¹³⁹ Carl Clodius, Németország gazdasági ügyekben utazó követe; Walther Funk német birodalmi gazdasági miniszter. 1942 szeptember elején tárgyalásokat folytattak Budapesten.

¹⁴⁰ Magyar Nemzet, 1942. szeptember 12.

¹⁴¹ Reményi-Schneller Lajos.

¹⁴² A háromhatalmi egyezményhez csatlakozás idején Teleki külügyminisztere Csáky István, honvédelmi minisztere Bartha Károly, a vezérkar főnöke Werth Henrik volt.

¹⁴³ Szériaszerűség a riválisok csatlakozásában: 1940. november 20-án Magyarország, 23-án Románia, 24-én Szlovákia.

¹⁴⁴ Utalás 1941 áprilisára.

¹⁴⁵ Lásd. a 18. jegyzetet.

¹⁴⁶ Lásd a 37. jegyzetet.

¹⁴⁷ Konstantinápolyt védő erődítményvonál.

¹⁴⁸ Az országgyűlés csak 1941. október 23-án adta utólagos hozzájárulását a június 26-i hadbalépéshez.

¹⁴⁹ Delano F. Rooseveltt.

¹⁵⁰ A dualizmuskori magyar parlament erősen németellenes ellenzéki képviselője.

„CONFERENCE ON COLD WAR MILITARY RECORDS AND HISTORY”

(Washington, 1994. március 19–27.)

A hidegháború témakörével foglalkozó, az Egyesült Államok fővárosában rendezett tudományos tanácskozás teljesen újszerű volt a maga nemében: 1989 óta először fordult ugyanis elő, hogy a két — korábban szembenálló — katonai tömb, a NATO és az egykori Varsói Szerződés országaiból érkezett hadtörténészek és levéltárosok találkozhattak és immár minden ideológiai ballaszttól mentesen számolhattak be a korszakra vonatkozó kutatási eredményeikről, illetve a náluk található, hozzáférhetővé vált levéltári forrásokról. A házigazdák mindent megtettek, hogy a konferencia eredményes legyen: biztosították a résztvevők útiköltségét, a minden igényt kielégítő kényelmes szállást és a teljes ellátást. Céljuk, — a tudományos eszmecsere és vitán kívül — bevallottan az is volt, hogy jelezzék: végetért a globális méretű szembenállás és így új korszak kezdődhet, — a hidegháború nem a napi politika tárgya többé, hanem a történelmi kutató és elemző munkáé.

Beszámolóink keretei nem teszik lehetővé, hogy a konferencia levéltári témájú előadásairól is tudósítsunk, itt csak a kifejezetten történelmi kérdéseket tárgyaló szekció-üléseket tekintjük át. A „szekció” szóval kapcsolatban mindjárt az elején meg kell jegyeznünk, hogy ténylegesen — a nemzetközi konferenciákon megszokott gyakorlattól eltérően — minden ülés plenáris volt, a „szekciókra bontás” csupán tematikus csoportosítást jelentett.

A beszámolóink témáját képező hadtörténelmi előadások a tanácskozás elején és végén hangzottak el. A 15 szekció közül az 1-4. és a 10-15. kifejezetten arra szolgált, hogy a korszak kutatói ismertessék munkájuk eddigi eredményeit, a dolog természetéből adódóan azonban néhány előadás a vonatkozó levéltári és egyéb források felsorolását is tartalmazta.

A konferencia tényleges munkája március 21-én kezdődött. A protokollnak megfelelően egy amerikai kolléga előadása hangzott el elsőként, melyben a hidegháború főbb eseményeit ismertette röviden, lényegre törően. Magától értetődő volt, hogy utána az orosz delegáció vezetője következett. A történészinek a legnagyobb jóindulattal sem nevezhető fejtegetés a sztálinista brossúrák stílusában támadta az „imperialista Nyugatot”, „a Szovjetunió elleni permanens agresszióknak” minősítve a hidegháború idején tanúsított magatartását. A valóságot leegyszerűsítő előadás olykor már a „vádirat” jellegét öltötte, ráadásul — és ez a konferencia orosz résztvevőire általában jellemző volt — alaposan eltért a témától, és a hidegháború történetének felidézése helyett, a Szovjetunió II. világháborús szerepét méltatta.

Tartozunk annyival az orosz kollégáknak, hogy megállapítjuk: noha többi előadójuk is gyakran eltért a tárgytól és a második világháborúról beszélt, valamennyiük szereplése ennél színvonalasabb volt.

A konferencia — bár, mint említettük, elméletileg globális hidegháború-történelmi áttekintés volt a célja — természetesen nem egyenlő mértékben foglalkozott az

egyres témakörökkel. Így fordulhatott elő, hogy a korszak olyan fontos eseményei, mint a koreai, vagy a vietnami háború nem tényleges jelentőségüknek megfelelően kerültek szóba. A Csendes-óceán térségében történtek — az időhiány mellett — részben azért is szorultak háttérbe, mert a tanácskozás egészére az egyértelmű Európa-centrikusság, illetve az észak-atlanti konfliktusok iránti érdeklődés volt jellemző.

Ennek megfelelően különösen két válság-helyzet került a konferencián az érdeklődés gyújtópontjába: az 1961-62-es berlini- és az 1962-es karib-tengeri válság, bár az utóbbi inkább az előadásokat követő vita során. Természetesen nem véletlenül ezek voltak előtérben: mindkét esetben a két katonai szuperhatalom közvetlen összecsapásának veszélye állt fenn. Ez gyakorlatilag világméretű nukleáris háború lehetőségét hordozta magában, mely akár az egész emberiség számára végzetes lehetett volna.

Mind az előadások, mind a hozzászólások — amellet, hogy részletesen elemezték a szembenálló felek magatartását és annak motivációit — sokat foglalkoztak a két válság egyik „főszereplőjével”, a szovjet pártfőtitkárval. Nyikita Szergejevics Hruscsov indítékainak kutatása, szerepének értékelése elsősorban a házigazdát, valamint az angol és a német történészeket foglalkoztatta.

Abban nagyjából mindannyian egyetértettek, hogy Hruscsov „ravasz róka” volt, aki műveltségének hiányait kitűnő diplomáciai érzékkel, ösztönös „ráérzésekkel” kívánta pótolni, amikor fontos döntéseit hozta. Valamennyien az erőfitogtató „blöffölés” nagymesterének tartották a szovjet vezetőt, az egyik előadó egyenesen zseniálistnak nevezte ebben a műfajban. Az angol kollégánál arra helyezte a hangsúlyt, hogy Hruscsovot — a külpolitika célok mellett — saját otthoni belpolitikai helyzete megszilárdításának szándéka is vezette, amikor a „harckocsi-diplomácia” útjára lépett. A német előadó természetesen abban látta a szovjet indítékok lényegét, hogy az NDK lakosságát eleve elriasszák egy esetleges keletnémet '56-tól. A témában talán a legjobb teljesítményt a kansasi Bruce Menning nyújtotta, aki három kitűnő előadást is tartott a konferencia során — mind történelmi, mind levéltárosi szekciókban. Menning felhívta a figyelmet arra a tényre, hogy az orosz levéltárakban — részben az anyag zároltsága, részben a káosz és a pénztelenség miatt — igen nehéz hozzáférni a témára vonatkozó legfontosabb dokumentumokhoz. Ő, mint a Fort Leavenworth-i Katonai Akadémia oktatója, tudományos kutatásai során többször is járt Moszkvában, így személyes tapasztalataira hivatkozhatott. Menning — az említett okokból is — mindenkit óvott a Hruscsovval kapcsolatos sommás ítélekezéstől: nem ismerünk ugyanis még minden számottevő részletet ahhoz, hogy történelmi ítéletünk kellően pontos és megalapozott legyen. Az amerikai előadó azzal zárta gondolatmenetét, hogy Berlin és Kuba esetében egyaránt a NATO határozott fellépése és katonai erődemonstrációi hatottak úgy a szovjet vezetőre, hogy visszavonulót fűjt, az atomháborút ugyanis maga Hruscsov sem akarta. Menning ugyanakkor a karibi válsággal kapcsolatban hangsúlyozta, hogy a szovjetek diplomáciai ügyessége megmengett — pontosabban legalizált — számukra fontos katonai pozíciókat.

Több előadó véleménye is megegyezett abban, hogy a berlini válság legveszélyesebb időszaka 1961 októberének utolsó hetében volt, amikor a Friedrichstrassén lévő „Checkpoint Charlie” ellenőrző-pontnál farkasszemet néztek egymással a szovjet és az amerikai páncélosok. Ez a szituáció különösen azért volt fenyegető, mert bármilyen apró incidens kölcsönös lövöldözéshez vezethetett volna, ez pedig — a

„lavina-effektus” eredményeképpen — akár háborúvá is fajulhatott volna — a felek szándékai ellenére. A közvetlen veszély elmúltával viszonylag gyorsan enyhült a feszültség és hamarosan nem a berlini válság jelentette az elsőszámú világháborús konfliktus-forrást. 1962-ben a világ közvéleményének figyelme a Karib-tenger térsége felé fordult.

A kubai válság elemzése — mint említettük — a konferencián a berlinihez képest háttérbe szorult. Ennek fő oka valószínűleg az Európa-centrikus szemlélet volt, valamint az a tény, hogy a latin világot csak olasz és francia előadók képviselték, Spanyolország, Portugália és egész Latin-Amerika távol maradt. A kubai „rakéta-válság” a fenti okok miatt csak a megemlítés szintjén szerepelt a résztvevők fellépéseiben, azonban az előadásokat követő viták során már jelentőségéhez méltó módon tárgyalták. Nagyjából egységesek voltak a vélemények abban a tekintetben, hogy a kubai válság idején az emberiséget még közvetlenebbül fenyegette egy esetleges harmadik világháború, mint az előző esztendőben, Berlinben. Többen úgy gondolták, hogy csak a Hruscsov és Kennedy között létrehozott „forró drót” akadályozta meg a katasztrófát. Nemcsak a már idézett Bruce Menning, de más kollégák is osztották azt a véleményt, hogy a Szovjetunió — látszólagos meghátrálása ellenére — tulajdonképpen sikert ért el: diplomáciai ügyességével katonai pozícióit sikerült erősítenie az „engedek a túl sokból, még mindig több marad, mint eddig volt” elv tökéletes érvényesítésével.

A kisebb országokból érkezett előadók — érthetően — elsősorban saját hazájuk hadseregének a hidegháború idején betöltött szerepével foglalkoztak. A cseh kolléga — Jaroslav Hrbek — természetesen 1968-ról beszélt és beszámolója osztatlan sikert aratott, annak ellenére, hogy — mivel a „prágai tavasz” óta még nem telt el 30 esztendő — ő maga sem tudott minden fontos vonatkozó dokumentumhoz hozzáférni.

Örömmel állapíthatjuk meg — és ezt nem öndicséretből tesszük —, hogy Hrbek mellett a két magyar előadó volt képes a régiókból érkezett meghívottak közül arra, hogy — az ilyen tudományos tanácskozáson elvárható — követelményeknek megfeleljen. Ez mind angol nyelven elhangzott beszámolójukra, mind az azt követő kérdésekre adott világos és egyértelmű válaszokra vonatkozik. Egyikük — Okváth Imre — „A Kreml árnyékában” című előadásában ismertette, hogy milyen káros következményekkel járt az 1948-1952 közötti erőltetett ütemű magyar hadseregfejlesztés és a szakértő tisztikar politikai szempontú lecserélése — olykor csak elemi iskolát végzett személyekre. Rámutatott arra az ellentmondásra is, amely a hadsereg eme állapota és a sztálinista magyar vezetés „hurrá-optimizmusa” között fennállt: Rákosiék fennhangon hirdették, hogy a Magyar Néphadsereg egy esetleges világháborúban kitűnően megállná a helyét.

A másik magyar — Horváth András — „A bizalmatlanság rendszere” című fejtegetésében arról beszélt, hogy milyen negatív hatású volt a Farkas Mihály által bevezetett „szupertitikos ügykezelési rendszer”, mely a korábbi teljesen világos, — több, mint száz esztendős hagyományokkal rendelkező — szisztémát váltotta fel. A honvédelmi miniszter által 1949-ben szentesített „újítás” a „mindenütt árgus szemekkel figyelő osztály-ellenség és az imperialisták ügynökei megtévesztésére” szolgált. Az előadó hangsúlyozta, hogy az új módszer — mely olykor nevenségesen primitív volt — célját aligha érte el, egy „eredménye” viszont feltétlenül volt: — teljes áttekinthetatlenség és káosz az ügykezelésben.

A fenti három résztvevő teljesítményével ellentétben, a régióból érkezett többi meghívott szereplése gyengébb színvonalú volt — mind az angol nyelvtudás, mind tartalmi kérdések tekintetében. A lengyel és a román delegáció mondanivalója olykor figyelemre méltó volt, bár a történelmi elemzés helyett sok volt bennük a felsorolászerű forrásismertetés, ami írásos előterjesztés formájában talán nagyobb figyelmet keltett volna.

Térségünk legvitathatóbb produkcióját a szlovák résztvevők nyújtották. Az 1968-as invázióról, — az esemény lényegét meghamisítva — mint „magyar agresszióról” beszéltek, azt sejtetve, hogy Kádárt és Czinegét irredenta célok is motiválták. Az előadást követő vitában természetesen megcáfoltuk ezt a képtelen állítást, rámutatva arra a tényre, hogy a Szovjetunió hatalmi és ideológiai érvekkel alátámasztott katonai akciójához Csehszlovákia szomszédai — így Magyarország is — csak vonakodva csatlakoztak. Az ügyben „semleges” kollégák helyeslése megfelelő elégtételt jelentett számunkra, bizonyítva, hogy politikai jellegű vádaskodásnak és egyes országok elleni „vádiratoknak” a konferencián nincs helye.

A más térségből érkezettek közül a skandináv és a holland előadók emelkedtek ki. Imponáló nyelvtudás, kitűnő szónoki- és lényeglátó képesség jellemezte fellépésüket. Noha legtöbbjük témája hallgatóságot alig vonzott, nézetünk szerint mégis érdemes volt figyelni rájuk, mert magas képzettségi fokon álló, korszerű módszerekkel dolgozó, kitűnő történészek.

Bármennyire „igazságtalan”, mégis természetes, hogy a nagyhatalmakat képviselő meghívottak élvezték a legnagyobb figyelmet. Ez nemcsak a tanácskozás legkedveltebb témái esetében volt így, hanem a hozzájuk csak járulékosan kapcsolódó beszámolókat illetően is. Közülük is az egyik legkiemelkedőbb teljesítményt az amerikai Gregory Pedlow nyújtotta. Előadása a LIVE OAK fedőnevű katonai szervezetről szólt, melyet a NATO országok vezető hatalmai hoztak létre — az 1961-es berlini válság idején. A költői nevű testület előbb csak egyes tervek készítésével foglalkozott, majd a válság kieleződése idején közvetlen operatív feladatokat is ellátott.

A LIVE OAK tevékenysége azért forradalmasította a NATO erők katonai stratégiáját, mert korábban — kellő felkészültség hiányában — csak atomcsapásokkal tudták volna ellensúlyozni a szovjet szárazföldi erők fölényét. Az új operatív testület viszont kidolgozta a hagyományos fegyverekkel való ellenállás módszereit is, ezzel pedig rendkívül pozitív szerepet játszott a 20. század hadtörténetében, mert közvetve hozzájárult a nukleáris háború veszélyének csökkentéséhez.

Horváth András

A MÁSOKRÓL ALKOTOTT KÉP

Identitások, mentalitások, mítoszok és sztereotípiák Európa multiethnikus régióiban

Nemzetközi tudományos ülés, Salzburg 1994. június 27–29.

Jó évtizeddel ezelőtt foglalkozott nálunk ezzel a témával Hanák Péter akadémikus. Kiváló elvi-módszertani fejtegetések olvashatók a Századokban megjelent tanulmányában, s e mellett a magyar történelmi-társadalmi tudatnak két etnikumról, a németekről és a zsidókról alkotott képét elemezte írásában.

Az elmúlt mintegy negyed században divatossá vált a téma. Szerke a világban foglalkoztak vele történészek, szociológusok, pszichológusok, szociálpszichológusok, néprajzosok, irodalomtörténészek, általában a társadalomtudományok művelői. Szerepelt a kérdés már több egy- vagy sokoldalú nemzetközi konferencián is, de talán, éppen mert az elmúlt jó két évtized historiográfiája révén is viszonylag sokat tud róla a társadalomtudomány, az eddigiiek egyik legsikeresebb konferenciája most zajlott le Salzburgban az Osztrák Kelet- és Délkelet-Európa Intézet, a salzburgi Egyetem Történeti Intézete, az Ausztriai Bolgár Kutató Intézet és a német Újkor Története Társaság szervezésében. (A Programot ld. a lapalji jegyzetben.)*

A siker másik feltétele vélhetően az volt, hogy bár a résztvevők többsége Kelet-Közép-Európa és Délkelet-Európa címben jelzett tematikáját vizsgálta, e mellett azonban bonckés alá kerültek Európa más multietnikus régiói is. Osztrák, szlovén, horvát, magyar, cseh, szlovák, lengyel, ukrán, román és bolgár társadalomtudósok mellett német, svájci, belga és francia szakemberek is szerepeltek, így az összehasonlítás lehetősége jelentősen megnövekedett. Az a tény pedig, hogy valóban kiváló szakemberek kaptak meghívást előadás-tartásra és vitában való részvételre, színvonalas diszkussziót hozott, és végül minden résztvevő nyereséggel, tanulságokkal térhetett haza. A rendezvény eredményességének további, el nem hallgatható, fontos feltétele még az volt, hogy itt a társadalomtudományok különféle szakágazatainak biztosítottak jelenlétet, így a történészek mellett előadást tarthattak az irodalom-, a néprajz-, a politológia-, a vallás-, a filozófia- és a neveléstudományok képviselői is. Az elhangzott 18 előadásból négy a kérdéscsoport történettudományi, néprajzi, irodalomtudományi és vallástudományi szempontjait vizsgálta, 14-ben pedig a téma erdélyi, vajdasági, bukovinai, kelet-galíciai, csehországi, sziléziai, szlovákiai, alpok-adriai, macedóniai, koszovói, boszniai, belgiumi, svájci és tiroli változatairól hallhatunk. Az előadókon kívül még 26 különböző nemzetiségű és más-más szaktudományt művelő kutató vett részt a megbeszéléseken, így a három napos konferencia igazán kimerítő volt mind tartalmát, mind hozamát illetően.

Anélkül, hogy e kis írás keretében kitérnénk egyes előadások ismertetésére (hiszen a rendező intézmények gondoskodnak az ülés teljes anyagának megjelentetéséről), és anélkül, hogy a roppant tarka és szereteágazó viták (őszintén szólva szűkségszerűen önkényesen szelektáló és nyilván egyoldalú, hiányos) ismertetését megkísérelnénk, csupán néhány reflexiót nyújtunk a tematikáról ott elhangzottakhoz.

A számomra szóló első tanulságot három mozzanatban foglalnám össze: 1) Szinte kivétel nélkül minden kis nép önjellemzésében szerepelnek az alábbi jelzők,

* PROGRAM

Alappreferátumok a másokról alkotott képhez

– történelmi szemszögből: Arnold Suppan (Bécs) – néptudományi szemszögből: Klaus Roth (München) – irodalomtudományi szemszögből: Reinhard Lauer (Göttingen) – vallástudományi szemszögből: Ernst-Christoph Suttner (Bécs)

Referátumok az egyes országokról, régiókról:

– Erdélyről: Miskolczi Ambrus (Budapest) – Vajdaságról: Marie Janine Calic (Ebenhausen) – Bukovináról: Andrei Corbea-Hoisie (Jászvásár–Párizs) – Kelet-Galiciáról: Jaroslav Daskevic (Lemberg) – Csehországról: Jiri Rák (Prága) – Sziléziáról: Gerard Kozietek (Boroszló) – Szlovákiáról: Dusan Kovac (Pozsony) – Alpok-Adriáról: Peter Vodopivec (Laibach) – Makedóniáról: Christo Chololcev (Bécs–Szófia) – Koszovóról: Christine von Kohl (Bécs) – Boszniáról: Valeria Henberger (Bécs) – Belgiumról: Louis Vos (Löwen) – Svájcra: Andreas Oplatka (Zürich) – Tirolról: Josef Riedmann (Innsbruck)

majd az őket követő tanulság: szegény, de becsületes, szerény és megbízható, jóakarátú, okos és tehetséges, tanulásra kész és képes, de mindezen tulajdonságait más (uralkodó) népek erőszakos volta miatt nem tudja kibontakoztatni. 2) Félelmetesen hasonló, szinte teljesen azonos vonásokkal rajzolja meg majd minden egyes kelet-közép-európai nép társadalmi tudata a németekről és a zsidókról alkotott képet. 3) Szinte ugyanez mondható el e népek magyarokra vonatkoztatott sztereotípiáiról is. (Uralkodásra vágyó, úri mentalitású, ázsiai eredetű, vad nép.)

Biztos, hogy elgondolkodtató jelenségekről és magyarázatot igénylő összefüggésekről van itt szó, de kifejtésükbe aligha bocsátkozhatom a jelen keretekben. (Pedig annak magyarázata, hogyan keletkeznek az egészen különböző népek más etnikumról alakított képében az azonos sztereotípiák, elkerülhetetlen feladata lehetne egy-egy történelmi táj mentalitástörténetének.) Ám éppen e kérdések felvetődése kapcsán kívánatos megjegyezni, hogy az interdiszciplináris megközelítés mellett halatlan fontosságú lenne, akár egy-egy ilyen konferencia után is, a kellő anyag alapján történő, mély és szerves összehasonlítás is, hogy érdemes olyan vizsgálatokat is végezni, amelyek arra adhatnának választ, van-e összefüggés a más etnikumról alkotott kép mennyiségi és minőségi összetevői, valamint a képet alkotó nép saját társadalmi struktúrájának fejlettsége között. (A „csonka” társadalmaknak képe a teljesebb vagy éppen teljesen kiépült polgári társadalmi struktúrában élő népekről, avagy éppen fordítva.)

A konferencia második nagy tanulságát az hozta, hogy bár a másokról alkotott kép egész problematikája rendkívül szoros kapcsolatban van a modern nemzetké alakulás folyamataival, az identitás, a mítoszok és sztereotípiák alakulásának egy etnikum mentalitástörténetében játszott szerepe mégsem köthető csupán a modern korhoz. Az évszázadokon áthúzódó, szívós történelemképek és sztereotípiák nagyobb összefüggésben a mentalitástörténetbe ágyazandók, amely egyébként is „a lassúság történelme a történelemben”. (Jacques LeGoff)

Megfordul az ember fejében persze az a gondolat is, hogy a hosszú időn át ható sztereotípiák ellenére, ill. pontosan ezekkel együtt — tulajdonképpen a föld minden táján — a másokról képet nyerő és alkotó népek végül is egymás mellett, sőt igen sokszor egyetlen kevert lakosságú településen belül együtt is éltek évszázadokon át. Együtt éltek, termeltek, fenntartották magukat — ha úgy tetszik — egy hosszú történelmi élet mindennapjainak végtelen során. Ez az aspektus a konferencia vizsgálatából kimaradt.

Fontosságukat külön-külön már említettem, most összefoglalva — harmadik hozamként — azt hangsúlyoznám, hogy a több tudományterületi megközelítésre és az összehasonlító vizsgálatokra a fenti szempontokon túl már csak azért is szükség van, hogy eredményesen küzdhessünk a sztereotípiákról könnyen produkálható újabb sztereotípiák ellen. Mindez azt is jelenti, hogy az egész tematika terén még jócskán akad kutatásra, feltárára való.

Utoljára hagytam, bár talán elsőrangúan fontos kérdés, a konferencia résztvevői is foglalkoztak vele: megrázó képet kaptunk az 1993-ban megjelent, ma is érvényes horvát és szerb történelem-tankönyvek állapotáról. A Georg Eckert Nemzetközi Tankönyvelemző Intézet munkálatainak legfrissebb produktuma szerint riasztó a helyzet: a legvadabb idegen-kép, az önfelértékelés nacionalista fókuszú, mozgósító célzatú kavalkádja, az új autoritások legitimációja, a területi igények megalapozása

és jogszerűvé tétele, a nemzeti közösségi érzés felfokozott táplálása, a jelen társadalmi eszmerendszerének alakítása sztereotípiák és ellenségek bevetésével, majd ennek politikai eszköztárrá alakítása jellemzik déli szomszédaink tankönyveit.

Mindez, azt hiszem, a történész-társadalom kötelességévé teszi annak megmondását, hogy a modernizáció, az európai integráció korában érdemes-e fenntartani a nemzetközi tankönyvegyeztetés bilaterális rendszerét, avagy a korszakváltással együtt teljes szemléletváltásra kellene e téren is készülnünk. Szemléletváltásra – kettős értelemben is.

Egyrészt — úgy gondolom — száz éves kísérletezés után talán be kellene látnunk, hogy a bilaterális tankönyvegyeztető módszer hatékonysága jelentős mértékben korlátozott. Mögötte természetesen az az elméleti összefüggés húzódik, hogy a tankönyvek nemzeti elfogultságok következtében „lábon hordott betegségeinek” gyógymódjaként aligha alkalmazható a „kutyaharapást szőrivel” elve, hiszen nemzeti korlátok ellen a nemzeti szemlélet kereteiből hadakozni igen furcsa, ellentmondásos dolog.

Másrészt pedig a történelmi (akár tankönyvi) feldolgozást, az ábrázolást meg-alapozó történetiszemléletben szükséges váltásra gondolunk itt. Az elmúlt évek folyamán osztrák és magyar történészek között igen gyakorta merült fel annak a gondolata, hogy meg kellene írni végre az első egyetemes szemléletű, modern Közép-Európa története tankönyvet — nyilvánvalóan nem azzal az illúzióval, hogy az még sikere esetén is akár, a közép-európai országokban azonnal kötelező tankönyvvé válik. Az a remény azonban, hogy e tankönyv ismertté és olvasottá válhat, hogy szemléleti hatása nem késlekedik, már inkább a realitások világába tartozik. (Biztos, hogy mint új, egyedülálló ilyenre a szakmai közvélemény gyorsan felfigyelne, a szakkritika nemzetközi méretekben reagálna, s a dologból mindenki tanulna.) Ha ez bekövetkezne, az esemény ecsetvonásait a nemzeti történelem-tankönyvekre is biztosan ráhúzná, s mindez idővel olyan szemlélet-módosuláshoz vezethetne, hogy a különböző népek együttes Európájában, teljes összhangban a kor integrációs tendenciáinak erősödésével, a könyvek a múltat realisabban mutatnák be, a népek közötti súrlódásmentes viszony kialakításához a fejekben lévő, mások ellen irányuló klisék, sztereotípiák lebontásával, a nemzeti történelmi önismeret heroikus és romantikus túlzások, irreális illúziók keltése nélküli alakításával járulhatnának hozzá.

Stier Miklós

Philip Longworth

THE MAKING OF EASTERN EUROPE

(London), 1992., Macmillan, XII, 320 l.

KELET-EURÓPA FEJLŐDÉSE

Philip Longworth a montreali McGill egyetem professzora, számos könyv szerzője, pl. a kozákokról. Alekszej Mihajlovics cárról írt munkáját folyóiratunk is ismertette (Századok 1985. 119. évf. 4. sz. 1054–1055. l.). Mintegy eddigi kelet-európai kutatásainak összefoglalója ez a kitűnő könyv. Mint a bevezetőben írja, nem országok vagy népek történetét kívánja megírni, ezért problémák szerint halad, akár egy fejezeten belül is, és kihagyja, ami egyébként fontos lehetne, de egy módszeres Kelet-Európa-történet több kötetet töltené meg.

Mindjárt az elején le kell szögezni, hogy mit ért Longworth professor Kelet-Európán. Ahogy a végén röviden felvillantja (229. l.) Kelet-Európának három összetevője van, Oroszország, a Balkán, és az a régió, amelyet nálunk mostanában szeretnek Közép-Európának nevezni (a szerző az East-Central Europe angolszász területen meghonosodott kifejezést használja, ha nagyritkán emlegeti). Nem beszél róla, de érezteti, hogy ez földrajzilag változó fogalom, a felvilágosult abszolutizmusról szólva Nagy Frigyesről is ír, a középkori részeknél pedig nem említi Ausztriát, természetesen, de korábban a Habsburg Birodalmat igen.

A „korábban” itt nem sajtóhiba. A szerző roppant szellemesen napjainkból kiindulva visszafelé írja meg a történelmet, egy-egy fejezet elején összegezi a korszak fő vonásait, végén pedig felteszi a kérdéseket, amelyekre a fejeletet mindig az előző korszakban keresi, így jut el a kezdetekig: 324. Konstantinápoly alapítása. Ebben a sorrendben kell ezeket a kérdéseket nekünk is ismertetnünk, hiszen a könyv koncepciója szempontjából alapvetőek.

A kéziratot Longworth 1991 márciusában fejezte be (a mi időnkben már a hónapok is számítnak!). Az 1889 óta eltelt események lényegét a bevezetőben ismerteti, s aztán máris felteszi a kérdést, miért és hogyan omlott össze olyan hirtelen a kommunizmus. Ez készíti elő a 1. fejezetet (Az emberiség göcsörtös fája, 1953–1989). A pártállami korszak felvázolása után megállapítja, hogy a felülről diktált konformizmus ellenére az egyes országok és etnikumok sajátosságait nem lehetett kiiktatni, az ember jóval sokszínűbb ennél. A jelen fejleményei a múltban gyökereznek. Így kerülhet elő a 2. fejezet (Az Eldorádó keresése, 1944–1953), tehát a második világháború végére kialakult helyzet, az újrakezdés biztató ígéréttel, amely a kommunista rendszer ráerőszakolását jelentette a térségre. A rendszer háború nélkül nem tudott volna itt elterjedni, egyféle hatalmi vákuumban, csupa szegény ország között. De miért volt vákuum, és miért voltak szegények az országok? Erre a 3. fejezet adja meg a választ (A függetlenség és következményei, 1918–1944). Lehet arra gondolni, hogy ha a Habsburg-monarchia megmarad szövetséges államként, vagy Csehszlovákia összefog Lengyelországgal, a szovjet uralom nem terjedhetett volna ide. Dehát gazdaságilag ez elkerülhetetlen volt, a Szovjetunió jelentette a fő nyersanyagforrást. Bármiféle föderáció előbb vagy utóbb elbukott volna a versengő nacionalizmusok miatt. Ezért a függetlenségi kísérlet csodájának az okai mélyebben rejlenek az előző korszakban. Ezt mutatja meg a 4. fejezet (A Szarajevóba vezető kacskaringós út, 1848–1914). Itt már jelzi, milyen elmaradott volt a terület ipari tekintetben, lakosai pedig politikailag éretlenek. A lakosság rohamos növekedése és az agresszív nacionalizmus felrobbantotta a térség nagy birodalmait. Az oszmán birodalom hanyatlása taszította a térséget a mocsárba, ennek vagy Lengyelország felbomlásának az okait viszont megint mélyebben kell keresni. Az 5. fejezet (Az Ész és a Romantika kora, 1770–1848) a felvilágosult abszolutizmus révén (és ebbe, joggal, Lengyelországot is beleszámítja, bármi-lyen furcsának is hangzik ez a „nemesi köztársaság” vonatkozásában) jelentős eredményeket tudott elérni. De ekkor jött létre a modern nacionalizmus, szegény tanítók kitalálása. (Mintha Bibó Istvánt olvasnánk, aki azonban több megértést tanúsított a szegény tanítók iránt.) De hogyan lehetett mégis a Habsburg Birodalmat összetartani, a magyarokat viszont nem integrálni? Hogyan juthatott el az oszmán birodalom 1683-ban másodszer Bécsig? Hogyan válhatott az obskurus és barbár Oroszországból nagyhatalom? Vagy miből érhető meg a lengyel szarmatizmus és az oszmán tulipán-mánia a 18. század elején? (1683-át

egyébként a szerző nem látja alapvető fordulópontnak.) A 6. fejezet (A rend megteremtése, 1648–1770) kimutatja, hogy a 17. század második felében fellépő gazdasági boom itt nem tudott hatni, a jobbágyrendszer miatt, amely itt éppen akkor erősödött meg, amikor nyugaton eltűnt. De hogyan jött létre ez a jobbágyrendszer, miért őrizhette meg a nemesség kiemelkedő politikai szerepét, milyen hatása volt az oszmán birodalom hanyatlásának és a reformációnak? Erre válaszol a 7. fejezet (Metamorfózisok, 1526–1648), Mohácstól a harmincéves háború befejezéséig. A jobbágyok okát az alacsony népsűrűségben látja, többek között a sok háború következtében. Csakhogy ekkorra már Nyugat-Európának kevesebb szüksége volt Kelet-Európa nyersterményeire, mint ennek a nyugati iparcikkekre, s ez a 20. századvégi helyzetet anticipálja. Társadalmilag is nagy az elmaradottság. Lehet az oszmán uralom a Balkánon az elmaradottság fő forrása, ahogy mondani szokták? Vagy a gazdasági és társadalmi kérdések mellett kulturális és vallási különbségekre is fel kell figyelni? Miért volt a humanizmusnak oly csekély hatása? A 8. fejezet (Kultúrák és vallások ütközése, 1352–1526) Gallipoli oszmán meghódításától vizsgálja a fejlődést. A humanizmus csekély eredményeinek az okát abban látja, hogy ez csak szűk kört érintett. Az oszmán birodalom viszont nem megsemmisítette, hanem folytatta Bizáncot, vele a korábbi elmaradottságot. A humanizmus csak Közép-Kelet-Európában hatott, innen egyrészt a magyar és lengyel, másrészt az orosz elit mentalitásának különbsége. Mit jelentett a németek betelepülése? Így jut el Longworth a 9. fejezetig (A keresztieshadjáratok kora, 1071–1355). A bizánci Bari elfoglalása a normannok által, a bizánci veresége a törököktől Mancikertánál az indulás időpontja. A bizánci befolyás erős volt, annak ellenére, hogy a bizánci társadalom merevsége magával hozta hanyatlását. Számos kelet-európai sajátosság, az igaz hit őrzése, az egység megtartása, politika és moralitás összekeveredése, a politikusok megváltóként tekintése viszont Bizánctól eredve hatotta át egész Kelet-Európát. A németek keletre vándorlása tette Kelet-Németországot olyan rezponzfóvá Kelet-Európára. A szokásjog nagy ereje is elválasztja Kelet-Európát a nyugattól. Ezeket a kérdéseket, meg az etnogenezist vizsgálja meg a 10. fejezet (A kezdetek, 324–1071). Erősen hangsúlyozza itt a szlávok szerepét, meg hát természetesen Bizáncot, utalva arra, hogy a nyugati vagy a keleti kereszténység választása sokáig eldönthetetlen volt. Az embereket környezetük és történelmi fejlődésük is alakítja.

A következtetésekben Longworth ismét visszatér a kiinduló ponthoz, az 1989-es helyzethez. Úgy látja, mint a bevezetőben is, az egész térségre érvényesek bizonyos jellemző vonások, a gazdasági és társadalmi elmaradottság, a bürokrácia uralma, a kollektívizmus iránti érzékenység, az értelmiség túltengő szerepe, a nacionalizmus, a szó rossz értelmében, de egyfajta idealizmus is, amely a munkásmozgalmi vezetőkben olyan feltűnő. Az egész anti-kronologikus módszer talán azért kellett, hogy a szerző jobban kimutathassa az állandó jellemzők történelmi meghatározottságát. Mint a bevezetőben is hangsúlyozta, nem a szovjet uralom tette egész Kelet-Európát mássá, mint a Nyugat.

Ahogy a szerző bevezetőjében már kijelentette, nem országok és népek történetét adta. De azért mindegyikből a leglényegesebb mozzanatok megtalálhatók, ha összefüggő országtörténetek nem is kereshetők ki ebből a könyvből. Talán egy vonatkozásban támadhat hiányérzetünk: az első három fejezetben a szovjet állam és társadalom fejlődéséről kevés szó esik, bár a rendszer lényegét a többi ország vonatkozásában azért megmutatja.

Philip Longworth nemcsak a szakembereknek szánta a könyvet. Joggal, élvezetes stílusa, szellemes megfogalmazásai a laikust is megfogják. Okfejtése világos, a nagy összefüggések feltárása hiánytalan. Lábjegyzeteiben éppen a laikusok kedvéért csak angol nyelvű szakirodalmat idéz, de a szakemberek érdekében nem egyszer levéltári állagokra is utal (budapestiekre is, hiszen többször kutatott itt). Ezért is van, hogy magyar szerzőktől csak angolul megjelent munkákat idéz. Elmentette őt egy bibliográfia összeállításának kényszere alól (de az is lehet, hogy a Kiadó nem engedélyezte). Kifejezetten a Kiadótól függött, hogy az itteni nyelvekben gyakori diakritikus jelek, meg az ő és ü is elmaradtak. Így a szokásos angolszász index mellett három egyszínű térkép egészíti ki a kötetet, mindjárt az elején: Lengyelország felosztásai, Kelet-Európa 250–800 közt, és az 1991-es politikai határok térképe.

Természetesen elkerülhetetlen, hogy egy ilyen nagy témakörű munkában ne legyenek tollhibák. Ha felsoroljuk őket, meglátszik, milyen csekély a számuk. 1941. június 22-én a németek mellett nem Magyarország és Románia, hanem Finnország és Románia támadta meg a Szovjetuniót, a magyar beavatkozás pár nappal későbbi. (89. l.) A bolgárok (Hriszto Botev és társai) nem 1867-ben, hanem 1876-ban szálltak meg egy osztrák gőzöst (a Radetzkyt). (105–106. l.) Nem Hoffmansthal írta a Kék madarat, és nem Schnitzler a Wozzecket. (112. l.) 1913 nyarán nem Szerbia és szövetségesei támadták meg Bulgáriát, hanem Bulgária volt a támadó. (120. l.) Conradot von Hötzendorff utódjának teszi meg, holott egy személyről van szó. (Uo.) Magyarországon 1849-ben nem állították vissza a jobbágyoságot, 1853-ban csak az eredeti törvény végrehajtása kezdődött meg. (124–125. l.) Mária Antoinette-et nem 1793 elején, hanem októberében végezték ki. (138. l.) A Habsburgok nem 1547-ben lettek örökös uralkodók Magyarországon, hanem csak 1687-ben. (185. l.) Borisz Godunov nem IV. Iván sógora volt, hanem fiáé, Fjodor Ivanovicsé.

(198. l.) Mátyás nem 18, hanem 15 évesen lett király. (224. l.) A híres magyar mondás nem *Ex Hungaria non est vita*, hanem *Extra Hungariam...* (247. l.) Kázmér nem 1348-ban ismerte el Szilézia elvesztését, hanem már 1335-ben. (251. l.) Az 1330-as velbuzsdi ütközettel Bulgária nem vesztette még el függetlenségét, csak szerb hegemonia alá került. (252. l.) Nagy Konstantin nem megtért 312-ben, hanem államvallássá tette a kereszténységet, csak halála előtt keresztelkedett meg maga. (267. l.) Nem a gótok dúlták fel 410-ben Rómát, hanem a vandálok. (269. l.) Nem Samo alapította meg a uagymorva birodalmat, a kettő közt két évszázadnyi úr van. (275. l.) Nem Mojmir kért szláv nyelvű ígehirdetőket, hanem Rastislav. (277. l.) Vencel az újabb kutatások szerint nem 929-ben, hanem 935-ben halt meg (ezzel egy korábban elfogadott dátumhoz tértek vissza). Öccse nem pogány volt, hanem keresztény. Anyja, Drahomira viszont pogány volt, nagyanja, Ludmila volt az, aki Vencelt keresztényként nevelte (279. l.) András nem Szt. István fia volt, hanem unokaöccse. (283. l.) Nagyon szegényes lista egy ilyen könyvhöz képest, és lehetnek egyszerűen sajtóhibák is (1867 a helyes 1876 helyett).

Ezzel szemben mennyi új szempont, mennyi új felismerés. Longworth nem tartja bizonyíthatónak a második jobbságát. Az utolsó fejezetben utal a niceai egyetemes zsinatra: attól kezdve egyenes vonalú az ideológiai egységesség kontinuitása a 20. sz. végéig. A kommunista rendszer nem volt egyszerű aberráció. Ez egységet a szláv és a bizánci hatás adja meg, a társadalmi struktúra és az elképzeltség.

Talán egyet lehet itt felvetni: mintha Longworth nem szentelne különösebb figyelmet Közép-Kelet-Európa és a másik két alrégió eltéréseinek. Persze, az utószóban nagyon is hangsúlyozza, milyen nagy különbségek voltak az egyes országok közt is. Dehát ugyanilyen nagyságrendű különbségek találhatók a nyugati országok között is, és azokat mégis együtt szoktuk emlegetni. Sőt, Longworth felveti azt a lehetőséget, hogy esetleg a nyugati fejlődés az eltérő az emberiség általános fejlődésétől.

Mindent egybevetve: ragyogó könyv, elmemozdító és lekötő. Longworth az elején már megmondja: ő egyfajta képet ad Kelet-Európáról. Aki ezt nem tudja elfogadni, annak saját érveit kell előhoznia. Közép-Európa mai híveinek volna itt teendőjük.

Niederhauser Emil

Vermes Gábor

TISZA ISTVÁN

Századvég kiadó, Budapest, 1994. 583 l.

Tisza István a huszadik századi magyar történelem egyik misztikus alakja. Egyike a „fiúknak”. Ugyanúgy, ahogy Kossuth Ferenc, Apponyi Albert, ifjabb Andrássy Gyula, valószínűleg az otthoni környezet hatására is politikussá váltak, életük ifjú vagy későbbi szakaszában. Ilyen pályát futott be Tisza Kálmán fia gróf Tisza István is, sőt a „generális” nyomdokán az ország vezető politikusa lett. Hegedüs Lóránt „párhuzamos életrajzot” írva a két Tiszáról és a két Andrássyról, a fiúkat a két balszerencsésnek nevezte, olyanoknak, akiknek nem sikerült életük céljait megvalósítani.

Tisza Istvánról írta Ady 1908-ban: „...ha nem is szeretjük Tiszát, nem tudunk rá gondolni sem, magyar vérünk megmelegedése nélkül. Milyen furcsa, milyen hibás, milyen ártó, milyen dacos, milyen erős, milyen szép, milyen magyar ember.” (197.)

Ugyanakkor ez a „nem szeretjük” direkt utálatba az ellenség megnevezésébe csap át mikor a „geszti bolond”-ról, „úrnak, magyarnak egyaránt rongy”-ról ír, hozzátevé ekkor is — 1913-ban —, hogy „szeressétek Őt is ... Mert ő is az Idők kiküldöttje”. Tisza István az, aki mellett a századforduló Magyarországon nem lehetett közömbösen elmenni; egy bizonyos idő után akinek a politikához köze volt az vagy követte őt, vagy élesen szembeszegült vele. Halála és „utótörténete” ezt a hagyományt folytatta. 1918 októberében a háború befejezések a lövészároktól, a vértől megundorodott, a családtól a szeretteiktől való távollét miatt megfáradt katonák rajta kéri számon elvesztegetett és megnyomorított életüket és az emberi élet értékét semmibe vevő háború hatására, saját maguknak szolgáltatva igazságot, lelővik. 1919 után az elmúlt korszak pozitív magyar szimbóluma lesz, s ebben nem pusztán a „forradalom általi meggyilkoltatása” játszik szerepet. Nem feledkezhetünk meg ugyanis arról, hogy az emberi gondolkodás egy emberi áldozathoz mindig inkább tud érzelmeket kötni, mint ezek és tízezrek elpusztulásához. Szimbólum voltában meghatározó az a politika, amit Tisza a huszadik század elején Magyarországon képviselt. Meggyőződés, hogy ez a politika is csak sajátos viszonylatrendszerben válhatott szimbóllummá.

Tisza a tizenkilencedik századi nagy magyar liberális politikus gárda szinte utolsó tagja. Nevezték őt liberálisnak, sőt az igazi liberálisnak, de konzervatívnek is; politikáját nevezték konzervatív liberalizmusnak és állagőrző liberalizmusnak is.

Tudjuk, hogy az „izmusok” a politikában sokszor tartalmukat veszített relációs fogalomná válnak: gyakran nevezünk liberálisnak a toleránsokat és konzervatívnek azokat, akik nem igazán örülnek a változásoknak. Sokszor megfélekedzünk arról, hogy e fogalmak tizenkilencedik századi kialakulásukkor tényleges tartalmakat hordoztak. Vermes Gábor Tisza István életének első valóban tudományos feldolgozásában (mely először 1985-ben az Amerikai Egyesült Államokban jelent meg) szerintem helyesen e fogalmak használatuk tartalmáról és nem viszonylatokról beszél, a viszonylatokat nem e fogalmakban, hanem narratív körülményekben közelíti meg.

Tisza életében valóban az egyik meghatározó kérdés, hogy ő lépett-e le a hagyományos magyar liberalizmus talajáról, vagy a környezet, a magyarországi társadalom változott-e meg annyira, hogy ugyanazok, esetleg hasonló elvek, ugyanazok esetleg hasonló cselekedetek már más értelmet, értelmezést kaptak. Röviden van-e jogosultsága a századforduló magyarországi soknemzetiségű, új típusú szociális feszültségektől terhes társadalmában az ortodox liberalizmusnak. Úgy vélem nincs. A századforduló több alternatívát vázolt fel (szociáldemokrácia, újkonzervativizmus, neoliberalizmus, stb.), melyek közül a valóban újak nem igazán váltak hegemónná, sokkal inkább a régi (talán kicsit csökköt) változat uralkodott egészen az első világháború végéig.

Tisza bonyolult egyénisége és helyzete a maga teljes egészében kibontakozik a könyv oldalain, megismerhetjük a nagybirtokost, a nagyurat aki a tőkés átalakítás aktív előmozdítója, akár mint bankvezér (amiben éppúgy sikertelen, mint saját birtoka igazgatásában), akár mint politikus, aki az 1910-es években nem vezeti be a koalíciós parlament által elfogadott adótörvénycsomagnak az ipari és kereskedelmi vállalkozásra ártalmas részét. Megismerhetjük az 1867-es kiegyezési rendszer mindenáron való védelmezőjét, aki a dualista „egyensúlyt” az általa stabilabbnak tartott Magyarország túlsúlya irányába szeretné eltolni. Megismerhetjük a nemzetiségi politikust, aki a végveszély, az első világháború napjaiban hajlandó bizonyos nemzetiségi engedményekre, pedig tisztában van vele, hogy már késő. Megismerhetjük azt a következetes liberális politikust, aki még a „végveszély” pillanatában sem hajlandó eltérni az elitre építő választójogi szabályozástól, felismerve, hogy ez, vagy a demokrácia vagy a konzervativizmus, számára elfogadhatatlan, alternatíváit hozza magával.

És végül megismerhetjük azt a politikust, aki feltételeinek teljesítése után mindent megtett az első világháború győzelmes befejezéséért, félve attól, hogy a nemzeti öntudatukat kiteljesítő magyarországi nemzetiségek anyaországaik támogatásával különben az elszakadás gondolatáig s tettéig jutnak. De ő az is, aki 1918. október 17-én parlamenti beszédével rádöbben arra mindazokat, akik még hittek a lehetetlenben, hogy „ezt a háborút elvesztettük!”, s ezzel a nagy álmoknak a történelmi Magyarország változatlan fenntartásának egyszer s mindenkorra vége.

Vermes Gábor monográfiája, (mely Deák Ágnes kiváló fordításában jelent meg a szerző anyanyelvén) egyszerre mutatja be ezt a mítikus magyar, sőt középeurópai politikust, akinek tragikum a változásra képtelenségből fakadt, s a korszakot, melyet Tiszához hasonló magatartású, ha nem is mindig ilyen formátumú politikusok uraltak.

Szabó Dániel

Marta Fata

JAKOB BLEYER, POLITISCHER VERTRETER DER DEUTSCHEN MINDERHEIT IN UNGARN (1917–1933)

H. é. n. 329 I.

BLEYER JAKAB, A MAGYARORSZÁGI NÉMET KISEBBSÉG POLITIKAI KÉPVISELŐJE (1917–1933)

Az első bölcsészdoktori értekezést — kevéssel Bleyer halála után — Hedwig Schwind készítette a témáról, és védte meg 1937-ben a müncheni egyetemen, de nyomtatásban csak 1960-ban jelent meg. Ezúttal egy — az anyanyelvi költészetben is kitűnt — magyarországi német hölgy vette vizsgálat alá Bleyer politikai szerepét. Fata Márta a greifswaldi egyetemen végezte germanisztikai és történelmi tanulmányait, majd pécsi tanári, illetve rádiós tevékenység után egy ideje a dunai svábok történetével foglalkozó tübin-

geni intézetben dolgozik. Doktori értekezésével a freiburgi egyetemen promoveált 1991-ben; munkája megjelentetését a bonni Adenauer-alapítványnak, illetve Budapesten a Nemzeti és etnikai kisebbségek hivatalának pénzügyi támogatása tette lehetővé.

Schwind könyvének az a jelentősége, hogy a Bleyer lakásán őrzött irathagyatékot dolgozta fel, amely azóta megsemmisült, vagy legalábbis nyomaveszett. Fata munkája pedig azért fontos, mert az időközben hozzáférhetővé vált levéltári dokumentumok felhasználásával készült. A témával foglalkozó magyar kutatók számára kevés újat tud nyújtani, hiszen a felhasználható, valamint németországi és ausztriai levéltári dokumentumok túlnyomó többségét a magyar kutatás tárta fel és dolgozta fel egymáshoz kapcsolódó részletes tanulmányok egész sorozatával az 1970-es, 1980-as években, eljutva az új eredmények összegzéséhez és a magyarországi németiség 1918–1919 óta megtett útja összefoglaló történeti áttekintéséhez. De mivel a Bleyer tevékenységének időszakát tárgyaló részletes tanulmányoknak csak egyike-másika jelent meg németül is, nagyon hasznos Fata munkája, hiszen a németül olvasók széles körével ismeretheti meg a feltárt dokumentumokat és elemzésüket. Figyelemre méltó, hogy fejtegetéseit a magyarországi kül- és belpolitikára, gazdasági viszonyokra, kereskedelmi kapcsolatokra is rávilágító, sőt a korabeli politikai gondolkodást, közvéleményt is érzékeltető részekbe ágyazva, tágabb összefüggéseiben is érthetőbbé teszi a kort és a helyzetet a külföldi olvasó számára.

Munkája bevezetőjében a szerző véleményt nyilvánít a témáját érintő magyar történetírásról. Az 1960-as években megjelent munkák tekintetében közös nevezőre hoz valójában meglehetősen eltérő világnézetű és politikai felfogású történészeket (Arató, Windisch, Tilkovszky), azt állítva róluk, hogy „egyesen a kommunista párt megbízásából készítették tanulmányaikat”, s hogy azok „teljesen azt a pártfelfogást tükrözik, amely szerint a német kisebbség kelevény volt a magyar állam testén, és mint Hitler »ötödik hadoszlopá« nagyon is rászolgált arra, hogy kitelepítéssel, kényszermunkával, kisajátítással kollektíve büntessék”. (5. l.) E korábbi káros befolyás azonban, amelyről a magyarországi németek történetével foglalkozó 1987. évi első konferencián magyar részről nyíltan szóltak, korántsem állította szolgálatába történetírásunk egészét, legkevésbé azokat, akik a körülmények változása folyamatában maguk is közreműködtek a felfogás megváltoztatásában. Ugyanakkor viszont szólni lehetne azokról a felfogásokról, manipulációkról is, amelyek a másik oldalról befolyásolták és befolyásolják — nem kevésbé károsan — a magyarországi németiség története elfogulatlan vizsgálatát, továbbra is a vonatkozó magyar történetírás lejárására törekedve.

Fata nem tagadja ugyan, hogy az 1919–1937 közti időszakra vonatkozó, az 1970-es évektől megjelent munkák némelyike értékes anyagot s egyben fontos hozzájárulást is jelent a két világháború közti német–magyar kapcsolatok történetéhez, de szerinte adósok maradnak a források szisztematikus kiértékelésével, sőt rosszindulatú tendenciózusságot tulajdonít nekik a magyarországi németiség Németországból ösztönzöttnek tartott és pángermánnak bélyegzett harca történeti megítélésében. (6. l.) Azt állítja például, hogy Tilkovszky véleménye szerint Bleyer hazai svábok és magyarok harmonikus együttélésének megzavarásával és a magyar kormánynek a németbirodalmi kormány nyomása alá helyezésére irányuló törekvésével tulajdonképpen kikényszerítette magyar részről az erőszakos asszimilációs eszközök alkalmazását. (10. l.) Az ilyen állítások félreértelmezik és meghamisítják valódi véleményem, amely szerint problematikus vonások is vannak Bleyer politikai portréján, amelyek beható kritikai elemzést igényelnek, de nem befolyásolják az alapkérdés pozitív megítélését: Bleyer egyaránt hűségét magyar hazájához és német népiségéhez, s ennek példaértékét a magyarországi németiség kései nemzedékei számára is.

A munka egésze szerencsére alig van összhangban a teljesen elhibázott és elfogadhatatlan bevezetőjével. Szinte az a benyomásunk, hogy külső befolyás terméke ez a bevezető, vagy valami okból önkéntesnek vélt alkalmazkodás bizonyos közismert, harciaszkodó–piskálódó, inszINUÁCIÓKTÓL vissza nem riadó irányzathoz, stílushoz, amelynek nem akarózik felismernie idejétmúltságát. Ha ugyanis e bevezetőtől eltekintek, több azonosságot találok felfogásommal, mint eltérést attól. Ezért szinte meg merem jósolni, hogy Fata bizonyos körökből a bevezetőjéért fog tapsokat kapni, nem annyira az érdemi munkájáért. A Fata által józan közéletet járó realpolitikusként jellemezett Bleyernek (221. l.) a radikálisokkal szembeni óvatosságát — mint egykoron — sokan most éppúgy nem fogják méltányolni, mint ahogy sokan egyszóvalán magyar érdekeket szolgálónak „magyaron”-nak fogják bélyegezni most is alkalmazkodását a magyar nemzetfelfogáshoz, a magyar területvédő, majd revíziós politikához.

A bevezető után persze meglepő, hogy Fata — az enyémnél alaposabbnak ígért — elemzéseivel ugyanazon — bár részénél kevésbé kritizált — ténymegállapításokra jut (lényegében ugyanazon dokumentum alapján), mint én is, és mások is, már régebben: Bleyer aktív ellenforradalmár (60–62. l.), antiszemita (59, 61, 62, 92, 119, 284. l.), felfogása antidemokratikus (61. l.), antiliberalis (91. l.), antiszociális (91. l.), politikája szociáldemokrata-ellenes (140. l.). Fata sem állít mást, mint hogy Bleyer 1917–1921 közti politizálása úgy állt az ország területi integritása védelmének szolgálatában, hogy — ellentétben a

Brandsch-féle felfogással — nem árulta el a magyarországi németiség érdekeit. A magam részéről legfeljebb abban térek el Fata ábrázolásától, hogy egyfelől Burgenland megtartása vonatkozásában is határozottabbnak vélem a korábban élesen autonómiaellenes Bleyer átállását az autonómia integritásvédelmi szempontból immár elkerülhetetlen szükségességét vallók irányvonalára, másfelől szóvá teszem, hogy a Bleyer köréhez tartozó Hubert a jelek szerint az Ausztria kebelén belüli autonómia gondolata is megkísérettette.

Egyezik véleményünk abban, hogy a külföldi németiség szervezeteinek, sajtójának, s a német (és osztrák) diplomáciának sürgető fellépései nélkül nemigen kerülhetett volna sor a nemzetiségi iskolaügy 1923. évi rendezésére, majd a Magyarországi Német Népművelődési Egyesület engedélyezésére a Trianon következtében felerősödött nemzetiségellenes atmoszférában, amelyről azonban nem elég azt mondani, hogy igazolva látták a régi magyarosító politikát (80. l.), hanem hogy azt, mint nem elég erőteljeset, a trianoni katasztrófa okának tartották. A magam részéről nagyobb jelentőséget tulajdonfokozok az Egyesület — Fata részéről kissé elhanyagolt — heterogén összetételének, s az abból fakadó problémáknak, valamint Gratz és Bleyer felfogás- és módszerbeli ellentéteinek a vezetésben, amelyekről Fata úgy vélekedik, hogy másságuk jól kiegészítette egymást. (165. l.) Gündisch Bleyerrel szembeni viselkedése megfélézésében a szerző az enyémel azonos véleményen van. A német nemzetiségi iskolaügy alakulásának bemutatása mindvégig korrekt, mégis, a nemzetiségi népiskolák legnagyobb részét fenntartó katolikus egyháznak a magyar nacionalizmus fellegváraként aposztrofálása (64. l.) túlzás; helyesebbnek találom az utalásokat a konkurrens egyházak részéről várható regermanizálási vádtól való félelem szerepére.

Bár a szerző szívesen szól a magyarországi németiség áldozatkészségéről, amit azonban a mozgalom és intézményei önfinanszírozásának lehetőségével foglalkozó korabeli német jelentések nagy egyöntetűséggel cáfolnak, nagyfokú önzést, sőt haszonlesést is emlegetve — Fata is azt vallja, amit én: Bleyer számára nélkülözhetetlen volt külföldi pénzforrások igénybevétele a magyarországi németiség létszükségleteire, ami a magyar kormányzat merev és szűklátókörű politikája miatt csak titokban történhetett, s ebből a konfliktusok adódtak. A szerző ugyanazzal a tény- és tárgyszerűséggel számol be ezekről a titkos pénzelésekről — még ha nem is kizárólag kulturális, hanem politikai célokra (így Bleyer választási költségeinek a németbirodalmi külügyminisztérium fondjaiból bizonyos közvetítésen keresztül történt fedezésére) szolgáltak, mint az én tanulmányaimban olvashatók.

Nincs különbség továbbá felfogásunkban a tekintetben sem, hogy Bleyer a kisebbségi kérdés példamutató németországi rendezését remélte, s élenjáró német-magyar kisebbségvédelmi kezdeményező szerepet sürgetett nemzetközi fórumokon. Egyetértünk a bleyeri törekvéseknek a magyar revíziós politikához való viszonya kérdésében, a kisantant-államokbeli magyar-német kisebbségi együttműködés magyar részről szorgalmazása, német részről elutasítása problematikájában. A magam részéről nem tartom szerelésnek Bleyer taktikai összefogását a kisantant-országok németiségével: fokozta Magyarországon az ellenszenvet a német mozgalommal szemben és megnehezítette a jogos igények érvényre juttatásának lehetőségeit. Azt már Fata maga is Bleyer és Gündisch bevált eszközeként említi könyvének 159. oldalán, hogy nyomás alá igyekeznek helyezni a magyar kormányt a németbirodalmi kormány és sajtó segítségével, bár azt a nézetet képviseli, hogy Gündisch gyakorta járt el önkényesen, Bleyer intencióit meghaladó módon (160. l.).

Szó sincs azonban arról, hogy én — mint a bevezető állítja — igazolást találnék a bleyeri taktikában az asszimiláció erőszakos eszközeinek alkalmazására, sőt, ahol Fata az asszimilációról mint egyébként természetes és önkéntes jelenségről beszél (16, 19, 20, 40, 85. l.), a magam részéről arra is utalnék, hogy a nemzetiségi identitás megőrzéséhez nélkülözhetetlen feltételek biztosításának tartós és céltudatos mellőzése — már pedig ez történt — alapvetően befolyásolja a folyamat természetét.

Határozottabb kritikai megítélését tartanám szükségesnek a szerző részéről Bleyernek a Németországban hatalomra került nemzetiszocializmushoz való viszonya tekintetében. Az általam már korábban feldolgozott dokumentumok alapján maga Fata is tényként állapítja meg ugyan, hogy Bleyer nem határozta el magát sem Hitlerrel, sem a nemzetiszocializmussal (291. l.), s hogy nem leplezte szimpátiáját a Hitler-rezsim iránt (288. l.), mégis a szerző inkább megérti, mint bírálja Bleyer illúzióit a magyarországi németiség Hitlerrel remélt hatékonyabb védelme iránt, s ellenszenvem elfogult Bajcsy-Zsilinszkyvel szemben (225–226. l.), aki szót emelt az ellen, hogy a hazai német kisebbségi politika a müncheni náci pártközpontból — ahol Bleyert a Führer helyettese, Rudolf Hess fogadta — kapjon utasításokat. Fata helyesen hangsúlyozza, hogy Bleyer, mint a magyarországi németek politikai képviselője, népe érdekében tartotta fontosnak, hogy felvegye a kapcsolatot a rezsimváltozás utáni új vezető körökkel is, de vitatható az a véleménye, hogy magánemberként szemben állt a nemzetiszocializmussal (304. l.), bensőleg elutasította azt (310. l.), s hogy már csak keresztény világnézete miatt sem azonosulhatott azzal (281. l.). Itt figyelmen kívül hagyja Bleyer antiszemitizmusának szerepét a nemzetiszocializmus iránti affinitásában. Amikor a szerző belső, gyötrelmes ellentmondásról ír, amelyet Bleyer nem tudott feloldani (281. l.), nem vesz tudomást Bleyer családtagjainak és szűkebb munkatársi környezetének egykorú vallomásairól Bleyer lel-

kes megnyilatkozásai tekintetében, pedig ezeket halála után a Sonntagsblatt közölte, s Hedwig Schwind is szólt róluk 1937. évi eredeti gépíratos disszertációjában. (1960. évi kiadásakor e részeket jobbnak látta mellőzni.)

Fata könyve azzal a megállapítással zárul, hogy Bleyer nem volt nagy teoretikusa a nemzetiségi eszméknek, viszont „nagy kezdeményezője volt a magyarországi németek integrálásának” (312. l.). Mint-hogy a kötetben sok szó esik mind a német népközösség, mind a magyarországi együttélés gondolatáról, helyes lett volna végső kicsengésként világosan összegezni, miféle integrációt indított a magyarországi németek vezére.

A kötet sajnos több tekintetben is eléggé gondozatlan, rendetlen. Paragrafusnak mondja az 1868. évi 44. törvénycikket (22. l.), amelyet később 49.-nek említ (113. l.); törvénynek nevezi viszont a 4044/1919. ME. sz. rendeletet (63, 64, 67, 72, 75, 98, 114, 140, 142. l.), s már Lovász 1918. november 22-i oktatási rendeletét is (52. l.); ugyanakkor „kiegészítő rendelet” gyanánt említi az 1924. évi 2. törvénycikket (152, 154. l.). Sehol sem utal e németnyelvű könyv arra, hogy a hivatkozott legfontosabb nemzetiségi törvények és rendeletek szövege német fordításban Faluhelyinél (Ius civium in Hungaria habitantium nationum, Pécs, 1946.) fellelhető.

A szociáldemokrata párt nevében a „magyarországi” jelzőt helytelen „ungarische”-nak fordítani (20. l.), a Független Kisgazda-, Földmunkás- és Polgári Párt nevében szereplő „Földmunkás” nem „Ba-uern” (235. l.), hanem „Länderarbeiter”. A „Magyar Hiszekegy”-ben szereplő „Haza” nem „Heimat” (79. l.), hanem „Vaterland”. A románok nem „Romanen” (14. l.), hanem „Rumänen”. Bethlen István, „a Gazda”, nagyon mulatságos, mint „Hausherr” (111. l.). A „magyar népi” nem „populistisch” (246., 298. l.), hanem „volksmadjarisch”.

Sok baj van a kötetben előforduló személyek nevével és funkciójuk megjelölésével. Teljes név helyett gyakorta csak vezetéknev szerepel, olykor helytelen formában (pl. a 26. lapon Wlassics, a 85–86. lapon Brekenfeld, a 99. lapon Kutkafalvy, a 102. lapon Trebitsch, a 114. lapon Paykert, a 131. lapon Póka-Pivny, a 214. lapon Iselstóger, a 255. lapon Sebestény esetében), vagy helytelen utónév (németben: Vorname) kapcsolódik hozzá: Jehlicka nem Jan, hanem Frantisek (69. l.), Welczek nem Hanno, hanem Hans (107. l.), Bruns nem Gustav, hanem Carl Georg (148. l.); 1920-ban nem Csáky István, hanem Csáky Imre a magyar külügyminiszter (103. l.); a hivatkozott művek szerkesztői, szerzői sorában Sánta (és nem Sántha) Imre valójában Ilona (79., 320. l.), Zsiga Tamás valójában Tibor (60, 329. l.).

Teleki Pál nem „Bethlen propagandafőnöke” (146. l.) a tárgyalt időpontban, hanem a külföld felé irányuló magyar revíziós propaganda kormánybiztosa, akinek kinevezését azonban nem hozták nyilvánosságra; Papp (Antal) „államtitkár” (148. l.) csak volt valaha — pénzügyminisztériumi — államtitkár, ekkor a Teleki által felügyelt revíziós szervezetek szövetségének adminisztratív igazgatója. Pataky Tibor nem „referens” a miniszterelnökség nemzetiségi ügyosztályán (142, 143, 235. l.), hanem — államtitkári rangban — vezetője annak. Berzeviczy (Albert) nem „munkatársa” a Magyar Külpolitikai (helyesen: Külügyi) Társaságnak (142. l.), hanem elnökhelyettese; egyébként ő ekkor a Magyar Tudományos Akadémia elnöke. Alpár Gyula „egykori miniszter” (180. l.), akihez Bleyer 1926-ban levelet írt, sohasem volt miniszter. Bleyer a müncheni székhelyű Német Akadémiának, s nem a Német Akadémia müncheni helyi csoportjának (195. l.) volt szenátora. Szerintem nem állja meg helyét, hogy Gündisch gazdasági ügyekben egyedül illetékes titkára lett volna a Magyarországi Német Népművelődési Egyesületnek (118. l.). Kételem, hogy a német állampolgárságú Heinrich Köhler személyi titkára lett volna Bleyernek (303. l.) még ha ezt is állította magáról egy visszaemlékezésében. Nem világos, milyen alapon nevezhető Pintér (Binder) László baranyai képviselőnek (177, 258. l.). Sok az elírás: nem Apponyi, hanem Teleki az, aki Solf tárgyalópartnere lett volna (242. l.); Bleyer helyett Bethlent ír a 243. lapon.

A munkához felhasznált levéltári állagokról annyi jegyezhető meg, hogy a németbirodalmi Külügyi Hivatal VI. (és nem IV.) osztálya volt a Kulturális Osztály, továbbá, hogy a budapesti német főkonzulátus 1918–1919. évi jelentéseit Tokody Gyula 1989-ben kiadta. A hangszalagra vett, és a koblenzi Szövetségi Levéltárban őrzött Kussbach-féle visszaemlékezés idevágó része sajnos meglehetősen semmitmondó. A megyei levéltárak tekintetében nem elégséges a bármennyire is fontos baranyaira szorítkozni, illetve kár az egyházi levéltárakat teljességgel mellőzni. Az esztergomi prímási levéltár anyagából válogatásban kiadott püspöki jegyzőkönyvek tanulmányozása további, részletesebb kutatásra adhatna ösztönzést a téma vonatkozásában.

A terjedelmes bibliográfia ez esetben sem kerüli el azt a tipikus hibát, hogy a felsorolt műveknek valójában csak egy töredéke kerül a munkában tényleges felhasználásra. Nem is érti az ember, hogyan kerülhetnek ide magyarországi és külföldi korabeli újságok, folyóiratok címei, a ténylegesen használt (?) évfolyamok vagy egyes számok megjelölése nélkül, vagy hogy — csak két szélsőséges példát említve — Függedi Eriknek a középkori német településekről szóló munkája, vagy Fehér Istvánnak a második világ-

háború alatti bonyhádi hűségmozgalom történetéről írt könyvecskéje érdemben hogyan járulhat hozzá Bleyer 1917–1933 közti szerepe megvilágításához?

Persze Bleyer utóéletének vizsgálata szempontjából nagyon fontos lett volna a szakirodalomból arról tájékozódni, hogy mely irányzatok hogyan nyúltak Bleyer szellemi és népiséggpolitikai hagyatékához, de ez teljességgel hiányzik Fata könyvéből, amely megkerüli azt az alapvető kérdést, hogy Bleyer halála után Basch mit vett át Bleyer örökségéből, illetve hogyan hamisította azt meg a Volksdeutsche Kameradschaft, majd a Volksbund. Ez Fata munkájának igen nagy hiányossága.

Hiába keressük az irodalomjegyzékben a Suevia Pannonica 1983-as Bleyer-émlékszámból Anton Tafferner tanulmányát egy nagyon fontos kérdésről, a magyarországi német népkutatásról Bleyer idejében; Friedrich Spiegel-Schmidt fejtegetéseit arról, hogy szerepel Bleyer az újabb magyar történetírásban, vagy Hans Christ visszaemlékezését. Igaz, Fata okkal int óvatosságra a visszaemlékezésekkel kapcsolatban (7. l.), de Georg Goldschmidt visszaemlékezésével például mégis kivételt tett. Nem találkozunk Johann Weidleinnek a magyarországi németiség 1920–1939. közti politikai fejlődéséről írt tanulmányával sem, amely 1985-ben jelent meg a tiszteletére kiadott emlékkönyvben. E tanulmány idegösszeomlásnak tulajdonítja Bleyer halálát, s nem — mint Fata is — tüdőgyulladás következményének. Egyébként maga Fata is utal Bleyer depresszióira, túlfeszült idegállapotának a budapesti német követjelentésekben korábbiól is többször említett megnyilvánulásaira (232, 269. l.).

A magam forrásközlései és tanulmányai közül is említhetek néhányat, amelyek felhasználása némi vonatkozásban hasznos lehetett volna. Így a Bleyer megbuktatására indított rohamok tekintetében a „Viták a Területvédő Liga nemzetiségi bizottságában 1920 júliusában” című közleményemet, valamint a Deutscher Schutzbund részéről 1927-ben szervezett — Fata által csak futólag említett — „Aktion Volksgrundbuch”-ról, s Bleyer ezzel kapcsolatos magatartásáról szólót. (Mindkét publikáció 1988-ban jelent meg, a baranyai, illetve a somogyi levéltári évkönyvben.) „Budapesti Munkaközösség a békeszerződés revíziójáért 1925–1933” című, magyarul 1984-ben, de a következő évben németül is megjelent tanulmányom felhasználása annak megvilágításához járulhatott volna hozzá, hogyan rekesztették ki Bleyert az aktív közreműködésből. „A magyarországi német nemzetiségi kérdés a budapesti osztrák követség jelentéseinek tükrében (1918–1938)” című, 1981. évi tanulmányom, amely egyidejűleg osztrák szakfolyóiratban is megjelent, szintén elkerülte a sok mindent újdonságként közlő Fata figyelmét. Rendelkezéseire állhatott volna ezenkívül német nyelvű 1990. évi áttekintésem az 1918/19. és 1944/45. közti magyarországi nemzetiséggpolitikáról (magyarul csak 1992-ben jelent meg), éppúgy, mint a „A magyarországi németiség történetének kronológiája (1919 augusztusától — 1938 márciusáig)”, 1986-ból.

A kötetben közölt képek részint Bleyert és a magyarországi német mozgalom más nevezetesebb személyiségeit ábrázolják, részint a hazai német lakosság korabeli mindennapjainak hangulatát idézik. A kötethez egyszerű másolatban csatolt — s így nehezen áttekinthető — egykori térkép Csonka-Magyarország német településeit, illetve a hazai német nyelvjárások elterjedtségét mutatja, az 1920-as állapotnak megfelelően.

Tilkovszky Loránt

PARLAMENTI KÉPVISELŐVÁLASZTÁSOK 1920–1990

Tanulmányok. Szerkesztette: Földes György, Hubai László.

Politikatörténeti Alapítvány, 1994. 339 l.

A hazai népképviselői országgyűlések történetében — az ideit még nem számítva — harminkét parlamenti választást tartottak: az elsőt 1848-ban, a dualizmus idején — 1867 és 1918 között — tizenháromat, a két világháború között hatot, a második világháború után tizenkettőt. A politikatörténeti kutatás nem nélkülözheti ezek igen tanulságos vizsgálatát, s igazán örvendetes, hogy egy történészekből, szociológusokból, levéltárosokból, statisztikusokból álló kollektíva igen komolyan és felkészülten hozzá is látott e nagy feladathoz. Erőfeszítésük elsősorban arra irányul, hogy Magyarország 20. századi választási atlasza készülhessen el mielőbb, hiszen legközelebből kétségtelven ez érdekel bennünket. Eddigi eredményeik összefoglalásaként jelent meg ez a tanulmánykötetük.

A Földes György és Hubai László szerkesztette munkában, miután Varga Lajos összefoglaló áttekintést ad — mintegy bevezetőként — a dualizmus korának országgyűlési választásairól, egy-egy tanulmány egyenként foglalkozik a két világháború közti időszak, illetve a háborút közvetlenül követő évek

parlamenti választásainak sokoldalú bemutatásával és elemzésével (1920: Gergely Jenő, 1922: Szabó Ágnes, 1926: Kende János, 1931: Borsányi György, 1935: Sipos Péter, 1939: Pintér István, illetve 1945: Balogh Sándor, 1947: Izsák Lajos), majd átfogó tanulmányban Erényi Tibor jellemzi és értékeli ezeket az 1920–1947 közti többpárti választásokat. Ezt Feitl István tanulmánya követi a pártállami időszak (1949–1988) országgyűlési választásainak jellegzetességeiről, s végül Wiener György a rendszerváltás körülményei közt vizsgálja az 1990. évi választásokat.

A törvényhozás szerve, a parlament, 1945-ig kétkamarás volt, eltekintve az első világháborút követően, 1927-ig terjedő nemzetgyűlési időszaktól. A címe szerint is csak a képviselőválasztásokkal foglalkozó kötet utal rá, hogy a törvényhozás 1927–1945 közt a két ház együttes tevékenysége volt, s hogy a helyreállított felsőháznak milyen fék-szerepet tulajdonítottak szélsőséges javaslatokkal szemben. Utal továbbá az államfői hatalom, a kormányzói jogkör hasonló biztosítéknak szánt ismételt kiterjesztésére is.

A közölt tanulmányok mindegyike behatóan foglalkozik a mindenkori választójogi törvényekkel, rendeletekkel, amelyek meghatározták a képviselőválasztásra jogosultak körét. Kiderül ezekből a dualizmuskori választóközönség egyre anakronisztikusabban szűkkörü volta, s hogy az 1918–1919-es forradalmakat követően 1920-ban még megmutatkozott bizonyos nagyvonalúbb álláspontot hamarosan újabb és újabb szűkítések követték. Mindenesetre azonban a nőket már nem rekesztették ki a választók köréből, mint a dualizmus öt évtizede során. A nyílt szavazás rendszerét, amellyel az 1920. évi választásoknál szakítottak, a továbbiakban a helyenkénti titkos szavazással kombináltan alkalmazták, mígsem az 1938. évi választójogi törvény a titkos választást végre általánossá nem tette. A dualizmus idején csak egyéni választókerületek voltak, a világháború után már listákön is be lehetett kerülni a parlamentbe.

Sok probléma származott abból, hogy a választókerületek határai nem alkalmazkodtak az időközben végbement népszámbeli változásokhoz. A választási visszaéléseknek tág lehetősége maradt továbbra is, a közigazgatási hatóságok és a karhatalom felett rendelkező kormányzat és kormánypárt messzemenően kihasználta előnyeit az ellenzéki erőkkkel szemben. Szavazás nélkül juthatott mandátumhoz a kormánypárti jelölt ott, ahol meg tudták akadályozni ellenjelölt fellépését. Méltán fordítanak figyelmet a szerzők az ajánlási rendszer adta visszaélési lehetőségekre is. A választási csalások, visszaélések kivizsgálása igen kevésszer vezetett érdemleges jogorvoslatra.

A kötet szakszerű, tudományos fejtegetéseivel nagyon jól megfér a választási kampányok életeleven bemutatása. Megelevenedik előttünk a jelöltek ünnepélyes felkérése deputációk által, fogadtatások zene-szóval, lovasbandériumokkal, zászlókkal, díszkapukkal; az elhangzó köszöntések és szónoklatok, a választók etetése, itatása, a kortések buzgólkodása, a képviselőjelöltet feldicsérő, az ellenjelöltet pocskondiázó rigmusok, az ellenfél választóinak megfélemlítése, zaklatása. Az első világháború után már kevésbé voltak hangosak és látványosak a külsőségek, de a kampány során hangoztatott jelszavakra érdemes továbbra is figyelmet fordítani, mert a választási harcba bocsátkozott pártok jellegéről, célkitűzéseiről árulkodnak. A kötet szerzői nagy gondnal vizsgálják a pártok strukturáját, társadalmi bázisát, programjukat, bármelyik választásról legyen is szó. Vizsgálják a keresztény és nemzeti szellem, az antiszemitizmus, a revizionizmus megnyilvánulásait, a különböző reform-ígéreteket. Figyelembe veszik — a piákátokon és röpcédulákon kívül — a sajtó megnövekedett szerepét, s hogy immár filmhíradó és rádió is van Magyarországon, amely szerephez jut a választásokkal kapcsolatban is.

A választási eredmények elemzése alapos és sokoldalú. Mely pártok milyen mezőgazdasági vagy ipari jellegű régiókban, milyen választókerületekben, a lakosság mely rétegeinél értek el eredményeket vagy vallottak kudarcot; felekezeti megoszlás, egyházi befolyás, történelmi tradíciók, nemzetiségi hovatarozás stb. mennyiben játszottak ebben szerepet? A szavazásra jogosultakból hányan járultak az urnákhoz, hányan, miféleképp, és miért tartózkodtak a részvételtől? Kik kerültek be a parlamentbe, s hogyan alakultak az ottani pártviszonyok, milyen kihatása lett a választás eredményének az ország sorsára? Kiténik, hogy a kormánypárt — akár a Bethlen Istvántól létrehozott Egységes Pártra, akár a Gömbös Gyula alapította Nemzeti Egység Pártjára, vagy a Teleki Pál által megszervezett Magyar Élet Pártjára gondolunk — mindvégig meg tudta őrizni fölényes hatalmát: parlamenti váltógazdaságra nem volt kilátás. A kormánytól balra álló ellenzéki pártok — szociáldemokraták, liberálisok, kispártok — pozíciói a harmincas években csak gyengültek, a szélsőjobb oldali pártok viszont nagyon megerősödtek, s a kormánypárt szélsőjobb szárnyával való összejárásuk lehetősége igen komoly veszélyt jelentett.

Nagy erénye a kötetnek, hogy az egész hazai választási problematikát európai látókörben, a szomszédos országokkal is összehasonlítva vizsgálja. Ebből világos, hogy a magyarországi parlamentarizmus — minden súlyos korlátozottsága ellenére is — jelentős értéket képviselt a diktatórikus „korszellem” térhódítása idején, s ennek itt is érezhető hatása ellenére a második világháború éveiben kiemelkedett környezetéből. Meggyőzően mutat rá a kötet arra, hogy a magyarországi parlament progresszív erői sohasem kapták meg a mindegyre remélt segítséget a nyugati demokráciáktól, a szélsőjobb oldali viszont hamar

„guruló márkákra” és a náci Németországban előállított nyilas propagandaanyagokra alapozhatta választási propagandáját.

Fontos szempont a nemzetiségek részvétele a választásokban, és parlamenti képviseletük kérdése. A dualizmus korában, a soknemzetiségű történelmi Magyarországon ennek természetesen nagyobb volt a jelentősége, mint a trianoni viszonyok közt, de akkor sem elhanyagolható kérdés, s különösen nem az 1938–1941 közt történt terület-visszacsatolásoknak a háború végéig tartó átmeneti időszakában. A visszacsatolt területekről behívással kerültek képviselők a parlamentbe, nagyjából magyarok, de más nemzetiségűek is. A nemzetiségi pártoknak, s képviselőknek érdemes lett volna nagyobb figyelmet szentelni, mert így inkább csak a német volksbundistákról esik némi szó.

A második világháború utáni első — 1945. évi — választásokról szóló tanulmány helyesen emeli ki az ideiglenes helyzet megszüntetésére, a demokratikus parlamentarizmus megalapozására irányuló törekvés jelentőségét, mind bel-, mind külpolitikai szempontból. Fontos követelmény volt a fasiszták kizárása a választójogból, ám jogosulatlan volt kollektív felelősség támasztásával tenni ezt a hazai németességgel szemben. Egyébként szabad és demokratikus választásra került sor, ami viszont az 1947. évről már nem mondható el. A kommunista párt, a csapatait Magyarországon állomásoztató Szovjetunió befolyására támaszkodva, „kékcédulás” választási csalástól sem visszaritadva, elragadta a Kisgazdapárttól az előbbi választáson aratott győzelmét, s eszközeiben nem válogatva, megfélemlítette, felmorzsolta, feloszlatta valamennyi számottevő politikai ellenfelét, majd szociáldemokrata partnerét magába olvasztotta. Az így létrejött Magyar Dolgozók Pártja egyeduralmú állampárttá lett.

Az 1949-től 1988-ig tartó évtizedek magyarországi parlamentarizmusát áttekintő tanulmány érzékelten mutatja be az ekkori választások mesterkélteni módszereit és hangulatát, mind Rákosi idején, mind 1956 után, a Kádár-korszakban. Mint szociálpszichológiai kérdést veti fel a félelem, illetve a fásult közöny, vagy az elértekkel való beérés szerepét a „lelkésítő” választási eredményekben. Majd a Magyar Szocialista Munkáspártban a nyolcvanas években kibontakozó — az országgyűlési választások módjára, a parlament működtetésére is kiterjedő — reformmegoldásokra térve, rámutat, milyen ellenállásba ütköztek akár csak a többes jelölésre vonatkozó szerény kezdeményezések is a legfelsőbb pártvezetés részéről.

A kötet záró-tanulmánya foglalkozik a Magyar Szocialista Munkáspártban belüli bomlással, az ellenzék pártpolitikai megszerveződésével, az Ellenzéki Kerekasztal létrejöttével és tárgyalásaival, egy többpártú parlament választásának előkészületeivel, s a politikai erőviszonyok alakulásával az utódpártként létrejött Magyar Szocialista Párt rovására. Vizsgálja a német, bolgár, csehszlovák változások magyarországi hatását, s a szovjet csapatok kivonása kérdéseinek szerepét az 1990-re kiírt választásokat bevezető kampányban. A tanulmány — s vele a kötet — a Magyar Demokrata Fórum választási győzelmének elemzésével, s a jobbközép irányzatú Antall-kormány megalakulásával végződik.

Azóta eltelt négy év, és újra urnákhoz járult az ország. Ennek majd további tanulmányok vonhatják le történelmi tanulságait. Addig is, s ahhoz is, nagy segítség lesz ez a könyv.

Tilkovszky Loránt

KOMMUNISTEN VERFOLGEN KOMMUNISTEN.

Stalinistischer Terror und „Säuberungen” in den kommunistischen Parteien Europas seit den dreissiger Jahren.

Akademie Verlag, Berlin, 1993. 576 l.

KOMMUNISTÁK ÜLDÖZNEK KOMMUNISTÁKAT.

A sztálinista terror és a „tisztogatások” Európa kommunista pártjaiban az 1930-as évektől.

A könyv az 1992 februárjában Mannheimban tartott nemzetközi konferencia referátumainak megjelentetése, a rendező a mannheimi egyetem két történész professzora, Hermann Weber és Dietrich Staritz előszavával. A kötet, amelyet különféle mutatók egészítenek ki, sajnos nem tartalmazza az ott lezajlott izgalmas vitákat.

A viták nélkül is hatalmas anyagot a szerkesztő — tematikus és kronológiai elvek alapján — a következő nagy fejezetekbe osztották: Az első fejezetbe azok az előadások kerültek, amelyek az 1930-as években lezajlott sztálini „tisztogatásokat” elemezték, mégpedig nemcsak a Szovjetunió keretein belül. A második nagy részben a tanulmányok (referátumok) a német kommunista párt története keretében tárgyalják a jelenségeket. A harmadik rész a moszkvai pereket és ezek kisugárzását, visszhangját elemzi, a

negyedik az 1945 utáni sztálini korszak új és nagy tisztogatásait, míg végül az ötödik a Sztálin halála utáni „tisztogatásokat” mutatja be.

A konferencián jó három tucatnyi előadás hangzott el. Ezeknek több mint fele német történészek munkája, akik között voltak idősebb egyetemi professzorok (olyanok is, akik maguk is megjárták a börtönököt sőt a szovjet gulágokat is), és egészen fiatalok is, akik még a 20-as éveiket tapossák. A németek mellett előadásokkal szerepelt egy-egy angol, francia történész; a spanyol régiót német szakértő (Reiner Tosstorff) jelentette meg. Viszonylag erősebb volt a közép-európai mezőny. Az osztrák kommunista párt belső történetét, illetve a moszkvai „káderpolitikát” 1934–1940 között Barry McLoughlin és Hans Schaf-ranek közös áttekintésben dolgozták fel, a magyar vonatkozásokról Jemnitz János szólt. Sajnos a lengyel (oly fontos!) régió az 1930-as évekből csakúgy kimaradt, mint a cseh. A balkáni régióról, a jugoszláv kommunisták tragikus sorsáról a belgrádi Ubavka Vujocsevics és Vera Mujbegovics adott sok forrásanyag-gal alátámasztott áttekintést. A Balkán egyéb területei ezúttal ugyanúgy kimaradtak a tablóból, mint a skandináv területek. Olaszországról német előadó beszélt, miként a latin-amerikai régióról is, egy jól ismert német szaktörténész Jürger Mothes szólt.

Mindebből látható, hogy a kötet földrajzilag hatalmas területet ölel át. Az előadások jellege nagyon eltérő volt. Egyesek jórészt visszaemlékezéseikre hagytak, mások publikált írásos forrásokra, ismét mások archivális anyagokra, és végül voltak már oly szerencsések is (nemcsak orosz történészek), akik a Komintern és más moszkvai archívumok immár kutathatóvá vált anyagaiból is meríthettek. Emellett a megközelítési, felfogásbeli különbségek is jelentősek voltak. Az egyik alappreferátumnak tekintett bevezető előadás, amelynek szerzője Alekszandr Vatin, a hajdani IML (Institút Marksizma Leninizma) egykori fiatal munkatársa volt, azt hangsúlyozta, hogy a sztálinizmus egyenes folytatása volt a lenini örökségnek, s az egész bolshevik hagyomány már eleve megalapozta e későbbi fejleményeket. A német történészek, s köztük Nathan Steinberger, aki — mint felesége is — megjárta a sztálini gulágok poklát, ezzel szemben nagyon határozottan a 20-as és 30-as évek megtorlásainak eltérő jellegét hangsúlyozták.

Az egész konferencia eredményeit összegezve hangsúlyozta a két rendező német professzor, hogy a forrásanyagok feltárása tekintetében, a téma feldolgozásában igen sok történet, mégis még sok metodikai alapelv nem tisztázódott eléggé, s még feltűnően nagy az eltérés, abban a kérdésben is, hogy hányan estek a sztálini megtorlások áldozatául. Ami a kérdés historiográfiáját illeti, az első megjelenítők között van Koestler híres munkája, a „Sötétség nappal” (és még néhány hasonlóan megrázó munka a 30-as évekből), ám hogy ez a „kommunizmus-irodalom” miként színeződött az emigránsok jóvoltából, avagy 1945 után, ez még további vizsgálódás tárgya lehet. Vagyis az inspiráló szervezők ezt a munkát e korszakra sem tekintették lezártnak.

Az 1930-as évekre vonatkozó referátumok között — mint jeleztük — nem kevesebb, mint öt tárgyalta a német kommunizmus, a német kommunista párt és a Komintern viszonyát. Egy orosz kutató, Irina Scserbakova, immár az NKVD archívuma alapján vizsgálta, hogy az NKVD miként nyúlt bele a német kommunista emigráció életébe 1936 és 1941 között. Kötődött, hogy a német emigráció élete kiváltképpen tele volt tragédiákkal. A német Erwin Lewin a Komintern és a német kommunista vezetés konfliktusát, egy másik előadó pedig a személyes pálfordulások történetét elemezte.

A moszkvai perek visszhangját bemutató fejezeteknél megint csak nagy különbségek mutatkoztak az egyes országok kommunista pártjai és vezetői között. Míg a befolyásos francia kommunista vezetés nagyon hithű és engedelmes volt, a brit kommunista párt történetében úgyszólván mindig voltak „kisülések”. Így az angol kommunista történész, Monty Johnstone nagy anyag alapján bizonyította, hogy míg a brit párt hivatalos lapja, a Daily Worker azonnal „elhítte a vádakait” és a perbefogottakat kárhóztatta, a párt főtitkára, Harry Pollitt a vádaknak sohasem adott hitelt. Pollitt igen korán interveniált letartóztatott brit kommunista érdekében, s éppen heves interveniálása nyomán még 1937-ben szóba került Moszkvában, hogy esetleg jó lenne őt leváltani.

A moszkvai perekkel kapcsolatban az előadók javarészt hangsúlyozták, hogy ezek végzetesen hatottak a széles antifasiszta baloldali táborra, s ezen belül az értelmiségiekre, akiknek egy része éppen e perek kapcsán fordított hátat Moszkvának és a kommunistáknak. S mindez alig egy hónappal azután történt, hogy a Franco-felkelés a másik oldalról állította kemény próba elé ugyanezeket a köröket, személyiségeket. Emellett azonban ismeretesek azok a nagy szellemiségek, akik vagy nem voltak hajlandók szembefordulni Moszkvával és leleplezni a moszkvai perek koholt voltát (így Thomas és Heinrich Mann, Romain Rolland), sőt, voltak olyanok is, akik különféle megfontolások alapján és bonyolult szellemi ráakódásokkal hajlandóak voltak a vádlottak vádlóinak szerepét, a per igazságos voltának igazolását is magukra vállalni. Ezek közé tartozott az oly kitűnő és más kérdésekben oly tisztánlátó, történetileg is olyannyira tájékozott nagy német író, mint Lion Feuchtwanger és az osztrák Ernst Fischer. A német írók, értelmiségiek oly sokszorosan megerterhelt és olyannyira egyéni magatartásáról, megszólalásairól több előadás is elhangzott. (Persze a

moszkvai, sztálinista politikának is jól ismert „ráérzése” volt arra, hogy a perek „igazát” lehetőleg ismert frók nevével, nyilatkozataival igyekezett fémjelezni. Ugyanezt a szerepet Nagy-Britanniában a neves jogász, D. N. Pritt töltötte be (aki azután e „kiállásával” el is szigetelte, „diszkvalifikálta” magát). Az ismert brit kommunista teoretikus, R. P. Dutt esete más, ő mindig is fegyelmezetten és — a nálunk ismert Révai Józsefhez hasonlóan — magasabb szinten védelmezte a moszkvai álláspontot.

Teljes mértékben rendhagyó a svájci kommunista értelmiségi, Jules Humbert-Droz esete. Humbert-Droz protestáns papként érkezett a szocialista pártba, az első világháború szörnyűségei radikalizálták, a kommunista párt egyik vezéregyénisége lett, sőt a Kominternben is igen előkelő szerepet játszott az 1920-as években. Ám csakhamar (az 1920-as évek második felétől) neki is konfliktusai támadtak Moszkvával. Az ő különleges helyéről és szerepéről a svájci egyetemi előadó-kutató, Brigitte Studer emlékezett meg. Mint előadta, Humbert-Droz és Moszkva között korábban disszonáns hangok voltak megfigyelhetőek, sőt nagyobb súrlódásokra is sor került, mégis a svájci sajtóban magára vállalta a moszkvai perek „védelmét”, igazolását. Studer e vonatkozásban Humbert-Droz cikkeit, brosúráját idézte fel, — ami így visszapillantva valóban lélegzetelállító. Nyitva marad a kérdés, hogy a megnyíló archívumok milyen „magyarázattal” szolgálnak ezen írások keletkezésére? Mint ismeretes, alig néhány évvel később egyenesen moszkvai, sztálini sugalmazásra szorítják ki Humbert-Drozt a kommunista pártból, és lesz rövidesen, 1945 után a szocialista párt főtitkára. (Sztintén nem tisztázott még eléggé, hogy a későbbiekben ő maga miként emlékezett vissza ezen írásaira.)

Ami az 1945 utáni éveket illeti, a mannheimi egyetemen oktató cseh származású Jan Fojtzik a kelet-közép-európai perek és tisztogatások történetét dolgozta fel (elsősorban cseh és lengyel vonatkozásban). Az összehasonlító vizsgálat a maga módján — tudtommal — úttörő kísérlet és Fojtzik nagy irodalmat és forrásanyagot dolgozott fel. Fojtzik mellett a cseh Jan Osers, aki szintén a mannheimi egyetemen dolgozik, ugyancsak kelet-európai összehasonlításokra vállalkozott. E korszakra vonatkozóan elhangzott egy bolgár referátum is, míg az athéni egyetem filozófus/történész professzora, P. Noutsos adott áttekintést a görög kommunisták 1945 utáni helyzetéről, a belső szakadásokról, és ezek nemzetközi összefüggéseiről. A lengyel vonatkozásokról ezúttal német történész emlékezett meg. Hermann Weber e problematika nemzetközileg is legismertebb kutatója világított rá arra, hogy az NDK-ban is miként készítették elő egy látványos Rajk/Slansky pert, s arra is, hogy ez végül milyen okokból hiúsult meg.

A „tisztogatások” utolsó szakaszára 1968 után Csehszlovákiában került sor, erről Vojtech Menci számolt be.

Végül bizonyos rendszerző, összegező — és ugyanakkor kihívóan vita-előadások következtek. A grenoble-i egyetem professzora, Pierre Broue például, sokakkal élesen vitázva az egész kérdéskomplexumra — a Trockij-féle megközelítéseket felidézve — egész már magyarázattal szolgált. A sokféleség és szellemi szabadság jegyében a kérdéssel évtizedek óta foglalkozó német professzorok éppen ezért jellegzetesen nem zárszót avagy utószót, hanem bevezető előszót írtak. Vagyis a kutatás folytatódik, s e kutatáshoz e kötet — úgy vélem elég meggyőzően — sokféle segítséget kínál.

Jemnitz János

THE ROAD TO WAR.

Essays in honour of Professor Olli Vehviläinen on the Occasion of his 60th birthday
4 June 1963.

Ed. Silvo Hietanen, Markku Hyrkkänen, Tenho Takalo, Kirsi-Marja Tuominen. Tampere, 1993.
University of Tampere, 155 l.

A HÁBORÚHOZ VEZETŐ ÚT.

Tanulmányok Olli Vehviläinen professzor 60. születésnapjára.

Olli Vehviläinen a tamperei egyetem professzora, egyébként a magyar–finn történész vegyesbizottság finn tagozatának elnöke, a 20. századi egyetememes történet jeles és jól ismert kutatója. Az emlékkönyv tanulmányait rangos külföldi szerzők, a professzor tisztelői írták. A tanulmányok, egy kivételével, a második világháború előzményeit tárják fel, különböző aspektusokban.

Michael Berry, tamperei docens az amerikai–finn viszonyt vizsgálja „Finnország fizet, Finnország harcol” címen. Finnországnak jó sajtója volt az Egyesült Államokban, mert háborús tartozásait rendszeresen fizette, és belső demokratikus berendezkedése is rokonszenvet keltett. A szovjet–finn háború

kitörése után felvetődött az amerikai segély kérdése, Hull külügyi államtitkár támogatta, Morgenthau pénzügyminiszter ellenezte. Roosevelttel határozatlan volt. Katonai segítség nem került szóba, az elnök közvetíteni kívánt. Finnország a téli háború befejezése után is a demokráciák oldalán kívánt maradni. A közös értékrendszer e mellett szólt, azonban a reálpolitika végül is más megoldást hozott.

Lloyd Gardner, a Rutgers professzora „A győzelem költségei” a vietnami háborúba való belesodródás szakaszait mutatja be. A beavatkozásra a Kubában elszenvedett katonai kudarc miatt került sor. Az amerikai presztízs elégtételt kívánt, a dél-vietnami rendszer segítséget sürgetett. Az eszközláció különböző lépésekben ment végbe. A hivatalos felfogás az volt, hogy ezzel elősegítik a vietnamiak nemzetté válását. A tanulmány végül is eléggé enigmatikus képet ad, nem értékeli a ténylegessé vált háborút.

Keith W. Olson, a marylandi egyetem tanára „Franklin D. Roosevelttől Woodrow Wilson szelleme és a második világháború” azt bizonyítja, hogy a harmincas évek elejétől kezdve Roosevelttől mindig Wilson példájára figyelt, 1941-ig negatív, utána pozitív értelemben. El akarta kerülni a Wilson által elkövetett hibákat, a hazai közvéleményre való tekintettel semleges politikát folytatott, bár világos, hogy a világháború kitörése után angol–francia győzelemben reménykedett. Már a japán támadás előtt szoros kapcsolatba került Angliával, sikerült elkerülnie, hogy Amerika üzenjen hadat. A „feltétel nélküli megadás” elve szükségtelenné tette a háborús célok meghatározását. Éppen Wilson példáján okulva mozdította elő az ENSZ létrejöttét, s abban tevékeny részt is vállalt úgy, hogy a tárgyalásokba a republikánusokat is bevonta, az alapító közgyűlésre is képviséi küldöttséget indított. Nem volt mindig következetes. Gyakorlatilag már 1939 óta hadviselő fél volt.

David N. Dilks hulli egyetemi tanár „Háborús hírek és fenyegetések: válaszok Nyugat- és Észak-Európában, 1931–1939” áttekintést ad a kor nemzetközi fejleményeiről, de közben az angol kormány állásfoglalására utaló levéltári dokumentumokat is felhasznál. 1931 után Anglia számára Japán volt a fő ellenfél, 1933 után Franciaország számára Németország. A Rajna-vidék remilitarizálása után kiderült a nyugati hatalmak katonai gyengesége. Különösen 1936–38 végleg zűrzavaros korszaknak tűnik. A Kína elleni japán támadás ismét ezt hozza az előtérbe. A katonai erőviszonyok kiegyensúlyozottsága esetén számítani lehetett valamiféle megegyezésre, ezért vált egyre égetőbb kérdéssé a fegyverkezés. Az angol kormány hosszú és nehéz háborúra számított, ezért törekedett kompromisszumra. Anglia szárazföldi gyengesége miatt egyértelmű volt, hogy Franciaországot támogatni kell. A fegyverkezés a GDP több mint 20%-át vette igénybe, 1940-ben már 51%-át. A kommunizmus veszélyétől egyik kormány sem tartott. Szovjet segítség nem volt valószínű, de ez sem tartotta volna vissza Hitlert. Végül is, a nyugatiak mulasztást követtek el a hosszas várakozással, a megegyezés kérdésével. Ha viszont a háború borzalmas veszteségeire gondolunk, érthető, hogy a megegyezési kísérleteket meg kellett tenni.

Manfred Menger greifswaldi professzor „Németország útja a háborúba” kétségtelennek mondja Németország egyedüli felelősségét. Persze Hitler céljainak voltak előzményei a korábbi német fejlődésben, az új, amit Hitler hozott, a népirtásig menő antiszemitizmus. Hitler kezdetől háborúra törekedett, ehhez azonban először a hátszínben kellett biztos támaszt szereznie. Ez megtörtént ellenfelei megsemmisítésével, már 1933 júliusában 50 000 foglya volt a koncentrációs táboroknak. 1937–38 újabb terrorhullámot hozott. Az ellenzéknek nem volt sansza. Számos csoportérdeket kielégített Hitler, az elítelt támogatták, a hadsereg is, amely hagyományai ellenére már nem kívánt részt venni a politikai döntésekben. A gazdasági élet vezetői is támogatták. Az állami hivatalnokok is, pl. a külügyminisztériumban, hiszen hozzászórtak a „kötelességteljesítés” étoszához. A gazdasági sikerek, a versailles-i diktátum felszámolása széles tömegek támogatását eredményezte. A külpolitika, minden békejelző ellenére, valójában ugyancsak a háborút szolgálta, az egymást érő követelések csak az ürügyet keresték. Sokáig megmaradt a remény, hogy a Szovjetunió ellen Anglia partner lehet; amikor ennek lehetetlensége kiderült, akkor került elő Japán.

Manfred Messerschmidt, a Freiburg i. B.-i hadtörténeti intézet nyugalmazott professzora „A Wehrmacht a háború előkészítésében” úgy látja, Hitler követelte a felfegyverkezést, de ez maga is visszahatott terveire. A hadseregben már 1933 előtt is voltak tervek offenzív fellépésre. A felkészüléshez azonban idő kellett, és Anglia jóindulata. A vezérkar főnöke, Beck még 1938 májusában is figyelmeztetett, hogy a hadsereg nincs felkészülve a háborúra. A Csehszlovákia elleni fellépésben Hitler arra számított, hogy a nyugati hatalmak nem lépnek közbe, vagy kontinentális győzelemmel sikerül megelőzni az angolszász beavatkozást. A fegyverkezési elképzelések irreálisak voltak. 1939-ben a hadsereg már nem számolt nyugati szemlegességgel, de világos volt, hogy az Anglia elleni támadásra nincs légi erő. Még augusztusban is felkészületlen volt a hadsereg, de már megszokta az engedelmességet.

Henry Batowski krakkói professzor „Lengyelország és a Szovjetunió 1939. szept. 17. előtt” az 1934-ben megújított 1932-es megnemtámadási egyezmény ellenére megbízhatatlan partnernek tartja a Szovjetuniót. Bár egy 1938 novemberi nyilatkozat újból megerősítette a meg nem támadást, Batowski szerint Sztálin változatlanul ellenséges volt, csak hitegette a lengyeleket. 1939 májusában Potyomkin kül-

ügyi népbiztos-helyettes Varsóban megnyugtató kijelentéseket tett. A szovjet javaslatot, hogy a Szovjetunió lengyel területen át harcoljon Németország ellen, a lengyel kormány nem fogadhatta el. Az augusztus 23-i szerződés titkos záradékáról a moszkvai nyugati diplomaták még aznap értesültek, jelentették is, de a lengyeleket nem figyelmeztették. Még a német támadás után is kettős játékot folytattak a szovjetek, csak amikor szeptember 15-én a Távol-Keleten fegyverszünetre került sor, akkor döntöttek a Lengyelország elleni beavatkozásról.

Seikko Eskola tamperei professzor „Finnország a téli háború előestéjén — a demokratikus európai perspektívából” a nyugati, gyakorlatilag a svéd, angol, francia és svájci vezető napilapok állásfoglalásait kíséri figyelemmel 1939. október 5. és november 30. között, amiről a nyugat-európai finn követségek is rendszeresen beszámoltak. A finn kérdés az egész időszakon keresztül nem került le az érdeklődés homlokteréből, ezt a szerző alaposan dokumentálja. A nyugatiak egyértelműen helyeselték a finn külpolitikát, rugalmasságát, de azt is, hogy támaszpont megadására nem hajlandó. Ugyanakkor egyértelmű volt a remény, hogy a Szovjetunió nem akar háborút, hiszen Finnország nem balti, hanem skandináviai hatalom. Ezt demonstrálta október 18–19-én a skandináviai államfők stockholmi találkozója. A lapok hittek a közvélemény erejében, amelyet a Szovjetunióknak is figyelembe kellett vennie. Megnyilvánult a szovjetek iránti bizalmatlanság is persze, a lapok arról írtak, hogy Sztálin még Hitlerrel is rosszabb.

Mint látható, a tanulmányok valóban a főcímben adott kérdéskört járják körül, a tudatos előkészítés vagy a beleszóródás alternatívái. Óhatatlanul sok ismert tényt is közölnek, inkább a hangsúlyokban mutatkozik esetleg új mozzanat. Finn témával kezdődik és zárul a kötet, ami egy ilyen emlékkönyv esetében természetes. Ami figyelemreméltó, az a diplomáciai lépések mellett a személyek szerepének, a légkörnek és a mentalitásnak a hangsúlyozása. A korszak kutatóinak az érdeklődését mindenképpen megérdemli, és méltó tiszteletadás egy Magyarországgal is szoros kapcsolatokat tartó finn tudós előtt. Kár, hogy magyar szerző nem szerepel a kötetben, éppen az utolsó tanulmány kapcsán nyilván lehetett volna dokumentálni az egyértelmű magyar rokonszenvet a finnek ügye iránt a téli háború előtt és alatt.

Niederhauser Emil

C. A. Macartney

TELEKI PÁL MINISZTERELNÖKSÉGE, 1939–1941

Occidental Press, Budapest 1993. 290 l.

„A szerzőt nem kell bemutatni a magyar olvasónak.” Szívesen kezdenénk ismertetésünket e szokványos szavakkal. De valószínűnek kell tartanunk, hogy történészek viszonylag szűk körén kívül, különösen a fiatalabb korosztályok, nem sokat tudnak róla. Nem lett volna ezért szükségtelen a kötetet annak elmondásával vezetni be, hogy Carlile Aylmer Macartney (1895–1978) oxfordi történész professzor hogyan lett a magyarországi viszonyok legkiválóbb korabeli angol szakértője, többször is beutazva az országot, elsajátítva nyelvünket, megismerve történelmünket. Munkáinak — köztük a Magyarországról, illetve a Duna-medence problémáiról magyar nyelven is megjelent könyveinek — felsorolása helyet kapott ugyan a kötet címlapja átlében, de ez önmagában semmit sem árul el munkássága korabeli magyarországi értékeléséről, (amelynek kifejezője lett tiszteleti tagsága is a Magyar Tudományos Akadémián), illetve arról, hogy milyen jelentőségre emelkedett Macartney széleskörű és alapos magyarországi tájékozottsága és szakértelme a második világháború időszakában az angol külügyminisztérium szolgálatában.

Behatóan foglalkozott a magyar problematikával, amelyet megérteni igyekezett és megértetni az angol külpolitika irányítóival éppúgy, mint a szigetország közvéleményével. Magyar nyelvű budapesti előadásában, így a Magyar Történelmi Társulat felolvasósülésén, gondosan elemezte régi gesták és krónikák egy-egy, a szomszédnépi nacionalizmusok által félreértelmezett helyét, vagy foglalkozott a kisebbségvédelmi politika jövőjével, mint kulcskérdéssel a Duna-medencében élő népek számára. Magyar részről érthetően nagyra értékelték mindezt, s így jóindulatú kritikai észrevételeit is — bár sokan megkérdőjelezték azok indokoltságát, s könyvei magyarországi kiadását némileg „cenzúrázták” is — többnyire jóindulattal tolerálták, Szekfű Gyula, sőt Illyés Gyula egyenesen melegen méltatta. Szívélyes kapcsolatai voltak a vezető körökben, de a társadalom minden rétege érdekelte. Demokratikus szellemben alkotott véleményt az ország berendezkedettségéről, de tisztelve hagyományait, és anélkül, hogy idealizálta volna a „létező demokráciákat”, akár az angolt is. Nagyra becsülte az ország függetlensége megőrzésére irányuló, rendkívül nehéz körülmények közt kifejtett törekvéseket, s amikor ezek kudarcot vallottak, az angol rádió magyar nyelvű adásaiban buzdított annak visszaszerzésére. Az angol–magyar történelmi kapcsola-

tokat ébren tartotta a második világháború után is; 1948-ban kiadott londoni magyarnyelvű centenáriumi rádióelőadás-sorozatát könyvtárainkban is megtalálhatjuk, de munkái említett itteni felsorolásából hiányzik.

A történetről Macartney fő művének a modern Magyarország 1929–1945 közti történetét (A History of Modern Hungary 1929–1945) feldolgozó két kötetes, mintegy ezer oldal összerjedelmű nagy munkáját tekinthetjük, melyet 1957-ben Edinburghban jelentetett meg, mint immár az ottani egyetemen a nemzetközi kapcsolatok professzora, s melynek főcíméül (October Fifteenth) Magyarország háborúból való kiválása sikertelen 1944. évi drámai kísérletének dátumát adta. Témájának részletes tárgyalását a gazdasági világválság éveitől kezdte ugyan, de az első világháború és a forradalmak utáni évtized több fejezetet is kitevő vizsgálatával alapozta meg, sőt, 1848-hoz nyúlt vissza a fejlődésvonalak megvilágításában. E hatalmas mű magyarországi fogadtatása — az 1950-es évek második felében — elfogult volt az angol polgári szerzővel szemben: haladásellenes történelemszemléletet tulajdonítottak neki, szinte marxista igényű ábrázolását várták volna el tőle a haladó, különösen kommunista erőknek, s azt vetették szemére, hogy mentegetni igyekszik a Horthy-rendszer második világháború alatti politikáját, sőt, hogy Szálasi jellemzésében sem következetesen eltérő. Azt azonban lehetetlen volt el nem ismerni, hogy Macartney anyaggazdag és előadását tekintve elegáns műve a magyarországi történetírást messze megelőzve nyújtott monografikus feldolgozást e közeli korszakról a rendelkezésére álló források alapján, helyesen megjegyezve azonban, hogy forrásai többnyire másodlagosak: az elsődleges levéltári források még felhasználatlanok.

Tény, hogy Macartney e művének — s a jegyzetapparátusát tekintve némileg bővített 1961. évi második kiadásának — tanulmányozása nélkülözhetetlennek bizonyult mindazon munkálatokban, amelyek a korszak történetének hazai feldolgozására lassanként kibontakoztak. A második világháborús időszak Kelet-Európa-története historiográfiájával foglalkozó 1973. évi budapesti nemzetközi konferencián, amelyen Macartney is részt vett, magyar részről már csak arra szorítkozott művének politikai-ideológiai bfrálata, hogy az a hidegháborús korszak terméke lévén, annak bizonyos nyomait viseli magán — (ilyesmire utalni lehetett volna a művére történt korabeli magyar reagálás jellegzetességei vonatkozásában is), — a mű historiográfiai jelentőségét elismerték. Macartney fejtegetései a konferencián egyébként arra irányultak, hogy megvilágítsa: az 1941 áprilisi fordulat, Magyarország aktív bekapcsolódása a Jugoszlávia elleni német katonai akcióba, amelyre angol részről a diplomáciai viszony megszakításával reagáltak, majd Magyarország részvétele a németek oldalán a nyugati hatalmak szovjet szövetségese elleni harcban s hadiállapot deklarálása ezekkel szemben is, pszichológiailag rendkívül nehéz helyzetet teremtett az angol-magyar barátságot továbbra is ápolni akaró angol történész számára.

Macartney szóbanforgó műve — nézetem szerint — a maga egészében megérdemelte volna magyar fordításban való megjelenítését, különösen, ha az akkor történik, amikor hiánypótló lehetett volna Magyarországon. Az impozáns nagy alkotást azonban félrevezető tendenciájának minősítették. Közel négy évtized múltán most a Teleki Pál miniszterelnöksége idejét (1939–1941) tárgyaló — az I. kötet második felét képező — kilenc fejezet került önálló kötetként magyar nyelvű kiadásra, — (a címlap hibás közlése szerint az angol eredeti mű XIII–XIX., valójában XVI–XXIV. fejezete), — Cserenyey Géza fordításában, Csicsery-Rónay István bevezetésével és utószavával, a Teleki Pál Munkaközösség Alapítványának anyagi támogatásával. Egy rész kiemelése a nagy egész összefüggéseiből sohasem problémátlan; ez esetben különösen az Imrédy-kormány alatti közvetlen előzmények hiánya érzékelhető. Az előző fejezet utolsó bekezdésének áthozása a Teleki-kormány időszakát tárgyaló rész első fejezetének élére, csak stílusosan, de nem lényegileg segít át a dőccönben.

A kiadvány elmulasztja feltüntetni, hogy a fordítás — egyébként természetesen — az angol eredeti 1961. évi második kiadása alapján készült. Szakít Macartney lábjegyzetei oldalankénti új számozásának módszerével, s a jegyzeteket folyamatos számozással ellátva, de fejezetenként nem tagolva, a kötet végén helyezi el. A Macartney műve második kiadásában függelékként (Appendix) illetve adalékként (Addendum) között kiegészítő jegyzeteket betűmegjelöléssel (pl. 85. a, b, c, d, e) sorolta be a megfelelő helyre, ahelyett, hogy a folyamatos számozást ezekre is kiterjesztve következetesen alkalmazta s ezáltal a jegyzetanyagot áttekinthetőbbé, könnyebben használhatóvá tette volna. Előfordul, hogy a szövegben hiányoznak az odatartozó jegyzetre utaló számok, máskor a szövegben számmal hivatkozott jegyzet hiányzik.

Macartney már műve első kiadását is a forrásairól való tájékoztatással vezette be; a második kiadásban ehhez egy további tájékoztatást fűzött az általa felhasznált forrásokról. A most ismertetett magyar rész-kiadásban ez utóbbinak nyoma sincs. Az első kiadáshoz készült forrás-tájékoztatóhoz kapcsolódva „a fordító megjegyzése” formájában utalás történik ugyan arra, hogy az utóbbi évtizedekben számtalan mű jelent meg, amelyek a szerzőnek annak idején még nem álltak rendelkezésére, de hogy ezek milyen forráskiadványok, illetve feldolgozások, mennyiben támasztják alá vagy haladják meg Macart-

ney művét, arról egyetlen szó sem esik. Ez a hiányosság természetesen nem a fordítónak, hanem a kötet bevezetőjének róható fel. A neves angol történész munkájának a Teleki-kormány időszakára vonatkozó, 1993-ban magyarul kiadott részét is csak akkor értékelhetjük reálisan, ha tekintettel vagyunk, és felhívjuk az olvasók figyelmét is, az elsődleges forrásnak számító magyar külügyi dokumentumok Juhász Gyula által összeállított idevágó hatalmas kötetire (Magyarország külpolitikája a II. világháború kitörésének időszakában 1939–1940. Bp. 1962; Magyarország külpolitikája a nyugati hadjárattól a Szovjetunió megtámadásáig 1940–1941. Bp. 1982.); arra, hogy ugyanő — Macartneyre is támaszkodva, de az elsődleges források birtokában az ő eredményeit meghaladva — monográfiát jelentetett meg 1964-ben a Teleki-kormány külpolitikájáról 1939–1941-ben; hogy a magyar vonatkozású német diplomáciai okmányok magyar nyelvű válogatott kiadása (A Wilhelmstrasse és Magyarország. Bp. 1968.) mily lényeges felismerésekre vezethetett; hogy e sorok frója, miután 1967-ben könyvet jelentetett meg revízió és nemzetiségpolitika összefüggéseiről 1938–1941-ben, 1969-ben Teleki-életrajzzal lépett elő, amely 1974-ben angolul is megjelent, majd 1981-ben a Teleki Pál halálával kapcsolatos memendondákat vette külön is vizsgálat alá, amelyről Macartney — fejezetcímében is kidomborított — véleménye: Öngyilkosság. Már ő is utalt, a politikai indítékokon túl, Teleki depressziósságának korábban is sokszor tapasztalt súlyos megnyilvánulásaira is. Műve megírásakor Macartney még nem ismerhette Teleki ún. búcsúleveleinek hiteles szövegét; ezt magyar kiadványból átvézi és függelékben közli a Csicsery-Rónay-féle kötet.

A Bevezetés, amely egyébként bőven hoz idézeteket Macartney könyvének magyarul is közzétett részéből, különösen alkalmasoknak tartva azokat Teleki személyiségének és politikájának méltató jellemzéséhez, a maga részéről olyan szuperlatívuszokban beszél a politikájával valójában csődbe jutott tragikus sorsú miniszterelnökről, amilyenekkel Macartney nem él: „karizmatikus államférfi”, a „hagyományos magyar politikai génius megtestesítője”, „az erdélyi államvezetési művészet legnagyobb követője”. Macartney viszont utal arra, hogy Teleki gyakorta túltaktikázta a dolgokat. „Az igazság kedvéért meg kell jegeznünk, hogy ez gyakorlatilag nem számított sokat” — írja. Nem győzte meg az őt kétkulacsossággal vádoló németeket, s nem oszlatta el a nyugati hatalmak gyanakvását. Az agresszor „német tigris” nyomában jár, revíziós konkra leső „magyar sakál” képe túlságosan megrögzült nyugaton ahhoz, hogy a trianoni magyar problematika mélyebb érzékeltetésével Macartney igazán eredményesen ellensúlyozhatta volna azt. A németeknek pedig — legalábbis bizonyos időszakokban és körülmények közt — terhükre volt a magyar revíziós politika. A második bécsi döntés kiharcolásával kapcsolatban Macartney megírja, hogy „az egész kezdeményezés a magyaroktól indult ki, akik szinte revolvert szegeztek a németek fejének”. A Bevezetésben az ilyesmi mint annak bizonyossága szerepel, hogy a cselekvési önállóságát megőrizni akaró Teleki szembeszállt a németekkel, s hogy „a német–magyar döntőbíráskodás katasztrófának tekintette”. Míg Macartney nyíltan szól arról, hogy a magyar magatartást a visszacsatolt területeken „nemcsak a brutalitás, hanem a butaság is jellemezte” azáltal, hogy „nagymagyar revans-eszme” kerfítette hatalmába a helyi hatóságokat a nemzetiségi lakossággal szemben, a Bevezetés erről teljesen hallgat. Megemlékezik viszont Teleki ruszinoknak szánt kárpátaljai területi autonómiájáról, azt állítva, hogy ezzel „a magyar alkotmányban eddig ismeretlen önkormányzati formát” kívánt volna törvénybe iktatni. Macartney, aki kitűnően ismerte a magyar történelmet, s benne a régmúlt területi autonómiáit, aligha osztotta volna ezt a véleményt. Művének angol eredetijében egyébként, az I. kötet végén, egy „Magyar revizionizmus 1938–1941” című térkép segítette a tájékozódást. A Csicsery-Rónay-féle kötet ezt sajnos nem vette át.

Macartney nemcsak méltatja a Teleki-kormány magatartását a lengyel krízis idején, hanem bírálja is azért, hogy engedékenységre próbálta bírni a lengyel politikát a német követelésekkel szemben, s megállapítja, hogy a lengyel konfliktustól való elhatárolódása árnyékában szívesen lépett volna fel Romániával szemben. Ez az „elmés terv” persze nem köthető egyedül Csáky külügyminiszter nevéhez. A Lengyelország elleni német átvonulás megtagadását értékelve Macartney nem hallgatja el, hogy egy Románia elleni német átvonulás (s ahhoz való esetleges csatlakozás) Teleki és kormánya részéről más megítélés alá esett, s hogy az angol figyelmeztetések figyelmen kívül hagyása a jugoszláv esetben már nem maradhatott következmények nélkül, bár a diplomáciai viszony megszakításánál ekkor még nem történt több. Csicsery-Rónay nem végzetes lejtőre kerülésnek fogja fel azt, ami Magyarországgal 1941 áprilisában történt, hanem mint a kötet általa írt Utószavában — (ez azonos a Teleki Pál és kora című kötetben „Hét végzetes nap” címmel közölt előadásának „Amit életében nem tudott elérni...” című zárófejezetével) — fejtegeti, önfeláldozó halálával Teleki elérte célját: az ország nem keveredett bele a világháborúba, amit valóban el akart kerülni. Ezzel összefüggésben állítja már a Bevezetésben azt, hogy nem is került volna sor erre, ha Telekinek „jugoszláv politikája sikeres (!) érvényesüléséért nem kellett volna életét áldoznia”. Akkor szerinte Teleki beleülhetett volna a Chruščil által neki fenntartani ígért székbe a békekonferencia asztalánál. Nem veszi figyelembe, hogy a churchilli ígért, amely a magyar problémák méltánylását kitalásba helyező hasonló korábbi angol kijelentések megismétlése volt közvetlenül Teleki halála után, nagyon

világosan és határozottan — mint Macartney utal is rá — a semlegesség megőrzésének feltételéhez volt kötve, s így érvényessége a magyar csapatok Jugoszlávia elleni megindulása pillanatában lejárt, a Szovjetunió megtámadásával pedig végleg elenyészett. Mint Macartney egy későbbi, 1943 nyarán írt bizalmas külügyi feljegyzéséből kitűnik, rossz benyomást keltett benne is „az a kísérlet, hogy Teleki öngyilkosságából tőkét kovácsoljanak” bizonyos magyar körök. (Vö. Juhász Gyula: Magyar–brit titkos tárgyalások 1943-ban. Bp. 1978. 218 l.)

Hogy Macartney művének a Teleki-kormány időszakával foglalkozó részéből sem hiányzik — a Bevezetésben mellőzött — kritikai elem, arra az eddig elmondottakon kívül az is utal, hogy ismételteti illeti igen kemény szavakkal a kormány sajtópolitikáját, amely eltúrte, hogy a sajtót a német igényekhez igazodás undorító hangneme urálja el: „engedte, hogy a sajtó a magyar újságírás hírnevét a sárba rántsa és a magyar nép igazi érzelmeit meghazudtolja”. Nemcsak a szélsőjobboldali, hanem a kormányajtót is bűnösnek találja ebben, egyedül a Magyar Nemzet és a szociáldemokrata Népszava hangnemét ítéli tisztességesnek. Egyetért demokratikus és szociális reformok szükségességével; idézi Pethő Sándort, aki szerint a történelmi osztályok súlyosan vétkeztek a magyar munkásosztállyal szemben. A belpolitikában eltéli, de nem veszi félvállról a szélsőjobboldali ellenzékét; a baloldali ellenzéknek a Teleki-féle politikához igazodását annyiban ítéli ellentmondásosnak, amennyiben ez a politika valóban ellentmondásos volt.

A Bevezetés azt állítja, hogy a magyar miniszterelnök Gandhi eszményét vallotta: „a politika a szeretet gyakorlati megvalósítása”. Eddig sohasem hallottunk ilyesmit Telekitől vagy Telekiről, akinek — apropó — a zsidótörvényekkel kapcsolatos szerepét akkor sem helyes mentegetni, ha ehhez Macartneynéi is található némi fogódzó.

A fordító munkájáról elismeréssel szólhatunk. Talán csak azt jegyeznénk meg, hogy a Macartney-nél mint Military Service Law említett 1939. évi honvédelmi törvény „hadkötelezettségi törvény”-nek fordítása pontatlan; vagy azt kifogásolhatjuk, hogy az angol szövegben is meghagyott német weltfremd kifejezést „szobatudós”-ra magyarította, ami azután különösen nem illik a világot járt földrajztudós Telekire. A fontos forrásként sűrűn idézett Szent-Iványi-kézirat és más kéziratok MS (Manuscriptum) jelzését hol magyarra fordítva feloldja, hol változatlanul hagyja. Hitler megbeszélését (interview) Bartha honvédelmi miniszterrel interjúnak „fordítja”, aminek más a magyar értelme a mai közhasználatban.

Az October Fifteenth-ben helynévmutató és egy olyan „Index” könyvtette meg a nagy mű használatát, amely annotált személy- és tárgymutató kombinációja volt. A Teleki-kormány időszakát tárgyaló rész magyar kiadásában csak — szintén annotált — személynév-mutató kapott helyet, amely az említett Index-ből az e részben előforduló neveket gyűjtötte ki, helyenként pontosítva az eredeti annotációt. Számos pontatlansága van mégis; ezek közül csak néhányra mutatunk rá: Csilléry keresztneve nem Béla, hanem András; Ghyczy Jenő ekkor még nem külügyminiszter; Illés Józsefnél itt nem az a fontos, hogy jogtörténeti professzor, hanem hogy a Magyarországi Ruzsinszkojáki Szervezetének elnöke; Imrédy Bélánál azt is jelezni kellene, hogy 1940-ben szélsőjobboldali pártot alapított, s annak vezére lett (Magyar Megújulás Pártja); Jaross Andor ebben a pártban játszott vezető szerepet, miután megszűnt a felvidéki ügyek minisztere lenni; Keppler Wilhelm nem „német ügynök”, hanem titkos megbízatású németbirodalmi külügyi államtitkár; Michaelis Adolf viszont olyan Budapesten tevékenykedő németbirodalmi újságíró, aki valóban német ügynök, mint Macartney szövegéből is kitűnik; Kozma Miklós nem egyszerűen „kormánypárti politikus”, hanem volt belügyminiszter, s ekkor — Perényi Zsigmond utódaként — Kárpátalja kormányzói biztosa; Ottlik György, a Pester Lloyd főszerkesztője nem volt történész; Rónai András az Államtudományi Intézet élén állt (s nem a Központi Statisztikai Hivatal feje volt, mint Macartney szövegében tévesen szerepel); Rothen Franz nem „a népi németek birodalmi referense” volt, hanem Szálasi Németországba menekült, majd tőle elpártolt magyarországi népinémet híve, aki — Schaub álnéven — a németbirodalmi külügyminisztérium délkelet-európai rádióosztályán helyezkedett el; stb. Hiányzik a jegyzékből néhány a szövegben (pl. Kurtyák) illetve a jegyzetekben (pl. Bissingen grófnő) szereplő név. A csak betűvel jelzett keresztnevek nagy részét (pl. a visszacsatolt területekről a magyar parlamentbe behívott nemzetiségi képviselők esetében) különösebb nehézség nélkül meg lehetett volna adni.

Gergely Jenő

A KERESZTÉNYSZOCIALIZMUS MAGYARORSZÁGON 1924–1944.

Typovent Kiadó 1993. 270 l.

Nyugat-Európában nemcsak a polgárosodás eszméit hozta magával a felvilágosodás, hanem pl. az állam és az egyház szétválasztásának a gondolatát és a politikai katolicizmus megszületését is. A római katolikus világegyház azonban csak a 19. század utolsó harmadában jutott el odáig, hogy a polgárosodás liberális kihívásaira és a társadalmi, szociális problémákra konstruktív, gyakorlati választ próbáljon adni.

A polgári fejlődésben Magyarország mintegy fél évszázados késésben volt Nyugat-Európaéhoz képest; így a politikai katolicizmus is csak fáziseltolódással jelentkezett, a Katolikus Néppárt 1895. évi létrejöttével. A politikai katolicizmuson belül a keresztényszocializmus mint eszmerendszer a századfordulón és azután is jobbra elméleti síkon képviseltette magát; a katolikus szociális törekvések ekkor még háttérben húzódtak. A keresztényszocialista pártok és mozgalmak majd csak az 1920-as években bontanak zászlót.

Ezt a folyamatot, közelebbről a magyarországi keresztényszocializmus két évtizedes történetét Gergely Jenő, a történelemtudomány doktora, az Eötvös Loránd Tudományegyetem tanára „A keresztényszocializmus Magyarországon 1924–1944” c., a Typovent Kiadónál 1993-ban megjelent monográfiájában dolgozta fel. A könyv — amely a szerző akadémiai doktori disszertációján alapul — Gergely Jenő negyedszázados történelmi kutatómunkájának legújabb eredménye. A kötet szerves folytatását képezi a szerző által az Akadémiai Kiadónál 1977-ben publikált, „A keresztényszocializmus Magyarországon 1903–1923” c. monográfiának. A szerző igen széles forrásbázisra támaszkodik: állami és egyházi, központi és vidéki archívumok (pl. Esztergomi Prímási Levéltár, Magyar Országos Levéltár, Fővárosi Levéltár, Politikatörténeti Intézet Levéltára, megyei és városi levéltárak) iratai, továbbá a sajtóanyagok és a fellelhető publikációk segítségével rekonstruálta a magyar közéletnek eddig szinte teljesen feltáratlan és ezért csak kevésbé ismert területét.

Gergely Jenő a témát két koordináta metszéspontjába helyezi és azt hármas aspektusból közelíti meg. Egyrészt a monográfiából kitűnik, hogy a hazai keresztényszocializmus csak az egyetemes egyház keretein belül szemlélhető, önmagában nem elemezhető, mivel céljai és eszközei összefüggnek a Vatikán programjával. Másrészt azonban az is nyilvánvalóvá válik, hogy a hazai keresztényszocializmus sorsa csakis a magyar politikatörténet folyamatában értékelhető; még akkor is, ha ezen belül nem feltétlenül a köz-történeti cezurák voltak a meghatározóak, hanem a mozgalom belső szakaszhatárai.

A kötetből kirajzolódik, hogy a keresztényszocializmus első, defenzív szakasza a bethleni konszolidáció teljessé válásától annak felbomlásáig, illetve a hivatásrendiség jelentkezéséig tartott. A második szakasz az 1930-as évek elejétől 1938-ig terjed, amelyben a mozgalom megújulási törekvései kísérhetők nyomon. A keresztényszocializmus harmadik szakaszát a háborús évek jelentik, amikor a mozgalom a kereszténydemokrácia irányába tájékozódott. A kötetből tehát végigkísérhető a keresztényszocialista politika többszöri irányváltása, útkeresése és ezek elvetélése is.

A szerző vizsgálja a keresztényszocialista politikai törekvéseket, akár külön párt, akár egyéb párt(ok) formájában voltak jelen a közéletben. A másik fő vonulatot a keresztényszocialista mozgalom bemutatása adja. A harmadik aspektus pedig a keresztényszocialista eszmerendszer akkori alakulását és hatását kutatja.

Gergely Jenő könyve sokoldalúan bizonyítja, miszerint a politikai katolicizmuson belül a keresztényszocializmus perifériális jelenség maradt. A választási pártokként létrejött keresztény-(szocialista) pártok (Országos Keresztényszocialista Párt, Keresztény Nemzeti Gazdasági Párt, Keresztény Gazdasági és Szociális Párt, Egyesült Keresztény Párt, Keresztény Néppárt, Keresztény Demokrata Néppárt) sajátosan a kormánypártok és az ellenzék között, a közélet marginális tényezőiként funkcionáltak; így a keresztényszocializmus sem vált-válthatott önálló politikai diszciplínává. E paradox helyzet legfőbb okát a szerző abban látja, hogy Magyarországon a bethleni konszolidációtól a második világháború végéig a katolikus egyház számára a politika katolicizmus nem vált stratégiai fontosságúvá; mivel az egyház vezetői a közéletben a polgári párt(ok) nélkül is hatékonyan tudták képviselni a katolikus érdekeket.

A törvényhozásnak a püspökök hivatalból tagjai voltak; a katolikus egyház a gazdaságban intézményesen jelen volt birtokaival, sajtóival, alapítványaival; továbbá a katolikus egyház jelentős szerepet töltött be a közoktatásban, a kultúrában. Emellett az állam és az egyház vezetői úgyszólván rendszeresen konzultáltak: a hercegprímás a kormányzóval és a mindenkori miniszterelnökkel; a püspökök pedig a miniszterekkel. A két világháború közötti intézményrendszernek ez a mechanizmusa a világi és az egyházi vezetők számára — kényszerből, vagy érdekből, de — elfogadhatónak bizonyult. Ezt az is igazolni látszik — hangsúlyozza Gergely Jenő —, hogy ekkor sem az egyházi, sem a világi elit számára valójában nem volt kívánatos egy hatékony katolikus párt létrejötte.

Ebből a logikából következett az a jelenség is, hogy a szociális kérdések „kezelését”, a szegénység problémáinak enyhítését, a munkanélküliség mérséklését, a munkaközvetítést, az önszerveződést a katolikus egyház inkább jótékonykodással, nőegyletek, szerzetesrendek közreműködésével, különféle keresztényszociális szakmai szervezetek és szakegységek, majd a hivatásrendi szervezetek létrehozásával és támogatásával próbálta megoldani, nem pedig a keresztény párt útján. A keresztényszocialista mozgalom a katolikus egyházhoz kötődő városi (kis)polgári, tisztviselői és alkalmazotti, valamint egyes szakmunkás rétegeket képviselték (pl. építőmunkások, kéményseprők, kereskedők, közlekedési dolgozók, magántisztviselők, pénzügyi dolgozók, postások, textil munkások, vasmunkások, vasutasok stb.).

A keresztényszocializmus eszmerendszerének egyik meghatározó eleme — a keresztény szellemiség és erkölcsi értékek képviselete mellett — a diktatúrától és mindenféle szélsőséges, demagóg irányzattól való tartózkodás volt. Ebbe nem csupán az tartozott bele, hogy konzervatív volt, de az is, hogy fasizmus ellenes, náciellenes és nemzetiszocializmus ellenes volt és egyidejűleg beletartozott az antimarxizmus, antibolsevizmus és antikommunizmus is. Sőt, a két világháború közötti Magyarországon a keresztényszocializmus még a szociáldemokráciától is elhatárolódott (elutasítva annak ateizmusát) — ami óhatatlanul a mozgásterének bizonyos beszűküléséhez vezetett.

Gergely Jenő könyvében körvonalazódik, hogy az általa vizsgált évtized alatt a keresztényszocializmusnak nem voltak olyan, elméletileg kimagaslóan művelt egyéniségei mint korábban (pl. Giesswein Sándor, Prohászka Ottokár) és nem születtek olyan színvonalas és igényes, eszmei hatásukban jelentős munkák mint az ő működésük idején. A két világháború közötti keresztényszocializmus inkább mozgalomként volt jelen, melyben az egyházi személyiségek mellett világi személyiségek is fontos szerepet vállaltak. Hogy csak néhány példát említsünk: Tobler János neve a keresztényszocialista mozgalmon belül a szakszervezeti szárnyat fémjelezte. Schöpplin Lajos hosszú éveken keresztül nemcsak a hazai keresztényszocialista szakegységeknek, de a Keresztény Szakszervezetek Nemzetközi Szövetségének is egyik vezetője volt. S nem hagyható figyelmen kívül, hogy Slachta Margit mint keresztényszociális nővér a háború időszakában sok ember életét mentette meg.

A keresztényszocialista egyesületek és pártok 1924–1944 között megszületve–megszűnve, de folyamatosan működtek Magyarországon; a nyilas hatalomátvétel azonban megpecsételte sorsukat. Nem rajtuk múlott az sem, hogy a második világháború utáni létezésük csupán „hattyúdai” lehetett.

„A keresztényszocializmus Magyarországon 1924–1944” c. könyv — amely tudományos igénnyel, az átfogó értékelés szándékával született meg — mindenekelőtt az oktatásban nyújt nagy segítséget, de az egyházi és a világi közélet képviselői is haszonnal meríthetnek belőle.

Föglein Gizella

Randolph L. Braham

THE POLITICS OF GENOCIDE. THE HOLOCAUST IN HUNGARY

Második, javított és bővített kiadás..

The Rosenthal Institute for Holocaust Studies, New York — Social Science Monographs, Boulder, 1994. I-II. kötet, 1486 o.

A NÉPIRTÁS POLITIKÁJA. A MAGYARORSZÁGI HOLOCAUST

Mindig nagy veszélyeket rejt magában, ha elismert tudósok javított, bővített kiadás formájában térnek vissza főművükhöz, a téma újbóli feldolgozásához. Megérdemli-e a téma az újbóli elemzést? Megőrizte-e szemléleti frissességét a kutató, nyitott maradt-e az új adalékokra, kapható-e a jól ismert terület újbóli bejárására? Változatlanul mértékadó-e a maga szakterületén?

Sok, talán túl sok kutató próbálkozik meg ezzel. Némelyikük kudarcot vall; a második feldolgozás legtöbbször csalódást kelt, mert nincs elég új anyag, ami indokolná a második kiadást és másodszeri előhívására ingerelne.

A Holocaust-kutatások területén azonban hármat is összehámlálhatunk a ritka elismerésre méltó második próbálkozások közül. Majd évtizede, hogy Hilbert javított és bővített kiadásban újra közreadta mára klasszikussá vált *The Destruction of the European Jews* (Az európai zsidók elpusztítása) című munkáját. Újabb sarkalatosan fontos, klasszikus mű lett az eredmény, amely előrehaladottabb, bővebb, részletesebb, árnyalatosabb, olvashatóbb, sőt, intenzívebb az eredetnél. Tavaly jelent meg Richard Rubenstein vitákat kavart, fontos teológiai művének (*After Auschwitz. History, Theology and Contemporary Judaism*;

Auschwitz után. Történelem, teológia és a mai judaizmus) második kiadása. És az idén, éppen a magyarországi zsidóság szétzúzásának ötvenedik évfordulójára vehettük kezünkbe a magyarországi Holocaust legjelesebb történészének, Randolph Brahmnek *The Politics of Genocide* című könyvét — második kiadásban. Az eredmény intellektuális diadalnak mondható.

A magyarországi zsidóság sorsáról sokat tudunk, de nemigen értjük. 1944 márciusában Németország elfoglalta szövetségesét, Magyarországot. A magyarországi zsidóság deportálása néhány hét elteltével megkezdődött. Május 15. és július 9. között 437 402 zsidót deportáltak innen Auschwitzba. 147 szerelvény szállította őket. 1944. július 9-én, a deportálások tényleges felfüggesztésének napján, amely a magyar politikai irányvonal megváltozásának volt köszönhető, már csak Budapest zsidósága volt a helyén.

A következő hat hónap a legkülönbélebb erők összecsapásait hozta. A németek azon voltak, hogy kieroszakolják „a zsidókérdés végleges megoldásának” végrehajtását. Budapest zsidói úgy harcoltak életben maradásukért, hogy megpróbáltak még egy darabig, a háború befejeződéséig kihúzni. A semleges államok képviselői, köztük Raoul Wallenberg svéd, Charles Lutz svájci diplomata a legtalálékonyabb módszereket vetették be a zsidók mentésére. Bizonyos erők a rendszer megdöntésére, saját céljaik megvalósítására törekedtek, miközben az óvatosabb vezetők felismerték, hogy a zsidók életben maradása csereeszköz, biztosíték lehet a háború utáni rendezés előnyösebb kimenetele szempontjából.

A magyar Holocaust egyedülálló volta abból fakad, hogy 1944-ben játszódott le. Két hosszú évvel a végleges megoldás lengyelországi végrehajtása után. És már azután is, hogy a szövetségesek, a zsidó vezetők, a világ egész közvéleménye tudhatott vagy legalább tudnia kellett volna Auschwitzról, Májdenekről, Treblinkáról.

Braham munkájának számtalan erénye van. Átfogó, szinte a legapróbb részletig is teljes. Ha valaki csak egy könyvet tud elolvasni a magyarországi zsidóság elpusztításáról, ezt a könyvet kell elolvasnia; és ha ezt az egyet elolvassa, aligha kell rajta kívül másikat is felülnie.

A kezdeteknél kezd, a magyar zsidóság emancipációjánál és ún. „aranykoránál”, és nem a felszabadulásnál és az utözöngéknél, még csak nem is a népbírói pereknél vagy a felelősség valaminő elismertetésére irányuló próbálkozásoknál végzi, hanem annak leírásánál, hogy miként tekint a Holocaustra a magyar történettudomány, illetve — nemzedékek múltán — maga a nemzet.

Braham semmi teret nem hagy a spekulációnak. *Mindent* dokumentál. Azt a kérdést például, hogy mi mikor juthatott a zsidó vezetők tudomására, úgy válaszolja meg, hogy nyomon követi a legtöredékeesebb információkat is a kommunikációs lánc mentén, precízen megállapítva, miről szereztek tudomást és mit adtak tovább ebből a zsidó közösségnek. Ugyanilyen aprólékos gondnal vizsgálja ugyanezt a semleges országok — köztük a Vatikán —, illetve a szövetséges hatalmak vonatkozásában.

Merész könyv ez. Braham azonban tárgyilagos történész. Végigelemzi a magyar zsidóság drámájának szereplőit — a magyar kormányt, a különféle politikusokat és pártokat, a semleges és a szövetséges államokat, a németeket és még a zsidókat is —, hogy ítéletet alkothasson tetteikről. Példá szerző tudományossággal tárgyalja például a magyar zsidó vezetők körüli vitákat. Úgy ítélik a zsidó vezetőkről, akik tudtak a végleges megoldásról és Auschwitzról, hogy mindvégig kiegyensúlyozottan, tárgyilagosan, komolyan, részletekbe menően dokumentál, és mindezt mégsem kívülről teszi. Nem érthetjük meg kellő komolysággal a zsidó vezetők vívódásait és ballépéseit, ha csupán a lengyelországi zsidó tanácsokat vizsgáljuk, és nem vesszük tekintetbe a magyar zsidó vezetés attitűdjeiből és tetteiből lesűrhető bizonyító anyagot.

Braham műve mintaszerű. Átlát a kritikusok titkolt politikai céljain és a vitázók önös érdekein. A memoárokat dokumentumokkal szembeviszi, a zsidó beszámolókat a magyar és német gyilkosok által vezetett nyilvántartással, és csak azután mondja ki a végső szót.

A magyar zsidósággal történtek rabul ejtően izgalmasak. A magyarországi Holocaust egész tragédiája néhány kurta hétbe zsúfolódik össze a náci hatalomátvételtől a gettósításokig és a deportálásokig. Éppen a magyar zsidók lemészárlásával szolgált rá Auschwitz „az éjszakák királyságának fővárosa” névre. A magyar zsidók kiirtásának közepette merül fel Auschwitz bombázásának gondolata, kezd meg működését a Háborús Menekültügyi Bizottság (*War Refugee Board*). De magának a magyar zsidóságnak az összetétele is rabul ejtő: a vallásosabbja a rajongásig hithű, az elvilágiasultak a végsőkig azok, az asszimiláltak, a kiemelkedettek és az áttértek szegyeellik zsidóságukat, külön elbírálás után sóvárogva.

Van-e hiányérzetünk? Az olvasó olykor azt kívánja, bárha megjelenhetnének e komoly és komor munka rövidített kiadása is, hasonlóan a Hilberg-mű egyetemi kiadásához. Csak a legelkötelezettebb olvasók képesek egyvégtében végigolvasni ezt a másfél ezer oldalt — ők azonban busás jutalomban részesülnek.

A *The Politics of Genocide*-hoz fogható munka nem született még a Holocaust e komprimált, különleges fejezetéről, amelyben az egész tragédia mikrokozmoszára bukkanhatunk. Szerencsésnek mondhatjuk magunkat, hogy Braham a maga eleve kiváló művét még tökéletesebbé tette.

Michael Berenbaum

Izsák Lajos

POLGÁRI PÁRTOK ÉS PROGRAMJAIK MAGYARORSZÁGON 1944–1956

Kiadja a Baranya Megyei Könyvtár, Pannonia Könyvek 1994. 323 l.

A „tűrés”–„ültés”–„támogatás” logikája lényegében a hazai polgári pártok 1944–1956 közötti sorában is maradéktalanul érvényre jutott. E sajátos „trojka” minden egyes eleme pontos köztörténeti periódushoz kapcsolható: jelesül a „tűrés” (és „ültés”) időszaka 1944–1949; a „ültés” periódusa 1949–1956; a „támogatás” ideje 1956.

Izsák Lajos, a történelemtudomány doktora, az Eötvös Loránt Tudományegyetem tanára, a „Polgári pártok és programjaik Magyarországon 1944–1956” című, legújabb monográfiájában e bonyolult történelmi folyamatot dolgozta fel. E munka nem előzmények nélküli, hiszen a hazai polgári pártok második világháború utáni történetével több mint negyedszázada foglalkozó történész a téma első, tudományos igényű, monografikus feldolgozását „Polgári ellenzéki pártok Magyarországon 1944–1949” címmel már 1983-ban publikálta. Izsák Lajos jelen könyve a történelem logikájának pontosabb megismerését szolgálja azáltal, hogy a polgári pártokat a nemzetközi és a hazai közélet fontosabb eseményeinek koordináta-rendszerébe helyezve vizsgálja és elemzi.

A hazai háborús katonai műveletek befejezésével Magyarország a hitleri megszállás és a nyilas adminisztráció alól felszabadult. Mivel azonban Magyarország vesztesként fejezte be a háborút, ezért — nemzetközi jogi értelemben is — ismét megszállt országgá vált. A felszabadítás–megszállás paradox helyzetéből következett az a tény, hogy a fegyverszüneti státus időszakában még viszonylagos szuverenitásról sem lehetett szó. Így pl. a politikai pártok indulásáról, illetve betöltéséről végső soron a Szövetséges Ellenőrző Bizottság döntött.

Ennek eredményeképpen 1944–1945 fordulóján a polgári pártok és irányzatok a politikai palettán részben a Magyar Nemzeti Függetlenségi Fronton belül (Független Kisgazda-, Földmunkás- és Polgári Párt; Polgári Demokrata Párt; Nemzeti Parasztpárt „jobbszárnya”; Szociáldemokrata Párt „jobbszárnya”), részben azon kívül (Magyar Radikális Párt) helyezkedtek el. A további polgári konzervatív, liberális, kereszténydemokrata stb. pártalakítási kísérletek (pl. Keresztény Demokrata Néppárt, Magyar Köztársaság Párt; Kossuth Párt) támogató döntés híján csak torzók lehettek. Tulajdonképpen a Független Kisgazdapárt polgári-módos paraszti szárnya vált „gyűjtőpártjává” mindazon különböző, sőt gyakran ellentétes polgári irányzatoknak, amelyek önálló politikai képviselést nem kaphattak. A polgári pártokkal kapcsolatos „tűrés” tehát már kezdettől fogva egyfajta „ültés”-sal párosult.

A „tűrés” határ szűkítésének egyik első jeleként a Polgári Demokrata Párt 1945 nyarán lényegében kiszorított a koalícióból. A „tűrés” határ újabb és következményeiben messzebb ható szűkítése a kisgazdapárt abszolút győelmét hozó 1945 novemberi nemzetgyűlési választások után, 1946 tavaszán következett be; amikor is 20 kisgazdapárti képviselőt kizártak a pártból. A kisgazdapárttal szembeni ún. „szálami taktyika” alkalmazásához, illetve a legkülönfélébb koncepciók perекhez a „jogalapot” az államvédelmi törvény, az 1946:VII. tc. szolgáltatta. A kisgazdapárt (centrumának) teljes széthullását, vezetőinek a közéletből, sőt az országból való kényszerű távozását az ún. Magyar Testvéri Közösség elleni per „eredményezte”.

A kisgazdapárt szétforgácsolását követően — a polgári tábor megosztásának jegyében — több új, polgári (ellenzéki) párt is indulhatott az 1947. augusztus 31-ére előrehozott országgyűlési választásokon. A koalícióval szemben lojális Független Magyar Demokrata Párt mellett kifejezetten ellenzéki programmal lépett fel a Demokrata Néppárt, a Magyar Függetlenségi Párt és a Keresztény Női Tábor. A választójogi törvény viszont kizárta a választásokból az 1946 közepén zászlót bontott Magyar Szabadság Pártot, illetve annak vezetőjét, Sulyok Dezsőt (Lex Sulyok).

Míg 1944–1947 között a polgári pártokat illetően inkább a „tűrés” volt dominánsnak mondható; 1947–1949 között, a „megosztott világ”-ban, a „fordulat évei”-ben a „tűrés” mellett már túlsúlyra jutott a „ültés”. Izsák Lajos szemléletesen és adatokkal gazdagon mutatja be, hogy e skizofrén logika alapján hogyan szorult ki a közéletből először a Magyar Függetlenségi Párt, majd a Demokrata Néppárt és a Keresztény Női Tábor; s rávilágít arra is, hogy a „népfrontos” koalíció jegyében miként született meg a Radikális

Demokrata Pártszövetség. A Független Kisgazdapártban, a Nemzeti Parasztpártban és a Szociáldemokrata Pártban a polgári erők oldaláról lezajlott folyamatok lényegében hasonlóak voltak: mindhárom párt polgári irányultságú személyiségei és csoportjai távozni kényszerültek pártjukból. (Kár, hogy a könyv részleteiben nem tesz említést az NPP és az SZDP markáns polgári irányzatairól és azok kiszorításáról.)

Néhány év leforgása alatt megvalósulni látszottak Bibó Istvánnak, „A magyar demokrácia válsága” című, 1945-ben frott tanulmányában kifejtett gondolatai: „...a kommunista párt taktikai nevelése elsősorban egy válogatott gárdának abszolút fegyelemhez való szoktatásán, földalatti szervezkedésen, konspiráción, az ellentétek dialektikus kiélezésén, az ellenféllel való bizalmatlanságon és a világnak a legszigorúbb módon társakra és ellenségekre való fölosztásán alapszik, az »aki nincs velem, az ellenem van« elve alapján”.

1949 végéig a gyakorlatban is úgyszólván kiteljesedett az „aki nincs velem, az ellenem van” elve: megalakult az „állampárt”; a polgári pártok a népfront útján már nemcsak a hatalomból, de a közéletből is kiszorultak; így a városi és a falusi polgárság különböző rétegei politikai képviselet nélkül maradtak. Emellett elvesztették gazdasági érdekképviseletüket; a túlhajtott államosítások, valamint a kollektivizálás következtében pedig gazdasági pozíciójukat is.

1949 végétől — a nemzetközi és a belpolitikai életben végbement eseményekkel összhangban — a pártokkal szembeni „tűrés” és „tiltás” kettősségből a „tűrés” immár teljesen eltűnt és kizárólagosan a „tiltás” teljesedett ki. Noha semmiféle jogszabály nem született a pártok likvidálásáról — hangsúlyozza Lzsák Lajos —, de politikai és adminisztratív eszközök útján az „állampárton” kívül más pártok nem működhetek Magyarországon. (Holott valamennyi, 1944–1947 között alakult koalíciós vagy ellenzéki párt elismerten antináci és demokratikus volt; hiszen enélkül indulási engedélyt sem kaphattak volna.)

Az 1956 őszen újjalakult polgári pártok (pl. Független Kisgazdapárt; Szociáldemokrata Párt; Petőfipárt, Polgári Demokrata Párt; Magyar Radikális Párt; Magyar Szabadság Párt; Keresztény Demokrata Néppárt stb.) már létezésükkel is a többpártrendszer igényét képviselték. A demokrácia eszményeinek megfelelően különböző elképzelések és más-más demokratikus formák programjai, program-csírái léteztek egymás mellett.

A pártok, illetve programjaik nyilvánvaló különbségei mellett két tényező azonban közös volt bennük. A pártok a sztálinizmus, valamint a szovjet katonai és politikai jelenlét vétőjét fogalmazták meg; de mélyebb összefüggéseiben a jaltai rendszer kritikáját is. (Hogy ez valóban megtörtént, azt e kihívásra adott nagyhatalmi válaszok egyértelműen igazolták.)

Valamennyi párt közös jellemzője volt az is, hogy esetükben a kizáráson, illetve a kizárólagosságon alapuló „tűrés” és „tiltás” logikája nem jutott, nem juthatott érvényre. Sokkal inkább a befogadáson alapuló „támogatás” elve érvényesült, a maga kivételes harmóniájával, nemzeti és társadalmi legitimitásuk elismerésével.

Lzsák Lajos könyvének egyedülállóan értékes része az a 32 dokumentum, amely az 1944–1956 közötti polgári pártok programjait tartalmazza. E történeti források közzététele nem csekély mértékben járul hozzá ahhoz, hogy a szóban forgó pártok demokrácia felfogása és szellemisége a maga tárgyilagosságában és tényszerűségében őrződjön meg az utókor számára.

A könyv forrásbázisa igen széles. Lzsák Lajos állami és egyházi, központi és vidéki archívumok (pl. Belügyminisztérium Történeti Irattára, Esztergomi Prímási Levéltár, Fővárosi Levéltár, Országgyűlési Irodájának Irattára, Országos Levéltár, Politikatörténeti Intézet Levéltára, Új Magyar Központi Levéltár) iratai, továbbá sajtóanyagok és a fellelhető publikációk segítségével rekonstruálta a magyarországi polgári pártok második világháború utáni történetét.

A szerző akadémiai doktori disszertációján alapuló kötet nélkülözhetetlen az oktatásban, de közéletünk képviselőinek is hatékony segítséget nyújthat.

Föglein Gizella

A NÉMET KÉRDÉS 1945–1990

Dokumentumgyűjtemény. Válogatta: Dr. Németh István.

Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1993. 273 p.

A „német kérdés” — írja a kötet előszavában Németh István — politikai fogalomként a második világháború után magában foglalta a Németországgal összefüggő valamennyi nemzeti és európai–nemzetközi kérdést. Nemzeti vonatkozásban az ország egységét, 1949 után a két német állam kapcsolatát fejezte

ki. Nemzetközi vonatkozásban Németország vagy részállamai besorolását jelentette a második világháború utáni európai–regionális vagy nemzetközi–globális államrendszerbe. A sokrétű kérdéskomplexum megközelítését több mint hatvan, az 1943–1992 közötti évekből származó dokumentum segíti a kötetben.

Az első tíz dokumentum — közöttük a teheráni, jaltai és potsdami konferencia közleményei, a berlini nyilatkozatok, Byrnes amerikai külügyminiszter 1946. szeptember 6-i stuttgarti beszéde, a Bizónia létrehozásáról szóló egyezmény — a szövetségesek változó háborús céljára és az ország parancsra történő megosztására világít rá. 1948 júniusában a londoni hathatalmi konferencia egyértelműen jelezte, hogy a nyugati megszálló hatóságok és a nyugatnémetek belső vitáik ellenére hajlandók övezeteik egyesítésére és az így létrehozott nyugatnémet államalakulat bevonására az európai–atlanti közösségbe. Ennek gazdasági–pénzügyi alapját biztosítandó, teljes amerikai ellenőrzés alatt pénzreformot kezdeményeztek a nyugati övezetekben. A szovjet katonai adminisztráció 1948. június 19-én megtiltotta a nyugati pénz nem bevitelét a szovjet övezetbe, s a tilalmat Nagy-Berlinre is kiterjesztette. Néhány nap múlva pedig a szovjet csapatok lezárták a Nyugat-Berlinbe irányuló közlekedést, s ezzel megkezdődött a város egy évig tartó blokádja. Feloldása után a győztes hatalmak nem gondoltak arra, hogy a hidegháború frontjai között semleges és egységes Németországot hozzanak létre, mert azzal egyfajta senkiföldjét teremtettek volna. Éppen ellenkezőleg: 1949 őszén ellentéteik tükröképeként két német állam alakult.

A kötetben nyomom követhető a két német állam megosztottságának elmélyülése az 1949–1955 közötti években és ellenséges szövetségi rendszerbe integrálódásuk állomásai is. A koreai háború nyomán a nyugati országok külügyminiszterei 1950 szeptemberi konferenciájukon az NSZK-kormány megkapta az Adenauer-kancellár által sürgetett biztonsági garanciát, s megállapodtak a nyugatnémet részvételű európai hadsereg felállításában. A másik oldalon pedig az NDK fokozatosan a keleti szövetségi rendszerbe tagolódtott be. 1950 közepén a Grotewohl-vezette koalíciós kormány az Odera–Neisse vonalat államhatárnak ismerte el.

A két német állam ellentétes hatalmi tömbökbé integrálása enyhített a megszállás keménységén, de veszélyeztette az egyesítés esélyeit. Mivel 1952 elején küszöbön állt a Németország-szerződés és az Európai Védelmi Közösség szerződésének aláírása, az NSZK végleges nyugati orientációja ellen Sztálin közvetlenül is beavatkozott az eseményekbe. Nagy visszhangot kiváltott 1952. márciusi szerződés-tervezete Adenauernek az egyoldalú nyugati orientáció felmondását sugallta. Az ajánlat az NDK feladását feltételte abban az esetben, ha az egyesített Németország lemond mindennemű nyugati katonai szövetségről és „semlegesedik”. Javaslatát a nyugatiak Adenauer nyomására elutasították, de az egyesítés esetleges elmulasztott esélyeinek latolgatása évtizedekig a németekre maradt.

Az ötvenes évek elején Kelet és Nyugat hatalmai nagyrészt arról vitáztak, hogy a német kérdés megoldása előfeltétele-e a tömbök közti feszültség enyhülésének, vagy pedig az enyhülés abszolút elsőbbséget élvez. Az 1954 januári–februári berlini négyhatalmi konferencián először kapcsolódott össze a német kérdés és az európai biztonság ügye. A két fél összeegyeztethetetlen pozíciója miatt a konferencia azonban eredménytelenül zárult.

A meghíusult EVK-szerződés katonai pótmegoldásaként és az NSZK integrálására a nyugati védelmi rendszerbe 1954. október 23-án aláírták a három nyugati hatalom és az NSZK alapvető kapcsolatairól rendelkező szerződést, s az országot felvették a Nyugat-Európai Unióba és a NATO-ba. Az NDK-t nemzetközi szerződéseivel pedig a Szovjetunióhoz és a Varsói Szerződéshez kötötték.

Az 1950-es évek közepén változás kezdődött a kelet–nyugati viszonyban. A megoldatlan német kérdésben növekvő kétség mutatkozott az európai status quo elvei és a leszerelés megvitatására. A négy hatalom kormányfője 1955 júliusi genfi csúcstalálkozója ugyan nem lépett előre a német kérdésben, de fordulópontot jelzett a német–szovjet viszonyban. A Szovjetunió a „két állam” tézise alapján mindkét német állammal a szerződéses kapcsolatok helyreállításán munkálkodott.

Az 1958–1961 közötti dokumentumok a második Berlin-válság eseményeit és a Szovjetunió békeszerződési kezdeményezéseit mutatják be. A szovjet kormány 1958. november 27-i váratlan, ultimatív jegyzéke Nyugat-Berlin önálló politikai egysége, szabad, demilitarizált várossá nyilvánításával szándékozta rendezni a város ügyeit, s a megegyezésre féléves időhaladékot nyújtott. Kezdeményezése folytatásaként 1959. január 10-i békeszerződés-tervezete szerint egyik német állam sem lehet tagja olyan katonai szövetségnek, amelyhez nem tartozott mind a négy megszálló hatalom. Németország lemondana az Odera–Neisse vonaltól keletre fekvő s „a Lengyel Népköztársaság szuverenitása alá helyezett” területekről, Königsberg és vidékéről, s elismeri a müncheni szerződés érvénytelenségét. A békeszerződés aláírását követően az egyesítés a két német állam közvetlen egyetértésével történik. Az 1959. május–júniusi genfi külügyminiszteri konferencia az első kísérlet volt a második Berlin-válság megoldására, de a konferencia eredménytelenül zárult. A négy hatalom utolsó alkalommal tárgyalt a német egységről, amelynek vitái fordulópont-hoz érkeztek. A nyugati hatalmak hajlottak a Berlin-kérdés elkülönített kezelésére és engedményekre is,

mert Nyugat-Berlinért nem vállalták a nukleáris háború kockázatát. Hruscsov az amerikai U2 felderítőgép lelővése miatt pedig lemondta részvételét a 1960 májusára tervezett párizsi csúcskonferencián. Nyilatkozatai arra utaltak, hogy a küszöbönálló amerikai elnökválasztás miatt az Egyesült Államok Berlin — és Németország — politikája változására számít. 1960 szeptemberétől szisztematikusan, konkrét lépésekkel puhította ki a nyugati hatalmak magatartását Berlin kérdésében. A nukleáris patti időszakában az Egyesült Államok a korlátozott együttműködés formáit kereste, s a berlini fal 1961. augusztus 13-i felépítése utáni mérsékelt álláspontja is ezt igazolta.

A kötet másik tematikai blokkja az ún. keleti szerződéseket tartalmazza. Az NSZK-ban 1969-ben hivatalba lépő szociálliberális kormány új Németország- és keleti politikája a Szovjetunióhoz fűződő viszonyban a fennálló európai határok elismerésére, Berlin életképességének megőrzésére és a városba való bejutás további biztosítására törekedett. Lengyelország viszonylatában lengyel nyugati határként el kellett ismerni az Odera-Neisse vonalat. Csehszlovákia esetében elsősorban az 1938. szeptember 29-i müncheni egyezmény érvényessége és humanitárius kérdések vártak megoldásra. Az NDK vonatkozásában a másik német állam létének elismerése és gyakorlati kérdések szabályozása állt a középpontban. Miközben az NDK a német megosztottság nemzetközi jogi leküzdésére törekedett, az NSZK a nemzet egységét úgy vélte megőrizni, hogy feloldja a két német állam görcsös viszonyát és szabályozott egymás mellett élést szorgalmazott. Kijelentette, hogy a két állam egymás számára nem külföld, s kapcsolatai különleges jellegűek. Willy Brandt enyhülési- és békepolitikájának alapja a keleti szerződések sorát nyitó 1970. augusztus 12-én aláírt moszkvai szerződés lett, amely kiegészítette az NSZK Adenauer nevéhez fűződő nyugati integrációját. A két német állam 1972. december 21-én aláírt alapszerződése az egyenjogúságon alapuló normális jószomszédi viszonyukat rögzítette. A szerződés meghozta az NDK nemzetközi elismerését, de a két német állam különleges viszonya került. Az NSZK kitarított amellett, hogy Németország továbbra is egy nemzet, míg az NDK elutasította ezt az álláspontot. Ugyanakkor egyetértettek vámmentes kereskedelmük folytatásában, s az NDK a Közös Piac hallgatóságos tagja maradt.

A kötet utolsó negyedét az 1989–1990. évi német egyesítés — magyarul első ízben megjelenő — dokumentumai alkotják. Az NDK 1989 nyarán megindult békés forradalmában a Modrow-kormány szerződésközöségi javaslatára Helmut Kohl kancellár 1989. november 28-án a Bundestagban tízponos Németország-tervet terjesztett elő, amelyben konföderatív struktúrák kialakítását javasolta. A terv első ízben vázolta fel a német egység járható útját. A fordulat 1990 február elején történt, amikor a Szovjetunió elvi beleegyezését adta a német egyesítéshez, s teljeskörű jogot biztosítva szabad kezelt adott belső módozatai kidolgozásához és külső keretfeltételei (2+4 tárgyalások) megkezdéséhez. A „2+4” sorrend a németeknek biztosította a főszerepet: előbb a német egység következett, s csak ezután a nemzetközi megbeszélések.

Az 1990. március 18-i Népi Kamara-választások és a de Maizière-kormány megalakítása után intenzív tárgyalások indultak a két német kormány között, s megkezdődött az operatív Németország-politika időszaka. 1990. július 1-jén előbb pénzügyi-, gazdasági- és szociális uniót vezettek be, majd az augusztus 31-én aláírt egyesítés szerződés megállapította, hogy az NDK október 3-án az NSZK alaptörvénye 23. cikkének megfelelően az NSZK-hoz csatlakozik. A csatlakozással a korábbi NDK területén is érvénybe léptek az Európai Közösség szerződésai. Az NDK közigazgatási vagyona szövetségi vagyonná vált. A népi tulajdonban levő vagyon privatizálására pedig a vagyonügynökség kapott megbízást. Az új tartományok gazdaságának fejlesztésére és a szerkezetváltósz meggyorsítására intézkedési programokat dolgoztak ki. A vagyoni kérdéseket azonban az egyesítési szerződés meglehetősen szűkszavúan szabályozta, amely számos bizonytalanság és nehézség forrása lett.

Az egyesítés külső körülményeinél alapvetően két probléma várt megoldásra: a szövetségi hovatartozás kérdése és a nemzetközi jogilag továbbra is rendezetlen határok ügye. Hosszas tárgyalássorozat után Gorbacsov nagyvonalú döntésével végül is elfogadta az egységes Németország NATO tagságát, s 1990-ben új, együttműködő Európa körvonalai bontakoztak ki. 1990. szeptember 12-én Moszkvában a hat külügyminiszter aláírta Németország befejező szabályozásának szerződését, amelynek cikkelyei véget vetettek a második világháborúnak. A szerződés véglegesítette Közép-Európa 1945 utáni állapotát. Véglegesen szabályozott minden Németországot érintő területi kérdést. Megszűntek a négy nagyhatalom Németországra mint egészre és Berlinre vonatkozó jogai, a 2+4 szerződés megszüntette a legyőzött állam státuszát, így négyhatalmi jogok többé nem korlátozták szuverenitását. Az NSZK és a Szovjetunió 1990. október 9-én aláírta az „átvezető intézkedésekről” szóló egyezményt, amely rögzítette az öt új tartomány területén 1994 végéig tartózkodó szovjet katonák költségeit, hazaszállításuk és otthoni elhelyezésük körülményeit. 1990. november 14-én pedig az NSZK és a Lengyel Köztársaság nemzetközi szerződésben erősítette meg a közöttük fennálló határok elismerését. Ezzel hét hónap alatt lezárultak az egyesítésről folytatott tárgyalások. A kötet utolsó dokumentuma az 1992. februári magyar–NSZK szerződés teljes szövegét tartalmazza.

Mivel a középiskolai és egyetemi oktatás a segédtankönyvek — így a dokumentumgyűjtemények — akut hiányában szenved, Németh István színvonalos válogatása az európai és német történelem összefonódásának felmutatásával, a kortörténeti dokumentumok közreadásával érdemben járul hozzá e kérdéskör sokszempontú megismeréséhez.

Sávoły Mária

Föglein Gizella

ÁLLAMFORMA ÉS ÁLLAMFŐI JOGKÖR MAGYARORSZÁGON 1944–1949

Nemzeti Tankönyvkiadó, 1993.

A magyar történelem egyik legizgalmasabb s tanulságokban leggazdagabb korszakának egy szeletét vizsgálja Föglein Gizella köteté. Az államforma és az államfői jogkör kérdése kapcsán a „koalíciós idők” számos jellegzetességére, politikai finomságára lelhet az olvasó, s olyan nagyformátumú politikusok, jogászok tevékenységével ismerkedhet meg, mint Zsedényi Béla, Sulyok Dezső, Vásáry István, Pfeiffer Zoltán, Moór Gyula és még sokan mások. Nagyszerűen alkalmas ez a történet arra, hogy bemutassa a nemzetért felelősen tenni akaró, a demokrácia intézményrendszerét megerősíteni, kiépíteni vágyó, erkölcsi, szakmai szempontból magasan ellenfeleik fölé nőtt politikusok elbukását, vereségét. A figyelmes olvasó számára kiderül az is, hogy e tragikus következményű vereség milyen okokra vezethető vissza: hogyan esik a „réalpolitikus” kiscgazda vezetés az informális, majd nyíltan is megalakuló Baloldali Blokk csapdájába, hogyan áldozza fel a konfrontáció elodázása, az időnyerés céljából azokat az általános politikai, erkölcsi elveket, melyek legapróbb sérülésük esetén fekélylgye gennyesednek egy társadalomban, s az időbeli operáció elmaradása esetén a demokrácia biztos pusztulásához vezetnek.

Föglein Gizella végigkíséri e történet eseményeit egészen a Nemzeti Főtanács megalakulásától az 1949-es Elnöki Tanács-létrejöttéig. Nem lehet kétséges, hogy ebben a történetben a köztársasági államforma behozatalának körülményei a legérdekesebbek és tanulságosabbak. Ebben szinte összesűrűsödik a koalíciós időszak lényege: láthatja az olvasó az egyes politikai erők céljait, illúzióit és eszközeit is.

Miért erőlteti az államformaváltást a kommunista párt (s vele a szociáldemokraták)? Miért nem áll ellent határozottabban a kiscgazda párt, melyben a hangulat éppenséggel nem volt köztársaságpárti? Miért nem sikerül a szuverenitás helyreállása utáni időszakra halasztani a döntést? Miért nem — mint Görögországban és Olaszországban — népszavazás útján döntenek a kérdésben? Miért vállalja éppen Sulyok Dezső a köztársasági törvényjavaslat betervezését, holott tisztában van ennek céljával? Miért Tildy Zoltán s nem a sokkal népszerűbb Nagy Ferenc lesz köztársasági elnök? Miért nem mertek kockáztatni egy titkos parlamenti szavazást sem az elnökválasztás esetében? Miért fordulnak szembe a nemzeti-demokraták, a köztársaság védelméről szóló törvénytervezettel? Miért nem lett a vezetőjük, Sulyok Dezső miniszterelnök? Miért állt olyan határozottan az államformaváltással szemben Mindszenty József, az esztergomi érsek?

Bár Föglein Gizella célja elsősorban az államforma és az államfői jogkör jogi részének vizsgálata volt, a bőségesen idézett forrásanyagból s a szerző következtetéseiből ezekre a kérdésekre is választ kaphat az olvasó. Kiderítheti, hogy az MKP egyik célja az volt, hogy tudatosítsa: a kialakuló új rendszer a „két forradalommal” — s benne a „Tanácsköztársasággal” rokon. Ezt a törvényben is rögzítették, s az sem lehet véletlen, hogy a köztársaság első jogalkotása Károlyi Mihály érdemeit örökölte meg, aki a felületes és tendenciózus vélemény szerint átadta a hatalmat — éppen a szociáldemokrata és kommunista pártnak! Sokkal fontosabb azonban, hogy e kérdéssel megosszák azt a Kiscgazda Párt mögé felsorakozott polgári-paraszti egységet, amely parlamenti arányokban is kifejeződve gátjává vált a diktatúrás törekvéseknek. Megkezdjék a Kiscgazda Párt szétbomlasztását. Erre legalkalmasabbnak az államforma kérdése látszott. Az ezt a célt felismerőket — a „szalámi első szeleteként” — éppen az államforma védelmével kapcsolatos viták nyomán zárták ki a kiscgazdapártból! Nem volt mellékes az sem, hogy az esztergomi érseket szembefordítsák a hangadó kiscgazdákkal, hisz Mindszenty a leghatározottabban ellenezte az államformaváltás ilyen módját. Éppen ezért kellett megakadályozni a népszavazást, amit a kiscgazdák jelentős része s Mindszenty is javasolt.

Kiderítheti az olvasó azt is, hogy miképpen sétált be ebbe az újabb csapdába a Kiscgazda Párt vezetősége, s hogyan oktrojálta rá akaratát a parlamenti képviselőkre, a tagságra. Fontos mozzanat ez is: a kiscgazda vezetők legfőbb feladatuknak nem azt tartják, hogy a tagság akaratát keresztülvigyék a koalíciós partnereknél, hanem azt, hogy a koalíciós partnerek akaratát keresztülvigyék a tagságnál. Volt aki már ekkor az MKP szekértolójaként, a többség azonban hamis illúziók rabjaként: ha engedünk az államforma

kérdésében a kommunistáknak, kedvezőbb békefeltételekben reménykedhetünk; ha most kizárjuk ezt a 20 képviselőt, megőrizhetjük pártunkat a szuverenitást helyreállításáig stb.

Kiderítheti az olvasó, hogy végül is azért vállalja éppen Sulyok Dezső a köztársasági törvényjavaslat betervezését, hogy elvegye az MKP győzelmének élet, „kisajátítsa” e sikert, s eközben maga is foglyává válik a csapdának, igaz még időben képes kitépni magát a vasfogak szorításából. Kiderítheti az olvasó azt is, miért harcol olyan kitartóan az MKP (sőt Vorosilov is) Tildy Zoltán személye mellett, amikor a köztársasági elnöki szék betöltése kerül napirendre. Ennek csak egyik oka, hogy Tildy befolyásolhatósága, kézbén tarthatósága garancia volt az MKP számára, fontosabb volt, hogy a kiszagda centrum igazi vezéré, Nagy Ferencet akarták a kormány élén látni, részben azért, nehogy (mint azt a kiszagda belső megállapodás tartalmazta) Sulyok legyen a miniszterelnök. Nagy Ferencre azért volt szükségük, hogy a kiszagda-párt teljes vállszélességgel vállalja a koalíciót, ne húzza ki magát, ne lehessen „ellenzékieskedő”, hogy a nehézségekben, csalódásokban osztozson a baloldali erővel.

Kiderítheti az olvasó, hogy bár ez a kérdés is már „letárgyalva” került a parlament elé, s a több mint négyszáz képviselő közül mindössze egyetlenegy foglalt állást a köztársasági államforma ilyen behozatala ellen, mégsem mertek megkockáztatni egy titkos szavazást az államfőválasztás esetében! Talán Slachta Margit egyetlen szavazatától tartottak? Nem valószínű. Sokkal inkább attól, hogy a titkos szavazás „meglepetést” tartogathat, hogy a kiszagdákat igazából nem is sikerült meggyőzni, homokszem kerülhet a mechanizmusba. És ez is egy döntő momentum: a parlament csak „szentesítsen”, a döntést a szűkkörű „pártközi értekezlet” hozza, ahol a parlamenti arányok nem érvényesülnek stb. Tildynek is így volt ez kényelmes, de hisz tudta ő hogy kell ezt csinálni, maga is ott volt a parlamentben a kormányzóhelyettes közfelkiáltással történt megválasztásakor...

Kiderítheti az olvasó, hogy a „demokratikus” államrend és a köztársaság védelméről szóló törvényjavaslat ellen azért lépett fel olyan határozottan a nemzeti demokrata csoport, mert látta, hogy „gumifogalmakkal” operálnak a jogalkotók, nincs konkretizálva, hogy a demokráciának milyen intézményeit kell védeni, hogy a nem pontos körülírás („kerettörvény”) a hatalom kezében veszélyes fegyver. A javaslat teljesen a bírói gyakorlatra bízta annak eldöntését, mit lehet szankcionálni, ez a bíróság pedig ekkor a népbíróság volt, amely pártdelegálás útján állt fel, s az őt tag közül a Baloldali Blokknak legalább három tagja ítélkezett...

Nagyon tanulságos a szerző által idézett kitüntetettek névsora, az egymásnak s a patrónusoknak kiosztott rengeteg jelvényrel (és borítékkal). Leginkább az 1947 karácsonyan kiosztott Magyar Köztársasági érdemérem arany fokozatában részesültek elfogulatlan névsora tetszett: Tildy Zoltánné, Erdei Ferencné szül. Majláth Jolán, Gerő Ernőné szül. Fazekas Erzsébet, özv. Mónus Illésné, Rajk Lászlóné, Rákosi Mátyásné, Szakasits Árpádné, Vas Zoltánné stb.

A Korom Mihály és Mezey Barna által lektorált munkához bőséges jegyzetanyag társul, a függelékben pedig eredeti dokumentumokat is találhat az olvasó — főképpen a vonatkozó törvények szövegét — de itt van Mindszenty József esztergomi érsek híres levele is 1946. február 1-jéről:

„Az államforma tárgyában benyújtott törvényjavaslat kapcsán közjogi tisztem szerint, tehát kötelességszerűen megállapítom, hogy annak tárgyalása idegen megszállás alatt, a magyar nép megkérdézés nélkül, a képviselők pártéleti szólásszabadságának korlátozásával folyt le; következésképp a nemzet ezek fegyverbevitelével gondolkodik és ítélkezik a történeten.”

Szerencsés Károly

PARTEI UND SOZIALE BEWEGUNG. KRITISCHE BEITRÄGE ZUR ENTWICKLUNG DER SPD SEIT 1945.

Dieter Dowe (herausgeber):

Bonn, Dietz. 1993. 120 l.

PÁRT ÉS SZOCIÁLIS MOZGALOM. KRITIKAI ADALÉKOK A NÉMET SZOCIÁLDEMOKRATA PÁRT FEJLŐDÉSÉHEZ 1945 ÓTA.

Azt, hogy Németország 1945 után is nagy szerepet játszott az új Európa történetében, s befolyása az idők során még csak nőtt, ugyanúgy nem kell bizonyítani, miként azt sem, hogy az 1945 utáni német történelemben a német szociáldemokrata párt (SPD) nemcsak jelen volt, hanem különféle időkben kormányzó erővé vált. Közhely, hogy ennek a modern Németországnak kialakítására elsősorban a két nagy pártnak, a kereszténydemokratáknak és a szociáldemokratáknak a hatása érvényesült mindmáig. Hogy ez

hogyan történt, milyen eredményekkel, a gazdasági ciklusok és a politikai szakaszok milyen kölcsönhatásban álltak egymással, mikor vezettek be mélyreható szociális reformokat és kiknek a hatására, milyen szerepet játszottak a meghatározó személyiségek, — mindez már távolról sem közhely s e kérdésekre e tanulmánykötet szerzői sok érdekes feleletet adnak.

A kötet elsősorban a SPD történetével foglalkozik, méghozzá egyértelműen abból a szempontból, hogy mivel magyarázható az 1960–70-es években oly erős párt meggyengülése az 1980–90-es évekre. Mindehhez még tudni kell, hogy a kötet végeredményben annak az előadásorozatnak kibővített és megjelentetésre elmélyített változata, amelyet az SPD tudományos kutatócentruma, az Ebert Stiftung 1992 őszén rendezett. Dieter Dowe az Ebert Stiftung igazgatóhelyettese, és a tanulmányok szerzői is az Ebert Stiftunghoz kötődnek. Végül előzetes megjegyzésként ugyancsak jellegzetesnek tűnik, hogy a kötet szerzői valamennyien 1942–1944 között születtek, vagyis „a középnemzedék” képviselői, akik számára a Hitler-korszak ugyanúgy már csak „frott történelem”, mint az Adenauer–Schumacher-korszak, akik valamennyien egyetemre kerültek, és fiatalon lettek a szociáldemokrata diákmozgalom militánsai.

A kötet nagyon eltérő tanulmányokat tartalmaz. Dieter Dowe tulajdonképpen csak elmagyarázza a kötet születését és bemutatja a szerzőket és tanulmányokat. Az írások között van azonban olyan, amely azt vizsgálja, hogy milyen is volt a Hitler–Jugend, milyen örökséget hagyott az 1945 után felnövő fiatalokra és mi magyarázza egy szkeptikus fiatal generáció felcseperedését (Friedhelm Boll írása). Ehhez kapcsolódik a német 1968-as nemzedékbeli Willy Albrecht tanulmánya arról, hogy miként következett be a „diáklázadás” a német egyetemeken, s abban milyen szerepet játszottak a szociáldemokraták, milyen belső feszültségek mutatkoztak, s a mozgalom miként halt el. Patrick von zur Mühlen azt elemzi, hogy a hajdani NDK területén miként halmozódott fel az elégedetlenség, s végül hányféle forrásból született meg az NDK (DDR) területén is a szociáldemokrata párt.

Az öt tanulmány közül kettőt tartok különösen fontosnak — s ezekre térek csak ki részletesebben. Michael Schneider már a tanulmánya címében is provokálólag teszi fel a kérdést: „Partner, ellenzék — vagy mi a csoda?”, s az egész írás valóban éles kritikai számbavétel, amelyben a „historia docet” alapon a történeti múlt elemzése elsősorban a jelen megértését kívánja szolgálni, sőt még inkább annak az alapján a jövőre jelöl utat, ad következtetéseket. Schneider megállapítása nem teljesen egyediek, de megfogalmazásai élesek, világosak, s minthogy ebben a kötetben, az Ebert Stiftung kiadásában jelentek meg, — még inkább instruktívak.

Schneider tanulmányának első fejezetét szenteli az 1914 előtti történetnek. Ezt a hosszú korszakot két részre bontja, s az első, a keletkezés, ha úgy tetszik „bebeli” korszakára semmiféle új kritikai észrevétele nincs, természetesnek találja, hogy eredeti rákérdezése szellemében ekkor az SPD nem is lehetett más, csak „ellenzék”, — hiszen az abszolút kirekesztettség, sőt üldözöttség körülményei között született. Schneider írásában e korszaknál csak annyiban jelenkezik „a modernség”, hogy új ismérveknek nagyobb teret enged, így a politikai, szakszervezeti, szövetkezeti mozgalom és elgondolások mellett már nagyobb figyelmet szentel nemcsak a municipiális munkának, hanem a kultúrmozgalmaknak, a női egyenjogúság problémájának.

Az előtörténet felvázolásánál azonban a második, a századfordulótól kezdődő korszakra vonatkozóan látom „újnak”, s mindenestre hársáynak a színeket. Bár bizonyos ellentmondást is látok két megfogalmazás között; a 14. oldalon Schneider leszögezi, hogy egészen 1914-ig, sőt 1917–18-ig egyértelműen a SPD volt „a szociális mozgalom”, amely a fennálló renddel szemben alternatívát mutatott, mégis már a 15. oldalon egy rövid mondatban leírja, hogy a revizionizmus feltűnésétől — (vagyis az 1898–1903. évektől), illetve a tömegsztrájk-vitáktól (1904–1907-es évek; — a vitákra Schneider nem tér ki) — „a munkásmozgalomban bekövetkezett szakadás” az utópisták és a szociálreformerek között. A fontos másféle évtizedes történet ilyen leegyszerűsítését történetileg elfogadhatatlannak látom. A korszak szereplőit, eseményeit sem lehet ilyen alapon „elhelyezni”, megérteni — és számomra nagyon visszacseng Lenin hasonló leegyszerűsítése, amelynek csak a jelzők, az előjelek cserélődnek meg.

Schneider az 1914–1917/1918-as korszakot illetően rendkívül óvatos, a lényegét illetően azonban a régi „többségi” vezetés politikáját hagyja jóvá, azon az alapon, hogy a pártvezetés átértelte „a közös felelősséget” Németországra — miközben azért az ezt a politikát elvileg élesen bíráló USPD-t sem „ítélte el”, de hangsúlyozta, hogy ez mindvégig a kisebbségi irányzat maradt. Emberek, vezető személyiségek e korszakra vonatkozóan e lapokon nem jelennek meg — még kevésbé a hajdani baloldali vonulat. Ez Schneidernél kihullott az idők rostáján.

Az 1920–30-as éveknél nem is időzöm. A megjelenítést, a problémakezelést itt is nagyon hiányosnak látom, főleg abban a vonatkozásban, hogy Schneidernél is feltűnik az az ismert, elterjedt vélekedés, amely „a radikális tömegmozgalmak” kalapja alá egy mondatban sorolja be a náci és a kommunista

mozgalmat, s visszamenőleg ugyanilyen egyszerűen hártva el „a felelősséget” az SPD és a weimari köztársaság politikai vezetőiről, hogy „a baj megeseit”.

A tanulmány javarésze azonban tényleg az 1955 utáni mozgalomról szól — és itt már az alapelvek leszögezése kíméletlenül kemény. Schneider szerint már 1945-től felvetődött, hogy az SPD nem egyszerűen a munkásmozgalom kifejezője, hogy „elfogadja a piacgazdaságot és a kapitalizmus talaján áll” (sic), hogy „lemond az osztályharc elméletéről”, s helyett „a fokozatos szociális reformok” megvalósítására törekedett. Schneider az egész korszakot így látja — ami azután a nevezetes 1959-es godesbergi program elfogadásában nyert kifejezést — s amelynél Schneider megint hangsúlyozza, hogy ezt az SPD „nagy többsége” tette magáévá. (Sem az ellenzékéről nem esik szó, sem a személyekről, sem arról, hogy a későbbiekben is milyen új magyarázatok, finomítások születtek éppen Brandtnál e programra vonatkozóan.) Azt azonban jelzi, hogy ez a pártpolitika problémákat és bizonyos súrlódást is hozott a SPD és a szakszervezetek között, amelyeknek szintén új politikát is kellett folytatniuk — de a szakszervezetek helye is megváltozott, ahogyan az 1950-es években kiválták a „Mitbestimmung”-jog és rendszer bevezetését.

Az 1960–70-es években, a nagy felemelkedés, s az SPD kormányvezetői korszakán átsuhanva Schneidert megint az alaprendelések foglalkoztatják — s így jut el az 1880–90-es korszakhoz, s így adja tanulmánya harmadik részének ezt az alcímet: „A »klasszikus« munkásmozgalom alkonya, az új szociális mozgalmak felerősödése”. A megfogalmazás, a fejezetcím előre jelzi a későbbi elemzéseket és megállapításokat. A „néppárt” (Volkspartei) tételtől következik, hogy a munkásság már nem gerince a SPD-nek, Schneidert nem is érdekli annyira, és azt hangsúlyozza, hogy a párt tömegbázisa is már részint a terciert rétegekből, részint az értelmiségiekből kerül ki. Ezt nem pillanatnyi adottságnak, hanem elkerülhetetlen tendenciának itéli — s pontosan ezen az alapon az új modern nő-, ifjúsági, ökológiai, zöld stb. mozgalmaknak növekvő jelentőségét emeli ki, s hogy az SPD-nek már ezekre kell építenie. Ilyen összefüggésben elkerülhetetlennek véli, hogy az SPD és a szakszervezetek is messzebb kerülnek egymástól, s amennyiben az SPD ilyen felfogású vezetése „szakszervezeti” ellenzékbe ütközik, az a szerzőnek különösebb gondot nem okoz. S ha Schneider dilemmát lát, akkor ő egyértelműen választott — és éppen e választásból következett azután, hogy a történelmet (s az SPD történetét) visszamenőleg is úgy látja, ahogy látja.

A másik tanulmány szerzője (annak ellenére, hogy szinte minden tanulmány hangsúlyozza a nőmozgalom fontosságát) az egyedüli nő — aki azonban nem a nőmozgalomról vagy a nők helyzetéről írt. Beatrix Bouvier, úgy hiszem a kötet legjobb, legtanulságosabb írásában az SPD 1960-as évek utáni fejlődését elemzi, s azt a kérdést feszegeti, hogy az SPD-nek be kell-e állnia a kordivatok hullámvonalába, s ha igen, ez hogyan történt. Bouvier írása vitaközös írás — de nem annyira a saját régi baloldali hagyományoktól való elköszönés jegyében, mint ahogyan azt Schneider tette —, hanem éppen az olyan patinás liberállal szemben, mint Rolf Dahrendorf, aki szerint a 20. század vége „a szociáldemokrácia végét” hozta el. Bouvier nem egyszerűsít. Hangsúlyozza: Dahrendorf szerint az SPD még ellenzéként is csak akkor maradhat komoly erő, ha nem csak tradicionális párt örököséként vegetál, hanem napjaink valóságos kérdéseire tud meggyőző alternatívát nyújtani.

Bouvier szembenéz azzal a problémával is, hogy a Néppárt elnevezés nem takarhatja el, hogy ez különféle rétegek érdekeinek védelmét jelenti, ami azt is jelenti, hogy Bouvier nem mondott oly könnyedén úgy búcsút a munkásságnak, mint az Schneider tette — és nem is dolgozik sablonokkal, nem ígér könnyed megoldásokat. A 60-as évekre hangsúlyozza, hogy az SPD éppen akkor jutott hatalomra, amikor a gazdasági fellendülés évei következtek el, és a régi konzervativizmussal szemben a szakértők nagy többségben az SPD mögött sorakoztak fel az új építésére — s így az SPD a technokrata optimistákat csakúgy magával sodorta, mint jelentős középrétegeket.

A későbbiekre vonatkozóan Bouviert is aláhúzza a társadalom szerkezetében bekövetkező gyors változásokat. Míg 1925-ben a tisztviselők aránya csak 16%-ot tett ki, 1988-ra a hivatalnokok és tisztviselők aránya elérte az 50,8%-ot, míg a munkásoké 38%-ra esett vissza. Am Bouviert a terciert szektor előrelengésénél más jelenségekre is felhívta a figyelmet. Így arra, hogy e réteg gyermekei elsősorban ugyancsak a hivatalokba gravitáltak, hogy a tisztviselők főleg éppen e réteg gyermekei közül kerültek ki — s ez a réteg egy ideig éppen az SDP felé orientálódott. Amde automatizmust a szerző ebben az esetben is kizárt.

Bouvier jelezte, hogy a régi alapiparágak (vas-fémipar, bányászat) visszaesésével lazult meg a SPD és a szakszervezetek kapcsolata, került ismét új helyzetbe, előtérbe, az agrárszektor is. Miközben azonban jelezte a terciert réteg új SPD-be áramlását, azt is megállapította, hogy elsősorban e réteg alsó kategóriáiból érkeztek az új párttagok és rokonszenvezők. Ami pedig a politikai helyzetet és az 1990-es évek realitását illeti, Bouvier hangsúlyozta: végeredményben egyfajta polarizáció ment végbe, a két nagy párt erősödött meg — s emellett egyre inkább figyelemre méltóvá vált a politikából való kiábrándulás, egyre nagyobb lett a nem választók-szavazók száma.

Mindez együttvéve vezetett oda, hogy míg az 1950–60-as években igen sokan hittek megint valamiféle automatizmusban, s hogy a gazdasági „modernizáció” önmagában a szociáldemokrata túlsúlyra vezet, az 1980–90-es évek tapasztalatai mutatták meg, hogy a választásokon az SPD visszaesett az 1950-es évek szintjére.

Bouviert azonban nem áll meg ezeknél a „makroszámoknál”. Megállapítja, hogy a választásoknál kiderült: a munkásság többsége még mindig az SPD-re szavaz! Ám az is, hogy a munkások egy jelentős része már nem, s hogy a Ruhr-vidéken és a Saar-vidéken jelentős a katolikus felfogású munkások száma — akik a CDU-ra szavaznak.

Külön tollhegyre tűzi a „White-collar” technikus–tisztviselői réteget, amelyre erősen hat nem egyszerűen a pártok nimbusza, hanem a személyi kvalitásoké, s az, hogy a pártokon belül a gazdasági hatásképesség mennyire valószínűsíthető. Így 1945 után Erhardt révén ez a mérleg a CDU felé billent, később K. Schiller, majd H. Schmidt révén az SDP felé. A választóknak ez a vándorlása igen jelentős, — és éppen a közép- és felsőrétegeknél az, amit Bouvier szerint nem lehet leegyszerűsíteni (olykor még a külpolitika is erősen befolyásolhatja — mint W. Brandt esetén) — és főként akkor, amikor az SPD belső szerkezete is megváltozott, a belső kádérállománya is a jól képzett szakmunkások helyett (ahogyan az régen volt) most e tercier rétegekből kerül ki.

Jemnitz János

Bernard Degen

SOZIALDEMOKRATIE: GEGENMACHT? OPPOSITION? BUNDESRATSPARTEI?

Die Geschichte der Regierungsbeteiligung der schweizerischen Sozialdemokraten.

Orell Füssli Verlag, Zürich 1993. 159 p.

SZOCIÁLDEMOKRÁCIA: ELLENPÓLUS? ELLENZÉK? Kormánypárt

A svájci szociáldemokraták kormányrésztvételének története.

Ezúttal, úgy vélem, a szerző bemutatásával kell kezdeni. Bernard Degen a középfiatal történész-nemzedék ígéretes képviselője. Bazelben született 1952-ben, a bázeli, majd a párizsi egyetemen tanult történelem, közgazdaságtan és szociológia szakon — (vagyis ennyiben is már az új nemzedék képviselője) —, számos könyvet jelentetett meg, jelenleg a bázeli egyetemen tanít és emellett a svájci történeti lexikon készítésénél tudományos tanácsadó. Könyvei a múltban is szinte kizárólag a svájci munkásmozgalom történetével foglalkoztak (tehát ez a téma Svájcban nem tekinthető halottnak, „lefutottnak”).

Degen e könyvében száz évet átélve vizsgálja ezt a rendkívül fontos és izgalmas, ellentmondásos kérdést, — minél nagyon jól tudta alkalmazni történeti szakismeretei mellett a közgazdasági és szociológiai rálátását is. Degen írására mindvégig jellemző a világos fogalmazás, az áttekinthetőség (amit néhány táblázat is megkönnyít), és, hogy a problémákat egyáltalán nem kívánja megkerülni. Sőt, láthatóan a szerzőt is éppen a problémák foglalkoztatják — így az, hogy a sokféle eredmény után Svájc társadalmi és politikai életében is miként halmozódtak fel a gondok, miként került Svájc és a svájci szociáldemokrácia is valamiféle új választót elé.

Degen könyvét természetesen a 19. sz. utolsó harmadában, a Szociáldemokrata Párt születésénél kezdi, amikor e probléma még fel sem merülhetett. A párt és a szakszervezeti mozgalom is „a hivatalos politikai hatalmi szférákon” túl volt, már csak azért is, mert a szomszédos két nagyhatalommal, Franciaországgal és Németországgal szemben még a férfiak sem élvezhették az általános választójog vívmányát (a nők választójoga pedig Svájcban ismeretes módon igen hosszú és keserves történet maradt). Így a párt eleve az „ellenpólust” adhatta, s a szerző e korszakban sokrétűen elemzi ezzel kapcsolatban, hogy a párt programjaiban, a tényleges gazdasági, szociálpolitikai kérdésekben mennyire vált kidolgozottá az ellenalternatíva, milyenek voltak ennek a személyi feltételei. Degen mindezzel nem ad egyszerű és általános feleletet, de felrajzolja az alternatíva elemeinek felhalmozódását — s persze azt is, hogy előbb a különféle kantonok helyi parlamentjeibe, majd a kantonok kormányaiba miként és mikor törtek be a szociáldemokraták még a századforduló idején, és milyen tapasztalatokat szereztek.

Az igazi nagy fordulat — a semleges Svájcban is (!) — az első világháború idején következett be, félreérthetetlenül a gazdasági nélkülözések és a szociális ellentétek mentén, hiszen nyilvánvalóvá vált a háborús nyereszkedők hirtelen meggazdagodása, míg általában a széles néptömegek helyzetében a gyors leromlás vált elviselhetetlenné. Mindezt pedig még növelte a politikai feszültség növekedése, az arisztokratikus kormányzat (és a pénzüligarchia) megtorlások politikája, a militarista tendenciák térhódítása, — ami számos „kisüléssel”, tüntetésekkel, letartóztatásokkal (ami még képviselőket is érhetett!), perekkel, lapbetiltásokkal járt. Mindenesetre a vizsgált témakörben igen jellemző, hogy míg a szövetségi parlamentben a szociáldemokrata párt (SPS) 1890-ben a szavazatok még csak 3,6%-át és 1893-ban is csak 5,9%-át tudta megszerezni addig 1902-ben már 12,6% 1905-ben pedig 14,7%-ot nyert el. (Ennek az eredménynek, s hogy kantonális szinten a szociáldemokraták már bejuthattak kormányokba is, volt köszönhető, hogy az SPS a II. Internacionálé e kérdésben oly vitálisan fontos kongresszusain 1900-ban és 1904-ben nagyon ellentmondásosan szerepelt!) Az igazi fordulat azonban csak ezután következett el: 1911-ben az SPS elnyerte a szövetségi parlamenti választáson a szavazatok 20, és 1917-ben a 30,8%-át! S ezzel természetesen változott az SPS helyzete a svájci politikai közéletben.

A politikatörténeti változások azonban ritkán esnek ilyen egyszerűen egybe a táblázatok „igazságaival”. A háború végén az SPS-ben is, a párt vezetésében is lényeges felfogásbeli és erőeltolódások mentek végbe. Miként Közép-Európa számos országában, itt is mélyreható radikalizálódás ment végbe, az SPS hangadó vezetői is teljes „rendserváltozásban” bíztak. 1918 októberében–novemberében a helyzet kiéleződött, sor került az ország életében az első nagy általános sztrájkra, — aminek egyértelműen politikai felhangja volt —, „az ellenpólus” szellemében.

Ez a forradalmi hullám azonban, mint ismeretes, elapadt s az SPS is új útra lépett. Az 1920-as „nyugodt években” és a gazdasági prosperitás talaján történt meg az SPS felfogás- és szerepváltása. Az SPS ekkor vált az ellenpólusból ellenzékké. A parlamenti választásokon 1923 és 1928 között 23,5 és 27% közötti szavazataránnyal szerepelt, ami ehhez háttérként is szolgált.

Az újabb fordulatot a világgazdasági válság hozta meg. Az 1931-es választáson az SPS megkapta a szavazatok 28,7%-át, az ország legerősebb politikai pártjává vált. Gazdasági és szociális kérdésekben megvolt a maga sajátos arculata, törvények előmozdítója is lett — de egyúttal a hármaskoalíció (liberális és kereszténydemokrata) részeseként mozgásteret meglehetősen szűkre szabott maradt.

Az SPS helyzete a választásokon ebben az évtizedben a későbbiekben sem változott lényegesen, 1935-ben (már a hitleri veszéllyel szembenézve) 28%, és 1943-ban 28,6% maradt, — mindvégig az ország első pártjaként messze maga mögé utasítva a két nagy rivális történeti pártot (a radikális liberálisokat, illetve a konzervatív kereszténydemokratákat) — és még inkább a negyedik helyen álló kisebb parasztpártot. Az egész korszakra azonban a jellemző az maradt — ahogyan Degen az alfejezetet címében is hangsúlyozta —, hogy az SPS „negyedszázadon át ellenzékben” volt. (További kérdés, hogy e korszakban a pártvezetés, a parlamenti frakció és a párttagság, a kongresszusok között milyen volt a kölcsönös kapcsolat, amit a szerző elemez is.)

1943-ban lényeges fordulat történt. Amikor az SPS csúcseredményt ért el (28,6%-os eredménnyel), először következett be, hogy az SPS egyik képviselője, Ernst Nobs, a szövetségi kormány tagja lett. Vagyis megkezdődött az a korszak, amikor az SPS ellenzékéből „kormánypárttá” vált. Degen kimutatja, hogy még 1943-ban milyen fontos szociálpolitikai törvényeket vezettek be, miként alakították át az egészségügyet, társadalombiztosítást — ám az eredmények mellett Degen problémaként felveti az alapkérdéseket. Így azt, hogy ezzel az új szereppel az SPS mennyiben járult hozzá a rendszeri stabilizálódásához, hogy mennyiben maradtak el strukturális reformok, és a háború utáni prosperitás talaján az SPS-ben is mennyiben terjedtek „a növekedési reformizmus” elméletek — és illúziók. Minderre azután ráakódtak a hidegháborús évek következményei, többek között, hogy a régi osztályöntudat kezdett elhalványulni.

Degen 1959-nél jelzi egy új periódus kezdetét. Miután rövid időre (néhány évre), az SPS maga visszavonult a kormányból, most visszatért „a kormánypárt” helyzetébe, és ekkorra találták ki a „varázsos” négypárti koalíció „csodaszerét” és gyakorlatát. Ám ez a korszak sokféleképp volt ellentmondásokkal terhes és míg az 1945 utáni években, s az 1950-es években is, de még az 1963-as parlamenti szavazáson is az SPS 26%-on felül szerepelt, 1967-ben esett vissza először 23,5, majd 1971-ben 22,9%-ra. Igaz, még mindig a legnagyobb párt maradt, (a többi politikai párt szavazataránya is visszaesett — vagyis Svájcban is tapasztalható volt a politikában való csalódás, az elfordulás tendenciája), ám ez szociáldemokrata viszonylatban nem volt vigasztaló, s nem volt az Degen számára sem.

Így Degen már az 1960-as évek közepén jelzi, hogy ismét egy új történeti korszak kezdődött: a szakadások és a problémák felhalmozódásának éveit. Az 1970-es évek végére az SPS szavazatarányai valamelyest javultak, 24% fölé emelkedtek, de 1983-ra visszaesett 22%-ra és a lefelé görbülő tendencia tovább érvényesült; 1987-ben és 1991-ben 18,5%-os eredmények születtek. (Az erős visszaesés hasonló a kereszténydemokratáknál is, miközben a liberálisok váltak a legerősebb párttá, de ők is csak 21–22%-os

eredményekkel). Újra kiéleződnek a gazdasági és szociális ellentétek. Így azután Degen szerint nem véletlen, hogy napirendre kerültek (éppen a szociáldemokraták ifjabb nemzedéke körében) a régi alapkérdések, hogy az új helyzetben az SPS-nek ellenpólusnak, ellenzéknek, avagy kormánypártnak kell-e lennie. S ugyanabban az összefüggésben érdekes rálátást kínál, hogy a szakszervezetek szempontjából milyen szakaszok váltották egymást e hosszú, százéves időszakban — s ők miként látják felvetődni a tanulságokat.

Degen a könyvéhez hasznos mutatókat, köztük alapos bibliográfiai mutatót is mellékel. A szerző eredményei magukért beszélnek, s a felvetett problémákon van mit gondolkodni.

Jennitz János

A MAGYAR SZOCIALISTA MUNKÁSPÁRT IDEIGLENES VEZETŐ TESTÜLETEINEK JEGYZŐKÖNYVEL

I. kötet. 1956. november 11. – 1957. január 14.

Sorozatszerkesztő: Balogh Sándor. Az I. kötetet szerkesztette és a jegyzeteket készítette:
Némethné Vágyi Karola és Sipos Levente.

Intera Rt. 1993. 406 L

Nehezen lehetne túlbecsülni azon kiadványok tudományos és társadalmi hasznosságát, amelyek alapvető fontosságú (kor- és kór-) történeti dokumentumokat bocsátanak közre.

Balogh Sándor, a történelemtudomány doktora, egyetemi tanár szakmai vezetésével a Politikatörténeti Intézet munkatársai — történészek, levéltárosok, tudományos kutatók — 1991-ben egyedülálló forráspublikáció sorozat összeállítására és közlésére vállalkoztak. Jelesül, a Politikatörténeti Intézet Levéltárában fellelhető, a Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) vezető testületeinek az 1956–1957. évi jegyzőkönyveit kívánták a korszak kutatói és érdeklődői számára hozzáférhetővé tenni.

A sorozat első kötete a közelmúltban látott napvilágot Némethné Vágyi Karola és Sipos Levente értő szerkesztésében. A forráskiadványt Balogh Sándor előszava és Sipos Levente bevezető tanulmánya nyitja meg. A vaskos dokumentum publikáció a hatalmi piramis csúcsán lévő intézmény ideiglenes vezető testületeinek 1956. november 11. – 1957. január 14. közötti jegyzőkönyveit közli. Közlelebről a kötet az MSZMP 23 tagú Ideiglenes Központi Bizottságának 5 jegyzőkönyvét, valamint a 8 tagú Ideiglenes Intéző Bizottságnak (Apró Antal, Biszku Béla, Fehér Lajos, Kádár János, Kállai Gyula, Kiss Károly, Marosán György, Münnich Ferenc) 10 jegyzőkönyvét tartalmazza teljes terjedelemben, kronológiai sorrendben, a hozzájuk kapcsolódó határozatokkal együtt.

A bevezetőből a kevésbé tájékozott olvasó is megtudhatja, hogy a kötet által felölelt kb. két hónap folyamán nem csupán e 15 ülésre került sor: az Ideiglenes Intéző Bizottság november 7-én, 10-én, 11-én és december 6-án is tartott üléseket; ezekről azonban a levéltárban nincsenek jegyzőkönyvek. Felvetődik a kérdés, hogy a szóban forgó ülések mindegyikéről készültek-e egyáltalán jegyzőkönyvek, vagy sem? Ha nem készültek, annak mi(k) volt(ak) az oka(i)? Ha viszont voltak jegyzőkönyvek, akkor vajon mi történhetett velük? Elgondolkodtató az is, hogy ezen ülések hiteles, pontos ismerete mennyiben gyarapítaná a Kádár-rendszer geneziséről, a visszarendeződés mozzanatairól és motivációjáról való, jelenlegi tudásunkat?

A sztalinista politikai intézményrendszer lebontása, a párt megreformálása, szabad választások kiharása, többpártrendszeren alapuló parlamentáris demokrácia kialakítása, független bíróságok felállításása, a polgári és emberi szabadságjogok biztosítása, a jogállamiság megteremtése, a szociális érdekektől korlátozott magántulajdon és a társadalmi tulajdon egyensúlyán alapuló gazdaságpolitika kidolgozása, valamint — legfontosabb, ismételten visszatérő követeléseként — Magyarország szuverenitásának a helyreállítása voltak 1956 októberének fő célkitűzései. A kötet jegyzőkönyveiből és határozataiból e célok megvalósulásának különböző stációi rekonstruálhatók. A visszarendeződés nemzetközi, nagyhatalmi meghatározottsága, illetve annak skizofrén következményei a folyamat minden szintjén dominánsnak bizonyultak.

A szovjet katonai és politikai jelenlét a nemzeti függetlenséget és az állami szuverenitást megakadályozta; egyúttal kioroszakolta az MSZMP és a Kádár-kormány politikai „legitimációját”. Az új hatalom azonban alkotmányos és nemzeti szempontból illegitim volt; a törvényes legitímációval Nagy Imre és kormánya rendelkezett. A kezdeti megnyilatkozások ellenére a többpártrendszer mégsem valósult meg; a Szovjetunió akaratából az MSZMP végül is egyedüli pártként, állampártként alakult meg és így funkcionált a későbbiek folyamán. E logikából következően az államhatalmi ágak parlamentáris demokrácia elvei szerinti megosztása sem ment végbe. A sztálini típusú politikai intézményrendszer, a totális állam „ötvenes évek”-beli visszaállítása valósult meg pl. a parlament, a kormány, az Elnöki Tanács esetében.

A hatalmi piramis csúcán lévő állampárt vezetői szinte kivétel nélkül miniszterek, miniszterhelyettesek, államtitkárok stb. is voltak. Így az intézményi összefonódást a személyi egybeesés még inkább felerősítette; s az Ideiglenes Központi Bizottság és az Ideiglenes Intéző Bizottság ülései — a személyi összetétel és a témák némelyike alapján — némi túlzással újszólván kormányülések is lehettek volna.

A polgári és emberi szabadságjogok, a szólás, egyesülési és gyülekezési szabadság súlyos csorbát szenvedtek. Az MSZMP a kormány útján 1956–1957 fordulóján bevezette a rögtönbfráskodást, melynek keretében csak halálos ítélet volt kiszabható. Korlátozták a gyülekezési szabadságot, s „biztonsági őrizetbe vétel” néven felújították az internálást is. A „kemény kéz” jegyében brutális, bosszúállástól sem mentes tisztogatási hullám kezdődött.

Az Ideiglenes Központi Bizottság és az Ideiglenes Intéző Bizottság ülésein állandóan visszatérő probléma volt és maradt Nagy Imre személyének és az októberi eseményeknek az értékelése. A közvetlen szovjet nyomásra történő át- és újraértékelés ténye nem elsősorban „önmagáért” volt fontos, hanem sokkal inkább arról volt szó, hogy a párt és a hatalom így kívánta a szovjet nagyhatalmi beavatkozás és a saját — önmaga számára sem meggyőző — legitimációját „szalonképesé” tenni a hazai és a nemzetközi közvélemény számára egyaránt.

A jegyzőkönyvekből nyomon követhető, hogy milyen logikai lépésekkel, politikai-ideológiai „érvrendszerek” útján alakult kis az „ellenforradalom” koncepció. Kirajzolódik az is, hogyan illeszkedett ebbe a konstrukcióba a „négy ok”, s miként jött létre az a tétel, hogy bármelyikük hiánya az események elmaradását eredményezte volna.

A jegyzőkönyvek sorából kiténik, hogy az üléseken általában két felfogás — egy rugalmasabb, „puhább” és egy merevebb „keményebb” álláspont — körvonalazódott. A vezető grémium tagjainak többsége e két irányzat valamelyikébe általában besorolható volt. Számos kérdésben többen azonos felfogáshoz tartoztak, de voltak olyan kérdések is, ahol az addigi egyező vélemények már eltértek egymástól. Nem kevés tanulsággal járna végig kísérni egy-egy személy felfogásának módosulásait is.

Az Ideiglenes Központi Bizottság december 5-i ülése előtt szinte természetesen voltak a véleménykülönbségek, sőt időnként az éles viták is. Később azonban látványosan háttérbe szorultak a párbeszéddek és sokkal inkább az „egyszólamúság” vált meghatározóvá — ami viszont a visszarendeződés folyamatának verbális megjelenítését is bizonyossá tette.

Az „egyszólamúság” jegyében az állampárt életviszonyokat javító intézkedéseket hozott. Emelte a fizetéseket, megszüntette a káderlapokat. Sor került a beszolgáltatási rendszer Nagy Imre kormány általi eltörlésének jóváhagyására. Egyszerűbbé, szabadabbá tették a termelőszoövetkezetekből való kilépést, illetve a szövetkezetek feloszlását. Ezen intézkedéseknek valójában keitős funkciójuk volt: egyrészt az életszínvonal nyilvánvaló emelése, másrészt pedig ezáltal a hatalom nemzeti legitimációjának, támogatottságának a megszerzése.

A forráskiadvány jegyzetapparátusa példamutató. A szerkesztők a tudományos kritikai vizsgálat érvényesítésének szigorú követelményeit megvalósították. A 15 jegyzőkönyvhöz közel 400, szakszerűen precíz lábjegyzet kapcsolódik. A melléklet pedig az Ideiglenes Központi Bizottság és az Ideiglenes Intéző Bizottság tagjainak névsorát, valamint rövidítésjegyzéket és annotált névmutatót tartalmaz.

A Magyar Tudományos Akadémia Jelenkortörténeti Bizottsága, a Táncsics Mihály Alapítvány és a Politikátörténeti Alapítvány támogatásával az Intera Rt. gondozásában megjelent kiadvány a Kádár-rendszer genezisének fontos látletele, amely a korszak történeti feldolgozásához nélkülözhetetlen forrásbázis lesz. Műfajánál fogva pedig a korszak időtállóan hiteles krónikája marad.

Föglein Gizella

Stephen Kotkin

STEELTOWN, USSR.

Soviet Society in the Gorbachev Era

University of California Press, Berkeley and California, 1992. 291 p.

VASVÁROS, SZU.

A Szovjet társadalom Gorbacsov idején.

Stephen Kotkin, a Princeton-i Egyetem Közép-Kelet Európa történetét oktató professzora. Első munkája a Habsburg Birodalom társadalomtörténetével foglalkozott, de érdeklődése fokozatosan a Szov-

jetunió felé fordult. A Berkeley egyetlen többek között Michael Foucault szellemi irányításával írta doktori dolgozatát Magnyitogorszkról, a Vasvárosról. A kibővített, átdolgozott vaskos értekezés hamarosan megjelenik a „Szovjetunió társadalomtörténete” címmel. A Vasváros a helyszínen végzett tudományos kutatómunka terméke, mely egyben figyelemre méltó módszertani kísérlet egy új típusú történetírásra.

A könyv első fejezete a gazdasági peresztrójkával foglalkozik, a második a politikaival: a glasznoszttyal, a harmadik pedig a politikai erők változásával, az új politizáló csoportok kialakulásával. A következő részek a reformok hatására változó mindennapi élettel, majd pedig a történelmi memóriával, és annak robbanásszerű átalakulásával ismerteti meg az olvasót.

Kotkin azon fiatal tudósok közé tartozik, akik kelet-európai kutatásaikhoz a helyszínen gyűjtenek anyagot. Tökéletesen megtanult oroszul és ő volt az első amerikai, akit 1987-ben beengedtek a hivatalosan zárt városnak minősített Vasvárosba, a szovjet vaskohászat fellegrárába. Hogy miért esett a választása éppen Magnyitogorszra, az nem igényel bővebb magyarázatot. 1943-ban jelent meg először John Scott történelmi jelentőségű könyve: Az Ural mögött. Egy amerikai munkás az orosz Vasvárosban. (Behind the Urals: An American Worker in Russias City of Steel). John Scott egyike volt azon amerikai szakembereknek, akik a gazdasági válság okozta illúzióvesztés elől az ígért földjére, a Szovjetunióba költöztek. Szakértelmüket az új szovjet rendszer jól tudta hasznosítani a mind gazdasági, mind ideológia szempontból kulcsfontosságú nehézipari körzetekben. Az amerikai munkaerő számára építették az Amerikánkat, azt a szovjet mértékben luxus színvonalú épületegyüttest, ahol a szerző első Magnyitogorszki útján megszállt. A sztálini terror fokozódásával azonban az amerikai munkások többnyire orosz feleségeikkel és gyerekeikkel együtt hazatelepültek. John Scott, az embertelen sztálini korszaknak nagyon is emberi krónikása hazatérése után megírta azóta is egyedülálló forrásértékű könyvét e korszak hétköznapijairól.

Egyéb amerikai vonatkozásokról szólva elmondja, hogy Sztálin az Indiana állambeli Gary Műveket tekintette a Vasváros példaképének, ahol szintén minden előzmény nélkül jött létre egy hatalmas kohászati nagyváros. Kotkin árnyalt elemzésére jellemző, hogy a kötet végén néhány oldalon összehasonlítja a két fém-dinoszaurusz jelenlegi társadalmi és gazdasági problémáit.

Stephen Kotkin 1987-ben érkezett először Magnyitogorszkba, ahol az archívumban dolgozott anyagot gyűjtve a társadalomtörténeti dolgozathoz. A levéltár bezárása után esténként beszélgetésbe elegedett a helybeliekkel, így abban a szerencsés helyzetben volt, hogy személyesen találkozhatott a történelmi kutatásainak tárgyával. Későbbi útjai során, mikor is eljutott más, szintén zárt városba, mint pl. Cseljabinszkba, valamint a Szovjetunió szinte minden iparosított szögletébe, igyekezett minél többretegű forrásanyaghoz hozzájutni.

A Szovjetunió története mindig tartogat érdekességeket, feltáratlan anyagokat, megoldatlan elméleti kérdéseket. Kotkin mikro-történelmet ír egy mega-nagyságú városról, úgy hogy sohasem felejtí el azt a nagyobb keretbe helyezni. Magnyitogorszk az a minta, melyen a Szovjetunió szétesését mutatja be. Nem vész el a részletekben és lenyűgöző biztonsággal mozog a Szovjetunió történetében.

A könyvben keverednek az idősíkok: hol a 1930-as évekről mesél a túlélő, vagy a túlélő tiszteletére létrehozott múzeum kurátora, hol Kotkin maga meséli, milyen a peresztrójka vagy ahogy ő nevezi, katasztrójka Magnyitogorszkja, hol egy újságíró meséli el életének fordulatait a brezsnyevi pangás időszakában. Az időbeli keveredés azonban nem zavaró, hiszen minden elmesélt történet mögött ott van a valóság, a történelem.

Kotkin könyvének legnagyobb erősségének azt tekinthetjük, hogy olyan mesterségesen elzárt városban élő emberek gondolatait, érzéseit osztja meg velünk, akik örökre elvesztek volna a történelemtudomány számára. Csupán az archívumi dossziékból nem sokat tudhatunk meg. Paradox módon a magnyitogorszki építkezés heroizmusát dokumentálni hivatott iratokat éppen Moszkvában őrzik, de azok önmagukban, ahogy Kotkin is megállapítja, nem mondanak sokat. A propaganda fotók élmunkásáról csak felületes következtetéseket vonhatunk le a korszakra. De abban a pillanatban, mikor a szerző megszólaltatja a Magnyitogorszkról szóló beszámolóiban a legtöbbet szereplő, majd a sztálini lágerben elpusztult élmunkás, Kalmikov özvegyét, kiderül, hogy itt hús-vér figurákról van szó, akik vidékről jöttek, adott esetben a környékbeli faluból és erősen hittek a Magnyitkában, a megvalósult utópiában.

Nemcsak az idősíkok keverednek, hanem a társadalmi csoportok is: az élmunkás felesége mellett megszólal a mindent és minden barátját túlélő vidéki újságíró, mérnök vagy a mai napig sem tisztázott, módfelett gyanús körülmények között elhunyt-meggyilkolt városi első titkár, Beso Lominadze, Kirov barátjának fia.

Vajon mi adta ennek az amerikai fiatalembernek az erőt, hogy élete 3 évét egy számára teljesen idegen világban élje le? Meghatóak bevezető sorai, melyben őszinte megdöbbenésének ad hangot, hogy ilyen város létezik. Valóban Magnyitogorszk a szerző első látogatásakor a megvalósult sztálinizmus, homogén társadalom, kevés autó, a televízió semmilyen szerepet nem játszik az emberek életében, nincsenek

gyorsbűfék és mosodák, de bűnözés és fegyverviselés sem, hanem az elzártág biztonsága. A provincializmus párosítva a teljes passzivitással mélyen megdöbbenít és együttérzésre fakasztja a szerzőt, aki azonban mint amerikai nyilvánvaló értetlenséggel fogad bizonyos jelenségeket.

Nem tudja értelmezni azt: hogyan lehetséges, hogy Tengiz Abuladze filmjét a Bűnhódást, mely oly sok elismerést szerzett rendezőjének külföldön, miért fogadta hűvös érdektelenség a magnyitkai moziban, miért ment félházzal és miért kellett levenni a műsorról, nem mint azt az ember feltételezné a rendőrterror, hanem a közöny miatt. Hogyan lehetséges, hogy Magnyitogorszk lakosai, akik mint azt a szerző részletesen leírja, annyit szenvedtek hol az erőltetett iparosítás, hol a kolhozosítás, hol az éhínség, hol a háború, hol a terror miatt, hol az afganisztáni háborúban elhunyt fiaikat siratva, mégsem szerveződtek ellenzéki erővé? A kortárs szovjet, majd orosz politikai életnek a szerző számára ez a legfájdalmasabb pontja. Hiába utazott maga Kotkin Moszkvába és hívott meg a városba prominens fővárosi ellenzékieket, a kísérletek visszhangtalanul elhaltak. Az ellenzéki gondolkodás megállt a város határában, a városon belül pedig a néhány újságíró cikkein túl más nem nagyon történt. A valóság rácaffolt minden tudományos várakozásra. A Magnyitka dolgozói nem sztrájkoltak, nem követeltek. Az emberközpontú történetírás számára éppen az ember maradt megfejtetlen talány.

A talány megfejtésére több oldalról lenne mód. Az egyik a sztálinizmus természetének elemzése lenne. A téma könyvtárnyi irodalmát természetesen Kotkin meg sem kísérelte összefoglalni, csak annyit állapít meg, hogy a sztálinizmus soha nem szűnt meg Oroszországban, csak a peresztrojka belülről jövő támadása ingatta meg pozícióját a kultúrában, valamint a mindennapi élet más területein.

Másik egy társadalomtörténeti megközelítési mód lehetne, mely az egyes csoportok heterogenitását elemezve kimutatná a mozdulatlaniságot okozó benuátltság gyökereit – nyilván erről is szól majd a most kiadás alatt álló kötet. A nehézséget a terminológiai problémák okozzák, hiszen szinonimaként használja a következő fogalmakat: munkások, munkásosztály, proletariátus, proletár népeesség. Ugyanakkor az egyes történetekből, az *oral history* módszerével felvett interjúkból, elbeszélésekből világosan kiderül, milyen bonyolult a magnyitogorszki társadalom képlete. Vajon jószívvé hová sorolhatnánk azt a gyári adminisztrátortleányt, aki a faluból a városba kerülve először nehéz fizikai munkát végez, majd iskolát végezve elfoglalja megérdemelt helyét az íróasztal mögött? Az amerikai szerző a terepen mozogva szembesült a társadalomtörténeti osztályozás nehézségeivel.

A pszichológiai megközelítés sem tűnik termékenynek. Torokszorító az elbeszélés a ljubjankai börtön két foglyáról, mindkettő mérnök, akik bújuk, fizikai nyomorukat felejtendő a mindkettőjüknek oly kedves város Magnyitka városrészeiről beszélgetnek napokon, hónapokon át. A minden rendszert kérdés nélkül kiszolgáló újságíróban az egyre fokozódó széthullás után nem az a kérdés merül fel: hogyan írhatott le hazugságokat, hanem hogy akkor most miről is írjon. Az egyetlen megoldás a felejtés. A sztálini történetírás már alkalmazta ezt a módszert igen jó hatásfokkal, mikor embereket, eseményeket, akár helyszíneket is egyszerűen eltüntetett. Az Orwell által leírt memória-szakadék áthidalását tűzte ki célul Kotkin. Könyvből megtudhatjuk, hogy hány előadást tartott, cikket írt, hogy a történelem fehér foltjait eltüntesse.

A eredmény és a történelem sajnos nem őt igazolta. A könyve végén idéz egy történetet, melyet az egyik magnyitogorszki történelemtanár mesélt el neki: hiába kérdezte diákját, hogy mi az a kolhozosítás, ki az a Hruscsov, mi az hogy Első Titkár a válasz csak értetlen tekintet volt. A megszólaló tanár ezután megkérdezte, fiacskám, honnan való vagy, mire a válasz Irjupinszk volt. Ez az! – kiáltott fel a tanár, én is ott szeretnék élni. Kotkin könyve azonban arra figyelmeztet: a felejtés nem megoldás.

Szerencsés város Magnyitogorszk, hogy ilyen könyv született róla. A kötetet Magnyitogorszk térképe, a város történetének kronológiája és a szerző által készített dokumentumértékű fényképek teszik teljessé. A könyv az amerikai történészek új generációjának ígéretes jelentkezése. Ezek a fiatal történészek merészen és teljesen újszerű megközelítési móddal nyúlnak régi témákhoz. Az eredmény – mint az itt ismertetett munka is – igazolja őket.

Kónya Sándor

„... MAGYAR AKADÉMIA ÁLLÍTTASSÉK FEL...”

Akadémiai törvények, alapszabályok, ügyrendek. 1827–1990.

A Magyar Tudományos Akadémia Közleményei 32. (107) Új sorozat Bp. 1994. 513 p. MTA Könyvtára

A Magyar Tudományos Akadémia történetének 165 esztendejét érdekes, sajátos megközelítésből mutatja be a vaskos dokumentumkötet, amely az új, 1994. évi akadémiai törvény előkészítésének jegyében készült (az Akadémia Könyvtárának megbízásából, amint ez a könyvtár főigazgatójának *Utószavából* ki-világlik). A gyűjtemény 33 hosszabb-rövidebb történeti dokumentumot tartalmaz. Három törvény, négy törvényerejű rendelet, tucatnyi alapszabály, jó néhány ügyrend, szervezeti és működési szabályzat foglalja történeti keretbe az Akadémia életét, tevékenységét. (További négy törvény — a múlt század első feléből — az adományozók nevét örökíti meg.)

A paragrafusok — a maguk pontosságára, teljességre törő, száraz nyelvezetén — világosan tükrözik az Akadémia állandó és koronként változó feladatait, a tudós társaság működésének feltételeit és kereteit; kimondatlanul is elárulják az Akadémia változó helyét és szerepét a társadalom és a politika állandóan változó világában. A közölt dokumentumok rávilágítanak az elmúlt jó másfélszáz esztendő békés időszakainak és gyakran tragikus viharainak hatására, olykor durva beavatkozásaira a tudományos élet s az Akadémia belső, szervezeti ügyeibe; bemutatják a tudományos fejlődés hatását az Akadémia szervezetre, működési mechanizmusára, s primer forrásként szolgálnak a hazai tudományszervezés és tudománytörténet eddigieknél alaposabb tanulmányozásához is.

A gyűjtemény nem kevésbé értékes része Kónya Sándor alapos bevezető tanulmánya, amely nagy ívű történeti áttekintéssel elemzi a bemutatott dokumentumokat, megvilágítja nemcsak a törvényi alapszabályi keretek módosításainak-változtatásainak történeti-politikai hátterét, hanem az Akadémia belső, tudománytörténeti és -szervezési indítékait is.

A tanulmány a reformkori kérdések, az alapozás, valamint az 1848-as nagyszabású fejlesztési tervek leírásával indít. Bemutatja az Akadémia szabadságáért a neoabszolutizmussal vívott állhatatos küzdelmét, szembeállítja például a hatalmi beavatkozást rögzítő 1858. évi alapszabályt az 1860-as ügyrenddel, amely — részletesen meghatározva az egyes tudományos osztályok tevékenységi körét és működési rendjét — nagy lépéssel vitte előre a tudós társaságot a kor színvonalán álló, szakszerű tudományművelés útján.

Az 1867. évi kiegészítés az Akadémia életében is jelentős változásokat hozott. Az 1869-ben elfogadott új alapszabály megszüntette a korábbi kötöttségeket s az Akadémia olyan önállóságra tett szert, amilyennel fennállása óta nem rendelkezett. Az Akadémia tisztikarát titkos szavazással választotta; csak az elnököt és a második(al)-elnököt erősítette meg formálisan a király. Megnőtt az osztályok önállósága is; külön pénzügyi kerettel gazdálkodtak, ami a szakszerű könyv- és folyóiratkiadás szempontjából fontos előrelépés volt. Ekkor épült ki szervezett együttműködés más hazai tudományos szervezetekkel; ezekben az években-évtizedekben stabilizálódtak a külföldi tudományos egyesületekkel, egyetemekkel már korábban létrejött kiadványi (csere-) kapcsolatok is. Az 1869. évi alapszabály mondta ki először az Akadémiának azt a kötelezettségét, hogy véleményt mondjon azokban a tudományos kérdésekben, amelyekben ezt a törvényhozás vagy a kormány kéri. A báró Eötvös József, Arany János és Csengery Antal által alkotott alapszabály stabilnak bizonyult; kisebb módosításoktól eltekintve, 1945-ig volt érvényben.

Nem változott Trianon után, s nem módosult az alapszabály a Magyar Tudományos Akadémia állami támogatásáról alkotott 1923. évi I. tc. elfogadását követően sem. A törvény — a Klebelsberg-féle tudománypolitika részeként — nemcsak rendszeres állami támogatást juttatott az Akadémiának (és állami státuszt az alkalmazottainak), hanem mint „magasrendű közművelődési önkormányzati testnek” megfelelő jogi garanciákat is nyújtott működéséhez. Figyelmet érdemel a törvény miniszteri indoklásának az a megfogalmazása, amely megállapította, hogy „a Magyar Tudományos Akadémia — eltérően a többi európai hasonló intézettől — nem állami, nem fejedelmi, hanem nemzeti alapítás” mintegy anticipálva ezzel az Akadémia napjainkban zajló átalakulását. (A rendszeres állami támogatásra annál is inkább szükség volt, mivel a háború s a rákövetkező infláció az akadémiai alapítványok vagyonát gyakorlatilag megsemmisítette.)

Az alapszabályoknál gyakrabban változtak az akadémiai ügyrendek, amelyek az Akadémia belső életének szervezetét és működését részletesen szabályozták. Az 1860-as évektől az 1930-as évek derekáig csaknem minden évtizedben módosultak az ügyrendek, új tudományos bizottságok létrejöttét, a tagválasztás új rendjét, a tudományos könyv- és folyóiratkiadás növekvő feladatait regisztrálva stb. A kötetben közölt 1912. évi ügyrend mintegy összesítve mutatja be mindazokat a változásokat, amelyek a kiegészítés

utáni évtizedekben bekövetkeztek, jól tükrözve az Akadémia különböző tevékenységi területein folytatott gyakorlat módosulásait.

Az 1945 utáni reformtörekvések csak nehezen törtek utat maguknak az Akadémia életében. A Szentgyörgyi Albert-féle Természettudományi Akadémia ideiglenes elkülönülése kényszerítette ki végre az Akadémia új, 1946. évi alapszabályának kidolgozását, amely lehetővé tette nemcsak a természettudományok Akadémián belüli súlyának lényeges megnövelését, hanem az Akadémia hazai és nemzetközi szerepkörének újszerű megfogalmazását, belső életének demokratikus jellegű átalakítását is. Az alapszabály „az Akadémia korszerű feladatainak tüzetes meghatározására”, s a valóra váltásukhoz szükséges szervezeti és egyéb változtatások tervének kidolgozására hároméves átmeneti időszakot állapított meg. A három esztendő elteltével azonban nem a kitűzött feladatok gyakorlati megvalósítása került napirendre, hanem — az egész magyar gazdasági és politikai élet „szovjet minta” szerinti átalakításának részeként — a Magyar Tudományos Akadémia jelentős átszervezése.

Az Akadémiáról szóló 1949. évi XXVII. sz. törvény nemcsak az új politikai rendszerbe illesztette be az Akadémiát, hanem megkísérelte beépíteni az államigazgatás szervezetébe is — átadva az előző évben Gerő Ernő irányításával kormánybizottságként létrehozott (és 1949 végével megszüntetett) Magyar Tudományos Tanács funkcióinak jó részét. A törvény az Akadémiát az ország „legfelsőbb tudományos intézményének” nyilvánította, köteleességévé tette, hogy „országos tudományos tervet” dolgozzon ki, s „tudományos szempontból” irányítsa az akadémiai és nem akadémiai kutatóintézetek munkáját. A törvény az Akadémia szervezeti kérdéseivel nem foglalkozott, átengedve ezt a törvénnyel egyidőben kidolgozott új alapszabálynak.

Az alapszabály — bár formailag kimondta, hogy az Akadémia legfőbb szerve a közgyűlés — a gyakorlatban az elnökséget tette meg új, vezető szervnek, amelynek még arra is kiterjedt a kompetenciája, hogy jóváhagyta (!) a közgyűlés tagválasztási határozatát. (Igaz, a tagok kizárása is az elnökség jogkörébe tartozott.) Az elnökségnek ez a szinte korlátlan hatalma valójában a közvetlen pártirányításon alapult. 1953-ig minden fontosabb elnökségi döntés mögött az MDP Központi Vezetősége által létrehozott „illetékes” pártkollégium határozata állt. A részletekbe menő pártirányítás ezt követően fellazult, de személyi ügyekben, fontosabb tudománypolitikai kérdésekben a pártirányítás közvetlen vagy közvetett formája — gyengülve bár, de — a 80-as évek végéig fennmaradt.

Az 1949-es alapszabály legkirívóbb rendelkezése az akadémiai tagság létszámának radikális csökkentése volt. A 257 (rendes, levelező és tiszteleti) tag helyében 131-ben határozták meg a létszámot; az újra meg nem választott 122 akadémikust, akit az erőszakosan berendezkedő új rendszer politikai szempontból nem kívánatosnak tartott, „tanácskozó taggá” minősített vissza; szervezeti joguk nem volt, s — bár „címüket továbbra is használhatták” — hamarosan a tudományos élet periferiájára szorultak. (Rehabilitálásukat az Akadémia 1989. évi közgyűlése végezte el.) Bár a bizottsági rendszer az új alapszabályban formailag nem változott, gyakorlatilag az történt, hogy a korábban akadémikusokból álló bizottságokat egyesítették a megszűnő Tudományos Tanács „aktívahálózatával”, amely főként párttagokból álló szakmai kollektívából tevődött össze.

1956 tavaszán módosították az alapszabályt. Ez az Akadémia feladatát realisabban a magyar tudományos élet *elvi irányításában* jelölte meg, s ennek megfelelően változott az országos tudományos terv készítésének kötelezettsége is, helyt adva a tudományos kutatás fő irányelvei és külön az *akadémiai* kutatási feladatok kidolgozásának. Ekkor jelent meg — új elemként — az egyetemi tanszéki és közgyűjtésményi kutatások akadémiai támogatásának feladata is. Az 50-es évek elején bevezetett új tudományos minősítési rendszer tükröződött az alapszabályban akként, hogy a levelező tagok ettől fogva a tudományok doktorai közül voltak választhatók.

Az „olvadást” 1957–58-ban újabb politikai szigorodás követte. Az Akadémia operatív ügyeinek irányítására *elnökségi tanácsot* hoztak létre, amely — véleményezve az elnök, a főtitkár tervezett intézkedéseit — gyakorlatilag ellenőrizte az Akadémia tevékenységét, s tagjai útján felügyeletet gyakorolt az osztályok felett is.

1960-ban — az országos tudományirányítás új koncepciójának kibontakozásával — *törvényerejű rendelet* határozta meg az Akadémia új tudománypolitikai helyét és szerepét. Eszerint az Akadémia feladata az *alapkutatások*, az akadémiai kutatóintézetek és támogatott kutatóhelyek operatív irányítása, valamint a tudományos élet egészére vonatkozó elvi-módszertani irányok kimunkálása és összehangolása lett. Ilyenképpen az Akadémia *egyik* közreműködő szervezetévé vált a kormány irányítása alatt álló, 1957-ben létrehozott Tudományos és Felsőoktatási Tanácsnak (TFT), amely hamarosan megbízást is kapott az Országos távlati tudományos kutatási terv (OTTKT) kidolgozására.

A TFT 1967-ben megszűnt, feladatait a kormány szétszította a kutatásirányításban részt vevő minisztériumok, az OMF és az Akadémia között. Az Akadémiára hárult az OTTKT 32 főfeladatában

folyó kutatások irányítása, az elméleti és kísérleti alap kutatások, továbbá a társadalomtudományi kutatások országos koordinálása. Ezzel az Akadémiát gyakorlatilag bekapcsolták az államigazgatási feladatok ellátásába, másrészt azonban megmaradtak tudós testületi feladatai és saját intézethálózatának irányítási tennivalói is. Ez a helyzet nem kis belső feszültségek forrásává vált, de kihatott a tudományirányítás egészére is.

A — rossz irányú — „megoldást” az 1969. évi 41. sz. tvr. hozta, amely most már formailag is beépítette az Akadémiát az államigazgatás rendszerébe — lehetővé téve a kormány közvetlen beavatkozását a tudományos élet irányításába. A tvr. „kettéosztotta” az Akadémiát, külön-külön meghatározva az elnök (és a tudományos testület) feladatait, egyrészt, a főtítkáret (és az alárendelt szakigazgatási és intézethálózatot), másrészt. A „kétfejű sas” időszaka volt ez, amelyben a „főtítkári vonal” — értsd: a szak-, ill. államigazgatási rész dominált, s az elnöki és testületi jogok a szakigazgatási döntések tudományos alátámasztására redukálódtak. A főtítkár sajátos kormánytisztviselővé vált, a közgyűlés ajánlására a kormány nevezte ki, s bár döntései előtt meg kellett hallgatnia a testületi szervek véleményét, a főtítkár szakigazgatási tevékenysége valójában közvetlen kormányirányítás alá került.

A változások különösen pregnánsan mutatkoztak meg az 1970-ben elfogadott új alapszabályban, amely kettéválasztotta az adminisztratív apparátust is; a főtítkári, hivatali szervezet miniszteri jellegű felépítést kapott, s az akadémiai intézethálózat is ennek az alárendelésébe került. Az 1970-es évek végére bizonyos közeledés mutatkozott a két terület között (egységesítették a hivatali szervezetet), csökkent a tudományos testületi és a szakigazgatási feladatok elkülönítése, ugyanakkor azonban az 1979. évi 6. sz. tvr. tovább növelte az Akadémia függését a kormánytól, kimondva, többek között, hogy az elnök immár nemcsak a közgyűlésnek, hanem a minisztertanácsnak is felelősséggel tartozik.

Az 1980-as években fokozatosan előtérbe került a tudományos testületi állásfoglalások fontossága, csökkent a főtítkári — s ezzel az állami — kompetenciák súlya; enyhültek a politikai-ideológiai jellegű feladatokra utaló megfogalmazások az egyes szervezeti dokumentumokban. Az állami irányítás rendszerének egyszerűsítése kapcsán az Akadémiára osztották a társadalomtudományok országos irányítását (1986. évi 5. sz. tvr.), idesorolva az alap kutatások irányításának feladatát is. Nagyobb szerepet kapott a közgyűlés és az elnökség; állásfoglalásaiknak a főtítkár köteles volt érvényt szerezni. A tudományos testületek szerepének növekedését rögzítette az 1986-os alapszabály is.

Ugyanez év végén a pártközpontban munkálatok indultak — többek között — a tudományos kutatás, a műszaki fejlesztés irányítási rendszerének reformjára. Ennek során különböző, az akadémiai kutatásokat, sőt az intézethálózatát is fenyegető elképzelések születtek, amelyekkel szemben az Akadémia vezetői az „előremenekülés” mellett döntöttek, s 1988-ban akadémia törvény előkészítését indították el. Az 1989-es közgyűlés elfogadta a törvény előzetes koncepcióját, amely — megszüntetve államigazgatási feladatait — az Akadémiát tudományos feladatokat ellátó, autonóm köztestületként határozta meg, amely a kutatást szolgáló saját vagyonnal rendelkezik, saját kutatóintézeteket s ehhez kapcsolódó egyéb intézményeket tart fenn és működtet; tevékenységét rendszeres állami (költtségvetési) támogatás segíti. A törvény végül garantálja a kutatások szabadságát, mind az intézmények, mind az egyes kutatók tekintetében.

A rendszerváltoztatás lendületében 1990 tavaszán elfogadott új alapszabályban — a lehetőségekhez képest — igyekeztek érvényt szerezni az új alapelveknek a napi tevékenység és a szervezeti keretek szintjén. Ezt elősegítette az új kormányelnök levele a főtítkárhoz, amelyben kérte, hogy a törvény elfogadásáig az elnökkel egyetértésben járjon el — oldva ekként a még érvényben volt államigazgatási szerepkör lehetséges továbbélését a tudományos életben.

Az Akadémiai törvényt többéves politikai és tudománypolitikai csatározás után, nem kevés kompromisszummal, 1994 márciusában, XL. törvényként fogadta el az országgyűlés.

A kötet 1993 végével zárul; a törvény szövegét a kiadó — pótólólag — füzetként mellékelte a kiadványhoz. Így válik kerek egészé a történeti áttekintés; az Akadémia — megszabadulva a sok évtizedes ideológiai-politikai befolyástól és közvetlen szervezeti-hatalmi irányítástól — visszatérhetett eredeti hivatásához, hogy tudós társaságként szabadon munkálkodjék a nemzet felemelkedéséért.

Kónya Sándor dokumentumgyűjteményét (és benne alapos bevezető tanulmányát) a magyar tudománytörténet maradandó értékeként üdvözölhetjük, amelyet örömmel ajánlhatunk felhasználásra mind a kutatásban és oktatásban, mind a szélesebb olvasóközönség ismereteinek gyarapítására.

SIKLÓS ANDRÁS

1922. október 28. – 1994. január 26.

Siklós András a kínosan precíz, lelkiismeretes, részkérdések tisztázásában szívesen elmélyülő, az idő rohanásával alig törődő történetkutatók egy módszer, egy világkép mellett kitartó típusához tartozott. Csakhogy érdeklődése nem a középkori oklevelek és kódexek világába vitte, hanem viharos századunk forradalmi eseményeinek krónikása lett; olyan eseményeké, melyek képét napi politika és hangulat mindig a maga ízléséhez akarja alakítani. Alkura alkalmatlan, egyszer kialakult véleményéhez csökönyösen ragaszkodó, visszahúzódnó és nehézkes alkatával sok bajt okozott magának, s bár a nála könnyebben alkalmazkodó, divatjamúlt nézeteiket fürgén meghaladó pályatársai példája egyre több keserűséggel töltötte el, azt követni még csak kísértést sem érzett. Többre tartotta a klasszikus igényt: légy hű önmagadhoz.

Pedig az átélt hányattatások során szerencséje is lett volna, ha élni tud vele. Jómódú családból származott, apja fővárosi ügyvéd, anyja felvidéki nagybirtokos özvegye, így a pályakezdéshez szükséges alpműveltséget, nyelvtudást már gyermekfejjel megszerezhetette. Bár az egykori birtokból anyagi haszna kevés maradt, az tette lehetővé, hogy a zsidótörvények után is elvégezhesse az egyetemet – igaz, kizárólag a mezőgazdasági karon. Így átérezve a kor ellentmondásait, bátyjával együtt fiatalon csatlakozott az ellenállási mozgalomhoz, kommunista párttagságát 1941-től ismerték el. Jobb ajánlólevél a háború után, mint a frissen elnyert diploma – magának köszönhetette, ha több hátránya, mint előnye származott belőle.

1945-ben az MKP központjának könyvtárosa lett – 1948 végén a könyvtárral együtt adták át az akkor alakult Munkásmozgalmi (később: Párttörténeti) Intézetnek. Ott hamarosan az archívum-levéltár, majd a munkásmozgalom-történeti múzeum megszervezésével bízták meg. Kedvvel végezte a természetének megfelelő sok utánjárással, beszerzéssel járó, aprólékos sosincsvége munkát, előzmények nélkül, kezdő vagy kezdőnek is alkalmatlan munkatársakkal (de kiváló fényképészek, titkárnővé deklasszálódott hölgyek és dekoratőri munkát kereső szentképfestők segítségével) saját találékonyságára hagyva. Levéltárosnak könyvtáros maradt ugyan, vagyis az összegyűjtött iratanyagot decimális „rendben” keverte össze – de pótolhatatlan értékű könyv- tárgyi emlék és iratkincset mentett meg a pusztulástól.

Am hamarosan feltűnt, hogy egy intézetben, ahol a kutatók egy része a tanulmányírást a helyesírással együtt kezdte tanulni, a művelt, szabatosan fogalmazó Siklós nem volt hajlandó a sematikus és hamisító párttörténetírás művelésére. 1949 és 1957 között egy-két könyvismertetésen kívül nem találunk neve alatt megjelent írást. Ez a magatartás volt igazi oka annak, hogy 1953 elején fegyelmi úton elbocsátották (az indokok: polgári származása és hogy színleg sem volt hajlandó elfogadni a szovjet tanácsadók utasításait). Levéltárba vagy könyvtárba szeretett volna kerülni, de ellenségei elvágták útját – s miután már előbb tartott bibliográfiai kurzusokat, az ELTÉ-n kötött ki. Oda helyezték büntetésből, ahonnan másokat büntetésből bocsátottak el. S számára valóban büntetésnek bizonyult — oktatónak alig volt való, tanítványait

épp hogy ismerte, unalmas előadó és unott vizsgáztató — ennek ellenére már ismert történészként sem tudta soha elérni, hogy hajlamának, képességének megfelelő munkahelyre kerülhessen.

Történetírói pályája nehezen és későn indult. Az 1918–19-es forradalmak története érdekelte leginkább, de éppen mert az „kiemelt” témának számított, nem akart az akkori „történézfőfront” kulcsfiguráival versenyre kelni. Ahogy a szakmai légkör normalizálódni kezdett, írt néhány tanulmányt az 1929 utáni agrárválságról, bibliográfiákat, de már 1958-ban megjelent sokáig használt egyetemi jegyzete: „Magyarország története 1917–1919”. A Molnár Erik szerkesztette kétkötetes „Magyarország története” (1964) megfelelő fejezetét is ő írta.

Végül kétirányú érdeklődése szerencsés ötvözeteként az 1918–19-es forradalmak historiográfiáját, valamint különféle (publikált, sajtó, röpirat, iratok, filmek, plakátok, stb.) forrásait ismertette 1961-ben megvédett kandidátusi disszertációjában. Ennek a ma is alapvető és példásan precíz munkának, a korszak kutatóinak nagy kárára, csak rövidített változata jelent meg három évvel később: „Az 1918–1919. évi magyarországi forradalmak. Források, feldolgozások”.

Mikor a tízkötetes „Magyarország története” előkészületei megindulásakor e sorok írója szabad választást ajánlott neki a két forradalom között, az összeomlás és az őszirózsás forradalom mellett döntött, mondván, hogy a Tanácsköztársaságról még sokáig nem lehet megírni az igazat. Fejezetei megjelenése után valósággal lehorgonyzott a fenti téma mellett, erről írta doktori disszertációját, melynek benyújtása után végre egyetemi tanári kinevezését is megkapta 1983-ban. A disszertáció megint csak rövidített verziója 1987-ben jelent meg, címe: „A Habsburg-birodalom felbomlása 1918. A magyarországi forradalom.” Egy évvel később angolul is kiadták.

Muzeológusi érdeklődésének továbbélését dokumentálja részvétele a „Magyarország története képekben” c. album összeállításában (1971). Ennek nagy sikere után gazdagon illusztrált kötetet készített: „Magyarország 1918–1919. Események – Képek – Dokumentumok” (1978).

Nehezen barátkozó személyiségének nagyon sokat jelentett felesége, S. Vincze Edit érdeklődése, megértése, buzdító figyelme, mellyel férje, általa mindig nagyra becsült, munkásságát követte. Több, mint negyedszázados együttlétük 1980 szeptemberében Vincze Edit korai és váratlan halálával szakadt meg. Ez a csapás munkakedvéből is sokat elvett – s nehezebben élte meg, mind magányosabban a társadalom válságát és kísérőjelenségeit, saját betegségét, majd nyugdíjazását. Ez év január 26-án hunyt el.

Hajdu Tibor

MAGYAR–SZLÁV TÖRTÉNETI KAPCSOLATOK

A magyar történettudomány és a szláv filológia érintkezési pontjaival foglalkozó konferenciáról már adtunk hírt folyóiratunkban (*Századok*, 1994/2.). Az utóbbi hónapok szakmai életéből két hasonló jellegű rendezvény érdemel említést.

Időrendben az első a pécsi Janus Pannonius Tudományegyetem Szláv Filológiai Tanszéke és Horvát Filológiai Tanszéke által rendezett *A Szláv Nyelvek Oktatásának Kérdései* c. konferencia 1994. április 28–30-án. Ennek „Nyelv és kultúra” c. szekciója elsősorban a magyar kultúra és a Kárpát-medence szláv ajkú kontaktusaival foglalkozott. *Medve Zoltán* (Pécs) a munkácsi görög katolikus egyházmegye és a kárpátaljai ruszin kultúra szakértője, irodalmi és történeti kutatásainak újabb lépéseit mutatta be két dolgozatban. „Carmina transferre necesse est” latin című, orosz nyelvű előadása Ady Endre kárpátaljai ruszin, illetve irodalmi ukrán nyelvű fordításait elemezte, mindenekelőtt a célnyelv lehetőségeinek szempontjából. Említést érdemel, hogy az előadó korábban kandidátusi érkezésében dolgozta fel Petőfi Sándor kárpátaljai recepcióját.

A rendezvény második napján *Medve Zoltán* és *Ujj Anna* (Nyíregyháza) közösen tartott előadásban foglalkozott a kárpátaljai történetírásban megjelenő identifikáció sajátosságaival. Más előadásokban szó esett a munkácsi egyházmegye egri kapcsolatainak újabban feltárt levéltári forrásairól, az összehasonlító délszláv frazeológia, valamint az orosz kultúrtörténet jelenlegi problémáiról. *Medve Zoltán* kutatásainak folytatójaként mutatkozott be pályakezdő tanítványa, *Sziráki György* Kárpátaljának a két világháború közti kultúrtörténetéhez hozzászóló dolgozatával.

*

Időrendben a második, ám kétségkívül jelentősebb hagyományokkal rendelkező szimpózium az *V. Nemzetközi Szlavisztikai Napok*, amelyre a Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola Szláv Filológiai Tanszékcsoportjának égisze alatt került sor 1994. május 27–28-án, Szombathelyen. A háromévente megrendezésre kerülő rangos szombathelyi konferencia alkalmából az idén első ízben vehette át *Pusztay János* főigazgató kezéből mintegy tíz szlavista a *Franz Miklosich Emlékéremet*. A rendezvény házigazdájaként *Gadányi Károly*, a Szláv Filológiai Tanszékcsoport vezetője az emlékérem átadásakor kiemelte: az újonnan alapított díjjal olyan kutatókat kívánnak jutalmazni, akik nemzetközi szinten elismert munkásságuk mellett a magyar tudományos élet fejlődését is hatékonyan segítik elő. A teljesség igénye nélkül említhetjük a kitüntetettek közül *Tom Priestley*, *Jože Pogačnik*, *Breda Pogorelec*, valamint *Alek-*

szandr E. Szuprun nevét. A magyar tudósok közül *Nyomárkay István* kapta a Franz Miklosich Emlékérmét.

A történettudomány szempontjából főként az interdiszciplináris szekciók előadásai tartanak számot az érdeklődésre.

A „Magyar–szláv kapcsolatok” szekció programjából történeti szempontból kiemeljük *Lévai Béla* (Debrecen) „A tiszántúli Nagy út és a szlávok”, *Pusztay János* (Szombathely) „Die sprachliche Situation bei den finnischugrischen Völkern Rußlands”, valamint *Papp Ferenc* (Budapest) „Lomonoszov és a finnugorok” c. előadását. — Az „Ukrainisztika” szekcióból a fentebb már említett *Medve Zoltán* (Pécs) „Unde venis et quo vadis, Ucraina?” c. szintézis-vázlatára hívjuk fel a figyelmet. A filologizáló történetírás mellett nem kevésbé fontosak az eszmetörténeti, kultúrpolitikai, komparatív történettudományi vizsgálatok sem. A jelzett előadás példaértékű e komplex vizsgálatok folytatása szempontjából olyan területen, amelynek a kutatása belső, történeti, és külső, interdiszciplináris szempontokból egyaránt aktuális és hézagpótló a magyar tudományos életben.

Az úgynevezett „történelem segédtudományai” diszciplínakört jelentősen gazdagította a „Szláv kultúra” szekció munkája. Gazdag programjából kiemeljük *Font Márta* (Pécs) „A szomszédos államok I. (Szent) László politikájában”, *Boba Imre* (Budapest) „Szent Cirill és Metód kultusza Közép-Európában”, *Ferincz István* (Szeged) „Magyar Mózes és fivérei”, valamint *Szöke Lajos* (Eger) „Nagy Péter reformjainak hatása az egyházi szláv nyelvre” c. előadását. — Paleográfiai szempontból különös figyelmet érdemel *H. Tóth Imre* (Szeged) „A Száva-könyv legrégebbi orosz része”, illetve *Kocsis Mihály* (Szeged) „A Szegedi Mínea — egy kézirat a XVI–XVII. századból” c. dolgozata. Amint a szakmai közvélemény reagálása is mutatja, a latin szövegek terén már a század első fele óta a nemzetközi összehasonlítást is álló magyar paleográfia szláv (glagolita és cirill) szövegeket vizsgáló ágát cirill vonatkozásban jelentősen gazdagítják *H. Tóth Imrének* az utóbi évtizedben megjelent tanulmányai.

Mindkét ismertetett rendezvény anyaga a jelzett szervezők gondozásában egy-egy önálló kötetben fog megjelenni.

Földvári Sándor

COMMUNICATING EXPERIENCE

13–16 June 1996

IX INTERNATIONAL
ORAL HISTORY
CONFERENCE

CALL FOR PAPERS

The international oral history conferences are meeting-places for researchers who utilize and analyse oral sources – interviews, life-stories, and oral traditions.

Oral history is a method which today is used and recognized in many different disciplines all over the world. Communicating Experience is the general theme of the IX International Oral History Conference at Göteborg University, Sweden, 13–16 June 1996.

How is human experience communicated? How is it transformed into permanent knowledge? The question embodies not only the means but also the hindrances for it. How can the communication of experience be utilized as a research methodology? What is the interplay between hegemonic strategies and popular resistance? Whose experiences become recognized and transmitted over generations? How come so much human knowledge is made tacit?

We look forward to papers that analyse communication of experience not only through language but also through other means, such as stereotypes, both of „us” and „the others”. We also anticipate papers regarding the disruption of communication, due to differences in class gender and generation.

We invite you to send proposals for papers on the theme „Communicating Experience” before **1. February 1995** to the address below. Apart from the title, your name and address we want an outline of the contents of your paper.

The form of the proposal is one page, not more. We shall arrange a special video section according to demand. The main language is English. French and Spanish are the other two official languages of the international oral history conferences but will reach a more limited audience.

During March 1995 we shall send out information about accepted proposals for papers together with a preliminary programme, including practical details. We strive to keep the costs down!

We need your complete paper, of ten to fifteen pages, **not later than 1 December 1995**. Please, respond to our call for papers, also by distributing it to others and through sending us addresses to departments/people you think we should contact.

Welcome to „Communicating Experience” in Göteborg 13–16 June 1996

Yours sincerely

Sven B Ek

Birgitta Skarin Frykman

Secretariat: Department of Ethnology, University of Göteborg. Västra Hamngatan 3, S-411 17 Göteborg, Sweden. Tel: +46 31 773 19 71, Fax: +46 31 13 8030.

CONTENTS

STUDIES — *Gyáni Gábor*: The public square and the public in Budapest at the turn of the century — *Pritz Pál*: The image of Hungary and the propaganda abroad in the first half of the 1920's — COMMUNICATIONS — *Ladányi Andor*: On the modification of Numerus Clausus in 1928 — *Bárány György*: Timely Problems and Tasks of the Wallenberg research — DOCUMENTS — *Vonyó József*: The governing party and the elections. The tasks of the local organizations of the NEP and the MÉP at the elections of 1935 and 1939 — *Tilkovszky Loránt*: A memorandum by Bajcsy-Zsilinszky from 1942 — REPORTS — REVIEWS — CHRONICLE

SOMMAIRE

ÉTUDES — *Gábor Gyáni*: Le champ public et ses usagers à Budapest au tournant du siècle — *Pál Pritz*: L'image de la Hongrie et la propagande vers l'étranger dans la première moitié des années vingt — PUBLICATIONS — *Andor Ladányi*: Sur la modification de la loi Numerus Clausus de l'année 1928 — *György Bárány*: Les problèmes et les devoirs actuels de la recherche Wallenberg — DOCUMENTS — *József Vonyó*: Le parti du gouvernement et les élections. Les devoirs des organisations locales de NEP et de MEP au cours des élections des années 1935 et 1939 — *Loránt Tilkovszky*: Un memorandum de Bajcsy-Zsilinszky de 1942 — COMPTE RENDU — LITTÉRATURE HISTORIQUE — CHRONIQUE

INHALT

STUDIEN — *Gábor Gyáni*: Öffentlicher Platz und seine Benutzer in Budapest am Jahrhundertwende — *Pál Pritz*: Das Ungarnbild und die ausländische Propaganda in der ersten Hälfte der 1920er Jahre — MITTEILUNGEN — *Andor Ladányi*: Die Modifikation des Gesetzes von Numerus Clausus in 1928 — *György Bárány*: Die aktuellen Probleme und die Aufgaben der Wallenberg-Forschung — DOKUMENTE — *József Vonyó*: Die Regierungspartei und die Wahlen. Die Aufgaben der örtlichen Organisationen der NEP (Nationalen Einheitspartei) und der MÉP (Partei für Ungarisches Leben) während der Wahlen in 1935 und 1938 — *Loránt Tilkovszky*: Ein Memorandum von Endre Bajcsy-Zsilinszky aus dem Jahre 1942 — BERICHT — HISTORISCHE LITERATUR — CHRONIK

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ — *Габор Дьяни*: Публичная площадь и ее использующие в Будапеште на переломе 19. и 20. вв. — *Пал Пritz*: Представления о венграх и иностранная пропаганда в первой половине 1920-ых г. — *Михай Фолеп*: Венгрия и мирная конференция в Паруже — СООБЩЕНИЯ — *Андор Ладани*: Модификация закона о Numerus Clausus в 1928 г. — *Дьердь Барань*: Актуальные проблемы и задачи исследования о Балленберге — ДОКУМЕНТЫ — *Йожеф Воньо*: Правительственная партия и выборы. Задачи местных организаций НЭП-а (Партии Национального Единства) и МЭП-а (Партии Венгерской Жизни) во время выборов в 1935 и 1938 гг. — *Лорант Тильковски*: Меморандум от Эндре Байчи-Жилински из 1942 г. — ОТЧЁТ — ИСТОРИЧЕСКАЯ ЛИТЕРАТУРА

A szedés és venturázás a Századok szerkesztőségében készült a Computer Média Rt.

Ventura 2.0 magyar változatával.

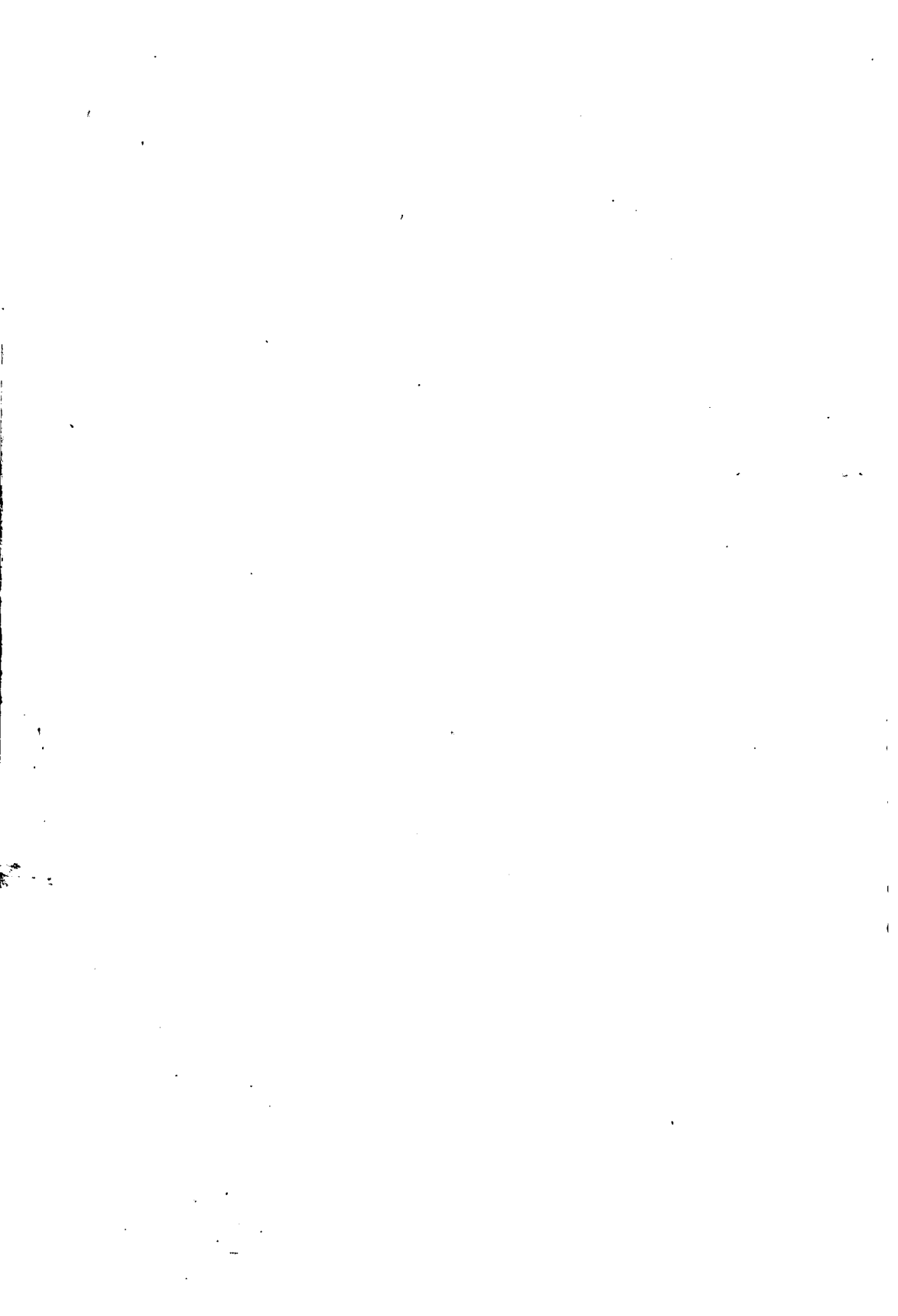
Kiadó: Magyar Történelmi Társulat

Nyomás: Neotipp Nyomdaipari és Kereskedelmi Betéti Társaság

1025 Budapest, Vöröstorony lejtő 5.

Felelős vezető: dr. Naszályi Gábor

HU ISSN 0039-8098

Következő számunk tartalmából

László Gyula: Egy elfelejtett magyar(?) monda nyomában
Kristó Gyula: A honfoglaló magyarok életmódjáról
Pach Zsigmond Pál: A debreceni posztószövőök legrégebbi céhszabadalma
Pósán László: A Német Lovagrend alapítása és korai története
Kurucz György: Érdekek és előítéletek. A brit diplomácia és Magyarország a 18. század végéig

E számunk munkatársai

Barany, George egyetemi tanár (University of Denver, USA Denver) – *Berenbaum, Michael* igazgató (Holocaust Research Center of the U. S. Holocaust Memorial Museum, Washington D.C.) – *Föglein Gizella* kandidátus (ELTE BTK Új- és Legújabbkori Magyar Történelmi Tanszék, Budapest) – *Földvári Sándor* tudományos ösztöndíjas (KLTE Történelmi Intézet, Debrecen) – *Gyáni Gábor* kandidátus, munkatárs (MTA Történettudományi Intézet, Budapest) – *Hajdu Tibor* a történelemtudomány doktora, tudományos tanácsadó (MTA Történettudományi Intézete, Budapest) – *Horváth András* főlevéltáros (Hadtörténelmi Intézet és Múzeum, Budapest) – *Jemnitz János* a történelemtudomány doktora, tudományos tanácsadó (MTA Történettudományi Intézet, Budapest) – *Ladányi Andor* tudományos főmunkatárs (Oktatáskutató Intézet, Budapest) – *Mucsi Ferenc* a történelemtudomány doktora, a Századok felelős szerkesztője (Budapest) – *Niederhauer Emil* akadémikus (MTA Történettudományi Intézet, Budapest) – *Pető Andrea* tudományos koordinátor (Közép-Európai Egyetem Alapítvány, Budapest) – *Pritz Pál* kandidátus, főosztályvezető (MTA Társadalomtudományi Főosztálya, Budapest) – *Sávolgy Mária* vezető szaktanácsadó (Fővárosi Pedagógiai Intézet, Budapest) – *Stier Miklós* nagykövetségi tanácsos (Magyar Köztársaság Nagykövetsége, Bécs) – *Szerencsés Károly* egyetemi adjunktus (ELTE BTK Új- és Legújabbkori Magyar Történelmi Tanszék, Budapest) – *Tilkovszky Loránt* a történelemtudomány doktora, tudományos tanácsadó (MTA történettudományi Intézet, Budapest) – *Vonyó József* osztályvezető (Janus Pannonius Múzeum Új- és Legújabbkori Történelmi Osztály, Pécs)

Tájékoztató

Tisztelt Szerzőnk!

1. A szerkesztőség szívesen veszi, ha a kézirati szöveget számítógépes szövegszerkesztés útján készíti, s lemezen adja le. Amennyiben lehetséges a Word 5.0 szövegszerkesztőt használja.
2. Hagyományos kézirat esetében jól olvasható, kopott és halvány betűket nem tartalmazó, lehetőleg javítás nélküli szöveget adjon le, minél fehérebb papíron – egy (valamikor) scanner csak jóminőségű, kontrasztos szöveget tud jó hatásfokkal „beolvasni”.
3. A jegyzeteket folyamatos számozással készítse, és a tanulmány végére helyezze el. Ha Ön, tisztelt szerzőnk, szövegszerkesztővel írja cikkét, azt kérjük, hogy a jegyzeteket a szöveg végére *írja*, „hagyományos” formában, mert a szövegszerkesztő generált formáit a ventura-program nem fogadja el.
4. Külön kérjük, hogy a teljes magyar abc-t használja kézirata elkészítésekor; ha nem rendelkezik vele, akkor az ékezeteket vékony fekete filctollal pótolja kéziratán; ha a kéziraton javítani kíván — s csak ebben az esetben — két példányban készítse azt el, és a második példányon tüntesse fel a javításokat.
5. A kéziratban az évszázadokat — idézetek, tanulmány- és könyvcímek eredeti előfordulásának kivételével — arab számmal tüntesse fel, s a kurziválandó szöveget aláhúzással jelölje. (A jegyzetekben csak a szerzők nevét kurziváljuk, szerkesztőkét, összeállítókét, valamint címet nem!)
6. Kérjük arra, hogy — a jelenlegi adózási jogszabályokat figyelembe véve — *személyi adatait, vagy annak változásait* (személyi számát, munkahelyi és lakáscímét, telefonszámát, beosztását, tudományos fokozatát, nyelvtudását és érdeklődési körét [ez utóbbi kettő a szerkesztőség számára nyújt információt arra vonatkozóan, hogy milyen témájú és nyelvű könyvet tud ismertetni a folyóirat hasábjain]) *közölje a szerkesztőséggel*. A munkahely és a tudományos fokozat megjelölése az egyes számok munkatársi jegyzéke pontos összeállításához, az esetleges reklamációk elkerüléséhez is szükséges.
7. A tanulmányokról és cikkekről — a szerzők tiszteletdíjának terhére — 40 példányban különlenyomatot készítettünk.

Terjeszti a Magyar Posta Rt.

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a Postabank Rt. 219-98636/021-02809 pénzforgalmi jélszámra. Példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadó *Stúdium* (Budapest V., Váci u. 22.) és *Magiszter* (Budapest V., Városház u. 1.) könyvesboltjaiban.

Előfizetési díj egy évre: 720,-Ft

Egy szám ára: 120,-Ft. dupla szám ára: 240,-Ft.

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat,
H-1389 Budapest, Pf. 149.